

भावनगर—

श्री 'आनंद प्रीन्टिंग प्रेसमा शेठ दयचंद दामजी तथा शाह गुलाबचंद लल्लुभाइए छाप्यु.

अखंड प्रौढप्रताप गौब्राह्मण प्रतिपाल नेकनामदार झालाकुलमुकुटमणि महाराणाश्री
ऑनररी कैप्टन सर अमरसिंहजी साहेबवाहादुर के. सी. आई. ई.

स्व. वांकानेर.

आप नामदारनी आज्ञानुसार आपश्रीना पूर्वजोनी कथारूप पवित्र सरिताओथी विस्तार
पामेलो अने जेमां विविध व्यवहारिक तथा पारमार्थिक सद्बोधरूपी अनंत रत्नोन्नो संग्रह
थएलो छे, एवो आ “ श्री झालावंश वारिधि ” (समस्त झालाकुळनो इतिहास) रूप साहि-
त्यनिधि आपश्रीनेज अर्पण करी कृतकृत्य थाडं छुं ते स्वीकारी आभारी करशो.

भवदीय कृपाभिलाषी,-

राजकवि नथुराम सुन्दरजी.

MAHARANA SHRI SRI AMARSINGH BAHADUR K. C. I. E.

॥ ॐ ॥

निवेदन.

ब्रह्माण्डसम्पुटकलेवरमध्यवर्ति,

चैतन्यपिण्डमिवमण्डलमस्ति यस्य ।

आलोकितोऽपि दुरितानि निहन्ति यस्तं,

मार्तण्डमादि पुरुषं प्रणमामि नित्यम् ॥

जेનું મંડલ બ્રહ્માંડસંપુટરૂપી કલેવર (શરીર) ના મધ્યભાગમાં ચૈતન્યપિંડની માફક રહેલું છે, અને જે દર્શન માત્રથી દુરિતો (પાપો) ને હણે છે, તે આદિ પુરુષ માર્તંડ (સૂર્યનારાયણ) ને હું નિરન્તર નમન કરું છું.

સૃષ્ટિના આરંભથી અત્યારસુધીમાં અનેક રાજામહારાજાઓ થઈ ગયા, કોણ જાણે છે એ સર્વને ? માત્ર કવિ તથા લેખકજનોએ જેના 'ઇતિહાસ લખેલા છે તેઓજ યશઃશરીરે પોતાનાં ઉત્તમ ચરિત્રો દ્વારા ભવિષ્યની પ્રજાને સદાચારનું શિક્ષણ આપે છે.

તે ધન્યાસ્તે મહાત્માનો, તેષાં લોકે સ્થિરં યશઃ ।

યૈર્નિર્વહ્યાનિ કાવ્યાનિ, યે ચ કાવ્યેષુ કીર્તિતાઃ ॥

તેઓજ ધન્ય છે, તેઓજ મહાત્માઓ છે અને તેઓનોજ યશ આ લોકમાં સ્થિર છે કે જેઓએ કાવ્યોનું વંશારણ કર્યું છે અને જેઓ કાવ્યમાં ગવાયા છે.

ચલં ચિત્તં ચલં વિત્તં, ચલં જીવિતયૌવને;

ચલાચલમિદં સર્વં, કીર્તિં યસ્ય સ જીવતિ.

ચિત્ત (મન), વિત્ત (ધન) જીવિત (જીવન) અને યૌવન વગેરે તમામ પદાર્થો ચલાયમાન અર્થાત્ નાશવંત છે, તેમાં જેની કીર્તિ છે એજ જીવે છે અર્થાત્ અમર છે.

મારી જન્મભૂમિ વાંકાનેર હોવાથી અને વાંકાનેરનરેશ મહારાજા રાજસાહેવ અમર-સિંહજી વઢાદુર કે. સી. આર્ટ. ફ. મ્હારા ઉપર અપાર પ્રીતિ રાખતા હોવાથી વચ્ચતોવચ્ચત કંડપણ નવિન કાવ્યો અગર નાટકો તૈયાર થાય તે સાંભળવા તેઓ નામદાર પોતાનો અમૂલ્ય સમય રોકી મારા શ્રમને અનુમોદન આપતા, અને પ્રસંગોપાત પ્રસન્નતાપૂર્વક પારિતોષિક આદિથી પોતાના:—

શૌર્ય તેજો ધૃતિર્દાશ્યં, યુદ્ધે ચાપ્યપલાયનમ્ ।

દાનમીશ્વરભાવશ્ચ, ક્ષાત્રંકર્મ સ્વભાવજમ્ ॥

સ્વભાવિક શૌર્ય, તેજ, ધૃતિ, દક્ષતા, યુદ્ધમાં પાછો પગ ન વચ્ચો, દાન અને ઐશ્વર્ય વગેરે ક્ષાત્રકર્મનો પરિચય કરાવતા,

કિમત્ર ચિત્રં યત્સન્તઃ પરાનુગ્રહતત્પરાઃ ।

ન હિ સ્વદેહશૈત્યાય જાયન્તે ચન્દનદ્રુમાઃ ॥

આમાં કાંડ આશ્ચર્ય જેવું નથી, સત્પુરુષો (મહાન પુરુષો) સ્વાભાવિક રીતે હમેશાં અન્ય ઉપર અનુગ્રહ કરવાને તત્પરજ હોય છે, ચન્દનનાં વૃક્ષો પોતાના દેહને થંડક આપવા માટે નથી હોતાં, તેનો જન્મ તો અન્યને શાન્તિ આપવા અર્થેજ હોય છે; તેમજ અમારા રાજસાહેવ પણ પોતાના પુરવાસીઓ તથા સેવકજનો વગેરે કલાકૌશલ્યને પ્રાપ્ત કરીને પ્રસિદ્ધિમાં કેમ આવે એવુંજ ચિન્તવન કર્યા કરે છે.

એક સમય તેઓ નામદારની “ સમસ્ત ક્ષાલકુલનો ઇતિહાસ ” લગાવવાની ઇચ્છા થતાં તે કામ મને સોંપવામાં આવ્યું.

“ નરેશ્વરો વા પરમેશ્વરો વા ”

મને પણ મારા મહારાજાની સેવાનો સુઅવસર પ્રાપ્ત થયો અને એજ વચ્ચે મેં ઇતિહાસનાં માધનો એકત્ર કરવા માંડ્યાં.

અન્ય છે મહારાજા રાજસાહેવને કે જેઓ પોતાના પૂર્વજોનું ગૌરવ પ્રકાશમાં લાવવા રાજગાદી પર અભિષિક્ત થયા ત્યારથીજ તલ્પી રહ્યા હતા, રાજલક્ષ્મી પ્રાપ્ત થયા પછી મોજ-શોખમાં, વ્યર્થ માન મેલવવામાં અને વિવિધ પ્રકારનાં મુખમાધનો વધારવામાં રાજાઓને રચ્યા-પચ્યા રાખનાર દાલના જમાનામાં આવી પ્રવૃત્તિ કરનાર પૃથ્વીપતિ કાંઈ ઓછા માનને પાત્ર નથી. કેમકે:—

યૌવનં ધનસંપત્તિઃ પ્રભુત્વમવિવેકતા ।

એકૈકમપ્યનર્થાય કિમુ યત્ર ચતુષ્ઠયમ્ ॥

યૌવન, ધનસંપત્તિ, પ્રભુત્વ અને અવિવેકીયણું એ એક મહાન અનર્થનાં કારણ છે, તો પછી એ ચારે જ્યાં મેળાં થાય ત્યાં શું વાકી રહે ? કંઈજ નહિ.

મહારાજા રાજસાહેવને આદિની ત્રણ चीजો પ્રાપ્ત થઈ, પરન્તુ ચતુર્થ અવિવેકતાનો તેઓશ્રીએ અનાદર કર્યો, જેથી યૌવનાદિ ત્રણે चीजો ઉચિત કાર્ય કરવામાં મદાયમ્ન થઈ પડી.

તેઓ નામદારે પોતાના પૂર્વજોની વંશાવલી તથા સામાન્ય દૃક્ષીકૃત મન્દેશાન્તર્ગત ગ્વેટ ગામના રહેવાસી ક્ષાલકુલના વડવા ચારંગ કાલ્કુભાઈને વાંકાનેર બોલાવી લગાવી આજ તે

ઉપરાંત ધ્રાંગધ્રા, સાઢઢી, લલ્લતર તથા વઢવાળના ન્હાના ન્હાના ઇતિહાસો છપાલ્લા હોવાથી મંગાવી આપ્યા અને તેની સાથે આજ્ઞા કરી કે ઁંડા પાયાવાલી ઇમારતો અને ઁંડા મૂલવાલાં વૃક્ષો જેમ ચિરકાલ પર્યન્ત અસ્તિત્વ ભોગવી શકે છે તેમ જ્ઞાલાકુલ્લનો ઇતિહાસ પળ સૃષ્ટિની શરૂઆતથી અત્યારમૂધી શૃંગલાવલ્લ લલ્લવી તેમાં વિવિધ સાહિત્ય મેલવી ઁક કથાકાવ્યની પેઠે સર્વોપયોગી થાય તેમ કરો.

મહારાજા રાજસાહેવની ઁક્ત આજ્ઞાને માન્ય રાલ્લી મેં વિ. સં. ૧૯૬૨ ના પોપ શુદ્ધિ ૧૧ ને પવિત્ર દિવસે ગ્રન્થ લલ્લવાની શરૂઆત કરી અને તેનું નામ “શ્રી જ્ઞાલાવંશ વારિધિ” રાલ્લ્યું. પ્રસંગોપાત માર્કંડેય પુરાળ, મહાભારત, શ્રીમદ્ ભાગવત્, પાતંજલિ યોગમૂત્ર, વૃહદ્ વારાહિસંહિતા, રાજવલ્લભ, યનુર્વેદસંહિતા, ચરકસંહિતા, તેમજ કેટલાઁક પરચુરળ સાહિત્યગ્રન્થોમાંથી ભિન્ન ભિન્ન વિપયોરૂપી નિર્મલ નીરનો પ્રવાહ ઁક્ત વારિધિમાં વાલ્લ્યો છે.

જ્ઞાલાઓ પ્રથમ મલ્લવાન (મલ્લવાન) કહેવાતા હતા, ઁના આદિ પુરૂપ માર્કંડેય મુનિ હોવાથી કેટલાઁક તેઓને મુનિવંશીય માને છે; મુનિરાજ માર્કંડેયે અગ્નિકુંડમાંથી કુંડમાલને ઁત્પન્ન કર્યા હોવાથી અગ્નિના તેજોમય સ્વભાવને લઢ તેને સૂર્યવંશી કહી શકાય. કેટલાઁક તેઓને ચન્દ્રવંશના કહે છે. ઁ વાત લીલકુલ માન્ય રાલ્લી શકાય તેવી નથી, કેમકે વઢવા વારોટના ચોપડામાં પળ જ્ઞાલાકુલ્લને સૂર્યવંશી લલ્લેલ છે.

લ્લત્રિઓના સૂર્ય અને ચન્દ્ર ઁ લે વંશ પ્રસિદ્ધ છે. લુન્ડીના સ્વર્ગસ્થ કવિરાજ સૂર્યમલ્લ પોતાના વંશભાસ્કર નામના ગ્રન્થમાં,

“ ભુજભવ, મનુભવ, અર્કભવ, સસિભવ છત્રન લંસ;

હે ચ્લતિમ સુચિલંસહુલ પંચમ પ્રથિત પ્રસંસ.

છત્રનકે છત્તીસ સલ, ઇનતેં અન્વય જાત;

લૂજે આશ્રમમાર્હે જિમિ, આશ્રમ ઇતર સમાત. ”

ભુજભવ (ભુજથી ઁત્પન્ન થલ્લા), મનુભવ (મનુથી ઁત્પન્ન થલ્લા), અર્કભવ (સૂર્યથી ઁત્પન્ન થલ્લા), શશિભવ (ચન્દ્રથી ઁત્પન્ન થલ્લા), ઁ રીતના મુલ્લ્ય ચાર વંશ ઁપરાંત પાંચમો અગ્નિવંશ લ્લતાવી કાલક્રમે જેમ ગૃહસ્થાશ્રમમાંથી લ્લહ્મચર્ય આદિ લીજા આશ્રમો પ્રતીત થાય છે, તેમ ઁક્ત પાંચ લંગમાંથી લ્લત્રીઓના ઁકન્દર છત્રીશ લંશ થયા ઁમ જળાલે છે.

મહાત્મા ટૉંડ સાહેલ પોતાના “રાજસ્થાન” નામના ઇતિહાસમાં સૂર્ય અને ચન્દ્રવંશ ઁપરાંત કાલક્રમે અગ્નિલંગથી ભારતલર્પના પ્રાચીન આર્ય રાજાઓની ઁત્પત્તિ થયાનું સ્વીકારીને ત્રળે લંગમાંથી ક્રમે ક્રમે ન્હાનાં ન્હાનાં છત્રીશ રાજકુલ ઁત્પન્ન થયાં ઁમ જળાલે છે; જેનાં નામ નીલે મુજલ છે.

१ गिल्होट.	१४ हुण.	२५ घरवाल.
२ यदु.	१५ काठी.	२६ वीरगूजर.
३ तूयार (तुंवर).	१६ बल्ल.	२७ सेनगड-मेंगर.
४ राठोड.	१७ झाला.	२८ शीकारवल (मीरकरवल).
५ कुशावह.	१८ जैत्र (जेठवा).	२९ वाडस-वेस.
६ प्रमार.	१९ गोहिल.	३० दाहिया-देहिया.
७ चहुआण.	२० सारव्य, वा सारीयाप्य (सत्रियसार).	३१ जैहा-जोहिया.
८ सोलंकी	२१ सीलरवा-सुलार.	३२ मोहिल.
९ प्रतिहार.	२२ देवी.	३३ निकुंष.
१० कान्यकुब्ज.	२३ गर.	३४ राजपाली-राजपाली.
११ सौर.	२४ ढर, वा देढा.	३५ दाहिर.
१२ तक्षक.		३६ दाहिमा.
१३ जीत (जत).		

आ सवंधमां एक पुरातन दोहरो छे.

दश रविके दश चन्द्रके, द्वादश मुनिके जान;
चार अग्नि पहिचानिये, छत्ति वंस बखान.

दश रविना, दश चन्द्रना, वाग मुनिना, अने चार अग्निना एम एकन्दर क्षत्रियोना
छत्रीश वंश छे.

पंडित गौरीशंकर हीराचंद ओझाए पोताना भारतीय “ ऐतिहासिक ग्रन्थमाला ”
नामना ग्रन्थमां प्राचीन आर्य राजाओनी नीचे मुजव जातिओ पुरातन ग्रन्थोमांथी उद्धृत
करेली छे.

१ मौर्य (मोरी).	११ यौद्धेय.	२१ चावडा.
२ ग्रीक (यूनानी).	१२ वैश.	२२ राठोड.
३ शातकर्णी (आंध्रभृत्य).	१३ लिच्छवि.	२३ कलवाहा.
४ शक.	१४ मौखरी.	२४ तंवर.
५ क्षत्रप.	१५ मैत्रक.	२५ कलचुरी (हैहयवंशी).
६ तुरुष्क.	१६ गुहिल.	२६ चंदेल.
७ अभीर.	१७ सोलंकी.	२७ यादव.
८ गुप्त.	१८ पट्टहार.	२८ गुर्जर.
९ पल्लव.	१९ परमार.	२९ पाल.
१० हूण.	२० चौहान.	३० सेन.

३१ कदंब

३५ नाग.

३९ सिंद.

३२ सिलारा.

३६ निकुंभ.

४० चौल.

३३ सेन्द्रक.

३७ गंगा.

३४ काकतीया.

३८ वाण.

कोइएक कवि क्षत्रिओना छत्रीश वंश नीचे प्रमाणे बतावे छे,

छप्पय.

रवि, शशि, जादववंश, ककुत्स्थ, परमारुं तोंवर,
चाहुवाण, चालुक्य, छिंद, सिलार आभीवर,
दोयमत्त, मकवान, गरु अ गोहिल गहीभुत,
चापोत्कट, परिहार, रावराठोड रोसजुत,
देवरां, टांक, सिन्धव, अनिग, योतिग प्रतिहार दधिखट,
कारटपाल, कोटपाल, हुन, हरितट, गोरकमाड जट.

दोहा.

ध्यानपालक निकुंभवर, राजपाल अवनीश;
कालच्छरके आदि दे बरने वंश छतीस.

मरेठाओनी छत्रीश वंशमां कोइए गणना करी नथी, छतां कविराज भुषणे पोताना
आश्रयदाताना वंशने छत्रीशमी संख्या आपवा नीचे मुजव कवित्त रचेछुं छे.

रानी रजवारनकी दुकानी लगाइ बैठी,
तहां आय बादशा' लबार देखे लबकी ।
बेटिनके यार अरु यार है लुगाइनके,
राहनके मार दावादार गये दबकी ॥
एसी कीनी वात तोउ कोऊने न कीनी घात,
नादानी भई है वंस पइंतीसे अबकी ।
दक्खनके नाथ एसी देख धर्यो मूछें हाथ,
सीवाजी न होत तो सुनत होत सबकी ॥

आ उपरथी राजकुळनी अमुकज संख्या छे एम कही शकातुं नथी, सूर्य अने चन्द्रमांथी
एवां अनेक राजकुळो उत्पन्न थयां छे के जेनां नाम पण अत्यारे मळवां मुश्किल छे,

ખરી રીતે વિચારી જોતાં ઘુજ (હાથ) થી મનુષ્યની ઉત્પત્તિ સંભવેજ નહિ, તેમ મનુ-
વંશ પળ કલ્પિત છે, મનુ સૂર્યનો પુત્ર હોવાથી તેનો સૂર્યવંશમાં સમાવેશ થઈ જાય છે. અગ્નિથી
પળ મનુષ્યની ઉત્પત્તિ માની શકાય તેમ નથી, કેમકે એ વાત માન્ય રાખતાં વ્રહ્માની જે સ્વેદજ,
અંદજ, ઉદિભજ્ અને જરાયુ એ ચાર પ્રકારની સૃષ્ટિ છે તેમાં પાંચમા પ્રકારની સૃષ્ટિ ટાંચલ
કરવા જતાં વ્રહ્માના (આદિ પુરુષના) સિદ્ધાન્તને દૂષિત કર્યા જેવું થાય છે. અગ્નિથી મનુષ્ય
ઉપજે નહિ પણ અગ્નિસંસ્કારથી મનુષ્યને શુદ્ધત્વ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે.

અમારા મત મુજબ તો સૂર્ય અને ચન્દ્ર સિવાય ત્રીજો વંશ છેજ નહિ. શ્રી વાલભારતના
કર્તા અમરચન્દ્ર પળ આદિ પર્વના આદિ સર્ગમાં ચન્દ્રવંશની શુશ્રુષા કરતાં લખે છે:—

કિરન્સુધાં યો વસુધાન્તરાલે, મહા મહા હન્તિતમાં તમાંસિ ।
હુતાશતીવ્રઃ કિમનેન સામ્યં, સમં સમાયાતુ સહસ્રરાશ્મિઃ ॥

આદિપર્વ સર્ગ ૧ શ્લો ૮

પૃથ્વીતલ ઉપર અમૃત વર્ષીને જે મ્હોટા તેજવાલો અંધકારને ઢળે છે તેની સાથે અગ્નિ
જેવો તીવ્ર સૂર્ય શું સામ્ય પામવા યોગ્ય છે ?

આ શ્લોક પુરવાર કરી આપે છે કે સૂર્ય અને ચન્દ્ર બેજ વંશ છે એથીજ અમરચન્દ્રે એ
બેનાંજ નામ આપ્યાં છે. એ બેથી ડતર વંશ હોત તો તેનાં નામ આપવા ચૂકત નહિ. આ વન્ને
વંશમાંથી છત્રીશ નહિ પણ અનંત શાખાઓ નીકળેલી છે, એ ઉપર મુજબ મહાત્મા ટૉડ સાહેબે
દશવિંલ વંશો તથા તેથી ભિન્ન શ્રીયુત ગૌરીશંકર ઓજાએ દશવિંલા પ્રાચીન વંશો અને કવિવર
ભૂપળે મરેઠાની પળ ઉત્તમ રાજકુળમાં કરેલી ગણના ઉપરથી સાબીત થાય છે.

આ ઉપરથી અમે કોઈનું ઁંડન કરવા ચાહતા નથી, પરન્તુ “ રાવળને દશ મસ્તક
અને વીશ ઘુજ હતા. ” આનો ઁરો અર્થ એ છે કે એક માથાવાળા અને બે હાથવાળા મનુષ્ય
કરતાં દશગળું પરાક્રમ કરનાર. “ હજાર હાથવાળો વાળામુર ” એનો પળ એજ અર્થ છે કે બે
હાથવાળા મનુષ્ય કરતાં પાંચસોગળું પરાક્રમ કરનાર.

આ પ્રમાણે કવિઓની અલંકારિક વાળીનો અર્થ ન સમજતાં ચિત્રકારોએ એ પ્રમાણેજ
ચિત્રો ચિત્રી કહાડ્યાં; અને લેખકો પળ એજ રાહે ઢોરાયા. એજ રીતે વંશની વાવતમાં પળ
ઘુજવંશ, મનુવંશ, અગ્નિવંશ વગેરે કલ્પિત છે.

જો હાથથી અને અગ્નિ આદિથી મનુષ્યો ઉત્પન્ન થતાં હોત તો પછી ઢશ્વરને સ્ત્રીપુરુષનું
યુગ્મ કરવાની કંઈ જરૂર ન હતી.

ખરી રીતે જોતાં પરશુરામ ભગવાને એકવીશ વચ્ચત પૃથ્વી નક્ષત્રી કરી તે વચ્ચત વળા
ક્ષત્રિઓ પ્રાળ વચાવવા ઋષિઓના આશ્રમમાં આશ્રિત વની છુપાડ રહેલ્યા હતા, પાછલથી તેના
વંશજો ઋષિઓની આજ્ઞાનુસાર વ્રહ્મકર્મની સાથે ક્ષાત્રધર્મને પાળી યજ્ઞાદિમાં વિઢ્નરૂપ થતા

રાક્ષસોને હળી મિત્ર મિત્ર દિશામાં પોતાના વાહુવઢવડે રાજ્ય જમાવી રહ્યા અને જે જે ઋષિ-ઓના આશ્રયથી તેઓ પ્રાણને વચાવી શક્યા તેમજ જે જે ઋષિઓના હાથથી અભિષિત થઈ રાજા તરીકે પ્રસિદ્ધ થયા તે તે ઋષિઓના ગોત્રવાળા ગણાયા, શૌર્ય અજવ વસ્તુ છે અને ઇથી સર્વ કાંઈ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે.

सुवर्णपुष्पां पृथिवीं चिन्वन्ति पुरुषास्त्रयः ।

शूरश्च कृतविद्यश्च यश्च जानाति सेवितुम् ॥

શૂરવિર, કૃતવિદ્ય (જેને વિદ્યાને યથાસ્થિત પ્રાપ્ત કરી હોય તે) અને જેને સેવાધર્મ વરાવર આવડતો હોય એવો સેવક એ ત્રણે સુવર્ણપુષ્પવાળી પૃથિવીને શોધે છે. શૂરવીરના પક્ષમાં સુવર્ણ-બ્રાહ્મણ આદિ ઉત્તમ વર્ણ, કૃતવિદ્યાના પક્ષમાં સુવર્ણ-સારા અક્ષર અને સેવકના પક્ષમાં સુવર્ણ-સોનું સમજવું.

को वीरस्य मनस्विनः स्वविषयः को वा विदेशस्तथा ।

यं देशं श्रयते तमेव कुरुते बाहुप्रतापार्जितम् ॥

यदंष्ट्रानखलाङ्गुलप्रहरणः सिंहो वनं गाहते ।

तस्मिन्नेव हतद्वિपेन्द्ररुधिरैः तृष्णा छिनत्त्यात्मनः ॥

મનસ્વી એવા વીરપુરુષને પોતાનો અથવા પરાયો કોઈ દેશ છેજ નહિ, જે દેશનો એ આશ્રય કરે છે, તેનેજ વાહુવઢના પ્રતાપથી પોતાનો વનાવી લે છે. જેમ દાઢ, નખ અને લાંગુલ (પુચ્છ) રૂપી આયુધવાળો સિંહ જે વનમાં પ્રવેશ કરે છે તે દ્વિપેન્દ્રો (મ્હોટા હાથીઓ) ને હળી તેનાં રુધિરથી પોતાની તૃષ્ણાને વુઝાવે છે.

જાલાઓના મૂળપુરુષ મુનિરાજ માર્કેંડેયે અગ્નિકુંડમાંથી કુંડમાલને ઉત્પન્ન કર્યા, એ રાજર્ષિ કુંડમાલે બ્રહ્મધર્મની સાથે ક્ષાત્રધર્મનો અંગીકાર કરી વદ્રિકાશ્રમમાં રહેનારા ઋષિઓના ચઙ્ગાગાદિમાં વિદ્યારૂપ થતા રાક્ષસો સાથે પ્રચંદ યુદ્ધ કરી વિજય મેળવ્યો. ઉક્ત કાર્યથી પ્રસન્ન થઈને ઋષિમંડલે તેઓને “ ચમત્કારપુર ” ની રાજગાદીપર અભિષિત કર્યા. ત્યાં ત્રણ પેઢી પર્યન્ત તેમનું રાજ્ય રહ્યું, ત્યારવાદ રાક્ષસોના ઉપદ્રવથી અત્યંત કંટાળેલા ઋષિઓની આજ્ઞાથી રાજર્ષિ કુન્તે વદ્રિકાશ્રમની નિકટમાંજ “ કુન્તલપુર ” નામે શહેર વસાવ્યું અને ત્યાં રાજર્ષિ કુન્તના પુત્ર ધવલકુમારથી આરંભી ચાચંગદેવ સૂચી લાંબા કાલ પર્યન્ત મરખવાન (મકવાણા) નું રાજ્ય રહ્યું, તે પછી ચાચંગદેવજીના કુમાર સાલંગદેવજીએ પૂર્વમાં તુંવર જાતિના રાજપૂતોનું “ સીકરી ” નામે શહેર હતું તે કવજે કર્યું. એ સીકરીમાં સારંગદેવજીના કુમાર જોમપાલથી આરંભી સારંગધર સૂચી રાજ્ય રહ્યું, ત્યારવાદ સારંગધરજીના કુમાર કૃપાલદેવજીએ સિન્ધદેશમાં પ્રવેશ કરી “ કીર્તિગઢ ” (કરેંટીગઢ) માં પોતાની રાજધાની જમાવી. એ કૃપાલદેવજીના કુમાર સારંગધરથી આરંભી કેમરદેવજી સૂચી કીર્તિગઢમાં મકવાણાઓની રાજધાની રહી, વીર-

વર કેસરદેવજી સુમરા હમીર સાથેના યુદ્ધમાં સપ્તકુમાર સહિત સમરશાયી થતાં તેમના મ્હોટા કુમાર હરપાલદેવજી ગુજરાતમાં આવ્યા અને ક્ષત્રીને છાજે તેવા ઉત્તમ ગુણોથી “ પાટડી ” ની રાજધાની પ્રાપ્ત કરી.

ଏ રીતે મકવાણાઓ પ્રથમ ઉત્તરમાં, પછી પૂર્વમાં અને ત્યારવાદ પશ્ચિમમાં સિન્ધની અંદર દાખલ થઈ ગુજરાતમાં આવ્યા, અને ગુજરાતમાં પાટડી, શાન્તલપુર, માંડલગઢ તથા કુવા (કેંકાવટી) વગેરે સ્થળે રાજ્ય ભોગવતા કાઠિઆવાડની અંદર શૌર્યના પ્રશંસનીય પ્રભાવે સ્વતંત્ર રાજધાની જમાવી રહ્યા.

રાજ, હરપાલદેવજીના વંશજોમાંના હાલ કેટલાએક વાંકાનેર, ધાંગધ્રા, લીંવડી, વઢવાણ, લખતર, ચુડા, સાયલા વગેરે સ્થળે છે, અને કેટલાએક રાજપુતાનામાં સાદડી, દેલવાડા, રાયપર, નરવર, ગોધુન્દા, કુન્હાડી, કાનોડ, જાલોડ તથા જાલારાપાટણ વગેરે સ્થળે છે. ଏ તમામ હકીકત ઇતિહાસમાં સવિસ્તર લખાણી છે.

જાલાકુલ્લી રાજધાની પ્રથમ ચમત્કારપુરમાં લખેલી છે, ଏ તો કેવલ પુરાણોક્ત વાત છે અને કુન્તલપુરની રાજધાની પણ માત્ર વારોટના ચોપડા સિવાય કોઈ પ્રકારના શિલાલેખ કે કોઈ વીજાં સાધનોથી સાબીત થઈ શકે તેમ નથી, તેમજ સીકરી સંબંધી પણ જેવાં જોડે તેવાં મજબૂત પ્રમાણ મળી આવતાં નથી, માત્ર સિન્ધમાં કીર્તિગઢ કે જે હાલ કરેન્ડીગઢ કહેવાય છે તેનાં જૂનાં સ્તંભો હજુ પણ સિન્ધના અમુક પ્રદેશમાં છે એમ સંભળાય છે.

આગળના રાજાઓ પોતાની રાજધાની વઢલાયા પછી તેનું નામ કાયમ રાખવા માટે પોતે જે પ્રદેશમાં વસતા ત્યાં એજ નામનું ગામ વસાવતા હતા. દાખલા તરીકે જેઠવા રાજપૂતોની મૂળ રાજધાની કાશ્મીર-શ્રીનગરમાં હતી. કાઠિઆવાડમાં વસતા જેઠવાઓએ એજ નામનું ગામ (શ્રીનગર) ઘણા વર્ષો અગાઉ વસાવેલું છે, તેમ જાલા રાજપૂતોએ પણ ગુજરાતમાં આવ્યા પછી પોતાની મૂળ રાજધાની કુન્તલપુરનું નામ કાયમ રાખવા કુન્તલપુર નામનું ગામ કે જે હાલ કાંત્રોડી એવા નામથી ઓળખાય છે તે વસાવેલ છે. સાંભળવા પ્રમાણે એ ગામની એક જૂની વાવમાં એક શિલાલિપિ છે તેમાં એ ગામનું નામ કુન્તલપુર લખેલ છે. ઉત્તરમાં તો કુન્તલપુર કોણ જાણે ક્યાંએ હશે.

જાલાકુલ્લી સંવતવાર હકીકત તો વ્યાસ મકવાણાના કુમાર કેસરદેવજીથીજ મળે છે, તે પહેલાંના સંવત વારોટના ચોપડામાં કપોલકલ્પિત લખેલા જણાય છે.

મકવાણાઓ સિન્ધમાં રાજ્ય કરતા હતા ત્યારથી તેના વંશ માંહેના રાજસ્થાન સાથે નિકટના સંબંધમાં જોડાણ મારી પડે છે.

બુન્દીના કવિરાજ મૂર્યમલ્લી પોતાના વંશભાસ્કર દ્વિતીય ભાગ પૃષ્ઠ ૧૪૫૯ માં આ પ્રમાણે લખે છે:—

વિ. સં. ૪૮૧ ના અરસામાં અગ્નિવંશીય ધૌમચન્દ્રના કુમાર અસ્થિપાલે પશ્ચિમને જીતી ગુજરાતના સોલંકી ગોબિલરાજનું માનમર્દન કર્યું, અને ત્યાં પોતાનું થાણું મ્થાપી આગળ વધતાં,

अधिपदेश आनर्तके, लरिजिति रुपयलाइ ।

कुमर बढ्यो इम लेतकर, नीरधितट नियराइ ॥

मकुवानपुर मोरवी, पछ्ये जब गोपाल ।

देकर पय लग्गे दरित, कुमरहिं भन्नतकाल ॥

पुब्बहि जनु निजपौत्रहित, परिचारक पठवाइ ।

सुत सुतको सतकार सब, दिन्नो सविधि सधाइ ॥

कुमरहिं झल्ल कुवेरहु, न मिलायउ निजगेह ।

दायज सर्व समेत दिय, निजतनया करि नेह ॥

कन्या भूप कुवेरकी, उमा नाम जस आहि ।

ललित मंकुवानी लई, कुमरानी विधि ब्याहि ॥

जनक धैरपर जुद्धकी, बेरहु झल्ल कुवेर ।

समय सोधि दिन्नी सुता, सुगुन सुरूप सुबेर ॥

उपरना छए दोहानुं तात्पर्य ए छे के चहुआण कुमार अस्थिपाल आनर्त (ओखा-मंडल-द्वारका आदि) स्थले युद्ध करी विजय मेळवी कर लेता लेता अने दरियाकिनारे चालता चालता मोरवी पहुँच्या त्यां मोरवीना मालिक झालाकुवेरे ए गोपालना पौत्रने काळ-समान भय गणी भयथी पगे लागी पोताने घेर पथराव्या अने दायजासमेत पोतानी पुत्री उमानां तेनी साथे लग्न कर्यो, जो के पोतानुं बैर बाळवा माटे युद्ध करवानो समय हतो छतां झालाकुवेरनी पुत्रीने विधिवत् परणी अस्थिपाल कच्छ तरफ चाल्या गया. ए उपरथी झाला-कुवेरे अथवा ते पहेलाना कोइ पुरुषे चहुआण अस्थिपालना पिताने पराभव पमाज्यो होय एवुं अनुमान धाय छे.

वली कविराज सूर्यमल्लजीए वंशभास्कर द्वितीय भाग पृष्ठ १५६१ मां नीचे मृजव लखेलुं छे.

एसैं अनेक विजय करत विक्रमके ससिधर; सिव ११५१ सम्मित संवत्सरके चैत्रके प्रथम पक्षमें चंडासिराज पृथ्वीराज १ छ ६ मास अधिक छत्तीस वर्षके वयमें कान्यकुब्ज जाइ चउसट्टि ६४ सामंतनकों वीर तल्प पौढाइ राष्ट्रकूट राज जयचन्द्रकी सुता संयोगिता आनी.

ताही तुमुलमें सहोदर हम्मीर १७११ गंभीर १७१२ के ही

ગજનકોં ગિરાઈ કાસીકે નરેંદ્રસે અનેક અરાતિનકી વનિતાનકોં વૈધવ્ય
 દેકે ભદ્રકાલિકાકોં છપાઈ દ્વૈ ૨ હી કુમાર વીર તલ્પ સોયે મહામાની સો
 જાની મંકુવાની નવશ્રી ૧૭૧૧ દહિમી જસોદા ૧૭૧૨ દ્વૈ ૨ હી સ્વસ્વ
 સ્વામીકે સાથ ગઈ વગેરે.

આમાં મંડનગઢના હાઠા આનંદરાજના કુમાર હમ્મીર સાથે મકવાળી નવશ્રીનાં લગ્ન
 થયાં હતાં અને તે હમ્મીરકુમાર ચહુઆળ પૃથીરાજના પક્ષમાં રહી કબોજના રાજા જયચન્દ્ર સાથે
 લડતાં કામ આવ્યા, તેની સાથે મકવાળી નવશ્રી સતી થયાં એ સ્પષ્ટ છે.

ઉક્ત યુદ્ધમાં પૃથીરાજ વિજય મેળવી સંયુક્તાને ઉઠાવી ગયો હતો એવીજ રીતે ધીજો
 ઉલ્લેખ પળ છે. જુઓ વંશભાસ્કર દ્વિતીય ભાગ પૃષ્ઠ ૧૫૩૫.

અરુ ઇતકોં ચંડાસિરાજ રામદાસ ૧૬૪ સૌરાષ્ટ્ર કૂટીરાની પ્રેમ-
 વતી ૧૬૪૧ મેં રાજકુમાર રામચન્દ્ર ૧૬૫ નેં જન્મ લહિ સર્વ વિદ્યાકો
 સંગ્રહ કરિ દેવપુરકે અધીશ મંકુવાન મહિનાથકી કન્યા કોકિલા ૧૬૫૧
 વિવાહિ પિતાકે અનન્તર પટ્ટ પાયો ॥

આમાં ચહુઆળ રામચન્દ્ર દેવપુરના અધીશ મકવાળા મહિનાથની કન્યા કોકિલાને
 પરણ્યા હતા એ સ્પષ્ટ છે.

વિક્રમના તેરમા શતકમાં મકવાળા સારંગદેવ અને સિંહદેવ નામના વીરપુરુષોએ ગુજ-
 રાતના સોલંકી રાજા ધોળારાય ભીમની ઉત્તમ પ્રકારે સેવા વજાવી અવનિમાં અમર નામ
 રાખેલું છે એ નીચેના લેખથી માલુમ પડે છે.

“ચાલુક્યરાજ ભીમ અર્બુદરા દુર્ગમેં માસ ૧ દિન પંચક ૫ વિતાય
 આપરા વિસ્વાસરા વીરાનૂં જન્મભૂમિ ઘરે રાખણરી સંધા મળાય અણહિ-
 લપુય આયો । અર ચંડાસિકુમારે સાથ ઇચ્છળીશે સવંધ કર્ણગોચર પડતાં
 હી પ્રામારાં ૧ ચહુવાળા ૨ રે સાથે અધમ વિરોધ વધાવળરે કાજ મંકુવાળ
 રાજસારંગદેવનૂં બુલાય ગજનવી જાવળરો નિદેસ લગાયો.

વંશભાસ્કર દ્વિતીય ભાગ પૃષ્ઠ ૧૩૬૩

સોલંકી રાજ ભીમની આજ્ઞા મુજબ મકવાળા સારંગદેવ ગજનવી ગયા અને તેણે આપેલો
 પત્ર તથા ભેટ વગેરે વાદશાહને આપી પ્રત્યુત્તર માટે રોકાયા, તે વસતે વાદશાહ શાહબુદ્દીનગોરીના

સ્વાર્થપરાયણ વિચારો સાંભળી મકવાળા સારંગદેવે શાહનો જાતિસ્વભાવ તથા પોતાનો (રાજપૂતોનો) ઉત્કર્ષ જણાવવા માંડ્યો.

યા કહતાંહી પાતસાહરી સૈન સૂંવજારો તીર મકુવાળરી છાતીરે પાર ફૂટો ।
સો લોહ લાગતાંહી સારંગદેવરા હાયરો ચન્દહાસરો પ્રહાર છૂટો ॥
તિણસૂં ગજનવીરા હુજાવહૈ જમરો મસ્તક ચક્ર હોય પડિયો ॥

इण रीतिकेही जवनारा प्राण देहरूपकारा सदनरा वंदीवान
सहाबुद्दीनरी सभामें सारंगदेव टूकटूक होय झडियो.

વંશભાસ્કર દ્વિતીય ભાગ પૃષ્ઠ ૧૩૬૫

મકવાળા સારંગદેવે શાહનો જાતિસ્વભાવ વોલવાની શરૂઆત કરી ત્યાંજ શહાબુદ્દીનના
ઇસારાથી વજીરનું તીર તેની છાતીમાં આરપાર ચાલ્યું ગયું. એ તીર લાગતાંજ સારંગદેવના હાથથી
તલવારનો પ્રહાર છૂટ્યો અને એ પ્રહારે શાહના વજીર હુજાવહૈજમનું મસ્તક ચાકના પિંડાની
માફક ઉઢાવી અનેક યવનોનાં પ્રાણ કે જે દેહરૂપી કારાગારના વંધીવાન હતાં તેને છોડાવ્યાં.
એ રીતે મકવાળા સારંગદેવ શહાબુદ્દીનની સભામાં ટૂકડે ટૂકડા થયા ત્યાંસુધી લડ્યા.

एज अरसामां झाला सिंहदेव सवंधी वंशभास्कर द्वितीय भाग पृष्ठ १३६९
मां नीचे मुजब छप्पय छे.

जिण झाले वळजोर, जंग आहणि जाडेचाँ,
पुहुवि कच्छ १ पंचाळ २ गंजिलीधी पटु पेचाँ;
अधिपे भीमरे अग्ग, विजय कीधा कइवाराँ,
भड सात्रव घण भेटि, किया धडपार कटाराँ.

उण सिंहदेव रण अग्रणी, ले वळ साथ चउत्थलव;
गरदाय सिविर दीधो गरट, जामिक पण लीधो सजव.

જે झालાએ વળજોરથી જાડેજાઓ સાથે જંગ કરી ઢાવપેચથી કચ્છ અને પંચાલની
પૃથ્વી કબજે કરી અને પોતાના અધિપતિ સોલંકી ભીમ આગળ રહી અનેક વચ્ચે વિજય
મેળવ્યો તથા ભડપણે ઘણા શત્રુઓ સાથે ભેટી કટારથી વઢને જુદાં કર્યાં. એ રણમાં અગ્રણી
રહેનાર (સેનાપતિ) સિંહદેવ ૬૦૦૦૦ ના સૈન્ય સાથે મોઝારાય ભીમના ડેરાની આજુબાજુ
રાત્રીને વચ્ચે પહેરો ભરતા હતા અને યુદ્ધ વચ્ચે પણ તેઓએ યા પોતાના અંગપર ફીલ્યા હતા.

आज समयमां भोजाभीमना काका सारंगदेवना पुत्रोए राणंगझालाने मारी भीम साथे

વૈર વધારી તેના ડરથી દિલ્હીમાં જઈ પૃથુરાજને આશ્રયે રહ્યા હતા અને અંતે તેઓ સર્વનો પૃથુ-રાજના કાકા કન્હ ચૌહાણના હાથથી નાશ થયો.

સાક્ષર પંડિત વલ્લભેશ્વરપ્રસાદમિશ્રકૃત રાજસ્થાન ઇતિહાસ હિન્દી અનુવાદ વોલ્યુમ ૧ અધ્યાય ૪ થો પૃષ્ઠ ૧૨૫ માં લખ્યું છે કે જ્યારે ચિતોડાધીશ સુમાનસિંહજીને સુરાસાનના અધિપતિ મામુદ (મહમદ) સાથે આર્યધર્મના સંરક્ષણ અર્થે યુદ્ધમાં ઉતરવું પડ્યું હતું ત્યારે તેમની મદદે ભિન્ન ભિન્ન હિન્દુ રાજાઓ ગયા હતા, તેમાં પાટડીથી જ્ઞાલા પળ ઉક્ત રણસંગ્રામમાં હાજર હતા એમ લખેલ છે. ચિતોડાધીશ સુમાનસિંહજીનો રાજ્યકાલ વિ. સં. ૮૬૮ થી ૮૯૨ સુધીનો “ ટોંડરાજસ્થાન ” વગેરે ગ્રંથોથી પ્રતીત થાય છે. મહાત્મા ટોંડસાહેબે એ વાત “ સુમાનરાસા ” ઉપરથી લીધી હોય એમ જણાય છે.

જ્ઞાલા અવટંક અને પાટડીમાં રાજ્યની સ્થાપનાના સંબંધમાં વારોટના ચોપડા તેમજ રાસમાલા વગેરેમાં તો કરણવાઘેલાનો સમય સ્પષ્ટ વતાવ્યો છે, પણ તપાસ કરતાં કરણવાઘેલાનો સમય વિ. સં. ૧૩૫૨ છે અને હરપાલદેવજીનો સમય વિ. સં. ૧૧૫૬ છે. આ રીતે મુકાવલો કરતાં લગભગ બે સૈકાનું અન્તર જણાય છે. વઢી હિન્દરાજસ્થાનમાં કરણસોલંકીના સમયમાં હરપાલદેવજીનું અસ્તિત્વ જણાવે છે. વિચારી જોતાં હરપાલદેવજી અને કરણસોલંકી એક સૈકામાં થયેલા છે પણ કોઈ ઇતિહાસમાં આનો ઉલ્લેખ મળી આવતો નથી. જૈનમતના પંડિતોએ સોલંકી કુળની ક્ષીણી ક્ષીણી વાવતોનો પણ પ્રવંધચિન્તામણિ વગેરે ગ્રંથોમાં સમાવેશ કર્યો છે, છતાં હરપાલદેવજી અને શક્તિ સંબંધીની મહત્વની વાવત કેમ મૂલી જાય એ પણ શંકા છે.

મહારાણા સુમાનના સમયમાં ચિતોડના જંગ વચ્ચે પાટડીથી જ્ઞાલાઓ આવ્યા આ ઉલ્લેખ જ્ઞાલાઓનું તથા પાટડીનું પ્રાચીનપણું વતાવે છે, અને આગળ કહેલ વંશભાસ્કરમાં કુવેરજ્ઞાલાનું અસ્તિત્વ પણ ઘણાજ લાંબા કાળને મૂકેલ છે. હવે આમાં સ્વયં શું હશે તેનો કાંઈ નિર્ણય થઈ શકતો નથી એથી એ કામ મુજ્જા ઇતિહાસવેત્તાઓના અસ્વત્યારમાંજ સોંપું છું.

અમને તમામ ઇતિહાસવેત્તાઓના મત કરતાં મહાન્ ઇતિહાસવેત્તા શ્રીયુત ગૌરીશંકર હીરાચંદ ઓજ્ઞાનો મત શ્રેષ્ઠ જણાય છે. એમનો લેખ વાંચતાં એમણે ઇતિહાસ સંબંધી ઘણીજ ઝંડી અને વિસ્તૃત શોધ કરી હોય એમ માલુમ પડે છે.

તેઓ સોલંકીના પ્રાચીન ઇતિહાસમાં સિદ્ધ કરી આપે છે કે સોલંકીઓ ચન્દ્રવંશીજ છે અને એના પ્રમાણમાં તેઓ લખે છે કે પશ્ચિમી સોલંકી રાજા વિક્રમાદિત્ય છટ્ટાના સમયના (વિ. સં. ૧૧૩૩ અને ૧૧૮૩ ની મધ્યના) શિલાલેખમાં લખ્યું છે કે ચાલુક્ય (સોલંકી) વંશ ભગવાન વ્રહ્માના પુત્ર અત્રિના નયનથી ઉત્પન્ન થયેલ ચન્દ્રના વંશમાં અન્તર્ગત છે. આ શિલાલેખ મુંબઈ ઇલાકાના ચામ્બાડ જીલ્લાના ગડગ ગામમાં વીરનાગયણના મંદીરમાં લાગેલો છે.

આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે દાલ અગ્નિવંશના નામથી દુનિયામાં પ્રસિદ્ધ થયા છે એ ક્ષત્રિયો પણ સૂર્યવંશી અને ચન્દ્રવંશીજ છે. લાંબા કાળના આવગળને લઈ ક્ષત્રિઓ પોતેજ

પોતાના વંશને ભૂલી ગયા છે અને વહવા વારોટોણ કલ્પી કાઢેલી કથાઓને વેદ-વાક્ય સમજી બેઠા છે.

આ ગ્રંથના ન્હાના મ્હોટા તરંગો વાચકવૃન્દને આનંદની છોળચોથી રસવોળ બનાવશે તો હું મારા શ્રમને કંઈ અંશે સફળ થયો સમજીશ. ઇતિહાસ દ્રષ્ટિથી જોનારને આ ગ્રંથ રુચિકર થાય કે નહીં એ વાત હું કંઈ કહી શકતો નથી, પણ વિવિધ વિષયોના અભિલાષીઓમાં આ પુસ્તક આદરણીય થશે એમ હું માનું છું.

આ ગ્રંથ લખવાની શરૂઆતથી સમાપ્તિ પર્યન્ત મ્હારા શિષ્ય જામનગરનિવાસી વારોટ કેશવલાલ શ્યામજીએ શરીરસંપત્તિની લેશપણ દરકાર રાખ્યા વિના મને પૂરતી સહાયતા આપેલી છે. પ્રાણી માત્રને દરેક કાર્યમાં સહાયકની આવશ્યકતા હોય છે જેમ:—

અસહાયઃ સમર્થોઽપિ, તેજસ્વી કિં કરિષ્યતિ;

નિર્વાતે જ્વલિતોઽપ્યગ્નિઃ સ્વયમેવ પ્રશામ્યતિ.

નિર્વાત (વાયુ વિનાના) પ્રદેશમાં પ્રજ્વલિત થઈ શકે છે અને તેજસ્વી અને સમર્થ છતાં પણ વાયુની સહાયતા વિના પોતાની મેળે જ શાન્ત થઈ જાય છે.

તેમ મને પણ મ્હારા શિષ્ય કેશવ જેવા સાક્ષર લેખકની સહાયતા ન મળી હોત તો જ્ઞાત્રાવંશવારિધિ જેવો મહાન ગ્રંથ હું ક્યારે અને કેટલા સમયમાં તૈયાર કરી શકત તે કહી શકતો નથી. જો કે હું તેમના કુટુંબના નિર્વાહ અર્થે યોગ્ય પગાર આપતો હતો તેમ મહારાજા રાજસાહેબ તરફથી પણ ગ્રંથની સમાપ્તિ સમયે તેની યોગ્ય કદર વૃદ્ધિવામાં આવી હતી, તો પણ તેના શ્રમ તરફ જોતાં તેનો પૂરેપૂરો વડલો હું આપી શક્યો છું એમ તો નહીં જ કહી શકાય. છેવટે હું તેને અલ્પ આશીર્વાદરૂપી ધન આપું છું કે જે ભોગવવા પરમકૃપાળુ પરમાત્મા તેને આરોગ્યતાપૂર્વક દીર્ઘાયુષ્ય અર્પે.

આ પુસ્તકમાં પુરાતની ઢોંગલી ભાષાનાં ગીતો મને જેવી સ્થિતિમાં પ્રાપ્ત થયાં છે તેવાં જ ટાંચલ કર્યાં છે, મને એ ભાષાનું પુરું જ્ઞાન નહિ હોવાથી તે અશુદ્ધ હોય તો સુજ્ઞ વાંચકવૃન્દ ક્ષમા આપશે.

શુભંભવતુ

રાજકવિ નથુરામ સુંદરજી શુક્લ.

અમારાં પુસ્તકો.

પુસ્તકનું નામ.

કિંમત રૂ. આ. પા.

નાટ્યશાસ્ત્ર—(નાટક જોનાર, ભજવનાર તથા લખનારને અતિ ઉત્તમ સહાય આપનાર અ- ભિનયકલાનો અપૂર્વ ગ્રન્થ.)	૬-૦-૦
કાવ્યશાસ્ત્ર—(કાવ્યપ્રયોજન, નામલક્ષણવિચાર, પ્રાચીનોક્ત કાવ્યલક્ષણો, ઉપદેશપ્રકાર, કાવ્યશક્તિઓ, કાવ્યહેતુ, શબ્દશક્તિઓ, કાવ્યદોષ, કાવ્યગુણ, રીતિઓ, વૃ- ત્તિઓ, વિસ્તૃત નાયકાભેદ સહિત રસનિરૂપણ અને અલંકાર તથા અન્તર્ભૂત અલ- કારો સહિત કાવ્યના દશે અંગોનું વર્ણન.)	૬-૦-૦
સંગીતશાસ્ત્ર—(ગીત, નૃત્ય તથા વાદ્યના તમામ ભેદો સહિત સંગીતનો અપૂર્વ માર્ગદર્શક ગ્રન્થ)	૬-૦-૦
નથુરામકૃત કાવ્યસંગ્રહ—(ભક્તિ, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય તેમજ શ્વરી અને માતૃપી પ્રેમના કાવ્યો તથા વ્યવહારિક પરચુરણ કાવ્યો તથા વિરહ કાવ્યોથી ભરપુર ગ્રન્થ.)	૨-૦-૦
શ્રગારસરોજ—(રસિકજનોને રમપ્રદ શ્રગારકાવ્યોથી ભરપુર ગ્રન્થ)	૧-૦-૦
પ્રતાપપ્રતિજ્ઞા—(વીર તથા શૃંગારરસથી ભરપુર નાટક)	૧-૦-૦
શ્રીકૃષ્ણ વાલ્મીલીલાસંગ્રહ—(શ્રીકૃષ્ણ વાલ્મીલીલાઓનું વર્ણન)	૧-૦-૦
વિવેકવિજય કાવ્ય—(સરલતાથી સમજાય તેવું વેદાન્તનું પુસ્તક.)	૧-૦-૦

અમારાં નાટકોના ઓપેરા.

માધવકામકન્દલા	૦-૨-૦ હલામળ.	૦-૨-૦
લાલલાની લુચાડ.	૦-૨-૦ કુમુદચન્દ્ર	૦-૨-૦
હરિશ્ચન્દ્ર.	૦-૨-૦ ગુમાનમિહ	૦-૨-૦
રાજયોગી	૦-૨-૦ સતી સગેજીની	૦-૨-૦
કવીરવિજય.	૦-૨-૦ ભક્તકુટુંબ.	૦-૨-૦

મલ્લાનું ઠેકાણું—

રાજકવિ નથુરામ સુન્દરજી
વાકાનેર—(કાઠિઆવાડ)

અમારા પુસ્તકો નીચેની જગોળથી પણ મલ્લશે

અન. અમ. ત્રિપાઠીનો કું.

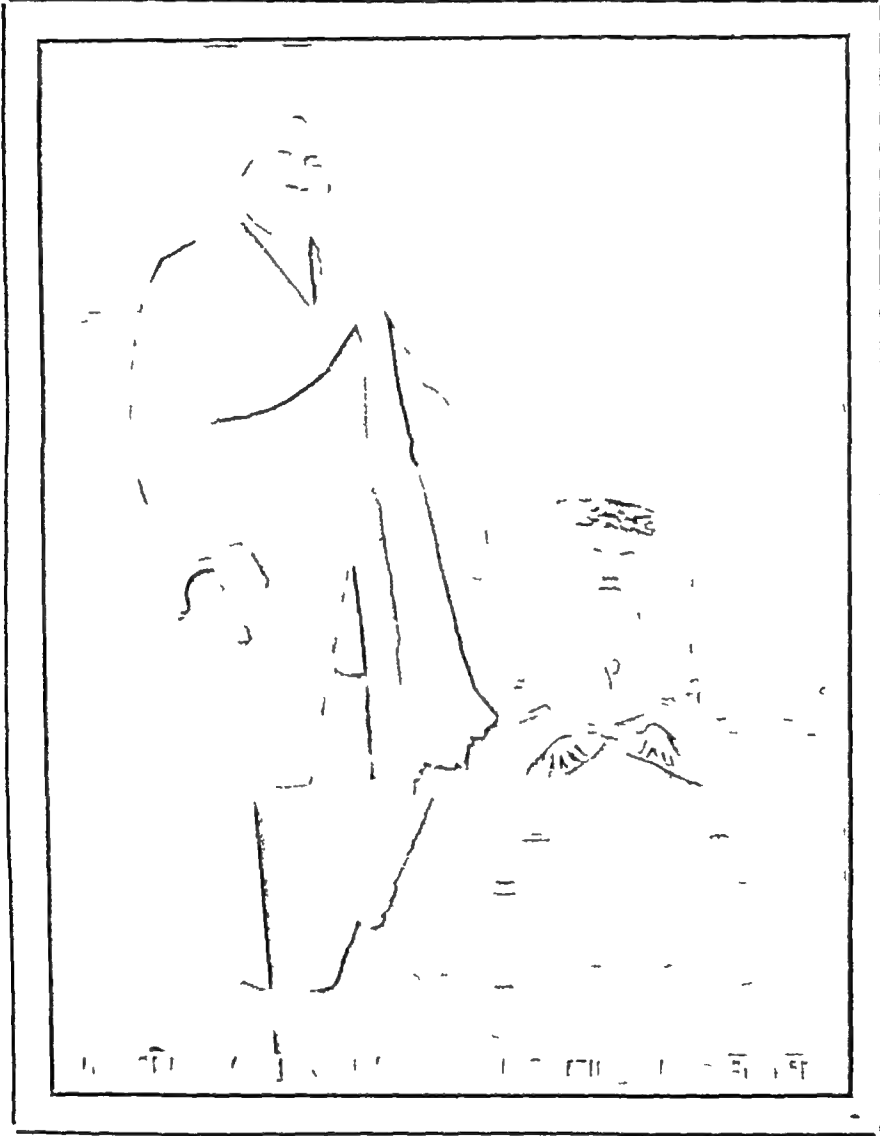
ચુકસેલ્મ્ પન્ડ પન્ડીશર્મ,

કાલ્યાદેવી—મુવડ

વોરા અવદુલહુસેન આદમજી ચુકસેલ્મ્

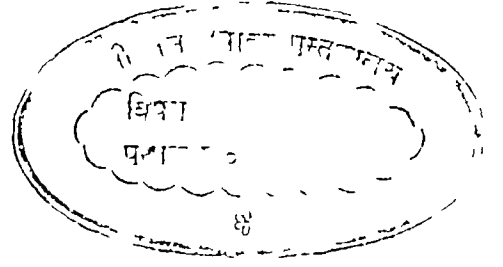
ઠે મ્યાપર્ની દગ્ગાજે—ભાવનગર.

ग्रन्थ कर्ता.

राजकवि नथुराम सुंदरजी तथा तेमना पुत्र उत्तमराम

ઉપોદ્ઘાત.

મહારા ગુરુવર્ય રાજકવિ નથુરામ સુંદરજી તરફથી વહાર પડેલ “ શ્રી જ્ઞાલાવંશ-વારિધિ ” સ્વરેશ્વર વારિધિ (સમુદ્ર) સમાનજ છે; કારણકે વારિધિ જેમ રત્નાકર કહેવાય છે, તેમ આમાં પણ અનેક રત્ન જેવા રાજેન્દ્રોનાં ચરિત્ર દ્રષ્ટિગોચર થાય છે. સમુદ્ર જેમ અથાહ હોય છે તેમ આ ગ્રંથનો થાહ પણ વાચક એકદમ લઈ શકે તેમ નથી. સાગર જેમ ગંભીર હોય છે તેમ આમાં પણ અનેકાનેક ગહન વિષયોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. નીરનિધિ જેમ લોહકાષ્ઠનિર્મિત નાવોને પાર ઉતારે છે તેમ આ ગ્રંથ પણ માનવદેહને નિર્મલ નીર જેવા સદુપ-દેશની સપાટીપર ચલાવી ત્વરા વગર તારે છે. જેમ વાદળાંઓ સાગરનું જલ લઈ સૂર્યના કિરણો દ્વારા સાગરનું જલ મેલવી દૃષ્ટિરૂપે અવનિપર ઉપકાર કરે છે, તેમ આ ગ્રંથના ઉત્તમ વચના-મૃતને સદ્ગુરુ દ્વારા યથાસ્થિત અંતરમાં ઉતારી લેખ અથવા વિવેચનરૂપે સામાન્ય સંસ્કારીજનો પણ લોકોપકાર કરી શકવા સમર્થ બની શકે એમાં જરાપણ સંદેહ જેવું નથી; સાગર જેમ પોતાના વિશાલ હૃદયમાં રહેલા ન્હાના મ્હોટા જન્તુઓનું પોષણ કરનાર છે તેમ આ ગ્રંથ પણ પોતામાં રહેલા ન્હાના મ્હોટા વાક્યોને સજીવ (ચૈતન્યમય) વતાવવા સર્વથા શક્તિમાન છે. કેવલ વારિધિ કરતાં શ્રી જ્ઞાલાવંશવારિધિમાં વિશેષતા માત્ર એટલીજ છે, કે જ્યારે તેમાં શંખ-શંખલાં અને કોઢી વગેરે નિર્માલ્ય વસ્તુઓ છે ત્યારે આમાં મૌક્તિક જેવા વીરનરોનાં ચરિત્રોજ વિરાજમાન છે, જ્યારે સમુદ્રનું જલ સ્વારં છે, ત્યારે આ ગ્રંથમાંનાં દરેક વચનો માધુર્યથી ભરેલાં છે; સાગરમાં જ્યારે ભરતીઓટ થાય છે, અર્થાત્ કાયમને માટે એકસરખી સ્થિતિ રહેતી નથી, ત્યારે આ ગ્રંથ પોતાની સ્થિતિ એકસરખી રાખી શકવા હિમ્મત ધરાવે છે. વારિનિધિ જેમ દૈવી અને સંસ્કારી વ્યક્તિ છે, તેમ આ ગ્રંથનું સ્થૂલ પણ સંસ્કૃત અને દૈવી વિષયોથીજ વંધાઈ છે. સાગરમાં જેમ અનેક સરિતાઓ આવીને સમાય છે તેમ આ ગ્રંથમાં પણ વેગવતી વિવિધ કથાઓ દાખલ થઈ દેવાય છે; સાગરમાં જેમ તરંગો હોય છે તેમ આમાં પણ તરંગોની રચના કરવામાં આવી છે. જ્યારે વારિધિ વિદ્યાતાની આદ્યસૃષ્ટિ છે ત્યારે શ્રી જ્ઞાલાવંશવારિધિ કવિરાજની માધ્યમિકસૃષ્ટિ લેખી શકાય છે, કારણકે તેઓશ્રીની આદ્યસૃષ્ટિમાં કુસુદચન્દ્ર, કામલતાસ્વયંવર, હલામણ જેઠવો, હરિશ્ચન્દ્ર, રાજયોગી, સતીસરોજીની, લાલખાં, માધવકા-મકન્દલા, ગુમાનસિંહ, ભક્તકુદુમ્બ, અને કવીરવિજય, વગેરે દ્રશ્ય કાવ્યો (નાટકો) ઉપરાંત તસ્તયશત્રિવેણીકા, ભાવઆશીર્વચન કાવ્ય, અમરકાવ્યકલાપ, ભાવસુયશવાટિકા, આદિ રાજપ્રશસ્તિનાં; અને શ્રંગારસરોજ, પ્રતાપપ્રતિજ્ઞા તથા શ્રીકૃષ્ણ વાલ્મીલીલા સંગ્રહ વગેરે સાહિત્યના ગ્રંથોની ગણના કરી સૌભાગ્યમુંદરી, તુકારામ, નટીનટવર, મીરાંભક્તિવિજય,

નાગરભક્ત, વિલ્વમંગલ ઉર્ફે સુરદાસ, ગહેનશાહ અકબર, યોગકન્યા, પિતૃભક્ત પ્રભાકર અને મહાન કવિ જયદેવ વગેરે દ્રવ્યોને; તેમજ રણજીત રાજ્યાભિષેક, મનહર લગ્નમહોત્સવ કાવ્ય, તથા તરુતકુંવરી વિવાહવર્ણન કાવ્ય, વગેરે રાજપ્રશસ્તિના ગ્રંથોને, નાટ્યશાસ્ત્ર, વિવેકવિજય, કાવ્યસંગ્રહ, સંગીતશાસ્ત્ર અને કાવ્યશાસ્ત્ર નામક સાહિત્યગ્રંથોને માધ્યમિકસૃષ્ટિ માનવા મનાવવાનું સર્વ રીતે યોગ્ય લાગે છે, કારણકે મ્હારા ગુરુવર્યનું વય પચાગ ઉપર ચાર પાંચ વર્ષનું છે, તો પણ તેઓની શારીરિકસંપત્તિ અને મગજશક્તિમાં જરાપણ વૃદ્ધત્વ જણાતું નથી જેથી હજુપણ તેઓ વાકીની અવસ્થામાં સાહિત્યની તૃતીયસૃષ્ટિને જન્મ આપ્યા વગર રહેશે નહિ; કારણકે તેઓની વાણી અને વિચારોના વેગમાં યૌવન સ્થિર થઈ રહેલું છે, શ્રંગારનાં કાવ્યોથીજ તેઓ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યા છે અને હજુપણ તેવાં કાવ્યો લખવા તેઓ અદ્ભુત સામર્થ્ય ધરાવે છે, છતાં આહારવિહાર આદિ વ્યવહારમાં અત્યંત નિયમિત છે, એ હું મારા સ્વાસ પંદર વર્ષના સહવાસથી મુક્તકંઠે કહી શકું તેમ છે. આદ્યઅવસ્થા (પહેલી વીંછી) માં મહુકોઈ શ્રંગાર લખે, વાંચે અને અનુભવે; પરંતુ મ્હારા ગુરુશ્રીએ તો ઉક્ત અવસ્થામાં પણ કેટલાંક નીતિનાં કાવ્યો લખેલાં છે, વીંછી અવસ્થામાં સહજ નીતિ, ભક્તિ, અને વૈરાગ્યનેજ વલગી રહેલા છે તે મુજ વાચકો તેમનાં વિવેકવિજય અને કાવ્યસંગ્રહ આદિ ગ્રંથો ઉપરથીજ સિદ્ધ કરી શકે તેમ છે. કહેવત છે કે “ જેવું હૈયે તેવું હોઠે ” પલાંડુ જમ્યા હોઈએ તો ઓડકારમાં કસ્તૂરીનો ગંધ ન આવે અને કસ્તૂરી જમ્યા હોઈએ તો ઓડકારમાં પલાંડુના ગંધની પ્રતીતિ ન થાય, ઢુંકામાં મનુષ્યોના વિચારોજ તેમના હૃદયનો પૂરાવો આપવા પૂરતા છે.

મ્હારે કવિરાજ સાથે ગુરુશિષ્યનો સંબંધ હોવાથી હું તેમની પ્રશંસા કરું અને તે મને અભિનન્દન આપે એ કાંઈ વિશેષ મહત્તાસૂચક નથી. પરંતુ સારા સારા સાહિત્યપ્રેમી વિદ્વજ્ઞનોએ પણ તેમની જાતને માટે તેમજ તેમનાં પુસ્તકોને માટે અનેક ઉત્તમ લેખો તથા કાવ્યો લખી મોકલ્યાં છે, તેમાંના થોડાંક કાવ્યો આ જગોએ વાચકવૃન્દ સમક્ષ રજુ કરીશ તો અસ્થાને નહીં ગણાય.

સુપ્રસિદ્ધ કાશીનિવાસી વિદ્વદ્વર્ય રામભદ્રશાસ્ત્રીજી લખે છે.

દોહા.

અથ રવિ ચન્દ્ર ગણેશ શિવ, ચતુરાનનકો ધામ,

જવલગ તવલગ અમરહે જિઓ સુનાથૂરામ ॥

“ના” નારાયણ “થૂ” ઘૃણા, “રામ” રાધિકા રૂંડા;

મનોં ચતુર યે ચતુર લલિ, ધર્યો નામ જગદીશ ॥

શ્લોક-અનુષ્ટુપ.

સિદ્ધિં ગણપતિર્દયાદ્યાક્ષાતુર્યં ચ ભારતી ।

સનાયુર્લૌઢિજાધીશઃ સૂરઃ શૌર્યં સ્વતેજસા ॥

कवित्त,

भूपनमें भूप कवि कुशल सुकोविद है,
कला नाटकादिसों कलित कमनीय है ।
गीतिहूकी रीतिमंजु मंजुल सुपुञ्ज लखि,
नरप अनेक सुकहत पूजनीय है ॥
रामभद्र सुकवि वखाने कलुयामें नाहि,
काची जोपें मानो पूछो मोहि कथनीय है ॥
गुणिगण आगर सुसागर समान मति,
बंकपूर एसो नाथूराम रमणीय है ॥

नाम अभिराम मुदधाम शुचिबाम लहि,
काम सुललाम आठोजाम सु करतु है ॥
गुणिजन रंजन सुभंजन अपार भीति,
रीति कमनीय उर बीच सु धरतु है ॥
सत्यमें सुधर्म कर्म आपने करत नित,
चितमें हुलास प्रतिदिनहि भरतु है ॥
आली रघुवीर ? नाहीं धीर द्विज नाथूराम,
रामभद्र एसो गुनग्रामन झरतु है ॥

जाकी धूमधाम धरामंडलमें राजत है,
जुगुनू कविन शिर सूरज अपार है ॥
पार है न गुनको गुनिनकों सुमान देत,
लेत शुचि आशिष सुरसिक आधार है ॥
धार धर्म धुर है अगार है सुशीलताको,
अलि ज्यों प्रसूनको त्यों गहे सब सार है ॥
सार है न जगमें विवेकी एसो रामभद्र,
आली राम ? नाहीं—नाथूराम अत्युदार है ॥

अति ही प्रकाशी सावकाशी शुभ कामनमें,
 दीन दुःखनाशी मंजुभासी सुविलासी है ॥
 होत ना उदासी जहां जात सुखराशी वह,
 शंकर उपासी क्षमाजामें सु धरासी है ॥
 मंजुल सुहासी जामें क्रूरता जरासी नाहि,
 कीरत दिगन्त जाकी घूमति हवासी हैं ॥
 रामभद्र कवितायों खडी नाथूराम आगें,
 जैसे भुजंगमके सुवारमुखी दासी है ॥

अंग अंग भूखनन भूषितसु अंग अंग,
 जरीदार चैलनसु अधिक सुहात है ॥
 मंडली ज्यों भूपनकी त्योंही तनतेरी शुभ,
 विद्याधन तोहि तिन्हे रजत सुजात है ॥
 भूमिपन गावत सुदानसे अनेक जन,
 रामभद्र तेरो छन्द देशमें गवात है ॥
 समता तु लखि भूपतिन बीच नाथूराम,
 कोनतें धराप कोन मोहि न लखात है ॥

कैधों चन्द्रमंडल अखंडल है कैधों यह,
 कैधों ये अलीक वालमीक चलि आयो है ॥
 कैधों व्यास खास कैधों वरुन कुवेर कैधों,
 कैधों धराधीश कैधों ईश धीर धायो है ॥
 कैधों पदमासनको शासन सुशीश धरि,
 देवनको शासन सुआसन उठायो है ॥
 रामभद्र सुकवि भनत द्विज नाथूराम,
 उनहूको अंश लेकें ब्रह्मजू बनायो है ॥

जोलों मारतंड सुप्रकाशे भुविमंडलमें,
 जोलों सुअखंडल सुरन बिच गाजते ॥
 जोलों गणाधीश धराधारक धरेश जोलों,
 जोलों दिगपाल दसों दिस बिच राजते ॥
 जोलों है मृकंडसुत जोलों वारि वारिधिमें,
 जोलों ब्रह्मसुत ब्रह्मचारी पद साजते ॥
 भनत सुकवि रामभद्र तोलों नाथूराम,
 जीवहु अमर सकुटुम्ब ससमाजतें ॥

प्रथम सो तेज शुभ आनन द्वितीय सम,
 बलमें तृतीय एसो चतुर सुजान है ॥
 तुर्य बुद्धिसागर सुपंचम सो ज्ञानवान,
 षष्ठ जिमि मंत्र तंत्र जानत प्रमान है ॥
 सप्त अष्ट नव सब रिपुनके मंडलमें,
 दुष्टनको एकादश जानत जहान है ॥
 रामभद्र भनत सुकवि नाथूराम इमि,
 अजर अमर जीवो नांहि कछु आन है ॥

शिखरिणीवृत्तम्.

अयन्नाथूरामाभिध कलितकामः शुभधिया,
 वरिवर्तुस्फीतः सुचिरमभिगीतः कविवरैः
 इदानीं जातानां कविवरवदातः सुयशसा,
 द्विजानां संघाता निजकुल विधाता किलकृती.

दोहा.

संव न उन इस पचवनो, सित फाल्गुन गुरु ईस;
 विरुदाष्टक नथुरामको, पूरि सु देहुं अशीश.

महाशय रामभद्रशास्त्री संस्कृत भाषाना उत्तम विद्वान साथे वृजभाषाना कवि पण छे,
 तेओ वि. सं. १९५५ मां जुनागढ शाहजादाश्री शेरजुमाखानजी वहादुरनी शादीना शुभ प्रसंग

ઉપર કાઢિઆવાડમાં પધારેલા, મારા ગુસ્થર્થ કવીશ્વર નથુરામ સુન્દરજી પળ એ સમયે જુનાગઢ રાજ્યના નિમંત્રણને માન આપી ત્યાં કવિઓની પરીક્ષકમંડલીમાં નિમાણેલા હતા, તેઓની “ વિદ્યાવર્ધક ” નામની નાટકમંડલીને પળ ઉક્ત લગ્નના મહોત્સવ પ્રસંગે નામદાર નવાવસાહેબે જુનાગઢ બોલાવેલી હતી, કવિરાજનો સ્વભાવ મૂલથીજ ઉદાર હોવાથી તેઓ સહુકોઈના ભલામાં ભાગ લેતા અને હજુપણ તેવીજ વૃત્તિથી પરોપકાર કરવામાં પછાત રહેતા નથી. જુનાગઢમાં દેશી વિદેશી અનેક વિદ્વાનોનો તેઓને સમાગમ થયો હતો, અને તેમાંના ઘણાઓએ તેમના ઉત્તમ સ્વભાવની તારીફ કરેલી હતી, પરન્તુ અતિ વિસ્તારના ભયથી માત્ર રામભદ્રશાસ્ત્રીની કવિતાજ આ સ્થળે વાચક સમક્ષ રજુ કરેલ છે.

શાસ્ત્રીજીએ પ્રનમના દોહામાં આશીર્વચન આપી, વીજા દોહામાં નામની સાર્થકતા વતાવી છે, ત્રીજા શ્લોકમાં ફરી આશીર્વચન આપી કવિત્તમાં અષ્ટક વનાવ્યું છે; પ્રથમ કવિત્તની અંદર રાજમાન્યતા, નાટક આદિ કલાની સુન્દરતા, મનોહર ગાયન વનાવવાની પદ્ધતિ અને વાંકાનેરમાં નિવાસ વગેરે ગુણસમુદાયની પ્રશંસા કરેલી છે. વીજા કવિત્તમાં મનોહર નામવાળા, આનંદમય, પવિત્ર આઠે પ્રહર ઉત્તમ કામ કરવામાં પ્રીતિવાળા, ગુણીજનોને રાજી કરનાર, ભયને હરનાર, સારી રીતે સત્યપરાયણ તેમજ સ્વધર્મ કર્મનું આચરણ કરનારા આતે રામ છે ? કે કવીશ્વર નથુરામ છે ? એમ કોઈ મિત્રનું મિત્ર પ્રત્યે કથન છે, અલંકાર છેકાપન્હુતિ, ત્રીજા કવિત્તમાં પળ શાસ્ત્રીજીએ એજ અલંકાર કાયમ રાખી કવિરાજને રામચન્દ્રના ગુણોથી સર-લાવ્યા છે; ચોથા કવિત્તમાં અત્યંત તેજસ્વી, શુભ કામમાં અવકાશવાળા, દીનજનોનાં દુઃખને દૂર કરનારા, ઉત્તમ વિલાસના ભોક્તા, ઉડાસીને અલગ કરનારા, પરમ સુખી, શંકરના ઉપાસક, ધરા જેવી ક્ષમાને ધરનારા, મનોહર હાસ્ય કરનારા, ક્રૂરતાથી વિરક્ત અને કવિતા જેમના પાસે દાસીની માફક વશવતિની છે વગેરે ગુણાનુવાદ કરેલ છે. પાંચમા કવિત્તમાં કવિરાજની રાજા સાથે સમતા વતાવી છે, રાજા પાસે જેમ સોનું રૂપું હોય છે તેમ કવીશ્વર પાસે વિદ્યારૂપી અઘૂટ ધન દર્શાવેલું છે, જેમ દાનને લીધે અનેક લોકો રાજાઓના ગુણ ગાય છે તેમ કવિરાજના છન્દ પળ માનપૂર્વક સર્વ દેશમાં ગવાય છે; રાજા પાસે જેમ નોકરોનો સમુદાય તેમ કવિરાજ પાસે પળ ગુણી-મિત્રજનોનો સમુદાય હાજરજ હોય છે, વગેરે વાવત શાસ્ત્રીજીએ સ્વાનુભવથી વર્ણવેલી છે. છઠ્ઠા કવિત્તમાં કવિરાજ નિઃશંક દૈવીઅંશ છે એમ વતાવવા શાસ્ત્રીજીએ વાલ્મીકિ, વ્યાસ આદિ દૈવી પ્રાણીઓની ગણના કરી વતાવી છે, સાતમા તથા આઠમા કવિ-ત્તમાં આશીર્વચન છે અને ત્યારપછીના શ્લોકમાં જેના કુળની અંદર કવીશ્વર જેવો વિધાતા છે તે બ્રહ્મસમાજ સ્વરેખર કૃતકૃત્ય છે એમ જાહેર કરી છેલ્લા દોહામાં શાસ્ત્રીએ કાવ્યરચનાનો સમય વતાવી આશીર્વાદની વૃષ્ટિ કરી છે.

૨. વૃજભાપાની અત્યંત સરલ, કોમળ, રસવાળી અને અલંકારયુક્ત કવિતા વનાવવામાં કવિરાજની વરોવરી કરવા કોઈ કાઢિઆવાડી કવિ સમર્થ નથી એમ વતાવવા મોરવીનિવાસી મહામહોપાધ્યાય શાસ્ત્રીજી શંકરલાલ માદેશ્વર ભટ્ટ નિમ્નલિખિત શ્લોક વનાવી મોકલેલો છે.

વ્રજવાસિગિરાપ્રબન્ધબન્ધે, નથુરામો નથુરામ સન્નિભોઽયમ્ ।

સરસા સરલા ચ કોમલાઽલંકૃતિસારઃ કવિ નામકંઠ્યનક્તિ ॥

૩. કાશીનિવાસી પંડિતવર્ય શ્રીકૃષ્ણશાસ્ત્રીજી કે જેઓ શ્રીમદ્વલ્લભકુલાવતંસ શ્રીદેવ-
કીનન્દનાચાર્યજી મહારાજ સાથે રહેતા હતા તેઓ એકવચ્ચ વાંકાનેરમાં કવિરાજનું મિલન થતાં
નિમ્નલિખિત શ્લોક વચ્ચે ગયા છે.

શ્રીનથુરામ કવિના કવિનાયકેન, જાતેઽય મે સુકૃતકર્મવશાત્સુસંગઃ ।

એનં વિવર્ધય સદાગમદ્રષ્ટિપૂર્ણ, મિત્રાગમેન સહિતં સહિતં વિભો ત્વમ્ ॥

શ્રીકૃષ્ણશાસ્ત્રી જેવા સમર્થ વિદ્વાન પણ કવિરાજનો સમાગમ થતાં પોતાના સુકૃતકર્મની,
પ્રવલતા અર્થાત્ સદ્ભાગ્ય સમજે છે અને ઉત્તમ પ્રકારે આશીર્વચન આપે છે; કવિરાજે પ્રયાણ
સમયે તેઓશ્રીને પુષ્પમાલા અર્પણ કરી તે વચ્ચે શાસ્ત્રીજી નીચે મુજબ બોલ્યા હતા.

માલા પુષ્પવતી ગુણેન સહિતા, પ્રાપ્તા મયેઽયં શુભા,

સત્કાવ્યજ્ઞ કલા કલાપકુશલાચ્છીનથુરામાભિધાત્ ॥

શુક્લે શુક્રાદિને સુહાસ્ય નવિન પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠાયુતાત્,

શ્રીકૃષ્ણેન સદાગમેન સહિતા સર્વસ્ય સૌખ્યાય યા.

આમાં પણ સત્કાવ્યજ્ઞ અને કલાકલાપકુશલ આદિ દરેક વિશેષણો શાસ્ત્રી-
જીએ કવિરાજને ખૂબ મનાવવા નહિ પરન્તુ તેઓના ગુણોત્કર્ષને અનુમોદન આપવા અન્તરના
સાચા હૃદયે જાહેર કર્યા છે.

૪ અનંત નામના કવિવર કવિરાજની કવિત્વશક્તિ વિષે નીચે મુજબ લખે છે.

કવિત્ત.

પૂર્વજનમાંતરકે પૂરન પરિશ્રમસોં,

પાઈં ઇષ્ટ કૃપાતેં અગ્યાનતમ માનિજો ।

કુંભજ ઓ વાલમિક ત્યોંજુ વેદવ્યાસ ભાસ,

વેસ કવિ વાળ કાલિદાસ ધ્યાન આનિજો ॥

સુન્દરજી નન્દ સુખકન્દ નથુરામ ધન્ય,

કહત અનંત યા મરાલપત્ર માનિજો ।

સોહી આજ તેરે સુખધામમેં નિવાસકર,

કરત કલોલ યે અમોઘ વાક વાનિજો ॥

दोहा.

सुरसरि ज्युं सरितानमें, सुरमें ज्युं सुरश्याम,
त्यों अनंत कविराजमें, राजे कवि नथुराम ॥

५ भूप नामना कविराज कवीश्वरना विविध गुणोनुं नीचे मुजव दिग्दर्शन करावे छे.

कवित्त.

साहित सँगीतमें प्रवीन नर देवबानी,
मित्रगन मंडन उदार अति मनको ।
महिपन पासनमें बंधी बरषासन है,
सत्य मुख भाषनमें पाले विप्रपनकों ॥
कवि भूप कहे जस जाहिर जगति जाको,
साधत हमेश उठि षट करमनकों ।
बंकपुर धाम गुनग्राम सुत सुंदरको,
कवि नथुराम है अराम गुनीजनको ॥

६ विजापुरनिवासी कविवर वृजलालजी पण कविराजना समागमथी संदृष्ट थइ
नीचे मुजव उद्गार काढे छे.

कवित्त.

अविके प्रताप जस फवि रह्यो अविदिस,
पविधरकोसो आज कवि नथुरामको ।
लाजको जहाज शिरताज कविराजनको,
राजे कविराज आज भावनग्र श्यामको ॥
दामगुनरासी वांकानेरको निवासी सोई,
सतत हुलासी है करैया शुभ कामको ।
कहे वृजलाल वंस शुक्रको है हंस सम,
करुं का प्रशंस मानुं अंश देवधामको ॥

७ कविश्रेष्ठ माधव विजापुरवाळा कविश्वरना शुद्धिवळ विपे नीचे मुजव विचार
दयावे छे.

कवित्त.

साजीकें नवीन कविताईके निबंध केक,
राजी किये मित्र अरु पाजी दिये पटकी ।
माधव भनंत बलबुद्धिको प्रभाव जाको,
खलके हृदय निसि द्योस रह्यो खटकी ॥
सुजनको रंजक है सुंदर सपूत आज,
इनकी छबीसों उर मेरे रही अटकी ।
कवि नथुराम जो न हो तो कलिकालमें तो,
चाल चुकी जाते महिपाल क्षात्रवटकी ॥

८ श्रीयुत गुंसाइजीदादा आदित्यगिरिजी महाराज के जेओ प्रतापगढ़ देवलीआना महाराजासाहेबना अत्यंत मानीता छे अने आर्यकुलकमलदिवाकर उदयपुरना श्रीमान महाराणा श्रोफतेहसिंहजी बहादुरना परिचयमां हरबख्त आवनार छे, तेओ कविश्वरनी उदारता तथा रसज्ञता संबंधे नीचे मुजब जणावे छे:—

कवित्त.

ग्राम भावनग्रके सुराज कवि नथूराम,
काम रंगरीतके तमाम सुख बेते हो ।
गृस्थ कलिकालके समस्त महिपालनकी,
मस्तता मिटायवेमें शिक्षक सचेते हो ॥
दधिचसे बंदनीय वंस अउदीच बीच,
आज उपकारकों अधार पद देते हो ।
विद्या अरविन्दको सुफूलिवो सफल आप,
वनिकें मिलिन्द मकरन्दरस लेते हो ॥

९ जोधपुर निवासी संतशिरोमणि भावनादासजी महाराज के जेओ रामस्नेही संप्र-
दायमां एक अग्रगण्य महात्मा छे अने जोधपुर तरफथी जेओने म्होटी जागिर मळेली छे अने
जेओए “ भावनी भावमाला ” वगैरे उत्तम ग्रंथो बनावेला छे तेओ जो के कविराजने कोइ
बख्त मळ्या न ह्ता, परन्तु तेओश्रीना तख्तयशत्रिवेणिका आदि ग्रंथोमांहेनी हिन्दी कविता
वांची उद्भवेला अनुरागने लीये पत्रद्वारा बारंवार वांकानेर पधारवानी इच्छा दर्शावता ह्ता,

कवीश्वरे पोतानी पुत्रीओना लग्न प्रसंगे तेओने कुंकुमपत्रिका पाठवी हती, तेनो प्रत्युत्तर तेओ-
ए नोचे गुजव काव्यमां आप्यो हतो.

॥ श्री रामो विजयते ॥

दोहा.

स्वस्ति श्री सुखमासदन, नगर सु वांकानेर;
तत्रस्थित उपमाअयन, विज्ञवर्य इहि वेर ॥
प्रियवर तुमप्रिय प्रानतें, सज्जन संख्यावान;
विद्यातें अनवद्य बढ, उदन्वानसे आन ॥
कोविदाग्र कमनीय कवि, धैर्यादिक गुणधाम,
सतमति रत अतही सुहृद, राज रह्यो नथुराम ॥
तिहि प्रति नित अतिहित सहित राम राम अभिधान;
साधु भावनादासको, वाचहु सुकवि सुजान ॥
श्री सहाय करिकें सदा, आनंद उमगत अत्र;
सुख संपतियुत सर्वदा, तेसैहि चाहिय तत्र ॥
देवराज द्विजराजवर, पंडित परम प्रवीन;
तेहि दीन्हों तव पत्रिका, ललित सुउत्सव लीन ॥
पेखत कुंकुमपत्रिका, लग्नोत्सवमय लेख;
उर उमग्यो मुखतें अधिक, वननिधि ज्योंहि बिसेख ॥
वरतें मम यहि वारमें, दोनों अक्षि अवद्य;
यहि कारनतें आपडिग, आना बने न अद्य ॥
मिलन हेत दल मोकल्यो, सज्जन तुम दिल साफ;
लोचनतें लाचारहुं, मित्र करहु अव माफ ॥
संवत् गुण ऋतु अंक शशि, माधव पक्ष बलक्ष;
दशमी तिथि गुरु दिवसकों, पत्र लिख्यो प्रत्यक्ष ॥

१० महाराजश्रीना शिष्य मालिग्रामजीए पण कविगजनी कविताओ वांची निम्न-
लिखित अभिप्राय मोकलेलो छे.

कवित्व.

व्यंग्यते विलच्छना सुलच्छनाते लच्छित है,
सुरभि सुहाय रही बरन धरनमें ।
चारु चटकीली नवरसते रसीली रम्य,
अधिक विराज रही आभा आभरनमें ॥
सालिग सुहावनी है भाव ध्वनिहुते भली,
चातुरी दिखाई देत चरन चरनमें ।
कविता तिहारी कमनीय कला कामिनीसी,
सुंदर सुवन बसी कविके करनमें ॥

दोहा.

रसिक सुकवि नथुराम तव कृति निहारि कमनीय;
भावन शिष सालिग भन्यो, भल कवित्व भवदीय ॥

कविराजने भावनगरना गुणज्ञ महाराजा महाराओल श्रीतख्तसिंहजी बहादुर तरफ्यो ज्यारे राजकवि नी उपाधि प्राप्त थइ त्यारे तेओए पोताना अन्नदाताना गुण गावानी साथे साहित्यमां पोतानुं केटलुं उच्चतम ज्ञान छे ते बताववा खातर एक “ तख्तयशत्रिवेणिका ” नामनुं उत्तम पुस्तक रच्युं अने ते सारा सारा विद्वानोने अभिप्राय अर्थे मोकल-वामां आव्युं; ए अभिप्राय मांहेना थोडाएक नीचे मुजब छे.

११ जोधपुरनिवासी बृहद्विद्याभास्कर पंडितजी श्रीलालचन्द्र शर्मा लखे छे.

मुहल्ला—जालोरी दरवाजा

पत्र

जोधपुर—मारवाड.

कार्तिक कृष्ण-१२ सं. १९६७

श्रीहरि

॥ श्रीमान राज्यमान राजेश्री कविराज नथुराम सुन्दरजी योग्यम् लिखी. बृहत्कवि विद्याभास्कर पंडित गुरु लालचन्द्रशर्माके नमस्कार वंचावसी तथा आपकी निर्मित (तख्तयशत्रिवेणिका) नामक पुस्तककों श्रायुत साधुमहाराज भावनादासजीके मार्फत पाथकर मुझे बडा भारी प्रमोद हुआ. आपकी काव्यशक्ति और श्रीमान् वैकुण्ठनिवासी बडे महा-

राजा बहादुर भावनगरकी पूर्ण राजभक्तिकों देखकर मेरे चित्तके अभि-
प्रायोंकों निम्न लिखित नवकवित्तोंमें जाहिर किये हैं, आशा है कि आप
और आपके सज्जन मित्र इन्हें पढ़कर खुशी होंयगे, उक्त पुस्तककी यह
मेरी तर्फसें समालोचना है ॥

छन्द मनोहर.

स्वास्तियुत भावनग्र लसत उदग्रपुर,
सुगुण समग्रमय सुकवि समाज है ।
पंडित प्रवीन निज धरम अधीन भूरि,
विद्याबोध जीन सत्यशील सुखसाज है ॥
लालचन्द्र कहत सुदेशके अधीश जहां,
सोहैं अवधेशसे नरेश शिरताज है ।
महाराज अधिराज दीनन निवाज आज,
भूप भावसिंह नरइन्द्रसे विराज है ॥

नृप भावसिंहकी अनूप रूप राजसभा,
शास्त्ररीति सहितके सुकवि सुजान है ।
राजे राजकवि जहां नथुराम सुन्दरजी,
शुक्ल शिष्ट धर्मनिष्ठ काव्य कृतिवान है ॥
लालचन्द्र देत धन्यवाद हिय हेतकर,
कृतिकों निहारि अति अद्भुत प्रमान है ।
तखत नरेश यश विदित सुरेन्द्र सम,
पढत सुशर्म पर्म लहत महान है ॥

प्रेमसें पढाई पूर्ण पुस्तक प्रमोद पूरी,
पाई हम प्रीतियुक्त कविसुखदेणिका ।
भावनग्र भूतपूर्व भूपकी भलाई जामें,
अति अधिकाई गुणगणशतश्रेणिका ॥

लालचन्द्र कहे राजकविवर नथुराम,
सुन्दरजी सुन्दर बनाई बोध एणिका ।
कीन्ही अवलोकन अवलतें अखीर तक,
धन्य धन्य धन्य भूप तखत त्रिवेणिका ॥

गीति छन्द कीर्तिमय कीन्हो है उपोदघात,
नीति सत्य वर्णनमें नृप यश भीनो है ।
समर्पण पत्रिका भुवाल भावसिंहजीकी,
आशिरवचन अति अधिक नवीनो है ॥
तखत सुरेश्वरको जीवनचरित्र चित्र,
लसत पवित्र वर वृत्त चित्त चीनो है ।
लालचन्द्र कहे राज्य कविवर नथुराम,
सुन्दरजी शुक्ल काव्यकृतिमें प्रवीनो है ॥

लिख्यो है संगीत भूप तखतविनोद राग—
रागिनीन तालशास्त्र रीति अनुसारी है ।
तखतयशवावनी कवित्तनमें दानताको,
वर्नन कियो है चित्र कविता प्रसारी है ॥
लालचन्द्र कहे राज्यकविवर नथुराम,
सुन्दरजी शुक्ल सारी सुमति तिहारी है ।
तखतयशको संगीत सुमन रच्यो है तहां,
रागिनी गजल ताल मोदके विहारी है ॥

तखतविरहवारी वावनी रची तें महा,
दुःख उपजावनी सुने तें सबहीके है ।
कर्ण भोज विक्रम तें अधिक वदान्य भूप,
तखत नरेश्वरके सुयशजु नीके है ॥

लालचन्द्र कहे राज्यकविवर नथुराम,
सुन्दरजी शुक्ल शामधर्म निज पीके है ।
आश्रय सुपत्र लिख्यो आश्रय पवित्र सुधी,
माननीय शिष्टनके उपकृत जीके है ॥

पुस्तक पढत पायो परम प्रमोद हम,
तखतत्रिवेणिका त्रिवेणीसी सुधारी है ।
व्यंग धुनी व्यंजना अलंक्रिया सुलच्छना ल्यों,
संस्कृत पराकरत बीचि बिसतारी है ॥
लालचन्द्र कहे राज्यकविवर नथुराम,
सुन्दरजी भगीरथ शोभा अधिकारी है ॥
तखतनरेश्वरके पुण्यवारि भूमें यह,
अमर कियो है सदा आशिष हमारी है ॥

महाराज अधिराज भूप भावसिंह वीर,
सुगुण समुद्र साचो लसे प्रजापाल है ।
दाता दिव्य दिपत दयालु दीह दीननको,
परउपकारी भारी धर्म रखवाल है ॥
लालचन्द्र देत है अशीष चिरजीवो सदा,
तखत नरेश्वरके प्यारे अति लाल है ।
राज अभिषेक लेकें सफल कियो है नृप,
गुणमय नाम भावनगर भुवाल है ॥

विजय सदैव भावसिंह नरइन्द्रजूकी,
जय जय भावपुर भूप महाराज है ।
गुनि निज सामधर्म अनि सनमान देकें,
कीनो है दिवान प्रभाशंकर स्वराज है ॥

लालचन्द्र कहै राज्यकविवर नथुराम,
फेल्यो यश भूपतिको भारत विराज है ।
शंकर कृपातें पुत्र दलपतके प्रतापी,
चीप कारभारी लसे प्रजा सुखसाज है ॥

इत्यलं सुकविषु.

आपका परम हितचाहक,
लालचन्द्र शर्मा.

उक्त पंडितजीने जोधपुरना सर प्रतापसिंहजी बहादुरे बृहद्विद्याभास्करनो उपाधि अर्पण करेल छे, तेओ कोइपण बखते भावनगरना विद्यमान महाराजा भावसिंहजी बहादुरने मळेला नथी तो पण कविराजनी साथे तेमना अन्नदातानी पण प्रशंसा करवा चूक्या नथी; आ उपरयो सिद्ध थाय छे जे उत्तम कविओने आश्रय आपनारा नरेश्वरो बगर पैसे म्होटा म्होटा पंडितो तरफथी प्रशंसा मेळवी शके छे.

१२ जोधपुर-मारवाडना सुप्रसिद्ध वकील अने बचवारीना जागीरदार पंडितजी देवराज पंचानन शास्त्री नीचे मुजब लखे छे.

प्रिय कविवर ! नत्थूरामजी साहिब !

भवत्प्रेरित “ तखतयशत्रिवेणिका ” की पुस्तक भावनादासजी महाराजके द्वारा मुझे मिली जिसे में सहर्ष अंगीकार (स्वीकार) करता हूं. आपके इस अनुग्रहका वर्णन में कहां तक करूं, केवल धन्यवाद देकर परमात्मासे आपके आयुरारोग्य तथा दीर्घजीवी होनेकी प्रार्थना करता हूं. राजालोग कवियोंकों केवल इसीलिये सन्मानपूर्वक रखते हैं कि वे उनका यश निर्माण करे, और दीर्घकाल तक संसारमें नाम बना रहे. हमारे मारवाडी भाषामें नाम स्थिर रहनेके दोही कारण एक प्राचीन कहनावतमें प्रसिद्ध है. कहते है कि “ नाँव रहे कै गीतडां कै भीतडां ” सो गीतडां तो कविता वा पुस्तक रचना (गद्यपद्ये कृतौ कवेः) इसके अनुसार और भीतडां “ इमारत ” बनवानेसैं. बस इन दोके सिवा कोइ उपाय नाम चिरस्थाई रहेनेका नहीं है. आपने यह पुस्तक रचकर महा-

राज तख्तसिंह बहादुरका अटल नाम करदिया. अपने लवणकों उज्ज्वल करदिया.

मैंने इस पुस्तकों देखी तो यह पुस्तक गुर्जर भाषा और गुर्जर लिपिमें है. कवित्त नागरी भाषामें है, गुर्जर भाषामें मुझको अत्यल्प बोध है. इसलिये गद्यके विषयमें अपनी अनुमति प्रकाश नहीं कर सकता; और अभी इतना सावकाश भी नहीं कि किसी गुजरातीके पास जाकर वा बुलाकर श्रवण करूं, तथापि जो आपकी कविता नागरी भाषामें है उसके लिये मेरी यह अनुमति है कि आपकी कविता प्राचीन प्रणालिका अनुकरण करती है और सरस कविता है. इसे पढ़कर चित्तकों अत्यंत हर्ष हुआ.

आपका
देव.

१३ जोधपुर—मारवाड तावे गाम मथाणीआना जागीरदार वारडक कविवर्य जेवदानजी लखे छे.

कवित्त.

अलंकृत ग्रन्थ अभिराम नथुरामकृत,
आयो इत सहित सनेह जोधपुरमें ॥
भावनग्रते पठायो पास दास भावनके,
जास कवि जैत प्राप्य आनंद भो उरमें ॥
शुक्ल चित्त शुक्ल हित जन्मकुल शुक्ल जासु,
शुकल विलास रम्य सकल भूसुरमें ॥
इतैं अवलौक अविलौके बुद्धि आप और,
ग्रन्थन गुरुत्व ग्रन्थ त्यों गुरुत्व गुरुमें ॥

ईश भावनग्र भावसिंह अग्र शुक्ल वंस,
कवि नथुराम किय शुक्लवृत्ति लेनिका ॥
दूपन रहित गुन भूपन सहित दिव्य,

साहितके हित नित ऊर्ध्वगति देनिका ॥
 लहर सँगीत जित लहर ललाम लेत,
 सुधा श्रुत देत धुनि सुन चित चेनिका ॥
 भरी श्यामभक्ति रस प्रसरी प्रसक्त अस,
 जीवनपें जक्त तरुत सुजस त्रिवेनिका ॥

१४ अमदावादना रहेवाशी कविश्रेष्ठ हर्षदराय प्रथम वडोदरा स्टेटमां नोकर हवा,
 परन्तु पालीताणाना महाराजाना अत्यंत आग्रहथी तेओअे त्यां राजीनामुं आपी गोहिलनरेशना
 राजकवि तरीके आनंदमां जींदगी गुजारे छे. पोते महान् रसिक अने मस्त छे, तेओअे
 “तख्तयशत्रिवेणिका” नी समालोचना साथे केटलीअेक उमदा कविताओ पत्ररूपे कवीग्वर
 उपर भोकलावी हती, ते तमाम वांचवा योग्य होवाथी ते समस्त पत्र अत्र दाखल करेलो छे.

ता. ११ फेब्रुअरी सने १९०३.

ॐ तत्सत्परमात्मने नमः

दोहा.

स्वस्ति श्री शुभनग्र वर, वंकनेर शुभ स्थान;
 नत्थुराम अभिराम प्रिय, पूरन चतुर सुजान ॥
 शुभ स्थल अमदावादसों, कवि हर्षद लिखितंग;
 हृदय स्मरण अंकुरतें, बाढ्यो अधिक उमंग ॥
 वह उमंग चुम्बक सरिस, स्थूल देह जनु लोह;
 भयो विवश प्रिय मित्रको, अँचत तनकुं मोह ॥
 दर्शन लालचु नयन द्वै, चित्त चाहत सुप्रसंग;
 वह प्रसंग यह पातिमें, पठवत हर्षद रंग ॥
 अत्र कुशल कल्याण है, चिन्तारहित शरीर;
 सज्जन दर्शन रूपकी, व्याधि करत है पीर ॥
 सोई व्याधिमें मस्त कवि, पेखतमस्त तरंग;
 प्रेससिन्धु विच मोदयुत, नौकासहित सुरंग ॥

सोइ रंग सुप्रसंगमें, लिखो पत्र अभिराम;
 मुकुर तुल्य चित्त स्वच्छमें, करि है शब्द मुकाम ॥
 ठरिहै वृत्ति प्रमोदयुत, दोनुँ द्रगनकी ठोर;
 ललित मग्न चित्तद्वारको, कपाट फिरि है और ॥
 नथुराम प्रियमित्र पुनि, पैहैं कविको हेतु;
 तव प्रसन्न है जायगो, पायो ज्यों सुखसेतु ॥
 सोइ मित्रके हृदयकी, प्रतिभा पेखहि सद्य;
 तव हर्षद निजचितहिमें, आनँदमें अनवद्य ॥

यह सिथ्या जगमें लसत, विमल प्रेमसुखधाम;
 जैहि जनपावत भेद वह, सुख पावे नथुराम ॥
 हमहि तुमहिकें स्थूलमें, अक तत्त्व सुखकन्द;
 न कलु भेद व्याधि रहित, शान्तवृत्ति ज्यों चन्द्र;
 जो तुम्हारे चित पातिकी, असर हृदयविच आति;
 करि करुना मोपें लिखहु, प्रत्युत्तरकी पाति ॥
 विविध उक्ति रसयुक्त रुचि, लायक रसिक पिछानि;
 सो यह तरुतत्रिवेनि यश, सुखदायक हिय मानि ॥

सवैया.

देखतही यश तरुतत्रिवेनि, त्रिवेनिको संगम पाय रही;
 जिनमें यह सृष्टि समस्तनकी द्युति सुंदरता दरसाय रही;
 कलहंसरु कोकिल कीरनको, विधिना कृति ऐसी लिवाय रही,
 जुँ कदंबके वृन्दमें आनँदकंद, सरस्वति मानों सुहाय रही ॥
 देखतही द्रगते रचना यह, भासत है कलु आनँद श्रेनी;
 ओर अनेक विवेक विचार अलंकृत उक्ति सुधारसदेनी;
 जैसी त्रिवेनि त्रितापनिवारिनी, शांतमतिकरनी चितचेनी,
 सत्य कहै हर सिद्ध सुनो, प्रिय तैसी लिखी यशतरुतत्रिवेनी ॥

कवित्त.

काव्य रचनाकी छटारूप तट सुंदिर है,
अर्थरूप अलंकृतवारी स्वच्छ सेनिका ॥
कहै हरसिद्ध उछलत है तरंग वामें,
रंग रंग रसमें अभंग रंग देनिका ॥
काव्यरस बिन्दुको पिपासी जन प्यास हरे,
चितमें चितोनुं चाहे सुमतिकी श्रेनिका ॥
नथुराम ऐसी सुरमंडल अन्हाय बेकों,
चली अपवर्ग यश तरुतकी त्रिवेनिका ॥

होइकें संतुष्ट मोपें इन्द्र जू इन्द्रासन दे,
कोटिक विलास युक्त आनंदके घरकी ॥
चाह रखे मोपें चन्द्रशेखर कृपानिधान,
चितमें चितोनुं देव पदवी अमरकी ॥
परवा न रखें हम लैहेंना गुमानी हूँकें,
मानयुक्त मेरी चित्त कहुं में अंतरकी ॥
अहंभेद दूर कर चाहें हरसिद्ध ए तो,
पाती अव मिले नथुराम हस्ताक्षरकी ॥

दोहा.

लिखहु पाति प्रत्युत्तरकी, अंतरकी कलु सेन;
चाहत हर्षद मुकुरसम, स्वच्छ अच्छमति सेन ॥

सवैया.

कोउ रहे गिरिकन्दरमें, द्रगमूंद लगावत चंड समाधि,
चाहत है हरसिद्ध कहै, निज इन्द्रियके बलकी गति साधी;
दीन रहे दुःख प्यास सहे, जदपि नहि जानत है इक आधि,
सोई कहे हरसिद्ध सुनो प्रिय, चाहत हैं हम इइक उपाधि.

दोहा.

इश्क उपाधि सिन्धुमें, जो कोउ परत सुजान;
नहि चाहत सुख स्वर्गको, नहि मागत कलु आन.

कवित्त.

सोइ इश्क रंगकी उपाधि ब्रह्मभेदहुमें,
मायारूप मोद मुद मंगल रचावनी ॥
हर्षद अभंग रंग आदि रंग रंगिनीसो,
सबहीके अंग मध्य रंग दरसावनी ॥
जहां तहां देखी खूब खलक खुबीसे खास,
भासत है भास प्रेम इश्ककी सुहावनी ॥
तैसे रंग रंगमें रंगाये जब नत्थुराम,
पेख लैहें पाति यह चारु चित्त च्हावनी ॥

दोहा.

सोइ रंगको रसिक तुम, सदा लहो आनंद;
रसज्ञ होकर स्वर्गमें, पाओ सुमति सुछन्द ॥
कामकाज कलु अत्रको, जो कलु आयसु देहु;
यथाशक्तिसे प्रेमयुत, उमंगसें कर लेहु ॥

कवित्त.

वंक तलवार कटितटके प्रदेशनमें,
वंक है कटारी तापें दच्छ भुज ल्यायो है ॥
हर्षद भयान वंक भ्रकुटी कमान जैसी,
वंक है त्रिवल्लि दीर्घ भाल विच पायो है ॥
शिरपेच पाघहुपें वंक अर्धचन्द्राकृति,
चितमें निशंक धर्म अंश दरसायो है ॥
एसे वंकनेर वंक मुच्छनको वंक भूप,
निकट अनूप नत्थुराम कवि कहायो है ॥

उक्त कविश्वरे पण कविराज उपरना निःसीम सौहार्दने लीधे अन्तिम कवित्वयी तेमना आश्रयदाता श्रीमान महाराजा राजसाहेब अमरसिंहजी बहादुरनी कंइपण अर्थादिनी आकांक्षा विना स्तुति करेली छे.

एज रीते कविराजे पोताना तृतीय आश्रयदाता पोरबंदरना महाराणाश्री भावसिंहजी बहादुरनां प्राकृत तथा गुर्जरभाषामां अनेक काव्यो लखी “ भावसुयशवाटिका ” नामे पुस्तकनो प्रथम भाग बहार पाडी केटलाएक विद्वज्जनोने भेट तरीके मोकल्यो हतो, तेना अभिप्रायमां—

१५ मथाणीआनिवासी बारहट जैतदानजी नीचे मुजब लखे छे.

कवित्त.

निसामनि धारे हिम मन्दाकिनि तारे मर्त्य,
फेर भुम्मि गौल फन धारत फनी रहै ॥
पारावार धार पय बिहर बयारजोलों,
तोलों रविकर्न धर्न तेजतें तनी रहै ॥
अैसें समराट जसपाट पोरबन्दरके;
काव्य नथुराम सदा सुधासी सनी रहै ॥
भावजसवाटिका विलोक जिय जैत वाट,
भावसिंह भेटिवेकी भावना बनी रहै ॥

१६ मारवाड-गढोइना रहीश कविराज अचलदानजी फनोराम बारहट रतनु जे बखत पोताना बन्धुओ सहित पोरबंदर आग्या हता ते बखत खु. महाराणा श्री भावसिंहजीनी साये कविराजनी पण तेमणे नीचे प्रमाणे कविताओ बनावी हती.

दोहा.

भावसिंह नृप भोज है, सुजस पवित्र प्रकाश;
नथूराम निश्चे लख्यो, कविवर कालीदास.

सवैया.

कोप अगस्त समस्त अरिपर, द्रोण समो वरभारथमें;
भाव सनेह सुहावत पूरन कृष्ण चित्तलग पारथमें;
त्यो अचलेश कहेयश जाहिर ना दिलहै निज स्वारथमें;
या जगमें द्विजराज नहीं, नथुराम जिसो परस्वारथमें. १

कोउक वेद पुरान पिछानत कोउ प्रवीन सुभारथमें,
कोउक पायन कंचन राजित, को द्रढहै निज स्वारथमें;
त्यो अचलेश किते द्रव पूरन, शस्त्र विद्या गुन पारथमें,
या कलिमें द्विजराज नही नथुराम जिसो परस्वारथमें. २

कवित्व.

अवि द्रढ गूढ पथा मूढ तम अवि तेज,
गुनभार ग्रहवेकों अविसम हाम है ॥
अविकार दिल राजे अविगत सुजस है,
महोदधि अविगति सो ठहै वसुयाम है.
अचल कहंत अविचारी ताकों नोदनसों,
भावभूष कृपा अविरोधको विश्राम है.
अविचल काव्य रचे अविकल चित्त सदा,
अविअति सज्जनकों कवि नथुराम है. ३
गुरुके गानपतिके गोविंदके गाय गुन,
सुधाधार शुद्ध विद्यावारिध विस्तारती ॥
देव नरदेव यश अमर धरायें करे,
अखंडित प्रभा ओज अधम उधारती ॥
वानी महारानीकों बनाय वेस रस सानी,
सुनके चकित्त गौरी होवे चित्त सारती ॥
कोटि मूल्यके कलाम कवी नथूरामजुके,
भारत कल्याणकाम भव्य जाकी भारती ॥

कविराजे लखेल द्रव्यकाव्य (नाट्यशास्त्र) ना अपूर्व ग्रन्थ संवंधी नीचे गुजब
अभिप्रायो आवेला छे.

१७ साक्षरवर्य केशवनाथ हर्षदगाय ध्रुव अमदावादथी ता. २-२-१९०० ना रोज
लखे छे जे—

“ संगीतना अभिनय अंग उपर कोडपण विस्तारवालो ग्रन्थ गूजगतीमां जानमुथी
लखायो होय, तो ते कवि नथुगम मुंदरजीनुं नाट्यशास्त्र छे, एमां एमणे भरतनाट्यशास्त्र

ના દુર્બોધ ભાગ ઉપર સંગીતરત્નાકર આદિ પુસ્તકોની સાહાય્યથી પ્રકાશ પાડવા ઠીક પ્રયત્ન કર્યો છે, પ્રાચીન અભિનય કલાના જિજ્ઞાસુ અને શોધક ગૂજરાતીનો માર્ગ નાટ્યશાસ્ત્રથી ઉક્ત દિશામાં સરલ થશે.

૧૮ સાક્ષરોત્તમ ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદી લખે છે જે નાટ્યશાસ્ત્ર નામનો આપનો ગ્રન્થ ટૂંક સમયમાં જેટલે અંશે હું જોઈ શક્યો છું તેટલા ઉપરથી કહું છું કે તે ગ્રન્થ સારો થશે.

આપની ભાષામાં નૃત્યનો વિષય કેવલ નવીન છે, તે વિષયમાં આપના ગ્રન્થથી ઘણો નૂતન પ્રકાશ પડવા સંભવ છે. તેમાંના કેટલાક પ્રકારોનો ચિત્રથી સાક્ષાત્કાર ન કરાવી શકાય ?

નાટ્ય અને અભિનય કલા ઉપર “વસન્ત” માસિક પત્રમાં કેટલાક સારા નિવંધો પ્રસિદ્ધ થયા છે જેના ઉપર હું આપનું ધ્યાન રાખું છું. હું ધારું છું કે તે નિવંધો આપ જોશો તો આપના આ ગ્રન્થને આપ વધારે ઉપયોગી બનાવી શકશો.

નાટ્યમાં—કાવ્ય માત્રમાં કૃત્રિમતાને માટે અવકાશ નથી એ સ્વરૂપી વાત છે. તથાપિ આવા ગ્રન્થો ઉત્તમ કાવ્યોમાં કેવા ગુણ કેવી રીતે સ્વભાવથીજ આવી જાય છે તે પ્રકટ કરે છે. અને ઉત્તમ કવિઓને પોતાની કૃતિઓની સારાસારતા સમજવા સમજાવવા માટે સારું સામર્થ્યવાન સાધન છે.

આપના ગ્રન્થનો હું સર્વ પ્રકારે વિજય ઇચ્છું છું.

તા. ૧૫-૧-૨૦. વીરમગામ સ્ટેશન.

૧૯ જામનગર નિવાસી વિદ્વદ્વ્યં મહાશય, શાસ્ત્રીજી હાથીભાઈ લખે છે.

શ્રીભરતાચાર્યપ્રણીતં નાટ્યશાસ્ત્રં કવીનાં પદ્ધતિદર્શકસ્ય, નાટ્ય-કારાણામુત્તમશિક્ષકસ્ય, સાહિત્યોપાસકસહૃદયાનાં કાવ્યરસાસ્વાદન રુચ્યુત્પાદકસ્ય પ્રયોજનં પ્રસાધયન્મનુષ્યાણાં યાવદ્ વ્યવહારોપદેશકમિતિ નાત્ર મતદ્વૈતમ્ । તાદૃશસ્યાતિમહતઃ શાસ્ત્રસ્ય સંસ્કૃતભાષોપનિવદ્ધતયાઽધ્યા-વધિ તત્ સંસ્કૃતજ્ઞપુરુષૈરેવ યથાકથંચિદુપાત્તલાભમાસીત્ । ઇદાનીં વાંકા-નેરપુરનિવાસિશુક્લાવટાઙ્ગનથુરામકવિવર્યૈસ્તત એવ વહૂન્ વિષયાનુદ્ધૃત્ય રસતરંગિણ્યાદિતશ્ચોદાહરણાદિકમુપાદાય રમણીયં નિવંધનં ગૂર્જરભા-ષાયામુપનિવદ્ધં યેન ગૂર્જરભાષાસાહિત્યેઽમૂલ્ય સમ્પદુન્મેષો જાતઃ । યદ્યપિ ગીર્વાણગિરો ગૂર્જરગવિ સદ્ગુણે દ્વિસ્વદીર્ઘવ્યત્યયશપસાદ્વૈતાદ્યશુદ્ધિલેશાઃ ક્વચિત્કચિદપરિત્યક્તવસતયસ્તથાપિ પ્રૂફશોધકસ્ય સાવધાનત્વવિરહ નિ-વંધનમિદં સ્યાદિતિ કલયામિ । સર્વથા કવિરાજસ્યાયં પ્રયત્નો ગૂર્જરભા-ષાયાઃ સૌભાગ્યવર્ધક ઇતિ શિવમ્ ॥

શ્રી ભરતાચાર્યપ્રણીત નાટ્યશાસ્ત્ર એ કવિઓને સારા નેતાનું, નાટ્ય પ્રયોગકારોને ઉત્તમ શિક્ષકનું અને સાહિત્યના ઉપાસક સહૃદય જનોને કાવ્ય રસાસ્વાદની યોગ્ય અભિરુચિ ઉત્પન્ન કરી દેવાનું પ્રયોજન સારનાર હોવાની સાથે મનુષ્ય માત્રને સર્વ પ્રકારનાં વ્યવહાર-જ્ઞાનનું ઉપદેશક છે. આવી મહત્તાવાળું શાસ્ત્ર સંસ્કૃત ભાષા નિવડ્ઢ હોવાથી અઢ્યાપિ માત્ર સંસ્કૃતજ્ઞ પુરુષોજ તેનો લાભ યથાકથંચિત્ લેઈ શકતા. હાલમાં વાંકાનેરનિવાસી કવિ નથુરામ મુંદરજીએ નાટ્યશાસ્ત્રનું ગૂજરાતી ભાષાન્તર કરીને છપાવ્યું છે, તેથી ગૂજરાતી ભાષાના સાહિત્યમાં એક અમૂલ્ય ઉમેરો થયો છે. મૂલ સંસ્કૃત ઉપરથી લીધેલા વિષયને ગૂજરાતી ભાષાનું રૂપ આપતાં કેટલેક સ્થલે હ્રસ્વ દીર્ઘ શ પ, સ ની એકતા આદિ અશુદ્ધિ દોષો રહેવા પામ્યા છે, પણ તે કોઈ સાક્ષરદ્વારા પ્રૂફ શોધવાનું નહિ વનવાનું પરિણામ જણાય છે. સર્વથા કવિરાજનો આ શ્રમ ગૂજરાતી ભાષાનો સૌભાગ્યજનક છે.

૨૦ સુપ્રસિદ્ધ મોરવીનિવાસી મહામહોપાધ્યાય શીઘ્ર કવિ શાસ્ત્રીજી શંકરલાલ માહેશ્વર મદ્દ લખે છે.

નાટ્યશાસ્ત્રમવલોકિતં મયા, શુદ્ધગુર્જરગિરા વિનિર્મિતમ્; ।

સત્કવિપ્રવરકીર્તિશાલિના, શુક્લવર્ય નથુરામ શર્મણા ॥

દ્રશ્યકાવ્યરચનાવિનિર્ણયઃ શ્રીમતો ભગવતો મહામુનેઃ ।

ઉત્તમં ભરતશર્મણો મતં, શર્મદં સમનુસૃત્ય નિર્મિતઃ ॥

ઇદમય નાટ્યશાસ્ત્રં, ભરતમુનેર્મતમનુત્તમં મનસા;

આશ્રિત્ય ગુર્જરગિરા, રચિતં શુક્લેન સુન્દરં સરલમ્ ॥

અયમીદશઃ પ્રવન્ધઃ, પ્રથમઃ સર્વોપકારકારીતિ;

દૃષ્ટૈવ તં વિપશ્ચિત્પ્રવરા આનન્દસાગરે મગ્નાઃ ॥

તત્કૃતિકર્ત્રે કવિગણમણયે નથુરામશર્મણે નિતરામ્;

દાસ્યન્તિ ધન્યવાદં, સાશીર્વાદોક્તિયુક્તમિતિ મન્યે ॥

યસ્મિન્નાભિનયવિધશ્ચતુર્વિધા વર્ણિતાઃ સવિસ્તારમ,

સર્વે રસાશ્ચ સરસં સોદાહરણાઃ સુવિસ્તારાલ્લિખિતાઃ ॥

યયન્ન નાટકાનામુપયોગિ પ્રસ્તુતં સુવસ્તુ મુદા;

તત્તન્નવર્ણિતં સદ્ભાવાદ્યં તેન સત્કવિના ॥

દર્શં દર્શં તદહં, પરમં પરિતોષમાતોઽસ્મિ;

પ્રાપ્નોતુ સુપ્રમારં, સત્કવિકીર્ત્યા સમાંહિ સર્વત્ર ॥

નાટ્ય પ્રબન્ધ મુક્તા હારોડ્યં હર્ષદો ભૂયાત્;

શ્રીશૈલરાજતનયાહૃદયાધીશપ્રસાદતઃ સતતમ્ ॥

इति शंकरलाल शर्मणः परमेशं प्रति चन्द्रशेखरम्

सततं परमार्थनाऽस्ति मे, परमाहेशमहेशजन्मनः

“કીર્તિશાલી કવિવર્ય નથુરામ સુન્દરજી શુક્રે શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષામાં વનાવેલું નાટ્યશાસ્ત્ર ” મેં જોયું. તેઓએ શ્રીમાન્ સમર્થ મુનિ ભરતના કલ્યાણકારી મતને અનુસરી દ્રશ્યકાવ્યરચનાના નિર્ણયનું નિર્માણ કર્યું છે. ભરતમુનિના સર્વોત્કૃષ્ટ મતનો આશ્રય લઈ શુદ્ધ નથુરામે ગુજરાતી ભાષામાં લખેલું નાટ્યશાસ્ત્ર સુન્દર અને સરલ છે. તેઓનો આ પ્રબંધ પહેલ-વહેલો જ છે અને તમામનો ઉપકારક છે એમ જોઈ વિદ્વજ્ઞનો આનંદસાગરમાં નિમગ્ન થયા છે, અને ઉક્ત કૃતિના કર્તા કવિગણમાં મણિરૂપ શુદ્ધ નથુરામ સુન્દરજીને આશીર્વાદપૂર્વક ધન્ય-વાદ આપે છે. કવિરાજે નાટ્યશાસ્ત્રમાં ચાર પ્રકારના અભિનયો સવિસ્તાર વર્ણવ્યા છે અને તમામ રસો ઉદાહરણપૂર્વક વિસ્તારથી રસિક શબ્દોમાં લખેલા છે; તેમજ જે જે નાટકોનાં ઉપયોગી પ્રસ્તુત વસ્તુ ગણાય છે તે સર્વ સદ્ભાવથી પ્રશંસાપાત્ર નીવડે એવી રીતે વર્ણવેલ છે કે જેના પર દ્રષ્ટિપાત કરી કરીને હું પરમ સંતુષ્ટ થયો છું અને એવો આશીર્વાદ આપું છું કે કવિ નથુરામની કીર્તિની સાથે તેમની ઉક્ત કૃતિનો ણ સર્વત્ર પ્રચાર થાઓ. શ્રી પાર્વતીપ્રાણેશ શંકરની કૃપાથી આ નાટ્ય પ્રબંધરૂપી મુક્તાહાર હમેશાં હર્ષદાતા વનો એવી પરમેશ્વર ચન્દ્રશેખર (શિવ) પ્રત્યે મ્હારી (માહેશ્વરના પુત્ર શંકરલાલની) નિરંતર પ્રાર્થના છે.

૨૧. મહામહોપાધ્યાય શીઘ્રકવિ શંકરલાલ માહેશ્વરના પરીક્ષકપણા નીચે ઉત્તીર્ણ થઈ પદશાસ્ત્રસંપન્ન અત્રેની વેદપાઠશાળાના શાસ્ત્રીજી ચતુર્મુજ શીવશંકર કવિરાજના કાવ્ય-શાસ્ત્રનું અવલોકન કરી નીચે પ્રમાણે કવિરાજનો વિજય ઇચ્છે છે.

श्रीहरिः

यो नित्यं विदतां मुदं हृदि दधत् साहित्यपाथोनिधिम्

बुद्ध्या मन्दरकन्दरिप्रवलवत्योन्मथ્યमन्थोद्भवाम् ।

काव्यं दिव्यसुधां सुधातुरतरे पृथ्वीतले पाययन्

स श्रीशन्नथुराम सुन्दरजयस्तात्तज्जयस्सर्वदा ॥

જેઓ હમેશાં મંદરપર્વતની માફક મંથન કરવામાં પ્રવલ એવી બુદ્ધિથી સાહિત્યસમુદ્રનું મંથન કરી સુધાના પાનમાં આતુર એવા, પૃથ્વીતલમાં સાહિત્યવિદ પુરુષોને મંથન કરતાં ઉત્પન્ન થઈ કાવ્યરૂપ દિવ્યસુધાનું પાન કરાવી તેઓના હૃદયને હર્ષિત કરી, ક્ષીરસાગરનું મંથન કરી દેવોને અમૃતપાન કરાવનાર લક્ષ્મીપતિ વિષ્ણુભગવાનનું અનુકરણ કરે છે, એવા શ્રીમાન્ નથુરામ સુન્દરજી કવિરાજનો સર્વદા વિજય વર્તો. ૧.

સેદાનીં ચ ચરીકરીતિ સુમનસ્સ્વાન્તં મુદા મજિતમ્
 પ્રાગ્ભારં રસરીતિવૃત્તિગુણલક્ષમાલંકૃતીનાં દિશન્ ।
 સ્વે કાર્યે સુમહત્ પ્રવન્ધરરીકૃત્યાત્ર સાહિત્યવિત્
 બ્રહ્માનન્નથુરામ સુન્દરજયસ્તાત્તજ્જયસ્સર્વદા ॥

પ્રવન્ધગઢિત પ્રકૃષ્ટ વન્ધવાળા બ્રહ્માણ પોતે રચેલા કાર્યાત્મક આ જગતમાં રસ (પ્રેમ), રીતિ (ધર્મ), વૃત્તિ (જીવન), ગુણ (મનુષ્યાદિના સત્ત્વાદિ લક્ષણ) અને અલંકૃતિ (શોભા) એ જેમ વતાવ્યા છે, તેમ આ કવિરાજ નથુરામભાઈ પણ પોતે રચેલા આ કાવ્યશાસ્ત્રરૂપ પ્રવન્ધમાં ગંગારાદિ રસ, વૈદર્ભ્યાદિ તથા આર્મટ્યાદિ આર્થિક રીતિઓ મધુ-રાદિ ત્રણ વૃત્તિઓ, ઓજસ આદિ ગુણો, આર્યા વગેરે લક્ષણો (વૃત્તો), છેકાનુપ્રાસાદિ તથા ઉપમાદિ શબ્દાલંકાર અને અર્થાલંકારોને વતાવી સહૃદયોનાં હૃદયને અત્યંત આનંદમાં નિમગ્ન કરે છે. એવા બ્રહ્માનું અનુકરણ કરનારા કવિરાજ નથુરામ સુંદરજીનો સર્વદા વિજય થાઓ. ૨

સાહિત્યામરનિમ્નગાં શશિકલાં મૂર્ધાદધત્યુત્તમામ્
 શક્તિં યઃ પ્રતિભાં નિયચ્છતિગલેઽસત્કાવ્યતાદુર્વિષમ્ ।
 સાહિત્યારચને ચ યસ્ય તનુતે સાહાય્યતાં પાર્વતી
 સેશાનન્નથુરામ સુન્દરજયસ્તાત્તજ્જયસ્સર્વદા ॥

જેઓ સાહિત્યરૂપ ગંગાજી અને ઉત્તમ પ્રતિભા શક્તિરૂપ ચન્દ્રકલાને મસ્તક (મગજ) માં ધારણ કરો અસત્કાવ્યરૂપ ગરલને કંઠમાંજ રાखો સાહિત્યો રચવામાં ભગવતી પાર્વતી-જોની સહાયતા મેળવી ગંગાધારી ચન્દ્રમૌલિ કાલકંઠ, પાર્વતીશ એવા ભગવાન શંકરનું અનુ-કરણ કરે છે તેનો સર્વદા જય થાઓ. ૩.

હંહો કાવ્યકલાપકોવિદજના મન્યેઽત્ર શાસ્ત્રે મુદાં
 યુગ્માકં કરગીકૃતે રસિકહૃદ્નાલં હિ માતું ભવેત્ ।
 યસ્મિન્ ગુર્જરવાગભિજ્ઞજનતાઽપિ દ્રાક્ પિપાસાવતી
 સાહિત્યં સહૃદેકપેયસુરસં પાતું મુદા પારયેત્ ॥

હે કાવ્યજ્ઞ પુરુષો? હું માનું છું જે કવિરાજ નથુરામભાઈએ રચેલું આ કાવ્યશાસ્ત્ર આપના હસ્તમાં આવશે ત્યારે આપનું રસિક હૃદય આનંદનો સમાસ કરવાને પુરતું નહીંજ થાય; (કારણ કે) જે આ કાવ્યશાસ્ત્રમાં ગુજરાતી ભાષાનું જ્ઞાન વરાવનારા સાહિત્યરસનું પાન કરવાને આનુર હોય તેઓ પણ આ શાસ્ત્રમાં સહૃદય પુરુષોથી પીવા યોગ્ય સાહિત્યરસને એકદમ હર્ષમદ્દિત પી શકે.

સન્ત્યસ્યાં ભુવિ ભૂરયઃ પૃથગભિપ્રાયાઙ્કિતાઃ ક્લેશદાઃ
 પ્રાયઃ સંસ્કૃતવાગભિજ્ઞસુગમાસ્સાહિત્યવાચોવિદામ્ ।

शास्त्रेऽस्मिंस्तु मतं यथा न विदुषां पूर्वैर्मतैर्भिन्नता
सर्वैर्गम्यमरं प्रमोदजनकेऽपूर्वे तथा दर्शितम् ॥

आ पृथ्वीमां विबुध पुरुषोए रचेलो साहित्यविषयक शास्त्रो घणा छे, पण तेमांना घणाखरा तो संस्कृत ज्ञानवाळा पुरुषोथी समजी शकाय तेवा छे. कारणके तेओमां दरेकना परस्पर जुदा जुदा मतो होवाथी बीजाओने तो क्लेश आपनारा छे पण आ शास्त्र तो हर्ष आपनारुं अने अपूर्व छे. तेमां एवो मत लीधो छे के प्राचीनोना मतथी विरुद्ध न पडे अने सौ कोइ जाणी शके.

२२. कविराजे पोताना अब्दुल्ला भावनगर नरेश महाराजाश्री भावसिंहजी बहादुरनां कुंवरीश्री मनहरकुंवरवाना लग्नमहोत्सव प्रसंगे हिन्दी भाषामां घणीज उमदा कविताओ बनावी “मनहरलग्नमहोत्सव” नामथी प्रसिद्ध करेल छे तेना संबंधमां मेवाडमां “बढी सादही” नामनी झाला नरेशनी एक उत्तम रियासत छे. त्यांना पंडितजी सीतारामजी ता. ११-५-१९१३ ना पत्रमां लखे छे.

श्रीयुत कविराजाजीश्री नथूरामजी सुन्दरजी शुक्लकी सेवामें.

महाशय,

मैं चिरकालसे आपके सद्गुणोंको श्रवण करता हूं, और केही दफा पत्र प्रेषितका भी विचार हुवा, परंतु नहीं लिख सका, आपने जो कृपाए मनहर लग्न महोत्सव काव्यकी ५ पुस्तकें पंडित बनवारीलालजीकी मार्फत प्रेषित की थी उनकी प्राप्ति सहर्ष स्वीकार करके निवेदन है कि आपने इस काव्य निर्माणमें अतुल्य परिश्रम किया है, और इसके अवलोकनसे प्राचीन वा अर्वाचीन काव्यग्रन्थोंमें आपकी पूर्ण विद्वत्ता वा चातुर्यता प्रकाशित होती है. मैं विशेष क्या प्रशंसा लिखूं आपने छोटीसी पुस्तकमें ललित कविताके साथ सागरकों गागरमें बन्द कर दिया है.

मैंने सुना है के आप आजकल झालावंशका इतिहासमें कटिवद्ध है ये बड़े हर्षकी बात है के श्रीमान राजराना साहेब वांकानेर इसके निर्माणमें आपको सर्व प्रकारकी सहायता प्रदान कर रहे हैं, अपने पूर्वजोंके इतिहासकों भविष्यवत् संतानोंके लिये उपदेश वा चरितार्थ निर्माण करानेवाले वांकानेर नरेन्द्र सरीखे राजा आजकलके समयमें दुर्लभ ही नहीं

किन्तु दुष्प्राप्य है. आपने इस जगह इतिहासका नमूना भेजा था उसको मैंने भली प्रकार सुना है. उसकी रचना वा रूपक वा अलंकार वा उपक्रम वा उपसंहार सर्व सराहनीय है. इस जगहसे सम्मति भी आपको पहुँच गई है. परन्तु फिर भी मैं आपको निवेदन करता हूँ के इतिहासमें दो बातोंका अवश्यमेव उल्लेख होना चाहिये. एक तो ये के जो नरेन्द्रोंने शूर-वीरतासे प्रभावशाली कार्य किये हैं के जिनसे राज्यकी उन्नति हुई है, द्वितीय जिन नरेन्द्रोंने कुसंगवश अथवा क्रूरता अथवा मनोराज्य कार्य किये हैं और उनसे राज्यमें क्षति हुई है उनका उल्लेख अवश्य होना चाहिये. जिनसे वर्तमान वा भविष्यत् सन्तानोंको शिक्षा प्राप्त हो सके, विशेष निवेदन क्या कहूँ. आप स्वयं बुद्धिमान हैं, और इतिहास संबंधी मेरे योग्य कार्य हो तो लिखियेगा. मैं सुमति अनुसार सहायता दूंगा.

२३. पवीज रीते महाराजा राजसाहेबश्री अमरसिंहजी बहादुरनां कुंवरीश्री तख्त-कुंवरबाना लग्नमहोत्सव प्रसंगे कविराजे तेवीज उमदा कविता बनावी “तख्तकुंवरी विवाह वर्णन काव्य” नामनुं पुस्तक छपावेळुं छे जेना अभिप्रायमां महिअर स्टेटना राजकवि अने सरिस्तेदार नाजिर शारदाप्रसाद रसेन्द्र लखे छे.

सिद्धि श्री ५ राजमान राजकवि नथुराम सुन्दरजी शुक्ल. प्रणाम. आपकी “ तख्तकुंवरीविवाहवर्णनकाव्य ” श्रीमान् महाराजासाहेबबहादुरके निकट पहुँची उसीवक्त ? प्रति मुझे पंडित बनवारीलालमिश्रको प्रेजेंट हुई. वाह ! क्या बढिया काव्य है ? दरियाको आपने कूजेमें बन्द किया, क्यों न हो, राजकवि तो ठहरे ? पंडितजी जैसी आपकी तारीफ दरवारमें किया करते हैं उससे ज्यादा पाया. मैं आपके दर्शनको अभिलाषा करता हूँ मगर राजकाजसे छुट्टी कहाँ ? वदा है तो कभी मिलूंगा.

२४. कविराजे “ विवेकविजय ” नामे वेदान्तनो ग्रन्थ रचेळो छे तेना अभिप्रायमां मोरबोनिवासी महामहोदयाय शीघ्रकवि शंकरलाल माहेश्वर भट्ट स्वहस्ते लखे छे जे:—

आपे रा. रा. चक्रभटजीना पुत्र रविभाई साये “ विवेकविजयकाव्य ” मने मोर-लाव्युं ते पहुँच्युं छे, तेथी हूँ आपनो वणो उपकार मानुं छु, मने ताव आवतो हतो तेथी तरत पाँच लखाणी नथी तो क्षमा करसो. काव्य घणुंज उत्तम छे, जो के हजी आदिथी अंत-

સુધી વંચાણું નથી, પણ જેટલું વંચાણું છે તેટલાથી તેની ઉત્તમતા જણાઈ છે, શ્રીકૃપાથી, તમે ચિરંજીવી રહો અને નવાં નવાં કાવ્યો લખી લોકોપકાર કરતા રહો. તથાસ્તુ.

૨૫. કવિરાજની સાહિત્યસેવા સંબંધી તથા તેઓશ્રીએ લખેલ “ ભાવવિરહ ” અને નાટકોના સંબંધમાં રાણાવાવથી શ્રીયુત માસ્તર જગજીવન કાલીદાસ લખે છે જે:—

આપનો કૃપાપત્ર અને વિરહવાવની વચ્ચે પહોંચ્યાં, કૃપાપત્ર:વાંચતાં આપની ગુર્જર-ગિરાની અવિરત સેવાના સમાચાર:જાણતાં અને સાહિત્યની અહોનિશ ઉપાસનાના વર્તમાન વિલોકતાં જે આનંદ થયો છે તે અવર્ણ્ય છે. સાહિત્યપરિષદો રાજકોટ કે ગમે ત્યાં ગમે તેટલી ભરાય ને લાંવાં લાંવાં ભાષણો ગમે તેટલાં ભલેને થાય ! પણ વગર બોલ્યે ને વગર ઢોલ કર્યે માત્ર એકાન્તવાસ સેવી પોતાની કલમ ચલાવ્યે જનાર પોતાની સ્વાભાવિક કાવ્યપ્રતિભાથી ગિરાને શોભાવનાર ને તેમ છતાં પોતે જાણે સાહિત્યની કાંઈજ સેવા વજાવતો નથી એમ મૌન રહેનાર કવિ નથુરામ તે ગુજરાતી ભાષામાં એકજ છે, ને તેનો પ્રયાસ તે આવી અનેક પરિષદો કરતાં પણ ઉચ્ચતર છે એમ કવિની કોઈ કાલે પણ ગુજરાત વૂજ કરશેજ એમ અમારું માનવું છે. વિરહવાવની વાંચતાં નેત્રમાંથી અસ્ત્વલિત અશ્રુપ્રવાહ ચાલ્યો છે એ આપની હૃદયંગમવાણી ને સહૃદયતાનો પ્રત્યક્ષ પૂરાવો છે. વાંચતાં વાંચતાં સાત આઠ ઠેકાણે ગદગદ બની નયનો લો-બાનો ને પુસ્તક બંધ કરી શાન્ત થઈ ફરી પાછું વાંચવાનો પ્રસંગ લેવો પડ્યો છે એજ એ વાવ-નીની બલિહારી છે. આવાં કરુણરસનાં જે જે કાવ્યો આપે પ્રગટ કરેલાં છે તે પણ સંગ્રહિત રાખ્યાં હશે અથવા રાખશો એ મારી પ્રાર્થના છે.

આપનાં કેટલાંક નાટકો વાંચતાં મન મુગ્ધ થઈ જાય છે ને બને તો બીજાં પણ વાંચવાને અભિલાષા રહે છે, પણ તેમ થવું અશક્ય હોવાથી વૃત્તિને વિરામ આપ્યા વિના રસ્તો નથી.

૨૬. સૌરાષ્ટ્રની દ્વિતીય સાહિત્યપરિષદના પ્રમુખ સાક્ષરવર્ય શ્રીયુત કેશવલાલ હર્ષદ-રાય ધ્રુવ લખે છે જે:—

“ સ્નેહશ્ચ નિમિત્તસવ્યપેક્ષશ્ચેતિવિપ્રતિષિદ્ધમેતત્. ”

રસસ્વરૂપ भाई श्रीनथुरामभाई. સ્થલ વાંકાનેર.

મહાકવિ ભવભૂતિના ઉપર આપેલા મહાવાક્યના સત્યનો સાક્ષાત્કાર તમારા સમાગમમાં મેં અનુભવ્યો. સહવાસજન્ય પ્રીતિ વિદિત છે. સ્વાર્થના ઐક્યથી જામતો સ્નેહ પણ જાણવામાં છે. પક્ષપાતથી પ્રકટતી પ્રણયિતાના દ્રષ્ટાંત પણ શોધવા જવાં પડતાં નથી, પણ નિર્નિર્મિત સૌહાર્દનો આવિર્ભાવ વિરલ છે. પ્રેમની શાતર પ્રેમનો આસ્વાદ રસિક હૃદય વગર કોણ અન્ય કરાવે ?

તમારી હાજર કૃતિઓ આદરપૂર્વક સ્વીકારું છું. સહજ દ્રષ્ટિપાત તો અનિવાર્ય કુતૂહલથી એકેએકમાં કરી ગયો છું. પરન્તુ લહેજતથી ઘૂંટડે ઘૂંટડે રસ તો અવકાશે પીશ.

૨૭. વઢોદરાથી “ કેલ્વણી ” માસિકના મેનેજર શ્રીયુત છોટાલાલ નરમેરામભાઈ લખે છે જે—

કવિરાજ !

હમણાં મહિકાંઠા ગેઝેટમાં આપનું “ કલિયુગશતક ” વાંચીને મને અતિ આનંદ થયો છે. ગુજરાતી ભાષામાં હિન્દીભાષા તુલ્ય કવિતારચના હું એ કાંવતામાંજ જોડું છું. શબ્દ-માધુર્ય, પ્રસાદ, જુસ્સો, અને કવિતાના વીજા ઉત્તમ ગુણોથી આ કવિતા આકર્ષક લાગે છે. અથવા વિશેષ શું કહું ? આપની આ કવિતાવડે આપની સર્વોત્તમ કવિત્વશક્તિ જોડું છું. વહુજ પ્રસન્ન થયો છું, અને મારા મનનો તે ઉદ્ગાર આપને જણાવ્યા સિવાય મારા મનને નિરાંત ન વળવાયી આ પત્ર લખ્યો છે. કેટલીક વસ્તુઓ પટલી સુંદર હોય છે કે તે વળાત્કારે વીજાના માથાને હાલવાની ફરજ પાડે, છે. આ કવિતા તે પૈકીની હોવાથી મારી પ્રસન્નતા આપને વ્યક્ત કરું છું.

કવિરાજે ભાવનગરમાં રાજકવિ તરીકે નિયત થયા પહેલાં પંદર વર્ષ પર્યન્ત “ શ્રીવિદ્યાવર્ધક નાટકમંડલી ” ની માલિકી ભોગવી હતી અને તેમાં કુસુદચન્દ્રથી આરંભી કવીરવિજય અને ભક્તકુટુમ્બ પર્યન્ત લગભગ અગ્યાર નાટકો પોતાને હાથે લખી ભજવાવ્યાં હતાં અને તમામ જનસમાજમાં પ્રશંસાપાત્ર થયાં, વિદ્વાન તથા કવિલોકોને એ નાટકો વગર ટીકોટે વતાવવા કવિરાજે પ્રથમથીજ પ્રયાસ રાખેલી હતી, જેથી ઘણા સાક્ષરોએ તેનો લાભ લીધો હતો. અને એ સંબંધે પોતાના અભિપ્રાયો પણ જાહેર કર્યા હતા.

૨૮. વિજાપુરનિવાસી માધવકવિ લખે છે:—

કવિત્ત.

અનીતિ ઉત્તારવેકો સુનીતિ સુધારવેકો,
વ્યભિચાર પારવેકો ટારવેકો તંત્ર હૈ ॥
મુદિત મહાજનકું સુજન સમાજનકું,
રાજનકું રાજનીતિ પઢિવેકો મંત્ર હૈ ॥
માધવ પ્રસિદ્ધ સિદ્ધ સુંદર સપૂત આજ,
હાલ કલિકાલમેં ઉદારતાકો અંત્ર હૈ ॥
કવિ નથુરામ નાટ્યમંડલી તિહારી સો તો,
જગતવિદિત જસ પાડવેકો જંત્ર હૈ ॥

आर्यधर्मसागरकी सेतु है पवित्र कैधों,
 पुन्यकी प्रकाशक विनाशक बिरोधकी ॥
 सुंदर सपूत तेरे जसको पताका कैधों,
 धर्मकी धरीता है सरिता है सुबोधकी ॥
 माधव भनंत गुनवंत यों अनंत कहै,
 कैधों है कुठारी कलिकाल तरु क्रोधकी ॥
 कवि नथुराम नाट्यमंडली तिहारी सो तो,
 मेरे जानिवेमें पाठशाला है प्रबोधकी ॥

२९. कविराज किसनदानजी लखे छे:—

गायनकलाको धाम नाम पर्यो नाटकही,
 राजा अरु रंक देख हियो हरषावे है ॥
 पूरन प्रतापी शूरवीर निज वेस पुनि,
 सती शीलताको धर्म नीत सु निभावे है ॥
 कहे किसनेस भक्तजनको रहावे भाव,
 मोद मन पावे उक्त उमदा उपावे है,
 नथुकवि गावे सो तो पंडित पढावे पुत्र,
 शोभा सरसावे रसरीत सु रखावे है ॥
 सुंदर सुहात अंग सुंदर मतिको श्रेष्ठ,
 सुन्दरके नन्दकी सु कीरत सुनी सही ॥
 मोद मन धार बांनी आनन उचार आप,
 देखन कवीरको चरित्र मुखसों कही ॥
 कहे किसनेस मर्त्यलोग स्वर्गलोग देख्यो,
 देखत कवीन्द्र रीत आदिकी सवी सही ॥
 करयो शुभ काम नथुराम द्वय जामहित,
 देखे विन दाम धाम नाटक नवीनही ॥

३०. मीर्जापुर परगणे कोरीपात पोष्ट सीखड मोजे मवईयाना मुन्निराम उर्फ मुनीश
 चोबाजी लखे छे.

पिंगल पुरान काव्यकोश अलंकार ग्रन्थ,
 पढे है अनेक शास्त्र काहूतें न दबि है ॥
 संग ही समझ्या परिपूर्ण करि देत छन्द,
 सारदाकी कृपातें उदय मानों रवि है ॥
 सुन्दर साहित्य श्लेष मित्रामित्र भाव राखि,
 भाखि कहे मुन्निराम दूजो कोन फबि है
 विद्याको निधान कविकुलमें तो एसो नांहि,
 जैसो महिमंडलमें नाथूराम कवि है ॥

वर्नत सुजस चारु दक्षता निहारि अस.
 भौनमें हमेशां वेटो धनद धनी रहे ॥
 कहत मुनीश धर्मशीलको निधान तैसो,
 सुर द्विज धेनुमँह भगति सनी रहे ॥
 हातिमसी हिम्मत सखावत शहानशाहि,
 प्रवल प्रताप दया दिलमें घनी रहे ॥
 नाथूराम कवि महिमंडलमें मंडलीसु,
 रावरी अनोखी कला साहिबी बनी रहै ॥

३१. कानोडना रावजीसाहेव श्रीईन्द्रसिंहजी बहादुरना , अत्यंत मानीता अने रसिक-
 विहारीना शिष्य श्रीयुत नवलसिंहजी राव लखे छे.

कवित्त.

कैधों चित्त पावे मुद चाहक चकोरें चित्त,
 कैधों शुभ चाही मोद लीयत ललाम है ॥
 कैधों तम घोर जोर मिटि सकुचावे कंज,
 कैधों नसे दुर्जन विवादी मति वाम है ॥
 कैधों जलसागरको उमगि उफांन लेत,
 सोहत प्रसन्न कैधों भाव निज श्याम है ॥

कहत नवल कल सोरहसों काव्यकला,
रेनपति कैधों कैधों कवि नथुराम है ॥

उक्त कवीश्वर पोताना पत्रनो कविराज तरफथी कामकाजना अत्यंत दवाणने लई
प्रत्युत्तर नहि मळतां स्नेहनी अभिलाषापूर्वक उपालंभ आपे छे जे:—

वामनकी लकुटी बिराटमें बिसारी नहीं,
सोऊ यश आज तिहुँ लोकमें समावे ना ॥
त्योही यदुनाथने सुदामा द्विज सख्यताई,
पूरन निवाही ताको कोउ पार पावे ना ॥
नवल भनत त्योही कवि नथुराम निज,
उर अवरखो यामें रति झूठ आवे ना ॥
पूरन कपालुताको हित प्रगटाय फेर,
केवल बिसर जैवो उचित कहावे ना ॥

३२. मथाणीआनिवासी श्रीयुत वारहट जैतदानजी जेवा कवीश्वरो कविराजना समा-
गमनुं सुख मेळववा केटला इन्तेजार छे ते नीचेना कवित्थी स्पष्ट समजाय तेम छे.

आयो पत्र रावरो चढायो तत्र सीस तामें,
सुवरन लिखायो त्युंही सुवरन लिखायो है ॥
पढत पढत जाको बढत उछाह बड,
मढत सनेह चित्त महामोद छायो है ॥
प्रिय अर्पनाके कृत पानि लेख दोहा प्राप्य,
झर झर हूमें सुधाझर सरसायो है ॥
ऐसो अभिराम नथुराम हित हेर हेर,
ऐवो वांकानेर बेर बेर मन भायो है ॥

३३. सने १९१७ ना एप्रील मासमां हुं तथा मारा गुरुवर्य लींवडी दीर्घायु युवराज
श्रीदिग्विजयसिंहजी साहेबवद्वादुरना जन्ममहोत्सव प्रसंगे गयेला त्यां झालरापाटणना श्रीयुत्
राजकवि मुरारिदानजीनुं मिलन थयुं, ए वखते श्रीझालावंशवारिधिनुं एक पुस्तक के जे प्रेस-
मांधी नमूना तरीके आवेल हतुं ते उक्त कविराजे प्रेमपुरःसर वांची निम्नलिखित अभिप्राय
जाहेर कर्यो.

पिंगल पुरान काव्यकोश अलंकार ग्रन्थ,
 पढे है अनेक शास्त्र काहूतें न दबि है ॥
 संग ही समस्या परिपूर्ण करि देत छन्द,
 सारदाकी कृपातें उदय मानों रवि है ॥
 सुन्दर साहित्य श्लेष मित्रामित्र भाव राखि,
 भाखि कहे मुन्निराम दूजो कोन फबि है
 विद्याको निधान कविकुलमें तो एसो नांहि,
 जैसो महिमंडलमें नाथूराम कवि है ॥

वर्नत सुजस चारु दक्षता निहारि अस.
 भौनमें हमेशां वेटो धनद धनी रहे ॥
 कहत मुनीश धर्मशीलको निधान तैसो,
 सुर द्विज धेनुमँह भगति सनी रहे ॥
 हातिमसी हिम्मत सखावत शहानशाहि,
 प्रबल प्रताप दया दिलमें घनी रहे ॥
 नाथूराम कवि महिमंडलमें मंडलीसु,
 रावरी अनोखी कला साहिबी बनी रहै ॥

३१. कानोडना रावजीसाहेव श्रीईन्द्रसिंहजी बहादुरना, अत्यंत मानीता अने रसिक-
 विहारीना शिष्य श्रीयुत नवलसिंहजी राव लखे छे.

कवित्त.

कैधों चित्त पावे मुद चाहक चकोरें चित्त,
 कैधों शुभ चाही मोद लीयत ललाम है ॥
 कैधों तम घोर जोर मिटि सकुचावे कंज,
 कैधों नसे दुर्जन विवादी मति वाम है ॥
 कैधों जलसागरको उमगि उफांन लेत,
 सोहत प्रसन्न कैधों भाव निज श्याम है ॥

कहत नवल कल सोरहसों काव्यकला,
रेनपति कैधों कैधों कवि नथुराम है ॥

उक्त कवीश्वर पोताना पत्रनो कविराज तरफथी कामकाजना अत्यंत दवाणने लई
प्रत्युत्तर नहि मळतां स्नेहनी अभिलाषापूर्वक उपालंभ आपे छे जे:—

वामनकी लकुटी विराटमें विसारी नहीं,
सोऊ यश आज तिहुँ लोकमें समावे ना ॥
त्योही यदुनाथने सुदामा द्विज सख्यताई,
पूरन निवाही ताको कोउ पार पावे ना ॥
नवल भनत त्योही कवि नथुराम निज,
उर अवरेखो यामें रति झूठ आवे ना ॥
पूरन क्रपालुताको हित प्रगटाय फेर,
केवल विसर जैवो उचित कहावे ना ॥

३२. मथाणीआनिवासी श्रीयुत वारहट जैतदानजी जेवा कवीश्वरो कविराजना समा-
गमनुं सुख मेळववा केटला इन्तेजार छे ते नीचेना कवित्तथी स्पष्ट समजाय तेम छे.

आयो पत्र रावरो चढायो तत्र सीस तामें,
सुवरन लिखायो त्युंही सुवरन लिखायो है ॥
पढत पढत जाको वढत उछाह वड,
मढत सनेह चित्त महामोद छायो है ॥
प्रिय अर्पनाके कृत पानि लेख दोहा प्राप्य,
झर झर हूमें सुधाझर सरसायो है ॥
ऐसो अभिराम नथुराम हित हेर हेर,
ऐवो वांकांनेर वेर वेर मन भायो है ॥

३३. सने १९१७ ना एप्रील मासमां हुं तथा मारा गुरुवर्य लींवडी दीर्घायु युवराज
श्रीदिग्विजयसिंहजी साहेबवद्वादुरना जन्ममहोत्सव प्रसंगे गयेला त्यां झालरापाटणना श्रीयुत
राजकवि मुरारिदानजीनुं मिलन थयुं, ए वखते श्रीझालावंशवारिधिनुं एक पुस्तक के जे प्रेस-
मांथी नमूना तरीके आवेल हतुं ते उक्त कविराजे प्रेमपुर:सर वांची निम्नलिखित अभिप्राय
जाहेर कर्यो.

કવિત્ત.

સત્તા હૈ અથાહ જામેં રાજત અનેક રત્ન,
જગકે સુકવિ મિત્ત આશયકો જાનેંગે ॥
શુદ્ધ કવિધર્મ સ્વામીધર્મકો નિવાહ્યો સત્ય,
અનંત સુવીરજૂ ઉછાહ ઊર આનેંગે ॥
કૃત્ય ઇતિહાસકકે રત્નસો કિયો હૈ કહું,
માનિ મલ્લવાને ભૂપ મોદ વહુ માનેંગે ॥
વાહ કવિ નાથૂરામ જ્ઞાલાવંશવારિધિસો,
વારિધિ વનાયો જાકોં વિબુધ વખાનેંગે ॥

ગ્રન્થના લેખક સવંધી આટલો પરિચય કરાવ્યા વાદ લેખ સવંધી ઉછેલ કરવા લેખિનીને આગલ ચલાવવી અનુચિત નહિ જણાય.

શ્રીજ્ઞાલાવંશવારિધિ.

ના

પ્રથમ તરંગમાં—આદિ નારાયણથી આરંભી વાંકાનેરના વિદ્યમાન રાજરાણા અમરસિંહજી સૂધીનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ કાવ્યમાં રચેલો છે; તેમાં દોહા, સોરઠા, રોઝા, છપ્પય, હરિ-ગીત, પઢરી તથા મોતીદામ વગેરે માત્રામેલ; અને સ્તંભરા તથા તોટક વગેરે અક્ષરમેલ છન્દો કે જે આજકાલ સર્વત્ર પ્રચલિત છે તેજ દાખલ કરાવેલા છે, શબ્દરચનામાં ઓજ, પ્રાસાદ, અને માધુર્ય એ ત્રણે કાવ્યના ગુણો સ્થલે સ્થલે જણાયા વગર રહેતા નથી, અક્ષર સગાઈને બનતાંસુધી અલગ કરવામાં આવી નથી, અલંકારોને પણ કોઈ કોઈ સ્થલે અવકાશ આપવામાં આવેલો છે. દાખલા તરીકે:—

તોટક.

વર વંશજ શ્રીહરપાલતણા, નૃપરાય સહી રણઘાવ ઘણા;
પૃથિવીપર ચક્કર ખાઈ પડ્યા, જવરા શવયુત્થ વિષે ન જડ્યા.

પૃ. ૨૦. છન્દ ૧૦૦

એજ પૃષ્ઠમાં.

નવસંગર એ સ્થલમાં નિરખી, પૃથિવીપતિ લંગરથી પરખી;
ગુરુ આગલ શિષ્ય સમસ્ત કહે, રવિને ગજવી યમ રાહુ ગ્રહે ॥

છન્દ ૧૦૨.

વિવેકથી વેળ વદે નૃપરાય, खरा रजपूतથી કેમ खसाय;

પૃ. ૨૧. છ. ૧૧૩.

સોરઠો.

હાથી ડપર હાથ, પડતાં રાય પ્રતાપીનો;
શાહતણા દિલ સાથ, દિલ્હી આંખી ડગમગી.

પૃ. ૨૨. છ. ૧૧૬.

સોરઠા.

તેવામાં ધરી ટેક, શત્રુ પુરાતન સજ થયા;
આવી ચઢ્યા અનેક, હાલા દેદા હઠવદે. ૧૨૨.
જશનામી જ્ઞાલરાણ, સુભટ સંગ સન્મુખ ગયા;
ઘાટીલે ઘમત્તાણ, ડભય પક્ષમાં ડદ્મવ્યું. ૧૨૩
દિલ્હીને દરવાર, સવલ હાથ સ્થાપી ગયા;
હઠવદનાથ હજાર, વર્ષે પળ વિસરાય નહિ. ૧૨૪

જ્ઞાલાકુલમાં વીરવર હરપાલદેવજીના વંશજ રાયસિંહજી પછી તેના જેવાજ વહાદુર
વાંકાનેરના મૂલ પુરુષ રાજ સુરતાનસિંહજી થયેલા હતા અને તેઓએ વાલપણથીજ સહજ પરાક્રમ
બતાવી તે સમયના જનસમાજને આશ્ચર્યચકિત બનાવેલો હતો જેમકે:—

સોરઠા.

શૂરવીર સુરતાન, જામનગર જઈ પહોંચીઆ;
મુદથી આપ્યું માન, લાખેણું લાખાજીએ. ૧૭૧
કચેરીમાં જન કોઈ, ડચર્યો એવું એકદિન;
હણનારો કો હોય, નિજ કર નમ્ર કટારપર. ૧૭૨
બઢિયો જેનો વાપ, શું ન કરે સુરતાન એ;
સ્થિર રહી હળી થાપ, કૂદી નમ્ર કટારપર. ૧૭૩

છપ્પય.

માણેજે ભય છોડી, કરી કૃતિ અતિ અનેરી;
હરખ્યા હદવિણ જામ. હામ વાલકની હેરી;

ઘાલ ધરી વરદાન, જે સમે જામે દીધું;
 સુરતાને એ સમય, કુટિલ ભ્રકુટી કરી દીધું;
 પરધર પેટ ભરી હજી, દિવસ દોહિલા ગાઠીએ;
 મળે મદદ દેનાર તો, ગડ વસુંધરા વાઠીએ. ૧૭૪

સરલ છન્દો દાખલ કરવાનું પ્રયોજન પણ એટલુંજ છે કે તેનો સહુકોડ લાભ લઈ શકે, ભાષા સાવ હલકી વાપરવામાં આવી નથી; જેથી સામાન્ય જ્ઞાનવાળા મનુષ્યોને કદાચ કેટલાક શબ્દો સમજવા અઘરા થઈ પડશે, પરંતુ ગ્રંથ સાથે શબ્દકોષ પણ છાપેલો હોવાથી એજ શબ્દો વિશેષ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરાવનારા થશે એ નિઃસંદેહ છે.

ત્રીજા તરંગમાં—શબ્દાદિ વિષયોથી રહિત અવ્યક્ત પરબ્રહ્મથી બ્રહ્માંડની ઉત્પત્તિ શીરીતે થઈ એ સંક્ષેપથી વર્ણવી સત્ય, દ્વાપર, ત્રેતા અને કલિયુગનું કેટલું પ્રમાણ છે; અને એ પ્રમાણને દેવના કાઠથી તથા દેવના કાઠપ્રમાણને બ્રહ્મના કાઠથી કેટલો કેટલો તફાવત છે તે જણાવી પાંચકલ્પને અંતે હાલ વારાહકલ્પ વર્તે છે એ સિદ્ધ કર્યું છે. આ વિષય પૌરાણિક હોવાથી ધ્યાનપૂર્વક વાંચવાલાયક છે, અનાદિ અને અનંત પરબ્રહ્મથી અનાદિ અને શાન્ત જગતની ઉત્પત્તિ વતાવતાં મહત્ત્વથી ઉપજેલાં સાત્ત્વિકાદિ ત્રિગુણાત્મક અહંકારમાંના તામસ અહંકારથી શબ્દાદિ તન્માત્રાઓ જન્મ લઈ આકાશ આદિ પંચમહાભૂતને જન્મ આપ્યો તેનું ઉત્તમ પ્રકારે વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. અકર્તા બ્રહ્મ અદ્વિતીય છતાં મોહને લઈ સાત્ત્વિકાદિ ત્રિગુણરૂપે કહો કે બ્રહ્મા—વિષ્ણુ અને મહેશરૂપે સૃષ્ટિસ્થિતિ અને પ્રલયના કાર્યમાં યોજાઈ કર્તા જેવું જણાવા લાગ્યું, તેમાં પણ બ્રહ્માના એક દિવસમાં કેટલી ઉથલપાથલ થઈ જાય છે તે વાત તો બહુજ ધ્યાન રેંચનારી છે.

ત્રીજા તરંગમાં—બ્રહ્મદ્વારા પુરુષ અને પ્રકૃતિથી પ્રાકૃત્ય પામેલા બ્રહ્માણ પૃથ્વી આદિ પંચમહાભૂત તથા દેવથી આરંભી સ્થાવર પર્યંત સ્વેદજ આદિ ચાર પ્રકારની સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી અને તેના સંરક્ષણ અર્થે કૃષિવિદ્યા સિદ્ધ કર્યા વાદ વર્ણાશ્રમધર્મને સ્થાપ્યા, તેમજ બ્રાહ્મણ આદિ વર્ણને કેવાં કર્મ કરવાથી કેવું સ્થાન પ્રાપ્ત થાય છે વગેરે લોકોપયોગી વાતો વર્ણવેલી છે. આમાં સત્ય અને દ્વાપર પર્યંત વનમાં કે સમુદ્ર કિનારે વીતરાગીપણે આનંદપૂર્વક ભ્રમણ કરનારી અને અલ્પ આહાર વિહારથી મહાન વૃત્તિ માનનારી પ્રજાનો ચિતાર અને તે પછી ત્રેતા-યુગની શરૂઆતથી સરાગ થયેલી પ્રજાની દુર્દશા અને વાસનાની વૃદ્ધિ લઈ મમત્વની જવરી જાઠમાં જકડાતાં નગર, કિલ્લાઓ વગેરે વનાવી સંસારમુખને માટે વેઠવી પડતી વિટંબનાઓનું ઉમદા વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે અને તે બ્રાહ્મણ આદિ દરેક વર્ણને કર્તવ્યમાં એક સારા શિક્ષકની ગરજ સારે તેમ છે.

ચોથા તરંગમાં—બ્રહ્માના ૯ માનસપુત્રોમાં ધૃત્વનું પ્રથમપદ ધૃત્વથી મૃકેન્ડની ઉત્પત્તિ,

મૃકંડથી મનસ્વિની નામની નારી વિષે માર્કંડેયનો ઉદ્ભવ, પુરુષના સર્વાંગપરત્વે સામુદ્રિકનું વર્ણન, સામુદ્રિકપરથી જળાદિ આવેલું માર્કંડેયનું અલ્પાયુ, પિતાની આજ્ઞાથી પરમ બ્રહ્મચર્યને પાળી બ્રાહ્મણોને નમવાનો નિયમ રાખનારા માર્કંડેયને સત્સર્પિના સમાગમથી મળેલો દીર્ઘાયુનો આશીર્વાદ, જે સ્થળે સત્સર્પિઓએ વાલમાર્કંડેય સાથે મિત્રતા વાંધી એ તીર્થસ્થાનનું “વાલસાહ્ય” એવું નામ જાહેર થયું, એજ સ્થળે મૃકંડકૃષ્ણ ભગવાન બ્રહ્માની મૂર્તિનું સ્થાપન કર્યું તથા માર્કંડેયે ઉત્તમ ગુરુ પાસે વેદાધ્યયન કર્યું વગેરે વર્ણવેલું છે. આ ગ્રંથ જ્ઞાલાકુલના યથાસ્થિત વૃત્તાન્તને પ્રસિદ્ધિમાં લાવવા લખાણ હોવાથી તેમજ તેના આદિ પુરુષ માર્કંડેયની ઉત્પત્તિ સ્વાયંભુવ મન્વંતરમાં થયેલી હોવાથી આદિ નારાયણથી આરંભી સમગ્ર હકીકત લખવાનું યોગ્ય જણાતાં કવિરાજે પુરાણોનું મથન કરી માલવણ જેવી મુલાયમ, શુભ્ર અને મનોરંજક વાવતો ઉદ્ધૃત કરી વાચકવર્ગ માટે જે ઉદારતા વતાવી છે તે કોઈથી મુલી શકાય તેવી નથી. કારણકે મ્હોટાં મ્હોટાં પુરાણો વાંચવા જેટલો સમય હાલના પ્રવૃત્તિમય જીવનમાં મળી શકવો મુશ્કેલ હોવાથી અમુક મુદતે આ એકજ ગ્રંથ વાંચવાથી અગણિત વિષયોનું જ્ઞાન કરાવવા તેઓશ્રીએ જે અથાહ શ્રમ ઉઠાવેલો છે તે સ્વરેખર પ્રશંસાપાત્ર છે. માતાપિતાનો વાલ્ક પ્રત્યે કેવો વિશુદ્ધ અને નિઃસ્વાર્થ પ્રેમ હોય છે તે માર્કંડેયનું ચરિત્ર વાંચવાથી માલુમ પડે તેમ છે; વનમાં નિવાસ કરનારા કૃષ્ણમુનિઓ કેવા પવિત્ર મનના અને ઉદારચિત્ત હોય છે તે માર્કંડેય સાથે થયેલી કૃષ્ણઓની મિત્રતાનાં વાક્યો વાંચવાથી સમજી શકાય તેમ છે; જો માર્કંડેયે પિતાની આજ્ઞાથી બ્રાહ્મણોને નમવાનો નિયમ કાયમ રાખ્યો તો અલ્પાયુ છતાં દીર્ઘાયુ થવા તે સમર્થ થયો. માટે “ નમ્યું તે પ્રભુને ગમ્યું. ” એ કહેવત જરાપણ યોગ્ય નથી. નમવાથી કંઈ નીચા વાપના થઈ જવાતું નથી; ઉદ્ધતાઈ પ્રાણીમાત્રને અધમ ગતિએ પહોંચાડનારી છે. નમ્રતા એ વલ્લીનપણું નહિ, પરંતુ દૈવીગુણ છે. એ માર્કંડેયના ચરિત્રથી સ્પષ્ટ રીતે જાણી શકાય તેમ છે; પુરુષ કેવાં લક્ષણોથી કેવા નીવડે છે તે જાણવા માટે સર્વાંગપરત્વે લખાણે પુરુષનું સામુદ્રિક અવશ્ય વાંચવા યોગ્ય છે. વેદાધ્યયન કરવા જતાં પહેલાં નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્ય કેવી રીતે પાળવું એ વિષય પણ ઉત્તમ વર્ણ માટે કંઈ ઓછો ઉપયોગી નથી.

પાંચમા તરંગમાં—પુત્રપ્રાપ્તિથી ગૃહસ્થાશ્રમની પૂર્ણાહુતિ સમજી મહાત્મા મૃકંડકૃષ્ણ વાનપ્રસ્થાશ્રમ સ્વીકારવો, માર્કંડેયનો તીર્થાટન કરી યોગ સાધવાનો તીવ્ર મનોરથ તથા વૈરાગ્ય, વાદ તેણે શ્રીશ્રમજનઅર્થે માતાપિતા પાસે વિદાયગિરિ માગવી, પરંતુ માતાપિતાએ ગૃહસ્થાશ્રમની ઉત્તમતા વતાવી તેનો અંગીકાર કરવા પુત્રને કહેવું, માર્કંડેયે માતાપિતાની આજ્ઞાને માન્ય રાખવી, સ્ત્રીઓનાં શુભાશુભ સામુદ્રિક લક્ષણ, માર્કંડેય માટે ધૃમ્નવતી નામની શુભ લક્ષણવાળી કૃષ્ણિકન્યાને પસંદ કરવી, પુરુષ તથા સ્ત્રીઓના ઉદ્ભવનો હેતુ, આઠ પ્રકારનાં લગ્ન, અને તેનું વિવેચન, માર્કંડેયની સાથે ધૃમ્નવતીનાં બ્રાહ્મ્યલગ્ન, ધૃમ્નવતીનું પતિ પ્રત્યે સદ્વર્તન, જ્ઞાની માર્કંડેયને મુગીલા સ્ત્રીના સમાગમથી મળેલું સંસાર-સુખ અને “વેદશિરા” નામના પુત્રની પ્રાપ્તિ, યોગ્ય વયે પહોંચેલા વેદશિરાને માર્કંડેયે આપેલો સદ્વર્તન સંબંધી વાક્ય, વાદ પોતાનાં ધર્મપ-

ત્નીની આજ્ઞા લઈ માર્કંડેયનું યોગસાધનામાં પ્રવૃત્ત થવું વગેરે દરેક વાવતો મનુષ્યજીવન ઉચ્ચ બનાવવાના આદર્શરૂપ છે, નજરે જોયા વગર અથવા તો કન્યાના ગુણદોષ તરફ દ્રષ્ટિ કર્યા વિના કેવલ જાતિ તથા કુલથીજ પોતાને કૃતકૃત્ય માનનારા વાલ્લભના હિમાયતીઓને વુરાં પરિણામથી વચવા માટે સ્ત્રીનાં શુભાશુભ સામુદ્રિક લક્ષણ અને લગ્નપ્રકાર તેમજ શરીરયાત્રાને સફળ કરવા ઇચ્છનાર પ્રાણીમાત્રને સદ્વર્તન સંબંધી પંક્તિઓ વારંવાર મનન કરવા લાયક છે.

છઠ્ઠા તરંગમાં—હિમાલયની અંદર હર્ષપૂર્વક મુનિવર માર્કંડેયે શીત આદિ સંક્રાંતિને સહી સાધેલા અષ્ટાંગયોગનું વર્ણન કરેલું છે, એમાં યોગીઓ માટે આશ્રમ (રહેઠાણ) કેવું હોવું જોઈએ, તેમજ પ્રાણાયામના વિષયમાં પૂરક, કુંભક અને રેચકના નિયમોને સમજ્યા વાદ ધ્યાન અને સમાધિની સિદ્ધિ અર્થે મૂલ, જાલંધર અને ઉદ્ધિયાન નામના ત્રિવંધપુરઃસર સૂર્યભેદન આદિ આઠ પ્રકારના કુંભકનું વિવેચન અને મુદ્રાકરણવિધિ યોગસાધનાની અભિલાષાવાળા ઉત્તમ જનોને અલૌકિક આનંદની પ્રાપ્તિ કરાવવામાં શંકા વગર સમર્થ થઈ શકે તેમ છે.

સાતમા તરંગમાં—માર્કંડેયે જ્યાંસૂધી યોગસાધના કરી ત્યાંસૂધીમાં થઈ ગયેલા સ્વાયં-ભુવ આદિ છ મનુઓ સંબંધી સવિસ્તર કથા લખાણી છે; જેમાં અન્તર્ગત વૌધક દુષ્કાઓ એવા તો અસરકારક છે કે જે અનેક પ્રકારનું વ્યાવહારિક જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે દરેક મનુ-ષ્યને વારંવાર વાંચવાની આવશ્યકતા છે. વાસના પ્રાણીમાત્રને કેવી પીડા ઉત્પન્ન કરનારી છે તે વરુણાનદીને કિનારે અરુણાસ્પદ નામના ગામમાં રહેનારા વિપ્રના ચરિત્ર ઉપરથી સમજી શકાય તેમ છે. પોતાને ઘેર પરમ નિવૃત્તિ અને આનંદપૂર્વક ધર્મકર્મનું આરાધન કરતા ઉક્ત બ્રાહ્મણને અતિથિનાં આગમન અને સમાગમથી જો પૃથ્વી ઉપરના રમણીય પ્રદેશો જોવાની ઇચ્છા ઉદ્ભવી તો તેણે પોતાને ત્યાં આશ્રિત વની આવેલા અતિથિનો આશ્રય લેવો પડ્યો અને તેના પાસેથી મંત્રપ્રસાદી મેળવી પગે દિવ્ય લેપ લગાવી હિમાલય તરફ પ્રયાણ કર્યું, પરંતુ બરફમાં ગમન કરવાથી ઉક્ત લેપ ધોવાઈ જતાં નિત્યકર્મઅર્થે ઘેર જવા અશક્ત વની ગયો, આમતેમ અથડાતાં તેને વરુથિની નામની દેવાંગનાનો મિલાપ થયો, પરંતુ તેણીના કર્મમાં કામ-વૃત્તિનું વિષમ ફળ અનુભવવાનું લખાણલ હોવાથી તે બ્રાહ્મણને ઘેર જાવાનો ઉપાય નહિ વતાવતાં પોતા સાથેજ ભોગ ભોગવવા આજીજી કરવા લાગી, ધર્મનિષ્ઠ બ્રાહ્મણે તેના સૌન્દર્ય આદિથી લેશપણ ચલાયમાન ન થતાં ગાર્હપત્ય અગ્નિનું સ્મરણ કર્યું, ધર્માત્મા પ્રાણીપર દેવ સત્વર પ્રસન્ન થાય છે, તે દુનિયાને વતાવવા ઉક્ત બ્રાહ્મણના અંગમાં અગ્નિએ પ્રવેશ કરી તેને ઘેર પહોંચવાનું સામર્થ્ય આપ્યું. ક્રોધના પરિણામથી પૂર્વે અપાણેલા શાપો અને તેથી થતી તપની હાનિ વગેરે વૌધક વાવતો સ્વાયંભુવથી આરંભી છઠ્ઠા ચાક્ષુષમન્વંતર પર્યન્ત છટાદાર શબ્દોમાં લખાણલી છે અને તેમાં શૃંગાર, વીર, હાસ્ય તથા કરુણ વગેરે રસોની જમાવટ પણ જેવી જોઈએ તેવી કરવામાં આવી છે.

આઠમા તરંગમાં—વદ્રિકાશ્રમમાં પુષ્પભદ્રા નદીને કિનારે દીર્ઘાયુ મુનિરાજ માર્કંડેયના મહાન તપથી ઇન્દ્રને ભય, ઇન્દ્રે તેમનું ચિત્ત ચલાયમાન કરવા મોકલેલી અપ્સરાઓનો કામ-

ચેષ્ટા, મુનિરાજનું અઢગપણું, નરનારાયણે પ્રકટ થઈ તેઓને દર્શન દેવાં તથા માયા વતાવવી, વાદ માર્કંડેયને થયેલો શિવપાર્વતીનો સમાગમ, વિશ્વપતિનું વરપ્રદાન કરી વિદાય થવું, રાક્ષસોના ઉપદ્રવથી વદ્રિકાશ્રમમાં રહેલા ઋષિમંડલે માર્કંડેય પાસે જઈ પોતાના રક્ષણ અર્થે એક પરાક્રમી પુરુષની માગણી કરવી, માર્કંડેયે યોગવલ્લે અગ્નિકુંડમાંથી “ કુંડમાલ ” નામના વીરનરને પ્રકટ કરી તેને ઋષિમંડલના રક્ષણ અર્થે સદૈવ સજ્જ રહેવાની આજ્ઞા આપવી, ઋષિઓનો માર્કંડેય પ્રત્યે સહર્ષ આશીર્વાદ વગેરે વાવતોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે તેમાં મુનિવર્ય માર્કંડેય નિષ્કામવૃત્તિથી તપ કરતા હતા તોપણ સકામ ધર્માચરણથી ઉચ્ચપદને પામેલા ઇન્દ્રને ભય ઉત્પન્ન થતાં તેણે મુનિનું મન ઢગાવવા અનેક ઉપાયો કર્યા પરંતુ જ્યાં મનજ નહોતું ત્યાં એ ઢગાવે કોને ? અપ્સરા તો શું પણ એક કુરુપી સ્ત્રીના ન જેવા હાવભાવથી હૃદયમાં વિદ્વલતાને સ્થાન આપનારા કલિના મહાત્માઓ દુનિયાનું કલ્યાણ શીરીતે કરી શકે ? મનુષ્યથી આરંભી દેવ પર્યન્ત જેમ જેમ મહત્તા પ્રાપ્ત થતી જાય છે તેમ તેમ ભય વધતો રહે છે. દુનિયામાં જ્યારે ધનવાનને નિર્ધન થવાનો ભય, સ્થૂપુષ્ટને દુર્બલ થવાનો ભય, સુખીને દુઃખી થવાનો ભય, સંભાવિતજનોને અપયજનો ભય, ત્યારે અતિ ઉન્નતિ પામેલા ઇન્દ્રને અવનતિનો ભય ઉદ્ભવે એ સ્વાભાવિક છે, પરંતુ ભય એ ઉત્કૃષ્ટ હૃદયની નિશાની નથી, ક્ષુદ્ર મનવાળાઓજ એવા ભયથી આકુલવ્યાકુલ વને છે. પૂર્વે ઋષિઓ યોગવલ્લથી નવી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી શકતા એ માર્કંડેયે કરેલા “ કુંડમાલ ” ના ઉદ્ભવ ઉપરથી સાચીત ધાય છે. જો એ લોકોમાં એવું યોગવલ્લ ન હોત તો રાક્ષસોના ઉપદ્રવથી તેઓ કદીપણ તપ આદિ ઉત્તમ કર્મોનું આચરણ કરી શકત નહિ. આ ઉપરથી મનુષ્યે એટલો વૌધ અવશ્ય લેવાનો છે કે ઉત્તમ કર્મ કરનારાઓને દુર્જનરુપી રાક્ષસો કદીપણ પરાભવ પમાડી શકતા નથી, કેમકે સત્કર્મના કરનારાના વચનમાં સિદ્ધિ હોય છે. એ ધારે તે કરી શકે છે. અને તેઓ માર્કંડેયે મેલવેલા ઋષિઓના આશીર્વાદની માફક અન્ય પ્રાણીઓની શુભેચ્છાઓને પ્રાપ્ત કરી માનવદેહને કૃતકૃત્ય વનાવવામાં સર્વાંશે સફળ થઈ શકે છે.

નવમા તરંગમાં—ઋષિઓના યજ્ઞયાગાદિ કર્મોમાં વિઘ્નરુપ થતા રાક્ષસો સાથે વીરવર કુંડમાલે કરેલું પ્રચંડ યુદ્ધ, પરાજય પામેલા રાક્ષસોનું વદ્રિકાશ્રમમાંથી પલાયન, શક્તિ એ કુંડમાલને પ્રસન્ન થઈ વરપ્રદાન કરવું, પોતાના કુલમાં જનેતારુપે અવતરવાનું શક્તિ પાસેથી વરદાન મેળવી કુંડમાલનું ચમત્કારપુર તરફ વિદાય થવું, ત્યાં ઋષિમંડલે કુંડમાલને કરેલો વિધિવત્ રાજ્યાભિષેક, સ્ત્રીનું નચ્ચશિખ વર્ણન, સર્વાંગસુંદરી પુષ્પમાલા નામની કન્યા સાથે કુંડમાલનાં લગ્ન, ઋષિમંડલે પોતાના રાજા તથા રાજરાણીને આશીર્વાદ સાથે આપેલો સદ્વૌધ, પુષ્પમાલાની પતિભક્તિ પરાયણતા, પછીથી તેને ગર્ભાધાન, ગર્ભવતી સ્ત્રીએ આચરવાલાયક વ્યવહારનો અંગીકાર કરી પૂર્ણ માસ થતાં પુષ્પમાલાએ કંદર્પ સમાન કાન્તિવાળા “ કામિક ” નામના પુત્રને જન્મ આપવો, યોગ્ય વયે જ્ઞાનસંપન્ન થયેલા પુત્ર કામિકને ચમત્કારપુરની રાજગાદી આપી કુંડમાલનું ઇશ્વરના આરાધનમાં દ્રઢસંકલ્પ થવું, વગેરે વાવતોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. જ્ઞાલાકુલના મુલ્લપુરુષ માર્કંડેયના પુત્ર કુંડમાલે રાક્ષસો સાથે યુદ્ધ કર્યું હતું એમ વારોટના ચોપટામાં

લખેલું હતું પરન્તુ તે રાક્ષસોનાં નામઠામ વગેરે કંડપણ ઉપલબ્ધ નહિ હોવાથી કાલ્પનિક સૃષ્ટિ રચવામાં અજવ કૌશલ્ય ધરાવતા કવીશ્વરે ચંડાસ્ય, ચંડાક્ષ અને સિંહાનન નામના દૈત્યોને કલ્પી આસુરી સૈન્યનું માયાવી યુદ્ધ વહુજ ઉત્તમ પ્રકારે વતાવ્યું છે. શાલાકુલમાં રાજ હરપાલ-દેવજી શંકરના અંશાવતાર હતા અને તેને શક્તિ વર્યાં હતાં એ ઉલ્લેખ અનેક ઐતિહાસિક ગ્રંથમાં અસ્તિત્વ ભોગવતો હોવાથી તેનું સમર્થન કરવા કુંડમાલપર પિનાકપાણિ પ્રસન્ન થઈ તેના કુલમાં પિતારૂપે અવતરવાનું તથા શક્તિ પ્રસન્નતાપૂર્વક જનેતારૂપે અવતરવાનું વરદાન આપવું વગેરે વીજરૂપ વૃત્તાન્ત શ્રીશાલાવંશવારિધિની વસ્તુસંકલનાને ઇટલાં તો જેવ આપનારાં છે કે જે વાંચવાથી ઉત્તરોત્તર રસવૃદ્ધિ જણાતી રહે છે; કામી માણસનું કેવી રીતે મૃત્યુ થાય છે તે મોહિનીરૂપા શક્તિએ ચંડાસ્ય અને ચંડાક્ષ આદિ રાક્ષસોને માંહોમાંહે લડાવી મારી કરાવેલ સમૂહ વિધ્વંસથી સમજી શકાય તેમ છે, એ ઉપરાંત સ્ત્રીનું નરવશિષ્ટ વર્ણન, ઋષિમંડલે આપેલો રાજાને સદ્બોધ, સ્ત્રીપુરુષો પરસ્પર કેવું વર્તન રાખવાથી સુખી જીંદગી ગાળી શકે તેમજ ગર્ભ-વતી સ્ત્રીઓએ ઉત્તમ સંતાનની પ્રાપ્તિ માટે કેવા નિયમોનું પાલન કરવાની જરૂર છે વગેરે વ્યાવ-હારિક વિષયો પણ જાણવા જેવા છે.

દશમા તરંગમાં—મહાત્મા કુંડમાલજોની વાનપ્રસ્થ અવસ્થા, વાનપ્રસ્થાશ્રમ સંવંધી સંક્ષિપ્ત વિવરણ, કામિકની રાજનીતિ, ઇથી કુમાર વૃષકેતુનો જન્મ, એ વૃષકેતુથી કલ્યાણ અને કલ્યાણથી રાજર્ષિ કુન્તની ઉત્પત્તિ, ઋષિઓને દુઃખ દેવા અસુરોનું ફરી ઉદ્યત થવું, મહારાજા કુન્તની યુદ્ધાર્થે નૈયારો, વિજય આપનાર ઇન્દ્રધ્વજને વિધિવત્ ગ્રહણ કરી તેનું પૂજન કરવું, ધવલકુમારસમેત વદ્રિકાશ્રમમાં જઈ રાક્ષસો સાથે રોમહર્ષણ યુદ્ધ કરી વિજય મેળવવો, પછીથી ઋષિમંડલનો આગ્રહ થતાં મહારાજા કુન્તે શ્વાસ વિશ્વકર્માને હાથે એક સુંદર શહેર વંધાવી તેને “ કુન્તલપુર ” એવું નામ આપવું. આ જગોએ શિલ્પશાસ્ત્રને આધારે કિલ્લાઓ, શહેરો, રાજમ-હેલો, વગીચાઓ, દિવાનને રહેવાનાં ગૃહો, સેનાપતિ વગેરેને રહેવાનાં ગૃહો, તેમજ બ્રાહ્મણ આદિ ચાતુર્વર્ણ્યને રહેવાનાં ગૃહો કેટલા પ્રકારનાં હોય છે અને કેવી વાંધવાથી કેવું ફલ મળે છે, વગેરે સવિસ્તર વર્ણવેલ છે; એ ઉપરાંત અશ્વશાળા, ગજશાળા, ગૌશાળા, તેમજ શહેરના રક્ષણાર્થે અષ્ટપ્રકારના યંત્રોની કૃતિ પણ દર્શાવેલી છે. કુન્તલપુર તૈયાર થયા બાદ યજ્ઞ કરવાની ઇચ્છા-વાળા રાજર્ષિ કુન્તને ઋષિમંડલે “ મરુવાન ” એવું પદ આપવું કે જેનો અપભ્રંશ અત્યારે “ મરુવાણા ” એ રીતે થયો છે. આ તરંગમાં ટાંચલ કરેલા ઘનાશ્વરા વિષયો રાજાઓને અ-ત્યંત ઉપયોગના છે; કારણકે યુદ્ધની વાત અને તેને અંગે ઇન્દ્રધ્વજના પૂજનનો વિધિ, તેમજ સુંદર શહેર વાંધવાને લગતી કેટલીએક ટકીકત શિલ્પશાસ્ત્રને આધારે વહુજ સારીરીતે દર્શાવ-વામાં આવી છે; શહેરના રક્ષણ અર્થે યંત્રોનો માપ પણ વતાવવામાં આવ્યો છે, અત્યારે આંવાની ગોઠલી વાવી તુરતમાં વૃક્ષ અને તેમાં ફલ લાવી વતાવનારને આપણે જાદુગર અથવા નજર વાંધી લેનાર તરીકે લેખી લઈએ છીએ, પરંતુ તેવા પ્રયોગો શાસ્ત્રમાં લખેલા છે અને તે આ તર-ંગમાં જ શહેરને અંગે વગીચા તૈયાર કરવાની વાતમાં વૃક્ષમાંથી લતા અને લતામાંથી વૃક્ષ કર-

વાની વાતો વાંચકને સત્ય સમજાયા વિના રહેશે નહિ. આપણાં શાસ્ત્રોમાં સમગ્ર વિદ્યા સમા-
 ણલી છે, પરંતુ આલસ્ય અને બેદરકારીને લીધે આપણે તેને ઉદ્ધૃત કરી ઉપયોગમાં લઈ શકતા
 નથી, જેમ ગંગાકિનારે રહેનારાઓને ગંગાના મહિમાની ગમ હતી તેમ આપણે પણ આપણાં
 શાસ્ત્રો પ્રત્યે અનુદ્યોગમયી અશ્રદ્ધા વતાવી આ સમયે સર્વસ્વ ગુમાવી બેઠા છીએ, એજ વિદ્યાના
 પ્રતાપથી આજે પાશ્ચિમાત્ય પ્રજા શા શા બુદ્ધાઓ ઉઠાવી રહી છે તેનો કંઈક ધ્યાન આપણને
 સાંપ્રત યુદ્ધ પ્રસંગે આપ્યો છે. જેમ સ્ત્રીઓ નિર્માલ્ય પુરુષનો ત્યાગ કરી બુદ્ધિમાન અને વીર-
 નરને વરે છે તેમ પૂર્વની લક્ષ્મી અને સરસ્વતી ઘણા વર્ષ થયાં હિન્દમાંથી અપસરણ કરી રહી
 છે; એ વન્ને વ્યક્તિઓ દેવી છે, તેનો પ્રેમ આર્યદેશ ઉપર કંઈ ઓછો નથી, હજુપણ પોતાની
 સમૃદ્ધિનો કેટલોએક અંશ તેઓએ આપણા માટે રાખેલ છે, જ્યારે કોઈ ઉત્તમ વ્યક્તિને ઉત્તમ
 ગૃહ આશ્રય ન આપે ત્યારે તેને અન્ય સ્થળે જવાની જરૂર પડે છે તેમ લક્ષ્મી અને સરસ્વતીને
 પણ ન હૃદયે પશ્ચિમમાં પ્રવેશ કરવાનું પસંદ કરવું પડ્યું છે, હજુપણ જો એ ભારતને જાગૃત
 વનેલ અને ઉદ્યોગ આદિ સદ્ગુણોથી માલવાળો જોશે, તો ફરી પોતાનાં દિવ્ય અંગથી પૂર્વને
 દેદીપ્યમાન કર્યા વિના રહેશે નહિ. જાલાકુલમાં “મકવાણા” અવટંકથી વ્યવહાર થતો સાંભલ-
 વામાં આવે છે, એ વ્યવહારને સાવીત કરવા કવિરાજે રાજર્ષિ કુન્તને ઋષિમંડલે આપેલું “મર-
 વાન ” પદ અત્યંત યોગ્યરીતે ગોઠવી જાલાકુલ ઉપર મહાન ઉપકાર કર્યો છે, સ્વરીરીતે વિચારી
 જોતાં મકવાણાનો મૂળ શબ્દ “ મરવાન ” સહુકોઈ સુજ્ઞનો કબૂલ કરી શકે તેમ છે, અને
 તે જાલાકુલને પરંપરાથી પ્રાપ્ત થયેલ છે, છતાં ઉક્ત પદનાં ગૌરવથી અજ્ઞાત ધર્મિયોને યુક્તિ-
 પુરઃસર પોતાના ધર્મપરાયણ પૂર્વજોનું સ્મરણ કરાવી તેવાં આચરણો દ્વારા તેઓ પોતાનાં કલ્યા-
 નની સાથે પ્રજાનું પણ કલ્યાણ કરી શકે એવા હેતુથી કવિશ્વરની કલમે જે સાહસ ઉઠાવ્યું છે
 તે વિશ્વમાં તેઓની શોભાને વધારનારું વને એમાં કંઈ અતિશયોક્તિ નથી.

અગ્યારમા તરંગમાં—રાજર્ષિ કુન્તના સ્વર્ગવાસ પછી ધવલકુમારથી આરંભી મહારાજા
 ચાંચંગદેવ સુધી કુન્તલપુરમાં રાજધાની રહેવી, ચાંચંગદેવ આદિ ચાર વન્ધુઓ યાદવના ભાણેજ
 હતા અને સદ્ગુણી ન્હાના માલદેવજી હસ્તિનાપુરીના દોહિત્ર હતા, એક વચ્ચે સિંહના શિકાર
 પ્રસંગે એ પાંચે ભાઈઓમાં પરસ્પર કલહ થયો, માલદેવજીએ હસ્તિનાપુરની મદદ મેળવી મ્હોટા
 ભાઈ સાથે યુદ્ધ કર્યું અને કુન્તલપુરનું ચલણ પોતાને મસ્તકે થયું, ત્યારે ચાંચંગદેવજીએ
 પોતાના કુમાર સાલ્ણદેવજી સહિત ત્યાંથી ચાલી નીકળી પૂર્વમાં તુંવરજાતિના રાજપૂતો રાજ્ય
 કરતા હતા તેને હરાવી ગદ સીકરીનું રાજ્ય સ્વાધીન કર્યું અને ત્યાંના તરૂંતપર કુમાર સાલ્ણ-
 દેવજીને દેસાડ્યા. આ જગ્યાએ પુણ્યસ્નાનવિધિ, સિંહાસન, સ્વર્ણ, દીગ, મોતી તથા મણિમા-
 ણિવય વગેરેનાં ધુભાધુભ લક્ષણ સાથે હીરા વગેરેની ઉત્પત્તિ તથા તેની પરીક્ષા આદિ ઉપયોગી
 વાસ્તો સચિન્નર વર્ણવેલી છે. વાદ ચોસટ કલાઓનું નિરૂપણ કરી સીકરીના છેદ્યા અધિપતિ
 સારંગદેવજી સુધી વોળ વોળ અને કેવા મહારાજાઓ થયા તેનું વચ્ચાન કરેલ છે. તેમાં સિંહના
 શિકાર પ્રસંગે ચાંચંગદેવજી આદિ પાંચે ભાઈઓમાં થયેલો કલહ કલ્પયુગની પ્રતીતિ કરાવ-

નારો છે. “ આ મેં કર્યું ” એ અભિમાન કહો કે અહંકાર પ્રાણીયાત્રને અનેક પ્રકારના અનર્થોનો કર્તા બનાવે છે. માલદેવજીએ શાસ્ત્રમર્યાદાને ઉલ્લંઘી મ્હોટા ભાડ વિરુદ્ધ સ્વર્ગ ઉઠાવ્યું એ અહંકારની પરાકાષ્ટા લેખી શકાય. જો કે શિકાર તેમનીજ વહાદુરીથી થયો હતો તોપણ વડિલજનોથી વિપરીત વર્તવું એ ન્હાનાઓનો ધર્મ નથી. ચાચંગદેવજીને સીકરીના રાજ્યની પ્રાપ્તિ થઈ અને તેનો પરિવાર અદ્યાપિ ઝાલાવંશવિભૂતિરૂપે વિરાજમાન છે. સૃષ્ટિના સમારંભથી અત્યારસુધી નવચંદ્રરૂપી અભિનવ અવયવવાળી રંગવેરંગી તૃણપુષ્પાદિ પરિધાનને ધારનારી તેમજ દશ દિશાઓરૂપી મર્યાદાને વહન કરનારી વસુંધરાની વિશાળ ગોદમાં અગણિત ધીરવીરો ક્રીડા કરી કરી કાઢને વશ થઈ ગયા. બ્રાહ્મણ આદિ ચાર વર્ણોમાંથી ક્ષત્રિઓજ તેના પતિ તરીકે પૂજાયા છે, અન્ય વર્ણોએ તો વસુંધરાને માતા તુલ્યજ માનેલી છે; ત્યારે શું પૃથ્વીના પતિ એ વૈઙ્ય આદિ વર્ણોના પિતા સમજવા ? હા, શાસ્ત્રકારો ચોક્કસ કહે છે કે રાજા પિતા સમાન છે અને પ્રજા તેનાં બાલવચ્ચાં છે. વધા ક્ષત્રિઓ કંઈ રાજા બની શકતા નથી, રાજપદ પૂર્વપુણ્યોપલબ્ધ છે, પૃથ્વીનો ઉપભોગ અનેક રાજાઓ કરી ગયા, કરે છે અને કરશે; તેમજ વૈઙ્ય આદિ પણ માતૃભાવે પૂજન કરી તેનાથી અનેક પ્રકારના લાભ મેળવે છે, અને મેળવશે, છતાં અન્ય સ્ત્રીઓની માફક વસુમતીને વૃદ્ધત્વ પ્રાપ્ત થયું નથી એ તેના અનુપમ ધૈર્યની નિશાની છે; કારણકે તેને પુત્રના જન્મથી આનંદ કે મૃત્યુથી શોક પ્રાપ્ત થતો નથી; ત્યારે અહીં એક નવી શંકાને અવકાશ મળશે કે પૃથ્વીના અનેક પતિઓ થઈ ગયા છે, અને થશે તો પછી કુલટામાં અને મહાવંદનીય મનાતો વસુમતીમાં તફાવત શો ? એનો ખુલાસો મને તો માત્ર એજ જણાય છે જે પૃથ્વીએ કોઈને પતિ તરીકે સ્વીકાર્યો નથી, એ તો કાયમ કન્યાસ્વરૂપેજ સ્થિત થયેલી છે, તેને ઘણા પુરુષો પોતાની માની ગયા છે, માને છે અને માનશે તો પણ એ કોઈની સાથે ગઈ નથી, જતી નથી અને જશે પણ નહિ; કુલટા સ્ત્રીથી કંઈ ઉત્તમ ફલની આશા રાખી શકાતી નથી, અને વસુંધરા તો કામધેનુ સમાન સહુકોઈને ઇચ્છિત આપવા સર્વદા સજ્જ રહેલી છે. ઝાલાકુલના પૂર્વજો પણ એ પૃથ્વીના પૂર્વભાગ-હિમાલયથી રસતા રસતા સીકરી સુધી આવ્યા અને ત્યાં કુમાર સાલળદેવજીનો રાજ્યાભિષેક થયો, અભિષેકના અન્ય વિધિઓમાં પુણ્યસ્નાનવિધિ મહત્વનો છે તે કેવી રીતે કરવાથી કેવાં ઉત્તમ ફલનો આપનાર થાય છે તેમજ સ્વાસ રાજાઓને માટે સિંહાસન બનાવવામાં કાષ્ઠ કંઈ જાતનું જોડાઈ અને તેનો માપ કેટલો હોવો જોડાઈ વગેરે શાસ્ત્રીય વાવતો એવી તો સ્પષ્ટ રીતે વર્ણવવામાં આવી છે કે જે આજે પણ ઉન્નતિની અભિલાષાવાળા અવનિપતિઓને તે પ્રમાણે કરવામાં કંઈ કઠિનતા છેજ નહિ. રાજાઓ માટે વસ્ત્ર તથા અલંકાર કેવી જાતના હોવા જોડાઈ તેમજ તે વસ્ત્ર આદિ કયા નક્ષત્રમાં ધારણ કરવાથી શુભ ફલ આપનાર નિવડે વગેરે કલ્યાણકારી વિષયોને આમાં સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે; હીરા વગેરે જ્વાહિરના ગુણદોષ તેમજ સ્વર્ગ બનાવવાનો વિધિ અને એની બનાવટ સમયે તેમાં થતી વિક્રિયાઓથી તેમજ મ્યનમાંથી કાઢતી વસ્ત્રને તેમાં જણાતાં ચિહ્નો ઉપરથી સમજવા જેવું ભવિષ્ય રાજાઓને માટે એક અખૂટ સંપત્તિ સરખું છે. તેની સાથે ગાયન આદિ ચોસટ કલાઓનું

નિરૂપણ તો દરેક મનુષ્યને ઉપયોગી થઈ પડે તેવું છે. દુનિયામાં ચોસઠ કલાઓ છે એમ ઘણા-
 ઘણા સાંભળેલું છે, પણ તે કલાઓનાં નામ અને વિવેચન તો જ્યારે શ્રીજ્ઞાલાલશંકારિયોનો
 અગ્યારમો તરંગ વંચાય ત્યારેજ ધ્યાનમાં આવે તેમ છે. જો કે ઉક્ત કલાઓનો વિષય શાસ્ત્રીય
 છે અને અનેક વિદ્વજ્ઞનો તેનું વિવેચન કરી ગયા છે તો પણ કવિશ્વરે એ મહાન વિષયને સંક્ષેપે
 એવો સરસ અને સરલતાથી સમજી શકાય તેવો લખ્યો છે કે જે વાંચવાને માટે વાચકોનું મન
 લલચાયા વગર રહેશે નહિ.

વારમા તરંગમાં—રાજ સારંગધરજીના કુમાર કૃપાલદેવજી ગઢસીકરીનો ત્યાગ કરી
 શુભ શકુન જોઈ પશ્ચિમમાં પધાર્યા અને ત્યાં તેઓએ કીર્તિગઢ નામના શહેરની અંદર પોતાની
 રાજધાની સ્થાપી એ ઐતિહાસિક કથાની અંદર અનેક પ્રકારનાં શકુન અને તેથી થતાં શુભા-
 શુભ ફલનું સવિસ્તર વર્ણન કરેલું છે, ત્યારવાદ વિજયના અભિલાષી રાજાઓએ કરવા લાયક
 અશ્વ, ગજ, તથા મનુષ્યના પૂજનનો વિધિ વતાવી કૃપાલદેવજીથી જયમલજી સૂચીના મહારા-
 જાઓનું વૃત્તાન્ત આપેલ છે અને ત્યારથીજ “ મલ્લવાન ” નો અપભ્રંશ “ મલ્લવાણા ” થયો
 છે, તે પછી જયમલજીના પિતા નરભ્રમરે પોતાના રાણંગજી આદિ આઠ પુત્ર કે જે ફટાયા
 કુમારો હતા તેને પોતાની હયાતીમાંજ ગરાસ વહેંચી આપેલો હોવાથી એ રાણંગ આદિ આઠ
 ભાઈઓથી રાણંગ, વાપલ, લૂંગ, વાલાયચ, સ્વલ, વુહા, વિઠલ તથા હાંપા નામે મલ્લવાણાની
 આઠ શાખાઓ પ્રસિદ્ધ થવી, કીર્તિગઢના મહારાજા જયમલજીથી વાગસિંહજી અને વાગસિંહથી
 વ્યાસ મલ્લવાણાનો જન્મ, તેઓએ કરેલી કીર્તિગઢની આવાદી, વર્ષાના ભવિષ્યત્ જ્ઞાન અર્થે
 ગર્ભધારણથી આરંભી પ્રવર્ષણકાલ પર્યન્તના વિધિયોગ અને તેથી થતાં શુભાશુભ ફલનું સવિ-
 સ્તર વર્ણન, છેવટે મલ્લવાણા વ્યાસથી કુમાર કેસરદેવજીનો જન્મ, વગેરે વાવતોનો સન્નિવેશ
 કરવામાં આવ્યો છે, તેમાં જ્યોતિઃશાસ્ત્રને આધારે શકુનનો વિષય અત્યંત સ્પષ્ટતાથી વિસ્તાર-
 પૂર્વક લખાણેલો છે, દિશાઓ તથા સૂર્ય આદિ ગ્રહો કઈ કઈ સ્થિતિમાં કેવાં નામ ધારણ કરે
 છે અને પશુપક્ષી આદિ શકુનનાં પ્રાણીઓ કેવી સ્થિતિમાં કઈ દિશા તરફ ગતિ કરવાથી તથા
 બોલવાથી કેવાં ફલ આપે છે તે સ્વસ્વર વાંચવા લાયક છે, પૂર્વે રાજાઓ રાજ્યની લગામ હાથમાં
 લીધા વાદ તુરતજ અમુક પ્રદેશપર વિજય મેળવતા અને જયની પ્રાપ્તિ અર્થે અશ્વ, ગજ તથા મનુષ્ય
 આદિનું શાસ્ત્રોક્ત રીતે પૂજન કરતા, જો કે અત્યારે એ પ્રથાનો તદ્દન લોપ થઈ ગયો છે, તોપણ
 વિજયની ઇચ્છાથી રહિત હૃદય તો કોઈનાં નહિજ હોય. તેમજ પોતાના વડવાઓએ સ્થાપન
 કરેલી પ્રથા ઉપર પ્રેમ નહિ રાખે એવા કોડપણ આર્ય નરેશ્વરો હોજ નહિ. માત્ર આવા ગૃહ વિષયની
 અજ્ઞાનતા દૂર કરવા અર્થે આ પુરાતની પૃથા સદા કાયમ રહે એવાં કારણથી ટીર્થટ્ટિવાલા કવિશ્વરે
 જે જે ઉત્તમ વિષયો ચર્ચ્યા છે તે ભવિષ્યમાં સહનું શ્રેય કરનારા છે. મલ્લવાનનો અપભ્રંશ મલ્લ-
 વાણા અને તેની રાણંગ આદિ આઠ શાખાઓ કે જેને આજે જ્ઞાલાલ શંકરે વંશજો જાણે છે તે
 વ્યવહાર કોના નમયમાં પ્રચલિત થયો એ જાણવા માટે આ તરંગ ઘણોજ ઉપયોગી છે. વળી
 દુનિયાની ઉન્નતિનો આધાર વર્ષાપર રહેલો છે. માહિત્યકારો તો વર્ષાનેજ ઋતુગણ એવું નામ

આપે છે, કારણકે તેના સામ્રાજ્યમાં નયનાન્દજનક વિવિધ વૃક્ષલતાઓ પ્રફુલ્લિત વની સુગન્ધિ સમીરદ્વારા ઘ્રાણેન્દ્રિયને તૃપ્ત કરે છે. કોકિલ આદિ પક્ષીઓનાં કલરવ કર્ણેન્દ્રિયમાં અમૃતસમાન કોઈ અપૂર્વ રસ ભરે છે. આમ્ર આદિ મધુર ફળો રસેન્દ્રિયદ્વારા ગ્રહણ કરી સહુકોઈનાં હૃદય ટરે છે; પરન્તુ વર્ષાનો મહિમા કાંઈ એથી ઉતરતો નથી. અમે તો છાંદ કૃતુઓમાં પ્રાણરૂપ વર્ષાને પ્રમાણીએ છીએ, પ્રાણ વિના જેમ દેહ શૂન્ય છે, તેમ વર્ષા વિના અન્ય કૃતુઓ આનંદદાયક બનવા સમર્થ છેજ નહિ. જો વર્ષાનો અમલ આનંદમય ઉજવાય તોજ શરદ પોતાની શોભા બતાવી શકે, શિશિર દંત આદિ અંગોને કંપાવી શકે, હિંમત સંયોગીઓને ભાવી શકે અને વિયોગીઓને તાલી શકે, તેમજ વસંત પળ પોતાની જ્યોતિ ત્યારેજ જાહિરમાં લાવી શકે કે જ્યારે પ્રાવૃદ્ધ મહારાજાની પ્રસાદી પ્રાપ્ત થઈ જાય, તેની સાથે જ્યારે ગ્રીષ્મ દુર્જનની માફક બીષ્મ બની ડર આપવા લાગે છે ત્યારે વર્ષા વિના તેનું અભિમાન તોડવા કોણ સામર્થ્ય ધરાવી શકે તેમ છે ? વસ, ઇટલાજ માટે કૃતુરાજ તો સ્વરેસ્વર વર્ષાજ છે કે જેનાથી સમગ્ર સૃષ્ટિ જીવનમય બની જાય છે; એ કૃતુના ભવિષ્યત્ જ્ઞાન માટે ગર્ભધારણથી આરંભી પ્રવર્ષણકાલ પર્યન્ત રોહિણી આદિ નક્ષત્રોના વિવિધ યોગ અને તેથી ઉદ્ભવતાં શુભાશુભ ફળનું વિવેચન પણ અવશ્ય વાંચવા યોગ્ય છે.

તેરમા તરંગમાં—કુમાર કેસરદેવજીએ ઉત્તમ ગુરુ પાસેથી મેળવેલું અગાધ જ્ઞાન અને તેઓના મુખથી શ્રવણ કરેલો સંપૂર્ણ રાજધર્મ, મકવાળા વ્યાસનો કૈલાસવાસ, તેઓની અન્તિમ આજ્ઞા મુજબ કેસરદેવજીએ કરેલું ગામ શમીના સુમરા હમીર સાથેનું યુદ્ધ અને તેમાં તેઓને મળેલો વિજય વગેરે વાવતનું વિવેચન કરાવેલું જોવામાં આવે છે.

રાજાઓ વીજા ગમેતેટલા વિષયોનું ગમેતેટલું જ્ઞાન મેળવે, પરન્તુ જ્યાંસુધી રાજધર્મનો વિષય ન જાણતા હોય ત્યાંસુધી તેનું અન્ય સમસ્ત જ્ઞાન વૃથા છે. કારણકે પ્રજાપાલન એ રાજાઓનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે અને એ કર્તવ્યને કીર્તિમય બનાવવા રાજધર્મ એ એક ઉપયોગી વાવત છે. રાજાઓનો ધર્મ એ રાજધર્મ, રાજધર્મ નહિ જાણનારો રાજા અધર્મી કહેવાય એમાં આશ્ચર્ય નથી. વંદનીય વ્યાસભગવાને મહાભારતમાં વિસ્તારપૂર્વક લખેલા રાજધર્મનું દોહન કરી અતિ સંકોચ કે અતિ વિસ્તાર નહીં કરનાં તેનું સમગ્ર રહસ્ય આમાં ટાંચલ કરેલું દ્રષ્ટિગોચર થાય છે, અને તે દરેક રાજાઓએ અક્ષરે અક્ષર યાદ રાખવા યોગ્ય છે. જેઓ પિતાની આજ્ઞાને માન્ય રાખવા પ્રાણોત્સર્ગ જેવા વિકટ કાર્યમાં પણ યોજાય છે તે વિજયશાલીજ બને છે એ કેસરદેવજીએ કરેલા સુમરા હમીર સાથેના યુદ્ધથી માનીત થાય છે.

ચૌદમા તરંગમાં—મકવાળા કેસરદેવજીની પ્રશંસાપાત્ર રાજનીતિ, તેઓએ મિન્ધદેશની અંદર સ્થાપેલાં અનેક શિવાલયો, ભિન્ન ભિન્ન દેવમંદિરો અને પ્રતિમાઓ બનાવવાનો વિધિ તથા તેનાથી થતાં શુભાશુભ ફળો, વૃદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત થયા છતાં પુત્રપ્રાપ્તિ નહિ થવાથી કેસરદેવજીએ કરેલું શંકર ઉપર ઊગ્ર તપ, પિનાકપાણિનું પ્રસન્ન થવું, કેસરદેવજીની શંકરસમાન પુત્ર પામવાની આકાંક્ષા, શંકરે તેઓને ત્યાં અંશરૂપે અવતરવા તથા “ રાજ ” પદવીથી પ્રસિદ્ધ

થવા આપેલું વરદાન, વાદ કેસરદેવજીને ત્યાં હરપાલ આદિ દશ પુત્રોનો જન્મ, કેસરદેવજીને થયેલું એક મહાન જ્યોતિષીનું મિલન, જ્યોતિષીના ગુણદોષ સંબંધી વિવરણ, જ્યોતિષીએ ભાષેલું કેસરદેવજીનું અવશેષ અલ્પાયુ, રણાંગણમાં પ્રાણ છોડવા કેસરદેવજીએ કરેલો સંકલ્પ અને હમીર સુમરાને મોકલાવેલું યુદ્ધનું આમંત્રણ, ઉન્હાઝાને લીધે ઘાસપાણીની તંગી હોવાથી હમીરની આનાકાની, કેસરદેવજીએ તેને માટે સ્વોદાવેલા કુવાઓ તથા વવરાવેલાં યવનાં ક્ષેત્રો, આ સ્થળે દકાર્ગલ (ભૂમિગત જલપરીક્ષા) નો વિષય સવિસ્તર દાખલ કરેલો છે કે જેમાં કઈ જગોએ કેટલા પુરુષ સ્વોદવાથી અને કેવાં ચિહ્નો જણાવાથી પાણી નીકળશે વગેરે જાણવા-લાયક ઉપયોગી વાતોનું વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. વાદ હમીર સુમરા સાથે કેસરદેવજીનું ભયંકર યુદ્ધ, અને તેમાં સાત કુમાર સહિત તેમનું સમરગાથી થવું, સહુથી ન્હાના બે કુમારોનું વાયલ થવું, તેમાંના એકને કોલી તથા બીજાને મુસલમાન ઉપાડી ગણા હોવાથી તેના વંશ-જોનું “ કોલીમકવાણા તથા મોલીસલામ મકવાણા ” એ રીતે પ્રસિદ્ધ થવું અને કીર્તિગઢનો કવજો સુમરા હમીરના હાથમાં જવો વગેરે વાતો વર્ણવેલી છે. તેમાં કયા દેવ માટે કેવાં મંદિરો અને કયા દેવની કેવી પ્રતિમા બનાવવી તે આજકાલ એક સરસ્વાં મંદિર અને સરસ્વી પ્રતિમા બનાવનારને માટે વહુજ ઉપયોગી છે. દેવની પ્રતિમા શાસ્ત્રોક્ત પ્રકારે બનાવવામાં આવી હોય અને તેની સ્થાપના વિધિપુરઃસર કરવામાં આવી હોય તો તે દેવી ચમત્કારથી ભક્તજનોને અભિષ્ટ આપવામાં સમર્થ થઈ શકે છે, પરંતુ ગમે તે પથરને ગમે તે સ્થળે ઉભો કરી ચંદનાદિ ચઢાવવાથી કોઈપણ પ્રકારનો લાભ થતો નથી; ઉઝડા વ્હેમ આદિથી તે હાનિકારક થવા સંભવ છે, માટે સમજ્યા વિના અર્થાત્ શાસ્ત્રના આધાર વિના દેવમંદિરો કે પ્રતિમા તૈયાર કરવામાં ધર્મ કરતાં ધાડ આવી પડવાનો સર્વદા સંભવ રહે છે. આથી દેવમંદિરો ન વાંધવાં એમ વહેવાનો આશય નથી, એ કાર્ય તો અતિ ઉત્તમ છે. જો નહોત તો પૂર્વના ગિર્યજનો તેનો કઢી પળ સમારંભ ન કરત. શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા જેવા જગત્ત્વન્દ્ય પુસ્તકમાં શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માએ કહ્યું છે જે:—

“ યદ્યદાચરતિ શ્રેષ્ઠસ્તત્તદેવેતરોજનઃ ”

શ્રેષ્ઠપુરુષો જે જે આચરણ કરે છે તેનું અનુકરણ ઇતરજનો કરે છે, તો દેવમંદીર આદિ કર્મ પળ શ્રેષ્ઠપુરુષો કરી ગયા છે તે ધર્માત્મકજ છે, તેનું અનુકરણ કરવાની ઇચ્છાવાળા સમૃદ્ધિસંપન્ન પ્રાણીઓએ માન્યવર મકવાણા કેસરદેવજીની માફક તે સચલી ક્રિયા શાસ્ત્રમાં બતાવ્યા મુજબ કરવા અમારી સ્વાસ્થ્ય ભલામણ છે. તે ઉપરાંત મકવાણા કેસરદેવજીના ઉગ્ર તપથી પ્રસન્ન થયેલા મહાદેવે તેમને ત્યાં અંશરૂપે અવતરી જે ભક્તવન્સલતા પ્રદર્શિત કરી તે પ્રસંગ પળ ભારે આકર્ષક છે. વહી જ્યોતિષી સંબંધી ગુણદોષ, રાજાઓને માટે જ્યોતિષીની આવશ્યક્તા અને જ્યોતિર્વિદ્યાથી સમજી શકાતું આયુષ્ય આદિ સર્વનું પ્રમાણ એ વિષય તો સ્વાસ્થ્ય વાંચવા લાયક છે. રણાંગણમાં પ્રાણનો પરિત્યાગ કરવો એ ક્ષત્રીઓને માટે માનમૂચક છે તે મકવાણા કેસરદેવજીએ હમીર સુમરા સાથે લીધી વચ્ચન કરેલા યુદ્ધ ઉપરથી જાણી શકાય તેમ છે. દુઃખનને

યુદ્ધનું આમંત્રણ કરી, તેને અન્નપાણી વગેરે પુરું પાડી મકવાળા કેસરદેવજીએ જે મનની મહત્તા વતાવી તે વીજા ક્ષત્રીવીરો વતાવી શકશે કે ? યુદ્ધનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે પ્રતિપક્ષીનાં સાધનોની પાયમાલી કેમ કરવી અને દુશ્મને સર કરતી વચ્ચે પોતાના દેશને કેવી છિન્નભિન્ન સ્થિતિમાં રાખી કરવો એવાજ વિચારવાળા અનેક રાજાઓનાં ચરિત્રો ઐતિહાસિક ગ્રંથો વાંચવાથી મालુમ પડે છે. ત્યારે મકવાળા કેસરદેવજીનું વીજી વચ્ચેના યુદ્ધનું વૃત્તાંત એ સર્વથી વિપરીત છતાં ચઢતી કોટિનું અને ગૌરવ પ્રદર્શક જણાયા વગર રહેતું નથી, એજ પ્રસંગે કવીશ્વરે ગોઠવેલો દર્શાવેલો અર્થાત્ કહ જગોએ કેટલું સ્વદેવથી અને કેવાં ચિન્હો જણાવ્યાં કેટલું પાણી નિકલશે એ વિષય અર્થાત્ ભૂમિગત જલપરીક્ષા આશ્વી દુનિયાને ઉપયોગી બની ગયે તેમ છે. કારણકે જીવન (જલ) ઉપરજ સમગ્ર સૃષ્ટિનો આધાર છે. વિશેષમાં રાજ હરપાલદેવજીનો જન્મ, જ્ઞાતાઓને “ રાજ ” પદની વ્યારથી પ્રાપ્તિ થઈ અને “ કોલી મકવાળા ” તથા “ મોલીસલામ મકવાળા ” એ બે શાખાઓનો ઉદ્ભવ શીરીતે થયો એ પણ આજ તરંગમાં વતાવવામાં આવ્યું છે.

પંદરમા તરંગમાં—સમગ્ર કુટુંબના ક્ષયથી અસહ્ય ગોકને વહન કરતા શ્રીમાન હરપાલદેવજીનો ગહન વનમાં પ્રવેશ, માર્કંડેયનું મિલન, તેઓના મુખથી રાજહરપાલદેવજીએ સાંભળેલો આપદ્ધર્મ, મુનિવર્ય માર્કંડેયન, વૌધથી આશ્વાસન પામેલા હરપાલદેવજીનું પાટણ તરફ પ્રયાણ, વર્ષાક્રતુનું વર્ણન, પાટણના પાદરમાં પહોંચેલા હરપાલદેવે પંથના પરિશ્રમને લીધે વિશ્રાન્તિ લેવી, રાત્રિવર્ણન, પ્રભાતવર્ણન, પુરવર્ણન, હરપાલદેવજીને થયેલો પ્રતાપ સોલંકીનો મિલાપ, સોલંકીના આગ્રહથી હરપાલદેવજીએ તેમને ત્યાં મિજમાન બની જવું, પ્રતાપ સોલંકીના પુરાતન ગૃહનું વર્ણન, સોલંકી મુતા (ગતિ) ના સમાગમથી પરસ્પર ઉદ્ભવેલો પૂર્વાનુરાગ, વાદ રાજ હરપાલદેવજીનું ધનુર્વેદના આચાર્ય તરીકે મહારાજા કર્ણનો મુલાકાતે જવું, પાટણની વજારનું વર્ણન, રાજમાર્ગનું વર્ણન, રાજદ્વારનું વર્ણન, કવેરીનું વર્ણન, રાજ હરપાલદેવજીનો ત્યાં પ્રવેશ, તેઓની શૌર્યભરિત મુખમુદ્રા તથા ચેષ્ટાથી મહારાજા કર્ણને થયેલો સંતોષ તથા અન્ય રાજકીય જનોના અન્તઃકરણમાં ઉપજેલી ર્ષા, મહારાજા કર્ણના આગ્રહથી હરપાલદેવજીએ તેમને એકાન્તમાં સંભળાવેલો ધનુર્વેદ, નૂતન તથા રાજ્યના સંરક્ષણમાં અત્યંત સહાયભૂત થનારી ધનુર્વેદ સવંધી સવિસ્તર કથા શ્રવણ કરી આશ્ચર્ય પામેલા નરપતિ કર્ણે હરપાલદેવજીના હાથ નીચે કેટલાએક ક્ષત્રીઓના વાલકોને ધનુર્વેદનું શિક્ષણ અપાવવું વગેરે વાચતોનો સમાવેશ કરેલો છે. એમાં મૂલ વાચત તો એટલીજ છે જે કીર્તિગદનો કવજો મુમરા દમીરના હાથમાં જવાથી તેમજ પિતા તથા વન્ધુ આદિનો ક્ષય થવાથી હરપાલદેવજી પાટણ પધાર્યા અને મહારાજા કર્ણને મળી પોતાનાં બુદ્ધિવલ્લથી અત્યંત માનનીય થયા. હમેશાં ઐતિહાસિક વાચત એવો હોય છે કે વાંચનારને કંટાળો આવ્યા વિના રહેજ નહિ, અમુકના અમુક થયા અને તેણે અમુક વર્ષ રાજ્ય ભોગવ્યું એ જાણવાથી દુનિયાને શું લાભ ? કદાચ જેના કુલની હકીકત હોય તેને તો ભાવે કભાવે પણ વાંચવાનું મન થાય, પરંતુ જેઓને જે નામેથી કંડ સવંધ ન હોય તે પણ તે

નામોનું પ્રેમપૂર્વક સ્મરણ કરે એટલા માટે તેઓની વાર્તાને વિવિધ વર્ણનોથી વિભૂષિત કરવામાં આવે તોજ તેમાં રહેલા રસનું પાન કરવા સાહિત્યપ્રેમીઓ પળ લલચાય; એવાજ હેતુથી જ્ઞાલાકુળની કથાને પણ રંગવામાં આવી છે અને તેથી વિસ્તાર પણ ઘણો થયેલો જોવામાં આવે છે, કે જે ગ્રંથના નામ પ્રમાણે જરૂરનો છે; નામ વારિધિ અને સંપત્તિ સરિતા જેટલી હોય તો લેખકને ઉપહાસપાત્ર થવું પડે અને એવી ભૂલ સારા લેખકો કદી પણ ન કરે. કુદરતને ચાહનારાઓમાં આ તરંગ વિવિધ વર્ણનોને લઈ અત્યંત આવકારદાયક થઈ શકશે એ નિર્વિવાદ છે. રાજાથી તે રંક પર્યંત સુખદુઃખ, સંપત્તિ વિપત્તિ, ચડતી પડતી તથા લાભ હાનિ વગેરે યુગ્મો એકસરસી રીતે કામ કરી રહ્યાં છે; કારણકે એ વસ્તુઓ કુદરતી છે, અને કુદરતનો સર્વ માથે એકસરસો કાવુ છે, પક્ષપાત વગેરે અમાનુષોય (રાક્ષસી) કર્નવ્યને સારા માણસો પણ જ્યારે આશ્રય નથી આપતા ત્યારે કુદરત-પ્રભુ કે દૈવ જે મનુષ્યથી કોટિ પ્રકારે ઉચ્ચ કોટિનાં છે, તેની પાસે તો તેને અવકાશ ક્યાંથીજ મળે ? આમ કહેવાનો હેતુ માત્ર એટલોજ છે કે આપત્તિને સમયે રાજાઓએ કેવું વર્તન રાખવું તે જાણવા માટે આ તરંગમાં લખાણેલો આપદ્યર્મ જીવનને ઉચ્ચત વનાવવા માટે દુઃખસમુદ્રમાં ડુબેલાઓને એક સવલ આધાર સરસો છે, વર્ષાવર્ણન રસિકજનોને રસવોળ વનાવી અપૂર્વ આનંદ આપનારું છે, શંકરના અંશાવતાર રાજહરપાલદેવજીનું તથા શક્તિનું ચરિત્ર અને તેને અંગે રાત્રી, પ્રભાત, પુર, વજાર, રાજમાર્ગ, રાજદ્વાર અને રાજસભા આદિનાં વર્ણનો વારંવાર વાંચવાથી પણ તૃપ્ત થવાય તેમ નથી.

રાજ હરપાલદેવજી જેવા દૈવી નરને ઢાકલાના ઢમઢમાટથી આવેશમાં આવી “ હાડ હાડ ” કરતા એક અમળ ભુવા તરીકે અને શક્તિ જેવાં દૈવી પ્રાણીને દુનિયામાં ત્રાસરૂપ દેખાતી એક ટાકળ તરીકે આદેશવામાં સાક્ષર નંદશંકરભાઈએ જવરી થાપેલા છે, મારા ધારવા પ્રમાણે તેમાં તેઓનો વિલકુલ દોષ નથી કારણકે તેઓએ તો ભાટચારણો પાસેથી જેવી દુકીકત સાંભળી તેવી લખી કાઢી, તો પણ સારા લેખક માટે એ શરમ જેવું તો સ્વહં. કોઈ વહે કે ગર્દભ જેવો કોકિલ ઉચ્ચાર કરે છે, અથવા તો મનુષ્ય સ્વહ સ્વાય છે તો શું એ વાત સાચી માની લેવી ? એમાં કંઈક બુદ્ધિનો પણ ઉપયોગ કરવો જોઈએ; અથમ પ્રકૃતિ-વેપવાદલા વગેરેથી ઉત્તમ પ્રકૃતિનું અનુકરણ કરવા ઉગ્ર થાય, પરંતુ ઉત્તમ પ્રકૃતિ અથમ પ્રકૃતિનું અનુકરણ કરે એ વનવાલાયક છેજ નહિ, કારણ કે—

“ ક્રિયાસિદ્ધિઃ સત્ત્વે ભવતિ મહતાં નોપકરણે ”

શું હરપાલદેવજી સરસા ક્ષત્રીવીરમાં વળ નહોતું કે એ એક હલકા ભુવા તરીકે મહારાજા કર્ણના મંદિરમાં પ્રવેશ કરે ? શું એટલોએ એને પોતાના કુળગૌરવનો સ્થાન નહિ હોય ? કે શું એટલોએ એને અથમ પ્રાણી તરીકે પ્રસિદ્ધ થતાં અપયગનો ભય નહિ હોય ? અમારા મગજમાં તો એ વાત કોઈ રીતે યોગ્યતા મેળવી શકે તેમ નથી. કવિશ્વરે ધનુર્વેદના એક ઉત્તમ આચાર્ય તરીકે તેઓનું મહારાજા કર્ણ સાથે જે મિલન કરાવ્યું છે તેજ યોગ્ય છે અને તેમ કરવાથી વર્તમાન અને ભવિષ્યના રાજાઓના હિત માટે ધનુર્વેદ જેવો એક ગૂઢ વિષય જે વધાર

આવ્યો છે એ ઓછા આનંદની વાત નથી. આજસૂચી આપણે એમજ સમજતા હતા કે કવાયદ (લશ્કરી તાલીમ) અંગ્રેજોના સમયમાં જન્મ પામેલી છે, પરંતુ ધનુર્વેદનો વિષય વાંચવાથી માલૂમ પડે છે કે તે આદિકાળથીજ અસ્તિત્વ ભોગવતી આવે છે, તેમાં યુદ્ધનાં દરેક અંગોનું જેમકે સેનાપતિ અને પૈદલ વગેરે કેવા રાખવા, કોના સન્મુખ કેવા સંયોગોમાં લડવું કે ના લડવું, રાજાઓ પોતાની આસપાસ રક્ષકો કેવા રાખવા વગેરે સમગ્ર વાત સ્પષ્ટતાથી લખાણેલી છે.

સોલમા તરંગમાં હરપાલદેવજીના શિષ્યોએ મહારાજા કરણની આકાંક્ષાથી કરી વનાવેલા ધનુર્વેદના અલ્પરાશો, પ્રસન્ન થયેલા પાટણના પતિએ વધારેલો હરપાલદેવજીનો દરજ્જો, અન્ય રાજ્યકીય જનોના હૃદયમાં પ્રકટેલો વિદ્વેષાગ્નિ, કવેરીમાં હરપાલદેવજીના વાહુવલ્લની કસોટી, હરપાલદેવજીના ભાલા સાથે તળાવેલી જામપર બેઠેલા અમીરઉમરાવોના ડંચા પડી જવાથી જામેલો હાસ્યરસ, હરપાલદેવજીનો ક્રોધ, કરણનું ગમરાવું, પાછળથી શાન્તવન, પ્રકટ થયેલી સંવંધની પિછાણ, હરપાલદેવજી પ્રત્યે કરણનું સહોદર સમાન વર્ણન, શરદ્ક્રતુનું વર્ણન, હરપાલદેવજીનો વૈભવ, સોલંકી સુતાની સ્થિતિ, પુત્રી મ્હોટો થવાથી પ્રતાપ સોલંકીને થતી અમાપ ચિન્તા, તેને શક્તિ આપેલું ધૈર્ય, વાર્ષિક પ્રથા પ્રમાણે સ્વંજનદર્શન (દિવાળીઘોડા જોવા) અર્થે નિકળેલા મહારાજા કરણને રાજહરપાલદેવજીએ સંભળાવેલ સ્વંજનદર્શનના વિવિધ પ્રકાર તથા તેનાં શુભાશુભ ફલ, વાદ મહારાજા કરણે રાજ હરપાલદેવજીને એકાન્તમાં કહેલી પોતાની કષ્ટકથા, હરપાલદેવજીની હિમ્મત, કરણના રાજમહેલમાં વાવરાનો વૂમાટ, એ વાવરા સાથે હરપાલદેવજીએ કરેલું વાહુયુદ્ધ, અન્યોન્ય મર્દનવડે થતી ઉભયની હારજીત, શક્તિ અદ્રશ્યપણે રાજ હરપાલદેવજીને આપેલું ઉત્તમ ઓસાણ, હરપાલદેવની હાક સાંભળી વાવરાનું હારવું, તથા પ્રાણ વચાવવા સ્વાતર સ્મરણ કરતો વચ્ચે સેવામાં હાજર થવાનું વચન આપી કાયમને માટે કરણના મહેલમાંથી વિદાય થવું, રાજ હરપાલદેવજીએ રાક્ષસ સાથે કરેલા યુદ્ધના અથાહ પરિશ્રમને લીધે ક્ષુધાતુર થવું અને મહારાજા કરણની પશુશાળામાંથી બે ઘેટાં મંગાવી સ્મશાન ભળી જવું, કાળીચતુર્દશીની અંધકારમય વીદ્યામણી રાત્રીનું વર્ણન, સ્મશાનભૂમિનું વર્ણન, હરપાલદેવજીની હિમ્મત જોવા અદ્રશ્યપણે શક્તિ કરેલો સાથ, ચિતાના અગ્નિમાં ઘેટાંનું માંસ શેકી શેકી હરપાલદેવજીએ ક્ષુધાનું શમન કરવું, પાછળથી શક્તિ હાથ પ્રસારતાં તેને પણ ઉક્ત માંસના કવલ આપતા જવું, માંસ ખલાસ થયા છતાં શક્તિ હાથ લંબાવ્યો, હરપાલદેવજીએ હિમ્મતથી પોતાની જાંઘ ચીરી તેમાંથી કાઢેલો માંસનો કોઢીઓ આપ્યો, શક્તિની પ્રસન્નતા, વરદાન, હરપાલદેવજીને વરવાનું વચન આપી શક્તિનું અદ્રશ્ય થવું, હરપાલદેવજીનું ઉતારે જવું, વીજે દહાડે પ્રતાપસોલંકીને ઘેર શક્તિ સાથે થયેલાં રાજ હરપાલદેવજીનાં તાત્કાલિક લગ્ન, લગ્નક્રિયા કરાવનાર મસાલીયા ગામના રહીશ બ્રાહ્મણના વાલકને રાજ હરપાલદેવજીએ પોતાના કુલગોરની પદવી આપવી, પાટણમાં દિવાળી અને તેનું વર્ણન, વેસતા વર્ષને પ્રસંગે ભરાયેલો મહારાજા કરણનો દરવાર, હરપાલદેવજીએ કરેલા ઉપકારનો વડલો

આપવા કરણની ઇન્તેજારી, વીજું કાંઈ નહિ લેતાં એક રાત્રીમાં જેટલાં ગામને ગાગરવેડાં તથા તોરણ વંધાય તેટલાં ગામો પોતાને અર્પણ કરવા હરપાલદેવજીનું કરણને કહેવું, કરણે કરેલો એ વાતનો સ્વીકાર, શક્તિ અને વાવરાની સહાયતાથી હરપાલદેવજીએ ત્રેવોશસો ગામને જાંપે વાંધેલાં ગાગરવેડાં તથા તોરણ, કરણને ધણું આશ્ચર્ય તથા તેણે પોતાનું સમગ્ર રાજ્ય રાજ હરપાલદેવજીને આપવું, હરપાલદેવજીએ તેમાંનાં પાંચસો ગામ કરણની રાણીને ઢેન તરીકે કાપડાનાં આપી વાકીનાં અઢારસો ગામના સ્વતંત્ર માલિક બનવું, તથા શક્તિની સલાહથી પાટડીનો અંદર રાજધાની સ્થાપવી, ગ્રહેરને સુસમૃદ્ધ કરવા તથા રાજકીય વૈભવ વધારવા દાથી, ઘોડા અને ગાય આદિ ચતુષ્પદની સ્ત્રીદી અર્થે દેશાવરમાં મોકલવા નિયત કરેલા માણસોને તે તે પશુઓનાં ક્ષેત્રોની તથા શુભાશુભ લક્ષણની આપેલી સવિસ્તર સમજૂતિ, વાઢ રાજ્યમહેલો તથા દેવમન્દિરો વંધાવી રાજ હરપાલદેવજીનું પાટડીના એક ઉત્તમ રાજા તરીકે પ્રસિદ્ધ થવું વગેરે વૃત્તાન્તનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે, તેમાં રાજ હરપાલદેવજીનું અને શક્તિનું ચરિત્ર વાંચતાં એ વચ્ચે વ્યક્તિ દૈવીગુણોથી દેદીપ્યમાન હતી એમ કબૂલ કર્યા વિના છૂટકો નથી; કારણકે વાવરા જેવા સમર્થ અમુરને પરાભવ પમાડી એકજ રાત્રીમાં ત્રેવોશસો ગામને ગાગરવેડાં તથા તોરણ વાંધવાં એ માનવશક્તિથી ન બની શકે તેવી વાત છે. વઢી પાટડીમાં રાજધાની વસાવ્યા વાઢ દાથી, ઘોડા, ગાય વગેરે ચતુષ્પદની સ્ત્રીદી માટે વિદેશમાં મોકલવા નિયત કરેલા માણસોને રાજ હરપાલદેવજીએ સમજાવેલ તે તે પશુઓનાં ક્ષેત્રો તથા શુભાશુભ લક્ષણ રાજાઓને માટે સ્વાસ ઉપયોગનાં છે. ગુણદોષ જોયા વિના માત્ર રૂપ ઉપરથીજ મોહિત થઈ દાથી તથા દય આદિનો સંગ્રહ કરનારા રાજાઓ લાભને વઢલે હાનિના ભોક્તા થઈ પડે છે અને એટલાજ માટે પશુનાં શુભાશુભ લક્ષણ સમજ્યા વાઢ સ્ત્રીદવાની સહુકોઈ શ્રીમાનને ભલામણ કરવી અયોગ્ય નહિ ગણાય.

સત્તરમા તરંગમાં—શિવના અંશાવતાર હરપાલદેવજીનું તથા શક્તિનું પરસ્પર પ્રશંસનીય વર્તન, પુરુષ કરતાં સ્ત્રીજાતિની ઉત્તમતા, ગર્યા કેટલા પ્રકારની હોય છે અને તે કેવી વનાવવાથી કેવાં ફલ આપે છે તેનું સંક્ષિપ્ત વિવેચન, સુભગ અને દુર્ભગ પુરુષનાં લક્ષણ, શક્તિને રહેલો ગર્ભ, શ્રીમાન સોદાજીનો જન્મ અને ત્યારવાદ અનુક્રમે લીંવડીના મૂળપુરુષ માંગુજી, શંખેરાજજી તથા પુત્રી ઉમાદેવીની ઉત્પત્તિ, કુમારોની ક્રીડાર્થે સ્ત્રીદેલા કૂર્મ, કુકુટ, શુક, સારિસા, મયૂર, તથા શ્વાન આદિનાં શુભાશુભ લક્ષણ, રાજમાર્ગમાં કુમારોનું રમવું, ગજશાલામાંથી મદોન્મત્ત દાથીનું છૂટવું, સર્વત્ર શોરવકોર, કુમારોના અંગરક્ષકોની વિદ્યહતાપૂર્વક દોડાદોડ, કુમારોની નિર્ભયતા, દાથીનો એ તરફ હલ્લો, પરાભવની આશંકાથી ગોશમાં વેઠેલાં શક્તિએ પોતાના રત્નજડિત કંઠનોથી અદ્ભુત રમણીયતાને ધારણ કરનારા ચાર યુજોને પ્રકટ કરી ત્રણથી ત્રણે કુમારોને જાણી લેવા, તથા ચોથા દાથીથી તેઓની સાથે રમવા ચારણના વાઢકને ટાપલી મારી આવે ઉઢાવી દેવો અને ત્યારથી મક્વાણાવંચનું “ જાણ્યા ” એવી અવતંકથી પ્રસિદ્ધ થવું, તથા રાજ્યના દસોડી ચારણકુઢનું “ ટાપગીયા ” કહેવાવું, રાજ હરપા-

લદેવજીની ઉપરામવૃત્તિ, તેઓએ ઉત્તમ જ્યોતિષીના મુખથી સાંભળેલી સવિસ્તર મૃત્યુપરીક્ષા, દિવ્ય, ભૌમ અને આન્તરિક્ષ નામના અનેક ઉત્પાતોનું વિવેચન તથા તેનાં શુભાશુભ ફલ, છત્રભંગ કરાવનારા ઉત્પાતની ઉત્પત્તિથી પાટવીકુમાર સોઢાજીને થયેલી ચિન્તા, શક્તિનું રાજ હરપાલદેવજી તથા પુત્રી ઉમાદે સહિત ધામા-ગામને પાદર પૃથ્વીમાં સમાઈ જવું વગેરે વાવત વર્ણવેલી છે. સંસારમાં સ્ત્રી અને પુરુષ એ વસ્ત્રેના હૃદયનો ઐક્યતા હોય તો જ સુખનો અનુભવ કરી શકાય છે, એટલા માટે એ વસ્ત્રે એ કેવું વર્તન રાખવાથી હૃદયની ઐક્યતા જલવાઈ રહે તે જાણવા માટે રાજ હરપાલદેવજી તથા શક્તિએ રાખેલું પરસ્પર વર્તન સ્વાસ વાંચવા લાયક છે; પુરુષ કરતાં સ્ત્રીજાતિની ઉત્તમતા આદિથીજ શિષ્ટજનોએ માન્ય રાખેલી છે, કારણકે માનવરત્નનો ઉત્પત્તિ એનાથીજ થાય છે અને તે જાતે ઉત્તમ કેલવણી લઈ સંતતિને ઉત્તમ પ્રકારે કેલવો શકે છે અને તેના દાસ્યારૂપે સીતા, સુલોચના, અનમૂયા તથા સાવિત્રી આદિ અનેક આર્ય અવલાઓનાં ચરિત્રો અદ્યાપિ વિદ્યમાન છે, લક્ષ્મી વાંચો સમજી શકે એટલું જોડતું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી જે કન્યાઓ માતા પાસેથી પૂરતી ગૃહકેલવણી મેળવી સાસરીએ સિધાવે તે અવગ્ય સ્ત્રીજાતિની ઉત્તમતા વતાવી શકે છે, માત્ર વિદ્યા સંવંધી કેલવણોથીજ સ્ત્રીઓ પોતાના પતિને કે કુટુંબીઓને સંતોષ આપી શકતી નથી, પરન્તુ તે સાથે ગૃહકેલવણીનું જ્ઞાન શર્કરામિશ્રિત દૂધ જેવો સ્વાદ આપે છે. આજકાલ સ્પ્રીંગવાલા લોઢાના પલંગો દરેક રાજાઓ અને ધનાઢ્ય ગૃહસ્થોના શયનભુવનમાં જોવામાં આવે છે. ગૃહસ્થો તો ગમેતેવી શય્યાપર શયન કરે તેમાં કહેવા જેવું કંઈ નથી, પરન્તુ રાજાઓ કે જેમાં ઈશ્વરનો અંશ રહેલો છે તેને માટે શય્યા કેવી હોવી જોઈએ અને તેનાથી કેવાં શુભાશુભ ફલની પ્રાપ્તિ થાય છે તે આ તરંગમાં શાસ્ત્રોક્ત શય્યાપ્રકાર વાંચવાથી પ્રાચીન વિદ્વાનો જગહિત અર્થે કેવું કામ કરી ગયા છે તે સમજાયા વગર રહેવાશે નહિ. કેમકે લાખો મનુષ્યોનું હિત એક રાજા કરી શકે છે, એ રાજાઓનું હિત ઇચ્છવું એ દરેક સુજ્ઞનું કર્તવ્ય છે, અને એવાજ આશયથી કવીશ્વરે આવા ગૂઢ અને વારીક વિષયને પ્રકાશમાં લાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, સુભગ અને દુર્ભગ પુરુષનાં લક્ષણ પળ ઓછાં આકર્ષક નથી, જેમ અમૃત જીવાદનાર છે અને ઘેર મારનાર છે તેમ ઘેર જેવા દુર્ભગ પુરુષનાં લક્ષણને દૂર રાખી સુધાસમાન સુભગ પુરુષનાં લક્ષણોનું અનુકરણ કરી મનુષ્યે ઉન્નતિ મેલવવા આકાંક્ષા રાખવી જોઈએ. આજકાલ રાજાઓ પોતાના રાજમન્દિરમાં કુકઢા, જંગલી કાચવા, શુક, સારિકા અને શ્વાન આદિના ઉપરના રૂપથી અંજાઈ ગુણદોષની તપાસ કર્યા વિના મેઢાં કરે છે, પછી તે વિપરીત ફલને આપે તેમાં નવાઈ શી ? એવાં વિપરીત ફલ હવે પછીના સુજ્ઞ નરેશોને ભોગવવાં ન પડે એટલા માટે ઉક્ત પ્રાણીઓના ગુણદોષ અને તેથી થતાં શુભાશુભ ફલનું વિવેચન આ તરંગમાં વહુ ઉત્તમ રીતે કરેલું છે. મઝવાણાઓ “ જ્ઞાલા ” શીરીતે કહેવાયા અને તેના દસોંદી ચારણની “ ટાપરોઆ ” એવી સંજ્ઞા શી રીતે થઈ એ પણ આ તરંગમાંજ વતાવવામાં આવ્યું છે; તે ઉપરાંત મૃત્યુપરીક્ષાનો વિષય પણ દરેક મનુષ્યે મનનપૂર્વક વાંચવાયોગ્ય છે.

અઢારમા તરંગમાં—રાજ સોઢાજીથી આરંભી શાંતલજી પર્યન્ત જ્ઞાલાનરેશોની સંક્ષિપ્ત

હકીકત, શાંતલજીએ “ શાંતલપુર ” વસાવી ત્યાં રાજધાની સ્થાપવી, તેઓના વિજયપાલ આદિ કુમારોએ પોતાના મામા વાઘેલા લૂણકરણ સાથે કરેલા પ્રચંડ યુદ્ધનું વર્ણન, એ યુદ્ધમાં રાજ શાંતલજી તથા તેના બે કુમારોનું કામ આવવું, શાંતલપુર વાઘેલા લૂણકરણને હાથ જવું, રાજવિજયપાલે પાછી પાટડીમાં રાજગાદી સ્થાપવી, તે પછી રાજ ઉદયસિંહજી સૂચીનું સંક્ષિપ્ત વૃત્તાન્ત, એ ઉદયસિંહજીના પૃથીરાજ તથા વેગડજી નામના બે કુમાર, ચિત્તોડના લાસ્વારાણાની કુંવરી સાથે થયેલો વેગડજીનો સંબંધ, વરાતનું ચિતોડ જવું, રાણાની મદદથી ફટાયા કુમારને પાટડીની ગાદી પ્રાપ્ત થવી, પાટવી પૃથીરાજનું રાણા સાથે બહારવટું, વેગડજીએ પોતાના વડિલ વન્ધુને સમજાવી ૧૨૦ ગામ સહિત “થલ્લા” ની જાગીર આપવી કે જેના વંશજો “થલ્લેચા” જ્ઞાલા કહેવાય છે. ત્યારબાદ રાજવેગડજીથી આરંભી રાજરણમલજી સૂચીનું વૃત્તાન્ત, મરુદેશાન્તર્ગત “ જાલિનેરકોટડા ” નામના ગામમાં પરણેલા રાજરણમલસિંહજીનું સામુ વગેરેના આગ્રહથી ત્યાં જવું, ચોપાટની રમતમાં સોનગરા રાઠોડો સાથે થયેલો ઝગડો, રાજરણમલસિંહજીનું કેદ પકડાવું, એ સમાચાર પાટડીમાં પહોંચતાં પાટવીકુમાર છત્રસાલજીનું સૈન્ય સહિત ત્યાં જઈ જાલિનેરકોટડાને ભાંગવું તથા સોનગરાઓને ભયભીત બનાવી પિતા સહિત પાટડી પધારવું, રાજરણમલસિંહજીના સ્વર્ગવાસ પછી છત્રસાલજીએ ગઢ માંડલમાં રાજગાદી સ્થાપવી, તેઓને ત્યાં જેતસિંહ આદિ તેર કુમારોનો જન્મ, રાજજેતસિંહજીએ પોતાના રાયવદેવ આદિ ચાર વન્ધુઓને આપેલો વિઠ્ઠલગઢનો ગરાસ કે જેના વંશજો હાલ રાયપુર તથા નરવર વગેરે સ્થળે છે. અમદાવાદના વાદશાહ અહમદશાહના શાહજાદાપર રાજજેતસિંહજીએ કરેલો દુલ્હો અને એ વૈરને લીધે કરવો પડેલો ગઢ માંડલનો પરિત્યાગ, કંકાવટી ઉર્ફે કુવાગઢમાં સ્થાપેલી રાજધાની, રાજજેતસિંહજીથી રાજવાઘજી સૂચીનું સંક્ષિપ્ત વૃત્તાન્ત, રાજવાઘજીએ હંદેલો જૂનાગઢના નવાવ વોડીઆનો સ્વજાનો, નવાવ સાથે દુઝમનાડ, મહાભારત યુદ્ધ, માણસની ભૂલને લીધે રાજવાઘજીએ જનાના સાથે કરેલા સંકેતનું વિપરીત પરિણામ, સાઢાત્રણસો ક્ષાત્રવાળાઓનું એકોસાથે વિશાલ કુવામાં પડી મરવું, કુવાનો કેર, ચાર હજાર યવનોને મારી પાંચ હજાર ક્ષાત્રજીવો સાથે રાજવાઘજીનું સમરશાયી થવું, તેઓના પાટવીકુમાર રાયધરજીએ રઝવડમાં રાજગાદી સ્થાપવી, વેટલીએક આશ્ચર્યજનક કથા, ફટાયા કુમાર રાણાજીને રાજગાદી મળવી, પાટવીકુમાર અજાજી તથા સજાજીનું પ્રથમ મારવાડ તથા પછીથી મેવાડમાં જવું. અને ત્યાં વઠાદુરીથી મ્હોટી પ્રતિષ્ઠા મેળવી સાદહી તથા દેલવાડા વગેરે રિયાસતોના માલિક બનવું, દસાહાના મલેક દલાની સાથેના ધોંગાણામાં રાજગણાજીનું મૃત્યુ, તેના પુત્ર માનસિંહનું રઝવડની ગાદીએ વેસવું. અમદાવાદના વાદશાહ વઠાદુરશાહે મ્હોટી ફોજ મોકલી રઝવડને સ્વાધીન કરવું. માનસિંહજીએ કચ્છમાં જઈ “ માનકુવા ” નામે ગામ વસાવવું, તથા પોતાના નિમકહલાલ નોસ્તર પ્રાગાજીને સાથે રાણી વાદશાહથી વ્યાગવટું લેવું. તેના પાટલ પટેલી વાદશાહી વાર, માનસિંહજીપર પડેલી મહાન આપત્તિ, દેલ્હીકોએ દુલ્હિવટપૂર્વક કરેલો રાજમાનસિંહજીનો દત્તવ્ય. વાદશાહી ગ્વારોનું ચાલ્યા જવું. વાદ મરણીઆ બની ગુડ વાદશા-

હને મારવાનો મનોરથ કરી પ્રાગાજી સાથે રાજમાનસિંહજીનું અમદાવાદ જવું, માર્ગમાં મુશીવત, મેઘલી રાત્રીનું વર્ણન, સાવરમતિને પેલેપાર પહોંચી કિલ્લાની ઓથે ઉમેલા રાજમાનસિંહજીએ સાંભળેલો વાદશાહ તથા વેગમનો સંવાદ, એ ઉપરથી તેઓએ કરેલી વાદશાહને અરજ, વાદશાહના દિલમાં પ્રકટેલી રહેમ અને તેના તરફથી પ્રભાતમાંજ રાજમાનસિંહજીને હઠ્ઠવદની હકુમત પાછી મળવી, હઠ્ઠવદમાં રાજમાનસિંહજીનું આગમન, રાજ્યની દુર્દશા, નંદવાળાઓની નીચતા, રાજ્યના હિત અર્થે નિમકહલાલ પ્રાગાજીએ રચેલી યુક્તિ અને તેમાં આપેલો આત્મ-ભોગ, રાજવેલા માનથી શરૂ થયેલો જાડેજાઓ સાથે દિકરીઓ લેવાદેવાનો સંબંધ, રાજમાનસિંહજીનો કૈલાસવાસ થતાં પાટવીકુમાર રાયસિંહજીનું હઠ્ઠવદની ગાદીએ બેસવું, વગેરે વૃત્તાન્ત દ્રષ્ટિગોચર થાય છે, તેમાં મુખ્યત્વે શાલાકુલના કયા કયા નરેશોએ કેવા કેવા સંયોગોમાં કયે કયે સ્થળે રાજધાની સ્થાપી અને તેની શાખાઓ હાલ કઈ કઈ જગોએ વિદ્યમાન છે તે વિસ્તારપૂર્વક વર્ણવવામાં આવ્યું છે, “કુવાના કેર” ની હકીકત પણ હૃદયને કંપાયમાન કરે તેવી છે, રાજમાનસિંહજીપર કેવી વિપત્તિ પડી હતી અને એ વિપત્તિમાં તેઓએ યૈર્યપૂર્વક શી શી ચેષ્ટાઓ કરી હતી તે વિષય વાંચતાં ભાવિની જેટલે દરજ્જે પ્રવળતા માનીએ તેટલી ઓછીજ છે. મેઘલીરાત્રીનું વર્ણન, વાદશાહ વેગમનો સંવાદ અને પ્રાગાજીની નિમકહલાલી એ દરેક વિષય જ્ઞાન સાથે ભિન્ન ભિન્ન રસનું ભાન કરાવે છે. શાલાકુલનો જાડેજાઓ સાથે દીકરીઓ લેવાદેવાનો સંબંધ ક્યારનો થયો એ પણ આ તરંગમાં વતાવવામાં આવેલું છે.

ઓગળીશમા તરંગમાં—રાજરાયસિંહજીના સદ્ગુણોનું વર્ણન, તેઓએ ઇસરવારોટને બે લાખ રૂપિયા આપી વતાવેલી ઉદારતા, વાદ તેઓનું પોતાના મામા ધ્રોલ ઠાકોર જસાજીને ત્યાં મિજમાન બની જવું, મામાભાણેજે જમાવેલી ચોપાટની રમત, દિલ્હીથી દ્વારિકા તરફ જતી નાગાની જમાતનું ધ્રોલને પાદર આવી નગારું વગાડવું, ઠાકોર જસાજીનો ક્રોધ, રાજરાયસિંહજીએ એ ક્રોધનું કારણ પૂછવું, પોતાની હૃદમાં કોઈને નગારું નહિ વગાડવા દેવા તથા વગાડે તો ફોડી નાંખવાનો જાદવ જસાજીએ આપેલો જવાબ, વાજીનું વગાડવું, રાજરાયસિંહજીએ મામાને તૈયાર રહેવાનું આમંત્રણ આપી હઠ્ઠવદ જવું અને હઠ્ઠવદથી સૈન્ય સહિત પાછા ધ્રોલને પાદર આવી ઢંકો બજાવવો, ઠાકોર જસાજીની અસહનતા, જાડેજાઓના જવરા સૈન્ય સાથે શાલાઓએ કરેલો મુકાવલો, યુદ્ધનું વિસ્તારથી વર્ણન, છેવટે મામાભાણેજનું તુમુલયુદ્ધ, ઠાકોર જસાજીને રણમાં પ્રાણરહિત કરી રાજરાયસિંહજીએ મેળવેલો વિજય, વસન્તઋતુનું વર્ણન, હોઝીની શરૂઆત, રાજરાયસિંહના દરવારમાં ફાગની ધમાલ, ગુંગારમાં વીરરસની સંભાવના, કોઈએક ચારણના ઉશ્કેરવાથી ધ્રોલના ઠાકોરના મરણનું વૈર લેવા આડેસરથી જાડેજા સાહેવસિંહનું નીકળવું, રાજરાયસિંહજીએ તેના મામે ચાલી ટીકર મુકામે મળવું, પરસ્પર પ્રચંડ યુદ્ધ, જાડેજા સાહેવસિંહજીનું સમગ્ર સૈન્ય સહિત સમરશાયી થવું, રાજરાયસિંહજીએ ઘાયલ બની અચેત અવસ્થાએ પૃથ્વીપર પડવું, યુદ્ધની સમાપ્તિ, હઠ્ઠવદનાં માણસોએ કરેલી રાજરાયસિંહજીની શોધ, પત્તો ન મળવાથી સર્વનું નિરાશ થઈ પાછા ફરવું, દ્વારિકા ગયેલી

નાગાની જમાતનું હિંગ્લાજ પરસી દિલ્હી જવા માટે એ રસ્તે નીકળ્યું, પ્રભાત, રણભૂમિનો ભયાનક દેશાવ, સુવર્ણના લંગરથી અલંકૃત ચરણવાળા રાજરાયસિંહજી પર પડેલી એક સાધુની દ્રષ્ટિ, મહંતની આજ્ઞાથી તેના અનુચરોએ રાજરાયસિંહજીને જમાતમાં ઉપાડી લાવવા, તેઓની ભયંકર સ્થિતિ, જમાતના મહંતે કરેલા ઉપચાર, જમાતની સાથે દિલ્હી જઈ પહોંચેલા રાજરાયસિંહજીનું આરોગ્ય તથા સત્સમાગમ, ગ્રીષ્મઋતુનું વર્ણન, મઠના મહંત મકનભારથીને વાદશાહી વાવનું શીતલ જલ પીવાની અભિલાષા, એ કાર્ય કરવામાં અન્યના અસમર્થપણને લીધે રાયસિંહજીને મહંતે કરેલો નિદેશ, પોતાનાં પ્રાણ વચાવનાર મહંતની સેવા વજાવવા રાજરાયસિંહજીએ સ્વેચ્છા સાહસ, વાદશાહી વાગમાં રાત્રીને વચ્ચે તેઓનો પ્રવેશ, વળતું અભિમાન રાખનારા વાદશાહી કે એકાઓની વેદરકારી, વાદશાહી વાવમાં દાખલ થયેલા રાયસિંહજીનું ગુરુ માટે જલ ભરવું તથા પોતે પણ જલપાન કરી પાદપ્રક્ષાલન કરવું, એથી ઉઠેલો વાવમાં શબ્દ, વાદશાહી એકાઓના કાન ચમકવા તથા ગાલોની દ્રષ્ટિ, રાજરાયસિંહજીએ ગુરુનાં વચન સ્વાતંત્ર્ય સો ગાલો સહન કરી વાવમાંથી વાહેર નીકળતાંજ એકા પર કરેલો વામવાહુનો પ્રહાર, એ એક એકાનું મૃત્યુ જોઈ વીજાનું પલાયન, વાદશાહને થયેલી જાણ, મહંતનું ગમરાવું, પ્રભાતમાં મઠની અંદર દાખલ થયેલા વાદશાહી દૂતો, રાજરાયસિંહજીનું પ્રત્યક્ષ વલ્લ જોવા વાદશાહે છૂટો મૂકેલો એક મદોન્મત્ત હાથી, રાજમાર્ગમાં મનુષ્યોની ભાગાભાગ, રાજરાયસિંહજીનું નિર્ભયતાથી સામે પગલે ચાલવું, હાથીએ કરેલો તેમના પર મોરો, રાયસિંહજીએ હળેલી હાથીને થપ્પડ, આર્તનાદ કરી હાથીનું દૂર દટી જવું, વાદશાહને આશ્ચર્ય, તથા પરાક્રમી પુરુષ ઉપર ઉદ્ભવેલો પ્રેમ, પ્રસંગોપાત થયેલી પિછાણ, હલ્લવદ નરેશને દિલ્હીમાં વાદશાહ તરફથી મળેલું અપૂર્વ માન, રાજરાયસિંહજીનું હલ્લવદ આવવું, સર્વને આશ્ચર્ય તથા આનંદ, શ્રીમાન રાયસિંહજીએ એક જ્યોતિષીના મુખથી સાંભળેલી ગૃહયુદ્ધ સંબંધી કથા, અંતે ઘાટીલા પાસે હાલા તથા દેદાઓ સાથે થયેલી ભયંકર લડાઈમાં તેઓનું કામ આવવું, હલ્લવદની ગાદી પર તેઓના પાટવીકુમાર ચન્દ્રસિંહજીનો રાજ્યાભિષેક વગેરે હકીકત ઉત્તમ પ્રકારે દાખલ કરવામાં આવી છે. ઇસ્મરવારોટને કે લાલ રુપિયા આપી ચારણના પુત્રને વાદશાહી વન્ધનથી મુક્ત કરાવવામાં ક્ષાત્રધર્મ સહિત ઉદારતા, જાહેજા જસાજી તથા સાહેબસિંહજી સાથેના યુદ્ધમાં અદ્ભુત વીરતા, અને પોતાને પ્રાણદાન આપનાર મહંતને વાદશાહી વાવનું જલ લાવી આપવામાં કૃતજ્ઞતા વગેરે રાજરાયસિંહજીના ગુણો સ્વરેસ્વર પ્રશંસાપાત્ર અને દરેક રાજાઓએ અનુકરણ કરવા લાયક છે. સાહમ કરવું એ મારા માણસનું કામ નથી એમ “ સહસા વિદધીત ન ક્રિયાં ” ઇત્યાદિ શ્લોકો રચી પ્રાચીન વિદ્વાનો પુકારી ગયા છે, પરંતુ કેટલાકનો કાર્યસિદ્ધિ સાહમથીજ થયેલી જોવામાં આવે છે, અન્યની માન્યતા ગમે તેવી હોય, પરંતુ અમે સાહસના વિષયમાં છેવટે એ નિર્ણય ઉપર આવ્યા છીએ કે એનાથી થતો લાભ પણ અનહદ છે, અને દાનિ પણ હદ વગરની છે, માટે ઉત્તમ જનોએ વહુ દીર્ઘદ્રષ્ટિએ વિચાર કર્યા પછી સાહમનો અંગીકાર કરવાનો છે, રાજરાય-નિરજીએ હંકારી વાવમાં ધોળના ટાંગોર સાથે જે યુદ્ધ કર્યું અને જેને પરિણામે વાવનું નાગાની જમાતનો આશ્રય લેવો પડ્યો એ તેમના સાહમ વિના કદી ન થઈ શકાય, છતાં

તે સાહસદ્વારા તેમની વીરતા પ્રકાશમાં આવી અને દિલ્હીના વાદશાહી દરવારમાં અપૂર્વ માન મળ્યું કે જેને યશના એક મજબૂત અંગ તરીકે લેખી શકાય, આમ કેટલીએક વખત સાહસમાં લાભ સમાવેલો હોય છે. એ ઉપરાન્ત વસંતવર્ણન, ફાગની ધમાલ, ગ્રીષ્મવર્ણન અને ગૃહયુદ્ધ સંબંધી કથા એ ચાર વિષયોમાંથી આદિના ત્રણ સર્વોપયોગી તથા આનંદજનક છે અને ચોથો ગૃહયુદ્ધનો વિષય માત્ર યુદ્ધ અર્થે પ્રયાણ કરવા ઉત્સુક બનેલા રાજાઓના હિત માટે ટાંચલ કરવામાં આવ્યા છે.

વીરમા તરંગમાં—રાજચન્દ્રસિંહજીનું જોધપુર પરણવા જવું, ત્યાં આવેલી વાદશાહી વરાતની સ્પર્ધામાં હઠ્ઠવદને મળેલું માન તથા યશ, વીજી પાંચ જગોએ થયેલાં રાજચન્દ્રસિંહજીનાં લગ્ન અને તેનાથી પૃથોરાજ આદિ ૯ કુમારોની ઉત્પત્તિ, રાજચન્દ્રસિંહજીએ જામના લશ્કર સાથે કરેલી લડાઈ અને તેમાં મેળવેલો વિજય, વાદશાહી સૂવા સ્થાન અજીજીકોકા સાથે થયેલી રાજચન્દ્રસિંહજીની મુલાકાત, પોતાના ચોથા કુમાર અભેરાજજીને શ્રીમાન રાજ ચન્દ્રસિંહજીએ આપેલી થાન તથા લખતરની ચોવીશો, વાદશાહી સૂવા સાથે અળવનાવ થતાં સિંહાણી નરેશ અદાજીનું સહકુટુમ્બ હઠ્ઠવદ આવી રાજસાહેબને આશ્રયે રહેવું, કુમાર પૃથીરાજજી અને ઠાકોર અદાજી વચ્ચે ઉદ્ભવેલો કલહ, શરણાગતને નહિ સતાવવા રાજચન્દ્રસિંહજીએ કુમારને આપેલો વોધ, પૃથીરાજનું રીસાઈ વઢવાણ જવું અને ત્યાં પોતાની સ્વતંત્ર રાજધાની સ્થાપવી, પરાક્રમી કુમાર પૃથીરાજે હુંટેલો વાદશાહી સ્વજાનો, વાદશાહે પૃથીરાજનું મસ્તક હેડી લાવનારને મ્હોટું ઇનામ આપવા વાવત કાઢેલું જાહેરનામું તથા વઢવાણપર મોકલેલો ફોજ, એ ફોજે પ્રથમ કુમાર પૃથીરાજને વિશ્વાસ આપી વાદશાહી સ્વંદળી ઉઘરાવવાને વિશે તેઓની મદદ માગવી, પૃથીરાજે એ ફોજમાં સામેલ થઈ સિંહાણીપર ચઢાઈ કરવી અને અદાજીનું મસ્તક કાપી તેની સતી સ્ત્રીથી શાપિત થવું, વીજે મુકામે વાદશાહી સૂવાએ પૃથીરાજને કેદ કરી અમદાવાદ લઈ જવા, વાદ દગાથી નીપજેલું તેઓનું મૃત્યુ, પૃથીરાજના અવસાન સંબંધી મતભેદ, ફટાયા કુમાર આશકરણજીનું રાજચન્દ્રસિંહજીના સ્વર્ગગમન પછી હઠ્ઠવદની ગાદીએ બેસવું, વઢવાણમાં પૃથીરાજજીના પરલોક પ્રયાણ સંબંધી થયેલી જાણ, સુરતાનસિંહજી તથા રાજાજી વગેરે કુમારોને લઈ પૃથીરાજજીનાં રાણીનું લખતર નરેશ અભેરાજજીને આશ્રયે રહેવા ગઢ-થાન જવું, હઠ્ઠવદના રાજઆશકરણજીના ભયથી અભયરાજજીએ તેઓને અન્ય સ્થળે જવા સૂચવવું, ચોટીલા આણદપરના કાઠી મુલ્લુજીની મદદથી સુરતાનસિંહજી વગેરેનું પોતાને મોસાલ જાંબુડે જવું, તેઓને થયેલી જામ લાંચાજીની મુલાકાત, કચેરીમાં નાગી કઠારપર થાપ મારી સુરતાનસિંહજીએ વતાવેલું શૌર્ય, તેઓને મહારાજા જામે આપેલી મદદ, મહીયા તથા વાવરીયા લોકોને મારી રાજ સુરતાનસિંહજીએ ગઢીઆપર જમાવેલો અમલ, હિમંતઋતુનું વર્ણન, રાજસુરતાનસિંહજીએ જારી રાખેલું હઠ્ઠવદથી વઢગણ તથા ફરી લડવા ઉચિત થયેલા મળીયા લોકોને મારેલો માર, શિશિર ઋતુનું વર્ણન, ગઢીઆપર રહેલા વાંકાનેરમાં વાહુવલ્લથી મુસમૃદ્ધ બનેલા રાજસુરતાનસિંહજીનો રાજધાની યોગ્ય એક નવું શહેર વસાવવાનો મનોરથ,

શાહવાવા વગેરે ત્રણ મહાત્માઓનું ગઢીઆ નીચેની સ્મશાનભૂમિમાં રાત્રિ નિર્ગમન કરવા રોકાવું, રાજસાહેવે જોઈલો તેઓનો અદ્ભુત ચમત્કાર અને તેમાંના શાહવાવાની સલાહથી મચ્છુ અને પતાલીયા વચ્ચે વસાવેલું વાંકાનેર, રાજ્યની આવાદી, રાઠોડ રાણી પ્રતાપવા રીસાઈ પોતાને પીઅર ગણાં હોવાથી તેમને મનાવવા રાજસુરતાનસિંહજીનું ઇંડર ભળી પ્રયાણ, હલ્લવદનો ફોજે ભીમગુડાનાં ઢોર વાઢવાં, રાજસાહેવનું વારે ચઢવું, ભયંકર લડાડ, રાજસુરતાનસિંહજીનું અનેક દુઝ્મનોને મારી રણમાં પડવું અને એ સ્થળનું “ સુરતાનસિંહજીનું રણ ” એ નામે પ્રસિદ્ધ થવું, ઉક્ત સમાચાર સાંભળી ઇંડરમાં રાઠોડરાણી પ્રતાપવાનું સતી થવું તથા તેમની સાથે સચ્ચીભાવના અર્પૂર્વ સ્નેહને લીધે શ્રીમાલીબ્રાહ્મણની પુત્રી સુરજવાઇનું વલી મરવું, રાજકુમાર માનસિંહજીની ન્હાની ઉમ્મર હોવાને લીધે તેઓને તરુતનશીન કરી સ્વર્ગસ્થ સુરતાનસિંહજીના લઘુવન્ધુ રાજાજીએ રાજ્યનો કાર્યભાર ચલાવવો, રાજસ્વટપટને લીધે રાજાજીનું રાતીદેવલી જવું અને ત્યાંથી સ્વોડુમાં રાજદરવાર વાંધી પોતાના વાપદાદાની રાજધાની વઢવાણના માલિક વનવું, રાજમાનસિંહજીએ મ્હોટા થઈ હલ્લવદ સાથે રાસેલું વઢગણ, તેઓને ત્યાં રાયસિંહજી આદિ કુમારોનો જન્મ, લૂણસરીઆ ભાયાત કલાજી તથા સવઢાજીની વહાદુરી સંવંધી સ્વલ્પ વયાન કે જેના જેવો વીરના આજસુથી જન્મેલા વિરલા ક્ષાત્રવીરોજ જણાવેલી છે. પૃથ્વીરાજજીનું વૃત્તાન્ત રાજસ્વટપટમય છતાં ગૌર્યથી ભરેલું છે, અને તેમના પિતાશ્રી ચન્દ્રસિંહજીએ પાટવીકુમારપરનો પ્યાર છોડી આશ્રયે આવી રહેલા સિંહાણીનરેશ અડાજી ઉપર વતાવેલું મમત્વ પ્રગંસાપાત્ર છે; આ તરંગની શરુઆતમાં એક વાવત રાસ ધ્યાન સ્વંચનારી છે, વાદશાહી વરાતની સ્પર્થામાં હલ્લવદ જેવું ન્હાનું રાજ્ય કોઈ રીતે ટકી શકે નહિ, પરન્તુ લીંવડ શાખાના રાજપૂતે રાજ્યનો ઉતારો હુંટાવી થોડે સ્વર્ચે પોતાના માલિકની કીર્તિને ફેલાવવામાં જે કાર્યકુશલતા વાપરી છે તે આજકાલ રાજાઓ પાસે રહેનારા માનપાત્ર જનોએ અનુકરણ કરવા લાયક છે અને તેમાં રાજાઓએ પણ રાજચન્દ્રસિંહજીની માફક મ્હોટું મન રાસવાની જરૂર છે, થાન લઘવતર વઢવાણ તથા વાંકાનેરની રાજધાની કોણે અને ક્યારે સ્થાપી એ વાવત પણ આ તરંગમાંજ છે, વાંકાનેરના મૂળપુરુષ રાજસુરતાનસિંહજીએ જામ લાસાજીના રાજદરવારમાં નાગી કટારપર થાપ મારી વતાવેલું ગૌર્ય, તેના વંશજોને માટે ગૌરવમૂચક છે, શાહવાવા વગેરે મહાત્માઓની ચમત્કારિક વાર્તા પણ વાંચવા જેવી છે. એવા વચનમિદ્ધ મહાત્માઓ આ હલ્લવદના કલિકાલમાં મળ્યા મુઝેલ છે, કલિકાલના આરંભને તો ત્રણ હજાર વર્ષો ઉપરાંત થઈ ગયાં, પરંતુ આજ કરતાં સો વર્ષ પહેલાંના, અને સો વર્ષ કરતાં પાંચમો વર્ષ પહેલાંના મનુષ્યો આયુષ્યમાં. વઢમાં અને વચનમિદ્ધિમાં ઘણે દરજ્જે ચઢિઆતા હતા, આજ જેવું કાલે નહિ હોય, અર્પાતિ જેમ જેમ જમાનો વહેતો જશે તેમ તેમ અસન્ય આદિ કલ્પિના મુખટો પ્રાણીમાત્રને વિશેષ પ્રમાણમાં પરાભવ પ્રમાડ્યા વિના રહેશે નહિ. રાજસુરતાનસિંહજી મમગ્યાયી થતાં તેનાં ઇંડરવાઢાં રાણી પ્રતાપવા મતી ઘયાં તેની સાથે સચ્ચીભાવના અર્પૂર્વ સ્નેહથી શ્રીમાલીબ્રાહ્મણની પુત્રી પણ વલી મુઢ તો તે આજ દિવસ સુધી ક્ષાલકુઢમાં એક દેવી નગેકે પૂજાય છે, યન કે પ્રાણનો ભંગ આપ્યા વિના યન મલી શકતો નથી, અને સ્નેહી સ્વાતન પ્રાણ આપવાં એ કાંકથી-

જ વની શકે છે, સ્નેહ, લજ્જા અને મનની દ્રઢતા આદિ દૈવી ગુણોનો અત્યારે તો તદ્દન લોપ થયેલો જોવામાં આવે છે, પરંતુ એ ગુણો વીજરૂપે તો ક્યાંડકજ રહેલા હોવા જોઈએ. સમય આવ્યે એ જ્યારે પ્રફુલ્લિત થઈ સર્વને શોભાયમાન કરશે ત્યારેજ દુનિયાને ફરી સત્યયુગનું ભાન થશે.

૧૬૧૧—રાજરાયસિંહજીના કુમાર ચન્દ્રસિંહજી ઉર્ફે ચાંદાજીએ વહાદુરીથી હલ્લવદને હાથ કરી ત્યાં ત્રણ વર્ષ પર્યન્ત ચલાવેલી સ્વતંત્ર સત્તા તથા વૌંવના ગરાશીઆ હરમખીએ વાંકાનેરીઆમાં પ્રવેશ કરી લીંવાલા નામનું ગામ ભાંગતાં તેને આસોડ તથા મચ્છુના મધ્યપ્રદેશમાં મારેલો માર, રાજચન્દ્રસિંહજીના પાટવીકુમાર પૃથીરાજજી ઉર્ફે સરતાનજીનો ગાદીએ વેઠા વાદ નિઃસંતાન સ્વર્ગવાસ થતાં ન્હાનાભાઈ કેસરીસિંહજી કે જેઓને વળગારા નામનું ગામ ગરાસમાં મળેલું હતું તેને પ્રાપ્ત થયેલી વાંકાનેરની ગાદી, હુવા ભાયાત ગજસિંહજીએ વનાવેલા વિષ્ણુપ્રકાશ નામના ગ્રંથ સંબંધી હકીકત, કેસરીસિંહજીના કુમાર રાજભારોજી, તેમણે વાહુવલ્લથી કાઠીઓપર વેસાડેલો ભય, તેઓના રોટલાની ચોનરફ ફેલાયેલી તારીફ, રાજકોટના ઠાકોર વાવાજીરાજનું અભિમાન ઉતારવા રાજભારાજીએ કમ્મર કસવી, અને સરધાર સૂચી પહોંચી સાજડીઆલી ગામને ભાંગવું, પાટવીકુમાર રાજરાયસિંહજીનો રાજભારાજીની હયાતીમાંજ સ્વર્ગવાસ થતાં તેમના કુમાર કેસરીસિંહજીનું દાદાના પરલોક પ્રયાણ પછી તરૂત-નશીન થવું, એ કેસરીસિંહજીને ત્યાં કુમાર ચન્દ્રસિંહજી ઉર્ફે ઢોસાજીનો જન્મ, રાજડોસાજીની વહાદુરી, તેઓએ રામપરડાથી, ઢસાથી તથા હાલારમાંથી કરેલું તાજણ, માગકી તથા શીંગાલી ચોડીઓનું હરણ; જૂનાગઢ, જામનગર, તથા ધ્રાંગધ્રાના લશ્કરોની એકીસાથે વાંકાનેરપર ચઢાઈ; રાજડોસાજીએ લઢાઈમાં એ ત્રણે રાજ્યનાં લશ્કરોને પોકરાવેલી તોવાહ, રાજડોસાજીનું હામણ, અને તેથી તૂટેલી કૈક કાઠીઓની કમ્મર, જતવાડાના જતલોકોની ભોગાવે મેઝા થઈ રાજડોસાજીએ રેવેલી રાલ, વાદ ભીમોરાનું ભાંગવું, નાજાલાચરનું ન્હાસવું, વઢવાણના ઠાકોર પૃથીરાજજી સાથે અમદાવાદ તરફ ફેરો મારવા રાજડોસાજીનું જવું, માર્ગમાં વચ્ચા જમાદારનાં માણસો સાથે થયેલું ધીંગાણું, અને તેમાં જમાદારના જમાઈ ઇસવભાઈનું મોત, રાજ ઢોસાજીના શૌર્ય સાથે દયા આદિ સદ્ગુણો, ત્યારવાદ રાજવલ્લસિંહજી અને તેઓનો વહોલો પરિવાર, તેઓએ પુત્રીઓ તથા પુત્રપૌત્રાદિકના વિવાહ વગેરેમાં સ્વર્ચેલું પુષ્કલ દ્રવ્ય, જનાના સહિત મ્હોટા આંબરથી કરેલી વિવિધ યાત્રાઓ, નાગાવાવા સંબંધી હકીકત, રાજવલ્લસિંહજીની ધર્મપર શ્રદ્ધા તથા દેનગી, તેઓના વસતમાં થયેલું થાન સાથે ધીંગાણું, પાટવીકુમાર જસવંતસિંહજીનો સ્વર્ગવાસ થતાં તેમના કુમાર વનેસિંહજીએ દાદાના પરલોક પ્રયાણ પછી રાજપદવીને ધારણ કરવી, રાજવનેસિંહજીનું વૃદ્ધિવલ્લ, તેઓએ કરેલી રાજ્યની આવાદી, પાડલના ધીંગાણા સંબંધી હકીકત, દિલ્હીમાં ભરાયેલા વાદશાહી દરવાર વસતે રાજવનેસિંહજીને મળેલી ૯ તોપોની સલામી, તેઓ નામદારને પ્રસંગોપાત્ત થયેલી અંગ્રેજ અમલદારોની મુલાકાત, વિવિધ યાત્રાઓમાં રાજવનેસિંહજીએ કરેલાં પુણ્યદાન તથા તેઓની ઉત્તમ કાર્યકીર્તિનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, તેમાં ઓગણીશમી સદીના લગભગ પોણા ભાગ સૂચી મારપછાડ

અને ધીંગાણાની વાવતજ જોવામાં આવે છે, આગળના રાજપૂતોને મુખે વેસવું ગમતું નહિ અને તેમ વેસી શકાય તેમ હતું પણ નહિ, કારણકે વાહુવઝમાં એકવીજાથી ચઢિઆતા ગણાવાની સહુકોડને ચાહના હતી, પોતે સ્વાધીન કરેલી જમીન કોડ લઈ ન જાય અને વીજાની જમીનને દવાવવી એજ શૂરવીરોનું પરમ કર્તવ્ય હતું, દાતારી પણ એ વચ્ચે વિશેષ જોવામાં આવતી એનું કારણ માત્ર એટલુંજ હતું કે એક શૂરવીર સાંજ પહોંચે પાંચ પંદર ગામ મેઝવી શકવા સામર્થ્ય ધરાવતા હતા તેને વે ગામ કોડને આપી દેવાં એ ભારે વાત ન હતી, અત્યારે નવું મેઝવી શકે એવો સમય તો રહ્યો નથી, અને છે તેમાંથી પણ સામ્રાજ્યની સેવા અર્થે મ્હોટા ભાગનો વ્યય થતો જોવામાં આવે છે, માટે હાલના રાજાઓ ઉદાર મટી કૃપણ બની ગયા છે એમ કહેવું સર્વથા ભૂલ ભરેલું છે. આ તરંગમાં રાજ ભારાજી તથા ડોસાજી વગેરેનાં ચરિત્રો વીરતામય હોવાથી યશ્વંત્રી વાંચવા લાયક છે, જ્ઞાલાવંશમાં ઉત્તમ કવિઓ પણ થયેલા છે એ વતાવવા વાંકાનેરના ભાયાત ગજસિંહજીએ રચેલા વિષ્ણુપ્રકાશ નામના ગ્રંથ સંબંધી હકીકત આપવામાં આવી છે. રાજવચ્ચતસિંહજીનું યાર્મિક તથા વ્યાવહારિક વૃત્તાન્ત અને રાજ વનેસિંહજીની વારકીર્દી પણ અતિ ઉત્તમ પ્રકારે આલેખેલી જોવામાં આવે છે.

વાવીશમા તરંગમાં—રાજવનેસિંહજીને ત્યાં જન્મ પામેલ કુમાર અમરસિંહજી ન્હાની ઉમ્મરના હોવાથી રાજ્યપર મેનેજમેન્ટ, જુદા જુદા મેનેજરો અને તેઓએ કરેલાં વાંધકામ તથા તુધારાવધારા, કુમારશ્રી અમરસિંહજીનું અભ્યાસ અર્થે રાજકોટ રાજકુમાર કૉલેજમાં ટાકલ થવું, વાંકાનેર સ્ટેટને વીનનજરાણે દત્તક લેવાની નામદાર બ્રીટીશ સરકાર તરફથી મળેલી સનંદ, કુમારશ્રી અમરસિંહજીનો ગાયપુરે થયેલો સંબંધ, તેઓશ્રીએ માનવંતા વામાસાહેવ સાથે કરેલી પ્રભાસપાટણની યાત્રા, કૉલેજના વેકેશનમાં મહાવલેશ્વરની મુસાફરી, ગાયપુરે થયેલાં હથેવાળે લગ્ન, સ્ટેટ મેનેજર ગણપતરાવ લાડ સાથે કરેલી હિન્દુસ્થાનની પહેલી મુસાફરી, કૉલેજમાંથી મુક્ત થવું, ડાવટર ડીનશાહ વરજોરજી સાથે હિન્દુસ્થાનની બીજી મુસાફરી, કુમારશ્રી અમરસિંહજીએ જોયેલાં ઉત્તમ સ્થળો અને તેનું વર્ણન, શ્રીયુત્ દેન્કોરસાહેવ સાથે કરેલો યુગોપનો પ્રવાસ, યુરપનાં પ્રખ્યાત સ્થળો અને તેનું વર્ણન.

ત્રેવીશમા તરંગમાં—વિલાયતની મુસાફરીથી પથારી વાદ કુમારશ્રી અમરસિંહજીને મળેલી સ્વતંત્ર રાજ્યસત્તા, રાજકોટ થયેલાં હથેવાળે લગ્ન, છપ્પનનો ભયંકર દુષ્કાળ, રૈયતનું રક્ષણ, ત્યારવાદ રાજમાહેવશ્રી અમરસિંહજી વહાદુરનાં ઉમદા જીવનચરિત્રની અંદરવજાના તથા માંદાના વિવાદનું વર્ણન. તેથી થયેલાં મંતાનો, યાત્રાઓ અને તેનાં વર્ણન, શ્રીમાન રાજકોટ ટાકોર સાહેવશ્રી લાલાજીરાજ સાથે રાજમાહેવે કરેલી કાશ્મીરની મુસાફરી, ત્યાંના ટર્ગનીય સ્થળોનું વર્ણન, સ્ટેટમાં થયેલાં વાંધકામ, રાજ્યની ખાવાદો, અને પ્રજાને મળેલો મંતોષ વગેરે અનેક વાદનો વર્ણવી છેવટે શ્રીમાન રાજમાહેવનું નામદાર મહેનગાદ ડર્જે ૪ પીપ્પના રાજ્યાભિષેક પ્રસંગે દિલ્હીદરવારમાં પથારું તથા ત્યાં થયેલી કે. સો. આઈ. ઇ. ના ફત્વાવની પ્રાપ્તિ અને પછી ઉદ્ભવેલો પ્રજા-

વર્ગમાં હર્ષ તેમજ ઉક્ત પ્રસંગે કવીશ્વરે આપેલ આશીર્વાચન વગેરે વાવત છે, તેમાં મુખ્યત્વે કરી મહારાજા રાજસાહેવના વિશુદ્ધ ચરિત્રને અંગે વિસ્તારપૂર્વક લખાણમાં યુરપ અને કાશ્મીરનાં વર્ણનો સ્વાસ્ત્ય વાંચવા લાયક છે; મહારાજા રાજસાહેવે દરેક મુસાફરીમાં શું શું જોયું અને અનુભવ્યું તે તમામની તારીખવાર નોંધ પોતાની ડાયરીમાં કરેલી હોવાથી અને તે પ્રવાસ કરવા ઇચ્છતા અન્ય રાજાઓને ઉપયોગી હોવાથી કવિરાજે તેઓથી પાસેથી ઉક્ત હકીકત મેળવી અને તેમાં અન્ય હિન્દી ગ્રંથોને આધારે ઉમેરો કરી તે તે સ્થળોએ જવાના માર્ગ તથા જવામાં જોડતાં સાધન તથા લાગતો સમય વગેરે એવું તો સરલતાથી વિવેચન કર્યું છે કે જેના વાંચવાથી જાણે તે તે સ્થળોનું આપણે પ્રત્યક્ષ અવલોકન કરતા હોઈએ એવો ભાસ થયા વગર રહેતો નથી. મારા દશ વર્ષના જાતિઅનુભવથી હું સત્ય કહું છું જે નામદાર રાજસાહેવ જેવા તેજસ્વી અને ન્યાયપરાયણ રાજા કાઠિઆવાડના દરેક સ્ટેટમાં હોય તો હું નથી ધારતો કે પ્રજાને કંડપણ પુકાર કરવાનો સમય પ્રાપ્ત થાય એજ તેમની કાર્યકુશલતાનો સુદ્રઢ પુરાવો છે.

ચોવીશમા તરંગમાં—રાજહરપાલદેવજીના દ્વિતીય પુત્ર માંગુથી આરંભી વિદ્યમાન મહારાણાશ્રી દોલતસિંહજી વહાદુર સુધીનો સવિસ્તર ગદ્યમાં અને સંક્ષિપ્ત પદ્યમાં ઇતિહાસ લખવામાં આવ્યો છે. ગદ્ય અને પદ્ય વચ્ચેની વાક્યરચના ઉત્કૃષ્ટ છે તેમજ યુદ્ધ આદિનાં વર્ણનો તેમાં પણ પ્રસંગોપાત્ત દાખલ કરેલાં દેખાય છે.

પચીશમા તરંગમાં—રાયપુર, નરવર અને કુન્હાડીનો, છવીશમા તરંગમાં સાદડી તથા દેલવાડાનો, સત્યાવીશમા તરંગમાં ધ્રાંગધ્રાનો, અઠ્યાવીશમા તરંગમાં લખતરનો, ઓગણત્રીશમા તરંગમાં વઢવાણનો, ત્રીશમા તરંગમાં ઝાલરાપાટણનો, એકત્રીશમા તરંગમાં સાયલાનો; અને વત્રીશમા તરંગમાં ચુડા, થલા, રામપર, મેઘપર, અજમેર અથવા અદેપર, અને શાદુલકા ખાયાત વગેરે ક્યારે ક્યારે જુદા થયા અને તેને ક્યાં ક્યાંનો ગરાસ મળ્યો વગેરે સમસ્ત હકીકત પ્રથમ ગદ્યમાં અને પછી સંક્ષેપે પદ્યમાં એવી તો સરસ રીતે રચાણેલી છે કે અમુક છન્દો યાદ કરવાથી અમુક રાજ્ય કોણે વસાવ્યું અને તે પછી ક્રમવાર કોણ કોણ અને કેવા પુરુષો થયા તે સરલતાથી સમજી શકાય અને વીજાને પણ સમજાવી શકાય.

તેત્રીશમો તરંગ ગ્રંથના ઉપસંહારરૂપે લખાણેલો છે. અને તે મંદકપ્લૂતિ ન્યાય મુજબ ત્રેવીશમા તરંગ સાથે સંબંધ રાખનારો છે, તેમાં વાંકાનેર નરેશ રાજરાણાશ્રી અમરસિંહજી વહાદુરે કરેલી દ્વારિકાની યાત્રા, કાઠિઆવાડના માજી એજન્ટ ટુ થી ગવર્નર મે. સ્લેડનસાહેબને હાથે કરાવેલ “સર જ્યોર્જ સીડનહામ હાઇસ્કુલ” નું સ્વાતમુદ્દત, વાંકાનેરના માજી કારભારી નાથાભાઈ અવીચલદાસ દેશાડને નામદાર બ્રીટીશ સરકાર તરફથી મળેલો “રાવ-વહાદુર” નો ઇલકાવ, રાજમહેલોમાં ગોઠવેલી વીજલીની વત્તીઓ ચાલુ કરવાનું યંત્રાલય કચ્છના મહારાઓશ્રી સંગારજી વહાદુરને હાથે ચુલ્લું મુકવાની થયેલ ક્રિયા, મહારાજા રાજસાહેવનું નામદાર બ્રીટીશસરકારને મદાયતા આપવા યુદ્ધભૂમિમાં જરૂં, ડી. કુંવરીશ્રી તરતકું-વસ્ત્રો સાહેવનો મયૂરખેજના મહારાજાસાહેવ સાથે થયેલો સંબંધ, મહારાજા રાજસાહેવનું કુશ-

ઝતાપૂર્વક યુદ્ધયાત્રા કરી વાંકાનેર પધાર્યું, વફાદાર પ્રજાવર્ગમાં વ્યાપેલો આનન્દ, દી. કુંવરીસાહેવનાં લગ્ન અને તેનું વર્ણન તથા નામદાર બ્રીટીશસરકાર તરફથી વેસતા વર્ષને માંગલિક પ્રસંગે મહારાજા રાજસાહેવને મળેલ વે તોપનું વિશેષ માન તથા ઑનરરી કેપ્ટનની મહાન માન-સૂચક પદવી, અને સાલગિરા મહોત્સવ પ્રસંગે ભરાણા દરવારમાં મહારાજા રાજસાહેવે કરેલી નવાજેશ, અને પ્રજાની પ્રસન્નતા સાથે કવીશ્વરે આપેલ આશીર્વાચનથી ગ્રન્થને સંપૂર્ણ કરવામાં આવ્યો છે કે જે સર્વથા પ્રશંસનીય છે.

લી. વારોટ કેશવલાલ શ્યામજી.

સ્વ. જામનગરના રાજ્યકવિ.

शुद्धिपत्र.

पृष्ठ.	लीटी.	अशुद्ध.	शुद्ध.
१	७	अतिमननी	अति मननी
१	१०	नित्यने	नित्य ने
२	३	भाव	भावे
३	१९	बलवाळा	बलवाळा
३	२०	नर	नर
४	६	जशवंत	जशवंत
५	१६	लालनी	लालजी
७	४	करणे	करण ने
७	१५	मायाळु	मयाळु
८	१०	राजर्षि	राजर्षि
९	११	पुरन्दर	पुरन्दर
९	१५	अरिमद	अरिमद
१०	१३	शिशुपाल.	शिशुपाल.
१७	५	वक्र पुरी	वक्रपुरी
२२	७	घट्यो.	घट्यो
२३	१८	छत्तरसाल	छत्तरसाल
२४	१०	प्रताप शाळी	प्रतापशाळी
३४	१९	सवने	सर्वने
३५	१४	तेम तेम	तेम
३७	१	अने	एने
३८	११	सर्व	सर्वत्र
३९	२३	न	न
४१	४	वृहत्साम	वृहत्साम
४३	८	जवानो	जवनो
४३	१२	पुर	पुर,
४३	१४	होय	होय,
४४	२२	गंधर्वोनु	गंधर्वोनुं
४५	३	मृकंडतणाजे	मृकंडतणा जे

૪૫	૯	કર્પા	કર્પા.
૪૬	૫	ઓઝઝાતા	ઓઝઝાતા
૪૭	૧૭	દારિદ્ર	દારિદ્ર
૫૧	૩	શૂરવીર	શૂરવીર,
૫૧	૭	વંધાણા જત્રુવાઝો,	વંધાણા જત્રુવાઝો નિર્ધન હોય છે, તંચા જત્રુવાઝો
૫૩	૧૯	વહુ	વહુ
૫૫	૧૫	ઢન્નન	ઢન્નન
૫૯	૨૦	તિર્યક્તું	તિર્યક્તું
૬૦	૧૦		પિશાચ પ્રકૃતિનો મનુષ્ય ચંચલ, મલિન દેહવાઝો, વહુ વકનાર અંને સ્થૂલ અંગોથી યુક્ત હોય છે.
૬૬	૯	ત્રઘચારી	ત્રઘચારી
૬૭	૪	તેની	જેની
૬૭	૨૦	સપત્તિ	સપત્તિ
૭૦	૧૯	કન્યાન	કન્યાને
૭૧	૧૮	દ્વિતીયા	દ્વિતીયાના
૭૨	૨૧	કરતું	કરતું,
૭૫	૨૨	કાર્ય ક્રિયા	કાર્યની ક્રિયા
૭૫	૨૩	ધેનુંતું	ધેનુનું
૭૬	૪	ભાવ	મલ્યભાવ
૮૪	૫	વહાર	વહાર.
૮૭	૧૮	સડોના	મડોના
૮૮	૧૩	ધેર	ધેર
૮૮	૧૫	દેશો	દેશો,
૮૯	૬	કિન્નરો	કિન્નરો,
૯૦	૪	પોતાના	પોતાના
૯૦	૫	પ્રમદ	પ્રમદા એકે નથી એમ માનું.
૯૦	૧૨	જાગાધી	જોગાધી.
૯૦	૧૫	યગ	યગે
૯૦	૨૬	અહાદવારન	અહાદવારન.
૯૧	૧૮	મનસો	મનસો.
૯૨	૯	અનંદ વાવડ	અનંદવાવડ.

९४	२०	पिनाकथाणि	पिनाकपाणि
९५	१४	ब्रह्मवन्धुने	ब्रह्मवन्धुने
९९	१४	थयो छे.	थयो छे
१००	२०	अलि	अलि,
१०३	६	अर्घ	अर्घ्य.
१०३	११	गणतां	गणता
१०३	२६	उत्पला	उत्पलावत.
१०७	१३	खद	खेद
१०७	२५	छे	छे ?
१०८	६	पातानी	पोतानी
११०	६	क्यां	कयां
११३	७	एकसर	एक सर.
११३	८	प्रमुच	प्रमुच
११३	१८	प्रसन्न	प्रसन्न
११५	१०	सुमेधा	सुमेधा
११६	१	छे.	छे,
११६	७	कहे छे	कहे छे.
११९	७	छे.	छे
१२०	१६	क्वच	कवच
१२१	९	इत्वाकुना	इत्वाकु.
१२३	१८	चार चार	चार
१२३	२१	पद वंदन	पदवंदन
१२३	२५	पाद प्रक्षालन	पादप्रक्षालन
१२४	१७	करता	करतो
१२४	२२	जगतन	जगतने
१२५	२१	सारुं	सारु
१२५	२५	कृशीकारना	कृपीकारनां
१२८	११	क्युं	कयुं
१३२	१४	प्रेमीओना	प्रेमीओना
१३४	८	सिंहासनपर	सिंहाननपर
१४६	२५	जधनवाळी	जधनवाळी
१४८	११	विद्याना	विद्याना
१५१	२२	कया	कया

१५८	२४	वैश्याओ	वैश्याओ
१५९	२३	धान्यना	धान्यनां
१६२	७	फळ,	फळ,
१६२	१५	क्रव्याद्	क्रव्याद्
१६६	१०	वषा	वर्षा
१६८	१३	“ नंदावर्तक ”	“ नंदावर्तक, ”
१६९	१६	के.	के:—
१७०	९	कोणमां	कोणमां,
१७१	१२	नाम.	नाम:—
१७१	२०	वधार	वधारे
१७३	१२	जेवा	जेवां
१७६	१०	प्रयम	प्रथम
१८१	१३	पूज्य	पुज्य
१८१	१४	पुनवसु	पुनर्वसु
१८२	११	आव.	आवे
१८२	१२	वर्ग.	वर्ग
१८४	९	अतरे	अंतरे रोपाय ते
१८५	२०	बोबुं	बोबुं,
१८६	१८	अर्थे,	अर्थे, तथा
१८६	१८	होचोळा	होडोळा
१८८	१९	पहोळाइवामा	पहोळाइवाळ '
१८९	१५	गहे	महो
१९०	११	तटली	तेटली
१९०	२३	काष्टन	काष्टने
१९२	४	मध्यय	मध्यम
१९२	१४	“ वात ”	“ वात, ”
१९२	१५	गृहमा	गृहमा
१९४	३	आवे छ	आवे छे
१९५	५	चन्द्र दिवाकर	चन्द्रदिवाकर
१९६	१४	करी	करी
१९६	१७	इन्दे	इन्दे
१९७	२	अनमान	यशमान.
१९८	१७	मदगुणंनुं	मदगुणंने

१९९	१०	मणिक	माणिक
१९९	११	थया	थयो
२००	४	भीमसेना	भीमसेनना
२००	५	सारंगदेवे	सारंगदेवे
२००	१३	देवपाल	देवपाल,
२००	२१	धनुधर	धनुधर
२०१	१४	राजर्षि	
२०१	१७	अजयभूपाल.	अजयभूपाल,
२०४	१९	सालणदेवजीने.	सालणदेवजीने
२०५	४	शुक	शुक
२०५	१२	वैश्या	वैश्या
२०५	२३	मूषका	मूषकोना
२०६	१७	पितृआनुं	पितृआनु,
२०७	१	लाज	लाजा
२०८	१०	आसनना	आसनना
२०९	१५	करवा.	करवा.
२०९	२४	नरथर	नरथर,
२१३	३	शुक्ल	शुक्ल.
२१४	१२	थता,	थता
२१४	१३	सिक्थ	सिक्थ,
२१४	१६	त्रिशशि	त्रिराशि
२१६	७	उत्पत्ति स्थान	उत्पत्तिस्थान
२१८	१	विद्व	विद्व
२१८	२०	कंकपत्ती.	कंकपत्ती,
२२२	८	देव पत्न्यश्च	देवपत्न्यश्च
२२२	८	देव मातर	देवमातर
२२३	१३	कुवेर	कुवेर
२२४	२५	पत्र छेद्य	पत्रछेद्य
२२५	२४	कुचुमार योग	कुचुमारयोग
२२५	२५	वावाशमी	वावाशमी
२२६	५	तेनां	तेना
२२८	१६	वासठमी	वामठमी
२३०	१२	अमृतसिंसजी	अमृतसिंहजी

२३०	१८	गगेववजीना	गगेवजीना
२३१	२२	उक्त,	उक्त
२३२	६	वन्नेना	वन्नेना
२३२	१४	जेमां	जेमा सूर्य
२३३	८	विष्टादिक	विष्टादिक
२३३	१८	कुक्कुट	कुक्कुट
२३५	६	थाय छे	थाय छे.
२३५	७	पीडित	पीडित,
२३५	१३	आ स्फोटित.	आस्फोटित.
२३६	१	छिक्कर	छिक्कर,
२३८	१९	उपद्रव	उपद्रव.
२३९	१	तो	तो
२३९	७	छत्रधी युस्त	छत्रधी युक्त
२३९	१४	वेचाएल	वेचाएल
२३९	२१	शाकुननुं	शाकुननुं
२४६	१५	खजर	खजन
२४६	२२	कृमि	कृमि,
२४७	१०	एवा	एवा
२४८	१५	बोले	बोले
२५२	१०	ग्मामीने	स्वार्गाने
२५३	६	स्वाभाविक	स्वाभाविक.
२५३	२२	बोलेतो	बोले तो
२५४	९	वन्ने	वन्ने
२५५	९	नेत्र	नेत्र
२५५	१९	प्रतिध्वनी	प्रतिध्वनि
२५६	११	स्पर्श	स्पर्श
२५६	१६	दात	दात
२५६	१९	क्रमधी,	क्रमधी
२५८	१०	दुर्भिक्षितो	दुर्भिक्षितो
२५९	१५	दृष्टि	दृष्टि
२६०	१	आसुध	आसुध.
२६१	१४	लप्री	लप्री
२६३	१४	बोले	बोले

२६३	१६	दोपन	दोपने
२६५	१	श्रीझालावंशवारिधि,	द्वादशतरंग.
२६५	३	स्थित.	स्थित,
२६६	१	चूचवे छे	सूचवे छे.
२६६	६	मुखयी	मुखथी
२६६	७	कृपालने देवजीने	कृपालदेवजीने
२६७	१२	शत्रु मूर्ति	शत्रुनी मूर्ति
२६७	१९	वधारी	वधारी
२६८	९	यौव	यौवना
२६८	१४	गोवर्धनसिंहजी	गोवर्धनसिंहजी
२६८	१७	रणजीतसिंहजी	रणजीतसिंहजी
२६८	२१	सासन	शासन
२६९	६	गादी	गादीए
२६९	१२	क्षेमराजजी	क्षेमराजजीए
२७१	५	प्रसन्न होय	प्रसन्न होय,
२७४	१०	स्निग्ध	स्निग्ध,
२७४	१६	धूळ	धूळ,
२७५	८	द्रोणे	द्रोण
२७७	१	निरर्थक	निरर्थक
२८३	४	वृद्धिथी	वृद्धिथी
२८३	१४	वृत्तनी	वृत्तनी
२८४	१८	पवन	पवन
२८४	२२	वाळको	वाळको
२८५	९	धरनी	धरनी
२८९	५	माटे	माटे
२८९	१४	वर्णन	वर्णन
२९०	१६	ए,	ए
२९०	२४	स्थानोने	स्थानोने
२९२	११	निर्मि—	निर्मि—
२९२	२२	समूह	समूह
२९२	२२	तेना	तेना
२९२	२३	कर्यु	कर्यु.
२९२	२३	पहेला	पहेला

२९२	२३	पिण्ड	विण्ड
२९२	२०	धर्मार्थ	धर्मार्थ
२९३	२३	शकता	शक्तो
२९८	२	रहनार	रहेनार.
२९८	१३	अरजदार,	अरजदार
२९८	१६	दडने	दडने
२९९	१५	कुडनो	भुडनो
३००	४	राखवा.	राखवा
३००	१४	जवु.	जवु
३०१	५	दुःख	दुःख
३०१	२०	परले कनु	परलोकनु
३०१	२४	दुःख	दुःख
३०३	१५	अथान्	अर्थान्
३०८	१३	ला रहे.	लता रहे
३०९	४	शक्तो	शक्तो
३०९	१०	अ मे	अमे
३१०	६	छे	छे
३१०	११	हवाथी	हवाथी
३१२	१४	कवचवाळा	कवचवाळा
३१३	२०	पृथ्वीपर	पृथ्वीपर
३१४	६	पागे छे	पागे छे
३१७	२४	सुग्रीवनामना	सुग्रीव नामना
३२१	२०	सवि	सवि
३२२	१	जळ झरणमा	जळझरणमा
३२५	१८	धेयस्वर	धेयस्वर
३२७	१४	विस्तरण	विस्तरण
३२७	२२	अचो छे	अचो छे
३२८	७	दधाव्या	दधाव्या
३२८	१६	वज्रलेप	वज्रलेप
३२८	२२	वतावी	वतावी
३२८	२४	अर्थान्	अर्थान्
३२८	२६	हवाग्नी	हवाग्नी

३२९	१९	वनाववी	वनाववी
३२९	२१	भ्रकुटिनी	भ्रकुटिनी
३३१	१	अमामिकानुं	अनामिकानु
३३२	१२	लावु	लावुं
३३५	२	वन प्रवेश	वनप्रवेश
३३५	१३	गुरुश्रीन	गुरुश्रीने
३३९	१२	ललाट,	ललाट,
३४०	२१	आदिथ	आदिथी
३४३	२	छे	छे.
३४४	११	कुक्कुट	कुक्कुट
३४४	१४	दीपलक्षण	दीपलक्षण,
३४५	२१	कर्ण पिशाची	कर्णपिशाची
३४५	२५	पक्तिदूषकने	पंक्तिदूषकने
३४७	२१	वाहनो	वाहनो
३४९	१४	निर्गुडी	निर्गुडी
३५०	१५	नीवे	नीचे
३५४	१४	अर्जुनवृक्ष	अर्जुनवृक्ष
३५७	४	अन	अने
३५७	१६	अन	अने
३५९	१	मधा	मधा
३६०	१४	प्रबळ	प्रबळ
३६३	१२	धरावती	करावती
३६३	१३	कोट	कटि
३६५	६	मेळे	मेळ
३६७	१	अन	अने
३६७	१५	हाइ	होइ
३६७	२४	शके छे	शके छे.
३६९	८	यागथी	योगथी
३६९	१४	सभजी	समजी
३६९	१५	मळनारा	भळनारा
३६९	१८	जम	जेम
३७०	१४	आपत्तिने	आपत्ति

३७१	१	पंचभदज	पंचदश
३७१	२७	उत्पात्तधी	उत्पातधी
३७४	१०	मुख	मूर्ख
३७५	१	काचवा	काचवा
३७५	७	स्वाधीन	स्वाधीन
३७६	२१	आव	आवे
३७५	२३	करता	करता
३७६	२	कार्याकार्यने	कार्याकार्य न
३७६	३	अभ्युत्थान	अभ्युत्थान
३७६	६	मित्र	मित्र
३७६	१५	सपनी	सर्पनी
३७८	८	शुको	शुको
३७८	१०	पेठ	पेठे
३७८	१६	उपजावनार	उपजावनार
३८०	२३	झूलती	भूलती
३८१	२५	धूम्रनी	धूम्रनी
३८१	२६	अवशेष	अवरेखी
३८२	२२	ब्राह्म	ब्राह्म
३८४	१	आपना	आपना
३८४	१९	बंवावेला	बनावेला
३८४	२०	चित्र	चित्र —
३८४	२२	तमजता	समजता
३८४	२५	भातना	भातना
३८५	१५	लाभ्या	लाभ्या
३८५	१५	जता	जता
३८५	२३	दागल	दागल
३८६	६	वेठेला	वेठेला
३८६	२६	घोवार	घोवार
३८९	२	अर्धवेदना	अर्धवेदना
३९०	१२	वशित	वशित
३९१	२	धनुष	धनुष
३९१	१७	गलप्रन्वि	गलप्रन्वि
३९१	१९	विश्वनाथ	विश्वनाथ

३९२	१६	वनावुं	वनावुं
३९२	१७	काक	काक,
३९२	२२	होय	होय
३९२	२२	जाणुं	जाणुं
३९२	२३	शकें छे	शके छे
३९५	६	तेनु	तेनुं नाम
३९८	६	नीचे जनारी,	नीचे जनारी, उपर जनारी,
३९८	२१	वाण्थी	वाण्थी
३९९	२५	कार्यसिद्धि	कार्यसिद्धि
४०१	२४	समुख	सन्मुख
४०३	८	वर	स्वर
४०५	१५	भवत्	भवत्
४०६	११	तमे सांभळो	तमे वे सांभळो
४०६	२१	जीप्सायाम्	वीप्सायाम्
४०६	२७	व्रूतम्	व्रूतम्
४०७	९	इण्	इण्
४०९	१	तमे पाथरो	तमे वे पाथरो
४०६	१	याओ	खाओ
४०९	२	वे	
४०९	२	जाओ	खाओ
४०९	२१	वे	
४१०	१	शूरान्	शूरान्
४१०	४	खड्गो वडे	खड्गो वडे
४११	१	घोडाओ	घोडाओ
४११	८	गृहणीत	गृहणीत
४११	१९	उत्तरस्याः	उत्तरस्याः
४११	१९	पूर्व	पूर्व
४१२	२	शस्त्रानो	शस्त्रानो
४१२	१५	गृहीत	गृहीत
४१२	११	पछी	पछी
४१५	१	पंचमदश	पंचदश
४१६	१०	वस्या	वस्या
४१९	१	वेर	वेर

४२०	८	देव मन्दिरोने	देवमन्दिरोने
४२०	९	रिक्ताववा	रिक्ताववा
४२२	११	पुण्यथी	पुण्यथी
४२३	१५	कृषीवल्लोए	कृषीवल्लोए
४२६	१७	माट	माटे
४२९	२५	कयो	कयो
४३३	१२	मास	मांस
४३३	१५	माश	मास
४३४	११	युद्ध	युद्ध
४३९	६	तथा	x
४३९	६	वनावजो.	वनावजो.
४४१	१	षोडश	षोडश
४४१	१०	झाई	झाई
४४३	१	षोडश	षोडश
४४७	३	अधम	अधम
४४८	१	हाये	होय
४४८	१४	होवायी	होवार्थी
४४९	१२	वर्षनी	वर्षनी
४४९	१९	मध्यमा	मध्यममा
४५३	०	तथी	तेथी
४५३	५	पेपण्डन्तनी	पेपण्डन्त
४५४	१४	आपवा	आपवा
४५६	१७	भारत वर्षीय	भारतवर्षीय
४५६	०	अने घने	अने
४५९	२५	वगलमा	वगलमा
४६२	८	न्हाना,	न्हाना
४६२	१३	वळेलु	वळेलु
४६२	२३	जेना	जेना
४६३	५	वर्षा	वर्षा
४६३	२४	वणाअला	वणाअला
४६५	३	हकिना	हकिना
४६५	६	गिदम्प,	गिदम्प.
४६५	१५	ऐ	ए

૪૬૬	૨૦	હાય	હોય
૪૬૭	૧૬	અને	અને
૪૬૭	૨૦	ગન્થિમય	ગ્રન્થિમય
૪૬૮	૧૫	વહિલાભ	વહિલોમ
૪૬૮	૧૬	માંગતો	માગતો
૪૬૦	૨૧	આગ્ર પ્રવેશ	આગ્રિપ્રવેશ
૪૭૦	૮	પરોક્ષગા	પરોક્ષમા
૪૭૦	૭૦	પુરુષોના	પુરુષોનાં
૪૭૦	૨૧	પારિતોષકથી	પારિતોષિકથી
૪૭૧	૧૩	ગૃહવાટિકામાવિહાર	ગૃહવાટિકામા વિહાર
૪૭૧	૧૪	કુમારોના	કુમારોના
૪૭૨	૨૪	હાહાકાર	હાહાકાર
૪૭૪	૨૨	કાર્યલિજ્ઞાનુમાન	કાર્યલિજ્ઞાનુમાન
૪૭૫	૧	લિજ્ઞાનુમાન	લિજ્ઞાનુમાન
૪૭૬	૭	પિયાસા	પિપાસા
૪૭૬	૧૧	નિમિત્તાનુરૂપ	નિમિત્તારૂપા
૪૭૬	૧૪	અકારણ	સકારણ
૪૭૮	૧૬	પરીષ	પુરીષ
૪૮૦	૨	હરિન્દ	હરિદ્ર
૪૮૦	૩	વાઝા	વાઝા
૪૮૦	૧૩	મનુષ્યને	મનુષ્યને,
૪૮૩	૧૩	રાણે	રાણે,
૪૮૫	૨૩	મન્યા	સન્ધ્યા
૪૮૬	૪	લીધ	લીધે
૪૮૬	૭	છ	છે
૪૮૭	૨૩	વાકું	વાકુ
૪૮૯	૧	વઝની	વઝની
૪૮૯	૬	રોગીના	રોગીના
૪૮૯	૧૩	જેન	જેને
૪૮૯	૨૩	જઠા	જુઠા
૪૯૦	૬	ભાગવી	ભોગવી
૪૯૪	૧૧	મેઝવવુ	મેઝવવુ
૪૯૪	૨૬	પ્રથમ	પ્રથમ

४९७	१५	पोताना	पोतानां
४९८	५	परलाकनी	परलोकनी
५०१	२०	दूध	दूध
५०१	२३	वांदळांओ	वादळांओ
५०४	१८	उल्का	उल्का
५०७	६	मेघसदृशवर्ण	मेघसदृशवर्ण
५०९	३	इयामवर्ण	श्यामवर्ण
५०९	११	दिशा गा	दिशामां
५१०	१५	वकरी	वकरी
५१६	१९	जाय छे	जाय छे
५२१	१८	जनुनी	जननी
५२१	१९	उपजी	उपजी.
५२२	१९	केटलाएकना	केटलाएकनां
५२२	१९	क्वच	क्वच
५२३	५	धया	धया
५२५	१८	सात घामथी	सात नामथी
५२५	२३	“ शंखेश ”	“ शंखेश, ”
५२५	२३	“ कारेला ’	“ कारेला, ”
५२५	२३	“ कटुटा ”	“ कटुटा, ”
५२६	३	तेमा	तेमा
५२६	११	१४५०	१४५०
५२७	१८	धयो.	धयो,
५२८	९	छे.	छे
५२८	१०	सहित	सहित
५२९	६	पटयो.	पटयो,
५२९	६	लाग्यो	लाग्यो,
५२९	२२	साहेबकुवरनाए	साहेबकुवरनाए
५३०	१९	आग्या	आग्यां
५३१	१५	दरवाजाओ	दरवाजाओ
५३२	२	हता	हतां
५३२	७	गया	गया
५३३	१३	ऐजे	ऐजे
५३४	९	एटलाए	एटलाए

५३८	३	अने	×
५३८	१७	राजभुव मां	राजभुवनमां
५४०	३	जोइ	जोइ कष्टं
५४०	१७	वे श्याहुंदो	वेश्याहुंदो
५४०	२०	झालाना	झालाना
५४०	२१	मानहिंहजीए	मानसिंहजीए
५४१	२०	बादशाहनी	बादशाहनी
५४५	५	धिगेरे	विगेरे
५४६	२०	जाळ	झाळ
५४७	१५	सहि ।	सहित
५४८	३	ढीला	ढीली
५४९	६	प्रराक्रमथी	पराक्रमथी
५४९	१४	सिन्धु रागने	सिन्धुररागने
५५१	८	राजरायसिंहजी	राजरायसिंहजीए
५५१	२६	अलंकृत	अलंकृत
५५३	६	चोत्रे	चोमेर
५५४	२	वसंतन	वसंतना
५५४	२५	कुन्द	×
५५६	१६	नयनाने	नयनोने
५५९	९	हतो	हतो.
५६०	९	चुडाकर्म	चुडीकर्म
५६०	१९	योद्धाओनां	योद्धाओना
५६०	२०	करां	करमा
५६२	१७	कमळानाज	कमळनाज
५६३	९	समीपे	समीपे
५६३	१९	नवल्लव	नवपल्लव
५६३	२६	तपायमन	तपायमान
५६५	१	एक्काए	एक्काए
५६५	२५	प्रलंब	प्रलंब
५६६	११	रायसिंहजीने	रायसिंहजीने
५६८	३	कक्षागा	कक्षामा
५६८	३	रहेली	रहेला
५६८	१३	वन्ने	वन्ने

૫૭૧	૧૩	યુદ્ધભૂમિાંજ	યુદ્ધભૂમિમાજ
૫૭૧	૧૪	“ હરિર કાવ્ય ”	“ હરિરસકાવ્ય ”
૫૭૮	૬	સૂર્યસિંહનીનાં	સૂર્યસિંહજીનાં
૫૭૮	૧૮	રાજચન્દ્રસિંહની	રાજચન્દ્રસિંહજી
૫૭૯	૫	ચાવુકનો	ચાવુકનો
૫૭૯	૧૪	આશ્ર	આશ્રય
૫૮૦	૧૦	જે	જો
૫૮૨	૨	સ્વાર્થવૃત્તિ	સ્વાર્થવૃત્તિ
૫૮૬	૫	નિકળા	નિકળી
૫૮૭	૧૬	પિ ચતમાને	પ્રિયતમાને
૫૮૭	૨૪	વિરહ દુઃખને	વિરહદુઃખને
૫૮૮	૩	મારથી	મારથી
૫૯૦	૧૫	ઉત્તપ	ઉત્તમ
૫૯૧	૭	પતા	પિતા
૬૦૫	૧	વીશન્ તરંગ	એકવિશન્ તરંગ
૬૦૬	૧૦	મતાનજી	સર્તાનજી
૬૦૭	૧	વીશન્ તરંગ	એકવિશન્ તરંગ
૬૧૭	૪	હજાર	હાથ
૬૨૨	૧૧	પ્રશસાના	પ્રશસાના
૬૨૨	૨૨	રાણી	રાણી
૬૨૬	૫	દે તાતો	દેવાતો
૬૨૮	૩	રાજ્યોની	રાજ્યોની
૬૩૦	૩	હતા	હતી
૬૩૧	૧૧	વાસાદેવવાના	વાસાદેવવાના
૬૩૨	૫	કાઠિ આવાડની	કાઠિઆવાડની
૬૩૪	૪	ત્માના	ત્માના
૬૩૫	૬	સાજડીયુ	ચીજડીયુ
૬૩૫	૧૬	દિ ન	દિવસ
૬૩૫	૧૮	ચોરાની	ચોરાની
૬૩૮	૮	લગભગ	લગભગ
૬૩૮	૧૦	લગાવ	લગાવ
૬૩૮	૧૦	વચ્ચે	વચ્ચે
૬૩૮	૧૭	ડામ	ડામ

६४०	७	गोपक	पोपाक
६४१	१६	वनेसिहजीना	वनेसिहजीना
६४६	५	मन	मना
६४७	१३	एफ	एक
६४८	१२	भेसरीआ	भेसरीआ
६५१	१	क्रिया	क्रिया
६५१	११	न गी	नवी
६५२	१४	सत्पुरुषानो	सत्पुरुषोनो
६५७	२२	आनंद	आनंद
६६४	१३	रविरे	रविवारे
६६५	७	अमा	अमो
६७७	१२	सेप्रेगेशन	सेप्रेगेशन
६७९	२१	शुशोभित	सुशोभित
६८२	२४	ग्लॅनस्टनना	ग्लॅडस्टनना
६८५	२१	एमानु	एमानुं
६८५	२२	म्युझीम	म्युझीअम
६८५	२२	हिरटरी	हिस्टरी
६८७	२०	बुरय ।	बुरयम
६९०	९	त्याथी	त्यांथी
६९३	९	जावा	जोवा
७०६	६	मेसर्स	मेसर्स
७११	६	कविताओ	कविताओ
७२६	२	वत्रके	वत्रके
७२६	१२	गिरमां	गिरमें
७२६	१९	आय	आये
७२७	५	मुखभाकर	मुखमाकर
७२७	११	कहते	करतें
७२९	१०	फालको	फालको
७२९	१३	करहे लो	कर हेलो
७२९	१४	करछे लो	कर छेलो
७३१	९	महोत्सव	महोत्सव
७४१	१९	अहधिश	अहनिश
७४२	११	आशीर्वचन	आशीर्वचन

७४२	१५	घनपातको	घनपतिको
७४५	३	धारीने	धारीने
७४९	५	रिद्धि	रिद्धि
७५०	२२	घरको	घरको
७५१	१५	किं	कि
७५३	१२	मखवानकुलभान	मखवानकुलभानु
७५८	६	मरा	मरी
७५८	१५	ढाढाव	ढोढाव
७६०	१४	रीत	रीते
७६३	१४	मनापति	मेनापति
७६३	२३	गाइल	माइल
७६४	२३	लहरीनो	लहरीनो
७६६	५	पढे छे	पढे छे
७६६	८	पहोघा	पहोच्या
७७२	४	उंठनी	उंठनी
७७५	१४	लगवार्थी	लागवार्थी
७७५	१५	पांचमा	पाचना
७७५	१६	मकातनी	मकाननी
७७७	७	पंदरमां	पंदरमा
७७८	१२	राख	×
७८०	२०	पुष्पोवाळुं	पुष्पोवाळुं
७८८	११	आनंद	आनंद
७८८	१४	रतशा	रतनशा
७८८	१९	राव्या	राखो
७९०	१५	दोहा	सोरठा
७९१	१५	बनुधायशधी	बनुमा दशरी
७९५	५	छत्र है	छात्र है
७९५	१५	वे सी. झाड नो	वे. सी. झाड नो
७९९	७	परम	परम
८०५	१	सद्गुणोधा	सद्गुणोधी
८०५	१८	फरी	दरी
८११	१	हीमरजनी	हीमरजी

८१८	१०	वरशाजीन	वरशाजीने
८१८	१४	“ श्रीयज्ञवतजीवनचरित्र ”	“ श्रीयशवंतजीवनचरित्र ”
८१९	२	वि. स.	वि. सं
८१९	१३	त्या	त्यां
८२१	१५	वखतसिंहजी	वखतसिंहजी
८२२	२३	यशवतसिंहजी	यशवंतसिंहजी
८२७	८	पच्छमममा	पच्छममां
८२८	१४	पछा	पाछा
८३१	८	साहबेने	साहेबने
८४०	१९	वामलेज	घामलेल
८४०	२०	वीर	धीर
८४३	२३	नापे	नामे
८४६	९	भगीनी	भगिनी
८४८	११	वचन	वचने
८४८	१६	हर्ष	वर्ष
८५०	२४	उर्पक्त	उपर्युक्त
८५१	१३	नरहनदासजी	नरहरदासजी
८५६	१५	लछमनसिंहजीने	लछमनसिंहजी
८५९	१७	भालावाळी	भालावाडी
८६३	१२	चुडावतोमा	चुडावतोमा
८६३	१३	सिघाव्या.	सिघाव्या
८६४	४	करीके	कराँने
८६६	२३	वीकावत	वीकावत
८६८	३	धारी	धारी
८७०	८	माहिप	माहिप
८७१	८	जइ	जई
८७१	११	थयां	थया
८७१	१४	गुणशाळी	गुणशाळी
८७१	२२	अर्जुसिंहजी	अर्जुनसिंहजी
८७१	२२	राखी	राखी
८७१	२३	जाळवी	जाळवी
८७४	२३	तापण	तोपण

८७५	१	आळखी	ओळखी
८७५	१	गगा	गया
८७५	१	मालावाह	मालामंड
८७६	१	कर्या	कर्या
८७६	१९	करवी	करवाने
८८१	२३	बारीनी	बारीगरनी
८८३	१७	शौर्यथी	शौर्य
८९२	९	राजन्हि	राजचिन्ह.
८९५	११	पातानी	पोतानी
८९६	१७	मनगा	मनमा
८९७	१०	ए	एने
८९८	१	पडे छे	पडे छे
९११	८	महपातिण	महिपतिण
९१२	२५	चंदनसिंहजीना	चंदनसिंहजीना
९१४	०	जनननके	जननके
९१५	८	निमलहेडानं	निमवहंडाने
९१८	१२	लघुवन्धु	लघुवन्धु
९१८	१७	शाथे	माथे
९२१	०	कानोटवाळा	कानोटवाळा
९२१	२३	लघु	लघु
९२३	१०	अने अने	अने
९२४	५	न्यायाभुव-	न्यायभुव-
९२४	१५	लघुवन्धु	लघुवन्धु
९२६	११	भादराजनवाळा	भादराजनवाळा
९२६	१७	हता	हता
९२६	२०	कया	कयो
९२७	१४	विरद	विरद
९२७	१७	शौर	श्री
९२८	१४	रिस्तादत	रिस्तामत
९२९	२२	मद	मद
९३०	१३	दात	दात
९३२	०	गद	गद
९३३	०	म	माने

९३३	१४	असीतणो	असितणो
९३४	१९	धमसाण	धमसाण
९३४	२०	वाहिनीमा	वाहिनीमा
९३५	५	झीलानी	झालानी
९३५	८	दुःख हरण	दुःखहरण
९३५	१४	क्षितिपाल,	क्षितिपाल,
९३६	१०	भालीने	भालीने
९४१	८	स्वर्गवास	स्वर्ग
९४१	२०	राखी	राखी
९४२	५	राग	राज
९४२	२३	मेवाडी	मेवाडी
९४८	७	पोताना	पोतानां
९४९	२४	राजचन्द्रसिहजीण	राजचन्द्रसिहजीने
९५१	८	तेना	तेनां
९५५	२५	पहोच्यो	पहोन्या
९५७	१०	राज्यना	राज्यनो
९५८	३	वाघलानी	वाघेलानी
९५८	१५	राज्यन	राज्यने
९६४	२	स्थळे	स्थळे
९६४	२२	सुरतान	सुलतान
९६५	२४	तर्जा	तर्जा
९७२	१७	कुवरीश्री	कुंवरीश्री
९७५	१०	मागणीयी	मागणीथी
९७६	६	नामना	नामनां
९७६	१९	कुवरीने	कुवरी
९७८	१५	भालावाड वीरमगाणना,	वीरमगाम भालवाडना
९८०	२	भूमि	भूमिने माटे
९८१	१५	मालीकानो	मालीकीनो
९८७	१४	चाहन.	चाह्या
९८८	३	नभ्र	नभ्र
९९६	२	गायकवाड	गायकवाड
९९९	१४	पृथीरा	पृथी

९९९	२६	एयी	एथी
१००२	६	वढवाढ	वढवाण
१००२	२३	पर्यन्त	पर्यन्त
१००३	८	वाइराजवानी	वाजीराजवानी
१००८	५	हाथ कडी	हाथकडी
१००८	९	वासीपुर	वासी पुर
१००८	१२	सौ	सौ
१०१६	२४	जीतना	जीतना
१०१८	९	तन	तेने
१०१८	२२	मणाराणाए	महाराणाए
१०२२	१६	सधी	मुघी
१०२२	१६	राख्या	राख्यो
१०२३	१५	स्वार्थमतेज	स्वार्थ माटेज
१०२३	१८	आ थूनना	आथूनना
१०२४	१९	राजककाज	राज्यकाज
१०२४	२०	महाराज राणा	राजराणा
१०२५	११	एला	एलां
१०२७	२२	हजीए	जीए
१०२९	८	विष	विषे
१०२९	१५	के	के
१०३०	१५	होय ?	होय
१०३२	७	स्वार्थमिदि	स्वार्थमिदि
१०३२	१२	करी	करी
१०३४	६	पासे	पामेथी
१०३६	१८	भारत वर्षमा	भारतवर्षमा
१०३७	२१	प्रयाण पछी	परलोक्षप्रयाण पछी
१०३९	१३	गागरोखना	गागरोखना
१०४१	१३	गिना ३ ठार	गिना ३ ठार
१०४२	१०	करा	करी
१०४५	७	अनुकूल	अनुकूल
१०४६	१४	मादपी	मादपी
१०४८	१६	मध्य पुस्त	मध्यपुस्त

१०५०	१७	सामन्त,	सामन्त.
१०५४	३	शेषमालजी	शेषमालजी
१०५५	३	धीगाणु	धीगाणुं
१०५७	१५	कुवरोने	कुंवरोने
१०५८	१३	धर्म धुरंधर	धर्मधुरधर
१०५८	१७	चोपे	चोपे
१०६२	१७	थया,	थया.
१०६३	६	जुवानसिंहजी	जोरावरमिहजी
१०६३	१०	कुवरी	कुंवरी
१०६३	२२	शामजी	शामजीने
१०६४	६	ठाकोह	ठाकोर
१०६४	१६	चोवशी	चोवीशी
१०६६	९	भाग्यदवीने	भाग्यदेवीने
१०६७	२	प्रत्तिाजी	प्रतिपत्ती
१०६७	१४	एक	एज
१०६७	१७	कपडां	कापडां
१०६८	१	जोधोजी	जोधोजी
१०७२	५	सुरभिनु	सुरमिनु
१०७२	१८	आवीयो	आवीयो
१०७६	३	करी	करी
१०७६	९	द्वितीयातणा	द्वितीयातणा
१०७७	७	हवा	हवा
१०७८	२१	सुरभितणा	सुरभितणी
१०८०	१२	नथुरामनी	नथुरामनी
१०८१	१९	उदधि मही	उदविमही
१०८३	२१	ध्वात अरि	ध्वातअरि
१०६६	१२	स्थलमहिं	स्थलमांहि
१०९१	६	मुख सुधावर	मुखसुधाधर
१०९६	१३	वारण वैरीमही	वारणवैरीमही
११०३	३	गनकी	गानकी
११०३	९	अग अम	अग अंग

११०३	२०	डारी वे को	डारीवेको
११०३	२३	चटाय	चढाय
११०४	३	विप्रन के	विप्रनके
११०४	३	अगनि हुको	अगनिहुको
११०४	७	अरुवाजी	अरु वाजी
११०५	६	आगश्राने	आगश्रीने

५४. क्षत्रीओना वाळकोने धनुर्वेदनुं शिक्खण आपवा हरपालदेवजीनु महाराजा
करणपासे मानपूर्वक रहेवुं. ४१५
५५. हरपालदेवजीना शिष्योए महाराजा करणनी आकाक्षाथी करी वतावेला
धनुर्विद्याना अखतराओ, प्रसन्नथएला पाटणपतिए वघारेलो हरपाल-
देवजीनो दरजो, अन्य राजकीय जनोना हृदयमां प्रकटेलो विद्वेपाग्नि,
कचेरीमां हरपालदेवजीना वाहुवळनी कसोटी, हरपालदेवजीनां भालां-
साथे तणाएली जाजमपर वेठेला अमीर उमरावोना उंधा पडीजवाथी
जामेलो हास्यरस, हरपालदेवजीनो क्रोध, करणनुं गभरावुं, पाछळथी
शान्त्वन, प्रकट थएली संबंधनी पिछाण, हरपालदेवजीप्रत्ये करणनुं
सहोदर समान वर्तन. ४१६
५६. शरदऋतुनुं वर्णन. ४२०
५७. हरपालदेवजीनो वैभव, सोलंकीसुतानी स्थिति, पुत्री म्होटी थवाथी प्रताप
सोलंकीने थती अमाप चिन्ता, तेने शक्तिए आपेलुं धैर्य. ४२३
५८. वार्षिक पृथा प्रमाणे खंजनदर्शन (दिवाळी घोडा जोवा) अर्थे निकळेला
महाराजा करणने राज हरपालदेवजीए संमळावेल खंजनदर्शनना विविध
प्रकार तथा तेना शुभाशुभ फळ. ४२४
५९. महाराजा करणे राज हरपालदेवजीने एकान्तमां कहेली कष्टकथा, हरपाल-
देवनी हिम्मत, करणना राजमहेलमां वावरानोबूमाट, ए वावरासाथे हर-
पालदेवजीए करेलु वाहुयुद्ध, अन्योन्य मर्दनवडे थती उभयनी हारजीत,
शक्तिए अद्रश्यपणे राज हरपालदेवजीने आपेलुं उत्तम ओसाण, हरपाल-
देवनी हाक सांभळी वावरानुं हारवुं तथा वचाववाखातें स्मरण करती
वखते सेवामा हाजर थवानुं वचन आपी कायमने माटे करणना महेल-
मांथी विदाय थवु, राज हरपालदेवजीए राक्षसमाथे करेला युद्धना अथाह
परिश्रमनेलीधे जुधातुर थवुं अने महाराजा करणनी पशुशाळामाथी वे
घेटा मगावी स्मशानभणी जवुं, काळीचतुर्दर्शानी अंधकारमय वीहामणी
रात्रिनु वर्णन, हरपालदेवजीनी हिम्मत जोवा अद्रश्यपणे करेलो साथ,
चिताना आग्निमा घेटानुमास शेकी शेकी हरपालदेवजीए जुधानु शमन
करवुं, पाछळथी शक्तिए हाथ प्रमारतां तेने पण उक्त मासना कवल
आपता जवुं, मास खलास थया छता शक्तिए हाथ लवाववो, हरपाल-
देवजीए हिम्मतथी पोतानी जाघ चीरी तेमांथी काढेला मांसनो कोळीओ
आपवो, शक्तिनी प्रसन्नता, वरप्रदान. ४२७
६०. हरपालदेवजीने वरवानु वचन आपी शक्तितुं अद्रश्य थवुं, हरपालदेवनु
उतारे जवु, वीजेदहाडे प्रताप सोलंकीने घेर शक्तिसाथे थएला राज

- હરપાલદેવજીનાં તાત્કાલિક લગ્ન, લગ્નક્રિયા કરાવનાર મસાલીઆ ગા-
મના રહીશ વાઘચણના વાઘકને રાજ હરપાલદેવજીએ પોતાના કુઠ્ઠગોરની
પદવી આપવી .. ૪૩૫
૬૧. પાટણમા દિવાળી અને તેનું વર્ણન. .. ૪૩૫
૬૨. પેસતા વર્ષને પ્રસંગે ભરાયેલો મહારાજા કરણનો દ્વદ્વાભર્યો દરવાર, હર-
પાલદેવજીએ કરેલા ઉપકારનો વડલો આપવા કરણની ઇન્તેજારી, વીજું કાંઈ
નહિ લેતા એક રાત્રીમા જેટલાં ગામને ગાગરવેડા તથા તોરણ વધાય તેટલા
ગામો પોતાને અર્પણ કરવા હરપાલદેવજીનું કરણને કહેવું, કરણે કરેલો
એ વાતનો સ્વીકાર, શક્તિ અને વાવરાની સહાયતાથી હરપાલદેવજીએ
ત્રેવીશનો ગામને છાપે વાધેલા ગાગરવેડા તથા તોરણ, કરણને થપ્તું
આશ્ચર્ય તથા તેણે પોતાનું સમગ્ર રાજ્ય રાજ હરપાલદેવજીને આપવું, હર-
પાલદેવજીને તેમાના પાંચમો ગામ કરણની રાણીને ભગિની તરીકે કાપ-
ડાના આપી વાઘીના અઢારમો ગામના સ્વતંત્ર માલિક બનવું તથા
શક્તિની મલાદૃષ્ટી પાટડીની અંદર રાજધાની સ્થાપવી. ... ૪૩૫
૬૩. શાંરને સુમમૃદ્ધ કરવા તથા રાજકીય વૈભવ વધારવા હાથી, ઘોડા અને
ગાય આદિ ચતુષ્પદની સ્ત્રીદી અર્થે દેશાવરમા મોક્લવા નિયત કરેલા
માણસોને રાજ હરપાલદેવજીએ તે તે પશુઓનાં ધેત્રોની તથા શુભાશુભ
લક્ષણની આપેલી સવિસ્તર સમજૂતી, વાઘ રાજ્યમણેલો તથા દેવમન્દિરો
વધાવી રાજ હરપાલદેવજીનું પાટડીના એક ઉત્તમ પ્રજાપાતક તરીકે
પ્રસિદ્ધ થયું .. ૪૩૭
૬૪. શિવના અઘાવતાર હરપાલદેવજીનું તથા શક્તિનું પરસ્પર પ્રમમનીય વર્તન,
પરપ કરતા સ્ત્રીજાતિની ઉત્તમતા, માયા કેટલા પ્રચારની હોય છે અને
તે વેદી વગાવવાથી કેવા ફળ આપે છે તેનું સત્તિમ વિવેચન, સુભગ અને
દુર્લભ પુરુષના લક્ષણ, શક્તિને રહેલો વર્મ, ધીમાન મંદાર્જીનો જન્મ
જાને ત્યારવાદ અનુમમે લીલદીના નૃસુરુપ માણુજી, મહેન્દ્રજી તથા
પુત્રી ઉમાદેવી ઉત્પત્તિ .. ૪૩૮
૬૫. હરપાલદેવજીની પીલાપે સર્ગદેલા વર્મ, હસ્તકૃત, હાનુસિલ, સદૃશ તથા
શાન આપેલા દુનાપુષ લક્ષણ .. ૪૩૯

- નારા કરને લંવાવી ત્રણે કુમારોને જ્ઞાલી લેવા, તથા તેઓની સાથે રમતોં ચારણના વાલકને ટાપલી મારી આપે ઉઢાડી દેવો અને ત્યારથીજ મક-
વાણા વંશનું “ જ્ઞાલા ” એવી અવટંકથી પ્રસિદ્ધ થવું તથા રાજ્યના
દસોંદી ચારણકુળનું “ ટાપરીઆ ” કહેવાવું..... ૪૭૨
૬૭. રાજ હરપાલદેવજીની ઉપરામવૃત્તિ, તેઓએ ઉત્તમ જ્યોતિષીના મુદ્ધથી સાંમ-
ઢેલી સવિસ્તર મૃત્યુપરીક્ષા. ૪૭૪
૬૮. રાજ હરપાલદેવની વીતરાગવૃત્તિ. ૪૭૭
૬૯. દિવ્ય, ભૌમ અને આન્તરિક્ષ નામના અનેક ઉત્પાતોનું વિવેચન તથા તેનાં
શુભાશુભ ફલ, છત્ર ભંગ કરાવનારા ઉત્પાતની ઉત્પત્તિથી પાટવીકુમાર
સોઢાજીને થયેલી ચિન્તા, શક્તિનું રાજ હરપાલદેવજી તથા પુત્રી ઉમાદે
સહિત ધામા ગામને પાદર પૃથ્વીમાં સમાઈ જવું. ... ૪૯૮
૭૦. રાજ સોઢાજીથી આરંભી શાંતલજી પર્યન્ત જ્ઞાલા નરેશોની સંક્ષિપ્ત હકી-
કત, શાન્તલજીએ શાન્તલપુર વસાવી ત્યાં રાજધાની સ્થાપવી. ... ૫૧૯
૭૧. તેઓના વિજયપાલ આદિ કુમારોએ પોતાના મામા વાઘેલા લૂણકરણ સાથે
કરેલા પ્રચંદ યુદ્ધનું વર્ણન, એ યુદ્ધમાં રાજ શાંતલજી તથા તેના બે કુ-
મારોનું કામ આવવું, શાન્તલપુર વાઘેલા લૂણકરણને હાથ જવું, રાજ
વિજયપાલે પાછી પાટડીમાં ગાદી સ્થાપવી. ૫૨૧
૭૨. રાજ ઉદયસિંહજીસૂઘીનું સંક્ષિપ્ત વૃત્તાન્ત, એ ઉદયસિંહના પૃથીરાજજી તથા
વેગહજી નામના બે કુમાર, ચિત્તોડના લાસારાણાની કુંવરી સાથે
થયેલો વેગહજીનો સંબંધ, ઘેરાતનુ ચિત્તોડ જવું, રાણાની મદદથી ફટાયા
કુમારને પાટડીની ગાદી પ્રાપ્ત થવી. ૫૨૨
૭૩. પાટવી પૃથીરાજનું રાણા સાથે વહારવડું, વેગહજીએ પોતાના વહીલવન્ધુને
સમજાવી ૧૨૦ ગામ સહિત “ થઢા ”ની જાગીર આપવી, કે જેના
વંશજો થઢેલા જ્ઞાલા કહેવાય છે. ત્યારવાદ રાજ વેગહજીથી આરંભી
રાજ રણમલજી સૂઘીનું વૃત્તાંત, મરુદેશાન્તર્ગત જાલિનેર કોટડા નામના
ગામમાં પરણેલા રાજ રણમલસિંહજીનું સાસુ વગેરેના આગ્રહથી ત્યાં જવું,
ચોપાટની રમતમાં સોનગરા રાઠોડો સાથે થયેલો ઝગડો, રાજ રણમલનું
કેદ પકડાવું, એ સમાચાર પાટડીમાં પહોંચતા પાટવીકુમાર છત્રસાલજીનું
સૈન્ય સહિત ત્યાં જઈ જાલિનેર કોટડાને ભાંગવું તથા સોનગરાઓને ભય-
ભીત વનાવી પિતાસહિત પાટડી પધારવું, રાજ રણમલસિંહજીના સ્વર્ગ-
વાસ પછી છત્રસાલજીએ ગઢમાડલમાં રાજગાદી સ્થાપવી. ૫૨૫
૭૪. તેઓને ત્યાં જેતસિંહજી આદિ તેર કુમારોનો જન્મ, રાજ જેતસિંહજીએ પો-

- નારા કરને લંવાવી ત્રણે કુમારોને જ્ઞાલી લેવા, તથા તેઓની સાથે રમતો ચારણના વાઙ્કને ટાપલી મારી આગે ઉઢાડી દેવો અને ત્યારથીજ મક્ક-વાણા વંશનું “ જ્ઞાલા ” એવી અવટંકથી પ્રસિદ્ધ થવું તથા રાજ્યના ઘસોંદી ચારણકુળનું “ ટાપરીઆ ” કહેવાવું..... .. ૪૭૨
૧૭. રાજ હરપાલદેવજીની ઉપરામવૃત્તિ, તેઓએ ઉત્તમ જ્યોતિષીના મુદ્દથી સાંમ-લેલી સવિસ્તર મૃત્યુપરીક્ષા. ૪૭૪
૧૮. રાજ હરપાલદેવની વીતરાગવૃત્તિ. ૪૯૦
૧૯. દિવ્ય, ભૌમ અને આન્તરિક્ષ નામના અનેક ઉત્પાતોનું વિવેચન તથા તેનાં શુભાશુભ ફલ, છત્ર ભંગ કરાવનારા ઉત્પાતની ઉત્પત્તિથી પાટવીકુમાર સોઢાજીને થયેલી ચિન્તા, શક્તિનું રાજ હરપાલદેવજી તથા પુત્રી ઉમાદે સહિત ધામા ગામને પાદર પૃથ્વીમાં સમાઈ જવું. ૪૯૮
૨૦. રાજ સોઢાજીથી આરંભી શાંતલજી પર્યન્ત જ્ઞાલા નરેશોની સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ, શાન્તલજીએ શાન્તલપુર વસાવી ત્યાં રાજધાની સ્થાપવી. ૫૧૯
૨૧. તેઓના વિજયપાલ આદિ કુમારોએ પોતાના મામા વાઘેલા લૂણકરણ સાથે કરેલા પ્રચંડ યુદ્ધનું વર્ણન, એ યુદ્ધમાં રાજ શાંતલજી તથા તેના બે કુમારોનું કામ આવવું, શાન્તલપુર વાઘેલા લૂણકરણને હાથ જવું, રાજ વિજયપાલે પાટી પાટડીમાં ગાદી સ્થાપવી. ૫૨૧
૨૨. રાજ ઉદયસિંહજીસૂઘીનું સંક્ષિપ્ત વૃત્તાન્ત, એ ઉદયસિંહના પૃથ્વીરાજજી તથા વેગડજી નામના બે કુમાર, ચિત્તોડના લાસ્વારાણાની કુંવરી સાથે થયેલો વેગડજીનો સંબંધ, વૈરાતનું ચિત્તોડ જવું, રાણાની મદદથી ફટાયા કુમારને પાટડીની ગાદી પ્રાપ્ત થવી. ૫૨૨
૨૩. પાટવી પૃથ્વીરાજનું રાણા સાથે વહારવટું, વેગડજીએ પોતાના વડીલવન્ધુને સમજાવી ૧૨૦ ગામ સહિત “ થઢા ”ની જાગીર આપવી, કે જેના વંશજો થઢેલા જ્ઞાલા કહેવાય છે. ત્યારવાદ રાજ વેગડજીથી આરંભી રાજ રણમલજી સૂઘીનું વૃત્તાન્ત, મરુદેશાન્તર્ગત જાલિનેર કોટડા નામના ગામમાં પરણેલા રાજ રણમલસિંહજીનું સાસુ વગેરેના આગ્રહથી ત્યાં જવું, ચોપાટની રમતમાં સોનગરા રાઠોડો સાથે થયેલો ઝગડો, રાજ રણમલનું કેદ પકડાવું, એ સમાચાર પાટડીમાં પહોંચતા પાટવીકુમાર છત્રસાલજીનું સૈન્ય સહિત ત્યાં જઈ જાલિનેર કોટડાને ભાગવું તથા સોનગરાઓને ભય-ભીત વનાવી પિતાસહિત પાટડી પધારવું, રાજ રણમલસિંહજીના સ્વર્ગ-વાસ પછી છત્રસાલજીએ ગઢમાડલમાં રાજગાદી સ્થાપવી. ૫૨૫
૨૪. તેઓને ત્યાં જેતસિંહજી આદિ તેરે કુમારોનો જન્મ, રાજ જેતસિંહજીએ પો-

ताना राघवदेव आदि वार बन्धुओने आपेलो विठ्ठलगढनो गरास के जेना वंशजो हाल रायपुर तथा नरवर वगेरे स्थळे छे. अमदावादना बादशाह अहमदशाहना शाहजादापर राज जेतसिंहजीए करेलो हज्जो अने ए वैनने लीधे करवो पडेलो मांडलगढनो परित्याग, कंकावटी ऊर्फे कुवागढमां स्थापेली राजधानी.

५२६

७५. राज जेतसिंहजी राज वाघजीसूधीनुं संचित्त वृत्तान्त, राज वाघजीए लूटेलो जूनागढना नवाब बोडीआनो खजानो, नवाब साथे दुश्मनाइ, महाभारतयुद्ध, माणसनी भूलने लीधे राज वाघजीए जनाना साथे करेला संकेतनुं विपरीत परिणाम, साडात्रणसो क्षात्र बाळाओनुं एकी साथे विशाळ कुवामां पडीमरवुं, कुवानो केर, वारहजार यवनोने मारी पांचहजार क्षात्रसुभटो साथे राज वाघजीनुं समरशायी थवुं, तेओना पाटवीकुमार रायधरजीए हळवदमा राजगादी स्थापवी.

५२७

७६. केटलीएक आश्चर्यजनक कथा, फटयाकुमार राणाजीने राजगादी मळवी, पाटवीकुमार अजजाजी तथा सजाजीनुं प्रथम मारवाड तथा पछीथी मेवाडमां जवुं अने त्यां वहादुरीथी म्होटी प्रतिष्ठा मेळवी सादडी तथा देलवाडा वगेरे रियासतोना मालिक वनवुं, दसाडाना मलेकबकसाथेना धोंगाणामां राज राणाजीनुं मृत्यु, तेना पुत्र मानसिंहजीनुं हळवदनी गादीए वेसवुं. ...

५२८

७७. अमदावादना बादशाह वहादुरशाहे म्होटी फोज मोकली हळवदने स्वाधीन करवुं, मानसिंहजीए कच्छमां जइ “ मानकुवा ” नामे गाम वसाववुं तथा पोताना निमकहलाल नोकर प्रागजीने साथे राखी बादशाहथी बहारवटुं खेडवुं, तेनी पाछळ चडेली बादशाही वार, मानसिंहजीपर पडेली महान आपत्ति, डेढलोकोए बुद्धिवळपूर्वक करेलो राज मानसिंहजीनो वचाव, बादशाही स्वारोनुं चाल्याजवुं, वाद मरणीआ बनी खुद बादशाहने मारवानो मनोरथ करी प्रागाजी साथे राज मानसिंहजीनुं अमदावाद जवुं, मार्गमां मुशीवत, मेघलीरात्रीनुं वर्णन, साबरमतीने पहेले पार पहोंची किल्लानी ओथे उभेला राज मानसिंहजीए साभळेलो बादशाह तथा वेगमनो संवाद, ए उपरथी तेओए करेली बादशाहने अरज, बादशाहना दिलमा प्रगटेली रहेम, तेना तरफथी प्रभातमांज राज मानसिंहजीने हळवदना राज्यनी हकुमत पाछी मेळवी, हळवदमां राज मानसिंहजीनुं आगमन.

५२९

७८. राज्यनी दुर्दशा, नंदवाणाओनी नीचता, राज्यना हित अर्थे निमकहलाल

પ્રાગાજીએ રચેલી યુક્તિ અને તેમા આપેલો પ્રાણનો ઉપભોગ, રાજ વેલા-
માનથી શરુ થયેલો જાડેજાઓ સાથે દીકરીઓ લેવાદેવાનો સંબંધ, રાજ
માનસિંહજીનો કૈલાસવાસ થતા તેઓના પાટવીકુમાર રાયસિંહજીનું હઠ-
વદની ગાદીએ વેસવું. ૫૩૭

૭૬. રાજ રાયસિંહજીના સદ્ગુણોનું વર્ણન, તેઓએ ઇસરવારોટને વેલાએ રૂપી-
આ આપી વતાવેલી ઉદારતા. . ૫૪૨

૮૦. રાજ રાયસિંહજીનું પોતાના મામા ધ્રોઢઠાકોર જસાજીને ત્યાં મિજમાન બની
જવું, મામાભાણેજે જમાવેલી ચોપાટની રમત, દિલ્હીથી દ્વારિકા તરફ
જતી નાગાની જમાતનું ધ્રોઢને પાદર આવી નગારુ વગાડવું, ઠાકોર જસા-
જીનો ક્રોધ, રાજ રાયસિંહજીએ એ ક્રોધનું કારણ પૂછવું, પોતાની હદમા
કોઈને નગારું નહિ વગાડવા દેવા તથા વગાડે તો ફોડીનાં લવાનો જાદવ
જસાજીએ આપેલો જવાબ, વાજીનું વગાડવું. . ૫૪૬

૮૧. રાજ રાયસિંહજીએ મામાને તૈયાર રહેવાનું આમંત્રણ આપી હઠવદ જવું
અને હઠવદથી સૈન્ય સહિત પાછા ધ્રોઢને પાદર આવી ડંકો વજાવવો,
ઠાકોર જસાજીનો ક્રોધ, જાડેજાઓના જવરા સૈન્ય સાથે જ્ઞાલાઓએ કરે-
લો મુઠાવલો, યુદ્ધનું વિસ્તારથી વર્ણન, છેવટે મામાભાણેજનું તુમુલ યુદ્ધ,
ઠાકોર જસાજીને રણમા પ્રાણરહિત કરી રાજ રાયસિંહજીએ મેઢ-
વેલો વિજય. . ૫૪૬

૮૨. વસન્તઋતુનું વર્ણન, હોઢીની શરુઆત, રાજ રાયસિંહજીના દરવારમા
ફાગની ધમાલ, શૃંગારમા વીરરસની સમાવના... ૫૫૨

૮૩. કોઈએક ચારણના ઉશ્કેરાવાથી ધ્રોઢઠાકોરના મરણનું વૈર લેવા આડેસરથી
જાડેજા સાહેબનું નીકળવું, રાજ રાયસિંહજીએ તેના સામે ચાલી ટીકર
મુકામે મઢવું, પ્રચંડયુદ્ધ, જાડેજા સાહેબસિંહજીનું સમગ્ર સૈન્ય સહિત સમ-
રશાયી થવું, રાજ રાયસિંહજીએ ઘાયલ બની અચેત અવસ્થાએ પૃથ્વીપર
પડવું, યુદ્ધની સમાપ્તિ, હઠવદના માણસોએ કરેલી રાજ રાયસિંહજીની
શોધ, પત્તો ન મળવાથી સર્વનું નિરાશ થઈ પાછા ફરવું .. ૫૫૭

૮૪. ધ્રોઢને પાદર થઈ દ્વારિકા ગયેલી નાગાની જમાતનું હિંગબાજ પરસી
દિલ્હી જવા માટે એ રસ્તે નીકળવું, પ્રભાત, રણભૂમિનો ભયાનક દેખાવ,
સુવર્ણના લગરથી અલકૃત ચરણવાળા રાજ રાયસિંહજીપર પડેલી એક
સાધુની દ્રષ્ટિ, મહતની આજ્ઞાથી તેના અનુચરોએ રાજ રાયસિંહજીને જમા-
તના ઉપાડી લાવવા, તેઓની ભયંકર સ્થિતિ, જમાતના મહતે કરેલો
ઉપચાર, જમાતની સાથે દિલ્હી જઈ પહોંચેલા રાજ રાયસિંહજીનું આરોગ્ય
તથા સત્સમાગમ. . ૫૬૦

૮૫. શ્રીભમ્નતુનું વર્ણન, મઠના મહંત મકનભારથીને વાદશાહી વાવનું શીતલ જલ પીવાની અભિલાષા, એ કાર્ય કરવામાં અન્યના અસમર્થપણાને લીધે રાયસિંહજીને મહંતે કરેલો નિર્દેશ, પોતાનાં પ્રાણ બચાવનાર મહંતની સેવા વજાવવા રાજ રાયસિંહજીએ છેડેલું સાહસ, વાદશાહી વાગમાં રાત્રીને વચ્ચે તેઓનો પ્રવેશ, વચ્ચેનું અભિમાન રાખનારા વાદશાહી બે એકાઓની બેદરકારી, વાદશાહી વાવમાં દાખલ થયેલા રાયસિંહજીનું ગુરુ માટે જલ ભરવું, તથા પોતે પણ જલપાન કરી પાદપ્રત્તાલન કરવું, એથી ઊઠેલો વાવમા શબ્દ, વાદશાહી એકાઓના કાન ચમકવા, તથા ગાઝોની વૃષ્ટિ, રાજ રાયસિંહજીએ ગુરુના વચનલાતર સો ગાઝો સહન કરી વાવ-માંથી વાહેર નિકળતાજ એકાપર કરેલો વામવાહુનો પ્રહાર એક એકાનું મૃત્યુ, વીજાનું પલાયન, વાદશાહને જાણ, મહંતનું ગમરાવું. ... ૫૬૧
૮૬. પ્રભાતમાં મઠની અંદર દાખલ થયેલા વાદશાહી દૂતો, રાજ રાયસિંહજીનું પ્રત્યક્ષ વચ્ચે જોવા વાદશાહે છૂટો મૂકેલો એક મદોન્મત્ત હાથી, રાજમાર્ગમાં માણસોની ભાગાભાગ, રાજ રાયસિંહજીનું નિર્ભયતાથી સામે પગલે ચાલવું, હાથીએ કરેલો તેનાપર મોરો, રાયસિંહજીએ હણેલી હાથીને થપ્પડ, આર્તનાદ કરી હાથીનું દૂર હઠી જવું, વાદશાહને આશ્ચર્ય તથા પરાક્રમી પુરુષપર ઉદ્ભવેલો પ્રેમ, પ્રસંગોપાત્ત થયેલી પિછાણ, હઠવદ નરેશને દિલ્હીમા વાદશાહ તરફથી મળેલું અપૂર્વ માન. રાજ રાયસિંહજીનું હઠવદ આવવું, સર્વને આશ્ચર્ય તથા આનંદ. ૫૬૫
૮૭. શ્રીમાન રાયસિંહજીએ એક જ્યોતિષીના મુખથી સાંભળેલી ગૃહયુદ્ધ સંબંધી કથા, અંતે ઘાટીલા પાસે દેવા રજપૂતો સાથે થયેલી ભયંકર લડાઈમાં તેઓનું કામ આવવું, હઠવદની ગાદીપર તેઓના પાટવી કુમાર ચન્દ્રસિંહજી. ૫૬૭
૮૮. રાજ ચન્દ્રસિંહજીનું જોધપુર પરણવા જવું, ત્યાં આવેલી વાદશાહી વરા-તની સ્પર્ધામા હઠવદને મળેલ માન તથા યશ, વીજી પાંચ જગોએ થયેલાં રાજ ચન્દ્રસિંહજીનાં લગ્ન અને તેથી પૃથ્વીરાજ આદિ ૯ કુમારોની ઉત્પત્તિ. ૫૭૫
૮૯. રાજ ચન્દ્રસિંહજીએ જામના લશ્કર સાથે કરેલી લડાઈ અને તેમાં મેળ-વેલો વિજય વાદશાહી સૂવા યાન અજીજ કોકા સાથે થયેલી રાજ ચન્દ્રસિંહજીની મુલાકાત, પોતાના ચોથા કુમાર અભેરાજજીને શ્રીમાન રાજ ચન્દ્રસિંહજીએ આપેલી થાન તથા લખતરની ચોવીશી, વાદશાહી સૂવા સાથે અણવનાવ થતા સિંદાણી નરેશ અદાજીનું સહકુટુંબ હઠવદ આવી રાજસાહેબને આશ્રયે રહેવું, કુમાર પૃથ્વીરાજજી અને ઠાકોર અદાજી વચ્ચે ઉદ્ભવેલો કલહ, શરણાગતને નહિ સતાવવા રાજ ચન્દ્રસિંહજીએ

કુમારને આપેલો વોધ, પૃથીરાજનું રીસાઈ વઢવાણ જવુ અને ત્યા પોતાની સ્વતંત્ર રાજધાની સ્થાપવી. ૫૭૮

૬૦. પરાક્રમી કુમાર પૃથીરાજે લૂટેલો વાદશાહી સ્વજાનો, વાદશાહે પૃથીરાજનું મસ્તક છેદી લાવનારને મ્હોટું ઇનામ આપવા વાવત કાઢેલુ જાહેરનામું તથા વઢવાણપર મોકલેલી ફોજ, એ ફોજ પ્રથમ કુમાર પૃથીરાજજીને વિશ્વાસ આપી વાદશાહી સંઢણી ઉઘરાવવાને મિષે તેઓની મદદ માગવી પૃથીરાજે એ ફોજમા સામેલ થઈ સિદ્ધાણીપર ચઢાઈ કરવી અને અદા-જીનું મસ્તક કાપી તેની સતી સ્ત્રીથી શાપિત થવું, વીજે સુકામે વાદ-શાહી સૂઢાએ પૃથીરાજને કેદ કરી અમદાવાદ લઈ જવા, વાદ દગાથી નિપજેલું તેઓનું મૃત્યુ, પૃથીરાજજીના મૃત્યુ સંબંધી મતભેદ, ફટાયા કુમાર આશકરણજીનું રાજ ચન્દ્રસિંહજીના સ્વર્ગગમન પછી હઠવદની ગાદીએ વેસવુ, વઢવાણમા પૃથીરાજજીના મૃત્યુ સંબંધી થયેલી જાણ .. ૫૭૯

૯૧. સુરતાનસિંહજી આદિ ચાર કુમારોને લઈ પૃથીરાજજીનાં રાણીનું લખતર નરેશ અમેરાજજીને આશ્રયે રહેવા ગઢ થાન આવવુ, હઠવદના રાજ આશકરણજીની વ્હીકથી અમેરાજજીએ તેઓને અન્ય સ્થળે જવા સૂચવવું, ચોટીલા આણદપરના કાઠી મુલુજીની મદદથી સુરતાનસિંહજી વગેરેનું પોતાને મોમાઝ જાંવુડે જવુ, તેઓને થયેલી જામ લાંઘાની મુલાકાત કચેરીમાં નાગી કટારપર થાપ મારી સુરતાનસિંહજીએ વતાગેલુ શૌર્ય, તેઓને મહારાજા જામે આપેલી મદદ, મહીયા તથા વાવરીઆ લોકોને મારી રાજ સુરતાનસિંહજીએ ગઢીઆપર અમલ જમાવવો. ૫૮૩

૯૨. હિમંત ઋતુનું વર્ણન. ૫૮૬

૯૩. રાજ સુરતાનસિંહજીએ જારી રાખેલું હઠવદથી વઢગણ. ૫૮૬

૯૪. રાજ સુરતાનસિંહજીએ ફરી લડના ઉઘત થયેલા મહીયા લોકોને મારેલો માર, શિશિર ઋતુનું વર્ણન, ગઢીયાપર રહેલા વાકાનેરમા વાહુવઢથી સુસમૃદ્ધ વનેલા રાજ સુરતાનસિંહજીનો રાજવાની યોગ્ય એક નવુ શહેર વસાવવાના મનોરથ, શાહવાવા વગેરે ત્રણ મહાત્માઓનુ ગઢીઆ નીચેની સ્મશાનભૂમિમા રાત્રિ નિર્ગમન કરવા રોકાવુ, રાજસાહેવે જોયેલો તેઓનો ચમત્કાર અને તેમાંના શાહવાવાની સલાહથી મચ્છુ અને પતાલીઆ વચે વસાવેલુ વાકાનેર, રાજ્યની આવાદી . ૫૯૦

૯૫. રાઠોડ રાણી પ્રતાપવા રીસાઈ પોતાને પીઞ્ચર ગણા હોવાથી તેને મના વવા રાજ સુરતાનસિંહજીનુ ઇડરભણી પ્રયાણ, હઠવદની ફોજે મીમ-ગુડાના ઢોર વાઢવા, રાજસાહેવનુ વારે ચઢવુ, મયકર લડાઈ, રાજ-

सुरतानसिंहजीनुं अनेक दुश्मनोने मारी रणमां पडवुं अने ए स्थळनुं सुरतानसिंहजीना रणने नामे प्रसिद्ध थवु, ए समाचारं साभळी इडरमां राठोडराणी प्रताप्रवानु सती थवुं, तथा तेनी साथे सखीभावना अपूर्व स्नेहथी श्रीमाळी ब्राह्मणनी दीकरी सुरजवाइनुं बळी मरवुं.

५६४

९६. राजकुमार मानसिंहजीनी न्हानी उम्मेर होवाने लीधे तेओने तख्तेनशीन करी सुरतानसिंहजीना लघुबन्धु राजाजीए राज्यनो कार्यभार चलाववो, राजखटपटने लीधे राजाजीनु रातीदेवळी जवुं अने त्याथी खोडुमां राज-दरवार वाधी पोताना वापदादानी राजधानी वढवाणना मालिक वनवु, राज मानसिंहजीए म्होटा थइ हळवद साथे राखेलु वळगण, तेओने त्यां रायसिंहजी आदि कुमारोने जन्म, लूणसरीआ, भायात कलाजी तथा सवळार्जीनी वहादुरी सवंधी स्वल्प वयान.

५६६

९७. राज रायसिंहजीना कुमार चन्द्रसिंहजी उर्फे चादाजीए वहादुरीथी हळ-वदने हाथ करी त्या त्रणे वर्ष पर्यन्त चलावेली स्वतंत्र सत्ता तथा बोधना गराशीआ हरभमजीए वाकानेरीआमा प्रवेश करी लींवाळा नामनुं गाम भागता तेने आसोइ तथा मच्छुना मध्य प्रदेशमा मारेलो मार, वाद राज चन्द्रसिंहजीना पाटवी कुमार पृथीराजजी उर्फे सरतानजीनो गादीए वेठा वाद निःसतान स्वर्गवास थता तेओना न्हानाभाइ केसरीसिंहजी के जेने वणजारा नामनुं गाम गरासमा मळेलु हतु तेने प्राप्त थअेली वांकानेरनी गादी ...

६०४

९८. दुवा भायात गजसिंहजीए वनावेला विष्णुप्रकाश नामना ग्रन्थ सवंधी हकीकत, केसरीसिंहजीना कुमार राज भारोजी, तेमणे वाहुवळथी काठी-ओपर वेसाडेलो भय, तेओना रोटलानी चोतरफ फेलाएली तारीफ, राजकोटना ठाकोर वावाजीराजनुं अभिमान उतारवा राज भाराजीए वाधेली भेंठ अने सरधारसूवी प्होंची भांगेलुं गाम साजडीआली, पाट-वीकुमार रायसिंहजीनो राज भाराजीनी हयातीमाज स्वर्गवास थतां तेना कुमार केसरीसिंहजीनुं दादाना परलोक प्रयाण पळी तख्तेनशीन थवु.

६०६

९९. केसरीसिंहजीने त्या कुमार चन्द्रसिंहजी उर्फे डोसाजीनो जन्म, राज डोसाजीनी वदादुरी, तेओए रामपरडेथी ढसेथी तथा हालारमाथी करेलुं ताजण, माणकी तथा शींगाळी घोडीओनुं हरण, जूनागढ, जामनगर तथा धांगधाना लश्करोनी एकीसाथे वाकानेरपर चढाइ, राज डोसाजीए लडाइमा ए त्रणे राज्यना लश्करोने पोकरावेली तोवाह, राज डोसाजीनुं डामण अने तेथी तूटेली कैक काठीओनी कम्मर, जतवाना जतलोकोनी

ભોગાવે મેઢા થઈ રાજ ઢોસાજીઈ ઁંચેલી ઁાલ, વાદ મીમોરાનું મ્ભાંગવું નાજાઁાચરનું ન્દામવુ, વઢવાણના ઠાકોર પૃથીરાજજી સાથે અમદાવાદ તરફ ફેરો મારવા રાજ ઢોગાજીનું જવુ, માર્ગમા વચ્ચા જમાદારના મા-ણસો સાથે થઈલું ધીંગાણુ અને તેમા જમાદારના જમાઈ ઇસવમાઈનું મોત, રાજ ઢોસાજીના શૌર્ય સાથે દયા આદિ સદ્ગુણો અને તેમના વચ્ચત-સિંહજી આદિ કુમારો.

૬૨૨

૧૦૦. રાજ વચ્ચતસિંહજી અને તેઓનો વહોઢો પરિવાર, પુત્રીઓ તથા પુત્રપૌવા-દિકના વિવાહ વગેરેમા ઁુલ્લે હાથે ઁર્ચેલુ પુષ્કલ ધન, જનાના સહિત મ્હોટા આઢંવરથી કરેલી વિવિધ યાત્રાઓ નાગાવાવા સર્વંધી હકીકત, રાજ વચ્ચતસિંહજીની ધર્મપર શ્રદ્ધા તથા દેનગી, તેઓના વચ્ચતમા થાન સાથે થઈલુ ધીંગાણું, પાટવી કુમાર જશવતસિંહજીનો સ્વર્ગવાસ થતા તેમનાં કુમાર વનેસિંહજીઈ દાદાના પરલોક પ્રયાણ પછી રાજપદવીને ધારણ કરવી

૬૩૦

૧૦૧. રાજ વનેસિંહજીનું વુદ્ધિવલ, તેઓઈ કરેલી રાજ્યની આવાદી, પાડલના ધીંગાણા સર્વંધી હકીકત, દિલ્હીમા મ્ભરાણલા વાદશાહી દરવાર વચ્ચતે રાજ વનેસિંહજીને મઢેલી ૯ તોપની સલામી, તેઓ નામદારને પ્રસગોપાત થઈલી અગ્રેજ અમલદારોની મુલાકાત, વિવિધ યાત્રાઓમા રાજ વનેસિંહ-જીઈ કરેલા પુણ્યદાન તથા તેઓની ઉત્તમ કારકીર્દી.

૬૩૮

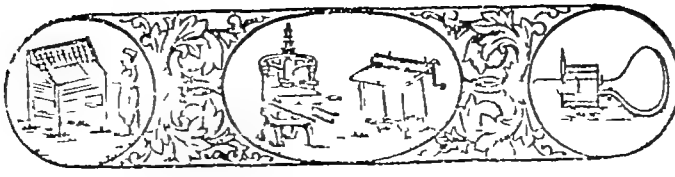
૧૦૨. નામદાર રાજસાહેવશ્રી અમરસિંહજીનો જન્મ, તેમની ન્દાની ઉમ્મરે તેમના પિતા ના. શ્રી વનેસિંહજીનો થઈલ કૈલાસવાસ, રાજ્યપર મેનેજમેન્ટ, જૂદા જૂદા સ્ટેટ મેનેજરો અને તેઓઈ કરેલાં જાહેર વાંચકામ તથા મુધારા-વધારા, ના. અમરસિંહજીનુ અભ્યાસ અર્થે રાજકોટ રાજકુમાર કૉલેજમા દાઁલ ધવું, વાકાનેર સ્ટેટને વિન નજરાણે દત્તક લેવાની નામદાર બ્રીટીશ સરકાર તરફથી સનદ મઢવી, શાયપુરે થઈલો સર્વંધ, માનવતા વામાસાહેવ સાથે આપે કરેલી પ્રમાસપાટણની યાત્રા, કૉલેજના વેકેશ-નમા મહાવલેશ્વરની મુસાફરી, શાયપુરે થઈલાં હથેવાઢે લગ્ન, સ્ટેટ મેને-જર ગણપતરાવ લાડ સાથે આપે કરેલી હિંદુસ્થાનની પહેલી મુસાફરી, કૉલેજમાથી મુક્ત થવુ, ડાઁટર દીનશાહ વરજોરજી સાથે હિંદુસ્થાનની વીંજી મુસાફરી, આપે જોણલા ઉત્તમ સ્થલો તથા તેનું વર્ણન, શ્રીયુત હેન્કૉરુ સાહેવ સાથે ઁરોપનો પ્રવાસ, ઁરોપના પ્રખ્યાત સ્થલો તથા તેનુ વર્ણન, વિલાયતની મુસાફરીથી પવાર્યા વાદ આપને મઢેલી સ્વતત્ર રાજ્યમત્તા, રાજકોટ થઈલા હથેવાઢે લગ્ન, ઢપ્પનનો મયકર દુષ્કાઢ,

રૈય્યતનું રક્ષણ, ત્યારવાદ આજ દિવસ સૂધીના આપના ઉમદા જીવન-
ચરિત્રની અંદર વઝાના તથા માંડાના લગ્નોનું વર્ણન, તથા થાણાં સં-
તાનો, યાત્રાઓ તથા તેના વર્ણન, શ્રીમાન રાજકોટ ઠાકોરસાહેવ લાલા-
જીરાજ સાથે કરેલી કાશ્મીરની મનરંજન મુસાફરી, ત્યાંના દર્શનીય
સ્થળોનું વર્ણન, સ્ટેટમાં થાણા જાહેર વાંધકામ, રાજ્યની આવાદી, પ્રજાને
મળેલો સંતોષ વગેરે અનેક વાવતો વર્ણવી છેવટે આપનું નામદાર શહેશ-
શાહ જ્યોર્જ ધી ફીફ્થના રાજ્યાભિષેક પ્રસંગે દિલ્હી દરબારમાં પધારવું
તથા ત્યાં થાણી કે. સી. આઈ. ઇના ઇલ્કાબની પ્રાપ્તિ અને ઇથી ઉદ્-
ભવેલો પ્રજાવર્ગમાં હર્ષ, આપ નામદારનો દિન પ્રતિદિન ઉત્કર્ષ થાય એવો
સાલગિરા મહોત્સવ પ્રસંગે અમારો આશિર્વાદ....

૧૦૩.	લીંવડીનો ગદ્યમાં સવિસ્તર ઇતિહાસ.	૮૦૨
૧૦૪.	,, પદ્યમાં સંક્ષિપ્ત ,,	૮૩૯
૧૦૫.	રાયપુર, નરવર અને કુન્હાડીનો ગદ્યમાં સવિસ્તર ઇતિહાસ.			...	૮૪૯
૧૦૬.	રાયપુર, નરવર અને કુન્હાડીનો પદ્યમાં સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ.	૮૬૫
૧૦૭.	સાદડી તથા દેલવાડાનો ગદ્યમાં સવિસ્તર ઇતિહાસ	૮૭૩
૧૦૮.	સાદડી તથા દેલવાડાનો પદ્યમાં સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ.	૯૨૯
૧૦૯.	ધ્રાંધ્રાગનો ગદ્યમાં સવિસ્તર ઇતિહાસ.		૯૪૭
૧૧૦.	ધ્રાગધ્રાનો પદ્યમાં સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ.	૯૬૩
૧૧૧.	લક્ષતરનો ગદ્યમાં સવિસ્તર ઇતિહાસ.	૯૭૦
૧૧૨.	,, પદ્યમાં સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ.	૯૮૬
૧૧૩.	વઢવાણનો ગદ્યમાં સવિસ્તર ઇતિહાસ.	૯૯૧
૧૧૪.	,, પદ્યમાં સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ.	૧૦૦૬
૧૧૫.	જાલારાપાટણનો ગદ્યમાં સવિસ્તર ઇતિહાસ.		૧૦૧૧
૧૧૬.	,, પદ્યમાં સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ.	૧૦૪૫
૧૧૭.	સાયલાનો ગદ્યમાં સવિસ્તર ઇતિહાસ.	૧૦૫૩
૧૧૮.	સાયલાનો પદ્યમાં સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ.	૧૦૫૮
૧૧૯.	ચૂડાનો ગદ્યમાં ઇતિહાસ.	૧૦૬૧
૧૨૦.	થલાનો ગદ્યમાં ઇતિહાસ.	૧૦૬૩
૧૨૧.	રામપર, મેઘપરનો ગદ્યમાં ઇતિહાસ.	૧૦૬૪
૧૨૨.	અજમેર અથવા અદેપરનો ઇતિહાસ.	૧૦૬૯

૧૨૩.	ચૂડાનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ પદ્યમા	૧૦૭૦
૧૨૪.	થળાનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ પદ્યમા	૧૦૭૧
૧૨૫.	રામપર-મેઘપરનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ પદ્યમા.	.	.	.	૧૦૭૨
૧૨૬.	શાદુલકુ તથા અજમેર ૮ વઝેનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ પદ્યમા..	૧૦૭૪
૧૨૭.	સને ૧૯૧૧ ની સાલથી વાકીનો આપશ્રીનો ઉપસંહાર રૂપે ઇતિહાસ.				૧૦૭૫

શ્રી કાલાવંશ વારિધિ.

પ્રથમ તરંગ.

મંગલાચરણ.

છંદ સ્વગધરા.

આજી વ્રજાંડ માંહે રજની દિવસ જે, પૂર્ણ રાજી રહે છે;
વેદોમાં રૂપ જેતું, નિરણય કરતાં, નેતિ નેતિ કહે છે;
નાંહી પ્હોંચી શકે જ્યાં, ગતિ અતિમનની વાળોં પામે વિશમ;
પ્રીતે નિત્યે કરું એ, પ્રણવમય પરબ્રહ્મને હું પ્રણામ. ૧

સાધે મ્હોટી સમાધિ, તદપિ મુનિતણા વૃન્દ પામે ન પાર;
પ્રેમે ગાયે પુરાણો, નિરવયવ તથા નિત્યને નિર્વિકાર;
કષ્ટેથી મુગ્ધ કોઈ, કઠોં નથી શક્તા, રંગમા ર્યામ રામ;
પ્રીતે નીત્યે કરું એ પ્રણવમય પરબ્રહ્મને હું પ્રણામ. ૨

મ્હોટા મ્હોટા મુમુક્ષુ, શ્રમ સહન કરે, સર્વેદા જેનો શોધે;
જ્ઞાની જ્યાં ર્યાય ગોથા, વિમલ હૃદયમા વિશ્વ કેરા વિરોધે;
જેને જોવા તપસ્વી, જપ તપ કરીને જાય છે હારી હામ,
પ્રીતે નિત્યે કરું એ, પ્રણવમય પરબ્રહ્મને હું પ્રણામ. ૩

जेनी सत्ता थकी आ, चर अचर सहू पृथ्वी माये प्रकाशे;
जे ज्ञाण्याथी जनोना, जनम मरणनी, वात सर्वे विनाशे;
भाव जेने भजे छे, अनुदिन अजने, विष्णु विख्यात वाम;
प्रीते नित्ये करुं ए, प्रणवमय परब्रह्मने हुं प्रणाम. ४

दोहा.

निज कुळनी वंशावळी, सुणवा वारंवार;
अमर भूप! छे आपने, इच्छा उरें अपार— १
वीर आपना वंशजो, निर्मळ एनां नाम;
प्रथम कहूँ छुं पद्यमां, संक्षिप्तें सुखधाम— २

रोळा वृत्त.

आदि एक अव्यक्त, विश्वपति नित्य निरामय;
एथी थयां उत्पन्न, पुरुषने प्रकृति प्रभामय,
थया एथी अजदेव, चार मुखवाळा चारु;
करता विविध विचार, विश्वनी वृद्धि सारु. ३
तेना मानस पुत्र, थया भृगु मुनि मनोहर;
थया एथी उत्पन्न, विधाता नामे सुतवर;
तेना मुनि भृकंड, यज्ञविधि आचरनारा;
पुत्र थया प्रख्यात, धुरा धर्मनी धरनारा. ४
तेना सुत नेजस्त्री, नित्य द्विजने नमनारा;
मार्कंडेय महान, यया शुभ लक्षणवाळा;

अल्प आयुनो योग, मय्यो सप्तर्षि मळतां;
अजरामर ए० थया, कृपा ब्रह्मानी फळतां. ५

शूरवीर शस्त्रज्ञ, तनुज तेहना तपस्वी;
कुंडमाल कमनीय, अचानिमां थया यशस्वी;
यज्ञकुंड मालनुं, कालित रक्षण करनारा;
करी विघ्न विध्वंस, हाम अरिनी हरनारा. ६

अतुल ओज धरौ रणे, कैक राक्षसने रोळ्या;
संडथौ मुंड उडावौ, त्वरित अभिमानो तोडयां;
तेना कामिक ऋषि, छाप जेणे शुभ छापी;
वृषकेतु विद्वान, तेहना पुत्र प्रतापी. ७

थया एथौ कल्याण, ऋषि ऋषिना हित कारण;
रात दिवस जे रखा होता, करौ शस्त्रो धारण;
कुन्त ऋषि ते तणा, तनुज तेजस्वी गणाया;
करौ प्रसन्न मुनि वृन्द, भव्य मखवान भणाया. ८

उत्तरमां अभिराम, शहर सुखदायकें स्थाप्युं;
कुन्तलपुर कमनीय, नाम आनंदे आप्युं;
थया धवल ते तणा सदो सुत तेना सारा;
धीर धनिक धर्मीष्ट, भ्रष्टेने भय भरनारा. ९

बलवाळा बलधीर, इन्द्र ने गगन अनल वर,
इन्द्र अडस्य सु जैश, पळी यशमान मुलक नर;
श्याम मान ने इन्द्र, रतन श्रीपति सुखदायक,
सोम महेश महान, जवर जयमल अति लायक. १०

એ પછી અક્ષય ભાન, યજ્ઞ યુવનાશ્ચ અનુપમ,
માણિક વિઢલ પછી, થયા જ્ઞાન્તલ અતિ ઉત્તમ;
સ્વરાજ ને શુરતાન, હઠીલો હમીર ભારી,
ભાણ કરણના પછી, થયા કેસર સુખકારી. ૧૧

કલિત ભૂપ કલ્યાણ, ભીમને વિજય મળાણા,
પછી બલદેવે પ્રસિદ્ધ, જવર જશવંત જનાણા;
યુવનાશ્ચ સારંગ, પછી શિવરાજજી શૂરા;
દેવ અને બલવીર, મૂઢ સુપ્રતાપી પૂરા. ૧૨

અક્ષય પછી અજીત, અને માણિક વૃષ મ્હોટા,
પ્રતાપ ભૂપે પછી, કર્યાં સ્વલ દલને સ્વોટા;
વહુ શૂર બલવીર, કરણ લક્ષ્મી લક્ષ્મણા;
માલદેવ મુઢરાજ, ગુણી લક્ષ્મી ગળાણા. ૧૩

સોમેશ્વર રણધીર, રતન ને પૃથ્વીમલ રાજા;
વિજયરાજ ને ક્ષેમરાજ મનહર કુલમાજા
અક્ષયરાજ શુરતાન, હિમ્મતી હમીર ણા;
ધરણીધર વૃષ ધીર ગાય ગુણીઓ ગુણ જેના. ૧૪

ધીરસેન શ્રુતિમાન ધરણીપતિ ધર્મ ધુરંધર;
પુષ્પસેન તે પછી, સંત મુરાર્જિના સુખકર,
પછી માણિક મકવાણ, વિશ્વમાહે વલ્લભાયા;
વલ્લભસેન એ પછી ધર્મને પંથે ધાયા ૧૫

पातलसेन प्रसिद्ध, रेन दिन रणना रागी;
 प्रतापभाण प्रतापी कर्मसिंह अति अनुरागी;
 जयमल ने जशराज, पछी सुरतान सुभागी;
 हमीर ने हरपाल मुखर्यो छेता युद्ध मागी; १६

हर्ष भर्या हरराज, श्रीपति नृपति शाणा;
 वाघ भूप विख्यात, महद मोजी मकवाणा.
 बेरसिंह वहाँदूर, भीम अरिने भय दाता;
 भोजराज सारंग, सदा करता सुखशाता. १७

शिवराज मुळराज पछी माणेक मनस्वी;
 रुपराज रणजीत तीव्र युद्धना तपस्वी;
 भोजराजने करण कीर्ति केसरे प्रसारी;
 भव्य अजय भूपाल, देवपालक दुःखहारी. १८

अक्षयपालने अमृतपाल पछी रत्नपाल नृप;
 देवपाल सुरपाल, जपे वाचक जशना जप;
 विजयपाल ने सोमपाल, पछी चन्द्रपालजी
 मानपाल मकवाण, चतुर चन्द्रना लालनी १९

छेल्या लक्ष्मणपाल पछी लूणपाल प्रजापति;
 लाखणशी बलवीर महिप बलदेव महामति;
 वच्छराज नृपवीर, पछी नरभ्रमर नरेश्वर;
 नेतसिंह ने कर्मसिंह सुखप्रद सोमेश्वर २०

हमीर ने हँसराज भूप हद हिम्मतवाळा;
वच्छराज मुळराज, नेक नरनाथ निहाळ्या;
क्षेमराज सुरतान, अक्षयराज आनंदी;
पातलसेने प्रताप, सदा लखधीर स्वच्छन्दी. २१

जयमल ने पृथ्वीराज पछी पुँजराज प्रतापी;
माणिकने युवनाश्व, महीने छयशे मापी;
धारंगने धीरसेन पुष्पसेनाभिध नृपति
शहाभोज सोमेश शुद्ध करनारा सुकृति. २२

शूरवीर सुरतान, वैरीने विदारनारा;
उत्तम अमृतसेन पछीथी प्रगट्या प्यारा;
जाहिर जशवंतसेन, जन्म तेने घर पाम्या;
भीमसेन गृह रतनसेन जशजोरे जाम्या. २३

भूप भारमल कीर्तिपाल पछी केसर कहींप;
बुद्धिवंत बलदेव नाम संग्रामनु लहींप;
थपा नृपति नरभ्रमर, रतनसेनाभिध राजा;
श्रीपति ने शिवराज, करण राखण कुळ माजा; २४

यशधारी यशराज, मदद मुळराज महीपति;
सोमेश्वर शान्तले, राखी ऋषि रक्षणमां रति.
वाघसेन ने वैरीशाह, युवनाश्व उमंगी;
चंद्रपाल ने मेघपाल, प्रगट्या रणांगी. २५

मूळराज ने छत्रसाल, ए पछी उत्साही;

उत्तम आनंदमेरु, जन्म पाम्या जगमांही;

सोमेश्वर बहु सुज्ञ, थया पछी नृप सारंगधर,

शौर्यवान सुरतान, करणने रत्नसेन वर.

२६

हमीरने रणमल्ल, पछी संग्राम सुशोभित;

धीरसेनने पुष्पसेन, अविना आदित;

पराक्रमी पृथ्वीमल्ल, भारमलजी, भयहारी,

पद्मसेन यशवंतसेन, ए पछी अवतारी.

२७

इन्द्रसेनने अजय भूप बलवीर वखाणुं,

जोधपाल यशपाल, जवर जशवाळा जाणुं;

मानपालने रत्नपाल, रणधीर रसीका,

सुखप्रद सालणदेव, वढा विबुधना वसीला.

२८

शेषपाल क्षितिपाल, पछी शान्तल सतवादी,

कलित भूप लखवीर, आपुं जयमलनी यादी;

युवनाश्व माणेक, पछी मुळराज मायाळु,

अक्षयराज ने अमृतसेन, दिळतणा दयाळु.

२९

भमिसेन ने भोजराज, पछी पर उपकारी,

पातलसेन प्रसिद्ध, थया पापीने प्रहारी;

नरपति श्री नरभ्रमर, भमिपाले भव टाळ्यो,

पृथ्वीपाले पण परम, धरम निज कुळनो पाळ्यो.

३०

प्रतापभाणे पछी, कार्य उत्तमनां कीधां,
अभयराज अवनिये, अभयनां दानो दीधां;
मेघराज मुळराज, अने शिवराज उचारुं,
राजा श्री रणमले, कयुं सहु जननुं सारुं. ३१

क्षेमराज ने अक्षयराज, नृप उरना निर्मळ,
अमृतसेने अधिक, वैरीने वतलाव्युं वळ;
भीमसेन पछी भोजराज जन्म्या जश धारी,
भूप भारमलजीए, पृथ्वीमां कीर्ति प्रसारी. ३२

रसिक भूप रणजीत, तनुज रूपसिंहजी तेना,
रुक्मांगद राजर्षि, गाय जन सद्गुण जेना;
राजा श्री रणधीर, पछी धारंग धरणीमां,
धीरसेन ने पुष्पसेन, प्रगव्या सुख सीमा. ३३

माणिक ने सुरतान, महा मतिवाळा मर्दोपति,
छत्रसाल ते पछी, थया उत्तम नृपमां अति;
हिम्मतवान हमीर, करण ते तणा तनुज वर,
कर्मसिंह कल्याणमल्ल, पछी प्रगव्या केसर. ३४

बळधारी वळदेव, थया जनमी जग जाहिर,
वैरिसाल नृपवरे, हण्या रिपुने हद बाहिर;
शान्तलसेन मुशील, पछी संग्राम प्रमाणो,
सोमेश्वर पृथ्वीमल्ल जवर सारंगधर जाणो. ३५

सूर्यभाण पृथिराज, अवनिमां थया अटंका,

पद्मसेनथी पूर्ण, पामता शत्रु शंका;

अमृतसेन ने अजयभूप, आनंदीं अनुपम,

जोधपाल ने भीमसेन, साचवना संयम.

३६

छेख्या लक्ष्मणसेन, महा दुनियामां दानी,

रत्नसेन विक्रमे, हरी रैयतनी हानि;

समरसिंह सुखरूप, पछी नरभ्रमर नरेशे,

प्रसरान्यो परिपूर्ण, सुयश शुभ देश विदेशे.

३७

भारमल्ल ने करणपाल नृप जगन्नाथ वर,

सुखकर श्रीपतिसेन, अरिने दिलभरता डर;

शत्रुसाल ने सोमपाल, पृथ्वीना पुरंदर,

उदयपाल पछी करणपाल महीपति मुदमन्दिर.

३८

रत्नपाल पछी थया, धीर नृपति धरमांगद;

देवचक्र झांझरे उतार्यो महद अरिमद

जग जाहिर यज्ञेश पछी युवनाश्व, अतुलवल;

जाण्या यशवंतसिंह, न्यायना निधान निर्मल.

३९

प्रगट्या भानुप्रताप ए पछी भयहर भूपति;

पातलसेने पूर्ण, राखी सत्कर्मोमां रति;

पुष्पसेन ने भीमसेन पछी थया पृथीमल;

धीरसेन माणेक पछी जन्म्या जयमल भल.

४०

मूळराज ने क्षेमराज लाखणसिंह लेख्या;
लूणकरण लखधीर पराक्रमवाळा पेख्या;
पुंजराज पृथ्वीराज, धीर धनराज धरामां;
सुखहर सालणदेव, धर्या जेणे जश जामा. ४१

करमी केसरदेव, करण हरराज हिम्मती.
हर जेवा हरपाल थया काव्यना किम्मती;
हमीरने सुरतान, थया पछी पूरण प्रेमी;
सूर्यपाल सोमेश. निरंतर नौतम नेमी. ४२

शाहोभोज संग्राम शेषपाले सुख दीधां;
खुमाणसिंहे खूब, कार्य कीर्तिनां कीधां;
इन्द्रसिंह ने अमृतसेन पछी धीर धरणीधर;
अक्षयराज ने अमृतसेन वखणांय वृषवर. ४३

पद्मसेन सारंगदेव, शिशुपाल क्षितिपति;
अजयभूष पछी देवपाल, धस्ता दिनकर द्युति;
भीमपाल यशपाल, थया प पछी अवतारी;
सोमपाल ने सूर्यपाल जाणो जशधारी. ४४

इन्द्रसेन पछी अक्षयपाल ने मानपाल वृष;
रत्नपाल केसरे, तीव्र कीधां समरे तप;
चन्द्रपाल पछी अक्षयराज सुरतान हमीरे;
उखेडीयां अरि वृक्ष, मूळथी शौर्य समीरे. ४५

हरखते हरराज, क्रूरनो विनाश करता;
अक्षयराज ए पछी, हानि सहु जननी हरता;
अमृतसेन ने भीमसेन दलता दुश्मन दल;
पुष्पसेन पछी थया, प्रकट भडभूप भारमल. ४६

पृथीराज युवनाश्व, रत्नपाले रिपु रोळ्या;
मूळराज माणिके, मान अरि उरनां मोळ्या;
क्षेमराज क्षितिपाल, पछी जयमल्ल जणाया;
लेख्या पछी लखधीर, भूप रणमल्ल भणाया. ४७

भोजराज ने सूर्यभाण पछी नृप सारंगधर;
सुंदरपाल सुजाणसिंह, जगजाहिर सुखसर;
विजयराय विक्रमे, प्रजाने प्रेमथी पाळी;
यशराजे अवतरी पापानी पंक्ति प्रजाळी. ४८

दानी वीशळदेव, महीपति आनंदमेरु;
ए पछी अमृतसेन, थया भाग्याना भेरु
पुत्रो तेना पांच, जगत्मां जाहिर जाणो;
चाचंग वाचकदेव, पछी शिवराज प्रमाणो. ४९

वच्छराज नुं नाम, सहू ए पछी उचारे;
भव्य हता भाणेज, एह यादवना चारे;
मालदेवजी कुँवर, जवर पाचमा जणाये;
महद जेनुं मोसाळ. हस्तिनापुर गणाये. ५०

प्रवळ पक्ष मोसाळ तणो एणे मेळवीयो
 वळियो चारे वन्धु साथ संग्रामे लडीयो;
 अग्रजनो करौ अन्त, पाणी पाछळथी पीवुं;
 कुन्तलपुरनुं कलित, राज्य कवजे करौ लीवुं; ५१
 ए समये चाचंगदेवनो कुमार केवळ,
 शूरो सालणदेव, वच्यो रणमां निजने वळ;
 कुन्तलपुर तजी संग लइ लश्कर पोतानुं.
 गयो पूर्व दिशिमांहि, भव्य अवनिनो भानु. ५२
 सीकरीमां ए समय, राज्य करता'ता तुंवर;
 युद्ध कर्तुं ए साय,सालणे स्मरी हेतें हर;
 ए लडाइमां विजय, मेळव्यो नृप मकवाणे;
 कर्तुं कवज सीकरी, वात जे जग सहु जाणे. ५३

दोहा.

अमर ! आपना पूर्वजो, सीकरी जीत्या वाद;
 कोण थया कयां जइ वस्या, ते कहूँ विना विवाद. ५४

छन्द हरिगीत.

क्षितिपाल सालणदेवना सुत जोमपाल जशे भर्या,
 जशाराज ने झालंगदेवे काम कीर्तिनां कर्या,
 सारंगदेव पछी थया शिवराजजी शूरा अति;
 वर विक्रमादित्यजी विबुधपर राखता हृदये रति. ५५
 सुत एहना शुभ समरसिंह थया पछी वनदेवजी.
 धनराज पछी प्रीतें रवा नृप देवराज सुखो सजी;

पछो इन्द्रभाण उदार, उदयादित्य एनी पाछळे
श्रीपति अक्षयराज पाछळ भूपश्रेणीमां भळे. ५६

महिपाल श्री मुळराज ते पछो क्षेमराज महामति;
जयमल पछी नृप इन्द्रसेने कैक करी उत्तम कृति;
पछो पुष्पसेन थया प्रतापी, पद्मासिंह प्रजापति;
भट भीमसिंह थया पछी दिनकर समी धारी द्युति.

पछो मालदेव महीप तेना करणसिंह कळानिधि. ५७
नृप हर्मीरसिंहे हाम धारी, चळव्युं राज यथाविधि;
ते पछो थया पृथ्वीराज पातलासिंह पूर्ण पराक्रमी;
प्रीति प्रजानीं प्रतापभाणे मेळवी रणमां रमी. ५८

ए पछी अर्जुनसिंह यौवनसिंह ने संग्रामजी;
सुखदाइ शान्तलसिंहना गुणी गाय गुण हर्षे हजी;
नृप सुरत अजय भुपाल तेना मानपाल महीपति;
नरनाथ श्री नरभ्रमर नित्ये खळतणी करता क्षति. ५९

नृप जोधपाल पछी भुमीपति भारमल भट नीपण्या;
जशधारी जयमल सोमपाले शत्रुपर शत्रो सज्यां;
नृप हंसराज पछो महामति मानपाल महीपरे,
वर वीरसिंह तणा विनयसिंह कोटि दान दीयां करे. ६०

ભયહરણ યૂપતિ ભારમલ પછી ભોજરાજ ભણાય છે,
નૃપ કરણસિંહ પછી ગણતીમા ભીમસિંહ ગણાય છે;
શુરસિંહ ને સંતોષભાનુ પછી ઉદયભાનુ થયા,
અમૃત પ્રતાપ પછીયો રણમલસિંહ કુન્દીપક રહ્યા. ૬૧

અવતારી અક્ષયરાજ એ પછી મૂઠરાજ મનાય છે,
પ્રિય માનપાલ પછી કલિત નૃપ ભોજરાજ ક્રેણાય છે;
નૃપ રત્નસિંહ પછી થયા સોમેશ ને ગોવર્ધન,
ગંગેવજી ને સૂર્યમલ સારંગધર સુખના સદન. ૬૨

સારંગધરના કુંવર દિવ્ય કૃપાલદેવે વલ ઘણું,
વતલાવી સિન્ધ મહી જમાવ્યું રાજ કીર્તિગદ તણું;
તેના થયા સારંગધર પછી અજયશૂપ ઉદારથી,
પછી માનપાલ મહીપ તેના દેવપાલ દયાનિધિ ૬૩

નૃપ જોધપાલ પછી જણાયા સૂર્યપાલ શૂરા અતિ
એના ઉદયભાનુ થયા, પછી ધરણીધર ધરણીપતિ;
નૃપ ધીરસિંહ પછી થયા, પાતલ અને પૃથ્વીરાજજી,
મરતાં લગી મુઠરાજ મહિપે તીવ્ર અસિને નહિ તજી. ૬૪

શ્રીહિન્દ્રભાણ અનૂપ પછી લલિતધીરજીને ક્રેણીયા;
નૃપ ક્ષેમ પાછલ વાઘાસિંહ પ્રતાપ વાઘા પેણીયા;

तेना थया दश कुँवर दानी हृदयना बहु हिम्मती,
 कहुँ नाम एनां कलित कीधां काम जेणे किम्मती;
 हरपाळ, विजय, हमीर, तेम प्रतापवान पंचाणजी.
 लाखाजीराज तणा अनुज सुखसिंधु सामन्तसिंहजी; ७०

शांतार्जी तेमज क्षेमराज पराक्रमी परखाय छे,
 श्री कर्मसिंहजी, देवराज बघार्थी लघु लेखाय छे;
 श्रीसिन्धना सुळतानथी करी युद्ध केसरदेवजी,
 स्वर्गे सिधाव्या सप्त कुँवरो साथ शुभ साधन सजी. ७१

घायळ थया वे वन्धु विजय हमीर बहादुरी करी,
 हरपाळ पाम्या पार सेनानो हणी अगणित अरि
 त्यांथी पधार्या तुरत पाटण महद गृह माशी तणे,
 करणे निकटमां राखीया वन्धु गणी आदर घणे. ७२

भय पामतो बहु भूतथी प्रतिदिवस पाटणनो धणी,
 ए दुःखथी करी दूर उरनी हानि हरपाळे हणी;
 पूरण पराक्रम पेखी अंश उमापतिनो जाणीने,
 शक्ति वरी सिद्धि भरी आनंद उरमा आणीने ७३

शक्तिनी श्रेष्ठ सहायताथी काम करण तणां करी,
 बहु देश मेळवी लेश विण हिम्मत वडा रिपुनी हरी;
 शुभ पाटडीमा राज्य स्थाप्युं हृदय केरा हर्षथी,
 तेजस्वी त्रण कुँवरो सहित ओप्या अधिक उत्कर्षथी. ७४

दोहा.

सोढो, मांगु, शेखरो, त्रय शक्ति तनु जात;

द्रव झाला अवटंक धरौ, परम थया प्रख्यात.

७५

वरसोदाना वंशजो, कहूं हवे कुळ दीप;

भासव वक्र पुरी तणा, सुणो अमर अवनीप.

७६

रोळा वृत्त.

सुत सोदाना थया, दुरजनसाल दयाळु,

पछी द्वारिकादास, महा मन तणा प्रयाळु;

देवराज दुदार्जी, शूरसिंह ए पछी शाणा,

शान्तलजी पछी विजयपाल मधुजी मकवाणा. ७७

पद्मसिंहने उदयसिंह ए पछी अवतारी,

वेगडजीने रामसिंह भड भूपति भारी;

वीरसिंह रणमल्ल, अधिक करता आवादी,

छत्रसाल लग्नो रही, पाटडीगढमां गादी.

७८

जेतासिंह नृपतिण, कटक वैरीनां कापी;

कुवा गाममां गादौ, शौर्यथी सत्वर स्थापी;

तेना पछी वनवीर, भीमसिंह वाघजी वीरे,

कर्यु कुवामां राज, स्नेहथी मुखी शरीरे.

७९

राज रायधरजीए राज इळवदमां स्थाप्युं,
 राणाजीए रसिक, नाम क्षितिपतिमां स्थाप्युं;
 मानसिंह महिपाळ, यथाक्रम पाटें आव्या,
 ए पछीं रायें मगदीं, तनो शत्रुनां ताव्यां.

८०

छन्द पद्धरी.

हतीं राजधानीं इळवद रसाळ, पाळक प्रसिद्ध झाला नृपाळ;
 रणरागीं राय गुणींमां गवाय, महिमा महान जेनो जणाय.

८१

जे कोइ रायने शरण जाय, सहू काम एहनां सिद्ध थाय;
 ए रायसिंह अतिशय उदार, चारु चरित्र एनां अपार.

८२

चारण चतुर ईसर अमाप, तनमांहि शाहथी पामीं ताप;
 पहाँच्या अनेक अवनीप पास, एनी न कोइए पूरीं आश.

८३

पछीं रायसिंहनी पास आवीं, संकटनीं वात एणे सुणावीं;
 मखवान केरुं मशहूर नाम, दीघां त्वरार्थीं द्वय लक्ष दाम.

८४

वळीं एकवार रणधीरराय, मळवा मुदेथीं मोसाळ जाय;
 यदुधंथीं भूप मामा जसार्जी, मन थाय राय मिलनेथीं राजीं.

८५

पुर अेनुं धोळ धारो प्रसिद्ध, आनंद राय ले त्यां अविद्ध;
 दिन एक आणीं उरमां उमंग, मातुळ सुजाण भाणेज संग.

८६

चोपाट केरीं रम्मत चळावीं, जवरी जमात ए समय आवीं;
 पढीं महद दाढीं डंकानीं माय, ए धणेंधणाट सुणीं धोळनाथ

८७

क्रोधायमान वनीने महान, कहै नकी मोडुं नागानुं मान;
ए समय मूछपर हाथ नांखीं, कहै राय रीत आवी शुं राखी ? ८८

जादव जसार्जी देखे जवाव, ओ रायसिंह ! न करो रुवाव;
मुज हृद मांहि मर्याद छोडीं, वागे नगारुं ते नांखुं तोडी. ८९

बळियानी साथ भरी जसे वाथ, नवळाथी वेगळो होय नाथ;
कहे रायसिंह हमणा हुं आवुं, वस धोळ मांहि डंको बजावुं. ९०

पळ माहि कीधुं हळवद प्रयाण, त्यां जइ जसार्जीने कीधीं जाण;
शूरा अनेक सुभटोनी साथ, हर हर उचारीं धरीं खज्ज हाथ. ९१

चाल्या जवेथी झळराण जोध, जादव जसार्जी पर करी क्रोध;
कसयातीं जोडीं वावन मगावीं, वळ धारीं धोळ हृदमां बजावीं. ९२

ठाकोर धोळनो वाहु ठोकीं, उभो अडग रण राह रोकीं;
जाम्यो महान ए समय जंग, पाम्या पळाद उत्तम प्रसंग. ९३

विजयी महीप मखवान मस्त, वगडी जसार्नीं वाजी समस्त;
हळवद नरेशथी हार पापीं, अन्ते उचारीं साहेव स्वामी. ९४

पळमां जसार्जीए छांडीं प्राण, परलोक मांहि कीधुं प्रयाण,
निज राजधानीं भणीं वळ्या राय, गुण विविध वन्दींना वृन्द गाय. ९५

सोरठा.

ज्यां भूपति जसवंत, साहिब कहीं सूता रणे;
त्यहां वधारण तंत, चारण एक उभो हतो. ९६

आडेसरमां आवीं, भेव्यो चारण भूपने;
साहेवने समजावीं लडवा कारण लइ गयो.

९७

छन्द पद्धरी.

सुणीं रायसिंह ए समाचार, टीकर मुकाम रहीआ तयार;
दल उभय आखड्यां एह ठाम, आव्या अनेक ए मांहि काम. ९८

मल्लराण मुझीया धारीं जोर, जाहिर जमावीं घमसाण घोर;
करीं रायसिंह उपर चढाइ, साहेव थया संग्राम झायीं. ९९

छन्द त्रोटक.

घर वंशज श्री हरपाल तणा, नृप राय सही रण घाव घणा;
पृथिवी पर चक्कर खाइ पड्या, जवरा शव जुत्य विषे न खज्या. १००

सहु दास जनो बहु शोध करी, तजी आश गया रणासिन्धु तरी;
निकळी हतीं जेह जमात वडी, करीं तीरथ ए पथथी ज वळी. १०१

नवसंगर ए स्थळमां निरखी, पृथिवीपति लंगरथी परखी;
गुरु आगळ शिष्य समस्त कहे, रविने गजवी यम राहु ग्रहे. १०२

नथी प्राण हूजी नीकळ्यां तनथी, अनुमान महान कर्तुं मनथी;
गुरुए खरीं शिष्यनीं वात गणी, झट मेळवीं लास महीप तणी. १०३

क्रमथी करिया उपचार अति, निरवद्य निरोगीं थया वृपति;
मकनेश महंतनीं पामीं मया, जनपाल जमातनीं साथ रखा. १०४

छन्द पद्धरी.

निजधाम ढोंचीया धर्मवंत, मळधारीं दिलहीना ए महंत;
जे संग सेंकडो साधुसंत, रटीं सांव छांडता त्वरित तंत. १०५

अतिशय विचित्र विधि अंक आंकी, हल्वद नरेश निज वेष ढांकी;
अणजाण भाग्य केरा उदेथी, मठमां निवास करता मुदेथी. १०६

करता महंतनुं एक काम, थइ शाह केरीं सत्वर सलाम;
कचरी करेथीं एक्कानीं काय, छानो रह्यो न रणधीरं रायें. १०७

गइ वात वेगथी शाह पास, शाहे त्वगथी करवा तपास;
मठ माहि मोकल्यो हुकम खास, तिलमात्र रायने छे न त्रास. १०८

छन्द मोतीदाम.

भजी मुख पार्वतीना भरथार, तजी हर शाह तणे दरवार
जवा निकळ्या जुगतें झलराण, लई निज संग महंत सुजाण १०९

भजाण तणुं वळ जाणण काज, मतंगजने करीं मस्त दर्राजे;
छुटो मुकीं राहमहीं पतशाह, अटारीं परे चढीओ धरीं चाह. ११०

ग्रही झट छूट गयंद छकेल, मचावीं रह्यो मग अंदर फेल;
निहाळीं द्रों गजने नरनार, करे भय पायीं अपार पुकार १११

उपाधि अरे! जवरीं अहीं जागीं गया भयभीत वनीं सहु भागीं;
त्यहां निकळ्या तप धारीं नरेन्द्र, धस्यो सनमुख गुमानीं गजेन्द्र. ११२

महंत कहे अटको अहीं आप, वृथा नहिं वारीं लिओ परिताप;
विवेकथीं वेण वदे नृप राय, खरा गजपूतथीं केम खसाय ११३

स्थिति सरखी न तमारीं अमारीं, हटुं नहिं हुं कदि हिम्मत हारीं;
महंत छुपाइ गया वनीं त्रस्त, मतंगज आवीं चढयो मदमस्त. ११४

महीपतिण शिर थप्पड मारी, हठयो गजराज करी किलकारी;
वदे मुख आशिरवाद महंत, दीठो नहि तुं सम शूर दिगंत. ११५

सोरठो.

हाथी ऊपर हाथ, पडतां रायें प्रतापीनो
शाह तणा दिल साथ, दिलही आखी डगमगी. ११६

छन्द मोतीदाम.

धट्यो गजनो घडि मांदि घुमंड, गचुं चगदाइ जरा स्थल गंड;
भयंकर रायें तणो भुज दंड, पविसम पात विलोकी प्रचंड. ११७

प्रसन्न थयो पलमां पतशाह, सराही सराही वदे मुख वाह;
धरेल हतां भगवां परिधान, नहीं नरपांलनुं कांइ निशान. ११८

मनोहर आकृति ओज महान, निहाळी करे झट शाह निदान;
न होय अतीत हशे नृप कोइ, तमाम जनाधिपनी छवि जोइ. ११९

जणाइ गया क्षणमां झलराण, पडी पछीथी परिपूर्ण पिछाण;
मुदे वनीं शाह तणा मिजमान, गया निज राज्य महीं मखवान. १२०

प्रजा उर पामी प्रमोद अपार, महीपति राय महान उदार;
करे विण कंटक राज्य रसाल, वरी कर सुंदर धर्मनी ढाल. १२१

सोरठा.

तेवामा धरी टेक, शत्रु पुरातन सज यया;
आवी चढ्या अनेक, हाला देदा हळवदे. १२२

जशनामी झलराण, सुभट संग सन्मुख गया;
घाटीले घमसाण, उभय पक्षमां उद्भव्युं.

१२३

छन्द मोतीदाम.

वढो नृप राय लड्यो बहुवार, तडोतड तुटी रही तलवार;

परस्पर थाय प्रचंड प्रहार, लढी लढी कैक रक्षा रणठार.

१२४

बहु वरछी तणीं जामीं वहार, करे वळीं केर छटार्थी कटार;

सही न शके जरीं भूतल भार, हली फण शेपनीं एक हजार.

१२५

वहे अति वेगर्थी रक्त प्रवाह, तथापि न वीर तजे रणराह;

घटथुं वळ घायल रायनुं साव, वैन्यो दुःखदायक तुर्त वनाव.

१२६

सोरठा.

महद राय मखवान, उचित अप्सराने वरी;

वेगें चढी विमान, सुर पुर मांदि सिधाविया.

१२७

विध विध थाय वडाइ, इन्द्र सभामां एहनी;

सुयश रह्यो जग छाइ, रायसिंह राजा तणो.

१२८

दिल्हीने दरवार, सवळ हाथ स्थापी गया;

हळवदनाथ हजार, वपें पण विसराय नहि.

१२९

छन्द मोतीदाम.

हता नृप राय तणा त्रण वाल, वडा सुखदायक छतरसाल;

सुभागीं वीजा सुत चन्द्र गुजाण, तृतीय गणो भट सूरजभाण. १३०

छन्द छप्पय.

मँच्युं युद्ध मालीँए, सवळ मीयाणा संगे;
 छत्रसालजी शूर, रँगाया रणने रँगे;
 ग्रही तीक्ष्ण तलवार, कैक शत्रुने कापी;
 अचळ राखीँ अभिधान, पडया रणमाँहि प्रतापी;
 एना अनुज उदारमति, दिल अंदर धारी दया;
 पुर हळवदना तखतपति, चन्द्रसिंह चाहे थया.

१११

चन्द्रसिंहजी चतुर, सुखद हळवदना स्वामी;
 अमित लहे आनंद, परम शान्तिने पामी;
 एने त्यां अवतर्या, पुत्र नव प्रताप शाळी;
 पृथीराज पाटवी, वीरतामां हदवाळी;
 आशकरण, ने अमर पछीँ, अभेराज ने राजहरि
 राणो, भोज पछीँ रखा, सूरँ प्रतापे प्रभा धरी.

११२

सूवा साथे थतां, एक समये इतराजी;
 सीहाणीना श्याम, आवीया त्यहां अदाजी;
 एने शुद्ध उरेंथीँ, भला निजवंशज भाख्या;
 हर्प धारीँ हळवदे, राज चांदाए राख्या;
 सरवर जल पावा सरस, अदो अश्व लइ आवता;
 पृथीराजें त्यां प्दोचीँया, ग्वासो हय खेलावता.

११३

अदाजींना अश्वनी, पीठ उपर पृथीराजे;
 चोटाढी चात्रूक, क्लेश कौथो विण काजे;

अवरेखी अपमान, आंख थड़ रक्त अदानी;
 पराक्रमी पृथ्वीराज, भरे नहि पाछी पानी.
 करवा ध्वंस कुमारनो, उदये भालें उठावीयुं;
 अन्य जनोए उभयने शान्त थवा समजावीयुं.

१३४

छन्द त्रोटक.

करीं क्रोध अदाजीं परे उरमां, पृथ्वीराज पधारीं गया पुरमां;
 झट संग्रह सैन्य तणो करता, दिलमां नधि कोइ थकी डरता. १३५
 शरणागत उपर सैन्य सजी, सुत केरीं चढाइ नृपे समजी;
 दिल चन्द्र तणुं दिलगीर थयुं, करमी सुतने समजावीं कहुं. १३६
 पृथ्वीराज तजी पितुनी परवा, अभिमान अदाजी तणुं हरवा;
 धरीं चाह उछाइ थकी चडिआ, पितु चन्द्र पधारीं वचे पडिआ. १३७
 बलवानथीं कांइ वन्युंज नैहीं, मननी सघली^१ मनमांज रही;
 परिवार समेत प्रवासीं थया, पृथ्वीराज पितार्थी रिसाइ गया. १३८
 बढवाण विषे जइ वास कयो, अरिना तनमां अति त्रास भयो;
 निज आधीन गाम अनेक करी, कुल गार्दी त्यहां धृति युक्त धरी. १३९

छन्द छप्पय.

बढवाणे करीं वास, वीर झलराण विराजे;
 जवरी फोज जमावीं, पुण्यशाळी पृथ्वीराजे;
 अमदावादी उंट, खरे लइ शाहीं खजानो;
 जूनागढथी जाय, मानो ए समय मजानो;

शाह तणा शिरवंधीपर हिम्मतथी हळो कर्यो;
पुत्र चन्द्रनो पाटवी, विजय पद्मजाने वर्यो.

१४०

छन्द पद्धरी.

सुणी वात पादशाहे समस्त, करीओ निदेश वनी क्रोध ग्रस्त;
पृथ्वीराज केरुं जे शीश कापी, मुज पास लावशे नर प्रतापी. १४१

मळशे महान एने इनाम, टळशे उपाधि तेनी तमाम;
जगमां जणावी ए जाहिरात, वळी याद आवतां अन्य वात. १४२

शाहे तयार करीया सुयोध, करवा महान शत्रुनी शोध;
सैनिक समग्र सूवानी साथ, हाल्या उठावी समशेर हाथ. १४३

पृथ्वीराज केरी शक्ति पिछाणी, पळमां सुकायुं सूवानुं पाणी;
विणकपट फोजथी नहि फवाय, वनराज एम वश केम थाय. १४४

एवा विचार करीने अनेक, सूवे गुमान्युं प्रावल्य छेक;
वढवाण पाठवी दूत एक, पृथ्वीराज पास कीधां विवेक. १४५

चढी खूब खंडणी पादशाही, ए काज आवीयो छुं हुं आही;
आ देशथी छुं तदन अजाण, मुज संग आप चालो सुजाण. १४६

पृथ्वीराज वोळीया धारी प्रेम, आवे मने न इतवार एम;
यवनो प्रपंची होये अपार, उपर्यो प्यार मनमांदि खार. १४७

सोरठो.

मन अंदर मखवान! रंच न शंका राखशो;
करमां ग्रही कुरान, शपथ खाइ सूवो कहे. १४८

छन्द सोतीदाम.

तमे करशो नहि जो छल कांइ, नहीं करे तो हुं प्रपंच कदाय;
कर्या पलमाहि परस्पर कोल, पिछाणीं नहीं मन काष्ठनीं पोल. १४९

गरीब निवाज सुलाजजहाज, पराक्रमशाळीं महा पृथ्वीराज;
अदाजीं गृहे करवा उतपात, मळ्या जइ शाहनी फोज संगात. १४०

सिहाणीं परे चढिआ शुरवीर, तुँट्यां अगार्णित तणां तकदीर;
अदो निज अल्प सवार समेत, लडी घडि मांहि रख्यो रणखेत. १४१

थता मनमां सहु कारज सिद्ध, पथे शिर छेदीं अदानुं प्रसिद्ध;
त्वरार्थीं टंगान्युं तरुवर टोंच, सिहाणीं विषे वधींओ बहु शोच. १४२

उदे नृपतिनीं अभागिनीं नार, करे पृथ्वीराजनीं पास पुकार;
दिओ मुजने पति मस्तक देव ! वळी मरुं ते सह हुं ततखेव. १४३

वैद्या अवळां वचनो पृथ्वीराज, सुणी सतीनां दिळमां वधी दाश;
पथा ! नदशे तुजने तुज पाप, दिधो सतीए अति क्रोधर्थीं शाप. १४४

छन्द पद्धरी.

पृथ्वीराज जीतीं ए रीत जंग, चाल्या त्यहांथीं सूवानां संग;
ज्या अन्य ठाम कीधुं मुकाम, त्यां वृषातुर सैनिक तमाम. १४५

उरमां अपार वनीया उदास, करी आसपास जलनी तपास;
नहि कूप वापिका जोइ कयांइ, सूवानां छातीं कंपे छ्वाइ. १४६

छन्द छप्पय.

एक जने ए समय, आवीँ सूवानी आगळ;
 खुल्लुं पाडयुं खास, राज पृथीराजतणुं छळ;
 अमळ कूप उंपरे, तंबु पोतानो ताणी;
 माणे झालो मोज, फोज विण पाणीं पिडाणी;
 तपास करवा तेहनी, गर्व सहित सूवो गयो;
 प्रपंच गणीं पृथीराजनो, शपथ थकी छोटो थयो. १५७

सोरठा.

सैनिकने करीं साद, पकडावी पृथीराजने;
 वेगें अमदावाद, सूवो त्यांथी संचर्यो. १५८
 जाण पडी न जरांई, शूरवीरनुं शुं थयुं ?
 दशा वनी दुखदाइ, पाछळथी पृथीराजनी. १५९
 चांदो चतुर सुजाण, समाचार ए सांभळी;
 पलमां छांदी प्राण, देवपुरे दाखल थयो. १६०
 वाल्यवये वळवान, पुत्र उभय पृथीराजना;
 श्रेष्ठ ज्येष्ठ सुरतान, लघु राजोजी लेखीए. १६१
 हळवदना हकदार, पुत्र हता पृथीराजना;
 छतां कर्म अनुसार, गादीं आशकरणे ग्रही. १६२

छन्द मोतीदाम.

जता जगमांथीं भलो भरथार, रडे पृथीराजनीं राणीं अपार;
 हता हजु वालक वेउ कुमार, वळी डर दीयरनो दुःखकार. १६३

करे हरकोइ उपाय हजार, लँख्या विधि लेख टळे न लगार;
गयां सहू ए समये गढथान, अभे नृपने गणौ नीति निधान. १६४

उदास थया निरखी अभमाल, विवेक करे दरशावीं वहाल;
विनोदथी आप करो अही वास, परंतु जशे मुज गाम गरास. १६५

दोहा.

धाय कदी आ वातनी, जो इळवदमां जाण;
आशकरण आवी अहीं, पलमां ले मुजें प्राण. १६६

छन्द छप्पय.

निश्चय वनी निराश, राज पृथ्वीराजनीं राणी;
शाणी अति गभराणीं, जुलम दीयरनो जाणी;
बन्धु राखडी वांधीं, कयों 'तो पूर्वे काठी;
ए मूळने लखी, दशा पोतानी माठी;
पुर चोटीले पत्र लइ, सत्वर दूत सिधावीयो;
संग सुभट लइ सोळशत, मूळ मददे आवीयो. १६७

छन्द पद्धरी

चतुराइ काठीओए चलावीं, हय मध्य वाइनो रथ हलावीं;
जवधारीं जांवुडे जवरजस्त, सुखरूप आवीं पहाँच्या समस्त. १६८

सुरतान केरें मोसाळ श्रेष्ठ, लेखाय जाम लाग्वार्जो ज्येष्ठ;
पुर जामनग्र एतुं उदग्र, वैरी विलोकतां धाय व्यग्र. १६९

दिन एक पापौ उत्तम प्रसंग, सुरतानसिंह निज वन्धु संग;
चाल्या वधारी हृदये सुहाम, श्री जाम केरी करवा सलाम. १७०

सोरठा.

शूरवीर सुरतान, जामनगर जइ प्होचीआ;
मुदथी आप्पुं मान, लाखेणुं लाखाजीए. १७१

कचेरीमा जन कोइ, उचर्यो एवुं एक दिन;
हणनारो को होय, निज कर नग्न कटार पर. १७२

बळियो जेनो बाप, शुं न करे सुरतान ए;
स्थिर रही हणीं थाप, कूदी नग्न कटारपर. १७३

छन्द छप्पय.

भाणेजे भय छोडीं, करी कृति अति अनेरी;
हरख्या हृद विण जाम, हाम वालकनी हेरी;
बहाल धरी वरदान, जे समे जामे दीयुं;
सुरताने ए समय, कुटिलें भ्रकुटी करी कीयुं;
पर घर पेट भरी हजी, दिवस दोहिला गाळीए;
मळे मदद देनार तो, गइ वसुंधरा वाळीए. १७४

रोळा वृत्त.

सत्वर आपौ सहाय, जवर लाखाजी जामे;
पृथीराजना पुत्र, हालीं निकळ्या गट हांमे;

धर्युं इष्टुं ध्यान, कार्यनी सिद्धि करवा;
शूरवीर सुरतान, फोज लइ लाग्या फरवा. १७५

हळवदपर हरवख्त, चढाइ करता चोपे;
कठिन हृदय कांपतां, शत्रुना जेने कोपे;
गढिआ पर गढ हतो, सवळ वावरीआ केरो;
किल्लो कवजे कर्षो, घाली सुरताने घेरो. १७६

भालांथी भरपूर, कष्ट काठीने दीधां;
अधिक गाम एहनां, कोपीने कवजे कीधां;
लइ शाहनुं वचन, महद नदी मळू किनारे;
वसाव्युं वाकानेर, पराक्रम करीने प्यारे. १७७

निज काका अमरथी, युद्ध कीधुं अति भारी;
अमर मेळव्युं नाम, शत्रु सेना संहारी;
मानसिंह ते तणा, तनुज म्होटा मन वाळा;
भलुं भोगव्युं राज्य, करी अरिनां मुख काळां. १७८

रायसिंह ते तणा, प्रतापी पुत्र प्रगटोया;
जेनी हिम्मत जोइ, हरामीनां दल हठियां;
चन्द्रसिंहजी थया, रायना पुत्र प्रतापी;
हळवद कीधुं हाथ, शेह सुवाने आपी; १७९

अल्प समयें त्यां रही, फरी आव्या निजपुर प्रति;
कुँवर केसरीसिंह, थया ए पळी गादीपति;
एना थया अनूप, राज भारोजी राजा,
गो द्विज रक्षण करी, महद राखी कुळ माजा. १८०

कोठी ने कुंदणी, तोडीं काठीने मार्या;
 लूंटयुं साजडोंयालीं, हिम्मती यादव हार्या;
 राखी कुळनी लाज, रायसिंहे रण खेली;
 धरा मंडले धाक, रही'ती जेहनीं फेली.

१८१

यया केसरीसिंह, केसरी वालक जेवा;
 करता अरिमृग अन्त, कीर्ति लाखेणी लेवा;
 चन्द्रसिंह ए पछी, गादोंए वेठा गुणीयल;
 करमां ग्रही कृपाण, बचूने वतावीयुं बल.

१८२

वखतसिंह वर वखत, ए पछी आव्या पाटें.
 दुनियामा दइ दान, ठीक नृप शोभ्या ठाठें;
 तेना यशवतसिंह, पाटवी स्वर्ग सिधाव्या;
 बनेसिंह बहादूर ए पछी तरुतें आव्या.

१८३

हृदये धारी हाम, काम अति उत्तम कीधां;
 पाळी गो द्विज संत, दान दीनोने दीधां;
 करी तीर्थ वृत कलित, स्वर्गमां शान्ति पाम्या;
 ए पछी अमर नरेश, ! आप यश जोरें जाम्या.

१८४

वर विद्या मेळवी, कदर गुणीओनीं करोछो;
 राजनीतिए राज्य, करी कुळ धर्म धरोछो,
 पाळोछो निज प्रजा, पुत्र सम गणीनें प्रीते;
 नित्य कवि नथुराम, गुणो गायेछे गीते.

१८५

દ્વિતીય તરંગ.

હરિગીત.

મુનિરાજ માર્કંડેય છે અમરેશ પૂર્વજ આપના,
તેના પવિત્ર પુરાણમાં છે ચારુ ચરિત અમાપનાં;
આધાર લઈ એ ગ્રન્થનો ઉત્પત્તિ આ બ્રહ્માંડની,
આનંદથી કહું આપને નૃપ! સાંભળો સાવધ બની.

જગતનું આદિ કારણ અવ્યક્ત, જેને મહાન્ ઋષિઓ નિત્ય, સત્, અને અસત્ રૂપ સૂક્ષ્મ પ્રકૃતિ કહે છે, નિશ્ચલ, અક્ષય, અજર, અમાપ, અન્યના આશ્રય વિના પોતાને આધારે રહેલું, શબ્દ, સ્પર્શ—રૂપ—રસ અને ગન્ધ એ વિષયોથી રહિત, અનાદિ, અનંત, જગતનું મૂળરૂપ, ત્રિગુણના ઉત્પત્તિ અને લયનું સ્થાન પ્રાચીન તેમજ અવિજ્ઞેય એ અવ્યક્ત બ્રહ્મ પ્રથમ હતું; જગતના પ્રલય પછી પણ આ સર્વ તેનાથી વ્યાપ્ત હતું.

ક્ષેત્રજ્ઞના અધિષ્ઠાનરૂપ અને ત્રણ ગુણની સમાનતાવાળા અવ્યક્તે સૃષ્ટિ કરવા માંડી ત્યારે ગુણની ચેષ્ટાઓથી પ્રધાન મહત્ત્વ ઉત્પન્ન થયું, તેને અવ્યક્તે વીંટી લીધું, જેમ વીજની પછવાડે છોડું વીંટાણું હોય છે તેમ અવ્યક્તથી વીંટાણું મહત્ત્વ છે. અવ્યક્તમાં રહેલા ગુણ એનામાં આવ્યા જેથી તે સાત્વિક, રાજસ, અને તામસ એવા ત્રણ પ્રકારનું થયું. મહત્ત્વથી અહંકાર થયો તે પણ ત્રણ પ્રકારનો. સાત્વિક, રાજસ, અને તામસ. અવ્યક્તથી જેમ મહત્ત્વ વીંટાયું તેમ મહત્ત્વથી અહંકાર પણ વીંટાયો. ત્રણ પ્રકારના અહંકારમાંથી તામસ અહંકાર વિકાર પામ્યો અને તેથી શબ્દાત્મક સૂક્ષ્મરૂપ ઉત્પન્ન થયું, શબ્દ તન્માત્રાથકી શબ્દ ગુણવાળું આકાશ ઉત્પન્ન થયું, એ શબ્દ તૈન્માત્રાવાળા આકાશને તામસ અહંકારે વીંટ્યું, આકાશથી સ્પર્શ ઉત્પન્ન થયો અને તેથી વલ્લવાન વાયુ થયો તેનો સ્પર્શ ગુણ છે; વાયુ થકી રૂપતન્માત્રા અને તેજ ઉત્પન્ન થયું તેનો ગુણ રૂપ છે,

સ્પર્શ તન્માત્રાવાલો વાયુ રુપ તન્માત્રાવાલો તેજને ઢાંકે છે; તેજ વિકાર પામીને રસ તન્માત્રાને ઉત્પન્ન કરે છે. તે થકી જલ ઉપજે છે, તેનો ગુણ રસ છે, રસ તન્માત્રાને રુપ તન્માત્રા વીંટે છે, જલ વિકાર પામીને ગંધ તન્માત્રાને ઉપજાવે છે તે થકી પૃથ્વી પેદા થાય છે તેનો ગંધ ગુણ છે; તે તે ભૂતમાં તેનો જે સૂક્ષ્મ વિષય છે તેને તન્માત્રા કહે છે. એ તન્માત્રાઓ માત્ર વાળીથી સાધારણપણે કહેવાય છે પણ તેમનું કાંઈ વિશેષ રુપ કહેવામાં આવતું નથી. એવું અવિશેષપણું તેમાં છે, માટે તે જ્ઞાત નથી કે ભયાનક નથી તેમ મૂઢ નથી.

સાત્વિક અહંકારનો સર્ગ સાત્વિક, તે અધિક સત્ત્વવાળો અહંકારથી તેની સાથે એકી વચ્ચે ઉપજે છે. પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને પાંચ કર્મેન્દ્રિયો એ રજોગુણાત્મક અહંકારથી ઉપજે છે અને તેના દશ દેવતા સાત્વિક છે, અગિયારમું ઇન્દ્રિય અને તેનો દેવતા એ સર્વ વૈકારિક કહેવાય છે. શ્રોત્ર, ત્વચા, ચક્ષુ, જિહ્વા અને નાસિકા એ પાંચ ઇન્દ્રિય શબ્દાદિ ગ્રહણ કરવા માટે બુદ્ધિયુક્ત કહેવાય છે, ચરણ, ગુદા, ઉપસ્થ, હસ્ત અને વાક્ એ પાંચ કર્મેન્દ્રિયોનું કર્મ અનુક્રમે ગમન, મલ ત્યાગ, આનંદ, શિલ્પ અને વાક્ય છે. હવે શબ્દ તન્માત્રાવાલું આકાશ સ્પર્શ તન્માત્રાવાલો વાયુમા પ્રવેશ કરે છે. જેથી વાયુમાં શબ્દ અને સ્પર્શ એ બે ગુણ આવે છે, એ શબ્દ અને સ્પર્શ, રુપમા મળીને અગ્નિને શબ્દ, સ્પર્શ અને રુપ એ ત્રણ ગુણથી યુક્ત કરે છે. રસાત્મક જલમાં શબ્દ, સ્પર્શ અને રુપ મળવાથી જલને રસ સહિત ચાર ગુણ યુક્ત બનાવે છે; શબ્દ, સ્પર્શ, રુપ અને રસ એ ગન્ધમા પ્રવેશ કરી તેની સાથે એકત્ર ચૈ આ પૃથ્વીને વીંટે છે, માટે આ સ્થૂલ પૃથ્વી ભૂતોમા પાંચ ગુણવાળી દેખાય છે, અને તેમાંના શબ્દાદિક ગુણ જ્ઞાન્ત, ઘોર અને મૂઢ જણાય છે માટે તે વિશેષ કહેવાય છે, એ ગુણો પરસ્પરમાં પ્રવેશ કરી અન્યોઅન્યને ધારણ કરે છે, તેમજ પૃથ્વી મધ્યે પ્રકાશાત્મક તથા અપ્રકાશાત્મક, ઘન તથા વેદિત આ સર્વને પણ તે ધારણ કરે છે. તેઓ ઇન્દ્રિઓથી ગ્રાહ્ય અને નિયમિત હોવાથી વિશેષ કહેવાય છે, પૂર્ણ ભૂતોના ગુણ તેની પછીનામાં આવતા જાય છે, એ સર્વ વિવિધ વળવાળા અને ભિન્ન ભિન્ન હતા ત્યાં સુધી એકત્ર થયા વિના અને એક વીજામા મળ્યા વિના પ્રજા સરજવાને સમર્થ થયા નહિ, પણ પછીથી એક વીજાનો આશ્રય ધારણ કરી એકઠા મળી એકીભૂત થયા અને સમગ્રપણે એકરુપ થયા પછી અવ્યક્તની કૃપાથી તેમા પુરુષે નિવાસ કર્યો ત્યારે તે મહત્ત્વથી પૃથ્વી સુગ્રીના અંડ ઉત્પન્ન કરી શક્યા, જલના પરપોટાની પેઠે તે અંડ ભૂતસમુદાયથી રુમે કરી ટુદિ પામ્યું, તે અંડ મહાન્ અને જલમા શયન કરનારું હતું, એ પ્રકૃતિથી ઉપજેલા અંડમા ક્ષેત્રજ્ઞ (જે બ્રહ્મ કહેવાય છે તે) વૃદ્ધિ પામ્યો, એજ સૃષ્ટિમાં પ્રથમ

શરીર ધારણ કરનારો થયો, અને એનેજ “ પુરુષ ” નામ અપાઈ છે, એ ભૂત માત્રનો આદિ કર્તા જે પૂર્વે હતો તેનાથી આ સચર અને અચર ત્રણ લોક વ્યાપ્ત છે. તે મહાન્ અંડની પછી મેરુ ઉત્પન્ન થયો, વેદન અને વીજા પર્વતો તે પછી ઉપજ્યા, તે અંડના અંતર ભાગનું જલ તે સમુદ્રો છે, તે અંડમા દેવ, અસુર અને મનુષ્ય સહિત આશું જગત્ દ્વીપાદિ, પર્વતો, સમુદ્રો, ચંદ્ર સૂર્યાદિ જ્યોતિ અને સર્વ લોક સમાયલા છે, જલ, વાયુ, અગ્નિ અને આકાશ આદિ ભૂતો વડે તે વહારથી વીંટાયેલું છે તે એ રીતે કે અંડના કરતા દશ ગણી મ્હોટી પૃથિવી તેની ચારે તરફ વીંટાયેલી છે તેથી દશ ગણા જલથી પૃથ્વી વીંટાઈ છે, તેથી દશ ગણા વાયુથી જલ વીંટાયું છે એમ એક એકની પાછલ દશ દશ ગણા મહાન્ ભૂત વીંટાયા છે. તે ભૂતોની પાછલ અહંકારનું આવરણ અને અહંકારની પાછલ મહત્ત્વનું આવરણ છે તે સર્વ સહિત મહત્ત્વ અવ્યક્તથી વીંટાયું છે, એ સાત પ્રકૃતિના આવરણથી તે અંડ વીંટાયેલું છે અને તે આઠે પ્રકૃતિઓ અન્યોઅન્યને વીંટી રહેલી છે. એ પ્રકૃતિ નિત્ય છે અને તેમાં રહેલો પુરુષ સાક્ષાત્ બ્રહ્મ છે.

જેમ કોઈ જલમાં ડૂબેલો મનુષ્ય વહાર નીકળતી વચ્ચે જલમાં કુંડાળાં ઉત્પન્ન કરે છે. તેમ “ પુરુષ ” બ્રહ્મ અને “ જલ ” વ્યાપક પ્રકૃતિ જાણવી. અવ્યક્ત ક્ષેત્ર અને બ્રહ્મા તેનો ક્ષેત્રજ છે, મેઘ સંયોગથી જેમ વિદ્યુત ઉત્પન્ન થાય છે તેમ તેમ પ્રથમ અબુદ્ધિથી પ્રાકૃત સર્ગ અર્થાત્ પ્રકૃતિ સૃષ્ટિ પ્રકૃત થઈ અને ક્ષેત્રજે તેમાં નિવાસ કર્યો.

જ્યારે આ અખિલ જગત્ પ્રકૃતિમાં લય પામે છે, ત્યારે પંડિતો તેને પ્રાકૃત પ્રલય કહે છે, વ્યક્ત (ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય જગત્ આદિ) માત્રને પોતામાં લીન કર્યો પછી અને વિકાર માત્રને પાછો સ્વેચ્છી લીધા વાદ પ્રકૃતિ અને પુરુષ સમાન વર્મનો આશ્રય કરી રહે છે, તે વચ્ચે તમો ગુણ અને સત્ત્વ ગુણ પણ સમપણે વર્તે છે, ન્યૂનાધિકનો ત્યાગ કરી પરસ્પર મિશ્ર થઈ રહેલા છે. જેમ તલમાં તેલ અને દૂધમાં ઘી તે રીતે તમોગુણ અને સત્ત્વગુણમાં રજોગુણ મળી રહેલો છે. બ્રહ્માની ઉત્પત્તિથી માંડીને ગ્રાંમુધી તેનું વે પરાધ આયુષ્ય રહે છે ત્યાંસુધી પરમેશ્વરનો દિવસ છે અને બ્રહ્માના લય થયા પછી તેટલીજ રાત્રી જાણવી, જગતનો આદિ પુરુષ, જેનો આદિ કાલ છેજ નહિ, સર્વ વિશ્વનો હેતુ, જેને વિષે મન કે બુદ્ધિ પહોંચી શકતાં નથી તથા જેની ક્રિયાઓ સ્વતંત્ર છે એવો કોઈ જગતનો પતિ પરમેશ્વર પોતાના અગમ્ય યોગથી પ્રકૃતિ અને પુરુષમાં પ્રવેશ કરી તત્કાલ તેને ક્ષોભ પમાડે છે, જેમ તરુણ સ્ત્રીઓમાં મદ અથવા વસંતનો વાયુ પ્રવેશ કરી તેઓને ક્ષોભ પમાડે

છે, તેમ તે યોગરૂપ મૂર્તિવાળો પરમેશ્વર પ્રકૃતિપુરુષને ક્ષોભ પમાડે છે, પ્રધાન ક્ષોભ પામ્યું ઇટલે તેજ દેવ “ બ્રહ્મા ” સંજ્ઞા ધારણ કરી અંડકોશમાં ઉત્પન્ન થાય છે તેજ પ્રથમ ક્ષોભક છે.

તેજ પ્રકૃતિનો પતિ થઈ ક્ષોભ પામે છે અને સંકોચ વિકાસ વડે કરીને પ્રધાનપણામાં પળ તેજ રહ્યો છે. તેજ જગત્નો હેતુ નિર્ગુણ છે તથાપિ આ રીતે ઉત્પન્ન થઈ રજોગુણને ભોગવતો બ્રહ્મા-પણાનો આશ્રય લઈ સૃષ્ટિ કરવામાં પ્રવર્તે છે. બ્રહ્મા થઈ પ્રજા ઉત્પન્ન કરી રહ્યા વાદ સત્ત્વગુણના આધિક્યવાળો તે વિષ્ણુ બની ધર્મ વડે તેનું પરિપાલન કરે છે, પછી તમોગુણના આધિક્યવાળો તે રુદ્ર (શંકર) થઈ ત્રિલોક્ષીનો સંહાર કરી ત્રિગુણાત્મક પોતે નિર્ગુણ થઈને સ્થાયન કરે છે. જેમ સ્વેતરનો માલિક પ્રથમ વાવનારો થઈ, પછી વાવેલા પદાર્થનો પાલક થાય છે અને અન્નાદિ પરિપાક પામ્યા પછી તેનો કાપનારો પણ પોતેજ થાય છે, તેમ તે નિર્ગુણ પુરુષ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને રુદ્ર એવી સંજ્ઞા ધારણ કરી બ્રહ્મા રૂપે લોકને સરજે છે, વિષ્ણુરૂપે ઉદાસીન રહી પાલે છે અને રુદ્ર રૂપે સંહારે છે, સ્વયંભૂ પરમાત્માની એ ત્રણે અવસ્થાઓ છે, પરમાત્માનો રજોગુણ તે બ્રહ્મા, સત્ત્વગુણ તે વિષ્ણુ અને તમોગુણ તે રુદ્ર. એજ ત્રણ દેવ છે અને એજ ત્રણ ગુણ છે. તેઓ અન્યો-અન્ય જોડાં થઈ વર્તે છે તથા અન્યોઅન્ય આશ્રય કરી રહ્યા છે. ક્ષણવાર તેનો વિયોગ નથી.

આ રીતે જગત્ની પૂર્વે જે દેવનો દેવ હતો તેજ રજોગુણને ધારણ કરી ચતુર્મુખ બ્રહ્મા થઈ જગત્ની ઉત્પત્તિ કરવાના કાર્યમાં યોજાયેલ છે, વિચારી જોતાં અનાદિ, હિરણ્યગર્ભ, એ આદિ દેવ પૃથ્વીરૂપ કમલનાલમાં રહેલા પ્રથમ બ્રહ્મા ઉત્પન્ન થયા.

બ્રહ્માની ગણતરી પ્રમાણે તે મહાત્મા બ્રહ્માનું એકસો વર્ષનું પરમ આયુષ્ય છે. પંદર નિમેષની એક કાષ્ઠા, ત્રીશ કાષ્ઠાની એક કલા, ત્રીશ કલાનું એક મુહૂર્ત ત્રીશ મુહૂર્તનો એક માનવી રાત્રી દિવસ, ત્રીશ રાત્રિ દિવસના બે પક્ષવાડીયાં અથવા એક માસ, છ માસનું એક અયન, તે અયન બે છે. દક્ષિણાયન અને ઉત્તરાયન, બે અયનનું એક વર્ષ, એક માનવી વર્ષ ઇટલે એક દિવ્ય (દેવનું) રાત્રિ દિન તેમાં દક્ષિણાયન રાત્રિ અને ઉત્તરાયન દિવસ જાગવો, એવાં ચારહજાર દેવનાં વર્ષ વડે કૃત યુગાદિ ચાર યુગની એક ચોકડી થાય છે; દિવ્ય ચારહજાર વર્ષનો એક કૃતયુગ, ચારસો વર્ષની તેની સંધ્યા અને તેટલોજ સંધ્યાશ, ત્રણ હજાર વર્ષનો ત્રેતાયુગ, ત્રણસો વર્ષની તેની સંધ્યા અને તેટલોજ સંધ્યાશ, બે હજાર વર્ષનો દ્વાપરયુગ, વસો વર્ષની તેની સંધ્યા અને તેટલોજ સંધ્યાશ જાગવો; દેવના હજાર વર્ષ જેટલો કલ્પયુગ છે, તેનાં સંધ્યા અને

સંધ્યાંશ્ન સો સો વર્ષનાં છે. એ દેવના વાર હજાર વર્ષોની વિદ્વાનોએ “યુગ” સંજ્ઞા પાડી છે અને હજાર ગણા કરીએ ત્યારે બ્રહ્માનો દિવસ થાય, બ્રહ્માના એક દિવસમાં ચૌદ મનુ થાય છે તેનાં નામ—સ્વાયંભુવ, સ્વારોચિષ, ઔત્તમ, તામસ, રૈવત અને ચાક્ષુષ એ છ મનુઓ થઈ ગયા અને હાલમાં સાતમો વૈવસ્વત મન્વંતર છે, હવે પછી પાંચ સાર્વાર્ણિક, છઠ્ઠો રૌચ્ય અને સાતમો ભૌત્ય. એ મન્વંતર થવાના છે એટલે કુલ ચૌદ મનુઓ થયા, હજાર ચોકડીમાંથી ચૌદમા ભાગ જેટલી ચોકડી પ્રત્યેક મનુ ભોગવે છે. જ્યારે મનુ પ્રકટ થાય છે, ત્યારે તેની સાથે દેવ, સપ્તર્ષિ, ઇન્દ્ર અને રાજાઓ વિગેરે ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેના લયની સાથે સર્વનો લય થાય છે.

એક મનુ ઇકોતેર ચોકડી અને તે ઉપરાંત કેટલાંએક વધારે વર્ષ (૭૧૩) ચોકડી ભોગવે છે તેને મન્વંતર કહે છે. તેની સંખ્યા માનુષ વર્ષની ગણતરીએ ત્રીશ કરોડ સડસઠ લાખ વીશ હજાર તથા ઇકોતેર ઉપર કહેલાં વર્ષો ૧૮૫૧૪૨૮૪ મળીને ૩૦૮૫૭૧૪૨૮૪ વર્ષ એક મનુ ભોગવે છે, દિવ્ય વર્ષની ગણતરીએ આઠ લાખ વાવન હજાર તથા ૫૧૪૨૬ મળીને ૮૫૭૧૪૨૬ વર્ષનો એક મન્વંતર કહેવાય છે, એ કાળને ચૌદ ગણો કરવાથી બ્રહ્માનો એક દિવસ થાય છે, તેની અંતે બ્રહ્માની રાત્રી પડવાથી પ્રલય થાય છે, તેને વિદ્વાનો “નૈમિત્તિક” કહે છે, તે સમયે ભૂલોક, ધ્રુવલોક અને સ્વલોક એ ત્રણ નાશ પામે છે અને મહાલોક તેમજ તે ઉપરના લોકો રહે છે, ત્રણે લોક એક સમુદ્રરૂપ થઈ જવાથી બ્રહ્મા રાત્રે સૂઈ રહે છે, જેટલો બ્રહ્માનો દિવસ તેટલીજ તેની રાત્રી જાણવી, એ રાત્રીની અંતે પાછી સૃષ્ટિ ચાલુ થાય છે. બ્રહ્માના આયુષ્યનું અર્ધ પચાસ વર્ષને પરાર્ધ કહે છે તે પરાર્ધની અંતે પાદ્મ નામે મહાકલ્પ થયો હતો, હાલ બ્રહ્માનું દ્વિતીય પરાર્ધ ચાલે છે તેમાં પ્રથમ આ વારાહકલ્પ વર્તે છે.

તૃતીય તરંગ.

દોહા.

વિધિએ વિધિયુત જે કરી, પ્રજોત્પત્તિ ધરી પ્યાર;
અમર! કહું એ આપને, શોધી શાસ્ત્રનો સાર.

પાંચ કલ્પના અંતમાં પ્રલયકાળે રાત્રે સૂતેલા સમર્થ બ્રહ્મા જાગૃત થયા અને સત્વગુણના આધિક્ય સહિત ચોતરફ જોવા લાગ્યા તો વધા જગતને શૂન્ય જોયું; જેથી તેઓએ જગત્ની ઉત્પત્તિના કારણરૂપ, વિકાર રહિત, બ્રહ્મસ્વરૂપ નારાયણ (નારાં જલને કહે છે કારણ કે જલ એ નરની સંતતિ છે અને તેમા શયન કરે છે માટે નારાયણ કહેવાય છે) ની સ્તુતિ કરી. વાદ બ્રહ્માએ અનુમાનથી પૃથ્વીને જલમાં ડૂબેલી જાણી તેને વહાર કાઢવા વિચાર કર્યો. પૂર્વે જેમ કલ્પના આદિકાલમાં મૃત્યું કૂર્મ આદિ શરીર ધારણ કર્યા હતાં તેમ આ વચ્ચે પણ વેદ અને યજ્ઞમય વારાહરૂપ ધારણ કરી જલમાં પ્રવેશ કર્યો. સર્વના ઉત્પત્તિ સ્થાન અને સર્વ ગતિવાળા તેમજ જનલોકમાં રહેલા સિદ્ધ પુરુષોએ ચિન્તન કરાતા જગત્પતિએ પૃથ્વીને પાતાલમાંથી વાહર કાઢી પાણી ઉપર મુકી, તે પૃથ્વી જલના સમૂહ માથે મ્હોટી હોડીની માફક તરવા લાગી, પૃથ્વીને સમાન કરી તે ઉપર બ્રહ્માએ પર્વત ઉત્પન્ન કર્યા, સર્વત્ર અગ્નિએ કરી પ્રથમની સૃષ્ટિ દગ્ધ થઈ ગઈ તે વચ્ચે પર્વતો સર્વત્ર વેરાઈ ગયા હતા. ત્રણ લોક એકાંશરૂપ થયા ત્યારે એ પર્વતો જલમાં ડૂબ્યા હતા, તેમનું જલ વાયુએ દૂર કર્યું જેથી પ્રથમની પેઠે જે જે જગતે હતા ત્યાં તેઓ સ્થિર થયા, પછી પૃથ્વીના સાત દ્વીપથી સુશોભિત ભાગ કરી તેને આદિ લઈ લોકોની પૂર્વવર્તી જ્ઞાનવાન બ્રહ્માએ કલ્પના કરી. જેવી સૃષ્ટિ પૂર્વે કલ્પના આદિ કાલમાં હતી તેવી સૃષ્ટિનું ચિન્તન કરતાં બ્રહ્માની પાસે એની મેલે તમોમય જડ સૃષ્ટિ પ્રકટ થઈ તેમજ તમ, મોહ, મહામોહ, તામિસ્ર અને અંધ એ પાંચ પ્રકારની અવિદ્યા પ્રકટ થઈ; અંતરથી અને વહારથી અજ્ઞાનવડે વીંટાયેલી એ સૃષ્ટિને નગાત્મક અર્થાત્ પર્વતરૂપ સૃષ્ટિ જાણવી. કેમકે વિકૃતસર્ગમાં પ્રથમ પર્વતની સૃષ્ટિ કરી. એ પર્વત સૃષ્ટિ વિકૃત-

સર્ગમાં મુખ્ય સમજવી. આ સૃષ્ટિથી બ્રહ્માને સંતોષ થયો નહિ ત્યારે વીજી સૃષ્ટિનું ધ્યાન કરવાથી તિર્યક્ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ, એ સૃષ્ટિમાં ઉત્પન્ન થયેલાનું ગમન ક્રમ રહિત હોવાથી તિર્યક્ સૃષ્ટિ કહેવાઈ. એ સૃષ્ટિમાં જ્ઞાનરહિત, તમોગુણપ્રધાન, ઉન્માર્ગગામી, અજ્ઞાનમાં જ્ઞાન માનનારા અહંકાર-યુક્ત, માનરહિત, સુખદુઃખાદિ જાણવાવાળા પરંતુ પરસ્પર સંબંધ જ્ઞાન વિનાના યશુ આદિક ઉત્પન્ન થયાં, તેથી પણ વિધાતા સંતોષ ન પામ્યાં અને ધ્યાનથી ત્રીજી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ, તે ઉર્ધ્વ-સ્ત્રોત કહેવાય છે. આ સૃષ્ટિ સાત્ત્વિક થઈ તેમાં સુખ અને પ્રીતિવાળા અંતર અને વાહેરથી આવરણ વિનાના ઉધ્વે પ્રવાહી દેવ ઉપજ્યા. આને દેવ સૃષ્ટિ પણ કહેછે, આથી બ્રહ્મા પ્રસન્ન થયા. ત્યારપછી જ્ઞાનમાર્ગનું સાધન કરી શકે એવી ઉત્તમ સૃષ્ટિનું ધ્યાન કર્યું. ધારણા પ્રમાણે તુરતજ અર્વાકૂસ્ત્રોત પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયો, એ સૃષ્ટિ અધોમાર્ગથી પ્રકટ થઈ માટે અર્વાકૂસ્ત્રોત કહેવાય છે, એ સૃષ્ટિના જીવોમાં જ્ઞાન વાહુલ્ય તથા રજોગુણ અને તમોગુણ અધિક હોવાથી તેઓ વિશેષ દુઃખ-વાળા, વારંવાર કર્મ કરનારા, અંતરથી તેમજ વાહેરથી પ્રકાશવાળા તથા જ્ઞાનનું સાધન કરી શકે એવા મનુષ્યો થયા. બ્રહ્માની પાંચમી અનુગ્રહ સૃષ્ટિ થઈ તે વિપર્યય, સિદ્ધિ, શાન્તિ અને તુષ્ટિ એ ચાર પ્રકારની વ્યવસ્થાવાળી છે. તે સૃષ્ટિમાં ઉત્પન્ન થયેલા ભૂત અને વર્તમાન અર્થને જાણનારા છે. ભૂતના અધિક અંશવાળી ભૂતોની છઠી મૃદ્ધિ કહેવાય છે, એ સર્વ વલ્લિદાનાદિનું ગ્રહણ કરનારા, વિભાગ કરવામાં આસક્ત, જ્ઞાનવાન્ અને આત્મશીર હોય છે.

પ્રથમ મહત્ત્વનો સર્ગ થયો તે બ્રહ્માનો, વીજો સર્ગ તન્માત્રાઓનો, તે ભૂતસર્ગ કહેવાય છે, ત્રીજો વૈકારિક સર્ગે ઇન્દ્રિયોનો તે બુદ્ધિરહિત પ્રકૃતિસર્ગ કહેવાય છે, ચોથો મુખ્ય સર્ગ તેમાં મુખ્ય પર્વતોને માનેલા છે, તિર્યક્ યોનિથી ઉપજેલો તિર્યક્સ્ત્રોત પાંચમો સર્ગ છે, છઠો ઉર્ધ્વ-સ્ત્રોતસર્ગ તે દેવસૃષ્ટિનો છે, સાતમો અર્વાકૂસ્ત્રોતસર્ગ મનુષ્યસૃષ્ટિનો જાણવો, આઠમો અનુગ્રહ-સર્ગ તે સાત્ત્વિક તથા તામસ છે. પાછળના પાંચ સર્ગ વૈકૃત અને પ્રથમના ત્રણ સર્ગ પ્રાકૃત કહેવાય છે, અને નવમો કૌમાર સર્ગ છે. એ નવે સર્ગ (પ્રાકૃત તથા વૈકૃત) જગતના મૂળ હેતુઓ છે.

દેવથી આરંભી સ્થાવર પર્યન્ત ચાર પ્રકારની પ્રજાઓ પોતાનાં શુભ અશુભ પૂર્વ કર્મની વાસનાઓથી વાસિત થઈને તેમજ હું “ પુણ્યવાન, હું પાપી ” એ રીતની રૂઝોતિથી નિર્મુક્ત ન થતાં પ્રલયકાળમાં લય પામી હતી. જ્યારે બ્રહ્માને ફરી સૃષ્ટિ કરવાની ઇચ્છા થઈ ત્યારે એ પ્રજાઓ તેના મન થકી ઉત્પન્ન થઈ. દેવ, અસુર, પિતૃઓ, અને મનુષ્યો એ ચારની ઉત્પત્તિનેઅર્થે બ્રહ્માએ પોતાના આત્માનો જલ્મા યોગ કર્યો.

બ્રહ્માના તમો ભાગનું આધિક્ય થતાજવન માગથી પ્રથમ અસુર ઉત્પન્ન થયા તે તમો-
ભાગવાળા દેહનો ત્યાગ કર્યો, ત્યાગ કરેલો તે દેહ તત્કાલ રાત્રી રૂપે થઈ ગયો, પછી વીજો દેહ
ધારણ કર્યો એટલે સત્વગુણના આધિક્યવાળા દેવો તેના મુખથકી નિકળ્યા. પ્રજાપતિ દેવે તે
દેહનો પણ ત્યાગ કર્યો એટલે સત્વગુણની અધિકતાવાળો દિવસ પ્રકટ થયો, પછી કેવલ સત્વગુણ-
નોજ દેહ ધારણ કર્યો અને તેમાંથી પિતૃઓ ઉત્પન્ન કરી તે દેહનો ત્યાગ કર્યો તેમાંથી દિવસ
અને રાત્રિના મધ્યમાં રહેલી મંધ્યા ઉત્પન્ન થઈ, પછી તે પ્રભુએ રજોગુણરૂપ વીજો દેહ ધારણ
કર્યો તેમાંથી મનુષ્ય થયા, મનુષ્યને સરજી ઈશ્વરે તે દેહનો ત્યાગ કર્યો તેમાંથી રાત્રિના અંતમાં
અને દિવસના પ્રારંભમાં જે પ્રકાશ દેખાય છે તે ઉત્પન્ન થયો. એ રાત્રી, દિવસ, સંધ્યા અને પ્રભાત
દેવના દેવ બુદ્ધિમાન બ્રહ્માના શરીર છે. પ્રભાત, સાયંકાલ તથા દિવસ એ ત્રણ સત્ત્વમાત્રાત્મક છે
અને રાત્રી તમોરૂપ છે એટલા માટે એને ત્રિયામા કહે છે. એજ કારણથી દિવસે દેવો, રાત્રીએ અસુરો,
પ્રભાતે મનુષ્યો અને સાયંકાલે પિતૃઓ વલ્લવાન હોય છે અર્થાત્ તેઓ પોતપોતાના સમય ઉપર
જાતુઓથી પરાભવ પામતા નથી, ઉલટા સમય ઉપર ઉલટી સ્થિતિ (જાતુઓથી પરાભવ) પામે છે.

પ્રજાપતિ દેવે રાત્રે ક્ષુધા અને તૃષાયુક્ત થઈ રજોગુણ તથા તમોગુણમય અન્ય શરીર
ધારણ કર્યું અને અંધકારમાં ક્ષુધાથી ક્રુશ, કદરૂપા તેમજ દાઢીવાળા જીવોને સરજ્યા તેમાંથી
“ અમે રક્ષણ કરીએ છીએ ” એમ જે બોલ્યા તે “ રાક્ષસ ” કહેવાયા અને “ ભક્ષણ કરીએ
છીએ ” એમ જે બોલ્યા તે “ યક્ષ ” કહેવાયા, તેમને જોઈ બ્રહ્મા અપ્રમન થયા જેથી તેઓના
મસ્તક ઉપરથી વાલ ધરી પડ્યા તે ફરી વૃદ્ધિ પામી શક્યા નહિ. સરી પડ્યા માટે “ સર્પ ”
અને ફરી આરોહણ ન કરી શક્યા માટે “ અહિ ” કહેવાયા.

સર્પોને જોઈ ઈશ્વરને ક્રોધ થયો જેથી તે સર્પો ક્રોધમય, કપિલ વર્ણવાળા અને ભયંકર
થયા. વાણીતું ધ્યાન કરતા બ્રહ્મા થકી વારોટ અને ગંધર્વ ઉત્પન્ન થયા. વાણી સાંભળતાં ઉત્પન્ન
થયા માટે તેઓ “ ગંધર્વ ” કહેવાય છે.

બ્રહ્માએ એ આઠ દેવ યોનિઓ ઉત્પન્ન કર્યા પછી પોતાના દેહથી વીજાં પશુ તેમજ પક્ષી
સરજ્યા, મુલથી ચોરડો, છાતીથી ચક્રા, ઉદરથી ગાયો અને બે પાસાં તથા બે પગ થકી ઘોડા,
હાથી, ગધેડા, સસલા, હરિંગ, ઝંટ, ચર્ચર અને વોજી નાના પ્રકારની જાતિઓ ઉત્પન્ન કરી.
રોમ થકી ફલ અને મૂલવાળી ઔષધિઓ ઉત્પન્ન થઈ, પશુ અને ઔષધિઓ પેદા કરી બ્રહ્માએ

કલ્પના આદિ કાલમાં યજ્ઞ કર્યો. ગાય, ગોકડો, ઘોડો, ગધેડો, શ્યાદિ ગ્રામ્ય પશુઓ અને સાવજ, દીપડા, હાથી, વાનર વિગેરે અરણ્ય પશુ કહેવાય છે.

બ્રહ્માણ પોતાના પ્રથમ (પૂર્વ) મુખથી ગાયત્રી છંદ, ઋગ્વેદ, ત્રિવૃત્તસામ રથંતર અને અગ્નિષ્ટોમ યજ્ઞ; દક્ષિણ મુખથી ત્રિષ્ટુપ છંદ, યજુર્વેદ, પંચદશસ્તોમ, બૃહત્સામ અને ઉક્થ; પશ્ચિમ મુખથી જગતી છંદ, સામવેદ, સપ્તદશસ્તોમ અને અતિરાત્ર તેમજ ઉત્તર મુખથી એકોશ ધ્યર્વાણ, આપતોર્યામાણયજ્ઞ, અનુષ્ટુપ છંદ અને વૈરાજ ઉત્પન્ન કર્યા.

મગવાન્ બ્રહ્મદેવે કલ્પના આદિ કાલમાં વિશ્વત, વજ્ર, મેઘ, રોહિત નામે મૃગ વિશેષ, ઇન્દ્ર ધનુષ્ય અને પત્નીઓ વિગેરે સરજ્યાં તેમજ ઉત્તમ અધમ અનેક ભૂત તેના અંગ થકી ઉત્પન્ન થયા. પ્રથમ દેવ, અસુર, પિતૃઓ અને મનુષ્યો એ ચાર પ્રજાઓ ઉત્પન્ન કરી, પછી સ્થાવર જંગમ ભૂત તેમજ યક્ષ, પિશાચ, ગંધર્વ, અપ્સરાઓના સમૂહ, નર, કિન્નર, રાક્ષસ, પશુ, સર્પ, વિકારી અને નિર્વિકારી જે કાંઈ સ્થિરચર છે તે સર્વ ઉત્પન્ન કર્યા ઉત્પન્ન થઈ પ્રાણીઓમાં સૃષ્ટિની પહેલાં જે જેના કર્મો હતાં તે તે ફરી તેને પ્રાપ્ત થયાં. હિંસા કે અહિંસા, દયા કે ક્રૂરતા, ધર્મ કે અધર્મ, સત્ય કે અસત્ય તે તે કર્મની વાસનાવાળા જીવો તે તે કર્મને પ્રાપ્ત થાય છે અને તેઓને તે અનુકૂળ આવે છે, ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં તથા ઉત્પન્ન થઈ શરીરોમાં વિવિધતા અને અસ્પર્શનો યોગ સમર્થ બ્રહ્મદેવે પોતેજ કરેલો છે. દેવાદિકનાં અને ભૂતાદિકનાં નામ તેમજ રૂપ તથા તેના કૃત્યોનો વિસ્તાર બ્રહ્માણ સૃષ્ટિ કાલમાં પ્રથમ વેદના શબ્દો વડેજ કર્યો હતો, ઋષિઓના, દેવસૃષ્ટિનાં તથા બ્રહ્મ રાત્રીની અને જે કાંઈ પ્રકટ થયું હતું તે સર્વનાં નામાદિક પળ તેજ રોતે આપ્યા હતાં, જેમ ઋતુમાં તેનાં ચિહ્નો વિવિધ પ્રકારના હોય છે; તે ઋતુ જ્યાં પાછી આવે છે ત્યારે તેનાં તેજ ચિહ્નો પ્રકટ થાય છે એજ પ્રમાણે યુગાદિમાં પણ સર્વ વસ્તુનું સમજવું.

સત્ય સંકલ્પવાળા બ્રહ્માણ પ્રથમ સૃષ્ટિ કરતી રચને એક હજાર સ્ત્રીપુરુષનાં જોડાં મુખ-થકી ઉત્પન્ન કર્યાં તે સર્વ સત્વગુણવાળા તેમજ સ્વયં તેજસ્વી જણાયા, પછી છાતીમાંથી વીજાં હજાર સ્ત્રી પુરુષ ઉત્પન્ન કર્યાં તે સર્વ રજોગુણ પ્રધાન, પ્રતાપી તથા અમર્ષવાળા થયા, ત્યારનાં જંઘામાંથી વીજા હજાર યુગ્મ ઉત્પન્ન કર્યાં તે સર્વ તમોગુણ તથા તમોગુણવાળા અને અધિલાપ-યુક્ત થયા, પછી એક હજાર સ્ત્રી પુરુષ પગમાંથી ઉત્પન્ન કર્યાં તે સર્વ તમોગુણ પ્રધાન, સૌભાગ્યહીન અને ક્ષુદ્ર મનના થયા. એ રીતે મિથુન રૂપે ઉત્પન્ન થઈ પ્રાણીઓ હર્ષ પામી કામાતુર

થઈ અન્યોઅન્ય સંયોગ કરવા લાગ્યા, ત્યારથી આ કલ્પમાં મિથુનસૃષ્ટિ પ્રવર્તે થઈ, તે વચ્ચે સ્ત્રીઓને મહિને મહિને રજસ્વલાપણું પ્રાપ્ત થતું નહોતું તેથી સંભોગ સેવન કરવાથી પણ સ્ત્રીઓને પ્રસવ થતો નહોતો, પરંતુ આયુષ્યના અંત ભાગમાં તે એકજ વાર સ્ત્રી પુરુષનું યુગ્મ પ્રસવતી હતી, પ્રત્યેક પ્રજાવર્ગને મન વડે એકવાર ધ્યાન કરવાથી શબ્દાદિક પાંચે પ્રકારના વિષયો પ્રાપ્ત થતા હતા, પ્રજાપતિથી ઉપજેલી આ માનુષી સૃષ્ટિ જાણવી. જેની વંશપરંપરાથી આ આજુ વિશ્વ વ્યાપી રહ્યું છે. તે યુગમાં ઉત્પન્ન થયેલી પ્રજાઓ નદી, સરોવર, સમુદ્ર અને પર્વતોનું સેવન કરતી હતી, તેમને શીત તથા ઉષ્ણતા અલ્પ હોવાથી તે યગેચ્છ ફરતી હતી, તેને વિષયોમાં સ્વાભાવિક વૃત્તિ હતી, તેમનામા મલિનતા, દ્વેષ કે અદેશાઈ નહોતા. તે કોઈ જગોઈ ઘર કરી નહિ રહેતાં પર્વતોમાં કે સમુદ્ર કિનારે પડી રહેતી, મનમાં નિરંતર આનંદયુક્ત હોઈ મનોરથ રહિત ફરતી હતી. પિશ્ચાચ, સર્પ, રાક્ષસો, અદેશાં મનુષ્યો, પશુઓ, મગર, માછલાં, પેટે ચાલનારાં પ્રાણી આચ્છાદન રહિત અથવા અંડજ પ્રાણીઓ તે સમયે અર્ધર્મથી ઉપજેલી પ્રજાઓ હતી. એ અરસામા મૂઠ, ફળ કે પુષ્પ નહોતાં. ઋતુ કે ઋતુના ચિહ્નો નહોતાં, અતિ ગરમી કે અતિ શરદી નહોતી, સદાએ સુખમય સમય હતો. કાલક્રમે કરી તે પ્રજાને વિચિત્ર સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થઈ, દિવસના પૂર્વ ભાગમા તથા મધ્યાહ્ને અવૃત્તિ જણાવાથી વૃક્ષ થવાની ઇચ્છા કરતાં તે અનાયાસે વૃક્ષ થતી હતી. તેને જલના સૂક્ષ્માંશની “રસોલ્હસા” અને વીજી કેટલીએક મનકામના પૂર્ણ કરનારી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ, તે પ્રજાઓ શરીરે ઔપશાદિ સંસ્કાર કર્યા સિવાય પણ સ્થિર યૌવનવાળો હતો તેમને સંકલ્પ વિના પણ યુગ્મપ્રજા ઉત્પન્ન થતી હતી. તેનો જન્મ સાથેજ થતો, રૂપ સરખું અને મૃત્યુ પણ સાથે જ થતું હતું. તેને પરસ્પરે કાંઈ અભિલાષ કે દ્વેષ નહોતો સર્વ સમાનરૂપ અને સમાન આયુષ્યવાળાં હતાં, કોઈ અધમ કે ઉત્તમ નહોતું. તેનું આયુષ્ય મનુષ્યના ચાર હજાર વર્ષ જેટલું હતું. કાલ વીતતો ગયો તેમ તેમ તે પ્રજાઓ નાશ પામતી ગઈ તેની સાથે સર્વ સિદ્ધિઓ પણ ક્રમે કરી નષ્ટ થઈ ગઈ. આકાશમાંથી રસ પડવા માંડ્યા અને પૃથ્વી કલ્પવૃક્ષ ઉત્પન્ન થયાં તે ઘરને આકારે બની રહ્યા. તેનાથી પ્રજાઓને સર્વ પ્રકારના ઉપભોગ પ્રાપ્ત થવા લાગ્યા, ત્રેતાયુગના આરંભમાં તેણે તેથી નિર્વાઈ કરવા માંડ્યો, પછી ક્રમે કરી તે પ્રજામા અકસ્માત્ રાગ ઉત્પન્ન થયો, સ્ત્રીઓને મહિને મહિને ઋતુ પ્રાપ્ત થવા લાગી અને વારંવાર ગર્ભની ઉત્પત્તિ થવા માંડી; રાગની ઉત્પત્તિથી તેમના મુઠાકારે રહેલાં કલ્પવૃક્ષો નાશ પામ્યાં અને તેની જગોઈ ચાર શાखाઓ વાળા વૃક્ષો ઉત્પન્ન થયાં તેમાંથી વસુ નીકળવા માંડ્યા અને તેના

ફલોમા અલંકાર પ્રગટ થવા લાગ્યા, તે વૃક્ષોમાં સુગંધવાહું, સારા વર્ણનું, સુરસ તથા મહોર્વેલ આપનારું મક્ષિકાઓ વિના પુડાઓમાં મધ નીપજતું હતું, તેથી પ્રજા પોતાનો નિર્વાહ ચલાવતી, કાઢાંતરે તે પ્રજાઓ લોભયુક્ત થઈ અને તેમના ચિત્તમાં મમત્ત્વનો પ્રવેશ થયો, એટલે તે વૃક્ષો ઉપર પોતાનું સ્વામીત્વ માની લીધું. એ દુરાચારથી તેમનાં તે વૃક્ષો પણ વિનષ્ટ થયાં પછી શીત, ઉષ્ણ, ક્ષુધા, તૃષ્ણા इत्यादि उत्पन्न થયાં, તેના નિવારણને અર્થે તેણે પ્રથમ નગર બાંધવા માંડ્યા અને રણેના પ્રદેશમાં, દુર્ગમ્ય પર્વતોમાં તેમજ નદીઓમાં વૃક્ષોના, પર્વતોમાં અને જલના દુર્ગ વાળી સર્વ રહેવા લાગ્યા. માપ કરવા અર્થે પ્રથમ તેના પ્રમાણ નિર્માણ કર્યો, સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ અંશને પરમાણુ કહે છે, તે પરમાણુ ત્રસ-રેણુ, પૃથ્વીનું રજ, વાઢનો અગ્ર ભાગ, લિષ્ઠા, જૂ અને જવાનો મધ્યભાગ એ સર્વે ઉત્તરોત્તર ક્રમે કરી આઠ ગણા જાણવા. આઠ જવનો એક આંગઢ, છ આંગઢનું પદ, વે પદની વેંત, વે વેંતનો હાથ, ચાર હાથનું ધનુષ્ય તેને દંડ તથા નાઢિકાયુગ પણ કહે છે, વે હજાર ધનુષ્યનો એક કોસ, વે કોસની એક ગવ્યૂતિ અને ચાર કોસનું યોજન જાણવું. ચાર પ્રકારના દુર્ગમાંથી ત્રણ તો સ્વાભાવિક ઉપજેલા હતા પણ ચોથો કૃત્રિમ દુર્ગ તેઓએ યત્નથી કર્યો. પુર સ્વેટક, દ્રોણીમુખ, શાલાનગર, સ્વેટ, દ્રુમી, ગ્રામ, ઘોષ વિન્યાસ તથા તે જુદા જુદા રહેવાના ઘર તે સર્વ તૈયાર કર્યો. જે ચો તરફ કિણાવાહું હોય કિણાને ફરતી સ્વાઈ સ્વોદેલી હોય તથા તેની વહાર ખીંત બાંધેલી હોય, એક એક કોસ ઉપર બુરજ કરેલા હોય એવા આઠ ભાગવાહું, પૂર્વ કે ઉત્તર તરફથી નમતું અને શુદ્ધ વાસ વહે કરી વહાર જવાના પ્રદેશ યુક્ત હોય તેને પુર કહે છે. પુરથી અરધું તે “ સ્વેટક, ” પુરનો ચતુર્થાંશ તે સ્વેટ અને તેથી આઠમે ભાગે નાનું તે “ દ્રોણીમુખ, ” સ્વાઈ તથા કિણા વિનાના નગરને પણ “ સ્વેટ ” કહે છે. જ્યાં મંત્રી તથા સામંતો રહેતા હોય તે “ શાલાનગર ” કહેવાય છે, જ્યાં સમૃદ્ધિ યુક્ત સ્વેદૂત લોકો રહેતા હોય, ઘણા શૂદ્ર જનની વસ્તી હોય તથા જ્યાં સ્વેડવા લાયક જમીન હોય તેને “ ગ્રામ ” કહે છે, કોઈ કારણને લીધે નગરાદિમાંથી નીકળી કોઈ ઠેકાણે મનુષ્યો વસ્યાં હોય તે “ વસતિ ” કહેવાય છે. જ્યાં સ્વેતર વાડી ન હોય, ઘણા દુષ્ટ લોકો રહેતા હોય, જે સ્ત્રુની ભૂમિના સીમાડાપર હોય, જ્યાં સૈન્ય અને રાજાનાં પ્રિય મનુષ્યો નિવાસ કરતાં હોય તેને “ દ્રુમી ” કહે છે. વાસણ કુસણ ગાડામાં નાંચી ગાયોનાં ટોઢાં ઢઈ ઇચ્છા મુજબ નિવાસ કરી રહેનારા ભરવાડના વાસને “ ઘોષ ” કહે છે; ત્યાં દુકાનો હોતી નથી.

આ રીતે શીતોષ્ણાદિનું નિવારણ કર્યા પછી ક્ષુધા અને તૃષ્ણાથી વ્યાકુલ થતી પ્રજા પીડાવા લાગી તે વચ્ચે તેને ત્રેતાયુગમાં સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ. તેમ સ્વાભાવિક ઔષધિઓ ઉત્પન્ન થઈ

તથા પુષ્કલ દૃષ્ટિ પળ થઈ, તે દૃષ્ટિનું જલ નીચાળમાં ભરાયું તેમાં વીજું વૃષ્ટિનું જલ ભરાવાથી પ્રવાહ ચાલ્યો અને જમીન खोदाइ નદીઓ થઈ, જે જલના વિદુઓ પૃથ્વીના પૃષ્ઠ ઉપર પડ્યા તેનો પૃથ્વીની સાથે સંગોગ થવાથી ઔષધિઓ ઉત્પન્ન થઈ તે ઘેડવા તથા વાગ્યા વગર થયેલી ગ્રામ્ય તથા અરણ્ય મઢીને ચૌદ પ્રકારનો હતો. તેમ પ્રત્યેક ઋતુમાં પુષ્પ તથા ફલ આપે એવાં વૃક્ષો અને ખોંધાં પણ ઉપજ્યા. ઔષધિ સમૂહની આ ઉત્પત્તિ પ્રથમ ત્રેતાયુગમાં થઈ અને પ્રજાએ તેથી નિર્વાહ ચલાવવા માંડ્યો, વઢી પાછો પ્રજામાં અકસ્માત્ રાગ અને લોપ ઉત્પન્ન થવાથી નદી, રેતર પર્વત, વૃક્ષ, ગુલ્મ, ઔષધિઓ વિગેરે ઉપર પોતપોતાની શક્તિ પ્રમાણે સ્વામીત્વ સ્થાપવા લાગી. જેથી તે ઔષધિઓ નાશ પામી, જેથી ક્ષુધાકુલ પ્રજા ભગવાન બ્રહ્માને શરણે ગઈ, બ્રહ્માએ “ પૃથ્વી ગઢી ગઈ છે ” એમ નિર્ણય કરી મેરુને વાછરડું કરી પૃથ્વીને દોહી, દોહ્યા પછી જે ગ્રામ્ય અને અરણ્ય ઔષધિઓ પૃથ્વીમાં લીન થઈ હતી તેનાં વીજ પૃથ્વીના પૃષ્ઠ ઉપર ઊગી નીકળ્યાં; ફલ પામ્યા પછી જે સુકાઈ જાય તેને “ ઔષધિ ” કહે છે. તેના સત્તર ભેદ છે ૧-ડાંગર, ૨-જવ ૩-ગહું ૪-અણુ જાતની ડાંગર ૫-૬-વે પ્રકારનાં તરૂ ૭-કાંગ ૮-ઉદાર નામે ધાન્ય ૯-કોદરા ૧૦ વટાળા ૧૧-અઢદ ૧૨-મગ—૧૩-મસૂર—૧૪-નિષ્પાવનામે ધાન્ય—૧૫-કઢયી—૧૬-તુવર ૧૭-ચળા. યાજ્ઞીય ઔષધિઓ ગ્રામ્ય તથા આરણ્ય મઢીને ચૌદ પ્રકારની છે. ડાંગર, જવ, ગહું અણુજાતની ડાંગર, તલ, કાંગ, કઢયી, સામો નિવાર, યન્તિલ નામે ધાન્ય, ગવેધુનામે તુળ ધાન્ય-કુરુવિંદ, મરૂટક અને રાસીઆચોલા. આ ઔષધિઓ જ્યારે ફરી ઊગી નહિ ત્યારે તેની વૃદ્ધિને અર્થે સ્વયંભૂ બ્રહ્માએ કૃષિવિદ્યા તેમજ હસ્તમિદ્ધિ પણ ઉત્પન્ન કરી ત્યારથી ઔષધિઓ ખેડીને પાકાવવામાં આવી. ખેતીની કઠા નિહુ થવા પછી સર્વે બ્રહ્મદેવે ગુણ પ્રમાણે મર્પિદાઓ સ્થાપન કરી ધર્મ અને અર્ચનું પાલન કરનારા સર્વ વર્ણના લોકોના વર્ણના તથા આશ્રમના ધર્મોનું પણ સ્થાપન કર્યું. તેમજ ક્રિયાવાન બ્રાહ્મણોને અર્થે પ્રજાપતિનું સ્થાન, સંપ્રાપ્તમાં સ્થિર રહેનારા ક્ષત્રીઓને અર્થે ઇન્દ્રનું સ્થાન, પોતાના ધર્મ પ્રમાણે ચાલનારા વૈશ્યોને અર્થે દેવોનું સ્થાન, સેવા દૃષ્ટિએ વર્તનારા શૂદ્રોને અર્થે ગંધર્વોનું સ્થાન, ગુહકુલમાં વસનારા બ્રહ્મચારીને અર્થે ઉર્ધ્વરેતા અઢાશી હજાર કૃષિ-ઓનું સ્થાન, વાનપ્રસ્થાશ્રમીને અર્થે સપ્તર્ષિઓનું સ્થાન, ગૃહસ્થને અર્થે પ્રજાપતિનું, સંન્યાસીને અર્થે બ્રહ્માનું અને યોગિઓને માટે અસ્રવ સ્થાન નિર્માણ કર્યું.

चतुर्थ तरंग.

सवैया.

पूर्वज आपतणा जगजाहिर, पुत्र मुनीश मृकंडतणाजे;
आयुष अटप छतां चिरजीव बनी, विचरे अवनि पर आजे;
ताप जरादिकनो तर्जोने, सुखरूप समाधि निरंतर साजे;
ते नथुराम तमाम कहुं, अमरेश ! सुगो कुळना हित काजे.

पूर्वे ध्यान करता ब्रह्माना शरीरमांथी जीवो प्रकट थया ते देवथी आरंभीं स्यावर पर्यंत कहे वाइ गया. ब्रह्मानी ए सर्व प्रजाओ ज्यारे वृद्धि न पांमी त्यारे तेणे पोताना जेवा नव मानस पुत्रो उत्पन्न कर्या तेनां नाम भृगु, पुलस्त्य, पुलह, क्रतु, अंगिरा, मरीचि, दक्ष, अत्रि अने वशिष्ठ. आ नवेने पुराणमां “ ब्रह्मा ” नाम आपेळ छे. पछी ब्रह्माए क्रोधमांथी रुद्रने तथा पूर्वजोना पूर्वज धर्मने अने संकल्पने उत्पन्न कर्या.

पूर्वे जे सनंदन आदि सरज्या हता ते सर्व अपेक्षा विनाना, ध्यान निण, भविष्य-वार्ताने जाणनारा, प्रीति रहित तथा मत्सर विनाना होइने लोकमां आसक्त थया नहिं. आ रीते ए सर्वने लोकनी उत्पत्ति करवामां निरपेक्ष जोइ ब्रह्माने महा क्रोध थयो तेमांथी एक भारे शरीरवाळो जेतुं अरधुं शरीर स्त्री रूप छे, एवो सूर्यना सरखो पुरुष उत्पन्न थयो तेने “ तुं पोताना विभाग कर ” एम कही पोते अंतर्धान थया.

ब्रह्माथी उत्पन्न यएला ए पुरुषे पोतामाथी स्त्रीपणाने अने पुरुषपणाने जुदा कर्या तथा पुरुषना तेणे अगिवार भाग कर्या. वळो ते समर्थ देवे सौम्य, असौम्य, शान, चेत अने श्याम एवा अनेक प्रकारे पुरुषना तथा स्त्रीना विभाग कर्या, पछी प्रजापति ब्रह्माए पोताथी प्रकट यएला स्वायंभुव मनुने पोताना समान कर्या. ए स्वायंभुव मनुए तप वडे जेना पापो नष्ट थयां छे एवो

शतरूपा नामनी स्त्रीने पोतानी पत्नी तरीके ग्रहण करी, ने पुरुषथी शतरूपाने प्रियव्रत अने उत्तान-पाद नामे वे पुत्र तथा ऋद्धि अने प्रसूति नामे वे कन्याओ उत्पन्न थइ; तेमना पिताए प्रसूतिने दक्षनी साथे तथा ऋद्धिने ऋचिनी साथे परणावी. ऋचि प्रजापतिने ऋद्धिथी दक्षिणाए सहवर्तमान यज्ञ नामे पुत्र थयो, ए स्त्री पुरुषतुं जोड़ुं हतुं; यज्ञ थकी दक्षिणाने वार पुत्र थया ते स्वायंभुव मन्वंतरमां “ यामदेव ” नामे ओखखाता तेमज तेओ महा तेजस्वी हता.

प्रसूतिने विशे दक्षे चौवीश कन्याओ उत्पन्न करो तेमां श्रद्धा, लक्ष्मी, धृति, तुष्टि, पुष्टि, मेधा, क्रिया, बुद्धि, लज्जा, वपु, शान्ति, सिद्धि, अने कीर्ति ए तेर कन्याओने समर्थ धर्मदेवे पत्नी तरीके ग्रहण करी. श्रद्धाने काम, लक्ष्मीने दर्प, धृतिने नियम, तुष्टिने संतोष, पुष्टिने लोभ, मेधाने श्रुत, क्रियाने दंड, नय अने विनय; बुद्धिने बोध, लज्जाने विनय, वपुने व्यवसाय, शान्तिने क्षेम, सिद्धिने सुख, अने कीर्तिने यश, नामे पुत्र थयो, ए सर्व धर्मेना पुत्रां जाणवा. दक्षनी प्रथम कहेली कन्याओथी न्हानी सुंदर नेत्रवाळी ख्याति, सती, संश्रुति, स्मृति, प्रीति, क्षमा, संतति, अनसूया, उर्जा, स्वाहा अने स्वया ए अगियार कन्याओनी साथे अनुक्रमे भ्रगु, शिव, मरीचि, अंगिरा, पुलस्त्य, पुलह, क्रतु, वशिष्ठ, अत्रि अग्नि अने पितृओए लग्न करी. भृगुने ख्याति थकी धाता अने विधाता नामे वे पुत्र उत्पन्न थया तथा विष्णुपत्नी लक्ष्मीजी उत्पन्न थयां. धाता अने विधाता मेरुनी कन्या आयति अने नियति साथे अनुक्रमे परण्या. धाताने आयतिथी प्राण नामे पुत्र थयो अने विधाताने नियतिथी मृकंड नामे पुत्र उत्पन्न थयो. ए मृकंडऋषि मनस्विनी नामनी कन्या साथे लग्न करी चमत्कार पुरनी पासेना जंगलमां आश्रम बांधी रहेता हता. ए ऋषि घणाज शान्तात्मा होइने शास्त्रना सर्व नियमो पाळी पोताना आश्रममा तप करता हता; तेने उत्तमावस्थामा एक सारो पुत्र उत्पन्न थयो. ते पुत्र शुभ लक्षणवाळो अने चंद्र समान कातिवान थयो, तेना पिता मृकंडे विवि पूर्वक तेनुं “ मार्कंडेय ” एवुं नाम पाडयुं. ते बाळक शुक्ल पक्षना चंद्र समान वृद्धि पामवा लाग्यो. मार्कंडेयने पांच वर्ष थयां, ते निरंतर बाल क्रीडा करतां करता एक दिवसे पोताना पिता मृकंडना खोळामा जइ बेठा, ते बखते एक जोष जोनारो अने सारी रीते सामुद्रिक शास्त्र जाणनारो द्विज ऋषि पासे आव्यो ते विप्रे मृकंडना खोळामा बेठेळा कुमारने नखना अग्रणी ते शिखा पर्यन्त वारंवार निहाळीने विस्मयथी पोताना नेत्र उघाडी मंद हास्य र्युं.

आ रीते ते ब्राह्मणनी चेष्टा अने हास्य जोइ मृकंडऋषि विनययुक्त थइ कांइक मनमां क्रोध लावी तेने पूछवा लाग्या के “ महाराज ” तमे मारा बाळक सासुं जोइ मुखनो चेहेरो

ફિક્કો કરો છો અને હૃદયમાં હસો છો તેથી મારા મનમાં સંશય રહે છે માટે જેવી વાત હોય તેવી કહો. ” બ્રાહ્મણે કહ્યું કે, “ હું જ્યોતિષ અને સામુદ્રિક યયાસ્થિત જાણું છું જેથી તારા પુત્રની રેલાઓ જોઈ ઈશ્વરની કુદરતને હસું છું. ” આવાં ત્રાન્તિવાળાં વચનો સાંભળી મહાત્મા મૃકંડ ઋષિ અતિ વિનયથી હાથ જોડી કહેવા લાગ્યા કે “ આપ પ્રથમ પુરુષની શુભ અશુભ રેલાઓ તેમજ શરીરના અવયવોનું મને વર્ણન કરી વતાવો પછીથી આપ મારા પુત્ર માટે જે કાંઈ ભવિષ્ય કહેવાનું હોય તે કહેશો તો મને વિશેષ સ્વાત્તો થશે. ” આ રીતે મૃકંડના વચન સાંજળી સામુદ્રિક-શાસ્ત્રી પુરુષનાં ભવિષ્ય સૂચક શુભ અશુભ લક્ષણો કહેવા લાગ્યા કે—

“ જન્માન, માન, ગમન, સંહતિ. સાર, વર્ણ, પ્રકૃતિ, સત્ત્વ (એક પ્રકારનો ચિત્તનો ધર્મ જેના વિદ્યમાનપણાથી કદી વિપાદ કે ભય ઉત્પન્ન થતો નથી), અનૂર્ક પાદ આદિ દશ પ્રકારના ક્ષેત્ર, મૃજા એ સર્વ વાતોને સામુદ્રિક શાસ્ત્ર જાણનારો ચતુર પુરુષ પ્રથમ જોઈ મનુષ્યોને ભૂત અને ભવિષ્ય શુભાશુભ ફલ કહી શકે છે. જેનાં ચરણ, સ્વેદ રહિત કોમલ તલ્લિયાંથી યુક્ત, કમલના મધ્યભાગ સમાન કાન્તિવાળા પરસ્પર મઢેલી આંગળીઓથી યુક્ત, ચમકદાર અને લાલ રંગના નરોથી યુક્ત, સુંદર પડીઓવાળા ઉષ્ણ શિરાઓથી રહિત (જેમાં નાડી ન દેખાતી હોય) નિગૂઢ ગુલ્ફ (જેના ટાંકણા, ઘુંટીઓ ડુંચો ન હોય) અને કૂર્મના સમાન ઉપરથી ડુંચા હોય તે રાજા સમજવો. અર્થાત્ જે પુરુષના ચરણ ઉક્ત લક્ષણવાળા હોય તે રાજા વને છે.

સુપડાની પેટે આગળથી પહોળા શ્વેતરંગના નરોથી યુક્ત, વાકી નાડીઓથી વ્યાપ્ત, શુષ્ક અને વિરલ આંગળીઓવાળા ચરણ હોય તો દારિદ્ર્ય અને દુઃખ આપે છે. મધ્યથી ચરણ ડુંચા હોય તો નિરંતર ઘણો પંચ કરાવે છે, કપાય રંગના ચરણ હોય તો વંશનો વિચ્છેદ કરે છે અર્થાત્ જે પુરુષના કપાય રંગના ચરણ હોય તેનો વંશ વૃદ્ધિ પામતો નથી, અગ્નિમા પકાવેલી માટીના સમાન જેના પગના તલ્લિયાની કાન્તિ હોય તે પુરુષ વ્રહ્મહત્યા કરે છે અને જે પુરુષના ચરણ પીળા રંગના હોય તે અગમ્યા સ્ત્રીમા આસક્ત થાય છે.

વિરલ અને સૂક્ષ્મ રોમથીયુક્ત વર્તુલાકાર જેની જંવા હોય, હાથીની સુંઢ સમાન સુંદર જેના ઝરુ હોય, માસયુક્ત અને રમણ જેના જાનુ હોય તે રાજા થાય છે. જ્વાન અને શૃગાલ જેવો જેની જંઘા હોય તે ધનહીન હોય છે.

જેની જંઘાઓના રોમકૂપમાં એક એક રોમ હોય તે રાજા, જેના એક રોમ કૂપમાં વળે રોમ હોય તે પંડિત અને શ્રોત્રિય તેમજ જેના એક એક રોમકૂપમાં ત્રણ ત્રણ ચાર ચાર રોમ હોય તે નિર્ધન અને દુઃખી થાય છે, આ રીતે મસ્તકના કેશોનું પણ શુભ અશુભ ફલ જાણી લેવું.

જેના જાનુ ઉપર માંસ ન હોય તે પુરુષ પ્રવાસ કરતાં કરતાંજ મરણ પામે છે, ન્હાના જાનુ હોય તો સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે; જેનાં જાનું વિકટ હોય તે પુરુષ દારિદ્ર્ય ભોગવે છે, જેનાં જાનું નીચાં હોય તે પુરુષ સ્ત્રીજીત હોય છે, જેના જાનુ માંસયુક્ત હોય તેને રાજ મળે છે અને જે પુરુષનાં જાનુ મ્હોટાં હોય તે દીર્ઘ આયુષ્ય પામે છે.

જે પુરુષનું ગુહ્યાંગ ન્હાનું હોય તે ધનવાન અને સંતાનહીન હોય છે, સ્થૂલ ગુહ્યાંગવાળો પુરુષ ધનહીન હોય છે. જે પુરુષનું ગુહ્યાંગ ઢાલી વાજુ નમતું હોય તે ધન અને પુત્રહીન તથા જમણી વાજુ નમતુ હોય તે પુત્રવાન થાય છે; જે પુરુષનું ગુહ્યાંગ નીચે વહુ નમતું હોય તે દરિદ્રી હોય છે, જેનું ગુહ્યાંગ નાડીઓથી વ્યાપ્ત હોય તે થોડા પુત્રવાળાં થાય છે, સ્થૂલ ગ્રન્થિ યુક્ત ગુહ્યાંગવાળો પુરુષ સુખી હોય છે. જેનું ગુહ્યાંગ મૃદુ હોય તે પુરુષ પ્રમેહ આદિ રોગોથી મૃત્યુ પામે છે.

જેનું ગુહ્યાંગ કોશ (અંડકોશ) માં નિગૂઢ હોય તે રાજા થાય છે, જેનું ગુહ્યાંગ દીર્ઘ અને ત્રૂટલ જેવું દેખાતું હોય તે પુરુષ ધનહીન થાય છે, જેનું ગુહ્યાંગ સીધું અને ગોળ હોય તે તથા જેનું ગુહ્યાંગ ન્હાનું અને નાડીઓથી વ્યાપ્ત હોય તે પુરુષ ધનવાન બને છે.

જે પુરુષને એકજ વૃષણ હોય તે જ઼઼઼મા ડૂવી મરે છે, જેનાં વૃષણ વિષમ હોય તે પુરુષ સ્ત્રીલંપટ હોય છે, જેનાં વન્ને વૃષણ સમાન હોય તે રાજા થાય છે, જેનાં વૃષણ ઉપર લેંચાયેલા હોય તે અલ્પ આયુષ્ય જોગવે છે અને જેનાં વૃષણ લાવા હોય તે પુરુષનું આયુષ્ય સો વર્ષનું હોય છે.

પુરુષના ગુહ્યાંગના અગ્રભાગનું નામ મણિ છે. જે પુરુષને લાલ રંગનો મણિ હોય તે ધનવાન થાય છે, શ્વેત અને મલિન મણિવાળો પુરુષ ધનહીન હોય છે.

પિશાય કરતી વસ્ત્રો શબ્દ થાય તે પુરુષ સુખી થાય છે જેની મૂત્રધારા શબ્દ રહિત હોય તે નિર્ધન બને છે.

જેના મૂત્રની વે ત્રણ અથવા ચાર ધારા થતી હોય અને તે ધારા દક્ષિણાવર્તથી નીકળતી હોય તે પુરુષ રાજા થાય છે.

પિશાવ કરતી વચ્ચે જેનું મૂત્ર વિચેરાઈ જતું હોય તે ધનહીન હોય છે, અને મૂત્રની એક ધારા થતી હોય તે અને તે વલ્લિત હોય તો સ્વરૂપવાન પુત્ર આપનારી થાય છે.

જે પુરુષોના મણિ સ્નિગ્ધ, ઊંચા અને સમાન હોય તેઓ ધન, સ્ત્રી અને રત્નોના ભોગવાવાળા થાય છે.

જેનો મણિ મધ્ય ભાગમાં નીચો હોય તે પુરુષ કન્યાઓનો પિતા થાય છે અર્થાત્ એને ઘેર કન્યાઓ જન્મે છે અને તે પુરુષ નિર્ધન પણ થાય છે. જેના મણિ મધ્યથી ઊંચા હોય તેઓ ઘણા પશુઓના માલિક થાય છે, જેના મણિ અત્યુલ્લેખ ન હોય તે ધનવાન બને છે.

પુરુષના ગુહ્યાંગ તથા નાભિના અંતરને વસ્ત્ર કહે છે. જેના વસ્ત્રનો ઉપલો ભાગ નિર્માસ હોય તે પુરુષ ધનહીન અને દુર્ભગ થાય છે.

જેનું પુષ્પના સમાન સુગંધવાળું વીર્ય હોય તે રાજા, મધ્ય સમાન ગંધવાળું વીર્ય હોય તે વધુ ધનવાન, મત્સ્ય સમાન ગંધવાળું વીર્ય હોય તે વધુ સંતાનવાળો, તેમાં અલ્પ વીર્યવાળો હોય તે વધુ કન્યાઓનો પિતા થાય છે, માંસના સમાન ગંધવાળું વીર્ય હોય તે મહા ભોગી, મદિરા સમાન ગંધવાળું વીર્ય હોય તે યજ્ઞ કરવાવાળો અને ત્રાસ સમાન ગંધવાળું વીર્ય હોય તે પુરુષ દરિદ્રી થાય છે.

જે પુરુષ શીઘ્ર મૈથુન કરે તે દીર્ઘાયુષ્ય પામે છે અને જે પુરુષ ઘણા વચ્ચે સુધી (ધીમે ધીમે) મૈથુન કરે તે અલ્પાયુષ્ય થાય છે.

જે પુરુષના સ્ફિચ્ અતિ સ્થૂલ હોય તે નિર્ધન થાય છે, જેનાં સ્ફિચ્ સુંદર માંસયુક્ત હોય તે સુખી હોય છે, જે પુરુષનાં સ્ફિચ્ અધ્યર્થ હોય તેને વ્યાધિ મારી નાંખે છે, જેનાં સ્ફિચ્ મંદ્રક સમાન હોય તે પુરુષ રાજા થાય છે.

જે પુરુષની કટિ સિંહના સમાન હોય તે રાજા અને વાનર તથા ઊંટ સમાન જેની કટિ હોય તે ધનહીન થાય છે.

જેનું ઉદર સમ હોય તે ભોગી જાણવો અને જેનું ઉદર વડા તુલ્ય અથવા હાંડી સમાન હોય તે પુરુષ નિર્ધન થાય છે.

કેડની ઉપરના ચાર આંગળાં જેટલા ભાગને પાર્શ્વ અને ઉદરના મધ્ય ભાગને કક્ષ્યા કહે છે. જેના પાર્શ્વ અવિકલ અર્થાત્ માંસથી પુષ્ટ હોય તે પુરુષ ધનવાળો હોય છે. સમાન

કક્ષ્યાવાલો પુરુષ ભોગી હોય છે અને નીચી કક્ષ્યાવાલો પુરુષ ભોગહીન હોય છે. ઉન્નત કક્ષ્યા-
વાલો પુરુષ રાજા થાય છે, વિષમ કક્ષ્યાવાલો પુરુષ કઠોર હોય છે.

જેનું ઉદર સર્પના ઉદર સમાન વધુ લાંબુ હોય તે પુરુષ દરિદ્રી અને વધુ ભોજન
કરનારો હોય છે.

ગોળ, ઊંચી અને વિસ્તીર્ણ નાભિવાલો પુરુષ સુખી હોય છે, ન્હાની, અદૃશ્ય અને છિછરી
નાભિ દુઃખદાયક બને છે.

જેની નાભિ વિષમ હોય તે અને પેટના વલ્લિની વચમાં આવતી હોય તે પુરુષ નિર્ધન હોય
છે અને તેને શૂલી ઉપર ચઢાવવામા આવે છે. જેની નાભિ વામાવર્ત હોય તે પુરુષ શઠ હોય છે,
નાભિ દક્ષિણાવર્ત હોય તો બુદ્ધિને ઉત્તમ બનાવે છે, વન્ને તરફ લાંબી નાભિ આયુષ્યને વધારે છે,
નાભિ ઉપરના ભાગમાં લાંબી હોય તો પુરુષને ઐશ્વર્યયુક્ત કરે છે અને નીચેના ભાગમાં લાંબી
હોય તો ઘણી ગાયોનો માલિક બનાવે છે; કમલના તંતુ સમાન નાભિવાલો પુરુષ રાજા થાય છે.

ઉદરના મધ્યમાં જે રેખા હોય છે તેને વલ્લિ કહે છે. જે પુરુષને એક વલ્લિ હોય
તેનું શસ્ત્રથી મૃત્યુ થાય છે, જે પુરુષને બે વલ્લિ હોય તે પુરુષ ઘણી સ્ત્રીઓ સાથે સંભોગ કરનારો
હોય છે, ત્રણ વલ્લિ હોય તે આચાર્ય થાય છે અને જે પુરુષના ઉદરમાં ચાર વલ્લિ હોય તેને ઘણા
પુત્ર થાય છે. જેના ઉદરમાં ૯૧ વલ્લિ હોય તે પુરુષ રાજા થાય છે, જેના ઉદરમાં વિષમ
અર્થાત્ કોઈ ન્હાની તથા કોઈ મોટી વલ્લિ હોય તે પુરુષ અગમ્યા સ્ત્રીમાં ગમન કરે છે અને પાપી
હોય છે, જેના ઉદરમાં સીધી વલ્લિ હોય તે પુરુષ સુખી તથા પરસ્ત્રીથી વિમુક્ત હોય છે.

જેનાં પાર્શ્વ માંસથી પુષ્ટ, કોમલ અને દક્ષિણાવર્તે રોમોથીયુક્ત હોય તે પુરુષ રાજા થાય
છે અને જેનાં પાર્શ્વ માંસ હીન, કઠોર અને વામાવર્તે રોમોથીયુક્ત હોય તે પુરુષ નિર્ધન, દુઃખી
તથા ઘણા પુરુષનાં દાસ થાય છે.

સ્તનના અગ્ર ભાગને ચૂચુક કહે છે. જેનાં ચૂચુક અત્યંત દૃઢ હોય તે પુરુષ ભાગ્યશાળી સમ-
જવો, જેના ચૂચુક વિષમ અને લાંબા હોય તે નિર્ધન હોય છે, જેનાં ચૂચુક કઠિન, પુષ્ટ અને નિ-
મગ્ન હોય તે પુરુષ રાજા થાય છે તેમજ સદા મુક્ત ભોગવે છે.

ઉન્નત, વિસ્તીર્ણ, કંપ રહિત અને માંસલ હૃદય રાજાઓનું હોય છે.

નિમ્ન, સંકોચાયેલું અને દુર્બલ હૃદય અધમોનું હોય છે તેમજ કઠોર, રુવાડાંથીયુક્ત અને નાઢીઓથી વ્યાપ્ત હૃદય પણ અધમોનુંજ હોય છે.

સમ છાતીવાળા પુરુષ ધનવાન, પુષ્ટ અને કઠોર છાતીવાળા પુરુષ શૂરવીર ન્હાની છાતી વાળા પુરુષ અર્કિચન અર્થાત્ પુરુષાર્થ રહિત હોય છે અને વિષમ છાતીવાળા પુરુષ નિર્ધન હોયછે તથા તેનું મૃત્યુ શસ્ત્રથી થાય છે.

કાંધની સંધિઓને જત્રુ કહે છે. વિષમ જત્રુવાળો પુરુષ, ક્રૂર હોય છે, અસ્થિઓની સંધિ- માં બંધાણા જત્રુવાળો* ભોગી, નીચા જત્રુવાળો નિર્ધન અને પીન જત્રુવાળો પુરુષ ધનવાન હોય છે.

જેની ગ્રીવા ચીપટી હોય તે પુરુષ નિર્ધન હોય છે, સુકાયેલી અને નાઢીઓથી યુક્ત જેની ગ્રીવા હોય તે પણ નિર્ધન હોય છે, જેની ગ્રીવા મહિષના જેવી હોય તે શૂરવીર થાય છે; જેની ગ્રીવા વૃષ જેવી હોય તેનું મૃત્યુ શસ્ત્રથી થાય છે, શંખની માફક ત્રણ રેખાઓથી યુક્ત જેનો ગ્રીવા હોય તે પુરુષ રાજા થાય છે.

જેનો કંઠ લાંબો હોય તે પ્રભક્ષણ થાય છે અર્થાત્ સંવય નથી કરતો.

અભગ્ર અને રોમ રહિત પીઠ ધનવાનોની તેમજે ભગ્ર અને રોમવાંલી પીઠ નિર્ધનોની હોય છે.

સ્વેદ રહિત, પુષ્ટ, ઉન્નત, સુગંધ યુક્ત, સમ અને રોમયુક્ત કક્ષા ધનવાનોની અને યથા વિ- પરીત કક્ષા નિર્ધનોની હોય છે.

માસ રહિત, રોમયુક્ત, ભગ્ર અને ન્હાના અંસવાળા પુરુષો નિર્ધન હોય છે; વિસ્તીર્ણ, અભગ્ર અને સુશ્લિષ્ટ સ્વભાવાળા પુરુષો વલ્લવાન હોય છે.

હાથની સુંઢ સમાન ગોઠ, જાનુ પર્યંત લાંબી, સમ અને પીન ઝુજા રાજાઓની હોય છે; રોમયુક્ત અને ન્હાની ઝુજા અધમ પુરુષોની હોય છે.

દીર્ઘાયુપવાળા પુરુષોની અંગુલી લાંબી હોય છે, સીધી અંગુલીવાળા પુરુષો ભાગ્યશાલી હોય છે, બુદ્ધિમાન પુરુષોની અંગુલી પાતલી હોય છે, પારકી સેવા કરવાવાળા પુરુષોની અંગુલી ચિપટી હોય છે, મ્હોટી અંગુલીવાળા પુરુષો નિર્ધન હોય છે.

જેના હાથ વાંદરા જેવા હોય તે ધનવાન અને વ્યાગ્ર જેવા હોય તે પુરુષો પાપી હોય છે.

હાથના મૂળને મણિબંધ કહે છે.

જેના મણિવંધ નિગૂઢ, દ્રઢ અને સુશ્લિષ્ટ સંધિવાળા હોય તે પુરુષ રાજા થાય છે, જેના મણિવંધ ન્હાનાં હોય તેના હાથ કપાય છે. શ્લથ અને શબ્દ સહિત જેના મણિવંધ હોય તે પુરુષ નિર્ધન હોય છે.

જેનાં કરતલ નિમ્ન હોય તે પુરુષ પિતાના ધનથી રહિત હોય છે, જેની હથેલી સમ, વર્તુલાકાર અને નિમ્ન હોય તે પુરુષ ધનવાન છે એમ સમજવું, ડંચી હથેલી વાળો પુરુષ દાતાર હોય છે, વિષમ હથેલી વાળો પુરુષ ક્રૂર અને નિર્ધન હોય છે, જેનાં કરતલ લાક્ષાના સમાન લાલ રંગના હોય તે પુરુષ ઐશ્વર્યવાન હોય છે, પીળા રંગની હથેલી વાળો પુરુષ અગમ્યા સ્ત્રીમાં ગમન કરનારો હોય છે અને રુઝી હથેલી વાળો નિર્ધન હોય છે.

જેના નરત્ર તુષ સમાન રેખાઓથી યુક્ત હોય તે નપુંસક હોય છે; ચિપટા અને ઘટિત નરત્ર વાળો પુરુષ નિર્ધન હોય છે.

જેના નરત્રો બુરા, રંગહીન હોય તે પુરુષ પરતર્કક અર્થાત્ વીજાની વાતમાં તર્ક કરવાવાળો હોય છે; ત્રાંવાના સમાન લાલ રંગના નરત્રવાળો પુરુષ સેનાપતિ થાય છે.

અંગુઠાના મધ્યમાં જેને જવ હોય તે ધનાઢ્ય હોય છે અને અંગુઠાના મૂળમાં જેને જવનું ચિહ્ન હોય તે પુરુષ પુત્રવાન થાય છે.

જેની આંગળીઓના પર્વ લાંબા હોય તે પુરુષ ભાગ્યશાળી અને દીર્ઘાયુષ હોય છે.

જેના હાથની રેખા સ્નિગ્ધ અને નિમ્ન હોય તે ધનાઢ્ય તેમજ જેના હાથની રેખા ક્ષ અને અનિમ્ન હોય તે નિર્ધન જાણવો.

વિરલ આંગળીઓવાળો પુરુષ નિર્ધન અને ઘન આંગળીઓવાળો પુરુષ ધનનો સંચય કરનાર હોય છે.

મણિવંધથી નીકળી ત્રણ રેખા જેના કરતલમાં જાય, તે પુરુષ રાજા થાય છે. જેના હાથમાં બે મત્સ્ય રેખા હોય તે પુરુષ નિત્ય સત્ર આપનારો હોય છે.

જેના હાથમાં વજ્રાકાર રેખા હોય તે ધનવાન હોય છે, જેના હાથમાં મત્સ્યના પુચ્છ જેવી રેખા હોય તે પુરુષ વિદ્વાન હોય છે.

જેના હાથમાં શંખ, છત્ર, પાલ્લવી, હાથી, ઘોડા અને કમલના આકારની રેખા હોય તે પુરુષ રાજા થાય છે.

જેના હાથમાં કલશ, મૃણાલ, પતાકા અને અંકુશના આકારની રેखा હોય તે પુરુષ નિધિપાલ અર્થાત્ ભૂમિમાં ધન દાટવાવાળો હોય છે.

જેના હાથમાં દામના આકારની રેखा હોય તે ધનાઢ્ય જાણવો; જેના હાથમાં સ્વસ્તિકાના આકારની રેखा હોય તે ઐશ્વર્ય પામે છે.

જેના હાથમાં ચક્ર, સ્વઙ્ગ, પરશુ, તોમર, શક્તિ અને ધનુષકુન્તના આકારની રેखा હોય તે પુરુષ સેનાપતિ થાય છે.

જેના હાથમાં ડૂલ્લખલના સમાન આકારની રેखा હોય તે પુરુષ ચઙ્ગ કરવાવાળો થાય છે, જેના હાથમાં મકર, ધ્વજ અને કોઠાગારના આકારની રેखा હોય તે પુરુષ વહુ ધનવાન હોય છે.

અંગુઠના મૂલ્કને વ્રહ્મતીર્થ કહે છે; જેનું વ્રહ્મતીર્થ વેદીના આકારનું હોય તે પુરુષ અગ્નિ-હોત્રી છે એમ સમજવું.

જેને વાપી, દેવ મંદિર આદિના આકારવાળી તથા ત્રિકોણ રેखा હોય તે પુરુષ ધર્મ કરે છે અર્થાત્ ધર્માત્મા હોય છે.

અંગુઠ મૂલ્કની રેखाઓ સન્તાનની છે એમાં જેટલી રેखा સૂક્ષ્મ હોય તેટલી કન્યા અને જેટલી રેखा સ્થૂલ હોય તેટલા પુત્ર ઉત્પન્ન થાય છે.

જેની રેखा તર્જની પર્યન્ત પહોંચેલી હોય તે પુરુષ સો વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવે છે, એથી ન્હાની રેखा હોય તો અનુશાને આયુષ્ય જાણી લેવું.

જેના હાથમાં ઢૂટેલી રેखा હોય તે વૃક્ષથી પડે છે, જેના હાથમાં ઘળી રેखा હોય અથવા તો વીલકુલ ન હોય તે પુરુષ નિર્ધન હોય છે.

વહુ કૃપ અને લાંબી દાઢીવાળો પુરુષ નિર્ધન તેમજ માંસથી પુષ્ટ દાઢીવાળો પુરુષ ધનવાન હોય છે જેનો અધર વિશ્વફલ સમાન લાલ રંગનો અને સીધો હોય તે પુરુષ રાજા થાય છે.

ન્હાનાં અધરવાળો પુરુષ નિર્ધન હોય છે, ફૂટેલાં, સ્વંડિત, સ્વરાત્ર રંગના અને રક્ત અધરવાળો પુરુષ પણ ધનહીન હોય છે.

સ્નિગ્ધ, ઘન અને તીચ્છી દાઢીથી યુક્ત, સમાન દાંત શુદ્ધ સમજવા.

રાતી, લાંબી, સૂક્ષ્મ અને સમાન જિહ્વાવાળો પુરુષ ભોગી હોય છે, શ્વેત, કાઢી અને રાત્રી જિહ્વાવાળો પુરુષ ધનહીન હોય છે. તાલુનું પણ એજ લક્ષણ છે.

સૌમ્ય, સવૃત્ત, નિર્મલ, સૂક્ષ્મ અને સમાન વત્ક રાજાઓનું હોય છે. અર્થાત્ વિપરીત અર્થાત્ અસૌમ્ય, અસવૃત્ત, અનિર્મલ, સ્થૂલ અને વિપમ વત્ક ક્લેશ ભોગવનારા પુરુષોનું હોય છે. જેનું મુખ વધુ ફેલાયેલું હોય તેને હીનભાગી સમજવો.

સ્ત્રી જેવાં મુખવાળો પુરુષ સંતાનહીન, ગોળ મુખવાળો પુરુષ શઠ અને લાંબા મુખવાળો પુરુષ નિર્ધન હોય છે. જેનું મુખ ભયભીત જણાય તેને પાપી સમજવો.

વૃત્તજનોનું મુખ ચતુષ્કોણ હોય છે, પુત્રહીન પુરુષોનું મુખ નિમ્ન હોય છે અર્થાત્ નિમ્ન મુખવાળાને પુત્રની પ્રાપ્તિ થતી નથી; કૃપણનું મુખ વધુ ન્હાનું હોય છે, સંપૂર્ણ અને મનોહર મુખવાળા પુરુષો ભોગી હોય છે.

જે શ્મશ્રુના વાલ આગળથી ફાટેલા ન હોય, સ્નિગ્ધ હોય, કોમલ અને સન્નત હોય તે શુભ સમજવી; લાલ અને રુઝી દાઢીવાળા પુરુષો ચોર હોય છે.

જેના કર્ણ નિર્માસ હોય તે પુરુષનું પાપ કર્મથી મૃત્યુ થાય છે, ચિપટા કાનવાળા પુરુષો ઘણા ભોગી હોય છે, ન્હાના કાનવાળા પુરુષો કૃપણ હોય છે; જેના કાન શંકુ સમાન આગળથી તીક્ષ્ણ હોય તે સેનાપતિ થાય છે, જેના કાન રોમથી યુક્ત હોય તે દીર્ઘ આયુષ પામે છે; મ્હોટા કાનવાળા પુરુષો ધનવાન હોય છે; જેના કાન નાડીઓથી વ્યાપ્ત હોય તે ક્રૂર છે એમ સમજવું, લાંબા અને માંસથી પુટ કાનવાળા પુરુષો રુઝી થાય છે.

જેના કપોલ ઊંચા હોય તેને ભોગી જાણવો; માંસથી પુટ કપોલવાળો પુરુષ રાજાનો મંત્રી થાય છે.

શુક સમાન નાસિકાવાળો પુરુષ ભોગી હોય છે, શુષ્ક અથવા નિર્માસ નાસિકાવાળો પુરુષ દીર્ઘ આયુષ્ય ભોગવે છે, જેની નાસિકા કાપેલ જેવી દેખાય તે પુરુષ અગમ્યા સ્ત્રીમાં ગમન કરનારો હોય છે; લાંબી નાસિકાવાળા પુરુષને ભાગ્યશાળી સમજવો; આકુંચિત નાસિકાવાળો પુરુષ ચોર હોય છે; ચિરાટી નાસિકાવાળો પુરુષ સ્ત્રીના હાથથી માર્યો જાય છે; આગળથી વાંકી નાસિકાવાળો પુરુષ ધનવાન હોય છે; જમણી તરફ વાંકી નાસિકાવાળો પુરુષ ધનકામ અને ક્રૂર હોય છે; જેની નાસિકા સીધી, ન્હાના છિદ્રોથી યુક્ત અને સુંદર પુટવાળી હોય તેને સંપૂર્ણ ભાગ્યશાળી સમજવો.

પરમાર છીંકે તે ધનવાન, વે વળવાર ઉપરાઉપર છીંકે તે પંડિત અને હૃદયના અનુનાદ-સહિત યુક્ત પ્રમુક્ત તેમજ સંહત છીંકે તેને દીર્ઘ આયુષ પ્રાપ્ત થાય છે.

કમલદલ સમાન નેત્રવાળા તથા જેના નેત્રના છેડા લાલ હોય તે લક્ષ્મીવાન હોય છે તેમજ મધ સમાન પીળા રંગના નેત્રવાળા પુરુષો વધુ ધનવાન હોય છે, વિલાડી જેવા નેત્રવાળા પુરુષો પાપી હોય છે, હરિણ સમાન નેત્રવાળા, ગોઠ નેત્રવાળા અને વાંકા નેત્રવાળા પુરુષો ચોર હોય છે; કેરુર નેત્રવાળો પુરુષ ક્રૂર હોય છે; જેનાં નેત્રો હાથી તુલ્ય હોય તે સેનાપતિ થાય છે, ગંભીર નેત્રવાળા પુરુષને ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત થાય છે, નીલ કમલ સમાન કાન્તિયુક્ત નેત્રવાળા પુરુષો વિદ્વાન હોય છે.

જે નેત્રોના તારા અતિ કુષ્ણ હોય તે નેત્રો કાઠી નાંચવામાં આવે છે, મ્હોટાં નેત્રવાળો પુરુષ રાજાનો મંત્રી થાય છે; શ્યાવ રંગના નેત્રવાળો પુરુષ ભાગ્યશાળી હોય છે; દીન નેત્રોવાળો પુરુષ નિર્ધન હોય છે; સ્નિગ્ધ અને મ્હોટાં નેત્રોવાળા પુરુષો ધનવાન અને ભોગી હોય છે.

જેની શ્રૂ મધ્યથી ડુંચી હોય તે પુરુષ અલ્પ આયુષ્ય ભોગવે છે; મ્હોટી અને ડુંચી શ્રુકુટી-વાળા પુરુષો ઘણા સુખી હોય છે; ન્હાની મ્હોટી શ્રુકુટીવાળા પુરુષો દરિદ્રી હોય છે; વાલ ચન્દ્રમા સમાન નમેલી શ્રુકુટીવાળા પુરુષો ધનવાન હોય છે; લાંવી અને પરસ્પર ન મળેલી શ્રુકુટીવાળા પુરુષો ધનવાન હોય છે; ટૂટેલી શ્રુકુટીવાળા પુરુષો ધનહીન હોય છે; જેની શ્રુકુટી વચ્ચેથી નમેલી હોય તે પુરુષ અગમ્યા સ્ત્રીમાં આસક્ત થાય છે.

ઉન્નત શંખ (કપાળતું હાડકું) વાળો પુરુષ ધનવાન હોય છે, નિમ્ન શંખવાળો પુરુષ પુત્ર અને ધનથી હીન હોય છે; જેનું લલાટ વિપમ હોય તે નિર્ધન અને અર્ધચન્દ્ર સમાન લલાટવાળા પુરુષને ધનવાન સમજવો.

જેનું લલાટ શુક્તિ સમાન વિસ્તીર્ણ હોય તે પુરુષને આચાર્યપદ પ્રાપ્ત થાય છે; જેનું લલાટ નાડીઓથી વ્યાપ્ત હોય તે પુરુષ અધર્મ કરવામાં તત્પર રહે છે; જેના લલાટ મધ્યે ડુંચી નાડી હોય અને તે સાચીઆને આકારે રહેલી હોય તે પુરુષ ધનાઢ્ય છે એમ જાણવું; જેનું લલાટ નિમ્ન હોય તે પુરુષ વધ અને વંચનનો ભાગી થાય છે, તેમજ તે ક્રૂર કર્મ કરવામાં તત્પર રહે છે. ઉન્નત લલાટ-વાળો પુરુષ સેનાપતિ થાય છે, ગોઠ અને ન્હાના લલાટવાળો પુરુષ કુપણ હોય છે.

દીનતા અને અશ્રુથી રહિત સ્નિગ્ધ રુદન મનુષ્યોને શુભ ફલ આપે છે. તેમજ રુક્ષ, દીન અને વધુ અશ્રુઓથી યુક્ત રુદન પુરુષોને અશુભ ફલ આપે છે.

હસતી વચ્ચે શરીર ન કપે તે શુભ સમજવું, આંખો વીંચી હસનારો પુરુષ પાપી અને વારંવાર હસનારો પુરુષ દોષ યુક્ત હોય છે. પ્રમાદી પુરુષ હસી રહ્યા વાદ વારંવાર દમે છે.

જેના લલાટમાં લાંબી ત્રણ રેખા હોય તે પુરુષ સો વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવે છે; જેના લલાટમાં ચાર રેખા હોય તે રાજા થાય છે અને પચાણ વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવે છે. જેના લલાટમાં વિચિત્ર રેખા હોય તે અગમ્યા સ્ત્રીમાં ગમન કરનારો હોય છે અને નેનું વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવે છે, લલાટમાં એકે રેખા ન હોય તે પણ નેનું વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવે છે.

જ્યાંથી કેશોની ઉત્પત્તિ થાય છે તેને કેશાંત કહે છે જેના લલાટમાં કેશાંત પર્યંત રેખા પહોંચી હોય તે પંચી વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવે છે, જેના લલાટમાં પાંચ રેખા હોય તે સીતેર વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવે છે.

જેના લલાટમાં વધી રેખાઓનાં અગ્રભાગ મઠેલા હોય તેનું આયુષ્ય સાઠ વર્ષનું હોય છે, જેના લલાટમાં છ સાત અને તે ઉપરાંત ઘણી રેખા હોય તે પુરુષ પચાશ વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવે છે, જેના લલાટમાં વાંકી રેખા હોય તેનું આયુષ્ય ચાલીશ વર્ષનું હોય છે, જેના લલાટની રેખા ભ્રુવુટીથી મઠેલી હોય તે ત્રીશ વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવે છે, વામ ભાગમાં વાંકી રેખા હોય તેનું આયુષ્ય વીશ વર્ષનું હોય છે; ન્હાની રેખા હોય તો વીશ વર્ષથી પણ ન્યૂન આયુષ્ય જાણવું, જેના લલાટમાં ન્યૂન અર્થાત્ એક વે રેખા હોય તે પણ વીશ વર્ષથી ન્યૂન આયુષ્ય ભોગવે છે. આ રેખાથી ૬૬૪ અર્થાત્ દોઢ, અઢી इत्यादि રેખા હોય તો અનુમાને આયુષ્ય કલ્પી લેવું, જેમ ત્રણ રેખા હોય તો સો વર્ષનું અને ચાર રેખા હોય તો પચાણ વર્ષનું આયુષ્ય કહ્યું છે તેમાં સાડીત્રણ રેખા હોય તો સાડીસત્રાણ વર્ષનું આયુષ્ય જાણવું અર્થાત્ ત્રણ અને ચાર રેખાનું આયુષ્ય મિલાવી તેનું અર્થ કરી લેવું. ૯ રીતે વધે સમજવું.

જેનું માથું ગોઠ હોય તે ઘણી ગાયોનો માલિક થાય છે, જેનું શિર છત્રાકાર ઉપરથી વિસ્તીર્ણ હોય તે પુરુષ રાજા થાય છે; ચિપટા શિરવાળો પુરુષ માતાપિતાનો વધ કરે છે; કરોટિના આકારનું જેનું શિર હોય તે પુરુષ ઘણો વચ્ચત જીવે છે; જેનું શિર ઘટના સમાન આકારવાળું હોય તેનો શબ્દમાં રુચિ રહે છે, વે શિરવાળા પુરુષ પાપી અને નિર્વન હોય છે, જેનું શિર નિમ્ન હોય તે પુરુષ પ્રતિષ્ઠિત છે એમ જાણવું, પણ અતિ નિમ્ન હોય તો તે અનર્થ કરનારો થાય છે.

જે પુરુષોના એક રોમકૂપમાં અકેક સ્ત્રિગ્ધ, કૃષ્ણ, આકુંચિત, અગ્ર ભાગથી નહિ ફૂટેલ, કોમલ અને વિરલ કેશ હોય તો તેઓ ઘણાજ સુખી અથવા રાજા થાય છે.

જેના શિરમાં એક એક રોમકૂપથી ઘણા કેશ નિકળ્યા હોય અને તે વિષમ, કપિલ રંગના,

અગ્ર ભાગથી ભિન્ન થયેલા, રુક્ષ, કુટિલ અતિશય કઠોર અને વહુ ઘાટા હોય તે પુરુષ નિર્ધન છે એમ સમજવું.

જે જે અંગ રુક્ષ, માંસહીન અને નાડીઓથી વ્યાપ્ત હોય તે તે અંગ અશુભ જાણવાં; સ્નિગ્ધ, પુષ્ટ અને નાડીઓથી રહિત અંગો શુભ હોય છે.

જેનાં ત્રણ અંગ વિસ્તીર્ણ, ત્રણ અંગ ગંભીર, છ અંગ ઉંચાં, ચાર અંગ હસ્ત, સાત અંગ રક્તવર્ણ, પાંચ અંગ દીર્ઘ અને પાંચ અંગ સૂક્ષ્મ હોય તે પુરુષ રાજા થાય છે.

છાતી, લલાટ અને વદન એ ત્રણ અંગ વિસ્તીર્ણ, નાભિ, શબ્દ અને સત્ત્વ એ ત્રણ ગંભીર; છાતી, કક્ષ્યા, નઃ, નાસિકા, મુખ અને કૃકાટિકા એ છ ઉન્નત; ગુહ્યાંગ, પીઠ, ગ્રીવા, અને જંઘા એ ચાર હસ્ત; નેત્રોનો પ્રાન્ત, પગનાં તળીયાં, હાથ, તાલુ, અધર, જિહ્વા અને નઃ એ સાત રક્તવર્ણ; દાંત, આંગળીઓના પર્વ, કેશ, ત્વચ્છા અને નઃ એ પાંચ સૂક્ષ્મ હોય તે શુભ સમજવાં. હનુ, નેત્ર, યુજા, નાસિકા અને વનો સ્તનોના મધ્ય ભાગ એ પાંચ અંગ દીર્ઘ રાજાઓવિના વીજા મનુષ્યોનાં હોતાં નથી અર્થાત્ એ પાંચ અંગ જે પુરુષોનાં દીર્ઘ હોય તે રાજા થાય છે.

લક્ષણ જાણવાવાળા પુરુષોએ મનુષ્ય, પશુ અને પક્ષીઓમાં શુભાશુભ ફલ સૂચન કરનારી, રત્નના ઘડામાં રહેલી દીપ પ્રભાની પેટે શરીરની અંદર રહીને પણ તેજ ગુણથી વાહેર પ્રકાશ કરનારી છાયા જોવી જોઈએ. અર્થાત્ એ છાયાથી શુભ અશુભ ફળનો વિચાર કરવો જોઈએ.

જે વચ્ચે પુરુષ આદિ ઉપર ભૂમિની છાયા હોય તે વચ્ચે એનાં દાંત, નઃ, રોમ, શિર અને કેશ સ્નિગ્ધ અને શરીરમાં સુગન્ધ રહે છે, તે ભૂમિની છાયા તુષ્ટિ, ધનનો લાભ અને અભ્યુદય આપી ટ્રિવસે દિવસે ધર્મમાં પ્રવૃત્તિ કરાવે છે.

જલની છાયા સ્નિગ્ધ, શ્વેત, સ્વચ્છ અને હરિત તેમજ નેત્રોને પ્રિય લાગે એવી હોય છે. તે છાયા સૌભાગ્ય, કોમલતા, સુખ અને અભ્યુદય આપી સર્વ કાર્યોની સિદ્ધિ કરવાવાળી થાય છે, અને માતાની માફક પુરુષ આદિ જીવોને શુભ ફળ આપે છે.

અગ્નિની છાયા ચંટા, અધૃષ્ટ્યા, કમલ, સુવર્ણ અને અગ્નિના સમાન રંગવાળી તેમજ તેજ, પરાક્રમ અને પ્રતાપથી યુક્ત હોય છે; એ આગનેયી છાયા પ્રાણીઓને જગ આપે છે અને મન્ય વાહિત અર્ચને સિદ્ધ કરે છે.

વાયુની છાયા મલિન, રુક્ષ, કાઝી અને દુર્ગન્ધયુક્ત હોય છે. એ છાયા મરણ, વંધન, રોગ, અનર્થ અને ધનનો નાશ કરે છે.

આકાશની છાયા સ્ફટિક સમાન અતિ નિર્મલ હોય છે, એ છાયા ભાગ્ય યુક્ત, અતિ ઉદાર અને કલ્યાણના નિવાનરૂપ હોય છે.

એ રીતે પંચ ભૂતમયી શરીર છાયા જાણવી. હાથી, વૃષ, રથસમૂહ, મેરી, મૃદંગ, સિંહ અને મેવના તુલ્ય જેનો શબ્દ હોય તે રાજા થાય છે.

ગર્દભ સમાન, જર્જર અને રુક્ષ સ્વરવાળો પુરુષ વન તેમજ સુખથી હીન હોય છે.

તાલુ, ઓઠ, દંતમાંસ, જિહ્વા, નેત્રોના છેડા, પાચુ, હાથ અને પગ રક્તવર્ણ હોય તે રક્તસાર કહેવાય છે, એ રક્તસારવાળા પુરુષો ઘણું સુખ, સ્ત્રી, ધન અને પુત્રોથી યુક્ત થાય છે.

સ્નિગ્ધ ત્વચાવાળો પુરુષ ધનિક, કોમલ ત્વચાવાળો પુરુષ ભાગ્યશાળી અને તનુ ત્વચાવાળો પુરુષ પંડિત હોય છે.

મજ્જા અને મેદના સારવાળા પુરુષો સુંદર શરીરવાળા પુત્ર અને વનથી યુક્ત હોય છે.

જેના શરીરમાં અસ્થિસાર હોય તેના હાડકાં મ્હોટાં હોય છે અને તે પુરુષ વલ્લવાન, વિદ્યાના અંતને પામનારો તેમજ રૂપવાન હોય છે.

ઘણાં અને ઘાટાં વીર્યવાળો પુરુષ વીર્યસાર હોય છે, અને તે ભાગ્યશાળી, વિદ્વાન તેમજ રૂપાળો હોય છે.

પુષ્ટ શરીરવાળો પુરુષ માંસસાર હોય છે અને તે વિદ્વાન, ધનાઢ્ય તેમજ રૂપવાન હોય છે.

અંગ સન્ધિઓની સુશ્લિષ્ટતાને સંવાત કહે છે. સંવાતવાળા પુરુષો સુખભોગી હોય છે.

વચન, જિહ્વા, દાંત, નેત્ર અને નख એ પાંચ જેનાં સ્નિગ્ધ હોય તે પુત્ર, ધન તેમજ સૌભાગ્યથી યુક્ત થાય છે અને જેના એ પાંચે અસ્નિગ્ધ હોય તે નિર્ધન છે એમ સમજવું.

રાજાઓનો ગૌર કે શ્યામ ગમે તે વર્ણ હોય પરંતુ તે વર્ણ સ્નિગ્ધ અને કાન્તિમાન હોય છે.

મધ્યમ (સ્નિગ્ધ નહીં તેમજ રુક્ષ પણ નહિ) વર્ણ પુત્રવાન અને ધનવાન પુરુષોનો તેમજ રુક્ષ વર્ણ વનહીન પુરુષોનો હોય છે. સ્નિગ્ધ વર્ણ શુભ અને સંકીર્ણ વર્ણ અશુભ લેવાય છે.

ગાય, વલ્લહ, વાઘ, સિંહ, અને ગરુડના સમાન મુખવાળા પુરુષોનો પૂર્વ જન્મ શુભ હોય છે અને તે પુરુષો અલ્પ પ્રાઈ પ્રતાપ, ઘણાં જીતવાવાળા રાજા થાય છે.

વાનર, મહિષ, સૂકર અને વકરાના જેવા મુખવાળા પુરુષોનો પૂર્વ જન્મ મધ્યમ હોય છે અને તેઓ શાસ્ત્ર, ધન તેમ મુખથી સંપન્ન હોય છે.

ગર્દભ અને ડંટ સમાન મુખ તથા શરીરવાળા પુરુષોનો પૂર્વ જન્મ અશુભ સમજવો, તેઓ નિર્ધન અને મુખહીન હોય છે.

પોતાના આંગળ પ્રમાણે એકસો આઠ આંગળ ડંચો હોય તે પુરુષ ઉત્તમ, છન્નુ આંગળ ડંચો હોય તે મધ્યમ અને ચોરાશી આંગળ ડંચો હોય તે અધમ હોય છે; પગના અગ્ર ભાગથી ઘસ્ટ-કના મધ્ય ભાગ પર્યન્ત માપ કરવો.

ત્રે હજાર પલનો એક ભાર થાય છે.

૫ ચળોઢીનો ૧ માસો

૧૬ માસા „ ૧ તોલો

૪ તોલા „ ૧ પલ

૧૦૦ પલ „ ૧ તુલા

૨૦ તુલા „ ૧ ભાર

જે પુરુષતું વજન અરધો ભાર હોય તે મુખ મોગવે છે અને ઇથી ન્યૂન વજન હોય તે દુઃખી રહે છે. એક ભાર વજનવાલો પુરુષ અતિ ધનવાન હોય છે, જેના શરીરતું વજન દોઢ ભાર હોય તે ચક્રવર્તી રાજા થાય છે.

વીશ વર્ષની અવસ્થાએ સ્ત્રીનો તેમજ પચીશ વર્ષની અવસ્થાએ પુરુષનો માપ અને તોલ કરવો; અથવા ગણિત આદિથી જેટલું આયુષ્ય નક્કી થયું હોય તે આયુષ્યનો ચોથો ભાગ વીતી જાય એ વચ્ચે માપ અને તોલ કરવો.

ભૂમિ, જલ, અગ્નિ, વાયુ, આકાશ, દેવ, મનુષ્ય, રાક્ષસ, પિશાચ અને તિયક્તું સત્ત્વ પુરુષમાં હોય છે.

ભૂમિ પ્રકૃતિવાળા પુરુષનો સુંદર કમલ આદિ પુષ્પો સમાન ગંધ હોય છે, તે મોંગી, મુગન્ધ શ્વાસથી યુક્ત અને સ્થિર સ્વભાવનો હોય છે.

જલ પ્રકૃતિવાળો પુરુષ પાણી વધુ પીએ છે અને મીઠું વોલનારો તેમજ રમ મોજન કરવામા રચિવાલો હોય છે.

અગ્નિ પ્રકૃતિવાળો પુરુષ ચપલ, અતિ તીક્ષ્ણ તેમજ ક્રૂર હોય છે, શુધાને સહન કરી શકતો નથી અને વહુ ભોજન કરે છે.

વાયુ પ્રકૃતિનો મનુષ્ય ચંચલ તેમજ દુર્બલ હોય છે અને તુરત ક્રોધવશ થઈ જાય છે.

આકાશ પ્રકૃતિનો મનુષ્ય સર્વ કામમાં નિપુણ હોય છે, મુખ ખુલ્લું રાખે છે, શબ્દગતિમાં કુશલ હોય છે અને એનાં અંગ સુપ્રિયુક્ત હોય છે.

દેવ પ્રકૃતિનો મનુષ્ય ત્યાગી, અલ્પ ક્રોધ અને પ્રીતિયુક્ત હોય છે.

મનુષ્ય પ્રકૃતિના પુરુષને ગીત અને ભૂષણ પ્રિય હોય છે. એ હમેશાં સંવિભાગ અર્થાત વાંધવો ઉપર ઉપકાર કરવાવાળા અને શીલવાન હોય છે.

રાક્ષસ પ્રકૃતિનો મનુષ્ય વહુ ક્રોધી, દુષ્ટ સ્વભાવનો અને પાપી હોય છે.

તિર્યક્ પ્રકૃતિનો પુરુષ ભીરુ, શુધાલુ અને ઘણું જાનારો હોય છે.

જેની ગતિ શાર્દૂલ, હંસ, મસ્ત હાથી, વૃષ અને મયૂર સમાન હોય તે પુરુષ રાજા થાય છે; શબ્દ રહિત મંદ ગતિવાળા પુરુષો ધનવાન હોય છે; શીઘ્ર અને દેડકાની માફક ઠેકડા મારતા જે પુરુષ ગમન કરે છે તે દરિદ્રી હોય છે.

થાકી જતાં યાન, ખૂંચ્યા થતાં ભોજન, પ્યાસ લાગતાં જલ આદિ પાન અને ભયને સમયે રક્ષણ એ સર્વ વાત જે પુરુષને વિના યત્ને પ્રાપ્ત થાય તે પુરુષને ધન્ય અર્થાત્ શુભ લક્ષણવાળો સમજવો.

વિશાચ પ્રકૃતિનો મનુષ્ય ચંચલ, મર્તાન દેહવાળો, ને સુનુલ અગોચી યુક્ત હોય છે.

આ તમારા પુત્રના તમામ ચિદો જોતાં તે કોઈ મ્હોટો યોગી તેમજ પ્રતાપી થાય તમ છ, છતા આશ્ચર્ય એ છે કે આયુષ્યની રેखा વીલકુલ સ્વલ્પ છે જેથી છ મહિને તેનું મૃત્યુ થશે એમા જરાપણ ફેરફાર થવાનો નથી. માટે હું તમને ચેતવું છું કે તમારે તમારા વાલકના હિત માટે જે કરવું ઘટે તે કરજો. આટલું કહી તે વિગ ચાલતો થયો.

ગર્ભથી આઠમે વર્ષે બ્રાહ્મણને, અગ્યારમે વર્ષે ક્ષત્રિને અને વારમે વર્ષે વૈશ્યને યજ્ઞોપવીત દેવું જોઈએ છતા મૃકંડ ઋષિએ કંઈ પળ મુહૂત કે યાત્રા જોયા વિના અઠાલે પોતાના પુત્રને યજ્ઞોપવીત દઈ દીધું અને પોતાના પુત્રને પાસે વેસાડી ઉપદેશ આપવા લાગ્યા કે “ માઈ ! તારે હર જગોએ ભ્રમણ કરતાં માર્ગમા જ્યાં જ્યાં બ્રાહ્મણ મળે ત્યાં તેને વિનય પૂર્વક અભિવંદન કરવું.

पोताना पितानां वचन अंगीकार करी मार्कण्डेये ब्राह्मणोने नमवानो नियम राख्यो, एम करतां छ महिनामां त्रण दिवस वाकी रखा एटले तेना मृत्युने पण त्रण दिवस वाकी रखा एटलामां दैवयोगधी तीर्थयात्रा करता करता मरीचि, अत्रि, पुलह, पुलस्त्य, क्रतु, अंगिरा, अने वशिष्ठ ए सप्तर्षिओ त्यां आव्या, तेओने आवता जोइ जेणे माळा धारण करी ब्रह्मचर्य पाळ्युं छे अने दंड ग्रहण कर्यो छे एवा मार्कण्डेय ते साते ऋषिना पगमां पड्या; वाळकनी आवी आस्था जोइ प्रसन्न थइने “ दीर्घायुर्भव ” एम प्रत्येके आशीर्वाद दीधो; एटलामां वशिष्ठ ऋषिए वाळ ब्रह्मचारी मार्कण्डेय साभुं जोइ बीजा ऋषिओने कहुं के “ आपणे वधाए आ वाळ ब्रह्मचारीने “ दीर्घायुर्भव ” आशीर्वाचन आप्युं पण आ वाळक तो आजधी बीजे दीवसे प्राण त्याग कररो एम तेनां लक्षणो उपरयी जणाय छे; आपणे तेने शुभ आशिष आपेल छे तो हवे प्रयत्न करी तेने दीर्घायुष्यवान् करवो ए आपणुं काम छे; वशिष्ठनां वचन सांभळी ऋषिओ विचार करी वोल्या के आ वाळकने जीयाडवानो उपाय ब्रह्मा विना कदी पण बनवानो नयी, घाटे आ वाळकने लइ आपणे सर्व ब्रह्मलोकमां जइए अने ब्रह्माना मुखधी “ दीर्घायुर्भव ” एम कहेवरावीए. आ रीते सप्तर्षि एकवत्त थइ वाळ ब्रह्मचारी मार्कण्डेयने साथे लइ तीर्थ यात्रा पडती मुकी ब्रह्मा पासे गया, त्यां जइ सप्तर्षिओ ब्रह्माने साष्टांग प्रणाम करी वेदोक्त सूक्तो वडे स्तुति करी गोन-पोताने आसने वेठा; तयार पछी मार्कण्डेये ब्रह्माना चरणारविन्दमां नमन कर्तुं, ब्रह्माए वाळ ब्रह्मचारीने जोइ प्रसन्न थइ “ दीर्घायुर्भव ” एम आशीर्वाद आपी सप्तर्षिने पूछवा लाग्वा के “ मुनिओ ! तमो अहीं केम अने कयांयी आव्या छो ? जरूरी कारण होय ते कहो, भारं काइ कार्य होय ते करवा हुं तत्पर हूं. वळी ना वाळ ब्रह्मचारी कोण छे ते पण मने कहो. ”

आ रीतें ब्रह्मानां वचन सांभळी सप्तर्षि वोल्या के “ पितामह ! अमो तीर्थयात्रा करवा पृथ्वीमां फरता फरता ज्यारे चमत्कारपुरनी आसपास गया तयारे आ वाळ ब्रह्मचारीए अमने अभिवंदन कर्तुं एटले अमे वधाए जुदो जुदो “ दीर्घायुर्भव ” ए आशीर्वाद आप्यो. पाळकनी लक्षण जोता आजधी बीजे दीवसे आ वाळकनुं मृत्यु छे एम जाणी अमो वणज लज्जित थवा जेयी आने साथे लइ अमो आपनी पासे आव्या न्या आपें पण दैवयोगे आ वाळकने दीर्घायुष्य थवानो आशीर्वाद आप्यो घाटे महाराज ! आपणे सर्व सत्य ज्ञानीवाळा थइए नेवो उपाय कावो जोइए; आपनी पासे आवयानुं कारण पण आज छे.

સપ્તર્ષિનાં વચન સાંભળી બ્રહ્મા હસીને બોલ્યા કે—“ ઋષિઓ ! આ વાઙ્ક મારા પ્રસાદથી જરા અને મૃત્યુ રહિત તથા સંપૂર્ણ રીતે વેદ વિદ્યા જાણનાર થશે એમાં જરા પણ સંદેહ રાખવો નહિ; હવે આ વાઙ્કને ક્ષણ પૃથ્વી ઉપર લઈ જાઓ અને એના વૃદ્ધ પિતા પોતાનાં ધર્મપત્નિ સહિત પુત્રના દુઃસ્વથી મૃત્યુ ન પામે તેટલા વચ્ચેમાં સત્વર તેમની પાસે મુકી આવો; બ્રહ્માના વચન સાંભળી સપ્તર્ષિઓ તે વાઙ્કને તેના પિતાના આશ્રમ પાસે અગ્નિતીર્થની નજીક મુકી તેની સાથે વાતચીત કરી તીર્થાટન કરવા ચાલી નીકળ્યા.

હવે આ પ્રમાણે જે અરસામાં સપ્તર્ષિઓ માર્કંડેયને લઈ બ્રહ્મલોકમાં ગયા તે અરસામાં તેના પિતા મૃકંડ તે વાઙ્કુમારની ચોતરફ ગોત કરવા મંડ્યા, પુત્રની ઘણી શોધ કરતાં જ્યારે ક્યાંहीं પણ પત્તો ન મળ્યો ત્યારે પોતાની પત્નિ આગળ બિલાપ કરવા લાગ્યા કે “ ઓ મારા બહાલા વાઙ્ક ! તું કેમ દેખાતો નથી ? શું રમતાં રમતા કોઈ કૂવામાં પડ્યો ? અથવા તો વનમાં કોઈ સર્પ તને ડસ્યો કે શું થયું ? મારા પ્યારા પુત્ર માર્કંડેય ! તું દગ્ધ અંતઃકરણવાળા મને તથા તારી માતાને આજ્ઞા જન્મપર્યંત દુઃખી કરી ક્યાં બેઠાસી ગયો ! પુત્ર ! તૈં ઘણુંજ અવકુળ થઈ; પ્રાણપ્રિયા ! ઘણેર વાપ કરનારા મેં મરવા વચ્ચે પણ પુત્રનું મુખ ન જોયું, પૂર્વે મને સામુદ્રિકશાસ્ત્ર જાણનાર જ્યોતિષીએ કહ્યું હતું કે તારા આ પુત્રનું છ મહિનામાં મૃત્યુ થશે ” એ વાત સ્વરી બની, તો એ પુત્રના શોકરૂપી દાવાપ્રિયી ન વહેંચે એટલામાં કાષ્ઠની ચિંતા સ્વડકી વળી મરવું એજ ઠીક છે. મૃકંડ ઋષિનાં વચન સાંભળી તેમના પત્નિ બોલ્યાં જે પ્રાણનાથ ! મારો પણ એજ સિદ્ધાન્ત છે, પુત્રના મૃત્યુ પછી આપણે જીવી શું કરવું છે ? માટે હવે જાણો વચ્ચે નહિ ચિંતાવતા લોકડાં એકઠા કરો, હું પણ આપની સાથેજ વળી ધરીશ, પુત્રનો શોક મારાથી સ્વમાતો નથી. આ રીતે મૃકંડ અને તેમના સ્ત્રી પોતાના અસહ્ય કષ્ટની વાત કરે છે, એટલામાં રાજી થતો થતો તેમનો પુત્ર માર્કંડેય તેઓની પાસે આવી પહોંચ્યો; સામા આવતા પોતાના પુત્રને દૂરથી જોઈ માતા અને પિતા બન્નેને હર્ષાશ્રુ આવી ગયાં અને પુત્રને મળ્યા ઉતાવળથી સામા ડોંડ્યાં તથા વારંવાર વાથમાં ઘાલી પૂછના લાગ્યા કે, પુત્ર ! ઘણા વચ્ચેથી તું ક્યાં ભાગી ગયો હતો ? અમને શોક સમુદ્રમાં ડુબાવી એકદમ તું ક્યાં ચાલી નીકળ્યો હતો ? મારા બહાલા પુત્ર ! આજ પછી કોઈ દિવસ આમ કલા વિના ચાલ્યો જઈશ નહિ. માતૃપિતાના વચન સાંભળી માર્કંડેય બોલ્યા કે માતૃપિતા ! આજ માર્ગમાં સાત ઋષિઓ મળ્યા તેઓને આપની આજ્ઞા મુજબ મેં અભિવદન કર્યું, તે ઋષિઓએ પૃથક્ પૃથક્ “ દીર્ઘાયુર્ભવ ” એ રીતે મને અગ્નિર્વાદ આપ્યો, પણ તેમાંથી એક મુનિએ કહ્યું કે આ વાઙ્કનું આજથી ત્રીજે

दिवसे मृत्यु छे. ” आ बात सांभळी सर्वे मुनिओ विचार करी मने ब्रह्मलोकमां लइ गया, त्यां में ब्रह्माने अभिवंदन कयुं, जेथी तेओए पण “ दीर्घायुर्भव ” एम आशिर्वचन आप्युं, ते पछी ब्रह्माए आजै आप आंही क्याथी ? विगेर मुनिओने पूछ्युं, एउले ऋषिओए मने जे आशीर्वाद आपेल ते विषयनी सघळी बात जाहेर करी अने कहुं के “ पितामह ! आपना प्रसादबडे आ बाळक दीर्घ आयुष्यवाळो थाय एम अमारी आपने विज्ञप्ति छे. ” ब्रह्माए कहुं के “ आ बाळक जरा मरणथी रहित थशे. माटे आने तुरत घेर पहांचतो करो. ” पिताजी ए ऋषिओ मने आ ठेकाणे मुकी आ तीर्थमां स्नानार्थे उतर्या छे.

आ रीते पोताना पुत्र मार्कण्डेयनां वचन सांभळी मृकंड मुनि अत्यंत सानंदाश्चर्य पास्या अने ज्यां सप्तर्षिओ न्हावा गया हता त्यां दोडी पहुँच्या. तेणे सर्व ऋषिओने प्रणाम करी हाथ जोडी विनय पूर्वक कहुं के “ मुनीश्वरो ! आपना प्रतापथी मारुं कुळ वृद्धि पास्युं छे; ” पूर्वना आचार्यों सत्य कही गया छे के “ सत्पुरुषो नो आश्रय त्रिलोकमां प्रसिद्ध छे, साधु पुरुषनां दर्शन तीर्थथी पण विशेष छे कारण के साधु तीर्थस्वरूप कहेवाय छे, वळी तीर्थ तो अमुक काळे फळ आपे छे पण सत्समागम तो सत्वर फळे छे. ” माटे आप मारे घेर अतिथि पधार्या छो तो कृपा करी मने सेवा फरमावो.

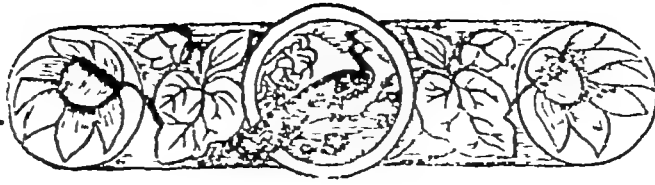
मृकंडनां वचन सांभळी सप्तर्षिओ बोल्या के “ तमारो अल्प आयुष्यवान् पुत्र मृत्युनी जाळमाथी वच्यो एज अमे कोटिगणु आतिथ्य दान्युं छे. ” तयारवाद मृकंड बोल्या के “ महाराज ! मारा पुत्रने मृत्युना मुखथी छोटावी आपेज मारा कुळनो उद्धार कयों छे, जो हुं आपनो प्रत्युपकार न करुं तो महा पापी कहेवाडं, कारण के ब्रह्महत्या तथा मुरापान करनार अने वृत्तभंजकनां प्रायश्चित्त शास्त्रोमां कहेल छे परंतु कृतघ्नतारूपी अघोर पापनुं प्रायश्चित्त कहुंज नथी; माटे कृपा करी मने कृतघ्नतानो दोष प्राप्त न थाय एवी कोइ सेवा बतावो.

आ रीते मृकंडना अति आग्रहथी सप्तर्षिओ बोल्या के “ तमारा अन्तःकरणमां प्रत्युपकार करवानो खरो निश्चय होय तो तमे आ तीर्थनी पासे एक मंदिर चणावो अने तेमा जेनी कृपाथी आ तमारो पुत्र अजरामर ययो छे ए श्री ब्रह्मदेवनी स्थापना करो तेमज आ तमारा पुत्र सहित निरंतर ने पितामह देवनी पूजा करो, अमे पण तमारी साये हमेदा ब्रह्म मूर्तिनी पूजा करयुं, बीजा ब्राह्मणो पण तेनी पूजा करशे. वळी आ तीर्थनी जगोए अमोए आ बाळक साये मित्राइ करी माटे आ तीर्थनुं नाम “ बाळकसख्य ” एम जगतमां प्रसिद्ध थशे. अने आ तीर्थ बाळकाने

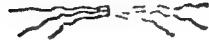
ઘણુંજ હિતકારક થઈ પડશે. વઢી આ તીર્થમાં જે કોઈ પોતાના રોગાર્ત, ભયાર્ત, ભૂત પ્રેતની જડમાં આવેલા તથા વાલગ્રહની પીડા પામતા વાઢકને ન્હવરાવશે તેના રોગ, ભગ તથા પીડા અમારાં વચનથી નિઃસંશયપણે નષ્ટ થઈ જશે; તેમજ જે કોઈ મનુષ્ય નિષ્કામ તૃતીયી શ્રદ્ધાવાન થઈ આ તીર્થમાં સ્નાન કરશે તે બ્રહ્માના પ્રસાદથી તથા અમારાં વચનથી પરમ ગતિને પામશે. ” આઠ્ઠું કહી સપ્તર્ષિઓ તીર્થ પ્રવાસે ચાલી નીકળ્યા. ત્યારવાદ મૃકંડ કૃપિય એ જગોય મ્હોટી ધામધૂમની સાથે શ્રદ્ધાવાન થઈ ભગવાન બ્રહ્મદેવની મૂર્તિ સ્થાપન કરી.

મહાત્મા માર્કંડેય વેદાધ્યયન કરવા પોતાના પૂજ્ય પિતાની આજ્ઞા લઈ કોઈ ઉત્તમ વેદવેત્તા કૃપિ પાસે ગયા. ગુરુની આજ્ઞા મુજબ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્ય પાઢી યયાવિધિ અધ્યયન કરવા લાગ્યા. જટા, વલ્કલ, કમંડલુ, દંડ, ઉપવીત, જપમાળા અને દર્મોને ધારણ કરવા લાગ્યા, ધર્મની વૃદ્ધિને અર્થે શાંત-પણાથી વને સંધ્યામાં અગ્નિ, સૂર્ય, ગુરુ, બ્રાહ્મણ અને પોતાના શરીરમાં ભગવાનનું પૂજન કરવા લાગ્યા; સાયંકાળે તેમજ પ્રાતઃકાળે ભિક્ષા લાવી ગુરુને સમર્પણ કરી તેઓની આજ્ઞા પામી પોતે મૌનપણે એકમુક્ત કરી સંતોષ પામવા લાગ્યા. આ રીતે લાંવા વચત સુધી બ્રહ્મચર્ય પાઢી કુગ્, યજુઃ સામ તથા અયર્વ એ વેદના પદ. ક્રમ, શિખા, દંડ, માળા, વ્રજ, રથ અને ઘન વિગે ભેદો ભલી રીતે મળ્યા; વેદાધ્યયન પૂર્ણ થઈ રહ્યા પછી પોતાના પિતા પાસે જવા ગુરુ પાસે આજ્ઞા માગી. ગુરુ ઘળા હર્ષ સાથે આશીર્વાદ આપી પ્યારથી ઘુંવન કરી કૃપિઓના શિરોમણિ માર્કંડેયને વિદાય કર્યા.

પંચમ તરંગ.

સગ્ધરા.

માર્કંડેયે ગૃહસ્થાશ્રમ નિજ પિતુના વોધથી માન્ય રાખી,
 સ્નેહે સત્કર્મ કીધાં, નિશાદિન ભયના ભારને દૂર નાંખી;
 પુત્રોત્પત્તિ થવાથી, પ્રિયજન તર્જીને, યોગમાં વૃત્તિધારી,
 એનું વૃત્તાંત વ્હાલેં, અમર નરપતિ ! સાંભળો શ્રેયકારી.

મહાત્મા મૃકંડકૃપિ ભગવાન્ બ્રહ્માની સ્થાપના કર્યા પછી અને માર્કંડેય જેવા પુત્રની પ્રાપ્તિથી ગૃહસ્થાશ્રમ પૂર્ણ થયું સમજી પોતાનાં પત્નિ સહિત વાનપ્રસ્થ આશ્રમ ગ્રહણ કરી ત્યાં બ્રહ્મ-દેવાલયમાંજ નિવાસ કરી તપવૃત્ત આદિ ઉત્તમ સાધનાઓ કરવા લાગ્યા.

મહાત્મા માર્કંડેય વેદાધ્યયન કરી ઘેર આવી પોતાની યોગ્ય અવસ્થા થયો તીર્થાટન કરી યોગ સાધવા માટે કોઈ પવિત્ર સ્થાનનો આશ્રય લેવા પોતાના માતપિતા પાસે નમૃતાયી હાથ જોડી રજા માગવા લાગ્યા; મનસ્વિની માતા સજ્જનનેત્રે પોતાના પુત્રને તેમ નહિ કરવા અને પોતા પાસે રહી ગૃહસ્થાશ્રમ ચલાવવા સમજાવવા લાગ્યાં, વૈરાગ્યવાન્ માર્કંડેય ગૃહસ્થાશ્રમથી થતા દુઃખોનું વર્ણન કર્યા પછી અતિ નમૃતાયી નમન કરી માતાને કહેવા લાગ્યા કે બ્રહ્મસ્વરૂપ બ્રહ્માની કૃપાથી મને અમરપણું પ્રાપ્ત થયું છે જેવી હવે હું ક્ષણપણ ઈશ્વર ભજન સિવાય વ્યર્થ વ્યતીત કરવાનો નથી.

મહાત્મા મૃકંડકૃપિ પુત્રનો દૃઢ જોડ સમજાવવા લાગ્યા કે “ભાઈ! ગૃહસ્થાશ્રમ કર્યા મિવાય ત્યાગાશ્રમ કદીપણ સુખરૂપ થતું નથી; તમામ આશ્રમોથી ગૃહસ્થાશ્રમ ઉત્તમ છે, જે ગૃહસ્થોના મુખ્ય વૈભવોને અનુભવ્યા મિવાય સ્વર્ગ આદિમા શ્રદ્ધાવાન્ બની શરીરનો ત્યાગ કરે તે તામમ સન્યાસી કહેવાય છે, જે સ્થાન રહિત મિતાર્યે ફરનાર માત્ર વૃક્ષનાં મૂળનોજ જેને આશ્રય છે તે મિત્રુક્ત-સન્યાસી કહેવાય છે, આનંદ, ક્રોધ અને ચુગલીનો ત્યાગ કરી જે વિપ્ર વેદનું અધ્યયન કરે તે

ત્યાગી કહેવાય છે. એક વાજુ ગૃહસ્થાશ્રમ અને વીજી વાજુ વધાં આશ્રમ તોઢીએ તો અન્ય સર્વ આશ્રમોયી ગૃહસ્થાશ્રમ વજનદાર ગણાય છે, અન્ય આશ્રમોયી માત્ર સ્વર્ગીય લાભ પ્રાપ્ત થાય છે; પરંતુ ગૃહસ્થાશ્રમયી તો કામ તેમજ સ્વર્ગ ઉભયની પ્રાપ્તિ થાય છે; માટે મહર્ષિઓને પળ ઉત્તમ ગતિ આપનાર ગૃહસ્થાશ્રમજ છે; રાગદેપને વરજી ગૃહસ્થાશ્રમ પાઢનારને મહાન્ ભાગ્યશાઢી સમજવો; કારણ કે પીઢિતને જ્ઞયન, શ્રમિતને આસન, તૃપિતને જઢ અને ક્ષુધાતુરને ભોજન આપવું એ ગૃહસ્થોના સામાન્ય ધર્મ છે.” આ રીતે પિતાનાં વચન સાંભઢી માર્કંડેય સવિનય કહેવા લાગ્યા કે “પૃજ્ય ! વધાં આશ્રમો કરતાં ગૃહસ્થાશ્રમને આપ જ્ઞા કારણથી શ્રેષ્ઠ ગળોછો ? તપસ્વી મૃકંડ વોલ્યા કે “જેમ પવનને આધારે સર્વ પ્રાણી રહેલાં છે તેમ તમામ આશ્રમો ગૃહસ્થાશ્રમને આધારે રહેલા છે, બ્રહ્મચારી, વાનપ્રસ્થ અને સન્યાસી એ ત્રળેને ગૃહસ્થજ સ્થાનપાનાદિથી સન્માન આપે છે. જેથી એ સર્વોત્તમ ગણાય છે. વેદ અને સ્મૃતિમાં પળ ગૃહસ્થાશ્રમ ઉચ્ચ ગળેલ છે, સર્વ આશ્રમોની ઉત્પત્તિ ગૃહસ્થાશ્રમમાંથીજ છે. જેમ સરિતાઓની સ્થિતિ સાગરમાં છે તેમ અઢિલ આશ્રમોની સ્થિતિ ગૃહસ્થાશ્રમમાંજ છે. કારણ કે સર્વતું પોષણ ગૃહસ્થજ કરી શકે છે, માટે તું ઈશ્વર કૃપાથી અમરપળું પામ્યો છે તો તમામ આશ્રમોનો વિધિવત્ સન્કાર કર; પુત્ર પ્રાપ્તિ થયા પછી યુધ્ધીથી ત્યાગાશ્રમ સ્વીકારજે.”

પિતાની આજ્ઞાતું ઉઢંવન નહિ કરનાર માર્કંડેય મુનિએ જ્ઞરમને લોધે મુઢથી નહિ વોલતાં વેષ્ટાઓથી સર્વ આજ્ઞા સ્વીકારી નમન કર્યું.

જ્ઞાની મૃકંડ ઋષિએ તુરતજ પ્રથમ મઢેલ સામુદ્રિક શાસ્ત્રીને વોલાવ્યા, ^{જ્ઞા માગ} સત્કાર કરી સાષ્ટાગ દંડવત્ પૂર્વક વિજ્ઞપ્તિ કરી કે “દૈવજ્ઞ ઋષિ ! આપે મને ભવિષ્ય સંભઢાવી મારા પુત્રને દીર્ઘાયુ કર્યો, હવે એ અમરપળ પામેલ પુત્રને ગૃહસ્થાશ્રમી કરવા મારો વિચાર થયો છે તો તેના યોગ્ય કન્યા શોધતાં પઢેલાં સ્ત્રીઓનાં શુભ અશુભ સામુદ્રિક લક્ષણો સાંભઢવા ઇચ્છા રાઢું હું તો કૃપા કરી મને સંભઢાવશો.”

મહાત્મા મૃકંડનાં વચન સાંભઢી સામુદ્રિક શાસ્ત્રી વોલ્યા કે “જેમ ક્ષીરમાં શર્કરા મઢ-
નાથી વિશેષ સ્વાદ ઉત્પન્ન થાય છે તેમ ઉત્તમ લક્ષણવાઢા પુરુષને ઉત્તમ લક્ષણવાઢી સ્ત્રી હોય તો
વને મુઢ પામે છે; સ્ત્રી પુરુષમાંથી એક શુભ લક્ષણ યુક્ત હોય અને એક લક્ષણહીન હોય તો તેનું
જીવન મરણ તુલ્ય છે, કારણ કે જાઢની અંદર સવઢાણા માઢલાંની પેઢે દુઃખ પામે છે. જેમ

કંચનની અંદર નંગ જડવાથી શોભાની આધિક્યતા થાય છે તેમ સ્ત્રી પુરુષ સરસાં શુભ લક્ષણ-વાળા હોવાથી તેની શોભામાં વૃદ્ધિ જણાય છે.

જે કન્યાના પગ સ્નિગ્ધ, ડંચા, આગળથી પાતળા અને લાલ રંગના નરોથી યુક્ત હોય, સમાન, પુષ્ટ, મુંદર અને નિગૂઢ ગુલ્ફથી યુક્ત હોય; તેમજ તેની આંગળીઓ પરસ્પર મઢેલી હોય અને તઢીયાંની કાન્તિ કમલની કાન્તિ સમાન હોય એ કન્યાથી રાજા વનવાની ઇચ્છાવાળા પુરુષે લગ્ન કરવાં.

જેમાં મત્સ્ય, અંકુશ, કમલ, જવ, વજ્ર, હઠ અને ચઙ્ગના આકારની રેખા હોય, પસીનો વીલકુલ ન વઢતો હોય તથા જેનાં તઢીયાં સુકોમલ હોય એવાં ચરણો શુભ હોય છે.

રોમ અને નાડીઓથી રહિત મુંદર ગોઠ જંઘા હોય, વન્ને જાનુ સમાન હોય અને તેના સન્ધિઓ સ્થૂલ ન હોય; વન્ને ઊરુ પુષ્ટ હાથીની સુંઢને આકારે રોમ રહિત હોય, પીપ્પાનાં પાન સમાન કોમલ અને વિસ્તીર્ણ ગુહ્યાંગ હોય; કેડની ડપરનો ભાગ વિસ્તીર્ણ અને કૂર્મની પીઠ સમાન ડન્નત હોય તેમજ મણિ ગૂઢ હોય આવાં લક્ષણવાળી સ્ત્રી મઢતાં ઘણા ધનની પ્રાપ્તિ થાય છે.

કાંચી કલાપને ધારણ કરનાર નિતંબ વિસ્તીર્ણ, માંસથી પુષ્ટ અને ગુરુ હોય તેમજ નાભિ ગંભીર, વિસ્તીર્ણ અને દક્ષિણાવર્ત હોય તો તે શુભ ગણાય છે.

જે સ્ત્રીનો મધ્ય ભાગ ત્રિવલીથી યુક્ત અને રોમ રહિત હોય; વન્ને સ્તન ગોઠ, પુષ્ટ, સરસાં અને કઠિન હોય, છાતી રોમ રહિત અને કોમલ હોય તેમજ ગ્રીવા શંખ સમાન ત્રણ રેખાઓથી યુક્ત હોય તે સ્ત્રી ધન અને સુખ આપનારી વને છે.

વંડુજીવનાં પુષ્પ સમાન અતિ રક્તવર્ણ, માંસથી ભરેલાં, સુંદર, વિમ્વ ફલ તુલ્ય આકૃતિ વાળા અધર હોય તેમજ કુંદની કઢી સમાન શ્વેત અને સરસા દાંત હોય તો તે સ્ત્રીઓને પતિસુખ તથા ઘણી સંપત્તિ આપનાર થાય છે.

સરલતા યુક્ત શઠતા રહિત કોકિલ અને હંસના શબ્દ જેવા રમ્ય અને દીનતા રહિત જેનાં વચન હોય તે સ્ત્રી વધુ સુખદાયક વને છે; સમાન પુટવાળી સુંદર નામિકા શુભ ગણાય છે, નીલ કમલના દલ સમાન કાન્તિવાળી દૃષ્ટિ ઉત્તમ સમજવી.

વન્ને ભ્રકુટી મઢેલી ન હોય, વધુ પ્હોળી ન હોય તેમ લાઘી પણ ન હોય પાંતુ વાઢ ચંદ્રમાની માફક વાકી હોય તો તે શુભ જાણવી.

અર્ધ ચંદ્રાકાર, રોમ રહિત અને સમ (ઊંચું નહિ તેમ નીચું પણ નહિ) લલાટ શુભ હોય છે. વન્ને કર્ણ થોડા માંસથી યુક્ત, કોમલ, સમાન અને સમાહિત હોય તે શુભ સમજવા.

એક એક રોમકૂપમાં સ્નિગ્ધ, અતિ કૃષ્ણ વર્ણ કોમલ અને કુંચિત એક એક કેશ ઉત્પન્ન થાય તે સુખદાયક હોય છે. મસ્તક પણ સમ અર્થાત્ ઊંચા નીચું ન હોય તે શુભ જાણવું.

જે સ્ત્રીનાં ચરણતલ અને કરતલમાં મુંગાર, આસન, ઘોડા, હાથી, રથ, શ્રીવૃક્ષ, યૂપ, વાળ, માળા, કુંડલ, ચામર, અંકુશ, યવ, પર્વત, ધ્વજ, તોરણ, મત્સ્ય, સ્વસ્તિક, યજ્ઞવેદી, પંખો, શંખ, છત્ર અને કમલના આકારની રેખા હોય તે સ્ત્રી રાજાની રાણી થાય છે.

જેના મણિવંધ નવિન કમલદલના ગર્ભ સમાન પાનલી અને લાંબા પર્વવાળી આંગળીઓથી યુક્ત નિગૂઢ અર્થાત્ ઊંચા ન હોય તે સ્ત્રી રાજાની રાણી થાય છે.

સ્ત્રી અથવા પુરુષના હાથમાં મણિવંધથી નિકળો મધ્યમા અંગુલી પર્યંત જે રેખા જાય અથવા પાદતલમાં જે ઉર્ધ્વ રેખા હોય તે રેખા રાજ્યસુખ આપનારી થાય છે.

કનિષ્ઠિકાનાં મૂળથી નીકળી તર્જની અને મધ્યમાના મધ્ય ભાગમાં જે રેખા જાય તે રેખાથી આયુષ્યનું પ્રમાણ થાય છે. જો એ રેખા પૂરી હોય તો આયુષ્ય પૂરી હોય છે અને જો ન્યૂન હોય તો એ પ્રમાણે આયુષ્ય ન્યૂન પણ જાણી લેવું.

અંગુષ્ઠના મૂળમાં સંતાનની રેખા હોય છે, તેમાં મ્હોટી રેખા પુત્રોની અને ન્હાની રેખા કન્યાઓની હોય છે, જે રેખા વચ્ચેથી ટૂટેલી ન હોય તે દીર્ઘાયુષ્યવાળાં સંતાનની અને જે રેખા ટૂટેલી તેમજ ન્હાની હોય તે અल्प આયુષ્યવાળા સંતાનોની જાણવી.

જે સ્ત્રીના પગની કનિષ્ઠિકા અથવા કનિષ્ઠિકાના સમીપની આંગળી અનામિદા ભૂમિનો સ્પર્શ ન કરે તેમજ જેના પગની તર્જની અંગુઠાથી અધિક લાંબી હોય તે સ્ત્રી વ્યભિચારિણી અને પાપિણી હોય છે.

જેની જંવાઓ ઉપર સેંચાયેલી પિંડીઓથી યુક્ત, નાડીઓથી વ્યાપ્ત, શુષ્ક અથવા વધુ પુષ્ટ અને રોમશ હોય; વામાવર્ત રોમોથી યુક્ત નિમ્ન અને ન્હાનું જેનું ગુહ્યાંગ હોય તેમજ જેનું પેટ ઘટાકાર હોય તે સ્ત્રી દુઃખ ભોગવે છે.

ઢંકી ગ્રીવા વાળી સ્ત્રી નિર્વેગ હોય છે, વધુ લાંબી ગ્રીવા વાળી સ્ત્રી હોય તો તેના કુળનો સ્તય થાય છે. અને મ્હોટી ગ્રીવા વાળી સ્ત્રી ક્રૂર સ્વભાવની હોય છે.

જે સ્ત્રીનાં નેત્ર કેકર અથવા પિંગલ હોય તે તથા જેનાં નેત્ર ઝ્યાવ અને ચંચલ હોય તે સ્ત્રી વ્યભિચારિણી થાય છે.

જેનું લલાટ લાંબું હોય તે સ્ત્રી દેવરને મારે છે, જેનું ઉદર લાંબું હોય તે શ્વસુરને મારે છે અને જેના સ્પિચ્ લાંબા હોય તે સ્ત્રી પતિને મારે છે.

જેનો ઉપરનો હોઠ વહુ રોમ યુક્ત હોય તે તથા જે વહુ લાંબી હોય તે સ્ત્રી પતિને માટે શુભ હોતી નથી.

જે સ્ત્રીનાં સ્તન રોમશ, મલિન, અને ઉત્કટ હોય તેમજ કર્ણ વિપમ હોય તે ક્લેશકારી થાય છે.

જેના દાંત સ્થૂલ, કરાલ અને વિપમ હોય તે સ્ત્રી કલેશ ભોગવે છે, કાઠા માંસવાળા જેના દાંત હોય તે સ્ત્રી ચોરી કરે છે.

જે સ્ત્રીના હાથમાં માંસ खानाराં ગીધ આદિ પક્ષી, વૃક્, કાક, કંક, સર્પ અને ઉલૂકના આકારની રેखा હોય તે તથા જેના હાથ શુષ્ક નાડીઓથી વ્યાપ્ત અને વિપમ હોય તે સ્ત્રી દુઃસ્ત્રી અને ધનહીન થાય છે.

જેનો ઉપલો હોઠ ડંચો અને કેશના અગ્ર ભાગ રુલા હોય તે સ્ત્રી કલહપ્રિયા થાય છે.

ઘણે ભાગે કુરૂપા સ્ત્રીઓમાં દોષ અને ઉત્તમ રૂપવાળી સ્ત્રીઓમાં ગુણ હોય છે.

પગ અને ગુલ્ફ એ પહેલો ભાગ, જાનુ ચક્રો સહિત જંઘા ત્રીજો ભાગ, ગુદાગ, ઉર અને વૃષણ ત્રીજો ભાગ, નાભિ અને કટિ ચોથો ભાગ, ઉદર પાંચમો ભાગ, સ્તન સહિત હૃદય છઠ્ઠો ભાગ, સ્કંધ અને જઠુ એ સાતમો ભાગ, ઓઠ અને ગ્રીવા એ આઠમો ભાગ, મુઠ્ર સહિત નેત્ર નવમો ભાગ અને લલાટ સહિત શિર દશમો ભાગ જાણવો.

પાદ આદિ અંગ અશુભ લક્ષણોથી યુક્ત હોય તો એની દશાનું ફલ અશુભ અને શુભ લક્ષણોથી યુક્ત હોય તો એની દશાનું ફલ શુભ હોય છે; આનું તાત્પર્ય એ છે કે જન્મથી માંડીને વાર વાર વર્ષ પાદ આદિ દશ ભાગોની દશા હોય છે; એમાં જો પાદ આદિ અંગ રક્ત, નાડીઓથી વ્યાપ્ત અને અશુભ લક્ષણોથી યુક્ત હોય તો તેની દશા અશુભ તેમજ જે અંગ પુષ્ટ, નાડીઓથી રહિત તથા ઉત્તમ લક્ષણોથી યુક્ત હોય તેની દશા શુભ હોય છે.

આ વાર વર્ષનું દશા પ્રમાણ મવિવ્યમાં થનારી છેલ્લામાં છેલ્લી પ્રજાના એકસો વીશ વર્ષના આયુષ્ય પ્રમાણે કહેલ છે માટે ગણિતથી જેટલું આયુષ્ય જણાય તેનું દશાંશ પ્રમાણ લેવું.

સામુદ્રિક શાસ્ત્રીના મુખથી સ્ત્રીઓનાં શુભ અશુભ લક્ષણો સાંભળી પ્રસન્નમનથી મહાત્મા મૃકંડ ઋષિ પોતાના પુત્ર માર્કંડેય માટે યોગ્ય કન્યાની શોધે પ્રવૃત્ત થયા. ઘણી કન્યાઓ જોયા પછી ધૂમ્રવતી નામની સુલક્ષણા કન્યા પસંદ કરી, અને તેના પિતા પાસે માર્કંડેય માટે કન્યાની યાચના કરી.

આ દુનિયામાં પરમેશ્વરે ગર્ભ ધારણ કરવા સ્ત્રીઓને અને ગર્ભધાન કરવા સારુ પુરુષોને પેદા કર્યા છે.

પુરુષે સ્ત્રી સંગાતે રહી સર્વ સામાન્ય ધર્મ પાલન કરવાનું વેદમાં વર્ણવેલું છે.

ઉદ્વાહ આઠ પ્રકારના છે. બ્રાહ્મ્ય, દૈવ, આર્ષ, પ્રાજાપત્ય, આસુર, ગાન્ધર્વ, રાક્ષસ અને પૈશાચ.

વિદ્વાન, સદાચારશીલ તેમજ યાચના નહિ કરનારા પુરુષને વોલાવી, વરકન્યાને વસ્ત્રા-ભૂષણ ધારણ કરાવી, વરને સન્માન પૂર્વક જે કન્યાદાન આપવામા આવે તેને બ્રાહ્મ્ય લગ્ન કહે છે.

જ્યોતિષ્ટોમ આદિ વિસ્તીર્ણ યજ્ઞ જ્યાં થતો હોય ત્યાં તેનાં કર્મ કરાવનાર ઋત્વિજને વસ્ત્રા-ભરણથી ભૂષિત કન્યા અર્પણ કરવી તેને દેવ લગ્ન કહે છે.

ધર્મ શાસ્ત્રની આજ્ઞા મુજબ વર આગળથી એકાદ વે ગાય અને વઢદ લડ કન્યાદાન આપવામાં આવે તેને આર્ષ લગ્ન કહે છે.

કન્યાદાન દેવા ટાળે વર કન્યા વસ્ત્રેને સાથે રહી ધર્મ પાલવાનું કહેવામા આવે તેમજ વરકન્યાનું પૂજન કરી વરને કન્યા આપવામા આવે તેને પ્રાજાપત્ય લગ્ન કહે છે.

કન્યાનાં માવાપને દ્રવ્ય દડ તથા કન્યાન યથાશક્તિ વસ્ત્રાભરણ આપી શાસ્ત્ર વિરુદ્ધ જે લગ્ન કરવામાં આવે તેને આસુર લગ્ન કહે છે.

માત્ર વર કન્યાની ઇચ્છાનુસારે જે સંવંધ જોડાય તેને ગાંધર્વ લગ્ન કહે છે.

કન્યાના પીયરીયાનો નાશ કરી, રુદન કરતી તેમજ રાડો પાડતી કન્યાને વઢાત્કારે ઉપાડી જડ તે સાથે પરણવું તેને રાક્ષસ લગ્ન કહે છે.

ઝંઘી ગયેલી અથવા કેફથી વેમાન વની ગયેલી કન્યાને એકાન્તે મોગવવી તેને પૈશાચ લગ્ન કહે છે.

ઉપર કહેલ લગ્નોમાંથી ઉત્તમોત્તમ વ્રાહ્મ્ય લગ્નથી ધૂમ્રવતીના પિતાએ મૃકંડ ઋષિરાજનું વચન માન્ય રાખી પોતાની પુત્રીનો માર્કંડેય સાથે વિવાહ કર્યો, વિવાહ થયા પછી ધૂમ્રવતી તથા માર્કંડેય વેદમા અને સ્મૃતિમાં કહેલ ધર્મ પ્રમાણે વર્તવા લાગ્યા. અહર્નિશ પરસ્પરે પ્રીતિ રાખી ગૃહસ્થાશ્રમ ચલાવવા લાગ્યા, કુલદેવ, ગાય, અતિથિ અને માતપિતાની સેવા ઘણી ભાવથી કરવા લાગ્યા, અને ધૂમ્રવતી પોતાના પતિને ઈશ્વર સમજી રાતદિવસ શુદ્ધ મનથી સેવા કરવા લાગી.

હૃદયની અવસ્થાનું સૂચન કરાવવાવાળા શતોરકમ્મ, રોમાંચ, સ્વેદ, અને મુલ પૈવર્ણ્ય આદિ સાત્ત્વિક ભાવો પતિના એકાન્ત મિલન વચ્ચે પ્રગટ કરવા લાગી તેમજ નાભિ, મુજા, ઉરોજ અને ભૂષણોનું દેખાડવું, વસ્ત્રોનું સંકોચવું, કેશોને ખુલ્લા મૂકવા, ભ્રકુટી ચઢાવવી, કંપવું, કટાક્ષથી જોવું इत्यादि અનુરક્તાની ચેષ્ટાથી પતિને પ્રસન્ન કરવા લાગી; ઊંચા સ્વરથી ભાષણ કરી, હસી, શય્યા સમીપ જઈ આઠસ રાઈ યોગીરાજ માર્કંડેયનું મન હરણ કરવા લાગી, મધુર વચન વોલી, પોતાનું સર્વસ્વ પતિને અર્પણ કરી પ્રસન્ન થવા લાગી, ક્રોધ રહિત થઈ પતિના ગુણ ગાવા લાગી, પતિના મિત્ર વર્ગને આદર આપી તેના પ્રતિપક્ષીઓને ધિક્કારવા લાગી તેમજ પતિ જરા દૂરે જતાં ઉદાસ થવા લાગી.

સુશીલા ધૂમ્રવતીના આવાં વર્તનથી માર્કંડેય મહા જ્ઞાની છતાં સંસાર સુખની પ્રશંસા કરતા હતા.

કાળે લઈને મહાત્મા માર્કંડેયને સતી ધૂમ્રવતીથી એક દેદીપ્યમાનં ઉત્તમ લક્ષણવાળો પુત્ર ઉત્પન્ન થયો જેનું ઉત્તમ જ્યોતિષ શાસ્ત્રીઓ પાસે જોવાથી “વેદશિરા” નામ પાડયું. ધૂમ્રવતીના શુભ સંકલ્પના ઉત્તમ ફલરૂપ વેદશિરા દિનપ્રતિદિન દ્વિતીયા ચન્દ્રની માફક વૃદ્ધિ પામવા લાગ્યો.

મહાત્મા માર્કંડેય વેદશિરાને યોગ્ય વયે પહોંચેલ જાણી પોતા પાસે વોલાવી કહેવા લાગ્યા કે—“આયુષ્યમન્ પુત્ર ! હુ હવે ગૃહસ્થાશ્રમનો ત્યાગ કરવા ઇચ્છા રાખું છું તો તારે મારાં વચન ઉપર વિશ્વાસ રાખી મારી ગેરહાજરીમાં વર્તવાનું છે. આપણા પૂર્વજોથી ચાલતો આવતો સનાનન ધર્મ સ્વીકારી પંચ મહાયજ્ઞ સહિત વીજા યજ્ઞો કરવા અને કરાવવા, અર્ચનથી દૂર રહેવું, દાન કદિ પણ ન લેવું અને લેવું તો વિરત્તિ કાઢમા લેવું, મિત્રા માગવીજ નહિ, વિદ્યા મળવી અને મળાવવી, વેદ કર્મ કરાવી દ્રવ્ય મેળવવું, વિનાશ્રમે કદિપણ દ્રવ્ય લેવું નહિ અને વેદાભ્યાસન કરવા માટે

ગુરુને ઘેર રહી નૈઋતિક વ્રત્તચર્ય પાઠવું; પુત્ર ! તને હું સૂત્રરૂપે સદ્વર્તન સમજાવું છું તે સામઠ “ મનુષ્યપણું પામ્યા છતાં સદ્વર્તનથી રહિત પુરુષ પશુસમાન ગણાય છે એટલા માટે દુર્લભ મનુષ્ય- પણાને શોભાવવા સદ્વર્તનવાન થવું. સુરભિ, વિપ, ગુરુ, વૃદ્ધ, સિદ્ધપુરુષ અને આચાર્યનું યથા - વિધિ અર્ચન કરવું. સવાર સાંજ અગ્નિમાં હુતપદાર્થ હોમવા, રોગને દૂર કરનારી શ્રેષ્ઠ ઔષધિઓને શરીર ઉપર ધારણ કરવી, સાંજસવાર સ્નાન સંધ્યા કરવા ચૂકવું નહિ, તમામ અંગોને સાફ રાખવાં, પશ્વવાડીયામાં એકાદ વચ્ચે શિરકેશ, દાઢી, મુછ તેમજ વગલના વાઢ ઉતરાવી નરો કાઢી નાંચવા, હંમેશાં સ્વચ્છ અને નહિ ફાટેલ વસ્ત્રો ધારણ કરવાં, અન્તઃકરણને આનંદમાં રાખવું, ચંદનાદિ મુગંધિ દ્રવ્યો લગાડી શરીરને મુગન્ધવાળું રાખવું, શોભતો પોશાક ધારણ કરવો, માથાના વાઢ મઠ રહિત રાખવા. માથામાં, કર્ણમાં, નાસિકામાં અને હાથ પગોમાં હમેશાં તૈલ મર્દન કરવું, પયઃપાન કરવું, હરકોઈનો મિલાપ થતી વચ્ચે પ્રથમ આદર આપવાની ટેન રાખવી, મુખ પ્રસન્ન રાખવું, આપત્તિમાં સપડાયેલ પ્રાણીને સહાયતા આપવી, યજ્ઞ કરવા, વિપ અને કંગાલોને દાન દેવું, પાંચ શ્રેષ્ઠ મનુષ્યોને વેસવાના સ્થાનને નમન કરવું, ચૌડામાં વલિ મૂકવાં, અતિથિનું વિધિવત્ આતિથ્ય કરવું, પિતૃઓને સપ્રેમ પિંડદાન આપવું, યોગ્ય વચ્ચે હિંત કરનાર યથાકાર્ય પ્રિય અને સપ્રયોજન વાક્ય વદવું, ઇન્દ્રિઓને સ્વાધીન રાખવી, ધર્મમાં અન્તઃકરણ પ્રેરવું, અન્યને વિદ્યા, ધન અને ધર્મ વિગેરે પ્રાપ્ત થાય તો ઈર્ષા કરવી નહિ પરંતુ તે મેલવવા યત્ન કરવો, ચિન્તા રહિત થવું, ભય રાખવો નહિ, લોક લજ્જાને સ્નેહ પૂર્વક જાઢવી રાખવી, બુદ્ધિમાન વની ક્ષમાશીલ થવું, ધાર્મિક અને આસ્તિક થવું, જે વિનય, બુદ્ધિ. વિદ્યા, કુલિનતા અને ઉમ્મરમાં પોતાથી આગઢ હોય તેઓનું અને મ્હોટા પુરુષોનું તેમજ આચાર્યોનું સેવન કરવું, વાહેર ફરવા જતી વેઢાએ શરીર ઉપર સ્વચ્છ પરિધાન પહેરવા, માયે પાવડી, હાથમાં લાકડી અને પગમાં પગરચાં પહેર્યા સિવાય વાહેર જવું નહિ, રસ્તે ચાલતાં આસપાસ ચાર હાથ દ્રષ્ટિ રાચી ગગન કરવું, મંગઢ આપનાર આચારોનું યથાવિધિ સેવન કર્યા કરવું જે સ્થલે ગ્લાનિ ઉત્પન્ન કરનાર તૂટેલા વસ્ત્રો, અસ્થિ, કંટક, ઉતારેલાં વાઢ, તૂપ, કંકર, રાચ અને ફૂટેલાં મૃતિકા ભાજનો પડેલા હોય તેને નહિ અડકતાં દૂર ચાલવું, સ્નાન કરવાને સ્થાને પણ વિના યોજન જવું નહિ. શ્રમ જણાયા પહેઢાંથીજ વ્યાયામ વંચ કરવો, પ્રાણી માન પ્રત્યે વંચુભાવ રાચવો, ક્રોધે ભરાયેલાઓને સામથી શાન્ત કરવા, ભયભીતને વૈર્ષ દેવું, દીનોને આશ્રય દેવો, સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાન થવું, શાન્તિ રાચવો, કોડ કડુ વચન કહે તો ક્રોધ ન લાવતાં સહન કરવું, ઈર્ષા રહિત થવું, રાગ દ્વેષના હેતુઓનો વિનાશ કરવો, કાદિ પણ

અસત્ય ઉચારવું નહિ; પરાઈ સ્ત્રીની તથા પરાયા ધનની સ્પર્શ પળ સ્પૃહા કરવી નહી, કોઈ સાથે વૈર-
ભાવ રાખવો નહિ, પાપાચરણથી અલગ રહેવું, પાપકર્મ કરવાનો સમય પ્રાપ્ત થાય તો પણ તેથી દૂર રહેવું,
અવરના દુર્ગુણો ઉચારવા નહિ, કોઈની ગુહ્યવાત પ્રકાશમાં લાવવી નહી, ધર્મ રહિત મનુષ્યો સાથે, રાજદ્રોહ
કરનારની સાથે, ઉન્મત્ત મનુષ્યો સાથે, પાપીઓની સાથે, ગર્ભનો વિશ્વંસ કરનાર સ્ત્રીઓની સાથે, ક્ષુદ્ર આ-
ચરણવાળાઓની સાથે તથા દુષ્ટ મનુષ્યોની સાથે કદિપણ વેસવું નહિ, નિરંકુશ વાહનપર સ્વારી કરવી
નહિ, અતિ ઉન્નત બંને કઠિન આસનપર વેસવું નહિ, નિના ઓછાડેલ ઓશીકા વિનાની તેમજ વિ-
પમ શય્યા ઉપર સૂવું નહિ, પદાડોન વિપમ શિખરો ઉપર અટન કાવું નહિ, વૃક્ષોપર ચઢવું નહિ,
અતિ વેગથી વહેતાં જલમાં સ્નાન કરવું નહિ, સરિતા તટે ડોળા વૃક્ષોની છાંયે સેવવી નહિ,
સળગી ડોળ અગ્નિની આસપાસ જવું નહિ, મ્હોટે અવાજે અતિ હાસ્ય કરવું નહિ, છીક અને ગા-
મું સ્વાતી વચ્ચે મુલ આડો હાથ દેવો, વિના પ્રયોજન હસવું નહિ, વારંવાર નાસિકાને સ્પર્શવી નહિ,
દંત પંક્તિને પરસ્પર અથડાવવી નહિ, અસ્થિવાળા ભાગ ઉપર કોઈને તાડન કરવું નહિ, વિના પ્રયો-
જન પૃથ્વી સ્પર્શવી નહિ, નચ્ચી વૃણ તોડવું નહિ, ચાલતા મૃત્તિકાના અરોડા ઉપર પગ મુકી
ભાંગવા નહિ, અંગના કોઈ પણ અવયવોથી ક્ષુદ્ર ચેષ્ટાઓ કરવી નહિ, ગ્રહોને, અશુભ વસ્તુઓને,
અપવિત્ર વસ્તુઓને તથા અમંગલ પદાર્થોને જોવા નહિ; શયનું અપમાન કરવું નહિ, ગામમાં સર્વથી
મુખ્ય તરુની, દેવાલયોની, ધ્વજાની, ગુરુની, પૂજવા યોગ્યની અને ચાંડાલાદિ નહિ અડકવા યોગ્ય
જાતિની છાયાને ડહાંચી ચાલવું નહિ, દેવ મંદિરમાં, મ્હોટા વૃક્ષ નીચે, ચોરા ચૌદામા, ઉદ્યાનમાં,
સ્વશાન ભુમિમાં તેમજ વધસ્થાનમાં રાત્રીની વચ્ચે રહેવું નહિ, નિર્જન ગૃહમાં અને જંગલમાં ફાકાકી
જવું નહિ, સ્ત્રી, મિત્ર અને દાસ પાપી હોય તો તેનો તુર્ત ત્યાગ કરવો, પોતાથી મ્હોટા સાથે વૈર ક-
રવું નહિ, અધમ પુરુષોની સેવાથી અલગ રહેવું, કપટી મનુષ્ય સાથે સ્નેહ રાખવો નહિ, અનાય પુ-
રુષના આશ્રયમાં કદી પણ રહેવું નહિ, કોઈને પણ ભય ઉત્પન્ન નહિ કરતા સાહમ, અતિ ઝંઘવું,
અતિ જાગવું, અતિ ન્હાવું, અતિ પીવું અને અતિ આહાર ઇત્યાદિનો પરિત્યાગ કરવો, લાવો વાહન
ઉભે ગોઠવે વેસવું નહિ, હિંસક, દાઢવાળા અને શિંગડાવાળાં પ્રાણીઓથી દૂર રહેવું, પૃથ્વીનો પવન
તાપ, શરદી અને અતિ તીવ્ર વાયુનું સેવન કરવું નહિ, કલેશની શરૂઆત પોતે કદી પણ કરવી
નહિ, મફલન રાખી અગ્નિસેવન કરવું નહિ, જમ્યા પછી મુગ્ય પ્રક્ષાલન કર્યા સિવાય અગ્નિની ડા-
સના કરવી નહિ, અગ્નિથી ચરણતલ તપાવવા નહિ. શ્રમ દૂર થયાં પહેલાં સ્નાન કરવું નહિ, ન્હાતા
પહેલાં મુગ્ય થોવું, વસ્ત્ર રહિત ઘડ સ્નાન કરવું નહિ, પહેરેલ કપડાથી માથું માફ કરવું નહિ, સ્નાન

करी माथाना बाळ झाटकवा नहि, न्हाया पछी पवित्र वस्त्र पहरेवां; रत्न, धृत, पूजनीय वृद्धजन, मांगलिक वस्तुओ तथा पुष्पोनो स्पर्श कर्या शिवाय घर बहार जवुं नहि, वाहेर जती वेळाए पूजवा लायक तथा मांगलिक पदार्थोने वाम भागमां राखी चालवुं नहि, हाथमां रत्नाभरण धारण करी न्हाइ, पवित्र परिधान पहरी गायत्री आदि मंत्र जप करी, अग्नि देवने आहुति दइ, पितृ तर्पण करी, गुरु, अतिथि तेम आश्रितोने अन्नदान आपी, चन्दन आदि सुगन्धि पदार्थोनों शरीरे लेप करी, पुष्पमाळा पहरी, हाथ, पग अने मुखतुं प्रक्षालन करी, उत्तराभिमुख वेशी आचमनथी मुख शुद्धि करी, प्रसन्न मनथी, दासजन, अभक्त, अनिच्छित वस्तु अने अशुद्धताने अलग करी क्षुधा लागे तयारे शुद्ध पात्रमां भोजन करवुं; जनसमुदायमां, वखत विना अन्नने वेद विहित विधि मुजब अभिमंत्रित कर्या वगर तेमज प्रतिकूल मनुष्यनी हाजरीमां भोजन कदी पण न कावुं, दुश्मनोए आपेलुं तेमज अशुद्ध अन्न जमवुं नहि; वासी अन्नने उपयोगमां लेवुं नहि. किंतु फळ, काचरी अने आदु आदि लीला शाक वासी होय तो पण उपयोगमां लेवां, पात्रमां पीरसेलु सर्व अन्न जमी न जतां कांइक अवशेष राखवुं, किंतु दधि, मय, लवण, साथवो अने धृत ए चीजोमांथी जमतां जरापण अवशेष राखवुं नहि; रात्री भोजनमां दधिनो त्याग करवो; धृत अने शर्करा मेळव्या शिवाय, रात्रि भोजनमां सर्व अन्न जमी लीयां वाद मात्राथी विशेष अने दिवसमां वेटाणां साथवो कदी पण न खावो, साथवो जमतां मध्य जळ करवुं नहि, छींक खाता, भोजन करतां अने शयन करता शरीरने वांकु बाळवुं नहि. लघुशंका तेमज दीर्घशंका थता मळमुत्रनो त्याग कर्या शिवाय अन्य कार्यमां योजावुं नहि, रस्तामां पिशाव करवो नहि, वायु, अग्नि, जळ, चन्द्र, सूर्य, द्विज अने गुरुनी सामे थुंकवुं नहि तेमज अशौच क्रिया करवी नहि, जनसमुदायमां, जमती वखते, जप, होम अने वेदाध्ययन करती वखते, बलि आपवा टाणे तथा मंगळ कार्य करती वेळाए नाक छींकवुं नहि.

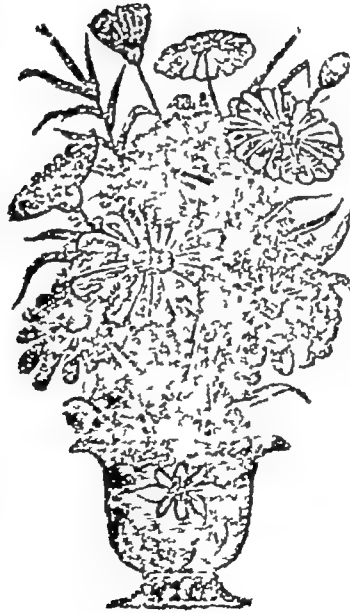
अवज्जानुं अपमान करवुं नहि तेम तेनो विश्वास पण न करवो; स्त्रीओने गुप्त बात कहेवी नहि; तेम तेने कोइ प्रकारनुं उपरीपणुं पण न आपवुं, सत्पुरुषनी अने गुरुनी असत्य निंदा न करवी, अपवित्रपणे देवपूजन के वेदाध्ययन करवुं नहि.

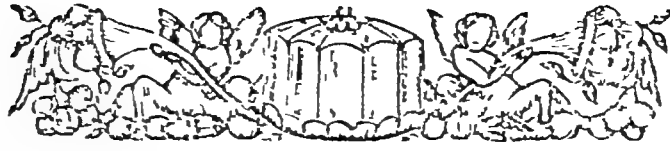
वर्षाकाळ सिमाय विद्युत थती होय ते वखते, दिग्दाह थती वखते, अग्नि सळगी उठेल होय ते वखते, भूकंप वखते, तहेवारोना दिवसोमा, उल्कापात थती वखते, चन्द्र सूर्यना ग्रहणे वखते,

પ્રાતઃકાળે તથા સંધ્યાની સંન્ધિ વચ્ચે; ચન્દ્ર ક્ષય તિથિ અર્થાત્ અંધારી ચતુર્દશી અને અમાસ તથા અજવાળી પ્રદિપદાને દિવસે તેમજ ગુરુ આગળથી પાઠ લીધા શિવાય અધ્યયન કરવું નહિ; મધ્યના અક્ષર સ્વલિત ન થાય તેમ ઉતાવળા ન થતાં ધૈર્યથી કાક્રસ્વર ન કરતાં શુદ્ધ સ્વરથી, અધ્યયન કરવું. જન સમુદાયે વાંધેલા નિયમોનો ભંગ ન કરતાં સામાન્ય નિયમોનો પણ ભંગ ન કરવો. રાત્રીએ વિના પ્રયોજન વાહેર ફરવું નહિ, અજ્ઞાત સ્થાને ગમન કરવું નહિ, સાયંકાળે વિદ્યાભ્યાસ, અદન, સ્ત્રી સંગ અને ડંબનો ત્યાગ કરવો, અતિ વાઢ, અતિ ટુઢ, કૃપણ અને મૂર્ખ સાથે મિત્રતા વાધવી નહિ, મદ્ય, દ્યૂત અને વેશ્યામાં આસક્ત થવું નહિ, ગુપ્ત વાત પ્રકાશમાં લાવવી નહિ, કોઈનું અપમાન ન કરતાં નિરભિમાની રહેવું, કર્મમાં કુશલતા મેળવવી, સદા પ્રસન્ન રહેવું, અન્યના ગુણોપર દોષારોપણ કરવું નહિ, વિપત્તિ નિન્દા ન કરવી, સુરભિ ઉર્ધ્વે દંડ ઉપાડવો નહિ, ટુઢજન, ગુરુજન, જનસમુહ અને નૃપતિઓની નિન્દા કદીપણ ન કરવી; વહુ બોલવાની ટેવ ન રાખવી, વન્ધુજન, પોતાપર પ્રેમ રાખનાર, દુઃખને ટાળે સહાયતા દેનાર તથા ગુપ્ત વાત જાણનારનો તિરસ્કાર કરવો નહિ; કોઈ વાતમાં અધૈર્યનું અવલંબન લેવું નહિ, અતિ ઉદ્ભૂત મનના થવું નહિ, સ્ત્રી, પુત્ર અને સેવક આદિનું પોષણ કરતા રહેવું; નિજ જનોનો અવિશ્વાસ ન રાખવો, એકાકીએ સુખનો ઉપભોગ ન કરવો; સદ્જ આચરણ, શાસ્ત્રોક્ત આચાર તેમજ વિવેક આદિ દુઃખપ્રદ થાય તે રીતે પાઢવાં નહિ; સર્વનો વિશ્વાસ કરતાં અટકવું તેમ સર્વે ઉપર શંકા પણ ન લાવવી; વિચારગ્રસ્ત થઈ દિવસો નિર્ગમન ન કરવા, કાર્ય કરવાના સમયને ટૂંકા વ્યતીત ન કરવો, ઇન્દ્રિઓને આવીન થવું નહિ; ચંચળ ચિત્તને વિશેષ ચાંચલ્ય યુક્ત ન કરવું, રોષ અને આનંદને વશ થવું નહિ, શોકથી અલગ રહેવું, કાર્ય સિદ્ધ થતા હર્ષ અને કાર્ય મિદ્ધ ન થતાં શ્વેદ ન કરવો; પંચ મહા ભૂતાત્મક પ્રકૃતિ અનિત્ય છે એમ હમેશા મનથી મનન કરવું કે જેથી રાગ દ્વેષ હૃદયને પરાભવ પમાડવા સમર્થ થઈ શકે નહિ; કારણ પ્રમાણે કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે એ વિચાર ટૂંક કરવો, જ્યાંસુધી આરંભેલ કાર્ય ફલદાતા ન બને ત્યાંસુધી કાર્ય કરતાં અટકવું નહિ. કોઈપણ કાર્ય ટુંક કરી ચુક્યો એમ વિશ્વાસ ન રાખતા સિદ્ધિ પર્યન્ત કાર્ય ક્રિયા જારી રાખવી; પરાક્રમનો પરિત્યાગ કદિપણ કરવો નહિ, અપવિત્રપણે ધેનુંનું ઘૃત, ચોખા, તલ, દર્ભ અને સર્પવનો અગ્નિને વિષે હોમ ન કરવો, પવિત્રપણે હોમ કરી રહ્યા વાદ નીચેનાં વાન્યોથી પોતાને આશીર્વાચન આપું “મારા દેહમા અગ્નિ દેવ સ્થિર થઈ રહો, વાયુ પ્રાણાવાન કરો, વિષ્ણુ ભગવાન્ પરાક્રમ અરપો, ઇન્દ્ર વીર્ય ટુઢિ કરો તેમજ શ્રેયસ્કર મલિલ દેવતા મારા દેહમા ઢાલ્લ થાઓ,” આ પ્રમાણે આશીર્વાચન ઉચારી રહ્યા

વાદ વેદ મંત્રથી માર્જન કર્યા પછી આચમન કરી ઉભય કરતલથી વે વચ્ચે ઓઘડને સાફ કરવા. જપ કર્યા પછી પાદનું પ્રોક્ષણ કરી નેત્ર આદિ ઇન્દ્રિયોને તથા આત્માહૃદય અને શિરને સલિલના સ્પર્શથી સંતૃપ્ત કરવાં. પુત્ર! આ પ્રમાણે વર્તન કર્યાથી દુનિયામાં મનુષ્ય ધર્મ, અર્થ, યશ અને પ્રતિષ્ઠાને પામે છે; માટે તારે સર્વતન પૂર્વક સર્વ સાથે સચ્ચ ભાવ રાખવો અને પોતાની સંતતિ પણ તેવીજ થવા માટે શુભ ઇચ્છા રાખવી, માતા પ્રતિ પુત્રોં કેમ વર્તવું એ કહેવાની કાઠ જરૂર નથી કારણ કે તું ધર્મજ્ઞ છે.

આટલું કહી પોતાની સ્ત્રીની આજ્ઞા લઈ મહાત્મા માર્કેડેય યોગ સાધના કરવા પ્રવૃત્ત થયા.

षष्ठम तरंग.

वसन्त तिलका.

हर्षे हिमालय महीं द्रढता ग्रहीने, शीतादि संकट शरीर थकी सहीने;
साधेल योग मुनिवर्य मृकंड पुत्रे, स्नेहे सुणावुं अमरेश नरेश सूत्रे.

महात्मा मार्कण्डेय पृथ्वी परिक्रमण करता अनेक नदी, पर्वतो अने वनोने उल्लंघी हिमाल-
यना उत्तर भागसां पर्वोची पुष्पभद्रा नदीने किनारे चित्रा नापनी शिला समीप योगीओने अनु-
कूल न्हानुं द्वारवाळुं, जाळी, झरोंखा, गोख अने नीची उंची पृथ्वी विनानुं, उंदर आदिक प्राणी-
नो भय दूर करनासुं चडवा उतरवामां श्रम न पडे अने दृष्टिनो लय तथा विक्षेप न थाय एवुं सुंदर
गायना छाणथी लीपेलुं निर्मळ मच्छर मत्कुणादि जन्तुओथी रहित मंडपशाळा अने वेदीवाळुं,
जलाशय तेमज वृक्षावलि, पुष्पावलिथी युक्त आसपासना भागवाळुं, चारे तरफ भीतोवाळुं आ-
श्रम बांयुं.

उपर कहेल आश्रममां चिन्ता रहित थइ ज्ञाननी सात भुमिओ सुखी पर्वोचेल स्वात्माराम
महात्मा मार्कण्डेय अति आहार, अतिश्रम, अति बोलवुं, अति शीतळ जळथी प्रातः स्नान, रात्री भोजन
अने अन्य मनुष्योना संगथी थती चांचल्यता ए छए योग प्रतिवंचकनो त्याग करी योगाभ्यास करवा
माटे योगनो उत्कर्ष करनार उत्साह, साहस, धैर्य, तत्त्वज्ञान, निश्चय अने जनसंगपरित्याग ए
छनुं सेवन करवा लाग्या.

आसन, कुंभक, मुद्राकरण अने नादनुं अनुसंधान ए योगना चार अंगोमाथी प्रथम देह
तथा मननो चंचलतारूप रजो गुण धर्मने दूर करी स्थिरता आपना. रोगने दूर करनार, अंगमा-
थी गौरवरूप तमोगुण धर्मने अलग करनार तथा अंगने लघुता आथी बुधा नृपानी दृष्टिनो
विनाश करनार आसन साधना करवा मांडी. तेमां प्रथमः—

- ૧ જાનુ અને ઉરુના મધ્યમાં વન્ને પગનાં તઢીયાં મૂકી સરલ દેહથી વેઠક જમાવી “સ્વસ્તિક” આસન સિદ્ધ કર્યું.
- ૨ ઢાવી તરફ કેડની નીચે જમણા પગનું ગુલ્ફ રાખી અને જમણી વાજુ કેડ નીચે ઢાવા પગનું ગુલ્ફ રાખી વેસી ગોમુખની આકૃતિવાઢું “ગોમુખાસન” સિદ્ધ કર્યું.
- ૩ જમણો પગ ઢાવા ઉરુ ઉપર અને ઢાવો પગ જમણા ઉરુ માથે મુકી “વીરાસન” સિદ્ધ કર્યું.
- ૪ વન્ને પગની ંડીઓથી મૂઢ દ્વારને દવાવી સાવધાન સ્થિત થઈ “કૂર્માસન” સિદ્ધ કર્યું.
- ૫ વન્ને ઉરુ ઉપર ઉમય ચરણ સ્થાપન કરી વન્ને હાથ જાનુ અને ઉરુની વચ્ચેથી પૃથ્વી પર મૂકી ંચા થઈ “કુકુઢાસન” સિદ્ધ કર્યું.
- ૬ કુકુઢાસનમાં કીધેલ રીતે સ્થિત થઈ વે વાહુથી ગ્રીવાને પકડી કૂર્મની પેઢે ંચી દટિ કરી “ઉત્તાન કૂર્માસન” સિદ્ધ કર્યું.
- ૭ વન્ને હાથથી વન્ને પગના અંગુઠા પકડી ંક હાથ અંગુઠા સહિત ઢાંવો કરી તેમજ વીજો હાથ અંગુઠ સહિત કાન મુધી ઁંચી “ધનુરાસન” સિદ્ધ કર્યું.
- ૮ ઢાવા ઉરુના મૂઢમાં જમણો પગ રાખી તેના ગુલ્ફની ઉપરના ઢાગને વાંસે વાઢેલા ઢાવા હાથથી પકડી જમણા પગના જાનુની વાહેર વીંટાયેલ ઢાવા પગના અંગુઠા, ઢાવા પગના જાનુની વાહેર વીંટાયેલ જમણા હાથથી ગ્રહણ કરી, અંગો સહિત મુખ ઢાવી તરફ પરિવર્તિત કરી “મત્સ્યેન્દ્રાસન” સિદ્ધ કર્યું.
૯. પૃથ્વીપર વન્ને પગ ઢાંવા કરી તેના અંગુઠા હાથથી પકડી, જાનુ ઉપર લલાટ રાખી “પશ્ચિમતાનાસન” સિદ્ધ કર્યું.
૧૦. પ્રસારેલો આંગઢીઓ વાઢા વેઙ કરતલ ઢૂમિ ઉપર મૂકી તેમજ કોણી ઉપર પાર્શ્વ ઢેરવી, લાકડીની પેઢે અધર થઈ “મયૂરાસન” સિદ્ધ કર્યું.
૧૧. મુઢદાની માફક વન્ને હાથ તથા પગ ઢાંવા રાખી પૃથ્વીપર પીઢ મુકી ંધેઢાની પેઢે મુઢ રઢી “શવાસન” સિદ્ધ કર્યું.

૧૨. મૂઠ્ઠાદ્વાર અને ઉપસ્થના મધ્ય ભાગને યોનિસ્થાન કહે છે તે યોનિસ્થાનને ઢાવા પગની એડીથી દવાવી અને જમણા પગને ઉપસ્થના ઉપલા ભાગ ઉપર મૂકી તેમજ હૃદયના ચાર આંગળ ઉપર ચિત્રુક રાખી, ત્રિકુટીના મધ્ય ભાગમાં દ્રષ્ટિને અચલ કરી મોક્ષના કમાડને ઉઘાડનારું “ સિદ્ધાસન ” સિદ્ધ કર્યું.

ઉપસ્થથી ઉપરના ભાગમાં ઢાવા પગની જમણી છુંટી મૂકી તેના ઉપર જમણા પગની છુંટી લગાવી વીજી રીતનું “ સિદ્ધાસન ” સિદ્ધ કર્યું.

૧૩. ઢાવા ઉરુ ઉપર જમણો પગ રાખી અને જમણા ઉરુ ઉપર ઢાવો પગ રાખી પીઠ પાછલ વાળેલા જમણા હાથે ઢાવા ઉરુ ઉપર રહેલા ચરણના અંગુષ્ઠને તથા પીઠ પાછલ વાળેલ ઢાવે હાથે જમણા ઉરુ ઉપર રહેલા પગના અંગુષ્ઠને પકડી દાઢીને હૃદય સમીપ રાખી નાસિકાના અગ્ર ભાગ ઉપર દ્રષ્ટિ દ્રઢ કરી “ પદ્માસન ” સિદ્ધ કર્યું. વન્ને ઉરુ ઉપર વેડ પગ ચત્તા રાખી એડી માથે પ્રથમ ઢાવો પડી જમણો એ ઉભય હાથ ઉપરા ઉપર સીધા મૂકી, દ્રષ્ટિને નાસિકાના અગ્રભાગ ઉપર સ્થિર કરી, વેડ તરફની દાઢીના મૂઠ્ઠામાં જિહ્વાનું ઉર્ધ્વ સ્તંભન કરી વક્ષઃસ્થલમાં ચાર આંગળને અંતરે દાઢી રાખી ધીરે ધીરે શ્વાસ લઈ વીજી રીતનું “ પદ્માસન ” સિદ્ધ કર્યું.

૧૪. વૃષણની નીચે સીવનીના જમણા ભાગમાં ઢાવા પગની એડી સ્થાપન કરી, જાનુ ઉપર વન્ને હાથ ડંધા રાખી આંગળીઓ ફેલાવી, મુઠ્ઠા ફાડી, જીભ બાહરે કાઢી એકાગ્રચિત્તે નાસિકાના અગ્રભાગ પર દ્રષ્ટિ ટેરાવી “ સિંહાસન ” સિદ્ધ કર્યું.

૧૫. વૃષણની નીચે સીવનીના ઢાવા ભાગમાં ઢાવા પગની એડી અને જમણા ભાગમાં જમણા પગની એડી રાખી પાર્શ્વ સમીપ આવેલા પગને વેડ ધુજાઓથી ગાંધી લઈ “ ભદ્રાસન ” સિદ્ધ કર્યું.

ઉપર પ્રમાણે આસનો સિદ્ધ કર્યા પછી યોગી, જાતેન્દ્રિય અને પથ્ય તથા મિત્ર આદ્યાર કરનાર મુનિ માર્કંડેય પોતે અજરામર છતા “ વાયુ ચલાયમાન હોય તો ચિત્ત પણ ચલિત થાય છે અને વાયુ નિશ્ચલ રહેથી ચિત્ત પણ નિશ્ચલ રહે છે. વાયુનો નિરોધ કરનાર યોગી મ્યાનુત્ત્વને પામે છે; જ્યાં સુધી દેહમાં વાયુ સ્થિત હોય ત્યાં સુધી જ જીવન છે અને વાયુ નીકળી ગયા વાદ મૃત્યુ થાય છે માટે યત્નથી વાયુનો નિરોધ કરવો ” એ શિવના વચનોને શિરે સ્થાપી નેત્રોને ન તાવેલ માર્ગ મુજબ પ્રાણાયામ અભ્યાસ કરવા તત્પર થયા.

મહાત્મા માર્કંડેય સારી રીતે સમજતા હતા જે મઝથી વ્યાકુલ નાડીઓમાં વાયુ વિચલન ન થવાથી તુર્યાવસ્થામાં સુખ પ્રાપ્ત થતું નથી અને મોક્ષ રૂપી કાર્ય સિદ્ધિ પણ થતી નથી; જ્યારે મઝથી આકુલ સર્વ નાડી ચક્રશુદ્ધિ પામે છે ત્યારે જ યોગી પ્રાણાયામ કરવા સમર્થ થઈ શકે છે, જેથી પોતે પણ સાત્ત્વિક બુદ્ધિથી પ્રાણાયામ કરવા લાગ્યા.

પ્રાતઃકાળે, મધ્યાહ્ને, સાયંકાલ અને અર્ધરાત્રિ એ ચારે સમયમાં પ્રથમ પદ્માસન વાંધી ચન્દ્રથી પૂરક કરી યથાશક્તિ કુંભક કરી સૂર્યથી રેચક કરવા લાગ્યા. (સૂર્ય નાડી-પિંગલા દ્વારા એ ઘણા યત્નથી વહારના વાયુને ઉપર ગ્રહણ કરવો તેને પૂરક કહે છે, જાલંબરાદિક વંધપૂર્વક વાયુને રોકવો તેને કુંભક કહે છે અને ધારણ કરેલ વાયુને યત્ન પૂર્વક ઘીરે ઘીરે છોડવો તેને રેચક કહે છે.)

સૂર્યનાડીથી પ્રાણને સ્વેચ્છી મંદ મંદ ઉદરમાં પૂરી ફરી વિધિવત્ વંધપૂર્વક કુંભક કરી ચન્દ્ર નાડીથી રેચક કરવા લાગ્યા.

જે ચન્દ્રથી અથવા સૂર્યથી રેચક કરતા હતા તેથી જ પૂરક કરતા લાગ્યા ફરી જેથી પૂરક કર્યો હોય તેથી અન્ય નાડી વડે ધીરે ધીરે રેચક કરવા લાગ્યા. કારણ કે ઉતાવળે રેચક કરવાથી વઢની હાનિ થાય છે. અને જેથી પૂરક કરેલ તેથી રેચક કરવું અયોગ્ય તેમજ જેથી રેચક કર્યું હોય તેથી પૂરક કરવું યોગ્ય છે એમ પોતે સારી રીતે સમજતા હતા.

હડાથી પ્રાણને પૂરી ફરી કુંભક કરેલ પ્રાણ પિંગલાથી રેચક કરવા લાગ્યા; તથા પિંગલાથી પૂરક કરી યથાવિધિ કુંભક કર્યા પછી હડાથી રેચક કરવા લાગ્યા.

આદિમાં પ્રસ્વેદ યુક્ત વેતાલીન વિપલ કુંભકવાલું કનિષ્ઠ પ્રાણાયામ કરીને કંપયુક્ત ચોરાશી વિપલ કુંભકવાલું મધ્યમ પ્રાણાયામ સિદ્ધ કર્યું અને છેવટે બ્રહ્મરન્ધ્રની પ્રાપ્તિ પર્યન્ત એકમો પચીશ વિપલ કુંભકવાલું ઉત્તમ પ્રાણાયામ કરવા લાગ્યા. એ રીતે પ્રાણને બ્રહ્મરન્ધ્રમાં પચીશ પલ પર્યન્ત સ્થિર કરી પ્રત્યાહાર, પાંચ ઘડિ સ્થિર કરી ધારણા, છ ઘડિ સ્થિર કરી ધ્યાન અને વાર દિવસ પર્યન્ત સ્થિર કરી સમાધિ કરવા લાગ્યા.

મહાત્મા માર્કંડેયનું મન સ્થિર હતું તોપણ પોતે આસન અને વિધિવત્ પ્રાણાયામે કરી નાડી ચક્ર શુદ્ધ થવાથી સુષુમ્ના નાડીનો અંદર સુખરૂપ પ્રાણવાયુને સ્થાવી મનની અત્રિક સ્થિરતા મેળવી મનોન્મત્તની અવસ્થાની અત્રિક સિદ્ધિને અર્થે સૂર્ય ભેદન આદિ આઠ પ્રકારના કુંભકનું અનુષ્ઠાન કરવા તત્પર થયા.

पूरकनी अंते कंठना आकुंचन पूर्वक चिबुकने हृदय उपर स्थापना रूप जालंधर बंध करी कुंभक अने रेचकनी अंते यत्नयी नाभि पाठळ खेचवा रूप उड्डीयान बंध करवा लाग्या.

मूळ द्वारना संकोचरूप मूलबंध, कंठसंकोचनरूप जालंधर बंध अने नाभिने पृष्ठ भागे खेंचवारूप उड्डीयान बंध ए त्रण बंध सिद्ध करी प्राणवायुने ब्रह्मनाडी प्रत्ये पहोंचा-
डवा लाग्या.

अपान वायुने उपर खेंची कंठने संकोची वायुने कंठथी नीचे स्थापी योगीराज मार्कंडेय सोळ वर्षना युवान माफक शोभवा लाग्या.

१. प्रथम सिद्धासन बांधो दक्षिण नाडीथी वाहेर रहेला वायुने धीरे धीरे खेंची (पूरक करी), केशथी मांडी नखाग्र पर्यन्त अति प्रयत्नयी यथाविधि तेनो निरोध करी वाम नाडीथी धीरे धीरे रेचक करी “सूर्य भेदन” नामनो कुंभक सिद्ध कर्यो.
२. मुख बंध करी कंठथी हृदय पर्यंत शब्दायमान वायुने धीरे धीरे खेंची इडाथी रेचक करी “उज्जायी” नामनो कुंभक सिद्ध कर्यो.
३. वने होठना मध्यमां जिह्वा राखी सीत्कार पूर्वक मुखथी प्राणवायु पूरी कुंभक करी मुख खोल्या बिना वेउ नासापुटथी वारंवार विजृम्भिका रेचक करी, कामदेव समान कान्ति आपनार तेमज क्षुधा, तृषा, निद्रा, अने आलस्यनो नाश करनार “सीत्कारी” नामनो कुंभक सिद्ध कर्यो.
४. पक्षीनी नोचली चंचु पेठे जीभने मुखथी वाहेर काढी तेनाथी वायुने खेंची सूर्य भेदन प्रमाणे कुंभक करी वेउ घ्राण रन्ध्रथी धीमे धीमे रेचक करी “शीतली” नामनो कुंभक सिद्ध कर्यो.
५. वने उरु उपर वेउ पगनां तळीयां राखी पञ्चामन बांधी ग्रीवा अने उदरने समान राखी मुख बंध करी यत्न पूर्वक नासिकाना एक रन्ध्रथी कपाल पर्यन्त हृदय अने कंठमां शब्दायमान वायुनुं रेचन करी फरी हृदय कमल पर्यंत वायुने पूरी पाठो रेचक करी पाठो पूरी एम वारंवार लुहारनी वमण पेठे पोताना शरीरमां गेहळ प्राणवायुने चढावी देहमां श्रम जणातां सूर्य नाडीथी वायुने उदर पूर्ति पर्यंत पूरी अंगुष्ठथी दक्षिण नासारन्ध्र तथा अनामिका अने कनिष्ठिकाथी वामरन्ध्र टट दसावी विभिन्

કુંભક કરી ચન્દ્ર નાડીથી રેચક કરી સુષુમ્ના નાડીમાં ઉત્પન્ન થયેલ વ્રહ્મ, વિષ્ણુ અને રુદ્ર નામક ગ્રન્થિનો ભેદ કરનાર “ ભક્ત્રિકા ” નામનો કુંભક સિદ્ધ કર્યો.

૬. ભ્રમરનાદ સમાન શબ્દાયમાન વેગથી પૂરક કરો તેમજ ભ્રમરીના નાદ સમાન શબ્દાયમાન મંદ મંદ રેચક કરી “ ભ્રામરી ” નામનો કુંભક સિદ્ધ કર્યો.

૭. પૂરકની અંતે અતિ ગાઢ જાલંધર નામનો વંધ વાંધી ધીમે ધીમે રેચક કરી, મનને મુહિત કરનાર સુખદાયક “ મુર્છા ” નામનો કુંભક સિદ્ધ કર્યો.

૮. શરીરની અંદર અતિશય વાયુ ભરી પોતાના આશ્રમ નજીક રહેલા અગાધ જલાશયમાં પદ્મ પત્રની પેટે તરી “ પ્લાવિની ” નામનો કુંભક સિદ્ધ કર્યો.

આ રીતે અષ્ટ કુંભક સિદ્ધ કર્યા પછી મહાત્મા માર્કંડેય મુદ્રા કરણ વિધિમાં તત્પર થયા.

પ્રથમ વામ પાદથી મૂઢદ્વાર અને શિશ્નુનો મધ્ય ભાગ જે યોનિ સ્થાન તેને દવાવી જમણો પગ લાવો કરી પૃથ્વીપર ઈડો લગાવી દંડ માફક હાથની આંગઠીઓ ઝંચી કરી અંગુષ્ઠ અને તર્જનીથી જમણા પગનો અંગુષ્ઠ પકડી, જાલંધર વંધ વાંધી વાયુને વ્રહ્મ નાડીમાં ધારણ કરી, ઇડા પિંગલામાં પ્રાણ વાયુના અભાવથી મરણાવસ્થા અનુભવી પછીથી ધીમે ધીમે રેચક કરી “ મહા મુદ્રા ” સિદ્ધ કરી.

ડાવા પગની ઈડી યોનિસ્થાનમાં લગાવી ડાવા પગના ઉરુ ઉપર જમણો પગ રાખી વાયુને પૂરી હૃદયમાં ચિત્રુક લગાવી મૂલ વંધ કરી મનને વ્રહ્મનાડીમાં પ્રવૃત્ત કરી યથાશક્તિ કુંભક કર્યા વાદ વાયુને ધીમે ધીમે રેચક કરી વામાંગમાં કરેલ પૂરક રેચકની સંખ્યા મુજબ દક્ષિણાંગમાં પૂરક રેચક કરી “ મહાવંધ ” નામની મુદ્રા સિદ્ધ કરી.

મહાવંધ મુદ્રામાં સ્થિત યોગીરાજ માર્કંડેયે એકાગ્ર મનથી પૂરક કરી જાલંધર વંધથી વાયુની ગતિને રોકી, વન્ને હાથ પૃથ્વીપર સરસા રાખી, ધીમેથી કટિ પશ્ચાત્ ભાગને પૃથ્વી સાથે અવડાવી, પ્રાણવાયુને ચન્દ્ર સૂર્ય નાડીના અતિક્રમણથી વ્રહ્મનાડીમાં પહોંચાડી મૃતક અવસ્થા અનુભવી વાયુનું ધીરે ધીરે રેચન કરી સિદ્ધિ આપનાર “ મહાવેદ ” નામની મુદ્રા સિદ્ધ કરી.

થોરના પત્રની તુલ્ય અતિ તીક્ષ્ણ, ચીકણું અને નિર્મલ શસ્ત્ર લઈ જિહ્વા નીચેની નસને રોમ માત્ર છેડી તેના ઉપર સ્થિર અને હરડેનું ચૂર્ણ સાજ સવાર સાત દિવસ છાંટવું અને આઠમે દિવસ અધિક છેડી પાછું સાત દિવસ ઉપર કહેલ ચૂર્ણ છાંટવું, વઢી આઠમે દિવસ અધિક છેડ

કરવો, પાછું સાત દિવસ ચૂર્ણ છાંટવું એમ છ માસ પર્યંત કરવાથી કપાલ છિદ્રે પહોંચતા જીભને અવરોધ કરનાર સ્નાયુનો નાશ કરવો તે છેદન, હાયના અંગુઠ અને તર્જનીથી જીભને હલાવી લાંબી કરવી તે ચાલન, અને હાયના અંગુઠ અને તર્જનીથી જીભને ગાયના આંચળની પેઠે રેંચી રેંચી ભ્રકુટીના મધ્ય પર્યંત પહોંચાડવી તે દોહન એ, ત્રણ અંગમાંથી મહાત્મા માર્કંડેયે ચાલન રીતિએ જિહ્વાને લાંબી કરી કપાલ છિદ્રમાં વિપરીત રાખી ભ્રકુટીના મધ્ય ભાગમાં દૃઢિ સ્થિર કરી “ રેંચરી ” મુદ્રા સિદ્ધ કરી.

તાલુના મૂળમાં રહેલ દિવ્ય રૂપ ચન્દ્રમા કાંઈક અમૃત સ્રવે છે તે અમૃતને નાભિમાં રહેલ અગ્નિરૂપ સૂર્ય શોષી જાય છે તે અમૃતનું શોષણ ન થાય એટલા માટે નાભિને ઉર્ધ્વ ભાગમાં રાક્ષી અને તાલુને નીચલા ભાગમાં સ્થાપી “ વિપરીત કરણી ” મુદ્રા સિદ્ધ કરી.

સચિક્ષણ, ગુહ્યાંગમાં પેસી શકે એવી ચૌદ આંગળની સીસાની શલી લઈ તે ગુહ્યાંગમાં નાખવાનો અભ્યાસ કરવા લાગ્યા. પહેલે દિવસે એક આંગળ, બીજે દિવસે બે આંગળ અને ત્રીજે દિવસે ત્રણ આંગળ એ રીતે વાર દિવસ વાર આંગળ સલાક અંદર નાંખી તેની શુદ્ધિ કરી બાહર રહેલા તે સલાકાની આગળના વાંકા અને ડંચા બે આંગળના ભાગમાં સોનીની અગ્નિ ધમવાની નાલ માફક બીજી નળી ચઢાવી પોતે ફુંક મારી અંદરનો ભાગ તદ્દન શુદ્ધ કર્યા પછી જલ્લને ઉપર રેંચવાનો પ્રયોગ કરી “ વજ્રોલી ” મુદ્રા સિદ્ધ કરી.

જેમ કુંચીથી કપાટ ડગાડી શકાય છે; તેમ યોગી લોકો કુંડલિનીથી મોક્ષનું દ્વાર ડગાડી શકે છે. જે માર્ગથી નિરામય વ્રહ્મ સ્થાને જવાય છે તે માર્ગને પરમેશ્વરી કુંડલિની કંદના ઉર્ધ્વ ભાગમાં શયન કરી ઢાંકી રહી છે, સર્પની પેઠે કુટિલ આકારવાળી કુંડલિની શક્તિને ચત્વાયમાન કરવાથી સંશય વિના પૂર્ણ યોગી થઈ શકાય છે. ગંગા યમુના ત્વ ઇંડા પિંગાચાની મધ્યે તપસ્વિની ચાલરંડા રૂપ કુંડલિની રહી છે તેને વળાત્કારથી સસેડી આત્મવદ મેળવાય છે. એમ જાણી મહાત્મા માર્કંડેયે મુતેલી સાવળ જેવી તે કુંડલિનીને ટટવી જગાડી, મૂઢદારને ખામોગ રહેલી કુંડલિની નિદ્રા તજી ડંચી ડઠી અવસ્થિત થઈ. તેને પ્રાતઃકાલ, મધ્યાહ્ન, સાયંકાલ અને અર્ધ રાત્ર એ ચારે સમય સૂર્યથી પૂરી પરિધાન યુક્તિથી ગ્રહણ કરી નિરંતર ચલિત રહવા લાગ્યા. પ્રથમ રત્નાસન કરી વચ્ચે હાથથી વચ્ચે પગને ગુલ્ફ પ્રદેશથી દ્રઢ ગ્રહણ કરી વદ (નાભિ અને મૂઢદારના મધ્ય ભાગમાં રહેલ, તેનું સ્થાન મનુષ્યના દેહમાં નવ આંગળ જેટલું ચાર આંગળ પહોંચું અને પાંતીના

ઇંડાં માફક કોમલ અને શ્વેત હોય છે) ને પીડી. ત્યાર વાદ ભક્તિકા કરી સૂર્ય નાડીને સંકોચી વે મુહૂર્ત પર્યંત કુંડલિનીને ચલાયમાન કરી ંંચે લેંચી સુષુમ્નાનું મુખ યુલ્લું થવાથી તે દ્વારા પ્રાણવાયુને તેમાં સ્થાપી “ કુંડલિની ” મુદ્રા સિદ્ધ કરી.

અન્દર આચાર ચક્રથી માંડી બ્રહ્મરન્ધ્ર પર્યન્ત જે ચક્રો તેમાં પોતાના અભિમન ચક્રમાં રહેલ લક્ષ્ય (બ્રહ્મ) માં અન્તઃકરણની ઘટ્તિ સ્થાપી તથા વહાર દેખાતી દ્રષ્ટિને નિમિષોન્મેષ કરી “ શાંભવી ” મુદ્રા સિદ્ધ કરી.

દ્રષ્ટિને નાસિકાના અગ્ર ભાગ ઉપર સ્થિર કર્યાથી પ્રકાશ ઉત્પન્ન થાય છે. તે તેજમાં દ્રષ્ટિને નિશ્ચલ કરી, ઞ્રકુટીઓ કાંડક ંંચી ચઢાવી પૂર્વે કહેલ અન્તર્લક્ષ્ય, અને વહિર્દ્રષ્ટિ પૂર્વક “ ંન્મની ” મુદ્રા સિદ્ધ કરી.

મહાત્મા માર્કંડેય વિધિવત્ મુદ્રાઓ કરીને સંકલ્પ માત્રથી પ્રકૃતિને દૂર કરી દેહને પરમાણુ તુલ્ય બનાવવાની “ અણિમા ” સિદ્ધિ, પ્રકૃતિને પોતામાં ધારણ કરી આકાશાદિકની પેઠે સ્થૂલ અને મહાન થવાની “ મહિમા ” સિદ્ધિ, વહુ હલકા તુલ આદિ પદાર્થોને પર્વતાદિ સમાન ગુરુતા આપનારી “ ગરિમા ” સિદ્ધિ, પર્વતઆદિ ગુરુતાવાળાઓને તુલ સમાન લઘુ બનાવવાની “ લઘિમા ” સિદ્ધિ; ંંમાં થતાં અંગુલીના અગ્ર ભાગથી ચન્દ્રનો સ્પર્શ કરાવનારી તેમજ સર્વ પદાર્થ સન્નિધ કરનારી “ પ્રાપ્તિ ” સિદ્ધિ; પાણીમાં ડૂબી પાણું નીકળવું તેમજ પૃથ્વીપર દ્રઙ્ય અદ્રઙ્ય થવાની “ પ્રાકામ્બ ” સિદ્ધિ; ભૂત ભૌતિકના જન્મ મરણની રચના કરવામાં સમર્થ થવાની “ ંશતા ” સિદ્ધિ અને તમામ સ્થાવર જંગમને પોતાને આર્ધાન કરનાની “ વશિત્વ ” સિદ્ધિ પામ્યા.

સિદ્ધાસનમાં સ્થિત થયેલા યોગીરાન માર્કંડેય ંક્રાગ્ર ચિત્તથી શાંભવી મુદ્રા કરી ઢક્ષિણ કર્ણદ્વારા સુષુમ્ના નાડીમાં થતો નાદ શ્રવણ કરવા લાગ્યા.

અંગુઠો તથા આંગળીઓથી વે કર્ણ, વે નેત્ર, નાસિકા અને મુખને વંચ કરી પ્રાણાયામને પ્રયોગે સુષુમ્નાના માર્ગમાં પ્રગટ થતો નિર્મલ નાદ સાંભળ્યો.

આરંભાવસ્થામાં બ્રહ્મ ગ્રન્થિતું ભેદન કરી આનંદને આપનાર, હૃદયાકાશમાં ઉત્પન્ન થયેલ અનેક જાતના આભૂષણના શબ્દ સમાન અનાદૃત ંવનિ શ્રવણ કર્યો.

વટાવસ્થામાં પ્રાણ વાયુ અને નાદને એકત્ર કરી કંઠ સ્થાનીય મધ્ય ચક્રમાં સ્થિત થઈ દ્રઢ આસન જમાવી લાવણ્યતાથી દેવ સમાન દીપવા લાગ્યા. એજ અવસ્થામાં વ્રહ્મ ગ્રન્થિના ભેદન પછી કંઠસ્થ વિષ્ણુ ગ્રન્થિનું કુંભકથી ભેદન કરી વ્રહ્માનંદનું ધ્યાન કરાવનાર ખેરી સમાન નાદ શ્રવણ થયો.

પરિચયાવસ્થામાં મ્રુકુટીની મધ્યના આકાશમાં પ્રાણવાયુને પહોંચાડી વાગ સમાન નાદ સાંભળવા લાગ્યા.

છેવટે યોગીરાજ માર્કંડેય આજ્ઞા ચક્રમાં રહેલ રુદ્ર ગ્રન્થિનો ભેદ કરી શિવજીનું સ્થાન જે મ્રુકુટીનો મધ્ય ભાગ (વ્રહ્મરન્ધ્ર) તેમાં પ્રાણવાયુને પહોંચાડી નિષ્પત્તિ અવસ્થામાં નાંસઢી અને ત્રીણા સમાન નાદ શ્રવણ કરવા લાગ્યા.

સત્તમ તરંગ.

શાર્દૂલ વિક્રીડિત.

જ્યાંસૂધી શુભ યોગ સાધન કર્યું, જ્ઞાની મૃકંડાત્મજે,
ત્યાં સૂધી મનુઓ થયા પદ્ મહા, તેઓનું માહાત્મ્ય જે;
ઘ્વાલેં વાલ્મિકિ આદિએ અવનવું, શાસ્ત્રો વિષે વર્ણવ્યું,
સંક્ષેપે અમરેશ ! એ સકલ હું, આનંદ ધારી કવું.

પહેલા સ્વાયંભુવ મન્વંતરમાં બ્રહ્માર્થી ધૃગુ આદિ નવ માનસ પુત્રો ઉત્પન્ન થયા તેમાં ધૃગુથી વિવાતા તેથી મૃકંડ અને તેથી માર્કંડેય આદિની ઉત્પત્તિ થઈ. ધૃગુના વીજા પુત્ર ધાનાને પ્રાણ નામે પુત્ર થયો તે પ્રાણનો પુત્ર દ્યુતિમાન અને તેનો અજરા. તેના પુત્ર પ્રપૌત્ર મલીને પુષ્કલ વિસ્તાર થયો. મરીચિની સ્ત્રી સંયુતિને પૌર્ણમાસ નામે પુત્ર થયો, તે મહાત્માને વિરજા અને પર્વત એના બે પુત્ર થયા; અંગિરાની સ્ત્રી સ્મૃતિને સીનીવાલી, કુહૂ, રાક્ષા અને અનુમતિ એ કન્યાઓ થઈ; અત્રિથી અનસૂયાને સોમ, દુર્વાસા અને દત્તાત્રેય યોગી એ ત્રણ પુત્રો થયા. પુલસ્ત્યની સ્ત્રી પ્રીતિને એક વીજો દત્ત નામે પુત્ર થયો. તે સ્વાયંભુવ મન્વંતરમાં પૂર્વ જન્મે અગસ્ત્ય કહેવાતો હતો. પ્રજાપતિ પુલહની સ્ત્રી ક્ષમાને કર્દમ, અર્ધવીર અને સહિષ્ણુ નામે ત્રણ પુત્રો થયા. ક્રતુ થકી સન્નતિને વિશે ઉર્ધ્વરેતા સાથે હજાર વાલ્મિલય નામે ઋષિ પુત્રો જન્મ્યા; વશિષ્ઠની સ્ત્રી ઉર્જાને રજ, ગાત્ર, ઉર્ધ્વવાહુ, સવલ, અનય, સુતપા અને શુક્ર નામે સાત પુત્રો થયા; તે સર્વે સપ્તર્ષિઓ કહેવાય છે.

સ્વાયંભુવ મનુને પોતાના સમાન દશ પુત્ર હતા. જેમણે આ સપ્તદ્વીપ, પર્વત, સમુદ્ર તથા આકરવાલી વગેરે પૃથ્વી પ્રતિ વર્ષે વ્યાપ્ત કરી તેમજ સ્વાયંભુવ મન્વંતરમાં તથા ત્રેતાયુગના આરંભમાં સ્વાયંભુવના પૌત્ર અને પ્રિયવ્રતના પૌત્રોએ તમામ વસુંધરા વ્યાપ્ત કરી હતી.

પ્રિયવ્રતથી પ્રજાવતીને વિષે વંન્ધ્યા ઉત્પન્ન થઈ, તે કન્યા પ્રજાપતિ કર્દમ ઋષિને આપી. પ્રિયવ્રત રાજાને દશ પુત્ર અને બે કન્યાઓ થઈ. તે પ્રિયવ્રતના દશે પુત્રો પ્રજાપતિ સરસ્વા હતા.

તેઓનાં નામ આગ્નિધ્ર, મેધાતિથી, વપુમાન, જ્યોતિષ્માન, યુતિમાન, ભવ્ય, સવન, મેધા, અગ્નિ અને વાહુમિત્ર તેમાં છેડા ત્રણ મહા ભાગ્યશાલી અને યોગપરાયણ હતા. તેઓએ રાજ્ય કરવામાં મન લગાડ્યું નહિ, પ્રિયવ્રત રાજાએ પ્રથમના સાત પુત્રોને સાત દ્વીપના રાજાનો અભિષેક કર્યો.

આગ્નિધ્રને જંબુદ્વીપનો, મેધાતિથીને પુષ્કદ્વીપનો, વપુષ્માનને શાલ્મલિદ્વીપનો, જ્યોતિષ્માનને કુશદ્વીપનો, યુતિમાનને ક્રૌંચ દ્વીપનો, ભવ્યને શાક દ્વીપનો અને સવનને પુષ્કર દ્વીપનો અધિપતિ બનાવ્યો.

સવનને મહાવીર અને ધાતકી નામે બે પુત્ર થયા તેમને પુષ્કર દ્વીપના બે વિભાગ કરી તેના પિતાએ વહેંચી આપ્યા. ભવ્યને જલદ, કુમાર, સુકુમાર, મનગ્રીક, કુશોત્તર, મેધાવી અને મહાદ્રુમ નામે સાત પુત્રો હતા. તેમના પિતાએ શાક દ્વીપને સાત ભાગે વહેંચી તે તે સ્વંડોનાં નામો પુત્રને નામે રાખ્યાં.

યુતિમાનના કુશલ, મનુગ, ડગ્ગ, પ્રાકાર, અર્યકારક, મુનિ, દુન્દુભિ નામે સાત પુત્રો હતા, તેઓના પિતાએ ક્રૌંચ દ્વીપને સાત ભાગે વહેંચી પુત્રને નામે સ્વંડોનાં નામ પાડ્યાં.

જ્યોતિષ્માનને ઉદ્વિદ, વૈગવ, સુરથ, લંચન, ધૃતિમન્, પ્રાકાર અને ક પિલ નામે સાતપુત્રો થયા. તેઓને કુશ દ્વીપ સાત ભાગે વહેંચી આપી તેઓને નામે સ્વંડોના નામ રાખ્યાં.

વપુષ્માનને શ્વેત, દરિત, જીમૂત, રોહિત, વિદ્યુત્, માનસ અને કેતુમાન નામે સાત પુત્રો થયા, તેઓને શાલ્મલિ દ્વીપ સાત ભાગે વહેંચી આપી તે સ્વંડોના નામ તેઓને નામે રાખ્યાં.

મેધાતિથીને શાક, શિશિર, સુગ્વોદય, આનંદ, શિવ, ક્ષેમ અને ધ્રુવ નામે સાત પુત્રો થયા તેઓને પુષ્કર દ્વીપ સાત ભાગે વહેંચી આપી તેઓને નામે સ્વંડોના નામ પાડ્યાં.

પુષ્કર દ્વીપથી આરંભી શાક દ્વીપના અંત સુધી પાંચ દ્વીપોમાં સર્વ સામાન્ય અસ્તિત્વ વિનિ-
ઓથી વૃદ્ધિ પામેલ નિત્ય અને સ્વાભાવિક વર્ણાશ્રમના વિભાગનો ધર્મ વર્તેલો.

આગ્નિધ્રને તેના પિતાએ જંબુદ્વીપ આપ્યો હતો તેને પ્રજાપતિ સમગ્રા નવ પુત્રો થયા. તેમાં સર્વથી મ્હેઠ્ઠાનું નામ, નાભિ, વીજો કિપુરુષ, વીજો હર્વિર્વરી, ચોવો ડગ્ગાટન, પાંચમો વડય, છઠો હિરણ્ય, સાતમો કુરુ, આઠમો મદ્રાશ્વ અને નવમો કેતુમાલ્ય હતા. તે નવેને જંબુદ્વીપ નવ ભાગે વહેંચી આપી તેઓના નામની સ્વંડોના નામ રાખ્યા. રિમ્બંડ વિના વીજા કિપુરુસાદિ નવંડમાં

सुखसिद्धि चिना यत्ने प्राप्त होती, त्यां कोड वातनो विपर्यय न हतो, जरा अने मृत्युनो भय नहोतो, ते खंडोमां धर्म, अधर्म, उत्तम, मध्यम अने अग्रम एवो भेद पण न हतो; चार युगनी जुदी जुदी स्थितिओ, ऋतु संबंधी फेरफार के ऋतुओ पण न हती.

आग्निधना पुत्र नाभिने ऋषभ नामे पुत्र थयो, ऋषभने सो पुत्र थया तेमां सद्गुथी श्रेष्ठ अने पराक्रमी भरत हतो, ऋषभे भरतने राज्याभिषेक करी पोते पुलहाश्रममां जइ तप कर्युं. दक्षिणनो हिम नामनो खंड ऋषभे भरतने आप्यो तेथी तेनुं “ भरतखंड ” नाम पडयुं, भरतने सुमति नामे महाधार्मिक पुत्र थयो, तेने राज आपी भरत पण वनमां चाल्या गया. तेमना पुत्र अने पौत्रोए तथा प्रियव्रतना पुत्रोए सात द्वीपवाळी पृथिवी स्वार्थभुव मन्वंतरमां भोगवी.

वरुणा नदीना किनारापर आवेला अरुणास्पद नामे नगरमां कोइ एक विप्र वसतो हतो, ते रूपमां अश्विनी कुमारथी चडतो हतो, स्वभावे कोमळ, उत्तम आचरणवाळो, वेद अने वेदना अंगोने पूर्णरिते जाणनारो, आश्रितने आश्रय आपनारो तथा अतिथिनो प्रेम पूर्वक आदर सत्कार करतो हतो; अतिशय रमणीय वन अने उपवनवाळी नाना प्रकारनां नगरोथी सुशोभित पृथ्वी जोवानी तेना मनमां इच्छा थइ; एक समये तेने घेर नाना प्रकारनो औपनिना प्रभावने पिछाणनार मंत्र विद्यामां कुशळ कोइ अतिथि आवी चढ्यो, विप्र तेनुं श्रद्धा पूर्वक प्रसन्नचित्ते आतिथ्य करी पृथ्वी उपरना देशो रमणीय नगरो, जो अने पवित्र स्थळो संभळावना प्रार्थना करी, अतिथिए सर्ग अथ इति कही संभळावी ए व्रण पुत्र विस्मय पामी अतिथिने कहुं के द्विजराज! तमे घणा देश जोयाछे छतां श्रवित जणाता नथी; एटलो बयो काळ व्यतीत थया छतां तपारामां वृद्धन्य वस्तातुं नथी; तमारी युवावस्था बीती गइ होय एम पण अवलोकातुं नथी. तमो स्वरूप समयमा पृथ्वीमां शी रीने फरी नळ्या? अतिथिए कहुं के विप्र! मंत्र अने औपनिना प्रयोगथी मारी गति निर्विघ्न छे, हुं अर्ध दिवसमा एक हजार योजन गमन करी सकुं छु. ब्राह्मण ते बुद्धिशाळी अतिथिनां वचनो उपर श्रद्धा लावी आदरपूर्वक फरी पूछवा लाग्यो के ब्रह्मन्! मने आ पृथ्वी जोवानी अति अभिलाषा छे. माटे आपना मंत्र प्रभावनी प्रसादी आपवा कृपा करो. उदार बुद्धिशाळा अतिथिए ते ब्राह्मणने पगे चोपडवानो लेप आप्यो तथा पोते कहेली दिशाओनुं यत्नथी अधिमंत्रण कर्युं.

ब्राह्मणे अतिथिअे आपेल लेपने पगे लगावी नाना प्रकारना प्ररणाओथी युक्त निश्चान

પર્વત જોવા પ્રથમ પ્રયાણ કર્યું, તે વિષે વિચાર કર્યો કે હું અર્ધ દિવસમાં હજાર યોજન જડશ અને અર્ધ દિવસમાં પાછો ઘેર પહોંચીશ, હવે તે થાક્યા વિના હિમાલયના પૃથ્ઠ ડાર પહોંચ્યો અને તે પર્વતની પૃથ્ઠી ઉપર વિચરણ કરવા લાગ્યો; તેના પગ તઢે દવાણલ વાફ ઓગળ્યો અને તેથી પગે લગાવેલો પરમૌષધિનો લેપ ધોવાઈ ગયો, વિપની ગતિ શિથિલ થઈ ગઈ અને અંતિતંત્રી ફાતો ફાતો હિમાલયનાં અતિ સુંદર શિખરો જોવા લાગ્યો, કેટલાંક શિખરો ઉપર સિદ્ધ અને ગન્ધર્વો, કેટલાંક ઉપર કિન્નરો કેટલાંક ઉપર દેવાદિકનાં ક્રીડા અને વિહાર કરવાનાં રમણીય સ્વરો અને કેટલાંક શિખરો ઉપર ચારે તરફ ભમતા સુરની અપ્સરાઓના સેંકડો સમુદાય જોઈ વિપનાં રોમ સ્વદાં થઈ ગયાં. એ સર્વ જોઈ વિપનાં અંતરમાં તુષ્ટિ થઈ નહીં. કોઈ કોઈ ઢેકાળે જ્ઞાનમાંથી પડતા જલ્લના ધોયવાઓથી અન્તઃકરણને આનંદ આપનારા, વીતી તરફથી મયૂરોના રમણીય સ્વથી શબ્દાયમાન, કોઈ ઢેકાળે કર્ણનું આકર્ષણ કરનાર મહા મનોહર ચારસ તથા કોકિલાના મધુર આલાપથી યુક્ત, સુમનથી સુશોભિત, વૃક્ષોના સુવાસથી વાસિત થઈ વાયુ વડે વિનોદ દાયક પર્વતરાજ હિમાલયને વિષે વિલોક્યો. ઢાકીનો ભાગ હવે કાલે જોઈશું એ ચારી તર તરફ જતા તેણે વિચાર કર્યો પણ તેના પગના તઢિયાનો લેપ ધોવાઈ જવાથી જડ વની ગયેલ પગ ઘર્ણીયારે ડાડવા લાગ્યા જેથી પોતે વિચાર કર્યો કે અરે મેં આ અજ્ઞાનથી શું કર્યું? મારા પગનો લેપ તો વાફના પાણીથી ધોવાઈ ગયો, હવે આ પર્વત મહા દુર્ગમ છે, હું ઘેરથી યગે દૂર નીકળી આવ્યો છું, હવે હું અગ્નિ સેવન આદિ કર્મ કેવી રીતે કરી શકીશ? હું ક્રિયાથી ભ્રષ્ટ થઈશ, આતો મદ્દાન મંદ્રુ જાતી પડશું. આ પર્વતનો રમણીયતા અને સૌંદર્ય શત વર્ષ પર્યન્ત જોયા કરું તોય તુષ્ટિ થાય તેમ નથી. અહીં તો કર્ણેન્દ્રિયને સ્પર્શીત કરનાર કિન્નરોના મધુર સ્વરો ચારે તરફથી મંડળાય છે, મહુદ્રિત પુષ્પથી છવાઈ ગયેલાં વૃક્ષોનો સુગન્ધ ઘ્રાણેન્દ્રિયનું આકર્ષણ કરે છે, વાયુ શરીરનો માર્ગ રુચી મુગ્ધ ઉત્પન્ન કરે છે, રસભરિત ફળો રાગનાં દ્વિન્દ્રિયને લલવાયી રચાં છે, સુશોભિત મનોરમે મનનું વચ્ચાત્કારે હરણ કરે છે, આ લલને કોઈ તપસ્વી મને મઝી જાય તો મને ઘેર જાવાનો રસ્તો વતાવે એમ વિચાર કરતો કરતો તે વિષે હિમાલયમાં આપવી તેમ અગ્નિ કાવા લાગ્યો; પગે લાગેલ ઔષધિનું વઢ નાશ પાનવાથી તે વહુ વ્ધાકુલ વની ગયો, તેના ડોડાક હુલ્લની મુઠ્ઠા સ્વપ્નવાદી વરચિતી નામે ઉત્તમ અપ્સરાએ તે વિષેને ભમતો ખાડ્યો, તેને જોતાંજ એ અમમતા અન્તઃકરણના પ્રેમ પ્રગટ્યો, તેનું હૃદય કામાતુર વની ગયું, વરચિતી વિચાર કરવા લાગી કે ખરો ખા ખા મનોહર આદ્યનિવાલો પુરુષ કોણ હશે? જો એ મારો શિશુદાય ન રાગના સ્નેહથી સ્વીકાર કરે

તો સ્વેચ્છા મારો જન્મ સફળ થાય; વાહ! કેવું એના રૂપનું માર્થુ છે? કેવી સુંદર ચાલ છે! કેવું દ્રષ્ટિનું ગાંધીય છે! મેં અનેક દેવ, દૈત્ય, સિદ્ધ અને ગન્ધર્વો જોયા છે પણ આ પ્રભામય પુરુષના રૂપની સમાનતા કોઈપણ કરી શકે તેમ નથી. જેવી એના ઉપર મારી પ્રીતિ થઈ છે, તેવી જ એની પ્રીતિ મારા ઉપર થાય તો પછી હું જેવી ભાગ્યશાળી કોણ? જો આ મહાત્મા પોતાના સ્નેહ-ભરી દ્રષ્ટિ એક વાલન મારા ઉપર નાંખે તો પછી હું જેવી પુણ્યશાળી પ્રમદા એકે નથી એમ માનું. આ રીતે વિચાર કરતી અત્યંત મનોરમ આકૃતિવાળી કામપીડિત દેવાંગના વરુણિની તે વિપની દ્રષ્ટિ આગળ જઈ ઉભી રહી. પોતાની આગળ આવી ઉભેલી રૂપવતી વરુણિનીને વિચોંકી મર્યાદા પૂર્વક વિપ તેની પાસે જઈ કહેવા લાગ્યો કે! અરે કદલીના ગર્ભ સમાન મુકોમઠ કાન્તા! તું કોણ અને કોની સ્ત્રી છે? આંહી શા માટે આવી ઉભી રહી? હું અરુણાસદ નામે નગરથી આહી આવ્યો છું, જ્ઞાતે બ્રાહ્મણ છું. હું જેના પ્રભાવથી આટલે સુધી આવ્યો તે મારા પગનો લેપ વરુણના પાણીથી થોવાઈ ગયો છે. આ સામઠી વરુણિની બોલી કે-હું ઉત્તમ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલી વરુણિની નામે દેવાંગના છું, અને આ રમણીય નગરાજનાં નિરંતર અટન કરું છું. તમને જોવાથી માત્ર હૃદય કામાતુર બની ગયું છે તો કૃપા કરી મને યોગ્ય આજ્ઞા ફરમાવો. હમણા હું તમારે આગેન છું. વિપ બોલ્યો કે વરાગિ! હું મારે ઘેર જઈ શકું એવો મને ઉશાય બતાવ. કલ્યાણિ! નહિ તો મારાં તમામ કર્મોનો નાશ થશે. બ્રાહ્મણને નિત્ય અને નૈમિત્તિક કર્મની હાનિ એ સર્વ કરતાં મરણ હાનિ છે. માટે મોદમન્દાકિનિ! આ હિમગિરિમાંથી મારો છૂટકો કર. બ્રાહ્મણે કોઈ કાળે પ્રવાસ કરવો યોગ્ય નથી. મારા મનને પૃથ્વી જોવાનું કુતૂહલ ડગડું એ વધુ મુંડું વધું; નિરંતર ઘેર નિવાસ કરવાથી શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણને નિત્ય અને નૈમિત્તિક તમામ કર્મોની પ્રાપ્તિ વાય છે, પણ પ્રવાસીને તો હાનિજ થાય છે. વધુ કહેવાથી શું ફળ? ગમે તેમ કરી સૂર્યાસ્ત થતાં પહેલાં હું મારે ઘેર પહોંચું એવો માર્ગ બતાવવા કૃપા કર. વિપના વચનો શ્રવણ કરી વરુણિની બોલી કે-મહાત્મન! એવું હવે પછી આપ બોલશો નહિ; મને મૂકી તમો ઘેર ચાલ્યા જાઓ એવો દિવસ જોવા હું કદિપણ ઇચ્છતી નથી; દ્વિતરાજ! અમને સ્વર્ગલોક એટલો વધો આનંદદાયક નથી; એટલા માટેજ અમો સુરલોક તજી અહીં આગેને નિવાસ કરીએ છીએ. હૃદય-વલ્લભ! આ મનોહર હિમગિરિમાં મારી સાથે રમણ કરો, તમારા વાંચ આદિનું સ્મરણ છોડી દિશો; કાષ્ઠને લીધે જે તમારે વશ થઈ છે; હું તમોને દર, વહ્લાલંકાર, ભક્ત્ય, ભોજ્ય અને વંદનાદિ અનુલેપન તમામ આપોશ. મનને મોદમદ વીણા તેમજ વેણુના શબ્દયુક્ત કિન્નરોનું ગાયન, અંગોને અદ્ભુતકારક ગાયુ, ઉગ્ગ અન્ન, નિર્મલ નીર, યથેચ્છ શય્યા અને મુગન્ધિ લેપ વિગેરે

સર્વ આપની આજ્ઞા મુજબ હાજર કરોશ; તમારે ઘેર એવી શું અગ્નિ છે! અહીં નિવાસ કરવાથી તમને કોઈ કાલે વૃદ્ધત્વ પ્રાપ્ત થયાનું નથી. આયૈવન વલ્લ આપનારી દેવભૂમિ છે. ક્ષત્રિયો વચનો ઉચારતી અનુરાગવાળી ઉત્કંઠિતા કમલનયની વરુણિની “મારા ઉપર પ્રસન્ન થાઓ” એમ વારંવાર મનુર વાન્યો ઉચારતી એકાએક તેને અગ્નિન કરવા દોડી. આ જોઈ બ્રાહ્મણ ક્રોધ કરી વોલ્યો કે અરે પાપિણિ! મારો સ્પર્શ કરીશ નહિ, જે તારા જેવો હોય તેની આગળ જા, મેં તારી પાને મારે ઘેર જ્યાં ઉપાસની યાચના કરી ત્યાં તું મારી પાસે કોઈ વિચિત્ર રૂપેજ વાત કરે છે; સાંજ સમાર હોમિયું હુતદ્રવ્ય અક્ષય લોકની પ્રાપ્તિ કરાવનાર છે. આ ત્રણે લોક હુતદ્રવ્યમાં રહેલા છે જેથી હું મારે ઘેર પહોંચું એવો ઉપાય વનાવ. વરુણિની વોલી કે વિષ! શું હું આપને અપ્રિય છું? શું આ પર્યંત રમણીય નથી? ગન્ધર્વ અને કિન્નરાદિનો ત્યાગ કરી તમને અન્ય કયો મનુષ્ય અભિષ્ટ છે? થોડો વલ્લત મારી સાથે અઘ્ન્ય ભોગ ભોગવો ત્યાર પછી તમો તમારે ઘેર જ્યાં શક્તિપાન યઃ શકશો. આ સાંભળી બ્રાહ્મણ વોલ્યો કે માર્દવત્યાદિ ત્રણ અગ્નિઓ મારાં ઇષ્ટન છે, મને અગ્નિકુંડ અતિ રમણીય લાગે છે અને દર્શનનિયુક્ત વેદો મને પ્રિય છે. વરુણિની વોલી કે સદ્ધર્મનું પરિપાલન કરનારા વિષ! આત્માના અષ્ટગુણોમાં સર્વથી પ્રથમ દયા છે, તે તમો મારા ઉપર કેમ નથી કરતા? તમો મને તમી દેશો તો હું જીવી શકીશ નથી એટલે કયો તમારા ઉપર મારો પ્રેમ છે. આપા હું જગ પળ અગત્ય વોલી નથી. માટે મારા ઉપર પ્રસન્ન થાઓ. આ સાંભળી બ્રાહ્મણ વોલ્યો કે મારાં તું મારા દિલથી વોલી દો અને જો મારા ઉપર તારો સાચો પ્રેમ હોય તો હું મારે પ્રેમનટ શરૂ મેવો ઉપાય વનાવ. વરુણિની વોલી કે—મારી સાથે ભોગ ભોગવ્યા વાદ આપ મુલેથી ઘેર જ— શકશો બ્રાહ્મણે કયું કે—વરુણિની! બ્રાહ્મણોના આચરણ ભોગ ભોગવનાં અર્થે નથી. પરંતુ આ લોકમાં તપાદિ રચેશ મદન કરી પરલોકમાં તેના પાઠથી પ્રાપ્તિ અર્થે છે. વરુણિની વોલી કે તમારા અનુગ્રહ વિના હું જીવશાની નથી; મને વચાવવાથી આ લોકમાં તમને મુખ્ય ભોલી માનિ સાથે પરલોકમાં પણ પુણ્યનું પાઠ મળશે. આ રીતે વેવ વાને તમારો અમ્બુદય છે. જો તમો તમી દેશો તો હું મને નટ અને તમને પાપ લાગશે, બ્રાહ્મણે કયું કે મારા મુલની આજ્ઞા છે કે “તારે સ્પર્શ પણ પાપીની ઇચ્છા કરવી નહિ.” જેથી હું તારી કારિયન ઇચ્છા નહિ કરું, તારું મો નેન વાઓ. આ પ્રમાણે વોલી જાતનો સ્પર્શ કરી નાવવાન તમા પવિત્ર યદ તે મહાભાગ બ્રાહ્મણ માર્દવ્ય અગ્નિને પ્રભાવ કરી સ્તુતિ કરવા લગ્યો. સ્તુતિથી પ્રસન્ન થઈ માર્દવ્ય ગિતર ને બ્રાહ્મણના શરીરના પ્રવેગ કર્યો, માર્દવ્યના

આવેશને લીધે તે મૂર્તિમાન અગ્નિદેવની માફક દીપવા લાગ્યો, અધિક તેજ જોવાથી વરુથિનીનો તેના ઉપર અત્યંત અનુરાગ થયો; અગ્નિ પ્રવેશના વઝયી તે વ્રાહ્મણ પ્રથમની માફક ગવન કરવા શક્તિમાન થયો, જેથી તેણે ચાલવા માંડ્યું. નિશ્વાસ મૂકવાથી કંપિત સ્કંધવાળી સૂક્ષ્માંગી દેવાગનાએ દ્રષ્ટિ પહોંચી ત્યાંસુધી તે વિપ્રને જોયા કર્યો અને તે ઘણી ઉતાવળથી ચાલ્યો ગયો. ક્ષણવારમાં પોતાને ઘેર પહોંચી તે શ્રેષ્ઠ વ્રાહ્મણે કથા મુજવરાવળી ક્રિયાઓ કરી. પેલી સર્વાંગ સુંદરી વરુથિનીનું ચિત્ત તો તેનામાંજ ચોટ્યું હતું તેથી તેણે નિશ્વાસ નાંખી નાંખી વાકીનો દિવસ અને રાત્રી નિર્ગમન કરી.

ए अनुपम सुंदरी वारंवार विलाप करती निश्वास मूकती हतीं अने पोताने અભાગિણી ગળી નિન્દતી હતી. આહાર વિહારમાં, રમણીય વનોમાં અને આનંદ દાયક ગુફામાં તેનું મન વિલકુલ લાગતું નહિ; એક સમયે એક ચક્રનાકનું જોડું રમગ કરતું હતું તે ઉપર તેની સ્પૃહા થઈ પણ તે જોડું તે સુંદરીને છોડી ચાલ્યું ગયું. તે પોતાની યુવાવસ્થાને ધિક્કારવા લાગી અને કહેવા લાગી કે અરે ! મારાં દુર્ભાગ્યે મને આ પર્વત ઉપર ક્યા લાવી મુકી ? અને ત્યાં એવો પુરુષ ક્યાંથી મારી દ્રષ્ટિ પડ્યો ? જો આજ એ પ્રભાવાળા પુરુષનો સમાગમ નહિ થાય તો દુઃસહ કામાગ્નિ નિઃસંશય મારો ક્ષય કરશે. અહો ! જે કોકિલાના શબ્દો મને મથુર જણાતા તેજ આજે દિલમાં દાહ ઉપજાવે છે. આ રીતે કામાતુર વરુથિની તે ઉત્તમ વિપ્રનું ધ્યાન કરવા લાગી અને એથી તેની પ્રીતિ વિપ્ર ઉપર વધતી ગઈ. પ્રથમ કલિ નામે કોઈ એક ગાન્યર્વ તેના ઉપર પ્રીતિ રાખતો હતો પણ તેને વરુથિનીએ તિરસ્કાર આપી તજી દીધો હતો. તે કલિ આજ વરુથિનીને આવી અવસ્થામાં જોઈ વિચાર્યો લાગ્યો કે આ નિશ્વાસના પવનથી કરમાઈ ગયેલો ગજગામિની વરુથિની આ પર્વત ઉપર શામાટે સ્થિત થઈ છે ? શું એને કોઈ તપસ્વીના શાપનો આવાત થયો ? કે કોઈ એનું અપમાન કર્યું હશે ? કારણકે એનું વદન અશુભ હતી ખીજાઈ ગયું છે, કલિએ કુતૂહલથી ઘણો વલત નિચાર્યું, પછી સમાધિના વઝયી યથાર્થ વાત તેના જાણમાં આવી ગઈ, ધ્યાનથી પેલા વ્રાહ્મણનું રૂપ આદિ પણ તેણે પિછાળી લીધું. જેથી તેણે વિચાર કર્યો કે—મલા ટીક થયું, પૂર્વના સદ્ભાગ્યે મને આ પ્રમંગ સારો મળ્યો; એના ઉપર અનુરાગ રાખી પ્રથમ મેં ઘણીવાર એની પ્રાર્થના કરી હતી. તો પણ એણે મારો સ્વીકાર નહોતો કર્યો. એ આજે મારે હાથ આવી જશે. જે પુરુષ ઉપર એનો પ્રેમ છે તેનેજ વેષ ધારણ કરી એની પાસે જાઉં; જરૂર એ મારી સાથે રમણ કરશે. હવે વિલંબ શામાટે કરવો ? આ રીતે વિચાર કરી કલિએ પેલા વ્રાહ્મણનું સ્વ-

रूप धारण कर्तुं अने ज्यां देवांगना वरुथिनी वेडी हती त्यां ते जइ पहोंच्यो तेने जोइ वरुथिनीनां नयनो कांइ प्रफुल्लित थयां अने ते कोमळ कान्ता तेनी आगळ जइ वारंवार कहेवा लागी के “हवे मारा उपर कृपादृष्टि नांखो” तमो मने तजी देशो तो निःसंशय मारो जीव जवानो. तमोने क्रियालोपनो तो स्वल्प अधर्म थरो पण मनोहर हिमगिरिनी गुफाओमां हुंथी समागम करतां मारां जीवन रक्षणनो खरेखर महान् धर्म प्राप्त थरो. द्विजराज ! मारं आयुष्य हजी कांइ अवशेष रेह्लुं जणाय छे. तेथीज मारा अन्तःकरणने आह्लाद आपनारा आप फरी अर्हा आवी मळ्या. आ रीते वरुथिनीनां विनोदवर्धक वचनो सांभळी कलिए कहुं के हवे मारे शुं करवुं? अहि व-धारे वखत रोकावाथी मारां नित्य कर्मोनी हानि थाय ए वात तुं पण स्वीकारे छे. आ महान् संकष्ट मारा माथे आवी पड्युं छे. परंतु जो मारं कहेवुं कबुल राख तो हुं तारी साथे समागम करी शकुं. नदितो कांइपण थनार नथी; मारी एक वातनुं तो तारे अवश्य मान राखवुंज जोशे. वरुथिनी बोली के आप कहेसो तेम करवा हुं वंधाजं छुं. मारा उपर प्रसन्न थाओ. मने जे आज्ञा करवी होय ते निःशंक वनी कहो. कलिए कहुं के आज संभोग वखते वनप्रदेशमां तारे मारा तर-फ दृष्टि करवी नहि. जो तुं नयनो बीची राखे तो ज मारी साथे तारो संसर्ग वने. वरुथिनी बोली के—भले आपनी आज्ञा माथे चडावुं छुं, तमारी इच्छा प्रमाणे वर्तीश. वरुथिनीनां आपां वचनो श्रवण करी कलि नामनो गन्धर्व ते पर्वतना शिखरोमां, मनोरम फुलवाडीओमां, सुशोभित सरोवरोमां, रमणीय गुफाओमां, सस्तिओना तट उर तेमन बीजां अनेक रमणीय स्थान उपर ते आनंद पूर्वक रमण करवा लाग्यो. संभोग समये वरुथिनी गार्दपत्य गगिना प्रवेश कयने पेन्ना ब्राह्मणनुं जे तेज हतुं तेनुं आंखो बीची ध्यान करवा लागी. केटयोक्त काळ बीन्ना बाद पेन्ना तेजस्वी ब्राह्मणनुं चिन्तवन करतो वरुथिनीने ते गन्धर्वथी गर्भ रवो. ब्राह्मणनुं तप धरनाग गन्धर्व वरुथिनीने गर्भ रवो जाणी तेना मननुं समाधान करी जवा रजा मागी. वरुथिनीए प्रेमपूर्वक रजा आपी. जेथी ते गन्धर्व त्याधी चाख्यो गयो. ए गर्भनो अग्नि तुल्य कान्तिवाळो देदी-प्यमान पुत्र जनय्यो. तेणे सूर्य समान पोतानी कान्तिवी तमाम दिशाओना प्रका-श करी मुक्यो. तेनुं नाम “सरोचि ” पाड्युं. ते महा भाग्यशाळी बाळक द्वितीयाना चंद्र समान दिन प्रतिदिन कळाओवी वृद्धि पानवा लग्यो.

उम्परनी वृद्धि साथे सद्गुणोनी पण वृद्धि खवा लागी, तेने दैवत प्राप्त वयुं ते जग-सामा तेणे चारो वेद, यजुर्वेद अने ते उभरान केटलीएक विद्याओ साधव कनी लीई. एक दिन

એ ઉત્તમ આચરણવાળો કુમાર મંદરગિરિમાં અટન કરતો હતો તેવામાં તેણે કોઈ એક ભયभीત કન્યાને એ પર્વતની ધ્રુમિ પર સ્થિત થયેલી જોઈ. કુમારને જોઈ ભયभीત નેત્રવાળી તે કન્યા વોલી કે “ મારું રક્ષણ કરો ” કુમારે તેને ધૈર્ય આપી કહ્યું કે તું જ્ઞામાટે આટલી વધી ભયभीત બની છે ? ભય પામીશ નહિ. તું કોણ છે અને તારું નામ શું છે ? કન્યા શ્વાસ ભરાઈ જવાને લીધે ઝુટિત અક્ષરે વોલી કે મારું નામ મનોરમા છે, હું ઇન્દીવરાસ નામના વિદ્યાધરની પુત્રી છું, મરુ-ધન્વાની પુત્રી મારી માતા થાય; મન્દાર નામના વિદ્યાધરની પુત્રી વિભાવરી તથા પાર મુનિની પુત્રી કલાવતી એ મારી વન્ને સાહેલીઓની સાથે હું ઉત્તમોત્તમ કૈલાસતટ તરફ જતી હતી, ત્યાં તપથી શુષ્ક શરીરવાળો ક્રુધાચી કૃપ બની ગયેલ કંઠવાળાં તેજ વિહીન અને ડંડા ઉતરી ગયેલ નયન-વાળો કોઈ મુનિ મારા જોવામાં આવ્યો. તેને જોઈ હું હસી તેથી તેણે સંક્રોધ બની મને શાપ આપ્યો. દુર્બલ દેહવાળા અને કલુષ કંઠવાળા મુનિએ અધરોષ્ટ ફરકાવી મને કહ્યું કે—અરે! અનાયેં! તેં મારા તરફ તિરસ્કાર પ્રદર્શક હાસ્ય કર્યું જેથી સ્વલ્પ સમયમાં રાક્ષસ તને પરાભવ પમાડશે. આ સાંભળી મારી વન્ને સર્વોએ તે મુનિનો તિરસ્કાર કર્યો અને વોલી ઉઠી કે તારા બ્રાહ્મણ-પણાને ધિક્કાર છે ક્રોધથી તારું તમામ તપ નષ્ટ થયું. તારું શરીર આટલું વધુ ક્ષીણ તપથી નહિ પણ ક્રોધથી થયું જણાય છે; બ્રાહ્મણપણું ક્ષમાનું સ્થાન છે, ક્રોધને કાઢીમાં રાખવો તેનું નામજ તપ, મારી સર્વોઓનાં આદ્યં વચનો સાંભળી વધારે ક્રોધયુક્ત બનેલા તે મુનિએ એ વન્નેને શાપ આપ્યો. એકને કહ્યું કે તારે શરીરે કોઠ નીકળશે અને બીજીને કહ્યું કે તને ક્ષય થશે. તત્કાલ તે વન્ને કન્યાઓને તે તે રોગ લાગુ પડ્યા. મારી પાછલ પળ માંટો રાક્ષસ વેગથી દોડ્યો આવે છે. હજી તો તે વળે દૂર છે છતાં તેની ઘોર ગર્જના અહીં સુધી સંભળાય છે. આજે ત્રણ દિવસ થયા છતાં એ મારો કેડો મુક્તો નથી. હું યથાર્થ રીતે તમામ અસ્રવિદ્યા જાણું છું. તે આજ તમોને શિખરું છું. તે અસ્રવિદ્યાના પ્રભાવથી તમો રાક્ષસથી મને વચાવો. પૂર્વે એ વિદ્યા પિનાકથાણિ મહાદેવે સ્વાયંભુવ મનુને અર્પણ કરી હતી. સ્વાયંભુવે મુનિર્વર્ષ વશિષ્ઠને આપી તેણે મારી માના પિતા ચિત્રાયુધને અર્પણ કરી અને તેણે એ અસ્રવિદ્યા મારા પિતાને પહેરામણીમાં આપી. તે વિદ્યા મેં મારા પિતા પાસેથી વાલ્યાવસ્થામાં પ્રાપ્ત કરી હતી. એ તમામ અસ્રોનાં હૃદયરૂપ શત્રુઓનો વિનાશ કરનારી વિદ્યા હું આજથી તમોને અર્પણ કરું છું તે સ્વીકારો, અને યથી અહીં આવતા દુષ્ટ રાક્ષસનો અન્ત કરો. સ્વરોચિષ આ વાત કબુલ રાખી. જેથી મનોરમાએ જલ્લનો સ્પર્શ કરી રહસ્ય અને પ્રતિસંહાર સહિત તે અસ્રોનો આત્મા સ્વરોચિષે અર્પણ

क्यों. तेवामां महाभयपद आकृतिवाळो अने घोर स्वरथी गर्जना करतो राक्षस तेनी पासे वेगथी आवी पहाँच्यो; अने बोल्यो के अरे दुष्टे! माराथी पराभव पामेली तूं कोतुं रक्षण शोधे छे? स्वस्थ थइ अहीं आव. हुं तारुं भक्षण करी जाउं. विलंब तजी दे. आवां राक्षसनां वचनो सांभळी मनोरमा मुंझाणी. स्वरोचिए राक्षस आगळ आवेलो जोइ विचार क्यो के मुनिनुं वचन असत्य न थवुं जोइए. एने भले पकडी ले, “मने वचावो मने वचावो” ए रीते दयाजनक विलाप करती ते कन्याने राक्षसे वेगथी झडपी लीथी. पळी स्वरोचिए क्रोध करी अति प्रचंड अने भयानक अस्त्र राक्षसनी नजरे मुकी एकी द्रष्टिए तेना सामुं जोयुं. ते अस्त्रथी पीडित थइ मनोरमाने मुकी दइ राक्षस केहवा लाग्यो के कृपा करी तमारां अस्त्रने शान्त करो, प्रतापी पुरुष? महा घोर शापथी तमे मने मुक्त क्यो छे. कोइ एक तीव्र स्वभाववाळा ब्रह्म बंधुए मने आ शाप आप्यो हतो. गद्दा कष्टतर आ शापथी तमे मने छोडाव्यो एथी हुं तमारो अति उपकार मानुंछुं. आ सांभळी स्वरोचिए पृच्छुं के तमोने महात्मा ब्रह्मबंधुए शा मोटे शाप आप्यो हतो? अने केवी रीतनो शाप आप्यो हतो? राक्षसे कयुं के-ब्रह्मबंधु अयर्वण विप्र हतो. तेणे अष्ट प्रकारना भेद सहित अने त्रयोदश अधिकार युक्त आयुर्वेदनो अभ्यास क्यो हतो. तेमज हुं विद्याधरोना अधिपति स्वर्णधारी नलनाभनो पुत्र तथा आ मनोरमानो पिता इन्दीरान नामे विद्यावर हतो. ब्रह्मबंधुने समग्र आयुर्वेद शिखववा में प्रथम घणीवार नम्रतापूर्वक प्रार्थना करी छता तेणे ते विद्या मने न शीखवी. ज्यारे ए पोताना शिष्योने अभ्यास करावतो त्यारे हुं गुप्त रीते त्यां संताइ ए आयुर्वेद विद्या शीखतो. आठ मासनी अंदर समग्र विद्या मे शोखी लीथी जेथी मने अति आनंद थयो. वारंवार वणुं हसवुं आवतुं. मारा हास्यथी मुनिए मने ओळखी लीथो, कोवथी तेना स्वयं कंपवा लाग्या. तेणे मने कयुं के दुर्भते! राक्षसनी माफक गुप्त रीते रही तें मारा आगळवी विद्या शीखी लीथी तेमज मारी अवज्ञा करी तूं हसे छे जेथी जा दुष्ट! आजथी मानमे दवाडे मारा शापथी तूं राक्षस बनी जइश इत्यादि घणां कठोर वचनो संभळाव्यां. में नमस्कार आदि अनेक उपचारो वडे मुनिने प्रसन्न कर्ण जेथी तेओनुं मन तन्हाळ कोमळ थइ गयुं. तेओण करी मने कयुं के-गन्धर्व! मारुं वचन मिथ्या यवानुं नथी. तोपण कहूं हुं के तूं राक्षस यया पडी करी तने तारुं पोतानुं शरीर प्राप्त यशे; ज्यारे तूं स्मृति रहित बनी ओवथी पोतानी मंत्रान्तुं भक्षण करवानी स्पृहावाळो राक्षस धडश त्यारे अस्त्राजिथी परिनाप पानेडो तूं फगे म्हुनिमान रनी तारा पूर्ण देहने पामी गन्धर्व लोकनां तारे स्वाने जड म्हुनीव. नताथी दुष्ट! ए मया

મયાનક રાક્ષસપણાથી તમે મને મુક્ત કર્યો માટે મારી એક પ્રાર્થના સ્વીકારો, આ મારી પુત્રી મનોરમા હું આપને અર્પણ કરુંછું તેને પત્ની તરીકે ગ્રહણ કરો. હું તે મુનિ આગળ અષ્ટાંગ આયુર્વેદ શીખ્યો છું તે તમામ આપને આજથી અર્પણ કરું છું તે સ્વીકારો. આ રીતે પોતાના પૂર્વ રૂપને પ્રાપ્ત થયેલા દિવ્ય વસ્ત્રો, હાર અને અલંકારના ધારણ કરવાથી ઉદાર કાન્તિવાળા વિદ્યાધરે કુમાર સ્વરોચિને વિદ્યા સમર્પી અને ત્યારવાદ પોતાની કન્યા આપવા તત્પર થયો. ત્યારે મનોરમા પૂર્વ રૂપને પ્રાપ્ત થયેલા પોતાના પિતાને કહેવા લાગી કે પિતા! આ ભાગ્યશાળી અને તેજસ્વી નરને જોવા માત્રથીજ અને તેઓએ મારા ઉપર કરેલ ઉપકારથી મારો તેના ઉપર અતિ અનુરાગ થયો છે તો પણ હજી મારે લીધે મારી વન્ને સાહેલીઓ અતિ પીડા પામે છે. જેથી આ પુરુષની સાથે હું ભોગ ભોગવવા સ્પૃહા રાખતી નથી. પુરુષ પણ એવા કઠોર હૃદયના નથી હોતા તો પછી મારા સરસ્વી કોમળ વાળા તો કઠોર હૃદયની કેમ જ વને ? જે રીતે મારી ઉભય સાહેલીઓ આ વચ્ચે દુઃખ અનુભવે છે તેવીજ રીતે હું પણ શોકાગ્નિથી પરિતાપ પામતી દુઃખ ભોગવીશ. આ રીતે મનોરમાનાં વચનો સાંભળી સ્વરોચિષે કહ્યું કે સુંદરી આયુર્વેદના પ્રભાવથી તારી વન્ને સાહેલીઓને હું રોગથી વિમુક્ત કરીશ માટે એ સંવંધી શોક છોડી દે. આ સાંભળી મનોરમાનું મન શાન્ત થયું. ત્યારવાદ મંદર ગિરિમાંજ ગંધર્વે મનોરમાના સ્વરોચિ સાથે વિધિપૂર્ણક લગ્ન કર્યા. પોતાની કન્યાનાં મનનું શાન્ત્વન કરી તે ગંધર્વ દિવ્ય ગતિથી પોતાના નગર પ્રત્યે પહોંચી ગયો. સ્વરોચિ કૃષાંગી મનોરમાને સંગે લઈ જ્યાં તેની વન્ને સાહેલોયો રોગથી પીડાતી હતી તે ઉપવનમાં ગયો. અને પોતાના અજીત અને વ્યાધિ વિનાશક ઔષધ તથા રસથી તે વન્ને વાળાઓને રોગ રહિત બનાવી. વ્યાધિથી વિમુક્ત થયેલી વન્ને વાળાઓએ પોતપોતાની અવર્ણનીય પ્રભાથી પર્વતની તમામ દિશાઓને દેદીપ્યમાન કરી મૂકી. વ્યાધિથી વિમુક્ત થયેલી વિભાવરી નામની કન્યા સ્વરોચિને સહર્ષ કહેવા લાગી કે પ્રભુ! તમે મારા ઉપર અતિ ઉપકાર કર્યો છે. હું તમારી દાસી છું મને આપની પત્ની તરીકે સ્વીકારો. તમામ પ્રાણીઓની વોલી સહેલાઈથી સમજી શકાય એવી વિદ્યા મારી પાસે છે તે આજથી હું તમોને અર્પણ કરું છું. ધર્મજ્ઞ સ્વરોચિષે આ વાત કબુલ રાખી. ત્યાર વાદ વીંજી કલાવતી નામની કન્યા વોલી કે—વેદ અને વેદાંગને જાણનાર મારા પિતા પાર નામે બ્રહ્મપિ વાલ્મીકી બ્રહ્મચારી હતા. પૂર્વે એક સમયે કોકિલાના શબ્દોથી અતિ રમણીય વસંત ઋતુમાં પુંજિકસ્થલી નામની એક મુપ્રસિદ્ધ અપ્સરા તેના આશ્રમમાં આવી. તેણે પોતાના સૌન્દર્ય વળથી તે મુનિને કામાતુર બનાવ્યો. એ વન્નેનો સંયોગ થતા આ ગિરિરાજ ઉપર મારો

જન્મ થયો. આ સર્પ અને હિંસક પશુઓથી વ્યાપ્ત નિર્જન વનમાં મને એકલી મૂકી મારી માતા ચાલી ગઈ. પ્રારબ્ધ યોગે પોષણ પામી દિન પ્રતિદિન હું મ્હોટી થતી ગઈ. ત્યાર વાદ કોઈ એક ઉદારઅન્તઃ ગન્ધર્વે મારું પુત્રીની પેઠે પાલન કર્યું અને તે વિતાવે મારું. “કલાવતી” એ પ્રમાણે નામ પાડ્યું. ત્યાર વાદ કોઈ એક અલિ નામના પ્રવલ દૈત્યે મારું સૌન્દર્ય જોઈ તે ગન્ધર્વ આગલ મારી યાચના કરી પરંતુ તેણે ન આપી જેથી મારો પિતા ગન્ધર્વ સૂતા હતા ત્યાં આવી દૈત્યે તેનો સંહાર કર્યો, આથી મને ઘણો રોદ થયો અને હું મરવા સજ્જ થઈ. મને સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળી જાણી શિવજીનાં સ્ત્રી સતીએ ધૈર્ય આપી મારું આશ્વાસન કર્યું અને કહ્યું કે તું શોક તજી દે, મહા પ્રતાપી સ્વરોચિ તારો સ્વામી થશે, અને તેનો પુત્ર સ્વરોચિ મનુ થશે. તમામ નિધિઓ તારી આજ્ઞામાં વર્તશે અને તને ઇચ્છા મુજબ ધન પ્રાપ્ત થશે. તારા ઉપર પ્રસન્ન થઈ હું તને મહાપદ્મે પૂજેલી પદ્મિની નામે વિદ્યા આપું છું. આ રીતે સત્ય શીઘ્ર-વાળાં દક્ષપુત્રી સતીએ મારું ભવિષ્ય સંભળાવ્યું. સતીનાં વચનો કદી વ્યર્થ થાયજ નહિં. તમે સ્વરોચિ છો અને મને વ્યાધિથી વિમુક્ત કરી પ્રાણદાન દીધું છે તો હું આજથી મારું શરીર તથા વિદ્યા આપને સમર્પું છું તે પ્રસન્ન થઈ સ્વીકારો. આ રીતે સ્વરોચિએ વિભાવરી તથા કલાવતીનો પોતા પ્રત્યે અર્પૂર પ્રેમ જોઈ તે વચ્ચે વાળાઓ સાથે પોતે પરણ્યા. ત્યારવાદ દેવ સરસ્વતી મુતિતાલો તે સ્વરોચિ પોતાની સુંદર વ્રણે સ્ત્રીઓને સાથે લઈ મનોહર ઉપવન અને ટરણવાળા ગિરિરાજ ઉપર ક્રીડા કરવા લાગ્યા. પદ્મિની વિદ્યાના પ્રભાવથી સદા વ્રજ વર્તનાર નિધિઓ તમામ ઉપભોગને અનુ-કૂળ રત્નો, મિષ્ટ મધુ, વસ્ત્ર, અલંકાર, મુગન્ધિ લેપ, અતિ ઉચ્ચ મુગર્ણના ખામનો, રાગ્યા વિગેરે મહાત્મા સ્વરોચિની ઇચ્છા મુજબ હાજર કરવા લાગી. સ્વરોચિ તથા તેની વ્રણે સ્ત્રીઓ સ્વર્ગની માફક તે ગિરિરાજ ઉપર પરસ્પર ક્રીડા કરી પરમાનંદ પામવા લાગ્યાં. એક સમયે કોઈએક રાત્રે તેની તથા તેની સ્ત્રીઓના મુગ્ધ દાયક સંવંધમાં પ્રેમ લાવી જલમાં મિલન થઈ ચક્રવાર્તીને સ્વર્ગચિને ઉદ્દેશીને કહેવા લાગી કે, આ પુરુષ મહા પુણ્યશાળી અને ધન્ય છે. કારણકે નવયૌવન પામી પોતાની પ્રિયતમાઓની સંગે યથેચ્છ વિહાર કરે છે. પૃથ્વીમાં યુવાન અને પ્રશંસનીય અનેક પુત્રો છે પણ તેની પત્નીઓ ઇટલી વધી સુંદર હોતી નથી. અતિ સુદર પણ પત્નીઓના જોડા વિશ્વમાં વિખલ છે. કોઈ પુરુષનો સ્ત્રી ઉપર અતિ સ્નેહ હોય છે અને કોઈ પ્રમદાનો પોતાના પતિ ઉપર અતિ પ્રેમ હોય છે, પરંતુ પરસ્પર સમાન સ્નેહવાળાં દંપતિ અવનિર્વાં વળા ખેંચા છે. આ પુણ્ય પોતાની પ્રિય-તમાઓને વહુજ પ્રિય છે અને તેનો પણ પોતાની સ્ત્રી ઉપર અર્પૂર પ્રેમ છે. માટે મને સ્વેચ્છ

ધન્યવાદ વટે છે. પરસ્પર પ્રેમ તો કોઈ શ્રેષ્ઠ પ્રારબ્ધવાળાઓને જ થાય છે. આ રીતે રાજહંસીનાં વચન સાંભળી વિસ્મય પામેલી ચક્રવાકી વોલી કે-એ ધન્ય શાનો ? કારણ કે એનું મન જ્યારે એક સ્ત્રી તરફ રેંચાય છે તે વચ્ચે તે અન્ય સ્ત્રીનો ઉપભોગ કરે છે પરંતુ એ વાતની એને શરમ છે જ નહિ. એકી વચ્ચે એનું મન તમામ સ્ત્રીઓ ઉપર આકર્ષાય એ અસંભવિત છે, સચ્ચિ ! અન્તઃ-કરણનો અનુરાગ એક સ્થૂળમાં જ રહી શકે છે, માટે એને વધી નારીઓ ઉપર સમાન સ્નેહવાળો શી રીતે કહી શકાય ? એ સ્ત્રીઓ એની પ્રિયતમાઓ નથી અને એ પોતે સ્ત્રીઓનો પ્રિયતમ નથી. એતો અન્યથા સેવક આદિની માફક આનંદ માત્ર છે. જો સ્ત્રીઓને એ પુરુષ પ્રિયતમ હોય તો જે સમયે એક સ્ત્રીઓના ઉપર અનુરાગ વતાવે છે ત્યારે તે વીજી સ્ત્રીને આલિંગે છે તો પેલી સ્ત્રી પ્રાણ-ત્યાગ શામાટે નથી કરતી ? એતો વિદ્યારૂપી મૂલ્યથી સ્વરીદેલા નોકર માફક વર્તન કરી રહ્યો છે. ઘણી નારીઓ ઉપર પુરુષનો એકી વચ્ચે સમાન સ્નેહ હોઈ શકે જ નહિ. રાજહંસી ! મારા સ્વામીને અને મને ધન્ય છે કે જેનાં મન અન્યોન્ય સ્થિર થઈ રહેલાં છે. પ્રાણી માત્રની ભાષાને પિછાળનાર સ્વરોચિષ રાજહંસીનો અને ચક્રવાકીનો આ રીતે સંવાદ સાંભળી સર્વ સત્ય ગણી પોતે શરમાળો. મંદરગિરિમાં વિહાર કરતાં એકસો વર્ષ વ્યતીત થયાં. ત્યારવાદ એક વચ્ચે પોતાની પ્રિયતમાઓ સાથે રમણ કરતા એ રાજાએ પોતાના મુખ પાસે એક સ્નિગ્ધ અને સુશોભિત અવયવવાળા, મૃગીના સમૂહમાં વિહાર કરતા મૃગને જોયો. તે વચ્ચે નાસિકાના અગ્ર ભાગને રેંચી રેંચી સુવતી મૃગી-ઓને મૃગે કહ્યું કે-તમો આમ વેશરમ શામાટે વનો છો ? ચાલી જાઓ, હું સ્વરોચિ સમાન આચરણવાળો નથી, જે એવા નિર્લજ્જ હોય તેની પાસે જાઓ; એક સ્ત્રીની પાછળ લાગેલા અનેક પુરુષો જેમ દુનીયામાં હાસ્યને પાત્ર થાય છે તેમ અનેક અવળાઓએ કામ દૃષ્ટિથી જોવાતો પુરુષ પણ હંસીને પાત્ર થાય છે. દિન પ્રતિદિન તેની ધર્મ ક્રિયાઓની હાનિ થાય છે અને તે પુરુષ એક રમણીની સાથે રમણ કરતો વીજી સ્ત્રીઓ ઉપર પણ તામયી આસક્ત રહે છે. પારલૌકિક પંથથી વિમુક્ત ગતિ કરનાર સ્વરોચિ જેવા આચરણવાળો હોય તેની ઇચ્છા કરો, હું સ્વરોચિ નથી. આ રીતે કહી મૃગે હરિણી-ઓને રજા આપી. સ્વરોચિ આ સર્વ વાત સાંભળતો હતો, તેને પોતાને પતિત સમાન ગણ્યો. ચક્રવાકી અને મૃગે નિન્દેલો સ્વરોચિ તે ત્રણે સ્ત્રીઓને ત્રણે દેવાનો વિચાર કરવા લાગ્યો; પરંતુ પુનઃ પ્રમદા-ઓના પરિચયમાં આવ્યો જેથી કામની વૃદ્ધિ થઈ, તે વૈરાગ્ય વાર્તા વીસરી ગયો અને પોતાની પત્નીઓ સાથે આનંદ કરવા અનુરક્ત થયો. આમને આમ વીજાં છસો વર્ષ વીતી ગયાં, પરંતુ ઉદાર મતિવાળા સ્વરોચિષ પોતાનાં ધર્મ કર્મોને વાવ ન આવે એવી રીતે તેઓની સાથે રમણ કર્યું.

स्वरोचिथी मनोरमाने विजय, विभावरीने मेरुनंद अने कलावतीने प्रभाव नामे पुत्र थयो. स्वरोचि पत्निनीं विद्याना प्रभावथी पोताना त्रणे पुत्रोने माटे त्रण नगरो निर्मित्त कर्या. सहृथी म्होटेरा पुत्र विजयने पूर्व दिशामां कामरूप गिरि माथे विजय नामतुं नगर बांधी आप्थुं, बीजा पुत्र मेरुनंद माटे उत्तर दिशामां उन्नत किल्ला तेमज बुरज अने माळवाळी नंदवती नामे नगरी तैयार करावी आपी. तेमज बीजा पुत्र प्रभावने अर्थे दक्षिण दिशामां ताल नामतुं नगर निर्मित्त कर्युं. ए रीते त्रणे पुत्रो माटे त्रण नगर निर्मित्त करी पोते अनुपम अने सुंदर स्थानोमां मनोरमा आदि मानिनीओनी साथे विहार करवा लाग्यो. एक समये ते स्वरोचि धनुष्य बाण धारण करी अरण्यमां मृगया करवा गयो. त्यां तेणे त्रणे दूर एक बराहने विलोकी धनुष्य खेंच्युं, तेवामां तेनी पासे एक हरिणी आवी बारंवार कहेवा लागी के-मारा उपर कृपा करो अने ए बाण मारा उपरज नांखो. बराहनो विनाश करवाथी तमारुं कार्य सिद्ध थवानुं नथी. मारा उपर बाण मारी मने संकष्टथी मुक्त करो. आ सांभळी स्वरोचि बोल्थो के तुं पीडित जगाती नथी, छतां प्राण त्याग करवा शामाटे इच्छे छे? मृगीए क्युं के अन्य स्त्रीओमां आसक्त थएला पुरुष उपर मारो अनुराग थयो छे. जेथी आ वचने मृत्यु विना अन्य औपध करवा मारो इरादो नथी. स्वरोचिए क्युं के भीरु! तारा उपर कोण प्रीति न करे? तारो कोना उपर अनुराग थयो छे. के जेनी अप्राप्तिथी तुं प्राण तजवा तत्पर थइ छे? मृगीए क्युं आपतुं श्रेय थाओ. हुं आपनीज अभिलाषा राखुं छुं, तमे ज वारुं मन हगी लीवुं छे एगी ज हुं मर्या तत्पर थइ छुं, मारा उपर शरनो प्रहार करो. आ सांभळी स्वरोचिए तगुं ते-हरिणि! तुं मृग जाति अने हुं पुरुष, तारी साथे हुं सरखानो योग शी रीने वने? मृगीए तगुं के जो तमारो माग उपर प्रेम होय तो मने आलिंगनमा लीओ, नहि तो मारो विनाश करे. स्वरोचिए दया लायी आलिंगन कर्युं के तुरत ते हरिणी मठी दिव्य देहवाळी सुंदरी बनी गट. स्वरोचिए विस्मय पापी तुं कोण छे? एम पृच्छुं. सुंदरी बोळी के-हुं वन देवता छुं; तमो माग विषे मनुनी उत्पत्ति करे, देवोए मारा पासे प्रार्थना करी ए मागुं छे; हुं तमारा उपर प्रेमासक्त बनी छुं; मारे विषे पृथ्वीनुं पालन करनार मनुने पेदा करो. तुरतज स्वरोचिए ते सुन्दरीने विषे सर्वांचम लक्षणोथी संयुक्त अने पोता समान कान्तिशाल्य पुत्रने उत्पन्न कर्यो. ते बाळकनो जन्म थवांज देवनां नाथो वागवा लाग्या, गन्धर्वो गायन करवा लाग्या. अप्सराओ नृत्य करवा लागी अने तत्परेन कृपितो तथा देवगण चोतरफाथी पुष्पशृष्टि करवा लाग्या. तेतुं तेज जोइ स्वरोचिए ते बाळकतुं "धृतिमान" एतुं नाम पाठ्युं. कारण के तेना तेजवी दिशाओ देदीप्यमान बनी रहीं हनी. ए स्वरोचिनां महा पश्यान् धृतिमान् नामनो पुत्र स्वरोचिष ब्रह्मवाचो.

ધન્યવાદ વટે છે. પરસ્પર પ્રેમ તો કોઈ શ્રેષ્ઠ પ્રારબ્ધવાળાઓને જ થાય છે. આ રીતે રાજહંસીનાં વચન સાંભળી વિસ્મય પામેલી ચક્રવાકી બોલી કે-એ ધન્ય શાનો ? કારણ કે એનું મન જ્યારે એક સ્ત્રી તરફ રૂંચાય છે તે વખતે તે અન્ય સ્ત્રીનો ઉપભોગ કરે છે પરંતુ એ વાતની એને શરમ છેજ નહિ. એકી વખતે એનું મન તમામ સ્ત્રીઓ ઉપર આકર્ષાય એ અસંભવિત છે, સખિ ! અન્તઃ-કરણનો અનુરાગ એક સ્થાવર રહી શકે છે, માટે એને વધી નારીઓ ઉપર સમાન સ્નેહવાળો શી રીતે કહી શકાય ? એ સ્ત્રીઓ એની પ્રિયતમાઓ નથી અને એ પોતે સ્ત્રીઓનો પ્રિયતમ નથી. એતો અર્ધગૃહસ્થેક આદિની માફક આનંદ માત્ર છે. જો સ્ત્રીઓને એ પુરુષ પ્રિયતમ હોય તો જે સમયે એક સ્ત્રીઓના ઉપર અનુરાગ વતાવે છે ત્યારે તે વીજી સ્ત્રીને આલિંગે છે તો પેલી સ્ત્રી પ્રાણ-ત્યાગ શામાટે નથી કરતી ? એતો વિદ્યારૂપી મૂલ્યથી સ્વરીદેલા નોકર માફક વર્તન કરી રહ્યો છે. ઘણી નારીઓ ઉપર પુરુષનો એકી વખતે સમાન સ્નેહ હોઈ શકેજ નહિ. રાજહંસી ! મારા સ્વામીને અને મને ધન્ય છે કે જેનાં મન અન્યોન્ય સ્થિર થઈ રહેલાં છે. પ્રાણી માત્રની ભાષાને પિછાળનાર સ્વરોચિષ રાજહંસીનો અને ચક્રવાકીનો આ રીતે સંવાદ સાંભળી સર્વ સત્ય ગણી પોતે શરમાળો. મંદરગિરિમાં વિહાર કરતાં એકસો વર્ષ વ્યતીત થયાં. ત્યારવાદ એક વખતે પોતાની પ્રિયતમાઓ સાથે રમણ કરતા એ રાજાએ પોતાના મુખ પાસે એક સ્નિગ્ધ અને સુશોભિત અવયવવાળા, મૃગીના સમૂહમાં વિહાર કરતા મૃગને જોયો. તે વખતે નાસિકાના અગ્ર ભાગને રૂંચી રૂંચી સુંઘતી મૃગી-ઓને મૃગે કહ્યું કે-તમો આમ વેશરમ શામાટે બનો છો ? ચાલી જાઓ, હું સ્વરોચિ સમાન આચરણવાળો નથી, જે એવા નિર્લજ્જ હોય તેની પાસે જાઓ; એક સ્ત્રીની પાછળ લાગેલા અનેક પુરુષો જેમ દુનીયામાં હાસ્યને પાત્ર થાય છે તેમ અનેક અવળાઓએ કામ દૃષ્ટિથી જોવાતો પુરુષ પણ હાંસીને પાત્ર થાય છે. દિન પ્રતિદિન તેની ધર્મ ક્રિયાઓની હાનિ થાય છે અને તે પુરુષ એક રમણીની સાથે રમણ કરતો વીજી સ્ત્રીઓ ઉપર પણ ક્ષમાથી આસક્ત રહે છે. પારલૌકિક પંથથી વિમુક્ત ગતિ કરનાર સ્વરોચિ જેવા આચરણવાળો હોય તેની ઇચ્છા કરો, હું સ્વરોચિ નથી. આ રીતે કહી મૃગે હારિણી-ઓને રજા આપી. સ્વરોચિ આ સર્વ વાત સાંભળતો હતો, તેને પોતાને પતિત સમાન ગણ્યો. ચક્રવાકી અને મૃગે નિન્દેલો સ્વરોચિ તે ત્રણે સ્ત્રીઓને ત્રીજી દેવાનો વિચાર કરવા લાગ્યો; પરંતુ પુનઃ પ્રમદા-ઓના પરિચયમાં આવ્યો જેથી કામની વૃદ્ધિ થઈ, તે વૈરાગ્ય વાર્તા વીસરી ગયો અને પોતાની પત્નીઓ સાથે આનંદ કરવા અનુરક્ત થયો. આમને આમ વીજાં છસો વર્ષ વીતી ગયાં, પરંતુ ઉદાર મતિવાળા સ્વરોચિએ પોતાનાં ધર્મ કર્મોને વાધ ન આવે એવી રીતે તેઓની સાથે રમણ કર્યું.

स्वरोचिथी मनोरमाने विजय, विभावरीने मेरुनंद अने कळावतीने प्रभाव नामे पुत्र थयो. स्वरोचिए पत्निनीं विद्याना प्रभावथी पोताना त्रणे पुत्रोने माटे त्रण नगरो निर्मित्त कर्या. सहुथी म्होटेरा पुत्र विजयने पूर्व दिशामां कामरूप गिरि माथे विजय नामनुं नगर वांधी आप्युं, बीजा पुत्र मेरुनंद माटे उत्तर दिशामां उन्नत किल्ला तेमज बुरज अने माळवाळी नंदवती नामे नगरी तैयार करावी आपी. तेमज बीजा पुत्र प्रभावने अर्थे दक्षिण दिशामां ताल नामनुं नगर निर्मित्त कर्तुं. ए रीते त्रणे पुत्रो माटे त्रण नगर निर्मित्त करी पोते अनुपम अने सुंदर स्थानोमां मनोरमा आदि मानिनीओनी साथे विहार करवा लाग्यो. एक समये ते स्वरोचि धनुष्य बाण धारण करी अरण्यमां मृगया करवा गयो. त्यां तेंपे घणे दूर एक वराहने विलोकी धनुष्य खेंच्युं, तेवामां तेनी पासे एक हरिणी आवी वारंवार कहेवा लागी के-मारा उपर कृपा करो अने ए बाण मारा उपरज नांखो. वराहनो विनाश करवाथी तमारुं कार्य सिद्ध थवानुं नथी. मारा उपर बाण मारी मने संकष्टथी मुक्त करो. आ सांभळी स्वरोचि बोल्यो के तूं पीडित जणाती नथी. छतां प्राण त्याग करवा शामाटे इच्छे छे? मृगीए कहुं के अन्य स्त्रीओमां आसक्त थएला पुरुष उपर मारो अनुराग थयो छे. जेथी आ वखते मृत्यु विना अन्य औपथ करवा मारो इरादो नथी. स्वरोचिए कहुं के भीरु! तारा उपर कोण प्रीति न करे? तारो कोना उपर अनुराग थयो छे. के जेनी अप्राप्तिथी तूं प्राण तजवा तत्पर थइ छे? मृगीए कहुं आपनुं श्रेय थाओ. हुं आपनीज अभिलाषा राखुं छुं, तमे ज मारुं मन हरी लीयुं छे एथी ज हुं मरवा तत्पर थइ छुं, मारा उपर शरनो प्रहार करो. आ सांभळी स्वरोचिए कहुं के-हरिणि! तूं मृग जाति अने हुं पुरुष, तारी साथे हुं सरखानो योग शी रीते वने? मृगीए कहुं के जो तमारो मारा उपर प्रेम होय तो मने आलिंगनमां लीओ, नहि तो मारो विनाश करो. स्वरोचिए दया लावी आलिंगन कर्तुं के तुरत ते हरिणी मठी दिव्य देहवाळी सुंदरी वनी गइ. स्वरोचिए विस्मय पामी तूं कोण छे? एम पूछ्युं. सुंदरी बोली के-हुं वन देवता छुं; तपो मारा विषे मनुनी उत्पत्ति करो, देवोए मारा पासे प्रार्थना करी ए माग्युं छे; हुं तमारा उपर प्रेमासक्त वनी छुं; मारे विषे पृथ्वीनुं पालन करनार मनुने पेदा करो. तुरतज स्वरोचिए ते सुन्दरीने विषे सर्वोत्तम लक्षणोथी संयुक्त अने पोता समान कान्तिवाळा पुत्रने उत्पन्न कर्तुं. ते वाळकनो जन्म थतांज देवनां वाद्यो वागवा लाग्यां, गन्धर्वो गायन करवा लाग्या, अप्सरओ नृत्य करवा लागी अने तपोधन ऋषिओ तथा देवगण चोतरफथी पुष्पट्टि करवा लाग्या. तेनुं तेज जोइ स्वरोचिए ते वाळकनुं “द्युतिमान” एवुं नाम पाड्युं. कारण के तेना तेजथी दिशाओ देदीप्यमान वनी रही हती. ए स्वरोचिनो महा बळवान् द्युतिमान् नामनो पुत्र स्वरोचिए कहेवायो.

એક સમયે સ્વરોચિ કોઈ એક કમનીય ગિરિના ક્ષરણ પાસે વિચરતો હતો તે સમયે તેણે એ જગો ઉપર એક હંસને તેની હૃદયવલ્લભા સમેત જોયો. વારંવાર કામ ક્રીડાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરતી હંસીને હંસે કહ્યું કે—હવે તારા મનને તું શાન્ત કર, ઘણા દિવસ મેં તારી સાથે ભોગ ભોગ-વ્યા. સદા કાલ ભોગ ભોગવવાથી કોઈનું કલ્યાણ થતું નથી. હવે આપણી છેલ્લી અવસ્થા નિકટ આવી છે. આ વચ્ચે આપણે વચ્ચે સંસારનો ત્યાગ કરવાનો છે. આ સાંભળી હંસી વોલી કે ભોગ ભોગવવાને ક્યો કાલ અયોગ્ય છે ? અશ્વિલ જગત્ ભોગથી ભરપૂર છે; જીતેન્દ્રિય જનો પણ ભોગની પ્રાપ્તિ અર્થે યજ્ઞયાગાદિ કર્મ કરે છે. જ્ઞાત તેમજ અજ્ઞાત ભોગ ભોગવવાની અભિલાષાવાળા વિવેકી જનો દાન દિધે છે. ભોગ એ વિવેકી જનો તેમજ તિર્થેક્ જાતિના પ્રાણીઓનું અભિષ્ટ ફલ છે. તો પછી જેને આત્માની ગમ નથી એવાં અન્ય પ્રાણીઓને ઇષ્ટ હોય એમાં નવાઈ શી ? આ સાંભળી હંસ વોલ્યો કે ભોગમાં આસક્ત ચિત્તવાળાં તેમજ વાંધવોના સ્નેહ સૂત્રમાં ગુંથાણ હૃદય-વાળાં પ્રાણીઓની વૃત્તિ પરમાત્મામાં લાગતી નથી. તઢાવના પંક રૂપ પર્યોધિમાં ડૂબેલા વનના ટુદ્ધ હસ્તિ સમાન વિચારાં પ્રાણીઓ પુત્ર, મિત્ર અને અંગના આદિમાં આસક્ત થઈ પીડા પામે છે. ભદ્રે ! આ સ્વરોચિને તું નથી ભાલતી ? એ વાલ્લવણથીજ કામમાં નિમગ્ન થઈ રહ્યો છે. સ્નેહ જલ્લના પંકમાં ઘૂંચી ગયો છે; જેવું યુવાવસ્થામાં સ્વરોચિતું મન સ્ત્રીઓમાં આસક્ત હતું તેવુંજ હાલ પુત્રપૌત્રાદિકમાં નિમગ્ન થયું છે. અરે રે ! એ શી રીતે મુક્ત થશે ? હું સ્વરોચિ પેઠે સ્ત્રીવશ નથી વળ્યો. હવે હું ભોગથી નિવૃત્તિ પામ્યો છું. આ રીતે હંસનાં વચનો શ્રવણ કરી ઉદ્વેગ પામેલા સ્વરોચિ પોતાની સ્ત્રીઓ સહિત અન્ય તપોવનમાં જઈ મહા તીવ્ર તપ કર્યું અને તમામ પાપનો વિનાશ થવાથી તેને ઉત્તમ લોકની પ્રાપ્તિ થઈ. ત્યાર વાદ સ્વરોચિના પુત્ર શુભિમાનને સમર્થ પ્રજાપતિએ મનુ વનાવ્યો. તે સ્વરોચિ મનુના વચ્ચેના પારાવત અને તુષિતા નામે દેવો તથા વિપશ્ચિત નામે સુપ્રસિદ્ધ ઇન્દ્ર અને ઊર્જ સ્તંભ, પ્રાણ, દત્ત, અલિ ક્લરપ, નિશ્વર અને અર્ધવીર નામે સપ્તર્ષિઓ હતા.

ઉત્તાનપાદને સુરુચિ નામની સ્ત્રીથી મહા પરાક્રમી, ધર્માત્મા, ઉદાર અન્તઃકરણવાળો, સર્વથી શ્રેષ્ઠ, સૂર્ય સરસ્વો પ્રતાપવાન ઉત્તમ નામે પુત્ર થયો હતો, તે ધર્મજ્ઞ રાજા શત્રુ અને મિત્ર ઉપર તથા પુત્ર અને અન્ય જનો ઉપર સમાન સ્નેહ રાખતો હતો, તે દુષ્ટોને યમ તુલ્ય અને સજ્જનોને ચન્દ્ર સમાન હતો; ઇન્દ્ર જેવો ઉત્તમ અને ધર્મચુરંચર ઉત્તાનપાદનો પુત્ર ઇન્દ્રાણી જેવી વધુની પુત્રી વહુલા સાથે પરણ્યો હતો. જેવો ચન્દ્રનો પ્રેમ રોહિણી માથે હતો તેવોજ પ્રેમ ઉત્તમ વહુલા માથે રાખતો. એનું મન કોઈ દિવ-

સ અન્ય વસ્તુ ઉપર અનુરાગતું નહિ, સ્વપ્નમાં પણ ઉત્તમના અન્તઃકરણમાં વહુલાજ રમી રહી હતી. એ સુંદરીને જોતાંજ તે આલિંગન કરતો અને અંગસંગ થતાં તદ્રુપ વની જતો. તે સ્ત્રીનાં કર્ણકંઠ વચનો પણ ઉત્તમને અતિ પ્રિય લાગતાં હતાં, વહુલાએ આપેલ તિરસ્કાર તે માનરૂપ સમજતો હતો. ઉત્તમ કાંઈ વસ્ત્રાલંકાર આપતો તેને વહુલા દૂર નાંખી દેતી હતી. રાજા ચુંવન કરતો તે પણ પીડા રૂપ પ્રમાણતી હતી; જમવા ટાળે ઉત્તમ ઘડિવાર તેણેના કર પકડી રાખતો ત્યારે તે ડાસીન મુદ્રાએ થોડું ભોજન કરતી હતી. આ રીતે અનુકૂળ રાજાને પત્ની તદ્દન પ્રતિકૂળ હતી છતાં ઉત્તમ તેનાપર અતિ પ્રીતિ રાખતો. એક સમયે અનેક સ્ત્રીઓ રાજાઓની સભા ભરી પોતે વેઠો હતો, નાયિકાઓ નૃત્ય કરતી હતી અને ગાન વિદ્યામાં પરમ પ્રવિણ ગાયકો ગાયન કરતા હતા તેવામાં ઉત્તમે જરા મધ્યપાન કરી તે મધ્યવાહું પાત્ર પકડવા પોતાની પ્રમદા વહુલાને આદરથી કહ્યું. પરંતુ તેણીએ અવલે મુખે ફરી તે પાત્ર કરમાં ગ્રહણ કર્યું નહિ. અનેક રાજાઓની સન્મુખ પોતાનો આ રીતે અનાદર થયો જાણી ઉત્તમને અતિ ક્રોધ ઉપજ્યો; અને પોતાની પત્નિએ અપ્રિયતાથી અવગણના કરાવેલો તે મહા ક્ષેત્રી નાગની માફક નિશ્વાસ નાંખી દ્વારપાલને બોલાવી આજ્ઞા કરવા લાગ્યો કે—આ દુષ્ટ દિલવાળી દારાને દૂર લઈ જા. અને વગર વિલંબે કાંઈ પણ વિચાર નહિ કરતાં નિર્જન વનમાં મુકી આવ. મહિપાલની આજ્ઞા માથે ચડાવી વહુલાને રથમાં બેસાડી દ્વારપાલ મનુષ્ય રહિત જંગલમાં મુકી આવ્યો, વહુલા આથી ઘણીજ સુખી થઈ. અને જાણે પતિએ પોતા ઉપર અનુગ્રહ કર્યો હોય એમ માન્યું, પરંતુ ઉત્તમના અન્તઃકરણમાં પ્રેમ પીડાથી અસહ્ય દાહ થવા લાગ્યો. એણે વીજી સ્ત્રી ન કરી. પ્રજાનું યથાવિધિ પાલન કરી રાજ્ય કરતાં તે નિરંતર અસ્વસ્થ ચિત્તે પોતાની પ્રમદા વહુલાને યાદ કર્યા કરતો હતો.

એક વખતે મહા દુઃખ પામેલો કોઈ એક બ્રાહ્મણ ઉત્તમ રાજા પાસે આવ્યો અને કહેવા લાગ્યો કે—નરપાલ! હું મહાન્ સંકષ્ટમાં આવી પડ્યો છું, મારું રક્ષણ કરો. આશ્રિતને અભય આપવું એ રાજાનું કામ છે, હું રાત્રિએ નિદ્રાવશ થયેલ હતો ત્યારે મારા ગૃહનું દ્વાર ઉઘડ્યાં વિના મારી સ્ત્રીનું કોઈ હરણ કરી ગયું છે. તો તે સ્ત્રીને શોધી આપો. રાજાએ કહ્યું કે—કોણ અને ક્યાં લઈ ગયું એ જાણ્યા સિવાય હું કોને પકડું? અને તારી સ્ત્રીને શી રીતે શોધી આપું? બ્રાહ્મણ બોલ્યો કે મહારાજ! મારા ગૃહનું દ્વાર વંધ હતું અને હું ડંઘી ગયો હતો જેથી મારી સ્ત્રીને કોણ ઉપાડી ગયું તે મારા જાણવામાં શી રીતે હોય? તમે અમારું રક્ષણ કરો છો તેને વદલે અથવા તમને અમારા ધર્મનો

છટ્ટો હિસ્સો અર્પણ કરીએ છીએ. તમો રક્ષક છો એથીજ સર્વે કોઈ રાત્રિએ નિશ્ચિન્ત વની ડંચી જાય છે. આ સાંભળી રાજાએ કહ્યું કે, તારી સ્ત્રીને મેં કોઈ દિવસ ખાલી નથી. માટે તેની આકૃતિ અવયવો, ઉમ્મર અને આચરણ આદિ કદી સંભળાવ. બ્રાહ્મણે કહ્યું કે તે કદમાં ડંચી છે, કદરૂપી, કઠોર નયનવાળી, ઢંકા હાથવાળી અને પાતળાં મુઠવાળી છે, તેના આચરણ ઉત્તમ નથી, વાળી પળ કઠોર છે છતાં હું તેને નિન્દતો નથી. તેનું રૂપ જોનારને અરુચિ ઉત્પન્ન કરે એવું છે તેની પ્રથમ અવસ્થા વીતી ગઈ છે. આ સાંભળી રાજાએ કહ્યું કે એ નારીની ચિન્તા તજી દે. તને વીર્જા સ્ત્રી આપું. કારણકે સારી સ્ત્રી સુખદાયક બને છે; પરંતુ આવી સ્ત્રી તો દુઃખરૂપજ હોય છે. સુખનો હેતુ સ્ત્રીનું સૌન્દર્ય નથી પણ ઉત્તમ શીલ છે. રૂપ અને શીલવિહીન સ્ત્રીનો ત્યાગ કરવો ઉચિત છે. બ્રાહ્મણ બોલ્યો કે રાજન્! સ્ત્રી ગમે તેવી હોય તો પણ તેનું રક્ષણ કરવું, સ્ત્રીના રક્ષણથી પ્રજાનું રક્ષણ થાય છે, પત્નીને ત્રિપે પતિ પોત જ જન્મે છે માટે તેનું યત્ન પૂર્વક રક્ષણ કરવું જોઈએ. પ્રજાનું રક્ષણ એ પોતાનુંજ રક્ષણ છે. અને એમાં ઉપેક્ષા રાખવાથી પ્રજા વર્ણસંકર થાય છે, એમ મેં શ્રેષ્ઠ પુરુષોના મુખથી સાંભળ્યું છે. વર્ણસંકર બનેલી પ્રજા પોતાના પૂર્વજ પિતૃઓને સ્વર્ગે જતાં અવરોધ કરે છે, સ્ત્રી વિના નિત્યકર્મોનો લોપ થવાથી મને દિન પ્રતિદિન ધર્મની હાનિ થાય છે. આ કારણથી મને બ્રાહ્મણપણાથી ભ્રષ્ટ થવાનો ભય રહે છે. મારી એ સ્ત્રીથી જે પ્રજા ઉત્પન્ન થશે. તે ધર્મ સાધના કરી આપને છટ્ટો ભાગ આપશે. પ્રજાનું રક્ષણ કરવા માટે જ ભગવાન્ પ્રજાપતિએ તમોને રાજા બનાવ્યા છે માટે ગમે તેમ કરી ચોરાઈ ગઈ મારી સ્ત્રીને શોધી આપો, તમે સર્વે વાતે સમર્થ છો. આ રીતે બ્રાહ્મણના વચનો શ્રવણ કરી રાજાએ ઘણો વિચાર કર્યો, તુરતજ તમામ સાહિત્યો સહિત ઉત્તમ રથ તૈયાર કરાવી તેમાં બેસી પૃથ્વીમાં ચોતરફ તપાસ કરવા લાગ્યો. ત્યાં અરણ્યમાં કોઈ એક તપસ્વીનું મનોહર આશ્રમ તેના જોવામાં આવ્યું. રાજા ઉત્તમ તુરતજ રથ ઉપરથી ઉતરી તે આશ્રમમાં દાખલ થયો. ત્યાં તેણે યુતિથી દીપ્યમાન દર્ભાસન ઉપર વિરાજેલા મુનિરાજને દેખ્યા. રાજા ઉત્તમના આગમનથી પ્રસન્ન થઈ મુનિએ “સ્વાગતમ્” એ રીતે ઉચ્ચાર કરી આસનથી ઉઠી, યોગ્ય આગતા સ્વાગતા કરી પોતાના શિષ્યને અર્ધ્ય લાવવા આજ્ઞા આપી. શિષ્યે ધીમેથી ગુરુને કહ્યું કે—મહારાજ! એને શું અર્ધ્ય દેવો છે? વિચારી આજ્ઞા કરો, આજ્ઞા મુજબ વર્તવા તૈયાર છું. આત્મજ્ઞ મુનિએ રાજાનું વૃત્તાંત જાણી લીધું અને આસન આપી સારી રીતે તેનું સન્માન કરી મુનિ બોલ્યા કે રાજન્! શા કારણથી આપનું પધારવું થયું? આપના અન્તઃકરણમાં કયું કાર્ય કરવાની ઇચ્છા છે? આપ ઉચ્ચાનપાદના પુત્ર ઉત્તમ અત્યુત્તમ છો એ અમારા જાણવામાં છે.

વાદ રાજા વોલ્યો કે—ઋષિરાજ ! એક વિપના ઘરમાંથી તેની સ્ત્રીને કોઈ ઉપાડી ગયું છે. ઉપાડી જનાર કોણ છે એ હજી સુધી સ્વર પડી નથી, હું તેની શોધ અર્થે અહીં આવેલ છું. હવે હું આપને પ્રણામ કરી એક વાત પુછવા ધારું છું તે કૃપા કરી કહેશો ? ઋષિએ કહ્યું કે—રાજન્ ! તમારે જે પ્રશ્ન કરવું હોય તે સુશીથી કરો, જો કહેવા લાયક હશે તો સ્વસ્ત્વર કહી આપીશ. રાજાએ કહ્યું કે ઋષિરાજ ! હું આપના આશ્રમમાં આવ્યો તે વખતે આપે જે મારે માટે અર્ધ તૈયાર કરવા આપના શિષ્યને આજ્ઞા આપી તે પાછો વંધ જામાટે રાખ્યો ? ત્યારે ઋષિએ જવાબ આપ્યો કે—રાજન્ ! તમોને જોતાંજ મેં ઉતાવળથી મારા શિષ્યને અર્ધ તૈયાર કરવા આજ્ઞા આપી ત્યારે તેણે મને વોધ કર્યો. મારી કૃપાથી તે ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનની વાતો જાણવા સમર્થ થયો છે. એણે મને કહ્યું કે—ગુરુ ! વિચારીને આજ્ઞા કરો, ઇલામાં મેં પણ તમામ વૃત્તાંત જાણી લીધું. જેથી તમોને વિધિ પૂર્વક અર્ચન આપ્યો. સ્વાયંભુવના પવિત્ર કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા તમો અર્ચને પાત્ર છો તોપણ અમો તમોને અર્ચ પાત્ર ગણતાં નથી. આ સાંભળી રાજાએ પૂછ્યું મહાત્મન્ ! મેં ભૂલથી અથવા બુદ્ધિ-પૂર્વક એવું શું દુષ્કર્મ કર્યું છે કે હું ઘણે કાળે આપને ત્યાં અતિથિ બની આવ્યો છતાં અર્ચને યોગ્ય ન થયો ? ઋષિએ જવાબ આપ્યો કે—જ્યારથી તમોએ તમારી સ્ત્રીને વનમાં કાઢી મુકી છે, ત્યારથીજ તમો ધર્મ ભ્રષ્ટ થયા છો, જે મનુષ્ય માત્ર પંદર દિવસજ નિત્ય કર્મ ન કરે તેનો સ્પર્શ કરવો ઉચિત નથી. તો પછી તમારે તો એક વર્ષ થયાં નિત્યકર્મની હાનિ થાય છે; તમોને વધારે શું કહેવું ? જેમ ગમે તેવા આચરણવાળા પુરુષની શુદ્ધ મનથી સેવા કરવી એ સ્ત્રીનો ધર્મ છે તેમ પતિએ પણ ગમે તેવા દુષ્ટ આચરણવાળી સ્ત્રી હોય તેનું પોષણ કરવું જોઈએ. રાજન્ ! તમે કહો છો તે વિપની સ્ત્રી તેનાથી વિમુક્ત વર્તે છે છતાં તેને કોઈ ઉપાડી જવાથી ધર્મમાં અવરોધ આવશે એ ધ્યયથી તેણે તમારા પાસે પ્રાર્થના કરી. આ રીતે અર્ધ રાત્રે ચાલતાં અન્ય જનોને અટકાવી ધર્મ માર્ગે પ્રવર્તાવવા તમો પ્રયત્ન કરો છો. પરંતુ તમેજ જ્યારે ધર્મથી વિમુક્ત થશો; ત્યારે તમને કોણ કહેવા આવશે ? ઋષિરાજનાં આવાં વચનો ધ્યાન પૂર્વક સાંભળી ઉત્તમ રાજાએ પોતાની તમામ ભૂલ કતૂલ કરી અને નમ્રતા પૂર્વક કહ્યું કે મહાત્મન્ ! આપ ત્રિકાલદર્શી છો તો તે વ્રાહ્મણની સ્ત્રીને કોણ ઉઠાવી ગયું છે અને તે હાલ ક્યાં છે તે કૃપા કરી કહેશો. ઋષિએ કહ્યું—કે અદ્રિનો પુત્ર વલાક નામનો રાક્ષસ તેને ઉપાડી ગયો છે અને તે ઉત્પલાવન વનમાં છે, ત્યાં જવાથી તમને તમામ વાત જાણવામાં આવશે; જલદી જઈ એ ઉત્તમ વ્રાહ્મણની સ્ત્રીને છોડાવી તેને સોંપી દિશો; કે જેથી તમારી પેઠે દિનપ્રતિદિન એ વિચારો ધર્મભ્રષ્ટ ન થાય. રાજા તુરંતજ ઋષિરાજને પ્રણામ કરી રથમાં બેસી ઉત્પલા-

વનમાં પહોંચ્યો. ત્યાં તેણે પેલા બ્રાહ્મણે વર્ણવેલ આકૃતિવાળી વીલાં સ્વાર્તા બ્રાહ્મણીને જોડ પૂછ્યું કે-કલ્યાણે તું વિપ્રવર્ય વિશાલના પુત્ર સુશર્માની પત્ની છતાં આ વનમાં શા કારણથી આવી છે ? બ્રાહ્મણી બોલી કે-અતિરાત્ર નામે વનવાસી વિપ્રની હું પુત્રી છું અને વિશાલના પુત્રની પત્ની છું, હું ઘરમાં ડંધી ગઈ હતી ત્યાંથી વલાક નામનો દૈત્ય મને અહીં ઉપાડી લાવ્યો છે. મારા વન્ધુ તથા માતા વિગેરેનો વિયોગ પડાવનાર એ પાપીનો નાશ થજો. સ્નેહી વર્ગથી વિયોગ પામેલી હું અહીં એકલી અતિશય દુઃખ અનુભવું છું. આ વિકટ વનમાં એ રાક્ષસ મને શા માટે લાવ્યો છે એ હું હજી સમજી શકી નથી. એ રાક્ષસ મને સ્વાઈ જવા કે ભોગવવા ઇચ્છા જણાવતો નથી. આ રીતે બ્રાહ્મણીનાં વચન સાંભળી રાજાએ કહ્યું કે-તારા પતિએ મને આંહી મોકલ્યો છે તને મુકી એ રાક્ષસ ક્યાં ગયો એ તું જાણે છે ? બ્રાહ્મણી બોલી કે એ દૈત્ય આ વનમાંજ વસે છે; જો તમને તેનો ભય ન લાગતો હોય તો જઈ તપાસ કરો. વાદ બ્રાહ્મણીએ વતાવેલ માર્ગે રાજા ચાલી નીકળ્યો, થોડે દૂર જતાં તેણે સપરિવાર રાક્ષસને ત્યાં બેઠેલો જોયો. તે રાક્ષસ પણ દૂરથી રાજાને આવતો જોઈ સત્વર મસ્તક નમાવી પ્રણામ કરતો તેના ચરણ નજીક આવી બોલ્યો કે-મહારાજ ! આપે મારા ઉપર મહાન અનુગ્રહ કરી આપના પવિત્ર ચરણારવિન્દથી મારું ગ્રહ પાવન કર્યું, હું આપના દેશમાં વસું છું તો મને શી આજ્ઞા કરો છો ? મારા તરફથી આ અર્ચ સ્વીકારો, આ આપના માટે આસન તૈયાર છે, બે બઢિ વિરાજો; આપ અમારા સ્વામી અને અમો આપના સેવક છીએ, ઇચ્છા મુજબ આજ્ઞા કરો. રાજાએ કહ્યું કે-એ તો વધું તે આતિથ્ય કર્યું, પરંતુ વિપ્ર સુશર્માની સ્ત્રીને તું શા માટે અહીં ઉઠાવી લાવ્યો છે, જો તું તેને પત્ની બનાવવા લાવ્યો હો તો તે કદરૂપી છે, તેમ તારે વીજી ઘણી સ્ત્રીઓ છે અને જો તું તેને સ્વાઈ જવા માટેજ લાવ્યો હો તો તેને સ્વાઈ કેમ ન ગયો ? આ સાંભળી રાક્ષસ બોલ્યો કે રાજન્ ! અમે મનુષ્યનું ભક્ષણ કરતા નથી. એ તો અન્ય અસુરોનું કામ છે, અમો તો કેવલ સુકૃતના ફલ્લર્થાજ અમારું ગુનરાન ચલાવીએ છીએ. મનુષ્ય તથા પ્રિય અપ્રિય સ્ત્રીઓના સ્વભાવનો ફેરફાર કરી અમો તૃપ્તિ પામીએ છીએ. અમે પ્રાણીનું ભક્ષણ કરતા નથી. અમે જ્યારે મનુષ્યની ક્ષમાનો આહાર કરી જઈએ છીએ ત્યારે તેઓ ક્રોધ પામે છે. અને જ્યારે તેઓના દુષ્ટ સ્વભાવ સ્વાઈ જઈએ છીએ ત્યારે તેઓ સદ્ગુણી બને છે; રાજન્ ! અપ્સરાઓથી અધિક રૂપવાળી સ્ત્રીઓ અમારે ત્યાં છે; તેમ છતાં મનુષ્યની સ્ત્રીઓ ઉપર અમો શા માટે આસક્ત થઈએ ? આ સાંભળી રાજાએ કહ્યું કે જ્યારે એ સ્ત્રી તને ઉપભોગ કે સ્વાદના સ્વપ્ના આવે તેમ નથી તો પછી તું એને આંહી શા માટે ઉપાડી લાવ્યો છે ? રાક્ષસ બોલ્યો કે-રાજા !

ए ब्राह्मण मंत्रज्ञ છે હું દરેક યજ્ઞમાં જાડું છું ત્યાં રક્ષોઘ્ન મંત્ર ભળી મારું ઉચ્ચાટણ કરે છે. एथी મારું કુટુંબ ક્ષુધાથી પીડાય છે અને ए ब्राह्मण દરેક યજ્ઞમાં ઋત્વિજ્ હોય છે તો અમારે ક્યાં જવું ? જેથી આ ઉપાય શોધી મેં તેને વિકલ્પ બનાવ્યો છે. કારણકે સ્ત્રી રહિત પુરુષ યજ્ઞ કર્મ કરવા યોગ્ય નથી. આ સાંભળી રાજાને અતિ ખેદ થયો અને પોતે વિચાર્યું કે સ્વર્ણ આ દૈત્ય બ્રાહ્મણની વિકલ્પતા બતાવી મારીજ નિન્દા કરે છે. જેમ પ્હેલા ઋષિએ અર્ધ માટે મને અયોગ્ય ગણ્યો તેમ આ દૈત્યે પણ બ્રાહ્મણતું વૈકલ્પ્ય કહી બતાવ્યું. હું પણ સ્ત્રી વિનાનો હોવાથી મહાન્ સંકષ્ટ આવી પડ્યું છે. આ રીતે વિચાર કરતા રાજાને ફરી રાક્ષસે કહ્યું કે--આપના દેશમાં નિવાસ કરનારા આ સેવકને કૃપા કરી કાંઈ આજ્ઞા કરો. રાજાએ કહ્યું કે--તું મનુષ્યોના સ્વભાવને વદલાવી શકે છે, તો આ બ્રાહ્મણીનો દુષ્ટ સ્વભાવ દૂર કર, જેથી ए उत्तम ગુણવાળી બની જશે અને તેને તેના પતિ સુશર્માને ઘેર મૂકી આવ. આ કામ કર્યાથી તં મારું તમામ આતિથ્ય કર્યું એમ હું માની લઈશ. રાક્ષસે રાજાની આજ્ઞા માથે ચડાવી માયા વળે તે સ્ત્રીના શરીરમાં પ્રવેશ કરી પોતાની શક્તિથી તેનો દુષ્ટ સ્વભાવ લાગ્યો. બ્રાહ્મણીના ક્રૂર તથા દુષ્ટ આચરણો નષ્ટ થવાથી તે રાજાને કહેવા લાગી કે મહારાજ ! પ્રારબ્ધને લઈ મને મારા સ્વામીનો વિયોગ થયો તેમાં આ રાક્ષસ કારણ રૂપ બન્યો હતો, પણ તેમાં તેનો વિલકુલ દોષ નથી, મારા પતિ પણ નિર્દોષ છે, આમાં મારો જ અપરાધ છે. કારણ કે કરેલાં કર્મ અવશ્ય ભોગવવાંજ પડે છે. મેં પૂર્વ જન્મમાં કોઈને વિયોગ પડાવ્યો હશે, જેથી આ જન્મમાં તેનું ફલ પ્રાપ્ત થયું. રાક્ષસ બોલ્યો કે રાજન્ ! આ વાંદને હમણાજ એના પતિ સુશર્માને ઘેર મૂકી આવું છું, ए सिवाय મને વીજી શી આજ્ઞા છે ? રાજાએ કહ્યું કે સત્પુરુષ તં મારાં તમામ કામ કર્યો, વસ, હવે હું જ્યારે તને યાદ કરું ત્યારે મારી પાસે હાજર થજે. આ આજ્ઞા માથે ચડાવી તે દૈત્ય તુરંતજ દુષ્ટપણું દૂર થવાથી શુદ્ધ બનેલી બ્રાહ્મણીને તેના પતિને ઘેર પહોંચાડી આવ્યો.

બ્રાહ્મણીને ઘેર મોકલાવી રાજા નિઃશ્વાસ મૂકી વિચારવા લાગ્યો કે હવે શું કરવાથી મારું સારું કહેવાય ? ઉદાર મતિવાળા મુનિએ મને અર્ધ માટે અયોગ્ય લેખ્યો અને દૈત્યે પણ બ્રાહ્મણને ઉદેશી મારામાં વિકલ્પતાનું આરોપણ કર્યું; મેં પોતે મારી સ્ત્રીને રજા આપી, હવે કેમ કરવું ? તે મહા જ્ઞાનમૂર્તિ ઋષિરાજને મળવાથી તમામ સંશય ટલશે અને વધો ખુટાસો મળશે. આમ વિચાર કરી રથમાં બેસી રાજા ત્રિકાલ દર્શી મહર્ષિના આશ્રમે ગયો. રથમાંથી ઉતરી ઋષિ પાસે જઈ સવિનય પ્રણામ કરી રાક્ષસ સંબંધી સર્વ હકીકત કહી સંભળાવી. ઋષિએ કહ્યું કે રાજન્ ! ए सर्व

વૃત્તાંત અને પાછું અહીં આવવાનું કારણ મારા જાણવામાં આવી ગયું છે; ઉદ્વેગયુક્ત અંતઃકરણ-વાળા તમે “ હવે મારે શું કરવું ” એ પૂછવા ધારો છો તો તેનો હું ખુલાસો આપું છું, તે શ્રવણ કરો. મનુષ્યોને ધર્મ, અર્થ, અને કામ સાધવામાં પ્રવલ્લ સહાયક સ્ત્રી છે, તે સ્ત્રીનો ત્યાગ કરનાર ધર્મથી ભ્રષ્ટ થાય છે. સ્ત્રી વિનાનો પુરુષ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર ગમે તે હોય પરંતુ તે પોતાનાં કર્મ કરવાને યોગ્ય ગણાતો નથી. તમે સ્ત્રીને તજી દીધી એ વહુજ બુરું કર્યું છે; સ્વામી ગમે તેવો હોય તો પણ સ્ત્રીઓએ તજવો ન જોડે, તેમ સ્ત્રી ગમે તેવી હોય તો પણ પુરુષે તેનો ત્યાગ ન જ કરવો જોડે. રાજા બોલ્યો કે ઋષિરાજ ! હું શું કરું ? હું વધી રીતે એની અનુકૂળતા જાળવતો હતો છતાં તે મારાથી પ્રતિકૂળ વર્તન કરતી જેથી મેં નિરૂપાય વની રજા આપી છે. તેના વિયોગ વદ્ધિથી પીડિત થવાનો મને મય રહેતો હતો જેથી મેં તેનાં અસહ્ય વર્તનને પણ સહન કર્યું; છેવટ અતિ થતાં રજા આપવી પડી. હવે તે ક્યાં હશે ? એ મારા જાણવામાં નથી. કાંતો એને કોઈ હિંસક પ્રાણી અથવા રાક્ષસ खाइ ગણ હશે. ઋષિએ કહ્યું કે રાજન્ ! તારી સ્ત્રીને કોઈ खाइ ગયું નથી. તે હજી નિષ્કલંક રીતે રસાતલમાં જીવે છે. તેને ત્યાં કોણ ઉપાડી ગયું અને તે નિષ્કલંક રીતે રહી, એ મહા આશ્ચર્ય જનક વાત તને હું યથાર્થ કહું છું તે શ્રવણ કર. પાતાલમાં કપોતક નામે એક અતિ પ્રસિદ્ધ નાગ લોકોનો રાજા છે. તેણે ગાઢ જંગલમાં ભમતી તારી સ્ત્રીને ભાળી તે અતિ રુપવતી હોવાથી તેના પ્રતિ નાગરાજની પ્રીતિ થઈ; તે તારી સ્ત્રીની તમામ વાતથી વાકેફ થઈ તેને પાતાલમાં ઉપાડી ગયો. તે કપોતકને મનોરમા નામે સ્ત્રી અને નન્દા નામે પુત્રી હતી. નન્દાએ તારી સ્ત્રીને જોઈ વિચાર્યું કે આ અતિ રુપાળી હોવાથી મારી માતાને શોક વની સાલશે. આમ ધારી તે નન્દાએ તારી સ્ત્રીને અન્તઃપુરમાં છુપાવી રાખી. ત્યાર વાદ નાગરાજે પોતાની પુત્રી પાસે તારી સ્ત્રીની માગણી કરી પણ તેણે કાંઈ જવાવ આપ્યો નહિ. જેથી નાગરાજે પોતાની પુત્રીને સંક્રોધ શાપ આપ્યો કે “જા તું મુંગી વનીશ.” રાજન્ ! તારી સ્ત્રી હજી ત્યાંજ છે. આ સાંભળી રાજા ખુશી થયો અને ઋષિરાજને પોતાનાં દુર્ભાગ્યનું કારણ જાણવા પૂછ્યું કે મહારાજ ! સર્વ મનુષ્યોની મારા ઉપર અતિ પ્રીતિ છે છતાં મારી પત્ની મારા ઉપર પ્રેમ શા માટે નહિ રાખતી હોય ? મને એ પ્રાણથી પણ અધિક વ્હાલી છે છતાં એ મારા પ્રત્યે દુષ્ટ સ્વભાવ કેમ દર્શાવે છે ? એ કૃપા કરી કહેશો. ઋષિએ જવાવ આપ્યો કે રાજન્ ! તેં જે સમયે એ સ્ત્રીનું પાણિગ્રહણ કર્યું તે વખતે તારા ઉપર સૂર્ય, મંગલ, અને શનિ એ ત્રણ ગ્રહોની દૃષ્ટિ હતી. તેમજ તારી સ્ત્રી ઉપર શુક્ર અને વૃહસ્પતિની દૃષ્ટિ હતી, તેની મૂર્તિમાં બુધ અને તારી મૂર્તિમાં ચંદ્ર હતો. એ બન્ને પ્રતિપક્ષી હોવાથી તેનું શુભ ફલ

તને પ્રાપ્ત થતું નથી. તું તોરે સ્થાને જા, અને ધર્મ પૂર્વક પૃથ્વીનું પાલન તેમજ સ્ત્રી સહિત ધર્મ ક્રિયાઓ કર. આ સાંભળી રાજા ઉત્તમ ઋષિરાજને નમન કરી રથમાં બેસી પોતાના શહેર તરફ રવાના થયો.

રાજાએ નગરમાં આવતાં વિપ્ર સુશર્માને પોતાની સુલક્ષણા સ્ત્રીની સાથે આનંદમાં જોયો. રાજાને આગીર્વાદ આપી બ્રાહ્મણે કહ્યું કે રાજન્ ! મારા ધર્મ રક્ષણ અર્થે તમોએ મારી સ્ત્રીને શોધી આપી મને કૃતાર્થ કર્યો. રાજાએ કહ્યું કે વિપ્ર ! તું તો ધર્મ પાલનથી કૃતાર્થ થયો પરંતુ મને મહા સંકષ્ટ છે. કારણકે મારું ગૃહ સ્ત્રી રહિત છે.

બ્રાહ્મણ બોલ્યો કે—મહારાજ ! એને તો હિંસક પ્રાણીઓ જંગલમાં ઝાડ ગયાં હશે. આપ વીજી સ્ત્રી શામાટે પરણતા નથી ? ક્રોધને વશ થઈ તમો ધર્મ રક્ષણ કરી શક્યા નહિં. રાજાએ કહ્યું કે—વિપ્ર મારી પત્નીને હજી સુધી કોઈએ પરાભવ પમાડ્યો નથી. એ નિષ્કલંકપણે જીવે છે. હવે મારે શું કરવું ? બ્રાહ્મણે કહ્યું કે મહારાજ ! જો આપનાં પત્ની કલંક રહિત જીવતાં હોય તો સ્ત્રી વિના ધર્મ હાનિ શામાટે કરો છો ? રાજાએ કહ્યું કે—એને અહીં લાવવા હું સર્વ વાતે સમર્થ છું, પણ એ મારાથી વિમુક્ત થઈ જશે જેથી નિરંતર મનમાં સ્વદ રહ્યા કરે છે. તે મારા ઉપર વિલકુલ પ્રેમ રાખતી નથી, જેથી મારું મન દુઃસ્વાય છે. માટે મહારાજ ! એ સ્ત્રી મને વશ થાય એવો કાંઈ તમે યત્ન કરો. બ્રાહ્મણ બોલ્યો કે રાજન્ ! આપને પ્રસન્ન કરવા અન્યોન્ય ઉદાસ થઈને મનમાં પુનઃ પ્રેમ પ્રગટ કરનારી અને સ્ત્રીપુરુષમાં સ્નેહની વૃદ્ધિ કરાવનારી ઇષ્ટિનો હું આરંભ કરું છું. તમારાં પત્ની જ્યાં હોય ત્યાંથી શોધી લાવો. હવેથી એ આપના પર અતિ પ્રેમ રાખશે. આ સાંભળી રાજાએ યજ્ઞનો તમામ સરાજામ મંગાવી સુશર્માને આપ્યો. તેણે ઇષ્ટિનો આરંભ કર્યો. ઉત્તમ રાજાની પત્ની બહુલાના મનને પ્રેમમય કરવા તેણે ઉપરા ઉપરી સાત યજ્ઞ કર્યા. જ્યારે સુશર્માએ જાણ્યું કે રાજ પત્નીનો રાજા ઉપર પ્રેમ થયો છે. ત્યારે તેણે રાજાને કહ્યું કે રાજન્ ! જેવો તમારો પ્રેમ છે તેવોજ તમારી પત્નીના અન્તઃકરણમાં પ્રેમ પ્રગટ્યો છે. માટે તેને પ્રયત્નથી પ્રાપ્ત કરી તેની સાથે ભોગ ભાગવો અને ધર્મ કાર્ય કરો. આ રીતે બ્રાહ્મણનાં વચનો સાંભળી વિસ્મય પામેલા ઉત્તમ રાજાએ મહા પરાક્રમી અને સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળા બલાક નામના રાક્ષસનું સ્મરણ કર્યું. તુરંતજ તે દૈત્ય રાજા પાસે હાજર થયો. અને પ્રણામ કરી બોલ્યો કે મહારાજ ! મને શી આજ્ઞા છે ત્યારે રાજાએ સર્વ વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યું. બલાક તુરંતજ પાતાલમાં પહોંચ્યો અને રાજ રાણી બહુલાને લઈ આવ્યો. નાગલોકમાંથી આવેલી

बहुला पोताना पतिने प्रेम पृथि नयनोथी निझळी आनंद पूर्वक बोली के-प्रभु प्रसन्न थाओ, मारो अपराध क्षमा करो. राजा बहुलाने सप्रेम भेटी बोल्यो के-प्रिये ! हुं तो सदा प्रसन्नज छुं. त्यारे बहुलाए कहुं के जो तमे मारा उपर प्रसन्न होतो हुं एक वस्तुनी आप पासे याचना करुं छुं ते आपवा कृपा करो. राजाए कहुं के जे तारी इच्छा होय ते सत्वर निःशंक वनी मागी ले. तारुं अभिष्ट माराथी अप्राप्य नथी. हुं खरेखर तारा कवजामां छुं. त्यारे बहुला बोली के-प्राणनाथ ! मारे मोटे नागराजे पातानी पुत्री तथा मारी प्रियसखी नन्दाने शाप आप्यो छे के “ तुं मुंगी थइश.” आथी ते विचारी मुंगी थइ छे तो तेनी बंध थएली वाणीनुं निवारण करी मारो मनोरथ पूर्ण करो. राजाए सुशर्माने बोलावी पूछुं के नागकन्यानुं मौन सी रीते मटे ? त्यारे ब्राह्मण बोल्यो के-हुं आपना वचनथी सरस्वती यज्ञनो समारंभ करुं छुं; ते नागकन्याने वाचा प्राप्त थवाथी आपनां पत्नी तेना ऋणथी मुक्त थशे. राजाए कहुं के-खुशीथी सरस्वती यज्ञनो आरंभ करो. सुशर्माए सरस्वतीनी इष्टि शरु करी अने सरस्वतीना सूक्तनो एकाग्र मनथी जप कर्यो जेथी नाग कन्या नंदानी वाणी उघडी गइ. तेने पाताळमां गर्गे कहुं के-आ तारा उपर म्होटो उपकार तारी सखी बहुलाना पति उत्तम राजाए कर्यो छे. आ सांभळी नाग कन्या नन्दा उत्तम राजाना नगरमां अति वेगथी आवी पोतानी प्रिय सखीने मळी अने वारंवार मंगळ वचनोथी राजानी स्तुति करवा लागी. आसने बेठा पछी नागकन्या बोली के-प्रतापी वीर ! आपे करेलो महान् उपकार मारा हृदय लोहने चुंबक वनी आहीं खेंची लाव्यो छे. आपने महा पराक्रमी पुत्र थशे ए मारुं कहेवुं सत्य मानजो. ते वाळनी आखी पृथ्वीपर अप्रतिहत आण वर्तशे अने ते तमाम अर्थ शास्त्रने जाणनार, धर्मनी धुरा धारण करनार महान् बुद्धिशाली मन्वंतरनो अधिपति मनु थशे. आ प्रमाणे वरदान आपी पाछी पोतानी प्रिय सखी बहुलाने सप्रेम भेटी ते नागकन्या पाताळमां पडोंची; पोतानी प्रमदा साथे दिनोदथी विहार करता अने प्रेमथी प्रजानुं पालन करता ते उत्तम नामना राजाने त्यां घणो काळ वीत्या पछी पूर्ण चन्द्र समान कमनीय कान्तिवाळो पुत्र जनम्यो. प्रजा आनंद पामी, देवोना दुन्दुभि वागवा लाग्यां, आकाशमांथी पुष्पनी वृष्टि थइ. हर्ष प्रदर्शित करवा आवेला ऋषिओए उत्तम नृपतिना वंशमा उत्तम समये जन्म पावेल उत्तम अवयववाळां ते वाळकनुं “ औचम ” एवुं नाम राखुं ते महा प्रख्यात मनु थयो. तेना समयमां नाम प्रमाणे गुणवाळा देवोना पांच गण हता, पहेलो स्वधामान, वीजो सत्य, त्रीजो शिव, चोथो प्रतर्दन अने पांचमां वरावतीं. ते देवोना पांचे गणो वार वारनी संख्याना हता. शत यज्ञो करी त्रैलोक्यनुं आ-

ધિપત્ય પામેલો સુશાન્તિ નામે ઇન્દ્ર થયો હતો. જેના નામાક્ષરથી અલંકૃત ગાથાઓ કેટલોએક મન્વંતર પર્યંત ભૂતાદિ ઉપસર્ગના વિનાશ અર્થે ગવાતી હતી. તે મનુને દેવ સરસ્વા સુપ્રસિદ્ધ અને વલ્લવાન અજ, પરશુર્વિ અને દિવ્ય નામે ત્રણ પુત્રો થયા હતા, તેઓએ કૃત ત્રેતાદિ ઇકોતેર ચોકડી પર્યંત પૃથ્વીનું પાલન કર્યું. તે મન્વંતરમાં તપોવલ્લથી અધિક તેજસ્વી વનેલા વશિષ્ઠ મુનિના સાતે પુત્રો સપ્તર્ષિ થયા હતા.

પૂર્વે મહા પરાક્રમી, અનેક યજ્ઞ કરનાર અને યુદ્ધમાં સદા વિજય મેળવનાર સ્વરાષ્ટ્ર નામે પ્રખ્યાત રાજા પૃથ્વી પર થયો હતો, મંત્રોથી આરાધેલા સૂર્યે તેને દીર્ઘ આયુષ્ય અર્પ્યું હતું, તેને સદ્ગુણથી સુશોભિત સ્ત્રીઓ હતી પણ તે સર્વ અલ્પાયુષ્કાલી હતી જેથી કાલે કરી તે સ્ત્રીઓ, તેના સેવકો, તથા મંત્રીઓ સર્વ મરણ પામ્યા. તમામના મરણ થવાથી રાજાના મનમાં મહા સ્વેદ ઉત્પન્ન થયો; શોકથી દિન પ્રતિદિન તેનું વલ્લ ઓછું થવા લાગ્યું; વીર્ય વિહીન તથા સેવકોના સમૂહથી રહિત તે મહા દુઃખી રાજાને કોઈ એક વિમર્દ નામના પુરુષે તેને ગાદી પરથી ઉઠાડી મુક્યો. જેથી તેના મનમાં અત્યંત ઉદ્વેગ થયો, તેણે વનમાં જઈ વિતસ્તા નદીને કિનારે મહા ઉગ્ર તપ કરવા માંડ્યું. તે ગ્રીષ્મ ઋતુના દિવસોમાં પંચાગ્રિ તાપતો, વર્ષામાં સુલ્લી આંસે આકાશ ભળી જોઈ રહેતો, અને શીતકાળમાં જલ્લ મહીંજ પડ્યો રહેતો, તેણે આહાર પણ તજી દીધો હતો. આ રીતે દ્રઢ વૃત્ત આચરવા લાગ્યો. એક વસંતે ચોમાસામાં રાત્રિ દિવસ અવિચ્છિન્ન ધારાએ વૃષ્ટિ થવા લાગી, વિતસ્તા નદીમાં મહાન્ પૂર આવ્યું, વાદળના વૃન્દથી વધે અંધકાર છવાઈ ગયો તેથી પૂર્વ, પશ્ચિમ કે ઉત્તર દક્ષિણનું પણ ભાન ન થતું; નદીને કિનારે વેઢેલો સ્વરાષ્ટ્ર વારિના પૂરમાં વહેવા લાગ્યો, કિનારે જવા તેણે ઘણો શ્રમ કર્યો પણ વ્યર્થ, તે તળાતો ચાલ્યો તેવામાં જલમાં તળાતી એક હરિણીનું પૂંછડું તેના હાથમાં આવ્યું; તે પુછ્છના આશ્રયથી અંધકારને લીધે પાણીમાં આમ તેમ અથડાતો કાઢ એક કિનારે પહોંચ્યો; ત્યાં ઘણોજ કાદવ હતો, તેને ડહોંધી સુકી જમીનમાં જવું ઘણુંજ કઠિન થઈ પડ્યું, પરંતુ તે હરિણીની પાછલ ઘસડાતો ઘસડાતો રમણીય વનની નિકટ પહોંચ્યો. ત્યાં પણ પૂંછડે વલ્લગી રહેલા દુર્વલ અને ધમળની માફક શ્વાસોચ્છ્વાસ લેતા રાજાને હરિણી અંધકારમાં ઘણે દૂર ઘસડી જવા લાગી, અંધકારમાં હરિણીની પાછલ અથડાતા રાજાને પણ મૃગીના સ્પર્શથી અતિ આનંદ ઉપજ્યો, અનંગે તેના ચિત્તનું આકર્ષણ કર્યું અને પોતે હરિણીની પીઠ માથે હાથ ફેરવવા લાગ્યો. હરિણી પણ સામિલાપ વની વોલી કે-રાજન્ ! તમો શુજતે હાથે મારી પીઠનો શા માટે સ્પર્શ કરો છો ? આ વસંતે તમારા મનની વૃત્તિ જુદીજ જણાય છે; પરંતુ નાથ ! તમારું મન અયોગ્ય

સ્થાને આકર્ષાયું નથી. હું આપને ગમ્યા હું, પણ આપના સંસર્ગમાં મને આ લોલ વિગ્ન ઉત્પન્ન કરે છે. આ સાંભળી રાજાને મહાન્ આશ્ચર્ય થયું. તેણે હરિણીને કહ્યું કે-તું કોણ છે અને મનુષ્ય માફક શી રીતે ઉચ્ચાર કરી શકે છે ? તારા સંગમમાં મને વિઘ્ન કરનાર લોલ કોણ છે તે મને કહી સંભળાવ. મૃગી વોલી કે રાજન્ ! પૂર્વે હું દ્રઢચન્વાની પુત્રી અને આપની સો સ્ત્રીઓમાં હું ઉત્પલાવતી નામે પટરાણી હતી. આ સાંભળી રાજા આતુરતાથી વોલ્યો કે-તું પતિવ્રતા તેમજ ધર્મીદૃ છતાં ક્યાં દુષ્કૃત્યથી આ પશુ યોનિમાં પડી ? મૃગી વોલી કે નાથ ! હું વાલ્યાવસ્થામાં એક વખત મારી સહીઓ સાથે વન વિહાર કરવા ગઈ હતી. ત્યાં એક મૃગીની સાથે આવતા મૃગને મેં જોયો, ત્યાર વાદ મૃગી પાસે જઈ મેં તેને કાંઈક પ્રહાર કર્યો જેથી તે ભયभीત થઈ ભાગી ગઈ, આથી મૃગને અતિ ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો. અને તેણે મને કહ્યું કે-દુષ્ટે ! આમ ઉન્મત્ત કેમ બની ગઈ છે ? તે મારો આવાન કાઠ નિષ્ફળ કર્યો, તારાં આવાં દુષ્ટ વર્તનને શતકોટિ ધિક્કાર છે. આ રીતે તે મૃગના મનુષ્ય જેવાં વચનો શ્રવણ કરી મારા અંતઃકરણમાં ધય ઉપજ્યો. મેં તેને પૂછ્યું કે આ મૃગયોનિ પામેલા તમે કોણ છો ? ત્યારે તેણે કહ્યું કે-હું નિવૃત્તચક્ષુ નામના ઋષિનો પુત્ર છું. મારું નામ સુતપા છે; એ મૃગીને જોઈ કામાતુર બનેલો હું હરિણનું રૂપ લઈ તેની પાછળ પ્રેમ વશ થઈ ચાલી નિકળ્યો; એણે મને વનમાં લઈ જતા અભિલાષા વતાવી જેથી હું આટલે દૂર આવ્યો છું. તે એને ભય આપી ભગાડી મુકી જેથી તને હું હમગા શાપ આપું છું. આ સાંભળી તે મૃગને મેં વિનય પૂર્વક કહ્યું કે-અજ્ઞાનતાથી થયેલ મારો અપરાધ क्षમા કરો, મને શાપ આપો એ આપને ઘટું નથી. આ સાંભળી મૃગ રૂપે રહેલ ને સુતપા નામના મુનિએ મને કહ્યું કે-જો તું તારું શરીર મને અર્પણ કર તો હું શાપ ન આપું. ત્યારે મેં કયું કે હું વનમાં ફરનાર મૃગી નથી. તમને કોઈ વીંજી મૃગલી મળી રહેશે; મારા ઉપર કામવૃત્તિ દરશો નહિ. આ સાંભળી અતિ ક્રોધાયમાન થયેલ તે મુનિ રક્તનેત્ર કરી, ઓઠને ફરજાવી મને કહેવા લાગ્યો કે “ હું મૃગી નથી. ” એમ તું કહે છે માટે હું શાપ આપું છું કે “ જા તું મૃગી થઈશ. ” આ સાંભળી મને ઘણોજ શ્વેદ થયો. ત્યાર વાદ પોતાના પ્રથમ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થયેલા તે મુનિને મેં પ્રણામ કરી અત્યંત નમ્રતા પૂર્વક કહ્યું કે-મહારાજ ! મારા ઉપર કૃપા કરો, હું વાલક છું, યોગ્ય પુરુષ આગળ કેવી રીતે વોલ્યું જોડે એ પણ મને આવડતું નથી; અજ્ઞાનતાને લીધે જો કાંઈ મારાથી અવિદિત વોલાઈ ગયું હોય તો क्षમા કરો. મારા પિતા વિદ્યમાન હોવાથી હું સ્વતંત્ર નથી. જે સ્ત્રીઓ સ્વતંત્ર હોય છે તે પોતાની મેઢે પતિને પસંદ કરી લે છે. મહારાજ ! હું અપરાધી થઈ છું તો તેની પ્રણામપૂર્વક આપ પાસે માફી માગું છું.

મારા ઉપર કરુણા કરો. આ રીતે મેં ઘણા કાલાવાલા કર્યા ત્યારે તે મુનિ બોલ્યા કે--“મારું વચન કદિ પણ વ્યર્થ થશે નહિ” તું આ જન્મમાં નહિ પણ આવતે જન્મ મૃગી થઈશ. તે વચ્ચે એ મૃગયોનિમાં સિદ્ધવીર્ય નામના મુનિનો લોલ નામે પુત્ર તારા ગર્ભમાં આગમન કરશે. તેના આગમનથી તને તારા પૂર્વ જન્મની સ્મૃતિ થશે તેમજ તે વચ્ચે તને મનુષ્યની વાળી પ્રાપ્ત થશે. તે ગર્ભનો જન્મ થયા વાદ તારા સ્વામીથી સન્માન પામેલી તું મૃગયોનિથી નિર્મુક્ત થઈ ઉત્તમ લોકને પામી શકીશ. તારો મહા પરાક્રમી પુત્ર પોતાના પિતાના પ્રતિપક્ષીઓને પરાભવ પમાડી આશ્વી અવનિને આશીન કરી પ્રખ્યાત મનુ થશે. આ રીતે શાપને લીધે મરણ પામ્યા વાદ મૃગયોનિમાં મારો જન્મ થયો. અને તમારા કર સ્પર્શથી મારા ઉદરમાં ગર્ભ રહ્યો. ઇથીજ મારું મન તમારો ઉપર અભિલાષાવાળું થયું છે તે તમામ રીતે યોગ્ય છે. પણ આ ગર્ભ મધ્યે રહેલો લોલ આ વચ્ચે વિઘ્ન કર્તા છે. “પોતાનો પુત્ર વસુંધરામાં વિજય મેળવી મનુ થશે.” આ સાંભળી રાજા સ્વરાષ્ટ્રને આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. થોડા વચ્ચે તે મૃગીને ચક્રવર્તીના શુભ લક્ષણોથીયુક્ત પુત્રનો પ્રસવ થયો. એ વાળકના જન્મથી પ્રાણી માત્ર હર્ષ પામ્યાં અને મૃગી શાપથી મુક્ત થઈ ઉત્તમ લોકને પામી; ત્યાં તમામ ઋષિઓએ આશી તે વાળકનું ભવિષ્ય જોઈ તેની નામકરણ ક્રિયા કરી, તે તામસી યોનિમાં જન્મેલી માતાથી ઉત્પન્ન થયેલો હોવાથી તેમજ તેના જન્મ સમયે તમામ જગોએ તમ છવાઈ જવાથી ઋષિઓએ કહ્યું કે આ તામસ એવા નામથી પ્રખ્યાત થશે. મહારાજા સ્વરાષ્ટ્રે પોતાના પુત્ર તામસને વનમાં ઉઠેરી મ્હોટો કરી, તે વાળકને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં પોતાના પિતાને મ્હોટા લાગ્યો કે તમે કોણ છો? હું તમારો પુત્ર શી રીતે થયો! મારી જનેતા કોણ છે? અને તમે વનમાં શામાટે નિવાસ કરો છો? ત્યારે સ્વરાષ્ટ્રે સર્વ હકીકત કહી સંભળાવી. તે સાંભળી તામસે સૂર્યની ઉપાસના કરી પ્રતિસંહાર સહિત સર્વ દિવ્ય અસ્ત્રો પ્રાપ્ત કર્યા, અસ્ત્રો મેળવ્યા પછી તેણે પ્રતિપક્ષીઓને પરાજય પમાડી પોતાના પિતા પાસે હાજર કર્યા; પુત્ર ધર્મ પાળનારા તામસે જેઓને પોતાના પિતાએ છોડવાની આજ્ઞા કરી તેઓને તુરત છોડી મુક્યા. પુત્રનાં મુખદર્શન રૂપી મુલ્યને અનુભવી દેહ છોડ્યા વાદ રાજા સ્વરાષ્ટ્ર પોતાના તપ અને યજ્ઞ આદિથી પ્રાપ્ત કરેલ ઉત્તમ લોકને પામ્યા; તામસ તમામ અવનિને સ્વાશીન કરી મનુ વન્શે; તેના સમયમાં સત્ય, સુરુપ, સુગી અને હરિ નામના દરેક સત્યાવીશની સંખ્યાવાળા દેવના ચાર ગણ થયા. તે દેવોનો અધિપતિ મહા વીર્યવાન અને પરાક્રમી શત યજ્ઞ કરી પ્રખ્યાત બનેલો શિખરીન્દ્ર નામે ઇન્દ્ર થયો હતો. જ્યોતિર્વામા, પૃથુ, કાવ્ય, ચૈત્ર,

અગ્નિ, વલ્લક અને પીંચર નામના સપ્તર્ષિ થયા હતા. તે તામસ મનુના નર, શાન્તિ, શાન્ત, દાન્ત, જાનુ અને જંબુ ઇત્યાદિ અનેક વલ્લવાન્ પુત્રો રાજા વન્યા હતા.

એક ઋત્વઘ્ન નામે મહા પ્રસિદ્ધ અને ભાગ્યશાળી ઋષિ અપુત્ર હતા, તેને રેવતી નક્ષત્રને અંતે એક પુત્ર થયો, ઋષિએ તે બાલકની જાત કર્મ આદિ તમામ ક્રિયાઓ યથાવિધિ કરી ઉપવીત સંસ્કાર પણ કર્યો; પરંતુ તે બાલક દૂષ્ટ આચરણવાળો નિવડ્યો, જ્યારથી એ બાલકનો જન્મ થયો ત્યારથી તેના પિતા ઋત્વઘ્ન મહા ભયંકર રોગથી પીડા પામવા લાગ્યા અને તેની માતાને પણ કુષ્ટ આદિ રોગની મહા વ્યથા ઉત્પન્ન થઈ, વ્યથિત ઋત્વઘ્ન ઋષિ એ વ્યથાનું કારણ વિચારવા લાગ્યા, તેવામાં તેના દુરાચરણવાળા બાલકે કોઈએક મુનિપુત્રની સંમુખી નામની સ્ત્રીને ગ્રહણ કરી. આ વનાવથી અન્તઃકરણમાં ક્લેશ પામેલા ઋત્વઘ્ન ઋષિ ચોલવા લાગ્યા કે—કુપુત્ર કરતાં મનુષ્ય અપુત્ર રહે એજ ઉત્તમ છે. માતા અને પિતાના અન્તઃકરણને નિરંતર બાલનાર કુપુત્ર સ્વર્ગસ્થ પિતૃઓને અધોગતિ અર્પણ કરે છે; તે પોતાના સ્નેહી વર્ગનું સારું નહિ કરતાં માતાપિતાને પણ આનંદ પમાડતો નથી, માત્ર માતાપિતાને દુઃખ દેનાર દુરાચારી પુત્રના જન્મને શતકોટિ ધિક્કાર છે. જેનો પુત્ર લોકમાં માન મેળવે છે; પરોપકાર કરનાર શાન્ત સ્માત્રવાન્ અને ઉત્તમ કર્મ કરવામાં ઉત્સુક પુત્રોના માતાપિતા ધન્યવાદને પાત્ર વાચે છે. જેનું જીવિત કુપુત્રને આવીન છે તેને સ્વપ્ને પણ શાન્તિ પ્રાપ્ત થતી નથી, કુપુત્રના માતાપિતાનું જીવન પરલોકથી પ્રિમુલ અને મંદ વની જાય છે, તેની સદ્ગતિ ન થતાં નરકમાં જાય છે; પોતાનાં સ્નેહીઓને કષ્ટ આપનાર કુપુત્ર દુઃખનોને રાજી કરે છે અને માતાપિતાને સમય વગર પ્રાપ્ત થઈને દુઃખ દેવાડે છે, આ રીતે પોતાના દુરાચારી પુત્રના આચરણથી પીડા પામતા ઋષિએ આ વાત સંવંદી વર્તમાન ગર્ભને પૂછ્યું કે મહારાજ! પૂર્વે મેં શુભ વૃત્ત પાઠી યથાવિધિ વેદોનું ગ્રહણ કર્યું છે અને યથાવિધિ તેની સમાધિ કરી મેં ગૃહસ્થાશ્રમ સ્વીકાર્યું છે, શ્રૌત, સ્માર્ત અને વપદ્ધાર યુક્ત જે ક્રિયાઓ સ્ત્રીવાળા પુરુષે કરવી જોઈએ તેમાં મેં કોઈ દહાડો છામી આવવા દીધી નથી; મેં વિષય વાંછનાથી નહિ પરંતુ પુત્રાપ્રત્ના નરકથી વચવા છાતર વિધિમત્ ગર્ભાધાન કરી આ પુત્રની ઉત્પત્તિ કરી, તે પુત્ર કોણ જાણે પોતાના કે મારા દોષથી દુરાચારી વની સ્નેહીઓને શોકપદ અને ઝમોને દુઃખ દેનાર નિવડ્યો. આ રીતના ઋત્વઘ્નનાં વચનો શ્રવણ કરી ગર્ભ મહારાજ ચોલ્યા કે—ઋષિરાજ! આ તમારા પુત્રનો જન્મ રેવતીના અંત ભાગમાં થયો છે; એ દુષ્ટ યોગમાં ઉત્પન્ન થયેલ પુત્ર દુઃખદાયક નીસડે આમાં નસાઈ નથી. આમાં તમારો, તમારાં પત્નીનો, કુલનો કે એ પુત્રનો કાંઈ પણ દોષ છેજ નહિ; તે પુત્ર દુરાચારી થવાનું કારણ

रेवतीनो अस्त समयज छे. आ सांभळी ऋतवाक् बोल्या के—मारो एकनो एक पुत्र दुराचरणी थवानुं कारण रेवतीनो अंत समय छे तो हुं कहुं छुं के तुरतमां ए रेवतीनुं पतन थाओ. ऋतवा-
कना आ वचननी साथेज रेवतीनो पृथ्वी उपर पात थयो; रेवती नक्षत्रने पृथ्वी उपर पड़ेलुं
जोइ तमाम लोकोने आश्चर्य थयुं. ए नक्षत्र कुमुद पर्वतनी उपर चोपासे पडयुं, जेथी ते पर्वतनी
गुफाओ, वृक्षो, झरणाओ अने वनआदि तमाम भागो प्रकाशित थइ गया, ते दिवसथी कुमुदादि
रैवतक नामे प्रसिद्ध थयो. अने पृथ्वीना तमाम पर्वतो करतां श्रेष्ठ कहेवायो. ए नक्षत्रनी प्रभामांथी
कमळनाळयुक्त एकसर उत्पन्न थयुं, तेमांथी अत्युत्तम स्वरूपवाळी एक कन्या प्रकट थइ. रेवतीनी
प्रभाथी प्रकटेली ते कन्याने जोइ प्रमुच नामना मुनिए तेनुं “रेवती” नाम पाडयुं. रैवतकनी
निकटमां प्रमुच मुनिनुं आश्रम हतुं, पोताना आश्रमनी समीपे जन्म पामेली ते कन्याने प्रमुचे
पाळीपोपी म्होटी करी; काळे लइ रेवतीने यौवन प्राप्त थयुं, रेवतीनुं रूप जोइ मुनिने विचार
थयो के आने हवे परणाववी क्यां ? घणो काळ बीती गयो छतां ते कन्या योग्य कोइ पण वर न
मळ्यो. रेवतीनो पति कोण थशे ? ए सवंधी अग्नि देवने पूछवानुं विचारी प्रमुच मुनि अग्निशा-
ळां पथार्या; अग्निदेवे मुनिने कहुं के—महा पराक्रमी, वीर्यवान्, प्रियंवद अने धर्मनुं रक्षण करनार
“दुर्गम” नामनो राजा रेवतीनो पति थशे. तेवामां बुद्धिशाळी राजा दुर्गम मृगया अर्थे निकळेले
ते प्रमुच मुनिना आश्रममां आवी पहुँच्यो; प्रियव्रतना वंशमां उत्पन्न थयेल महान् विक्रमवाळा,
कालिन्दीना पराक्रमी पुत्र दुर्गमे आश्रममां प्रवेश करतां मुनिने जोया नहि. जेथी त्यां हाजर
रहेली परम सुन्दरी रेवतीने प्रिये ! एवं संवोधन आपी कहुं के समर्थ मुनिराज आश्रममां केम
जणाता नथी ? क्यांइ वाहेर पथार्या छे ? सुन्दरि ! हुं तपोने पसन्न करवा चाहुं छुं मने सत्य वात
कहो. अग्निशाळांमां उभेला प्रमुच मुनिए राजा दुर्गमनुं आ रीतनुं भापण तथा “प्रिये” ए
संवोधन श्रवण करी सत्वर वाहेर आवी पोताना आश्रममां समग्र राज चिह्न संपन्न सविनय स्थित
थएल राजा दुर्गमने जोइ शिष्य गौतमने आज्ञा आपी के—आ महीपति पाटे तुरत अर्घ लइ आव,
महिपाल पोते एकाकी तेमज वणे दहाडे पथार्या छे; अने वळी जमाइ, जेथी अर्घने पात्र छे.

आ सांभळी राजाए विचार्युं के—मने जमाइ कहेवानुं शुं प्रयोजन हशे ? ए समजानुं
नथी. जे हशे ते जणाइ आवशे. एम धारी जरा मौन रही मुनिए आपेल अर्घ ग्रहण कर्यो. आसने
वेसाज्या पछी प्रमुचे तेनो घणो आदर सत्कार करी अनेक रीते कुन्नळ पृच्छयुं; राजा दुर्गमे कहुं

[illegible]

॥॥॥

के-महाराज ! आपनी कृपाथी सर्व कुशल छे, परंतु मने आश्चर्य ए थाय छे के आ जगोए मारी कइ स्त्री छे ? त्वारे मुनिराज प्रमुच बोल्या के-राजन् ! जे त्रिलोकीमां एकज सुंदर स्त्री छे ते आ उत्तम अंगवाळी रेवती आपनी अर्धांगना छे; शुं तमो तेने पिछाणता नथी ? आ सांभळी राजा दुर्गम बोल्थो के सुभद्रा, सुराष्ट्रजा, सुजाता, कदंबा, वरुथजा, विपाठा अने नन्दिनी आदि मारी स्त्रीओ छे. तेओने हुं सारी रीते ओळखुं छुं, पण आ रेवती कोण ? त्वारे मुनि बोल्या के जे सुन्दरीने हमणा आपे “ प्रिये ” ए प्रमाणे संबोधन आप्युं ए शुं आपनी स्मृति बहार छे ? ए प्रशंसनीय प्रमदा तमारी पत्नी छे. राजा बोल्थो के महाराज ! में “ प्रिये ” ए प्रमाणे संबोधन आप्युं ते वान खरी, पण ए दुष्ट भावथी कहुं नहोतुं. हुं आपने सविनय कहुं छुं के कृपा करी आप मारा उपर कोप नहीं करशो. ऋषिए कहुं के-राजन् ! तमे यथार्थ कहुं छे तमारा भावने हुं दूषित गणतो नथी; अग्नि देवनी प्रेरणाथीज तमारा मुखमां “ प्रिये ” ए शब्द आव्यो छे. में हमणाज अग्निशालामां जइ अग्निदेवने पृथुं के आ कन्यानो पति कोण थरो ? त्वारे ते समर्थ देवे आपनुंज नाम आप्युं; जेथी आ कन्या हुं आपनेज अर्पण करुं छुं ते स्वीकारो; तमो तेने “ प्रिये ” कही चुक्या छो तो हवे विचारवानुं प्रयोजन नथी. आ सांभळी राजा दुर्गम कांइ पण बोली शक्यो नहि, कन्याना विवाह विधिनी तैयारी करवा प्रमुच मुनि तत्पर थया. ते बखते रेवती पोताना पिताने सविनय कहेवा लागी के तात ! मारो विवाह कृपा करी रेवती नक्षत्रमां करशो. ऋषिए कहुं के-कल्याणि ! हमणा रेवती नक्षत्र चन्द्रना योगवाळुं नथी, ए सिवाय तारा विवाहने योग्य अन्य अनेक नक्षत्रो छे. त्वारे कन्या बोली के-ए नक्षत्र विनानो समय मने निष्फल जणाय छे. एवा निष्फल काळमां मारां लग्न शी रीते थाय ? आ सांभळी ऋषि बोल्या के ऋतवाक् नामना ऋषिए रेवती उपर क्रोध करी तेने पृथ्वी उपर पाडेल छे अने हुं तने राजा दुर्गमने आपवा प्रतिज्ञा करी चुक्यो छुं; हवे तुं आम कहे छे जेथी मारे माथे आ महान् संकष्ट आवी पड्युं. कन्या बोली के तात ! ऋतवाक् ऋषिए एटलुं वयुं शुं तप कर्युं छे अने आपे शुं नथी कर्युं ? हुं शुं कोइ अवम द्विजनी आत्मजा छुं ? आ सांभळी ऋषि बोल्या के वाले ! तुं उत्तम तथा तपस्वी ब्राह्मणनी पुत्री छे; हुं के जे नवा देवो उत्पन्न करवा समर्थ छुं तेनी तुं पुत्री छे. कन्या बोली के-आप तपस्वी मारा तान छो तो ए नक्षत्रने फरी गगनमां स्थापी एज नक्षत्रमां मारा लग्न शा मटे करता नथी ? ऋषिए कहुं के भद्रे ! तारुं कल्याण थाओ; हुं तारी इच्छा मुजब बरुं छुं, खुशी या एम कही रेवतीने प्रमुचे पूर्ववत् तुरतज चन्द्रना योगवाळुं

કર્યું અને મંત્ર યોગવાળા વિવાહ વિધિથી પોતાની પુત્રી પ્રસન્નતા પૂર્વક રાજા દુર્ગમને પરણાવી અને “હું પહેરામણીમાં આપને શું આપું?” એમ વારંવાર પ્રમુચ મુનિ રાજા દુર્ગમને કહેવા લાગ્યા; વળી કહ્યું કે—રાજન્! મારા મહા વલ્લભ તપના પ્રભાવથી દુર્લભ પદાર્થ વળે હું આપને આર્પણ સમર્થ છું, માટે સુગીધી કહો. ત્યારે રાજા દુર્ગમ બોલ્યો કે—ઋષિરાજ! મારો જન્મ સ્વાયંભુવ મનુના કુળમાં થયો છે તો આપની કૃપાથી મન્વંતરનો અધિપતિ થાય એવા પુત્રની મારે ઇચ્છા છે ઋષિએ કહ્યું કે—રાજન્! તમારી ઇચ્છા પૂર્ણ થશે; તમારો પુત્ર મનુ વની તમામ પૃથ્વીને ભોગવનાર અને મહા ધર્મજ્ઞ થશે. આ રીત મુનિરાજ પ્રમુચનો આર્ગીર્વાદ પામી રાજા દુર્ગમ પરમ સુંદરી રેવતીની સાથે પોતાના શહેર તરફ રવાના થયો. ત્યાં પહોંચ્યા પછી થોડા વચ્ચતમાં રેવતીથી “રૈવત” નામે મનુ ઉત્પન્ન થયો તે માનવ ધર્મ યુક્ત સમગ્ર શાસ્ત્રના તત્ત્વને સમજનાર, વેદ વિદ્યામાં અને અર્થ શાસ્ત્રમાં મેઠો નિપુણ બન્યો. આ રૈવત મનુના સમયમાં ચૈદ ચૈદની સંખ્યાવાળા સુમેઘા, ભૂપતિ, વૈકુંઠ અને અમિતાભ નામે દેવના ચાર ગણ થયા; તેનો ઇન્દ્ર શતયજ્ઞનો કરનાર વિશ્વ નામે પ્રખ્યાત થયો તેમજ હિરણ્યલોમા, વેદશ્રી, ઝર્ધ્વવાહુ, વેદવાહુ, સુધામા, પર્જન્ય, અને વેદ તથા એકાન્તનો પાર પામેલા વશિષ્ઠ એ સપ્તર્ષિ થયા. રૈવત મનુના વલ્લભ્યુ, મહાવીર્ય, સુવૃષ્ટ્ય અને સત્યક આદિ પુત્રો થયા. તેને ઘણો વચ્ચત પૃથ્વી ભોગવી.

હવે છટો ચાક્ષુષ મનુ થયો. તે પૂર્વ જન્મે સમર્થ બ્રહ્મદેવના ચક્ષુથી ઉત્પન્ન થયેલો હતો જેથી વર્તમાન જન્મમાં પણ તેનું નામ “ચાક્ષુષ” એ રીતે પ્રસિદ્ધ થયું, એનો જન્મ થયો તે વચ્ચતે તેની માતા તેને ગોદમાં લઈ હેત કરતી હતી તથા પ્રેમપૂર્વક છાતી સાથે ચાંપતી હતી અને અનેક રીતે હુલાવતી હતી. પણ તે વાલક તો જાતિસ્મર જન્મ્યો હતો. તે માતાની ગોદમાં સ્થલતો સ્થલતો હાસ્ય કરવા લાગ્યો, જેથી તેની માતાએ ક્રોધ પૂર્વક કહ્યું કે તું હસે છે શામેટે! મને ઢર લાગે છે. તને અકાલ જ્ઞાન ઉપજ્યું કે શું? અથવા તને કાંઈ પ્રિય વસ્તુના દર્શન થયાં કે શું? આ સાંભળી વાલક બોલ્યો કે—માજી! આ તારા મુઘ પાસે ઉમેલી માર્જારી મારું ભક્ષણ કરવા વિચાર કરી રહી છે તેમજ વીજી જાતહારિણી અદૃશ્ય બની ઉમેલી છે. શું તું અને નથી ભાલતી? તું પૂર્ણ વાતસલ્યનાથી મારા તરફ પ્રેમભરી દૃષ્ટિએ જુએ છે, ફરી ફરી છાતી માથે ચાંપી મારું મુઘ ચૂમે છે, સ્નેહથી તારાં રોમ સ્વડાં થયાં છે અને આંધમાં પ્રેમનાં આંસુ વહે છે. આથી મને હમ્બું આવ્યું. માતા! જેમ તું મારા ઉપર પ્રેમ જણાવે છે તેમ આ બિલાડી સ્નાયમાં આમન બની મને ચાહે છે. અને આ અદૃશ્ય થઈ ઉમેલી જાતહારિણી પણ મને ડડાવી જવા ઇચ્છે છે, જેમ એ

વને માત્ર સ્વાર્થને લીધે સ્નેહાર્દ્ર અન્તઃકરણથી મારા તરફ આકર્ષાય છે. તેમ તું પણ સ્વાર્થની
 શ્વાતર મારા ઉપર સ્નેહ વતાવે છે, માત્ર તફાવત એટલોજ છે કે આ માર્જારી તથા જાતહારિણી
 તુરતમાં મારો ઉપભોગ કરવા ઇચ્છે છે, અને તું ક્રમે કરી મારા તરફથી ફલ મેલવવા ઇચ્છે છે,
 હું કોણ છું તે તારા જાણવામાં નથી, મેં તારા ઉપર કાંઈ ઉપકાર કરેલ નથી. તેમ તારો અને
 મારો સમાગમ લાંબા સમયનો નથી, માત્ર પાંચ સાત દિવસનો જ છે. છતાં આંખમાં સ્નેહજલ
 આળી તું મારા ઉપર પ્રેમ વતાવે છે અને “ભાઈ! તારું કલ્યાણ થાઓ” એમ વારંવાર શુદ્ધ અન્તઃ-
 કરણથી કહે છે આ સાંભળી માતાએ કહ્યું કે-પુત્ર! પ્રત્યુપકારની ઇચ્છાએ હું તને હેતુ કરતી નથી
 છતાં એ તને સારું ન લાગતું હોય તો આજથી તેં મને તજી દીધી એમ હું સમજું છું; તારાથી હું
 સ્વાર્થની તમામ ઇચ્છા છોડી દઉં છું. આટલું કહી વાલકને ત્યાંજ પડતો મુકી તે સૂતિકા ગૃહમાંથી
 તુરતજ બાહરે ચાલી નીકળી; માતાએ તજી દીધેલા અને જેની વાલેન્દ્રિયો જડ છે એવા શુદ્ધ અન્તઃ
 કરણવાળા તે વાલકને તુરતજ ત્યાં ઉભેલી જાતહારિણીએ ઉપાડી લીધો. રાજા વિક્રાન્તની રા-
 ણીએ એક પુત્ર પ્રસવ્યો હતો તેને સ્થાને આ વાલકને મૂકી તે પ્રસવેલા વિક્રાન્તના પુત્રને ત્યાંથી લઈ
 લીધો, તેને ત્રીજે ઘેર મૂકી દીધો અને તે ત્રીજાના વાલકનું તે ભક્ષ્ય કરી ગઈ. આ રીતે અતિ
 નિર્દય સ્વભાવવાળી તે યાતુધાની હમેશાં ત્રણ જગો નદલી ત્રીજા ઘરના વાલકને શ્વાદ જતી, હવે
 ચાક્રુષ કે જેને જાતહારિણી રાજા વિક્રાન્તને ઘેર મુકી આવી તેને રાજા વિક્રાન્તે પોતાનો જ પુત્ર
 માની ઉત્તમ રીતે ક્ષાત્ર સંસ્કારો કરાવ્યા અને પરમ આનન્દ પામી વિધિપૂર્વક તે કુમારનું નામ પણ
 “આનન્દ” રાખ્યું. ત્યારપછી તેને ઉપધીત સંસ્કાર કર્યો ત્યારે ગુરુએ કહ્યું કે ભાઈ! તારી માતાની
 આગળ જઈ તું પ્રણામ કર. આ સાંભળી કુમાર હસીને બોલ્યો કે મારી કદ માતાને હું પ્રણામ
 કરું? જનેતાને કે પાલક માતાને? ત્યારે ગુરુ બોલ્યા કે-ભાઈ! જારુજની પુત્રી અને વિક્રાન્તની
 રાણી “હૈમિની” તારી જનેતા આ રહી. આનન્દ કુમારે કહ્યું કે-ગુરુદેવ! આ તો વિશાળ ગામમાં
 વસનાર “વોધ” નામે દ્વિજવરના પુત્ર ચૈત્રની જનેતા છે; મારી જનેતા જુદી છે. આ સાંભળી ગુરુને
 મહા આશ્ચર્ય લાગ્યું અને તેણે પૂછ્યું કે ભાઈ આનન્દ! ત્યારે તું ક્યાંથી આવ્યો છે? અને તું
 “ચૈત્ર” કહે છે એ કોણ? આ વાત અમોને વિદંબના ઉત્પન્ન કરે છે. તારો જન્મ ક્યાં થયો
 છે અને આ તું શું કહે છે? ત્યારે આનન્દ કુમાર બોલ્યો કે ગુરુદેવ! હું અનામિત્ર નામના ક્ષાત્રિ-
 યને ઘેર ગિરિભદ્રા નામની માતાથી ઉત્પન્ન થયો છું. મને ત્યાંથી જાતહારિણી અહીં “હૈમિની”
 પાસે ઉપાડી લાવી છે તેમજ “હૈમિની” ના વાલકને વોધને ઘેર લઈ ગઈ છે અને વોધના પુત્રનું

એ ભક્ષણ કરી ગઈ છે; હૈમિનીના પુત્રને વૌધને ઘેર દ્વિજના સંસ્કારો કરાઈ ચૂક્યા છે, તમોએ ગુરુ બની આ સાથે મને ધ્યાત્ર સંસ્કાર કર્યા જેથી આપતું વચન મારે માથે ચડાવવું જોઈએ તો કૃપા કરી કહેશો કે હું કઈ માતાને પ્રણામ કરું? આ સાંભળી ગુરુએ કહ્યું કે-પુત્ર! અમો ગહન સંકટમાં આવી પડ્યા, હવે શું કરવું? એ કાંઈ સમજ પડતી નથી. મારી બુદ્ધિ આ વાલતે ભ્રમિત બની ગઈ છે. આનન્દ બોલ્યો કે ગુરુવર્ય! વિશ્વની ગતિ વિચિત્ર છે, એમાં મોહ પામવાતું કાંઈ કારણ નથી; કોઈ કોઈનો પુત્ર કે કોઈ કોઈનો વાંધવ નથી. જન્મ ધારણ કરતાં એક વીજાનો સંવંચ વંધાય છે, મૃત્યુ થતાં પૂર્વનો સંવંધ ત્રુટી જાય છે અને ફરી દેહનો જન્મ થતાં જે નવિન સંવંચો જોડાય છે તે પણ દેહના અંતની સાથે વિનાશ પામે છે. એ રીતે યથાક્રમે કાલચક્ર ચાલી રહ્યું છે, માટે સંસારમાં રહેનાર માતાપિતા કે ભ્રાતા ભગિની કોઈપણ કામ્યનાં સંવંધી હોતાંજ નથી. શા વાસ્તે આપની બુદ્ધિને ભ્રમજલમાં ભટકાવો છો? મને આ દેહેજ બે માતા અને બે પિતા પ્રાપ્ત થયાં તો દેહનો અન્ય જન્મ થતાં અન્ય માતાપિતા થાય તેમાં તે નવાઈ શી? આ મહારાજા વિક્રાન્તનો પુત્ર “ચૈત્ર” વિશાલ ગામમાં છે તેને અહીં તેડો લાવજો. હું તો હવે તપ કરવા ઇચ્છું છું માટે સર્વ આજ્ઞા આપો. આ સાંભળી વાંધવ અને સ્ત્રીસમેત રાજા વિક્રાન્ત વિસ્મિત થયો અને આનન્દ કુમાર ઉપરની મમતા મેલી તેને વનમાં જવા આજ્ઞા આપી; વૌધ નામના બ્રાહ્મણે “ચૈત્ર”ને પુત્રવત્ પાછી પોપી મ્હોટો કાર્યો હતો ત્યાં જઈ રાજા વિક્રાન્તે તેના ચિત્તને સંતુષ્ટ કરી પોતાના ચૈત્ર કુમારને ગૃહેરમાં લાવી ગાદીપતિ બનાવ્યો.

આનંદ કુમારે વન ગમન કરી મુક્તિપાં વિગ્ર કરનાર કર્મના નાગ અર્થે તપનો પ્રારંભ કર્યો, એ તપ કરતા કુમારને બ્રહ્મદેવે આવી વાતું કે વત્સ! તું આવું ઉગ્ર તપ ગામોડે આચરે છે? આનંદ બોલ્યો કે-ભગવન્! વંધનકારક કર્મનો વિનાશ અને આત્મની શુદ્ધિને અર્થે મેં આ તપનો સમારંભ કર્યો છે. આ સાંભળી બ્રહ્મદેવે વાતું કે કુમાર! તું મુક્તિનો અધિકારી નથી. કર્મવામનાઓથી વીંટાયેલો છે, પરંતુ મનુનો અધિકાર ભોગવ્યા પછી તને મુક્તિ મળ્યો. હજુ તારું છટ્ટા મનુનું પદ ધારણ કરવાતું છે માટે જા, મારી આજ્ઞા પ્રમાણે કર. મારાં વચનથી તને મુક્તિ પ્રાપ્ત થશે. તપ કરવાતું તજી દે. આ રીતે બ્રહ્મદેવની આજ્ઞા થતાં આનંદ કુમાર “અમ્નુ” કરી તપ છોડી ત્યાંથી કર્મ કરવા ચાલી નીકળ્યો. તપની નિવૃત્તિ લાગેને બ્રહ્મદેવે તેને “ચતુષ” કરીને બોલાવેલ, જેથી તે કુમાર પોતાના “ચાતુષ” એ રીતના પોતાના પૂર્વ નામથી પ્રત્યક્ષ મનુ થયો. તેને રાજા ઉગ્ર-

नी विदर्भा नामनी कन्या साथे लग्न कर्या, तेनाथी चाक्षुष मनुए घणा पराक्रमी पुत्रो प्रकट कर्या. आ चाक्षुष मनुना मन्वंतरमां यज्ञना हव्यनुं अदन करनार तथा प्रसिद्ध कर्मवाळा “आर्य” नामना अष्टदेवोनो प्रथम गण, महा तेजस्वी तथा दुर्लभ दर्शनवाळा “प्रसूत” नामना अष्टदेवोनो द्वितीय गण, “भव” नामना अष्ट देवोनो तृतीय गण अने “यूथग” नामना अष्ट देवोनो चतुर्थ गण थयो. तेज मन्वंतरमां अमृत भोजन करनार “लेख” नामना देवोनो पांचमो गण पण हतो. थज भागनो उपभोग करनार शतयज्ञ करी प्रसिद्ध थएलो “मनोजव” नामे तमाम देवोनो अविपनि थयो; सुमेधा, विरजा, हविष्मान्, उन्नत, मधु, अतिनाम अने सहिष्णु नामे सप्तर्षिओ थया. तेमज ए महा प्रतापी चाक्षुष मनुना उरु, पूरु अने शतद्युमान् आदि महा पराक्रमी पुत्रो अर्बुना अधिपति थया हता.

विश्वकर्मांनी महा भाग्यवती संज्ञा नामे पुत्री समर्थ सूर्य देवनी स्त्री हती; सूर्यथी संज्ञाने चिपे महा ज्ञानी, यशस्वी अने प्रख्यात मनुनो जन्म थयो. सूर्यनुं बीजुं नाम विवस्थान् छे. अने तेथी उत्पन्न थयो माटे ते वैवस्वत मनु कहेवायो; ज्यारे सूर्य संज्ञा भणी दृष्टि करता त्यारे ते आंखो बींथी जती, जेथी सूर्य क्रोधाग्रमान बनी कठोर वचन कथुं के-मने निहाळी तुं नयनोनो संयम करे छे माटे तने प्रजानो संयम करनार “यम” नामनो पुत्र थशे. आथी भयभीत बनी संज्ञा देवीए पोतानां नेच चणळ कर्या; फरी सूर्य तेने चंचळ चक्षुवाळी जोड कथुं के-मने जोड तुं दृष्टिने चंचळ करे छे, माटे ताराथी एक चंचळ पुत्री नदी जन्म पामशे. त्यार बाद पतिथी शाप पामेली संज्ञाए यम अने महा नदी यमुनाने जन्म आप्यो; संज्ञा देवी सूर्यनुं तेज महा कष्टथी सहन करती. ज्यारे तेनाथी तेज सहन न थयुं त्यारे नेणे विचार कर्यो के-हवे मारे शुं करवुं ? क्यां जवाधी निवृत्ति मळे ? मारा पतिने शी रीते क्रोध न थाय ? आम अनेक रीते शोच विचार करी संज्ञा देवीए पोताने पीयूष जवानुं उत्तम गणुं अने पोतानुं छयास्व अन्य शरीर उत्पन्न करी सूर्यनी स्त्री बनावी तेने सूचना करी के-आ सूर्यना गृहमां सूर्य तथा तेनी संतनि तरफ हुं जेवी रीते वर्तुं हुं तेवीज रीते तारे वर्तन करवुं, मारा जवा सर्वथी तने कोइ पूछे तो पण तारे कांइ कहेवुं नहि. “हुं ज संज्ञा हुं.” ए प्रमाणे हमेशां तारे द्रढ राखवुं. आ सांभळी छाया संज्ञा घोली के-देवि ! केशाकर्षण के शाप प्रदान ज्यां सुत्री नहि थाय त्यां सुत्री हुं तारां वचन मुजब वर्तन राखीश, परंतु ए बेमांथी एकनो पण प्रमंग प्राप्त थगे तो हुं तमाम हकीकत कही आपीश.

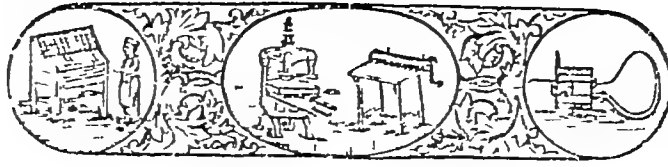
“વહુ સારુ” એમ કહી સંજ્ઞા દેવી પોતાને પીયર ગઈ. ત્યાં તેણે તપના પ્રભાવથી નિષ્પાપ થઈલા પોતાના જનકને જોયા. વિશ્વકર્માએ નિષ્કલંક પુત્રીને નિહાળી અતિ માન આપી તેનો સત્કાર કર્યો; સંજ્ઞા દેવી ત્યાં આનંદ પૂર્વક કેટલાંક દહાડા રહી, હર્જી કાંઈ વધારે દહાડા વીત્યા ન હતા તેવામાં ભગવાન વિશ્વકર્માએ પોતાની પુત્રીને માન પૂર્વક પ્રશંસા કરી કહ્યું કે વેદા! અહીં તારા આગમનથી મને વહુ આનંદ રહે છે, ઘણા દિવસો વીત્યા છતાં તું આજેજ આવી હોય એમ મને જણાય છે, પણ વેદા! ધર્મની હાનિ થાય છે; સ્ત્રીઓએ લાંબો વસ્ત્ર પીયરમાં રહેવું ઉચિત નથી, પોતાના સ્વામીને ઘેર રહેતાં પુત્રીની પ્રતિષ્ઠા વધે છે. એમ અમારી માન્યતા છે; તું ત્રિલોકીના સ્વામી સૂર્ય નારાયણની સ્ત્રી છે; માટે આંહી તારે બ્રાહ્મણ દિવસ રહેવું યોગ્ય નથી, તું તારા સ્વામીને ઘેર સિધાવ, હું તારાં આચરણથી અતિ સંતુષ્ટ થયો છું; પાછી ઇચ્છા થાય ત્યારે સુશીથી મળી જશે. આ રીતે પિતાનાં વચન શ્રવણ કરી પોતાના જનકનું યથાવિધિ અર્ચન કરી સંજ્ઞાદેવી ઉત્તરકુરુ તરફ રવાના થઈ; સૂર્યના તપથી વ્યથિત બનેલી અને તેના તેજથી ભયभीત થઈ ગઈ ત્યાં અશ્વિનીનું સ્વરૂપ ધરી તપ કરવા લાગી; હવે ત્યાં સૂર્યનારાયણે છાયાને “સાક્ષાત્ સંજ્ઞા છે” એમ માની તેને વિષે વે પુત્ર અને એક પુત્રી ઉત્પન્ન કરી; છાયા સંજ્ઞા પોતાનાં વાલકો ઉપર જેવો પ્રેમ રાખતી તેવો સંજ્ઞાના વે પુત્ર તથા પુત્રી પર પ્રેમ ન રાખતી; આ પક્ષપાત વૈવસ્વત મનુષ્યે તો સહન કર્યો, પણ તે યમથી સહન ન થયું, તેણે છાયાને લાત હળવા ક્રોધથી પણ ઉપાડ્યો, પણ પાછળથી દયા આવતાં તેમ ન કર્યું, આ જોઈ છાયાના હૃદયમાં ક્રોધ વ્યાપ્તો, અને તેણે ઓઠ ફાકાવી શાપ આપ્યો કે હું તારા પિતાની સ્ત્રી તારી માતા થાઉં તેને તું મર્યાદા મૂકી પણ પ્રહાર કરવા તત્પર થયો; જેથી આજેજ તારો એ પણ ત્રુટી પૃથ્વી પર પડી જશે. છાયાના શાપથી ભય પામેલા યમે પોતાના પિતા સૂર્ય પાસે જઈ પ્રણામ કરી કહ્યું કે—તાન! આજે એક અર્પૂર્વ આશ્ચર્યની વાત બની છે, મારા ઉપગનો પુત્રપ્રેમ છોડી મારી માતા મને આજે શાપ આપે છે; મનુના કહેવા મુજબ આ મારી માતા નથી, કારણકે પુત્ર દુર્ગુણી હોય તો પણ માતા તેના જેવી થતી નથી; યમનાં વચન સાંભળી સૂર્યે છાયામંજાને ઘોળાવી કહ્યું કે—સંજ્ઞા ક્યાં ગઈ? છાયાએ જવાબ આપ્યો કે—વિશ્વકર્માની પુત્રી અને આપની સ્ત્રી હું પોતેજ સંજ્ઞા છું. તમોએ મારાથી સંતાનો ઉત્પન્ન કર્યા છે. સૂર્યે અનેક રીતે પ્રશ્ન કર્યા છતાં છાયાએ સત્ય વાત ન કહી ત્યારે સૂર્ય નારાયણ ક્રોધથી તેને શાપ દેવા તત્પર થયા. છાયાએ તુરંત જ સ્વર્ગ તરફ દર્શાવત કહી આપી. છાયાના મુખથી તમામ વૃતાન્ત સાંભળી સૂર્યે વિશ્વકર્માને ન્યાં ગયા; વિશ્વકર્માએ ત્રિલોકીના પૃથ્વી સૂર્ય નારાયણનું યથાવિધિ અર્ચન કર્યું. ય્યો સૂર્ય દેવે સંજ્ઞાના મમા-

ચાર પૂછ્યા ત્યારે વિશ્વકર્માએ કહ્યું કે--ભગવન્ ! સંજ્ઞા મારે ત્યાં આવેલ હતી, પરંતુ મેં તેને પાછી આપને ત્યાં મોકલેલ છે. આ સાંભળી સૂર્યે ધ્યાન દ્વારા જોયું ત્યાં સંજ્ઞાને ઉત્તર કુરુમાં ઘોડીને રૂપે તપ કરતી માલી, તપ કરવામાં સંજ્ઞા દેવીનો એ મનોરથ હતો કે--“ મારા પતિ શાન્ત મૂર્તિવાળા અને ઉત્તમ આકૃતિવાળા વને ” આ વાત સૂર્ય નારાયણે ધ્યાનથી જાણી લીધી. જેથી પોતે વિશ્વ-કર્માને કહ્યું કે--મારું તેજ ઓછું કરો. આ સાંભળી સુરના સમુદ્રે સપ્ત સ્તવન કરાતા વિશ્વકર્માએ વર્ણના શ્રમણમાં સૂર્ય નારાયણનું તેજ ઓછું કર્યું. દેવતાઓએ સૂર્યની પણ અનેક પ્રકારે સ્તુતિ કરી, જેથી તેજના સમૂહ રૂપ અને વિકાર રહિત સૂર્યદેવે પોતાનું તેજ ત્રીજી દીવું, તેના રુગ્વેદ રૂપ તેજથી પૃથ્વી; યજુર્વેદ રૂપથી આકાશ અને સામ રૂપથી સ્વર્ગ થયું, ભગવાન્ વિશ્વકર્માએ સૂર્યના તેજના પંદર અંગ ઓછા કર્યા તેમાંથી તેણે મહાદેવનું ત્રિશૂલ, વિષ્ણુનું ચક્ર, વસુ, ગિરિ, અને અગ્નિદેવની મહા ભયાનક શક્તિઓ, કુબેરની પાલકી, અન્ય દેવોના જે જે દારુણ અસ્ત્રો છે તે તથા વિદ્યાધરનાં શસ્ત્રો પણ વનાવ્યાં, વાકી રહેલ સોલમો ખાગ હજી સૂર્ય નારાયણે ધારણ કરેલ છે. ભગવાન્ વિશ્વ-કર્માએ સૂર્યના તેજના પંદર ભાગ ઓછા કર્યા. વાદ સૂર્ય અશ્વનું રૂપ ધારણ કરી ઉત્તર કુરુ તરફ ચાલી નિકળ્યા ત્યાં અશ્વિની રૂપ ધારણ કરી રહેલી સંજ્ઞાને જોઈ, સંજ્ઞા દેવીએ પણ સૂર્યને આવતા જોઈ પર પુરુષની આશંકાથી પોતાના પૃથ્ઠ ભાગનું રક્ષણ કરવા માટે તેના સામું મુખ રાખી ચાલી. વન્ને એકત્ર થયાં, તે વચ્ચે નાસિકા યોગ થયો, જેથી એ અશ્વિનીના મુખથી અશ્વિની કુમાર જન્મ પામ્યા, તેમજ વીર્યમાંથી ઢાલ, તલવાર વગેરે સહિત વાળ અને માથા સમેત અશ્વ ઉપર આરુઢ થઈ રેવંત નામે પુત્ર જન્મ્યો. ત્યાર વાદ સંજ્ઞા દેવીને સૂર્યે પોતાનું અનુપમ સ્વરૂપ વતાવ્યું તે જોઈ સંજ્ઞા દેવીએ હર્ષ પામી પોતાનું મૂળ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું; જલનું શોષણ કરનાર સૂર્યદેવ પ્રેમશાલી પોતાની પત્ની સંજ્ઞા દેવીને ઘેર લાવ્યા, તેનો જે મ્હોટો પુત્ર વૈવસ્વત હતો તે મનુ થયો, તેથી ન્હાનો પુત્ર વર્મ દષ્ટિવાળો તથા મિત્ર શત્રુ પ્રત્યે સમાન ભાવ રાખનાર તેમજ છાયાનો શાપ પામેલો યમ હતો. છાયાએ તેને “ તારો પણ પૃથ્વીપર પડશે ” એમ શાપ આપ્યો હતો, તેને મિથ્યા ન કરતાં સૂર્યે “ કૃમીઓ પગમાંથી માંસ લઈ પૃથ્વીપર પડશે ” એમ પકડી કરી યમને યમરાજનો અધિકાર મેળવ્યો. યદુના નદીને કલિન્દ્ર દેશમાં વહેવા આજ્ઞા આપી, જેથી તે કાલિન્દ્રી કહેવાડ, અશ્વિની કુમારને દેવોના વૈદ્ય વનાવ્યા. આ રીતે સંજ્ઞા દેવીના સંતાનોની વ્યવસ્થા કરી.

સૂર્યથી છાયા સંજ્ઞામાં જન્મેલો મ્હોટો પુત્ર વૈવસ્વત સમાન હોવાથી “ સાવર્ણિક ”

નામ પામ્યો, હવે જ્યારે વલિરાજા ઇન્દ્ર વનશે ત્યારે તે સાવણિક મનુની પદવી પામશે; તેથી ન્હાના ગનિશ્વરને ગૃહોની પંક્તિમાં મેલવ્યો અને તપતી નામની કન્યા સંવરણ નામના રાજાને પરણાવી, તેનાથી કુરુ નામનો પુત્ર જન્મ્યો અને તે પૃથ્વીપતિ થયો. આ વૈવસ્વતમંત્રંતરમાં આદિત્ય, વસુઓ, રુદ્ર, સાધ્યાદેવ, વિશ્વેદેવા, મરુદ્ગણ, મૃગુઓ અને આંગિરસ એ દેવતાઓના આઠ ગણ છે. તેમાંથી આદિત્ય, વસુ અને રુદ્ર એ કણ્ઠ્યપના પુત્ર, સાધ્યા, વસુ અને વિશ્વેદેવા એ ત્રણ ગણ ધર્મના પુત્ર, મૃગુઓ, મૃગુના પુત્ર, અને આંગિરસ અંગિરાના પુત્ર. આ સર્વ છાદિ મરિચીની ગણાય છે. આ દેવોનો અધિપતિ યજ્ઞના ભાગનો ઉપયોગ કરનાર જન્યજ કરી પ્રસિદ્ધ થયેલ હાલ ઈર્જસ્વી નામે ઇન્દ્ર છે. અત્રિ, વસિષ્ઠ, કણ્ઠ્યપ, ગૌતમ, ભરદ્વાજ, વિશ્વામિત્ર અને મહાત્મા ઋષિક્ષના પુત્ર જમદગ્નિ એ સાત આ મંત્રંતરમાં સપ્તર્ષિ કહેવાય છે આ વૈવસ્વત મનુના ઇક્ષ્વાકુના ભગ, ધૃષ્ટ, શર્યાતિ, નરિણ્યંત, નાભગોદિષ્ટ, કુરુપ, પૃષ્ઠ અને લોક પ્રસિદ્ધ વસુમાન એ નવ પુત્રો ગણાય છે.

અષ્ટમ તરંગ.

૯૯૯

શાર્દૂલ.

માર્કડેય તળા મહાન તપથી સંતુષ્ટ થાતાં અતિ,
શ્રીનારાયણ આવી સન્નિધિ ઉભા પ્રીતિથી માયાપતિ;
માર્કડેય તળો મનોરથ સુળી માયા વતાવી વધી,
એ વાર્તા અમરેશ આજ કહું છું, હું સર્વ સંશ્લેષથી.

ચિરંજીવ વનેલા મુનિરાજ માર્કડેય વદ્રિકાશ્રમમાં પુષ્પભદ્રા નદીને કિનારે ઉગ્ર તપ અને યોગ આદિ આચરતા હતા તેને છ મન્વંતરો વીતી ગયા, આ સાતમા વૈવસ્વત મન્વંતરમાં તેમના તીવ્ર તપથી ભયभीત થયેલા ઇન્દ્રે તેમના તપમાં વિઘ્ન કરવા ગન્ધર્વ, અપ્સરા, કામદેવ, વસંતઋતુ, મલય-ગિરિનો વાયુ, મદ અને લોભને તેઓના આશ્રમ તરફ રવાના કર્યા. મુનિરાજ માર્કડેયનું અતિ પવિત્ર આશ્રમ કે જ્યાં વિવિધ વૃક્ષ લતાઓ વિરાજી રહ્યાં હતાં, પવિત્ર વિષોનાં વૃન્દ વસતાં હતાં, પવિત્ર જળાશયો નિર્મલ નીરથી ભર્યાં હતાં, મદથી ઉન્મત્ત વનેલા ભ્રમરો ગુંજારવ કરી રહ્યા હતા, કોકિલ ગણના કમનીય શબ્દો થડ રહ્યા હતા, નટની માફક મદોન્મત્ત મયૂરો નૃત્ય કરતા હતા, અને અન્ય જાતનાં અનેક પક્ષીઓથી સર્વ સ્થળ શબ્દાયમાન થઈ રહ્યું હતું. ત્યાં કામની વૃદ્ધિ કરનાર શીત જળના વિંદુઓ સમેત સુમનની સુગંધિ યુક્ત વાયુ વિચરણ કરવા લાગ્યો; સંઘ્યા સમયે શશિના ઉદયથી સુશોભિત તેમજ સુકોમલ પલ્લવ અને ગુચ્છાદાર અરસપરસ વીંટાયેલ વૃક્ષ તથા વેલીઓના વૃન્દવાળી વસંત વ્યાપ્ત થઈ; ઇન્દ્ર દેવના સર્વ સેવકોએ વદ્રિમાં હોમ કરી નયનો વીંચી ધ્યાનસ્થ થયેલા અને શરીરધારી અનલની માફક અમત્ય ઓજવાળા મુનિવર્ય માર્કડેયને જોયા, તેની સન્મુખ અપ્સરાઓ નૃત્ય કરવા લાગી, મૃદંગ અને વીણા આદિ વાદ્યોના મનોહર નિનાદ સાથે ગન્ધર્વો ગાયન કરવા લાગ્યા; સસ્યાનુમાર કામદેવે પળ શોષણ, દીપન, સંમોહન, તાપન, અને ઉન્માદન સંજ્ઞાના પંચ મુખવાળું અસ્ત્ર પોતાના ધનુષ્ય ઉપર ચઢાવ્યું, આ મિવાય વસંત, મદ

અને લોચ વિગેરે ઇન્દ્રના અખિલ અનુચરો મુનિરાજ માર્કંડેયનાં ચિત્તને ચચાયમાન કરવા લાગ્યા, ડરોજના બોજાથી અતિગચ લટકતી કટિવાળી પુંજિકસ્થલી નામની અપ્સરા મેદર્યા ક્રીડા કરવા લાગી. તેના કેજ પાગમાંથી કુસુમની માળા વારંવાર સરકી જવા લાગી, અને તે અપ્સરા ચારે વાજુ નયનોને નચાવતી દડાને ગ્રહણ કરવા દોડે છે, તેવામાં તેની કટિ મેઘલાના કટકા ધડ ગયા, વાયુએ તેના ઘ્રીણા વચ્ચેને ડરાડી નાંચ્યું, આ વચ્ચે મુનિરાજ માર્કંડેયને રત્નાધીન વનેલા સમગ્રી પંચ-શરે પોતાનું શર ફેંક્યું, પરંતુ માગ્યહીન પુરુષનો ડચોગ જેમ નિષ્ફળ જાય છે તેમજ કામ આદિ તમામનો માર્કંડેયને વગ કરવાનો ડચોગ અફળ થયો; મુનિનું અચ્છં કરવાની ઇચ્છા રાખતા ઇન્દ્ર-ના તમામ અનુચરો તપસ્વી માર્કંડેયના તેજથી તપવા લાગ્યા અને સૂતેલા સર્પને સ્વસ્થ કરી વાલ-કો જેમ થગ પાપી ભાગી જાય તેમ સર્વે ત્યાંથી પળાયન કરી ગયા; આ રીતે ઇન્દ્રના મૃત્યોએ અ-નેક રીતે ડચોગ કર્યો છતાં મહાત્મા માર્કંડેયના મનમાં લેશ માત્ર વિકાર ન થયો. મહાત્માઓની મહત્તામાં વાંડ આશ્ચર્ય હોયજ નહિ.

નિરુપાય વની પાછા ફરેલા કામદેવ આદિના મુગ્ધથી મહાત્મા માર્કંડેયનો અપ્રતિહત મભાવ શ્રવણ કરી ઇન્દ્ર પણ અતિ વિસ્મય પામ્યો.

આ રીતે તીવ્ર તપ આચરતા અને જીતેન્દ્રિય વની મનને કબજે રાખતા મુનિરાજ માર્કંડેય માથે અનુગ્રહ કરવા ત્યા ભગવાન નરનારાયણ સ્વયં પ્રગટ થયા. ઝેવડું ઉપગ્રીત, નમંડલુ, ધંશનો દિવ્ય ઢટ, કમળ વાકાડીની માલિકા, જીવને હજા ન થાય તેવી રીતે તેઓને અલગ કરનારી સૂત્રની સાવરણી સહિત, ધર્મમુદ્રિતે ધારણ કરનાર, ગૌર અને શ્યામ કાનિયાળા; નૃતન કમળ તુલ્ય નયનવાળા, ચાર ચાર હુજવાળા, વલ્કલ અને મૃગચર્મ સ્પી વમનવાળા, પવિત્રીયુક્ત દાઢવાળા, સાક્ષાત્ તપઃસ્વરૂપ, દેદીપ્યમાન વિદ્યુત સમાન પીતલવર્ણવાળા, ઉદ્ધવ તેમજ મહાન્ ગુરુગણોળ, નેચા-ણલા, અવર્ણનીય વિષ્ણુના અવતાર રૂપ તર અને નારાયણને નિહાળી મુનિરાજ માર્કંડેયે આમનથી ડઠી આદર પૂર્વક દંડની સાપજા એ ડભયના પદ વંદન કર્યા. સાક્ષાન્ નરનારાયણનાં ઢર્શનથી આનંદયુક્ત વનેલાં દેહ, ઇન્દ્રિય અને મન માનિ સમુદ્રમાં ક્રીડવા લાગ્યાં, મુનિરાજ માર્કંડેયનાં રોમ સ્વટાં ધડ ગયાં તથા આંસમાં સ્નેહ જલ ભગટ જતાં, તેઓને પૂર્ણ રીતે નિહાળી પણ ન શક્યા. ધોડીવાર પછી મુનિએ કાર જોડી નરનારાયણને નમ્રતા પૂર્વક મડ્ મડ મ્વે નમ્રોત્તમઃ એ રીતે ડચ્ચાર કર્યો; વિષ્ણુ સ્વરૂપ ડભયને આમન આર્સી વાડ મજાલન વર્ગ ન્ય. વંદન, હૃર અને પુન

આદિથી યથાવિધિ પૂજન કર્યું; આસન ઉપર આરુઢ થઈલા અને અનુગ્રહ કરવા ઉત્સુક બની રહેલા નરનારાયણની મુનિરાજ માર્કંડેયે અનેક પ્રકારે સ્તુતિ કરી.

વૃદ્ધિશાળી મહાત્મા માર્કંડેયની સ્તુતિથી પ્રસન્ન થઈ ભગવાન નારાયણે કહ્યું કે—બ્રહ્મપિતા સમૂહમાં શ્રેષ્ઠ માર્કંડેય ! તમે એકાગ્ર ચિત્તથી, મારી અનન્ય ભક્તિથી, તપ, સ્વાધ્યાય તેમજ સંયમથી સિદ્ધ બનેલા છો. તમે અવર્ણનીય બ્રહ્મચર્ય પાળ્યું છે જેથી અમો સંતુષ્ટ થયા છીએ; અને તમોને પ્રસન્નતા પૂર્વક વરદાન દેવા આવ્યા છીએ; માટે યથેચ્છ વરદાન માગો. આ સાંભળી માર્કંડેય બોલ્યા કે દેવાધિદેવ, અગરણશરણ પ્રભો ! મારા ઉત્કર્ષને પ્રદર્શિત કરનાર વરદાન માગવાનું આપ કહો છો પરંતુ મને એવી કાંઈ અભિલાષા છેજ નહિ, આપે દર્શન આપ્યાં એજ મહાન્ વરદાન મળ્યું એમ માનું છું. બ્રહ્માદિ દેવો પણ યોગદ્વારાજ પક્ષ થઈલા મનથી આપના મનોહર ચરણ કમલનાં દર્શન પામી પોતાને કૃતકૃત્ય માને છે. એવાં આપનાં અલભ્ય દર્શન હું પ્રત્યક્ષણે પામ્યો, આથી અધિક વરદાન કયું ? છતાં કમલનયન ! દેવાધિદેવ ! જેથી લોકપાલ સમેત સર્વ લોકો સ્વરૂપમાં ભેદ સમજે છે એવી આપની માયા જોવાની મને ઘણી અભિલાષા છે; નરનારાયણ તથાસ્તુ કહી અદૃશ્ય થયા; માયાના દર્શનનુંજ ચિન્તવન કરતા, વદિ, સૂર્ય, શશિ, જલ, પૃથિવી, આકાશ અને આત્મામાં નારાયણનું ધ્યાન ધરતા મુનિરાજ માર્કંડેય પોતાના આશ્રમમાંજ નિવાસ કરી મનોમય પદાર્થોથી અસ્થિર સ્થલમાં ઈશ્વરનુંજ અર્ચન કરતા હતા, કોઈ વખતે પ્રેમ પૂરમાં નિમગ્ન બની પૂજન પણ ચુકી જતા હતા, પોતે એક દઢાડો સંધ્યા સમયે પુષ્પભદ્રા નદીને કિનારે વિરાજમાન થયા હતા ત્યાં એકાએક અતિ પ્રવલ પવન પ્રગટ થયો, પવનની પાછળ ગાઢ ગર્જના કરતા ભયંકર મેઘ ભારે જોરથી વરસવા લાગ્યો, વિદ્યુત્ના વેગથી વારંવાર ઘોર ઝોર કરતા વાદળના ઘટ્ટોથી રથની ધરી સમાન સ્થૂલ ધારાઓ છોડવા લાગ્યા, વાયુના વેગથી વૃદ્ધિ પામતા ઉન્નત અને તરલ તરંગોથી અવનિને ડુવાવી દેવા ઈચ્છતા હોય તેમ ચારે તરફ મહાસાગરોના ગંભીર ગર્વદો સંભળાવા લાગ્યા, પોતા સહિત જરાયુજ આદિ ચારે પ્રકારનાં જગત્તન વારિધી વારંવાર ચપ્રકૃતી વિદ્યુત્થી અને પ્રવલ પવનથી અન્તર્વહિર પીડાતાં જોઈ મુનિરાજ માર્કંડેય વહુજ ભયભીત બની ગયા, સ્વલ્પ સમયમાંજ મહાન્ તરંગોથી હૃદયમાં ભય ઉપજાવનાર અને અલંકાર ધારાજ વરસના મેઘોથી પરિપૂર્ણ થઈલા મહા સમુદ્રોજ દ્વીપ, સંકટ, અને પર્વતો સમેત પૃથ્વીને આન્હાદિત કરી નાંચી; પૃથ્વી, આકાશ, સ્વર્ગ, ડ્યોતિર્ગણો અને દિગ્ધાઓ સમેત ત્રિલોચને ડૂવાવી દીધું.

તમામ દૂધી જતાં એક મુનિરાજ માર્કંડેયજ અવશેષ રહ્યા. તે જટાને છૂટી કરી જહ અને અંધની માફક જલમાં ભ્રમણ કરવા લાગ્યા; ભૂલ તથા તરસથી વ્યાકુલ વનેલા, મત્સ્ય અને મગર આદિથી પીડાતા, અમિત અંધકારમાં ગોથાં સ્વાતા, પવનથી પ્રગટ થતા તરંગે પ્રહાર કરાતા મુનિ આકાશ કે પૃથ્વીને ઓઝાથી જાણતા નહોતા. વચ્ચે જલની ધૂમરીમાં ધૂમતા, વચ્ચે મોજાઓમાં અથડાતા, વચ્ચે જલના જંતુઓ તેમનું ભક્ષણ કરી જતા, વચ્ચે શોકને, વચ્ચે મોહને, વચ્ચે દુઃખને, વચ્ચે સુખને, વચ્ચે ભયને, વચ્ચે મૃત્યુને આધીન બની જતાં. વચ્ચે રોગ આદિથી પીડિત થતા. આ રીતે વિષ્ણુની માયાથી વીંટાયેલા પ્રલયના સમુદ્રોમાં ભ્રમણ કરતા મુનિવર માર્કંડેયને સેકડો અને હજારો વર્ષ વ્યતીત થઈ ગયાં. તેઓએ એક સમયે એ પ્રલયના પયોનિધિમાં પૃથ્વીના ઉન્નત ભાગ ઉપર ફળ અને પલ્લવોથી પ્રકાશમાન તેમજ સુકોમલ એક વડ જોયો. તેમજ તે વડની ઇશાન કોણની શાખા ઉપર પર્ણના પડીયામાં ગયન કરી રહેલા અને શ્રુતિથી અંધકારને દૂર કરનાર એક વાલકને જોયો; એ વાલકનો ઇન્દ્રનીલમણિ સમાન ઝ્યામ વર્ણ હતો, મનોહર મુસ્તારબિંદ; શંખ સમાન ત્રિરેખાવાળો કંઠ, મહાન્ વક્ષઃસ્થલ, સુંદર નાસિકા અને ભ્રમર તથા શ્વાસથી કંપાયમાન કેશ અતિ સુશોભિત જણાતાં હતાં. તે વાલકના શંખની માફક અંદર વહેલા કર્ણમાં રહેલાં દાહિમ પુષ્પ દીપ્તિની દૃઢિ કરતાં હતાં. વિદ્રુમ તુલ્ય ઓઘની પ્રભાથી મુખ સમાન સ્વચ્છ મંદ-હાસ્ય જરા લાલ જણાતું હતું, સરોજના ગર્ભ સમાન આંખની અંખીઓ લાલ લાગતી હતી, તેનું સહાસ નિરીક્ષણ અતિ પ્રશંસનીય હતું, પીપ્પલાના પર્ણ જેવા સુકોમલ રુદરમાં શ્વાસથી કંપાયમાન થતી વળીઓથી ચંચલ અને ગંભીર નાભિ વિરાજતી હતી. એ વાલક મુશોભિત અંગુલીઓ-વાળા ઉભય કર્ણો વમલ જેવા પોતાના પગને ડાંગે કરી મુખમાં નાંખી ધાવતો હતો. આ જોઈ મહાત્મા માર્કંડેયને આશ્ચર્ય થયું. તેનાં ટર્જન થતાં તમામ પરિશ્રમ ટૂટી ગયો; એ વાલકની અદ્ભુત લીલા જોઈ રોમ સ્વદાં થઈ ગયાં, તેમજ હૃદયકમલ અને નેત્રકમલ વન્ને વિકાસ પામ્યાં. મુનિરાજ માર્કંડેય ભય પામતા પામતા વાંક પ્રશ્ન કરવા સારું તે વાલકની નિકટમાં પહોંચ્યા, તેવામાં વાલકના શ્વામની સાથે મુનિ મસલ્યાની માફક તેના દેહમાં ડાગવલ થયા: એ દિવ્ય વાલકના ન્હાના ઉદરમાં પળ પ્રલય પહેલાં સમગ્ર જગત્ જે સ્થિતિમાં હતું તેવુંજ મુનિરાજના જોવામાં આવ્યું. આથી મુનિને મોહ અને વિસ્મય ઉત્પન્ન થયો અને તેણે પૃથ્વી, સ્વર્ગ, વ્યોમ, તામ્ર, ગંગ, પર્વતો, મહા મહોદ્રો, દ્રોણ, શંકર, દિશાઓ, દેવ, અદેવ, વન, ઉપવન, દેશ, સગિનાઓ, નગર, આશ્રમ, કૃત્તિઓનાં ગ્રામો, વર્ગો, વર્ણાશ્રમની વૃત્તિઓ, આશ્રમો, ગોઠુડ, પંચ મહાભૂત, નેત્રી ઉન્નત ધોરણ અને પદાર્થો, અમિત

યુગ, અનેક કલ્પોનું સૂચન કરનારો કાલ, અન્ય વ્યાવહારિક વિષય કે જે સર્વ એ વાલ્કનીજ સત્તાથી પ્રકાશે છે તે સર્વ મહાત્મા માર્કંડેયના જોવામાં આવ્યું; આ રીતે મુનિ સર્વ વસ્તુનું નિરીક્ષણ કરતા હતા તેવામાં એ મુગોભિત વાલ્કના શ્વાસે તેને વાહેર ફેંકી દીધા, જેથી મુનિરાજ પાછા પ્રલયના સાગરમાં જઈ પડ્યા. ત્યાં તેને પૃથ્વીના ઉન્નત ભાગ ઉપર ડોળ વડ, એ વડના પર્ણ-પુટમાં સૂતેલ વાલ્ક નજરે પડ્યો, એ વાલ્કે પ્રેમ પૂર્વક અમૃત જેવા મંદહાસ્યયુક્ત આંખની અર્ણીથી મહાત્મા માર્કંડેય ભળી દૃષ્ટિ કરી, મુનિ વહુજ મુંજવળમાં આવી પડ્યા. પોતાના હૃદયમાં વિરાજમાન થયેલ ભગવાન રૂપ વાલ્કને ઘેટા મુનિરાજ પાછા તેની સમીપે ગયા, તેવામાં અન્તર્યામી મહાન્ યોગેશ્વર સાક્ષાત્ ભગવાન્, ઋષિ આગલથી ભાગ્યહીન પુરુષે કરેલ ઉદ્યોગની માફક સત્ત્વર અડચ થઈ ગયા, તેની પાછળ વડ, જલ તથા પ્રલય એ સર્વ નિમિષ માત્રમાં અંતર્યામી થઈ ગયા અને મુનિરાજ માર્કંડેય પ્રથમની માફક પાછા પોતાના આશ્રમમાં સ્થિત થયા.

આ રીતે ભગવાન નારાયણની યોગમાયાના વૈભવનો અનુભવ કરનાર માર્કંડેય બોલ્યા કે—પ્રભો ! વિદ્વત્તાનો ઘુમંડ રાખનાર મારા સરસ્વા જનો પણ જ્ઞાનમય જણાતી આપની માયાથી મોહિત બને છે, શરણાગતોને અભયદાન દેનાર આપના ચરણ કમલનું શરણ હું પણ ગ્રહણ કરું છું.

કોઈ એક ટિવસે પ્રગથ ગળાંથી ધીટાયેલ પાર્વતી સમેત શંકર નન્દી ઉપર વિરાજમાન થઈ વ્યોમપંથે વિહાર કરતા હતા, તેઓએ દ્રુપદમનવાળા મુનિરાજ માર્કંડેયને જોયા, ઋષિરાજને જોઈ પાર્વતીએ સદાશિવને સૂચવ્યું કે—સ્વામીનાથ ! વાયુ વિના જેમ સાગરનાં જલ અને મકર આદિ જન્તુઓ સ્થિર થઈ રહે છે તેમ જેનાં મન, ઇન્દ્રિય અને દેહ આદિ અતિ નિશ્ચલ બનેલ છે એવા આ દ્વિજગજ ભળી દૃષ્ટિ કરો, આપ સિદ્ધિના દેનાર છો તો આ મુનિના તપનું ફલ સમર્પો, ત્યારે સદાશિવે કયું કે—સતી ! અનન્ય ભક્તિથી પરમાત્મા પૂર્ણ પુરુષોત્તમની કૃપા મેળવનાર આ ત્રહ્મપિ કોઈ પણ જાતના સુગ્ધની સ્પૃહા રાખતા નથી, એને મોક્ષની પણ અભિલાષા નથી, છતાં આ સત્પુરુષની સાથે આપણે વાર્તા વિનોદ કરીશું, કારણ કે પ્રાણી માત્રમાં સત્પુરુષનો સમાગમ કોઈ અલૌકિક આનંદ આપનાર છે, આ પ્રમાણે બોલી યજ્ઞ સ્વરૂપ અગ્નિલ જગન્ના ડહવર સદાશિવ મુનિરાજ માર્કંડેયની નિકટમાં આવી પહોંચ્યા, મુનિ સમાપ્તિસ્થ થયેલા હતા; અન્તઃકરણની ઘટિઓનો નિરોધ ધવાથી પોતાને, જગત્ને તથા આત્મસ્વરૂપ ઉમામટેશના આગમનને પણ જાણતા નહોતા. આ વાતને સમર્થ સદાશિવે જાણી લીધી અને ઊદ્વિમાં વાયુ પ્રવેશ કરે તેમ યોગવલ્લ્યા પોને મુનિગજનાં

હૃદયાન્તરિક્ષમાં પ્રવેગ કર્યો, ત્રણ નયનવાળા, ત્રિચુત્ જેત્રી પોલી જટાને ધારણ કરનાર, દશ હાથ-વાળા, ઉન્નત, ઉદય પામતા સૂર્ય સમાન તેજવાળા, વાય ચર્પતું અંધર, ત્રિગૂલ, ધનુષ્ય, વાણ, છપાણ, હાલ, સ્નાહમાલ, ડમરુ, કપાલ અને ફરગી આદિને ધારણ કરનાર સદાશિવને અકસ્માત્ પોતાના હૃદયમાં પ્રકાશેષ નિહાળી મુનિયર માર્કંડેય અતિ વિસ્મય પામ્યા, તેઓની સમાધિ અલગ થઈ; અને નયન સ્થાલી નિરંજન ટે ત્યા સતી સમેત ત્રેલોક્યપતિ સદાશિવને પધારેલા જોયા. મુનિરાજે તેઓને પ્રેમ પૂર્વક સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરી સ્વાગતના વચનોથી વશાથી લીધા; આસન, અર્ચ, પાત્ર, ચંદન, ધૂપ તેમજ દીપ આદિથી ગળો અને સતી સમેત શિવજીતું અર્ચન કર્યું. અને ઘણે પ્રકારે સ્તુતિ કરી ફરી પ્રણામ કર્યા. મહાત્મા માર્કંડેયની સ્તુતિથી પ્રસન્ન થયેલા, નિર્મલ અન્તઃ કરણવાળા અને સત્પુરુષોને શરણમાં સ્થાપનાર સદાશિવ મન્દ હાસ્ય પ્રગટ કરતા બોલ્યા કે—મહાત્મન ! વરં વ્રૂહિ (વરદાન માગો) કારણકે પ્રણા, વિષ્ણુ અને હું વર આપનારાઓના અવિષ્ટાતા છીએ; અમારું દર્શન કરી પણ અમોઘ જાયજ નહિ, પ્રાણીને જેઓના સમગમ અને સદ્બોધથી મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે, જે વિપ અથવા સાદુ, જ્ઞાન્ત, અસંગ, સમાન દ્રષ્ટિવાળા, વૈરવિહીન અને પ્રાણી માત્ર ઉપર દયા દર્શનનાર અમારા સાચા ચક્ત હોય તેઓને દેવો પણ નમન કરે છે, સેવે છે અને અર્ચે છે. ઇંદ્રજિત નહિ પરંતુ હું, બુદ્ધિશાળી બ્રહ્મા અને સર્વેશ્વર વિષ્ણુ પણ પૂજે છે, સેવે છે. અમો આ વરદાન આદિ આપી અનુગ્રહ કરીએ છીએ એમ સમજશો નહિ, પણ તમારા સરસ્વા મન્પુરુષોની સેવાજ ચગારીએ છીએ, તમારા સરસ્વા વિષો હુંમા, વિષ્ણુમાં, વ્રાજામાં, પોતામાં અને પ્રાણીમાત્રમાં જ્યેષ્ઠ મેદ્યુદ્ધિ નથી રાખતા, ઇંદ્રજિત એમ તમારી સેવા કરીએ છીએ. તોયો જલ્લમય અને દેવની પ્રતિમાઓ જટ છે એમ ન માનવું. તેઓ પણ જાણે વસ્ત્રને પદ્ધિના અર્પે છે અને તમારા સરસ્વા મન્પુરુષો તો માત્ર દર્શનથીજ પવિત્ર બનાવે છે. ઇંદ્રાગ્ર તિલ્ત, તપ, સ્વાધ્યાય અને સંયમથી અમારા વેદ મન્પુરુષો પ્રાણ વરનાર વિષોને એમ પણ નમન કરીએ છીએ મહા શત્રુની અને જાડાળ આદિ પણ તમારા પવિત્ર દર્શનથી તેમજ નામ સ્મરણથી પાપ રહિત બને છે તો પછી તમારી માંચ તારા વિનોદ કરનાર પાવન ધાર એમાં શી નવાઈ ?

ધર્મના રક્ષયથી ભરપૂર અને વર્ણાશ્રીત સર્વેશ્વર સદાશિવના ચરણો શ્રવણ કરી મુનિરાજ માર્કંડેયને તુલિ ન થઈ, ભગવાનની માયાથી રીમે નાજ પડત અસ્થિ વંચેના માર્કંડેયને સદાશિવનાં વરનામનથી લાઠક શાન્તિ વળી પોતાના તમામ વચેદા દુઃખ ધનાં નેઓ વચેદા જાણના કે—પ્રજા !

ઈશ્વરની લીલા અદ્ભુત છે, કોઈના તર્કમાં આવી શકતી નથી, જે લીલાને લઈ જગતનો ઈશ્વર પોતે પળ પોતાના હાથ હેઠલ વસનાર ક્રિંકર સમાન જનોને નમન કરે છે તેમજ તેઓની પ્રશંસા કરે છે. મને તો ઘણે ભાગે એમજ માસે છે કે મનુષ્યોને ધર્મનું શિક્ષણ આપવા માટે ધર્મ વક્તાઓ પોતે પળ ધર્માચરણ કરે છે અને કોઈ તેમાં અનુમોદન આપી તેઓની પ્રશંસા કરે છે. સર્વેશ્વર પ્રભો ! સ્વકીય વૃત્તિઓ માયામય હોવાથી આપ અન્ય જનોને નમન આદિ કરો એમાં આપના અર્પૂ પ્રભાવની લેશ પણ હાનિ થતી નથી, જેમ નટ વેશવદલો કરી પોતાના મૃત્યુ આદિને મજે છે એમાં નટની મહત્તાને કશો વાધ લાગતો નથી, જેમ સ્વપ્નનો દ્રષ્ટા મનથી અનેક દેહને ઉપજાવી તેઓમાં પ્રવેશ કરી ઇન્દ્રિ-ઓણ કરાતી ક્રિયાઓનો જાણે સ્વયં કર્તા હોય એમ માસે છે તેવીજ રીતે આ સૃષ્ટિને મનથી સરજી સ્વકીય સ્વરૂપથી તેમાં પ્રવેશ કરી ગુણોણ કરાતી ક્રિયાઓના કર્તા મનાતા આપને હું વારંવાર વંદન કરું છું; ત્રિગુણાત્મક છતાં નિર્ગુણ ગણાતા, કેવલ, અદ્વિતીય, પરબ્રહ્મ મૂર્તિ પ્રભો ! મને આપનાં સર્વોત્કૃષ્ટ દર્શન પ્રાપ્ત થયાં એથી અન્ય કયું ઉત્તમ વરદાન યાચું ? આપની કૃપાથીજ પ્રાણીઓના કામ સત્ય અને પૂર્ણ થાય છે, તથાપિ ભગવાનમાં, તેઓના ભક્તોમાં અને આપમાં મારી દૃઢ ભક્તિ રહે એ એક વરદાન આપ પાસે યાચું છું. આ રીતે મુનિવર માર્કંડેયે સ્તુતિ કરાવેલા સદાશિવ સતીની સંપત્તિથી ચાલ્યા કે-મહર્ષિ ! તમારી તમામ અભિલાષા પૂર્ણ થશે, તમો કલ્પના અંત પર્યંત અજરામર રહી અતુલ પવિત્ર કીર્તિ પામશો, કેમકે તમો ભગવાનના અનન્ય ભક્ત છો, વ્રત્ય તેજને ધારણ કરનાર તમો ત્રિકાલજ્ઞ વની વૈરાગ્યયુક્ત વિજ્ઞાન અને પુરાણના આચાર્યહું પવિત્ર પદ પામશો.

આ રીતે મુનિવર માર્કંડેયને વરદાન આપી તેમના પવિત્ર ચારિત્રની તેમજ તેમણે પૂર્વે જોયેલ માયાના વિવિધ વૈભવોની સર્તા સન્મુખ વાતો કરતા વિશ્વપતિ ત્યારથી વિદાય થયા; અને મહાત્મા માર્કંડેય તેજ સ્થાને દ્રઢ આસન વાળી અગ્નિહોત્ર આદિ નિન્ય કર્મ કરવા બેઠા, તેણેલામાં કૃપિ મંડલે આવી તેઓને સવિનય ટંડવન્ પ્રણામ કરી વિજ્ઞાપિ કરી કે-મહાત્મન્ ! આપ વ્રત્યદેવની કૃપાથી અજરામર થયા છો એટલે આપને તો કોઈનો ભય નથી, પણ અમો જે યજ્ઞનેજ અમારું ધન સમજીએ છીએ તે યજ્ઞમાં દર વચન અમુર ગણ આવી વિવ્ર કરે છે, તો કૃપા કરી આપ એક એવો વીર પુરુષ અમને સોંપો કે જેથી અમો નિશ્ચિન્તપણે અમારું કર્મ કરવા સમર્થ થઈએ.

કૃપિમંડલના વચન સાંભળી ધર્માત્મા માર્કંડેયે “ તથામ્નુ ” કહી તેજ વચને પોતાના

महान् योगवले अत्रिकुंडमांथी सूर्य समान कान्तिवालो, प्रचंड भुजदंडवालो, रक्त नेत्रवालो, सिंह सरस्वी विनाल छातीवालो अने भव्य भालवालो एक क्षत्री वीर उत्पन्न कर्यो. ए वीरवरने विलोकतांज ऋषि मंडलमां आनंद फेलाइ रह्यो, सर्व महात्मा मार्कंडेयनी स्तुति करवा लाग्या. क्षत्री वीर पोताना जनक मार्कंडेयना चरणारविन्दमां नमन करी बोल्या के-प्रभु ! गी आज्ञा छे ? मार्कंडेये कर्गुं के-आयुष्मन् ! आ ऋषिओनी यत्रकुंडमालाओतुं रक्षण करवा माटे में तने प्रगट कर्गो छे, तारुं नाम पण “ कुंडमाल ” ए रीते प्रसिद्ध थगे. हुं आज्ञा करुं हुं के तुं आ ऋषि-मंडलनी साथे जा अने अमुरोनी साथे युद्धमां विजय मेळवी हर वखने ऋषिओनां संकट हर्या करजे.

मुनि मार्कंडेयनां आवां शुभ वचनो श्रवण करी सहर्ष आशीर्वाद आपता सर्व ऋषिओ वीरवर कुंडमालने साथे लइ त्यांथी विदाय थया.

नवम तरंग.

ॐ

दोहरो.

कुंडमाल ऋषिए कर्तुं, असुर वृन्दथी युद्ध;
विजय मेळव्यो विश्वमां, सुणो अमरनृप शुद्ध.

राक्षसोना उपद्रवथी वद्रिकाश्रमणां रहेनार ऋषिमंडल बहु गभरायेलुं हतुं, तेटलामां महात्मा कुंडमालनुं आगमन थवाथी सर्व हर्ष पाम्या, उंचा हाथ करी प्रसन्न मनथी वेदमंत्रवडे सर्व ऋषिओ आगीर्वाद देवा लाग्या.

महात्मा कुंडमाल ऋषिमालने साष्टांग दंडवत् प्रणाम करी कहेवा लाग्या के-“हवे मने आप शुं आज्ञा आपोछो?”

ऋषिमंडल बोलेयुं के “अन्य राक्षसोने तो आप सरलताथी जीतीं शकशो पण चंडाक्ष अने चंडास्य नामना वे असुरोने जातवा मुश्केल छे, कारण के ए दुष्टो उग्रतपथी शंकरने प्रसन्न करी एयुं वरदान पाम्या छे के तेनुं कोइना हाथथी मृत्यु थायज नहि, अने जो थाय तो ते अन्योन्य वंहुओना हाथथीज थाय, आवा कारणथी आप तप करी तेओना मृत्युनो उपाय प्राप्त करो.

ऋषिओनां वचनो माथे चडावी महात्मा कुंडमाल पवित्र स्थान उपर स्थित थइ उग्र तप आचरवा लाग्या; वणे काले तप प्रभावथी इंद्र आदि देवताओ कुंडमाल पासे आवी वरदान आपवा तत्पर थया, अन्य प्रकारना लोभ रहित कुंडमालऋषिए बीजुं कांइ नहि मागतां चंडाक्ष अने चंडास्य आदि असुरोनां विनाश करवानां साधनो माटे याचना करी, प्रसन्नपनथी इन्द्र, ब्रह्मा, वरुण, अग्नि, अने मारुत शिगेरे देवताओए पोतपोतानां अस्त्रो आपी कर्तुं के “अन्य असुरोनां आ गस्त्रोवडे तपो त्वराथी नाश करी शकशो पण चंडाक्ष अने चंडास्यनो नाश करवा माटेनो उपाय तो अजन्मास्ट्र पामेज छे; अमो सर्व देवताओए वने पापीओवी बहु पराभव पापीए छीए,

અમને યજ્ઞોમાંથી મળતો ભાગ અટકાવવા માટેજ એ અસુરો ઋષિઓના યજ્ઞમાં વિધન કરે છે, માટે તમો અજરામર ઋષિરાજ માર્કંડેયના પુત્ર હોડ અમને આ મદદ ભયંકર દુઃસ્વર્થી મુક્ત કરશો એવી આશા છે.

મદાત્મા કુંડમાલ દેવતાઓનાં વચનો માથે ચઢાવી નમન કરી વોલ્યા કે “ આપના આર્જીવાદથી સર્વ કાંડ ઘણે, હું કાંઈ કરવા શક્તિમાન નથી.

દેવતાઓ પોતપોતાને સ્થાને ગયા ત્રાદ રાજર્ષિ કુંડમાલે શંકરને પ્રસન્ન કરવા કોઈથી ન બની શકે તેવું ફરી ડગ્ર તપ કરવા માંડ્યું.

ચંદાર્ય અને ચંડાક્ષને આ સ્વર પડવાથી ભય પામી પોતાની આસુરી માયા વળે એક વિસ્મય પમાટનારો માયા પ્રદેશ રચી તેમાં સુંદર અને અવર્ણનીય ગદેર વાંધું અને આસપાસના પોતાના કાવજાના તમામ અંગુળેને પત્ર લગ્ન્યાકે “ આપણાં ત્રિ દેવતાઓને સદાયના આપવા માર્કંડેયનો પુત્ર કુંડમાલ ડગ્ર તપ કરે છે અને તે દેવતાઓ તરફથી દિવ્ય અસ્ત્રો મેળવી ચુક્યો છે, અમોને સ્વાત્રી છે કે એ થોડા વચ્ચનમાં મોઝાનાથને મોઝવી અમુર કુઠના નાશને મોટે વરદાન મેળવશે, અમારો નાશ થવો એનાથી મુશ્કેલ છે, પરંતુ આપણા અન્ય સ્નેહીઓનો નાશ સરલતાથી કરશે, માટે તમો સર્વ આ પત્ર વાંચી પોતપોતાની મેનાઓ તૈયાર કરાવી અમારા પાસે હાજર થાઓ. જો આ હુકામો અનાદર કરશો તો તમારા સર્વનો નાશ અમારા હાથથીજ થશે, અમારા અજીત પળાવિંપ તમે અજાણ્યા નથી. ”

ઉપર મુજવ પત્ર વાંચી તમામ અંગુળે પોત પોતાની મેના મદિત ચંડાન અને ચંડામ્પે નિમિત્ત કોલ માયાફત દેશ તરફ રવાના થયા, ચંડાન અને ચંડામ્પ મંડલની અંદર ઉત્તર આમન પર પેટા દતા તૈવામા અકરમાત્ અંગી ચડવા લગ્યા. ત્રાદ ન વાંદળાંઓથી છવાઈ ગયું, અને પાપાળોની વૃદ્ધિ યદા લાગી. આ જોઈ ચંડાક્ષ અને ચંડામ્પે જાતું કે કોઈ મદાન પુરવો આવે છે. તેને હત્યાન અને મગ્માન આપગ મટે તે રતે અંગુળે મુલ્લ મુલ્લ ટર્ગર્ગોને લટ કિટ્ટા ડગ્ર ચર્દા જોવા લાગ્યા ત્યાં દશે દિનાઓને પેરતા ત્રાદામ મર્ગનાં સૂરના પ્રજાકર્તે મંદ કરતા આપાદ માયના અધ્રોની પેટે સેના સરિત અંગુળેને અવના જોવા તેમાં મુલ્લ મુલ્લે અન્ના કાદિ ભયંકર પ્રાણીઓ ઉપર અને અન્ન અંગુળે માયા મદિત મુલ્લ ત્રિદ આદિ પ્રાણીઓ ડગ્ર મવાય થદ, ત્રાદમા રુદાલ અને ત્રિગલ આદિ જાતો પ્રાપ્ત કરી. મદામ્પે અંગુળે માયા પ્રજાકર્ત ના મર્ગજાલ પાલી અંધેલી દોલી નામી પોતપોતાની અંગુળે મારા એક દીકાને રુદાલ કાવના આપવા દતા.

नवम तरंग.

ॐ

दोहरो.

कुंडमाल ऋषिए कर्यु, असुर वृन्दथी युद्ध;
विजय मेळव्यो विश्वमां, सुणो अमरनृप शुद्ध.

राक्षसोना उपद्रवथी वद्रिकाश्रमणां रहेनार ऋषिमंडल बहु गभरायेलुं ठतुं, तेटलामां महात्मा कुंडमालनुं आगमन थवाथी सर्व हर्ष पाम्या, उंचा हाथ करी प्रसन्न मनथी वेदमंत्रवडे सर्व ऋषिओ आशीर्वाद देवा लाग्या.

महात्मा कुंडमाल ऋषिमालने साष्टांग दंडवत् प्रणाम करी केहेवा लाग्या के-“हवे मने आप शुं आज्ञा आपोछो?”

ऋषिमंडल बोल्यां के “अन्य राक्षसोने तो आप सरलताथी जीतो शकशो पण चंडाक्ष अने चंडास्य नामना वे असुरोने जीतवा मुडकेल छे, कारण के ए दुष्टो उग्रतपथी शंकरने प्रसन्न करी एतुं वरदान पाम्या छे के तेतुं कोइना हाथथी मृत्यु थायज नहि, अने जो थाय तो ते अन्योन्य वंधुओना हाथथीज थाय, आवा कारणथी आप तप करी तेओना मृत्युनो उपाय प्राप्त करो.

ऋषिओनां वचनो माथे चढावी महात्मा कुंडमाल पवित्र स्थान उपर स्थित थइ उग्र तप आचरवा लाग्या; घणे काले तप प्रभावथी इंद्र आदि देवताओ कुंडमाल पासे आवी वरदान आपवा तत्पर यया, अन्य प्रकारना लोभ रहित कुंडमालऋषिए बीजुं कांइ नहि मागतां चंडाक्ष अने चंडास्य आदि असुरोनां विनाश करवानां साधनो माटे याचना करी, प्रसन्नमनथी इन्द्र, ब्रह्मा, वरुण, अग्नि, अने मारुत विगिरे देवताओए पोतपोतानां अस्त्रो आपी कहुं के “अन्य असुरोनां आ शस्त्रोवडे तमो त्वराथी नाश करी शकशो पण चंडाक्ष अने चंडास्यनो नाश करवा माटेनो उपाय तो अजन्मारुद्र पासेज छे; अमो सर्व देवताओए वने पापीओथी बहु पराभव पामीए छीए,

અમને યજ્ઞોમાંથી મળતો ભાગ અટકાવવા માટેજ એ અસુરો ઋષિઓના યજ્ઞમાં વિઘ્ન કરે છે, માટે તમો અજરામર ઋષિરાજ માર્કંડેયના પુત્ર હોઈ અમને આ મહા ભયંકર દુઃખથી મુક્ત કરશો એવી આશા છે,

મહાત્મા કુંડમાલ દેવતાઓનાં વચનો માથે ચઢાવી નમન કરી વોલ્યા કે “ આપના આશીર્વાદથી સર્વ કાંઈ થશે, હું કાંઈ કરવા શક્તિમાન નથી.

દેવતાઓ પોતપોતાને સ્થાને ગયા વાદ રાજર્ષિ કુંડમાલે શંકરને પ્રસન્ન કરવાં કોઈથી ન બની શકે તેવું ફરી ઉગ્ર તપ કરવા માંડ્યું.

ચંડાસ્ય અને ચંડાક્ષને આ સ્વર પડવાથી ભય પામી પોતાની આસુરી માયા વળે એક વિસ્મય પમાડનારો માયા પ્રદેશ રચી તેમાં સુંદર અને અવર્ણનીય શહેર વાંધ્યું અને આસપાસના પોતાના કવજાના તમામ અસુરોને પત્ર લખ્યાકે “ આપણા વૈરિ દેવતાઓને સહાયતા આપવા માર્કંડેયનો પુત્ર કુંડમાલ ઉગ્ર તપ કરે છે અને તે દેવતાઓ તરફથી દિવ્ય અસ્ત્રો મેળવી ચુક્યો છે, અમોને સ્વાત્રી છે કે એ થોડા વચ્ચેમાં મોઢાનાથને મોઢવી અસુર કુઠના નાશને માટે વરદાન મેળવશે, અમારો નાશ થવો એનાથી મુશ્કેલ છે, પરંતુ આપણા અન્ય સ્નેહીઓનો નાશ સરલતાથી કરશે, માટે તમો સર્વ આ પત્ર વાંચી પોતપોતાની સેનાઓ તૈયાર કરાવી અમારા પાસે હાજર થાઓ. જો આ હુકમનો અનાદર કરશો તો તમારા સર્વનો નાશ અમારા હાથથીજ થશે, અમારા અજીત પળાવિષે તમે અજાણ્યા નથી. ”

ઉપર મુજવ પત્ર વાંચી તમામ અસુરો પોત પોતાની સેના સહિત ચંડાક્ષ અને ચંડાસ્યે નિર્મિત કરેલ માયાકૃત દેશ તરફ રવાના થયા, ચંડાક્ષ અને ચંડાસ્ય મહેલની અંદર ઉચ્ચત આસન પર બેઠા હતા તેવામાં અકસ્માત્ અંધી ચઢવા લાગી, આકાશ વાદળાંઓથી છવાઈ ગયું, અને પાપાણોની વૃદ્ધિ થવા લાગી, આ જોઈ ચંડાક્ષ અને ચંડાસ્યે જાણ્યું કે કોઈ મહાન્ પુરુષો આવે છે, તેને ઉત્થાન અને સન્માન આપવા માટે તે બન્ને અસુરો મુખ્ય મુખ્ય શસ્ત્રીરોને લઈ કિલ્લા ઉપર ચઢી જોવા લાગ્યા ત્યાં દશે દિશાઓને ઘેરતા આકાશ માર્ગમાં સૂર્યના પ્રકાશને મંદ કરતા આપાદ માસના અશ્વોની પેઠે સેના સહિત અસુરોને આવતા જોયા; તેમાં મુખ્ય પુરુષો અજગર આદિ ભયંકર પ્રાણીઓ ઉપર અને અન્ય અસુરો માયા રચિત મયૂર ગીધ આદિ પક્ષીઓ ઉપર સવાર થઈ, હાથમાં મુશ્કલ અને ત્રિશૂલ આદિ શસ્ત્રો ધારણ કરી, ગળામાં આસુરી માયા પ્રસારવાના સરંજામ-વાળી અકેકી શોઢી નાંખી પોતપોતાની આસુરી માયા એક વીજાને બનાવતા ચાલ્યા આવતા હતા.

જ્યારે સર્વ નિકટ આવ્યા ત્યારે સર્વને રત્નમાન પૂર્વક કિલ્લાની અંદર દાખલ કર્યા; અને પોતે વન્ને વંધુઓ ઉન્નત સિંહાસન પર વેઠા; આવેલા તમામ અસુરોણ વિધિવત્ વન્નેની પૂજા કરી, ત્યારવાદ સર્વને યથાયોગ્ય ઉતારા આપવામાં આવ્યા; તેમાં અગ્રણી પુરુષોને મહેલની સમીપ ભાગના વાગમાં રાખ્યા; એ વાગ અનેક પ્રકારનાં પુષ્પોથી પ્રફુલ્લિત, દૃઢ અને લતાઓના સમુદાયથી શોભાયમાન શ્રમરોના ગુંજારવથી તેમજ નાના પ્રકારના પક્ષીઓની મધુરવાણીથી શબ્દાયમાન હતો. તેમાં જે જે સ્થાનો વનાવવામાં આવ્યાં હતાં તે સર્વ દિવ્ય અને રત્નોથી જડેલાં હતાં; અધીગની આજ્ઞાથી તે વાગના સર્વ વિભાગો રાવનાનાદિ પદાર્થોથી અલંકૃત કરવામાં આવ્યા હતા. સમય થતાં ગન્ધર્વિ-
ણીઓને બોલાવી વન્ને વંધુઓ આવેલ અસુરોનું આતિથ્ય કરવા ત્યાં હાજર થયા. વધાણ ઉત્થાન કરી સન્માન આપ્યું, સર્વને યથોચિત આસને વેસવા આજ્ઞા આપી, પોતે વેડ ઉન્નત આસને વેઠા, સર્વને મધુર વાણીથી પ્રસન્ન કરી સુરાપાનની શરૂઆત કરવા આજ્ઞા આપી; ઉત્તમ માયવી મધનાં પાનપાત્રો આમતેમ ફરવા લાગ્યાં, સન્મુખ પરમ સુન્દરી, મૃગશાવક નયની, કોકિલ કંઠી, ગ્રીવાને હલાવતી, શ્રવણફૂલને ચમકાવતી, કરકંજને ઝુલાવતી, કટિને લચકાવતી, નૂપુરને વજાવતી તમામ અંગોને ફરકાવતી, ઘૂંઘટને લંબાવતી, શિરની સાડીને સરકાવતી. મંદહાસ્યોથી ભાવોને પ્રગટ કરતી, વાંકી દૃઢિથી સર્વ સભાસદોને નિરખતી, પ્રેમીઓનાં પ્રેમને પરખતી અને હૃદયમાં હરખતી ગન્ધર્વિણી નૃત્યગાન કરવા લાગી;

અહિં આ પ્રમાણે ધામધૂમ થઈ રહી છે અને વદ્રિકાશ્રમમાં તપ કરતા મહાત્મા કુંડમાલ રાજર્ષિની મનોવૃત્તિ પણ શ્રી શંકરના ચરણારવિન્દમાં એકાગ્ર થઈ તપોવલ્લથી કૈલાસ શિખરને નૃત્ય કરાવતો લાગી; શ્રી અજન્મા શંકરનું ધ્યાન છૂટ્યું, નંદી તૈયાર કરી શક્તિ સહિત કુંડમાલ પાસે પધાર્યા, તપમાં આરૂઢ થયેલ કુંડમાલ રાજર્ષિના મસ્તક ઉપર હાથ મૂકી “ વરં વ્રૂહિ ” એ પ્રમાણે ઉચ્ચાર કર્યો, કુંડમાલ રાજર્ષિ ધ્યાનથી જાગૃત થઈ શિવશક્તિના ચરણકમલનો સપ્તેમ સ્પર્શ કરી અતિ દીનતાથી સ્તુતિ કરવા લાગ્યા; સર્વનું શુભ કરનાર શંકર બોલ્યા કે “ હું તારા ઉગ્ર તપથી વહુ પ્રસન્ન થયો છું માટે વરદાન માગ ” કુંડમાલે વીજો કાંઈ પણ ઉચ્ચાર નહિ કરતાં ચંડાક્ષ અને ચંડાસ્યના નાશ કરવા વિષે વર માગ્યો; શંકરે પ્રસન્ન વદને કહ્યું કે “ તારી ઇચ્છા પ્રમાણે થશે, તારા હાથથી એ અસુરોનો નાશ થશે વિકટ છે પણ હું આ એક તને શક્તિ આપું છું એનો અંત વચ્ચે ઉપયોગ કરજે, તારી દૃઢતા અને ધૈર્ય જોઈ હું વહુ પ્રસન્ન થયો છું માટે વીજો વર માગ. ” મહાત્મા કુંડમાલ ઉભય હસ્ત જોડી બોલ્યા કે “ પ્રભુ ! જો આપ મારા ઉપર અતિ

प्रसन्न थया हो तो मारा कुळनो उत्कर्ष करवा माटे एक वखत आप मारा कुळमांज अवतार लेशो. शंकर सप्रेम “अस्तु” कही अदृश्य थया.

वरदान पामेल कुंडमालऋषि अंतःकरणथी ऋषिओना आश्रम तरफ चाल्या, राक्षसोने खबर पडतां म्होटा दमामथी वद्रिकाश्रम उपर चढी आव्या, ऋषिओ व्याकुळ अन्तःकरणथी कुंडमालने बताववा लाग्या के “जुओ ! आ असुरो आव्या तेनो जल्दी नाश करो. कुंडमालऋषि पोतानां शस्त्र अस्त्र सज्ज करी मोटा शैलराजनी पेठे दृढ थइ एक पछी एक असुरोनो नाश करवा लाग्या, घणा असुरोनो नाश थवाथी वाकी रहेल असुरो भयभीत थइ भागी चंडाक्ष अने चंडास्यने शरणे गया. चंडाक्ष एक मनुष्यतुं अतुल पराक्रम सांभळी क्षोभ पाम्यो, अने हवे शुं करवुं ? एम विचार करे छे तेदलामां अकस्मात् जळ अने अग्निनी वृष्टि थवा लागी. चंडाक्षे सभासदोने कहुं के कोइ महान् पुरुष आवे छे माटे तयो तेने सामा जइ सन्मान पूर्वक बोलावी लावो, सभासदो सामा चाल्या, थोडे दूर जतां भेरी विंगेरे रणवाद्योना अवाजो संभळवा लाग्या अने एक सिंहपर सवार थयेल, भयंकर स्वरूपवाळो मायावी असुर पोतानी म्होटी सेना साथे मायाकृत देशमां उतर्यो; सेनाने बाहेर राखी सामा लेवा गयेल सभासदोनी साथे पोते राज्यमहेलपां प्रवेश कर्यो; चंडाक्ष अने चंडास्यने प्रणाम करी उभो रह्यो; तेओए ए मायावी असुरने सन्मान साथे आसन उपर बेसवा आज्ञा आपी; अने कुशल खबर पूछ्या बाद आववानुं प्रयोजन सांभळवा आतुरता बतावी, जेथी ते बोल्यो के आपणा दानव कुळनो नाश करवा कटिवद्ध थयेल मार्कंडेयना पुत्रना समाचार मारा जाणवामां आव्या जेथी आपे नही बोलाव्या छतां एनो नाश करवा हुं आहीं हाजर थयो छुं, माटे आज्ञा आपो; चंडाक्षे समयने धन्यवाद आपी विना बोलाव्ये आवेल सिंहासन नामना असुरने कुंडमालने हराववा माटे जवा आज्ञा आपी, अने तेनी साथे जवा पोताना कनिष्ठ वंदु चंडास्यने पण तैयार कर्यो.

चंडास्य अने सिंहासन म्होटी असुरोनी सेना साथे वद्रिकाश्रम तरफ जवा तैयार थया; प्रयाणनां वाद्यो वागवा लाग्यां; लडाइनो सामान अने आरामनां उपस्कर महान् मायाकृत वाहनो उपर लादवामां आव्यां; वधा असुरो मायाकृत नाना प्रकारना वाहनो पर सवार थइ पोत पोताना अभ्यस्त मायाना चमत्कार एक बीजाने बतावता वद्रिकाश्रमनी निकट पहुँच्या, ज्यां ऋषिमंडळ सहित महात्मा कुंडमालजी वेठा हता त्यां अकस्मात् प्रचंड पवन चालवा लाग्यो, तेमज अकाळे काळां

પીઠાં વાદળો આકાશ માર્ગને ઢાંકવા લાગ્યાં, અને મયંકર શબ્દો થવા લાગ્યા, જેથી ઋષિઓ જાણી ગયા કે ફરી કોઈ મહાન્ આપત્તિ આવી; ત્યાં તો અગ્નિ અને પાપાણોની દૃષ્ટિ કરતી અસુર સેના નિકટ આવી પહોંચી.

મહાત્મા કુંડમાલજી ઋષિઓને ધૈર્ય આપતા પોતાના શસ્ત્ર અસ્ત્રો અસુર સેના પર ચલાવવા લાગ્યા; પ્રથમ સિંહાનન પોતાની આસુરી માયાને પ્રસારતો આકાશમાં મેઘ મંડલની ઉપમાને ધારતો કુંડમાલ ઉપર ચડી આવ્યો અને પ્રચંડ અગ્નિગોલકનો પ્રયોગ કરી કુંડમાલ તેમજ ઋષિ મંડલને દુઃખ દેવા લાગ્યો. રાજર્ષિ કુંડમાલે તુરત વરુણાસ્ત્રનો પ્રયોગ કરી અગ્નિને શાન્ત કર્યો, ઋષિ-મંડલને ધૈર્ય આપી સિંહાસનપર વ્રહ્માસ્ત્રનો પ્રયોગ કર્યો જેથી સિંહાનન સત્ત્વર પંચત્વને પ્રાપ્ત થયો, અસુર સેનામાં “ હાહાકાર ” થયો, અનંત ઉત્પાતો થવા લાગ્યા, આ સ્વર ચંડાસ્યને પડવાથી તુરત પોતાના માયાકૃત મયૂર ઉપર ચડી કુંડમાલ સામે ધસી આવ્યો. ઉપરા ઉપર શસ્ત્ર અસ્ત્રનો પ્રયોગ કરવા લાગ્યો. અને પોતાની આસુરી માયાથી મ્હોટા પઢાડો કુંડમાલ તેમજ ઋષિઓ ઉપર झुकाव्या, જેથી મહાત્મા કુંડમાલ ગભરાયા, ઋષિઓએ તુરત યાદી આપી કે ગંકરની ઓપેલ શક્તિનો પ્રયોગ કરો. આ સાંભળી કુંડમાલ રાજર્ષિએ મનમાં મોઢાનાથનું ધ્યાન ધરી શક્તિનું આવાહન કર્યું અને અસુર સેના તરફ ફેંકી. સુસવાટ કરતી પ્રલયકાળની વિદ્યુત્તની પેટે શક્તિ આકાશ માર્ગમાં ચાલી નીકળી, અપ્સરા કરતાં પણ અધિક રૂપવાળી તે શક્તિ ચંડાસ્યની સન્મુખ પ્રગટ થઈ; એ સુન્દરીના નયન પરમ શોભાયમાન અને કટાક્ષ વાળ તુલ્ય હતાં તેમજ કંચુકીમાં કસેલાં પીન પયોધર અર્તિ મનોહર જળાતાં હતાં, રણભૂમિમાં આવી સ્થિર થયા વાદ તે સુન્દરી યુદ્ધ કરતા ચંડાસ્યને પોતાની સમીપે આવેલ જોઈ કહેવા લાગી કે “ ઓરે ચંડાસ્ય ! તારું યુદ્ધમા અતુલ પરાક્રમ જોઈ હું દેવાંગના છતાં તારા ઉપર મોહિત થઈ તને વરવા આવી છું છતાં તું મારા સામું પણ જોતો નથી ઈથી હવે હું જાઉં છું. ” આ સાંભળી ચંડાસ્યે એ સુન્દરી તરફ દૃષ્ટિ કરી, જોતાં વેત તેના કટાક્ષ સ્વી વાળથી તે વાયલ થઈ ગયો અને સુન્દરીની સમીપ ચાલ્યો આવ્યો, ત્યારે સુન્દરીએ પૂછ્યું કે કહી દે, હવે તારી શી ડચ્છા છે? ચંડાસ્યે કહ્યું કે “ સુન્દરી હું તારા ઉપર મોહિત થયો છું, તારો ભક્ત અને દાસ છું ” “ હું તારે હાથે આવવી વઠિન છું ” એમ વોલી સુન્દરી હાથમાં ધારણ કરેલ રત્ન જડિત્ર પંચાથી તેને વાયુ ઢોલવા લાગી, એ વાયુથી ચંડાસ્ય ઉન્મત્ત જેવો વની ગયો અને વિરહીની પેટે વચનો ઉચારવા લાગ્યો, એ જોઈ સુન્દરી પોતાના ત્રિમાનને ઉઢાડતી એક તરફ ચાલી ત્યારે ચંડાસ્ય પુકાર

करवा लाग्यो के “ओ पापाण हृदयनी प्रमदा ! मने मृत तुल्य करी द्रग वाण हणी, बोल्या विना चित्त चोरी क्यां चाली गइ.” इत्यादि घणी आधीनता पूर्वक ए सुन्दरीने पासे बोलावी पोतानुं मस्तक तेना पगो उपर मूकी एटलो वधो आसक्त थयो के युद्ध करवुं पण भूली गयो. ए वखते सुंदरी बोली के “हुं राजर्षि कुंडमालनुं शुभ इच्छनारी छुं, तुं मारा भक्तनी साथे युद्ध करीश तो हुं तने वरीश नही; माटे जो तारे मारी साथे प्रेम जोडवो होय तो सर्व सेनाने निवृत्त थवा आज्ञा आप अने तारी तमाम माया दूर कर.” आ सांभळी चंडास्ये कांइक मंत्र भणी मायाने दूर करी अने सेनाने युद्ध बंध करवा आज्ञा आपी दीधी. माया दूर थतां कुंडमाल अने ऋषि-ओपर झुकेला पर्वतो कंकर थइ पृथ्वी उपर पड्या, अने सैन्यना तमाम योद्धाओ युद्ध छोडी चंडा-स्यनी समीप आब्या, अने सुन्दरीना मोहिनीस्वरूपने जोइ सर्व मोहित थइ गया. मोहिनीरूपा शक्तिए चंडास्यने कहुं के-“हुं तारा कार्यधो प्रसन्न थइ छुं छतां प्रेमनी विशेष कसोटी करवाने कहुं छुं के जो तुं मारो खरो प्रेमी हो तो तारुं माथुं मने विना विलंबे उतारी अर्पण कर.” आ सांभळी प्रेमांध चंडास्य पोतानी ग्रीवा उपर खड्ग राखी बोल्थो के आजना दिवसने हुं धन्यवाद आपुं छुं के मारा चित्तनी चोर सामी उभी छे अने हुं मृत्युवश थाउं छुं.” आटलुं कही जेवुं पोतानुं शिर कापवा जाय छे तेदलामां मोहिनीरूपा शक्तिए तेनो हाथ पकडी कहुं के “जो तुं मरी जाइश तो आ मारा सुंदर स्वरूपनो भोक्ता कोण थशे? कारणके दुनियांमां रसिक विना र-सनो भाव पृछनार कोइ नथी; हवे हुं तारा साथे प्रेम करवा बंधाउं छुं पण तुं तारा ज्येष्ठ बंधु चंडाक्षनुं मस्तक छेदी मारी पासे जल्दी लइ आव अने ते मारा परम भक्त कुंडमालने भेट आप, पछी मारी साथे आनंदपूर्वक रमण करजे; मोहिनी रूपा शक्तिनां वचनो सांभळतां वेंतज चंडास्य तथा तमाम असुरसेना “दोडो दोडो” ना पुकार करती पोतानो तमाम सरंजाम त्यांज छोडी मायाकृत देश तरफ चाली नीकळ्या अने पवनवेगे मायाकृत देशनी सीमा आगळ प्होंच्या; ज्यां चंडाक्षना हजारो भृत्यो चोकी उपर दृता तेओए सर्वने रोक्पा, जेथी मांहोमांहे महान् युद्ध मच्च्युं, अनंत असुरो कपाइ गयो. म्होटो कोलाहल थयो, अग्नि अने पत्थरोनी वर्षा थवा लागी, प्रचंड पवन फुंकवा लाग्यो. आ वनावथी चंडाक्षे म्हेल उपर चडी जोयुं त्यां पोतानो कनिष्ठ बंधु पोता-नीज सेनाने कापतो पोता तरफ आवतो देखायो. कपाळ उपर हाथ मुकी निश्वास नांखी पोतानी आसुरी माया तेमज अस्त्रशस्त्र सज्ज करी तेना सामे धस्यो, अने परस्पर दारुण युद्ध शरु थयुं, चंडाक्षे पोतानी तथा सामेनी तमाम सेनानो नाश थयो जोइ पोतानां प्राण वचाववा चंडास्य

उपर प्रचंड सांग फेंकी; जे चंडास्यना मर्म स्थानने भेदी पाताळमां पहांची. कारी-
घाथी व्यथित थया छतां स्रवते रुधिरे अति क्रोधावेशमां चंडास्ये चंडाक्ष उपर प्रचंड त्रिशूल
फेंक्युं, जे चंडाक्षना हृदयघरने भेदी आकाशमार्गे चाली नीकळ्युं, वने अमुरो पृथ्वी उपर
पडी गया, आसुरीमाया नाश पायी, आकाश स्वच्छ थयुं, देवताओ आकाशमार्गे विमानपर वेसी
युद्ध जोता हता तेओए जय जयकारना पुकारथी गगन मंडल गजावी कुंडमाल तेमज ऋषिगण
उपर पुष्पवृष्टि करी, मोहिनीरूपा शक्ति अष्टभुजा स्वरूप धारण करी चमकतां गस्त्रो अने किरीटथी
भूषित थयेली कुंडमाल पासे आवी बोली के “ कहे ! हवे हुं तारुं शुं प्रिय करुं ? ” कुंड-
माल नमन करी बोल्या के मारा कुळनो उद्धार करवाने अर्थ कोइ काले आप मारा वंशजोनी
जनेता थजो. ” शक्ति “ अस्तु ” कही अद्रव्य थयां, सर्व ऋषिमंडले वेदमंत्रोथी कुंडमाल राज-
र्षिने आशीर्वाद आप्यो अने कहुं के आपे अमारां सर्व संकष्टो दूर कर्या छे अने हजी भविष्यमां
आवनार संकष्टोने दूर करवा आप शक्तिमान छो, एटला माटे आजथी आपने चमत्कारपुरतुं म्होडुं
राज्य अर्पण करीए छीए, जेथी तमो पोताना बाहुबळथी गौब्राह्मणतुं रक्षण सारी रीते करी शकजो.
आ सांभळी महात्मा कुंडमालजी बोल्या के “ मने राजवैभवनी इच्छा नथी, मात्र तपव्रत आदि
करी इश्वर भजवानीज अभिलाषा छे. ” आ रीते कुंडमालजीनां वचन सांभळी ऋषिओए कथुं
के जेम मद विना हाथी शोभतो नथी तेम राज विना क्षत्री शोभतो नथी, माटे तमारे अमारी
आज्ञाथी राजपदवी स्वीकारवी पडशे. आ रीते ऋषिमंडळना आग्रहथी सविनय मस्तक नमावी
कुंडमालजी “ अस्तु ” कही सर्वनी आज्ञा लइ चमत्कारपुर तरफ रवाना थया.

चमत्कारपुरमां ऋषिमंडले वेदविधिथी वीरवर कुंडमालनो राज्याभिषेक कर्यो; त्यारवाद
वृद्ध ऋषिओए राजर्षि कुंडमालना वंशनी वृद्धिनो विचार करी स्त्रीओना गुण दोषने जाणनारी
एक वृद्ध ऋषिपत्नीने उक्त कार्यमां योजी. ए ऋषिपत्नी राजर्षि कुंडमाल माटे योग्य राजकन्या
शोधवा लागी, घणी कन्याओ जोया वाद विवाह योग्य थयेली अने पतिनो पाणिग्रहण करवा
आतुर थइ रहेली पुष्पमाला नामनी राजऋषिनी कन्या पोतानी वृष्टिने प्रिय लागी;

१—ते कन्या मुख कमल तरफ चालेली अलिमाला सरस्वी, छीनवी लीघेली कामभूषणी
कृपाणरूप, अभ्रामृत चारुवाने चढेली नविन नागिणी समान, यमुनानी धारा तुल्य, पति नयन
चातकोने वर्षानी यामिनी तुल्य सुख आसनार, रूप मसालना धूमरूप, कनकपाटी रूप पीठ उपर

પડતી કાજલ્લી ધારા સરસી, શૃંગારરસની વલ્લરી સમાન વિરાજનારી, સુખમાની શ્રેણીરૂપ, સ્વર્ગની સીડી સમાન સુશોભિત, જાણે મેરુના શિખરપર રાહુ વેઠો હોય નહિ શું ? આનન ઇન્દુથી નીકળેલું કલંક વેદું હોય નહિ શું ? ઇત્યાદિ ભ્રાન્તિ ભરનાર રેશમ સમાન સુકોમલ, તમની તરંગિણીરૂપ, તમાલની વલ્લરી તુલ્ય, વિધિએ કલાનિધિનું કલંક નિચોવી નિર્મિત કરેલી, ઓપદાર કામદેવની તોપસરસી, કંચનના કદલી દલ ઉપર સૂતેલી સાપિણી સમાન, ચાંદનીની પાછળ રહેલા તમ સમૂહતુલ્ય, નીલમણિથી બનાવેલી મનમથની નિસરણીરૂપ લાંબી અને સૌરભયુક્ત વેણીવાળી.

૨—શોક રહિત શૃંગારલોક સમાન સુંદર, કનકના કેદારતુલ્ય કમનીય, ગંગાના પવિત્ર પુલિનરૂપ, સુહાગની સેજરૂપ, ચન્દ્રના ભાગ સમાન ચારુ, સુભાગ્યની સમારૂપ, અનંગના આસનરૂપ, સૌન્દર્ય સરસીમાં રીલેલા સરસિજના દલ તુલ્ય દીપ્તિવાન, સુકૃતના સમૂહની ઉત્પત્તિ રૂપ, સુયશની સ્થલી સમાન સ્વચ્છ, રસમંદિરના રમણીય અજીરરૂપ, કલ્પતરુની છાયા સમાન સર્વ પ્રકારના સુખ આપનાર, મોહિનીના શાસનરૂપ, સૌરભના વાસણરૂપ, કામ તુરંગને દોઢવાની સપાટ ધરણી સમાન સુશોભિત, કીર્તિના મંડારરૂપ, અનંગના અસ્વાડારૂપ, શોભાના શૃંગારરૂપ, યૌવનના દ્વારરૂપ, શરદના ચન્દ્ર સમાન શીતલતાયુક્ત, સૌન્દર્યના સિંહાસન રૂપ, રસના સાગરરૂપ, પ્રેમના પુલરૂપ અને કામ કળા શીખવાની પાટીરૂપ વિશાલ ભાલવાળી.

૩—નિર્મલ કમલ પર વેઠેલા ઉભય ભ્રમર સમાન, પ્રેમ રૂપી તુલાની ઢાંડી તુલ્ય, હાવ-ભાવના વકીલરૂપ, પતિના મનને મોહ પમાડનાર, કામ ધનુષ્યની કમાનરૂપ, આરસી ઉપર પાંચો પ્રસારી વેઠેલા અલિની ઉપમાને ધારણ કરનાર, રૂપ સિન્ધુમાં વિકાસિત નીલકમલ સમાન સુશોભિત, ચન્દ્ર મંડલમાં પ્રકાશેલી શનિની ઉભય રેખા તુલ્ય, રતિ નાયકની કુટિલ કૃપાણરૂપ, શશિ મંડ-લમાં રેલતા વાલમુજંગની ભ્રાન્તિને ભરનાર, નયન ચાતક પર આવી સ્થિર થયેલી શ્યામ ઘનની ઘટા સમાન, શૃંગાર વેલીના ઉભય દલ તુલ્ય, કમલ પર વેઠેલી પદ્મની પંક્તિ સમાન, ભાલ રૂપી કંચન ભાજન પર રાખેલા નયનરૂપી ઉભય દીપકથી નીકળતી મેશ તુલ્ય. સુહાગના યંત્રરૂપ, અને અનુરાગના મંત્રરૂપ, ભવ્ય ભ્રકુટીવાળી.

૪—કંજ, રવંજન, મીન અને મૃગના મદનું ગંજન કરનાર, આભાદાર, અજવ, અનોખાં, અણિયાળાં તીર સમાન તીક્ષ્ણ, ચપલા સમાન ચંચલ, કર્ણ પર્યન્ત વિશાલ, કામ ભૂપતિના ઉભય વાલક રૂપ, અવચ્છેદ રંગવાળા જેના ઉપર સુંદરતાનું જીન, કાજલનું શ્રેષ્ઠ પાચર, લાજની લગામ, કુટિલ

ભ્રુકુટીની કલગી અને ચાહની ચાચુક ધરેલ છે એવા અને કટાક્ષની खरीवाळा मुखરूपी कंचननी थाळीमां नृत्य करता मदन महाराजाना उभय अश्वरूप, अनुराग वल्लरीना अंकुररूप, आनंदना मंदिरमां पडेली माणिक्यनी कान्ति समान कमनीय, चटकदार, रसथी भरेलां, दीर्घ, विधिण सुधाथी सुधारेलां, मणिनो मद उतारनार, पतिनुं मन रंजन करनार, काजळरूप कवच पहेरी, भ्रमररूपी धनुष्य ताणी, वांका અને સીધાં નિરખન રુપ વે તલવાર વાંધી ઉમેલા કામ પાતગાહના યુગલ સિપાહી રુપ, અમલતાનાં અંચુજ તુલ્ય, ચપલતામાં खंजनतुल्य, छलतामां मीनतुल्य, प्रेमनो नियम निभाववामां चकोरतुल्य, डसवामां भ्रमरतुल्य, रूप सागरना युगल रत्नरूप, सु-यशना केतु रूप, स्नेहथी भरेला मदन सदनना दीप्करूप, रसना प्यालारूप, स्मरना गररूप, ज्ञान અને ધ્યાનનું હરણ કરનાર, વશીકરણ મંત્રની મૂર્તિરુપ, કામના રમકડાંરુપ, અમૃતના આલય રુપ, લાજના જહાજ રુપ. સ્નેહનો મેહ વરસાવનાર, કામદેવે છવિના પીજરામાં પૂરેલા ઉભય खंजन समान खुवीदार काळां, कजराळां, लोहनी कटारी तुल्य ललित, राजिव समान रक्त, प्रदीप्त दीपक तुल्य, शोभाना समुद्रमां वडवानलनी आभाने धारण करनार, सुयडपणाना सदनरूप, प्रभाना पुंजरूप, लाजने वहन करनार, प्रमोदना पुरोहित, स्नेहना छडीदार, चित्तचाहना चक्रवर्ती, दयाना दिवान, पतिव्रताना प्रधान, नवरोजाना विधान रूप, मृगोना महाराजा, सफरीना शिरताज, सरोजिनी साहिव, मनोजना मुसाहिवरूप, मुख सुधानિधि मंडलमां अमृतના ઉભય कुंडरूप, शीलना सरदार, प्रेमपथना फोजदार, लाल, श्वेत અને શ્યામ વર્ણને ધારણ કરનાર, નટ સમાન નૃત્ય કરનાર, હાવ ભાવના ભવ્ય મંડારરુપ, પ્રવીણતારુપી પુતળીના રમણીય નગીનારુપ અને પતિ-મનના દિવ્ય દૂતરુપ, કામની કપાનરુપ, કુટિલ ભ્રુકુટીમાંથી નીકળતા તીર સમાન તીક્ષ્ણ કટાક્ષ-યુક્ત નિર્મલ નેત્રોવાળી.

૫—વિધિણ શોભાને સમેટી વનાવેલી ઁંચી વેલી સમાન, દીપકની શિખા તુલ્ય શુતિને ધારણ કરનાર, સુગન્ધથી ભરેલી કલ્પતરુની કળી સમાન, તિલના પુષ્પ તુલ્ય, પંચશરના ભાષાં રુપ; રુપ સમુદ્રમાં સુરની સેતુ સમાન સુશોભિત, છવિના તરંગરુપ, સુગંધ શ્વાસ આદિ સિદ્ધિઓની ગુફારુપ, શુક ચંચુ સમાન સુંદર, ચંપક કલિથી અધિક ચારુ, ચન્દ્રના ઁવોળામાં ઁવલતા બુધ સમાન, રુપના નિધિને દીધેલાં વે કુંચીના તાળાં તુલ્ય, સરલ, કોમલ, અને નમણી નાસિકાવાળી.

૬—કંચનના પત્ર સમાન કમનીય, વારિજના દલ સમાન વિરાજમાન, ઉભય સુધાધર

સમાન સુશોભિત, જ્ઞાનના ભુવનરૂપ, પતિ વચનના ઉભય અતિથિરૂપ, નયનના મિત્ર, સુખ શશિને મંત્રાભ્યાસ કરાવના વેટેલા સુરગુરુ (બૃહસ્પતિ) અને અસુરગુરુ (શુક્રાચાર્ય) સમાન, કપોલ પર મુકેલા સુંદર સુરદ્રુમના સુમન તુલ્ય, ચન્દ્રરથના ચક્રરૂપ, જેની વરોવરી કરવા છીપ હજારો વર્ષ થયાં સમુદ્રમાં શીત સહન કરે છે, તેમજ સંગતિ પળ શુદ્ધમાં શુદ્ધ મુક્તાની રાખે છે છતાં હજી સુધી સમતા પામી શકી નથી એવા ઉત્તમ પતિ ગુણના આસનરૂપ, સરોજના સિંહાસનરૂપ, સ્નેહ રસથી ભરેલા ઉભય પાત્રરૂપ, સત્યાસત્ય તોલવાની તુલારૂ, કપોલ પર લપટી રહેલા કિંજુકના પત્ર સમાન, પ્રેમકથા રસ પીવાના ઉભય કંચનના પ્યાલારૂપ, પતિ વચનોને સ્નાન કરવાની વાવડીરૂપ, શોભાના સમુદ્રરૂપ, કામ યંત્રની શાઠ્યરૂપ, સ્વરૂપની ધ્વજા સમાન, શશિને સહોદર જાણી મઠવા આવેલ છીપની છવિને ધારણ કરનાર, સુમેરુના શિખર પર ચડેલા શશિને વજાવવાની ઝાંઝરૂપ, રાગના આલયરૂપ, મંત્રના ભવ્ય મંડારરૂપ, જ્ઞાનના વિવરરૂપ, શ્રુતિના કમનીય કૂપરૂપ, મનના મિત્રરૂપ, રૂપ ભૂપના ભુવનરૂપ, નયનના સચીવ સમાન સુશોભિત, કનકની કચોરી તુલ્ય, હિમ શિખરની ગુફાના વાંકા દ્વારરૂપ, મન મંદિરના ઉભય ઝરોઝારૂપ, અને પંચશરના ફરકતા નિશાન જેવા સુંદર શ્રવણવાળી;

૭--મદન મહીપની ઉભય આરસી સમાન અમૂલ્ય, માલખના ગોઠા તુલ્ય, ચન્દ્ર મંડલ સમાન પ્રકાશમાન, રૂપ સમુદ્રમાં તરતી પુષ્ટ રત્નની માછલીઓ સમાન સુશોભિત, વિધિએ ચાંદીની કલી દડ વનાવેલી સુવર્ણ ગિલા સમાન ચમકદાર, પતિના મનને વિના મુલ્યે ખરીદનાર, મનોજના અભિનવ આસનરૂપ, સ્ફટિકના ફરસરૂપ, સુખમાની સરસીરૂપ, કેશર, ચંદન અને ગુલાલને એકત્ર કરી વિધિએ વનાવેલા, નયનોરૂપી નટને નાચવાની રંગભૂમિરૂપ, અનંગ વલ્લરીને ડગવાના શુભ્ર ક્ષેત્રરૂપ, પતિના મન રૂપી મઠને खेलવાના અઘાડારૂપ, મોહ મંત્ર સાધવાના સુંદર સ્થાનરૂપ, કપૂર અને કંદની યુતિને મંદ કરનાર, રૂપની રસાના ઉભય સ્વંડ રૂપ, પતિના લોચન રૂપી અશ્વની વિહારસ્થલીરૂપ, પતિના મનોરથરથને ચાલવાની સહકરૂપ, ગોરા અને ગોઠ કપોલવાળી;

૮--પ્રીતમની પ્રગટ પ્રીતિની પ્રતીતિરૂપ પ્રભાથી પૂરાણ, મદનના મનોહર વાગની આ-
ભાભરી ગુલાવ કળી સમાન, નારંગી તુલ્ય આમ્ર ફલ સમાન, રૂપના તળાવ તુલ્ય, મધ્ય પ્રદેશમાં ગહેરી, ઇન્દિરાના મન્દિરરૂપ, રતિમુખ વનાવવાને વિધાતાએ થોડો ભાગ લઈ લેવાથી મધ્યમાં ટાપા પડ્યા હોય નહિ શું ? એવી ભ્રાન્તિ ભરનાર, કામદેવના રાજમૂયયજ્ઞના કુંડ સમાન, ચન્દ્રના

ચરણ સમાન ચારુ, કલધૌત સમાન કમનીય અને કામરૂપી રંગરેજને રંગણું રંગવાના કુંડારૂપ મધ્યથી હંડી અને પુષ્ટ ચિત્રકવાળી.

૯—પ્રભાત અને સંધ્યાની અરુણતા ધારણ કરી મહેલા તેરસ અને દ્વિતીયાના યુગલ ગણિ સમાન સુશોભિત, ઉપ અને પીયૂષથી અધિક મિઠાશવાળા, કમલ તુલ્ય કોમલ, વિમ્બ ફલથી અધિક અરુણ, વિદ્રુમની લાલિમાને લજ્જિત કરનાર, સહજ મુવાસયુક્ત, ચન્દ્ર ઉપર મુકેલા વંદુકના કુસુમ તુલ્ય કમનીય, રસાલના નવાંકુર સમાન નિર્મલ, મજીટને હોડમાં હરાવનાર, અનારની કઠ્ઠી તુલ્ય અભિરામ, અમીકૂપના ઉભય કિનારારૂપ, વિધિર્ સર્વ શોભાને સમેટી વનાવેલા ઉજ્જ્વલ, મોહિનીના ધનુષ્યરૂપ, ચન્દ્રની મધ્યે સિન્દૂરથી કાઢેલી ઉભય રેખા સમાન, વંદુર્જીવના વંદુરૂપ, રજો ગુણના નાયકરૂપ, અનુરાગના પ્રતિવિમ્બરૂપ, જપા, ગુલાલ અને ઇંગુનું ગુમાન ઉતારનાર અભિનવ ઉભય ઓષ્ટવાળી;

૧૦—કમલ કોશથી ઝરતા માલતીનાં પુષ્પ સમાન, પતિના મનને પઢેરાવવા માટે અગાડથી ગુંથી રાखेल કુસુમની માલા તુલ્ય મનોહર, કલાનિધિની કઠ્ઠા તુલ્ય, ચપલાની ચારુતાને ધારણ કરનાર, કમલ કોશમાં વસેલી કમલાના આભૂષણોની જ્યોતિ સમાન સુશોભિત, પતિના ચિત્તને ફસાવવાના ફાંસા રૂપ, દર્પણમાં પડના સૂર્યના પ્રકાશ સમાન પ્રભામય, ઋષિરાજોની તપશ્ચર્યાના તેજરૂપ, વદન હિમાલયથી પ્રગટ થતી સુરસરિતા સમાન શુભ્ર, ધીર સાગરના તરંગ તુલ્ય, પ્રેમ-તરુના અંકુરને સીંચી પલ્લવિત કરનાર, હીરાના હારરૂપ, હંસની પંક્તિ સમાન, શારદાની સાડી રૂપ, દીપ માલિકા સમાન દ્યુતિને ધારણ કરનાર, મીસરીની મધુરતાને લૂંટી લેનાર, સ્ત્રીલેલી સંધ્યા ઉપર પડેલા સુધાકરના કિરણો સમાન કમનીય, મ્યાનમાંથી નીકળતી સજેલી તલવાર તુલ્ય, સ્વરતા તેજસ્વી તારા તુલ્ય, રૂપેરી તાર સમાન, પારદ તુલ્ય પ્રભાવાળા; ચન્દ્રથી ચોગુણી, ચન્દ્રિકાથી સો ગુણી અને ચંચલાથી હજાર ગુણી ચારુતાને ધારણ કરનાર મંદ હાસ્યવાળી;

૧૧—અનુરાગની ઠકરાણીરૂપ, રાગની રાજધાનીરૂપ, મયૂર અને કોકિલાના અવાજને લજ્જિત કરનારી, ચાતુરીની માતારૂપ; માધુરીની સસ્વીરૂપ, સરસ્વતીના નિવાસરૂપ, મીઠાઈથી ભરેલી, આનંદ આપનારી, મુખ ચન્દ્રથી સ્વતી સુધાની ધારા સમાન સુખદાયિની, સપત્નીના દિલમાં દાહ ઉપજાવનારી, ઇશુરસ અને પીયૂષ સમાન ક્ષુધાને ટાલનારી, વીણા આદિ વાદ્યોથી પળ અધિક શ્રેષ્ઠ, મુક્તા સમાન સ્વચ્છ અક્ષરોની ઉત્પત્તિરૂપ, સુધાસાગરની લલિત લહરી સમાન જાણે

કમલકોશમાં પેસી ભ્રમર ગુંજારવ કરતો હોય નહિ શું ? એવી આનંતિ ભરનાર, જેમ સ્વાતિનાં વિન્દુ વ્યાલના વદનમાં પડી વિષ, પપીહાના મુખમાં પડી પીયૂષ, છીપના મુખમાં પડી મોતી અને કદલીના મુખમાં પડી કપૂર થાય છે તેમ સપત્નીને શ્રવણે પડી દુઃખ દેનારી, સહીને શ્રવણે પડી સુખ દેનારી, અને ગુરુજનને ગુણનું ભાન કરાવનારી મૃદુ વાણીવાળી.

૧૨—પદ્મસના સ્વાદની પરીક્ષા કરનારી, કોકકલા પઢવાની પોથીરુપ, નવ રસની ભૂમિરુપ, મયંક તુલ્ય મુખ સંપુટમાં રહેલ પ્રેમની યત્રિકા સમાન, શારદાની સેજરુપ, સુખની સાહેલી સમાન સુશોભિત, મુખારવિન્દમાં નિવાસ કરી રહેલી વિધિની વરાંગનારુપ વરદાયિની, સપ્ત સ્વર સાગરની નૌતમ નૌકા સમાન, સુધારસ પાન કરવાની પતૂપી રુપ, આગમ નિગમ ઇતિહાસ પુરાણ અને વ્યાકરણનાં વચ્ચાણ કરનાર વિદૂષી રુપ, ગૂઢ ગ્રંથોનો પ્રકાશ કરનારી, સર્વના મનનું સત્ય અસત્ય કહી આપનારી, યજ્ઞની ગાયિકા જાણી વિધિએ સુધાથી સુધારેલી, નાદ વેદના ભેદને ઉચારનારી, કમલ કોશમાં રહેલા જપાના સુમન સમાન સુશોભિત, ઈંગુર અને ગુલાલની પ્રભુતાને પાયમાલ કરનારી, તાર વિનાની વીણા સમાન નિનાદ કરતી, ઉત્તમ ઉત્તમ વાર્તાઓની જનેતા સમાન, રસોની દેવી રુપ, સકલ સુજાણતાની સુખદાયક સહી રુપ અને સુવાસની શય્યા સમાન રમણીય રસનાવાળી;

૧૩—વિદ્રુમના ઢબ્બામાં રાખેલ નવિન મુક્તાફલરુપ, કમલદલના મધ્યમાં વેટેલી ઇન્દ્રવજ્રની પંક્તિ સમાન, ચમેલીની કળી સમાન ચમકદાર, મણિના મુકુરમાં પહેલા સીકર સમાન, મયંકની મધ્યે સુધા સીંચી વાવેલી વિદ્યુતની કલમો સમાન સુશોભિત, દાડિમના દાણા તુલ્ય દીપ્તિ-વાળા, પદ્મરાગની પ્રભાને ધારણ કરનાર, કુન્દની કળી તુલ્ય, જપાના પુષ્પ સમાન પ્રફુલ્લિત, નહિં વોંચેલા મોતી સમાન મનોહર, હીરાઓ સમાન હૃદયને હરનાર, હંસનાં વચ્ચાંઓ તુલ્ય શુભ્ર, યજ્ઞના વીજ રુપ, તપોધનના મન સમાન વિમલ, અમૃતની કણિકાઓ તુલ્ય, હાસ્ય રસના રમણીય નગર રુપ, ચંદ્ર મંડલમાં પડતી તારાઓની ઝાંઝ તુલ્ય, જાણે વાણી પર પ્રસન્ન થઈ વિધિએ વે સરવાળો મુક્તાહાર પહેરાવ્યો હોય નહિ શું ? દ્વિજ (દાત-વિષ) ની રાજિ દ્વિજરાજ (ચન્દ્રમા) ની સેવા કરતી હોય નહિ શું ? ઇત્યાદિ આનંતિ ભરનાર, સુવર્ણની રેસા સમાન, મંગલના વાલક તુલ્ય મનો-હર, જવાહિર તુલ્ય જ્યોતિષી ભરેલા, ચન્દ્ર મંડલમાં નીકળેલી હીરાની રાણ સમાન ગ્રૂવીદાર, વજ્રીશ લક્ષ્મણની મૂર્તિ રુપ, શશિ મંડલમાં વેટેલ મુરોની સભા સમાન સુશોભિત, સુંદર સોલ કાઢાના કટકા વરી વનાવેલ વજ્રીશ દાંતવાળી;

૧૪—કમલ, કેતકી, ચમ્પક, ચમેલી, કેસર, કપૂર, કસ્તૂરી, અગર, ગુલાવ, જાડ, જુહી, માલતી અને મોગરાથી અધિક, વારે માસ ભ્રમર સમૂહને વસંતનું ભાન કરાવ નાર મુખવાસવાળી;

૧૫—પતિના ચક્ષુચકોરને પૂર્ણ ચન્દ્ર સમાન આનંદ આપનાર, અરવિન્દની આભાને અભિમાન રહિત કરનાર, સુખમાના સદનરૂપ, વિધાતા રૂપી કારીગરે કંજથી કોમલતા લઈ, ગુલાવથી સુગંધ લઈ, ચન્દ્રથી પ્રકાશ લઈ, રતિથી રૂપ લઈ, સુજાળથી ચાતુરી લઈ, નવાળથી નીર લઈ, સુવર્ણથી સુરંગ લઈ; સુધાનો સ્વાદ લઈ અને આંખી વમુયાનું મુઘ્નું લુંટી વનાવેલ; જેની વરાવરી કરવાને વ્રહ્મા ચંદ્રવિમ્બ તૈયાર કરી પાછું કટકે કટકે તોડે છે અને કટકે કટકે જોડે છે છતાં હજી સુધી તુલ્યતા કરી શકતું નથી; જાણે પ્રાતઃકાળે સરોવરમાં કમલ રીલ્યું હોય નહિ શું ? સોનજુહી ઉપર ગુલાવનું પુષ્પ રીલ્યું હોય નહિ શું ? ઇત્યાદિ ભ્રાન્તિ ભરનાર, સપ્તર્ષિના યજ્ઞોની સિદ્ધિરૂપ, દિનેશથી દ્વિગુણ અને ચન્દ્રથી ચાર ગણી કાન્તિને ધારણ કરનાર, દર્પણથી અધિક અમલ, જ્યોતિથી આંખી અવનિને પ્રકાશિત કરનાર; ગજ મુઘ્નને વંધ કરનાર કંજ, કંજ મુઘ્નને વંધ કરનાર ચંદ્ર અને ચંદ્ર મુઘ્નને વંધ કરનાર મનોહર મંદહાસ્યયુક્ત મુખવાળી;

૧૬—સપ્ત સ્વર, ત્રણ ગ્રામ, શ્રુતિ અને મૂર્છનાના ધારૂરૂપ, મુઘ્નરૂપી ચન્દ્રમંડલના પરમ આધાર રૂપ, અમિત ઉજ્જ્વલ, શીલ અને શોભાની નિવાસભુમિ, પ્રિયતમની પ્રીતિની પ્રતીતિ રૂપ, કસ્તુર સમાન કમનીય, જાવકના રંગથી ભરેલી કાચની શીશી સમાન, સુખના સદન રૂપ, મુઘ્નકમલની મનોહર નાલ તુલ્ય, કોકિલા સમાન નાદ કરતી, વીનના ત્રણ તાર સમાન ત્રણ રેખાઓને ધારણ કરનારી અને કપોતના કંઠ સમાન ગોલ ગ્રીવાવાળી;

૧૭—દર્પણ સમાન નિર્મલ, કદલીના પત્ર જેવી, પંચશરને પ્રવીણતા શીખવાની પાટી રૂપ, યૌવનમંદિરની ભીંત સમાન ભવ્ય, યૌવન મહીપતિના સેવક કામદેવને રહેવાના સ્થાન રૂપ અને જમાવેલ કદલી દલના ગર્ભ સમાન સુકોમલ પીઠવાળી;

૧૮—પ્રભાતમાં અરુણ અરવિન્દની મધ્ય આનંદથી વેઠેલ ઇન્દ્રગોપની પંક્તિ સમાન સુશોભિત જાણે પદ્મરાગની અંદર હીરાઓ જડયા હોય નહિ શું ? કંજ પત્રોપર સુધાનાં વિન્દુઓ પડ્યાં હોય નહિ શું ? અમીકુંડમાં કેલિ કરતા તારા ગણ હોય નહિ શું ? ઇત્યાદિ ભ્રાન્તિ ભરનાર દિવ્ય

દીપ્તિના ધામરૂપ, મદનની માઝારૂપ, તેમજ સપત્તિને નલ્લથી શિલ્પા પર્થત પ્રજ્વલિત કરનાર નિર્મલ નલ્લોચાલી.

૧૯—ચન્દ્રરૂપી કરતલમાં કિરણોરૂપ વની પતિના મનરૂપી ચકોરને સ્વાધીન કરનાર કામદેવના કલ્પજાના મોહન, સ્તંભન, વશીકરણ, ઉચ્ચાટન આદિ ગુણોને છિનવી લેનાર, ચમ્પાની કલિકાઓ સમાન સુશોભિત, પંચશરના પાંચ શરૂરૂપ, દિલને લલચાવનાર કલ્પતરૂની સુંદર શાલ્પાઓ સમાન, સુગન્ધ અને સ્નેહના નિવાસરૂપ, કોમલ અને નિર્મલ, દશ ચક્ર ચિહ્નથી વિગાજિત દીપકની શિલ્પાઓ સમાન દીપ્તિને ધારણ કરનાર અને રતિની વિજય લેલિનીરૂપ કરની અંગુલીઓ વાલી.

૨૦—રૂપ સરોવરમાં સ્વીલેલા સનાલ કમલના પત્રો સમાન કમનીય, શ્રાવણની સંધ્યાએ થતા સૂર્યના રંગ તુલ્ય રક્ત, સુહાગની સાહિલીના લલિત લેલ્પયુક્ત, ઉદય થતા આદિત્ય સમાન અરૂણ, ગુલાવનો ગર્વ ગલિત કરનાર, રિદ્ધિ અને સિદ્ધિના નિવાસરૂપ, પરમ પ્રકાશમાન, પતિના ચિત્તને ચોરનાર, ઇંગુરનું અભિમાન ઉતારનાર, લાલિમાથી વિદ્રુમ, દાડિમ, જપા અને વિમ્વ આદિને લજાવનાર, વિધિએ ફારસી અક્ષરમાં લલેલ પંચશરના પ્રવંધરૂપ રેલ્પાઓથી રમણીય, લક્ષ્મીની સ્વાણરૂપ, મનોજરૂપી રંગરેજે કમલદલ ઉપર વાંધેલી ચૂનડી સમાન, કંચન તુલ્ય કલિત અને માલ્પણ સમાન છુકોમલ કરતલવાલી;

૨૧—સુધાની લહરી સમાન, તનરૂપી ઘનમાં દામિનીની ઘુનિને ધારણ કરનાર, કમલના મૃણાલ નાલ સમાન છુકોમલ, પતિના મનને ફસાવવાના પાસ રૂપ, સપત્તી પાસેથી સુહાગ રૂપી દંડ લેવા વિધિએ અર્પણ કરેલ ઉભય દંડરૂપ, કામકેલિની લતિકારૂપ, મુલ્પ મયંકથી પીમૂપ પાન પામવા દોડેલા ઉભય ઉરગ સમાન, સુવર્ણના દંડ તુલ્ય અલ્પંડ, સૌન્દર્યથી મેરેલા, તન તરૂરની ઉભય શાલ્પારૂપ, અતિ નિર્મલ મૂલ્પવાલા, અન્ય માનિનીઓના મુલ્પને મલિન કરનાર, મદન માહિપના વિજય ધ્વજ સમાન સુશોભિત, કેસર, કનક, જુહી અને ચમ્પાના રંગને લજાવનાર, ગોલ અને ગૌર મુજ દંડવાલી.

૨૨—કમલ કાંશની વલ્લે વેટેલા અપર સમૂહ સમાન, કંચનના કલશપર ધરેલા પરકત મણિના ઢાંકણા તુલ્ય, શંકરના મુલ્પમાં રહેલ હાલાહલની કોથલી સમાન, સુવર્ણના વટવામાં જડેલ ઝ્યામ મણિ તુલ્ય, લઘુ તન વની રહેલા તમોગુણરૂપ, જાણે અમીના કુંભ ઉપર અનંગે છાપ

મારી હોય નહિ શું? શ્રીફલ ઉપર રાखेलી વિપની કળિ સમાન જાણે કામદેવરૂપી ગવૈયાએ તન-રૂપી તંબુરનો સુંદર સ્વર મેલવવા રોમ રાજિનો તાર તાળવા ઁડીઓ લગાવી હોય નહિ શું? જાણે રતિરણમાં ઉભય સુભટોએ શિર ઉપર લોટના ટોપ ધારણ કર્યા હોય નહિ શું? ઁવાં ડયામ તેમજ અમીથી ભરેલ કનકના ઘડાપર ધરેલા માળિકના ઢાંકળા સમાન મુગોભિત, યૌવન છત્રપતિ ઉપર ધરેલ સુવર્ણ છત્ર સમાન, શરદના ઘનમાં ઉદય થતી અરુણઘુતિ સરસાં, સ્ફટિકના પહાડ ઉપર પ્રસરતી સન્ધ્યાની કાન્તિને ધારણ કરનાર, ગંગામાં પ્રવેશ કરતા સરસ્વતીના જલ સમાન મુગોભિત, જાણે અંતરનો રાગ બાહર પ્રગટ થયો હોય નહિ શું? ઁવા લાલ કુચાગ્રવાલી;

૨૩—અરુણ અનાર તુલ્ય, સુંદર નારંગી સમાન, ઁવાં ધરેલાં નગારાં સરસાં, શ્રીફલ સમાન કઠિન, ચક્રવાકના યુગ્મ સમાન સુશોભિત, મારના પ્રતિદારરૂપ, કંઠ કોરા સમાન કમનીય, ટોપીદાર તરબૂચ તુલ્ય, હિમાલયના ઉભય શિખર સમાન ઉન્નત, કામદેવને સ્વેલવાના ગેંદ રૂપ, સુરતિ સમુદ્રમાં તરી વિના પ્રયાસે પૌર પામવા છાતીએ વાંધેલ તુંવડા તુલ્ય, સુવર્ણના કલશ સમાન, ગેંદ, ગુંપજ, ગિરિ અને ગજના કુંભસ્થલનો ગર્વ ગાળનાર, મદનના ઘટરૂપ, પ્રતિવર્ષ વૃદ્ધિ પામતા અનંગના અંગરૂપ, યૌવન મહીપતું આગમન થતું જાણી મદન ફરાસે તાળેલા ઉભય તંબુરૂપ, તરુણતા-રૂપી તરુના સુંદર ફલ સમાન, કામદેવના મહેલ ઉપર રહેલા સુવર્ણના કાંગરા તુલ્ય, મેદાનમાં યૌવન નરેશે ગોઠવેલા નિશાનરૂપ, રૂપની નદીમાંથી ધીમે ધીમે નીકળતા મસ્ત ગયંદસમાન સુશોભિત, સુમનના ગુચ્છા સમાન, ઘુતિના દોળારૂપ, સુમેરુના શિખર સમાન ઉન્નત, અનંગે ઁવા ધરેલા આસવના પ્યાલારૂપ, કમઠની પીઠ સમાન પતિના ઉરને આનંદદાયક ઉરોજવાલી

૨૪—તન રૂપી પ્રયાગ તીર્થમાં ત્રિવલી રૂપી ત્રિવેળીને કિનારે વેળીમાધવના મંદિર સમાન મનોહર, દર્શન કરતાં પતિનાં નયનોને પ્રમોદ આપનાર, સત્ત્વ, રજ, અને તમ ઁ ત્રિરેસ્યાયુક્ત વિરાજમાન હૃદયવાલી;

૨૫—કનકની શૂમિ પર આલસેલી મૃગમદની રેસા સમાન, ઉરોજરૂપ શૈલ મધ્યે નીકળેલી યમુનાની ધારા તુલ્ય, નાભિકુંડમાં જલ પાન કરવા માટે હાથીએ પ્રસારેલી સુંઢ સરસી, જલધરની ઁક ધારા રૂપ; ઉરોજ રૂપી વન્ને રાજાઓએ પોતપોતાના ભાગ વેંચી લીધા વાદસ્યાપેલી સીમા રૂપ; અધર રસ ચાખવાને નાભિસ્થલથી નીકળેલી પિપીલિકાની પંક્તિ તુલ્ય, યૌવન રૂપી વસંત ક્રતુમાં પ્રફુલિત અંગ લતાઓને લપટી રહેલા ભ્રમર સમાન સુશોભિત; જાણે પાછલ વિલંચિત વેળી આગલ

પ્રતિવિમ્બિત થયેલી હોય નહિ શું ? એવી કાઢી, સુકુમાર, પન્નગીતું રૂપ ધારણ કરનાર, કંચનના કુંભ તુલ્ય ઉરોજથી નીકળતી આસવની ધારા સમાન; હરના નેત્ર હુતાશનથી દગ્ધ થયેલા કામદેવે નાભિ સુધા કુંડમાં સ્નાન કર્યાથી આગ વૂઝાતાં ઉઠેલા ધૂમ સમૂહ તુલ્ય, અનુરાગની રેલ સમાન, મદનરૂપી મતંગને પગે બાંધેલી સાંકળ તુલ્ય; યંત્ર, મંત્ર, અને તંત્રના તાર સમાન રોમાવલિવાળી.

૨૬—શરીરરૂપી મેરુના મધ્ય ભાગમાં સુકાવેલ કામદેવરૂપી મસ્ત ફકીરના નીલ વસન-રૂપ, કનકની શિલા પર સૂતેલી સાપિણી સમાન, મટેલા મુગ્ધપણાની રેખારૂપ; પૂર્વેનું વૈર વિચારી શંકરના અંગ શિથિલ કરવા કામદેવે સજ્જ કરેલી સાંગ સમાન, કુચરૂપ વિહંગના શિકાર માટે તાળેલી તુફંગ તુલ્ય, યૌવન સરોવરમાં ડોળેલી નવિન વેળી સમાન, પતિના નયનરૂપી સ્વંજનને વાધ-વાની રજ્જુ સમાન, કાજલની રેખા તુલ્ય, અન્ધકારની ધારા સરસી, ચિન્તામણિની ચોકી ઉપર નીલમણિના કિરણોની જાંઝ સમાન; કામદેવરૂપી વાગવાને વાવેલી શૃંગાર લતિકા સરસી, ઉરોજ-રૂપી હિંડોળે બાંધેલી મલતૂલની દોરી સમાન, અમૃતના ઘડા ઉપર ચઢતી પિપીલિકાની પંક્તિ સમાન, તરલ તરંગવાળી શૃંગાર રસની સરિતા તુલ્ય, સોનાની પટ્ટિકા ઉપર લલેલ મોહિની મંત્રની પત્રિકા સમાન, વાજીગરની વાજી તુલ્ય; કેસરની પૃથ્વી ઉપર કામરૂપી ચોપદારે ધારણ કરેલી અવનૂસની છઠી સરસી, હૃદય ઘર છોડી ભાગી ગયેલી શિશુતાના રાહરૂપ રોમરાજિવાળી;

૨૭—કોમલ, વિમલ, કામદેવરૂપી રાજાની રંગભૂમિ સમાન, સદ્ગતીને સતાવનાર, શોભાના સમૂહરૂપ, ઉદય પામતા આદિત્યની આબાને ધારણ કરનાર, મદન મહીપને વિરાજવાની વેદિકારૂપ, મલમલ સમાન નરમ અને કૃશ; પ્રભાના પારાવાર સમાન; કિરતારની કુદરતનું બાન કરાવનાર, પતિના મનરૂપી મૃગને વિલાસ કરવાના રમણીય પ્રદેશ તુલ્ય રોમરાજિથી વિરાજિત ઉદરવાળી; પતિના મન રૂપી હંસને વેસવા માટે રૂપ નદીના કાન્તિમાન કિનારારૂપ, યૌવન મહીપે વિજય મેળવવા બાંધેલ મોરચાની મર્યાદારૂપ; અતિ લીળ કટિ માથે કુચનો ભાર ધારણ કરવા વિધાતાએ બનાવેલ સુવર્ણદામના બંધ સરસી; સુવર્ણની સીઠી સમાન સુશોભિત ત્રિવલીવાળી.

૨૮—રૂપ સરિતાની શ્રમરી સમાન, જેમાં વેસી કામમુનિ મોહિની મંત્રનો જાપ કરે છે એવી શૃંગાર રસની ગુફારૂપ; આનંદ ધ્રુવનના દ્વારરૂપ; સુવર્ણધ્રુમિમાં કીટે બનાવેલ છિદ્ર સરસી; પતિની નેત્રવીકીઓને રમવાની રંગભૂમિરૂપ; સ્વામીના મનશ્રમરને રહેવાના રસભગ્નિ રન્ધ્રરૂપ; ઉરોજરૂપ કિણામાં જવાની સ્વડકી સમાન, મનમથની મથનીરૂપ, કિરતારની લેલ લલવાની દુવાત

સમાન, સૌન્દર્ય ઠગના અન્ધારા કૂપ તુલ્ય, શ્યામ તમાલ લતાના વ્યારારૂપ; વ્યાલના વિવર સમાન; અતિ ગંધીર સુશોભિત કુંડ સરસ્વી; વાલ્યાવસ્થાને છુપાવાના મૌયરારૂપ; વત્રીશ લક્ષ-
ણની શોભાના મંડાર તુલ્ય; સૌન્દર્ય નગરમાં કામ નૃપતિએ વનાવેલ રસકૂપ સરસ્વી, અમૃતના તળાવ તુલ્ય, કાયાકિલ્લાના મધ્યમાં નિર્મિત કરેલી તોપ સરસ્વી અને પંચશરના પ્યાલા સમાન નાભિવાળી;

૨૯—સિંહની કઠિથી સૂક્ષ્મ કમલનાલ, તેથી સૂક્ષ્મ નાગવેલ, તેથી સૂક્ષ્મ દોરો, તેથી સૂક્ષ્મવાલ, તેથી સૂક્ષ્મ તાર અને તેથી સૂક્ષ્મ મકરીતાર તેનાથી પણ સૂક્ષ્મ જિહ્વામાં રહેલ વાણી સમાન દેહમાં સ્થિત થયેલી;

બ્રહ્મા વીજા અવયવો વનાવી મધ્ય પ્રદેશ વનાવવો ભૂલી ગયો હોય નહિ શું ? અર્થાત્ અતિ સૂક્ષ્મ ભૂતની મીઠાઈ સમાન, સાધુની જુઠાઈ સમાન, શિયાળની વ્હાદુરી તુલ્ય, ધીરા નાયિ-
કાના હાસ્ય સમાન, દાસીના સુલ સમાન, શૂરવીરની શંકા સમાન, રંકના ચિત્તસમાન, સૂમના દાન સમાન, મૂઢના જ્ઞાન સમાન, અને ગોરીના માન સમાન અદૃશ્ય કઠિવાળી;

૩૦—જાણે કામદેવના મોરચાના વે વુરજ હોય નહિ શું ? રતિરાજે રતિરણમાં વિજય મેળવી ઉભય નગારાંને ડંધા વાળ્યાં હોય નહિશું ? ગવૈયાએ ગાયન કરી તંબુરને ડલટા રાખ્યા હોય નહિશું ? इत्यादि भ्रान्तिने भरनार, કામદ્વારના ચારુ ચોતરા સમાન, ચક્રવાક તુલ્ય ચારુતાથી ચિત્તને ચોરનાર, ચામીકરના ચક્રરૂપ; પ્રેમરંગથી ભરેલા સુવર્ણના ઘટ સમાન, પ્રભાના પુંજરૂપ સર્વ શોભાને સમેટી અમિત ઉપમાઓને લપેટી વિધિએ વ્હાલથી વનાવેલા, કાટિ પશ્ચાત્ ભાગવાળી;

૩૧—કદલીના ગર્ભ સમાન સુકોમલ, રતિરાજને રમણ કરવાની સુંદર સ્થલીરૂપ, ગજરા-
જની હુંઠ સમાન સુશોભિત, જેની સમતા પામવા કદલી શિર ઉપર જટા ધરી, મૌન ગ્રહણ કરી એક પમે ઉઘી ઉઘી હજી સુધી તપ કર્યા કરે છે; રૂપના અને રસના આસનરૂપ, સ્મરના સિંહાસન રૂપ, સપત્નિના ગર્વને ગાલનાર, સમાન ઢાલવાળાં અનંગના રથની ધરી સમાન, કલ્પતરુની ઉભય-
શાખા તુલ્ય, સદા પ્રિયતમને સુલ આપનાર, વિદ્યુત્થી પણ વિશેષ દ્યુતિવાળાં, સુધારસથી ભરેલ શેરડીના સાંઠા સમાન, કામદેવના દંડરૂપ, પતિમનના અવર્ણવનરૂપ; કમલનાલ તુલ્ય કમનીય; અન્ય માનિનીઓના મદને મુકાવનાર, સહજ સૌરભથી ભરેલાં, અતુરાગથી ફેલાયેલ પ્રફુલ્લિત સુહાગની વેલીરૂપ; સ્મરના માર્થાં સમાન; સુવર્ણના સ્તંભ તુલ્ય સઘન જથનવાળી;

૩૨—વિધાતાએ ઘનસારનો સાર લઈ કેસર અને કનકનાં ચૂર્ણમાં સુધા સલિલ મિલાવી વનાવેલી, રંભાની છવિ છીનવી લેનારી, રંભાને કાન્તિહીન કરનારી કોમલ અને અમલ કેતકીના દલ સમાન પીઢીઓવાળી;

૩૩—પ્રવાલની પ્રભાને ધારણ કરનાર, ઉભય સૂર્ય સમાન સુશોભિત ગુલાવી ગોરાં ગુલ્ફોવાળી;

૩૪—મૃદુ, મનોહર, ગુલાબદલ અને પ્રવાલથી અધિક આભાયુક્ત દાડિમના પુષ્પ સમાન રક્ત, સપત્નીના સાલરૂપ, રાજસ રંગવાળી. આનંદ આપનાર, રક્ત કમલ કોશ સમાન, વર્ણ-કરણ મંત્રની ગુટિકારૂપ; પતિના મનની વેડી સમાન ઈડીવાળી;

૩૫—જેની ઉજ્જ્વલતા જોઈ ચાંદની લજ્જિત થઈ પૃથ્વીપર લોટે છે, પદ્મરાગ અને રત્ન-થી જડેલ કુંડમાં કુમકુમના વિન્દુઓ સમાન શોભતા મનને મોહ પમાડનારા, દિલને વીંધી આરપાર જનાર, દર્પણ તુલ્ય નિર્મલ છુતિવાળા, કમલના દલ ઉપર પડેલા સ્વાતિના વિન્દુઓની શોભાને હરનારા, ચંપાની કળીપર પડેલા મુનાહારની ચારુતાને પરાસ્ત કરનાર, કમલની કલિકા માથે પડેલા ગંગાજલના વિન્દુઓની આભાને અભિમાન રહિત કરનાર, અર્ધ ગુંજા તુલ્ય, ચકોરના ચક્ષુ સમાન ચમકદાર, ચેટકના ચિહ્નરૂપ, કનકની કણિ સમાન અંગુલીઓની અળી ઉપર જડેલા અમૂલ્ય નગીના સમાન સુશોભિતપદનખવાળી;

૩૬—વિધિએ સુધાકરની કળાને જાત્રુકના રંગથી રંગી સુધાથી સુધારેલી હોય નહિ શું? શોભાના સમુદ્રમાં વિદ્રુમ લતા સમાન વિરાજનારી, સીંધી, સુંદર, સુશોભિત, કંજની કલિકાઓ તુલ્ય કમનીય, શુભના સરોવરરૂપ, પદપંક્તિરૂપી ભાથામાં પંચશરના વાળની પંક્તિ હોય નહિ શું? સચન, મનોહર, લાંબી નહિ તેમ ટુંકી પણ નહિ, પરમ પ્રભામય પાતળી, દર્પણ સમાન છુતિવાળા નિર્મલ નરોને ધારણ કરનારી, સપત્નીના ગરણરૂપ, દશ દિશાઓની દેવીઓરૂપ, જાણે દિગ્પાલોની સુશોભિત છઠ્ઠીઓ હોય નહિ શું? દશેન્દ્રિયોને વાંધવાના યંત્રો સમાન, મનનું યથન કરવામાં રવેયારૂપ, કામદેવના મુહુરતના કાંગરા તુલ્ય દિલને લોભાવનાર, રૂપની પરિભ્રમણ, માલવણ સમાન ચીકણી અને કોમલ, પતિના અનુરાગને રહેવાના પ્રકાશમાન સ્થાનરૂપ, વર્ણન કરનાર કવિઓની મતિ પાંગળી વનાવનાર પગની આંગળીઓવાળી;

૩૭—માન સરોવરમાં ડગેલાં ડભય અમલ કમલ સમાન કાન્તિવાળાં, જપા અને જાવ-
કનાં રંગનું અભિમાન ડતારનાર; કલ્પતરુના પલ્લવ સમાન ઢિમલ, ઢ્રમ તપનો વિનાશ કરનાર
માનુરુપ, રતિપતિના મુકુટમાં રહેલ લાલ મણિ અને માણિક સમાન મુગ્ધોખિત, લાલ્લોના મનને
લોભાવનાર, આંલોને અમિત સુલ આપનાર, લલિત, અનુપમ, લાલ જાવક સમેત મુમનના નિકેત-
રુપ, મહેંદીના રંગથી રંગેલા નિર્મલ નલોને ધારણ કાનાર, વિરાજમાન, ગજ અને હંસની ગતિને
લજાવનાર, કોમલતા અને નિર્મલતાની રંગભૂમિરુપ, શોભાસડનના અભિનવ આંગણા રુપ,
અરુણ ઢલ પર કોપેલા સૂર્ય સમાન રક્ત, રાજિવ ગણના રજોગુણને જીતી લેનાર, પલ્લેપલ્લે પતિના
મનમાં ડડ્ભવેલ પૂર્વાનુરાગને પ્રગટ કરતા; વિંવ અને ઇન્દ્રવજૂના રંગને પરાજય પમાડનાર, સ્વાભા-
વિક સુરંગવાળા; પૃથ્વીપર વિજાવેલ કમલની પાંલડીઓ સમાન અરુણકાન્તિવાળા; મલ્લમલ સમાન
મનોહર પેશમાઈડાર, અતિ અરુણતાથી મુગ્ધવજૂઓને ઢિવસે સંલ્યાની ઢ્રાન્તિ ભગનાર; શિશિર
લતાના કિસલયોની કાન્તિને કવજે કરનાર; ચાંડનીના વિજાના ડપર મલ્લમલના વિજાનાની
જ્યુતિ ઢર્શાવનાર; ગમન કરતાં આંગણાના સ્ફટિકવંધને વિદ્રુમનુલ્ય વનાવનાર; કમનીય કિસલય
ડપર જામેલા જપા પુપ્પના પરાગની પ્રભાને ધારણ કરનાર; વીડાણલ વંજૂકનો ઢલ સમાન;
સુવાસના સાગરરુપ; પટીરના પલ્લવ સમાન; ડન્નત અંગુઠવાળા; આભાડાર અંગુલીઓવાળા; શોકના
માલરુપી સિંહાસનપર સ્થિર થનાર; લીલેલા સુહાગના વાગરુપ; ઇંગુરના રંગ સમાન રક્ત અને નૂપુ-
રના જ્ઞાનકારથી શબ્ડાયમાન ચરણોવાળી;

૩૭—સર્વ સડ્ગુણસંપન્ન, શિલ્લાથી નલ પર્યન્ત સર્વાંગ સુંડરી પુપ્પમાલા સર્વ રીતે યોગ્ય
જણાતાં વૃદ્ધ ઋષિપત્નીં ઋષિમંડલને વાત કરી. ઋષિમંડલે તુરતજ ં પુપ્પમાલા સાથે રાજર્ષિ
કુંડમાલનો અગ્નિ, સૂર્ય, વ્રાહ્મણ અને વેડની સાક્ષીથી વિવાહ કર્યો.

વર્ષા ઋતુથી મયૂર અને મયૂરથી વર્ષા ઋતુ, પુષ્પથી વસંત અને વસંતથી પુષ્પો, રાજાથી
પ્રજા અને પ્રજાથી રાજા, સુવર્ણથી જવાહિર અને જવાહિરથી સુવર્ણ, ગીતથી કંઠ અને કંઠથી ગીત,
યામિનીથી ચન્ડ્ર અને ચન્ડ્રથી યામિની, કવિથી કાવ્ય અને કાવ્યથી કવિ, પંકજથી તલાવ અને
તલાવથી પંકજ, વિનયથી વિજ્યા અને વિજ્યાથી વિનય; ઢ્વારથી વંધનમાલ અને વંધનમાલથી ઢ્વાર,
રંગોલીથી આંગણુ અને આંગણાથી રંગોલી, તાંબુલથી મુલ અને મુલથી તાંબુલ, જેમ પરસ્પર ડપ-
કારક વની શોભે છે તેમ રાજર્ષિ કુંડમાલ તથા સતી પુષ્પમાલા શોભવા લાગ્યાં.

લગ્નવિધિ થઈ રહ્યા પછી વર કન્યા દૃઢ ઋષિઓને પદવંદન કરી હાથ જોડી સવિનય કહેવા લાગ્યાં કે “ મહાત્મન્ ! અમોને કાંઈ વોધ કરો. ”

ઋષિઓ સપ્રેમ હર્ષિત વદને આશીર્વાદ આપી વોલ્યા કે-“ તમારે વન્નેનિરંતર અન્યો-ન્ય પ્રીતિથી વર્તન કરવું, દેહાંત લગી અન્યોન્ય ઉત્તમ ભાવ પ્રચલિત રાખવો, એક વીજાથી અલગ થતાં અન્યોન્ય અભાવની ઉત્પત્તિ ન થાય એવો યત્ન કરતા રહેવું, જે કુટુંબમાં સ્ત્રીથી પુરુષ અને પુરુષથી સ્ત્રી પ્રસન્ન રહે છે તે કુટુંબ કલ્યાણ મેળવી દૃઢિ પામે છે, પુરુષ સ્ત્રીના તેમ સ્ત્રી પુરુષના સુખદુઃખમાં ભાગ લેનારી હોવાથી અર્ધાંગના કહેવાય છે, જ્યાં લગી પુરુષ ઉદ્વાહિત થયો નથી ત્યાં લગી તે અર્ધ ગણાય છે. કારણકે માત્ર પુરુષથીજ પ્રજોત્પત્તિ થતી નથી, પરંતુ સ્ત્રીનો પાણિ-ગ્રહણ કર્યા વાદ પૂર્ણ થઈ પ્રજોત્પત્તિ કરવા શક્તિમાન્ થાય છે; ગૃહ ગૃહ નથી પણ સ્ત્રીજ ગૃહ છે, કારણકે સ્ત્રી રહિત ગૃહ જંગલ સમાન જણાય છે; સ્ત્રી ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ મેળવવામાં સહાય-યભૂત થનારી છે; વિદેશમાં વિશ્વાસપાત્ર પણ સ્ત્રીજ છે; રોગાર્ત પુરુષને સ્ત્રી સમાન એકે ઔષધ છેજ નહિ; પુરુષને સ્ત્રી સમાન આસ્વી દુનિયામાં અન્ય કોઈ સાચું સગું નથી, એટલા માટે તમા-રે ધર્મ, અર્થ અને કામ સંપાદન કરવામાં એક અન્તઃકરણથી તુલ્ય આચરણ અને તુલ્ય વૃત્તિથી વર્તવું.

રાજન્ ! પુરુષે સ્ત્રી પ્રત્યે કેમ વર્તવું તે સાંભલો. પુરુષને કાંઈ પ્રયોજનને લઈ વિદેશ જવા-નું થાય તો તેણે પોતાની ધર્મ પત્નીના પોષણ અર્થે પ્રથમ યોગ્ય વ્યવસ્થા કરવી. સત્ત્વ ગમે તેવી સદ્ગુણી સ્ત્રી હોય છતાં સ્નાનપાનની અસગવ્દતાને લીધે અવલે રસ્તે દોરાય છે; જે સંભાળપૂર્વક સ્ત્રીને દુરાચારને માર્ગે જતાં રોકે છે તે પુરુષ પોતાની પ્રજાને નિષ્કલંક રાખે છે તથા પોતાનાં પ-વિત્ર ચરિત્રો પ્રકાશમાં લાવી શકે છે; કુટુંબની આવરુની વૃદ્ધિ કરે છે. તેમજ પ્રસન્ન મનથી સ્વ-ધર્મ વાઢી શકે છે; દ્રવ્ય સાચવવાનાં કાર્યમાં, સ્નાનવિધિનાં કાર્યમાં, ધર્મ સંપાદક કાર્યોની વ્યવ-સ્થામાં, પાક વિધાનનાં કાર્યમાં અને ઘરના કિમ્પતી વાસણ તેમજ વહ્નાભૂષણ સંભાળી રાખવાના કાર્યમાં પુરુષે સ્ત્રીને યોજવી.

આ પ્રમાણે રાજર્ષિ કુંડમાલને શિક્ષગ આપી રાજરાણી પુષ્પમાલા તરફ મુખ ફેાવી કહેતા લાગ્યા કે-જે સ્ત્રી મરણપર્યંત પતિ સાથે શુદ્ધ પ્રેમ રાખી રહે છે તે સ્ત્રી રમણીય રૂપ ધરી સન્કાર-પાત્ર થઈ સૂર્ય સમાન યુનિવાલા સ્વકીય મનભાવનથી મઢી ઉત્તમ પ્રજાની પ્રાપ્તિ કરી શકે છે,

સ્ત્રીએ પતિથી જુદા યજ્ઞ, વ્રત કે ઉપવાસ આદિ કરવાની આવશ્યકતા નથી પરંતુ પતિ સેવાથીજ તે અવર્ણનીય સ્વર્ગ સુખ પામે છે. સ્ત્રીએ પતિ પ્રત્યે શ્રેષ્ઠ સ્વભાવ તથા ઉત્તમ આચરણ રાખવાં, મિષ્ટ વચન બોલવાં, પ્રસન્ન મુખ રાખી પતિમાંજ ચિત્ત પરોવવું, પતિ સ્ત્રીને સેવ્ય દેવ છે. સ્ત્રી તેની સેવક છે, સ્ત્રીને સંસારના સર્વસ્વરૂપ પરમ દેવત પ્રાણનાથજ છે. પતિસેવા વિના સ્ત્રીએ જપ, તપ, દાન, વ્રત, દેવદર્શન કે તીર્થ કરવાં એ વધું વૃથા છે; પતિસેવા વિના શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાન લેવ પણ કામનાં નથી, પતિનાં મનને સંતુષ્ટ કર્યા વિના સ્ત્રીનું કદી પણ કલ્યાણ થતું નથી, પતિથી નિષ્કપટ પ્રેમ જોડ્યા વિના સ્ત્રીને પરલોકમાં તો મુશ્કેલી શાનું મળે કિંતુ આ લોકમાં પણ કોઈ પ્રકારના સુખ વૈભવ ભોગવી શકવા તે સમર્થ થતી નથી; વઢી અતિ હાસ્ય કરનારી, પરાયાં વાલકોને ઘુંવન કરનારી, અન્ય પુરુષને નિરસ્ત્રી ગમન કરતાં ટોકર રાખનારી, ઉચ્ચત અવાજે ગાયન કરનારી, કાન ખંજોળનારી, કાટિ પ્રદેશને લચકાવનારી, શિર ઉપર વસ્ત્ર નહિ ઓઢનારી, હેતુ વિના હસનારી, વિના પ્રયોજન એકથી વીજાને ઘેર આથડનારી, પરાયા પુરુષને નિહાળવા સ્થિર થનારી અને સુયાણી આદિ હલકી સ્ત્રીઓ સાથે માતૃભાવ રાખનારી અવઢા અથમ ગણાય છે. તેમજ સ્વાતંત્ર્ય, પિતા ગૃહવાસ, જનસમુદાયમાં તેમજ ઉત્સવમાં એકલા જવું, પર પુરુષની સંગાતે ગુપ્ત વાર્તા કરવી, કુલ મર્યાદા છોડી વર્તન કરવું, પતિનું વિદેશગમન, નિરંતર અથમ સ્ત્રીઓનો સંગ, રાત્રિપાનની તંગી, સ્વામીની વૃદ્ધાવસ્થા અને ઇચ્છા મુજબ અટન એ સર્વ પ્રમદાઓને ભ્રષ્ટતાના ભયાનક કૂપમાં નાંખનાર છે; વઢી સુરાપાન, દુર્જન સંગ, વહ્નિભનો વિયોગ, યથેચ્છ ફરવું, વસ્ત્ર વિના ડાંચવું તથા પરાયા ઘરમાં પ્રવેશ કરવો એ છ દૂષણવાળી સ્ત્રી દુષ્ટ ગણાય છે.

પુરુષ કરતાં સ્ત્રીને વમણો આહાર, ચાર ગળી લાજ, છ ગળું સાહસ, અને આઠ ગળો કામ હોય છે. પણ તેમાં અસત્ય, વિના વિચાર્યે કાર્ય કરવા સત્ત્વર તૈયાર થવું, કપટ, મૂર્ખતા, કૃપણતા, અપવિત્રપણું અને નિર્દયપણું એ સ્ત્રીઓના સહજ દૂષણો છે.

કેટલીએક અથમ સ્ત્રીઓ પતિને વશ કરવા માટે સોમવાર આદિ વ્રત, ઉપવાસ આદિ તપ, મિલન વસ્ત્રે શરીરે સુગન્ધિ પદાર્થોનું લેપન તેમજ મંત્ર યંત્ર આદિ વિધિના ઉપચારો કરે છે પણ એ સર્વ વ્યર્થ છે, પતિતો માત્ર સદ્ગુણ અને શિયલથીજ વશ થાય છે.

આ રીતે પિતા કરતાં વિશેષ પ્યાર રાખનાર વૃદ્ધ ઋષિનાં વચનો માથે ચઢાવી સતી પુષ્પ-માલા પતિ પ્રત્યે ઉત્તમ વર્તન કરવા લાગી; સ્વામી કુંડમાલ સામે અહંકારથી કે ક્રોધથી કદિ પણ

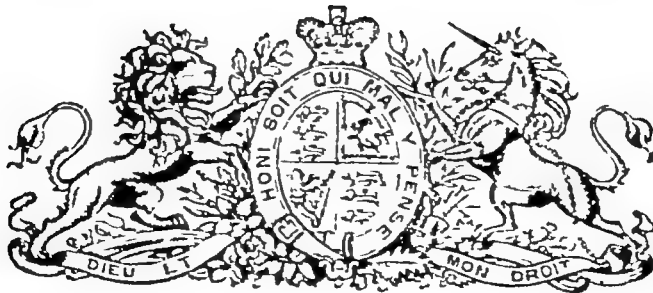
સામું વોલતી નહિ, પતિનો સાદ સાંભળી હજાર કામ પડતાં મેલી સત્તર તેની સેવામાં હાજર થતી, પતિ આંખને ફસારે જે કાંઈ સૂચના કરતા તે સર્વ સમજી તેનો ઉતાવળથી અમલ કરતી; સ્વામીથી વધારે સ્વરૂપવાન, સદ્ગુણી, સુવેષ, મ્વલ અને ગૂરૂવીર પુરુષોને તુચ્છ ગણવા લાગી, પતિ કરતાં અમુક પુરુષ ઉત્તમ છે એમ કદિ પણ મનમાં ન લાવતી, પતિ જગ્યા પહેલાં કદિ પણ જમતી નહિ, સ્વામીને ઉપાસી રહેલા જોડ પોતે પણ સામે હાથ જોડી ઉભી રહેતી. સ્વામી વહારથી ઘેર આવતા ત્યારે તમામ ઘર કામ ત્યાગી તેની સામે જઈ આસન નાંચી બેસવા સર્વિનય વિજ્ઞાપિત કરતી, પતિ આસને વિરાજ્યા બાદ તેઓની આગળ જલપાત્ર ધરતી, પતિ આનંદમાં છે કે વિચારમાં છે કે ચિન્તામાં છે ? તે સર્વ યુક્તિથી જાણી પ્રસંગોપાત વાર્તાલાપથી તેને સંતુષ્ટ કરતી હતી, ઘરનાં વાસણ કુત્સણ તથા અન્ય સાહિત્યો નિરંતર કાળજીપૂર્વક સાફસુફ રાખતી; પતિની ઇચ્છા પ્રમાણે હાથે રસોઈ કરી યુક્તિથી જમાડતી, ધાન્ય આદિ પદાર્થો ઘરમાં શ્રેષ્ઠ રીતે સંધાળ પૂર્વક સાચવી રાખતી, કોઈ સ્ત્રીને તિરસ્કારનાં વચન સંભળાવતી નહિ, ગૃહમાં કે ગૃહ વહાર પરપુરુષ સાથે એકાન્તમાં કોઈ દઢાડો ઉભતી નહિ, કાન્ત વિના અન્ય સાથે હાસ્ય વિનોદ કરતી નહિ, ગમે તેવું અગત્યનું કામ હોય તો પણ દ્વારે હાથ લગાડી ઉભી રહેતી નહિ, કોઈ વસ્ત્ર અનિ હાસ્ય કરતી નહિ, રોષ અને ક્રોધને અન્તઃકરણમાં કદિ પણ સ્થાન આપતી નહિ; પતિને પરમેશ્વરથી અધિક ગણી આઠે પ્રહર શુદ્ધ મનથી સેવા કરતી, જે ઉપર સ્વામીની અરુચિ હોય તેને કદિ પણ આદર આપતી નહિ; તીર્થ, દાન, તપ અને દૃત કરતાં પતિયુક્તિને વિશેષ માન આપવા લાગી. પતિ જરા દૂર જતાં શરીરે ચંદન આદિ સુગન્ધિ લેપ કે પુષ્પ ધારણ કરતી નહિ, પતિ વહાર જતી વખતે જેવો સ્વોરાક લેવાની આજ્ઞા કરી જતા તે મુજબ સ્વોરાક લઈ નીતિથી વર્તન કરતી, મન, કર્મ અને વચનથી પતિને જ પરમ ગતિરૂપ માનતી, પતિની આજ્ઞાનુસાર અલંકાર તથા વસ્ત્ર ધારણ કરતી, સાસુ અને સસરાની સ્વપ્ને પણ નિન્દા ન કરતી, સાસુ ધૂમ્રવતી જે આજ્ઞા કરતાં તે માથે ચઢાવી પ્રેમપૂર્વક તેની સેવામાં હાજર રહેતી તથા તેના સામે કોઈ દિવસ તાળીને વોલતી નહિ. ગૃહમાં દાસ દાસીઓ તેમજ, તેનાં નામ અને ગુણ તથા કોણ વ્યા કાપને યોગ્ય છે તે સારી રીતે સમજતી; સ્વામીના આવક અને સ્વર્ચની જી રીતે વ્યવસ્થા કરવી તે તમામ વાસ્તવમાં પૂર્ણરિતે કુશલતા ધરાવતી હતી; સ્વામી વહાર જતી વેળાએ જે જે કાર્ય કરી રાખવા આજ્ઞા કરી જતા તે પ્રથમ કરી પડી પોતાના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થતી, સ્વામીના આશ્વર્ગને સારી રીતે ઓળખી આદર આપવા ચૂકતી નહિ, પતિ શયન કર્યા બાદ પોતે શયન કરી તેના ઉઘ્યા પહેલાં હમેશાં ઉઠતી તેમજ કહેણી મુજબ રહેણી રાખતી,

તથા સ્વામીની શુશ્રૂષા કરી સર્વ પ્રકારનાં સુખ મેળવતી; સ્વામી કાંઈ કામ સેવકને કહેતા તે આ-
 ઢેથી પોતે કરી તેની પ્રિયતા પ્રાપ્ત કરતી, સ્વામીએ કહેલી ગુપ્ત વાર્તાને કદિ પણ પ્રકાશમાં લાવતી
 નહિ, માતા પિતા, વિદ્યાદાન દેનાર, વિદુષી સ્ત્રી અને પતિ પ્રત્યે હમેશાં ગુરુભાવ રાખતી. પતિ-
 પ્રેમ, પતિભક્તિ, અને પતિદર્શનને અભ્યાસ તથા ધર્મ ધ્યાનથી અધિક માનતી, દરેક પ્રસંગે પતિનું
 કાર્ય પ્રસન્ન ચિત્તે પ્રથમ વજાવતી, નિત્ય ગૃહ સ્વર્ચ નાંધી સાંજે પતિને સંભળાવતી, આવક કરતાં
 અધિક સ્વર્ચ કદિ પણ કરતી નહિ, સ્વામીની ગેરહાજરીમાં આવેલ મિજમાનનું આવરુ જાલવી
 ઘરની શક્તિ મુજબ સન્માન કરતી, ઘરમાં રહેલું ધાન્ય વગડી કે સડી ન જાય તેની પૂરેપૂરી સંભાળ
 રાખતી, ઘરનાં સર્વ જમી રહ્યા વાદ પોતે જમતી, પરિધાન કે આભૂષણ ત્રાવત પતિથી રિસાડ ઢટ
 કે કંકાશ કદિ પણ કરતી નહિ, કદાચ કાંઈ ભૂલ થઈ ગઈ હોય તો તુરત કચુલ કરી પોતે પતિ
 પાસે ક્ષમા યાચતી હતી, સ્વામી કે ગૃહનો ગુપ્ત ભેદ કોઈ પાસે ન કહેતાં કોડને તેની સ્વચ્છ પણ ન
 પડવા દેતી; આ પ્રમાણે ઉત્તમ વ્યવહારથી વર્તન કરતી પુણ્યમાલાને ગર્ભ રહ્યો અને તે ગર્ભ દિન-
 પ્રતિદિન વૃદ્ધિ પામવા લાગ્યો; સતી પુણ્યમાલા નિરંતર પ્રસન્ન વદને સ્વર્ચ પરાયણ રહી અંદર અને
 બાહિર સ્વચ્છતા રાખી ગર્ભનું સંરક્ષણ કરવા લાગી. તેમજ ઉત્તમ વસ્ત્રાલંકાર ધારણ કરી ગૃંગાર
 સજવા લાગી; દુષ્ટ સ્ત્રીઓની સંગાતે વાર્તાલાપ, સુપડાનો પવન લેવો, જેનાં વાલક ન જીવતાં હોય
 તેવી સ્ત્રીઓ સાથે વેસવા ઉઠવાનો પ્રસંગ, પારકે ઘેર ભોજન કરવું, છુલ્લો, ભારે અથવા વાસી ચો-
 રાક ચાવો, પંચમાસીની ક્રિયા કર્યા વાદ ઊગ્ર ઔષધો અથવા સ્વાર તેમજ મૈથુનનું સેવન કરવું,
 ભાર વઢન કરવો, અમંગલની વાણી વદવી, અતિ હાસ્ય કરવું, મુલ ચઢાવવું, પાણીમાં સર્વોષધિ
 નાંચ્યા સિવાય સ્નાન કરવું, વૃક્ષપર તેમજ કિલ્લાપર ચઢવું, સાગરમાં પ્રયાણ કરવું અને ડંડી ચાઈ-
 ઓનું ઉલ્લંઘન કરવું ” ત્રિગેરે ગર્ભવતી સ્ત્રીઓએ નહિ આચરવા લાયક વ્યવહારનો ત્યાગ કરી આ
 નંદમાં રહેવા લાગી; પૂર્ણ માસ થતાં કંદર્પ જેવા પુત્રનો જન્મ થયો, ઋષિમંડલમાં આનંદનો પાર
 રહ્યો નહિ; વાલકને નામ કરણ વિધિથી કમનીય “ કામિક ” નામ આપવામાં આવ્યું, માતૃપિતાની
 કામનાઓ પૂર્ણ કરનાર કામિક વાલકથીજ ઉત્તમ શીલવાલો જણાવા લાગ્યો.

મહાત્મા કુંડમાલજી રાજ્યાસન ઉપર વિરાજ્યા પછી રાજનીતિ પ્રમાણે રાજ્ય કારભાર ચ-
 લાવવા લાગ્યા. સૌમ્ય સ્વભાવ રાખી જીનેન્દ્રિયપણે પ્રજાનું પાલન કરી વૃદ્ધ, પંડિત અને બુદ્ધિ-
 માન મનુષ્યોની સલાહ લઈ સર્વ કામ કરતા હતા, નિગ્રહ અને અનુગ્રહથી ઉત્તમ પ્રકારે રાજ્યની
 મર્યાદા વાંધી દેશ, દુર્ગ, મિત્ર અને શત્રુઓની સેનામાં પોતાના દૂત રાખી વૃદ્ધિ અને ક્ષય જોતા

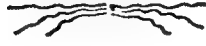
હતા; ઉપાય, દૂત, મંત્ર, પરાક્રમ નિગ્રહ અને ચતુરાઈ આદિથી સર્વ પ્રકારના કાર્ય સિદ્ધ કરતા તેમજ સામ, દામ, દંડ અને ભેદ એમાંથી એક અથવા સર્વથી જેમ વને તેમ પોતાના કાર્ય સાધનમાં તત્પર રહેતા, જે વાત મંત્રથી સિદ્ધ થવાની હોય તેનો વિચાર પ્રથમ બ્રાહ્મણોથી કરતા તેમજ જ્યાં જેવા ઘટે તેવા દૂતો મોકલતા અને રાખના, જે મંત્ર ગુપ્ત રાખવાનો હોય તેનો વિચાર સ્ત્રી, મૂઢ, વાલક, લોભી, નીચ અને ઉન્મત્ત મનુષ્યોની હાજરીમાં કદિ પળ કરતા નહિ, વિદ્વાનો સાથે મંત્ર વિચાર કરતા, સમર્થ મનુષ્યોને કાર્ય સોંપતા, હિતકારી પુરુષોને હાથે નીતિનો પ્રવંધ રાખ્યો હતો, મૂર્ખોથી કાંઈ પળ કામ ન લેતા, જ્યાં ધર્મનું કામ હોય ત્યાં ધર્માત્માને, ધનનું કામ હોય ત્યાં પંડિતોને, સ્ત્રીઓનું કામ હોય ત્યાં નપુંસકોને અને જ્યાં ક્રૂર કર્મ કરવાનાં હોય ત્યાં ક્રૂર મનુષ્યોને યોજતા હતા. તેમજ તમામ કામમાં કાર્ય અકાર્યના નિશ્ચયપૂર્વક જાણુઓના વલ અવલને દૂત અથવા લોભી પુરુષોદ્વારા જાણતા હતા. તેમજ મર્યાદાહીન મનુષ્યોને દંડ આપી શરણે આવેલા ઉપર અનુગ્રહ કરતા હતા.

આ રીતે લાંબા વસ્ત્ર સુધી રાજકાજ કરી દિશાઓના અન્ત સુધી કીર્તિકેતુ ફરકાવી છેવટે મોક્ષની ઇચ્છાથી પોતે રાજ્યકાર્યભારની ઉપાધિથી અલગ થઈ શ્વર ભજન કરવા કૃતનિશ્ચય થયા; અને ચમત્કારપુરની ગાદી કુમાર કામિકને આપી.

દશમ તરંગ,

“ કુંડલીઓ ”

કુન્તે રાક્ષસનું કર્યું, અલગ વધું અભિમાન;
રક્ષક એ ઋષિઓ તળા, પામ્યા પદ મલવાન;
પામ્યા પદ મલવાન, મહું જે સહુને માવ્યું;
નિજ નામે પુર નવિન, શ્રેષ્ઠ વિધિયુક્ત વસાવ્યું;
સુળો અમર ! ઇતિહાસ, ખાસ પૂર્વજનો યાંતે;
મેઢવી જગમાં મહદ, કીર્તિ રાજર્ષિ કુન્તે.

મહાત્મા કુંડમાલ રાજર્ષિ વેદોક્ત વિધિવત્ ગૃહસ્થાશ્રમ ભોગવી રાજ્ય વ્યવહાર તેમજ કુંડવ આદિનો સંબંધ છોડી દઈ પુરમાં તથા પુર વહાર ભોજન કરાય છે તેનો તેમજ વાસણકુસળ આદિ તમામ સંપત્તિનો ત્યાગ કરી પોતાની સ્ત્રી સતી પુષ્પમાલા સાથે અરણ્યમાં એકાન્તવાસવાળા “વાલ-સરખ” તીર્થમાં અગ્નિહોત્ર તેમજ અગ્નિહોત્રમાં ઉપયોગી યજ્ઞપાત્રો આદિ સરસામાન સહિત ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખી નિવાસ કરવા લાગ્યા, વેદ અને શાસ્ત્રોના અભ્યાસમાં નિરંતર તત્પર રહી શમ, દમ, પાઠી શીત અને ઉષ્ણતા સહન કરી દરેક પ્રાણી ઉપર દયા રાખી ઉપકાર કરવા લાગ્યા. મનને નિયમમાં રાખી પરમાત્માનું ધ્યાન ધરી સર્વનો યોગ્ય સત્કાર કરી કોઈ આગલથી કાંઈ પણ ગૃહણ કરતા નહિ, વાનપ્રસ્થ ધર્મ પાઠનારા અન્ય વિષો પાસેથી કેવલ પ્રાણાધાર જેટલી ભિક્ષા યાચી ભોજન કરતા અથવા અન્ય અરણ્યમાં નિવાસ કરી રહેલા ગૃહસ્થાશ્રમી વિષો પાસેથી ભિક્ષા માગી લાવતા, આત્મસ્વરૂપની સંસિદ્ધિ અર્થે વેદ અને ઉપનિષદમાં કહેલ અનેક રીતની દિક્ષાઓ લઈ આનંદથી વર્તવા લાગ્યા.

આમ દીર્ઘકાલ સુધી આયુષ્યના ત્રીજા ભાગ પર્યન્ત વાનપ્રસ્થાશ્રમ પાઠી અંતમાં સતી પુષ્પમાલા પાસે સન્યસ્ત ધારણ કરવા આજ્ઞા માગી. સતીધર્મના રહસ્યને જાણનાર સતી પુષ્પ-

માલાએ સંસારથી વિરક્ત થયેલી પતિની મનોવૃત્તિને પરચી અનુમોદન આપ્યું જેથી મહાત્મા કુંડમાલજીએ ચમત્કારપુરથી પુત્ર કામિકને બોલાવી તેઓની સાથે પુષ્પમાલાને મોકલી આપ્યાં, ત્યાર વાદ પોતે ઉત્તમ ગુરુ પાસે દિક્ષા લઈ પવિત્ર દંડ કમંડલુ ધારણ કરી મુનિવૃત્ત સ્વીકારી રહેવા લાગ્યા, સન્યસ્ત ગ્રહણ કર્યા વાદ અગ્નિ તેમજ ગૃહનો પરિત્યાગ કરી કેવળ ભોજન અર્થે શહેરમાં કે ગામમાં જતા આવતા. દેહમાં વ્યાધિ આદિની દરકાર ન રાખતાં પરમાત્મામાં વૃત્તિને સ્થિર કરી જીવન મરણની ઇચ્છા નહિ રાખતાં નિર્મિત કાળનીજ રાહ જોયા કરતા, ગમન કરતી વચ્ચે અસ્થિ કે જીવ જન્તુની સંભાળ રાખી તેથી દૂર સ્વચ્છ જમીન ઉપર ચરણ ધરી ચાલતા. જીવહિંસા ન થાય એટલા મોટે વસ્ત્રથી ગળ્યા વિના જલપાન કરતા નહિ. હૃદયને પવિત્ર રાખી સત્ય વચનો ઉચારતા, યોગમાં કહેલ આસનપર સ્થિત થઈ પરબ્રહ્મ પ્રાપ્તિમાંજ પ્રેમ રાખતા, કોઈ પણ પદાર્થની અભિલાષા ન રાખતાં માત્ર આત્મ સહાયતાથીજ સુખલબ્ધિની અભિલાષા રાખી વિશ્વમાં વિચરતા, જરીરના વાળ ઉતરાવી નાંચી, નચ કપાથી, શ્મશ્રુ તથા મૂછ ઉતરાવી ભોજન કરવાનું પાત્ર, દંડ અને કમંડલુ નિરંતર સંગેજ રાખતા, સદા બ્રહ્મનિષ્ઠપણે કોઈપણ પ્રાણીને દુઃખ-રૂપ થયા વિના ફર્યા કરતા. જિતેન્દ્રિય, રાગ દ્વેષ વર્જિત અને અહિંસકપણે વર્તવા લાગ્યા, મનુષ્ય ગમે તે આશ્રમમાં સ્થિત હોય તેમજ સ્વકીય આશ્રમનાં ચિહ્નો પણ ધારણ ન કરતા હોય છતાં તેઓએ તમામ પ્રાણી ઉપર સમદૃષ્ટિ રાખી પોતાના સત્ય ધર્મનું પાલન કરવું, કેમકે સન્યસ્તમાં દંડ, કમંડલુ આદિ ચિહ્નો છે તે ધર્મનાં સત્ય કારણ લેખાતાં નથી; કિંતુ શાસ્ત્રમાં કહેલ ધર્મનું પ્રતિપાલન કરવું એજ સત્ય ચિહ્ન છે. જેમ નિર્મળીનું ફળ જલને નિર્મળ બનાવે છે પરંતુ કેવળ તેનું નામ લેવાથી જલ નિર્મળ થતું નથી. જેમ ધાતુઓને વાહિમાં તપાવવાથી તેનો મેલ દૂર થાય છે તેમ પ્રાણાયામની ક્રિયાથી ઇન્દ્રિયોના દોષો દગ્ધ થઈ જાય છે, એટલા મોટે પોતે પ્રાણાયામ પૂર્વક રાગદ્વેષાદિ દોષોને દૂર કરી ધૈર્યથી પરબ્રહ્મમાં ચિત્તનું સ્થાપન કરી પાપનો વિનાશ કરવા લાગ્યા. પ્રત્યાહાર કરી વિષયાદિ વાસનાઓને અલગ કરી એક ધ્યાનથી “ હું અવિનાશી પરબ્રહ્મ છું.” એવા સજાતીય જ્ઞાનવેગથી કામ, ક્રોધ, લોભ આદિ પરબ્રહ્મ સ્વરૂપને પિછાળવામાં વિવ્રરૂપ થનાર દોષોને દૂર કરી ઉત્તમ તથા અધમ પ્રાણીઓમાં અન્તરાત્માની શી ગતિ થાય છે અને શા કારણથી કે જે અલ્પ મતિવાળા મનુષ્યો અતિ શ્રમથી સમજી શકે છે તે પણ ધ્યાનયોગથી પ્રત્યક્ષ કરવા લાગ્યા. જે મનુષ્યે બ્રહ્મનો સારી રીતે સાક્ષાન્ત્કાર કરેલ હોય તે કાદિ પણ કર્મના બંધનમાં આવતો નથી, જેને ઉત્તમ બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું નથી તેઓ અનંત યોનિઓમાં આથવ્યા કરે

છે, ઇત્યાદિ નિશ્ચય કરી પોતે પ્રાણાધાર અર્થે એક વસ્ત્ર ખિસા લેતા, તેમાં પળ થયે-છ ભોજન ન કરતા; કેમકે મિષ્ટ ભોજન જમવાની દેવ પઢી જવાથી સન્યાસી વિપયોના પંદામાં પસાઈ જાય છે.

વિપયોમાં અન્તઃકરણપૂર્વક દોષ દ્રષ્ટિ કરી તે ઉપર અભાવ લાવતા અને ઉભય લોકમાં અવર્ણનીય અવિનાશી સુખ આપનાર પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ અર્થે ઉચ્ચમ કરી ઉત્તમ આયુષ્ય આનંદથી નિર્ગમન કરવા લાગ્યા.

ચમત્કારપુરના રાજ્યાસન ઉપર વિરાજ્યા પછી રાજર્ષિ કામિકર્જી પોતાને પ્રાપ્ત થયેલ ગૃહ-સ્થાશ્રમને શોભાવવા માટે રાજાઓને યોગ્ય કાર્યોનો વિચાર કરતા હતા, પરમ પ્રતાપમાન્ કુંડમાલ ઋષિએ રાજ્યના વંદોવસ્ત્ર માટે જે જે યોજનાઓ કરી હતી તેમાં પુષ્ટિ થાય તેવા ઉપાયો દ્ર વસ્ત્રો વિચારતા હતા. પોતાના રાજ્યની સીમાનાં સ્થાનકો સ્વંદિઆ રાજાઓનાં રાજ્યો અને સ્વતંત્ર કે જેમાં પોતાનીજ આજ્ઞાનુવર્તી પ્રજા હતી તેને કોઈ રીતે પરાભવ ન થાય તેટલા માટે બુદ્ધિમાન્ અમા-ત્યને સાથે રાખી સરસ સુખદ અને જ્ઞાન્તિ આપનારાં સાધનો સજતા હતા, જેથી આજ્ઞા રાજ્યમાં સર્વ કોઈ સંપત્તિવાન બની આનંદ વૈભવમાં વિહાર કરવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે લાંબો વસ્ત્ર રાજ કાર્યભાર ચલાવ્યા વાદ પોતાને એક ઉત્તમ લક્ષણવાન્ પુત્ર પ્રાપ્ત થયો, જેનું નામ જાસ્રવિયિ પ્રમાણે “ વૃષકેતુ ” રાખવામાં આવ્યું.

વૃષકેતુ યોગ્ય વયનો થતાં તેને રાજ્યકારભાર સોંપી રાજર્ષિ કામિક પોતાના પિતૃઓથી ચાલ્યો આવતો પરંપરાનો ધર્મ પાઠવા લાગ્યા.

વૃષકેતુએ લાંબો વસ્ત્ર નીતિથી રાજ્ય ભોગવ્યું અને કલ્યાણ નામનો પુત્ર રાજકાર્યભાર ચલાવવાને યોગ્ય થતાં પોતે પળ પોતાના પિતાની પેઠેજ વિશ્રાન્તિના આનન્દનો અનુભવ કરવા લાગ્યા.

રાજર્ષિ કલ્યાણ વહુ નીતિવાન્ અને ધર્મજ્ઞ હોવાથી ક્ષાત્ર ધર્મની ધુરા ધારણ કરી દેશ-વિદેશમાં કીર્તિકેતુ ફરકાવવા લાગ્યા, લાંબે કાળે કુંત નામનો કુમાર યોગ્ય વયનો થતાં તેને પો-તાનાં પરાક્રમી પિતૃઓની પદ્ધતિ પ્રમાણે વર્તવા વોધ કરી પોતે વાનપ્રસ્થાશ્રમ સ્વીકારી એકાન્તવાસ-નો આનન્દ અનુભવવા લાગ્યા.

જે સમયમાં કુંત ઋષિરાજ પોતાનો નીતિયુક્ત રાજ્યકાર્યભાર ચલાવતા હતા તેજ સમયમાં માયાકૃત દેશમાં ચંડાસ્યના વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલ વક્રદંત નામનો અસુર પોતાના પિતૃઓનું વૈર લેવા

આસુરી માયાના પ્રયોગ સિદ્ધ કરવા રાત્રિ દિવસ ઉદ્યોગ કર્યા કરતો હતો, ઘણા વૃદ્ધ અસુરો તેને સમજાવતા હતા કે મહાત્મા માર્કંડેયના વંશની સ્થિતિ છતાં તારો કરેલ ઉદ્યોગ સફળ નહિ થાય. આ વૃદ્ધનાં વાક્યોનો તિરસ્કાર કરી પોતાની સમાન વયના અને સમાન બુદ્ધિના અસુર વર્ગને ઋષિ-મત્ત મંગ કરવાનું અનુમોદન આપી વદ્રિકાશ્રમ ઉપર પોતાના માયાવીરુપથી ચડાઈ કરી. ઘણાઓ સૂકરનાં રુપ ધારણ કરી ઋષિઓને પોપળ માટે મળતા કંદો તેમજ ફળ આપનારાં વૃક્ષોનો નાશ કરવા લાગ્યા, કેટલાંક ભયંકર હિંસક પ્રાણીનાં સ્વરુપ ધારણ કરી ઋષિઓની યજ્ઞધેનુઓનો વધ કરવા લાગ્યા, કેટલાંક વિષ ધારણ કરનાર સર્પ આદિ પ્રાણીઓનાં સ્વરુપથી ઋષિઓની પર્ણકુટિમાં પ્રવેશ કરી ડરાવવા લાગ્યા, કેટલાંક અકાળ વર્ષાથી ઋષિના યજ્ઞકુંડના અગ્નિને બુઝાવી નાંચવા લાગ્યા અને કેટલાંક પથ્થર તેમજ રુધિર માંસ મજ્જાની વર્ષાથી ઋષિઓને વહુજ ગમરાવવા લાગ્યા. વદ્રિકાશ્રમમાં મોટો કોલાહલ થયો. આવા ઘણા ઉત્પાતોના યોગથી દૈવજ્ઞ ઋષિ-ઓએ વિચાર કરી જોતાં જાણ્યું કે ચંડાસ્યના વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલ વક્રદંત નામનો અસુર આ સર્વ પરાભવ કરે છે અને તેના નાશને માટે અજરામર માર્કંડેયના વંશની સહાયતા વિના અન્યનું કાંઈ બલ કામમાં આવવાનું નથી, આમ નિશ્ચય કરી ઋષિઓમાંના એક ઉત્તમ દૈવજ્ઞ ઋષિને ચમત્કાર-પુરપ્રતિ રવાના કર્યા.

દૈવજ્ઞ ઋષિ થોડાં દિવસમાં ચમત્કાર પુર પહોંચી ગયા, રાજર્ષિ કુંતે તેઓને ઘણા માન-પૂર્વક આવકાર આપી અર્ચ પાઘથી પૂજા કરી ઉન્નત આસન ઉપર બેસાર્યા, આગમનનો હેતુ પૂછતાં આવેલ ઋષિએ વદ્રિકાશ્રમમાં વનતી સર્વ હકીકત નિવેદન કરી, રાજર્ષિ કુંતે હકીકત સાંભળી કોપી ડટેલા પ્રલયના અગ્નિની પેટે અસુરરુપી કાષ્ઠ વનને પ્રજાલવા તૈયાર થયા. દૈવજ્ઞ ઋષિએ શાન્તિથી આશ્વાસન આપી યુદ્ધમાં પધારતાં પહેલાં કરવા યોગ્ય કાર્યનો વોધ કર્યો, જેથી રાજર્ષિ કુંતે ઉત્તમ કરણ, તિથિ, વાર, નક્ષત્ર અને મુહૂર્તમાં સુતારને સાથે લઈ વન પ્રત્યે પધાર્યા.

વાગ, દેવાલય, સ્મશાન, સર્પની લાંબી, માર્ગ આદિમાં ઉત્પન્ન થયેલાં વૃક્ષોને તેમજ વાંકા, ઊંચાં ઊંચાં સુકાઈ ગયેલાં, કાંટાવાળાં, જેના ઉપર વેલીઓ ચઢી હતી એવાં વૃક્ષોને તથા એક વૃક્ષમાં વીંટું વૃક્ષ ઉત્પન્ન થયું હોય તેને, જેમાં ઘણા પક્ષીઓના માઝા હોય તેમજ કોટર હોય તેને, પવનથી ઝુટી ગયેલાં અગ્નિથી વળી ગયેલાં અને સ્ત્રીલિંગે નામવાળાં અર્થાત્ વદરી, સહુલી આદિ વૃક્ષોનો ત્યાગ કરી ઇન્દ્રધ્વજ વનાવવા માટે ઉત્તમ એવા અર્જુન, અજકર્ણ, પ્રિયક, ધન, અને ગૂલર એ પાંચ વૃક્ષ હતાં તેમાંથી એક વૃક્ષનું ગ્રહણ કર્યું.

કૃષ્ણ વર્ણની ભૂમિમાં ઉત્પન્ન થયેલ વૃક્ષની સમીપે રાત્રી વચ્ચે રાજર્ષિ કુંતના પુરોહિતે જઈ પ્રથમ એકાન્તમાં વિધિ પૂર્વક તેનું પૂજન કરી નીચેના મંત્રો ધર્મી હાથથી તેનો સ્પર્શ કર્યો.

યાનીહ વૃક્ષે ભૂતાનિ તેભ્યઃ સ્વસ્તિ નમોઽસ્તુવઃ
ઉપહારં ગૃહીત્વેમં ક્રિયતાં વાસપર્યયઃ ॥
પાર્થિવ સ્ત્વાં વચયતે, સ્વસ્તિ તેઽસ્તુ નગોત્તમ,
ધ્વજાર્થં દેવરાજસ્ય પૂજેયં પ્રતિગૃહ્યતામ્ ॥

પ્રભાત સમયે પૂર્વ તરફ મુખ કરી એ વૃક્ષને કાપ્યું. વૃક્ષ કાપતી વચ્ચે કુહાડાનો જર્જર અશુભ શબ્દ નહિ થતાં શુભ એવો મધુર અને ઘાટો શબ્દ થયો, તે વૃક્ષ રાજર્ષિ કુંતનો જય પ્રદર્શિત કરતું પડતાં ભાંગ્યું નહિ તેમ વાંકુ પણ વળ્યું નહિ, ઉત્તર દિશા તરફ પડ્યું તેમજ વીજા વૃક્ષની સાથે અથડાયું નહિ, કારણકે જે વૃક્ષ પડતી વચ્ચે ભાંગી જાય, વાંકુ થડ જાય, પૂર્વ તથા ઉત્તર સિવાયની દિશામાં પડે અથવા કોઈ વૃક્ષના અગ્ર ભાગથી અથડાતું પડે તો તે ઇન્દ્રધ્વજ વનાવવા માટે ગ્રહણ ન કરવું જોઈએ.

ઉપર મુજબ કાપેલા વૃક્ષની યદિને ચાર આંગળ આગળથી અને આઠ આંગળ મૂઠથી કાપી જઠમાં નાંખ્યું, પછી જઠથી વાહેર કાઢી મનુષ્યોથી ઉપડાવી નગરના દરવાજા પાસે લાવ્યા. એ યદિ ગાડામાં નાંખીને પણ લાવવામાં આવે છે પરંતુ જો ગાડીના પૈડાનો આરો ત્રુટી જાય તો રાજાની સેનામાં ભંગ થાય છે, પૈડાની નેમી ત્રુટી જાય તો સેનાનો નાશ, ધરી ભાંગી જાય તો ધનનો ક્ષય અને ધરીનાં અગ્ર ભાગમાં જે સ્ત્રીઓ મારેલો હોય છે તે ત્રુટી જાય તો સુતારનો વિનાશ થાય છે.

ભાદરવા શુદ્ધિ અષ્ટમીને દિવસે જેઓએ ઉત્તમ વસ્ત્રો અને આભૂષણ પહેર્યા છે એવા નગરના લોકો, જ્યોતિષી, મંત્રી, કંચુકી અને બ્રાહ્મણ આદિથીયુક્ત રાજર્ષિ કુંતે નવિન વસ્ત્રમાં વીંટેલી પુષ્પમાલા અને ગંધ ધૂપથી પૂજેલી તે યદિનો લોકો સહિત નગરમાં પ્રવેશ કરાવ્યો, પ્રવેશ વચ્ચે શંખ તુરી આદિ અનેક પ્રકારનાં વાદ્યો વાગવા લાગ્યાં.

નગર પણ સુંદર પતારા તોરણ અને પત્ર પુષ્પોની માલાઓથી શણગારવામાં આવ્યું હતું. સર્વ મનુષ્યો પ્રસન્ન હતાં, વધા રસ્તા સ્વચ્છ અને સુશોભિત કરવામાં આવ્યા હતા. વૈશ્યાઓ

સુંદર વસ્ત્ર અને અલંકારોથી વિભૂષિત થયેલી હતી, તમામ દુકાનો સજ્જ રાખવામાં આવી હતી, ઘણાજ પુણ્યાહવાચન અને વેદના શબ્દો ધવા લાગ્યા. નટ લોકો, નૃત્ય કરનારાઓ અને ગાય-કોથી ચૌટા ભરાઈ ગયા.

નગરમાં શ્વેત અને ચિત્રરંગની પતાકાઓ રાખવામાં આવી હતી કારણકે પીઢા રંગની પતાકા રોગ ઉત્પન્ન કરે છે. અને લાલ રંગની પતાકાથી શસ્ત્રકોપ અર્થાત્ યુદ્ધ થાય છે.

ઇન્દ્રધ્વજ અર્થે પ્રાપ્ત કરેલી યદિને વહુજ સાવચેતીથી નગરમાં લઈ જવામાં આવી, કારણ કે નગરમાં યદિ પ્રવેશ વચ્ચે કોઈ હાથી, મહિષ આદિ જીવ યદિને પાડી દે તો ભય ઉત્પન્ન થાય છે, વાઙ્કો પોતપોતાના વચ્ચે હાથથી શબ્દ કરે અર્થાત્ તાઢીઓ પાડે તો યુદ્ધ થાય છે અને ગાય આદિ જીવ યુદ્ધ કરે તો પણ યુદ્ધ થાય છે.

સુતારે ઇ યદિને છોલી યંત્રપર ચઢાવી અને યદિને નિમિત્ત દૈવજ્ઞ ઋષિની આજ્ઞા મુજબ રાજપિ કુંતે ઇકાદશીને રોજ નગરમાં જાગરણ કરાવ્યું, પુરોહિતે શ્વેત રંગની પાઘડી વાંધી ઇન્દ્ર અને વિષ્ણુનામંત્રથી હ્રદયન કર્યો તેમજ રાજજ્યોતિષી ઇ અગ્નિનાં શુભાશુભ લક્ષણ જોયાં; રાજજ્યોતિષી સારી રીતે જાણતા હતા જે ઇષ્ટ અર્થાત્ મનોહર વસ્તુના આકારનો, સુગન્ધ યુક્ત, સ્નિગ્ધ અને જ્વાળાઓથી યુક્ત અગ્નિ હોય તો શુભ ફલ આપે છે અને ઇથી વિપરીત રૂપ હોય તો અશુભ ગણાય છે.

પૂર્ણાહુતિ આપતી વચ્ચે ઉજ્જ્વલ જ્વાળાઓથી યુક્ત જે અગ્નિ સ્નિગ્ધ તેમજ દક્ષિણ તરફ ગમન કરનારી જ્વાળાવાળો હોય તો તે પૃથ્વી રાજાને તાવે કરી દે છે.

સુવર્ણ અશોક પુષ્પ, કુરંટક પુષ્પો, કમલ, વૈદૂર્ય અને નીલ કમલ તુલ્ય અગ્નિનો વર્ણ હોય તો રાજાના શૃંગમાં રત્નોના કિરણોથી નટ થયેલો અંધકાર અવકાશ પામી શક્તો નથી અર્થાત્ અગ્નિનો ઉપર ડમાળે રંગ હોય તો રાજાને ઘણા રત્નોનો લાભ થાય છે.

ધ્વજા, ઘટ, ઘોડા, હાથી અને પર્વત તુલ્ય અગ્નિનો આકાર હોય તો ઉદયાચલ અને અસ્તાચલને ધારણ કરનારી તેમજ હિમાચલ અને વિન્ધ્યાચલરૂપા સ્તનવાળી ભૂમિ રાજાને વશ થઈ જાય છે.

હાથીનો મદ, ભૂમિ, કમલ પુષ્પ, ધાન્યના ફોતરાં, ઘૃત અને મધ સમાન અગ્નિમાં ગંધ આવે તો રાજા જ્યાં વેટેલ હોય તેના જાગઢની ભૂમિ પ્રગામ કરના રાજાઓના મુકુટમણિના કિરણોથી રંગાઈ જાય છે અર્થાત્ અન્ય સર્વ રાજાઓ ઇ રાજાને પ્રણામ કરે છે.

ઇન્દ્રધ્વજ ઉઠાવતી વચ્ચે આ જે અગ્નિના રૂપથી શુભ અશુભ ફલ કયાં તે તમામ જન્મ સમયે યજ્ઞ, ગ્રહશાન્તિ, યાત્રા અને વિવાહ વચ્ચે જે હોમનો અગ્નિ હોય તેનાથી પણ જાણી શકાય છે.

માલપુઆ અને સીરઆદિથી તેમજ દક્ષિણથી બ્રાહ્મણોની પૂજા કરી શ્રવણ નક્ષત્રયુક્ત ભાદરવા શુદ્ધ દ્વાદશીને દિવસે ઇન્દ્રધ્વજને ઉમો કર્યો; શ્રવણ નક્ષત્ર ન હોય તો પણ દ્વાદશીને દિવસે ઇન્દ્રધ્વજને ઉમો કરાય છે.

મનુ મહારાજ એમ કહે છે કે ઇન્દ્રધ્વજનું વિધાન જાણવાવાળા પુરુષ સાત અથવા પાંચ શક્ર-કુમારી બનાવે; તેનાં નામ અને પ્રમાણ નીચે મુજબ છે.

ધ્વજ જેટલો ઊંચો હોય તેનાથી ચતુર્થાંશ જેટલી નંદા અને અર્ધ જેટલી ઉપનન્દા નામની શક્રકુમારી બનાવે; નંદાના પ્રમાણમાં તેના સોઠમા ભાગથી અધિક જયા અને ઉપનન્દાના પ્રમાણમાં તેના સોઠમા ભાગથી અધિક વિજયા, જયાના પ્રમાણથી ષોડશાંશ અધિક એક વસુંધરા અને વિજયાના પ્રમાણથી ષોડશાંશ અધિક વીજી વસુંધરા બનાવે, છ તો એ થઈ અને સાતમી ઇન્દ્રમાતા તે વીજી વસુંધરાના પ્રમાણથી અષ્ટમાંશ અધિક બનાવે.

રાજર્ષિ કુન્તે પણ ઉપર મુજબ સાત શક્રકુમારી બનાવી. પ્રથમ રક્ત અશોકપુષ્પના રંગ-નું ચતુષ્કોણ આભૂષણ વિશ્વકર્માએ ઇન્દ્રધ્વજને આપ્યું હતું, બ્રહ્મા અને શિવજીએ અનેક રંગની કાંચી-રૂપ વીજું ભૂષણ, ઇન્દ્રે અષ્ટકોણ અને નીલા રંગનું ત્રીજું ભૂષણ, યમરાજે કાળા રંગનું અને કાન્તિયુક્ત મસૂરક નામે ચોથું ભૂષણ, વરુણે લાલ રંગનું ષટ્કોણ, અને જલના તરંગ સમાન પાંચમું ભૂષણ, વાયુએ મેઘ સમાન નીલવર્ણ અને મોરની પાંખોનું બનાવેલ કેયૂર નામે છઠું આભૂષણ, સ્વામી કાર્તિકેયે અનેક રંગનું પોતાનું કેયૂર સાતમું ભૂષણ, અગ્નિએ પોતાની જ્વાલાસમાન રંગનું અને ગોળ આઠમું આભૂષણ, ચન્દ્રમાએ વૈદૂર્ય મણિતુલ્ય કાન્તિવાહું ગ્રૈવેયક નામે નવમું ભૂષણ, ત્વષ્ટાનામી આદિત્યે રથચક્રના આકારનું અને પ્રભાયુક્ત દશમું આભૂષણ, વિશ્વેદેવાએ કમલપુષ્પતુલ્ય ઊદ્ગંધ નામે અગ્યારમું આભૂષણ, મુનિઓએ નીલ-કમલતુલ્ય કાન્તિયુક્ત નિવંશ નામે બારમું ભૂષણ આપ્યું હતું, અને બૃહસ્પતિ તથા શુક્રે કાંઈ નીચે ઉપર બનાવેલું ઉપરથી વિશાળ તેમજ લાક્ષા રસ તુલ્ય રક્તવર્ણનું તેરમું આભૂષણ ઇન્દ્રધ્વજના મસ્તક ઉપર ચઢાવ્યું હતું.

પૂર્વે દેવતાઓએ પ્રસન્ન થઈ ઉપર મુજવ જે આભૂષણો ઇન્દ્રધ્વજને માટે વનાવ્યાં હતાં તે સર્વ વિચિત્રરૂપ પિટકનામે ભૂષણ રાજર્ષિ કુંતે ઇન્દ્રધ્વજને ધારણ કરાવ્યાં.

ઇન્દ્રધ્વજને માટે જે જે ભૂષણ જે જે દેવતાઓએ વનાવ્યાં તેના અધિપતિ પણ તે તે દેવતાઓને જાણવા.

ધ્વજપ્રમાણના તૃતીયાંશ જેટલી પરિધિ પ્રથમ પિટક અર્થાત્ ભૂષણની વનાવી, પ્રથમ પિટકની પરિધિના પ્રમાણથી અષ્ટમાંશ ન્યૂન કરી બીજા પિટકની પરિધિનું પ્રમાણ સિદ્ધ કર્યું. એ રીતે આગલા આગલા પિટકની પરિધિના પ્રમાણથી અષ્ટમાંશ ઘટાડી તમામ પિટકની પરિધિનું પ્રમાણ કર્યું.

શાસ્ત્રને જાણનાર રાજર્ષિ કુંતે અષ્ટમીથી ચોથે દિવસે અર્થાત્ એકાદશીને દિવસે પિટકોથી ઇન્દ્રધ્વજને પૂર્ણ કર્યો અર્થાત્ સર્વ ભૂષણ ઇન્દ્રધ્વજને પહેરાવ્યાં અને પોતે નીચે મુજવ મંત્રોનો પવિત્ર-પણે પાઠ કરવા લાગ્યા.

હાર્ક વૈવસ્વત શક્રસોમૈર્ધનેશૈશ્વાનરપાશઃ । મહર્ષિસંઘૈઃ
સદિગપ્તસરોમિઃ શુક્રાઽક્ષિરઃ સ્કન્દ મરુદ્ગૈશ્ચ ॥ યથા ત્વમૂર્જસ્કરનૈકરૂપૈઃ
સમાચિત સ્વાભરણૈરુદારૈઃ । તથેહ તાન્યાભરણાનિ દેવ શુભાનિ સંપ્રીત-
મના યદ્દાણ ॥ અજોઽવ્યયઃ શાશ્વત એકરૂપો વિષ્ણુર્વરાહઃ પુરુષઃ પુરાણઃ ।
ત્વમન્તકઃ સર્વ હરઃ કૃશાનુઃ સહસ્ર શીર્ષા શતમન્યુરીડ્યઃ ॥ કવિં સત્ત-
જિહ્વં ત્રાતારમિન્દ્રમવિતારં સુરેશમ્ । હ્રયામિ શક્રં વૃત્રહણં સુપેણ મસ્માકં
વીરા ઉત્તરે ભવન્તુ ॥

આ મંત્રોનો ઇન્દ્રધ્વજને પિટકો ધરાવતી વખતે, ઇન્દ્રધ્વજ ઉઠાવતી વખતે, નગરમાં પ્રવેશ કરાવતી વખતે, સ્નાન કરાવતી વખતે, પુષ્પ ચઢાવતી વખતે અને વિસર્જન સમયે ઉપવામ કરી પાઠ કરાવ્યો છે.

હવે, ધ્વજા, દર્પણ, ફલ, અર્ધચન્દ્ર, અનેક પ્રકારની માળા, કેઝના અને ડકુના ઢંઢ, કાઠના સર્પ, સિંહ, પિટક અને ગચ્છા અર્થાત્ ઝરોત્વા એ સર્વ કાઠનાં વનાવી, ઇન્દ્રધ્વજની આટે

દિશાઓમાં આઠ દિગ્પાલોની મૂર્તિ વનાવી, આઠે દિશાઓમાં આઠ દ્રઢ રજ્જુ વાંધી તેની સહાયતાથી ઇન્દ્રધ્વજને ઉભો કર્યો, વને તરફ આધારને માટે વહુજ દ્રઢ કાષ્ઠની વે માતૃકા લગાવી તેમજ પાદ તોરણમાં યંત્રના અર્ગલને દ્રઢતાથી લગાવ્યો અને સારવાન્ કાષ્ઠની ઘડેલી અસ્ખંડિત શક્રકુમારિકા વનાવી. ઇન્દ્રધ્વજને વરોવર સ્થિત કર્યો, લોકોમાં માંગલિક, આગીર્ત્વાદાત્મક અને પ્રણામયુક્ત શબ્દો થવા લાગ્યા, સુંદર ઢોલ, મૃદંગ, ગંજ અને ખેરી આદિ વાદ્યો નાગવા લાગ્યાં. બ્રાહ્મણો વેદનો પાઠ કરવા લાગ્યા તે વચ્ચે ક્યાઈથી પણ અમંગલનો શબ્દ સંધ્યાતો નહોતો.

ફલ; દધિ, ઘૃત, લાજા, મધ અને પુષ્પો હાથમાં લઈ શિર શુકાવતા તેમજ સ્તુતિ કરતા નગરના લોકોથી ચારે તરફ ઘેરાયેલા રાજર્ષિ કુંટે ઇન્દ્રધ્વજને ઉભો કરી વક્રદંત આદિ અસુરોના વધને અર્થે માયાકૃત દેશ તરફ કાંઈક નમતો રાખ્યો અર્થાત્ ઇન્દ્રધ્વજનો અગ્ર ભાગ ગરુડના શહેર તરફ શુકાવ્યો.

આ ક્રિયા વહુજ સંભાળથી કરવામાં આવી કારણકે વહુ ધીરે નહિ તેમ વહુ ઉતાવળથી પણ નહિ અને નિષ્કંપ ઇન્દ્રધ્વજ ઉભો કરવામાં આવે અને ઉભો કરતી વચ્ચે તેનાં માઠા અને પિટક આદિ ભૂષણ નીકળી ન પડે તો શુભ થાય છે અને ઈથી વિપરીત વને તો રાજાનું અશુભ થાય છે. અશુભ ફળને રાજ્ય પુરોહિત શાન્તિથી નિવૃત્ત કરી શકે છે.

ઇન્દ્રધ્વજ ઉપર ક્રવ્યાદ અર્થાત્ માંસ खावावाळा ગીધ આદિ પક્ષી તેમજ હલૂક, કપોત, કાક અને વંક (એક જાતનું પક્ષી જેનાં પીંછાં વાળની પછવાડે નંચાય છે તે) વેસે તો રાજાને મહાન્ ભય થાય છે. ચાપ પક્ષી વેસે તો યુવરાજને ભય થાય છે અને ઇયેન ઇન્દ્રધ્વજ ઉપર પડે તો નેત્ર રોગ થાય છે.

ઇન્દ્રધ્વજનું ઉપરનું છત્ર ત્રુટી જાય અથવા પડી જાય તો રાજાનું મૃત્યુ, ઇન્દ્રધ્વજમાં મધ-પુડો વંધાય તો પ્રજામાં ચોરોનો ઉપદ્રવ, ઇન્દ્રધ્વજ ઉપર હલ્કા પડે તો રાજાના પુરોહિતનું મૃત્યુ અને અજ્ઞાનિ પડે તો રાજાની મુખ્ય રાણીનું મૃત્યુ થાય છે. ઇન્દ્રધ્વજની પતાકા પડી જાય તો રાણીનો વિનાશ થાય છે, પિટકના પડવાથી વર્ષા થતી નથી, ઇન્દ્રધ્વજનો મધ્યભાગ ભાંગે તો મંત્રી, અગ્રભાગ ત્રુટે તો રાજા અને મૂળ ભાગ ત્રુટે તો નગરના લોક વિનાશ પામે છે.

જો ઇન્દ્રધ્વજને ધૂમ્ર ઘેરી લીધે તો પ્રજામાં અગ્નિનો ભય થાયછે, ઇન્દ્રધ્વજ ઉપર લગા-

વેલા કાઠના સર્પ ત્રુટી જાય અથવા નીચે પડી જાય તો મંત્રીઓનો ક્ષય થાયછે, ઇન્દ્રધ્વજની ઉત્તર આદિ ચાર દિશામાં કાંઈ ઉત્પાત થાય તો ક્રમથી વ્રાહ્મણ આદિ ચાર વર્ણોને પીડા પ્રાપ્ત થાય છે, અને ગરુડકુમારી ત્રુટી જાય તો વ્યભિચારિણી સ્ત્રીઓનું મૃત્યુ થાય છે.

ઇન્દ્રધ્વજ ઉઠાવતી વખતે એના દોરડાં કયાંઈ અટકી જાય અથવા ત્રુટી જાય તો વાલ્ક-કોને પીડા થાય છે, માતૃકા અથાત્ તોરણની પડચે રહેલ કાઠનો ભંગ થવાથી રાજાની માતાને પીડા થાય છે;

ઇન્દ્રધ્વજની સમીપે વાલક અથવા ચારણ જેવી ચેષ્ટા કરે તે અનુસાર આગલ ઉપર શુભાશુભ ફલ થાય છે.

રાજર્ષિ કુન્તે શુભ લક્ષણોથી શુભ ફલ આપનાર ઇન્દ્રધ્વજને ચાર દિવસ ઉભો રાખ્યો અને એ ચારે દિવસ તેનું નિરંતર પૂજન કરાવ્યું, પાંચમે દિવસ પળ ઉત્તમ રીતે પૂજન કરી પોતાના મંત્રી આદિ સર્વ પરિકર સહિત પોતાના વલ્લની વૃદ્ધિને અર્થે એ ઇન્દ્રધ્વજનું વિસર્જન કર્યું. ત્યાર-વાદ કુન્તરાજર્ષિ વદ્રિકાશ્રમ તરફ જવા ઉદ્યોગ કરી રહ્યા હતા તેવામાં માર્ગના શ્રમથી થૂસરિત શરીરવાળા તૃણ અને સૂર્યના તાપથી સુકાઈ ગયેલ ઓઠવાળા વદ્રિકાશ્રમમાં વસનારા ઘણા ઋષિઓ સભામાં પ્રવેશ કરી આશીર્વાદ આપી ઉભા રહ્યા અને હાલ પૂછતાં કહેવા લાગ્યા કે “અમને સર્વને વ્રકર્દંતે મહા પરિતાપ પમાડી વદ્રિકાશ્રમથી વાહેર કાઢી મુક્યા છે અને તેઓ વદ્રિકાશ્રમના હુલુંગ પહાડ ઉપર પોતાના માયા વલ્લથી નવિન શહેર અને વાગ વગીચાઓ વનાવી નિશ્ચિતપણે વિહાર કરે છે. ઋષિઓની પવિત્ર પર્ણકુટીઓનું નામ નિશાન રહેવા દીધું નથી, પવિત્ર સ્થાનોમાં તથા અગ્નિકુંડની જગોળ અનંત અશ્મ કર્મો આચરે છે, અમને તપોધનને માર્કે-હેયના વંશ સિવાય આ વલ્લતે કોઈનો આધાર નથી, માટે કૃપા કરી જલ્દી પયારો અને અમુરોનો નાશ કરી અભય આપો.

ઋષિઓનાં ટીન વચન સામળતાંજ રાજર્ષિ કુંતનાં શરીરનાં રોમ સ્વહાં થડ ગયાં, અથર તથા વાહુ ફરકવા લાગ્યા; તુરંતજ સેનાપતિને હુકમ મળતાં સેના તૈયાર થઈ, સર્વ ઝૂરવીરો પોતાનાં અસ્ત્ર શસ્ત્ર સજી વાહનોપર વિરાજવા લાગ્યા, તુરંગોના નીચા અવાજથી ગગનમંડલ ગાજવા લાગ્યું, સેના પેદલ અને સ્વાગે ભિન્ન ભિન્ન રીતે પ્રયાણ કરવા લાગ્યા; ડેરા, તંત્રુઓ તેમજ યુદ્ધનો ઉપયોગી સામાન મ્હોટાં મ્હોટાં વાહનોપર લાદવામાં આવ્યો; મહારાજાવિરાજત્રી કુંત રાજર્ષિ શુભ

શકુન જોડ પોતાના યુવરાજશ્રી ધવલકુમાર તેમજ સર્વ સભાસદો સહિત ઉત્તમ રથ, ગજ અને અશ્વ આદિ ઉપર સ્વાર થઈ ચાલી નિકળ્યા, થોડા દિવસોમાં લાંબો પંથ ઉલ્લંઘી અનેક સ્થાનો ઉપર પડાવ કરતા વદ્રિકાશ્રમના પહાડોની સમીપે પહોંચ્યા; ત્યાં ઉત્તમ અને વિસ્તીર્ણ મેદાનમાં તંબુઓ સ્થાપિત કર્યા, સર્વ સેના પોતપોતાના યોગ્ય સ્થાને ઉતરવા લાગી, ખાનપાનાદિ સર્વ પદાર્થોની દુકાનો તૈયાર કરવામાં આવી; ભેરી, મૃદંગ અને નગારાં આદિ અનેક પ્રકારનાં વાદ્યો સેનાનું આગમન સૂચવવા અર્થે વાગવા લાગ્યાં, જે સાંભળી વ્રક્રદંત આદિ રાક્ષસોનાં હૃદય ભયભીન થયાં.

રાક્ષસના રાજા વ્રક્રદંતે સેનાના આગમનનો સંદેશો શ્રવણ કરી પોતાની આમુરી માયાથી રચેલ નગરના કિલ્લાને મંત્રવલ્લથી વિશેષ મજબૂત કર્યો, તેમજ કિલ્લાના કોટાઓ માથે પીતલ અને લોહથી બનાવેલ શતઘ્ની યંત્ર અર્થાત્ તોપ આદિ તૈયાર રાખી, પોતાની સેનાને યુદ્ધ માટે સજ્જ થવા આજ્ઞા આપી;

રાજર્ષિ કુંતમહારાજના સેનાપતિ શૌર્યસાગરે પોતાનો તંત્ર માયાકૃત કિલ્લાની સન્મુખ ઉભો કર્યો; જેની આસપાસના મનોરમ વનની શોભા ઘણીજ મનોહર બની રહી હતી, ચારે તરફ પૃથ્વી ઉપર લીલી દુર્વા ડગવાથી વનમાં ભીલું વૃક્ષ વિછાવેલું હોય એવી ભ્રાન્તિ થતી હતી; વિવિધ પ્રકારનાં પક્ષીઓ મીઠી મીઠી અને સુરીલી વોલીઓ વોલી રહ્યાં હતાં તેમજ અન્નોદકની શોધ અર્થે પોતપોતાના માલ્લાઓથી પ્રેમથી ઉડતા હતા; ચિત્ર વિચિત્ર પુષ્પોના સ્ત્રીલગ્નથી તે વન હસતું હોય એમ જણાતું હતું; ઠેકાણે ઠેકાણે વૃક્ષ, લતાઓ અને મ્હોટી મ્હોટી અદ્ભુત વેલો લાગી રહી હતી તેમજ શીત મંદ અને સુગંધી વાયુ ચાલી રહ્યો હતો; તેવામાં વિવિધ પ્રકારના વાદ્યો વાગવા લાગ્યાં, જયજયકારના ઉચ્ચારથી ગગનમંડલ ગાજી ઉઠ્યું, સૈનિકો વ્રક્રદંતનો વિનાશ કરવા ઉત્સાહિત થઈ પોતપોતાનાં અસ્ત્રશસ્ત્રો સજ્જ કરવા લાગ્યા, અશ્વરક્ષકો પ્રયાણ તુરીના અવાજો સાંભળી પોતપોતાના ઘોડાઓના શરીર મર્દન કરી સામાન કસવા લાગ્યા, અહીંઆ ધામધૂમ ચાલી રહી છે અને માયાકૃત દુર્ગમાં વ્રક્રદંત આનંદ કરી રહ્યો હતો ત્યાં અચાનક રાજર્ષિ કુંતનું સેના સહિત આગમન સાંભળી તેણે મ્હોટા માયાવી અવાજથી સેનાપતિને વોલાવ્યો; સૈનિકોને સજ્જ થવા હુકમ આપ્યો; તમામ રાક્ષસો પોતપોતાના માયાકૃત ઊરગ આદિ વાહનો ઉપર સવાર થવા લાગ્યા, હંટ અને ગર્દભ આદિ માયાવી વાહનો ઉપર સવાર થવા લાગ્યા, હંટ અને ગર્દભ આદિ માયાવી વાહનો ઉપર

नगरांओना निनाद धवा लाग्या; मायावी राक्षसोए रात्रिमां पोतपोताना मंत्र प्रयोगो सिद्ध कर्या. श्रीकुन्त महाराजनी सेना पण तैयार थइ; शंख, भेरी आदि वाद्यो वागवा लाग्यां; आखी रात वने सेनाओए अनेक प्रकारे युद्धनी तैयारी करी; रात्री व्यतीत थइ, चन्द्रमा पोतानी तारा समुहनी सेना सहित न्हासी गया अने गगनमडळमां सूर्यनो उदय थयो, वने तरफथी सैन्य चाली निकळ्यां, रणभूमिमां दाखल थतां महान् कोलाहल धवा लाग्यो; ज्यारे वने सेनाओ रणभूमिमां आगी प्होंची त्यारे व्यूह रचना धवा लागी; सेनापति व्यूहना द्वारोपर स्थित थइ धनुष्यना टंकार करवा लाग्या, ए समये वंदीजनो सेनाथी निकळी शूरवीरोने उत्साह आपी नाशवान् जगतनो बोध करी पुकारवा लाग्या के आजे सर्व पोतपोतानुं शौर्य वतावो अने शत्रुओनो संहार करी विजय मेळवी कीर्तिने वरो, उत्तम भाग्यनो उदय धवाथी आवो संयोग प्राप्त थाय छे. आ सांभळी सर्व शूरवीरो वीररसथी छलकाइ गया, कायरोना मुख मलिन थइ गयां, आ समये राक्षसनो राजा वक्रदंत पोतानां माया वळथी सर्पने उडाडतो तेना प्रतिपक्षीओने पडकारवा लाग्यो, श्री कुन्त महाराजा धनुष्य उपर वाण चढावी तेनी सन्मुख आवी उभा रह्या, वक्रदंते तेओ उपर तुरतमां नारिकेल अस्त्रनो प्रयोग कर्यो तेवामां राजर्षि कुन्ते महा मंत्र भणी ते अस्त्रने व्यर्थ करी नांख्युं, वक्रदंते मायाथी अनंत सिंहो प्रगट कर्या तेनो कुन्त महाराजे एक पछी एक तीक्ष्ण वाणोना प्रहारथी अंत कर्यो; आथी राक्षस सेनामां खळभळाट थयो, वने सेनामां महा घोर युद्ध मन्थुं; राक्षसो मायाथी अग्नि वरसाववा लाग्या, कुंत महाराजे वारुणास्त्र फेंकी अग्निने शांत कर्यो, तेवामां पाषाणनी वृष्टि धवा लागी; क्षात्रसेनावाळा महा पराक्रमथी राक्षसो उपर अस्त्र शस्त्रनो प्रहार करवा लाग्या. महा कोलाहल मची रह्यो. राक्षसो मृछिन थइ पडवा लाग्या. तेओना मरणथी दिशाओमां अंधकार छाड गया, अंगी चडवा लागी, मायावी अस्त्रोना प्रयोगो धवा लाग्या, ते तमामने मंत्र वळथी कुन्त महाराज तोडी पाडवा लाग्या; दारुण युद्ध चालतुं हतुं तेवामां वक्रदंतनी सहायता माटे महावळ नामनो राक्षस विमानपर वेसी पोतानी अतुल सेना सहित माया वळथी अनेक प्रकारना चमत्कार प्रदर्शित करतो आवी प्होंच्यो; अकस्मात् रंगवेरंगी घटा अने अग्नि तेमज पाषाणनी वृष्टि धवा लागी; आ खर वक्रदंतने मळवाथी ते अति उन्मादमां आवी गयो अने तुरत महावळने आवी मान सहित मळचो; वक्रदंते सेनापतिने हुक्म कर्यो के सेनानी व्यूह रचना करो, क्षात्र सेनाने घेरी लीओ, जो जो, एक पण आ वखने जीवनो जवा न पावे; सेनापतिए आज्ञा मुजव व्यूह रचना करी महावळ आगळ वथी पडकारवा लाग्यो के मारी माये

યુદ્ધ કરવા કોની ઇચ્છા છે ? આ સમયે મહા પરાક્રમી શ્રી કુન્ત મહારાજ પોતાના વંશજોની કીર્તિ વધારવા ખુલ્લી કૃપાણે તેની સન્મુખ ધસ્યા. દ્વન્દ્વ યુદ્ધ થયું; પૃથ્વી કંપવા લાગી, સૂર્ય વિશ્વ મંદ જળાવા લાગ્યું, દેવગણ ગગન માર્ગે વિમાનમાં ઘેરી રાજર્ષિ કુન્તનો વિજય જોવા આતુર થઈ રહ્યા હતા અને અનેક પ્રકારના આશીર્વાદો આપતા હતા, ઘણો વચ્ચત દ્વન્દ્વ યુદ્ધ ચાલ્યું. અંતે અમોઘ વલ્લવાળા શ્રી કુન્ત મહારાજે મહાવલ્લનું મસ્તક ધડથી ઉડાવી દીધું. રાક્ષસ સેનામાં અતિ હાહાકાર થઈ રહ્યો, વક્રદંત ગભરાયો; અને પરાધવની શંકાથી પીડાવા લાગ્યો; તેણે અતિ ક્રોધથી પૃથ્વીપર હાથ પગાડી ઘણા માયાવી રાક્ષસો ઉત્પન્ન કર્યા. એ સમયે મહારાજા કુન્ત અને ધવલ કુમાર મહા પરાક્રમથી સિંહ પેટે ગર્જના કરતા રણાંગણમાં વન્ને હાથમાં ખુલ્લાં સજ્જો લડાઈ ચાલ્યા. અનંત અસુરોના મસ્તકો કાપતા કાપતા વક્રદંતની સમીપે પહોંચ્યા, પાછળથી છાત્ર સેનાના શૂરાઓ પણ રાક્ષસ અશ્વોની વપા કરતા અનંત રાક્ષસોને ચપને દ્વાર પહોંચાડવા લાગ્યા; જેમ જેમ રાક્ષસો મરણ પામવા લાગ્યા તેમ તેમ અનંત ઉત્પાતો થવા લાગ્યા; કુન્ત મહારાજ મહા ગંભીર ગર્જના કરી બોલ્યા કે ઓરે ! દુષ્ટ વક્રદંત તૈયાર થા, તારા અંતનો વચ્ચત આવી ચુક્યો, “હું મહાત્મા કુંડમાલનો વંશજ કુંત આજે તને ચમલોકમાં પહોંચાડ્યા સિવાય પાછો ફરવાનો નથી.” મહાવીર કુન્તના આવા શબ્દો સાંભળી રાક્ષસ સેના ભયભીત થઈ ભાગવા લાગી; વક્રદંત વિદ્વલ થઈ વિચારવા લાગ્યો કે માયાવલ્લ અત્યાર લગી કાંઈ કામ ન આવ્યું. વાહુવલ્લ સિવાય હવે વચ્ચું મુશ્કિલ છે એમ નિશ્ચય કરી કુન્ત સામે આવી ઉભો રહ્યો અને આવેશમાં આવી મહા ભયંકર ગર્જના કરી બોલ્યો કે “હું વીર વક્રદંત રણમાં ધૈર્યને છોડું તેમ નથી, મારાં અતિ ઘોર વાહુવલ્લ પાસે તું કેટલો વચ્ચત ટકે છે એ હું જાઉં છું.” આટલું બોલી સામસામું અસિયુદ્ધ કરવા લાગ્યા; વન્ને સેનામાં એક પછી એક શૂરવીરોએ ગર્જના કરી દ્વન્દ્વ યુદ્ધ મચાવ્યું, વન્ને તરફથી રાક્ષસ અશ્વો ચાલવા લાગ્યાં, સેનાની છટા ઘનઘટા સમાન જળાવા લાગી, રાક્ષસો વિજલ્લીની માફક ચમકવા લાગ્યાં; રૂંડ મુંડ કપાવા લાગ્યાં, લોહીની નદીઓ ચાલી નિકળી, અશ્વ આદિ વાહનોના કપાળાં અંગો તેમાં તળાવા લાગ્યાં; તેમજ રૂંડ મુંડ, ડૂર્મ, મત્સ્ય અને મકરની માફક જળાવા લાગ્યાં; આવું મહા દારુણ યુદ્ધ મચ્યું, એક પછી એકને પ્રહાર કરી પૃથ્વીપર પાડવા લાગ્યા; રાક્ષસોએ પણ વલ્લ વતાવવામાં કચાશ રાખી નહિ, ઘણા ક્ષાત્ર સૈનિકોને ઘાયલ કરી નાંખ્યા; કુન્ત મહારાજ અને વક્રદંત વચ્ચે ઘણો વચ્ચત ઘોર યુદ્ધ ચાલ્યું; એ વન્ને એક વીજાથી ઓછા ઉતરે એમ નહોતા, વક્રદંતે મહા દ્વેષથી કુંત ઉપર સાંગ ફેંકી, કુંત મહારાજે તે સાંગને અપ્રતિમ વલ્લવાન વાહુથી પકડી લીધી

અને તેજ સાંગ અતિ તીવ્ર વલ્લથી વક્રદંત ઉપર ફેંકી તે તેના મ્હાલચક્રને મેદી પૃથ્વીમાં પેસી ગઈ; વક્રદંત મ્હા ભયંકર ગદ્ગદ કરી ધૂમી પૃથ્વીપર પડી ગયો, તેના અન્વકારમય હૃદય ઘરને છોડી ચૈતન્ય ચાલ્યું ગયું, રાક્ષસી માયા નષ્ટ થઈ, વચેલા અષ્ટો કષ્ટ પામી ભાગી ગયા; ક્ષાત્ર સેનાનો સ્પષ્ટ રીતે વિજય થયો; વ્યોમ સ્વચ્છ થયું, આનંદ મંગલના ધ્વનિ સાથે વિજય વાદ્યો વાગવા લાગ્યાં, દેવાંગનાઓ આકાશ માર્ગેથી ઉતરી કુન્ત મહારાજને શ્રમિત જોઈ રત્ન જડિત ઊશીરના વીજળાઓથી વાયુ ઢોલવા લાગી, તમામ દેવતાઓ પ્રસન્ન થયા અને જય જયકારના ઉચ્ચાર કરતા શ્રી કુન્ત મહારાજને પણ અનંત પ્રકારે આશીર્વાદ આપતા તેના ઉપર પુષ્પવૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા. શ્રી કુન્ત મહારાજને પણ પોતાનો શ્રમ સફળ થયો જાણી આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. ઋષિગણો પ્રસન્નતા પૂર્વક વેદ મંત્રો મળી આશીર્વાદ આપવા લાગ્યા. અને મહાત્મા કુંડમાલના વંશની વૃદ્ધિ ચાહતા ઉન્નત સ્વર્થી શ્રી કુન્ત મહારાજનો જય ઉચારવા લાગ્યા.

મહાત્મા કુંત વક્રદંતનો વિનાશ કર્યા પછી ચમત્કારપુર તરફ રવાના થવાની તૈયારી કરાવતા હતા તેવામાં તમામ ઋષિમંડલે આવી આશીર્વાદ આપી વિનંતિ કરી કે મહારાજ ! આપે અમારાં મહાન્ સંકષ્ટો દૂર કર્યાં. આપના પૂર્વજોની માફક આપ પણ અમારા ઉપર ઘણી કૃપા રાખો છો; ધર્મ કર્મમાં કૈંક વિશ્વો આવ્યાંજ કરે છે. જેથી આપ નિકટમાં વિરાજતા હો તો અમો પણ નિર્ભય વની યજ્ઞયાગાદિ સ્વસ્થ ચિત્તે કર્યા કરીએ માટે આ વિજય ભૂમિ ઉપર આપ આપના નામથી એક ઉત્તમ શહેર વસાવી અમારા આશીર્વાદથી આનંદ ભોગવો.

ઋષિઓની આજ્ઞા માથે ચડાવી રાજપિ કુન્તે મહાત્મા વિશ્વકર્માની સ્તુતિ કરી જેથી વિશ્વ-કર્મા ઋષિઓનાં સંકષ્ટ દૂર કરનાર કુન્ત રાજપિની પાસે પધાર્યા. કુન્તે ઘણા માનપૂર્વક અર્ચ્ય-પાદ્ય કરી ઉન્નત આમને વિરાજવા વિનંતિ કરી. ભગવાન વિશ્વકર્મા આસને વિરાજ્યા વાદ કુન્ત મહારાજે શહેર તથા વિહ્વા વગેરે કેટલા પ્રકારના અને કેવી રીતે વાંચવા તે સવિનય પૂછ્યું. મહાત્મા વિશ્વકર્માએ પ્રસન્ન ચિત્તે કહ્યું કે-કિહ્વાઓ ચાર પ્રકારના છે. ૧ ભૂમિ દુર્ગ, ૨ જલ દુર્ગ, ૩ ગિરિ દુર્ગ અને ૪ ગહર દુર્ગ. આ ચારમાંથી ગિરિદુર્ગ સર્વોચ્ચમ ગણાય છે. કિહ્વાની ડુંચાઈ સન્યાવીશ ગજ વરવી તેમાંથી બે ઓછો અથવા બે ગજ વધારે કિહ્વો ડુંચો વનાવવો. પ્રાકારની પહોળાઈના અર્ધ ભાગમાં કપિર્શર્પ વરવા. એ કપિર્શર્પ એક વીજાથી આઠ આઠ આંગળા છેટે રાગવાં જોઈએ. વિહ્વાને કોષ્ટક કાઢવાની એ રીતિ છે કે કનિષ્ઠ વર્ગના કોષ્ટકની પહોળાઈ દશ

ગજ તથા મધ્યમ કોટકની પહોળાઈ વાર ગજ અને જ્યેષ્ઠમાનના કોટકો ચૌદ ગજ પહોળાઈવાળા વનાવવા જોઈએ. એ વચ્ચે કોટકોના મધ્યમ ભાગમાં ચોરસ વિદ્યાધરી કરવી, એ વિદ્યાધરી અને કોટકોમાં ગૂરવીરોને વેસવા માંટ વિવિધ પ્રકારનાં આસનો વનાવવાં, એ કિલ્લાની ડુંચાઈ કરતાં વમળી પહોળી તેની આસપાસ સ્વાઈ સ્વોદાવવી; વિદ્યાધરી અને કોટકોની વચ્ચે પાંચીશ વાહુ (હાથની આંગળીથી સ્કંધ સ્વખાની સંધિ સુધી હાય) નું અંતર રાખવું જોઈએ, અથવા એથી પાંચ વાહુ વધારે કે ઓછું અંતર રાખવું; કનિષ્ઠ કિલ્લાની ડુંચાઈ પંદર હાથ, મધ્યમની સત્તર હાથ અને જ્યેષ્ઠની ઓગણીશ હાથ ડુંચાઈ રાખવી એમ પગ થાય છે; મધ્યમ વર્ગના કિલ્લાની પહોળાઈ દશ હાથ, જ્યેષ્ઠની ચાર હાથ અને કનિષ્ઠ વર્ગના કિલ્લાની પહોળાઈ આઠ હાથ રાખવી. આ તમામ જાતના કિલ્લાઓમાં અન્ન, ઘૃત, જલ, તૈલ, લવણ, ઇન્ધન, તૃણ, યંત્રો, દારુગોળો, વાળ, શસ્ત્રો અને યોદ્ધાઓ આદિ પૂર્ણ રીતે રાખવાં જોઈએ.

ચતુરસ્ર નગરનું નામ “ માહેન્દ્ર, ” લાંવા સાથે ચોસંડા નગરનું નામ “ સર્વતોભદ્ર ” ગોલ નગરનું નામ “ સિંહવિલોકન ” લંબગોલ નગરનું નામ “ વારુણ, ” ચાલી રૂણાવાળા નગરનું નામ “ નંદ, ” સ્વસ્તિકાકાર નગરનું નામ “ નંદાવર્તક ” જવના આકારવાળા નગરનું નામ “ જયંત, ” પહાડ ઉપર રહેલા નગરનું નામ “ દિવ્ય, ” અષ્ટદલ નગરનું નામ “ પુષ્પપુર, ” પુરુષાકાર નગરનું નામ “ પૌરુષ, ” ગિરિની કુચમાં રહેલ નગરનું નામ “ સ્નાહ, ” લાંવા નગરનું નામ “ દંડનગર, ” નદીથી પૂર્વ દિશામાં હોય તેનું નામ “ શક્રપુર, ” નદીથી પશ્ચિમ દિશામાં હોય તેનું નામ “ કમલપુર ” નદીથી દક્ષિણ દિશામાં હોય તેનું નામ “ ધાર્મિકપુર, ” જેની વન્ને વાજુણ નદી હોય તેનું નામ “ મહાજય, ” અને જે નદીથી ઉત્તર દિશામાં હોય તેનું નામ “ સૌમ્ય નગર ” કહેવાય છે.

જેને એક કિલ્લો હોય તેનું નામ “ શ્રી નગર, ” બે કિલ્લાઓ હોય તેનું નામ “ ત્રિપુલ્લ નગર ” અને અષ્ટકોણ નગરનું નામ “ સ્વસ્તિક ” કહેવાય છે.

આ રીતે નગરના વીશ મેદ છે. આવા નગરોમાં મનુષ્યો નિવાસ કરે તો તે નગરના નર-પાલને સુખ, યશ અને ધનની પ્રાપ્તિ થાય છે તેમજ તેનો પ્રતાપ દિવસે દિવસે વૃદ્ધિ પામે છે.

જે નગર ત્રિકોણ હોય તેમાં અગ્નિનો ભય થાય છે, જે નગર પદ્મકોણ હોય તેમાં ક્લેશ ઉપજે છે, જે નગર વજ્રાકાર હોય તેમાં વિજ્ઞાનો ભય થાય છે, જે નગર શકટને આકારે હોય

તેમાં રોગનો ઉપદ્રવ થાય છે, જે નગર ત્રિશૂલને આકારે હોય તેમાં યુદ્ધનો ભય રહે છે, જે નગર વે શકટના આકારવાળું હોય તેમાં ચોરનો ભય અને જે નગરના ચોરસ ભાગથી રૂબાઓ વધારે પડતા હોય તે નગરમાં ધનનો ક્ષય થાય છે. આ સાત દોષ ગણાય છે. ઉપર કહેલ નગરો ત્રણ પ્રકારનાં છે તેમાં કનિષ્ઠ નગર એક હજાર હાથના માપનું, મધ્યમ નગર પંદરસો હાથના પ્રમાણનું અને ઉત્તમ નગર વે હજાર હાથના પ્રમાણનું વાંધવું જોડે; પરંતુ કનિષ્ઠ નગર સવા અગ્યારસો હાથનું, મધ્યમ નગર સવા સોલ્સો હાથનું અને ઉત્તમ નગર સવા એકવીશસો હાથનું બનાવવું.

પૂર્વોક્ત ઉત્તમ નગરમાં સત્તર માર્ગો, મધ્યમ નગરમાં તેર માર્ગો અને કનિષ્ઠ વર્ગના નગરમાં નવ માર્ગો કરવા; જે નગરમાં જેટલા ઉભા માર્ગ હોય તેટલાજ આડા માર્ગ કરવા;

નગરનું અર્ધ “ગ્રામ,” ગ્રામનું અર્ધ “સ્વેટક,” સ્વેટકનું અર્ધ “કૂટ” અને કૂટનું અર્ધ “સ્વર્વટ” કહેવાય છે.

રાજાને રહેવાનું નગર ચાર, આઠ અથવા સોલ્સ હજાર ગજનું કરવું પણ તે નગરોના અવાંતર ભેદે એક એક હજાર ગજ વધારવાથી દશ પ્રકાર થાય છે.

પાંચ હજાર ગજનાં, છ હજાર ગજનાં, સાત હજાર ગજનાં, નવ હજાર ગજનાં, દશ હજાર ગજનાં, અગિઆર હજાર ગજનાં, વાર હજાર ગજનાં, તેર હજાર ગજનાં, ચૌદ હજાર ગજનાં, અને પંદર હજાર ગજનાં નગરો કરવાં, એ નગરોની જેટલી પહોળાઈ હોય તેથી લંબાઈમાં સવા આઠમો તથા સાડા આઠમો ભાગ વધારવો; આ રીતે તમામ નગરોના ચાર ચાર ભેદ છે તે એ રીતે કે.

૧—લંબાઈ અને પહોળાઈમાં સમાન.

૨—પહોળાઈનો અષ્ટમાંશ $\frac{1}{8}$ લંબાઈમાં વધારવો.

૩—પહોળાઈથી લંબાઈમાં સવા આઠમો ભાગ $\frac{1}{8}$ વધારવો.

૪—પહોળાઈથી લંબાઈમાં $\frac{1}{4}$ વધારવું.

આ રીતે નગરની રચના કરવી.

પુરને વિષે સત્તર માર્ગ, ગ્રામને વિષે નવ માર્ગ, સ્વેટકને વિષે પાંચ માર્ગ, કૂટને વિષે ત્રણ માર્ગ અને સ્વર્વટને વિષે વે માર્ગ કરવા.

જે માર્ગે વીશ ગજ પહોલો હોય તે જ્યેષ્ઠ, સોઠ ગજ પહોલો હોય તે મધ્યમ અને વાર ગજ પહોલો હોય તે કનિષ્ઠ માર્ગે જાણવો.

મહાત્મા વિશ્વકર્માના મુખથી આ રીતે શ્રવણ કરી શ્રી કુન્ત મહારાજે મજવૂત કિલ્લાવાલું સર્વોત્તમ શહેર વાસ્યું, જેમાં તાંબૂલની, ફળોની, દાંતની, અત્તર આદિ મુગન્ધિ પદાર્થોની, પુષ્પોની અને મોતી વિગેરે રત્નોની દુકાનો રાજદ્વાર પાસે રચાવી. શહેરની અંદર પૂર્વ દિશામાં બ્રાહ્મણ, દક્ષિણ દિશામાં ક્ષત્રિઓ અને ઉત્તર દિશામાં શૂદ્રોને તથા વૈઞ્યોને અને અન્ય વ્યાપારી જનોને શહેરના મધ્ય ભાગમાં ચિત્ર વિચિત્ર ગૃહો વનાવી વસાવવા નિશ્ચય કર્યો.

શહેરના ઇશાન કોણમાં રંગકર, કુવિંદ અને રજકને; તથા અગ્નિથી પોતાની આજીવિકા ચલાવનાર સોની લુહાર આદિને શહેરના અગ્નિ કોણમાં અંત્યજ, ચર્મકાર, વાંઝા અને કલાલને દક્ષિણ દિશામાં, નૈઋત્ય કોણમાં વેદ્યાઓને અને વાયવ્ય કોણમાં પારાગ્નિ લોકોને વસાવવા નક્કી કર્યું તથા પશ્ચિમ દિશામાં કૂપ, તલાવ, વાવ અને કુંડ આદિ જલાશયો વંધાવ્યાં; શહેરના ચાર સિંહદ્વાર કર્યા અને આઠ खडकीद्वार વાંધ્યાં, તે દ્વારોને મજવૂત અર્ગલા કરી તેમજ મજવૂત અને સુશોભિત કમાઢો કર્યા, રાજદ્વાર આગળ એક કીર્તિસ્તંભ ઊભો કરાવ્યો; તથા રાજગૃહ, દેવપ્રાસાદ, દુકાનો અને હવેલીઓ કઢીચુનો છાંટી ઉજ્જલ વનાવવામાં આવી; શહેરની પાસે એક સુંદર વાગ વનાવ્યો તે વાગમાં એક જલાશય વાંધ્યું તેમજ શહેરમાં અને રાજમહેલ આગળ પણ જલાશયો વંધાવ્યાં.

શહેરના રક્ષણ માટે જલ, અગ્નિ અને વાયુ વડે ચલાવી શકાય એવા યંત્રોને માંસ મદિરાતું વલિદાન આપી રાખવામાં આવ્યા.

યંત્રો આઠ પ્રકારનાં છે તેમાં જેની લંવાઈ આઠ હાથની હોય તેનું નામ “ભૈરવ,” જે યંત્રની લંવાઈ નવ હાથની હોય તેનું નામ “ચન્દ્ર,” જે યંત્રની લંવાઈ દશ હાથ હોય તેનું નામ “અર્ક,” અગ્યાર હાથ હોય તે “ભીમગજ,” વાર હાથ હોય તે “યુગ્મ,” તેર હાથ હોય તે “શિશ્વી,” ચૌદ હાથ હોય તે “યમદંડ,” અને જે યંત્રની લંવાઈ પંદર હાથની હોય તે “મહાભૈરવ” કહેવાય છે. આ આઠે જાતનાં ભૈરવ યંત્રો તૈયાર કરી રાખવામાં આવ્યાં.

આઠ હાથના યંત્રને આઠ હાથની ફણિની વનાવી તેના ચાઢાની પહોળાઈ વાર આંગળની

તથા સ્તંભો વચ્ચે છ હાથની પહોળાઈ રાખી, ત્રણ હાથની મર્કટિકા કરી તથા ત્રણ હાથનું પાંજરું કરાવ્યું.

યંત્રના પાછલના ભાગમાં વત્રીશ આંગલની યદ્દિ કરાવી તે યદ્દિની પહોળાઈ તથા જાડાઈ આઠ આંગલ સમાન રાખી અને તે યંત્રને જે કુંડલવેળી મુકવામાં આવે છે તે એંશી આંગલ વહાર નિકલતી રાખી.

યંત્રની યદ્દિમાં મર્કટીને લોઢાના સ્વીલાથી દ્રઢ કરી એક હાથનું યંત્ર કરી તેને પંદર આંગલનું પાંજરું કરવું એમ કેટલાએક આચાર્યોનો મત છે. શ્રી કુન્ત મહારાજે તે પ્રમાણે કરાવ્યું. અગ્નિ-યંત્ર, જલયંત્ર અને વાયુયંત્ર ઢીંકુલીથી તૈયાર કરાવ્યાં.

ત્યાર વાદ ભગવાન્ વિશ્વકર્માની આજ્ઞા મુજબ એકસો આઠ હાથ પહોળો ઉત્તમ રાજ-મહેલ બંધાવ્યો, તેના પ્રમાણથી આઠ આઠ હાથ ઘટાડી વીજાં ચાર ગૃહ પોતાને માટે બનાવ્યાં; એ સર્વ ગૃહોની લંબાઈ પહોળાઈથી સવાઈ રાખી.

૧—ગૃહાદિકો વિષે આય, ઋક્ષ, વ્યય, તારા, અંશ, ચંદ્ર, અને રાગિની રીત વતાવીએ છીએ. કારણકે તેઓ શ્રેષ્ઠ આવ્યેથી ધાન્ય, સુખ અને યગની અધિક વૃદ્ધિ થાય માટે પ્રથમ આય વિશે કહીએ છીએ. તેના આઠ પ્રકાર છે. તેઓનાં નામ.

ધ્વજ, ધૂમ, સિંહ, શ્વાન, દૃપ, ગર્દભ, ગજ અને ધ્વાંસ છે. તેમાં પહેલો, ત્રીજો, પાંચમો અને સાતમો, એટલા આય દેવમંદિર વિષે શ્રેષ્ઠ છે.

દેવમંદિર અને રાજ્યગૃહ વિષે શાસ્ત્રમાં કહેલા હાથે માપ કરવું તથા સાધારણ લોકોના ઘરોનું માપ શિલ્પીના હાથે કરવું પણ ઘાસ વંડે છાવાનું હોય અર્થાત્ ઘાસ, પાંદડાં અને એવાં વીજાં વૃળો વંડે ઘર છાઈ રહેનારાગરીવ લોકોના ઘરનું માપ ઘરધણીના હાથથી લેવું.

ગૃહ કરવાની ભૂમિને હાથ, અંગુલ અને જવથી માપી તે ભૂમિનું ક્ષેત્રફલ કઢાટી હાથ, આંગુલ અને જવની ગણતરી પ્રમાણે આય મેલવવો પણ નગર અને પુરનું માપ દંડવંડે કરવું વધાર શ્રેયસ્કર છે.

હાથ અને આંગુલો માપી તેનું ક્ષેત્રફલ કઢાડ્યા પછી ત્રાય અને આંગુલો પ્રમાણે આય કલ્પવો કહ્યો છે. પણ સ્વાટલો અથવા પલંગની વે રૂસો અને વે રૂસાં મઠી ચાગ્ને માપમાં ન લેતાં ફક્ત મધ્યનો ગાલો ભરી આય લાવવો અને તેજ રીતે ઘરના વે કરા, એકમેવાલ અને પછીત એ ચારના ઓસારને માપમાં ન લેતાં એ ચારોનાં અંતરનું અર્થાત્ એ ચારના મધ્યે રહેલા ગાલોનું

રાજાઓને યોગ્ય અનંત પ્રકારનાં કલ્યાણકારી અને સમૃદ્ધિ આપનાર ગુણોભિત ગૃહો વંધાવવાં શરૂ કર્યાં. તેમાં ત્રિશાલ ગૃહની ત્રણે દિશાઓમાં વઘ્વે હસ્ય, આગલના ભાગમાં વીધિ અને મધ્યમાં પદ્ દારુયુક્ત પ્રથમ પ્રકારનું ગૃહ વંધાવ્યું.

ત્રિશાલ ઘરની ચારે દિશાઓએ ત્રણ ત્રણ અલિન્દો વંધાવી, તેને એક દ્વાર તથા ચૂનાઓમાં ગવાક્ષો રચાવી દ્વિતીય પ્રકારનું ઘર તૈયાર કરાવ્યું.

ત્રિશાલ ગૃહનાં મુખ આગલ માઠ સહિત મદ્ર રચાવી “ શ્રીધર ” નામે ગૃહ વંધાવ્યું.

પાંચ અને સાત ભૂમિના ગૃહને જાલીઓ અને વારીઓ મુકાવી, મંડપ ચુલ્હો રચાવી, ચાર દ્વારયુક્ત શત્રુનો વિનાશ કરનાર “ રાજ્ય વર્ધન્ય ” નામે ગૃહ તૈયાર કરાવ્યું. તેમાં ડુંચાડ અને

માપ લઈ આય લાવવો, પળ દેવમંદિર અને મંડપની વહારની ફરકેથી અર્થાત્ ચારે તરફની ભીંતના ઓસારો સહિત (જમીન અને પાયાઓમાં દવાગ તે સુદ્ધાંત માપમાં લેવાનું કહ્યું છે) માપમાં ગણી આય લાવવો.

છત્ર (છત્ર અને તેથી પળ ન્હાના દાગીનાઓ વિષે ગજ અને આંગુલોનું માપ લેવાય નહિ તેથી આંગુલ, જવ, ચૂકા, લીંચ અને વાલની અળીવડે માપ લેવું અને આય મેલવવો કારણકે હીરા આદિ રત્નોનું માપ આંગુલેથી થાય નહિ.) દેવમંદિર, બ્રાહ્મણનું ઘર, વેદિકા, જલાગય, ક્ષેત્રો (ક્ષેત્ર એટલે ગૃહ કરવાની જમીન ઉપરાંત ધ્વજા, વાવટા, નિશાન એ વગેરે વસ્ત્રોનું જે કાંઈ કરવું હોય તે વસ્ત્રો ક્ષેત્રમાં સમાવેશ થાય છે) ના વિસ્તાર, ક્ષેત્રોની ડુંચાડ, વત્ત, આભૂષણ અને યજ્ઞ-શાળા એટલે ટેકાણે ધ્વજઆય શ્રેષ્ઠ છે, તથા અગ્નિવડે જીવનારના ઘરમાં અને હોમના કુંડ વિષે ધૂમઆય શ્રેષ્ઠ છે અને સિંહદ્વાર (કિલ્લાના દરવજામાં, રાજાના દરવારનો દરવજો અને રાજાના મહેલનો દરવજો વગેરે સિંહદ્વાર કહેવાય છે;) માં, રાજઘરમાં, શાસ્ત્રોમાં અને સિંહાસનમાં સિંહઆય શ્રેષ્ઠ છે.

ચાંડાલના ઘરવિષે શ્વાનઆય ઉત્તમ છે તથા વણિકના ઘરવિષે, અશ્વશાળામાં, વ્યાપારીની દુકાન વિષે, લાકડાં ભરવાના ગૃહ વિષે અને ભોજનશાલાવિષે વૃષઆય શ્રેષ્ઠ છે, તથા વાદિત્રોના ઘર વિષે અને ગધેડાંવડે જેની આજિવિકા ચાલતી હોય તેના ઘરમાં સ્વરઆય શ્રેષ્ઠ છે, તથા શૂદ્રના ઘર વિષે, યાન અથવા પાલખી વિષે, સ્ત્રીઓના ઘરવિષે, વાહન (રથ, ગાડી, ગાડાં વગેરે) વિષે શય્યા (સ્વાટલો, પલંગ કે કોચ) વિષે, અને ગજશાળા વિષે ગજઆય શ્રેષ્ઠ છે.

નીચાળની વરોવર સંભાળ રાખાવી હતી કારણકે જે ઘર મધ્ય ભાગમાં નીચું અને આંગળા આગળ ઉચ્ચ હોય તે ગૃહ નિરંતર પુત્રનો વિનાશ કરનાર થાય છે.

ગૃહસ્તંભોની ઓળ મધ્યમ માનની કરાવી; કારણકે એ માનથી ઓછી વધતી પંક્તિ કરાવવાથી ગૃહસ્વામીને જગત્ માન્યતા કે લક્ષ્મીની પ્રાપ્તિ થતી નથી.

શ્રી કુન્ત મહારાજે ભગવાન્ વિશ્વકર્માના મુખથી સાંભળ્યું હતું જે “દ્વિશાલ ગૃહમાં શાલાના સ્તંભથી વહારને પાટડે ઓછો સ્તંભ હોવાથી વેધ ગણાતો નથી, પરંતુ શાલામાંજ સ્તંભની એક પંક્તિમાં સ્તંભ ઓછો કે વધારે હોવાથી વેધ ગણાય છે.” માટે પોતે તમામ ગૃહોમાં તેવો વેધ ન લાવતાં ગૃહો એક ભૂમિથી અગ્યાર ભૂમિ સુધી કરાવ્યાં, તે ભૂમિઓ સમ નહિ કરતાં ત્રિપમ કરાવી.

શિલ્પીના ઘર વિષે અને તપસ્વીના સ્થાન વિષે ધ્વાંલઆય સુખકારી છે. એ રીતે વતાવેલાં આઠે આયોનાં મુખો પોતપોતાના નામો જેવાં છે, પણ વિશેષ કરી ધ્વાંલ આયનું મુખ કાગડાના મુખ જેવું છે તથા ધૂમ આયનું મુખ વિલાડાના મુખ જેવું છે, અને ધ્વજ આયનું મુખ મનુષ્યના મુખ જેવું છે; પરંતુ સર્વ આયોના પગ તો પક્ષીઓના પગ જેવા છે, તથા તેમનાં ગळाં સિંહનાં જેવા છે અને આયોના હાથો તો મનુષ્યના હાથો જેવા છે. એ આયો પૂર્વ, અગ્નિ, દક્ષિણ, નૈઋત્ય, પશ્ચિમ, વાયવ્ય, ઉત્તર અને ઇશાન. એ અનુક્રમે આઠે દિશાઓના સ્વામી આઠ આયો છે. તે સૃષ્ટિ માર્ગે છે એટલે જે દિશાનો સ્વામી જે આય છે તે દિશા સામે તે આયનું મુખ છે અર્થાત્ ધ્વજનું મુખ પૂર્વ તરફ, ધૂમનું મુખ અગ્નિ કોણે, સિંહનું દક્ષિણે, શ્વાનનું નૈઋત્યે, વૃષનું પશ્ચિમે, ગર્દભનું વાયવ્યે, ગજનું ઉત્તરે અને ધ્વાક્ષનું મુખ ઇશાન કોણ સામે છે.

પહેલી ચૃમિમાં વૃષઆય દેવો, તથા વીજી ભૂમિમાં સિંહઆય દેવો અથવા ગજઆય દેવો, અથવા ધ્વજઆય દેવો. આય આપનાર સૂત્રધારે યાદ રાખવાનું છે કે—“ગજઆય ઉપર સિંહઆય અથવા ધ્વજઆય દેવો તેમજ સિંહઆય ઉપર ધ્વજઆય દેવો.” પણ હાથા મનુષ્યે કોડ પણ આય ઉપર વૃષ આય લાવવો નહિ, કદાચ ઘર વિષે સિંહઆય ઉપર ગજઆય અથવા વૃષઆય આવે તો તે મૃત્યુ પ્રાપ્ત કરાવે અને ઘરનું દ્વાર આયના સામે હોય તો તે શુભ છે. તેમજ ઘરથી જમણી તરફ અથવા ઢાલી તરફ આય આવે તો તે પણ શ્રેષ્ઠ છે.

ઘર કરવાની જમીન અથવા ક્ષેત્રનો વિસ્તાર અથવા પહોળાડ જેટલો ગજ હોય તેટલાને ક્ષેત્રની લંબાઈના ગજો સાથે ગુણતાં જે પિંડ આવે (ક્ષેત્રફળનો જેટલો અંક આવે) તે પિંડને આઠે

રાજાઓને યોગ્ય અનંત પ્રકારનાં કલ્યાણકારી અને સમૃદ્ધિ આપનાર મુશોભિત ગૃહો વંધાવવાં શરૂ કર્યો. તેમાં ત્રિશાલ ગૃહની ત્રણે દિશાઓમાં વચ્ચે હસ્ય, આગલના ભાગમાં વીથિ અને મધ્યમાં પટ્ દારુયુક્ત પ્રથમ પ્રકારનું ગૃહ વંધાવ્યું.

ત્રિશાલ ઘરની ચારે દિશાઓએ ત્રણ ત્રણ અલ્હિન્દો વંધાવી, તેને એક દ્વાર તથા ચૂનાઓમાં ગવાક્ષો રચાવી દ્વિતીય પ્રકારનું ઘર તૈયાર કરાવ્યું.

ત્રિશાલ ગૃહનાં મુખ આગલ માઢ સહિત મદ્ર રચાવી “ શ્રીધર ” નામે ગૃહ વંધાવ્યું.

પાંચ અને સાત ભૂમિના ગૃહને જાલીઓ અને વારીઓ મુકાવી, મંડપ ચુલ્હો રચાવી, ચાર દ્વારયુક્ત શત્રુનો વિનાશ કરનાર “ રાજ્ય વર્ધન્ય ” નામે ગૃહ તૈયાર કરાવ્યું. તેમાં ઉંચાડ અને

માપ લઈ આય લાવવો, પળ દેવમંદિર અને મંડપની વહારની ફરકેથી અર્થાન્ ચારે તરફની ભીંતના ઓસારો સહિત (જમીન અને પાયાઓમાં દવાગ તે મુદ્ધાંત માપમાં લેવાનું કહ્યું છે) માપમાં ગળી આય લાવવો.

છત્ર (છત્ર અને તેથી પળ ન્હાના દાગીનાઓ વિષે ગજ અને આંગુલોનું માપ લેવાય નહિ તેથી આંગુલ, જવ, ચૂકા, લીસ અને વાલની અળીવડે માપ લેવું અને આય મેલવવો કારણકે હીરા આદિ રત્નોનું માપ આંગુલેથી થાય નહિ.) દેવમંદિર, બ્રાહ્મણનું ઘર, વેદિકા, જલાશય, ક્ષેત્રો (ક્ષેત્ર એટલે ગૃહ કરવાની જમીન ઉપરાંત ધ્વજા, વાવટા, નિશાન એ વગેરે વસ્ત્રોનું જે કાંઈ કરવું હોય તે વસ્ત્રનો ક્ષેત્રમાં સમાવેશ થાય છે) ના વિસ્તાર, ક્ષેત્રોની ઉંચાડ, વત્ત, આભૂષણ અને યજ્ઞ-શાળા એટલે ઠેકાણે ધ્વજઆય શ્રેષ્ઠ છે, તથા અગ્નિવડે જીવનારના ઘરમાં અને હોમના કુંડ વિષે ધૂમઆય શ્રેષ્ઠ છે અને સિંહદ્વાર (કિલ્લાના દરવજામાં, રાજાના દરવારનો દરવજો અને રાજાના મહેલનો દરવજો વગેરે સિંહદ્વાર કહેવાય છે;) માં, રાજઘરમાં, શાસ્ત્રોમાં અને સિંહાસનમાં સિંહઆય શ્રેષ્ઠ છે.

ચાંડાલના ઘરવિષે શ્વાનઆય ઉત્તમ છે તથા વણિકના ઘરવિષે, અશ્વશાલામાં, વ્યાપારીની દુકાન વિષે, લાકડાં ભરવાના ગૃહ વિષે અને ભોજનશાલાવિષે વૃષઆય શ્રેષ્ઠ છે, તથા વાદિત્રોના ઘર વિષે અને ગધેડાંવડે જેની આજિવિકા ચાલતી હોય તેના ઘરમાં સ્વરઆય શ્રેષ્ઠ છે, તથા શૂદ્રના ઘર વિષે, યાન અથવા પાલખી વિષે, સ્ત્રીઓના ઘરવિષે, વાહન (રથ, ગાડી, ગાડાં વગેરે) વિષે શય્યા (સ્વાટલો, પલંગ કે કોચ) વિષે, અને ગજશાળા વિષે ગજઆય શ્રેષ્ઠ છે.

નીચાણની વરોવર સંભાળ રखावी હતી કારણકે જે ઘર મધ્ય ભાગમાં નીચું અને આંગણા આગળ ઉચ્ચ હોય તે ગૃહ નિરંતર પુત્રનો વિનાશ કરનાર થાય છે.

ગૃહસ્તંભોની ઓઢ મધ્યમ માનની કરાવી; કારણકે એ માનથી ઓછી વધતી પંક્તિ કરાવવાથી ગૃહસ્વામીને જગત્ માન્યતા કે લક્ષ્મીની પ્રાપ્તિ થતી નથી.

શ્રી કુન્ત મહારાજે ભગવાન્ વિશ્વકર્માના મુખથી સાંભળ્યું હતું જે “ દ્વિશાલ ગૃહમાં શાળાના સ્તંભથી વહારને પાટેડે ઓછો સ્તંભ હોવાથી વેધ ગણાતો નથી, પરંતુ શાળામાંજ સ્તંભની એક પંક્તિમાં સ્તંભ ઓછો કે વધારે હોવાથી વેધ ગણાય છે.” માટે પોતે તમામ ગૃહોમાં તેવો વેધ ન લાવતાં ગૃહો એક ભૂમિથી અગ્યાર ભૂમિ સુધી કરાવ્યાં, તે ભૂમિઓ સમ નહિ કરતાં વિષમ કરાવી.

શિલ્પીના ઘર વિષે અને તપસ્વીના સ્થાન વિષે ધ્વાંક્ષઆય મુખકારી છે. એ રીતે વતાવેલાં આઠે આયોનાં મુખો પોતપોતાના નામો જેવાં છે, પણ વિશેષ કરી ધ્વાંક્ષ આયનું મુખ કાગડાના મુખ જેવું છે તથા ધૂમ આયનું મુખ વિલાડાના મુખ જેવું છે, અને ધ્વજ આયનું મુખ મનુષ્યના મુખ જેવું છે; પરંતુ સર્વ આયોના પગ તો પક્ષીઓના પગ જેવા છે, તથા તેમનાં ગઢાં સિંહનાં જેવા છે અને આયોના હાથો તો મનુષ્યના હાથો જેવા છે. એ આયો પૂર્વ, અગ્નિ, દક્ષિણ, નૈઋત્ય, પશ્ચિમ, વાયવ્ય, ઉત્તર અને ઇશાન. એ અનુક્રમે આઠે દિશાઓના સ્વામી આઠ આયો છે. તે સૃષ્ટિ માર્ગે છે પટલે જે દિશાનો સ્વામી જે આય છે તે દિશા સામે તે આયનું મુખ છે અર્થાત્ ધ્વજનું મુખ પૂર્વ તરફ, ધૂમનું મુખ અગ્નિ કોણે, સિંહનું દક્ષિણે, શ્વાનનું નૈઋત્યે, વૃષનું પશ્ચિમે, ગર્દભનું વાયવ્યે, ગજનું ઉત્તરે અને ધ્વાંક્ષનું મુખ ઇશાન કોણ સામે છે.

પહેલી ચૂમિમાં વૃષઆય દેવો, તથા વીજી ભૂમિમાં સિંહઆય દેવો અથવા ગજઆય દેવો, અથવા ધ્વજઆય દેવો. આય આપનાર સૂત્રધારે યાદ રાખવાનું છે કે—“ ગજઆય ઉપર સિંહઆય અથવા ધ્વજઆય દેવો તેમજ સિંહઆય ઉપર ધ્વજઆય દેવો. ” પણ ઢાહ્યા મનુષ્યે કોઈ પણ આય ઉપર વૃષ આય લાવવો નહિ, કદાચ ઘર વિષે સિંહઆય ઉપર ગજઆય અથવા વૃષઆય આવે તો તે મૃત્યુ પ્રાપ્ત કરાવે અને ઘરનું દ્વાર આયના સામે હોય તો તે શુભ છે. તેમજ ઘરથી જમણી તરફ અથવા ઢાવી તરફ આય આવે તો તે પણ શ્રેષ્ઠ છે.

ઘર કરવાની જમીન અથવા ક્ષેત્રનો વિસ્તાર અથવા પહોળાઈ જેટલા ગજ હોય તેટલાને ક્ષેત્રની લંવાઈના ગજો સાથે ગુણતાં જે પિંડ આવે (ક્ષેત્રફળનો જેટલો અંક આવે) તે પિંડને આઠે

ગૃહની ભૂમિને સાડાત્રણ ભાગે વેહેંચી તેના ત્રણ ભાગમાં નવ કોઠાઓ કરાવ્યા અને વાકીના અર્ધ ભાગમાં બે વાજુએ વે મીંતો વંધાવી, તે ગૃહમાં ચાર મીંતોના મઠી વાર સ્તંભ અને મધ્ય ભાગમાં ચાર સ્તંભ મુકાવ્યા. ગૃહની ચારે દિશાઓમાં એક એક મદ્ર કરાવી તેમાં ચાર ચાર સ્તંભો મુકાવ્યા. આ રીતે કુલ વત્રીશ સ્તંભો મુકાવી “પ્રતાપ વર્ધન” નામે ગૃહ વંધાવ્યું.

ગૃહના મદ્રોમાં વઘે ભૂમિઓ રાખાવી અને તે ભૂમિ ઉપર માડો મુકાવી દરેક મદ્રને દશ દશ સ્તંભો મુકાવતાં ચાર મદ્રના ચાલીશ સ્તંભો થયા, ગૃહ ભૂમિના પ્રથમ મુજવ સાડાત્રણ ભાગ કરાવી પૂર્વોક્ત રીતે સોઠ સ્તંભો મુકાવી “લક્ષ્મીવિલાસ” નામે ગૃહ તૈયાર કરાવ્યું.

ગૃહમાં ચારે મદ્રોમાં દશ દશ સ્તંભો મુકાવી તે ગૃહની ભૂમિના મધ્ય ભાગના પાંચ વિભાગ

ભાગતાં શેષ જે રહે તે “ધ્વજાદિ” આઠ આય સમજવા, ત્યાર પછી ગુણેલા પિંડને (ક્ષેત્રની પહોળાઈ સાથે લંબાઈને ગુણતાં જે અંક આવ્યો હોય તેને) આઠે ગુણતાં જે અંક આવે તે અંકને સત્યાવીશે ભાગતાં શેષ જે રહે તે અશ્વિન્યાદિ” નક્ષત્ર જાણવું, અને એ જે નક્ષત્ર આવ્યું હોય તે નક્ષત્રનો અંક આઠે ભાગતાં શેષ જે રહે તે “વ્યય” જાણવો. તે વ્યયનો અંક આયના અંકથી ઓછો આવે તો લક્ષ્મીની પ્રાપ્તિ કરાવે, પણ આયનો અંક અને વ્યયનો અંક સમ આવે અર્થાત્ ઓછો કે વધારે ન આવે તો તેને પિશાચ જાણવો, અને ધ્વજઆય વિના વીજા આયોના અંકથી વ્યયનો અંક વધારે આવે તો તે રાક્ષસ સમજવો.

મૂઠ રાશિનો જે અંક હોય તે અંકમાં આવેલા વ્યયનો અંક મેઢવવો તેમજ શ્રુવાદિક ઘરો-માંનું જે ઘર હોય તે ઘરના નામના જેટલા અક્ષરો હોય તેટલો અંક પણ તેમાંજ મેઢવવો. એ ત્રણે વાવતો એકત્ર કરતાં જે અંક અથવા જેટલો સરવાળો થાય તેટલાને ત્રણે ભાગતાં શેષ જો એક વધે તો તે “ઇન્દ્રાંશ” કહેવાય, તથા બે વધે તો તે “યમાંશ” કહેવાય અને ત્રણ અથવા શૂન્ય વધે તો તે “રાજાંશ” કહેવાય. એ ત્રણ અંશોમાંનો ઇન્દ્રાંશ તો દેવાલય અને વેદિકામાં શ્રેષ્ઠ છે, તથા યમાંશ હાટ વિષે, નાગ દેવતા વિષે અને ભૈરવ વિષે શ્રેષ્ઠ છે, તથા ગજશાલામાં, અશ્વશાલામાં, યાનમાં, નગરમાં, રાજાના ઘરમાં અને વીજા સાધારણ લોકોના ઘરો વિષે રાજાંશ શ્રેષ્ઠ છે.

ઘરઘણીના જન્મનું જે નક્ષત્ર હોય તે નક્ષત્રથી ઘરનું જે નક્ષત્ર આવ્યું હોય તે નક્ષત્ર સૂધી ગણતાં જેટલો અંક આવે તેટલા અંકને નવે ભાગતાં શેષ જે રહે તેટલામી તારા સમજવી, એ તારાઓમાંથી ત્રીજી તારા આવે તો તેને સર્વ કામમાં ઢાઢા મનુષ્યે ત્યાગવી. તેજ રીતે પાંચમી

કરી તેમાંથી વે ભાગની ભૂમિ મધ્યમાં રાખી વાકીના ત્રણ ભાગોમાંથી દોઢ દોઢ ભાગની ભૂમિ ચારે વાજુણ રાખાવી તથા તે ગૃહમાં સોઠ સ્તંભો મૂકાવ્યા. તે સોઠ અને ભદ્રોના ચાલીશ સ્તંભો મઢી કુલ છપ્પન સ્તંભોવાળું નિરંતર લક્ષ્મીની દૃઢિ કરનાર “લક્ષ્મીનર્મ” નામે ગૃહ વંધાવ્યું.

ગૃહની ભૂમિના પાંચ ભાગ કરી તેમાં છત્રીશ સ્તંભો મૂકાવ્યા અને અર્ધ ભાગની ભૂમિમાં મીંતો તથા ચારે તરફ ચાર દ્વારો રાખાવ્યાં. તે દરેક દ્વારને નવપદના ભદ્રો મુકાવ્યા. તે દરેક ભદ્રોમાં ત્રણ ત્રણ ભૂમિકાઓ ઉપરાંત અઢાર અઢાર સ્તંભો રાખાવ્યા એટલે ચાર ભદ્રના મઢી-કુલ વહોંતેર સ્તંભો થયા તેમાં મધ્યની ભૂમિના છત્રીશ સ્તંભો ઉમેરતાં કુલ એકસો આઠ સ્તંભવાળું સાઢી પાંચ ભૂમિનું “શ્રીનિવાસ” નામે ગૃહ વંધાવ્યું.

અને સાતમી તારા પળ સારી નથી. અને વાકી રહેલી તારાઓમાં પહેલી, વીજી, ચોથી, છઠ્ઠી, આઠમી અને નવમી. એટલી તારાઓમાંથી ગમે તે તારા આવે તો તે શ્રેષ્ઠ છે, તેઓનાં નામ, શાંતા, મનોહરા, ક્રૂરા, વિજયા, કુલોદ્ભવા, પશ્ચિની, રાક્ષસી, વીરા અને આનંદા અનુક્રમે છે. નારચંદ્ર ગ્રંથમાં વીરાને વદલે વાલા કહેલ છે.

વ્યય સંવંધી એવી સમજણ છે કે, ઘર કરવાનો આરંભ કરતાં પહેલાં ઘરના કામમાં જે સ્વરચ કરવું ધાર્યું હોય તે ધારવા પ્રમાણે ન થતાં વધારે અથવા ઓછું સ્વરચ થવાનું કારણ આયના અંકથી વ્યયનો અંક ઓછો આવે તો ઓછું સ્વરચ થાય અને આયના અંકથી વ્યયનો અંક વધારે આવે તો વધારે સ્વરચ થાય એ વાત પ્રથમ વતાવવામાં આવી છે. તે લક્ષમાં રાખી ગમે તે પ્રકારે ગણી વ્યયનો અંક આયના અંકથી ઓછો લાવવો એ સારું છે.

હવે જે અંકનું નક્ષત્ર આવ્યું હોય (૨૬) તે અંકને આઠે ભાગતાં ૨૬—૮ શેષ ૨ આવે તો તે વીજો વ્યય સમજવો. તે વ્યય શ્રેષ્ઠ છે. વઢી અંશ લાવવાની એવી રીત છે કે—

મૂલ રાશિ (૨૬) એટલે જે નક્ષત્ર આવ્યું હોય તે નક્ષત્રમાં વ્યયનો આવેલો અંક મેલવતાં (મૂલ રાશિ ૨૬ અને વ્યય ૨) અઢાવીશ થાય અને ધ્રુવાદિક ઘરોમાંથી જે નામનું ઘર ઉત્પન્ન થયું હોય તે ઘરના નામના જેટલા અક્ષરો હોય તેટલા અંક પ્રથમ થયેલા (૨૮) અંકમાં મેલવવા. જેમકે “મનોરમ” ઘરના ચાર અક્ષર છે તે મેલવતાં વત્રીશ થાય તેને ત્રણે ભાગતાં શેષ એક વધે તો ઇન્દ્રાંશ થયો જાણવો, તથા વે વધે તો યમાંશ અને ત્રણ વધે અથવા પૂર્ણ એટલે શૂન્ય આવે તો તે રાજાંશ થયો એમ જાણવું.

ગૃહભૂમિના ત્રણ ભાગ કરી તેમાં સોઠ સ્તંભો મુકાવ્યા. એ સોઠ ગૃહ ભૂમિના સ્તંભો અને ઉપર મુજબ ચાર ભદ્રોના વહોતેર સ્તંભો તેમાં ઉમેરી અઠ્યાશી સ્તંભો વંધાવી, દરેક ભદ્રમાં મંડપ રચાવી “શ્રીનિવાસ” નામે વીજા પ્રકારનું ગૃહ તૈયાર કરાવ્યું.

ઘરની ભૂમિના સમ અર્થાત્ આઠ ભાગો કરી તેમાંથી અર્ધ ભાગની ખીંતો અને વાકીના સાડાસાત ભાગનું ગૃહ કરાવ્યું. તેમાં સો સ્તંભો મુકાવ્યા અને ચારદ્વાર રચાવ્યાં. તે દરેક દ્વાર આગળ ભદ્ર કરાવ્યું અને તે ભદ્રના પહેલા ભાગમાં સાત ચોકીઓની પંક્તિ કરાવી, વીજા ભાગમાં પણ સાત ચોકીઓની વીજી પંક્તિ કરાવી. એ ભદ્રના પ્રતિભદ્રમાં પાંચ ચોકીઓની પંક્તિ વંધાવી અને એ પ્રતિભદ્રના આગળના મુખભદ્રમાં ત્રણ ચોકીઓ કરાવી. એ રીતે એક એક ભદ્ર થયું તે આશ્વા

જુઓ મૂલ રાશિનો અંક $26+2=28+4=32$; ૩-શેષ વે આવ્યા. એ વે યમાંશ આવે છે એટલે તે અંશ સારો નથી. માટે ઘર કરવાના આરંભ ઉપર વતાવેલી રીતોમાં પ્રથમ વાવ-તથીજ ફેરફાર કરતાં સારી રીત આવે તેમ કરવું. કદાચ ઘરની જમીનનો કાંડ ભાગ વધારવો ઘટાડવો પડે તો તેમ કરવું. જેમકે—

ઘર કરવાની જમીન ઓગણચાલીશ ગજ અને અગિઆર તસુઓ લાંબી છે એમ માનો અને તેના આંગળો કરો એટલે નવસેને સુડતાલીશ આંગળો થશે તથા તે જમીનનો વિસ્તાર નવગજ અને પાંચ આંગળ છે તેના આંગળ કરો એટલે વસેને એકવીશ થશે. એ લંબાઈ અને પહોળાઈની વચ્ચે રકમોને (૧૪૭ અને ૨૨૧) ને ગુણતાં વે લાખ નવ હજાર વસે અને સતાશી આંગળ ક્ષેત્રફળ આવ્યું. એ ક્ષેત્રફળને 209287 આઠે ભાગતાં $209287-8$ શેષ સાત રહેશે માટે સમજવું કે સાતમી ગજ આય આવી. ત્યાર પછી નક્ષત્ર લાવવાની એવી રીત છે કે:—

જમીનની લંબાઈ અને પહોળાઈના આંગળોને ગણતાં જે પિંડ આવ્યો છે, તે 209287 ને આઠે ગુણતાં જે અંક આવે તે અંકને સત્યાવીશે ભાગતાં શેષ જે રહે તેટલામું નક્ષત્ર આવે એમ જાણવું. જુઓ $209287 \times 8 = 1674296$. આ સોઠ લાખ ચૌંઓતેર હજાર વસોને છત્તુને સત્યાવીશે ભાગતાં $1674296-27$ -શેષ ૨૬ છવીશ રહેશે માટે સમજવું કે છવીશમું નક્ષત્ર આવ્યું. એ નક્ષત્ર અશ્વિન્યાદિથી ગણવું એટલે ઉત્તરાભાદ્રપદા નામનું તે નક્ષત્ર થયું. એ રીતે આય, વ્યય અને નક્ષત્રાદિ ગણી લાવવું.

ભદ્રના સર્વ મઠી ચોત્રીશ સ્તંભો થયા. એ રીતે ચારે ભદ્રના કુલ એકસો છત્રીશ સ્તંભો થયા. તેમાં ગૃહના સો સ્તંભો મેઢવતાં કુલ વસો છત્રીશ સ્તંભોવાલું “કમલોદ્ભવ” નામે ગૃહ બંધાવ્યું.

રાજગૃહની ડંચાઇના નવ ભાગ કરી તે ભાગમાંથી એક ભાગની કુંભી, પોળા ભાગનું ભરંણું, પોળા ભાગનું શરું, સવા ભાગનો પાટડો અને સવાપાંચ ભાગના સ્તંભો મુકાવ્યા. તે સ્તંભોનો ગોઠ કરાવી, પાટડાનો પોળો ભાગ સાદો રચાવી ઉપરના અર્ધ ભાગમાં તંત્રક કરાવ્યો અને તે તંત્રક ઉપર જયંતિકા રચાવી.

ગૃહની ડંચાઇના દશ ભાગો કરી તેમાંથી ત્રણ ભાગોની વેદી તથા બે ભાગોનું કક્ષાસન કરાવ્યું અને તે કક્ષાસનનો કંઠ ત્રીજા ભાગે નમેલો રચાવ્યો, આ રીતે ગૃહની ડંચાઇના અર્ધ ભાગમાં પોતાને વેસવા માટે પીઠ તૈયાર કરાવ્યું.

કૃત્તિકાદિથી સાત નક્ષત્રો પૂર્વ દિશામાં સ્થાપન કરવાં અથવા કલ્પવાં; તથા મઘાદિ સાત નક્ષત્રો દક્ષિણમાં તથા અનુરાધાદિ સાત નક્ષત્રો પશ્ચિમમાં, અને ધનિષ્ઠાદિ સાત નક્ષત્રો ઉત્તર દિશામાં સ્થાપવાં અથવા કલ્પવાં. એ રીતે દિશાઓનો અનુક્રમ લઈ નક્ષત્રોના અનુક્રમે દરેક દિશાના ભાગે સાત નક્ષત્રો સ્થાપન કરતાં ઘરનું ઉત્પન્ન થઈ નક્ષત્ર જે દિશામાં આવે તે દિશામાં ચંદ્ર છે એમ સમજવું. પણ તે ચંદ્ર ઘરની પાછળ આવે તો હાનિ કરે; તથા ઘરના સામે આવે તો ઘરના આયુષનો ક્ષય કરે, અને ઘરની જમણી તરફ અથવા ઢાવી તરફ આવે તો તે શ્રેષ્ઠ છે. દેવમંદિર અને રાજાના ઘરની સામે ચંદ્ર આવે તો તે સારો છે.

ઘરધણીની રાશિથી ઘરની રાશિ સાતમી આવે તો તે પ્રીતિ કરે, તથા દશમી અથવા ચોથી રાશિ આવે તો તે પણ સારી છે, અગિઆરમી અથવા ત્રીજી રાશિ આવે તો તે પણ સારી છે, પરંતુ ઘરધણીની રાશિથી ઘરની વીજી અથવા વારમી રાશિ આવે તો તે ઢરિદ્રી કરે, તથા છઠ્ઠી અથવા આઠમી રાશિ આવે તો તે મરણ પ્રાપ્ત કરાવે અને ઘરધણીની રાશિથી ઘરની રાશિ પાંચમી અથવા નવમી આવે તો તે ક્લેશ ઉત્પન્ન કરાવે.

ઉપર કહેલી રાશિઓની ગણતરી એવી રીતે છે કે—આશ્વિન્યાદિ ત્રણ નક્ષત્રો ઘરનાં આવે તો તેની મેષરાશિ ધાય, મઘાદિ ત્રણ નક્ષત્રો ઘરનાં આવે તો તે સિંહ રાશિ ધાય, મૂળાદિ ત્રણ નક્ષત્રો ઘરનાં આવે તો તે ધનરાશિ ધાય અને વાકી રહેલી નવ રાશિઓ જે છે, તે દરેક રાશિ વચ્ચે નક્ષત્રોની છે; પણ જ્યોતિષ શાસ્ત્રના મત પ્રમાણે તો નક્ષત્રના નવચરણની એક રાશિ ધાય છે. તે રાશિઓ ઘર વિષે લેવાતી નથી પણ ઉપર વતાવ્યા પ્રમાણે જ્યોતિષના મત પ્રમાણે ઘરધણીની રાશિ લેવી.

રાજમેહેલના પાટડા ઉપરની છાતની જાડાઈ દરેક હાથે વે જવ પ્રમાણે રચાવી તે છાત પાપાણની કરાવવામાં આવી હતી.

ઈંદો ચોટાડવાના કામમાં યુનામાં કાંકરી રહેવા દેતા નહિ; પરંતુ કાંકરીવાળો યુનો ભૂમિ-તલમાં ચોક વિગેરે વાંધવાના કામમાં વપરાવ્યો, કારણ કે કાંકરાયુક્ત યુનાથી તેવા કામની મજબૂતી થાય છે.

તમામ ગૃહોમાં હોલો, ગીધ, વાનર અને કાક આદિ ભય આપનાર પક્ષીઓને વરજી તે સિવાયના પક્ષીઓના સુંદર ચિત્રો ચિતરાવ્યાં.

નક્ષત્રના નવ ચરણની સમજૂતી એવી છે કે—એક નક્ષત્રના ચાર ભાગો માની, તે ચારમાંથી એક અથવા પા ભાગ લઈ વે નક્ષત્રો સાથે મેલવો. એ વે આજના નક્ષત્રોના આઠ ભાગ અને એક નક્ષત્રનો એક ભાગ મળી નવ થાય, તે ભાગને ચરણ અથવા પદ કહેવામાં આવે છે. તે નવચરણમાં સવા વે નક્ષત્રો થાય એમ જ્યોતિષનો મત છે, પણ શિલ્પશાસ્ત્રના મત પ્રમાણે તો એક રાશિ વે નક્ષત્રની ગણાય છે અને જ્યોતિષ પ્રમાણે સવા વે નક્ષત્રની એક રાશિ ગણાય છે.

વૃશ્ચિક અને મેષનો સ્વામી મંગલ છે, વૃષ અને તુલાનો સ્વામી શુક્ર છે, મિથુન અને કન્યાનો સ્વામી બુધ છે, કર્કનો સ્વામી ચંદ્રમા છે, સિંહનો સ્વામી સૂર્ય છે, મીન અને ધનનો સ્વામી બૃહસ્પતિ છે અને મકર અને કુંભનો સ્વામી શનૈશ્વર છે.

એ રીતે રાશિના સ્વામી કહ્યા છે, સૂર્ય, મંગલ, ચંદ્ર અને બૃહસ્પતિ એ ચારે પરસ્પરમાં મિત્રો સમજવા, તથા બુધ, શુક્ર, શનૈશ્વર અને રાહુ એ ચારે પ્રથમના ચારના (સૂર્ય, મંગલ, ચંદ્ર અને બૃહસ્પતિના) વૈરી છે. પણ કોણ કોનો મિત્ર છે અને કોણ કોનો શત્રુ છે એ વિષે જ્યોતિષ શાસ્ત્રનો નીચે પ્રમાણે આધાર છે.

મંગલ, બૃહસ્પતિ અને ચંદ્ર એ ત્રણે સૂર્યના મિત્રો છે તથા શુક્ર અને શનિ એ વત્ને સૂર્યના શત્રુ છે; અને બુધ સૂર્યને સમ છે અર્થાત્ શત્રુ નહિ તેમજ મિત્ર પણ નહિ. “બુધ અને સૂર્ય એ વત્ને ચંદ્રને મિત્ર છે.” પણ ચંદ્રનો શત્રુ કોઈ નથી. વળી વાકીના જે મંગલ, ગુરુ, શુક્ર અને શનૈશ્વર એ ચાર ચંદ્રને સમ છે તથા ચંદ્ર, બૃહસ્પતિ અને સૂર્ય એ ત્રણે મંગલના મિત્ર છે; પણ બુધ તો મંગલનો શત્રુ છે. શુક્ર અને શનૈશ્વર એ વે મંગલને સમ છે અને શુક્ર તથા સૂર્ય એ વે બુધના મિત્ર છે.

આ સિવાય ભગવાન વિશ્વકર્માએ શ્રી કુન્તમહારાજને રાજમહેલના વીજા છ ભેદ તથા છાદના છ પ્રકાર વતાવ્યા તે એ કે—

- ૧ જે પ્રાસાદને અલિન્દો હોય તે અલિન્દોની સર્વ ભૂમિઓ વરંડી યુક્ત હોય તેનું નામ “શુદ્ધ” પ્રાસાદ.
- ૨ જે પ્રાસાદ કક્ષાસન સહિત હોય અને તે પ્રાસાદના વિસ્તારથી અર્ધ ડંચાઈ રાખી જેમાં છાદ વાલ્લવામાં આવે તેનું નામ “માડ” પ્રાસાદ.
- ૩ જે પ્રાસાદના ભદ્રોની ચોકીઓ માડથી આચ્છાદિત હોય તથા તેની મધ્ય ભૂમિના વિસ્તાર જેટલીજ ડંચાઈ કરી માથે શૃંગ કરવું અથવા મધ્ય ભૂમિના વ્યાસ કરતાં સવાગણું ડંચું શૃંગ

બુધનો શત્રુ ચંદ્ર છે અને ગુરુ, શનૈશ્વર અને મંગલ એ ત્રણ બુધને સમ છે, તથા સૂર્ય, મંગલ અને ચંદ્ર ત્રણે વૃહસ્પતિના મિત્ર છે, પણ બુધ અને શુક્ર એ વે વૃહસ્પતિના શત્રુ છે. તથા શનૈશ્વર તો વૃહસ્પતિને સમ છે. બુધ અને શનૈશ્વર એ વે શુક્રના મિત્ર છે પણ સૂર્ય અને ચંદ્ર એ વે શુક્રના શત્રુ છે. તથા મંગલ અને વૃહસ્પતિ એ વે શુક્રને સમ છે. તથા શુક્ર અને બુધ એ વે શનૈશ્વરના મિત્ર છે. પણ ચંદ્ર, સૂર્ય અને મંગલ એ ત્રણે શનૈશ્વરના શત્રુ છે અને વૃહસ્પતિ તો શનૈશ્વરને સમ છે.

હવે વિચારવાનું થશે કે ગ્રંથકર્તાએ બુધને ચંદ્રનો મિત્ર વતાવ્યો છે. અને વીજી વચ્ચે બુધનો શત્રુ ચંદ્ર છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે પણ એ વિરુદ્ધતાનું કારણ એ છે કે બુધ ચંદ્રનો પુત્ર છે એટલે પિતા સામે પુત્ર વૈર રાખે પણ પુત્ર સામે પિતા વૈર રાખે નહિ.

શ્રવણ, પુણ્ય, અશ્વિની, મૃગશિર, અનુરાગ, સ્વાતિ, રેવતી, હસ્ત અને પુનર્વસુ એ નવ નક્ષત્રો દેવગણનાં છે, તથા મરણી, રોહિણી, પૂર્વાફાલ્ગુની, પૂર્વાષાઢા, પૂર્વાભાદ્રપદા, ઉત્તરાફાલ્ગુની, ઉત્તરાષાઢા, ઉત્તરાભાદ્રપદા અને આર્દ્રા એ નવ નક્ષત્રો મનુષ્યગણનાં જાણવાં તથા મૂલ, વિશાખા, કૃત્તિકા, મઘા, ચિત્રા, ધનિષ્ઠા, ગતમિષા, જ્યેષ્ઠા અને અશ્લેષા એ નવ નક્ષત્રો રાક્ષસગણનાં છે માટે ઘરનું નક્ષત્ર જો દૈત્ય અથવા રાક્ષસગણનું હોય અને ઘરધણીનું નક્ષત્ર મનુષ્યગણનું હોય, અથવા ઘરનું નક્ષત્ર મનુષ્યગણનું હોય અને ઘરધણીનું નક્ષત્ર રાક્ષસગણનું હોય તો તે ઘરધણીનું મૃત્યુ કરે (મનુષ્ય અને રાક્ષસ વેમાં પરસ્પર વિરોધભાવ છે માટે) તથા ઘરનું નક્ષત્ર દેવગણનું

કરવું પળ તે શૃંગનું રૂપ રીલેલા કમલની કલી સમાન આકૃતિવાલું હોય તેનું નામ “મૌડ ” પ્રાસાદ.

૪ ઉપર મુજવ પ્રાસાદ વનાવવો પરંતુ તેમાં શૃંગ મુકવાનું કહેલ છે. તે ન મુકતાં તેને વદલે દેવ મંદિર ઉપર જેવું શિખર હોય તેવીજ આકૃતિનું શિખર કરવું તેનું નામ “ શેખર ” પ્રાસાદ.

૫ પ્રાસાદને લાગેલા ભદ્રો પાસે જે રૂખો નીકળે છે તેનું નામ તવંગ છે, તે તવંગો ઉપર ઘંટાઓ અને કલશો હોય તો તેનું નામ “ તુંગાર ” પ્રાસાદ.

૬ પ્રાસાદના ભદ્રોના રૂખાઓને ગોઠ કરવા તે એ રીતે કે પ્રાસાદના જે ભદ્રો હોય તે ભદ્રોને મથાળે રૂખાઓને ગોઠ કરવા તેનું નામ “ સિંહ કર્ણ ” પ્રાસાદ.

હોય અને ઘરધણીનું નક્ષત્ર રાક્ષસગણનું હોય અથવા ઘરનું નક્ષત્ર રાક્ષસગણનું હોય અને ઘરધણીનું નક્ષત્ર દેવગણનું હોય, તો તે ક્લેશ કરે માટે એવાં પરસ્પર વિરોધી નક્ષત્રોનો સર્વથા ત્યાગ કરવો.

ઘરનું નક્ષત્ર દેવગણનું હોય અને ઘરધણીનું નક્ષત્ર મનુષ્યગણનું હોય અથવા ઘરનું નક્ષત્ર મનુષ્યગણનું અને ઘરધણીનું નક્ષત્ર દેવગણનું હોય તેમજ ઘરનું અને ઘરધણીનું એ વચ્ચે નક્ષત્રો દેવગણનાં હોય અથવા એ વચ્ચેનાં નક્ષત્રો મનુષ્યગણનાં હોય તો તે શ્રેષ્ઠ છે.

ઉત્તરા ફાલ્ગુની અને અશ્વિની એ વચ્ચે નક્ષત્રોને પરસ્પરમાં વૈર છે, સ્વાતિ અને ભરણી એ વે નક્ષત્રોને વૈર છે, રોહિણી અને ઉત્તરાષાઢા એ વે નક્ષત્રોમાં વૈર છે, શ્રવણ અને પુનર્વસુ એ વે નક્ષત્રોને વૈર છે, ચિત્રા અને હસ્ત એ વે નક્ષત્રોમાં વૈર છે, તેમજ પુણ્ય અને અશ્લેષા વચ્ચે, અને જ્યેષ્ઠા અને વિશાખા વચ્ચે વૈર છે માટે પ્રાસાદ, ઘર, આસન અને શય્યા વિષે ઉપર વતાવેલાં નક્ષત્ર-વૈર તજવાં.

કર્ક, મીન અને વૃશ્ચિક એ ત્રણ રાશિનો બ્રાહ્મણ વર્ણ જાણવો, સિંહ, મેષ અને ધન એ ત્રણ રાશિનો ક્ષત્રિય વર્ણ જાણવો, કન્યા, મકર અને વૃષ એ ત્રણ રાશિનો વૈશ્ય વર્ણ જાણવો, મિથુન, કુંભ અને તુલો એ ત્રણ રાશિનો શૂદ્ર વર્ણ જાણવો.

જેમ સ્વામીની રાશિના વર્ણથી સ્ત્રીની રાશિનો વર્ણ ઉત્તમ હોય તો તેવી સ્ત્રીને સ્વામીએ પરણવી નહિ, તેમજ ઘરધણીની રાશિના વર્ણથી ઘરની રાશિના ઉત્તમ વર્ણવાળું ઘર કરવું નહિ, પણ

૧ છાઘ તૃણું. ૨ પર્ણું. ૩ પાટીયાનું. ૪ વાંસના સ્વપેડા અથવા ઘટ્ટાનું, ૫ મૃત્તિકાનું
૬ પથ્થરની શિલાનું.

મહારાજા કુન્તે ઉપર મુજવ પ્રાસાદો તથા છાઘો પણ વંધાવ્યાં અને રાજ્યમહેલની ડાવી તથા જમણી વાજુ ક્રીડા કરવા માટે ઉત્તમ વાગ વનાવ્યા; તે વાગના ભગવાન્ વિશ્વકર્માએ ઉત્તમ, મધ્યમ, અને કનિષ્ઠ એ રીતે ત્રણ પ્રકાર વતાવ્યા; સો દંડનો કનિષ્ઠ, વસો દંડનો મધ્યમ અને ત્રણસો દંડનો ઉત્તમ. શ્રી કુન્તે રાજર્ષિએ ત્રણસો ત્રણસો દંડના જ્યેષ્ઠમાનના વાગ વનાવી તેમાં મંડપ રચાવ્યા અને તે મંડપમાં જલયંત્ર તૈયાર કરાવ્યા. તે એ રીતે કે પ્રથમ ફુદારા કરવાના ક્ષેત્રના સાત સાત કોઠાઓ કર્યા તે ઓગણપચાશ કોઠાઓમાંથી ચારે દિશાઓ તરફ ત્રણ ત્રણ

રાશિના બ્રાહ્મણ વર્ણવાળાને મીનરાશિનું ઘર કરવું, તથા રાશિના ક્ષત્રિય વર્ણવાળાને ધન રાશિનું ઘર કરવું, રાશિના વૈશ્યવર્ણવાળાએ કન્યારાશિનું ઘર કરવું અને રાશિના શૂદ્ર વર્ણવાળાએ મિથુન રાશિનું ઘર કરવું.

અશ્વિની, અને શતભિષા એ વન્ને નક્ષત્રોની અશ્વયોનિ, ભરણી અને રેવતી એ વે નક્ષત્રોની હસ્તીયોનિ. કૃત્તિકા અને પૂર્વ એ વે નક્ષત્રોની છાગયોનિ, રોહિણી અને મૃગશિર એ વે નક્ષત્રોની સર્પયોનિ. મૂળ અને આર્દ્રા એ વે નક્ષત્રોની શ્વાનયોનિ, અશ્લેષા અને પુનર્વસુ એ વે નક્ષત્રોની માર્ગાર-યોનિ, અને પૂર્વાષાલ્ગુની અને મઘા એ વે નક્ષત્રોની ઉંદિર યોનિ છે એમ સમજવું.

ઉત્તરાભાદ્રપદા અને ઉત્તરાષાલ્ગુની એ વે નક્ષત્રોની ગાયત્રી, સ્વાતિ અને હસ્ત, એ વે નક્ષત્રોની મહિષી યોનિ, ચિત્રા અને વિશાખા એ વે નક્ષત્રોની વાઘની યોનિ, જ્યેષ્ઠા અને અનુરાધા એ વે નક્ષત્રોની હરણયોનિ, પૂર્વાષાઢા અને શ્રવણ એ વે નક્ષત્રોની વાનરની યોનિ, ઉત્તરાષાઢા અને અભિજીત એ વે નક્ષત્રોની નકુલયોનિ, પૂર્વાભાદ્રપદ અને ધનિષ્ઠા એ વે નક્ષત્રોની સિંહની યોનિ છે. એ રીતે નક્ષત્રની યોનિથી ઉત્પન્ન થયેલું વૈર જો ઘરની જોડે ઘરના ધણીને લોક વહેવારે લાગુ પડતું હોય તો તે તજવું.

આયનો અંક, નક્ષત્રનો, તારાનો, વ્યયનો અને અંશકનો એ સર્વ અંકોને એકઠા કરતાં જેટલો અંક થાય તે અંકને પંદર ભાગે ભાગતાં શેષ જે રહે તે ઘરની તિથિ છે એમ સમજવું, તથા તેજ અંકને (સર્વ અંકોને એકઠા કરવે એકંદરે જે અંક થયો હોય તેને) સાતે ભાગતાં શેષ જે રહે તે વાર જાણવો અને વહી તેજ અંકને વારે ભાગતાં શેષ જે રહે તે લગ્ન જાણવું.

કોઠાઓના ભદ્રો કરાવ્યાં. વાકી મધ્યમાં રહેલા પચીશ કોઠાઓની ચારે વાજુના કોઠાઓમાં પાળી ભરાવ્યું તેને ફરતો હોજ બંધાવ્યો. પૂર્વોક્ત ઓગણપચાશ કોઠાઓ મધ્યના એક કોઠામાં વેદિકા અર્થાત્ વેસવાનો ચોતરો કરાવ્યો. એ વેદિકાની આસપાસ આઠ કોઠાઓના ભાગમાં દ્વાદશ સ્તંભો બંધાવ્યા; એ ફુહારા વહારના અર્થાત્ છેલ્લા ચાર તરફના ચાર સ્તંભો માથેના કોઠાઓ ઉપર સ્વરૂપવાન કોઈના હાથમાં મૃદંગ, કોઈના હાથમાં પિચકારી, કોઈ નૃત્ય ભાવ વતાવતી એવી તરેહવાર પુતળીઓ તૈયાર કરાવી સ્થપાવી.

મહારાજા કુન્તે આ રીતે વાગ તૈયાર કરાવ્યા પછી તેમાં વૃક્ષો તથા લતાઓ વાવવા અને તેને ઉછેરવા માટે એક વૃક્ષાયુર્વેદ જાણનાર માલીને બોલાવી વૃક્ષો કઈ કઈ ઋતુમાં શી રીતે

ઘરની લંબાઈ સાથે પહોળાઈને ગુણતાં જે અંક આવે તે અંકને ઘરની ડુંગાઈના અંક સાથે મેળવી સરવાળો કરતાં, જેટલો અંક આવે તેટલા અંકને આઠે ભાગતાં ગેષ જે રહે તે ઘરનો અધિ-પતિ વર્ગ જાણવો. તે આઠ વર્ગોમાંથી વીજો, ચોથો, છઠ્ઠો અને આઠમો વર્ગ. એ ચારમાંથી કોઈ પણ વર્ગ આવે તો તે શ્રેષ્ઠ સમજવો, પણ પહેલો, ત્રીજો, પાંચમો અને સાતમો એ ચારમાંથી કોઈ પણ વર્ગ આવે તો તે શુભ ગણાતો નથી.

ગરુડ, વીલાહો, સિંહ, શ્વાન, સર્પ, મૂષક, મૃગ અને મેંદો એ આઠ વર્ગો પૂર્વ દિશાથી અ-નુક્રમે સૃષ્ટિ માર્ગે દિશાઓ અને વિદિશાઓ મળી આઠના સ્વામી છે; માટે તે ઘરની આઠ દિશા-ઓના આઠ સ્વામી સમજવા અને હવે પાઠાંતરથી ઘરના ધણીના વર્ગો સમજવાના છે. તે એવી રીતે કે:—

“અ” “ઇ” “ઉ” “એ” ચાર અક્ષરોમાંથી ગમે તે અક્ષર ઘરધણીના નામના આઠમાં હોય તો તેનો ગરુડ વર્ગ, “ક” “ખ” “ગ” “ઘ” “ઙ” એ પાંચ અક્ષરો-માંથી ગમે તે અક્ષર ઘરધણીના નામના આઠે હોય તો તેનો “વિહાલ” વર્ગ છે, “ચ” “છ” “જ” “ઝ” “ઞ” એ પાંચ અક્ષરોમાંથી ગમે તે અક્ષર ઘરધણીના નામના આઠે હોય તો તેનો “સિંહ” વર્ગ, “ટ” “ઠ” “ડ” “ઢ” “ણ” એ પાંચ અક્ષરમાંથી ગમે તે અક્ષર નામના આઠે હોય તો તેનો “શ્વાન” વર્ગ છે, “ત” “થ” “દ” “ધ” “ન” એ પાંચ અક્ષરમાંથી ગમે તે અક્ષર નામના આઠે હોય તો તેનો “સર્પ” વર્ગ છે, “પ”

વાવવાથી સારાં ફળે છે; તથા જમીનને કેવી રીતે સ્વેડવી વિગેરે પ્રશ્ન કર્યો. મહારાજની આજ્ઞા માથે ચઢાવી માલીએ જવાબ આપ્યો કે-સર્વ વૃક્ષોને માટે કોમઝ ભૂમિ ઉત્તમ ગણાય છે; જે જગોએ વાગ વનાવવો હોય ત્યાં પ્રથમ તલ વાવવા. તે તલ ફૂલ્યા વાદ તેનું મર્દન કરી નાંચવું, ત્યાર પછી તેમાં નિમ્બ, અશોક, પુત્તાગ, શિરીષ અને પ્રિયંગુ એ શુભ વૃક્ષો પ્રથમ વાવવાં જોડે.

પનસ, અશોક, કેળ, જાંબુ, લકુચ, દાહિમ, દ્રાક્ષ, પાલીવન, વીજપૂર અને અતિમુક્તક એ વૃક્ષોની કલમ લઈ તેના ઉપર ગોમય લેપ કરી તેમજ વીજાં વૃક્ષોને મૂળથી અથવા ઢાળથી કાપી તેના ઉપર ગોમય લગાવી વાવવાં જોડે.

જેને શાખા ઊગી ન હોય એવાં વૃક્ષોનું એક સ્થાનથી ઊઠાવી વીજે સ્થાને પોતપોતાની દિગા મધ્યે શિશિર ઋતુમાં સ્થાપન કરાય છે; જેને શાખા ઊગી ગઈ હોય તેને હેમંત ઋતુમાં અને ઉત્તમ ઉત્તમ શાખાવાળાં વૃક્ષોનું વર્ષા ઋતુમાં રોપણ કરવું જોડે.

“ફ” “વ” “શ્ચ” “સ” એ પાંચ અક્ષરમાંથી ગમે તે અક્ષર નામના આવે હોય તો તેનો “સૂષક” વર્ગ છે, “ય” “ર” “લ” “વ” એ ચાર અક્ષરોમાંથી ગમે તે અક્ષર નામના આવે હોય તો તેનો “મૃગ” વર્ગ છે, અને “શ” “ષ” “સ” “હ” એ ચાર અક્ષરોમાંથી ગમે તે અક્ષર ઘરધણીના નામના આવ્યામાં હોય તો તેનો “મેષ” નો વર્ગ છે. પણ ઘરધણીના વર્ગથી ઘરનો પાંચમો વર્ગ આવે તો તે શત્રુ હોવાથી તેને તજવો.

સર્પના આકારે ત્રણ નાડીનું ચક્ર કરી તેમાં અશ્વિન્યાદિ સતાવીશ નક્ષત્રો વેધ કરવાં, (સર્પના નવ ભાગો કરી તે દરેક ભાગમાં ત્રણ નક્ષત્રો વિંધવાં) એ નક્ષત્રો એવી રીતે વીંધવાં કે-સર્પાકૃતિ ચક્રમાં એક નાડીમાં વર અને કન્યાનાં નક્ષત્રો આવે તો તે મૃત્યુ કરે માટે તે સારાં નહિ, તેથી તે નક્ષત્રોના અંશ તજવા. પણ સ્વામી અને સેવકને, મિત્રમિત્રને, ઘરને અને ઘરના સ્વામીને તેમજ નગરને અને રાજાને ઇટલાઓના નક્ષત્રોનો એક નાડીમાં વેધ થાય તો સારો છે. વ્હી પ્રથમના ભાગમાં ઘરો વિષે આપાદિ નવ પ્રકાર જોવા. પણ તેમાં વિશેષે કરીને ત્રણ પ્રકાર જોવા અથવા પાંચ, સાત, કે નવ પ્રકાર જોઈ ઘર કરે તો ઘર કરનાર સુખી થાય છે.

જેમાં ઘણા ગુણો અને ધોડા દોષો રહેલા હોય એવું ઘર અને દેવમંદિરાદિ કરવામાં કાંઈ હરકત નથી. જેમકે ઘણા તાપવાળો અગ્નિ પાગીના ગ્રીણા વિંદુવડે યુગ્માય નહિ તેજ રીતે જે વસ્તુમાં ઘણા ગુણો રહેલા હોય તે પદાર્થને ધોડા દોષ વડે કાંઈ હાનિ થાય નહિ.

ઘૃત, ડશીર, તિલ ક્ષૌદ્ર, વિડંગ, ક્ષીર, અને ગોમય એ સર્વને પીસી મૂલથી શાખા પર્યન્ત વૃક્ષોને લેપ કરવો અને પછી તેને એક સ્થાનથી ડઠાવી વીજે સ્થાને રોપવાં.

પવિત્રપણે સ્નાન અને અનુલેપનથી વૃક્ષની પૂજા કરી તેને વીજે સ્થાને રોપવામાં આવે તો તે વૃક્ષ એનાં એ પત્રોથી ડગી નિકળે છે અર્થાત્ મુકાતું નથી.

રોપેલાં વૃક્ષોને ગ્રીષ્મ ઋતુમાં સાંજ સવાર વન્ને વચ્ચત જલનું સિંચન કરવું જોડે, શીત-કાળમાં એક દિવસને અંતરે અને વર્ષા ઋતુમાં જમીન મુકાઈ ગયા વાદ પાળી પાવું જોડે.

જાંબુ, વેતસ, વાનીર, કદંબ, ગૂલર, અર્જુન, વીજપૂર, દ્રાશા, કાલકુચ, દાડિમ, વંજુલ, નક્તમાલ, તિલક, પનસ, તિમિર અને આમ્રાતક એ સોઠ વૃક્ષો ઘણા જલવાળા દેશમાં થાય છે.

એક વૃક્ષથી વીશ હાથને અંતરે વીજું વૃક્ષ રોપાય તે ઉત્તમ, સોઠ હાથને અંતરે મધ્યમ અને વાર હાથને અંતરે રોપાય તે કનિષ્ઠ ગણાય છે.

જે વૃક્ષો અતિ સમીપ ડગે અને પરસ્પર સ્પર્શ કરે તથા તેઓની જડ એક વીજાથી મઠી જાય તો તે પીડિત થાય છે અને એ કારણથી તે વૃક્ષો સારી રીતે ફલતાં નથી.

વહુ શીત, પવન અને આતપથી વૃક્ષોને રોગ થાય છે, તેના પત્રો પીળાં પડી જાય છે, અંકુર વૃદ્ધિ પામતાં નથી, શાખાઓ મુકાઈ જાય છે અને રસ ટપકવા લાગે છે.

રોગી વૃક્ષની એવી રીતે ચિકિત્સા કરવી જોડે કે પ્રથમ તેનાં જે અંગમાં સડો હોય અથવા શુષ્કતા આદિ દેખાય તેને શસ્ત્રથી કાપી તેના ઉપર વાવડીંગ, ઘૃત અને પંકને મિલાવી ચોપડવાં, પછી દૂધ અને જલ મિલાવી તે ઉપર સિંચવું.

વૃક્ષમાં ફલ ન લાગતાં હોય તો કુલત્થ, માપ, મુદ્ર, તિલ અને ચવ એ સર્વને દુધમાં નાંચી તે દૂધને ગરમ કરવું. ચૂવ ડકાળ્યા વાદ ઠંડુ કરી તેનાથી ફલ અને પુષ્પોની વૃદ્ધિ માટે વૃક્ષને સિંચન કરવું.

અવિકા અને વકરીની લીંડીઓનું ચૂર્ણ વે આઠક, એક આઠક તિલ, એક પ્રસ્થ સક્ત, એક દ્રોણ જલ અને એક તુલા ગોમાંસ એ સર્વને એક પાત્રમાં નાંચી સાત રાત્રિ પર્યન્ત રાખવાં, આઠમે દિવસ તેનાથી વૃક્ષ, વેલ, ગુલમ અને લતાઓને ફલ અને પુષ્પોની વૃદ્ધિ અર્થે સિંચન કરવું.

સોઠ પલનો એક પ્રસ્થ, ચાર પ્રસ્થનો એક આઠક, ચાર આઠકનો એક દ્રોણ અને સો પલની એક તુલા થાય છે. આઠ રતિનો એક માસો ગણીએ તો ચાલીશ માસાનો એક પલ થાય છે.

ગમે તે વીજને ઘૃતથી ચીકણો હાથ કરી ચોપડવો, પછી તે વીજને દૂધમાં નાંખવું; એ રીતે દશ દિવસ પર્યન્ત હમેશાં પ્રયોગ કરી તેને ગોમયથી ઘણો વચ્ચત રાખું કરવું, એ વીજને સૂકર અને હરિણના માંસનો ધૂપ દેવો, ત્યારવાદ માંસ અને સૂકરની ચરવી સહિત તે વીજને તલ વાવી શુદ્ધ કરેલી ભૂમિમા વાવવું, તે ઉપર દૂધયુક્ત જ઼ળતું સિંચન કરવાથી તે વીજમાંથી ઉત્પન્ન થનાર દૃષ્ટ પુષ્પો સહિત ઊગે છે.

અતિ કઠોર આંબલીનાં વીજને વ્રીહિ, અડદ, અને તલનું ચૂર્ણ તથા સક્તુ અને સડેલું માંસ એ સર્વથી સિંચન કરી તેને ફ઼લદરનો ધૂપ દેવાથી તે વીજમાં નવાં અંકુર નિકળી આવે છે તો પછી વીજ જામે એમાં સંદેહ શો ?

કપિત્થનાં વીજથી વઢરી કરવાની ઇચ્છા થાય તો આસ્ફોત, ધાત્રી, ધવ, વાસિક, પત્રો સહિત વેતસ તથા સૂર્યવલ્લી, શ્યામા અને અતિમુક્તક એ આઠેની જડ અને વેતસનાં પાંદડાં લઈ દૂધમાં નાંખવાં, એ દૂધને ધૂવ ડકાવવું પછી તેને ઠંડું કરી તેમાં કપિત્થનું વીજ નાંખવું, વઢે હાથથી સો તાલ વજાવીએ એટલા સમય પર્યન્ત દૂધની અંદર રાખ્યા વાદ પાછું તેમાંથી કઢાડી તડકે સુકાવવું. એ રીતે એક મહિના પર્યન્ત હમેશાં પ્રયોગ કરવો; એક હાથ લાંવો તથા એક હાથ પહોલો અને બે હાથ ડંડો ઝાડો ઝોદી તેને દૂધયુક્ત જ઼ળથી ભરી દેવો. જ્યારે એ જ઼ળ સુકાઈ જાય ત્યારે તે ઝાડાને અગ્નિથી વાઢી દેવો અને મધ, ઘૃત તથા ભસ્મ મિલાવી તેને લીંપવો, ત્યાર-વાદ પ્રથમ ચાર આંગ઼ળ માટી ભરી તે ઉપર અડદ, તલ અને યવનાં ચૂર્ણથી તે ઝાડો પૂરી દેવો, પારી મત્સ્ય માંસયુક્ત જ઼ળથી તે કઠિન થાય ત્યાં સુધી તેને ઢોકવો, પછીથી તે ઝાડામાં ચાર આંગ઼ળ નીચે પ્રથમ સિદ્ધ કરેલ કપિત્થનું વીજ વોવું તેને મત્સ્ય, જ઼ળ અને માંસ જ઼ળતું સિંચન કરવાથી તુરતજ ઉત્તમ પત્રોયુક્ત વઢી વઢી જાય છે અને મંડપને ઢાંકી દે છે, જે જોવાથી સર્વના મનમાં આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થાય છે.

અંકોલના ફ઼લનાં કલ્કથી, અંકોલ પા઼ળનાં તૈલથી અથવા શ્લેષ્માનકનાં ફ઼લથી અર્થાત્ તેના કલ્કથી અથવા તૈલથી ગમે તે વૃક્ષના વીજને સો વાર સીંચવા, પછી તેને વરસાદમાં પડતા

કરાથી મીંજાણી મૃતિકામાં વાવવાથી તેજ વચ્ચે વીજ જામી ફળોના ભારથી છુકતી લગા વની જાય છે. એમાં કાંઈ પળ આશ્ચર્ય નથી.

શ્લેષ્માતકનાં વીજ લઈ તેની છાલ ઉતારવી અને અંકોલ ફળની અંદરનાં જળથી તે વીજોને છાયામાં સાત વચ્ચે સીંચવાં અર્થાત્ જળથી સીંચી સીંચી છાયામાં ચુકાવના જવું, પછી તેને મેંસના છાણમાં ઘસી પાછા તેનાજ ચુકેલા ગોમયના ઢગલામા રાખી મુકવાં. જ્યારે કરા પડે અને માટી મીંજાય ત્યારે તે માટીમાં પૂર્વોક્ત વીજોને વોવાથી એકજ દિવસમાં વૃદ્ધ વની ફળવા લાગે છે.

આ રીતે વૃક્ષાયુર્વેદ જાણનાર માલીના મુખથી સર્વ શ્રવણ કરી મહારાજા કુન્ન પૂર્ણરિતે પ્રસન્ન થયા અને માલીને પોતાના વાગવાન તરીકે નીમી તેના હાથથી પોતે તૈયાર કરાવેલ વાગમા ચંપો, કુંદ, જાડ, પુષ્પવાલી વેલીઓ, નિર્માલિકા, સુવર્ણ સરસાં પીળાં પુષ્પોવાલી જાડ, કેતકી, ધોળી પાડલ, નારંગીનાં વૃક્ષો, લાલ કળેર, વસન્તલલિકા, લાલ પુષ્પોવાલાં અનેક વૃક્ષો તેમજ વીજી અનેક પ્રકારની વેલીઓ, જંબીર, વોરડી, સોપારીનાં વૃક્ષો, મહુડાં, જાંબુ, આમ્ર, માલુ, કદલી, ચંદન, વડ, પીંપળા, હરદે, આંબલી, આંબલી, આસોપાલવ, કદંબ, નિમ્બવૃક્ષ, રવજૂરી, દાડમી, કર્પૂર, અગર, રાવરા, શ્વેત કળેર, પુન્નાગ, અનેક પ્રકારનાં લીંબુનાં વૃક્ષો, નાગરવેલ, વીજોરાનાં વૃક્ષો, તિન્દૂકી, નાળીયેરીઓ, દ્રાક્ષલતાઓ, ફલાયચીના રોપો, વોલસરી, ધતૂરા, કર્પૂર-કાચલી, સાદલ, તાલ, તમાલવૃક્ષ, ઇંગોરી, મન્દાર, પારિજાતક અને એ સિવાય અનેક પ્રકારનાં શ્રેષ્ઠ અને તરેહવાર જાતિનાં પુષ્પો ઉત્પન્ન થાય એવાં વૃક્ષો રોપાવ્યાં; ઉક્ત વાગની અંદર વાલા, મધ્યા અને પ્રૌઢા એ ત્રણે જાતિની સ્ત્રીઓને મનોહર ગાન કરવા અર્થે, તેઓને હાંચવા અર્થે હીંચોળા વંધાવ્યા તેમજ ગ્રીષ્મ અને શરદ ઋતુના દિવસોમાં શીત જળમાં ક્રીડા કરવા માટે શ્રેષ્ઠ મંડપવાળા હોજોમાં પાણી ભરાવી રાખ્યાં.

રાજમહેલથી ઢાવી તરફ ચોસઠ હાથ લાંબી જ્યેષ્ઠમાનની અશ્વશાળા વંધાવી; તેની પહોળાઈ પંદર હાથ રાખવામાં આવી, મીંતોનો ઓસાર એક ગજ પહોળો અને ડંચાઈ સાડાપાંચ હાથ રાખાવી.

જે અશ્વશાળા પચાશ હાથ લાંબી, તેર હાથ વિસ્તારવાળી, મીંતના એક ગજ પહોળા ઓસારવાળી અને પાંચ હાથ ડંચાઈવાળી હોય તે મધ્યમ, તથા જે ચાલીશ હાથ લાંબી, અગિયાર

હાથ પહોલી, મીતોના એક ગજ પહોલા ઓસારવાલી અને ચાર હાથ ડંચી હોય તે કનિષ્ઠ ગણાય છે.

પૂર્વોક્ત અશ્વશાલામાં ઘોડાઓના મુખ આગલ તેને સ્વાતું ઘાસ રાખવા માટે ઓદન-કોષ્ઠકપણ વે હાથ ડંચો વંધાવી તેના ઉપર કલશ કરાવ્યા અને તે પળના પાયાથી શાલાની ડંચાઈ સુધી સાત હાથ ડંચું તોરણ કરાવ્યું.

પૂર્વોક્ત પટ્ટ પ્રકારના રાજમહેલને પંદર હાથ ડંચા અને આઠ હાથ પહોલા જ્યેષ્ઠમાનના દરવાજાઓ વંધાવ્યા.

જે તેર હાથ ડંચો અને સાત હાથ પહોલો હોય તે મધ્યમ તથા અગિયાર હાથ ડંચો અને છ હાથ પહોલો હોય તે કનિષ્ઠ કહેવાય છે.

મહારાજા કુન્તે જ્યેષ્ઠમાનના સિંહદ્વારના મુખ આગલની શાલાના સ્તંભને મથાળે કોઈ રાજમહેલમાં ત્રણ, વ્યાંઈ વે અને વ્યાંઈ એક મદલ ગોઠવાવ્યાં અને તે મદલોના રક્ષણ માટે તેના નીચે તુલ્ય અર્થાત્ પહોલાઈ અને જાડાઈમાં સમાન ટોડાંઓ મુકાવ્યાં. વ્યાંઈ સવાયાં તેમજ વ્યાંઈ દોઢાં રાખાવ્યાં.

સિંહદ્વારથી જમણી વાજુએ મજવૂત અને ડંચી એક હસ્તિશાલા વંધાવી અને તેના ઉપર કલશ તથા ઘંટાઓ મુકાવી સુશોભિત કરી ને હસ્તિશાલા સિંહદ્વારથી ઢાવી વાજુએ પણ વંધાવી શકાય છે.

હસ્તિશાલાનું મુખ વન્ને વાજુએ સરખું રાખી ગર્ભે દ્વાર મુકાવ્યું તેમજ અશ્વશાલાના વત્રી-શ ભાગ કરી ગર્ભથી ઢાવી તરફ એક ભાગ વધારે રાખી દ્વાર મુકાવ્યું.

સેનાપતિને માટે ચોસઠ હાથ પહોલું ઉત્તમ ગૃહ તૈયાર કરાવી એ ગૃહના પ્રમાણથી છ છ હાથ ઘટાડી વીજાં ચાર ગૃહ વનાવ્યાં. જે જે ગૃહની જેટલી પહોલાઈ કહી વતાવી તે પહોલાઈનો છટો ભાગ તેમજ ઉમેરી તે તે ગૃહની લંવાઈ રાખવામાં આવી.

મંત્રીને માટે સાઠ હાથ પહોલું ઉત્તમ ગૃહ તૈયાર કરાવ્યું. તે ગૃહના પ્રમાણથી ચાર ચાર હાથ ઘટાડી વીજાં ચાર ગૃહ વંધાવ્યાં તે તમામ ગૃહોમાં જે જે ગૃહની જેટલી પહોલાઈ કહી તે પહોલાઈનો અષ્ટમાંશ તેમાં ઉમેરી તે તે ગૃહની લંવાઈ રાખી. આ પાંચ ગૃહોની લંવાઈ પહોલાઈથી અર્ધ પ્રમાણ તુલ્ય લંવા પહોલાં પાંચ ગૃહો રાજરાણી માટે તૈયાર કરાવ્યાં.

યુવરાજ માટે એળી હાથ પહોળાઈવાળું ઉત્તમ ગૃહ વંધાવ્યું. તે ગૃહના પ્રમાણથી છ છ હાથ ઘટાડી વીજાં ચાર ગૃહ તૈયાર કરાવ્યાં; તે તમામ ગૃહોમાં જે જે ગૃહની જેટલી પહોળાઈ કહી તે પહોળાઈનો તૃતીયાંશ તેમાં ડમેરી તે તે ગૃહોની લંવાઈ રાખી, આ યુવરાજના પાંચ ગૃહના માપથી અર્ધ પ્રમાણનાં પાંચ ગૃહો યુવરાજના ન્હાના ભાઈને નિવાસ કરવા વંધાવ્યા.

પોતાના અને મંત્રીના પાંચ ગૃહોના અંતર પ્રમાણે લંવાઈ પહોળાઈવાળાં પાંચ ગૃહ પ્રધાન પુરુષો માટે વંધાવ્યાં; માંડલિક રાજા માટે પણ આનાં પાંચ ગૃહ વનાવવામાં આવેછે. પોતાના અને યુવરાજના પાંચ ગૃહોના અંતર તુલ્ય લંવાઈ પહોળાઈવાળાં પાંચ ગૃહ વેચ્યા, કંચુકી અને કલાકો-વિદ પુરુષો માટે વંધાવ્યાં.

પોતાના અને સેનાપતિના ગૃહની લંવાઈ પહોળાઈનાં અંતર તુલ્ય લંવાઈ પહોળાઈવાળાં કોશ અને રતિગૃહ વંધાવ્યાં; તે કોશ અને રતિ ગૃહના સરખાં અશ્વશાલા ગજશાલા આદિના અધ્યક્ષ તેમજ કાર્યાધિકારીઓનાં ગૃહો તૈયાર કરાવ્યાં.

યુવરાજના અને મંત્રીના ગૃહની લંવાઈ પહોળાઈના અંતર તુલ્ય કર્મશાલા-વ્યક્ષ અને દૂતોના ગૃહોની લંવાઈ તથા પહોળાઈ રાખી.

દૈવજ્ઞ, પુરોહિત અને વૈદ્ય માટે ચાલીશ હાથ પહોળાઈવાળાં ઉત્તમ ગૃહ વંધાવ્યાં, તે ગૃહના પ્રમાણથી ચાર ચાર હાથ ઘટાડી વીજાં ચાર ગૃહો તૈયાર કરાવ્યાં. જે જે ગૃહોની જેટલી પહોળાઈ કહી તે પહોળાઈનો ષષ્ઠ્યાંશ તેમાં ડમેરી તે તે ગૃહની લંવાઈ રાખવામાં આવી.

ચાર શાલાવાળા ગૃહોની ડંચાઈ તેની પહોળાઈ પ્રમાણેજ અને એક શાલાવાળા ગૃહોની ડંચાઈ તેની પહોળાઈથી વમણી રાખાવી.

બ્રાહ્મણ માટે વત્રીશ હાથ પહોળાઈવાળાં પ્રધાનગૃહ વંધાવી તે ગૃહના પ્રમાણથી ચાર ચાર હાથ ઘટાડી વીજાં ચાર ગૃહો તૈયાર કરાવ્યાં, ક્ષત્રીય માટે અઠ્યાવીશ હાથની પહોળાઈવાળાં પ્રધાન-ગૃહ વંધાવી તેના પ્રમાણથી ચાર ચાર હાથ ઘટાડી વીજાં ચાર ગૃહો તૈયાર કરાવ્યાં; વૈચ્યને માટે ચોવીશ હાથ પહોળાઈવાળાં પ્રધાનગૃહ વંધાવી તે પ્રમાણથી ચાર ચાર હાથ ઘટાડી વીજાં વે ગૃહો તૈયાર કરાવ્યાં અને શૂદ્રને માટે વીશ હાથ પહોળાઈવાળાં પ્રધાનગૃહ વંધાવી તે પ્રમાણથી ચાર હાથ ઘટાડી વીજું એક એક ગૃહ તૈયાર કરાવ્યું. આ રીતે સોઠ હાથની પહોળાઈ પર્યન્ત ગૃહો વંધાવ્યાં

અને અત્યંત નીચ જાતિનાં ગૃહો એથી પણ ઓછી પહોળાઈવાળાં વંધાવ્યાં; બ્રાહ્મણના ગૃહની પહોળાઈમાં તેનો દશાંશ, ક્ષત્રિયના ગૃહની પહોળાઈમાં તેનો અષ્ટમાંશ, વૈશ્યના ગૃહની પહોળાઈમાં તેનો પષ્ટમાંશ અને શૂદ્રના ગૃહની પહોળાઈમાં તેનો ચતુર્થાંશ ઉમેરી તે તે વર્ણના ગૃહોની લંબાઈ રાખવામાં આવી.

સેનાપતિ અને બ્રાહ્મણના પ્રથમ ગૃહના અંતર પ્રમાણે બ્રાહ્મણ રાજપુરુષનાં ગૃહ; સેનાપતિનું વીજું ગૃહ અને ક્ષત્રિયના પ્રથમ ગૃહોના અંતર તુલ્ય ક્ષત્રિય રાજપુરુષનાં ગૃહ; સેનાપતિનું ત્રીજું ગૃહ અને વૈશ્યના પ્રથમ ગૃહના અન્તર પ્રમાણે વૈશ્ય રાજપુરુષનાં ગૃહ અને સેનાપતિનું ચતુર્થ ગૃહ તથા શૂદ્રના પ્રધાન ગૃહના અન્તર પ્રમાણે શૂદ્ર રાજપુરુષનાં ગૃહો વંધાવ્યાં.

બ્રાહ્મણથી શૂદ્રા સ્ત્રીમાં જે ઉત્પન્ન થાય તેને પારશવ કહે છે એવીજ રીતે વીજા પણ અમ્બ-પૃષ્ઠ આદિ વર્ણસંકરોના ઘરની લંબાઈ તથા પહોળાઈ તેના માતૃપિતાના જે વર્ણ હોય તેના ગૃહની લંબાઈ પહોળાઈને એકત્ર કરી તેનાથી અર્ધ પ્રમાણ રખાવી અર્થાત્ બ્રાહ્મણ અને શૂદ્રના ગૃહ પ્રમાણનો સરવાળો કરી તેનાથી અર્ધ માપની લંબાઈ પહોળાઈવાળાં પારશવ આદિના ગૃહો વંધાવ્યાં; માપનું વરાવર ધ્યાન રખાવ્યું હતું કારણકે શાસ્ત્રોક્ત પ્રમાણથી હીન અથવા અધિક માપનાં ગૃહો અશુભ ગણાય છે.

પશુઓને માટે અને સન્યાસી આદિ આશ્રમીઓને માટે પોતાની ઇચ્છા મુજબ ચમણીય ગૃહો વંધાવ્યાં કારણકે તેનું પ્રમાણ ક્યાંઈ કહેલ નથી. આ રીતે ધાન્ય, શક્ત્ર અને રતિના ગૃહો પણ ઇચ્છા મુજબ તૈયાર કરાવ્યાં; દરેક ગૃહોની ડુંચાઈ સો હાથની અંદર રખાવી હતી કારણકે એથી વધારે ડુંચાઈ કરવાની ભગવાન્ વિશ્વકર્માએ ના કહી હતી.

સેનાપતિગૃહ અને રાજગૃહની પહોળાઈમાં સીત્તેર હાથ ઉમેરી તેના બે વિભાગ કરી, તેમાંના એક વિભાગને ચૌદે ભાગવાથી વાકી રહેલ હાથ અને અંગુલ પ્રમાણે શાલાઓ તૈયાર કરાવી; અને વીજા વિભાગને પાંત્રીશે ભાગવાથી વાકી રહેલ હાથ અને અંગુલ પ્રમાણે અલિન્દ વંધાવ્યાં; શાલાની ખીંત વાહેર જાળીથી ઘેરાણી આંગળા સામેની સ્વડકીને અલિન્દ કહે છે.

ત્રીજા હાથ આદિ જે બ્રાહ્મણ આદિ વર્ણોનાં ગૃહનાં પ્રમાણ ક્યાં તેની શાલાઓનાં પ્રમાણ નીચે મુજબ રખાવ્યાં; બ્રાહ્મણના પ્રધાન ગૃહમાં શાલાની પહોળાઈ ચાર હાથ અને સત્તર આંગળ; વીજા ગૃહમાં ચાર હાથને ત્રણ આંગળ, ત્રીજા ગૃહમાં ત્રણ હાથને પંદર આંગળ, ચોથા

ગૃહમાં ત્રણ હાથને તેર આંગલ અને પાંચમાં ગૃહની શાલાનું પ્રમાણ ત્રણ હાથને ચાર આંગલ; બ્રાહ્મણનાં વીજાં ગૃહો તુલ્ય ક્ષત્રિયનું પ્રધાનગૃહ, ક્ષત્રિયના વીજા ગૃહ તુલ્ય વૈશ્યનું પ્રધાન ગૃહ, અને વૈશ્યનાં વીજાં ગૃહ તુલ્ય શૂદ્રનું આ રીતે સર્વ પ્રધાનગૃહ વર્ણના ગૃહોમાં શાલાનું પ્રમાણ નિર્મિત કર્યું; બ્રાહ્મણના પ્રધાન ગૃહમાં અલિન્દનું પ્રમાણ ત્રણ હાથને ઓગણીશ આંગલ, વીજા ગૃહમાં ત્રણ હાથને આઠ આંગલ, ત્રીજા ગૃહમાં બે હાથને વીશ આંગલ, ચોથા ગૃહમાં બે હાથને અઠાર આંગલ અને બ્રાહ્મણના પાંચમાં ગૃહમાં અલિન્દનું પ્રમાણ બે હાથને ત્રણ આંગલ રજાવ્યું. શાલાના તૃતીયાંશ તુલ્ય ગૃહની વાહેર વીચી વનાવી તે વીચિમાંથી કેટલીએક વાસ્તુની આગળના ભાગમાં રાખી તેનું નામ “ સોળીશ ” કેટલીએક પાછલી તરફ રાખી તેનું નામ “ સાપાશ્રય, ” કેટલીએક જમણી વાજુ રાખી તેનું નામ “ સાવણ્મ ” અને કેટલીએક વાસ્તુની ચોતરફ વનાવી તે “ સુસ્થિત ” વાસ્તુ કહેવાય છે, અને એ ચારે શુભ લેવાય છે.

ગૃહની પહોળાઈના પ્રમાણને સોળે ભાગતાં વાકી રહેલ પ્રમાણમાં ચાર હાથ ઉમેરી તેટલી ઉંચાઈવાળા તે તે ગૃહમાં પ્રથમ સ્તંભ વંધાવ્યા, પ્રથમ સ્તંભની ઉંચાઈના પ્રમાણથી દ્વાદશાંગ ઘટાડી ત્રીજા ચોથા આદિ સ્તંભની ઉંચાઈ રજાવી.

સર્વ ગૃહોની ભીંતોનું પ્રમાણ તે તે ગૃહોની પહોળાઈ કરતાં પોડશાંશ રજાવ્યું; આ પ્રમાણ પાકી ઇંટોના ઘરમાં રાખવાનું છે. કાષ્ઠના ગૃહમાં ભીંત, પહોળાઈ, લંબાઈ કે ઉંચાઈ આદિનો કાંઈ નિયમ નથી.

રાજા અને સેનાપતિના ગૃહની પહોળાઈમાં તેનો અગ્યારમો ભાગ ઉમેરી તેમાં વીજાં સત્તર નાંચતાં જે અંક થયો તેટલા આંગલ તેના ગૃહદ્વારની ઉંચાઈ અને એ ઉંચાઈથી અર્ધદ્વારની પહોળાઈ રજાવી.

બ્રાહ્મણ આદિ વર્ણોના ગૃહની પહોળાઈનો પંચમાંશ લઈ તેટલા અંગુલ માની તેમાં અઠાર આંગલ ઉમેર્યા. ફરી એનું અષ્ટમાંશ તેમાં ઉમેરતાં જેટલા આંગલ થયા તેટલી તે તે ગૃહદ્વારની પહોળાઈ અને તેથી ત્રણ ગણી દ્વારની ઉંચાઈ રજાવી.

દ્વારના ચોગઠાંની વન્ને મુજાઓને શાખા ઉપર નીચેના કાષ્ઠને શિરધર અને ઉંચરાને ઉદુ-સ્વર કહે છે. દ્વાર જેટલા હાથ ઉંચાં વનાવ્યાં હોય તેટલા આંગલ શાખાઓની ઉંચાઈ અને શાખાઓથી દોઢી ઉદુસ્વરની ઉંચાઈ રજાવી. એ ઉંચાઈને સાતથી ગુણી એંશીથી ભાગતાં જે વાકી રહ્યું

તેટલા આંગઠા એ સર્વની પહોળાઈ રાખી; સ્તંભની ડંચાઈને નવથી ગુણી ઐશીથી ભાગતાં જે વાકી રહું તેટલી સ્તંભ મૂઠની ડંચાઈ રાખાવી અને તેમાંથી તેનું દશાંશ ઘટાડી સ્તંભના અગ્રભાગની ડંચાઈ નિર્મિત કરી.

જે સ્તંભ મધ્ય ભાગમાં ચતુરસ્ર હોય તે “રુચક,” અષ્ટાસ્ર હોય તે “વજ્ર,” ષોડશાસ્ર હોય તે “દ્વિવજ્રક,” મધ્યમાં વત્રીશ કોણનો હોય તે “પ્રલીનક” અને જે વચ્ચેથી ગોઠ હોય તે “વૃત્ત” કહેવાય છે.

સ્તંભના સરસા નવ ભાગ કરી સર્વથી નીચેના ભાગનું વહન તૈયાર કરાવ્યું, ભૂમિપર જેના ઉપર સ્તંભ રહે છે તેને વહન કહે છે. વહનની ઉપરના એક ભાગમાં ગૃહ, તેથી ઉપરના ભાગમાં કમલ, અને તેની ઉપરના ભાગમાં ઉત્તરોષ્ઠ વનાવી વાકીના પાંચ ભાગોને ચતુરસ્ર આદિ વનાવ્યાં; શોભાને માટે જેમાં અનેક પ્રકારનાં ચિત્ર વનાવવામાં આવે છે તેને ઉત્તરોષ્ઠ કહે છે.

સ્તંભ ઉપર જે આડું લાકડું રાખવામાં આવે છે તેને ભાર તુલા કહે છે અને ભાર તુલાના ઉપર ઉપરના ભાગમાં જે કાષ્ઠો લગાવવામાં આવે છે તેની “તુલોપતુલ” એવી સંજ્ઞા છે; ભાર તુલાની ડંચાઈ સ્તંભની ડંચાઈ તુલ્ય રાખવામાં આવી અને તુલોપતુલની ડંચાઈ ઉત્તરોત્તર ચતુર્થાંશ ઘટાડી નિર્મિત કરી.

ચારે તરફ અલિન્દવાઢાં, ચાર દ્વારોથી યુક્ત “સર્વતોભદ્ર” નામે ગૃહો દેવસમુહ તથા પોતાને માટે વનાવ્યાં.

શાલાની ધીંતથી લઈ પ્રદક્ષિણ ક્રમવાઢા અલિન્દયુક્ત “નંદ્યાવર્ત” નામે ગૃહો વંધાવ્યાં તેમાં પશ્ચિમ દિશા સિવાય વાકીની ત્રણે દિશાઓમાં ત્રણ દ્વાર રસાવ્યાં.

પ્રધાન ગૃહના દ્વારનું અલિન્દ અન્તર્ગત અર્થાત્ દક્ષિણોત્તર શાલાથી સંલગ્ન, વીજાં શુભ અલિન્દ પ્રદક્ષિણ અને એક અલિન્દ છેડે રસાવી દક્ષિણ દિશા સિવાય વાકીની ત્રણ દિશાઓમાં દ્વાર નિર્મિત કરી “વર્ધમાન” નામે ગૃહો વંધાવ્યાં; પશ્ચિમ દિશાના અલિન્દ દક્ષિણોત્તર શાલા સંલગ્ન વંધાવી તેથી ઉત્પન્ન વીજા વે અલિન્દ પૂર્વ દિશાની શાલાને લગતા વંધાવી તે વન્નેના મધ્યમાં ચોથો અલિન્દ તૈયાર કરાવી “સ્વાસ્તિક” નામે ગૃહ વંધાવ્યાં. તેમાં પૂર્વ દિશાનો ત્યાગ કરી વાકીની ત્રણે દિશાઓમાં દ્વારો રસાવ્યાં.

પૂર્વ પશ્ચિમના વે અલિન્દ દક્ષિણોત્તર શાલાથી અને દક્ષિણોત્તરના વે અલિન્દ પૂર્વ પશ્ચિમ-

શાલાથી સંલગ્ન વંધાવી “રુચક” નામે ગૃહો તૈયાર કરાવ્યાં તે ગૃહોમાં ઉત્તરના દ્વાર અશુભ ગણાય છે એટલા માટે તેનો ત્યાગ કરી વાકીની ત્રણે દિશાઓમાં દ્વારો રચાવ્યાં.

નંદાવર્ત અને વર્ધમાન નામનાં ગૃહો સર્વ વર્ણોને માટે શ્રેષ્ઠ કથાં છે, સ્વસ્તિક અને રુચક નામનાં ગૃહો મધ્યય ગણાય છે અને સર્વતોભદ્ર કેવલ રાજા અથવા રાજગંત્રીને માટે શુભ લેવાય છે.

ભગવાન્ વિશ્વકર્મા કુન્તમહારાજને કહ્યું કે જે ગૃહમાં ઉત્તર સિવાય વીજી દિશાઓમાં શાલા હોય તે ત્રિશાલ “ હિરણ્યનાભ ” નામનું ગૃહ શુભ ગણાય છે, જેમાં પૂર્વ સિવાય વીજી ત્રણે દિશાઓમાં શાલા હોય તે ત્રિશાલ “ ક્ષેત્ર ” નામનું ગૃહ ધન અને પુત્ર આદિની વૃદ્ધિ કરે છે, જેમાં દક્ષિણ સિવાય વીજી ત્રણે દિશાઓમાં શાલા હોય તે ત્રિશાલ “ ચુલી ” નામનું ગૃહ ધનનો નાશ કરે છે અને જેમાં પશ્ચિમ સિવાયની દિશાઓમાં શાલા હોય તે ત્રિશાલ “પક્ષ્ઘ્ન” નામનું ગૃહ પુત્રનાશ અને વૈર કરાવે છે.

જે ગૃહમાં પશ્ચિમ અને દક્ષિણમાં બે શાલા હોય તે “ સિદ્ધાર્થ ”, પશ્ચિમ અને ઉત્તરમાં શાલા હોય તે “ યમસૂર્ય ”, ઉત્તરમાં અને પૂર્વમાં શાલા હોય તે “ દંડ ”, પૂર્વ અને દક્ષિણમાં શાલા હોય તે “ વાત ” પૂર્વ પશ્ચિમમાં બે શાલા હોય તે “ ગૃહચુલી ” અને જે ગૃહમાં દક્ષિણોત્તર બે શાલા હોય તે દ્વિશાલ ગૃહને “ કાચક ” કહે છે. સિદ્ધાર્થ નામના દ્વિશાલ ગૃહમાં ધનની પ્રાપ્તિ, યમસૂર્યમાં ગૃહસ્વામીનું મૃત્યુ, દંડનામના દ્વિશાલ ગૃહમાં દંડ તથા વધ, વાતનામના ગૃહમાં સદા કલહ તથા ઉદ્વેગ, ગૃહ ચુલીમાં ધનનો નાશ અને કાચનામના દ્વિશાલ ગૃહમાં વંદુઓથી વિરોધ થાય છે.

ઉપર કહેલ ત્રિશાલ અને દ્વિશાલ ગૃહોમાંથી જે શુભ લક્ષણવાળાં હતાં તે ગૃહો ચારે વર્ણોના નિવાસ અર્થે મહારાજ કુંતે વંધાવી તૈયાર કરાવ્યાં.

તે તમામ ગૃહોની અંદર વહેલાં વૃક્ષ, પોતાની મેળે ઉભા ઉભા સુકાઈ ગયેલાં, પાક્ષિઓના માળાવાળાં, દેવાલય પાસેનાં, ભૂત પ્રેતાદિના નિવાસવાળાં, ક્ષીરવાળાં, પવનના ઝપાટાથી પડી ગયેલાં, આંવલીના અને વ્હેડાંનાં વૃક્ષોનો ત્યાગ કરી સાગ, શાલ, મહુડો, સર્જ, ચેર અને વિયાનાં કાષ્ઠ ઉપયોગમાં લીધાં, તથા સરલ,

પનસ, શ્રીપર્ણિકા, શીશમ, ફલદરવો, ચંદન, સુરતરુ, પદ્માક અને ટીંવરણ એટલાં વૃક્ષોમાંથી અકેક જાતિના કાષ્ઠ તમામ ગૃહમાં વપરાવ્યાં કારણ કે ઉપરનાં વર્ષા કાષ્ઠો એક ઘરમા વાપરવાં અશુભ ગણાય છે.

ઉત્તમ માપ પ્રમાણે કરાઓ તૈયાર થતાં તમામ ગૃહોનાં છ પ્રકારે છાપરાં ઢંકાવ્યાં તે એવી રીતે કે કેટલાંએક ગૃહોમાં કાકનાં પક્ષને આકારે છાપરાંના ભાગ ઢંકાવ્યાં, કેટલાંએક ગૃહોનાં ક મજની પાંચડીને આકારે છાપરાં વંધાવ્યાં, કેટલાંએકને સુપડાને આકારે વધારે ઢાલવાળાં ચોરશીવંધ વંધાવ્યાં; કેટલાંએક છાપરાંપર નળીયાં નંચાવ્યાં, કેટલાંએક છાપરાંપર ધાવા વંધાવ્યા અને કેટલાંએક ગૃહોને પત્થરવડે ઢંકાવ્યાં અર્થાત્ ઘર ઉપરની છાતો પત્થરવંધ કરાવી; ત્યારવાદ પહેલી “ નંદા ”, બીજી “ ભદ્રા ”, ત્રીજી “ જયા ”, ચોથી “ પૂર્ણા ”, પાંચમી “ દિવ્યા ”, છઠી “ રક્ષી ”, સાતમી “ રત્નોદ્ભવા ” અને આઠમી “ ઉત્પલા ” એ આઠ પ્રકારની રાજસભાઓ તૈયાર કરાવી. તે એ રીતે કે પ્રથમ સભા કરવાના ક્ષેત્રની એક વાજુએ ચાર વિભાગ કરી એ ચારે વિભાગના પાછા ચાર ચાર ભાગ કરવાથી સોઠ વિભાગ થયા, તે સોઠ મધ્યેના ચાર વિભાગનો એક ભાગ કરી સભા આગળ એક અલિન્દ વંધાવી “ નંદા ” નામે સભા સ્થાપી, તે નંદાની આગળ એક ભદ્ર મુકાવી “ ભદ્રા ”, ચારે તરફ ભદ્રો મુકાવી “ જયદા ” અને ચાર વાજુ લઘુ રચાવી “ પૂર્ણા ” નામે સભા વંધાવી; ફક્ત નવ ભાગની “ દિવ્યા ”, તે દિવ્યાની ચારે તરફ એક એક ભદ્ર મુકાવી “ યક્ષી ”, તેજ દિવ્યાની ચારે તરફ ત્રણ ત્રણ પદનાં ચાર ભદ્રો મુકાવી “ રત્નોદ્ભવા ” અને રત્નોદ્ભવાના દરેક ભદ્રો આગળ અકેક પ્રતિભદ્ર મુકાવી “ ઉત્પલા ” નામે સભાનું સ્થાપન કર્યું; તે સર્વ સભાઓમાં સ્તંભો, તોરણ, મદલો, નર્તુ અને છાદ્ય કાગવ્યાં, તે છાદ્ય વિપે લુંવો કરાવી તથા સભાની અંદર હસ્તિ, ઘોડા, સિંહની સુશોભિત પ્રતિમાઓ અને નૃત્ય કરતી હોય એવા ભાવની પુતળીઓ તૈયાર કરાવી તથા તે સભા આગળ રત્નો અને રપાટકોવડે જહેલી રંગમૂમિ વંધાવી તથા તે રંગમૂમિ આગળ ક્રીડા કરવા માટે મંડપ વંધાવ્યો. અને સભાની જમણી તરફના ભદ્રમાં સુશોભિત વેદિકા કરાવી. છેવટે શહેર તથા ગહેરની વહેર ચાર પ્રકારની વાવડીઓ, દશ પ્રકારના કૂપ, ચાર પ્રકારનાં કુંડો તથા છ પ્રકારના તળાવો વંધાવ્યાં; ચાર હાથ પહેઠાઈવાળો “ શ્રીમુખ ”, પાંચ હાથ પહેઠો “ વૈજય ”, છ હાથ પહેઠો “ પ્રાત. ” સાત હાથ પહેઠો “ દુન્દુમિ, ” આઠ હાથ પહેઠો “ મનોહર, ” નવ હાથ પહેઠો “ ચૂડામણિ, ” દશ હાથ પહેઠો “ ડિગ્મદ્ર, ” અગિયાર હાથ પહેઠો “ જય ”, ચાર

હાથ પહોલો “ નંદ ” અને તેર હાથ પહોલાઈવાલો “ શંકર ” નામે કૂપ खोदाव्यो; ચાર હાથથી ઓછી પહોલાઈવાલી કેટલીએક કુડો પળ खोदावी.

એક મુખ અને ત્રણ કૂટ (વાવડીમાં રૂંડો આવેછે તેના ઉપર સ્તંભો મુકી શિરવરંધ દેરિયો કરવામાં આવેછે તે) વાલી “ નન્દા, ” બે મુખ અને છ કૂટવાલી “ ભદ્રા, ” ત્રણ મુખ અને નવકૂટવાલી “ જયા ” તથા ચાર મુખ અને વાર કૂટવાલી “ વિજયા ” નામે વાવડી બંધાવી.

અર્ધચંદ્રાકારનું “ અર્ધચંદ્ર ”, ચારે તરફ બંધવાલું “ મહાસર ”, ગોળ “ વૃત્ત ”, ચાર રૂણાવાલું “ ચતુષ્કોણ ”, એક ભદ્રવાલું “ ભદ્ર ” અને ચાર તરફ ચાર ભદ્રોવાલું “ સમુદ્ર ” નામે તળાવ બંધાવ્યું; તે તળાવોને ક્યાંક એક અને ક્યાંક બે પરિધિ (પરિધિ—તળાવમાં ઉપર પહોળા પટવાળા ચોતરા જેવો આકાર હોય છે તે) બંધાવ્યા. તેમજ વચેના ભાગમાં વકસ્થલો (વગલા આદિ પક્ષીઓને રહેવા માટે માટીનો વેટ—ટીંવો) પણ કરાવ્યાં;

એક હજાર દંડનું તથા પાંચસો હાથ ઊંચી પાલવાલું જ્યેષ્ઠમાનનું, પાંચસો દંડનું તથા અઢીસો હાથ ઊંચી પાલવાલું મધ્યમાનનું અને અઢીસો દંડનું તથા સત્રાસો હાથ ઊંચી પાલવાલું કનિષ્ઠમાનનું તળાવ બંધાવ્યું.

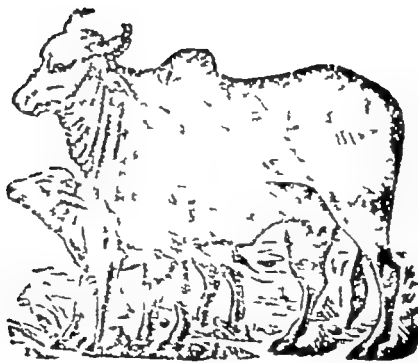
“ ભદ્ર ” નામે ચોરસકુંડ, “ સુભદ્ર ” નામે ભદ્રસહિતકુંડ, “ નન્દ ” નામે પ્રાતિભદ્ર સહિત કુંડ અને “ પરિધિ ” નામે મધ્ય ભાગમાં બિટ્ટવાલો કુંડ તૈયાર કરાવ્યો. તે કુંડો આઠ હાથથી માંડી સો હાથ પર્યન્ત માપના બનાવ્યા. તેમાં ચારે તરફથી ઉતરવા માટે ચાર દ્વારો તૈયાર કરાવ્યાં. તે દ્વારોમાં દિશાઓના ભાગમાં ગોઠાઓ રચાવ્યા તેમજ કુંડના રૂણાઓમાં ચોકીઓ તથા પટ્ટશાળાઓ બંધાવી.

કુંડમાં રહેલા બિટ્ટ (એક પ્રકારનો થર છે તે બિટ્ટમાં ગોઠાઓ આવેછે જેમાં મુર્તિઓ સ્થાપન કરાય છે) વિષે ગંગા આદિ નદીઓની પ્રતિમાઓ, વાર સૂર્યની પ્રતિમાઓ તથા વીજા અનેક દેવોની પ્રતિમાઓ તૈયાર કરાવી; અને કુંડદ્વારના પર્યાર ઉપર શ્રીધર નામે મંડપ બંધાવ્યો.

તે જગોળ યથાવિધિ ઉત્તમ શહેર વાંધી તેનું પોતાના નામથી “ કુન્તલપુર ” નામ રાખ્યું. થોડો સમય વ્યતીત થતાં શ્રી કુન્ત મહારાજને યજ્ઞ કરવાનો વિચાર થયો અને તમામ ઋ-વિઓને તેઢાવી પોતાની યજ્ઞ કરવાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી. ઋષિઓએ પ્રસન્નતા પૂર્વક કહ્યું કે મહારાજ! મહાત્મા કુંડમાલથી આરંભી આજ દિવસ પર્યન્ત યજ્ઞયાગોની આપ રક્ષા કરતા આવ્યા છો,

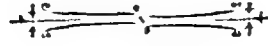
अने हजी पण आपधी तेमज आपना वंशजोथी ए उत्तम कर्मोनुं रक्षण थशे ए अमोने पूर्ण खात्री छे; आपे आवो श्रम उठाव्वानी आवज्यकता नथी; अमो सर्व अमारा यज्ञयागादिनां फल आपने अर्पण करीए छीए तेमज आजधी आपना वंशने “मखवान” पद प्रेमपूर्वक आपीए छीए. बीजा भले गमे तेवा यज्ञयागादि आचरशे, तो पण “मखवान” कहेवाशे नहि, पण आपनो वंश याव-चन्द्र दिवाकर “मखवान” ए रीते आजधी प्रसिद्ध थशे; परमात्मा आपनी तथा आपना वंशजोनी निरंतर वृद्धि करे एम अमो सर्व शुद्ध मनधी अने प्रसन्न चित्तधी आशीर्वाद आपीए छीए.

ऋषिमंडलनो आशीर्वाद साथे चडावी श्री कुन्त महाराज वोल्या के “अस्तु”. तमारां यज्ञकर्मोषां आवता विघ्ननो विनाश करवो ए अमारो परंपरानो धर्म छे ते अमो कदिपण चूकशुं नहि; शिर जतां पण ऋषिगणने पराभव थवा देशुं नहि. ए खाते निश्चित रही तमारां शुभ कर्मो आनंदधी कर्या करो. महाराज कुन्तना मुखधी आवां उत्तम वचनो श्रवण करी धन्यवाद आपता अने जयजयनो पुकार करना अनेक आशीर्वादो आपी ऋषिओ पोतपोताने स्थाने विदाय थया. राजर्षि कुन्ते आनंदपूर्वक इश्वरना आराधन साथे प्रजानुं पालन करी योग्य वये स्वर्गवास कर्यो.

एकादश तरंग.

हरिगीत.

आरंभी धवल कुमारथी, चाचंगदेव सुधी सुखे,
पालक तथा कुन्तलपुरीना, कदिदवाया नहि दुःखे;
नृप शूर सालणदेवजी, गढ सीकरीने सर करी,
सारंगधर सूधी रह्या, अमरेश ! उत्तमता धरी.

महाराजा कुन्तना पुत्र राजर्षि धवलकुमारे पिताना स्वर्गवास पछी कुन्तलपुरना तरुतपर पाय धारण कर्यो त्यारवाद धर्म अने नीतिथी प्रजानुं पालन करी महान् यग मेळव्यो. तेने सदा-शिव नामे कुमार थया, ते वाळवथीज तिहना वाळकनी पेटे वैरिस्पी करिवुन्दने विदारवानुं सामर्थ्य धरता हता. तेणे तमाम शस्त्रविद्याने साध्य करी युवावस्थामां उच्च गुणोने मेळवी पिताना परलोक प्रयाण पछी कुन्तलपुरजी प्रजानुं शासन कर्युं, तेने धनिक नामे कुमार थया ते महा धर्म-धुरंधर हता, पिता सदाशिवना स्वर्गगमन पछी कुमार धनिके राजर्षिनी पदवी धारण करी ऋषिगणना संरक्षणनी साथे चारे वर्णनी चाहना मेळवी हती, तेने बळधीर नामे कुमार थया. तेणे बळ अने धैर्यथी पोताना नामने सार्थक करी पितानी गेरहाजरीमां अरि वर्गने उग्रताथी आधीन करी समग्र प्रजामां संतोष फेलाव्यो, तेने आनंदमूर्ति इन्द्र नामे कुमार थया; पिता बळधीरना स्वर्गवास पछी सुगोभित श्वेत छत्रने धारण करीने राजर्षि इन्द्रे कुन्तलपुरने अमरावतीथी अधिक समृद्धिवान वनावी अवर्णनीय वैभवोथी सुरेन्द्रे शरमाव्यो हतो, तेने गुणभंडार गगन नामे कुमार थया, तेणे कान्तिथी कामदेवने लज्जित करी सुख शान्तिमां दिवसो गुजार्या, तेना अनल नामे कुमार थया, ते महान् बुद्धिशाळी अने बळ-वान् हता, तेणे अग्निसमान ओजथी शत्रुरूपी वृण समूहने समूळ सळगावी पिताना मृत्यु पछी कुन्तलपुरना पाटपर वेसी प्रजानी अपार प्रीति मेळवी, ते पछी तेना पुत्र राजर्षि इन्द्र दया अने दानथी विश्वमां विख्यात थया. तेना पुत्र अहम्बे पोताना प्रलंब भुज दंडथी अनेक दुश्मनोने दंड

दइ नवे खंडमां नामना मेळवी. त्यार पछी तेना पुत्र राजर्षि जैश कुन्तलपुरनी गादीए वेठा, तेने असमान नामे कुमार थया ते अस्रविद्यामां असमान हता अर्थात् तेना समान कोइपण नहोता, तेणे निर्मळ सुयशना निधान भरी पोताना कुमार मुलकने उत्तमरीते विद्याभ्यास कराव्यो; महि-मंडलमां महान मान मेळवी असमान स्वर्गस्थ थतां राजर्षि मुलके कुन्तलपुरना तख्तेने दीपाव्युं. तेने श्यास नामे पुत्र थया. धैर्यना धामरूप राजर्षि श्यामे पिता मुलकनी महायात्रा पछी कीर्तिवाळां काम करी कुन्तलपुरनी गादी भोगवी, तेने मान नामे कुमार थया; तेणे राजर्षिपद धारण कर्या पछी दान अने सन्मानथी विद्वान् जनोने संतुष्ट कर्या हता, तेना पुत्र राजर्षि इन्द्रे वाप दादाओना विरदने पाळी प्रजावागनुं माळी पेठे संरक्षण कर्तुं, तेना पुत्र राजर्षि रत्न थया, तेणे सप्त-त्तना समुदायने पराजय आपी पोताना प्रयत्नने सफल कर्यो हतो, तेने श्रीपत्त नामे कुमार थया, तेणे पोताना कुळनी पत राखवा माटे गत पूर्वजोना गुणोनुं स्मरण करी शरणागतनुं श्रेष्ठ रीते संरक्षण कर्तुं, तेना पुत्र राजर्षि सोमना रोम रोममां क्षत्रियोने उचित वीरता विलसी रही हती, तेना कुमार राजर्षि महेशे कुन्तलपुरनी गादी उपर वेसी अनेकरीते प्रजानी आवादी करी कुमार जयमलने जन्म आप्यो; पिता महेशना मृत्यु पछी राजर्षि जयमले शत्रुवर्गनो क्षय करी प्रजाना भय दूर कर्या, ते पछी तेना पुत्र अस्रय राजर्षि थया, तेणे नय तथा विनय आदि उत्तम गुणोथी कुन्तलपुरनी प्रजाने आनंद आप्यो हतो. तेना पुत्र राजर्षि भाण थया. ते वाणविद्यामां विशेष वखणाया, तेना कुमार राजर्षि यज्ञे केटलांएक वर्ष कुन्तलपुरनो राजवैभव भोगवी कुमार युव-नाश्वने जन्म आपी स्वर्गवास कर्यो. राजर्षि युवनाश्व अश्वविद्यामां अद्वितीय हता, तेना पुत्र राजर्षि माणिके प्रमाणिकपणे प्रजाने पाळी तमाम उपाधिओ टाळी हती. तेना कुमार राजर्षि विट्ठल थया, तेणे प्रजापालन साये विविध विद्याविनोदमां जीदगी गुजारी हती, तेना राजर्षि शान्तले शान्त चित्ते कमलाकान्तनुं आराधन करी मुक्ति मेळवी, तेना कुमार राजर्षि स्वराज (शिवराज) कुन्तलपुरनी गादीए वेठा, तेणे ताज धारण कर्या पछी वाजनी माफक प्रति-पक्षीरूपी पक्षीओनां प्राण हर्या, तेने शूरतान नामे कुमार थया, ते पिता शिवराजना स्वर्गवास पछी राजा बन्या, तेना पुत्र राजर्षि हमीरे पितानुं पाट मेळवी वीरताथी वरीओना वृन्दने विद्वार्या, ते पछी तेना कुमार राजर्षि भाण गौत्राह्मणोनुं परित्राण करी विशेष वग्वाने पात्र

થયા, તેના પુત્ર કર્ણ રાજર્ષિએ મરણ પર્યન્ત શરણે આવેલાઓનું સંરક્ષણ કર્યું; તે પછી તેના કુમાર કૈશરે રાજર્ષિપદ ધારણ કરી કુન્તલપુરનું આધિપત્ય ઉત્તમ પ્રકારે ભોગવ્યું, તેના પુત્ર કલ્યાણ રાજર્ષિએ સુયશના અશ્વો દિગન્ત પર્યન્ત દોડાવ્યા, તે પછી તેના કુમાર રાજર્ષિ ભીમે અસીમ મુજ-વલ્લથી ઋષિઓના યજ્ઞયાગાદિ સત્કર્મનું પટ્ટાંશ ફલ પ્રાપ્ત કર્યું; તેના કુમાર રાજર્ષિ વિજયે જીવિત પર્યન્ત ક્ષાત્રધર્મની ધુરા વહન કરી, ત્યારવાદ તેના પુત્ર વલ્લદેવ રાજર્ષિ બન્યા, દેવની અનુકમ્પાથી દૃઢ વલ્લવાળા રાજર્ષિ વલ્લદેવે કવિકોવિદોની કામનાઓ પૂર્ણ કરી હજારો આશ્રિતોની હાનિઓ હરી હતી, તેને યશવંત નામે કુમાર થયા, તેણે પિતાનું પાટ પામ્યા પછી પોતાનું સુયશ ગાનાર ભાટ ચારણોને અપાર વિત્ત આપ્યું હતું; તેના પુત્ર યુવનાશ્વ રાજર્ષિ થયા તેણે પદ્માશ્વમાં પારંગત કુમાર સારંગને જન્મ આપ્યો, કુમાર સારંગે રાજર્ષિપદને પામી સ્વામી ધર્મથી સેવકજનોને અદ્વિતીય સુખ આપ્યાં, ત્યારપછી તેના કુમાર શિવરાજ રાજર્ષિ થયા, તેણે કુલની મર્યાદા યથાસ્થિત નિભાવી, તેના પુત્ર દેવ રાજર્ષિએ પુણ્યની પ્રવલ પાજ વાંધી નિર્વિઘ્ને રાજ કર્યું, તે પછી તેના કુમાર રાજર્ષિ બલ્લવીર થયા, તેણે ન્યાય અન્યાય રૂપી ક્ષીરનીરને ભિન્ન કરી હંસની વિલક્ષણતાને હરી હતી. તેના પુત્ર મૂલ રાજર્ષિએ કુલધર્મ પ્રમાણે કુન્તલપુરનું પ્રતિપાલન કર્યું, તેને અક્ષય નામે કુમાર થયા, રાજર્ષિ પદ ધારણ કર્યા પછી એ અક્ષય કુમારે પાપીઓનો પ્રલય કરી, આર્યમતને અનુસરી કુમાર અજીતનો જન્મ થયા વાદ યોગ્ય વયે સ્વર્ગવાસ કર્યો; રાજર્ષિ અજીતે યુવાવસ્થાનું અવલંબન કરી ભ્રષ્ટ જનોને ભયભીત બનાવી અનેક રીતે કષ્ટ આપી નષ્ટ કર્યા અને ઉત્તમ જનોના અન્તઃ-કરણમાં અપૂર્વ આનંદ ફેલાવ્યો, તેના પુત્ર માણિક રાજર્ષિએ પણ પિતા અજીતની પેઢે સદ્ગુણોનું સંપાદન કરી પ્રજાસમૂહમાં પ્રીતિ પ્રસરાવી હતી, તેના કુમાર પ્રતાપ રાજર્ષિ મહાન્ પ્રતાપી થયા, તેણે બાહુવલ્લથી આશ્વી મેદિનીને માપી, અરિગણને ઉથાપી સર્વ સ્થળે કીર્તિને સ્થાપી હતી, તેના કુમાર બલ્લવીર રાજર્ષિએ પિતા પ્રતાપના સ્વર્ગવાસ પછી કુન્તલપુરનો રાજવૈભવ ભોગવ્યો, તેને કર્ણ નામે કુમાર થયા, તેણે રાજર્ષિપદ ધર્યા પછી રાજનીતિથી પ્રીતિ પૂર્વક ઉત્તમ કાજ કર્યો, તેના કુમાર લલ્લધીર રાજર્ષિએ લાખોની લક્ષ્મી દાનમાં ભુંટાવી મહાન્ કીર્તિ મેળવી. તે પછી માર્કણ્ડેય, મૂલરાજ અને શૂરતાન, સોમેશ્વર, રણધીર અને રત્ન રાજર્ષિએ ક્રમ પૂર્વક કુન્તલ-પુરનું રાજ ભોગવ્યા વાદ પરાક્રમી પૃથ્વીમલ રાજર્ષિએ રાજ તરુતપર પાય ધારણ કર્યો, તેના વૈભવની

वरावरी करी शके तेवो कोइपण ते वखते पृथ्वीपर न होतो, तेना कुमार विजयराज वालवय व्यतीत कर्या वाद राजकाजमां निपुणता मेळवी पिता पृथ्वीमलना परलोक गमन पछी कुन्तलपुरनी गादीए वेठा, तेना कुमार क्षेस्मराज थया, तेणे प्रेमथी हजारो मुद्राओना दान कर्या, तेना पुत्र अक्षयराज पण दाग्विरुपी दरियामां डूवता दीनजनोना जहाज रुप हता, तेना कुमार शूरतान म्होटा म्होटा महीपालोना मान खंडन करी मखवान कुलना मंडनमणि वन्या, तेना पुत्र हमीर क्षीरसागर समान शुभ्र यशथी अवनिते आच्छादित करी हठीला शत्रुओने हराव्या हता, तेना कुमार धरणीधरे उत्तम करणीथी धरणीनुं धणीपणुं धारी विश्वमां कीर्तिने विस्तारी; तेने धीरसेन नामे कुमार थया, तेणे गादीपति वन्या पछी गुणवानोने पोता पासे राखी आखी जींदगी आनंदमां वितावी- तेना पुत्र पुष्पसेने प्रजापालनुं पद धारण करी सर्व स्थळे प्रशंसनीय सुवास प्रसरावी; तेना कुमार मणिकमदीपाले कुळनी परंपरा प्रमाणे वर्तन करी धरातलमां विमलयज्ञ विस्तार्यो, तेने पद्मसेन नामे पुत्र थया, तेणे छत्रने छेदी प्रचंड बाहुवळथी शत्रुओनां सत्र स्वाधीन कर्या. तेना पुत्र पातलसेने घणां शत्रुओनी घात करी भातभातना वैभवो भोगव्या. तेने प्रतापभानु नामे पुत्र थया, तेणे अधमरुपी उलूकने भय आपी भानुसमान प्रताप धारण कर्यो, तेना कुमार कर्मसिंहे सिंहसमान कर्मथी शत्रुरुपी मृगसमुदायने जेर करी जयमल नामना कुमारने जन्म आप्यो. ए जयमले युक्ति प्रयुक्तिथी प्रजानां मन रंजन करी भक्तिभावथी महामूली मुक्ति मेळवी. तेना कुमार यशराज महान् यशस्वी थया, राजगादीए वेठा पछी ए यशराजे अलौकिक रीते प्रजानी प्रीति संपादन करी, तेने शूरतान नामे पुत्र थया. तेणे पोताना गुणोनुं गान करनार गुणवान लोकोने अनुल दान आप्यां, तेना कुमार हमीरसिंहे दानवीरवनी असंख्य रंक जनोने अमीर वनाव्या हता, तेने हरपालसिंह नामे पुत्र थया, ते वालपणधीज उत्तम ख्यालनुं अवलंबन करनारा होवाथी तेणे यौवनमां धर्मनी ढाल धारण करी दुक्कीओने कराळकष्ट आपी पायमाल कर्या, तेना कुमार हरराजे राजगादीए वेठा पछी हरहमेशां निडरपणे शत्रुओनां स्थान शून्य करी प्रजावर्गमां प्रमोद प्रसराव्यो तेने श्रीपति नामे सुपुत्र थया; तेणे अतिशय रतिथी रतिपतिनी क्षति करनार सतीपतिनुं आग-

धन करी भववाधने भस्म कयों हतो; तेना कुमार वाघराज श्लाघनीय वाघ जेवी वीरताथी विश्व विख्यात थया; तेना पुत्र वैरसिंहे तखतनशीन थया पछी दीनजनोनां दुःखोने दूर करी महान् प्रतिष्ठा मेळवी, तेने भीमसेन नामे कुमार थया, तेणे प्रचंड भुजदंडना पराक्रमथी धरामंडलमां धाक फेलावी हती, ए भीमसेना कुमार भोजराज राजगादीए बेसी कुळनी लाज प्रमाणे उत्तम काज करी सद्गतिने पाम्या, तेना कुमार सारंगदेवे सारासारना विचारथी प्रजानो पूर्ण प्यार मेळव्यो हतो, तेने शिवराज नामे कुमार थया, तेणे व्यवहारमां कुशलता मेळवी कुन्तलपुरनी प्रजाने उत्तम रीते केळवी हती. तेना पुत्र मूळराज सत्कर्मथी कुळनो उद्धार करवायाळा थया, ए मूळराजना पुत्र माणिके प्रबलताथी सर्व शत्रुओने पोतानां सत्ता सूत्रमां परोव्या; तेने रुपराज नामे कुमार थया, भूप पदवीने पाम्या पछी ए रुपराजे शीतवृषने सहन करी प्रजा पालनरूपी विमल धर्मनुं वहन कर्तुं हतुं; तेने रणजीतनामे पुत्र थया, तेणे कविकोविदोनां काज पूर्ण करी स्नेहीओना समाज साथे सुखपूर्वक राज कर्तुं, तेना पुत्र भोजराज थया, तेणे अनुल ओजथी अरिओने अंध वनावी निर्विघ्नताथी राजवैभवनो उपभोग कयों. ते पछी वृषानिधि करण, करमी केशरदेव, आनंदी अजयभूपाल, दानी देवपाल पराक्रमी अक्षयपाल प्रतापी अमृतपाल, रणरागी रत्नपाल, दयाळु देवपाल, सद्गुणी शूरपाल, विद्याविनोदी विजयपाल, सुखसिन्धु सोमपाल, चतुर चन्द्रपाल, मस्त मानपाल, लहेरी लक्ष्मणपाल, लायक लूणपाल, लोभराहित लाखणशी, बहादूर बळवीर, बुद्धिशाळी बळदेव, विवेकी वत्सराज, न्यायी नरभ्रमर, नलिनाक्ष नेतसिंह, करुणाळु कर्मसिंह, समर्थ सोमेश्वर, हिम्मती हमीर, हर्षनिधि हंसराज, वीरवर वत्सराज, माननीय मूळराज, खड्गधारी क्षेमराज, सुशील शूरतान, उद्धत अक्षयराज, परोपकारी पातलसेन, प्रसिद्ध प्रतापमानु, धर्मधुरंधर लखधीर, जगजाहिर जयमल, प्रशंसनीय पृथ्वीराज, प्रमाणिक पुंजराज, मेधावी माणिकराज, योगवित् थौवनाश्व, धनुर्धर धारंग, धर्मरक्षक धीरसेन, पंडितराज पुष्पसेन, श्रद्धाळु शहाभोज, सत्यवादी सोमेश्वर, सुज्ञ

शिरोमणि शूरतान, उदार अमृतसेन, यशनामी यशवंतसेन, भाग्यशाली भीमसेन
 रसज्ञ रत्नसेन, भयहरण भारमल, काव्यकोविद कीर्तिपाल, कार्यकुशल केशरदेव,
 वाणावली वल्लदेव, सर्वोत्कृष्ट संग्रामसिंह, नमन योग्य नरभ्रमर, सहृदय रत्नसेन,
 श्रीमान् श्रीपति, शक्तवान् शिवराज, कामावतार करण, युद्धवीर यशराज, अने त्या-
 पछी मूळराज, सोमेश्वर, शान्तलसेन, वाघसेन, वैरिशाह, युवनाश्व, चन्द्र-
 पाल, मेघपाल, मूळराज, छत्रसाल, आनंदमेरु, सोमेश्वर, सारंगधर, शूरतान,
 करण, रत्नसेन, हमीर, रणमलसिंह, संग्रामसिंह, धीरसेन, पुष्पसेन, पृथ्वी-
 मल, भारमल. पद्मसेन, यशवंतसेन, इन्द्रसेन, अजयभूपाल, वलवीर, जोध-
 पाल, यशपाल, मानपाल, रत्नपाल, रणधीर, सालणदेव, शेषपाल, शान्त-
 लसेन, लखधीर, जयमल, युवनाश्व, माणिकराज, मूळराज, अक्षयराज, अमृ-
 तसेन, भीमसेन, भोजराज, पातलसेन, नरभ्रमर, भीमपाल, पृथ्वीपाल,
 प्रतापभानु, अभयराज, मेघराज, मूळराज, शिवराज, रणमल, क्षेमराज,
 अक्षयराज, अमृतसेन, भीमसेन, भोजराज, भारमल, रणजीत, रूपसिंह,
 रुक्मांगद, राजर्षि, रणधीर, धारंग, धीरसेन, पुष्पसेन, माणिकराज
 शूरतान, छत्रसाल, हमीर, करण, कर्मसिंह, कल्याणमल, केसरदेव,
 वलदेव, वैरिसाल, शान्तलसेन, संग्रामसिंह, सोमेश्वर, पृथ्वीमल,
 शार्ङ्गधर, सूरजभाण, पृथ्वीराज, पद्मसेन, अमृतसेन, अजयभूपाल जोध
 पाल, भीमसेन, लक्ष्मणसेन, रत्नसेन, विक्रमसिंह, समरसिंह, नरभ्रमर,
 भारमल, करणपाल, जगन्नाथ, श्रीपतिसेन, शत्रुसाल, सोमपाल, उदय-
 पाल, करणपाल, रत्नपाल, धर्मागत, देवचक्र, झांझरसिंह, यज्ञेश, युवनाश्व,
 यशवंतसिंह, प्रतापभानु, पातलसेन, पुष्पसेन, भीमसेन, पृथ्वीमल, धीरसेन,

માણિકરાજ, જયમલ, મૂઝરાજ, ક્ષેમરાજ, લાલખાસિંહ, લૂણકરણ, લલ-
ધીર, પુંજરાજ, પૃથ્વીરાજ, ધનરાજ, સાલણદેવ, કેસરદેવ, કરણ, હરરાજ,
હરપાલસિંહ, હમીર, શૂરતાન, સૂર્યપાલ, સોમેશ્વર, શાહભોજ, સંગ્રામસિંહ,
શેષપાલ, શુમાણસિંહ, ઇન્દ્રસિંહ, અમૃતસેન, ધરણીધર, અક્ષયરાજ, અમૃત-
સેન, પદ્મસેન, શાર્દૂલદેવ, શિશુપાલ, અજયમૂપાલ, દેવપાલ, ભીમપાલ, યશ-
પાલ, સોમપાલ, સૂર્યપાલ, ઇન્દ્રસેન, અક્ષયપાલ, માનપાલ, રત્નપાલ, કેશર-
દેવ, ચન્દ્રપાલ, અક્ષયરાજ, શૂરતાન, હમીરસિંહ, હરરાજ, અક્ષયરાજ,
અમૃતસેન, ભીમસેન, પુષ્પસેન, ભારમલ, પૃથ્વીરાજ, યુવનાશ્વ, રત્નપાલ, મૂઝ-
રાજ, માણિકરાજ, ક્ષેમરાજ, જયમલ, લલધીર, રણમલ, ભોજરાજ, સૂરજ-
ભાણ, શાર્દૂલધર, સુન્દરપાલ, સુજાણસિંહ, વિજયરાજ, વિક્રમસિંહ, યશરાજ,
ત્રીશલદેવ, આનંદમેઠુ અને અમૃતસેન એ સર્વ ક્રમપૂર્વક કુન્તલપુરના રાજાઓ થયા.
અમૃતસેનજીને પાંચ કુમાર થયા તેમાં ચાચંગદેવજી, વાચકદેવજી, શિવરાજજી
અને વત્સરાજજી એ ચાર કુમાર યાદવના ભાણેજ હતા અને પાંચમા કુમાર
માલદેવજીનું મોસાલ હસ્તિનાપુરમાં હતું. પિતા અમૃતસેનનો સ્વર્ગવાસ થતાં
પાટ્વીકુમાર ચાચંગદેવજી કુન્તલપુરની ગાદીએ બેઠા, તેણે પોતાના ચારે ભાઈઓને
ઘણાજ માન સાથે અંગરક્ષક તરીકે પાસેજ રાખ્યા; આગળના મલ્લવાન રાજાઓ ક્ષાત્ર-
ધર્મની સાથે ગ્રાહ્ય કર્મ પૂર્ણ કરતા જેથી તેઓની વૃત્તિ સાત્ત્વિક પ્રધાન રાજસ હતી, પરંતુ અમૃત-
સેનજી પછીથી કેવળ રાજસ વૃત્તિનાજ રાજાઓ થયા જેથી મૃગયાની પૃથા અને અંદર અંદર
કલહ કરવાની ટેવ પ્રગટ થઈ. એ પાંચ ભાઈઓ યોગ્ય ઉમ્મરના થતાં એક દિવસ સાથે સિંહનો
શિકાર खेलવા નિકળ્યા; અશ્વોન હારવંધ હાંકી આનંદની વાતો કરતા અને પોતપોતાના પરાક્રમને
પ્રદર્શિત કરવા વારંવાર ભુજદંડ પર નજર રાખતા જંગલમાં ઘણે દૂર જઈ પહોંચ્યા. ગીચ જાડીની
અંદર પ્રવેશ કરી પાંચે ભાઈઓ જુદા જુદા વિલ્લારાઈ વનરાજની શોધ કરવા લાગ્યા. ઘોડાઓનો
હળહળાટ સાંભળી અસહનતાથી ગંભીર ગર્જના કરતા મદોન્મત મૃગરાજને કુમાર માલદેવજીએ

दूरથી निहाळी पोताना चारे बन्धुओने एकत्र करी सन्मुख जइ सिंहने सावचेत कर्णो, मनुष्यनो अवाज काने पडतां वनराज उन्मत्तपणे भयंकर फाळ भरी, विक्राळ वदन करी अश्वो उपर धसी आव्यो, नाहरने निकटमां आवेलो निरखी पांचे भाइओए एक साथे वाण फेंक्या. वनराजनं वक्षःस्थळ वींथाइ जवाधी ते जरा पाछो हळ्यो तेवामां तुरतज कुमार मालदेवजीए घोडा उपरधी कुंदी करमां कटार लइ मृगराजना मस्तकपर प्रवळ प्रहार करी तेने पृथ्वीपर पाड्यो, मर्मस्थळ भेदाइ जवाधी पंचानन तुरतज प्राण रहित धयो. राज चाचंगदेव आदि चारे बन्धुओए निकटमां आवी कुमार मालदेवजीने कहुं के न्हाना भाइ ! हवे व्यर्थ बहादुरी बताववी रहेवा दो; अमारा चार वाण एकी साथे उरःस्थलमां लागवाधी आनां प्राण तो निकळी चुक्यां इतां. तमारी कटारे कांइ काम कर्तुं होय एम धारी फुलाइ जशोमां. बडिल बन्धुओनां आवां अन्याय भरेलां वचनो सांभळी महान् क्रोधावेशमां मालदेवजी बोल्या के मारी कटार शुं काम करे छे ते हवे पछी खबर पडसे. छती आंखे जोया छतां मारा पराक्रमने बखोडो छो तो हवे हुं जोइश तमो कुन्तलपुरमां राज्य शी रीते करो छे ? राज चाचंगदेवजीए त्रणे सहोदर सहित अवळां वचनो उचारी न्हाना थाइ मालदेवजीना क्रोधाग्निमां घृतनी आहुति आपी, तेज बखते वे पक्ष पड्या, एक रस्ते राजा आदि चारे भाइओ चाली नीकळ्या अने बीजी गजु मेरुसगान अडग मनवाळा कुमार मालदेवजी खाना थया, सन्ध्या समये गृहेरमां आवी पोतानां मातुश्रीने मळी बडिल बन्धुओनी साथे शिकारे जतां बनेली वधी हकीकत कही संभळावी, क्रोधमां ने क्रोधमां रात्री निर्गमन करी. प्रभात थतां मालदेवजी पोताना मातुश्री तथा माणसो सहित राज चाचंगदेवजीनी रजा लीधा सिवाय हस्तिनापुर तरफ खाना थया; त्यां पहोंच्यावाद पोताना मामाने मळी बन्धुओना पक्षपातनी वधी वात कुमार मालदेवजीए कही संभळावी. हस्तिनापुरपतिए पूरती रीते मदद आपवानुं वचन दइ सेनाने सज्ज थवा फरमान कर्तुं, अने युद्ध करवा तैयार थवा माटे दूतने कुन्तलपुर मोकळी आप्यो. राज चाचंगदेवजीए हस्तिनापुरथी आवेल युद्धनुं आमंत्रण स्वीकारी पोताना मोसाळ पक्षना यादवने जाण करवा पत्र लग्नी मोकळ्यो. अने सैनिकोने संग्रामनी सामग्री सज्ज करवा आज्ञा आपी; पोता पासे हाथी तथा घोडाओनो पुष्कळ जर्त्यो होवा छतां पण हस्तिनापुरनी समृद्धिवान् फोज साथे टकर लेवा विशेष बाह्मोनी अपेक्षा थतां मोसाळ पक्षमाथी मगावता माणनो मोकळी आप्यां. कुमार मालदेवजीए हस्तिनापुरनी म्हाटी फोज साथे कुन्तलपुरने कवजे करवा युद्धयात्रा शरु करी; राज चाचंगदेवजीए पण सहायनाए आर्षी पहों-

ચેલ યાદવસૈન્ય તથા પોતાના સૈનિકો સહિત સન્મુખ પ્રયાણ કર્યું, માર્ગનાં વન્ને ફોજનું મિલન થતાં લડાઈ શરૂ થઈ, ભયંકર યુદ્ધમાં વન્ને પક્ષના કેટલાએક શૂરવીરો કપાઈ મુલા, અશ્વપર આરુઢ થઈલા કુમાર માલદેવજીએ હાથીપર બેઠેલા વડિલ વન્ધુને વિદ્વલ કરવા શરૂનું અનુસંધાન કરી મ્હાવતનું મર્મસ્થલ વીંધી નાંચ્યું, મ્હાવત નીચે પડતા હાથી ભાગ્યો જેથી રાજાને યુદ્ધમાંથી અલગ થતા જોઈ કુન્તલપુરનું સૈન્ય ભયभीત બની ભાગ્યું. વાચકદેવ, શિવરાજ તથા વત્સરાજ એ ત્રણે સહોદરે વેગથી વાળની વૃષ્ટિ કરી હસ્તિનાપુરના અનેક સુખયોને સંહાર્યા, માલદેવજીએ મહાન્ વિપવાલા ત્રણ વાળોથી ત્રણે ભાઈઓના અશ્વનો અન્ત કરી પેદલ બનાવ્યા અને તુરત તેઓને અસિયુદ્ધમાં ઘાયલ કર્યા. હાથીપરથી કૂદી અશ્વ ઉપર આરુઢ થઈ રાજા ચાચંગદેવજી યાદવસૈન્ય સાથે પ્રતિપક્ષીઓને પ્રહાર કરવા લાગ્યા, માલદેવજીએ વડિલ વન્ધુના વાહન ઉપર વાળ ફેંકી વાહુવલ બતાવ્યું. વાહન વિનાના રાજા ચાચંગદેવે માલદેવજી ઉપર હલ્લો કર્યો, માલદેવજીએ તુરતજ કટાર કાઢી વડિલ વન્ધુના પ્રહારથી વચી તેનાપર સિંહ પેટે તરાપ મારી કહ્યું કે—મ્હોટા ભાઈ ! તમારા ઉપર પ્રહાર કરતાં મારો હાથ અચકાય છે, પરંતુ આ કટારને જોડ લ્યો. રાજા ચાચંગદેવજી શરમાઈ ગયા, અને પોતાની હાર સ્વીકારી પાછા ફર્યા. કુમાર માલદેવજીએ કુન્તલપુર જઈ વિજયનાં દુન્દુભિ વગડાવી શહેરમાં પોતાની આજ્ઞા ફેરવી. રાજા ચાચંગદેવજી પોતાના પુત્ર સાલણદેવજી સહિત નિકળી જવા તત્પર થયા તે વચ્ચે માલદેવજીએ તેને પૂરતી મદદ આપી પૂર્વ તરફ મોકલ્યા. તે વચ્ચે પૂર્વ દિશામાં “તુવર” જાતના રજપુતો રાજ્ય કરતા હતા. તેઓની સાથે કુમાર સાલણદેવે યુદ્ધ કરી “સીકરી”નું રાજ્ય સ્વાધીન કર્યું. રાજા ચાચંગદેવજી મહાન્ વિદ્વાન્ હતા, તેણે પોતાના દીર્ઘદર્શી અમાત્ય, રાજ્ય જ્યોતિષી અને રાજ્યપુરોહિતને બોલાવી ઉત્તમ દિવસે વિધિપૂર્વક કુમાર સાલણદેવજીને રાજગાદીએ બેસાડવાનો નિશ્ચય કર્યો.

રાજપુરોહિતે કુમાર સાલણદેવજીને રાજાઓને અત્યન્ત શ્રેય આપનાર, સુખ, યશ, ધન, આયુષ્ય અને સંતાનની વૃદ્ધિ કરનાર સર્વોત્કૃષ્ટ પ્રથમ પુણ્ય સ્નાન કરાવવા પોતાનો વિચાર જાહેર કર્યો, કારણકે પ્રજારૂપી વૃક્ષનું મૂળ રાજા છે, રાજાના અશુભથી પ્રજાનું અશુભ અને રાજાના શુભથી પ્રજાનું શુભ થાય છે જેથી રાજાના શુભ માટે યત્ન કરવો જોઈએ. આમ ધારી રાજ્યમાં કોઈ જાતનો ઉત્પાત થતાં, મહામારી આદિ ઉપદ્રવ થતાં, ગૃહણ વચ્ચે, ધૂમ્રકેતુનો ઉદય થતાં તથા ગ્રહયુદ્ધ થતાં રાજ્યની અને પુત્રની ઇચ્છાવાલા રાજાએ પોષમાસની પૂર્ણિમા અને પુણ્ય

नक्षत्रમાં राज्यની लगाम હાથમાં લેતા પહેલાં કરવા લાયક પુણ્યસ્નાન કરાવવા તમામે નિશ્ચય કર્યો.

શ્લેષ્મ, વહેડાં, સકંટક, કટુ અને તિક્ત વૃક્ષોથી રહિત, ઊલૂક તથા ગીધ આદિ અશુભ પક્ષીઓથી રહિત નવિન વૃક્ષ, ગુલમ, વલ્લી અને લતાઓના વિસ્તારથી વીંટાયેલ, નિરુપદ્રવ, કોમળ પત્રો તેમજ રસભરિત મિષ્ટફલવાળાં વૃક્ષોથી યુક્ત વનમાં, અયવા કુકુટ, જીવ, જીવક, શુક્ર, મયૂર, શતપત્ર, ચાપ, હારીત, ક્રકર, ચક્રોર, કપિંજલ, વંજુલ, પારાવત આદિ પક્ષીઓના મધુર શબ્દોથી મનોહર અને પુષ્પોના રસપાનથી મદોન્મત્ત થયેલા ભ્રમરો તેમજ કોકિલ આદિ પક્ષીઓથી શબ્દાયમાન વનની સમીપે અથવા ક્ષેત્ર અર્થાત્ પુણ્યસ્થાનમાં રહેલા ઘરની મધ્યે, અથવા નદીરૂપી નારીઓના અતિ મનોહર જલપક્ષીઓના નચ્ચતથી યુક્ત નેત્ર અને મનને આનંદ આપનાર તોરરૂપી જઘન સ્થલમાં; અથવા કારંડવ, કુરર અને સારસરૂપી ગવૈયા જેની પાસે ગાયન કરે છે, ઊડતા હંસરૂપી જેના ઉપર છત્ર છે તેમજ પ્રફુલ્લિત નીલકપલો જેનાં નેત્ર છે એવા ઇન્દ્રની ઉપમાને ધારણ કરનાર સરોવરના કિનારા ઉપર; અથવા પ્રફુલ્લિત કમલરૂપ મુખવાળી, હંસના મધુર શબ્દો-રૂપ, વાર્તાલાપવાળી અને ઉન્નત કમલની કલિકાઓરૂપ કુચવાળી પુષ્કરિણી રૂપી વૈશ્યા હોય ત્યાં; અથવા જ્યાં ધેતુના રોમંથના ફીણ પડ્યાં હોય, તેનું છાણ અને સ્વરીનાં ચિહ્ન હોય અને ન્હાના ન્હાના વાછડાઓ આનંદ પૂર્વક કૂદતા હુંકાર શબ્દ કરતા હોય એવા ગોષ્ઠ અર્થાત્ ગાયોના સ્થાનમાં અથવા જ્યાં કુશલતા પૂર્વક પહોંચેલાં તેમજ રત્નોથી ભરેલાં વહાણોની ખીડ મચી રહી હોય અને જેનો આસપાસનો ભાગ વહુ ઘાટાં વેતસ વૃક્ષોના મૂળમાં વેટેલા જલજંતુ તેમજ શ્વેત પક્ષીઓથી ચિત્રિત હોય એવા સમુદ્રના કિનારા ઉપર; અથવા જ્યાં હરિણી સિંહનો તિરસ્કાર કરે છતાં સિંહ ક્રોધ ન કરે એવા ક્ષમાથી ભરેલા પક્ષી અને મૃગ શાવકોનાં અભયરૂપ મુનિઓના આશ્રમોમાં; અથવા કાશ્ચી કલાપ, નૂપુર અને સઘન જઘનના ધારણ કરવાથી મંદ ગતિયુક્ત ચરણોવાળી, મૃગનયની અને કોકિ-લાના શબ્દ સમાન મધુર વચનવાળી સ્ત્રીઓથી સુશોભિત તેમજ લક્ષ્મીયુક્ત ગૃહમાં; અથવા પવિત્ર દેવાલય, તીર્થ અને મનોહર સ્થાનમાં; અથવા પૂર્વ અને ઉત્તરની તરફ પ્લવ અર્થાત્ નિમ્ન તેમજ જેમાં જલ દક્ષિણ તરફ વહેતું હોય એવી ભૂમિમાં; અથવા રાસ, કોયલા, અસ્થિ, ધાર, તુષ, કેશ, ટીંવા ટેકરા, કર્કટા-વાસ, ગ્યાહુટી તેમજ મૃષકા દર અને સર્પની રાફડીઓ રહિત ભૂમિમાં અને જે ભૂમિ ઘન અર્થાત્ અન્તઃસાર, સુગન્ધયુક્ત, સ્નિગ્ધ, મધુર અને સમ હોય ત્યાં પુણ્યસ્નાન કરાય છે.

ઉપર કહેલ પુણ્યસ્નાન કરવાનાં સ્થાનોમાંથી ઉચ્ચમોચ્ચમ રાજ્યમહેલમાં રાજપિં સાલળ-

દેવજીને પુણ્યસ્નાન કરાવવા તમામ તૈયારીઓ કરવા માંડી; રાજ્ય જ્યોતિષી, રાજ્યમંત્રી અને રાજ્ય પુરોહિત એ ત્રણેય રાત્રીની વચ્ચે નગર બાહરે ઇશાન કોણમાં વલિ આપ્યું, પુરોહિતે લાજ, અક્ષત, દધિ અને પુષ્પોથી પવિત્રપણે નમૃતાપૂર્વક દેવો વિગેરેને નીચેના મંત્રથી આમંત્રણ કર્યું.
“ આગચ્છન્તુ સુરાઃ સર્વે, યેઽત્ર પૂજાભિલાષિણઃ । દિશોનાગાદિજાશ્ચૈવ, યેચાન્યેઽપ્યંશભાગિનઃ ”

આ રીતે આવાહન કરી પુરોહિતે સર્વે દેવોને વિજ્ઞાપિત કરી કે “ આપ સર્વ પ્રાતઃકાલની પૂજા ગ્રહણ કરી રાજા કામિકને કલ્યાણ આપી યુગીથી પધારજો, આવાહિત દેવોનું પૂજન કરી ઉપર કહેલ ત્રણે જણે શુભાશુભ સ્વપ્ન જાંવાને માટે ત્યાંજ રાત્રી નિર્ગમન કર્યું;

વીજે દિવસ પ્રભાતમાં વલિ સ્થાને જઈ યથાયોગ્ય સામગ્રી મેળી કરી; ઉક્ત સ્થાનમાં મંડલ રચી અનેક સમુદ્રો સહિત ધૂમિ અને એ ધૂમિમાં અનેક પ્રકારના સ્થાનોની કલ્પના કરી; ફરી પુરોહિતે યથાસ્થાન નાગ, યક્ષ, દેવતા, પિતૃ, ગન્ધર્વ, અપ્સરા, મુનિ અને સિદ્ધાંત તેમજ નક્ષત્રો અને ગ્રહમાતૃકાઓ સહિત રુદ્ર, સ્કન્દ, વિષ્ણુ, વિશાલ, લોકપાલ અને ઇન્દ્રાણી આદિ દેવાંગનાઓનું સ્થાપન કર્યું; મનોહર અને સુગન્ધ યુક્ત અનેક પ્રકારના રંગોથી એ સર્વનાં સ્વરૂપ બનાવી ગન્ધ, માલ્ય અને અનુલેપનથી તેમજ મોદક આદિ અનેક પ્રકારનાં ભક્ષ્ય, ફળ, મૂલ, માંસ જાતજાતનાં ઉત્તમ સુરા, દુગ્ધ અને આસવ આદિ પાનથી યથાક્રમ પૂજન કર્યું.

માંસ, ખાત અને મધથી પિશાચ, દૈત્ય અને દાનવોનું અભ્યંજન અર્થાત્ શરીરે લેપન કરવા લાયક તિલોનું તૈલ આદિ, અંજન, તિલ, માંસ અને ખાતથી પિતૃઓનું સામ, યજુ; અને ઋગ્વેદથી તેમજ ગંધ, ધૂપ અને પુષ્પમાલાઓથી મુનિઓનું; શ્લેષકવર્ણ અર્થાત્ જેમાં વધુ રંગોનો યોગ ન હોય એવા પદાર્થોથી તેમજ ઘૃત, મધ અને શાંડથી નાગોનું; ધૂપ, ઘૃતની આહુતિ, માલા, રત્ન, સ્તુતિ અને પ્રણામોથી દેવતાઓનું, સુન્દર સુગન્ધયુક્ત ગંધ અને માલાઓથી ગન્ધર્વ તેમજ અપ્સરાઓનું, અને બાકી રહેલા દેવતાઓનું સર્વ વર્ણના વલિઓથી પૂજન કર્યું તથા મૌલિ, વસ્ત્ર, ધ્વજ, ભૂષણ અને યજ્ઞોપવીત મંડલમાં સ્થાપેલ સર્વ દેવતાઓને ચઢાવ્યાં, અને ત્યારવાદ ગ્રહપૂજા કરી.

મંડલના પશ્ચિમ અને દક્ષિણ ભાગમાં વેદી બનાવી તેના ઉપર અગ્નિનું સ્થાપન કર્યું, સર્વ સામગ્રી એકઠી કરી લાંબા તથા ગર્ભ રહિત કુશ પળ ત્યાં લાવી રાખ્યા.

લાજ, ઘૃત, અક્ષત, દધિ, મધુ, શ્વેત સર્પપ, ગન્ધ, પુષ્પ ધૂપ, ગોરોચન, અંજન, તિલ, ચાલતી ઋતુમાં ઉત્પન્ન થયેલાં મીઠાં ફળ અને ઘૃત સહિત સ્ત્રીરથી મરેલાં સકોરાં એ સર્વથી પુણ્ય સ્નાનની પશ્ચિમ વેદીમાં પૂજન કર્યું, એ વેદીને ચારે સ્તૂળે રત્નજડિત્ર કલશોને કંઠે દ્રઢ શ્વેત સૂત્ર વીંટી અંદર જલ ભરી ક્ષીરવૃક્ષના કોમલ પર્ણ તથા શ્રીફળથી ઢાંકી તેમાં માલકાંકણા, ત્રાયમાળ, હરદે, અમરાજીતા, જીવા, ત્રિશ્વેશ્વરી, પાઠા, સમંગા, વિજયા, સહા, સહદેવી, પૂર્ણકોશા, શતાવરી, અરિષ્ટિકા, શિવા અને મદ્રા એ સર્વ ઔષધો તેમજ વ્રાહ્મી, ક્ષેમા, અજા, સર્વ પ્રકારનાં વીજ, કાંચની, અક્ષત, પુષ્પ આદિ માંગલિક વસ્તુ જેટલી મળે તેટલી સર્વોપધિ, તમામ મધુર લવણ આદિ રસ, રત્ન, સુગન્ધ દ્રવ્ય, ચિત્ત, ત્રિકંકત વૃક્ષનું ફળ, ઉત્તમ નામની વનસ્પતિઓ જેવી કે જયાપુત્ર, જીવા, પુનર્નવા આદિ ઔષધિ, સુવર્ણ, ગોરોચન, શ્વેત સર્પપ, અને દુર્વા આદિ મંગલ વસ્તુઓ નાંચી સ્થાપન કર્યાં. પુણ્ય નક્ષત્રપર આવેલ ચંદ્રમા તથા શુભ મુહૂર્ત જોઈ ઉત્તમ લક્ષણોયુક્ત વૃદ્ધ થઈ મૃત્યુ પામેલ વઢવનું ચર્મ લઈ પ્રથમ વેદીપર વિલાવ્યું અને તે ચર્મની ગ્રીવા પૂર્વ તરફ રાખી તેના ઉપર યોધ વૃષ્ટનું લાલ રંગનું અલંકૃત ચર્મ, તેના ઉપર સિંહનું ચર્મ અને તેના ઉપર વ્યાઘ્રનું ચર્મ વિલાવ્યું.

સોનું, ચાંદી, ત્રાંત્રુ અને ગુલર આદિ ક્ષીર વૃક્ષના કાષ્ઠનું મદ્રાસન થાય છે; તેમજ અસન, સ્પંદન, ચંદન, દેવદારુ, હરિદ્ર, તિન્દુકી, શાલ, કાશ્મરી, અંજન, પદ્મક, શાક અને સીસમ એ વૃક્ષોનું કાષ્ઠ આસન બનાવવા માટે શુભ ગણાય છે;

વીજળી, જલ, પવન અથવા હાથીઓ પાડેલાં મધપુડા અને પક્ષીઓના માલ્લાવાળાં, ચૈત્ય, સ્પશ્નભૂમિ અને માર્ગમાં ડગેલાં, ડખા ડખા મુકાઈ ગયેલાં, જેના ઉપર લતાઓ લપટી રહી હોય તે કાંઠાઓથીયુક્ત તેમજ મહા નદીઓના સંગમ ઉપર તથા દેવમંદિરોમાં ડગેલાં અને જે કાપ્યા પછી પશ્ચિમ અથવા દક્ષિણ તરફ પડે તે વૃક્ષો આસન બનાવવામાં અશુભ ગણાય છે; આ અશુભ વૃક્ષોના કાષ્ઠથી બનાવેલ આસન ઉપર વેસવાથી કુલનો વિનાશ, રોગનો ભય, ધનનો વ્યય, કલહ અને અનેક જાતના અનર્થ થાય છે.

જો કાષ્ઠ પ્રથમથીજ કાપેલું હોય તો આસન બનાવતા પહેલાં તેની પરીક્ષા કરવી, એ કાષ્ઠ ઉપર કોઈ વાલક ચઢે તો તે શુભ સમજવું અને એ કાષ્ઠથી બનાવેલ આસન ઉપર વેમવાર્યા પુત્ર અને પશુઓની પ્રાપ્તિ થાય છે.

આસન વનાવવાના આરંભમાં શ્વેત પુષ્પ, મદોન્મત્ત હાથી, દધિ, અક્ષત, પૂર્ણ કલશ, રત્ન અને દુર્વા આદિ મંગલ દ્રવ્ય નજરે ચડે તો તે શુભ ગણાય છે.

શ્રીપર્ણી વૃક્ષના કાષ્ઠનું વનાવેલ આસન ધન આપનાર થાય છે, અસનના કાષ્ઠનું વનાવેલ આસન રોગ હરે છે; દેંધુરણીના કાષ્ઠનું વનાવેલ આસન ધન દે છે; કેવલ સીસમના કાષ્ઠનું વનાવેલ આસન શત્રુઓનો વિનાશ કરી ધર્મ, યશ અને દીર્ઘ આયુષ્ય અર્પે છે; શાલ અને સાગના કાષ્ઠનું વનાવેલ આસન કલ્યાણકારી થાય છે; ચંદનના કાષ્ઠનું આસન વનાવી તેને સુવર્ણથી મઢી તેમાં અનેક પ્રકારનાં રત્ન જડી તે ઉપર વેસનાર રાજાનું દેવતાઓ પળ પૂજન કરે છે.

દેંધુરણી અને સીસમની સાથે વીજું કાષ્ઠ મિલાવી વનાવેલ આસન અશુભ ગણાય છે, કેવલ દેંધુરણીના અથવા કેવલ સીસમના કાષ્ઠથી આસન વનાવવું; એ રીતે આમન વનાવવામાં શ્રીપર્ણી, દેવદાર અને આસનના કાષ્ઠની સાથે પણ વીજું કાષ્ઠ ન મિલાવવું; સાગ અને સાલના કાષ્ઠને મિલાવી આસન વનાવવા ઇચ્છા થાય તો તે વેમાંથી એકનાજ કાષ્ઠનું આસન વનાવવું શુભ અને ઉત્તમ ગણાય છે. એજ રીતે હરિદ્ર અને કદંબ વૃક્ષના કાષ્ઠને મિલાવી આસન વનાવવા ઇચ્છા થાય તો તે વેમાંથી એકનાજ કાષ્ઠનું વનાવેલ આસન શ્રેયસ્કર થાય છે, એકલા સ્પંદનના કાષ્ઠનું વનાવેલ આસન અશુભ ગણાય છે અને તેના પર વેસનાર વિનાશ પામે છે, એ રીતે આમ્ર વૃક્ષના કાષ્ઠનું વનાવેલ આસન પણ વેસનારનો પ્રાણ હરે છે; અસન વૃક્ષના કાષ્ઠની સાથે અન્ય વૃક્ષનું કાષ્ઠ મિલાવી વનાવેલ આસન તુરતજ હાનિકારક થાય છે.

ઉપર કહેલ વૃક્ષોના કાષ્ઠમાં હાથીદાંતનો યોગ હોય તો શુભ ગણાય છે એટલા માટે ઉત્તમ હાથી દાંતના વેલ અને ચૂટા કાષ્ઠમાં જડી આસનને અલંકૃત કરવું.

હાથીદાંતના મૂળમાં જેટલો ફેલાવો હોય તેથી વમળો મૂળ તરફનો ભાગ છોડી શેષ દાંત કામમાં લેવો, અનૂપદેશ (જલપ્રાય) ના હાથીદાંતનો ઈથી પણ અધિક ભાગ છોડવો અને પર્વતમાં ફરનાર હાથીઓના દાંતમાં મૂળના ફેલાવાની દ્વિગુણતાથી કાંઈક ન્યૂન ભાગ છોડી વાકીનો દાંત ઉપયોગમાં લેવો.

હાથીનો દાંત કાપતી વચ્ચે તેમાં વિલ્વવૃક્ષ, વર્ધમાન, છત્ર, ધ્વજ અથવા ચામરના આકારનું ચિહ્ન દેખાય તો તે આરોગ્ય, વિજય, ધન, વૃદ્ધિ અને સુખદાયક થાય છે; શસ્ત્રના આકારનું ચિહ્ન હોય તો યુદ્ધમાં જય, નદ્યાવર્ત નામક પ્રાસાદના આમ્હારનું ચિહ્ન હોય તો નષ્ટ થયેલ રાજ્યની

फરી પ્રાપ્તિ; લોષ્ટના આકારનું ચિહ્ન હોય તો પહેલાં પ્રાપ્ત થઈ અને પાછા હાથથી છૂટી ગયેલ દેશની સંપ્રાપ્તિ; સ્ત્રીના આકારનું ચિહ્ન હોય તો ઘોડાઓનો વિનાશ; મુંગારના આકારનું ચિહ્ન હોય તો પુત્રની ઉત્પત્તિ; કલશના આકારનું ચિહ્ન હોય તો નિધિનો લાભ અને દંડના આકારનું ચિહ્ન હોય તો યાત્રામાં વિઘ્ન થાય છે, તેમજ કુકલાસ, કપિ અને સર્પના આકારનું ચિહ્ન હોય તો દુર્ભિક્ષ અને વ્યાધિપૂર્વક શત્રુને વશ થવું પડે છે; ગીધ, ઉલૂક, કાક અને ઝ્યેનના આકારનું ચિહ્ન હોય તો મનુષ્યોમાં મરકીનો ઉપદ્રવ થાય છે, અને પાશ અથવા કવન્ધના આકારનું ચિહ્ન હોય તો રાજાનું મૃત્યુ થાય છે.

કાપતી વચ્ચે હાથીના દાંતથી રુધિર ટપકે તો મનુષ્યો ઉપર આપત્તિ આવે છે. છેદનું સ્થાન કૃષ્ણ વર્ણ, રુક્ષ અને દુર્ગન્ધયુક્ત હોય તો તે અશુભ ગણાય છે.

રાજા માટે ઉત્તમ સિંહાસન સાઠ આંગળનું, મધ્યમ સિંહાસન પચાશ આંગળનું અને કનિષ્ઠ સિંહાસન ચાલીશ આંગળનું કરવું, પરંતુ તેની લંબાઈથી પહોળાઈમાં એક દશાંશ $\frac{1}{10}$ ઓછું કરવું અથવા લંબાઈથી પહોળાઈમાં એક અષ્ટમાંશ $\frac{1}{8}$ ઓછું કરવું અને તેવા સિંહાસનોની લંબાઈના અર્ધ ભાગની $\frac{1}{2}$ ડંચાઈ કરવી જોઈએ.

સિંહાસનની પહોળાઈના સાત ભાગ કરવા અને તે સાત ભાગોમાંથી ત્રણ ભાગોનું ભદ્ર કરવું, વચ્ચે ભાગોના કોણ કરવા. અથવા સિંહાસનની પહોળાઈના પાંચ ભાગ કરવા, તે પાંચ ભાગોમાંથી બે ભાગોનું ભદ્ર વનાવવું અને દોઢ દોઢ ભાગના કોણ રાખવા, એવા સિંહાસનના ઉદયના છાત્રી (૮૬) ભાગો કરવા તેમાંથી આઠ ભાગોનું પીઠ અથવા જાડંબો કરી પાંચ ભાગોની કાળી કરવી તથા સાત ભાગોની ગ્રાસપટ્ટી, અગિયાર ભાગોનો ગજથર, નવ ભાગોનો અશ્વથર, સાત ભાગોનો નરથર, ચૌદ ભાગોની વેદી, છ ભાગોનું છાત્ર અને પંદર ભાગોનું કક્ષાસન અથવા કઠેડો કરવો; એવા સિંહાસનને ચારે સ્તંભો કરવા તેને તોરણ કરવું, ડંચા પ્રકારના રત્નો જડવાં, રાજાઓને પ્રિય આ રીતનું જ્યેષ્ઠમાનનું સિંહાસન વનાવવું.

જે સિંહાસનને ગજથર, સિંહથર, નરથર અને કક્ષાસન હોય એવું સિંહાસન કીર્તિની વૃદ્ધિ કરે છે;

ત્રીજા પ્રકારનું સિંહાસન નરથર વેદી, છાત્ર, સુશ્રામન અને તોરણ સહિત વનાવવું; ચોથા પ્રકારનાં સિંહાસનમાં પ્રથમ કથા પ્રમાણેજ પીઠ, તેના ઉપર કુંભોનો ધર, તે ઉપર કલ્પશોનો

થર, તે ઉપર કપોતાલીનો થર અને તેના ઉપર છાચ્ર વનાવવું; એ “ ઉત્તુંગ ” નામનું સિંહાસન કહેવાય છે. પાંચમા પ્રકારના સિંહાસનમાં પીઠ, ગજથર, સિંહથર, વેદિકા અને છાચ્ર હોય તો તેનું નામ “ સુયશ ” છે તેમજ છટ્ટા પ્રકારનું સિંહાસન ગજથર, માત્રિકાથર, વેદિકા, આસન અને છાચ્રયુક્ત હોય તો તેનું નામ “ દીપચિત્ર ” કહેવાય છે.

પૂર્વોક્ત આસનોમાંથી ઉત્તમોત્તમ શુવર્ણથી મઢેલ તથા રત્નોથી જડેલ ચંદન કાઠના સિંહાસનની વચ્ચે શુવર્ણ રાક્ષી તેના ઉપર પ્રસન્ન ચિત્તપૂર્વક મંત્રી, આપ્ત મનુષ્યો, પુરોહિત જ્યોતિષી અને માંગલિક નામવાળા નગરના લોકોથી ઘીંટાળેલ રાજ સાલણદેવજીને વેસાડ્યા. વંદીજનો વિરદ વોલવા લાગ્યા, નગરના લોક અને બ્રાહ્મણો ડંચે સ્વરે પુણ્યાદવાચન અને વેદના ઉચ્ચાર કરવા લાગ્યા. મૃદંગ, શંખ અને તુર્ય આદિ મંગલવાદ્યો વાગવા લાગ્યાં.

અભિષેક માટે આઠ, અઠ્યાવીશ અને એકસોઆઠ કલશ સ્થાપન કરવાનો સામાન્ય વિધિ શાસ્ત્રમાં કહેલ છે તેથી અધિક કલશોનું સ્થાપન કર્યાથી અધિક શુભ ફલ પ્રાપ્તિ થાય છે. એટલા માટે રાજર્ષિ કામિકના અભિષેક અર્થે વસેં સોઠ કલશોનું સ્થાપન કર્યું હતું.

નવિન વસ્ત્રનાં નવ ભાગ કરતાં ચૂનાના ચાર ભાગમાં દેવતા, પાશાંત અને દશાંતના વે ભાગમાં મનુષ્ય અને મધ્યના ત્રણ ભાગમાં રાક્ષસનો વાસ હોય છે; વસ્ત્રના મૂળને પાશાંત અને અગ્ર-ભાગને દશાંત કહે છે.

નવિન વસ્ત્ર, ર્યાહી, છાણ અથવા પંકથી લિપ્ત થાય, કપાઈ જાય, વઢી જાય, અથવા ફાટી જાય તો અતિ અશુભ ફલ આપે છે; પુરાતન વસ્ત્રની ઉપર મુજવ દશા થાય તો થોડું અશુભ અને અતિ પુરાણા વસ્ત્રની ઉપર મુજવ દશા થાય તો ઘણુંજ થોડું અશુભ ફલ આપે છે.

વસ્ત્રના રાક્ષસ ભાગમાં છેદ આદિ હોય તો તેનો પહેરનાર રોગ અથવા મૃત્યુ પામે છે, મનુષ્ય ભાગમાં છેદ આદિ હોય તો પહેરનારને કાન્તિ તથા પુત્ર પ્રાપ્તિ થાય છે, દેવતાઓના ભાગમાં છેદ આદિ હોય તો વિલાસની વૃદ્ધિ થાય છે, સર્વ ભાગને છેડે છેદ આદિ હોય તો તેનું ફલ અનિષ્ઠ સમજવું.

વસ્ત્રના દેવ ભાગમાં કંકપક્ષી, દેડકું, ઊલૂક, કપોત, કાક, માંસભક્ષક ગીધ આદિ પક્ષી, જંબુક, ગર્દભ, ડંટ અને સર્પના આકારનો છેદ હોય તો તેના પહેરનારને મૃત્યુ સમાન ભય આપે છે, એવા છેદ વીજા ભાગમાં હોય તો શુંજ કહેવું.

વસ્ત્રના રાક્ષસ ભાગમાં છત્ર, ધ્વજ, સ્વસ્તિક, વર્ધમાન, વિલ્વ વૃક્ષ, કલશ, કમલ અને તોરણ આદિના આકારનો છેદ હોય તો તેના પહેરનારને તુરત લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થાય છે, જો એવા છેદ વીજા ભાગોમાં હોય તો તો શુંજ કહેવું.

નવિન વસ્ત્ર અશ્વિની નક્ષત્રમાં પહેરવાથી ઘણાં વસ્ત્રો મળે છે, મરણી નક્ષત્રમાં પહેરવાથી વસ્ત્રોની હાનિ થાય છે; કૃત્તિકામાં પહેરવાથી વસ્ત્રો વળી જાય છે, રોહિણી નક્ષત્રમાં પહેરવાથી ધન પ્રાપ્તિ થાય છે, મૃગશિરમાં પહેરવાથી વસ્ત્રને મૂપકનો ભય રહે છે, આર્દ્રામાં નવિન વસ્ત્ર પહેરવાથી મૃત્યુજ થાય છે, પુનર્વસુમાં ધનપ્રાપ્તિ અને પુણ્યમાં ધનલાભ થાય છે, અશ્લેષ્ટામાં પહેરવાથી વસ્ત્ર નષ્ટ થઈ જાય છે, મઘામાં પહેરવાથી મૃત્યુ થાય છે, પૂર્વા ફાલ્ગુનીમાં પહેરવાથી રાજાથી ભય થાય છે, ઉત્તરા ફાલ્ગુનીમાં પહેરવાથી ધન મળે છે, હસ્ત નક્ષત્રમાં નવિન વસ્ત્ર ધારણ કરવાથી કાર્ય સિદ્ધ થાય છે, ચિત્રામાં પહેરવાથી શુભની પ્રાપ્તિ થાય છે, સ્વાતિ નક્ષત્રમાં પહેરવાથી ઉત્તમ ભોજન મળે છે, વિશાખામાં નવિન વસ્ત્ર ધારણ કરવાથી પ્રિય થાય છે, અનુરાધામાં પહેરવાથી મિત્ર સમાગમ થાય છે, જ્યેષ્ઠામાં પહેરવાથી વસ્ત્રનો ક્ષય થાય છે, મૂળ નક્ષત્રમાં નવિન વસ્ત્ર ધારણ કરનાર જલમાં ઢૂંચી જાય છે, પૂર્વાષાઢામાં પહેરવાથી રોગ ઉત્પન્ન થાય છે, ઉત્તરાષાઢામાં પહેરવાથી મિષ્ટ ભોજન મળે છે, શ્રવણ નક્ષત્રમાં પહેરવાથી નેત્રરોગ થાય છે, ધનિષ્ઠામાં પહેરવાથી અન્નનો લાભ થાય છે, શતભિષકમાં પહેરવાથી વિપનો ભય રહે છે, પૂર્વા ભાદ્રપદામાં પહેરવાથી જલથી ભય થાય છે, ઉત્તરા ભાદ્રપદામાં પહેરવાથી પુત્રપ્રાપ્તિ થાય છે અને રેવતી નક્ષત્રમાં જે પુરુષ નવિન વસ્ત્ર ધારણ કરે તેને રત્નનો લાભ થાય છે.

બ્રાહ્મણની આજ્ઞાથી સ્વરાવ નક્ષત્રમાં ૫૧ નવિન વસ્ત્ર ધારણ કરવાથી શુભ ફલ મળે છે, રાજાએ આપેલ અને વિવાહમાં મળેલ વસ્ત્ર સ્વરાવ નક્ષત્રમાં પહેરવાથી પણ શુભ ફલ આપે છે.

પુરોહિતે ઉપર મુજબ વિચાર કરી ઉત્તમ લક્ષણયુક્ત નવિન વસ્ત્રો ઉત્તમ નક્ષત્રમાં રાજપિં સાલગદેવજીને ધારણ કરાવ્યાં.

રાજાનો મુકુટ મધ્ય ભાગમાં આઠ આંગળ વિસ્તીર્ણ શુભ ગણાય છે, રાજાની મુખ્ય રાણીનો મુકુટ મધ્ય ભાગમાં સાત આંગળ વિસ્તીર્ણ અને યુવરાજનો મુકુટ મધ્ય ભાગમાં છ આંગળ વિસ્તીર્ણ કરવો જોઈએ; સેનાપતિનો મુકુટ ચાર આંગળ વિસ્તીર્ણ અને પ્રમાદપટ્ટ અર્થાત્ રાજા પ્રમત્ત થઈ કોઈ પોતાના સેવક આદિને મુકુટ આપે તે મધ્યભાગમાં બે અંગુલ વિસ્તીર્ણ બનાવવો.

સર્વ મુકુટ તેની વિસ્તીર્ણતાથી વમળા લાંબા કરવા જોઈએ, જેમ રાજાનો મુકુટ મધ્યભાગમાં આઠ અંગુલ વિસ્તીર્ણ કહેલ છે તો તે સોઠ આંગળ લાંબો વનાવવો અને મધ્યભાગના પ્રમાણથી અર્ધ વેડ વાજુ ચોડો રાખવો. જેમ રાજાનો મુકુટ મધ્યભાગમાં આઠ અંગુલ ચોડો કહેલ છે તેમ તે મધ્યભાગની વન્ને વાજુએ ચાર ચાર આંગળ ચોડો કરવો જોઈએ. ઉપરના સર્વ મુકુટ શુદ્ધ સુવર્ણના વનાવવાથી કલ્યાણની વૃદ્ધિ થાય છે;

રાજાનો મુકુટ પાંચ શિખાઓથી યુક્ત, રાણી અને યુવરાજનો મુકુટ ત્રણ શિખાઓથી યુક્ત, સેનાપતિનો મુકુટ એક શિખાયુક્ત અને પ્રસાદપટ્ટ શિખા રહિત વનાવવો અર્થાત્તેમાં એકપણ શિખા ન રાખવી.

મુકુટ ઘડતી વખતે તેના મધ્યમાં જો છિદ્ર પડે તો રાજાનો અને રાજ્યનો વિનાશ થાયછે, મધ્યમાં ફાટેલા મુકુટને તજી દેવો તેમજ મધ્યના પાર્શ્વ ભાગમાં ફાટેલ હોયતો રાજ્યમાં વિઘ્ન ઉત્પન્ન થાયછે માટે તેનો પણ ત્યાગ કરવો.

રાજર્ષિ સાલણદેવજીને અગાઉથી વનાવી રાખેલ ઉત્તમ લક્ષણયુક્ત સુવર્ણનો પાંચ શિખા-વાળો મુકુટ પુરોહિતે ધારણ કરાવ્યો.

વજ્ર, ઇન્દ્રનીલ, મરકત, કરેકતન, પચ્ચરાગ, રુધિર, વૈદૂર્ય, પુલક, વિમલક, રાજમણિ, સ્ફટિક, ચન્દ્રકાન્ત, સૌગન્ધિક, ગોમેદક, શંખ, મહાનીલ, પુષ્પરાજ, વ્રહ્મમણિ, જ્યોતિરસ, રસ્યક, મોતી અને પ્રવાલ એ સર્વ રત્ન કહેવાય છે.

વેળા નદીને કિનારે શુદ્ધ અર્થાત્ત શ્વેતરંગના, કોશલ દેશમાં શિરીપના પુષ્પ સમાન લીલા રંગના, સુરાષ્ટ્ર દેશમાં આતામ્ર રંગના, સુપારિક દેશમાં કૃષ્ણવર્ણ, હિમાલય પર્વતમાં આતામ્ર, માતંગ દેશમાં વલ્લના પુષ્પ સમાન થોડા પાંડુર રંગના, કલિંગ દેશમાં પીળા રંગના અને પૌડ્ર દેશમાં શ્યામ વર્ણના હીરા ઉત્પન્ન થાયછે.

જે હીરા પદ્મકોણ અને શ્વેતવર્ણ હોય તેના દેવતા ઇન્દ્ર, જે સર્પના મુખને આકારે કૃષ્ણ-વર્ણ હોય તેના દેવતા યમ, જે કદલીકાંડના સમાન અર્થાત્ત લીલા અને પીળા મિશ્રિત રંગના ગમે તે આકારના હોય તેના દેવતા વિષ્ણુ, જે સ્ત્રીના ગુહ્યાંગને આકારે કર્ણિકારના પુષ્પ સમાન પીત-વર્ણ હોય તેના દેવતા વરુણ, જે સિંગોડાને આકારે વાઘના નેત્ર સમાન વર્ણના હોય તેના દેવતા અગ્નિ અને જે જવને આકારે અશોકના પુષ્પ સમાન રક્તવર્ણ હોય તેના દેવતા વાયુ હોયછે.

નદી આદિનો પ્રવાહ, શ્વાળ અને પ્રકીર્ણ અર્થાત્ કોઈ કોઈ ભૂમિ ઉપર વિશ્વરાણ્ણ એ ત્રણ સ્થાનમાં હીરા મળેછે.

રક્તવર્ણ અને પિત્તવર્ણના હીરા ક્ષત્રીઓને, શુક્લવર્ણના હીરા બ્રાહ્મણોને, શિરીષના પુષ્પ સમાન લીલાવર્ણના વૈશ્યોને અને સ્વર્ણ સમાન નીલવર્ણના હીરા શૂદ્રોને માટે શુભ ગણાય છે.

પુત્રની ઇચ્છાવાળી સ્ત્રીઓએ હીરો ધારણ કરવો નહિ, પણ કદિ ઇચ્છા થાયતો શૃંગાટક, ત્રિપુટ, ધાન્યક અને શ્રોણીના આકારનો હીરો તેઓને માટે શુભ ગણાય છે.

અશુભ લક્ષણવાળો હીરો ધારણ કરનાર પુરુષના વંશુ, અશ્વર્ય તથા આયુષનો ક્ષય કરેછે અને શુભ લક્ષણવાળો હીરો રાજાઓને વિદ્યુત્, વિપ અને શત્રુઓના ભયથી નિવૃત્ત કરે છે.

હાથી, સર્પ, છીપ, શંખ, વાદળાં, વાંસ, મત્સ્ય, અને સૂકર એ સર્વથી મોતી ઉત્પન્ન થાય છે; પરંતુ એ સર્વમાં છીપના મોતી ઘણાં અને ઉત્તમ થાય છે.

સિંહલદ્વીપ, પારલૌકિક દેશ, સૌરાષ્ટ્ર દેશ, તામ્રપર્ણ નદી, પારશવ દેશ, કૌવેર દેશ, પાંડ્યવાટક દેશ, અને હિમવાન પર્વત એ આઠ સ્થાન મોતી ઉત્પન્ન થવાના આકર છે.

સિંહલદ્વીપમાં ઉત્પન્ન થયેલાં મોતી ઘણા આકારના, સ્નિગ્ધ, હંસ તુલ્ય શુક્લવર્ણ અને સ્થૂલ હોય છે, તામ્રપર્ણી નદીનાં મોતી ધોડાં ઘણાં તાન્ન, શ્વેત અને નિર્મલ હોય છે; પારલૌકિક દેશનાં મોતી કાળાં, શ્વેત અને પીળાં તેમજ કંકરયુક્ત તથા વિપમ હોય છે; સૌરાષ્ટ્ર દેશનાં મોતી નહિ મ્હોટાં કે નહિ ન્હાનાં, નવનીત તુલ્ય શ્વેત રંગના હોય છે; પારશવ દેશનાં મોતી તેજદાર, શ્વેતવર્ણ, વજનદાર અને મ્હોટાં ઉત્તમ ગુણયુક્ત હોય છે; હિમવાન પર્વતનાં મોતી હલકાં, જર્જર દયિવર્ણ અને વે આકારનાં હોય છે, કૌવેર દેશનાં મોતી વિપમ, કૃષ્ણવર્ણ, શ્વેત, હલકાં અને તેજદાર હોય છે; તેમજ પાંડ્યવાટ દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલાં મોતી નિમ્ન ફળને આકારે ત્રણ પુટયુક્ત, ધાન્યક સમાન અને ચૂર્ણ હોય છે.

અતસીના પુષ્પ સમાન શ્યામવર્ણ મોતીના દેવ વિષ્ણુ, ચન્દ્રાકાર મોતીના દેવ ઇન્દ્ર, હરિ- તાલ તુલ્ય વર્ણના મોતીના દેવ વરુણ; કૃષ્ણવર્ણ મોતીના દેવ યમ, પાકેલ દાડિમના દાણા તુલ્ય અથવા ગુંજા તુલ્ય તામ્રવર્ણ મોતીના દેવ વાયુ; તેમજ નિર્ઘ્રમ અગ્નિ અથવા કમળ પુષ્પ સમાન જેની પ્રભા હોય તે મોતીના દેવ અગ્નિ હોય છે.

પાંચ રતિનો એક માનો, સોઢ માનનો એક કર્પ અને ચાર કર્પનો એક પત્થ થાય છે,

પલના દશમા ભાગને ધરણ કહે છે.

જો સારાં પાળીવાળાં તેર મોતી તોલમાં એક ધરણ થાય તો તેનું મૂલ્ય ત્રણસો પચીશ રૂપિઆ, સોઠ મોતી એક ધરણમાં ચડે તો તેનું મૂલ્ય વસો રૂપિઆ, ત્રીશ મોતી એક ધરણમાં ચડે તો તેનું મૂલ્ય એક સો સીત્તેર રૂપિઆ, પચીશ મોતી એક ધરણ ભાર થાય તો તેનું મૂલ્ય એકસો ત્રીશ રૂપિઆ, ત્રીશ મોતી એક ધરણ ભાર થાય તો તેનું મૂલ્ય સીત્તેર રૂપિઆ, ચાલીશ મોતી એક ધરણ ભાર થાય તો તેનું મૂલ્ય પચાશ રૂપિઆ, પચાવન મોતી એક ધરણ ભાર થાય તો તેનું મૂલ્ય ચાલીશ રૂપિઆ, ઐંઝી મોતી એક ધરણ ભાર થાય તો તેની કિમ્મત ત્રીશ રૂપિઆ, સો મોતી એક ધરણ ભાર થાય તો તેનું મૂલ્ય પચીશ રૂપિઆ, વસો મોતી એક ધરણમાં તલે તો તેની કિમ્મત વાર રૂપિઆ, ત્રણસો મોતી એક ધરણ ભાર થાય તો તેની કિમ્મત છ રૂપિઆ, અને ચારસો મોતી એક ધરણ ભાર થાય તો તેનું મૂલ્ય પાંચ રૂપિઆ અને એક ધરણ તોલમાં પાંચમો મોતી તલે તો તે સર્વનું મૂલ્ય ત્રણ રૂપિઆ હોય છે.

એક ધરણ ભારોભાર થતા, તેર મોતીને પિક્કા, સોઠ મોતીને પિચ્ચા, ત્રીશ મોતીને અર્ધ, પચીશ મોતીને અર્ધ, ત્રીશ મોતીને રવક, ચાલીશ મોતીને સિવ્થ પચાવન મોતીને નિગર, અને એથી આગલ ઐંઝી આદિ મોતીને ચૂર્ણ કહેછે; એજ આજકાલ વૂકા મોતી કહેવાય છે.

ઉપર પ્રમાણે ઉત્તમ ગુણયુક્ત એક ધરણભાર મોતીઓનું મૂલ્ય કહ્યું તેની વચ્ચેના મોતીનું મૂલ્ય ત્રિશશિ કરી જાણી લેવું, જેમ એક ધરણભાર તેર મોતીની કિમ્મત ત્રણસો પચીશ રૂપિઆ અને એક ધરણભાર સોઠ મોતીની કિમ્મત વસો રૂપિઆ કહીછે તો તેની વચ્ચે ચૌદ મોતી અથવા પંદર મોતી એક ધરણમાં તલે તો તેનું મૂલ્ય ત્રિશશિ કરી સમજી લેવું.

ગુણહીન મોતીઓની કિમ્મત ઓછી જાણવી.

જે મોતી કાળાં, શ્વેત, પીળાં અથવા તામ્રવર્ણ તેમજ વિષમ હોય તેનું મૂલ્ય પૂર્વોક્ત રીતિથી જે નક્કી થાય તેનો તૃતીયાંશ ઘટાડી વાકીની રકમ જાણવી. જે મોતી રંગે સારું હોય પરંતુ વિષમ હોય તો તેનું મૂલ્ય પૂર્વોક્ત રીતિથી ષષ્ઠાંશહીન સમજવું અને વહુજ પીળાં મોતીનું મૂલ્ય પૂર્વોક્ત રીતિથી અરધું સમજી લેવું.

ઐરાવત હાથીના વંશમાં જે હાથી ઉત્પન્ન થાય છે અને ભદ્ર જાતિના હાથી પુષ્પ અને શ્રવણ નક્ષત્રમાં સોમવાર અથવા રવિવારે ઉત્તરાયણમાં સૂર્ય ચન્દ્રના ગ્રહણ વચ્ચે ઉત્પન્ન થાય તેના

કુંભસ્થલમાં અને દંતકોશમાં મ્હોટાં મ્હોટાં અનેક આકારનાં તેમજ પ્રભાયુક્ત મોતી નીકળે છે, એ મોતી ઘણાજ તેજદાર હોય છે માટે એની કિંમત આંકવી નહિ તેમજ તેમાં છિદ્ર પણ ન પાડવું, એ મોતી મહા પવિત્ર હોય છે, જે રાજા એ મોતી ધારણ કરે છે તેને પુત્ર, વિજય, અને આરોગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે.

સૂકરોની દાઢમાં ચન્દ્રની કાન્તિ સમાન કાન્તિવાળાં અને ઘણા ગુણયુક્ત મોતી નિકળે છે. મત્સ્યથી ઉત્પન્ન થયેલ મોતી તેના નેત્ર સમાન મહા પવિત્ર અને ઉત્તમ ગુણયુક્ત હોય છે.

મેઘમાં ઉપલની પેઠે મોતી ઉત્પન્ન થાય છે તે સપ્તમ વાયુ સ્કન્ધથી પડે છે પરંતુ તેને દેવતાઓ આકાશથીજ હરી લે છે, તે મેઘથી ઉત્પન્ન થયેલ મોતી વિજળીની માફક ચમકદાર હોય છે.

જે તક્ષક અને વાસુકિ નાગના કુલમાં ઉત્પન્ન થયેલ સ્વેચ્છાચારી સર્પ છે તેની ફળના અગ્રભાગમાં સ્નિગ્ધ અને નીલ કાન્તિવાળાં મોતી થાય છે; એ મોતી પ્રશસ્ત ભૂમિમાં ચાંદીના પાત્ર વન્ને રાખવાથી અકસ્માત્ વૃષ્ટિ થાય છે.

રાજા વિના મૂલ્ય એ સર્પના મોતીને ધારણ કરે તો વિપ, અલક્ષ્મી અને શત્રુઓના ક્ષય-પૂર્વક અપાર યશ અને વિજય પામે છે.

ઘાંસમાં ઉત્પન્ન થયેલાં મોતી કપૂર અથવા સ્ફટિક સમાન શ્વેત, ચિપટા અને વિષમ તેમજ શંખથી ઉત્પન્ન થયેલાં મોતી ચન્દ્રની માફક કાન્તિયુક્ત ગોળ, ચમકદાર અને સુંદર હોય છે.

શંખ, મત્સ્ય, ઘાંસ, હાથી, સૂકર, સર્પ અને મેઘથી ઉત્પન્ન થયેલ મોતીઓમાં છિદ્ર ન પાડવું કારણ કે એ સર્વના ઘણા ઉત્તમ ગુણ છે એટલા માટે એનું મૂલ્ય પણ ક્યાંઈ કહેલ નથી. એ અમૂલ્ય મોતી પુત્ર, ધન, સૌભાગ્ય તેમજ યશ આપનાર થાય છે, રોગ તથા શોકનો નાશ કરે છે અને રાજાઓને મનવાહિત ફળ આપે છે.

જે મોતીઓનો હાર ચાર હાથ લાંબો અને એક હજાર આઠ લરનો હોય તે દેવતાઓનું આભૂષણ બને છે તેનું નામ ઇન્દ્રચ્છન્દ છે; એથી અર્ધ અર્થાત્ તે હાથ લાંબો અને પાંચસો ચાર લરનો વિજયચ્છન્દ કહેવાય છે, એકસો આઠ લરનો અને તે હાથ લાંબો હાર તેમજ એકચાસી લરનો અને તે હાથ લાંબો દેવચ્છન્દ કહેવાય છે; ચોસઠ લરનો અર્ધ હાર, ચોપન લરનો રમ્મિ-કાલાપ, વત્રીશ લરનો ગુચ્છ, વીશ લરનો અર્ધ ગુચ્છ, સોલ લરનો માળવક, વાગ લરનો અર્ધ માળવક, આઠ લરનો મન્દર અને પાંચ લરનો હાર ફલક કહેવાય છે. એ સર્વ તે હાથ લાંબા

હોય છે; એક હાથ લાંબી સત્યાવીશ મોતીઓની નક્ષત્રમાલા કહેવાય છે, એ એક લરની વચ્ચે વચ્ચે મોતીઓની સાથે મણિ અથવા મુવર્ણના ઢાળા પરોવ્યા હોય તો તેને મણિસોપાન કહે છે; એ મણિસોપાન મધ્ય ભાગમાં તેજદાર મણિથી યુક્ત હોય તો ચાટુકારક કહેવાય છે; હારની વચ્ચે જો મહાન્ મણિ હોય તો તેને તરલક કહે છે, એક હાથ લાંબી ગમે તેટલી લરની હોય અને એની વચ્ચે મણિ ન હોય તો તે એકાવલી કહેવાય છે. અને જો એના મધ્ય ભાગમાં મણિ હોય તો તેને યષ્ટિ કહે છે.

સૌગન્ધિક, કુરુવિંદક અને સ્ફટિક એ ત્રણ પાપાળો પદ્મરાગનાં ઉત્પત્તિ સ્થાન છે.

સૌગન્ધિકથી ઉત્પન્ન થયેલ પદ્મરાગ ભ્રમર, અંજન, મેઘ અથવા જંબુફલના રસતુલ્ય કાન્તિવાળો કુરુવિન્દથી ઉત્પન્ન થયેલ પદ્મરાગ ગવલ અર્થાત્ શ્વેત, કૃષ્ણ આદિ અનેક રંગથી મિશ્રિત, મંદકાન્તિ અને મૃત્તિકા આદિ ધાતુઓના ઢાગવાળો નેમજ સ્ફટિકથી ઉત્પન્ન થયેલ પદ્મરાગ કાન્તિયુક્ત, અનેક રંગના અને નિર્મલ હોય છે.

સ્તિગ્ધ, પોતાની પ્રભાથી અન્યને લેપનાર, નિર્મલ, કાન્તિયુક્ત, વજનદાર, મુન્દર આકૃતિવાન, અન્તઃપ્રભાયુક્ત અને વહુ રંગદાર એ સર્વ પદ્મરાગમણિ અને રત્નોના ગુણ છે અર્થાત્ એ ગુણ જેમાં હોય તે ઉત્તમ ગણાય છે;

અનિર્મલ, મંદ કાન્તિ, રેખાઓથી વ્યાપ્ત, મૃત્તિકાઆદિ ધાતુઓથી યુક્ત, ફાટેલ, દુર્વિદ્ર અથવા સારી રીતે નહિ વીંધેલા, ચિત્તને આહ્વાદ નહિ આપનાર અને કંકરયુક્ત ઇત્યાદિ દોષવાળા મણિ અશુભ જાણવા.

સર્પોના મસ્તક ઉપર ભ્રમર અથવા મયૂરના કંઠ તુલ્ય રંગદાર અને દીપકની શિખા તુલ્ય કાન્તિયુક્ત જે મણિ થાય છે તે અમૂલ્ય હોય છે; જે રાજા એ સર્પનો મણિ ધારણ કરે તેને વિષ કે રોગથી કદિપણ ભય થતો નથી, તેના રાજ્યમાં નિત્ય વૃદ્ધિ થાય છે અને એ મણિના પ્રભાવથી રાજા પોતાના શત્રુનો નિશ્ચે વિનાશ કરે છે.

જે પદ્મરાગ એક પલ અર્થાત્ ચાર કર્પ તોલમાં હોય તેની કિમ્મત છઠ્ઠીશ હજાર રૂપિઆ, ત્રણ કર્પ હોય તો વીશ હજાર, બે કર્પ હોય તો વાર હજાર, એક કર્પ હોય તો છ હજાર, અર્ધ કર્પ અર્થાત્ આઠ માસા તોલમાં હોય તો ત્રણ હજાર, ચાર માસા હોય તો એક હજાર અને બે માસા હોય તો પાંચશો રૂપિઆ. વાકીનાનું ત્રિરાશિથી મૂલ્ય કલ્પી લેવું; ગુણહીન અને અધિક ગુણનાં

મૂલ્ય તેમજ હાનિ અને વૃદ્ધિ પણ સમજી લેવી.

જે પદ્મરાગ રંગમાં મ્યૂન હોય તેનું મૂલ્ય પૂર્વોક્ત રીતિથી અર્ધ અને જે તેજહીન હોય તેનું મૂલ્ય અષ્ટમાંશ જાણવું.

જે પદ્મરાગમાં ગુણ થોડા અને દોષ બધારે હોય તેનું મૂલ્ય પૂર્વોક્ત રીતિથી વીશમે અંગે રાખવું.

જે પદ્મરાગ જરા ઘૂમ્મવર્ણ, વહુ વ્રણયુક્ત અને અલ્પગુણ હોય તેનું મૂલ્ય પૂર્વોક્ત રીતિથી બસોમે ભાગે સમજી લેવું.

જે રાજા અથવા મનુષ્ય શુક, વાંસતું પર્ણ, કદલી અથવા શિરીષના પુષ્પ સમાન સ્ત્રીલા રંગનો અને ઉત્તમ ગુણોથીયુક્ત મરકત દેવકાર્ય અને પિતૃકાર્યમાં ધારણ કરે તો અતિશય શુભ ફલ આપે છે.

ઉપર બતાવેલ જવાહીરો ઉત્તમ અને નિર્દોષ જોડે તેના શાસ્ત્રોક્ત વિધિ અગાઉથી બનાવી રાખેલ, આયુષ્ય અને તેજની વૃદ્ધિ કરનાર તેમજ નવિન અને રાજસ્યોષ આદિ છ ઋચાઓથી અભિમંત્રિત અનેક જાતનાં અમૂલ્ય આભૂષણો રાજર્ષિ સાલગદેવજીએ અંગે ધારણ કર્યાં.

હંસ, કુકુટ, મયૂર અને સારસ પક્ષીના પીછાંઓથી બનાવેલ, નવિન વસ્ત્રથી ચારે તરફ ઢાંકેલ, સફેદ મોતીઓથી વ્યાપ્ત, ચારે તરફ લટકતી મોતીઓની માળાઓથીયુક્ત, રત્ન જડિત અને ઉન્નત છત્ર રાજાને કલ્યાણકારી તથા વિજય આપનાર ધાય છે. છ હાથ લાંબો એક કાષ્ઠનો દંડ સુવર્ણથી મઢાવી નવ અથવા સાત પર્વોથીયુક્ત તે છત્રમાં લગાવવો અને છત્રનો વ્યાસ ત્રણ હાથ રાખવો તેમજ તે છત્રના સંધિ સુશ્ચિષ્ટ હોવા જોઈએ.

યુવરાજ, રાજાની રાણી, સેનાપતિ અને દંડનાયકના છત્રનો દંડ સાઢાચાર હાથ લાંબો અને અઢી હાથ વ્યાસ રાખવો જોઈએ.

પૂર્વોક્ત રીતે બનાવેલું છત્ર સિંહાસન ઉપર સ્થાપવામાં આવ્યું તેનું રાજર્ષિ કામિકે યથા-વિધિ પૂજન કર્યું.

દેવતાઓએ ચામરોને માટે હિમાલય પર્વતની કન્દરાઓમાં ચમરી ગાયો ઉત્પન્ન કરેલ છે તેના પુચ્છના વાલ પીઢા, વાલ્યા અને શ્વેત હોય છે.

જે ચામરોના વાલ સ્તિગ્ધ, કોમલ, ઘાટા અને વિગદ હોય તથા પરસ્પર ઘુંચાયેલા ન

હોય તેમજ તેઓની વચ્ચે હઢી ન્હાની અને શુભ્ર વાઙ્ગી યુક્ત હોય તે શુભ તેમજ વિદ્વ, ન્હાના અને લુપ્ત હોય તે અશુભ ગણાય છે.

રાજાઓ માટે ચામરનો દંડ ઉત્તમ કાષ્ઠનો વનાવી તેને મુવર્ણ અથવા ચાંદીથી મઢી ઉપર રત્નો જઢી તેની લંવાઈ દોઢ હાથ, એક હાથ અથવા-રત્નિ જેટલી રાગ્વત્તાથી શુભ ફલ આપે છે.

ચંદ્રિ, છત્ર, અંકુશ, વેત્ર, ધનુષ, વિતાન, કુંન, ધ્વજ અને ચામર એ સર્વના દંડ પીઠા અને લાલ રંગ મઠેલા ક્ષત્રીઓને માટે શુભ ગણાય છે; એ દંડ ને પર્વનો હોય તો માતાનો ક્ષય, ચાર પર્વનો હોય તો ભૂમિક્ષય, છ પર્વનો હોય તો ધનક્ષય, આઠ પર્વનો હોય તો કુલક્ષય, દશ પર્વનો હોય તો રોગોત્પત્તિ અને વાર પર્વનો હોય તો મૃત્યુ કરે છે. તેમજ ત્રણ પર્વનો હોય તો યાત્રામાં વિજય, પાંચ પર્વનો હોય તો શત્રુઓનો વિનાશ, સાત પર્વનો હોય તો યજ્ઞો લાભ, નવ પર્વનો હોય તો ભૂમિલાભ, અગ્યાર પર્વનો હોય તો પશુઓની વૃદ્ધિ અને તેર પર્વનો હોય તો અભિષેક વસ્તુનો લાભ આપનાર થાય છે.

પૂર્વોક્તરિતે રાજાને યોગ્ય વનાવેલ ચામરોના ક્ષપાટાથી રાજપિં સાલગઢેવજી સર્વોત્કૃષ્ટ શોભવા લાગ્યા.

પચાસ આંગળાં લાંબુ સ્વર્ણ ઉત્તમ ગણાય છે, તેથી ઓછું અને પચીસ આંગળાંથી અધિક લંબાઈવાળું સ્વર્ણ મધ્યમ ગણાય છે; સ્વર્ણની લંબાઈમાં ત્રિષમ અંગુલ અર્થાત્ પહેલા ત્રીજા અને પાંચમા આદિ આંગળાંમાં ત્રણ હોય તો તે અશુભ અને સમ અંગુલ અર્થાત્ ચોથા, અને છઠ્ઠા આદિ આંગળાંમાં ત્રણ હોય તો તે શુભ લેવાય છે.

સ્વર્ણની વચ્ચે ચિત્રવૃક્ષ, શરાવ, છત્ર, શિવલિંગ, કુંડલ અને કમલના આકારનું તેમજ ધ્વજ, સ્વર્ણ આદિ શસ્ત્ર અને સ્વસ્તિકના આકારનું ત્રણ હોય તો તે શુભ સમજવું.

કુકલાસ, કાક, કંકપક્ષી, માંસમક્ષક ગીધ આદિ પક્ષી, કવંધ અને વૃશ્ચિકના આકારનું ત્રણ સ્વર્ણમાં અશુભ ગણાય છે; વંશ અર્થાત્ સ્વર્ણની મધ્યના ઉંચા ભાગમાં જો ત્રણ હોય તો તે પણ અશુભ લેવાય છે; મલે ઉત્તમ આકૃતિના હોય તો પણ ક્ષાણે ત્રણ અશુભ ગણાય છે.

ફાટેલું, ન્હાતું, કુંઠ અર્થાત્ જેની ધાર તીચી ન હોય તે, વંશપ્રદેશમાં દૂટેલું દેખાતું હોય તે, દ્રષ્ટિ અને મનને પ્રિય ન લાગે તેવું અને અસ્વન અર્થાત્ જેના ઉપર અંગુલીનું તાડન કરતાં અવાજ ન થાય તે સ્વર્ણ અશુભ જાણવું; યથી વિપરીત અર્થાત્ નહિ ફાટેલું લાંબુ, તીક્ષ્ણ ધારવાળું,

વંશપદેશમાં નિર્દોષ, નેત્ર તથા મનને પ્રિય લાગનારું અને અંગુલીના તાડનથી શબ્દાયમાન સ્વર્ણ શુભ ગણાય છે.

સ્વર્ણમાં પોતાની મેળે અવાજ થાય તો સ્વામીનું મૃત્યુ થાય છે, યુદ્ધની વચ્ચે સ્વર્ણ કાઢતાં મ્યાનમાંથી ન નીકળે તો પરાજય થાય છે, સ્વર્ણ પોતાની મેળે મ્યાનમાંથી બાહર નિકળી આવે તો યુદ્ધ થાય છે, યુદ્ધની વચ્ચે સ્વર્ણમાંથી જ્વાળા નીકળે તો વિજય મળે છે.

બિના કારણ તલશરને મ્યાનમાંથી બાહર કાઢવી નહિ, કોઈ વસ્તુ સાથે અથડાવવી નહિ, સ્વર્ણમાં સુખ જોવું નહિ, સ્વર્ણનું મૂલ્ય કહેવું નહિ, સ્વર્ણ અમુક દેશનું વનેલ છે એમ પણ પ્રસિદ્ધ ન કરવું; અંગુલી આદિથી સ્વર્ણનો માપ પણ ન કરવો તેમ રાજાએ અપવિત્રપણે સ્વર્ણનો કદી સ્પર્શ કરવો નહિ.

ગાયત્રી જીમ, નીલકમલનું દલ, વાંસનું પત્ર, કળેરનું પત્ર અને શૂલ સમાન જેનો અગ્ર-ભાગ તીક્ષ્ણ અથવા ગોળ હોય તે સ્વર્ણ ઉત્તમ ગણાય છે.

ઘઢતી વચ્ચે સ્વર્ણ વથોરે લાંબુ થઈ જાય તો તેને કાપવું નહિ પણ રૂંદેથી ઘસી પ્રમાણ મુજબ રાખવું; સ્વર્ણને મૂળથી કાપતાં સ્વામીનું અને અગ્રભાગથી કાપતાં સ્વામીની માતાનું મૃત્યુ થાય છે.

જેમ સ્ત્રીઓના સુખ ઉપર નિલ જોઈ એના ગુણસ્થાનમાં પણ નિલ જાણી શકાય છે તેમ સ્વર્ણની ચોટી જે મૂઠની અંદર રહે છે તેના મૂળ, મધ્ય અને અગ્રભાગમાં વ્રણ જોઈ સ્વર્ણના પણ મૂળ, મધ્ય અને અગ્રભાગમાં રહેલ વ્રણ પારખી શકાય છે.

સ્વર્ણ ધારણ કરનાર પુરુષ સ્વર્ણના વ્રણ પૃષ્ઠે તો તે પુરુષ જે અંગનો સ્પર્શ કરે તે જાણી તેને અનુસાર મ્યાનમાં રહેલ સ્વર્ણનાં વ્રણ કહી શકાય છે.

પ્રાણ વગતી વધતે જે લગ્ન હોય તેના કેન્દ્રમાં જો પાપ ગ્રહ હોય તો નક્કી સ્વર્ણમાં વ્રણ હોય છે.

પ્રાણ કરનાર પોતાના શિરનો સ્પર્શ કરે તો સ્વર્ણના મૂળમાં પડેલે આંગઠ વ્રણ છે એમ જાણી લેવું, ઈર્વાજ રીતે લલાટ, મૂર્ધન્ય, નેત્ર, નામિકા, ઓષ્ટ, કપોટ, હનુ, કર્ણ, ગ્રીવા, અંમ, તાતી, વક્ષ, સ્તન, હૃદય, પેટ, હૃત્તિ, નાભિ, નાભિમધ્ય, વટિ, ગુચ, ઉપ, ઉપમધ્ય, જાનુ, જંચા, જંચામધ્ય, ગુલ્ફ, ઇડી, પગ અને પગની આગળી એવાંયે ગમે તે અંગનો સ્પર્શ કરે તો ક્રમસ્પર્શ

વીજા આંગઠથી ત્રીશમા આંગઠ પર્યન્તે સ્વર્ણમાં વ્રણ કહી શકાય છે.

સ્વર્ણમાં પહેલે આંગઠ વ્રણ હોય તો તેના માલિકના પુત્રનું મૃત્યુ, બીજે આંગઠ વ્રણ હોય તો ધનપ્રાપ્તિ, ત્રીજે આંગઠ વ્રણ હોય તો ધનહાનિ, ચોથે આંગઠ વ્રણ હોય તો સંપત્તિનું આગમન, પાંચમે આંગઠ વ્રણ હોય તો વંચન, છઠ્ઠે આંગઠ વ્રણ હોય તો પુત્ર લાભ, સાતમે આંગઠ વ્રણ હોય તો કલહ, આઠમે આંગઠ વ્રણ હોય તો હસ્તિ લાભ, નવમે આંગઠ વ્રણ હોય તો પુત્ર મરણ, દશમે આંગઠ વ્રણ હોય તો ધનપ્રાપ્તિ, અગ્યારમે આંગઠ વ્રણ હોય તો મરણ, બારમે આંગઠ વ્રણ હોય તો સ્ત્રીપ્રાપ્તિ, તેરમે આંગઠ વ્રણ હોય તો ચિત્તમાં દુઃખ, ચૌદમે આંગઠ વ્રણ હોય તો લાભ, પંદરમે આંગઠ વ્રણ હોય તો હાનિ, સોઠમે આંગઠ વ્રણ હોય તો સ્ત્રીલાભ, સત્તરમે આંગઠ વ્રણ હોય તો વધ, અઠારમે આંગઠ વ્રણ હોય તો વંશવૃદ્ધિ, ઓગણીશમે આંગઠ વ્રણ હોય તો મૃત્યુ, વીશમે આંગઠ વ્રણ હોય તો પરિતોષ, એકત્રીશમે આંગઠ વ્રણ હોય તો ધનહાનિ, વાવીશમે આંગઠ વ્રણ હોય તો ધનપ્રાપ્તિ, ત્રેવીશમે આંગઠ વ્રણ હોય તો મૃત્યુ, ચોવીશમે આંગઠ વ્રણ હોય તો ધનપ્રાપ્તિ, પચીશમે આંગઠ વ્રણ હોય તો નિધન, છઠ્ઠીશમે આંગઠ વ્રણ હોય તો સંપદાગમન, સત્યાવીશમે આંગઠ વ્રણ હોય તો દારિદ્ર્ય, અઠ્યાવીશમે આંગઠ વ્રણ હોય તો અશ્વર્ય, ઓગણત્રીશમે આંગઠ વ્રણ હોય તો મૃત્યુ અને ત્રીશમે આંગઠ વ્રણ હોય તો રાજ્યપ્રાપ્તિ થાય છે.

સ્વર્ણમાં ત્રીશ આંગઠથી ઉપરના ભાગમાં વ્રણ હોય તો તેનું કાંઈ વિશેષ ફલ નથી, પરંતુ સામાન્ય ફલ એ છે કે તે વ્રણ એકત્રીશ તેત્રીશ તેમજ પાંત્રીશ આદિ વિષમ અંગુલ પર હોય તો અશુભ અને વત્રીશ, ચોત્રીશ તેમજ છત્રીશ અંગુલ પર હોય તે શુભ ગણાય છે.

ત્રીશ આંગઠથી આગળ સ્વર્ણના અગ્ર ભાગ પર્યન્તે જે વ્રણ હોય તે નિષ્ફલ છે અર્થાત્ તેનું કાંઈ શુભાશુભ ફલ નથી એમ કેટલાએક મુનિઓનો મત છે.

જે સ્વર્ણમાં કણેરનું પુષ્પ, નીલકમલ, હાથીનો મદ, ઘૃત, કેસર, કુન્દપુષ્પ અને ચંપાના પુષ્પ સમાન ગંધ હોય તે શુભ તથા ગોમૂત્ર, પંક અને મેદ સમાન ગંધ હોય તે અશુભ ગણાય છે.

જે સ્વર્ણમાં કૂર્મ, વસા, રુધિર અને સ્વાર સમાન ગંધ હોય તે ભય અને દુઃખદાયક થાય છે.

જે સ્વર્ણની પ્રભા વૈદૂર્ય, સુવર્ણ અને વિજલી સમાન હોય તે આરોગ્ય અને અભિવૃદ્ધિ આપે છે.

દેદીપ્યમાન લક્ષ્મીની ચાહનાવાળા પુરુષે શસ્ત્રને રુધિરથી પાણી ચઢાવવું અર્થાત્ શસ્ત્રને અગ્નિમાં તપાવી રુધિરમાં બુઝાવવું, ગુણવાન પુત્રની ઇચ્છાવાળા પુરુષે ઘૃતથી, અક્ષયધનની ઇચ્છા-

वाळा पुरुषे जळयी अने पापयी अर्थसाधन करवा इच्छता पुरुषे घोडी, उंटणी अने हाथणीना दुधयी पाणी चढावतुं.

जे पुरुष खर्झयी हाथीनी सुंद कापवा चाहतो होय तेणे खर्झने मन्डीतुं पितुं, हरिणी, घोडी अने वकरीतुं दुध ए सर्वमां हरताल अथवा तालटवनो गर्भ मिलावी तेयी पाणी चढावतुं.

शस्त्रने तिल्लुं तेल चोपडी तेना उपर आकडातुं दुध, मेढाना वाळेल सींगडानी स्याही, क्युतरनी चरक अने उंदरनी लीडी, ए सर्वने पीपी लेप करी पूर्वोक्त रीते पाणी पाइ धाराने साण उपर चढावे तो पत्थर माथे प्रहार करतां पण शस्त्रनी धार वूटती नथी.

केळाना खारमां मथेलुं दही मिलावी एक दिवस अने रात्रि राखी मुकतुं पछी लोढाने तेनाथी पाणी पाइ सारी धार कढावची, ते धार पत्थर मारवाथी पण वूटती नथी अने बीजा लोढा उपर प्रहार करवाथी पण कुंठित धती नथी.

राजर्षि गालगदेवजी माटे अभिषेक पहेलांज उत्तम लक्षणोथी युक्त सर्वोत्कृष्ट पचाश आंगळ लांबुं रुद्र गालगारमांथी लावी तैयार राखवामां आव्युं हतुं; छत्र पूजन पछी राज सालगदेवजीए यथाविधि कर्तव्य पूजन करी ग्रहण कर्युं.

राज सालगदेवजीना हाथयी बलि अपावी तेमज पूजन कराथी उननां वस दुगाला आदिथी तेओने आच्छादित करी पुरोहिते घृतयी भरेल्या कलगोथी यथाविधि अभिषेक कर्यो.

घृताभिषेक मंत्र.

आज्यं तेजः समुदिष्टमाज्यं पापहरं परम् ।

आज्यं सुराणामाहार आज्ये लोकाः प्रतिष्ठिताः ॥

भौमान्तरिक्षं दिव्यं वा यत्ते किल्विपमागतम् ।

सर्वं तदाज्य संस्पर्शस्त्रिणाश मुपगच्छतु ॥

घृताभिषेक वर्ग वाड राजा गालगदेवजी उपर्यो उर्ण (उननां) वस्त्र उतारी पुरोहिते फळ तथा पुष्पे भरित पुष्प स्नानता द्रव्ययुक्त जळयी यथाविधि अभिषेक कर्यो.

जलाभिषेक मंत्र.

सुरास्त्वा मभिषिञ्चन्तु, ये च सिद्धाः पुरातनाः ।
ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च, साव्याश्च समरुद्रणाः ॥
आदित्या वसवो रुद्रा, अश्विनौचभिषग्वरौ ।
अदितिर्देव माता च, रवाहा सिद्धिः सरस्वती ॥
कीर्तिर्लक्ष्मी धृतिः श्रीश्च, सिनीवाली कुहूस्तथा ।
दन्तुश्च सुरसाचैव, विनता कद्रु रेव च ॥
देव पत्न्यश्च यानोक्ता, देव मातर एव च ।
सर्वास्त्वा मभिषिञ्चन्तु, दिव्याश्चाप्सरसांगणाः ॥
नक्षत्राणि सुहूर्ताश्च, पक्षाहो रात्रि संध्यः ।
संवत्सरा दिनेशाश्च, कलाः काष्ठाः क्षणालवाः ॥
सर्वे त्वामभिषिञ्चन्तु, कालस्याद्यवाः शुभाः ।
वैमानिकाः सुरगणा मनवः सागरैः सह ॥
सरितश्च महाभागा नागाः किं पुरुषास्तथा ।
वैखानसा महाभागा द्विजा वैहायसाश्च ये ॥
सप्तर्षयः सदाचारा भुवस्थानानि ज्ञानि च ।
मरीचि रत्रिः पुलहः पुलस्त्यः क्रतुरंगिराः ॥
भृगुः सनत्कुमारश्च, सनकोऽथ सनन्दनः ।
सनातनश्च दक्षश्च, जैगीषव्यो भलन्दनः ॥
एकतश्च द्वितश्चैव, त्रितौजावालिकश्यपौ ।
दुर्वासा दुर्विनीतश्च, कण्वः कात्यायनस्तथा ॥
मार्कण्डेयो दीर्घतपाः शुनः शेफो विदूरथः ।

ઓર્વઃ સંવર્તકશ્ચૈવ ચ્યવનોઽત્રિઃ પરાશરઃ ॥
 ઈપાયનો યવક્રીતો, દેવરાજ સહાનુજઃ ।
 એતે ચાન્યે ચ મુનયો, વેદવ્રતપરાયણાઃ ॥
 સશિષ્યા સ્તેઽભિષિશ્ચન્તુ, સદારાશ્ચ તપોધનાઃ ।
 પર્વતા સ્તરવો વલ્યઃ પુણ્યાન્યાયતનાનિચ ॥
 પ્રજાપતિર્દિતિર્ચૈવ, ગાવો વિશ્વસ્ય માતરઃ ।
 દાહનાનિ ચ દિવ્યાનિ, સર્વે લોકાશ્ચરાચરાઃ ॥
 અન્નયઃ પિતરસ્તારા જીમૂતાઃ સ્વં વિશો જલં ।
 એતે ચાન્યે ચ બ્રહ્મવઃ પુણ્યસંકીર્તનાઃ શુભાઃ
 તોઽયૈ સ્ત્વાસભિષિશ્ચન્તુ, સર્વોત્પાતનિવર્હણેઃ ।
 યથાસિપિત્તો મયવાને તે મુદિતમાનસેઃ ॥

આ શિવાય અર્ધવળ કલ્પમા કહેલા અન્ય મંત્રોથી એકાદશ અનુવાકના રુદ્રથી, છ અનુવાકના કૌંપ્પાટિકાથી, મતા રોદિણ તથા કુવેર હૃદયમંત્રથી અને સમૃદ્ધિ અર્થાત્ ઋચાથી સાલળ-દેવજીને અભિષેક કર્યો.

ત્યારબદ “આપોહિષ્ઠા” આદિ ત્રણ ઋચા અને “હિરણ્યવર્ણા” આદિ ચાર ઋચાઓથી અભિમંત્રિત કરેલ વે સૂત્રનું વસ્ત્ર રાજ સાલળદેવજીને યાગ્ય ઋગવ્યું; પુણ્યાદ્યાચન અને શંખના ગવ્દોષે સત્વર્તમાન સાલળદેવજીએ આચમન કર્મ દેવ, ગુરુ, બ્રાહ્મણો અને ઇષ્ટ દેવનું પૂજન કર્યું.

વીંજી વેદીમા પ્રથમ દૃપનું તેના ઉપર વિલાટનું તેના ઉપર રુ રુ નામના મૃગનું તેના ઉપર પૃષ્ઠ નામના મૃગનું તેના ઉપર નિહનું અને તેના ઉપર વ્યાઘ્રનું ચર્મ વિલાટ્યું ઢાળું, ત્યાં જટ ન ચર્મ ઉપર રાજપિં સાલળદેવજી વિગાજમાન થયા.

મુખ્ય સ્થાન અર્થાત્ દક્ષિણ વેદીમાં પુરોહિતે સ્થિત. ત્રિષ્ટ અને વૃત આદિથી મ્ત્ર, ઇન્દ્ર, કૃત્વમ્પતિ, વિષ્ણુ અને વાયુની ઋચાઓ મળી અગ્નિ મધ્યે દહન કર્યું.

સર્વ કાર્ય સમાપ્ત કરી પુરોહિત નીચે મુજવ વિસર્જન મંત્ર વોલ્યા.

યાન્તુ દેવગણાઃ સર્વે, પૂજામાદાય પાર્થિવાત્ ।

સિદ્ધિદત્વા તુ વિપુલાં, પુનરાગમનાય ચ ॥

સંપૂર્ણ રીતે પોતાનો રાજ્યાધિપેક થયા વાદ રાજ સાલળદેવજીએ જ્યોતિષી તથા પુરો-
હિતનું ઘણા દ્રવ્યથી પૂજન કર્યું તેમજ અન્ય શ્રોત્રિય બ્રાહ્મણોને યોગ્ય દક્ષિણાઓ આપી.

ગઢ સીફરીનું છત્ર ધારણ કર્યા પછી રાજ સાલળદેવજી નીતિથી પ્રજાને પાઠવા લાગ્યા. એક દિવસે પોતે માત્ર પંડિતોનીજ સભા ભરી ચોસઠ કઠાઓ જાણવાની અપેક્ષા વતાવી તેજ વચ્ચેને કોઈ એક મહાન પંડિતરાજે ઉભા થઈ આગીર્તાદયુક્ત રાજા આગળ ચોસઠ કઠાઓનું કથન કરવાનો પ્રારંભ કર્યો, રાજા ત્રિગેરે તમામ વિદ્વાનોએ પ્રસન્નતા પૂર્વક એ પંડિતરાજ તરફ ધ્યાન આપ્યું. પંડિતરાજ વોલ્યો કે-રાજન્ ! પહેલી કઠા ગાયનની છે તેના સ્વરગાહ્ય, પદગાહ્ય, લયગાહ્ય, તથા ચેતોવિધાનગ એ રીતે ચાર ભેદ છે, તેમાં સ્વરથી ગવાતું વેદ આદિ સ્વર ગાહ્ય, પદ (મુવન્ત અને તિઙન્ત) થી ગવાતું પદગાહ્ય, “સા,રિ,ગ,મ,” આદિ લયથી ગવાતું લય ગાહ્ય, અને “ ડિ ઢ ડા ઢા ” આદિ ચિત્તમાં છુપી રીતે ગવાતું ગાન ચેતોવિધાનગ કહેવાય છે. એનું સવિસ્તર વર્ણન “ સંગીત રત્નાકર ” નામના ગ્રંથમાં આપેલ છે. વીજી કઠા વાદ્ય વજાવવાની છે, તેના પળ આનદ્ધ, તત, સુષિર તથા ઘન નામના ચાર ભેદ છે; તેમાં ચર્મથી મઢેલાં મૃદંગ આદિને “ આનદ્ધ, ” વીણા આદિ તારવાળાં વાદ્યોને “ તત, ” વંસી તથા શંખ આદિ પુંકથી વગાડાતાં વાદ્યોને “ સુષિર ” અને જ્ઞાંજ તથા ઘંટા આદિ કાંસાનાં વાદ્યોને “ ઘન ” કહે છે રસ, અં ગહાર અને વિભાવને આદિ લઈ છ ભેદવાળી નાચવાની ત્રીજી કઠા છે, પરંતુ ગાન્ધર્વ વેદમાં ઉપર કહેલ ત્રણ ભેદોનોજ વિસ્તાર છે. ચોથી કઠા આલેખ્યની છે. તેના છ ભેદ છે, તેમાં પ્રથમ ભેદ રૂપ, તેના શ્વેત, નીલ, પીત, રક્ત, હરિત, ધૂસર, તથા ચિત્રવિચિત્ર એવા સાત ભેદ છે; વીજો ભેદ પ્રમાણ તેના ન્હાનું, લાંબુ, મ્હોટું, પાતળું, ચોખંડુ તથા ગોળ એવા છ પ્રકાર છે; ત્રીજો ભેદ લાવણ્ય; ચોથો ભેદ આશય લાવવો અર્થાત્ ભાવ વતાવવો, પાંચમો ભેદ વર્ણિકાભંગ અર્થાત્ નીલ આદિ રંગોનાં ભેદોને જાણી રચાઈ વનાવવી; અન છઠો ભેદ સામ્ય છે તે એ છે કે જેનું ચિત્ર વનાવવામાં આવે તે અસલ વસ્તુ પ્રમાણેજ થવું જોઈએ એને માટે શિલ્પશાસ્ત્રમાં વિશેષ વિવેચન આપેલું છે. પાંચમી કઠા પત્ર હેય નામની છે કે જે કાગળ અથવા કેળ આદિના પત્તાં ઉપર કાતરી પશુ પક્ષી

તથા પુષ્પ આદિના સુન્દર ચિત્રો વનાવવામાં આવે છે, તેના છ ભેદ છે તે પણ શિલ્પશાસ્ત્રમાં વતાવેલ છે અથવા ભોજપત્ર આદિની ખાત ખાતની કાતરેલી ટીકડીઓ લલાટ ઉપર લગાવવી તે છટ્ટી કઢા પુષ્પતંદુલવલિવિકાર નામની છે, જેમાં ખાત આદિ ઉપર રંગેલા ચોખાઓથી પુષ્પ ત્રિગેરે ચિત્રો વનાવવામાં આવે છે. સાતમી કઢાનું નામ પુષ્પસ્તરણ છે. જેમાં પુષ્પના વિછાનાથી અનેક ચિત્રોવાળી સુન્દર શય્યા વનાવવામાં આવે છે. આઠમી કઢા દંતપટ્ટવપુરાગ નામની છે, તે મિસ્ત્રી આદિથી દાત રંગવા, વસ્ત્ર રંગવાં, શરીરને રંગવું અર્થાત્ મહેંદી આદિ ચોપડવાં કે જે સ્ત્રીઓને અતિ પ્રિય છે, નવમી કઢા મણિભૂમિકર્મ નામની છે તે ખીંતો ઉપર મણિઓ જડવાના ચિત્રામયી થાય છે. દશમી કઢા તલ્પરચન નામની છે તે દેશ અને કાઢને અનુસરી શય્યાની વસ્તુના સ્થાપન કરવાથી થાય છે. એ વધુ આનન્દદાયક હોય છે. અગ્યારમી કઢા જલવાદ્ય નામની છે. તે મૃદંગ આદિ વાદ્ય સમાન શ્રેષ્ઠ વાદ્ય જઠમાં હુપેલું છે અર્થાત્ ચીની અથવા કાંસાના કટોરામાં જલ ભરી એ કટોરાઓને વજાવવાથી રાગ નિકળે છે, અથવા તઢાવ આદિના જઠમાં દાથના આઘાતથી મૃદંગ આદિની માફક વાદ્ય વજાવવાં તે. વારમી કઢાનું નામ જલોપઘાત છે તે દાથ અથવા યંત્ર દ્વારા જલથી તાડન કરવું તે. તેરમી કઢાનું નામ ચિત્રયોગ છે, જેમાં વિરુપ વલિ (વૃદ્ધાવસ્થામાં શરીરની ચામડીમાં વઢોયું પડી જાય છે તેવી વઢીયું પાડવી તે) અને વેગને શ્વેત કરવાં ઇત્યાદિ ક્રિયા થાય છે. ચૌદમી કઢા માલ્યગ્રથન નામની છે, જેમાં પુષ્પોની માઢા, ગુન્ઢા તથા શૂષ્ણ આદિ વનાવવામાં આવે છે, અને તે ગૃંગાર સાધક છે. પંદરમી કઢા આપીડશેઘ્વરયોજના નામની છે, જેમાં માથું ગુંથવું તથા કળગી અને મુકુટ આદિ વનાવવાનાં વામ થાય છે. સોઢમી કઢા નેપથ્યયોગ નામની છે, તે વસ્ત્રાશૂષ્ણ ધારણ કરવાની ચતુરાડથી શરીર શણગારવાની છે. સત્તરમી કઢાનું નામ કર્ણપત્રભંગ છે, જેમાં શંખ તથા દાર્ધાદાંત અદિથી કર્ણાશ્રયણ વનાવવાની ચતુરાઈ છે; અને તેને સ્ત્રીઓ વપારે ચાહે છે. અઢારમી કઢાનું નામ ગન્ધયુક્તિ છે, જેથી અત્તર આદિ ગન્ધ દ્રવ્ય રેંચવામાં આવે છે; ઓગણીશમી કઢા શૂષ્ણ યોજના નામની છે, તેના વે ભેદ છે, તેમાં એક તો હાર આદિમાં મણિઓને પરાંવવા તથા વીજો ભેદ કઢાં આદિ વનાવવાં. વીંશમી કઢા ઇન્દ્રજાલ નામની છે કે જે જોવાવાઢા અનેક માણમોને આશ્ચર્ય ઉપજાવે છે. એકવીંશમી હુહુમાર યોગ નામની સુન્દર કઢા છે, જેથી વર્ષાકરણ અને મૃધગકરણ આદિ થાય છે. વાંચીશમી કઢા રસ્તલાવ નામની છે તેથી સર્વ કાર્યોમાં દાથના પુરનાથી યોદે ન્વર્ચે કાર્યમિદ્ધિ થાય છે. ટ્રેવીંશમી કઢાનો વિસ્તાર નાંચે મુજબ છે, રમ, ગમ, પાન, મૃય, મશ્ય

સર્વે કાર્ય સમાપ્ત કરી પુરોહિન નીચે મુજવ વિસર્જન મંત્ર બોલ્યા.

યાન્તુ દેવગણાઃ સર્વે, પૂજામાદાય પાર્થિવાત્ ।

સિદ્ધિંદત્વા તુ વિપુલાં, પુનરાગમનાય ચ ॥

સંપૂર્ણ રીતે પોતાનો રાજ્યાભિષેક થયા બાદ રાજ સાલળદેવજીએ જ્યોતિષી તથા પુરો-
હિતનું ઘણા દ્રવ્યથી પૂજન કર્યું તેમજ અન્ય શ્રોત્રિય બ્રાહ્મણોને યોગ્ય દક્ષિણાઓ આપી.

ગઢ સીકરીનું છત્ર ધારણ કર્યા પછી રાજ સાલળદેવજી નીતિથી પ્રજાને પાઠવા લાગ્યા.
એક દિવસે પોતે માત્ર પંડિતોનીજ સભા ભરી ચોસઠ કઠાઓ જાળવાની અપેક્ષા વતાવી તેજ વચ્ચે
કોઈ એક મહાન પંડિતરાજે ઉભા થઈ આશીર્વાદયુક્ત રાજા આગળ ચોસઠ કઠાઓનું કથન કર-
વાનો પ્રારંભ કર્યો, રાજા વિગેરે તમામ વિદ્વાનોએ પ્રસન્નતા પૂર્વક એ પંડિતરાજ તરફ ધ્યાન આપ્યું.
પંડિતરાજે બોલ્યો કે-રાજન્ ! પહેલી કઠા ગાયનની છે તેના સ્વરગાહ્ય, પદગાહ્ય, લયગાહ્ય,
તથા ચેતોવિધાનગ એ રીતે ચાર ભેદ છે, તેમાં સ્વરથી ગવાતું વેદ આદિ સ્વર ગાહ્ય, પદ (સુવન્ત
અને તિડન્ત) થી ગવાતું પદગાહ્ય, “ સા, રિ, ગ, મ, ” આદિ લયથી ગવાતું લય ગાહ્ય, અને
“ ઢિ ડ ડા ડા ” આદિ ચિત્તમાં છુપી રીતે ગવાતું ગાન ચેતોવિધાનગ કહેવાય છે. એનું સવિસ્તર
વર્ણન “ સંગીત રત્નાકર ” નામના ગ્રંથમાં આપેલ છે. બીજી કઠા વાદ્ય વજાવવાની છે, તેના
પણ આનંદ, તત, સુધિર તથા ઘન નામના ચાર ભેદ છે; તેમાં ચર્મથી મઢેલાં મૃદંગ આદિને
“ આનંદ, ” વીણા આદિ તારવાળાં વાદ્યોને “ તત, ” વંસી તથા શંખ આદિ ફુંકથી વગાડાતાં
વાદ્યોને “ સુધિર ” અને ક્ષાંજ તથા ઘંટા આદિ કાંસાનાં વાદ્યોને “ ઘન ” કહે છે રસ, અં ગદ્યાર
અને વિભાવને આદિ લઈ છ ભેદવાળી નાચવાની ત્રીજી કઠા છે, પરંતુ ગાન્ધર્વ વેદમાં ઉપર કહેલ
ત્રણ ભેદોનોજ વિસ્તાર છે. ચોથી કઠા આલેખ્યની છે. તેના છ ભેદ છે, તેમાં પ્રથમ ભેદ રૂપ,
તેના શ્વેત, નીલ, પીત, રક્ત, હરિત, ધૂસર, તથા ચિત્રવિચિત્ર એવા સાત ભેદ છે; બીજો ભેદ
પ્રમાણ તેના ન્હાનું. લાંબુ, મ્હોટું, પાતલું, ચોર્ખંડુ તથા ગોઠ એવા છ પ્રકાર છે; ત્રીજો ભેદ લાવણ્ય;
ચોથો ભેદ આશય લાવવો અર્થાત્ ભાવ વતાવવો, પાંચમો ભેદ વર્ણિકાભંગ અર્થાત્ નીલ આદિ
રંગોનાં ભેદોને જાણી શ્યાહી વનાવવી; અન છઠો ભેદ સામ્ય છે તે એ છે કે જેનું ચિત્ર વનાવવામાં
આવે તે અસલ વસ્તુ પ્રમાણેજ થવું જોઈએ એને માટે શિલ્પશાસ્ત્રમાં વિશેષ વિવેચન આપેલું છે.
પાંચમી કઠા પત્ર છેદ્ય નામની છે કે જે કાગળ અથવા કેળ આદિના પત્તાં ઉપર કાતરી પશુ પક્ષી

તથા પુષ્પ આદિના સુન્દર ચિત્રો વનાવવામાં આવે છે, તેના છ ભેદ છે તે પળ શિલ્પશાસ્ત્રમાં વતાવેલ છે અથવા ભોજપત્ર આદિની ખાત ખાતની કાતરેલી ટીકડીઓ લલાટ ઉપર લગાવવી તે છઠી કલા પુષ્પતંડુલવલિવિકાર નામની છે, જેમાં ખીત આદિ ઉપર રંગેલા ચોખાઓથી પુષ્પ વિગેરે ચિત્રો વનાવવામાં આવે છે. સાતમી કલાનું નામ પુષ્પસ્તરણ છે. જેમાં પુષ્પના વિછાનાથી અનેક ચિત્રોવાળી સુન્દર શય્યા વનાવવામાં આવે છે. આઠમી કલા દંતપટ્ટપુરાગ નામની છે, તે મિસ્ત્રી આદિથી દાંત રંગવા, વસ્ત્ર રંગવાં, શરીરને રંગવું અર્થાત્ મહેંદી આદિ ચોપડવાં કે જે સ્ત્રીઓને અતિ પ્રિય છે, નવમી કલા મણિભૂમિકર્મ નામની છે તે ખીંતો ઉપર મણિઓ જડવાના ચિત્રામથી થાય છે. દશમી કલા તલ્પરચન નામની છે તે દેશ અને કાળને અનુસરી શય્યાની વસ્તુના સ્થાપન કરવાથી થાય છે. એ વધુ આનન્દદાયક હોય છે. અગ્યારમી કલા જલવાદ્ય નામની છે. તે મૃદંગ આદિ વાદ્ય સમાન શ્રેષ્ઠ વાદ્ય જલમાં હુપેલું છે અર્થાત્ ચીની અથવા કાંસાના કટોરામાં જલ ભરી એ કટોરાઓને વજાવવાથી રાગ નિકળે છે, અથવા તલાવ આદિના જલમાં હાથના આઘાતથી મૃદંગ આદિની માફક વાદ્ય વજાવવાં તે. વારમી કલાનું નામ જલોપધ્રાત છે તે હાથ અથવા યંત્ર દ્વારા જલથી તાડન કરવું તે. તેરમી કલાનું નામ ચિત્રયોગ છે, જેમાં વિરુપ વલિ (વૃદ્ધાવસ્થામાં શરીરની ચામડીમાં વળીયું પડી જાય છે તેવી વળીયું પાડવી તે) અને કેગને શ્વેત કરવાં ઇત્યાદિ ક્રિયા થાય છે. ચૌદમી કલા માલ્યગ્રથન નામની છે, જેમાં પુષ્પોની માલા, ગુચ્છા તથા શૂષણ આદિ વનાવવામાં આવે છે, અને તે શૃંગાર સાધક છે. પંદરમી કલા આપીડશેખરયોજના નામની છે, જેમાં માથું ગુંથવું તથા કલગી અને મુકુટ આદિ વનાવવાનાં કામ થાય છે. સોઢમી કલા નેપથ્યયોગ નામની છે, તે વસ્ત્રાશૂષણ ધારણ કરવાની ચતુરાઈથી શરીર શણગારવાની છે. સત્તરમી કલાનું નામ કર્ણપત્રભંગ છે, જેમાં શંખ તથા હાથીદાંત અદિથી કર્ણાભરણ વનાવવાની ચતુરાઈ છે; અને તેને સ્ત્રીઓ વધારે ચાહે છે. અઠારમી કલાનું નામ ગન્ધયુક્તિ છે, જેથી અત્તર આદિ ગન્ધ દ્રવ્ય સ્વેચ્છામાં આવે છે; ઓગણીશમી કલા શૂષણ યોજના નામની છે, તેના બે ભેદ છે, તેમાં એક તો હાર આદિમાં મણિઓને પરોવવા તથા વીજો ભેદ કઢાં આદિ વનાવવાં. વીશમી કલા ઇન્દ્રજાલ નામની છે કે જે જોવાવાળા અનેક માણસોને આશ્ચર્ય ઉપજાવે છે. એકવીશમી કુચુમાર યોગ નામની સુન્દર કલા છે, જેથી વશીકરણ અને સુભગકરણ આદિ થાય છે. વાવીશમી કલા હસ્તલાઘવ નામની છે તેથી સર્વ કાર્યોમાં હાથની ફરતીથી થોડે સ્વેચ્છે કાર્યસિદ્ધિ થાય છે. ત્રેવીશમી કલાનો વિસ્તાર નીચે મુજબ છે, રસ, રાગ, પાન, યૂષ, મધ્ય

અને શાક એ સહુના અનેક પ્રકારના પ્રયોગ છે; તેના મ્લેચ્છ, મોજ્ય, લેહ્ય, પેય તથા ચોપ્ય એવા પાંચ ભેદ છે; તેમાં દાંતોથી કટકા કરી ચાવીને खावा योग्य પદાર્થને “મ્લેચ્છ” કહે છે. હલ્લો, માત તથા શાકને આદિલઈ રાંધેલા પદાર્થોને મોજ્ય કહે છે. ફળ, કાંડ પુષ્પ, પર્ણ, મૂલ, કરીર, ત્વક્, પ્રસ્થક, અગ્ર અને કાંટા એ શાકના દશ ભેદ ઉપર કહેલ ભેદોથી જરા જુદા પ્રકારના છે. આયુર્વેદ આદિ ગ્રંથોમાં તેનાં અનેક ભેદો છે. અર્હા રાગ શબ્દ લેહ્ય પદાર્થનો વાચક છે જેને પાક વનાવવાવાળા ચતુર લોકો પોતપોતાના નામને અનુરૂપ દ્રવ, લેહ્ય અને ચૂર્ણ એ રીતે ત્રણ પ્રકારનો કહે છે; પાનના સંધેય તથા અસંધેય એ રીતે બે ભેદ છે, તેમાં અસન્ધેયના અનેક પ્રકાર છે; તેનું એ એકજ લક્ષણ કે જેમાં પેય પદાર્થનું સિદ્ધત્વ છે અથવા કૃત્રિમ નહિ પરંતુ સ્વાભાવિક છે. જેમ દૂધ આદિ સન્ધેયના દ્રાવિત તથા અદ્રાવિત એવા બે ભેદ છે, તેમાં અદ્રાવિત તો અસન્ધેયના સગચુંજ છે, અને દ્રાવિતમાં રસ (સ્વરસ), યૂપ, પાનક (પળા, અમરરસ, ગુડ, આંબલવાણું આદિ) તથા આસવનો સમાવેશ થાય છે. ચોવીશમી કલા સૂચિકાસન્યાન નામની છે, તેના સીવન, વિરચન તથા મૂનયન એવા ત્રણ ભેદ છે તેમાં ચોલા આદિ શીવવાને “સીવન”, હાથીની ઝૂલ આદિ વનાવવાને “વિરચન” અને ફાટેલાં અથવા ત્રુટી ગણાં વસ્ત્રોને થોગડી લગાડી અથવા તૂની નવિન વનાવવાને “મૂનયન” કહે છે. પચીશમી કલા સૂત્રક્રીડન નામની છે તે પળ પ્રાણી માત્રને વિસ્મય ઉત્પન્ન કરનારી છે; કારણ કે એ કલાથી જાદૂગર લોકો કપડાંને ચીરી પાછું સાજું કરી દે છે અને વસ્ત્રને વાળી ફરીથી જેવું ને તેવું નજરે વતાવે છે. એજ રીતે વસ્ત્રે હાથોમાં બે નક્કીઓ લઈ તેમાં છિદ્ર કરી વસ્ત્રે સૂત્રોને એકની માફક વતાવી દે છે, એ વશ જાદૂઈ રેલ છે. છઠ્ઠીશમી કલા વીળા ઢમરુ વજાવવાની છે. તે પ્રથમ કહેલ વાદ્ય વજાવવાની કલાથી ભિન્ન છે; તેમાં કંઠ વગર પળકુશલતાથી શ્રુતિ, જાતિ અને રાગનો ઉપદેશ થાય છે. સત્યાવીશમી કલા પહેલી નામની છે, જેમાં છુપાયેલો આશય મઠી શકે છે. અઠ્યાવીશમી કલા પ્રતિમાલિકા નામની છે. જેમાં એક પદ્યના અંત્ય અક્ષરથી વીજા પદ્યનો પ્રારંભ કરાય છે. ઓગણત્રીશમી કલા દુર્વાચક યોગ નામની છે જેમાં શબ્દોની વચ્ચે પદ ગુપ્ત રહેલાં હોય છે અર્થાત્ સન્ધિઆદિના છુપાવવાથી પદ જાણવામાં આવતાં નથી. ત્રીશમી કલા પુસ્તકવાચન નામની છે જેથી કોઈ દિવસ નહિ જોણાં પુસ્તકોને પણ જોણાંની માફક વાંચી શકાય છે. એકત્રીશમી કલા આખ્યાયિકા જેની આદિમાં છે એવા નાટક સહિત નાટકાખ્યાયિકા નામની છે જેથી નાટક (ગ્રંથ વિશેષ) અને આખ્યાયિકા (પ્રાચીન કથા અર્થાત્ વાર્તા મઠી જાય તે ઉપર મઘ્યાત્મક ગ્રંથ રચવો તે) વનાવવામાં આવે છે.

વત્રીશમી કલા કવિતામાં સમસ્યા પૂર્તિની છે તે પૂછવાવાલાના કથનપર આધાર રાખે છે. પટ્ટિકા-
વેત્રત્રાણનામની તેત્રીશમી કલા છે, તેનું વેત્રત્રાણપટ્ટિકા એવું પણ નામ છે. તે કલા નેતરથી
ચુરશી તથા કોંચ આદિ ભરવાની છે, ચોત્રીશમી કલા તક્ષકર્મ નામની છે જેમાં શાળ અને
અમિથી અંગહીન વસ્તુઓને સુધારી શકાય છે, પાંત્રીશમી કલા તચ્છન નામની છે તે સ્વાતીના
કામની કુશલતા સંબંધી છે. છત્રીશમી કલા વાસ્તુવેદન નામની છે, તે શિલ્પવેદની રચનાનાં
કુશલતા સંબંધી છે જેને મકાન વનાવવાની કલા કહે છે. સાડત્રીશમી કલા સોતું, ચાંદી તથા
જવાહિર આદિની પરીક્ષા કરવાની છે. આડત્રીશમી કલા ધાતુવાદ નામની છે, જેથી ધાતુ, રસ
તથા મણિ આદિને પૂંકવાનું તથા વાઢવાનું વની શકે છે. ઓગણચાલીશમી કલા મણિરાગ-
આકરજ્ઞાન નામની છે તેથી મણિ ઉપર રંગ ચડાવવાનું તથા સ્વાણો તપાસવાનું કાર્ય થઈ શકે છે.
ચાલીશમી કલા કે જેમાં વગીચા વનાવવા વિગેરે ક્રિયા થાય છે તેનો વિસ્તાર સોમનૃપ આદિ અને વરાહ
મિહિર આદિના ગ્રંથોમાં ઘણો છે. એકતાલીશમી કલા મેંઢા, મુરગા તથા લવા આદિ પશુ પક્ષી-
ઓને લઢાવવાની છે. વેતાલીશમી કલા પોપટ તથા મેનાને પઢાવવાની છે. ત્રેતાલીશમી કલા ઉત્સા-
દન, સંવાહન અને કેશમર્દન એ રીતે ત્રણ પ્રકારની છે; તેમાં પગથી શરીર દવાવવું તે ઉત્સાદન,
હાથોથી શરીરને દવાવવું તે સંવાહન અને કેશનું મર્દન કરવું તે કેશમર્દન. ચમ્માલીશમી કલા
અક્ષરમુદ્રિકાકથનનામની છે, તેના સામાપિકા તથા નામાપિકા નામે બે ભેદ છે; તેમાં આદિનો
અક્ષર સાંભળતાં પૂરો શબ્દ જાણી લેવો તે સામાપિકા અને આંગળીઓના ઇશારાથી શબ્દોને જાણી
આશય સમજી જવો તે નામાપિકા. પીસ્તાલીશમી કલા મ્લેચ્છિતવિકલ્પ નામની છે તેથી ઉલટા
સુલટા અક્ષરોથી પ્રસિદ્ધ વાતને હુપાવી વ્યવહાર કરી શકાય છે. સર્વ દેશોની ભાષાઓ જાણવાની
છેતાલીશમી કલા છે. સડતાલીશમી પુષ્પશકટી નામની કલા છે, જેથી પુષ્પના ચિન્ત્વન
માત્રથી અભિપ્રાયના અક્ષરોનું જ્ઞાન કરાવી શકાય છે. અડતાલીશમી કલાનું નામ નિમિત્ત-
જ્ઞાન છે તેમાં શકુન, સ્વરોદય, તથા અંગ ફરકવાં આદિનું વર્ણન છે. તેનું
સંપૂર્ણ વર્ણન વસન્તરાજ આદિ શકુનશાસ્ત્રમાં લખેલ છે. ઓગણપચાશમી કલા યંત્રમાતૃકા ના-
મની છે, જેથી વન્દૂક આદિ યંત્રો વનાવવામાં આવે છે. પચાશમી કલાનું નામ ધારણમાતૃકા છે.
તે એકવાર સાંભળેલી વાતને ફરી મૂલી ન જવા સંબંધી છે. તોલવાની કલાને પણ ધારણમાતૃકા
કહે છે એમ કેટલાએકનો મત છે. એકાવનમી કલા સંપાઠ્ય નામની છે, તેથી પૂર્વે કોઈ વસ્તુ
નહિ સાંભળેલા હિન્દો માત્ર એક વસ્તુ સાંભળવાથી વોલનારની સાથે વોલી શકાય છે. વાવનમી

કઢાતું નામ માનસી છે, જેમાં સ્વરોને વ્યંજન તથા વ્યંજનોને સ્વર વનાવી કવિતા રચનામાં આવે છે એને ઇચ્છાલિપિ પણ કહે છે. ત્રેપનમી કઢા કવિતા વનાવવાની છે તે ભરતકારિકા આદિ સાહિત્યના ગ્રંથોમાં આપેલ છે. ચોપનમી કઢા અભિધાન નામની છે જેથી કોશનું જ્ઞાન થઈ જાય છે, એને પણ કઢા માનેલ છે; છન્દોજ્ઞાન નામની પચાવનમી કઢા છે, જેથી વૈદિક છન્દો સિવાય લૌકિક છન્દોનું જ્ઞાન થાય છે, છપ્પનમી કઢા ક્રિયાવિકલ્પ નામની છે, જેથી કાવ્યના અલંકારોની પરીક્ષા અથવા કાવ્ય અને આભૂષણોની પરીક્ષા થાય છે. કેટલાંકનો એવો મત છે કે તૈયાર કરેલ ભોજન આદિ સિદ્ધ પદાર્થોની પરીક્ષામાં પણ આ છપ્પનમી કઢાનો પ્રયોગ થઈ શકે છે. સત્તાવનમી કઢાતું નામ છલિતાદિ યોગ છે, કે જેથી વેશ વાઢલો કરી વીજાને ઢગી શકાય છે. વસ્ત્રગોપન નામની અટ્ટાવનમી કઢા છે, તે ત્રણ પ્રકારની છે, તેમાં એક તો કાન્તિથી શુદ્ધ વસ્ત્રને ધારણ કરવાં, વીજું ફાટેલાં વસ્ત્રોને એવી ચતુરાઈથી પહેરવાં કે જે નવાંજ દેસાય અથવા મોટાં વસ્ત્રને પણ એવી રીતે સંકોચી પહેરવું કે જે સ્વરાવ ન દેસાય અને ત્રીજું વસ્ત્રને સમેટી ઇસ્ત્રી આદિ દઈ એવી રીતે પહેરવાં કે જેથી કાન્તિની વૃદ્ધિ થાય. ઓગણસાઢમી કઢા દાવ લગાવી જુગાર રમવાની છે, જેમાં શતરંજ આદિની રમત રમાય છે. સાઢમી કઢા આકર્ષક્રીડન નામની છે, જેથી પોતાના મનમાં પાસાના યથાર્થ જ્ઞાનથી બુદ્ધિમાન સાથે આનંદ લઈ શકાય છે અર્થાત્ લાગના પાસા ફેંકાય છે, એ કઢાનો કેટલાંક મહાયુદ્ધમાં પણ પ્રયોગ કરે છે, વાલક્રીડન નામની એક-સઢમી કઢાથી દડો ફેંકવો તથા પુતળી આદિની રચના વિગેરે કરી શકાય છે. વાસઢમી કઢા વૈનયિકી નામની છે, તે નમૃતાથી યશ મેલવવાની છે, એનું વિશેષ વર્ણન ધર્મશાસ્ત્રમાં છે. ત્રેસઢમી કઢા વૈજયિકી નામની છે જે હાથી, ઘોડા તથા આયુધ આદિના ગ્રંથોનું જ્ઞાન કરાવનારી છે. ચોસઢમી કઢા વ્યાયામિકી નામની છે તે શિકાર આદિ મહાન ફળને આપવાવાળી છે. આ રીતે પંડિતરાજના મુખથી રાજ સાલણદેવજી-એ ચોસઢ કઢાઓનું નિરૂપણ સાંભળી સાનંદાશ્ચર્ય પંડિતરાજને પૂછ્યું કે-આ વચ્ચે એ ચોસઢ કઢાઓને જાણનાર કોઈ પુરુષ હશે કે નહિ ત્યારે પંડિતરાજે વોલ્યા કે ચોસઢ કઢાને સંપૂર્ણરીતે જાણનાર એક પ્રમાર રાજા વિક્રમ હતો. તે પછી એવો કઢાકોવિદ આજ પર્યંત કોઈ થયો નથી, પરંતુ એ તમામ કઢાઓને જાણનાર જુદા મનુષ્યો વિશ્વમાં વિદ્યમાન છે. સાલણદેવજીએ પંડિતરાજને એક લક્ષ રૂપીઆ વક્ષીશ આપી અને બીજા એક લક્ષ રૂપીઆ આપી દેશવિદેશમાંથી તેવા કઢાકોવિદ પુરુષોને એકઠા કરવા પોતાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી. રાજાની આજ્ઞા પામી

पंडितराज उक्त कार्यમાં પ્રવૃત્ત થયા, અને ધનની સહાયતાથી સ્વલ્પ સમયમાં કસોટી કરેલા કઢા-
 કોવિદને શોધી પાછા સીકરી આવી રાજ સાલણદેવજીને જાણ કરી. રાજ સાલણદેવજીએ તે
 તમામ મનુષ્યોને આનંદ પૂર્વક સીકરીમાં રહેવા ઉત્તમ મકાનો બંધાવી આપ્યાં અને સર્વને મ્હોટા
 માનની સાથે પુણ્કઢ દ્રવ્ય આપી પોતાની પ્રજા તરીકે રાખ્યા, દિવસે દિવસે દીર્ઘ દૃષ્ટિથી રાજ્યની
 આવાદી કરી, ગઢ સીકરીનો ઘણોજ વિસ્તાર કર્યો, અને તેમાં પાંચ લાખ ઘર વસાવ્યાં, એક લક્ષ
 ઉત્તમ પ્રકારના અશ્વો એકઠા કર્યા, પાંચ હજાર મદદર હાથીઓથી શહેરની શોભામાં અલૌકિક
 વૃદ્ધિ કરી અને સાત લાખનું સૈન્ય જમાવ્યું. એ સાલણદેવજીના સ્વર્ગવાસ પછી તેના કુમાર
 જોમ પાલજી સીકરીની ગાદીએ બેઠા, ત્યારવાદ જશરાજજી, જ્ઞાલંગદેવજી, સારંગદે-
 વજી અને શિવરાજજી એ ક્રમપૂર્વક રાજાઓ થયા. શિવરાજજીના કુમાર વિજયરાજજી
 કુમારપદે ગુજરી જતા તેના કુમાર વિક્રમાદિત્ય રાજા થયા તે પછી સમરસિંહજી, વન-
 દેવજી, ધનરાજજી અને દેવરાજજી ક્રમપૂર્વક સીકરીના તરુતપતિ થયા. દેવરાજજી-
 ના પુત્ર અક્ષયરાજજી કુંવરપદે સ્વર્ગવાસી થતાં, તેના પુત્ર ઇન્દ્રભાણજી ગાદીએ બેઠા,
 તે પાછલ ઉદયાદિત્ય તથા શ્રીપતિસેન ક્રમપૂર્વક સીકરીના સ્વામી થયા. શ્રીપતિના પુત્ર
 સોમેશ્વરજી કુંવરપદે ગુજરી જતાં તેના કુમાર અક્ષયરાજજી ગાદીએ બેઠા. ત્યારવાદ મૂ-
 લરાજજી, ક્ષેમરાજજી, અને જયમલજી એ ત્રણ રાજાઓ ક્રમપૂર્વક થયા. જયમલ-
 જીના પુત્ર લખધીરજી કુંવરપદે સ્વર્ગવાસી થતાં તેના પુત્ર ઇન્દ્રસેનજી સીકરીના અ-
 ધિપતિ થયા. તે પછી પુષ્પસેનજી, પદ્મસિંહજી, અને ભીમસિંહજી નામે ત્રણ રાજા-
 ઓ થયા. ભીમસિંહજીના કુમાર રત્નસિંહજી કુંવરપદે સ્વર્ગસ્થ થતાં તેના પુત્ર માલ-
 દેવજી ગાદીએ બેઠા. ત્યારવાદ કરણસિંહજી તથા હમીરસિંહજી એ બે ક્રમપૂર્વક
 રાજાઓ થયા. હમીરસિંહજીના પુત્ર સુરતાનસિંહજી કુંવરપદે ગુજરી જતાં તેના કુમાર
 પૃથ્વીરાજજી તરુતપતિ થયા. તે પછી પાતલસિંહજી અને પ્રતાપભાણજીએ ક્રમપૂર્વક
 સીકરીની પ્રજાનું શાસન કર્યું. પ્રતાપભાણજીના કુમાર ઇન્દ્રશ્યામજી કુંવરપદે
 સ્વર્ગવાસી થતાં, તેના પુત્ર અર્જુનસિંહ ગાદીએ બેઠા. ત્યારવાદ યૌવનસિંહ, સંગ્રામસિંહ

શાતરુસિંહ, અને સુરતપાલજી એ ક્રમપૂર્વક રાજાઓ થયા. સુરતપાલજીના પુત્ર ભારમલજી કુંવરપદે ગુજરી જતાં તેના કુમાર અજયભૂપાલ સીકરીના પાટપર વેઠા, તે પછી માનપાલ, નરભ્રમર તથા જોધપાલજી એ ત્રણ ક્રમપૂર્વક નરપતિ થયા, જોધપાલજીના કુમાર લખધીરજી કુંવરપદે સ્વર્ગવાસી થતાં તેના પુત્ર ભારમલજી ગાદીએ વેઠા, ત્યારવાદ જયમલજી, સોમપાલજી, હંસરાજજી અને માનપાલજી એ ચાર ક્રમપૂર્વક સીકરીના સ્વામી બન્યા. માનપાલજીના પુત્ર લાખણસિંહજી કુંવરપદે ગુજરી જતાં તેના કુમાર વીર-સિંહજી રાજા થયા. તે પછી વિનયસિંહજી, ભારમલજી અને ભોજરાજજી એ ત્રણ રાજાઓ યથાક્રમ થયા, ભોજરાજજીના પુત્ર કેસરદેવજી કુંવરપદે સ્વર્ગવાસી થતાં તેના કુમાર કરણસિંહજી રાજગાદીએ વેઠા, તે પછી ભીમસિંહજી રાજા બન્યા. ભીમસિંહજીના પુત્ર ઇન્દ્રસિંહજી કુંવરપદે ગુજરી જતાં તેના પુત્ર સૂરસિંહજીએ સીકરીના રાજતરુતપર પાય ધારણ કર્યો, ત્યારવાદ સંતોષભાનુ, ઉદયભાનુ અને અમૃતસિંહજી એ ત્રણ ક્રમપૂર્વક રાજાઓ થયા, અમૃતસિંહજીના કુમાર પાતલસેનજી કુંવરપદે સ્વર્ગવાસી થતાં તેના પુત્ર પ્રતાપભાનુ ગાદીએ વેઠા, તે પછી રણમલજી, અક્ષય-રાજજી અને મૂળરાજજી યથાક્રમ સીકરીના સ્વામી બન્યા. મૂળરાજજીના કુમાર ક્ષેમરાજજી કુંવરપદે ગુજરી જતાં તેના પુત્ર માનપાલજી ગાદીએ વેઠા, ત્યારવાદ ભોજરાજજી, રત્નસિંહજી અને સોમેશ્વર એ ત્રણ રાજાઓ યથાક્રમ થયા. સોમેશ્વરના પુત્ર કેસરીસિંહજી કુંવરપદે સ્વર્ગવાસી થતાં તેના કુમાર ગોવર્ધનસિંહ રાજગાદી પર આવ્યા. તે પછી ગંગેવજી રાજા થયા. ગંગેવજીના પુત્ર સમરસિંહજી કુંવરપદે ગુજરી જતાં તેના કુમાર સૂર્યમલજી સીકરીના અધિપતિ થયા, તે પછી રાજસારંગધરજીએ પ્રતિપક્ષીઓના પરાક્રમને તોડી પાડી સીકરીના રાજવૈભવનો અન્તિમ ઉપભોગ કર્યો.

દ્વાદશ તરંગ.

કુંડલીઓ.

ત્યાગી ગઢ સીકરી તળો, મહા ભાગ્ય મકવાળ,
કૃપાલદેવ નૃપે કર્યું, પશ્ચિમ માંહિ પ્રયાણ;
પશ્ચિમ માંહિ પ્રયાણ, લાભ કરનારું લેખી,
કીર્તિ ગઢમાં ગયા, સ્થાન ઉત્તમ અવરેખી;
વિદ્ય રહિત ત્યાં વસ્યા, વ્યાસ લગિ સર્વ સુભાગી,
કહું અમર ! એ કથા, યથામતિ વિલંબ ત્યાગી.

રાજ સારંગધરજીના કુમાર કૃપાલદેવજીએ પોતાનો ઘણો સ્વર્ગ મુલક પ્રવલ્લ પ્રતિપક્ષીઓના પરાક્રમથી ખેલાડ ગયેલો જોઈ લશ્કરને વધારવા માંડ્યું તથા રાજજ્યોતિષને બોલાવી પોતાની જન્મપત્રિકા વતાવી ગ્રહદશા વિષે પૂછ્યું. રાજજ્યોતિષે જન્મપત્રિકા તથા ગ્રહ વિગેરે તપાસી કહ્યું કે કૃપાનાથ ! આ ધરતીથી આપની લેખાદેણી પૂર્ણ થઈ છે, હવે આપે વીજો કાંઈ વિચાર નહિ કરતાં પશ્ચિમમાં જઈ પરાક્રમ વતાવવાનું છે. પશ્ચિમધરામાં આપનું પરાક્રમ સફળ થશે એમ ગ્રહ ઉપરથી જણાય છે. રાજજ્યોતિષીનાં વચનોને માન્ય રાખી કુમાર કૃપાલદેવજીએ ઉત્તમ શકુન જોઈ પશ્ચિમની ધરા તરફ પ્રયાણ કરવા નિશ્ચય કરી તુરતમાં શકુનજ્ઞશાસ્ત્રીને પોતા પાસે બોલાવ્યા. પંડિતે આવી આશીર્વાચન આપ્યા પછી કૃપાલદેવજીએ કહ્યું કે પંડિતરાજ ! અમારે પશ્ચિમધરાના વિજયાર્થે પ્રયાણ કરવું છે તો પ્રયાણ કરતાં પહેલાં શુભાશુભ શકુન આપના મુખથી સાંભળવા મારી ઇચ્છા છે જેથી તે સવિસ્તર કહી સંભળાવો. કૃપાલદેવજીની આજ્ઞાને માથે ટેકાવી પંડિતરાજ મુક્તકંઠે બોલ્યા કે પૂર્વ જન્મમાં મનુષ્યોએ જે શુભાશુભ કર્મ કર્યા હોય તેના ફલનું પ્રયાણ સમયે શકુન સૂચન કરે છે. ગ્રામ, વન, જલ, ભૂમિ અને આકાશમાં રહેવા-વાળા જીવ, દિવસમાં અને રાત્રીમાં તેમજ દિવસ રાત્રિ વચ્ચેનાં વિચરવાવાળા જીવ શબ્દ, ગમન, ઇક્ષણ અને ઉક્ત, સ્ત્રી, પુરુષ અથવા નપુંસક જણાડ આવે છે અર્થાત્ શકુન સમયે એ જીવોના શબ્દ આદિથી સ્ત્રી છે કે પુરુષ છે કે નપુંસક છે એ સ્પષ્ટ જણાય છે; શકુન સમયે સ્ત્રી

આદિનાં દર્શન અને શબ્દ આદિ થાય તેથી પળ શકુન દેવાવાળા જીવને સ્ત્રી, પુરુષ અથવા નપુંસક સમજી લેવાં. પૃથક્ જાતિની અનવસ્થિતિ હોવાને લીધે એ જીવોના સ્વરૂપમાં સ્ત્રી આદિનો ભેદ જાણી શકાતો નથી, સામાન્ય લક્ષણના ઉદ્દેશમાં એ છે કે જે પુષ્ટ, ડંચા, વિસ્તીર્ણ કાંધવાળા, મ્હોટી ગ્રીવાવાળા, સુંદર છાતીવાળા, સ્વલ્પ અને ગંભીર શબ્દવાળા તથા સ્થિર પરાક્રમવાળા જીવ હોય તે પુરુષ, જેનાં છાતી, મસ્તક તથા ગ્રીવા ન્હાનાં હોય, મુઠ્ઠા, પગ અને પરાક્રમ લઘુ હોય અને જે નિરંતર શબ્દ બોલે તે સ્ત્રી; અને જે જીવોમાં સ્ત્રી તેમજ પુરુષ વચ્ચેના લક્ષણ મળતાં હોય તેને નપુંસક જાણવા. આ શકુનના જીવ કયા ગામમાં અને કયા અરણ્યમાં રહે છે તે લોકોથી જાણી લેવું. માર્ગમાં પોતા ઉપર શકુનનું ફલ જોવું, સેનામાં રાજાના ઉદ્દેશથી શકુનનું ફલ જાણવું, નગરમાં દેવતાને શકુનનું ફલ પ્રાપ્ત થાય છે, ઘણા મનુષ્યોની સાથે જે પ્રધાન મનુષ્ય હોય તેને શકુનનું ફલ મળે છે, જો એમાં કોઈ પણ મુખ્ય ન હોય અને સર્વ સરસા હોય તો જાતિથી, વિદ્યાથી તેમજ અવસ્થાથી જે મ્હોટો હોય તેને તે ફલ પ્રાપ્ત થાય છે. સૂર્યોદયથી આરંભી એક પ્રહર દિન ચઢ્યા પર્યન્તે ઇશાની દિશા મુક્તસૂર્યા, પૂર્વ દિશા પ્રાપ્તસૂર્યા અને આગ્નેયી દિશા એણ્યત્સૂર્યા હોય છે; એ રીતે આઠે પ્રહરમાં સૂર્યોદયથી આરંભી એક એક પ્રહર પૂર્વ આદિ દિશાઓમાં ઘૂમે છે; સૂર્ય જે દિશાને છોડી આવ્યો હોય તે મુક્તસૂર્યા દિશા અંગારિણી, જેમાં સ્થિત હોય તે પ્રાપ્તસૂર્યા દિશા દીપ્તા અને જેમાં સૂર્ય જવાવાળો હોય તે એણ્યત્સૂર્યા દિશા ધૂમિતા કહેવાય છે; વાકીની પાંચ દિશાઓ શાન્તા હોય છે. મુક્તસૂર્યામાં અશકુન થયું હોય તો તેનું ફલ પ્રયત્ન થઈ ગયેલું જાણવું, પ્રાપ્તસૂર્યામાં અશકુન થાય તો તેનું ફલ તેજ દિવસે મળે છે અને જો એણ્યત્સૂર્યામાં અશકુન થાય તો તેનું ફલ આગલ ઉપર મળશે એમ જાણવું.

અંગારિતા આદિ દિશાઓથી પાંચમી દિશાનું શુભ ફલ ત્રણે કાલે સરસું સમજવું અર્થાત્ અંગારિતાથી પાંચમી દિશામાં અશકુન થાય તો તેનું ફલ ભૂત, દીપ્તાથી પાંચમી દિશામાં શુભ શકુન થાય તો તેનું ફલ વર્તમાન અને ધૂમિતાથી પાંચમી દિશામાં શુભ શકુન થાય તો તેનું ફલ ભવિષ્ય અર્થાત્ આગલ ઉપર મળશે એમ જાણવું. વાકીની બે દિશાઓના શુભાશુભ ફલ સમીપ દિશાને અનુસાર સમજી લેવાં.

જે શકુન સમીપ અને નીમ્ન અર્થાત્ નીચા સ્થાનમાં થાય તેનું ફલ શીઘ્ર તેમજ જે શકુન દૂર અને ડંચા સ્થાન પર થાય તેનું ફલ વિલંબથી મળે છે, એ પ્રમાણે સ્થાનની ટુઢિ

અને ઉપઘાતથી પણ ફળ કહી શકાય છે. અર્થાત્ જે વૃક્ષ આદિ સ્થાન ઉપર તે શકુન સ્થિત હોય તેની જો નિત્ય વૃદ્ધિ થતી હોય તો શકુનનું ફળ શુભ અને તે સ્થાનનો નિત્ય ઉપઘાત થતો હોય તો શકુનનું ફળ અશુભ સમજવું.

મુહૂર્તદીપ્ત, નક્ષત્રદીપ્ત, તિથિદીપ્ત, પવનદીપ્ત, અને સૂર્યદીપ્ત, એ પાંચ પ્રકારનાં દીપ્ત શકુન દેવદીપ્ત કહેવાય છે તેમજ એ પાંચે ઉત્તરોત્તર વલ્લવાન્ છે. ગમન, સ્થિતિ, ભાવ, સ્વર, અને ચેષ્ટા એના દીપ્ત થવાથી ક્રિયાદીપ્ત થાય છે, એ દશ પ્રકારનાં દીપ્ત શકુન છે.

એ રીતે શાંત શકુન પણ મુહૂર્ત તિથિ આદિના ભેદથી દશ પ્રકારનું થાય છે, જો એ શકુન તૃણ અથવા ફળ ખાનાર હોય તો સૌમ્ય, માંસ અને વિષ્ટાદિક અશુચિ પદાર્થ ખાનાર હોય તો રૌદ્ર અને અન્ન ખાનાર હોય તો મિશ્ર અર્થાત્ ન સૌમ્ય તેમ ન રૌદ્ર (સામાન્ય) સમજવું.

જે શકુન હર્મ્ય, દેવતા આદિના મહેલ, બ્રાહ્મણ અને ગાય આદિનાં મંગલ સ્થાન તેમજ સુંદર સ્થાનોમાં સ્થિત હોય, તેમજ અમધુર ક્ષીરયુક્ત અને ફળ તથા પુષ્પ યુક્ત વૃક્ષોપર સ્થિત હોય તે શુભ જાણવાં.

દિવાચર જીવ દિવસે પર્વત ઉપર સ્થિત હોય અને રાત્રિચર જીવ રાત્રિમાં જલની સમીપે સ્થિત હોય તો વલ્લવાન સમજવાં, તેમજ એ જીવોમાં નપુંસકથી સ્ત્રી અને સ્ત્રીથી પુરુષ વલ્લવાન હોય છે.

જે શકુન દેવાવાળા જીવ વેગ, જાતિ, વલ્લ, સ્થાન, હર્ષ, સત્ત્વ અને સ્વરથી યુક્ત પોતાની ભૂમિમાં અનુલોમ થઈ સ્થિત હોય તે વલ્લવાન અને વેગ આદિથી હીન હોય તે નિર્વલ્લ જાણવાં.

કુકકુટ, હાથી, પરિલી મયૂર, વંજુલ, છિક્કર, સિંહનાદ, કૂટપૂરી એ સર્વ પૂર્વ દિશામાં; શૃગાલ, હલૂક, હારીત, કાક, ચક્રવાક, રીંછ, પિંગલ એ સર્વ જીવ તેમજ રોદન, આક્રંદન અને ક્રૂરશબ્દ દક્ષિણ દિશામાં; ગાય, શશ, ક્રૌંચપક્ષી, લોમાંશ, હંસ, ઉત્ક્રાંશ, કાર્પિંજલ અને માર્જાર આદિજીવ તેમજ વિવાહ આદિ ઉત્સવ, વાજાં, ગીત અને હાસ્ય પશ્ચિમમાં; શતપત્ર, હરિણ, મૂષક, મૃગ, ઘોડા આદિ એક સ્ત્રી વાળાં જીવ; કોકિલ, ચાપ, અને શલ્યક એ સર્વ જીવ તેમજ પુણ્યાહ શબ્દ, ઘંટા અને શંખનો શબ્દ ઉત્તર દિશામાં વલ્લવાન હોય છે.

ગામમાં રહેવા વાળાં શકુન વનમાં અને વનમાં રહેવા વાળાં શકુન ગામમાં તેમજ દિવસે વિચરવા વાળા જીવ રાત્રિમાં અને રાત્રિએ વિચરવા વાળા દિવસમાં હોય તો તેને સ્વીકારવાં ન જોઈએ.

જે શકુનના જીવ દ્વન્દ્વ અર્થાત્ સ્ત્રીપુરુષનાં જોડાં, રોગપીડિત, મયયુક્ત, કલહ કરવાની ઇચ્છા વાળા, માંસની સ્પૃહાવાળા અને નદીના સામા કિનારા ઉપર સ્થિત હોય તેમજ ઋતુને વશ થઈ મસ્ત થઈ રહ્યા હોય તેનાં શકુન કયાંઈ પણ લેવાં નહિ.

રોહિત, ઘોઢા, વકરા, ગર્દભ, હરિણ, ઊંટ, મૃગ અને સસલાં એ સર્વ શિશિર ઋતુમાં મસ્ત હોવાથી તે દિવસોમાં તેનાં શકુન નિષ્ફલ થાય છે તેમજ વસન્ત ઋતુમાં કાક અને કોકિલાનાં શકુન પણ નિષ્ફલ જાણવાં.

ભાદ્રપદમાં સૂકર, શ્વાન અને વૃષક આદિના, શરદ્ઋતુમાં જલજંતુઓનું ભક્ષણ કરનારા વક આદિ ગાય અને કૌંચ પક્ષીનાં તેમજ શ્રાવણ માસમાં હાથી અને ચાતકનાં શકુન ગ્રહણ કરવાં નહિ.

હેમન્ત ઋતુમાં વ્યાઘ્ર, રીંછ, વાંદરા, ચિત્તા, મહિષ, ચિલમાં રહેલા વાળાં નકુલ આદિ અને વાલકો વિનાના મનુષ્યો તેમજ સર્વ વાલકોનાં શકુન નિષ્ફલ થાય છે.

પૂર્વ અને અગ્નિ કોણના મધ્યના ત્રણભાગમાં પ્રદક્ષિણ ક્રમથી કોશાઘ્યક્ષ, અગ્નિજીવી અર્થાત્ સોની તથા લુહાર આદિ, અને તપસ્વી એ ત્રણ સ્થિત છે.

અગ્નિ કોણ અને દક્ષિણ મધ્યના ત્રણ ભાગમાં ક્રમથી ગિલ્પી, મિશ્રુક અને નગ્ન સ્ત્રી સ્થિત છે.

દક્ષિણ અને નૈઋત્ય વચ્ચેના ત્રણ ભાગમાં હાથી, ગોવાલ અને ધર્મના આશ્રિત પુરુષ સ્થિત છે.

નૈઋત્ય અને પશ્ચિમ વચ્ચેના ત્રણભાગમાં ક્રમથી ઉત્તમ સ્ત્રી, પ્રસૂતા સ્ત્રી અને ચોર સ્થિત છે.

વાયવ્ય અને પશ્ચિમ વચ્ચેના ત્રણભાગમાં ક્રમથી શૌંડિક, શાકુન અને હિંસક સ્થિત છે.

વાયવ્ય અને ઉત્તર વચ્ચેના ત્રણભાગમાં ક્રમથી વિષઘાતક, ગાયોના સ્વામી અને ઇન્દ્ર-જાલ જાણનાવાળા સ્થિત છે.

ઉત્તર અને ઇશાન વચ્ચેના ત્રણભાગમાં ધનવાન, દૈવજ્ઞ અને માલી સ્થિત છે;

ઇશાન અને પૂર્વની વચ્ચેના ત્રણ ભાગમાં ક્રમથી વૈષ્ણવ, ચરક અને અશ્વરક્ષક સ્થિત છે; ચોવીશ ભેદ તો આ તથા અને પૂર્વ આદિ આઠ દિશાઓના આઠ ભેદ મલ્લવાથી કુલ વત્રીશ ભેદ થાય છે;

રાજા, રાજકુમાર, સેનાપતિ, દૂત, શ્રેષ્ઠી, ચર, બ્રાહ્મણ અને હાથીઓના અધ્યક્ષ એ પૂર્વ આદિ આઠ દિશાઓમાં ક્રમથી સ્થિત છે અને પૂર્વ આદિ ચાર દિશાઓમાં ક્રમથી ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર અને બ્રાહ્મણ સ્થિત છે એમ સમજવું.

ચાલતા અથવા સ્થિત થઈલા પુરુષને પૂર્વોક્ત વગ્રીશ દિગ્વિભાગોમાં જે દિગ્વિભાગની વચ્ચે રહેલ શકુનનો જીવ શબ્દ કરે તે દિવસે તે દિશામાં જે પ્રથમ કોશાધ્યક્ષ આદિ કહ્યાં તેનાથી સમાગમ થાય છે.

જે જીવોના સ્વર ભિન્ન, ભયંકર, દીન, પીડિત. રુલા, ક્ષામ અને જર્જર હોય તે અશુભ ગણાય છે અને જે સહર્ષ જીવોના સ્વર શાન્ત હોય તે શુભ જાણવા.

શિવા, ડ્યામા, રલા, છહુંદર, ગૃહગોધિકા, સૂકરી, કોકિલા અને જે પક્ષી પુરુષ નામે હોય તે સર્વ પ્રયાણ કરનાર પુરુષની ઢાવી વાજુએ હોય તો શુભ જાણવાં.

ત્રીસંજ્ઞકપક્ષી, માસપક્ષી, ભવક, કપિ, શ્રીકર્ણપક્ષી, છિક્કર, મયૂર, શ્રીકંઠપક્ષી, પિપ્પીક પક્ષી, રુમ્પૂગ અને ડ્યેન એ સર્વ જમણી વાજુએ હોય તો શુભ લેવાય છે.

ક્ષેઢા, આ સ્ફોટિત, પુણ્યાહવાચનનો ધ્વનિ, ગીત, શંખનો શબ્દ, જલનો શબ્દ, તુરી નામના વાદ્યનો ધ્વનિ, અને વેદપાઠનો શબ્દ એ સર્વ ઢાવી વાજુ અને તે સિવાયના શબ્દો જમણી વાજુ શુભ જાણવા. પ્રયાણ વચ્ચે મધ્યમ, ષડ્જ અને ગાંધાર એ ત્રણ ગ્રામ તેમજ ષડ્જ, મધ્યમ, ગાંધાર અને ઋષભ એ ચાર સ્વર શુભ ગણાય છે.

પ્રયાણ વચ્ચે ભારદ્વાજ પક્ષી, અજ, મયૂર, નકુલ અને ચાપ પક્ષી એ સર્વના શબ્દ, નામ-ગ્રહણ તેમજ દર્શન શુભ અને શરટ આગલ આવે તો અશુભ ફલ આપે છે.

પ્રયાણ સમયે જાહક, સર્પ, શશ, સૂકર અને ઘો એ વધાનાં નામ લેવાં શુભ છે, પરંતુ શબ્દ કે દર્શન શુભ નથી; કપિ અને રીંછના શબ્દ તેમજ દર્શન શુભ પરંતુ નામ લેવાં એ શુભ નથી.

મૃગ, નકુલ અને પક્ષી એક ત્રણ તથા પાંચ આદિ વિષમ હોય અને ઢાવી તરફથી આગલ થઈ જમણી વાજુ આવે તો શુભ અને નકુલ સહિત ચાપપક્ષી જમણી વાજુથી ઢાવી વાજુ આવે તો શુભ લેવાય છે; કેટલાકનો એમ મત છે કે ચાપ અને નકુલ અપરાન્દમાં ઢાવી વાજુ આવે તો શુભ થાય છે, પરંતુ પૂર્વાક્ષમાં અશુભ ગણાય છે.

છિકર કૂટપુરી અને પિરલી એ દિવસે દક્ષિણ તરફ આવે તો શુભ લેવાય છે.

દાઢવાળા શ્વાન શૃગાલ આદિ તેમજ વિલમાં રહેનારા ગ્યાહુડી અને નકુલ આદિ વામ-ભાગમાં આવેતો શુભ હોય છે.

ઘોઢા અને શ્વેત રંગના પદાર્થ પૂર્વમાં, શવ અને માંસ દક્ષિણમાં, કન્યા અને દધિ પશ્ચિમમાં તેમજ ગૌ, વ્રાહ્મણ અને સાધુ ઉત્તરમાં શુભ ગણવાં.

જે જાઝથી પક્ષી અને મત્સ્ય આદિ પકડે અને શ્વાનથી મૃગ આદિને મારે એ વન્ને પુરુષ પૂર્વમાં, શસ્ત્ર અને ઘાતકી પુરુષ દક્ષિણમાં, મદ્ય અને નપુંસક પશ્ચિમમાં તેમજ દુષ્ટ પુરુષ, આસન અને હઠ ઉત્તરમાં અશુભ લેવાય છે.

કર્મ, કોઈ વંધુઆદિથી સમાગમ, યુદ્ધ, ગૃહપ્રવેશ, સ્ત્રોવાણી વસ્તુને ગોત્રી અને વધી વાતોમાં યાત્રાથી ઉલટાં શકુન લેવાં જોઈએ અર્થાત્ યાત્રામાં જે વામ શકુન શુભ કહ્યાં તે આ કાર્યોમાં દક્ષિણ લેવાં इत्यादि. આમાં જે કાંઈ વિશેષ છે તે પણ હું કહું છું.

દિવસ વચ્ચે હરિણ, રુદ્રમૃગ, અને કપિનાં શકુન પ્રયાણની માફકજ ગ્રહણ કરવાં જોઈએ અર્થાત્ વિપરીત ગ્રહણ ન કરવાં, દિવસના પ્રથમ ભાગમાં ચાપ, વંજુલ અને કુક્કુટનાં શકુન યાત્રા તુલ્ય લેવાં, રાત્રીના પાછલા ભાગમાં નપ્તુક, ઉલ્લૂક અને પિંગલાનાં શકુન પણ યાત્રા સમાનજ જોવાં, સર્વ સ્ત્રીઓનોજ સાથ હોય તો શકુન ઉલટાં જોવાં જોઈએ.

રાજાના દર્શન માટે રાજગૃહમાં પ્રવેશ કરતી વચ્ચે પ્રયાણ તુલ્યજ શકુન જોવાં, પર્વત અને વનમાં પ્રવેશ કરતી વચ્ચે તેમજ નદી ઉત્તરતાં યાત્રામાં જે શકુન ઢાવા જમણા કહ્યાં છે તે અગ્ર ભાગમાં અને પૃષ્ઠભાગમાં ક્રમથી હોય તો શુભ ફલ આપે છે,

પ્રયાણ કરનાર પુરુષને વે શકુન પરિધસંજ્ઞક હોય અર્થાત્ વન્ને તરફ સ્થિત હોય અને પૂર્વોક્ત રીતિથી ક્રિયાદીક્ષ હોય તો યાત્રા કરવા વાઢાનો નાશ કરનાર નીવડે છે, અને એજ વેડ શકુન જો યથાભાગ અર્થાત્ વામભાગનાં વામભાગે અને દક્ષિણ ભાગના દક્ષિણ ભાગે સ્થિત હોય તેમજ એ શકુન શાન્ત શબ્દ અને ચેષ્ઠાથી યુક્ત હોય તો પ્રયાણ કરનાર પુરુષનાં સર્વ કાર્ય સિદ્ધ કરે છે.

એક જાતિનાં વે શકુન શાન્ત શબ્દ અને ચેષ્ઠાથી યુક્ત થઈ યાત્રા કરવાવાઢાની વન્ને તરફ સ્થિત હોયતો શકુનદ્વાર થાય છે. .

एक शकुन तो यात्रानी आझा आपे अने वीजुं शकुन प्रयाण करतां रोके अर्थात् अशुभ होयतो ते यात्रा करवावाळाने माटे विरोध संज्ञक शकुन अशुभ लेखाय छे; अथवा ए वेमां जे वळवान् होय तेनुं ग्रहण करवुं जोइए.

प्रथम शकुन प्रावेशिक अर्थात् प्रवेश समये जेवुं शुभ शकुन कहुं छे तेवुं होय अने प-
छीथी तेज शकुन प्रास्थानिक अर्थात् प्रयाण वखते जेवुं शुभ कहुं छे तेवुं थइ जायतो यात्रा कर-
वावाळाना तमाग कार्यनी सुखथी सिद्धि करे छे, प्रवेश वखते एथी विपरीत होय तो पण कार्य-
सिद्धि थाय छे.

प्रयाण समये जे शकुन प्रथम शुभ होय ते फरी अशुभ थइ जाय तो प्रयाण करनार
पुरुषनुं शत्रुना हाथथी मृत्यु, शस्त्रकलह अने रोग थाय ए उक्त शकुन सूचवे छे.

जे शकुन अप्रदक्षिण अने दीप्त होय ते भयनुं सूचन करे छे, जे कार्यना आरंभमां दीप्त
शकुन होय ते कार्यमां आखुं वर्षे भय रह्या करे छे.

अग्निदीप्त शकुन धननो, वायुदीप्त सेनानो, अर्कदीप्त बलनो, नक्षत्रदीप्त अंगनो,
स्थानदीप्त इष्टनो अने चेष्टादीप्त शकुन कर्मनो भय उपजावे छे.

मेघाना शब्दथी दीप्त शकुन थाय तो पवनथी भय उपजे छे अने वने संध्याओमां
दीप्त शकुन थाय तो ते शस्त्रथी भय करनार वने छे.

चिता, केश अने कपाल उपर शकुन स्थित होय तो क्रमथी मृत्यु, बंधन अने अने वध
करे छे, कांटावाळां वृक्ष, काष्ठ अने भस्म उपर रहेल शकुन क्रमथी कलह, परिश्रम अने दुःख
आपे छे, निःसार अर्थात् सार वगरना पाषाण उपर रहेल अप्रसिद्धि अथवा भय करे छे आ फळ
दीप्त शकुनोनुं छे, परंतु ए स्थानोमां शान्त शकुन स्थित होयतो याप्य अर्थात् स्वल्प
फळ आपे छे.

विष्टा करतुं शकुन कार्यसिद्धि नथी करतुं अने भोजन करतुं शकुन कार्यनी सिद्धि करे
छे, शकुन ज्यां वेतुं होय त्यांथी शब्द करतुं गमन करे तो प्रयाणनी अनुमति आपे छे एम सम-
जवुं अने लोटी फरी एज स्थान पर आवी जाय तो कोइनुं आगमन सूचवे छे.

स्वरथी दीप्त शकुन होय तो कलह अने स्थानथी दीप्त शकुन होय तो विग्रह थाय छे,
शकुन प्रथम उंचा स्वरथी वोली पाछळथी नीचे स्वरे वोले तो प्रयाण करनारने चोरी थाय छे.

દીપ્ત શકુન નિરંતર એક સ્થાને ચોલતું રહે તો સાત દિવસમાં ગ્રામનો વિનાશ થાય છે, વે મહિનામાં નગરનો, ત્રણ મહિનામાં દેશનો અને વાર મહિનામાં રાજાનો નાશ કરે છે.

સર્પ, મૂપક, માર્જાર અને મત્સ્યોને છોડી વીજા તમામ જીવ જો પોતાની જાતિના જીવનું માંસ ભક્ષણ કરે તો દુષ્કાળ પડે છે.

સર્વ જીવ અન્ય જાતિની યોનિમાં મૈથુન કરે તો દેશનો નાશ થાય છે તે સ્વચ્ચરની ઉત્પત્તિને તથા મનુષ્યોનાં અન્ય યોનિમાં મૈથુનને છોડીને અર્થાત્ સ્વચ્ચરની ઉત્પત્તિને માટે ઘોડીથી ગર્દભનું મૈથુન થાય છે અને મનુષ્ય પણ કામપીડિત થઈ ક્વચિત્ ઘોડી આદિથી મૈથુન કરે છે એ ઉત્પાત લેખાતો નથી.

શકુન પગની સમીપે આવી જાય તો બંધન, ઉરુઓની સમીપે આવી જાય તો ઘાત અને મસ્તકનું અતિક્રમણ કરે તો ભય થાય છે, જલપાન કરતું શકુન દ્રષ્ટિ પડે તો વૃષ્ટિ, ઘાસ खातું શકુન દેખાય તો ચોરી, માંસखातું શકુન શરીરમાં ક્ષત અને અન્નखातું શકુન દ્રષ્ટિ પડે તો ગૃહ અર્થાત્ કોઈ બંધુથી સમાગમ થાય છે.

જો શકુન દીપ્ત દિશામાં સ્થિત હોય તો કોઈ ક્રૂરની સાથે મનુષ્યનું આગમન, ધૂમિતા દિશામાં સ્થિત હોય તો તીવ્રતર દોષથી દુષ્ટ પુરુષ સહિત આગમન, શાન્તા દિશામાં સ્થિત હોયતો પ્રધાન રાજાનું વૃત્તાંત કહેવાવાળા સહિત પુરુષનું આગમન અને જો અંગારિતા દિશામાં શકુન સ્થિત હોય તો દીર્ઘ કાલ સહિત પુરુષનું આગમન થાય છે.

જો શકુન કાંઈ ભક્ષ્ય આદિ દ્રવ્યયુક્ત અને વલ્લવાન હોયતો તે દિવસે દ્રવ્ય સહિત મનુષ્યનું આગમન થાય છે; સૌમ્ય શકુન પણ જો નીચે દ્રષ્ટિ કરી રહ્યું હોયતો અતિ દારુણ વૃતાન્ત પ્રગટે છે અર્થાત્ ગમે તે ઉપદ્રવ કરે છે.

દીપ્ત શકુન વિદિશામાં સ્થિત હોય અને ઢાવી વાળુ રહેલું વીજું શકુન તેની પાછલ શબ્દ કરેતો તે દિશામાં પ્રસિદ્ધ જન્મવાળા પુરુષથી સ્ત્રીની પ્રાપ્તિ થાય છે.

શાન્ત શકુનથી પાંચમી દિશામાં સ્થિત દીપ્ત શકુન તેની પાછલ શબ્દ કરતું હોયતો વિજય અથવા તે દિશાના મનુષ્યનું આગમન અને ઇથી વિપરીત હોયતો દોષ કરે છે.

મધ્યનું શકુન વામ ભાગમાં રહેલા શકુનથી વિરુદ્ધ અર્થાત્ વામ ભાગનું શકુન ઈની પાછલ ચોલેતો પોતાના પક્ષથી અને મધ્યનું શકુન દક્ષિણ ભાગના શકુનથી વિરુદ્ધ હોયતો સ્ત્રીથી ભય

થાય છે, જો એ ત્રણે એકી વચ્ચે શબ્દ કરે તો મરણને સૂચવે છે એમ જાણવું.

દૃક્ષના અગ્ર, મધ્ય અને મૂલમાં શકુન સ્થિત હોય તો ક્રમથી હાથીપર, ઘોડાપર અને રથ ઉપર ચઢેલા મનુષ્યનું, લાંબી વસ્તુપર શકુન સ્થિત હોયતો મનુષ્ય ઉપર ચઢેલા મનુષ્યનું; કમલઆદિ ઉપર શકુન સ્થિત હોયતો નાવપર ચઢેલા મનુષ્યનું; અને જેનો અગ્રભાગ કોપેલ હોય એવી વસ્તુપર શકુન સ્થિત હોય તો પાલખી ઉપર ચઢેલા મનુષ્યનું આગમન થાય છે.

શકુન ઝંચા સ્થાન પર સ્થિત હોય તો શકટ ઉપર ચઢેલા મનુષ્યનું, છાયામાં વેઠેલ હોય તો હ્રસ્વીયુક્ત મનુષ્યનું આગમન થાય છે; પૂર્વ દિશામાં શકુન સ્થિત હોવાથી શુભાશુભ ફળ જે કોઈનું આગમન અથવા કોઈથી સંયોગ કહ્યો તે સર્વે એક દિવસમાં થાય છે, શકુન દક્ષિણમાં સ્થિત હોયતો તેનું ફળ ત્રણ દિવસે, પશ્ચિમમાં હોય તો પાંચ દિવસે અને ઉત્તરમાં સ્થિત હોય તો સાત દિવસમાં એનું ફળ જણાય છે; એવીજ રીતે અગ્નિ આદિ ચારે કોણમાં સ્થિત શકુનનાં ફળપણ ક્રમથી એક ત્રણ પાંચ અને સાત દિવસમાં થાય છે.

પૂર્વ આદિ આઠે દિશાઓના ક્રમથી ઇન્દ્ર, અગ્નિ, યમ, નિર્કૃતિ, વરુણ, વાયુ, સોમ અને શિવ એ આઠ સ્વામી છે; પૂર્વ આદિ ચાર દિશા પુરુષ અને આગનેથી આદિ ચારવિદિશા સ્ત્રી છે.

વત્રીશ ભાગે વેચાયેલ દિક્ષક્રમાં શકુન હોય તો ક્રમથી તરુ આદિ ઉપર કાર્યોનો લેખ થાય છે અર્થાત્ પૂર્વના ભાગમાં શકુન સ્થિત હોય તો દૃક્ષની ત્વચા અથવા પત્ર ઉપર, અગ્નિકોણમાં હોય તો તાલપત્ર ઉપર, દક્ષિણમાં હોય તો વાંસની ત્વચા આદિ ઉપર, નૈઋત્યમાં હોય તો વસ્ત્ર ઉપર, પશ્ચિમમાં હોય તો જલ્થી ઉત્પન્ન થયેલા કમલ આદિના પત્ર ઉપર, વાયવ્ય કોણમાં હોય તો શરકાંડ ઉપર, ઉત્તરમાં ચર્મ ઉપર અને ઇશાન કોણમાં શકુન સ્થિત હોય તો પટ્ટ ઉપર કાર્યનો શુભાશુભ લેખ થાય છે;

પૂર્વમાં જે શકુન હોય તેનું શુભાશુભ ફળ વ્યાયાપના સ્થાનમાં, અગ્નિકોણના શકુનનું ફળ અગ્નિની સમીપે, દક્ષિણના શકુનનું ફળ નિકૂજિત અર્થાત્ કોઈનો શબ્દ સાંભળીએ તેની સમીપે, નૈઋત્યના શકુનનું ફળ કલહના સ્થાનમાં, પશ્ચિમના શકુનનું ફળ જલની સમીપે, વાયવ્ય કોણમાં શકુનનું ફળ નિગદની સમીપે, ઉત્તરના શકુનનું ફળ વેદપાઠના સ્થાનમાં અને ઇશાન કોણના શકુનનું ફળ જ્યાં ગાયોના શબ્દ થતા હોય તે સ્થાનમાં થાય છે;

રક્ત, પીત, કૃષ્ણ અને શ્વેત એ પૂર્વ આદિ ચાર દિશાઓના તથા રક્તપીત, પીતકૃષ્ણ,

કૃષ્ણશ્વેત અને શ્વેતરક્ત મલી ઓગ્રયી આદિ ચાર વિદિશાઓના રંગ છે.

ધ્વજ, અગ્નિથી દગ્ધ, સ્મશાન, ગુફા, જલ, પર્વત, યજ્ઞસ્થાન અને ઘોષ એ આઠ પૂર્વ આદિ દિશાઓનાં ચિન્હ છે; પૂર્વ આદિ દિશાઓમાં શકુન થવાથી એ સ્થાનોમાં સંયોગ અથવા ભય થાય છે, વીજી પણ સ્થાન વશથી કલ્પના કરી લેવી અર્થાત્ શુભ શકુનનું ફળ શુભ સ્થાનમાં અને અશુભ શકુનનું ફળ અશુભ સ્થાનમાં થાય છે.

ઈશાન કોણમાં મ્હોટી સ્ત્રી અને કુમારી, અગ્નિ કોણમાં અંગહીન સ્ત્રી અને દુર્ગન્ધ યુક્ત સ્ત્રી, નૈર્ઋત્ય કોણમાં લીલાં વસ્ત્રો વાળી સ્ત્રી અને સ્વરાવ સ્ત્રી, તેમજ વાયવ્ય કોણમાં લાંબી સ્ત્રી અને વિધવા સ્ત્રી છે, જે દિશામાં શકુન હોય તે દિશાની સ્ત્રીથી સંયોગ થાય છે અથવા તે સ્ત્રી ચિન્તા ઉત્પન્ન કરે છે.

પ્રશ્ન સમયે શકુન પૂર્વ આદિ દિશાઓમાં સ્થિત હોય તો ક્રપ્તી ચાંદી, સુવર્ણ, રોગી, સ્ત્રી, પાન કરવાનો પદાર્થ, વાહન, યજ્ઞ અને ગાયોના સમુહની પ્રશ્ન કરવાવાળા પુરુષને ચિન્તા થાય છે; તેમજ વઢ, રક્ત વર્ણનું વૃક્ષ, લોધનું વૃક્ષ, કીચક, આમ્ર, સ્વદિરનું વૃક્ષ, વિશ્વ વૃક્ષ અને અર્જુન વૃક્ષ એ આઠ વૃક્ષ આઠ દિશાઓના છે અર્થાત્ જે દિશામાં શકુન હોય તે વૃક્ષની નીચે ચાંદી સુવર્ણ આદિનો લાભ અથવા હાનિ શકુનને અનુસાર થાય છે.

શાન્ત પૂર્વ દિશામાં શબ્દ કરતું શકુન રાજાના આશ્રિત પુરુષનું આગમન તથા પૂજા અને મણિ, રત્ન તેમજ સુવર્ણ આદિ દ્રવ્યની પ્રાપ્તિ કહે છે; શુભ શકુન હોય તો પૂર્ણ ફળ, મધ્યમ હોય તો મધ્યમ ફળ અને અશુભ હોય તો કિંચિત્ ફળ કરે છે.

પૂર્વ દિશાના ત્રણ ભાગોમાં આ પ્રથમ ભાગનું ફળ કહ્યું, હવે વીજા ભાગમાં શકુન હોય તો સુર્વણની પ્રાપ્તિ અને વાંચ્છિત કાર્યની સિદ્ધિ તેમજ ત્રીજા ભાગમાં શકુન હોય તો શત્રુ, ધન અને સુપારીની પ્રાપ્તિ થાય છે, ચોથા ભાગમાં શકુન હોય તો પોતાને પ્રિય વ્રાહ્મણનાં અને અગ્નિ હોત્રીનાં દર્શન થાય; અગ્નિ કોણમાં શકુન હોય તો પોતાના અનુજીવી સેવક આદિ અને મિશ્રુક દ્રષ્ટિ પડે તથા સુવર્ણની અને લોહની પ્રાપ્તિ થાય.

દક્ષિણ દિશાના પ્રથમ ભાગમાં શકુન હોય તો રાજપુત્રનું દર્શન, કાર્ય સિદ્ધિ અને ઇષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિ; વીજા ભાગમાં શકુન હોય તો સ્ત્રી અને ધર્મની પ્રાપ્તિ તથા સરસવ અને જવનો લાભ થાય છે.

કોણથી ચોથા સ્કંદમાં શકુન હોય તો પ્રથમ નષ્ટ થયેલ દ્રવ્યની ફરી પ્રાપ્તિ થાય છે અને પ્રયાણ કરનાર પુરુષને ઘોડાં ઘણાં ફળ મળે છે.

સમ દક્ષિણ ભાગમાં શકુન હોય તો યાત્રાની સિદ્ધિ તેમજ મયૂર, મહિષ અને કુકુટની પ્રાપ્તિ થાય છે; દક્ષિણથી વીજા ભાગમાં શકુન હોય તો ચારણોનો સંગ, શુભ અને પ્રીતિ થાય છે; ત્રીજા ભાગમાં શકુન હોય તો કાર્યસિદ્ધિ, કૈવર્તથી સમાગમ અને મચ્છી તેમજ તેતર આદિની પ્રાપ્તિ થાય; ચોથા ભાગમાં શકુન હોય તો સન્યાસીનું દર્શન તથા પક્ષ્વાન અને ફળનો લાભ થાય છે;

નૈર્ઋત્ય કોણમાં શકુન હોય તો સ્ત્રીનો લાભ તેમજ ઘોડા, ભૂષણ, દૂત અને લેખની પ્રાપ્તિ થાય છે; નૈર્ઋત્યના આગલા ભાગમાં શકુન હોયતો ચર્મ અને ચમારનાં દર્શન અને ચામ-હાથી વનેલ વસ્તુનો લાભ થાય છે; નૈર્ઋત્યથી ત્રીજા ભાગમાં શકુન હોયતો કપિ, મિષ્ટુક અને શ્રમણનું દર્શન તથા નૈર્ઋત્ય કોણથી ચોથા ભાગમાં શકુન હોયતો ફળ, પુષ્પ અને હાથી દાંતથી મઢેલી વસ્તુની પ્રાપ્તિ થાય છે.

પશ્ચિમમાં શકુન હોયતો સમુદ્રથી ઉત્પન્ન થયેલાં રત્ન, વૈદૂર્ય, અને મણિમય પદાર્થોનો લાભ થાય છે; પશ્ચિમથી આગલા ભાગમાં શકુન હોયતો ખીલ, વ્યાધ અને ચોરનો સંગ તેમજ માં-સનો લાભ થાય છે; તેનાથી આગલા ભાગમાં શકુન હોયતો વાતની વ્યાધિવાળાનાં દર્શન તેમજ ચંદન અને અગરની પ્રાપ્તિ થાય છે; એનાથી પછી આગળના ભાગમાં શકુન હોયતો શસ્ત્ર અને પુસ્તકનો લાભ તેમજ શસ્ત્ર અને પુસ્તકવૃત્તિ કરવાવાળાથી સમાગમ થાય છે.

વાયવ્યમાં શકુન હોયતો સમુદ્રફોળ, ચામર અને તેના વસ્ત્રોની પ્રાપ્તિ તથા કાયસ્થનાં દર્શન થાય છે.

વાયવ્યથી આગલા ભાગમાં શકુન હોયતો મૃત્તિકાથી વનેલી વસ્તુનો લાભ તેમજ વૈતાલિક અને હિંદિમાંડનાં દર્શન થાય છે; જેમાં પટહ, મૃદંગ અને કરારનામે વાદ્ય એક સાથે વજાવવામાં આવે તે વાદ્યને હિંદિમાંડ કહે છે.

વાયવ્ય કોણના ત્રીજા ભાગમાં શકુન હોયતો મિત્રથી સમાગમ અને ધનની પ્રાપ્તિ થાય છે; એથી આગલા ભાગમાં શકુન હોયતો વસ્ત્ર અને અશ્વની પ્રાપ્તિ તેમજ ઇષ્ટ મિત્રથી સમાગમ થાય છે.

ઉત્તર દિશામાં શકુન હોયતો દધિ, અક્ષત અને લાજાનો લાભ તેમજ વ્રાહ્મણનાં દર્શન થાય છે, ઉત્તરથી પહેલા ભાગમાં શકુન હોયતો ધનની પ્રાપ્તિ અને સાર્યવાહનાં દર્શન થાય છે. એથી આગલા ભાગમાં શકુન હોયતો વેડ્યા, વાલક અને દાસથી સમાગમ તેમજ મુકોયલાં પુષ્પ અને ફલનો લાભ થાય છે; એથી પળ આગલા ભાગમાં શકુન હોયતો ચિત્ર વનાવવાવાલાનાં દર્શન અને ચિત્રવસ્ત્રની પ્રાપ્તિ થાય છે;

ઇશાન કોણમાં શકુન હોયતો દેવલનો સમાગમ તેમજ ધાન્ય, રત્ન અને પશુનો લાભ થાય છે.

પૂર્વ દિશાના પહેલા ભાગમાં શકુન હોયતો વસ્ત્રની પ્રાપ્તિ અને વ્યભિચારિણિ સ્ત્રીથી સમાગમ થાય છે, એથી પળ આગલા ભાગમાં શકુન હોયતો રજકથી સમાગમ અને જલથી ઉત્પન્ન થયેલા દ્રવ્યોનો લાભ થાય છે; એથી પળ આગલા ભાગમાં શકુન હોયતો દાથીથી આજીવિકા ચલાવનારનો સમાગમ તેમજ દાથી અને ઘોડાનો લાભ થાય છે.

દિગ્વક્રના વત્રીશ ભાગ કહ્યા તેની વચ્ચે આઠ અર અને એક નાભિ કલ્પી તેના મધ્યમાં રહેલાં શકુનનાં ફલ નવ પ્રકારથી વિચારવાં જોડે.

શકુન નાભિમાં સ્થિત હોય તો વન્ધુ અને મિત્રોથી સમાગમ તેમજ ઉત્તમ તુષ્ટિ, પૂર્વ ભાગના અર ઉપર શકુન સ્થિત હોયતો લાલ રેશમના વસ્ત્રની પ્રાપ્તિ અને રાજાથી સમાગમ થાય છે;

અગ્નિ કોણના અર ઉપર શકુન હોયતો કૌલિક, તક્ષા, પારિકર્મ, અશ્વ અને સૂતનો સમાગમ તેમજ કૌલિક આદિનાં વનાવેલ વસ્ત્ર આદિનો અથવા અશ્વનો લાભ થાય છે.

નેમિ ભાગ અને નાભિભાગને સમજી દક્ષિણના અર ઉપર શકુન હોયતો ધર્માત્મા મનુષ્યોથી સમાગમ અને ધર્મનો લાભ થાય છે;

નૈર્ઋત્યમાં શકુન હોવાથી વલ્લદથી ક્રીડા કરવાવાલા અને કાપાલિકથી સમાગમ તેમજ વલ્લદનો લાભ થાય છે અને અહદ, કલથી આદિનું ભોજન મળે છે;

પશ્ચિમ દિશાના અર ઉપર શકુન સ્થિત હોયતો સ્વેદૂતથી સમાગમ તેમજ સમુદ્રથી ઉત્પન્ન થયેલ દ્રવ્યનસાર, કાચફલ અને મધનો લાભ થાય છે.

વાયવ્ય કોણના અર ઉપર શકુન હોયતો ભાર ઉઠાવવાવાલા, તક્ષા અને મિશ્રુકનો સમાગમ તેમજ તિલકવૃક્ષનાં પુષ્પ, નાગપુષ્પ અને પુન્નાગપુષ્પનો લાભ થાય છે.

શાન્ત ઉત્તર દિશાના અર ઉપર શકુન હોયતો ધનનો લાભ તેમજ વૈષ્ણવ સાથે અને પીઠા રંગનાં વસ્ત્રો સાથે સમાગમ થાય છે.

ઈશાન કોણના અર ઉપર શકુન હોયતો વ્રતવાળી સ્ત્રી નજરે પડે છે અને લોહ, કાઠાં વસ્ત્ર અને વજાવવાની ઘંટાનો લાભ થાય છે.

દક્ષિણ દિશાના અષ્ટમાંશમાં, પશ્ચિમમાં, નૈર્ઋત્ય કોણથી આરંભી વીજા, છઠ્ઠા, ત્રીજા સાતમા અને આઠમા અષ્ટમાંશમાં તેમજ ઉત્તરમાં વીજાં અષ્ટમાંશમાં શાંત શકુન હોયતો દ્વિયાંત્રો મધ્યમ ફલ દેનારી થાય છે અર્થાત્ યાત્રા શુભ થતી નથી તેમ અશુભ પણ થતી નથી; અને શેષ ભાગોમાં શકુન હોયતો યાત્રા ઘણીજ શુભ થાય છે; મધ્યમાં નાભિના છાંરા ઉપર શકુન હોયતો શુભ ફલ દેનારી અને વાયવ્ય તેમજ નૈર્ઋત્ય કોણમાં અર ઉપર શકુન હોયતો ક્લેશ દેવાવાળી યાત્રા થાય છે; આ ફલ શાન્ત દિશાઓનું કહું, હવે દીપ્ત દિશાઓનું કહું છું તે શ્રવણ કરો.

પૂર્વ દિશામાં શકુન હોયતો રાજાથી ભય અને શત્રુઓથી સમાગમ થાય છે; પૂર્વના આગળા ભાગમાં શકુન હોયતો સુવર્ણનો નાશ અને સોનીથી ભય; તેમજ ત્રીજા ભાગમાં શકુન હોયતો ધનનો ભય, કલહ અને શસ્ત્રનો કોપ થાય છે; પૂર્વના ચોથા ભાગમાં શકુન હોયતો અગ્નિનો ભય, અગ્નિ કોણમાં શકુન હોયતો ચોરોથી ભય અને અગ્નિ કોણના વીજા ભાગમાં શકુન હોય તો ધનનો ભય તેમજ રાજપુત્રનું મૃત્યુ થાય છે; અગ્નિ કોણના ત્રીજા ભાગમાં શકુન હોયતો સ્ત્રીના ગર્ભનો નાશ, ચોથા ભાગમાં હોયતો હૈરણ્યક આદિ અને કારુકનો નાશ તેમજ શસ્ત્રકોપ, પાંચમા ભાગમાં શકુન હોયતો રાજાથી ભય અને કોલેરા આદિથી મરણ પામેલા પુરુષનું દર્શન; છઠ્ઠા ભાગમાં શકુન હોયતો ગાંધર્વ અને ડોમ્બ લોકોથી ભય; સાતમા ભાગમાં દીપ્ત શકુન હોયતો ઢીમર અને શાકુનિકથી ભય તેમજ આઠમા ભાગમાં શકુન હોયતો ભોજનનો નાશ અને નિર્ગ્રન્થથી ભય થાય છે;

નૈર્ઋત્ય કોણમાં શકુન થાય તો કલહ, રુધિરસ્રાવ અને સંગ્રામ થાય છે;

પશ્ચિમના પ્રથમ ભાગમાં શકુન હોય તો ચામડાથી વનેલી વસ્તુનો નાશ અને ચમારોથી ભય; વીજા ભાગમાં શકુન હોય તો સન્યાસી અને શ્રમણથી ભય અને ઇથી આગળા ભાગમાં હોય તો ઉપ વાસથી ભય થાય છે. પશ્ચિમમાં શકુન હોય તો વર્પાનો ભય, ઇથી આગળના ભાગમાં શકુન હોય તો શ્વાન અને ચોર લોકોનો ભય, ઇથી આગળા ભાગમાં શકુન હોયતો વાતવ્યાધિથી પીડાતા પુરુષનો

નાશ અને એથી પણ આગલા ભાગમાં શકુન હોય તો શસ્ત્ર તેમજ પુસ્તકથી આજીવિકા ચલાવનારાઓથી ભય થાય છે.

વાયવ્ય કોણમાં શકુન હોય તો પુસ્તકનો નાશ, વીજા ભાગમાં શકુન હોય તો વિપ અને એથી વાયુનો ભય, એથી આગલા ભાગમાં શકુન હોય તો ધનનો નાશ અને મિત્રોથી કલહ અને એથી વીજા ભાગમાં શકુન હોય તો અશ્વનું મૃત્યુ અને પુરોહિતનો ભય થાય છે.

ઉત્તરમાં શકુન હોય તો ગાયોનું ઠરણ અને શસ્ત્રથી ઘાત, એથી વીજા ભાગમાં શકુન હોય તો સાર્થ અને ધનનો નાશ, એથી સમીપના ભાગમાં શકુન હોય તો શ્વાનથી અને વ્રાત્ય, દ્વિજ, દાસ તથા વેઢ્યાથી પણ ભય થાય છે; જે વ્રાહ્મણને ઉપનયનાદિ સંસ્કાર થયો હોય તેને વ્રાત્ય કહે છે.

ઇશાન કોણની સમીપે શકુન હોય તો ચિત્ર વસ્ત્રો અને ચિત્રકારથી ભય થાય છે; ડગાન કોણમાં શકુન હોય તો અગ્નિનો ભય અને ઉત્તમ સ્ત્રીઓને દૂષણ લાગે;

પૂર્વ દિશામાં ઇશાન કોણની સમીપે શકુન હોય તો દુઃખની ઉત્પત્તિ અને સ્ત્રીનું મૃત્યુ; એથી આગલા ભાગમાં શકુન હોય તો ધોવી અને કાચ્છિકથી ભય થાય છે;

વૈશાખ ભાગમાં વેચાણ દિગ્ચક્રની સમાપ્તિ ઉપર શકુન હોય તો હાથીવાળાથી ભય અને હાથીનું મૃત્યુ થાય છે.

મધ્યમાં પૂર્વના અર ઉપર દીપ્ત શકુન હોય તો માર્યાનું મૃત્યુ નિપજે છે.

અગ્નિકોણના અર ઉપર દીપ્ત શકુન હોય તો શસ્ત્રકોપ અને અગ્નિકોપ તેજ અશ્વનું મરણ અને કારીગરોથી ભય થાય છે, દક્ષિણમાં શકુન હોય તો ધર્મનો નાશ, નૈઋત્ય કોણમાં શકુન હોય તો અગ્નિ, અવસ્કંદ, ચોર અને ધૂર્તથી મૃત્યુ; પશ્ચિમભાગના અર ઉપર દીપ્ત શકુન હોય તો કામ કરવાવાળાઓથી ભય, વાયવ્ય કોણના અર ઉપર શકુન હોય તો ગર્દભ અને ઉંટોનું મૃત્યુ, અને એજ કોણમાં શકુન હોવાથી મનુષ્યોને વિપૂચિકા અને વિપથી ભય; ઉત્તર દિશામાં શકુન હોય તો ધનનો નાશ અને વ્રાહ્મણોને પીડા, ઇશાન કોણમાં શકુન હોય તો મનને સંતાપ તેમજ ગ્રામીણ અને ગોવાળોથી પીડા અને નાભિ ઉપર દીપ્ત શકુન હોય તો યાત્રા કરવાવાળાનું જ મૃત્યુ થાય છે.

પોતકી, શ્યેન, શશાઘન, વંજુલ, મયૂર, શ્રીકર્ણ, ચક્રવાક, ચાપ, અંડીરક, રાજન, શુક, કાક,

પ્રત્યોદયામ્યહં યત્ત્વાં તન્મેવ્યાખ્યાતુમર્હસિ ।

સ્વચ્છેષ્ટિતેન કલ્યાણિ, યથા વેદ્મિ નિરાકુલ્મસ ॥

આ મંત્રો એવા સ્વરથી ભળવા જોઈએ કે જે પિંગલા શ્રવણ કરે, મંત્રો ભળી રહ્યા વાદ વૃક્ષ ઉપર રહેલ પિંગલા જો “ચિરલ્લિરિલુ” એવો શબ્દ કરે તો કાર્યસિદ્ધિ, “દિશિકાર” અથવા “કુચાકુચ” એવો શબ્દ બોલે તો અતિ વ્યાકુલતા અને જો કાંઈ પણ શબ્દ ન બોલે અર્થાત્ મૌન રહેતો અભિષ્ટ કાર્યની સિદ્ધિ થાય છે; વીજાં વિશેષ ફળ પૂવોક્ત વત્રીશ દિગ્વિભાગો અનુસાર જાણવાં; પિંગલા ઉત્તમ શાખા ઉપર વેઠી હોય તો ઉત્તમ ફળ, મધ્યમ શાખા ઉપર વેઠી હોય તો મધ્યમ ફળ અને નીચ શાખા ઉપર વેઠી હોય તો નીચ ફળ કરે છે.

ગૃહગોધિકાનું ફળ વત્રીશ ભાગોમાં વેચાયેલા દિક્ચક્ર અને મધ્ય ભાગના અનુસાર જાણવું અર્થાત્ જો શાંત દિશામાં સ્થિત ગરોળી મધુર શબ્દ બોલે તો શુભ અને દીપ્ત દિશામાં સ્થિત થઈ દીપ્ત શબ્દ કરેતો અશુભ લેવાય છે; છત્તુંદર જો ચિન્ચિદ એવો શબ્દ બોલે તો દીપ્ત અને તિત્તિદ એવો શબ્દ બોલે તો પૂર્ણ અર્થાત્ શુભ હોય છે.

મનુષ્ય, હાથી, ઘોડા, ઘટ, પર્યાળ, વઢ આદિ ક્ષીરયુક્ત વૃક્ષ, ઇંટોનો ઢગલો, છત્ર, શય્યા, આસન, સાવેલુ, ધ્વજ, ચામર, લીલી દુર્વાયુક્ત સ્થલ અથવા પુષ્પોથી યુક્ત સ્થાન એમાંથી ગમે તેના ઉપર પિશાવ કરી શ્વાન પ્રયાણ કરાવાવાળા પુરુષની આગલ ચાલે તો કાર્યસિદ્ધિ થાય છે. તેમજ લીલા છાળ ઉપર પિશાવ કરી ચાલે તો મિષ્ટ ભોજન અને સુકેલાં છાળ ઉપર પિશાવ કરી શ્વાન યાત્રાલુની આગલ ચાલે તો સૂકું અન્ન, ગોલ્લ અથવા લાડુ મળે છે.

જો શ્વાન વિષટ્ક, કાંટાવાળાં વૃક્ષ, કાષ્ઠ, પાપાળ, શુષ્કટ્ક, હાડકું અને સ્મશાન એમાંથી હરકોઈ સ્થાન ઉપર પિશાવ કરી અથવા એને પગોથી તાડન કરી યાત્રાલુ પુરુષની આગલ ચાલે તો અશુભ સૂચવે છે; શય્યા અને કુંભાર આદિનાં વનાવેલાં નવિન અને નહિ ફૂટેલાં પાત્રો ઉપર પિશાવ કરે તો કન્યાને તથા પુરાતન પાત્રોપર પિશાવ કરે તો યાત્રાલુ પુરુષની સ્ત્રીને દૂષિત કરે છે; પગરખાંનું પણ એજ ફળ છે. અર્થાત્ નવિન જોડાપર પિશાવ કરે તો કન્યાને અને જુના જોડાપર પિશાવ કરે તો યાત્રાલુની પત્નીને દૂષિત વનાવે છે.

જો ગાયના ઉપર પિશાવ કરી શ્વાન યાત્રાલુની આગલ ચાલે તો વર્ણસંકરની ઉત્પત્તિ કરે છે.

મુખમાં પગરુઁં ઉપાડી આકાશ ભળી મુખ રાશી શ્વાન યાત્રાલુની સમીપે સ્થિત હોય તો કાર્યસિદ્ધિ થાય છે;

જો શ્વાન યાત્રાલુ પુરુષની સમીપે મુખમાં માંસ ભરી સ્થિત થાય તો ધનની પ્રાપ્તિ, લીલું હાડકું મુખમાં લઈ આવે તો શુભ, વેલું લાકડું મુખમાં લઈ આવે તો યાત્રાલુનું મૃત્યુ; ઘુઝાવેલું વળેલું લાકડું મુખમાં લઈ આવે તો ઉપદ્રવ, પુરુષના હાથપગ આદિ અંગ મુખમાં ઉઠાવી લાવે તો ભૂમિનો લાભ અને વસ્ત્ર અથવા વસ્ત્રનો કડકો આદિ મુખમાં લઈ આવે તો વિપત્તિ થાય છે.

કેટલાકનો એમ મત છે કે જો શ્વાન મુખમાં વસ્ત્ર લઈ આવે તો શુભ, મુકું હાડકું લઈ ઘરમાં પ્રવેશ કરે તો તે ઘરમાં પ્રધાન મનુષ્યનું મૃત્યુ અને લોઢાની સાંકળ, સૂકી વેલ તેમજ વરત્રા આદિ મુખમાં લઈ શ્વાન યાત્રાલુની સમીપે આવે છે તો વંધન થાય છે.

જો શ્વાન યાત્રાલુના પગ ચાટે અથવા કાન ફફડાવતો ઉપર આવે તો તે યાત્રાલુને વિઘ્ન થાય છે, શ્વાન માર્ગે રોકી વેસે અથવા પોતાનું અંગ સ્વંજોળે તોપણ યાત્રાલુને વિરોધ કરે છે, જો શ્વાન પગ ડાલે તો સદા દોષરૂપ સમજવો.

એક અથવા ઘણા શ્વાન એકઠા થઈ સૂર્યોદય સમયે ગ્રામની વચ્ચે સૂર્ય તરફ મુખ રાશી રુદન કરે તો તુરતજ ગ્રામનો સ્વામી વીજો થાય છે.

અગ્નિ કોણમાં સ્થિત શ્વાન સૂર્યની તરફ મુખ રાશી રુદન કરે તો તુરતજ ચોરોથી અથવા અગ્નિથી ભય ઉપજે છે; મધ્યાહ્ન સમયે સૂર્ય ભળી મુખ કરી શ્વાન રુદન કરે તો અગ્નિનો ભય અને મૃત્યુ સૂચવે છે; મધ્યાહ્ન પછી સૂર્ય ભળી મુખ રાશી રુદન કરે તો જેમાં રુધિર વહે એવું યુદ્ધ થાય છે.

સૂર્યાસ્ત સમયે સૂર્ય ભળી મુખ કરી શ્વાન રુદન કરે તો તુરતજ સ્વેતી કરવાવાળાઓને ભય આપે છે; પ્રદોષ સમયે અગ્નિકોણ તરફ મુખ રાશી શ્વાન રુદન કરે તો પવનથી અને ચોરથી ભય થાય છે.

અર્ધ રાત્રિને વચ્ચે ઉત્તર તરફ મુખ રાશી શ્વાન રુદન કરે તો બ્રાહ્મણોને પીડા અને ગાયોનું હરણ સૂચવે છે; રાત્રિની સમાપ્તિ વચ્ચે ઇશાન કોણ તરફ મુખ રાશી રુદન કરે તો કન્યાને દૂષણ, અગ્નિનો ભય અને સ્ત્રીઓનો ગર્ભપાત થાય છે.

તુળોના ઢગલા ઉપર, પ્રાસાદ ઉપર અથવા ઉત્તમ ઘર ઉપર વેસી શ્વાન ડાલે સ્વરથી

વર્ષાઋતુમાં વોલે તો પ્રચંડ વર્ષા થવાનું સૂચવે છે. જો વર્ષાઋતુને છોડી વીજી ઋતુમાં ઉપર પ્રમાણે શબ્દ કરે તો મૃત્યુ, અગ્નિ અને રોગથી ભય થાય છે.

વર્ષાઋતુમાં વર્ષાનો અભાવ થઈ રહ્યો હોય એ વચ્ચે શ્વાન જલની વચ્ચે પ્રવેશ કરી વારં-વાર પ્રત્યાવર્તે રેચકોથી યુક્ત જળાય અથવા જલને કંપાવતા જલપાન કરે તો વાર દિવસની અંદર વર્ષા થાય છે; એક પાર્શ્વને વદલાવી ફરી વ્યત્યયથી એજ પાર્શ્વપર આવવું તેને પ્રત્યાવર્તે રેચક કહે છે.

નરના દ્વારની ઢેલી ઉપર પોતાનું શિર અને વાહેર શરીર રાખી શ્વાન ઘરના સ્વામીની માર્ગ તરફ દ્રષ્ટિ કરી રુદન કરે તો તેને રોગ થાય છે તેમજ ઘરની અંદર શરીર અને વાહેર મુખ રાખી રુદન કરે તો તે સ્ત્રી વ્યભિચારિણી છે એમ સૂચન કરે છે;

શ્વાન ઘરની માંતરે ખોદે તો સ્વાનિક ભય, ગોઠને ખોદે તો ગાયોનું હરણ અને જ્યાં ધાન્ય થાય તે ભૂમિને ખોદે તો ધાન્યનો લાભ થાય છે.

શ્વાનની એક આંખ આંસુથી ભરી હોય, દ્રષ્ટિ દીન હોય અને તે થોડું ભોજન કરે તો જે ઘરમાં એ રહેતો હોય તે ઘરમાં દુઃખ ઉપજાવે છે.

શ્વાન ગાયોની સાથે ક્રીડા કરે તો સુખિક્ષ, ક્ષેમ, આરોગ્ય અને હર્ષને સૂચવે છે;

શ્વાન વામ જાનુને સુંધે તો ધનનો લાભ, દક્ષિણ જાનુને સુંધે તો સ્ત્રીઓની સાથે કલહ, વામ ઉરને સુંધે તો ઇન્દ્રિયોના વિપયોનો ઉપભોગ અને જો દક્ષિણ ઉરને સુંધે તો ઇષ્ટ મિત્રોથી વિરોધ થાય છે;

જો શ્વાન યાત્રા કરવાવાળા મનુષ્યના પગોને સુંધે તો એમ સૂચવે છે કે તું યાત્રા કરમાં, અહિંજ મન માન્યું ધન મળશે; અને સ્થાનમાં રહેલ પુરુષના પગરવાને સુંધે તો તુરત યાત્રાની સૂચના કરે છે.

શ્વાન વન્ને મુજાઓને સુંધે તો શત્રુ અને ચોરથી સમાગમ થાય, જો ભક્ષણ કરવાના પદાર્થ અપૂર્ણ આદિ, માસ અને હાડકાંઓને મસ્મમાં હુપાવે તો તુરતજ અગ્નિનો ભય થાય છે;

શ્વાન પ્રથમ ગ્રામમાં ગવ્દ કરી પછી વાહેર સ્પર્શાનમાં જઈ શબ્દ કરે તો ગ્રામમાં ઉત્તમ પુરુષોનું મૃત્યુ થાય છે અને યાત્રા કરવાવાળાની સન્મુખ રુદન કરે તો યાત્રાને રોકે છે.

જો શ્વાન સ્વાભાવિક “ ઝ ” એવો શબ્દ કરે અને યાત્રા કરવાવાળાના વામભાગમાં “ ઓ ” એવો શબ્દ કરે તો અર્થસિદ્ધિ થાય છે. “ ઓ ” એવો શબ્દ કરે તો વ્પાકુલતા અને યાત્રા કરનારની પાછઠ શ્વાનના સર્વ પ્રકારના શબ્દ યાત્રાનો નિષેધ સૂચવે છે;

જો શ્વાન ંચા સ્વરથી “ ઁ ” એવો શબ્દ કરે તો જાણે એને કોઈ લાકડીથી મારે છે, અને મંડલને આકારે દોડે તો તે નગર આદિને શૂન્ય કરી મૃત્યુનો ભય ઉત્પન્ન કરે છે;

જો શ્વાન દાંત કાઢી પોતાની સૃક્ષિણીને ચાટે તો મીઠાં ભોજનની પ્રાપ્તિ થાય છે; જો મુખનેજ ચાટે અને સૃક્ષિણીને ન ચાટે તો તિદ્ધ ભોજનમાં પળ વિધન કરે છે; અર્થાત્ ભોજન મળતું નથી.

ગ્રામ અથવા નગરની વચ્ચે ઘણા શ્વાન ખેલા થઈ વારંવાર શબ્દ કરે તો તે એ ગ્રામના અથવા નગરના સ્મામીને ક્લેશ સૂચવે છે;

જંગલમાં સ્થિત શ્વાનના ફઠ મૃગનાં ફઠ તુલ્ય જાણવાં; જો શ્વાન દૃઢની સમીપે શબ્દ કરે તો વર્ષા, દ્વારના અર્ગલની સમીપે શબ્દ કરે તો રાજાના મંત્રીને પીડા, ઘરની વચ્ચે વાયુ કોણમાં શબ્દ કરે તો રેતીનો ભય, નગરનાં દ્વારમાં શબ્દ કરે તો નગરનેજ પીડા, શય્યા ઉપર શબ્દ કરે તો શય્યાના સ્વામીઓને ભય અને પ્રયાણ વચ્ચે પાછઠથી શબ્દ કરે તો યાત્રા કરવાવાળાને ભય થાય છે; મનુષ્યોની સમીપે વામભાગમાં શબ્દ કરતા શ્વાન શત્રુઓનો ભય સૂચવે છે;

શૃગાલોનાં ફઠ શ્વાનની સમાનજ છે, પરંતુ એમાં વિશેષતા એટલી છે કે શિશિર ઋતુમાં શૃગાલ મસ્ત હોય છે અર્થાત્ તે ઋતુમાં તેના શબ્દ આદિ નિષ્ફઠ હોય છે, શૃગાલ “ હૂ હૂ ” એવો શબ્દ વોલી પછીથી “ ટા ટા ” એવો શબ્દ વોલે તો તે પૂર્ણ અને વીજા શબ્દ દીપ્ત જાણવા.

લોમાશિકાનો સ્વાભાવિક “ કક્ક ” એવો શબ્દ પૂર્ણ અને તે શિવાયના તમામ શદ્ધ કૃત્રિમ એટલાજ માટે દીપ્ત કહેવાય છે;

પૂર્વ અને ઉત્તર દિશામાં શિવા શુભ ફઠ આપે છે, શાન્ત સ્વર વોલે તો તે સર્વ દિશાઓમાં શુભ છે, જો ધૂમિતા દિશાની તરફ મુખ કરી દીપ્ત સ્વર વોલે તો તે દિશાના સ્વામીઓનો નાશ કરે છે; દીપ્ત શિવા સર્વ દિશાઓમાં અશુભ છે; જો તે દિવસે વોલે તો વિશેષે કરી અશુભજ લેવાય છે;

જો શિવા નગરના અથવા સેનાના દક્ષિણ ભાગમાં સ્થિત થઈ સૂર્યની તરફ મુખ રાખી શબ્દ કરેતો અશુભ ફલનું સૂચન કરે છે; “યાહિ” એવો શબ્દ વોલે તો અગ્નિનો ભય, “ટાટા” એવો શબ્દ વોલે તો કોઈ વન્ધુ આદિનું મરણ, અને “ધિન્ ધિન્” એવો શબ્દ વોલે તો દુષ્કૃત જ પાવે છે, વોલતી વચ્ચે એના મુખથી અગ્નિની જ્વાળા નિકળતી હોયતો દેશનો વિનાશ થાય છે; કેટલાક આચાર્યો જ્વાળા સહિત શિવાને દારુણ કહેતા નથી, તેઓ કહે છે કે સૂર્ય આદિ-માં જે રીતે અગ્નિ જેવો પ્રકાશ દેખાય છે તે રીતે તેના મુખની સ્વાભાવિક લાલાશને લીધે અગ્નિ જેવું જણાય છે માટે એ દારુણ નથી.

જો શિવા દક્ષિણ દિશામાં શબ્દ કરે અને એની પાછળ વીંછી શિવા વોલે તો ફાંસીનું લટકાવેલા મૃતક મનુષ્યનું સૂચન કરે છે; દક્ષિણ દિશામાં એક શિવા શબ્દ કરે અને તેની પાછળ વીંછી પશ્ચિમ દિશામાં વોલેતો તે જલમાં ડૂબી મરેલ મનુષ્યને સૂચવે છે;

શિવા એક વાર વોલી ચુપ રહી જાય તો અક્ષોભ, બે વાર વોલેતો સારી વાર્તાનું શ્રવણ, ત્રણવાર વોલેતો ધનની પ્રાપ્તિ, ચારવાર વોલેતો પ્રિયનું આગમન, પાંચવાર વોલેતો ક્ષોભ, છવાર વોલેતો પ્રધાન પુરુષોમાં ભેદ અને સાતવાર વોલેતો વાહનોની સંપત્તિ સૂચવે છે; સાતથી ઉપરાંત જેટલીવાર શિવા શબ્દ કરે તે તમામ નિષ્ફળ હોય છે;

જો શિવા દક્ષિણ દિશામાં સ્થિત થઈ શબ્દ કરેતો છઠ્ઠા અને પાંચમા ફળ શિવાય બાકીનાં તમામ ફળ વિપરીત થઈ જાય છે.

જે શિવાના વોલવાથી મનુષ્યોને રોમાંચ થઈ જાય, અશ્વ, મૂત્ર અને વિષ્ટા કરે અને ત્રાસ ઉત્પન્ન થાય તે શિવા કલ્યાણ કરતી નથી.

પ્રથમ શિવા વોલે અને તેની પાછળ મનુષ્ય, હાથી અથવા ઘોડો શબ્દ કરે તેમજ શિવા ફરી નહિ વોલતાં મૌન રહી જાયતો તે સેનામાં અને નગરમાં કલ્યાણકારી થાય છે;

જો શિવા “મે મે” એવો શબ્દ વોલેતો ભય, “મો મો” એવો શબ્દ વોલેતો વિપત્તિ “ફિફે” એવો શબ્દ વોલેતો મૃત્યુ અને વંધન, તેમજ “હૂ હૂ” એવો શબ્દ વોલેતો સાંભળનાર મનુષ્યનું હિત કરે છે; જ્ઞાત દિશામાં સ્થિત થઈ જ્ઞાન્ત સ્વરથી “અ” એવો શબ્દ કરી “ઓ” એવો શબ્દ કરે અથવા “ટા ટા” એવો ઉદ્ભટ શબ્દ કરે અથવા પ્રથમ “ટે ટે” એવો શબ્દ કરી પાછળથી “થે થે” એવો શબ્દ કરે એ શબ્દો શિવાની પ્રસન્નતાના છે અર્થાત્ એ પ્રસન્ન હોય છે ત્યારે-

જ એવા શબ્દ વોલે છે એટલા માટે એ શબ્દો શુભ છે;

જો શિવા પ્રથમ ડંચા સ્વરથી ભયંકર અક્ષરનો ઉચાર કરી પાછળથી ગૃગાલ તુલ્ય શબ્દ કરવા લાગે તો શિવા ક્ષેમ અને ધનનો લાભ અથવા વિદેશમાં ગળ્લા પ્રિયથી સમાગમ સૂચવે છે;

વનના મૃગ ગ્રામની સીમામાં દીપ્ત થઈ શબ્દ કરતા સ્થિત થાયતો એજ વચ્ચે ભયનું સૂચન કરે છે, જતા હોયતો વ્યતીત ભય અને આવતા હોય તો આગલ ઉપર પ્રાપ્ત ધનાર ભયને સૂચવે છે; અને ગ્રામ આદિની ચારે તરફ ઘૂમેતો તેને શૂન્ય કરી દે છે;

ગ્રામની સીમામાં સ્થિત એ દીપ્ત મૃગોના શબ્દની પાછલ ગ્રામના જીવ શબ્દ કરેતો ભય ઉત્પન્ન થાય છે, વનનાજ જીવ એની પાછલ શબ્દ કરેતો નગર આદિને શત્રુઓ ઘેરે છે, તેમજ વનના અને ગ્રામના વચ્ચે જીવ તેની પાછલ શબ્દ કરે તો તે નગરથી મનુષ્યોને કેદ કરી શત્રુઓ લઈ જાય છે;

વનનો જીવ નગરના દ્વાર ઉપર હમો રહેતો નગરને શત્રુ ઘેરે, નગરની અંદર પ્રવેશ કરેતો નગરનો નાશ, જો તેને પ્રસવ થઈ જાયતો મૃત્યુ; ને વનનો જીવ નગરમાં આવી મરણ પામે તો ભય અને ઘરમાં પ્રવેશ કરેતો તે ઘરના સ્વામીનું વંધન સૂચવે છે.

ગાય દીન હોય તો રાજાનું અશુભ અને પોતાના પગથી ભૂમિ ઉપર તાડન કરે તો રોગ થાય છે; ગાયોના મ્હોટાં મ્હોટાં નેત્ર અશ્રુઓથી ભર્યાં રહે તો તે સ્વામીનું મૃત્યુ સૂચવે છે અને ગાય ભયભીત થઈ મ્હોટો શબ્દ કરે તો ચોર આવે છે.

જો ગાય દિવસે બોલે તો અનર્થ અને રાત્રિએ બોલે તો ભય થાય છે, વલ્લદ રાત્રિને સમયે બોલે તો અશુભ સમજવો અને ગાયોનો ધણી માચીઓ તેમજ શ્વાન ઘેરે તો તુરતજ વર્ષા થાય છે.

જો ગાય “હેમ્બો” એવો શબ્દ બોલતી ઘરમાં આવે અને ઘરનું સેવન કરે તો તે ગાયોના ગોષ્ઠની વૃદ્ધિ કરે છે; જો ગાયોના અંગ જલથી ધીંજાયેલા રોમાંચયુક્ત હોય અને પ્રસન્ન હોય તો તે શુભ લેવાય છે; આજ રીતે મહિષીનાં ફલ જાણવાં.

અશ્વના પર્યાણ સ્થાનથી પશ્ચિમ ભાગમાં જ્વલન હોય તો સામાન્યથી અશુભ અને વામ ભાગમાં પણ જ્વલન હોય તો અવશ્ય અશુભ લેવાય છે, એથી અન્ય જગોએ અર્થાત્ પર્યાણ સ્થાનના પૂર્વમાં અથવા દક્ષિણ ભાગમાં જ્વલન હોયતો શુભ, અશ્વના સર્વ અંગોમાં જ્વલન હોય તેમજ

વે વર્ષ પર્યંત તેના શરીરથી અગ્નિ કળ અથવા ધૂમ્ર નિકળે તો પળ ક્ષય કરે છે. ઉત્પાતને લીધે અશ્વના અંગોથી અગ્નિ જ્વાળાની માફક નિકળતો દેખાય તે જ્વલન કહેવાય છે.

ઘોઠાનું ગુહ્યાંગ પ્રદીપ્ત હોય અર્થાત્ એમાં જ્વલન હોય તો રાજાના અન્તઃપુરનો નાશ, પેટ પ્રદીપ્ત હોય તો કોશનો ક્ષય, મૂઠ દ્વાર અને પુચ્છ પ્રદીપ્ત હોય તો યુદ્ધમાં પરાજય તેમજ અશ્વનાં મુખ અને શિર જ્વલન યુક્ત હોય તો યુદ્ધમાં જય પ્રાપ્ત થાય છે;

સ્કંધ અર્થાત્ ગ્રીવાનાં વન્ને પાર્શ્વ, આસન અને અંસ અશ્વનાં એ અંગોથી જ્વલન નિકળતો હોય તો જય અને પાછલા પગનો જ્વલન હોય તો સ્વામીનું વંધન સૂચવે છે; લલાટ, છાતી, નેત્ર અને મુજાથી ધૂમ્ર નિકળે તો વિજય થાય છે;

નાસિકાનાં છિદ્ર, પ્રોથ, મસ્તક, અશ્રુપાત અને નત્રે એ અંગોમાં રાત્રિને સમયે જ્વલન થાય તો જય સૂચવે છે; પલાશવર્ણ, તામ્રવર્ણ, કૃષ્ણવર્ણ, કર્બુર, શુક્રવર્ણ અને શ્વેતવર્ણ અશ્વોના અંગોમાં જ્વલન થાય તો તે નિરંતર શુભ લેખાય છે.

ઘાસ અને જલથી દેષ, પતન, કારણ વિના પ્રસ્વેદ આવવો અથવા કંપવું, મુખથી લોહી પડવું અથવા ધુમાડો નિકળવો, રાત્રિએ ઊંઘ ન આવવી, પરસ્પર લડવું, દિવસે નિદ્રાથી આલસ્ય યુક્ત તેમજ ચિન્તા યુક્ત થવું, સાદ અને નીચે મુખ રાખવું એ સર્વ ચેષ્ટા અશ્વોની અશુભ ગણાય છે;

પર્યાણ આદિ યુક્ત અર્થાત્ કસેલા અશ્વ ઉપર અન્ય અશ્વ ચઢે તો તે અને નિરંતર જેના ઉપર સ્વારી કરતા હોઈએ તે અશ્વ આરોગ્યતા યુક્ત હોય અને તેને અકસ્માત્ રોગ આદિ કાંઈ વિપત્તિ આવી જાય તો તે પળ અશુભ લેખાય છે;

જો અશ્વ ક્રૌંચપક્ષી પેટે શબ્દ કરે, ગ્રીવાને સ્થિર રાખી મુખ ઊંચું ઊઠાવી શબ્દ કરે, મથુર ઊંચા પ્રતિધ્વની યુક્ત શબ્દ કરે તેમજ પ્રસન્નતા પૂર્વક મુખમાં ગ્રાસ ભરી શબ્દ કરે તો શત્રુઓથી જય મળવાનું સૂચવે છે;

જે સમયે અશ્વ શબ્દ કરે તે સમયે તેની સમીપે પૂર્ણ પાત્ર, દધિ, બ્રાહ્મણ, દેવતા, ગન્ધ, પુષ્પ, ફલ અને સુવર્ણ આદિ અથવા વીજાં કાંઈ સર્પ, ગોરોચન આદિ મંગલ દ્રવ્ય હોય તો અવગ્ય જય થાય છે.

જે મક્ષણ કરવાનાં દ્રવ્ય, પીવાનાં દ્રવ્ય અને લગામને પ્રસન્ન થઈ ગ્રહણ કરે અથવા સ્વામીને જે વાત રુચતી હોય તેનું આનંદથી ગ્રહણ કરે અને જેની દ્રષ્ટિ દક્ષિણ પાર્શ્વ તરફ હોય એવા

અશ્વો અભિષ્ટ ફલ આપે છે.

જો અશ્વ પોતાના વામ ચરણોથી ભૂમિનું તાડન કરે તો સ્વામીનું વિદેશમાં પ્રયાણ અને સંધ્યાને વચ્ચે દીપ્ત દિશા તરફ મુખ રાખી શબ્દ કરે તો સ્વામીનો વંધનપૂર્વક પરાજય થાય છે.

અશ્વો ઘણાજ શબ્દ કરે, પુનઃ પુનઃ વાળોને ફેલાવે અને શયન કરે તો પ્રયાણને સૂચવે છે, જો રુવાડાં સેરે, દીન અને રુવા શબ્દ કરે તેમજ ધૂળનું ભક્ષણ કરે તો સ્વામીને ભય થવાનું સૂચન કરે છે.

જો અશ્વ જાતુને મેળા કરી સંપુટેને આકારે જમણે પડેલે શયન કરે અને જમણો પગ ડાંગે કરી ડાંગે તો સ્વામીનો જય સૂચવે છે; આ ફલ વીજાં વાઢનોમાં પણ યથાસંભવ જાણી લેવું.

જે સમયે રાજા અશ્વ ઉપર ચઢવા તૈયાર થાય, તે સમયે અશ્વ વિનયથી નમ્ર થઈ જાય, અને જે દિશા તરફ પ્રયાણ કરવાનું હોય, તે દિશા તરફ ચાલે તેમજ વીજા ઘોડાનો શબ્દ સાંભળી શબ્દ કરે, અથવા પોતાના જમણા પડખાંનો સ્પર્શ કરે, તો તુરંતજ પોતાના સ્વામીની લક્ષ્મીને વધારે છે;

જે અશ્વ વારંવાર લાદ અને પિશાવ કરે, પ્રહાર કરવાથી પણ સીધો ન ચાલે, વિના કારણ ચમકે તેમજ જેના નેત્ર આંસુઓથી ભર્યાં હોય એવા અશ્વ પોતાના સ્વામીનું શુભ કરતા નથી.

હાથીના દાંત ગળી જાય અથવા વિવર્ણ થઈ જાય તો તેનાં ફલ દાંતના ઝુટવા સરખાંજ છે;

હાથીના દાંતના મૂળ, મધ્ય અને અગ્રભાગમાં દેવતા, દૈત્ય અને મનુષ્ય સ્થિત છે; એ ભાગોમાં જો છેદ આદિ હોય તો ક્રમથી, પૂર્ણ, મધ્યમ અને સ્વરૂપ ફલ, શીઘ્ર, મધ્યકાલ અને વિલંબથી થાય છે.

હાથીનો જમણો દાંત મૂળ, મધ્ય અને અગ્રથી ઝુટે તો ક્રમથી રાજાને, દેશને અને સેનાને પલાયન કરવું પડે છે, અર્થાત્ શત્રુના મયથી ભાગવું પડે છે; તથા વામદંત મૂળ, મધ્ય અને અગ્રથી ઝુટે તો ક્રમથી રાજપુત્ર, પુરોહિત અને હસ્તિઓના સ્વામીનો તેમજ આટવિક, રાજાની રાણી અને પ્રધાન પુરુષોનો પણ ક્ષય થાય છે;

જો હાથીના વચ્ચે દાંત ઝુટી જાય તો તે રાજાના સર્વ કુળનો ક્ષય થવાનું સૂચવે છે;

સૌમ્ય ગ્રહનાં લગ્ન, સૌમ્ય તિથિ અને સૌમ્ય નક્ષત્ર આદિમાં દંત ભંગ થાય તો તે શુભ ફલની વૃદ્ધિ થાય છે, અને ક્રૂર લગ્ન આદિમાં દંત ભંગ થાય તો અશુભ ફલ સૂચવે છે;

ક્ષીરવૃક્ષ તથા ફલ અને પુષ્પયુક્ત વૃક્ષોના ઉલ્લેખવાથી અથવા નદી કિનારાના વિષદ્વનથી જો હાથીના વામદાંતના મધ્ય ભાગનો ભંગ અથવા યજ્ઞન થાય તો શત્રુનો વિનાશ સૂચવે છે અને યથી વિપરીતિ હોય તો શત્રુની વૃદ્ધિ કરે છે;

જે હાથી વિના કારણ ચાલતાં ઠોકર ખાય, જેના કર્ણ હાલતા વંધ થાય, જે અતિ દીન હોય, ધીરે ધીરે લાંબા શ્વાસ લીધે, સુંઢને ભૂમિ ઉપર ટેકાવે, જેના નેત્ર ચક્રિત અને મુકુલિત હોય, જે વહુ ડુંઘે, જે તરફ લઈ જવો હોય તે તરફ ન જાય, ન ચાલવાના પદાર્થો ચાલા લાગે, અંગથી વારંવાર રુધિર ટપકાવે અને વિષ્ટા કરે તે હાથી પોતાના સ્વામીને ભય ઉપજાવે છે;

જે હાથી પોતાની ઇચ્છાથી વલ્મીકસ્થાણ, ગુલ્મશુષ્પ અને તરુઓનું મર્દન કરે, જેની દ્રષ્ટિ પ્રસન્ન હોય, જે તરફ જવાનું હોય તે તરફજ ડુંઘું મસ્તક ઉઠાવી શીઘ્ર ગતિથી ગમન કરે, માથે હોદ્દો નાંચતી વચ્ચે સુંઢથી વારંવાર જલ્લના વિન્દુઓ ઉડાવે અથવા ગર્જના કરે અથવા એજ વચ્ચે મદયુક્ત થઈ જાય અને જે સુંઢથી પોતાના જમણા દાંતને લપેટે તે હાથી પોતાના સ્વામીનો જય સૂચવે છે;

જો ગ્રાહ હાથીને પકડી જલ્લની અંદર લઈ જાય તો રાજાનું મૃત્યુ, અને હાથી જલ્લની અંદરથી ગ્રાહને પકડી વાહર આવે તો રાજાની વૃદ્ધિ થાય છે.

પૂર્વ દેશમાં રહેવાવાળા મનુષ્યોને કાક જમણી વાજુ અને કરાચિકા ડાવી વાજુ હોય તો શુભ લેવાય છે; વીજી દિશાઓના દેશોમાં કાક ડાવી વાજુ અને કરાચિકા જમણી વાજુ હોય તો શુભ થાય છે;

વૈશાખ મહિનામાં નિરુપદ્રવ વૃક્ષ ઉપર કાકનો માલો હોય તો સુખિષ્ણ અને કલ્યાણ, તથા જ્યાં નિન્દિત કાષ્ઠોથી યુક્ત અને મુકાં વૃક્ષ ઉપર કાકનો માલો હોય, તો તે દેશમાં દુર્મિષ્ણ અને ભય થાય છે.

વૃક્ષમાં પૂર્વ દિશાની શાખા ઉપર કાકનો માલો હોય, તો આશ્વિન અને કાર્તિકમાં, પશ્ચિમ શાખા ઉપર હોય તો શ્રાવણ અને માદ્રપદમાં, દક્ષિણ અથવા ઉત્તરની શાખા ઉપર હોય તો માદ્રપદ અને આશ્વિનમાં, તેમજ વૃક્ષની ઉપર મુખ્ય શાખામાં કાકનો માલો હોય તો ચારે

મહિના વર્ષા થાય છે; અગ્નિકોણની શાखा ઉપર હોય તો खंड વૃષ્ટિ થાય છે, નૈર્ઋત્ય કોણની શાखा ઉપર હોય તો શરદઋતુની खेती સારી પાકે છે, તેમજ વાયવ્ય અને ઇશાન કોણની શાखा ઉપર કાકનો માલો હોય તો સુખિષ્ઠ, તથા વાયવ્ય કોણમાં હોય તો હંદર ઘણાજ થાય છે.

જ્યાં શર, કુશ્મ, ગુલ્મ, વેલ, ધાન્ય, દેવપ્રાસાદ, ગૃહ અને શ્વાદામાં કાકનો માલો હોય તે દેશ ચોર, અનાવૃષ્ટિ અને રોગોથી પીડા પામી પામી શૂન્ય થઈ જાય છે.

કાકને વે અથવા ત્રણ વચ્ચાં થાય તો સુખિષ્ઠ, અને પાંચ વચ્ચાં થાય તો વીજો રાજા વને છે. કાક પોતાનાં ઇંડાંને પેંકી દિે, એકજ ઇંડુ મૂકે અથવા પ્રસવહીન હોય તો અશુભ ગણાય છે.

કાકનાં વચ્ચાં ચોર નામક, ગંધદ્રવ્યના સમાન રંગનાં હોય તો ચોરથી ભય, ચિત્રવર્ણ હોય તો મૃત્યુ, શ્વેતવર્ણ હોય તો અગ્નિ ભય અને અંગ હીન હોય તો દુર્ભિક્ષિનો ભય સૂચવે છે.

કાગડાઓ વિના કારણ ગ્રામની વચ્ચે ભેળા થઈ શબ્દ કરે તો દુર્ભિક્ષથી ભય થાય છે, ચક્રને આકારે સ્થિત હોય તો ગ્રામને શત્રુઓ ઘેરી લે છે અને કેટલેક ટેકાણે કાક ટોળે વઢી વેસે તો ઉપદ્રવ થાય છે.

કાક નિર્ભય થઈ પોતાની ચાંચથી, પગોથી અને પંજાઓના પ્રહારથી મનુષ્યોનો પરાભવ કરે તો શત્રુઓની વૃદ્ધિ થાય છે; જો કાક રાત્રિને સમયે વિચરે તો મનુષ્યોનો વિનાશ સૂચવે છે.

આકાશમાં દક્ષિણ ક્રમથી અર્થાત્ પૂર્વ, દક્ષિણ, પશ્ચિમ, ઉત્તર એ રીતે કાક ભ્રમણ કરે તો પોતાથીજ અને વામક્રમથી ભ્રમણ કરે તો શત્રુથી ભય ઉપજે છે. તેમજ કાક ઘણી વ્યાકુલતા પૂર્વક આકાશમાં ભ્રમણ કરેતો અનવ સ્થિતિ થાય છે;

કાક હંચુ મુખ કરી પાંચોને હલાવતો હોય તો માર્ગમાં ભય, અન્નને ચોરી લઈ જાય તો દુર્ભિક્ષ; સેનાના અંગોપર વેસેતો યુદ્ધ અને તેની પાંચો કોકિલ તુલ્ય અતિ કૃષ્ણ વર્ણ હોય તો ચોરી થાય છે;

કાગડો શય્યા ઉપર ભસ્મ, હાડકું, કેશ અથવા પાંદડા લઈઆવી રાખે તો શય્યાના સ્વામીનું મૃત્યુ. મણિ, પુષ્પ અને ફલ આદિથી શય્યાને તાડન કરે તો પુત્ર જન્મ, અને વીજી કોઈ વસ્તુથી તાડન કરે તો કન્યાનો જન્મ થાય છે;

જો કાક રેતી, ધાન્ય, લીલી મૃતિકા, પુષ્પ અને ફલ આદિથી મુખ ભરી આવે તો ધન-

નો લાભ અને મનુષ્યોની સમીપેથી કાંઈ વસ્તુ ઉઠાવી લઈ જાય તો ભય થાય છે;

વાહન, શસ્ત્ર, જોડા, છત્ર, શરીરની છાયા અને અંગનું કુટ્ટન કરે તો મૃત્યુ અને એની પૂજા કરે અર્થાત્ એના ઉપર પુષ્પ આદિ નાંખે અથવા ચરકે તો અન્નનો લાભ થાય છે;

કાક જે દ્રવ્ય લઈ આવે તેનો લાભ અને જે દ્રવ્ય ઉપાડી જાય તેનો નાશ થાય છે; પીત વસ્તુથી સુવર્ણ, કપાસથી વસ્ત્ર અને શ્વેતવસ્તુથી ચાંદી આદિનો લાભ તેમજ હાતિ જાળવી;

જો કાક વર્ષાઋતુમાં ક્ષીરવૃક્ષ, અર્જુન વૃક્ષ, અશોક વૃક્ષ અથવા નદીના વન્ને તરફના કિનારા ઉપર બેસી શબ્દ કરેતો વર્ષા થવાનું સૂચવે છે. અને અન્ય ઋતુમાં શબ્દ કરેતો વાદળાં થાય છે; એજ રીતે ધૂળથી અથવા જલથી સ્નાન કરેતો વર્ષા ઋતુમાં વર્ષા અને અન્ય ઋતુમાં દુર્દિન થાય છે;

જો કાગડો વૃક્ષના કોટરમાં બેસી ક્રૂર શબ્દ બોલે તો મહા ભયનું સૂચન કરે છે અને જલને જોઈ શબ્દ કરે અથવા વાદળ ગરજી રહ્યા વાદ બોલે તો વર્ષા થાય છે, લતામંડપ ઉપર બેસી સૂર્ય મળી મુખ રાખી દુઃસ્થિત થઈ, ચાંચથી કૂટતો પાંખો હલાવે તેમજ લાલ રંગની વસ્તુ, બઢેલી વસ્તુ, તૃણ અથવા કાષ્ટને લઈઆવી ઘરમાં રાખે તો એ અગ્નિનો ભય સૂચવે છે.

જો કાક ઘરમાં સૂર્ય સામે મુખ રાખી પૂર્વ આદિ ચારે દિશાઓ તરફ દ્રષ્ટિ કરતો શબ્દ કરે તો ઘરના ધર્મીને ક્રમથી રાજભય, ચોરભય, વંધન અને કલહ તેમજ ચારે વિદિશાઓ તરફ દ્રષ્ટિ કરી બોલે તો પશુઓને ભય પ્રાપ્ત થાય છે;

શાન્ત પૂર્વ દિશા તરફ દ્રષ્ટિ કરતો કાક શબ્દ કરે તો રાજપુરુષ અને મિત્રનું આગમન, સુવર્ણનો લાભ તેમજ શાળનો ખાત અને ગોળ યુક્ત ભોજન મળવાનું સૂચવે છે; શાન્ત અગ્નિકોણ તરફ દ્રષ્ટિ કરતો કાક શબ્દ કરે તો અગ્નિથી આજીવિકા ચલાવનાર સોની આદિ અને યુવાન સ્ત્રીથી સમાગમ તેમજ ઉત્તમ ધાતુનો લાભ થાય છે; શાંત દક્ષિણ દિશા તરફ દ્રષ્ટિ કરતો કાક બોલે તો અઢદ અને કુલત્થનું ભોજન મળે છે, તથા ગાવાવાળાઓથી સમાગમ થાય છે; શાન્ત નૈર્ઋત્ય કોણ તરફ દ્રષ્ટિ કરતો કાક શબ્દ કરે તો દૂત, અશ્વનાં ઉપકરણ દધિ, તેલ, માંસ અને ભોજન કરવાના પદાર્થોનો લાભ થાય છે; શાન્ત પશ્ચિમ દિશા તરફ દ્રષ્ટિ કરતો કાક બોલે તો માંસ, મધ, આસવ, ધાન્ય અને સમુદ્રોમાં ઉત્પન્ન થયેલા રત્નોની પ્રાપ્તિ થાય છે; શાન્ત વાયવ્ય

કોણ તરફ દ્રષ્ટિ કરતો કાક શબ્દ કરે તો, લોહ, આયુધ સરોવરમાં ઉત્પન્ન થયેલાં દ્રવ્ય, વેલનાં ફળ અને ભોજનની પ્રાપ્તિ થાય છે; શાન્ત ઉત્તર દિશા તરફ દ્રષ્ટિ કરતો કાક શબ્દ કરે તો ઘૃતથી મીંજાણું ભોજન અને એક વઢદનો પળ લાભ થાય છે. આ સર્વ ફળ ઘર ઉપર વેસી કાક બોલે ત્યારે તે ઘરના સ્વામીને થાય છે.

પ્રયાણ સમયે પ્રયાણ કરવાવાળા પુરુષના કાનની વરોવર થઈ કાક ઉડી જાય તો કલ્યાણ કરે છે, કાર્યસિદ્ધિ થતી નથી અને શબ્દ કરતો કાક યાત્રા કરવાવાળાની સન્મુખ આવે તો પ્રયાણથી પાછો વાળે છે.

જો કાક યાત્રા કરવાવાળાના વામભાગમાં પ્રથમ શબ્દ કરી પછીથી દક્ષિણ ભાગમાં શબ્દ કરે તો ધનને હરે છે અને પ્રથમ દક્ષિણભાગમાં શબ્દ કરી પછીથી વામભાગમાં બોલે તો ધનનો લાભ થાય છે; કેવળ વામભાગમાં જ શબ્દ કરી અનુલોમ ગતિ કરે અર્થાત્ યાત્રાલુની સાથે ચાલે તો ધનનો લાભ કરે છે;

પૂર્વ દિશામાં રહેવાવાળા મનુષ્યોને કાક દક્ષિણ તરફ શબ્દ કરે અને અનુલોમ ગતિ થાય તો ધનનો લાભ સૂચવે છે;

યાત્રાલુના વામ ભાગમાં શબ્દ કરતો કાક પ્રતિલોમ ગતિ થાય અર્થાત્ તેની સન્મુખ આવેતો પ્રયાણમાં વિઘ્ન કરે છે. તે કાક એમ સૂચવે છે, કે યાત્રા કરવાથી જે ફળની ચાહના છે તે ઘેર બેઠાં જ મળશે.

યાત્રાલુના દક્ષિણ ભાગમાં શબ્દ કરી જો કાગડો વામ ભાગમાં શબ્દ કરેતો કાર્યની મન-માની સિદ્ધિ થાય છે. યાત્રાલુની પાછળ શબ્દ કરી જો શીઘ્ર ગતિથી આગળ ચાલ્યો જાય તો પ્ર-યાણ કરનારને આગળ ઉપર ઘણું ધન મળે છે;

જો કાગડો યાત્રાલુની પાછળ શબ્દ કરી દક્ષિણતરફ થઈ તુરત ચાલ્યો જાય તો યાત્રાલુ-ના શરીરથી રુધિર નિકળે છે અને જો એક પગે ઉભો રહી સૂર્ય મળી દ્રષ્ટિ રાખી શબ્દ કરેતો પણ યાત્રાલુના શરીરથી આગળ ઉપર રુધિર વહે છે; તેમજ સૂર્ય તરફ જોઈ એક પગે ઉભો રહી ચાંચથી પોતાની પાંખોને રાખે તો આગળ ઉપર કોઈ પ્રધાન પુરુષના વધને સૂચવે છે.

સ્વેત્રીયુક્ત સ્વેતરમાં કાક શાન્ત થઈ શબ્દ કરે તો સ્વેત્રી સહિત ભૂમિનો લાભ અને ગ્રામની સીમાને હેડે સ્થિત થઈ વ્યાકુલતા પૂર્વક શબ્દ કરેતો યાત્રા કરવાવાળાને કલેશ થાય છે;

જો કાક સુન્દર તથા સ્નિગ્ધ વૃક્ષ ઉપર, પત્ર પલ્લવ, પુષ્પ અને ફળોથી જુકેલાં વૃક્ષો ઉપર તેમજ સુગંધયુક્ત મધુર ફળોવાળા, ધીરયુક્ત, વ્રણ રહિત, સારી રીતે સ્થિત થયેલા અને મનોહર વૃક્ષો ઉપર બેઠેલ હોયતો અર્થસિદ્ધિ સૂચવે છે.

પાકેલી સેતી, લીલી દુર્વાયુક્ત સ્થલ, ગૃહ, દેવપ્રાસાદ, હર્ષ્ય, લીલા વર્ગના સ્થાન, ધન્યસ્થાન, ઉન્નતસ્થાન, અને મંગલસ્થાન એમાંથી ગમે તે સ્થાન ડાર વેસી કાક શબ્દ કરે તો ધનની પ્રાપ્તિ થાય છે.

ગાયનું પુચ્છ અથવા વલ્મીક ઉપર વેસી કાગડો બોલેતો સર્પનાં દર્શન થાય છે અને મહિષ ઉપર વેસી કાક શબ્દ કરેતો તેજ દિવસે જ્વર ચડે છે; ગુલ્મ ઉપર વેસી કાગડો બોલેતો શુભાશુભ ફલ સ્વરૂપ જાણવું.

યાત્રા કરવાવાળાના વામ ભાગમાં તુળોના ઢગલા ઉપર અથવા જઠ્ર ઉપર વેસી કાક શબ્દ કરેતો કાર્યનો નાશ અને ઉપરના ભાગમાં અગ્નિથી વહેલાં અથવા ત્રિજલીથી હળાચેલાં વૃક્ષ પર વેસી કાક બોલેતો મૃત્યુ થાય છે.

કાંઠાવાળાં વૃક્ષોથી યુક્ત ઉત્તમ વૃક્ષ ઉપર કાક બેઠો હોયતો કાર્યસિદ્ધિ અને કલહ સૂચવે છે; કાંઠાવાળાં વૃક્ષપર કાક બેઠો હોયતો ક્લેશ અને જે વૃક્ષને વેઠ લપી રહી હોય તેના ઉપર વેસી કાક શબ્દ કરેતો વંધન થાય છે.

જો કાક ઉપરથી કપાયેલાં વૃક્ષ ઉપર બેઠો હોયતો યાત્રાક્રીડનું અંગ કપાય, શુષ્ક વૃક્ષપર બેઠો હોય તો કલહ અને યાત્રા કરવાવાળાની આગલ અથવા પાછલ છાળ ઉપર બેઠો હોયતો ધનની પ્રાપ્તિ થાય છે.

મૃતક પુરુષના શરીર ઉપર અથવા હાથ પગ આદિ કોઈ અવયવો ઉપર વેસી કાક યાત્રાક્રીડની સન્મુખ શબ્દ કરેતો મૃત્યુનો ભય સૂચવે છે; ચાંચથી ઢાઢકાંને તોડતો શબ્દ કરેતો યાત્રા કરવા વાળાનું ઢાઢકું ત્રુટે છે.

જો કાગડો રસ્ટી, ઢાઢકું, કાષ્ઠ, કાંઠાવાળી વસ્તુ, અને કેશ મુખમાં લઈ શબ્દ કરે તો યાત્રાક્રીડને ક્રમથી સર્પનો, રોગનો, દાદવાળા જીવનો, ચોરનો, શસ્ત્રનો અને અગ્નિનો ભય થાય છે.

શ્વેત પુષ્પ, વિષ્ટા આદિ અમેઘ્ય વસ્તુ અથવા માંસ મુખમાં લડ કાક શબ્દ કરે તો પ્રયાણ કરવાવાળાનાં કાર્યની મનમાની સિદ્ધિ સૂચવે છે અને ઉંચું મુગ્ય કરી પાંખોને હલાવતો વારંવાર વોલે તો યાત્રામાં વિઘ્ન કરે છે.

સાંકળ, વરત્રા અથવા ઘેલનું ગ્રહણ કરી કાક વોલે તો યાત્રાક્રુને વંધન, અને પાપાણ ઉપર વેસી શબ્દ કરે તો ભય, તેમજ કલેશ યુક્ત અને અપૂર્વ પાન્યથી સમાગમ થાય છે.

વે કાક પરસ્પર મુખમાં ખોજન આપે તો યાત્રા કરવાવાળાને ઉત્તમ સંતોષ, તેમજ સ્ત્રી અને પુરુષ વચ્ચે કાક મેલાજ શબ્દ કરે તો યાત્રાક્રુને સ્ત્રીનો લાભ થાય છે.

સ્ત્રીના શિરમાથે જલથી ભરેલા ઘડા ઉપર વેસી કાક શબ્દ કરે તો સ્ત્રી અને ધનનો લાભ સૂચવે છે; ઘટ્ટને ચાંચથી હળે તો પુત્ર મરણ અને ઘટ્ટ ઉપર વિષ્ટા કરે તો અન્નનો લાભ થાય છે.

સ્કંધાનારઆદિના પ્રવેશ વચ્ચે પાંખો હલાવતો કાક શબ્દ કરે તો વીજા સ્થાન ઉપર જઈ રહેલાં અને પાંખો હલાવ્યા શિવાય શબ્દ કરે તો કેવલ ભયનું સૂચન કરે છે.

સેના, નગર તેમજ ગ્રામઆદિમાં ગીધ તથા કંકાક્ષીઓ સહિત માંસ ગ્રહણ કર્યા વિના કાગડો પ્રવેશ કરે અને આપસમાં વિરોધ ન કરે તો શત્રુની સાથે સ્નેહ વંધાય અને તે કાક આદિપક્ષી પરસ્પર વિરોધ કરે તો શત્રુથી યુદ્ધ થાય છે.

જો કાક સૂકર ઉપર વેઠો હોય તો યાત્રા કરવાવાળાને વંધન, કર્દમલિપ્ત સૂકર ઉપર વેઠો હોય તો ધનનો લાભ અને ગર્દભ અથવા ડંટ ઉપર વેઠો હોય તો કલ્યાણ થાય છે; કેટલાક આચાર્યોનું એમ કહેવું છે કે કાક ગર્દભ ઉપર વેઠો હોય તો પ્રયાણ કરનારનું મૃત્યુ થાય છે.

કાક અશ્વ ઉપર વેસી શબ્દ કરે તો તે અશ્વઆદિ વાહનોનો લાભ સૂચવે છે; પ્રયાણ કરનારની પાછળ ગમન કરતો કાક શબ્દ કરે અથવા વીજાં કોઈપણ પક્ષી ગમન કરે તો સુધિરપાત થાય છે.

દિશાઓના વત્રીશ વિભાગ કરી જે ફળ જેવી રીતે પ્રથમ કહ્યાં છે તે શુભાશુભ ફળ તેવીજરીતે યાત્રા કરવાવાળાઓ સમજવાં જોઈએ.

પોતાના માળામાં વેસી કાગડો “કા” એવો શબ્દ વોલે તો તે શબ્દ નિષ્ફળ અને “કવ”

એવો શબ્દ વોલે તો તે પોતાની પ્રીતિને અર્થે થાય છે; “ક” એવો શબ્દ વોલેતો પ્રિય મિત્રની પ્રાપ્તિ, “કા” એવો શબ્દ વોલેતો કલહ “કુરુ કુરુ” એવો શબ્દ વોલેતો હર્ષ, “કટકટ” એવો શબ્દ વોલેતો દહીં ભાતના ભોજનની પ્રાપ્તિ અને “કેકવ” અથવા “કુકુ” એવો શબ્દ વોલેતો પ્રયાણ કરનારને ધનનો લાભ સૂચવે છે; “સ્વસ્વસ્વ” એવો શબ્દ વોલેતો વિદેશમાં ગયેલ પથિકનું આગમન, “કલાલ” એવો શબ્દ વોલેતો પ્રયાણ કરનારનું મૃત્યુ, “આ” એમ ઉચ્ચાર કરેતો યાત્રામાં વિશ્વ અને “સ્વસ્વસ્વ” એવો શબ્દ કરેતો તેજ દિવસે વર્ષા થાય છે; “કાકા” એવો શબ્દ વોલેતો યાત્રાલુનો વિનાશ અને “કાકટી” એવો શબ્દ વોલે તો ભોજનમાં વિષ આદિ મળેલું છે એમ સૂચવે છે; “કવકવ” એવો શબ્દ કરેતો કોઈની સાથે પ્રીતિ અને “કગાકુ” એવો શબ્દ વોલેતો પ્રયાણ કરનારનું વંધન થાય છે; “કરકૌ” એવો શબ્દ વોલેતો વર્ષા, “ગુડવ” એવો શબ્દ વોલેતો ભય, “વડ” એવો શબ્દ વોલેતો વલ્લનો લાભ અને “કલપ” એવો શબ્દ વોલેતો શૂદ્રનો બ્રાહ્મણો સાથે સમાગમ થાય છે, “ફડ” એવો શબ્દ વોલેતો ફાળોની પ્રાપ્તિ તેમજ ફાળોને લઈ જવાવાળાનાં દર્શન, “ટડ” એવો શબ્દ વોલેતો પ્રયાણ કરનારા ઉપર પ્રહાર, “સ્ત્રી” એવો શબ્દ કરે તો સ્ત્રીનો લાભ, “ગડ” એવો શબ્દ કરે તો ગાયોનો લાભ અને “પુડ” એવો શબ્દ વોલે તો પુષ્પોનો લાભ, “ટાકુટાકુ” એવો શબ્દ વોલે તો યુદ્ધ, “ગુહુ” એવો શબ્દ વોલે તો અગ્નિનો ભય અને “કટેકટે” એવો શબ્દ વોલે તો કલહ થાય છે.

જો કાક “ટાકુલિ, ચિંટિચિ, કેકેકે અને પુરં એ શબ્દો વોલે તો તે કેવલ દોષને માટેજ છે.

આ એક કાકનાં કહ્યાં એ પ્રમાણેજ કે કાકનાં શબ્દ તેમજ ચેષ્ટા આદિનાં ફલ છે; વીજા પક્ષીઓનાં ફલ પણ કાક તુલ્ય જાણવાં.

વનમાં રહેનારા જીવ અને ઉપરના ભાગમાં જેને દાઢ હોય છે એવા સૂકર આદિ જીવ એ સર્વનાં ફલ શ્વાન તુલ્ય સમજી લેવાં.

વર્ષા ઋતુમાં સ્થલચર અને જલચર જીવોનો વ્યત્યય થાય અર્થાત્ સ્થલપર રહેવાવાળા વક્ષરા આદિ જીવ જલમાં પ્રવેશ કરે અને જલમાં રહેવાવાળા મત્સ્ય આદિ જીવ સ્થલ ઉપર આવે તો ઘણીજ વૃષ્ટિ થાય છે; વર્ષા ઋતુ વિના અન્ય ઋતુમાં આવો વ્યત્યય થાય તો ભય ઉપજે છે.

જે ઘરમાં મધમાઝી મધપુડો વાંધે તે ઘર તુરતજ શૂન્ય થઈ જાય છે અને જેના શિર ઉપર લીલી માઝી વેસે તેનું મૃત્યુ થાય છે.

જો કીડી પોતાનાં ઇંડાઓને પાણીમાં નાંખે તો વર્ષા મેઝાય છે અને નીચા સ્થાનથી વૃક્ષ ઉપર અથવા ઊંચા સ્થાન ઉપર ઉપાડી લઈ જાય તો વર્ષા થાય છે;

યાત્રામાં કાર્ય મૂલ શકુનને આગ્રીન છે અર્થાત્ શુભ શકુન હોય તો સફળ યાત્રા અને અશુભ શકુન હોય તો પ્રયાણ નિષ્ફળ થાય છે; પૂર્વોક્ત રીતિથી અંતર શકુન હોય તો નિશ્ચય કરી તેનું ફળ તેજદિવસે જાણવું અને સર્વ શકુન કાર્યના પ્રારંભમાં, પ્રયાણ વચ્ચે અને પ્રવેશ સમયે જોવા જોઈએ; છીંક થતાં કોઈ કાર્ય ન કરવું કારણકે છીંક કોડ પણ કાર્યમાં શુભ ગણાતી નથી.

જે રાજા શકુનોને માને તેને તે શકુન શુભ, દશાનું ફળ, નિર્દિશ્યપણે કાર્યસિદ્ધિ, મૂલ સ્થાનની રક્ષા, સહાયતા કરવાવાળાઓનો સમાગમ, અધિષ્ઠ કાર્યની સિદ્ધિ અને આરોગ્યનું સૂચન કરે છે.

કેટલાક આચાર્યોનો એવો મત છે કે પોતાના સ્થાનથી એક કોશ ચાલ્યા ગયા થાદ શકુનનો શબ્દ થાય તો તે નિષ્ફળ ગણાય છે અર્થાત્ કોશની અંદર શકુન હોય તો સફળ થાય છે.

જો પહેલું શકુન અશુભ હોય તો અગ્યાર પ્રાણાયામ કરી રાજાએ પ્રયાણ કરવું, બીજું શકુન અશુભ હોય તો સોઠ પ્રાણાયામ કરી પ્રયાણ કરવું, ત્રીજું શકુન પણ અશુભ હોય તો પોતાના ગૃહ તરફ પાછું ફરી આવવું; અર્થાત્ ત્રણ અશકુન હોય તો પ્રયાણ ન કરવું.

પૂર્વ આદિ દિશા, સ્થાન, જીવની ચેષ્ટા, દીપ્ત અથવા શાંત સ્વર, વાર, નક્ષત્ર, મૂહૂર્ત, હોરા, કરણ, લગ્ન, નવાંશ, દ્રેષ્કાણઆદિ અંશ, ચર, સ્થિર અને દ્વિસ્વભાવ આદિ રાશિઓનાં બલ અબલ એ સર્વનો વિચાર કરી શકુનોના શબ્દને જાણવાવાળા તેનાં ફળ કહી શકે છે.

એક સ્થાનમાં રહેલા પુરુષોને શકુન વે પ્રકારે કાર્યોનું સૂચન કરે છે તેમાં એક આગમી અર્થાત્ આગલ ઉપર થનારા અને બીજાં સ્થિર અથવા વર્તમાન છે.

રાજા, દૂત અને ચરથી ઉપજેલાં કાર્ય અભિગ્રાત તથા વ્યુજન આદિથી સમાગમ એ

સર્વે કાર્ય આગામી સંજ્ઞક છે.

ઉદ્વદ્ધ અર્થાત્ ગમન આગમન રહિત ત્યાંજ સ્થિત. કોઈની સાથે સંયોગ, ભોજન, ચોર, અગ્નિ, વર્ષા, ઉત્સવ, પુત્રજન્મ, મૃત્યુ, કલહ અને ભય એ કાર્યોનો સમૂહ સ્થિર કહેવાય છે. સ્થિર રાશિ લગ્ન હોય એમાં ચન્દ્ર વેઠો હોય તેમજ એ લગ્નમાં શકુન હોયતો સ્થિર કાર્ય અને ચન્દ્રયુક્ત ચર લગ્નમાં શકુન હોયતો ચર કાર્ય જાણવું.

પથર, મન્દિર અને દેવાલય આદિ નિશ્ચલ સ્થાન ઉપર અથવા ભૂમિ અને જલની સમીપે શકુન હોયતો શુભ અશુભ સ્થિર કાર્ય અને ચલ સ્થાન આદિમાં શકુન સ્થિત હોયતો ચર કાર્યોનું આગમન સૂચવે છે.

જલચર રાશિ લગ્ન, જલનક્ષત્ર, જલમુહૂર્ત, જલદિશા અને જલયુક્ત સ્થાનમાં સ્થિત શકુન તથા અમાવાસ્યા અને પૂર્ણિમાને દિવસ સ્થિત થઈ શકુન દીપ્ત થઈ શબ્દ કરેતો તે સર્વ વર્ષાનું સૂચન કરે છે અને જલમાં રહેવા વાળાં શકુન શાંત હોય તોપણ વર્ષા સૂચવે છે.

અગ્નિદિશા, અગ્નિલગ્ન, અગ્નિમુહૂર્ત અને અગ્નિસ્થાનમાં સૂર્યપ્રદીપ્ત શકુન શબ્દ કરે તો અગ્નિનો ભય ઉત્પન્ન થાય છે.

વિષ્ટિમાં, મકર તથા કુંભ લગ્નમાં, કાંટાવાળાં વૃક્ષ ઉપર અને પત્રહીન વલ્લરી ઉપર વેસી શકુન શબ્દ કરે તો ચોરી થાય છે.

ગામમાં રહેવાવાળાં શકુન સ્વર અને ચેષ્ઠાથી દીપ્ત તથા તીવ્ર થઈ શબ્દ કરતા કાંટાવાળાં વૃક્ષ ઉપર વેસી મેષ અને વૃશ્ચિક લગ્નમાં વોલે તેમજ દક્ષિણવામ નજરે પડે તો ક્લેશ ઉપજાવે છે.

કર્ક લગ્નમાં, શુક્રના નવાંશમાં અથવા વિદિશામાં સ્થિત શકુન નીચું મુઠ્ઠા રાખી શબ્દ કરે અને તે દીપ્ત હોય તો તે વિદિશામાં પ્રથમ જે સ્ત્રીની ઉત્પત્તિ કહી ગયા તે સ્ત્રીની સાથે સંયોગ થાય છે.

પુરુષ રાશિ લગ્નમાં, પ્રતિપદા તેમજ તૃતીયા આદિ વિષમ તિથિમાં અને ચારે દિશાઓમાંથી ગમે તે દિશામાં સ્થિત પુરુષશકુન દીપ્ત થઈ વોલે તો પુરુષોથી સંયોગ તેમજ પુરુષ રાશિઆદિ મિશ્ર હોય તો નપુંસકથી સમાગમ થાય છે; પૃથ્વી રીતે સૂર્યની રાશિનું નવાંશ અથવા લગ્ન હોય અથવા સૂર્ય પોતેજ લગ્નમાં વેઠો હોય એ સમયે દીપ્ત શકુન શબ્દ કરે તો તે મુખ્ય પુરુષનું

આગમન ચૂચવે છે.

જે લગ્નમાં કાર્યનો આરંભ કરવો હોય તે લગ્ન પર્યંત સૂર્યની રાશિથી સંપત્તિ વિપત્તિ એક્રમથી ગણતરી કરવી અર્થાત્ જે રાશિ ઉપર સૂર્ય હોય તે સ્થાને સંપત્તિ, ત્રીજી રાશિ ઉપર વિપત્તિ ત્રીજી ઉપર સંપત્તિ એ રીતે લગ્ન પર્યંત ગણવાથી લગ્નની રાશિ ઉપર એ વેમાંથી જે આવે તે પ્રસ્તુત કાર્યમાં સંપત્તિ અથવા વિપત્તિ જાણવી;

આ રીતે શાકુનજ્ઞ શાસ્ત્રીના મુખથી શુભાશુભ શકુનેનું શ્રવણ કરી કૃપાલદેવજીએ તેની વિદ્વત્તા ઉપર પ્રસન્ન થઈ પચીસ હજાર મુદ્રાનું પારિતોષિક આપ્યું. પંડિતે કુમાર કૃપાલદેવજીને વિનંતિ કરી કે, વર્ષાઋતુ વ્યતીત થઈ શરદઋતુનો સમારંભ થઈ ચુક્યો છે. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે વિજયાર્થી રાજાઓએ આશ્વિન અથવા કાર્તિક માસના શુક્લપક્ષમાં દ્વાદશી, અષ્ટમી અથવા પૂર્ણિમાને દિવસે અશ્વ, ગજ અને મનુષ્યોનું વિધિવત્ પૂજન કરી પ્રયાણ કરવું કે જેથી નિસંશય જય પ્રાપ્ત થાય. કુમારકૃપાલદેવજીએ તે વાત કબુલ રાખી પંડિતજીની સલાહ પ્રમાણે ગઢ સીકરીથી ઇશાનકોણમાં ઉત્તમ ભૂમિના મધ્ય ભાગમાં શ્રેષ્ઠ કાષ્ઠનું સોઠ હાથ ડાકીને અને દશ હાથ પહોળું એક તોરણ તૈયાર કરાવ્યું; સર્જ વૃક્ષ, ગૂલર અને અર્જુન વૃક્ષના કાષ્ઠનું શાન્તિ-ગૃહ બનાવી તેમાં કુશના ઢગલાઓ કરાવ્યા અને વાંસના મત્સ્ય, ધ્વજ તથા ચક્રો બનાવી શાન્તિ-ગૃહનું દ્વાર સુશોભિત કર્યું. કાર્તિક શુદ્ધ ૮ ને દિવસે ઘોડાઓનું શાન્તિગૃહમાં સ્થાપન કર્યું. તેઓની પુષ્ટિને માટે મિલામો, શાલ, કઠોલ અને શ્વેતસરસવ પીઢી દોરીવાળી પોટલીઓમાં નાંખી તે પોટલીઓ તેઓને ગળે વાંધી. એ રીતે સૂર્ય, વરુણ, વિશ્વેદેવા, બ્રહ્મા, ઇન્દ્ર અને વિષ્ણુના મંત્રોથી શાન્તિગૃહની વચ્ચે સાત દિવસ પર્યંત અશ્વોની શાન્તિ કરી, પૂજન કરાવ્યા અશ્વોને અનુચિત વચનો નહિ કહેતાં, તાઢન કર્યા વગર પુણ્યાહવાચનના શબ્દ, શંખ તુરીના નાદ અને ગીત આદિથી નિર્ભય કર્યા. આઠમે દિવસ તોરણની દક્ષિણ દિશામાં ઉત્તરાભિમુખ કુશ અને વૃક્ષોની છાલથી ઢાંકેલું એક આશ્રમ બનાવ્યું તથા તેની સન્મુખ વેદી બનાવી તે ઉપર અગ્નિનું સ્થાપન કર્યું; ચંદન, કુષ્ઠ, મજીઠ, હરતાલ, મનઃ શિલા, પ્રિયંગુ, વચદંતી, ગિલોય, અમૃતાંજન, હલદર, સુવર્ણપુષ્પ, અગ્નિમન્ય, શ્વેતા, પૂર્ણકોશા, કુટકી, ત્રાયમાળ, સહદેવી, નાગકેસર, કૌંચશતાવરી અને સોમવલ્લી એ સર્વ વસ્તુઓને એકત્ર કરી કલ્લશોની અંદર નાંખી તથા મધ, સ્ત્રી અને યાવક આદિ અનેક પ્રકારના ભક્ષ્ય પદાર્થોથી સારી રીતે ભર્યાં. સ્વદિર, પલાશ,

ગૂલર કાઝમરી અને પીપળના કાઠના સમિધ વનાવ્યાં. શ્રીમાન કૃપાલદેવજી અશ્વવૈદ્ય, તથા જ્યોતિષીને આગલ રાખી અગ્નિની સમીપે પૂર્વ તરફ મુખ રાખી વાઘના ચર્મ ઉપર વિરાજમાન થયા, ઉત્તમ લક્ષણોથી યુક્ત હાથી તથા ઘોડાને દીઠા દઈ, સ્નાન કરાવી નવિન વસ્ત્ર ઓઢાડી પુષ્પ-માળા, ગન્ધ તથા ધૂપ આદિથી તેનું પૂજન કરી, મિષ્ટ વચનોથી શાન્ત્વન આપી તેઓને ધીરે ધીરે અનેક પ્રકારનાં વાદ્ય, શંખ અને પુણ્યાહવાચનના શબ્દોથી દિગંતને ગજાવતા આશ્રમના તોરણ પાસે લઈ આવ્યા. તોરણ સમીપે આવેલા હાથી તથા ઘોડાએ પોતપોતાની મેલે જમણો પગ ડુંચો કરી ઉભા રહી કુમારકૃપાલદેવજીનો વિના યત્ન શીઘ્ર વિજય સૂચવ્યો. પુરોહિતે અભિમંત્રણ કરી એક પિંડ અશ્વના મુખ આગલ ધર્યો તે પિંડનું તુરત ઘોડાએ ભક્ષણ કરી મલ્લવાનનો જય પ્રદર્શિત કર્યો; પ્રથમ સ્થાપન કરેલા કલશોના જલમાં ગૂલરની ડાઢ આદ્રી કરી શાન્તિક અને પૌષ્ટિક મંત્ર ભળતા પુરોહિતે તે ઢાઢીથી ઘોડાઓનો, રાજાનો અને હાથીઓ સહિત સૈન્યનો સ્પર્શ કર્યો. રાજ્ય-ની વૃદ્ધિને માટે ફરી પળ સર્વતું પૂજન કરી અર્થર્ષણ વેદમાં કહેલા અભિચાર મંત્રોથી રાજ્ય પુરો-હિતે માટીથી શત્રુ મૂર્તિ વનાવી તેની છાતીમાં વરછીનો પ્રહાર કર્યો. પુરોહિતે અભિમંત્રણ કરી લગા-મને ઘોડાના મુખમાં ચઢાવી, ત્યારવાદ નીરાજન કરાવેલા કૃપાલદેવજી તે અશ્વ ઉપર આરુઢ થઈ પોતાની સેના સહિત ઉત્તમ શત્રુને જોઈ પ્રથમ ઇશાનકોણ તરફ રવાના થયા. મૃદંગ અને શંખના ધ્વનિઓ, હર્ષિત હાથી અને મનુષ્યોથી ઘેરાવેલા કુમાર કૃપાલદેવજીએ સીકરીતું રાજ્ય છોડી પોતા-ની પ્રજા સહિત પશ્ચિમમાં પધારી સિન્ધુદેશની અન્દર નિર્વિઘ્ને કીર્તિગઢમાં રાજધાની જમાવી.

કૃપાલદેવજીએ વિધિવત્ કીર્તિગઢના તરુતપર પાય ધારણ કર્યા પછી પ્રજાને પુત્રવત્ પાઢી અનેક રીતે રાજ્યની આવાદી કરી; કવિ પંડિતોને માનપુરઃસર દાન આપી મલ્લવાન કુલની મહાન પ્રતિષ્ઠા વધારી, પદ્માસ્ર સંપન્ન વિદ્વજ્ઞાનોને પોતાના સલાહકારક તરીકે રાખ્યા; પ્રજાહિત અર્થે કેટલાંક વિદ્યાલયો અને જલાશયો વંધાવ્યાં, પ્રજા પળ પોતપોતાના વર્ણાશ્રમ ધર્મ પ્રમાણે વર્તન કરી સુખશાન્તિમાં દિવસો ગુજારવા લાગી, કૃપાલદેવજીના સ્વર્ગવાસ પછી તેના કુમાર સારંગધરજી કીર્તિગઢની ગાદીએ બેઠા. તેઓએ પળ પોતાના પિતાની માફક રાજધર્મનું અવલંબન કરી પ્રજાનો પ્યાર મેલવ્યો, તેના કુમાર વિજયપાલજી કુંવર પદે ગુજરી જતાં તેના કુમાર અજયભૂપાલે દાદાના સ્વર્ગવાસ પછી કીર્તિગઢનો રાજવંશ ભોગવ્યો. ત્યારવાદ માનપાલજી દેવપાલજી, અને જોધપાલજી ક્રમપૂર્વક ગઢ કરેન્દીની ગાદીએ બેઠા. જોધપાલજીના પુત્ર

ચંદ્રપાલજી કુંવર પદે સ્વર્ગવાસી થતાં તેના કુમાર સૂર્યપાલજી કીર્તિગઢના અધિપતિ થયા. તે પછી ઉદયમાનુ, ધરણીધર અને ધીરસિંહજી એ ત્રણ ક્રમપૂર્વક રાજાઓ થયા, ધીરસિંહજીના કુમાર ધારસિંહજી કુંવર પદે ગુજરી જતાં તેના પુત્ર પાતાલસિંહજી કરેન્દીના પ્રજાપતિ થયા. ત્યારવાદ પૃથ્વીરાજ તથા મૂળરાજજી એ બે ક્રમપૂર્વક થયા. મૂળરાજજીના કુમાર અક્ષયરાજજી કુંવર પદે સ્વર્ગવાસી થતાં તેના પુત્ર ઇન્દ્રનાથજી કીર્તિગઢની ગાદીએ બેઠા. તે પછી લખધીરજીએ શ્વેતછત્ર ધારણ કરી કીર્તિગઢની પ્રજાનું ઉત્તમરીતે પાલન કર્યું. લખધીરજીના પુત્ર રણમલસિંહજી કુંવર પદે ગુજરી જતાં તેના કુમાર ક્ષેમરાજજી ગાદીપતિ થયો. ત્યારવાદ વાગસિંહજી અને જયમલજીએ ક્રમપૂર્વક કીર્તિગઢનું આધિપત્ય સ્વીકારી વિશ્વમાં કીર્તિ વધારી. જયમલજીના કુમાર યૌવશ્વજી કુંવર પદે ગુજરી જતાં તેના પુત્ર ઇન્દ્રસિંહજી ગાદીએ બેઠા. તે પછી વનવીરસિંહજી, વિક્રમસિંહજી અને હર્મીરસિંહજી ક્રમપૂર્વક કીર્તિગઢના અર્ધાંશ થયા. હર્મીરસિંહના કુમાર કરણસિંહજી કુંવર પદે સ્વર્ગવાસી થતાં તેના પુત્ર પ્રતાપસિંહજી રાજા બન્યા, ત્યારવાદ સૂર્યસિંહજી, સુંદરસિંહજી, સુરતાનસિંહજી, ગંગેવજી, અને ગોવરધનસિંહજી એ પાંચ રાજાઓ ક્રમ પૂર્વક કીર્તિગઢના અધિપતિ થયા, ગોવરધનસિંહજીના પુત્ર શ્રીપતજી કુંવર પદે ગુજરી જતાં તેના કુમાર ધનરાજજી ગાદીએ બેઠા. તે પછી, ધીરસિંહજી, ધરણીધરજી અને રત્નસિંહજી એ ત્રણ ક્રમ પૂર્વક રાજાઓ થયા. રત્નસિંહજીના પુત્ર રણજીતસિંહજી કુંવરપદે સ્વર્ગવાસી થતાં તેના કુમાર વૈરીસાદ્વજીએ કીર્તિગઢના રાજતરુતપર પાવધારણ કર્યો. ત્યારવાદ નારમલજી, ભોજરાજજી અને ધીરસિંહજીએ, ક્રમપૂર્વક પ્રજાનું પાલન કર્યું ધીરસિંહજીના કુમાર પુષ્પસિંહજી કુંવર પદે ગુજરી જતાં તેના પુત્ર દેવરાજજી રાજા થયા. તે પછી પૃથ્વીરાજજીએ પ્રજાપાલપદ ધારણ કરી ગઢ કરેન્દીની પ્રજાનું સાસન કર્યું. એ પૃથ્વીરાજજીના કુમાર સાલણદેવજી કુંવર પદે સ્વર્ગવાસી થતાં તેના પુત્ર સૂર્યમાણજી ગાદીપતિ બન્યા. તે પછી સોમેશ્વરજી અને શાતલજી એ બે ક્રમપૂર્વક રાજાઓ થયા. શાતલજીના પુત્ર સુંદરસિંહજી કુંવર

પદે ગુજરી જતાં તેના કુમાર લલિતજી ગાદીએ બેઠા, તે પછી સુરતાનસિંહજીએ ગઢ કરેન્દીનો રાજવૈભવ ભોગવ્યો, તેના કુમાર હમીરસિંહજી કુંવર પદે સ્વર્ગવાસી થતાં નરપતિ નરભ્રમરજી એ કીર્તિગઢના રાજતરૂતપર પાય ધારણ કરી પ્રજાપાલનમાં યશ પ્રાપ્ત કર્યો. તેઓને જયમલજી, રાણંગજી, વૈરીસાલજી, લુણંગજી, વાપલજી, ક્ષેમરાજજી, વિક્રમસિંહજી, વિઠ્ઠલજી અને હાંફાજી નામે નવ કુમાર થયા, તેમાં પાટવી કુમાર જયમલજી કીર્તિગઢની ગાદી બેઠા. તે સમયે મલવાન શબ્દનો અપભ્રંશ “મલવાળા” એ પ્રમાણે થતાં રાજર્ષિ કુંડમાલજીના વંશજો “મલવાળા” પદને ધારણ કરવાવળા થયા. નરપતિ નરભ્રમરજીએ પોતાની હયાતીમાંજ રાણંગજી આદિ આઠે ભાઈઓને ચાલીશ ગામ સમભાગે વહેંચી આપ્યાં હતાં, તેમાં રાણંગજીએ રાણંગપર વસાવ્યું તેના વંશજો રાણંગ મલવાળા, વૈરીસાલજીએ ગઢ વીલોર વસાવવાથી તેના વંશજો વાપલ મલવાળા, લુણંગજી એ લુણંગપુર વસાવ્યું જેથી તેના વંશજો લુણંગ મલવાળા, વાપલજીએ ગઢ વાલાયચ વસાવવાથી તેના વંશજો વાલાયચ મલવાળા, ક્ષેમરાજજી ગઢસ્વોડ વસાવવાથી તેના વંશજો સ્વવડ મલવાળા (જેઓ હાલ સુદામઢા, સેજરૂપર અને ધાંધલપર તાલુકદાર સ્વવડ કાઠીઓ છે તે), વિક્રમસિંહજી એ બુઢાપુર વસાવ્યું જેથી તેના વંશજો બુઢા મલવાળા, વિઠ્ઠલજીએ વિઠ્ઠલપુર વસાવ્યું જેથી તેના વંશજો વિઠ્ઠલ મલવાળા અને હાંફાજીએ હાંફાનેર વસાવ્યું જેથી તેના વંશજો હાંફા મલવાળા કહેવાયા. એ રીતે આઠે ભાઈઓ પિતાએ આપેલ ગરાસ-માંથી પોત પોતાને નામે નવાં ગામો વસાવી ત્યાં આનંદ પૂર્વક રહ્યા. કીર્તિગઢના અધિપતિ મલવાળા જયમલજીને વાઘસિંહજી નામે કુમાર થયા. પિતા જયમલજીના સ્વર્ગવાસ પછી તેઓ-એ કીર્તિગઢની ગાદીએ બેસી મહાન કીર્તિ મેળવી. તેઓને સૂર્ય સમાન તેજસ્વી વૈરીઆશ (વ્યાસ) નામે ઘણાજ ભાગ્યશાલી અને બુદ્ધિમાન કુમાર થયા. વાલપણથીજ ઉત્તમ ગુણ મેળવવામાં ઉત્સુક વ્યાસજીએ યુવાવસ્થાનો આરંભ થતાં રાજનીતિ ઉપર વિશેષ લક્ષ આપ્યું, પિતા વાઘસિંહજીનો સ્વર્ગવાસ થવાથી ગઢ કરેન્દીની ગાદીએ બેસી એ વ્યાસ મલવાળાએ પોતાના બુદ્ધિવલ્લથી રાજ્યને વિશેષ આઘાત કર્યું વીજી તમામ રીતે પોતાની પ્રજા સુખ વૈભવમાં દિવસો નિર્ગમન કરતી હતી, પરંતુ જગતના પ્રાણ અન્ન છે અર્થાત્ અન્નવિના કોઈથી પ્રાણ ધારણ કરી શકાતાં નથી, એ અન્ન

વર્ષાકૃતુને આધીન હોવાથી વર્ષાકૃતુનું યત્ન પૂર્વક મરિચ્ય જાણવા સાક્ષર જ્યોતિષીઓને બોલાવી પોતે પ્રશ્ન કર્યું; આજ્ઞા શ્રવણ કરતાંજ તેમાંના દીર્ઘદર્શી એક દૈવજ્ઞે કથુંકે—માગશર મહિનાની શુક્ર પ્રતિપદા પછી જ્યારે ચંદ્રમા પૂર્વાષાઢા નક્ષત્રપર સ્થિત થાય છે ત્યારથી ગર્ભની શરૂઆત થાય છે, તે ગર્ભનાં શુભાશુભ લક્ષણ કહું છું તે શ્રવણ કરો;—

જે નક્ષત્રપર ચંદ્રમા સ્થિત થતાં ગર્ભ વંધાય તે ગર્ભનો એકસો પચાણુ દિવસે અર્થાત્ ચંદ્રમા પાછો એજ નક્ષત્રપર આવતાં પ્રસવ થાય છે.

શુક્ર પક્ષમાં વંધાણા ગર્ભો સાડા છ મહિના પછી કૃષ્ણપક્ષમાં પ્રસવે છે, એજ રીતે કૃષ્ણ-પક્ષમાં વંધાણા ગર્ભો શુક્રપક્ષમાં પ્રસવ પામે છે, દિવસે વંધાણા રાત્રીએ અને રાત્રીએ વંધાણા ગર્ભો દિવસે પ્રસવે છે, સંધ્યા કાઢના ગર્ભોનો સંધ્યા કાઢેજ પ્રસવ થાય છે પરંતુ પ્રાતઃ સંધ્યામાં વંધાણા ગર્ભો સાયંસંધ્યાએ અને સાયંસંધ્યાના પ્રાતઃસંધ્યાએ પ્રસવ થાય છે.

માગશર મહિનાની પહેલાં અર્થાત્ શુક્ર પક્ષમાં તેમજ પોષ મહિનાના અજવાળીયામાં ઉત્પન્ન થયેલ ગર્ભો મન્દ ફઠ આપે છે અર્થાત્ થોડા વરસે છે; આ ગર્ભ લક્ષણમાં પુર્ણિમાથી મહિનાઓની ગણતરી કરવી; પોષ મહિનાના કૃષ્ણ પક્ષમાં વંધાયેલા ગર્ભો શ્રાવણ માસના શુક્ર પક્ષમાં વરસે છે, માઘના શુક્ર પક્ષમાં વંધાણા ગર્ભો ભાદરવા શુદ્ધમાં વરસે છે, ફાગણના શુક્ર પક્ષના ગર્ભો ભાદરવા વદમાં એમ ઉત્તરોત્તર ગર્ભથી સાડા છ માસને અંતરે પ્રસવ થાય છે.

ગર્ભ વચ્ચે જો મેઘ પૂર્વ દિશામાં હોય તો પ્રસવ વચ્ચે પશ્ચિમે વરસે છે અને જો ગર્ભ વચ્ચે પશ્ચિમે હોય તો પ્રસવ વચ્ચે પૂર્વમાં થઈ વરસે છે તેમજ વાયુનો પણ વિપર્યય થાય છે અર્થાત્ ગર્ભ વચ્ચે પૂર્વનો વાયુ ચાલતો હોય તો પ્રસવ વચ્ચે પશ્ચિમનો વાયુ ચાલે છે, અન્ય દિશામાં પણ એવી-જ રીતે વિપર્યય સમજી લેવો.

ગર્ભ વચ્ચે આહ્વાદકારક મંદ મંદ પવન ઉત્તર, ઇશાન અથવા પૂર્વ દિશાનો ચાલતો હોય, આકાશ નિર્મલ હોય, ચંદ્ર તથા સૂર્ય સ્નિગ્ધ, શુક્લવર્ણ અને મ્હોટા પરિવેષ અર્થાત્ કુંડાળાથી ઘેરાયેલા હોય, મ્હોટા તેમજ અતિ સ્નિગ્ધ વાદળાંઓથી યુક્ત આકાશ હોય, મેઘસૂચિ ઘાય અથવા ધુરક અર્થાત્ સૂચિ સમાન લાલરંગના વાદળાંઓથી વ્યાપ્ત આકાશ હોય, આકાશનો અતિ નીલ વર્ણ હોય, મેચક સમાન આકાશનો રંગ હોય, ચંદ્રમા અને નક્ષત્ર નિર્મલ હોય; ઇન્દ્રધનુષ્ય, મેઘની ગં-

भीर गर्जना, विजळीनुं चमकवुं, प्रतिसूर्य अर्थात् बीजा सूर्यनुं देखावुं ए वधा लक्षण संध्यामां थाय तो ते संध्या शुभ होय छे. पक्षी अने मृगोना समूह उत्तर, इशान अने पूर्व दिशामां स्थित थइ सूर्य तरफ मुख राखी मधुर स्वरथी उच्चार करे, ग्रहविंव म्होटां देखाइ नक्षत्रोनी उत्तर तरफ थइ गमन करे, अने तेनां किरणो निर्मळ, अने उष्मात रहित होय, दृक्षो पण निरुपद्रव अंकुरोथी युक्त होय, मनुष्यो अने पशुओ प्रसन्न होय गर्भोनी पुष्टि करनारा आ सर्व लक्षण मागशर महिनानी शुक्ल प्रतिपदाथी आरंभी वैशाखनी समाप्ति पर्यन्त जोवां जोइए.

मागशर अने पोषमां सन्ध्याનો रंग लाल, परिवेष सहित मेघ, मागशरमां बहु शीत न पडे अने पोषमां बहु हिम न पडे तो ते शुभ गणाय छे. माघमां प्रचंड पवन फुंके, सूर्य अने चन्द्रमानी कान्ति तुषारथी मलिन रहे, टाढ बहु पडे, तेमज वादळांथी ढंकाएल सूर्यनो उदय अने अस्त थाय तो ते शुभ जाणवां. फागणमां प्रचंड अने रुखो पवन फुंके, आकाशमां स्निग्ध मेघ उदय पामे, सूर्यचन्द्रना परिवेष खंडित होय, सूर्य कपिल वर्ण अथवा ताम्रवर्ण होय तो ते शुभ लेखाय छे. चैत्र महिनाना गर्भ पवन, मेघवर्षा अने परिवेषथी युक्त होय तो शुभ समजवा, वैशाखमां मेघ, पवन, वर्षा, विजळी अने वादळाओनी गर्जनाथी युक्त गर्भ होय ते शुभ गणाय छे.

जे गर्भ समये अति शुक्लवर्ण होय अथवा अति कृष्णवर्ण होय तेमज जेनी आकृति मत्स्य, मकर, कूर्म अने शिशुमार आदि जलजंतुओ समान होय ते मेघ प्रसव समये घणुं जळ वरसे छे.

जे मेघ गर्भ समये सूर्यना प्रचंड किरणोथी તપતા होय अने ए वखते थोडो थोडो पवन चालतो होय तो ते मेघ प्रसव टाणे क्रोधथी अर्थात् म्होटी धाराओथी जळ वरसे छे.

गर्भ वखते उल्कापात थार्य, विजळी पडे, धूळनी दृष्टि, दिग्दाह अथवा भूकंप थाय, गन्धर्वनगर देखाय, सूर्य मंडळमां कीलक जणाय, धूमकेतुनो उदय थाय, ग्रहयुद्ध तथा निर्घातिना निनाद थाय, रुधिर आदिनी विकृत वर्षा थाय, परिघ अर्थात् उदय वखते सूर्य उपर वांकी मेघनी रेखा होय, इन्द्र धनुष देखाय, ग्रहण थाय इत्यादि उत्पातो अने बीजा दिव्य, आन्तरिक्ष अने भौम ए त्रण प्रकारना उत्पातो थवाथी गर्भ नष्ट થઈ જાય છે અર્થાત્ પ્રસવ ટાળે મેઘ વરસતો નથી.

ઉપર કહેલ સામાન્ય લક્ષણોથી યુક્ત પોતાના ઋતુસ્વભાવથી અર્થાત્ માગશર અને પોષમાં વંધાણા ગર્ભોની વૃદ્ધિ થાય છે અને યૌથી વિપરીત જે ગર્ભ વંધાય તેની હાનિ થાય છે.

પૂર્વાભાદ્રપદા, ઉત્તરા ભાદ્રપદા, 'ઉત્તરાપાઠા, પૂર્વાપાઠા અને રોહિણી એ પાંચ નક્ષત્રોમાં પૂર્વોક્ત લક્ષણોથી યુક્ત ગમે તે ઋતુમાં ગર્ભ વંધાય તેની વૃદ્ધિ થાય છે અર્થાત્ તે વધુ વરસે છે.

શત ભિષક્, આશ્લેષા, આર્દ્રા, સ્વાતિ, અને મઘા એ પાંચ નક્ષત્રોમાં ગર્ભ વંધાય તે શુભ હોય છે અને ઘના દિવસ પર્યન્ત પૂર્વોક્ત લક્ષણોથી પુષ્ટિ પામે છે. દિવ્ય, ભૌમ અને આન્તરિક્ષ એ ત્રણ પ્રકારના ઉત્પાતોથી હળાણા ગર્ભો નષ્ટ થાય છે અર્થાત્ જેટલા દિવસ ઉત્પાતોથી ગર્ભહત થાય તેટલા દિવસ સુધી વૃદ્ધિ થતી નથી.

પૂર્વોક્ત પૂર્વાભાદ્રપદા આદિ નક્ષત્રોમાં અને માગશર આદિ મહિનાઓમાં જે ગર્ભ વૃદ્ધિ પામે છે તેના વરસવાના દિવસોની સંખ્યા નીચે મુજબ સમજવી.

માગશરમાં વૃદ્ધિ પામેલો ગર્ભ સાડા છ મહિના પછી આઠ દિવસ સુધી વરસે છે, પોષ મહિનાનો ગર્ભ છ દિવસ, માઘનો સોઠ દિવસ, ફાગણનો ચોવીશ દિવસ, ચૈત્રનો વીઝ દિવસ અને વૈશાખ માસમાં પૂર્વોક્ત નક્ષત્રોની વચ્ચે જે ગર્ભ પુષ્ટ થયેલ હોય તે પ્રસવ થાણે ત્રણ દિવસ પર્યન્ત વરસે છે. આ રીતે શતભિષક્ આદિ જે પાંચ નક્ષત્રો કહ્યાં એમાંથી ગમે તે એક નક્ષત્રમાં ગર્ભની વૃદ્ધિ થાય તો વરસવાના દિવસોની સંખ્યા ઉપર મુજબ જાણી લેવી.

જે નક્ષત્રમાં ગર્ભ વંધાય તે નક્ષત્ર ક્રૂર ગ્રહયુક્ત હોય તો વરસતી વચ્ચે કરા તેમજ વીજળી પડે અને જલની સાથે મત્સ્ય વરસે, એજ નક્ષત્રપર ચન્દ્રમા અથવા સૂર્ય વેઠેલ હોય અને શુભ ગ્રહયુક્ત હોય અથવા શુભ ગ્રહોની દ્રષ્ટિ પડતી હોય તો ઘણીજ વૃદ્ધિ થાય છે.

ગર્ભ સમયે જો વિના કારણ અતિ વૃદ્ધિ થઈ જાય તો ગર્ભનો નાશ થાય છે.

દ્રોણ એટલે વસો પલ તેનો અષ્ટમાંશ અર્થાત્ પચીશ પલથી અધિક વર્ષા થાય તો ગર્ભ-સ્રાવ થઈ જાય છે.

ગર્ભ વચ્ચે જો ગર્ભ પુષ્ટ હોય અને પ્રસવ સમયે ભૌમ આદિ ગ્રહોના રોહિણી શ્રવણ આદિ નક્ષત્રપર રહેવાથી અથવા વીજા કોઈ ઉત્પાત આદિ નિમિત્તથી વરસવા ન પામે તો તે ફરી વીજા ગર્ભ ગ્રહણ વચ્ચે કરા સહિત જલ વરસે છે.

જેમ ગાયનું દૂધ ઘળો વચ્ચે રહેવાથી કઠિન થઈ જાય છે તેમ જલ પળ વરસવાને સમયે નહિ વરસવાથી કઠિન થઈ કરા વની જાય છે.

પવન, જલ, વિજળી, ગર્જના અને મેઘ એ પાંચ નિમિત્ત છે. ગર્ભ સમયે એ પાંચે નિમિત્ત હોય તો પ્રસવ ટાળે તે મેઘ સો યોજન પર્યન્ત વરસે છે, ચાર નિમિત્ત હોય તો પચાશ યોજન, ત્રણ નિમિત્ત હોય તો પચીશ યોજન, બે નિમિત્ત હોય તો સાડાવાર યોજન અને એક નિમિત્ત હોય તો તે મેઘ પાંચ યોજન પર્યન્ત વરસે છે.

એક હાથ લાંબો અને એક હાથ પહોળો કુંડ બનાવી ટુટ્ટિનો આરંભ થતાંજ વર્ષા વચ્ચે રાત્રી દેવો, વર્ષા થઈ રહ્યા વાદ એમાં જેટલું જલ ભરાય તેનો તોલ કરી જલનું પ્રમાણ જાણવું.

ગર્ભ સમયે પૂર્વોક્ત પાંચ નિમિત્ત હોય તો પ્રસવ ટાળે એક દ્રોણ અર્થાત્ વસોપલ જલ વરસે છે અર્થાત્ ઉપર કહેલ કુંડમાં દ્રોણ પરિમાણ જલ એકટું થાય છે, ગર્ભ સમયે પવન હોય તો ત્રણ આઠક અર્થાત્ દોઢસો પલ જલ વરસે છે, ગર્ભ વચ્ચે વિજળી થતી હોય તો છ આઠક, મેઘયુક્ત ગર્ભ હોય તો નવ આઠક અને ગર્ભ સમયે મેઘ ગરજે તો પ્રસવ ટાળે વાર આઠક જલ વરસે છે.

પચાશ પલનો એક આઠક અને ચાર આઠકનો એક દ્રોણ થાય છે.

જે ગર્ભ પવન, જલ, વિજળી, ગર્જના અને મેઘ એ પાંચ રુપથી યુક્ત હોય તો ઘણું જલ વરસે છે. પરંતુ એવો ગર્ભ જો ગર્ભ સમયેજ વધુ વરસી જાય તો પ્રસવ ટાળે ઘણીજ થોડી ટુટ્ટિ થાય છે.

જયેષ્ઠ મહિનાના શુક્લ પક્ષમાં અષ્ટમીથી આરંભી ચાર દિવસ પર્યન્ત વાયુ ધારણ કાઢ છે અથવા વાયુથી ગર્ભ ધારણ થાય છે, પ્રસવ થતો નથી. એ ચારે દિવસોમાં મંદ અને ઉત્તમ પવન હોય તેમજ આકાશ સ્નિગ્ધ મેઘોથી ઢાંકયુ રહે તો શુભ ગણાય છે.

જયેષ્ઠ મહિનામાં શુક્લ પક્ષમાંજ સ્વાતિ આદિ ચાર નક્ષત્રોમાં વર્ષા થવાથી શ્રાવણ આદિ ચાર મહિના ધારણા પરિસ્થિત થઈ ગઈ અર્થાત્ ટુટ્ટિ નહિ થાય એમ ક્રમથી જાણી લેવું. આનું રહસ્ય એ છે કે જયેષ્ઠ શુક્લ પક્ષાન્તર્ગત સ્વાતિ નક્ષત્રમાં વર્ષા થાય તો શ્રાવણમાં થતી નથી, વિશાખામાં વર્ષા થાય તો માદરવામાં થતી નથી, એવીજ રીતે અનુરાધા અને જયેષ્ઠામાં વર્ષા થાય

તો ક્રમથી આશ્વિન અને કાર્તિક માસમાં વૃષ્ટિ થતી નથી.

એ ચારે ધારણા અર્થાત્ અષ્ટમી આદિ ચારે દિવસો એક સરખા વીતી જાય તો શુભ ગણાય છે, અને એ ચાર દિવસોમાં જો કાંઈક ન્યૂનાધિક થાય તો તે અશુભ લેવાય છે અને ચોરથી ભય થાય છે.

વિજળી, જળના વિન્દુઓ, ધૂલ ઉડાડતો પવન અને સૂર્ય ચન્દ્રનું વાદળાઓમાં ઢંકાઈ રહેવું એ સર્વ વાત હોય તો ધારણા શુભ લેવાય છે. જો ઉત્તમ વિજળી શુભ દિશા અર્થાત્ ઉત્તર, ઇશાન અને પૂર્વમાં ચમકે તોપણ खेतीઓની વૃદ્ધિ થાય છે.

ઉપર કહેલ ચાર દિવસોમાં ધૂલ ઉડે, જળ વૃષ્ટિ થાય, વાલકો શુભ खेल મેલે, પક્ષીઓ મધુર વોલ વોલતા ધૂલ અને જળ આદિમાં ક્રીડા કરે, સૂર્ય ચન્દ્રને સ્નિગ્ધ અને રમણીય પરિવેષ હોય, તોપણ खेतीની વૃદ્ધિ કરનાર વૃષ્ટિ થશે એમ સમજી લેવું. એ ચારે દિવસોમાં સ્નિગ્ધ સુશ્લિષ્ટ અને પ્રદક્ષિણ ગમન કરનારા વાદળાં હોય અર્થાત્ પૂર્વમાં થડ દક્ષિણ તરફ જાય, દક્ષિણથી પશ્ચિમમાં, પશ્ચિમથી ઉત્તરમાં અને ઉત્તરથી પૂર્વમાં ગમન કરે તો સર્વ खेतीઓને સિદ્ધ કરનારી ઘણી વૃષ્ટિ થાય છે.

હવે જયેષ્ઠ માસની પૂર્ણિમા પછી પૂર્વાષાઢા આદિ કોઈ નક્ષત્રમાં પહેલી વર્ષા થાય તેનાં શુભાશુભ ફલ અને જલનો તોલ આદિ કહું છું તે શ્રવણ કરો.

જે વર્ષાથી ભૂમિ ઉપર મુદ્રા થાય અર્થાત્ ધૂલ દવાઈ જાય અથવા તુળોના અગ્ર ભાગ ઉપર જળના વિન્દુઓ સ્થિર ધાય એ પૂર્વાષાઢા આદિ નક્ષત્રમાં થયેલી પહેલી વર્ષાથી જલનું પ્રમાણ કહી શકાય છે.

પ્રવર્ષણ કાલમાં ગમે તેવી વર્ષા થાય તોપણ આગલ વર્ષા કાલમાં ઉત્તમ વૃષ્ટિ થાય છે.

કેટલાએક એમ કહે છે કે પ્રવર્ષણ કાલમાં ગમે ત્યાં દશ યોજનના મંડલમાં વૃષ્ટિ થાય તો વર્ષા કાલમાં સારી રીતે વર્ષા થાય છે, કેટલાએકનો એમ મત છે કે પ્રવર્ષણ કાલમાં બાર યોજનના મંડલમાં વૃષ્ટિ થાય તો આગલ વર્ષા કાલમાં ઘણીજ ઉત્તમ વર્ષા થાય છે એથી ન્યૂન વરસવાથી આગલ ઉત્તમ વૃષ્ટિ થતી નથી.

પ્રવર્ષણ કાલમાં પૂર્વાષાઢા આદિ જે જે નક્ષત્રમાં વર્ષા થાય તે તે નક્ષત્રમાં આગલ પ્રસવ

કાલે ઘણે ભાગે ફરી વૃદ્ધિ થાય છે, જો જ્યેષ્ઠ માસની પૂર્ણિમા પછી પૂર્વાષાઢા આદિ સત્યાવીશે નક્ષત્રોમાં વર્ષા ન થાય તો આગલ પ્રસવ કાલે પણ વૃદ્ધિ વીલકુલ થતી નથી.

હસ્ત, પૂર્વાષાઢા, મૃગશિર, ચિત્રા, રેવતી અને ધનિષ્ઠા એ નક્ષત્રોમાંથી પ્રવર્ષણ કાલે ગમે તે નક્ષત્રમાં વૃદ્ધિ થાય તો પ્રસવ કાલે સોલ દ્રોણ જલ વરસે છે અર્થાત્ પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે વનાવી રાખેલ કુંડમાં સોલ દ્રોણ જલ એકટું થાય છે.

શતભિષક્, જ્યેષ્ઠા અને સ્વાતિમાં વરસવાથી ચારદ્રોણ, કૃત્તિકામાં વરસવાથી દશદ્રોણ, શ્રવણ, મઘા, અનુરાધા, ભરણી અને મૂલમાં વૃદ્ધિ થવાથી ચૌદ દ્રોણ, પૂર્વા ફાલ્ગુનીમાં વરસવાથી પચીસ દ્રોણ, પુનર્વસુમાં વીસ દ્રોણ, વિશાખા અને ઉત્તરાષાઢામાં વૃદ્ધિ થવાથી પણ વીસ દ્રોણ, આશ્લેષામાં તેર દ્રોણ; ઉત્તરાષાઢપદા, ઉત્તરાફાલ્ગુની અને રોહિણીમાં વરસવાથી પચીસ દ્રોણ, પૂર્વા માદ્રપદા અને પુણ્યમાં વૃદ્ધિ થવાથી પંદર દ્રોણ, અશ્વિનીમાં વાર દ્રોણ અને આર્દ્રા નક્ષત્રમાં પ્રવર્ષણ કાલે વર્ષા થાય તો પ્રસવ કાલે અઢાર દ્રોણ જલ વરસે છે પરંતુ પ્રવર્ષણ કાલે જે નક્ષત્રોમાં વૃદ્ધિ થાય તે નક્ષત્ર નિરુપદ્રવ અર્થાત્ કોઈ પ્રકારના ઉત્પાત આદિથી પીડિત ન હોય તો આ જલ પરિમાણ સારી રીતે મળે છે, અને યથી વર્ષાકાલે વર્ષાની ન્યૂનતા તેમજ અધિકતાનું જ્ઞાન થાય છે.

પ્રવર્ષણ કાલનું નક્ષત્ર સૂર્ય, શનિ અને કેતુથી પીડિત હોય અર્થાત્ એ એના ઉપર બેઠા હોય, મંગલથી અભિગ્રાતિત હોય અર્થાત્ મંગલે વક્ષ અતિ વક્ષયોગ તારકાભેદન આદિ એ નક્ષત્ર પર કરેલ હોય અથવા દિવ્ય, ભૌમ અને આન્તરિક્ષ ઉત્પાતોથી પીડિત હોય તો અશુભ ગણાય છે, અને પ્રસવ કાલે વર્ષા વીલકુલ થતી નથી. જો ઉપર કહેલ નક્ષત્ર શુક્ર, વૃહસ્પતિ, શુક્ર અને પૂર્ણચંદ્રથી યુક્ત હોય તેમજ કોઈ પ્રકારના ઉત્પાતથી પીડિત ન હોય તો શુભ લેવાય છે અને વર્ષા ઉત્તમ થાય છે.

માગશરથી વૈશાખ પર્યન્ત ગર્ભ તપાસે, જ્યેષ્ઠ માસના શુક્લ પક્ષમાં અષ્ટમી આદિ ચાર દિવસ વાયુ ધારણ નિરખે, જ્યેષ્ઠના શુક્લ પક્ષ પછી પૂર્વાષાઢા આદિ સત્યાવીશ નક્ષત્રોમાં પ્રવર્ષણ અને જલ પરિમાણ તપાસે તેમજ વીજા પણ તમામ ઉત્પાતો ઉપર નજર રાખે ત્યારે શ્રાવણ આદિથી કાર્તિક પર્યન્ત વર્ષાનું ઠીક ઠીક જ્ઞાન થાય છે.

આષાઢ મહિનાના કૃષ્ણપક્ષમાં રોહિણી નક્ષત્રને ચંદ્રમાની સાથે સંયુક્ત જોઈ તેથી થતા શુભાશુભ યોગ જાણવા માટે નગરથી ઉત્તર અથવા પૂર્વ દિશામાં જે ઉત્તમ સ્થલ હોય ત્યાં બ્રાહ્મણ અર્થાત્ જ્યોતિષી જઈ ત્રણ દિવસ રહે અને દ્રવન કરે, અશ્વિની આદિ નક્ષત્રો સહિત સૂર્ય આદિ

નવ ગ્રહ આલેખી ધૂપ દીપ અને વલિથી એઓનું પૂજન કરે, પછી પઢારાગ આદિ રત્ન જલ અને અનેક પ્રકારની ઔષધિઓ યુક્ત આમ્ર આદિ વૃક્ષોના કોમલ પત્રોથી ઢાંકેલાં ચંદન અક્ષત આદિ-થી પૂજિત અને અકાલ મૂલ અર્થાત્ જેના તલ્લીયાં કાઢ્યાં ન હોય એવા કલશોથી ચારે દિશાઓ-માં સુશોભિત અને જેના ઉપર દર્ભ વિઝોવેલ હોય એવા સ્થંડિલ માથે જ્યોતિષી રાત્રીને વચ્ચે શયન કરે.

સર્વ પ્રકારના વીજોને મહાવ્રત નામના મંત્રથી અભિમંત્રણ કરી કલશમાં નાંખી તેના ઉપર સુવર્ણ અને કુશયુક્ત જલ છાંટી વાયુ, વરુણ અને ચંદ્રમાના મંત્રથી ઠોમ કરે.

પ્રથમ આઠે દિશા આદિની સાધન રીતિથી સાધના કરી વાર હાથ ડંચા વાંસ ઉપર ચાર હાથ લાંબી સૂક્ષ્મ વસ્ત્રની વાઢા રંગની ધ્વજા લગાવી મધ્યમાં ડાંખી કરે, ફરી જ્યારે રોહિણી ઉપર ચંદ્રમા આવે એ વચ્ચે એ ધ્વજાર્થી પવનને જોવે કે કઈ દિશા તરફથી પવન આવે છે અને કઈ દિશા તરફ જાય છે.

એ રોહિણીયોગમાં વર્ષાનું જ્ઞાન થવા માટે પ્રહરોથી અર્ધમાસ અર્થાત્ પચ્ચાડીયાઓનો વિચાર કરે, આનું તાત્પર્ય એ છે કે જે અહોરાત્રમાં રોહિણીથી ચંદ્રનો યોગ થાય તે દિવસે સૂર્યો-દયથી આરંભી દરેક પહેરે જોયા કરવું. જો પહેલા પ્રહરમાં શુભ પવન હોય તો શ્રાવણના પ્રથમ પક્ષમાં સારી વર્ષા થાય છે અને અશુભ પવન હોય તો એ પક્ષમાં વર્ષા થતી નથી. વીજા પ્રહરના શુભ પવનથી શ્રાવણના વીજા પક્ષની વર્ષા જાણે. એ રીતે દિવસ અને રાત્રીના આઠ પહેરના પવન ઉપરથી શ્રાવણથી કાર્તિક પર્યન્ત ચાર મહિનાઓના આઠ પચ્ચાડીયાની વર્ષા જાણે તેમજ પ્રહરના વિભાગ કરી પક્ષના પંદર દિવસની વર્ષાનું જ્ઞાન મેળવે અર્થાત્ અર્ધ પ્રહરના પવનથી પક્ષનું અર્ધ સાઢાસાત દિવસની વર્ષાનો વિચાર કરે. એ રીતે વીજા વિભાગો કરી પ્રત્યેક દિવસની વર્ષા જાણી લીએ, કયાંદ એમ પણ લખેલ છે કે રોહિણી યોગવાઢા દિવસના ચાર પ્રહરના પવનથી શ્રાવણ આદિ ચાર મહિનાઓની વર્ષા જાણવી અને એક પ્રહરના ત્રીશ વિભાગ કરી મહિનાના ત્રીશે દિવસોની વર્ષા સમજવી.

પ્રદક્ષિણ અર્થાત્ પૂર્વથી દક્ષિણ અને દક્ષિણથી પશ્ચિમ ઇત્યાદિ ગમન કરનાર પવન શુભ ગણાય છે. વાયુ જે દિશામાં ઘળો કાઢ ચાલ્યા કરે તેને વઢવાન સમજવો અર્થાત્ એ વાયુથી જ્યોતિષી શુભાશુભ વિચાર કરે, જે વાયુ એકજ વચ્ચે કોઈ દિશા તરફ ચાલ્યો ગયો હોય તેનો

વિચાર કરવો નરર્થક છે.

રોહિણી યોગ સમાપ્ત થયા વાદ કુંભમાં પ્રથમ રાત્રેલાં વીજ તપાસવાં, એમાં જે જે વીજ અંકુરિત થયાં હોય તેજ ધાન્ય એ વર્ષમાં થાય છે, જે વીજમાં અંકુર ન નિકળ્યાં હોય તેની ઉત્પત્તિ થતી નથી. એ વીજમાં પણ જે ભાગ અંકુરિત થયો હોય તેજ ભાગ વૃદ્ધિ પામે છે.

રોહિણીનો ચન્દ્રથી યોગ થાય તે વચ્ચે શાંત અર્થાત્ સૂર્ય તરફ મુખ કર્યા શિવાય પક્ષી અને મૃગ મધુર શબ્દ કરે, એ શબ્દોથી દિશા શબ્દાયમાન થઈ રહી હોય, આકાશ નિર્મલ હોય અને પવન ઉત્તમ ચાલતો હોય તો શુભ ફલ પ્રાપ્ત થાય છે.

એવા મ્હોટા મ્હોટા મેઘોથી આકાશ વ્યાપ્ત હોય કે જેઓ ક્યાંઈ શ્વેત અને કૃષ્ણ, ક્યાંઈ કેવલ શ્વેત અને ક્યાંઈ કેવલ કૃષ્ણવર્ણ હોય, વિજઝી ચમકી રહી હોય, જે મેઘોનો વર્ણ શુદ્ધ હોય, જેના સમીપનો ભાગ સૂર્યના કિરણોથી રક્તવર્ણ થઈ જાય હોય તેમજ વિદ્યુત્પ્રયુક્ત કૃષ્ણવર્ણના મેઘોથી વ્યાપ્ત, અને ઇન્દ્રધનુષથી યુક્ત આકાશ દેખાય તથા જે મેઘો અંજનસમાન અતિ કૃષ્ણવર્ણના સર્વ આકાશને ઘેરી દિશાઓમાં પણ લટકી જાય તે મેઘ દુનિયા ઉપર વહુ વરસે છે.

પૂર્વોક્ત મેઘથી ત્રણ દિવસ, બે દિવસ અથવા એકજ દિવસ આકાશ ઘરાઈ રહે તો સુખિય થાય છે, ભૂમિ ઉપર મનુષ્યો પ્રસન્ન રહે છે અને જલ પણ ઘણો વચ્ચે રહે છે. જે મેઘ આકાશમાં સૂચા, અલ્પ પવનથી ઉડાડેલા અને મૂક અથવા ગર્જના હીન હોય ને અશુભ હોય છે અને વર્ષા પણ થતી નથી.

મેઘ રહિત આકાશમાં સૂર્ય પ્રચંડ કિરણોથી તપે તો વર્ષા થાય છે અથવા પ્રફુલ્લિત કુમુદોથી સુશોભિત સરોવર માફક રાત્રીને વચ્ચે અતિ નિર્મલ તારાઓથી યુક્ત આકાશ હોય તો પણ ઉત્તમ વર્ષા થાય છે.

મેઘ પૂર્વ દિશાનો હોય તો સેતી ઉત્તમ થાય છે, અગ્નિ કોણનો હોય તો અગ્નિકોષ થાય છે અર્થાત્ વહુ આગ લાગે છે, દક્ષિણના મેઘોથી સેતીનો નાશ થાય છે, મેઘ નૈઋત્ય કોણમાં હોય તો અર્ધ સેતીનો ધ્વંસ થાય છે, પશ્ચિમનો હોય તો વૃષ્ટિ ઉત્તમ થાય છે, વાયવ્ય કોણનો હોય તો ક્યાંઈ ક્યાંઈ પવન યુક્ત વર્ષા થાય છે, ઉત્તર દિશાનો હોય તો ઘણી વર્ષા થાય છે, ઇગ્ન કોણનો હોય તો સેતી વહુ સારી થાય છે, એ વચ્ચે જે દિશાનો પવન ચાલે તેનું ફલ ઉપર પ્રમાણે જાણી લેવું.

ઉત્તર આદિ દિશામાં સ્થાપેલા ચાર કલશનાં પ્રદક્ષિણ ક્રમથી શ્રાવણ માસ આદિ નામ રાખવાં અર્થાત્ ઉત્તર દિશાનો કલશ શ્રાવણ, પૂર્વનો ભાદ્રપદ, દક્ષિણનો આશ્વિન અને પશ્ચિમનો કાર્તિક માસ. જે મહિનાનો કલશ જલથી ભરેલો રહે તે મહિનામાં ઉત્તમ વર્ષા થાય છે, ચારે કલશ જલથી ભરેલા રહે તો ચારે મહિના વર્ષા થાય છે. જે કલશનું જલ ટપકી જાય તે મહિનામાં વર્ષા થતી નથી. જેટલું જલ ન્યૂન થાય તેટલી વર્ષા પળ ન્યૂન જાણવી. વીજા પળ ઘણા કલશો રાજાઓના અને દેશોના નામથી સ્થાપન કરી વીને દિવસે જોવા જોઈએ. કલશ ફૂટી જાય, એનું જલ ટપકી જાય, ન્યૂન જલ થઈ જાય અથવા કલશ જલથી પૂર્ણ રહે તે અનુસાર એ રાજાઓના અને દેશોના ભાગ્ય જાણવાં જોઈએ. જેના નામનો કલશ પૂર્ણ રહે તેને શુભફલ પ્રાપ્ત થાય છે, ફૂટી જાય તો નાશ થાય છે, વધુંજલ નિકળી જાય તો ઉપદ્રવ થાય છે અને થોડું જલ નિકળી જવાથી મધ્યમ ફલ થાય છે.

દક્ષિણની તરફ દૂર અથવા સમીપે સ્થિત થઈ ગમે તે પ્રકારે રોહિણી નક્ષત્રથી ચંદ્રમા યોગ કરે તો જગત્ને વધી રીતે કષ્ટ પેદા થાય છે અર્થાત્ રોહિણીની દક્ષિણે ચંદ્ર રહે તો દુર્ભિક્ષ અને મરકી આદિ રોગોથી પ્રાણીઓ કષ્ટ પામે છે.

રોહિણીને સ્પર્શ કરતો ચંદ્ર જો ઉત્તરની તરફ થઈ ગમન કરેતો અનેક ઉપદ્રવો સહિત સારી વર્ષા થાય છે. જો ચંદ્ર રોહિણીનો સ્પર્શ કર્યા વિના તેની ઉત્તર તરફ ગમન કરે તો ઘણી વર્ષા થાય અને જગત્માં સર્વ પ્રકારે કલ્યાણ રહે.

આકાશમાં જે રોહિણી નક્ષત્રના શકટને આકારે પાંચ તારા છે તેને રોહિણીશકટ કહે છે. જો ચંદ્રમા રોહિણી શકટના મધ્ય ભાગમાં સ્થિત થાય તો સર્વ મનુષ્ય શરણહીન થઈ પોતાનો દેશ છોડી ક્યાંક ચાલ્યા જાય, તેનાં મુખ્યાં વાઙ્કો તેઓની પાસે ભોજન માગે છે અર્થાત્ અન્ન દુર્લભ થઈ જાય છે અને એ સર્વ તપેલા ઘડામાં થોડાં રહેલાં જલનું પાન કરે છે. અર્થાત્ જલ પળ દુર્લભ થાય છે.

પ્રથમ ચંદ્રનો ઉદય થાય અને પછીથી રોહિણી ઉદય પામી ચંદ્રની પાછળ પાછળ ગમન કરે તો શુભ ફલ પ્રાપ્ત થાય છે અને સર્વ સ્ત્રીઓ કામાતુર થઈ પુરુષોને વશ રહે છે.

જે રીતે કામી પુરુષ પોતાની પ્રિયા પાછળ ચાલે છે તે રીતે પ્રથમ રોહિણી ઉદય પામે

અને તેની પાછલ ચન્દ્રમા ઉદય પામી ગમન કરે તો કામદેવના વાળોથી વાંધાણા પુરુષો નારી-
ઓને વશ રહે છે.

રોહિણી નક્ષત્રથી અગ્નિ કોણમાં ચન્દ્ર રહે તો મહાન ઉપદ્રવ થાય છે, નૈઋત્ય કોણમાં
ચન્દ્ર રહે તો અતિ વૃદ્ધિ અનાવૃદ્ધિ આદિ ઉપદ્રવને પામેલી રહેતી નષ્ટ થાય છે, વાયવ્ય કોણમાં
ચંદ્ર હોય તો રહેતોનો ચય અર્થાત્ સંગ્રહ મધ્યમ થાય છે અને રોહિણી નક્ષત્રથી ચંદ્ર ઇશાન કોણમાં
હોય તો રહેતો, ધન, અને વર્ષા આદિ ઘણા લાભ થાય છે.

નક્ષત્રોના સર્વ તારાઓમાં જે તારા વહુ તેજ યુક્ત હોય તેને ગંગતારા કહે છે. જો રોહિ-
ણીના યોગતારાને ચંદ્રમા તાડન કરે અર્થાત્ પોતાના ગૂંઘથી યોગતારાનો સ્પર્શ કરે અથવા પોતા-
ના શરીરથી ચંદ્રમા એ યોગતારાને ઢાંકી દીધે તો તાડન કરવાથી પ્રજામાં દારુણ ભય અને ઢાંક-
વાથી સ્ત્રીના હાથથી રાજાનું મૃત્યુ થાય છે.

સાયંકાળે ગાય વનથી ચરી આવે અને ગામમાં પ્રવેશ કરે તે વખતે એની આગળ વઢદ
હોય અથવા કાળા રંગના પશુ વકરાં આદિ એની આગળ આગળ ચાલે તો ઘણી વર્ષા થાય તેમજ
શ્વેત અને કૃષ્ણ એ વાને રંગના પશુ આગળ ચાલે તો મધ્યમ વર્ષા થાય છે. શુક્લ વર્ણના પશુ આ-
ગળ ચાલેતો વર્ષા વીલકુલ થતી નથી. એ રીતે વીજા રંગના પશુઓમાં પણ કલ્પના કરી લેવી અ-
ર્થાત્ એ પશુમાં શુક્લ વર્ણ અધિક હોયતો ન્યૂન વર્ષા અને કૃષ્ણવર્ણ અધિક હોયતો ઘણી વર્ષા થાય છે.

જો મેઘથી ઘેરાણા આકાશમાં રોહિણીયુક્ત ચંદ્ર ન દેખાય તો વહુ ભારી રોગનો ભય
પ્રાપ્ત થાય છે અને ભૂમિ ઘણુ જલ અને રહેતોથી યુક્ત વને છે.

રોહિણીથી ચન્દ્રના યોગનું જે ફલ કહ્યું તે સર્વ ફલ આપાઢ માસના શુક્લ પક્ષમાં સ્વાતિ
અને ઉત્તરાષાઢાથી જ્યારે ચન્દ્રમા યોગ કરે તે વખતે પણ સમજી લેવું.

જે રાત્રીમાં ચન્દ્રનો સ્વાતિથી યોગ થાય તે રાત્રીના ત્રણ વિભાગ કરી ફલ જોવું. જો પ્ર-
થમ ભાગમાં વર્ષા થાયતો સર્વ રહેતોની વૃદ્ધિ સમજવી, વીજા ભાગમાં વર્ષા થાયતો તિલ, મગ અને
અડદની ઘણી પેદાશ થાય છે અને ત્રીજા ભાગમાં વર્ષા થાયતો ગ્રીષ્મ ઋતુનાં અન્ન જવ, ઘઉં તે-
મજ શરદ ઋતુનાં અન્ન વાજરો, જુવાર, અડદ અને મગ આદિ થતાં નથી. એ રીતે દિવસના પહે-
લા ભાગમાં વર્ષા થાયતો આગળ ઉત્તમ વર્ષા થાય છે, ત્રીજા ભાગમાં વર્ષા થાય તો પણ આગળ

સારી દૃષ્ટિ થાય છે, પરંતુ તે કીડા અને સર્પો આદિ જન્તુઓ યુક્ત હોય છે, અને દિવસ રાત નિરંતર દૃષ્ટિ થયા કરેતો આગળ ઉપર તમામ ઉપદ્રવોથી રહિત ઘણી સારી વર્ષા થાય છે.

ચિત્રા નક્ષત્રના સમસૂત્ર ઉત્તરમાં અપાંવત્સ એ નામનો તારો છે, જો ચન્દ્ર એ તારાની સમીપે સ્થિત થાય તો સ્વાતિથી ચંદ્રનો યોગ શુભ હોય છે.

માઘ મહિનાના કૃષ્ણપક્ષમાં સપ્તમીને દિવસ સ્વાતિયોગમાં વરફ પડે અથવા મચેંડ પવન ચાલે, જલયુક્ત મેઘ વારંવાર ગરજે, આકાશ વીજળીઓની પંક્તિથી વ્યાકુલ થાય અથવા વીજળી વહુ ચમકે તેમજ ચન્દ્ર, સૂર્ય અને તારા ન દેખાય અર્થાત્ વાદળાંઓથી ઢાંકયા રહે તો વર્ષા કરતુ ઉત્તમ લેખાય છે. સર્વ દેશ આનંદમાં રહે છે અને વધી શ્વેતી ઘણી સારી થાય છે.

આ રીતે ફાલગુન, ચૈત્ર અને વૈશાખના કૃષ્ણ પક્ષમાં સ્નાનિ યોગનો વિચાર કરવો તેમાં પણ વિશેષે કરી આપાદમાં સ્વાતિયોગ જોવો.

ઉત્તરાષાઢા નક્ષત્ર યુક્ત આપાદ માસની પૂર્ણિમાને દિવસ પણ સ્વાતિ યોગની માફક સર્વ વિચાર કરવો, એમાં વિશેષ કૃત્ય એ છે કે સર્વ વીજોનો વરાગર તોલ કરી એને મંત્રથી અભિમંત્રણ કરી એક રાત્રી પર્યંત રાહી મુકવાં; ફરી વીજે દિવસ એનો તોલ કરવો, જે વીજ તોલમાં વધે તેની એ વર્ષામાં વૃદ્ધિ થાય છે. અને જે વીજ તોલમાં ઘટી જાય તે એ વર્ષમાં ઉત્પન્ન થતા નથી. નીચેના મંત્રોથી તુલાનું અભિમંત્રણ કરવું.

સ્તોતવ્યા મંત્રયોગેન સત્યાદેવી સરસ્વતી:

દર્શયિष्यસિ યત્સત્યં, સત્યે સત્યાવ્રતાહ્યસિ ॥

યેન સત્યેન ચન્દ્રાર્કૌ, ગ્રહાઙ્યોતિર્ગણાસ્તથા ।

ઉત્તિષ્ઠન્તીહ પૂર્વેણ, પશ્ચાદસ્તં વ્રજન્તિ ચ ॥

યત્સત્યં સર્વદેવેષુ, યત્સત્યં બ્રહ્મવાદિષુ;

યત્સત્યં ત્રિષુ લોકેષુ, તત્સત્યમિહ દૃશ્યતામ્ ॥

બ્રહ્મણો દુહિતાઽસિત્વમાદિત્યેતિ પ્રકીર્તિતા ।

કાશ્યપી ગોત્રતશ્ચૈવ નામતો વિશ્રુતા તુલા ॥

એ ત્રાજવાના વન્ને છાવડાં અલસીના કપડાનાં અને ચાર સૂત્રથી વાધેલાં વનાવવાં, એ ચારે સૂત્રોતું પ્રમાણ દશ દશ આંગળનું રાખવું અને વન્ને છાવડાં વચ્ચેની કક્ષા અર્થાત્ જે દોરી પકડી ત્રાજવું ઉપાઢાય છે તે દોરી છ આંગળ લાંબી વનાવવી.

સોનું તોલવું હોય તો દક્ષિણ અર્થાત્ જમણી વાજુના છાવડામાં રાખી તોલવું અને વાકીની વધી વસ્તુ તેમજ જલ ઉત્તર અર્થાત્ ઢાવી વાજુના છાવડામાં રાખી તાલવું જોડે. કુવાનું જલ તોલમાં વધે તો થોડી વર્ષા, ફરણાનું જલ વધે તો મધ્યમ વર્ષા, સરોવરનું જલ વધે તો ઉત્તમ વર્ષા અને સર્વ જલ વધે તો ઘણીજ વર્ષા થાય છે. કોઈ પળ જલ તોલમાં ન વધે તો વર્ષા વીલકુલ થતી નથી, ઢાધીદાંતના તોલથી, હાથીના રુવાડાંના તોલથી, ગાય ઘોડા આદિ પશુ તેમજ સુવર્ણના તોલથી રાજા, મીણના તોલથી બ્રાહ્મણ આદિ વર્ણ વર્ષ મહિના અને આઠે દિશા તેમજ વાકીની વસ્તુઓનું પોત પોતાના તોલથી વધઘટ જાણી લેવું; એ રીતે સર્વ વસ્તુઓની હાનિ અને વૃદ્ધિ તોલથી સમજી શકાય છે.

સોનાની તુલા ઉત્તમ અને ચાંદીની તુલા મધ્યમ હોય છે, જો એ વેડ ન વની શકેતો સ્વદિરના કાઠની તુલા વનાવવી અથવા જે વાળથી કોઈ મનુષ્ય વીંધાઈ હોય તે વાળની તુલા વનાવવી. તુલાની ઢાંડીની લંવાઈ એક વિતસ્તિ અર્થાત્ વાર આંગળ રાખવી જોડે.

જે વસ્તુ તોલમાં ઘટે તેનો નાશ અને જે વધે તેની વૃદ્ધિ થાય છે, તથા જે ચીજ વધે નહિ તેમ ઘટે નહિ તેની હાનિ કે વૃદ્ધિ થતી નથી. આ તુલા કોશનું રહસ્ય રોહિણી યોગમાં પળ મનુષ્યે કરી જોવું.

સ્વાતિ, ઉત્તરાષાઢા અને રોહિણી એ ત્રણ નક્ષત્રોથી ચન્દ્રનો યોગ થાય તે વચ્ચે ઉક્ત નક્ષત્રો ઉપર ભૌમ, શનિ, રાહુ અને કેતુ એ પાપગ્રહ વેડા હોય તો તે અશુભ ગણાય છે, પરંતુ બુધ, શુક્ર અને બૃહસ્પતિ એ શુભ ગ્રહ વેડા હોય તો શ્રેષ્ઠ લેવાય છે. જો અધિકમાસ થવાથી વે આષાઢ ધડ જાય તો ઉપવાસ રાખી વન્ને મહિનાઓમાં પૂર્વોક્ત યોગોનો વિચાર કરવો અર્થાત્ અધિક માસમાં પળ પૂર્વોક્ત રીતિથી યોગ જોવા.

જો રોહિણીયોગ, સ્વાતિયોગ અને આષાઢીયોગ એ ત્રણે ફલમાં સરવા આવે અર્થાત્ ત્રણેનું ફલ શુભ અથવા અશુભ આવે તો નિઃસંદેહપણે શુભાશુભ ફલ સમજી લેવું. જો ત્રણેના ફલમાં ભિન્નતા રહે તો રોહિણીયોગનું જે ફલ હોય તે વિશેષે કરી સિદ્ધ થાય છે.

આવાઢી પૂર્ણિમા પછી કૃષ્ણપક્ષની ચતુર્થીને દિવસ ઉત્તરા માદ્રપદા નક્ષત્રમાં વર્ષા થઈ જાય તો આગલ ઉપર વર્ષાક્રતુ ઉત્તમ થાય છે, જો એ દિવસ વૃષ્ટિ ન થાય તો સારું થતું નથી.

આવાઢી પૂર્ણિમાને દિવસ સૂર્યાસ્ત સમયે જો ડશાન કોણનો પવન ચાલે તો સ્વેતી ઘણીજ સારી થાય છે, એજ વચ્ચે પૂર્વ સમુદ્રોના તરંગોના અગ્રભાગને તાડન કરવાથી ઘૂમતો તેમજ સૂર્ય ચન્દ્રના કિરણસમૂહથી મિશ્રિત આકાશથી પૂર્વ દિશાનો પવન ચાલેતો ઘણા નીલવર્ણના મેઘ સમૂહોથી યુક્ત શરદ્ ક્રતુની સ્વેતીથી સમૃદ્ધિવાન અને વસન્ત ક્રતુની ઉત્તમ સ્વેતીથી ભૂપિત સર્વ ભૂમિ સુશોભિત થાય છે.

જો ઉક્ત સમયે આકાશમાં અલંકિત અગ્નિ કોણનો પવન ચાલે તો પૃથ્વી ઉપર અગ્નિનો ઘણોજ ઉપદ્રવ થાય છે; દક્ષિણ દિશાનો પવન ચાલે અને એજ યોગમાં વહુરુઓ પવનનો ગઢ થાય તો કૃષ્ણ મનુષ્યની માફક મેઘ પળ થોડા થોડા જલના ઘુન્દ વરસે છે; સમુદ્રને કિનારે ઇલાય-ચી, લવલી અને લવંગ લનાઓના સમૂહોને દલાવતો નૈઋત્ય કોણનો પવન ચાલેતો કુદા તૃપાથી મરેલાં મનુષ્યોની હઢીઓના ટુકડાના સમૂહ રૂપી જેણે વસ્ત્ર ઓઢેલ છે એવી ભૂમિ ભયંકર અને ચંચલ મદોન્મત્ત પ્રેતવધૂ જેવી જોવામાં આવે છે.

પશ્ચિમ દિશાનો પવન ચાલેતો ભૂમિ સ્વેતીથી સુશોભિત રહે છે અને પ્રધાન મનુષ્યોના સમૂહોનું ઢેકાણે ઢેકાણે યુદ્ધ થાય છે તેમજ વસા, માંસ અને રુધિરથી વસુંધરા વ્યાપ્ત રહે છે.

વેગવાળો પ્રચંડ વાયવ્ય કોણનો પવન ચાલેતો જલની ધારાથી સ્વેતીની વૃદ્ધિ રૂપી ઉત્તમ ચિદ્રવાલી ભૂમિ ઘણી સુખ સમૃદ્ધિથી સદ્ભાગ્યની સેના સમાન જોવામાં આવે છે.

ઉત્તરનો પવન ચાલે તો વિજલીનું ભ્રમણ અને સંપૂર્ણ કાંતિનું જે આકારજ્ઞાન તેમાં ઉચ્ચમ યુક્ત મેઘ ઉન્મત્ત થઈ જેમાં ચંદ્ર કિરણો વાદળાઓથી ઢંકાઈલ છે એવી ભૂમિને જલથી પૂર્ણ કરી દે છે.

પ્રચંડ શબ્દ કરતો ડશાન કોણનો પવન ચાલે તો જેમાં પૂર્ણ જલનું યૌવન છે એવી પૃથ્વી પરિપક્વ થઈ સ્વેતીથી ભરાઈ જાય છે તેમજ શત્રુઓ જેને નમેલા છે એવા ધર્માત્મા રાજાઓ બ્રાહ્મણ આદિ ચારે વર્ણોની રક્ષા કરે છે.

વૃક્ષોના ફલ અને પુષ્પોની વૃદ્ધિથી સર્વ વસ્તુઓની સુલભતા અને સ્વેતીની નિષ્પત્તિ જાણવી જોઈએ.

શાલ વૃક્ષના ફલ અને પુષ્પોની વૃદ્ધિથી કલમશાલિની, રક્ત અશોકથી રક્તશાલિની ક્ષીરિકાથી પાંદૂકની અને નીલ અશોકથી સૂકરકની વૃદ્ધિ થાય છે; કલમશાલિ, રક્તશાલિ, પાંદૂક અને સૂકરક એ વધા ધાન્યના ભેદ છે; વડની વૃદ્ધિથી યવક અને તેન્દુકની વૃદ્ધિથી પષ્ટિક થાય છે એ પળ વેડ ધાન્યની જાતિ છે, જાંવુની વૃદ્ધિથી તલ અને અડદની, સિરસની વૃદ્ધિથી કાંગની, મહુડાની વૃદ્ધિથી ઘડંની અને સપ્તર્ણ વૃક્ષની વૃદ્ધિથી યવની વૃદ્ધિ થાય છે.

અતિ મુક્તક અને કુન્દ એ વન્ને પુષ્પવૃક્ષ છે તેની વૃદ્ધિથી કપાસની વૃદ્ધિ થાય છે, અસન વૃક્ષની વૃદ્ધિથી સર્પવની, ચોરડીની વૃદ્ધિથી કુલત્થની અને ચિરવિલ્વ નામના વૃક્ષની વૃદ્ધિથી મગની વૃદ્ધિ થાય છે.

વેતસ વૃક્ષના પુષ્પોની વૃદ્ધિથી અલ્હસીની, પલાશના પુષ્પોની વૃદ્ધિથી કોદ્રવની, તિલક વૃક્ષની વૃદ્ધિથી શંખ, મોતી અને ચાંદીની તેમજ ઇંદુદી વૃક્ષની વૃદ્ધિથી શણની વૃદ્ધિ થાય છે; દસ્તિકર્ણ વૃક્ષની વૃદ્ધિથી હાથીઓની, અશ્વકર્ણ વૃક્ષની વૃદ્ધિથી ઘોડાઓની, પાટલા વૃક્ષની વૃદ્ધિથી ગાયોની અને કેળોની વૃદ્ધિથી વકરી તથા વિકની વૃદ્ધિ થાય છે.

ચમ્પક પુષ્પોની વૃદ્ધિથી સુવર્ણની, વન્દુજીવના પુષ્પોની વૃદ્ધિથી મગની, કુરવક વૃક્ષની વૃદ્ધિથી હીરાઓની અને નન્દિકાવર્ત પુષ્પોની વૃદ્ધિથી વૈદુર્ય રત્નોની વૃદ્ધિ થાય છે.

સિન્દુવાર વૃક્ષની વૃદ્ધિથી મોતીની, કુસુંભવૃક્ષની વૃદ્ધિથી કારુક અથવા શિલ્પ જાળવાવાળાઓની, રક્તકમલની વૃદ્ધિથી રાજાઓની અને નીલ કમલની વૃદ્ધિથી રાજાઓના મંત્રીઓની વૃદ્ધિ થાય છે.

સુવર્ણ પુષ્પોની વૃદ્ધિથી શ્રેષ્ઠ પુરુષોની, કમલની વૃદ્ધિથી બ્રાહ્મણોની, કુમુદોની વૃદ્ધિથી રાજપુરોહિતોની, સાંગન્ધિક પુષ્પની વૃદ્ધિથી સેનાપતિની અને આકડાની વૃદ્ધિથી સુવર્ણની વૃદ્ધિ થાય છે.

આમ્રની વૃદ્ધિથી કલ્યાણ, મિલામાની વૃદ્ધિથી ભય, પીંચુની વૃદ્ધિથી આરોગ્ય, સેર અને શમી વૃક્ષની વૃદ્ધિથી દુર્ભિક્ષ અને અર્જુનવૃક્ષની વૃદ્ધિથી ઉત્તમ વર્ષા થાય છે; નિમ્બ અને નાગકેસરના પુષ્પની વૃદ્ધિથી ગુભિક્ષ થાય છે, કપિત્થની વૃદ્ધિથી પવન ચાલે છે, નિચુલ વૃક્ષની વૃદ્ધિથી વર્ષા ન ધવાથી ભય ઉપજે છે અને કુટજ વૃક્ષની વૃદ્ધિથી રોગનો ભય પેદા થાય છે.

દુર્વા અને કુશના પુષ્પોની વૃદ્ધિથી રશ્મિની વૃદ્ધિ થાય છે, કોવિદાર વૃક્ષની વૃદ્ધિથી વહુ આગ લાગે છે અને શ્યામલતાની વૃદ્ધિથી વ્યભિચારિણી સ્ત્રીઓની વૃદ્ધિ થાય છે.

જે વર્ષમાં વૃક્ષ ગુલ્મ અને લતા સચિક્રણ તેમજ છિદ્ર રહિત પત્રોથી યુક્ત હોય તે વર્ષમાં ઉત્તમ વૃષ્ટિ થાય છે અને જો એનાં પત્રો રુચા અને છિદ્ર યુક્ત હોય તો સ્વલ્પ વર્ષા થાય છે.

કૃષ્ણપક્ષમાં કોઈ વર્ષાનું પ્રશ્ન કરે એ વચ્ચે જલચર રાગિ અર્થાત્ કર્ક, મકર અથવા મીનમાં વેસી ચન્દ્રમા લગ્નમાં પડે અને શુક્લપક્ષમાં જલચર રાગિમાં વેસી ચન્દ્રમા કોઈ કેન્દ્રમાં પડે અને વર્ષાક્રાંતિ હોય તો તુરંતજ વૃષ્ટિ થાય છે, ચન્દ્રમાને શુભ ગ્રહ જોતા હોય તો વહુ વર્ષા અને પાપગ્રહ જોતા હોય તો ઓડી વર્ષા થાય છે. ચન્દ્રની માફક શુક્રથી પણ વર્ષાનો વિચાર કરવો. વર્ષાનું પ્રશ્ન કરનાર પુરુષ આર્દ્ર દ્રવ્યનો, જલનો અથવા જલ તુલ્ય જેનું નામ હોય એવી વસ્તુનો સ્પર્શ કરે, જલની સમીપે હોય અથવા જલ સંબંધી કાર્ય કરવામાં તત્પર હોય તો નિઃસંદેહ ઘણીજ ત્વરાથી વર્ષા થશે એમ સમજી લેવું અથવા પ્રશ્ન વચ્ચે જલ એવો શબ્દ કોઈ તરફથી સંભળાય તોપણ અવગ્ય સદ્યોવૃષ્ટિ થાય છે.

વર્ષાક્રાંતિમાં જે દિવસે સૂર્ય ઉદયાચલ પર્વત ઉપર ઉદય વચ્ચે દીપ્તિથી દુર્નિરીક્ષ્ય અર્થાત્ જેની સન્મુખ નજર ન કરી શકાય એવો હોય તે દિવસે વૃષ્ટિ થાય છે. અથવા આકાશના મધ્ય ભાગમાં પ્રાપ્ત થઈ સૂર્ય અતિ તીક્ષ્ણ તપે તોપણ વર્ષા થાય છે.

જલનો સ્વાદ જતો રહે, ગાયના નેત્ર સમાન આકાશનો રંગ હોય, દિશા નિર્મલ હોય, લવણમાં વિકાર થાય અર્થાત્ પાત્રમાં રાખેલું લવણ ઓગળવા લાગે, આકાશનો રંગ કાકના ઇંડા જેવો હોય, પવન ચાલતો બંધ થઈ જાય, માછલાં પાણીમાંથી ઉછઠી કિનારા ઉપર પડે, વારંવાર દેહકા વેલે એ સર્વ લક્ષણ વર્ષાનાં છે અર્થાત્ એમાં કોઈપણ લક્ષણ વિદ્યમાન હોય તો વર્ષા તુરંત થાય છે.

વિલાહીઓ પોતાના નરોથી વારંવાર ભૂમિને કોતરે, લોઢાંના શસ્ત્ર અને પાત્રમા કાટ લાગે, કે જેમાં કાચી દુર્ગન્ધ આવે તેમજ ગલીઓની વચ્ચે વાલકો બંધ વાંધે એ સર્વ લક્ષણોથી તુરંત વૃષ્ટિ થાય છે.

પર્વતો અતિ નીલવર્ણ હોય, પર્વતોની કંદરા વાષ્પથી ભરાઈ જાય અને ચન્દ્રનું કુંડાલું અતિ રક્તવર્ણ હોય તો શીઘ્રવર્ષા થાય છે.

કોઈ પળ જાતના ઉપદ્રવ વિના કીડી પોતાના ઇંડાઓને એકસ્થાનથી ઉઠાવી વીજે સ્થાને લઈ જાય, સર્પો મૈથુન કરે તેમજ વૃક્ષો ઉપર ચઢે અને ગાયો કૂદે એ સર્વ શીઘ્ર વૃદ્ધિ થવાનાં કારણ છે.

કાકીડો વૃક્ષના અગ્રભાગ ઉપર સ્થિત થઈ આકાશ તરફ દ્રષ્ટિ કરે અને ગાયો ડાહ્યા સૂર્ય તરફ દ્રષ્ટિ યોજે તો ઘણીજ ઉતાવળે વર્ષા થાય છે.

ગાય મેસ આદિ પશુ ઘરની બાહરે જવા ન ઇચ્છે, કાન અને સ્ત્રીઓને ઘૂંઘાવે અર્થાત્ કંપાવે એવીજ રીતે શ્વાન પણ ઘર બાહરે નિકળવા ન ઇચ્છે તેમજ કાન અને પગને હલાવે તો વર્ષા તુરત થાય છે.

ઘરની છતો ઉપર વેસી આકાશની તરફ મુખ કરી શ્વાનો વહુ રુદન કરે, દિવસે ડશાન કોણની વિજળી ચમકે તો પૃથ્વી જલથી પરિપૂર્ણ થઈ જાય અર્થાત્ અતિ વૃદ્ધિ થાય છે.

ચંદ્રમાનો લાલ રંગ હોય અથવા આકાશમાં વીજો ચંદ્ર દેખાઈ આવે તો પણ આકાશથી તુરત જલ વરસે છે.

રાત્રીએ વાદળાં ગર્જના કરે, દિવસે અતિ રક્ત વર્ણવાળી વિજળી દંડની માફક સીધી દેખાય, પૂર્વ દિશાનો શીતલ પવન ચાલે, વલ્લીના પત્રો આકાશ તરફ ડાહ્યા થઈ જાય, પક્ષીઓ જલ અથવા ધૂલથી સ્નાન કરે અને સર્પ આદિ કીડાઓ સ્વડના અગ્રભાગ ઉપર ચડી વેસે તો તુરત-જ વૃદ્ધિ થાય છે.

વિવિધ રંગના તથા વિવિધ આકૃતિવાળા જેમાં ઉપર નીચે ઘણા પુટ હોય એવા સંઘાતકાળના મેઘ શીઘ્ર વૃદ્ધિ કરે છે.

જે મેઘ ચારે તરફ શુદ્ધવર્ણ હોય અને મધ્યમાં અતિ ડગામ હોય, સ્તિમ્બ અનેક પુટોથી યુક્ત હોય, વિન્દુઓને ટપકતા સોપાન અર્થાત્ પગથીયાંની માફક વની રહ્યાં હોય, પૂર્વ દિશામાં ઉત્તર થઈ પશ્ચિમ તરફ જતા હોય અને પશ્ચિમમાં ઉત્તર થઈ પૂર્વ તરફ જતા હોય તે ભૂમિ ઉપર તુરત વરસે છે.

સૂર્યના ઉદય અથવા અસ્ત સમયે ઇન્દ્રધનુષ, પરિવ, રોહિત વીજો સૂર્ય, વિજળી અને સૂર્ય ચંદ્રના ઘુંડાળાં એ સર્વ લક્ષણ હોય તો તુરતજ ઘણી વર્ષા થાય છે.

દિવસે સૂર્યોદય સમયે અને રાત્રીએ સૂર્યાસ્ત સમયે જો આકાશ તેતરની પાંચ સમાન હોય

અર્થાત્ મેઘના પાતળા પાતળા અને ન્હાના ન્હાના ટુકડાઓથી ભરેલું હોય તેમજ પક્ષીઓ પ્રસન્ન થઈ શબ્દ કરતા હોયતો શીઘ્ર દ્રષ્ટિ થાય છે.

સૂર્યના અમોઘ નામના કિરણો એવા દેશાય કે જાણે અસ્તાચલના હાથજ ઉપર ડેંચા થઈ રહ્યા છે અને વાદળાં ભૂમિ પર્યન્ત ફૂંકી રહેતો એ ઘણી વર્ષા થવાનું લક્ષણ છે.

વર્ષા ઋતુમાં શુક્રની સપ્તમ રાશિ ઉપર ચન્દ્રમા હોય અને એના ઉપર શુભ ગ્રહોની દ્રષ્ટિ પડતી હોય અથવા શનિશ્વરથી નવમે પાંચમે અથવા સાતમે ચન્દ્રમા હોય અને એના ઉપર શુભ ગ્રહોની દ્રષ્ટિ પડતી હોય તો વર્ષા થાય છે.

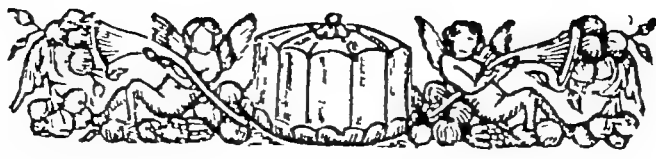
સૂર્યના ઉદય તેમજ અસ્ત કાલમાં સમાગમ અર્થાત્ ચન્દ્રની સાથે મંગલ આદિ ગ્રહોનો યોગ થવા વચ્ચે અને ભરણી આદિ નક્ષત્રોના જે છ મંડલ શુક્રચારમાં કયાં તેના પ્રવેશમાં અર્થાત્ ગ્રહ એક મંડલથી નિકળી વીજા મંડલમાં પ્રવેશ કરે એ સર્વ સમય ઉપર, અમાવાસ્યા અને પૂર્ણિમાના અંતમાં, દક્ષિણાયન અને ઉત્તરાયણની સમાપ્તિમાં ઘણે ભાગે વર્ષા થાય છે: સૂર્ય આદ્રી નક્ષત્ર પર આવે ત્યારે તો અવશ્ય દ્રષ્ટિ થાય છે.

બુધ અને શુક્રનો, બુધ અને વૃહસ્પતિનો અથવા વૃહસ્પતિ અને શુક્રનો સમાગમ હોય તો વર્ષા થાય છે. મંગલ અને શનિશ્વરનો સમાગમ હોય તેમજ તેની સાથે શુભ ગ્રહ ન હોય અને એના ઉપર શુભ ગ્રહોની દ્રષ્ટિ પણ ન પડતી હોય તો પવન અને અગ્નિનો ભય થાય છે.

સૂર્યાવલંબી અર્થાત્ અસ્ત થવાની ઇચ્છાવાળા ગ્રહ સૂર્યથી આગલ અથવા પાછલ હોય અર્થાત્ સૂર્યથી પહેલાં અથવા પછીથી અસ્ત પામે તો ભૂમિને જલપય કરી દે છે; મન્દ ગ્રહ સૂર્યથી આગલ અને શીઘ્ર ગ્રહ સૂર્યથી પાછલ અસ્ત થાય છે.

રાજર્ષિ વ્યાસજીએ ઉપર પ્રમાણે દૈવજ્ઞના મુખથી પરમ સંતોષકારક વર્ષાજ્ઞાન શ્રવણ કરી તેની આજ્ઞા પ્રમાણે ઉત્તમ સત્ય વક્તા અને ઉદ્યોગમાં દ્રઢ એવા વ્રાહ્મણોને ભવિષ્યની વર્ષાના જ્ઞાન માટે યથાયોગ્ય સ્થાને યોજ્યા. તેમજ હરવચ્ચ પોતે જાતે પણ એ સંવંધી વિચાર કરવા લાગ્યા, થોડા કાલમાં પોતાની પ્રજા ઉત્તમ સ્થિતિને પ્રાપ્ત થઈ.

તેઓને ઉત્તરાવસ્થામાં મહાન્ પ્રતાપી કેસરદેવજી નામે કુમાર થયા, જેથી કીર્તિ-ગદમાં અપૂર્વ આનંદ ફેલાઈ રહ્યો.

त्रयोदश तरंग.

“ छप्पय ”

केसरदेव कुमार, योग्य वय पाम्या ज्यारे;
राजधर्मनी रीत, स्नेहथी शोख्या त्यारे;
अति उत्तम अभ्यास, सर्व शास्त्रनो करीने;
गुरु आगळथी ज्ञान, मेळव्युं मोद धरीने;
कीर्तिगढनी गादींअे, छार्पी अलौकिक छापने;
चरित चारु नथुराम ए, अमर ! कहुं छुं आपने.

मकवाणा व्यासजीए कुमार केसरदेवजी योग्य वयना थतां तेओने उत्तम गुरु पासे विद्याभ्यास करवा वेसाड्या. स्वल्प समयमां तीक्ष्ण बुद्धिवाळा कुमार केसरदेव व्याकरण, न्याय अने मीमांसा आदि अघरा ग्रन्थोने समजवामां शक्तिमान थया. व्यास मकवाणा जाते महा विद्वान् होता. तेओए एक दिवसे कुमारश्रीने पोता पासे बोलावी भिन्न भिन्न शास्त्रोनां प्रश्न कर्या. केसरदेवजीए यथास्थित प्रत्युत्तर आर्पी पिताश्रीने प्रसन्न कर्या, परंतु ज्यारे राजधर्म संबंधी प्रश्नो पिता तरफथी पृछवामां आव्या त्यारे कुमारश्रीए ए विषयमां पोतानी माहिती नथी एम प्रदर्शित कर्युं, त्यारे व्यासजीए कहु के आपणे राजाओने तो मुख्य राजधर्म जाणवानीज जरर छे, कारणके अन्य शास्त्रो भणी आपणे कोइ साथे शास्त्रार्थ करचो नथी, तेमज कोड पासेथी पारितोषिक मेळववानुं नथी, तेतो केवळ आपणा आनंदने माटेज छे, परंतु राजधर्मथी तो आपणेंन अपूर्व सुयश प्राप्त धाय छे के जे सुयश मनुष्यमात्रनुं जीवन छे. तमारो अन्य अन्यास अति उत्तम छे, माटे हवे गुरूने प्रसन्न करी राजधर्मनुं ज्ञान मेळवो के जेथी आपणी प्रजा साथे आग्नी सृष्टि आपणने माननी नजरथी निहाळे. पिताना उपदेशने माथे चडावी बीजेज दहाडे कुमार केसरदेवजीए गुरुजीने प्रणाम पूर्वक नमृतार्थी विनति करी के कृपाट्ट ! आजर्था मने राजा-

ઓના ધર્મ શીખવો, તેમાં પ્રથમ આ પૃથ્વી ઉપર રાજા શબ્દ પ્રચલિત થઈ રહ્યો છે તેનો હેતુ શું છે ? અને તે શબ્દ શાથી ઉત્પન્ન થયો તે કૃપા કરી સમજાવો, કારણ કે સામાન્ય મનુષ્ય અને રાજાનાં શુભા, ગ્રીવા, બુદ્ધિ, પ્રાણ, આત્મા, સુખ, દુઃખ, મુખ, પીઠ અને ઉદર આદિ સમાન છે; વીર્ય, માંસ, અસ્થિ, રુધિર, શ્વાસનું આવવું જવું અને જન્મ મરણ એક સરગ્વાંજ છે, છતાં એક પુરુષ કયા કારણથી અનેક પુરુષોને આજ્ઞા કરી શકે છે ? અને એકાકી છતાં કહી રીતે શૂરવીર અને શ્રેષ્ઠ પુરુષોથી વ્યાપ્ત થઈ સૃષ્ટિનું સંરક્ષણ કરે છે તેમજ સંસારની પ્રસન્નતા ચાહે છે ? એ એકના પ્રસન્ન થયાથી તમામ મનુષ્ય પ્રસન્ન થાય છે, અને એ એકને વ્યાકુળ જોઈ સર્વ વ્યાકુળ બને છે, તથા તમામ મનુષ્યો દેવ સમાન તેને પૂજે છે તેનું કારણ શું છે ? ગુરુએ કશું કે કુમાર ! પૂર્વે મીઠા પિતા-મહે જે રાજધર્મ યુધિષ્ઠિરને સવિસ્તર સમજાવ્યો હતો, તે હું સંક્ષેપથી તમોને કહું છું, સાંભળો. રાજા શબ્દ સત્યયુગના પ્રારંભમાં ઉત્પન્ન થયો છે, તે સમયે કોઈ રાજા કે રાજ્ય ન હતાં તેમજ દંડ કે દંડ દેવાવાળા નહતા. પરંતુ સંસારી લોકો પરસ્પર ધર્મથીજ સુરક્ષિત હતા. જ્યારે ધર્મરક્ષકોમાં અન્યોન્ય વૈમનસ્ય ઉત્પન્ન થયું ત્યારે લોકોમાં અજ્ઞાનતા પ્રગટ થઈ અને એ અજ્ઞાનતાના પ્રાવલ્યથી જ્ઞાનનો લોપ થયો. તેની સાથે ધર્મ પણ નાશ પામ્યો. ઉત્તમ જ્ઞાનનો અસ્ત થવાથી મોહને વશ થઈ મનુષ્યોમાં લોભ પ્રવૃત્ત થયો, ત્યારબાદ મનુષ્યો અસંભવિત વાતોનો વિચાર કરવાવાળા થયા અને કામ નામની વીજા ઇચ્છા એ સર્વને સ્વાધીન કર્યા. કામને વશ થઈ મનુષ્યોને રાગે દ્વાવ્યા, એ રાગમાં પ્રવૃત્ત થઈ મનુષ્યોએ કાર્યોમાં યોગ્યાયોગ્યનો વિચાર તજી દીધો, અગમ્યા સ્ત્રીમાં ગમન, અમોઙ્યનું ભોજન અને અકથનું કથન કરવા માંડ્યું. ગુણનું ગ્રહણ ન કરતાં દુનિયાં દોષમાં દવાઈ ગઈ. જ્યારે લોકો ઉક્ત દશાને આધીન બન્યા ત્યારે વેદ વિલુપ્ત થયા અને ધર્મ નષ્ટ થયો. તેમ થવાથી દેવતાઓમાં ભય ફેલાયો, ભયથી દેવતાઓ બ્રહ્માને શરણે ગયા અને મહા વ્યથિત થઈ હાથ જોડી બ્રહ્માને પ્રસન્ન કરી કહેવા લાગ્યા કે-ભગવન્ ! લોભ તથા મોહ આદિની ઉત્પત્તિથી નર લોકમાં સનાતન વેદ અને ધર્મનો વિનાશ થવાથી અમો સર્વ ભયથીત બન્યા છીએ. અમારી સ્થિતિ પણ નરલોક નિવાસી સમાન થઈ ગઈ છે; કારણ કે સ્વાહા આદિના અભાવથી અમો મૂંઝવે મરીએ છીએ. જો કે અમે નરલોકમાં વૃદ્ધિ કરીએ છીએ, પરંતુ તે વૃદ્ધિ કરવાવાળા મનુષ્યોજ છે, તેઓની ક્રિયા નષ્ટ થવાથી અમારા ગન સંશયસિન્ધુમાં નિમગ્ન થયાં છે માટે આપ કલ્યાણકારી કર્મોનો વોધ કરો જેથી આ અમારો નવિન ભય નાશ પામે. બ્રહ્માજીએ દેવતાઓને સંતોષકારક જવાબ આપી વિદાય કર્યા. ત્યારબાદ તેઓએ પોતાનાં બુદ્ધિવલ્લથી એક લાખ અધ્યાય બનાવ્યા, જેમાં ધર્મ અર્થ તથા કામનું

વર્ણન કર્યું. એ ત્રિવર્ગીયો પોતાનાં ફલ અને સાધનને ભિન્ન દર્શાવનાર ચોથો મોક્ષ છે. તે મોક્ષનો ત્રિવર્ગ જુદો છે, ઇચ્છાફળ રહિત એ મોક્ષનું પણ તેમાં વર્ણન કરી વતાવ્યું. ધર્મ આદિના વૈપરીત્યનું કારણ સત્ત્વગુણ, રજોગુણ અને તમોગુણ. ધનુષ્યમી વ્યાપારીઓનો માર્ગમાં નિવાસ, તપસ્વીઓની વૃદ્ધિ અને ચોરોનો નાશ એ દંડથી ઉત્પન્ન થનારો ત્રિવર્ગ તેમજ વિત, દેશ, કાલ, સાધન, કર્મ અને સુહૃદ આદિને સુધારવા માટે નીતિથી ઉત્પન્ન થનારો પદ્ધતિ પણ તેમાં વર્ણવ્યો. અર્થાત્ નીતિના વલ્લથી પ્રજાની વ્યાકુલતા મટે છે, ક્રુદેશ પણ સુદેશ થાય છે અને કઠિયુગ પણ સત્પ-યુગ સરખો દેખાય છે. કર્મકાંડ, જ્ઞાનકાંડ, વાર્તા અર્થાત્ લેખીનીતિકા, આચાર આદિ કાંડ, દંડની-તિ અર્થાત્ પ્રજાનું પોષણ કરવાની વિદ્યા અને મહાવિદ્યા એ લાખ અધ્યાયની અંદર વ્રહ્માજીએ વતાવ્યું. મંત્રી લોકોની રક્ષા અને તેઓના ઉપર એવો ગુપ્ત દૂત નિયત કરવો કે જે નાના પ્રકાર-નો યુક્તિઓને જાણવાવાળો હોય અર્થાત્ વ્રહ્મચારી આદિનાં રૂપ ધારણ કરી શકે તેવો હોય. ભિન્ન ભિન્ન વેશ પહેરવાવાળા એવા ત્રણ ત્રણ દૂત દરેક સ્થળે યોજવા. એ સર્વે હકોક્ત તથા રાજકુમારનાં લક્ષણ પણ તેમાં સારી રીતે વર્ણવ્યાં. સામ, દામ, દંડ, ભેદ, અને પાંચમી ઉ-દાસીનતા પણ તેમાં સંપૂર્ણ રીતે વર્ણવો. એવીજ રીતે ભેદને માટે સલાહને મિથ્યા કરવી તેમજ મંત્રની સિદ્ધિ અને અસિદ્ધિનું જે ફળ છે તેનું પણ તેમાં વર્ણન કર્યું. વળી તેમાં ભય, લેજ તથા ધનથી સંચય રાખતો સન્ધિ અશ્રમ, મધ્યમ અને ઉત્તમ એ રીતે ત્રણ પ્રકારનો છે અર્થાત્ ભયથી થનાર સન્ધિ અશ્રમ, લેખથી થનાર સન્ધિ મધ્યમ અને ધનથી થનાર સન્ધિ ઉત્તમ ગણાય છે. પોતાના મિત્રોની વૃદ્ધિ, ભરપૂર સ્વજાનો, શત્રુના મિત્રોનો નાશ અને શત્રુના સ્વજાનાની શુષ્કતા એ ચાર યાત્રાના સમય છે. વિજય ત્રણ પ્રકારનો છે. ધર્મવિજય, અર્થવિજય અને આશુરીવિજય. મંત્રી દેશ, ગઢ, સેના અને સ્વજાનો એ પંચ વર્ગ ગણાય છે. અસ્યન્ત, સાચારગ અને ન્યૂત એ ત્રણ પ્રકાર છે. સેનાના પ્રકાશિત અને અપ્રકાશિત એવા બે પ્રકાર છે. તેમાં પ્રકાશિત સેના આઠ પ્રકારની છે, અને અપ્રકાશિત સેના મહા વિસ્તારવાળી છે. રથ, હાથી, ઘોડા, પૈદલ, ખારકન, નૌકા, દૂત અને ઉપદેશક ગુરુ એ સેનાના આઠ અંગ છે. વિંછી આદિથી ઉત્પન્ન થનારું વિષ જંગમ, ચૂર્ણમાં મળવાવાળું વિષ સ્થાવર, વસ્ત્ર આદિના સ્પર્શમાં અને સ્નાનપાનની વસ્તુઓમાં વિષ મેળવવું તથા મારણ આદિ પ્રયોગ એ ત્રણ પ્રકારનો વિષમેઝ દંડરૂપ કહેલ છે; શત્રુ, મિત્ર અને ઉદાસીન; ગૃહ નક્ષત્ર આદિ માર્ગોના ગુણ, એવીજ રીતે પૃથ્વીના ગુણ, મંત્ર યંત્ર આદિથી ભયભીતની રક્ષા કરવો, રથઆદિનાં કારખાનાં જોવાં તેમજ મનુષ્ય, હાથી, ઘોડા તથા રથને નિરોગી અને પરાક્રમી બનાવવા

વાઠી અનેક પ્રકારની યુક્તિઓ, ઘણી જાતના વ્યૂહ અને વિચિત્ર યુદ્ધનું વિજ્ઞાન પણ વર્ણવ્યું. ઉષ્ણ અને નિષાત અર્થાત્ ગ્રહોને વિરોધ અને પૃથ્વીનું કંપન, ઉલ્કાપાત, ઉત્તમ યુદ્ધ, ભાગવું, શસ્ત્રોને તીવ્ર કરવાં, સેનાનું દુઃખ તેમજ સૈન્યને પ્રસન્ન કરવું તથા પીડા અને આપત્તિના સમયનું જ્ઞાન પણ તેમાં વર્ણવી વતાવ્યું. એવીજ રીતે વાજાંઓના શબ્દ સાંભળી ચડાઈ આદિની ચેષ્ટા સમજી કામ કરવાનું, યોગ્ય સંચાર, પતાકા અને મંત્ર આદિનાં શ્રવણ અથવા દર્શનથી મોહ ઉપજાવવો; ચોર, ઉગ્રરૂપ અને વનવાસી મનુષ્યોની સેનાથી શત્રુના દેશને પીડા કરવી ત્રિગેરે સર્વ તેમાં વતાવ્યું. આગ લગાવવાવાળા, વિષ દેવાવાળા, મૂર્તિ વનાવવાવાળા અને સેનાના પ્રધાનોને પોતાના પક્ષમાં મેળવવા તેમ રહેતી આદિને કાપવી, હાથીઓનો વધ કરવો, સંદેહ પ્રકટ કરવો, નોકરોને પગાર આપવા, વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરી પ્રતિપક્ષીના દેશને પીડવો તેમજ સાત અંગવાળાં રાજ્યનો નાશ, વૃદ્ધિ અને સમાનતા તથા દૂતના ઉદ્યોગથી પોતાના દેશની વૃદ્ધિનું સવિસ્તર વર્ણન કર્યું. શત્રુ, મિત્ર અને મધ્યસ્થોને કેવી રીતે ફોડવા તે પણ વતાવ્યું છે, એવીજ રીતે પરાક્રમીઓને પીડવા અથવા મારવા इत्यादि સૂક્ષ્મ વ્યવહાર તેમજ કાંટાને ઉલેટવા અર્થાત્ દુષ્ટોને મારવા, મલ્લક્રીડા, વ્યાયામ, શસ્ત્ર ચલાવવાનો અભ્યાસ, ધનનો સંચય, આજીવિકા વિનાના પુરુષોનું પાલન કરવું, સેવકોની સંભાળ રાખવી, સમય ઉપર ધનનું દાન કરવું, તથા વ્યસનોમાં પ્રવૃત્ત ન થવું ત્રિગેરે સર્વનું વર્ણન કર્યું. એવીજ રીતે રાજગુણ અર્થાત્ ચડાઈ આદિ સેનાપતિના ગુણ, ત્રિવર્ણનો હેતુ અને ગુણ દોષ તમામ વર્ણવ્યા. નોકરોની અનેક પ્રકારની વદચાલ તથા ઉત્તમ ચાલ એ, સર્વમાં સંદેહ કરવો, ભૂલને તજવી, અપ્રાપ્તની પ્રાપ્તિ કરવી અને પ્રાપ્ત વસ્તુની વૃદ્ધિ કરવી, ફરી તે સુપાત્રોને દાનમાં આપવી એ સર્વ વાવત તેમાં વતાવી. ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષને માટે ધનને સ્વર્ચવું. એવીજ રીતે આપત્તિને દૂર કરવા માટે ચોથું દાન તેમાં વર્ણવ્યું છે. વ્રહ્માણ એ લક્ષ અધ્યાયમાં ક્રોધ અને કામથી ઉત્પન્ન થવાવાળાં દશ વ્યસનો વર્ણવ્યાં, અને આચાર્યોએ શિકારવાજી, પાસા, મથપાન અને સ્ત્રી એ ચાર વ્યસન કામથી ઉત્પન્ન થવાવાળાં કયાં છે. ક્રોધથી ઉત્પન્ન થનારાં કઠોર વચન, ઉગ્રતા, દંડપારુષ્ય, દેહને ઘાયલ કરવો, દેહનો ત્યાગ કરવો અને ધનનું નિરર્થક સ્વર્ચ કરવું એ છ વ્યસન વતાવ્યાં. નાના પ્રકારનાં યન્ત્ર અને તેની ક્રિયા પણ વર્ણવી. શત્રુની સેનાથી દેશ આદિની પીડા તેમજ ઘાયલ થવું, રયાનોને તોડવાં, સીમાના વૃક્ષોને ઉલેટવાં, રાજ્યની આમદાનીને અટકાવવી, શસ્ત્ર આદિ સામાન વનાવવાની રીતિ; પળવાનક, શંખ અને ખેરિ આદિ વાજાંઓ તેમજ મણિ, પૃથ્વી, પશુ, વસ્ત્ર, દામી અને દાસ એ છ દ્રવ્યોને પણ સંગ્રહ કરવાનું

વર્ણન કરી વતાવ્યું. સ્વાધીન ધનારને શાન્ત કરવા, સત્પુરુષોનું પૂજન કરવું, પંડિતોને યજ્ઞ પ્રસંગે દાન આપવું તથા હોમના વિધિનું જ્ઞાન ઇત્યાદિ વાવતો વર્ણવી. માંગલિક વસ્તુ, સુવર્ણ આદિનો સ્પર્શ કરવો, દેહને શૃંગારવો, ભોજન કરવું, નિરંતર ઈશ્વરને માનવા, એકલાં ચઢાઈ કરવાની રીતિ, સત્યતા, મીઠું વોલવું, ઉત્સવ, સમાજોની ક્રિયા અને એવીજ રીતે ધ્વજા તથા ધન આદિનું વર્ણન કરી વતાવ્યું. ચોતરા આદિ વેસવાનાં સ્થાન, મનુષ્યોનાં ગુપ્ત અને પ્રગટ વૃત્તાન્તો તથા વ્યવહારોને દ્રમેશાં જોવા, વિજાતિયથી તથા ગુણોથી ઉત્પન્ન થનારી પ્રતિષ્ઠા, પુરવાસી-ઓની રક્ષા, દેશની આવાદી કરવી અને વાર રાજાઓથી સંબંધ રાખવાવાળા મંડલમાં જે સ્થિર ચિન્તા છે તેનું પણ વર્ણન કર્યું અર્થાત્ વિજયને ચાહવાવાળા ચારે તરફ ચાર શત્રુ, ચાર મિત્ર અને ચાર ઉદાસીન એ મંડલના વાર રાજાઓ કહેવાય છે. વહેંતેર પ્રકારના સંસ્કાર, દેહ, દેશ, જાતિ અને કુળના ધર્મ ઉત્તમ રીતે વર્ણવ્યા. ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષની યુક્તિઓ તથા અનેક પ્રકારની ઇચ્છા અને ધન આદિ તેમાં કયાં. મૂલકર્મ અર્થાત્ માલના પ્રવચ્ચની રીતિ, માયા, યોગ, નદી અને નિયત પ્રદેશોને દોષિત કરવાનું વર્ણવ્યું. જે જે રીત આ સંસારથી અવિરુદ્ધ માલુમ પડી તે તમામનું નીતિશાસ્ત્રમાં વર્ણન કર્યું. એ રીતે બ્રહ્માજી ઉચ્ચ શાસ્ત્ર વનાવી દેવતાઓ કે જેમાં ઇન્દ્ર વિદ્યમાન હતા તેઓને કહેવા લાગ્યા કે સંસારની વૃદ્ધિ તથા ધર્મ, અર્થ અને કામને નિયત કરવા માટે આ સરસ્વતીનો સાર પ્રગટ કર્યો છે. તે લોકની રક્ષા કરવાવાળું દંડ અને ઇનામથી યુક્ત આ નીતિશાસ્ત્ર સદંડ વની વિશ્વમાં વિરુદ્ધાત થશે. આ સંસાર દંડથી આધીન થાય છે અને દંડજ પામે છે. આ શાસ્ત્ર દંડનીતિ નામથી ત્રિલોકીમાં વ્યાપ્ત થશે. અને પદ્ ગુણથી ભરપુર ઉક્ત શાસ્ત્ર મહાત્માઓની આગલ નિયત થશે.

ત્યારવાદ વિશાલાલ ઝમાપતિ શંકરે સંમારી જીવોનું અલ્પ આયુષ જાણી બ્રહ્માએ વનાવેલ એ લક્ષ અધ્યાયનું રહસ્ય દશહજાર અધ્યાયમાં યુક્તિથી દાખલ કર્યું. એ વિશાલાલનામના સારનો ઇન્દ્રે પાંચ હજાર અધ્યાયમાં આશય લઈ લીધો અને તે શાસ્ત્રનું નામ વાહુદન્તક રાખ્યું. ત્યારવાદ યોગાચાર્ય શુક્રનીએ એક હજાર અધ્યાયમાજ તેનું સંક્ષેપથી વર્ણન કર્યું. એ ક્રમથી મહાપિં-ઓએ અવસ્થાની ન્યૂનતા જોઈ સંક્ષેપ કર્યો. તે પછી દેવતાઓએ પ્રજાપતિ વિષ્ણુને પ્રાર્થના કરીકે સંસારી પુરુષોમાંથી રાજ્યનું શામન કરી શકે એવો એક યોગ્ય પુત્ર આપો. ત્યારે નારાયણે વિચાર કરી રજોગુણ રહિત તેજસ્ નામનો માનસી પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યો. પરંતુ તે ત્રિગંજન મહાત્માએ પૃથ્વીપર રાજ્ય

કરવાની ઇચ્છા ન કરી, પરંતુ સન્યસ્ત ધારણ કરવાની સ્પૃહા વતાવી. તેના પુત્ર કીર્તિમાન પળ જીવનમુક્ત થયા. એ કીર્તિમાનના પુત્ર કર્દમજી પણ મહાતપસ્વી બન્યા. પરંતુ તેનો પુત્ર અનંગ સાધુરક્ષક અને દંડનીતિમાં પ્રવીણ થયો. અનંગના પુત્ર મહાનીતિજ્ઞ પરાક્રમીએ મહાન રાજ્યને પ્રાપ્ત કર્યું. તેનો પુત્ર માનસી સુનેથા નામે ત્રણે લોકમાં પ્રસિદ્ધ થયો, તેનો પુત્ર વેણુ રાગ-દ્વેષને વશ બની પ્રજા ઉપર અર્થમ કરવાવાળો થયો તેને વ્રહ્મવાદી ઋષિઓએ અભિમંત્રિત કુશાઓથી માર્યો અને તેની ડાઘી. જાંઘને મંત્રોંધી મથી ત્યારે તે જંગાથી એક એવો પુરુષ ઉત્પન્ન થયો કે જે ઠીંગળો, કણ્ઠો, કોયલા સમાન કાળા રંગનો, લાલ નેત્રવાળો અને કાળા કેશવાળો હતો, તેને જોઈ ઋષિઓએ વેસી જવાનું કહ્યું, તેનાથી સંકડો નિપાદ ઉત્પન્ન થયા કે જેઓ નિર્દય મનવાળા થઈ વનમાં અને પર્વતોમાં નિવાસ કરી રહે છે. તેમજ વિન્ધ્યાચલવાસી વીજા પ્રકારના મ્લેચ્છ છે તે પણ તેનાથીજ ઉત્પન્ન થયા. ફરી ઉક્ત મહર્ષિઓએ વેણુની જમણી જંગાનું મથન કર્યું, તેથી એક એવો પુરુષ ઉત્પન્ન થયો કે જે રૂપમાં વીજો ઇન્દ્ર જણાતો હતો, તેનાં વસ્ત્રો મુવર્ણ નિર્મિત હતાં. હાથમાં ચ઼્ર્ગ તથા ધનુષવાળને ધારણ કરનાર, વેદવેદાંગને જાણનાર અને ધનુર્વેદમાં પંડિત હતો. દંડનીતિ સર્વ તેને આધીન થઈ. એ વેણુના પુત્રે ઋષિઓને હાથ જોડી કહ્યું કે ધર્મ અને અર્થને જાળવાવાળી મહા સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ મારામાં ઉત્પન્ન થઈ છે, એ બુદ્ધિને અનુસરી મારે શું કરવું યોગ્ય છે તે કહેવા કૃપા કરો. આપ અર્થયુક્ત જે કામ કહેશો તે હું કરીશ એમાં કંઈ પણ સંદેહ રાખશો નહિ. ત્યારે દેવ અને મહર્ષિઓ બોલ્યા કે જેમાં વરાવર નિશ્ચય પૂર્વક ધર્મ હોય તેવાં કૃત્ય કરો, સર્વ જીવોમાં સમદ્રષ્ટિ રાખી પ્રિય અપ્રિયનો ત્યાગ કરી કામ, ક્રોધ અને લોભને દૂરથી તજી એવાં કાર્ય કરો કે લોકમાં જે કોઈ મનુષ્ય ધર્મન્નરૂ થાય તે આપથી દંડ પામે. મન, વાણી, અને કર્મથી એવા શપથ લીઓ કે “હું નિરંતર દંડનીતિગાસ્ત્રથી સર્વ રાખતા ધર્મને પાળીશ, કદિ પણ ઇન્દ્રિઓને વશ નહિ વનું” તેની સાથે સમગ્ર સંસારનું રક્ષણ કરવાની પણ પ્રતિજ્ઞા લિઓ. વેણુના પુત્ર પૃથુએ તે પ્રમાણે પ્રતિજ્ઞા લીધી. ત્યારવાદ વેદના મંડારરૂપ શુક્રજી એ પૃથુના પુરોહિત થયા, વાલ્મીકિય ઋષિઓનો સમૂહ અને સારસ્વત બ્રાહ્મણો તના મંત્રી બન્યા તથા ગર્ગ્યુનિષ્ઠ જ્યોતિષીનુંપદ ધારણકયુ એ રીતે પેહલા ષિષ્ણુ, વીજા વિરજ, વીજા કીર્તિમાન, ચોથા કર્દમ પાંચમા અનંગ, છઠ્ઠા અવતલ, સાતમા વેણુ અને આઠમા પૃથુ થયા. પૃથુને સૂત્ર અને માગધ નામે વે પુત્ર થયા તે બંને ઉપર પ્રસન્ન થયલાં પૃથુએ સૂતને અનૂપદેશ અને માગધને માગધદેશ આપ્યો. તે સમયે પૃથ્વી અસમ હતી તેને સરસ્વી કરાવી. સર્વ મન્વંતરમાં પૃથ્વી અસમ થઈ જાય છે. પૃથુએ

ધનુષની કોટિથી ચારે વાજુઓની શિલાઓના સમૂહને ડઠાચ્છો જેથી પર્વતો મ્હોટા થયા. પૃથ્વીએ પુષ્કળ રત્નોથી પૃથુની સેવા કરી. નદીઓના સ્વામી સમુદ્રે, પર્વતોના પતિ હિમાચલે અને ઇન્દ્રદેવનાએ પૃથુને અસંખ્ય ધન આપ્યું. સુવર્ણમય પર્વતોએ સુવર્ણ દીધું તેમજ યક્ષ અને રાક્ષસોના અધિપતિ કુબેરે પણ અક્ષય ધન અર્પણ કર્યું. જેથી ધર્મ, અર્થ અને કામ સિદ્ધ થયા. પૃથુએ ધ્યાન માત્રથી ઘોડા, રથ, હાથી અને કરોડો મનુષ્યો ઉત્પન્ન કર્યા. એ સમયે કોઈને વૃદ્ધપણું, દેહરોગ કે દુર્ભિક્ષ આદિ કોઈ પ્રકારનો વ્યાધિ ન હતો. પૃથુની ઉત્તમ રક્ષાથી સર્પ કે ચોર આદિનો લેશમાત્ર ભય નહોતો, તેની યાત્રા સમયે સમુદ્રના જલ સ્થિર થયાં. અને પર્વતોએ માર્ગ આપ્યો. કોઈ વચ્ચે તેનું ધ્વજાપતન થયું નહિ, તેણે યક્ષ રાક્ષસ અને નાગ આદિ સહિત પૃથ્વીનું દોહન કર્યું અને સત્તર પ્રકારની શ્વેતીઓ પ્રગટ કરી. જે જેનું અભીષ્ટ હતું તે પણ મહાત્મા પૃથુએ ધર્મપૂર્વક પૂર્ણ કરી સર્વ પ્રજાને રાજી કરી જેથી “રાજા” શબ્દ ઉત્પન્ન થયો. બ્રાહ્મણોના ક્ષત્રી રક્ષાથી “ક્ષત્રી” શબ્દ અને અતુલ ધર્મથી આ ભૂમિ પ્રખ્યાત થઈ અને તેણે “પૃથ્વી” એવું નામ ધારણ કર્યું. ભગવાન્ વિષ્ણુએ તમામ મર્યાદા નિયત કરી અને “તારાથી કોઈ વિરુદ્ધ કામ નહિ કરે” એમ પૃથુને કહી તેના દેહમાં યોગદ્વારા પ્રવેશ કર્યો. એથી તે નરદેવ સમાન ગણાય છે. એથીજ જગત આજે રાજાને પ્રણામ કરે છે અને એથીજ રાજા દંડનીતિ પૂર્વક રાજ્યનું સંરક્ષણ કરવાને યોગ્ય છે. દેશની દશાને જોનાર અને તેનું પોષણ કરનાર રાજાને કોઈ પણ પરાજય આપી શકતા નથી. આ લોકમાં સમદર્શી રાજાનાં ચિત્ત અને કર્મથી ઉત્તમ કાર્ય અને ઉત્તમ ફલની કલ્પના કરી શકાય છે. દેવગણ શિવાય સર્વ લોકો રાજાને વશ થાય છે એનું કારણ એ છે કે પ્રથમ વિષ્ણુના મસ્તકમાં સુવર્ણનું કમલ ઉત્પન્ન થયું, અને તેનાથી બુદ્ધિમાન ધર્મની રક્ષા કરવાવાળા લક્ષ્મી દેવી ઉત્પન્ન થયાં. એ લક્ષ્મીથી ધર્મદ્વારા અર્થ ઉત્પન્ન થયો. એ રીતે ધર્માર્થ પ્રગટ થયાં. જ્યારે લક્ષ્મી રાજ્યમાં નિયત થાય છે ત્યારે સ્વર્ગથી આવી દંડનીતિમાં કુશળ બુદ્ધિવાળો રાજા ઉત્પન્ન થાય છે, તે મનુષ્ય વિષ્ણુના મહાત્મ્યને જાણવાવાળો બુદ્ધિમાન વર્તી પ્રતિષ્ઠા મેળવે છે. દેવતાઓએ અભિષેક કરાવેલ રાજાનું ઉલ્લંઘન કરી કોઈપણ મનુષ્ય કર્મ કરી શકતા નથી. આ સંવાર એક રાજાનેજ આધીન થાય છે તે વિના આ જગત્ કર્મ કરવા સમર્થ થઈ શકતું નથી. રાજા શુભ ફલ માટે શુભ કર્મ કરે છે. વિશ્વ આજે એ એકની આજ્ઞાને અનુસરે છે. જે મનુષ્ય તેના સૌમ્ય મુખનું દર્શન કરે છે, તે તુરંતજ તેને આધીન થઈ જાય છે. એટલાજ માટે તેને સર્વ લોકો “રાજા” કહે છે.

રાજાએ નિરંતર ઉદ્યોગ અને વિચાર કરવો જોઈએ, કારણ કે સ્ત્રી સમાન અવિચારી રાજાની પ્રશંસા થતી નથી. જેમ વિલમાં રહેનારા જીવોને સર્પ ગળી જાય છે, તેમ પૃથ્વી પણ શિક્ષાયોગ્ય પુરુષોને શિક્ષા નહિ આપનારા રાજાનું, વેદાધ્યયન અર્થે વિદેશ નહિ જનારા વિપનું અને અટન નહિ કરતાં એક સ્થાને સ્થિર થઈ રહેનારા સન્યાસીનું ભક્ષણ કરી જાય છે. એટલા માટે રાજાએ સલાહ કરવા યોગ્ય પુરુષથી સલાહ કરવી અને દંડને યોગ્ય પુરુષોને દંડ આપવો. જે પુરુષ સાત અંગવાળા રાજ્યથી વિપરીત કામ કરે, તે ગુરુ હોય કે મિત્ર હોય તો પણ મારવાને યોગ્ય છે. કારણ કે પ્રાચીન સમયે કર્તવ્ય અને અકર્તવ્યના યોગ્ય કર્મને નહિ જાણનારા ગુરુને દંડ દેવાયા છે. પૂર્વે બાહુના પુત્ર સગરરાજાએ નગરવાસીઓની વૃદ્ધિને નિમિત્ત પોતાના વડા પુત્ર અસમંજસનો પરિત્યાગ કર્યો હતો. અર્થાત્ જ્યારે અસમંજસે પુરવામીઓના વાલકોને સરયૂ નદીમાં ડૂબાવ્યા ત્યારે સગર-રાજાએ ક્રોધાયમાન થઈ તેને દેશનિકાલ કર્યો, તેથી જ ગીતે ઉદાહરક ઋષિએ પણ પોતાનો પ્યારો પુત્ર મહા તપસ્વી શ્વેતકેતુ કે જે બ્રાહ્મણાથી મિથ્યા વ્યવહાર કરતો હતો, તેને સત્ત્વર તર્જી દીધો. આ લોકમાં રાજાઓનો સનાતન ધર્મ એ છે કે સંસારના પ્રસન્નતા અને રક્ષા પૂર્વક સન્ય વોલવું. વ્યવહારમાં યથાર્થ વર્તન કરનાર, વીજા આગળથી ધન લઈ તે ધન પાછું સમય ઉપર યોગ્ય પુરુષોને આપનાર, પરાક્રમી, ક્ષમાવાન અને સત્યવક્તા રાજા મુમાર્ગથી કદિ પણ ગ્રહ થતો નથી. ચિત્તના ક્રોધને રોકનાર, શાસ્ત્રાર્થમાં નિપુણ તેમજ ધર્મ, અર્થ અને કામમાં પ્રવૃત્ત અર્થાત્ દિવસના પૂર્વ, ભાગમાં ધર્મનું, મધ્યાહ્ન કાળે અર્થનું, રાત્રીએ કામનું અને પ્રભાતે યોગનું કાર્ય કરનાર તથા વિચારને ગુપ્ત રાખનાર રાજા રાજ્યને યોગ્ય છે. ગુપ્ત રક્ષા અને સારા માણસની સલાહથી જ રાજા ઉન્નતિ મેળવી શકે છે. રાજાએ ચારે વર્ણના ધર્મોની રક્ષા કરી, ઉત્તમ પુરુષોનો વિશ્વાસ કરવો, પરંતુ હૃદ ઉપરાંત કોઈનો વિશ્વાસ ન રાખવો; નિરંતર બુદ્ધિથી છ ગુણા ગુણ દોષને તપાસવા, તેમાં વઢી શત્રુના દોષો તો સ્વાસ દીર્ઘ દ્રષ્ટિથી જોવા; ધર્મ, અર્થ, અને કામને જાણનાર દૂતોદ્વારા કેટલું-એક કામ કરાવવું. તેમજ ગુપ્ત રીતે ધન આપી શત્રુઓના મંત્રીઓને પોતાના પક્ષમાં મેળવવા; નિરાધાર મનુષ્યોને આજીવિકા આપી નોકરી ઉપર ચડાવી મંદહાસ્ય પૂર્વક તેઓની સાથે વાર્તાલાપ કરી સર્વને સંતોષ આપવો. વૃદ્ધિને સન્માન આપનાર, આઘાત રહિત, નિર્ભય, સર્વ પુરુષોનાં વર્તન ઉપર બુદ્ધિને સ્થિર કરનાર, દ્રઢ સ્વભાવવાળા

૧-રાજા, અમાત્ય, મિત્ર, કોશાધ્યક્ષ, પ્રજામાંહેના મુખ્ય પુરુષો, કિલ્લાદાર અને સેનાપતિ એ રાજ્યની સાત પ્રકૃતિ અથવા રાજ્યના સાત અંગ કહેવાય છે.

અને મનોહર મૂર્તિવાળા રાજા કોઈ દહાડાં સત્પુરુષોને દંડતા નથી, પરંતુ નીચ લોકોને ઢંડી તેઓ પાસેથી લીધેલું ધન સત્પુરુષોને સમર્પણ કરે છે. રાજાએ વચ્ચે લેનારા, વચ્ચે દેનારા, શાન્ત ચિત્તવાળા, સુંદર સાધનોને સજનારા, ઉત્તમ ભોગોનો ઉપભોગ કરનારા, શુદ્ધ આચારવાળા, શૂરવીર, ભક્ત, ધન લઈ શત્રુના પદમાં નહિ ભળનારા, કુલવાન, અન્યતું અપમાન નહિ કરનાર, વિદ્વાન, સાર અસારને સમજનાર, ધર્મજ્ઞ, ઉત્તમ બુદ્ધિવાળા અને પર્વત સમાન અડગ મનવાળા ઉત્તમ જનોને પોતાના સહાયક બનાવવા. પોતાના તમામ માણસોને સંદેહ રહિત નજરથી નિહાળવા, કારણ કે સર્વે ઉપર સંદેહ રાખનારો રાજા પોતાના માણસોને હાથેજ માર્યો જાય છે. સંસારના ચિત્તને સ્વાધીન કરવાની ઇચ્છાવાળા રાજાઓ શત્રુથી નહિ દવાતાં દિનપ્રતિદિન અભ્યુદયને પામે છે અને ચારે તરફ પોતાની આજ્ઞાને દ્રઢ કરવા સમર્થ બને છે. ક્રોધ તથા વ્યસન રહિત જિતેન્દ્રિય રાજાઓ હિમાલયસમાન પ્રાણીમાત્રના વિશ્વાસપાત્ર થાય છે.

જ્ઞાની, ત્યાગી, શત્રુઓના હિતો જોવામાં તત્પર, સુંદર દર્શનવાળા, સર્વ વર્ણની નીતિ અને અનીતિને સમજનારા, ક્રોધને શીઘ્રતાથી જીતવાવાળા, સુગમતાથી પ્રસન્ન થનારા, મહા સાહસિક, અહંકાર રહિત ક્રિયા કરનારા અને પોતાને મુખે પોતાને નહિ વચાવનારા રાજાઓ પ્રજાનો પ્યાર મેળવી શકે છે. જેમ પિતાના ઘરમાં પુત્ર સ્વચ્છન્દતાથી આનંદ કરે તેમ તેવા રાજાઓના રાજ્યમાં પણ પ્રજા નિર્ભયપણે વિચરે છે. જે રાજાનાં કર્મ પ્રારંભથીજ ઉત્તમ અને નીતિયુક્ત હોય તે રાજસમુદાયમાં વિશેષ વચાવ્ય છે. રાજાએ પરોપકારપરાયણ બની પંડિતોનો સત્કાર કરવો અને સત્પુરુષોએ માન્ય રાખેલા માર્ગને અનુસરી પોતાનો પ્રજાપાલન ધર્મ પૂર્ણ પ્રયત્નથી પ્રચલિત રાખવો, કારણ કે દરેક મનુષ્યો ઉપદેશ નહિ આપનારા આચાર્યને, વેદવિદ્યાર્થી રહિત ઋત્વિજને, રક્ષણ નહિ કરનારા રાજાને, અપ્રિય બોલનારી નારીને, ગામમાં રહેવાની ઇચ્છાવાળા ગોવાળને અને વનમાં વસવાની વાંછનાવાળા વાણંદને ટુટી ગયેલાં વહાણની માફક સંસાર સમુદ્રમાં તર્જી દે છે.

રાજાએ પોતાના પ્રદેશમાં ચારને નિયત કરવા અને તેઓને પ્રસન્નતા પૂર્વક માસિક પગાર આપવા, યુક્તિપૂર્વક રાજભાગ લઈ સત્પુરુષોનો સંગ્રહ કરવો; શૌર્ય, ચાતુર્ય અને સત્યતાથી પ્રજાનું ખમીઠ કરવું. હલ વિદ્યાર્થી પ્રતિપક્ષીઓને શિથિલ કરવા, જીર્ણ થયેલાં સ્થાનોનો ઉદ્ધાર કરવો, સાધુ સંતને સંતોષવા અને કુલીન જનોના પોષણપૂર્વક અન્નઆદિનો સંગ્રહ કરવો. ધાની-ઓની સેવા કરનારા, મૈત્ર્યને પ્રસન્ન રાખનારા, પ્રજાની પીડા દૂરનારા, સંસારી કર્મોમાં

ખેદ નહિ માનનારા, સ્વજાનાની અભિવૃદ્ધિ કરનારા, વૈરીઓને વિશ્વાસ રહિત દૃષ્ટિથી વિલોકનારા, શત્રુઓએ વ્યાપાર આદિ છલથી વશ કરેલા પુરવાસીઓને સ્વાધીન કરવામાં કુશલ અને શત્રુની સાથે વસનાર પોતાના મિત્રવર્ગને બુદ્ધિવલ્લી તપાસનાર રાજા કોઈ દિવસ દુઃખી થતા નથી. નીતિ અને ધર્મને અતુસરી ઉદ્યોગ કરવો એ દરેક રાજાની ફરજ છે, કારણ કે ઉદ્યોગથીજ ઇન્દ્રે અમૃત મેલ્લી અસુરોને હણ્યા. તેમજ નરલોક અને મુરલોક વન્નેમાં પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી. જે પુરુષ ઉદ્યોગ કરવામાં નિપુણ છે, તે વાગ્વીર પંડિતથી પણ પ્રભુત્વને પામે છે. ઉદ્યોગી પંડિત ધીરોને પ્રસન્ન કરી, તેઓની આરાધના કરે છે. ઉદ્યોગ રહિત રાજા શત્રુથી પરાજય પામે એમાં નવાઈ નથી, કારણ કે વિપ્લાવો સર્પ સવલ્લ હોય તોપણ ઉદ્યોગ વિના શત્રુને મારી શકતો નથી. ઉદ્યોગથી અલ્પ અગ્નિ આલ્ખી દુનિયાને વાલી ભસ્મ કરી શકે છે. થોડું ઝેર ઘણાનો સંહાર કરવાની શક્તિ ધરાવે છે. ઉદ્યોગી સેનાના એક અંગથી પણ શત્રુનો મઠ તોડી મ્હોટાં સૈન્યથી સુસમૃદ્ધ દેશને પરાભવ આપી શકાય છે. કેવલ કોમલતાથી કે કેવલ કઠોરતાથી રાજતંત્ર ચાલી શકતો નથી, પરંતુ સત્ય અને ધર્મથીજ ઉદ્યોગી રાજા વિજય મેલ્લવા સમર્થ બને છે.

રાજાએ પ્રથમ પ્રજાની પ્રસન્નતા અર્થે દેવ અને બ્રાહ્મણોનું પૂજન કરવું જોઈએ, તેમ કરવાથી રાજા ધર્મના ઋણથી મુક્ત બની વિશ્વમાં વંદનીય થાય છે. રાજાએ ઉદ્યોગની સાથે કર્મ કરવાં ઉદ્યોગ વિના પ્રારબ્ધથી અભીષ્ટની સિદ્ધિ થતી નથી. રાજાઓને કાર્યસિદ્ધિને કિનારે પહોંચાડનાર સત્યતા શિવાય કોઈ સાધન નથી. સત્યનો સ્નેહી રાજા આ લોક અને પરલોક વન્નેમાં પ્રસન્ન રહે છે. સત્યતા એજ ઋષિઓનું ઉત્તમ દ્રવ્ય છે, સત્યતા શિવાય રાજાઓ ઉપર વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરાવનાર ધીજું એકે કર્મ નથી. ગુણવાન, સદાચારી, સ્થિર સ્વભાવવાળો, દયાલુ, ધર્મપરાયણ, જિતેન્દ્રિય, સાવધાન, અત્યંત દાની, પ્રસન્ન મુખવાળો અને સત્પુરુષોને શરણે જનારો રાજા કદિ પણ નાશ પામતો નથી. પોતાના દોષ, શત્રુના દોષનો નિશ્ચય અને ઉદ્યોગનો પ્રારંભ એ ત્રણે કર્મ રાજાએ ગુપ્ત રાખવાં તેની સાથે સલાહને પણ ગુપ્ત રાખવી. અતિ કોમલ પ્રકૃતિવાળા રાજાની આજ્ઞાને કોઈ આદર આપતું નથી તેમ અતિ તીવ્ર પ્રકૃતિવાળા રાજાથી પ્રજા વ્યાકુલ રહે છે એલા માટે અતિ તીવ્રતા કે અતિ કોમલતા ન રાખવી.

મરુદેશ, જલ, પૃથ્વી, વન, પહાડ અને મનુષ્ય એ છ કિલ્લાઓમાંથી મનુષ્યોનો કિલ્લો દુર્ગમ અને અજેય છે. બુદ્ધિમાન રાજાએ ચારે વર્ણો ઉપર કૃપા રાખવી જોઈએ. જે રાજા ધર્માત્મા અને સત્યવક્તા હોય તે પ્રજાને પ્રસન્ન કરી શકે છે. દયાલુ રાજાએ પણ શિક્ષાયોગ્ય પુરુષને શિક્ષા આપતી વખતે દયા ન કરવી જોઈએ, કેમકે હાથી સમાન ક્ષમાશીલ રાજા નીચ અને ધર્મનો વિરોધી થાય છે. નીચ મનુષ્યો ક્ષમાશીલ રાજાની પ્રતિષ્ઠામાં સ્વલેલ પહોંચાડે છે. ઘટલા માટે રાજાએ વસન્ત ઋતુના સૂર્ય માફક અતિ શીતલતા કે અતિ તીવ્રતા ન રાખવી. પોતાના તથા પરાયાં મનુષ્યોની પરીક્ષા પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી કરવી. શિકાર સ્વેલવો, ઘૂત રમવું, દિવસે સૂવું, નિન્દા, સ્ત્રીસંગ, ભાંગ પીવી, વાદ્ય વગાડવાં તથા મદ્યપાન ઇત્યાદિ કર્મોથી ઉત્પન્ન થનારાં વ્યસનોનો ત્યાગ કરવો. તેમાં પણ કઠિન વચન, વ્યર્થ ધન લેવું અને વ્યર્થ દંડ લેવો એ ત્રણ વ્યસનો કઠિન ગણાય છે. એ કઠિન વ્યસનોવાળો રાજા પોતાની પ્રતિષ્ઠા ગુમાવે છે. રાજાએ નિરંતર પોતાની પરણેલી રાણી ઉપર પ્રીતિ રાખવી. અન્ય પ્રિયવર્તાઓનો પરિત્યાગ કરી, જેમાં સંસારનો ઉપકાર રહેલો હોય એવી વાતો ઉપર પ્રથમ લક્ષ આપવું, ધૈર્યનો કદિ પણ ત્યાગ કરવો નહિ. નોકરોની સાથે કદિ પણ ઠઠા મઝકરી કરવી નહિ, કારણ કે એમાં દોષ છે. વહુ હાસ્ય આદિ કરવાથી સેવક લોકો માલિકનું અપમાન કરે છે. પોતાના અધિકારની ફરજ વરાવર વજાવતા નથી. આજ્ઞાનો પણ ભંગ કરે છે, કરવા યોગ્ય કર્મોમાં સંદેહ ઉપજાવે છે, ગુપ્ત વિચાર વીજાને જણાવી દે છે, અયોગ્ય વસ્તુની યાચના કરે છે, માલિકે સ્વાસ્થ્ય યોગ્ય વસ્તુ પોતે સ્વાસ્થ્ય જાય છે, ક્રોધ કરી માલિકની છાતી ઉપર ચઢી બેસે છે, છલ્લયુક્ત વાતોથી સાંસારિક કાર્યને વગાડી દે છે, પોતે પરભારા દુકમ આપી માલિકના દેશને નિર્વલ્લ બનાવે છે, સ્ત્રીઓના રક્ષકોથી મઠ્ઠી જાય છે, માલિકના સરસો પોશાક પહેરવા લાગે છે. માલિકની સન્મુખ થુંકાથુંક કરે છે અને માલિકે કરેલી ગુપ્ત વાતો નિર્લજ્જ બની પ્રસિદ્ધિમાં લાવે છે. રાજાનો કોમલ સ્વભાવ હોવાથી તથા તેઓની સાથે પોતાનું મન મઠ્ઠી ગયેલું હોવાથી નોકર લોકો તેનું અપમાન કરી તેઓના ઘોડા, હાથી અને રથ આદિ સવારીઓપર સ્વાર થાય છે, જે જોઈ સભામાં બેઠેલા મુહુર્જનો અતિ સ્વેદ પામે છે. મોઢે ચઢાવેલા માણસો માલિકનું કામ વગડવાથી હસે છે અને આદિર્થા પ્રસન્ન થતા નથી, પરસ્પર ઘટામઝકરી કરે છે, માલિકની આજ્ઞાને રમત અને અપમાન પૂર્વક ઉઠાવે છે, ભય રત્ન તથા નિર્લજ્જ બની જાય છે. પોતાના અધિકારની તુચ્છતા બતાવી મુગ્ધ વગાડી નાંચે છે, પગારથી સંતોષ પામતા નથી, રાજ્યનાં ધનને ચોરી જાય છે અને માલિકની સાથે

ચાહે છે અને તેઓ વીજા માણસો પાસે કહે છે કે રાજા તો અમારા ગુલામ છે. આવાં કારણોથી રાજાએ વિશેષ કોમલતા ન રાખવી. તેમજ હજુરમાં રહનાર માણસો સાથે હૃદ ઉપરાંત હાસ્યવિનોદ ન કરવો.

પ્રથમ તો રાજાએ પોતાના ચિત્તને વશ કરવું, ત્યારવાદ શત્રુઓનો વિજય કરી શકાય છે, ચિત્તને વશ કર્યા શિવાય રાજા કદિપણ શત્રુઓને વશ કરી શકતો નથી. પાંચે ઇન્દ્રિઓને સ્વાધીન રાખવી એજ ચિત્તનું વશ કરવું કહેવાય છે. જિતેન્દ્રિય રાજા પ્રતિપક્ષીઓને પીડી શકે છે. ગુલમ અર્થાત્ રક્ષા કરવાવાળી સેનાને ગઢ, દેશ, નગર, વન અને ઉપવન આદિ સ્થાનોમાં રાજાએ નિયત કરવી. રાજમહેલ આદિ સ્થળોપર પેહરાગીરોને રાખવા. મનુષ્યોના મનને જાણવા-વાળા, બુદ્ધિમાન, ભૂસ્વરૂપાના પરિશ્રમને સહન કરનાર તેમજ અજ્ઞાન, અન્ય અને વધિરના રૂપને ધારણ કરી શકે તેવા જાસૂસોને વાતમી મેલવવા સર્વ સ્થળે યોજવા. જે કામમાં પોતાની બુદ્ધિ ન પહોંચે તે કામમાં મંત્રીની સલાહ લેવી, પરાક્રમી રાજાથી સન્ધિ કરવો. જે રાજા મહાન ઉત્સાહી, ધર્મજ્ઞ અને સજ્જન હોય તેની સાથે રાજાએ સદા સંપથી વર્તવું. પોતાની પ્રજા પાસેથી છટ્ટો ભાગ લઈ તે ધન તેની રક્ષા નિમિત્તે વાપરવું, અરજદાર, પ્રજાવર્ગને ન્યાય આપવા માટે બુદ્ધિમાન અને સત્યશીલ મનુષ્યોને યોજવા. કારણ કે તેમાં રાજ્યનું હિત સમાવેલું છે. સોનાની રાણ, નિમકનું સ્થાન, અનાજની વજાર અને નદીના પૂલ આદિ સ્થાનોપર આવક જાવકનો વિચાર કરવા વાસ્તે દીર્ઘદર્શી અધિકારીઓને નિયત કરવા. નિરંતર ઉત્તમ પ્રકારના ઢંડને ધારણ કરવાવાળો રાજા ધર્માત્મા ગણાય છે. જે રાજા વેદવેદાંગને જાણનાર પંડિત, તપસ્વી તથા દાન અને યજ્ઞનો અભ્યાસી હોવા છતાં વ્યવહાર કુશલ ન હોય તો તેને યશ કે સુખની પ્રાપ્તિ થતી નથી.

રાજાએ પોતાનું વલ્લ સ્વલ્પ હોય અને સામા પક્ષવાળો પ્રવલ્લ હોય તો તુરતજ તેની સાથે સન્ધિ કરવો. વલ્લવાળો પ્રતિપક્ષી કૃપણ હોય તો તેને ધન આપી શાન્ત કરવો. પૈસા આપી પંડિતોને પોતાના પક્ષમાં મેલવવા, પોતાના વલ્લવાન સમયમાં દયા લાવી છોડી મુકેલા દુષ્ટ શત્રુને નિર્વલ્લતા પ્રાપ્ત થયા પહેલાં મારી નાંખવો અથવા મારવાની શક્તિ ન હોય તો તેની ઉપેક્ષા કરવી. દૂત દ્વારા સામા પક્ષવાળાઓને જીતી શકવાના સમાચાર મળે તો તુરતજ ગુપ્ત રીતે સૈન્ય લઈ તેઓના ઉપર ચઢાઈ કરવી. ચઢાઈ કર્યા પહેલાં પોતાના તથા સામાવાળાના વલ્લની તુલના કરી જ-હેરના સંરક્ષણ માટે વરાવર બંદોબસ્ત રાખવો. વચ્ચે સામા પક્ષવાળો પ્રવલ્લ હોય તો પોતાના દેશની

કઈ વસ્તુઓ તેના દેશમાં નહિ પહોંચવાથી તે વઢરહિત વનશે તેનો પુરતો તપાસ કરી તેવી વસ્તુઓનો નિકાસ થવા દેવો નહિ. પ્રતિપક્ષીના રાજ્યને પરાભવ આપવા માટે અગ્નિ આદિ તમામ સાધનોનો ઉપયોગ કરવો. તથા તેઓના મંત્રીઓને લાલચ આપી પોતાના મિત્ર વનાવવા; પરાક્રમી પ્રતિપક્ષી પીડા કરશે એવું માલૂમ પડે તો તુરતજ કુડુમ્બ તથા મિત્ર વર્ગ સહિત કોઈ એક મજબૂત કિલ્લાનો આશ્રય લેવો અને તેમાં સામ, દામ, ભેદ અને દંડ આદિનો વિચાર કરવો. એવા સંકટના સમયમાં સત્વરે શત્રુ પોતાના ગામડાંઓમાં ઉપદ્રવ ફેલાવતો હોય તો તેવાં ગામડાંઓને ડઝડ કરી લોકોને શહેરની સમીપે વસાવવા. ધનાઢ્ય પ્રજાને કિલ્લામાં રાખી તેઓને નિરંતર ધીરજ આપવી. પોતાના પ્રદેશમાં નિપજતું તમામ ધાન્ય કિલ્લામાં સ્વાધીન રાખવું, જે સ્થાનેથી અન્ન લાવી શકાય તેમ ન હોય તે સ્થાનને યુક્તિથી સઢગાવી દેવું, પરંતુ પ્રતિપક્ષીઓને હાથ પ્રાપ્ત થવા ન દેવું. કદાચ તેવાં સ્થાનોની અંદર જઈ શકાય તેમ ન હોય તો શત્રુનાં માણસોને ડુડાડી આગ લગાવી દેવી. જેમ તે ધાન્ય પોતાને હાથે ન આવે તેમ શત્રુને હાથ પળ ન જાય. એવા વિકટ વસ્તુમાં નદીના પુલોને તોડી પડાવવા, તઢાવોને જલ રહિત કરવાં, કુવા તથા વાવોના પાણીની અંદર વિષ નસાવવું, શત્રુના શત્રુ સાથે મૈત્રી કરી તેની સહાયતા મેઢવવી- શત્રુની નિર્વહતા માલૂમ પડે કે તુરત તેનો વિધ્વંસ કરવો. ઘુસોના ઢુંડનો ન્હાનો સરસો ઢુર્ગ હોય અને તે શત્રુને હાથ જવા સંભવ હોય અને તે ઢુર્ગ તેના આશ્રય-રૂપ થઈ પડે તેમ જણાય તો તુરતજ તે ઢુર્ગને કાપી નાંચવો, પરંતુ તેવા મ્હોટા ઢુર્ગને તથા ઢેવ-ઘુસોને કાપવાં નહિ. ગજાએ પોતાને રહેવાના ઢુર્ગની ચારે દિશાએ ઉત્તમ પ્રકારના ઘુરજો વંધાવવા, તેમાં ગોઢાઓને વહાર ફેંકવા માટે ઢિંદ્રો રસાવવાં, આસપાસ જઢથી ભરેલી સ્લાઈ તૈયાર કરાવવી, શ્વાસ લેવા માટે ન્હાનાં ન્હાનાં ઢ્વાર રસાવવાં અને ત્યાં પહેરાગીરોને નિયત કરવા, ઢ્વારો ઉપર મ્હોટી મ્હોટી તોપો તૈયાર રાખવી, કુવાઓ સોદાવવા, પ્રથમ તૈયાર કરાવેઢા કુવાઓને સાફ કરાવવા, ઘાસથી વાંધેલાં છાપરાંઓને મૃત્તિકા આદિથી લીંપાવવાં, કાઠનો સંગ્રહ કરી રાખવો. તેવા સમ-યમાં ચૈત્ર કે વૈશાખ માસ હોય તો દિવસે પળ અગ્નિને કોઈ પ્રજ્વલિત ન કરે તેવી ચોકસી રાખવી. સૈન્યને સ્વાધીન વસ્તુઓ રાત્રીએ પકાવવી, અગ્નિહોત્ર શિવાય દિવસે અગ્નિ સઢગાવવા દેવો નહિ, સુદાર આદિની ઢુકાનોમાં અગ્નિની પૂરતી સંભાઢ રાખવી, ઘરોમાં અગ્નિને રાખમાં ઢવાવી રાખવો, જો કોઈ દિવસે ઘરમાં અગ્નિ પ્રજ્વલિત કરે તેને પૂરતી શિક્ષા આપવી. મિશ્રુક, કુંભાર, નપુંસક, પ્રમત્ત અને કુશીલ ઇત્યાદિ પુરુષોને વાદેર ગજા આપી દેવી, કાગળને વચ્ચે તેઓ ઢાનિકારક

થડ પડે છે.

રાજાએ અમાત્યથી આરંભી જંગલસ્થાતાના અધિકારી પર્યન્ત અઢાર અમલદારો યોજવા. અને તેઓની તપાસ રાખનારા વીજા ગુપ્ત અઢાર માણસોને રાખવા જોડે. શહેરના રસ્તાઓ પહોળા રાખાવા. તેમજ ઘોડાર, હાથીરાતું, તોપરાતું, તોપારાતું અને લડવૈયાઓને રહેવાનાં સ્થાન અવગચ રાખવાં. જોડે. કિલ્લાની અંદર કોઈ ન જાણી શકે તેવા ગુપ્ત રસ્તાઓ રાખવા. દુર્ગમાં દ્રવ્યનો સંગ્રહ કરવો. કાષ્ઠ, ઘાસ, તૈલ, ઘૃત, મધ, ચરવી, તમામ જાતની ઔષધિઓ, કોયલા, ઢામડાનો જત્યો, રાખરાનાં પર્ણ, જવ, વિપથી ભરેલાં વાળો, ઘનુપ આદિ શસ્ત્રો, શક્તિ, વે ધારવાળી તલવારો, વસ્ત્રો, ફલ, મૂલ, ચાર પ્રકારના વૈદ્ય (વિપવૈદ્ય, રોગવૈદ્ય, શસ્ત્રવૈદ્ય અને મંત્રવૈદ્ય) નટ, નર્તક, મલ્લ, અને માયાવી આદિ મનુષ્યો એ સર્વથી કિલ્લાને સુસમૃદ્ધ કરવો. રાજાએ પોતાનો દેહ, મંત્રી, રાજાનો, મિત્ર, દંડ, દેશ, અને પુર એ સાત રક્ષા કરવા યોગ્ય છે, કારણ કે તે સાતે રાજાનાં અંગ ગણાય છે. જે રાજા ષાડ્ગુણ્ય અને ત્રિવર્ગને જાણે છે તે પૃથ્વીને ભોગર્વા શકે છે. સન્ધિ કરવો, ચઢાઈ કરવી, શત્રુતા કરી સન્મુખ ઉભા રહેવું, શત્રુને ભયભીત કરવા માટે ચઢાઈ કરી છે એવું વતાવી પોતાના સ્થાન ઉપરજ સ્થિર રહેવું. વન્ને તરફથી સન્ધિ કરવો અને એવીજ રીતે કિલ્લા આદિમાં નિવાસ કરવો અથવા વીજા કોઈ મહાન રાજાને શરણે જવું. એ ષાડ્ગુણ્ય; તથા આમદાની, ર્વર્વ અને રાજાનાની વૃદ્ધિ તેમજ ધર્મ, અર્થ, અને કામ એ શ્રેષ્ઠ ત્રિવર્ગ કહેવાય છે. ધર્મપૂર્વક રાજ્ય કરવાવાળો રાજા લાંવા વસ્ત્ર સુધી પૃથ્વીનો ઉપભોગ કરે છે. રાજાએ તપ કે યજ્ઞ આદિ કરવાનું કાંઈ પ્રયોજન નથી, ફક્ત ધર્મથી પ્રજાનું પાલન કરનારો રાજા ધર્મજ્ઞ ગણાય છે. દંડ નીતિ ચારે વર્ણોને પોતપોતાના ધર્મમાં પ્રવૃત્ત કરે છે. અને દંડનીતિને જારી રાખનાર રાજાની પ્રજા નિર્ભયપણે ઉચ્ચોગ કરી સર્વ પ્રકારનાં સુખ પામે છે, રાજાનો હેતુ કાલ અને કાલનો હેતુ રાજા છે. જ્યારે રાજા દંડનીતિથી પરિપૂર્ણ કર્મ કરે છે ત્યારે સત્યયુગ નામનો કાલ ઉત્પન્ન થાય છે, ધર્મ વૃદ્ધિ પામે છે, અધર્મ નષ્ટ થાય છે, કોઈ વર્ણનું દિલ અધર્મમાં દોરાતું નથી, તમામ ગુણ વૃદ્ધિને અનુસરે છે, સર્વ સુખ અને ઋતુઓ નિર્વિઘ્ન વને છે, મનુષ્યોના સર્વ વર્ણ અને ચિત્ત શુદ્ધ થાય છે, રોગ કે અલ્પ અવસ્થા હોતી નથી, સ્ત્રીઓમાં કુપાત્રતા દેખાતી નથી, કોઈ કૃપણ હોતું નથી, પરિશ્રમ વિના પૃથ્વીમાં અન્ન આદિ ઘણાંજ ઉપજે છે અને ઔષધિ, ફલ, ફૂલ, ત્વચા અને મૂલ આદિ મહાન સત્ત્વ વાળાં થાય છે. જ્યારે રાજા દંડનીતિનો ચોથો ભાગ તજી ત્રણ

भागने ग्रहण करे છે ત્યારે ત્રેતા યુગ પ્રવૃત્ત થાય છે, એ ત્રણ ભાગની સામે અધર્મનો ચોથો ભાગ આવી ઉભો રહે છે, તેમાં સ્વેતી સફળ થાય છે અને ઔષધિઓ પણ ઉગે છે. જ્યારે રાજા દંડ નીતિના અર્ધ ભાગને છોડી દે છે ત્યારે દ્વાપર નામનો યુગ પ્રવર્તે છે, તે સમયે અધર્મનો અર્ધ ભાગ સન્મુખ પ્રાપ્ત થાય છે; એ યુગમાં ફળ, અજ્ઞા તથા ઔષધિ આદિ અરધાં નિપજે છે; જ્યારે રાજા સમગ્ર દંડનીતિનો ત્યાગ કરી વગર વિચાર્યે પ્રજાને દુઃખ આપે છે ત્યારે કલિયુગ નામનો કાળ વ્યાપ્ત થાય છે, એ કલિયુગમાં ઘણા અધર્મીઓ ઉત્પન્ન થવાથી ધર્મની મર્યાદા રહેતી નથી, તમામ વર્ણોનાં ચિત્ત પોતપોતાના ધર્મથી પૃથક્ થઈ જાય છે, શુદ્ધો ભિક્ષાથી અને બ્રાહ્મણો સેવાથી પોતાની આજીવિકા ચલાવે છે, ધનની પ્રાપ્તિ અને તેનું રક્ષણ એ બન્ને નાશ પામે છે, વૈદિક કર્મ નિષ્ફળ થાય છે, સર્વ ઋતુઓ સુખ રહિત અને રોગોથી ઘેરાય છે, મનુષ્યોના દેહ, સ્વર અને ચિત્ત મલિન બની જાય છે; રોગોને લીધે મનુષ્યોનાં અકાલ મરણ થાય છે, સ્ત્રીઓ પાપ બુદ્ધિથી સ્વગત ચાલ ચાલે છે, નિર્દય પ્રજાની ઉત્પત્તિ થાય છે, સ્વંદ દૃષ્ટિ અર્થાત્ કોઈ કોઈ જગો એ નયો ફળતી. જ્યારે રાજાઓ દંડનીતિથી સાવધાન થઈ પ્રજાનું પોષણ નથી કરતા ત્યારે તમામ રસો વિનાશ પામે છે, રાજાજ સત્ય, ત્રેતા, દ્વાપર અને કલિયુગના કારણરૂપ છે. સત્યયુગને પ્રવૃત્ત કરનારો રાજા અક્ષય સ્વર્ગ સુખ ભોગવે છે, ત્રેતાને પ્રવર્તાવનારો રાજા અલ્પકાળ સ્વર્ગનો ઉપભોગ કરી શકે છે, દ્વાપરને ઉપજાવનારો રાજા ભાગ્ય મુજબ સ્વર્ગ ભોગવે છે અને કલિયુગને ઉત્પન્ન કરનારો રાજા મહાન પાપોનો ભોક્તા થાય છે અર્થાત્ ઘણા સમય સુધી નર્કમાં નિવાસ કરી રહે છે, અને પ્રજાના પાપોમાં ડૂબી અત્યંત અપચરણે પ્રાપ્ત થાય છે. ઇટલામાટે ક્ષત્રીલોકોએ પૂર્ણ દંડનીતિથી અપ્રાપ્તને પ્રાપ્ત અને પ્રાપ્તની રક્ષા કરવી. ઉત્તમ પ્રકારે પ્રવર્તાવેલી દંડનીતિ માતાપિતા સમાન સંસારની સ્થિતિ અને દૃઢિ કરવાવાળી મર્યાદારૂપ થઈ પડે છે.

રાજાએ રાગદ્વેષ રહિત થવું, આસ્તિક બનવું, તમામ ધર્મ ટપર પ્રીતિ રાખવી, પરલંકનું વિનંતવન કરવું, લોભ ન કરવો, દયા યુક્ત થઈ ધનને ભેટું કરવું, ધર્મ અર્થ યુક્ત ઇન્દ્રિયોને પ્રસન્ન રાખવી, ઉદારતા પૂર્વક પ્યારાં વચનો બોલવાં, આત્મશુદ્ધિ રહિત પાત્ર કુપાત્રનો વિચાર કરી પાત્રને દાન દેવું, નીચ મનુષ્યોથી સ્નેહ ન કરવો, બુદ્ધિ પૂર્વક વાન્યવૃક્ષોથી દ્રેષ ન વાંચવો, અલ્પ આજીવિકા આપી દુતોને સ્વદાવવા નહિ તેમ તેઓને દુઃખ દેવું નહિ, દુઃખ લોકો આગળ પોતાના ગુણ કે પ્રયોજન કહેવાં નહિ, સન્પુરુષો પાસેથી ધન લેવું નહિ, અગમ લોકોનું રક્ષણ કરવું નહિ, તપાસ કર્યા શિવાય કોઈને શિક્ષા કરવી નહિ, વિચારને ગુપ્ત રાખવા, લોભીને ધન આપવું નહિ,

કૃતગ્રી લોકોનો વિશ્વાસ ન કરવો. ર્પા ન રાખવી, સ્ત્રીઓની રક્ષા કરવી, શુદ્ધ રહેવું, દયા રાખવી, ઘણી સ્ત્રીઓનું સેવન કરવું નહિ, સ્વચ્છ ભોજન કરવું, ક્રિયાવાન પુરુષોને પૂજવા, ગાયોનું પૂજન નિશ્ચલપણે કરવું, યજ્ઞઆદિ ધર્મોથી દેવતાઓને પ્રસન્ન કરવા, ઉત્તમ લક્ષ્મીની ચાહના રાખવી, નમૃતા પૂર્વક ઇશ્વરની સેવા કરવી, બુદ્ધિશાળી બનવું, સમયને સમજવો, અપરાધ જાણ્યા વિના વૈરી-ને પળ દંડવો નહિ, અપરાધી શત્રુઓને મારવામાં વિચાર ન કરવો, વિના કારણ ક્રોધ કરવો નહિ અને કૃતઘનીઓ સામે નમૃતા વતાવવી નહિ. એ રીતે છત્રીશ પ્રકારના સદ્ગુણોથી સંપન્ન રાજા આ લોકમાં અનેક ઐશ્વર્યનો ઉપભોગ કરી સ્વર્ગમાં સારી પ્રતિષ્ઠા પામે છે.

રાજાએ પોતાના પુરોહિત આદિને દાન દક્ષિણા દહ રાજ્યનાં કામો કરવાં, શુદ્ધ ભા-વથી ધૈર્યને ધારણ કરી રાજભાગ લેવો, મૂર્ખ કે લોભીને કાંઈ કામ સોંપવું નહિ. બુદ્ધિમાન અને લોભરહિત પુરુષોને અધિકાર સોંપવા; રેતીનો પવિત્ર પટ્ટાંશ, અપરાધીઓનો દંડ અને ખંડીઆ રાજાઓ પાસેથી ખંડળી શાસ્ત્રની રીતે લડ ધનની વૃદ્ધિ ચાઢવી, પરંતુ જ્યારે અન્ન આદિનો છટ્ટો ભાગ લેતાં પ્રજાના વાર્ષિક સ્વર્ચમાં વાંધો આવે એમ હોય તો રાજનીતિ પ્રમાણે મહેસૂલ આદિ માફ કરવાં અને પ્રજાની આજીવિકા તથા રક્ષાનો પ્રથમ વિચાર કરવો કે જેથી પ્રજા પણ એવા ધર્માત્મા અને દાની રાજાને અનેક પ્રકારે આનંદ આપે છે. રાજાએ અધર્મ કે લોભથી ધનની ઇચ્છા ન કરવી, શાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ વર્તનાર રાજાના ધર્મ અને અર્થ બન્ને નષ્ટ થાય છે, ધનની ઇચ્છા રાખનારો રાજા શાસ્ત્ર ઉપર દ્રષ્ટિ રાખી શકતો નથી અને ભૂલથી પ્રજાને પીડે છે, જેથી તે પોતાને હાથેજ પોતાનું મૃત્યુ ઉપજાવે છે. જેમ દૂધની ઇચ્છાવાળા પુરુષ-ને ગાયોના થાન કાપવાથી દૂધ મળી શકતું નથી, પરંતુ ગાયની ઉપાસના કરે તો તે નિરંતર દૂધને પ્રાપ્ત કરી શકે છે; તેવીજ રીતે રાજા પણ દેશને પીડવા માંડે તો સારું ફળ મળતું નથી, પ-રંતુ વિચાર પૂર્વક દેશને ભોગવવાથી તેને ઉત્તમ ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે. રૈધ્યત પણ આવાદ બને-છે અને તીજોરી પણ તર થાય છે. સુરક્ષિત પૃથ્વી રાજાને તેમજ પ્રજાને અન્ન, સુવર્ણ અને રત્ન આદિ આપે છે; જેમ માછી ઉત્તમ વૃક્ષને ઉછેરે છે અને હાનિકારક વૃક્ષોને ઉત્તેડી ફેંકી દે છે તેવીજ રીતે રાજાએ પણ પ્રજાનું પાલન કરવું જોઈએ. ધર્મપૂર્વક પ્રજાનું પાલન કરનાર રાજા કદિ પણ શોકને આધિન થતા નથી. તમામ ધર્મો કરતાં પ્રજાપાલન ધર્મ ઉત્તમ ગણાય છે. ભયથી પ્રજાનું રક્ષણ નહિ કરનારો રાજા એક દિવસમાં જે પાપ કરે છે, તે પાપમાંથી હજાર વર્ષે પણ મુક્ત થઈ શકતો નથી અને ધર્મપૂર્વક પ્રજાને પાલનારો રાજા એક દિવસમાં જે પુણ્ય કરે છે તે

પુણ્ય દશહજાર વર્ષ પર્યન્ત તેને સ્વર્ગમાં આનંદ આપે છે. રાજાએ વહુશ્રુત, મહાનુભાવ અને ધર્મ અર્થ-
ને જાણનાર બ્રાહ્મણને પુરોહિત બનાવવો, તથા ધાર્મિક પુરુષોનું દાનપૂર્વક સન્માન કરવું, રાજા જે
ધર્મને માન્ય રાખે છે તે ધર્મ સર્વ સ્થળે મનાય છે, રાજા જે જે કર્મ કરે છે તે કર્મને પ્રજા સુખદાઈ
સમજે છે. રાજાએ શત્રુઓ માથે મૃત્યુસમાન દંડ ધારણ કરવો, ચોર આદિને મારવા અને અપરાધિ-
ને ક્ષમા ન આપવી. રક્ષણ કરાણી પ્રજા જે ધર્મ કરે છે તેનો ચતુર્થાંશ રાજાને મળે છે. તેમ
પ્રજાએ કરેલ દાન, યજ્ઞ, વ્રત અને વેદપાઠ આદિ કર્મોમાંથી પણ રાજાને ચતુર્થાંશ પ્રાપ્ત
થાય છે. અરક્ષિત પ્રજા જે પાપ કરે છે તેનો પણ ચતુર્થાંશ રાજાને મળે છે. નિર્દય
અને મિથ્યાવાદી મનુષ્યો જે કર્મ કરે છે તેનો સંપૂર્ણ અથવા અર્થ ભાગ રાજાને પ્રાપ્ત
થાય છે. રાજાએ કોઈને દાનથી, કોઈને પરાક્રમથી અને કોઈને સત્ય વચનોથી સ્વા-
ધીન કરવા.

રાજાના મંત્રી ચાર પ્રકારના હોય છે. એકતો સમાન પ્રયોજનવાળા, બીજા પ્રાચીન, ત્રીજા
સવન્ધી અને ચોથા વનાવેલ, ધર્માત્મા મિત્ર પણ પાંચમા મંત્રી ગણાય છે. તે મંત્રીઓ પક્ષપાત રહિત
હોવા જોઈએ, વસ્ત્રે પક્ષ તરફથી ગુપ્ત ધન લેનારા કપટી ન હોય, ધર્મમાં સ્થિતિ કરનારા હોય
પોતાની ઉદાસીન અવસ્થામાં પણ ધર્મને તજનારા ન હોય, તેવીજ રીતે કાર્યકુશલ અને દીર્ઘદ્રષ્ટિ-
વાળા હોવા જોઈએ. એ ચારે મંત્રીઓમાંથી મધ્યના બે અયાત્ પ્રાચીન અને સર્વથી શ્રેષ્ઠ ગણાય છે,
સમાન પ્રયોજનવાળા અને નવા વનાવેલ મંત્રી સદા સંદિગ્ધ અને વાકીના વધા શંકાને યોગ્ય છે.
મંત્રીઓએ વધાં કામ પોતાની આંખે જોઈ, કરવાં અને નિશ્ચિત મંત્રો રાજાને જણાવવામાં ધિલંગ ન
કરવો, કારણ કે અસાવધાન રાજાનું તમામ લોકો અપમાન કરે છે, અસાધુ સાધુ બની જાય છે
અને સાધુ પુરુષો ભય ઉપજાવનારા થાય છે, શત્રુ મિત્ર બને છે અને મિત્ર શત્રુતા કરે છે, કારણ કે
મનુષ્યની બુદ્ધિ નિરંતર એક સરખી રહેતી નથી; એટલા માટે કોના ઉપર વિશ્વાસ રાખવો એ કાંડદંડ
કરી શકાતું નથી. રાજાએ ઉત્તમ કર્મો પોતાની દાજરીમાં કરવાં અને કરાવવાં, અન્યંત વિશ્વાસ
કરનાર રાજાના ધર્મ અને અર્થ નષ્ટ થાય છે, પરંતુ સર્વ સ્થળે અવિશ્વાસ રાખવો એ મૃત્યુથી
પણ અધિક છે; વિશ્વાસ અવાલ મૃત્યુ છે, વિશ્વાસથી કામ લેનાર વચ્ચે આપત્તિમાં પડે છે,
રાજા જેનો વિશ્વાસ કરે છે તેની ટચ્છાથી તે જીવી શકે છે, માટે રાજાએ કેટલાએક ઉપર
વિશ્વાસ રાખવો અને કેટલાએક ઉપર સંદિગ્ધ રહેવું, સનાતન નીતિની રીતિ મમજવા જેવી છે. રાજાએ
પોતાના મૃત્યુ પછી જે રાજ્યનો વાગ્મ થવાનો હોય તેનો વિશ્વાસ કરવો નહિ કારણકે જ્ઞાની લો-

કોણ તેને શત્રુ કહેલ છે. વીજાના ક્ષેત્રના જલની ગતિ પોતાના ક્ષેત્ર તરફ થતી હોય તેનો વિશ્વાસ ન કરવો, કારણકે તે વંધ તોડી પાણીના અધિક પ્રવાહને ચલાવે તો વચ્ચે દેશને વરવાદ કરે છે. પોતાની સીમા સમીપે રહેનારા રાજાનો પણ વિશ્વાસ કરવો નહિ, કારણકે જ્યાં મુઠી તે સીમા ઉપર પ્રવંધ ન રાખે ત્યાં મુઠી પોતાના દેશમાં વ્યાપાર આદિ ઉત્તમ પ્રકારે ચાલે છે. પરંતુ વિપરીત-પણાને ધારણ કરે તો હાનિકારક થઈ પડે છે. મિત્રની વૃદ્ધિથી સંતુષ્ટ ન થાય અને હાનિથી મહાન દુઃખી થાય તે મિત્ર ગણાય છે, જે એમ માને કે મારા નાશથી મિત્રનો નાશ થશે એવા મિત્ર ઉપર નિશ્ચય પૂર્વક પિતા સમાન વિશ્વાસ રાખવો. ઉક્ત લક્ષણવાળા રાજાને ધર્મ કર્મોમાં વિઘ્ન નહતાં નથી. રાજાએ વ્યસનોથી નિરંતર ભયભીત રહેનાર અને પોતાના રાજ્યની વૃદ્ધિ માટે શત્રુતા નહિ કરનાર રાજાને આત્મિક મિત્ર ગણવો; તેમજ રૂપ, વર્ણ, અને સ્વરથી સંપન્ન, ક્ષમાવાન, ગુણમાં દોષની કલ્પના નહિ કરનાર અને કુલીન પુરુષને પ્રધાન બનાવવો. શાસ્ત્રોત્તું સ્પર્ણ રાખનાર, બુદ્ધિનો સ્વામી, યાદદાસ્તવાળો, ચતુર, સ્વભાવે દયાળુ, પોતાની પ્રતિષ્ઠા રહે કે ન રહે તો પણ કદાપિ હૃદયમાં શત્રુતાને સ્થાન નહિ આપનાર ઋત્વિજ, આચાર્ય અથવા વત્તાણવા લાયક મિત્રને મંત્રીતું સ્થાન આપવું યોગ્ય છે. એવા મંત્રીઓ ઉપર પૂર્ણ વિશ્વાસ રાખવો તથા તેઓને પિતા માફક પૂજ્ય ગણી તેના મહાન મંત્રને માન આપવું. એક કામ ઉપર બે અથવા ત્રણ અધિકારી કદિ પણ યોજવા નહિ, એક કામ ઉપર એકજ અગ્રિતા-રીને નિયત કરવો, કારણ કે જીવોમાં હવેશો વિપરીતતા થાય છે. એક કામ ઉપર જાણા અધિકારીઓ યોજવાથી તેઓમાં પરસ્પર કલેશ ઉત્પન્ન થવા સંભવ રહે છે. તેમાં પણ જેઓ ધર્મજ્ઞ અને મર્યાદાપૂર્વક વર્તન કરનારા હોય છે તેઓ સમર્થ મનુષ્યો સાથે શત્રુતા કરતા નથી અને ઇચ્છા, ભય, લોભ તથા ક્રોધ આદિને લીધે ધર્મને છોડતા નથી. ચતુરાઈથી સર્વનું પ્રિય બોલનારા, કુલીન, શ્રેષ્ઠ સ્વભાવવાળા, દયાળુ, પોતાની પ્રશંસા નહિ કરનાર, શૂરવીર, બુદ્ધિ-શાળી, કાર્યકાર્યનો વિચાર કરવાવાળા, સત્પુરુષોની સોવત કરનાર અને ઉત્તમ કર્મોમાં પ્રીતિ રાખનાર પુરુષો રાજાના મંત્રી થવાને યોગ્ય છે, એવા પુરુષોજ પ્રજાનું કલ્યાણ કરી શકે છે.

રાજાએ પોતાના સજાતીય પુરુષોની અભ્યુત્થાન આદિથી પ્રતિષ્ઠા વધારવી તથા તેઓને ઉત્તમ વચનોથી આનંદ આપવો. જે પુરુષ ધનનો રક્ષક હોય તેની રક્ષા રાજાએ કરવી જોઈએ. કોઈ દાસ અથવા નોકર મંત્રીએ જન્મ કરેલા અથવા નષ્ટ કરેલા સ્વજાનાની વાત કરે તો તે વાત રાજાએ એકાન્તમાં સાંભળવી અને એવા મંત્રીથી સ્વજાનાની રક્ષા કરવી. ચોરી કરનારા મંત્રીઓ ઘણાંઓ

મારે છે. રાજ્યના સ્વજાનને ગુપ્ત રીતે ચોરનારા તમામ નોકરો ભેળા થઈ વચ્ચે સ્વજાનના રક્ષકને પીડે છે જેથી અરક્ષિત સ્વજાનો નષ્ટ થાય છે. રાજાના સેવકોની આજીવિકા પાપરૂપ ગણાય છે. એવા નોકરો અસ્વસ્થ ચિત્તવાળા રાજાને વચ્ચે ભૂલથાપ સ્વરાવી દે છે, માટે રાજાએ સર્વ દશામાં સ્વસ્થ રહી ભૂલ કરવી નહિ. નોકરોની ગફલતથી રાજા હાનિના ભોક્તા થાય છે અને હાનિને પ્રાપ્ત થનાર રાજામાં જીવન ટકી શકતું નથી. જેમ દેદીપ્યમાન અગ્નિમાં જીવ વળીને ભસ્મ થાય છે તેમ રાજાને શિક્ષા કરવાની ઇચ્છાવાળા મનુષ્ય પણ નાશ પામે છે. અપ્રિય વચન, ફોકડની ઉઠવેશ, યાત્રા આદિ ઇંગિત અને દેહના આંગિક કર્મોથી શંકા કરવાવાળા મનુષ્યે જીવનની આશા તત્તી નિરંતર યુક્તિ પૂર્વક રાજાની સેવા કરવી. પ્રસન્ન થયેલ રાજા દેવતાઓ સમાન ઇચ્છિત આપે છે અને ક્રોધાયમાન થતાં તે વૈશ્વાનર અગ્નિ સમાન મૂલ સહિત વાળી ભસ્મ કરે છે.

જે પુરુષ લજ્જાવાન, જિતેન્દ્રિય, સત્યવક્તા, સન્માર્ગગામી અને ન્યાય અન્યાય સમજવામાં સમર્થ હોય તે જ રાજાના સભાસદ થવાને યોગ્ય છે. રાજાએ મહા શૂરવીર, શાસ્ત્રજ્ઞ, સંતોષી અને શ્રેષ્ઠ કર્મવાળા મંત્રીઓને સહાયક બનાવી આપત્તિમાં તેઓની સલાહ લેવી. આ મંત્રીઓ કુલીન અને રાજમાન્ય હોવાથી પોતાના સામર્થ્યને છુપાવતા નથી. તેઓ પ્રસન્ન, અપ્રસન્ન, પીડિત અને ઘાયલ આદિ ઘણાં મનુષ્યોને રાજકાજમાં પ્રવૃત્ત કરે છે. રાજાએ કુલ્લવાન, દેશી, રૂપવાન, જ્ઞાની, ઘણાં શાસ્ત્રને જાણનાર બુદ્ધિશાળી અને સ્વામીભક્ત પુરુષોને નોકર રાખવા. કુલીન છતાં લોભી, નિર્દય અને નિર્લજ્જ નોકરો જ્યાં-સુધી પોતાના હાથ લીલા રહે ત્યાં સુધી જ રાજાની સેવા કરે છે. કુલ્લવાન, આનંદી મનવાળા, આંખ આદિના ઇશારાને ઓઢાવનાર, કોમલ સ્વભાવવાળા, દેશ કાલની રીતને જાણનારા અને રાજાની ઉન્નતિ ઇચ્છનારા મંત્રીઓને રાજાએ ઉત્તમ અધિકાર આપવા તથા તેઓને ન્હાના મોટા ઉપભોગથી સુખી રાખવા. જ્ઞાનો, ગુરુપૂજન કરનારા, નેક ચલનવાળા, વિવિધ વૃત્ત આચરનારા, સત્યવાદી, અને નિરંતર ઇચ્છનારા મંત્રીઓ આપત્તિના વચનમાં પણ રાજાનો ત્યાગ કરતા નથી. જે નીચ, બુદ્ધિરહિત, ધર્માધર્મને નહિ જાણનાર અને મર્યાદા રહિત મનુષ્યો હોય તેનાથી રાજાએ વચ્ચે રહેવું. સમુદાયને છોડી એક ઉપર બધારે પ્રીતિ વતાવવી નહિ. કદાચ સમુદાયમાંથી એક જ સ્વીકારવા યોગ્ય હોય તો તેવી અવસ્થામાં ઘણા મંત્રીઓ કરતાં એક જ રાજ્યનું કલ્યાણ કરનારો થઈ પડે છે. મંત્રી હમેશાં દ્રઢ મનવાળા હોવા જોઈએ, કારણકે અધિર મનના માણસો કામ પૂર્ણ કરવાને સમર્થ થઈ શકતા નથી. નિષ્કપટી મનુષ્ય મોટાં વચનથી પ્રાણીમાત્રનો પ્રીતિપાત્ર

થઈ મહાન્ કીર્તિ મેલ્લે છે અને શ્રુતી ચઢાવી કહવું વોલનારો માણસ મીઠા રહિત ભોજનની માફક, અરુચિકર થઈ પડે છે. દંઢધારી રાજા પળ મિષ્ટ વચન વોલવાં કે જેથી રાજ્યની વૃદ્ધિ થાય. સર્વ સદ્ગુણ સંપન્ન પુરુષ વિરલા હોય છે, આ દુનિયામાં એક સ્વભાવના મનુષ્યો મહા મહેનતથી પણ મળી શકતાં નથી. રાજા પચાશ વર્ષની અવસ્થા પહોંચેલા, બુદ્ધિશાળી, નિર્ભય, તથા નિર્વ્યસની પુરુષને મંત્રીઓમાં પ્રધાનપદ આપવું. ન્યાયલાતામાં પણ ધર્માધર્મને સમજનારા પ્રવીણ પુરુષોને યોજવા, કારણ કે ન્યાયાધીશ રાજ્યને અધર્મથી ઉગારે છે. અધિકાર પામી ઉત્તમ કર્મ નહિ કરનારા નોકરો પોતાની સાથે રાજાને પણ અયોગતિ પહોંચાડે છે. સંસારનો રક્ષક રાજા પરાક્રમીઓના વલ્લ્યો ઘાયલ થઈ તથા દુઃખી અનાથોનો નાથ છે. ન્યાયાધીશે વાદી પ્રતિવાદીના અપરાધને સાક્ષીથી સાબીત કરી અપરાધ મુજબ ગિફત આપવી તથા વકીલ વગરના મુકદ્દમા ઉપર વિશેષ ધ્યાન આપવું. ધનવાન પાસેથી દંડ લેવો અને નિર્ધનને કેદ આદિની શિક્ષા કરવી. રાજા દુરાચારી રાજાઓને પણ ચઢાઈ આદિથી ભયમીત કરવા. શ્રેષ્ઠ પુરુષોનું મીઠાં વચન અને ઇનામ આદિથી પોષણ કરવું. જે પુરુષ રાજાને મારવાની ઇચ્છાવાળો હોય, આગ લગાડનારો હોય અને વર્ણસંકર કરનારો હોય તેનો અનેક પ્રકારે નાશ કરવો. ઉત્તમ પ્રકારની દંડનીતિ ધરનારો અને શાસ્ત્રાનુસાર કર્મ કરનારો રાજા કદિ પણ અધર્મને પ્રાપ્ત થતો નથી. અજ્ઞાની રાજા ઇચ્છાનુસાર પ્રજાને દંડે છે. જેથી તે આ લોકમાં અપયશનો ભાગી થઈ અન્તે નર્કમાં નિવાસ કરે છે. રાજા અપરાધીનેજ દંડવો અથવા પિતાના અપરાધથી પુત્રને શિક્ષા ન કરવી. આપત્તિના વચ્ચે પણ દૂતને ન મારવો, દૂતને મારનારો રાજા મંત્રીઓ સમેત અયોગતિને પામે છે, ક્ષમાધર્મ ઉપર પ્રીતિ રાખનારા અને સન્માર્ગગામી રાજા કોઈપણ અવસ્થામાં દૂતનો વધ ન કરવો. કુલ્લવાન વહોળા કુટુંબવાળા, પ્રિયવક્તા, ચતુર, પોતાના માલિકના કહ્યા મુજબ વાર્તા કરનાર, સ્મરણ શક્તિવાળા અને રક્ષણ કરનાર પુરુષોને કિલ્લા તથા નગર આદિના દરવજા પર નિયત કરવા અર્થાત્ ઉપરના સાત ગુણોથી સંપન્ન પુરુષોને દરવાજાની જગો આપવી. સન્ધિ અને વિગ્રહનો વિચાર કરનારા મંત્રી ધર્મશાસ્ત્રને સમજતા હોવાથી મંત્રોને ગુપ્ત રાખે છે. કુલ્લો ન સત્વગુણી અને પવિત્ર મંત્રી પ્રશંસાપાત્ર થાય છે. રાજા વ્યૂહ, યંત્ર અને આયુધ આદિ કલામાં કુશલ, તત્વજ્ઞ, પરાક્રમી, શીત ધૂપ તથા વર્ષા વાયુને સહન કરનાર, શત્રુના દોષને જાણનાર, શત્રુને વિશ્વાસ આપનાર પરંતુ પોતે કોઈનો વિશ્વાસ નહિ કરનાર જે પુરુષ હોય તેને સેનાપતિનું સ્થાન આપવું.

રાજાઓ ઉત્તમ પ્રકારના કિલ્લાઓ તથા શહેરો તૈયાર કરાવવાં જોઈએ. કિલ્લાઓ છ પ્રકારના છે.

૧ જે ઠેકાણે પાણી થોડું હોવાથી શત્રુ હેરાન થાય એવા નિર્જલ દેશમાં કિલ્લો બનાવેલો હોય તે “ ધન્વદુર્ગ ” ૨-જમીન ઉપર કિલ્લો વાંધેલ હોય તે “ મહીદુર્ગ ” ૩-પર્વતની ટોચ ઉપર કિલ્લો વાંધેલ હોય તે “ ગિરિદુર્ગ ” ૪-મનુષ્યોનો મહાન સમૂહ જ્યાં રહેતો હોય તે “ નરદુર્ગ ” ૫-ઘૂલનો કિલ્લો હોય તે “ મૃત્તિકાદુર્ગ ” અને ૬-ઘાટાં વૃક્ષો વાલું જંગલ હોય તે, “ વનદુર્ગ ” કહેવાય છે.

૫ પદ્દુર્ગમાંથી કોઈ એક દુર્ગવાળા નગરમાં પોતાના કુટુંબ કબીલા સાથે નિવાસ કરવો. ઉક્ત દુર્ગમાં ધન, ધાન્ય, શસ્ત્ર, હાથી, ઘોડા, રથો, વિદ્વાનો, શિલ્પી, અનેક પ્રકારના પદાર્થો અને ધાર્મિક મનુષ્યોનો સંગ્રહ કરવો તેમજ રસ્તાઓને રમણીય બનાવવા, દેવમંદિરો વંચાવી તેમાં કાચમને માટે પૂજારીઓ રાખવા, શ્રીમંતોને વસાવવા, સુશોભિત મકાનો વંચાવવાં અને પ્રધાન તથા સેનાપતિને સ્વાધીન રાખી રાજાનો, પાંડા અને મિત્ર આદિની વૃદ્ધિ કરવી. શસ્ત્ર, યંત્ર અને મંત્રના સ્થાનોને વધારવાં. કિલ્લાની અંદર કાચમને માટે કાષ્ઠ, લે.પ્ર, દારુ, ફોતરાં, કોલસા, શંગ, અસ્થિ, વાંસ, વસા ઇમજા, તૈલ, મધ, ઘૃત, પણ, ઔષધ, રાહ, આયુધ, વાણ, ચર્મ, તાંત, નેતર, મુંજ, સ્વલ્લજ, વિવિધ પ્રકારનાં વાદ્ય, જલાશય, અને દુધવાળાં વૃક્ષોનું સંરક્ષણ કરવું, તથા આચાર્ય, ઋત્વિજ, પુરોહિત, ધનુર્ધર, કારીગર, જ્યોતિષી, વૈદ્ય, બુદ્ધિમાન, વિદ્વાન, ચતુર, ડાહ્યા, જીતેન્દ્રિય શૂરવીર, કુલવાન, વહુશ્રુત ધૈર્યવાન અને તમામ કામમાં સાવધાન રહેનારા મનુષ્યોનો સારી રીતે સત્કાર કરતા રહેવું. ધર્મજ્ઞને પૂજવા, અધર્મીઓને દંડવા, તમામ વર્ણાશ્રમીઓને યોગ્ય કર્મોમાં યોજવા, દૂત અથવા છુપી પોલીસ દ્વારા પોતાના તથા પરાયા નગર અને દેશની વાર્તાથી વાકેફ થતાં રહેવું.

૧ હાડકાંઓ ઉપર જામેલી ચરવી તથા હાડની અંદર રહેલી ચરવી તેમજ હાડકાં ઘટાડા વચ્ચે ધાયલ થપ્પાઓને પાટા પીંટી કરવામાં તથા તુટેલાં હાડકાંઓને સાંધવામાં ઉપયોગી થઈ પડે છે.

૨ નદીને કિનારે લાંબા પર્ણવાળી પાનો થાય છે તેની અંદર વાજરાના કણસળાં જેવાં કણસળાં હોય છે તેને કેટલાક લોકો રામવાણ કહે છે. ૫ રામવાણના રેશાઓ સાધારણ અશ્વ વટે કપાળ અંગમાં ભરવાથી તુરત યા મળી જાય છે.

ત્યારવાદે યોગ્ય ઉપાયોની રચના કરવી. દૂતોની, મંત્રીઓના મંત્રોની, રાજાનાની અને દંડ નીતિની સંભાલ હમેશાં રાજાએ જાતે લેવી જોઈએ. નગર અને દેશમાં યોજેલા દૂતો પાસેથી સામાન્ય શત્રુ અને મિત્રના અભિપ્રાયો જાણ્યા બાદ તુરતમાં વંદોવસ્ત કરવો, રાજ્યભક્તોનો સત્કાર કરી રાજ્યદ્રોહીઓને, ઉચિત શિક્ષા આપવી, યજ્ઞ તથા દાન આદિ કાર્ય કરવાને વિશે કોઈને પીડવાં નહિ, તેમજ ધર્મને વાધ ન લાગે તેવી રીતે વર્તન કરી અનાથ, વૃદ્ધ, વિધવા અને ગરીબ લોકોને આજીવિકા આદિથી આશ્રય આપવો.

રાજા જેવી રીતે એક ગામનો પ્રધાન રાખે છે, તેવી રીતે તેણે દશ, વીશ, સો અને હજાર ગામના પ્રધાન જુદા જુદા રાખવા જોઈએ. એક ગામનો પ્રધાન પોતાને હસ્તક સોંપાવેલા દેશના લોકોના ગુણ દોષનો નિશ્ચય કરી એ સઘળી હકીકત દશ ગામના પ્રધાનને જણાવે. એ દશ ગામોનો પ્રધાન વીશ ગામના પ્રધાનને, વીશ ગામનો પ્રધાન સો ગામના પ્રધાનને અને સો ગામનો પ્રધાન હજાર ગામના પ્રધાનને તમામ હકીકતથી વાકેફ કરતા રહે તેમજ થયેલી ઉપજ એક ગામવાળો દશ ગામ વાળાને અને દશ ગામવાળો વીશ ગામવાળાને એમ ઉપર ઉપરના અધિકારીઓ દ્વારા મોકલા રહે. સો ગામની ઉપજ તથા સ્વર્ચને સંભાળનારો નિર્દોષ પ્રધાન એક ગામની ઉપજ ભોગવવાને યોગ્ય ગણાય છે, અને હજાર ગામની વ્યવસ્થા કરનારો તથા રાજાથી સત્કાર પામેલો પ્રધાન એક પરગણાંની ઉપજને ભોગવવા અધિકારી છે. એ પ્રધાન રાજાનો નાથ થઈ શકે છે અને તે પોતાનું પરગણું અનાજ અને ધન અદિના ઉપભોગથી પ્રજાનું પ્રોષણ કરવા સામર્થ્ય ધરાવે છે. ઉપર કહેલા પ્રધાનોનું કામ જો ચુક્યું હોય તો તેઓ ગામથી સંબંધ રાખનારા, ધર્મજ્ઞ અને સાવધાન વની પોત પોતાને સોંપાવેલા ગામોની ચર્ચા જોનારા અને દરેક વાતનો વિચાર કરનારા હોવા જોઈએ. નગરનો સ્વામી ભયાનક સ્વરૂપ ધારણ કરી ઉન્નત આસન ઉપર વિરાજમાન થઈ પોતાના પ્રતાપથી ચન્દ્રમા જેમ નક્ષત્રોનું તેજ દવાવી દે છે તેમ ઉક્ત સભાસદોને આચ્છાદિત કરે. પોતાના દેશમાં નિયત કરેલા દૂતો દ્વારા સર્વ પ્રધાનોનાં વૃત્તાંત જાણવાં. કદાચ કોઈ અધિકારી રૂપી રાક્ષસ મારવાની ઇચ્છાવાળો, પાપાત્મા, મૂર્ખ અને અન્યના ધનનું હરણ કરનારો હોય તો તેના સ્વર્ચ તથા કારવાનાઓ ઉપર વારંવાર તપાસ રાખવી, વ્યાપારી અને કારીગરો ઉપર ભારે ન પડે તેવા કર નાંખવા, પોતાના દેશ રૂપી મૂળને કાપવાની ઇચ્છા ન રાખવી; તેમ લોભથી વીજાની આજીવિકારૂપ સ્વેતીને અવરોધ ન કરવો. જે રાજા પ્રજા પાસેથી વધારે પડતા વેરા આદિ લેછે તેના સાથે સર્વ લોકો શત્રુતા કરે છે. પ્રજાએ શત્રુ સમાન ગણેલો રાજા કોઈ દિવસ કલ્યાણને પ્રાપ્ત થતો નથી. સાવધાન

હુજિવાળા રાજાએ વાછડાની માફક દેશનું દોહન કરવું જોઈએ. નોકર અને વાછડો જો હુજત કરે તો તે પીડા પામે છે. દુઃસ્વદાયક વત્સને તેની માતા દ્વારા આપતી નથી જેથી તે વત્સ કાર્પ કરવા શક્તિમાન બદ શક્તો નથી, તેમ અત્યંત દોહન કરાણેલો દેશ પણ મહાન કર્મ કરી શક્તો નથી. જે રાજા જાતે દેશની રક્ષા કરે છે તે ઉત્તમ પ્રકારનાં ફળને પામે છે. દેશ એક સ્વજાનો છે. જેમ સ્વજાનની રક્ષા મહેલોમાં થાય છે તેવીજ રીતે રાજાએ પુરવાસી, દેશવાસી, સર્વ શરણાગત અને અલ્પ પરાક્રમવાળાં મનુષ્યોનું મહેરવાની સાથે રક્ષણ કરવું અને તેઓને ચોર આદિના ઉપદ્રવથી બચાવવા. નીતિજ્ઞ રાજા ઉપર પ્રજા નિરંતર પ્રસન્ન રહે છે. જ્યારે પૈસાની વહુજ જરૂર પડે ત્યારે સમયને સમજનારા રાજાએ આજ્ઞાપત્રદ્વારા પ્રજાને જણાવવું કે “ અમુક શત્રુની સેનાનો ભય મહા આપત્તિરૂપ છે, જેમ વાંસના વૃક્ષમાં ફળની ઉત્પત્તિ થતી નથી તેમ આવી પડેલી આપત્તિને પણ અમે દેશના વિનાશનું કારણ સમજીએ છીએ, શત્રુ ચોર લોકોની સાથે મઠી આપણા દેશને દુઃસ્વ દેવા ઉદ્યોગ કરી રહ્યા છે, આ ઘોર આપત્તિમાં અસહ્ય ભય હોવાથી તમારા રક્ષણને માટે તમારા પાસેથી ધન લેવાની ઇચ્છા છે. જો થોડા વસ્તુમાં ભય દૂર થઈ જશે તો તમારું ધન તમોને પાછું આપવામાં આવશે, જો શત્રુ લોકો ધન લઈ જશે તો તે પાછું મળવાનું નથી અને ઉલટા પ્રાણ ગુમાવશો, તમારી વફાદારીથી હું પ્રસન્ન છું, પુત્રના ઉદયથી જેમ પિતાને આનંદ થાય તેમ તમારી સારી સ્થિતિ જોઈ હું ખુશી ધાડું છું, સામર્થ્ય અનુમાર દેશની સાથે તમારી પણ હું રક્ષા કરીશ, જેમ ઉત્તમ વેલ ભાર સેવે છે તેમ આ આપત્તિના વસ્તુમાં તમારે પણ સર્ચનો વોજો ઉઠાવવો જોઈએ ” ઇત્યાદિ મિષ્ટ વચનો પૂર્વક યુક્તિ પ્રયુક્તિથી ધન પ્રાપ્ત કરવું. એ રીતે ધન પ્રાપ્ત કર્યા પછી નોકર આદિના પોષણનું સર્ચ, યુદ્ધ સંબંધી ભય, મનોરથની સિદ્ધિ અને પ્રજાની રક્ષાનો ઉત્તમ પ્રકારે વિચાર કરવો જોઈએ. વૈશ્યોમાં અનિ કોમલતાથી કામ કરવું અને તેઓને મિષ્ટ વચનો, દાન, માન તથા આશ્વાસન આપતા રહેવું, કે જેથી તેઓ દેશમાં વ્યાપાર અને સેવેલી આદિની વૃદ્ધિ કરે રાજાએ દારૂડીઆ, વ્યભિચારી, જુગારી, કુટળી સ્ત્રી અને નીચ સ્વભાવથી ધર્મને નષ્ટ કરનારા પુરુષોને અવશ્ય શિક્ષા આપવી જોઈએ, કારણ કે તેવા લોકો દેશમાં વધવાથી કલ્યાણરૂપ પ્રજાને પીડા ઉત્પન્ન કરે છે. આપત્તિ વિના કોટ કોટના પાસે માગવાને યોગ્ય નથી. રાજાએ પાપી લોકોને અવશ્ય શિક્ષા આપવી, તથા સેવેલી, વ્યાપાર, ગાય અને એ રીતના વીજા ઉત્તમ કર્મોનું વગા અધિકારીઓદ્વારા રક્ષણ કરાવતા રહેવું, ધનવાન લોકોને ગ્વાવા પીવાની વસ્તુ તથા વસ્ત્ર આદિથી પ્રમદ રાખવા, કારણ કે ધનવાન મનુષ્યો રાજ્યનું

મ્હોટું અંગ ગણાય છે. રાજાએ સર્વ જીવોનું પ્રીતિ, અક્રોધ, દયા, અને મિત્રતાથી પાલન કરવું જોઈએ. સત્યમાં પ્રવૃત્તિ રાખનારા રાજાઓ મિત્ર, રાજાઓ અને પરાક્રમી સેનાથી પૃથ્વીને હાંવા વચ્ચે સુધી ભોગવી શકે છે. રાજાએ નિરંતર તમામ પ્રજાને ઓળખવી જોઈએ. પોતાના માણસોથી વીજાની અને વીજાના માણસોથી પોતાના માણસનું રક્ષણ કરવું અને તેઓના ઉપર પણ અમુક રક્ષક નીમવો, પોતે સુરક્ષિત થઈ પૃથ્વીની રક્ષા કરવી, મારો પ્રતિવન્ધક કોણ છે ? વ્યસની લોકો સાથે હું શા માટે સ્નેહ રાખું છું ? માર્યા વગરનો શત્રુ કોણ છે ? અને મને કઈ વાતથી કલંક લાગે છે ? એ સર્વ વાતનો હમેશાં વિચાર કરતા રહેવું. દૂત લોકો વરાવર રાવર આપે છે કે નહિ ? તેમજ દેશ અને રાજ્યમાં પોતાની કીર્તિ ગવાય છે કે નહિ ? ધર્મજ્ઞ, ધૈર્યવાન તથા યુદ્ધમાં પીઠ નહિ વતાવનારા ક્ષત્રીઓ દેશમાં સુખ પૂર્વક ગુજારો કરે છે કે નહિ ? એ તમામ હકીકતથી વાકેફ થતા રહેવું. નોકર, મંત્રી અને મધ્યસ્થ મનુષ્યોમાં પ્રશંસાપાત્ર થવા પ્રયત્ન કરવો. તમામ લોકોના મનને પ્રસન્ન કરવું એ કામ કઠિન છે, કારણ કે સર્વ જીવોમાં શત્રુ, મિત્ર અને ઉદાસીન એ ત્રિપુટીએ નિવાસ કરેલો હોય છે.

ચેષ્ટા કરનારા જીવો સ્થિર જીવોને ખાઈ જાય છે. દાઢ રાખવાવાળા વગર દાઢવાળાં પ્રાણીને ખાય છે અને ક્રોધયુક્ત થયેલો વિષધર નાગ વીજા સર્પોનું ભક્ષણ કરી જાય છે માટે તેવી પ્રકૃતિના પુરુષોથી અને શત્રુઓથી રાજાએ હમેશાં સાવધાન રહેવું, વળી કરની વૃદ્ધિ કરવાથી પીડાઈલા વ્યાપારી ભયभीત તો નથી થતા ? વનવાસી મનુષ્યો અલ્પ ધન આપી વધારે વસ્તુઓ તો નથી લઈ જતા ? અને અત્યંત પીડાથી રુદન કરનારા મનુષ્યો દેશનો ત્યાગ કરી ચાલ્યા તો નથી જતા ? એ વધી વાતનો હમેશાં તપાસ કર્યા કરવો. ઇચ્છાપૂર્વક કર્મ કરવાને માટે નહિ પરંતુ ધર્મને અર્થેજ રાજા ઉત્પન્ન થાય છે. જ્યારે જીવ ધર્મમાં નિયત થાય છે ત્યારે ધર્મ રાજામાં સ્થિતિ કરે છે. જ્યાં સુધી અધર્મને અટકાવવામાં આવતો નથી ત્યાં સુધી ભય પણ મટતો નથી. અહંકારનો ત્યાગ કરી સત્યપૂર્વક ધર્મનું સેવન કરનાર રાજા સુખી થાય છે. રાજાએ મધ્યથી પ્રમત્ત થઈ પુરુષથી, પાશંડી લોકોના સંગથી, કેદ કરેલા મંત્રીથી તેમજ સ્ત્રી, પહાડ, કુટિલ માર્ગ, અગમ્યસ્થાન, હાથી, ઘોડા અને સર્પ આદિથી સદા સચેત રહેવું. રાત્રીએ ધરવું નહિ, લોભ, અહંકાર, કપટ અને ક્રોધનો ત્યાગ કરવો. દેશમાં નપુંસક અને સ્વતંત્ર લોકો પરાઈ સ્ત્રીથી અથવા કન્યાથી સંભોગ ન કરે તેવો વંદોવસ્ત રાખવો, કારણકે તેમ થવાથી પ્રજા નપુંસક, અંગહીન અને વર્ણસંકર થાય છે, તેનો દોષ રાજાને લાગે છે, અધર્મ

વધે છે, ક્ષત્રીઓમાં વિપરીતપણું દાખલ થાય છે, અનેક પ્રકારના રોગો દેખાવ દેહે, વૃદ્ધિ થતી નથી અને અનેક જાતના ઉત્પાત દેશમાં વ્યાપ્ત થાય છે. રાજાએ નિર્વિઘ્નને કદિ પણ પીડવા નહિ, બળાત્કારથી ગરીબ લોકોના ધનનું હરણ કરવું નહિ. ધ્યારે રાજ્યનાં માણસો ઉત્તમ ધર્મનું અવલંબન કરી કાર્ય કરે છે, ત્યારેજ રાજાનો અભ્યુદય થાય છે. દીર્ઘદર્શી મંત્રીઓની સલાહથી કામ કરનારા રાજા વિજય મેળવે છે. મંત્રીઓનું અપમાન નહિ કરનાર અને અહંકારી તથા પરાક્રમીને પરાભવ આપનાર રાજા ધર્મજ્ઞ ગણાય છે. પ્રજાનાં અશ્રુને સાફ કરનાર તથા અતિથિને આદર આપનાર, નિર્રથક વિવાદને તજનાર અને માગ્યા વિના મલાઈ ધાપનાર રાજાને પ્રજા પ્રાણ સમાન પ્યારા ગણે છે. રાજાએ ઇચ્છા, ક્રોધ, કે શત્રુતા આદિથી ધર્મનો કદિ પણ ત્યાગ ન કરવો. કોઈ પ્રશ્ન કરે તેને ન્યાય વિરુદ્ધ ઉત્તર ન આપવો. ન કહેવા લાયક વાતને પ્રકાશમાં લાવવી નહિ, કોઈ કાર્યમાં ઉતાવળ ન કરવી, ગુણોમાં દોષ લગાડવો નહિ, મિત્રની સાથે પ્રસન્નતા અને શત્રુની સાથે ક્રોધ વસાવી પ્રજાની વૃદ્ધિ ચાહવી. જે રાજા પોતાના નોકર આદિ માણસો ઉપર પોતાના ગુણથી મલાઈ વાપરે છે તેનાં સર્વ કામ સિદ્ધ થાય છે. રાજાએ અસ્વસ્થ ચિત્તવાળા, લોભી, દુરાચારી, મૂર્ખ, કપટી, દારુદીઆ, જુગારી તથા શિકારમાં પ્રવૃત્તિ રાખનાર માણસોને કદિ પણ મ્હોટા અધિકાર સોંપવા નહિ, કદાચ પરાક્રમી રાજા સાથે શત્રુતા વંધાઈ ગઈ તો પછી તેનો એકદમ વિશ્વાસ નહિ કરતાં નિરંતર સાવધાન રહેવું, કારણ કે તેઓ દૂર છતાં વાજની પેટે દુઃખદાયક વને છે. કિલ્લા આદિ બનાવવા, યુદ્ધ કરવું, ધર્મનો ઉપદેશ કરાવવો, સલાહ કરવી, અને સમય ઉપર સુખ આપવું એ પાંચ પ્રકારથી દેશની આવાદી થાય છે. વચ્ચે વિના વિચારો વ્યય નહિ કરનાર, શત્રુ ઉપર ઐરોધ્ય કે મિત્ર માથે અતિ પ્રસન્નતા નહિ વતાવનાર તથા દેહનાં સુખદાયક કર્મમાં પ્રવૃત્ત રાજાએ પમેશાં રાજાઓના સમૂહમાં કયો રાજા પ્રીતિ કરવા લાયક છે, કોણ ભયથી શરણે આવ્યા અને કોણ ઉદાસીન થઈ દોષ રાખવાવાળા છે એવાદિ વાતનો વિચાર કરવો. જે પાપાત્મા મનુષ્ય સર્વ સદ્ગુણસંપન્ન તથા નીટાં વચન બોલનાર સ્વામીથી શત્રુતા કરે છે, તે મનુષ્ય ઉપર રાજાએ કોઈ દિવસ વિશ્વાસ ન રાખવો. યુદ્ધ વિના વિજય મેળવવો એ ઉત્તમ અને યુદ્ધથી વિજય મેળવવો એ મધ્યમ ગણાય છે. રાજ્યનાં મૂલ્ય દ્રઢ ન હોય તો અપ્રાપ્તની કદી પણ ઇચ્છા ન રાખવી, કારણ કે નિર્વિઘ્ન મૂલ્યવાળો રાજા લાભ મેળવી શકવા સમર્થ થઈ શકતો નથી. જેનો દેશ ધનાઢ્ય અને પ્રસન્ન મંત્રીઓથી યુક્ત હોય તે રાજાનું મૂલ્ય દ્રઢ ગણાય છે. જેના યોદ્ધાઓ મંત્રુષ્ટ અને પ્યાગા વચનોથી પ્રસન્ન થઈ જાય તે રાજા અલ્પ દંડથી પૃથ્વીનો વિજય કરી શકે છે. જેના પુગવામાં તથા

દેવોસીઓ ધનવાન, અનાજનો સંગ્રહ કરનારા અને પ્રાણી માત્ર ઉપર દયા રાખનારા હોય તે રાજાનાં મૂલ દ્રવ્ય છે એમ સમજવું.

ક્ષત્રી રાજાએ ક્ષત્રી રાજાની સાથે યુદ્ધ કરતી વખતે જેને ક્વચ આદિ ધારણ ન કર્યા હોય તેની સાથે યુદ્ધ ન કરવું, એકે એકની સાથેજ લડવું, જો સામા માણસે ક્વચ ધારણ કર્યું હોય તો પોતે પણ ક્વચ પહેરી યુદ્ધ કરવું. જો તે સૈન્ય સહિત સામે આવે તો પોતે પણ સૈન્ય સાથે રાખવું, એ છલ કપટથી યુદ્ધ કરે તો પોતે પણ છલ કપટથી લડવું, જો એ ધર્મથી યુદ્ધ કરે તો પોતે પણ ધર્મથી યુદ્ધ કરવું, ઘોડેસ્વાર થઈ રથવાળાની સન્મુખ ન જવું, રથવાળાએ રથવાળાની સાથેજ યુદ્ધ કરવું, કોઈ આપત્તિમાં હોય અથવા ભયभीત થયેલ હોય અને વશ થઈ ગયેલા હોય તેના ઉપર કદિ પણ શસ્ત્ર પ્રહાર ન કરવો. ધર્મથી વિજય મેળવવાની ઇચ્છા રાખવી, અધર્મથી વિજય મેળવનારા નીચ અને પાપાત્મા ગણાય છે. ધર્મથી મરવું એ શ્રેષ્ઠ છે, પરંતુ અધર્મથી વિજય મેળવવો એ ઉત્તમ નથી. હવાથી ભરેલ ચામડાની મશક જેવો મહાન દેહ જો શુભ કર્મમાં પ્રવૃત્ત ન થાય તો તે નદી કિનારે રહેલાં વૃક્ષની માફક મૂલ્ય સહિત વિનાશ પામે છે અને પાછળથી સર્વ લોકો નિન્દા કરે છે.

રાજાએ તુટી ગયેલ ક્વચવાળા, “ હું તમારે આધીન છું ” એવા વચનો કહેનારા, હાથ જોડી સામા ઉભેલા અને શસ્ત્રનો ત્યાગ કરનારા શત્રુને પકડી તેના ઉપર પ્રહાર કરવો નહિ. રાજા રાજાની સાથેજ યુદ્ધ કરવા યોગ્ય છે. રાજા શિવાય કોઈ પણ વર્ણ રાજા સામે શસ્ત્ર ચલાવવા યોગ્ય નથી. જેનો દેશ વૃદ્ધિયુક્ત, ધનવાન અને આજ્ઞાકારી હોય તેમજ જેના મંત્રી અને નોકર આદિ પ્રસન્ન હોય તે રાજા સુખપૂર્વક રાજ્ય ભોગવી શકે છે. રાજા લોકો પાપીઓને દંડવાથી, પુણ્યશાળીઓનું પોષણ કરવાથી તથા યજ્ઞ અને દાન આદિથી પવિત્ર તેમજ નિર્મલ થાય છે. વિજયની ઇચ્છાવાળા રાજા જીવોને પીડે છે અને પાછા વિજય મેળવી પ્રજાની અભિવૃદ્ધિ કરે છે. તેમજ દાન, યજ્ઞ અને તપ આદિના વલ્લથી થયેલ પાપનું નિવારણ કરી શકે છે. યુદ્ધમાં જેટલાં શસ્ત્ર ક્ષત્રીના દેહ ચર્મને છેદે છે તે છેડો તેને તેટલાં ઉત્તમ ફલો આપે છે. યુદ્ધમાં ક્ષત્રીના દેહથી જે રુધિર નિકળે છે તે તેનાં તમામ પાપોને ધોઈ નાંખે છે. યુદ્ધમાં સંતપ્ત થયેલા ક્ષત્રી જે કષ્ટ સહન કરે છે તે વડેલે તેને મહાન તપનું ફલ મળે છે. યુદ્ધમાં વીજાને આગલ નહિ કરતાં પોતેજ આગલ રહેવું એ મહા પુણ્ય છે. ફોજની ચઢાઈ થતી વખતે સમાન પુરુષોમાં પણ મહાન તપાવત પડી

જાય છે અર્થાત્ કોઈ આગળ ધાય છે અને કોઈ નથી થતા, શૂરવીર પુરુષો સ્વર્ગની ચાહનાથી શત્રુ સન્મુખ ઉભા રહે છે અને ભયભીત માણસો ભાગે છે, માટે રાજાએ એવા અમમ મનુષ્યોને આગળ ન કરવા કે જેઓ સાથીઓને છાંડી કુશલતા પૂર્વક ઘરભેડા થઈ જાય. યુદ્ધ સમયે જે પોતાના પ્રાણની રક્ષા કરવા માટે તેને કાષ્ટ પાપાણ આદિથી મારવા અથવા તુળના અગ્નિથી ભસ્મ કરવા જોડે.

જે ક્ષત્રી કફ મૂત્રનો ત્યાગ કરતો તેમજ દુઃખથી વિલાપ કરતો શય્યા ઉપર મરણ પામે તે અધર્મી ગણાય છે. શૂરવીર અને અભિમાન રાક્ષસના ક્ષત્રીનો ઘરમાં મરવાથી પ્રશંસા થતી નથી, પરંતુ યુદ્ધમાં શત્રુઓનો નાશ કરી સજાતીયથી ઘેરાઈ અને શસ્ત્રોથી પીડિત શરીરે પ્રાણ તજે તેજ કીર્તિના પાત્ર ધાય છે. કઠિન યુદ્ધ કરનાર અને શસ્ત્રોના તીક્ષ્ણ પ્રહારથી અલંકૃત અંગવાળો ક્ષત્રી રણભૂમિમાં જ શયન કરે તો તે ઇન્દ્રની વરાવરી કરવા શક્તિપાન થઈ શકે છે. શત્રુઓથી ઘેરાઈ જે ઘાયલ ક્ષત્રી દુઃખ નથી માનતો તે અક્ષય લોકને પ્રાપ્ત થાય છે.

ક્ષત્રીઓ યુદ્ધરૂપી યજ્ઞથી પરમ કલ્યાણને પામે છે. અર્થાત્ કચ પહેરી શસ્ત્ર ધારણ કરી યુદ્ધ કરવાની દીક્ષા લેનારા ક્ષત્રી સૈન્યમાં અગ્રેમર થઈ યુદ્ધરૂપી યજ્ઞના અધિકારમાં યોજાય છે. યુદ્ધરૂપી યજ્ઞમાં હાથી, ઋત્વિજ્, ઘોડા, અધ્વર્યુ, શત્રુઓનું માંસ, દ્વિપ્પ અને રુધિર ઘૃત કહેવાય છે; શૃગાલ, ગિદ્ધ અને કામોલ આદિ પક્ષી સદસ્ય કે જેઓ યજ્ઞમાં અવશેષ રહેલા ઘૃત અને દ્વિપ્પ (રુધિર-માંસ) નું ભોજન કરે છે; પ્રકાશિત અને તીક્ષ્ણ ત્રિપમાં યુદ્ધાવેલ પ્રાસ, તામા, સ્વદ્ધ, શક્તિ અને ફરશી એ યુદ્ધ યજ્ઞનાં શુચ નામે પાત્ર ગણાય છે; ત્રિપમાં યુદ્ધાવેલ, વેગયુક્ત, લાંબા, પહોળાં, પરવાયાને ભેદનારાં, સીધાં અને વાકાં વાળો મહાન્ શ્રુવા લેવાય છે; હાથીના ચર્મથી મઢેલ, હાથીદાંતની મૂઠવાળાં અને હાથીની સુઠ કાપનાર સ્વર્જ્ય યુદ્ધ યજ્ઞના સ્કિન્ ગણાય છે; ચક્ર-ચક્રિત લોહમય તીક્ષ્ણ પ્રાસ, શક્તિ, વે ધારવાળા સ્વર્જ્ય અને ફરશીના પ્રહાર એ યુદ્ધ યજ્ઞનાં દ્રવ્ય છે, યુદ્ધમાં સમય વિના વૃદ્ધિ પામનાર અને કુલીનોના દેહથી ઉત્પન્ન થનાર જે ઘણુંજ રુધિર ગીઘ્ર-તાથી પૃથ્વીપર પડે છે તે સર્વ મનોરથને પૂર્ણ કરનારી પૂર્ણદ્રુતિ લેવાય છે; સૈન્યનો આગળ “ વાપો છેદો ” એવા જે શબ્દો સંભળાય છે તેને સામગ્ર વ્રાત્સળ યજ્ઞના સામ મંત્રોથી યમલોકમાં ગાય છે; શત્રુઓનું સેનામુખ એ યજ્ઞનું હવિર્માન અર્થાત્ સાકલ્ય રાક્ષસાનું પાત્ર ગણાય છે. કર્ચ-ધારી હાથી, ઘોડા આદિનો જે સમૂહ છે તે એ યજ્ઞમાં ડ્યેનચિત્ત નામનો અગ્નિ લેવાય છે, યુદ્ધમાં અનેકાને મારી જે કદન્ય હશે છે તેજ સ્વદિરનો અષ્ટ કોણ યદ્રસ્તંભ કહેવાય છે, વચનથી બોલા-

વેલા અને અંકુશથી ચલાવેલા હાથી વપટ્કારરૂપ તલનાદથી પુકાર કરે છે, યુદ્ધમાં “ બ્રાહ્મણનું ધન ચોરાઈ જતાં પ્યારા દેહને તજવામાં આવે છે ” એ શબ્દ જે ગવાય છે તેજ ત્રિસામા નામનો દુન્દુભિ છે. દેહરૂપી સ્તંભને છોડી તે યજ્ઞ અત્યંત દક્ષિણાવાળો ગણાય છે, જે શૂરવીર સ્વામી નિમિત્તે આગલ થઈ પરાક્રમ કરે છે અને ભયથી પાછું મુગ્ધ ફેરવતા નથી તે ઉત્તમ લોકને પ્રાપ્ત થાય છે. લીલાં ચર્મથી મઢેલાં સ્વર્ણ તથા પરિઘ નામનાં અસ્ત્રો સમાન જુજાઓથી યુદ્ધયજ્ઞની વેદી રચનાર અને સહાયકની ઇચ્છા નહિ રાખતાં સેના વચ્ચે સ્થિત થઈ યુદ્ધ કરનાર ઇન્દ્ર લોકને પામે છે. યુદ્ધમાં જે લડવૈયાઓના રુધિરરૂપી જલને વહન કરનારી ખેરીરૂપ દાદુર અને કાચવાથી સંયુક્ત, હાડરૂપી કંકરવાળી, ઉલ્લંઘન ન કરી શકાય તેવી, માંસરૂપી કિચ્ચડથી ભરેલી, સ્વર્ણ તથા ઢાલરૂપી નૌકાવાળી, ભયાનક, કપાળાં મસ્તકરૂપી શેવાલવાળી, મરેલા ઘોડા તથા ઝુટેલ રથ પતાકા અને ધ્વજારૂપી વૃક્ષ તથા વેતસવાળી, મૃતક હાથીરૂપી મગરમચ્છવાળી, પરલોક તરફ ગમન કરનારી, ગિદ્ધાદિ પક્ષીઓરૂપી તરંગવાળી અને ભયભીતને મૂર્છા પ્રદાન કરનારી નદી ચાલે છે તે યુદ્ધયજ્ઞનું અવભૃથ સ્નાન છે. જે ક્ષત્રી યુદ્ધયજ્ઞની વેદી શત્રુઓના શિરની અથવા હાથી ઘોડાની કન્યરાની વનાવે છે તે ઇન્દ્રલોકને પ્રાપ્ત થાય છે. જેને શત્રુઓનું સેનામુખ સ્ત્રીઓથી ભરેલો મહેલ છે એવી ક્ષાત્રસેના યુદ્ધયજ્ઞનું હવિર્ધાન અર્થાત્ સાકલ્યપાત્ર કહેવાય છે. યુદ્ધકર્તા સદસ્પોની દક્ષિણા છે, ઉત્તર દિશા તેનો આગ્રિધ્ર છે. જ્યારે શત્રુસેનામાં સર્વ લોક સ્થિત થાય ત્યારે વ્યૂહમાં વન્ને તરફથી આકાશ રાખવામાં આવે છે તેજ એ યુદ્ધ યજ્ઞની વેદી અને તેમાં ત્રણ વેદ ત્રણ અગ્નિરૂપ છે. ભય-જીત તથા મુખ મરડી યુદ્ધ કરનાર જે ક્ષત્રી શત્રુને હાથે માર્યો જાય તે પ્રતિષ્ઠા રહિત વની નિઃ-સંદેહ નર્કમાં નિવાસ કરે છે. જેના રુધિરની અધિકતાથી યુદ્ધ યજ્ઞની વેદી ઢૂવી જાય તથા કપા-ળાં શિર, હાડ અને માંસથી ભરાઈ જાય તે પરમ ગતિને પામે છે. જે લડવૈયો સેનાપતિને મારી તેના વાહન ઉપર સવાર થાય તેને વિષ્ણુ સમાન પૂજ્ય ગણવો. જે યોદ્ધો સેનાપતિને અથવા તેના પુત્રને અથવા તેવાજ કોઈ શત્રુ સૈન્યના મુખ્ય પુરુષને જીવતો પકડી લાવે છે તે અવશ્ય ઇન્દ્રલોકને પ્રાપ્ત થાય છે. યુદ્ધમાં મરવાવાળા શૂરવીરો કોઈ પણ અવસ્થામાં શોચ ન કરવો. શોચ રહિત શૂર-વીર સર્વ લોકમાં પ્રતિષ્ઠા પેલવે છે, તેવા શૂરવીરોને વરવા માટે હજારો અપ્સરાઓ અધીરી વની દોઢ-વા લાગે છે, માટે એજ તપનું પુણ્ય અને એજ સનાતન ધર્મ છે એમ સમજવું. જે નીતિ અનુસાર યુદ્ધ કરે તેણે વૃદ્ધ, બાલક, સ્ત્રી, મુગ્ધ ફેરવનાર, મુગ્ધમાં તૂળ રાખનાર અને “ હું તમારો છું ” એ વચન કહેનારને કદિ પણ મારવો નહિ. ક્ષત્રીએ શત્રુઓને જીતવા પરંતુ પ્રતિષ્ઠા રહિત થઈ નર્કમાં નિવાસ

ન કરવો. શૂરવીરે સ્વર્ગીય સુખ ભોગવવા માટે દેહના સ્નેહને તજી દેવો. જ્ઞાની પુરુષે યુદ્ધમાં સદા આગઠ રહેવું. હાથીઓના મધ્યમાં રથોને, રથોના મધ્યમાં ઘોડેસ્વારોને અને ઘોડેસ્વારોના મધ્યમાં કવચધારી તથા પેદલોને રાખવા, એ રીતે વ્યૂહ રચનારો રાજા શત્રુઓને જીતી શકે છે. જે યોદ્ધાઓ યુદ્ધમાં ક્રોધયુક્ત થઈ શુભ કર્મ કરવાની ઇચ્છા રાખે છે તેઓ જેમ સાગરને મગર દોલાયમાન કરે છે તેમ શત્રુસૈન્યને ક્ષોભ પમાડે છે. લડવૈયાઓએ પરસ્પર વ્યાકુલ થઈ જાય તેમ કરવા, જીતેલી પૃથ્વીનું રક્ષણ કરવું, પરસ્ત થઈ જાય તેવી પાડલ ધવું નહિ, શૂરવીરે ભોગેલા ઉપર ઘા કરવો ન જોઈએ, શૂરવીર ત્રણ લોકમાં પ્રતિષ્ઠાપાત્ર થાય છે.

રાજાએ જ્ઞાતા બની કુટિલોનો સંગ ન કરવો, આવેલા માણસને ઓઠાંચાંચો. શત્રુ લોકો ભેદ કરાવવા રાજા પાસે છુપે છે માટે રાજાએ તુરંતજ તેને શિક્ષા આપવી. હાથી, વઢદ, અજગરોના ચામડાં, સિંહી વાળ, તોમર, કંટક, સર્વ ધાતુ, કચ, ધોળાં તથા પીળાં રંગનાં વસ્ત્ર, પીળાં તથા લાલ વસ્ત્ર, પતાકા, ધ્વજા, વિવિધ, રંગોથી રંગેલ વે ધારવાળાં સ્વજ્ઞો, તીક્ષ્ણ ફરશી અને ઢાલ આદિ યુદ્ધનો સામાન સજ્જ રાખવો, તે ઉપરાંત યુદ્ધને વાલે કામ લાગે તેવાં શસ્ત્ર તથા યોદ્ધાઓને મુકરર કરવા. ચૈત્ર કે માગશર મહિનામાં સેનાની ચઢાઈ ઉત્તમ ગણાય છે, કારણ કે તે વખતે અધિક ગરમી કે અધિક શરદી હોતી નથી. પૃથ્વી પાકેલ ધાન્યવાળી તેમજ જલથી પરિપૂર્ણ હોય છે. એ સમયે અથવા શત્રુ વ્યસનમાં વચ્ચેથી હોય તે વખતે ચઢાઈ કરવી. જે માર્ગે યુદ્ધિમાન અને વનવાસી દૂતો દ્વારા ઉત્તમ રીતે જાણેલા હોય તેમજ આસપાસ જલ અને વૃક્ષથી મંચુક્ત હોય તે માર્ગે સેનાએ ગમન કરવા લાયક ગણાય છે. વિજયની ડંડાવાળા રાજાએ વનમાંથી લોકોની સેનામાં ભરતી કરવી, કુલીન અને સામર્થ્યવાળા પેદલોની સેના પણ વગરવી. સેનાને રહેવાનું સ્થાન જલયુક્ત, અગમ્ય અને એકજ માર્ગવાળું શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. અર્થાત્ સામા આવેલા શત્રુઓને રોકી શકાય છે. સેનાનો નિવાસ મેદાન કરતાં વનમાં અધિક લાભકારક ગ્રંથ પડે છે. જ્યાં યુદ્ધકુશલ ઘણા ગુણી પુરુષો હોય ત્યાં સેનાનો નિવાસ સમીપે રાખવો. સેનાએ નિત્યમ મ્યાનથી સન્મુખ હોય, પાંચદળને ગુપ્ત રાખવા અને સમીપે આવેલા શત્રુ ઉપર ઘા કરવો, સ્થા મ્યાન આપત્તિને માટે છે, સપ્તર્ષિઓ તરફ પીટ રાખી પર્વત સમાન નિશ્ચલ થઈ યુદ્ધ કરવું, એ રીતે યુદ્ધ કરનાર વાટિનતાથી પણ વિજય મેળવી શકે છે, જે તરફ હવા અને સૂર્ય હોય તે દિશામાંજ વિજય રહેલો હોય છે. યુદ્ધ કુશલ મનુષ્યે કીચડ, જલ, ઢાલ અને પુત્ર આદિથી મહિત પૃથ્વી ઘોડેસ્વારના યુદ્ધમાં કીચડ અને ગાદા ગદગદા રહિત પૃથ્વી સ્વમ્યના યુદ્ધમાં; ન્દાના વૃક્ષ અને જલ-

વાઢી પૃથ્વી હાથીની સવારીના યુદ્ધમાં અને ઘના ગઢ, જંગલ, વાંસ તથા નેતરથી પરિપૂર્ણ પહાડ-વાઢી સજલ પૃથ્વી પાયદલોના યુદ્ધમાં શ્રેષ્ઠ સમજવી. ઘના પાયદલવાઢી સેના દ્રઢ ગણાય છે, ઘના રથ અને અશ્વવાઢી સેના વર્ષા રહિત સૂકા દિવસોમાં ઉત્તમ લેલાય છે અને ઘના પાયદલ તથા હાથીવાઢી સેના વર્ષા ઋતુમાં પ્રશંસાપાત્ર નિવડે છે. એ વધી વાવતનો ઉત્તમ રીતે વિચાર કરનાર તથા દેશકાઢને સમજનાર રાજા ઉત્તમ પ્રકારની ચઢાઈથી વિજય મેઢવે છે. સૂતેલા, પ્યાસા, ગાનન ચિત્તવાઢા અને યુદ્ધથી જુઢા પઢેલાઓને મારવા નહિ; શસ્ત્ર રહિત, રુઢન કરતા, ભાગેજા અને ભોજન કરતા લઢવૈયાઓ ઉપર પળ પ્રહાર ન કરવો; વ્યાકુલ, અચેત, વાયલ, અગાનન, કર્મનો પ્રારંભ કરનાર ગુપ્ત સુરંગ અથવા અન્ય યુક્તિઓથી તપેલા, ઘાસ આઢિ લેવાને માટે ઘુમતા, ઢેરાઓના રક્ષક, પહેરાગીરો અને નિરંતર મકાન ઉપર રહેનારા માળસોને મારવા નહિ, જે લઢવૈયો શત્રુના સૈન્યને પરાસ્ત કરી પોતાની સેનાને નિયત કરે તે વમળા પગારને લાયક છે. દશ દશ યોઢ્ઢાઓમાં એક એક ઉપરી રાખવો, સો સો લઢવૈયાઓ ઉપર એક અવિપતિ અને મહાન પરાક્રમી હોય તેને હજાર યોઢ્ઢાનો નિયનતા વનાવવો. સર્વ અધિકારીઓએ એકઠા થઈ રાજાને કહેવું જોડળ કે “અમે લોકો પ્રતિજ્ઞા પૂર્વક શપથ લઈએ છીએ કે વિજયને માટે પરસ્પર જુઢા પડી યુદ્ધનો ત્યાગ નહીં કરીએ.” જે ભયભીત હોય તેને રસ્તામાંથીજ રજા આપી દેવી. જે માળસ પોતાના ઉપર નીમાણા અધિકારીને મારી નાંખે તેળે યુદ્ધમાં ભાગેલા પોતાના માળસોને કઢિપળ મારવા નહિ, કારણકે યુદ્ધમાં પોતાની રક્ષાને ઇાહતો તે માળસ પોતાના પક્ષનેજ હળે છે. ભાગવામાં ઢનનો નાશ અને મરળ એ વન્નેની સાથે અશ્કીર્તિ મઢે છે. ભાગનારને ઢુઃખઢાયી અને અવઢિત વચનો સાંભલ્લાં પઢે છે. શત્રુઓમાં વિપરીત ઢશાવાઢો, હોઢ ઉપર ઢાંત રાખનારો અને હથિ-આર છોઢી દેનારો જે માળસ શસ્ત્રોથી ઢેરાણો હોય તેને નિરંતર ઢન હાનિ અને મૃત્યુ પ્રાપ્ત થાય છે. યુદ્ધમાં મુખ ફેરવનાર નીચ મનુષ્યનો જન્મ નિરર્થક ગણાય છે, તે આ લોક અને પરલોક વન્નેથી ભ્રષ્ટ થાય છે. પ્રસન્ન ચિત્તવાઢો શત્રુ ભાગનારની સન્મુખ ઢોઢે છે, તથા વિજયી મનુષ્ય નમસ્કાર અને પ્રશંસાથી ચિત્તમાં પ્રસન્ન થઈ શત્રુની પાછલ થાય છે. યુદ્ધમાં વર્તમાન શત્રુ જેની વઢવો કરે છે તે ઢુઃખ મરવા કરતાં પળ અધિક અસહ્ય છે. વિજય સર્વ ઢર્મ અને સુખનું મૂલ ગણા-છે. મૃત્યુની સન્મુખ શૂરવીર પુરુષોજ જાય છે. યુદ્ધમાં જીવનની આશા છોઢી સ્વર્ગને ઇાહનારા વિજયી અથવા મૃતક મનુષ્યો સિદ્ધ ગતિને પામે છે. ભય વગરના વીર પુરુષો શત્રુની સેના વન્ને

સ્થિર રહે છે અને ભયાનક શબ્દો કરતા પરાક્રમી શત્રુઓને પીડે છે. સેનાની આગળ ચાલનારા મનુષ્યે સિંહનાદ તથા કલકલાક્રચક, ગોવિષાળ, ભેરી, મૃદંગ, પળવ અને આનક આદિ વાદ્યો વગાડવાં.

ગંધાર, સિન્ધ અને સૌવીર દેશના લોકો તીક્ષ્ણ બાલાંચી યુદ્ધ કરનારા, નિર્ભય અને મહા પરાક્રમી હોય છે. એવા શૂરવીરોની સેના વિજય મેલવવા સમર્થ થઈ શકે છે, ત્યાંના ક્ષત્રીઓ શસ્ત્ર-વિદ્યામાં નિપુણ અને પરાક્રમી હોય છે. પૂર્વ દેશના લોકો હાથીઓના યુદ્ધમાં પ્રવીણ અને માયાથી લડનારા હોય છે. યવન, કાવોજ અને મથુરા દેશના લોકો વાહુયુદ્ધમાં મહા પ્રવલ હોય છે અને દાક્ષિણાત્ય લોકો તરવાર ચલાવવામાં કુશળ ગણાય છે. જેઓનાં વચન અને ચાલ સિંહ સમાન તથા નેત્ર કૂતૂર અને સર્પ સમાન હોય તેવા શૂરવીર શત્રુઓનું મથન કરી શકે છે. મૃગ સમાન સ્વર-વાળા, હાથી સમાન નેત્રવાળા, નિરભિમાની, પ્રમાદી, મુખ ઉપર ક્રોધ રાખનાર, અલ્પ બુદ્ધિવાળા કિક્કિણી અને મેઘ સમાન નાદવાળા હંટ સમાન વાંકી ઢોક, નાસિકા અને જિહ્વાવાળા, ઘણે દૂર સુધી પાછલ થનારા, બિલાડા સમાન કુવડા દેહવાળા, મૃતકને સ્થાનારા, સૂક્ષ્મ કેશ અને ત્વચા-વાળા, ઉતાવળે ગતિ કરનારા અને ચપલતાયુક્ત હોય તેવા લોકો કઠિનતાથી અર્થાત્ મહા મહેનતે જીતી શકાય છે. કેટલાક નીચી આંખવાળા, કોમળ પ્રકૃતિવાળા, ઘોડા સમાન ગતિ કરનારા અને શબ્દવાળા હોય છે તેવા માણસો વિજયી નિવડે છે. જે મનુષ્યો અત્યંત મજબૂત શરીરવાળા, ઉન્નત કાથવાળા, પહોળી છાતીવાળા અને સ્થિર સ્વભાવના હોય છે તેઓ વાય વાગતાંજ ક્રોધયુક્ત બની જાય છે અને પ્રસન્ન મનથી યુદ્ધ કરે છે. જે મનુષ્યો ગંભીર, નોઢીઆ સમાન વહાર નિકળતાં પીત નેત્રવાળાં, ભ્રુટ્ટીયુક્ત, દેહની પ્રીતિ વિનાના, શૂરવીર, ઉન્નત લલાટવાળા, માંમ રહિત દાઢી-વાળા, ઘુજા ઉપર વજ્ર તથા આંગળીઓ ઉપર ચક્રનું ચિહ્ન ધારણ કરનારા દુર્બલ અને દાડના માલારૂપ હોય છે તેઓ યુદ્ધ શરૂ થતાં તીવ્રનાર્થી સૈન્યમાં પ્રવેશ કરે છે; તેમજ હાથી સમાન મદોન્મત્ત પુરુષો કઠિનનાર્થી ક્વજે થાય છે. જેનો વાન ઘડંલો દેદીપ્ત અથવા શાન્ત હોય, જેનાં ગાલ, દાઢી તથા મુઘ્વ મ્હોટાં હોય, કન્ધરા ઉન્નત હોય, ગર્દન મોટી હોય, રૂપ વિકટ હોય, દેહ સ્થૂલ હોય તેમજ જેઓ ઉન્નત અને સુંદર મુગ્રીવનામનો અશ્વ તથા ગન્ડની પેટે ઉઠ-લ્લતા હોય, વજ્ર ગિરવાળા, દૃષ્ટ સમાન મુઘ્વ અને દાંતવાળા. ડગ્ર સ્વર્ગવાળા, ક્રોધયુક્ત, યુદ્ધમાં નાદ કરનારા. અધર્મી, ક્રૂર અને ભયંકર હોય તે પુરુષો દેહની પ્રાંતિ વિનાના હોય છે, માટે નેત્રોને

સેનાના અગ્ર ભાગમાં સ્થાપવા. તેવા લોકો જ્યારે પોતાની ઇચ્છા વિરુદ્ધ કાંઈ પણ જુદું છે ત્યારે શત્રુઓને મારે છે. એ અધર્મી અને દુરાચારી પુરુષો માત્ર મીઠાં વચનોથીજ વશ થાય છે. તેઓ વચ્ચે રાજા ઉપર પણ એવીજ રીતે ક્રોધાયમાન થાય છે. જે સૈન્યમાં યોદ્ધાઓ અને વાહનો અત્યંત સાહસિક હોય તે નિશ્ચે વિજય પ્રાપ્ત કરી શકે છે. જેના પાછળના ભાગમાં વાયુ ગતિ કરતો હોય તેમજ ઇન્દ્રધનુષ, સૂર્યનાં કિરણો તથા વાદળાં પણ પીઠ તરફ હોય અને શૃંગાલ, કાગ તથા ગિદ્ધ એ સર્વ અનુકૂળ થઈ જે સેનાનું પૂજન કરે તે ઉત્તમ પ્રકારની સિદ્ધિ મેળવે છે. જ્યારે ઉપરના ભાગમાં પ્રકાશમાન જ્વાલા તથા દક્ષિણાર્વત શિશ્વાને ધારણ કરનાર અગ્નિ આદુતિઓના પવિત્ર મુગન્ધયુક્ત થાય ત્યારે તે થનાર વિજયને સૂચવે છે. જ્યાં ગંભીર અને મહાન શબ્દવાળાં વાદ્યો વાગે તેમજ યુદ્ધાભિલાષી જનો અનુકૂળ હોય ત્યાં પણ વિજય થશે એમ સમજવું. માંગલિક પશુઓ યાત્રાની ઇચ્છાવાળા યુદ્ધાભિલાષી જનોને ચાલતી વચ્ચે પાછળ અથવા ડાબી વાજુથી જમણી વાજુ તરફ જતાં નજરે પડે તો તેઓની અવગ્રહ સિદ્ધિ થાય છે. ઉક્ત પશુઓ જો સામે આવતાં હોય તો યુદ્ધનો નિષેધ સમજવો, જ્યારે હંસ, ક્રૌંચ, શતપત્ર અને ચાવ નામનાં પક્ષી માંગલિક શબ્દ કરે ત્યારે પ્રસન્ન અને પરાક્રમી યોદ્ધાઓનો વિજય થશે એમ માનવું. જે સૈન્યના યોદ્ધાઓનાં અલ્પશસ્ત્ર યન્ત્ર, ક્ષત્ર, ધ્વજા અને મુખ એવાં પ્રકાશિત તથા પ્રફુલ્લિત હોય કે જેને સામો માણસ મુશ્કેલીથી જોઈ શકે તેઓ પણ અવગ્રહ શત્રુઓને પરાસ્ત કરે છે. જે યોદ્ધાઓ વૃષ્ણોની સેવા કરનારા, નિરભિમાની, પરસ્પર મિત્રભાવેને ધારણ કરનારા, અન્તર વાહિરથી ઐક્યતાવાળા હોય તે પણ વિજય મેળવે છે. જ્યાં મનને રુચે તેવા શબ્દ, સ્પર્શ અને ગન્ધ વિદ્યમાન હોય તેમજ યોદ્ધાઓનાં ધૈર્ય વર્તમાન હોય ત્યાં વિજયમુખ સમજવું. યુદ્ધમાં પ્રવેશ કરનાર લડવૈયાને ડાબી તરફનો કાક શ્રેયસ્કર થાય છે, દક્ષિણનો કાક ફલદાયી ગણાય છે, પાછળનો કાક મનોરથને સિદ્ધ કરે છે, અને આગળ થનારો કાક યુદ્ધનો નિષેધ કરે છે એમ સમજવું.

ચતુરંગિણી સેનાને પારિતોષિક આદિથી પ્રસન્ન કરી પ્રથમતો સામ નામની નીતિથી કામ કરવું. ત્યારવાદ યુદ્ધનો ઉદ્યોગ કરવો કારણ કે યુદ્ધ છે એ સાધારણ વિજય છે, યુદ્ધમાં વિજયનો સિદ્ધાન્ત ઇશ્વર શિવાય કોઈ જાણી શકતું નથી. જલનો મહાવેગ અને ભયભીત વનેલા મૃગ સમૂહની માફક પરાજય પામેલી મોટી સેના મહા મુશ્કેલીથી રોકી શકાય છે. કેટલાક પરાક્રમી ક્ષત્ર નામના મૃગ સમૂહની માફક મહાન્ સેનાનો પરાજય સાંભળી બુદ્ધિમાન લડવૈયાઓ પણ જુદા થઈ જાય છે. પરસ્પર ઐક્યતાવાળા, પ્રસન્ન ચિત્તવાળા, પ્રાણની પરવા નહિ રાખનારા

અને યુદ્ધમાં દૃઢ સંકલ્પવાળા પચાશ શૂરવીરો પળ શત્રુસેનાને સંહારે છે. આ પૃથ્વીમાં પૂજાણા કુલીન, દિમ્મતી અને અંકયતા યુક્ત અઢાર યોદ્ધાઓ પળ ઉત્તમ પ્રકારે શત્રુઓને જીતી શકે છે. શત્રુ સમર્થ હોય તો તેની સાથે કોઈ પળ અવસ્થામાં યુદ્ધનો સ્વીકાર ન કરવો જોઈએ, જે પુરુષ સામ, દામ ને ભેદને અનુસરે છે, તેનું યુદ્ધ સર્વોત્તમ ગણાય છે. સેનાને જોતાંજ ભયભીત મનુષ્યોને મહાદુઃખ ઉપ્પન્ન થાય છે. યુદ્ધને સમીપમાં આવેલ જાણી જે પુરુષો સન્મુખ જાય છે તે યોદ્ધાઓનાં વિજય કરનારાં અંગો ફરકે છે તે સમયે સ્થાવર જંગમ જીવો સમેત સમગ્ર દેશ પીડાયમાન બને છે અને અસ્ત્રોની ઊષ્ણતાથી મનુષ્યોના દેહની મજ્જા પીડા પામે છે. શત્રુઓ પાસે વારં-વાર યુદ્ધ સંયુક્ત સામના સ્વર પહોંચાડવા જોઈએ. શત્રુઓથી અત્યંત પીડાયમાન થઈ સર્વ લોકો સન્ધિની ઇચ્છા રાખે છે. શત્રુઓના મિત્ર આગલ ભેદને અર્થે દૂતોને મોકલવા. જે રાજા પોતાથી સમર્થ હોય તેની સાથે તો સન્ધિ કરવો એજ અત્યુત્તમ છે. સ્વસ્થ સત્પુરુષોમાં ક્ષમા અને ધૈર્ય હોય છે, અસાધુમાં એ વસ્તુનો અસંભવ છે. રાજાએ ધૈર્ય અને અર્ધેર્યનાં પ્રયોજન સમજવાં જોઈએ. વિજય મેલવી ધૈર્યને ધારણ કરનારા રાજાની કીર્તિ અત્યંત વૃદ્ધિ પામે છે. ડગ્ર સ્વભાવવાળો રાજા સર્વનો શત્રુ થાય છે, અને કોમલ પ્રકૃતિના રાજાનું વધા અપમાન કરે છે એટલા માટે રાજાએ ડગ્રતા અને મૃદુતા એ ઉભયને ઉપયોગમાં લેવાં. દરેક અવસ્થામાં મીઠું બોલનાર, ધર્મજ્ઞ અને નિર્ભય રાજા પ્રજાવર્ગમાં પ્રીતિપાત્ર થાય છે, તમામ લોકો તેનો વિશ્વાસ કરે છે, લાંબો વયે પૃથ્વીને ભોગવવાની ઇચ્છાવાળા રાજાએ કપટ રહિત બની પ્રાણી માત્રને વિશ્વાસ આપી સર્વની રહી રીતે રક્ષા કરવી. શત્રુને પળ યુદ્ધથી સ્વાધીન ન કરવા જોઈએ, કારણ કે તે વામ તો વ્રોધી, અધીર અને અજ્ઞાનીઓનું છે. શત્રુને સાવધાન કરવો એ અયોગ્ય ગણાય છે. વ્રોધ, ભય અને પ્રસન્નતાને હૃદયમાં છુપાવી વિશ્વાસ રહિત છતાં વિશ્વામૃતી માફક શત્રુનું સેવન કરવું. નિરંતર પ્યારાં વચનો કહેવાં, કોઈ અપ્રિય વાત ન કરવી, નિરર્થક શત્રુતાથી અલગ રહેવું અને અપ્રિય વચનોનો એવી રીતે ત્યાગ કરવો કે જેમ પારાધિ લોકો પક્ષીઓ જેવી બોલી બોલી તેઓને વશ કરે છે, એ રીતે રાજાએ શત્રુઓને સ્વાધીન કરી મારવા, કારણકે શત્રુઓને પરાસ્ત કરી સુખથી શયન થઈ શકવું નથી. દુષ્ટાત્મા શત્રુઓ નિરંતર શંકર નામના અગ્નિની માફક જાગૃત રહે છે. અલ્પ વિજયને માટે યુદ્ધ ન કરવું જોઈએ. મનોરથની મિટ્ટિ ઇચ્છનારા રાજાએ વિશ્વાસ આપી શત્રુને સ્વાધીન કરવા અને નમય પ્રાપ્ત થનાં તેનો નાશ કરવો. આદિ, મધ્ય અને અન્તને જાણનાર રાજાએ શત્રુવાને ગુપ્ત ગમવવી. પોતાના મન્યનો

સંખ્યા જાણી શત્રુ સૈન્યમાં ભેદ કરાવવો. એ રીતે ભેદ, દાન અને વિષ આદિ ઔપચિઓથી પ્રયોજનની સિદ્ધિ કરવી. શત્રુઓથી સન્ધિ કરવાની ઇચ્છા ન હોય તો ઘણા વચ્ચે સુધી મૌન રહી મોકા ઉપર તેઓને મારવા. સત્પુરુષોએ કહેલાં કર્મનો અંગીકાર કરી પરાક્રમી થવું, કરેલી મિત્રતા અન્ત સૂધી નિભાવવી; કામ, ક્રોધ અને અહંકારનો ત્યાગ કરવો, વારંવાર વૈરીઓના દોષથી વાકેફ થતા રહેવું. દંડમાં મૃદુતા, સુસ્તી, ભૂલ અને ઉત્તમ પ્રકારે નિયત કરેલી માયા મુર્ખ તથા અજ્ઞાનીઓને પીડા આપે છે, માટે એ ચારેને દૂર કરી નિષ્કપટ બનેલો નરેન્દ્ર વિચાર કર્યા વિના શત્રુઓને સંહારવા સમર્થ થઈ શકે છે, જે શત્રુ દૂર હોય તેના ઉપર પુરોહિતદ્વારા વ્રહ્મ દંડનો પ્રયોગ કરાવવો અને સન્મુખ આવે તેના ઉપર ચતુરંગિણીસેના મોકલવી. રાજાએ વચ્ચેનો વચ્ચે તે તે શત્રુઓ ઉપર સામઆદિ યુક્તિઓ અજમાવવી. પ્રથમ ભેદ કરી ફરી સામને ઉપયોગમાં લેવો, વલ્લવાન શત્રુની આજ્ઞા સ્વીકારી લેવી અને પોતે સાવધાન કર્મમાં પ્રવૃત્ત થઈ અસાવધાન બનેલા તે શત્રુને મારી નાંખવો. પ્રણામ, દાન તથા માનપૂર્વક મિષ્ટ વચ્ચેથી વાર્તાલાપ કરી શત્રુનું સેવન કરવું. તેના હૃદયમાં કોઈ પણ વચ્ચે શંકા ઉત્પન્ન થવા દેવી નહિ, રાજાએ શંકાવાળા શત્રુનાં સ્થાનોને નિરંતર તજી દેવાં અર્થાત્ તે સ્થળનો વિશ્વાસ ન કરવો, કારણકે એથી વિકટ કર્મ એકે નથી. એકી વચ્ચે એક કરતાં વધારે શત્રુઓ સાથે યુદ્ધ ન કરવું, પરંતુ તેવા સમયમાં ભેદ કરાવી શત્રુઓને પરસ્પર લડાવી મારવા અને વાકીનાને યુક્તિથી આધીન કરવા.

લોભ અને ક્રોધ એ બંને સમૂહ, ગૃહસ્થ અને રાજાઓમાં શત્રુતા વધારનારા છે. રાજા એકલો લોભ કરે છે, ત્યારે સમૂહ તેના ઉપર ક્રોધાયમાન થાય છે જેથી તે બંને ભ્રષ્ટતાથી નષ્ટતાને પ્રાપ્ત થાય છે. આજીવિકા પૂરી નહિ મળવાથી રાજા ઉપર ગુસ્સે થઈ શત્રુની સાથે મળી જાય છે જેથી શત્રુઓ તેને સુગમતાથી પરાસ્ત કરી શકે છે, માટે સમૂહના લોકોએ તેમ નહિ કરતાં ઐક્યતાથી ઉદ્યોગ કરવો, કારણ કે એકત્ર થયેલા સમૂહના પરાક્રમ અને ઉદ્યોગથી સર્વ મનોરથ સિદ્ધ થાય છે. સર્વ સાથે મળી આજીવિકા પ્રાપ્ત કરનારની સંગે દૂર દેશનાં મનુષ્યો મિત્રતા કરે છે. જ્ઞાની પુરુષો પરસ્પર પ્રીતિ રાખનારની પ્રશંસા કરે છે અને વ્યવહાર આદિમાં એકમતવાળો સમૂહ આનન્દ પૂર્વક વૃદ્ધિ પામે છે. શાસ્ત્રને અનુસરી ધર્મસંયુક્ત વ્યવહારોને નિયત કરનાર, પુત્ર અને ભ્રાતાઓનું શાસન તથા શિક્ષાપૂર્વક પોષણ કરનાર તેમજ દૂત અને સલાહના વિષયનો વિચાર કરી રાજાનાની વૃદ્ધિમાં પ્રવૃત્ત થયેલો સમૂહ ચારે તરફથી અભ્યુદયને અનુભવે છે. મહાન્ ઉત્સાહી અને સ્વકર્મમિષ્ટ સમૂહને બુદ્ધિમાન લોકો વચાળે છે. જો એ સમૂહમાં ક્રોધ, ક્રોધ, ભય, દંડ,

પીડા કે ઘાત આદિ પોતાનું પ્રવલ્લ જળાવે તો તુરતજ તે સમૂહને શત્રુઓ સ્વાધીન કરી શકે છે. પરસ્પર વિરોધ કરી કેવલ પોતાનાજ સામર્થ્યથી કર્મ કરનાર સમૂહનો ધન આદિ અર્થ નષ્ટ થાય છે, અને તે અનર્થનું મૂલ ગણાય છે. કુલમાં ઉત્પન્ન થનાર ઉપદ્રવને કુલના વૃદ્ધ જનો શાન્ત ન કરે તો આશ્વો વંશ વિનાશ પામે છે. માટે પંડિત લોકો, અનર્થ કરનાર સમૂહને તુરત ઠગી આપી ઉચિત માર્ગને અનુસરવા આજ્ઞા આપવી જોઈએ. સમૂહમાં પરસ્પર મતભેદ થાય એજ વિરોધનું કારણ સમજવું. એ વિરોધ સ્વીકારી દોષ અતિ હાનિકર્તા છે જેમ વને તેમ સમૂહની રક્ષા કરવી એ રાજાઓનો મુખ્ય ધર્મ છે. રાજાએ બુદ્ધિથી કામ કરવું એ ઉત્તમ, વીરતાથી કામ કરવું એ મધ્યમ અને સમૂહની સહાયતાથી કાર્યસિદ્ધિ કરવી એ નિકૃષ્ટ ગણાય છે. બુદ્ધિમાન અને જિતેન્દ્રિય રાજા પોતાના રાજ્યને દૃઢ કરી શકે છે. જ્યારે વલ્લવાન રાજાના સૈન્યનો વેગ અસહ્ય હોય ત્યારે વિદ્વાન નરપતિને નેતરની માફક નમી જવું યોગ્ય છે; કારણ કે અકૂડ રહેવાથી નદી કિનારે રહેલાં દૃષ્ટોની માફક સૈન્યના વેગમાં તળાઈ અંતે વિનાશ પ્રાપ્ત થાય છે.

બુદ્ધિમાન રાજાએ સત્યતા, પવિત્રતા, સ્વરૂપ, શાસ્ત્રતા, ચલન, રીતિ, કુલીનતા, શાન્ત-પણું, દયા, પરાક્રમ, પ્રભાવ, પ્રીતિ અને ક્ષમા આદિ તમામ ગુણોનો તપાસ કરી નોકરને યોગ્ય અધિકાર આપવો અને તેની ઉત્તમ પ્રકારે રક્ષા કરવી. પરીક્ષા કર્યા શિવાય મંત્રીને પણ અધિકાર-પર યોજવો નહિ, નિરપરાધી કુલવાન નોકરને દંડનાર રાજા પાપી ગણાય છે. વગસળ અથવા સુ-શામતથી દરજ્જે ચઢેલા સાધારણ મનુષ્યો પોતાનું મનધાર્યું ન થતાં તુરતજ શત્રુતાને ધારણ કરે છે. માટે રાજાએ જે સુશિક્ષિત, કુલીન, બુદ્ધિશાળી, જ્ઞાન વિજ્ઞાનમાં પૂર્ણ, સર્વ શાસ્ત્રોને જાણનાર, ક્ષમાવાન, દેશી, કૃતજ્ઞ, વલ્લવાન, શાન્ત ચિત્ત, નમ્ર, સુશીલ, નિઃશંકી, મલતા માસિકર્તા સંતોષ માનનાર, જીવોને પ્રસન્ન કરનાર, નિરંતર પોતાના કામમાં પ્રવૃત્ત, શુભચિન્તક, નિરાલસ્ય, સદા-ચારી, દેશના સંધિ વિગ્રહ આદિ વિષયમાં નિપુણ તેમજ શહેરવાસી અને દેશવાસીઓનો પ્રીતિ-પાત્ર હોય તેને મંત્રી બનાવવો.

જે પુરુષ શત્રુની સેનાને ઊલ્લભિત્ત કરનાર, વ્યૂહોની મુખ્યતાને જાણનાર, સૈન્યને પ્રમ-દ્ધ કરવામાં પ્રવીણ, દેહ અને અગોની ચેષ્ટાને સમજનાર, યાત્રા કુશલ દાથીઓને શિક્ષણ આપ-વામાં સુદ્ધ, વેદને અનુસરી કર્મ કરનાર, જિતેન્દ્રિય, પરાક્રમી, યોગ્યમયેન્ય કર્મને શ્રેષ્ઠ કરનાર, શુદ્ધ મનુષ્યોની સોલત કરનાર, નીતિ અને પ્રસન્ન મુખ તથા નેત્રવાળો હોય તેને રાજાએ મેના-વિપતિનો અધિકાર આપવો જોઈએ.

જે રાજા શીઘ્ર કર્મી, સૂક્ષ્મ આશયને સમજનાર, શુદ્ધ, મૃદુભાષી, પંડિત, શૂર, ધનવાન અને દેશ કાળને જાણનાર મંત્રીને નિયત કરી તેની પ્રતિષ્ઠા વધારે છે તે રાજાનું રાજ્ય ચન્દ્રના કિરણો સમાન વૃદ્ધિ પામે છે. પંડિત, પવિત્ર, દયાલુ, સેવક ધર્મને સારી રીતે જાણનાર, શાસ્ત્રોનું શ્રવણ કરનાર, ઉત્તર પ્રત્યુત્તર તથા ધ્વંસન મંડનમાં કુશલ, શાસ્ત્રનું સ્મરણ રાખનાર, ધારણ બુદ્ધિવાળા, ન્યાયને અનુસરી વાર્તાલાપ કરનાર, જિતેન્દ્રિય, પ્રિય ચોલનાર, શત્રુઓ ઉપર પણ ક્ષમાવાન, શ્રદ્ધાલુ, ઉદાર, પીડિતને સુખ આપનાર અને સ્વામીના હિતમાં પ્રીતિયુક્ત અમાત્ય જેમ લોકપ્રિય થાય છે; તેમ કાર્યમાં સાવધાન, અહંકાર રહિત, સત્સંગી, રાજ્યોનાં કામોને જોનાર, મંત્રીઓનાં ઉત્તમ કાર્યોથી પ્રસન્ન થઈ ઇનામ દેનાર, સેવક લોકોના પ્યાર પાત્ર, મનુષ્યોને શિષ્ટાચાર શિખવનાર, સ્થિર ચિત્તવાળા, પ્રસન્ન મુખવાળા, નિરંતર નોકરોને ચાહનાર, ક્રોધ રહિત, મહા સાહસી, યોગ્ય દંડને ધારણ કરનાર, દૂત રૂપી નેત્રવાળા, પ્રજાનાં વૃત્તાન્તને જાણનાર, ધર્મ અર્થમાં કુશલ અને સંકડો સદ્ગુણોથી ભરેલ રાજા પણ મનુષ્ય માત્રને પ્રિય થઈ પડે છે. રાજાએ રાજ્યના પોષણમાં સહાયભૂત ઉત્તમ ગુણોથી યુક્ત લઢવૈયા તથા શ્રેષ્ઠ મનુષ્યોને એકઠા કરવા અને નિરંતર તેઓની વૃદ્ધિ ચાહવી, તેઓનું કદિ પણ અપમાન કરવું નહિ, જે રાજાના લઢવૈયાઓ યુદ્ધમાં અહંકારી, કૃતજ્ઞ, શાસ્ત્રમાં પ્રવીણ, ધર્મજ્ઞ, નિર્ભય, હાથી અને રથની સવારીમાં કુશલ તેમજ વાળ અને અસ્ત્ર વિદ્યામાં પૂર્ણ હોય છે તે રાજાનીજ આ પૃથ્વી છે. સર્વને પ્રસન્ન અને સ્વાધીન રાખવામાં પ્રવૃત્ત, ઉદ્યોગ આદિનો અભ્યાસ રાખનાર તથા મિત્ર મંડલથી વિંદાયેલ રાજા સર્વોત્કૃષ્ટ ગણાય છે. આજ્ઞાનુવર્તી એક હજાર ઘોડેસ્વારવાળો રાજા આખી પૃથ્વીનો વિજય કરી શકે છે.

રાજાએ સિંહને સિંહના સ્થાન ઉપર, વ્યાઘ્રને વ્યાઘ્રના સ્થાન ઉપર, હાથીને હાથીના સ્થાન ઉપર, અશ્વને અશ્વના સ્થાન ઉપર અને શ્વાનને શ્વાનના સ્થાન ઉપર નિયત કરવા. જો એમાં વગર તપાસ્યે વિપરીત અધિકાર આપવામાં આવે તો તુરંતજ પ્રજા પોતાની અપ્રસન્નતા પ્રદર્શિત કરે છે.

જેવી રીતે મયૂર ચિત્રવિચિત્ર પાંચોને ધારણ કરે છે તેવીજ રીતે રાજાએ પણ અનેક પ્રકારનાં રૂપ ધારણ કરવાં જોઈએ. તીવ્રતા, કુટિલતા, સત્યતા અને સરલતાની સાથે ન્યાય અને બુદ્ધિવલ્લમાં પ્રવૃત્ત થનાર રાજા સુખ ભોગવી શકે છે. જે પ્રયોજનમાં જે રૂપથી મનોરથની સિદ્ધિ જણાય તે વર્ણ અને રૂપ રાજાએ વતાવવું. વહુ રૂપ વતાવનાર રાજાના સૂક્ષ્મ અર્થ પણ અવરોધને પામતા નથી. શરદ્ ક્રતુમાં મૌન રહેતા મયૂરની માફક રાજાએ ગુપ્ત વાર્તાનું રક્ષણ કરવું. વર્ષાથી ઉત્પન્ન

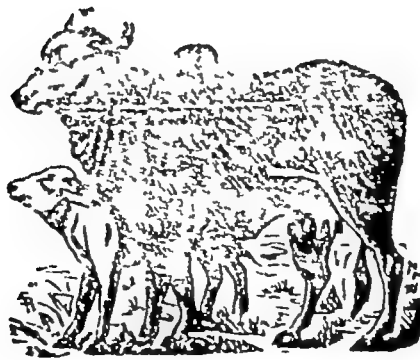
ધનાર પર્વતો પરનાં જલ્લ ઘરણમાં વર્તમાન થડ જેવાં નિર્મલ્લ જણાય છે તેવીજ રીતે શ્રીમાન્ રાજાએ વચન અને દેહને શુદ્ધ રાખવાં જોડા. શરણે આવેલા સત્પુરુષોનું સંરક્ષણ કરવું. દંડમાં ધર્મને ધ્વજારૂપ બનાવી અર્થને પ્રાપ્ત કરવો. સાવધાનીથી લોકોનાં આવક અને સ્વર્ચ તપાસી મહાન્ દક્ષિણામાં વનને નિચોવવું અર્થાત્ ધનરૂપો રસ મેળવવો, પોતાના સમુદાયમાં શુદ્ધ મનથી વર્તન કરવું. શત્રુના ક્ષેત્રોનું અશ્વ આદિના પગલાંથી નિકંદન કરવું, પોતાના પક્ષની વરાવર સંભાળ રાખવી. શત્રુના મિત્રોને ચાહના વતાવવી, શિકાર खेलવાને વહાને ગ્લૂવ ભ્રમણ કરતાં પ્રતિપક્ષીઓને વનનાં પુષ્પોની પેટે પ્રકંપિત કરવા, ઉન્નત અને વૃદ્ધિ પામતા વૈરિઓનો તુરતમાં વિનાશ કરવો, અજાણ્યા સ્થાનમાં પ્રવેશ કરી ગુપ્ત યુદ્ધ કરવું, જેમ વર્ષાઋતુમાં સાયંકાલે મયૂર નિર્જન સ્થાનમાં ગુપ્ત નિવાસ કરે છે તેમ જનાના સાથે મહેલમાં નિવાસ કરવો, પરંતુ કચનો ત્યાગ કરવો નહિ, પોતે પોતાની રક્ષા કરવી, આડા ચાલનાર, ઝેરીલા અને ક્રોધી મનુષ્યોને મારવા, શત્રુ સૈન્યના પક્ષમાં ભલ્લનારનો અંત આણવો અને દ્રઢ મૂલવાળા મંત્રી તથા શૂર લોકોને રાજ્યમાં નિયત કરી પોતે મયૂરની માફક ઇન્દ્રાનુસાર ઉત્તમ કર્મો કરવાં. જેમ ટીડનો સમૂહ વનોમાં પ્રવેશ કરી તમામ દુક્ષોને પર્ણ રહિત બનાવી દે છે તેમ શત્રુઓનો સંહાર કરવો; ન્યાય યુદ્ધિ ધારણ કરવી, પોતાની યુદ્ધિથી ચિત્તને વશ કરવું, વીજાની યુદ્ધિથી નિશ્ચયને દ્રઢ કરવો, શત્રુને મીઠાં વચનોથી વિશ્વાસ આપવો અને પોતાનું વલ્લ તપાસવું, તથા કાર્યાકાર્યનો વિચાર કરવો ઇત્યાદિ સદ્ગુણમંવન રાજાને ઉપદેશકની જરૂર દોતી નથી.

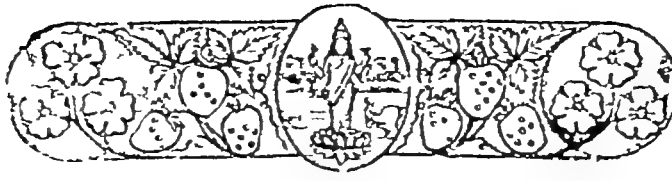
જેમ ભ્રમર વ્રમપૂર્વક રસનું પાન કરે છે, તે રીતે રાજાએ ધનનો સંચય કરવો, નિયમથી અધિક ધન પ્રાપ્ત થાય તે ધર્મ કર્મમાં સ્વર્ચી નામવું, શાસ્ત્રજ્ઞ અને યુદ્ધિમાન રાજાએ ગ્વજાનામાંથી કોઈને ધન આપવું નહિ. અલ્પ ધનનું અને શત્રુના માગસોનું અપમાન કરવું નહિ, યુદ્ધિથી આત્માને ઓલ્લસવો, મૂર્ખ લોકોનો વિશ્વાસ ન કરવો, ધૈર્ય રાખવું, ચાતુર્ય બનાવવું, જિતેન્દ્રિય થવું; યુદ્ધિ, દેહ, પૃથ્વી, પરાક્રમ અને દેશકાલ્પમાં અસાવધાન ન રહેવું, એ વચી વાવન ધનની યુદ્ધિ કરનાર છે. છૂતનું સિંચન વરવાથી સ્વલ્પ અગ્નિ પળ અભિયુદ્ધિ પામે છે અને એક વીજમાંથી જ્વાળો વીજ ઉત્પન્ન થાય છે. એટલા માટે મહાન્ આવક અને સ્વર્ચ જોડ અલ્પ વનનો અનાદર કરવો નહિ. વાલ્લક, તરણ અથવા વૃદ્ધ શત્રુ અસાવધાન પુરુષને મારવા સમર્થ થડ શુક્રે છે. શ્રેયને ઇન્દ્રના રાજાએ શત્રુને જલ્લથી ઉલ્લેખવો જોડા.

આ લોકમાં લોભી પુરુષ દોષથીજ ભરેલા દોષ છે માટે રાજાએ તેવા પુરુષોને અધિકાર-

પર યોજવા નહિ, પ્રજાને દુઃખ આપનાર યુક્તિઓનો ત્યાગ કરવો. તમામ મતનો નિશ્ચય કરી પુરુષ જે જે શાસ્ત્રો વાંચે છે તેને તેવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે, અજ્ઞાનતાથી આલસ્ય પ્રગટ થાય છે અને જ્ઞાનથી ઉદ્યોગની સિદ્ધિ થાય છે. એ યુક્તિ મહાન્ ઐશ્વર્યને ઉત્પન્ન કરનારી છે, સ્વજાનો સ્વાલી થવાથી સેનાનો અભાવ થાય છે એટલા માટે રાજાએ જેમ ઝરણાંથી જલ એકતું થાય છે, તેમ ધનને પેદા કરવું અને તે ધનથી પ્રજાનું પોષણ કરવું.

એ રીતે કુમાર કેસરદેવજી સ્વસ્થતા પૂર્વક ગુરુના મુખથી રાજધર્મનું સંકેપે શ્રવણ કરી અત્યંત પ્રસન્ન થયા. પોતાનો અન્તસમય પ્રાપ્ત થતાં મકવાળા વ્યાસજીએ કુમાર કેસરદેવજી પરાક્રમી છે કે નહિ તે જાણવા તેઓને વોલાવી કહ્યું કે સિન્ધુ દેશની અંદર રામી નામના શહેરમાં મારો શત્રુ હમીર સુમરો રહે છે તેની સાથે યુદ્ધ કરી કવને કરેલા તેના અશ્વો મારી ઉત્તર ક્રિયામાં બ્રાહ્મણોને દાનમાં આપવાની પ્રતિજ્ઞા કરો તો મારો જીવ સદ્ગતિ પામે. તુરતજ કુમાર કેસરદેવજીએ એ વિકટ પ્રતિજ્ઞા લઈ પોતાની પિતૃભક્તિ પ્રગટ કરી. વિ. સં. ૧૧૦૬ માં વ્યાસ મકવાળાનો સ્વર્ગવાસ થતાં કેસરદેવજી કીર્તિગઢની ગાદીએ બેઠા કે તુરતજ તેઓએ દશ હજારના સૈન્ય સહિત હમીર સુમરા ઉપર ચઢાઈ કરી, યુદ્ધમાં સુમરાઓને હરાવી લુંટી લીધેલા તેના અશ્વો કીર્તિગઢમાં લઈ આવી પિતાની ઉત્તરક્રિયા વચ્ચે ભાટ ચારણોને વક્ષીસ આપી દીધા, ત્યારવાદ વે ચાર વચ્ચે યુદ્ધમાં હમીરને હરાવી કેસરદેવજીએ પોતાનું પરાક્રમ વતાવ્યું હતું, એથી હમીરના હૃદયમાં હમેશાં ભય રહ્યા કરતો. કેસરદેવજી યથાસ્થિત રાજધર્મને ધારણ કરી નિર્બિઘ્ને પ્રજાપાલન કરવા લાગ્યા.

चतुर्दश तरंग.

“कुंडलिओ”

मंदिर नीतिना महद, केसरदेव कृपाल,
वैरीआश करतां विबुध, निवडया श्रेष्ठ नृपाल,
निवडया श्रेष्ठ नृपाल, शेह सुमराने आपी;
सिन्धमांहि शिवतणी, श्रेष्ठ प्रतिमाओ स्यापी;
सुणो अमर सुखधाम, सकल नृपगणमां सुंदर.
हर सरखा हरपाळ, अवतर्या एने मंदिर.

मकवाणा केसरदेवजीए गढ कॅट्टीना तखनपर पाय धारण कर्या पळी बुद्धि अने प-
राक्रमथी पोतानां राज्यनी अपूर्व आवादी करी, उत्तम गुणवाळा पुरुषोने यथायोग्य अधिकार
उपर योज्ज, महान् बुद्धिशाळी अने कुल्लीन मंत्रीओनी सत्यादर्या राज्यतंत्र चलावी उत्तम प्रका-
रनी दंड नीतिथी खजानानी अभिवृद्धि करी, प्रजाना संरक्षण माटे पुष्कळ सैन्यनी जमावट
वरी, समग्र देशनी स्थिति जाणवा माटे सर्व स्थळे दृढोने नियत कर्या. पोते उत्तम गुरु पासेवी
शिक्षण लीखुं हतुं तेमज तमाम शास्त्रोनी अभ्यास कर्या हतो जेथी तेओने विद्याविनोद उपर
विशेष रचि हती, तेओ पंडितोनुं सारु सन्मान करता. पोताने भविष्यां शंकरना अंशावतार हर-
पाळ देवजी नामे कुमार धवना हता; जेथी शिव उपर तेओनी अनन्य भक्ति थड अने एक उत्त-
मोत्तम शिवमन्दिर वनाववानी अभिरुचि थतां पोताना विद्यागुरुने बोलावी विनति वगी के
देवमन्दिरो वेडला प्रकारनां होय छे अने ते कये स्थळे कगवावी श्रेयस्कार गणाय छे ते कृपा
वती समजावो. केसरदेवजीना आवा उत्तम विचारथी गुरुने दर्पणो पाग ग्या नहि, तेओए तुमज
वाण के आयुष्मन्. प्रथम जलाशय नैयार करावतुं तेना नट उपर वगीचो वनावी ते स्थळे देवमंदिर कावुं.

મન્દિર કરવાથી યજ્ઞ અને ધર્મની પ્રાપ્તિ થાય છે. યજ્ઞ આદિ કરવું એ ઇષ્ટ તથા વાવ, કુવા અને તલાવ खोदाવવાં એ પૂર્ત કહેવાય છે, કે જે ઉત્તમ લોકોને આપનારાં છે, દેવાલય વનાવનાર પુરુષને ઇષ્ટ તથા પૂર્ત એ વસ્ત્રેનાં ફલ મળે છે. કોઈએ તૈયાર કરાવેલ અથવા સ્વમાલિક જલ અને ઉપવનથી યુક્ત સ્થાન હોય ત્યાં દેવ નિવાસ કરે છે. જેમાં કમલરૂપી છત્રથી સૂર્યનાં કિરણો દૂર કરાતાં હોય, હંસ પક્ષીઓની પાંચોથી પ્રેરિત શ્વેત કમલ રૂપી માર્ગમાં નિર્મલ જલ ભરેલાં હોય, હંસ, કારંડવ, ક્રૌંચ અને ચક્રવાક આદિ પક્ષીઓ કલ્લોલ કરતાં હોય અને કિનારે રહેલાં વૃક્ષોની છાયામાં જલ જન્તુઓ વિશ્રાન્તિ લેતાં હોય એવા સરોવરમાં દેવતા સદા વિહાર કરે છે. ક્રૌંચ-પક્ષીરૂપી કાંચી કલાપવાલી, હંસોના મયુર સ્વરૂપી શબ્દોવાલી, જલરૂપી વસ્ત્રવાલી, મત્સ્ય-રૂપી મેચલાવાલી, કિનારાપર પ્રફુલ્લિત થાળાં વૃક્ષોરૂપી કર્ણાભરણવાલી, વે નદીઓના સંગમરૂપી શ્રોણિમંડલવાલી, તીરના ઉચ્ચ પ્રદેશરૂપી સ્તનવાલી અને હંસરૂપ હાસ્યવાલી નિર્મલ નદી હોય ત્યાં દેવતા રમણ કરે છે; તેમજ વન પ્રદેશમાં, નદી, પર્વત અને ઝરણાંની સમીપે તથા ઉપવનયુક્ત નગરોમાં પણ દેવ વિહાર કરે છે. દેવમંદિરમાં ચોસઠ પદનું વાસ્તુ કરવું જોઈએ અને તેમાં મધ્યમ દ્વાર સમદિશામાં રાખવું એ શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. દેવમન્દિરનો જેટલો વિસ્તાર હોય તેથી વમણી તેની ડંચાઈ હોવી જોઈએ અને એ ડંચાઈના ત્રીજા ભાગની કટિ વનાવવી, સીડી ઉપર જ્યાંથી દેવગૃહનો પ્રારંભ થાય છે તેને કટિ કહે છે વિસ્તારનો અર્ધ ગર્ભ કહેવાય છે, એ ગર્ભ સિવાયના અર્ધ વિસ્તારમાં ચારે તરફની ભીત વનાવવામાં આવે છે. ગર્ભના ચોથા ભાગ જેટલો દ્વારનો વિસ્તાર રાખવો જોઈએ, દ્વારની ડંચાઈ તેના વિસ્તારથી વમણી હોવી જોઈએ, દ્વારની ડંચાઈથી ચોથા ભાગ જેટલી શાખા અને ડંચરાના ચોકઠ ઉપરના કાષ્ઠની પહોળાઈ રાખવી જોઈએ. એ રીતની શાખાની પહોળાઈ વચ્ચે ત્રણ, ચાર, પાંચ, સાત અથવા નવ શાખા હોય તો દ્વાર શ્રેષ્ઠ કહેવાય છે. વસ્ત્રે શાખાઓની નીચેના ચોથા ભાગમાં દેવતાઓના વે પ્રતિહારોની મૂર્તિ કોતરાવવી અને વાકીના ત્રણ ભાગમાં દરેક સ્થલ હંસ આદિ માંગલિક પક્ષી, શ્રી વૃક્ષ સ્વસ્તિક, કલશ, મિથુન, પત્રલતા અને ગણ આદિથી સુશોભિત કરવાં. અર્થાત્ તેઓનાં ચિત્ર કોતરાવવાં. દ્વારની ડંચાઈના પ્રમાણમાં તેનો અષ્ટમાંશ ઘટાડી જે શેષ રહે તે પિંડિકા અર્થાત્ દેવતાને સ્થાપન કરવાની પીઠ કહેવાય છે, એ પીઠ સહિત દેવપ્રતિમાની ડંચાઈનું પ્રમાણ થાય છે અર્થાત્ દેવ મન્દિરમાં પીઠ સહિત તેટલી ડંચી પ્રતિમા સ્થાપવી જોઈએ, પીઠ સહિત પ્રતિમાની ડંચાઈના ત્રણ ભાગ કરી વે ભાગ જેટલી ડંચી પ્રતિમા અને એક ભાગ જેટલી ડંચી પિંડિકા વનાવવી જોઈએ.

તમામ જાતના દેવમંદિરમાં એ રીતે કરવું જોડે. દેવમંદિરના મેરુ, મંદર, કૈલાસ, વિમાનચ્છન્દ, નન્દન, સમુદ્રક, પદ્મ, ગરુડ, નન્દિવર્ધન, કુંજર, ગુહરાજ, વૃષ, હંસ, સર્વતોભદ્ર, વટ, સિંહ, વૃત્ત, ચતુષ્કોણ, પોટશાશ્રય અને અષ્ટાશ્રય એ રીતે વીંશ નામ છે. તેમાં જે પ્રાસાદ પદ્મકોણ, વાર સ્વંડવાળો, અનેક પ્રકારના કુહર અર્થાત્ અંદરના ગવાધોથી યુક્ત, ચારે દિશાઓમાં ચાર દ્વારવાળો, વત્રીશ હાથના વિસ્તારવાળો અને ચોસટ હાથ ડુંચો હોય તે મેરુ, પદ્મકોણ, ત્રીશ હાથ વિસ્તૃત, દશ સ્વંડોથી યુક્ત અને શિખરવાળો હોય તે મંદર; શિખરવાળો અઠવાવીશ હાથ વિસ્તૃત, આઠ સ્વંડોથી યુક્ત અને પદ્મકોણ હોય તે કૈલાસ; જાલી જરોલાથી યુક્ત, એકવીશ હાથ વિસ્તીર્ણ, આઠ સ્વંડવાળો અને પદ્મકોણ હોય તે વિમાનચ્છન્દ; પદ્મકોણ છ સ્વંડવાળો, વત્રીશ હાથ વિસ્તીર્ણ અને સોઠ ટંડાંથી યુક્ત હોય તે નન્દન, ગોળ હોય તે સમુદ્રક, કમળને આકારે આઠ દલ યુક્ત હોય તે પદ્મ, એ વત્રે પ્રાસાદ આઠ હાથ પહોળા, એક અંડ યુક્ત અને બે સ્વંડવાળા હોય છે; ગરુડને આકારે પક્ષ અને પુચ્છ યુક્ત હોય તે ગરુડ તથા પક્ષ અને પુચ્છ રહિત ગરુડને આકારે હોય તે નન્દિવર્ધન, એ વત્રે પ્રાસાદો ચોવીશ હાથ વિસ્તીર્ણ, સાત સ્વંડવાળા અને વીંશ સ્વંડોથી ગુણોભિત કરવા જોડે. હાથીની પીઠ સમાન આકારવાળો, મૂળથી ચારે વાજુ સોઠ હાથ વિસ્તરણ હોય તે કુંજર; સોઠ હાથ વિસ્તીર્ણ ગુહને આકારે હોય તે ગુહરાજ, એ વત્રે પ્રાસાદોની વલ્લી ત્રણ ત્રણ ચન્દ્રશાળાઓથી યુક્ત હોય છે; વાર હાથ વિસ્તીર્ણ, ચારે તરફથી વર્તુલાકાર, એક સ્વંડ અને એક ગૂંગથી યુક્ત હોય તે વૃષ; હંસ પક્ષીને આકારે ચાંચ, પક્ષ, તથા પુચ્છ યુક્ત વાર હાથ એક વિસ્તીર્ણ, એક ભૂમિકા અને એકગૂંગ યુક્ત હોય તે હંસ; કલશ સમાન આકારવાળો, આઠ હાથ વિસ્તીર્ણ, અને સ્વંડ અને એક અંડ યુક્ત હોય તે વટ; ચારે દિશાઓમાં ચાર દ્વારોથી યુક્ત, યજ્ઞ શિખરોથી ગુણોભિત, સુન્દર ચન્દ્રશાળાઓથી ભૂવિત, છત્રીશ હાથ વિસ્તીર્ણ ચતુર્મુખ અને પાંચ સ્વંડોથી યુક્ત હોય તે સર્વતોભદ્ર; મિંહની પ્રતિમાથી ગુણોભિત, ત્રણ ગૂળા વાળો અને આઠ હાથ વિસ્તીર્ણ હોય તે મિંહ પ્રાસાદ કહેવાય છે. વાર્કાના વૃત્ત ચતુષ્કોણ, પોટશાશ્રય અને અષ્ટાશ્રયોએ ચાર પ્રાસાદો પોતપોતાના નામ સમાન આકારવાળા હોય છે, એ ચાર અંજન ન્મ છે અર્થાત્ તેની અંદર અંધકાર રહે છે, બાહિરથી પ્રકાશ આવી શકે નથી, કારણ કે એ ચાર પ્રાસાદોમાં ચારે તરફ મીંત વનારી પશ્ચિમ તરફ વાહેનું વારણું મુકવામાં આવે છે, અને તે મીંતો ઉપરના ભાગમાં વધારી પ્રામાદથી મેઝી દેવામાં આવે છે જેથી તે પ્રામાદથી જુદી જાણી નથી. એ પ્રામાદોનું મુખ્ય દ્વાર પૂર્વમાં રાગ્વંડ, બાહિરના પશ્ચિમ દ્વારમાં શ્રવેશ વર્ગ પ્રામાદના વામ ભાગથી

આવી મુખ્ય પૂર્વ દ્વોરે ઉભી દેવનાં દર્શન કરવાં. એ અંધકારવાળા પ્રાસાદોમાં મણિમય પ્રતિમાનું સ્થાપન કરવું જોઈએ, કે જેની કાન્તિથી અન્દરના ભાગમાં પ્રકાશ રહે. એ ચારે પ્રાસાદો એક સ્વંડ અને એક અંડયુક્ત કરવા જોઈએ; ચતુરસ્ર પ્રાસાદને પાંચ શિખરથી સુશોભિત કરવો. તમામ પ્રાસાદોમાં એકસો આઠ આંગળના દરેક સ્વંડ હોવા જોઈએ, તેમજ વાહેર નિકલ્લતી કપોતપાલિ પળ વનાવવી જોઈએ. આ રીતે ગુરુના મુખથી પ્રાસાદના લક્ષણ ૨૪૦ કરી મકવાળા કેસરદેવ-જીએ કૈલ્વસ નામનું ઉત્તમ દેવાલય કીર્તિગદ્યથી ત્રણ કોશ છેટ તૈયાર કરાવ્યું. અને તેની આજુ-વાજુ કેટલાએક દેવાલયો બંધાવ્યાં, પ્રાસાદો તૈયાર થઈ રહ્યા પછી ગુરુએ કેસર દેવજીને કહ્યું કે-તિન્દુકના કાચાં ફળ, કૈથનાં કાચાં ફળ, શાન્મલિ વૃક્ષનાં પુષ્પ, સલ્લકી વૃક્ષનાં વીજ, વંધન વૃક્ષની છાલ અને વચ્ચે એ સર્વનો એક દ્રોણ પરિમાણ જલમાં કાચ કરી જ્યારે અષ્ટમાંશ શેષ રહે ત્યારે નીચે ઉતારી તેમાં શ્રીવામ, રસ, ગુગલ, મિલામો, કુંદરુ, રાઝ, અઝસી અને વઝદનું છાણ એ સર્વ દ્રવ્યો મેઝવી ઘુંટવાથી વજ્ર લેપ નામનો કલ્ક થાય છે, એ વજ્રલેપ દેવ પ્રાસાદ. હર્મ્ય, વલ્મી, શિશલિંગ દેવપ્રતિમા, ખીંત અને કુવાઓમાં ગરમ કરી લગાવવાથી અર્થાત્ તેનો લેપ કરવાથી કરોડ વર્ષ પર્યન્ત કાયમ રહે છે. લાઘ, કુંદરુ, ગુગલ, ગૃહધૂમ, કપિત્થનાં ફળ, વઝદનું છાણ, નાગવલાનાં ફળ, તિન્દુકનાં ફળ, મેનફળ, મથૂકના ફળ, મજીઠ, રાઝ, રસ અને આમળાં એ સર્વ ચીજને પ્રથમની માફક સિદ્ધ કરેલા દ્રોણ પરિમાણ જલમાં મેઝવવાથી વીજો વજ્રલેપ સિદ્ધ થાય છે, એમાં પણ પ્રથમના વજ્રલેપ જેવો જ ગુણ રહેલો છે. ગાય, ખેમ અને વકરાનાં સીંગડાં, ગર્દભ, મહિષ અને ગાય એ ત્રણેનાં ચર્મ, નિમ્બફળ, કપિત્થફળ અને રસ એ તમામ દ્રવ્યથી પ્રથમની માફક ત્રીજો કલ્ક સિદ્ધ થાય છે, તેનું નામ વજ્રતર છે. આઠ ભાગ સીસું, બે જાગ કાંમુ અને એક ભાગ પીતલ એ સર્વને એકટું ગળાવવાથી વજ્રસંઘાત નામે કલ્ક તૈયાર થાય છે. આ યુક્તિ સાંભળી પ્રસન્ન થયેલા કેસરદેવજીએ તમામ દેવાલયોમાં વજ્રલેપ કરાવ્યો. ત્યારવાદ દરેક દેવાલયોમાં પ્રતિમાઓ સ્થાપવા માટે પ્રથમ પ્રતિમાઓનાં લક્ષણ સાંભળવા ગુરુ આગલ ઉત્સુકતા વતાવી. ગુરુએ કહ્યું કે-જાલીની વચ્ચે સૂર્યનો પ્રકાશ આવે છે તેમાં જે સૂક્ષ્મ-તરરજ દેખાય છે તે પરમાણુ કહેવાય છે અને એ પરમાણુ તમામ પ્રમાણોમાં પ્રથમ પદ ધારણ કરે છે અર્થાત્ સર્વ પ્રમાણોનો આરંભ પરમાણુથી થાય છે. એ આઠ પરમાણુનું રજ, આઠ રજનો વાલાગ્ર, આઠ વાલાગ્રની લિક્ષા, આઠ લિક્ષાની ચૂકા, આઠ ચૂકાના ચવ અને આઠ ચવનો એક અંગુલ લેખાય છે. દેવ મંદિરના દ્વારની ઉંચાઈનો અષ્ટમાંશ ઘટાડી જે શેષ રહે તેનો ત્રીજો ભાગ

પિંડિકા અર્થાત્ મૂર્તિની પીઠ વનાવવાનું પ્રમાણ છે, મતલબ એટલી ડંચી પિંડિકા વનાવવી અને દેવ પ્રતિમા એથી વમળી ડંચી હોવી જોઈએ. પ્રતિમાની જેટલી ડંચાઈ હોય તેના વાર ભાગ કરી એ દરેકના ફરી નવ નવ ભાગ કરવાથી એક અંગુલ થાય છે, કારણકે સર્વ પ્રતિમા પોતપોતાના અંગુલ પ્રમાણથી એક સો અઠ આંગળની હોય છે. પ્રતિમાનું મુખ પોતાના અંગુલ પ્રમાણથી વાર આંગળ પહોલું અને ચૌદ આંગળ લાંબુ રાખવું એમ નગ્નજિન્ આચાર્યે કહેલ છે અને તે પ્રમાણ દ્રવિડ દેશનું છે. પ્રતિમાનાં નાસિકા, લલાટ, ચિત્રુક, ગ્રીવા અને કર્ણ પોતાના અંગુલ પ્રમાણથી ચાર ચાર આંગળ લાંબા વનાવવાં જોઈએ. હજુ વચ્ચે આંગળ લાંબું તેમજ ચિત્રુકની ચોડાઈ પણ બે આંગળ રાખવી જોઈએ, લલાટ આઠ આંગળ પહોલું વનાવવું અને તેની વચ્ચે વાંજુ વચ્ચે આંગળના શંખ રાખવા, તે શંખની લંબાઈ ચાર ચાર આંગળ હોવી જોઈએ, કાન બે આંગળ પહોળા વનાવવા. કર્ણનો ઉપાન્ત અર્થાત્ અગ્ર ભાગ નેત્રાંતથી લઈ શ્રકૃટિથી સમસૂત્ર કરી સાડાચાર આંગળનો વનાવવો જોઈએ. કર્ણસ્ત્રોત અર્થાત્ કાનનું છિદ્ર અને નુકુમારક અર્થાત્ કર્ણસ્ત્રોતની સમીપનો ઉન્નત ભાગ એક આંગળ રાખવો જોઈએ. નેત્ર અને કર્ણાન્તનો અન્તર ચાર આંગળ રાખવો જોઈએ, અવરોષ્ટ એક આંગળ અને ઉપગનો ઓષ્ટ અર્ધ આંગળ રાખવો, ગોન્છાનો વિસ્તાર અર્ધ આંગળ વરવો, મુખ ચાર આંગળ લાંબુ અને દોઢ આંગળ પહોલું રાખવું જોઈએ અને નૃસિંહ આદિનું ફેલા-
 એલું મુખ ત્રણ આંગળ પહોલું વનાવવું, નામિકાના વચ્ચે પુટ વચ્ચે આંગળના કરવા અને પુટોના અગ્રથી નાસિકા પણ બે આંગળ રાખવી, નામિકાની ડંચાઈ બે આંગળ રાખવી, અને વચ્ચે નેત્રો વચ્ચે ચાર આંગળનો અન્તર રાખવો, બે અંગુલનો નેત્રપ્રકોશ વનાવવો, વચ્ચે નેત્ર બે અંગુલનાં કરવા, નેત્રના ત્રીજા ભાગ સમાન તારા અર્થાત્ નેત્રના મધ્યનો કૃષ્ણ ભાગ રાખવો અને તારાના પંચમાશ તુલ્ય દ્રવ્ય અર્થાત્ નેત્રની વનીનિકા વનાવવી તથા નેત્રની પહોળાઈ એક આંગળ રાખવી. એક શ્રકૃટિના અન્તર્ગી લંબાઈ શ્રકૃટિના અન્તર પર્યન્ત દશ આંગળ રાખવા જોઈએ શ્રકૃટિની પહોળાઈ અર્ધ આંગળ અને તેનો મધ્ય ભાગ બે આંગળ અને એક એક શ્રકૃટિની લંબાઈ ચાર ચાર આંગળની કરવી જોઈએ. લગાટ ઉપર કેશોગ્ધ્યા શ્રવણ તુલ્ય અર્થાત્ દશ આંગળ વિસ્તાર અને અર્ધ અંગુલ પહોળી રાખવી. નેત્રને છેડે એક આંગળનો વર્ગીયક વનાવવો. મૂર્તિનું ગિર વચ્ચે આંગળ લાંબુ અને ચૌદ આંગળ પહોલું વનાવવું જોઈએ, વાર આંગળના ગિરવાળું ચિત્ર સર્વ જોઈ શકે છે. અને વાર આંગળના ગિરવાળું ચિત્ર પાટંગી તરફ રેતનાં માળમાં જોઈ શકતાં નથી. કેશોગ્ધ્યા મુક્તિ મુક્તિ વિન્નામ મોટા આં-

ગલ્લનો કરવો એમ કેટલાએકનું કહેવું છે. શ્રીવાનો વિસ્તાર દશ આંગલ અને લંવાઈ એકવીશ આંગલની કરવી જોઈએ, કંઠના અર્ધ ભાગથી હૃદય પર્યન્ત વાર આંગલનો અંતર રાખવો. હૃદયથી નાભિ પર્યન્ત અને નાભિના મધ્યથી લિંગના મધ્ય પર્યન્ત વાર વાર આંગલનો અંતર રાખવો જોઈએ. ઊરુ અને જંઘા ચોવીશ ચોવીશ આંગલ લાંવાં કરવાં જોઈએ. જાનુ કપિત્થ ચાર આંગલ અને પગ પગ ચાર આંગલના કરવા અર્થાત્ ટાંકણાની નીચેનો ભાગ ચાર આંગલનો રાખવો. વચ્ચે પગ વાર આંગલ લાંવા અને છ આંગલ પહોળા કરવા. પગના અંગૂઠા ત્રણ આંગલ પહોળા અને પાંચ આંગલ લાંવા વનાવવા તથા પ્રદેશિની ત્રણ આંગલ લાંવી રાખવી. વાકીની ત્રણ આંગલીઓ પ્રદેશિની કરતાં ઉત્તરોત્તર અષ્ટમાંશ ઘટાડી ક્રમથી વનાવવી, અંગુઠની ઉંચાઈ સવા આંગલ રાખવી એ પ્રમાણે વીજી આંગલીઓની પગ ઉંચાઈ જાણી લેવી. અંગુઠાના નરખની લંવાઈ પોળો આંગલ અને વાકીની આંગલીઓના નરખની લંવાઈ અર્ધ અર્ધ આંગલની કરવી અથવા ક્રમથી કાંઈ કાંઈ એવી ન્યૂનતા હોવી જોઈએ કે જેથી આંગલીઓ અને નરખો સુંદર જણાય. જંઘાના અગ્રભાગની પહોળાઈ ચૌદ આંગલ અને વિસ્તાર પાંચ આંગલ રાખવો તથા જંઘાના મધ્ય ભાગનો વિસ્તાર સાત આંગલ અને પહોળાઈ એકવીશ આંગલ કરવી જોઈએ. જાનુના મધ્યનો વિસ્તાર આઠ આંગલ અને પહોળાઈ ચોવીસ આંગલની હોય છે. ઊરુના મધ્ય ભાગનો વિસ્તાર ચૌદ આંગલ અને પરિધિ અઠ્યાવીશ આંગલનો કરવો. કટિનો વિસ્તાર અઠાર આંગલ અને ઘેર ચમાલીશ આંગલનો રાખવો. નાભિનો વિસ્તાર અને વેધ એક એક આંગલના પ્રમાણથી કરવાં. નાભિને વચમાં લઈ મધ્ય ભાગનો ઘેર વેંતાલીશ આંગલ રાખવો. વચ્ચે સ્તન વચ્ચે સોલ આંગલનું અંતર રાખી તેના ઉપર સાડા છ છ આંગલને પ્રમાણે કક્ષા હોય છે. શ્રીવાથી આરંભી અંસની લંવાઈ આઠ આંગલ રાખવી જોઈએ, અને વાર વાર આંગલ લાંવા વાહુ અને પ્રવાહુ વનાવવા. વાહુનો વિસ્તાર છ આંગલ અને પ્રવાહુનો વિસ્તાર ચાર આંગલ રાખવો જોઈએ, સ્વભાથી કોળી પર્યન્ત વાહુ અને કોળીથી નીચેનો ભાગ પ્રવાહુ કહેવાય છે. વાહુના મૂલનો ઘેર સોલ આંગલ, અગ્રહસ્ત અર્થાત્ પ્રકોષ્ઠની સમીપનો ઘેર વાર આંગલ અને હથેલીની પહોળાઈ છ આંગલ તથા લંવાઈ સાત આંગલની રાખવી જોઈએ. અંગુઠની સમીપે રહેલી આંગલી પ્રદેશિની, તેના આંગલની મધ્યમા, તેના આંગલની અનામિકા અને તેના આંગલની અંગુલી કનિષ્ઠિકા કહેવાય છે. એક એક આંગલીમાં ત્રણ ત્રણ પર્વ હોય છે. મધ્યમાં પાંચ આંગલ લાંવી કરવી, તેના વચલાં પર્વનો અર્ધ ભાગ ઘટાડવાથી પ્રદેશિનીની લંવાઈ સિદ્ધ થાય છે.

અનામિકા પળ પ્રદેશિની વરાવર રાખવી, અમામિકાનું એક પર્વ ઘટાડી કનિષ્ઠિકાની લંવાઈ બનાવવી. અંગુઠાના વે પર્વ અને વાકીની આગલીઓના ત્રણ ત્રણ પર્વ કરવાં જોઈએ, તમામ આંગળીઓના નઋતી લંવાઈ તે તે આંગળીના પર્વના અર્થ પ્રમાણથી કરવી. પ્રતિમાનાં ભૂષણ, વેષ, અલંકાર અને શરીર પોતપોતાના દેશ રિવાજ પ્રમાણે કરવાં. લક્ષણ યુક્ત પ્રતિમામાં દેવનું સાન્નિધ્ય હોય છે એટલાજ માટે મૂર્તિ બનાવનારની સર્વ પ્રકારે અભિવ્યક્તિ થાય છે, દશરથના પુત્ર શ્રી રામચન્દ્રજીની અને વિરોચનના પુત્ર વલિની પ્રતિમા એકસો વીસ આંગળ લાવી બનાવવી. તમામ પ્રતિમાઓમાં જે પ્રતિમા એકસો આઠ આંગળ લાંવી હોય તે ઉત્તમ, છન્નુ આંગળ લાવી હોય તે મધ્યમ અને ચોરાગી આંગળ લાવી હોય તે નિઠુર ગણાય છે. પ્રથમજે અંગોનું પ્રમાણ કયું તે એકસો આઠ આંગળ લાંવી પ્રતિમાનું સમજવું. વીજી પ્રતિમાઓનું અંગ પ્રમાણ ત્રિરાશિથી સિદ્ધ થઈ શકે છે. વિષ્ણુ ભગવાનની પ્રતિમા અષ્ટભુજ, ચતુર્ભુજ અથવા દ્વિભુજ બનાવવી. એ પ્રતિમાના વક્ષઃ સ્થલે શ્રીવત્સનામક ચિન્હથી અને કૌસ્તુભ મણિથી નુશોભિત કરવું. તેનો રંગ અઢીસીના પુષ્પ સમાન બનાવવો, પીઠાં વસ્ત્ર પહેરાવવાં, પ્રતિમાનું મુખ પ્રસન્ન હોવું જોઈએ, તેને કુંડલ અને કિરીટથી અલંકૃત કરવું. એ પ્રતિમાનાં કંઠ, છાતી, અંસ અને શુભા પુષ્ટ બનાવવાં. અષ્ટભુજ પ્રતિમાના જમણા ત્રણ હાથમાં સ્વદ્ગ, ગદા અને ત્રાણ ધારણ કરાવવાં તેમજ ચોથા હાથને અભય મુદ્રાથી યુક્ત બનાવવો. ટાવી વાતુના ચારે હાથમાં ધનુષ, ઢાલ, ચક્ર અને શંસ ધારણ કરાવવાં. ચતુર્ભુજ મૂર્તિના જમણા એક હાથને શાન્તિપદ મુદ્રાથી નુશોભિત કરવો અને વીજા હાથમાં ગદા આપવી તેમજ ઢાવા વે હાથમાં શંખ અને ચક્ર ધારણ કરાવવાં. દ્વિભુજ મૂર્તિના જમણા હાથને અભયમુદ્રાયુક્ત બનાવવો અને ઢાવા હાથમાં શંખ ધારણ કરાવવો.

વલ્લભદેવજીની, પ્રતિમાના હાથમાં દલ ધારણ કરાવવું. નેત્ર મદ્યી ટુંગિત બનાવવાં તથા પ્રતિમાનો વર્ણ શંખ, ચન્દ્રમા અથવા મૃણાલ સમાન શ્વેત કરવો.

વલ્લભદેવ અને શ્રીકૃષ્ણની પ્રતિમા વચ્ચે એકાનંશા દેવીની મૂર્તિ બનાવવી, એ દેવીનો ટાવો હાથ કાટિ ઉપર રાખવો અને જમણા હાથમાં કમઢ ધારણ કરાવવું. જો એકાનંશાની મૂર્તિ ચતુર્ભુજ બનાવવી હોય તો વચ્ચે વામ હસ્તે પુસ્તક તથા કમઢ અને જમણા વચ્ચે હાથમાં વર્ગમુદ્રા તથા માળા ધારણ કરાવવા. એ દેવીની મૂર્તિ અષ્ટભુજ બનાવવી હોય તો ઢાવી વાતુના ચારે હાથમાં કમઢ, ધનુષ, કમલ તથા પુસ્તક અને જમણા ચારે હાથમાં વાળ, વર્ણ તથા અમૃત ગળા કરાવવા.

સામ્વની પ્રતિમાને ગદા અને, પ્રદ્યુમ્નની પ્રતિમાને ધનુષ તથા ત્રાણ ધારણ કરાવવાં, એ વન્ને મૂર્તિ દ્વિભુજ અને સુરુપવાળી વનાવવી. સામ્વ અને પ્રદ્યુમ્નની સ્ત્રીઓની પ્રતિમા સ્વદ્ગ અને સ્વેટક યુક્ત કરવી.

કમલરૂપી આસનપર બેઠેલી વ્રહ્માની પ્રતિમા વનાવવી, તેના ચાર મુખ કરવાં અને એક હાથમાં કમંડલુ ધારણ કરાવવું, મયૂરથી યુક્ત, ધ્વજાને ધારણ કરનાર, શક્તિથી સુશોભિત હસ્ત-વાળી કાર્તિકેયની પ્રતિમા બાલક રૂપ વનાવવી.

ઇન્દ્રના હાથી ઐરાવતની પ્રતિમા શુક્રવર્ણ અને ચાર દાંતોથી યુક્ત કરવી. ઇન્દ્રની પ્રતિમાના હાથમાં વજ્ર ધારણ કરાવવું અને લલાટની વન્ને આડું ત્રીજું નેત્ર વનાવવું, કારણકે એ ઉક્ત પ્રતિમાનું ચિન્હ છે.

શંકરની પ્રતિમાનું મસ્તક ચન્દ્રકલાથી ચિન્હિત કરવું, ધ્વજામાં ટુપનું ચિન્હ વનાવવું, લલા-ટમાં ઉજું તૃતીય લોચન કરવું, એક હાથમાં ત્રિશૂલ અને ત્રીજા હાથમાં પિનાક નામનું ધનુષ્ય ધારણ કરાવવું. અથવા શિવની પ્રતિમાના વામાર્ધ ભાગમાં પાર્વતીજીનો વામાર્ધ ભાગ વનાવવો અર્થાત્ અર્ધનારીશ્વરની પ્રતિમા વનાવવી.

બુદ્ધ ભગવાનની પ્રતિમાના હાથ પગ કમળની રેખાઓથી ચિન્હિત કરવાં. જગત્ના સાક્ષાત્ પિતા સમાન પદ્માસન ઉપર બેઠેલી તે મૂર્તિ અત્યન્ત પ્રસન્ન વનાવવી અને તેના કેશ નીચે પડતા રાખવા, અર્હતદેવની પ્રતિમાના ભુજ જાનુપર્યન્ત લાંબા કરવા અને તે મૂર્તિ શ્રીવત્સ નામના ચિન્હથી સુશોભિત, શાન્તસ્વરૂપ, દિગમ્બર, તરુણ અને ઉત્તમ રૂપવાળી વનાવવી.

સૂર્યની પ્રતિમાનાં નાસિકા, લલાટ, જંઘા, ઉરુ, કપોલ અને ઉરઃસ્થલ ઉન્નત વનાવવાં. ઉત્તર દિશામાં રહેનાર મનુષ્યોના વેષ જેવો સૂર્યની પ્રતિમાનો વેષ કરવો, પગથી છાતી પર્યન્ત પ્રતિમા વસ્ત્રથી ગુપ્ત રાખવી. વન્ને હાથમાં નરો સહિત વે કમંડલુ ધારણ કરાવવાં, શિરપર મુકુટ પહેરાવવો, મુખને કુંડલોથી મંદિત કરવું, ગળામાં લાંબો હાર પહેરાવવો, કટિ ઉપર કમરવંધ વીંટવો. મૃણાલ સમાન શુભ્ર મુખનો વર્ણ વનાવવો, આંખી પ્રતિમાને વસ્ત્રથી આચ્છાદિત રાખવી. મન્દ હાસ્ય યુક્ત પ્રસન્ન મુખવાળી અને રત્ન સમાન દેદીપ્યમાન કાન્તિવાળી સૂર્યની પ્રતિમા વનાવવી. સૂર્યની પ્રતિમા એક હાથ ઊંચી હોયતો શુભ કરે છે, વે હાથ ઊંચી હોય તો ધન આપે છે, ત્રણ હાથ ઊંચી હોય તો ક્ષેમ કરે છે અને ચાર હાથ ઊંચી હોય તો સુખિષ્ણ કરે છે. અધિક

અંગવાલી પ્રતિમા રાજાથી ભય પ્રગટાવે છે, હીન અંગવાલી પ્રતિમા વનાવનાર નિરંતર રોગી રહે છે, કુશ ઉદરવાલી પ્રતિમા ક્ષુધાથી ભય ઉપજાવે છે, કુશ અંગવાલી પ્રતિમા વનાવવાથી ધનનો નાશ થાય છે, ક્ષતયુક્ત પ્રતિમા વનાવનારનું શસ્ત્રથી મૃત્યુ નિપજે છે, ડાવી તરફ झुकેલી પ્રતિમા વનાવનારની પત્ની નાશ પામે છે અને જમણી તરફ झुकેલી પ્રતિમા વનાવનારનું આયુષ્ય ક્ષીણ થાય છે, જો પ્રતિમાની દ્રષ્ટિ ઉન્નત વનાવી હોય તો કર્તા આંધળો થઈ જાય છે અને નીચી વનાવી હોય તો કર્તાને ચિન્તા રહ્યા કરે છે, તમામ પ્રતિમાઓ એ પ્રમાણે શુભાશુભ ફલ આપનારી હોય છે.

લિંગની વૃત્તરૂપ પરિધિને લંબાઈમાં સૂત્રથી માપી તે સૂત્રના ત્રણ ભાગ કરવા અને એ ભાગ સરસ્યા લિંગના પાંચ ત્રણ ભાગ કરવા. ત્યારવાદ લિંગના નીચલા તૃતીયાંશને ચતુરસ્ર, મધ્યના તૃતીયાંશને અષ્ટાસ્ર અને ઉપરના તૃતીયાંશને વર્તુલ વનાવવો, લિંગનો ચતુરસ્ર ભાગ પૃથ્વીમાં નાંચી મધ્યનો અષ્ટાસ્ર ભાગ પિંડિકાના મધ્ય ભાગમાં રાખવો અને વાકીનો વર્તુલ ત્રીજો ભાગ ઉપર રાખવો, એ વર્તુલ ભાગની ડંચાઈ તુલ્ય પ્રમાણથી લિંગની ચારે વાજુ પિંડિકા વનાવવી. જે શિવલિંગ પાતળું અને નાચુ હોય તે દેશનો નાશ કરે છે, વજ્ર તરફથી હીન હોય તે નગરનો નાશ કરે છે અને જે લિંગના મસ્તક ઉપર ક્ષત હોય તે સ્વામીનો ક્ષય કરે છે.

ઇન્દ્ર તુલ્ય ઇન્દ્રાણી તથા વ્રહ્મા તુલ્ય વ્રહ્માણી ઇત્યાદિ માતૃગણ થાય છે. પરંતુ તેનાં સ્તન આદિ અંગ પણ વનાવવાં કે જેથી સ્ત્રી રૂપની શોભા જણાય. મૃગયા રેવત્યનાર પશ્ચિમવાલી અને અશ્વપર આસુદ થયેલી રેવત્યની પ્રતિમા વનાવવી મહિષાસુર ચઢેલ અને દાધમાં દંડયુક્ત યમની પ્રતિમા વનાવવી, હંસપર ચઢેલ અને દાધમાં પાશયુક્ત વરુણની પ્રતિમા વનાવવી; વામ ભાગમાં મુકુટયુક્ત, મહાનુ ઉદરવાલી અને મનુષ્ય ઉપર ચઢેલી કુવેરની પ્રતિમા વનાવવી, ગણપતિની પ્રતિમાનું મુખ દાથી સમગ્રું અને પેટ લાલું વનાવવું, દાધમાં કુટાર ધારણ કરાવવો, ગણપતિની મૂર્તિ મૃલકાવન્દ તથા નીલલલકાવન્દને ધારણ કરનારી અને રુદ્ર દંતવાલી પણ થઈ શકે છે.

પ્રતિમાઓ વનાવનાર કારીગરને પ્રતિમા વનાવવા અર્થે કાષ્ઠ લેવા અનુકૂળ દિવસે અથવા જ્યોતિષીએ વતાયેલ દિવસે શુભ મુહૂર્ત્તે હોય ત્યારે માંગલિક શકુન જોઈ વન પ્રવેશ કરાવવો. સ્પર્શન, માર્ગ, દેવાલય, વલ્મીવિ. ડયાન. તપસ્વીઓના આશ્રમ. ચૈત્ય અને નદીઓનાં મંદિર ઇત્યાદિ સ્થળે ઉત્પન્ન થયેલા દક્ષ, ઘટજગ્ધી સીંચાણના દક્ષ. કુવટા દક્ષ. માથે ઉપમેળાં ઉભય દક્ષ, વેલોથી વીરિત દક્ષ અર્થાત્ જેના ઉપર ઘણી ભૂતાઓ ભસી રહી હોય એવા દક્ષ. જેના ઉપર વીર-

ઠી પડી હોય એવાં વૃક્ષ, પવનથી તૂટી પડેલાં વૃક્ષ, પોતાની મેલે પડી ગયેલાં વૃક્ષ, હાથીઓએ તોડેલાં વૃક્ષ, શુષ્ક વૃક્ષ, અગ્નિથી દગ્ધ થયેલાં વૃક્ષ અને મધુનિલય અર્થાત્ જેમાં મધપુડા લાગેલા હોય એવાં વૃક્ષોનો ત્યાગ કરવો, કારણકે એ કાષ્ઠ પ્રતિમા વનાવવામાં અશુભ ગણાય છે. જેનાં પર્ણ, ફૂલ અને ફલ સ્તિગ્ધ હોય તેજ વૃક્ષ શુભ લેવાય છે. વનમાં રહેલાં એવાં શુભ વૃક્ષની સમીપે જડ વલ્લિ અને પુષ્પોથી તેનું પૂજન કરવું. પ્રતિમા વનાવનાર બ્રાહ્મણને માટે દેવદારુ, ચંદન, શમી અને મથૂક એ ચાર વૃક્ષના કાષ્ઠ શુભ ગણાય છે. અરિષ્ઠ (લીંવડો), પીપર, સ્વેર અને ત્રિલ્વ એ ચાર વૃક્ષ ક્ષત્રીઓની વૃદ્ધિ કરનાર છે. જીવક, સ્વદિર, સિન્ધુક અને સ્યન્દન એ ચાર વૃક્ષ વૈઙ્યોનું શુભ કરનાર છે તેમજ તિન્દુક, નાગકેસર, સર્જ, અર્જુન, આમ્ર અને સાલ એ છ વૃક્ષો પ્રતિમા વનાવનાર શૂદ્રોને માટે શુભ લેવાય છે. લિંગ અથવા પ્રતિમાનું વૃક્ષોની દિશા અનુસાર સ્થાપન કરવું અર્થાત્ વૃક્ષનો જે પૂર્વ આદિ ભાગ હોય તેજ પ્રતિમા અથવા લિંગનો પણ પૂર્વ આદિ ભાગ હોવો જોઈએ. એવીજ રીતે વૃક્ષના ઉપરના ભાગમાં પ્રતિમાનું શિર અને નીચલી જડના ભાગમાં પ્રતિમાના પગ વનાવવા જોઈએ, ઘટલા માટે કાપતાં પહેલાં વૃક્ષમાં ચારે દિશાઓનાં અને ઉર્ધ્વ ભાગ તથા અધો-ભાગનાં ચિહ્ન કરી લેવાં જોઈએ. સ્ત્રી, લાડુ, માત, દધિ, માંસ અને ઉલ્લોપિકા આદિ ભક્ષ્ય તથા મધ્ય, પુષ્પ, ધૂપ અને ગન્ધથી વૃક્ષની પૂજા કરવી તેમજ રાત્રીને સમયે દેવતા, પિતૃ, પિશાચ, રાક્ષસ, નાગ, અસુર અને ગણ આદિની પૂજા કરી વૃક્ષનો સ્પર્શ કરવો. વૃક્ષનો સ્પર્શ કરતી વખતે—

“ અર્ચાર્થમમુકસ્યત્વં, દેવસ્ય પરિકલ્પિતઃ ।

નમસ્તે વૃક્ષ પૂજેયં, વિધિવત્ સંપ્રગૃહ્યતામ્ ॥

યાનીહ જૂતાનિ વસન્તિ તાનિ, વર્લિં ગૃહીત્વા વિધિવત્ પ્રયુક્તમ્;

અન્યત્ર વાસં પરિકલ્પયન્તુ, ક્ષમન્તુ તાન્યથ નમોસ્તુતેભ્યઃ ।

આ મંત્ર બોલવો “ અમુકસ્ય ” ને વદલે જે દેવની પ્રતિમા વનાવવી હોય તેનું પૃષ્ઠચન્ત નામ બોલવું. પ્રભાત સમયે એ વૃક્ષને જઙ્ગથી સીંચી કુઠારને મધ તથા ઘૂત ચોપડી તેનાથી પ્રથમ ઈશાન કોણમાં કાપવું અને પછીથી પ્રદક્ષિણ ક્રમથી વાકીનું વૃક્ષ કાપી લેવું. કપાણું વૃક્ષ જો પૂર્વ, ઈશાન કોણ અથવા ઉત્તર દિશામાં પડેતો વૃદ્ધિ કરનાર થાય છે અને અગ્નિકોણ આદિ પાંચ દિશાઓમાં પડે તો ક્રમથી અગ્નિદાહ, રોગ, રોગ, રોગ અને અશ્વોનો નાશ થાય છે.

આવું ઉત્તમ વૃત્તાન્ત ગુરુના મુખથી સાંભળી પ્રસન્ન ઘણા મકવાળા કેસરદેવજીએ જ્યોતિષી આ-
ગલ્લ ઉત્તમ મુહૂર્ત જોવરાવી, સારાં શકુન લટ, કારીગરોને વન પ્રવેશ કરાવી, વિધિવત્ શુભ દ્વ-
ધનાં કાષ્ઠો કપાશો જુદી જુદી દેવ પ્રતિમાઓ તૈયાર કરાવી; તેમાં કેટલીએક દેવ પ્રતિમાઓ કા-
ષ્ઠની, કેટલીએક મૃતિકાની, કેટલીએક મણિની, કેટલીએક સુવર્ણની, કેટલીએક ચાંદીની, કેટ-
લીએક તાંબાની અને કેટલીએક ગિલા અથવા પાપાળની બનાવવા આજ્ઞા આપી; કારણકે કાષ્ઠ
અને મૃતિકાની દેવ પ્રતિમા આયુષ, લક્ષ્મી, વલ્લ તથા જય આપે છે; મણિમય દેવપ્રતિમા લોકો-
તું હિત કરે છે. સુવર્ણની પ્રતિમા ગરીરે પુષ્ટિ અર્પે છે, ચાંદીની પ્રતિમા સુયશને વધારે છે, તાં-
બાની પ્રતિમા સંતાનની વૃદ્ધિ કરે છે અને પાપાળથી બનાવેલ દેવપ્રતિમા અથવા શિવલિંગ ઘણી
ભૂમિનો લાભ કરાવે છે. કેસરદેવજીને ગુરુએ કહ્યું હતું કે શંકુધી ઉપસ્થિત અર્થાત્ જેના કોઈપણ
અંગમા સ્ત્રીલા જેવો સ્વાદો રહી જાય એ પ્રતિમા મુલ્ય પુરુષનો અથવા વંશનો નાશ કરનારી નિ-
વટે છે અને જેમાં ગદા રહી જાય તે અસાધ્ય રોગ અને અનેક પ્રકારના ઉપદ્રવ પેદા કરે છે એ-
ટલા માટે જાતે દેખેરેખ નાચી તમામ રીતે નિર્દોષ અને ગુન્દર પ્રતિમાઓ તૈયાર કરાવી. સ્વાસ્થ્ય
પોતે રુચીની પદ્મ્યું કે પ્રતિમાઓની પ્રતિષ્ઠા કરારે થાય અને કયા માણસો કયા કયા દેવની પ્રતિષ્ઠા કરવાને
યોગ્ય ગણાય તે વિધિપુરઃસર મને કહી સંભળાવો. શ્રદ્ધાલુ કેસરદેવજીનાં શ્રેષ્ઠ વચનો
શ્રવણ કરી ગુરુ બોલ્યા કે—જ્યારે ઉત્તરાયણ ટોચ, શુક્રપક્ષ ટોચ, ચંદ્રમા વૃહસ્પતિના પડ વર્ગમાં
સ્થિત હોય, સ્થિર લગ્ન તથા સ્થિર નવાંશ હોય, સૌમ્ય ગ્રહ પાંચમે, નવમે, ચોથે, માતમે અથવા
દશમે સ્થાને હોય; પાપગ્રહ ત્રીજા, છઠા, દશમા અથવા અન્યારમા સ્થાનમાં હોય; વ્રણે ઉત્તરા,
રોહિણી, મૃગશિર, રેવતી, ચિત્રા, અનુરાધા, શ્રવણ, પુષ્પ અથવા મ્વાતિ નક્ષત્ર હોય અને મંગલ
સિંચાયનો ચાર હોય તેમજ પ્રતિષ્ઠા કરનારનો દિવસ અનુકૂળ હોય અર્થાત્ તેને ચંદ્ર અને તારાની
શુદ્ધિ હોય એ સમયે પ્રતિમાનું પ્રતિષ્ઠાપન શુભ ગણાય છે પ્રતિષ્ઠા કરનારા વિદ્વાને ઉત્તર દિશામાં
અથવા પૂર્વ દિશામાં પ્રતિમાના સંસ્કારને માટે અશ્વિન્મન નામનો મંદપ બનાવવો જોઈએ, તે મંદપને
ચારે દિશાઓમાં ચાર તોરણોથી ઘુલ્લ કરાવો અને ઉત્તમ વૃક્ષોના લોમટ્ટ પર્ણોથી ઢાંકી દેવો, એ
મંદપની પૂર્વ દિશામાં ચિત્ર વિચિત્ર વર્ણની, અગ્નિરૂપમાં લાલ રંગની, દક્ષિણ તરફ નૈઋત્યરૂપમાં
વૃષ્ણવર્ણની, પશ્ચિમમાં શ્વેત રંગની, વાયવ્યરૂપમાં પાટલ, ઉત્તરમાં ચિત્રવર્ણ અને ટકાન્કરૂપમાં
શોભાને માટે પીટા રંગની પુષ્પમાલા અને પનાજી લગાવવી જોઈએ. એ અશ્વિન્મન મંદપની વચ્ચે
સંહિત બનાવી તેને ગોમય આદિથી લીપી તેના ઉપર મિલ્કા અને તેના ઉપર વૃક્ષ પિટાવી તે ઉપર

પ્રતિમાને શયન કરાવવું, પ્રતિમાનું શિર મદ્રાસન ઉપર રાખવું અને પગ ઉપધાન ઉપર રાખવા, ત્યારવાદ પ્લક્ષ, અશ્વત્થ, ઉદુમ્બર, શિરીષ અને વટ એ વૃક્ષોના પર્ણોથી થણું કપાય જલ; કુશને આદિ લઈ મંગલ નામવાળી જયા, પુનર્નવા તથા વિષ્ણુક્રાન્તા આદિ ઔષધિ, હાથી અને ટપખે खोदेલી મૃત્તિકા, કમલ યુક્ત સરોવરની મૃત્તિકા, નદીના સંગમ તટની મૃત્તિકા, પર્વતની મૃત્તિકા, વલ્મીકની મૃત્તિકા, પંચગવ્યસહિત તીર્થોનાં જલ, સુવર્ણ અને રત્નયુક્ત જલ તથા સુગન્ધયુક્ત જલ, એ સર્વ દ્રવ્યથી પ્રતિમાને સ્નાન કરાવી તેના શિરનું પૂર્વ તરફ સ્થાપન કરવું, એ સમયે વિવિધ પ્રકારના તુરીઆદિ વાદ્યો વગડાવવાં, બ્રાહ્મણોને મુખે પુ-
 ણ્યાહ વાચન અને વેદઘોષ કરાવવાં. ઉત્તમ બ્રાહ્મણો પાસે પૂર્વ દિશામાં ઇન્દ્રના અને અગ્નિકોણમાં અગ્નિના મંત્ર જપાવવા તથા તેઓનું દક્ષિણા પુરઃસર પૂજન કરવું, પ્રતિષ્ઠા કરનાર બ્રાહ્મણે જે દેવની પ્રતિષ્ઠા કરવી હોય તેના મંત્રોથી અગ્નિમાં હવન કરવું, જો હવન સમયે અગ્નિ ધૂમથી આકુલ હોય, અપસવ્ય હોય અર્થાત્ તેની જ્વાળા ઢાવી તરફ ફેલાતી હોય, “મુદ્દુમુદ્દુ” એવો ગવ્દ કરતો હોય અને તેમાં સ્ફુલ્લિંગ ઉડતા હોય તો તે અશુભ ગણાય છે. જો હવન કરનારનો સ્મૃતિલોપ થઈ જાય અર્થાત્ તેને મંત્ર આદિનું સ્મરણ ન રહે અથવા તેનું પ્રસર્પણ થાય અર્થાત્ પ્રથમ જ્યાં હવન કરવા વેઠો હોય ત્યાંથી ચલસી જાય તો પણ અશુભ લેવાય છે. પ્રતિમાને સ્નાન કરાવી, નવાં વસ્ત્ર પહેરાવી, ભૂષણ આદિથી અલંકૃત કરી, પુષ્પ અને ગંધથી તેનું પૂજન કરવું; ત્યારવાદ ઉત્તમ પ્રકારે વિચ્છાવેલી શય્યા ઉપર તે પ્રતિમાનું પ્રતિષ્ઠા કરનાર પુરુષે સ્થાપન કરવું. એ રીતે પ્રતિમાને શયન કરાવી નૃત્ય તથા ગીત સહિત જાગરણોથી તેનું ઉત્તમ પ્રકારે અધિવાસન કરી જ્યોતિષી વતાવેલા શુભ મુહૂર્તમાં સ્થાપના કરવી. તે પ્રતિમાનું પુષ્પ, વસ્ત્ર અને ચન્દન આદિ અનુલેપ-
 નોથી પૂજન કરી અધિવાસન મંડપથી ઉત્થાપન કરી પ્રાસાદથી પ્રદક્ષિણ થઈ તેને પ્ર-
 યત્ન પૂર્વક ગર્ભગૃહમાં લઈ જવી. એ સમયે શંખ, તુરી આદિ વાદ્યો વગડાવવાં, ત્યાં ગયા વાદ સારી રીતે વલ્લિપ્રદાન કરી બ્રાહ્મણ અને સમ્ય અર્થાત્ સમાસદોનું વસ્ત્ર તથા દક્ષિણા આદિથી અર્ચન કરી પિંડિકાના ચાદામાં સુવર્ણ ચંદ્ર નાંચી તેના ઉપર પ્રતિમાનું સ્થાપન કરવું, યજમાને સ્થાપક જ્યોતિષી, બ્રાહ્મણ, સમ્ય અને સ્થપતિ એ સર્વનું વિશેષતાથી પૂજન કરવું. એ રીતે પ્રતિષ્ઠા કરના-
 રો પુરુષ આ લોકમાં કલ્યાણને ભોગવી પરલોકમાં સ્વર્ગીય સુખ પામે છે. વિષ્ણુની પ્રતિષ્ઠા વૈષ્ણ-
 વ, સૂર્યની પ્રતિષ્ઠા ભગ, શિવની પ્રતિષ્ઠા ભસ્મધારી બ્રાહ્મણ, બ્રાહ્મી આદિ માતૃકાઓની પ્રતિષ્ઠા મં-
 ઢલક્રમ અર્થાત્ તેનાં પૂજન વિધાનને જાણનાર બ્રાહ્મણ, બુદ્ધની પ્રતિષ્ઠા શાન્ત ચિત્ત શાક્ય અને

जिननी प्रतिष्ठा नष्टने हाथे करावची ए योग्य गणाय छे. अथवा जे मनुष्य जे देवतानो उत्तम भक्त होय ते ते देवनी प्रतिष्ठा आदि सर्व क्रिया पोतपोताना कल्योक्त विधानथी करी शके छे. गुरुना मुखथी आवी उत्तम हकीकत सांभली मकवाणा केसरदेवजी अत्यंत खुशी थया अने तेओए यथोचित विद्वान् ब्राह्मणोने हाथे म्होंटी धामधूमथी शंकर आदि देवप्रतिमाओनी विधिवत् प्रतिष्ठा करावी तथा ब्राह्मणोने अनेक प्रकारनां दान अने दक्षिणाथी संतुष्ट कर्या; तेमज तमाम कारीगरोने इनामो आप्या. अभिनव उपवन अने जलशाय आदिथी अलंकृत उक्त स्थळे हमेगां पोते जाते पधारी प्रेमपुरःसर पिनाकपाणिनुं पूजन करवा लाग्या. ए रीते शिवभक्तिमां अपूर्व स्नेह राखी प्रजापालन करनारा केसरदेवजीनी उमर चालीग वर्षनी थड छतां तेओने काई संतान प्राप्त न थयुं. कोईएक दिवसे प्रज्ञातमा जाग्रत थड पोले राजमहेलना जरुखामां डोकीयुं कयुं, ते समये मार्गेने साफ करती चाडालिनीनी द्रष्टि अजाणतार्थी ए तरफ खेचाणी, तुरतज ते पीठ फेरवी उभी रही, आधी केसरदेवजीना मनमां अचंबो उत्पन्न थयो, तेओए तुरतज बहार पधारी चांडालिनीने अभय आर्षी पृच्छुं के ते मन जोई मुख शा माटे फेरवुं ? त्वारे चांडालिनी बोली के अन्नदाता ! मारो अपराध क्षमा करजो, अपुत्र मुख प्रभातमां जोवाथी अनिष्ट थाय छे एटला माटेज में मुख फेरवुं, बीजु कांइ कारण नथी. आ माभली केसरदेवजीने राजवैभय छतां परितोपना पार रखो नहि, परंतु ए बात मनमां राखी नित्यकर्ममाथी फाराकन थड पोतानी स्यारीना घोटाने सज्ज करवा अनुचरने आज्ञाआपी, अश्व हाजर थता पोने एटला सवार थड चाली निवळ्या, हमेशा सायंकाले स्वारी सहित शहरना दर्शन करवा पगगता परंतु ते दिवसे सवारमां अने बली एकला जना जोई अमात्य विगेरेना मनमा आश्चर्य जेनुं लागुं. परंतु कोई कांटे नाथी शक्या नहि, मकवाणा केसरदेवजीए महादेवना मंदिरमां प्रवेस करी विचारुं के अपुत्र गेटां ता रतां गकर उपर कमलपूजा खाई मरणने कारण थडुं एज उत्तम छे, कारण के प्रथममा प्रथम लोको पण मारं मुख जोवामां दोष समजे छे तो हवे दुनियाने मुख देखाटुं नहि. एम इट निश्चय करी अश्वने एक दाजुना धाभला माथे दाखी बग्गमां नय तलवार लट प्रणिमा पोसे नई पहोच्या अने हृदयमा अनन्य आस्था राखी अटगदणे अनुल परेनी पोताना बीज नय नीरता उतारी ईष्टदेव उमापतिना लिंग उतर चटाव्या तथा तलवाराने पोताना लिंग उतर प्रहार करवा उग्रत थया तेथामा अंदरथी "नाकार" ना गंभीर उच्चार थयो. एही समय अग्रज केसरदेवजीए विचार कयो के आ हुं " हुं एके नेत्रकने माथे लाव्यो नथी तेमज तमाम पुजागीओने पण पुग्गमां रहेवा

हुकम कयों छे छतां आ “ माकार ” नो उच्चार कोणे कयों ? कदाच कोई माणस तो अहीं नहि आवी चडयुं होय ? शंकातुं समाधान करवा पोते देवालयना दरेक गृहो तपास्यां छतां कयां-इ माणस जोवामां न आव्युं, छेवटे मन्दिरना शिखर पर चढी दीर्घ द्रष्टियी जोता आजु वाजु एक पक्षी सरखुं पण न जणायुं, जेथी पोताने खात्री थइ के नव नाडी अने वहाँतेर कोठामांथी जीव जतां आवो व्यर्थ वहेम उद्भवेलो हशे. एम विचारी वगर विलेवे बीजी वार तलवारथी शिरच्छेद करवा तत्पर थया तेवामां तुरतज आशुतोष उमापतिए प्रगट थइ तेआनेो हाथ पकडी राख्यो अ-ने मधुर वाणीथी कहुं के राजन ! वरं ब्रूहि, वरं ब्रूहि. मकवाणा केसरदेवजी पोताना इष्ट देवतुं साक्षात्स्वरूप थोडीवार सुधी अनिमेष आंखे जोइ रखा, तयारवाद दंडवत् प्रणाम करी प्रेमाशु-लावी बोल्या के कृपानाथ ! आपना जेवा प्रतापी पुत्रनी मने आकांक्षा छे, पिनाकपाणिए प्र-सन्नवदने कहुं के —राजन ! ए वरदानतो पूर्वे तारा पूर्वज कुंडमालजीने हुं आपी चुकयो छुं अने ते समयपण प्राप्त थयो छे, जा मारुं वचन छे के तारेत्यां दश पुत्रो थशे. तेमां ज्येष्ठ पुत्र हरपालदेवजीमां हुं मारो दशमो अंश अर्पण करीश, ते वालक महा पराक्रमी अने प्रतापी थशे तेमज तेना कुंवरो टिकायत वनी “ राज ” पदवीथी प्रसिद्ध थशे. हरपालदेवनो संबंध तमो कयांड करशो नहि, कारणके एना माटे कन्या पण में तैयार करी राखेल छे अने ए कन्याने हरपालदेव पोतानी मेले परणशे. एटलुं कही उमानाथ अट्टय थइ गया. केसरमकवाणाए शिवजीनां एवां स्तुत्य वचनो श्रवण करी अपूर्व हर्षवेशमां अश्वपर आरूढ थइ पाछुं कीर्तिगढ तरफ प्रयाण कयुं, थोडा समयमांज तेओने त्यां भिन्न भिन्न राणीओना उदरथी क्रमपूर्वक हरपालदेवजी, वजेपालजी, हमीरजी, पचाणजी, लाखाजी, सामंतसिंहजी, क्षेमराजजी, कर्मसिंहजी, शान्तसिंहजी अने देव-राजजी नामे दश पुत्रो जन्म पाय्या. कीर्तिगढमां अवर्णनीय आनंद फेलाइ रह्यो, प्रजा पण पोताना अपुत्र राजाने त्यां उपरा उपर दश कुमारनो जन्म जोइ इश्वरनो आभार मानवा लागी. केसर-देवजीए ब्राह्मण, भाट तथा चारणोने सोना रुपाना दानथी संतुष्ट कय्या. दशे कुमारो दिनप्रति-दिन वृद्धि पामवा लाग्या. तेओए विद्याभ्यासनी साथे युद्धकळानुं पण सारी रीते शिक्षण लीधुं, तमाम कुमारोमां हरपालदेवजी हिम्मत, पराक्रम अने तेजमां विशेष वखाणवा लायक थया. महा-राजा केसरदेवजीए कुळ बारोट झाझणसिंहजीने वोलावी पोतानी पवित्र वंशावळी सांभळ्या वाद दशे कुमारोनां नाम तेना चोपडामां नोंधावी लाख पसाव आप्या. कोइ एक समये केसरदेवजी राजकीय मनुष्योनी सभा भरी वार्ताविनोद करी रखा हता. त्यां कोइ एक विदेशी ब्राह्मण आवी

चङ्गे, ते काङ् पण आशीर्वाद आप्या विना सन्मुख उभो रह्यो, तेनी भव्य मुखमुद्रा जोइ प्रसन्न
 घएला केसरदेवजीए पृष्ठुं के-महाराज ! तमे कोण छे ? अने आंही शा माटे आव्या छे ?
 त्वारे विदेशी विप्रे उत्तर आप्यो के राजन् ! हुं ज्योतिषी छुं, राजाओने ज्योतिषीओ अति प्रिय
 होय छे एम धारी आप पासे आव्यो छुं; बीजा भिक्षुक ब्राह्मणोनी पेठे हुं आशीर्वाद आपवा
 आव्यो नथी, मारे धननी स्पृहा नथी, आप राजा छे अने बळी विद्वान छे एवं सांभळी में
 करेला अभ्यासनी आप आगळ परीक्षा आपवा डुल्लुं छुं. केसरदेवजीए कशुं के-जो तमो ज्यो-
 तिषी हो तो कह्यो जोइए के केवां लक्षण अने केटलां ज्ञानथी ज्योतिषी थइ शकाय छे तथा ते
 लंको राजाने शा कारणथी प्रिय थइ पडे छे ते पण समजावो. विदेशी ब्राह्मणे उत्तर आप्यो के-
 राजन् ! ज्योतिः शास्त्रमा निपुण ज्योतिषी एवो होवो जोइए के जे कुलीन होय, जेने जोवाथी
 चित्त प्रसन्न थाय, जे उचट्टो वेप न राखतो होय, सत्यवादी होय, अन्यना गुणोमां दोषोनुं आरो-
 पण न करतो होय, रागद्वेष रहित होय, जेना हाथ पग आदिनो बांधो मुश्चिष्ठ अने पुष्ट होय,
 जे अंगहीन न होय, जेना हाथ, पग, नख, नेत्र, दाढी, दांत, कान, ललाट. भ्रुकुटी अने शिर
 गुन्दर अर्थात् उत्तम लक्षणार्थीयुक्त होय; जेनुं शरीर गुंदर होय, गंभीर अने उद्भट अर्थात् मेघ
 तथा मृदंगना ध्वनि समान जेनो शब्द होय, जे शुचि अर्थात् शास्त्रमां कहेळ शांतिनुं अनुष्ठान
 वरनारो होय, परधन अने देवधन आदिमां अलुच्य, चतुर, सभामां बोलयाने स-
 मर्थ, शास्त्रने अनुसरी वात वरनार, प्रतिभानवान् अर्थात् प्रश्न करतां शास्त्रनो पृ-
 र्वापर विचार करी उत्तर आपनार, देश तथा कालने जाणनार, निर्मळ चित्तयाळो, सभामां नि-
 र्भय रहेनार, साथे भणनारा विद्यार्थीओर्था विवादमा पराभव नहि पापनार, कुशल, गीत नृ-
 त्य तथा छत आदि व्यसनोमा अनासक्त, शान्तिक तथा पौष्टिक अभिचार अने पुण्य स्नान आदि
 विद्याने जाणनार, देवपूजन, चान्द्रायण आदि वृत्त अने एकादशि आदि उपवासमा तन्यर, पो-
 ताना रचेलो तथा आश्वय उपजावनार स्वयंवर आदि अनेक यंत्र अथवा स्वतंत्र ग्रह गणितमां
 आश्वय उपजावनार गृहयुद्ध वृद्धोन्नति अने गृहण आदिने प्रथमथी वरी पृथ्वीमां पोतानो उन्वप
 प्रगट वरनार, प्रश्ननो जवाब देनार, अनेक प्रज्ञान्ता उन्वातोर्था जे अशुभ थाय तेने देवान्यय
 कोरे छे ए देवात्यय विना तेना निवारणने माटे हुज्ज वगर पण ज्ञान्ति आदि कहेनार; ग्रन्थ-
 णित, पंचसिद्धान्तिका आदि महिना, वृहत्संहिता आदि होरा अने बृहज्जातक आदि ग्रन्थ तथा
 तेना अर्थने जाणनार होय नेमज जे ग्रह गणितमां एलिष्ट मिटान, रोमर मिटान, वसिष्ठ मिटान,

સૂર્યસિદ્ધાન્ત અને વ્રહ્મ સિદ્ધાન્ત એ પાંચે સિદ્ધાન્તોને જાણતો હોય; યુગ વર્ષ, અયન, ઋતુ, માસ, પક્ષ, દિન, રાત્રિ, પ્રહર, મુહૂર્ત, ઘડિ, પલ, તુલિ, અને તુલિના અવયવરૂપ કાલને જાણતો હોય તે ઉપરાંત વિકલા, કલા, અંશ, રાશિ અને ભગણરૂપ જે ક્ષેત્ર તેનું પણ જ્ઞાન ધરાવતો હોય, ક્ષેત્ર વિભાગ અને કાલવિભાગ એ વચ્ચે સરસા છે. સૌર, સાવન, નાક્ષત્ર અને ચાન્દ્ર એ ચાર પ્રકારનાં માનને તેમજ અધિમાસ અને અવમ સંખ્ય અર્થાત્ ક્ષય દિનના કારણને પણ જાણતો હોય; સૌર આદિ માનોનું સદશત્વ પ્રતિપાદન કરવામાં પ્રવીણ હોય અર્થાત્ સૌર વર્ષ ૩૬૫ સાવન દિન, ૧૫ ઘડિ, ૩૧ પલ અને ૨૨ વિપલનું થાય છે; સાવન વર્ષ ૩૬૦ માવન દિનનું થાય છે, એવીજ રીતે ચાન્દ્ર વર્ષ અને નાક્ષત્ર વર્ષનું પણ ભિન્ન ભિન્ન પ્રમાણ છે. એ સૌર આદિ માનોનું અસદશત્વ છે અર્થાત્ એકનું માન વીજા તુલ્ય નથી. એ ચાર પ્રકારનાં વર્ષ પોતપોતાનાં માનથી ૩૬૦ દિવસનાં થાય છે, જેમકે સૌર વર્ષ ૩૬૦ સૌર દિવસનું, ચાન્દ્ર વર્ષ ૩૬૦ ચાન્દ્ર દિવસનું ૩૦ એ રીતે માનોનું સદશત્વ અર્થાત્ એક માન વીજા માન તુલ્ય થયું. જેવી રીતે સૌર-માન યુગ, વર્ષ, અયન, ઋતુ અને દિનનું પ્રમાણ કરવામાં યોગ્ય અને સ્વાનુમા અયોગ્ય છે તેવીજ રીતે ચાન્દ્ર આદિ માનોનું પણ યોગ્યાયોગ્યપણું જાણતો હોય તે જ્યોતિષી કહેવાય છે. પૌલિશ આદિ સિદ્ધાન્તના ગણિત ભેદનું પ્રતિપાદન કરવામાં કુશલ, ગ્રહણ તથા ગ્રહયુદ્ધ આદિમા પણ પ્રવીણ, દક્ષિણાયન અને ઉત્તરાયણની નિવૃત્તિનું પ્રતિપાદન કરવામાં નિપુણ અર્થાત્ અમુક સિદ્ધાન્તની રીતિથી અમુક ઘડિ ઉપર અયન નિવૃત્તિ આવે છે અને પ્રત્યક્ષમાં અમુક ઘડિ ઉપર અયન નિવૃત્તિ થઈ તેનો અન્તર વરાવર વતાવી શકે તેવો, પોતાના દેશમાં જે સમમંડલરેખા અર્થાત્ વિષુવૃત્ત રેખા તેના ગ્રહોનો જે સંપ્રયોગ અર્થાત્ સંપ્રવેશ ત્યાં ઉદિત થઈ જાય જે અંશ અર્થાત્ પોતાના અહોરાત્ર વૃત્ત સંબંધી દિન ભાગ અર્થાત્ દિન ગત ઘટિ અને શેષ ઘટિ તેના પ્રતિપાદનમાં ચતુર; સર્વ સિદ્ધાન્ત ભેદ આદિ પદાર્થોનું શંકુની તાત્કાલિક છાયાથી; ચક્રચાપ, તુરિય. ગોલ, યદિ શંકુ અને ઘટ્ટી આદિ યંત્રોથી તથા દ્રગ્ગણિત સામ્ય અર્ગાત્ ગણિતથી જ્ઞાત હોય એજ વેધ આદિથ દેખાઈ આવે તેનાથી પ્રતિપાદન કરવામાં કુશલ; ગણિતથી જે ગ્રહ સ્પષ્ટ આદિ આવે તેને શંકુ-છાયા અથવા યંત્રવેધથી પ્રત્યક્ષ વતાવવામાં પ્રવીણ, સૂર્ય આદિ ગ્રહોની શીઘ્ર મંદ ગતિ અર્થાત્ કયો ગ્રહ કયા ગ્રહને લીધે મંદ ગતિવાળો છે તથા કયો ગ્રહ શીઘ્ર ગતિવાળો છે અને મંદ શીઘ્ર ગતિનું શું કારણ છે એ જાણનાર એવીજ રીતે ગ્રહોની દક્ષિણોત્તર અને ઉચ્ચ નીચ ગતિને પણ ઓઝસ્વનાર, સૂર્ય અને ચન્દ્રમાના ગ્રહણમાં ગ્રહણાદિ કાલ અર્થાત્ સ્પર્શકાલ તથા મોક્ષકાલ, દિશા અર્થાત્

અમુક દિશાથી ગ્રહણનો પ્રારંભ થશે તથા અમુક દિશામાં મધ્ય ગ્રહણ થશે इत्यादि, પ્રમાણ અર્થાત્ કેટલા વિમ્બનો ગ્રાસ થશે, વિમર્દ અર્થાત્ સમ્પીલન તથા ડમ્પીલનનો મધ્યકાલ, વર્ણ અર્થાત્ ગ્રહણ સમયે સૂર્ય ચન્દ્રનો ઘૂમ્મ, કૃષ્ણ અને તામ્ર इत्यादि રંગ વિગેરે આદેશને કહી આપનાર; અનાગત અર્થાત્ પ્રાપ્ત નહિ થયેલ ગ્રહ સમાગમ અને ગ્રહયુદ્ધનું વર્ણન કરનાર, ચન્દ્રમાની સાથે મૌમ આદિ ગ્રહ એક રાશિમાં હોય તેને સમાગમ કહે છે અને મૌમ આદિ ગ્રહો પરસ્પર એકજ રાશિ અંશમાં એકઠા થાય તેને યુદ્ધ કહે છે, એ સમાગમ તથા યુદ્ધને અગાડથી કહી આપે અર્થાત્ અમુક દિવસે ગ્રહ સમાગમ અને અમુક દિવસે ગ્રહ યુદ્ધ થશે એ વધું સમય આવ્યે આકાશમાં વતાવી દેનાર હોય તે જ્યોતિષી કહેવાય છે, જે સૂર્ય આદિ પ્રત્યેક ગ્રહનું ભ્રમણ યોજન અર્થાત્ પૃથ્વીથી કયો ગ્રહ કેટલા યોજનને અંતરે ફરે છે અર્થાત્ ગ્રહોના યોજનાત્મક કર્ણગ્રહોની કક્ષાઓનાં પ્રમાણ અને પ્રત્યેક દેશોના યોજન અર્થાત્ અમુક દેશ અમુક દેશથી આટલા યોજન છે અને એ યોજનોને આ રીતે જાણી શકાય છે એ સર્વ વાતોને જાણવામાં ચતુર હોય, ભૂમિ અને નક્ષત્ર ગણના ભ્રમણ તથા સંસ્થાન અર્થાત્ સ્થિતિને જાણતો હોય; અક્ષાંશ, અવલંબાંશ, દિવસના અહોરાત્ર, વૃત્તનો વ્યાસ, ચરદલકાલ અર્થાત્ ચર સ્વંદોથી મિદ્ધ થયેલો કાલ, મેષ આદિ રાશિઓના લંકોદય અને સ્વ-દેશોદય, છાયા, નાડી, કરણ અર્થાત્ શંકુની છાયા એ સર્વને સમજી તેનાથી દિનગત ઘટ્ટી અથવા દિનશેષ ઘટ્ટી કારવી इत्यादि તમામ વિષયમાં અભિજ્ઞ હોય, ક્ષેત્ર, કાલ, કરણ અર્થાત્ ક્ષેત્રથી કાલ અને કાલથી ક્ષેત્ર કરવામાં કુશલ હોય, ઇષ્ટ ઘટ્ટી પટ્થથી ગણિત અંશ આદિ લગ્ન કરવાં એ કાલથી ક્ષેત્રકારણ અને રાશિ આદિ લગ્નથી ઇષ્ટ ઘટ્ટી પટ જાણવા એ કાલથી ક્ષેત્રકારણ કહેવાય છે. ભગણ, રાશિ, અંશ, કાલ તથા વિશાળા આદિને ક્ષેત્ર અને વર્ષ, માસ, દિન, ઘટ્ટી, પટ, તમા વિષય આદિને કાલ કહે છે. ચાર ગણિતો એક ભગણ થાય છે. અનેક પ્રકારનાં નોત્રનું વિપરીત પ્રતિપાદન કરી તર્ક કરવો. કોઈ કહે કે કન્યાના નૃત્યમાં દક્ષિણ દિશા વચ્ચે જે અગ્નિ પ્રકાશમાન તારો દેખાય તે, તે શુભ છે અને ઉત્તરમાં જે નૃત્ય તારો છે તે અગમ્ય છે એ નોત્ર કહેવાય છે, કારણ કે એ વિપરીત વાત છે, સ્ત્રી રીતે ઉત્તરની તરફનો તારો શુભ અને દક્ષિણનો અગમ્ય છે એ ગોલનો રીતિથી મિદ્ધ કરી શકે તેને જ્યોતિષી જાણવો. એવી રીતે અજ્ઞાતા અર્થને જાણવા માટે જે વચન તે પ્રશ્ન કહેવાય છે, જે નાના પ્રશ્નના નોત્ર અને પ્રશ્નોના એકની રચના અર્થાત્ સાદીજ હોય નોત્ર અને વિષય આદિ હોય પ્રશ્નોને ટીક ટીક સમિત્યર્થક ઉત્તર આપવાથી જાણવામાં આવે તેને નોત્ર કહેવાય અને અભિજિત એ કિંઈ અગમ્ય વિષય હોય નોત્ર કહેવાય.

સૂર્યસિદ્ધાન્ત અને વ્રહ્મ સિદ્ધાન્ત એ પાંચે સિદ્ધાન્તોને જાણતો હોય; યુગ વર્ષ, અયન, ઋતુ, માસ, પક્ષ, દિન, રાત્રિ, પ્રહર, મુહૂર્ત, ઘડિ, પલ, તુલિ, અને તુલિના અવયવરૂપ કાલને જાણતો હોય તે ઉપરાંત વિકલા, કલા, અંશ, રાશિ અને ભગણરૂપ જે ક્ષેત્ર તેનું પણ જ્ઞાન ધરાવતો હોય, ક્ષેત્ર વિભાગ અને કાલવિભાગ એ વસ્તુ સરસા છે. સૌર, સાવન, નાક્ષત્ર અને ચાન્દ્ર એ ચાર પ્રકારનાં માનને તેમજ અધિમાસ અને અવમ સંભવ અર્થાત્ કય દિનના કારણને પણ જાણતો હોય; સૌર આદિ માનોનું સદશત્વ પ્રતિપાદન કરવામાં પ્રવીણ હોય અર્થાત્ સૌર વર્ષ ૩૬૫ સાવન દિન, ૧૫ ઘડિ, ૩૧ પલ અને ૨૨ વિપલનું થાય છે; સાવન વર્ષ ૩૬૦ સાવન દિનનું થાય છે, એવીજ રીતે ચાન્દ્ર વર્ષ અને નાક્ષત્ર વર્ષનું પણ ભિન્ન ભિન્ન પ્રમાણ છે. એ સૌર આદિ માનોનું અસદશત્વ છે અર્થાત્ એકનું માન વીજા તુલ્ય નથી. એ ચાર પ્રકારનાં વર્ષ પોતપોતાનાં માનથી ૩૬૦ દિવસનાં થાય છે, જેમકે સૌર વર્ષ ૩૬૦ સૌર દિવસનું, ચાન્દ્ર વર્ષ ૩૬૦ ચાન્દ્ર દિવસનું ૬૦ એ રીતે માનોનું સદશત્વ અર્થાત્ એક માન વીજા માન તુલ્ય થયું. જેવી રીતે સૌર માન યુગ, વર્ષ, અયન, ઋતુ અને દિનનું પ્રમાણ કરવામાં યોગ્ય અને સ્થાનમાં અયોગ્ય છે તેવીજ રીતે ચાન્દ્ર આદિ માનોનું પણ યોગ્યાયોગ્યપણું જાણતો હોય તે જ્યોતિષી કહેવાય છે. પૌલિશ આદિ સિદ્ધાન્તના ગણિત ભેદનું પ્રતિપાદન કરવામાં કુશલ, ગ્રહણ તથા ગ્રહયુદ્ધ આદિમાં પણ પ્રવીણ, દક્ષિણાયન અને ઉત્તરાયણની નિવૃત્તિનું પ્રતિપાદન કરવામાં નિપુણ અર્થાત્ અમુક સિદ્ધાન્તની રીતિથી અમુક ઘડિ ઉપર અયન નિવૃત્તિ આવે છે અને પ્રત્યક્ષમાં અમુક ઘડિ ઉપર અયન નિવૃત્તિ થઈ તેનો અન્તર વરાવર વતાવી શકે તેવો, પોતાના દેશમાં જે સમમંડલરેખા અર્થાત્ વિષુવૃત્ત રેખા તેના ગ્રહોનો જે સંપ્રયોગ અર્થાત્ સંપ્રવેશ ત્યાં ઉદિત થઈ જાય એ અંશ અર્થાત્ પોતાના અહોરાત્ર વૃત્ત સંબંધી દિન ભાગ અર્થાત્ દિન ગત ઘટિ અને શેષ ઘટિ તેના પ્રતિપાદનમાં ચતુર; સર્વ સિદ્ધાન્ત ભેદ આદિ પદાર્થોનું શંકુની તાત્કાલિક છાયાથી; ચક્રચાપ, તુરીય, ગોલ, યદિ શંકુ અને ઘટ્ટી આદિ યંત્રોથી તથા દ્રગ્ગણિત સામ્ય અર્થાત્ ગણિતથી જ્ઞાત હોય એજ વેગ આદિય દેખાઈ આવે તેનાથી પ્રતિપાદન કરવામાં કુશલ; ગણિતથી જે ગ્રહ સ્પષ્ટ આદિ આવે તેને શંકુ-છાયા અથવા યંત્રવેધથી પ્રત્યક્ષ વતાવવામાં પ્રવીણ, સૂર્ય આદિ ગ્રહોની શીઘ્ર મંદ ગતિ અર્થાત્ કયો ગ્રહ કયા ગ્રહને લીધે મંદ ગતિવાલો છે તથા કયો ગ્રહ શીઘ્ર ગતિવાલો છે અને મંદ શીઘ્ર ગતિનું શું કારણ છે એ જાણનાર એવીજ રીતે ગ્રહોની દક્ષિણોત્તર અને ઉચ્ચ નીચ ગતિને પણ ઓળખનાર, સૂર્ય અને ચન્દ્રમાના ગ્રહણમાં ગ્રહણાદિ કાલ અર્થાત્ સ્પર્શકાલ તથા મોક્ષકાલ, દિશા અર્થાત્

અમુક દિશાથી ગ્રહણનો પ્રારંભ થશે તથા અમુક દિશામાં મધ્ય ગ્રહણ થશે इत्यादि, પ્રમાણ અર્થાત્ કેટલા વિશ્વનો ગ્રાસ થશે, વિમર્દ અર્થાત્ સમ્મીલન તથા ઉન્મીલનનો મધ્યકાલ, વર્ણ અર્થાત્ ગ્રહણ સમયે સૂર્ય ચન્દ્રનો ઘૂમ્ર, કૃષ્ણ અને તામ્ર इत्यादि રંગ વિગેરે આદેશને કહી આપનાર; અનાગત અર્થાત્ પ્રાપ્ત નહિ થયેલ ગ્રહ સમાગમ અને ગ્રહયુદ્ધનું વર્ણન કરનાર, ચન્દ્રમાની સાથે ભૌમ આદિ ગ્રહ એક રાશિમાં હોય તેને સમાગમ કહે છે અને ભૌમ આદિ ગ્રહો પરસ્પર એકજ રાશિ અંશમાં એકઠા થાય તેને યુદ્ધ કહે છે, એ સમાગમ તથા યુદ્ધને અગાઉથી કહી આપે અર્થાત્ અમુક દિવસે ગ્રહ સમાગમ અને અમુક દિવસે ગ્રહ યુદ્ધ થશે એ વધું સમય આવ્યે આકાશમાં વતાવી દેનાર હોય તે જ્યોતિષી કહેવાય છે, જે સૂર્ય આદિ પ્રત્યેક ગ્રહનું ભ્રમણ યોજન અર્થાત્ પૃથ્વીથી કયો ગ્રહ કેટલા યોજનને અંતરે ફરે છે અર્થાત્ ગ્રહોના યોજનાત્મક કર્ણગ્રહોની કક્ષાઓનાં પ્રમાણ અને પ્રત્યેક દેશોના યોજન અર્થાત્ અમુક દેશ અમુક દેશથી આટલા યોજન છે અને એ યોજનોને આ રીતે જાણી શકાય છે એ સર્વ વાતોને જાણવામાં ચતુર હોય, ભૂમિ અને નક્ષત્ર ગણના ભ્રમણ તથા સંસ્થાન અર્થાત્ સ્થિતિને જાણતો હોય; અક્ષાંશ, અવલંબાંશ, દિવસના અહોરાત્ર, વૃત્તનો વ્યાસ, ચરદલકાલ અર્થાત્ ચર સ્વંદોથી સિદ્ધ થયેલો કાલ, મેષ આદિ રાશિઓના લંકોદય અને સ્વ-દેશોદય, છાયા, નાહી, કરણ અર્થાત્ શંકુની છાયા એ સર્વને સમજી તેનાથી દિનગત ઘટી અથવા દિનશેષ ઘટી કરવી इत्यादि તમામ વિષયમાં અભિજ્ઞ હોય, ક્ષેત્ર, કાલ, કરણ અર્થાત્ ક્ષેત્રથી કાલ અને કાલથી ક્ષેત્ર કરવામાં કુશલ હોય, ઇષ્ટ ઘટી પલથી રાશિ અંશ આદિ લગ્ન કરવાં એ કાલથી ક્ષેત્રકરણ અને રાશિ આદિ લગ્નથી ઇષ્ટ ઘટી પલ જાણવાં એ કાલથી ક્ષેત્રકરણ કહેવાય છે. ભગણ, રાશિ, અંશ, કલા તથા વિકલા આદિને ક્ષેત્ર અને વર્ષ, માસ, દિન, ઘટી, પલ, તથા વિપલ આદિને કાલ કહે છે. વાર રાશિનો એક ભગણ થાય છે. અનેક પ્રકારનાં નોચનું વિપરીત પ્રતિપાદન વારી તર્ક કરવો. કોઈ કહે કે કન્યાના સૂર્યમાં દક્ષિણ દિશા વચ્ચે જે અતિ પ્રકાશમાન તારો દેખાય છે. તે ધ્રુવ છે અને ઉત્તરમાં જે સૂક્ષ્મ તારો છે તે અગમ્ય છે એ નોચ કહેવાય છે, વારણ કે એ વિપરીત વાત છે, સ્વરી રીતે ઉત્તરની તરફનો તારો ધ્રુવ અને દક્ષિણનો અગમ્ય છે એ ગોલની રીતથી મિલ્લ કરી શકે તેને જ્યોતિષી જાણવો. એવી રીતે અજાણ્યા, અર્થને જાણ્યા માટે જે વચન તે પ્રશ્ન કહેવાય છે. જે નાના પ્રકારના નોચ અને પ્રશ્નોના ખેદની ઉપલબ્ધિ અર્થાત્ વાદીય કરેલ નોચ અને શિષ્ય આદિય કરેલ પ્રશ્નોનો ઠીક ઠીક પશ્ચિદ્ધાપૂર્વક ઉત્તર આપવાથી નવૃત્તિ પ્રાપ્ત કરી નિષ્ક. સંતાપ અને અભિનિવેગ આદિથી અન્યન્ન નિર્મલ કોલ નુવર્ણનો

સૂર્યસિદ્ધાન્ત અને વ્રહ્મ સિદ્ધાન્ત એ પાંચે સિદ્ધાન્તોને જાણતો હોય; યુગ વર્ષ, અયન, ઋતુ, માસ, પક્ષ, દિન, રાત્રિ, પ્રહર, મુહૂર્ત, ઘડિ, પલ, તુલિ, અને તુલિના અવયવરૂપ કાલને જાણતો હોય તે ઉપરાંત વિકલા, કલા, અંશ, રાશિ અને ભગણરૂપ જે ક્ષેત્ર તેનું પણ જ્ઞાન ધરાવતો હોય, ક્ષેત્ર વિભાગ અને કાલવિભાગ એ વન્ને સરસાં છે. સૌર, સાવન, નાક્ષત્ર અને ચાન્દ્ર એ ચાર પ્રકારનાં માનને તેમજ અધિમાસ અને અવમ સંભવ અર્થાત્ ક્ષય દિનના કારણને પણ જાણતો હોય; સૌર આદિ માનોનું સદશત્વ પ્રતિપાદન કરવામાં પ્રવીણ હોય અર્થાત્ સૌર વર્ષ ૩૬૫ સાવન દિન, ૧૫ ઘડિ, ૩૧ પલ અને ૨૨ વિપલનું થાય છે; સાવન વર્ષ ૩૬૦ સાવન દિનનું થાય છે, એવીજ રીતે ચાન્દ્ર વર્ષ અને નાક્ષત્ર વર્ષનું પણ ભિન્ન ભિન્ન પ્રમાણ છે. એ સૌર આદિ માનોનું અસદશત્વ છે અર્થાત્ એકનું માન વીજા તુલ્ય નથી. એ ચાર પ્રકારનાં વર્ષ પોતપોતાનાં માનથી ૩૬૦ દિવસનાં થાય છે, જેમકે સૌર વર્ષ ૩૬૦ સૌર દિવસનું, ચાન્દ્ર વર્ષ ૩૬૦ ચાન્દ્ર દિવસનું ૬૦ એ રીતે માનોનું સદશત્વ અર્થાત્ એક માન વીજા માન તુલ્ય થયું. જેવી રીતે સૌર-માન યુગ, વર્ષ, અયન, ઋતુ અને દિનનું પ્રમાણ કરવામાં યોગ્ય અને સ્થાનમાં અયોગ્ય છે તેવીજ રીતે ચાન્દ્ર આદિ માનોનું પણ યોગ્યાયોગ્યપણું જાણતો હોય તે જ્યોતિષી કહેવાય છે. પૌલિશ આદિ સિદ્ધાન્તના ગણિત ભેદનું પ્રતિપાદન કરવામાં કુશલ, ગ્રહણ તથા ગ્રહયુદ્ધ આદિમાં પણ પ્રવીણ, દક્ષિણાયન અને ઉત્તરાયણની નિવૃત્તિનું પ્રતિપાદન કરવામાં નિપુણ અર્થાત્ અમુક સિદ્ધાન્તની રીતિથી અમુક ઘડિ ઉપર અયન નિવૃત્તિ આવે છે અને પ્રત્યક્ષમાં અમુક ઘડિ ઉપર અયન નિવૃત્તિ થઈ તેનો અન્તર વરાવર વતાવી શકે તેવો, પોતાના દેશમાં જે સમમંડલરેખા અર્થાત્ વિષુવૃત્ત રેખા તેના ગ્રહોનો જે સંપ્રયોગ અર્થાત્ સંપ્રવેશ ત્યાં ઉદિત થઈ જાય જે અંશ અર્થાત્ પોતાના અહોરાત્ર વૃત્ત સર્વંથી દિન ભાગ અર્થાત્ દિન ગત ઘડિ અને શેષ ઘડિ તેના પ્રતિપાદનમાં ચતુર; સર્વ સિદ્ધાન્ત ભેદ આદિ પદાર્થોનું શંકુની તાત્કાલિક છાયાથી; ચક્રચાપ, તુરિય, ગોલ, યદિ શંકુ અને ઘડી આદિ યંત્રોથી તથા દ્રગ્ગણિત સામ્ય અર્થાત્ ગણિતથી જ્ઞાત હોય એન વેગ આદિય દેખાઈ આવે તેનાથી પ્રતિપાદન કરવામાં કુશલ; ગણિતથી જે ગ્રહ સપ્ત આદિ આવે તેને શંકુ-છાયા અથવા યંત્રવેધથી પ્રત્યક્ષ વતાવનામાં પ્રવીણ, સૂર્ય આદિ ગ્રહોની શીઘ્ર મંદ ગતિ અર્થાત્ કયો ગ્રહ કયા ગ્રહને લીધે મંદ ગતિવાલો છે તથા કયો ગ્રહ શીઘ્ર ગતિવાલો છે અને મંદ શીઘ્ર ગતિનું શું કારણ છે એ જાણનાર એવીજ રીતે ગ્રહોની દક્ષિણોત્તર અને ઉચ્ચ નીચ ગતિને પણ ઓઢાવનાર, સૂર્ય અને ચન્દ્રમાના ગ્રહણમાં ગ્રહણાદિ કાલ અર્થાત્ સ્પર્શકાલ તથા મોક્ષકાલ, દિશા અર્થાત્

અમુક દિશાથી ગ્રહણનો પ્રારંભ થશે તથા અમુક દિશામાં મધ્ય ગ્રહણ થશે इत्यादि, પ્રમાણ અર્થાત્ કેટલા વિમ્બનો ગ્રાસ થશે, વિમર્દ અર્થાત્ સમ્મીલન તથા ઉન્મીલનનો મધ્યકાલ, વર્ણ અર્થાત્ ગ્રહણ સમયે સૂર્ય ચન્દ્રનો ઘૂમ્ર, કૃષ્ણ અને તામ્ર इत्यादि રંગ ધોરે આદેશને કહી આપનાર; અનાગત અર્થાત્ પ્રાપ્ત નહિ થયેલ ગ્રહ સમાગમ અને ગ્રહયુદ્ધનું વર્ણન કરનાર, ચન્દ્રમાની સાથે ભૌમ આદિ ગ્રહ એક રાશિમાં હોય તેને સમાગમ કહે છે અને ભૌમ આદિ ગ્રહો પરસ્પર એકજ રાશિ અંશમાં એકઠા થાય તેને યુદ્ધ કહે છે, એ સમાગમ તથા યુદ્ધને અગાઉથી કહી આપે અર્થાત્ અમુક દિવસે ગ્રહ સમાગમ અને અમુક દિવસે ગ્રહ યુદ્ધ થશે એ વધું સમય આવ્યે આકાશમાં વતાવી દેનાર હોય તે જ્યોતિષી કહેવાય છે, જે સૂર્ય આદિ પ્રત્યેક ગ્રહનું ભ્રમણ યોજન અર્થાત્ પૃથ્વીથી કયો ગ્રહ કેટલા યોજનને અંતરે ફરે છે અર્થાત્ ગ્રહોના યોજનાત્મક કર્ણગ્રહોની કક્ષાઓનાં પ્રમાણ અને પ્રત્યેક દેશોના યોજન અર્થાત્ અમુક દેશ અમુક દેશથી આટલા યોજન છે અને એ યોજનોને આ રીતે જાણી શકાય છે એ સર્વ વાતોને જાણવામાં ચતુર હોય, ભૂમિ અને નક્ષત્ર ગણના ભ્રમણ તથા સંસ્થાન અર્થાત્ સ્થિતિને જાણતો હોય; અક્ષાંશ, અવલંબાંશ, દિવસના અહોરાત્ર, વૃત્તનો વ્યાસ, ચરદલકાલ અર્થાત્ ચર સ્વંદોષી સિદ્ધ થયેલો કાલ, મેષ આદિ રાશિઓના લંકોદય અને સ્વ-દેશોદય, છાયા, નાડી, કરણ અર્થાત્ શંકુની છાયા એ સર્વને સમજી તેનાથી દિનગત ઘટી અથવા દિનશેષ ઘટી કરવી इत्यादि તમામ વિષયમાં અભિજ્ઞ હોય, ક્ષેત્ર, કાલ, કરણ અર્થાત્ ક્ષેત્રથી કાલ અને કાલથી ક્ષેત્ર કરવામાં કુશલ હોય, ઇષ્ટ ઘટી પલથી રાશિ અંશ આદિ લગ્ન કરવાં એ કાલથી ક્ષેત્રકરણ અને રાશિ આદિ લગ્નથી ઇષ્ટ ઘટી પલ જાણવાં એ કાલથી ક્ષેત્રકરણ કહેવાય છે. ભગણ, રાશિ, અંશ, કલા તથા વિકલા આદિને ક્ષેત્ર અને વર્ષ, માસ, દિન, ઘટી, પલ, તથા વિપલ આદિને કાલ કહે છે. વાર રાશિનો એક ભગણ થાય છે. અનેક પ્રકારનાં નોદ્યનું વિપરીત પ્રતિપાદન કરી તર્ક કરવો. કોઈ કહે કે કન્યાના સૂર્યમાં દક્ષિણ દિશા વધે જે અતિ પ્રકાશમાન તારો દેખાય છે. તે ધ્રુવ છે અને ઉત્તરમાં જે સૂક્ષ્મ તારો છે તે અગસ્ત્ય છે એ નોદ્ય કહેવાય છે, કારણ કે એ વિપરીત વાત છે, સ્ત્રી રીતે ઉત્તરની તરફનો તારો ધ્રુવ અને દક્ષિણનો અગસ્ત્ય છે એ ગોળની રીતથી સિદ્ધ કરી શકે તેને જ્યોતિષી જાણવો. એવી રીતે અજાણ્યા, અર્થને જાણવા માટે જે વચન તે પ્રશ્ન કહેવાય છે. જે નાના પ્રકારના નોદ્ય અને પ્રશ્નોના ભેદની ઉપલબ્ધિ અર્થાત્ વાદીએ કરેલ નોદ્ય અને શિષ્ય આદિએ કરેલ પ્રશ્નોનો ઠીક ઠીક પરિહારપૂર્વક ઉત્તર આપવાથી વૃત્તશક્તિ પ્રાપ્ત કરી નિષ્ક, સંતાપ અને અભિનિવેશ આદિથી અત્યંત નિર્મલ કરેલ સુવર્ણની

માફક નિષ્ક, સંતાપ અને અભિનિવેશ આદિથી નિઃસંદેહ કરેલા જ્યોતિઃશાસ્ત્રનું પ્રતિપાદન કરનારો તથા તંત્રજ્ઞ અર્થાત્ ગણિતને જાણનાર હોય તે જ્યોતિષી કહેવાય છે. મહર્ષિ ગર્ગે કહ્યું છે કે—જે પુરુષ શાસ્ત્રનિવદ્ધ અર્થનું પ્રતિપાદન ન કરે, સંદેહની નિવૃત્તિ માટે શિષ્યે પૂછેલા એક પ્રશ્નનો પણ ઉત્તર ન આપે અને વિદ્યાર્થીઓને મળાવે પણ નહિ તેને શાસ્ત્રજ્ઞ શી રીતે સમજવો ? અર્થાત્ એવા પુરુષને પંડિત નહીં પરંતુ મૂર્ખજ સમજવો જોઈએ.

જે પુરુષ ગ્રંથમાં આચાર્યનો આશય કાંઈ હોય અને તેનો અર્થ કાંઈનો કાંઈ કરે તેમજ ગણિતમાં ગુણાકાર ભાગોંકાર વિગેરે પણ હોય કાંઈ અને કરે કાંઈ અર્થાત્ ગ્રંથનો આશય સમજ્યા વિના અર્થ કરવા મંડી જાય અને ગણિત કર્મનું તાત્પર્ય જાણ્યા વિના ગણિત કરવા લાગે તે મૂર્ખ પુરુષનું ઉક્ત સાહસ અત્યંત અનુચિત અને હાસ્યજનક છે.

ગણિતસ્કન્ધ સારી રીતે સમજ્યા વાદ જેને તાત્કાલિક લગ્નનો પણ શંકુચ્છાયા, જલ-ઘટી અથવા અન્ય કોઈ યંત્રથી નિશ્ચય કરેલો હોય અને જેના હૃદયમાં જાતક જ્ઞાત્રનો અર્થ પણ દ્રઢ થઈ રહ્યો હોય તે આદેષ્ટા દૈવજ્ઞની વાણી કદિપણ મિથ્યા થતી નથી. આચાર્ય વિષ્ણુગુપ્તે પણ કહ્યું છે કે—વચ્ચે તરતો પુરુષ પવનના વેગને લઈ સમુદ્રનો પાર પામી શકે છે, પરંતુ આ કાલ-પુરુષ (જ્યોતિઃ શાસ્ત્ર) નામના મહા સમુદ્રનો પાર ઋષિ શિવાય વીજો પુરુષ મનથી પણ કોઈ દિવસ પામી શકતો નથી, કેવલ ઋષિઓજ એનો પાર પામ્યા છે.

હોરાશાસ્ત્ર જાતકશાસ્ત્રનો એક ભેદ છે તેમાં પણ રાશિ સ્વરૂપ હોરા તથા રાશિનો અર્થ દ્રેષ્કાણ અર્થાત્ રાશિનો તૃતીયાંશ, નવાંશ, દ્વાદશાંશ, ત્રિશાંશ, રાશિઓનું બલાવલ, ગ્રહોના દિક્-સ્થાન, કાલ તથા ચેષ્ટાથી અનેક પ્રકારના વલનો વિચાર, ગ્રહોની વાત પિત્ત આદિ પ્રકૃતિ, રસ રુધિર આદિ સપ્તધાતુ, દ્રવ્ય, જાતિ, તથા ચેષ્ટા આદિ શબ્દથી ગ્રહોના સત્ત્વ આદિ ગુણ રસ સ્થાન તથા વસ્ત્ર એ સર્વેનું ગ્રહણ, ગર્ભાધાન સમય અને જન્મ સમયના આશ્ચર્ય જનક પ્રત્યયનું કથન અર્થાત્ ગર્ભાધાન અથવા જન્મ સમયે દીપક અમુક દિશામાં હતો, ઇથી એ ઘસતું દ્વાર અમુક દિશામાં છે, શય્યા અમુક રીતે હતી, પ્રસવ સમયે પિતા સમીપે હતો કે નહિ વિગેરે ચમત્કારિક ચિન્હો કહી આપવાં. સઘોમરણ, આયુર્દાય, દશા, અન્તર્દશા, અષ્ટક વર્ગ, રાજયોગ, ચન્દ્રયોગ, દ્વિગ્રહાદિ રોગ તથા નાભસયોગ આદિનાં ફલ; આશ્રયભાવ અને દ્રષ્ટિનાં ફલ, નિર્યાણ અર્થાત્ મરણ-નિમિત્ત, મરણ પછી શુભાશુભ ગતિ, અનૂક અર્થાત્ પૂર્વ જન્મ, તાત્કાલિક પ્રશ્નલગ્નનાં શુભાશુ-

મ ફલ, શુભ અશુભનું સૂચન કરનારાં નિમિત્ત, તેમજ વિવાહ, યજ્ઞોપવીત અને ચૌલ આદિ ક-
મોંનું કરવું એ સર્વ ભેદ જ્યોતિઃશાસ્ત્રના વીજા સ્કન્ધ (હોરા શાસ્ત્ર) માં હોય છે યાત્રા શાસ્ત્રના
ભેદ એ દ્વિતીય સ્કન્ધાન્તર્ગત છે.

યાત્રાશાસ્ત્રમાં નન્દા આદિ તિથિ, સૂર્ય આદિ વાર, વવ આદિ કરણ, અશ્વિની આદિ
નક્ષત્ર તથા શિવ આદિ ત્રીશ મુહૂર્ત એ સર્વનાં ફલ; લગ્ન અને યોગ, દેહ ફરકવાનાં ફલ, સ્વપ્ન-
નાં શુભાશુભ ફલ, વિજય આપનાર સ્નાનનું વિધાન, ગ્રહયજ્ઞ, ગણયાગ અર્થાત્ ગુહ્યક પૂજન, હવન
સમયે શુભાશુભ સૂચક અગ્નિનાં ચિહ્ન, હાથી અને ઘોડાઓની ચેષ્ટા, સૈનિકોનો પ્રવાદ અર્થાત્ પર-
સ્પરની વાતચીત, સૈનિકોની ચેષ્ટા અર્થાત્ ઉત્સાહ તથા અનુત્સાહ, ગ્રહોના વલાવલ્લથી સંધિ, વિગ્ર-
હ, યાન, આસન, દ્વૈષ અને આશ્રય એ છ ગુણોની તથા સામ, દામ, દંડ અને ભેદ એ ચાર ઉપા-
યોની સિદ્ધિ અને અસિદ્ધિનો વિચાર; યાત્રા વખતે શુભાશુભ સૂચક શકુન, સેનાના રહેઠાણ માટે
શુભ અશુભ ભૂમિતું કથન, યાત્રા સમયે શુભાશુભ સૂચક હવનાગ્નિના રંગ, મંત્રી, ચર અને આટવિક
અર્થાત્ વનમાં વસનારા ભીલ આદિ એઓને યથાકાલ અર્થાત્ પોતપોતાના સમયપર કાર્યમાં યોજ-
વા અને શત્રુના દુર્ગ લેવાના ઉપાય વિગેરે સર્વ વાવતો વર્ણવેલી છે.

આચાર્યોએ કહ્યું છે કે જેનું શાસ્ત્ર જાણે ગણિતસ્કન્ધ સહિત સંપૂર્ણ જગત્માં પ્રસરેલ, બુ-
દ્ધિમાં આઠ્ઠલેલ અને હૃદયમાં સ્થાપેલ હોય નહિ શું ? એવા દૈવજ્ઞનું કથન કદાપિ નિષ્ફલ થતું
નથી. અર્થાત્ ત્રણ સ્કન્ધ યુક્ત જ્યોતિઃશાસ્ત્રને જાણનારની વાણી મુનિઓની વાણી માફક સત્ય
હોય છે. સંહિતાનો પારગામી અર્થાત્ સંહિતાના પદાર્થોને સારી રીતે સમજનારો પુરુષ દૈવચિન્તક હોય
છે અર્થાત્ પૂર્વ જન્મકૃત શુભાશુભ કર્મોનાં ફલ જાણી શકે છે.

સંહિતામાં વર્ણવેલ સૂર્ય આદિ ગ્રહોના ચાર, એ ચારેની વચ્ચે ગ્રહોના સ્વભાવ, વિકાર,
વિમ્વનાં પ્રમાણ, શુક્ર આદિ વર્ણ, કિરણ, કાન્તિ, આકાર, અસ્તોદય, દક્ષિણ, ઉત્તર તથા મધ્ય-
માર્ગ, માર્ગમધ્ય, વક્રમાર્ગ, નક્ષત્રોની સાથે ગ્રહોનો સંયોગ અને નક્ષત્રોમાં ગ્રહોની સ્થિતિ इत्यादिથી
ફલનું કથન; નક્ષત્રકર્મ વિભાગથી અર્થાત્ સત્યાવીશ નક્ષત્રોનો ભારતવર્ષના નવચંડોમાં વિભાગ કરી
દેશોના શુભાશુભ ફલનું કથન, અગસ્ટ્યચાર, સપ્તર્ષિચાર, ગ્રહભક્તિ અર્થાત્ ગ્રહોનાં દેશ, દ્રવ્ય
તથા જીવોપર આધિપત્ય, નક્ષત્રવ્યૂહ અથવા દેશદ્રવ્ય આદિપર નક્ષત્રોનું સ્વામીત્વ, ગ્રહગૃંગાટક
અર્થાત્ ભૌમઆદિ પાંચ ગ્રહોગૃંગાટક આદિરૂપે સ્થિત થવાથી શુભાશુભજ્ઞાન, ગ્રહયુદ્ધ, ગ્રહસમાગમ,

गर्ग महर्षिण कथुं छे के ज्योतिः शास्त्रनां अंग अने उपांगमां कुशळ तथा जातक शास्त्र

अने गणितमां निष्ठावाळां ज्योतिषीनो जे राजा सत्कार नथी करतो ते नष्ट थाय छे. ग्रह, नक्षत्र तथा राशि आदिनो जे विचार ते ज्योतिःशास्त्रनां अंग अने स्त्री पुरुष लक्षण, वस्त्रच्छेद तथा दीप-लक्षण विगेरे सर्व उपांग कोहवाय छे.

निष्परिग्रह अने निरहंकार तपस्वी वनमां रहें छे तो पण ज्योतिषीने पूछे छे तो पछी संसारी मनुष्यो ज्ञा माटे न पूछे ? दीपक विनानी रात्रि अने सूर्य विनाना आकाशनी माफक ज्योतिषी वि-नानो राजा शोभतो नथी. ज्योतिषी रहित पुरुष पोतानां कार्योंमां संशययुक्त थइ अंधनी पेटे मार्गमां भ्रमण कर्या करे छे. जो ज्योतिषी न होय तो मुहूर्त, तिथि, नक्षत्र, ऋतु तथा अयन आदि सर्व आकुल थइ जाय अर्थात् ज्योतिषी विना ए सर्व ठेकाणे पडतां नथी; एटला माटे जय, यश, लक्ष्मी, भोग अने कल्याणने चाहवावाळा राजाए सर्व कार्य विद्वान् मुख्य ज्योतिषीनी सम्प्रतिथी करवां जोइए. जे देशमां ज्योतिषी न होय ते देशमां संपत्तिनी इच्छावाळा पुरुषे निवास न करवो. जे देशमां नेत्रनी माफक तमाम पदार्थोने प्रत्यक्ष बतावनारो ज्योतिषी रहेतो होय त्यां पाप रही शकतुं नथी. ज्योतिः शास्त्रने भणनारो पुरुष नरकमां जतो नथी; परंतु ते दैवचिन्तक ब्रह्मलोकमां प्रतिष्ठा अर्थात् स्थिति पामे छे. जे ब्राह्मण संपूर्ण ज्योतिःशास्त्रनो पाठ अने अर्थ जाणतो होय ते श्राद्धमां अग्रभुक् अर्थात् सर्वथी पहेलां जमाडवा योग्य छे अने ते पूजित ब्राह्मण पंक्तिपावन होय छे अर्थात् जे पंक्तिमां बेसे ते पंक्तिने पवित्र करी शके छे.

यवनाचार्य आदि म्लेच्छ होवा छतां पण वशिष्ठ, पराशर अने मयासुर आदि पासेथी यथास्थित ज्योतिः शास्त्रनो अभ्यास करी ऋषिओं समान पूज्य गणाया तो पछी दैवज्ञ ब्राह्मण ज्योतिःशास्त्रने जाणतो होय तो केम न पूजाय ?

जे कुहक अर्थात् इन्द्रजाल आदिथी फळ कहे, भूत आदिना आवेशथी अर्थात् धुणीने शुभाशुभ कहे, पिहित अर्थात् कोइ जगोए छुपाइ वातचीत सांभळी लिए अने फरी ते सभामां जइ कही बतावे, कर्णोपश्रुति अर्थात् कर्ण पिशाची आदिना मंत्रथी अथवा पोताना वाळकने स-भामां मोकली तमाम हकीकतथी वाकेफ थइ सभामां जइ सर्वनो आशय मेळवी आपे अने हेतु अर्थात् तर्क पूछनारनो अभिप्राय समजी जे प्रश्न कहे तेने कदिपण पूछवुं नहि, कारणके ते लोको ज्योतिषी नहि पण ठगारा छे एम समजवुं.

ज्योतिः शास्त्रने भण्या शिवाय जे ज्योतिषी वनी बेसे ते पापी अने पंक्तिदूषकने नक्षत्र-

सूचक जाणवो जोइए, जेना वेसवाधी पंक्ति अपवित्र थइ जाय ते पंक्तिदूषक कहेवाय छे नक्षत्र सूचकना कहेवाथी जे पुरुष एकादशी आदि उपवास करे ते नक्षत्रसूचक सहित अंधतामिख नामना नरकमां पड़े छे. जेम पत्थरनी प्रार्थना वखते सत्य थाय छे अर्थात् फल आपनारी निवेद छे एमां पत्थरनी महत्ता नहि परंतु इश्वरनी महत्ता समजवी. तेवीज रीते मूर्खोंए कहेलो फलादेश वखते साचा जेवो जणाय छे, परंतु बुद्धिमान पुरुष तदि पण एम नहि समजे के शास्त्र भण्पा शिवाय फलादेश सत्य थाय, सत्य फलादेश तो एज कही शके छे के जे त्रिस्कन्ध ज्योतिः-शास्त्रने सारी रीते भण्यो होय.

जे ज्योतिषी संपत्तिने लइ योजितादेश होय अर्थात् कोइ राजसेवक आदि पुरुषने धन दइ पोताना पक्षमां मेळवी राखे अने तेने, साक्षी बनावी कहेके में प्रथमथीज आ माणसने कहुं हतुं के अमुक पुरुषने अश्वर्य प्राप्त थइ अथवा अमुकने पुत्रप्राप्ति थइ त्यारे राजसेवक आदि पुरुष कहेके हा, ज्योतिषी महाराजे प्रथमथी मने कहुं हतुं. आ शिवाय जेने ज्योतिःशास्त्र शिवायनी कथा प्रिय होय, ज्योतिः शास्त्रनी चर्चा सारी न लागे तेमज जे शास्त्रनुं मात्र एकज प्रकरण भणी अहंकारथी उभराइ गयो होय तेवा ज्योतिषीनो राजाए त्याग करवो. गणित, होरा अने संहिता ए त्रण स्कन्धोवाळा ज्योतिः शास्त्रने सारी रीते समजतो होय एवा ज्योतिषीने जयनी इच्छावाळा राजाए पूजवो (सत्कारथी संतुष्ट करवो). राजानुं जे कार्य हजार हाथी अने चार हजार अश्व नथी करी शकता ए कार्य देश काळने जाणनारो एक ज्योतिषी करी शके छे.

खराब स्वप्न आवुं होय, बुरी वातनुं चिन्तवन कर्तुं होय, अमंगलनुं दर्शन थयुं होय अने दुष्ट कर्म करायुं होय ए सर्व चन्द्रमानो नक्षत्रसंवाद सांभळवाथी नष्ट थाय छे, अर्थात् तिथि-वार तथा नक्षत्र आदिनुं श्रवण करवाथी दुःस्वप्न आदिनुं फल थतुं नथी.

पोताना यशनी वृद्धि माटे सेना सहित राजानुं कल्याण जेवुं शास्त्रना तत्वने जाणनार ज्योतिषी चाहे छे, तेवुं तेना माता पिता, वंधुजन के मित्र पण चाहता नथी. एटळा माटे पोताना कल्याण अर्थे राजाए सदा उत्तम ज्योतिषीने सत्कार पूर्वक पोतानी पासे राखवो अने एना कहेवा-पर चालवुं; कारणके राजानो शुभचिन्तक ज्योतिषी उपरांत बीजो कोइ नथी.

आ रीते ज्योतिष संबंधी सूक्ष्म अने अगत्यनी हकीकत सांभळी प्रसन्न थएला केसरदेवजीए ते पंडित ब्राह्मणने घणा सन्मान पूर्वक पोताना शहरमां राख्या, फरी कोइ एक

दिवसे ते पंडितने एकान्त भुवनमां बोलावी पोतानी जन्मपत्रिका वतावी पूछुं के—महाराज ! मारुं मृत्यु क्यारे थशे ए कहो. पंडिते ग्रह विगेरे जोया वाद कहुं के राजन् ! मृत्युनी वात कोइने मोढे कहेवा शास्त्रकारोए ना कहेली छे. परंतु आप धैर्यस्वरूप अने द्रढ मनना छो जेथी आ जन्म पत्रिका उपरथी भविष्य जणाहुंछुं के आजथी एक वर्ष पछी अर्थात् आवता ज्येष्ठ मासमां आपहुं मृत्यु थशे. माटे जे कांइ करवानुं होय ते एक वर्षनी अंदर करी लेवुं. केसरदेवजीए पंडितने पारितोषिक आपी स्वस्थाने विदाय कर्गो वाद विचार्युं के—साधारण मनुष्यनी माफक घरमां प्राण त्याग करवो ए क्षत्रीओने छाजती वात नथी, परंतु रणसंग्राममां सामे पगले चाली युद्ध यज्ञमां प्राणनी आहुति आपवी एज उत्तम छे. हमीर सुमरो हालमां शान्त थइ वेठो छे. परंतु पाछळथी मारा सन्तानोने निर्वळ जाणी सिन्धमां सुखथी रहेवा न आपे ए संभवित छे. माटे महान् शत्रुने निर्मूळ करवा तेनी साथे प्रचंड युद्ध करवुं, जो तेमां विजय मळशे तो पुत्र पौत्रादिक कीर्तिगढनुं राज्य निष्कण्टक आनंदथी भोगवशे अने कदाच तेम करतां प्राण जशे तोपण अक्षय कीर्ति प्राप्त थशे. आ रीते द्रढ निश्चय करी मकवाणा केसरदेवजी सैन्यने सज्ज करवा लाग्या, पोते जाणता हता के भयभीत हमीर कहेवराज्यां छतां सन्मुख आवे एवो संभव नथी, पण एवो प्रसंग मळे के तेने लडवा आववुंज पडे, तो कार्यसिद्धि थाय, एम अनेक प्रकारे निरंतर तर्क वितर्क करता हता, तेवामां हूते खबर आप्या के हमीरनी सांढेतुं म्होडुं टोळुं आपणी सीमनी आसपास चरे छे. ए सांभळी केसरदेवजी तुरतंज सौ घोडेस्वार सहित त्यां जइ पहुँचियां अने तमांम सांढेने कीर्तिगढमां लइ आव्या. ए वांते हमीरे जाण्या छता केसरदेवजी साथे क्लेश करवा हीम भीडी नहिं; फरी कोइ एक समये हमीरना कुटुम्बनी आशरे सवासो सुमरीओ समुद्र (सिन्धु) किनारे पर्वणी स्नान अर्थे आव्यानां खबर मळतां पांच हजार स्वारोने साथे लइ केसरदेवजीए ते तरफ प्रयाण कर्गुं, त्यां हमीरना जमाना साथे आवेला माणसोने प्रहारथी भयभीत करी भगाड्या अने तमाम सुमरीओने वाहनो सहित पोताना शहरमां दाखल करी दीधी, आ हकीकत हमीरना सांभळवामां आवतां ते अत्यंत क्रोधायमान थयो, तेणे सलाह माटे केटलाएक दृढ लोकोने कीर्तिगढ मोकली केसर मकवाणाने कहेवरान्युं के आपे वारंवार आवी उपाधि करवानुं कारण शुं छे ? जो आपने विशेष देशनी इच्छा होयतो ते आपवा हुं तैयार छुं; मारा जनानाने आवेल माणसो साथे मोकलावी आपशो. केसरदेवजीए जवाव आप्यो के तारी सुमरीओने में आंही सत्कार पूर्वक सारी रीते राखेल छे, तेना उपर कोइ जातनो जुल्म गुजारवा मारी इच्छा नथी, मारेतो फक्त तारी

સાથે યુદ્ધ કરવું છે, યુદ્ધ કરી खुशीથી તારી સ્ત્રીઓને તું લઈ જા. એ શિવાય સોંપવામાં નહિ આવે. આવેલા માણસોએ શમીજડ હમીરને સર્વ સમાચાર આપ્યા. ત્યારે હમીરે ફરી કહેવરાવ્યું કે—જો આપની એમજ ઇચ્છા છે તો ભલે, પરંતુ ડનાઢાનો સમય હોવાથી, અમોને ઘણી હરકત આવશે, માટે ચોમાસામાં યુદ્ધનું મુકરર કરો તો સારું. ત્યારે કેસરદેવજીએ કહ્યું કે—હું તમારા માટે ચોરાક પાળીનો પૂરતો વંદોવસ્ત રાખીજ, તમોને મારા મિજમાન સમજી યુદ્ધ શિવાય વીજી કોઈ વાવતમાં દુઃખી નહિ થવા દઉં. આ રીતે કેસરદેવજીનો અત્યંત આગ્રહ જોડ હમીરને “હા” કહ્યા શિવાય એકે રસ્તો ન સૂઝ્યો. કેસરદેવજીએ યુદ્ધ અર્થે આવનાર અતિથિઓના આતિથ્ય માટે પાળી તથા જવની જરૂર હોવાથી કડ કડ જગોએ ચોદવાથી પાળી નિકલશે તે જાણવા માટે પેલા ડ્યોતિવિંદ પંડિતને વોલાવી પૂછ્યું ત્યારે પંડિતે કહ્યું કે—મનુષ્યોના અંગમાં જે રીતે નાડીઓ રહેલી છે તે રીતે પૃથ્વીમાં પણ કેટલીક ડંચી અને કેટલીએક નીચી નાડીઓ છે. વર્ષા કાઢમાં આકાશમાંથી સર્વ જલ એકજ રંગનું એકજ સ્વાદનું પડે છે, તે જલ ભૂમિના સંયોગથી અનેક રંગ અને અનેક સ્વાદવાળું થાય છે, એની પરીલા પૃથ્વી પ્રમાણે કરવી જોડે. અર્થાત્ જેવી પૃથ્વી તેવું જલ હોય છે.

ઇન્દ્ર, અગ્નિ, યમ, નિર્કૃતિ, વરુણ, વાયુ, સોમ અને ઇશાન એ આઠ દેવતાઓ ક્રમપૂર્વક પૂર્વ આદિ આઠ દિશાઓના સ્વામી છે. એ આઠ દિશાઓના સ્વામીઓના નામથી આઠ શિરા પ્રસિદ્ધ છે, જેમકે ઐન્દ્રી, આગ્નેયી, યામ્યા ઇત્યાદિ. તેમજ વચમાં એક મ્હોટી નાડી “મહાશિરા” એ નામથી પ્રસિદ્ધ છે, એથી અધિક વીજી પણ સેંકડો શિરાઓ નિકલેલી છે અને તે પોતપોતાના નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

જે શિરા પાતાલથી સીધી ઉપરના ભાગમાં નીકલતી હોય તે તથા પૂર્વ આદિ ચારે દિશાઓમાં જે શિરા હોય તે શુભ અને અગ્નિ કોણ આદિ ચારે કોણમાં જે શિરા હોય તે અશુભ જાણી.

જો જલહીન દેશમાં વેતસનાં વૃક્ષ હોય તો તેની પશ્ચિમે ત્રણ હાથ ઉપર દોઢ પુરુષ નીચે જલ હોય છે અને ત્યાં પશ્ચિમ શિરા વહે છે. મનુષ્ય પોતાના હાથ ડંચા કરી ઉભા રહે એટલી લંવાઈને એક પુરુષ કહે છે અને તે એકસો વીશ આંગલ હોય છે. તે જગોએ નીચે મુજવ ચિન્હ હોય છે. અર્ધ પુરુષ જેટલું ચોદતાં પાંડુ રંગનું દેહકું તેમજ પીઢા રંગની માટી નીકલે છે પછી પુટભેદ પથ્થર નીકલે છે અને એના નીચે પાળી હોય છે.

નિર્જલ્લ દેશમાં જો જાંબુનું ઝાડ હોય તો તેની ઉત્તરે ત્રણ હાથ ઉપર વે પુરુષ નીચે પૂર્વ શિરા વહે છે, ત્યાં ખોદવાથી લોઢાના ગંધવાળી માટી નીકળે છે, તે નીચે પાંડુર રંગની માટી નીકળે છે અને એક પુરુષ નીચે ખોદતાં દેડકું નીકળે છે. જાંબુના ઝાડથી પૂર્વ દિશામાં સમીપે સર્પનો રાફડો હોય તો તે વૃક્ષથી દક્ષિણે ત્રણ હાથ ઉપર વે પુરુષ નીચે ખોદતાં મીટું જલ નીકળે છે, તે જગોળ અર્ધ પુરુષ ખોદતાં માછલું અને કચુતરના જેવા રંગવાળો પથ્થર નીકળે છે, ત્યાં નીલી માટી હોય છે, અને પાણી ઘણું નીકળે છે તેમજ તે લાંબા વચ્ચે સુધી રહે છે.

નિર્જલ્લ દેશમાં ઉદમ્બરનું વૃક્ષ હોય તો તેની પશ્ચિમે ત્રણ હાથ ઉપર અઢી પુરુષ નીચે શિરા હોય છે, એક પુરુષ નીચે ખોદતાં શ્વેત સર્પ નીકળે છે. પછી અંજન સમાન અતિ કાઢા રંગનો પથ્થર નીકળે છે. એની નીચે સુંદર જલવાળી શિરા હોય છે.

અર્જુનના વૃક્ષની ઉત્તરે જો રાફડો હોય તો તે વૃક્ષની પશ્ચિમે ત્રણ હાથ ઉપર સાડા ત્રણ પુરુષ નીચે જલ હોય છે. અર્ધ પુરુષ જેટલું ખોદતાં શ્વેત રંગની ઘો નીકળે છે. એક પુરુષ નીચે મુલ્લા રંગની અને તે નીચે કાઢી પીઢી તેમજ શ્વેત રેતીથી મિશ્રિત થયેલી માટી નીકળે છે. એની નીચે ઘણું જલ હોય છે.

રાફડાવાળું નિર્લુહ વૃક્ષ હોય તો તેનાથી દક્ષિણે ત્રણ હાથ ઉપર સવા વે પુરુષ નીચે મીટું અને કોઈ દિવસ ન સુકાય એટલું જલ હોય છે. અર્ધ પુરુષ ખોદતાં રોહિત મત્સ્ય નીકળે છે અને તે નીચે અનુક્રમે, કપિલ તેમજ પાંડુરંગની માટી નીકળે છે અને પથ્થરના સૂક્ષ્મ કળોથી યુક્ત રેતી નીકળે છે. એ નીચે પુષ્કલ જલ હોય છે.

વોરડીના ઝાડથી પૂર્વે જો રાફડો હોય તો એ વૃક્ષથી પશ્ચિમે ત્રણ હાથ છેડે ત્રણ પુરુષ નીચે જલ નીકળે છે, તેનું ચિન્હ પ્રથમ અર્ધ પુરુષ નીચે ખોદતાં શ્વેતરંગની ઊપકલી નીકળે છે.

નિર્જલ્લ દેશમાં પલાશના વૃક્ષયુક્ત વોરડીનું વૃક્ષ હોય, તો તેની પશ્ચિમે ત્રણ હાથ ઉપર સવા ત્રણ પુરુષ નીચે જલ હોય છે. તેનું ચિન્હ એક પુરુષ ખોદતાં હુંડુમ્બ અર્થાત્ એક પ્રકારનો નિર્વિપ-સર્પ નીકળે છે.

જ્યાં વીલી તથા ઉમરાનું ઝાડ સાથે હોય તેનાથી દક્ષિણે ત્રણ હાથ ઉપર ત્રણ પુરુષ નીચે પાણી હોય છે. તેનું ચિન્હ અર્ધ પુરુષ ખોદતાં કાઢાં રંગનું દેડકું નીકળે છે.

કાકોદમ્બરિકાના વૃક્ષની અતિ સમીપે રાફડો હોય તો એ રાફડાની નીચે સવા ત્રણ પુરુષ યોદ્ધાથી પશ્ચિમ દિશામાં વહેનારી શિરા નીકળે છે. તે જગોળ પાંદુ અને પીળા રંગની મૃત્તિકા નીકળે છે, ગોરસ સમાન શ્વેત રંગનો પથર નીકળે છે, અને અર્ધ પુરુષ નીચે કુમુદપુષ્પસમાન શ્વેત રંગનો ઘપક દેખાવ દે છે.

નિર્જલ દેશમાં કપિલક વૃક્ષ જોવામાં આવે તો તે વૃક્ષથી પૂર્વ ત્રણ હાથ ઉપર સવાત્રણ પુરુષ નીચે દક્ષિણ શિરા વહે છે. તેનું ચિહ્ન પ્રથમ નીલકમલ જેવા રંગની મૃત્તિકા નીકળે છે. પછી કપોત જેવા રંગની મૃત્તિકા જોવામાં આવે છે, અને એક હાથ નીચે મન્ડી નીકળે છે. જેમાં વકરાના જેવો દુર્ગંધ હોય છે, ત્યાં થોડું સ્વારાશવાળું જલ નીકળે છે.

નિર્જલ દેશમાં ઝ્યોનાક વૃક્ષ જોવામાં આવે તો તેનાથી વાયવ્ય કોણમાં બે હાથ ઉપર યોદ્ધા ત્રણ પુરુષ નીચે શિરા નીકળે છે, એ શિરાનું નામ કુમુદા છે.

વિભીતકના વૃક્ષ સમીપ દક્ષિણ તરફ રાફડો હોય તો એ વૃક્ષથી બે હાથ પૂર્વે યોદ્ધા પુરુષ નીચે શિરા હોય છે.

બેહેડાના વૃક્ષથી પશ્ચિમ દિશામાં રાફડો હોય તો એ વૃક્ષથી એક હાથ ઉત્તરે સાડાચાર પુરુષ નીચે શિરા હોય છે. તેનાં ચિહ્ન પ્રથમ એક પુરુષ યોદ્ધાથી શ્વેત રંગનો વિશ્વંભરક જોવામાં આવે છે. ફરી કેસરીરંગનો પથર નીકળે છે, એની નીચે પશ્ચિમ દિશાની શિરા નીકળે છે, પરંતુ ત્રણ વર્ષ પછી એ શિરા નષ્ટ થઈ જાય છે.

કોવિદાર વૃક્ષના ઇશાન સુગામાં કુશથી યુક્ત શ્વેત રંગની માટીનો રાફડો હોય ત્યાં તે વૃક્ષ અને રાફડાની મધ્યમાં સાડાચાર પુરુષ નીચે પુષ્કળ જલ હોય છે, તેનું ચિહ્ન પ્રથમ એક પુરુષ યોદ્ધા કમલપુષ્પના મધ્ય ભાગ સમાન રંગનો સર્પ નીકળે છે, લાલરંગની ભૂમિ દેખાય છે, અને પછી કુરુવિંદનામનો પથર નીકળે છે.

નિર્જલ દેશમાં રાફડાવાળું સત્તરણનું વૃક્ષ હોય તો તેનાથી એક હાથ ઉત્તરમાં પાંચ પુરુષ નીચે જલ હોવું જોઈએ. તેનાં ચિહ્ન પ્રથમ અર્ધ પુરુષ યોદ્ધા લીલું દેડકું નીકળે છે, પછી હરિતાલના જેવી પીળા રંગની પૃથ્વી દેખાય છે, ફરી મેઘ સમાન કાળા રંગનો પથર નીકળે છે, એ સર્વની નીચે મીઠાં જલને વહન કરનારી ઉત્તર શિરા હોય છે.

ચાહે તે વૃક્ષની નીચે દેડકો વેઠેલ જોવામાં આવે તો એ વૃક્ષથી એક હાથ ઉત્તરમાં સાડા ચાર પુરુષ નીચે જલ હોય છે. તેનું ચિહ્ન એક પુરુષ નીચે खोदतां નકુલ નીકળે છે, પછી ક્રમથી નીલી, પીઢી અને શ્વેત માટી નીકળે છે, તેમજ દેડકા સમાન રંગનો પથર નીકળે છે.

જો કરંજ વૃક્ષની દક્ષિણમાં રાફડો જોવામાં આવે તો એ વૃક્ષથી ત્રે હાથ દક્ષિણ દિશામાં સાડાત્રણ પુરુષ નીચે શિરા હોય છે, તેનું ચિહ્ન અર્ધ પુરુષ खोदतां કાચવો નીકળે છે, અને પછી પૂર્વની શિરાથી પ્રથમ જલ નીકળે છે, અને વીજી સ્વાદિષ્ટ જલવાળી ઉત્તર શિરા વહે છે. પ્રથમ નીલા રંગનો પથર નીકળે છે, અને તેની નીચે જલ હોય છે.

મધુક વૃક્ષથી ઉત્તરમાં રાફડો હોય તો તે વૃક્ષથી પશ્ચિમમાં પાંચ હાથ પછી સાડાસાત પુરુષ નીચે જલ હોય છે. તેનું ચિહ્ન પ્રથમ એક પુરુષ खोदवाथी મ્હોટો સર્પ દેખાય છે, ધૂમ્ર વર્ણની પૃથ્વી નીકળે છે, ફરી કળથી જેવા રંગનો પથર નીકળે છે. ત્યારવાદ જેમાં નિરંતર ફીણવાઠું પાળી વહે છે એવી પૂર્વ શિરા નીકળે છે.

તિલકવૃક્ષથી દક્ષિણ દિશામાં કુશ અને દુર્વાથી યુક્ત સ્નિગ્ધ વલ્મીક હોય તો તે વૃક્ષથી પાંચ હાથ પશ્ચિમે પાંચ પુરુષ નીચે જલ હોય છે, ત્યાં પૂર્વ શિરા વહે છે.

કદંબ વૃક્ષથી પશ્ચિમમાં રાફડો હોય તો તે વૃક્ષથી ત્રણ હાથ દક્ષિણમાં પોળાછ પુરુષ નીચે જલ હોય છે ત્યાં ઉત્તર શિરા વહે છે, જલ ઘણું નીકળે છે, પરંતુ એમાં લોહના સમાન ગન્ધ આવે છે. તેનું ચિહ્ન એક પુરુષ જેટલું खोदवाथी સુવર્ણ જેવા રંગવાળો દેડકો અને પીઢી માટી નીકળે છે.

રાફડાથી ઘેરાણ તાલ અથવા નાળીયરનું વૃક્ષ હોય તો તેનાથી છ હાથ પશ્ચિમમાં ચાર પુરુષ નીચે દક્ષિણ શિરા હોય છે.

કપિત્થ વૃક્ષથી દક્ષિણમાં રાફડો હોય તો તે વૃક્ષથી સાત હાથ ઉત્તરે खोदवाथી પાંચ પુરુષ નીચે જલ નીકળે છે. તેનું ચિહ્ન એક પુરુષ નીચે ચિત્રવર્ણનો સર્પ અને કાઢી માટી તથા સાંધીઓ પથર નીકળે છે. ફરી શ્વેત મૃત્તિકા નીકળ્યા પછી ઉત્તરશિરા નીકળે છે.

અશ્મંતક વૃક્ષથી ઢાઢી તરફ ચોરડીનું જાડ અથવા રાફડી હોય તો તે વૃક્ષથી છ હાથ ઉત્તર દિશામાં સાડાત્રણ પુરુષ નીચે જલ હોય છે, તેનું ચિહ્ન પ્રથમ એક પુરુષ खोदवाथી કાચવો નીકળે છે, ફરી ધૂસર વર્ણનો પથર અને રેતીથી મિશ્રિત થણી માટી નીકળે છે તે પછી દક્ષિણ શિરા નીકળ્યા વાદ દેશોન કોણની શિરા નીકળે છે.

હરિદ્રના વૃક્ષથી ઢાવી વાજુએ રાફડો હોય તો તે વૃક્ષથી ત્રણ હાથ પૂર્વે એક તૃતીયાંશ સહિત પાંચ પુરુષ નીચે જલ્લ હોય છે. તેનું ચિહ્ન એક પુરુષ નીચે નીલો સર્પ નીકળે છે. ફરી પીઢી માટી, લીલા રંગનો પથર અને કાઢી ભૂમિ નિકળ્યા પછી પ્રથમ પશ્ચિમ શિરા અને પછી દક્ષિણ શિરા નીકળે છે.

નિર્જલ દેશમાં જ્યાં ઘણા જલ્લવાળા દેશ જેવાં ચિહ્નો જોવામાં આવે અને જ્યાં ત્રીરણ તથા દુર્વા અતિ કોમલ્લ હોય ત્યાં એક પુરુષ નીચે જલ્લ હોય છે.

માર્ગી, ત્રિવૃતા, દન્તી, સૂકરપાદી, લક્ષ્મણા, નવમાલિકા એ ઔપચિ જ્યાં હોય ત્યાંથી બે હાથ દક્ષિણે ત્રણ પુરુષ નીચે જલ્લ હોય છે.

જ્યાં સિન્ધ અને લાંબી શાખાઓથી યુક્ત વામન અર્થાત્ ન્હાનાં ન્હાનાં અને ફેલાણાં વૃક્ષ હોય ત્યાં જલ્લ સમીપે હોય છે, અને જ્યાં છિદ્રવાળાં ભાંગ્યાં ડુઝ્યાં પર્ણવાળાં સૂકાઈ ગયાં વૃક્ષ હોય ત્યાં પાણી વીલકુલ્લ હોતું નથી.

જ્યાં તિલક, આમ્રાતક, વરુણક, મલ્લાતક, ચિલ્લ, તિન્દુક, અંકોલ પિંડાર શિરીષ, અંજન, પરુષક, અવંજુલ અને અતિવલા એ વૃક્ષો વહુ સિન્ધ રાફડાઓથી ઘેરાયાં હોય ત્યાં એ વૃક્ષોથી ત્રણ હાથ ઉત્તરમાં સાઢાચાર પુરુષ નીચે જલ્લ હોય છે.

જે ભૂમિમાં વીજે કોઈ ઢેકાળે તૃગ ન હોય અને ફક્ત વચમાં તૃણયુક્ત દેશાય અથવા સર્વ ભૂમિમાં તૃણ હોય પરંતુ ફક્ત એક સ્થાન તૃણહીન હોય તો તે જગોએ સાઢાચાર પુરુષ નીચે શિરા હોય છે, અથવા ત્યાં ધન ઢાટેલું હોય છે.

જ્યાં કાંટાવાળા વૃક્ષોમાં એક કાંટા વગરનું વૃક્ષ હોય અથવા કાંટા વિનાના વૃક્ષોમાં એક વૃક્ષ કાંટાવાળું હોય તો એ વૃક્ષથી ત્રણ હાથ પશ્ચિમે એક તૃતીયાંશયુક્ત ત્રણ પુરુષ સ્વોદવાથી જલ્લ અથવા ધન નીકળે છે.

જ્યાં પગના પ્રહારથી પૃથ્વીમાં ગંભીર શબ્દ થાય ત્યાં સાઢાત્રણ પુરુષ નીચે જલ્લ હોય છે, અને ઉત્તરશિરા નીકળે છે.

વૃક્ષની એક શાખા પૃથ્વી તરફ ઝુકી રહી હોય અથવા પીઢી પડી ગઈ હોય તો તે શાખા ની નીચે ત્રણ પુરુષ સ્વોદવાથી જલ્લ નીકળે છે.

જે વૃક્ષનાં ફલ તથા ફૂલમાં વિકાર ન હોય અર્થાત્ કોઈ જુદીજ તરેહનાં હોય એ વૃક્ષથી ત્રણ હાથ પૂર્વે ચાર પુરુષ નીચે શિરા હોય છે. નીચે પથર નીકળે છે અને ભૂમિ પીઝા રંગની હોય છે.

જ્યાં કંટકારિકા કાંટાથી રહિત અને શ્વેત પુષ્પોથી યુક્ત દેશાય ત્યાં તેના નીચે સાડા ત્રણ પુરુષ સ્વોદવાથી જલ નીકળે છે.

નિર્જલ દેશમાં જો બે માથાવાળું સ્વજૂરીનું વૃક્ષ હોય તો તે વૃક્ષથી બે હાથ પશ્ચિમે ત્રણ પુરુષ નીચે જલ હોવું જોઈએ.

શ્વેત પુષ્પયુક્ત કાર્ણિકાર વૃક્ષ અથવા પલાશ વૃક્ષ હોય તો તે વૃક્ષથી બે હાથ દક્ષિણે ત્રણ પુરુષ નીચે જલ હોય છે.

ભૂમિમાં જ્યાં ગરમી અથવા ધુંવાડો નીકળતો દેશાય ત્યાં બે પુરુષ નીચે ઘણું જલ વહન કરનારી શિરા હોવી જોઈએ.

જે સ્વેતરમાં સ્વેતી ઉત્પન્ન થઈ નષ્ટ થઈ જાય અથવા વહુ સ્નિગ્ધ સ્વેતી હોય તેમજ સ્વેતી ઉત્પન્ન થઈ પીઝી પડી જાય ત્યાં બે પુરુષ નીચે મહા શિરા હોય છે, અર્થાત્ ઘણું જલ નીકળે છે.

તદ્વન નિર્જલ દેશમાં ડંટની ગ્રીવા માફક ભૂમિમાં નીચી ડંચી શિરા વહે છે.

પીલુવૃક્ષના ઇશાન શૂળામાં જો રાફડો હોય તો તે રાફડાથી સાડાચાર હાથ પશ્ચિમે પાંચ પુરુષ નીચે ઉત્તર દિશા તરફ વહેનારી શિરા હોય છે ત્યાં સ્વોદવાથી એક પુરુષ નીચે દેડકું નીકળે છે, ફરી કપિલ અને લીલા રંગની માટી તેમજ પથર નીકળે છે, એ વધાં ચિહ્ન હેઠે જલ હોય છે.

પીલુવૃક્ષથી પૂર્વે રાફડો હોય તો તે વૃક્ષથી સાડાચાર હાથ દક્ષિણે સાત પુરુષ નીચે જલ હોવું જોઈએ, ત્યાં એક પુરુષ નીચે સ્વોદતાં શ્વેત અને કાળા રંગનો એક હાથ લાંબો સર્પ નીકળે છે. તે નીચે ઘણુંજ સ્વારું જલ વહન કરનારી દક્ષિણ શિરા નીકળે છે.

કરીર વૃક્ષથી ઉત્તર દિશામાં રાફડો હોય તો તે વૃક્ષથી સાડાચાર હાથ દક્ષિણે દશ પુરુષ નીચે મીઠું જલ હોવું જોઈએ, ત્યાં એક પુરુષ સ્વોદવાથી પીઝા રંગનું દેડકું નીકળે છે.

રોહિતક વૃક્ષની પશ્ચિમે જો રાફડો હોય તો તે વૃક્ષથી ત્રણ હાથ દક્ષિણે ચાર પુરુષ નીચે સ્વોદતાં સ્વારું જલ વહન કરનારી પશ્ચિમશિરા નીકળે છે.

ઇન્દ્રતરુની : પૂર્વે જો રાફડો દેખાય તો એ વૃક્ષથી એક હાથ પશ્ચિમે ચૌદ પુરુષ યોદવાથી શિરા નીકળે છે, ત્યાં એક પુરુષ યોદતાં કપિલરંગની ઘો જોવામાં આવે છે.

જો સુવર્ણવૃક્ષની ડાવી વાજુએ રાફડો હોય તો એ વૃક્ષથી બે હાથ દક્ષિણે પંદર પુરુષ નીચે યોદતાં જળ હોય છે, અર્ધ પુરુષ નીચે નકુલ નીકળે છે, ત્રાંવાના રંગનો પત્થર નીકળ્યા વાદ લાલ રંગની ભૂમિ નીકળે છે, અને તે નીચે દક્ષિણશિરા વહે છે.

ચોરડી અથવા રોહિડા એ બે વૃક્ષ રાફડા વિના પણ જો મેળા દેખાય તો એ વૃક્ષોથી ત્રણ હાથ પશ્ચિમે સોઠ પુરુષ નીચે ઘાણું મીઠું પાણી નીકળે છે, પહેલાં દક્ષિણ શિરા અને પછી ઉત્તર શિરા વહે છે, લોટના સમાન શ્વેત રંગનો પત્થર તથા તેજીજ માટી નીકળે છે, અને અર્ધ પુરુષ નીચે વીંછી દેખાય છે.

જો કેરડાના વૃક્ષ સહિત ચોરડીનું જાડ હોય તો તે વૃક્ષોથી ત્રણ હાથ પશ્ચિમે અઢાર પુરુષ યોદવાથી જળ નીકળે છે, ત્યાં ઘાણું જળ વહન કરનારી ઇશાનશિરા હોય છે.

પીલુવૃક્ષયુક્ત ચોરડીનું જાડ હોય તો તે વૃક્ષોથી ત્રણ હાથ પૂર્વે વીશ પુરુષ નીચે યોદતાં જળ હોય છે, જે કદી પણ સુકાતું નથી.

જ્યાં અર્જુનવૃક્ષ અને કરીરવૃક્ષ અથવા અર્જુનવૃક્ષ અને ચિલ્લ વૃક્ષ વચ્ચે એકત્ર હોય તો તે વૃક્ષોથી બે હાથ પશ્ચિમે પચોશ પુરુષ નીચે જળ હોય છે.

જો રાફડાની ઉપર દુર્વા અને શ્વેતરંગનો કુશ હોય તો તે રાફડાની મધ્યમાં કૂપ યોદવાથી એકવીશ પુરુષ નીચે જળ નીકળે છે,

જ્યાં કદંબના જાડયુક્ત ભૂમિ હોય અને રાફડા ઉપર દુર્વા દેખાતી હોય તો ત્યાં એ કદંબ વૃક્ષથી બે હાથ દક્ષિણે પચીશ પુરુષ નીચે જળ નીકળે છે.

ત્રણ રાફડાની વચ્ચે ત્રણ પ્રકારના ત્રણ વૃક્ષો સહિત રોહિડાનું વૃક્ષ હોય તો ત્યાં જળ હોતું જોડા. મધ્યમાં રહેલ રોહિડાના વૃક્ષથી ચાર હાથ અને સોઠ આંગળ ઉત્તરે ચાલીશ પુરુષ યોદવાથી પત્થર નીકળે છે અને એની નીચે શિરા વહે છે.

જ્યાં ઘણી ગાંઠોવાળું શમીવૃક્ષ હોય એની ઉત્તર દિશામાં રાફડો હોય તો તે વૃક્ષથી પાંચ હાથ પશ્ચિમે પચાશ પુરુષ નીચે જળ હોય છે.

પાંચ રાફડા એક ઠેકાણે હોય અને તેની મધ્યનો રાફડો શ્વેત હોય તો તે શ્વેત રાફડાની વચ્ચે પંચાવન પુરુષ યોદવાથી જલ્લની શિરા નીકળે છે.

જ્યાં પલાશવૃક્ષયુક્ત શમીવૃક્ષ હોય ત્યાં એ વૃક્ષોથી પાંચ હાથ પશ્ચિમે સાઠ પુરુષ નીચે જલ્લ હોય છે. પ્રથમ અર્ધ પુરુષ યોદતાં સર્પ નીકળે છે, અને પછી રેતીથી મઢેલી પીઢી માટી નીકળે છે.

જ્યાં રાફડાથી ઘેરાયેલું શ્વેતરંગનું રોહીડાનું વૃક્ષ હોય ત્યાં તે વૃક્ષથી એક હાથ પૂર્વે સત્ર પુરુષ નીચે જલ્લ હોય છે.

જ્યાં વહુ કાંટાથી યુક્ત શમીવૃક્ષ હોય ત્યાં તે વૃક્ષથી એક હાથ દક્ષિણે પચ્ચોતેર પુરુષ નીચે જલ્લ હોય છે, અને અર્ધપુરુષ યોદતાં સર્પ નીકળે છે.

મરુદેશમાં જલજ્ઞાનનાં જે ચિહ્નો કહ્યાં તે ચિન્હોથી જાંગલ દેશમાં પાણી હોતું નથી. જાંબુ, વેતસ આદિ વૃક્ષોનાં ચિન્હોથી પ્રથમ જે જલજ્ઞાન કહ્યું તે ચિન્હો જો મરુદેશમાં દેખાય તો નિર્જલ દેશમાં જેટલા પુરુષનું પ્રમાણ કહ્યું તેથી મરુદેશમાં વમણા પુરુષ યોદવાથી પાણી નીકળે છે.

જે દેશમાં પાણી ઘણું હોય તે અનુપ, જ્યાં જલ્લનો અભાવ હોય તે મરુસ્થલ અને જ્યાં વહુ ગ્રાહ્યું નહિ નેમ વહુ થોડું પળ નહીં અર્થાત્ સામાન્ય જલ્લ હોય તેને જાંગલ દેશ કહે છે. એ રીતે ત્રણ પ્રકારના દેશ છે.

જાંબુ, શ્વેત નસોતર, મૂર્વા શારિવા, શિવા, શ્યામા, વારાહી, જ્યોતિષ્મતી, ગરુડવેગા, સૂકરિકા, માપપર્ણી અને વ્યાઘ્રપદા એ ઔષધિઓ જો રાફડા ઉપર હોય તો તે રાફડાથી ત્રણ હાથ ઉત્તરે ત્રણ પુરુષ નીચે જલ્લ હોય છે; આ પ્રમાણ અનુપદેશમાં જાણવું, જાંગલ દેશમાં ઉપર કહેલાં ચિન્હો દેખાય તો પાંચ પુરુષ નીચે અને મરુદેશમાં દેખાય તો સાત પુરુષ નીચે જલ્લ હોય છે.

ભૂમિ એક રંગની હોય અને જ્યાં વૃણ, વૃક્ષ, વલ્મીક કે ગુલ્મ ન હોય એવી ભૂમિમાં જો વિકાર અર્થાત્ અન્ય પ્રકારની ભૂમિ દેખાય તો ત્યાં પાંચ પુરુષ નીચે જલ્લ હોય છે. ભૂમિમાં એકજ મૂળથી ઘણી શાખાઓનો સમુહ ઉત્પન્ન થાય તેને ગુલ્મ કહે છે.

જ્યાં સ્નિગ્ધ અને નીચાણમાં રેતીવાળી અથવા પગ રાખવાથી શબ્દાયમાન થતી પૃથ્વી હોય ત્યાં સાઠાચાર અથવા પાંચ પુરુષ નીચે જલ્લ હોય છે.

જ્યાં ઘણાં સ્નિગ્ધ વૃક્ષો હોય ત્યાં એ વૃક્ષોથી દક્ષિણે ચાર પુરુષ નીચે વહુ જલ્લ હોય છે, તેમજ ઘણા વૃક્ષોમાં એક વૃક્ષ વિકારવાળું હોય અર્થાત્ એનાં ફલ અને પુષ્પ જુદી તરહનાં હોય તો તે વૃક્ષથી દક્ષિણમાં પણ ચાર પુરુષ નીચે જલ્લ નીકળે છે.

જાંગલ અથવા અનુપદેશમાં જ્યાં પગ મૂકવાથી ભૂમિ ઢવાઈ જાય, ત્યાં દોઢ પુરુષ નીચે જલ્લ હોય છે તેમજ જ્યાં ઘણાં કીટ દેશાય અને તેઓને રહેવાનું ક્યાંક વિલ ન હોય ત્યાં પણ દોઢ પુરુષ નીચે જલ્લ હોવું જોડે.

જ્યાં વધી ભૂમિ ઉષ્ણ હોય અને એક ભાગમાં શીતલ હોય તથા જ્યાં વધી ભૂમિ શીતલ હોય અને એક ભાગમાં ઉષ્ણ હોય ત્યાં સાડાત્રણ પુરુષ નીચે જલ્લ હોય છે.

જાંગલ અને અનુપ દેશમાં જ્યાં ઇન્દ્રધનુષ, મત્સ્ય અથવા વલ્મીક જોવામાં આવે ત્યાં ચાર હાથ નીચે જલ્લ હોય છે.

જાંગલ અથવા અનુપદેશમાં જ્યાં ઘણા રાફડાઓની પંક્તિ હોય અને તે રાફડાઓમાં એક રાફડો સર્વથી ઊંચો હોય તે ઊંચા વલ્મીક નીચે ચાર હાથ ઘોડવાથી શિરા નીકળે છે. તેમજ જ્યાં ઘેતી ઉત્પન્ન થઈ સુકાઈ જાય અથવા ઉત્પન્ન થાયજ નહિ ત્યાં પણ ચાર હાથ નીચે જલ્લ હોય છે.

વઢ, ઘાઘરો અને ડમરો એ ત્રણ જ્યાં એકત્ર ડબેલાં હોય ત્યાં એ વૃક્ષોની નીચે ત્રણ હાથ ઘોડવાથી જલ્લ નીકળે છે, તેમજ જ્યાં વઢ અને પીપલો વન્ને સાથે હોય ત્યાં પણ તે વૃક્ષ નીચે ત્રણ હાથ ઘોડવાથી જલ્લ નીકળે છે. ઉપરના વન્ને સ્થાનમાં ઉત્તરશિરા વહે છે.

જે ભૂમિમાં વૃક્ષ, ગુલ્મ અને લતાઓ સ્નિગ્ધ તેમજ છિદ્રહીન પર્ણોથી યુક્ત હોય ત્યાં ત્રણ પુરુષ નીચે શિરા હોય છે, સ્થલપત્ર, કુશ, ડશીર, કુલગુન્દ્ર, કાશ, કુશ, નાલિકા અને નલ એ તૃણો તેમજ ઘજૂરી, જાંબુડી, અર્જુન અને વેતસ એ વૃક્ષો હોય ત્યાં અથવા જેમાંથી દૂધ નીકળતું હોય તેવાં વૃક્ષ, ગુલ્મ કે લતાઓ જ્યાં હોય ત્યાં તેમજ છત્રા, ઇમ, નાગ, શતપત્ર, નીપ, નક્ત-માલ, સિન્દુવાર, વિભીતક અને મદયન્તિકા જ્યાં હોય ત્યાં ત્રણ પુરુષ નીચે જલ્લ હોય છે. જ્યાં એક પર્વત ઉપર વીજો પર્વત હોય ત્યાં પણ એ ઉપલા પર્વતના મૂળમાં ત્રણ પુરુષ નીચે જલ્લ હોય છે.

જે ભૂમિ મૌજક અને ઢર્મથી યુક્ત હોય તેમજ જ્યાં પત્થરની કળિકાઓથી મઢેલી નીલી માટી હોય ત્યાં ઘણુંજ મીટું જલ્લ હોય છે. જ્યાં કાળી અથવા લાલ માટી હોય ત્યાં પણ વહુ મધુર જલ્લ હોય છે.

પથરના કળોથી મળેલી ત્રાંવાના રંગ જર્વી ભૂમિ હોય તો તેમાં (કપાય) કસાણા સ્વાદનું, કપિલરંગની જૂમિ હોય તો સ્વાદનું, પાંડુરંગની ભૂમિ હોય તો લવણના સ્વાદનું અને નીલા રંગની ભૂમિમાં મીઠું જલ હોય છે. જ્યાં શાક, અશ્વકર્ણ, અર્જુન, વિલ્વસર્જ, શ્રીપર્ણી, અરિષ્ઠ અને એ વધાં છિદ્રવાળાં પર્ણોથી યુક્ત હોય અને જ્યાં વૃક્ષ, ગુલ્મ અને લતાઓ પણ છિદ્રવાળા પર્ણોથી યુક્ત તેમજ રુક્ષ હોય ત્યાં જલ ઘણેજ દૂર હોય છે.

જે ભૂમિ સૂર્ય, અગ્નિ, ભસ્મ, ઓંટ અને ગર્દભના રંગ સમાન હોય તે ભૂમિ નિર્જલ હોય છે. જો લાલ રંગની ભૂમિમાં લાલ રંગના અંકુરોથી યુક્ત કરીરનાં વૃક્ષ હોય અને એ વૃક્ષોમાંથી દૂધ નીકળતું હોય તો ત્યાં પથર નીચે જલ હોય છે.

જે શિલા વૈદૂર્યમણિ, મુદ્રા અને મેઘ સમાન કૃષ્ણ વર્ણની અથવા પાકેલ ગૂલરના ફલ સમાન રંગની હોય અને જેને તોડવાથી અંજન સમાન અતિ કૃષ્ણ વર્ણ નીકળે અથવા કપિલવર્ણ જણાય તો તે શિલાની સમીપમાંજ ઘણું જલ હોય છે.

જે શિલા પારાવત, ક્ષૌદ્ર, ઘૃત, રેશમી કપડું અથવા સોમવલ્લીના સમાન રંગની હોય તે શિલા પણ તુરતમાં જલને અક્ષય વનાવે છે.

જે શિલા ત્રાંવાના રંગના વિન્દુ અથવા વિચિત્ર વિન્દુઓથી યુક્ત હોય, પાંડુ રંગની હોય, ભસ્મ, ઓંટ, ગર્દભ અને શ્રમરના સમાન રંગની હોય; અંગુષ્ઠિક વૃક્ષના પુષ્પ સમાન નીલી અને લાલ હોય અથવા અગ્નિ સમાન રંગની હોય તે શિલા નિર્જલ જાણવી.

જે શિલા ચન્દ્રની ચાંદની, સ્ફાટિક, મોતી, સુવર્ણ અને ઇન્દ્રનીલ મણિના સમાન વર્ણની હોય, હિંગલા સમાન વધુ લાલ, અથવા અંજન સમાન વધુ કૃષ્ણ વર્ણ હોય, ઉદય થતા સૂર્યના કિરણો સમાન વધુ લાલ અને ચમકદાર હોય અથવા હરિતાલના સમાન પીળા રંગની હોય તે શિલા શુભ હોય છે.

શુભ શિલા કહી તે સર્વ અભેદ્ય છે અર્થાત્ એને તોડવી નહિ. એ શિલાને હમેશાં યક્ષો અને નાગો સેવે છે, જે રાજાઓના રાજ્યમાં એવી શિલા હોય ત્યાં કદિપણ અઘટિ થતી નથી.

કૂપ આદિ સ્વોદતી વચ્ચે શિલા નીકળી આવે અને જો એ ન ત્રૂટતી હોય તો તેના ઉપર

પલાશ અને તિન્દુકનાં કાષ્ઠ સઠગાવી તેને લાલ કરવી ફરી એ ઉપર કઢી ચુનાથી મઠેલું જઠ છાંટવાથી તુરત ત્રુટી જાય છે.

મોક્ષકની ભસ્મ મેઢવી પાણીને ઉકાઢવું. પછી એમાં શરનો સ્વાર મિલાવ્યા પછી તપાવેલી શિલા ઉપર સાતવાર છાંટવાથી ત્રુટી જાય છે.

તક્ર, કાંજી, મચ, કઢથી અને ચોરાં એ સર્વને એક પાત્રમાં સાત રાત્રી પર્યન્ત રાખવાં, પછી એ ઉપર કહ્વા પ્રમાણે તપાવેલી શિલા ઉપર વારંવાર છાંટવાથી ફાટી જાય છે.

લીંબડાના પર્ણ તથા છાલ, તલનું નાલ, અપામાર્ગ, ટેંશુરણીનાં ફલ, ગુડ્ડી એ સર્વની ભસ્મને ગૌમુત્રથી ગઢીને, પથ્થરને તપાવી તેના ઉપર છ વ્રત છાંટવાથી તે ત્રુટી જાય છે.

પૂર્વ પશ્ચિમ લાંબા સરોવરમાં જઠ ઘણા સમય મુધી રહે છે અને દક્ષિણ ઉત્તર લાંબા સરોવરમાં પાણી રહેતું નથી, કારણકે પવનથી ઉત્પન્ન થયેલા મ્હોટા તરંગોથી ત્રુટી જાય છે.

જો દક્ષિણ અને ઉત્તરમાં લાંબુ ચતુષ્કોણ સરોવર વનાવવું હોય તો જઠની ચોટથી વચાવવા માટે કિનારાઓને મજબૂત કાષ્ઠથી વાંધવા અથવા પથ્થર અગર ઇંટોથી ચણી લેવા. એ ચળતી વસ્તુ તેની પાઠની માટીના ભાગને ઘોઢા અને હાથી આદિના પગથી કચરાવવા જેથી માટી ઢવાઈ જાય અને જઠના ધક્કાથી ટૂટે નહીં.

તે વાપીના કિનારા ઉપર કકુભવટ, આમ્ર, પ્લક્ષ, કદંબ, નિચુલ, જાંબુ, વેતસ, નીપ, કુરબક, તાલ, અશોક, મથૂક અને વકુલ ઇત્યાદિ વૃક્ષો વાવવાં.

તે વાપીમાંનું વધારાનું જઠ નીકળી જવા માટે એક તરફ માર્ગ રાખવો, એ માર્ગને પથ્થરોથી પાકો કરવો, અને છિદ્ર રહિત કાષ્ઠના કપાટથી વંધ કરી ઉપર માટીથી ઢવાવું.

કુદરતથી થયેલા પશ્ચિમ અગાધ જલાશયને પચાકર અને તડાગ કહેવાં, કૃત્રિમ જલાશયને કાસાર, સરસી અને સર કહેવાં. જેમાં થોડું પાણી હોય તેને વેરાંત, પલ્લવ અને અલ્પસર કહેવા તેમજ વેડ તરફ લાંબા જલાશયને વાપી નામ આપવું.

અંજન, મુસ્તા, ડશીર, રાજકોશાતક, આમળાં, અને નિર્મળી એ સર્વનું ચૂર્ણ કરી કુવામાં નાંચવાથી મેલું, કઢવું, સ્વાદરહિત અથવા દુર્ગન્ધ યુક્ત પાણી હોય તે નિર્મળ, મીઠું સુગન્ધદાર અને ઉત્તમ ગુણવાળું થઈ જાય છે.

હસ્ત, મધા, અતુરાધા, પુષ્પ, ધનિષ્ઠા, ત્રણ ઉત્તરા અને શતભિષક્, એ નક્ષત્રો કૂપારંભમાં શ્રેષ્ઠ છે.

વરુણને વલિદાન આપી વડ અથવા નેતરના લાકડાની સ્ત્રીલીનું ગન્ધ, પુષ્પ, ધૂપ આદિથી પૂજન કરી તે સ્ત્રીલી શિરાના સ્થાનમાં નાંખવી.

આ રીતે સવિસ્તર જલપરીક્ષા જાણ્યા પછી મકવાળા કેસરદેવજીએ શત્રુસૈન્યને આવવાના માર્ગમાં છ છ ગાડને છેટે નિર્મલ અને પુષ્કલ જલવાલાં નવાળો સ્વોદાવ્યાં અને શત્રુઓના અશ્વ વિગેરેને ચારો પુરો પાડવા માટે નવાળોની આસપાસ યવના જવરાં ક્ષેત્રો વચરાવ્યાં. રાજધર્મમાં કહ્યું છે કે શત્રુઓને યુદ્ધનું આમંત્રણ આપ્યા પછી ક્ષણમાત્ર વિલંબ કરવો નહિ, છતાં મકવાળા કેસરદેવજીને ભાવિ એવો ભૂલાવો સ્વઘડાવ્યો કે જે શત્રુના નગર પર પોતાને ચઢાઈ કરી જવું જોઈએ, તેને પોતાના નગર પર ચઢી આવવાની તક આપી, ધાન્ય વગેરેથી ભૂમિ સુસમૃદ્ધ હોય તોપણ શત્રુના આગમન પહેલાં એક તળાવનું પળ એમાં ન રહેવા દેવું જોઈએ તેને વડલે પોતે શત્રુના સૈન્યને પાણી તેમજ ચારો પુરો પાડવાની પંચાત્માં પડ્યા. શસ્ત્ર અસ્ત્રને સજ્જ કરી સૈન્યની જમાવટ કરવી જોઈએ તેને વડલે કથા વાર્તાના શ્રવણ મનનમાં કેટલોક વસ્તુ વિનાવવા લાગ્યા. જાણે કેમ કોડ અંગિત સ્નેહીઓ આવવાના હોય અને તેને સરભરાથી સંતુષ્ટ કરવાના હોય ! મકવાળા કેસરદેવજી રાજનીતિમાં પરમ પ્રવીણ છતાં ગફલતમાં ને ગફલતમાં રહ્યા. એનું કારણ માત્ર “ભાવિ” જે કાળે જે વનવાનું હોય છે એ વન્યા વિના રહેતું જ નથી. ભાવિ આગલ મ્હોટા મ્હોટા મહાત્માઓ પણ ભૂલ સ્વાદ ગયા છે. તો પછી કેસરદેવજીનું શું કહેવું ?

“અવશ્યં ભાવિ ભાવાનાં, પ્રતીકારો ભવેદ્યદિ;

તદા દુઃસ્વૈર્ ન લિપ્યેરન્નલરામયુધિષ્ઠિરાઃ ॥ ”

જે વાત અવશ્ય વનવાની છે, તેનો ઉપાય જો આગલથી સૂજતો હોત તો નહ, રામ અને યુધિષ્ઠિર જેવા મહાત્માઓ કદી પણ દુઃસ્વથી લેપાત નહીં; વળી—

“ નથી સ્વરો આ મૃગ આમુરી છે, હળ્યાનો ઇચ્છા મનમાં કરી છે;

વને ફરે રામ ગુમાવો નાર, થનાર તે થાય ન ના થનાર. ”

એ નિયમાનુસાર મકવાળા કેસરદેવજી પણ શત્રુને યુદ્ધનું આમંત્રણ આપી કુવાઓ સ્વોદાવવામાં તેમજ યવનાં ક્ષેત્રો વચરાવવામાં રોકાયા. તેટલા સમયમાં હમીરે પોતાની નિર્વલ સેનાને સવલ

वनाची लीधी, चारामां काम आवे एवडा यव थतां केसरदेवजीए फरी शत्रुने कहेवराव्युं के तमो वगर विलंबे युद्ध करवा आवो, तमारी दरेक मजलमां जोइए तेथी विशेष जळवाळां नवाणो तैयार करावी राख्यां छे. तेमज अश्व आदिना चाराने माटे पण प्रतो वंदेवस्त कर्यो छे. आ समाचार सांभळी सैन्यना जमावथी हिम्मतमां आवेळा हमीर मुमराए कीर्तिगढ तरफ प्रयाण कर्तुं. मकवाणाओना मनमां एम हतुं के शौर्य रहित मुमराओ आपणने शुं करवाना छे ? मजल दर मजल मकवाणा केसरदेवजीनी मिजमानीनो लाभ लेतुं मुमराओतुं सैन्य कीर्तिगढ नजीक आवी पहोच्युं. धत्री वीरोए गढ उपर चढी दृष्टि करी त्यां असंख्य योद्धाओए वर्षा ऋतुमां वादळांओए घेरला आकाशनी माफक कीर्तिगढने चोमेरथी घेरलुं जोयुं. पराक्रमी केसरदेवजीए गढनी अंदर रही तोपोथी युद्ध शरु करवा सैनिकोने आज्ञा आपी, सामसामुं यन्त्रयुद्ध शरु थयुं, विद्युत् समान वेगवाळा गोळाओ छुटवा लाग्या, परस्पर योद्धाओना अंगो तुटवा लाग्या, अन्योन्य आयु-पना खजानाओ खुटवा लाग्या, कीर्तिगढना किद्वानो केटलोएक भाग तोपोना तीव्र माराथी जर्जरित थइ पडवा लाग्यो तेमतेम वीर पुरुषोना नेत्रोमां शौर्यनो रंग चडवा लाग्यो, ए रीते सात दिवस पर्यंत किद्वानी अंदर रही मकवाणा केसरदेवजीए मुमराओ साथे युद्ध कर्तुं. अंते कीर्तिगढनो किल्लो तदन तुटी गयो अने दारुगोळो पण खुटी गयो छतां शत्रु सैन्यतुं प्रवळ जोड विचार्युं के हवे पाछा इठवुं ए क्षत्रीओनो धर्म नथी. कांतो मरवुं अने कांतो मारवुं आम दृढ निश्चय करी वस्तोने केसरीआ रंगमां बोळी पोताना तमाम सुभटो तथा कन्हैया जेवा कुमारो सहित खुल्ली कृपाणे शत्रुसैन्यमां कूदी पड्या, परस्पर कापाकापी चाली, दिशाओ अंधकारथी व्याप्त थइ गड, भिन्नभिन्न जातनां रणवाद्यो वागवां लाग्यां, जोरमां आवेला शूरवीरो जागवा लाग्या, भय पामेला कायर पुरुषो भागवा लाग्या, कोइना हाथ, कोइना पग, कोइनां शिर, अने कोइनां धड पृथ्वी पर पडवा लाग्यां, रुधिरनी धाराओथी अलंकृत अंगवाळा योद्धाओ तलवार, कटार, अने वरछी आदि आयुधोथी भय रहित वनी लडवा लाग्या. परस्पर अथडाती असिओमांथी अग्निना अंगार नीकळवा लाग्या, अक्षयधामनी यात्राए जवा शूरवीरो सामसामा महा आनंदथी मळवा लाग्या; गवैयाओ सिन्धु राग ललकारवा लाग्या, लडवैयाओ शत्रुओने संहारवा लाग्या, पोतपोताना पूर्वजोने तारवा लाग्या; गीध आदि पक्षीओ मनगमता मांसने पापी व्योम मार्गे विनोदथी विचरवा लाग्या. भयंकर प्रहारोथी प्रगट थएली रक्तनी नदीमां कपाएलां कवन्धो तरवा लाग्यां, कालिका आनंद-युक्त वनी रक्त पान करवा लागी, जोगणीओ पोतपोतानां खप्परो भरवा लागी, आकाशमार्गे

युद्ध जोवा आवेली अप्सराओ एक एकथी चडता वीरवरोने मनथी वरवा लागी, प्रेतपिशाचनी पंक्ति रणांगणमां फावे तेम फरवा लागी, डाकिनीओ गमन करतां असंख्य शव आडा आवतां मार्गनी विकटताने लीधे दिलमां डरवा लागी, अगणित मुंडमाळाओ प्राप्त थवाथी भूतपतिना हृदयमां भारे हर्ष फेलायो, अर्ध रात्रि पर्यन्त प्रचंड युद्ध जारी रह्युं, मकवाणा केसरदेवजी सात कुमार तथा अनेक उमरावो सहित काम आव्या, हमीर सुमराना अनंत योद्धाओ युद्धयज्ञमां स्वाहा थइ गया. कीर्तिगढना सैन्यमांथी फक्त केसरदेवजीना ज्येष्ठ कुमार हरपालदेवजी घा रहित शरीरे शत्रु सैन्यनो पार पाम्या, तेओना न्हाना भाइ वजेसिंहजी तथा हमीरजी घायल थइ रणभूमिमां पड्या हता, तेमां विजयसिंहजीने कोळी लोको लइ गया तेना वंशजो “कोळी मकवाणा” कहेवाया, जेओ हाल कटोसण अने पनार गाममां रहे छे; अने हमीरजीने मुसलमान लोकोए लइ जइ सारवार करी साजा कर्या. तेना वंशजो “मोली सलाम मकवाणा” कहेवाया, जेओ हाल महीकांठमां लालदेना मांडवा अने पुनाद्रामां रहे छे.

वि. सं ११४५मां केसरदेवजी विगेरे युद्धमां काम आव्याना खबर प्रभातमांज कीर्तिगढ पहुँची गया. ते वखते आशरे सातसोएक क्षत्राणीओ पोतपोताना पति पाछळ सतीओ थइ; अने कीर्तिगढनो कवजो सुमरा हमीरना हाथमां गयो.

पंचदश तरंग.

मनहर.

युद्धमां वचेला हरअंश हरपात्रदेव,
गहनवनोमां पगेगमन करी गया;
पूर्वजना दर्श पामी सुण्यो धर्म आपदनो,
दिव्य पुत्रमाथे करी मुनिए खरी दया;
सुणो अमरेश वक्रपुरना नरेश आवुं
केसरना पुत्र विना संकट सहे क्या !
पाटण पधार्या मळ्या करणने मोदधारी,
धनुर्वेदना प्रभावे माननीय त्या थया.

राज हरपालदेवजीए पोताना तमाम कुटुम्बना क्षयथी उदय पामेला शोकरूपी सूर्यने हिम्मतना महान् अत्रोथी आच्छादित करी एकाकी गहन वनमां प्रवेश कयों, तेओना दैवी देह-रूपी क्षेत्रमां यौवनना अंकुरो फुट्या हता, अंग प्रत्यंगरूपी क्याराओ पराक्रमरूपी पाणीथी परिपूर्ण भरेला हता, तेमां कुविचार कंटकतरुने प्रथमथीज स्थान मळ्युं न हतुं, बुद्धिना हळथी खेडाएलुं ए क्षेत्र आगळ उपर उत्तम फळने आपनारुं जणाइ आवतुं हतुं; शत्रुनुं शरण स्वीकार करतां मरणने उत्तम माननारा हरपालदेवजीनी प्रताप वहिथी विशुद्ध थएली कुन्दन सरखी काया मायाना महत्वेने चरणमां राखी वनदेवीना आभरणरूप थइ पडी. रवि समान रूपवाळा, सोमसमान क्षात्र-धर्मरूपी औषधिनी वृद्धि करनारा, मंगळ समान रक्त नेत्रवाळा, बुधसमान बुद्धिवाळा, गुरुसमान गौरववाळा, शुक्रसमान दुश्मनरूपी दानवोने नमावनारा अने शनिसमान शत्रुओना सुखने हरनारा हिम्मती हरपालदेवजी कुळना कल्याण मोटे चारुंवार विचार करवा लाग्या. हवे शुं करवुं ? विगेरे तर्क वितर्क करतां पोताने याद आव्युं के मारा पूर्वज मार्कण्डेयजी अजरामर छे. तेमज योगवळथी

सर्व स्थळे गति करी शके छे, जो तेओ प्रत्यक्ष दर्शन दइ कांइ रस्तो वतावे तोज जीवितनी साथे उदयनी अभिलाषा राखी शकाय, ए शिवाय अन्य उपाय नथी. मोटे आ घोर वनमां निराहार वनी ए योगीराजनुं आराधन करूं, एम निश्चय करी तेओ कोइएक शिला उपर द्रढताथी आसन लगावी मुनिवर मार्कंडेयना ध्यानमां लीन थया, त्रण दिवस पर्यन्त पाणी पण पीथुं नहि, अजरापर वनी अचानिमां अटन करता मार्कंडेये योगवळथी पोताना वंशज हरपालदेवजीनुं अतुल धैर्य तथा प्रशंसनीय भक्ति जोइ तेओने संकटसागरमांथी तारवा संकल्प कर्यो, तुरतज पोते ते स्थळे पधार्या; ते ऋषिराजनुं तेजोमय शरीर आसपासना अंधकारने अलग करतुं हतुं, शिर उपर पिंगळी जटा सुवर्णना तंतुओ समान शोभी रही हती, ब्रह्मचर्यने लीधे भव्यताथी भरेलुं विशाल भाल सूर्यना किरणोनी सरखामणी करतुं हतुं, पुण्यना अस्खलित प्रवाहवाळी तेमज दयाना तरंगथी डोलती निर्मळ नदी समान दीर्घ दृष्टि स्पर्शमात्रथीज पाप पंकथी मलिन थएला हृदयपटने स्वच्छ करवानुं सामर्थ्य धरावती हती; गौर ग्रीवामां धारण करेल स्फाटिकनी माळा उदय पामता अर्क आगळ स्थित थएली नक्षत्र पंक्तिनुं भान धरावती हती; त्रिलोकीना मननुं आकर्षण करनार त्रितंतु युक्त उपवीतथी स्कंध, हृदय तथा कोट प्रदेश कोइ अपूर्व कान्तिनुं विश्रान्ति स्थान जणातुं हतुं, उत्तरिय वस्त्रथी उभय अंस आच्छादित हता, कटिए बीटेलुं पीत वस्त्र प्रेक्षकनी आंखने आनंद आपनारुं हतुं अने चरण पादुकादो शब्द कर्णप्रिय थइ पडे तेवो हतो. ए रीते करमां दंडकमंडलुने धारण करी पधारेला मुनिराज मार्कंडेये ध्यानमां निमग्न थएला राज हरपालदेवजीना मस्तकपर हाथ मुक्यो. कर स्पर्शथी जाग्रत थएला हरपालदेवजीए नमन करी पूछथुं के—आप कोण छे ? मार्कंडेय आर्शीवाद आपी वोल्या के भाइ ! हुं ब्रह्मचारी छुं. संसारनो त्याग करी निरंतर निर्जन स्थानमां रही इश्वरनुं आराधन करूं छुं. परंतु तूं कोण छे ? आ अघोर वनमां शा माटे आव्यो छे ? तारुं नाम शुं ? मुखमुद्रा जोतां तूं कोइ राजकुमार होय एम जणाय छे. हरपालदेवजीए सविनय उत्तर आप्यो के महाराज ! मारुं नाम हरपाल, मारा पिता मकवाणा केसरदेवजी सिन्धना राजा हमीर सुमरा साथेना युद्धमां सपरिवार काम आव्या. मात्र हुं एकज शक्ति प्रमाणे शत्रुओनो संहार करी आ तरफ निकळी आव्यो छुं, हवे शुं करवुं ए कांइ सृजतुं नथी, मारा पूर्वज मार्कंडेयने मळवा माटे तेओनुं ध्यान धरी आज त्रण दिवस थयां निर्जळ अने निराहार उपवास करी अहीं वेठो छुं. ज्यांसुधी ते महात्मा मने नहि मेळे त्यां सुधी हुं आज स्थितिमां रहेवानो छुं. प्राण जाय तेनी मने परवा नथी. जो पोतानो वंश राखवो हशे तो महात्मा मार्कंडेय अवश्य मळशे

पंचदश तरंग.

मनहर.

युद्धमां वचेला हरअंश हरपावदेव,
गहनवनोमां पगेगमन करी गया;
पूर्वजना दर्श पामी सुण्यो धर्म आपदनो,
दिव्य पुत्रमाथे करी मुनिए खरी दया;
सुणो अमरेश वक्रपुरना नरेश आवुं
केसरना पुत्र विना संकट सहे क्या !
पाटण पधार्या मळया करणने मोदधारी,
धनुर्वेदना प्रभावे माननीय त्या थया.

राज हरपालदेवजीए पोताना तमाम कुटुम्बना क्षयथी उदय पामेला शोकरूपी सूर्यने हिम्मतना महान् अत्रोथी आच्छादित करी एकाकी गहन वनमां प्रवेश कयों, तेओना दैवी देह-रूपी क्षेत्रमां यौवनना अंकुरो फुट्या हता, अंग प्रत्यंगरूपी क्याराओ पराक्रमरूपी पाणीथी परिपूर्ण भरेला हता, तेमां कुविचार कंटकतरुने प्रथमयीज स्थान मळयुं न हतुं, बुद्धिना हळथी खेडाएलुं ए क्षेत्र आगळ उपर उत्तम फळने आपनारुं जणाइ आवतुं हतुं; शत्रुनुं शरण स्वीकार करतां मरणने उत्तम माननारा हरपालदेवजीनी प्रताप वहिथी विशुद्ध थएली कुन्दन सरखी काया मायाना महत्वेने चरणमां राखी वनदेवीना आभरणरूप थइ पडी. रवि समान रूपवाळा, सोमसमान क्षात्र-धर्मरूपी औपधिनी वृद्धि करनारा, मंगळ समान रक्त नेत्रवाळा, बुधसमान बुद्धिवाळा, गुरुसमान गौरववाळा, शुक्रसमान दुग्मनरूपी दानवोने नमावनारा अने शनिसमान शत्रुओना सुखने हरनारा हिम्मती हरपालदेवजी कुळना कल्याण मोटे वारंवार विचार करवा लाग्या. हवे शुं करवुं ? विगेरं तर्क वितर्क करतां पोताने याद आव्युं के मारा पूर्वज मार्कण्डेयजी अजरामर छे. तेमज योगवळथी

सर्व स्थळे गति करी शके छे, जो तेओ प्रत्यक्ष दर्शन दइ कांइ रस्तो वतावे तोज जीवितनी साथे उदयनी अभिलाषा राखी शकाय, ए शिवाय अन्य उपाय नथी. माटे आ घोर वनमां निराहार वनी ए योगीराजनुं आराधन करुं, एम निश्चय करी तेओ कोइएक शिला उपर द्रढताथी आसन लगावी मुनिवर मार्कंडेयना ध्यानमां लीन थया, त्रण दिवस पर्यन्त पाणी पण पीधुं नहि, अजरामर वनी अवानिमां अटन करता मार्कंडेये योगवळथी पोताना वंशज हरपालदेवजीनुं अतुल धैर्य तथा प्रशंसनीय भक्ति जोइ तेओने संकटसागरमांथी तारवा संकल्प कर्यो, तुरतज पोते ते स्थळे पधार्या; ते ऋषिराजनुं तेजोमय शरीर आसपासना अंधकारने अलग करतुं हतुं, शिर उपर पिंगळी जटा सुवर्णन। तंतुओ समान शोभी रही हती, ब्रह्मचर्यने लीधे भव्यताथी भरेलुं विशाल भाल सूर्यना किरणोनी सरस्वामणी करतुं हतुं, पुण्यना अस्खलित प्रवाहवाळी तेमज दयाना तरंगथी डोलती निर्मळ नदी समान दीर्घ दृष्टि स्पर्शमात्रथीज पाप पंकथी मलिन थएला हृदयपटने स्वच्छ करवानुं सामर्थ्य धरावती हती; गौर ग्रीवामां धारण करेल स्फाटिकनी माळा उदय पामता अर्क आगळ स्थित थएली नक्षत्र पंक्तिनुं भान धरावती हती; त्रिलोकीना मननुं आकर्षण करनार त्रितंतु युक्त उपवीतथी स्कंध, हृदय तथा कोट प्रदेश कोइ अपूर्व कान्तिनुं विश्रान्ति स्थान जणातुं हतुं, उत्तरिय वस्त्रथी उभय अंस आच्छादित हता, कटिए बाँटेनुं पीत वस्त्र प्रेक्षकनी आंखने आनंद आपनारुं हतुं अने चरण पादुकानो शब्द कर्णप्रिय थइ पडे तेवो हतो. ए रीते करमां दंडकमंडलुने धारण करी पधारेला मुनिराज मार्कंडेये ध्यानमां निमग्न थएला राज हरपालदेवजीना मस्तकपर हाथ मुक्यो. कर स्पर्शथी जागृत थएला हरपालदेवजीए नमन करी पूछुं के—आप कोण छे ? मार्कंडेय आशीर्वाद आपी वोल्या के भाइ ! हुं ब्रह्मचारी छुं. संसारनो त्याग करी निरंतर निर्जन स्थानमा रही ईश्वरनुं आराधन करुं छुं. परंतु तुं कोण छे ? आ अघोर वनमां शा माटे आव्यो छे ? तारुं नाम शुं ? मुखमुद्रा जोतां तुं कोइ राजकुमार होय एम जणाय छे. हरपालदेवजीए सविनय उत्तर आप्यो के महाराज ! मारुं नाम हरपाल, मारा पिता मकवाणा केसरदेवजी सिन्धना राजा हमीर सुमरा साथेना युद्धमां सपरिवार काम आव्या. मात्र हुं एकज शक्ति प्रमाणे शत्रुओनो संहार करी आ तरफ निकळी आव्यो छुं, हवे शुं करवुं ए कांइ सृजतुं नथी, मारा पूर्वज मार्कंडेयने मळवा माटे तेओनुं ध्यान धरी आज त्रण दिवस थयां निर्जळ अने निराहार उपवास करी अहीं वेठो छुं. ज्यांसुधी ते महात्मा मने नहि मेळे त्यां सुधी हुं आज स्थितिमां रहेवानो छुं. प्राण जाय तेनी मने परवा नथी. जो पोतानो वंश राखवो हशे तो महात्मा मार्कंडेय अवश्य मळशे

એ જે રસ્તો વતાવશે તે રસ્તે વંશવૃદ્ધિ કરીશ અને વાહુવલ્લી રાજ્યલક્ષ્મીને વરીશ. આ સામળી માર્કેડેય વોલ્યા કે-રાજકુમાર ! હટ છોડી દે, માર્કેડેયનું મિલન તને દુર્લભ છે, કારણકે એવા દેવકોટિના ઋષિ મુનિઓ મર્ત્ય લોકના મનુષ્યોને મળી શકતા નથી. જો ફલાહારની ઇચ્છા હોય તો લાવી આપું, જલપાન કરી કોઈ શહેર તરફ ચાલ્યા જાઓ તો સારું. હરપાલદેવ વોલ્યા કે-લીથેલી પ્રતિજ્ઞા અપૂર્ણ રાખવી એ ક્ષત્રિઓનો ધર્મ નથી, જલ કે ફલની મારે કાંઈ જરૂર નથી, અને માર્કેડેયના દર્શન કર્યા વિના આંહીથી જવાનો પળ નથી. આ રીતે પોતાના વંશજ હરપાલદેવજીની ઉત્તમ ટેક જોઈ પ્રસન્ન થઈ એ મુનિરાજ માર્કેડેયે કહ્યું કે ભાઈ ! હું પોતેજ માર્કેડેય છું. તમારી દૃઢતા જોવા માટેજ મેં આટલા વલત મુધી પ્રશ્નોત્તર કર્યા. હરપાલદેવજીએ તુરતજ હાથ પગ જોડી દંડવત્ પ્રણામ કર્યા, અને પૂછ્યું કે—કૃપાલુ ! આવા આપત્તિના સમયમાં હવે મારે શું કરવું, તે સમજાવો. આજે આપના દર્શનથી હું કૃતાર્થી થયો છું. ત્યારે માર્કેડેય વોલ્યા કે-કુમાર ! તમો અહીંથી ગુજરાત દેશમાં અળહિલપુરપાટણ નામે શહેર છે ત્યાં જાઓ, ત્યાંનો રાજા સોલંકી કરણ વાઘેલો તમારો માણીઆઈ ભાઈ છે તેને જઈ મળો. હરપાલદેવજીએ કહ્યું કે—હું ક્ષત્રી ઉઠી કોઈને શરણે જાઉં એ દુનિયામાં કેવું હલકું દેખાય તેનો આપજ તોલ કરો. હરપાલદેવજીના આવા ઉત્તમ વિચારો સાંભળી ધન્યવાદ આપતા માર્કેડેય વોલ્યા કે-કુમાર ! રાજાઓ ઉપર અનેક પ્રકારની આપત્તિઓ આવે છે તેમાં કઈ આપત્તિમાં કઈ રીતે વર્તવું એ સમજાવવા માટે ભીષ્મજીએ યુધિષ્ઠિરને કરેલો આપદ્ધર્મ સંબંધી ઉપદેશ હું તમોને સંક્ષેપે કહું છું તે શ્રવણ કરો.

જો ચઢાઈ કરનારો રાજા ધર્મ અર્થમાં કુશળ અને વિજયની ઇચ્છાવાળો હોય તો તુરતજ તેની સાથે સન્ધિ કરી લેવો, જો શત્રુએ પોતાના પ્રાચીન પુરુષોના ગ્રામ તથા નગરો જીતી લીધાં હોય તો તેને સામનીતિથી છોડાવવાં અને જે અધર્મથી વિજય કરવાની ઇચ્છાવાળો પરાક્રમી અને પાપાત્મા હોય તેને પોતાનાં થોડાં ઘણાં ગ્રામ દઈ તેની સાથે સન્ધિ કરવો અથવા રાજધાનીનો ત્યાગ કરી ધન દ્વારા આપત્તિથી વચવું, ફરી આયુર્વલ્લને ધારણ કરી રાજગુણોથી સંયુક્ત ધનનો સંગ્રહ કરવો. જો ધન અને સેનાના ત્યાગથી આપત્તિ દૂર થતી હોય તો ધર્મ અર્થને જાણનાર એવો ક્યો પુરુષ છે કે જે ધનને માટે પોતાના પ્રાણ ગુમાવે ? અર્થાત્ એવા સમયમાં ધન આદિનો ત્યાગ કરી પોતપોતાના પ્રાણની રક્ષા કરવી એજ ઉચિત છે, ભલે સ્વજાના તથા રાજમહેલ આદિ શત્રુને હાથ જાય પરંતુ પોતે સમર્થ વની શત્રુના પંજામાં સપડાવું નહીં. મંત્રી આદિ ક્રોધયુક્ત થવાથી દેશ મઠ આદિ શત્રુને આર્પીત થવાથી, સ્વજાનો નષ્ટ થવાથી અને ગુપ્ત મંત્રો પ્રગટ થઈ જવાથી જો મંત્રી આદિ ધર્મજ્ઞ

હોય તો તુરતજ સન્ધિની ઇચ્છા કરવી અથવા સત્વર પરાક્રમ વતાવવું, તેમ કરવાથી શત્રુઓ શીઘ્ર હઠી જાય છે અથવા ધર્મયુદ્ધ કરી મરવાથી પણ પરલોકની પ્રાપ્તિ થાય છે, તમામ પૃથ્વીનો રક્ષક રાજા શૌર્ય ભરેલ સ્વલ્પ સૈન્યથી પણ પૃથ્વીનો વિજય કરી શકે છે. જે યુદ્ધમાં પ્રીતિયુક્ત અને પ્રસન્ન ચિત્ત હોય તે મરી સ્વર્ગમાં જાય છે અથવા શત્રુઓને મારી વિજય મેળવે છે. મૃદુતાનો ગુણ પ્રાપ્ત કરવા માટે લોક પ્રસિદ્ધ શાસ્ત્રને બુદ્ધિથી પ્રકટ કરી વિશ્વાસથી વિશ્વાસને મેળવવો. જો મંત્રિઓના ક્રોધથી સામ થવાનો અસંભવ હોય અર્થાત્ મેળે થવો કઠિન હોય તો કિલ્લામાંથી ભાગી જવાની ઇચ્છા કરવી અને થોડા દિવસ દેશને છોડી ઉત્તમ સલાહદ્વારા ફરી પરાક્રમ વતાવવું. જ્યારે સર્વોપકારી ઉત્કૃષ્ટ રાજધર્મ નષ્ટ થઈ જાય, તમામ પૃથ્વીની આજીવિકા ચોર લોકોને આધીન થાય અને એવા અધમ સમયને લીધે બ્રાહ્મણલોકો સ્નેહથી પોતાના પુત્ર પૌત્રાદિનો ત્યાગ ન કરે તેવી દશા પ્રાપ્ત થતાં વિજ્ઞાનના પરાક્રમમાં નિયત થઈ નિર્વાહ કરવો, કારણકે સર્વ સંસારી વસ્તુઓ સાધુઓને માટે છે, અસાધુઓને માટે કાંઈપણ નથી. જે નીચ લોકો પાસેથી ધન લઈ સત્પુરુષોને આપે છે એજ આપદ્ધર્મને જાળવાવાળો છે એમ સમજવું. સંસારના રક્ષકનું ધન છે, એટલા માટે “આ મારુંજ છે.” એમ વિચારી પોતાને અર્થે ધનને નહિ ચાહનાર અને પાલન ધર્મમાં તત્પર રાજાએ આપ્યા સિવાય પણ ધનને લઈ લેવું. જે પૂર્ણ બુદ્ધિવાળા, વઢથી પવિત્ર અને નિન્દિત કર્મોમાં પણ પ્રવૃત્ત થનારા મનુષ્યો છે તે આજીવિકાની પ્રાપ્તિમાં પૂર્ણ બુદ્ધિશાળી અને વિદ્વાન્ હોય છે, જેથી તેની નિન્દા કોઈપણ કરી શકતા નથી. જેની આજીવિકા વઢથી ઉત્પન્ન થનારી છે, તેને વીજી આજીવિકા ઉત્તમ જણાતી નથી. વઢવાન્ મનુષ્ય પોતાના વઢથી સન્મુખ થઈ જાય છે. પોતાનો અથવા શત્રુનો કોઈ પણ માણસ દંડને યોગ્ય હોય તો તેના પાસેથી ધન લેવું જોઈએ. રાજાએ આપત્તિ કાલમાં પણ શુભકર્મી ઋત્વિજ, પુરોહિત અને આચાર્ય વિગેરે પૂજ્ય બ્રાહ્મણોને સ્તંભની આદિ શિવાય મારવા નહિ, કારણકે તેઓને મારવામાં દોષ ગણાય છે. એ લોકમર્યાદા અને સનાતન નેત્ર છે એટલા માટે મર્યાદાને માનનાર તેઓને દેશોમાં ફેરવે, ચાહે તે ઉત્તમ હોય અથવા અનુત્તમ હોય; ઘણા ગ્રામવાસીઓ પરસ્પર ક્રોધયુક્ત થઈ કાંઈ કહે તો રાજાએ વચનોથી તેઓની અપ્રતિષ્ઠા ન કરવી તેમ મારવા પણ નહિ. ગુરુ આદિની નિન્દા ન કરવી જોઈએ તેમ કોઈ દશામાં સાંભળવી પણ નહિ, એવા સ્થલ ઉપર વચ્ચે કાન આંગળીઓથી વંધ કરી દેવા એજ યોગ્ય છે. નિન્દા કરવી એ નીચ લોકોનોજ સ્વભાવ છે, સંતજનો સત્પુરુષોના ગુણોનેજ ગાય છે. જેવી રીતે સુંદર ચોલનાર, સીધા, સુશિક્ષિત, અને ઉત્તમ લોકોને સ્વાર કરનારા બે વેલ ધોંસરી ઊઠાવી લઈ ચાલે છે તેવીજ

રીતે રાજાએ કર્મ કરવાં, જેમજેમ તેને સહાયકો વધતા જાય છે, તેમતેમ બીજાં મનુષ્યો રાજાના ધર્મરૂપ આચારની દૃષ્ટિ થપ્પી માને છે.

પોતાના અથવા પરાયા દેશમાંથી ધન પેદા કરવું, કારણકે ધનથીજ ધર્મ થઈ શકે છે. અને રાજ્યની પણ ધનથીજ દૃઢતા થાય છે. એટલા માટે ધનને એકઠું કરવું અને તેની ઉત્તમ પ્રકારે રક્ષા કરવી, ફરી તેને સારા કામમાં વાપરવું એ સનાતન ધર્મ છે. પવિત્ર તથા શૌચ ક્રિયાવાળાથી અથવા નિર્દય મનુષ્યથી ધન મેળું થતું નથી. સાધારણ સ્થાનપર નિયત થઈ ધનને એકત્ર કરવું; પરાક્રમ વિના ધન પ્રાપ્ત થતું નથી. ધન વિના સૈન્ય, સૈન્ય વિના રાજ્ય અને રાજ્ય વિના રાજ લક્ષ્મી મળી શકેજ નહિ. આચારવાળા પુરુષ આગલ લક્ષ્મી ન હોય એ મરણ વરાવર છે, એટલા માટે રાજાએ રાજાનાની, સૈન્યની અને મિત્રોની ઉત્તમ પ્રકારે દૃષ્ટિ કરવી. રાજાની રાજાનાવાળા રાજાતું અપમાન થાય છે, નોકર ચાકર થોડા પગારથી ભય ચિત્ત થઈ ઉત્સાહપૂર્વક કામ પણ કરતા નથી, લક્ષ્મીની સહાયતાથી રાજાઓ ઘણી સત્ક્રિયા કરી શકે છે, જેમ વસ્ત્ર સ્ત્રીઓનાં ગુપ્ત અંગોને ઢાંકે છે, તેમ તે તે સત્ક્રિયાઓ રાજાનાં પાપોને ઢાંકી દે છે, પ્રથમ અપમાન કરાવનાં મનુષ્યો જેના ઐશ્વર્યને જોઈ દુઃખી થાય છે અને શ્વાન આદિની પેઠે જેને મારવા તત્પર થઈ રહ્યાં હોય છે એવા રાજાને સુખ ક્યાંથી મળી શકે ? રાજાએ ઉદ્યોગ કરવો, સુસ્તી ન રાખવી, કારણકે યુક્તિ પૂર્વક ઉદ્યમ કરવો એ પ્રાણી માત્રનો ધર્મ છે. અસમર્થ અવસ્થામાં અથવા પડતીમાં ભાગી જવું, પરંતુ કોઈની સાથે નિકૃષ્ટ કર્મ ન કરવાં, વનમાં જઈ મૃગના ટોળાંઓની સાથે ધૂમવું અથવા મર્યાદા છોડી ચોરોની સાથે ફરવું, દુષ્ટ કર્મોમાં ચોરોની સેના સુગમતાથી પ્રાપ્ત થઈ શકે છે, અતુલ બેમર્યાદાથી તમામ મનુષ્યો વ્યાકુલ વને છે, અને નિર્દય કર્મ કરનારા ચોર પણ શંકા કરે છે. એટલા માટે પ્રાણી માત્રના ચિત્તને પ્રસન્ન કરનારી મર્યાદાને નિયત કરવી, એ મર્યાદા આ લોકના ન્હાના અર્થોમાં પણ પૂજાય છે. પ્રાકૃત પુરુષોનો એ નિશ્ચય છે કે નથી આ લોક કે નથી પરલોક, પરંતુ નાસ્તિક અને ભયભીત લોકોને એવો વિશ્વાસ થવો કઠિન છે, જેમ સત્પુરુષોને ચોરોનો વિશ્વાસ હોતો નથી. જેવી રીતે ચોરોની મર્યાદાથી સર્વ પ્રાણી પ્રસન્ન થાય છે, તેવીજ રીતે યુદ્ધ ન કરનારને મારવો, વીજાની સ્ત્રીના ધણી થવું, ઉપકારને ભૂલી જવો, સર્વસ્વ હરી લેવું, કન્યાને ચોરી જવી, ગાયોને સ્વાધીન કરી તેના સ્વામી વની જવું અને પરાઈ સ્ત્રીથી સંભોગ કરવો એ તમામ નિન્દનીય દેવ ચોરોમાં હોય છે, ચોરોએ એવી કુટેવનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. જે મનુષ્ય વિશ્વાસને અર્થે ચોરની સાથે

મળે છે, તે મનુષ્યના હૃદયમાં વિશ્વાસ બેસાડ્યા બાદ ચોર તેનાં સ્થાન, ધન, અને વાલવચ્ચાં આ-
 દિનો વિનાશ કરે છે એવો નિશ્ચય કરી સ્વાધીન થયેલા ચોરોને જીવતા ન જવા દેવા જોઈએ.
 પોતાને પરાક્રમી સમજી જો તેઓને છોડી દેવામાં આવે તો તે અવશેષ રહેલા ચોરો નાશકર્તાનો
 વિનાશ કર્યા શિવાય રહેતા નથી. ઉત્તમ બુદ્ધિવાળા ક્ષત્રિયને ધર્મ તથા અર્થ દૃષ્ટિગોચર થાય છે, માટે
 એવા સ્થાન ઉપર આ ધર્મ છે કે આ અધર્મ છે એવો વિચાર ન કરવો, કારણકે મેંદીના પુછ માફક
 ધર્મનો ઉપદેશ ગુપ્ત ફળવાળો છે. કોઈ માણસે ક્યાં પળ ધર્મ અધર્મનાં ફળને જોયું નથી, જેથી
 પરાક્રમનેજ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા રાખવી. આ સમગ્ર સંસાર પરાક્રમીનેજ આધીન છે એ વાત
 નિઃસંશય છે. આ લોકમાં પરાક્રમી રાજા હાક્ષ્મી, સૈન્ય તથા મંત્રિઓને મેળવી શકે છે. જે ધન
 રહિત હોય તે પતિત ગણાય છે અર્થાત્ ધન વિના ધર્મ કર્મ થઈ શકતાં નથી જેથી પતિત દક્ષા
 પ્રાપ્ત થાય છે, એનાથી પણ અલ્પ હોય તે ઉચ્છિષ્ટ સમાન ળેચાય છે. કુમાર્ગંગામી પરાક્રમી કોઈ-
 નો ભય ટાળી શકતો નથી. પરાક્રમ અને ધર્મ એ વસ્તુ સાચા અધિકાર ઉપર નિયત થઈ મહાન
 ભયથી સર્વતું રક્ષણ કરે છે. ધર્મથી પરાક્રમ અધિક છે, કારણકે પરાક્રમથીજ ધર્મની સ્થિતિ છે.
 જેમ ધૂમાઢો હવાને આધીન છે, તેમ પૃથ્વીમાં ચેષ્ટા કરનારા જીવોના ધર્મ પરાક્રમમાં વર્તમાન છે.
 પરાક્રમીને કોઈ વસ્તુ અપ્રાપ્ય નથી, એની આગળ તમામ પવિત્ર છે. કુમાર્ગંગી અને નિર્વલ્લની રક્ષા
 હોઈ શકતી નથી, કારણકે તેનાથી સર્વ વ્યાકુલ થાય છે. અપમાન પામેલો અને રાજ્યથી અદૃષ્ટ
 થયેલો મનુષ્ય દુઃખરૂપ જીવનને ભોગવે છે. નિન્દિત જીવન મરણ સમાન છે. કોઈ એમ કહે કે
 પાપથી અથવા વદમાસીને લીધે ફળાણાનો વાન્ધવોએ ત્યાગ કર્યો એથી વીજું કદાચ ક્યું હોય ? એવાં
 વચનરૂપી ખાલાંથી ઘાયલ થયેલાને પાપથી નિવૃત્ત થવાનો એજ ઉપાય છે કે તેણે ત્રણે વેદનો
 પાઠ કરવો, બ્રાહ્મણોની ઉપાસના કરવી, નેત્ર, વચન અને વર્ત્ત આદિથી સર્વને પ્રસન્ન કરવા, મહાન
 ઉદારપણું પ્રકટ કરી ઉત્કૃષ્ટ કુલમાં પરણવું, પોતાની હીનતા અને વીજાની પ્રશંસા કરવી અથવા
 સ્નાન, જપ, તથા સ્તોત્ર આદિથી પ્રસન્ન ચિત્ત, પવિત્ર અને કોમલ સ્વભાવયુક્ત બની અન્યને
 પ્રસન્ન કરવા; કોઈનું બુરું ન કરવું, પોતે મહા કઠિન કામ કર્યું હોય અને તે સંવંધી લોકોએ કરાતી
 પ્રશંસા સાંભળી, ન સાંભળતા હોઈએ તેવું વતાવવું તેમજ બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રીઓની વચ્ચે નિવાસ કરવો.
 એવી રીતનાં આચરણોથી પાપ રહિત થયેલો પુરુષ સર્વને પ્રિય થઈ શકે છે અપૂર્વ સુખને ભોગવતો
 ગુણવાન રાજા પરોપકારથી આ લોકમાં પ્રતિષ્ઠાપાત્ર થાય છે, અને પરલોકમાં પણ ઉત્તમોત્તમ

ફળનો ભોક્તા વને છે. મર્યાદા યુક્ત ચોર પળ નરકમાં જતો નથી. શિકાર કરનાર, બુદ્ધિમાન, શૂરવીર, શાસ્ત્રજ્ઞ થઈ શાસ્ત્રની રીતિ પ્રમાણે હિંસા કરનાર અને વેદ બ્રાહ્મણ તથા આશ્રમ ધર્મોનું રક્ષણ કરનારો ક્ષત્રિય કદાચ આપત્તિને લીધે ચોરોમાં ભળે તો તેણે દેશ કાઢને જાણી ભયભીત સ્ત્રીને, વાઢકને, તપસ્વીને અને સામે હથિઆર છોડી દેનારને મારવા નહિ, સ્ત્રીઓ પરાક્રમથી કદિ પણ પકડવા યોગ્ય નથી, તમામ દશાયાં જીવોની મધ્યે સ્ત્રીઓ અવધ્ય છે. સત્યનો કદિપણ ત્યાગ ન કરવો જોઈએ, કોઈના વિવાહ આદિ કાર્યમાં વિઘ્ન ન કરવું, કારણકે તેમાં દેવતા, અનિયમ અને પિતૃઓનું પૂજન કરવામાં આવે છે, જો વ્યાપારી લોકો ધન ન આપે તો તેઓને કહેવું કે અમે ચોરીને તમારું ધન લઈ લેશું, કારણકે એ દંડ સ્વજાનની વૃદ્ધિને માટે નહિ, પરંતુ કુકર્મીઓના નાશને માટે નિયત કરેલ છે. જે શ્રેષ્ઠ લોકોને પીડે છે તેઓને મારવા એનું નામજ દંડ છે, જે કોઈ દેશના નાશથી પોતાની વૃદ્ધિ કરે છે તે મુડદાની સાથે વઢી મરતા કીડાઓની માફક નષ્ટ થાય છે, જે ચોર ધર્મશાસ્ત્રને અનુસરી કર્મ કરનારો હોય તે તુરતજ ચોર જાતિમાં પણ સિદ્ધિને પામે છે.

રાજાએ યજ્ઞ કરનારાઓનું તેમજ દેવતાઓનું ધન કદિ પણ ન હરવું જોઈએ. ક્ષત્રિય રાજા ચોરોનું અને યજ્ઞ ન કરનારાઓનું ધન હરી શકે છે, કારણકે એ પ્રજા અને રાજ્યભોગ ક્ષત્રીઓનાજ છે, ધન પણ ક્ષત્રીઓનું છે, વીજા કોઈનું નહિ, તે ધન તેના પરાક્રમને માટે, સૈન્યને માટે અને યજ્ઞને અર્થે હોય છે. જે પુરુષ હવિષ્યાન્નથી દેવ, પિતૃ અને મનુષ્યોનું પૂજન નથી કરતો, તેના ધનને ધર્મજ્ઞ પુરુષોએ નિષ્ફળ માનેલ છે. જે ધર્મજ્ઞ રાજા પ્રથમ ધનનું હરણ કરે છે અને ત્યારબાદ લોકોને પ્રસન્ન કરે છે, તે શોકને પ્રાપ્ત થતા નથી. જે પુરુષ પોતાના દેહને સેતુ બનાવી અસાધુઓ આગળથી ધન લઈ સાધુઓને આપે છે એજ સર્વ ધર્મોનો જ્ઞાતા છે; અને તેણે જેમ કીડી આદિ જન્તુઓ ધીરેધીરે ઘણે દૂર ચાલ્યા જાય છે તેમ સંસારનો વિજય કરવો. જેમ ઢાંસ અને મચ્છર આદિ જન્તુઓનાં ઇંડાં પોતપોતાની મેળે ઉત્પન્ન થાય છે તેમ યજ્ઞ ન કરનારા પુરુષો પણ વારંવાર પેદા થાય છે. જેમ ઢાંસ આદિ જીવોને પશુ અલગ કરે છે તેમ યજ્ઞ ન કરનારા પુરુષોનો પણ ત્યાગ કરવો જોઈએ. જેમ વહુ પીસાવાથી પૃથ્વીની રેણુઝીળી થઈ જાય છે તેમ ધર્મ પણ સૂક્ષ્મતર બની જાય છે. જે મનુષ્ય ભવિષ્ય વાતને પ્રથમથી કરવાવાળો હોઈ સમય પ્રાપ્ત થતાં બુદ્ધિ અનુસાર કર્મ કરે છે તે સુખપૂર્વક વૃદ્ધિને પામે છે અને દીર્ઘસૂત્રી હોય તે નષ્ટ થાય છે. આપત્તિ ઉત્પન્ન થતાં વીજો અવરોધ

ન આવી પહે તેટલા વચ્ચે અન્ય સ્થાને ચાલ્યા જવું એજ ઉત્તમ છે. જે પુરુષ સન્મુખ આવેલી હરકોઈ આપત્તિને શ્રેષ્ઠ નીતિથી નિવૃત્ત કરે તે સંશયરહિત થાય છે. સન્મુખ આવેલા સમયને નહિ જાણનાર દીર્ઘસૂત્રી શીઘ્ર મૃત્યુ પામે છે અને જે પોતાને બુદ્ધિમાન સમજી પ્રારંભમાં નિજનું કલ્યાણ નથી કરતો તે પાછળથી મહાન સંદેહમાં પડે છે. કાષ્ઠા, કલા, મુહૂર્ત, દિન, રાત, માસ, વર્ષ, પદ્ધતિ, કલ્પ, ચાર પ્રકારનાં વર્ષ, પૃથ્વી, દેશ અને કાલ, એ સર્વ સમયના વિભાગ છે, એનો સૂક્ષ્મતા દૃષ્ટિગોચર થતી નથી. દેશ અને કાલ ચિત્તના રોચક છે અને તેનાથીજ ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે.

કાર્યના સામર્થ્ય યોગથી શત્રુ મિત્ર અને મિત્ર શત્રુ થાય છે, એ રીત પરંપરાથી ચાલી આવે છે, એટલા માટે દેશ કાલને જાણી યોગ્યાયોગ્ય કર્મનો નિશ્ચય કરવામાં વિશ્વાસ રાખવો જોઈએ. બુદ્ધિમાન અને શુભચિન્તક લોકોથી નિરંતર મિલાપ અને સ્નેહ રાખવો, શત્રુઓથી પણ સન્ધિ કરવો, કારણકે પોતાના પ્રાણની રક્ષા કરવી એ કર્તવ્ય ઘણું અગત્યનું છે. જે મૂર્ખ શત્રુઓથી હમેશને માટે મિલાપ નથી રાખતો તે કોઈ પ્રકારના અર્થ કે ફળને પામી શકતો નથી. જે પુરુષ પોતાના અર્થને સમજી શત્રુથી સન્ધિ કરે અને મિત્રથી શત્રુતા કરે તે, અત્યંત મહાન ફળને પ્રાપ્ત થાય છે, જે મિત્ર ભયકારી સમાન મળનારા અને ભયથી હિત કરનારા હોય તેનાથી વિચારીને કાર્ય કરવું. જે પુરુષ પરાક્રમી લોકોથી મિલાપ કરી પોતાની રક્ષા નથી કરતો તેની વાત ભોજન કરેલ કુપથ્યની માફક પ્રયોજન સિદ્ધિ કરવામાં સમર્થ થઈ શકતો નથી. કોઈ કોઈના મિત્ર કે કોઈ કોઈના શુભ ચિન્તક નથી, માત્ર પ્રયોજનથી મિત્ર અને શુભચિન્તક બને છે. જેમ હાથીઓ દ્વારા જંગલી હાથીઓ વંધાય છે, તેમ પ્રયોજનથી પ્રયોજનને વાંધી શકાય છે. કાર્ય પૂર્ણ થયા વાદ કોઈપણ ઉપકારને ધ્યાનમાં રાખતા નથી. મિત્ર શત્રુરૂપ છે અને શત્રુ મિત્રરૂપ છે. તેઓ કામ ક્રોધથી સંયુક્ત છતાં ઓઝાથી શકાતા નથી. પ્રત્યક્ષમાં કોઈ શત્રુ નથી અને મિત્ર પણ નથી. જ્યાં સુધી પોતાના પ્રયોજનને માટે જેની પાસે દુઃખ રહિત જીવન ગુજારનામાં આવે છે, ત્યાંસુધી મિત્રતા બની રહે છે, જ્યારે જરાપણ તેમાં વિપરીતપણું જણાય છે, ત્યારે તેજ શત્રુતાનું રૂપ ધારણ કરે છે. મિત્રતા સ્થિર નથી તેમ શત્રુતા પણ અવિનાશી નથી, મિત્ર અને શત્રુ સર્વ અર્થ યુક્તિઓથી ઉત્પન્ન થાય છે. કોઈ સમયની વિપરીતતામાં મિત્ર શત્રુ અને શત્રુ મિત્ર બની જાય છે. પોતાનું પ્રયોજન મહા વલ્લવાન છે. જે મિત્રો પર વિશ્વાસ અને શત્રુઓ પર અવિશ્વાસ રાખે છે, તેમજ અર્થ યુક્તિને જાણ્યા સિવાય જે પ્રીતિ કરનારા ઉપર પ્રીતિ દર્શાવે છે, તેની બુદ્ધિ શત્રુ અથવા મિત્ર વર્ગમાં અવગ્ર્ય

ચલાયમાન થાય છે. અવિશ્વાસુ લોકો ઉપર અધિક વિશ્વાસ ન રાખવો. વિશ્વાસથી ઉત્પન્ન થનારો ભય સમૂલ્લ ઉચ્છેદન કરે છે. અર્થયુક્તિથીજ માતા, પિતા, પુત્ર, મામા, ભાણેજ અને વાન્ધવ આદિ સંબંધીની ઉત્પત્તિ છે. પતિત થયેલા પુત્રને માતા પિતા પળ તજી દે છે. સમગ્ર સંસાર પ્રથમ આત્માની રક્ષા કરે છે. આ જીવલોક સ્વાર્થપરાયણ છે. કોઈ કોઈનો પ્યારો નથી. સગાભાઈ અને સ્ત્રી પુરુષોમાં પળ સ્વાર્થને લીધેજ પરસ્પર પ્રીતિ પ્રચલિત રહે છે. આ દુનિયામાં કોઈ ધનથી, કોઈ મિષ્ટ વચનોથી, કોઈ મંત્રથી, કોઈ હોમથી અને કોઈ જપ આદિથી પ્રસન્ન થાય છે. તમામ મનુષ્ય કાર્યવશાત્ પ્રીતિ કરે છે. સન્ધિ અને વિગ્રહમાં સ્થિર સ્વભાવ ધારણ કરી પ્રયોજનના મિત્રથી અલગ રહેવું. વાદળની પેઠે ક્ષણક્ષણમાં સ્વરૂપને વદલાવનાર મિત્ર અને શત્રુથી સાવચેત રહેવું. તમામ વસ્તુ જાયતો ભલે પળ શત્રુને હાથ આત્મા ન સોંપવો, કારણકે આત્મા હોઈને સંતાન, રાજ્ય, રત્ન અને ધન આદિ છે, માટે તમામ ધનનો ત્યાગ કરીને પળ બુદ્ધિ અનુસાર શરીરનું સંરક્ષણ કરવું. ધન અને રત્નોના ઐશ્વર્યને પામી મિત્રની પાસે રહેવું તથા ધનની પ્રાપ્તિ અનુસાર પોતાના જીવનનો નિર્વાહ કરવો. ધન અને રત્નો સમાન દેહને આપી દેવાની કોઈપળ ઇચ્છા કરતા નથી. ધનથી પળ અધિક આત્માની રક્ષા કરવી, જે પુરુષ આત્મરક્ષણમાં પ્રવૃત્ત થઈ ઉત્તમ પરીક્ષા પૂર્વક કર્મ કરે છે, તેને પોતાના દોષથી પ્રાપ્ત થયેલી આપત્તિને કદિ પળ વાધ કરતી નથી. જે નિર્વલ્લ પોતાના પરાક્રમી શત્રુને સારી રીતે ઓળખે છે, તેની બુદ્ધિ ચલાયમાન થતી નથી. મિત્રથી શત્રુતા કરવી એ મહા નિન્દિત કર્મ છે. શત્રુનો કદિપળ વિશ્વાસ ન કરવો, જ્ઞાની પુરુષે વિના પ્રયોજન શત્રુને આધીન ન થવું. સાધારણ વૈરવાળા પરાક્રમીની સાથે મિલાપ કરી યુક્તિ પૂર્વક સાવધાનીથી કર્મ કરવાં અને મનોરથ સિદ્ધ થયા પછી ફરી તેનો વિશ્વાસ ન કરવો. અવિશ્વાસીનો વિશ્વાસ અને વિશ્વાસીનો અધિક વિશ્વાસ ન કરવો. નિરંતર વીજાને પોતાનો વિશ્વાસ આપવો, પરંતુ પોતે કોઈનો વિશ્વાસ ન કરવો. દરેક દશામાં આત્માનું સંરક્ષણ કરવું, કારણકે આત્માથીજ ધન અને પુત્ર આદિની ઉત્પત્તિ છે. અવિશ્વાસ એજ નીતિશાસ્ત્રનો ઉત્તમ આશય છે, કોઈનો વિશ્વાસ ન કરવો એજ પોતાનું મહાન્ હિત છે, વિશ્વાસ નહિ કરનારો નિર્વલ્લ પળ પરાક્રમીને હાથે હળાતો નથી અને વિશ્વાસને વશ થયેલો પરાક્રમી પળ નિર્વલ્લને હાથે માર્યો જાય છે. એટલા માટે નિર્ભયસમાન ભયભીત અને વિશ્વાસુ સમાન વિશ્વાસ ન કરનાર સાવધાન પુરુષ વનતાં સુધી ચલાયમાન થતો નથી અને જ્યારે તે ચલાયમાન થાય છે ત્યારે વિનાશ પામે છે. વચ્ચે શત્રુથી સન્ધિ અને મિત્રથી વિરોધ પળ કરવો જોઈએ. શાસ્ત્રાર્થના નિશ્ચય પૂર્વક કર્મમાં પ્રવૃત્ત તથા પ્રસન્નચિત્ત થઈ ભયથી પહેલાંજ ભય-

મીતની માફક કર્મ કરવાં, કારણકે મયર્વક સાવધાનીથી ઉદ્યોગ કરનારો પુરુષ બુદ્ધિમાન ગણાય છે. સન્મુખ ન આવેલા મયમાં મયમીત થનારો પુરુષ મયને પ્રાપ્ત થતો નથી. વિશ્વાસ યુક્ત નિર્ભયથી પળ વચ્ચે વહુ મારી મય ઉપજે છે. રાજાઓમાં મિલાપ કે પ્રીતિ હોતી નથી, રાજા લોકો કારણને લીધે મીઠાં વચ્ચે વોલી દમદિલાસા આપ્યા કરે છે અને પોતાનો મનોરથ સિદ્ધ થયા વાદ તજી દે છે, કોઈ રીતના ઉપકારને નહિ જાણનાર અને અકૃતજ્ઞ રાજાઓનો વિશ્વાસ ન કરવો જોઈએ. પ્રથમ ઘુરાઈ કરી પાછળથી દિલાસો દેનાર હોય તેનાથી હમેશાં દૂર રહેવું, પરસ્પર શત્રુતા કરનારના પુત્રપૌત્રાદિ મરણ પામે છે. અને પુત્રપૌત્રાદિના મૃત્યુથી પરલોકની કદિ પળ પ્રાપ્તિ થતી નથી. શત્રુ ઉપર અવિશ્વાસ રાખવો એજ તમામ રીતે સુખકારી છે. વિશ્વાસઘાતીનો તેમજ અપ્રમાણિકનો કદિ પળ વિશ્વાસ ન કરવો. પ્રમાણિકનો પળ વધારે વિશ્વાસ ન કરવો. વાંધવ વર્ગમાં માતા અને પિતા સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે તેમજ સ્ત્રી વીર્ય ગૃહણ કરનારી અને પુત્ર વીર્ય રૂપ હોવાથી શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. માઈ શત્રુ છે કારણ કે તેને ધનથી પ્રસન્ન કરવો પડે છે. આ સંસારમાં એકલો આત્માજ મિત્ર થઈ સુખ દુઃખને મોગવનાર છે. પરસ્પર શત્રુતા કરનારનો સ્નેહ શુદ્ધ હોતો નથી. પ્રથમ ઘુરાઈ કરનાર પ્રાણીનું ચિત્ત હમેશાં વિશ્વાસ રહિત હોય છે. જે સ્થળે પ્રથમ પ્રતિષ્ઠા હોય અને પાછળથી અપમાન થયું હોય તે સ્થળે બુદ્ધિમાન પુરુષે ફરી ગમે તેટલી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત થાય તો પળ કદી ન રહેવું શત્રુતા પાંચ પ્રકારે ઉત્પન્ન થાય છે. એક સ્ત્રીને માટે, વીજી પૃથ્વીને માટે, ત્રીજી કુવચનોથી, ચોથી સ્વભાવથી અને પાંચમી અપરાધથી. શત્રુતાના સ્થાન ઉપર વલ અને અવલના દોષને જાણી વિશેષે કરી ક્ષત્રિય તરફથી પ્રકટ અથવા અપ્રકટ વાંછિત વસ્તુ આપનાર મનુષ્ય મારવા યોગ્ય નથી. આ લોકમાં શત્રુતા કરનાર મિત્રનો પળ વિશ્વાસ ન કરવો જોઈએ. જેમ લાકડીમાં પળ અગ્નિ ગુપ્ત રીતે રહેલો હોય છે તેમ શત્રુતા પળ ગુપ્ત રહેલી હોય છે. ધન આપવાથી અગર કઠોર કે મીઠાં વચ્ચેથી ક્રોધાગ્નિ શાંત થતો નથી પરંતુ શાસ્ત્રથીજ શાન્ત થાય છે. શત્રુતાથી પ્રકટ થયેલ અગ્નિ અને અપરાધથી ઉત્પન્ન થયેલાં કર્મો પળ શત્રુનો નાશ કર્યા સિવાય શાન્ત થતાં નથી. કરવા યોગ્ય તેમજ ન કરવા યોગ્ય અનેક કાર્યો કાળને લઈ કરાય છે. આલોકમાં કોઈ કોઈનો અપરાધ કરતા નથી. જન્મ અને મૃત્યુ વચ્ચે વરાવર વર્તમાન છે. ઉત્પત્તિ અને અંત કાળજ કરે છે. કેટલાક લોકો એકી વચ્ચે પરસ્પર માર્યા જાય છે અને કેટલાક મિત્ર મિત્ર વચ્ચે મરણ પામે છે. જેમ અગ્નિ કાઠને મસ્મ કરે છે તેમ કાળ પળ સર્વને મસ્મ કરે છે. કાળજ સંસારના સુખ દુઃખને ઉત્પન્ન કરનાર છે. વેદવેદાઓએ દુઃખને મૃત્યુના ઉત્પાત્તથી ઉત્પન્ન થનારું કહ્યું છે. પ્રાણ અને પુત્ર સર્વને

પ્રિય છે, દુઃખથી તમામ લોકો ડરે છે અને સુખથી સંતુષ્ટ થાય છે. બુદ્ધાપો આવવો અને હાથથી ધન જવું એ પણ દુઃખ છે. અપ્રિયની સાથે નિવાસ કરવો અને હેતુ તથા વાન્ધવોથી દૂર રહેવું એ પણ દુઃખ છે, ઘાત અને વંધનથી ઉત્પન્ન થનારું દુઃખ છે. સ્ત્રીથી સંવંધ રાખનારું દુઃખ છે અને એવી રીતે દેહથી ઉત્પન્ન થનારું પણ દુઃખ જ છે તેમજ વિરોધી પુત્રથી નિરંતર દુઃખ છે. એવા એવા દુઃખોને જાણ્યા છતાં પણ તેમાં પ્રવૃત્ત થયેલા કેટલાક અજ્ઞાની લોકો વીજાના દુઃખને દુઃખ નથી માનતા. જે દુઃખને નથી જાણતા તેજ મોટા મનુષ્યોથી વાદ કરે છે. જે મનુષ્ય સર્વ દુઃખોના સ્થાનરૂપ પોતાના દેહને જાણે છે તે વીજા સાથે કદી પણ તેમ કરતો નથી. તુટેલ માટીનું પાત્ર જેમ સંઘાતું નથી તેમ શત્રુતા તથા પછી મિત્રતા થાતી નથી. જે જીવ શત્રુઓના સત્યવચન તથા મિથ્યાવચન ઉપર શ્રદ્ધા રાખે છે તે અવગચ્છ વિનાશપામે છે. સામા માણસનું અપમાન કરી ફરી તેનો વિશ્વાસ કરવો તે દુઃખની નિશાની છે. જેના વસ્ત્રે પગમાં ફોછા પડ્યા હોય તે ચાલતાં પીડા પામે છે. રોગવાળી આંખથી પવન તરફ જોનાર પુરુષ પીડા પામે છે. જે પુરુષ કુમાર્ગમાં પ્રાપ્ત થઈ પોતાના પરાક્રમના અભિમાનથી પાછો વળતો નથી તેનું જીવન તે માર્ગમાં જ સમાપ્ત થાય છે. વૃષ્ટિ નહિં થાય એમ જાણ્યા છતાં જે સ્વેતર વાવે છે તેને કદાપિ ફળની ઉપલબ્ધિ થતી નથી. જે પુરુષ તિક્ત, કપાય અને મધુરાદિ રસોને વિચાર પૂર્વક પથ્યની રીતે ખાય છે તે નિરાંગી થાય છે. અને જે પથ્ય ભોજનનો ત્યાગ કરી પરિણામને જાણ્યા છતાં અજ્ઞાનતાથી કુપથ્ય કરે છે તે મૃત્યુ પામે છે. પ્રારબ્ધ અને ઉદ્યોગ પરસ્પર એકબીજાની રક્ષામાં વર્તમાન છે. મહાન્ સાહસિક પુરુષો કર્મને શ્રેષ્ઠ ગણે છે અને નપુંસક લોકો રાત્રી દિવસ પ્રારબ્ધને જ રોયા કરે છે. સર્વ જનોએ પોતાની વૃદ્ધિ કરનારાં કર્મો કરવાં જોઈએ. ચાહેતે સુગમ હોય યા કઠિન હોય, કારણકે નકામો નિર્ધન મનુષ્ય નિરંતર અનર્થોથી ગ્રસિત થાય છે. એટલા માટે સર્વનો ત્યાગ કરી પરાક્રમ કરવું એ જ યોગ્ય છે. મનુષ્યે પોતાના હિતની સ્વાતર તમામ ધનનો પણ ત્યાગ કરવો જોઈએ. વિદ્યા, શૂરતા, વિજ્ઞતા, વૈરાગ્ય અને ધૈર્ય એ સર્વ દેહની સાથે ઉત્પન્ન થનારા મિત્ર ગણાય છે. અર્થાત્ આ લોકમાં ઉક્ત ગુણોદ્વારા ગુણવાન્ ગણાઈ શકાય છે. સુવર્ણ, રત્ન, હાથ, સ્ત્રી અને સુહૃદ્ધનો એ સર્વ હિતકારી છે. મનુષ્યને એ સર્વ સ્થળે મળી શકે છે. તેવા પુરુષને કોઈએ ડરાવી શકતું નથી અને કદાચ કોઈ ડરાવે છે તો પણ ભયને પ્રાપ્ત થતો નથી. બુદ્ધિમાનનું થોડું ધન પણ વૃદ્ધિને પામે છે અને અસાવધાન પુરુષોના કર્મ અચેતપણાથી અટકી જાય છે. પ્રીતિમાં વંધાઈ મુર્ખ મનુષ્યોના માંસને ઓછી સ્ત્રીઓ પોતાના અપરાધોથી પીડા ઉપજાવે છે અર્થાત્ શુદ્ધ વનાવી દે છે.

અમુક ઘર, ક્ષેત્ર, મિત્ર અને દેશના મમત્વથી મનુષ્ય પીઠાયમાન થાય છે, કારણકે રોગ અને દુર્ભિક્ષને લીધે પોતાના દેશને છોડી વીજે સ્થળે રહેવા જવું પડે છે અને ત્યાં રક્ષણ પણ મળે છે. જૂઠી ભાર્યા, કુપાત્ર પુત્ર, અન્યાયી રાજા, જૂઠી મિત્રતા, જૂઠો નાતો, અને જૂઠો દેશ એ સર્વનો દૂરથીજ ત્યાગ કરવો. કારણકે કુપાત્ર પુત્ર વિશ્વાસ લાયક હોતો નથી. કુભાર્યામાં રતિ હોતી નથી, સ્વેદ રાજ્યમાં આજિવિકાનો અભાવ છે, નિરંતર નિર્મૂલ્ય મિત્રતાવાળા કૃત્રિમ મિત્રમાં મિલાપ હોતો નથી. ધનનો નાશ થવાથી જૂઠી નાતાદારીમાં અપમાન પ્રાપ્ત થાય છે. જે પ્યારાં વચનો કહે તેજ ભાર્યા, જેનાથી સુખ મળે તેજ પુત્ર. જેમાં વિશ્વાસ હોય, એજ મિત્ર અને જેમાં જિવન હોય એજ દેશ કહેવાય છે. જે દેશમાં અન્યાય અને ભય નથી, તેમજ કઠિન આજ્ઞા આપનાર રાજા નિર્ધનોનું રક્ષણ કરવાની ઇચ્છા રાખે છે એવા ગુણવાન અને ધર્મજ્ઞ રાજાને ભાર્યા, દેશ, મિત્ર, પુત્ર, સ્નેહી અને વાન્ધવ પ્રાપ્ત થાય છે. અધર્મી રાજાના દંડથી પ્રજા નષ્ટ થાય છે, કારણકે ધર્મ અર્થ અને કામનું મૂલ્ય રાજા છે એટલા માટે અતિ સાવધાન થઈ તેણે પ્રજાનું રક્ષણ કરવું જોઈએ. જે પ્રજાની રક્ષા ન કરે તે રાજા નહીં પણ ચોર ગણાય છે. જે રાજા પોતે પોતાની નિર્ભયતાને પ્રકટ કરી ધનના લોભથી ઉક્ત વાતનું પ્રમાણ નથી કરતો, તે અધર્મી સર્વ પ્રકારના લોભથી પાપી વની નરકમાં જાય છે; અને જે રાજા પોતાની નિર્ભયતા પ્રકટ કરી પ્રમાણ પૂર્વક ધર્મથી પ્રજાનું પરિપાલન કરે છે તે રાજા સર્વને સુખ આપનારો નીવડે છે. માતા, પિતા, રક્ષક, ગુરુ, અગ્નિ અને કુવેર એ વધાના ગુણ રાજામાં હોવા જોઈએ. પ્રજા ઉપર પિતાની પેઠે કૃપા કરવી, માતાની માફક તેની વૃદ્ધિ ચાહવી તેમજ પીઠિતનું પોષણ કરવું. અગ્નિ માફક શત્રુઓને એવા ભસ્મ કરવા કે જેમ યમરાજા પાપીઓને દંડ આપે છે. કુવેરની માફક મિત્રોને જરૂરી તર કરવા, ગુરુની માફક પ્રજાના સર્વ મનોરથ પૂર્ણ કરી ધર્મનો ઉપદેશ કરવો અને રક્ષક વની ચારે તરફથી રૈયતનું રક્ષણ કરવું. જે રાજા પોતાના ગુણોથી પુરવાસી અને દેશવાસીઓને પ્રસન્ન કરે છે તેમજ દેશના સંરક્ષણથી જેની પ્રજા દુઃખી થતી નથી, તે રાજા લોકપ્રિય થઈ આ લોક અને પરલોકમાં અવર્ણનીય આનંદ ભોગવે છે. જેની પ્રજા પ્રતિદિન વૃદ્ધિ પામતા કરોથી પીઠિત થઈ ભયભીત વની અનર્થને લીધે નષ્ટ થાય છે, તે રાજા પણ વિનાશ પામે છે. વલ્લવાનથી કદી પણ વિરોધ કરવો નહીં. કારણકે તેમ થવાથી રાજ્ય અને સુખ એક સાથે નષ્ટ થાય છે. દંડધારી રાજાએ ઉદ્યોગ કરવો. દોષથી દૂર રહેવું અને શત્રુઓના દોષો દેખી તેઓને કબજે કરવા જોઈએ. સદૈવ દંડને જારી રાખનાર રાજાના મનુષ્ય અત્યંત ભયભીત થાય છે. એટલા માટે તમામ જીવોને દંડથી સ્વાધીન કરવા. મુખ્યતાને જોનારા

પંડિત લોકો દંડનીજ પ્રશંસા કરે છે, જેમ વૃક્ષનું વીજ નટ થવાથી શાખા તથા ફલ આદિની આશા રાખી શકાતી નથી, તેમ દેશનું મૂલ કપાવાની સાથે તેમાં રહેલાં પ્રાણીમાત્રનું જીવન નટ થાય છે. બુદ્ધિમાન રાજાએ પ્રથમજ શત્રુપક્ષની જડ કાપી નાંખવી. ત્યારવાદ તેના સહાયકોને મારવા અને તેના મૂલને સ્વાધીન કરવું. આપત્તિકાલ પ્રાપ્ત થતાં નેક-સલાહ અને ધુંદર પરાક્રમ સાથે યુદ્ધ કરી વચ્ચે મળ્યે કાંઈપણ વિચાર કર્યા સિવાય યુક્તિથી ભાગી છૂટવું. વાતો તો કોમલતા પૂર્વક કરવી; પરંતુ હૃદયમાં છરા સમાન તીવ્રતા રાખવી. સફાઈદાર વાર્તાલાપ કરવો અને કામ, ક્રોધને તજી પોતાનું કાર્ય શત્રુને આધીન થઈ જતા તેની સાથે વિશ્વાસયુક્ત વની સંધિ ન કરતાં બુદ્ધિવલ્લથી પોતાનું કામ સિદ્ધ કરી તુરતજ તેનાથી જુદા થઈ જવું. મિત્રોની માફક મીઠા વચ્ચોથી શત્રુને વિશ્વાસયુક્ત કરી સર્પયુક્ત ઘરની પેટે તેનાથી નિરંતર વીતા રહેવું. શત્રુઓનો બુદ્ધિ અનુસાર વિજય કરવો અને તેઓને વ્યતિત વૃત્તાન્તોથી દટતા કરાવવી. મુર્ખ લોકોને ભવિષ્યમાં થનારા વૃત્તાન્તોથી વિશ્વાસયુક્ત કરવા અને પંડિતોને સમયાનુકૂલ વચ્ચોથી ધીરજ આપવી, હાથ જોડવા, શપથ સ્વાધા, મીઠાં વચ્ચો વોલવા અને શિર ઝૂકાવી નમન પળ કરવું. આપત્તિમાં ઐશ્વર્યને ઇચ્છવાવાળાએ શત્રુના સામે અશ્રુપાત કરવો; જ્યાંસુધી સમય અનુકૂલ ન હોય ત્યાંસુધી શત્રુને પોતાની કાંધ ઉપર ઉપાડી ચાલવામાં પળ કરી અયોગ્યતા નથી.

નાનુકૂલ સમયે પ્રાપ્ત થતાં એ શત્રુને એવી રીતે મારવો કે જેમ ઘડાને પથ્થરપર પછેંડી ઢકેડે ઢકડા કરી નાંખવામાં આવે છે. ઘણા મનોરથોને સંપૂર્ણ કરવાની ઇચ્છાવાળા પુરુષોએ કૃતઘ્ની મનુષ્યોથી સંબંધ ન કરવો. રાજાએ કોકિલા, સુકર, પર્વત, સ્વાલી મકાન, નટ અને ભક્ત મિત્રની માફક કલ્યાણકારી કર્મ કરવાં અર્થાત્ કોકિલા જેમ પોતાના વાલવચ્ચાંઓનું પોષણ વીજા પાસે કરાવે છે તેમ રાજાએ પળ રક્ષા આદિ કર્મ પ્રજાથી કરાવવું. વરાહ જેમ જડને સ્વો છે, તેમ રાજાએ પળ શત્રુની જડ ઉલેડી નાંખવી. મેરુ પર્વતમાં જેમ દટતા અને ગૌરવ છે, તેમ રાજાએ પળ પોતાની બુદ્ધિને દ્રઢ રાખી, ગૌરવનો ત્યાગ ન કરવો. સ્વાલી મકાનના જેમ ભાદાં ઉપ-જાવવામાં આવે છે તેમ ધનની આવક વધારવી. નટની માફક ઘણાં રૂપ ધારણ કરવાં, અને ભક્ત-મિત્ર જેમ પોતાના માલીકનો ઉદય ચાહે છે, તેમ રાજાએ પળ પોતાની પ્રજાનો ઉદય કરવો. મેળાપ કરવાની ઇચ્છાવાળા પુરુષે નિરંતર ઊઠી ઊઠી શત્રુના ધરમાં જઈ તેને ક્ષેમ કુશલ પૂછવા. કદાચ તે અકુશલ હોય તોપણ તેમ પૂછવામાં ફાયદોજ છે. સુસ્ત, નપુંસક, વીરુળ, અને પ્રારબ્ધજનોજ મરોંસો રાખનાર મનુષ્યોના મનોરથ કદિ પળ સિદ્ધ થતા નથી. રાજાએ પોતાના દોષને ગુપ્ત રાખી

શત્રુના દોષોથી વાકેફ થતા રહેવું. કાચવા સમાન અંગોને હુપાવી પોતાની રક્ષા કરવી. વગલા સમાન અર્થોનો વિચાર કરતાં રહેવું. સિંહની સમાન પરાક્રમ કરવું અને વરુની માફક વૈરીને વિદારી સસલા માફક ભાગી જવું. મધ્યપાન, પાસા, સ્ત્રીસંગ, શિકાર અને ગીતવાદ્ય આદિનું સેવન યુક્તિ-પૂર્વક કરવું. વચ્ચે દેવતા, વચ્ચે આંધળા અને વચ્ચે બેરા પળ વની જવું અને બુદ્ધિવલ્લભી દેશ-કાળને અનુકૂળ જાણી પરાક્રમ વતાવવું; કારણકે દેશકાળ પ્રતિકૂળ હોય તો પરાક્રમ નિષ્ફળ નિવેડે છે; એટલા માટે પોતાનું વલ્લ અવલ, દેશકાળ અને પરસ્પરના વલ્લની તુલના કરી કર્મમાં પ્રવૃત્ત થવું. જે રાજા દંડદ્વારા શુકેલા શત્રુને સ્વાધીન નથી કરતો તે ગધેડીના ગર્ભ સમાન પોતાનું મૃત્યુ પ્રાપ્ત કરે છે. સુંદર રીતે પુષ્પિત થઈ અફલ થવું તેમજ ફલવાન થઈ કઠિનતાથી ચડવા યોગ્ય થવું એ રીતે કાચા પાકા આમ્રની છવિ ધારણ કરવી. પરંતુ કોઈ દિવસ શુષ્ક થવું નહિ. આશાને સમય ઉપર પૂર્ણ થનારી સમજવી અને તેને વિઘ્નમાં ન નાંખવી. વિઘ્નનું નિમિત્તદ્વારા અને નિમિત્તનું હેતુદ્વારા વર્ણન કરવું. જ્યાંસુધી ભયસન્મુખ ન આવે, ત્યાંસુધી ભયભીત સમાન કર્મ કરવાં અને ભયને સન્મુખ આવેલ જોઈ નિર્ભય સમાન તેને દૂર કરવો. સંશયને અનુભવ્યા સિવાય મનુષ્ય કલ્યાણને પ્રાપ્ત થતો નથી. જ્યારે સંશય ઉપર ચઢી સજીવન રહે છે, ત્યારે જ કલ્યાણને જોઈ શકે છે. સન્મુખમાં વર્તમાન સુખનો ત્યાગ કરી પાછલ્લથી તેની આશા રાખવી એ બુદ્ધિશાળીનું કામ નથી. શત્રુની સાથે મિલાપ કરી વિશ્વાસપૂર્વક સુખે સુઈ રહેવું એ વૃક્ષોનો સર્વોપરી ટોચ ઉપરથી સૂતા પડી સાવધાન થવા જેવું છે. જેમ વને તેમ કોમલ અને કઠોર કર્મદ્વારા પોતાના દીન આત્માનું રક્ષણ કરવું અને સમર્થ વની ધર્મમાં પ્રવૃત્ત થવું. શત્રુઓના શત્રુની સાથે સ્નેહ વાંધવો અને શત્રુએ નિયત કરેલા દૂતોથી તેમજ પોતાના જાસુસોથી હરગઢી વાકેફ થતા રહેવું એ અગત્યનું છે. પોતાના જાસુસોને શત્રુ ન જાણે તેમ ગુપ્ત રીતે નિયત કરવા જોઈએ. પાંચઢી તપસ્વીઓને શત્રુઓના દેશમાં દાખલ કરાવવા. ઉદ્યાન, વિહારસ્થાન, પ્યાવા આદિ જલપાનના સ્થાન, પ્રવેશસ્થાન, તિર્થસ્થાન અને સભા આદિ સ્થાનોમાં મારણ આદિ કર્મરૂપ ધર્મને ધારણ કરનારા મહા પાપી અને સંસારના કંટકરૂપ એવા મનુષ્યો આવે છે તેને ઓઢલવી ઓઢલવી સ્વાધીન કરવા અથવા પ્રાણરહિત કરવા. પરીક્ષા કર્યા સિવાય કોઈનો પણ વિશ્વાસ કરતા ભય પ્રાપ્ત થાય છે. સિદ્ધાંતરૂપ કારણથી શત્રુને વિશ્વાસયુક્ત કરી ફરી કોઈ સમયે રાજ્ય ચલાયમાન થતાં તેને ઠાર કરવો. અસંદિગ્ધમાં પણ સંદેહ કરવો અને સંદિગ્ધ મનુષ્ય ઉપર તો સદાય સંદેહવાળા રહેવું. અસંદિગ્ધથી પણ ઉત્પન્ન થનારો ભય સમૂલ ઉચ્છેદન કરી શકે છે. સાવધાની, મૌનતા, કાશાય વસ્ત્ર, જટા અને મૃગચર્મ આદિથી શત્રુઓના હૃદયમાં

વિશ્વાસ વેસાડી વરુની પેટે તેઓનો ઘાત કરવો. પ્રયોજનમાં હાનિ પહોંચાડનાર પુત્ર, ભ્રાતા, પિતા, અને મિત્ર આદિને પણ ઐશ્વર્યને ચાહનારો રાજા મારે તો એ અયોગ્ય નથી. અહંકારી, કાર્યાકાર્યને જાણનાર, અને કુમાર્ગામી ગુરુ પણ દંડને યોગ્ય છે. તિક્ષ્ણ ચાંચવાળા પક્ષીની પેટે અચ્યુત્વાન નમસ્કાર અથવા કાંઈ આપીને પણ શત્રુના ફલ્લ ફૂલોનો નાશ કરવો. શત્રુના મર્મસ્થાનને ન કાપતાં તેમજ અન્ય ભયકારી કર્મ ન કરતાં મચ્છીમારની માફક જાઝમાં પકડી તેઓનો જીવ લેવો. એ સિવાય ઉત્તમ લક્ષ્મીની ઉપલબ્ધિ થતી નથી. શત્રુ અને મિત્ર જન્મથી નહિ પરંતુ કેવલ સામર્થ્યથીજ ઉત્પન્ન થાય છે: શત્રુ કદાચ શોકયુક્ત વચનો બોલતો હોય તોપણ તે છોડવા યોગ્ય નથી. અપરાધીને મારવામાં લેશ પણ દુઃખ ન માનવું અને વીજાના ગુણોમાં દોષનું આરોપણ ન કરનારા મનુષ્યોને એકઠાં કરી તેઓના ઉપર કૃપા કરવી જોઈએ. ઐશ્વર્યને ઇચ્છનારો રાજા તેઓને યુક્તિપુર્વક દંડ પણ આપી શકે છે. હારેલા શત્રુને કદિ પણ છોડવો નહિ, કારણકે તે ધ્યાન દીધા સિવાય વધવા આપેલા રોગની માફક મહાન ભય ઉપજાવે છે. સારી રીતે નહીં કાઢેલો કાંટો પણ ઘણા વસ્ત્ર પર્યન્ત પીડા કરે છે. વિપરીત રીતિથી કર્મ કદિપણ ન કરવાં. મનુષ્યોને મારવા, માર્ગોને વગાડવા અને સ્થાનોને તોડવા આદિથી શત્રુના દેશને નષ્ટ ન કરવો; પરંતુ ગીધ સમાન દીર્ઘ દૃષ્ટિ, વગલા સમાન ચેષ્ટા રહિત ધ્યાન, શ્વાન સમાન જાગૃતિ, ચોર સમાન વિજ્ઞાન, અને સિંહ સમાન પરાક્રમને ધારણ કરી, કાગ સમાન વીજાઓની અંગચેષ્ટાઓને જાણી સપની માફક અકસ્માત્ શત્રુના ગઢ વિગેરેમાં પ્રવેશ કરવો. શૂરવીરને હાથ જોડવાથી અથવા ભેદથી અને લોભીને ધનથી પોતાના પક્ષમાં મેલવવા. વડીઆ સાથે યુદ્ધ કરવું યોગ્ય છે. વિદ્વાનની સાથે વિરોધ કરી એમ ન સમજવું કે હું દૂર છું, કારણકે બુદ્ધિમાનની વન્ને ઘુજાઓ લાંબી હોય છે. તે ઘાયલ છતાં પણ વન્ને ઘુજાઓથી પ્રહાર કરી શકે છે. જેનો પાર પામવો કઠિન છે તેને તરવાની કદિપણ ઇચ્છા ન કરવી. જેનું વીજો હરણ કરી જાય તેને પોતે ન લેવું. જેની જડ ઉચ્છેદવામાં ન આવે તેને ન ખોદવું અને જેનો શિરચ્છેદ કરવામાં ન આવે તેના ઉપર પ્રહાર ન કરવો. આપત્તિમાં પેડેલા રાજાએ શત્રુ તરફથી યુષ્કનું આમંત્રણ આવતાં અવગ્રહ એ પ્રમાણે કરવું જોઈએ.

આપત્તિના સમયમાં પ્રાણીની પ્રથમ રક્ષા કરવી, મૃત્યુ કરતાં જીવન ઉત્તમ ગણાય છે, કારણકે જીવનથીજ ધર્મ થઈ શકે છે. રાજાએ અનેક શાસ્ત્રોદ્વારા ઘણું જ્ઞાન મેલવવું જોઈએ, આ લોકયાત્રા એક દેશીય ધર્મથી જારી રહેતી નથી. મહાત્મા લોકો દુષ્ટતા કરનારની સામે શત્રુતા પ્રકટ કરતા નથી, પરંતુ ધીરેધીરે પોતાનો પુરુષાર્થ વતાવે છે. બુદ્ધિરહિત મનુષ્યે બુદ્ધિથી જીવન

કરનાર મનુષ્ય સાથે શત્રુતા ન કરવી, કારણકે, ઉક્ત વર્ત્તન ઘાસમાં અગ્નિ નાંચી સામે પવને મૂવા જેવું છે. જે પુરુષ હાનિ અથવા લાભમાં શોક કે હર્ષને પ્રાપ્ત થતો નથી, તેમજ મમતા અને અહંકાર રહિત સમદર્શી છે તે દૃઢ પરાક્રમીને હાનિ, લાભ, સુખદુઃખ, પ્રિય અપ્રિય અને જીવન મરણ વ્યાકુલ કરી શકતાં નથી. આટલું કહી માર્કેંડેયે ઘડિભર મૌન ધારણ કર્યું. મુનિરાજ માર્કેંડેયના વચનામૃતનું પાન કરી ભૂલ તૃપાને ભૂલી ગયેલા હરપાલદેવજીના હૃદયમાં હિમ્મતે નિવાસ કર્યો, ચિન્તા દૂર થઈ, ઉત્સાહથી તેઓના તમામ અંગો ફૂલી ગયાં. ચરણો ચાલવા માટે, વાહુવલ્લ બતાવવા માટે, મુખ ઋષિરાજ આગળથી અણહિલપુર પાટણ જવાની આજ્ઞા માગવા માટે, વક્ષઃસ્થલ કરણવાગેલાને ખેટવા માટે, નેત્ર મુનિરાજની નિર્મલ છવિ નિરખવા માટે અને શ્રવણ માર્કેંડેયના મુખથી આશીર્વાચન શ્રવણ કરવા માટે એક સાથે આતુર થઈ પડ્યા હોય એમ જણાયું. યોગની પરાકાષ્ટા પહોંચેલા મહાત્મા માર્કેંડેયે તુરંતજ તેઓના આંતરિક વિચારો જાણી મધુર વાણીથી કહ્યું કે પુત્ર હરપાલ ! તું તારા સ્વરૂપને ઓળખ, સાધારણ મનુષ્યોની માફક તું આ સંસારમાં અવતર્યો નથી; તું સાક્ષાત્ શંકરનો અંશાવતાર છે, તારા ઉપર પરમાત્માનો પૂર્ણ પ્યાર છે, તને સહાયતા આપવા માટે તે હરવચ્ચે તૈયાર છે, તારે કોઈની મદદ નહિ લેવી પડે. તું સર્વ કોઈને આશ્રય આપીશ. કારણકે પૂર્વે પ્રસન્ન થઈ પાનાકપાણિ કુંડમાલને વરપ્રદાન કરેલ છે કે-“હું તારા કુલમાં અવતરીશ, હરપાલ નામ ધારણ કરીશ અને શક્તિને વરીશ.” માટે વીરપુત્ર ! તું સત્ત્વર પાટણ સિંચાવ અને સર્વ સ્થળે તારી વહાદુરી વતાવ. ત્યાં ગયા વાદ શક્તિ તને વરશે અને અનેક પ્રકારે આપણા કુલનું કલ્યાણ કરશે. આ રીતે વહિલ માર્કેંડેયના વચનો સાંભળી હર્ષાવેશમાં આવેલા હરપાલદેવજી ઋષિરાજને દંડવત્ પ્રણામ કરી વોલ્યા કે પ્રભુ ! જવા તૈયાર છું, માત્ર આપના મુખથી આશીર્વાદ મળે એટલે જ વિલમ્બ છે. “અવિનાશી અજન્મા સતીપતિનો આશીર્વાદ તને મળી ચુક્યો છે. તે ઉપરાંત હું પણ આશીર્વાદ આપું છું કે તારા સર્વ મનોરથ સિદ્ધ થશે અને તારી સિંહ સરખી ગંભીર ગર્જના સાંભળી ગમે તેવો વલ્લવાન્ હશે તે પણ વલ્લરહિત વની જશે.” આટલું વોલી મુનિવર માર્કેંડેય અદૃશ્ય થયા અને રાજ હરપાલદેવજીએ અણહિલપુર પાટણ તરફ પ્રયાણ કર્યું.

એ વચ્ચે ગ્રીષ્મના ગૌરવને ગાળી મહારાણી વર્ષાએ અચ્ચિલ અવનિમાં પોતાનો અમલ જમાવ્યો હતો. ગલીના સમાન મુકોમલ લીલાં ઘાસથી ભૂમંડલ છવાઈ રહ્યું હતું. પ્રિય દર્શનથી હર્ષાવેશમાં વેળા મધૂરો મધુર ધ્વનિથી સર્વ સ્થળને શબ્દાયમાન કરી રહ્યા હતા, અવરને નહિ યાચ-

વાનો ટેકને પ્રાણ સાટે પાલનારા ચાતકો “ પીયુ પીયુ ” કરતા વ્યોમપથમાં વિનોદથી વિચરતા હતા, કરિષ્ઠન્દના કુંભસ્થલમાંથી નિકળતા મુક્તાની શોભને ધારણ કરનાર શ્યામઘનથી સ્વતા જલ વિન્દુઓ ધૂમિના ભૂષણરૂપ થતા હતા, ચન્દ્રહાસની માફક ચોર કોર ચપલા ચમકી રહી હતી, શીતલ સમીરની લહરીઓથી વનેવદ્ધીઓ ફૂલી રહી હતી, ફિલીના ફળકાર, કોકિલાઓના કલ્લરવ, જૂગૂનૂની જ્યોતિ અને સુલ્લદાયક સૌરભથી વસુધા વિવિધ પ્રકારે વિલસી રહી હતી. રમણીય ઋતુરાજના આનંદપદ આગમનથી કોકિલાઓ કૂકવા લાગી, ભ્રમરગણ ભય રહિત વની ગુંજવા લાગ્યા, દશે દિશાઓમાં સુગન્ધી સમીર પ્રસરી રહ્યો, લવંગ આદિ લતાઓ પ્રફુલ્લિત થઈ, કદમ્બ આદિ વૃક્ષોની ઢાઢીઓ ઢોલવા લાગી, શુકો મનોરંજક શોર કરવા લાગ્યા, શબ્દા-યમાન સારિકાઓ આનંદ ઉપજાવવા લાગી તેમજ ગુલાવની ચટક, પંકજની લટક અને મરાલની સ્વટક કામદેવના કટકની પેઠ વિરહીજનોને વ્યાધિના વારિધિમાં ડુવાવવા લાગી, ગગનમંડલમાં શ્યામ ઘનઘટા નીચે છટાથી ગગન કરની વક્ષપંક્તિ નીલમના પઢાડ પર પડેલા સ્ફાટિકની શોભા-ને ધારણ કરતી હતી. પતિને મલ્લવા આતુર થઈને પ્રેમી પ્રમદાઓની પેઠે નીરથી છલકાતી નદી-ઓ પોતાના સ્વામી સમુદ્રને ભેટવા અતિ ઉત્કંઠા પૂર્વક ત્વરાથી ગતિ કરવા લાગી. ઠામઠામ દાદુ-રના મનોહર સ્વર સંભળાવા લાગ્યા, પથિકજન વિહ્વલ વની પોતપોતાને સ્થાને વિદાય થવા લાગ્યા; પૃથ્વીના ભાગ્યની મહત્તા પ્રદર્શિત કરનાર, સંયોગીઓને સુખ આપનાર, વિરહી જનોના તનમાં તાપ ઉપજાવનાર, કંજના પુંજનું ગંજન કરનાર, રસિક જનોને રંજન કરનાર અને માનિનીઓના માનનું મંજન કરનાર અંજન સમાન વર્ણવાળાં વાદલોથી છવાઈલ આકાશ તરફ દૃષ્ટિ કરતાં સુનિ-ઓનાં મન પળ ઢોલવા લાગ્યાં. જગત્ આશુ જલમય વની ગયું, મન્દમન્દ ગર્જના કરતા વારિધરથી વ્યોમપથ વ્યાપ્ત થતાં અવનિમાં અતુલ અન્ધકાર ફેલાયો; ઘનમાં વિદ્યુત, વિરહીના મનમાં વ્યાકુ-લતા અને વન ઉપવન તેમજ પર્વતની ટોચ ઉપર મયૂરો ફક્ત સાથે નૃત્ય કરવા લાગ્યાં. સંસારમાં સ્નેહ છવાઈ રહ્યો, જીવનની વૃદ્ધિથી જલ જન્તુઓ કલ્લોલ કરવા લાગ્યા, ઉત્તંગગિરિશૃંગથી પડતા જલના અભંગ પ્રવાહ અનંગના અંગનું અસ્તિત્વ જણાવી રસિક લોકોના હૃદયને રંગવા લા-ગ્યા, હર જગોઈ હરિયાલી જોઈ હર્ષિત વનેલા પ્રેમી જનો હજારો કોશથી દોડી આવી પોતપોતા-ની પ્રિયા પાસે હાજર થવા લાગ્યા, માત્ર પથર સમાન છાતીવાળા પુરુષોજ પરદેશમાં પડ્યા રહ્યા. ઘરોઘર મલ્લારની ધુન મચી રહી, કોઈ કોઈ પ્રમદાઓ ગાજવીજથી મથરાઈ ત્રિપ્તમને ગળે લપટા-વા લાગી, કોઈ ફૂલવા લાગી, કોઈ ફૂલાવવા લાગી, કોઈ ગાવા લાગી અને કોઈ રમણીઓ રસ-

ભરી વાતો કરવા લાગી; શહેરમાં રહેનારા સ્ત્રી પુરુષો સમી સાંજમાં વ્યાલુ કરી મેઘલી રાત્રીમાં વાહેર નહિ નિકળતાં ગૃહના દ્વાર વંધ કરી અમલચેન ઉડાવવા લાગ્યાં. મહીમેંડલની મલિનતા દૂર થઈ, રસ્તાઓ સ્વચ્છ બની ગયા, છમછમ પડતા વિન્દુઓથી તમામ મનુષ્યોના કર્ણપુટ તૃપ્ત થવા લાગ્યા. વિવિધ પ્રકારના વિનોદને આપનારી વર્ષાક્રિયામાં કેટલીએક સુભાગિણી સ્ત્રીઓ પ્રેમથી આદ્રિ થઈ પતિના હૃદયમાં રસવીજ વોવા લાગી અને કેટલીએક અભાગિણી વિરહિણી વામાઓ લાંબે રાગે રોવા લાગી, કેટલીએક સુભાગિણી ડ્યામાઓ મેહેંદીને પીસી કર કમળને વિશેષ રક્ત કરવા લાગી અને કેટલીએક અભાગિણી અંગનાઓ વિરહની મહા વ્યથાથી કરને પરસ્પર મસલવા લાગી, કેટલીએક સુભાગિણી સુંદરીઓ હૃદય વલ્લભના હૃદયથી હૃદય લગાવી વર્ષાની યામિનીમાં અર્પણ સુખ અનુભવવા લાગી અને કેટલીએક અભાગિણી યુવતિઓ વિદેશમાં વહુંધી રહેલા કાન્ત પ્રત્યે કઠોર વચનો કવવા લાગી. પવનરૂપી વજીર, દાદુરૂપી શૂરવીર સિપાહી, પાવસરૂપી મુસાહિબ, શ્યામઘનરૂપી દ્વિરદ, ગર્જનારૂપી રણવાઘ, વિદ્યુતરૂપી નિશાન, ઇન્દ્રધનુષ્યરૂપી કૃપાણ, મયૂરરૂપી સ્વાર અને વક્ત્રી પંક્તિરૂપી પૈદલવાહું સૈન્ય સજ્જ કરી જલ રહિત બનેલા શ્વેત પયોદરૂપી તંત્રુઓને તાળતો તેમજ કોકિલારૂપી વન્દીજનોએ વિરદોવેલો કામદેવરૂપી રાજા, સ્વામી વિનાના સૂના ઘરમાં વિરહ વ્યથિત વામાઓને વિશેષ વ્યાકુલ કરવા તત્પર થયો હોય તેમ જણાવા લાગ્યું. ડ્યામ શરીરે વિદ્યુતરૂપી પીતામ્બર પહેરી ઇન્દ્ર ધનુષરૂપી વનમાલાને ધારણ કરનાર મન્દ ગર્જનારૂપી મીઠા શબ્દ સંભળાવનાર, વક્ત્રી પંક્તિરૂપી મોતીઓની માળાઓથી મનોહર જણાતા, મોરના શોરરૂપી વંસી વજાવતા અને જૂગુનૂરૂપી હીરાઓના હારથી આસપાસ પ્રકાશ ફેલાવતા આકાશમાં રહેલા અમ્બુદ કૃષ્ણ કન્દૈયાતું સ્વરૂપ ધરી શોભવા લાગ્યા; એજ વારિધરો વિમલ વાયુરૂપી વૃષભના વાહનવાળા, વિશદ વક્ત્રી સમૂહરૂપી શેષહારને ધારણ કરનારા, શુભ્ર અભ્રરૂપી વિભૂતિથી વિરાજિત અંગવાળા, દાદુરના ડમંગ ભરેલા વનિરૂપી ઢમરૂને વજાવનારા, ડ્યામઘટારૂપી ગજચર્મવાળા જલધારારૂપી વિશાલ જટાવાળા અને વિદ્યુત્ત્રી છટારૂપી ત્રિશૂળને ધરનારા વિશ્વપતિ શંકરને સ્વરૂપે વિરાજવા લાગ્યા. ક્યાંઈ સીધા, ક્યાંઈ વાંકા, ક્યાંઈ ગોળ, ક્યાંઈ લાંબા, ક્યાંઈ ત્રિકોણ, અને ક્યાંઈ ચોરખંડા મેઘો ગર્જનારૂપી નોવત વજાવી, દામિનીરૂપી દિવાઓ કરી, જલવિન્દુરૂપી સુમનનો સમૂહ તથા ઇન્દ્રધનુષ્યરૂપી વિશાળ માળા લઈ, અભિનવ અમ્બુના ઓજાથી ઝૂકવારૂપ પ્રણામ-પૂર્વક મોરના શોરરૂપી સ્તુતિ વોલી તેમજ પવનના ઝકોરરૂપી આસપાસ ચમર ઢોળી અર્પણ પ્રીતિની રીતિથી પૂજન કરતા પરમેશ્વરના દાસની માફક દીપવા લાગ્યા. ક્યાંઈ ઢોલતા, ક્યાંઈ ઝૂકી પ-

હતા અને ક્યાંઈ ધૂમીઝૂમી ઝૂમિથી અથઢાતા, વારંવાર ગર્જના કરતા, મૂસઢધારારૂપી અનહદ મદ જઢથી મનોહર જણાતા વક્ર પંક્તિરૂપી દંતોશઢથી રમણીયતાને ધરતા અને સમીરરૂપી અંકુશને નહિ ગણકારતા ર્યામવર્ણના સઘનઘન મદોન્મત્ત મતંગ જેવા જણાવા લાગ્યા. સાંજ સવાર નદી નાઢાઓમાં નીર નિર્ઝરના ઝળઝળાટ અંતઃકરણમાં અવર્ણનીય આનંદ ઉપજાવવા લાગ્યા. ઝિલ્લી ગણરૂપી ઝાંઝ ધુરવાના ધ્વનિરૂપી મૃદંગ, વિદ્યુતરૂપી મસાલ, સારિકાના શબ્દરૂપી સારંગી તથા દાદુરના નાદરૂપી ઢફ વિગેરે સમયાનુકૂલ સાજને સજ્જ કરી મયૂરરૂપી ગોપગણને નચાવતો વર્ષારૂપી રાસધારી રસિકજનોના હૃદયને રિઝાવવા લાગ્યો. ઘનથી દામિનીનો સંયોગ જોઈ કામિનીઓ પોતપોતાના મનમોહનને આઢે પ્રહરભાવથી ભજવા લાગી. સાગર સાથે સત્ત્વર સમાગમ કરતી નદીઓને નિહાઢી અસંખ્ય યુવતીઓ અધીરી વની પોતપોતાના મનભાવનને ભેટવા લાગી; કેટલાંક આનંદી જોડલાં હરિયાલી ભૂમિમાં પુષ્પના ભારથી નમી ગણ વૃક્ષની ઢાઢીઓ ઉપર હીંચકા વાંધી શીત, મન્દ અને સુગન્ધી સમીરની લહેરો લેતા હીંચવા લાગ્યાં. તેમજ કેટલાંક પ્રેમવશ વની વરસાદથી ભીંજાતા વલ્લોની દરકાર નહિ રાખતાં 'વિનોદથી વન વિહાર કરવા લાગ્યા. જે સ્ત્રીઓના પતિ પરદેશમાં હતા તેઓને પશ્ચાત્તાપનો પાર રહ્યો નહિ. ચિરહિણી સ્ત્રીઓના ધૈર્યરૂપી ગઢને તોડવા માટે મહારાજા રતિપતિે વકના સમૂહરૂપી નિશાનને ફરકાવતા ચપલારૂપી કૃપાણને ચમકાવતા, ગર્જનારૂપી શંખનાદ કરતા, અને શીતલ બુન્દરૂપી વાણોને વરસાવતા પાવસને પૃથ્વી પર પઢાવ્યો હોય એવું અનુમાન થવા લાગ્યું. ક્યાંઈ કાઢાં, ક્યાંઈ રાતાં, ક્યાંઈ પીઢાં, ક્યાંઈ શ્વેત, ક્યાંઈ રંગવેરંગી અને ક્યાંઈ ધૂમસ જેવાં વર્ણનાં વાદઢાંઓ પરોપકારીપણાના પ્રવલ પ્રભાવથી દિનકરની દ્યુતિને દવાવતા આમેતમ દોડાદોડ કરતાં દૃષ્ટિગોચર થતા હતા. આવા ઉત્તમ અવસરમાં કેટલીક ફૂલવેલી માફક ફૂલેલી નેવેલી તથા અલવેલી અંગનાઓ સુખદાયક કિકળીઓનો શોર ફેલાવતી, ડરને ડઢાઢતી, વક્ર દૃષ્ટિથી ભુજવન્ધને ભાઢતી અને લંકને લચકાવતી, વિપરીત રતિની શૈલી શીખવા માટે હર્ષથી હિંડોલે હીંચવા લાગો. પ્રેમના રંગથી રંગાણી રસભરી રમણીઓ પોતપોતાની સાહેલીઓ સંગે નિર્મલ નલોમાં મનોહર મહેંદીનો રંગ લગાવી ઉમંગથી ઝૂલાઓ ઉપર ઝૂલતી હતી. તે સમયે તેઓના મનમાં માર, હૃદયપર હાર અને અણિઆઢી આંત્રોમાં ભાવિક ભરથાર ઝૂલવા લાગ્યા. કેટલાંક રસિક જનો કુંજવનમાં મનોભવના મદથી મસ્ત વનેલા અને મલારનો મધુર આલાપ કરતા પોતપોતાની પ્રમદાઓને ઝૂલાવવા લાગ્યા, પરસ્પર આસવના પ્યાઢા ભરી પીવા લાગ્યા. મુખથી મુખ મિલાવી મન્દહાસ્ય કરવા લાગ્યા. તેમજ સ્નેહ-

સાગરમાં નિમગ્ન થઈ સુઘના મંડારો ભરવા લાગ્યા. આ રીતે વર્ષાક્રતુની વિવિધ વહાર ક્ષિતિમંડલમાં છવાઈ રહી હતી. પરંતુ રાજ હરપાલદેવજીના હૃદયમાં તો ગ્રીષ્મનોજ વાસો હતો. વિધિનો તમાસો વિચિત્ર છે, અગણિત અનુચરોએ આશ્વાસન કરાવેલ રાજપુત્ર આજે એકાકી પ્રવાસ કરવા પ્રવૃત્ત થયેલ છે, વિવિધ પ્રકારનાં અમૂલ્ય વાહનો પર વિરાજનારો વીરનર આજે પૈદલની સ્થિતિ અનુભવે છે, શ્વેત છત્રને શિરપર ધારણ કરનારો ધીર પુરુષ આજે જલધારાથી મીંજાતો ચાલ્યો જાય છે, જુદીજુદી જાતના જરકસી જામાઓને પહેરનારો પ્રતાપી પૃથ્વીપતિ આજે અન્ય પરિધાનને અભાવે આર્દ્ર વસ્ત્રોને હાથે નીચોવી વાયુના વેગમાં સૂકવે છે; મનોહર મહેલોમાં નિવાસ કરનારો મહીપતિ આજે વનવાસી વની વચ્ચે વિતાવે છે, દાસી દાસથી વીંટાળેલો દિવ્ય પુરુષ આજે ઉદાસીમાં ગરકાવ વની આમતેમ ગોધાં સ્વાય છે, હજારો હથિઆરવંચ યોદ્ધાઓએ સુરક્ષિત શૂરવીર આજે માત્ર ઢાલ તલવારને સહાયક વનાવી ધૈર્યને ધારણ કરી રહેલ છે, ભાતભાતનાં ભોજન કરનારો ભૂપતિ પ્રારબ્ધથી પ્રાપ્ત થતાં કન્દમૂલ અથવા ફૂલના આહારથી ક્ષુધાને શાન્ત કરે છે, સુંદર મલમલના વિછાનાપર શયન કરનારો શ્રેષ્ઠ પુરુષ આવા આપત્તિના સમયમાં પૃથ્વીરૂપી પલંગ માથે કરતું શીર્ષક વનાવી અથ વીંચાયલી આંખે રાત્રિ નિર્ગમન કરી પ્રભાતમાં માર્ગની માપણી શરૂ કરે છે, જેણે પોતાની જીંદગીમાં જરાપણ તકલીફ નહોતી ઉઠાવી, તે તેજસ્વી નર દૈવે દીધેલા દુઃખમય દિવસો અવિચ્છિન્નગમનમાં ગાળે છે, ટાડા ટાડા, નદી નાળાં, અને વન પર્વત આદિના વિકટ રસ્તાઓને ઓળંગતા તેમજ ચિન્તારૂપી સૂર્યના તીવ્ર તાપથી પરિવૃત્ત થયેલા રાજ હરપાલદેવજી વર્ષામાં ગ્રીષ્મને અનુભવવા લાગ્યા, માર્ગને આચ્છાદિત કરી રહેલા લીલાં તુળો તેઓને કંટક સમાન સંકટ ઉપજાવનાર નિવડ્યાં, ધૂમ્ર વર્ણનાં વાદળાં ઉડેલા ધૂલિ સમૂહ સમાન ધૈર્ય તજાવનાર વન્યાં. મયૂરના મધુર અવાજ કાનના કોલાહલ પેટે કર્ણકટુ જળાવા લાગ્યા, ચાતકના ચેષ્ટિતથી રાજહરપાલદેવજીના હૃદયમાં વિશેષ વ્યાકુલતા વ્યાપ્ત થઈ, તેઓ જલ વિન્દુઓને જોઈ પ્રસ્વેદના પ્રવાહની કલ્પના કરવા લાગ્યા, અને ચપલાના ચમકારાથી સૂર્યના કિરણોની સંભાવના કરતા આગલ વધ્યા, સુસમૃદ્ધ વનવેલીઓને વિલોકી તેઓને સ્વકીય રાજસમૃદ્ધિનું સ્મરણ થવા લાગ્યું, દશે દિશાઓમાં દૃષ્ટિગોચર થતા જલસમૂહને તેઓ ઝાંઝવાનું પાણી સમગ્રતા હતા, શીતલ સમીર તેઓના શોકતપ્ન શરીરનો સ્પર્શ કરી ઉષ્ણતાને ધારણ કરતો હતો, જુગુનૂની જ્યોતિ તેઓને જ્વાલા સમાન જળાત્મી હતો, ભ્રમરના પુંજ ધૂમ્રની ભ્રાન્તિ ભરતા હતા, દૃષ્ટિ વંચ થયા વાદ વૃક્ષોથી જલવિન્દુઓ સ્વરતાં હતાં તે જાણે ઉક્ત રાજકુમારને આપત્તિમાં અવશેષ અશ્રુપાત કરતાં હોય એમ જણાતું હતું, વન-

વેલીઓ વાયુથી નહિ પણ દુઃખથી ઢોલતી હોય એમ દેખાતું હતું, રાજ હરપાલદેવજી તો એમજ માનતા હતા કે નારી આવી સ્થિતિ જોઈ વિચારી કોંકિલાઓ આતે સ્વરે રુદન કરે છે, દાદુર આદિ જલજન્તુઓ દયાર્દ્ર હૃદયથી પુકાર કરતા મને આશ્વાસન આપે છે, વક્ત્રી પંક્તિઓ પાટનમાં મારા સમાચાર પહોંચાડવા આકાશમાર્ગે ઉડી જાય છે, શુક સારિકા આદિ પક્ષીઓ મને આગીર્વાચન સંભળાવે છે, હરપાલદેવજીનું મન સંત્રમથી ઘેરાઈ હતું, જો કે સાક્ષાત્ માર્કંડેયે દર્શન દઈ તેઓને વૌધ અપ્યો હતો, છતાં પોતાને શક્તિ વરશે, એ વાત તેઓ દૃઢતાથી સાચી માની શક્યા નહિ, એને તો એટલે સુધી શંકા ઉપજી કે એ માર્કંડેયજ નહિ, માર્કંડેયને વેશે કોઈ બ્રાહ્મણ આપત્તિમાં વૈય આપવા આવેલ હશે એવા તર્કતરંગમાં ઘડિભર તળાયા, વઢી ઘડિમાં એવા નિશ્ચય ઉપર આવ્યા કે એ મુનિ માર્કંડેયજ, વીજું કોઈ નહિ, બ્રાહ્મણને શી ગરજ કે અઘોર જંગલમાં આવી મને આશ્વાસન આપે ? વસ, એજ અજરામર યોગીરાજ. જે યોગવલ્લથી પરકાયા પ્રવેશ કરવા શક્તિમાન છે, તે હરજગોએ હાજર થઈ શકે એમાં નવાઈ શી ? આમ શંકા અને સમાધાન કરતા મજલ દર મજલ નવા નવા શૈલો, સર, સરિતાઓ, કૂપ, વાપી અને વૃક્ષોની ઘટાઓને વિલોકતા કેટલાક દિવસે પરમ સુખપદ ગુર્જર દેશમાં આવી પહોંચ્યા. સાયંકાળનો સમય હોવાથી દેવમન્દિરોમાં થતા કાલરોના ઝળઝળાટ અને મનુષ્યોનો મહાન્ કોલાહલ સાંભળી, પોતાને સ્વાત્રી થઈ કે હું કોઈ શહેરની સમીપે આવી પહોંચ્યો છું, તેઓ તુરતજ હિમ્મતમાં આવી ગયા, દીર્ઘ પંથના પરિશ્રમને લીધે વહુજ થાકી ગયેલા હોવાથી વે ઘડી વિશ્રાન્તિ લેવા એક વૃક્ષની નીચે આસન લગાવી બેઠા, તેઓના સંકટને સાથે લઈ સૂર્યનારાયણ અસ્ત પામ્યા અને ચન્દ્રરૂપી મુખવાળી ક્ષિલ્લી ગણના નાદરૂપી મધુર ઉચ્ચારવાળી, તારાઓરૂપી મન્દ હાસ્યવાળી, ચાર પ્રહરરૂપી ઉત્તમ અંગવાળી અને ચાંદનીરૂપી શ્વેત સાડીથી સુશોભિત શરીરવાળી, રમણીય રાત્રી દાસીની માફક રાજ હરપાલદેવજીની સેવામાં હાજર થઈ, દૈવ સાનુકૂળ થતાં સર્વ કોઈ સુખદાયક બને છે, જે નિદ્રાદેવી ઉપાસના કર્યા છતાં પણ આટલા દિવસ અલગ રહેતી હતી તે આજે વિના આમંત્રણે હરપાલદેવજીના નયનદ્વારમાં દાખલ થઈ. અવિચ્છિન્ન ઉંઘથી પૂરતો આરામ લઈ, બ્રાહ્મ મુહૂર્તમાં જાગૃત થયેલા હરપાલદેવજી સ્નાન સન્ધ્યા આદિ નિત્યકર્મ કરી ફરાકત થયા તેવામાં પુણ્યમય પ્રભાત પ્રગટ્યું, સૂર્યનારાયણ અસંખ્ય કિરણોરૂપી કરથી દુનિયાને કલ્યાણનું દાન દેતા હોય તેમ રક્ત સ્વરૂપે ઉદયાચળપર આરૂઢ થયા, મિત્રનો ઉદય જોઈ કમલકોશ વિકસવા લાગ્યા, બ્રાહ્મણો વેદ મંત્ર ભળી, પુરના પરમાણુઓને પાવન કરવા લાગ્યા, પક્ષીઓ પોતપોતાના માલ્લાઓમાંથી કલ્લોલ કરતાં આજીવિકા અર્થે ઉડવા લાગ્યાં, ચારે

वर्ण पोतपोताना कार्यमां प्रवृत्त थया, देवालयोमां आरतिना मधुर अवाज थवा लाग्या, सुभागिणी स्त्रीओ गृहांगणने रंगोलीथी शृंगारवा लागी, केटलीएक सुंदरीओ अवनवा शृंगार सजी, शिरपर त्रांवा पितळना चकचकित वेडांओ लइ समान वयनी साहेलीओ साथे जल भरवा माटे गजगतिथी गमन करवा लागी, व्यापारी लोको पोतपोतानी दुकानो खोली लक्ष्मी देवीनी आराधना करवा लाग्या, अने खेडु लोको बळहद समेत खेतीनी आवादी माटे कृपिना साधनोने सज्ज करी पोतपोताना क्षेत्र भणी चाली निकळ्या, असंख्य जनोने आवागमन करता जोइ हरपालदेवजीतुं हृदय प्रफुल्लित थयुं. पृच्छपरच्छ करतां तेओने पूर्ण खात्री थइ के नयनोने शान्ति सागरमां निमग्न करतुं ए परम सुशोभित शहेर अणहिलपुरपाटणज छे, दूरथी द्रष्टि करतां फरकती ध्वजाने धारण करनारां उन्नत देवालयो जाणे आकाशमां अद्भश्य रहेल अमरगणने धर्मनी उन्नतिना समाचार संभळावतां होय एम जणातुं हतुं, हवनाग्निना धूमथी अग्नि होमी विप्रोनां गृह सहजमां ओळखी शकाय तेम हतुं, राजमन्दिर अने धनाढ्यनां भुवनो पण भारे ठाठमाठथी शोभी रखां हतां, पहेरेगीरो पण पोतपोताना पहेरा उपर नियत थइ, प्रजावर्गने समय सूचववा माटे घंटानाद करवा लाग्या. राज हरपालदेवजीए विचार कयों के हवे शी रीते शहेरमां दाखल थयुं अने कोने त्यां अतिथि वनी उतारो करवो. तेवामां कोइएक वृद्ध पुरुषने हाथमां होको लइ पोता तरफ आवतो जोयो, जो के ए वृद्धजन कटिप्रदेशथी बांको बळी गयो हतो, तोपण तेनी गति जुवान जेवी जणाती हती, तेना नेत्रो अमल्लना केफथी नीचां नमी गएलां हतां. तोपण तेमां शौर्यनो रंग तेवोने तेवोज प्रकाशी रथो हतो, दाढी, मूठ अने त्रकुटीना वाळ सफेद वनी गया हता, तोपण तेनो चहेरो कोइ वहादुर रजपूतनुं भान करावतो हतो. दांत पडी जवाथी गाल बेसी गया हता तोपण दाढी अने मूछनी जटाथी तेनुं मुख विशाल अने मनोहर जणातुं हतुं. पावडीना पेच ढीला पडी गया हता तोपण तेनी करडाइमां कांइ न्यूनता जणाती न्होती, शरीरनो वर्ण श्याम हतो, तोपण तेनी कान्ति अबाध हती, पासावंध अंगरखापर जरा मेल चडेलो हतो, तोपण तेनुं गौरव हृदयने रुचे तेनुं हतुं, पहोळा पायजामा उपर पछेडी अने तेना उपर भेट बांधी कोइ खानदान अमीरनी खूबी जणावतो ए वृद्धजन जेम जेम आगळ चाल्यो आवतो हतो तेम तेम हरपालदेवजीना हृदयमां “ ए कोण हसे ? शा माटे आवता हसे ? ” विगेरे तर्कवितर्क थवा लाग्या. प्रौढ अवस्थाए पढेंचिला पंचानन नी पेठे गंभीरताथी गमन करतो ए वृद्ध पुरुष ज्योरे अति निकटमां आव्यो, त्यारे हरपालदेवजी आसनपरथी उठी चार ढगलां सोमे चाल्या, परस्पर रामराम करी उभा रवा, आवेल वृद्ध पुरुषे

हरपालदेवजीने हाथ जोडी विनति करी के आजे मारा धनभाग्य के आपना दर्शन थयां, आप शुष्क रजपूत छो, मारे घेर पधारो, हुं आपने तेडवा माटेज आंही आव्यो छुं. “ आप कोण ? मने क्यांथी ओळखो ? ” हरपालदेवजीए आश्चर्यथी पूछ्युं “अने हुं रजपूत छुं ए तमोए शा उपरथी जाण्युं ?” त्यारे ते वृद्धजने तुरतज जवाव आप्यो के—मारी दीकरीना कहेवा उपरथी, तेणीए गइ काले मने कह्युं हतुं के प्रभातमां आपणे त्यां अतिथि आवनार छे, जाते रजपूत छे, माटे तमो सामा जइ मानपूर्वक तेओने आपणे घेर बोलावी लावजो. मारी दीकरीना वचन उपर मने पूर्ण श्रद्धा छे, ए जे जे वखते जे जे भविष्य कहे छे, ते साचुंज पडे छे. हुं सोलंकी जातनो रजपूत छुं अने मारुं नाम प्रतापसिंह छे. वृद्ध पुरुषनी आवी विवेकभरेली वाणी श्रवण करी राज-हरपालदेवजीने मुनिराज मार्कंडेयना वचनोनुं स्मरण थवा लाग्युं, ए भविष्यने जाणनारी वाळा शक्ति तो न होय ? जे हशे ते देखांश; अत्यारे विशेष चर्चा चलाववानो वखत नथी. चालो आपने त्यां आववा हुं तैयार छुं. “ हरपालदेवजीए वृद्ध क्षत्रीना वचननुं मान राखी, तेना मिजमान वनवानी कबुलात आपी. ” वने जण त्यांथी शहर तरफ चाली निकळ्या. थोडा समयमां पाटणना दरवाजामां प्रवेश करी, सोलंकी प्रताप घेर पहाँची गया. वर्तमान समयमां तो ए मकाननी स्थिति कांइ विलक्षण जणाइ, परंतु विचार करतां पूर्वे ए कोइ भव्य राजदरवार होय एम भान थतुं हतुं, जो के डेलीनां कमाड जर्जरित थइ गयां हतां, तोपण तेनुं किम्पती काष्ठ पूर्वनी उत्तम स्थितिने प्रदर्शित करतुं हतुं, छापरां उपरनी वळीओ विगेरे छिन्नभिन्न थइ गयां हतां, तोपण तेनी नमूनादार बांधणी नेत्रने आनंद आपती हती; वारी, वारणां, जाळी तथा झरोखा विगेरे जीर्ण वनी गएल हतां, तोपण तेमां करेलुं कोतरणीनुं काम भूतकाळनी श्रेष्ठ समृद्धिने सूचवतुं हतुं. मकाननी आसपास खाली पडेलं विशाल खंडो पूर्वे अश्वशाळा अने गौशाळा अर्थे बंवावेला होय एम अनुमान थतुं हतुं, भीतिमां कोइ कोइ जगोए खाडा पडी गएला हता, तोपण ते उपरनुं चित्र काम मनोरंजक जणातुं हतुं, डेलीनी अंदर वने बाजु सोसो माणसो सुखेथी बेसी शके तेवा विशाल छोबंध ओटाओ बाधेला हता. भोजननो समय थवाथी हरपालदेवजी एम नमजता हतां के रजपूतनी रीति प्रमाणे थाळी पीरसाइ डेलीए आवशे, परंतु तेम न थयुं, अंदरना ओरडामां तमाम तैयारीओ करवामां आवी. सोलंकी सुताए इच्छित अतिथि माटे अपार उत्साहथी भात-भातना भोजन वनाव्यां हतां, सर्व सामग्री सिद्ध थतां अंदरथी जमवानुं आमंत्रण आव्युं, वृद्ध सोलंकी राज हरपालदेवजीने ओरडामां लइ गया. त्यां सामनामा भरत भरेल मखमलना वे

चाकळाओ अगाउथी नांखी राखेल हता, अने वच्चे मनोहर वाजोठ मूकेलो हतो. घणा वर्षो पहेलां तैथार करावेळा चाकळाओमां चोरे कोर छिद्र पढी गएलां हतां अने वाजोठ पण पोतानी पुरातन अवस्थाने प्रगट करतो हतो, सोलंकी सुता विविध प्रकारनां व्यंजन अने शाक पाक आदि पीरसवा लागी, हरपालदेवजीनी शुद्ध दृष्टि तेनी मनोहर मूर्ति तरफ खेंचाणी, लज्जानो अपार भार लाध्या छतां पण तेना निर्मळ नेत्रो नावनी माफक रूप समुद्रमां सुखमय सफर करतां हतां, परम पवित्र कर्णपुट हरपालदेवजीनी सुधामय वाणी श्रवण करवा माटे आतुर वनी रहां होय एम जणातुं हतुं, निष्कलक वदनचन्द्रनी ज्योति आसपासना अंधकारने अलग करती होती, पृथ्वीनो स्पर्श नहि करता तेजस्वी चरणतल दैवी तनुनी प्रतीति करावता हता, संक्षेपमां ते बाळानी तमाम अंगचेष्टाओ अमानुषीय होवाथी हरपालदेवजीनुं हृदय मुनिराज मार्कंडेयना वचनो पर दृढ विश्वासवाळुं थयुं. तेओ आनंदथी जमी उठ्या अने वृद्ध सोलंकीनी साथे पाछा डेलीए पधार्या, त्यां सोपारी खाइ होका पाणी पीधा पछी प्रतापसिंहे हरपालदेवजीने पूछयुं के आपे मारी दीकरीने केवा स्वरूपमां जोइ ? “ स्त्रीना स्वरूपमां ” हरपालदेवजीए खात्रीथी जवाव आप्यो. पण आम पूछवातुं प्रयोजन शुं ? त्यारे प्रतापे खुलासो कयों के मारां दीकरी लायक उम्मरनां थयां घणा रजपूतो तेना सगपण माटे मागुं करवा आववा लाग्या, परंतु सर्व कोइ तेनुं सिंहण जेवुं विक्राळ स्वरूप जोइ भयभीत वनी भागी जतां, ए वात पवनवेगे आखा पाटणमां प्रसरी, क्षत्री तो शुं पण हरकोइ मनुष्य मारी डेलीए आवता बंध थया, आखुं गाम मारुं दुःमन वनी वेहुं, आ कौतुकनी कहाणीथी कोइ माणसे करण राजाना कान भंभेर्या जेथी तेणे क्रोधायमान वनी मारा गिरासनां चार गाम हतां ते पडावी लीधां अने गुजरान माटे जुज रकमनो दरमायो बांधी आप्यो, आथी हुं महान संकटमां आवी पड्यो, मारां स्त्री आठ वर्ष अगाउ स्वर्गवासी थयां, पूर्वनां पापने लीधे पुत्र प्राप्ति तो न थइ, परंतु परमात्माए पुत्री आपी ते पण आवी भय उपजावनार निवडी; एक दिवस में मारी पुत्रीने पुछयुं के वेडा ! आपणा रजपूतोनी जातिमां एवो रिवाज नथी, तमो योग्य उम्मरनां थयां जेथी मने वहु चिन्ता थाय छे, त्यारे तेणे कहुं के-तमो चिन्ता नहि करशो, रजपूतोमां ए नवो रिवाज दाखळ करवा माटेज आपने त्यां मारो जन्म थयो छे, जे पुरुष मने स्त्रीना स्वरूपमा जोशे एज मारो पति छे, एम आपे समजी लेवुं. मारी दीकरीए भाखेलुं ए भविष्य आज्ञे आपना आगमनथी हुं साचुं मानुं छुं, वस, आपन मारी पुत्रीना पति, वृष् सोलंकीनां आवा वचनो सांभळी हरपालदेवजीना विचारो क्षणवारमां बदलाइ गया, तेने तो

એમજ થયું કે આ ઢોસો મારે ગલે પડવા માગે છે, તેની કન્યા મ્હોટી થવાથી અને સર્વે કોઈ તેના સંબંધનો અસ્વીકાર કરતા હોવાથી તેને મારી સાથે પરણાવવા ધારે છે, વેશક એ વાલા મને તો દૈવીરૂપ ગુણથી સંપન્ન દેખાય છે, પરંતુ વીજાં માણસો તેને સિંહણને સ્વરૂપે નિહાળે એ કેવું કૌતુક? અને કેટલું વધું ભય ભરેલું? આવી આફતમાં પડવાનું આપણને શું પ્રયોજન છે. હું રજપૂત છું એ તો આકૃતિ ઉપરથી પણ જાણી શકાય, વિશેષ ચમત્કાર જોયા વિના એ શક્તિ છે એમ શી રીતે સાબીત થાય? આંહી હરપાલદેવજી આ પ્રમાણે તર્કવિતર્ક કરે છે અને અંદરના ઓરડામાં બેઠેલા શક્તિ જ્યારથી મિજમાન જમી ઉઠ્યા ત્યારથી તેના મનોવિચાર જાણી મંદહાસ્યપૂર્વક વિચારવા લાગ્યાં કે-હરપાલદેવજી અવશ્ય આશુતોષના અંશાવતાર છે, પરંતુ તેની તમામ ચેષ્ટાઓ માનુષી છે, હજી એ મારા સ્વરૂપને ઓળખી શક્યા નથી, જેમ એ મારો ચમત્કાર જોવાની ઇચ્છા રાખે છે તેમ હું પણ તેનો ચમત્કાર જોયા પછી તેઓને મારા પ્રિયતમ બનાવીશ. હરપાલદેવજીને બે ઘડી આરામ લેવા અર્થે ઢોસાએ ઢેલીમાં રંગિત ઢોલીઆ ઉપર રેશમી ગાદલું નાંખી આપ્યું, જેના ઉપર જરા વાર લેટી ઉઠેલા રાજ હરપાલદેવજીને પ્રતાપ સોલંકીએ નમ્રતાથી પૂછ્યું કે—આપ ક્યાંના રહીશ અને આપના પિતાનું નામ શું? ત્યારે હરપાલદેવજીએ ઉત્તર આપ્યો કે જેણે “હું રજપૂત છું” એવું ભવિષ્ય આપને સંભળાવ્યું એ અન્ય હકીકતથી પણ આપને વાકેફ કરશે; પરંતુ મારે આંહીના મહારાજા કરણને મળવા વિચાર છે તો કચેરી ક્યારે ભરાય છે? અને વિદેશી માણસને તેઓની મુલાકાત લેવી હોય તો શી રીતે લઈ શકાય છે? તે આપના જાણવામાં હશેજ. “હા વધુ એ મારા જાણવામાં છે” સોલંકીએ ગંભીરતાથી પ્રત્યુત્તર આપ્યો. આંહી હમેશાં રાત્રીએ રોશની ટાળે ભભકાદાર દરવાર ભરાય છે અને એજ વચ્ચે મહારાજા કરણ, કવિ, પંડિત, ગવૈયા વિગેરે ગુણી-જનો અને કલાકુશલ પુરુષોની મુલાકાત લે છે. માત્ર બે ઘડિ દોઢિએ વેસી ચોપદાર સાથે અંદર ચાલે આવવા જોશે. સાયંકાલનો સમય થવા આવ્યો હતો, રાજ હરપાલદેવજી પોશાક પહેરી કેડે લાંબી તલવાર લટકાવી હાથમાં ઘરછી લઈ શુભ શકુન જોઈ કચેરીમાં જવા રવાના થયા; માર્ગમાં અગણિત જનોની આવજા થઈ રહી હતી, રમણીય અશ્વરથોમાં વેસી વાગ વગીચામાં ફરવા ગયેલા ગૃહસ્થ લોકો પોતપોતાના ઘર ભળી જતા હતા, કેટલાએક અમીર ઉમરાવો પાલખી તેમજ તાવદાન આદિ યાન પર આરૂઢ થઈ દમામથી રાજદરવારનો રસ્તો લેતા હતા, સર્વે સ્થળે રોશની થવા લાગી, વજારની વહાર કાંઈ ઓરજ હતી; ઝનાજ, કાપડ, સોનું અને ચાંદી વિગેરેની ચરીદી ધમ-ધોત્તર ચાલી રહી હતી, મકાનોની વાંધળી મનોરંજક જણાતી હતી, દરેક વ્યાપારીઓ ભિન્નભિન્ન

वस्तुओंको संग्रह करी खरीदना पासेथी मन मान्या दाम मेळवता हता, आसपासना गामढांओ-
मांथी हटाणुं करवा आवेला हजारो माणसो सायंकाळनो समय थइ जवाथी अति उतावळ दर्शा-
वता उन्नत स्वरे एक बीजाने एकत्र करवा शोर वकोर मचावी रह्या हता, गवळी लोको दूधनो
विक्रय करवा माटे चौटामां हारदोर वेंसी गया हता, ज्यां ग्राहको वगर वोलाव्ये आवी पोतपोतानी
इच्छानुसार पयःप्राप्ति करी पाछा फरता हता, केटलाएक भाविक जनो प्रभुना दर्शन अर्थे देव-
मन्दिरो भणी दोडादोड करी रह्या हता अने केटलाएक लोको चौटा वच्चे दृढ आसन लगावी
परस्पर सुखदुःखनी वातो संभळावी रह्या हता. राज हरपालदेवजी अति उत्सुकताथी छटादार
पाटण शहेरनी प्रभाने जोता जोता राजमन्दिरनी समीपे आवी पहुँच्या, त्यां विशाल दरवाजा
आगळ हजारो हथिआरवंध योद्धाओ, माल मलीदा खाइ मची गएला मळ लोको अने भाट
चारणो विगेरेनी भीड मची रही हती, अमीर उमरावो तथा दरवारी नोकरो दमामथी अंदर
दाखल थता हता, नोवतना नाद अने शरणाइना मधुर स्वरथी श्रोताओना मनमां प्रसन्नता छ-
वाइ रही हती. दीप मालिकानी शुतिथी रात्रि छतां दिवसनी प्रतीति थती हती, मसालची लोको
सोना रुपानी मसालो सळगावी उतावळी गतिथी गमन करता हता, वन्दीजनो उन्नत स्वरे महा-
राजा करणनां गुणगान करी रह्या हता. राज हरपालदेवजीए विचार कर्यो के हवे कोना साथे
महाराजाने संदेशो कहेवराववो तेवामां अंदरथी अंसपर सुवर्णनी सुशोभित छडीने धारण करनार
एक वृद्ध जनने वाहेर आवतो जोयो, ए छडीदार पोताना नियम प्रमाणे द्वार आगळ उभा रही
“कोइ विदेशी माणस महाराजानी मुलाकात लेवा इच्छा राखे छे ? ” एम उन्नत स्वरे पूकार
कर्यो, राज हरपालदेवजीए तेओनी समीपे जइ कथुं के हुं महाराजाने मळवानी इच्छा राखुं छुं,
छडीदार पूछथुं के तमे जाते कोण छे अने शुं हुन्नर जाणो छे ? हरपालदेवजीए जवाव आप्यो
के हुं जाते रजपूत छुं अने धनुर्विद्या के जे आजकाल सर्व जनोथी अज्ञात छे ते उत्तम रीते जाणुं
छुं, छडीदार तुरतज अंदर जइ महाराजा करणने जाहेर कथुं, जेथी करणवाघेलाए अति उत्कंठा-
पूर्वक हरपालदेवजीने कचेरीमां दाखल करवानी आज्ञा आपी; छडीदार सत्वर वाहेर आव्यो अने
विदेशी रजपूतने अपूर्व आदर सहित अंदर लइ गयो. कचेरीमां रोशनीनो झाकझमाक थइ रह्यो
हतो, आजुवाजु गादी तकीयानी बेठको गोठवेली हती तेना उपर अमीर उमरावो तेमज दरवारी
जनो पोतपोताना दरज्जा प्रमाणे एक पछी एक वेठेला हता अने मध्य भागमां एक रत्नजडित
उन्नत सिंहासन पर महाराजा करण वासवनी पेठे विराजी रह्यो हतो, पाछळना भागमां सेवकजनो

ચામર ઢોલતા હતા, તેની સામે કલિત અને નાજુક અંગવાળી કંચની નલરાથી નૃત્ય કરતી હતી તેમજ ગવૈયાઓ કલ્યાણ રાગનો મધુર આલાપ કરી રહ્યા હતા; સિંહાસનના અગ્ર ભાગમાં ઉમેલા છડીદારો “ મહારાજા કરણને ઘણી સ્વમ્મા ” ડંચા સ્વરથી ઉચ્ચાર કરી કચેરીની શોભામાં અભિવૃદ્ધિ કરતા હતા, સમૃદ્ધિનો સાગર છલ્યો હોય તેવો દેસાવ જોઈ રાજ હરપાલદેવજી પ્રસન્ન થયા અને મહારાજા કરણની સન્મુખ જઈ અનમીપણે ઉભા રહ્યા, તેઓની ક્ષાત્ર તેજથી છવાયેલી ભવ્ય મુલમુદ્રા જોઈ વાધેલા કરણનું અન્તઃકરણ આકર્ષાયું, તે અતિ પ્રેમપૂર્વક વોલ્યો કે-આજકાલ ક્ષય પામેલ ધનુર્વિદ્યાની સજીવન સ્થિતિ વતાવવા આવેલ વહાદુર રજપૂત વેસો. મહારાજા કરણની આજ્ઞાને માન્ય રાહી રાજ હરપાલદેવજી આસનપર વેઠા, તે વલતે તેઓ પોતાના દક્ષિણ ભુજમાં રહેલી વરછી ભૂમિમાં મોકી, જેથી જાજમની અંદર છિદ્ર પડયું, વિદેશી રજપૂતની આરંભમાં જ આવી વર્તણુક જોઈ તમામ અમીર ઉમરાવો ક્રોધાયમાન વની ગયા અને તેની છાયા મહારાજા કરણના મુલ માથે કાંઈક પડી. પરંતુ તેને તો અપ્રાપ્ય ધનુર્વિદ્યાનું વિવેચન સાંભલવાની અભિલાષા હોવાથી હરપાલદેવજીના ઉક્ત અપરાધમાં તેણે ગુણની કલ્પના કરી, શૌર્યથી ભરેલા શુદ્ધ રજપૂતો હમેશાં વેદરકાર હોય છે, વલરૂપી સમૃદ્ધિવાળા વહાદુર પુરુષો ઇન્દ્રને પણ તુલ્ય ગણે છે તો પછી રાજા મહારાજાઓથી નિહર રહે ઇમાં શી નવાઈ ? ઇવા શૂરવીરોની સહાયતાથી “રાજા” ઇવું નામ ધારણ કરી શકાય છે. આવા વીર જનો જે કાંઈ કર્મ કરે છે તે ઉદ્ધતાઈ નહિ પરંતુ પોતાનું વાહુ-વલ્લજ વતાવે છે. ઘડિભર આવા ઉત્તમ વિચારો કરી મહારાજા કરણે ધનુર્વિદ્યા સાંભલવાની ઉત્સુકતા વતાવી, ત્યારે હરપાલદેવજી ઇ કહું કે—મહારાજા ! ધનુર્વિદ્યાનો વિષય કાંઈ ન્હાનો સુનો નથી કે હું આપને ઘડિ અઘઘડિમાં સંભલાવી દઉં, ઇમાં વધારે વલતની જરૂર છે; ઇ વિદ્યા ગુપ્ત અને સમજવા જેવી છે, રાજાઓને માટે તો તે અલૂપ્ત સમૃદ્ધિનો સ્વજાનો છે. આટલા વધા મનુષ્યોની હાજરીમાં ઇ વંદનીય વિદ્યાનું વિવેચન કરવું ઇ ઘણુંજ અયોગ્ય ગણાય, આપ તથા આપના અંગરક્ષકોની સન્મુલ કહેવામાં મને કશી હરકત નથી. મહારાજા કરણને પણ ઇ વાત ઉચિત જણાતાં તેણે તુરતજ કચેરી વલરાસ્ત કરાવી, માત્ર પોતાના અંગરક્ષકોને પાસે રાલ્યા. આથી દરવારી લોકોના મનમાં વિશ્લેષ માટું લાગ્યું, પરંતુ મહારાજા કરણનું મન ધનુર્વિદ્યાનો નવિન વિષય શ્રવણ કરવાને ઇટલું વધું આતુર વની રહું હતું કે તેણે તુરતજ અતિ સન્માન પૂર્વક રાજ હરપાલદેવજીને સિંહાસનની સમીપના આસન પર વેસવા આજ્ઞા આપી. સ્વસ્થ વનેલા હરપાલદેવજી ઇ સદ્ગુરુનું ધ્યાન ધરી વોલવાની શરૂઆત કરી કે—મહારાજા કરણ ! પ્રસન્ન થયેલા મહાદેવજી ઇ પરશુરામને

કહેલી વશિષ્ઠ ગુરુએ વિજયની ઇચ્છાવાળા રાજપિં વિશ્વામિત્રને કહેલી અને મારા ગુરુએ મને કહેલી યજુર્વેદ અને અર્થવેદના રહસ્યવાળી ધનુર્વિદ્યા હું આપ આગળ સંક્ષેપથી કહી સંભળાવું છું, ધનુર્વેદના ચાર પાદ છે, તેમાં પ્રથમ પાદની અંદર ધનુર્વેદનો દિક્ષા વિધિ, વીજા પાદમાં અગ્ન્યાસ કરવાનો વિધિ, ત્રીજા પાદમાં પ્રક્ષેપણ આદિ વિધિ અને ચતુર્થ પાદમાં અસ્ત્ર સન્ધાન આદિ પ્રયોગનો વિધિ છે. ધનુર્વેદનો અભ્યાસ કરાવવામાં ગુરુપદને લાયક બ્રાહ્મણ છે, ધનુર્વેદથી યુદ્ધ કરવાનો અધિકાર તો ક્ષત્રિય તથા વૈશ્ય એ બે વર્ણનેજ છે અને શૂદ્રોને પોતપોતાની ઇચ્છાનુસાર શિકાર આદિ કરવાનો અધિકાર છે. મુક્ત અર્થાત્ ચક્ર આદિ જે હાથથી ફેંકી શકાય તેને અસ્ત્ર કહે છે. સ્વદ્ગ આદિ અમુક્ત, વરછી આદિ મુક્તામુક્ત અને શર તથા ગોળી આદિ યન્ત્ર મુક્ત એ ચાર પ્રકારનાં આયુધ ગણાય છે; દુષ્ટ લોકો, ડાકૂ અને ચોર આદિથી ઉત્તમ પુરુષોની રક્ષા કરવી તથા ધર્મથી પ્રજાનું પાલન કરવું, એજ ધનુર્વેદનો હેતુ છે. જે શહેરમાં સુપ્રસિદ્ધ એક પળ ધનુર્ધારી હોય તે શહેરથી શત્રુઓ હમેશાં દૂર રહે છે, ધનુર્વિદ્યા ઉત્તમ રીતે પરીક્ષા કરાવેલા બ્રાહ્મણનેજ અર્પણ કરવાનું શાસ્ત્રમાં કહેલ છે; લોભી, ધૂર્ત, અને આપેલ વિદ્યાનો ઉપકાર નહિ માનનારા પુરુષને તેમજ મન્દ બુદ્ધિના મનુષ્યને કદિપણ ધનુર્વિદ્યાનું દાન દેવું નહિ. બ્રાહ્મણને ધનુપથી, ક્ષત્રિયને તલવારથી, વૈશ્યને ખાલાથી અને શૂદ્રને ગદાથી યુદ્ધ કરતાં શિખડાવવું, ધનુષ, ચક્ર, માત્રાં, સ્વદ્ગ, છરી, ગદા અને હાથેથી મદ્ધયુદ્ધ એ રીતે સાત પ્રકારનાં યુદ્ધ પ્રસિદ્ધ છે. જે સાત પ્રકારના યુદ્ધ જાણતો હોય તે આચાર્ય, ચાર પ્રકારનાં યુદ્ધ જાણતો હોય તે ભાર્ગવ, બે પ્રકારના યુદ્ધ જાણતો હોય તે યોધ અને એક પ્રકારનું યુદ્ધ જાણતો હોય તે ગણ એવો સંજ્ઞાથી ઓળખાય છે. હસ્ત, પુનર્વસુ, પુણ્ય, રોહિણી, ત્રણ ઉત્તરા, અનુરાધા, અશ્વિની અને રેવતી એ દશ નક્ષત્રો ધનુર્વિદ્યા શીખવાના મુહૂર્ત છે, ચન્દ્રમા પહેલે, ત્રીજે, છઠે, સાતમે, દશમે તથા અગ્યારમે હોય ત્યારે આચાર્ય ધનુર્વિદ્યાના શુભ કાર્યમાં શિષ્યને પ્રવર્તવે છે, ધનુર્વિદ્યા શીખવાના પ્રારંભમાં તૃતીયા, પંચમી, સપ્તમી, દશમી, દ્વાદશી અને ત્રયોદશી એ તિથિઓ તેમજ રવિ, શુક્ર અને ગુરુ એ ત્રણ વાર શુભ ગણાય છે, એ દિવસોમાં દાન અને હોમ પૂર્વક દેવતાઓને તૃપ્ત કરી ગુરુ શિષ્યને શસ્ત્ર આપે, તે વચ્ચે ત્યાં અનેક બ્રાહ્મણ અને દાન્યાઓને ભોજન કરાવવું જોઈએ તેમજ તે દિવસે શિવભક્ત યોગીજનોનું પ્રેમથી પૂજન કરવાનું પણ શાસ્ત્રમાં કહેલ છે, ત્યારવાદ ગન્ધ, માલા, અન્ન આદિ, વસ્ત્ર અને આભૂષણ વિગેરેથી ગુરુને નૃપિન કરી તેઓની પૂજા કરવી. કૃતોપવામ શિષ્યે મૃગચર્મ ચારણ કરી હાથ જોડી ગુરુ આગળ ધનુપની યાચના કરવી, ત્યારવાદ આચાર્ય શિષ્યની કાર્યમિત્તિ અર્થે શિવજીને

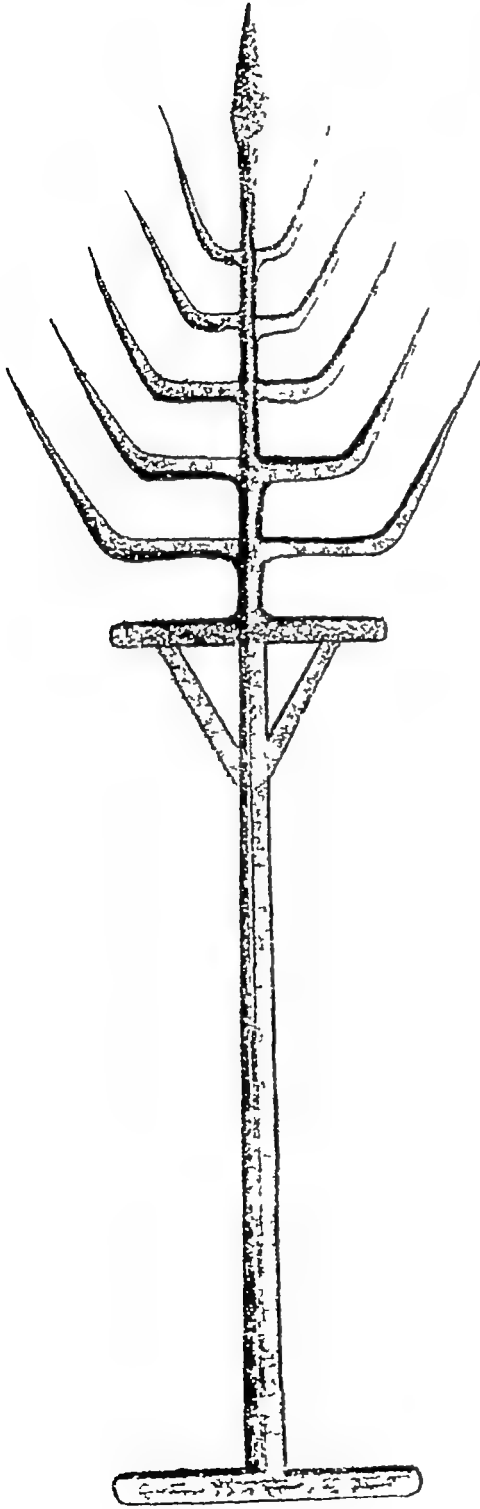
કહેલો પાપ અને વિઘ્નોનો વિધ્વંસ કરનાર અઙ્ગન્યાસ કરે. શિલાના સ્થાનપર જ્યાં બ્રહ્માન્ત્ર છે ત્યાં શંકરનું, વને વાહુઓ પર ભગવાનનું, નાભિના મધ્ય ભાગમાં બ્રહ્માનું અને જંઘાઓ ઉપર શ્રી ગણેશજીનું સ્થાપન કરવું, ત્યારપછી “ ૐ હૌં શિલાસ્થાને શંકરાય નમઃ । ૐ હૌં વાહોઃ કેશવાય નમઃ । ૐ હૌં નાભિ મધ્યે બ્રહ્માય નમઃ ૐ હૌં જંઘયોર્ગણપતયે નમઃ ॥ એ ચાર મંત્રોથી ચારે દેવતાઓના ધ્યાન પૂર્વક શિલા આદિને કરથી સ્પર્શ કરતા જવું. આ રીતે અંગન્યાસ કરનાર તથા કરાવનાર વન્નેનું કલ્યાણ થાય છે અને તેઓને મારણ આદિ દુષ્ટ મંત્રો પરાભવ કરી શકતા નથી. ગુરુ શિષ્યને “કાણ્ડાત્ કાણ્ડાત્ પ્ર-રોહન્તિ પરુષઃ પરુષઃ પરિ ” એ વેદમંત્રથી વેદ વિધિપૂર્વક માનુષ ધનુષ અભિમંત્રિત કરી આપવું, ત્યારવાદ પ્રથમ ફઠ રહિત વાળથી પુષ્પવેધ કરાવવો, પછી ફઠ રહિત વાળથી મત્સ્યનું છેદન કાઢવું, અને ઢેવટ માંસવેધ સિદ્ધ કરાવવો, એ રીતે ત્રણ પ્રકારના વેધ સિદ્ધ થતાં વાળ સર્વ સાધક વને છે અર્થાત્ તમામ નિશાનોને વીંધી શકે છે. માંસનો વેધ કરતી વખતે વેધ ન થતાં જો વાળ પૂર્વદિશામાં જડ પડે તો તે યોજ્જાને વિજય અને સુખ પ્રાપ્ત થાય છે, દક્ષિણ દિશામાં પડે તો વહુજ ક્લેશ અને પરદેશગમન થાય છે, પશ્ચિમમાં પડે તો ધન અને ધાન્ય મળે છે, ઉત્તરમાં પડે તો સર્વ કાર્યની ઉત્તમ પ્રકારે સિદ્ધિ થાય છે, ઇશાન કોણમાં વાળ પડે તો પવન પ્રચંડતાને ધારણ કરે છે અને નૈઋત્ય, વાયવ્ય, તથા અગ્નિકોણમાં પડે તો આનંદની સાથે શ્રેષ્ઠ ફઠની સમુપલબ્ધિ થાય છે. શંખ અને દુન્દુભિના શબ્દની સાથે ત્રણ વેધ સિદ્ધ કરી, ધનુષ અને વાળ પ્રણામ પૂર્વક ગુરુ આગળ રાખી દેવાં અને ગુરુ દક્ષિણા આપ્યા વાદ પાછાં ગ્રહણ કરવાં. પ્રથમ અભ્યાસ કરવાને માટે યોગિક ધનુષ કે જેનાથી વાહુવઠ વંધાય અર્થાત્ પ્રથમ સાધારણ ધનુષથી નિશાન પાડતાં શીખવું, અને ત્યારવાદ શીંગડાનું ધનુષ પોતાના વાહુવઠનો તોલ કરી તેનાથી કાંઈક ન્હાનું ધારણ કરવું. ધનુર્ધારી પુરુષ રાજાને પ્રાણથી પણ વ્યારો થઈ પડે છે, પ્રાણથી અધિક ધનુષ નથી ઇટલા માટે એવા વજનનું ધનુષ ધારણ કરવું કે જેથી સુખપૂર્વક વાળ ફેંકી શકાય, એવું કઠિન, વઠવાન કે વજનદાર ધનુષ ધારણ ન કરવું કે જેથી છાતી ફાટી જાય, કારણકે ધનુષથી પીડિત થયેલો ધનુર્ધારી સરલતાથી નિશાનને તાકી શકતો નથી; ધનુષ રેંચવાની અને તેનો વોજો ઊઠાવવાનો ચિંતાથીજ સ્તબ્ધ બની હાર પામે છે. પોતાના વઠથી ન્યૂન વઠવાળું ચાપ હમેશાં શ્રેયસ્કર છે. સાડા પાંચ હાથનું ધનુષ શ્રેષ્ઠ અને દિવ્ય ગણાય છે અને તે દેવતાઓને માટે છે કે

જે પ્રથમ મહાદેવે ધારણ કર્યું હતું; ચોવીશ આંગળનો એક હાથ અને ચાર હાથનું ધનુષ કહેવાય છે, ઉત્તમ લક્ષણોથી યુક્ત એજ ધનુષ મનુષ્યે ધારણ કરવું જોઈએ. ત્રણ, પાંચ, સાત અથવા નવ પર્વનું ધનુષ સર્વદા શુભ કરનારું છે અને ચાર, છ અથવા આઠ પર્વનું ધનુષ વર્જિત ગણાય છે. કેટલાકનો એવો મત છે કે નવ વિતસ્તિનું પણ ધનુષ થાય છે. અતિ જીર્ણ, કાચું, વાંસની જાતિથી વિરહિત, વળેલું, છેદવાળું, વીધાણું, જેના ચાલ્યો હાથ બાહરે ચાલ્યો જાય અથવા અંદર રહી જાય, ગુણરહિત અને ગુણથી આચ્છાદિત અર્થાત્ મ્હોટા અને પહોળા ગુણથી ઢંકાણેલું, કાંડ-દોષથી યુક્ત અર્થાત્ ઉત્તમ સ્થાનમાં ઉત્પન્ન થયેલ વાંસનું વનાવેલ ન હોય, તથા જેના ગળામાં તેમજ તળીએ ગાંઠ હોય તે ધનુષ વર્જિત ગણાય છે. અસ્વ વાંસ અથવા શીંગડાનું, સુવર્ણનું, ચાંદીનું, ત્રાંવાનું અને લોઠ આદિનું ધનુષ ટુટી જાય છે, જો ધનુષની પ્રથમ અજમીયશ ન કરી હોય તો તેનો ભંગ થાય છે, અતિ જીર્ણ ધનુષ કઠિનતાને ધારણ કરે છે, જે ધનુષ જાતિના વાંસનું વનાવેલ ન હોય તે યુદ્ધ સમયે ઉદ્દેગ ઉત્પન્ન કરે છે અર્થાત્ મનને ભ્રમિત બનાવી દે છે અને વન્દ્યુજનોની સાથે લડાવી મારે છે, દગ્ધ ધનુષને ધારણ કરવાથી ઘર વળી જાય છે, સચ્છિદ્ર ધનુષથી યુદ્ધનોજ નાશ થાય છે, કારણકે મનમાં એવી ચિન્તા રહે છે કે કદાપિ એ ટુટી તો નહીં જાય ? યુદ્ધ સમયે અન્ય ચિંતા થવાથી ઉતાવળે વાળ ફેંકી શકાતાં નથી અને એવી પરાજય પ્રાપ્ત થાય છે, ધનુષની બાહરે હાથ ચાલ્યો જવાથી નિશાન પર દષ્ટિ પડતી નથી, એવીજ રીતે હાથ અંદર રહી જાય તોપણ નિશાન જોઈ શકાતું નથી, જો વાળને ઓછું ચઢાવવામાં આવે તો સંગ્રામમાં ભંગ પડે છે, અને જો વાળ પ્રત્યેક સાથે ચોટી જાય તો તે દૃઢ લક્ષ્યમાં સિદ્ધ થતું નથી તેમજ ગલગ્રન્થિ તથા તલગ્રન્થિવાળું ધનુષ હમેશાં હાનિકારક છે, એટલા માટે ઉક્ત દોષોથી રહિત ઉત્તમ ધનુષ કાર્યસિદ્ધિ કરાવી શકે છે: વિષ્ણુ ભગવાનનું પરમ દિવ્ય આયુધ શાર્ક નામનું ધનુષ વિશ્વકર્માએ સાત વિતસ્તિનું વનાવ્યું હતું. તે ધનુષ વિષ્ણુ ભગવાન સિવાય સ્વર્ગ, પાતાલ કે પૃથ્વીપર કોઈને હોથ ચઢ્યું નથી અને કોઈને વશ થતું નથી. એ ધનુષ અતિ ઉત્તમ અને ઘણુંજ પુરાતન ગણાય છે. છ વિતસ્તિ ઉપરાંત છ આંગળનું વનાવેલ ધનુષ અર્થસિદ્ધિમાં ઉપકારક થાય છે. ઘણે ભાગે શાર્ક ધનુષ હાથી અને ઘોડા ઉપર સ્વાર ધનાર પુરુષોએ ધારણ કરવા યોગ્ય છે. રથી અને પૈદલ લોકોએ તો વાસનુંજ ધનુષ ધારણ કરવું. લોહ, શૃંગ અને કાષ્ઠ એ ત્રણ દ્રવ્યથીજ ધનુષ બને છે; લોહમાં સુવર્ણ, ચાંદી, ત્રાંબુ, અને ઝ્યામ લેટનો સમાવેશ થાય છે. શૃંગમાં મલ્હિ, ચારખ અને રોહિત (મૃગની એક જાતિ છે, તેને ચાર ઉપર અને ચાર નીચે મઠી કુલ આઠ પગ હોય છે, તેનાં શૃંગ વિશાળ હોય

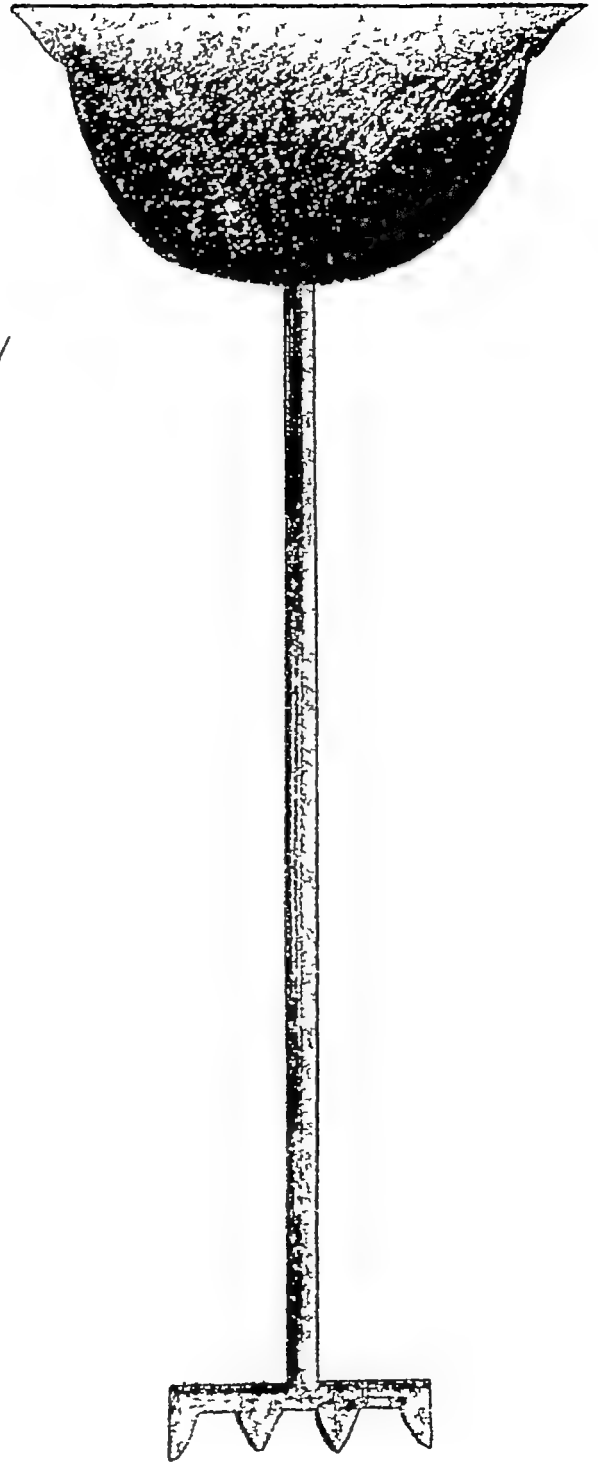
છે, તે ડંટ સમાન ડંચા થાય છે, નિરંતર વનમાં રહે છે અને કઝમીર દેશમાં રહેનારા મનુષ્યો તેને જાણે છે) ના શૃંગનું ગ્રહણ થાય છે, તથા કાષ્ટમાં ચન્દન, વેતસ ધાન્વન, શાલ, શાલ્મલિ, શાક, કકુભ, વાંસ અને અંજનવૃક્ષ એટલાઓનો સમાવેશ થાય છે. ધનુષની પ્રત્યંચા રેશમના દોરાની વનાવવી. ન્હાની આંગળી જેવી જાડી ધનુષના પ્રમાણમાં ગોમે તેવી સ્વચ્છ કરેલા દોરાને ત્રેવડો વળી ચિકળી વનાવેલી પ્રત્યંચા યુદ્ધમાં વિજય આપે છે, તેને ગમે તેટલા વઢથી તાળીય તોપગ ને તુટની નથી. જો રેશમનો દોરો ન મળે તો હરિણના સ્નાયુની તાંત, મહિષના આંતરડાઓની તાંત અથવા તુરતમા મારેલા વક્રાનાં આંતરડાંઓની પ્રત્યંચા વહુ ઉત્તમ વને છે. રોમ રહિત તાંતની અથવા પાકેલા વાંસની છાલની પ્રત્યંચા પણ મજબૂત હોય છે પરંતુ રેશમના દોરાની પ્રત્યંચા યુદ્ધમાં સર્વોત્કૃષ્ટ ગણાય છે. ભાદ્રપદ માસ પ્રાપ્ત થતાં આક્રડાની ત્વચા પણ પ્રત્યંચા વનાવવામાં ઉપયોગી થઈ પડે છે, તેના ઉપર ફક્ત મજબૂત દોરો વીટવો જોઈએ. ક્ષત્રીઓએ કપાસ, મુંજ, મેંગ, સ્નાયુ અને અર્કની પ્રત્યંચા વનાવવી. સ્થૂલ નહિ તેમ સૂક્ષ્મ પણ નહિ, પક્વ અને ઉત્તમ ભૂમિમાં ઉત્પન્ન થયેલાં વાળોને ગ્રહણ કરવાં. હીન ગ્રન્થિવાળું અને ફાટી ગયેલું શરકદિપણ ઉપયોગમાં ન લેવું, પૂર્ણ ગ્રન્થિવાળું, શ્રેષ્ઠ, પક્વ અને પીઠાં રંગનું વાળ અનુકૂળ સમયે પ્રાપ્ત કરવું. શરદક્રતુ સમયે અર્થાત્ માર્ગીર્ષી માસમાં વૈશ્વિક રાશિના સૂર્ય હોય ત્યારે વાળ વનાવવા માટે શરનો વાંસ લઈ આવવો. કઠિન, ગોલ, અને શ્રેષ્ઠ ભૂમિમાં ઉત્પન્ન થયેલો શરવંશ લાવી એક વાળ વે હાથ લાગુ અથવા વે હાથમાં એક મુઠિ ઓછા પ્રમાણનું વનાવવું અને તેની જાડાઈ ફક્ત કનિષ્ઠિકા જેટલી રાખવી, એવા વાળ વનાવ્યા વાદ યંત્ર અર્થાત્ ધનુષપર ચઢાવવાં. કાક હંસ, પારાવત, વક, ક્રૌંચ પક્ષી. મયૂર, ગૃધ્ર, અને કુરર ઉપર શરનું અનુસંધાન શ્રેષ્ઠ ગણાય છે, સામાન્ય વાળમાં છ આંગળના પ્રમાણથી પક્ષચ્છેદ કરવો અને શાર્ક ધનુષપર ચઢાવવાના વાળમાં દશ આંગળના પ્રમાણથી પક્ષચ્છેદ કરવો, દરેક વાળના ચાર ચાર ટાંચા સ્નાયુના તન્તુથી વાંધવા જોઈએ. સ્ત્રી, પુરુષ, અને નપુંસક એ રીતે ત્રણ પ્રકારના વાળ હોય છે. જે અગ્ર ભાગમાં સ્થૂલ હોય તે સ્ત્રી વાળ, પાછલા ભાગમાં સ્થૂલ હોય તે પુરુષ વાળ અને સમ હોય તેને નપુંસક વાળ જાણવું, એ નપુંસક વાળ માત્ર નિશાન રાખવાને માટેજ છે, સ્ત્રી વાળ આગળથી વજનદાર હોય છે જેથી તે દૂર જઈ પ્રહાર કરી શકે છે અને પુરુષ વાળ ગમે તેવા દૃઢ પદાર્થનું પણ છેદન કરે છે. વાળના ફળાનાં મુખ્ય દશ ભેદ છે. આરા સમાન મુખવાળું, સ્વરૂપા જેવું, ગાયના પુચ્છ સમાન આકારવાળું, અર્ધચન્દ્રાકાર, સૂચી સમાન મુખવાળું, વરછી સમાન આકારવાળું, વત્સના દાંત જેવું, વે ખાલાવાળું, કાર્ણિક અથવા પુષ્પની પાંચડી જેવું, અને કાકની ચંચુ

સમાન આકારવાળું ફલું હોય છે. આ દશ ભેદ ઉપરાંત ઘીજા અનેક પ્રકારના આકાર થઈ શકે છે. એ ફલાંઓ લોટનાં તોત્ર ધારવાળાં બનાવવાં.

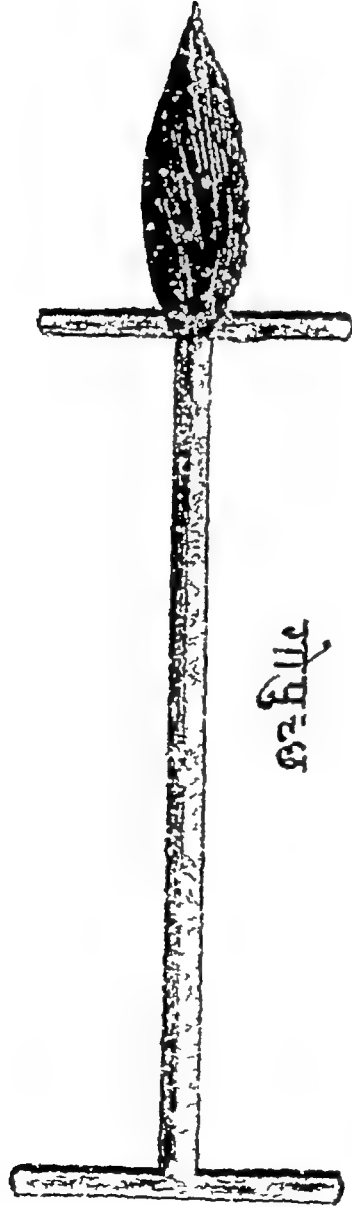
ઢાલનું છેદન કરવામાં આરામુલ્લ, હાથ કાપવામાં કુરુપ, નિશાન મારવામાં ગોપુચ્છ, શિર, ગરદન, ધનુષ તથા વાણને કાપવામાં અર્ધચન્દ્ર, કચ તોડવામાં સૂચીમૂલ્લ, હૃદય વીંધવામાં ભલ્લ, ધનુષની દોરી કાપવામાં વત્સાંત, વાણ રોકવામાં દ્વિભલ્લ, લોટનું વાણ કાપવામાં કર્ણિક અને અન્ય વેધનમાં કાકતુંડ નામના શરનો ઉપયોગ કરવો. ગોપુચ્છ વાણ શુદ્ધ કાટનું બનાવેલ હોવું જોઈએ, અને તેના અગ્ર ભાગ ઉપર ત્રણ આંગળનો વીંધેલ લોઢાનો કાંટો રાખવો જોઈએ. વાણના ફલક સ્થાન ઉપર સાઠી કાંટો લગાવવાથી ગોપુચ્છ વાણ બને છે. તેનાથી વાણ ફેંકવાનો અને નિશાન તાકવાનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. વાણના ફલાં ઉપર શરવંશની જડનો લેપ કરવાથી ઘાવ અસાધ્ય બને છે અર્થાત્ તે શરના પ્રહારથી થયેલો ઘાવ કોડપણ ઔપધિથી રુઝાતો નથી, એ શરવંશની ઓઢાવાળા માત્ર એટલીજ છે કે, જેના સમૂહપર સ્વાતિના બુન્દો પડતાં વેત પીલાં બની જાય, તેની જડમાં ત્રિપ ઉત્પન્ન થાય છે, એ જડને ઉપયોગમાં લેવી. સર્વ સ્થળે પવન વંચ હોય તો પણ જે નિરંતર કંપ્યા કરે તે શરવંશ છે એમ સમજવું, દિવ્ય ઔપધિઓથી લેપન કરાણાં ફલાંઓ કોડપણ પ્રકારે નહિ વાપાતાં કવચોને વૃક્ષોના પર્ણોની પેઠે છિન્નભિન્ન કરી નાંચે છે. પીપલ, સૈન્ધવ અને કુટ્ટ એ ત્રણેને ગોમુત્રમાં ધ્રુવ પીસી તેનાથી શસ્ત્રને લેપ કરવો અને પછીથી એ શસ્ત્રને મોરની ઢોક સમાન નીલું થઈ જાય ત્યાં સુધી અગ્નિમાં તપાનવું, જ્યારે તે તમામ ઔપધિને શોષી જાય, ત્યારે સ્વચ્છ જલમાં તેને ધુણાવી નાંચવું. જે વાણ આઠા લોઢાના બનાવેલ હોય, તે નારાચ કહેવાય છે, તે પાંચ મહાન્ પક્ષયુક્ત હોય તો કોડને હાથે સિદ્ધ થઈ શકે છે. જે નલ્લયન્ત્રથી ફેંકવામાં આવે છે તે લઘુ અર્થાત્ ન્હાનાં વાગ કહેવાય છે, તેનું નામ નાલીકુ છે અર્થાત્ ગોઢીનું નામ નાલીક વાણ છે, અને નલ્લયન્ત્ર નામ વન્દૂકનું છે તે ઘણે ઉંચે અને દૂર ફેંકવામાં તથા ગદ-

आरामुख

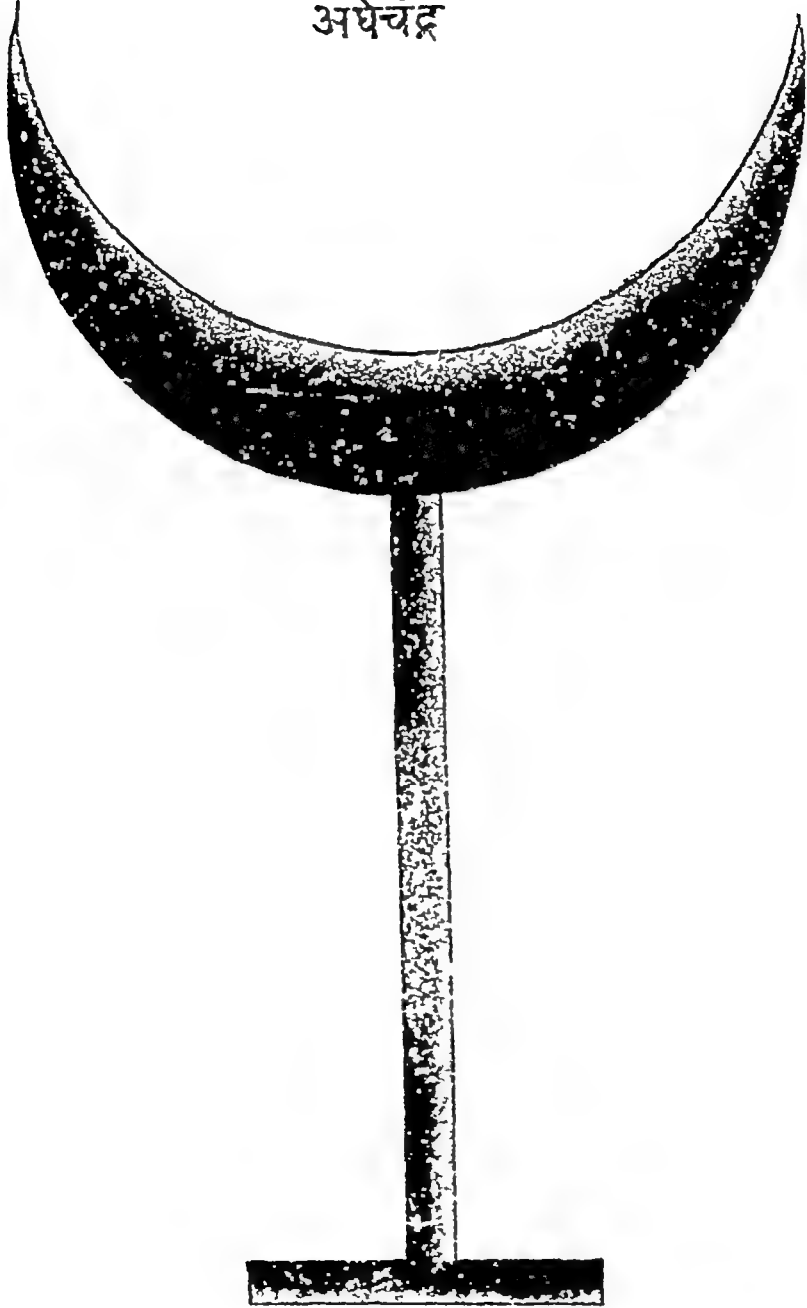

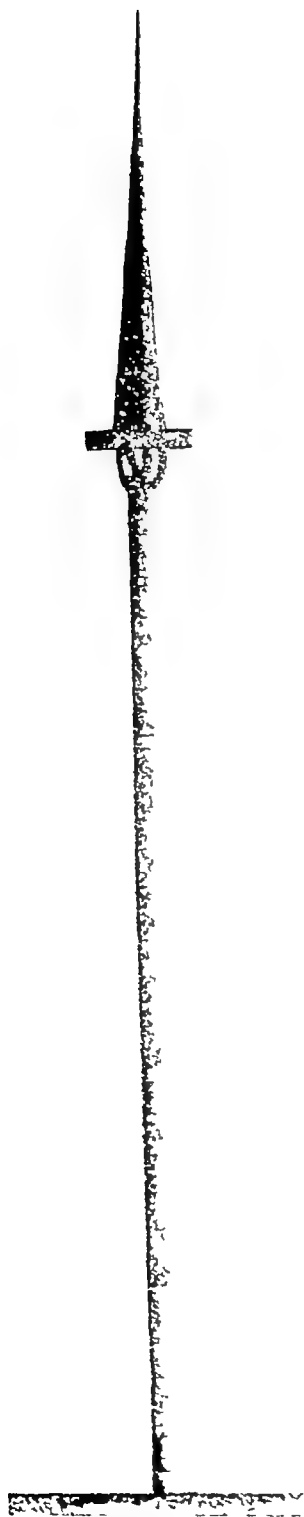
आरति

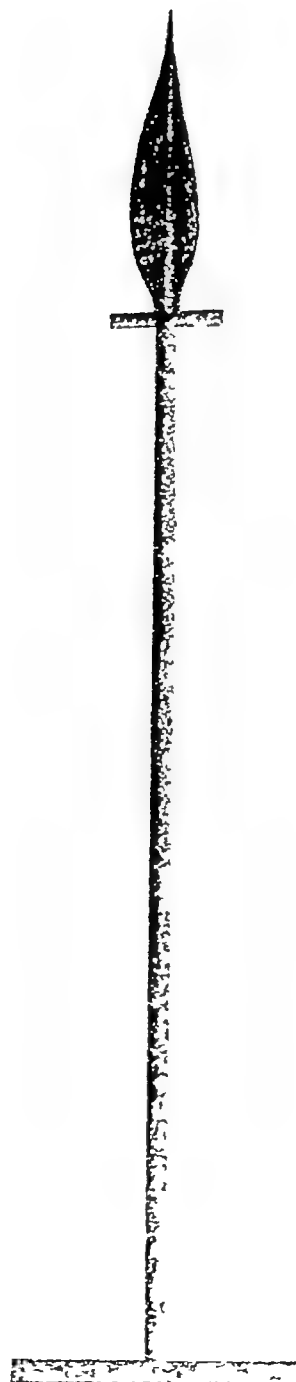
गोभुन्डी

अर्धचंद्र

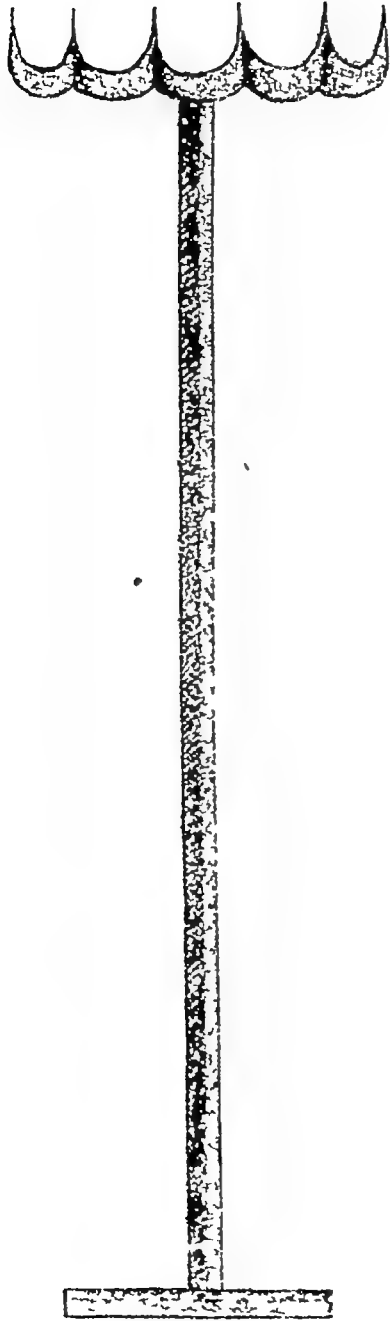

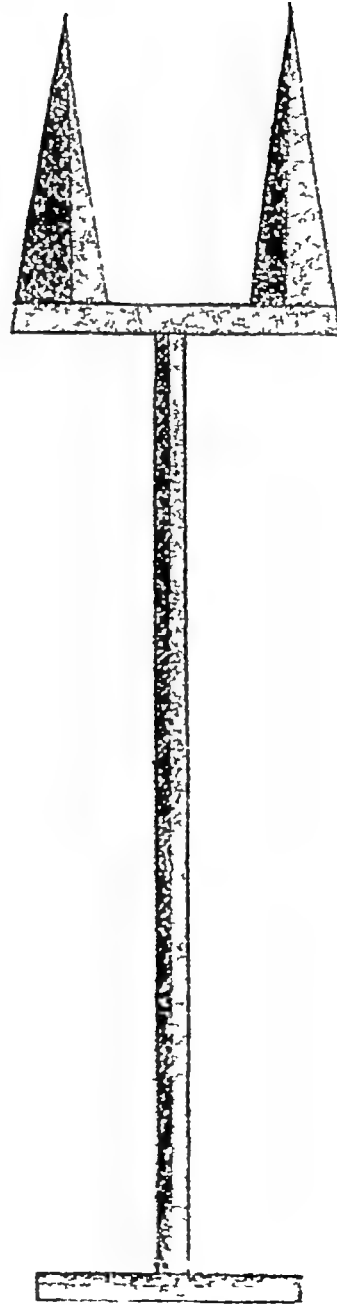
सूची नुतव

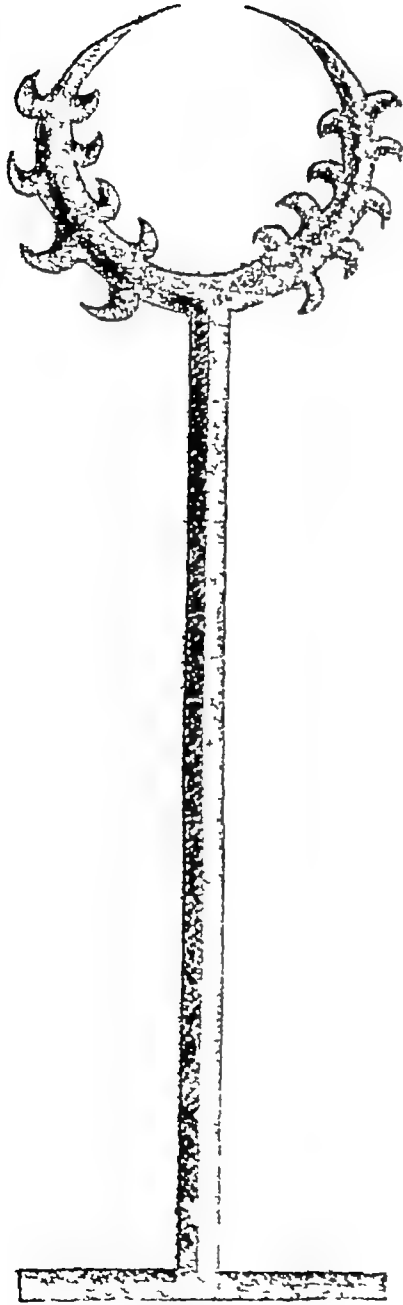
भट्ट

वत्स दन्त

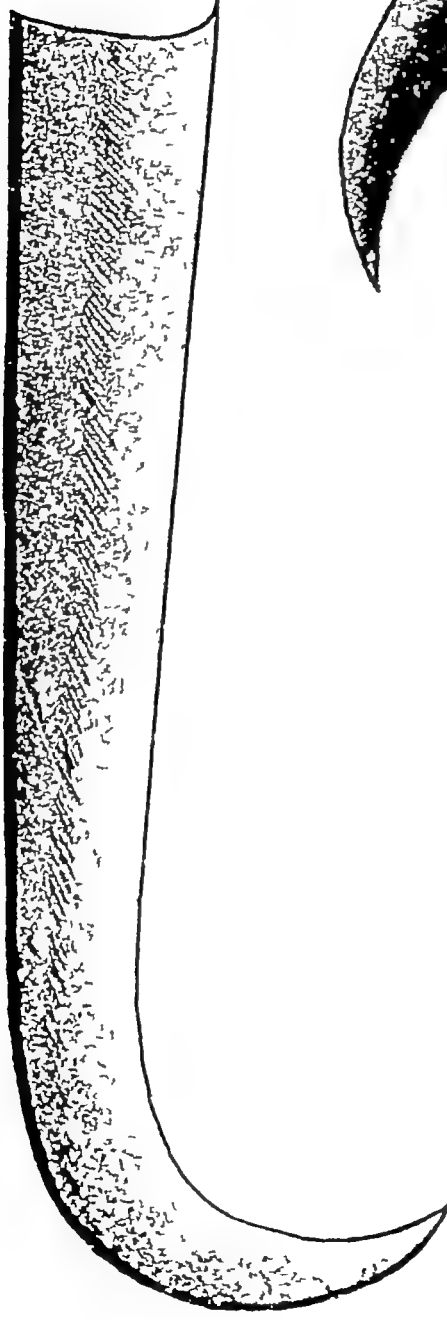
द्धिभल्ल

कर्णिक

काकतुण्ड

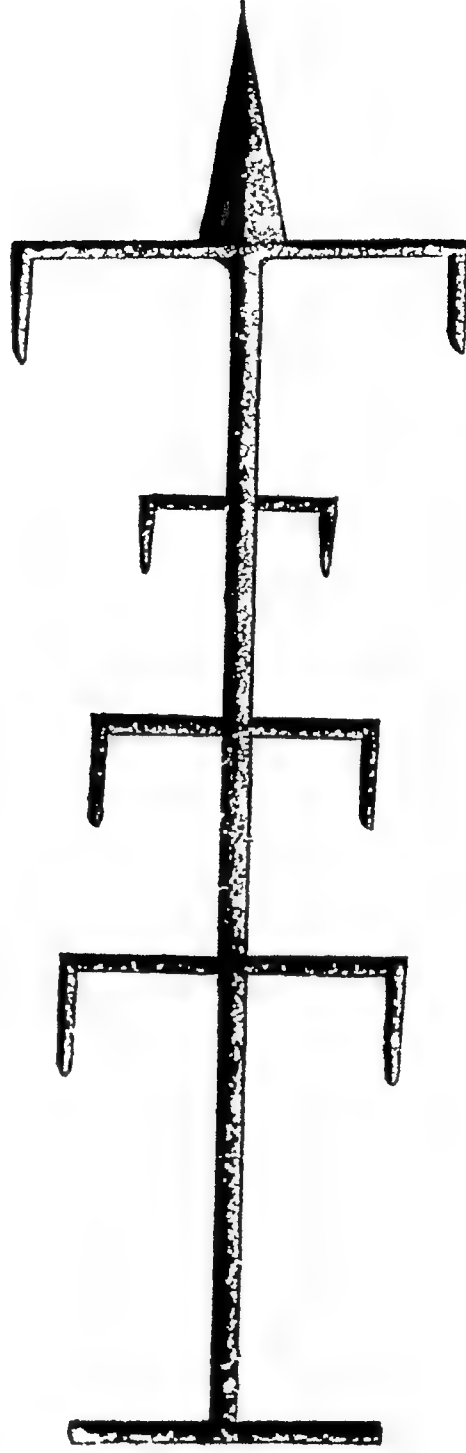
अण्य

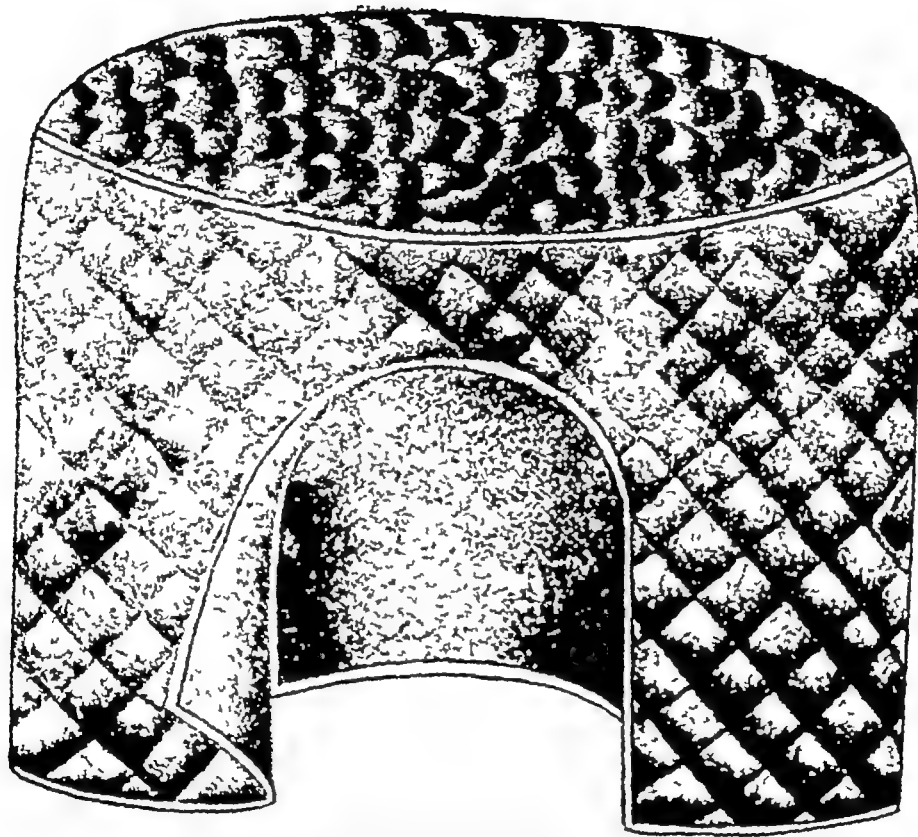
तोमर

प्रासदीपाग्र

नतपर्व

शिलुमटोप-शिरस्त्राण

યુદ્ધમાં કામ આવે છે. સિંહાસનના સંરક્ષણ માટે ગઢમાં શતઘ્નીનું સ્થાપન કરવું જોઈએ. અને દારુ ગોળાનો સમૂહ પણ રાખવો જોઈએ. જુદાજુદા કાર્યમાં વાળનો પ્રયોગ કરવા માટે આઠ પ્રકારનાં સ્થાન, પાંચ પ્રકારની મુઠિ અને પાંચ પ્રકારનાં વ્યાય ધનુર્વેદમાં કહેલ છે. તેમાં ડાવો પગ આગલ અને જમણો પગ પાછલ રહેવો. તે વે હાથની પ્રત્યાલીઢ ગતિ કહેવાય છે. આલીઢ ગતિમાં ધનુર્ધારી ડાવો પગ સંકોચી તથા જમણો પગ આગલ રાખી વાળ ફેંકે તો ઘણે દૂર જાય, પગના વિસ્તાર જેટલોજ હાથ લંબાવે તેનું વિશાલ ગતિ છે, તેનો ઉપયોગ કૂટ લક્ષ્યને વીધવામાં થાય છે; કંપ રહિત ઉભય ચરણને સરખા તેમજ મુશ્લિષ્ટ રાખી વાળ ફેંકવામાં આવે તે સમગતિ અને ડાવા પગને એક હાથ આગલના ભાગમાં રાખી નત શરીરે વાળ ફેંકવામાં આવે તે અસમગતિ કહેવાય છે. જ્યાં વજ્રે ઉરુને આકુંચિત કરી જાતુઓને ધરણીપર ટેકાવવામાં આવે તેનું નામ દર્દુર ક્રમ છે. દૃઢ લક્ષ્યવેધનમાં એ સ્થાન ઉત્તમ ગણાય છે; ડાવો પગ જાતુ પર્યન્ત પૃથ્વીપર રાખી જમણાને સંકોચવામાં આવે તે ગરુઢક્રમ કહેવાય છે, પદ્માસન પ્રસિદ્ધ છે, તેનો જે ક્રમ છે તે પ્રમાણે વેટક કરી વાળ મારવું તેને શુભ લક્ષણ નામનું સ્થાન કહે છે.

પતાકા, વજ્રમુઠિ, સિંહકર્ણ, મત્સરી અને કાકતુંડી એ પ્રમાણે ગુણમુઠિના પાંચ પ્રકાર છે. જ્યા તર્જનીને લંબાવી અંગુઠના મૂળ પાસે રાખવામાં આવે તે પતાકા નામની મુઠિ કહેવાય છે, તેનાથી નલિકા નામનું વાળ કે જેમાં રંજક અને લોહકણ ભરેલા હોય તેને દૂર ફેંકી શકાય છે; તર્જની અને મધ્યમાની વચ્ચે અંગુઠનો પ્રવેશ થાય તે વજ્રમુઠિ, મ્હોટાં લોહનાં વાળ ફેંકવામાં એનો ઉપયોગ કરાય છે. અંગુઠની વચ્ચે તર્જનીનો અગ્રભાગ રાખવામાં આવે તેનું નામ સિંહકર્ણ, દૃઢ લક્ષ્યને ભેદવામાં એ સિંહકર્ણ સહાયક થઈ પડે છે; અંગુઠના નલિકા જડમાં તર્જનીનો અગ્રભાગ રાખનાં મત્સરી નામની મુઠિ ધાય છે અને તેનો ઉપયોગ ચિત્રલક્ષ્યવેધનમાં કરાય છે; જ્યાં તર્જનીનો અગ્રભાગ અંગુઠની આગલ રાખવામાં આવે તે કાકતુંડી નામની મુઠિ કહેવાય છે અને તે મૃદુલ લક્ષ્યને વીધવામાં ઉપયોગી થાય છે. સંધાન ત્રણ પ્રકારનાં છે. અધઃસંધાન, ઉર્ધ્વસંધાન અને સમસંધાન. એ ત્રણેને યથાક્રમ ત્રણ પ્રકારે યોજવા. વાળને દૂર ફેંકવામાં અધઃસંધાન, અચલ વસ્તુ પર ફેંકવામાં સમસંધાન અને વીંજી વસ્તુઓના વેધનમાં ઉર્ધ્વ સંધાન કરવું. કૈશિક ઘર કેશોના મૂળ પર્યન્ત, માત્વિક શર શૃંગપર્યન્ત, વત્સકર્ણ વાનપર્યન્ત, ભરતગ્રીવાપર્યન્ત અને સ્વત્વ બન્ધરા પર્યન્ત. એ રીતે વ્યાય અથવા વાળ રહેવાના પાંચ પ્રકાર છે. ચિત્રયુદ્ધમાં કૈશિક, અધોલક્ષ્યમાં માત્વિક તથા વત્સકર્ણ, ગૃધ્રભેદન તથા

દૃઢ ભેદનમાં ભરત અને દૂર પ્રક્ષેપણમાં સ્કન્ધ નામના વ્યાયનો ઉપયોગ કરવો. સ્થિર, ચલ, ચલા-ચલ અને દ્વય ચલ એ રીતે લક્ષ્ય ચાર પ્રકારનાં છે, તેનો ક્રમપૂર્વક વેધ કરવો. જે બુદ્ધિશાળી પુરુષ પોતાના શરીરને સ્થિર રાખી ત્રણ પ્રકારના સંધાનથી લક્ષ્યને વીધે છે, તે સ્થિરવેધી કહેવાય છે. ચલાયમાન વસ્તુને પોતાના સ્થાનપર વેસી વીંધનાર પુરુષ ચલ લક્ષ્યવેધી કહેવાય છે. જ્યાં લક્ષ્ય સ્થિર હોય અને ધનુર્ધારી ચલાયમાન હોય તે ચલાચલ, એ લક્ષ્ય અપ્રમેય અને અચિન્તિત હોય છે; જ્યાં ધનુર્ધારી તથા લક્ષ્ય વન્ને ચલાયમાન હોય તે દ્વયચલ કહેવાય છે અને તે મહા મહેનતે સિદ્ધ થઈ શકે છે. શ્રમથી છોડેલું નિશાન અતિ દૂરનું ભેદન અને મહેનત કરી મર્યાદા પૂર્વક રેંચેલું વાળ શીઘ્ર સંધાનને પ્રાપ્ત થાય છે. શ્રમથીજ ચિત્રયોધાપણું અને જય મળે છે એટલા માટે સુજ્ઞ જને ગુરુની સમક્ષમાંજ પરિશ્રમ કરવો જોઈએ. જે મનુષ્ય પ્રથમ ડાવા હાથથી પરિશ્રમ કરે તે તુરતજ ધનુષની કાર્યસિદ્ધિને કિનારે પહોંચી શકે છે. વામહસ્ત સિદ્ધ થયા પછી દક્ષિણ કરથી શ્રમ કરવો અને પછી વન્ને હાથથી નારાચ તથા વાળો ફેંકવાં, રથીએ કૈશિક નામના વ્યાયથી વૈશાખ ગતિ અને અસમપાદ ગતિમાં સ્થિત થઈ, દક્ષિણ હસ્ત સિદ્ધ થઈ ગયા વાદ વામહસ્તથીજ શ્રમ કરવો. સૂર્યોદય થયા પછી વે પ્રહર પર્યન્ત પશ્ચિમ દિશામાં અને અપરાહ્ન વચ્ચે પૂર્વ દિશામાં લક્ષ્ય સાધન કરવું. અવઝ્ય અવરોધક લક્ષ્ય હોય તેને ઉત્તર દિશાથી સદા સિદ્ધ કરવું, યુદ્ધના પ્રસંગે શિવાય દક્ષિણ દિશામાં કદિપણ લક્ષ્યનું સ્થાપન કરવું નહિ, મતલબ એ કે વાળ ફેંકતી વચ્ચે સૂર્ય પીઠ તરફ અથવા જમણી વાજુએ રહેવો જોઈએ. ધનુષને માટે સાઠ વાળ રાખવાં તે જ્યેષ્ઠલક્ષ્ય, ચાલીશ વાળ રાખવાં તે મધ્યમ લક્ષ્ય અને વીશ વાળ રાખવાં તે કનિષ્ઠ લક્ષ્ય કહેવાય છે. ચાલીશ, ત્રીશ અને સોઠ નારાચને રાખનાર પુરુષ ક્રમથી ઉત્તમ, મધ્યમ, અને કનિષ્ઠ કહેવાય છે. સૂર્યોદય સમયે અથવા સૂર્યાસ્ત સમયે જે ચારસો વાળોથી લક્ષ્ય ફેંકે તે ધનુર્ધારીઓમાં મ્હોટો ગણાય છે. ત્રણસોથી મધ્યમ અને વસો વાળોથી લક્ષ્ય ફેંકનાર મનુષ્ય કનિષ્ઠ કહેવાય છે. ઊર્ધ્વ અર્થાત્ શિરનો ભેદ કરનાર જ્યેષ્ઠ, નાભિનો ભેદ કરનાર મધ્યમ અને પાદનો ભેદ કરનાર ધન્વી કનિષ્ઠ ગણાય છે, ધનુર્વિદ્યાનો અભ્યાસ કરવામાં અષ્ટમી, અમાવાસ્યા અને ચતુર્દશી એ ત્રણ તિથિઓ વર્જિત છે અર્થાત્ એ ત્રણ દિવસ પર્યન્ત અભ્યાસ વંધ રાખવો જોઈએ. પૂર્ણિમાનો અર્ધ દિવસ તમામ કામને માટે નિષિદ્ધ છે. સમય વગર મેધની ગર્જના થાય, વાદળાંઓથી આકાશ છવાઈ જાય અને પહેલું જ વાળ લક્ષ્ય પર ન લાગે તો તે દિવસે અનધ્યાય પાઠવો. અનુગ્રાધા નક્ષત્રથી આરંભી સોઠ નક્ષત્રોમાં સૂર્ય વિચરણ કરે ત્યાંસુધી ધનુર્વિદ્યાનો અભ્યાસ ન કરવો, કારણકે વૃશ્ચિક રાશિના સૂર્યથી આરંભી જ્યેષ્ઠ માસ પર્યન્ત

અસમય કહેવાય છે. આષાઢ, શ્રાવણ, ભાદ્રપદ, આશ્વિન અને કાર્તિક એ પાંચ માસ ધનુર્વિદ્યાના અભ્યાસ માટે તથા પઠન પાઠન માટે ઉત્તમ ગણાય છે. જે દિવસે પ્રાતઃકાલ લાલ વાદલાંઓથી વ્યાપ્ત હોય અને તે વાદલાંઓ સૂર્યોદય થતાં ગર્જના કરે તો તે દિવસે પણ અનધ્યાય પાલવો. પ્રથમ અભ્યાસનો પ્રારંભ કરતાં જો સર્પ દેખાય, ધનુષ ભાંગી જાય, અથવા પહેલાજ શરતું અનુસન્ધાન કરતાં પ્રત્યંચા ઝુટી જાય તો બુદ્ધિમાન ધનુર્ધારીએ શિષ્યને ધનુષનો કે કોઈ અન્ય શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરાવવો નહિ. પ્રથમ ધનુષનું આરોપણ કરવું અને પછી ચૂલિકા વાંચવી, ત્યારવાદ યથા-યોગ્ય સ્થાન ઉપર સ્થિત થઈ વાળ માથે હાથ રાખવો, ધનુષનો તોલ ઢાલે હાથે કરવો. વજનનું અનુમાન કર્યા વાદ તેના ઉપર શરાનુસંધાન કરવું. પ્રથમ ચઢાવેલા ધનુષથી પૃથ્વીનો વેધ ન કરવો. મહાદેવને, ગુરુને, ધનુષને અને વાળોને નમસ્કાર કરવા, ત્યારવાદ ગુરુ આગલ વાળ રેંચવાની આજ્ઞા માગવી. પ્રાણવાયુને પ્રયત્નથી પ્રાણની સાથે પૂરક કરવો અને તે પછી કુંભક કરી તેને હુંકારથી રેંચક કરવો; સિદ્ધિ ચાહનાર ધનુર્ધારીએ એ રીતે અભ્યાસની ક્રિયા કરવી જોઈએ. છ મહિનામાં મુઠિ અને એક વર્ષમાં વાળસિદ્ધ થઈ શકે છે, જેના ઉપર પરમ કૃપાળુ મહાદેવજી પ્રસન્ન હોય એજ નારાચને સિદ્ધ કરવા સમર્થ બને છે. જે પુરુષને સિદ્ધિની સ્પૃહા હોય તેણે વાળને પુષ્પની માફક ધારણ કરવું, ધનુષને સર્પની પેઠે પીડવું અને લક્ષ્યનું ધનની માફક ચિન્તન કરવું. આચાર્ય ક્રિયાની, ભાર્ગવ વાળ દૂર જવાની, રાજાઓ દૃઢ વસ્તુના છેદનની અને સામાન્ય જનો લક્ષ્ય ઉપર સારી રીતે શરૂ લાગવાની ઇચ્છા કરે છે. જે શરૂથી લક્ષ્યપાત થતાં મનુષ્યોનાં મન પ્રસન્ન થાય તેથી પણ ન્હાના વાળથી લક્ષ્યને વીંધવું એ ઉત્તમ ગણાય છે. કારણકે લઘુશરથી લક્ષ્યનું વેધન સારું થાય છે. વિશાલ સ્થાનેન વરજી, સમસન્ધાન કરી ગોપુચ્છ મુલ વાળને સિંહ-કર્ણ મુઠિથી અને કૈશિક નામના વ્યાયથી રેંચનાર, શિલાને પણ નહિ ફલાવનાર, પૂર્વાપર સમ રહેનાર, બન્ને અંસને વરાવર રાખનાર, ઉભય કરને અડગ રાખી, ચક્ષુને લેશપણ ચલિત નહિ કરનાર, દૃષ્ટિને નિશાન પર સ્થાપનાર અને લક્ષ્યને ઢાંકી મુઠિને વાળના અગ્રભાગ પર યોજનાર ધનુર્ધારી નિશાન પર દૃઢ થઈને દ્રષ્ટિમાં મનને સ્થિર કરી જો વાળ ફેંકે તો તે કદિપણ વ્યર્થ જાય નહિ; કારણકે ઉક્ત લક્ષણવાળા પુરુષે પ્રયત્નથી લક્ષ્યને જીતી લીધેલું હોય છે. માથામાંથી વાળ લઈ સંધાન કરવું, રેંચવું અને તુરંતજ ફેંકવું એવી રીતે નિરંતર અભ્યાસથી મનુષ્ય ઝીઘ્ર સંધાન કરી શકે છે. પતાકા નામની મુઠિથી સ્ત્રી ચિહ્નવાળાં વાળને ફેંકવામાં આવે તો તે દૂર પડે છે. પ્રત્યાઘ્રીદ સ્થાન પર સ્થિત થઈ અગ્રસંધાન કરવાથી, દર્દુર સ્થાન પર સ્થિત થઈ ઝર્ચ સંધાન

કરવાથી, સ્કન્ધ વ્યાયથી વજ્રમુષ્ટિ અને પુરુષ વાળના સમસન્ધાનથી ઘણી સારી રીતે હાથોને દૃઢ બેદનની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. વાળોની સૂચીમુખ, મીનપુચ્છ અને ભ્રમરી એ ત્રણ ગતિ પ્રસંસા-યોગ્ય છે. જે વાળ પક્ષવાલું અથવા પક્ષરહિત હોય, તેની ગતિ સૂચીમુખ થાય છે; જે વાળનું ધનુષ કઠિન હોય અને તે હીનમુષ્ટિથી ચેંચવામાં આવે તો તેની ગતિ મત્સ્યપુચ્છા થાય છે અને જે વાળ ફેંકતા વક્રગમન કરે, તે ભ્રમરી ગતિનું કહેવાય છે, એ વાળ તિર્યગત લક્ષ્વેધનમાં શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. શ્રી મહાદેવજીએ વાળોના સ્વલન માટે ઢાવી વાજુ જનારી, જમણી તરફ જનારી અને નીચે જનારી એ રીતે ચાર ગતિ કહી છે. જો પ્રત્યંચાની મુષ્ટિ વાળના પૃષ્ઠથી કંપાયમાન થાય અને ધનુષની મુષ્ટિ સન્મુખ થાય તો વાળ સીધું જઈ લક્ષમાં લાગતું નથી, પરંતુ તે ઢાવી તરફ ગતિ કરે છે, એટલા માટે પ્રત્યંચાની મુષ્ટિને કંપવા દેવી નહિ. જે વાળ શિથિલતાથી ગ્રહણ કરાણ હોય અને ઋજુત્વથી રહિત હોય તે નિઃસંદેહ જાણી વાજુ ચાલ્યું જાય છે. ધનુષ્યની મુષ્ટિ ઊર્ધ્વ ભાગમાં હોય તો વાળ લક્ષ્યને છોડી ઉપરના ભાગમાં ચાલ્યું જાય છે. જો વાળ ફેંકતી વચ્ચે ધનુષની મુષ્ટિ નિશાનથી નીચે હોય અને પ્રત્યંચાની મુષ્ટિ ઉપર હોય તો વાળની ગતિ અગ્રભાગમાં થાય છે. જ્યારે ચાપમુષ્ટિ અને પ્રત્યંચામુષ્ટિ એકી સાથે લક્ષ્યને ઢાંકી લીધે ત્યારેજ લક્ષ્યભેદ થઈ શકે છે, અન્યથા શ્રમ નિષ્ફળ નિવડે છે. લક્ષ્ય, વાળનો અગ્રભાગ અને દૃષ્ટિ એ ત્રણ જ્યારે એકત્ર થાય ત્યારે ફેંકેલું વાળ અવશ્ય લક્ષ્યપાત કરે છે. દોષ રહિત, શબ્દહીન અને પ્રત્યંચ, તથા ધનુષ એ વચ્ચેની સમદૃષ્ટિથી ફેંકેલું શર કઠિન વસ્તુઓનું પણ વિદારણ કરી શકે છે. જે વાળ સારી રીતે ચેંચેલું, જિત, શુદ્ધ, વદ્ધપક્ષ અને ગાઢ મુષ્ટિથી ફેંકેલું હોય તે ધનુષ્ય, હાથી અને અશ્વોના અંગમાં રહી શકતું નથી; અર્થાત્ તેઓને વીંધી આરપાર ચાલ્યું જાય છે. જેને શરો તૃણ સમાન, ધનુષ ઇન્ધન સમાન અને પ્રત્યંચા પ્રાણ સમાન હોય તે ધનુર્ધારી સર્વોત્કૃષ્ટ ગણાય છે. જે વાળ લોહ, ચર્મ, ઘટ અને મૃત્તિકાના પિંડનું ભેદન કરે છે તે વાળને વજ્ર પણ કાપી શકતું નથી. દોઢ આંગળ પ્રમાણના જાડાં લોહપત્ર કરાવી તેને એક વાળથી વીંધનાર પુરુષ દૃઢવાતી થાય છે. જે ધનુષ્ય એક વાળથી ચોવીશ ચર્મ એક સાથે ભેદે, તેનું વાળ મહાન મદોન્મત્ત હાથીના શરીરને વીંધી આરપાર ચાલ્યું જાય છે. પાણીમાં ધૂમતો ઘટ, કુંભકારના ચક્રપર ફરતો મૃત્તિકાનો પિંડ અને એવીજ ભ્રમણશીલ અન્ય વસ્તુઓને વીંધનાર પુરુષ દ્રઢભેદી કહેવાય છે. લોહની વસ્તુનો કાકતુંડથી, ઢાલનો આરામુખથી અને મૃત્તિકાના પિંડનો તથા ઘટનો સૂચિમુખ નામના શરથી વેધ કરવો. જે પુરુષ વાળને તોડવાનો વિધિ, કાળ-ચ્છેદન તથા વિન્દુક અને વે ગોળાઓને વીંધવાનું જાણતો હોય તે શત્રુસૈન્યનો વિજય કરી શકે છે.

જે પુરુષ લક્ષ્ય સ્થાનપર પ્રેરિત વાળનો સામેથી આવતાં આવતાં વચમાંજ વિચ્છેદ કરી નાંખે, કાંઈક પોતાની મુઠ્ઠિવાળી તિર્યક્ થઈ જાય, વે ફલવાળાં વાળથી અથવા અર્ધચન્દ્રથી શત્રુના શિરનું મધ્ય ભાગથી છેદન કરે, સન્મુખ આવતા વાળ સામે તિર્યગ્ વાળ ન ચલાવે, પરંતુ પોતેજ તિર્યગ્ થઈ જાય અને વાળથી વાળને કાપે તે વાળછેદી કહેવાય છે. જે પુરુષ લાકડીએ ઘોડાનો વાળ વાંટી તેમાં લટકાવેલી ભ્રમણશીલ કોડીને વાળથી પાડી દે તેને સાચો ધનુર્ધારી સમજવો. જે નિશાનની જગોળ લીલી લાકડીને કાળી વનાવી રાખે અને તેનું ક્ષુરપ્ર નામના વાળથી છેદન કરે તે પુરુષ તમામ કાષ્ટને કાપનારો વની કાષ્ટછેદીના પદને પ્રાપ્ત કરે છે. જે પુરુષ લક્ષ્યની જગોળ કુન્દના પુષ્પ સમાન વનાવી રાખેલ શ્વેત વિન્દુનો વેધ કરે તે ચિત્રયોધા કહેવાય છે. કાષ્ટના વે ગોળાઓને શીઘ્રતાથી આકાશમાં ઉઠાડી તે પૃથ્વી પર ન પડે તેટલા વસ્તુમાં તે વસ્ત્રોની પીઠને શીઘ્ર સંધાનના યોગપૂર્વક ગોપુચ્છમુખ નામના વે વાળથી વીંધી નાંખે તેને ઉત્તમ ધનુર્ધારી જાણવો, દરેક રાજા-એ તેવા પુરુષોનો સત્કાર કરવો જોઈએ. રથસ્થ, ગજસ્થ, હ્યસ્થ તથા પૈદલ પુરુષે દોડતાં લક્ષ્યને પાડવાનો પ્રયત્ન કરવો. જે નિશાન ઢાવા હાથ તરફથી આવી જમણી વાજુ તરફ દોડયું જનું હોય, તેને ધનુષ રેંચી જડના હાથથીજ મારવું, એવીજ રીતે દક્ષિણ તરફથી આવતાં લક્ષ્યને આલીઢ ક્રમથી ભેદવું અને વામ અથવા દક્ષિણ તરફ ગતિ કરતા વાયુનું વળ પળ તપાસવું. વામ વાજુથી વાયુ વિચરણ કરતો હોય તો ધનુષને દક્ષિણ તરફ ઝુકાવી દેવું અને દક્ષિણનો વાયુ હોય તો વાળને ઢાવી વાજુ ફેંકવું; જેના પૃષ્ઠ તરફ અથવા દક્ષિણ ભાગ તરફ વાયુની ગતિ હોય તે અવશ્ય વિજય પામે છે અને જેની સામે અથવા વામ ભાગમાં વાયુ ગતિ કરતો હોય તેનો પરાજય થાય છે, કારણકે એ ચિહ્ન સુખયોના ભંગનું સૂચન કરનારું છે. નિશાનના મ્થાનમાં કાંસાનું પાત્ર વે હાથને અંતરે રાખી તેના ઉપર રેતીની કાંકરીઓથી તાડન કરતાં શબ્દ ઉત્પન્ન થાય છે, એ ઉત્પન્ન થયેલા અવાજને સારી રીતે ધ્યાનમાં રાખી કર્ણેન્દ્રિય અને મનના યાગથી નિશાનનો નિશ્ચય કરી શરાનુ-સન્ધાન કરવું; જ્યારે વે હાથને અંતરે ધતા શબ્દને સાંભળી લક્ષ્યમિષ્ટિનો અભ્યાસ સંપૂર્ણ થાય, ત્યારે તે કાંસ્યપાત્રને જરા દૂર રાખવું એમ દિનપ્રતિદિન વચારે દૂર મૂકી શબ્દવેચન શીખવું. શબ્દવેચનનો અભ્યાસ અંધકારવાળા પ્રદેશમાં કરવો, દુષ્કર શબ્દવેચનને કોઈ ભાગ્યશાળીજ સિદ્ધ કરી શકે છે. જેમાં રંજકની નલિકાઓ દ્વાગી હોય એવું ચ્વગ નામનું વાળ વાયુની સન્મુખ પેંત્રતાં તે કાર્યમિદ્ધિ કરી પાહું આવે છે. ડ્યાંમુચી મિઢ થાય ત્યાંમુચી શ્રમ જારી રાખવો, ત્યારવાદ વર્ષાક્રતુમા ધનુષને ધારણ કરવું નહિ. પૂર્વે કરેલો અભ્યાસ નૃત્યી ન જવાય પટલા માટે

વે મહિના પર્યન્ત પરિશ્રમ કરવો; દરેક વર્ષે શરદ્ઋતુમાં અથવા આશ્વિન શુદ્ધી નવમીને દિવસે
 ઇશ્વરી ચંડિકા, ગુરુ, હથિઆર અને અશ્વોની રાજાએ અથવા અભ્યાસી પુરુષે પૂજા કરવી, બ્રાહ્મણોને
 દક્ષિણા દેવી, કન્યાઓને ભોજન કરાવવું, દેવીને અર્થે પશુનું વલિદાન આપવું અને માંગલિક વાદ્યો-
 ના નિનાદ સાથે વેદોક્ત અથવા શાસ્ત્રોક્ત અસ્ત્રોની કર્મસિદ્ધિ માટે જપ અને હોમના વિધિથી મંત્ર
 સાધન કરવું. બ્રાહ્મ, નારાયણ, શૈવ, ઐન્દ્ર, વાયવ્ય, વારુણ, આગ્નેય અને ગુરુએ આપેલ અસ્ત્રોને
 સાધવાં. પવિત્ર પુરુષે મન, વાણી અને કર્મથી અનુભવ કરવો. અસ્ત્રોને મેલવી જે તેના પ્રયોગ તથા
 ઉપસંહારને જાણે તેજ તે ધનુર્ધર કહેવાય છે. સામાન્ય કાર્યસિદ્ધિ માટે બુદ્ધિમાન પુરુષે અસ્ત્રોનો
 પ્રયોગ ન કરવો. પહેલું બ્રહ્માસ્ત્ર, બીજું બ્રહ્મદંડ, ત્રીજું બ્રહ્મશિર, ચોથું પાશુપતાસ્ત્ર, પાંચમું વાય-
 વ્યાસ્ત્ર, છઠ્ઠું આગ્નેયાસ્ત્ર અને સાતમું નારસિંહ એ સર્વેને ઉપસંહારની સાથે જાણવાં જોઈએ. તમામ
 અસ્ત્રોને ગાયત્રી મંત્રથી ગ્રહણ કરવાં અથવા દીપ્યમાન વનાવવાં. બ્રહ્માસ્ત્રનો પ્રયોગ એવો છે કે
 પ્રથમ “દ”ને આદિ લઈ “દ” ના અન્ત પર્યન્ત સાવિત્રિનો વિપરીત જપ કરવો, એ રીતે વિધિપૂર્વક
 એક નિર્ઘ્વ મંત્રજાપથી અભિમંત્રિત શર શીઘ્ર શત્રુઓ ઉપર ફેંકતાં વાલ્ક, વૃદ્ધ, ગર્ભસ્થ અને જે
 કોઈ યુદ્ધ કરવા સન્મુખ આવેલ હોય તે સર્વ નષ્ટ થાય છે. બ્રહ્મદંડના પ્રયોગમાં પ્રથમ પ્રણવ(ૐ)નો
 ઉચ્ચાર કરવો, તે પછી પ્રચોદયાત્ પછી નો યોધિયો એમ ક્રમપૂર્વક ધર્મિહિ દેવસ્ય
 ભર્ગોવેરેણ્યં સવિતુઃ તેની સાથે અમુક શત્રુનું નામ જોડી, છેવટ હન હન હુંફટ એ રીતે
 બોલવું. એવા વે લક્ષ મંત્રજાપથી અભિમંત્રિત વાણ શત્રુઓ ઉપર ફેંકતાં કદાચ તેઓ યમરાજ જેવા
 વલ્લવાન્ હોય તો પણ વિનાશ પામે છે; એ બ્રહ્મદંડનો ઉપસંહાર કરવો હોય ત્યારે ઉક્ત મંત્રનો
 વિપરીત જપ કરવો. બ્રહ્મશિર અસ્ત્રના પ્રયોગમાં પ્રથમ પ્રણવનું ઉચ્ચારણ કરી તત્સાવિતુર્વેરેણ્ય-
 શત્રૂન્મે હન હન હુંફટ એવા ત્રણ લક્ષ મંત્રના પવિત્રતા પૂર્વક પુરસ્થરણથી અભિમંત્રિત વાણ
 ફેંકતા દેવ કે અસુર ગમે તે શત્રુ હોય તે સર્વ નાશ પામે છે; એ બ્રહ્મશિરનો ઉપસંહાર કરવો
 હોય ત્યારે કથિત મંત્રનો વિપરીત જપ કરવો. પાશુપતાસ્ત્રના પ્રયોગમાં “દ” ને આદિ લઈ “દ”ના
 અન્ત પર્યન્ત પ્રણવનો ઉચ્ચાર કરી ર્લીં પશું હુંફટ અમુક શત્રૂન્ હન હન હુંફટ
 એવા વે લક્ષ મંત્રથી અભિમંત્રિત શર ફેંકતાં સમસ્ત શત્રુઓનો સંહાર થાય છે, તેનો ઉપસંહાર
 કરવો હોય ત્યારે વિપરીત મંત્રજપ કરવો. આ પાશુપતાસ્ત્ર સર્વ શસ્ત્રોના નિવારણને માટે છે, વૈરીઓના
 વિધ્વંસને માટે વાયવ્યાસ્ત્રનો પ્રયોગ કરવો હોય ત્યારે ૐ વાયવ્યયા વાયવ્યયાન્યોર્વાય-

વ્યયા અમુક શત્રૂન્ હન હન હુંફટ્ એવા વે લક્ષ મંત્રથી અભિમંત્રિત શર શત્રુઓના સં-
હાર અર્થે ફેંકવું અને એજ મંત્રથી ઉપસંહાર કરવો. વાયવ્યાસ દેવતાઓને પણ હઠાવી દે છે. શત્રુઓ-
થી ઉત્પન્ન થનાર ભયને વાલી ભસ્મ કરનાર અગ્ન્યાસૂત્રના પ્રયોગમાં ૐ અગ્નિસ્ત્યતા હ્રદુ
મૂંચ શિવંવનાશ્વાવિણિચ હગાદશરૂપનઃ સદવેતિ હાદતિતોયતિ રામમસો
હિ વાવાન સુસેદવેદયા અમુક શત્રૂન્ હનહન હુંફટ્ એવા વે લક્ષમંત્રજપથી અભિમં-
ત્રિત વાળ શત્રુઓ ઉપર ફેંકવું અને ઉક્ત મંત્રના વિપરીત જપથી તેનો ઉપસંહાર કરવો. નારસિંહા-
સૂત્રના પ્રયોગમાં અગ્ન્યાસૂત્રના એક લક્ષ મંત્રનો જપ કરવો અને ઉપસંહાર પણ એજ મંત્રના વિપરીત
જપથી કરવો. નારસિંહ વાળ સિંહનું સ્વરૂપ ધારણ કરી શત્રુરૂપી વનમાં દાસલ થઈ સર્વને છિન્ન-
ભિન્ન કરી નાંચે છે. હસ્ત નક્ષત્રમાં રવિવારને દિવસે જલ પીપલનો કન્દ લઈ તેનો શરીરે લેપ
કરનાર કાયર પુરુષ પણ રણભૂમિમાં શૂરવીરના અભિમાનને ઉતારી શકે છે. પુષ્યનક્ષત્ર, રવિવાર
અને સિદ્ધિયોગમાં અપામાર્ગની જડ લઈ રાખવી, જે દિવસે કોઈની સાથે યુદ્ધ કરવાનું વને તે
દિવસે તેનો લેપ કરવાથી અંગ ઉપર શસ્ત્રનો ઘાવ લાગતો નથી. અથઃપુષ્પી, શંખપુષ્પી, લજ્જાલુ,
ગિરિકર્ણિકા, નલિની, સહદેવી અને વિષ્ણુકાન્તા એ સર્વની જડ તથા મુંજ અને આકડાના પર્ણ
રવિવારે લઈ હાથે બાંધવાથી અથવા તેનો શરીરે લેપ કરવાથી સર્વ પ્રકારના શસ્ત્રો દૂર રહે છે, સર્પ
તેપજ વ્યાઘ્ર આદિ હિંસક પ્રાણી કાંઈ બાધ કરી શકતાં નથી અને અઘ્રમાતાઓ રક્ષક વની રહે છે.
હસ્ત નક્ષત્રમાં છત્તુંદરથી ઉત્પન્ન થયેલું ચૂર્ણ ગ્રહણ કરવું, તેના પ્રભાવથી મનુષ્યની સામે હાથી
આવી શકતો નથી. સિંહનું માંસ લઈ અશ્વને ચાલવાના રસ્તાપર ગાંધી દીવું હોય તો તે રસ્તે તાડન
કાર્યા છતા પણ અશ્વ આવતા નથી. છત્તુંદર અને શ્રીફલના પુષ્પનું ચૂર્ણ ગળીને લગાડવાથી મિંહના
શરીરનો ગન્ધ મુંઘ્યાની માફક મનુષ્યના શરીરનો ગન્ધ મુંગી મડોન્નત્ત હાથી મદનો પરિત્યાગ કરે
છે. શ્વેત વિષ્ણુકાન્તાની જડ હાથમાં રાખનાર મનુષ્યથી હાથી હમેશા દૂર રહે છે, શ્વેત કંટારિકા
વ્યાઘ્ર આદિના ભયને હરે છે. પુષ્પનક્ષત્રમાં રવિવારે પાટાની જડ ડંગેડી મુગમાં ગાંધીથી નીંચ
તલવાર અથવા ચક્રની ધારથી શરીર ફાટવું નથી ગાંધીનું ઉત્તરમ્પટ મુગમાં હોય તો મ મુગ
આવતા શસ્ત્રના સમૂહને હઠાવી દે છે, એ ગાંધીનું ઉત્તરમ્પટ વિવિધ અર્થાન્ ઉપવાસ કરી પુનઃ
નક્ષત્રમાં રવિવારે લાવવું. શ્વેત ગમ્પુંગાની જડ અથવા નીર્ગની જડ, હાથ, ગિર પ્રયવા

મુખમાં રાખવાથી સર્વ શત્રુઓનું નિવારણ કરે છે. તેમજ રાજા, ચોર અને સર્પના ભયને દૂર કરે છે; એ જડ તથા જૂટા પળ પુષ્પનક્ષત્ર અને રવિવાર હોય ત્યારે લાવવી જોઈએ.

શરુઆતમાં શત્રુના સૈન્ય સન્મુખ ઉભા રહી મુદ્રા કરવી અને ત્યારવાદ યુદ્ધનો પ્રારંભ કરવો, જે પ્રથમ સર્પમુદ્રા કરે તે અવશ્ય વિજય પામે છે. પ્રથમ રુદ્રનું ધ્યાન ધરી ગાયત્રી મંત્રનો જપ કરવો અને ત્યારવાદ ભગવતી હૈમવતીનું પ્રણામ પૂર્વક ધ્યાન કરી યુદ્ધનો આરંભ કરવો.

“ ॐ હ્રીં શ્રીં હૈમવતીશ્વરીં હ્રીં સ્વાહા । ॐ હ્રીં વજ્રયોગિન્યૈ સ્વાહા ”

આ મંત્રનું ઉચ્ચારણ કરી વજ્રયોગિની દેવીનું ધ્યાન કરવું, અને સિંહપર આરૂઢ થઈ રુદ્રાણીનું પણ ધ્યાન ધરવું. અપૂર્ણ સ્વરમાં શત્રુની સામગ્રી હોય અને પૂર્ણમાં પોતાની સેનાને સત્વથી પરિપૂર્ણ કરી સ્થિત થઈ એકજ યોદ્ધો આવી દુનિયાને જીતી શકે છે. જેના પૃષ્ઠ ભાગમાં તેમજ દક્ષિણ વાજુએ રાહુ સહિત યોગિની હોય તે એકલો લક્ષ શત્રુઓનો સંહાર કરે છે. એવીજ રીતે સૂર્ય પાછઝ અથવા જમણી વાજુએ હોય તથા રાત્રિએ ચન્દ્રમા સન્મુખ અથવા વામ ભાગમાં હોય અને વાયુ જમણી વાજુએ હોય અથવા પૃષ્ઠ ભાગમાં ગતિ કરતો હોય તો લઢકૈયો તત્કાલ વૈરીઓને વિનષ્ટ કરે છે. અંગમાં જે નાડી વહેતી હોય અને તેનો અધિદૈવ સન્મુખ હોય તો તે અધિદૈવની દિશા સામે મુખ રાખવાથી સર્વ કાર્ય સફળ થાય છે, જેના દેહમાં જે દિશાનો વાયુ ગતિ કરતો હોય તે દિશામાં યુદ્ધ પ્રાપ્ત થાય તો તે પુરુષ નિઃસંદેહ સામે ઇન્દ્ર આવ્યો હોય તોપણ તેને જીતી શકે છે. જો સૂર્યસ્વર ચાલતો હોય તો પૂર્વ તથા ઉત્તરમાં અને ચન્દ્રસ્વર ચાલતો હોય તો પશ્ચિમ તથા દક્ષિણ દિશામાં સેનાપતિએ રૈન્યને આદર સાથે યુદ્ધ અર્થે જવા આજ્ઞા આપવી. જે નાડીમાં વાયુ વિચરણ કરતો હોય એજ અંગમાં પ્રાણની સ્થિતિ હોય છે, એ પ્રાણને કર્ણપર્યન્ત સેત્રી ચાલનારા પુરુષ ઇન્દ્રને પણ પરાજય આપે છે. જે પ્રતિપક્ષના પ્રહારોથી પૂર્ણ અંગોની રક્ષા કરે છે, તે વલ્લવાન્ શત્રુઓથી પણ હળાતો નથી. યુદ્ધ સમયે અંગુષ્ઠ અને તર્જનીના વંશમા તેમજ પગના અંગુષ્ઠમાં ધ્વનિ કરનાર પુરુષ એક લક્ષ યોદ્ધાઓને હરાવે છે. જ્યારે પૃથ્વીનું તત્ત્વ હોય ત્યારે શાસ્ત્રની ચોટ ઉદરમાં લાગે છે, એટલા માટે ભૂતત્ત્વ સમયે ઢાલ આદિથી ઉદરનું રક્ષણ કરવું; જલતત્ત્વ હોય ત્યારે ચરણનું, વહ્નિતત્ત્વ હોય ત્યારે ઉરૂનું, વાયુ-તત્ત્વ હોય ત્યારે કરનું અને વ્યોમતત્ત્વ હોય ત્યારે શિરનું સંરક્ષણ કરનાર સુભટ નિરંતર વિજયી નિવડે છે. સૂર્ય સ્વર હોય ત્યારે પૂર્વ તથા ઉત્તરમાં અને ચન્દ્ર સ્વર હોય ત્યારે દક્ષિણ તથા પશ્ચિમમાં મુખ રાખવાથી વિજય મળે છે. લાવા વાલત મુથી યુદ્ધ કરવું હોય તો ચન્દ્રસ્વર અને સન્વર યુદ્ધ

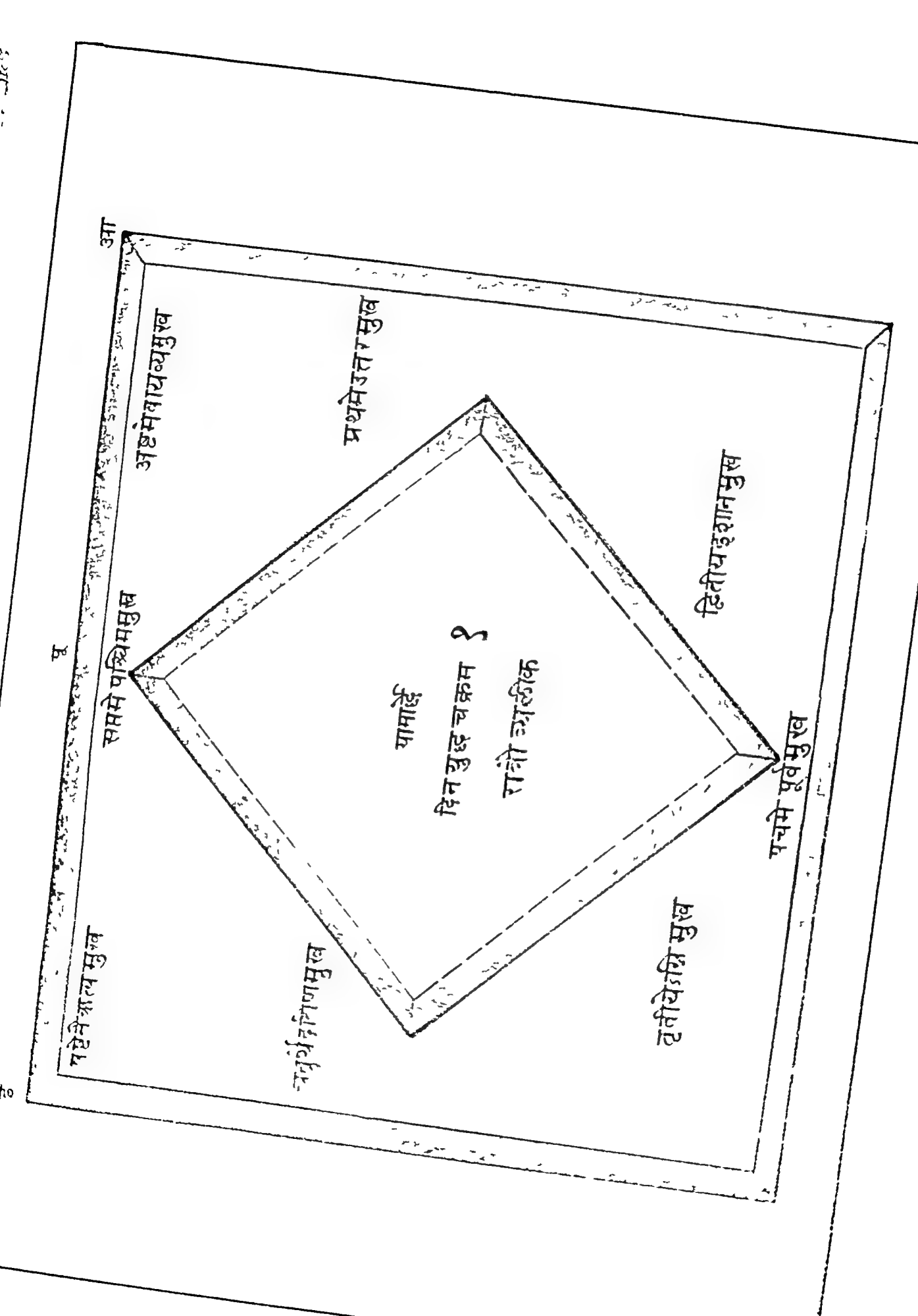
કરવું હોય તો સૂર્ય સ્વર શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. દૂરના યુદ્ધમાં ચન્દ્રસ્વર અને સમીપના યુદ્ધમાં સૂર્યસ્વર વિજય આપનારો હોય છે. પ્રાણવાયુને રેંચી અર્થાત્ કુંભક કરી વાહનપર આરૂઢ થનાર વીરનર રેચક કરતો પૃથ્વીપર પગ મૂકે તો તેનાં સર્વ કાર્ય સિદ્ધ થાય છે. ગૂન્ય સ્વરમાં સ્થિત ક્રૂર સ્વભાવના કાઠ, સર્પ, ગરુડ, ગરુડ, વ્યાધિ, અને ચોર આદિ નાગ કરવાને સમર્થ થઈ શકતા નથી. જે પુરુષનો દક્ષિણ સ્વર ઉત્તરાયણસૂર્યનીતિથિ, સૂર્યસ્વર અગ્નિતત્વ અથવા વાયુતત્વ યુક્ત થઈ કદાચ પોતાની મેલે ચાલે તો તે સ્વરના સ્વંયન માત્રથી તે પુરુષ ગરુડ સંન્યને જીતી શકે છે, અને તેને વિષ્ણુલોક-મા પળ વિન્ન પ્રાપ્ત થતું નથી. સ્વરથીજ શસ્ત્રને વાંધે, સ્વરથીજ માથામાંથી વાહેર કાઢે અને સ્વરથી-જ પેંકે તો યુદ્ધમાં સદા વિજય મળે છે. જ્યારે વામ વર ચાલતો હોય ત્યારે ચન્દ્રમાને વામભાગમાં અથવા સન્મુખ રાક્ષસો જોડાઈ તેમજ સૂર્યસ્વર ચાલતો હોય ત્યારે સૂર્યને પૃષ્ઠ ભાગમાં અથવા દક્ષિણ તરફ રાક્ષસો. ક્રૂર કાર્યમાં પર તરફ સદા નાડોને નિર્જીવ અને શાન્ત કર્મમાં સજીવ વતાવવાથી કાર્ય સિદ્ધ થાય છે તત્ત્વજ્ઞાન તો મહા કઠિન છે, એ તો કોઈ વિરલાનેજ થાય છે, પરંતુ એ તત્ત્વ-વલ્લથી નાડોવલ્લ અધિક છે એ વાત જટાજૂટને ધારણ કરનારા શિવજીએ પરશુરામપાસે કહી હતી. સ્વરની ગતિને સારી રીતે જાણી કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થએલો પુરુષ મહા નિપુણ મતિવાલો ગણાય છે. આ ધનુર્વિદ્યા કરને. કુબુદ્ધિવાળાને, અજ્ઞાન્તને, ગુરુદ્રોહીને તેમજ અભક્તને કદિપણ આપવી નહિ, પરંતુ તેનું દાન વ્રત્યચારીને, ધર્મથી પ્રજાનું પાલન કરનારને, દુષ્ટ પુરુષોને દંડનારને અને સાધુ જનોનું સંરક્ષણ કરનારને દેવું એજ મહાદેવજીનું મહા વાક્ય છે. પ્રતિપદ્મા અને નવમીને દિવસે પ્રથમના અર્ધ પ્રહરમાં રાહુ સહિત યોગિની પૂર્વે દિશામાં સ્થિત થાય છે. દ્વિતીયા અને દશમીને દહાડે પાંચમા અર્ધ પ્રહરમાં પશ્ચિમે ઉદય થાય છે, તૃતીયા અને એકાદશીને દિવસે ત્રીજા અર્ધપ્રહરમાં દક્ષિણે ધૂમે છે, ચતુર્થી અને દ્વાદશીને દિવસે માનવા અર્ધપ્રહરમાં ઉત્તર દિશાએ ઊગે છે, પંચમી અને ત્રયોદશીને દહાડે અષ્ટમા અર્ધપ્રહરમાં ત્રીજા નૈઋત્ય કોણમાં રહે છે. પૃથ્વી અને ચતુર્દશીને દિવસે ત્રીજા અર્ધપ્રહરમાં વાયુકોણમાં ચાલે છે, મસૂમી અને પૂર્ણિમાના ચોથા અર્ધપ્રહરમાં ડશાન કોણમાં અટન વરે છે તથા અષ્ટમી અને અમાવાસ્યાના છઠા અર્ધપ્રહરમાં રાહુ સહિત યોગિની અ-ગ્નિકોણમાં દેખાવ દે છે.

રાજાએ રાજપુત્ર, મામન, આત્મજન અને શુદ્ધ બુદ્ધિના મેવકજનોને પોતાની આજુબાજુ રક્ષા અર્થે રાખવા. જે યોદ્ધાઓ પરસ્પર પ્રેમ રાખનારા, શાર્ટ ધનુષને વાગળ કરનારા, યુદ્ધની રીતિ-

ને જાણનારા અને રથપર આરૂઢ થઈ હોય, તેઓ શત્રુઓને રણમાં જીતી શકે છે. સૈન્યમાં એક પળ કાયર અને ભાગેડુ હોય તો મહાન્ સૈન્ય છતાં પરાજય પ્રાપ્ત થાય છે અને એના ભાગી જનાર કાયર પુરુષને જોઈ મ્હોટા શૂરવીરો પણ ભયભીત બની ભાગે છે. ઇટલા માટે રાજાએ કાયર સેનાપતિ અથવા પદાતિ આદિ નોકરોની સેનામાં ભરતી કરવી નહિ. યોગયુક્ત સન્યાસી અને સંગ્રામમાં સામે પગલે મરનાર એ વાંચને મહાત્માઓ સૂર્યમંડલને ભેદનારા થાય છે અર્થાત્ તેઓ સૂર્યથી ઉપરના લોકમાં જાય છે. જ્યાં જ્યાં શૂરવીર શત્રુઓથી ઘેરાઈ સ્થિતિમાં મરણ પામે, તે અક્ષયલોકને ભોગવનારો થાય છે. યુદ્ધમાં હીન વચન બોલવાં નહિ, જે શત્રુ મૂર્ઝાવશ હોય ગભરાઈ ગઈ હોય, શસ્ત્ર રહિત હોય, વીજા સાથે લડાઈ કરી રહ્યો હોય, ભાગી નિકળેલો હોય અને શરણે આવેલ હોય તેના ઉપર કદિપણ પ્રહાર ન કરવો. વલ્લવાન્ પુરુષે ભાગેલા શત્રુ પાછલ થવું નહિ કારણકે તે મરણીઓ બની વચ્ચે મારી દે છે. ઇટલા માટે પલાયિત શત્રુની શોધ અર્થે પરિશ્રમ લેવો નહિ. ઘણા સૈન્યને એકત્ર કરી ચતુરંગિની અર્થાત્ હાથી, રથી, ઘોડેસ્વાર અને પૈદલની સેનાથી વ્યૂહ રચના કરવી. વિજયની ઇચ્છાવાળા રાજાએ શૂરવીરોને સર્વથી આગલ રાખવા. વાયુનું વિચરણ, સૂર્યનો ઉદય, પક્ષીઓનું ઉડવું અને ઘટિજે સૈન્યનાં પૃષ્ઠ ભાગમાં થતાં હોય તે યુદ્ધમાં જય મેળવે છે. અપૂર્ણ સ્વરમાં રહેલા શત્રુઓ મરતા નથી અને પૂર્ણ સ્વરમાં પ્રાપ્ત થઈ પ્રતિપક્ષીઓ જીવી શકતા નથી ઇટલા માટે ધૈર્ય ધારણ કરી શત્રુસૈન્યનો સંહાર કરવો. યુદ્ધમાં વિજય મળે તો લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થાય અને મૃત્યુ થાય તો સ્વર્ગ મળે તથા પૃથ્વીપર યજ્ઞ ગવાય એ વાંચને લાભનો વિચાર કરી ધૈર્ય-પૂર્વક વૈરીઓનો વિધ્વંસ કરવો જોઈ. રોગી બની ઘરમાં મરવું એ ક્ષત્રીઓને માટે ઘણું જ શરમ ભરેલું અને અર્ધમૃત્યુ ગણાય છે, કારણકે રણભૂમિમાં પ્રાણનો પરિત્યાગ કરવો એ ક્ષત્રીઓનો સનાતન ધર્મ છે. યુવાસ્વરવાળી મધ્ય સેના ભ્રમણ કરતી સામે ઉપસ્થિત થઈ શત્રુઓ સાથે યુદ્ધ કરે, તે સેના પડલાના ભાગમાં તથા એક સેના પૃષ્ઠ ભાગમાં રક્ષા માટે નિયત કરવી અને વિકટ-સેના દૂર સાવધપણથી ફર્યા કરે એવી યોજના કરવી જોઈ.

પ્રથમારંભવ્યૂહ.

દંડને આકારે હોય તે દંડ વ્યૂહ, શકટને આકારે હોય તે શકટ વ્યૂહ, વરાહને આકારે હોય તે વરાહ વ્યૂહ, મત્સ્યને આકારે હોય તે મત્સ્ય વ્યૂહ, સોડને આકારે હોય તે સૂચીવ્યૂહ, ગરુડ પક્ષીને આકારે હોય તે ગરુડવ્યૂહ, તથા કપલને આકારે કમલવ્યૂહ ઇત્યાદિ વ્યૂહોની રચના કરી સેનાપતિએ ગતિ કરવી અને વલાધ્યક્ષને સર્વ દિશામાં યોજી દેવા.

उत्तर

अष्टमे वायव्यमुख

प्रथमे उत्तरमुख

द्वितीय इशानमुख

पचमे पूर्वमुख

तृतीयेऽग्निमुख

चतुर्थेऽप्यणमुख

सप्तमे पश्चिममुख

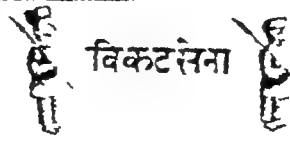
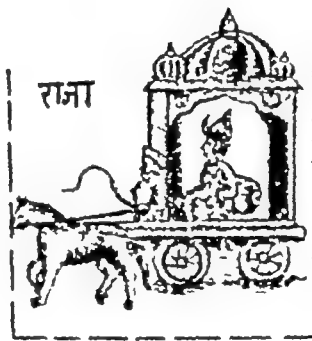
पश्चिमेऽप्यणमुख

यामार्ह

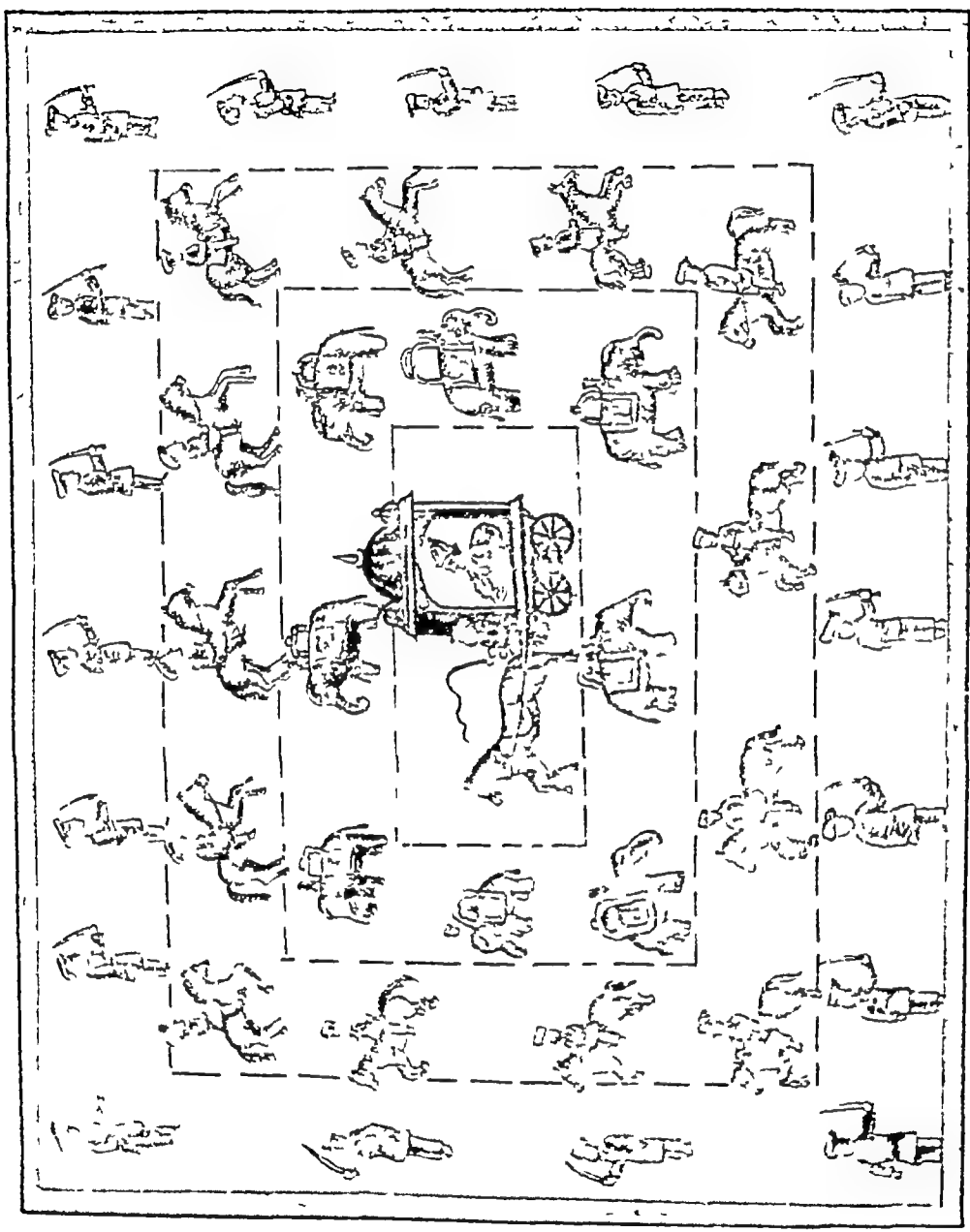
दिन युद्ध चक्रम्

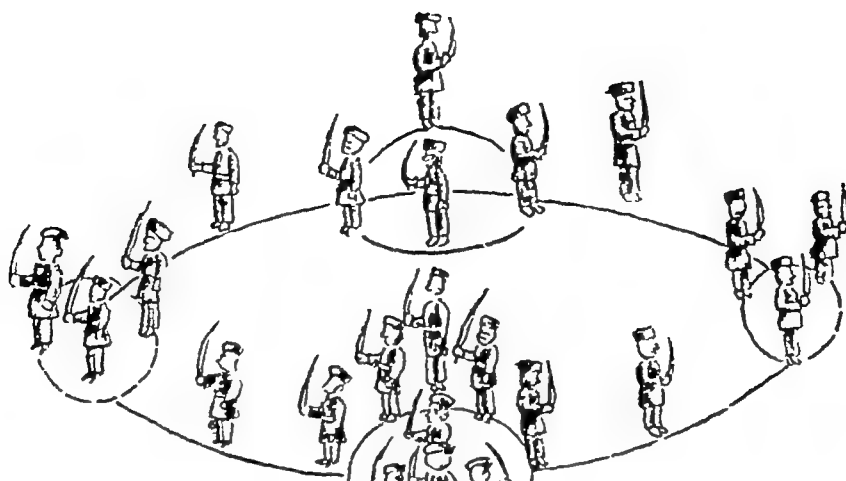
रात्रौ अलौक

प्रथमा रम्भ व्यूह

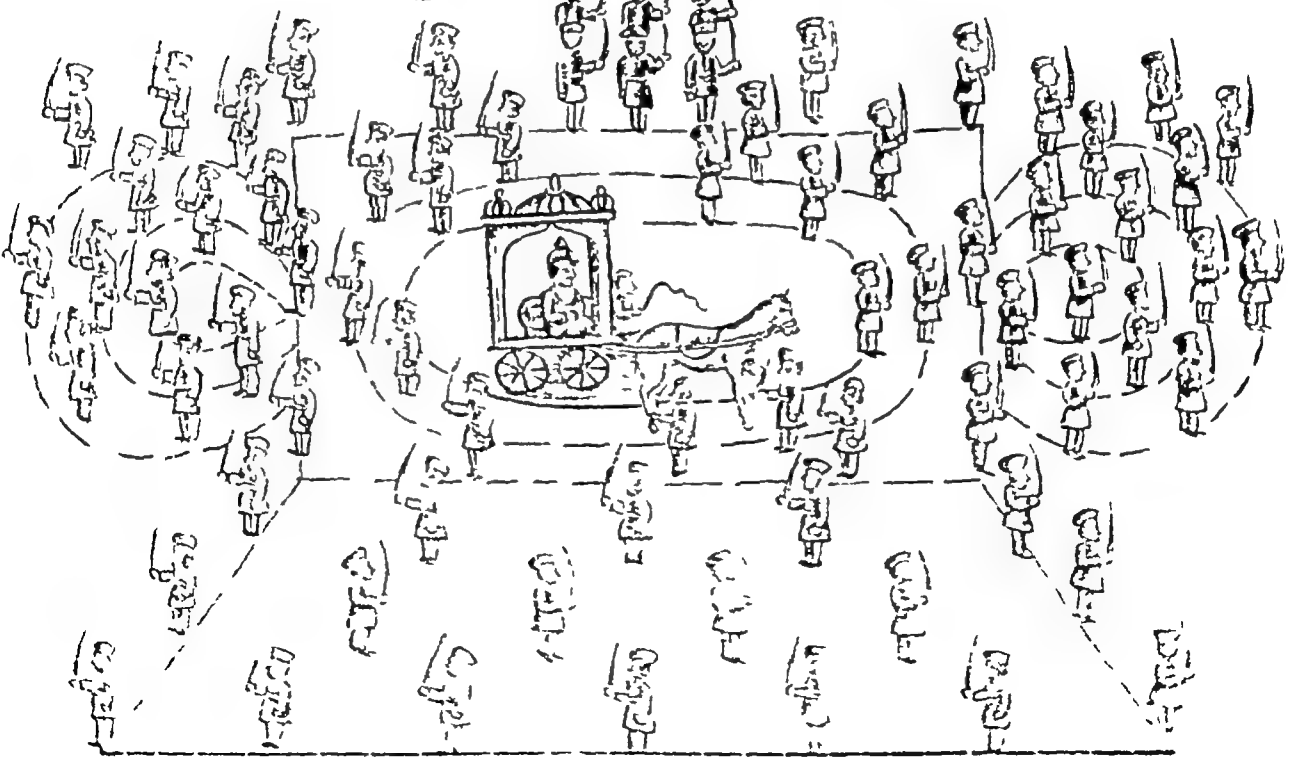

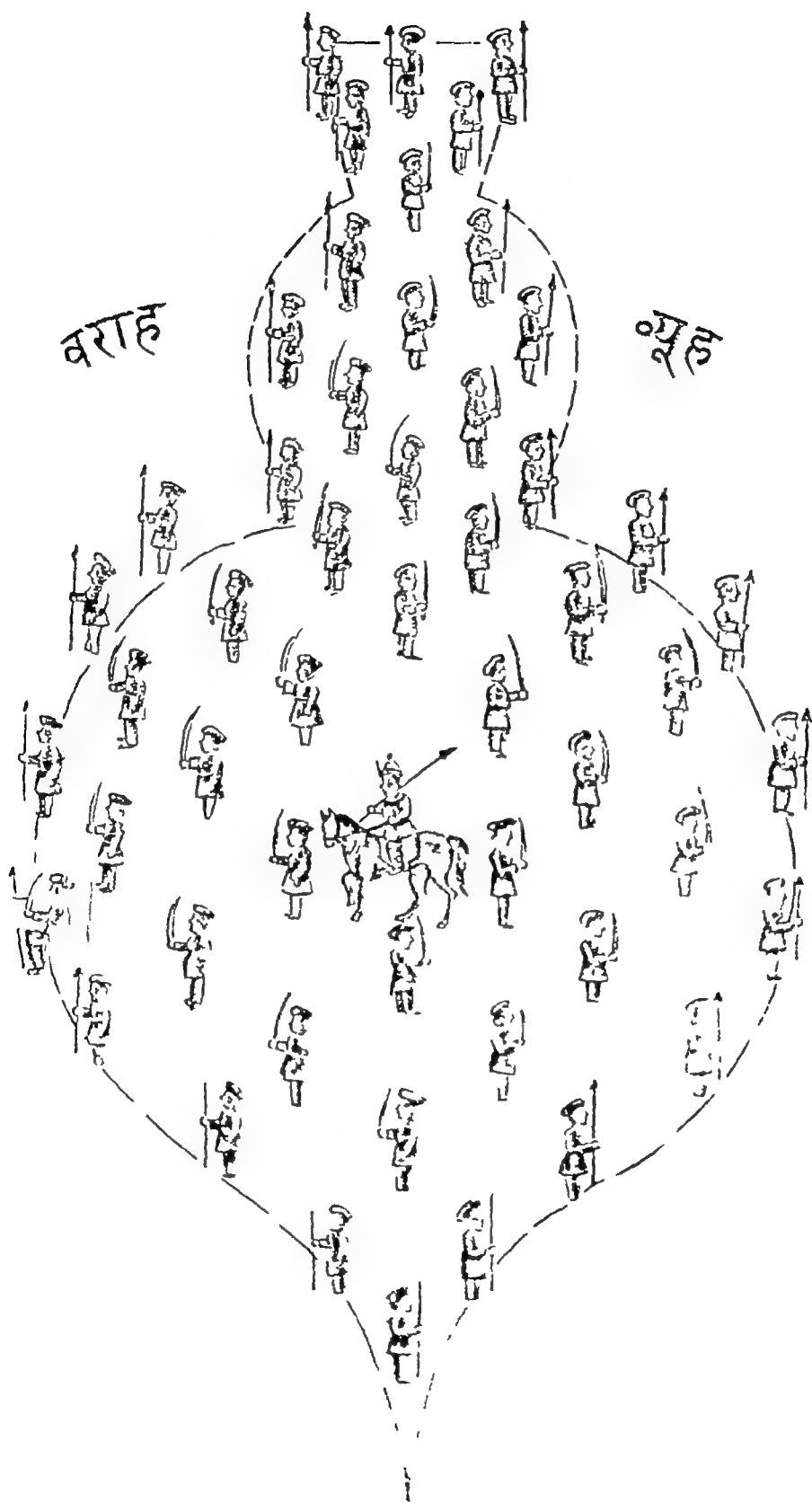
કાળ વૃક્ષ

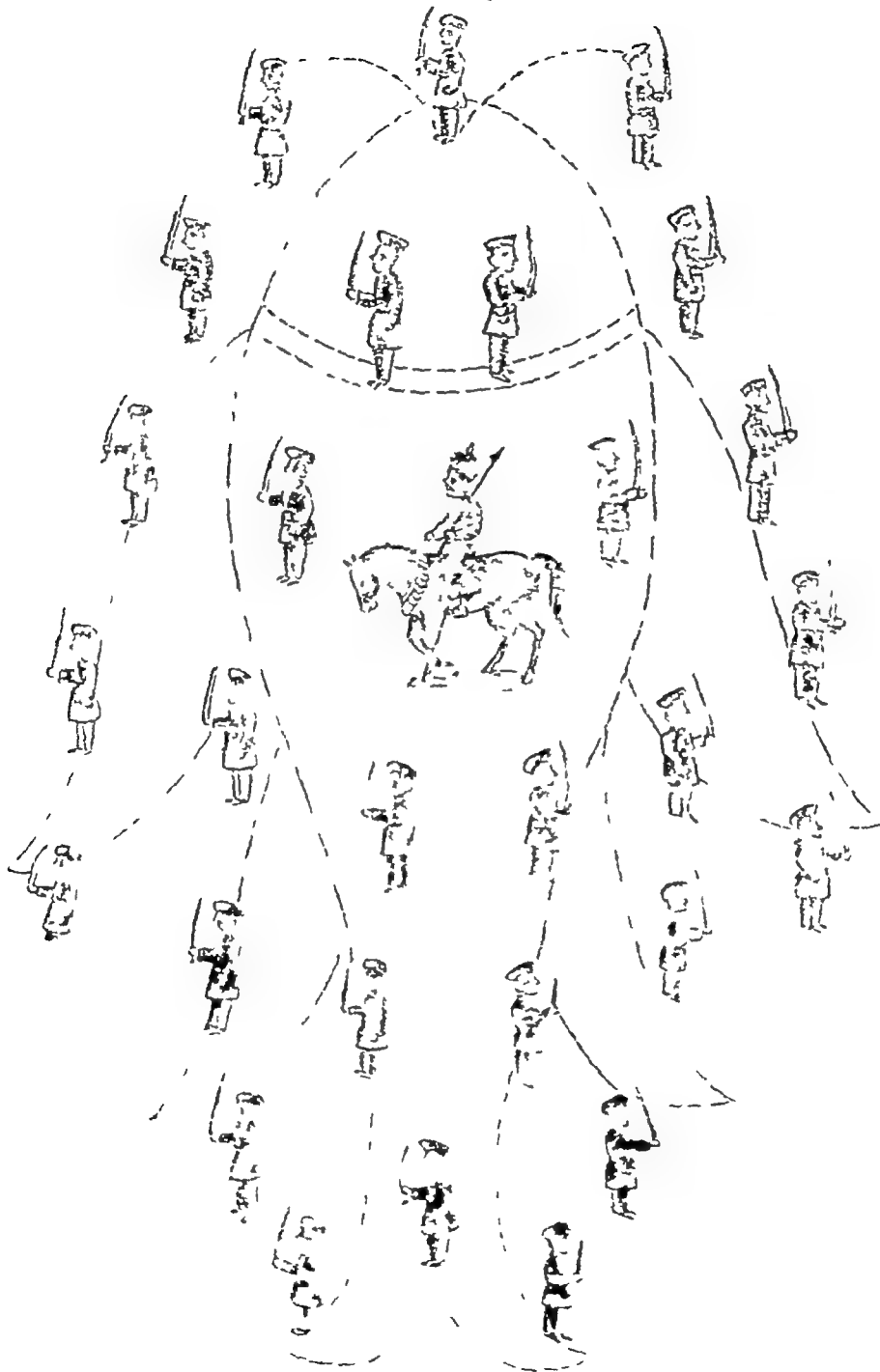

पतिक

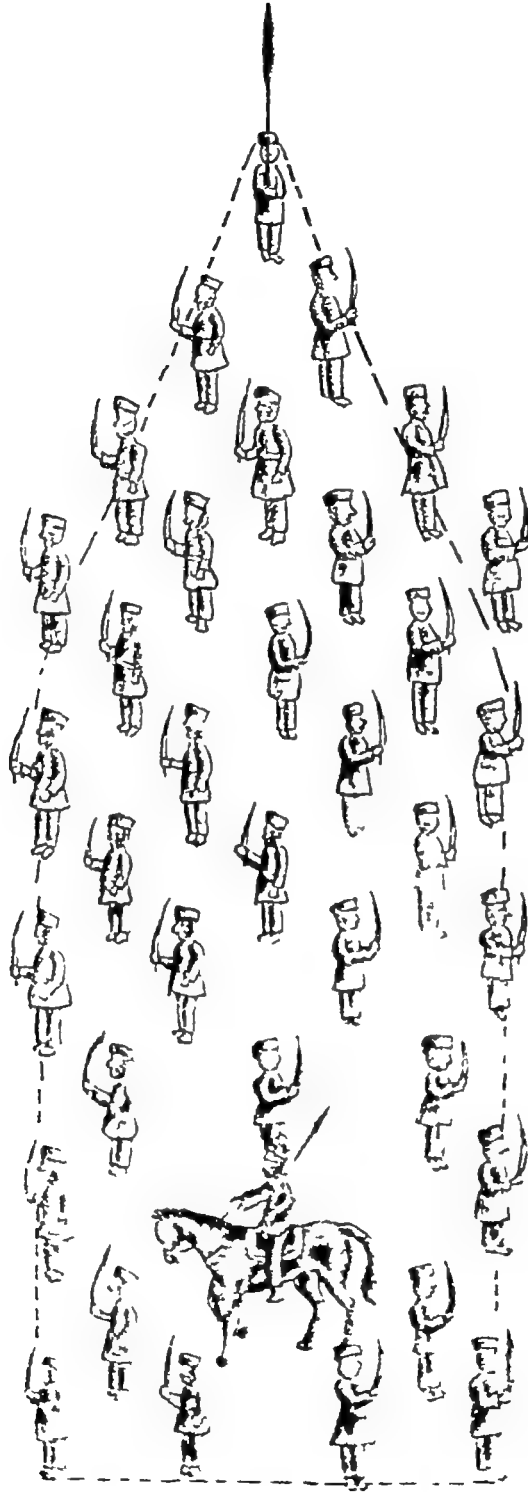

मकरव्यूह

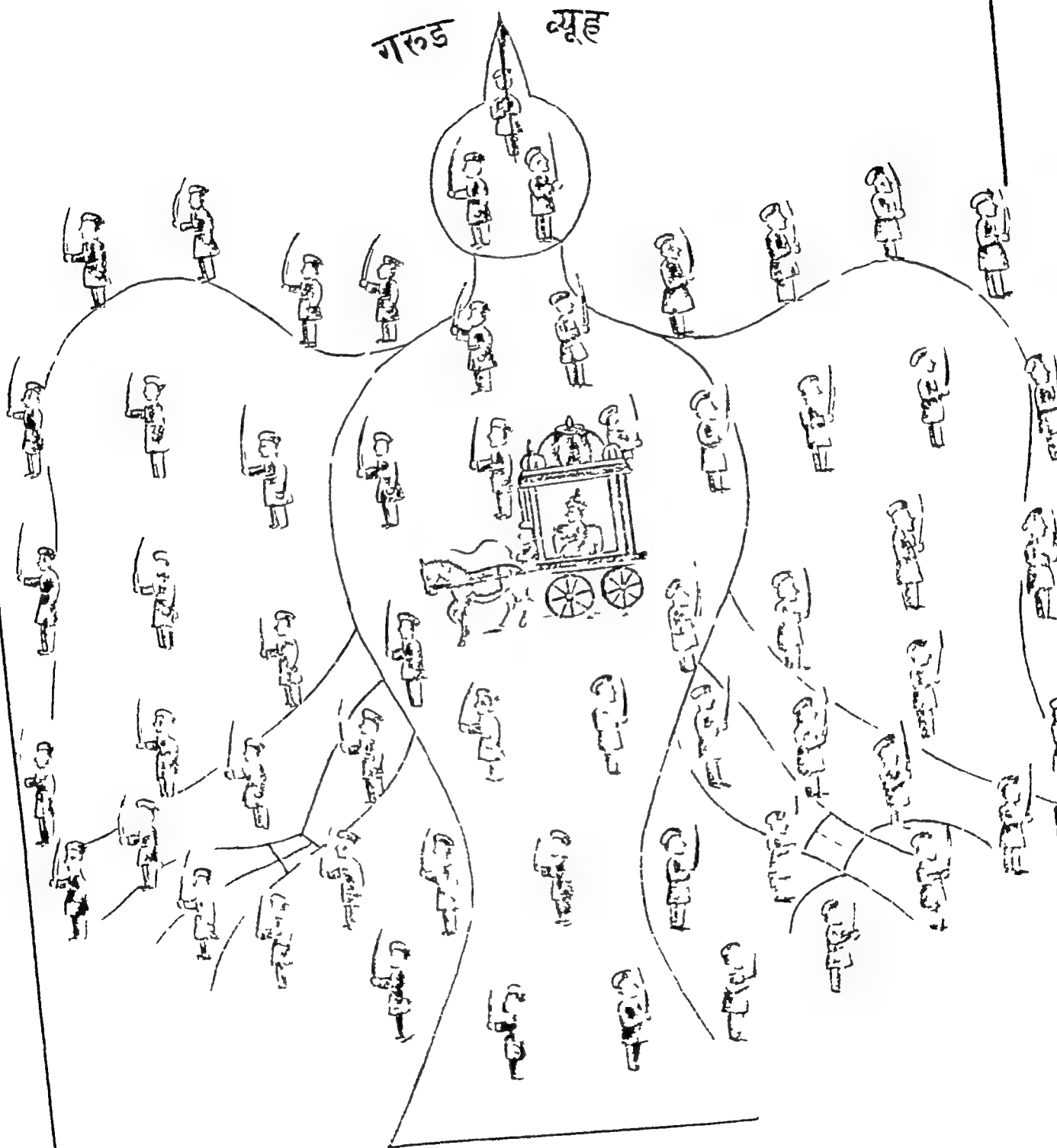

सूचीव्यूह

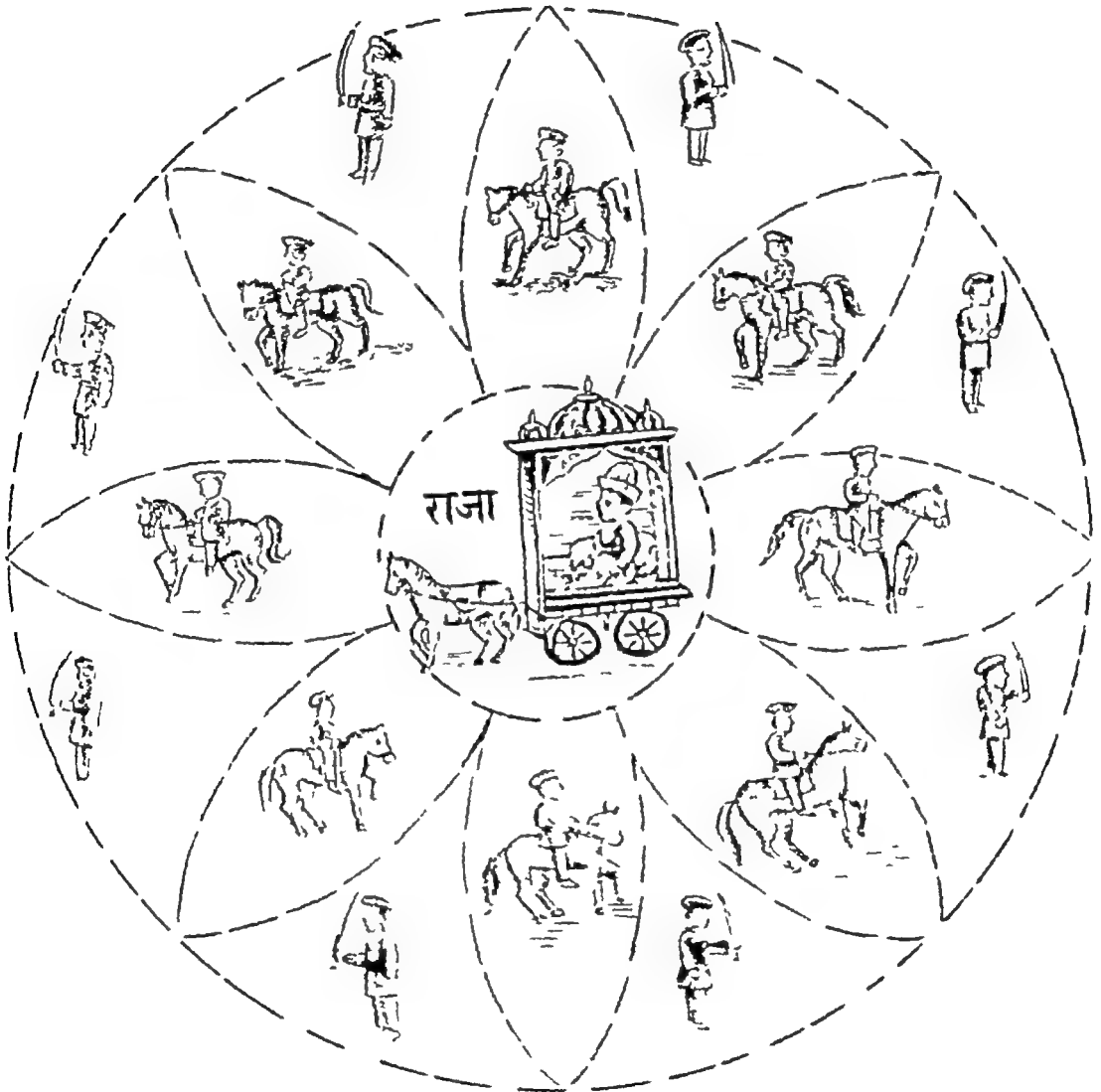

गुरुद्वारा

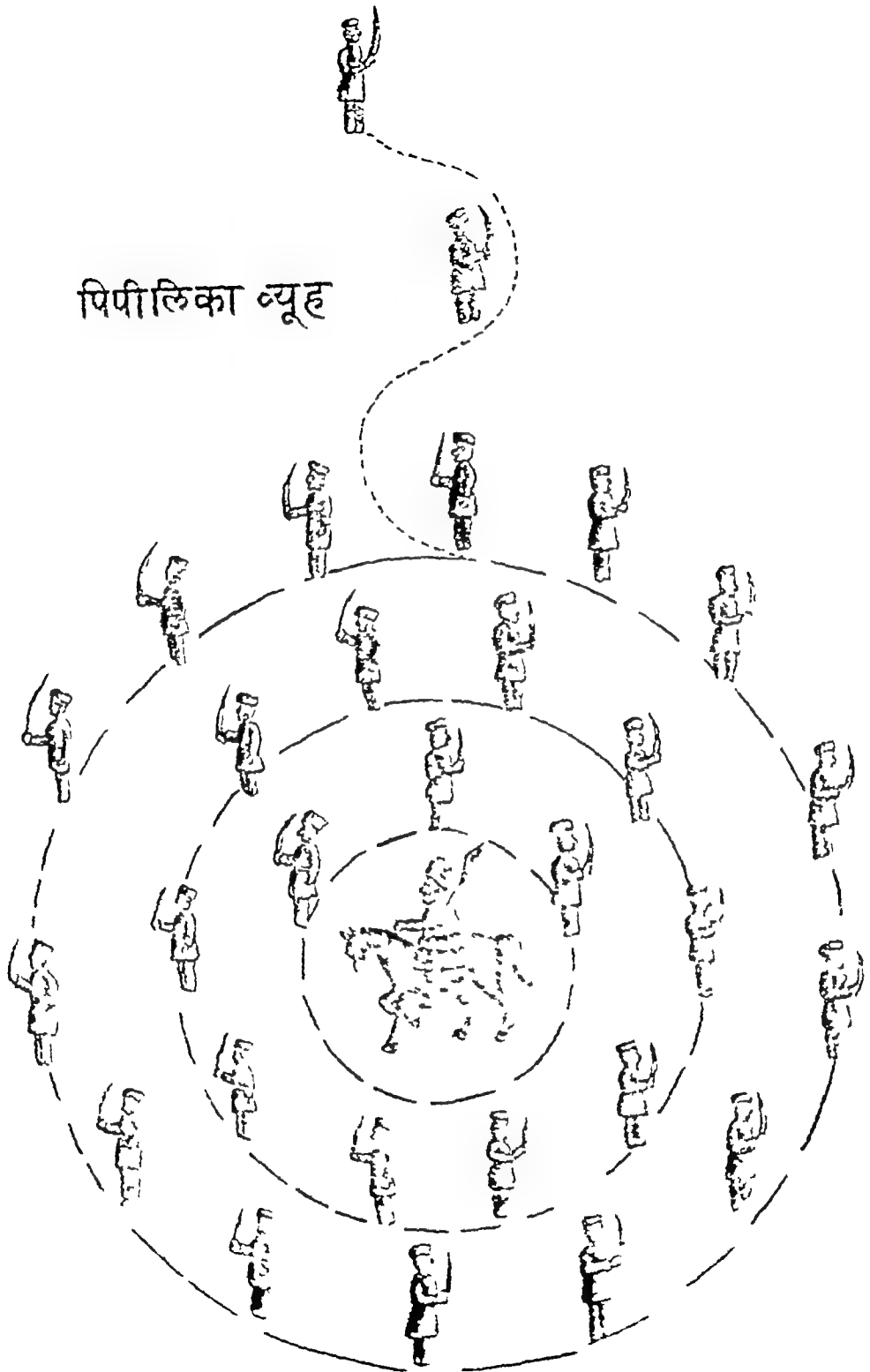
बुद्ध

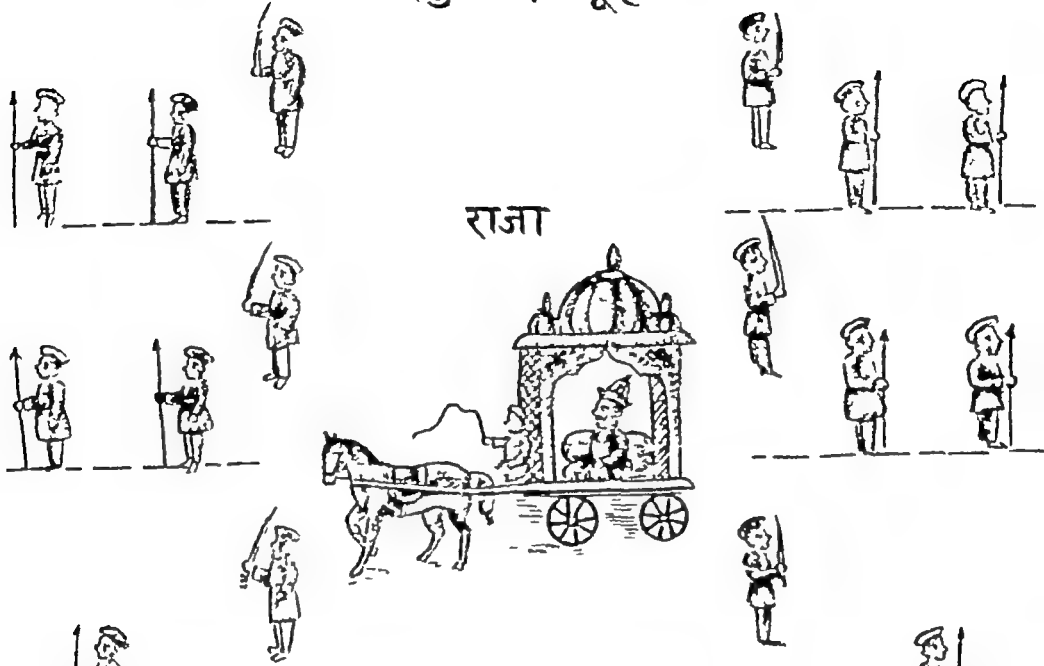
पद्म व्यूह

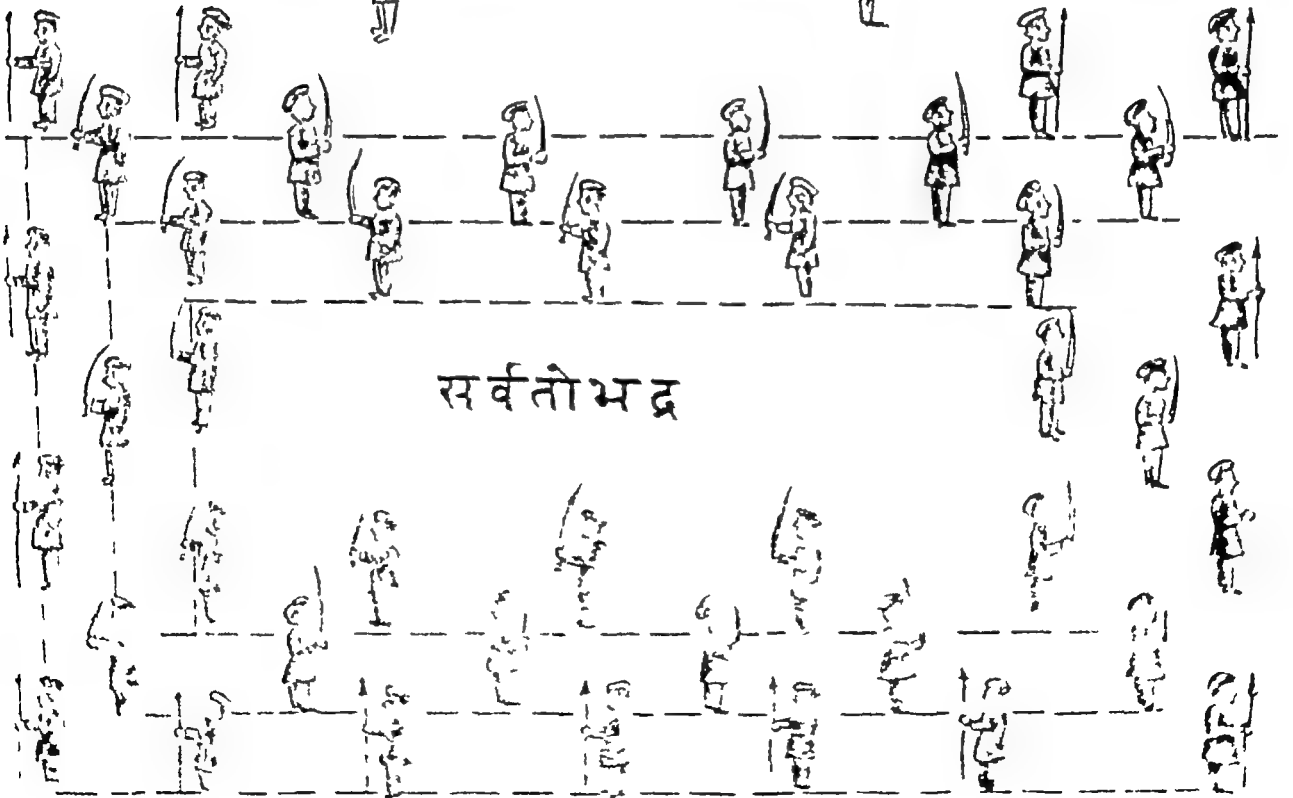
पिपीलिका व्यूह

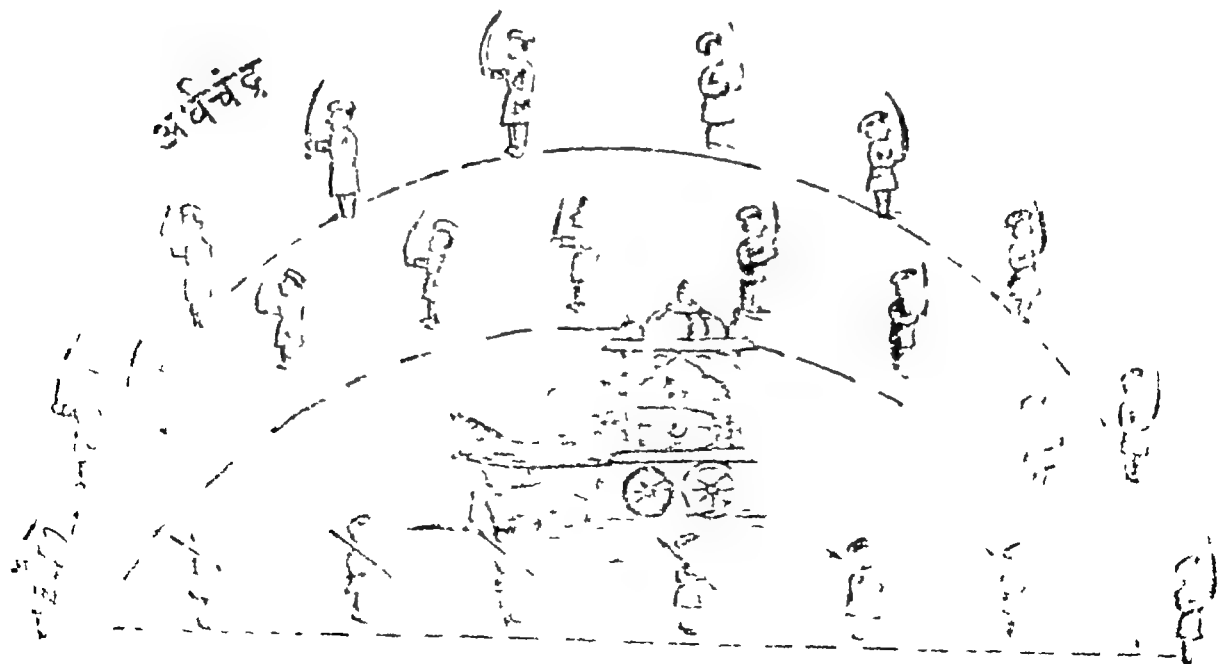
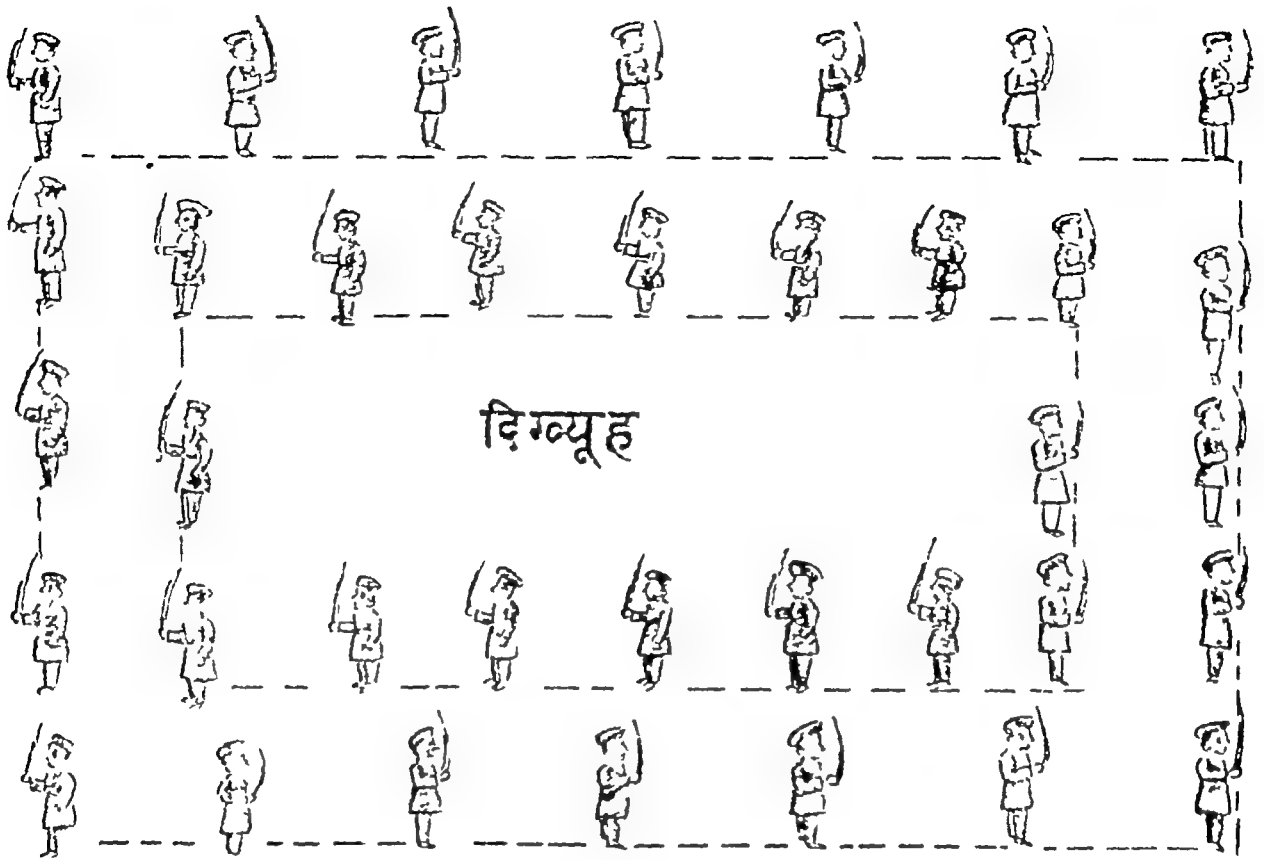

चतुष्पथ व्यूह

सर्वतोभद्र

सेना शयन व्यूहम्

द्वारपाल

सेनापति

परिव्रट

सेना

राजा

अग्रज

श्वरुघप

नायक

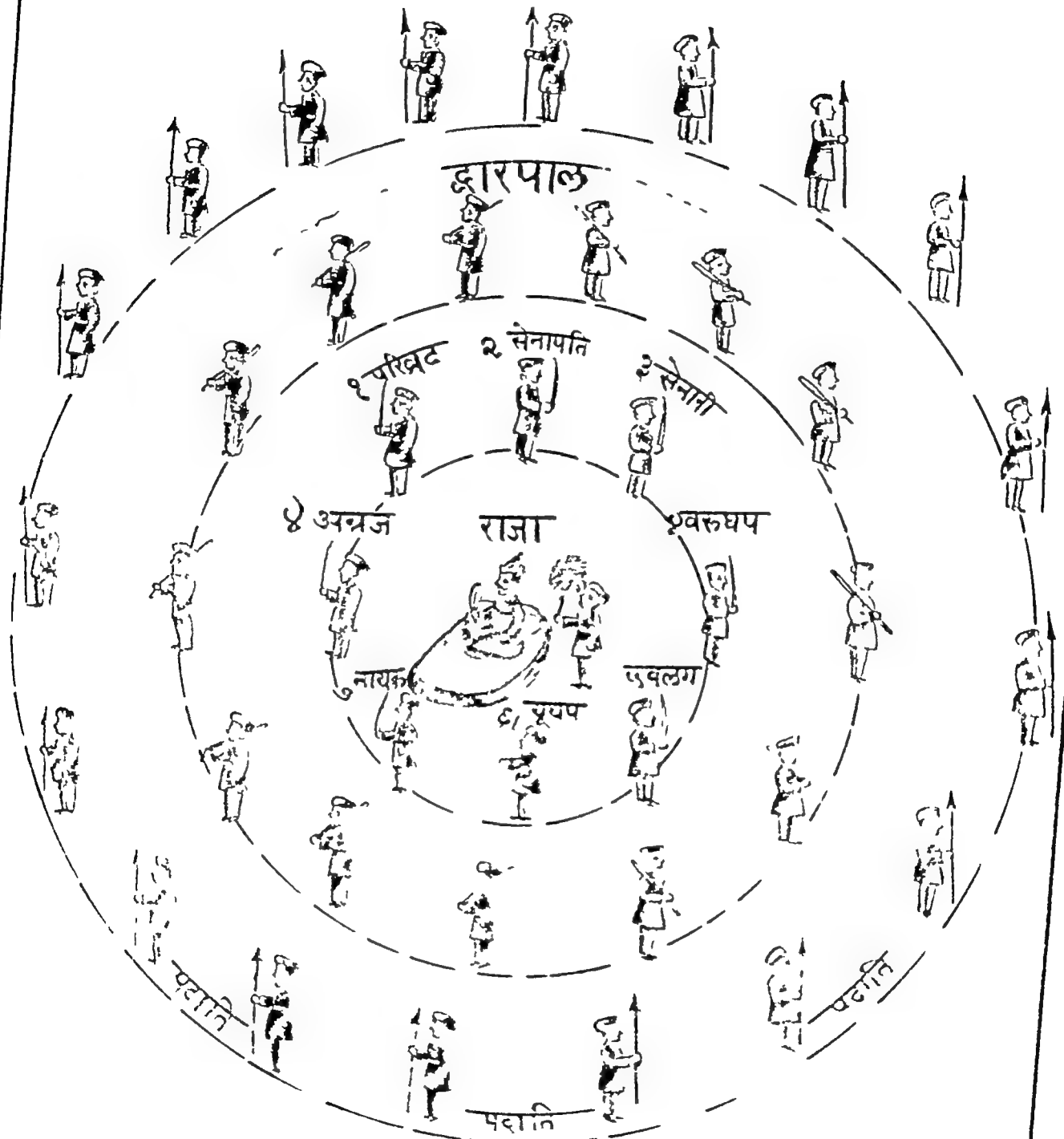
जवलग

पूयप

पदाति

पदाति

पदाति

સ્વત્વ સેના ઘટતો રહે અને વિપુલ સૈન્ય ચારે તરફ ફરતું રહે. સમાન ભૂમિમાં અશ્વવારોણ યુદ્ધ કરવું. પાણીમાં ફાળી, તુંબી, મસક અથવા નાવપર ચઢી લડાઈ કરવી; પદાતિ લડકરે ઢા-થમાં વન્દૂક અથવા ધતુપ લઈ વનમાં ટૂંસોની ઓથે અથવા તેના ઉપર ચઢી યુદ્ધ કરવું અને ઊંચી નીચી પૃથ્વી હોય ત્યાં તો ઢાલ, તલવાર, ખાલાં તેમજ વરછી આદિથી લડાઈ કરવી; યુદ્ધમાં અહંકારી લોકોને આગલ સ્થાન આપી અન્યને પાછલ રાખવા. રાજાણ વ્યાકરણનો અભ્યાસ અ-વગ્ય કરવો જોઈએ, નવ લકારનાં રૂપોને જોડી કેવલ લોડલકારનાં રૂપોને કાર્યની સિદ્ધિ અર્થે કંઠાગ્ર કરવાં જોઈએ. જે સેનાપતિએ લોડલકારનાં મધ્યમ પુરુષનાંજ રૂપો યાદ કર્યાં હોય તેનો કોઈ પણ પરાભવ કરી શકતું નથી. મધ્યમ પુરુષના વહુ વચનનો પ્રયોગજ સર્વ; સિદ્ધિ આપેનાર છે અને ઈથીજ ન્હાના ન્હાના હુદેદારો રાજાની અથવા પોતાની આજ્ઞાનું પાલન કરે છે.

કવાયદને માટે,

અધોદાહરણ સહિતો ધાતુપાઠ:

૧ ભૂસત્તાયાં (ભૂ ધાતુનો અર્થ થવું હોવું) ૪ દા દાને (દા-આપવું).	
ભવ-તુંથા,	દેદિ-તું આપ.
ભવતમ્-તમે વે થાઓ.	દત્તમ્-તમે વે આપો.
ભવત-તમે થાઓ.	દત્ત-તમે આપો.
૨ ચલ્-ચલને (ચલ ઇટલે ચાલવું.) ૫ પન્-પવને (પન્=પડવું)	
ચલ-તું ચાલ.	પત-તું પડ.
ચલતમ્-તમે વે ચાલો.	પતતમ્-તમે વે પડો.
ચલત-તમે ચાલો.	પતત-તમે પડો.
૩ છા ગતિનિવૃત્તાં (છા-હમા રહેવું).	૬ કૃ-કરવું.
તિષ્ઠ-તું હમા રહે.	કૃ-તું કર.
તિષ્ઠતમ્-તમે વે હમા રહો.	કૃન્તમ્-તમે વે કરો.
તિષ્ઠત-તમે હમા રહો.	કૃન્ત-તમે કરો.

७ चित्ती संज्ञाने (चित्-जाणवुं चेतवुं)

चेत-तुं जाण, चेत.

चेततम्-तमे वे जाणो, चेतो.

चेतत-तमे जाणो, चेतो.

८ गच्छ गतौ (गम्-जवुं)

गच्छ-तुं जा.

गच्छतम्-तमे वे जाओ.

गच्छत-तमे जाओ.

९ श्रु श्रवणे (श्रु-सांभळवुं).

शृणु-तुं सांभळ.

शृणुतम्-तमे सांभळो.

शृणुत-तमे सांभळो.

१० दृशिर् प्रेक्षणे (दृश-जोवुं)

पश्य-तुं जो.

पश्यतम्-तमे वे जुओ.

पश्यत-तमे जुओ.

११ ग्रह उपादाने (ग्रह-ग्रहण करवुं).

गृहाण-तुं ग्रहण कर.

गृहीतम्-तमे वे ग्रहण करो.

गृहीत-तमे ग्रहण करो.

१२ पृच्छ ज्ञीप्सायाम् (पृच्छ पूछवुं).

पृच्छ-तुं पूछ.

पृच्छतम्-तमे वे पूछो.

पृच्छत-तमे पूछो.

१३ ब्रून् व्यक्तायां वाचि (ब्रू-बोलवुं)

ब्रूहि-तुं बोल.

ब्रूतम्-तमे वे बोलो.

ब्रूत-तमे बोलो.

१४ भक्ष भक्षणे (भक्ष-खावुं).

भक्षय-तुं खा.

भक्षयतम्-तमे वे खाओ.

भक्षयत-तमे खाओ.

१५ पा पाने (पा-पीवुं).

पिव-तुं पी.

पिवतम्-तमे वे पीओ.

पिवत-तमे पीओ.

१६ इष्टु इच्छायाम् (इष्ट-इच्छवुं).

इच्छ-तुं इच्छा कर.

इच्छतम्-तमे वे इच्छा करो.

इच्छत-तमे इच्छो.

१७ ज्ञा अवबोधने (ज्ञा-जाणवुं.)

जानीहि-तुं जाण.

जानीतम्-तमे वे जाणो.

जानीत-तमे जाणो.

१८ आप्ठु व्याप्तौ (आप्-पामवुं, मेळवुं.)

आप्नुहि-तुं पाम.

आप्नुतम्-तमे वे पामो.

आप्नुत-तमे पामो.

१९ कुथि हिंसायाम् (कुथ्-मारवुं.)

कुन्थ-तुं मार.

कुन्थतम्-तमे वे मारो.

कुन्थत-तमे मारो.

२० त्यज् त्यागे (त्यज्-तजवुं.)

त्यज-तुं तजी दे.

त्यजतम्-तमे वे तजी दो.

त्यजत-तमे तजी दो.

२१ हन् हिंसा गत्योः (हन्-हणवुं.)

जहि-तुं हण.

हतम्-तमे वे हणो.

हत-तमे हणो.

२२ शासु अनुशिष्टौ (शाम्-शासन करवुं
हुकम चलाववो.)

शाधि-तुं शासन कर.

शिष्टम्-तमे वे शासन करो.

शिष्ट-तमे शासन करो.

२३ इण गती (इण्-जवुं.)

इहि-तुं जा.

इतम्-तमे वे जाओ.

इत-तमे जाओ.

२४ विद् ज्ञाने (विद्-जाणवुं.)

विद्धि-तुं जाण.

वित्तम्-तमे वे जाणो.

वित्त-तमे जाणो.

२५ अस्-भुवि (अस्-धवुं, होवुं.)

एधि-तुं हो, था.

स्तम्-तमे वे हो, थाओ.

स्त-तमे हो, थाओ.

२६ रुधि रावरणे (रुध्-रुधवुं, रोकवुं.)

रन्धि-तुं रोक.

रन्धम्-तमे वे रोको.

रन्ध-तमे रोको.

२७ शीर् स्वप्ने (शी-सुवुं)

शेष्व-तुं सु जा.

शयायाम्-तमे वे सु जाओ.

शोध्वम्-तमे सु जाओ.

२८ अजगती क्षेपणेच (अज्-जवुं, फेंकवुं.)

अज-तुं जा, फेंक.

अजतम्-तमे वे जाओ, फेंको.

अजत-तमे जाओ, फेंको.

२९ व्रज् गती (व्रज्-जवुं.)

व्रज-तुं जा.

व्रजतम्-तमे वे जाओ.

व्रजत-तमे जाओ.

३० क्रमुपाद विक्षेपे (क्रम्-चाळवुं, पगलुं
भरवुं.)

क्राम्य-तुं चाल, पगलां भर.

क्राम्यतम्-तमे वे चालो, पगलां भरो.

क्राम्यत-तमे चालो, पगलां भरो.

३१ दह् भस्मी करणे (दह्-वाळवुं.)

दह-तुं वाळ.

दहतम्-तमे वे वाळो.

दहत-तमे वाळो.

३२ मिह मेचने (मिह-मीचवुं, छांटवुं.)

मेह-तुं छांट.

मेहनम्-तमे वे छांटो.

मेहन-तमे छांटो.

३३ पीज प्रायणे (पी-जवुं.)

नय-तुं लड जा.

नयतम्-तमे वे लड जाओ.

नयत-तमे लड जाओ.

३४ गै हजे (गै-जवुं.)

गान-तुं गान कर.

७ चित्ती संज्ञाने (चित्-जाणवुं चेतवुं)

चेत-तुं जाण, चेत.

चेततम्-तमे वे जाणो, चेतो.

चेतत-तमे जाणो, चेतो.

८ गच्छ गतौ (गम्-जवुं)

गच्छ-तुं जा.

गच्छतम्-तमे वे जाओ.

गच्छत-तमे जाओ.

९ श्रु श्रवणे (श्रु-सांभळवुं).

श्रुणु-तुं सांभळ.

श्रुणुतम्-तमे सांभळो.

श्रुणुत-तमे सांभळो.

१० दृशिर् प्रेक्षणे (दृश-जोवुं)

पश्य-तुं जो.

पश्यतम्-तमे वे जुओ

पश्यत-तमे जुओ.

११ ग्रह उपादाने (ग्रह-ग्रहण करवुं).

गृहाण-तुं ग्रहण कर.

गृहीतम्-तमे वे ग्रहण करो.

गृहीत-तमे ग्रहण करो.

१२ पृच्छ क्षीप्सायाम् (पृच्छ पूछवुं).

पृच्छ-तुं पूछ.

पृच्छतम्-तमे वे पूछो.

पृच्छत-तमे पूछो.

१३ ब्रून् व्यक्तायां वाचि (ब्रू-बोलवुं)

ब्रूहि-तुं बोल.

ब्रूतम्-तमे वे बोलो.

ब्रूत-तमे बोलो.

१४ भक्ष भक्षणे (भक्ष-खावुं).

भक्षय-तुं खा.

भक्षयतम्-तमे वे खाओ.

भक्षयत-तमे खाओ.

१५ पा पाने (पा-पीवुं).

पिव-तुं पी.

पिवतम्-तमे वे पीओ.

पिवत-तमे पीओ.

१६ इष्टु इच्छायाम् (इष्ट-इच्छवुं).

इच्छ-तुं इच्छा कर.

इच्छतम्-तमे वे इच्छा करो.

इच्छत-तमे इच्छो.

१७ ज्ञा अवबोधने (ज्ञा-जाणवुं.)

जानीहि-तुं जाण.

जानीतम्-तमे वे जाणो.

जानीत-तमे जाणो.

१८ आप्लु व्याप्तौ (आप्ल-पामवुं, मेळववुं.)

आप्नुहि-तुं पाम.

आप्नुतम्-तमे वे पामो.

आप्नुत-तमे पामो.

१९ कुयि हिंसायाम् (कुय्-मारवुं.)

कुन्थ-तुं मार.

कुन्थतम्-तमे वे मारो.

कुन्थत-तमे मारो.

२० त्यज् त्यागे (त्यज्-तजवुं.)

त्यज-तुं तजी दे.

त्यजतम्-तमे वे तजी दो.

त्यजत-तमे तजी दो.

२१ हन् हिंसा गत्योः (हन्-हणवुं.)

जहि-तुं हण.

हतम्-तमे वे हणो.

हत-तमे हणो.

२२ शासु अनुशिष्टौ (शास्-शासन करवुं
हुकम चलाववो.)

शाधि-तुं शासन कर.

शिष्टम्-तमे वे शासन करो.

शिष्ट-तमे शासन करो.

२३ इण गतौ (इण्-जवुं.)

इहि-तुं जा.

इतम्-तमे वे जाओ.

इत-तमे जाओ.

२४ विद् ज्ञाने (विद्-जाणवुं.)

विद्धि-तुं जाण.

वित्तम्-तमे वे जाणो.

वित्त-तमे जाणो.

२५ अस्-भुवि (अस्-भुवुं, होवुं.)

एधि-तुं हो, था.

स्तम्-तमे वे हो, थाओ.

स्त-तमे हो, थाओ.

२६ रुधि रावरणे (रुध्-रुंधवुं, रोकवुं.)

रुन्धि-तुं रोक.

रुद्धम्-तमे वे रोको.

रुद्ध-तमे रोको.

२७ शीङ् स्वप्ने (शी-सुवुं)

शेष्व-तुं सुइ जा.

श्रयाथाम्-तमे वे सुइ जाओ.

शोध्वम्-तमे सुइ जाओ.

२८ अजगतौ क्षेपणेच (अज्-जवुं, फेंकवुं.)

अज-तुं जा, फेंक.

अजतम्-तमे वे जाओ, फेंको.

अजत-तम जाओ, फेंको.

२९ व्रज् गतौ (व्रज-जवुं.)

व्रज-तुं जा.

व्रजतम्-तमे वे जाओ.

व्रजत-तमे जाओ.

३० क्रमुपाद विक्षेपे (क्रम्-चालवुं, पगलुं
भरवुं.)

क्राम्य-तुं चाल, पगलां भर.

क्राम्यतम्-तमे वे चालो, पगलां भरो.

क्राम्यत-तमे चालो, पगलां भरो.

३१ दह् भस्मी करणे (दह्-वाळवुं.)

दह-तुं वाळ.

दहतम्-तमे वे वाळो.

दहत-तमे वाळो.

३२ मिह सेचने (मिह्-सींचवुं, छांटवुं.)

मेह-तुं छांट.

मेहतम्-तमे वे छांटो.

मेहत-तमे छांटो.

३३ णीज प्रापणे (नी-लइ जवुं.)

नय-तुं लइ जा.

नयतम्-तमे वे लइ जाओ.

नयत-तमे लइ जाओ.

३४ गै शब्दे (गै-गावुं.)

गाय-तुं गायन कर.

गायतम्-तमे वे गायन करो.

गायत-तमे गाओ.

३५ जिजये (जि-जीतवुं.)

जय-तुं जीत.

जयतम्-तमे वे जीतो.

जयत-तमे जीतो.

३६ कृप्-विलेखने (कृप्-खेचवुं, खेडवुं.)

कृप्-तुं खेच.

कृपतम्-तमे वे खेचो.

कृपत-तमे खेचो.

३७ मुच्छ मोचने (मुच्-मूकवुं.)

मुश्च-तुं मूक.

मुश्चतम्-तमे वे मूको.

मुश्चत-तमे मूको.

३८ सिञ्च सिञ्चने (सिञ्च-सींचवुं, छांटवुं.)

सिञ्च-तुं छांट.

सिञ्चतम्-तमे वे छांटो.

सिञ्चत-तमे छांटो.

३९ कृन्त कर्तने (कृन्त-कापवुं.)

कृन्त-तुं काप.

कृन्ततम्-तमे वे कापो.

कृन्तत-तमे कापो.

४० क्षिप् प्रेरणे (क्षिप्-फेंकवुं)

क्षिप्-तुं फेंक.

क्षिपतम्-तमे वे फेंको,

क्षिपत-तमे फेंको.

४१ कृ विकिरणे (कृ-विखेरवुं.)

किर-तुं विखेर.

किरतम्-तमे वे विखेरो.

किरत-तमे विखेरो.

४२ मिल मिळने (मिल-मळवुं, भेटवुं.)

मिल-तुं मळ.

मिलतम्-तमे वे मळो.

मिलत-तमे मळो.

४३ लिख लिखने (लिख-लखवुं.)

लिख-तुं लख.

लिखतम्-तमे वे लखो.

लिखत-तमे लखो.

४४ मनुज्ञाने (मन्-मानवुं, जाणवुं.)

मन्यस्व-तुं मान.

मन्येथाम्-तमे वे मानो.

मन्यध्वम्-तमे मानो.

४५ व्यध्वेधने (व्यध्-वींधवुं.)

विध्य-तुं वींध.

विध्यतम्-तमे वे वींधो.

विध्यत-तमे वींधो.

४६ रचरचने (रच्-रचवुं.)

रचय-तुं रच.

रचयतम्-तमे वे रचो.

रचयत-तमे रचो.

४७ गण-संख्याने (गण्-गणवुं.)

गणय-तुं गण.

गणयतम्-तमे वे गणो.

गणयत-तमे गणो.

४८ तनु विस्तारे (तन्-पाथरवुं.)

तनु-तुं पाथर

તનુતમ્-તમે પાથરો.

તનુત-તમે વે પાથરો.

૪૯ મુજ પાલનામ્યવહારયોઃ (મુજ્-ભોગ-
વવું, શ્વાવું.)

મુહ્ધિ-તું ભોગવ.

મુહ્કતમ્-તમે વે ભોગવો.

મુહ્ક-તમે ભોગવો.

૫૦ મિદિર્ વિદારણે (મિદ્-ફાહવું, ચીરવું)

મિન્ધિ-તું ફાહ.

મિન્તમ્-તમે વે ફાહો.

મિન્ત-તમે વે ફાહો.

૫૧ યા પ્રાપ્ણે (યા -જવું.)

યાહિ-તું જા.

યાતમ્-તમે વે જાઓ.

યાત-તમે જાઓ.

૫૨ અદ્-ભક્ષણે (અદ્-શ્વાવું.)

અદ્ધિ-તું શ્વા.

અત્તમ્-તમે વે થાઓ.

અત્ત-તમે જાઓ.

૫૩ જાગૃ નિદ્રાક્ષયે (જાગૃ-જાગવું)

જાગૃહિ-તું જાગ.

જાગૃતમ્-તમે વે જાગો.

જાગૃત-તમે જાગો.

૫૪ વિશ પ્રવેશને (વિશ-પ્રવેશ કરવો,
પેસવું.)

વિશ-તું પ્રવેશ કર.

વિશતમ્-તમે વે પ્રવેશ કરો.

વિશત-તમે પ્રવેશ કરો.

વિશ ધાતુની પૂર્વે ઉપસર્ગ આવવાથી પ્ર-
વેશ કરવાનો અર્થ જતો રહે છે અને
“ વેસવું ” એવો અર્થ થાય છે.

ઉપવિશ-તું વેસ,

ઉપવિશતમ્-તમે વે વેસો,

ઉપવિશત તમે વેસો.

इति धातुपाठः.

હવે તે ધાતુઓના ઉદાહરણાનોનો ક્રમ વતાવે છે.

કોટં વેષ્ટયત-તમે કોટ (કિટ્ટા) ને વીંટો

કોટં પ્રવિશત તમે કોટમાં પ્રવેશ કરો.

કોટમુપરિયાત-તમે કોટની ઉપર જાઓ.

અશ્વાનુપર્યારોહત- તમે અશ્વોપર ચઢો.

અશ્વાંશ્ચારયત-તમેઅશ્વોને ચારો સ્વરાવો

અશ્વાન્ જલં પાયયત-તમે અશ્વોને જલપાઓ.

અશ્વપતયો મલ્હેનૈવવાટિકાભોજનં પાચયત

જલં પિવત-હે ઘોડે સ્વારો તમે ભાલા વડેજ

વાટીનું ભોજન રાંચો અને જલ પીઓ

દ્વિજાતય શ્ર્વણકાન્નં ચર્ચયત, તથા જલં પિવત -

હે બ્રાહ્મણો તમે ચણા રુપ અન્નને શ્વાઓ અ

ને પાણી પીઓ.

જલાઽભાવે શીતલી કુરુત-જલને અભાવે શી-

તલ (થંડા) કરો.

અશ્વાનારુહ ધાવત--ઘોડાપર ચડીને તમેદોડો
પદાતયઃ સમીકં પરવાહિનીં યાત--હે પત્તિ-
ઓ, તમે શત્રુની સેના સમીપ જાઓ.

સ્વઙ્ગૈઃ કૃન્તત ભલૈ વિધ્યત--સ્વઙ્ગોવડે કાપો,
ભાલા વડે વીંધો.

રંજકં દત્ત શિતં ચ હત--રંજક આપો અને ઠં-
ડોને હળો.

કપાટે કુન્તૈ સ્ત્રોડ્યત- તમે ભાલા વડે કપાડને
તોડો.

વટિકા આયાન્તિ નિપતત--વાટિકા (ગોલી)
આવે છે. (માટે) પડી જાઓ.

દુષ્ટાન્ કુન્થત--દુષ્ટોને હળો.

હમરં વાદયત--હમરુ વગાડો.

ગીતં ગાયત- ગીત ગાઓ.

વામપાર્શ્વે અયત--ઢાવી વાજુ જાઓ.

દક્ષિણ પાર્શ્વે ઇત--જમણી વાજુ જાઓ.

સપદિ વ્રજત--જલદી જાઓ, જલદી ચાલો.

શનૈ વ્રજત--ધીમે ધીમે જાઓ.

અનુવ્રજત- પાછળ જાઓ.

અગ્રે વ્રજત -આગળ જાઓ.

તૂર્ણીં ભવત--મુંગા રહો.

મીરં ત્યજત- વીકળને છોડી દો.

શૂશન્ વિધ્યત--શૂરવીરોને વીંધો.

ચર્મણા વટિકાં રુન્ધ--ચર્મવડે વટિકાને રોકો.

રંજકંદત્ત--રંજક આપો.

ઉપાગચ્છત--પામે આવો.

દૂરંગચ્છત--દૂર જાઓ.

શેધ્વમ્--સૂડ જાઓ.

જાગ્રત--જાગો.

વસ્ત્રાણિ પરિધારયત--વસ્ત્રો પહેરો.

કર્ટિવધ્નીત--કેડ વાંધો.

શસ્ત્રાણિ ધારયત -શસ્ત્રો ધારણ કરાં.

પ્રધનાર્થં ગચ્છત--યુદ્ધને માટે જાઓ.

પદાતયોઽગ્રે--પત્તિઓ આગળ ચાલો.

અશ્વપતયઃ પશ્ચાત્--ઘોડેસ્વારો પાછળ જાઓ

ગજારુઢા સ્તદનુ--તેની પાછળ હાથીના સ્વારો
ચાલો.

રથિનોઽન્તિમસ્થા--છેદ્ધા રથિકો ચાલો.

પદાતયસ્તિષ્ઠત સમીકે--પત્તિઓ સમીકમાં રહો

અશ્વવારાઃ પ્રાચ્યામિત--ઘોડેસ્વારો પૂર્વ દિશામાં
જાઓ.

ગજપાઃ પશ્ચિમે ચલત--હાથીના સ્વારો પશ્ચિમમાં
જાઓ.

धीवत प्रकारः

अश्वेषु पल्याणमारोपयत--धोडाओपर पर्याण नांखो.

प्रगहं प्रतिहत--चोकटुं खेंचो.

अंकुशेन हस्तिनं रुन्ध--अंकुशवडे हाथीने रुन्धो-रोको.

अश्वेश्वारोहयत--घोडाओपर आरुढ थाओ.

हस्तिपका ध्वजान् गृहणीत--हाथीना रक्षको ध्वजाओ ग्रहण करो.

अश्वपतयो युध्यत--घोडेस्वारो युद्ध करो.

अनश्वैर्भारं वहत--खच्चरोवडे भार वहन करो.

उष्ट्रैर्भारोद्वहनं विदधत--उंटोवडे भार वहन करो
उष्ट्रपका उष्ट्रान्नयत--उंटना रक्षको उंटोने लइ जाओ.

अश्वपा मेहत--अश्वना रक्षको छांटो.

सारथिनः शकटेषु वस्तूनि स्थापयत--सारथी ओ गाडामां वस्तुओ नांखो.

वृषभान् योजयत--बळदो जोडो.

चलत--चालो.

दासाः कबंधान् दोलासु क्षिपत--चाकरो मडदाने डोळीयोमां नांखो.

व्रणसहितानपि--घायळ थअेलाने पण डोळी-योमा नांखो.

सूर्यपृष्ठगाश्चलत--सूर्यनी पाळळ चालो.

सूर्यदक्षिणगाश्चलत--सूर्यनी जमगी वाजु चालो.

वायुपृष्ठगाश्चलत--वायुनी पाळळ चालो.

वायुदक्षिणगाश्चलत--वायुनी जमणी वाजु चालो

चन्द्राभिमुखाश्चलत--चन्द्रनी सन्मुख चालो.

चन्द्रवामगाश्चलत--चंद्रनी डावी वाजु चालो.

अन्यश्च.

ऋजवः संप्रयात आलीढम्, प्रत्यालीढम्, चलत, तिष्ठत, प्राङ्मुखाः, प्रत्यङ्मुखाः, अवाङ्मुखाः
उत्तरास्याः--पूर्वे तरफ मुख राखीने, पश्चिम तरफ मुख राखीने, दक्षिण तरफ मुख राखीने, उत्तर तरफ मुख राखीने सीधा चालो, वांका चालो, सन्मुख उभा रहो.

आग्नेय्याम्, वायव्याम्, नैऋत्याम्, ऐशान्याम्--
अग्निखणामां, वायव्यमां, नैऋत्यमां, ऐशानमां

एकस्य प्रत्यक् एको गच्छतु पूर्ववत्--एकनी सन्मुख एक जाओ, वाकी पूर्वनी जेम.

कमलाकाराः--कमलने आकारे.

व्यलीक कमलाकाराः--खोटा कमलने आकारे.

धनुरारोपणम्--धनुष्य धारण करो.

तोलनं लस्तकं गृहाण--तोलन अने लस्तकने ग्रहण करो.

प्रहारम्--प्रहार करो.

अवहारम्--खेंची लो.

भुशुण्डी लक्ष्यम्--भुशुण्डीतुं लक्ष्य करो.

अस्त्राघातम्-शस्त्रनो घा करो.

संहारास्त्रम्-शस्त्रानो संहार (करो)

नृपाभिमुखाःप्रणम्यगच्छतस्वस्व शिविरम्-रा-
जानी सन्मुख प्रणाम करीने पोतपोताना

निवासस्थानमां जाओ.

सन्ध्याकालो जातो युद्धेतालम्-संध्यासमय घयो
छे, माटे युद्ध बंध करो.

अन्यः

धनुराकाराः-धनुषना आकारवाळा.

उत्तिष्ठत-तमे उठो.

निपतत-तमे पडो.

मारयत-तमे मारो.

भवत-तमे थाओ.

कुरुत-तमे करो.

गच्छत-तमे जाओ.

तिष्ठत-तमे उभा रहो.

पश्यत-तमे जुओ.

गृहीत-तमे गृहण करो.

वृत्त-तमे वोलो.

पिवत-तमे पीओ.

जानीग-तमे जाणो.

कुन्थत-तमे मारो.

हत-तमे हणो.

इत-तमे जाओ.

चलत-तमे चालो.

धावत-तमे दोडो.

शोध्वम्-तमे सृष्ट जाओ.

पतत-तमे पडो.

चेतत-तमे चेतो.

अयत-तमे जाओ.

शृणुत-तमे सांभळो.

दत्त-तमे आपो.

पृच्छत-तमे पूछो.

भक्षयत-तमे खाओ.

इच्छत-तमे इच्छो.

आप्नुत-तमे मेलवो.

त्यजत-तमे तजो.

शिष्ट-तमे शासन करो.

वित्त-तमे जाणो.

स्त-तमे थाओ.

दत्त-तमे आपो.

रुन्ध-तमे रुंधो.

अजत-तमे जाओ.

व्रजत-तमे जाओ.

क्राम्यत-तमे चालो.

दहत-तमे वाळो.

मेहत-तमे छांटो.

नयत-तमे लड जाओ.

मारयत-तमे मारो

क्रीडत-तमे क्रीडा करो.

जयत-तमे जय पामो.
 कृषत-तमे खेंचो.
 मुञ्चत-तमे मूको.
 सिञ्चत-तमे छांटो.
 कृन्तत-तमे कापो.
 क्षिपथ-तमे फेंको.
 किरत-तमे विखेरो.
 मिलत-तमे मलो.
 लिखत-तमे ळखो.
 मन्यध्यम्-तमे मानो.
 विध्यत-तमे वींधो.

रचयत-तमे रचो.
 गणयत-तमे गणो.
 तनुत-तमे विस्तारो.
 भुङ्क्त-तमे भोगवो.
 भिन्त-तमे भेदो.
 यात-तमे जाओ.
 अत्त-तमे खाओ.
 जागृत-तमे जागो.
 रोहत-तमे चढो.
 उपविशत-तमे बेसो.

इति सेनानी पाठः

अथावश्यकव्ययानां पाठः

आइ-मर्यादा, हद, उलटुं.
 मा-नहीं.
 नो-नहीं.
 आम्-ठीक.
 वाढम्-बहु सारुं.
 अद्य-आज.
 सायम्-सांजे.
 प्रति-तरफ.
 भ्वः-आवती काले.
 द्यः-गइ काले.
 परभ्वः-परम दिवसे

अन्येषुः-कोइ दिवस.
 उभयेषुः-वन्ने दिवसे.
 युवाम्-तमे वे.
 अहम्-हुं.
 वयम्-अमे
 सः-ते.
 ते-तेओ.
 सपदि-तत्काळ.
 उपरि-उपर.
 अ-कोमलताना अर्थमां.
 अनु-पाळळ.

ત્વમ્-તું.

યૂયમ્-તમે.

આવામ્-અમે વે.

સંજ્ઞા-નામ.

તૌ-તે વે.

અલમ્-પરિપૂર્ણ.

તૂર્ણમ્-જલદી.

અધઃ-નીચે.

પ્ર-આગલ.

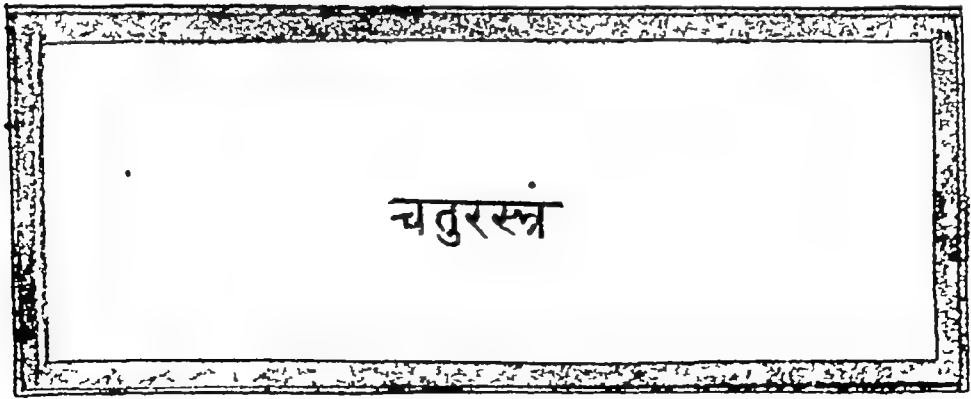
ઉપ-પાસે.

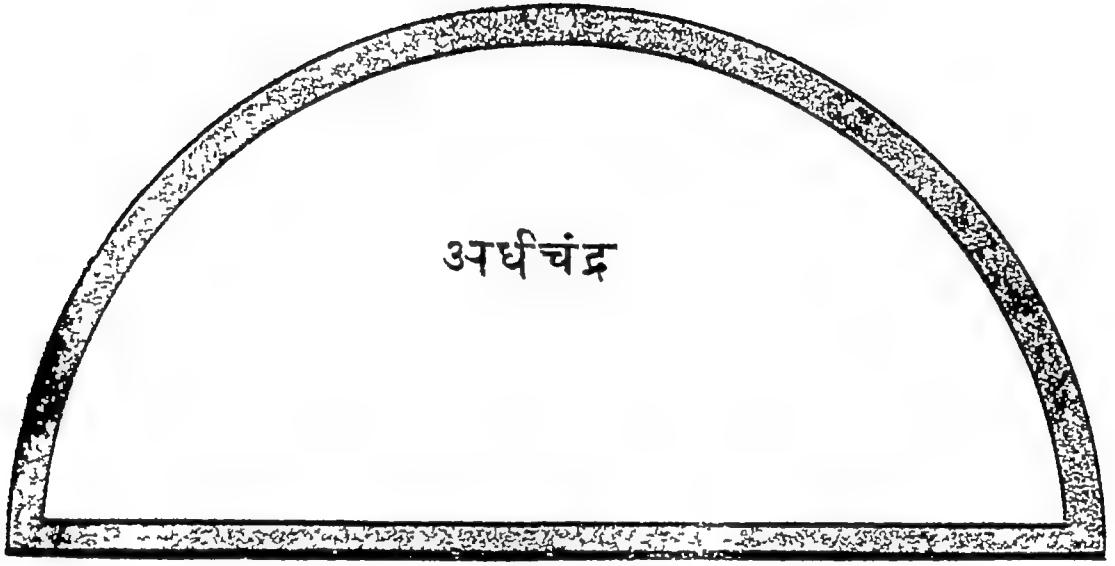
જે પદાતિ ઉંચાઈમાં એક સરખા હોય, લાંબા ડુંકા ન હોય અને કૂદવામાં તથા દોડવામાં સમાન હોય તેઓ કાર્યસાધક બને છે, તેઓને પશ્ચાદ્ગમન અને સ્થિરીકરણ અર્થાત્ પાછા હઠવાનું અને સ્થિર રહેવાનું શીખાડવું તેમજ સૂવું, ભાગવું અને શત્રુની સેનામાં ચાલવું વિગેરે પાર્શ્વ દિશામાં કરાવવું.

જેના છઠ્ઠા સ્થાનમાં ક્રૂર (રવિ—મંગલ) અને પાપ (શનિ—રાહુ—કેતુ) ગ્રહ પડ્યા હોય તે વીર યુદ્ધમાં લેડે, વાકીના કાર્યસાધક નીવડતા નથી. અથવાતો પ્રથમ વ. મ. ધ. ડ. છ અને ક એ વ્યંજન ઢાવી તરફ લખી તેમાં સ્વર વર્ણ મેલવવો અને તે પથી યથાક્રમે વ્યંજનો યોજવાથી જે નામ થાય તેને યુદ્ધમાં સ્થાપિત કરવા. જે સેનાનો યુવા સ્વર હોય, તે પ્રથમ યુદ્ધ શરૂ કરે. જેમકે વિવસ્વાન, ભરત, ધનુમાર, દિત્ય, છત્રપતિ અને કુક્ષિ એવા નામના યોદ્ધાઓ યુવાસ્વરમાં યુદ્ધનો આરંભ કરે તો જય મેલવે. સૈનિકોનાં વસ્ત્ર પીઠાં તેમજ ધ્વજા પણ પીઠી રાખવી અને એવીજ રીતે યુદ્ધ યજ્ઞને મ્હોટી અને ચતુરસ્ર ચિહ્નવાળી ધ્વજા ડ્યાં ડમી કરવામાં આવે, ત્યાં સૈન્યે સ્થિતિ કરવી. જય, લાભ અને સુખની ઇચ્છાવાળા રાજાએ શ્વેત, રક્ત, હરિત્ર, કૃષ્ણ અને પીત વર્ણવાળી પાંચ સેના સજ્જ કરવી જોઈએ. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ, ચન્દ્ર અને સૂર્ય એ પાંચ દેવો પાંચ સેનાઓના સ્વામી છે. મહાદેવના વલ્લથી બ્રહ્મા, ચન્દ્રના વલ્લથી વિષ્ણુ, સૂર્યના વલ્લથી મહાદેવ, બ્રહ્માના વલ્લથી ચન્દ્ર અને વિષ્ણુનું વલ્લ પામી સૂર્ય નારાયણ વિજય મેલવે છે. યુદ્ધ-શાસ્ત્રમાં ચતુર રાજાઓએ હમેશાં અ ને બ્રહ્મા, ઇ ને વિષ્ણુ, ઉ ને શંકર, એ ને ચંદ્ર તથા ઓ ને સૂર્ય સમજી લેવા. પૂર્વોક્ત સેના જો પોતપોતાનું વલ્લ મેલવી યુદ્ધમાં જાય તો અર્ધ ક્ષણમાંજ શત્રુઓનો સંહાર કરી શકે છે.

મંદલ, ચતુરસ્ર, ગોમૂત્ર, અર્ધચન્દ્ર અને નાગપાશ એ અશ્વક્રમની પાંચ ગતિઓ છે.

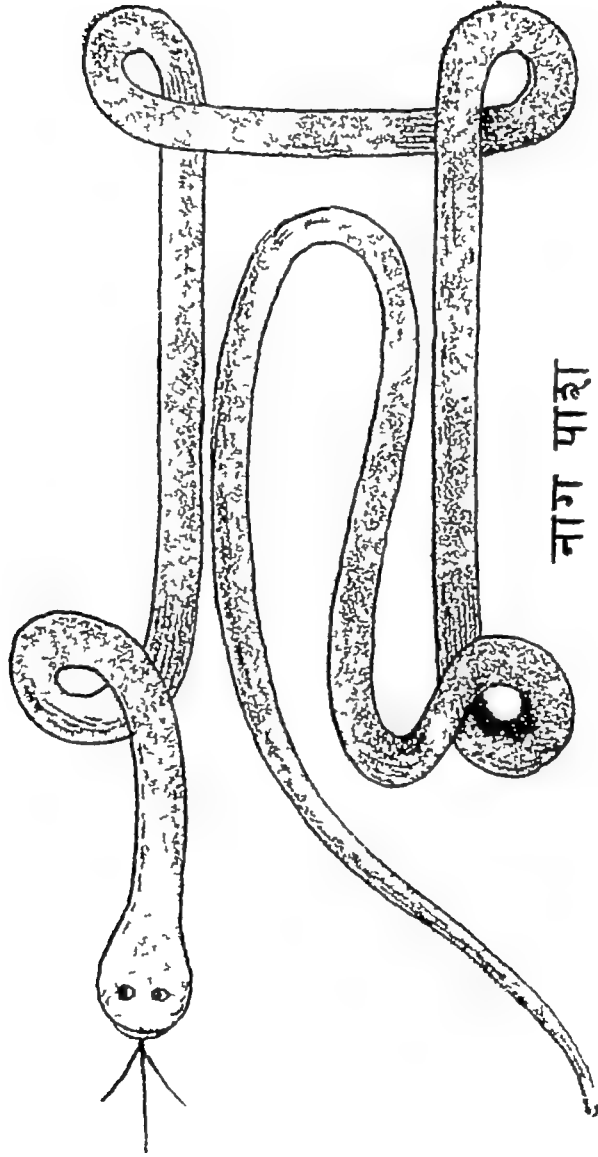
આ પાંચ ગતિઓથી જે અશ્વને ફેરવે (કવાયદ કરાવે) તેનો અશ્વ ક્યાંક પણ અટકતો નથી.

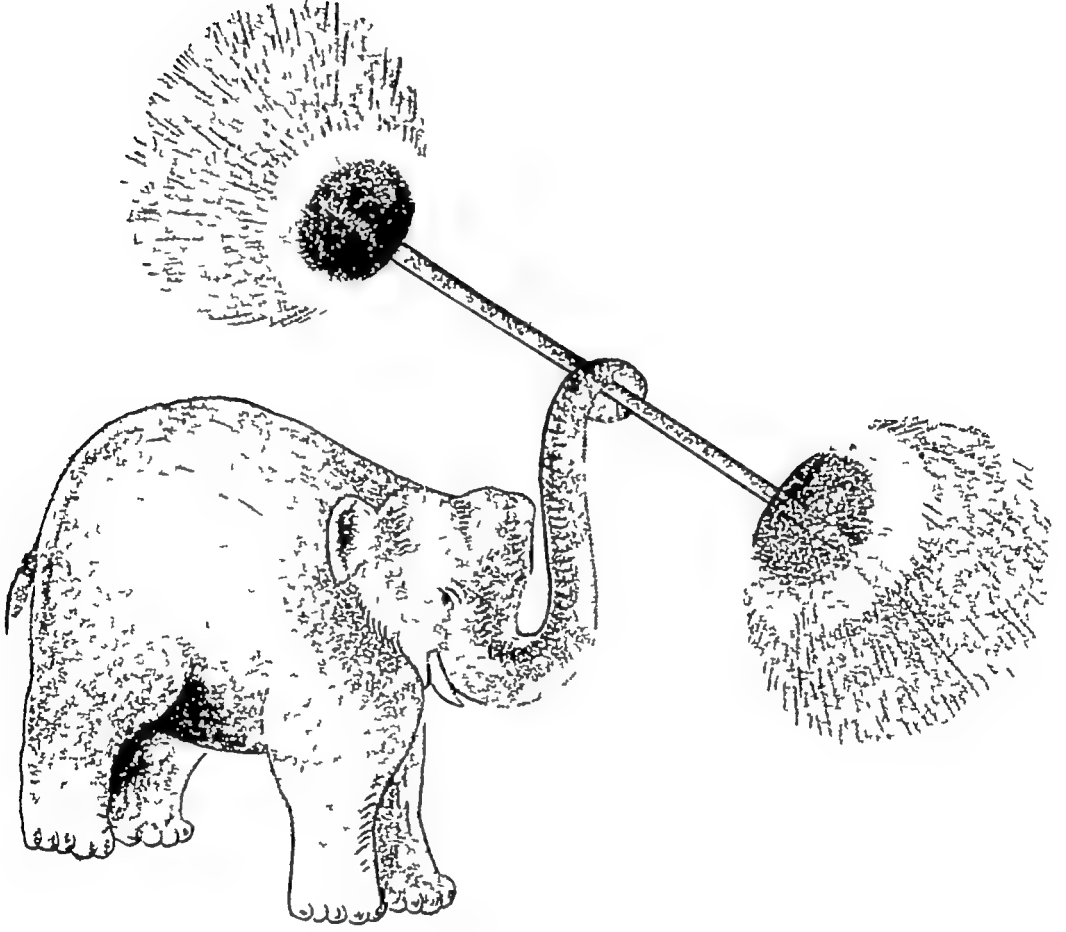

गोमुत्राकार

नाग पाश

अलात चक्र रुपम्

હાથીઓને પહાડો પર ચઢાવવા, જાળમાં ફેરવવા, દોડાવવા, ડઠાડવા, તથા વેસાડવા તેમજ અલાત્ચક્ર આદિથી નિર્ભય વનતાં શીખવવું.

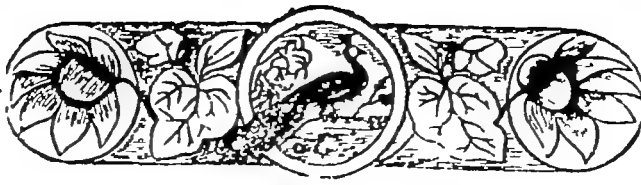
રથના અશ્વોને સમ આદિ સ્થાળમાં સાધવા અર્થાત્ ગતિનો અભ્યાસ કરાવવો.

જે સર્વ સૈન્યને સમદૃષ્ટિથી જોનાર, પદાતિ આદિને તેઓના પરિશ્રમ પ્રમાણે અધિકાર આપનાર, વ્યૂહ રચનામાં અતિ ચતુર તેમજ આકાર, વિદ્યા અને વાળથી યુક્ત ક્ષત્રિય હોય તેને સેનાપતિ બનાવવો જોઈએ.

પ્રથમ તો ક્ષાત્રકોશ વ્યાકરણ સૂત્રનો અભ્યાસ કરવો અને ત્યારપછી મનુસ્મૃતિના સાતમો તથા આઠમો એ બે અધ્યાય, વ્યવહારાધ્યાય, મિતાક્ષરા, ધર્મશાસ્ત્ર, જ્યાર્ણવ, વિષ્ણુયામલ, વિજયા-સ્વયંત્ર અને સ્વરશાસ્ત્ર ભણી સરહસ્ય ધનુર્વેદના અભ્યાસનો આરંભ કરવો જોઈએ.

ધર્માત્મા પુરુષે સૂતેલાને, ગાઠનિદ્રામાં પડેલાને, નશાથી ડગલતો થયેલાને, કચ્છ રહિતેને, જેની પાસે શસ્ત્ર ન હોય તેને, વાલકને અર્થાત્ વાર વર્ષથી ન્હાની અવસ્થાવાળાને, સ્ત્રીને, દીન વચન બોલનારને તેમજ રણભૂમિ છોડી ભાગેલાને કદિપણ મારવા નહિ. ધર્મને અર્થે જે પ્રાણનો પરિત્યાગ કરે છે, તેને તીર્થ કે વ્રત કરવાની કાંઈ જરૂર નથી, તે તો સ્વર્ગનો અધિકારી થાય છે તેમજ જે વીર પુરુષ બ્રાહ્મણ, ગાય, સ્ત્રી અને વાલકને અર્થે પ્રાણ અર્પે છે તે પણ મોક્ષ પામે છે.

આ રીતે રાજ્યની ઉન્નતિના મૂલરૂપ યથાસ્થિત ધનુર્વેદનું શ્રવણ કરી આશ્ચર્ય ચક્રિત થઈને કરણવાઘેલા એ રાજહરપાલદેવજીને પોતાના દરવારમાં રહેવા ગોઠવણ કરાવી આપી અને પોતાના ભાયાત વર્ગના તેમજ અન્ય ક્ષત્રિય વાલકોના ગુરુ બની તેઓને ધનુર્વેદનો અભ્યાસ કરાવવા વિનંતિ કરી ત્યારે હરપાલદેવજીએ કહ્યું કે બ્રાહ્મણ સિવાય ગુરુપદ ધારણ કરવાને કોઈ યોગ્ય નથી, તો પણ આપની ઈચ્છા છે તો તે વાલકોને મારા મિત્ર તરીકે શસ્ત્રવિદ્યા શીખાડાવીશ. અસ્ત્રવિદ્યાનો અભ્યાસ અતિ કઠિન છે અને આ કલિકાળમાં તેનો પ્રચાર કરવા મારા ગુરુને મને ના કહેલી છે જેથી એ શિવાયની યુદ્ધકલા વિગેરેનો અભ્યાસ હું સારી રીતે કરાવીશ. રાત્રી વધારે વ્યતીત થવાથી મહારાજા કરણ ભોજનઅર્થે રાજભુવનમાં પધાર્યા; અને હરપાલદેવજી પણ રજા લઈ પોતાના ઉતારા તરફ વિદાય થયા.

षोडशतरंग.

“ मनहर ”

पाटणना भूपपासे मेळवी प्रतिष्ठा पूर्ण,
प्रबल प्रभावतणी स्पष्ट छाप छापीने;
राखी कुळलाज रूडी, राज हरपालदेवे,
बांध्यो बाबराने कष्ट करणांना कापीने
शक्तिने वरीने करी स्वार्धान वसुंधराने
अभयनां दान कैक आश्रितने आपीने
पूर्वज पराक्रमी ए आपना अमर नृप !
व्हालें पाटडीमां वश्या श्रेष्ठ राज्य स्थापीने.

अणहिलपुरना महाराजा करण वाघेलाए उत्तम प्रकारना मासिकथी राज हरपालदे-
वजीने जे कार्यपर नियत कर्या ते कार्य तेओए अति उत्साह पूर्वक वजाववा मांडयुं, क्षत्रियना वा-
ळकोने ब्राह्म्य मुहूर्तमां स्नान, सन्ध्या आदि नित्य कर्म करावी हमेशां पुरथी जरा दूरना प्रदेशमां
लड जता अने त्यां क्रमपूर्वक अचल, चल, चलाचल अने द्वयचल, ए चारे प्रकारनां लक्ष्य केम
पाडवां ते प्रथम जाते करी वतावी पछीथी वाळकोने हाथे लक्ष्य वेध करावता; धनुषने शी रीते
धारण करवुं, वाणने केवी रीते फेंकवा तथा प्रत्यंचाने केम खेंचवी विगेरे वाचतो शीखववामां घ-
णो श्रम लेवा लाग्या; ज्यारे क्षत्रीपुत्रो चारे लक्ष्यवेधमां चतुर थया त्यारे राज हरपालदेवजीए
तेओने शस्त्रवेध शीखववानो समारंभ कर्चो. स्वल्प समयमां ए विकट प्रयोग पण क्षत्रिओना वाळ-
कोए सिद्ध कर्चो. एक दिवसे आनंदमां वेठेला महाराजा करणे राज हरपालदेवजीने पृष्ठयुं के-

તમારા શિષ્યો ધનુર્વિદ્યામાં કેટલેક સુધી પહોંચ્યા ? ત્યારે હરપાલદેવજીએ કહ્યું કે શબ્દવેધ સુધીની સિદ્ધિ સર્વને પ્રાપ્ત થઈ ચુકી છે. હવે તો માત્ર યુદ્ધમાં વિજયી થવા માટે વ્યૂહરચના વિગેરે શીખવવાનું અવશેષ રહ્યું છે. આ સાંભળી કરણ અત્યંત ખુશી થયો અને તેણે શબ્દવેધનો પ્રયોગ જોવાની ઉત્સુક્તા વતાવી, સમય મુકરર કરવામાં આવ્યો, સાંકેતિક સ્થાનપર જઈ રાજા હરપાલદેવજીના શિષ્યોએ કરેલ શબ્દવેધ જોઈ પૂર્ણ પ્રસન્ન થઈ મહારાજા કરણની પ્રીતિ હરપાલદેવજી ઉપર દિન પ્રતિદિન વધવા લાગી, તેઓનો દરજ્જો વધારવામાં આવ્યો; આથી જુના અધિકારીઓ ઈર્ષારૂપી અગ્નિથી સળગી ઉઠ્યા, તાજેતર આવેલો વિદેશી રજપૂત મહારાજાની સાથે હરે ફરે અને મહારાજા તેની સલાહ લઈ સર્વ કામ કરે એ કોઈથી સહન થયું નહિ. જેથી તમામ મંડળે એકત્ર થઈ અમીર ઉમરાવોન પળ ઉઠકેર્યા, તેઓ મહારાજા કરણ પાસે જઈ કહેવા લાગ્યા કે એક અજાણ્યા માણસ ઉપર આપ આટલો વધો વિશ્વાસ રાખો છો એ પરિણામે દુઃખદાયક નિવડશે. જુના અને અનુભવી અધિકારીઓ જેવું આપનું હિત ઇચ્છશે એવું અજાણ્યો પુરુષ કદિ પણ નહીં ઇચ્છે. અમીરોના આવાં વચનો સાંભળી મહારાજા કરણને ઘણોજ કંટાળો ઉપજ્યો, રાજા હરપાલદેવજી જેવા વાહોશ સરદારને દૂર કરવા એ તેઓને કોઈ રીતે ઉચિત જણાયું નહિ. મહારાજાને મૌન રહેલા જોઈ અમીરોએ વાતને આગલ ચલાવી કે અન્નદાતા ! આપ ભલે એના વલ્લ ઉપર મોહિત થયા, પરંતુ આમ જંગલીપણે હમેશાં નવી નવી જાજમનેં ખાલો ખોંકી ચીરે એ કેટલા વચ્ચે સુધી જોયું જાય. શ્રૂમિમાં ખાલું ચોડવું એથી કાંઈ વલ્લની પરીક્ષા થતી નથી જો આપની ઇચ્છા હોય તો આજે કચેરી વચ્ચે જ જગોએ એ વિદેશી રજપૂત હમેશાં ખાલું ચોડે છે તે સ્થળે જાજમ નીચે લોઢાના કેટલાક પતરાં રાખાવીએ, પછી એના વલ્લની પરીક્ષા થશે, જો ખાલું તવાને નહીં વીંધે તો એ શરમનો માર્યો વગર કહ્યે વિદાય થઈ જશે. અમીરોના આવા વિચારોથી મહારાજા કરણનું મન અત્યંત ચિન્ન થયું, તોપણ હરપાલદેવજીના વલ્લની વિશેષ પરીક્ષા કરવા માટે તે વાત તેણે કચુલ કરી કે તુરતજ અમીરોએ પોતાની યોજના પાર પાડી, વીજે દિવસે રાજા હરપાલદેવજી કચેરીમાં પધાર્યા અને નિત્યના નિયમ મુજબ ખાલાને જમીનમાં ખોંક્યું, પરંતુ નીચે લોઢાની પાટ હોવાથી અવાજની સાથે ખાલું ડુંચે આવ્યું કે તુરતજ પગનાં અંગુઠ તથા તર્જનીની ખીંસ મારી લોઠને ભેદી નાંચ્યું અને ખાલું એક હાથ પૃથ્વીમાં પેસી ગયું. રાજા હરપાલદેવજીનું આવું વેહદ વલ્લ જોઈ અમીર ઉમરાવો તેમજ ચટપટમાં સામેલ ધનાર રાજકીય પુરુષોના મુખ શ્યામ થઈ ગયાં. મહારાજા કરણનું હૃદય જો કે હર્ષથી છવાઈ ગયું, તોપણ સૂતેલા સિંહને છો-

षोडशतरंग.

“ मनहर ”

पाटणना भूपपासे मेळवी प्रतिष्ठा पूर्ण,
प्रबल प्रभावतणी स्पष्ट छाप छापीने;
राखी कुळलाज रूडी, राज हरपालदेवे,
बांध्यो बाबराने कष्ट करणनां कापीने
शक्तिने वरीने करी स्वार्थीन वसुंधराने
अभयनां दान कैंक आश्रितने आपीने
पूर्वज पराक्रमी ए आपना अमर नृप !
व्हालें पाटडीमां वश्या श्रेष्ठ राज्य स्थापीने.

अणहिलपुरना महाराजा करण वाघेलाए उत्तम प्रकारना मासिकथी राज हरपालदे-
वजीने जे कार्यपर नियत कर्या ते कार्य तेओए अति उत्साह पूर्वक वजाववा मांडयुं, क्षत्रियना वा-
ळकोने ब्राह्म्य मुहूर्तमां स्नान, सन्ध्या आदि नित्य कर्म करावी हमेशां पुरथी जरा दूरना प्रदेशमां
लढ जता अने त्यां क्रमपूर्वक अचल, चल, चलाचल अने द्वयचल, ए चारे प्रकारनां लक्ष्य केम
पाडवां ते प्रथम जाते करी बतावी पछीथी वाळकोने हाथे लक्ष्य वेध करावता; धनुषने शी रीते
धारण करवुं, वाणने केवी रीते फेंकवा तथा प्रत्यंचाने केम खेंचवी विगेरे वावतो शीखववामां घ-
णो श्रम लेवा लाग्या; ज्यारे क्षत्रीपुत्रो चारे लक्ष्यवेधमां चतुर थया त्यारे राज हरपालदेवजीए
तेओने शस्त्रवेध शीखववानो समारंभ कर्यो. स्वल्प समयमां ए विकट प्रयोग पण क्षत्रिओना वाळ-
कोए सिद्ध कर्यो. एक दिवसे आनंदमां वेठेला महाराजा करणे राज हरपालदेवजीने पृच्छुं के-

तमारा शिष्यो धनुर्विद्यामां केटलेक सुधी पहाँच्या ? त्यारे हरपालदेवजीए कहुं के शब्दवेध सुधीनी सिद्धि सर्वने प्राप्त थई चुकी छे. हवे नो मात्र युद्धमां विजयी थवा माटे व्यूहरचना विगरे शीखववानुं अवशेष रहुं छे. आ सांभळी करण अत्यंत खुशी थयो अ-
ने तेणे शब्दवेधने प्रयोग जोवानी उत्सुक्ता वतावी, समय मुकरर करवामां आव्यो, सांकेतिक स्थानपर जइ राज हरपालदेवजीना शिष्योए करेल शब्दवेध जोई पूर्ण प्रसन्न थएला महाराजा करणनी प्रीति हरपालदेवजी उपर दिन प्रतिदिन वधवा लागी, तेओनो दरजो वधारवामां आव्यो; आधी जुना अधिकारीओ इर्पारूपी अग्निथी सळगी उठ्या, ताजेतर आवेलो विदेशी रजपूत महाराजानी साथे हरे फरे अने महाराजा तेनी सलाह लड सर्व काम करे ए कोईथी सहन थयुं नहि. जेथी तमाम मंडळे एकत्र थड अमीर उमरावोन पण उठ्केर्यो, तेओ महाराजा करण पामे जइ कहेवा लाग्या के एक अजाण्या माणस उपर आप आटलो वयो विश्वास राखो छे ए परिणामे दुःखदायक निवडशे. जुना अने अनुभवी अधिकारीओ जेवुं आपनुं हित इच्छे एवं अजाण्यो पुरुष कदि पण नही इच्छे. अमीरोना आवां वचनो सांभळी महाराजा करणने घणोज कंटाळो उपज्यो, राज हरपालदेवजी जेवा वाहोश सरदारने दूर करवा ए तेओने कोई रीते उचित जणायुं नहि. महाराजाने मौन रहेला जोई अमीरोए वातने आगळ चलावी के अन्नदाता ! आप भले एना वळ उपर मोहित थया, परंतु आम जंगलीपणे हमेशां नवी नवी जाजमनें भालो भोंकी चीरे ए केटला वखत सुधी जोयुं जाय. भूमिमां भालुं खोडवुं एथी कांइ वळनी परीक्षा थती नथी जो आपनी इच्छा होय तो आजे कचेरी वखते जे जगोए ए विदेशी रजपूत हमेशां भालुं खोडे छे ते स्थळे जाजम नीचे लोढाना केटलाक पतरां रखावीए, पछी एना वळनी परीक्षा थशे, जो भालुं तवाने नही बींवे तो ए शरमनो मार्यो वगर कबे विदाय थइ जशे. अमीरोना आवा विचारोथी महाराजा करणनुं मन अत्यंत खिन्न थयुं, तोपण हरपालदेवजीना वळनी विशेष परीक्षा करवा माटे ते वात तेणे कबुल करी के तुरतज अमीरोए पोतानी योजना पार पाडी, बीजे दिवसे राज हरपालदेवजी कचेरीमां पधार्या अने नित्यना नियम मुजव भालाने जमीनमां भोंकयुं, परंतु नीचे लोढानी पाट होवाथी अवाजनी साथे भालुं उंचे आव्युं के तुरतज पगनां अंगुष्ठ तथा तर्जनीनी भींस मारी लोष्टने भेदी नांख्युं अने भालुं एक हाथ पृथ्वीमां पेसी गयुं. राज हरपालदेवजीनुं आवुं वेहद वळ जोई अमीर उमरावो तेमज खटपटमां सामेल थनार राजकीय पुरुषोना मुख श्याम थइ गयां. महाराजा करणनुं हृदय जो के हर्षथी छावई गयुं, तोपण सूतेला सिंहने छेछे-

ડવા રૂપી સાહસથી તેના મુખરૂપી સૂર્યપર ભયરૂપી રાહુની છાયા પડી, કેટલાએક દરવારીઓ રાજ હરપાલદેવજીનાં રક્ત નેત્ર જોઈ થરથર ધ્રુજવા લાગ્યા, કેટલાએકનાં હાજાં ગગડી ગયાં અને કેટલાએક ઉમરાવોને તો એમજ થઈ ગયું કે જે પુરુષે પગનાં અંગુષ્ઠ માત્રથી આવું અસીમ વલ્લ પ્રદર્શિત કર્યું તેના વાહુમાં કેટલું વલ્લ હોવું જોઈએ ? સ્વેચ્છા આ કોઈ દૈવી પુરુષ છે, મનુષ્ય નથી. તેવામાં રાજ હરપાલદેવજી શ્રુતી ચઢાવી વાહુ ટોકી વોલ્યાકે—મહારાજા ! રજપૂતોના પારશ્વાં આમ ન લેવાય, જડ વસ્તુનો વેધ કરવામાં જોર વનાવવું એ વ્યર્થ છે, પરંતુ જ્યારે દુઝમનોનું દલ્લ આપાઢના અશ્રની માફક ચોમેરથી ચઢી આવે ત્યારેજ વાહુવલ્લની સ્ત્રી પરીક્ષા થાય; તમારા જેવા વેકદર રાજા પાસે રહી મોજ શોખ ઉઢાડવા કરતાં ગરીબીમાં દિવસો ગુજારવા એજ ઉત્તમ છે, આટલું કહી રાજ હરપાલદેવજી જમીનમાંથી ખાલાંને સ્વેચ્છા એકદમ ઉભા થયા, જેથી આસી જાજમ પણ તની સાથે તળાઈ, ગાદી તકીયાપર વેટેલા અમીર ઉમરાવોના પગ ડંચા અને શિર નીચે થઈ ગયાં તેમજ જે લોકો ઉભા હતા તેઓ પૃથ્વીપર પછડાયા, આ હાસ્યજનક વનાવ જોઈ મહારાજા કરણના અન્તઃ કરણમાં હર્ષ અને સ્વેદ વન્ને એકી સાથે ઉત્પન્ન થયાં. રાજ હરપાલદેવજી જવા તત્પર થયા કે તુરતજ મહારાજા કરણ સિંહાસન ઉપરથી ઉતરી તેઓને ઘણી આજીજી સાથે જતાં અટકાવી મધુર વચનોથી શાન્ત્વન કરતા અંદરના ઓરડામાં લઈ ગયા. અને અમીર ઉમરાવો વિગેરે દરવારી જનોનું મંડલ પોતે કરેલા સાહસ સર્વથી પશ્ચાતાપ કરતું સહુ સહુને સ્થાને વિદાય થયું. જરા સ્વસ્થ થયા પછી મહારાજા કરણે હરપાલ દેવજીને કહ્યું કે—હું તો તમારા વલ્લથી પરિપૂર્ણ વાકેફ હતો, પરંતુ અન્યજનોં એથી અજ્ઞાત હોવાને લીધે તથા તમારા ઉપર દિન પ્રતિદિન મારી પ્રીતિ વધતી જવાને લીધે દરેક દરવારીઓના દિલમાં ઈર્ષા ઉત્પન્ન થઈ, એ ઈર્ષાને નિર્મૂલ્ય કરવા માટે તથા તમારા પરાક્રમ વિશે સર્વને જે કાંઈ સંદેહ હતો તે દૂર કરવા માટે મારાથી આ સાહસ થઈ ગયું છે, તો ક્ષમા કરશો; હવે તમારી સ્ત્રી હકીકતથી અજ્ઞાત રહેવા હું ઇચ્છતો નથી, તમારા માત પિતાના પવિત્ર નામ સાંભળવા મારા શ્રવણ આતુર થઈ રહ્યા છે, તમારું કુલ પણ ઉત્તમ હોવું જોઈએ. કહો, કહો વીરનર ! સત્ત્વર કહો. હરપાલદેવજીએ વિચાર્યું કે હવે સત્ય વાતને છુપાવવાથી કશો લાભ નથી, તેઓ તુરતજ કહેવા લાગ્યા કે મહારાજા ! હું કીર્તિગઢના રાજા કેસરદેવજીનો પાટવી પુત્ર છું, મારું નામ હરપાલદેવ છે, અમારી “ મલ્લવાન ” અવટંક મશહૂર છે, આપ મારા માસીઆઈ ભાઈ થાઓ છો. આટલું સાંભળતાંજ કરણ અધીર બની વોલી ઉઘ્યો કે—હા, હા, મારા માતૃશ્રીએ મને કહ્યું હતું કે તમારાં એક માસી સિંધમાં કીર્તિગઢ નામનું શહેર છે ત્યાંના મહારાજા

કેસરદેવજી વેર વરાવેલાં છે, એ વાત મને વરાવેર યાદ છે. મારા વ્હાટ્ટા વન્ધુ ! આટલા વસ્ત સુધી તમોએ મને શા કારણથી જાહેર ન કર્યું ? આવો, આવો, આપણે પ્રેમથી ભેટીએ. રાજ હરપાલદેવજી તથા કરણ વાધેલો ડમા થડ પરસ્પર ભાવથી ભેટ્યા, આ વસ્તે વન્ધેનાં નયનોમાં પ્રેમાશુ ભરાઈ આવ્યાં. નિકટનો સંવંધ હોવા છતાં દર દેશના નિવાસને લીધે આટલા દિવસ એક વીજા અપરિચિત હતા; એકનો હરપાલદેવજી જાતે અત્યંત વહાલૂર અને વઢી પોતાના સંવંધી નિકળ્યા જેથી મહારાજા કરણને અવર્ણનીય આનંદ થયો, તેણે રાજ હરપાલદેવજીને કહ્યું કે—આપે મને પ્રથમથી જ ઓળખાણ આપી હોત તો હું આપને કોઈપણ કાર્યમાં નહિ યોજતા મુકુટના મણિ માફક રાખત; પણ જ્યારે, જે કાળે જે વનવાનું હોય તે વને છે, કીર્તિગદમાં સર્વ કુશલ્લતો છે નાં ? હરપાલદેવજીએ વ્યથિત હૃદયથી જવાબ આપ્યો કે—જો કીર્તિગદમાં કુશલ્લતા હોયતો હું આટલે દૂર શા માટે આવું ? આથી કરણને વધારે સંદેહ ઉત્પન્ન થયો. તેણે પૂછ્યું કે—શું ત્યારે કોઈ શત્રુઓ તરફથી ભય ઉપજ્યો છે ? અને આપ અમારી મદદ લેવા અત્રે પધાર્યા છો ? હરપાલદેવજી વોલ્યાકે—કોઈની મદદ મેલ્લવી વિજયની અભિલાષા રાખવી એ રિવાજ અમારા મલ્લવાન કુલમાં પ્રથમથી જ નથી. મારા પિતાશ્રીની ઇચ્છા થઈ કે રણભૂમિમાં પ્રાણ ત્યાગ કરવો, જેથી સિંધના રાજા હમીર સુમરા સાથે યુદ્ધની માગણી કરી, ભયંકર યુદ્ધ થયું. અને તેમાં, મારા પિતાશ્રી તથા વન્ધુઓ વિગેરે આજ્ઞા કુટુંબનો અન્ત થયો, શત્રુઓનો સંહાર થવામાં પણ કાંઈ કવાશ ન રહી; તોપણ તેના સૈન્યની સંખ્યા અધિક હોવાથી જય મલ્લવો અશક્ય જાણી હું આ તરફ ચાલ્યો આવ્યો. આવા રેવદજનક સમાચાર સાંભળી કરણનું અન્તઃકરણ અતિ વ્યાકુલ વની ગયું. તેણે ફરી હરપાલદેવજીને કહ્યું કે મારો અપરાધ ક્ષમા કરજો. હું આપની યોગ્યતા પ્રમાણે કાંઈ સન્માન કરી શક્યો નથી ત્યારે હરપાલદેવજીએ જવાબ આપ્યો કે—સંવંધથી પ્રાપ્ત થતા સન્માનને હું શ્રેષ્ઠ નથી ગણતો, એટલા માટે જ ગુણથી આપના મનને પ્રસન્ન કરી આ સ્થિતિએ પહોંચ્યો છું. સંવંધથી તો સર્વકોઈ સન્માન મેલ્લવે છે પણ ગુણથી સન્માન મેલ્લવવું એમાં જ મનુષ્યની મહત્તા છે; કેટલોએક વસ્ત વિવિધ વાર્તાલાપ કરી મહારાજા કરણે થાઢી મંગાવી અને રાજ હરપાલદેવજીની સાથે એક પાત્રમાં ભોજન કર્યું. તેમજ તે દિવસથી તેઓને માટે પોતાના સહોદરને ઘટે તેવા સન્માનની યોજના કરાવી. હાથી, ઘોડા, ગાડીઓ તથા કેટલાએક પરિજનો રાજ હરપાલદેવજીની સેવામાં સુપ્રીત કર્યા; તેઓને હમેશાં પોતાની સાથે ગાડીમાં વેસાડી ફરવા લઈ જવાનો નિ-

યમ રાખ્યો તથા કાયમને માટે જમવાતું પળ પોતાની સાથેજ રાખ્યું; જેથી રાજ હરપાલેદેવજી અમલચેનમાં દિવસો ગુજારવા લાગ્યા.

વર્ષાકાલ વ્યતીત થતાં શરદ્કૃતુએ પૃથ્વીમાં શીતલતા પ્રસરાવી, આકાશ સ્વચ્છ થયું, ચન્દ્રની જ્યોતિ વધવા લાગી, નદીઓના તરંગોએ નિર્મલતા ધારણ કરી, અગસ્ત્યનો ઉદય થયો, વારિના પ્રવાહો મન્દ મન્દ વહેવા લાગ્યા, જ્યાં ત્યાં પથિક લોકો પ્રયાણની તૈયારી કરવા લાગ્યા, સસ્ત્રીઓની સાથે હાસ્યવિનોદમાં દિવસને સરલતાથી વિતાવનારી પ્રોપિત પતિકાઓને રાત્રિના ચાર યામ ચાર જુગ જેવા જણાવા લાગ્યા, દેવદીવાળીના દિવસો લગભગ આવી પહોંચવાથી સર્વ મનુષ્યો દીપમાલિકાથી દેવ મન્દિરોને દેદીપ્ત કરવા લાગ્યા, દંપતિ ઘૂત સ્ત્રી હૃદયમાં હરખાવા લાગ્યાં, વેડ્યાના વૃન્દ રસિક જનોને રિઝાવવા માટે શરીરને શૃંગારી મન્દ હાસ્ય પૂર્વક અનુરાગને વરસાવવા લાગ્યા; વાટ, ઘાટ, ગૃહ અને અટારીઓ પર રસીલી રોશની છવાઈ રહી, પતિ વિનાની પ્રમદાઓ દ્વિજરાજને પાપી કહી દિવાળીની રાત્રીને અરાતિ સમાન ગણવા લાગી, શીત કાલમાં પતિનું પરદેશગમન સાંભળી કેટલીએક સ્ત્રીઓ રુદન કરવા લાગી, અને કોઈપણ રીતે પતિ ઘેર રોકાય એટલા માટે દેવતાઓનું પૂજન કરી તેઓની સ્તુતિ કરવા લાગી, વીજો એકે ઉપાય ન સૂજતાં સજ્જ થઈ બીન વજાવવા લાગી અને મધુર સ્વરે મેઘ મલારનો આલાપ કરી ગાવા લાગી; ચોતરફ કાંસ પ્રફુલ્લિત થયાં, કાદવની કયાંઈ પણ નિશાની ન રહી, કમલના દલ ઉપર મધુકરો ગુંજવા લાગ્યા, વર્ષાકૃતુમાં વૃદ્ધભના વિયોગથી જેનાં શરીર પીઠાં હલદર જેવાં થઈ ગયાં હતાં તે સ્ત્રીઓ શરદની ચાંદની જોઈ વધારે વ્યથા પામવા લાગી. ચન્દ્રરૂપી મુખથી ચન્દ્રિકા રૂપી મન્દ હાસ્ય કરી સર્વ સ્થલને ઉજ્જ્વલ બનાવતો, કુન્દની કળીઓ રૂપી નિર્મલ દંત પંક્તિને ધારણ કરતો, સ્વંજન રૂપી મનરંજન નયનવાળો, કમનીય કંજ રૂપી કરને ઢોલાવતો, પદ્મપદના ગુંજનરૂપ મધુર શબ્દવાળો અને હંસ ગતિથી ગમન કરનાર નન્દલાલની શોભા ધરી આવેલો શરદ કાલ વિરહિણી દારાઓના દરદને વધારવા લાગ્યો. અંગો-અંગમાં તારાગણ રૂપી આભૂષણને ધારણ કરનારી, ચન્દ્રના મયૂંસ્વરૂપી વસનથી વિભૂષિત થઈ, કુમુદરૂપી દન્તની ચમકથી ચિત્તને ચોરનારી ચન્દ્રરૂપી મુખવાળી અને માલતીના સુગન્ધરૂપી અતરથી તરવતર વનેલી શરદની રાત્રિ વિરહિણી સ્ત્રીઓને સપત્નીની માફક સાલવા લાગી. ગગન રૂપી માર્ગમાં ગમન કરનારા, મૌન વૃત્ત ધરી અહીંથી તહીં ફરનારા, શ્યામતારૂપી તમોગુણને તજી શ્વેતપણારૂપી સત્ત્વ ગુણને ધરનારા, દ્વિજને જીવન દેનારા અને વિદ્યુત્ રૂપી સ્ત્રીના સંગથી

અલગ થઈ શરદના અંબુદો જાણે યતિને વેપે દેશ દેશમાં દરદી દારાઓને યોગનો ઉપદેશ આપતા હોય એમ જણાવા લાગ્યું. ચંદ્રના પ્રકાશમાં, ચંદ્રમુખીના હાસ્યમાં, આકાશમાં, કાસમાં, સરમાં, સરિતાઓમાં, પહાડોમાં, વનના પ્રદેશોમાં, ચંચરીકના સમૂહમાં, કદંબની ડાઢીઓમાં, માલતીના કયારાઓમાં, ફૂલેલી ફૂલવાડીઓમાં, યુવતીદાર સ્ત્રીઓમાં અને નદીઓની રેતીઓમાં રમણીય શરદક્રુતુ સમાઈ રહી, ચંદ્રથી રાત્રિ, કાશ તુળોથી પૃથ્વી, હંસોથી નદીઓનાં નીર, કમળના સમૂહથી સર, સાતવળના પુષ્પોથી વન પ્રદેશ અને મનોહર માલતીના પ્રફુલ્લિતપણાથી વાગવગીચાઓ ધવલ વની ગયા; ક્યાંક શંખસમાન શ્વેતપણાને ધારણ કરનારા અને ક્યાંક મૃગાલ માફક ગૌર વનો મંદ મદ વિચરણ કરતા પાણી વગરના પયોદ આકાશરૂપી રાજા આગળ અનુચરની પેટે અનુસરવા લાગ્યા; જલનો ઉન્માદ દૂર થયો, પણ વિરહિણી સ્ત્રીઓનો ઉન્માદ અલગ થયો નહિ; આકાશમાં ચંદ્ર નિર્મલ થયો, પણ વિરહીણી સ્ત્રીનો મુલ્લચંદ્ર વિમલ થયો નહિ; ચાતકે “પિયુપિયુ” ઉચ્ચારને પરહર્યો, પરંતુ પ્રોપિત પતિકાઓ તે ઉચ્ચારને તજ્યો નહિ; આકાશમાં મેઘ નિવૃત્ત થયા, પણ વિરહીણી વામાઓનાં નયનોની જલધારાઓ નિવૃત્ત ન થઈ. ઘુંટેલા અંજન સમાન સુશોભિત આકાશ, વન્યુકના પુષ્પોથી છવાયેલા પૃથ્વીના પ્રદેશો અને પરિપક્વ ધાન્યથી પ્રસન્નતાને પ્રદર્શિત કરતાં ક્ષેત્રો કામનું ઉદીપન કરવામાં કાંઈ ન્યૂન લગવાળાં ન હતા, મંદ પ્રભંજનથી ઢોલતી ડાઢીઓ, પુષ્પના ભારથી પ્રકંપિત ધતાં પુષ્પો અને મધુપાનથી મસ્ત વનેલા મધુકરો વિરહવ્યથિત યુવતીઓના ઝરમાં ક્લેશ ઉપજાવવા લાગ્યા. કાકચંચુથી સંહિત થયેલા તરંગવાળી, હારવંધ વેટેલા હંસોથી પ્રકાશમાન પુલિનવાળી અને ચોતરફ ફેલાતા પદ્મના પરાગપુંજથી સૌરભ યુક્ત વનેલી સરિતાઓ સર્વ કોઈનું મન હરવા લાગી. કળના ભારથી નમન શીલ સાંઠાઓને કંપાવતો સુમનના ગુચ્છ સમેત શાખાઓને શુભાવતો અને પ્રફુલ્લિત થયેલા પદ્મના પુંજને નચાવતો શરદનો સમીર વિરહિણી સ્ત્રીઓને વિહ્વલ વનાવવા વેગથી ગતિ કરવા લાગ્યો. સુધાકરના સ્વચ્છ કિરણોથી જગત્ વધાને શ્વેત વનાવતી, કુમુદિનીના વૃન્દને વિકસાવતી, ચાહક ચકોરના હૃદયમાં હર્ષ ઉપજાવતી તથા વિરહો જનોના ધૈર્યને તજાવતી શરદની રાત્રિ સંયોગીઓને અવર્ણનીય આનંદ આપવા લાગી. મરાલદંપતિની રતિક્રીડાથી રમણીય જળાતાં વિકાશ પામેલા વારિજવૃન્દથી વિરાજમાન અને પ્રભાતના પવનથી તરલ વનેલ તરંગોને ધારણ કરનારાં તળાવો વિરહિણી તારુણીઓના તનમાં ત્રાસ ઉપજાવવા લાગ્યાં. ઇન્દ્રધનુ અટ્ટય થયું, ચપળાનો ચલકાટ

યમ રાહ્યો તથા કાયમને માટે જમવાનું પળ પોતાની સાથેજ રાહ્યું; જેથી રાજ હરપાલેદવજી અમલચેનમાં દિવસો ગુજારવા લાગ્યા.

વર્ષાકાળ વ્યતીત થતાં શરદ્ઋતુએ પૃથ્વીમાં શીતલતા પ્રસરાવી, આકાશ સ્વચ્છ થયું, ચન્દ્રની જ્યોતિ વધવા લાગી, નદીઓના તરંગોએ નિર્મલતા ધારણ કરી, અગસ્ત્યનો ઉદય થયો, વારિનાં પ્રવાહો મન્દ મન્દ વહેવા લાગ્યા, જ્યાં ત્યાં પથિક લોકો પ્રયાણની તૈયારી કરવા લાગ્યા, સસ્ત્રીઓની સાથે હાસ્યવિનોદમાં દિવસને સરલતાથી વિતાવનારી પ્રોપિત પતિકાઓને રાત્રિના ચાર ચાર જુગ જેવા જણાવા લાગ્યા, દેવદીવાળીના દિવસો લગભગ આવી પહોંચવાથી સર્વ મનુષ્યો દીપમાલિકાથી દેવ મન્દિરોને દેદીપ્ત કરવા લાગ્યા, દંપતિ દ્યૂત સ્ખેલી હૃદયમાં હરખાવા લાગ્યાં, વેડ્યાના ટુન્દ રસિક જનોને રિઝાવવા માટે શરીરને શંગારી મન્દ હાસ્ય પૂર્વક અનુરાગને વરસાવવા લાગ્યા; વાટ, વાટ, ગૃહ અને અટારીઓ પર રસીલી રોશની છવાઈ રહી, પતિ વિનાની પ્રમદાઓ દ્વિજરાજને પાપી કહી દિવાળીની રાત્રીને અરાતિ સમાન ગણવા લાગી, શીત કાળમાં પતિનું પરદેશગમન સાંભળી કેટલીએક સ્ત્રીઓ રુદન કરવા લાગી, અને કોઈપણ રીતે પતિ ઘેર રોકાયે પટલા માટે દેવતાઓનું પૂજન કરી તેઓની સ્તુતિ કરવા લાગી, વીજો એકે ઉપાય ન સૂજતાં સજ્જ થઈ વીન વજાવવા લાગી અને મધુર સ્વરે મેઘ મલારનો આલાપ કરી ગાવા લાગી; ચોતરફ કાંસ પ્રફુલ્લિત થયાં, કાદવની કયાંઈ પણ નિશાની ન રહી, કમલના દલ ઉપર મધુકરો ગુંજવા લાગ્યા, વર્ષાઋતુમાં વદ્ધભના વિયોગથી જેનાં શરીર પીઠાં હલ્દર જેવાં થઈ ગયાં હતાં તે સ્ત્રીઓ શરદની ચાંદની જોઈ વધારે વ્યથા પામવા લાગી. ચન્દ્રરૂપી મુખથી ચન્દ્રિકા રૂપી મન્દ હાસ્ય કરી સર્વ સ્થલને ઉજ્જ્વલ બનાવતો, કુન્દની કળીઓ રૂપી નિર્મલ દંત પંક્તિને ધારણ કરતો, સંજન રૂપી મનરંજન નયનવાળો, કમનીય કંજ રૂપી કરને ડોલાવતો, પદ્મપદના ગુંજનરૂપ મધુર શબ્દવાળો અને હંસ ગતિથી ગમન કરનાર નન્દ-લાલની શોભા ધરી આવેલો શરદ કાલ વિરહિણી દારાઓના દરદને વધારવા લાગ્યો. અંગો-અંગમાં તારાગણ રૂપી આભૂષણને ધારણ કરનારી, ચન્દ્રના મયૂર્વરૂપી વસનથી વિભૂષિત થયેલી, કુમુદરૂપી દન્તની ચમકથી ચિત્તને ચોરનારી ચન્દ્રરૂપી મુખવાળી અને માલતીના સુગન્ધરૂપી અતરથી તરવતર વનેલી શરદની રાત્રિ વિરહિણી સ્ત્રીઓને સપત્નીની માફક સાલવા લાગી. ગગન રૂપી માર્ગમાં ગમન કરનારા, મૌન ટૂંટ ધરી અહીંથી તહીં ફરનારા, શ્યામતારૂપી તમોગુણને તજી શ્વેતપનારૂપી સત્ત્વ ગુણને ધરનારા, દ્વિજને જીવન દેનારા અને વિદ્યુત્ રૂપી સ્ત્રીના સંગથી

અલગ થયેલા શરદના અંતુડો જાણે યતિને વેપે દેશ દેશમાં દરદી દારાઓને યોગનો ઉપદેશ આપતા હોય એમ જણાવા લાગ્યું. ચન્દ્રના પ્રકાશમાં, ચન્દ્રમુખીના હાસ્યમાં, આકાશમાં, કાસમાં, સરમાં, સરિતાઓમાં, પહાડોમાં, વનના પ્રદેશોમાં, ચંચરીકના સમૂહમાં, કદંબની ડાહ્યોઓમાં, માલતીના કયારાઓમાં, ફૂલેલી ફૂલવાડીઓમાં, સૂરીદાર સેતીઓમાં અને નદીઓની રેતીઓમાં રમણીય શરદ્કુતુ સમાઈ રહી, ચન્દ્રથી રાત્રિ, કાશ તુળથી પૃથ્વી, હંસોથી નદીઓનાં નીર, કમળના સમૂહથી સર, સાતવળના પુષ્પોથી વન પ્રદેશ અને મનોહર માલતીના પ્રફુલ્લિતપળાથી વાગવગીચાઓ ધવલ વની ગયા; ક્યાંઈ ગંધસમાન શ્વેતપળાને ધારણ કરનારા અને ક્યાંઈ મૃગાલ માફક ગૌર વનો મંદ મંદ વિચરણ કરતા પાળી વગરના પયોદ આકાશરૂપી રાજા આગલ અનુચરની પેટે અનુસરવા લાગ્યા; જલનો ઉન્માદ દૂર થયો, પણ વિરહિણી સ્ત્રીઓનો ઉન્માદ અલગ થયો નહિ; આકાશમાં ચન્દ્ર નિર્મલ થયો, પણ વિરહીણી સ્ત્રીઓનો મુખચન્દ્ર વિમલ થયો નહિ; ચાતકે “પિયુપિયુ” ઉચ્ચારને પરહ્યો, પરંતુ પ્રોપિત પતિકાઓએ તે ઉચ્ચારને તજ્યો નહિ; આકાશમાં મેઘ નિવૃત્ત થયા, પણ વિરહીણી વામાઓનાં નયનોની જલધારાઓ નિવૃત્ત ન થઈ. ઘુટેલા અંજન સમાન મુશોભિત આકાશ, વન્ધુકના પુષ્પોથી છવાયેલા પૃથ્વીના પ્રદેશો અને પરિપક્વ ધાન્યથી પ્રસન્નતાને પ્રદર્શિત કરતાં ક્ષેત્રો કામનું ઉદીપન કરવામાં કાંઈ ન્યૂન વલ્લવાળાં ન હતા, મંદ પ્રભંજનથી ઢોલતી ડાહ્યોઓ, પુષ્પના ભારથી પ્રકંપિત થતાં પુષ્પો અને મધુપાનથી મસ્ત વનેલા મધુકરો વિરહવ્યથિત યુવતીઓના ઉરમાં ક્લેશ ઉપજાવવા લાગ્યા. કાકચંચુથી સ્વંદિત થયેલા તરંગવાળી, દારવંધ વેટેલા હંસોથી પ્રકાશમાન પુલિનવાળી અને ચોતરફ ફેલાતા પદ્મના પરાગપુંજથી સૌરભ યુક્ત વનેલી સરિતાઓ સર્વ કોઈનું મન હરવા લાગી. કળના ભારથી નમન શીલ સાંઠાઓને કંપાવતો સુમનના ગુચ્છ સમેત શાખાઓને ઝુકાવતો અને પ્રફુલ્લિત થયેલા પદ્મના પુંજને નચાવતો શરદનો સમીર વિરહિણી સ્ત્રીઓને વિહ્વલવનાવવા વેગથી ગતિ કરવા લાગ્યો. સુધાકરનાં સ્વચ્છ કિરણોથી જગત્ વધાને શ્વેત વનાવતી, કુમુદિનીના ટુંદને વિકસાવતી, ચાહક ચકોરના હૃદયમાં હર્ષ ઉપજાવતી તથા વિરહો જનોના ધૈર્યને તજાવતી શરદની રાત્રિ સંયોગીઓને અવર્ણનીય આનંદ આપવા લાગી. મરાલદંપતિની રતિક્રીડાથી રમણીય જણાતાં વિકાશ પામેલા વારિજત્વંદથી વિરાજમાન અને પ્રભાતના પવનથી તરલ વનેલ તરંગોને ધારણ કરનારાં તલાવો વિરહિણી તારુણીઓના તનમાં ત્રાસ ઉપજાવવા લાગ્યાં. ઇન્દ્રધનુ અદૃશ્ય થયું, ચપલાનો ચલકાટ

ચાલ્યો ગયો. મોરના શોર વંધ થયા. તેમજ આકાશને પક્ષવાયુથી પ્રકંપિત કરતા વક્રો પળ વલ્લ રહિત વની છુપાઈ બેઠા; સોઠ કઢાથી સુશોભિત શશિનો આકાશમાં ઉદય થવાથી સોઠ વર્ષની સુંદરીઓ સોઠે શૃંગાર સજી દીપમાળાઓથી દેદીપ્ત વનેલા દેવમન્દિરોમાં વીણા સમાન મધુર સ્વરથી ગીતો ગાવા લાગી; નૃત્યે મયૂરનો સંગ મૂકી મરાલનો આશ્રય લીધો અને પ્રફુલ્લિતપણાની પ્રભાઈ કુટજ, અર્જુન, સર્જ તથા નીપ આદિનો ત્યાગ કરી સાલવણોની સાથે અનુરાગ જોડ્યો. તમામ વિલાસી જનો રતિપૂર્વક રાસની તૈયારીઓ કરવા લાગ્યા, સૌરભથી છવાયેલા માલતી અને મલ્લિકાના મનોહર લતામંડપમાં લહેરી લાલાઓ લલિત લલનાઓ સાથે ત્રિવિધ વિહાર કરતા ફરવા લાગ્યા, અનંગને આધીન થયેલી કેટલીક અંગનાઓ અંગે અત્તર લગાવી અભિસાર કરવા લાગી, કેટલાંક દંપતિ અન્યોન્ય આલિંગન વચ્ચે હીરાઓના હારમાં પ્રતિવિમ્બિત થવા લાગ્યાં. શેફાલિકાના સુમનથી સુંદર જણાતા વનોની અંદર વિહંગના વૃન્દો કલ્લોલ કરવા લાગ્યા; ચનુર જનો ચોકપર ચાતુર્યથી ચાંદની વાંધી ગૃહને શોભાવવા લાગ્યા. શ્વેત વિઢાત, પુણ્યથી આચ્છાદિત પલંગો, હીરાઓના હાર, રેશમી વસ્ત્ર અને ચન્દ્રમુખીનાં મુખો શરદની ચાંદની સાથે એકમેક થઈ વિરહીજનોને વ્યાધિ ઉપજાવવાં લાગ્યાં. કલ્હાર તથા કંજના કુસુમેને હલાવતો, મન્દગતિથી પરાગને પ્રસરાવતો અને પત્ર પર પડેલાં હિમવારિને વિલેરી નાંચતો વાયુ વિલાસી જનોના વિનોદમાં વૃદ્ધિ કરવા લાગ્યો. કેટલાંક શેખીન લોકોએ અવરસથી લીપેલાં ઉજ્જ્વલ આગારને વિચિત્ર ચિત્રોથી ચિત્રિત વનાવ્યાં, છજાંપર છવાયેલ માલતીની; લતાઓથી ભભકી ઉઠતાં સુગન્ધવડે વિહાર-શ્રુવનો ભરાઈ ગયાં. રાસમંડલમાં રમણીઓના કરકંકણનો સ્વણસ્વણાટ, ગાયનના નિર્દોષ ઘોષ અને ગૃહમરાલના મનોહર ઉચ્ચારથી પડતા પ્રતિધ્વનિ શ્રવણેન્દ્રિયને તૃપ્ત કરવા લાગ્યા. આકાશ, અવનિ, અંબુ, આલય, વિટપ અને અચલ આદિ કોઈથી ન પરસી શકાય એવી રીતે એકરૂપ વની ગયાં; અવરસથી પણ અધિક પ્રકાશને ધારણ કરનારી દશે દિશાઓ શ્વેત વની ગઈ, ચન્દ્રની પ્રભાથી ચમકતા ચન્દ્રકાન્ત વિરહોજનોનાં ચિત્તને ચમકાવવા લાગ્યા; વિશ્વકર્માએ ધરામંડલને ધવલ વનાવવા માટે તેનાપર ચાંદીના વરકને લેપ કરવા શરદરૂપી કઢા કુશલ કામિનીને મનુષ્ય લોકમાં મોકલી હોય એમ અનુમાન થવા લાગ્યું. પ્રશંસનીય પ્રમદાઓની ગતિને હંસોએ હરી લીધી, મનહરણી માનિનીઓના મુખનું માધુર્ય પત્ર સમૂહે પડાવી લીધું, મધ્યપાનથી મત્ત વનેલાં લોચનોનું લાલિત્ય રાજિવગણે સ્વાધીન કરી લીધું, અકુટિના વિલાસની ભવ્યતા જલના તરંગોએ જીતી લીધી,

કલાપીઓએ ઉચ્ચારમા કૃપણતા ધારણ કરી, ચાતકો પ્રમાદરૂપી રોગના ભોગી થયા, પૃથ્વીમાં પંકનો અંક ન રહ્યો, નદીઓએ ઉન્મત્ત ગતિનો ત્યાગ કર્યો; જલ, સ્થલ તેમજ ઉજ્જ્વલ અટારીઓ-પર ચાંદી સમાન ચમકતી શરદ્ની ચાંદની જોઈ પ્રવાસીજનો ગૃહવાસી વ્ર્ણ્યા. રસિક પુરુષોની સાથે ભ્રમરના સમૂહ પણ રાજિવનો રસ છુંટવા લાગ્યા, કુંજમાં માલતીના પુંજથી મકરંદના પ્રવાહ છૂટવા લાગ્યા, સંજનના વૃન્દ આનંદ પામ્યા અને મનરંજન મયૂરોતું ઉન્મત્તપણું અલ્લગું થયું. ચકોરના ચિત્તને પ્રમોદથી પ્રફુલ્લિત કરનારો, અન્ધકારને હરનારો, દિગન્તને શ્વેત વનાવી કુમુદરૂપી સંતસમૂહને કર પ્રસારી ભાવથી ભેટનારો, ત્રૈલોક્યના સૌન્દર્યને સમેટનારો, વારિધિના વારિમાં વૃદ્ધિ કરનારો અને કોકના ઝરમાં શોક ભરનારો શરદ્નો ચન્દ્ર વિરહ વ્યથિત શ્યામાઓના શરીરમાં ગ્રીષ્મના સૂર્ય સમાન તાપ ઉપજાવવા લાગ્યો. જાણે સમગ્ર ભૂમંડલ પારદથી ભર્યું હોય તેમ શ્વેત જળાવા લાગ્યું; દરેક પર્વતો હિમાલય જેવા વની ગયા, તમામ તરુઓ તૂલની તુલના કરવા લાગ્યા, નીર સ્ત્રી સમાન વની ગયું અને કુમુદની પ્રફુલ્લિત કલીઓથી ચકોરનાં ચિત્ત અત્યંત પ્રસન્ન થયાં. વાદલ વિનાતું વ્યોમ ચન્દ્ર અને તારાગણના સુખપદ સમાગમથી અમિત સુખમાને વહન કરવા લાગ્યું, કુમુદનાં કુમુદ અને મરાલના રહેઠાણથી જલાશયો રમણીય જળાવા લાગ્યાં, વારિ રહિત વનેલ વાદળાંઓ વળને હારી વેઠાં, નદીઓનાં નીર ઘટવા લાગ્યાં, પ્રવાસી પુરુષોને પીડવા માટે કુસુમાયુધ કટિવદ્ધ થયો. કૃત્તીવલોએ ક્ષેત્રમાં તૈયાર કરેલા ધાન્યના ઢગલાઓથી નિશ્ચિતપણે ચોતરફ તૃણને ચરતા ગોકુલથી તથા સારસ અને હંસના મધુર શબ્દોથી સમગ્ર શહેરના સીમાડાઓ શોભવા લાગ્યા, અંગથી રંગવેરંગી વાદલરૂપી વસ્ત્રોને ઉતારી, ક્ષિલ્લીના નાદરૂપી જ્ઞાઝર, કોકિલા અને કલાપીના શબ્દરૂપી કરકંકણ, દામિનીરૂપી દેહની દ્યુતિ તથા ઘનગર્જનરૂપી મદભરી વાણીનો ત્યાગ કરી શાન્તપણે મૌનવ્રતને ધરનારી વર્ષા વિરહવ્યથિત રાગિણી દારાઓની દશા જોઈ વૈરાગ્યથી જોગણ વની હોય એમ જળાવા લાગ્યું. આવા શરદ્ઋતુના રમણીય સમયમાં રાજ હરપાલ-દેવજી રાજમહેલની ઉન્નત અટારીઓ પર ગાન તાન આદિ ગમ્મતમાં રાત્રિ નિર્ગમન કરવા લાગ્યા, તેઓને હમેશાં કમલ દર્શનથી સોલંકી સુતાનાં નયનોની યાદી આવતી, હંસોના સ્વર સાંભળી વલયનાદતું સ્મરણ થતું અને વંધુક પુષ્પને જોતાં તેના અભિનવ ઓઘની લાલિમા યાદ આવતી હતી. પાટણમાં પ્રવેશ કરતી વચ્ચે પોતે પ્રથમ જેના મિજમાન થયા હતા તે સોલંકીને ઘેર મહારાજા કરણની મુલાકાત થયા પછી કોફોડ વચ્ચે જના, પરંતુ જેમ જેમ રાજ તરફથી માન વધતું ગયું તેમ

તેમ પોતાની પ્રતિષ્ઠા જાળવવા માટે તેઓએ ત્યાં જવું વંધ કર્યું આથી વૃદ્ધ સોલંકીના મનમાં તેમ તેમ પોતાની પુત્રીએ ભાષેલા ભવિષ્ય માટે શંકા ઉત્પન્ન થઈ, શક્તિ પણ પોતાની દેવી સાહેલીઓ સાથે પ્રતાપસિંહના પુરાતન ભુવનની અટારી પર અદૃશ્યપણે શરદની ચાંદનીમાં વિવિધ પ્રકારના વિહાર કરતાં હતાં. કોકિલના કંઠને લજ્જિત કરનાર ગરવી અને રાસડાઓના મનુર સ્વરની ધુન મચી રહી હતી, કરકંકણના સ્વરેણાટ અને જ્ઞાંઘરના ઘ્ર્ણકાર આજુબાજુના પ્રદેશમાં આશ્ચર્યને પ્રસરાવતા હતા, જાણે શરદ્ફુલ પોતેજ સોલંકી સુતાનું સુરૂપ ધરી આનંદ ઉડાવતી હોય એમ અનુમાન થતું હતું. દીકરીને દિન પ્રતિદિન મ્હોટી થતી જોઈ વૃદ્ધ સોલંકી વિદ્વલ બની ગયો તેણે એક દિવસ પોતાની પુત્રીને કહ્યું કે વેટા ! તમોએ ભાષેલ ભવિષ્ય પ્રમાણે જે રજપૂત આપણે ઘેર અતિથિ બની આવ્યા હતા તેતો મહારાજા કરણને અત્યંત પ્રિય થઈ પડ્યા છે અને રાજમાં હાલ કર્તા કર્તા પણ એજ છે. આટલે મોટે દરજ્જે ચઢ્યા પછી એ આપણને વિસરી ગયા હોય એમ જણાય છે, તમારા સંબંધ માટે શું કરવું એ મને સમજાવો, હવે તો હૃદ થાય છે, લોકો ન વોલવાનું વોલે છે. ધન તો ગયું, પરંતુ ધર્મ પણ તેની સાથે જવા વેઠો છે. આ રીતે વિદ્વલ બનેલા પોતાના વૃદ્ધ પિતાને શાન્ત્વન આપવા શક્તિએ કહ્યુંકે-પિતાશ્રી ! આપ જરા ધીરજ રાખો, વચત વચતનું કામ કર્યા કરે છે, એજ રજપૂત કે જે મને સ્ત્રીના સ્વરૂપમાં જોઈ ગયેલ છે તે પોતાની મેલે થોડા વચતમાં આપણે ત્યાં આવશે; આ ઘરનું સ્મરણ તેના હૃદયમાં તેવું ને તેવું તાજું છે, એ અચાનક આવી ઢેલીનાં કમાડ સ્વચ્છાવશે અને આપણે સૂતા જગાડશે એજ વચતે સગાઈ અને લગ્ન બન્ને સાથે થઈ જશે. માટે આપ ગફલતમાં નહિ રહેતાં વિવાહ વચતે જોડતી ચીજ વસ્તુઓ આજથી ધીરે ધીરે એકઠી કરો. પુત્રીનાં આવાં વચન સાંભળી વૃદ્ધ સોલંકીએ ધૈર્યનું અવલંબન કર્યું. રાજ હરપાલદેવનીની હિમ્મત વહાદુરી અને વિદ્વત્તા ઉપર મહારાજા કરણ એટલા વધા આસ્ક્ત થયા હતા કે તેઓને ઘડિભર પોતાની આંખથી અલગ ન રાખતા, સંજન દર્શનનો સમય પ્રાપ્ત થતાં અનુચર અને અમીર ઉમરાવોના સ્વલ્પ સમુદાય સાથે અણહિલપુરના અગ્નિપ્રતિષ્ઠા પુર બાહર પ્રયાણ કરી સંજન દર્શન કર્યા અને ત્યાંથી પાછા ફરી શહેરની અતિ સમીપે રહેલા એક ઉપવનમાં સર્વ વે વડી વેઠા, ત્યાં મહારાજા કરણે ઉમરાવો તરફ દૃષ્ટિ કરી પુછ્યું કે આ દિવાળી ઘોડા જોવા જવાનું શું પ્રયોજન હશે ? ત્યારે એક વૃદ્ધ ઉમરાવે જવાબ આપ્યો કે પૂર્વે રાજા મહારાજાઓ શરદ્ ફુલમાં મોટી સ્વારી સજી સંજન દર્શન અર્થે નિકળતા અને વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણો તેઓને સંજન દર્શનથી ઉદ્ભવતું શુભાશુભ ભવિષ્ય

સંભળાવતા, પરંતુ આજકાલ એ વાતનું વિસ્મરણ થતાં માત્ર સ્વંજન દર્શનનો જ રિવાજ રહી ગયો છે. આ વાત સાંભળી વાઘેલા કરણે એજ ઉમરાવને પૂછ્યું કે ત્યારે આ વચ્ચે કરેલ સ્વંજન દર્શન ભવિષ્યમાં કેવું ફલ આપશે ? વૃદ્ધ ઉમરાવે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે એ અમે ન જાણીએ, કોઈ બ્રાહ્મણના જાણવામાં હોય તો ભલે અથવા આ હરપાલદેવજી વધી વિદ્યામાં પ્રવીણ છે. એનાથી કાંઈ અજાણ્યું નહિ હોય. મહારાજા કરણની દૃષ્ટિ પોતા તરફ સ્વેચ્છાતાં રાજહરપાલદેવજી વોલ્યા કે મારાથી કાંઈ અજાણ્યું નથી. આ વચ્ચેનું સ્વંજન દર્શન મહારાજાના આંતરિક ભયને દૂર કરશે. આ સાંભળી તમામ ઉમરાવો એકી સાથે ઘોલી ઉઠ્યાકે—તદ્દન જૂઠી વાત, જે વસ્તુનો સ્થિતિ હોય તેનો અભાવ થાય, પરંતુ મહારાજાને ભય છે જ નહિ તો તે દૂર થવાની વાત સાચી શી રીતે મનાય ? અસંખ્ય રાજાઓ જેના ચરણકમલમાં મુકુટ નમાવે છે, જેની આજ્ઞાનું કોણેપણ ઉલ્લંઘન કરતા નથી, જેની કૃપાદૃષ્ટિ સૃષ્ટિમાં અમૃત દૃષ્ટિની ઉપમાને ધારણ કરે છે, જેના ક્રોધથી સવલ શત્રુઓ પણ કંપી ઉઠે છે; જેના અનુગ્રહની સર્વ કોઈ શ્લાઘા કરે છે, જેની ધર્મપરાયણ વૃત્તિને વિદ્વજ્જનો વચ્ચે છે, જેનો પ્રતાપ જગ જાહિર છે, જેની બુદ્ધિ અગાધ છે તેમજ જેનું સૂર્યસમાન તેજ અને વાયુ સરખું વલ્લ છે એ મહારાજા કરણને કોનો ભય હોય ? રાજહરપાલદેવજીએ કહ્યું કે—ભય છે કે નહિ એ વાતમાં મહારાજાનું અંતઃકરણ સાક્ષી પૂરતું હશે, વીજાને શું સ્વર પડે. આથી મહારાજા કરણ રાજહરપાલદેવજી ઉપર વિશેષ શ્રદ્ધાવાન થયા અને તેઓને એકાંતમાં પોતાના આંતરિક ભયની વાત કહેવા એજ વચ્ચે સંકલ્પ કર્યો, તેણે તુરંત જ હરપાલદેવજીને પૂછ્યું કે સ્વંજન દર્શનનો શું માહિમા છે, તે મને સંભળાવો. ત્યારે હરપાલદેવજીએ કહ્યું કે મને મારા ગુરુશ્રીએ સંહિતાનો સારી રીતે અભ્યાસ કરાવ્યો છે, તેમાં સ્વંજન દર્શનની વાત પણ આવેલ છે. ગર્ગીઆદિ મુનિઓના મત પ્રમાણે શ્રાવણ આદિ ચાર મહિનામાં જે સ્વંજન દેખાય તેને પ્રથમ દર્શન કહે છે. જે સ્વંજન પક્ષી સ્થૂલ, ઉન્નત કંઠવાલું તથા કૃષ્ણવર્ણ હોય, તેને ભદ્ર કહે છે અને તે કલ્યાણ કરે છે. મુશ્વતી કંઠપર્યંત જેનો વર્ણ કાઠો હોય તે સ્વંજન સંપૂર્ણ કહેવાય છે અને તે આજ્ઞાને પૂર્ણ કરે છે. જે સ્વંજન પક્ષીના કપોલ શ્વેત હોય તથા ગળામાં કૃષ્ણવર્ણનું ચિન્હ હોય તે રિક્ત કહેવાય છે અને તેના દર્શનથી સર્વ ફલ શૂન્ય થઈ જાય છે, પીઠા રંગના સ્વંજનને ગોપીત કહે છે અને તેનાં દર્શનથી ક્લેશ ઉપજે છે. જેમાં ફલ તથા પુષ્પ લાગ્યાં હોય એવા મયુર અને સુગન્ધયુક્ત વૃક્ષોપર, પવિત્ર જલાશય, વાવ તથા તળાવ આદિપર; હાથી, અશ્વ તથા સર્પના મસ્તકપર; પ્રાસાદ અથવા દેવમંદિર અથવા રાજમંદિરપર, વાગ ઉપર, હર્મ્ય અર્થાત્ ધનાઢ્ય મનુષ્યોનાં ઘર ઉપર; સુરભિને

રહેવાનાં સ્થાન, સત્પુરુષોનો સમાગમ, યજ્ઞ, ઉત્સવ, રાજા અને બ્રાહ્મણની સમીપે; હસ્તિશાલા, અશ્વશાલા, છત્ર અને ચામર આદિ ઉપર; સુવર્ણની સમીપે; શ્વેતવસ્ત્ર, કમલ, ઉત્પલ, પૂજિત અને ઉપલિપ્ત અર્થાત્ ગોમય આદિથી લીપેલા સ્થાનમાં; દર્દીના પાત્ર ઉપર તેમજ ધાન્યના ઢગલા ઉપર વેઠેલ સ્વંજનપક્ષી દેખાવ દેતો લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થાય છે. દર્શન વચ્ચે સ્વંજનપક્ષી પંકપર વેટું હોય તો ઉત્તમ ભોજન મળે છે, ગોમયપર વેટું હોય તો ગોરસની રાગત્તિમાં વૃદ્ધિ થાય છે, લીલી દુર્વાપર વેટું હોય તો વસ્ત્રની પ્રાપ્તિ થાય છે, ગાઢીપર વેટું હોય તો દેશનો નાશ થાય છે, ઘરની છતપર વેટું હોય તો ધનનો નાશ થાય છે, વધ્ર અર્થાત્ ચામડાની વાધરીપર વેટું હોય તો વન્ધન થાય છે, અપવિત્ર સ્થાનમાં વેટું હોય તો રોગને જન્મ આપે છે, વકરી અથવા ગાડરની પીઠપર વેટું હોય તો મિયનો સમાગમ થાય છે. મહિષ, ઉષ્ટ્ર, ગર્દભ, અસ્થિ, સ્મશાન, ઘરના રૂખા, કંકર, પર્વત, પ્રાકાર, અર્થાત્ નગર આદિનો કિલ્લો, ભસ્મ અને કેશ ઉપર વેઠેલું સ્વંજન દેખાવ દેતો તે અશુભ ગણાય છે અને રોગ તથા ભયને ઉત્પન્ન કરે છે. વન્ને પાંચોને હલાવતું સ્વંજનપક્ષી દેખાય તો અશુભ અને નદીને કિનારે વેસી જઠ પીતું હોય તો શુભ ગણાય છે; સ્વંજનદર્શન સૂર્યોદય સમયે શુભ અને સૂર્યાસ્ત સમયે અશુભ લેખાય છે. નીરાજન થઈ રહ્યા વાદ રાજા સ્વંજનપક્ષીને જે દિશામાં જતું જુએ તે દિશાવડે ચઢાઈ કરવાથી શત્રુઓને શીઘ્રતાથી વશ કરી શકે છે. સ્વંજન જે સ્થળે મૈથુન કરે તે સ્થળ નીચે નિધિ અર્થાત્ ઢોળું ધન હોય છે, જે સ્થળે વમન કરે તે સ્થળ નીચે કાચ હોય છે અને જે સ્થળે વિષ્ટા કરે તે સ્થળ નીચે અંગાર હોય છે એમ કશ્યપ આદિ મુનિઓની માન્યતા છે, એ આશ્ચર્યની નિવૃત્તિ માટ ભૂમિ સ્વોદી તપાસી જોવું. મરેલ, વિકલ, ઘાયલ અથવા રોગી સ્વંજન પક્ષી પ્રેક્ષકને પોતાના શરીર તુલ્ય ફલ આપે છે અને જોતાં જોતાં તે પોતાના માળામાં પ્રવેશ કરે તો ધનની પ્રાપ્તિ થાય છે. આકાશમાં ઉડતું સ્વંજન પ્રેક્ષકને વન્ધુનો સમાગમ કરાવે છે. રાજાએ શુભસ્વંજનને શુભ સ્થાનમાં જોઈ ભૂમિ પર ગન્ધ, પુષ્પ અને ધૂપ યુક્ત અર્ધ આપવો, એ રીતે અભિનંદિત શુભ ફલ વૃદ્ધિને પામે છે. કદાચ અશુભ ફલ આપનાર સ્વંજન દ્રષ્ટિએ પહે તો પછી રાજા સાત દિવસ પર્યન્ત માંસ સ્વાદા શિવાય જો બ્રાહ્મણ, ગુરુ, સાધુ અને દેવતાઓના પૂજનમાં તપ્પર થાય તો અશુભ ફલ પ્રાપ્ત થતું નથી. સ્વંજનના પ્રથમ દર્શનનું ફલ એક વર્ષની અંદર મળે છે અને પ્રતિદિન સ્વંજન દર્શનનું ફલ તે દિવસની સમાપ્તિ પર્યન્ત પ્રાપ્ત થાય છે. દિશા, સ્થાન, શરીર, લગ્ન, નક્ષત્ર, જ્ઞાન્તદિશા અને દીપ્ત દિશા ઇત્યાદિ સર્વ વાવતોનો વિચાર કરી સ્વંજન દર્શનથી થતું શુભાશુભ જાણી શકાય છે. આ રીતે ઉપવનમાં થોડો

વચ્ચત વાર્તાવિનોદ કરી સર્વ શહેરમાં દાખલ થયા. અમીર ઉમરાવો પોતપોતાને ઘેર ગયા પછી મહારાજા કરણે રાજ હરપાલદેવજીને એકાન્તના ઓરડામાં લઈ જઈ કહ્યું કે ભાઈ ! મને એક મહાન ભય છે તે તમારા શિવાય દૂર કરવાને કોઈ શક્તિમાન નથી, હું થોડા સમય પહેલાં ^૧ જાંઘમેર તલાજાના રાજાની કુંવરી ફુલાદેના રૂપ તથા ગુણ ઉપર મોહિત થઈ તેને પરણ્યો છું, એ તમારાં ભાષીને ભયંકર વાવરો ભૂત વળગેલ છે, જ્યારે જ્યારે હું તેઓને ઓરડે જાઉં છું ત્યારે એ પાપાત્મા ન હોય ત્યાંથી આવી પહોંચે છે અને તુરતજ મને વાથમાં ઘાલી ઘણે દૂર ફેંકી દે છે, તેમજ રાણીને રંજાડવામાં કાંઈ વાકી રાખતો નથી. આજ દિવસ મુઝી એ સદ્ગુણી મુંદરીના સમાગમ સુખનો લાભ લેવા હું ભાગ્યશાળી થયો નથી, અનેક મુઝા મરાડાઓને આમંત્રણ કરી મંતરજંતર તથા દોરાધાગા કરાવ્યા, બ્રાહ્મણોને ચંડીપાઠ કરાવે માડયા અને અસંખ્ય જાદુગરો આવી પોત પોતાની વિદ્યાને અ-

૧ શ્રી જાલાવંજના વડવા માટ કાઠુભાઈના ચોપડામાં એવી ઢકીકત છે કે કરણને પ્રથમની સોલ રાણીઓ હતી, છતાં સત્તરમી વચ્ચત શિરોહીમા તેઓનું સગવળ થયું અને ત્યાં તેઓ હથેવાલે પરણવા પધાર્યા હતા, પોતાનાં વાઈ ઉપર રાજાની પ્રીતિ રહે એટલા માટે એ વાઈના માણસોએ આવું ઉપર રહેનારા કોઈ એક યતીને તેડાવી લે તોલા અત્તરને મંત્રાવી લે શીશીઓમાં મર્યું, અત્તર લગાડતાંજ રાજા આધીન થઈ જશે એવા યતીના વચન પર વિશ્વાસ રાખી વાઈએ રથમાં લેસતી વચ્ચતે એ વચ્ચે શીશીઓ પોતા આગલ રાખી. જ્યારે વરાત ગઢ શિરોહીથી પાછી ફરી અણહિલપુર તરફ આવતી હતી ત્યારે શિરોહીથી ચોવીશ માઈલ ચાલતાં માભરા નામે ગામ આવ્યું. ત્યાં વપોરા ગાલવા વરાત રોકાણી, રસ્તામા જે સ્થલે વાવરો ભૂત રહેતો હતો, તે સ્થલે ચાલતાં રાણીનો રથ ડંધો પડ્યો જેથી અત્તરની શીશીઓ ફુટી ગઈ અને તે અત્તર વાવરાના મસ્તક પર ઢોલાયું એટલે તુરતજ તે વાઈને આધીન બની ગયો. વરાત ચાલી ત્યારે વાવરો પણ રાણીના રથની સાથેજ અણહિલપુર આવ્યો અને જ્યારે કરણ એ રાણીને ઓરડે જતો ત્યારે તેના હાથ પગ હીરની દોરીએ વાંધી દૂર ફેંકી દેતો. આવું દુઃખ કરણને ઘણા વચ્ચત પર્યન્ત રહ્યું હતું. અંતે રાજહરપાલદેવજીએ વાવરાને હણ્યો અને કરણનું કષ્ટ કાપ્યું. આ ઉપરાંત ઉક્ત વારોટજીના ચોપડામાં રાજહરપાલદેવજી કરણ વાધેલાના માણેજ હતા એવું લખેલ છે અને “કરણવેલો” આદિ ઇતિહાસોમાં વચ્ચે માસીઆઈ માઈ હતા એવો લેખ છે, એ વેમાંથી સત્ય શું છે? એ પ્રમાણોના અભાવથી સમજી શકવું અશક્ય છે, અમે પણ રાજહરપાલદેવજી કરણ વાધેલાની માસીના દીકરા માઈ હતા એમ લખેલ છે સત્યા-સત્યનું નિરાકરણ કરવું એ શોધકના કવજામાં છે.

जमावी गया, परंतु कोई उपाय काम न लाग्या, आज सुधी आ बात कोई दरवारी माणस आगळ में कही नथी, कारणके ए भय मारी सेनाथी के प्रधान आदिथी निवृत्त थइ शके तेम नथी. सं-
क्षेपमां ए भूत आगळ मनुष्यतुं वळ नकामुं छे, दैवी वळ विना कार्य सिद्धि थवी कठिन छे एम
धारी आपने विनति करुं छुं के आ मारी उपाधि अलग करो. आपनी सहायता विना मारो भय
मटवानो नथी. महाराजा करणने धैर्य आपी राजहरपालदेवजीए कहुं के आजे काळीचतुर्दशी
छे तो आप नवां राणीजीने ओरडे पधारो, हुं आपनी साथे आवीश, पछी ए पापी
केवी रीते पराभव करे छे एहुं जोइ लइश. राजहरपालदेवजीना हिम्मत भरेलां वाक्योथी
करणने कांइक शान्तिनी आशा तो उपजी, परंतु वावरानो भय तेना हृदयथी एकदम निकळी
शके तेम नहोतुं. सूर्यनो अस्त थयो, काळसमान काळी रात्रीए सृष्टिनुं सौन्दर्य हरी लीयुं, जाणे
आकाशथी अंजननी वृष्टि थती होय तेम सर्वत्र ज्यामता छवाइ रही, हाथे हाथ न सूजे एवा
अन्धकारे आंखवाळाओने पण आंधळाओनी दशानो अनुभव कराव्यो, केटलाएक लोको समी-
सांजमांज भूतप्रेतना भयथी पोतपोताना भुवनोमां भराइ वेठा हता, शियाळ आदिना
भयंकर शोर संभळावा लाग्या, केटलाएक भुवाओ मंत्र साधनाअर्थे भूतोने आपवाना वळिदान
सहित करमां खुल्ली कृपाण लइ स्मशान भणी जवा लाग्या. राजमहेलमां हमेशना करतां विशेष
दीवाओ करवामां आव्या हता. रात्रीना वारेक वाग्या सुधी राज हरपालदेवजीनी साथे विविध
वार्तालाप करी महाराजा करणे नवां राणीजीने ओरडे जवा विचार कयों, तेना मुखनी कान्ति मलिन
जणावा लागी, चरण चैतन्य विनाना वनी गया, छाती थडकवा लागी, घणी म्हेनते पोते उभा
तो थया, परंतु जाणे ठामठाम वावराने जोता होय तेम भयभीत आंखोने आमेतेम फेरववा लाग्या.
पाटणना धणीनी आवी दशा जोइ राजहरपालदेवजीने दया उपजी, तेओए करणने कहुं के
महाराजा ! गभराओछे शा माटे ? ज्यांसुधी हरपालदेव हयात छे, त्यांसुधी तमने भय
आपनार त्रिलोकीमां कोइपण नथी. आप निशंक वनी पधारो, हुं आपनी पाछळ
पाछळ चाल्यो आवुंछुं, आ वखते राज हरपालदेवजीए पोताना हमेशना नियम प्रमाणे
भेंठमां जमैया, केडे तलवार अने हाथमां वरछी धारण करी हती, तेने हथिआरनी
कशी जरूर नहोती, कारण के तेना बाहु एटला वधा मजबूत हता के ते सिंह जेवा
विकाळ प्राणीने मच्छरनी माफक मुठीमां ममळी नांखता; तेओनां विशाळ नेत्र ज्यारे क्रोधथी
रक्त थतां त्यारे म्हायाम्हाय शूरवीरो पण तेना सामुं जोवानी हिमत धरी शकता नहीं, तेओनी

हाकलमां एटलुं वहुं सामर्थ्य हतुं के सांभळनारनो देह तुरतज श्वास रहिंग वनी जतो, तेनी करणने पण पूरेपूरी खात्री हती. जेथी तेणे फुलाराणीना अवास भणी जवा पण मुक्यो, परंतु वेड पण जाणे पाछळ पडता होय तेम वारंवार भयथी तेनी गति अटकवा लागी, तो पण धीरेधीरे हरपालदेवजीनो हाथ पकडी राणीना ओरडा नजीक आवी पहोंच्या. हरपालदेवजीए ओरडा आगळना चोकमां उभा रही करणने कथुं के—आप सुखेथी अंदर पधारो अने ज्यारे वावरो आवी कांडपण हरकत करे त्यारे उंचे स्वरे ब्रूम पाडजो एटले हुं तुरत हाजर थड ए हरभीने हाथ वतावीश. करण उपर एक करतां वधारे वखत बीती चूकी हती, छता तेणे अंदर जवा हाम भीडी, परंतु पण आगळ चालवानी अगक्ति वनावता होय तेम स्थिर थड रहा, तेवामां ओरडानी अंदर पलंगपर पछडाटीआं खाती राणीनो आर्तस्वर संभळायो, आथी आरंभमांज करणना अन्तःकरणमां विशेष भय व्याप्यो, तेना हाथ पण कंपवा लाग्या, शरीर संकोचावा लाग्युं, छाती धुजवा लागी, तमाम अंगो प्रस्वेदथी आर्द्र थड गयां, कंठे शोष पडवा लाग्यो तेमज रोम खडां थड गयां, जाणे हमणां पूर्वमांथी, पश्चिममांथी, उत्तरमांथी के दक्षिणमांथी वावरो प्रगट थड पोताने पराभव करशे एवी शंकाथी तेनां नयनो चोतरफ चंचलताथी गति करवा लाग्यां त्यारे राज हरपालदेवजी बोलया के—भाइ! रजपूत वनी आम काचा हृदयना केम थाओ छो? जाओ अंदर, हुं अहीं सावध थडने आपनी सहायतामां उभो छुं. कारणे ओरडामां प्रवेश कयों, अने प्रकंपित अंगे राणीना पलंग पासे जड पूछ्युं के—तमारी तबीयत केम छे? राणीए कांड पण ज्वाव न आप्यो, परंतु तेनां सजळ नेत्रोए अगाध व्याधितुं निवेदन कयुं. कारणे विचार कयों के, कांतो आजे काळीचतुर्दशी होवाथी वावरो वळिदान लेवा स्मशान भूमिमां गयो हशे, माटे बे घडी रोकाई राणीनी आश्वासना करुं, एम धारी ज्यां पलंगपर वेसवा जाय छे तेवामां अचानक ओरडाना एक खूणामां विजळी जेवो प्रकाश तेना जोवामां आव्यो, तुरतज फुलाराणीए पडखुं फेरवी चीश पाडी अने करण सामी आंखो काढी पलंगपर कूदवा लागी, मरणनी दशाने प्राप्त थएला करणनो कंठ बंध थड गयो, राड पाडवानी शक्ति तेनामां न रही, वावराए हीरनी दोरी वडे तेना हाथ पण बांधी एक वाजुए रेडवी मूकण. आ वखते करणना मुखमांथी महा महेनते फक्त “राम राम राम” एवो उच्चार निकळ्यो. अने ते राजहरपालदेवजीना सांभळवामां आव्यो, जेथी तेओ—ए क्रोधना आवेश साथे गंभीर गर्जना करी के—आ अर्ध रात्रिने समये क्यो अधम महाराजा करणना महेलमां तोफान मचावी रह्यो छे? त्यारे वावराए अभिमानथी ज्वाव

आप्यो के-ए तो हुं वावरो, अहीं हमेशां आवुं छुं, पण तमो नवा सवा आजे क्यांथी आव्या अने कोण छे ? हरपालदेवजीए हिम्मतथी जवाब आप्यो के, हुं मक-वाणा केसरदेवजीनो कुंवर हरपालदेव कीर्तिगढ़थी तारी साथे युद्ध करवा आव्यो छुं, अधम ! मारा सन्मुख आव, छुपीने उभा रहेवुं ए कायरनुं काम छे, हरपालदेवजीनां आवां, तिरस्कारयुक्त वचनां सांभळी वावरो अत्यंत क्रोधाग्रयमान थयो अने विक्राळ स्वरूप धारण करी बाहेर आव्यो, तेना वाळ वाका तथा पीळा हता, आंखना डोळाओ गोळ तथा बाहेर निकळी जता होय तेवा भयंकर जणाता हता, ते शरीरे अत्यंत श्याम हतो, तेनो च्हेरो अने चेष्टा आदि जोइ साधारण मनुष्यो व्ही मरे एमां नवाइ जेवुं न हतुं. राजहरपालदेवजी ए काळ स्वरूप वावरानी साथे बाथ भीडवा सज्ज थया. ए वखते सोलंकी सुता शंकरना अंशावतार अने पोताना भविष्यत् प्रियतमनुं वळ जोवा माटे अदृश्यपणे आवी एक बाजु उभां रखां, जे समयनी पोते राह जोइ रखां हतां ते समय प्राप्त थवाथी तेओने अति आनंद थयो. वावराए हरपालदेवजीने कहुं के-तमो तमारां हथियार हेठां मुकी दिओ अने मारी साथे बाहु युद्ध करो. राज हरपालदेवजीए ए बात कबुल राखी. हथिआरने एक बाजु मूक्यां के तुरतज वळना घुमंडथी ब्रह्माने डोलाववाना मिथ्याभिमानथी यस्त वनेला वावराए पोताना प्रलंब बाहुथी जेम हाथी सुंढ वडे वृक्षनी शाखाने प्रकंपित करे तेम हरपालदेवजीना वन्ने बाहुने पकडी हचवचाव्या, हरपालदेवजीए जेम पर्वतपर वज्र पडे तेम वावरानी छातीमां माथुं मारी हाथ छोडाव्या अने ए पापीनी मातेला महिष जेवी पुष्ट कन्धरापर मुष्टिनो प्रहार कर्यो, जेथी ते वे डगलां पाछो हठी विचारवा लाग्यो के-आ कोइ दैवी प्राणी छे, मनुष्यमां आटलुं वधुं सामर्थ्य न होय, फरी तेणे असह्य चोटथी हरपालदेवजीना चरण पकड्या, छतां लेश पण चलायमान नहि थतां जेम निर्दय वनी जळोने निचोवे तेम करनी दशे आंगळी-ओथी वावराना कंठने एवो दाव्यो के तेना श्वासनुं रुन्धन थइ गयुं, तेणे तुरतज हरपालदेवजीना चरण छोडी दीधा, ए जोइ शक्ति अत्यंत प्रसन्न थयां. क्रोधाग्निथी प्रज्वलित थएला अने क्रूर स्वभाववाळा वावराए एकदम कूदी हरपालदेवजीने कटि प्रदेशथी पकडी अद्भुत उपाडी पृथ्वीपर पछाड्या, आ समये जाणे धरतीकंप थयो होय तेम आखो राजमहेल धुजी उठ्यो, राजहरपालदेवजीने जो के जवरी पछडाट लागी तो पण तेओ उत्साहपूर्वक उभा थइ असुरनुं दमन करवा आगळ धस्या, अनेक दावपेच अजमाव्या छतां वावरो वश न थयो, एक प्रहर पर्यन्त बाहुं युद्धनी अविच्छिन्न झपाझपी चाली ओरडाना अग्रभागमां वंधीवान वनी महद भयथी मूर्छित दशाने प्राप्त

થપ્પા મહારાજા કરણ તથા અતિ દીન તેમજ દયાજનક સ્થિતિમાં પલંગપર પડેલાં ફુલા રાણી પળ યુદ્ધનું અવલોકન કરતાં હતાં; વાવરાણ અચાનક હરપાલદેવજી ઉપર હલ્લો કર્યો અને તેઓને દેટે પાઢી છાતીપર ચઢી પ્રચંડ વઝથી પીડવા લાગ્યો, હરપાલદેવજીએ એ દુષ્ટ દાનવને દૂર કરવા અમાપ વઝનો ઉપયોગ કર્યા છતાં પહાડની માફક વાવરાનો દેહ જરાપણ ડગ્યો નહિ, આથી શક્તિનું હૃદય શંકિત થયું, તેણે સત્ત્વર ગુપ્તરીતે હરપાલદેવજીના કાનમાં કહ્યું કે હાકલ મારો એટલે અસુર આઘો સ્વસી જશે. આ વચ્ચે રાજા હરપાલદેવજીને પોતાના પૂર્વજ માર્કંડેયના વચનનું સ્મરણ થયું તેમજ શક્તિ પણ સહાયતાએ આવી પહોંચ્યાં એમ સ્વાત્રી થવાથી તેઓએ વમણા ઉત્સાહથી ગધિણી સ્ત્રીઓના ગર્ભને ગલિત કરનાર અસ્ખલિત અવાજે મ્હોટી હાકલ મારી, જેથી વાવરો વારહાથ છેટે ડડી પડ્યો અને વેહોશ સ્થિતિમાં જમીન પર લોટવા લાગ્યો, હરપાલદેવજી તલવાર લઈ તેની છાતી પર ગોઠળ મુકી શિરચ્છેદ કરવા સજ્જ થયા, ત્યારે વાવરાણ આર્તસ્વરે અરજ ગુજારી કે, પ્રતાપી પુરુષ ! કૃપા કરી મને જીવિતદાન આપો, ઈષ્ટના શપથ લઈ કહું છું કે હવેથી હું કોઈ વચ્ચે અહીં આવીશ નહિ. તમો મને પ્રાણદાન આપશો એ ઉપકારના વદલામાં જે જે વચ્ચે મને યાદ કરશો તે તમામ વચ્ચે આપની સેવામાં હાજર થઈશ અને ગમે તેવાં વિકટ કામ સોંપશો તે અતિ ઉત્સાહથી કરી આપીશ. રાજા હરપાલદેવજીએ રજપૂતની રીતિ પ્રમાણે વહુજ દીનતા વતાવતા વાવરાને અભયદાન આપ્યું, જેથી તે હરપાલદેવજીને નમન કરી તુરતજ ત્યાંથી વિદાય થઈ ગયો. આસુરી કઢાની વૃદ્ધિ કરનારી રાત્રિ લગભગ વ્યતીત થવા આવી હતી, દૈવી પ્રભાને પુષ્ટિ આપનાર પ્રભાતનાં ચિહ્નો પ્રગટ થઈ ચૂક્યાં, અરુણોદય થવાને માત્ર એક પ્રહરની ઢીલ હતી. યુદ્ધના અમિત શ્રમથી સ્વેદ-યુક્ત શરીરવાળા રાજાહરપાલદેવજીએ મહારાજા કરણને વંચનથી મુક્ત કર્યા, અને કહ્યું કે આજથી આપનો ભય નિર્મૂલ થયો, વાવરો કદિ પણ આપના મહેલની અંદર આવશે નહિ, પણ મને ક્ષુધા વહુ વ્યાપી છે, જેથી જાણવાનો વંદોવસ્ત તુરત થવો જોઈએ. મહારાજા કરણે ઉભા થઈ રાજા હરપાલદેવજીના ચરણમાં મસ્તક નમાવ્યું અને રાણીને ધૈર્ય આપી તુરતજ તેઓ પોતાનાં દરવારમાં આવ્યા, ત્યાં હાજર રહેલા હજુરીઆઓમાંથી એકને આજ્ઞા આપી કે—હરપાલદેવજી માટે કોઠારમાંથી ભાતભાતનાં પકવાનોની થાઢી પીરસી એકદમ અહીં લઈ આવો. આ વચ્ચે રાજા હરપાલદેવજીએ કરણના કાનમાં કહ્યું કે—અત્યારે રાક્ષસ સાથે યુદ્ધ કર્યું છે, માટે આસુરી સ્વેરાક જોઈએ, પકવાનોથી પેટ ન ભરાય, અશ્વશાઢામાંથી બે ઘેટા મંગાવી આપો, કરણે તુરતજ તેઓની ઇચ્છા મુજબ

वे घेटा मंगावी आप्या. ए घेटाओने लइ राज हरपालदेवजी एकला नदीने किनारे स्मशान भणी जवा विदाय थया, जतां जतां मार्गमां पोताने शंका थइ के शुं वावरानी साथे युद्ध करतां मने हाकल मारवानी यादी आपनार सोलंकी सुता हशे? ना, ना, ए राजमहेलनी अंदर शी रीते आवी शके? ए तो रात दिवस मने तेनुं स्मरण थया करे छे, जेथी ए वखते पण भणकारामां में तेनी कल्पना करी लीधी, परंतु तेमां एक रीते लाभ थयो, भला एव्हाने मने मारा पूर्वजनां वचनोनी स्मृति थइ आवी अने एथीज वावरा जेवा भयंकर भूत साथेना युद्धमां हुं विजय मेळवी शक्यो, आ वखते शक्तिपण अदृश्यपणे तेओनी साथेज गमन करतां हतां, रात्रिना पहेला प्रहरमां लोकोए ठामठाम असंख्य कुंडाळांओ काढी भूत भेतादि अर्थे वळिदाननां कुंडांओ मुकेलां हतां, कोइमां मांस, कोइमां लाडु, कोइमां साकरकोळुं अने कोइमां लाफसी विगेरे पदार्थो दृष्टिगोचर थता हता, राजहरपालदेवजी नदीना तीर निकट जइ पहुँच्या, रात्रिना त्रीजा प्रहरनो अमल जरा अवशेष हतो, गवैयानी माफक तीव्र स्वरथी गायन करता तमरांओ जाणे नदीरूपी महाराणीने रीझवता होय तेम जणातुं हतुं, रात्रिनी श्यामताने पुष्टि आपनार वृक्षोनी घटाओथी नदीना किनारा रमणीय छतां भयप्रद भासता हता, शियाळना शोरनुं जोर जरा पण नरम नहोतुं पडयुं, उलूकना वीहामणा अवाजो बंध नहोता पड्या, जळ अने स्थळनो वर्ण एक थइ जवाथी मात्र खळखळ वहेतो प्रवाहज आपगानी ओळखाण आपतो हतो, जरा दूर सळगता चिताना वद्विथी स्मशानभूमिनुं भान थतुं हतुं, भयरूपी दूतने आगळ करी राक्षसी जेवी रात्रिए दशे दिशाओने स्वाधीन करी हती, राजहरपालदेवजी शिवाय आवी काळ समान काळी रात्रिमां बहार निकळवानी कोण हिम्मत करे? तेओ मृत्युथी विलकुल डरता नहि, तेओनुं मन केटलुं बधुं द्रव अने निडर हतुं, तेनी खात्री करवा माटे एक काळी चतुर्दशीनी रात्रिनुं चरित्र ज वस छे; उभय घेटाओनो अन्तकाळ नजीक आव्यो, राजहरपालदेवजीए परम पवित्र अने निर्मळ सरस्वतीना जळथी स्नान सन्ध्या करी तीक्ष्णधारवाळा छरा वडे घेटांओनां शिर धडथी जुदां कर्यां, तयारवाद त्वचाने उखेडी मांसने जळथी धोयुं तथा सार विनानां अस्थिओने एक वाजु फेंकी स्मशान तरफ चाली निकळ्या, शक्तिए तेनो संग छोडयो नहि, तेओ जेम जेम स्मशान नजीक जवा लाग्या, तेम तेम भूत पिशाच आदि निशाचरोनी भयंकर कीकीयाटीओ संभळावा लागी, केटलीएक डाकिनीओ अर्धदग्ध शवनां आंतरडांओ काढी आनंद पूर्वक आमतेम दोडादोड करी रही हती, केटलीएक पिशाचिनीओ चितामांथी शवना हाथ पण

खेंची तेना नीचे मुडदाओनां मस्तक चोडी आंतरडांओनां तार वनावी तंबूरनी माफक तुनतुन करती विचित्र हावभाव साथे नाचती हती, जाणे यमराजाअे स्मशानरूपी यज्ञभूमिमां चितारूपी अग्निकुंड विषे मनुष्यनी आहुति आपवा महान यज्ञ कर्यो होय अने ते यज्ञमां दक्षिणा लेवा माटे भूत पिशाच आदिनी भीड मची होय एवो भास थतो हतो, अत्यंत अघोर अने भयानक स्थळमां प्राप्त थया छतां पण राजहरपालदेवजीनुं हृदय वज्र सरखी द्रढताने प्रदर्शित करतुं हतुं, तेओए एक प्रज्वलित चिता पासे जइ छरानी अणीथी मांसने ठेकवा मांडयुं अने प्रथम ग्रास मुखमां मूकयो के तुरत पाछळथी सुवर्णनी चुडीवडे सुशोभित तेमज सुकोमळ उभयकर अग्र भागमां वर्तमान थइ कांइ याचना करता होय तेम नेओना जोवामां आव्युं, छतां पाछळ कोण छे अने ए कोना हाथ छे तेनी लेश पण दरकार नहि करतां पोतानी पेठे कोइ शुधार्त प्राणी हशे एम धारी तेने पण मांसना परिपक्व कवल आपवा मांडया. ए रीते केटलाअेक कोळीया पोते खाधा अने केटलाएक ग्रास पृष्ठ भागमां अद्रव्यपणे वेठेलां शक्तिना करकमलमां समर्प्या, थोडी वारमां वेड घेयाओनुं मास खलास थयुं, छतां शक्तिए पोताना कमनीय करने आगळ प्रसार्या, राजहरपालदेवजीनी प्रकृति एवी उदार हती के तेओ कोइने “ ना ” कही शकता नहि; तेणे तुरतज पोतानी जांघ चीरी मांसनो लोचो काढयो, रुधिरनी धारा जोशवंध वहेवा लागी, छतां ए जखम तरफ नहि जोतां मांशने शेकी आनंद पूर्वक शक्तिना हाथमां आप्युं, आथी वेहद प्रसन्न थएलां शक्ति बोल्यां के—वीरनर ! वरं ब्रूहि, वरं ब्रूहि (माग, माग). त्यारे राजहरपालदेवजीए जवाव आप्यो के—हुं एवी रीते वरदान लेवानी इच्छा राखतो नथी, मारी सामे आवी जे कहेवुं होय ते कहो, आ वखते शक्ति अलौकिक अवाजनी साथे राजहरपालदेवजीनी सन्मुख सोळ वर्पनी सुन्दरीने स्वरूपे प्रगट थग, तेनां अद्वितीय लावण्यनुं वर्णन करवा शेषनाग सरस्वतिना शब्द निधिनो सहस्र मुखे उपयोग करे अने गणपति आठे प्रहर अविच्छिन्नपणे लख्या करे तोपण अन्ते शब्दनी अप्राप्ति अथवा गजाननना करनो कलम जाहिर थया विना रहे नहि, राजहरपालदेवजीनुं मन तेना रूप माधुर्य साथे मोहित थयुं, फरी शक्तिए “ माग माग ” ए प्रमाणे वहुं त्यारे तेओ बोल्या के—तमे कोण छो ए जाण्या शिवाय हुं कांइपग मागी शकुं नहि; शक्तिए कहुं के हुं तारा वंशनुं श्रेय करनारी शक्ति हुं अने तारी वीरता विलोकी बहुज प्रसन्न थइ छुं माटे जे जोइए ते माग. पूर्वे मुनिराय मार्कडेये पोताने कहुं हतुं के पाटण गया पछी शक्ति तने वरशे ए वाक्यनी सफलतानो समय समजी राजहरपालदेवजीए मागणी की के तमो मने वरो; तमारी आशाथी आज दिवस

सुधी में कोईनी साथे उद्वाह कयों नथी. शक्तिए कहुं के आ दैवीदेहे वरी शकुं तेम नथी, परंतु तमो प्रभातमां प्रतापसोलंकीने घेर जाजो एटले तमारीमनकामना पूर्ण थशे. राजहरपालदेवजीए आश्व-
र्यथी पूछयुं के ए प्रताप कोण ? “ वस एटली वारमां भूली गया ? पाटणमां प्रवेश करती वखते जेने त्यां तमो प्रथम भिजमान वनी मान पाम्या हता ए प्रताप सोलंकी अने जेणे तमने भातभातना भोजन जमाड्यां हतां ए हुं पाते ” आटलुं कही शक्ति अद्रउय थयां. राजहरपालदेवजी उतावळथी शहेरमां आव्या अने तेओने शंकरनो अंशावतार समजी सन्मान आपवा आवेलो भुतपेतनो समाज पण सहु सहुने स्थाने विदाय थयो. संयोगिणी स्त्रीओना सुखने सहन नहि करनारी पूर्वदिशा सपत्नीनी माफक लालचोळ वनी गइ. अन्धकारने लीधे अद्रउय थएली दिग्देवीओ प्रकाशमां आवी, शियाळने शैथिल्य, उलूकने अन्धत्व अने तस्करने त्रास आपनार आदित्यनो उदय थयो. दिवाळीनो मांगलिक दिवस होवाथी वधा मनुष्यो महोत्सवनी तैयारीओ करवा लाग्या. राजहरपाल-
देवजी वरु परिवर्तन करी रात्रिना जागरण पूर्वक राक्षस साथेना युद्धमां श्रमित थया छतां प्रमन्न वदने महाराज करणने मळवा पधार्या. भयना भारथी निवृत्त थयेला करणे तेओने पोतानुं अर्थ आसन आपी यत्किंचित् उपकारनो वदलो वाळवानी शुरुआत करी. आ वखते राजहरपालदेवजीनुं मन प्रताप सोलंकीने घेर सत्वर पहुँचवा माटे अधीर वनी राहुं हतुं, तेओए महाराजा करणने कहुं के—आजे भोजन समये आप मारी राह न जोता. कारण के जरूरी काम प्रसंगे हुं जरा बाहेर जवानो छुं, आवती काले आपने मळीश. करणनो एवो नियम हतो के ते राजहरपालदेवजी-
नी रुचिमां अवरोधरूप वचननो कदि पण उच्चार करतो नेहि. तेणे कहुं के बहु सारुं, जेवी आपनी इच्छा, हरपालदेवजी त्यांथी विदाय थया. जो तेओए पोताना लग्न संबंधी बात करणने कही होत तो करण पुष्कळ धन खींची तेओनां लग्न म्हेटी धामधूम साथे करत, परंतु ए बात अत्यंत गुप्त राखवा जेवी हती. राज हरपालदेवजीए प्रभात समये प्रताप सोलंकीनी डेलोनां कमाड खखडाव्या. प्रतापसिंहे एकदम कमाड उघाड्यां, हरपालदेवजीने जोइ तेने हर्पनो पार रखो नेहि. वन्ने राम राम करी वेठा, शक्तिए आगली रात्रिए पोताना वृद्ध पिताने सवळी सूचना करी राखी हती. राज-
हरपालदेवजीए कहुं के—हुं आपना पुत्री साथे उद्वाह करवानी इच्छा राखुं छुं. आ वचन प्रताप सोलंकीने अमृतनी माफक आनंद आपनारा वन्यां. जे जीवनने पोते निष्कळ अने कलंकित स-
मजी व्याधिना वारिधिमां डरकां मारना हता तेज जीवनने आजे सकळ अने निष्कलंक लेखी जाणे पुनर्जन्म पाम्या होय, तेवुं मनथी मानवा लाग्या, तेणे तुरतज वणी खुशीथी हा कही. हर-

પાલદેવજીને વિનતિ કરીકે હવે માત્ર મુહૂર્ત જોવરાવીએ એટલોજ વિલંબ છે. રાજહરપાલદેવજી વોલ્યા કે મુહૂર્ત જોવરાવવાની કશી જરૂર નથી. માત્ર કોઈ એક બ્રાહ્મણને વોલાવી તેની, અગ્નિની અને સૂર્યની સાક્ષિથી લગ્નવિધિ કરવાનો છે. કોઈ જાતનો આડંબર કરી દુનિયાને દેઝાડવાતું નથી. વૃદ્ધ સોલંકીએ જેને પૂર્વે મહારાજા મૂઝરાજ તરફથી મસાલીયું ગામ દાનમાં મળેલું હતું, એવા મસાલીઆ રાવઠની અવટંકવાળા બ્રાહ્મણને વોલાવ્યો. તે નિત્ય કર્મમાં નિપુણ અને ધર્મીષ્ઠ હોય એવું તેની મુખમુદ્રા જોતાં જણાતું હતું. ઢેલીમાં આશીર્વાદ આપી ઉભા રહેલા એ વિપ્રને સોલંકી પ્રતાપસિંહે તથા હરપાલ-દેવજીએ પ્રણામ કરી આસન આપ્યું, શક્તિએ માયાથી ઉત્પન્ન કરેલી સ્ત્રીઓ મંગલગીત ગાવા લાગી; દેવતાઓએ પ્રસ્તુત કાર્યમાં પોતાનો આનંદ પ્રદર્શિત કરવા માટે પુષ્પની વૃષ્ટિ કરી. પ્રતાપસિંહે પ્રેમ-પુરઃસર કન્યાદાન દીધું. નાત્કાલિક શુભ મુહૂર્ત જોઈ લગ્નનો સમારંભ કર્યો. વિધિવત્ વિવાહ થઈ રહ્યા વાદ રાજહરપાલદેવજીએ મસાલીઆ રાવઠને પુષ્કળ દક્ષિણા આપી, અને તેના પગ ધોઈ તે દિવસથી પોતાના કુળગોરની પદ્મી આપી. ત્યારવાદ તેઓ શક્તિને સાથે લઈ પોતાને મહેલ પધાર્યા. સાયંકાળનો સમય સમાપ્ત થતાં રાત્રિનો સમારંભ થઈ ચુક્યો હતો. દિવાળીનો દિવસ હોવાથી આજ્ઞા શહેરમાં હમેશના કરતાં વિશેષ દીવાઓ કરવામાં આવ્યા હતા. ઠામ ઠામ લક્ષ્મીપૂજન અર્થે ધૂપ, દીપ અને નૈવેદ્યની તૈયારીઓ થતી હતી, દક્ષિણા લેવા માટે બ્રાહ્મણો આમ તેમ દોડાદોડ કરી રહ્યા હતા. રાજહરપાલદેવજીએ કેટલીક અગત્યની વાવતમાં શક્તિની સલાહ લીધા પછી પૂ-છયું કે આપની સહાયતાથી હું મહારાજા કાળના મહાન્ સંકષ્ટને દૂર કરી શક્યો છું, જેથી તે અવ-શ્ય એ ઉપકારનો વડલો વાઢવા કાંઈ પણ માગવાનું કહેશે, ત્યારે મારે શું માગવું? શક્તિએ કહ્યું કે—માત્ર એટલુંજ માગવું કે—એક રાત્રિમાં જેટલાં ગામમાં ગાગર વેડાં અને તોરણ વાંધીએ તેટલા ગામ અમારાં, આ માગણી કાંઈ કરણના મનને વિશેષ લાગશે નહિ, એ કબુલાત આપે કે તુરત તમો વા-વરાને યાદ કરી વોલાવજો, હું પણ તેની મદદમાં રહીશ અને એક રાત્રિમાં પાટણ તાવાના તમામ ગામડાઓમાં ગાગર વેડાં તથા તોરણ વાંધી દર્શા. આ વાત રાજહરપાલદેવજીને ઉત્તમ લાગી. વીજે દિવસે વેસતું વર્ષ હોવાથી પરંપરાના નિયમ પ્રમાણે ચડતે પ્હોરે ભારે ઠાઠમાઠથી દરવાર ભર્યો, મહારાજા કરણે રાજહરપાલદેવજીને મ્હોટા માન સાથે વોલાવ્યા કેટલાએક અમીર ઉમરાવોને અગાઉથી મોકલ્યા હતા, તેઓ વધાએ વચતસર દરવારમાં આવી પોતપોતાનાં સ્થાનને અલંકૃત કર્યા. કવિઓની કવિતાઓ, ગાયકોનાં ગાન તથા નર્તકીઓનાં નૃત્ય વિગેરે થઈ રહ્યા વાદ કરણે રાજહરપાલદેવજીને કહ્યું કે—વન્ધુ ! આપે મારા ઉપર એક મ્હોટો ઉપકાર કર્યો છે, તેનો યત્કિ-

चित् बदलो वाळवा आप कहो ते आपवा तैयार छुं; राजहरपालदेवजी वोल्या के-जो आपनी एमज इच्छा छे तो एक रात्रिनी अंदर हुं जेटलां गामोने गागर वेडां तथा तोरण बांधुं तेटलां गामो मारां. करणने आ मागणी कांइ विशेष न लागी, एक रात्रिमां वधारेमां वधारे दश वार गामने गागर वेडां तथा तोरण बांधी शकशे एवो विचार करी तेणे तुरतज ते वातनो स्वीकार कयों. राजहरपालदेवजीए उतारे आवी शक्तिने सघळी हकीकतथी वाकेफ कयों अने वावराने याद कयों जेथी ते सत्वर आवी हरपालदेवजीनी सेवामां हाजर थयो, शक्तिए वावराने कहुं के- तुं मारी साथे चाल, आजनी रात्रिमां सूर्योदय थतां पहेलां करणवायेलाना कवजामां जेटलां गामो छे, तेटलां तमामने झांपे गागर वेडां अने तोरण बांधवाना छे. राजहरपालदेवजीए वावराने सूचना करी के कोइ गाम बाकी रहेहुं न जोइए. वावराए राक्षसी मायानुं अवलंबन करी एक क्षणमां असंख्य गागरवेडां एकत्र कयों अने शक्तिए पण आशुपाललवना संख्याबंध तोरणो तैयार करी पोतानो दैवी चमत्कार वावराने बताव्यो. देव अने दानव वन्ने राजहरपालदेवजीना हितमां प्रवृत्त थया. वावराए दरेक गामने झांपे त्वराथी गागर वेडां तथा तोरण बांधवा मांडयां अने शक्तिए ते ते गामना मुखीने स्वप्नामां दर्शन दइ सूचना करी के तमो प्रभातमां महाराजा करण पासे पहुँची खवर आपजो के राजहरपालदेवजी अमारा गामने झांपे गागर वेडां तथा तोरण बांधी गया छे. दरेक गामना पटेलीयाओ नविन प्रकारना स्वप्नथी झवकी उठया अने आश्चर्यने लीधे एकदम आंखो चोळता गामने झांपे दोड्या गया, त्यां बहुज रमणीय गागर वेडां अने तोरण बांधेल जोइ स्वप्नने साहुं मानी आ अजब कौतुकनी कहाणीथी महाराजा करणने वाकेफ करवा उतावळा अणहिलपुर भणी रवाना थया. ए रीते शक्तिए तथा वावराए मळी एक रात्रिमां त्रेवीशसो गामने गागरवेडां अने तोरण बांध्यां, आ वात प्रभातमां महाराजा करणने काने पडी राज हरपालदेवजीए करेला उपकारना बदलामां कदाच ते पोतानुं सर्वस्व अर्पण करीदिए तो पण कांई विशेष नहतुं; छतां एक पछी एक दरेक गामना पटेलीआओ आवी जेम जेम उक्त वातने जाहेर करता गया, तेम तेम तेना मनमां आश्चर्य वधतुं गयुं, तेणे राजहरपालदेवजीने बोलावी पोतानुं समग्र राज्य समर्पण कयुं. आ वखते राजहरपालदेवजीए भालनां पांचसो गाम पोतानां भाभी फुलाराणीने काप- डा तरीके आपवा ईच्छा बतायी. जेथी करणे तेनो स्वीकार कयों. तयारवाद

૧હરપાલદેવજીએ શક્તિની સલાહ લઈ વિ. સં ૧૧૬૬ ના અરસામાં પાટડીની અંદર પોતાની રાજ-
ધાની સ્થાપી અને વાવરાને હાથે એ શહેર ફરતો મજબૂત ગઢ વંચાવ્યો. પ્રજાવર્ગનું પુત્રવત્પરિપાલન
કરતા રાજહરપાલદેવજીને કેટલાએક હાથી, ઘોડા અને ગાય આદિ ચતુષ્પદની વૃદ્ધિથી રાજ્યને
સુસમૃદ્ધ કરવાનો વિચાર થયો. પશુઓનાં શુભાશુભ લક્ષણને પોતે સારી રીતે સમજતા હતા, જેથી
પ્રથમ હાથીની સ્વરીદી માટે જે વિશ્વાસપાત્ર માણસોને મોકલવાના હતા તેઓને પોતા પાસે વોલાવી
સૂચના કરી કે—હાથી ચાર પ્રકારના હોય છે. ભદ્ર, મંદ, મૃગ અને સંકીર્ણ; તેમાં જેના દાંત મા-
ક્ષિક રંગના હોય, અવયવ સુવિભક્ત હોય, જે અતિ જાડા કે અતિ પાતળા ન હોય, ક્ષમ હોય, સ-
માન અંગવાળા હોય અને જેની પીઠ ધનુષ જેવી તથા જંઘા વરાહ જેવી હોય તે “ભદ્ર,” જેની
છાતી તથા કક્ષાવલિ ઢીલી હોય, ઉદર લાંબું હોય, ચામડી, ગળું, કુક્ષિ તથા પુચ્છમૂલ સ્થૂલ
હોય અને દૃષ્ટિ સિંહ જેવી હોય તે “મંદ”; જેનાં અધર, તાલ, ગુહ્ય, કંઠ, દાંત, સુંઠ તથા કર્ણ
લઘુ અને નેત્ર મ્હોટાં હોય તે “મૃગ”; તેમજ ઉપરનાં ચિહ્નો જેનામાં મિશ્રિત હોય તે “સંકીર્ણ”
જાતના હાથી કહેવાય છે. “મૃગ” ની ડંચાઈ પાંચ હાથ, પુચ્છનાં મૂલથી કુંભસ્થલ સુધી લંબાઈ
સાત હાથ અને મધ્યભાગની ડંચાઈ આઠ હાથ હોય છે; તેમાં એક હાથનું પ્રમાણ વધારવાથી
“મંદ” અને બે હાથનું પ્રમાણ વધારવાથી “ભદ્ર” જાતિના ગજને ઓઠાં લી શકાય છે.
“સંકીર્ણ” ના પ્રમાણનો કાંઈપણ નિયમ હોતો નથી. “ભદ્ર” નો મદ હરિત
વર્ણનો, “મંદ” નો મદ હલદર જેવો અને “મૃગ” નો મદ કૃષ્ણ વર્ણનો હોય છે,
“સંકીર્ણ” નો મદ ભિન્ન ભિન્ન વર્ણનો હોય છે. જેનાં તાલવું તથા વદન ત્રાંવા જેવાં હોય,
નેત્ર ચકલી જેવાં હોય, દાંતના અગ્રભાગ સ્નિગ્ધ અને ઉન્નત હોય, મુખ વિસ્તીર્ણ અને
લાંબું હોય, ધનુષની માફક ઉન્નત પીઠ નિગૂઢ અને નિમગ્ન હોય, કુંભસ્થલ કૂર્મ સમાન હોય; કર્ણ,
નાભિ, લલાટ તથા ગુહ્ય વિસ્તીર્ણ હોય, કૂર્મ જેવા ઉન્નત અઢાર કે વીસ નખ હોય, ત્રિરેખા યુક્ત
ગોઠ સુંઠ હોય અને જેના મદથી સુંઠના ક્ષપાટાનો પવન સુગન્ધિત થતો હોય તે હાથી ઉત્તમ ગણા-
ય છે. જેનાં ડરઃસ્થલ અને જઘન સંકુચિત હોય, પીઠ ઉન્નત હોય, પ્રમાણહીન હોય અને નાભિ
ડંચી હોય તે “કુબ્જ” કહેવાય છે. લંબાઈ તથા પરિમાણમાં વરાવર છતાં જેની ડંચાઈ અતિ અલ્પ

૧શ્રી ક્ષાલાવંશના વઢવા ખાટની પોથીમાં લખેલ છે કે હરપાલદેવજી પારકરના સોઢામાં
પરણ્યા હતા અર્થાત્ તેઓને બે રાણી હતાં. સોઢી રાણીને કાઠ સંતતિ થઈ હોય એમ
જોવામાં આવતું નથી.

હોય તેને “વામન” કહે છે. હાથીના સંપૂર્ણ લક્ષણોથી સુશોભિત છતાં જેને દાંત ન હોય તે મત્કુળ અર્થાત્ મકનો હાથી કહેવાય છે. ચાલતાં જેનાં પગ મેઢા થાય તેને “પંઢ” કહે છે. જે મદ રહિત, અધિક કે હીન નર તથા અંગવાળો અને વામન અથવા કુઞ્જ જાતિનો હોય, તેમજ જેનાં દાંત મેઢાના શિંગડા જેવાં હોય, અંડકોપ દેખાતા હોય, પુષ્કર હીન હોય અને તાલ્લવું શ્યામ, નીલ, ચિત્ર અથવા કૃષ્ણવર્ણનું હોય, જાતિએ મત્કુળ અથવા પંઢ હોય તેવા હાથીને અને હાથી તુલ્ય લક્ષણવાળી તેમજ ગર્ભિણી કરિણીને રાજાએ પરદેશમાં મોકલી આપવાં જોઈએ એમ શાસ્ત્રમાં કહેલ છે, માટે વરાવર તપાસ કરી શુભ લક્ષણવાળા હાથી લાવજો. આ રીતે ભલામણ આપી માણસોને હસ્તિની સ્ત્રીદી માટે રવાના કર્યા — ત્યારપછી એક વિશાલ

— રાજપુતાનામાં સેતડી નામનું ગામ છે, ત્યાંના રહીશ મીઠુમીયાં ઇલાહીચરણ કે જેઓ હાલ વાંકાનેરમાં દશ અગ્યાર વર્ષ થયાં હાથીના ફોજદારની જગોપર છે કે જેઓ વંશપરંપરાથી હાથીના ઢાક્તર તરીકે ઘણુંજ ઉમદા કામ કરે છે. તેઓની પાસે એક “સુખદર્શન” નામનું પ્રાચીન પુસ્તક છે, તે પુસ્તકની અંદર હાથી સંબંધી પુષ્કળ હકીકત છે, કે જે કોઈપણ સ્થળે આજ સુધી પ્રસિદ્ધ થયેલ નથી, ફોજદાર મીઠુમીયાંએ અમારી માગણી ઉપરથી તે ગ્રંથ અમોને વતાવ્યો, તેમાંથી હાથી સંબંધી કેટલીક જાણવાજોગ વીના મળી છે, તે નીચે મુજબ છે.

હસ્તિઓનાં ક્ષેત્રફલ ૨૬ છે; તેમાંથી વાર ક્ષેત્ર દક્ષિણનાં અને વાર ક્ષેત્ર પૂર્વનાં કહેવાય છે, તથા વે ક્ષેત્ર પૃથી ભિન્ન છે, તેનાં નામ—

દક્ષિણમાં.

ક્ષેત્ર.	ઉપક્ષેત્ર.
૧ સીલહટ. ...	૧ વેલ્હિયા.
૨ રીસ. .	૨ મગભાર.
૩ મલવાર.	૩ મંચરમાલ.
૪ મોરંગ.	૪ કોકલા.
૫ સેલાન.	૫ કછાડ.
૬ ધનાશ્રી. .	૬ રંગા.

દરેક ક્ષેત્ર નંબરવાર ઉપક્ષેત્રથી મળતાં હોય છે, અર્થાત્ એક બીજાની જોડ ગણાય છે.

અશ્વશાળા બંધાવવા પોતાનો વિચાર થયો. પાટડીમાં એક ન્હાની સરખી પુરાતન અશ્વ-શાળા હતી, પરંતુ તે રાજ હરપાલદેવજીને પસંદ ન પડવાથી તેઓએ તુરત કારીગરોને બોલાવી કહ્યું કે—જે સ્થળે વિશેષ રેતી, કાંકરાં કે ઠંઢક ન હોય, તેમજ જે સ્થળ સ્વચ્છ તથા કીડા, મચ્છર વિગેરે જન્તુઓથી રહિત હોય ત્યાં એક એવી ઉત્તમ અને વિશાળ અશ્વશાળા બનાવો કે જેમાં પૂરતો હવા પ્રકાશ આવી શકે અને એ હવા પ્રકાશ આવવા માટે મકાનની ચારે બાજુએ દ્વાર રાખજો તથા તેની અંદર અશ્વને રહેવા માટે તથા ન્હાના ન્હાના વિભાગ બનાવજો. એ વિભાગની

પૂર્વમાં.

ક્ષેત્ર.	ઉપક્ષેત્ર.
૧ જટાજૂટ	૧ પીંગા
૨ પોંગા.	૨ મુખજોડ.
૩ તીપરા.	૩ મુહાર.
૪ ગીડા.	૪ મુંગા.
૫ મનીયારી.	૫ તબ્બાલ.
૬ કુંભીંડીયા.	૬ ભીંડીયા.

દરેક ક્ષેત્ર નંબરવાર ઉપક્ષેત્રથી મળતાં હોય છે અર્થાત્ એકબીજાની જોડ ગણાય છે.

આ ઉપરાંત પચીશમું ક્ષેત્ર “દરિયાઈ” અને છઠ્ઠીશમું “દરિયાઈ ગીડા” નામે પ્રસિદ્ધ છે. જે ક્ષેત્રમાં હસ્તિ ઉત્પન્ન થયો હોય, તે ક્ષેત્રનાં નામથી જ તે ઓળખાય છે.

હસ્તિઓની ૨૬ જાતિનાં લક્ષણ.

૧ સીલહટ—સીલહટ ક્ષેત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલો હાથી ઓછામાં ઓછો પોળા સાત, સામાન્ય સાત અને વધારેમાં વધારે સવા સાત હાથ ઊંચો હોય છે તથા તેની લંબાઈ ઓછામાં ઓછી પોળા છ સામાન્ય છ અને વધારેમાં વધારે સવા છ હાથની હોય છે તેના પગનું તઢીયું પહોળું, શિર મોટું અને મન પ્રફુલ્લિત હોય છે.

૨ રીલ—રીલક્ષેત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલો હાથી ઓછામાં ઓછો સવા છ, સામાન્ય સાડા છ અને

અંદર અશ્વની વગલથી કાંઈક ઁંચી ઢીતિ ચળજો, દરેક વિભાગની ઁપર ઁક કવચલની ઁકરી લટકાવજો કે જે દશ પંદર દિવસને અંતરે વદલાવી શકાય. જે તરફ અશ્વના પાછલા પગ રહે

વધારેમાં વધારે પોળા સાત હાથ ઁંચો હોય છે તથા તેની લંવાઈ ઁઁઁમાં ઁઁઁ પાંચ, સામાન્ય સવા પાંચ ઁને વધારેમાં વધારે સાડા પાંચ હાથની હોય છે, તેના દાંત પાતલા, માથું લાંબું ઁને વદનમાં ઘોઁઁ ઘોઁઁ ચિતરી હોય છે.

૩ મલવાર-ક્ષેત્રમાં ઁત્પન્ન થઁલો હાથી ઁઁઁમાં ઁઁઁ પોળા આઠ, સામાન્ય આઠ ઁને વધારેમાં વધારે સવા આઠ હાથ ઁંચો હોય છે. તથા તેની લંવાઈ ઁઁઁમાં ઁઁઁ પોળા સાત ઁને વધારેમાં વધારે સવા સાત હાથની હોય છે; તેના મોરાનો ઢાગ મૃગની માફક ઁન્નત હોય છે ઁને દાંત વહુ જાડા હોય છે.

૪ મોરંગ-મોરંગ ક્ષેત્રમાં ઁત્પન્ન થઁલા હાથી સાડા પાંચ હાથ ઁંચા હોય છે તથા તેની લંવાઈ ઁઁઁમાં ઁઁઁ પાંચ, સામાન્ય સાડાપાંચ ઁને વધારેમાં વધારે પોળાછ હાથની હોય છે; તેના મુઁ ઁપર ચિત્ર હોય છે, માથાનો ઢાગ ઁન્નત, સુંઢ લાંવી ઁને મોરાનો ઢાગ પળ મૃગની માફક ઁન્નત હોય છે તથા પુછ્છ સાવજ જેવું ઁને કાન ન્હાના હોય છે.

૫ સેલાન-સેલાન ક્ષેત્રમાં ઁત્પન્ન થઁલો હાથી ઁઁઁમાં ઁઁઁ પોળાછ, સામાન્ય છ ઁને વધારેમાં વધારે સવા છ હાથ ઁંચો હોય છે તથા તેની લંવાઈ ઁઁઁમાં ઁઁઁ સવા પાંચ, સામાન્ય સાડા પાંચ ઁને વધારેમાં વધારે પોળા છ હાથની હોય છે; તે હમેશાં વિમાર જેવો રહે છે, રાત્રિઁ વહુ ઁંપે છે, તેના પેટનો ઢાગ ઢુર્વલ દેઁવાય છે; તેના અવચવો પૈકી પુછ્છ સુરાગાય જેવું, પગના ગઢા જાડા, પંજા પાતલા ઁને પીત વચ્ચે રેઁવા હોય છે.

૬ ઘનાશ્રી-ઘનાશ્રી ક્ષેત્રમાં ઁત્પન્ન થઁલો હાથી ઁઁઁમાં ઁઁઁ સાડા પાંચ, સામાન્ય પોળા છ ઁને વધારેમાં વધારે સવા છ હાથ ઁંચો હોય છે તથા તેની લંવાઈ ઁઁઁમાં ઁઁઁ પાંચ ઁને વધારેમાં વધારે સાડા પાંચ હાથની હોય છે; તેની સુંઢ ન્હાની ઁને પુછ્છ ઁપર ઘળા વાલ હોય છે.

૭ બેલિયા-બેલિયા ક્ષેત્રમાં ઁત્પન્ન થઁલો હાથી ઁઁઁમાં ઁઁઁ પોળા સાત, સામાન્ય સવા સાત ઁને વધારેમાં વધારે સાડા પાત હાથ ઁંચો હોય છે, તથા તેની લંવાઈ ઁઁઁમાં ઁઁઁ સવા છ,

તે તરફ ઢાલ રાખજો તથા પિશાવ આદિ બાહર જવાને માટે વીજી મીંતમાં એક મ્હોટું છિદ્ર પાડી

સામાન્ય સાદા છ અને વધારેમાં વધારે પોળા સાત હાથની હોય છે; તેના કાન મ્હોટાં વદન કાવરચિત્રું, સુંદ જાઢી, કદમ લાંબા અને પુચ્છ ઉપર ઘળા વાલ હોય છે.

૮ મગભાર—મગભાર ક્ષેત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલો હાથી ઓછામાં ઓછો છ, સામાન્ય સવા છ અને વધારેમાં વધારે સાદા છ હાથ ઊંચો હોય છે તથા તેની લંબાઈ ઓછામાં ઓછી પાંચ, સામાન્ય સવા પાંચ અને વધારેમાં વધારે સાદા પાંચ હાથની હોય છે; તે રાત્રિએ પ્રસન્ન રહે છે અને નિદ્રામાં ગરમી લાગતાં ચમકી ઊઠે છે, તેનો સ્વભાવ તેજ, શરીર શુષ્ક, દાંત પાતળા અને ગંડસ્થલ ચોખંડુ હોય છે; તે હાથળીથી અત્યંત પ્રસન્ન રહે છે.

૯ મૈંવરમાલ—મૈંવરમાલ ક્ષેત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલો હાથી ઓછામાં ઓછો સાદાસાત, સામાન્ય પોળા આઠ અને વધારેમાં વધારે આઠ હાથ ઊંચો હોય છે તથા તેની લંબાઈ ઓછામાં ઓછી સવા છ, સામાન્ય સાદા છ અને વધારેમાં વધારે પોળા સાત હાથની હોય છે, તેનું વદન કાઠું અને પાતળું, સુંદ પળ પાતળી, નર અઢાર તથા તાલુ શ્યામ હોય છે.

૧૦ કોકલા—કોકલા ક્ષેત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલો હાથી ઓછામાં ઓછો સવા પાંચ, સામાન્ય સાદા પાંચ અને વધારેમાં વધારે પોળા છ હાથ ઊંચો હોય છે તથા તેની લંબાઈ ઓછામાં ઓછી પાંચ, સામાન્ય સવા પાંચ અને વધારેમાં વધારે સાદા પાંચ હાથની હોય છે; તે જ્ઞાઢથી વધારે પ્રીતિ રાખનાર, અમીરની માફક ધીરે ધીરે યાનાર તૃષાતુરની માફક ઘળું પાળી પીનાર અને રાત્રિએ યુઈ રહેનાર હોય છે; તેમજ તેના મસ્તકનો ભાગ ઊન્નત અને વદનમાંથી લાલ ટ્રાઈ નીકળતી હોય છે.

૧૧ કછાઢ—કછાઢ ક્ષેત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલો હાથી ઓછામાં ઓછો સાદા પાંચ, સામાન્ય પોળા છ અને વધારેમાં વધારે છ હાથ ઊંચો હોય છે તથા તેની લંબાઈ ઓછામાં ઓછી સવા પાંચ અને વધારેમાં વધારે સાદા પાંચ હાથની હોય છે, તેની છાતીનો ભાગ પહોલો, કુચ માંસથી મરેલ, મોટું કાવરચિત્રું તેમજ તેના શરીરમાં પળ કોઈ કોઈ જગોએ કાવર ચિત્રો રંગ હોય છે, ચારે પળ ગોલ, તળીયાં ન્હાનાં અને પુચ્છ ટુંકું હોય છે તથા તે ચાલતી વખતે પુચ્છને ચમરની માફક ફલાવે છે.

નાહું વાંધજો અને ઇથી જરા દૂર વિમાર અશ્વેને રાખવા માટે એક જુદુ મકાન વાંધજો. આ રીતે

૧૨ રંગા—રંગા ક્ષેત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલો હાથી ઓછામાં ઓછો સવા પાંચ, સામાન્ય સાડા પાંચ અને વધારેમાં વધારે પોળા છ હાથ ઉંચો હોય છે તથા તેની લંવાઈ ઓછામાં ઓછી પોળા પાંચ અને વધારેમાં વધારે સવા પાંચ હાથની હોય છે. તેનું જઢવું લાંબું, પેટ મ્હોડું ગંઢસ્થલ ચોખંડું, દાંત પાતલા, વાંદરાની માફક ઉમા કાન, આકૃતિ સુવર જેવી અને શરીરે વાલ ઘળા હોય છે; તે તીવ્ર અથવા સ્વાસ્થ્ય સ્વભાવવાળો હોય છે, રાત્રિએ વધુ ઉંઘે છે, વળાત્કારે જગાડીએ ત્યારે જાગે છે અને ઘૂલેલા સ્વાવાની ઈચ્છા કર્યા કરે છે. આ જાતિના હાથીઓમાંથી હજારે એક સારો નિકળે છે, ઘણે ભાગે તે ગાંડા હોય છે.

૧૩ જટાજૂટ—જટાજૂટ ક્ષેત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલો હાથી ઓછામાં ઓછો સાડા પાંચ, સામાન્ય પોળા છ અને વધારેમાં વધારે સવા છ હાથ ઉંચો હોય છે તથા તેની લંવાઈ ઓછામાં ઓછી પાંચ અને વધારેમાં વધારે સવા પાંચ હાથની હોય છે, તેના દાંત લાંબા તથા સીધા, પગના ગટ્ટા જાડા તથા ટુંકા અને અંગ ઉપર ઘળા વાલ હોય છે, તેની ચાલ ભ્રમર જેવી હોય છે અને તે ચાલતી વખતે સાવજની માફક પુચ્છને અધર રાખે છે.

૧૪ પોંગા—પોંગા ક્ષેત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલો હાથી ઓછામાં ઓછો સવા છ અને વધારેમાં વધારે પોળા સાત હાથ ઉંચો હોય છે તથા તેની લંવાઈ ઓછામાં ઓછી પોળા પાંચ અને વધારેમાં વધારે સવા પાંચ હાથની હોય છે; તેનું પીત ઉન્નત, પેટ જાડું અને પગ પાતલા હોય છે.

૧૫ તીપરા—તીપરા ક્ષેત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલો હાથી ઓછામાં ઓછો સવા છ, સામાન્ય સાત અને વધારેમાં વધારે સવા સાત ઉંચો હોય છે તથા તેની લંવાઈ ઓછામાં ઓછી પોળા છ, સામાન્ય છ અને વધારેમાં વધારે સવા છ હાથની હોય છે; તેનાં પગ વધુ મજબૂત, કાન લાંબા, પીત વેટેલું અને મોઢા ઉપર કાવરચિત્રો રંગ હોય છે, તથા તે સ્વભાવે વધુ સ્વાસ્થ્ય હોય છે.

૧૬ ગીડા—ગીડા ક્ષેત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલો હાથી સાડા પાંચ હાથ ઉંચો હોય છે, તથા તેની લંવાઈ ઓછામાં ઓછી પોળા પાંચ, સામાન્ય પાંચ અને વધારેમાં વધારે સવા પાંચ હાથની હોય છે; વખતે આથી ન્યૂનાધિક માપનો પગ થાય છે; તેનું શરીર મજબૂત, કાન મ્હોટા, પાલ જાડું અને ચાલ લાંબી તથા મધુરી હોય છે.

એક વાજુ અશ્વશાળા તૈયાર કરાવવા માંડી અને વીજી વાજુ અનેક પ્રકારના ઉત્તમ અશ્વોની

૧૭ મનીયારી-મણિયારી ક્ષેત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલો હાથી ઓછામાં ઓછો સાઢાછ, સામાન્ય પોળા-સાત અને વધારેમા વધારે સવાસાત હાથ ડંચો હોય છે, તથા તેની લંવાઈ ઓછામાં ઓછી પોળાછ, સામાન્ય છ અને વધારેમાં વધારે સવાછ હાથની હોય છે; તે અતિ ઉન્નત, દુવલો નહિ તેમ જાડો પળ નહિ. પ્રથમથી શાન્ત સ્વભાવવાલો અને પાછલથી ક્રોધી ધાય છે, તથા તેની કમર સાંઢીઆ જેવી હોય છે.

૧૮ કુર્મીંઢીઆ-કુર્મીંઢીઆ ક્ષેત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલો હાથી ઓછામાં ઓછો પોળાપાંચ, સામાન્ય પાંચ અને વધારેમાં વધારે સવાપાંચ હાથ ડંચો હોય છે તથા તેની લંવાઈ ઓછામાં ઓછી પોળાપાંચ અને વધારેમાં વધારે પાંચ હાથની હોય છે; તેની ગરદન નીચી, પળ જાડા તથા આંચ ગુલાવી અને ક્રોધી હોય છે.

૧૯ પીંગા-પીંગા ક્ષેત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલો હાથી ઓછામાં ઓછો સવાપાંચ, સામાન્ય સાઢાપાંચ અને વધારેમાં વધારે પોળાછ હાથનો હોય છે તથા તેની લંવાઈ ઓછામાં ઓછી પોળાપાંચ, સામાન્ય પાંચ અને વધારેમાં વધારે સવાપાંચ હાથની હોય છે; તેનાં કદમ ન્હાના, ગુહ જાડું, દાંત પાતલા, કાન મ્હોટા, સ્વભાવ તીવ્ર અને અંગ ઉપર ઘણા વાલ હોય છે. આ જાતના હાથીમાં કોઈ કોઈને વિલકુલ દાંત હોતા નથી.

૨૦ મુખજોડ-મુખજોડ ક્ષેત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલો હાથી ઓછામાં ઓછો પોળાછ, સામાન્ય છ અને વધારેમાં વધારે સવાછ હાથ ડંચો હોય છે, તથા તેની લંવાઈ ઓછામાં ઓછી પોળાપાંચ, સામાન્ય પાંચ અને વધારેમાં વધારે સવાપાંચ હાથની હોય છે; તેનો ઉપરનો ભાગ (પેટ આદિ) જાડો અને નીચેનો ભાગ (પળ આદિ) પાતલો હોય છે; તે સ્વારને લઈ એકદમ દોડે છે, તેનું પીત મધ્યમાં રેલાવાલું તથા ઉન્નત હોય છે; તે સૂતી વચ્ચે કદિપળ ચમકતો નથી, હમેશાં શાન્તિથી શયન કરે છે.

૨૧ મુહાર-મુહાર ક્ષેત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલો હાથી ઓછામાં ઓછો સાઢાછ, સામાન્ય પોળાસાત અને વધારેમાં વધારે સાત હાથ ડંચો હોય છે. તેની આંચ ક્રોધી, જડબું જાડું, અંગ સ્થૂલ, ગટ્ટા જાડા અને મ્હોટાનો ભાગ કાવરચિત્રા રંગનો હોય છે; તે કદમ લાંબો ભરે છે છતાં જ-

ઘરીદી શરુ કરી. રાજહરપાલદેવજી સારી રીતે સમજતા હતા કે જે અશ્વોના, અંગો પૈકી પ્રિવા

મીન થોડી કાપી શકે છે, તોફાન વધુ કરે છે અને ચાલવામાં હાથનીની માફક દોડે છે.

૨૨ મુંગા-મુંગા ક્ષેત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલો હાથી ઓછામાં ઓછો સવાપાંચ અને વધારેમાં વધારે સાડા-પાંચ હાથ ઊંચો હોય છે તથા તેની લંબાઈ ઓછામાં ઓછી પોળાપાંચ અને વધારેમાં વધારે સાડાપાંચ હાથની હોય છે; તેના ચક્ષુ અલ્પ તેજવાળાં, ઘુંટી રેખાયુક્ત, પંજા જાડા અને ચારે પગ કાવરચિત્રા હોય છે; તે કોઈ કોઈ વચ્ચે રાત્રિ દિવસ નિદ્રાવશ રહે છે અને ઊંઘમાં ચમકી ચમકી પાછો સૂઈ જાય છે.

૨૩ તબ્બાલ-તબ્બાલ ક્ષેત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલો હાથી ઓછામાં ઓછો સાડાછ, સામાન્ય સાત અને વધારેમાં વધારે સાડાસાત હાથ ઊંચો હોય છે તથા તેની લંબાઈ ઓછામાં ઓછી પોળાછ, સામાન્ય છ અને વધારેમાં વધારે સવાછ હાથની હોય છે; તેની સુંઢ વધુ લાંબી તથા સુંઢની અળી પળ લાંબી હોય છે, તે શરીરે દુર્બલ હોય છે, અને સાંકળથી તાળીને વાંધતાં તેનું માંસ વૃદ્ધિ પામે છે.

૨૪ મીંઢીયા-મીંઢોયા ક્ષેત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલો હાથી પાંચ અથવા સવાપાંચ હાથ ઊંચો હોય છે અને તેની લંબાઈ પોળાપાંચ હાથની હોય છે; તેના ગદા ન્હાના, પેટ મ્હોટું, ગુહા દીર્ઘ અને ગરદન નીચેના ભાગમાં ઝુકતી રહે છે. આ જાતના હાથી ઘણા કાલ સુધી મસ્તીમાં રહે છે.

૨૫ દરિયાઈ-દરિયાઈ ક્ષેત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલો હાથી માત્ર દર્શનોય હોય છે, સ્વારીને લાયક હોતા નથી, તેના કાન મ્હોટા અને મકરી સુધી પહોંચે તેટલા લાંબા હોય છે; તેની પીઠનું હાડકું વચ્ચેથી વેટેલું અને સુંઢ અત્યંત લાંબી હોય છે; તેના આગળ કોઈ જડ શકતું નથી, કારણકે તે નિરંતર મસ્તીમાં રહે છે.

૨૬ દરિયાઈગીડા-દરિયાઈગીડા જાતિનાં હસ્તિ શિકારના કાર્યમાં ઉપયોગી વને છે, તેઓ વધુ તોફાની હોવાથી અન્ય કાર્યમાં ઉપયોગી થતા નથી.

દક્ષિણના ક્ષેત્રોમાં ઉત્પન્ન થયેલી માદા ત્યાંના નર કરતાં સવા હાથ નીચી અને પૂર્વના ક્ષેત્રોમાં ઉત્પન્ન થયેલી માદા ત્યાંના નર કરતાં દોઢ હાથ નીચી હોય છે.

તથા અંધિકૂટ દીર્ઘ હોય, કટિભાગ તથા હૃદય પર વિસ્તીર્ણ હોય, તાલુ, જીહ્વા અને ઓષ્ઠ તામ્રતુલ્ય

આ છઞ્વીશ જાતિ ઉપરાંત અર્ધ જાતિ મેંડાની કહેવાય છે, કારણ કે તેના કેટલાક અવયવો હાથીને મળતા હોય છે.

શુભ ગજનાં લક્ષણ.

લાલ જિહ્વાવાળો, કૃષ્ણતાલુ (તાલુનું કાલું છતાં તેમાં ગુલાવી છાંટા હોય તે), અઢાર નરવાળો, ગુલાવી આંખવાળો, વહુ વાળ યુક્ત અંગવાળો, છત્ર ભંગ, દોપરહિત ઘુંટી પર્યન્ત લાંબા પુચ્છવાળો, મુલેમાની રંગના ઉભય ચક્ષુને ધારણ કરનારો, આસન સિદ્ધ (વેસવાની જગોળ અથવા ગરદન ઉપર ચક્ર ન હોય તે), ચક્રવાળાં ઉભય નેત્રથી અલંકૃત, રુક્ષ શરીરવાળો અને વાઢથી વિશેષતાથી મુશોભિત શિરવાળો હાથી શુભ ગણાય છે.

અશુભ ગજનાં લક્ષણ.

કાઢી જિહ્વાવાળો, શ્યામ તાલુવાળો, સોઢ નરવાળો, આંખમાં “છત્રભંગ” દોપવાળો (જેની એક આંખમાં ચક્ર હોય અને વીજી આંખ લાલ હોય તે), ઠોકર खाइ વેસનારો તથા જેના પુચ્છની અળી લચકળી હોય અને તેનો છેઢો સર્પના મુખ જેવો હોય અગર તે સાવરળીની માફક પૃથ્વીને અડકતું જતું હોય તથા તેમાં એક અથવા ત્રણ ગ્રન્થિ હોય તે અશુભ લેખાય છે; તેમજ જેના તાલુવામાં પાનના આકાર જેવો કાઢો ઢાઘ હોય અને આસન અર્થાત્ ગરદન ઉપર ચક્ર હોય તે હાથી પણ અશુભ ગણાય છે.

ક્રોધી ગજનું લક્ષણ.

મ્હોટા પેટવાળો, સુવર જેવી આકૃતિવાળો, કપિ જેવા કર્ણવાળો, ઉન્નત પીતવાળો, ચો-ચંઢા ગંડસ્યલવાળો, અતિ ડંઘનારો, કાંકરીના પ્રહારને પણ સહન નહિ કરનારો અને જેના પગના ગઢા ન્હાના હોય તે હાથી ક્રોધી છે એમ સમજવું.

હસ્તિ સંગમ તથા વયોજ્ઞાન.

જ્યારે હાથળી અઢાર વરસની અવસ્થાએ પહોંચે છે, ત્યારે તેને વિવિધ પ્રકારના જંગલી

રક્ત હોય; ત્વચા અને કેશવાળી સૂક્ષ્મ હોય, ગતિ તથા મુખ સુંદર હોય, કર્ણ, પુચ્છ અને ઓઠ

મેવા સ્વાસ્થી ગરમી વધે છે અને ઋતુ પ્રાપ્ત થાય છે, તે વચ્ચે તેનું ગુહાંગ ઉપરના ભાગમાં સ્વેચ્છાએ આવે છે અને તે મદોન્મત્ત હાથી પાસે જઈ નીચાણના ભાગમાં ડૂબી રહે છે, તેની સાથે હસ્તિ અશ્વની માફક સંગમ કરે છે; એ સંગમ એક ઘટિકા પર્યન્ત રહે છે. હાથગીને ગર્ભ રહ્યા વાદ નવ કે દશ મહિના પછી પ્રસવ થાય છે. જન્મ વચ્ચે હાથીના દાંત ચિલકુલ વહાર દેખાતા નથી, પરંતુ જ્યારે તે અઢી અથવા ત્રણ વર્ષનો થાય છે ત્યારે તેની દંતલી વાહેર નીકળે છે; એ દંતલી જ્યારે જરા જાડી થાય ત્યારે તેની અવસ્થા સાત અથવા આઠ વર્ષનો; નવોની સ્વોલ્લ ઉત્તરે તથા પુચ્છના વાલ સ્વરી ફરી જાડા વાલ ડગે ત્યારે તેર વર્ષની; શરીર ઉપર સઠ પડે અને ચહેરા ઉપર સફાઈ તથા ગફરી આવે ત્યારે અઢાર વર્ષની; દાંત વધારે જાડા તથા કાપવા લાયક થાય અને કર્ણની છોલ વઢી જાય તેમજ જરા જરા મદ નિકળવા લાગે અને ગંડસ્થ-લમાં સ્વાદા પડી જાય ત્યારે ત્રીશ વર્ષની અવસ્થા જાણવી; હાથી ત્રીશ વર્ષનો થયા છતાં જો મદ ન ફરે તો તે કપટી છે એમ સમજવું. જ્યારે હાથી ચાલીશ વર્ષનો થાય છે ત્યારે તેના દાંત અત્યંત જાડા થઈ જાય છે, ગલોફાં વેસી જાય છે,—અને શરીર ભારે તથા સઘન બને છે. પચાસ વર્ષની અવસ્થાએ પહોંચેલો હાથી મદવિનાનો હોય—ત્યારે ધીરે ચાલે છે, અને મદ ફરતી વચ્ચે ઉતાવળે કદમ ઉઠાવે છે તથા તે નિરોગી છતાં તેના આગલા પગના સાંધા વે વર્ષની અંદર ઉપરા ઉપર વંધાઈ જાય છે; જ્યારે આંખોનું તેજ ઓછું થાય, કાનની છોલ કઠિન છતાં વઢી જાય તથા નવ ઉપર પીઠાં ચાઠાં પડે ત્યારે તેની અવસ્થા સાઠ વર્ષની; જ્યારે સમગ્ર શરીર ઢીલું પડી જાય અર્થાત્ સ્વલ્લભ જાય, નશાશોરની માફક નયનો નીચાં ઢલો જાય અને પુચ્છના વાલ વચ્ચે વંધ થાય ત્યારે સીતેર વર્ષની, ચાલ ચિલકુલ મન્દ થઈ જાય અને વારંવાર રોગનો ઉદ્ભવ થવા લાગે ત્યારે એંશી વર્ષની, ચાલતાં અતિ શ્વાસ ચહે, ચારો વરાવર ચરી ન શકે તેમજ તમામ દાઢો પડી જાય ત્યારે નેવું વર્ષની અને જ્યારે મદ તદ્દન નષ્ટ થાય, નેત્ર અને શરીર ચિલકુલ ક્ષીણ બની જાય તથા પાચનશક્તિ જરા પણ ન રહે ત્યારે તેની અવસ્થા શતવર્ષની થઈ છે એમ સમજવું. શતવર્ષ ઉપરની અવસ્થાએ પહોંચેલા હાથીનું શરીર તમામ જર્જર બની જાય છે, તે દાણા કે ચારાને ચાવી શકતો નથી, તેનામાં તોફાન-નું તો નામ પણ રહેતું નથી. તે અનંત પ્રકારના વ્યાધિથી ઘેરાય છે, વધારે વ્યાકુલતાથી તથા

હસ્ત હોય; જંઘા, જાતુ અને ઊરુ ગોળ હોય; દાંત સમ અને શ્વેત હોય તથા જે આકાર અને રુપથી સર્વાંગ સુંદર હોય તે અશ્વ ઉત્તમ ગણાય છે. ઘણે ભાગે અશ્વ વે પ્રકારના હોય છે. ઉત્તમ અને અધમ. તેમાં ગતિ આદિને સહજમાં શીખી જનારા, નમ્ર સ્વભાવ વાળા તથા સારી રીતે કામ કરી શકે તેવા અશ્વ ઉત્તમ અને વાકીના અધમ અર્થાત્ સ્વરાવ હોય છે, તેઓ મહા મહેનતે વશ થાય છે, સ્વભાવે ઘણાજ નીચ હોય છે અને કામ ટાળે અવળાઈ કરે છે. જે અશ્વના વન્ને ઓઠ તામ્ર વર્ણ હોય, ત્વચા કોમળ, જીભ લાલ, દાંત ઘણા વેઠેલા તેમજ જોવામાં સુંદર અને ઊંચાઈમાં વરાવર હોય, તાલુ લાલ, નાક લાલ, શરીર સારા ઢોલવાળું અર્થાત્ અતિ જાડું નહિ તેમ અતિ પાતળું પણ નહિ, આંખ પહોળી તથા લાલ, સુંદર કીકીઓ, સુશોભિત શિર, કેશવાળી લાંબી, કોમળ અને ઘાટી; કાન ન્હાના, રોમ સૂક્ષ્મ, ન્હાનાં અને ચીકણાં; ગ્રીવા ન્હાની નહિ તેમ મોટી પણ નહિ, વક્ષઃ સ્થલ પ્રશસ્ત, જાતુ મ્હોટા, યુર દ્રઢ અને મ્હોટા, પીઠ લાંબી નહિ તેમ ટુંકી પણ નહિ, આકૃતિ જરા વાકી અને કટિગોળ હોય તે અશ્વને શુભ લક્ષણ વાળો સમજવો. વાર વાની-વાળો અશ્વ પણ ઉત્તમ લેવાય છે. ઉત્સાહથી ભરેલ ઊરવાળા, યુદ્ધ ભૂમિના આભૂષણ રુપ અને શરીરના ઉત્તમ રંગથી સુશોભિત જે અશ્વનાં કનોટી, કમ્મર, જાલી તથા ગાળા એ ચાર અંગ ન્હાનાં; ગરદન, પગના નળા, કેશવાળી તથા ચક્ષુ એ ચાર અંગ લાંબા અને યુર, છાતી, પેશાની તથા પીઠ એ ચાર અંગ પહોળાં હોય અર્થાત્ વાર વાનીમાં ચાર ન્હાની. ચાર લાંબી અને ચાર પહોળી હોય તે અશ્વને ઉત્તમ જાણવો. કેશવાળીના શેષ ભાગથી પૃષ્ઠની સામેના ભાગને કકૂદ્ અર્થાત્ ઢીલ કહે છે, જો એ ઢીલપર આવર્ત અર્થાત્ ભમરી હોય તો તેને (અશ્વને) “કકૂદી” કહે છે, જે અશ્વની જીભ કાળા રંગની હોય તે “કૃષ્ણ જિહ્વા” જેનું તાલવું કાળા રંગનું હોય તે “કૃષ્ણ તાલુક,” જેના દાંત વિષમ અને ભિન્ન ભિન્ન હોય તે “ક-

કાઈં ચેન ન પહવાથી અંતે પ્રાણને તજે છે. હસ્તિનું પરમ આયુષ શત વર્ષનું અંકાય છે. જન્મ પામ્યા પછી દાંતવાળો હાથી છ વર્ષ પર્યંત ધાવે છે. અર્થાત્ માતાના પયનું પાન કરે છે અને મકનો હાથી દાંતવાળા હાથી કરતાં ચાર વર્ષ વધારે અર્થાત્ જન્મ્યા પછી દશ વર્ષ પર્યંત ધાવે છે.

“સુખ દર્શન” નામના ગ્રંથમાં આ વિષય વધુ વિસ્તારથી આપેલો છે અને તે પુસ્તક હિન્દી ભાષામાં હસ્તલિખિત છે, જો એ ગ્રંથ છપાવી વહાર પાડવામાં આવે તો રાજા મહારાજાઓને અતિ ઉપયોગી થઈ પડે એ નિઃસંદેહ છે.

રાલી, ” જેના છેદન દન્ત ચાર અથવા પાંચ હોય તે “ હીન દન્ત ” અને સાત અથવા આઠ હોય તે “ અધિક દન્ત, ” જેના પગ તથા ગામચીમાં ભિન્ન ભિન્ન રંગની રેखा હોય તે “ માર્જારપાદ, ” જેના કાનની પાસે આવર્ત હોય તે “ ગુંગી ”, જેનું આંખું શરીર એક રંગનું હોય અને ફક્ત શિર કાઢું હોય તે “ ત્રીસરી ”, જેના અંડની વે વાજુમાં વે સ્તન હોય તે સ્તની, જેનું તમામ વદન એક રંગનું અને ફક્ત એક પગ વીજા રંગનો હોય તે “ મુસલી ”, જેનો એક પગ શ્વેત અને વીજા ત્રણ પગ અન્ય રંગના હોય તે “ આર્જિલ ” કહેવાય છે. કકૂદીથી આરંભી આર્જિલ પર્યન્તના અશ્વો અશુભ લક્ષણવાળા લેવાય છે; ચાલતી વચ્ચે પુછડાને હલાવનારો તથા મારતી વચ્ચે વચ્ચે પગ ઉપાઢી એકાએક કૂદનારો અશ્વ અધમ ગણાય છે; જેની એક આંખની પુતલી કાઢી અને વીજી આંખની પુતલી પિંગલી હોય તે અધમ જાતિનો અશ્વ “ તાચી ” કહેવાય છે; જે અશ્વના ચુર સફેદ હોય તે પણ અધમ ગણાય છે, કારણકે સફેદ ચુર વહુજ નરમ હોય છે. અને જે અશ્વના જાતુમાં ત્રણ હોય તે પણ અકર્મણ્ય અર્થાત્ કામમાં નિરુપયોગી લેવાય છે, જેનો અવાજ કઠોર હોય, તથા જેના પગની ઘુંટીમાં કાંઈપણ નુકશાન ન હોય તે અશ્વ અધમ ગણાય છે. ઘણે ભાગે આવર્ત જોઈને અશ્વના શુભાશુભ લક્ષણ જાણી શકાય છે, જે જગોળ આવર્ત હોવાથી પ્રાચીન પંડિત લોકો શુભ જાણતા તે શુભાવર્ત અને જે જગોળ આવર્તની સ્થિતિ જોઈ અશુભ જાણતા તે અશુભાવર્ત. નાસિકાના અગ્રભાગમાં એક, ઓઠના વે પ્રાન્તમાં વે અને લલાટમાં એક અથવા વે, તેમજ ત્રણ અથવા ચાર આવર્ત હોય તો શુભ ગણાય છે. કદાચ તે સ્થળે વરાવર નીચેથી ઉપરની તરફ ત્રણ આવર્ત હોય તો તેને “ નિશ્રેની ” કહે છે. જે અશ્વના શિર તથા કેશવાળીના શેષ સ્થાનમાં, હૃદય તથા કંઠનાલીના સંયોગ સ્થાનથી કાંઈક તે ઉપરના ભાગમાં અને કંઠની નીચે એક એક આવર્ત હોય તે “ દેવમણિ ” તથા કંઠના ઉપર આવર્ત હોય તે “ કંઠમણિ ” કહેવાય છે. કર્ણમૂળમાં વે, કેશવાળીના અન્ત ભાગમાં એક, મસ્તકમાં એક, વક્ષઃસ્થલમાં ચાર, સ્કન્ધના પાર્શ્વમાં વે તથા નિતમ્બમાં પણ વે આવર્ત હોય અને આવર્ત દૃશ્વિકની માફક ધૂમી ગળા રોગ કે જેને શુક્તિ કહે છે તેમાં હોય તો શુભ ગણાય છે, કોઈ કોઈ વચ્ચે રોમ લાઠીની માફક ધૂમી જાય છે, અને તેને દંડાવર્ત કહે છે, એ દંડાવર્ત અશ્વની જમણી વાજુએ હોવાથી શુભ લેવાય છે. અશ્વના પ્રપાન, કંઠ, કર્ણ, પીઠિકા, મધ્યભાગ નેત્ર, ઓઠ, સાયલ, જુજ, કુશિ, પાર્શ્વ અને લલાટમાં એક એક અને રન્ધ્ર, ઉપરન્ધ્ર, મસ્તક તથા છાતીમાં વે મઢી કુલ દશ આવર્ત અશ્વના શરીર ઉપર અવશ્ય હોય છે.

નાસિકાના વન્ને રન્ધ્રની વન્ને, નાસિકાના છેદ ઉપર, ગંડસ્થલ તથા આંઘના ધ્વજામાં બોઠ્ઠી વે આંગલ દૂર, વન્ને અકુટિ પર, દક્ષિણ ગ્રીવા, કક્ષદ્વય, હૃદય, વિષ્ણુ, કર્ણદ્વય અને હૃદયમાં જો આવર્તે હોય તો તે અશુભ ગણાય છે અને તેને “ હૃદાવાલ ” કહે છે. હૃદય તથા કંઠનાલીના સંયોગ સ્થાનમાં આવર્તે હોય તો “ વાલક ” અને ક્રોડ, કકુદ્, જંવા, નાભિ, પુચ્છ મૂલ, યુર તથા આસનમાં આવર્તે હોય તો “ છત્ર ભંગ ” કહેવાય છે અને તે વન્ને અશુભ લેવાય છે, અશ્વની દંત પંક્તિમાં વે દાઢ વન્નેના છ દાંત તેની અવસ્થાનું સૂચન કરે છે. જો વન્ને દંત પંક્તિમાં શ્વેતવર્ણના સ્પર્શ છ દાંત હોય તો એક વર્ષનો વછેરો અને દાંત કપાય રંગના હોય તો વે વર્ષનો વછેરો છે એમ જાણવું. વન્ને દંત પંક્તિના વચલા વે વે સરસા દાંતને “ સંદંશ ” કહે છે, તે સંદંશની વન્ને વાજુના એક એક દાંત “ મધ્યમ ” અને મધ્યમ પાસેના એક એક દાંત “ અન્ત્ય ” કહેવાય છે; જો સંદંશ પઢી જઈ ફરી ડગે તો ચાર વર્ષની, અન્ત્ય પઢી ફરી ડગે તો પાંચ વર્ષની; સંદંશ ઉપર કૃષ્ણ વિન્દુ હોય તો છ વર્ષની, મધ્યમ ઉપર કૃષ્ણ વિન્દુ હોય તો સાત વર્ષની, અન્ત્ય ઉપર કૃષ્ણ વિન્દુ હોય તો આઠ વર્ષની; સંદંશ ઉપર પીત વિન્દુ હોય તો નવ વર્ષની, મધ્યમ ઉપર પીત વિન્દુ હોય તો અગ્યાર વર્ષની; સંદંશ ઉપર શુક્ર વિન્દુ હોય તો વાર વર્ષની, મધ્યમ ઉપર શુક્ર વિન્દુ હોય તો તેર વર્ષની, અન્ત્ય ઉપર શુક્ર વિન્દુ હોય તો ચૌદ વર્ષની; સંદંશ ઉપર કાચના રંગ જેવું વિન્દુ હોય તો પંદર વર્ષની, મધ્યમ ઉપર તેવું વિન્દુ હોય તો સોઠ વર્ષની, અન્ત્ય ઉપર તેવું વિન્દુ હોય તો સત્તર વર્ષની, સંદંશ ઉપર માક્ષિક રંગનાં વિન્દુ હોય તો અઠાર વર્ષની, મધ્યમ ઉપર તેવાં વિન્દુ હોય તો બેગણીશ વર્ષની, અન્ત્ય ઉપર તેવાં વિન્દુ હોય તો વીશ વર્ષની; સંદંશ ઉપર શંખ જેવાં વિન્દુ હોય તો એકવીશ વર્ષની, મધ્યમ ઉપર તેવાં વિન્દુ હોય તો વાવીશ વર્ષની; સંદંશમાં છિદ્ર હોય તો ચોવીશ, મધ્યમાં છિદ્ર હોય તો પચીશ, અન્ત્યમાં છિદ્ર હોય તો છવીશ; સંદંશ ઢગતો હોય તો સત્યાવીશ, મધ્યમ ઢગતો હોય તો અઠ્યાવીશ, અન્ત્ય ઢગતો હોય તો બેગણત્રીશ; સંદંશ પઢી ગયા હોય તો ત્રીશ, મધ્યમ પઢી ગયા હોય તો એકત્રીશ અને અન્ત્ય પઢી ગયા હોય તો વત્રીશ વર્ષની અવસ્થાવાલો અશ્વ લેવાય છે. અશ્વનું પરમ આયુષ વત્રીશ વર્ષનું ગણાય છે. જેના મુખ પર માંસ થોડું હોય, કેશવાલીના વાલ સૂક્ષ્મ અને ઘાટા હોય, ગ્રન્થિ અર્થાત્ અંગના સંયોગ સ્થાન દ્રઢ હોય, યુર ગોઠ હોય, પગના ગાઠા પાતળા હોય અને કર્ણ સીધા તથા ન્હાના હોય તે અશ્વ વલવાલો હોય છે. સંસ્કૃત ભાષામાં ભિન્ન ભિન્ન વર્ણને લીધે અશ્વનાં નામ પણ ભિન્ન ભિન્ન છે જેમકે:—

- ૧ કોકાહ-શ્વેત વર્ણનો હોય તે.
 - ૨ ક્રિયાહ-રક્ત વર્ણનો હોય તે.
 - ૩ રુગાહ-કૃષ્ણ વર્ણનો હોય તે.
 - ૪ હરિય-પીઢા રંગનો હોય તે.
 - ૫ કયાહ-પાકેલા તાઢના રંગની માફક જેનો રંગ હોય તે.
 - ૬ હાલક-પીત અને હરિત વર્ણથી મિશ્રિત હોય તે.
 - ૭ ડકનાહ-પીતરક્ત અથવા કૃષ્ણરક્ત વર્ણથી મિશ્રિત હોય તે.
 - ૮ હલાહ-ચિત્રિત હોય તે.
 - ૯ સારંગ-વિવિધ વર્ણના મિશ્રણથી મનોહર જણાતો હોય તે.
 - ૧૦ નીલક-લીલા રંગનો હોય તે.
 - ૧૧ સુરુહક-ગર્દભ સમાન જેનો વર્ણ હોય તે.
 - ૧૨ પિશંગ-પિંગલ વર્ણનો હોય તે.
 - ૧૩ શિલહ-વાદલ જેવા વર્ણનો હોય તે.
 - ૧૪ સ્તુવાલયિ-પાંડુ રંગની કેશવાળી યુક્ત હોય તે.
 - ૧૫ વેરુહાન-પાટલ રંગનો હોય તે.
 - ૧૬ કુલાહ-શરીર પીઢું, જાતુ પર્યન્ત ચાર પગ કાઢા અને મુખથી પીઠ સુધી કાઢી રેखा હોય તે.
 - ૧૭ દુકુલાહ-લાલ અને પીઢા વર્ણથી મિશ્રિત હોય તે.
 - ૧૮ ચક્રવાક-જેનું વદન પીઢું અને પગ શ્વેત રંગના હોય તે.
 - ૧૯ મલ્લિકા-જે અશ્વની વરૌની કાઢી હોય તે.
 - ૨૦ અષ્ટમંગલ-જે અશ્વતા ચાર પગ, પુચ્છ, મુખ, વક્ષઃસ્થલ તથા કેશવાળીનો રંગ સફેદ હોય અને વદનનો રંગ વીજો હોય તે.
 - ૨૧ પંચકલ્યાણ-જેના ચાર પગ અને મુખ સફેદ હોય તથા શરીરનો રંગ જુદો હોય તે.
 - ૨૨ ઝ્યામકર્ણ-જેનું શરીર શ્વેત પરંતુ કાન કાઢા રંગના હોય તે.
 - ૨૩ ડરાહ-જેનું તમામ વદન પાંડુ રંગનું અને ચાર જાતુ કાઢા રંગના હોય તે.
- યાવની ભાપામાં પગ રંગના ભેદથી અશ્વના જુદાં જુદાં નામો પડેલાં છે. જેમકે:—

- ૧ નોકરા-જેના તમામ અવયવો સફેદ હોય તે.
- ૨ બુજ-જેની ત્વચા તથા આંખના વાઢ કાઢા અને તમામ વદનના રોમ સફેદ હોય તે.
- ૩ નીલાકબુદ-જેની ત્વચા કાઢી અને રોમ વધા શ્વેત હોય તે.
- ૪ તાલિયા સુરંગ-જેના વધા અવયવો લાલ અને કાઢા હોય તે.
- ૫ લાઘી સુરંગ-જેના વધા અવયવો લાલ અને શ્વેત હોય તે.
- ૬ ગર્ગ-જેના અવયવો શ્વેત લાલ વર્ણથી મિશ્રિત હોય તે.
- ૭ સન્દલી-શ્વેત ચન્દન સમાન જેનો રંગ હોય તે.
- ૮ માકસી-જેના તમામ વદનનો રંગ ંક સરઘો હોય, પરંતુ ન્હાની ન્હાની આંઘો જુદા રંગની હોય તે.
- ૯ રવનક-જેનો રંગ પીઢો હોય તે.
- ૧૦ અવલક-જેનો રંગ અનેક પ્રકારનો હોય તે.
- ૧૧ સઘ્જ-જેના વદનનો રંગ શ્વેત અને શ્યામ હોય તે.
- ૧૨ ગોલદાર-જેના સમગ્ર શરીરનો રંગ ંક હોય અને મ્હોટી મ્હોટી આંઘો જુદા રંગની હોય તે.
- ૧૩ તાલિયા કુમેદ-જેનું શરીર લાલ અને કાઢા રંગથી મિશ્રિત હોય, પરંતુ ચારે પગ અયાલ અને પુચ્છ કાઢા રંગનું હોય તે.
- ૧૪ લાઘી કુમેદ-જેનું શરીર લાલ, પરંતુ પુચ્છ અને જાનુ પર્યન્ત પગ કાઢા હોય તે.
- ૧૫ જાનુયાકુમેદ-જેનું તમામ વદન લાલ હોય પરંતુ ચારે પગમાં ઘુરથી જાનુ પર્યન્ત ંક ંક કાઢી રેઘા હોય તે.
- ૧૬ જવજિકુમેદ-જેનો રંગ તાલિયાકુમેદના જેવો હોય, પરંતુ કેશઘાઢીના ઢોડથી આરંઘી સમગ્ર પીઢમાં પુચ્છ પર્યન્ત લાલ અને કાઢા રંગથી મિશ્રિત ંક રેઘા હોય છે.
- ૧૭ સિરગા-જેનું સમગ્ર શરીર કાઢું હોય, પરંતુ કેશઘાઢી અને પુચ્છ શ્વેત હોય તે.
- ૧૮ સરઘા-જેના રોમ શ્વેતપણામાં અધિક અને શ્યામતામાં અલ્પ હોય તે.
- ૧૯ સમંદ-જેનું આઘું શરીર શ્વેત હોય, પરંતુ કેશઘાઢીથી આરંઘી પુચ્છ પર્યન્ત પીઢપર ંક કાઢી રેઘા હોય તે.
- ૨૦ કુમેદ પંચ કલ્યાણ-જેના ચાર પગ જાનુ ઘુઘી શ્વેત હોય અને શિરથી નાસિકા પર્યન્ત ંક શ્વેત રેઘા હોય તે.

૨૧ સુરંગ પંચ કલ્યાણ-જેનું લલાટ તથા ચાર પગ શ્વેત હોય તે.

૨૨ સિયા-જેનો રંગ અત્યંત કાઢો હોય તે.

૨૩ મુસ્કી-મૃગની નાભિ માફક જેનો રંગ કાઢો હોય તે.

સંસ્કૃત ભાષામાં અશ્વની ગતિ પાંચ પ્રકારની લખેલ છે.

૧ આસ્કંદિત-ઋધિત વ્યક્તિની માફક ચારે પગને ડંચા ઉછાઢી ચાલવું તે.

૨ ધૌરિતક-આ ગતિ ચાર શ્રેણીઓમાં વિભક્ત છે.

૧ નકુલની માફક ગતિ કરવી તે-ધૌરિતક,

૨ કૌવારી પક્ષીની માફક ગતિ કરવી તે-ધૌર્ય.

૩ મયૂરની માફક ગતિ કરવી તે-ધોરણ.

૪ વરાહની માફક ગતિ કરવી તે-ધોરિત.

૩ વાલિગત-મુખ ડંચું રાખી રીર દવાવીને ચાલવું તે.

૪ પ્લુત-હરિણની માફક ગતિ કરવી તે.

૫ રેચિત-વહુ તેજ નહિ તેમ વહુ સુસ્ત પળ નહિ અર્થાત્ સામાન્ય રીતે ગતિ કરવી તે.

યાવની ભાષામાં પળ અશ્વની ગતિ પાંચ પ્રકારની લખી છે:—

૧ રપટ-ઉછાઢીને વહુ જોરથી ગતિ કરવી તે.

૨ છારતક-ઉછાઢીને થોડા જોરથી ગતિ કરવી તે.

૩ દુલકી-આહું શરીર હલાવીને ગતિ કરવી તે.

૪ કૂદના—આગળના વે પગ ડંચા ઉછાઢી ચાલવું તે.

૫ કદમ—કદમના ચાર પ્રકાર છે.

૧ કોઈ મનુષ્ય પ્રથમથી હાથમાં પાળી લઈ સ્વાર થયો હોય અને અશ્વ ચાલે છે છતાં તેના હાથનું પાળી નીચે ન પડે તેવા કદમને “ સાગામ ” કહે છે.

૨ ગહું ડંચું કરી આગળના પગને ઘુમાવી ગતિ કરવી તેને “ ફૂગા ” કહે છે.

૩ ગહું અને શિર ઇવું ડંચું રાખીને ચાલે કે સ્વારની પાઘડી પળ ન દેખાય. ઇવા કદમને “ આવિયા ” કહે છે.

૪ ઇકી વચ્ચે ચારે પગને ઉપાડી પાછા ઇકી વચ્ચે ફેંકવા તેને રહીવાલ કહે છે.

ઘોડીને ગર્ભ ધારણ કર્યા પછી અગ્યારમે મહીને પ્રસવ થાય છે. વચ્ચાંનો જન્મ થતાંજ તેને યુવાવસ્થામાં થાય છે. વછેરાનો અથવા વછેરીનો જન્મ થતો વચ્ચે તેના મુખની સામેના ભાગમાં એક દાંત હોતો નથી, પરંતુ જઢવાને વચ્ચે કિનારે વે દાઢ અને વીજા વે મઠી કુલ ચાર પેષણ દન્ત નિકળે છે તેમાં એકને પ્રથમ પેષણદન્તની અને વીજાને દ્વિતીય પેષણદન્ત કહે છે. અશ્વ વાલની અવસ્થા એક અઠ વાડીઆની થતાં તેના મુખાગ્ર ભાગમાં ઉપરના વે તથા નીચેના વે મઠી કુલ ચાર છેદન દન્ત ઉગે છે અને પાંચ અઠવાડીઆ વાદ અર્થાત્ સવા મહીના પછી મુખના અગ્ર ભાગમાં વીજા વે છેદન દન્ત અને ત્રીજો પેષણ દન્ત નિકળે છે. આઠમા મહિના સુધીમાં એજ સ્થલે વીજા વે છેદન દન્ત ઉગે છે. એ સર્વ દાંત અત્યંત શ્વેત અને ચોરુલા હોય છે અને તેના ઉપર એક ન્હાનો સરખો કાઠો રાહો પળ હોય છે. એક વર્ષ પૂર્ણ થતાં ચોથો પેષણ દન્ત, વીજા વર્ષમાં પાંચમો અને ત્યારવાદ સ્વલ્પ સમયમાંજ છઠો પેષણ દન્ત નિકળે છે; ય્યારે વે વર્ષ ઉપર આઠ અથવા નવ મહિનાની અવસ્થા થાય ત્યારે વચ્ચેની વે સ્વીલી પડી તેની જગોએ વીજા વે સ્થાયી દાંત નિકળે છે, તે શ્વેત અને ઉપર રાહાવાળા હોય છે; છ મહિના પછી તેની પાસેના વે દાંત પડી વીજા વે મ્હોટા સ્થાયી દાંત ઉગે છે અને ચાર વર્ષ ઉપરાંત છ મહિનાની અવસ્થા થતાં વાકીના વે દાંત પડી જાય છે અને તે સ્થલે વીજા વે મ્હોટા દાંત નિકળે છે અને એજ અરસામાં નેશ ઉપર તથા નીચે અર્થાત્ વચ્ચે જઢવામાં ઉગે છે. જો નેશ ન નિકળે, તો દરેક જઢવામાં અઢાર અને નેશ નિકળે તો વીશ દાંત હોય છે. આ લક્ષણથી જન્મથી આરંભી પાંચ વર્ષ પર્યન્તની અવસ્થા વતાવી શકાય છે; છઠે વર્ષે વચ્ચેના વે સ્થાયી છેદન દન્ત ઉપરના રાહામાં ભરાઈ આવે છે અને તેનો કાઠો રંગ નાશ પામે છે. સાતમા વર્ષમાં તેની વાજુના વીજા વે સ્થાયી છેદન દન્ત ઉપરના રાહા ભરાઈ જાય છે અને તેની કાઠાશ તદન નષ્ટ થઈ જાય છે. આઠમા વર્ષમાં વાકીના છેદન દન્તની એજ સ્થિતિ થાય છે. નવમે વર્ષે વધા દાંત પીઠા થવા માંડે છે તે અગ્યાર વર્ષ સુધી સાવ પીઠા વની જાય છે, ફરી તે ચૌદમા વર્ષથી શ્વેત થવા લાગે છે અને સોઠ વર્ષ સુધીમાં તમામ શીશાની માફક સફેદ વની જાય છે; સત્તરમા વર્ષથી મક્ષિકા જેવો રંગ થવા માંડે છે અને વીશમા વર્ષમાં શંખની માફક શુભ્ર વની જાય છે. અશ્વના સ્થાયી દાંત નિકળ્યા પછી દર વર્ષે જરા જરા વૃદ્ધિ પામતા જાય છે અને તે ત્રેવીશ વર્ષની અવસ્થાએ વહુ મોટા જણાઈ આવે છે; છવીશમા વર્ષ પછી

અશ્વના દાંત ઢગવા લાગે છે. અને ઓગણત્રીશમે વર્ષે તમામ દાંત પડી જાય છે. * કેટલાએક પંડિત લોકો ચાલીશ વર્ષ પર્યન્ત અશ્વનું પરમ આયુષ્ય કહે છે. જન્મથી ચાર વર્ષ પર્યન્ત અશ્વની વાલ્યાવસ્થા ગણાય છે, માટે ત્યાંસુધી તેને કોઈપણ કાર્યમાં યોજવો નહિ, કારણ કે વાલ્યાવસ્થામાં કામ કરાવવાથી તે યુવાવસ્થામાં સારું કામ કરી શકતો નથી અને તુરતજ નિર્વલ્લ વની જાય છે. અશ્વને વાલ્યાવસ્થામાં માત્ર મુઠ્ઠામાં લગામ આપવાનો અભ્યાસ કરાવવો જોઈએ, પાંચથી આઠ વર્ષ પર્યન્ત તેની યુવાવસ્થા ગણાય છે, પાંચ વર્ષનો અશ્વ થાય કે તુરત તેને કામ શીખડાવવાની શરૂઆત કરવી જોઈએ. નવથી ત્રીશ વર્ષ પર્યન્ત તેની પ્રૌઢ અવસ્થા લેખાય છે અને ત્યારવાદ તેને વૃદ્ધા અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે. જો યુવાવસ્થામાં અશ્વ પાસેથી હૃદ ઉપરાંત કામ ન લેતાં તેની સારી રીતે સેવા કરી હોય તો તે ચૌદ પંદર વર્ષની અવસ્થાએ પણ યૌવનની માફક કામ કરી શકે છે. સૂકું ઘાસ અશ્વને માટે ઉત્તમ खोराક છે. અને હરહમેશાં તેને એજ આપવામાં આવે છે. પ્રથમ ઘાસને પાણીમાં ઘોઈ સુકાવી પછીથી અશ્વને ખાવા આપવું જોઈએ. અશ્વના ઉદરમાં વહુ જાણી જગો હોતી નથી અને ઇથીજ તે એકદમ વગારે રાઈ શકતો નથી; એટલા માટે એકદમ વધારે ઘાસ નહિ આપતાં થોડા થોડા સમયને અંતરે થોડું થોડું ઘાસ આપવું એજ લાભકારક છે. કોઈ કોઈ વખતે તેને થોડાં ગાજર આપવા એ પણ ઉત્તમ છે, પરંતુ વધારે ન આપવા. કારણ કે વધારે ગાજર ખાવાથી અશ્વનું ઉદર ફુલી જાય છે. હમેશાં અશ્વને વે વખત દાણા દેવા, દરેક દાણાઓમાં ચણા સર્વોત્તમ છે, પરંતુ તેની સાથે જવ અથવા જઈ મેઢવી રાખવા અપાય છે. વીજા દાણાની સાથે જરા નિમક આપવું એ શ્રેયસ્કર છે. અશ્વને સ્વચ્છ પાણી પાવું જોઈએ. કદાચ તે તઢાવ આદિ જલાશય ઉપર તેની રુશીથી પાણી ન પિંચે તો તેને દિવસમાં ત્રણ અથવા ચાર વખત વાસણમાં પાણી ભરી પાવું જોઈએ અને પાણી પાયા વાદ થોડા વખત સુધી આમ તેમ ફેરવવો. દરરોજ સાંજ સવાર વચ્ચે વખત અશ્વને રુછી હવા રાવરાવવા માટે અમુક વખત પર્યન્ત ફેરવવો જોઈએ. જો આરોગ્ય દિવસ તેને છાયામાં વાંધી રાખવામાં આવે તો જોખમ વિગેરે થઈ આવે છે, કોઈ કોઈ વખતે તેને તાપમાં પણ ટેલાવવો જોઈએ. અશ્વને તાપમાં રાખવો એ લાભકારક લેખાય છે. સદૈવ સન્ધ્યા સમયે અશ્વને અર્થે

* અશ્વ પચ્ચીશથી ત્રીશ વર્ષ પર્યન્તનું વધારેમાં વધારે આયુષ્ય મોગવે છે એમ કેટલા-એક અંગ્રેજ લોકોની માન્યતા છે.

નરમ અને સૂકાં ઘાસની શય્યા વનાવી દેવી, તે શય્યા આઠ અથવા નવ આંગલ મ્હોટી હોવી જોઈએ, એમાં કાંઈપણ કઠિન દ્રવ્ય રહેવા ન દેવું, ફરી પ્રભાતમાં તે શય્યાને ઉપાડી લેવી. રાતમાં પિશાવ અને લાદથી જેટલું ઘાસ વગડયું હોય, તેટલું વદલાવી વીજે દિવસે નવી શય્યા નિર્મિત કરવી. શીતકાલમાં ટાઢથી વચાવવા માટે અશ્વને કામલ અથવા એવા કોઈ ગરમ કપડાંથી ઢાંકી લેવો જોઈએ અને વર્ષાના દિવસોમાં પણ મચ્છર આદિથી વચાવવા, તેના વદનને કોઈ મહીન વસ્ત્રથી ઢાંકવું જોઈએ. અશ્વના ચારે પગમાં નાલ લગાવવી, ચુરની નીચેના કઠિન સ્થાનને છરીથી છોલી નાલ વાંધવી, જો નરમ સ્થાનમાં ચીલો વેસી જાય, તો તેને લંગડાપણું પ્રાપ્ત થાય છે. અશ્વના શરીરમાંથી પ્રસ્વેદ વહે છે, કદાચ તેમાં ધૂલ અથવા કાદવ ચોટી જાય અને જો તેને સાફ કરવામાં ન આવે તો અવગ્ય હાનિ ઉપજે છે; એટલા માટે હમેશાં સાંજ સવાર ચરેરો અને પીછી લઈ તેના શરીરને સાફ કરવું જોઈએ; ચરેરો લગાવતાં પહેલાં મુખમાં લગામ દઈ ગરદનને જરા ચેંચી રાખવી. કદાચ તે અશ્વ દુષ્ટ અર્થાત્ વદમાશ હોય તો લગામને તાળી પુચ્છની સાથે વાંધી દેવી, પ્રથમ ગરદનને અને ત્યારવાદ અન્ય અવયવોને ચરેરાથી સાફ કરવા, ચરેરાને જોરથી ન ચલાવવો, ચરેરો જમણા હાથમાં રાખવો જોઈએ, શરીર જરા સ્વચ્છ થાય કે તુરતજ ચરેરાને પળ પીછીથી સાફ કરી લેવો, ચરેરાથી શરીર સાફ કર્યા વાદ પીછી પળ ફેરવવી, ત્યારવાદ સ્વચ્છ વસ્ત્રથી શરીરને લૂઈ નાંચવું અને પછીથી તેના ઉપર ગાદી ફેરવી કેશવાઢી તથા પુચ્છને કંધીથી સાફ કરવાં જોઈએ. વર્ષમાં બે વખત અર્થાત્ કાર્તિક અને ફાલ્ગુન માસમાં અશ્વ રોમને વદલાવે છે, એટલા માટે એ બે માસ લગી તેના શરીરપર ચરેરો ફેરવવો નહિ. જો અશ્વપર દરરોજ સ્વારી ન થતી હોય તો તેને ચુલ્હા મેદાનમાં ચાર અથવા પાંચ ઘટિકા પર્યન્ત વરાવર પરિશ્રમ કરાવવો, કારણકે ત્રણ ચાર દિવસ વાંધ્યો રહેવાથી તેને જ્વર અથવા એવો કોઈ અન્ય વ્યાધિ લાગુ પડે છે. ત્રણ ચાર દિવસ વાંધી રાખેલા અશ્વને પાંચમે દિવસ વધારે પરિશ્રમ આપવાથી તેના વદન, પળ અને ફેફસાંમાં વ્યાધિની ઉત્પત્તિ થાય છે. પરિશ્રમથી અશ્વના શરીરમાં વલ વધે છે. દોઢાદોઢના અને શિકારના અશ્વોને પૂર્ણ પરિશ્રમ લેતાં શીખવવું જોઈએ. નિરંતર મહેનત કરનારો અશ્વ કોઈ કોઈ વખતે વધારે પરિશ્રમવાળું કામ પળ સારી રીતે કરી શકે છે. અશ્વને વ્યાયામ વખતે પ્રથમ ધીરે ધીરે ચલાવવો, અને પછી જોરથી જવા દેવો, ત્યારવાદ તેને એકદમ નહિ રોકતાં ધીરે ધીરે રોકવો. અશ્વ આગલ ધીરે ધીરે કામ કરાવવાથી સહેલાઈથી વધું શીખી શકે છે; તેન જમ્યા વાદ આરામ નહિ આપ્યાથી, વિમારીની હાલતમાં વાંધ્યો રાખવાથી,

વરસાદ વરસતી વસતે વિશેષ ગરમીમાં કામ કરાવવાથી અને થાકેલાને એકાએક પાણી પાવાથી કઠિન પીઠા ઉત્પન્ન થાય છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ વસતે તે મરી પળ જાય છે. મહેનત કરાવ્યા વાદ અશ્વને એકાએક અશ્વશાળામાં લઈ જઈ વાંધવો નહિ, પરંતુ લવણના પાણીથી અથવા સ્વચ્છ પાણીથી મુશ્વના ફીળ, અંડ અને તેની આસપાસના ફીળ ધોઈ ટેલાવવો જોઈએ, પસીનો દૂર થયા વાદ અશ્વશાળામાં લાવી પચાલ ઘાસથી તેના શરીરને સાફ કરી પાણીથી ધોઈ નાંચવું અને વસ્ત્રથી કોરું કરી ગાદી ફેરવવી, ત્યારવાદ તેને સ્વાસ્થ્ય આપવું, જેથી તેનું કષ્ટ નષ્ટ થાય છે.

મનુષ્યની માફક જન્મભૂમિના ભેદથી અશ્વો પણ ભિન્ન ભિન્ન નામથી પ્રસિદ્ધ છે. જે દેશમાં તે ઉત્પન્ન થાય છે, તે દેશનું નામ તેને આપવામાં આવે છે. જેમકે “અરબી, દક્ષિણી” ઇત્યાદિ. અરબ દેશમાં ઉત્પન્ન થવાથી અરબી કહેવાય છે, તેનાં ચાર ક્ષેત્ર પ્રસિદ્ધ છે.

- ૧ નજદી. ૨ ચેલાન. ૩ અનીજા. ૪ વદ્દ, ૫ ઇરાકી. ૬ ગલ્ફ.
૭ સિકલાવી. ૮ મેફાકી. ૯ સાવી. ૧૦ ત્રેદી. ૧૧ મનાકી. ૧૨ સાહુદી.

અસલ અરબી હિંદુસ્થાનમાં વધુ થોડા આવે છે, ઘણે ભાગે ઈરાની અને અરબી એ બન્નેથી મિશ્રિત વર્ણસંકર અશ્વો હિંદુસ્થાનમાં આવે છે, કારણકે અસલ અરબી ઉક્ત સ્થળે આવ્યા વાદ ઘણે ભાગે થોડા જીવે છે. અરબીના વંશમાં ઈરાની, કાબુલી અને વાર્વ પણ ગણાય છે. ઈરાની અશ્વ ઘણા સારા હોય છે અને તે ઈરાનમાં ઉત્પન્ન થાય છે. કાબુલી પણ સોદાગર લોકો કાબુલી અશ્વને વેચવા લાવે છે. પ્રાચીન સમયથી અરબ, ઈરાન અને કાબુલી અશ્વની સોદાગરી ચાલી આવે છે. ભારત વર્ષીય અશ્વોનાં પણ અનેક ક્ષેત્ર અને નામ છે. કાઠીઆવાડથી કાઠીઆવાડી અશ્વો આવે છે અને તે અગીયાર પ્રકારના હોય છે. જેમકે—

- ૧ વાદરિયા. ૨ માળકિયા. ૩ માંગલિયા. ૪ તાજણિયા. ૫ રેડિયા. ૬ લશ્મિયા.
૭ રેશમિયાં. ૮ કેશરિયા. ૯ હરણિયા. ૧૦ વોદલિયા. ૧૧ મોટરિયા.

મારવાડથી મારવાડી અશ્વો આવે છે, અને તેના ચાર ક્ષેત્ર પ્રસિદ્ધ છે. ૧ ગઢહા. ૨ રા-જઘડા. ૩ વાલોવડા. ૪ તલવાડા.

દક્ષિણમાંથી જે અશ્વો આવે છે તે દક્ષિણી કહેવાય છે, પરંતુ તે વર્ણસંકર અર્થાત્ અરબી અને કાઠિયાવાડી એ બેનો મિલાપ થતાં ઉત્પન્ન થયેલા હોય છે; તેમાં “ભીમરા” “મકુન્દાસી” “હુન્દાસી” અને “નાગપુરી” એ ચાર ઉત્તમ ક્ષેત્રના ગણાય છે.

સિન્ધુ દેશના અશ્વો “સિન્ધી” કહેવાય છે.

પંજાબના અશ્વો પંજાવી કહેવાય છે, પરંતુ સિન્ધી અને પંજાવી વચ્ચે વર્ણસંકર હોય છે, કારણકે તેઓ ઈરાની અને હિંદુસ્થાની અશ્વોથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેનાં પાંચ ચાર ક્ષેત્ર છે.
૧ ધન્ની, ૨ ધેપ, ૩ સાયઘૂ, અને ૪ મઠંડા.

માલવ દેશના અશ્વો “માલવી” કહેવાય છે. પરંતુ તે સ્થળે ઘણે ભાગે મારવાડી, કાઠિયાવાડી અને ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના અશ્વો રહેતા હોવાથી ઘણા વર્ણસંકર અશ્વો ઉત્પન્ન થાય છે.

નાજુક અને સુંદર અશ્વોને “ટાંઘન” કહે છે, તે છ પ્રકારના હોય છે.

૧ “વર્માપેઘૂ” ઘણે ભાગે વર્માથી આવે છે.

૨ “મનીપુરી ટાંઘન” મણીપુરથી આવે છે.

૩ “કાફરીગુટ” ભૂટાનથી આવે છે.

૪ “નેપાલીટાંઘન” નેપાલથી આવે છે. નેપાલમાં “દૈવીપાટન” નામનું ક્ષેત્ર પ્રસિદ્ધ છે.

૫ “તુર્કીટાંઘન” તુર્કસ્થાનથી આવે છે.

૬ “યારકન્દી ટાંઘન” યારકન્દથી આવે છે.

કુર્દીસ્તાનથી “કુર્દી” અશ્વો આવે છે.

અવધમાં “ટેઢી” નામથી એક પ્રકારના અશ્વોનું ક્ષેત્ર પ્રસિદ્ધ છે, તે ટેઢી નદીની આસપાસ ઉત્પન્ન થાય છે અને વહરાઈચના મેઝામાં વેચાવા આવે છે.

પટનાની આસપાસ “જંગલી” નામના અશ્વો મળે છે.

ભિન્ન ભિન્ન દેશોમાં અશ્વોનાં ભિન્ન ભિન્ન ક્ષેત્ર છે, જેમ આફ્રિકામાં મોરક્કી અને વે-રિયા દેશમાં “વાર્વ” જાતિના અશ્વો મળે છે, તુર્કસ્તાનમાં “તુર્કી” અને તાતારમાં “તાતારી”, પરંતુ યાસ વંગ દેશમાં અશ્વનું કોઈ પ્રસિદ્ધ ક્ષેત્ર નથી અને ત્યાંના અશ્વો સારા હોતા નથી, પરંતુ તે સ્થળે પણ અનેક દેશી અશ્વો વિદ્યમાન હોય છે. ×

× આજકાલ હિંદુસ્થાનમાં અંગ્રેજી રાજ્ય હોવાથી “વેલર” આદિ ઘણા વિલાયતી ઘોડાઓ જોવામાં આવે છે, અંગ્રેજ લોકોએ હિંદુસ્થાનમાં અંગ્રેજી અને અરબી અશ્વોથી “સ્પિડવ્ગ” નામની નવિન જાતિ ઉત્પન્ન કરી છે. હિંદુસ્થાનમાં પ્રાચીન સમયથી પશુઓના વિક્રય અર્થે અનેક

પાટડી શહેરમાં ઉત્તમ પ્રકારની અશ્વશાળા તૈયાર થતાં રાજ હરપાલદેવજીએ જે માણસોને અશ્વની સ્ત્રીદી અર્થે મોકલવા નિશ્ચય કર્યો હતો; તેઓને પોતા પાસે વોલાવી સૂચના આપી કે— અશ્વની પરીક્ષા માત્ર વાલ અને આવર્ત ઉપર ધ્યાન આપવાથી જ થતી નથી, પરંતુ તેના હાથ, પગ અને ગોઠળ વિગેરે અવયવો તપાસવા; કારણકે તેમાં એવ હોવાથી અશ્વ દૂષિત ગણાય છે. અશ્વના સોદાગર તમોને ઠગે નહિ એટલા માટે મારે કહેવું જોઈએ કે તમારામાંથી કોઈ પણ અશ્વ સ્ત્રીદ કરવા તહેલામાં જાય ત્યારે પોતે એકલાએ અશ્વ આગળ ઉભો રહી તેના ગુણદોષ તપાસવા, જો અશ્વનો માલીક અથવા તેનો કોઈ પણ માણસ સાથે હોય તો તે અવગ્રહ પોતાના અશ્વના દોષ છુપાવવાની ચેષ્ટા કર્યા વિના રહેશે નહિ. જ્યારે અશ્વને તહેલામાંથી બાહર કાઢવામાં આવે ત્યારે સ્ત્રીદનારે સર્વથી પાછળ રહેવું, કારણકે સોદાગરની એક એવી પ્રથા હોય છે કે તેઓ અશ્વને પાછળથી કોઈ ન જાણે તેવી રીતે ડમકાવે છે અને તેથી અશ્વ ઘણો તેજ માલૂમ પડે છે, પરંતુ સ્ત્રીદ રીતે જોતાં તે નિરુપયોગી નિવડે છે. અશ્વની કેશવાલીપર પણ વરાવર ધ્યાન આપવું જોઈએ. જેની ગરદન પર જ્ઞાજ્ઞા વાલ હોય તે સુસ્ત અને સ્વલ્પ વાલ હોય તે તેજદાર છે એમ સમજવું. જો ગરદનના વાલ સ્ત્રીદ પડતા હોય અથવા વાલ વલ્લકુલ નજ હોય તો એમ જાણવું કે તે અશ્વની ગરદનમાં કીડા અથવા સ્વાસ્થિત હોવા જોઈએ. એક તન્દુરસ્ત અને ઉત્તમ પ્રકારના અશ્વની ઓલ-

સ્થલે મેલાઓ ભરાય છે અને એ મેલાઓમાં તમામ જાતના પશુઓ વેચાવા આવે છે. હાલ હિન્દુ-સ્થાનમાં જે જે મહિનામાં પશુના વિક્રય અર્થે મેલા ભરાય છે, તેનાં નામ નીચે મુજબ છે.

સ્થળનું નામ.	મહિના.	સ્થળનું નામ.	મહિના.
પોસર.	કાર્તિક.	તલવારે.	ફાલ્ગુન.
નેકમદ.	વૈશાખ.	હરિહરક્ષેત્ર.	કાર્તિક.
વટેશ્વર.	ફાલ્ગુન.	મૃગુઆશ્રમ.	કાર્તિક.
હરદ્વાર.	વૈશાખ.	દૈવીપાટન.	ફાલ્ગુન.
તકિયા મહમદશાહ.	માધવ વૈશાખ.	સીતામઢી.	વૈશાખ.
વહિરાઈચ.	જ્યેષ્ઠ.	મકનપુર.	ફાલ્ગુન.
અમૃતસર.	આશ્વિન કાર્તિક.	દદરીક્ષેત્ર.	કાર્તિક.
ચન્દ્રશેખર.	ફાલ્ગુન.	બ્રહ્મપુત્ર.	કાર્તિક.

સ્વાણ એ છે કે જેના પૃષ્ઠની રીર પહોળી અને સીધી હોય, પાંસઢીઓ સુંદર અને વાહેર નિકલેલી હોય, પુઠનો ભાગ સીધો, મજબૂત, માંસલ અને અને પહોળો હોવો જોડે, ઉદરનો ભાગ લટકતો હોય પરંતુ તે પાંસઢીઓથી આચ્છાદિત હોવો જોડે. જેના અંઢકોપ ફૂલેલા ન હોય તે અશ્વ ઉત્તમ ગણાય છે. ચક્ષુની પળ પરીક્ષા કરવી. જેના ચક્ષુની શ્વેતતા નીચેની તરફ લાલ અથવા શુષ્કપર્ણના રંગ સમાન દેશાય તે અશ્વને કદિપળ સ્વરીદવો નહિ, જેનાં નેત્ર ગોઢ, મ્હોટાં, કાઢાં અને ચમકદાર હોય તે અશ્વ ઉત્તમ લેશાય છે; શ્વેતને વઢલે અત્યંત ડ્યામ નેત્રવાળો અશ્વ પળ ઉત્તમ હોય છે. જેની આંત્રમાંથી પાળી વહેતું હોય તે અશ્વને સ્વરીદવાની ડ્છા કરવી નહિ; નેત્રના સ્ત્રૂણામાં નસ જેવો પડદો ગાલૂમ પડે, તોપળ વર્જ્ય ગળવો. ઉત્તમ અશ્વની આંત્રો વહુ સુંદર હોય છે અર્થાત્ વહુ મ્હોટી કે વહુ ન્હાની હોતી નથી, તેનાં ડ્યામ ચક્ષુ અત્યંત નિર્મલ હોવાં જોડે, જે અશ્વની આગલની જાંઘ સુઢોલ અને માંસયુક્ત હોય તે વઢવાન નિવડે છે. જેનો ંક પળ મ્હોટો અને જાઢો હોય તથા વીજો પળ ન્હાનો અને પાતલો હોય તે અશ્વમાં કાંડે ંવ છે ંમ સમજવું અથવા વન્ને પળ મ્હોટા હોય તો તેને વાતનો વ્યાધિ છે ંમ જાણવું; જેના પળમાં ઘાવનાં ચિન્હ હોય તે અવશ્ય ચાલતાં ઢોકર સ્વાય છે. જેની છાતી પહોળી તથા વાહેરના ભાગમાં ફૂલેલી હોય અને તેમાં અનેક પ્રકારનાં ચિત્ર દેશાતાં હોય તો જાણવું કે તે અશ્વ વઢવાન છે, જેનું ડરઃ સ્થલ અલ્પ પહોળાડવાલું હોય તે વઢહીન છે ંમ સમજવું અને ંવો અશ્વ ચાલતાં અવશ્ય ઢોકર લે છે. જેની નાસિકાનાં છિદ્ર સુલ્લાં, શુષ્ક, પહોળાં અને મ્હોટાં હોય; મુત્ર ન્હાનું હોય અને ંષ્ઠ મલેલા હોય તે અશ્વને નિરોગી જાળવો, પરંતુ સીધારન્ત્રવાળો અને મ્હોટા મુત્રવાળો અશ્વ સુસ્ત હોય છે. જે અશ્વના મુત્રનો ઘેર અલ્પ હોય અને તેમાં જે સુગમતાથી લગામ ન લડે શકતો હોય તેમજ જેનો અધરોષ્ઠ ડપરના ંષ્ઠથી અલગ રહેતો હોય તે અશ્વ ટુઢુ થડે ગયો છે અને સત્વર મૃત્યુવશ થશે ંમ સમજવું. તેજ, ડભા, અને નિરંતર ચલાયમાન કર્ણવાળો અશ્વ ઉત્તમ ગણાય છે; પરંતુ જેના કર્ણ મ્હોટા, પહોળા અને નિશ્ચલ હોય તે અશ્વ સુસ્ત નિવડે છે, જેનું લલાટ પાતલું, વાહેરની તરફ ફૂલેલું અને મ્હોટા તથા સુંદર ચિહ્નયુક્ત હોય તે અશ્વ ઉત્તમ લેશાય છે. જાઢા અને મલિન ચહેરાપર ન્હાના ચિહ્ને ધારણ કરનારો અશ્વ નિન્દનીય ગણાય છે. કાઢાં, ચિકળાં, કઠિન, ચપટાં અને ગહેરાં સુમવાળો અશ્વ પ્રશંસનીય હોય છે. અશ્વનું શિર ગરદનની સાથે સુઢોલ છે કે નહિ તે તપાસવા માટે તેની ંક વળમાં ડભા રહી દ્રષ્ટિ કરવી અને તે વસતે અશ્વને પળ મેદાનમાં ડધો સારવો. અશ્વની ગરદન ન્હાની તેમજ લાંવા, કોમલ અને અંગૂઠીદાર કેશયુક્ત હોય

તો શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. કાર્ય કરવામાં સમર્થ અશ્વને ચાલીશ દાંત હોવા જોઈએ, જેમાંના સોઢ દાંત ઉપરથી તેની અવસ્થા જાણી શકાય છે, અશ્વનીને કુલ છત્રીશ દાંત હોય છે. જ્યારે અશ્વની યુવાવસ્થા હોય છે, ત્યારે તેના દાંત સીધા અને એક વીજાથી મઢેલા હોય છે. પરંતુ જેમ જેમ તે વૃદ્ધ થતો જાય છે તેમ તેમ તેના દાંત વહારની તરફ વાંકા વઢી નિકળી જાય છે. યૌવનવાળા અશ્વનું મુખ માંસથી ભરેલું અને ઓઘ કઠિન હોય છે, પરંતુ જ્યારે વૃદ્ધ થાય છે ત્યારે તેનું મુખ શુષ્ક (માંસ રહિત-પાતલું) અને ઓઘ કોમળ વની જાય છે. આ ઉપરાંત અશ્વ લંગડો છે કે નહિ તે તપાસવા માટે તેને મધુરી દુલકી ચાલથી મેદાનમાં દોડાવી જાવો. આ રીતે બરાબર સમજાવી અશ્વની खरीदी અર્થે માણસોને રવાના કર્યા. રાજહરપાલદેવજી ગૌબ્રાહ્મણ પ્રતિપાલ હોવાથી તેઓને બ્રાહ્મણ અને ગાય ઉપર વિશેષ શ્રદ્ધા હતી, તથા તમામ જાતિના પશુઓને પાલવાનો પૂર્ણ શોખ હતો, તેમાં પણ ગાય કે જે પશુઓમાં પરમ પૂજ્ય ગણાય છે, તેની પોતે જાતે કોઈ કોઈ વસ્તે ગૌશાળામાં જઈ સેવા કરતા અને ઉત્તમ પ્રકારનાં ભોજ્ય તૈયાર કરાવી સ્વહસ્તે સુરભિવૃન્દના મુખમાં આપતા. એક દિવસે તેઓએ સુરભિ આદિ ચતુષ્પદ સમૂહના અખિલ રક્ષકોને એકત્ર કરી કહ્યું કે તમોએ પુરતી કાલજીથી નિરંતર પશુઓનું પોષણ કરવું, શાલમાં કેટલીએક ગાય, ખેંસ તેમજ રથમાં જોડવા માટે થોડા ઘણા વઢદોને खरीदવાની જરૂર છે. ધેનુ આદિનો જેટલો જોઈએ તેટલો જત્યો આપણા પાસે નહિ હોવાથી તેની વૃદ્ધિ કરવા મારો વિચાર થયો છે અને એ કાર્યમાં તમોનેજ યોજવાનો હું, માટે તમારે જાણવું જોઈએ કે ગાયો તો હમેશાં શુભજ ગણાય છે. પરંતુ કેટલાએક શાસ્ત્રકારોના કહેવા પ્રમાણે સર્વ સુરભિઓ શુભ લક્ષણવાળી હોતી નથી. અશ્વથી ભરેલ, ડંઢાં, રક્ષ અને મૂપક સમાન નેત્રવાળી, ચલાયમાન અને ચિપટાં ગૂંગવાળી; કરટ અને ગર્દભ જેવા રંગવાળી; દશ, સાત અથવા ચાર દાંતવાળી; લાંવા મુખવાળી, ગૂંગોથી રહિત શિરવાળી, નમેલી પીઠવાળી, સામાન્ય ગ્રીવાવાળી, યવ તુલ્ય અર્થાત્ વચ્ચેથી મ્હોટા મધ્ય ભાગવાળી, અત્યંત પાટેલા खुरવાળી, વહુ નાના અથવા વહુ મ્હોટા ગુરુફવાળી, ઉન્નત કકુદ્ વાળી, દુર્બલ દેહવાળી અને ન્યૂન અથવા અધિક અંગવાળી ધેનુ અશુભ ગણાય છે. ગાય તથા ખેંસ વન્ને એક સરખાં પ્રાણી છે, અને તેઓ ઘણે ભાગે વીશ વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવે છે. ગાય તથા ખેંસ આદિ ગૂંગવાળાં પશુઓના દાંત બે પ્રકારના હોય છે. ૧ છેદન દન્ત, ૨ પેષણ દન્ત; તેમાં છેદન દન્ત કાપવામાં અને પેષણ દન્ત ચાવવામાં સહાયક વને છે; ધેનુ આદિના ઉપરના જડવામાં છેદન દન્ત વિલકુલ નિકળતા નથી, માત્ર નીચેના જડવામાં આઠ છેદન દન્ત ઉગે છે, એથી ન્યૂનાધિક છેદન

દન્ત નિકળે તો તે અશુભ ગણાય છે. શૃંગીઓને કુલ વત્રીશ દાંત હોય છે; તેમાં ચોવીશ પેષણ દન્ત કે જે પડયા પછી ફરી ડગતા નથી, અને વાકીના આઠ છેદનદન્ત પડયા પછી પળ પુનઃ મગટ ધાય છે. તે એ રીતે કે અઢી વર્ષની અવસ્થાએ પડયા પછી ત્રીજે વર્ષે વે, ત્રીજા અને ચોથા વર્ષમાં વે, પાંચમે વર્ષે વીજા વે અને છઠ્ઠે વર્ષે વાકીના વે દાંત પડી ફરી ડગે છે. ગાય અથવા મેંસની યુવાવસ્થાનો ઘણે ભાગે છઠ્ઠા વર્ષથી આરંભ થાય છે. તેની નિશાની એ કે નવા નિકળેલા દાંત પૂર્વના અર્થાત્ પડી ગયેલા દાંતથી મ્હોટા અને કઠિન હોય છે, અને તેથી સહજમાં તેની અવસ્થા જાણી શકાય છે. દુદ્ધપણું ગ્રાસ્ત થતાં તમામ દાંત ઘસાઈ જાય છે અને છેવટે પડી પળ જાય છે. ચાર દાંત પડયા પછી ફરી ડગે ત્યારે ઘણે ભાગે ગાય ગર્ભને ધારણ કરે છે, પરંતુ કોઈ કોઈ વચ્ચે એ પહેલાં પળ ગર્ભવતી થાય છે. તેના પેટમાં વચ્ચું નવ મહિના ઉપરાંત દશ દિવસ રહે છે, તેમાં વચ્ચે વે ચાર દિવસનો ફેર પળ પડે છે. વચ્ચું એક વર્ષનું થાય ત્યારે તેને શૃંગ નીકળે છે, ત્યાર બાદ દર વર્ષે ફાલ્ગુન અથવા ચૈત્રમાં તે શૃંગ ઉપર ગોઠ ચિહ્ન દેખાઈ આવે છે, બાલ્યાવસ્થામાં જેણે વ્યયહાર શીખેલ હોય, તેનો તેનો સ્વભાવ થાય છે.

જેનું મસ્તક મોટું, રોમ ક્ષીણા, છાતી તથા કટિ પહોળી, પેટ મ્હોટું, ત્વચા કોમળ, લાંગુલ લાંબુ અને સ્તન મ્હોટાં હોય તે ગાય દુગ્ધવતી અર્થાત્ ઘણું દૂધ આપનારી હોય, કાઠી ગાયને પણ કેટલાએક દુગ્ધવતી કહે છે.

અત્યંત મ્હોટા મસ્તકવાળી, પશ્ચિમ દેશમાં જન્મ પામેલી અલ્પ રોમયુક્ત દેહવાળી તથા જેનાં સ્તન ગાયના સ્તનથી મ્હોટાં, વક્ષઃસ્થલ અને કટિ વિસ્તૃત, ત્વચા કોમળ અને લાંગુલ લાંબુ હોય તે મેંસ અવશ્ય અધિક દૂધ આપે છે.

નાગોર, હાંસી, હરિયાના અને ક્ષૌર ઇત્યાદિ દેશની ગાયો સર્વોત્તમ ગણાય છે. નાગોરની ગાય સર્વથી ડંચી અને વઢવાન હોય છે, હાંસી અને હરિયાનાની ગાય અધિક દૂધ આપવામાં પ્રસિદ્ધ છે. તથા મથુરા-વૃન્દાવનની ધેનુ જોવામાં મુન્દર તેમજ દુગ્ધવતી હોય છે.

અશુભ ધેનુના લક્ષણ સમાન લક્ષણવાળો વૃષભ પણ અશુભ ગણાય છે. જેના વૃષણ સ્થૂલ અને અત્યંત દીર્ઘ હોય, ક્રોહ અર્થાત્ આગલા બંને પગનો ભાગ તાઢીઓથી વ્યાપ્ત હોય અને કપોલ પણ સ્થૂલ શિરાઓથી છવાયેલા હોય તથા જેના ત્રિસ્થાનમાંથી પાણી વહેતું હોય, નયનો માર્જાર જેવાં હોય અને અંખનો રંગ કરડ અથવા કપિલ હોય તે વૃષભ તમામ મનુષ્યે ત્યાગવા લાયક છે. જેના ઓઠ, તાલુ અને જિહ્વા કુર્ણ વર્ણ હોય તથા જે ત્રસન અર્થાત્ ઢરકણો હોય તે વૃષભ

વચ્ચે સમુદાયનો સંહાર કરનારો નિવડે છે. જેના ગૂંગ, મણિ અને ગોમય સ્થૂલ હોય; ઉદર શ્વેત અને શરીરનો વર્ણ કૃષ્ણ તથા શ્વેત રંગથી મિશ્રિત હોય તે વૃષભ ગૃહે જન્મ પામ્યો હોય તો પણ તેને તજી દેવો, કારણ કે તે પણ યૂથનાશક કહેવાય છે. જેના શરીરમાં કાઠાં ફૂલ પડી ગયાં હોય, જેનો વર્ણ ભસ્મારુણ હોય અને નેત્ર માર્જાર જેવાં હોય તે વૃષભ ચારે વર્ણને માટે અશુભ લેવાય છે. રથ અથવા ભાર વિગેરે ચેંચવામાં યોજેલો જે વૃષભ પોતાના ચરણને પંકમાં ઘૂંચી ગયેલા પગની માફક મહા મહેનતથી ઉઠાવે, જેની ગ્રીવા દુર્બલ, પીઠ ન્હાની અથવા દવાએલી અને આંચો કાચર હોય તે ભાર ચેંચવામાં સમર્થ હોતો નથી. જેના ઓઠ કોમલ, મળેલા અને તાંવાના રંગ જેવા હોય, સ્પિક્ ન્હાના, હોય, તાલુ અને જિહ્વા તામ્ર વર્ણ હોય, કર્ણ ન્હાના, પાતલા અને ડંચા હોય, પેટ સુંદર હોય, જંઘા સીધી હોય, ચુર તામ્રવર્ણ અને સુશ્લિષ્ટ હોય, વક્ષ:- સ્થલ દૃઢ હોય, કકુદ્ મ્હોટી હોય, ત્વચા અને રોમ સ્તિગ્ધ, કોમલ અને મૂર્ખ હોય, શરીર અને ગૂંગ તામ્રવર્ણ હોય, પુચ્છ પાતલું અને ભૂમિને સ્પર્શ કરનારું હોય, નેત્રના છેડા લાલ હોય, સ્કંધ સિંહ જેવા હોય, કંઠ પાતલી અને ન્હાની હોય, ગતિ સુંદર હાય અને જે દીર્ઘ શ્વાસ લેનારો હોય તે વૃષભ ઉત્તમ ગણાય છે. જેના વામ ભાગમાં ડાવી વાજુ વળેલું આવર્ત હોય અને દક્ષિણ ભાગમાં જમણી વાજુ વળેલ આવર્ત હોય તથા જેની જાંઘ મેઢાની જંઘા સમાન માંસથી પૂર્ણ હોય તે વૃષભને શુભ સમજવો. જેનાં નેત્ર વૈદુર્ય મણિતુલ્ય, મલ્લિકાના પુષ્પ જેવાં અથવા જલ બુદ્ બુદ્ જેવાં તેમજ સ્થૂલ હોય, શરીર પણ સ્થૂલ હોય અને જેના ચુરનો પાંચલો ભાગ સુશ્લિષ્ટ હોય તે તમામ વૃષભ સારી રીતે ભાર ચેંચી શકે છે. જેની નાસિકામાં વલિ પડતી હોય, જેનું મુખ માર્જાર જેવું હોય, જેના દેહનો દક્ષિણ ભાગ શ્વેત હોય; કમલ, નીલકમલ અથવા લાક્ષા સમાન જેની કાન્તિ હોય, જેના વૃષણ લાંબા, ગતિ અશ્વ જેવી, પુચ્છ સુંદર, પેટ મેઢા જેવું, વંચન તથા ક્રોડ સંકુચિત હોય તે વૃષભ ભાર ચેંચવામાં અને માર્ગ કાપવામાં સમર્થ ગણાય છે; જેની ગતિ અશ્વ જેવી હોય તેવા વૃષભ હમેશાં શુભજ હોય છે; જે વૃષભનો વર્ણ શ્વેત હોય, જેના નેત્ર પિંગલ અને તામ્રવર્ણ હોય, ગૂંગ પણ તામ્રવર્ણ હોય અને મુખ મ્હોટું હોય તેને “હંસ” કહે છે; તે શુભ હોય છે અને જે યૂથમાં રહે છે તેની વૃદ્ધિ કરે છે. જેનું પુચ્છ જમીનને અડકતું હોય, જેના ગૂંગ તામ્રવર્ણ હોય, નેત્ર લાલ હોય, જે કકુદ્ધી અર્થાત્ કોઢવાલો હોય અને જેનો વર્ણ કલ્પાપ અર્થાત્ શ્વેત, રક્ત, પીત અને કાઠા રંગથી મિશ્રિત હોય તે વૃષભ પોતાના સ્વામીને સ્વરૂપ સમયમાં લક્ષ્મીપતિ વનાવી દે છે. વૃષભ ગમે તે રંગનો હોય, પરંતુ જેના ચાર પગ શ્વેત હોય તે શુભ ગણાય છે; જો કેવલ શુભ લક્ષણવાળો

વૃષભ ન મળે તો મિશ્ર ફલ અર્થાત્ જેમાં કોઈ લક્ષણ શુભ અને કોઈ અશુભ હોય તો તેને સ્વરીદ-
વામાં કશી હરકત હોતી નથી, પરંતુ અશુભ લક્ષણ કરતાં શુભ લક્ષણ વિશેષ હોવાં જોઈએ.

આ પ્રમાણે ધેનુ વિગેરેના રક્ષકોને જે વચ્ચે રાજ હરપાલદેવજી વોધ આપતા હતા, તે
વચ્ચે અજાપાલક પળ ત્યાં આવી ઉભેલા હતા. તેના તરફ દૃષ્ટિ કરી હરપાલદેવજીએ કહ્યું કે,—
જેમ આ લોકોને ગાય વિગેરેનાં શુભાશુભ લક્ષણ અને અવસ્થાજ્ઞાનથી મેં વાકેફ કર્યાં તેમ તમારે
પણ જાણવાની જરૂર છે કે—જેને નવ, દશ અથવા આઠ દાંત હોય તે છાગ શુભ અને જેને સાત
દાંત હોય તે અશુભ ગણાય છે. જે છાગનો વર્ણ શ્વેત હોય અને તેના દક્ષિણ પાર્શ્વમાં કાળા રંગનું
મંડલ હોય તે શુભ તથા જે છાગનો વર્ણ ઋણ્યમૃગની માફક કાળો અથવા લાલ હોય અને તેના
દક્ષિણ પાર્શ્વમાં શ્વેત મંડલ હોય તે પણ શુભ લેવાય છે. છાગના કંઠમાં જે સ્તનની માફક લટકે
છે તેને મણિ કહે છે. જેને એક મણિ હોય તે છાગ શુભ ફળને આપે છે તથા જેને બે અથવા ત્રણ
મણિ હોય તેને તો અતિ ઉત્તમ જાણવા. જે શૃંગ રહિત શિરવાળા હોય, જેનું આંખું શરીર ધોળું
અથવા કાળું હોય, અથવા અર્ધ શરીર કાળું અને અર્ધ શ્વેત હોય, અથવા અર્ધ કાળું અને અર્ધ
કપિલ વર્ણ હોય તે છાગ શુભ લેવાય છે. જે પોતાના યૂથમાં આગલ ચાહે અને સર્વથી પહેલાં
પાણીમાં પ્રવેશ કરે, તે છાગ પણ શુભ ગણાય છે. જેનું શિર શ્વેત હોય અથવા જેના શિરમાં કૃત્તિકા
નક્ષત્રની માફક છ વિન્દુ હોય તે “કુટ્ક” કહેવાય છે. જેના કંઠ તથા શિરમાં અન્ય રંગનાં
વિન્દુ હોય અને વાકીના અંગનો રંગ શ્વેત તથા પીત વર્ણથી મિશ્રિત હોય અને જેનાં નેત્ર તામ્રની
માફક લાલ હોય તે છાગને શુભ લેવો; જેના શરીરનો રંગ શ્વેત હોય અને ચારે ચરણ કાળા
હોય અથવા જેનું શરીર કાળું હોય અને ચારે પગ શ્વેત હોય તે છાગ “કુટિલ” કહેવાય છે. જેના
શરીરનો વર્ણ શ્વેત અને વૃષણ ગ્યામ હોય તથા મધ્ય ભાગમાં કાળા પટ્ટા હોય તે છાગ પણ શુભ
છે એમ સમજવું; જે ધીરે ધીરે ચરે અને ચરતી વચ્ચે ગવ્દ થાય તે છાગ “જટિલ” કહેવાય છે.
જેના શિરોરૂઢ અને પગ ઋણ્ય મૃગના રંગ સમાન કૃણ્ણ વર્ણ હોય તથા જેનો અગ્ર ભાગ પાંદુર અને
પાછળનો ભાગ નીલ વર્ણ હોય તે છાગ “વામન” કહેવાય છે. જ્યાં કુટ્ક, કુટિલ, જટિલ અને
વામન જાતિના છાગ રહે ત્યાં લક્ષ્મીનો નિવાસ હોય છે. જે છાગનું શરીર વિવર્ણ હોય, પુચ્છ
પ્રદીપ્ત અર્થાત્ વાંકું હોય અથવા વહુ ઉપ્પળ હોય, નસ સ્વરાવ હોય, કાન કાઠાએલા હોય, શિર
હાથી સરખું હોય, તાલુ તથા જિહ્વા કૃણ્ણ વર્ણ હોય, અને જેનો શબ્દ ગર્દભના જેવો હોય તે છાગ
અશુભ ગણાય છે.

આ પ્રમાણે યથોચિત વોધ આપી સર્વને પોતપોતાને સ્થાને વિદાય કર્યા. રાજ્યસમૃદ્ધિની વૃદ્ધિમાં લક્ષ્ય આપવાની સાથે પ્રજાના હિતમાં પ્રવૃત્ત રહેનારા રાજહરપાલદેવજીનો યશ દિનપ્રતિ-દિન વૃદ્ધિ પામવા લાગ્યો. તેઓએ સ્વલ્પ સમયમાં પુષ્કલ દ્રવ્ય સ્વરચી કેટલાક મહેલો, દેવ-મન્દિરો, વાગ વગીચાઓ, અને ઉત્તમ જલાજાઓ આદિથી શહેરને અનેક પ્રકારે શુશોભિત કર્યું. પોતાનું રાજ્ય ન્હાનું છતાં સર્વોત્કૃષ્ટ સમૃદ્ધિથી સ્થોટાં સ્થોટાં રાજ્યોને શરમાવનારા રાજહરપાલદેવ-જીથી એ અરસામાં કોઈ પણ રાજા વિરુદ્ધ થઈ યુદ્ધ કરવા તત્પર થાય તેવા સંજોગો ન હતા તો-પણ તેઓએ રાજ્યનાં સંરક્ષણ માટે પરંપરાના નિયમ પ્રમાણે સારા સારા સૈનિકોને એકત્ર કર્યા. પાટ-હીની પ્રજા આનંદ વૈભવમાં દિવસો ગુજારવા લાગી અને રાજહરપાલદેવજી એક ઉત્તમ રાજકર્તા તરીકે પૃથ્વીમાં પ્રખ્યાત થયા.

સપ્તદશ તરંગ.

“હ્રસ્વય”

સોઢો માંગું શંખેરાજ, જ્ઞાતિના જાયા;
મુદ મન્દિર મંખવાન, કલિત જ્ઞાલા કહેવાયા.
સોઢાજીને રાજ્ય, સોંપી રાઝ્યા ઉપરામે;
શક્તિ અને શિવરૂપ, સુતા સહ ગયાં સ્વધામે.
અસર આપના વંશનો, મહિમા મહદ જણાય છે;
હામ ધરી નથુરામ કવિ, ગુણ જ્ઞાલાના ગાય છે.

રાજ હરપાલદેવજીને સ્ત્રીઓમાં સર્વોત્કૃષ્ટ સાક્ષાત્ શક્તિ વર્યાં હતાં, જેથી તેઓનાં આ-
નંદ વૈભવ કે મુખમાં કોઈપણ પ્રકારની ન્યૂનતા ન હતી, શક્તિ પણ પોતાના પરાક્રમી પતિનાં ઉ-
ત્તમ આચરણથી સર્વદા સંતુષ્ટ રહેતાં, સ્ત્રીનું માન કેવી રીતે જાળવવું તે રાજ હરપાલદેવજી સારી
રીતે સમજતા હતા, કારણકે તેઓ ઉત્તમ ગુરુ પાસેથી સંહિતા વગેરે શાસ્ત્રોનું શ્રેષ્ઠ રીતે શિક્ષણ
લોધેલું હતું, તેઓની નિરંગર ઈશ્વરી માન્યતા હતી કે સંપૂર્ણ પૃથ્વીનો વિજય કર્યા વાદ તેમાં પો-
તાની રાજધાનીનું શહેરજ સારૂ છે. એ શહેરમાં પણ પોતાનો મહેલ અને મહેલમાં પણ પોતાને
રહેવાનું એક મુખ્ય સ્થાન અને તેમાં પણ સારૂપ શય્યા^૧ અને એ શય્યા ઉપર પણ રત્નોથી અ-

૧ આસન વનાવવામાં જે જે કાષ્ઠ અને જે જે પ્રકારનો હાથીદાંત શુભ ગણાય છે,
તે શય્યા વનાવવામાં પણ શુભ લેવાય છે. તુપ રહિત આઠ જવનો મધ્ય ભાગ વરાવર મેઢવી
રાશ્વતાં એક કર્માગુલ થાય છે, રાજાઓને માટે એકસો આંગલ લાંબી શય્યા વિજય આપનારી નિ-
વડે છે. નેવું આંગલ લાંબી શય્યા રાજપુત્રની, ચોરાશી આંગલ લાંબી શય્યા રાજાના મંત્રીની, અ-
ઢ્યોતેર આંગલ લાંબી શય્યા સેનાપતિની અને વહેંતેર આંગલ લાંબી શય્યા રાજાના પુરોહિતની

લંકૃત ઉત્તમ સ્ત્રી સારરૂપ છે. દીર્ઘદષ્ટિથી વિચારતાં રાજ્યસુખમાં ઇટલોજ સાર છે. વાકીના સ-
ઘળા પદાર્થો નિઃસાર છે. રત્નોને સ્ત્રી સુશોભિત કરે છે, પરંતુ રત્નની કાન્તિ સ્ત્રીને વિભૂષિત કર-
વામાં કારણભૂત નથી, કારણકે સ્ત્રીઓ તો રત્નોને ધારણ કર્યા વિના પણ હૃદયને હરી લે છે, પરંતુ
રત્નો સ્ત્રીઓના અંગનો સંગ કર્યા વિના ચિત્તને હરી શકતાં નથી. હર્ષ તથા શોક આદિના આ-
કારને છુપાવનારા, શત્રુના સૈન્યને જીતવા માટે કટિવદ્ધ થઈ, કરેલા તથા નહિ કરેલા સેંકડાં
વ્યવહારોની શાખાઓથી વ્યાકુલ રાજતંત્રનું ચિન્તન કરનારા મંત્રીઓએ કહેલ નીતિપર ચાલનારા

વનાવલી જોડે. શય્યાની લંબાઈના અર્ધ ભાગનો અષ્ટમાંશ ઘટાડી વાકી જેટલું પ્રમાણ રહે તેટલી
તેની પહોળાઈ રાખવી અને આયામના તૃતીયાંશ તુલ્ય પાયાની ડંચાઈ કુક્ષિ અને શિર સહિત
રાખવી. શ્રીપર્ણી વૃક્ષના કાષ્ઠનો વનાવેલ પર્યંક ધન આપનાર થાય છે, અસનના કાષ્ઠનો વનાવેલ
પર્યંક રોગ હરે છે, ટેંશુરનીના કાષ્ઠનો વનાવેલ પર્યંક ધન દે છે, કેવલ સીસમના કાષ્ઠનો વનાવેલ
પર્યંક અનેક પ્રકારની ઉન્નતિ આપે છે, ચંદનના કાષ્ઠનો વનાવેલ પર્યંક શત્રુઓનો વિનાશ કરી
ધર્મ, યશ અને દીર્ઘાયુ આપે છે; શાલ અને સાગના કાષ્ઠનો વનાવેલ પર્યંક કલ્યાણકારી થાય
છે, ચંદનના કાષ્ઠનો પલંગ વનાવી તેને સુવર્ણથી મઢી તેમાં અનેક પ્રકારનાં રત્નો જડી તેના પર
શયન કરનાર રાજાનું દેવતાઓ પગ પૂજન કરે છે. પર્યંકની ચારે તરફના કાષ્ઠને ઇષા કહે છે;
એ રીતે પર્યંકની વાજુનાં બે કાષ્ઠ તથા ઓશીકા તથા પાંગતના બે કાષ્ઠનો જ્યાં યોગ
હોય તેને ઇષાયોગ કહે છે; એ ઇષાયોગમાં કાષ્ઠનો પ્રદક્ષિણ અગ્ર હોય તો તે શ્રેષ્ઠ ગણાય છે
અર્થાત્ ઓશીકાવાળા કાષ્ઠના અગ્રભાગની સાથે દક્ષિણ તરફના કાષ્ઠનું મૂઠ મેઢવું એ
રીતે ચારે કાષ્ઠને મેઢવવા એ શુભ લેવાય છે. એથી વિપરીત ક્રમે કાષ્ઠનો યોગ થાય અથવા
શ્ચિરપાદ કાષ્ઠનો અગ્રભાગ એકજ દિશામાં હોય તો તે પર્યંકપર શયન કરનારને ભૂતથી ઉત્પન્ન
થયેલો ભય પ્રાપ્ત થાય છે; જે પલંગનો એક પાયો અધોમુખ હાય અર્થાત્ મૂઠની તરફ પાયાનો અગ્ર-
ભાગ વનાવેલ હોય અને કાષ્ઠના અગ્રભાગની તરફ પાયાનું મૂઠ હોય એવા પલંગપર શયન કરના-
રના પગ વિકલ વની જાય છે. જે પલંગના બે પાયા અધોમુખ હોય તેનાપર શયન કરનારને
અન્ન પચતું નથી અને ત્રણ અથવા ચારે પાયા અધોમુખ હોય તો તેનાપર શયન કરનારને ક્લેશ
મૃત્યુ અથવા બન્ધન પ્રાપ્ત થાય છે, પાયાનું શિર છિદ્રયુક્ત હોય અથવા તેમાં વિવર્ણ ગ્રન્થિ હોય
તો વ્યાધિ ઉત્પન્ન થાય છે અને તેના કુંભમાં ગ્રન્થિ હોય તો ઉદર રોગ થાય છે. કુંભની નીચે

પુત્ર તથા સ્ત્રી આદિથી પળ શંકિત રહેનારા અને દુઃખસમુદ્રમાં ડૂબતા રાજાઓને ઉત્તમ સ્ત્રીનું આલિંગન કરવું એજ કાંઈક સુખ છે. વિધાતાએ સ્ત્રી શિવાય કોઈ સ્થળે એવું કોઈ પણ રત્ન નથી વનાવ્યું કે જેના શ્રવણથી, સ્પર્શથી, દર્શનથી અથવા સ્મરણથી ચિત્તમાં આહ્વાદ ઉત્પન્ન થાય; ધર્મ અને અર્થનું સેવન પણ સ્ત્રીને માટેજ છે, સંતતિનો અને વિષય સુખનો લાભ સ્ત્રીથીજ થાય છે, સ્ત્રી ગૃહલક્ષ્મી છે, એટલા માટે માન અને ઐશ્વર્યથી નિરંતર તેનો સત્કાર કરવો જોઈએ. જે સ્ત્રીઓના ગુણોને એક વાજુ મૂકી વૈરાગ્ય માર્ગથી તેના દોષોને પ્રગટ કરે છે તે પુરુષ દુષ્ટ છે એમ સમજવું, દુષ્ટ પુરુષોનાં વચનો પણ અપ્રમાણિક હોય છે. એવો સ્ત્રીઓમાં કયો દોષ હોય છે કે જે દોષ પુરુષો-

જંઘા હોય છે, પાયાની જંઘામાં ગ્રન્થિ હોય તો શયન કરનારની જંઘામાં રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. જંઘાની નીચે આધાર હોય છે, એ આધારમાં ગ્રન્થિ હોય તો ધનનો નાશ થાય છે. આધારની નીચે પાયામાં ખુર હોય છે, એ ખુરમાં ગ્રન્થિ હોય તો અશ્વ આદિ ખુરવાળાં જીવથી ઉપાધિ થાય છે. દરેક ઇષાના તૃતીયાંશ ભાગપર ગ્રન્થિ હોય તો તે અશુભ ગણાય છે. કાષ્ઠમાં નિષ્કુટ, કોલાક્ષ, સૂકર નયન, વત્સનાભ, કીલક અને ધુન્ધુક એ રીતે ષડ્ પ્રકારનાં છિદ્ર ઘટની માફક અંદરથી વિસ્તૃત અને મુખના ભાગમાં સંકટ હોય તે નિષ્કુટ કહેવાય છે. જે છિદ્ર મટર અથવા અઢદ તુલ્ય અને નીલવર્ણ હોય તો કોલાક્ષ; જે છિદ્ર વિષમ, વિવર્ણ અને દોઢ પર્વે લાંબું હોય તે સૂકરનયન; જે છિદ્ર વામાવર્ત, ભિન્ન અર્થાત્ આરપાર રન્ધ્ર હોય અને એક પર્વે લાંબું હોય તે વત્સનાભ, જે છિદ્ર કૃષ્ણવર્ણ હોય તે કીલક અને જે છિદ્ર કૃષ્ણવર્ણ અને ભિન્ન હોય તેને ધુન્ધુક કહે છે ! નિષ્કુટ નામનું છિદ્ર દ્રવ્યનો ક્ષય કરે છે, કોલાક્ષ નામનું છિદ્ર કુલ્લનો નાશ કરે છે. સૂકરનયન નામનું છિદ્ર સ્ત્રીથી ભય ઉપજાવે છે, વત્સનાભ નામનું છિદ્ર રોગથી ભય ઉત્પન્ન કરે છે, તેમજ કીલક અને ધુન્ધુક નામનાં છિદ્રો પણ અશુભ લેવાય છે. કીઠાઓએ પાહેલું છિદ્ર પણ અશુભ ગણાય છે. જે કાષ્ઠ સર્વત્ર ગન્થિમય હોય તે કોઈપણ વસ્તુ વનાવવામાં શુભ લેવાતું નથી. પૂર્વોક્ત શુભ વૃક્ષોના કાષ્ઠથી વનાવેલ પર્યકને શુભ સમજવો. બે વૃક્ષોના કાષ્ઠથી વનાવેલ પર્યક અત્યંત શુભ ગણાય છે, ત્રણ વૃક્ષોના કાષ્ઠથી વનાવેલ પર્યક સંતાનની વૃદ્ધિ કરે છે, ચાર વૃક્ષોના કાષ્ઠથી વનાવેલ પર્યક ધન અને ઉત્તમ યશની પ્રાપ્તિ કરાવે છે, પાંચ વૃક્ષોના કાષ્ઠથી વનાવેલ પર્યક પર શયન કરનાર મૃત્યુને પ્રાપ્ત થાય છે અને છ અથવા સાત વૃક્ષોના કાષ્ઠથી વનાવેલ પર્યક કુલ્લનો ક્ષય કરે છે.

એ પ્રથમ ન કરેલ હોય? અર્થાત્ પ્રથમ પુરુષોજ તમામ દોષોનું આચરણ કરે છે. અને સ્ત્રીઓ તેના પાસેથી શીખે છે. પુરુષોએ ઘટ્ટતાથી સ્ત્રીઓને જીતી લીધી અર્થાત્ સ્ત્રીઓની અપેક્ષાથી પુરુષ અધિક ઘટ્ટ થાય છે, સ્ત્રી રીતે પુરુષોની અપેક્ષા કરવી. સ્ત્રીઓમાં અધિક ગુણ છે; ધર્મશાસ્ત્રના મુખ્ય આચાર્ય શ્રી મનુએ પણ આ વિષયમાં કહ્યું છે કે સ્ત્રીઓને ચન્દ્રમાએ શુદ્ધતા, ગન્ધર્વોએ સુશિક્ષિત વચનો અને અગ્નિએ સર્વ ભક્તિ અર્પણ કર્યું છે એટલા માટે સ્ત્રીઓ સુવર્ણની માફક શુદ્ધ ગણાય છે. બ્રાહ્મણોના પગ પવિત્ર, ગાયોની પીઠ પવિત્ર, અજા તથા અશ્વોનું મુખ પવિત્ર અને સ્ત્રીઓના સર્વ અંગ પવિત્ર લેખાય છે. સ્ત્રી એવી પવિત્ર છે કે એના સમાન વીજો કોઈ પદાર્થ પવિત્ર નથી, કારણ કે તેને દર મહિને પ્રાપ્ત થતો ઋતુ તેના તમામ પાપોને હરી લે છે. અનાદર કરાણી કુલ સ્ત્રી જે ગૃહને શાપ દે છે તે ગૃહ ચારે તરફથી વિનષ્ટ થાય છે. પત્ની હોય અગર માતા હોય, પરંતુ પુરુષોની ઉત્પત્તિ સ્ત્રીઓથીજ થાય છે. અર્થાત્ માર્યાથી પુત્ર રૂપે અને માતાથી સાક્ષાત્ પોતે ઉત્પન્ન થાય છે; પત્ની અને માતાની નિન્દા કરવાથી કોડનું કલ્યાણ થતું નથી. સ્ત્રીપુરુષોના પરસ્પર વ્યુત્ક્રમમાં અર્થાત્ પુરુષોને પરસ્ત્રી સંગમાં અને સ્ત્રીઓને પરપુરુષના સંગમાં સરસોજ દોષ લાગુ પડે છે. પરંતુ પુરુષો પરસ્ત્રીના સંગમાં કાંઈ દોષ દેખતા નથી અને સ્ત્રીઓ પરપુરુષના સંગમાં દોષ દેખે છે એટલા માટે પુરુષોથી સ્ત્રી ઉત્તમ છે. જે પુરુષ દારાતિક્રમ કરે અર્થાત્ પોતાની પત્નીનો ત્યાગ કરી પરાઈ સ્ત્રીનો સંગ કરે તે પુરુષ ગર્દભના બહિર્ભાગ ચર્મને ઓઢી છ મહિના પર્યંત “ મિક્ષાંદેહિ ” એમ કહે અર્થાત્ ખીચ માંગતો ફરે ત્યારે શુદ્ધ થાય છે. સો વર્ષ વીતી જાય તોપણ પુરુષોની વિષયવાસના નિવૃત્ત થતી નથી, પરંતુ શરીરની શક્તિ ઘટી જવાથી તે નિવૃત્ત થાય છે અને સ્ત્રીઓ તો ધૈર્યથીજ નિવૃત્ત વને છે. નિર્દોષ સ્ત્રીઓની નિન્દા કરનારા પુરુષો મહા પાપી ગણાય છે. કામાતુર થયેલો પુરુષ એકાન્તમાં સ્ત્રી આગળ જેવાં મિષ્ટ વચન ઉચારે છે તેવાં વચન તે પછીથી બોલતો નથી, પરંતુ સ્ત્રી તો પોતાની કૃતજ્ઞતાને લીધે મૃતક પતિને આલિંગન આપી આગને પ્રવેશ કરે છે. જે પુરુષના ઘરમાં ઉત્તમ સ્ત્રી હોય તે નિર્ધન છતાં પણ રાજા છે એમ સમજવું કારણ કે રાજ્યનો સાર ભોજન અને ઉત્તમ સ્ત્રી એ વેજ છે. હાથી, ઘોડા, રત્ન અને સુવર્ણ આદિ સામગ્રી તૃષ્ણારૂપી અગ્નિને પ્રજ્વલિત કરનારાં કાણ્ડ છે અર્થાત્ તેઓના લાભથી તૃષ્ણા વધતી જાય છે. નવિન યૌવનથી યુક્ત, મન્દ, સુંદર, કોમલ અને સ્તવ્ય શબ્દોનો ઉચ્ચાર કરતી તેમજ ઉન્નત ઝરોજ-વાળી અંગનાના આલિંગનથી જે સુખ ઉદ્ભવે છે તે સુખનો બ્રહ્મલોકમાં પણ અભાવ છે. બ્રહ્મલોકમાં દેવતા, મુનિ, સિદ્ધ અને ચારણ માન્યોને માન આપે છે અને સેવ્યોનું સેવન

કરે છે, એથી અધિક બ્રહ્મલોકમાં એવું વ્યું સુખ છે કે જે એકાન્ત સ્થળમાં અંગ-
નાના આલિગનથી પ્રાપ્ત ન થાય ? બ્રહ્માથી આરંભી કીટ પર્યન્ત તમામ જગત્ પુરુષ અને સ્ત્રીના
યોગથી વંધાઈ છે. એમાં શી લજ્જા છે કે જ્યાં જગદીશ્વર મહાદેવજી પણ સ્ત્રી દર્શનની લાલ-
સાથી ચતુર્મુખ બન્યા. (કોઈએક વચ્ચે મહાદેવજી પાર્વતીજીને અંકમાં લઈ કૈલાસપર વિરાજમાન
હતા, તે વચ્ચે તિલોત્તમા નામની અપ્સરા તેઓની પ્રદક્ષિણા કરવા લાગી, ત્યારે મહાદેવજી પાર્વતી-
જીના ભયથી ચારે તરફ મુખ ફેરવી તે અપ્સરાનું મનોહર રૂપ ન જોઈ શક્યા, પરંતુ જે જે દિશા-
માં તે ગઈ, તે તે દિશામાં નૂતન મુખ ઉત્પન્ન થતાં ગયાં. એ રીતે મહાદેવજી ચતુર્મુખ થયા.)

રાજહરપાલદેવજીમાં સુભગ પુરુષનાં સર્વોત્તમ લક્ષણો વિરાજમાન હતાં અને તે લક્ષણોનું
તેઓ યત્ન પૂર્વક રક્ષણ કરતા, પોતે વરાવર જાણતા હતા કે સુભગ પુરુષ કામ સંવંધી સર્વ સુખને
ઉત્તમ રીતે પ્રાપ્ત કરી શકે છે. અર્થાત્ સુભગ પુરુષની સાથે રતિક્રીડા કરતી વેળાએ સ્ત્રીનું ચિત્ત
ઢેકાળે રહે છે. મતલબ સુભગ પુરુષ ઉપર તેનું ચિત્ત અનુરક્ત રહે છે. જેથી પૂર્ણ સુખની પ્રાપ્તિ થાય
છે. સ્ત્રીનું ચિત્ત અનુરક્ત ન હોય તો દુર્ભગ પુરુષને રતિમાં સુખનો માત્ર આભાસ થાય છે, વાસ્તવ
સુખની પ્રાપ્તિ થતી નથી; રતિ સમયે સ્ત્રી દૂર ડબેલી હોય તોપણ ચિત્તથી જે પુરુષનું ધ્યાન કરે
છે તેના જોડે તેને ગર્ભ રહે છે. જે વૃક્ષનું વીજ અથવા કલમ જમીનમાં વાધી હોય તેજ વૃક્ષ ડોળે
છે, અન્ય વૃક્ષ ડોળતું નથી. એવીજ રીતે સ્ત્રીઓમાં ફરીને પણ સંતાનરૂપે આત્માજ ઉત્પન્ન થાય છે.
કેવળ ક્ષેત્રના યોગથીજ તેમાં કાંઈ વિશેષતા અગર ન્યૂનતા જણાઈ આવે છે. જેમ કોઈ ક્ષેત્રમાં
વાદેલાં વૃક્ષ ઉત્તમ, કોઈમાં સામાન્ય અને કોઈમાં નિકૃષ્ટ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ સ્ત્રી-
ઓમાં પણ સમર્પા લેવું. આત્મા મનની સાથે, મન ઇન્દ્રિયની સાથે અને ઇન્દ્રિય પો-
તાના વિષયની સાથે જાય છે; એ આત્માને જવાનો શીઘ્ર ક્રમ એજ યોગ છે; મનને કોઈ સ્થાન
અગમ્ય નથી અને જ્યાં મન જાય ત્યાં આત્મા પણ ચાલ્યો જાય છે. અત્યંત સૂક્ષ્મ એ જીવાત્મા
હૃદયની અંદર પરમાત્માની વચ્ચે સ્થિત છે, નિરંતર અભ્યાસથી ચિત્તને સ્થિર કરી તેનું ગ્રહણ કરવું
જોડે. જે જેનું ચિન્તન કરે છે તે તન્મય બની જાય છે, એટલા માટે સ્ત્રી પણ સુભગ પુરુષનુંજ
ચિન્તન કરે છે. દાક્ષિણ્ય અર્થાત્ સ્ત્રીઓના ચિત્તને અનુકૂળ આચરણ સુભગપણાનો મુખ્ય હેતુ છે,
સ્ત્રીઓના ચિત્તથી વિપરીત આચરણ કરનારો પુરુષ વિદેષણ અર્થાત્ દુર્ભગ બની જાય છે. વશીકરણ
આદિન માટે મંત્ર, ઔષધ અને ઇન્દ્રજાલ વિગેરે કુદુક પ્રયોગો કરવાથી અનેક દોષોની ઉત્પત્તિ થાય

છે, કલ્યાણ થતું નથી, અર્થાત્ સ્ત્રીને વંશ કરવાનો મુખ્ય ઉપાય દાક્ષિણ્ય છે, મંત્ર કે ઔષધ આદિ નથી. અહંકારનો ત્યાગ કરવાથી મનુષ્યને સર્વ પ્રિય થઈ પડે છે અને અહંકારથી સર્વને દુર્ભગ થાય છે. અભિમાની પુરુષ પોતાના કાર્યને કષ્ટથી સાધી શકે છે અને મિષ્ટ વચન વોલનાર મનુષ્યનું કાર્ય સંહેજમાં સિદ્ધ થાય છે. પ્રિય સાહસત્વ અર્થાત્ વગર વિચાર્યે કાર્ય કરવામાં પ્રીતિ અને દુષ્ટોએ કહેલાં દુર્વચન તેજ નથી અર્થાત્ સાહસી અને દુર્વચન વોલનાર તેજસ્વી ગણાતા નથી. જે પુરુષ કાર્યને સમાપ્ત કર્યા છતાં પણ અભિમાન નથી કાતો તે સ્વર્ગ તેજસ્વી લેવાય છે વિકત્યન અર્થાત્ વાચાલ પુરુષ પણ તેજસ્વીની ગણનામાં આવતો નથી. જે પુરુષ સર્વને પ્રિય થવા ઇચ્છતો હોય તેણે પરોક્ષમાં સર્વની સ્તુતિ કરવી જોઈએ. જે નિરન્તર પરાઈ નિન્દામાં તત્પર રહે છે તેના વિષે અન્ય મનુષ્યો અનેક અસત્ દોષોનું આરોપણ કરે છે. જે પુરુષ સર્વના ઉપર ઉપકાર કરવામાં તત્પર રહે છે તેના પર સર્વ મનુષ્યો ઉપકાર કરે છે; વિપત્તિના વચ્ચેમાં વૈરી ઉપર ઉપકાર કરવાથી જે યશ પ્રાપ્ત થાય છે, તે અલ્પ પુણ્યનું ફલ નથી. દુષ્ટ મનુષ્યો ગમે તેટલા સજ્જનોના સદ્ગુણોને છૂપાવે પરંતુ તે ગુણો તૃણના સમૂહથી આચ્છાદિત કરેલા અગ્નિની માફક ઘટ્ટિજ પામે છે. જે પરાયા ગુણોને હળવા ધારે છે તે કેવલ દુર્જનતાનેજ પ્રાપ્ત થાય છે.

રાજહરપાલદેવજીએ પાટડીમાં રાજ્યનું સ્થાપન કર્યા બાદ સ્વલ્પ સમયમાંજ પતિભક્તિ પરાયણ શક્તિને મલ્લવાન વંશના મહોદયને દર્શાવનારો ગર્ભ રહ્યો, તે ગર્ભનું સગર્ભાએ વર્તવા લાંચક સર્વોત્કૃષ્ટ વર્તનથી શક્તિ સંરક્ષણ કરવા માંડ્યું અને સમય પ્રાપ્ત થતાં સૂર્યના વિશ્વ સમાન તેજોમય આકૃતિવાળા કાર્તિકેય જેવા કુમારને જન્મ આપ્યો. પોતાના મહારાજાને ત્યાં પાટવી કુંવરનો જન્મ થતાં પાટડીની સમગ્ર પ્રજા આનંદ સમુદ્રમાં અવગાહન કરવા લાગી, રાજ મંદિરની રમણીયતામાં અભિવૃદ્ધિ કરનાર માંગલિક વાદ્યોના મધુર નિનાદ ગગન મંડલને ગજાવવા લાગ્યા, રાજકીય પુરુષોના હૃદય પણ પ્રસન્નતાને પ્રદર્શિત કરવા લાગ્યાં. આ આનંદના અવસરમાં રાજહરપાલદેવજીએ વિવિધ પ્રકારનાં પારિતોષકથી વિપ્ર અને વન્દીજનોને સંતુષ્ટ કર્યાં. દિનપ્રતિદિન કુમારની અવસ્થા શુદ્ધપક્ષના શશી સમાન વૃદ્ધિ પામવા લાગી અને તેનું સોઢોજી એ પ્રમાણે નામ રાખવામાં આવ્યું. ત્યારપછી શક્તિને પેટે અનુક્રમે માંગુજી તથા શંખરાજજી નામે બે પુત્ર તથા ઉમાદે નામનાં એક પુત્રીનો જન્મ થયો; શક્તિથી ઉત્પન્ન થયેલા ત્રણે કુમારો વાલ્યાવસ્થામાં વિવિધ પ્રકારની ક્રીડા કરવા લાગ્યા. રાજહરપાલદેવજીએ તેઓના સંરક્ષણ માટે કુલીન અને નિમકહલાર મનુષ્યોની

योजना करी; जो के ते त्रणे कुमारोने खेलवा माटे जातजातनां अमूल्य जत्थाबंध रमकडांओ खरीदवामां आव्यां हतां, परंतु ते जड वस्तुथी तेओने जोइये तेवो आनंद न आववाथी केटलांएक शुक्र, सारिका तथा गृहमयूर आदि पक्षीओने पाळवा मांडया के जे कुमारोने प्रसन्न करवाना सबळ साधनरूप थइ पडया, ज्यारे कुमारो चालवा शीख्या त्यारे राजभुवननी अंदर तेओने आनंद आपवा मोटे विविध प्रकारनां वृक्ष अने लताओथी अलंकृत एक सुंदर गृहवाटिका वनाववामां आवी अने तेनी वच्चे एक विशाल तथा रमणीय होज तैयार कराव्यो अने तेमां जातजातनां रंग-वेरंगी मत्स्यो नांखवामां आव्या; तेनी साथे राज्यनी तेमज राजाना महत्वनी वृद्धि करनार शुभ लक्षण-वाळा कूर्मोने पण तेमां राखवामां आव्या, तेमां केटलाएक कूर्म स्फटिक अने चांदी समान शुक्ल वर्ण-वाळा श्याम रेखाओथी चित्रित शरीरवाळा, कलश समान कमनीय आकृतिवाळा अने सु-शोभित वंशवाळा हता, केटलाएक रक्तवर्णवाळा तेमज सर्पपनी माफक चित्रित अवय-वोथी युक्त हता, केटलाएक अंजन तथा भ्रमरनी माफक श्याम शरीरवाळा, बिन्दुओथी चित्रित, पूर्ण अंगवाळा, सर्प समान शिरवाळा, स्थूल कंठवाळा, त्रिकोण आकृतिवाळा, गुप्त छिद्रवाळा अने सुंदर वंशवाळा हता; गृहवाटिकामांविहार करती वखते मच्छकच्छनी मनोहर क्रीडाथी कुमारोना मनने प्रसन्न थतां जोइ केटलाएक परिजनोए तेओ पासे कुकुटनी आकृति तथा चेष्टा संवंधी चर्चा चलावी, जेथी त्रणे कुमारोने कुकुट दर्शननी सत्वर स्पृहा थइ, आ वातनी राज-हरपालदेवजीने खबर पडतां तेओए पोताना एक प्रवीण हजुरीने हुकम आप्यो के कुश शरीरवाळा, मन्द शब्दवाळा अने पगे लंगडा कुकुट अशुभ गणाय छे माटे ते नहि लेतां जेनी पांखो तथा आंगळीओ सीधी होय; मुख, नख अने चोटी ताम्रनी माफक लाल होय; शरीरनो वर्ण श्वेत होय अने जे रात्रिनी समाप्ति थतां सुंदर स्वरथी आलाप करता होय तेवा कुकुट खरीद करी लावो, कारण के ए शुभ लक्षणवाळा कुकुटो राज्यनी तथा अश्वनी अभिवृद्धि करे छे. जे कुकुटनी ग्रीवा ज्वना जेवी आकृतिवाळी होय, जेनुं मस्तक म्होडुं होय अने जेना शरीरनो वर्ण रक्त होय अथवा विचित्र होय तेमज जेनो देखाव सुंदर होय तेवा कुकुट युद्धकुंशाले अने शुभ गणाय छे; मधु अथवा मधुप तुल्य वर्णवाळा कुकुट पण युद्धमां विजय मेळवे छे, माटे तेवा कुकुट पण खंतथी खरीद करवा, तेनी साथे राजाओने चिरकाल पर्यन्त लक्ष्मी, यश, विजय, वळ अने संपत्ति आप-नारी; मृदु अने मनोहर शब्द करनारी, स्निग्ध शरीरवाळी तथा जेनां नेत्र अने मुख सुंदर होय एवी कुकुटीओ पण लाववी के जेथी तेनो परिवार निरंतर वृद्धि पामतो रहे. आ रीते राजेहरं-

પાલદેવજીના દુકમથી ઉક્ત લક્ષણોથી યુક્ત કુકુટો આવ્યા વાદ કુમારોને ક્રીડામાં અધિક આનંદ આવવા લાગ્યો, કોઈ કોઈ વચ્ચે તેઓના પરસ્પર યુદ્ધનું નિરીક્ષણ કરી પોતે પણ આવેશમાં આવી યુદ્ધ કરવા ઉત્સાહ વતાવતા હોય તેમ અચાનક કુદી ઉડતા હતા. એ પ્રમાણે વિવિધ વાલ-ચેષ્ટાના વિનોદમાં દિવસોને વ્યતીત કરનારા ત્રણે કુમારોના અનુપમ અવયવો ક્ષાત્રીય સુધિરથી પ્રફુલ્લિત થવા લાગ્યા.

મનુષ્ય ગમે તેવા નિમકહલાલ હોય તોપણ નિમકની શરત પાલવામાં શાસ્ત્રકારોએ શ્વાનને સર્વોત્કૃષ્ટ ગણેલ છે અને ઇથીજ મનુષ્યનાં વત્રીશ લક્ષણોની અંદર તેનાં લક્ષણોની પણ ગણના કરવામાં આવી છે, એટલા માટે રાજહરપાલદેવજીએ પણ દૃહલક્ષ્મીની દૃઢિને અર્થે કેટલાએક શુભ લક્ષણવાળા શ્વાનોનો સંગ્રહ કરાવ્યો હતો. તે શ્વાનોના ત્રણ પગમાં પાંચ પાંચ નચ અને આગળના જમણા પગમાં છ નચો હતા, ઓઠ અને નાસિકાનો અગ્ર ભાગ તામ્ર તુલ્ય લાલ રંગનાં હતા, તેઓ સિંહની માફક ગતિથી ભૂમિને સુંઘતા ચાલતા હતા, તેઓનાં નેત્ર રીછ જેવા, પુચ્છ અધિક વાળ-યુક્ત અને વચ્ચે કાન કોમળ તથા લાંબા હતા, તેની સાથે રાજ્યની રક્ષા અર્થે કેટલીએક કુકુરીઓ પણ રાખવામાં આવી હતી કે જેના ત્રણ પગોમાં પાંચ પાંચ નચ અને આગળા વામ ચરણમાં છ નચો હતા, તેના નેત્રના વહિર્ભાગમાં મલ્લિકાના સુમન સરસ્વી શ્વેત રેખા હતી તેમજ શરીરનો વર્ણ પિંગલ, પુચ્છ વાંકુ અને કર્ણ દીર્ઘ હતા.

કોઈએક સમયે રાજહરપાલદેવજીના સોઢાજી આદિ ત્રણ કુમારો તથા કેશરીઆ ચારણનો દીકરો રાજમન્દિરની સમીપે રહેલાં વિશાલ ચતુષ્પથમાં ગંદથી રમતા હતા, તેઓ પોતાના અંગનું કેવી રીતે રક્ષણ કરવું તે સંબંધી થોડું ઘણું જ્ઞાન વરાવી શકે તેટલી અવસ્થાએ પહોંચેલા હોવાથી વાંડક નિષ્પિકર વનેલા પરિજનો જરા દૂર ઝૂમા રહી કુમારોએ કરાતી ક્રીડાનું અવલોકન કરી રહ્યા હતા, તેવામાં હસ્તિશાળામાંથી લોઠમય વન્ધનોને તોડી દ્વાર આડી દીધેલી ભોગલના ભૂકે-ભૂકા કરી મ્હાવતના અતિ તીવ્ર અંકુશપ્રહારને નહિ ગણકારતો કોઈએક કુપિત થયેલો મદોન્મત્ત રાથી પ્રલયકાળના મેઘની માફક ગર્જના કરતો વિદ્યુત જેવા વેગથી હુલ્લો, આ વચ્ચે આજ્ઞા શહેરમાં હાંહાકાર થઈ રહ્યો, ગ્રામીણી લોકો વજારમાં પોતપોતાની દુકાનોનાં દ્વાર વંધ કરી અંદર ઘુસી ગયા; માર્ગમાં ગમન કરતા કેટલાએક મનુષ્યો પાછળના ભાગમાં “ભાગો ભાગો” એ રીતના પુકારને સાંભળી મેઘના ડૂમર્યા સાંકડી ગલીઓ મળી ભાગવા લાગ્યા અને કેટલાએક થરથરતે

દેહે ઉન્નત અલિન્દોનો આશ્રય લઈ આંખોને ચકરવકર કરતા વિચારવા લાગ્યા કે આહીં તો સરલ-
તાથી હાથીની સુંઢના સપાટામાં સપઢાઈ જશું એમ ધારી ફરી અલિન્દ ઉપરથી ઉતરતા પછડાતા
આમ તેમ દોડાદોડ કરવા લાગ્યા; હાથી રાજમંદિર ભળી જ ચાલ્યો આવતો હતો અને તેની પાછઝ
ખત્યાવંધ લોકો શોર વકોર મચાવી રહ્યા હતા. આવો મહાન્ કોલાહલ સાંભળી રાજકુમારોના
અંગરક્ષકો એકદમ ચોંકી ઉઠ્યા અને તેઓને એકત્ર કરવા ઉતાવળથી દોડ્યા, પરંતુ નવિન સુધિ-
રથી ઉછળતા અવયવોવાળા કુમારો તેઓના હાથમાં ન આવ્યા, જ્યારે હાથી અતિ નિકટમાં આ-
વ્યો ત્યારે અત્યંત વિહ્વલ હૃદયથી પરિજનો પુકારવા લાગ્યા કે “ હાથી ગાંઠો થયો છે, આ તરફ
આવે છે, આપને ઈજા કરશે તો અમો સર્વસ્વ હારી જશું માટે હવે હડીયું કાઢવી વંધ કરો ” પરંતુ
ગણકારે કોણ ? કુમારો તો પોતાના આનંદમાં મસ્ત હતા, ભય શું કહેવાય ? તે જન્મથીજ તેઓના
જાણવામાં ન હતું, તેઓતો હાથીને આવતો જોઈ સિંહના વાઝકની માફક નિર્ભયતાથી સામા ધસ્યા,
તેઓના અંગરક્ષકો વહુજ ગભરાયા અને દોડી જેવા તેઓને પકડવા જાય છે તેવામાં તુરતજ તે ત-
મામ ઉપર હાથીએ હલ્લો કર્યો. આ સમયે પરમ સુશોભિત શક્તિ રાજસુવનના સાતમા માળને ગોરે
વેઠાં વેઠાં વધી ગમ્મત જોતાં હતાં; ગાંઠો હાથી કુમારોને અવગ્રહ ઈજા કરશે, એમ ધારી પોતે સ-
ત્વર ચતુર્ભુજ સ્વરૂપને ધારણ કર્યું અને માયાથી કનકવલયવઢે કમનીય જણાતા કદલીના ગર્ભ
જેવા સુકોમલ ચારે કરને લંવાવી ત્રણ કરથી ત્રણે કુમારોને ફાલી લીધા અને ચતુર્થ કરથી ચા-
રણના છોકરાને ટાપલી મારી જેથી તે અતિ દૂર ઉડી પડ્યો. શક્તિના અતુલ પ્રભાવથી હાથી શ-
ક્તિહીન વની ગયો અને મહાવતો તેને વશ કરી હસ્તિશાળામાં લઈ ગયા. આટલા વચ્ચે સુધી અ-
ર્થાત્ રાજ હરપાલદેવજી સુધી “ મલ્લવાન ” અવટંકથી માર્કેડેયના વંશજો ઓઝાવાતા હતા, પરંતુ
બ્યારથી સોઢાજી વિગેરે કુમારોને શક્તિ ફાળ્યા ત્યારથી તેઓ “ ફાલા ” એ રીતે ઉપઅવટંકથી
પ્રખ્યાત થયા અને જે ચારણના વાઝકને શક્તિ ટાપલી મારી હતી તેના વંશજો “ ટાપરીઆ ”
એવી અવટંકથી આજ પર્યન્ત ઓઝાવાય છે કે જેઓ ફાલાકુઝના “ દસોંદી ” તરીકેના તમામ
હકને ભોગવે છે.

રાજ હરપાલદેવજીના વંશજોનું ગોત્ર માર્કેડેય, વેદ યજુ, શાખા માધ્યન્દિની, ત્રિપવર (ભા-
ર્ગવ, ઔર્વ અને જામદગ્ન્ય), કુઝદેવી શક્તિ, અવટંક મલ્લવાન તથા ઉપ અવટંક ફાલા, ઇષ્ટદેવ
ચતુર્ભુજ, હનુમાન એકદંડી, ભૈરવ કેવહીઓ, દસોંદી ટાપરીઓ અને ગોર મસાલીઓ રાવઝ ગણાય છે.

રાજ હરપાલદેવજીએ જ્યારે પોતાના ત્રણે કુમારો યોગ્ય અવસ્થાએ પહોંચ્યા ત્યારે રાજ્ય-

જ્યોતિષી આગળ ઉત્તમ નક્ષત્ર, તિથિ, વાર આદિ જોવાની મ્હોટી ધામધૂમ સાથે તેઓને ઉત્તમ ગુરુ પાસે વિદ્યાભ્યાસ કરવા મોકલ્યા, તેમાં સોઢાજી કે જે પાટવીકુમાર હતા તે તીક્ષ્ણ બુદ્ધિના હોવાથી સ્વલ્પ સમયમાં જ કેટલાક અઘરા ગ્રન્થોનું અધ્યયન કરી વરાવર કાર્યકુશલ થયા. અને માંગુજી તથા શંખેરાજીએ પણ જોડતું જ્ઞાન મેળવ્યું* રાજ હરપાલદેવજીની અવસ્થા દિન પ્રતિ-દિન વૃદ્ધ થવા લાગી. તેઓ પોતાના સ્વરૂપને સારી રીતે સમજતા હતા, જેમ અધમ મનુષ્યો રોગ-ગ્રસ્ત થઈ અસહ્ય વ્યાધિને વેઠતા મૃત્યુવશ થાય છે તેમ ઉત્તમ કૌટિના પ્રાણીઓનું થતું નથી. પરંતુ મૃત્યુ સર્વને શિર છે, નામ તેનો નાશ છે, પ્રભુએ પણ જો દેહ ધારણ કર્યા તો તેને પણ કાળના કબલરૂપ થતું પડ્યું, મૃત્યુની મહત્તા કાંઈ ઓછી નથી, તે પોતાની સત્તાનો કયારે ઉપયોગ કરશે એ આગળથી કોઈ જાણી શકતું નથી અને ઇથીજ પ્રમાદી પુરુષો કર્તવ્ય કરી શકતા નથી, સાંસારિક વ્યવહારોમાં રચ્યાપચ્યા રહી એક ક્ષણ પણ પરલોકને સુધારવાના સાધનરૂપ શ્રીદેહિનું વ્યાન ધરી શકતા નથી; આમ અનેક પ્રકારના તર્કવિતર્ક કરતા રાજ હરપાલદેવજીને સ્વરૂપ મળ્યા કે મૃત્યુની પરીક્ષા કરવામાં મહા પ્રવીણ કોઈ એક વિદેશી વૈદ્ય પાટડીમાં આવેલ છે, તુરતજ પોતે ઉક્તવૈદ્યરાજને ઘણા માન સાથે દરવારમાં તેડાવ્યા; જ્યારે વૈદ્યરાજ આશીર્વચન આપી આસનપર વેઠા ત્યારે રાજ હરપાલદેવજીએ તેઓની સાથે કેટલીએક વાતચીત કર્યા બાદ પૂછ્યું કે અમુક વખતે મૃત્યુનું આગમન થશે એમ અગાઉથી શી રીતે જાણી શકાય ? તે કૃપા કરી સંભળાવો. ત્યારે વૈદ્યરાજ બોલ્યા કે—ચરક, સુશ્રુત અને વાગ્ભટ આદિ ગ્રન્થોમાં આયુર્વેદનું ઉત્તમ રીતે વિવે-ચન આપેલું છે, એ ગ્રન્થોને આધારે મૃત્યુ પરીક્ષાનો વિષય હું આપ આગળ નિવેદન કરું છું. નિરોગી અને રોગી એ વચ્ચેને મૃત્યુના આગમન પહેલાં ભિન્ન ભિન્ન ચિહ્ન થાય છે. રોગીનું આયુષ્ય પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને આપ્તોપદેશ એ ત્રણે પ્રમાણોથી જાણી શકાય છે. આત્મા, ઇન્દ્રિ-યગણ અને મન તથા ઇન્દ્રિઓના વિષય એ સર્વનો અત્યંત સન્નિકર્ષ અર્થાત્ એકત્ર યોગ થવાથી જે બુદ્ધિ પ્રગટ થાય છે તેને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ કહે છે. પ્રથમ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી કાર્યલિજ્ઞાનુમાન, કારણલિજ્ઞાનુમાન અને કાર્યકારણલિજ્ઞાનુમાન એવા ત્રણ પ્રકારથી ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન એ ત્રિકાલ સર્વંથી અનુમાન કરવું તેને અનુમાન કહે છે; જેમ ધૂમ્રદર્શનથી ગુપ્ત અગ્નિનું જ્ઞાન થાય

* કેટલાક ઇતિહાસિક ગ્રન્થો પરથી એમ જણાય છે કે રાજહરપાલદેવજી જે પારક-રના સોઢાની કુંવરી રાજકુંવરને પરણ્યા હતા તેનાથી નવ પુત્રોની ઉત્પત્તિ થઈ હતી, જેમાંના આઠના વંશજો અद्याપિ ભિન્ન ભિન્ન સ્થળે વર્તમાન છે.

છે તેમાં કાર્ય અગ્નિ અને લિંગ ધૂમ્ર જેથી કાર્યલિંગાનુમાન થયું; ગર્ભને જોઈ પૂર્વકૃત મૈથુનનું જે અનુમાન થાય છે તેને કારણ અનુમાન કહે છે અને વીજને જોઈ થનાર ફલોનું જે અનુમાન કરવામાં આવે છે તેને કાર્યકારણલિંગાનુમાન કહે છે. જે રજોગુણ તથા તમોગુણથી નિર્મુક્ત હોય, તપોવલ અને જ્ઞાનવલથી યુક્ત હોય, ત્રિકાલને જાણતા હોય તેમજ જેનું વિશુદ્ધજ્ઞાન નિરંતર અવંધિત હોય એવા પુરુષોજ આપ્ત, શિષ્ટ અથવા જ્ઞાની કહેવાય છે, તેના વચનો સન્દેહ રહિત હોય છે, તેઓ સત્યજ વોલે છે, કારણકે તેઓમાં રજોગુણ કે તમોગુણ હોતો નથી, એવા ઋષિઓનો જે ઉપદેશ તેને આપ્તોપદેશ કહે છે. શરીરનો વર્ણ, સ્વર, ગન્ધ, રસ, સ્પર્શ, નેત્ર, કર્ણ, નાસિકા, જિહ્વા, ત્વચા, શરીરનું અન્તરાત્મીય વલ, ભક્તિ, શૌચ, શીલ, આચાર, સ્મૃતિ, આકૃતિ, વલ, ગ્લાનિ, તન્દ્રા, આરંભ, ગૌરવ, લાવવ, આહાર, આહારનું પરિણામ, ઉપાય, ચિકિત્સાનું ફલ, રોગ, રોગનું પૂર્વરૂપ, રોગની પીડા, રોગનો ઉપદ્રવ, છાયા, પ્રતિચ્છાયા, સ્વપ્નદર્શન, દૂતાધિકાર, માર્ગના ઉત્પાત, રોગીના ભિન્ન ભિન્ન ભાવ અને અવસ્થા, ઔષધિના ગુણ, અવગુણ અને રોગીના ભિન્ન ભિન્ન રોગોમાં ભિન્ન ભિન્ન ઔષધિઓનું સાફલ્ય અથવા નૈષ્ફલ્ય એ સર્વની ઉત્તમ રીતે પ્રથમ કહેલા ત્રણ પ્રમાણોથી પરીક્ષા કરવી જોઈએ; એ પરીક્ષાઓમાંની કેટલીએક પરીક્ષા પુરુષાશ્રિત નથી જેમકે આત્મીયવલ इत्यादि; અને કેટલીએક પરીક્ષા પુરુષાશ્રિત છે, જેમકે ક્ષુધા આદિની વાધા. જે પરીક્ષાઓ પુરુષાશ્રિત નથી અર્થાત્ જ્યાં થનાર મૃત્યુના ઉપદ્રવની પોતાને પ્રતીતિ નથી થતી ત્યાં તેની પરીક્ષા આપ્તોપદેશદ્વારા કરવી અને જ્યાં પ્રતીતિ થાય છે ત્યાં પ્રકૃતિ અને વિકૃતિદ્વારા તેની પરીક્ષા કરવી. વિરુદ્ધ પ્રકૃતિ થવાથી બુદ્ધિમાન્ મનુષ્યે જાણી લેવું કે જન્મથી પડેલો સ્વભાવ વદલાવાથી અવશ્ય કોઈ વિકૃતિ ઉત્પન્ન થઈ છે. અમુકની વાત-પ્રકૃતિ હોય છે, અમુકની પિત્તપ્રકૃતિ હોય છે અને અમુકની કફપ્રકૃતિ હોય છે; તે પ્રકૃતિ જાતિ-પ્રસક્તા, કુલપ્રસક્તા, દેશાનુપાતિની, કાલાનુપાતિની, વયોનુપાતિની અને પ્રત્યાત્મનિયતા એ રીતે ૧૬ પ્રકારની છે. જેમકે—

૧ જાતિપ્રસક્તા (જાતિ-સ્ત્રી પુરુષાદિ) સ્ત્રી જાતિને પ્રસવકાળમાં વાતવિનાશક ઔષધ આપવું જોઈએ, કારણકે તે સમયે તેને વાતનો પ્રકોપ હોવાનો સંભવ હોય છે.

૨ કુલપ્રસક્તા—કુલની પરંપરાથી કુષ્ઠ તથા મૃગી આદિ રોગની ઉત્પત્તિ થાય તે,

૩ દેશાનુપાતિની—અમુક દેશના મનુષ્યોની પ્રકૃતિ ગરમ અને અમુક દેશના મનુષ્યોની પ્રકૃતિ શીતલ હોય છે.

૪ કાલાનુપાતિની—વૈશાખ અને જ્યેષ્ઠને ગ્રીષ્મઋતુ કહે છે, એ વન્ને મહિનામાં વાયુનો સંચય થાય છે, અને એ સંચિત વાયુનો અપાઢ તથા શ્રાવણમાં કોપ થાય છે અને એવીજ રીતે ભાદ્ર-પદ અને આશ્વિન માસને વર્ષાઋતુ કહે છે. એ મહિનાઓમાં પિત્તનો સંચય થતાં કાર્તિક અને માર્ગશીર્ષમાં કોપ થાય છે. કાલાનુરૂપ પ્રકૃતિનો સારાંશ એ છે કે જે ઋતુમાં જેવી પ્રકૃતિ હોવી જોઈએ તેથી વિપરીત થવાથી અરિષ્ટ થઈ જાય છે એમ સમજવું.

૫ વયોનુપાતિની—વૃદ્ધાવસ્થામાં મનુષ્યને કફપ્રકૃતિ થાય છે તે.

૬ પ્રત્યાત્મનિયતા—ક્ષુધાં પિપાસા આદિ.

મનુષ્ય માત્રની ક્ષુધા પિપાસા આદિ પ્રકૃતિ એક સરખી જ હોય છે. પોતપોતાની જાતિ, કુળ, દેશ, સમય, આયુ અને આત્માના કારણથી મનુષ્યોની ભિન્ન ભિન્ન પ્રકૃતિના ભાવ જણાય છે.

વિકૃતિ ત્રણ પ્રકારની હોય છે. એક લક્ષણનિમિત્તા, બીજી લક્ષ્યનિમિત્તા, ત્રીજી નિમિત્તાનુરૂપ શરીરમાં જે વિકૃતિનાં ચિહ્નો સકારણ વિકૃત થઈ શરીરના કોઈ કોઈ અવયવોમાં વંધાઈ જાય અને ફરી એજ ચિહ્ન વચ્ચેવચ્ચે એજ સ્થાનમાં પ્રાપ્ત થાય તેને લક્ષણનિમિત્તા વિકૃતિ કહે છે; જે વિકૃતિ નિદાનોક્ત નિમિત્તોને મળતી હોય તે લક્ષ્યનિમિત્તા કહેવાય છે, અને નિમિત્તાર્થને અનુકરણ કરનારી વિકૃતિને નિમિત્તાનુરૂપા કહે છે. કદાચ એ વિકૃતિ અકારણ ઉત્પન્ન થઈ હોય તો તે આયુષ્યનું પ્રમાણ જાણવામાં નિમિત્તરૂપ થઈ પડે છે. વિના કારણ રોગની ઉત્પત્તિ થવી એ વાત અસંભવિત છે, એવીજ રીતે આયુનો ક્ષય અને મૃત્યુના ચિહ્ને અનુરૂપ એ નિમિત્તાનુરૂપા વિકૃતિ અન્તર્ગત આયુનું જ્ઞાન કરાવનારી ગણાય છે. મનુષ્યોના શરીરનો વર્ણ બે પ્રકારનો હોય છે, એક પ્રાકૃતિક અને બીજો વૈકારિક, તેમાં “ કૃષ્ણ વર્ણ ” “ કૃષ્ણ શ્યામ ” “ શ્યામ ગૌર ” તથા “ ગૌર ” વિગેરે પ્રાકૃતિકવર્ણ ગણાય છે અને “ નીલશ્યામ ” “ તામ્રવર્ણ ” તથા હરિત અને શ્વેત એ વધારાના વર્ણ વૈકારિક છે. પ્રાકૃતિક વર્ણથી ભિન્ન અને પ્રથમ કોઈ વચ્ચે શરીરમાં નહિ ઉદ્ભવેલા વર્ણોને પણ વૈકારિક સમજવા. જે મનુષ્યના અર્ધ શરીરમાં પ્રાકૃતિક વર્ણ અને અર્ધમાં વૈકારિક વર્ણ હોય તથા જેનું વામઅંગ અને દક્ષિણઅંગ અથવા શરીરનો પૂર્વભાગ અને પશ્ચિમભાગ એવીજ રીતનો હોય અર્થાત્ અર્ધ શરીર પ્રાકૃતિક વર્ણથી અને અર્ધ શરીર વૈકારિક વર્ણથી યુક્ત હોય તે મનુષ્ય મૃત્યુને પ્રાપ્ત થાય છે. જે મનુષ્યના મુખ ઉપર અથવા નીચેના ભાગમાં

વામ અથવા દક્ષિણ અંગમાં તથા આગળ અથવા પાછળ વૈકારિક વર્ણ હોય તેનું પળ મૃત્યુ થાય છે. એવીજ રીતે જેના એક અંગમાં ગ્લાનિ અને વીજા અંગમાં હર્ષ તથા એક અંગમાં રૌદ્ર્ય અને વીજા અંગમાં સ્નિગ્ધતા હોય તે પળ મરી જશે એમ સમજવું. જે મનુષ્યના મુખપર રંગ વેરંગી ઝાંડ દેખાઈ આવે અથવા તિલ અને ન્હાની ન્હાની ફોડલીઓ ઉપડી આવે તે પળ મૃત્યુવશ વને છે. જે મનુષ્યના નઘ, નેત્ર, શરીર, મૂત્ર, વિષ્ટા, હાથ, પગ, તથા હોઠ આદિ વિકૃત વર્ણથી યુક્ત હોય અને વર્ણ તથા ઇન્દ્રિય વલ્હીન વની ગયાં હોય તેનું આયુષ્ય તુરતમાં ક્ષય પામે છે; અથવા અકસ્માત્ પ્રથમ ન થયેલો વિકૃતવર્ણ રંગીના શરીરમાં ઉત્પન્ન થાય તો અવગ્ય તે મૃત્યુને પ્રાપ્ત થાય છે. મનુષ્યનો સ્વાભાવિક સ્વર હંસ, કૌંચ, નેમિ, દુન્દુભિ, કલવિઙ્ક, કાક અને કપોતના સ્વર જેવો હોય છે. એકગ્રસ્ત, અવ્યક્ત, ગદગદ, ક્ષામ, દીન અને અનુકીર્ણ સ્વર વૈકારિક ગણાય છે; એ રીતના વીજા સ્વરો તથા અમૂત વિપરીત સ્વરનું અકસ્માત્ ઉચ્ચારણ થઈ જાય તે પળ વૈકારિક સ્વર લેખાય છે. જે સ્વરોની પ્રકૃતિમાં વિકાર થઈ જાય છે, તે સ્વરોની ઉત્પત્તિ અનેક પ્રકારે અત્યંત શીઘ્રતાથી થાય છે અને એક સ્વર બોલવા જતાં તેની સાથે અનેક સ્વરની પ્રતીતિ થાય છે એ અમંગલસૂચક છે જે મનુષ્યના સંપૂર્ણ અથવા અર્ધ શરીરમાં કોઈ કારણથી અથવા કારણ વિના વિકૃત વર્ણ દેખાઈ આવે તો તેને મૃત્યુનું ચિહ્ન માનવું; જેમ કોઈ મનુષ્યનું મુખ અર્ધ ભાગમાં નીલ, શ્યામ, તામ્રવર્ણ અથવા રક્ત હોય, કોઈનું મુખ અર્ધ ભાગમાં હર્ષાન્વિત અને અર્ધ ભાગમાં ગ્લાનિયુક્ત હોય તથા કોઈનું મુખ અર્ધ ભાગમાં સ્નિગ્ધ અને અર્ધ ભાગમાં શુષ્ક હોય તો તેવા ચિહ્નવાળા મનુષ્યને મૃતક સમજવો. મરનાર મનુષ્યના મુખ ઉપર અનેક પ્રકારના તિલ, રંગ વેરંગી ઝાંડ અથવા એક રંગની રેખા તુરતમાં જ ઉત્પન્ન થાય છે. દાંત તથા નઘો ઉપર પુષ્પના જેવો આકાર પ્રકટ થાય તેમજ દાંતોમાં કાદવના તુલ્ય મેલ અથવા રેતી જેવું ચૂર્ણ ભરાયું જોવામાં આવે તો તેને મૃત્યુનું લક્ષણ લેખવું. વલ્હીન મનુષ્યના હોઠ, હાથ, પગ, નેત્ર, મૂત્ર, વિષ્ટા અને નઘ વિગેરેમાં શ્યામ અથવા નીલાદિ રંગ પ્રકટ થાય તે મૃત્યુસૂચક છે. જે મનુષ્યના ઉભય ઓઠ પરિપક્વ જાંબુ જેવા વર્ણને ધારણ કરે તે મનુષ્યને મૃતક સમજવો. જે રોગીના કંઠમાંથી એક સ્વરનો ઉચ્ચાર કરતાં અનેક સ્વર નિકળવા લાગે તે પળ મૃત્યુને પ્રાપ્ત થાય છે. ક્ષીણ મનુષ્યના સ્વર તથા વર્ણમાં કોઈ પ્રકારનો વિકાર ઉત્પન્ન થાય તે પળ મૃત્યુનું જ ચિહ્ન છે. જેમ થનાર ફળનું પૂર્વ રૂપ પુષ્પ હોય છે, તેમ મરનાર મનુષ્યનું પૂર્વ રૂપ “અરિષ્ટ” એવાં નામથી ઓળખાય છે. કેટલાએક પુષ્પ એવાં હોય છે કે જેનાં ફળ થતાં નથી અને કેટલાંએક ફળ પળ એવાં હોય છે કે જેનાં પુષ્પ હોતાં નથી, પરંતુ મૃત્યુના પૂર્વ રૂપમાં અરિષ્ટ

અર્થાત્ મૃત્યુનો ઉપદ્રવ અવશ્ય પુષ્પની પેટે વર્તમાન હોય છે. પૂર્વરૂપ અરિષ્ટની ઉત્પત્તિ વિના કદિ પળ મરણ થતું નથી. અરિષ્ટની પાછલ અવશ્ય મૃત્યુ હોય છે. વૈદ્યવર મહર્ષિ વાગ્મદે પળ પોતાની સંહિતામાં વિવેચન આપ્યું છે કે જેમ ફળની ઉત્પત્તિ પહેલાં પુષ્પ, અગ્નિની ઉત્પત્તિ પહેલાં ઘૂમ્ર અને વર્ષાની ઉત્પત્તિ પહેલાં વાદળાંઓ ઉદય પામે છે, તેમ મૃત્યુના આગમન પહેલાં અરિષ્ટ ઉદય થયા વિના રહેતો નથી. એ અરિષ્ટ દોષોના પ્રકોપથી થાય છે. તેના બે ભેદ છે. એક સ્થાયી અને વીજો અસ્થાયી; તેમાં દોષોની શાન્તિ કરવાથી જ્વર આદિ નામનો અસ્થાયી અરિષ્ટ શાન્ત થાય છે. પરંતુ સ્થાયી અરિષ્ટનો વિકાર સૂક્ષ્મ બની શરીરના આન્તરિક અંગોપાંગોમાં પોતાનો પ્રભાવ જમાવી મનુષ્યને પ્રાણરહિત કરે છે અર્થાત્ સ્થાયી અરિષ્ટથી અવશ્ય મૃત્યુ થાય છે. અરિષ્ટનું મિથ્યાજ્ઞાન હમેશાં હાનિકારક છે, અરિષ્ટ ન હોય તેને અરિષ્ટ જાણનારા મનુષ્યે પુષ્પિત અરિષ્ટદ્વારા મૃત્યુજ્ઞાન મેલ્લવું જોઈએ. જે મનુષ્યના દેહમાંથી રાત્રિ દિવસ અનેક વૃક્ષ તથા લતાઓથી ભરેલા વનનાં વિવિધ પુષ્પો સંમાન સુગન્ધ છુટતો હોય તેને “પુષ્પિત અરિષ્ટ” વાળો સમજવો અને તે એક વર્ષની અંદર દેહનો ત્યાગ કરે છે. જેના શરીરમાંથી ઉત્તમ અથવા અધમ કોઈએક પુષ્પના સરસો ગન્ધ નિકળે તે પળ એક વર્ષની અંદર મૃત્યુને પ્રાપ્ત થાય છે. જેના દેહમાંથી અનેક પ્રકારનો દુર્ગન્ધ છૂટે તેની પળ એજ ગતિ થાય છે. જેના સ્વચ્છ અથવા અસ્વચ્છ શરીરમાંથી કારણ વિના સુગન્ધ અથવા દુર્ગન્ધ નિકળે તે પુષ્પિત અરિષ્ટવાળો મનુષ્ય એક વર્ષથી અધિક જીવી શકતો નથી. જેના દેહમાંથી ચંદન, કુષ્ઠ, અગર, તગર, મધ્ય, માલ્ય, મૂત્ર, પરીપ તથા શવના જેવો અથવા એ સર્વથી અતિરિક્ત ગન્ધ કારણસર પ્રકટ થાય તો તેને પૂર્વોક્ત અનુમાનદ્વારા પુષ્પિત અરિષ્ટવાળો જાણી તે એક વર્ષની અંદર મરી જશે એમ માનવું. પ્રકૃતિસ્થ મનુષ્યોના દેહમાં જે રસ ઉત્પન્ન થાય છે તે રસ મરણ સમયે બે પ્રકારનો બની જાય છે. કોઈના દેહમાં અત્યંત માધુર્ય હોય છે અને કોઈના દેહમાં અત્યંત વિરસતા વ્યાપે છે. વિકૃત રસને અનુમાનથીજ જાણી શકાય છે. મરણ સમયે મનુષ્યના દેહમાં વૈરસ્ય ઉત્પન્ન થવાથી મક્ષિકા, ચૂકા, ઢાંસ અને મચ્છર આદિ દૂર ભાગી જાય છે. જ્યારે મરણ સમય નિકટમાં આવે છે ત્યારે મનુષ્યના દેહનો રસ અત્યંત મધુર બની જાય છે. ઘણા માટે સ્નાન કરાવેલા અને ચંદનથી ચર્ચેલા દેહ પર ચારે તરફથી મક્ષિકાઓ આવી વેસે છે. ઘણે ભાગે સ્પર્શથી રોગીના આયુષ્યનું પ્રમાણ થઈ શકે છે. પ્રકૃતિસ્થ અર્થાત્ રોગ રહિત મનુ-

પ્યના હાથથી રોગીના દેહનો સ્પર્શ કરાવવો. શરીરના નિરંતર સ્પન્દમાન અંગોતું વંધ થવું, નિરંતર ઉષ્ણ રહેનારા હાથ, પગ, શિર અને છાતી, આદિ અંગોતું શિતલ થવું; કપોલ તથા જંઘા આદિ મૃદુ અંગોતું કઠોર થવું; ઓઘ. મુખ, હાથ તથા પગ આદિ સ્નિગ્ધ અંગોતું ઋક્ષ થવું; પૈક સરસા અંગોતું વિના કારણ વધઘટ થવું, સન્ધિઓતું સંઘર્ષ, અંઘર્ષ અને ન્યવર્તન થવું; શરીરમાં માંસ તથા રક્તની ન્યૂનતા થવી, સમગ્ર દેહનું કઠિન થવું, પ્રસ્વેદનું વંધ થવું, શરીરનું સ્તંભન થવું તથા સ્પર્શને અયોગ્ય અંગોમાં અકારણ અત્યંત વિકૃતિનો ઉદ્ભવ इत्यादि લક્ષણો આસન્ન મૃત્યુનાં સમજવાં. રોગીના પગ, જાંઘ, છાતી, સ્પિક્, ઉદર, પાંસઢી, પીઠનું હાઢકું, ગ્રીવા, તાલુ, ઓઘ અને લલાટ આદિ પૃથક્ પૃથક્ અંગો પ્રસ્વેદયુક્ત અથવા શીતલ થઈ જાય તો તે રોગીને મૃતક સમજવો અથવા તે થોઢા સમયમાં મરી જશે એમ માનવું. જો પિંઢિઓતું માંસ અસ્થિનો પરિત્યાગ કરે અથવા જાંઘનું માંસ પોતાની જાંઘના અસ્થિને છોઢી ઢિષ અથવા છાતીનું માંસ છાતીના અસ્થિઓને તજી ઢિષ અર્થાત્ ઉક્ત સ્થાનોતું માંસ શુષ્ક થઈ જાય, ગુઢા વાહેર નિકઢી જાય, વૃષણ પોતાના સ્થાનને છોઢી ઢિષ, ગુહ્યેન્દ્રિય પોતાના સ્થાનને છોઢી વાંકુ વઢી જાય, નાભિ પોતાના સ્થાનને છોઢી નીચે નમી જાય, અંસ, સ્તન, મણિક, હનુ, નાસિકા, કર્ણ, નેત્ર, અ્રકુટી અને શંખ આદિ અવયવો પોતપોતાના સ્થાનથી સસ્ત, વ્યસ્ત અથવા ચ્યુત થઈ જાય તો તેવાં લક્ષણવાઢો પુરુષ સ્વ-સ્વ સમયમાંજ મરણને પ્રાપ્ત થાય છે. એવીજ રીતે શ્વાસ, મન્યા, ઢાંત, પાપણ, નેત્ર, કેશ, રોમાવલ્લિ, ઉદર, નરલ અને આંગઢીઓની પળ પરીક્ષા કરવી જોઈએ. જે રોગીનો શ્વાસ અતિ ઢીર્ઘ અથવા અતિ મન્ઢ હોય તેને મૃતક સમજવો. જે મનુષ્યના કંઠની નાઢી ફરકતી વંધ પઢી જાય તે કાઢિ જીવી શકતો નથી, તથા જે રોગીનાં ઢાંત શ્વેત રંગના મેલથી ભરેલા હોય અને તેના પર રેતી જેવું ચૂર્ણ જામી ગયું હોય તે રોગી મૃત્યુને આધીન થયો છે એમ માનવું. જે રોગીનાં નેત્ર પ્રકૃતિહીન અર્થાત્ સ્વભાવથી વિલક્ષણ, વિકૃતિયુક્ત, અત્યંત વહાર નિકઢેલાં, અંઢરના ભાગમાં વહુજ બેસી ગયેલાં, અત્યંત વાંકાં, અત્યંત શ્રમિત અથવા અશ્રુધારાથી અતિ શિથિલ વની ગયેલાં, નિરંતર ડ્યઢેલાં, નિરંતર વિંચાપેલાં અથવા વારંવાર ખુલતાં અને વારંવાર વંધ થતાં

૧ વઢે હાથની નાઢી, વઢે પગની નાઢી, કંઠ નીચેની નાઢી, નાસિકા નીચેની નાઢી, વઢે કર્ણની નાઢી અને જીહાની નાઢી વિગેરે ફરકવાનાં સ્થાન છે. ૨ સરી જવું. ૩ ચિલ્લકુલ તુઢી જવું. ૪ શિથિલ થવું.

ભ્રમયુક્ત દષ્ટિવાળાં, વિપરીત દષ્ટિવાળાં, હીન દષ્ટિવાળાં, વ્યસ્તદષ્ટિવાળાં, નકુલ જેવાં; તથા પીત, અલાત, કૃષ્ણ, નીલ, ગ્યામ, તામ્ર, હરિન્દ અને શુદ્ધ આદિ વૈકારિક વર્ણ-વાળા હોય તો તેને ગતાયુ સમજવો; જો એવી દષ્ટિવાળા રોગીનાં પક્ષમ પરસ્પર ચોટી ગણાં હોય તો પણ તેનું મૃત્યુજ થાય છે. જેના કેશ તથા લોમ ઉઘડવા માંડે અને તે શા કારણથી ઉઘડે છે તે જાણવામાં ન આવે ત્યારે તે મનુષ્યને મૃત્યુ પ્રાપ્ત થશે એમ સમજવું. મૂર્છા અથવા વેહોંશીના વચ્ચતમાં આ પરીક્ષા કરવાની નથી. જે રોગીના પેટ ઉપર નસો ચમકતી હોય અને તે નસોનો ગ્યાવ, તામ્ર, હરિદ્ર અથવા શુદ્ધવર્ણ હોય તો તે મનુષ્ય મૃતક સમજવો. જે રોગીના નર, માંસ અને રુધિર રહિત હોય તથા તેનો રંગ પાકેલા જાંબુ જેવો હોય તો તે રોગીને ગતાયુ ગણવો. જે રોગીની આંગળીઓના ટચાકા ન પૂટે તેને પણ મૃતક માનવો. જે મનુષ્યને આકાશ પૃથિવી જેવું તથા પૃથિવી ઘનયુક્ત આકાશ જેવી જોવામાં આવે તે તુરતમાં જ મરણને શરણ થાય છે; આકાશનો વાયુ જેના જોવામાં આવે, જે પાસે પડેલા પ્રજ્વલિત અગ્નિને દેખી ન શકે, જે નિર્મલ જલની અંદર જાલ દેખે, જે સ્થિર જલને ચલાયમાન દેખે, જે જાગૃતિમાં મૃતક મનુષ્યને ભયાનક રૂપવાળા રાક્ષસને અથવા વીજા કોઈ અદ્ભૂત પદાર્થને દેખે તથા જે મનુષ્ય ય-થાર્થ અગ્નિને નીલ, કાન્તિહીન, કાઠો અથવા શ્વેત દેખે તે સાત રાત્રિથી વધારે વચ્ચત જીવી શકતો નથી. જે મનુષ્ય કિરણ રહિત આકાશમાં કિરણ દેખે, વાદળ રહિત આકાશમાં વાદળાંબો દેખે અને વાદળ વિના વિજલી જેના જોવામાં આવે તે મનુષ્ય મરી જશે એમ માનવું. જે શુદ્ધ ચન્દ્ર તથા શુદ્ધ સૂર્યને નીલ વસ્ત્રથી આચ્છાદિત કરેલ મૃત્તિકાના પાત્ર તુલ્ય દેખે, દિવસે અનુદિત ચન્દ્રને દેખે, અગ્નિ વિના ધૂમ્રને દેખે, પ્રમાહીન દ્રવ્યને પ્રમાયુક્ત તથા પ્રમાયુક્ત દ્રવ્યને પ્રમાહીન દેખે અને રાત્રિમાં અંગારને ન દેખે તે મનુષ્યને મૃતક સમજવો. આયુનો ક્ષય થવાથી મનુષ્યને દરેક દ્રવ્ય વિકૃતરૂપે દેખાય છે, અર્થાત્ કાંઈને વદલે કાંઈ જોવામાં આવે છે. તેમજ જે વિકૃતવર્ણ, વિકૃત સંખ્યા, વિનિમિત્ત અને અદૃશ્ય પદાર્થને દેખે તથા સન્મુખ સ્થિત થઈ પદાર્થને ન દેખે તે મનુષ્ય મૃત્યુને પ્રાપ્ત થાય છે. જે મનુષ્ય શબ્દ વિના શબ્દ સાંભળે અને શબ્દ થતા હોય તેને વધિરની

૧. જે વસ્તુ આંખ આગળ ન હોય, પોતાથી દૂર હોય છતાં કહેકે અમુક મનુષ્ય પોતાના ઘર અથવા ગામમાં ફલાણુ કામ કરી રહ્યો છે અથવા આવતે દિવસે એવું વને કે તેનું કથન સત્ય થાય એ અદૃશ્ય.

પેટે ન સાંભળે તેમજ કર્ણના ઉભય છિદ્રમાં આંગળીઓ નાંખતાં જ્વાલા શબ્દ ન સાંભળે તેને ગતાયુ ગણવો. જેને દુર્ગન્ધમાં સુગન્ધની તથા સુગન્ધમાં દુર્ગન્ધની પ્રતીતિ થાય અથવા સુગન્ધ તથા દુર્ગન્ધ બન્નેનું જ્ઞાન ન થાય તે મનુષ્ય મૃત્યુથી વચી શકતો નથી, પરંતુ એક એવો પણ રોગ થાય છે કે મનુષ્યને સુગન્ધ કે દુર્ગન્ધ બન્નેનું જ્ઞાન હોતું નથી છતાં બલહાનિ કે મૃત્યુ થતું નથી. જે મનુષ્યને મુખપાક વિના જ્ઞાનપાનમાં વિપરીત સ્વાદ આવે અર્થાત્ જ્ઞાનને વદલે જ્ઞાન અને જ્ઞાનને વદલે ગળ્યું લાગે તે પણ મૃત્યુને પ્રાપ્ત થાય છે. જે મનુષ્યને ઠંડા, શીત, શુષ્ક, સ્નિગ્ધ, મૃદુ અને દારુણ વિગેરે પદાર્થોના સ્પર્શથી વિપરીત ભાવના પેદા થાય તેનું આયુ ક્ષીણ થયું છે એમ સમજવું. જેમ મનુષ્યને તીવ્ર તપ કર્યા શિવાય તથા વિધિવત્ યોગને સાધ્યા વિના ૧ અતીન્દ્રિય પદાર્થોનું જ્ઞાન થાય તેમજ જે પુરુષ સ્વસ્થ છતાં ચલાયમાન બુદ્ધિને ઢીધે પોતાની સમસ્ત ઇન્દ્રિયોમાં વૈપરીત્ય દેખે તે સ્વલ્પ સમયમાં જ યમપુર ભળી પ્રયાણ કરે છે.

સ્વપ્નના સાત પ્રકાર છે.

- ૧ દ્રષ્ટ-જાગૃત અવસ્થામાં જોણ પદાર્થનું દર્શન થાય તે.
- ૨ શ્રુત-સાંભળેલા પદાર્થ જોવામાં આવે તે.
- ૩ અનુભૂત-અનુભવેલા પદાર્થ જોવામાં આવે તે.
- ૪ પ્રાર્થિત-ઇચ્છિત પદાર્થ જોવામાં આવે તે.
- ૫ કલ્પિત-કલ્પેલા પદાર્થો જોવામાં આવે તે.
- ૬ ભાવિક-આગળ ઉપર થનારી વાત પૂર્વે જોવામાં આવે તે.
- ૭ દોષજ-વાત, પિત્ત અને કફના કોષથી જે સ્વપ્ન થાય તે.

આ સપ્ત સ્વપ્નોમાંથી પ્રથમનાં પાંચ નિષ્ફળ અને વાકીનાં બે સફળ ગણાય છે. દિવસે થયેલું અતિ ન્દાનું, અતિ લીધે તથા રાત્રિના પ્રથમ ભાગમાં અથવા પાછલા ભાગમાં જોણ સ્વપ્ન હમેશાં નિષ્ફળ હોય છે. જે સ્વપ્ન જોયા પછી ડુંગ ન આવે તે તાત્કાલિક ફળને આપનારું છે. અમંગલ સ્વપ્નને જોયા પછી પણ નિદ્રામાં ઉત્તમ સ્વપ્ન દેખાય તો પ્રથમ થયેલા અશુભ સ્વપ્નનું ફળ વ્ય-

૧ જે ઇન્દ્રિય દ્વારા જે વસ્તુનું જ્ઞાન થયું જોઈએ તે ન થતા તેથી અતિરિક્ત જ્ઞાન થાય તેને અતીન્દ્રિય કહે છે. જેમકે રૂપનું જ્ઞાન નેત્રથી થયું જોઈએ તેને વદલે શબ્દ સાંભળી કહી આપવું કે વોલનારનું રૂપ અમુક પ્રકારનું છે. ઇત્યાદિ.

રૂંધાને ધારણ કરે છે. વાત, પિત્ત, અને કફ એ ત્રિદોષના કોપથી મનોવાહી પ્રવાહોને પૂર્ણ કરી દારુણ અને અદારુણ એમ બે પ્રકારનાં સ્વપ્ન થાય છે. મનુષ્યને નિદ્રામાં મનના કારણથી જે અનેક પ્રકારનાં સ્વપ્નો જોવામાં આવે છે, તે વચ્ચે સફળ થાય છે અને વચ્ચે નિષ્ફળ પણ થાય છે. જે મનુષ્યનું વલ્લ ઘટતું જતું હોય અને જેને પ્રતિઝયાય નામનો રોગ લાગુ પડ્યો હોય એવો માણસ કદાચ સ્ત્રીસંગ કરે તો તેનું શોષ નામના રોગથી મૃત્યુ થાય છે. જે મનુષ્ય સ્વપ્નમાં શ્વાન, ડંટ અથવા ગર્દભ ઉપર ચઢી દક્ષિણ દિશા તરફ જતો હોય તેનું યક્ષ્મા નામના રોગથી મૃત્યુ થાય છે. જે મનુષ્ય મરેલા મનુષ્યની સાથે મધ્યપાન કરે અને જેન સ્વપ્નમાં શ્વાન ચેંચતા હોય તે માણસ તુરત જ પ્રવલ્લ જ્વરના વેગથી મૃત્યુવશ થાય છે. જે મનુષ્ય સ્વચ્છ આકાશને લાક્ષણી માફક લાલ દેખે તે રક્તપિત્તના રોગથી મૃત્યુ પામે છે. જે મનુષ્ય સ્વપ્નમાં લાલ પુષ્પોની માઝાને ધારણ કરી પોતાના સમગ્ર દેહને રક્તવર્ણથી રંગે અને લાલ વસ્ત્રોને ધારણ કરી હસતો હસતો સ્ત્રીઓને હાથે હરાઈ જાય તેનું પણ રક્તપિત્તથી જ મૃત્યુ થાય છે. જે મનુષ્યને સ્વપ્નમાં ઉદરશૂલ થાય, પેટે આફરો ચઢે, દુર્બલતા પ્રાપ્ત થાય, અથવા નલ્લો વિવર્ણ બની જાય તેમનું શુભ્ર નામના રોગથી મૃત્યુ થાય છે. સ્વપ્નની અંદર જેમની છાતીમાં કંટકની વેલ ઉત્પન્ન થાય તે મનુષ્યનું મરણ પણ ગુલ્મ રોગથી થાય છે. હાથ અડાઢતાં જ એની ત્વચા ફાટી ઘાવ પડી જાય, તે મનુષ્યનું કુષ્ઠ નામના રોગથી મરણ થાય છે. જે સ્વપ્નમાં નગ્ન થઈ દેહમાં ઘૂતનું લેપન કરે અથવા પ્રજ્વલિત નહિ થયેલા દહનમાં હવન રૂંધે અથવા પોતાની છાતીમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ કમલવૃક્ષને પ્રફુલ્લિત દેખે તે મનુષ્યનું પણ કુષ્ઠથી જ મૃત્યુ થાય છે. જે મનુષ્યે ઉત્તમ રીતે સ્નાન કરી ચન્દન આદિ સુગન્ધિત પદાર્થોથી શરીરે લેપ કર્યો હોય છતાં તેના શરીરપર મક્ષિકા આદિ જંતુઓ વેસતાં હોય તો તે મનુષ્યનું પ્રમેહ નામના રોગથી મૃત્યુ થશે એમ સમજવું. જે મનુષ્ય સ્વપ્નમાં ચાંદાલની સાથે અનેક પ્રકારના સ્નિગ્ધ પદાર્થોનું ભોજન કરે તે પણ પ્રમેહથી જ મૃત્યુ પામે છે. જેને અસ્થાનસંભવ ધ્યાન, આયામ, ઉદ્વેગ, મોહ, અરૂંતિ અને વલહાનિ થાય તેનું મૃત્યુ ઉન્માદથી નિપજે છે. જે મનુષ્ય ભોજનથી દ્વેષ કરે અર્થાત્ ખાઈ ન શકે

૧ મુઠ્ઠ, કર્ણ, નાસિકા, ગુદા, મૂત્રસ્થાન, નેત્ર, તથા પ્રસ્વેદથી રુધિર વહે અને આશ્વા શરીરમાં ઘારાં પડી જાય એવા રોગને રક્તપિત્ત કહે છે.

૨ ઉદરમાં એક ગાંઠ થાય છે અને તેની પીઠા અતિ અસહ્ય થઈ પડે છે, તેમજ ખૂંચ ન લાગે અને શરીર સુકાતું જાય તેવા રોગને ગુલ્મ કહે છે. ૩ મનને ક્યાંઈ ચેન ન પડે તે.

અને જેનું ચિત્ત ચલાયમાન રહ્યા કરે એવો ૧ ઉદર્દ નામના રોગવાળો પણ ઉન્માદથીજ મરણ પામે છે. અતિ ક્રોધી, અતિ ભીરુ, નિરંતર હસમુખો, વારંવાર મૂઠિત તથા પિપાસાયુક્ત થનારો તેમજ સ્વપ્નમાં રાક્ષસો સાથે નૃત્ય કરનારો મનુષ્ય ઉન્માદના વ્યાધિથી મૃત્યુવશ થાય છે. જે મનુષ્ય વગર અન્ધકારે અંધારું देखे, કોઈએ વોલાવેલ ન હોય છતાં પોતાને કોઈ વોલાવે છે એમ ધારી નિદ્રા-માંથી જાગી ઉઠે અને જાગૃત થયા છતાં પણ નાના પ્રકારના સ્વરોને સાંભળે તે મૃગી નામના રોગથી મરણ પામે છે. જે મનુષ્ય સ્વપ્નમાં મદોન્મત્ત થઈ નાચવા લાગે અને તે સમયે કોઈ મૃતક મનુષ્ય તેને મારવા લાગે એનું પણ મૃગી રોગથીજ મૃત્યુ થાય છે. જાગૃત મનુષ્યની હનુ, મન્યા અને નેત્રો સ્તબ્ધ બની જાય અર્થાત્ વીલકુલ હલે નહિ ત્યારે સમજવું કે તે માણસ ધનુર્વાત^૨ નામના રોગથી પીડિત થઈ મૃત્યુ પામશે. જે મનુષ્ય સ્વપ્નમાં પુરી તથા માલપુઆ આદિ પક્ષવાન રાજ્ય તે પણ ધનુર્વાત નામના રોગથીજ વમન કરી મરણ પામે છે. જેના શિરકેશમાં વંશ, ગુલ્મ અથવા લતા આદિની પ્રતીતિ થાય, જેના શિર અથવા શરીર માથે કાક આદિ પક્ષી વેસે; સ્વપ્નમાં જેનું શિર મુંઢાય, જેને સ્વપ્નમાં ગૃધ્ર, ઉલૂક, શ્વાન અને કાક આદિ દુષ્ટ પક્ષી રોકે, જેને રાક્ષસ, પ્રેત, પિશાચ, સ્ત્રી, ચાંડાલ અને અસુરસમૂહ સ્વપ્નમાં રોકી રાખે. જે સ્વપ્નમાં વંશ, વેત્ર, લતા, પાશ, તૃણ તથા કંટક આદિથી પીડિત થાય અર્થાત્ સંકટમાં મુંઢાઈ ચાલ્યા કરે અથવા પડી જાય; જે સ્વપ્નમાં રેતાલ જમીન ઉપર, સર્પના રાફડા ઉપર, ભસ્મમાં, શ્મશાનમાં, દેવસ્થાનમાં, રાહડામાં, મૂત્ર તથા પુરીષ આદિથી યુક્ત સ્થાનમાં, કાદવમાં, અથવા જલ રહિત કૂપમાં પડી જાય, જે મનુષ્ય સ્વપ્નમાં નદીની અંદર સ્નાન કરતો કરતો તળાઈ જાય, જે ઘૂત અથવા તેલનું પાન કરે, જે મનુષ્ય સ્વપ્નમાં શરીરે તેલનું મર્દન કરે, વગન કરે, જુલાવ લિપે, જેને સ્વપ્નમાં સુવર્ણ મળે, જે સ્વપ્નમાં કોઈની સાથે યુદ્ધ કરે, વન્ધન પામે, હારી જાય, પગરખાં રોવે, પોતા ઉપર ધૂલ અથવા પગરખાંને પડતાં જોવે, જેને સ્વપ્નમાં પોતાના મૃતક મનુષ્યો દ્વારા ત્રાપ ઉત્પન્ન થાય, જે સ્વપ્નમાં દાંત, ચન્દ્રમા, સૂર્ય, નક્ષત્ર, અગ્નિ આદિ દેવતા, દીપક, ચક્ષુ અથવા પર્વત આદિને પડતાં, નષ્ટ થતા અથવા ત્રુટી જતાં જોવે; જે પુરુષ સ્વપ્નની અંદર લાલ પુષ્પોના વનમાં, વધ ભૂમિમાં અથવા અન્ધકારમય ગુફામાં

૧ અતરહાના પ્રહારથી જેમ ત્વચામાં છાલાં પડી જાય છે તેમ આસ્વા શરીરમાં છાલાં પડી જાય અને તેમાં ચઢાવે, સોઈ ઢોંકવા જેવી પીડા થાય, વમન થાય, દાહ થાય અને ઉક્ત છાલાં-ઓ રક્તવર્ણ બની જાય તેને ઉદર્દ-પિત્તી કહે છે. ૨ શરીર વારંવાર ધનુષ્યની માફક નમી જાય, વારંવાર મૂર્છા આવે અને જેમાં તાળ થાય તેને ધનુર્વાત કહે છે.

પ્રવેશ કરે; જે મનુષ્ય સ્વપ્નમાં લાલ પુષ્પોને ધારણ કરી સ્વદ્રવ્ય હાથે અથવા નગ્ન થઈ દક્ષિણ દિશામાં જાય અથવા વાનરની સાથે ઘોર વનમાં પ્રવેશ કરે; જે પુરુષ સ્વપ્નમાં નગ્ન, દંડધારી, કૃષ્ણવર્ણ, અને રક્ત નેત્રવાળા તથા ભગવાં વસ્ત્રને ધારણ કરનાર અસૌમ્ય મનુષ્યને દેવે અને જેને સ્વપ્નની અંદર કાઢી પાવિણી, દુરાચારિણી, લાંબા કેશવાળી, લાંબા નસવાળી, દીર્ઘ સ્તનવાળી તથા કુત્સિતમાળા અને કુત્સિત વસ્ત્રોને ધારણ કરનારી સ્ત્રીનાં દર્શન થાય તે મનુષ્યનું મૃત્યુ થાય છે; કારણ કે એ વધાં સ્વપ્નો દારુણ ગણાય છે. દારુણ સ્વપ્નને દેખી રોગી મરણ પામે છે અને નિરોગી રોગ યુક્ત થાય છે. દુષ્ટ સ્વપ્નને દેખી તેના દુષ્ટ ફલથી ભાગ્યેજ વચી શકાય છે. જે મનુષ્યને બોલવાથી હૃદય ઉપર અત્યંત પીડા થાય, જમ્યા પછી સ્વલ્પ સમયમાં જ વમન થાય, કદાચ ભોજન કરેલું અન્ન ઉદરમાં રહે તો પણ તે પચે નહિ, પોતાનું વઢ નિરંતર ઘટતું જણાય, તૃપ્તા વધતી જાય અને હૃદયમાં શૂલ પેદા થાય તે વચારે નસત જીવી શકતો નથી, વૈદ્યે એવા રોગીને ત્યાજ્ય ગણવો. કારણકે કોઈ પણ ઔષધ એવા રોગને અટકાવી શકતું નથી. જેને ગંભીરા' નામની હેડકી ઉત્પન્ન થાય અને મઠ નિકળવાના દ્વારથી રુચિર વહેવા લાગે તેવા રોગીને આત્રેયી આજ્ઞાનું સ્મરણ કરી વૈદ્યે ઔષધ આપવું નહિ. કારણકે મૃત્યુ નિકટ આવે ત્યારે જ ગંભીરાની ઉત્પત્તિ થાય છે. જો દુર્બલ દેહવાળા મનુષ્યને આફરો ચઢે અથવા અતિસાર થઈ આવે તો તેનું જીવન કઠિન થઈ પડે છે. જે રોગી દુર્બલ હોય અને આફરો તથા પિપાસાની વૃદ્ધિથી પીડિત થતો હોય તે અવગ્રહ મરણ પામે છે. જેના શરીરમાં નિરંતર નેપ્રહર પર્યંત જ્વર રહેતો હોય, શુષ્ક સ્વાંસી દિન પ્રતિદિન વૃદ્ધિ પામતો હોય અને માંસ ઘટતું જતું હોય એવા રોગીને મૃતક માનવો જોઈએ. જેના મઠ તથા મૂત્ર ગ્રન્થિ યુક્ત થઈ નિકળતાં હોય અને શરીર હજુ વસતે થંદું પડી જતું હોય એવા મનુષ્યને કદાચ ઉદરનો રોગ હોય તો તેનું શ્વાસથી મૃત્યુ થાય છે. જેનો કુક્ષિસ્થ શ્વયથુ હાથે અથવા પગે ઉતરે તે પોતાના કુટુમ્બિઓને વલ્લેશ આપી શ્વાસરોગથી જ મ્રાણ રહિત બને છે. જે રોગીના પગમાં સોજા હોય અને એ સોજા પિંડીએ તથા જાઘ ઉપર ચડે તો તે કદિપણ વચવા પામતો નથી. જે મનુષ્યના હાથ, પગ, ગુહ્ય અને ઉદર ઉપર સોજા ચડી ગયા હોય તથા જેના આહાર, વર્ણ અને વઢ મન્દ

૧ જે હેડકી નામિ પાસેથી ઉત્પન્ન થઈ ગંભીર શબ્દ કરે તેને “ ગંભીરા ” કહે છે અને તેનાથી પિપાસા, જ્વર, અન્ન ઉપર અરુચિ, શોથ, કૃશતા, વકવાદ, શ્વાસ, અતિસાર, પ્રસ્વેદનું અધિક્ય, કંઠમાં કફનું બોલવું, શરીરે શીતલતા પ્રાપ્ત થવી અને અન્તર્દાહ આદિ અનેક ઉપદ્રવ થાય છે.

થઈ ગયાં હોય તે રોગી ત્યાજ્ય ગણાય છે. જે મનુષ્યને કાસની સાથે લીલો, પીલો અથવા લાલ કફ પડતો હોય, જેને સાન્દ્રપ્રમેહની સાથે રોમોદ્ગમ થતો હોય, સોજા ચડી ગયા હોય, खांसी તથા જ્વર પળ લાગુ પડેલ હોય અને માંસ સુકાઈ જવાથી માત્ર અસ્થિઓજ દેખાતાં હોય એવો રોગી પણ ત્યાજ્ય ગણાય છે. અર્થાત્ એવા રોગીની ચિકિત્સા ન કરવી, કારણકે જેને સાન્દ્રપ્રમેહનો રોગ લાગુ પડ્યો હોય તે માણસ કદિ પણ જીવી શકતો નથી. વલ્હીન અને દુર્બલ મનુષ્યના ત્રણે દોષો કુપિત થઈ જ્યારે કોઈએક પ્રકારના રોગને પ્રગટ કરે ત્યારે તે મનુષ્યનું જીવન દુર્બલ છે એમ જાણવું જે દુર્બલ મનુષ્યને પ્રથમ જ્વર તથા અતિસાર થયેલ હોય અને પાછલથી સોજા ચહે તેનું મૃત્યુ પણ તુરતમાં થાય છે. જે અત્યંત ક્રુદ્ધ હોય, જેને તૃષા વહુજ નાગતી હોય, જેની જાંઘની કીકી સ્થિર થઈ જતી હોય અને જેને શ્વાસ પણ ઉપડી ચુક્યો હોય એવા પાંડુરોગી તથા ઉદરરોગીનું જીવન દુર્લભ છે. જે રોગીનાં હનુ તથા મન્યા જકડાઈ ગયાં હોય, જેને તૃષા વધતી જતી હોય, જે નિર્બલ હોય અને જેના પ્રાણની સ્થિતિ માત્ર છાતીમાંજ હોય તે રોગી ત્યાજ્ય ગણાય છે. જેનું શરીર સ્થિર થઈ ગયું હોય, જેને કોઈપણ રીતે ચેન ન પડતું હોય અને જેનું માંસ, વલ્હ તથા આહાર ક્ષીણ થઈ ગયાં હોય તે કદિ પણ મૃત્યુથી વચી શકતો નથી. જેને વિરુદ્ધ કારણોથી રોગ ઉત્પન્ન થયો હોય અને તેની ચિકિત્સા પણ વિપરીત થઈ હોય એવા રોગીને શીઘ્રતાથી વૃદ્ધિ પામેલો દારુણ રોગ પ્રાણ રહિત કરે છે. જે મનુષ્યનું વલ્હ, જ્ઞાન, આરોગ્ય તથા મેદ, માંસ અને રક્ત ક્ષીણ થઈ ગયેલ હોય તે તુરતમાંજ મરણ પામે છે. જેના શરીરમાં વિવિધ રોગો હમેશાં વૃદ્ધિ પામતા જતા હોય અને જેનો સ્વભાવ ક્ષણે ક્ષણે બદલતો હોય તેવા રોગીના પ્રાણ મૃત્યુ સહજમાં હરી લે છે. જે મનુષ્યને પોતાની અથવા અન્યની છાયા જાંવામાં ન આવે પરંતુ એ છાયા સિવાય બીજી વસ્તુઓ જોવામાં આવે તે મનુષ્ય ચિકિત્સા કરવા યોગ્ય રહેતો નથી. જે મનુષ્ય ચન્દ્રની ચાંદનીમાં, સૂર્યના તાપમાં, દીપકના પ્રકાશમાં, જલમાં, દર્પણમાં અથવા એવા કોઈ અન્ય પદાર્થોમાં પોતાની છાયા ન દેખે તે તથા જે ઉક્ત સ્થળોમાં છાયાને વિકૃત અર્થાત્ આઢીઅવઢી, નાંકીચુકી વે મસ્તકવાઢી અને હાથ તથા પગ આદિ

૧ સન્ધ્યા સમયે પાત્રમાં ભરેલું મૂત્ર આચ્છી રાત્રી રાચ્છી મુકવામાં આવે અને પ્રભાતમાં તેની જેવી સ્થિતિ થાય તેવી રીતનું મૂત્ર જે મનુષ્યનું હોય અર્થાત્ ઢોલું, ફાટેલું, મેલું અને જેમાં કાંઈ રેતી જેવો ભાગ નીચે વેસી ગયો હોય તેનું ૪ દુર્ગન્ધિયુક્ત જેનું મૂત્ર હોય તેને સાન્દ્રપ્રમેહ લાગુ પડ્યો છે એમ જાણવું, એવા રોગીને નિરંતર નિર્બલતા વધતી જાય છે.

અવયવોના વધવટવાળી દેખે તે મનુષ્ય અવગ્ર્ય મરણ પામે છે. જે મનુષ્યની છાયા છિન્નભિન્ન, ભાંગીતુટી, આકુલવ્યાકુલ, ન્હાની મ્હોટી, નષ્ટભ્રષ્ટ, સ્થૂલસૂક્ષ્મ, બે ભાગમાં વિચ્છિન્ન, શિરહીન, લાંબી અથવા કોઈ વીંચી રીતે વિકૃત દેખાઈ આવે તે મનુષ્ય વગર વિલંબે મૃત્યુવશ થશે એમ માનવું. નેત્ર આદિના રોગને લીધે અથવા દર્પણ આદિ સ્થાનના વિકારને લીધે કદાચ વિકૃત છાયા જોવામાં આવે તો તે કાંઈ મૃત્યુના કારણરૂપ થતી નથી. જે મનુષ્યને સ્વપ્નમાં પોતાની છાયાનો આકાર, પ્રમાણ, વર્ણ તથા પ્રભા વિકૃત દેખાય તે પણ મૃત્યુ પામે છે. છાયાની આકૃતિ સુષ્પા અને વિષ્પા એ રીતે બે પ્રકારની છે તથા તેનું પ્રમાણ મધ્ય, અલ્પ અને મહત્ એ રીતે ત્રણ પ્રકારનું છે. જે સામાન્ય પ્રમાણ અને આકૃતિને અનુસરી જલ, દર્પણ અથવા આતપ આદિમાં છાયા પડે તેને પ્રતિચ્છાયા કહે છે અને તેમાં વર્ણ તથા પ્રભાની પણ સ્થિતિ હોય છે. આકાશ આદિ પંચમહાભૂતોને અનુસરી મનુષ્યની છાયા પાંચ પ્રકારની હોય છે. કારણ કે એ પંચમહાભૂતથીજ શરીરની ઉત્પત્તિ છે, ઇટલા માટે છાયાના નામ પણ એને અનુસરીનેજ આપવામાં આવ્યાં છે જેમકે:—

- ૧ આકાશીય છાયા—નિર્મલ, નીલવર્ણ, સચ્ચિક્રણ અને પ્રભાવાળી હોય છે.
- ૨ વાયવી છાયા—રુક્ષ, કાઢી, લાલ અને પ્રભાહીન હોય છે.
- ૩ આગ્નેયી છાયા—વિશુદ્ધ, લાલ, કાન્તિ યુક્ત અને જોવામાં મધુરી હોય છે.
- ૪ આંધસી છાયા—શુદ્ધ, સ્ફાટિક સમાન નિર્મલ અને સ્નિગ્ધ હોય છે.
- ૫ પાર્થિવી છાયા—સ્થિર, સ્નિગ્ધ, ઘન, શ્લેષ્મ, શ્યામ અને શ્વેત હોય છે.

વાયવી છાયા ક્લેશ અને વિનાશને આપનારી હોવાથી નિન્દનીય છે, વાકીની ચારે છાયાઓ સુખનો ઉદય કરનારી ગણાય છે.

સર્વ પ્રભા તૈજસી હોય છે અને તે રક્તા, પીતા, સિતા, શ્યાવા, હરિતા, પાંદૂરા તથા અસિતા એ રીતે સાત પ્રકારની ગણાય છે. તેમાં જે પ્રભા વિકાસવાળી સ્નિગ્ધ અને વિસ્તૃત હોય તે શુભ અને રુક્ષ, મલિન તથા સંક્ષિપ્ત હોય તે અશુભ લેખાય છે. છાયા વર્ણનો પરાભવ કરે છે અને પ્રભા વર્ણને પ્રકાશમાં લાવે છે. છાયા સમીપના ભાગમાં દેખાય છે અને પ્રભા દૂરથી પણ દેખાય છે. કોઈ મનુષ્ય એકી વખતે છાયાહીન કે પ્રભાહીન હોતો નથી, પ્રભાનો આશ્રય કરી રહેલી છાયાજ મનુષ્યના શુભાશુભ ભાવોને પ્રકટ કરે છે. જે મનુષ્યોની આંત્રોમાં કમલો હોય,

મુખ તથા ગંઢસ્થલ માંસથી પૂર્ણ હોય, મન વેચેન હોય અને શરીર ઉગ્ણ હોય તે રોગીને વચાવવાનો એકે ઉપાય નથી. જે મનુષ્યને શય્યા ઉપરથી ઉઠાડતાં મૂર્છા આવી જતી હોય અને જે ચાર-વાર પ્રહાર કરતો હોય એવો મનુષ્ય સાત દિવસથી અધિક આયુષ્ય ભોગવી શકતો નથી. જેને પ્રતિભાસગામી અને અતુલભાસગામી એ બન્ને પ્રકારના રોગ લાગુ પડ્યા હોય તથા જેનો મેદ પળ દૂષિત થઈ ગયો હોય તે મનુષ્ય પંદર દિવસથી વધારે જીવતો નથી. જે મનુષ્ય રોગોથી ઉપરુદ્ધ અથવા આકર્ષિત હોય, વહુજ થોડું જીવ શકતો હોય છતાં મલમૂત્રની અધિક પ્રવૃત્તિવાળો હોય તો તેની ચિકિત્સા કદિ પણ કરવી નહિ અર્થાત્ એવો રોગી મૃત્યુ પામે છે. વલ્લની વૃદ્ધિ કરનાર ઘૃત તથા દુગ્ધ આદિ પદાર્થોનું સેવન કર્યા છતાં પણ જેનું વલ્લવર્ણ સમેત ક્ષીણતા પામતું જાય તે મનુષ્ય જીવી શકતો નથી. જે રોગી દુર્બલ છતાં પ્રથમ કરતાં વધારે ભોજન કરે અને તેના મલ મૂત્રની પ્રવૃત્તિ અલ્પ હોય તો તેનું મૃત્યુ સમજવું. જે રોગીના કંઠમાં ઘુરઘુર શબ્દ થતો હોય તે તથા જેને શ્વાસ, શિથિલતા, અતિસાર, વલ્લીનતા, તૃષ્ણા અને મુખમાં શુષ્કતા હોય તે સત્ત્વર મરણ પામે છે. જે રોગીનો શ્વાસ મંદ પડી ગયો હોય અને જે કુટિલ ભાવથી વ્યાધિવિદ્ હોય અર્થાત્ જેને બુરી રીતે વેચેની લાગુ પડેલી હોય તેને મૃતક સમજવો. જેને ઉર્ધ્વશ્વાસ અને કફની અધિકતા હોય તથા જેનાં વર્ણ, વલ્લ અને આહાર ક્ષીણ થઈ ગયાં હોય તે પણ જીવતો રહી શકતો નથી. જેનાં નેત્રોનો અગ્રભાગ ઊંચો હોય, જેના શરીરમાં કંપ હોય તથા જે તૃષિત, નિર્બલ અને શુષ્ક મુખવાળો હોય તે મૃત્યુથી વચી શકતો નથી, જેનાં ગંઢસ્થલ ઊંચા થઈ ગયાં હોય તથા જે દારુણ જ્વર, કાસ અને શ્લેષ્મી પીડિત થતો હોય તથા જેને અન્ન ઉપર અરુચિ હોય તે કદિ પણ વચતો નથી. જેનાં નેત્ર, શિર અને જિહ્વા ફાટી જતાં હોય; અકુટી ઢલી પડી હોય તથા જિહ્વા કંટકિત થઈ ગઈ હોય તે મનુષ્ય મરણ પામે છે. જેની ગુહ્યેન્દ્રિય સંકોચાણી હોય અને અંઢકોશ લટકતા હોય અથવા ગુહ્યેન્દ્રિય લટકતી હોય અને અંઢકોશ સંકુચિત હોય તે રોગીને મૃતક માનવો. જેનું માંસ ક્ષીણ થતાં કેવલ ત્વચા અને અસ્થિજ વાંકી રહે તથા જેનો આહાર પળ ઘટી ગયો હોય એવો રોગી એક મહિનાથી અધિક જીવી શકતો નથી. જે રોગીને પોતાની છાયાનું શિર નીચું અથવા વાકું દેખાય અથવા છાયા શિરહીન દેખાય તે મનુષ્ય ચિકિત્સાને યોગ્ય રહેતો નથી. કોઈ-પણ પ્રકારના નેત્ર રોગ વિના જે રોગીના પલક દ્રષ્ટિને અવરોધ થાય તેવી રીતે પરસ્પર ચોટી ગયાં હોય તેને મૃતપ્રાય સમજવો. જેને સોજા તથા ફેફસાંનો રોગ હોય તથા જેની આંત્રના ઢોળા એવા ફૂલી ગયા હોય કે નીચે ઉપરની પાપળો પરસ્પર મળી શકતી ન હોય અને તે ઢોળાઓ ચીપડાથી

મરેલા રહેતા હોય તો તે મનુષ્યને મૃતકની માફક માનવો. જેના શિરમાં અથવા શ્રક્ષુટીમાં પ્રથમ કદી પળ ન થઈ એવી માંગ અથવા વર્તક એકાએક દેખાઈ આવે તેને પળ મૃતક સમજવો. કેશને રેંચી કાઢતાં જેના શિરમાં કોઈપણ પ્રકારનો ક્લેશ ન થાય તે મનુષ્ય મળે રોગી હોય કે નિરોગી હોય, પરંતુ છ રાત્રિથી અધિક જીવી શકતો નથી. જે મનુષ્યના વાઢ તેલ ચોપડયા વિના સ્નિગ્ધ દેખાતા હોય, તે રોગીને કાલનો કોઢીઓ સમજવો. જેના નાકની ઢાંડી અતિ સ્થૂલ થઈ ગઈ હોય અને તેના ઉપર સોજો ન ચડયો હોય છતાં સોજા જેવું માલુમ પડતું હોય તે રોગી વચવા પામતો નથી. જેની જિહ્વા અત્યંત લાંબી અથવા અત્યંત ટૂંકી થઈ જાય તે અને જેની નાસિકા અત્યંત સુકાઈ ગઈ હોય તે મનુષ્યનું જીવન દુર્લભ જાણવું. જેનાં મુખ, નાસિકા અને ઓઠ અત્યંત શ્વેત, કાઢાં અથવા લોહિત થઈ જાય અથવા કોઈ પળ વિકારને લીધે અતિ નીલવર્ણ થઈ જાય તે રોગી રોગથી મુક્ત થતો નથી. જેના દાંત અસ્થિની માફક અકસ્માત્ શ્વેત બની જાય અથવા એ દાંત ઉપર કોઈ પળ પ્રકારનું મંજન લગાડયા શિવાય અથવા દાતળ કર્યા શિવાય પુષ્પના જેવી આકૃતિ જોવામાં આવે તેમજ જેનાં દાંત પંકથી સંવૃત્ત હોય એવો રોગી વચી શકતો નથી, જેની જિહ્વા સ્તબ્ધ, નિશ્વેતન, મ્હોટી, કંટકિત, કૃષ્ણવર્ણ, અને શુષ્ક થઈ જાય તે રોગી અવઝય મરણ પામે છે. લાંબા શ્વાસ લેનારો જે રોગી મન્દ શ્વાસ લેવા લાગે અને ચેષ્ટા રહિત બની જાય તેને ત્યાજ્ય ગણવો. જે રોગીના હાથ, પગ, મન્યા અને તાલુ અત્યંત ઠંડા પડી જાય અથવા કઠિન બની જાય અથવા કોમલ થઈ જાય તેને ગતાયુ સમજવો. જે રોગી પોતાની જંઘાઓને પરસ્પર ઘસે, પગને ડંચા કરી પછાડે અને મુખને વારંવાર વાંકુ કરે તે પળ મરણ પામે છે. જે રોગી નરોને દાંતથી કાપે તથા નરોથી કેશને રેંચી કાઢે તેમજ કાષ્ઠથી પૃથ્વીપર લીટા કાઢે તે મનુષ્ય રોગથી મુક્ત થતો નથી. જે મનુષ્ય જાગૃત હોવા છતાં દાંતોને રાચ અર્થાત્ દાંતોને પરસ્પર ચાવી કડકડાટી બોલાવે, નિષ્પ્રયોજન રુદન કરે અથવા હસવા લાગે અને જેને પોતાના દુઃખનું ભાન ન હોય તે રોગી જીવી શકતો નથી. જે રોગી વારંવાર હસતો હોય, ડંચે અવાજે પુકાર કરતો હોય, પગથી શય્યાને પ્રહાર કરતો હોય અને હાથ ડંચા કરી નાસિકાનાં તથા કર્ણનાં છિદ્રોનો વારંવાર સ્પર્શ કરતો હોય તે રોગીનું જીવન સ્વલ્પ છે એમ સમજવું. જે રોગીને પૂર્વે સઘળા પદાર્થોમાં રુચિ હોય અને પછીથી તેમાં અરુચિ ઉત્પન્ન થાય તે રોગી પળ વચતો નથી. જેની ગ્રીવા મસ્તકના ભારને ઉપાડી ન શકે, જેની પીઠ આત્માના ભાગનું વહન ન કરી શકે અને હનૂ મુખમાં રહેલી વસ્તુને સંભાળી ન શકે અર્થાત્ ચાવી ન શકે એવા મનુષ્યને શવનુલ્ય સમજવો. મરનાર મનુષ્યને પ્રથમ એકદમ ઝવરનો

સંતાપ થાય છે, તૃષા વધે છે, મૂર્છા આવી જાય છે, વઢની ક્ષીણતા થાય છે અને સંન્ધિઓ ત્રુટતા હોય તેમ પીઠા ઉપજાવે છે. પ્રલેપક જ્વરવાળા રોગીને જો પ્રભાત સમયે પ્રસ્વેદ આવતો હોય તો તે રોગીનું જીવન દુર્લભ જાણવું. જેના કંઠમાં આહાર ન ઉતરતો હોય, જેની જિહ્વાએ કંઠમાં પ્રવેશ કર્યો હોય અને જેનું વઢ દિનપ્રતિદિન ક્ષીણ થતું જતું હોય તે રોગી તુરંતજ મરણ પામે છે. જે વન્ને પ્રપાણિને હલાચી મસ્તકને પળ હલાવે અને એવું કરવાથી તેના લલાટ ઉપર પ્રસ્વેદ આવી જતો હોય તો તે રોગી મૃત્યુને પ્રાપ્ત થાય છે. જે રોગીનાં, વન્ને નેત્રો ડયામ, શિથિલ અથવા હરિત વર્ણનાં બની જાય તે જીવી શકતો નથી. જે રોગી મૂર્છિત, શુષ્કમુખ અને વ્યાધિઓથી સંવિદ્ હોય તે પળ વચ્ચતો નથી. જે રોગીની શિરા હરિત વર્ણની હોય, જેના લોમકૂપ સંવૃત્ત હોય અર્થાત્ પૃથ્વી ઉપર જેમ ઘાસ છવાઈ જાય છે તેમ રોમાવલિ છવાણી હોય અને જેને રાતા પદાર્થો રાવાની અભિરુચિ હોય તેવો રોગી પિત્તના આધિક્યથી પ્રાણ રહિત થાય છે. જે મનુષ્યના હાથ પગ તથા મુખ આદિ અવયવો મુશોભિત હોય અને શરીર શુષ્ક થતું જાય તેમજ વઢ ઘટતું હોય એવો રોગી રાજયક્ષ્મા નામના રોગથી મરણ પામે છે. જેની કન્ધરામાંથી આગની માફક તાપ નિકળતો હોય, જેને હેઢકી ઉપઢી હોય, જે રુધિરનું વમન કરતો હોય, જેને આફરો ચઢતો હોય અને જેના પઢરામાં શૂઢ પ્રગટ થતું હોય તે પુરુષ શોષ નામના રોગથી મૃત્યુ પામે છે. શોષ

૧ માધવનિદાનમાં લખ્યું છે કે કમ્પ, પ્રલાપ, પરિતાપન, શીર્ષપીઠા, પ્રોઢ પ્રભાવવાળી પવિત્રતામાં તત્પરતા, અન્ય ચિન્તા, પ્રજ્ઞાનો નાશ, અને વિકલ્પતાપૂર્વક પ્રચુર પ્રવાદ એ વધાં પ્રલાપ-જ્વરનાં લક્ષણ છે. એ પ્રલાપજ્વરવાળો પુરુષ તુરંતજ પિતૃપાલના પદને પ્રાપ્ત થાય છે અર્થાત્ વિનાશ પામે છે.

૨ શોષ નામના રોગમાં શ્વાસ, હાથ પગમાં અશક્તિ, કફનું નીકળવું, તાલુમાં શુષ્કતા, વમન, મન્દાગ્નિ, ઉન્મત્તતા, પીનસ, કાસ, અહર્નિશ નિદ્રા, ચક્ષુમાં શ્વેતતા અને માંસ રાવાની તથા સ્ત્રીસંગની ઇચ્છા વગેરે થાય છે; તેમજ ઉભય અંસમાં અભિતાપ, હાથપગમાં દાહ, સર્વ અંગમાં જ્વર, અવાજનું વેસી જવું, દાહ, અતિસાર, મુખથી રુધિરનું નીકળવું, મસ્તકનું ભારે રહેવું, અન્નથી દ્વેષ, શુષ્ક કાસ અને જઠાં સ્વપ્નોનું જોવું, વગેરે લક્ષણો શોષ રોગનાં છે, તેને રાજયક્ષ્મા પણ કહે છે. રુધિર અને માંસને શોષી જાય છે એટલા માટે તે રોગનું નામ “શોષ” એ રીતે પ્રસિદ્ધ થયેલ છે.

ભરેલા રહેતા હોય તો તે મનુષ્યને મૃતકની માફક માનવો. જેના શિરમાં અથવા શ્રુતીમાં પ્રથમ કદી પળ ન થયેલ એવી માંગ અથવા વર્તક એકાએક દેખાઈ આવે તેને પળ મૃતક સમજવો. કેશને રેંચી કાઢતાં જેના શિરમાં કોઈપણ પ્રકારનો ક્લેશ ન થાય તે મનુષ્ય ભેલે રોગી હોય કે નિરોગી હોય, પરંતુ છ રાત્રિથી અધિક જીર્ણ શકતો નથી. જે મનુષ્યના વાઢ તેલ ચોપડયા વિના સ્નિગ્ધ દેખાતા હોય, તે રોગીને કાલનો કોઢીઓ સમજવો. જેના નાકની ઢાંડી અતિ સ્થૂલ થઈ ગઈ હોય અને તેના ઉપર સોજો ન ચઢ્યો હોય છતાં સોજા જેવું માલુમ પડતું હોય તે રોગી વચવા પામતો નથી. જેની જિહ્વા અત્યંત લાંબી અથવા અત્યંત ટૂંકી થઈ જાય તે અને જેની નાસિકા અત્યંત સુકાઈ ગયેલી હોય તે મનુષ્યનું જીવન દુર્લભ જાણવું. જેનાં મુખ, નાસિકા અને ઓઘ્ર અત્યંત શ્વેત, કાઢાં અથવા લોહિત થઈ જાય અથવા કોઈ પળ વિકારને લીધે અતિ નીલવર્ણ થઈ જાય તે રોગી રોગથી મુક્ત થતો નથી. જેના દાંત અસ્થિની માફક અકસ્માત્ શ્વેત બની જાય અથવા એ દાંત ઉપર કોઈ પળ પ્રકારનું મંજન લગાડ્યા શિવાય અથવા દાતળ કર્યા શિવાય પુષ્પના જેવી આકૃતિ જોવામાં આવે તેમજ જેનાં દાંત પંકથી સંવૃત્ત હોય એવો રોગી વચી શકતો નથી, જેની જિહ્વા સ્તબ્ધ, નિશ્વેતન, મ્હોટી, કંટકિત, કૃષ્ણવર્ણ, અને શુષ્ક થઈ જાય તે રોગી અવગ્રય મરણ પામે છે. લાંબા શ્વાસ લેનારો જે રોગી મન્દ શ્વાસ લેવા લાગે અને ચેષ્ટા રહિત બની જાય તેને ત્યાજ્ય ગણવો. જે રોગીના હાથ, પગ, મન્યા અને તાલુ અત્યંત ઠંડા પડી જાય અથવા કઠિન બની જાય અથવા કોમલ થઈ જાય તેને ગતાયુ સમજવો. જે રોગી પોતાની જંઘાઓને પરસ્પર ઘસે, પગને ડંચા કરી પછાડે અને મુઠને વારંવાર વાંકુ કરે તે પળ મરણ પામે છે. જે રોગી નસોને દાંતથી કાપે તથા નસોથી કેશને રેંચી કાઢે તેમજ કાઠથી પૃથ્વીપર લીટા કાઢે તે મનુષ્ય રોગથી મુક્ત થતો નથી. જે મનુષ્ય જાગૃત હોવા છતાં દાંતોને સ્વાય અર્થાત્ દાંતોને પરસ્પર ચાવી કડકડાટી બોલાવે, નિષ્પ્રયોજન રુદન કરે અથવા હસવા લાગે અને જેને પોતાના દુઃખનું ભાન ન હોય તે રોગી જીવી શકતો નથી. જે રોગી વારંવાર હસતો હોય, ડંચે અવાજે પુકાર કરતો હોય, પગથી શય્યાને પ્રહાર કરતો હોય અને હાથ ડંચા કરી નાસિકાનાં તથા કર્ણનાં છિદ્રોનો વારંવાર સ્પર્શ કરતો હોય તે રોગીનું જીવન સ્વલ્પ છે એમ સમજવું. જે રોગીને પૂર્વે સઘળા પદાર્થોમાં રુચિ હોય અને પછીથી તેમાં અરુચિ ઉત્પન્ન થાય તે રોગી પળ વચતો નથી. જેની ગ્રીવા મસ્તકના ભારને ઉપાડી ન શકે, જેની પીઠ આન્માના ભાગનું વહન ન કરી શકે અને હનૂ મુખમાં રહેલી વસ્તુને સંભાળી ન શકે અર્થાત્ ચાવી ન શકે એવા મનુષ્યને શવતુલ્ય સમજવો. મરનાર મનુષ્યને પ્રથમ એકદમ ઝવરનો

સંતાપ થાય છે, તૃષા વધે છે, મૂર્છા આવી જાય છે, વઠની ક્ષીણતા થાય છે અને સંન્ધિઓ ત્રુટતા હોય તેમ પીઠા ઉપજાવે છે. પ્રલેપક જ્વરવાળા રોગીને જો પ્રભાત સમયે પ્રસ્વેદ આવતો હોય તો તે રોગીનું જીવન દુર્લભ જાણવું. જેના કંઠમાં આહાર ન ઉતરતો હોય, જેની જિહ્વાએ કંઠમાં પ્રવેશ કર્યો હોય અને જેનું વઠ દિનપ્રતિદિન ક્ષીણ થતું જતું હોય તે રોગી તુરતજ મરણ પામે છે. જે વન્ને પ્રપાણિને હલાવી મસ્તકને પળ હલાવે અને એવું કરવાથી તેના લલાટ ઉપર પ્રસ્વેદ આવી જતો હોય તો તે રોગી મૃત્યુને પ્રાપ્ત થાય છે. જે રોગીનાં, વન્ને નેત્રો ડયામ, શિથિલ અથવા હરિત વર્ણનાં બની જાય તે જીવી શકતો નથી. જે રોગી મૂર્છિત, શુષ્કમુખ અને વ્યાધિઓથી સંવિદ્ હોય તે પળ વચ્ચતો નથી. જે રોગીની શિરા હરિત વર્ણની હોય, જેના લોમકૂપ સંવૃત્ત હોય અર્થાત્ પૃથ્વી ઉપર જેમ ઘાસ છવાઈ જાય છે તેમ રોમાવલિ છવાણી હોય અને જેને ટાટા પદાર્થો ટાવાની અભિરુચિ હોય તેવો રોગી પિત્તના આધિક્યથી પ્રાણ રહિત થાય છે. જે મનુષ્યના હાથ પગ તથા મુખ આદિ અવયવો સુશોભિત હોય અને શરીર શુષ્ક થતું જાય તેમજ વઠ ઘટતું હોય એવો રોગી રાજયક્ષ્મા નામના રોગથી મરણ પામે છે. જેની કન્ધરામાંથી આગની માફક તાપ નિકળતો હોય, જેને હેઢકી ઉપહી હોય, જે રુધિરનું વમન કરતો હોય, જેને આફરો ચઢતો હોય અને જેના પઢલામાં શૂઠ પ્રગટ થતું હોય તે પુરુષ શોષ નામના રોગથી મૃત્યુ પામે છે. શોષ

૧ માધવનિદાનમાં લખ્યું છે કે કમ્પ, પ્રલાપ, પરિતાપન, શીર્ષપીઠા, પ્રૌઢ પ્રભાવવાળી પવિત્રતામાં તત્પરતા, અન્ય ચિન્તા, પ્રજ્ઞાનો નાશ, અને વિકલ્પતાપૂર્વક પ્રચુર પ્રવાદ એ વધાં પ્રલાપ-જ્વરનાં લક્ષણ છે. એ પ્રલાપજ્વરવાળો પુરુષ તુરતજ પિતૃપાલના પદને પ્રાપ્ત થાય છે અર્થાત્ વિનાશ પામે છે.

૨ શોષ નામના રોગમાં શ્વાસ, હાથ પગમાં અશક્તિ, કફનું નીકળવું, તાલુમાં શુષ્કતા, વમન, મન્દાગ્નિ, ઉન્મત્તતા, પીનસ, કાસ, અહર્નિશ નિદ્રા, ચક્ષુમાં શ્વેતતા અને માંસે ટાવાની તથા સ્ત્રીસંગની ઇચ્છા વગેરે થાય છે; તેમજ ઉભય અંસમાં અભિતાપ, હાથપગમાં દાહ, સર્વ અંગમાં જ્વર, અવાજનું વેસી જવું, દાહ, અતિસાર, મુખથી રુધિરનું નીકળવું, મસ્તકનું ભારે રહેવું, અન્નથી દ્વેષ, શુષ્ક કાસ અને જઠાં સ્વપ્નોનું જોવું, વગેરે લક્ષણો શોષ રોગનાં છે, તેને રાજયક્ષ્મા પણ કહે છે. રુધિર અને માંસને શોષી જાય છે એટલા માટે તે રોગનું નામ “શોષ” એ રીતે પ્રસિદ્ધ થયેલ છે.

રોગ શરીરની પાચન આદિ તમામ ક્રિયાઓનો ક્ષય કરે છે. ઇટલા માટે તેને ક્ષય પળ કહે છે; પૂર્વે કોઈ ચન્દ્ર નામના રાજાને એ રોગ થયો હતો જેથી તેનું રાજયક્ષમા એ રીતે નામ પડેલ છે. વાત રોગ, અપસ્માર રોગ, કૃષ્ણ રોગ, શોફ રોગ, ઉદર રોગ, ગુલ્મ રોગ, મધુમેહ રોગ, અને રાજયક્ષમા રોગ, મનુષ્યના વલ્લ તથા માંસને ક્ષય કરનારા હોવાથી અસાધ્ય થઈ પડે છે. જે મનુષ્યને અન્ય વિકારો ઉત્પન્ન થાય અર્થાત્ એક રોગ વિદ્યમાન છતાં અન્ય રોગનો પ્રાદુર્ભાવ થાય તો તે રોગી જીવનને ભાગવી શકતો નથી. જે રોગીને પ્રથમ આફરો ચઢ્યો હોય, તે મટાડવાને માટે વિરેચન આપવામાં આવે પરંતુ એ વિરેચનને અંતે અત્યંત તૃષ્ણા વધે અને ફરી આફરો ચઢે તો તે રોગીને શવ તુલ્ય સમન્વો. જે રોગી કંઠ, મુખ, તથા હૃદયની શુષ્કતાને લીધે જલ આદિ પેય પદાર્થોને પી શકે નહિ તે મરણ પામે છે. જે રોગીનો સ્વર ક્ષીણ થઈ ગયો હોય, વલ્લ તથા વર્ણ વિકૃત થઈ ગયેલ હોય અને દિનપ્રતિદિન રોગ વધતો જતો હોય તે પળ મૃત્યુવશ થાય છે. જે રોગીને ઉર્ધ્વ શ્વાસ હોય, શરીર શીતલ પડી જતું હોય, પડલાંની પાંસળીઓમાં શૂલ્ક થતું હોય, અને બેચેનીને લીધે જેને કોઈ પળ પ્રકારે શાંતિ ન થતી હોય તેવો રોગી મરણ પામે છે. તથા જે વારંવાર “હાય હાય હું મરી જઈશ” એવા અપશબ્દનો ઉચ્ચાર કરે છે તે પળ મૃત્યુને વશ થાય છે. જે દુર્બલ રોગીને એકાએક રોગ છોડી દિધે તેનું જીવન સંશયાત્મક હોય છે. જે મનુષ્યનાં કફ, વિષ્ણ અને વીર્ય જલમાં ડૂબી જાય તે રોગી મરણ પામે છે. જેના કફમાં રક્ત, પીત, ડ્રામ, હરિત, અને ધૂમ્ર આદિ અનેક વર્ણ દેખાઈ આવે તથા તે કફ જલની અંદર ડૂબી જાય તો તે રોગી અવશ્ય મૃત્યુવશ થાય છે. ઉષ્માનુગામી પિત્ત મનુષ્યના શંખની અંદર પ્રાપ્ત થઈ શંખક નામના રોગને પ્રગટ કરે છે અને ત્રણ દિવસની અંદર તે મનુષ્યના પ્રાણને હરી લે છે. જેના મુખમાંથી વારંવાર ફોળવાહું લોહી નિકળે અને જેની કુક્ષિમાં શૂલ્ક નિક-

૧ દૂષિત થયેલ પિત્ત, રુધિર અને વાયુની વૃદ્ધિથી કર્ણની અંદર ભયંકર સોજો ચઢે છે અને તેથી ઘોર પીડા, અતિ દાહ તથા નેત્ર રુધિરની માફક રક્તવર્ણ બની જાય છે; એ સોજો વિપની પેટે શિરમાં પ્રવેશ કરી કંઠનું સ્વચ્છ કરે છે, જેથી શ્વાસ પળ રોકાઈ જાય છે અને મનુષ્યનો પ્રાણાન્ત થાય છે અર્થાત્ જેમ વિષ રુધિર આદિમાં પ્રવેશ કરી મનુષ્યને તુરત મારી નાંખે છે, એવીજ રીતે આ શંખ નામનો રોગ પળ કંઠમાં પ્રવેશ કરી મનુષ્યને પ્રાણ રહિત કરે છે. જેને શંખ નામનો રોગ થાય તે ત્રણ દિવસથી અધિક જીવી શકતો નથી.

ઝતું હોય તે રોગી મરણ પામે છે. જેને વઠ અને માંસની ક્ષીણતા, અસ્થિનું દેખાવું, રોગની તીવ્ર વૃદ્ધિ અને સર્વ પદાર્થોમાં અરુચિ હોય તે રોગી ત્રણ દિવસમાં મરણ પામે છે. જે રોગીને સર્વ લક્ષણયુક્ત વાતઘીલા નામનો રોગ હૃદયમાં ઉત્પન્ન થઈ ત્યાંજ ધર કરી રહે અને એવા રોગીને તૃષ્ણાની અધિકતા હોય તો તે તુરંત મરી જાય છે જે મનુષ્યના શરીરમાં પિંડિઓને શિથિલ કરી, નાસિકાને વાંકી વાઢી વાયુ સંચાર કરે તે તુરંત પ્રાણ રહિત થાય છે. જેની અકુટિ સ્થાનથી અષ્ટ થઈ હોય અર્થાત્ નીચી નમી ગઈ હોય, જેને દારુણ અન્તર્દાહ થતો હોય અને જેને હેડકી પળ ઉપડી હોય તે સત્ત્વર મરણ પામે છે. જેના રુધિર અને માંસ આદિ ધાતુ ક્ષીણ થઈ જાય અને વાયુ કપાળમાં સ્થિર થઈ મન્યાઓને પીડિત કરે તે રોગી પણ પંચત્વને પ્રાપ્ત થાય છે. જે રોગીના શરીરમાં વાયુ અધોદ્વારથી પ્રવેશ કરી નાભિની પાસે પહોંચી આંતરડાઓમાં વ્યાધિ ઉપજાવે તે રોગી મરણ પામે છે. જે રોગીના હૃદયમાં વાયુ પ્રવેશ કરી પશુકના અગ્રભાગને નમાવી દે અને રોગીને ટાઢ જળાય તથા આંત્રો ફાટી ગઈ હોય તેમ સ્તબ્ધ બની જાય એવો રોગી શીઘ્ર મરણને શરણ જાય છે. વઠવાન્ વાયુ વિશેષે કરી નિર્વઠ રોગીના અધોદ્વાર તથા હૃદયનું ગ્રહણ કરી અત્યંત પીડા ઉપજાવે ત્યારે રોગીનું સત્ત્વર મૃત્યુ થશે એમ સમજવું. જે રોગીના અધોદ્વારને માર્ગે વઠવાન્ વાયુ પ્રવેશ કરી આંતરડાઓમાં ભરાઈ જાય અને તે પાછો નિકળે નહિ તથા તેવા કારણને લીધે શ્વાસની ઉત્પત્તિ થાય ત્યારે તુરંતજ તે મરણ પામે છે. એ રોગ ઘણે ભાગે કૃશ મનુષ્યને લાગુ પડે છે. જેના શરીરમાં વાયુ પ્રવેશ કરી મઠ મૂત્રને એવી રીતે બંધ કરે કે તેની કોઈપણ રીતે પ્રવૃત્તિ ન થઈ શકે અને એકી વચ્ચે નાભિ, વસ્તિ તથા શિરમાં શૂઠ ઉત્પન્ન થાય એ રોગીનું જીવન દુર્લભ જાણવું. જે મનુષ્યને વાયુની પ્રવળતાથી હૃદય, પાંસઢી, કમ્મર, કમ્મરના સાંધા તથા વસ્તિમાં શૂઠ ઉત્પન્ન થાય, મઠની પ્રવૃત્તિ બિલકુલ ન થાય અને તૃષ્ણા વધતી જાય તે રોગી તુરંત મૃત્યુના મુખમાં પ્રવેશ કરે છે. વાયુના ૮૪ રોગો છે, તેમાંથી આજે અમુક તો કાલે વીજો એ રીતે અનેક પ્રકારના વાયુ રોગથી ઘેરાણલા મનુષ્યને જ્ઞાડો ફાટેલો આવવા લાગે અને તૃષ્ણાનું પ્રવળ વધે તો તે વગર બિલંબે મરણ પામે છે. જે મનુષ્યને સોજા ચંચલ હોય અને જે

૨ જે નાભિ નીચે ઉત્પન્ન થઈ ચારે તરફ સંચાર કરે છે અથવા સ્થિર પણ રહે છે જે ગોઠ પથ્થરના ઢુકડા સમાન કઠોર હોય છે અને જેની ઉત્પત્તિથી વિષ્ણા, મૂત્ર તથા અધોવાયુનું રુન્ધન થાય છે એ રોગને વાતઘીલા કહે છે; તેનો ઉર્ધ્વ ભાગ, કાંઈ લાંબો અને વાંકો તથા ઉન્નત હોય છે.

સ્થલે સોજા હોય તે સ્થલની ત્વચા પાતલી થઈ જાય, સોજાની જગોઈ દાવવાથી કઠિનતા માલૂમ પડે, ત્વચા લાલ અથવા કાળા રંગની થઈ જાય, શોષ સ્થાન શૂન્ય (સ્પર્શ કરતાં માલૂમ ન પડે તેવું) બની જાય, ભિન્ન ભિન્ન પીડા ઉત્પન્ન થાય અર્થાત્ ક્યાંઈ અધિક અને ક્યાંઈ ઓછો વ્યાધિ થાય, રોમ યજ્ઞ થઈ જાય, ઔષધ કર્યા વિના એની મેલે ઘડિમાં આરામ થઈ જાય અને પુનઃ તેનો પ્રાર્દુભાવ થાય, દાઢ્યા પછી તુરતમાંજ પાછો ઉપડી આવે, દિવસે અધિક હોય અને રાત્રિ શાન્તિ રહે એવા વાતશોષી મનુષ્યને જ્ઞાહો ફાટેલો આવવા લાગે અને તૃષ્ણા વૃદ્ધિ થાય તો તુરતજ મરણ પામે છે. જે મનુષ્યને આમાશયમાં પીડા થતી હોય, તૃષ્ણા વધુ લાગતી હોય અને અધોદ્વારમાં ઉગ્ર શૂલ થતું હોય એવો રોગી વચતો નથી. વાયુ જે મનુષ્યના પક્ષાશયમાં પ્રવેશ કરી સંજ્ઞાને હરી કંઠમાં ધુરધુર એવા શબ્દને ઉત્પન્ન કરે તે રોગી મરણ પામે છે. જેના દાંતો ઉપર કીચડ તથા ચુના જેવી રેતી જામી ગઈ હોય, જેનું મુખ પળ ચૂર્ણક જેવું હોય, કૃશતા અને નિર્વલ્લતાને લીધે જેની કાયા કંપતી હોય, જેના શિરકેશમાંથી શ્વેત રેતી જેવું ચૂર્ણ ધ્રુવતું હોય, તેવુંજ ચૂર્ણ મુખપરથી ધ્રુવતું હોય અથવા આઘાત શરીરપરથી ધ્રુવતું હોય તે રોગીના પ્રાણ તુરતજ પરલોક તરફ પ્રયાણ કરે છે. જે રોગીને તૃષ્ણા, શ્વાસ, માથાનો દુઃખાવો, મોહ, દુર્બલતા, કૂજન તથા મલ્લ, મેદ અને જ્ઞાહાનું અધિક્ય, હોય તે સત્ત્વર પંચત્વને પામે છે. જે મનુષ્ય કાન્તિહીન, મંદાગ્નિ યુક્ત, વ્યાકુલ ચિન્તિત્વાલો, વિકૃત છાયાવાલો, અને કુત્સિત મનવાલો અર્થાત્ દુષ્ટ વાર્તાઓનું ચિન્તન કરનારો હોય તે હમેશાં દુઃખી રહ્યાં કરે છે અને વીશ દિવસની અંદર મરણ પામે છે. જે મનુષ્યના હાથના પદાર્થોનું વલ્લિ વૈશ્વનું ભક્ષણ કરનારા જીવો ભક્ષણ ન કરે તે મનુષ્ય એક વર્ષની અંદર લોકાન્તરમાં શરીરના ભોગોનો ઉપભોગ કરે છે અર્થાત્ મરી જાય છે. જે મનુષ્ય આકાશ માર્ગમાં રહેલા સપ્તઋષિ નામના તારાઓની વચ્ચે રહેલ અરુન્ધતીને વરાવર ઓઢાવતો હોય છતાં ન દેખી શકે તે એક વર્ષ પછી તુરતજ મૃત્યુવશ થાય છે. જે મનુષ્ય કાંઈ પણ કારણ વિના એકા એક સૌન્દર્ય, પુષ્ટતા અને ધનને પ્રાપ્ત થાય અથવા વિના કારણ તે ત્રણે વસ્તુઓને ગુમાવે તે એક વર્ષની અંદર મરણ પામે છે. મતલબ એકે કોઈ મનુષ્ય મન્દ તેજવાલો હોય અને સુંદર થવા માટે શરીરે કોઈ પણ ઔષધિનો લેપ ન કર્યો હોય છતાં તે સ્વતઃ શોભાયમાન બની જાય, એવીજ રીતે પુષ્ટિકારક રસાયણ આદિનું સેવન ન કર્યું હોય તેમજ ઘૃત તથા દુગ્ધ આદિ પદાર્થો પૂર્વથી વિશેષ પ્રમાણમાં ન ખાધા હોય છતાં સ્વતઃ પુષ્ટ બની જાય અને કાંઈ પણ પરિશ્રમ અગર ધારણા વિના હૃદ ઉપરાંત ધનની પ્રાપ્તિ થાય અથવા કાંઈ પણ રોગ વિના શોભા

બલ તથા ચોરી આદિથી સમગ્ર ધન નષ્ટ થાય એવા મનુષ્યનું એક વર્ષની અંદર મૃત્યુ નિપજે છે. જે મનુષ્યનાં કોઈ પણ કારણ વિના ભક્તિ, શીલ, સ્મૃતિ, ત્યાગ, બુદ્ધિ અને બલ ચાલ્યાં જાય તે છ મહિનાની અંદર મરણ પામે છે. જે મનુષ્યના લલાટ ઉપર અપૂર્વ અર્થાત્ પૂર્વે ન હોય તેવો નસોનો સમૂહ ઉત્પન્ન થાય તો તે પણ છ મહિનામાં મરણ પામે છે જેના લલાટ પર અપૂર્વ ચન્દ્રમા જેવી આડી રેખાનો પ્રાદુર્ભાવ થાય તે મનુષ્ય છ માસની અંદર મૃત્યુ પામે છે. અરુન્ધતી, ધ્રુવ, વિષ્ણુના ત્રિપદ અને માતૃમંડલને હીન આયુષ્યવાળો મનુષ્ય જોઈ શકતો નથી. જીભને અરુન્ધતી, નાસિકાના અગ્રભાગને ધ્રુવ, વન્ને શ્રકુટિના મધ્યભાગને વિષ્ણુ ત્રિપદ અને વન્ને શ્રકુટિને માતૃમંડલ કહે છે. જેના શરીરમાં કમ્પ તથા મોહ હોય અને જેની ચાલ તથા વાણી વિ-ક્ષિપ્ત અર્થાત્ ઉન્મત્તના જેવી હોય તે મનુષ્ય એક માસની અંદર મરણ પામે છે. જેનું વીર્ય, મૂત્ર તથા વિષ્ણુ જલમાં ડૂબી જાય અને જે પોતાના ઇષ્ટ મિત્રો સાથે દ્વેષ રાખવા લાગે તે મનુષ્ય એક મા-સની અંદર મૃત્યુરૂપી જલમાં સ્નાન કરે છે અર્થાત્ મરી જાય છે. દાહને લીધે અગર વિના દાહે જેના હાથ, પગ અને મુખ અત્યંત શુષ્ક થઈ જાય તે પણ એક મહિનામાં મૃત્યુને પાત્ર થાય છે. જેના લલાટ, મસ્તક અથવા વસ્તિમાં ચન્દ્રમા સમાન આડી નિલવર્ણની રેખા ઉત્પન્ન થાય તે એક મહિનાની અંદર પરલોક પ્રયાણ કરે છે. જેના સમગ્ર શરીર ઉપર ચળોઠીની માફક શીતલા ઉત્પન્ન થઈ તુરતમાં શાન્ત ન થાય તો તે મનુષ્ય સત્ત્વર મરણ પામે છે. જેની ગ્રીવામાં પીડા થતી હોય, જિહ્વામાં સોજો ચડ્યો હોય અને ગળું તથા મુખ પાકી ગયાં હોય તે શીત્રતાથી પ્રાણ રહિત થાય છે. જે રોગીને ભ્રમ, અતિપ્રલાપ, દાહ અને અસ્થિભેદ થાય તેનું જીવન દુર્લભ જાણવું. જે રોગી અચેતન અવસ્થામાં પોતાના શિરકેશને પકડી રેંચે અને સ્વસ્થની માફક આહાર કરે તથા બલ પણ સ્વસ્થ જેવું વતાવે તે કદિ પણ વચતો નથી. જે રોગી આંખોની આસપાસ આંગળીઓથી કાંઈ શોધતો હોય એમ દેખાય અને ઉન્મત્તની માફક આંખો ફાટી વિસ્મય પૂર્વક જોયા કરે, મટ-કું મારવું છોડી દિધે અને શયન, વમન, અંગ, કોષ્ઠ તથા કુડ્યમાં કાંઈ પણ વસ્તુ ધોવાઈ ન હોય છતાં મિથ્યા શોધ કર્યા કરે અને એ વચ્ચે મોહને પ્રાપ્ત થાય તે તુરત મરી જાય છે. જે રોગી અચેતન અવસ્થામાં વિના પ્રયોજન હસ્યા કરે, હોઠને ચાટે અને જેના હાથ, પગ તથા શ્વાસ ઘટ્ટા પડી ગયા હોય તે જીવતો રહી શકતો નથી. જે પોતાની પાસે વેઠેલા કુટુમ્બીઓને બોલાવ-તો હોય, જેની સંજ્ઞા જતી રહી હોય અને જે આંખો ફાટી જુદાં છતાં કાંઈ ન દેખી શકતો હોય તે રોગી મરણ પામે છે. જે મનુષ્યના શરીરમાં આકાશ આદિ પંચતત્ત્વનો અયોગ અથવા અતિયોગ

હોય તે રોગી ત્યાજ્ય ગણાય છે. આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જલ અને પૃથ્વી એ પંચ મહાભૂતોના શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગન્ધ એ ક્રમપૂર્વક પાંચ ગુણ છે; અર્થાત્ આકાશનો ગુણ શબ્દ, વાયુનો ગુણ સ્પર્શ, અગ્નિનો ગુણ રૂપ, જલનો ગુણ રસ અને પૃથ્વીનો ગુણ ગન્ધ છે. આકાશમાં કેવળ શબ્દગુણ છે. વાયુમાં શબ્દ અને સ્પર્શ, અગ્નિમાં શબ્દ, સ્પર્શ, અને રૂપ. જલમાં શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ અને રસ, તથા પૃથ્વીમાં શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગન્ધ એ પાંચે ગુણ છે. પરંતુ એક એક ભૂતમાં એક એક ગુણ પ્રધાન છે. જેમકે આકાશનો પ્રધાન ગુણ શબ્દ इत्यादि. જેના શરીરમાં શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગન્ધ એ જાણવાની શક્તિ ન રહે તેનામાં પંચતત્ત્વનો અયોગ છે એમ જાણવું. જે મનુષ્ય શબ્દાદિ શક્તિ ઉપરાંત અનુભવી શકે અર્થાત્ સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ કોઈ ન સાંભળી શકે એવા શબ્દને સાંભળે તેનામાં પંચતત્ત્વનો અતિયોગ છે એમ સમજવું. એ અયોગ તથા અતિયોગ જન્મના સ્વભાવ રૂપ ન હોય અને તેનું જ્ઞાન પણ કોઈ યુક્તિદ્વારા ન મેળવવું હોય તો તે વન્ને મૃત્યુના કારણ રૂપ થઈ પડે છે. રોગોની અત્યંત વૃદ્ધિ થવાથી અને મનોવલ્લ ક્ષીણ થવાથી આત્મા દેહ સંજ્ઞાવાળા નિવાસસ્થાનનો પરિત્યાગ કરે છે. આયુષ્ય ક્ષીણ થવાની સાથે વર્ણ, સ્વર, જઠરાગ્નિનું વલ્લ, વાણીનું વલ્લ અને મનોવલ્લ પણ ક્ષીણ થાય છે. મૃત્યુનો સમય સમીપ આવતાં રોગીને વૈદ્ય, ઔષધ, અન્ન, જલ, ગુરુ અને મિત્ર વિષ જેવા જણાય છે. વૈદ્યે એવા રોગીઓના અન્ન જલનો સ્પર્શ ન કરવો જોઈએ; કારણ કે અસાધ્યની ચિકિત્સા ન કરવી એમ પણ નથી, તેના કુટુમ્બીઓને અગાઉથી કહી આપવું કે આ રોગીનો રોગ અસાધ્ય છે. કારણ કે “ યાવત્કંઠગતઃ પ્રાણસ્તાવત્તેષાં ચિકિત્સકાઃ ” કંઠગત પ્રાણવાળા રોગીની ચિકિત્સા કરવી, પરંતુ અસાધ્ય રોગી મોતથી વચતો નથી. કારણ કે સાધક ગુણોથી યુક્ત ચિકિત્સાના ચાર પાદ ગતાયુને માટે વ્યર્થ ગણાય છે. જેમ દ્રવ્યને આશ્રયે ગુણ છે. તેમ ચિકિત્સાને આશ્રયે આયુષ્ય છે, જે રોગમાં ચિકિત્સા નિષ્ફળ નિવડે તે રોગીનું આયુષ્ય નષ્ટ થયું છે એમ માનવું. વૈદ્ય, ઔષધ, સેવક અને રોગી એ રીતે ચિકિત્સાનાં ચાર પાદ છે. જે મનુષ્યના શિર ઉપર ગોમય જેવું ચૂર્ણ ઉત્પન્ન થાય અને તે તેલ ચોપડવાથી દૂર થઈ જાય એવો એક મહિનાથી અધિક જીવી શકતો નથી. જે મનુષ્ય વન્ને પગને પરસ્પર અથડાવતો ચાલે અને તેના ઉભય અં-સસ્થાન ભ્રષ્ટ થઈ ગયા હોય તથા વિકૃત રીતે દોડતો હોય તે મનુષ્ય આ લોકમાં વધારે દિવસ વાસ કરતો નથી. સ્નાનથી અનુલિપ્ત થઈ જાતા જે મનુષ્યનું ઝરઃસ્થલ પ્રથક સુકાઈ જાય અને વીજાં વધાં અંગો આર્દ્ર હોય તે પંદર દિવસથી વધારે

આયુષ્ય ભોગવી શકતો નથી. જે રોગીને માટે વૈદ્ય અત્યંત પરિશ્રમ કર્યા છતાં પણ ઔષધ તૈયાર ન કરી શકે તે ભાગ્યેજ જીવે છે. જે ઔષધ અનેક વખત સફળ નિવડ્યું હોય અને તેનું ઉત્તમ રીતે સેવન કરાવ્યું હોય છતાં રોગીને અસર ન કરે ત્યારે તે રોગ અસાધ્ય છે એમ સમજવું. કદાચ વૈદ્ય સૂક્ષ્મશાસ્ત્રને આધારે રોગીને વ્યંજન खावा આપે છતાં ઇથી કાંઈ પણ ફળ પ્રાપ્ત ન થાય તો તે રોગીનું જીવન દુર્લભ થઈ પડે છે. મૃત્યુ વચ્ચે મનુષ્યનાં પ્રાણ તપાસવાનું થાય છે, જ્ઞાન જાગૃત્ રહે છે, અંગના હાથ પગ આદિ અવયવો નિર્વલ્લ વની જાય છે, ચેષ્ટા જતી રહે છે, ઇન્દ્રિયો નિષ્ક્રિય થાય છે, ચૈતન્ય જાગૃત્ રહે. સન્વસંજ્ઞક મન ઉત્સુક થાય છે, ચિત્તમાં ભય પ્રવેશ કરે છે, સ્મરણશક્તિ અને બુદ્ધિ અલગ જતી રહે છે, લજ્જા અને કાન્તિ ભાગી જાય છે, મન પાપોથી વ્યથિત થાય છે, ઓજ અને તેજ નષ્ટ થાય છે, ભક્તિ દૂર જાય છે, કાન્તિ (મુખની ચેષ્ટા) અને પ્રભા (શરીરની શોભા) વિકૃત વની જાય છે, તેમજ શુક્ર પોતાના સ્થાનથી અર્થાત્ સમગ્ર શરીરમાંથી નિકળી જાય છે. વીર્યનું કોઈ સ્થાન નથી કારણ કે “ સપ્તમી શુક્રધરાનામ સર્વ પ્રાણિનાં સર્વ શરીર વ્યાપિની ” સાતમી કળા શુક્રધરા નામની છે તે સમગ્ર શરીરની અંદર રહેલી છે. જેમ દૂધના સર્વ પરમાણુઓમાં ઘૃત અને ઇશુના સર્વ વિભાગોમાં ઘિટ્ રસ ગુણ રીતે રહે છે તેવીજ રીતે સમગ્ર શરીરમાં વીર્યની સ્થિતિ છે એટલા માટે સમસ્ત શરીર વીર્યનું સ્થાન છે. કેટલાક લોકો કહે છે કે વીર્યનું સ્થાન મસ્તકમાં, સ્તનોમાં અથવા વૃષ્ણોમાં છે એ વાત અસત્ય છે; કારણકે વીર્યનું સ્વલન થતી વચ્ચે વાયુ ઉર્ધ્વ ગતી કરે છે અર્થાત્ શ્વાસ શરીરમાં સમાઈ શકતો નથી અને આવતાંજ ઉપરથી અને ઉપરથી ચાલ્યો જાય છે. માંસ અને રુધિર ક્ષીણ થઈ જાય છે; શરીરની ઉષ્ણતા જતી રહે છે, સન્ધિઓ શિથિલ પડી જાય છે, શરીરનો ગન્ધ વિકૃત વની જાય છે, વર્ણ અને સ્વરમાં અંતર પડી જાય છે. શરીરનો રસ વગડી જાય છે. દેહનાં છિદ્રો શુદ્ધ હોવાને લીધે શિરમાંથી ધુમાડા નિકળે છે અને દારુણ નામનું ચૂર્ણ ઉત્પન્ન થાય છે. અર્થાત્ માથામાં પાપડી જેવો જમાવ થાય છે અને તે વાળોની અંદર રેતીની માફક ઉઢે છે તથા કેશભૂમિ કઠિન અને સ્ખલિત થઈ જાય છે; શરીરના હાલતા ચાલતા તથા સ્ફુરાયમાન અવયવો ઝલ્યાઈ જાય છે. આ વધાં લક્ષણ મરનારનાં સમજવાં. શરીરનાં શીતલ, ઉષ્ણ, મૃદુ અને કઠિન અવયવો વૈપરીત્યને પામે અર્થાત્ શીતલ અંગ ગરમ અને ગરમ અંગ શીતલ વની જાય અર્થાત્ નરો ઉપર પુષ્પ જેવાં ચિહ્ન પ્રકટ થાય, દાંતોમાં કીચડ જેવો જમાવ થાય, પલકના તથા શિરના વાલ ગુંધાઈ જતા જેવા વની જાય તેવા રોગીને અભીષ્ટ ઔષધો મળતી નથી અને મળ્યા

છતાં પળ પોતાના વીર્યને અનુસાર કામ આપતી નથી, પરંતુ ઊલટા અનેક પ્રકારના વિકારોને પ્રકટ કરે છે. અનેક પ્રકારની ઔષધિઓથી શાન્તિ પ્રાપ્ત ન થાય, વઠ અને ઓજના નષ્ટ થવાથી અનેક પ્રકારના શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, ગન્ધ, ચેષ્ટા અને વિચારો ઉત્પન્ન થાય, ચિકિત્સા કરતી વચ્ચે અનેક પ્રકારના અશુભ ફલની ઉત્પત્તિ થાય, અનેક પ્રકારના ભયંકર સ્વપ્નો દેખાવા લાગે, દુરાત્માપણું ઉત્પન્ન થાય, સેવકજનો વિમુક્ત વની જાય, શવની માફક આકૃતિ થઈ જાય, પ્રકૃતિ નષ્ટ થાય, વિકૃતિ વધતી જાય અને ઘોર ઉત્પાતો અરિષ્ટની સૂચના કરે એ વધાં લક્ષણો મરનાર મનુષ્યનાં જાણવાં. જે રોગીના શિર ઉપર કાક આદિ પક્ષી આવીને બેસે તે મરણ પામે છે. જે નેત્ર રોગ વિના ચન્દ્રમાને અત્યંત સુંદર અને કલંક રહિત દેખે તે પળ મૃત્યુને પ્રાપ્ત થાય છે. જે ધ્રુવ તથા આકાશ ગંગાને ન જોઈ શકે તે એક વર્ષની અંદર પંચત્વને પ્રાપ્ત થાય છે. આકાશમાં જે ઘણા તારાઓનો સમુદાય પ્રવાહ જેવો જળાય છે તેને આકાશગંગા કહે છે.

કાલ અને અકાલ મૃત્યુના વિષયમાં મહર્ષિ ચરક કહે છે કે જે જે મરે છે તે કાલથી જ મરે છે, કાલ વિના કોઈનું મૃત્યુ થતું નથી; કારણ કે કાલમાં છિદ્રતા અથવા અછિદ્રતા કાંઈ પળ નથી, કેમકે કાલ સ્વલક્ષણ સ્વભાવ છે અર્થાત્ છિદ્ર રહિત છે. કેટલાએક કહે છે કે જે જે વચ્ચે મરે છે, તેજ તેનો નિત્ય કાલ છે એવી જ રીતે તેના સંપૂર્ણ ભાવ પોતપોતાના મૃત્યુના વિષયમાં નિયત કાલ છે, પરંતુ એ વાત પળ યોગ્ય નથી. કારણ કે અકાલ આહાર, વચન અને કર્મનું અનિષ્ટ ફલ પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે માટે તેથી વિપર્યય એ જ છે. કાલ તથા અકાલની યુક્તિ તે તે અવસ્થામાં તે તે અર્થની સમીક્ષાથી ઉદ્ભવે છે. જેમકે અમુક વ્યાધિના આહારનો, ઔષધનો, પ્રતીકારનો અને મોક્ષનો અમુક કાલ અને અમુક અકાલ છે; એ જ યુક્તિ સમગ્ર સંસારમાં વ્યાપ્ત છે. મેઘની ટુટિ, શીત, સૂર્યનો તાપ અને પુષ્પ તથા ફલ જેમ કાલ અને અકાલ વસ્ત્રમાં થાય છે તેમ મનુષ્યના મૃત્યુનું પળ સમજવું. કેવલ કાલે જ મૃત્યુ થાય છે એમ ન માનવું. જો અકાલ મરણ ન થાય તો તમામની આયુષ્યનું પ્રમાણ નિયત હોવું જોઈએ અને એમ થાય ત્યારે હિતાહિતનું જ્ઞાન વ્યર્થ જાય અને પ્રત્યક્ષ, અનુમાન તથા આત્મોપદેશ પળ અપ્રમાણ રૂપ થઈ પડે, પરંતુ આ વાતમાં તો સર્વ શાસ્ત્રો પ્રમાણભૂત છે. અને એથી જ આયુષ્ય અને અનાયુષ્યની ઉપલબ્ધિ થાય છે. સ્વર્ગી રીતે જોતાં અકાલ મૃત્યુ થતું જ નથી, એટલે કહેવા માત્ર જ છે. સમય વિના પ્રાપ્ત થયેલ મૃત્યુને અકાલ મૃત્યુ કહે છે.

શ્વાસ લેવો તથા છોડવો પાપણોને ડાહ્યાડવી તથા બીડવી, મનની ગતિ, એક ઇન્દ્રિયનો અન્ય ઇન્દ્રિયમાં સંચાર, પ્રેરણા, ધારણા, સ્વપ્ન, દર્શન, પંચ મહા ભૂતોનું ગ્રહણ, જમણી આંસુ

જોણા પદાર્થોનું ઢાવી આંતરથી જ્ઞાન થવું, ઇચ્છા, દ્વેષ, સુખ, દુઃખ, પ્રયત્ન, ચેતના, ધૃતિ, બુદ્ધિ, સ્મૃતિ, અહંકાર અને આત્મા એ જીવનનાં લક્ષણ છે. ઉક્ત લક્ષણો મૃતક મનુષ્યમાં દેશ્વાતાં નથી. એટલા માટે મહર્ષિઓએ એ લક્ષણોને આત્માનાં ચિહ્ન કહેલ છે, એ આત્માના નિઃસરણથી શરીર ચૈતન્ય રહિત બની નિર્જન ગૃહની માફક પડ્યું રહે છે, કેવલ પંચ મહાભૂતોનો વિકાર શેષ રહે છે, એટલા માટેજ અમુક મનુષ્ય પંચત્વને પ્રાપ્ત થયો એમ કહેવાય છે.

આ રીતે મૃત્યુ પરીક્ષાની સવિસ્તર હકીકત સ્વસ્થ ચિત્તે શ્રવણ કર્યા પછી રાજહરપાલ દેવજીએ વૈદ્યરાજને ઘણા સન્માન પૂર્વક વિદાય કર્યા અને પોતે વિચાર્યુંકે મારા શરીરનગર ઉપર જરા રૂપી મહારાણીએ વરાવર સામ્રાજ્ય જમાવ્યું છે અને તે થોડા વખતમાં પોતાના કાલ રૂપી યુવરાજને તેનો કબજો સોંપી દેશે માટે તે પહેલાં હું પણ મારા યુવરાજને આ રાજ્યની લગામ સ્વહસ્તે સોંપી નિવૃત્ત થાઉં, આવો નિશ્ચય કરી સુલક્ષણા શક્તિની સલાહ લઈ તુરત રાજ્યજ્યોતિષીને બોલાવવામાં આવ્યા અને ઉત્તમ મુહૂર્તે જોઈ વિ. સં. ૧૧૮૬ માં યુવરાજ સોઢાજીનો પાટડીની ગાદી ઉપર વિધિવત્ રાજ્યાભિષેક કર્યો, તેથી ન્હાના કુમાર માંગુજીને જાંબુ સહિત ચોરાશી ગામો ગિરાસમાં આપ્યાં અને તેથી ન્હાના કુમાર શાંતેરાજજીને પણ વીરમગામની પાસે રહેલા સચાળા સહિત ચોરાશી ગામો આપ્યા. પાછલથી કુંડવમાં ક્લેશ ન થાય એટલા માટેજ રાજહરપાલદેવજીએ પોતાની હયાતીમાંજ આ ઉત્તમ કૃત્ય સ્વહસ્તેજ કરી લીધું. ત્યારવાદ તેઓ પોતાના પટરાણી શક્તિને સાથે રાખી વાનપ્રસ્થ અવસ્થાને ધારણ કરી ધ્યાન, ધારણા તથા વેદાન્ત વિચારમાં દિવસોને નિર્ગમન કરવા લાગ્યા; તેઓ સંસારને મૃગજલની માફક અનિત્ય સમજતા હોવાથી પારમાર્થિક કર્મોમાં પ્રવૃત્ત થયા, વિપવલ્લરી જેવી કામવૃત્તિનું સમૂલ ઉચ્છેદન કરી ત્રિવિધ તાપનું શમન કરનાર આત્મજ્ઞાનરૂપી કલ્પવૃક્ષને આશ્રયે અલંકારને અનુભવવા લાગ્યા, ક્રોધરૂપી કાળા નાગને નાથી મતિ શુદ્ધ કરનાર શ્રી કૃષ્ણની કૃપિ ઉપર રતિ રાખી નિત્યપ્રતિ નિષ્કામ કર્મ કરવા લાગ્યા, મનને ક્ષોભ પમાડનાર લોભરૂપી મદોન્મત્ત હાથીને સંતોષરૂપી લોહની સાંકળે વાંધી સાંસારિક ઉપાધિઓથી અલગ થયા, મોક્ષ માર્ગનો દ્રોહ કરનારા મોહથી વિમુક્ત રહી અપૂર્વ સુખમાં અવશિષ્ટ આયુષ્યને વિતાવવા લાગ્યા, મહદ અનર્થના મૂલરૂપ મદને દેહનગરથી હૃદ પાર કરી વિનોદના નદમાં નિમજ્જન કરવા લાગ્યા અને મત્સરને તો મૂલથીજ જ્ઞાન રૂપી ધનનું હરણ કરનારા તસ્કર તુલ્ય ગળી તિરસ્કારતા હતા. પોતે યોગવાસિષ્ઠ આદિ ઉત્તમ ગ્રંથોનું અવલોકન કરેલું હોવાથી મન એજ સંસારની ઉત્પત્તિના હેતુરૂપ છે એમ માનતા હતા, મનના નિગ્રહ શિવાય પારમાર્થિક સુખની પ્રાપ્તિ થતી

નથી, મન એવું પ્રવલ છે કે તેને મ્હોટા મ્હોટા પરાક્રમીઓ કે ઋષિ મુનિઓ પણ વશ કરી શક્યા નથી, એ મન ગન્ધર્વ નગરની માફક વાસ્તવિક છે નહિ; છતાં ખાસે છે, પોતાનો સ્વભાવ અસ્થિર હોઈ વીજાને પણ સ્થિર રહેવા દેતું નથી, કંચન અને કામિનીમાં વિશેષ રતિ રાખે છે, ગતિમાં વિદ્યુતથી પણ વધી જાય છે, પ્રપંચમાં પ્રવીણ અને સુખના રંચથી રહિત દુર્વાસના મળી દોડનારું એ મન દર્પણ પર રહેલા પારદની પેટે પલ પણ સ્થિરતાને પ્રાપ્ત થતું નથી, લોક તથા પરલાકની કલ્પના કર્યાજ કરે છે, અજાના ગલસ્તનમાં રહેલા પયની પેટે અવિદ્યમાન છતાં વિદ્યમાન બની વ્યોમવનને વિલોકવાની ઇચ્છા કરે છે. મૂલના મ્હવન રૂપ સ્થૂલ મોગમાં અત્યંત રતિ રાખનારું, પ્રતિકૂલ વીજને વોનારું, સત્ય રૂપનો ત્યાગ કરનારું, અને અસત્યમાં અનુરાગ ધરનારું દુર્ભાગી મન દુષ્ટ છે કે તેને મારેલા રાજાંથી રંક પર્યન્ત અનન્ત જનો આજ લગી યોનિજાલમાં ભ્રમણ કર્યા કરે છે. શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા પણ ગીતામાં કહ્યું છે કે “ મન એવ મનુષ્યાણાં, કારણં બન્ધ મોક્ષયોઃ ॥”

આવા પ્રવલ મનને જ્ઞાનાગ્નિથી દગ્ધ કરી રાજહરપાલદેવજી જીવન્મુક્તની દશાને પ્રાપ્ત થયા. તેવામાં અચાનક અનેક પ્રકારના ઉત્પાતો થવા લાગ્યા, એ જોઈ રાજહરપાલદેવજીને લેશ પણ ક્ષોભ થયો નહિ, તેઓ જાણતા હતા કે એ ઉત્પાતો રાજાના જીવનને અવશ્ય હાનિ, લાભ અને હર્ષ શોક વિગેરેને દેઈના ધર્મ માની સત્, ચિત્ત અને આનંદમય આત્મરૂપ બનેલા શક્તિષ્ઠ સહવર્તમાન રાજહરપાલદેવજીની સ્થિતિમાં લેશ પણ ફેરફાર ન થયો, પરંતુ યુવરાજ તથા અમાત્ય આદિના અન્તઃકરણમાં ભય ફેલાયો, તેઓએ તુરત રાજ્યજ્યોતિપીને બોલાવી પૃથ્વી તથા આકાશ આદિમાં દેખાઈ આવતા વિપરીત ચિહ્નો સંબંધી સઘળી હકીકત સાંભળવાની ઇચ્છા વતાવી. ત્યારે રાજ્યજ્યોતિપીએ કહ્યું કે આ જે કાંઈ આકાશ આદિમાં વિપરીત ચિહ્નો દેખાય છે તે ઉત્પાત કહેવાય છે અને તે દિવ્ય, આન્તરિક્ષ અને ભૌમ એ રીતે ત્રણ પ્રકારના હોય છે. ગ્રહ તથા નક્ષત્રોના વિકારને દિવ્ય ઉત્પાત કહે છે, ઉલ્કા, નિર્ધાત, પવન, પરિવેષ, ગન્ધર્વનગર અને ઇન્દ્રધનુષ આદિ આન્તરિક્ષ ઉત્પાત લેખાય છે તેમજ ભૂમિ ઉપર ચર તથા સ્થિર વસ્તુઓમાં થનારા ઉત્પાતો ભૌમ કહેવાય છે. ભૌમ ઉત્પાત શાન્તિ કરવાથી નિવૃત્ત થાય છે, પરંતુ દિવ્ય ઉત્પાત શાન્તિ કરવાથી નિવૃત્ત થતા નથી તેમ મન્દ પણ થતા નથી એમ કેટલાએક મુનિઓની માન્યતા છે. કેટલાએક ઋષિઓનું કહેવું એવું છે કે અત્યંત સુવર્ણ, અન્ન, ગૌ, અને ભૂમિના દાન કરવાથી તેમજ શિવાલયમાં ભૂમિ ઉપર ગોદોહન કર-

૧ દેહ અનિત્ય હોવાથી એ દેહના ધર્મ પણ અનિત્ય છે.

વાથી તથા કરોડો હોમ કરવાથી દિવ્ય ઉત્પાતનું પળ શમન થઈ શકે છે. દિવ્ય ઉત્પાતનું ફળ રાજા, રાજપુત્ર, કોશ, વાહન, નગર, રાણી, પુરોહિત અને પ્રજા એ આઠેને પ્રાપ્ત થાય છે. શિવ-લિંગ, દેવમૂર્તિ અને દેવમંદિર વિના કારણ ભાંગી જાય, ચલાયમાન થાય અથવા તેને પ્રસ્વેદ આવે, મૂર્તિનાં નેત્રોમાંથી અશ્રુપાત થાય અથવા મૂર્તિ આદિ વોલી ઉઠે તેમજ નૃત્ય કરવા લાગે इत्यादि અન્યવિકારો પણ ઉત્પન્ન થાય તો રાજાનો તથા દેશનો નાશ થાય છે. દેવના ઉત્સવમાં જેમાં દેવની મૂર્તિ વિરાજમાન હોય એ શકટનાં ધુર, ચક્રયુગ અને ધ્વજ ભાંગી જાય, પડી જાય, ઊંધા વળી જાય, ક્ષતયુક્ત થાય અથવા અટકી જાય તો દેશનું અને રાજાનું અશુભ થાય છે. ઋષિ, ધર્મ, પિતૃ અને વ્રહ્માથી ઉત્પન્ન થયેલા ઉત્પાતનું ફળ વ્રાહ્મણોને પ્રાપ્ત થાય છે. રુદ્ર અને ઇન્દ્ર આદિ દિક્-પાલોના ઉત્પાતથી પશુઓનું અશુભ થાય છે. બૃહસ્પતિ, શુક્ર અને શનૈશ્વરના ઉત્પાતથી પુરોહિતનું અશુભ થાય છે, વિષ્ણુની મૂર્તિ આદિમાં કાંઈ ઉત્પાત થાય તો તેનું ફળ પ્રજાને પ્રાપ્ત થાય છે. કાં-તિકેય અને વિશાખના ઉત્પાતનું ફળ માંડલિક રાજાઓને મળે છે. વેદવ્યાસના ઉત્પાતનું ફળ રા-જાના મંત્રીને થાય છે. ગણપતિની પ્રતિમામાં કાંઈ ઉત્પાત થાય તો તેનું અનિષ્ટ ફળ સેનાપતિ ભો-ગવે છે. વ્રહ્મા અને વિશ્વકર્માની મૂર્તિમાં વિકાર થતાં પ્રજા વિનાશ પામે છે. દેવતાઓના કુમાર, કુમારી, સ્ત્રી અને સેવકોની મૂર્તિમાં કાંઈ ઉત્પાત થાય તો તે ક્રમ પૂર્વક રાજાના કુમાર, કુમારી, રાણી અને સેવકોનું અનિષ્ટ કરે છે. ઈવીજ રીતે રાક્ષસ, પિશાચ, ગુહ્યક અને નાગોના કુમાર, કુ-મારી, સ્ત્રી તથા સેવકોમાં ઉદ્ભવેલો ઉત્પાત ક્રમપૂર્વક રાજાના કુમાર, કુમારી, રાણી તથા સેવ-કોનું અનિષ્ટ કરનારો થાય છે. એ વધા ઉત્પાતોનું ફળ આઠ મહિના પછી પ્રાપ્ત થાય છે. દેવવિકા-રને જાણી રાજાના પુરોહિતે પવિત્ર થઈ સ્નાન કરી ત્રણ દિવસ પર્યન્ત ઉપવાસ કરવા અને જે પ્ર-તિમામાં ઉત્પાત થયો હોય તે પ્રતિમાનું સ્નાન, પુષ્પ, અનુલેપન અને વસ્ત્રોથી પૂજન કરી મધુપર્ક, અનેક પ્રકારના મોદક આદિ ભક્ષ્ય પદાર્થ અને વલિ વિધિપૂર્વક સમર્પણ કરવાં તેમજ દેવતાના મંત્ર ભણી અગ્નિમાં યથાવિધિ સ્થાલિપાકનું હવન કરવું. દેવની મૂર્તિ આદિમાં વિકાર જોઈ જે રાજા સપ્ત રાત્રિ પર્યન્ત શાંતિ કરાવે, દેવબ્રાહ્મણોનું વિધિવત્ પૂજન કરે અને ગીત તથા નૃત્ય આદિની સાથે મહોત્સવ કરે તેમજ વ્રાહ્મણોને દક્ષિણા આપે તે રાજાને ઉત્પા-તનું અનિષ્ટ ફળ વાધ કરી શકતું નથી. જે રાજાના રાજ્યમાં અગ્નિ વગર અગ્નિની જ્વાળાઓ જો-વામાં આવે અને કાષ્ઠથીયુક્ત અગ્નિ પણ પ્રજ્વલિત ન થાય તો રાજા અને દેશ ઉભય પીડા પામે છે. જલ, માંસ અને આર્દ્ર પદાર્થ અકસ્માત્ વળી જવાથી રાજાનો વધ થાય છે. સ્વર્ગ આદિ શસ્ત્ર

સઠગી ઉઠે તો ભયંકર યુદ્ધ થાય છે. સૈન્ય, ગ્રામ અને નગરમાં અગ્નિ ન રહે અર્થાત્ વધાના ઘરમાં આગ બુઝાઈ જાય તો અગ્નિથી ભય ઉપજે છે. પ્રાસાદ અર્થાત્ દેવમન્દિર અથવા રાજમન્દિર, ગૃહ, તોરણ અને ધ્વજ આદિ અગ્નિ વગર વઢી જાય અથવા વિજઢી પડવાથી દગ્ધ વની જાય તો છ મહિના પછી પરચક્ર અર્થાત્ શત્રુસૈન્યનું આગમન થાય છે. વિના અગ્નિ ધૂમ્ર જોવામાં આવે અને દિવસે ધૂલિ અથવા અન્ધકાર ફેલાય તો અતિ ભય ઉપજે છે. રાત્રિએ વાદઢાં ન હોય છતાં તારાઓ ન દેખાય અથવા દિવસે તારાઓ દેખાય તો પળ અનિષ્ઠ થાય છે. નગર, ગો આદિ ચતુષ્પદ, પક્ષી અને મનુષ્ય વઢતાં દેખાય તો ભય ઉત્પન્ન થાય છે અને જેનાં શય્યા, વસ્ત્ર અને વાઢની અન્દર ધૂમ, અગ્નિ અથવા અગ્નિના તળાજા જોવામાં આવે તેનું મૃત્યુ થાય છે. સ્વપ્ન આદિ શસ્ત્રોનું વઢી જવું, ચલાયમાન થવું, શબ્દાયમાન થવું, કોશ નિર્ગમન અર્થાત્ મ્યાનથી વહાર નિકઢવું, કંપવું અથવા કોઈ અન્ય વિકારની ઉત્પત્તિ થવાથી ભયંકર યુદ્ધ થાય છે. ક્ષીરવૃક્ષના સમીપને પ્રજ્વલિત કરી તેમાં અગ્નિના મંત્રો મળી શ્વેત સરસવ અને ઘૃતનો હોમ કરવાથી તેમજ બ્રાહ્મણોને સુવર્ણની દક્ષિણા આપવાથી અગ્નિની વિકૃતિના દોષોની શાન્તિ થાય છે. વૃક્ષની શાખા અકસ્માત્ માંગી પડવાથી યુદ્ધનો ઉદ્યોગ શરૂ થાય છે. વૃક્ષ હસવા લાગે તો દેશનો નાશ અને વૃક્ષ રુદન કરવા લાગે તો રોગની અત્યંત વૃદ્ધિ થાય છે. ઋતુ વગર વૃક્ષ પુષ્પિત થાય તો રાજ્યમાં ભેદ ઉદ્ભવે છે, ન્હાનાં વૃક્ષો અત્યંત પુષ્પિત થાય તો વાઢકોનું મૃત્યુ નિપજે છે અને વૃક્ષથી દૂધ ટપકવા લાગે તો તમામ દ્રવ્યનો ક્ષય થાય છે. વૃક્ષથી મધ ટપકવા લાગે તો અશ્વ આદિ વાહનનો નાશ, રુધિર ટપકે તો યુદ્ધ, મધ ટપકે તો રોગ, તેલ આદિ સ્નેહ ટપકે તો દુર્ભિક્ષનો ભય અને જઢ ટપકે તો મહાન્ ભય ઉત્પન્ન થાય છે. શુષ્ક વૃક્ષો ઇકાઇક અંકુરિત થાય અને રોગ રહિત વૃક્ષો વિના કારણ શુષ્ક વની જાય તો વઢ તથા અન્નનો ક્ષય થાય છે. પડી ગયેલાં વૃક્ષ પોતાની મેઢે ઉમાં થાય તો દૈવથી ભય ઉપજે છે. પ્રસિદ્ધ વૃક્ષમાં ઋતુ વગર પુષ્પ તથા ફઢ લાગેલાં જોવામાં આવે તો રાજાનું મૃત્યુ થાય છે તથા ઇજ વૃક્ષમાં ધૂમ્ર નિકઢે અથવા અગ્નિની જ્વાઢા દેખાઈ આવે તો પળ રાજા મરણ પામે છે. વૃક્ષ ચાલવા લાગે અથવા ઢોલવા લાગે તો મનુષ્યોનો ક્ષય થાય છે. આ વૃક્ષવિકૃતિનું ફઢ દશ મહિને મઢે છે. પુષ્પમાઢા, ગન્ધ, ધૂપ અને વસ્ત્રથી પૂજેલા વૃક્ષની ઉપર છત્ર રાસી રુદ્રના અગ્યાર અનુવાકોનો જપ કરવાથી તેમજ “ રુદ્રેભ્યઃ સ્વાહા ” ઇ મંત્ર મળી પઢંગ હોમ કરવાથી જો રાજા બ્રાહ્મણોને ઘૃત તથા મધુયુક્ત પાયસાન્નનું ભોજન કરાવે તો પળ વૃક્ષવિકૃતિની શાન્તિ થાય છે. કેટલાક મહર્ષિઓ વૃક્ષવિકૃતિની શાન્તિ માટે

બ્રાહ્મણોને ભૂમિદાન આપવાનું પળ કહે છે. કમલ, યવ અને ઘઉં આદિના એક નાલમાં બેત્રણ કમલ આદિ-
 ઉદ્ભવે તો તેના સ્વામીનું મરણ થાય છે. તથા એક સ્થાનમાં ઉભય પુષ્પ અથવા ઉભય ફલ ઉદ્ભવે તો પળ
 તેના સ્વામીનું મૃત્યુ સમજવું. ચેતીની અત્યંત વૃદ્ધિ થાય અને એક વૃક્ષમાં અનેક પ્રકારનાં ફલ
 ફૂલ ઉત્પન્ન થાય તો અવશ્ય શત્રુસૈન્યનું આગમન થાય છે. જેટલા તલ હોય તેમાંથી અર્ધ ભાગનું
 તેલ નિકળે અર્થાત્ જેટલું નિકળવું જોઈએ તેનું અર્ધનું નિકળે અથવા તલમાંથી તેલ વિકુલ નિ-
 કળેજ નહિ અને અન્નમાં સ્વાદ ન રહે તો અવશ્ય મહાન્ ભયની ઉત્પત્તિ થાય છે. વિકારયુક્ત પુષ્પ
 અથવા ફલને ગામ બાહર ફેંકી દેવું અને સોમ દેવતાનો ચરુ કરવો તેમજ શાન્તિને માટે પશુનું
 અથવા વ્રકરાનું વલ્લિદાન દેવું, ચેતિમાં વિકૃતિ જોઈ પ્રથમ તો એ ક્ષેત્ર બ્રાહ્મણોને આપી દેવું અને
 પછીથી તે ક્ષેત્રની વચ્ચે ભૂમિદેવતાઓનો ચરુ કરવો; સસ્ય વિકૃતિનો દોષ નિવૃત્ત કરવા માટે
 મહર્ષિઓએ એ ઉપાય વતાવેલ છે. વૃદ્ધિ ન થાય અથવા બહુજ વૃદ્ધિ થાય તો દુર્ભિક્ષ પડે છે, અને
 શત્રુસેનાનું આગમન થાય છે. વર્ષાઋતુ વિના અન્ય ઋતુમાં વૃદ્ધિ થાય તો રોગની ઉત્પત્તિ અને
 વાદળ વિના વૃદ્ધિ થાય તો રાજાનું મરણ થાય છે. ગણિતની રીતિ પ્રમાણે શિશિર આદિ
 ઋતુનું આગમન ન થયું હોય છતાં શીત ઉષ્ણનો વિપર્યય થઈ જાય અર્થાત્ શીતકાળમાં ઉષ્ણતા
 જણાય અને ઉષ્ણકાળમાં શીત પડે તો છ મહિનાની અંદર રાજ્યમાં ભય ફેલાય છે અથવા દૈવજ-
 નિત રોગચી ભય ઉપજે છે. વર્ષાઋતુ વિના અન્ય ઋતુમાં અવિચ્છિન્ન સાત દિવસ પર્યંત વૃદ્ધિ થાય
 તો મુખ્ય રાજા મરણ પામે છે. રુધિરની વૃદ્ધિ થાય તો યુદ્ધ; માંસ, અસ્થિ અથવા વસા આદિની
 વૃદ્ધિ થાય તો મરકી; ધાન્ય, સુવર્ણ, વૃક્ષની છાલ, પુષ્પ અથવા ફલ આદિની વૃદ્ધિ થાય તો તે
 નગરનો નાશ થાય છે. વાદળાં વગર ઉપલ પહવા લાગે અથવા ગર્દભ, ડંટ, માર્જાર તથા જમ્બુક
 આદિ પ્રાણી વિકાર યુક્ત દેખાય અને અતિવૃદ્ધિમાં પળ હિદ્ર હોય અર્થાત્ અતિ વૃદ્ધિ થયા છતાં
 કોઈ કોઈ સ્થાનમાં બુન્દ પળ ન પડે તો ક્ષેત્રોમાં ટીક આદિનો ઉપદ્રવ થાય છે. દૂધ, ઘૃત, મધ,
 દધિ, રુધિર અથવા ઉષ્ણજલ વરસે તો દેશનો નાશ થાય છે. રુધિરની વૃદ્ધિથી રાજાઓ વચ્ચે યુદ્ધ
 પળ થાય છે. સૂર્ય નિર્મલ છતાં વૃક્ષ આદિની છાયા ન પડે અથવા અવળી છાયા પડે અર્થાત્ સૂર્યની
 તરફ છાયા પડે તો દેશ મ્હોટા ભયમાં આવી પડે છે. વાદળાંઓ વગર આકાશની અંદર દિવસે
 અથવા રાત્રિએ પૂર્વ અગર પશ્ચિમમાં ઇન્દ્રધનુષ દેખાઈ આવે તો મહા દુર્ભિક્ષ થાય છે. વૃદ્ધિવિકૃતિ
 વચ્ચે તેની શાન્તિ માટે સૂર્ય, ચન્દ્ર, મેઘ અને વાયુનો યાગ કરવો તથા ભોજનના પદાર્થ, ગાય

અને સુવર્ણનું દાન કરવું જોઈએ. નદી નગરની સમીપે વહેતી હોય અને તે દૂર સ્વસે તો નગર ઉજ્જડ વની જાય છે. હ્રદ, સરોવર અને झरणां આદિ જે કોઈ દિવસ સુકાતાં ન હોય તે શુષ્ક વની જાય તો પણ નગર શૂન્યતાને પ્રાપ્ત થાય છે. જે દેશની અંદર નદીઓમાં તેલ આદિ સ્નેહ, સુગંધ અથવા માંસ વહેવા લાગે, નદી ન્હાની વની જાય, નિર્મલ ન રહે અથવા વિપરીત પ્રવાહને ધારણ કરે તો છ મહિનામાં તે દેશ ઉપર પરચક્ર અર્થાત્ શત્રુસૈન્ય ચડી આવે છે. કુવાઓના મધ્ય ભાગમાં અગ્નિની જ્વાળા ઉઠે, ધૂમ્ર નિકળે, કુવાઓનું જલ ઉવલવા લાગે, અથવા કુવાના મધ્ય ભાગમાંથી ગીત અને પ્રજલ્પન જેવા શબ્દ સંભળાય તો મનુષ્યોમાં મરકીનો ઉપદ્રવ થાય છે. સ્વાડો સ્વોદ્યા વિના જલ નિકળી આવે, જલનો સ્વાદ તથા ગન્ધ વદલી જાય અને તલ્લાવ તથા કૂપ આદિ જલ્લાશયમાં કાંઈ વિકાર ઉત્પન્ન થાય તો મહાભય ઉપજે છે. જલ વિકૃતિની નિવૃત્તિને માટે વરુણની પૂજા તથા તેના મંત્રોનો જપ અને હોમ પણ કરવો જોઈએ, સ્ત્રીઓના પ્રસવમાં વિકાર હોય અર્થાત્ શ્વાન તથા માર્જાર આદિ જેવી આકૃતિવાળાં વાલકો ઉત્પન્ન થાય, એકી વચ્ચે બે ત્રણ ચાર અથવા પાંચ વાલકોનો જન્મ થાય, તેમજ પ્રસવકાલ પહેલાં અગર પછીથી પ્રસવ થાય તો દેશ અને કુળનો ક્ષય થાય છે. ઘોડી, સાંઢળી, મેંસ, ગાય અને હાથળીને એકસાથે બે વચ્ચાં અવતરે તો તેનું મૃત્યુ થાય છે. જે સ્ત્રીઓના પ્રસવમાં વિકાર થયો હોય તેઓને પોતાનું હિત ચાહનારા પુરુષે વીજા દેશમાં રજા આપવી અને વિવિધ પ્રકારના મનોરથથી બ્રાહ્મણોને તૃપ્ત કરી શાન્તિ કરાવવી. ઘોડી આદિ પશુઓના પ્રસવમાં વિકાર હોય તો તેને તેના સમુદાયથી અલગ કરી અન્ય દેશમાં મુકી આવવાં, જો તેમ ન કરવામાં આવે તો નગરના સ્વામીનો અથવા પશુના ગુરુનો નાશ થાય છે. એક જાતિનું પશુ પોતાની જાતિને છોડી અન્ય જાતિનાં સ્ત્રી પશુથી સંભોગ કરે તો અશુભ થાય છે. બે ગાયો પરસ્પર સ્તનપાન કરે, બે વઢદ સ્તનપાન કરે અથવા ગોવત્સના સ્તનને શ્વાન હુસવા લાગે તો ત્રણ મહિનામાં અવશ્ય તે સ્થળે શત્રુની સેના આવી પહોંચે છે. આ ઉત્પાતોની શાન્તિ માટે એવો લેખ છે કે જે પશુમાં ઉત્પાત થયો હોય, તેનો ત્યાગ કરવો, વિવાસન અર્થાત્ તેને અન્ય સ્થળે મોકલી આપવાં, અથવા બ્રાહ્મણને દાનમાં આપી દેવાં, એથી શીઘ્ર શુભ થાય છે. પશુ વિકૃતિની નિવૃત્તિને માટે બ્રાહ્મણોને તૃપ્ત કરી જપ તથા હોમ કરવો જોઈએ અને રાજાના પુરોહિતે પ્રજાપત્ય મંત્ર ભળી સ્થાલીપાક, પશુ, અન્ન અને દક્ષિણા આદિથી પ્રજાપતિનું પૂજન કરવું જોઈએ, રથ આદિ યાન અને અશ્વ આદિ વાહન જોડયા વગર ચાલવા લાગે અથવા અશ્વ

આદિ જોડયા છતાં પળ ન ચાલે તેમજ રથ આદિનું ચક્ર પૃથ્વીમાં ઘુંચી જાય અથવા ભાંગી જાય તો રાજ્યને ભય થાય છે, ઢોલ આદિ વાદ્યો વગાડયા વિના વાગવા લાગે અથવા વગાડયા છતાં શબ્દ ન કરે અથવા વ્યુત્પત્તિ અર્થાત્ એક વાદ્યમાંથી અનેક પ્રકારના શબ્દો નિકળવા લાગે તો શત્રુનું આગમન અથવા રાજાનું મૃત્યુ થાય છે. આકાશમાં ગીતનો શબ્દ અથવા ઢોલ આદિ વાદ્યનો શબ્દ સંભળાય, ચલનશીલ રથ આદિ ન ચાલે અને નહિ ચાલનારાં વૃક્ષ આદિ ચાલવા લાગે તો મૃત્યુ અથવા રોગની વૃદ્ધિ થાય છે. ઢોલ આદિ વાદ્ય વગાડતાં તેમાંથી કોઈ અન્ય પ્રકારનો ધ્વનિ નિકળે તો શત્રુથી પરાજય થાય છે. વઢદ અને હઠ પરસ્પર મઠી જાય, તથા છજ્જાં આદિ ગૃહના ઉપસ્કરોમાં કાંઈ વિકાર જણાય અને તેમાંથી શૃગાલના શબ્દ જેવો શબ્દ સંભળાય તો શસ્ત્ર ભય અર્થાત્ યુદ્ધ થાય છે. એ વાયવ્ય ઉત્પાતની શાંતિને માટે રાજાએ સક્તુથી વાયુનું પૂજન કરવું જોઈએ તથા પવિત્ર બ્રાહ્મણોદ્વારા “આવાયોઃ” ઇત્યાદિ પાંચ વૈદિક ઋચાઓનો જપ કરાવવો જોઈએ, તેમજ પાયસાન્ન તથા દક્ષિણાથી બ્રાહ્મણોને તૃપ્ત કરી વહુ ભોજનવાળા અને વહુ દક્ષિણાવાળા હોમ પળ કરવા જોઈએ. નગરમાં રહેનારાં પક્ષીઓ વનમાં ચાલ્યાં જાય અથવા વનમાં રહેનારાં પક્ષીઓ નિર્ભય વની નગરમાં પ્રવેશ કરે, દિવસે વિચરનારાં કાક આદિ પક્ષી રાત્રિએ વિચરે અથવા રાત્રિએ વિચરનારાં ડૂલૂક આદિ પક્ષી દિવસે વિચરે અને મૃગ અથવા પક્ષી વચ્ચે સંધ્યા સમયે મંડલ વાંધે અથવા એકત્ર થઈ દિશ્ત દિશામાં શબ્દ કરે તો અવશ્ય ભયની ઉત્પત્તિ થાય છે. શ્યેનપક્ષી જાણે રુદન કરતાં હોય તેમ જણાય, શૃગાલ સૂર્યની તરફ મુખ રાખી દ્વાર ઉપર શબ્દ કરે, રાજાના મહેલમાં કપોત અથવા ડૂલૂક પ્રવેશ કરે, પ્રદોષ સમયે કુકુટ શબ્દ કરે, હેમન્ત આદિ ઋતુમાં કોયલ વોલે અને શ્યેન આદિ માંસખક્ષક પક્ષીઓ આકાશમાં અવહું અર્થાત્ અપ્રદક્ષિણ મંડલ વાંધી વિચરણ કરે તો ભય ઉપજે છે. ગૃહ, ચૈત્ય, તોરણ અને દ્વાર ઉપર પક્ષીઓનું ટોહું વેસે; ગૃહ આદિની વચ્ચે મધમાઝીઓ મધપૂડો વાંધે અથવા ગૃહ આદિની વચ્ચે કમળનાં પુષ્પ ઉત્પન્ન થાય તો તે ગૃહ આદિનો વિનાશ થાય છે. જો શ્વાન ગૃહની અંદર અસ્થિ અથવા મૃતક મનુષ્યનાં હાથ પગ આદિ અંગ ઉપાડી લાવે તો રાજાનું મૃત્યુ થાય છે. મૃગ આદિના વિકારની શાન્તિને માટે દક્ષિણા સહિત હોમ કરવા, “દેવાકપોત ” ઇત્યાદિ મંત્રનો પાંચ બ્રાહ્મણો પાસે જપ કરાવવો, એક બ્રાહ્મણ પાસે “સદેવા ” ઇત્યાદિ મંત્રનો જપ કરાવવો અને એ બ્રાહ્મણોને ગોદાન આપવું. શાકુન સૂક્તનો, મંત્રનો અને અથર્વશીર્ષ આદિનો પળ

જપ કરાવવો જોઈએ. ઇન્દ્રધ્વજ, ઇન્દ્રકીલ અર્થાત્ દ્વારની અર્ગલા સ્તંભ, દ્વાર અને એવી જ રીતે કપાટ, તોરણ તથા ધ્વજ આદિ ભાંગી જાય અથવા નીચે પડી જાય તો રાજાનું મૃત્યુ થાય છે. વન્ને સંધ્યાનો સમય દીપ્ત હોય, વનના મધ્ય ભાગમાં અગ્નિ વિના ધૂમ દેખાઈ આવે, છિદ્ર વિના ભૂમિ ફાટી જાય અથવા ભૂકંપ થાય એ વધા ઉત્પાતો ભયપ્રદ ગણાય છે. જે દેશનો રાજા પાશંદ અને નાસ્તિકોનો ભક્ત હોય તેમજ સદાચાર રહિત, ક્રોધી, કર્પાયુક્ત, ક્રૂર તથા જેનું ચિત્ત લઢા-ઈમાં ભાગી રહેલું હોય તે દેશનો નાશ થાય છે. જે સ્થળે વાલ્કો શસ્ત્ર, લાકડી અથવા પથ્થરને હાથમાં લઈ પરસ્પર પ્રહાર કરે, પઢાવી લિપે વે ટુકડા કરી નાંખે અને “છેદો મેદો” ઇત્યાદિ શબ્દ બોલે તો તુરતજ ભય ઉપજે છે. જે ગૃહની ભીંત ઉપર અંગાર અથવા મેરુ આદિયી ભયંકર જીવોનાં મૃતક મનુષ્યોનાં ચિત્ર આલેખવામાં આવે અથવા ગૃહનાં સ્વામીનું જ ચિત્ર અંગાર આદિયી આલેખવામાં આવે તો તે ગૃહ તુરતજ વિનાશ પામે છે. જે ગૃહ મકરીના જાઝાં અને મકરીઓથી વ્યાપ્ત હોય, વન્ને સંધ્યા વરતે જે ગૃહનું પૂજન ન થતું હોય, જે ગૃહમાં નિરન્તર કલહ વર્તમાન હોય તેમજ સ્ત્રી પણ સદા ઉચ્છિષ્ટ રહેતી હોય, તે ગૃહ વિનાશને પ્રાપ્ત થાય છે. જો રાક્ષસ પ્રત્યક્ષપણે મનુષ્યોના જોવામાં આવે, તો મરકીનો ઉપદ્રવ થાય છે. મહા શાન્તિઓ કરવાથી, વલ્લિ આપવાથી ઘણાં ભોજન કરાવવાથી તેમજ ઇન્દ્ર અને ઇન્દ્રાણીનું પૂજન કરાવવાથી ઉક્ત ઉત્પાતોની શાન્તિ થાય છે.

પ્રથમ આન્તરિક્ષ ઉત્પાતોમાં ઉલ્કા, નિર્ધાત, પવનપરિવેષ, ગન્ધર્વનગર અને ઇન્દ્રધનુષ્ય આદિ ગણાવ્યાં, તેમાં સ્વર્ગની અંદર શુભ કર્મનું ફલ ભોગવી જીવ ભૂમિપર જન્મ લેવા માટે ઉલ્કા રૂપે પડે છે, તેને ઉત્કાપાત કહે છે; એ ઉલ્કાના ધિષ્ણ્યા, ઉલ્કા, અશનિ, વિદ્યુત અને તારા એ રીતે પાંચ ભેદ છે. ઉલ્કાનું તથા ધિષ્ણ્યાનું ફલ પંદર દિવસે અર્થાત્ એક પર્વવાદીએ, અશનિનું ફલ ત્રણ પર્વવાદીએ અને વિદ્યુત તથા તારાનું ફલ છ દિવસે પ્રાપ્ત થાય છે. તારા તથા ધિષ્ણ્યા અર્ધ ફલ અને વિદ્યુત, ઉલ્કા તથા અશનિ સંપૂર્ણ ફલ આપે છે. મહાન્ શબ્દથી યુક્ત ભૂમિનું વિદારણ કરતી મનુષ્ય, હાથી, ઘોડા, મૃગ, પાપાણ, ગૃહ, વૃક્ષ અને પશુ ઉપર પડે છે તેને અશનિ કહે છે. એ અશનિનો આકાર ચક્ર જેવો હોય છે. જે જીવોને ભય આપતી તડતડ શબ્દ કરતી વાંકી તેમજ મ્હોટી જીવોના સમૂહ ઉપર તથા કાષ્ઠઆદિ ઇન્ધન ઉપર પડે છે, તેને વિદ્યુત કહે છે. પાતળી ન્હાના સરસા પુષ્પયુક્ત, પ્રજ્વલિત અંગાર તુલ્ય દેદીપ્યમાન અને વે હાથ ઝાંવી હોય તે ધિષ્ણ્યા

કહેવાય છે તે જે સ્થાનથી ચાલે છે ત્યાંથી દશ ધનુષ અર્થાત્ ચાલીશ હાથ પર્યંત અધિક દેખાય છે. એક હાથ લાંબી, શ્વેતવર્ણ, અથવા તામ્રવર્ણવાળી, કમલના તન્તુ સમાન અત્યંત પાતળી અને જાણે આકાશમા રેંચાતી હોય તેમ તિર્યકપણે ઉપર અથવા નીચે જાય તેને ઉલ્કા કહે છે. જેનું શિર મ્હોટું હોય, જે પહતાં પહતાં વૃદ્ધિ પામતી જાય, જેનું પુચ્છ લઘુ હોય અને જે પ્રમાણમાં એક પુરુષ લાંબી હોય તેને પણ ઉલ્કા કહે છે. એ ઉલ્કાના ઘણા ભેદ છે. જે ઉલ્કાઓનું રૂપ પ્રેત અથવા મૃતક મનુષ્ય, સ્વર્ગ આદિ શસ્ત્ર, ગર્દભ, ઝંટ, મગર, વાનર, દાઢવાળાં સૂકર આદિ પ્રાણિ, હઠ, મૃગ, ઘો, સર્પ અથવા ધૂમ્ર તુલ્ય હોય તે અશુભ ગણાય છે, તેમજ જેને વન્ને તરફ શિર હોય તે ઉલ્કા પણ અશુભ લેવાય છે. ધ્વજા, મત્સ્ય, હાથી, પર્વત, કમલ, ચન્દ્રમા, અશ્વ, ગાઢેલી ચાંદી, હંસ, શ્રીવત્સ નામનું ચિહ્ન, વજ્ર, શંખ અને સ્વસ્તિકના તુલ્ય આકૃતિવાળી ઉલ્કા કલ્યાણ અને સુખિષ્ઠ કરે છે આકાશના મધ્ય ભાગમાંથી ઘણી ઉલ્કા પડે તો રાજાનો તથા દેશનો નાશ થાય છે. ઉલ્કા આકાશમાં અતિ ભ્રમણ કરે તો લોકમાં વ્યાકુલતા વધે છે. જે ઉલ્કા ચન્દ્ર સૂર્યનો સ્પર્શ કરતી અથવા ચન્દ્ર સૂર્યથી નિકળી પૃથ્વીપર પડે અને એજ વખતે ભૂકંપ થાય તો, તે ઉલ્કા શત્રુ સૈન્યનું આગમન, રાજભય, દુર્ભિષ્ઠભય, અને અઘૃષ્ટિભયેન ઉત્પન્ન કરે છે. સૂર્યને અપસવ્ય કરી અર્થાત્ જમણી વાજુ રાખી ઉલ્કા પડે તો પૌર અર્થાત્ નગરમાં રહેવાવાળા રાજાનો નાશ થાય છે. તેમજ ચન્દ્રને અપસવ્ય રાખી ઉલ્કા પડે તો ચઢાઈ કરી જનારા રાજાનો નાશ થાય છે અને સૂર્યથી નિકળેલી ઉલ્કા ચઢાઈ કરી જનારા રાજાની સમીપ પડે તો શુભ ફલ આપે છે. શ્વેત, રક્ત, પીત અને કૃષ્ણ વર્ણની ઉલ્કા ક્રમપૂર્વક બ્રાહ્મણ આદિ ચારે વર્ણોનો નાશ કરે છે. જે ઉલ્કાનું શિર પૃથ્વી સાથે અથડાય તે બ્રાહ્મણોનો નાશ કરે છે. જેની છાતી પૃથ્વીનો સ્પર્શ કરે તે ઉલ્કા ક્ષત્રીઓનો, જેનાં પાર્શ્વ ભૂમિનો સ્પર્શ કરે તે ઉલ્કા વૈશ્યોનો અને જેનું પુચ્છ ભૂમિનો સ્પર્શ કરે તે ઉલ્કા શૂદ્રોનો નાશ કરે છે ઉત્તર, પૂર્વ, દક્ષિણ અને પશ્ચિમ દિશામાં રુક્ષ અર્થાત્ રુચી ઉલ્કા પડે તો બ્રાહ્મણ આદિ ચારે વર્ણનું અશુભ કરે છે. એજ ઉલ્કા સીધી, નિર્મલ, અસ્ખંડિત અને આકાશના અર્ધા ભાગમાં જનારી હોય તો પોતપોતાની દિશા અનુસાર બ્રાહ્મણ આદિ ચારે વર્ણની વૃદ્ધિ કરે છે. જે ઉલ્કા શ્યાવ, અરુણ, નીલ, અસિત, રુધિર તુલ્ય, અગ્નિ તુલ્ય અથવા ભસ્મ જેવા વર્ણવાળી અને રુક્ષ હોય; દિવસે અથવા સન્ધ્યા સમયે પડી હોય અને તે વાંકી તેમજ સ્ખંડિત હોય તો શત્રુ સૈન્યથી ભયની ઉત્પત્તિ થાય છે. ઉદય તથા અસ્ત સમયે જો ઉલ્કા સૂર્યને તાડન કરે તો પૌરનું અને ચન્દ્રને તાડન કરે તો પાપી રાજાનું મૃત્યુ થાય છે. જો ઉલ્કા પૂર્વા ફાલ્ગુની, પુનર્વસુ, ધનિષ્ઠા

અને મૂળ નક્ષત્રને તાડન કરે તો સ્ત્રીઓને; પુણ્ય, સ્વાતિ અને શ્રવણને તાડન કરે તો બ્રાહ્મણ તથા ક્ષત્રિઓને; રોહિણી, ત્રણ ઉત્તરા, યૃગશિર, ચિત્રા, અનુરાધા અને રેવતીને તાંડન કરે તો રાજાઓને ત્રણપૂર્વા, મરણી, મઘા, આર્દ્રા, આશ્લેષા, જ્યેષ્ઠા અને મૂળ નક્ષત્રને તાડન કરે તો તસ્કરોને; તથા અશ્વિની, પુણ્ય, હસ્ત, અભિજિત, કૃત્તિકા અને વિશાખાને તાડન કરે તો ગીતૃ, નૃત્ય આદિ કલાને જાણનારાઓને પીડા થાય છે. એ ઉલ્કા કોઈ દેવતાની મૂર્તિ ઉપર પડે તો રાજાને અને દેશને ભય-ભીત કરે છે, ઇન્દ્રની મૂર્તિ ઉપર પડે તો કેવળ રાજાનેજ ભય ઉપજાવે છે, ગૃહ ઉપર પડે તો ગૃહના સ્વામીને પીડા કરે છે. ઉલ્કા જે દિશાના સ્વામી ગૃહને તાડન કરે તે દિશાના નિવાસી મનુષ્યોને પીડા થાય છે. ધાન્યના ચણામાં ઉલ્કા પડે તો ચેતી કરનારાઓ પીડા પામે છે. પ્રધાન વૃક્ષ ઉપર ઉલ્કા પડે તો પ્રતિષ્ઠિત મનુષ્યો પીડિત થાય છે. નગરના દ્વાર ઉપર ઉલ્કા પડે તો નગરનો ક્ષય થાય છે. દ્વારની અર્ગલા પર ઉલ્કા પડે તો પ્રજાનો ક્ષય થાય છે. બ્રહ્માના મંદિરપર ઉલ્કાપાત થાય તો બ્રાહ્મણો નાશ પામે છે અને ગાયોના સ્થાનમાં ઉલ્કા પડે તો જે મનુષ્ય ઘણી ગાયોનો સ્વામી હોય તે પીડા પામે છે. ઉલ્કા પડતી વખતે ક્ષેડા અર્થાત્ યુદ્ધની વચ્ચે, વીરપુરુષો જે સિંહનાદ કરે છે તે, આસ્ફોટિત અર્થાત્ મદ્ધ પોતાની એક ઝુજા ઉપર વીજા હાથના આઘાતથી જે શબ્દ કરે છે તે, વાદ્યના શબ્દ અને ગીત આદિના મહાન શબ્દ થાય તો રાજા અને દેશ ભયભીત બને છે. જે ઉલ્કા આકાશમાં લાંબા વખત સુધી સ્થિર રહે અને તેનો આકાર દંડે તુલ્ય હોય તો તે રાજાને ભય આપે છે. જે ઉલ્કા જાણે દોરીથી વાંધેલી હોય તેમ આકાશમાં હટકતી જોવામાં આવે અથવા જેનો આકાર ઇન્દ્રધ્વજ તુલ્ય હોય તે પણ રાજાને ભય ઉપજાવે છે. જે ઉલ્કા જ્યાંથી નિકળી ત્યાંજ અવલી ચાલી જાય તે શ્રેણીઓનો ક્ષય કરે છે. વક્ર ગતિ કરનારી ઉલ્કા રાજાની રાણીનો નાશ કરે છે. ઉલ્કાનું મુખ નીચું હોય તો રાજા અને ઉંચું હોય તો બ્રાહ્મણ નાશ પામે છે. મયૂરના પી-ચ્છ સમાન જે ઉલ્કાની આકૃતિ હોય તે લોકનો ક્ષય કરે છે. જે ઉલ્કાની ગતિ સર્પ જેવી હોય તે સ્ત્રીઓનું અનિષ્ઠ કરે છે. છત્ર તુલ્ય આકૃતિવાળી ઉલ્કા પુરોહિતનો નાશ કરે છે. વાંસના ગુલ્મ સમાન આકૃતિવાળી ઉલ્કા દેશમાં દોપને ઉત્પન્ન કરે છે. જે ઉલ્કા સર્પ અથવા સૂકર તુલ્ય આકૃતિવાળી હોય અને જેમાં અગ્નિકળ ઉડતા હોય અથવા જે ઉલ્કા ચંદ્ર ચંદ્ર થઈ જાય અને શબ્દ પણ કરે તે અશુભ ફળ આપે છે. જે ઉલ્કા ઇન્દ્રધનુષ જેવી હોય તે રાજ્યનો ક્ષય કરે છે. જે ઉલ્કા ઉત્પન્ન થઈ આકાશમાંજ લીન થઈ જાય તે મેઘોનો નાશ કરે છે. અર્થાત્ દૃષ્ટિ થતી નથી. પવન સન્મુખ ગમન કરનારી, વક્ર ગતિવાળી અથવા જરા દૂર ચાલી પાછી ફરનારી ઉલ્કા અશુભ ગણા-

ય છે. જે દિશામાં નગર અથવા સેના ઉપર ઉલ્કા પડે તે દિશાથી રાજાને ભય ઉપજે છે. અને જે દિશામાં દેદીપ્યમાન ઉલ્કા પડે તે દિશાપર ચઢાઈ કરનારા રાજા સત્ત્વર શત્રુઓને જીતી શકે છે. ^{૧૧૫}

પવનથી મંડલોભૂત અર્થાત્ ગોળ થઈલાં સૂર્ય ચન્દ્રનાં કિરણો સ્વલ્પ મેઘયુક્ત આકાશમાં પ્રતિવિમ્બિત થતી અનેક પ્રકારની રંગવેરંગી આકૃતિવાળાં દેખાઈ આવે તેને પરિવેષ કહે છે. રક્ત આદિ રંગના પરિવેષ ઇન્દ્ર આદિ દેવતાઓ કરે છે અર્થાત્ પરિવેષનો રક્તવર્ણ હોય તો ઇન્દ્રકૃત, નીલવર્ણ હોય તો યમકૃત, જરા શ્વેત હોય તો વરુણકૃત, કપોતવર્ણ હોય તો નૈર્ઋતકૃત, મેઘસદૃશવર્ણ હોય તો વાયુકૃત, કૃષ્ણ તથા શ્વેતવર્ણથી મિશ્રિત હોય તો શિવકૃત, હરિતવર્ણ હોય તો વ્રહ્માકૃત અને શુક્લવર્ણ હોય તો અગ્નિકૃત પરિવેષ છે એમ જાણવું. કુવેરે કરેલો પરિવેષ ક્યામવર્ણ હોય છે. એવીજ રીતે ઇન્દ્ર આદિ અન્ય દેવતાઓ પણ રક્ત આદિ જે ગુણ કહ્યા તેના પરસ્પર આશ્રયથી પરિવેષ કરે છે અર્થાત્ એકના રંગમાં બીજાનો રંગ મળે છે અને એથી પરિવેષમાં અનેક રંગ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. જે પરિવેષ વારંવાર પ્રગટ થઈ લય પામે છે તે પણ વાયુકૃત હોય છે અને તે અલ્પ ફલ આપે છે. શિશિર આદિ છ ઋતુઓમાં ક્રમપૂર્વક ચાષપક્ષી, મયૂર, રજત, તેલ, દૂધ, અને જલ જેવા રંગનો પરિવેષ સ્નિગ્ધ અને અસ્ખંડિત વૃત્તવાળો હોય તો તે પ્રજામાં કલ્યાણ અને સુખિષ્ણ કરે છે. જે પરિવેષ અખિલ આકાશમાં ગમન કરે અર્થાત્ ઉદયથી આરંભી અસ્ત પર્યન્ત સૂર્ય અથવા ચન્દ્રની સાથે રહે તે તથા જે અનેક વર્ણવાળો, સ્થિરતુલ્ય વર્ણવાળો, રૂક્ષ, સ્ખંડિત, ગાઢી, ધનુષ, અથવા શૃંગાટકની માફક ત્રિકોણ આકૃતિવાળો હોય તે પરિવેષ અશુભ ગણાય છે. મયૂરના કંઠ જેવા વર્ણવાળો પરિવેષ હોય તો અત્યંત દૃષ્ટિ થાય છે. ઘણા રંગયુક્ત પરિવેષ હોય તો રાજાનું મૃત્યુ થાય છે. પરિવેષ ધૂમ્રવર્ણ હોય તો ભય ઉપજે છે. ઇન્દ્રધનુષ જેવા વર્ણવાળો અથવા અશોકવૃક્ષના પુષ્પ સમાન રક્તવર્ણ પરિવેષ હોય તો યુદ્ધ થાય છે. જે પરિવેષ એક રંગનો, ગહેરો, નિર્મળ, પોતાના ઋતુને અનુસરતા રંગવાળો અને ક્ષુર વાદળાંઓથી વ્યાપ્ત હોય તે શીઘ્ર વૃદ્ધિ કરે છે અને જે પરિવેષ પીતલવર્ણ હોય તેમજ જેના મધ્યભાગમાં અતિ દેદીપ્યમાન સૂર્ય હોય તે પણ શીઘ્ર વર્ષા કરે છે. દીપ્ત અર્થાત્ સૂર્ય તરફ મુખ રાખી પક્ષી અને મૃગ પરિવેષને વચ્ચે શબ્દ કરે અને પરિવેષ મલિન હોય તેમજ અતિ મ્હોટું હોય અને પ્રાતઃકાલ, મધ્યાન્હકાલ અથવા સાયંકાલનો સમય હોય તો ભયની ઉત્પત્તિ થાય છે. જો પરિવેષ વિદ્યુત્ તથા ઉલ્કા આદિથી તાડિત હોય તો શસ્ત્રથી રાજાનું મૃત્યુ થાય છે. હમેશાં દિવસે સૂર્ય તથા રાત્રિએ ચન્દ્રમા રક્તવર્ણ રહે તો રાજાનું મૃત્યુ થાય છે. ઉદય અને અસ્ત સમયે સૂર્ય તથા ચન્દ્ર વારંવાર પરિવેષયુક્ત થાય તો પણ રાજાનું મૃત્યુ સમજવું. જે

પરિવેષનાં બે મંડલ હોય તે સેનાના સ્વામીને ભય ઉપજાવે છે. વહુ યુદ્ધ કરાવતાં નથી, ત્રણ મંડલનો પરિવેષ હોય તો યુદ્ધ, ચાર મંડલનો પરિવેષ હોય તો રાજાના યુવરાજને ભય અને પાંચ મંડલનો પરિવેષ હોય તો રાજાના નગરને શત્રુ ઘેરી લે છે. ચન્દ્રમાના પરિવેષ વચ્ચે ભૌમ આદિ કોઈ ગ્રહ હોય તો ત્રણ દિવસમાં વૃષ્ટિ અથવા એક મહિનાની અંદર યુદ્ધ થાય છે. જે રાજાના જન્મલગ્નનો સ્વામી, જન્મરાશિનો સ્વામી, અને જન્મનક્ષત્ર પરિવેષની વચ્ચે આવી જાય તો તે રાજાનું અશુભ થાય છે. સૂર્ય ચન્દ્રના પરિવેષની અંદર શનૈશ્વર હોય તો કાંગ આદિ લઘુ અન્નનો લય કરે છે, પવનયુક્ત વૃષ્ટિ કરે છે અને વૃક્ષ આદિ સ્થાવર પદાર્થ તેમજ સ્વેતી કરનારાઓ નાશ પામે છે. જો પરિવેષની વચ્ચે મંગલ હોય તો રાજકુમાર, સેનાપતિ અને સેનાને વ્યાકુલતા પ્રાપ્ત થાય છે. તેમજ અગ્નિ અને શસ્ત્રથી ભય ઉપજે છે. જો પરિવેષમાં વૃહસ્પતિ હોય તો પુરોહિત, રાજાના મંત્રી અને રાજાને પીડા થાય છે. જો પરિવેષમાં બુધ હોય તો રાજાઓના મંત્રી, વૃક્ષ આદિ સ્થાવર અને લેખક વૃદ્ધિ પામે છે તથા વૃષ્ટિ પળ સારી થાય છે. જો પરિવેષમાં શુક્ર હોય તો ચઢાઈ કરી જનારા ક્ષત્રિય રાજા તેમજ રાજાની રાણી પીડા પામે છે અને દુર્ભિક્ષ પળ થાય છે. જો પરિવેષમાં ધૂમકેતુ હોય તો દુર્ભિક્ષ, અગ્નિ, મરકી, રાજા અને યુદ્ધથી પ્રજાને ભય થાય છે. જો પરિવેષમાં રાહુ હોય અર્થાત્ ચન્દ્ર ગૃહણ સમયે પરિવેષ હોય તો ગર્ભને ભય, રોગની ઉત્પત્તિ અને રાજાને પળ ભય થાય છે. ભૌમ આદિ ગૃહોમાંથી કોઈ બે ગૃહ સૂર્ય અથવા ચન્દ્રના પરિવેષ વચ્ચે હોય તો ઘણાં યુદ્ધો થાય છે. જો પરિવેષમાં ત્રણ ગ્રહ હોય તો દુર્ભિક્ષથી અને અવૃષ્ટિથી ભય ઉત્પન્ન થાય છે. જો પરિવેષમાં ચાર ગ્રહ હોય તો મંત્રી અને પુરોહિત સહિત રાજા મૃત્યુ પામે છે. જો પરિવેષમાં પાંચ અથવા છ ગ્રહ હોય તો પ્રહયની માફક જગત્ની સ્થિતિ બની જાય છે. ભૌમ આદિ તારાગ્રહ અને અશ્વિની આદિ નક્ષત્ર એમાંથી કોઈ એકનો પરિવેષ અલગ હોય અર્થાત્ સૂર્ય ચન્દ્રની સાથે ન હોય તેમજ તે પરિવેષ થયા પછી જો કેતુનો ઉદય ન થાય તો રાજાનું મૃત્યુ થાય છે. જો કેતુનો ઉદય થાય તો પરિવેષનું ફળ પ્રાપ્ત થતું નથી પરંતુ કેતુનું જ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રતિપદા આદિ ચાર તિથિઓમાં પરિવેષ હોય તો બ્રાહ્મણ આદિ ચારે વર્ણો ક્રમપૂર્વક પીડા પામે છે, પંચમી આદિ તિથિ ત્રિપે પરિવેષ હોય તો ક્રમપૂર્વક શ્રેણી, નગર અને કોશનું અશુભ થાય છે. અષ્ટમીને દિવસે પરિવેષ હોય તો યુવરાજને તથા નવમી આદિ ત્રણ તિથિઓમાં પરિવેષ હોય તો રાજાને દોષકર થઈ પડે છે, દ્વાદશીને દિવસે પરિવેષ હોય તો નગરને શત્રુઓ ઘેરી લે છે, ત્રયોદશીને દિવસે પરિવેષ હોય તો સેનામાં ક્ષોભ થાય છે. ચતુર્દશીને દિવસે પરિવેષ હોય તો રાજાની રાણીને પીડા થાય છે અને અમાવાસ્યા અથવા પૂર્ણિમાને દિવસે પરિવેષ

હોય તો પળ રાજાનેજ પીડા કરે છે. પરિવેષમાં ત્રણ રેલાઓ હોય છે. તેમાં અંદરની રેલાથી નગરમાં રહેલા રાજાનું, વાહિરની રેલાથી ચઢાઈ કરી જનારા રાજાનું અને મધ્યની રેલાથી આક્રન્દસારનું શુભાશુભ વિચારવું. જેની રેલા રક્તવર્ણ, ડ્યામવર્ણ તથા રુક્ષ હોય તેનો પરાજય અને જેની રેલા નિર્મલ, શ્વેત તથા કાન્તિયુક્ત હોય તેનો જય થાય છે.

વાદલાંઓથી વ્યાપ્ત થયેલા આકાશમાં પવને રોકેલાં સૂર્યનાં કિરણો ધનુષને આકારે રંગ વેરંગી દેલાઈ આવે તેને ઇન્દ્રધનુષ કહે છે. કેટલાએક આચાર્યોનું કહેવું એવું છે કે અનંત-નાગના કુલમાં ઉત્પન્ન થયેલા સર્પોના શ્વાસથી ઇન્દ્રધનુષ બને છે. ચઢાઈ કરી જનારા રાજા સામે એ ઇન્દ્રધનુષ હોય તો તેનો પરાજય થાય છે. એ ઇન્દ્રધનુષ અલંકૃત પૃથ્વીનો સ્પર્શ કરી રહેલું, કાન્તિયુક્ત, સ્નિગ્ધ, ગહેરું અનેક વર્ણોથી યુક્ત અને વે ભાગમાં સ્થિત ચઢાઈ કરી જનારા રાજાના પૃષ્ઠ ભાગમાં રહેલું હોય તો શુભ ફલ આપે છે અને વૃદ્ધિ પળ કરે છે. અગ્નિકોણ આદિ વિદિશામાં ઇન્દ્રધનુષ ઉત્પન્ન થાય તો તે દિશાના સ્વામીનું મૃત્યુ થાય છે. મેઘરહિત આકાશમાં ઇન્દ્રધનુષ હોય તો શસ્ત્રથી ભય અર્થાત્ યુદ્ધ થાય છે. પીલા રંગનું ઇન્દ્રધનુષ હોય તો આગ લાગે છે અને નીલરંગનું ઇન્દ્રધનુષ હોય તો દુર્ભિક્ષ પડે છે. જલની વચ્ચે ઇન્દ્રધનુષ દેલાઈ આવે અર્થાત્ ઇન્દ્રધનુષનો અગ્ર ભાગ જલ ઉપર હોય તો વર્ષા થતી નથી. જો ઇન્દ્રધનુષ ભૂમિ ઉપર હોય તો સ્વેતીનો નાશ થાય છે. વૃક્ષ ઉપર હોય તો પ્રજામાં રોગ વધે છે. સર્પની વાંધી ઉપર હોય તો શસ્ત્રભય થાય છે અને જો રાત્રિને વચ્ચે ઇન્દ્રધનુષ દ્રષ્ટિગોચર થાય તો રાજાનો મંત્રી મૃત્યુ પામે છે. વૃદ્ધિ થતી હોય અને પૂર્વ દિશામાં ઇન્દ્રધનુષ દેલાઈ આવે તો વૃદ્ધિ નિવૃત્ત થાય છે તથા વૃદ્ધિ ન હોય અને પૂર્વમાં ઇન્દ્રધનુષ દેલાય તો વૃદ્ધિ થાય છે પશ્ચિમમાં ઇન્દ્રધનુષ હોય તો નિરંતર વૃદ્ધિ કરે છે. જો રાત્રિ વચ્ચે ઇન્દ્રધનુષ પૂર્વમાં દેલાય તો રાજાને પીડા થાય છે. દક્ષિણમાં દેલાય તો સેનાપતિનું મૃત્યુ, પશ્ચિમમાં દેલાય તો નાયક અર્થાત્ પ્રધાનપુરુષનું મૃત્યુ અને ઉત્તરમાં દેલાય તો રાજાના મંત્રીનો નાશ થાય છે. રાત્રિ સમયે શ્વેત, રક્ત, પીત અને કૃષ્ણવર્ણનું ઇન્દ્રધનુષ દેલાય તો ક્રમપૂર્વક ચારે વર્ણને પીડા કરે છે. જે દિશામાં રાત્રિ વચ્ચે ઇન્દ્રધનુષ હોય તે દેશનો મુખ્ય રાજા સત્ત્વર પંચત્વને પામે છે.

ઉત્તર આદિ ચાર દિશામાં ગન્ધર્વ નગર દેલાય તો તે ક્રમપૂર્વક રાજાનો પુરોહિત, રાજા,

૧ નીતિશાસ્ત્રમાં ચાર પ્રકારના રાજાઓ લખ્યા છે. તેમાં એક આક્રન્દસાર પળ છે.

સેનાપતિ અને યુવરાજનું અશુભ કરે છે. શ્વેત, રક્ત, પીત અને કૃષ્ણ વર્ણનું ગન્ધર્વનગર ક્રમપૂર્વક બ્રાહ્મણ આદિ ચાર વર્ણોનો નાશ કરે છે. ઉત્તર દિશામાં ગન્ધર્વનગર હોય તો નગરના રાજાનો જય થાય છે, આગ્નેય આદિ કોણમાં હોય તો વર્ણસંકરોનો નાશ થાય છે, જ્ઞાન્ત દિશામાં તોરણ-યુક્ત ગન્ધર્વ નગર હોય તો વિજય થાય છે. સમગ્ર દિશાઓમાં નિરંતર ગન્ધર્વ નગર દેખાય તો તે રાજા અને દેશ ઝભયને ભય આપે છે. ધૂમ્ર, અગ્નિ, અથવા ઇન્દ્રધનુષ તુલ્ય કાન્તિવાહું ગન્ધર્વ-નગર હોય તો ચોર અને વનમાં રહેનારા ભીલ આદિ માર્યા જાય છે. પાંડુર રંગનું ગન્ધર્વ નગર હોય તો અશનિ પડે છે અને પ્રચંદ પવન ચાલે છે. દીપ્ત દિશામાં ગન્ધર્વ નગર હોય તો રાજાનું મૃત્યુ થાય છે. સેનાની અગર નગરની ઢાવી વાજુ ગન્ધર્વ નગર હોય તો શત્રુભય અને જમણી વાજુ હોય તો જય આપે છે. જે વચ્ચે ધ્વજ અને તોરણયુક્ત અનેક વર્ણ અને અનેક આકૃતિનાં ગન્ધર્વનગર આ-કાશમાં દેખાઈ આવે ત્યારે ભૂમિ યુદ્ધની વચ્ચે હાથી, મનુષ્ય, અને અશ્વોના રુધિરનું પાન કરે છે.

એક પવન વીજા પાતનથી તાડિત થઈ જ્યારે આકાશથી પૃથ્વી પર પડે તે સમયે જે શબ્દ થાય તેને નિર્ધાત કહે છે. એ નિર્ધાત સમયે સૂર્ય તરફ મુખ રાખી યક્ષી શબ્દ કરે તો અશુભ ફલની પ્રાપ્તિ થાય છે. સૂર્યોદય સમયે અર્થાત્ વે ઘડિ દિવસ ચઢ્યા પર્યન્ત નિર્ધાત થાય તો રાજ્યના અધિકારી લોકો, રાજા, ધનવાન, લડવૈયાઓ, સ્ત્રી, વણિક અને વેઢ્યાઓ વિનાશ પામે છે. એક પ્રહર દિવસ ચઢ્યા પર્યન્ત નિર્ધાત શબ્દ થાય તો વકરી, મેઢ, શૂદ્ર અને નગરના નિવાસીઓનો ક્ષય થાય છે. બે પ્રહર પર્યન્ત નિર્ધાત શબ્દ થાય તો રાજાના સેવકો અને બ્રાહ્મણો પીડાને પ્રાપ્ત થાય છે. ત્રીજા પ્રહરમાં નિર્ધાત થવાથી વૈશ્ય તથા મેઘનો ક્ષય થાય છે. ચોથા પ્રહરમાં નિર્ધાત થવાથી ચોર લોકો પીડા પામે છે, સૂર્યોસ્ત સમયે નિર્ધાત થવાથી નીચ પુરુષોનો નાશ થાય છે; રાત્રિના પ્રથમ પ્રહરમાં થયેલો નિર્ધાત સ્વેતનો નાશ કરે છે, રાત્રિના બીજા પ્રહરમાં થયેલો નિર્ધાત પિશા-ચોના સમૂહને પીડા કરે છે, રાત્રિના ત્રીજા પ્રહરમાં થયેલો નિર્ધાત હાથી તથા અશ્વોનો નાશ કરે છે અને રાત્રિના ચતુર્થ પ્રહરમાં થયેલો નિર્ધાત શત્રુ પર ચઢાઈ કરનારા રાજાનો ક્ષય કરે છે. ભયંકર અને જર્જર અર્થાત્ સ્વેતનો નિર્ધાત શબ્દ જે દિશામાં જાય તે દિશાનો નાશ કરે છે.

સૂર્યની સમીપે વીજો સૂર્ય દેખાઈ આવે તેને પ્રતિસૂર્ય કહે છે. તે પ્રતિસૂર્ય જે ઋતુમાં સૂર્યનો જેવો રંગ હોવો જોઈએ તેવાજ રંગનો હોય તથા સ્નિગ્ધ, વૈદૂર્યમણિ તુલ્ય વર્ણવાળો, નિર્મલ અને શ્વેત હોય તો કલ્યાણ તથા સુખિષ્ણ કરે છે. પીળા રંગનો પ્રતિસૂર્ય હોય તો પ્રજામાં રોગ ઉત્પન્ન કરે છે.

અશોકના પુષ્પ જેવો રક્તવર્ણ પ્રતિસૂર્ય હોય તો શસ્ત્રકોપ અર્થાત્ યુદ્ધ થાય છે. પ્રતિસૂર્યોની માલા જોવામાં આવે તો ચોરભય, રોગ અને રાજાનું મૃત્યુ થાય છે. સૂર્યવિમ્બની ઉત્તરે પ્રતિસૂર્ય દેખાય તો વૃષ્ટિ થાય છે, દક્ષિણે દેખાય તો પવન ચાલે છે; સૂર્યવિમ્બની વને વાજુએ વે પ્રતિસૂર્ય હોય તો રાજાનું મૃત્યુ અને નીચે હોય તો પ્રજામાં મરકીનો ઉપદ્રવ થાય છે.

અન્ધકારની માફક અત્યંત કૃષ્ણવર્ણવાળી ધૂલિથી પર્વત, નગર તથા વૃક્ષ આદિ કાંઈપણ ન દેખાય તેવી રીતે સર્વ દિશાઓ આચ્છાદિત થઈ જાય તો રાજાનું મૃત્યુ થાય છે. ધૂમસમૂહ અથવા ધૂલિ જે દિશામાં પ્રથમ ઉત્પન્ન થાય અથવા જે દિશામાં પ્રથમ નિવૃત્ત થાય તે દિશામાં સાત દિવસની અંદર અક્ષય ભયની ઉત્પત્તિ થાય છે. ધૂલિરૂપ મેઘસમૂહ શ્વેતવર્ણનો હોય તો રાજાના મંત્રી તથા દેશોને પીડા, શીઘ્રયુદ્ધ અને અતિ કષ્ટથી કાર્યસિદ્ધિ થાય છે. સૂર્યોદય સમયે આકાશને આચ્છાદિત કરતો ધૂલિસમૂહ એક દિવસ અથવા વે દિવસ પર્યન્ત વૃદ્ધિ પામે તો મહાન્ ભયની ઉત્પત્તિ થાય છે. એક રાત્રિ નિરન્તર ધૂલિની વૃદ્ધિ થતી જાય તો મુખ્ય રાજાનું મૃત્યુ થાય છે અને વાકીના બુદ્ધિમાન રાજાઓને શુભ ફલ આપે છે. જે રાજ્યમાં વે રાત્રિ પર્યન્ત ઘાટી અને ઘણી ધૂલિ ફેલાય તે રાજ્યમાં પરચક્ર પ્રવેશ કરે છે. ત્રણ અથવા ચાર રાત્રિ પર્યન્ત પાંશુની વૃષ્ટિ થાય તો અન્ન અને લવણ આદિ રસો નાશ પામે છે. પાંચ રાત્રિ પર્યન્ત ધૂલિ વરસે તો રાજાઓની સેનામાં ક્ષોભ થાય છે. પાંશુની વૃષ્ટિ થઈ રહ્યા પછી ધૂમકેતુના ઉદય આદિ કાંઈ ઉત્પાત ન થાય તો તીવ્ર ભય ઉપજે છે, અર્થાત્ અન્ય ઉત્પાત થવાથી પાંશુવૃષ્ટિનું ફલ પ્રાપ્ત થતું નથી, પરંતુ પાછળથી થઈ શકેલ ઉત્પાતનું જ ફલ પ્રાપ્ત થાય છે. શિશિર ઋતુ વિના અન્ય ઋતુમાં પાંશુ-વૃષ્ટિ થાય તે હમેશાં ફલ રહિત હોય છે.

અર્ધ સૂર્ય અસ્ત પામ્યા પછી જ્યાં સુધી આકાશમાં તારાઓ સ્પષ્ટ ન દેખાય ત્યાં સુધી સન્ધ્યા અને ઈવીજ રીતે સૂર્યોદય પહેલાં તારાની પ્રભા મન્દ થઈ જાય ત્યાંથી આરંભી સૂર્યોદય પર્યન્ત પ્રાતઃ સન્ધ્યા ગણાય છે. મૃગ, પક્ષી, પવન, સૂર્ય ચન્દ્રના પરિવેષ, પરિધિ અર્થાત્ પ્રતિસૂર્ય, પરિધ, અન્નવૃક્ષ અર્થાત્ વૃક્ષાકાર મેઘ, ઇન્દ્રધનુષ, ગન્ધર્વનગર, સૂર્યનાં કિરણો, દંડ અને રજ એ સર્વની સ્નિગ્ધતા અને રંગ ઉપરથી સન્ધ્યાનું શુભાશુભ ફલ સમજી શકાય છે. સન્ધ્યા સમયે જો મૃગ વારંવાર ભયંકર શબ્દ બોલે તો ગ્રામનો નાશ થાય છે. સેનાના દક્ષિણ ભાગમાં રહેલો મૃગ સૂર્ય તરફ મુખ રાખી મહાન્ શબ્દ કરે તો સેનાનો ક્ષય કરનારો થઈ પડે છે. જો મૃગસમૂહ અથવા પવન દીપ્ત

અર્થાત્ સૂર્યાભિમુખ અને સૈન્યના વામ ભાગમાં સ્થિત હોય તો યુદ્ધ થાય છે તથા દક્ષિણ ભાગમાં સ્થિત હોય અને શાન્ત અર્થાત્ સૂર્યાભિમુખ ન હોય તો સૈન્યનો સમાગમ થાય છે અને મૃગસમૂહ તથા પવન શાન્ત અને દીપ્ત એ ઉભયથી મિશ્રિત હોય તો વૃષ્ટિ થાય છે. પ્રાતઃસન્ધ્યા વચ્ચે મૃગ તથા પક્ષી સૂર્ય તરફ મુખ રાખી રૂક્ષ શબ્દ કરે તો દેશનો નાશ અને જે નગરની દક્ષિણ દિશામાં સ્થિત થઈ સૂર્ય ભળી મુખ રાખી મૃગ તથા પક્ષી રૂક્ષ શબ્દ કરે તે નગરને શત્રુ સ્વાધીન કરી લે છે. ગૃહ, વૃક્ષ અને તોરણને તોડી પાડનારો ધૂલ અને મૃતિકાના ટુકડાઓને ડાડાનારો, ભયંકર શબ્દ કરનારો, રૂક્ષ તથા આકાશથી પક્ષીઓને પછાડતો પ્રચંડ પવન સન્ધ્યા સમયે પ્રચલિત થાય તો તે સન્ધ્યા અશુભ ગણાય છે. જે સન્ધ્યા મન્દ પવનના તાડનથી ચલાયમાન પત્રવાળા વૃક્ષોથીયુક્ત અથવા પવનથી રહિત અને જેમાં શાન્ત દિશા ભળી મુખ રાખી મૃગ તથા પક્ષીઓ મધુર ઉચ્ચાર કરતા હોય તે સન્ધ્યા શુભ લેવાય છે. સન્ધ્યા સમયે દંડ, વિદ્યુત, મત્સ્યાકાર મેઘ, પ્રતિસૂર્ય, સૂર્ય ચન્દ્રનો પરિવેષ, ઇન્દ્રધનુષ, ઈરાવત અને સૂર્યના કિરણો એ સર્વ સ્નિગ્ધ હોય તો વૃષ્ટિ થાય છે. વિચ્છિન્ન, વિપમ, નટવર્ણ, વિકૃત, કુટિલ, અપસવ્ય પરિવૃત્ત અર્થાત્ ઢાવી ઢાજુએ જુકેલાં, સૂક્ષ્મ, ન્હાનાં, ઉગ્ગતાથી રહિત અને કલુષ અર્થાત્ સ્વચ્છતાથી રહિત સૂર્યનાં કિરણો સન્ધ્યા સમયે દેશમાં તો યુદ્ધ થાય છે. અને વૃષ્ટિ થતી નથી. અન્ધકાર રહિત આકાશમાં જો દીપ્તિયુક્ત, નિર્મલ, સીધાં, લાંબા અને દક્ષિણાવર્ત સૂર્યના કિરણો હોય તો જગતનું કલ્યાણ થાય છે. જે સૂર્યના કિરણો શુક્લવર્ણ આકાશમાં આદિ, મધ્ય અને અંત પર્યન્ત ગમન કરનારાં અર્થાત્ સંપૂર્ણ આકાશમાં વ્યાપી રહેલાં, સ્નિગ્ધ, અખંડિત અને સીધાં હોય તે “ અમોઘ ” કિરણો કહેવાય છે અને તે વૃષ્ટિ કરનારાં હોય છે. સન્ધ્યા સમયે જો સૂર્યનાં કિરણો કલ્માપે, કાંઈક કપિલ અથવા સાધારણ કપિલ, વિચિત્ર વર્ણ, રક્તવર્ણ, હરિત અથવા શવલ અને સંપૂર્ણ આકાશમાં વ્યાપી રહેલાં હોય તો વર્ષા થતી નથી અને સાત દિવસ પછી સ્ત્રેજસ્થાન ભયની ઉત્પત્તિ થાય છે, સૂર્યના કિરણો તામ્રવર્ણ હોય તો સેનાપતિનું મૃત્યુ, પીત અને રક્ત હોય તો સેનાપતિને દુઃખ, હરિત હોય તો પશુ અને સ્ત્રીનો નાશ, ધૂમ્રવર્ણ હોય તો ગાયોનો નાશ, મજીઠ સમાન રક્તવર્ણ હોય તો શસ્ત્રભય અને અગ્નિભય, કપિલવર્ણ હોય તો પવનયુક્ત વર્ષા, ભસ્મ સદૃશ હોય તો અવૃષ્ટિ અને શ્વેત, કૃષ્ણ અને પીત તથા નીલ આદિ વર્ણથી મિશ્રિત હોય તો પળ અવૃષ્ટિ થાય છે. વન્ધ્વકના પુષ્પ સમાન અતિ રક્તવર્ણ અથવા અંજનના ચૂર્ણ જેવી અતિ કૃષ્ણવર્ણની ધૂલ ડાડી સન્ધ્યા સમયે સૂર્ય તરફ જાય તો સેંકડો રોગોથી પ્રજા પીડિત થાય છે અને શ્વેતવર્ણની ધૂલ ડાડી

સૂર્ય તરફ જાય તો પ્રજાની વૃદ્ધિ થાય છે તથા સર્વત્ર પ્રજામાં શાન્તિ ફેલાય છે. સૂર્યનાં કિરણો મેઘ અને પવન મળી દંડની આકૃતિને ધારણ કરે છે, તેને દંડ કહે છે. એ દંડ આગ્રેય આદિ ચાર સ્વૂનામાં સ્થિત હોય તો બ્રાહ્મણ આદિ ચારે વર્ણને અશુભ ફળ આપે છે. એ દંડ સૂર્યોદય, મધ્યાહ્ન અને સાયંકાળે દેખાઈ આવે તો શસ્ત્રભય અને રોગની વૃદ્ધિ કરે છે. શ્વેત, રક્ત, પીત અને કૃષ્ણવર્ણ દંડક્રમથી બ્રાહ્મણ આદિ ચારે વર્ણોનો નાશ કરે છે. દંડનું મુખ જે દિશા તરફ હોય તે દિશા નષ્ટ થાય છે. સૂર્યની સમીપે જે અગ્ર હોય તે દંડનું મૂળ અને વીંતી તરફ તેનું મુખ હોય છે. જેનો અગ્રભાગ દધિ સદૃશ શ્વેત હોય તે, નીલવર્ણ, સૂર્યને આચ્છાદિત કરી રહેલ અને આકાશના મધ્યમાં સ્થિત અભ્રતરુ અર્થાત્ વૃક્ષાકાર મેઘ અથવા પીત રંગથી રંગાણેલા અને અનેક મૂળથીયુક્ત મેઘ હોય તે અત્યંત વૃદ્ધિ કરે છે. જે રાજા શત્રુપર ચઢાઈ કરી જતો હોય અને અભ્રતરુ તેની પાછળ પાછળ ચાલી અકસ્માત્ શાન્ત થઈ જાય તો તે રાજાનું મૃત્યુ થાય છે. અભ્રતરુ લઘુવૃક્ષ જેવી આકૃતિયુક્ત હોય અને તે અકસ્માત્ શાન્ત થઈ જાય તો યુવરાજનું તથા રાજાના મંત્રીનું મૃત્યુ થાય છે. નીલકમલ, વૈદૂર્યમણિ અથવા કમલના તન્નુઓ સમાન વર્ણશાળી પવનથી રહિત અને સૂર્યના કિરણોથી પ્રકાશિત સન્ધ્યા શીઘ્ર વૃદ્ધિ કરે છે. ગર્દભ તથા ઉષ્ટ્રઆદિ અશુભ આકૃતિવાળા મેઘ, ગન્ધર્વનગર, નીહાર, ધૃલિ અને ધૂમયુક્ત સન્ધ્યા વર્ષાઋતુમાં હોય તો વૃદ્ધિનો અભાવ કરે છે; એવીજ સન્ધ્યા વર્ષા વિના અન્ય ઋતુમાં હોય તો શસ્ત્ર કોપ કરે છે અર્થાત્ યુદ્ધ થાય છે. શિશિર આદિ છ ઋતુઓમાં સન્ધ્યાનો સ્વાભાવિક રંગ ક્રમપૂર્વક રક્ત, પીત, શ્વેત, ચિત્ર, કમલસદૃશ અને રુધિરતુલ્ય હોય છે. ઋતુ અનુસાર સન્ધ્યાનો વર્ણ હોય તો શુભ અને અન્ય ઋતુના રંગને ધારણ કરનારી સન્ધ્યા હોય તો તે વિકૃત અર્થાત્ અશુભ ગણાય છે. શસ્ત્રધારી મનુષ્યની આકૃતિવાળો મેઘનો ટુકડો જો સૂર્યની સમીપે હોય તો શત્રુથી ભય ઉપજે છે. શ્વેતવર્ણનું ગન્ધર્વનગર જો સૂર્યને ઢાંકી દિે તો જે રાજાનું નગર ઘેરાઈ હોય તે તેને ફરી પ્રાપ્ત થાય છે. જો સૂર્ય ગન્ધર્વનગરનું ભેદન કરે તો નગરનો નાશ થાય છે અર્થાત્ શત્રુ તે નગરને લૂંટી લે છે. શુક્રવર્ણના અને શુક્ર અન્નવાળા મેઘ દક્ષિણ તરફથી સૂર્યનું આચ્છાદન કરે તો વૃદ્ધિ થાય તથા વીરણનામે તૃણના ગુલ્મ સરસા અને શાન્ત દિશામાં ઉત્પન્ન થયેલા મેઘ સૂર્યનું દક્ષિણ તરફથી આચ્છાદન કરે તો પળ વૃદ્ધિ થાય છે. સૂર્યના ઉપર જે આડી મેઘની રેખા હોય તેને પરિઘ કહે છે, તે પરિઘ સૂર્યોદય સમયે શ્વેતવર્ણ હોય તો રાજાથી સૈન્ય વિમુક્ત થાય છે અને જો સુવર્ણના સરસાવર્ણવાળું પરિઘ હોય તો સેનાની વૃદ્ધિ કરનાર ઘડ પડે છે. જો સૂર્યની વચ્ચે

વાજુએ પ્રતિસૂર્ય હોય અને તે સૂર્યવિમ્વથી સંયુક્ત હોય તો ઘણીજ દૃષ્ટિ કરે છે. જો પ્રતિસૂર્ય સર્વ દિશાઓમાં વ્યાપી રહેલા હોય તો જલનું એક બુન્દ પણ પડતું નથી. સન્ધ્યા સમયે ધ્વજ, છત્ર, પર્વત હાથી તથા અશ્વોના રૂપને ધારણ કરનારા મેઘ હોય તો રાજાઓનો જય થાય છે. રક્તવર્ણનો મેઘ હોય તો યુદ્ધ થાય છે. પલાલ અર્થાત્ ધાન્યતૃણના ધૂમસમૂહ તુલ્ય રંગના તથા સ્નિગ્ધ મેઘ રાજાના સૈન્યની વૃદ્ધિ કરે છે, લટકતા વૃક્ષ સમાન આકૃતિવાળા અત્યંત રક્તવર્ણના મેઘ સન્ધ્યા સમયે હોય તો શુભ ગણાય છે અને નગરને આકારે મેઘ આકાશમાં સન્ધ્યા સમયે સ્થિત હોય તો તે પણ શુભ સમજવા. જે સન્ધ્યામાં સૂર્યની તરફ મુખ રાખી પક્ષી, શિવા તથા મૃગ શબ્દ કરે અને દંડ, ધૂલિ તથા પરિઘ આદિ દેખાઈ આવે તેમજ નિરંતર સૂર્યમાં કાંઈક વિકાર હોય એવી સન્ધ્યા દેશનો, રાજાનો અને સુખિક્ષનો નાશ કરે છે. પ્રાતઃ સન્ધ્યા પોતાનું શુભાશુભ ફલ એજ વચ્ચે આપે છે, અને સાયં સન્ધ્યા રાત્રિએ અથવા ત્રણ દિવસની અંદર ફલ આપે છે. સૂર્ય ચન્દ્રનો પરિવેષ, ધૂલિ અને પરિઘ એજ સમયે ફલ ન આપે તો સાત દિવસનો અંદર તેનું શુભાશુભ ફલ મળે છે, એવીજ રીતે સૂર્યનાં અમોઘ આદિ કિરણો, ઇન્દ્ર ધનુષ, વિદ્યુત્, પ્રતિસૂર્ય, મેઘ અને વાયુ જો એજ સમયે ફલ ન આપે, તો તેનું ફલ પણ સાત દિવસની અંદર પ્રાપ્ત થાય છે. પક્ષી પોતાના શબ્દોનું શુભાશુભ ફલ એજ દિવસે અથવા આઠ દિવસની અંદર આપે છે. અને મૃગના શબ્દનું શુભાશુભ ફલ સાત દિવસની અંદર પ્રાપ્ત થાય છે. સન્ધ્યા પોતાની દીપ્તિને લીધે એક યોજનમાં પ્રકાશિત થાય છે, અને એટલા માટે એક યોજનની અંદર સન્ધ્યાનું શુભાશુભ ફલ મળે છે. ત્રિજળી પોતાની પ્રભાથી છ યોજન પર્યંત પ્રકાશ કરે છે જેથી છ યોજનની અંદર તેનું ફલ પ્રાપ્ત થાય છે જેથી તેનું ફલ પાંચ યોજનની અંદર પ્રાપ્ત થાય છે. કેટલાએક મુનીશ્વરોના કહેવા પ્રમાણે ઉલ્કા પડતી વચ્ચે કેટલા યોજન પર્યંત પ્રકાશ કરે છે તેનો કાંઈ નિયમ નથી એટલા માટે ઉલ્કાપાતનું ફલ સર્વત્ર અસ્તિત્વને ભોગવે છે. જેની પ્રતિસૂર્ય એવી સંજ્ઞા છે એ પરિધિની પ્રભા ત્રણ યોજન પર્યંત દેખાય છે એટલા માટે ત્રણ યોજનમાં વીશ પ્રતિસૂર્યનું શુભાશુભ ફલ પ્રાપ્ત થાય છે. પરિઘ પાંચ યોજન પર્યંત દેખાય છે. જેથી તેનું ફલ પાંચ યોજનમાંજ પોતાનું પ્રાવલ્ય જણાવે છે. સૂર્ય ચન્દ્રનો પરિવેષ પાંચ અથવા છ યોજન પર્યંત જોવામાં આવે છે જેથી તેનું ફલ પણ તેટલા યોજનમાંજ મળે છે, તેમજ ઇન્દ્રધનુષ દશ યોજન પર્યંત દેખાય છે, જેથી તેનું શુભાશુભ ફલ દશ યોજનની અંદર પોતાનું અસ્તિત્વ વતાવે છે.

પીતલવર્ણનો ડિગ્દાહ હોય તો રાજાઓને ભય, અગ્નિસદૃશ વર્ણવાળો ડિગ્દાહ હોય તો

દેશનો નાશ તથા લાલ રંગનો દિગ્દાહ હોય અને તેની જમણી વાજુણ વાયુ ગતિ કરે તો સ્વેતીનો નાશ થાય છે. જે દિગ્દાહ પોતાની દીપ્તિથી મહાન પ્રકાશ કરે અને જેમાં સૂર્યની માફક સમગ્ર વસ્તુઓની છાયા જોવામા આવે તે દિગ્દાહ રાજાને અત્યંત ભય આપનારો થઈ પડે છે, રુધિર તુલ્ય દિગ્દાહનો રંગ હોય તો યુદ્ધ થાય છે, પૂર્વ દિશામાં દિગ્દાહ જોવામાં આવે તો રાજાઓ-સમેત ક્ષત્રીયોને પીડા થાય છે, અગ્નિકોણમાં દિગ્દાહ હોય તો શિલ્પજ્ઞ અને ત્રાલકો પીડા પામે છે, દક્ષિણમાં દિગ્દાહ હોય તો ક્રૂર પુરુષો સહિત વૈશ્યો પીડાય છે, નૈરુત્યકોણમાં દિગ્દાહ હોય તો દૂત અને પુનર્ભૂ અર્થાત્ જેનો વીજી ચલત વિવાહ થાય છે એવી સ્ત્રીઓ પીડા પામે છે. પશ્ચિમ-માં દિગ્દાહ હોય તો શૂદ્ર અને સ્વેતી કરનારાઓ પીડાને પ્રાપ્ત થાય છે, વાયવ્ય કોણમાં દિગ્દાહ હોય તો ચોર અને અશ્વો પીડાય છે, ઉત્તરમાં દિગ્દાહ હોય તો બ્રાહ્મણોના મુંડા હાલ થાય છે, અને ઇશાન કોણમાં દિગ્દાહ હોય તો પાંચઢી અર્થાત્ વેદમતને નહિ માનનારા તેમજ વાણિયાઓ-ને પીડા પ્રાપ્ત થાય છે. દિગ્દાહ સમયે આકાશ નિર્મલ હોય, નક્ષત્ર નિર્મલ હોય, પ્રદક્ષિણ પવન ચાલતો હોય અને દિગ્દાહ પળ સુવર્ણ સરસા સ્વચ્છ રંગનો હોય તો પ્રજા સહિત રાજાનું શુભ થાય છે.

કેટલાક મુનિઓ કહે છે કે સમુદ્રના જલમાં જે મ્હોટા મ્હોટા મકર, મત્સ્ય તથા શિશુ-માર આદિ જીવ છે તે જ્યારે ચલાયમાન થાય છે ત્યારે ભૂકમ્પ થાય છે; કેટલાક મુનિઓ કહે છે કે ભૂમિના ભારથી થાકી જ્યારે દિગ્ગજ વિશ્રાન્તિ લે છે ત્યારે ભૂકમ્પ થાય છે, કેટલાક મુનિ-ઓ કહે છે કે આકાશમાં રહેલો વાયુ જ્યારે અન્ય વાયુથી તાડન પામી પૃથ્વીપર પડે છે ત્યારે શબ્દ સહિત ભૂકમ્પ થાય છે. કેટલાક મુનિઓ કહે છે કે શુભાશુભ કર્મથી ભૂકમ્પ થાય છે અર્થાત્ ધર્મની વૃદ્ધિ હોય તો શુભ ફલ કરનારો અને પાપની વૃદ્ધિ હોય તો અશુભ ફલને આપનારો ભૂકમ્પ થાય છે, કેટલાક મુનિઓ એમ પણ કહે છે કે-પૂર્વે પર્વતોને પાંચ હતી, એ પર્વતો જ્યારે ઉઢી આકાશથી પૃથ્વીપર પડતા અને પૃથ્વીથી આકાશ તરફ ઉડતા એ સમયે પણ ભૂકમ્પ થતો. એ રીતે પર્વતોના ઉડવાથી પ્રકંપિત થઈ પૃથ્વી એક સમયે દેવતાઓની સભામાં જઈ લજ્જિત થઈ બ્રહ્મા આગળ પ્રાર્થના કરવા લાગી કે મહારાજ ! આપેં મારું નામ અચલા રાખ્યું છે, પરંતુ ઉડતા પર્વતો મારા એ નામની યોગ્યતા રહેવા દેતા નથી, આ સ્વેદ મારાથી સહન નથી થતો. આ રીતે ગદ્ ગદ્ વાણી સહિત અધરોષ્ટ્રને ફરકાવતી, મસ્તકને જરા નીચેના ભાગમાં ઝુકાવતી અને અશ્રુપાત કરતી વસુંધરાનું વદન વિલોકી બ્રહ્મા

ઇન્દ્રને કહું કે આ પૃથ્વીના ક્રોધને નિવૃત્ત કરો, અને પર્વતોની પાંચો કાપવા માટે વજ્ર ફેંકો. ઉક્ત આજ્ઞાનો તુરત અમલ કરવાનું વ્રહ્માને વચન આપી ઇન્દ્રે પૃથ્વીને કહું કે હવે તું ભય રાખમા, પર્વતો ચલાયમાન થઈ શકશે નહિં, પરંતુ વાયુ, અગ્નિ, ઇન્દ્ર અને વરુણ શુભાશુભ ફલનું સૂચન કરવા માટે દિવસ તથા રાત્રિના પહેલા, બીજા, ત્રીજા અને ચોથા ભાગમાં તને કંપિત કરશે; (પ્રાતઃકાલથી બે પ્રહર પર્યન્ત વાયુનો, વેથી ચાર પ્રહર પર્યન્ત અગ્નિનો, ચારથી છ પ્રહર પર્યન્ત ઇન્દ્રનો અને છથી આઠ પ્રહર પર્યન્ત વરુણનો સમય હોય છે.) ઉત્તરા ફાલ્ગુની, હસ્ત, ચિત્રા, સ્વાતિ, પુનર્વસુ, મૃગશિર અને અશ્વિની એ સાત નક્ષત્ર વાયુ મંડલમાં છે અર્થાત્ એમાંથી કોઈપણ નક્ષત્ર ઉપર ભૂકંપ થાય તો તે વાયવ્ય ભૂકંપ કહેવાય છે. વાયવ્ય મંડલમાં ભૂકંપ થવાનો હોય ત્યારે સાત દિવસ પહેલાંથી ધૂમ્રથી વ્યાપ્ત દિશાઓવાળા આકાશની વચ્ચે ભૂમિનાં રજને ઊરાડતો અને વૃક્ષોને તોડતો પ્રચંડ પવન ચાલે છે, સૂર્યનાં કિરણો મન્દ થઈ જાય છે. વાયવ્ય ભૂકંપ થવાથી સેતી, જલ, વન અને ઔષધિઓનો ક્ષય થાય છે. પ્રજામાં સોજા, શ્વાસ, ઉન્માદ, જ્વર અને કાસના રોગ ફેલાય છે, વણિક લોકો પીડાય છે, વેશ્યા, શસ્ત્રધારી, વૈદ્ય, સ્ત્રી, કાવ્ય કરનારા કવિ, ગવૈયાઓ, વ્યાપારી અને શિલ્પજ્ઞ લોકો પણ પીડાને પ્રાપ્ત થાય છે તેમજ સૌરાષ્ટ્રક, કુરુ, મગધ, દશાર્ણ અને મત્સ્ય દેશના નિવાસીઓ પણ પીડાય છે. પુણ્ય, કૃતિકા, વિશાખા, મરગી, મયા, પૂર્વાભાદ્રપદા અને પૂર્વા ફાલ્ગુની એ સાત નક્ષત્ર અગ્નિમંડલનાં છે. એ મંડલમાં ભૂકંપ થવાનો હોય તે પહેલાં સાત દિવસથી તારાપાત, ઉલ્કાપાત અને દિગ્દાહથી યુક્ત આકાશ ચારે તરફ વલ્લતું હોય તેમ દેખાઈ આવે છે, પવન સહિત અગ્નિ વિચરણ કરે છે અર્થાત્ સાત દિવસ આગ લાગે છે અને તે વચ્ચે પવન ફુંકે છે આગ્નેય ભૂકંપ થવાથી મેઘોનો નાશ થાય છે, વાવ, કૂપ અને તળાવ આદિ જલાશયો સુકાઈ જાય છે; રાજાઓમાં પરસ્પર વૈર થાય છે; દદ્રુ, વિચર્ચિકા, જ્વર, વિસર્પિકા અને પાંડુરોગ પ્રજાને વ્યાકુલ કરે છે. તેજસ્વી અને ક્રોધી મનુષ્યો પીડા પામે છે; તેમજ અઝમક, અંગ, વાહ્લીક, તંગળ, કલિંગ, વંગ, અને દ્રવિડ દેશના રહેવાસીઓ તેમજ ખીલોની અનેક જાતિઓ પીડાય છે. અભિજિત, શ્રવણ, ધનિષ્ઠા, રોહિણી, જ્યેષ્ઠા, ઉત્તરાષાઢા અને અનુરાધા એ સાત નક્ષત્ર ઇન્દ્રમંડલનાં છે, એ મંડલમાં ભૂકંપ થવાનો હોય તે પહેલાં સાત દિવસથી ચાલતા પર્વતો સમાન શરીરવાળા, ગંભીર ગર્જના કરતા, વિદ્યુત્થી યુક્ત અને મહિષીના ગૂંગસમાન, ભ્રમરના સમૂહસમાન અથવા સર્પસમાન અતિ નીલવર્ણના મેઘ જલની વૃષ્ટિ કરે છે. આ ઐન્દ્રભૂકંપ થવાથી ઉત્તમ કુલના મનુષ્યો, પ્રસિદ્ધ પુરુષ, રાજાં અને સમૂહનો અધિપતિ વિનાશ પામે છે. પ્રજામાં અતિસાર, ગલગ્રહ અને મુખરોગ

ફેલાય છે તેમજ વમનનો ઉપદ્રવ થાય છે. કાશી, યુગંધર, પૌરવ, કિરાત, કીર, અભિસાર, હલમદ્ર, અર્બુદ, સુવાસ્તુ તથા માલવ દેશના લોકો પીડાય છે, અને વર્ષા સારી થાય છે. રેવતી, પૂર્વાષાઢા, આર્દ્રા, અશ્લેષા, મૂળ, ઉત્તરાભાદ્રપદા અને શતભિષક એ સાત નક્ષત્ર વરુણ મંડલનાં છે. જો એ મંડલમા ભૂકમ્પ થવાનો હોય તો સાત દિવસ અગાઉથી નીલકમલ, ભ્રમર અને અતિ નીલવર્ણ, કાજલ સમાન કાન્તિવાળા, મધુર ધ્વનિથી ગર્જના કરતા તેમજ વિદ્યુત્થી પ્રકાશમાન દેહવાળા ઘણા મેઘો જલધારારૂપી અંકુરોની ટુટ્ટિ કરે છે. વારુણ ભૂકમ્પ થવાથી સમુદ્ર અને નદીઓના આશ્રયમાં રહેનારાઓનો નાશ થાય છે; પ્રજામાં વૈરભાવ પ્રગટે છે, અતિ ટુટ્ટિ થાય છે, તેમજ ગોનર્દ ચેદિ, કુકુર, કિરાત અને વિદેહના નિવાસીઓ માર્યા જાય છે. ભૂકમ્પનું ફળ છ મહિનાની અંદર અને નિર્ધાતનું ફળ બે મહિનાની અંદર પ્રાપ્ત થાય છે. ગ્રહણ તથા ઉલ્કાપાત આદિનું ફળ વાયવ્ય આદિ મંડલોથી જાણી શકાય છે અર્થાત્ એ ચાર મંડલોમાં જે મંડલની વચ્ચે ઉત્પાત હોય તેને અનુસરી શુભાશુભ ફળ સમજી લેવું. ઉલ્કા, ગન્ધર્વનગર, પાંશુટુલ્લિ, નિર્ધાત, ભૂકમ્પ, દિગ્દાહ, પ્રચંડ પવન, સૂર્ય ચન્દ્રનું ગ્રહણ, નક્ષત્ર તથા તારાઓનો વિકાર, વાદળાંઓ વિના ટુટ્ટિ, વર્ષાના અન્ય વિકાર, અતિ ટુટ્ટિ, અગ્નિ વિના ધૂમાડો થવો, અગ્નિના તળાવા ઉડવા, જ્વાળા ઉઠવી, વનના મૃગોનું ગ્રામમા આગમન, રાત્રિને વચ્ચે ઇન્દ્રધનુષ, સન્ધ્યાના વિકાર, પરિવેષ સ્વંડ, નદીઓની વિપરીત ગતિ અને અ.કાશમા તૂર્ણ આદિ વાદ્યોનો નાદ થવો इत्यादि सर्व ઉત્પાત અને વીજા પણ સ્વભાવથી વિપરીત હોય તે ઉત્પાતોનું ફળ ઉક્ત મંડલો અનુસાર જાણી લેવું, ઇન્દ્રમંડલમાં થયેલો ભૂકમ્પ વાયવ્યમંડલની વેળામાં થયેલ ભૂકમ્પના ફળનો અને વાયવ્યમંડલમાં થયેલો ભૂકમ્પ ઇન્દ્ર મંડલની વેળામા થયેલ ભૂકમ્પના ફળનો નાશ કરે છે. એવીજ રીતે વારુણ અને આગ્નેય ભૂકમ્પ પણ પરસ્પર ફળનો નાશ કરનારા છે. અગ્નિમંડલનો ભૂકમ્પ વાયવ્યમંડલ વચ્ચે અને વાયવ્યમંડલનો ભૂકમ્પ અગ્નિમંડલ વચ્ચે થાય તો પ્રસિદ્ધ રાજાઓનું મરણ અથવા તેઓ વિપત્તિને આધિન બને છે તેમજ દુર્ભિક્ષ, મરકી અને અટ્ટપ્રિયી પ્રજા પીડાય છે. વારુણ મંડલનો ભૂકમ્પ ઇન્દ્રમંડલ વચ્ચે અને ઇન્દ્રમંડલનો ભૂકમ્પ વારુણ મંડલ વચ્ચે થાય તો લોકમાં સુખિક્ષ, કલ્યાણ, વર્ષા અને પ્રસન્નતા વધે છે તેમજ ગાયો ઘણુંજ દૂધ આપે છે. તથા રાજાઓમાં અન્યોન્ય વ્યાપેશ વૈરની શાન્તિ થાય છે. અંગસ્ફુરણ આદિ જે ઉત્પાતોના ફળનો સમય નથી કહ્યો તે જો વાયવ્યમંડલમાં થાય તો તેનું ફળ બે મહિનાની અંદર મળે છે. અગ્નિમંડલમાં થાય તો દોઢ મહિનાની અંદર, એન્દ્ર મંડલમાં થાય તો સાત દિવસની અંદર, વારુણમંડલમા થાય તો તત્કાલ ફળ આપે છે. વાયવ્યમંડલમાં

वसो योजन पर्यन्त, अग्निमंडलमां एकसो दश योजन पर्यन्त, वारुण मंडलमां एकसो ऐंसी योजन पर्यन्त अने ऐन्द्रमंडलमां एकसो साठ योजन पर्यन्त भूकम्प थाय छे. भूकम्प थइ रह्या वाद त्रीजे चोथे, सातमे, त्रीशमे, पंदरमे अथवा पीस्तालीशमे दिवसे फरी भूकम्प थाय तो मुख्य राजाओनो विनाश करे छे.

आ रीते अनेक प्रकारना उत्पातो अने ए उत्पातोथी यता शुभाशुभ फळनुं राजज्यो-
तिषीना मुखथी श्रवण करी युवराज सोढाजी तथा अमात्य विगेरेना मनमां दृढ निश्चय थयो के
चालता उत्पातो अवश्य छत्रपतिनो क्षय करे तेवा छे. आम एक तरफ युवराज विगेरे चिन्ताथी
विशेष व्याकुल थवा लाग्या, अने बीजी बाजु शक्तिए पण राजहरपालदेवजीने सूचव्युं के हुं स-
र्वत्र प्रसिद्ध थइ चूकी माटे हवे अहीं रहेवा मारी इच्छा नथी, त्पारे राजहरपालदेवजीए कहुं के
हुं कोइ प्रकारे आ देहे तमारो संग छोडवानो नथी. ज्यां तमो जशो त्यां हुं पण साथे आवीश.
कृतसंकल्प शक्तिए कुमार सोढाजीने आशीर्वाद आपी तेओनी रजा लइ पोताना पवित्र पति स-
हित श्री “धामा” गाम तरफ प्रयाण कर्युं, दीकरी उमादे पण साथे सिधाव्या. ए ऋणे दैवी शरीरो
“धामा” गामने पादर पहाँचता पृथ्वीए घेर आपवाथी वि. सं. ११८६ ना चैत्रशुदि १३ ने
दहाडे अन्तर्धान थइ गयां; जेथी ए ढोकलीया तेरशनो तहेवार आज दिवस लगी झाला तेमज
मकवाणाने घेर थतो नथी.

અષ્ટાદશ તરંગ.

“મનહર”

પાટડીએ રાજધાની રણમલ સુધી રહી,
છત્રસાલે માંડલ વસાવી મોજ માળી છે.
રાજજેતસિંહે રાજ કુવાગઢમાંહી કર્યું,
હઠવદ રાજ રાયધરની કમાળી છે.
રાજમાનસિંહે રેખડ્યું વારવટું વાદશા'થી,
ગણલો ગિરાસ લેવા તીર્થી તેગ તાળી છે.
કહે નથુરામ સુળો અમર નરેશ શાળા,
પાળીવાળા પૂર્વજની કેવી શ્રેષ્ઠ કહાળી છે.

રાજ હરપાલદેવજીના પાટવીકુમાર સોઢાજી વિ. સં-૧૧૮૬ માં પાટડીની ગાદીએ બેઠા, તેણે પ્રજાનું ઉત્તમ પ્રકારે પરિપાલન કરી ત્રીશ વર્ષ પર્યન્ત નિર્વિઘ્નપણે રાજ્યસુખનો ઉપભોગ કર્યો વિ. સં-૧૨૧૬ માં તેઓનો સ્વર્ગવાસ થતાં તેના કુમાર દુર્જનસાલજી તરુતનશીન થયા, તેણે પચીશ વર્ષ પર્યન્ત પાટડીની પ્રજા ઉપર એક સરસો અમલ કર્યો. વિ. સં-૧૨૪૧ માં તેઓનું પરલોક પ્રયાણ થતાં તેના કુમાર જ્ઞાણદેવજીએ રાજ્યાસનપર પાય ધર્યો. વિ. સં-૧૨૬૬ માં તેઓ પંચત્વને પ્રાપ્ત થયા ત્યારે કુમાર દ્વારિકાદાસજી ઉર્ફે અર્જુનસિંહજીને પાટડીના પ્રકાશમાન સિંહાસન પર બેસાડવામાં આવ્યા, તેઓએ દાનવીર બની રાજા મહારાજાઓમાં મ્હોટું માન મેળવ્યું અને

૧-શ્રી જ્ઞાણાવંશના ચારોટ કાઠુખાના ચોપડામાં એવો લેખ છે કે જ્ઞાણદેવજી દુર્જનસાલજીની હયાતીમાંજ સ્વર્ગસ્થ થવાથી તેઓના કુમાર દ્વારિકાદાસજી ઉર્ફે અર્જુનસિંહજીને ગાદીએ બેસાડવામાં આવ્યા હતા.

ત્રીશ વર્ષ લગી હર્ષભર ઉત્કર્ષ પામી વિ. સં-૧૨૯૬ માં કૈલાસવાસ કર્યો; તેઓના કુમાર દેવરા-
જજીએ પાટડીમાં ગાદીએ વેસી પચીશ વર્ષ પર્યન્ત નિરન્તર સન્ત સુરભિનું સંગ્ધન કરી મુચક્ષના મંડાર
મર્યા અને યજ્ઞ યાગાદિ સત્કર્મોદ્ધારા અનંત વ્રાહ્મણોને સંતુષ્ટ કર્યા. વિ. સં-૧૩૨૧ માં તેઓ અ-
સાર સંસારનો ત્યાગ કરી વૈકુંઠ વાટે વિચર્યા ત્યારે તેઓના કુમાર દુદાજીને અમીર ઉમરાવો તર-
રફથી પાટડીનો તેજસ્વી તાજ પહેરાવવામા આવ્યો; તેઓએ રાજ મઢ્યા પછી એકંદર પંદર વર્ષ
લગી આ દુનિયાની અંદર અસ્તિત્વ ભોગવ્યું અને કેટલાંક સુંદર દેવમંદિરો વંચાવી ધર્મના તત્ત્વ-
ની અભિવૃદ્ધિ કરી અંતે રાજસમૃદ્ધિને વ્રાંજવાના જઠ જેવી માની વિ. સં-૧૩૩૬ માં પ્રાણનો
પરિત્યાગ કર્યો; તેના કુમાર સુરસિંહજી પાટડીના પાટપર પાય ધરી પ્રજાને પુત્રવત્ પાઠી તમામ
ઉપાધિઓને ટાઢી આનંદ વૈભવમાં પચીશ વર્ષ વિતાવી ભાવિ યોગે વિ. સં-૧૩૬૧
માં ગુણના મેહરૂપ દેહને તજી સુરલોકમાં સિધાવ્યા; ત્યારવાદ તેઓના કુમાર શાંતલજી
રાજગાદીપર વિરાજમાન થયા, તેઓ સ્વભાવે શાન્ત હતા તો પણ પ્રજાના હિતઅર્થે નેત્રના
ઉપાન્તને કોઈ કોઈ વચ્ચે રક્ત કરતા, ઉમાકાન્તના ઉપાસક બની વિનોદથી વેદમાર્ગમાં વિચ-
રતા, એકાન્તમાં ઉત્તમ વૃદ્ધિવાળા અમાત્યોની સલાહ લઈ તેઓના કહેવા પ્રમાણે અનુસરતા અને
રાજધર્મની ધુરાને ધૈર્યથી ધારણ કરી હરહમેશ આશ્રિતજનોની ઉપાધિઓને હરતા હતા. એ નીતિ-
નિપુણ નરપાલના સમયમાં સુરપતિએ આપની અને સૂર્યનારાયણે તાપની નિયમિત વક્ષીશ આપી જેથી
અન્નનો પરિપાક માપી ન શકાય તેમ ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામવા લાગ્યો; છેતી કરનારાં સર્વજન સુખીયાં
થયાં અને ધનથી રાજ્યના સ્વજાનાઓ ભરાઈ ગયા; જેથી વિ. સં-૧૩૬૨ માં તેઓએ “શાંતલપુર”
નામે એક સુશોભિત શહેર વંધાવ્યું અને પાટડીની સમગ્ર પ્રજાને પ્રેમપુરઃસર ત્યાં લઈ જઈ રમણીય
રાજધાની જમાવી તથા વિ. સં-૧૩૬૩ માં એ શહેરની સમીપે “શાન્તલપૂર” નામે
મ્હોટું તળાવ તૈયાર કરાવ્યું અને વિવિધ પ્રકારના વૃક્ષોથી તેના ચારે કિનારાઓને અલંકૃત
કર્યા તેમજ ચોતરફ પાકા પથ્થરના મનોહર ઘાટ વંધાવ્યા; વર્ષા ઋતુનું આગમન થતા જલની
સમૃદ્ધિથી એ સરોવર છલકાવા લાગ્યું, મકર અને મત્સ્ય આદિ અનંત જલજંતુઓએ
તેમાં નેહથી નિવાસ કર્યો; પોતાની પતિષ્ઠાથી પ્રસન્ન થઈ શાન્તલસર પવનથી તાડન
પામેલા તરલ તરંગરૂપી કરોડે જલ વિન્દુરૂપી મુક્તાફળોથી જાણે શાન્તલપુરને વ્હાલથી વધાવતું
હોય તેમ સહુ કોઈ ઉત્પ્રેક્ષા કરવા લાગ્યા. જે શહેરની આસપાસ વિશાળ જલાશયો વિદ્યમાન હોય
તે શહેરની પ્રજા ઇન્દ્રલોકના દૈત્યવની પણ આકાંક્ષા કરતી નથી. શ્રી કાલ્લાનરેશ શાન્તલજીના
સર્વોત્કૃષ્ટ સદ્ગુણોથી સંતુષ્ટ થઈ પ્રજા તેઓને અનેક પ્રકારે આશીર્વાદ આપવા લાગી. જેને પરિ-

ગામે સ્વલ્પ સમયમાંજ રાજશાંતલજીને ત્યાં એક પછી એક પરમ પરાક્રમી કુમાર વિજયપાલજી સાંગાજી અને સૂરજમલજીનો જન્મ થયો. તે ત્રણે કુમારોએ થોડો ઘણો વિદ્યાન્યાસ કરી યુદ્ધ કુશલ થવા અર્થે શરીરના સકલ અવયવોને કસરતથી કેલવવા માંડ્યા, હજી મૂછના કોંટા ફૂટ્યા ન હતા, છતાં તેઓ પોતાના વાઢુવઢથી ભરજુવાનીવાળા મહાપુરુષોને ચપટીમાં ચોલી નાંખવાની હિંમત ધરાવતા હતા. ડ્યારે રાજશાંતલજી ગદશાંતલપુરમાં સુખપૂર્વક રાજ કરતા હતા ત્યારે તેઓના સાઠા વાઢેલા લૂણકરણ ત્યાં અતિથિ વની આવ્યા. રાજશાંતલજીએ તેનો સારી રીતે સત્કાર કર્યો. એક દિવસે કચેરીમાં ત્રણે કુમારો અને અમીર ઉમરાવો સહિત રાજશાંતલજી બેઠા હતા ત્યાં વાઢેલા લૂણકરણે પોતાના વંશની વડાઈનો ઉચ્ચાર કર્યો અને જ્ઞાલાકુલને મશ્કરીમાં ઉઢાવવા માંડ્યું ત્યારે કેટલાએક અમીર ઉમરાવો બોલી ઉઠ્યા કે સાઠા વનેવીના સંબંધે લીધે અન્યોન્ય સ્હેજ સ્હાજ મશ્કરી કરો ત્યાંસુધી અમારે કહેવા જેવું નથી, પરંતુ આમ મર્યાદા મુકી જો વચનવાહિનીના વેગને નહિ રોકો તો તેનું પરિણામ વિકટ આવશે. પોતાના ભાણેજ અને વનેવીને અવોલ બેઠેલા જોડને વાઢેલા લૂણકરણે ઉમરાવોના ઉપદેશ ઉપર ધ્યાન આપ્યું નહિ અને વધારે પડતાં તીવ્ર વચનોની દૃષ્ટિ કરવા માંડી. તે કુમાર વિજયપાલથી સહન ન થયું, સાંગાજી તથા સૂરજમલજીને પણ ક્રોધ વ્યાપ્યો. મામાને મારવા માટે ત્રણે કુમારો આસનથી એકેક હાથ ઇંચા ઉછલવા લાગ્યા, તેઓનાં રક્તનયનોમાંથી પ્રલયના દહન સમાન દાહ ઉપજાવતી ઉગ્મા નિકલવાથી આસપાસ બેઠેલા ઉમરાવો આકુલબ્યાકુલ વની આઘા યસવા લાગ્યા. મામાના મસ્તકને લીલા માત્રથી મરડી નાંખવાનું સામર્થ્ય ધરાવતા ત્રણે કુમારોએ કરડી નજર કરી કહ્યું કે જ્ઞાલાઓના વલને જ્ઞીલનારા દીકરાઓ તો જનુની હવે જળશે. આ સાંભળી વાઢેલા લૂણકરણે દાશ્યા ઉપર હામ અને ઘા ઉપર લુણ છાંટે તેવી અસહ્ય પીડા ઉપજી “ સીંદરી વલે તો પણ તેનો વલ ન ટલે ” એ કહેવત અનુસાર કુટિલ સ્વભાવવાળા લૂણકરણે મૂછપર હાથ નાંખી તલવાર કાઢવાની તૈયારી કરવા માંડી, ત્યારે રાજશાંતલજી બોલ્યા કે વસ, હવે હૃદ થાય છે. તલવારને મ્યાનમાંજ રાખો. શું કરું કે તમો અમારા મિજમાન વની આવ્યા છો, પણ જો હવે જ્ઞાલાઓના વલની પરીક્ષા કરવી હોય તો પુષ્કલ સેનાને સાથે લઈ ડચ્છા હોય ત્યારે આવજો; એકલા ઉપર ઘા કરતાં અમોને શરમ આવે છે. વનેવીના આવા બોલ સાંભળી લૂણકરણનો જુસ્સો જરા નરમ તો પડ્યો પરંતુ ભાણેજોની વાંકી વલેલી શ્રકુટિએ તેના સ્વભાવને ગરમ કરવા તિરસ્કારની દૃષ્ટિરૂપી ઘૃતની આહુતિ આપી. તેણે ક્રોધમાં ને ક્રોધમાં પોતાના પુરખળી પ્રયાણ કર્યું. રાજશાંતલજીએ એજ વતે

अमीर उमरावोने आज्ञा आपी के तमो सर्व तैयारीमां रहेजो अने आपणी सबळ सेनाने आजयीज सज्ज थवा सूचवी देजो, कारणके लूणकरणना चहेरा उपर जती वखते जे चिहो जोवामां आव्यां छे ते जरूर कांइने कांइ उपाधि कर्या विना रहेशे नहि. आ वखते अखिल उमरावोए एकी साथे हिम्मत भरेलां वचनोनो उच्चार कर्यो अने पाटवीकुमार विजयपालजीए प्रलंब भुजदंड ठोकी पिता सन्मुख प्रतिज्ञा करी के मामाना मस्तकने तो हुं मारे हाथेज छेदीग. आम अरसपरस वीरतानी वातो करता सहु पोतपोताने स्थाने विदाय थया. बाघेला लूणकरण पासे झाझुं सैन्य नहि होवाथी तेणे वादशाहना सूवा पासे जइ मदद मागी अने भीमसमान भुजवाळा भाणेजोने भय आपवानी खटकथी शाहनूं जवरूं कटक लइ ज्ञान्तलपर उपर वि. सं. १३८१ मां चढाइ करी. राजशांतलजी पण पोतानी सागर सरखी सेना लइ तेना सन्मुख चाल्या. रणवाद्योना गंभीर घोषथी आकाश गाजी उठयुं. आपाढना अंबुद माफक अति श्यामवर्णना उन्नत हाथीओनी हारना भारथी कमठनी पीठ कडकवा लागीं अने शूरवीरोना चहेरा उपर चोगणी कान्ति चळकवा लागी. रणांगणमां कलित कंचनी समान नृत्य करनारा तेमज लगीर लगाम खेंचवाथी मृगनी माफक चारे चरणथी कुदनारा तरल तुरगोना दावडाओनी धडबडाटीथी धरामंडल ध्रुजवा लाग्युं. वन्ने सैन्यनो समागम थतां दुश्मनोने डसवा आतुर थइ रहेली कृपाणरूपी काळी नागणो सटोसट म्यानरूपी राफडाओमांथी नीकळवा लागी, ते जोइ कायर पुरुषोनी काया विना अग्रिए वळवा लागी. वीर पुरुषोने वंदी वंदीजनो शौर्यथी भरेला छन्दो भणवा लाग्या. अने प्रबळ योद्धाओ परस्पर एक बीजाने हिम्मतथी हणवा लाग्या. जेम वर्षानी यामिनीमां दामिनी दमकती होय तेम झाला तथा बाघेलानी चमूमां झालरो समान झणझणाट करती कठिन करवालो चारेकोर चमकवा लागी अने हृद उपरांत वीरहाक थवा लागी; केटलांएकनां कलेजांओ क्वच साथे तडातड तुटी पृथ्वी उपर पडवा लाग्यां अने केटलाएकना रुधिरथी रगदोळाएल हाथ पग आदि अंगो रणांगणमां आमतेम रडवां लाग्यां. केटलांएक कवन्धोमांथी छूटती लोहीनी पीचकारीओने योगिनीओ पात्रमां झीलवा लागी अने केटलीएक पिशाचिनीओ प्राण रहित वनी पडेलो योद्धाओना आंतरडांओ खेंची पोताना छिद्रवाळां परिधानोने खुवीथी खीलवा लागी; केटलांएक वीरपुरुषो प्रतिज्ञानी साथे शत्रुओना मस्तकने श्रीफलनी माफक हाथमां लइ रणयज्ञमा होमवा लाग्या अने घणा शूरवीरो घायल वनी घेनमां घेराएला होय तेम घडि घोडापर अने घडि मेदानमां मस्त वनी घूमवा लाग्या. वडवाइए लटकना बांदराओनी माफक केटलाएक वीरपुरुषो हाथीओना आंतरडां-

ઓને વેડ હાથે ઝાલી ઝૂલવા લાગ્યા. અને નશામાં ચકચૂર હોય તેમ ઝાટકાઓની ઝપાઝપીમાં પોતાના તેમજ પરાયાનું ભાન ભૂલવા લાગ્યા. કેટલાએક યોદ્ધાઓ કવાડીની માફક વૈરીઓના દેહરૂપી વૃક્ષને કટોકટ કાપવા લાગ્યા અને કેટલાએક ક્ષાત્ર વીરો સ્થિરની અંજલિઓ ભરી સૂર્યનારાયણને અર્ધ આપવા લાગ્યા. ઉભય સૈન્યના અનેક લડવૈયાઓ છિન્નભિન્ન થઈ ગયા, અને મનમાનતી મુંડમાલાઓ મઢવાથી મહાદેવ પરિપૂર્ણ પ્રસન્ન થયા. આ ભયંકર યુદ્ધથી ગિદ્ધ આદિ પક્ષીઓની મનકામના સિદ્ધ થઈ અને રક્તથી રંગાઈ અંગવાળા યોદ્ધાઓને વર-વા માટે નવયૌવનથી સુસમૃદ્ધ અપ્સરાઓ પ્રેમપૂર્વક પ્રસિદ્ધ થઈ. જેમ શ્રીકૃષ્ણે મામા કંસનો વિધ્વંસ કર્યો હતો તેમ કુમાર વિજયપાલજીએ હાથીને હોદે ચઢેલા વાઘેલા લૂણકરણના અંસ ઉપર અસિનો પ્રહાર કરી વૃક્ષની ડાઢી માફક તેના જમણા હાથને હેઠો પાડ્યો તેમજ કુમાર સાંગાજીએ તથા સૂરજમલજીએ પણ રણભૂમિમાં તેને સ્તૂંવ રંજાડ્યો. અંતે રાજશાંતલજી સેંકડો શત્રુઓનો સંહાર કરી સુરલોકમાં સિધાવ્યા અને સાગોજી તથા સૂરજમલજી પણ છેવટે કામ આવ્યા. વાઘેલા લૂણકરણે શાન્તલપુરને સ્વાધીન કરવાથી રાજ વિજયપાલજીએ પાછી પાટડીમાં રાજધાની સ્થાપી. તેઓને મેઘપાલજી, અક્ષયરાજજી, સારંગજી, શગરામજી અને દૂદાજી નામે પાંચ પુત્રો થયા હતા. પાટડીમાં રાજધાની સ્થાપ્યા પછી માત્ર એક વર્ષ પ્રજાને અભયદાન આપી રાજ વિજયપાલજી સ્વર્ગવાસી થયા; જેથી વિ. સં-૧૩૮૨ માં તેઓના પાટવીકુમાર મધુપાલજીને પાટડીની ગાદીએ વેસાડવામાં આવ્યા; તેથી ન્હાના ભાઈ અલ્પરાજજીને વાર ગામ સાથે “ગોરીયાવાડ,” તેથી ન્હાના સારંગજીને વાર ગામથી “દેકાવાડા,” તેથી ન્હાના શગરામજીને વારગામથી “કોકથા” (લઘ્વ-તર પાસે છે) અને સૌથી ન્હાના દુદાજીને વારગામથી ગામ “વાંસવા” નો ગિરાસ આપ્યો. રાજ મધુપાલજીને પદ્મસિંહજી, કૈશરજી, ભીમજી, મેઘજી તથા જયમલજી નામે પાંચ કુમાર થયા હતા. મધુપાલજીએ પાંચ વર્ષ રાજ્યસુખ ભોગવી વિ. સં-૧૩૮૭ માં પરલોક પ્રયાણ કર્યું ત્યારે તેઓના કુમાર પદ્મસિંહજી પાટડીના તરુતપતિ થયા. કૈશરજીને વારગામથી ગામ “જરવલા,” ભીમજીને વારગામથી ગામ “નગવાડું,” મેઘજીને વારગામથી ગામ “કરકથલ” અને જયમલજીને વારગામથી ગામ “જલવાડા,” નો ગિરાસ આપવામાં આવ્યો. રાજ પદ્મસિંહજીના પગમાં પદ્મ હતું. તેઓ વહુજ ભાગ્યશાળી હતા; તેઓની નવ વર્ષની કારકીર્દિમાં પ્રજાને અસંતોષ ઉપજે એવું એકે કાર્ય કરવામાં આવ્યું ન હતું. પરમપ્રતાપી રાજ પદ્મસિંહજીને ઉદયસિંહજી નામે એકજ કુમાર હતા. તે ઘણાજ ડહા પળવાળા, કાર્યકુશલ અને રાજનીતિનાં સૂક્ષ્મ તત્ત્વોને સમજવામાં શક્તિમાન થયા. વિ. સં-૧૩૯૬

मां राज पद्मसिंहजीनो स्वर्गवास थतां उदयसिंहजीए पाटडीनी गादीए वेसी दान अने दया आदि सद्गुणोथी बढिलोनी विमल कीर्तिमां वधारो कयों, तेओने पृथुराजजी तथा वेगडजी नामे वे कुमार हता, तेमां वेगडजीतुं सगपण चितोडना राणा लाखाजीना कुंवरी चन्द्रकुंवरवा वेरे करवामां आव्युं हतुं. राज उदयसिंहजी वि. सं-१४०८ मां स्वर्गवासी थतां पाटवी कुमार पृथीराजजी गादीए वेडा. ए बने धन्युओ राम अने लक्ष्मण समान परस्पर सद्भाव राखता होवार्थी पाटडीनी प्रजा निरंतर अवनवा आनंदने अनुभववा लागी. ज्यारे चित्तोडथी लग्नपत्रिका आवी त्यारे राज पृथीराजजीए न्हाना भाइ वेगडजीने हथेवाळे परणाववा माटे तमाम तैयारीओ करावी दीर्घदन्तवाळा हाथीओने सोना रुपाना अभिनव आभरणोथी शणगारी तेओनी विशाल पीठपर हेमनी अंवाडीओ कसावी अश्वोने पण उत्तम प्रकारना साजथी अलंकृत कर्या, रमणीय रंग वेरंगी रथोने खिनखावथी मढावी तेना घुमट माथे मनोहर सुवर्णनां इंडाओ मुकाव्यां, तेमज दरेक चक्रमा मधुर ध्वनिथी मनने प्रसन्न करे तेवां कांसाना चकरडांओ नं-खाव्यां, परम शोभायमान पालखीओ, म्यानाओ, निशान अने डंका सहित वरातने चित्तोड तरफ रवाना करी, साथे केटलाएक अमीर उमरावो, भायातो, अमलदारो अने पाटडीना प्रतिष्ठित महाजनो होवार्थी वरातनो ठाठ कांइ जुदोज जोवामां आवतो हतो; ज्यारे राजवेगडजीनी जुगतिदार जान चित्तोडने पादर पहाँची त्यारे लाखाराणाए स्नेहपूर्वक सामैयुं मोकली सर्वने पुरमां पधराव्या अने रमणीय राजमहेलोमा उतारा आप्या. आ आनंदना अवसरमां लाखाराणा तरफथी लाखो रुपिया खर्चवामां आव्या हता, आखा चित्तोड शहरने ध्वजा, पताका अने दीप-माळा आदिथी शणगारवामां आव्युं हतुं. चन्द्रकुंवरवा साथे राजवेगडजीना विधिवत् विवाह थइ रह्या बाद बीजे दिवसे कसुंवा लेवा माटे डायरामां झाला तथा शिशोदिआनुं मंडळ मळ्युं त्यारे राणाजीए पूछ्युं के राजउदयसिंहजीना वे कुमारमांथी म्होटा कोण ? त्यारे झाला भायातमांथी कोइ एके जवाव आप्यो के, वे भाइमां मोटा पृथीराजजी अने न्हाना वेगडजी. ए वखते तो राणाजी कांइ न बोल्या, परंतु ज्यारे वरातने पाटडी तरफ वोळावी त्यारे पोताना विश्वासु उमरावो साथे पांच हजार स्वारी मोकली आप्या अने तेओने भलामण करी के गमे ते प्रकारे पृथीराजजीने गादी परथी उठाडी पाटडीनी स्वतंत्र सत्ता वेगडजीने सोंपजो. आ वातनी वेगडजीने विलकुल खबर न हती; तेओ तो एमज समजता हता के वरातने बळाववा माटेज राणाजीए पोतानुं सैन्य साथे मोकल्युं छे. ज्यारे जान पाटडीना द्वार पासे आवी पहाँची त्यारे राणाना उमरावोए राजपृथीराज-

જીને કહેવરાવ્યું કે આપ જાતે સામૈયામાં પધારશો તો અમોને ઘણોજ સંતોષ થશે. ચિત્તોઢવાસીના વાક્ચાતુર્યથી મોઢવાઈ માઈને મેટવા આતુર થઈ રહેલા રાજ પૃથીરાજજી ત્યાં પધાર્યા કે તુરત રાણાના ઉમરાવોએ તેઓને કપટથી કેદ કરી લીધા અને શહેરમાં દાખલ થઈ વિ. સં-૧૪૧૧ ના અરસામાં વેગડજીને રાજગાદીએ વેસાડી દીધા. આથી વેગડજીને ઘણો સ્વેદ થયો, તેણે રાણાના ઉમરાવોને કહી વઢિલ વન્ધુને કેદથી મુક્ત કરાવ્યા; રાજ પૃથીરાજજીને યાત્રી હતી કે પોતાને પદ-ભ્રષ્ટ કરાવવામાં વન્ધુ વેગડજી કદિ પણ અધિગ્રાહ ન આપે, પરંતુ રાણાજી પોતાના ઉમરાવોને ઉશ્કેરી આ અન્યાય આચર્યો છે એમ ધારી તેઓએ રાણા સાથે વારવટું કરવા માંડ્યું. પાછલથી રાજ વેગડજીએ સમજાવી તેઓના ક્રોધને શાન્ત કર્યો અને માન પુરઃસર પાટડીમાં પથરાવી તાવાનાં ૧૨૦ ગામ સહિત “થલા” નો મોગવટો લખી આપ્યો. રાજ પૃથીરાજજીનો વિસ્તાર હજી સુધી વાંટાવાલા છે અને તે થલેચા જાલા કહેવાય છે. રાજ વેગડજીને રામસિંહજી, મેલકજી, રેંગારજી, માલજી, માળજી, અને પ્રતાપજી નામે છ કુમાર થયા. વિ. સં-૧૪૨૪ માં રાજ વેગડજીનો સ્વર્ગ-વાસ થતાં પાટવી કુમાર રામસિંહજીને પાટડીની ગાદીએ વેસાડવામાં આવ્યા; તેથી ન્હાના કુમાર મેલકજીને વારગામ સાથે “કુમરલાળ”, રેંગારજીને વારગામથી “વળલી”, માલજીને વાર-ગામથી “સોલમ તથા રોહડુ”, માળજીને વારગામથી “કગલ” અને પ્રતાપજીને વારગામથી “ગુરીયા વાવડી” નો ગિરાસ આપ્યો. રાજ રામસિંહજીના વેરીસાલજી, કેશરજી, મોજરાજજી, શેપમાલજી, નારણજી અને લાલાજી નામે છ કુમારો થયા. વિ. સં-૧૪૪૧ માં રાજ રામસિંહ-જીએ પરલોક પ્રયાણ કર્યું. ત્યારે પાટવી કુમાર વેરીસાલજીએ પાટડીના તરુતપર પાય ધારણ કર્યો. કેશરજીને સાત ગામથી “ગોરીયાવડ”, મોજરાજજીને સાતગામથી “કલમ”, શેપમાલજીને સાત ગામથી “નૌગંઢકું”, નારણજીને સાત ગામથી “ગોવલ” અને લાલાજીને સાત ગામથી ગામ “સીતાપર” ગીરાસમાં મળ્યું. રાજ વેરીસાલજી ઉર્ફે વીરસિંહજીને રણમલજી, રામસિંહજી, કલોજી, કર્મસિંહજી, પ્રતાપસિંહજી અને પુંજાજી નામે છ પુત્રો થયા. વિ. સં-૧૪૪૮ માં રાજ વીરસિંહજીએ વૈઢુંઢવાસ કર્યો ત્યારે રાજ રણમલજી પાટડીની ગાદીએ બેઠા; રામસિંહજીને સાત ગામથી “શંકેશર” કલાજીને સાત ગામથી “કારેલા” કર્મસિંહજીને સાત ગામથી “કટુડા” પ્રતાપસિંહજીને સાત ગામથી ગામ “કાંત્રોડી” અને પુંજાજીને સાત ગામથી ગામ “ગોરીયાવડ” નો ગિરાસ આપવામાં આવ્યો. રાજ રણમલસિંહજીને હાલસાલજી, શોહસાલજી અને વલ્લીરજી નામે ત્રણ કુમાર થયા. રાજ રણમલસિંહજી મારવાડમાં “જાલીનેર કોટડા” નામે ગામ છે ત્યાં પરળ્યા

જતા હતા તે કંકાવટીને પાદર થઈ નિકળ્યા. રાજવાઘજીએ તેઓની સાથે ધોંગાણું કર્યું અને તી-
ક્ષ્ણ તલવારોના પ્રહારથી શિરવંધીઓને તોવાહ પોકરાવી સ્વજાનો લુટી લીધો. એ સ્વર વોડીયા ન-
વાવને મલતાં પચાસ હજારની ફોજ લઈ કંકાવટી ઉપર ચડી આવ્યો. રાજ વાઘજીએ પણ પોતાના
સૈન્યને સજ્જ કર્યું. અમદાવાદના વાદશાહ મહમદ વેંગડાએ પણ પોતાનું કેટલુંએક લશ્કર નવાવની
મદદે મોકલી આપ્યું; યવન સેનાએ તોપો ચલાવી કંકાવટીના ગઢને તોડવા માંડ્યો.
ઘાલાઓએ પણ ગઢની અંદરથી યવનસેના ઉપર તોપોનો માર શરૂ કર્યો, એ રીતે સાત
દિવસ પર્યંત યુદ્ધ જારી રહ્યું, આઠમે દિવસે રાજવાઘજીએ વિચાર કર્યો કે આપ મુઆ વિના સ્વર્ગે
જવાતું નથી અને વાહુવલ વિના વિજયી થવાતું નથી, માટે શહેરના દરવજાઓ खुद्धા મુકી અસિ-
યુદ્ધ કરવું એમાંજ લાભ છે. એમ નક્કી કરી પોતે જનાનામાં પધાર્યા અને તમામ રાણીઓને સૂચના
કરી કે તમો સર્વ મહેલના ઉપલા માલ ઉપર ચઢી મારા નિશાન ભળી નજર રાખજો. જો એ
નિશાન પડે તો શત્રુને હાથે મારું મોત થયું એમ તમારે સમજી લેવું. આટલું કહી રાજવાઘજી કંકા-
વટીના દરવજાઓ खुद्धા મુકાવી પોતાના સમસ્ત સુભટો રાહિત “હરહર મહાદેવ” નો પુકાર
કરતા, રણમેદાનમાં કૂદી પડ્યા, યુદ્ધનો આરંભ થયો, સોટો દંભ રાખનારા દુશ્મનો ભયभीત વની
પાછલે પગે પલાયન કરવા લાગ્યા. કુંભકારના ચક્ર ઉપરથી મૃત્તિકાના પિંડ ઉતરે તેમ સંઘથી મુંઢ
અલગ થવા લાગ્યાં, કેટલાએક હટીલા ક્ષાત્રવીરો પોતાના અમોલ વાહુવલનો તોલ કરવા અજગર
જેવી અતિ સ્થૂલ મદોન્મત્ત હાથીની મુંઢને અસિના એકજ પ્રહારથી ઉડાવવા લાગ્યા અને તેને કેટ-
લાંએક ગ્નિક ઘડો અપ્સરાની જંઘા જાળી આલિંગવા લાગ્યા, કેટલાએક ઘાયલ વીરોને અપ્સરાઓ
ત્વરાથી એક તરફ લઈ જઈ રાઈ તેમજ લૂણ ઉતારવા લાગી અને તેઓના કમનીષ
કંઠમાં અતિ ઉત્કંઠા પૂર્વક વરમાળાઓ પહેરાવવા લાગી, કેટલાંએક કવન્ધો અપ્સરા-
ઓને ગાઢ આલિંગન આપી મસ્તક કપાઈ જવાના કારણને લીધે કંઠથીજ ચુંવન કરવા
લાગ્યા અને કેટલાએક શવ રુધિરની તારંગિણીમાં કાઢી માફક તરવા લાગ્યા, કેટલાએક શૂરવીરો
યોગિનીઓને અપ્સરાઓ જાળી તેઓના ગળામાં હાથ નાંચવા લાગ્યા અને કેટલાએક વૃષાતુર યોદ્ધા-
ઓ શત્રુઓના રુધિરનું પાન કરી મનુષ્યના માંમનો સ્વાદ ચાખવા લાગ્યા. કેટલાએક અશ્વોની ક-
પાયેલી કન્ધરા વીરપુરુષોના કવન્ધ ઉપર જઈ પડવાથી એકી વગતે અનેક હયગ્રીવઅવતારોની
પ્રતીતિ થવા લાગી અને વરમાળા પહેરાવતી વાલતેજ શૂરવીરોના શિરચ્છેદ થતાં “હાય હવે હું કોને
વરીશ” એવી અપ્સરાઓના મનમાં ભ્રાન્તિ ઉપજવા લાગી; કેટલાએક પ્રેત રણક્ષેત્રમાં કપાયેલી હા-

થીની સુંદોને વાઘની માફક વગાડવા લાગ્યા અને માંસભક્ષક પક્ષીઓ અળીદાર ચંચુઓથી રણમાં પહેલાં વીરપુરુષોનાં ઝરઃસ્થલ ચીરી આંતરઢાઓ કઢાડવા લાગ્યાં. વાઘન વીર અને ચોસઠ યોગિનીઓ મન ગમનાં ભોજન મઢવાથી મહોત્સવનો દિવસ માની અટ્ટાટ્ટ હાસ્ય કરવા લાગ્યાં અને સતીસહવર્તમાન ભૂતપતિને વીર પુરુષોનાં કલેજાંઓનું નૈવેદ્ય ધરવા લાગ્યા. ત્રણ પ્રહર પર્યન્ત પ્રચંદ યુદ્ધ ચાલ્યું, એક પ્રહર જેટલો દિવસ અવશેષ રહ્યો તેવામાં રાજવાઘજીના નિશાનવાઢાને અત્યંત ટૂપા લાગી, તેને ગઢે શોષ પડ્યો. જીવ ડંડોડંડો ઉતરી જવા લાગ્યો. અને આંચે અંધારા આવવાથી તેનો હાથ ધ્રુજવા લાગ્યો, તેણે તુરતજ નિશાનને વાવના આગલા સ્થંભને આધારે ડહું મુક્યું અને પોતે પાળી પીવા અંદર પ્રવેશ કર્યો, પાછંઢથી અચાનક પવનનો ઝપાટો લાગતાં નિશાન પૃથ્વીપર પઢી ગયું કે તુરતજ રાજમહેલના છેલ્લા માઢ પર વેઢેલાં રાજવાઘજીનાં તમામ રાણીઓ વોલી ડઢયાં કે “ મુંડું થયું, મુંડું થયું; રાજસાહેવ રણભૂમિમાં પડયા, હવે આપણે જીવી શું કરવું ” આટલું કહેતાંજ ૩૫૦ રાણીઓએ એકી સાથે રાજમહેલના છેલ્લા માઢથી નીચે રહેલા વિશાઢ કુવાની અંદર કુદકો માર્યો. સાયંકાઢનો સમય થતાં રણક્ષેત્રમાં રાજવાઘજીનો વિજય થયો. જેથી તેઓ ઘોઢાને ઢેકાવતા વચેલા વીશ વાવીશ સુમટો સહિત શહેરમાં પધાર્યા, ત્યાં તો સર્વ સ્થઢે હાહાકાર ફેલાઈ રહ્યો હતો, પૂછપરછ કરતાં જનાનામાં વનેલી ભયંકર વિના જાણવામાં આવી, રાજસાહેવે તુરતજ પાછું રણભૂમિ તરફ પ્રયાણ કર્યું અને મરવાનો દઢ નિશ્ચય કરી પાછા યવનોની પાછઢ પડયા અને ફરી કાપાકાપી ચાલી તેમાં રાજવાઘજી પોતાના છ કુંવરસહિત કામ આવ્યા, તેઓના પાંચ હજાર ભાયાતોએ યુદ્ધમાં માર્યા ગયા, યવનની ફોજમાં વારહજાર માણસો હતાં તેમાંથી એક પળ વચ્ચે નહિ. આ વનાવ વિઠ સંઠ ૧૫૪૨ ના અરસામાં વન્યો હતો. જ્યારે રાજવાઘજીનાં ૩૫૦ રાણીઓએ એકી સાથે કુવામાં પઢી પ્રાણનો પરિત્યાગ કર્યો ત્યારથી “ કુવાનો કેર ” કહેવાયો અને શહેરનું નામ પળ “કંકાવટી” મટી “કુવા” કહેવાયું. આ યુદ્ધથી થોઢા સમય પહેલાં રાજવાઘજીનું સગપળ ગઢ ‘કાલરી’ ની અંદર સાહેવકુંવરવા સાથે કરવામાં આવ્યું હતું, હજુ વિવાહ નહોતો થયો; સંવંધનોજ નિશ્ચય થયો હતો, પરંતુ જ્યારે સતી સાહેવકુંવરવાએ “કુવાનો કેર” સાંભઢ્યો ત્યારે તુરતજ તે રાજસાહેવની પાઘઢી મંગાવી તેની સાથે પોતાના પિયરમાંજ વઢી મુવા. રાજવાઘજીને નાધોજી, મેઘજી, સગરામજી, જોધાજી, અજોજી, રામસીંહજી, વીરમદેવજી, ગયધરજી, લાલ્લોજી, શરતાનજી, વજેરાજી તથા જગમાલજી નામે વાર કુંવરો હતા. આદિના છ કુંવરો “ કુવાના કેર ” વચ્ચેજ કામ આવ્યા હતા, સાતમા કુંવર વીરમદેવજી વિ. સં-૧૫૪૦

માં પોતાને સાસરે “ રેવર ” મિજમાન વની ગયા હતા, ત્યાં “ સમીમુજપર ” ના કાઠી લોકોએ ગાયોને ઘેરી જેથી પોતાના સસરા કાનડદેવજી સહિત કુમાર વીરમદેવજીએ કાઠી લોકો ઉપર ચડી ધીંગાળું કર્યું અને તેમાં સસરો જમાઈ વન્ને કામ આવ્યા.+ પાટવી કુમાર રાયધરજી રાજપદવીને ધારણ કરી વિ. સં-૧૫૪૨ માં “કુવા” ની ગાદીએ બેઠા. લાંઘાજીને સાત ગામથી ગામ “ વડીયાળું”, શરતાનજીને સાત ગામથી ગામ “નારેચાળું,” વજેરાજીને સાત ગામથી ગામ “અંકેવાલીયું” અને જગમાલજીને “ ઘુઢકોટ ” તથા “ ઘાંટીલા ” ગામ ગિરાસમાં મળ્યા. રાજરાયધરજી ગઢ “કુવા” માં સુખપૂર્વક રાજ્ય કરવા લાગ્યા, એક વખતે તેઓ કેટલાએક રજપૂત સરદારો અને ચારણો સાથે ઘોડે ચઢી શિકારે નિકળ્યા; ત્યાં એક સસલો પોતાની દૃષ્ટિ પડતાં તેના પાછલ પૂર જોસથી ઘોડાઓ દોઢાવ્યા. ઘણે દૂર નિકળી ગયા વાદ જ્યારે સસલો સમીપમાં જણાયો ત્યારે રાયધરજીએ શિકાર કરવા ખાલાને સજ્જ કર્યું; જેવો પોતે પ્રહાર કરવા ગયા તેવો સસલો નિડર વની સામે ઉભો રહ્યો, આથી રાજસાહેવના મનમાં આશ્ચર્ય ઉપજ્યું, તેઓએ સાથેના સરદારોને તેમજ ચારણોને પુછ્યું કે આ સસલો ભય રહિત વની આ સ્થાને આપણા સન્મુખ ઉભો રહ્યો તેનું શું કારણ? ત્યારે કોઈએક ચારણે વહું કે-કૃપાનાથ ! આ વીરભૂમિ છે. જો આ સ્થળે રાજગઢ અથવા દરવારગઢ વંધાય તો આપનામદારના મહારાણીઓ પરમ સતીત્વને પાળનારાં થાય અને કુમારો પણ મહાન પરાક્રમી પાકે એવો આ ભૂમિનો મહિમા છે. રાજ રાયધરજી તુરત તે સ્થળે નિશાન કરાવી પાછા શહેરમાં પધાર્યા અને ત્યાંથી વિ. સં-૧૫૪૪ ના મહા વદિ ૧૩ સોમવારે શ્રી હલ્લવદમાં રાજધાની સ્થાપી, પરંતુ જે સ્થળે સસલો ઉભો રહ્યો હતો અને પોતે નિશાન કરાવ્યું હતું તે નિશાન મુંસાઈ જવાથી દરવારગઢ અન્ય સ્થળે વંધાવ્યો અને નિશાનવાલી ભૂમિમાં ભાવિ યોગે મોચી લોકોને રહેવા માટે ઘર વાંધવામાં આવ્યા, જેથી મોચીની કેટલીએક સ્ત્રીઓ સતી થઈ, જેના પાલીઆઓ હજી સુધી હલ્લવદમાં છે. રાજ રાયધરજીએ વિ. સં-૧૫૫૦ માં હલ્લવદને પાદર પોતાના નામથી “રાયસર” (રાયવસર) નામે જવરું તલાવ વંધાવ્યું. તેઓને અજોજી, સજોજી અને રાણાજી નામે ત્રણ કુંવરો

× રાજ વાઘજીના કુમાર વીરમદેવજીનો પાલીઓ “ વીરપરીનાથ ” તરીકે આજ પણ પૂજાય છે, તે પાલીઓ “ રેવર ” ની ધરતીમાં “ આઢપોદર ” નામે ગામ છે ત્યાં હજુ મોજુદ છે. ૧ લાંઘાજીના વંશના હાલ મોરવી તથા ચોટીલામાં રહે છે. ૨ વજેરાજીનો વિસ્તાર હાલ મોઢવાળા, શવલાળા અને શદાદમાં વાંઘાવાય છે.

थया. वि. सं-१५५६ मां राज रायधरजीनो स्वर्गवास थतां तेओने अग्निसंस्कार करवा माटे म्होटा कुंवर अजोजी तथा सजोजी स्मशानभूमि सुधी गया, ते वन्ने कुमारो इडरना अने न्हाना कुमार राणाजी “मुळीना” भाणेज थता हता. राज रायधरजीना स्वर्गवास पहेलां थोडा दिवस उपर तेओना मंदवाड संवंधी समाचारनो एक पत्र “मुळी” लखी मोकलवामां आव्यो हतो, जेथी त्यांना परमार (कुमार राणाजीना नाना लखधीरजी) आ दुःखकारक वनावने दहाडेज सुख पूछवा हळवद आव्या, तेओ चडये घोडे परवारा दरवारगढमां गया, जोके मार्गमांज तेओने राजरायधरजी देवलोक पाम्याना खवर मळ्या छतां स्मशान नहि जतां सीधा पोताना दीकरी पासे जइ पहांच्या, त्यां हृदयभेदक रोककळ थइ रही हती; रणवासमा सर्वनां नयनोमांथी वर्पानी वादळीओ समान अश्रुजळनी अस्खलित धाराओ चाली रही हती. परमारे पोतानां कुंवरीने धैर्य आपी कहुं के आम रुदन करवाथी राजसाहेव पाछा पधारवाना नथी, माटे जो कांइ पासे जरतुं जोर होय तो कहो एटले कुमार राणाजीने गादीए वेसाडी दइए. स्वार्थमां अंध वनेलां परमार राणीए पितानां वचन उपर विश्वास लावी पोताना कवजामां नव लाखनो खजानो हतो तेनी तुरत चावी काढी आपी. परमारे खजानो खोली नव लक्ष रुपिया एकी वखते लांचमां लुंटावी दीधा अने शहेरमां रहेलां तमाम दरवारी माणसोने पोताना पक्षमां मेळवी लीधा. शहेरना वथा दरवाज्जाओ बंध कराव्या अने कुमार राणाजीने गादीए वेसाडी तेना नामनी आण फेरवी आपी. कुमार अजोजी तथा सजोजी विगेरे सर्व स्मशानथी शहेरमां आवतां दरवानोए तेओने अंदर दाखल थवा दीधा नहि अने कहुं के अहीं तो राजराणाजीनी आण फरी चुकी. त्यारे अजाजीए राणाजीने कहेवराव्युं के वापुना दाढा सुधी अमोने हळवदमां रहेवा आपो, पछीथी अमो बीजा मुलकमां चाल्या जइशुं, छतां अंदरथी एवो जवाव मळ्यो के तेम थइ शकशे नहि. त्यारे अजोजी तथा सजोजी केटलाक माणसो सहित ‘वेगडवाव’ आव्या अने त्यां सवामास पर्यंत रही राजरायधरजी विधिवत् उत्तरक्रिया करी; त्यांथी तेओ अमदावाद जवा तैयार थया त्यारे तेओनी साये राजना दसोंदी टापरीआ चारण रायधर तथा शार्दुलजी अने ‘बोरडी’ गामना रहीश वहीवंचा वारोट सामंतसंग उपरांत चारसो रजपूतो पोतपोतानो गिरास वगेरे छोडी चाली निकळ्या. ते पहेलां मुळीना परमार लखधीरे अमदावाद आवी त्यांना सुवाने वे लाख रुपिआनुं नजराणुं कर्तुं अने हळवदना कुमार अजाजी तथा सजाजीने मदद न आपवानुं ए सुवा पासेथी वचन मागी लीधुं. ज्यारे अजोजी तथा सजोजी अमदावाद आव्या त्यारे सुवाए तेओने

વિલકુલ સહાયતા ન આપી, જેથી એ વન્ને ભાઈઓ જોધપુર ગયા, ત્યાંના રાજા માલદેવજી વેરે તેઓનાં બ્હેન આપેલાં હતા. હલ્લવદથી કુમાર અજોજી તથા સજોજી પધાર્યા છે એવા સ્વર જોધપુરના જનાનામાં જઈ પહોંચતા રાજરાયધરજીનાં કુંવરી રથમાં વેસી પોતાના ભાઈને મલ્લવા પધાર્યા. કુમાર અજાજીએ વધી વાત બ્હેન પાસે કહી સંભળાવી ત્યારે વાઈએ જવાવ આપ્યો કે તમારા વન્નેવી ગાંઠા હોવાથી કોઈપણ પ્રકારની સહાયતા આપે એવો સંભવ નથી, પરંતુ આપણા જુના સંવંધી ચિતોડના રાણાજી છે. તેઓ પાસે જવાથી જરૂર મદદ મળશે, કુમાર અજોજી તથા સજોજી ત્યાંથી મેવાડ ભૂમિમાં ગયાં અને ચિતોડ જઈ રાણા રાયસિંહજીને મળ્યા. રાણા તરફથી તેઓને અતિ આદર સત્કાર આપવામાં આવ્યો. થોડા દિવસ પછી અજાજીએ રાણા પાસે પોતાની સઘળી હકીકત રોશન કરી અને હલ્લવદને હાથ કરવા માટે સૈન્યની મદદ માગી ત્યારે રાણાજીએ કહ્યું કે જો કોઈ બીજા શત્રુએ હલ્લવદ દવાવ્યું હોત તો હું અવશ્ય તમોને પૂરતી સહાયતા આપત, પરંતુ ત્યાંતો તમારા નાના ભાઈ ગાદીએ બેઠા છે, માટે નાહક રાજરાયધરજીના કુટુંબનો નાશ કરાવવામાં નિમિત્તરૂપ નહિ થાઉં. જેમ આપ મારા સગા છો તેમ તે પણ મારા સગા છે, આટલું કહી રાણા રાયધરજીએ કુમાર અજાજી તથા સજાજીને “ જાડોલ ” તથા “ કાનોડ ” ના બે પ્રગણાં આપ્યાં અને ત્યારપછી વિ. સં. ૧૬૨૨ માં “ સાદહી ” તથા “ દેલવાડા ” ની રયાસત આપી. એ અજાજી તથા સજાજીના વંશજો હજી પણ સાદહી, દેલવાડા, તાળા, જાડોલ અને સૂરજગઢ આદિ સ્થળે વિદ્યમાન છે. રાજરાણાજી વિ. સં. ૧૫૫૬ માં હલ્લવદની ગાદીએ બેઠા અને ત્યાં તેઓએ ત્રેવીશ વર્ષ પર્યન્ત રાજ ભોગવ્યું, તેઓના કુમાર માનસિંહજી મહામદોન્મત્ત થયા. વિ. સં. ૧૫૭૯ માં દસાડાના મલેક વક્તની સાથે ધીંગાળું કરી જ્યારે રાજ રાણાજી કામ આવ્યા ત્યારે માનસિંહજીએ હલ્લવદની ગાદીએ વેસી પોતાના પિતાનું વૈર લેવા માટે દસાડા ઉપર ચઢાઈ કરી અને મલેક વક્તના દીકરાને માર્યો, એ વાતની અમદાવાદના વાદશાહ વહાદુરશાહેને જાણ થતાં તેણે મ્હોટી ફોજ મોકલી માનસિંહજી પાસેથી હલ્લવદનું રાજ્ય પડાવી લીધું. રાજ માનસિંહજીએ પોતાના ન્હાના ભાઈ વરશાજી તથા ઉદેસિંહજીને કાંઈ પણ ગિરાસ આપ્યો ન હતો, જેથી તે વન્ને ભાઈઓ રાજ માનસિંહજી ઉપર વારવટે નીકળી ગયા હતા. હલ્લવદનો કવજો હાથથી ગયા વાદ રાજઘેલા માનસિંહજી કચ્છમાં જઈ “ માનકુવા ” નામે ગામ વસાવી ત્યાં રહ્યા અને વાર વર્ષ પર્યન્ત અમદાવાદના વાદશાહ સાથે વારવટું છેડી વીરમગામ સુધીના કેટલાક પ્રદેશને સ્વેદાન મેદાન કરી નાંખ્યો. રાજ માનસિંહજી પાસે એક પ્રાગજી નામે મહા પરાક્રમી રજપૂત રહેતો હતો એની નિમકહલાલી તથા પરાક્રમ ઉપર

प्रसन्न थएला मानसिंहजी तेने पोतानी जमणी वांह बराबर जाणता हता; एक वखत राज मान-सिंहजी उपर एवी आफत आवी के तेओ वादशाहना केटलाएक सिपाहीओ साथे अचानक भेटो थइ जतां धींगाणुं करता हता, तेवामां एकदम अमदावादथी वे एक्काओ वादशाही लउकर सहित घोडाओने पवन वेगे दोडावता थोडा वखतमांज त्यां आवी पहुँचे एवी बक्की हती, परंतु ए वधा-ओने दूरथी आवता जोइ निमकहलाल प्रागजीए राजसाहेबने सत्वर सूचना आपी दीधी, जेथी राजमानसिंहजीए पोताना सर्व साथीओ सहित घोडाओने दावी मूक्या, कोइ क्याइ ने कोइ क्याइ एम जेम आवे तेम नदीनालाओमा भराइ जवाने माटे वधा जुदे जुदे रस्ते रवाना थया. राजमान-सिंहजीनो घोडो घणे दूर नीकली गयो अने पोताना धणीने मृत्युना मुखमांथी वचाववा खातर हद उपरांत वेगथी दोडी अधवचमा अचानक परपोटानी पेठे फाटी पड्यो. आवा अडाकडीना वख-तमां पोताना नेक अश्वनो नाश थतां राजसाहेबनुं हृदय वज्र जेवुं द्रढ छतां आंखमां जळजळीयां आवी गयां, तेओ दुःखनोथी लेश पण डरता नहोता, परंतु एक पोताना साचा सहायक अने व-खाणवा लायक वेगवाळा अश्वनो अंत थतां तेओनुं हृदय भराइ आव्युं. त्यां आसपास कापणीनो वखत होवाथी केटलाएक ढेढ लोको पोतानी वैरीओ सहित मोल वाढता हता तेमांथी ऐक ढेढे राजमानसिंहजीने ओळख्या. तेणे विचार्युं के आ इळवदनो धणी आ वखते दुःखी हालतमां छे. तेओ पाछळ वादशाहनी वार फर्या करे छे, कदाच ए लोको अहीं आवी चडशे तो भुंडुं थशे, एम धारी तुरत ते राजसाहेब पासे आव्यो अने सलाम करी वोल्पो के खार्विंद ! मारा लायक सेवा चाकरी होय तो फरमावो. राजाथी ते रंक पर्यन्तने समय शुं शुं चमत्कार बतावे छे तेनो आ एक अद्भुत चितार छे. राजमानसिंहजी वोल्या के वादशाही एक्काओ अमारी पाछळ पड्या छे ते ह-मणांज अहीं आवी पहुँचवा जोइए, जो आ वखते मारो पगक्रमी प्रागजी एकज मारी पासे होत तो अमो वे मरणीया बनी शत्रुओने समशेरनो स्वाद चखावत, परंतु अत्यारे वचवानो एके उपाय नथी, त्यारे ढेढ वोल्पो के जो हरकत न होय तो आ दातरडुं लइ मोल वाढवा मंडी जाओ. जो वादशाहना माणसो अंही आवी पूछपरछ करशे तो हुं जवाव आपी दइश. आपद् धर्मनो विचार करी राजमानसिंहजीए ढेढनी वात कबुल राखी अने हाथमां दातरडुं लइ मोल वाढवा मंडी गया. घारवटे निकळेला होवाथी तेओनां कपडां बहुज मेलं थइ गयां हतां, जेथी कोइना कळवामां आवे एम नहोतुं. थोडीवार थइ त्यां वादशाही वार आवी पहुँची, ते लोकोए ढेढने पूछवा मांडयुं के अहीं कोड नवा माणसो आवेल छे ? त्यारे एक ढेढी उतावळी थइ बोली उठी के-हा, आ सामे उभो

ते एक नवो माणस क्यांकथो आवेल छे; आ वखते पेला समयसूचक ढेढे तुरतज तेणीने जोशथी ठोंठ लगावी कहुं के रांड ! आ टाणे देरनी ठेकडी कराय ? मजकरी करी देरनुं माथुं कपाववा धार्यु छे के शुं ? “ साहेव ” कांड नथी, ए तो देरनी ठेकडी करे छे ” एवं ज्यारे वादशाही लश्करने ते ढेढे सोगंद लइ कहुं त्यारे ते रवाना थया; तेवामां रजपूत प्रागजी पोताना मालिकने शोधतो शोधतो त्यां आवी चड्यो. राजसाहेवे तेने वनेली वीनाथी वाकेफ कयों अने पोताना प्राण बचावनार ढेढेने कहुं के वखत आव्ये तारा उपकारनो बदलो वाळवा हुं चुकीश नहि. प्रागजी पोताना घोडा उपर राजसाहेवने बेसाडी मानकुवे लइ आव्यो. ए रीते प्रागजीए राजसाहेवने अनेक वखत मृत्युना मुखमांथी उगार्या हता, जेथी राजमानासिंहजी पण प्रागजी कहे एटलाज पगलां भरता अने वारंवार कविलोकोनी पेठे प्रशंसा करता. बारवहुं कयों छतां पोतानो मनोरथ कोइरीते सफल नहि थवाथी तेओए प्रागजीने कहुं के हवे अमदावाद जइ छेलो दाव अजमावीए ! आमे मरवुं तो छेज माटे वाद-शाहने मारी मरीए तो दुनियांमां आव्या देखाइए. प्रागजीए राजमानसिंहना ए विचारने उत्तेजन आप्युं अने बीजे दिवसे प्रभातमांज वने अमदावाद तरफ रवाना थया. वर्षाकृतनो समय होवाथी झीणो झीणो वरसाद वरझ्या करतो हतो, मार्गमां अमुक कोशने अंतरे विश्रान्ति लेता बीजे दिवसे तेओ अमदावाद नजीक आवी पहुँच्या, सूर्यनारायण अस्ताचळना शिखरपर आरूढ थइ चुकया हता; मेघली रात्रीने लीधे मार्ग न सूजे तेवुं गाढतम काजळनी पेठे पृथ्वीपर पथराइ रहुं हतुं; आकाशने आच्छादित करी रहेला अंबुदो ए अन्धकारने अपार पुष्टि आपता हता, अतुल जलधाराथी राफडाओ धोवाइ जवाने लीधे पाणीना प्रवाहमां तणाइ आवेला फणी-धरो आम तेम दोडादोड करी रह्या हता ते मात्र तेओना मस्तकपर चळकता मणिथीज जाणी शकातुं हतुं, तमराओना तीव्र स्वरथी दशे दिशाओ शब्दायमान थइ रही हती, जळ अने स्थल एकसरखां वनी गयां हतां, जोशबंध वहेता जळना घुघवाटथी सावरमतीमां पुर आव्युं होय एवी प्रतीति थती हती. राजमानसिंहजीए तथा प्रागजीए कुळदेवीतुं स्मरण करी मरणनी भीति छोडी सावरमतीना अगाध पूरमां घणे दूर जइ घोडाओने झंपलाव्या. घोडाओ घणा केळवाएला होवाथी जळमां पडतां जराए भडक्या नहि अने तुरत तरी पेलेपार जइ पहुँच्या. ज्यारे तेना दावडाओ सावरमतीना तटने ताडन करवा लाग्या त्यारे ए वने बहादुरना हृदयमां हिम्मत आवी अने काळसमान काळी रात्रिमां कार्यसिद्धि करवा मांटे महानदीए मुदितम-

નથી અનુમોદન આપ્યું હોય એમ માની આર્દ્ર વસ્ત્રોને નિચોવતા કિલ્લાની નિકટ આવી પહોંચ્યા અને કહી જગોણથી ગઢપર ચઢવાની સુગમતા પડશે એનો વિચાર કરતા અહીંથી તહીં આસ્તે આસ્તે ફરતા હતા, તેવામાં ગઢ ઉપર એક ઉન્નત અટારી જોવામાં આવી, જેથી તે સ્થળે જરાવાર અશ્વને ડમા રાખ્યા. આ વચ્ચે દીનદયાલુ પરમેશ્વરે એ ઉભયવીરને સંકટના સિંધુથી તારવા માટે વારંવાર વિદ્યુતનો પ્રકાશ કરવા માંડ્યો, આસપાસ દ્રષ્ટિ કરતાં રાજમાનસિંહજીને સ્વામી થઈ કે આ મહેલ વાદશાહનોજ છે, માટે હવે કેવી રીતે કાર્યસિદ્ધિ કરવી એમ પ્રાગાજીને પૂછવાની તેઓ તૈયારી કરતા હતા, તેવામાં એ મહેલની અટારીમાં કોઈ સ્ત્રીપુરુષ વાર્તાવિનોદ કરતા હોય એવો અવાજ સાંભળવામાં આવ્યો, વચ્ચે એ અવાજ ઉપર વરાવર ધ્યાન આપ્યું, ત્યાં વાદશાહ અને વેગમ પ્રસ્તુત સમય સંબંધી પ્રશ્નોત્તર કરી રહ્યાં હતાં. વેગમે વાદશાહને કહ્યું—આહા ! આજની રાત કેવી અંધારી છે ? જે પ્રદેશ દિવસે અતિ આનંદ આપનારા છે તે અત્યારે કેવા વીહામણા બની ગયા છે ? દિવસે એકી વચ્ચે અનેક રંગને અવેરેખનારી દ્રષ્ટિને અત્યારે અનેક વચ્ચે સૃષ્ટિપર દોઢાવું હું છતાં એકજ રંગ જોવામાં આવે છે, જો આ વિજળી ન થતી હોય તો પૃથ્વી અને આકાશને પારખવું એ પણ મહા મુશ્કેલી થઈ પડે. આવા અન્ધકારમાં કોઈ પણ પ્રાણી પોતાનાં સ્થાનને છોડી વહાર નિકળવા હિંમત તો ન ધરે, પરંતુ કોઈ ચોર ચોરી કરવા નિકળેલા હોય અને જો નદીનાં નીરમાં “ સ્વલ્લસલ ” એવો શબ્દ ન થતો હોય તો જરૂર તેઓ જલને સ્થલ જાણી પગ મૂકતાં પાણીના પ્રવલ પ્રવાહમાં તળાઈ મરે, ત્યારે વાદશાહ બોલ્યા કે તમારું કહેવું સ્વલ્લ છે, પરંતુ સહુને પોતપોતાનો જીવ પ્યારો હોય છે, વેશક ચોર અને વ્યભિચારી લોકોને કાર્યસિદ્ધિ કરવા માટે રાત્રિ એક આશીર્વાદરૂપ છે, પરંતુ આવી ભયંકર રાત્રિ કે જેમાં પશુ પક્ષી પણ પોત-પોતાના સ્થાનમાં ભરાઈ બેઠાં છે તો પછી મનુષ્ય જાતિનો શો મક્કદૂર કે વહાર નિકળે ? જેને મરણનો ભય ન હોય, અથવા તો જે અસહ્ય દુઃખને લીધે જીવવા કરતાં મરવામાંજ લાભ માનતો હોય તે કદાચ આવે વચ્ચે આમ તેમ આથડતો હોય તો કાંઈ નવાઈ જેવું ન ગણાય. વેગમે પૂછ્યું કે—એવું મ્હોટું દુઃખ કયું હશે કે જે જીવન કરતાં મરણના માર્ગને પસંદ કરાવે ? વાદશાહે જવાબ આપ્યો કે “ ગિરાસનું છૂટવું.” જે માણસનો ગિરાસ જાય તેના જેવો દુઃખી દુનિયામાં કોઈ નથી, કારણકે એક અંગુલ જેટલી જમીન માટે રજપૂત લોકો યુદ્ધભૂમિમાં અસંખ્ય મનુષ્યોના રુધિરની આહુતિ આપે છે, તેઓ ગિરાસ આગળ પ્રાણને કાંઈ ગણતીમાં ગણતા નથી. સ્વાદાં જેટલી જમીન જતાં તેઓના તમામ રોમ સળગી ઊઠે છે. આ સાંભળી વેગમના દિલમાં દયા ઉપજી, સ્ત્રીઓનો

स्वभाव हमेशा कोमल होय छे, तेणीए पोताना खाविंदने कहुं के ज्यारे गिरास जतां रजपूत लो-
कोने आटलुं वहुं दुःख उपजे छे, त्यारे तमो शा माटे तेओना गिरास क्रूर बनी कवजे करो छे ?
बादशाहे उत्तर आप्यो के ए तो राजकर्ताओनी रीतभात छे, परंतु अत्यारे जो कोड गुमावेल गि-
रासवालो माणस गठनी बाहेर उभी मारा पासे अरज गुजारे तो हुं अवश्य एनी
आशाने पूर्ण करूं. प्राप्त थएल शुभ समयनो लाभ लेवा राजमानसिंहजी एकदम उचे अवाजे
बोली उठ्या के जो आप दयालु बादशाह आवुं वचन आपो छे तां हुं हलवदनो धणी अत्यंत
कफोडी हालतमां आ बखते आपना महेलनी अटारी हेठळ आवी उभो छुं, माटे मने मारुं राज्य
पाछुं मळवुं जोड़ए. आ सांभळी बादशाह अने बेगम एकी साथे चोकी उठयां. बादशाहे राज-
मानसिंहजीने जवाब आप्यो के—घणी खुशीथी हुं तमोने तमारुं राज्य सुप्रीत करीश. सवारमां
शहरनी अंदर दाखल थइ आनंदनी साथे कचेरीमां आवजो. राजसाहेब बादशाहनो योग्य
वचनोथी आभार मानी सावरमतीने किनारे रहेला एक देवळमां प्रागाजी साथे भयंकर रात्रिनो
अवशेष भाग विताव्यो. प्रभातमां दातणपाणी करी, कपड़ा बदलावी, कटिए लांवी तरवार लट-
कावी, अश्वोने एज देवालयमां बांधी वने बहादुरो बहादुरशाहनी कचेरीमां गया, त्यां सामेज
उन्नत सिंहासन उपर बहादुरशाह बैठेल हुता अने आसपास अमीर उमरावो भभकाबंध पोशाक
पहेरी पोतपोताना दरजा प्रमाणे स्थानने शोभावता हुता, तेवामां अचानक राजमानसिंहजीने
तथा प्रागाजीने हथिआरबंध आवता जोड़ तमाम दरबारीओने देहेशत लागी, बादशाहे गम्मत
जोवा माटे बे घडि मौन धारण कर्युं, तेना उमरावो शोरबकोर करवा लाग्या अने बादशाह सला-
मतथी बारवटुं कनारो आ हळवदनो राजा अहीं अचानक कयांथी आवी चडयो एम अरसपरस
वातो करता उडकेराइ गया. राजसाहेब जेमजेम बादशाहनी निकट आववा लाग्या तेम तेम तेओना
मनमां व्हेम वधतो गयो. प्रागाजी सहित राजमानसिंहजीने पकडवा ते लोको ज्यारे तत्पर
थया; त्यारे बादशाहे कहुं के सचुर करो मैज राजसाहेबने अहीं आववा फरमान आपेल छे, हुं
एनी हिम्मत अने बहादुरी उपर बहुज प्रसन्न थयो छुं; आटलुं बोली तुरतज तेओए राजमान-
सिंहजीने तथा प्रागाजीने मानपूर्वक योग्य स्थाने बेसाड्या अने हळवदमां रहेल पोताना सूवा
उपर रूको लखी आप्यो, ते लइ राजसाहेब उतारे आव्या अने सत्वर अश्वो सज्ज करी हळवद
तरफ रवाना थया. हळवदमां लगभग बार वर्ष लगी बादशाही हुकुमत रहेवाथी त्यांनी केटली-
एक धनाढ्य प्रजा आजुवाजुना मुलकमां निवास करवा माटे निकळी गइ हती अने खेतीवाडीनी

પણ હૃદ ઉપરાંત દુર્દશા થઈ હતી. રાજમાનાસિંહજી તથા પ્રાગોજી હઠવદ આવ્યા, અને સૂવાને મઠી વાદશાહી રુકો વંચાવ્યો, સૂવાએ તુરતજ વાદશાહના હુકમનો અમલ કરી હઠવદમાંથી થાણું ડઠાવી લીધું, જેથી વિ. સં. ૧૫૯૪ માં ફરી રાજમાનાસિંહજી હઠવદની ગાદીએ બેઠા. તેઓએ પ્રાગોજીને પ્રેમ પૂર્વક કહ્યું કે તમારી સેવાના વદલામાં હું જે આપું તે થોડું છે, તમારી સહાયતાથીજ મને રાજ્ય મળ્યું છે. પરંતુ સ્વજાનાઓ સ્વાલી હોવાથી હવે રાજ્યની આવાદી શી રીતે કરવી એ સૂજતું નથી. વાદશાહે તો આપણા હઠવદ શહેર ઉપરથી પોતાનો હાથ ડઠાવી લીધો, પરંતુ ક્ષુધા દેવીએ જમાવેલા જોરને તોડવા માટે આ વચ્ચે પૈસાની પૂરતી જરૂર છે, પૈસા વિના સૈન્યની જમાવટ શી રીતે થાય ? સંક્ષેપમાં ધન વિના ધાર્યું કામ સત્વર પાર પાડી શકાતું નથી, માટે તમો ગમે તેમ કરી આપણી ધનાઢય પ્રજાને શોધી સમજાવી અહીં વસાવો તો આપણે મન માન્યા દામ મેઢવી ષાકીએ. પ્રાગોજીએ પોતાના માલિકતું મન ચિત્ત વિના અત્યંત વિહ્વલ જોડે તેઓની આજ્ઞા ડઠાવવા માટે એકદમ કમ્મર કસી અને તે પરાયા પ્રદેશમાં નિવાસ કરતાં નંદવાળાઓને જડ મળ્યા. એ નંદવાળા લોકો હઠવદના મૂઢ વતની હતા અને તેઓએ રાજ્યના આશ્રયથીજ અઢઢક ધન મેઢવ્યું હતું. પ્રાગોજીએ તેઓને કહ્યું કે રાજમાનાસિંહજીએ હઠવદના રાજ્યની લગામ હાથમાં લીધી છે, માટે હવે તમે વધાત્યાં રહેવા ચાલો, ત્યારે એક નંદવાળે જવાબ આપ્યો કે અત્યારે રાજ વહુજ નવઢી હાલતમાં હોવાને લીધે વચ્ચે રાજસાહેબ અમારી મિલકત ઉપર હાથ નાંચે તો પછી અમારે કોના પાસે જડ ફરિયાદ કરવી. આપ જાણો છો કે સત્તા આગઢ જાણપણ નકામું છે. જેમ પૈસો વૈભવ આપે છે તેમ માથાં પણ એ પૈસોજ કપાચે છે. માટે એક પુરાતન કહેવત છે કે ‘ચેતતા મુખી તે સદાય સુખી’ પાછઢથી પસ્તાવું પહે એવો રાંજગાર નંદવાળાનો દીકરો ન કરે. આવા સ્વાર્થપરાયણ નંદવાળા પ્રત્યે પ્રાગોજીના અંતઃકરણમાં તિરસ્કાર ઉપજ્યો. તો પણ તેણે માલિકના હિત સ્વાતર સર્વને સમજાવવા માંડયા અને કહ્યું કે જે પ્રજાનાં સદ્ભાગ્ય હોય તેનોજ પૈસો રાજાના ઉપયોગમાં આવે છે. રાજાની પ્રીતિમાં નિરંતર લક્ષ્મી નિવાસ કરે છે; પૈસો તો આજ છે અને કાલે નથી, પરંતુ રાજાની પ્રીતિ હોય તો પેઢી દર પેઢી આનંદની સાથે અમીરાઈનાં સુખ ભોગવી શકાય છે. પૈસા કરતાં પ્રાણ કોટિ દરજ્જે કિમ્મતી ગણાય છે, છતાં એ પ્રાણ આપીને પણ કેટલાએક પુરુષો રાજાની પ્રીતિ સંપાદન કરે છે; એ પ્રીતિનો લાભ મરનારના પરિવારને મળ્યા વિના રહેતો નથી. તેઓનું યાવચ્ચન્દ્રિવાકર રાજ્ય તરફથી પોષણ કરવામાં આવે છે. એવી અમૂલ્ય રાજાની પ્રીતિ આગઢ ધનના ઢગલાઓ કાંઈ ગણતરીમાં નથી. તમો પણ રાજાની પ્રીતિથીજ તરતીમાં આવ્યા છો. ડ્યારે તમારા વાપદાદાએ

પ્રથમ હલ્લવદમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે પાસે ફુટીવદામ પળ ન હતી. રાજમાનસિંહના વડવાઓની કૃપા મેઢવી પાંચપૈસા પ્રાપ્ત કર્યા અને પછી જેજે વચ્ચે રાજ્ય ઉપર આપત્તિ આવતી તેતે વચ્ચે એજ પૈસા ધી રતા હતા અને અને સારો સમય પ્રાપ્ત થતાં વ્યાજ ઉપરાંત ઇનામો પળ મેઢવતા, ઈથીજ આજપર્યત તમારા ઘરમાં સ્તુતિ કરવા લાયક સંપત્તિ ટકી રહી છે. માટે તમો સર્વ મારું કહું માની હલ્લવદ ચાલો, હું તમોને કોઈ રીતે હરકત આવવા નહિ દઉં. ત્યારે વીજો નંદવાળો બોલ્યો કે-અમે રાજ્યને પૈસો ધીરવામાં પાછો પળ નહિ દડા, પરંતુ વચ્ચે રાજસાહેવ અમારી ઇચ્છા વિરુદ્ધ જોરજુલમથી પૈસા પડાવી લેવા તત્પર થાય ત્યારે અમારે શું કરવું ? જો તમો જામીનગીરી આપતા હો તો અમે વધા ત્યાં આવવા તૈયાર હીએ, તમારા વચન ઉપર અમને પૂરતો વિશ્વાસ છે અને તમારા કહેવા પ્રમાણેજ રાજસાહેવ કરે છે એ અમારાથી અજાણું નથી. આ વચ્ચે પ્રાગાજીએ તમામ નંદવાળાઓને વચન આપું કે જ્યાંસુધી મારા ધડપર માથું છે ત્યાંસુધી તમારો વાલ્લ વાંકો નહિ થવા દઉં. આવાં અભય વચન સાંભળી વધા નંદવાળાઓ માલ મિલકત અને કુટુંબ કવીલા સહિત પ્રાગાજીની સાથે હલ્લવદમાં આવ્યા. રાજ માનસિંહજીએ તેઓને માનપૂર્વક રાખ્યા અને એ વધાની મિલકતના સંરક્ષણ માટે પૂરતો વંદોવસ્ત કરી આપ્યો. આમ અનેક પ્રકારે રાજ તરફથી વરદાસ થવા લાગી, છતાં નિષ્ઠુર મનના નંદવાળાઓ પોતાની મેલે રાજ માનસિંહજીને પૈસા સંબંધો મદદ આપવાનું એક વચન પળ ન બોલ્યા, દરવારી માણસો પગાર વિના દુઃખી થવા લાગ્યા, જોગાળની જોગવાઈ ન હોવાથી અશ્વોનું લોહી ઉતરવા લાગ્યું, દેશની દશા દિન પ્રતિદિન વહુજ વગડવા લાગી, વાટિકાઓ વેરાન જેવી વની ગઈ અને છેવટે રાજસુવ માં પળ ખોરાકની સ્વામી આવવા લાગી ત્યારે રાજ માનસિંહજીએ પ્રાગાજીને કહું કે હવે નંદવાળાને સમજાવો તો સારું. નાળા વિના રાજ્યની ઉન્નતિ કોઈ રીતે થવાની નથી. રાજસાહેવની આજ્ઞાથી પ્રાગાજી નંદવાળા પાસે ગયા. અને રાજ્યને પૈસા ધીરવા માટે સર્જને એકઠા કરી સમજાવ્યા, છતાં એકેના મનમાં અસર ન થઈ અને તેઓ ઉલટા પ્રાગાજીને ગલે પડ્યા કે તમો અમને અભય વચન આપી અહીં લઈ આવ્યા એ શું આટલા માટે ? પ્રાગાજીએ કહું કે હા, જ્યારે નાળાની જરૂર હતી ત્યારેજ તમોને ધનાઢ્ય ધારી આંહી વસાવવા ઉદ્યોગ કર્યો છે, અને તમોએ જોડતું ધન ધીરવા માટે પ્રથમ વચન આપેલું છે, છતાં આ વચ્ચે વદલી વેઠા એ તમારાથીજ વને. અમો રજપૂત લોકો વચનની સ્વાતર પ્રાણ આપતાં લેશ પળ વિચાર ન કરીએ. હવે હું છેવટના શબ્દો કહું છું કે રાજ માનસિંહજી નિરૂપાયે જોરજુલમથી તમારી મિલકત છિનવી લેશે અને મારે વચનની સ્વાતર ધણીની સાથે ધીંગાળું કરવું પડશે; માટે કોઈ રીતે સમજો

તો સારું, રાજા આ નરલોકના ઈશ્વર લેખાય છે, તેની સેવા શુદ્ધ મનથી કરી હોય તો એ અવશ્ય મહાન ફલ આપે છે. આટલું કહ્યા છતાં રાજ્યને નાનાં ધીરવા માટે નંદવાળાઓના મુખમાંથી ચો-
 રાખી “ના” નિકળી, ત્યારે પ્રાગાજીએ રાજ માનસિંહજી પાસે જઈ કહ્યું કે અન્નદાતા એ કૃપણ
 લોકો કોઈના સમજાવ્યા સમજે તેમ નથી, માટે આપ તેઓના ઘરપર હલ્લો કરી દ્રવ્યને દરવારગદમાં
 ઘસઘી લાવો, એ શિવાય એકે ઇલાજ નથી. રાજ્યની ઉન્નતિ અર્થે સગા ભાઈનો સંહાર કરવો
 પડે તો પણ એમાં અપકીર્તિ થવાની નથી, કારણ કે એતો રજપૂતોની અનાદિ રીત છે. માટે આપ-
 જેમ વને તેમ ઉતાવળથી કાર્ય સિદ્ધિ કરી લિશ્તો અને મને બહારગામ જવાની આજ્ઞા દિઓ. રાજ
 માનસિંહજી બોલ્યા કે તમારે બહારગામ જવાનું શું પ્રયોજન છે? પ્રાગાજીએ ઉત્તર આપ્યો કે જે
 વચ્ચે એ નંદવાળાઓને અહીં નિવાસ કરવા હું લઈ આવ્યો, ત્યારે મેં તેઓને વચન આપેલ છે કે
 “જ્યાંસુધી મારા ધડપર માયું છે ત્યાંસુધી તમારો પરાભવ થવા નહિ દઉં” માટે મારી ગેરહાજરી-
 માં આપે એ કાર્ય કરી લેવાનું છે. રાજમાનસિંહજીને પણ એ વાત યોગ્ય લાગી. પ્રાગોજી તરતજ
 ત્યાંથી પસાર થઈ ગયા અને વેશ બદલી ઢાલ તરવાર સહિત નંદવાળાના વાસમાં હાજર થયા.
 રાજ માનસિંહજીએ પોતાના હથિયાર વંધ પચાસ માણસોને રાત્રીને વચ્ચે હલ્લો કરવા હુકમ આપ્યો
 એ વધાએ નંદવાળાના વાસ નજીક આવી હુમલો કર્યો તે વચ્ચે પ્રાગાજીએ તલવાર રેંચી પોતાના
 માલિકે મોકલેલ માણસો સાથે ધીંગાળું કરવા માંડ્યું અને વીરતાથી વીણ વાવીશનાં માથાં ધડથી
 જુદાં કરી નાંખ્યાં, આ વચ્ચે એક માણસે રાજ માનસિંહજીને સ્વર આપ્યા કે નંદવાળાના સમુ-
 દાયમાંથી એક એવો શૂરવીર નિકળ્યો છે કે તેણે આપનાં કેટલાંએક માણસોને કાપી નાંખ્યા અને
 હજી પણ એ હારે એવું લાગતું નથી. આ સાંભળી રાજસાહેવ અત્યંત ક્રોધના આવેશમાં ઘોડે ચઢી
 ચુલી તલવારે ત્યાં પધાર્યા. પોતાના ધનીને હાથે મૃત્યુ પામી મુક્તિ મેળવવા આતુર થઈ રહેલા
 પ્રાગાજીએ પ્રથમ આવેલા માણસોમાંથી ઘનાચરાનો ઘાળ વાળી રાજસાહેવ સન્મુખ પ્રયાણ કર્યું
 ને રાજસાહેવે આવેશમાં ને આવેશમાં એક ઝટકાથી એને હેઠો પાડી દીધો, નંદવાળાઓ નિર્વલ્લ બની
 ગયા, રાજ માનસિંહજીના રક્ત નયનો જોઈ વધા થર થર ધ્રુજવા લાગ્યા અને નાહલાજે નેતરની માફ-
 ક વાળ્યા વલ્લવાને હાથ જોડી ઉભા રહ્યા. જ્યારે રાજસાહેવે તેઓના દ્વાર તોડી તમામ મિલકતને
 કબજે કરવા અનુચરોને આજ્ઞા આપી ત્યારે એક નંદવાળો નમ્ર બની ઘોલી ઉઠ્યો કે કૃપાનાથ !
 આપ કહો તેમ કરવા અમો વધા તૈયાર છીએ. રાજ્યને જેટલું જોઈએ તેટલું ધન કાઢી આપવા વાપ-
 દાદાના બોલથી કચુલાત આપીએ છીએ, માટે આપ અમારા ઉપર ક્રોધને તજી દિઓ. રાજમાનસિં-

હજી ગમે તેવી સ્થિતિમાં હતા તો પણ પોતાના “ગૌબ્રાહ્મણ પ્રતિપાલ” ધર્મને યાદ કરી ત્યાંથી તુરત પાછા ફર્યા. મસાલોને પ્રગટાવી ધીંગાળામાં કામ આવેલા માણસો કેવી હાલતમાં છે તે જોવા લાગ્યા. ફરતાં ફરતાં પ્રાણ જવાની તૈયારીમાં પડેલા પ્રાગાજીને જોઈ મલા માણસ! તું અહીં ક્યાંથી? પ્રાગાજીએ જવાબ આપ્યો કે—મારું વચન પાઠવા અને ધણીનું દુઃખ ટાળવા. આપ જરા પણ શોચ કરશો નહિ. મારો તો મોક્ષ થઈ ચુક્યો સમજો, રાજ્યની સેવા વજાવવાના કર્તવ્યમાં હું સર્વાંશે સફળ થયો છું. આ વચ્ચે રાજમાનસિંહજીની આંખમાંથી દહદહ અશ્રુની ધારાઓ ચાલવા લાગી, તેઓ ગદ્ગદ કંઠે બોલ્યા કે જો મને પ્રથમથી સ્વર પડી હોત તો હું કદી પણ આ કાર્ય ન કરત. જેણે જીંદગી પર્યન્ત રાજ્યની શુદ્ધ મનથી સેવા વજાવી અને જેણે આ શરીર પર આવેલી અનંત આફતોને અઠગી કરી એવા એક નિમકહલાલ સરદારનો નાશ કરવાથી દુનિયા આશ્વી મને દોષ દેશે અને આ કલંકનો કાઠો ઢાઘ મારા સમસ્ત કુલને ચોટયા વિના રહેશે નહિ. માટે હવે જીવવા કરતાં મરવું એજ ઉત્તમ છે. આટલું કહી રાજમાનસિંહજી પોતાના મસ્તક ઉપર તલવાર મુકવા તત્પર થયા, તેવામાં પ્રાગાજીએ ત્રુટિત અવાજે કુલદેવીના અને પોતાના શપથ આપી તેઓને તેમ કરતાં અટકાવ્યા અને કહ્યું કે જે લોકો મૂર્ખ હશે તે કટાચ આપની નિંદા કરશે; પરંતુ વિદ્વાન લોકો કદી પણ આપના આ કૃત્યને વચોડશે નહિ. આટલું બોલી નિમકહલાલ પ્રાગાજીએ પોતાના ધણીને છેલી વચ્ચેના રામરામ કરી મોક્ષ મેળવ્યો. નંદવાળાઓ પાસેથી પોતાને જોડતાં નાળાં મળવાથી દિવસે દિવસે રાજ્યની

૧ એ સંબંધી નીચે લખેલો દોહો સામાન્ય રીતે બોલાય છે.

શાલાહુંદી નોકરી, વે શ્યાહુંદો નેહ;

માને પ્રાગો મારીયો, કયે અવગુણ એહ.

ખરી હકીકતને નહીં સમજનારા મૂર્ખ લોકો “શાલાની નોકરી વેશ્યાના સ્નેહની વરાવર છે.” એવો અર્થ કરે છે. પરંતુ ખરી હકીકત એવી છે કે કોઈએક વિદેશી ચારણે શાલાના વારોટ-ને પૂછ્યું કે—શાલાની નોકરી તે વાદશાહની મિત્રતા વરાવર છે. છતાં રાજ માનહિંદુજીએ નિમકહલાલ પ્રાગાજીને માર્યો એ કયા અવગુણથી? ત્યારે શાલાના વારોટે જવાબ આપ્યો કે—

અવગણ પ્રાગામેં નહીં, પ્રાગો ગુણમંડાર;

આપ વચન હિત શ્યામરો, સમજ લડ્યો સરદાર.

પ્રાગાજીમાં એકે અવગુણ નહોતો, એને રાજમાનસિંહજીએ જાણીજોડેને માર્યો નથી, પરંતુ એજ પોતાનું વચન પાઠવા અને ધણીનું હિત કરવા મરવા તત્પર થયો હતો.

સ્થિતિ સુધરવા લાગી. થોડાં વર્ષો થયાં ત્યાં રાજ્ય એકદમ આવાદી ઉપર આવી ગયું, જેથી રાજમાન-સિંહજીએ સૌથી પહેલાં નંદવાળાઓનાં નાના વ્યાજ શીલે ચુકવી આપ્યાં. સૈન્યની જમાવટ પણ સારી રીતે થઈ ગઈ. હાથી, ઘોડા, ગાયો, મેંસો, વિગેરે જત્યાવંધ સ્વરીદવા માંડ્યા. પ્યારે સ્વજનાઓ તર થયા, ત્યારે જેણે જેણે વિપત્તિના વચ્ચે પોતાને મદદ આપી હતી, તે લોકોને ઇનામ ઇક્કરાર અને જાગીરો આપવામાં રાજમાનસિંહજીએ અતિ ઉદારતા વતાવી, તેમજ જે ઢેઢે બુદ્ધિવળ ચાપરી વાદશાહી દબાવી પોતાને વચાવી લીધા હતા તેને ચોલાવી “ચરાદી” નામનું ગામ ઇનામમાં આપ્યું. હલ્લવદ હાથથી છૂટ્યું તે અરસામાં રાજ માનસિંહજી કેટલોએક વચ્ચે “શાતલપર” તથા “આડેસર” માં રહ્યા હતા. ત્યાંના જાડેજાઓએ રાજસાહેબની વહુજ સ્વાતર વરદાસ કરી હતી, એ ઉપકારના વદલામાં જાડેજાઓ સાથે દીકરીઓ લેવા દેવાનો સંબંધ રાજમાનસિંહજીએ પહેલવહેલોજ વાધ્યો હતો; તે પહેલાં જાડેજાની કે જાલાની દીકરીઓ અરસપરસ આપવામાં આવતી નહિ. તેઓએ વિ. સં-૧૬૧૮ માં એક “માનસર” નામે મ્હોટું તલાવ બંધાવ્યું. તેઓને રાયસિંહજી, રામસિંહજી, તથા ગોવિંદજી નામે ત્રણ કુમારો થયા હતા. પોતાના ભાઈ વરસાજી તથા ઉદેસિંહજી સાથે રાજમાનસિંહજીએ છેવટે સલાહસંપ કર્યો હતો અને તેઓને રાજ્યમાંથી ૩ ભાગ ઉદાર દિલે વહેંચી આપ્યો હતો. પ્રાગાજીના મરણ પછી રાજમાનસિંહજીનું શરીર દિનપ્રતિદિન ક્ષીણ થવા લાગ્યું, વિ. સં. ૧૬૨૦ માં તેઓનો સ્વર્ગવાસ થતાં પાટવી કુમાર રાયસિંહજી હલ્લવદની ગાદીએ વિરાજમાન થયા; તેઓએ પોતાના ન્હાના ભાઈ રામસિંહજીને સાત ગામથી ગામ “જીવા” તથા ગોવિંદજીને સાત ગામથી ગામ “ઢેરવાલું” જીવા-ઈમાં આપ્યું.

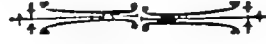
આ રીતે કાવ્યમાં ઘણી જગોએ અર્થના અનર્થ થાય છે. મૂળ કર્તાનો ઉદ્દેશ “વેશા’હુંદો નેહ” તે વાદશાહની મિત્રતા એવો છે, છતાં હાલના લેખાગુ લોકો વેશ્યા’હુંદો નેહ” અર્થાત્ વેશ્યાનો સ્નેહ એવો મિથ્યાવાદ કરે છે. તે માનવા લાયક નથી.

૧ હજી પણ એ ગામ “ઢેઢચરાદી” એ નામથી પ્રખ્યાત છે.

૨ રાજમાનસિંહજીએ પોતાના ભાઈ વરસાજી તથા ઉદેસિંહજીને રાજ્યનો ૩ ભાગ આપ્યો હતો એવો કેટલીએક જગોએ લેખ છે. એ વરસાજી તથા ઉદેસિંહજી ચાવડાના ભાણેજ હતા અને તેના વંશજો અદ્યાપિ કોંઢ સતાપર, કોપરણી, જેહડા મેંથાળ, અંકેવાલીઆ અને ચરાદવા આદિ સ્થળે વિદ્યમાન છે.

एकोनविंशत् तरंग.

“ मनहर ”

आप्युं लक्ष उभयनुं दान कवि इश्वरने,
धोळनी धरामां गया धारण करी धृति.
दीधा नथुराम डंका राजवट राखवाने,
झाला कुळने दीपाव्युं करी वीरनी कृति.
भालानी अणींथी हणी हालाने हराव्या पछी,
दिल्ही दरवारमां प्रसारी करनी द्युति.
परम पवित्र रायसिंहनुं चरित्र रूडुं,
आपने सुणावुं आज अमर महीपति.

राजरायसिंहजी वि० सं० १६५० मां श्री हळवदनी गादीए बेठा, तेओ धोळना ठाकोर जसाजीना भाणेज थता हता; तेओए पराक्रमथी आजुवाजुना मुलकने कवजे करवा मांड्यो अने राज्यंनी आवक जेम जेम वृद्धि पामवा लागी, तेम तेम सैन्यने वधारवा मांड्युं. “ मारवुं यातो मरवुं ” ए वे शब्द उपर तेओनी विशेष अभिरुचि हती; छतां ऋतु अनुसार भोगविलास भोगववामां पुष्कळ द्रव्यनो व्यय करता, दीर्घमूत्रीपणुं पोताने वीलकुळ पसंद न हतुं, छतां दीर्घदृष्टिवाळा मनुष्योनी सलाह मुजव राज्यनो कारोवार चलावता; तेओनी प्रकृति अत्यंत साहसिक हती, छतां शक्तिने लीधे सर्वत्र विजयी निवडता; पोते एक एवी गहन प्रतिज्ञा लीधी हती के जे स्थळे जवा निश्चय थइ चुक्यो होय ते स्थळे जतां गमे तेवां विघ्न आवी नडे तो पण पाछो पग न भरवो. संक्षेपमां राजरायसिंहजीनां नयनो वीररसने रहेवानां अनुप आलयरूप हतां, अन्तःकरण उत्साहरूपी मळने खेलवाना अखाडारूप हतुं, करतल समशेररूपी नर्तकीने नृत्य करवानी रमणीय रंगभूमिरूप हतां; ललाट क्षात्र तेजस्ने विहार करवाना विशाल क्षेत्ररूप हतुं, मूळना छेडाओ

दृष्टिक्रमा आंकडानी माफक निरंतर वळेला रहेता, वदन सरस्वतीना सुंदर सदनरुप हतुं, वज्रथी पण विशेष द्रढताने धारण करनासुं वक्षःस्थल प्रतिपक्षीओना मनोरथरुपी पर्वतोने दर्शनमात्रथीज विच्छिन्न करवामां वखाणवा योग्य हतुं अने भुजदंड गजसुंढनी स्थूलताना गर्वने गंजन करनार हता. आवा अतुल पराक्रमी राजरायसिंहजीना अमलमां प्रजाने कोइ पण प्रकारनो भय नहोतो. याचक वनी आवेला अभणजनोने पण मां माग्युं आपवामां आवतुं त्यारे कविकोविदोनी केवी कदर थती हशे ए वाचकट्टन्देज पोतानी मेळे विचारी लेवुं. एक वखत एवो वनाव वन्यो के सिन्धमां व्यापार करनारा चारणो पासेथी वार महिने बेराना एक लाख रुपिआ लेवा गुजरातना वादशाहनी इच्छा थइ अने तेणे चारणोने अनेक रीते सताववानी शरुआत करी. आ वखते मारवाडना रहीश वारोट इसरदान त्यां आवी चड्या अने एक लाख रुपिआ अपाढी बीजने दीवसे आपवानुं वादशाहने वचन दइ तमाम चारणोने सह्य सह्यना रोजगार उपर चडावी दीधा. वादशाहे इसरदानने कहुं के तमे अपाढी बीजने दहाडे रुपिआ आपवा वंधाओ छे, परंतु त्यां सुधी तमारा पुत्रने अहीं वंधीवान तरीके राखवो पडशे अने जो मुदतसर रुपिआ नहि मळे तो अमो तेने मुसलमीन वनावीशुं. ए वात पण वारोट इसरदाने कबुल करी अने पोतानो दीकरो वादशाहने सोंपी दीधो. दिवस उपर दिवस जवा लाग्या, तेम तेम इश्वरना भक्त इसरदान वधारे व्याकुल थवा लाग्या, तेओए वे चार रजवाडामां फरी पोतानी उत्तम कवित्व शक्तिथो राजाओनुं मन रिझव्युं. परंतु एक लक्ष रुपिआ एकठा थया नहीं, आपाढी बीज आवी के तुरत तेओ अमदावाद जइ पहुँच्या अने वादशाहने मळ्या. वादशाहे कहुं के जो आज चंद्रोदय पहेला एक लाख रुपिया नहि चुकावो तो तमारा पुत्रने आवती काले सवारमां अमारा इस्लामी धर्मनो अंगीकार करावशुं. इसरदान अत्यंत गभराया, तेओए प्रभु प्रार्थना करी जेथी चन्द्रनो उदयज न थयो. आथी वादशाहना मनमां अचंवो उपज्यो, तेणे वारोटने पृष्ठ्युं के आज चन्द्रोदय न थयो तेनुं कारणशुं ? त्यारे इसरदाने जवाव आयो के ज्यांसुधी आपने आपवा माटे एक लाख रुपिआ मने नहीं मळे त्यांसुधी चन्द्रना दर्शन थवां दुर्लभ छे; परंतु जो फरी एक मासनी वधारे मुदत आवता हो तो आवती काले तमोने चन्द्रना दर्शन थाय. वादशाहे ए वात कबुल राखी अने तृतीयाने दहाडे द्वितीयानो चन्द्र देखायो. इसरदाने राजरायसिंहजी अत्यंत उदार छे एवुं कोइ कविना मुखर्था सांभळ्युं हतुं, जेथी तेओ बीजा रजवाडामां नहि रोका ता सीधा इळवद आव्या अने राजरायसिंहजीने मळी बीतेली वातथी वाकेफ कर्या. राजमाहेवे

एज वखते इसरदानने अभय वचन आपी कहुं के तमो निश्चित रहो. भाट, ब्राह्मण, अने चारणो-
नी उपाधि अलग करवाने माटे मारा खजानाओ निरंतर खुल्लाज छे. राजरायसिंहजीनी आवी
सुधा सरखी वाणी श्रवण करी इसरदानना अन्तःकरणमां अपार शान्ति उपजी. नित्य नवां नवां
खानपान आदिथी सन्मान पामतां वीश दिवसो एक निमिपनी माफक नीकली गया. एकवीशमें
दिवसे राजरायसिंहजीए पोताना माणसो द्वाराए इसरदानना नामथी एक लाख रुपिआ अमठावाद
मोकली आप्या. मुदतने आगले दहाडे रुपिआ मळी जवाथी बादशाहे वारोट इसरदानना पुत्रने
बंधनथी मुक्त कयों. राजरायसिंहजीए एक लाख रुपिआ उपरांत बीजा एक लाख रुपिआ-

१ एक लाख रुपीआ आपी बादशाहना बंधनथी पोताना पुत्रने छोडाव्यो ए वखते वारोट
इसरदाने राजरायसिंहजीना संबंधमां नीचे मुजब काव्यो बनाव्यां हतां.

दोहा.

काळाग्रहसुं काढीओ, वेळा दूजी वार;

आयो राया संगरा, गुणहुंदाउपकार ॥

गीत. १

तरक मगर ताणी जते सहुकोए समरीओ, सर अवर नर नहकाज सीधा,
करण संभारीयो नाम तामक रणा क रण, कवीराए संघ दस साद कीधा;
बंदण गजेन्द्र इ वान ग्रही आवने, हेवेने मगर लेजाय हेला,
धाओरे धाओ हे राण ! धरणी धरण, वाघहर सारीखी हुइ वेला.
वरण अन्द्र वजपालदे वीरभद्र, राई तन देव सह देख रहीआ,
मह महण मानाजत तार मूकावीआ, गजेन्द्रकर ग्रहीरीए ग्राह ग्रहीआ;
पात्र पट हथ दस देस पोकारीआ, जल अने हुआ रण बोल जारां;
सपोह वइंकठ जाई तारे आसेवगु, तरंडथीओ पाटडी राओ तारा ॥

गीत. २

राए संघराण रणरीथे रोद्रां, छोडावीआ चारण छोगाल;
वेळाजेण वेहडीओ बीभो, वेळाजेण वथको वजपाल;

नो शिरपाव आपो वारोट इसरदाने संतुष्ट कर्मा हता. कोइ बखत राजरायसिंहजी धोळ जइ पो-
ताना मामा जसाजीना मिजमान धया हता, त्यां आनंद वैभवमां केटलोएक समय व्यतीत करी
एक दिवस मामो भाणेज चोपाट खेलवा वेठा, रमत वरावर जामी उपराउपर दाव लेवा लाग्या,
तेवामां दील्हीथी द्वारिका तरफ जवा निकलेली महाराज मकनभारथीनी जमात धोळने पादर आवी.
तेनी साथे नगरां, निशान, हाथी, घोडा, पालखी, छत्र, छडी तथा चामर घिगेरे म्होटो आडंबर
हतो, दरेक मनुष्योनां अंग विभूतिथी विलसी रत्नां हतां, सर्वना शिर उपर पिंगळी जटा कुंडला-
कार वेठेला सर्पनी शोभाने धारण करती होती; दादी, मुळ, तथा भ्रुकुटिपर भुंसेल भस्मने लीधे
युवान पण दूरथी वृद्ध जेवा देखाता हता; कंठमां रुद्राक्षनी माळाओ अने कटिए आडबंध तथा
कोपीन शिवाय कशुं जोवामां आवतुं नहोतुं. आवा त्यागी छतां अनुरागीनी माफक लक्ष्मी देवी-
ना उपासक वनेला नागाओ हाथमां विविध शस्त्रो धारण करवाने लीधे शंकरना गणनी पेठे शोभ-
ता हता. साथे केटलाएक भगवां वस्त्रोथी भव्य जणाता अतीतो म्यानामां वेठेला महाराज मकन-
भारतीने चम्पर ढोळता हता, तमामे ढाल तलवार धारण करी होती. तोपो, वन्दूको अने
दारुगोळो पण जमातनी साथे जत्थाबंध जोवामां आवतो हतो. कदाच कोइ साथे युद्ध करवा-
नो प्रसंग आवी चडे तो पण जीत मेळवी शके एटली सामग्रीनो संग्रह करेलो हतो. दरेक शहे-
रनी समीपे पहुँचता पुरवासीओने जाण करवा माटे महाराज मकनभारथीए जमातना नगरांशीने

वजे अने आसार वीरभद्र, सत्रसल हरासजस सरसाय;
कडतल जो कव वारन करत, मुआहत भाखसीआ मांय;
उंडे अतग वूडताईअण, साहीवांहांए काढी आसीह;
दीहजण राओल ओत डगीओ, दुदाओत झुकोजण दीह;
घदरे तुझतणे सींघ वधा, चारण छुटा चतर चकोर;
सरवही एकी अग्न न सींधो, जाडेजीकी न हूवो जोर;
मुकावीआ तेहीज मानाओत, दुथी वरन अगादरेवेस;
मोदत राओ हूओ जइ मागे, नवल हूवो जइ काछ नरेश;

હંકો વજાવવાની આજ્ઞા આપેલી હોવાથી તેણે ધ્રોળને પાદર પળ ડંકાની ધળધળાટી વોલાવવા માંડી. તે સાંભળી ઠાકોર જસાજીના કાન ચમક્યા, તેઓએ રમતને તુરત પડતી મૂકી અને કોઈએક ક્રિકરને હુકમ કર્યો કે મારી હૃદમાં નગારાંનો નાદ કરનાર કોણ છે ? તુરત તપાસ કરો, તેવામાં વીજા માણસે આવી ચૂંચર આપ્યા કે એ વાવાની જમાત છે, છતાં જસાજીનો ક્રોધ શાન્ત ન થયો, લોચનોએ લાલાશને લેશ પણ ન તજી, ભ્રુકુટિનો મરોડ અને ચૂડાં થપેલાં રોમ વડિભર એમનાં રહ્યાં. આ વચ્ચે રાજરાયસિંહજી વોલ્યા કે મામા ! શું તમે તમારી હૃદમાં કોઈને નગારું વગાડવા ન આપો ? ઠાકોર જસાજીએ જવાબ આપ્યો કે વલકુલ નહિ. રાજરાયસિંહજીએ કહ્યું કે કદાચ કોઈ આવી વગાડે તો શું કરો. જસાજી વોલ્યા કે—ફોડી નાંખું, આવાં અભિમાનના વચન સાંભળી રાજરાયસિંહજીને ક્રોધ ચડ્યો અને તેઓ તુરત વોલી ઉઠ્યા કે મામા ! ત્યારે હવે જોઈ લેજો મજા ! આ તમારો માણેજ થોડા વચ્ચેમાં ધ્રોળની હૃદમાં નગારાં લાવી ધળેળાટી વોલાવશે. પછે તમે નગારાંઓને શી રીતે ફોડો છો એ જોયું જાશે. ઠાકોર જસાજી પણ સાહસમાં રાજરાયસિંહજીથી ઉતરે તેવા ન હતા, તેણે પણ વજ્ર જેવા કઠિન વચનો ઉચ્ચારવા માંડ્યા. આગળના રજપૂતો વાતવાતમાં વૈર વાંધી સંવંધીઓનો ઘાત કરતાં જરા પણ વિચારતા નહિ અને પરસ્પર વાહુવઢની પરીક્ષા કરવા યુદ્ધ ભૂમિમાં કુદી પડતા એ આ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજી શકાય છે. રાજરાયસિંહજી એજ વચ્ચે ધ્રોળનું પાળી હરામ કરો હઠવદ તરફ રવાના થયા અને ત્યાં પહોંચ્યા બાદ તુરત સૈન્યને સજ્જ કરવા માંડ્યું. પ્રથમ તો ધોળકે માણસો મોકલી કસ્વાતીનાં વાવન જોડી નગારાં મંગાવ્યાં અને વીજાં રાજ્યમાં હતાં તેટલાં સમા નમા કરાવ્યાં. ત્યારવાદ સાહસના સિન્ધુરૂપ અસીમ વઢવાળા હઠવદના ધળીએ દશ હજારનું સવઢ દઢ સાથે લઈ દૈવી દમામથી ધ્રોળની ધરા તરફ પ્રયાણ કર્યું વિવિધ રંગથી રંગેલા મદોન્મત્ત હાથીઓના ઝુંડ ઉપર ફરકતી ધ્વજાઓ હોળીની જાલ સમાન ફલકતી હતી. કેટલાએક હાથીઓ ઉપર સિંહના મોરાવાળા સુવર્ણના હોદાઓ મેરુપર્વતની માફક શોભતા હતા, કેટલાએક કારિવરો સુંઠના અગ્રભાગને સર્પની ફળો સમાન ઢોલાવતા વૃક્ષોની ઢાળીઓને તોડવા લાગ્યા, કેટલાએક મતંગજો પૃથ્વીપર પડી પોતાની છાયાને ચોતરફથી તાઢન કરતા દિઢ્મૂઢની માફક આમ તેમ દોડવા લાગ્યા; કેટલાએક હાથીના દંતોશઢમાં સોના રૂપાનાં વક્ર ચક્રો ચઢાવેલ હતાં, તે જાણે યુદ્ધમાં ક્રોધ કરી વક્ર ગતિવાળા રાહુએ પૂર્ણિમાના ચન્દ્રને ઘેરી લીધો હોય એવી ઉત્પેક્ષાને ઉપજાવતાં હતાં. ભદ્ર, મન્દ, મૃગ અને મિશ્ર જાતિના અનેક હસ્તિઓ ચંચલતાથી ભૂમિને નીચી નખાવવા લાગ્યા; તેમાં કેટલાએક “ મકના ”, “ ચાલ ”, “ પોત ”,

“ विक्र ”, “ यूथनाथ ”, “ प्रमिन्न ”, “ मंगल ”, “ व्याल ” अने केटलाएक मध्य यौवनवाळा हस्तिओ पण हता. छटादार गमनथी घननी घटाने लज्जित करनारा ते तमाम हस्तिओ मस्तीमां आवी सुंदना अग्रभागथी जलविन्दुओनी दृष्टि करता सृष्टिसौन्दर्यने पुष्टि आपवा लाग्या. ए हस्तिओना आंखना गोळा, वने दांतो वनेनुं स्यान, गंडस्थल, ग्रीवा, पुच्छनो मूळ प्रदेश, ललाट, कुंभस्थलनो अधो भाग, कर्णना मूळ अने कुंभस्थलनो मध्य भाग विगेरे अवयवोने विविध रंगथी अलंकृत कर्या हता; जेथी तेनो देखाव सायंसन्ध्यानी शोभानुं सर्वांशे अनुकरण करवामां विजयी निवडे एमां कांइ नवाई जेवुं न हतुं. केटलाएक करिवरो यौवनना प्रावल्पथी भालाना अग्र भागने तेमज अंकुशनी तीक्ष्ण अणीने नहि गणकारता अनुल आवेशथी अंगोने उछाळी महावतोने स्थानथी भ्रष्ट करवा लाग्या अने केटलाएक गज गर्जना करता तेमज केटलाएक अन्यना तेजनी तर्जना करता होय तेम कदलीना फलनी आशाए अथवा तो अत्यंत क्रोधने वश वनी आगळ पग भरवा लाग्या. साथे सर्प समान लांबी केशवाळीवाळा अने नभेली कन्धरावाळा अत्यंत शोभायमान अश्वो पृथ्वीनो स्पर्श करतां पग दाझता होय तेम नाचता गाढ जलद जेवा हस्तिओना युत्यमां चमकती चपळा पेठे चंचल चालथी चाली स्वार थएला सुभटना आन्तरिक उत्साहने उत्तेजन आपवा लाग्या. केटलाएक अश्वो नखरा करनारी वेद्यानी माफक वक्रगतिथी मार्गने मापवा लाग्या. पारस, कच्छ, वाहीक अने वनायु देशमां उत्पन्न थएला एव वगरना केटलाएक अश्वो हावभाव सहि। नृत्य करती नर्तकीनी पेठे नाचवा लाग्या, केटलाएक अश्वो आवेशमां आवी एक बीजाथी आगळ थवा लाग्या. केटलाएक अश्वो भूमिने बाध भरी नालोथी अग्निकणने उपजाववा लाग्या, केटलाएक अश्वो कुलटा स्त्रीनी आडीअवळी चालती चंचल दृष्टि समान गति करी युद्धभूमि तरफ जवा लाग्या, पोतानी छाया जोती वखते केटलाएक अश्वोना कर्ण केवडाना पर्णनी पेठे शोभवा लाग्या अने ग्रीवा नमावती वखते तेमां हाडकुं हशे के नहि होय तेवा तर्क वितर्क स्वारीना मनमां थवा लाग्या. अष्टमंगल पंचभद्र अने चंद्रवाक जातिना अनेक चंचल अश्वो उपरांत श्वेतवर्णथी सुशोभित चक्षुवाळा, नविन यौवनवाळा अने वेगमां वायु सरखा केटलाएक तुरगो जवाहिरथी जडेला जीन तथा पाखरने अंग उपर धारण करी राजरायसिंहजीना सैन्यने मुरपतिना दळनी माफक

१ जेना चार पग, वालडा, मददू, याल अने ललाट श्वेत होय ते अश्व “ अष्टमंगल ”.
 २ जेना चार पग अने ललाट उपर श्वेत तिलक होय ते “ पंचभद्र ”. ३ जेनुं शरीर पीलुं अने पग तथा नेत्र श्वेत होय ते “ चक्रवाक ” कहेवाय छे.

દીપાવવા લાગ્યા. કેટલાએક જણનામી શાલાકુલમાં જન્મ પામેલા પ્રતાપી સુભટો અગાઉથીજ સ્વજના દાવો સેલવા લાગ્યા, કેટલાએક શૂરવીરો હોડમાં પોતાના અશ્વને આગલ કરવા માટે લગામને ઢીલા મેલવા લાગ્યા. કેટલાએક અશ્વો વેગથી દોડતી વચ્ચે વચ્ચે આવના હાથીઓ સાથે ટકર લડી ચક્ર સ્વરાવવા લાગ્યા, કેટલાએક શૂરવીરો પરાઈ ભૂમિમાં પગ મૂકતાં “ આ ભૂમિને ક્યારે સ્વાધીન કરીએ ” એવા ઉત્સાહમાં આવવા લાગ્યા. કેટલાએક મુઘડ સ્વારો દોડતે ઘોડે વન્દૂકો ફોડી લક્ષ્ય સિદ્ધ કરવા માટે વૃક્ષ આદિને ગોળીથી વીંચી આનંદથી ઉમગવા લાગ્યા. અતુલ ભારને લીધે વસુમતીને ધારણ કરનાર શેપના સહસ્ર શીશ એકી વચ્ચે ડગવા લાગ્યાં. આમ અનેક પ્રકારના કૌતકથી અલૌકિકપણને પ્રદર્શિત કરતું રાજરાયસિંહજીનું સૈન્ય ઘ્રોલની સરહદમાં આવી પહોંચ્યું. સેંકડો નગારાના ગંભીર નાદથી ગગન ગાજી ઉઠ્યું, ધરણી ધ્રુજવા લાગી. એ સ્વર ઘ્રોલના ધળો ઠાકોર જસાજીને મલ્તાં મગજને અસહનતાના વાયુએ વીંટી લીધો, રોમ સ્વડાં થયાં, ઝ્રક્રુટિએ ધનુષનું રૂપ ધારણ કર્યું, નયનોમાં પ્રજ્વલિત ક્રોધાગ્નિએ નિવાસ કર્યો અને વાહુ આદિ અન્ય અંગો પણ ફરકી ઉઠ્યાં; તેઓએ તુરતજ જાહેજાઓના જવર સૈન્યને સજ્જ કરી રાજરાયસિંહજી સન્મુખ પ્રયાણ કર્યું. ગાઢ અંબુદ જેવા અથાહ આડંવરને લીધે રજોગુણથી દ્વાળા સત્ત્વ ગુણની માફક આકાશ રજથી છવાઈ ગયું, આણું જગત્ અન્ધકારને આધીન થયું. દરેક દિશાઓમાં શેપનાગની જિહ્વા પેટે ન્હાની મોટી ધ્વજાઓ ફરકવા લાગી. પરાણે શૌર્ય ચઢાવી સાથે લીધેલા ખીરુ પુરુષોની છાતી થડકવા લાગી. હસ્તિઓની પીઠ પર ળટકાવેલા ઘંટના મનોહર નાદ સૈન્યની અવિચ્છિન્ન ગતિને પ્રતિદ્ધ કરવા લાગ્યા. ખેરી આદિ રણવાદ્યોના અવાજ વીર પુરુષોના હૃદયમાં વિશેષ ઉત્સાહ ભરવા લાગ્યા. સુભટના ક્ષત્રીઓ પણ વાઘની માફક વાગવા લાગી, અશ્વની પંક્તિ પણ પોતાના અંગ પર રહેલા પાંચરના સુંદર શોર શ્રવણ કરી ત્વરાથી યુદ્ધભૂમિમાં જવા અનુરાગવા લાગી. સ્વલ્પ સમયમાં ઉભય સૈન્યનો સમાગમ થયો. ઉત્સાહરૂપી પૂર્ણચન્દ્રના ઉદયથી વીરસનો વારિધિ છલકાઈ ગયો. રાજવંશી સુભટોને શૌર્ય ચઢાવવા માટે ઉન્નત અવાજે વન્દીજનો વિવિધ હ્રન્દો વોલવા લાગ્યા, કેટલાએક યોદ્ધાઓ વિજયરૂપી ધન મેલવા માટે એકવીજાના ઉરઃસ્થલરૂપી કપાટને કૃપાણરૂપી કુંચીથી સ્થોલવા લાગ્યા. પરસ્પર અથડાતી તીક્ષ્ણ તલવારોમાંથી જ્ઞામગતા અગ્નિના તળાવો ફરવા લાગ્યા, મહીપર મચેલા મહાન કોલાહલને લીધે પાતાલમાં નિવાસ કરનારા નાગ આદિ ડરવા લાગ્યા. શાલા અને જાહેજાઓનું યુદ્ધ જોવા સૂર્યનારાયણે આકાશના મધ્ય ભાગમાં પોતાના રમણીય રથને ઉભો રાખ્યો. સુરના સમુદાયે પણ

त्रिमानमां बेसी व्योमपथमां पोतानो पडाव नांख्यो जेम पुरंदर वज्रना प्रहारथी पर्वतना उन्नत शृंगने भेटी पृथ्वीपर पाडे, तेम केटलाएक सुभटो अनहद हिस्मतथी हाथीने होबे वेठल सरदारोना भालमां भालानी अणी भोंकी अचेत अवस्थाए अवनिपर पाडवा लाग्या. केटलाएक मल्लनी माफक वाहु युद्ध करी प्रतिपक्षीओने पत्थर साथे पछाडवा लाग्या. केटलाएक योद्धाओ असल कोपने लीधे दंतथी ओष्ठने करडता कठिन करवालो चलावी लोष्ठना टोपने तोडवा लाग्या, केटलाएक प्रतापी वीरो अतुल पराक्रमथी म्होंटा म्होंटा शूरवीरोतुं मान मोडवा लाग्या. राजराज-सिंहजीना सैन्यमां उन्नत अवाजथी गगनमंडलने गजावनार डंकाओ वजवा लाग्या, तेने तोडवा माटे ठाकोर जसाजी अनेक उपायो योजवा लाग्या. वीरपुरुषोना अंग उपर चन्दननी माफक रुधिरतुं अनुलेपन थवा लाग्युं. ए जोडने अप्सराओना अंगमां अनंगतुं जोर वधवा लाग्युं. झालाओनी हाकथीज हालाओतुं वळ केटलेक अंशे हराइ गयुं, मांसना टुकडाओथी युद्धतुं मेदान भराइ गयुं; जोशभर वहेती रक्तनी वाहिनीनी अंदर वीरनरोए विदारेल करिवरना कुंभस्थलमांथी पटतां मोतीओ सरस्वतीना प्रवाहमां प्रतिविम्बित थता उडुगण ऐठे ओपवा लाग्या. केटलाएक रणरागी पुरपो प्रचंड पराक्रमथी गजदंतना खंड करी वक्रपंक्तिनी पेटे आकाश मार्गे उडाववा लाग्या. केटलाएक शूरवीरो गहेरा अवाजथी सिन्धुरागने लळकारवा लाग्या. केटलाएक पिशाचो म्हादेवने प्रसन्न करवा माटे रणभूमिमां कपाइ पडेल मत्तंगजोना मस्तकोने पोताना शिरपर धरी गणपतिरुपे गमन करवा लाग्या, केटलाएक अश्वो जंगनी जमावट वखते हरिणनी माफक फलंग मारवा लाग्या, केटलाएक घायल वीरो तुरग आदिना पगतळे कचराइ मरवा लाग्या, रुधिरथी खरडाएल मुखवाळा भूत, प्रेत, आदि भयंकररुपे युद्धभूमिमां फरवा लाग्या. पराक्रमी पुरुषोना प्रलंबकर पवन, विद्युत् अने मन करतां पण वधारे वेगथी तेगने चलाववा लाग्या, केटलाएक शूरवीरो शस्त्रो तुटी जवाने लीधे चीगाइ गएला अश्व आदिना चरणोने उपाडी शत्रु सन्मुख आववा लाग्या. भयंकर कापाकापीमां कैकनो कन्चग्याण वळी गयो; ठाकोर जसाजीना मनोरथ धूळमां मळी गयो. ज्यां त्यां घायल वीरोना घोरशोरने सांभळी प्रेत लोको चारेकोर तोगमा आवी परस्पर ताळीओ देवा लाग्या. क्षुधाना शमनथी जोरमा आवेला पिशाचो “फरी आवो समय मळशे के नहि ?” एवा भयगी सुभिक्षनो लाभ लेवा लाग्या. झालाओए हालाओनी करामानने मान वरी, चांसट योगिनीओए नृपनी शरुआत करी अने तीक्ष्ण तळवागेना प्रहार पामता हस्तिओनी प्रचंड चीशथी दगेदिशना दिग्गजो हरवा लाग्या. टिमटिम नामना वाद्यने

वगाहती हाकिनीओनां मन प्रसन्न थवा लाग्यां, त्रंवनना नादनीं साथे ज्यंवके तांडव अर्थे तैयारी करी, अप्सराओए युद्धवीरो साथे अपूर्व स्नेहथी यारी करी. मृत्तिकाना पिंडनी माफक हस्तिओना मस्तको भेदावां लाग्या. असंख्य सुभटोना हाथ पग आदि अवयवो पादपनीं शाखा पेठे छेदावा लाग्या. जत्थावंध खड्गना खंड खरवा लाग्या. मृतक मतंगजना गंजपर अश्वना पुंज प्राण तजी पडवा लाग्या. जयजयकारनो उच्चार करती योगिनीओ रुंदपरथी उदता मुंडने झीली भूतपतिने भेट आपवा लागी, रुधिरनी पिचकारीओथी रसबोळ थता वीरपुरुषोना हृदयमां विशेष वीरता व्यापवा लागी. भैरवना भयंकर शब्दथी चुढेलो चोंकवा लागी, रक्तना अथाह प्रवाहमां कीचडनी माफक मांसनी भरती थवा लागी. केटलाएक सुभटो आही आवती लोथोने ओळंगी छलंग मारी शत्रुओने छुंदवा लाग्या. केटलाएक कवन्धो उछळता लोहीने लीधे यन्त्रथी वनावेल क्रियावान पुरुषनी पेठे कूदवा लाग्या. जाणे वैशाख मासमां किंशुकना कुसुमो खीलयां होय तेम वीरपुरुषोनी कन्धरापर मांसना खंडो प्रकाशवा लाग्या, आकाशमां उडतां सुभटना मस्तको कालिकाए कराती कन्दुक क्रीडा सगान भासवा लाग्या. योगिनीए फेंकी दीधेल खप्परनी माफक अरधां कंपाएल मस्तको कवन्धपर लटकवा लाग्यां, कापाकापी जोड कंपायमान थता कायर जनो समीर वेगे रणभूमिमांथी सटकेवा लाग्या, पवनना झपाटाथी पडती पताकाओनी पेठे शूरवीरोनी कपाएल शिखाओ आम तेम उडवा लागी, हाला रजपूतोनी आशारूपी होडी संगर समुद्रमां दीन वनी डुववा लागी. तोपो साथे अथडातां तूटती तलवारो फण वगरना सर्पनी शोभा धरवा लागी, केटलाएक सुभटोनी मूळ सहित कपाएली नासिकाओ आश्विन मासमां खीलेळां तिलपुष्पनी भ्रान्ति भरवा लागी. केटलाएक योद्धाओना असह्य असि प्रहारथी रक्तने वहन करता ओष्ट प्रवालना पुंज जेवी अथवा परिपक विम्बफळ जेवी घुति दर्शाववा लाग्या, केटलाएक वीरनरो वीरहाकनी दृष्टि वरसाववा लाग्या. केटलाएक योद्धाओनी अखंड दंतपंक्ति खंडित थड हीराओना खंडनी माफक खरवा लागी, रुधिरनां पुरमां तणाती ढालो सरस्वतीना जळमां तरता कच्छपोनी कान्तिनुं अनुकरण करवा लागी. केटलाएक सरदारोना मुक्ताभरणो सहित कपाता कर्णो मुक्ताअे सहवर्तमान छीपनी शोभाने हरवा लाग्या. जेम जेम घाव ठरवा लाग्या तेम तेम वीरजनो अप्सराओने वरवा माटे स्वर्गनी वाटे संचरवा लाग्या. हाकिनीओ भयंकर दांत देखाडी भीरुजनोने डराववा लागी, साकिनीओ अग्नि लावी शूरवीरोना शवने सळगाववा लागी. गिद्ध आदि पक्षीओए युद्धमां मळेला अपूर्व भक्षणथी परम तृप्तिने प्रगट करी. अनंत शत्रुओनो संहार कर्था बाद राजरा-

यसिंहजीए ठाकोर जसाजी सामे मृगराजनी माफक फाल भरि. मामा भाणेज वनेए एकी वखते मूछपर हाथ नांख्यो, सूर्यनारायणे ए तुमुल युद्ध जोवा माटे पोताना रथने अस्ताचल उपर रोकी राख्यो. वनेए केसरीआं परिधानो पहेरेलां हतां, वनेना चक्षुओने बैरना वहिए घेरेलां हतां; वने अनुरूप अप्सराओने गिझाववा तत्पर थया, वने रणांगणमां जयस्तंभनी पेठे अत्यंत द्रढताथी उभा रधा. वनेए मुंडमालना दानथी महादेवतुं दारिद्र्य टाळवा कम्मर कसी, वनेना हृदयमां मांसभक्षक प्राणीओना उपर विशेष उपकार करवानी इच्छा वसी. वनेए पोतपोताना शीशपर तुलसीतुं पर्ण धर्युं, वनेए उमंगघी गंगाजळतुं पान कर्युं, वनेनी बुद्धिए संसारना मोहने तृणनी माफक तजी दीधो, अद्भुत रसने उत्पन्न करवा अर्थे उभय अविनिपतिए कोइनो मत न लीधो, राजरायसिंहजी मामाने हाथ बताववा माटे प्रथम तो तीक्ष्ण तलवारना एकज प्रहारथी तेना तुरगना पाछळा वेउ पग अलग कर्या, अन्वनी पीठ नमतां ठाकोर जसाजी गेंदनी माफक पृथ्वीपर गवडी पड्या, तेओए अतुल बळ नजरे भाळ्या छतां तेने हराववानी हिम्मत धरी वने वहादुरो छटाथी पटानी माफक खर्तना दावो खेलवा लाग्या, प्रलयनी मेघधारा समान असह्य असिधारना प्रहारने आतपत्र तुल्य आकृतिवाळी विशाल ढालपर झीलवा लाग्या. झपाझपीमां उभयनी तलवारोना डुकडे डुकडा थड गया. आकाशमार्गमां स्थिर थड युद्धतुं अवलोकन करता आदित्य आदि देवताओना अन्तःकरण जुगळ भूपतिनो जयाजय जोवा अति आतुर थया. तेवामां जेम घनथी विद्युत्, नभथी द्वितीयानी चन्द्रकळा, अग्निथी ज्वाळा, व्याकरणथी शब्द, कुलटाना द्रगथी कटाक्ष, कलिन्द नामना पर्वतथी यमुना, शिखथी सर्प, यमराजना मुखथी दाढ, सूर्यथी किरणो, सरोजथी पद्मपदनो समुदाय, प्रजापतिथी प्रजा, महादेवनी जटामांथी प्रमथ आदि गण, वराहना वदनथी दन्तयुग्म, स्तंभथी गरदनना केशने ध्रुजावता नृसिंह, उदयगिरिथी आदित्यतुं ओज, पाराशरना मुखथी पुराण, अर्जुनना गांदिव नामना धनुषथी बाण, लयने जाणनार गायकना मुखथी आलाप, सत्त्व, रज अने तम ए त्रणे गुणोथी महदादि चोवीश तत्वो, हिमगिरिथी गंगना तरंग, शैपनागना मुखथी जिहा, नवोढाना उरथी उरोज, अंजनीना उदरथी हनुमान, वासवना करथी वज्र, कपिलदेवना मुखथी शाप, मेघथी जलधार, श्रीकृष्णथी कामदेव, शिवना करथी त्रिशूल, अने छीपथी मुक्ता, प्रगट थाय तेम राज रायसिंहजी तथा ठाकोर जसाजी परस्पर वरछीओ काढी रणांगणमां प्रलयना अनलनी पेठे चक्राकार फरवा लाग्या अने शीघ्रनाथी परस्पर प्रहार करवा लाग्या. राज रायसिंहजीए ठाकोर जसाजीना एक बे प्रहारथी अंगने अलकृत करी वरवा

આતુર થઈ રહેલી રંભાના આન્તરિક આશાવીજને અંકુશિત કર્યું, પણ ફરી તુરતજ વિકાલ-રૂપ ધરી મામાના મસ્તકને ટોપ સહિત તોડી નાંચ્યું અને અનેક દાવપેચથી ઠાકોર જસાજીને રણમાં રોલી તેના શરીરને ચાંચડની માફક ચોલી નાંચ્યું, જાડેજાઓનું સમગ્ર સૈન્ય કામ આવ્યું, દેવતાઓએ જયજયકારના ઉચ્ચારથી ગગનમંડલને ગજાવ્યું, રાજરાયસિંહજી ઉપર ઇન્દ્રઆદિ દેવોએ પુષ્પની વૃષ્ટિ કરી, જ્વાળાઓની અવશેષ રહેલી સેના હલ્લવદ તરફ પાછી ફરી. આ ભયંકર યુદ્ધ વિ. સં. ૧૬૩૭ ના અરસામાં થયું હતું અને તેમાં જ્વાળાઓની હાર થતાં જ્વાળાઓનું પાણી રહ્યું હતું. ધ્રોલના ઠાકોર જસાજીએ મરતી વચ્ચે માત્ર ઇટલોજ ઉચ્ચાર કર્યો કે “ હે સાહેવધની તું મારી સ્વર લેજે ” આ વાક્ય સમીપે ઉભેલા કોઈ એક ચારણના સાંભળવામાં આવ્યું. જો કે ઠાકોર જસાજીએ તો સાહેવધની અર્થાત્ ઇશ્વર પ્રત્યે પ્રાર્થના કરી, પરંતુ પેલા ચારણે તુરતજ કચ્છના રાઓ રેંગારજીના ભાઈ સાતલપર તથા આડેસરના ઠાકોર સાહેવજી આગલ જઈ યુદ્ધની સઘળી હકીકત સંભળાવ્યા વાદ કહ્યું કે ધ્રોલના ધની ઠાકોર જસાજી મરતી વચ્ચે માત્ર ઇટલુંજ વોલ્યા છે કે રાજરાયસિંહજીએ ભેલે માર્યો તથા મારા સૈન્યનો સંહાર કર્યો, પણ મારા જાડેજા કુલમાં સિંહરૂપ સાહેવજી એ વૈરનો વડલો એને આપ્યા વિના રહેશે નહિ, ” આમ ચારણે ઘરના શબ્દો ઘાલી વધારેલ વાક્યથી તેમજ શ્રાવ્યભાવના સજ્જડ સ્નેહને લીધે સાહેવજીનું લોહો તપી આવ્યું અને તઓએ હલ્લવદપર ચઢાઈ કરવા માટે સૈન્યનો જપાવટ કરવા માંડી.

રાજરાયસિંહજીએ હલ્લવદમાં આવી શરદ, દેવંત, શિશિર ઋતુના છ માસ વિવિધ વિલાસ-માં વિતાવ્યા, ત્યારવાદ વસંત ઋતુએ જગત્ આસ્વામાં પોતાનો અમલ જમાવ્યો, પ્રવાસી પુરુષોએ પોતપોતાની પ્રમદાને આપેલ મિલનનો અવધિ પૂર્ણ થયો, મન્દિરો મુદપદ જણાવા લાગ્યા; શીત, મન્દ અને સુગન્ધી સમીર વિરહીનાહૃદયમાં વિપ સમાન વ્યાધિ ઉપજાવવા લાગ્યો. સુભગ સ્વાદને લીધે ભોજન ભાવવા લાગ્યા, યોગિજનોના અન્નઃકરણમાં જાગૃત થયેલા પંચશરે પ્રવેશ કર્યો, વનની અંદર પલાશ પ્રફુલ્લિત થયા, સમગ્ર વિલાસનો સમય સમીપ આવ્યો, પાદપના પર્ણોએ પીળા રંગને પસંદ કર્યો, મૂર્યનો તાપ શરૂ થયો. ઉત્તરોત્તર વાસરના પ્રમાણમાં વૃદ્ધિ થવા લાગી. રંગવેરંગી વહ્લરીઓ વિકાશ પામી વિટપને વીટાવા લાગી, કોંઈલાઓ કલ્પિત કંઠથી તંતવગર દિગંતમાં પ્રસરેલા વસંતના ગુણગાન ગાવા લાગી; મનોહરનિકુજના મન્દિન્દના પુંજ ગુંજવા લાગ્યા, સહિઓના સમુદાયમાં વિવિધ પરિહાસ થવા લાગ્યા; સંયોગિની સ્ત્રીઓએ વસંતી વસ્ત્રોથી અગને અલંકૃત કરી કંઠ, કર્ણ, નાસિકા અને હાથ, પગ આદિ અવયવોમાં રત્નજડિત આભૂષણો પહેર્યાં, ઘાતકી પંચવાળે

પીઢવા માટે પ્રોષિત પતિકાનાં હૃદય ધરને ઘેર્યાં. વસંત રાગનો આલાપ સાંભળી સંતજનો પણ રતિ-
કંતને વળ થયા, વાગ અને વનની અંદર આઠે પ્રહર ઋતુરાજના વિજયવાદ્ય વાગી રહ્યાં. સંત અને
અસંતના સમુદાય ઉપર કામદેવરૂપી મહારાજાની વાદશાહી દઢ કરવા માટે વસંતરૂપી મુસદ્દીએ
વનવીણિનો દરબાર વનાવી નવપલ્લવના ગંભીરો તથા ગુલાવની ગાદીઓ વિઝાવી, કીલ અને કો-
કિલાઓ રૂપી નવા કારકુનોને કેટલોએક કાર્યભાર સોંપ્યો, પનગ્રારૂપી જુનાં દફતરોને રદ કર્યાં
અને જનસમાજમાં પ્રેમનો રુક્ષો વર્તાવી ધીરે ધીરે ચતુરાશ્વી ચોનેર પોતાની સવલ સંતા સ્થાપી,
પલાશના વિસ્તૃત તંબૂઓ તાળીને પહેલાં વસંતરૂપી વડા કારભારીએ પદપદના શબ્દ મિથે આવી
દુનિયામાં મહારાજા કામદેવની દુહાઈ ફેરવી દોડી, પુષ્પની મહોર છાપવાળો કેકી, કીર
અને કોકિલાના કલ્લોલરૂપી હજુરકોર્ટનો હુકમ ચિરહીજનોને વ્યાકુલ્લતારૂપી દંડ દેવા માંડ્યો,
અને શીતલ સમીરરૂપી સરવેયગદ્વારાએ સૃષ્ટિના સર્વ વિભાગોની માપણી કરી. જ્યારે મનોજરૂપી
મહારાજાએ વિટપ અને લતારૂપી ચાપ ઉપર, પરાગરૂપી વિપથી છવાઈલાં સુમનરૂપી શર ચઢાઈયાં
ત્યારે ચિરહિણી વનિતાઓ અત્યંત વ્યાકુલ્લ વની પદ્મવરૂપી પાવકશિલાને પકડી પ્રાણનો પરિત્યાગ
કરવા લાગી, નાથના આગમનનો સંદેશો શ્રવણ કરવા વહાર નિકળેલી કેટલીએક કામિનીઓ ર
ક્તથી ચરદાઈલા નાહરના નર સરસી કાન્તિવાળા કિંશુકના કુસુમોને પૃથ્વીપર પડતાં જોઈ ઢરવા
લાગી. વસંતના આગમનથી અવનિ, અંબર, અનિલ અને અનલની આભામાં કાંઈ જુદી જ સુખી જણાવા લાગી,
દશે દિશાઓ શાન્ત થઈ ગઈ, જગજન્તુઓની મતિ કોઈ જુદા જ પ્રવાહમાં વહી; ભોગી જનોના હૃદયમાં આનંદ
ભરનારી અને વિયોગીઓને વ્યથિત કરનારી વસંતની લહરીઓએ વિટપ તથા વલ્લીઓના વૃન્દમાં
નાના પ્રકારના રંગને પ્રગટ કર્યાં, સુમનનો સમાજ વિકાસ પામ્યો, આકાશ નિર્મલ થયું,
માસત મન્દ ગનિથી ગમન કરવા લાગ્યો, તમારના જાલ લતાઓથી લપટાયા, મધુગ મોર આવવાથી
રસાલનાં દક્ષોએ રમણીયતા ધારણ કરી, સાંજ સવાર ચારેકોર ચકોર આદિ પક્ષીઓના મનોહર
શોર સંભળાવા લાગ્યા. કંજની મંજરી પર વેટેલા મધુકરો મકરન્દનુ પાન કરી મદોન્મત્તની માફક
મુદના મહોદધિમા નેદથી ન્દાવા લાગ્યા. મનમોહનના મિલન વચ્ચે જેમ રમણીઓ રોમાચિત થાય
તેમ તમાલના તરૂરૂપી તરુણ નાયકનો સમાગમ થતા લલિત લ્લતારૂપી લલ્લનાઓનાં કલ્પિત અ-
યથો કંટકિત થયા. વસંતરૂપી યોદ્ધાઓ વિયોગી જનોનાં હૃદયને વાંચવા માટે ભ્રમરની પક્તિરૂપી
ધનુષને હાથમાં ધારણ કરી આગ્રના નવિન અંકુરોરૂપી તીક્ષ્ણ તીરનો માર ગ્રહ કર્યો; ડયામ-
ચિરહિણી સુંદરીઓને નવિન રાગ વેરાગ્ય સમાન, સુમનનો સમુદાય દહન મમાન અને ગૃહ સ્મશાન

સમાન ભાસવા લાગ્યાં. પુષ્પરૂપી સમૃદ્ધિ પામી વિગજતાં દૃક્ષો, સજલ કમલ, મકામ સ્ત્રીઓ, સુગન્ધી પવન અને રમણીય તથા સુખમય પ્રદેશો સર્વ સ્થળે વસંતન. ગૌરવને પ્રગટ કરવા લાગ્યાં. કમલની કલિકાઓરૂપી કમનીય કમંડલુને કરમા ધારણ કરનારો, કિંચુકનાં કુમુમોરૂપી પરિધાનને પહેનારો, શિલિમુખની શ્રેણીરૂપ જવમાલને આઢે પ્રહર ફેરવતો, આમ્રના મોરરૂપી જટાથી ભવ્ય જળાતો અને કીર, કોકિલ તથા કપોત આદિ શિષ્યોષ્ટ સ્તવન કરાતો ઋતુરાજ વસંત સંતની માફક શોભવા લાગ્યો. રસાલની મંજરીઓરૂપી મુકુટથી મનોહર જળાતો, કોકિલાના નાદરૂપી વંસુરીને વજાવતો, સુમનના સમૂહરૂપી વનમાલાથી વિરાજતો, અલિની આવલિરૂપી ઘુઘરાલા કેશવાલો, રતિપતિરૂપ દૂતને નિરંતર સાથે રાખનારો અને પરાગના પુંજરૂપી પીતપટથી પ્રકાશિત અંગવાલો, ઋતુરાજ વસંત પૃથ્વીપર પૂજ્ય થવા માટે રાધારમણનું રૂપ ધરી આવ્યો. વસંતરૂપી માલી વાપિકાના જલોને, મણિમેલલાઓને, સુંદરીના સમૂહને, મૃગાંકના માધુર્યને અને પુષ્પના ભારથી નમ્રપણાને ધારણ કરતા આમ્રતરૂઓને અધિક શોભા આપવા લાગ્યો. કસુંબી રંગથી રંગેલાં વલ્લો નારીઓના નિતંબને દીપાવવા લાગ્યાં અને કંચૂકીઓ વિલાસિની સ્ત્રીઓના સ્તનોને શોભાવવા લાગી. યુવતીના કળોંને રંગવેરંગી કલ્લીઓ, શિવની જટા સમાન વિરાજતી વેણીને વિવિધ કુમુમો અને શરીરને પ્રફુલ્લિત માલતીનાં પુષ્પોષ્ટ અધિક સૌન્દર્ય અર્પ્યું. દૃક્ષ અને વલ્લરીનાં નવ પદ્મવરૂપી પતાકાવાલા, કોકિલાના નાદરૂપી ઢંકાવાલા, ચોમેર દોડા દોડ કરતા મોર અને પટપટરૂપી છડીદારથી સુશોભિત ઋતુરાજ વસંતરૂપી મહારાજા સુપ્રનના સૈન્યની આગેવાની કામદેવને સુપ્રીત કરી શીત, મન્દ, અને સુગન્ધી સમીરનાં વાળ ચલાવી અનાથ અવલાઓનાં પ્રાણ લેવા સજ્જ થયો. પુષ્પના રસમાં રોલાળો, ગંગા સ્નાન કરી પરમ પવિત્ર થયો, દંપતિને સુખ દેનારો અને સ્મરની સંપત્તિને વધારનારો દક્ષિણ દિશા તરફથી આવતો વસંતનો વાયુ નવોઢા નારીની માફક મન્દ ગતિથી મરાલનું માન ઉતારવા લાગ્યો. મહારાજા ઋતુરાજે પોતાનાં આગમન પહેલાંજ પત્રરૂપી પરવાનાઓ મોકલી આપ્યા હતા, તરુવરની છાયારૂપી તંબુઓ તળાવી રાખ્યા હતા, મોર અને ચકોર આદિ છડીદારોનાં શોરથી દિશાઓને શબ્દાયમાન કરી હતી, મધુકરના નાદરૂપી નગારાંઓથી ગગનમંડલને ગજાવી મુવયું હતું. પવનરૂપી ફરાસને પુષ્પની સેજ વિહાવી રાખવાની આજ્ઞા આપેલી હતી તેમજ પક્ષીઓરૂપી આરવલો-કોની બેરખ પણ તરુરૂપી તંબુઓના સંરક્ષણ અર્થે સ્થાપેલી હતી. શિશિર અને હિમંતની રાત્રિ કરતાં જ્યારે વસંતની રાત્રિ ઘટ્ટી ત્યારે પ્રભંજને પણ પોતાના રૂપનું પરિવર્તન કર્યું. જાદી, જુદી તથા કુન્દ-કુન્દની કલિકાઓને વિકાશ પામતી જોડ મુનિવરોનાં મન પણ સકામ થયાં. પતિની સાથે વસનારી

प्रमदाओ पळे पळे उत्सुकताने प्रगट करवा लागी; अनंगनी वृद्धिथी तरुणीओना अंगपर रहेलां वस्त्रो घट्टिघट्टिमां तंग थवा लाग्यां, कनकनी कटिमेखलाथी विराजमान नितंबवाळी तथा मुक्ताहारथी मनोहर जणाता उन्नत उरोजवाळी अंगनाओ अनंगना आधिक्यथी उत्पन्न थती आळसने लीधे अंगोने मरढी पुरुषोनां मनने पोता तरफ खेंचवा लागी. वसंतरुपी झवेरी वाग अने वनरुपी डव्यामां परिमळरुपी पाणिथी प्रकाशमान सरसवनां प्रसूनरुपी पुखराज, मोतीयारुपी मुक्ताफळ, सेवतीरुपी सरस हीरा, बदरीफळरुपी पन्ना तथा कुसुमरुपी साणिक विंगेरे झवेरात भरी जाणे भूमिना राजा महाराजाओने भेट आपवा आव्यो होय एवी प्रतीति घवा लागी. कोइ कोइ वखते तोतळाता वाळकनी पेठे शीतोष्ण वायु वावा लाग्यो, कोइ कोइ वखते तरुणपणाने पामी सौरभ्यी छळकावा लाग्यो, कोइ कोइ वखते भूमंडलमा अमाप तापने भरवा लाग्यो. आरीते बहुरुपीनी माफक पोतानी छवीने क्षणे क्षणे बदलावतो वसंत अत्यंत आनंद उपजाववा लाग्यो. भावथी भरेली भामिनीओ पोतपोताना रक्तिक प्रियतमनां नयनोधी नयनो मिलाववा लागी, हिंडोल राग गावा लागी, मृदंग वजाववा लागी अने अन्योन्य ताल सुरमा इसाइस थवा लागी. केटलीएक गोरीओ गुलाबनी मुठी भरी मनमोहनने मारवा लागी अने सखीओना समुदायने रंगनी पिचकारीओ भरी पलाळवा लागी, अनंगना तरंगमां तणाता तरुण नायको अंगनानां उरोजरुपी तुंवटानो आश्रय ग्रही अवर्णनीय आनंदरुपी समुद्रमां तरवा लाग्या, आवा उत्तम अवसरमां कर्महीन कामिनीओना प्राणपति परदेश प्रयाण करवा लाग्या. विरहिणी वनिताओना विनाश करवा कटिवद्ध थएल वसंतरुपी वादगाहना प्रवळ दळमां सहकाररुपी शूरवीरो, मयूरनी वाणीरुपी रणवाद्य, कामरुपी सेनापति, कोकिलरुपी विरद बोलनारा वन्दीजन, किंशुकनां फूलरुपी शूल उपजावनारां त्रिशूल अने त्रिविध समीररुपी तीक्ष्ण तीरोनो माप करवो ए बहु कठिनता भरेलुं कार्य थइ पड्युं. पतझार दशाने प्राप्त थएला झाडोमां, किसलयथी देदीप्यमान जणाती डाळोमां, विविध पुष्पोधी प्रकाशी रहेला पहाडोमां, त्रिविध समीरमां, यमुनाना तीरमां, उढता अवीरमां, पटपटना पुंजमां, निर्दळ निकुंजमां, आम्रना मोरमां, चकोरना शोरमां, गायकजनोना गानमां, योगीओना ध्यानमां, रमणीओना रागमा, वाग तथा तडागमां, सरिताना प्रवाहमां, रमणीय राहमां, सुशोभित शहरमां अने लताओनी लहेरोमां वसंत ऋतुए विनोदथी वास कर्यो. विजय आपनारा वसंतना समयमां उड्डगणरुपी गोळाओ, कोकिलना नादरुपी नगारां, चकोरनी पंक्तिरुपी पैदळ, गिल्लिमुखनी श्रेणी-रप समशेरो, स्मररुपी सेनापति अने पवनरुपी प्रधानने साथे लइ निशाकररुपी नरेंद्र मानिनी

સ્ત્રીઓના ગુમાનેરૂપી ગઢને તોડવા માટે તૈયાર થયો. વસંતમાં સ્ત્રીલેલાં સરસવનાં ક્ષેત્રો સુવર્ણની વિછાત સમાન શોભવા લાગ્યાં, રસિકજનો સુવર્ણના પલંગપર વસંતી વસ્ત્રો પહેરી વેઢેલી પ્રિય-તમાને માધવી મધથી પુસ્કરાજનો પ્યાલો પૂરી પાવા લાગ્યા અને હૃદયવલ્લભાના હૃદયપર વિહાર કરતો સોનજુહીની માલ્લાના સુગન્ધથી મગજને તર વનાવી વસંતરાગ ગાવા લાગ્યા. પ્રમદાઓ નિત્ય નવાં નવાં વસ્ત્રો પહેરી રસને વિસ્તારવા લાગી, વકુલની સુવાસ ઘરછી સમાન તીક્ષ્ણ વની વિદારવા લાગી, તુંવડાના વૃન્દરૂપી “વીન” નામનાં વાદ્યને વગાડતો, કોકિલાના ટૌંકારૂપી સપ્ત સ્વર ને સાધતો, પટ્પદના શબ્દરૂપી સારંગી અને મોરના શોરરૂપી મૃદંગ સાથે ગુલાવની ચંટકરૂપી તાલના અવાજને પ્રગટ કરતો વસંત કલાવંતની પેટે રસિક દંપતિને રિજાવવા લાગ્યો. જાણે કામ-દેવરૂપી પારાધી વિગ્ધીનાં પ્રાણરૂપી પંખીનો શિકાર કરવા માટે એક વાળ ધનુષપર ચઢાવતો હોય, અન્યને એક વાજુ મુકતો હોય અને ત્રીજું વાળ વરાવર તાકીને નિશાનપર ફેંકતો હોય તેમ વાગ અને વનની અંદર ક્યાંઈ સ્ત્રીલેલાં, ક્યાંઈ નહિ સ્ત્રીલેલાં અને ક્યાંઈ અથ સ્ત્રીલેલાં કુસુમો કોઈ જુદીજ રીતે જનસમુદાયમાં આશ્ચર્ય ઉપજાવતાં હતાં. સમગ્ર સૃષ્ટિમાં અનંગના અવ્યક્ત-પણા નીચે ફાગની શરૂઆત થઈ ચુકી હતી, ઠામ ઠામ નર્મ વાગ્ય અને મારામારી મચી રહી હતી, પરસ્પર તાઢીઓ આપતા પ્રેમી જનો પરિહાસમાં પોતાનું પાડિત્ય વાપરતા હતા અને વઢથી એકબીજાને રંગમાં વોઢી પોને પળ રસવોઢ થતા હતા. રાજ રાયસિંહના દરવારમાં પણ વિવિધ પ્રકારના રંગરાગ ડડી રહ્યા હતા, અમીર ઉમરાવોના રાગ ભરેલાં નયનાને ગુલાલ છાટી વિશેષ રક્ત કરવાની કોશીશ ચાલી. કરમાં રહેલી કનકની પિચકારીમા કમુંવી રંગ ભરી સ્નેહી-ઓના સમુદાયને ભીંજાવતી વચ્ચે રાજ રાયસિંહજીને રણાંગણમાં યુદ્ધવીરોના અંગથી નિકળતા રુધિરનું સ્મરણ થઈ આવ્યું. ઉમરાવોના બાલ સાથે અથડાઈ ફડોફડ ફૂટતા કુમકુમાઓ યુદ્ધ વચ્ચે યન્ત્રનાલિકાથી છૂટતી ગોઢીના પ્રહારને લીધે વીંધાણ ભાલમાંથી નિકળતા માંસના લોચાઓની ભ્રાન્તિ ભરવા લાગ્યા. કેસરીઆ રંગના કુંડો આઢે પ્રહર ભર્યાજ રાચવામાં આવતા, તેમા જે કાંઈ દરવારગઢ પાસેથી નિકળે તેને પરાણે ન્હવરાવી થોડો ઘણો પરિહાસ કર્યા પછી વિદાયગિરિ આવવામા આવતી. કોડ કોઈ વચ્ચે રાજ રાયસિંહજી ભાયાતોને ખેઢા કરી કમુંવી રંગની ઢોલ ભરી યુદ્ધકળામાં વિશેષ કુશલ થવા માટે શહેરની સમીપે રહેલા વાગરૂપી રણમેદાનમાં ફાગ ચેલતા, ત્યારે અથાગ વઢથી લાગ જોઈ પરસ્પર થતા ઢોલચીના પ્રહાર તલવારની તીક્ષ્ણ ધાર સમાન તનની ત્વચાને ચોરી જાણે આન્તરિક રંગનું આકર્ષણ કરતા હોય તેમ અસલ્ય છતાં ક્ષાત્ર

मंडलना मन्त्री महासागरने शौर्यनी छोज्योथी छलकाववा लाग्या. आखा हळवद शहरमा रंग-
नी रेलमछेल अने केसरनी कीच मचवाने लीधे वसंत छतां वर्पाना वहेमथी आनंद पामी मयूरना
वृन्द उन्नतवृद्धनी डाळीए चढी “ मे आव मे आव ” एवा उच्चार करवा लाग्या अने चाहथी
कळा चढावी चित्तने हरती ठेलोना समुदाय साथे फरवा लाग्या. राज रायसिंहजीना समस्त सैन्य
समेत सरदारोए, भायातवर्गे, पुरवासीओए अने दासदासीओए अनुराग पूर्वक फाग खेलतां
केसरीआ रंगथी रंगाएल वस्त्रेने हजु वदलाव्यां न हतां, तेवामां कच्छ आडेसरथी आवेला कोड
एक कासदे खबर आप्या के “ राओ खेंगारजीना भाइ ठाकोर साहेवसिंहजी हळवदने हाथ करवा
माटे चालाकऱ्योद्धाओ सहित आडेसरथी चाली चुक्या छे अने तैयारीमां रहेवा कहेवराव्युं छे.”
आ सांभळी राज रायसिंहजीए डोलचीने दूर फेंकी दइ तुरतज तलवार उठावी अने सैनकोने
सज्ज थवा आज्ञा आपी, भायातोने भेळा करतां थोडो घणो वखत लागे, पंतु आ अरगामां ते
तमाम होळी खिलवा माटे हळवदमां आवेल हता, जेमांना केटलाएक राजरायसिंहजीनी आग-
ळज उभा हता. एनां ए वस्त्रोथी अलंकृत अंगवाळा झालाओ ढाल तरवार भालां तथा वरछी
विंगेरे विविध शस्त्रोने धारण करी उत्साहथी आगळ थया. जाडेजाओ हळवदनी हठ जोवा माटे
अत्यंत आतुरताथी घोडाओने दोडावतः हता, पंतु राज रायसिंहजीए पुष्कळ सैन्य साथे सत्वर
प्रयाण कर्तुं अने ठाकोर साहेवसिंहजी सामे टकर लेवा टीकर नामना गाम नजीक वायुवेगे
पहोंची पोतानो पढाव नांख्यो. खुल्लीकृपाणे केसरीआं करी युद्ध करवा आतुर थइ रहेल सैन्यनो
देखाव ज्वाळायुक्त दावानळ जेवो जणातो हतो अने एज झान्तिथी राज रायसिंहजीना सैन्य-
कोने दूरथी जोड जाडेजाओनुं सैन्य स्तब्ध थइ गयुं; तो पण अश्वनो वेग रोकता रोकता आगळ
धसी अवायुं. आ वखते जेम अवोधपर ज्ञान, मनना निरोधपर गान, वनवृक्षना वृन्दपर दावानळ,
दावानळपर जल, जलपर वडवानळ, पहाडपर वज्र, मातंगना झुंडपर मृगराज, शीतपर सूर्यनो
ताप, अरविन्दपर चन्द्र अने चन्द्रपर राहु पोतानुं पावल्य वनाववा प्रयत्न करे तेम जाडेजाओना
समूहपर झालाओ एकदम तुटी पडया. आ वखते वीररसे पोताना पूर्णता प्रदर्शित करी, वीरहा-
कनी साथे तीक्ष्ण तलवारो कटिन कचोने तोडवा लागी, कोडना हाथ, कोडना पग, कोडना
मस्तक, कोडनां डरःस्थल अने कोडना पृष्ठ भागमाची निकळतुं रुधिर समरभूमिने गोभाववा
लाग्युं. शूरवीरोना तन तलवारमां, मन परमेस्वरमां, प्रणिता रक्षामीनुं कार्य सिद्ध करवामां अने
मन्त्रको शंकरनी गालामा पगेवायां, “ मारो मागे ” ना महान् शौर्यी आकाश छवाड ग्युं, वीरपु-

रुषो एक भासे अनेक सुजटोनी शिरच्छेद करवा लाग्या, अप्सराओं आकोश मागेमा तमासो जोवा माटे आवी पडोची, अरसपरस तालीओं आपतां काळना करालकिकरो साथे क्षुधाना आवि-
 क्यथी किलकिलाट करती कालिकाए रणांगणमां प्रवेश कर्यो, दांतने पीसता खवीसो पण त्यां
 दोडता आव्या, गीध, काक अने शृगाल आदि पण उमंगथी जंगमां दाखल थया, असद्य कापा-
 कापीने लीधे लोथपर लोथ पडवा लागी. ज्यारे राजरायसिंहजीए भ्रुकुटी चढावी भुजदंडने
 फरकाव्या त्यारे हर्षावेषमां आवेला महादेवे युद्धभूमिमां सत्वर आवी पडोचवा माटे
 मुखमांथी भांग काढी नांखी, भुजाथी भुजंगने फेंकी दीवा अने अर्धांगथी गौरीने
 अलग कर्यो; झालाओना मारुत अने मार्तंड जेवा प्रचंड पराक्रमथी केटलाएक प्रतिपक्षीओं
 तूळनी माफक उडवा लाग्या, केटलाएक तरुवरनी माफक नमवा लाग्या, केटलाएक तणखलांनी
 माफक तूटवा लाग्या, केटलाएक वादळनी माफक वींखावा लाग्या, केटलाएक अंधकारनी माफक
 नाश पामवा लाग्या, केटलाएक उडुगणनी माफक अद्रश्य थवा लाग्या, केटलाएक चन्द्रनी माफक
 निस्तेज थवा लाग्या अने केटलाएक जळनी माफक शोषावा लाग्या. योगिनीओ रुधिरने घुंटे
 मांसना कोळीआओ गळवा लागी, उभय सेनाओ एक सरखा उत्साहथी लडवा लागी. विजयनी
 वूटी समान विराजनारी वीरपुरुषोनी समशेरोए म्यानमांथी छुटी केटलाएक योद्धाओने कूटी
 नांख्या, खोपरी तूटी जवाने लीधे पृथ्वीपर पडता शूरीरोने अप्सराओअे वरवानी चाहनाथी चुंटी
 राख्या, मुंड वगरना रुंडना झुंडोना कुंडो वनावी केटलीएक पिशाचिनीओं अंगूरना आसव समान
 रुधिरतुं पान करी कवावनी माफक मृतक सुधटोना कर्णोने तोडी तोडी खावा लागी. जत्याबंध
 कवन्धो मळवाथी कालिका अपार आनंद पामी, मुंडनी माळाओ मळवाथी शंकर पण संतुष्ट थया.
 तेवामा कोइ एक योगिनी खोपरीमां श्रोणित भरी पान करवा लागी ए वखते जाणे मुगळनी मा-
 णिनी दंत पंक्तिने रंगवा माटे चीनाइ प्यालामां मजीठनो रंग भरी पीती होय एवी प्रतीति थती
 हती, जाडेजाओनां सागर सरखां सैन्य उपर झालाओनी समशेरो वाडवानळ समान झपटथी ल-
 पटवा लागी, खळ पुरुषोनी छाती थडकवा लागी, नंदी, गण, भैरव अने भूत मदोन्मत्त वनी ज्यां
 त्यां फरवा लाग्या, योगिनीओना युध्य पण विनोदथी विचरवा लाग्यां, प्रेत लोको नाचवा
 लाग्या, पिशाचो पुकारवा लाग्या. राजरायसिंहजीनी तळवार प्रलयना सूर्य समान तेजोमय किर-
 णोने प्रसारी अरिरुपी अन्धकारनो अंत करवा लागी, प्रतिपक्षीओना कटकने कापी महाकाळने
 मांसना कोळीआओ आपवा लागी अने उपरा उपर मुंडनी माळाओ अर्पण करी रुद्रने रिझाववा

लागी. रणरूपी वनभूमिमा राजरायसिंहजीनी करलतिका पर चढेली ए कृपाणरूपी काळी नागण जे दुष्मनने दसनी तेना प्राण तुरतमांज निकली जता, एतुं विपम विष उतारवाने कोइ यन्त्र, मंत्र के तंत्र सार्थक निवडे एम नहोतुं; ए समशेरे असंख्य सुभटोना रुधिरतुं पान कर्तुं छतां तेनी प्यास न टजी, एतुं उदर एटलु बधुं विशाल हतुं के केटलाएक प्रतिपक्षीओनां कलेजां तथा मस्तकोना अगणित ग्रास मळ्या छतां पेट भरायुं नहि, मदनमत्त गजराजना आहार विना कोइ रीते एनी धुधानुं जमन थइ शके तेम नहतुं, कारण के एने काळरूपी कारीगरे वज्रना हथोढाथी घडेली रती, शेषनागनी फुंकरूपी धमणथी धमेळ काळकूटरूपी कोयलामां वाढवानलनुं तेज प्रगट करी तेमा तावी तैयार करेली ते तलवार शिवना त्रिशूल पासेथी अने विष्णुना चक्र पासेथी बैरीना बिध्वंसनो पाठ विधिपूर्वक भणी होय एवो भास थतो हतो. दाहथी द्विगुणी, त्रिशूलथी त्रिगुणी, चक्रथी चोगणी, पविथी पांचगुणी, पावकथी पचीशगुणी, प्रलयनी प्रणालीथो पचाशगुणी, शेषथी शतगुणी, शापथी सहस्रगुणी, लूकथी लाखगुणी अने कालिकाथी करोडगुणी तीत्र तलवार कालथी पण कराल शंकरना तृतीय नेत्रनी ज्वाळा होय नहि शुं ? वज्रनी वाळा होय नहि शुं ? विष्णुना चक्रनी चेली होय नहि शुं ? शिवना त्रिशूलनी साहेली होय नहि शुं ? तेम दरेक योद्धाओना उरमा आश्चर्य उपजावती महाकाळनी महाराणी बलभद्रना मूसळनी मासी, प्रचंड यमदंडनी जनेता अने विपनी वेहन समान बनी भीमसेननी गदाना गौरवतुं खंडन करती होय तेम दुष्मनोने दड देवा लागी; परशुरामना कुठार करता पण विशेष कठिनताने धारण करनारी ए कृपाण अर्जुनना बाण समान अमोघ शक्तिथी प्रतिपक्षीओना प्राण हरवा लागी. वीरपुरुषोना पराक्रमरूपी पवनथी हस्तिओनां समुदाय शरदनी घनघटा समान छिन्न भिन्न थइ गयो. अंगणितनी नदीओ चाली, रणभूमिनी अंदर रजतुं निगान पण न रहुं. निष्काम युद्ध करी काम आवेला शूरवीरो हांकर स्वरुपे स्वर्ग भणी गमन करवा लाग्या. ए वखते रखेतां भूलथी तेओना भेल्लो पोतानो पोटीओ चाल्यो जाय एवा भयथी भूतपतिए नन्दीनुं पुच्छ पकडी राख्युं. वीरनरोने वरवा आकाशमाथी उन्नर्ता अनंत अप्सराओने जोइ गणपतिए पार्वतीने पकडी राख्या, कारण के तमाम अप्सराओनां वर्ण गौरी समान गौर हतो, जेथी “ खरांगौरी ” कया ए पछीथी, ओळखी सकायें एम न हतुं; रुधिरनी नदीमा केटलाएक कखिरोना मस्तेको तणाता हता, तेमा कदाच, पोतानो पुत्र तणाय तो पछी ओळखवो शी रीते ? एवा भयर्था पार्वतीए पण गणपतिने वरावर पकडी राख्या. ठाकोर नाहेदनिहजी व्रण हजार सुभटो साथे प्राणहिन थया, हळवद तरफना रे हजार

યોદ્ધાઓ કામ આવ્યા અને રાજ રાયસિંહજી પળ ઘળા ઘાવ લાગવાથી મૂર્છિત અવસ્થાને પાપ્ત થઈ રળભૂમિમાં પડ્યા. જો યુદ્ધ વધારે વચ્ચત જારી રહ્યું હોત તો એકે માણસને વચવાની આશા નહોતી, ધરણી ધૂજ્યા વિના રહેત નહિ, પેડાની માફક પહાડો તુટી પડત, જહેવીની માફક શેપની કુંડલીના સ્વંડેલુંડ થઈ જાત અને કમટની પીઠના પતામાંની પેટે ચૂરેચૂરા થાત, એમાં કાંઈ સંશય જેવું નહોતું. વન્ને પક્ષના થોડા ઘળા માણમો વચ્યા હતા, પરંતુ તે વધા પડેલા પ્રહારની વ્યથાથી વ્યાકુલ હોવાને લીધે પોતપોતાના માલિકને ઉપરા ઉપર પડેલી લોયોમાંથી શોધી કહાડવા સમર્થ ન થયા. માત્ર મરણ દશાને અનુભવતા, પડતા, આશ્વડતા આજુવાજુના ગામડાઓમાં વિશ્રાન્તિ લેતા માંડમાંડ સ્થાન મેળા થયા. “ રાજ રાયસિંહજી કામ આવ્યા ” એવા શોકજનક સમાચાર મળતાં હલ્લવદમાં હાહાકાર ફેલાઈ રહ્યો, તમામ રાણીઓએ ટુડાકર્મ કર્યું, રળવાસમાં થતું આર્તરુદન સાંભળી વજ્રસગાન દ્રઢ છાતીવાળા મનુષ્યો પળ વિહ્વલ વની ગયા અને સર્વ કોઈનાં નયનોમાંથી ચોધાર અશ્રુનો પ્રવાહ ચાલ્યો. આ વનાવ થોડા દિવસ પછી વનવા પામ્યો હતો. પરંતુ રળભૂમિમાં તો યુદ્ધની પૂર્ણાહુતિ થયા વાદ તુરતજ જત્યાવંધ શૃગાલ આદિ પશુઓએ પ્રવેશ કરી શૂરવીરોનાં શવને આમતેમ ઘસડવા માંડ્યાં; રાજ રાયસિંહજીનાં કલેવરનો પ્રાણવાયુએ પરિત્યાગ કર્યો ન હતો, તેઓએ અત્યંત વ્યથાને આધીન વની રળાંગણરૂપી રાજમહેલની અંદર પૃથ્વીરૂપી પર્યંકપર આલોટતાં પ્રાપ્ત થયેલી રાત્રિને મહા મુશીવતથી વ્યતીત કરી. વીજે દિવસે પ્રભાતમાંજ જે મકનભારથીની જમાત દ્વારિકા તરફ ગઈ હતી તે “ નારાયણસર કોટેસર ” ની યાત્રા કરી ફરી દિલ્હી જવા માટે ત્યાં થઈને નિકળી, સૂર્યનારાયણે પોતાના તેનોમય કિરણોથી સૃષ્ટિને પ્રકાશિત કરી, ગીધ આદિ પક્ષિઓ યુદ્ધભૂમિમાં આવી પહોંચ્યાં અને તિશ્ણ-ચંચુઓથી મૃતક યોદ્ધાઓનાં સ્થસ્થ ચીરી આંતરડાંઓ લઈ આકાશમાં ઉડવા લાગ્યાં, તેની શોભા કરતાં લટકતા સર્પને લઈ ગગનમાં યથેચ્છ ગમન ક્રાંતા ગરુડ જેવી જળાવાથી જમાતની અંદર ઉન્નત હસ્તિઓપર આરુઢ થયેલા મનુષ્યોની દૃષ્ટિ તે તરફ ઝેંચાળી. એ વચ્ચે રાજરાયસિંહજીએ પળમાં પહેરેલો સુવર્ણનો તોડો સૂર્યના પ્રકાશને લીધે વિદ્યુત્ સમાન શ્વકવા લાગ્યો, એથી એ કોઈ રાજવંશી પુરુષ છે એ નિશ્ચય થવાથી તે લોકોએ ગ્યાનામાં વેટેલા મકનભારથી આગલ જઈ જોઈલી વિના જાહેર કરી. મકનભારથીએ આજ્ઞા આપી કે જો એ પુરુષ જીવતો હોય તો જલ્દી અહીં ઉપાડી લાવો. ગુરુનો હુકમ થતા જમાતમાંથી આઠ દળ આદમી ત્યાં દોડ્યા ગયા. રાજ રાયસિંહજી વહુજ ગંભીર હાલતમાં શ્વાસોચ્છ્વાસ મરતા હતા, જેથી તેઓને નિઃશંક વનેલા

જમાતના જનો જાઝવીને મકનભારથી પાસે લઈ આવ્યા. મકનભારથી જાતે મહાન્ વૈદ્ય હતા અને જરથાવંધ ઔષધો સાથે રાખતા, તેઓએ રાજ રાયસિંહજીના દરેક ઘાવ ઉપર ઔષધ લગાવી પાટા વંધાવ્યા અને અન્ય ઉપચારો પણ શરૂ કર્યા, એક સુશોભિત સુખપાલમાં મલમલની ગાદી વિજાવી ઘાયલ રાજાને ઘણા માનપૂર્વક વેસાડવામાં આવ્યા. મકનભારથી ક્ષણે ક્ષણે તેઓની સંભાળ લેતા હતા. અમુક અમુક ગામને અંતરે મુકામ કરતી જમાત થોડા વચ્ચેમાં દિલ્હી જઈ પહોંચી, એ માસ વે માસની મુસાફરી દરમ્યાન રાજ રાયસિંહજીના દરેક ઘાવ મઢી ગયા અને તમામ રીતે તેઓ તંદુરસ્ત થયા. મકનભારથીના મઠમાં મઢતા તમામ સુખવૈભવથી હલ્લવદના રાજ્યસુખની તેઓને સ્વપ્ને પણ સ્પૃહા ન થતી; ઘણા દિવસના સહવાસને લીધે એ હલ્લવદના ધણી રાજ રાયસિંહજી છે એવું મકન-ભારથીના જાણવામાં આવ્યું હતું. જેથી તેઓનો માન મરતવો પૂરતી રીતે જલ્લાય એવો વંદોવસ્ત કરવામાં આવ્યો હતો. ભગવાં વસ્ત્રોને ધારણ કરનાર ભૂપતિની મઝ્ય મૂર્તિ મઠના દરેક મનુષ્યો કરતાં પ્રકાશમાં પ્રથમ પદવીને ભોગવવા લાગી. તેઓના હૃદયમાં હલ્લવદ જવાની ઇચ્છા છે કે નહિ એ જાણવા માટે મકનભારથી વચ્ચેવચ્ચે પ્રશ્ન કરતા, પરંતુ તેના પ્રત્યુત્તરમાં “ ના ” શિવાય કશું મળતું નહિ. મઠની અંદર કેટલાક વિદ્વાન સાધુઓ પણ વસતા હતા, તેઓના મુખથી ધર્મો-પદેશ શ્રવણ કરતાં રાજ રાયસિંહજીએ કેટલોએક કાલ વિતાવ્યો; તેવામાં ગ્રીષ્મઋતુએ આવી દુનિયા ઉપર ગજવ ગુજારવા માંડ્યો, સૂર્યના તીવ્ર તાપથી તમામ પ્રાણીઓ તપાયમાન થયાં. અત્યંત ગરમીને લીધે વન તથા ઉપવન સઠ્ઠી ઉઠ્યાં, જ્વાળા સમાન પ્રજાલનારી ઘૂંઘૂં પણ પશુ પક્ષીઓના લોહી પીવામાં મળા ન રાહી. તઢાવ તથા નદીનાઢાંનાં નીર આંધળની માફક ઉછલવા લાગ્યાં. જાણે સમુદાયમાંથી નિકલેલા વાઢવાનલે જટરાગ્નિની સાથે મઢી તાપનો મઢકો કર્યો હોય તેમ દરેક પ્રાણીનાં અંગોમાં ઢાહ ઉપજવા લાગ્યો, મહાદેવે ઉઘાઢેલ તૃતીય લોચનની માફક સૂર્યનો તાપ અ-સહ્ય થઈ પડ્યો, વિરહીજનોની હાય સમાન અને વિરહાગ્નિની લાય સમાન અપરાઢની ઉષ્ણતા ઢશે દિશાને ઢઘ કરવા ઇચ્છતી હોય તેમ પવનમાં પ્રવેશ કરી પથ્થોને હઢ ઉપરાંત પીઢવા લાગી. તાપની વેઢનાને લીધે સમગ્ર રોમ સ્વેઢને મિપે અશ્રુપાન કરતાં હોય એવો ભાસ થવા લાગ્યો, તૃપાનું જોર પણ દિવસે દિવસે વધવા લાગ્યું, જલ્લથી આર્દ્ર વરેલા સ્વસના વ્યંજનો ઘુલાવવાથી પણ સ્વેઢ સુકાય તેમ નહોતું, ઢાવાનલ સમાન ઢગવનારી ગરમીને લીધે પ્રાણી માત્રનાં ગાત્ર વલ્લવા લાગ્યાં. સ્થાવર તથા જંગમને સતાવનારો ગ્રીષ્મનો સૂર્ય ઉ-ઢય પામતાં જીવનનું શોષણ કરવા લાગ્યો; તઢાવ, વાવ અને કુવાઓ જલ વિના મયંકત જળા-

વા લાગ્યાં. ધૂલિથી આકાશને આચ્છાદિત કરતો, તમાલના ટુંદને તોડતો, અન્ય તહવરોની છાયા ને ક્ષીણ કરતો અને ઉષ્ણતારુથી ઘુંઘથી સર તથા સરિતાના નીરનું શોષણ કરતો ગ્રીષ્મઋતુ મદોન્મત્ત હાથીની માફક ઘરોઘર ઘૂપવા લાગ્યો. નિર્ઘ્રમ અગ્નિ સમાન લૂનો સ્પર્શ થતાજ શરીરમાંથી સ્વેદનાં ઘુંદો ફરવા લાગ્યાં, જાણે અગસ્ત્યની શક્તિએ પ્રાણો માત્રના ઘટવરમાં નિવાસ કર્યો હોય તેમ કુંડ, કૂપ, નદી, નદ અને સમુદ્ર આજીવનું પાન કરવાથી પણ તૃપ્તાનું શ્વપ્ન થઈ શકે તેમ ન હતું, કેટલાએક લોકો કોરા કુંભની અંદર આગળ પાછળ ભરી રાસેલ જલનું પાન કરવા લાગ્યા, તો પણ પાણિની પ્યાસનું પ્રાવલ્ય તિલ માત્ર શિથિલ ન થયું. મેષ તથા ટૂંક રાશિનો મૂર્ધ જેમ જેમ તીવ્ર તાપથી ત્રાસ આપવા લાગ્યો તેમ તેમ જીતલતા પલાયન કરવા લાગી. પ્રથમ તહવાનામાં પેટી પરંતુ ઉષ્ણતા એની પાછળ પડી જેથી તહવાનાનો ત્યાગ કરી સરોવરમાં સંતાળી, ત્યાંથી કમલમાં, કમલને છોડી ચંદનમાં, ચંદનને તજી કપૂરમાં, કપૂરનો ત્યાગ કરી ચંદ્રમાં, ચંદ્રને તજી ચાંદનીમાં, ચાંદનીને છોડી શરવતમાં અને શરવતને તજી ઓરામાં ઢુપાઈ વેટી, ત્યાં પણ ગરમીએ આવી દુઃખ દેવા માંડ્યું ત્યારે શત્રુને હાથે મરવા કરતાં આપઘાતને ઉત્તમ ગણી વિચારી શિતલનાં હિમાલયે જઈ હાડ ગાળ્યાં વાદશાહના દરવારમાં તૈયાર કરાવેલ સ્વસના વંગલાઓ ઉપર ગુલાવજલ છંટાવવા લાગ્યાં, ચંદનના ચહલમાં કપૂરનો ચૂરો મેલવી અનેક પ્રકારના અતરથી રાજ્ય ભુવનોને સુગન્ધિત કરવામાં આવ્યા, વરફની સ્વરીદી ધી, આમળાં આદિના મુરઝવાનો વ્યાપાર પણ ટુકિ પામ્યો. કમલના વિછાના પર વેટેલા રાજા મહારાજાઓ ને કમલ સરખાં મુલવાળી અને કમલ સરખાં નયનોવાળી કામિનીઓ કમલ સરખા કરથી કમલાનાજ વ્યંજન વડે વાયુ ઢોલવા લાગી. આવા ઉત્તમ વિલાસવાળાઓને જ્યેષ્ઠ માસ જરા પણ ત્રાસ આપી શકતો નહિ. કેટલાએક અમીર ઝમરાઓએ વરફ શિલાની યિછાયત વનાવી સન્દલની સેજ ઉપર કંજદલ પથરાવ્યાં અને સ્વસની ટટ્ટીઓ પર ગુલાવજલ છંટાવી આસપાસ ગુલાવજલના ફુહારાઓ ગોઠવાવ્યા; સુંદર સુરામાં શરવન નાંચી તેમાં ઓરાના રસને એકમેક કરી તૃપ્તિને દાટવા માંડી. કેટલાએક રસિક જનો ચંદ્રવદની ચતુરાના હૃદયથી હૃદય લગાવી ગ્રીષ્મની જ્વાલાથી ઉપજેલ કષ્ટને નષ્ટ કરવા લાગ્યા. કેટલાએક સુભાગી જનો કચ્છરના ચૂર્ણને ઘનસારમાં ઘોળી તહવાનાને લીંપાવવા લાગ્યા અને તેમાં પુષ્પનો ન્હાનો સરસો પ્રાસાદ વંધાવી અતર, આગજા તથા કેસર આદિ સુગન્ધી પદાર્થોની સાથે શીતઋતુઓનું સેવન કરી ગ્રીષ્મના તાપની સાથે કામાગ્નિને પણ શાન્ત કરવા લાગ્યા; વાટી છાયામાં મુલમ નિદ્રાવાળા, ગુલાવના સંસર્ગથી સુગન્ધીદાર વનવાયુવાળા અને જેમાં પાણીમાં પડ્યા રહેવાની ઇચ્છા થાય એવા

ગ્રીષ્મના દિવસો પરિણામે (સાયંકાલે) રમ્ય જળાવા લાગ્યા. ચન્દ્રના શીત ઝ કિરણોથી અન્ધકાર રહિત બનેલી રાત્રીઓ, જલયંત્રો અને શીતલ તથા સુંદર ચંદન તથા કેસર આદિનાં અનુલેપન તનના તપને અલગ કરવા લાગ્યાં. ચિલાસી જનો રાત્રીને વચ્ચે ગાયનનું ઉપાસન કરનારી નવોઢાના ગાઢ ડોજનો સ્પર્શ કરી અધરોષ્ટને ચૂમતા પ્રાસાદના પૃષ્ઠ (અગાશીનું) સેવન કરવા લાગ્યા. સૂક્ષ્મ વસ્ત્રોથી આચ્છાદિત અંગવાળી અંગનાઓ મુગન્ધથી વહેકતા કેશપાશથી, વિવિધ પરિહાસથી અને અનેક પ્રકારના દિલાસથી તરુણ પતિના તાપ હરવા લાગી. રાત્રીએ સચ્ચ અગાશી પર સુખથી સ્નેહલાં પ્યારી તથા પ્રિયતમનાં સશંકુ મુખ જોડ શશિમંડલ પ્રભાત વચ્ચે ફીકું પડવા લાગ્યું. અપરાહ્વના પ્રચંડ તાપથી પરિતપ્ત થઈને અને પ્યાસથી પીડાતાં હરિણો જાંઘવાના જલને સત્ય જલ સમજી દોડવા લાગ્યા. સર્પ મૂરતી સમીપે જાય નહિ અને કદાચ જાય તો તેને મયૂર માર્યા વિના રહે નહિ છતાં સૂર્યના કિરણોથી તથાપમાન થઈને શૂલિમા અર્થ ઢગ્યની સ્થિતિને અનુભવના સર્પો અત્યંત ઢિઢ્ઢ બની ફળને નીચી નમાવી કેકીના પગતલે વિશ્રાન્તિ લેવા લાગ્યા, કેકી પણ પ્રજ્વલિત પાવક સમાન પતંગની પ્રભાથી સંતપ્ત બની પોતાના મુખ પર ઉચ્ચ પક્ષને પ્રસારી પગતલે પડેલા સર્પને સંહારવાનું સામર્થ્ય ગુમાવી દેતા. જલ નહિ મળવાથી શુષ્ક થઈને કંઠવાળા કશિરો શરીરનું માન ખૂલી સિંહની સમીપે ચાલવા લાગ્યા, છતાં તૃપ્તિ સામર્થ્યહીન થઈને, ચલિત જિઢાવાળા, ડડતી કેશશાળીવાળા અને દીન મુખથી તદ્દ ઉપરાંત ઢાંફતા સિંહો નિકટમા ચાલ્યા જતા ગજને વિદારવાની વાત વિમરી ગયા. વિભાકરના તીવ્ર તાપથી બ્યાકુલ બનેલ વગાહનાં યુધ્ધો સમગ્ર પરિવાર ગહિન જાણે પાતાઢપા પ્રવેશ વાગવાની ઢચ્છા રાખતા હોય તેમ મુઢાડ ગઈનાં સરોવરને ઘોડવા લાગ્યાં. જાંઘ અને કુંજમાં પાદપના પુંજને પણ રહિત જોડ પક્ષીઓ પીડાવા લાગ્યાં. પવનની સાથે નવમટ્ટર ડડવા લાગ્યા, તૃણના અહુરો વલી ગગ. ફેતથી ઘરડાઈ મુખશાળી તૃપાકુલ મહિષીઓ અદગ જિઢાને મુખ વહાર વાઢતી જલને શોધવા લાગી. પંકજના પુંજને ડઘેડના, મીનના કુટુંબને મારના અને ફિનોર વેટેલા તારમને ડડાડના કશિરો વેલિસરોવરને ઢોલવા લાગ્યા. ઢિનકરના તીક્ષ્ણ કશ્ચી ઢાઘના ઢાઢુરો ઢાઢવવાળાં જલનો ત્પાગ વરી કૂડવા લાગ્યા અને ફળીના ફળને છત્ર જાળી તેના નાંચે હુસાવા લાગ્યા છતાં એ ઢાઢુરોને ગઢી જવા માટે તૃપાનુ મર્યો અજક્ત બની ગયા. જોકે ત્રાવા ડળ્ળશાઢપા મહાન મટના અગિરનિ મરુનમાગ્યીર અનેક પ્રકારના શીતાપવાગ્યી કેટલેક અંગે શા- સીરિક મુખને પ્રાપ્ત કર્યું, તો પણ તૃપાના તાપથી તથાપમન થઈને તેઓ શુષ્ક કંઠથી પોતાના શિષ્યોને વહેવા લાગ્યા કે મેં ઢરેક સ્વચ્છના જઢનુ પાન કર્યું તો પણ તૃપાનુ જામન થયું નહિ;

हवे तो जो कोइ वादशाहे खास पोता माटे सुंदर आरस पत्थरथी वंधावेली वावनुं जळ भरी लावे तोज ग्रीष्मना भयथी मुक्त थवाय; आ वखते समग्र शिष्यो एकी साथे बोली उठ्या के गुरुमहाराज ! ए वादशाही वावनुं जळ अलभ्य छे, कारण के त्यां वे एकाओ आठे प्रहर खडी चोकी भर्या करे छे. त्यां जीवन लेवा जतां जीवन खोइ वेसवा जेवुं छे. जेथी अमारी हिम्मत तो नथी चालती; शिष्योनां सभय वचनोने सांभळी मकनभारथीए राज रायसिंहजीने कहुं के वीरनर ! आप शिवाय मारी इच्छा ने पूर्ण करनार कोइ नथी. रायसिंहजी बोल्या के खुशोथी आपनी आज्ञा उठावुं, परंतु ए वादशाही एकाओनी गाळो हुंथी सहन नहि धाय, नाहकुं युद्ध थशे अने तेनुं परिणाम आपने वेठवुं पडशे. मकनभारथीए कहुं के मारा खातर तमो एकसो गाळोने सहन करजो. रायसिंहजीए ए वात कबूल करी अने सुशोभित मृगवर्णनी सराइ लइ तेओ वादशाही वावनुं जळ भरवाने सिधाव्या, सन्ध्यानो समय समाप्त थतां रजनीरुपी महाराणीए समग्र सृष्टिने पोतानां सत्ताना सूत्रमां परोवी, उग्र प्रतापवाळा राज रायसिंहजी पोताना कार्यमां अन्वकारने सहायभूत करी सौरभथी सुसमृद्ध थएल विविध प्रकारनां वृक्षोथी अत्यंत शैत्यने वहन करता प्रदेशमां परम रमणीय आरसी समान प्रकाशता आरसना पत्थरथी उत्तम कारीगरोए निवृत्तिने वखते निर्मेली, चांदनीना खंड समान चमकती, शुक तथा सारिका आदि पक्षीओना मधुर स्वरथी शब्दायमान कमनीय किनारावाळी, विस्तृत आतपत्र समान विराजता खसना वितानथी आच्छादित शिरो भाग वाळी अने वरफथी पण विशेष शीतळ जळथी भरेली वादशाही वापिकामां उभय एकाओनी नजर चुकावी दाखल थया अने बहुज सावचेतीथी प्रथम तो सराइमां समाय तेडलुं जळ भरी लीवुं, त्यारवाद पोते पण यथारुचि पीवुं, जेथी हृदयमां हृद उपरांत थंडक थइ, छेवटे राज रायसिंहजीए ए उत्तम जळथी पोताना शिरःकेशने आर्द्र करी पाद प्रक्षालन करवा मांडवुं, आ रीतना अपमानथी आकुळ थएली वापिका जाणे मंद मंद “खळखळ” ध्वनिने धारण करता जळने मिशे आर्त रुदन करती होय एम अचानक गाजी उठी, एथी वहार उभेल वने एकाओना कान चमक्या, तेओए गंभीर नादथी पूछवुं के अंदर कोण छे ? राज रायसिंहजीए विलकुळ जवाव न आप्यो, जेथी फरोने एकाओए उपर मुजव अवाज मार्यो; छनां प्रत्युत्तर न मळवाथी बहुज क्रोधायमान वनेला ए वने एकाओ जेम आवे तेम अपशब्दो उच्चारवा लाग्या, गुरु महाराज मकनभारथीए सो गाळो सहन करवानी आज्ञा आपेली होवाथी राज रायसिंहजी एक अक्षर पण न बोल्या, गाळो गणता गया ने पगथीआं चडता गया, तेओ वापिकानी वहार आवी पड्यो तेडला

वखतमां सो गाळोनी रमासि थड चुकी. वादशाही एकाए जेवो एकसो एकमी गाळनो उच्चार कर्यो तेवोज राज रायसिंहजीए अे यवनना मस्तक पर वज्रवत् वामबाहुनो प्रहार कर्यो, त्रुटित मस्तक-वाळो ते यवन मृत्थी कापेला वृक्षनी माफक पृथ्वी पर पडी गयो अने आर्त नादनी साथे तेनो प्राणवायु आकाशमार्गे उडी गयो. २। वा पराक्रमी पुरुषना प्रचंड प्रतापथी सामर्थ्यहीन वनेलो अन्य अेको पोतानां प्राण दबाववा खातर त्यांथी भागी छूट्यो. राज रायसिंहजी निर्भयपणे सिंह समान फाळो भरता मठमा आधी पड्यो. तेओए प्रथम तो महाराज मकनभारथीने वादशाही बावना जळथी संतुष्ट बर्या अने पळीथी त्यां वनेली तमाम दिनाथी बावेफ बर्या; जे सांभळी मकनभार-थीना मतमां वादशाही एकाना मरणथी विपरीत परिणाम प्राप्त थवानो क्षोभ थयो अने वादशाह प्रभात यताज कचेरीमां बोलावी कोण जाणे केवी शिक्षा करशे ? एवा अनेक प्रकारना तर्कवितर्क घवा लाग्या. छेवटे तेओ एवा निश्चय उपर आव्या के वादशाह पोताना एकाना मरणने लीधे क्रोधायमान यशे तेना करतां विशेष राज रायसिंहजीनी व्हादुरी उपर प्रसन्न थशे, जे हशे ते सवारे जणाशे, अगाडथी कंड पण अनुमान वरवुं ए व्यर्थ छे एम धारी निद्रा देवीने आधीन थया. प्रभातनू प्रथम प्रहरमांज एकाना मरणनी बात वादशाहना काने पडी; क्रोधने वदले आश्चर्य सिंधुमां निमग्न थएल वादशाहना मनमां एकाने वाम मुष्टिना एकज प्रहारथी प्राण रहित करनार वीरपुरुषने विलोकवानी आतुरता बधी, तेओए तुरतज मकनभारथीना मठमांथी गुन्हेगारने पकडी लाववा केटलाएक सिपाहीओने मोकळी आप्या. राज रायसिंहजी तथा मकनभारथी सारी रीते समजता हता के सवार यतांज वादशाही कचेरीमां हाजर थवुं पडशे जेथी ब्राह्म मुहूर्तमां जाग्रत थएला ए वने महान्माओ पो-तपोताना नित्यकर्मथी निवृत्त थड राजकीय आमंत्रणनी राह जोड ग्या हता, तेवामां वादशाहे मोकळेला माणसो मठमा आधी चडया अने मकनभारथी तथा राज रायसिंहजी वगर कथे तेओनी साथे चाली निवळ्या. हवे त्यां वादशाहे एकाने मारनार वीरपुरुषना वळनी विशेष परीक्षा करवा माटे कोइएक हरितने मद्यपान करावी तैयार रखाव्यो हतो, ड्यारे सिपाहीओ राजरायसिंहजी तथा मकनभारथी सहित वादशाही मोहोलान नजीक आव्या त्यारे वादशाहे हाथीने छुटो मूकवा फर-मान कर्युं, मद्यपानथी मस्त थएलो हाथी विज्जाल स्वरूप धरी यमदूतनी माफक राजमार्गमां दोडा-दोड करवा लाग्यो. प्रतंव मुंढथी उष्णवारिनुं वमन करतो गजने उडाटी दशे दिशाओने भ्रमगति करवा धा रतो हेय तेम प्रलयवाळना देवनी माफक गर्जवा लाग्यो. मार्गमां गमन करना दंगक

मनुष्यो ए दिवाना हाथीने दूथी देखी आडा अवठा भागवा लाग्या, महाराज मकनभारथी पण भयभीत वन्या, तेओए राज रायसिंहजीने कहुं के महीपाल ! आ मद्देमत्त हाथी हवे जर आप-
णने हानि पहुँचाडशे, कारणके ते आवेशमां ने आवेशमां आपगा सामेन दोज्यो आवे छे, राज
रायसिंहजी बोल्या के गुरु महाराज ! सामे पगळे चालवुं ए अमारा धनीओनो धरं छे, पाछे
पग भरीए तो क्षत्राणीनुं दूय लजाय, आप सावु छे, जो आपने भय जेनुं जगानुं होय तो भागी
छुटो, जो ए हाथी मारा उपर हल्लो करशे तो हुं एना हाड केवी रीते भांगु छुं ए आप जोड
लेजो. मकनभारथीने राज रायसिंहजीना पराक्रम उपर प्रथमयीन विश्वास हतो. तो पग सावु
स्वभावने लीये तेओए वे चार वखत शरीरना संरक्षण अर्थे रायसिंहजीने सनजूरी आपी, छतां
तेनुं परिणाम शून्यता रूपे प्रसिद्ध थता पोते सत्वर पलायमान कर्तुं अने एक उन्नत अलिन्दने
आश्रये सकम्प शरीरे अत्यंत भयथी अवयवोने संकोची उभा रखा. अरिष्टन्द रुमी करिवरोना
मद्दे लीला मात्रथी गलिन करनार केसी समान विशाल वक्षःस्थलवाळा राज रायसिंहजीने अ-
स्खलित गतिथी गमन करना जोइ गोखमां वेडेश वादशाह सानन्दाश्वर्य पाम्ना अने पोताना अ-
मीर उमरावोने कहेवा लाग्या के जुओ, आ बहादुर नरनुं धैर्य जुओ; अते कोइ वीर छे के कोइ
पीर छे ? आ वखते अमीर उमरावो वीजुं शुं बोले ? कारणके प्रत्यक्ष प्रमाण थतां सत्यासत्यनी
कसोटो तुरतमांज थइ जाय छे. हद उपरात छकेलो हाथी अखन निकटमां आव्यो तो पण निर्भ-
यताना निवासरूप राज रायसिंहजीए पोतानी गतिने रंच पण न रोकी, परंतु उपारे उद्धत हस्तिए
मारवा माटे मस्तकने नीचुं नमावो मोरो कथो तपारे तेना गंडस्थळ उपर राज रायसिंहजीए जरा
अवयवोने उछाळी दक्षिण भुजदंडथी एवी थपड मारी के ते मद्देमत्त मातंग चिकार करतो
पृथ्वीपर लोटी पड्यो, कर्णना विवर उपर अपय आव्रात थतां तेना उमर चक्षुमां अन्धकार छ-
वाइ गयो अने उत्थान शक्तिथी विहीन बनेलो तेनो देह काळपीठ पत्थरना टेकरा समान ते स्थ-
लेंज टकी रह्यो. आ अद्भुत वनाव जोड वादशाहे निश्चय कथो के आ बहादुर कोइ देवांशी राज-
पूत होवो जोइए, ए बिना आवुं बाहुवळ क्यांथी होय ? राज रायसिंहजी वादशाही अराखानी
समीपे आवी अनमीपणे उभा रखा, महाराज मकनभारथी पण त्यां आवी पहुँच्या. वादशाहे ए
बन्ने महात्माओने मानपुरःसर पोता पामे बोलाव्या अने चित्रभुवनमां राखेजी गुजरात तथा काठि-
आवाडना राजा महाराजाओनी छविओ लइ आववा अनुचरने आज्ञा आपी, प्रयोगोपात वातचि-
तमां कदरदान वादशाहे राज रायसिंहजीना बाहुवळ विषे बहुज तारीफ करी अने मकनभारथीए योग्य

शब्दोमां तेनो प्रत्युत्तर वाळ्यो, तेवामां पेला अनुचरे आवी राजाओनी संख्याबंध छविओ वाद-
शाह आगळ धरी; वादशाह दरेक छविने राज रायसिंहजीना मुख भणी दृष्टि करी मेळववा ला-
ग्या: ज्यारे हळवदना नरेगनी छवि हाथमा लीची त्यारे तेना हृदयमां अनहद हर्ष थयो
अने तेओ नामदार एकदम बोली उठ्या के हळवदना राजसाहेव तो नही ? “ हा, एज
आपनो शुभेच्छक ” राज रायसिंहजीए चारज शब्दोमां ए व ते प्रत्युत्तर आप्यो. एक तो
पराक्रमी अगे वळी प्रजंमनीय कुळमां प्रगट थएळ राज रायसिंहजी साथे मैत्री बांधवानो
निश्चय करी वादशाहे चार मास पर्यन्त तेओने पोता पासे राख्या अने तयारवाद म्हेटी
फोज साथे मित्र तरीके मान्य करेला महाराजाने हळवद जया अनुमति आपी. राज
रायसिंहजी वादशाहनी तथा महाराज मरूनभारथीनी आज्ञा लड हळवद आव्या. रणवासमां
विधवा बेपे प्रभुम्भण आदि सत्क्रियाथी अवशेष आयुष्यने भितावनी तमाम राणीओए स्वामीना
आगमन संबंदी शुभ समाचार सांभळ्या, तो पण कोडए करकंकण आदि सौभाग्य चिन्होने
धारण न कर्या, एथी राजरायसिंहजी नाराज न थता धात्र धर्मने पाळनारी पत्नीओनां कर्तव्यथी
अत्यंत प्रसन्न थया; मात्र मूळीना परमारनी पुत्री के जे पोताना पत्नीनी गणनामां गणाएल हतां
तेओ समग्र सौभाग्य चिन्हथी अंगने अंकुट करी पछिने प्रसन्न करवा तत्पर थयां; ए जोड राज
रायसिंहजीने ते राणी उपर अति तिरस्कार उपज्यो अने तेओए तुरतज पोतानी वंशपरंपरामा
फरीथी कोड पण मूळीना परमारनी पुत्री ताये न परणे एओ प्रतिबंध बांध्यो.

एटला वखत मूगीना राज रायसिंहजी एकावन युद्धो करी चूक्या हता, छायां तेओतुं
पराक्रम अने साहस लेखमात्र ओछु थयुं न हुतुं. तेओ सुखशान्तिपूर्वक राज्य करता हता तेवामां
देदाओ फरी हळवद उपर चढाड करवा तैयार थया. दून द्वाराए युद्धना समाचार सांभळी राज
रायसिंहजीए समग्र सामन्तोने एकत्र करी कयुंके दुश्मनो आपणी भूमिमां दाखळ न थाय ते
पहेलाज आपणे ए लोकोने अटकाववा जोडए. सामंतोए पण एज सम्मति आपी, परंतु ए वखते
राज्य ज्योतिपीए नम्रता पूर्वक अरज करी के—नामदार ! हाल ग्रहयुद्धनो गडबडाट चाले छे. जो
पाच दिवस पछी युद्ध अर्थे प्रयाण कावामा आवे तो वयारे मारुं; कारण के अत्यागे वृद्धम्पति
नामना ग्रहे शुक्र नामन; ग्रहने जीव्यो छे अने एतुं फळ एवु छे के चढाड करी जनारा राजानो
विनाश थाय. तो अन्नदत्ता ! आपनु शुभ इच्छुं ए अनारुं मुख्य कर्तव्य छे. आ सांभळी एका-
एक आश्चर्यवश थएला राज रायसिंहजीए पूठुं के वृद्धयुद्ध पटले शु ? आ विषय तो आज्ञेज

મારે કાને પડ્યો છે માટે ગ્રહોનું યુદ્ધ શી રીતે થાય છે અને તેનું શું ફલ છે તે સંક્ષેપથી કહી સં-
જઝાવો. મહારાજાની આજ્ઞા થતાં રાજ્ય જ્યોતિષી બોલ્યા કે-નામવર !

ગગનમાં ગમન કરનારા તથા ઉપર ઉપર પોતપોતાની કક્ષામાં રહેલી ભૌમ આદિ પાંચ ગ્રહ
અત્યંત દૂર દોવા છતાં સમતાને પ્રાપ્ત થઈને મળી પડે અને એનો નિકટના ક્રમથી જે સંયોગ
થાય તેને યુદ્ધ કહે છે. એનો સારાંશ એ છે કે ભૌમ આદિ ગ્રહોનો પરસ્પર ઘણોજ અંતર છે, પણ
જ્યારે એ ગ્રહો પોતપોતાની વક્ષામાં ગમન કરતા કરતા સમસૂત્રમાં આવી જાય ત્યારે મનુષ્યોને એમ
માલૂમ પડે કે વચ્ચે ગ્રહ મળી ગયા. વસ એનુંજ નામ યુદ્ધ છે. પરાશર આદિ મુનિઓએ એ યુદ્ધના
ભેદ, ઉલ્લેખ, અંશુમર્દન અને અપસવ્ય એવા ચાર પ્રકાર કહેલા છે.

જ્યારે વચ્ચે ગ્રહ એકજ દેશમાં અર્થાત્ ઉપરના ગ્રહને નીચેનો ગ્રહ આચ્છાદિત કરે-ઢાંકી
દિયે એ યુદ્ધનું નામ ભેદ.

જ્યારે એક ગ્રહ વીજાગ્રહવિશ્વના પરિધિ માત્રનો સ્પર્શ કરે, પરંતુ ઢાંકે નહિ એ યુદ્ધનું
નામ ઉલ્લેખ.

વચ્ચે ગ્રહોનો સ્પર્શ તો ન થાય, પરંતુ એ એટલા સમીપે આવી જાય કે એક વીજાના કિરણો
પરસ્પર મળેલા જણાય એ યુદ્ધનું નામ અંશુમર્દન.

ગ્રહોના કિરણો પણ ન મળે, પરંતુ એક ગ્રહ વીજા ગ્રહની દક્ષિણે વરાવર રહે અને વીજો
ગ્રહ ઉત્તરે રહે એ યુદ્ધનું નામ અપસવ્ય.

ભેદ નામનું યુદ્ધ હોય તો વર્ષા ન થાય અને મિત્રોમાં તથા ઉત્તમ કુ-
ળોમાં પરસ્પર વિરોધ જામે. ઉલ્લેખ નામનું યુદ્ધ હોય તો શસ્ત્રથી ભય થાય,
રાજાઓના મંત્રીઓમાં પરસ્પર ભેદ થાય અને દુર્ભિક્ષ પડે. અંશુમર્દન નામનું યુદ્ધ હોય તો રા-
જાઓમાં પરસ્પર યુદ્ધ થાય તથા શસ્ત્રરોગ અને શુધાથી પ્રજાવર્ગ પીડાય. અપસવ્ય નામનું
યુદ્ધ હોય તો પણ રાજાઓમાં પરસ્પર લડાઈ થાય.

જે રાજા શત્રુને જીતવા માટે ચઢાઈ કરી જનો હોય અને તેના સહાયક તરીકે પાછળના
ભાગમાં જે વીજો રાજા રહે તેને પાર્ણિગ્રાહ કહે છે તેમજ પાર્ણિગ્રાહની પાછળ જે રાજા ર-
હેલો હોય તેને આક્રન્દ કહે છે.

મધ્યાન્હને સમયે સૂર્ય આક્રન્દ છે. પૂર્વ અથાત્ મધ્યાન્હથી પહેલાં દિવસના તૃતીયાંશમાં સૂર્ય પૌર હોય છે અને અપર અર્થાત્ મધ્યાહ પછી દિવસના તૃતીયાંશમાં સૂર્ય યાત્રી હોય છે.

બુધ, વૃહસ્પતિ અને શનિશ્વર યાત્રી છે, ચન્દ્રમા, નિરંતર આક્રન્દ છે; કેતુ, મંગલ રાહુ અને શુક્ર એ ચાર ગ્રહ યાત્રી છે. એ ગ્રહો જો યુદ્ધમાં પરાજય પામે તો આક્રન્દ, યાત્રી અને પૌરોનો નાશ કરે છે અને જય પામે તો પોતાના વર્ગને અર્થાત્ આક્રન્દ, યાત્રી અથવા પૌરને જય આપે છે. મતલબ જે ગ્રન્થો પરાજય થાય તેના વર્ગની દાનિ અને જે ગ્રહ જય પામે તેના વર્ગની વૃદ્ધિ થાય છે.

જો યુદ્ધમાં પૌરગ્રહ પૌરગ્રહને જીતે તો પૌરરાજા પૌરરાજાઓને જીતે છે. એજ રીતે યાત્રી અને આક્રન્દનો જય પરાજય તથા પૌર અને યાત્રીનો જય પરાજય ગ્રહયુદ્ધને અનુસાર જાણી લેવો અર્થાત્ જે ગ્રહ જીતે તેના વર્ગનો જય અને જે ગ્રહ હારે તેના વર્ગનો પરાજય થાય છે.

જે ગ્રહ યુદ્ધને ઝરવતે દક્ષિણ દિશામાં રહેલો હોય, રુક્ષ હોય, કંપાયમાન હોય, વીજા ગ્રહની સમીપે પહોંચતા પહોંચતા પાછો ફરે અર્થાત્ થાંકો થડ જાય, મૃક્ષ થડ જાય, વીજા ગ્રહથી દવાઈ જાય, કોટરણ પ્રકારના વિકારને પ્રપ્ત થાય તેમજ નિષ્પ્રભ અર્થાત્ વિવર્ણ-કાન્તિહીન થવો જાય તે ગ્રહ પરાજય પામ્યો એમ સમજવું. અને એથી વિરૂપીત લક્ષણવાળો જે ગ્રહ હોય તે વિજયી સમજવો.

દક્ષિણ દિશામાં રહેલો ગ્રહ પરાજય પામે અને ઉત્તર દિશામાં રહેલો ગ્રહ જીતે એવો કાંડ સ્વાસ નિયમ નથી જો દક્ષિણ દિશામાં રહેલો ગ્રહ મ્હોટો દેખાય, સ્નિગ્ધ જણાય અને કાન્તિવાળો હોય તો તેને જયયુક્ત જાણવો. આ ગત દેવઝ શુક્રમા હોય છે વીજા ગ્રહ તો ઉત્તરમા હોય ત્યારે જ જય મેળવી જશે છે, પરંતુ શુક્ર તો દક્ષિણમાં પણ વિજયવાન થાય છે.

જો દરને ગ્રહ સમાગમ સમયે કિરણોથી યુક્ત, મ્હોટા તથા સ્નિગ્ધ હોય તો એઓની પરસ્પર પ્રીતિ થાય છે અને એથી વિરૂપીત અર્થાત્ કિરણોથી હીન, મૃક્ષ તથા રુક્ષ હોય તો પોતાના પાત્રો નાશ કરે છે.

શામ આદિ પાંચ ગ્રહોનું પરસ્પર વૃદ્ધ થાય છે અને એ ગ્રહો ચન્દ્રમાની માથે મઠે તો સમાગમ હોવાય છે. જો યુદ્ધ અથવા સમાગમ લક્ષણોથી સ્પુટ ન હોય અર્થાત્ યુદ્ધમાં ગ્રહનાં જય પરાજયનો નિશ્ચય ન થાય. કલે ગદ્દ હુલ્ય સ્વે રહે અને સમાગમમા ચન્દ્રમા ગ્રહની ઉત્તરે અથવા દક્ષિણે ન થડ જાય, પરંતુ ગ્રહની ઉપર થડ થડ થમન કરે તો સ્પિયર્ગના ગાજાઓને ધવંજ ચોગ્ધું

ફલ કહેવું જોઈએ અર્થાત્ રાજાઓને પણ યુદ્ધમાં જય પરાજયનો નિશ્ચય ન થાય અને ચન્દ્રમાના સમાગમનું ફલ પણ શુભ અશુભ ન થતાં મધ્યમ થાય.

જો યુદ્ધને વચ્ચે મંગલને વૃહસ્પતિ જીતે તો વાઙ્મીક દેશના નિવાસી, યાચી અર્થાત્ ગત્રુ પર ચઢાઈ કરવાવાળા રાજા અને અગ્નિથી આજીવિકા ચલાવનારા મુવર્ણકાર આદિ પીડા પામે છે. મંગલને બુધ જીતે તો સૂરસેન, કલિંગ અને સાલ્વદેશના નિવાસીઓ પીડાય છે શનૈશ્વર મંગલને જીતે તો નગરના નિવાસીઓનો વિજય થાય છે અને પ્રજાવર્ગ પીડાય છે તેમજ શુક્ર મંગલને જીતે તો કોપ્તાગાર, મ્લેચ્છ તથા ક્ષત્રીઓને સંતાપ થાય છે.

જો મંગલ બુધને જીતે તો વૃક્ષ, નદી, તપસ્વી, અઝમક દેશના નિવાસીઓ, રાજાઓ, ઉત્તર દિશામાં રહેનારાઓ અને જેણે યજ્ઞની દિક્ષા ગ્રહણ કરેલી હોય એ તમામ સંતાપને પ્રાપ્ત થાય છે વૃહસ્પતિ બુધને જીતે તો મ્લેચ્છ, શૂદ્ર, ચોર, ધનવાન, નગરનિવાસી અને ત્રિગર્તદેશ તથા પર્વતમાં રહેનારાઓ પીડાય છે. શનૈશ્વર બુધને જીતે તો નાવ ચલાવવાવાળા, લડવૈયા, જલથી ઉત્પન્ન થતા દ્રવ્ય, ધનવાન અને ગર્ભિણી સ્ત્રીઓ એ સર્વ પીડાય છે. શુક્ર બુધને જીતે તો અગ્નિકોપ થાય અર્થાત્ દુનિયામાં જગોજગો ઉપર આગ લાગે તથા સેતી, વાદળ અને ચઢાઈ કરી જનારા રાજાઓ નાશ પામે છે.

શુક્ર વૃહસ્પતિને જીતે તો કુલૂત, ગાંધાર, કૈકય, મદ્ર, સાલ્વ, વત્સ તથા વંગ નામના દેશ અને સેતીનો વિનાશ થાય છે. મંગલ વૃહસ્પતિને જીતે તો મધ્યદેશ, રાજા અને ગાયો પીડાય છે. શનૈશ્વર વૃહસ્પતિને જીતે તો આર્જુનાય, નવસાતિ, યૌધેય અને શિવિ દેશનાં માણસો તથા બ્રાહ્મણો નાશ પામે છે. બુધ વૃહસ્પતિને જીતે તો મ્લેચ્છ, સત્યવાદી પુરુષ તથા શસ્ત્રધારી પીડાને પ્રાપ્ત થાય છે અને મધ્યદેશનો ક્ષય થાય છે.

વૃહસ્પતિ શુક્રને જીતે તો ચઢાઈ કરનારા શ્રેષ્ઠ રાજાઓ નાશ પામે છે, બ્રાહ્મણ તથા ક્ષત્રિઓમાં વિરોધ જામે છે, વર્ષા પણ થતી નથી, અને કોશલ, કલિંગ, વંગ, વત્સ, મત્સ્ય, મધ્ય કલીંબ અને સૂરસેન નામના દેશ મહાન્ પીડાને પ્રાપ્ત થાય છે. મંગલ શુક્રને જીતે તો રાજાનો સેનાપતિ માર્યો જાય અને રાજાઓમાં પરસ્પર યુદ્ધ થાય. બુદ્ધ શુક્રને જીતે તો પર્વતમાં રહેનારાઓનો ક્ષય થાય, દુગ્ધનો નાશ થાય અને વર્ષા થોડી થાય. શનૈશ્વર શુક્રને જીતે તો સમૂહમાંનો પ્રધાન પુરુષ, શસ્ત્રથી આજીવિકા ચલાવનારા ક્ષત્રીઓ અને જલથી ઉત્પન્ન થનારાં દ્રવ્યો પીડા પામે છે.

શુક્ર જનૈશ્વરને જીતે તો અર્ધવૃદ્ધિ ધાય અર્થાત્ તમામ વસ્તુ કિફાયન ભાવે વેચાય, સર્પ, પક્ષી અને માનીપુરુષોને પીડા ધાય. મગલ જનૈશ્વરને જીતે તો તંગળ, આન્ધ્ર, ઉડ્ડકાશી અને વાહીક દેશના નિવાસીઓ પીડાય છે. બુધ જનૈશ્વરને જીતે તો અગદેશ, વગિક, પક્ષી, પશુ અને સર્પ પીડાને પ્રાપ્ત ધાય છે. તેમજ વૃહસ્પતિ જનૈશ્વરને જીતે તો જે દેશોમા સ્ત્રીઓ વધારે હોય તે દેશ તથા મહિષક અને શક પીડા પામે છે. આટલું કહી રાજ્ય જ્યોતિષીએ વોલવું વંધ કર્યું. રાજરાયસિંહજીની યાદદાસ્ત ઘણીજ ઉત્તમ હતી. તેઓએ “ વૃહસ્પતિ શુક્રને જીતે તો ચઢાઈ કરનારા શ્રેષ્ઠ રાજાઓ નાગ પામે છે ” એ વાક્યનું વરાવર મનન કર્યું, પરંતુ પાંચ દિવસની ઢીલથી પ્રતિપક્ષીઓ હલ્લવદની હદમાં પ્રવેશ કરે એવો સંભાવો થયો “ ભાવિ હશે તેમ થશે. ” એવા નિશ્ચય પર આવેલા રાજરાયસિંહજી ઇષ્ટદેવને સ્મરી એજ વચ્ચે સૈન્યને સજ્જ કરી શત્રુઓ સામે ચાલી નિકળ્યા. ઘાટીલાના મેદાનમાં ઉભય પક્ષનો મેટો થયો. ગ્રાહાઓની ગ્રપટથી પ્રથમ તો દેદાઓ દમ રવાઈ ગયા, પરંતુ પાછલ્લી એ લોકોએ અવર્ણનીય પરાક્રમ કરી વતાવ્યું. શત્રુઓના દલને ઊંચા ભિન્ન કર્યા છતાં હલ્લવદના સૈનિકોની હાર થતાં રાજરાયસિંહજી પણ અગણિત પ્રહારોથી અચેત બની યુદ્ધભૂમિમાં પ્રાણરહિત થયા.

જામના આશ્રિત તથા ઇશ્વરના અનન્ય ભક્ત વાલોટ ડસરદાન કે જેણે “ હરિર કાવ્ય ” નામનું ઇશ્વરભક્તિનું પુસ્તક રચેલું છે એણે રાજરાયસિંહજીના સ્વર્ગગમન સંબંધમાં ચારણી ભાષાની અદર ઘણાં ગીતો બનાવેલા તેમાંથી જેટલાં મળ્યાં તેટલા આ સ્થળે દાખલ કર્યા છે.

ગીત ૧.

રાણાહર ભલા જનમીઓ રાત્તા. તુજ ન વડ મડ જોધ ત્રસીંગ;
જૂના વેર ટાલ જાહેજા. ઘોડી કિઆ હેકઠા ધીંગ;
વગસે લાખો તમણ વગસીયો, ભલે હાલ હર દેદાંમીર;
સેંચે વેર તણે કજ રાધે, હાલાને વગસીઓ હમીર;
મોહોડ વીરભદ્ર સેંગો મલિયા. મન વીસારીં જકે મુઆ;
હાલો દેદો હોએ હેકઠા, હાલો રાણધણ હેક દુઆ;
માંહો માંહે વેર નંહે મુકા, દલ જાલે હાલા દમીઆ;

हाला त्रणरा मली हेकठा, एको कणी न आगमीआ;
जासे नहीं दिअरडे जाते, वीसह घणा दिन रहेसे वात;
राहां त्रण तणे सररासो, अणभंग राखी गिओ अखिआन.

गीत २.

खेधी लग क्षत्री खडग हथ खारा, मदही इन्द्र सभा मलिया;
बीजी वार सरगपर वेंवे, साएवरासो साफलिया;
एथ कज अलाओथीकज अपछर, सुरनर रहीआ करी समास;
कडतल राण राएधण कीधो, कलह वली दूजो कवलास;
आडा अमर हुवा अनीयारा, जोध न सकी आकरी जुआ;
हालो देदो होए हेकठा, हालो राएधण हेक हुआ;
राएधण राज वाजेआ रुके, सघलेई संसार सुओ;
मोटो जूध हुवो मालीए, हेक वली जुध सरग हुआ.

गीत ३.

आधी आधी चाओर आपे, सथरा इन्द्र किया समझाव;
माना ओत हामा ओ व मलीया, इन्द्र सभा वच वेठा आव;
कर झालां गोलो घडसप काढां, धखते तेले हाथ धरां;
रायासंध सरीखो राजा, कोए होए तो धीज करां;
प्राझलती झलझंगां पेसे, तीर न खावकरां गमतोय;
जणाणी कणे होए जो जायो, कडतल सारीखो नर कोय;
अकलंक माथा फूल उतारां, पेसव मरमा कोस पीआं;
मानाओत जेहडो मेसाझल, दूजो होए तो सीसदीआं;

कल पांत्रीश तणी बहु वांकल, जायो होए तो बोलो जीह;
देव जकरां होए जो दोइ जो, सपोह कोए सारीखो सीह;
परख रतन अणखूट पृथीपड, ब्रेवीरातन बावन वीर;
कस चाटां जो राण जसो कोइ, हिन्दु होए के होए हमीर;

गीत ४.

रत कडवो केस सकत पूछे रुद्र, पडतां में लीधो अपड;
लागुआतणा लागते लोहां, भडते राआसंग भड;
आगे दोए वेला आचरीयो, मेंताए कमंध तणा रणमांय
त्रीजी वार कहोने त्रिनेयण, सोअण हुवो केस कडवे साय;
सपरा सात गंगतट सोलह, तेस दसह बल भीमा तीर;
ते तेत्रीश पीआ पात्र सकत, खाटीथीए छठे पात्र खीर;
होए मन चौंक सकत सब हसीया, बलद हुए मन कीओ वचार;
आलाघाव हुआ अगलूणा, ओतणलींव तणो अपगार;
रतन महेस जसो गणरासो, बीसहथी धारुं जणवास;
ईसर तुं सब धारी अमर, कल सपेख गया कवलास.

^१ राजरायसिंहजी वि. स. १६४० मा घाटीला पासे देदा रजपुतानी साथे भयंकर युद्ध

१ राजरायसिंहजीना पराक्रम संबंधी वर्णन करतां दोइ एक हिन्दी कविए दोहो बनाव्योछे.

“ कटारी अमरेशरी, लींवारी तलवार;
हाथल रायासींगरो, दिल्लीरे दरवार. ”

क्यांइ क्यांइ “ तोगारी तलवार ” एवो पण पाट छे.

કરી સ્વર્ગે સિધાવ્યા, તેઓને છત્રપાલજી, ચંદ્રસિંહજી તથા સૂરજભાળજી નામે ત્રણ કુમારો હતા, તેમાં પાટવીકુમાર છત્રસાલજી માઝીઆના મીઆણા સાથે વીંગાણું કરતાં વિ. સ. ૧૬૩૮ માંજ સ્વર્ગવાસી થયા હતા, જેથી કુમાર ચંદ્રસિંહજી શૌર્યસાગર પિતાના સ્વર્ગગમન પછી વિ. સ. ૧૬૪૦ માં રમણીય “રાજ” પદવીને ધારણ કરી હઠવદની ગાદી પર વિરાજમાન થયા.

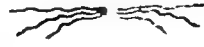

રાજરાયસિંહજીના પરિચયમાં આવેલ વાદશાહ “અકબર” હોવા જોડે એમ વિક્રમના સોઢમા શતક ઉપરથી એક રીતે સિદ્ધ થઈ શકે છે, પરંતુ બીજી વાજુ વિચાર કરીએ તો શહેન-શાહ અકબરે પોતાને હાથે પોતાનું જીવનચરિત્ર લખેલ છે તેમાં સ્ત્રીનામાંસ્ત્રીની વાવતો પણ જોવામાં આવે છે, છતાં તેઓને રાજરાયસિંહજીનું મિલન થયું એવો લેખ કયાંઈ દ્રષ્ટિગોચર થતો નથી.

૧ વઢવાળના ઇતિહાસમાં રાજરાયસિંહજીને ચંદ્રસિંહજી તથા સરતાનજી નામે બેજ કુમાર હતા એવું દર્શાવ્યું છે અને એ સરતાનજીએ આડેમરના ઠાકોર સાહેવજીને માર્યા હતા તથા પોતે પણ મરણને શરણ થયા હતા.

વિંશત્ તરંગ.

સર્વૈયા.

ભૂપતિ ચન્દ્રતળે ભુવને, પ્રકટેલ વડા પ્રથિરાજ પ્રતાપી;
જાપ થતાં વિચર્યા સુરલોક, સિંહાણીં નરેશતણું શિર કાપી;
શૂર યયા સુરતાન પછી, નિજ ગાદીં સુવંકપુરીમહિં સ્થાપી;
માન સહીષ લગી નથુરામ, અહીં અમરેશ ! હકીકત આપી.

રાજચન્દ્રસિંહજીએ વિ. સં. ૧૬૪૦ માં હલ્લવદની ગાદીએ વેણી પોતાની કુઠ્ઠપરંપરા પ્રમાણે પ્રજાનું પાલન કરી ઔદાર્ય આદિ સદ્ગુણોથી મહાન મુયશ મેળવ્યો. એ એક વહાદુર નરેશ હતા, તેઓના લગ્ન જોધપુરના રાઠોડ સૂર્યસિંહજીના કુંવરી સત્યભાગા સાથે થયાં હતાં; એ સત્ય-ભાગાની ન્હાની વ્હેનનો વિવાહ દાદગાહ અકરના ગાહજાદા સલીમ સાથે કરવામાં આવ્યો હતો. કહે છે કે—રાજચન્દ્રસિંહજી તથા શાહજાદો સલીમ એક લગ્ને જોધપુર પરણ્યા ગયા હતા. રાજ-ચન્દ્રસિંહજીની વરાતે જોધપુર જતાં વેગડવાવ મુક્તમ કર્યું હતું. એ વેગડવાવના આયર અરજન સોનારાએ હલ્લવદની જદરી જાતને મમતાથી રોકી મિજમાની આપી અને રાજ ચન્દ્રસિંહજીના સંન્ય સતિ નર્વની ઘણીજ સારી સરખા કરી. અરજન સોનારાને શૂરીય તથા મમજુ માળમ સમગ્રી શ્રીમાન્ રાજાભણે તેની પ્રોણાગત અત્યન્ત સ્નેહથી સ્વીકારી અને પેઢીએ પેઢીએ રેડઢોળ પોશાક આપી વરાતમા નાચે નીચે. એ વિષે ખાટ હોદો નોંધે મુજબ દોઢો કોળે છે.

“ અરજનીએ અસ્થિયાન, પહેલી કીધી પાંચાલીયે;
રાગ્યો એકજ રાત, જાતો ચંદ્ર જમાડીઓ. ”

વરાત જોધપુર પહોંચા, હવે જી રીતે સ્થોડા કુંવરીનો સંવંડ રાજચન્દ્રસિંહજી સાથે થ-
પણે રોવાથી વિનુગામના નિદન મુનન પ્રથમ નેધાં પોંચાવા જોઈ. છતાં શાહજાદા સલીમે

ए वावतमां तकरार उठावी. अंते एवो निर्णय थयो के भालांनी अणी उपर एक नाळीएर राखवुं अने ए नाळीएरने घोडा दोडावी जे प्रथम लइ ले ते पहेला पोंखाय. दिल्ली तथा हळवद तरफथी ए वात मंजुर राखवामां आवी. एक विशाल मेदाननी अंदर जमीनमां भालुं खोडी तेना उपर नाळीएर मूकवामां आव्युं. नियमित स्थळेथी वने पक्षना अश्वो एक साथे दोड्या, तेमां हळवदना अश्वोए हेरत पमाडे एवा वेगथी आगळ वधी श्रीफळने हस्तगत कर्तुं; आथी बादशाही वरातनो मनोरथ पार पडी शक्यो नहि. वने वरात तोरणे पहुँचतां प्रथम राज चन्द्रसिंहजी पोंखाया अने पछीथी शाहजादा सलीमने पोंख्या बाद अनुक्रमे पाणिग्रहणनी क्रियानो प्रारंभ करवामां आव्यो. राज चन्द्रसिंहजीए उतारो जाळववा अर्थे एक जसाजी नामना लींवड शाखाना वृद्ध राजपूतने राखेला हता, अने वाकीना समग्र मनुष्योने पोतानी साथे लीधेला हता. एक स्वाभाविक नियम छे के ज्यारे कोइ माणस एकलो वेठो होय त्यारे तेना हृदयमां अनेक प्रकारना विचार स्फुरे छे. हळवदना उतारामां होको गुडगुडावता राज्यभक्त जसाजी पण एज हालतमां आवी पड्या. पासे कोइ माणस न हतुं, जेथी मनमां ने मनमां विचारवा लाग्या के हळवदना अश्वो पाणीवाळा होवाथी शरुआतमां तो श्रीहरिए मारा मालिकनी लाज राखी, पण हवे मूछ उंची रहेवी ए बहुज अशक्य छे; कारण के परणी रद्या बाद वतनमां विदाय थती वखते बादशाही वरात तरफथी भाट चारणो वगेरेने जेटली दात आपवामां आवशे तेटली राजसाहेवथी आपी शकाशे नहि; कारण के क्यां दिल्ली अने क्यां हळवद. वळनी परीक्षामां तो हजु पण पाछा हठीए तेम नथी, पण समृद्धिमां कोइ रीते एनी सरखामणी करी शकाय तेवुं नथी. माटे वीजुं कांइ नहि करतां आ वखते जो उताराने लूंटावी दीथो होय तो जेजेकार थइ जाय. बादशाही वरातवाळाथी एवुं वनी शकशे नहि, कारण के एना उतारामां तो करोडोनो माल होय, ए शिवाय ए गमे तेटलुं द्रव्य उडाडशे तो पण हळवदनी तोले नहि आवे. आ हळवदना उतारामां बहु तो वे चार लाखनो माल असवाव हशे. अत्यारे ए लूंटावी देवाथी जे नामना मळशे ते पछीथी करोडो रुपिया खर्चवाथी पण मळी शके तेम नथी. मात्र वांधो एटलो छे के जो मारां आ साहस उपर महाराजा राजसाहेव नाराज थाय तो मारे मरवुं पडे. घडिभर आवा तर्कवितर्क करी छेवटे लींवड जसाजीए दृढ संकल्प कर्कोके—भळे मारे मरवुं पडे, पण मारा मालिकतुं नाम तो अमर रही जशे ? एना नाम करतां मारां प्राण कांइ किम्मतदार नथी. बस एज वखते जसोजी बहार निकळ्या, अने भाट चारणोने भेळा करी उन्नत अवाजे बोलवा लाग्या के—“ चालो वाप-

હા ! ચાલો, આ હઠવદનો ઉતારો લૂંટાય છે હાલો, અમારા રાજસાહેબે હુકમ દીધો છે કે માગ-
ળથી વધારે મારે કાંઈ નથી, માટે હાલો, જેને જે જોડણ તે ઉપાડો, વાર ન લગાડો. ” આ શબ્દો
સાંભળતાં જ અસંખ્ય માગળ લોકો ત્યાં આવી પહોંચ્યા અને ઉતારામાં પ્રવેશ કરી કોઈ ઘોડા, કોઈ
દાથી, કોઈ હંટ, કોઈ વઢવ, કોઈ પેટી, કોઈ પટારા, કોઈ પલંગ, કોઈ તાવદાન, કોઈ મ્યાના કોઈ
પાલખી, કોઈ ગાદી, એમ જેને જે ગમ્યું તે લઈ લઈને ચાલવા લાગ્યા અને માર્ગમાં મોટે અવાજે
“ ભલે વાપ લીવડ, ભલે વાપ લીવડ, ભલે હઠવદ ભલે, ભલે હઠવદ ભલે ” એવા ગોરવકોર કર-
તા પોતપોતાને સ્થાને જતા હતા, ત્યાં પરણેતર પૂર્ણ થઈ રહેવાથી ઉતારા મળી વહેલા હઠવદના
જાનૈયાઓ પોતપોતાના ઘોડા વગેરેને ઓઝ સ્વવાથી માગળ લોકોને અટકાવી આસપાસ ઘેરી વળ્યા
અને કહેવા લાગ્યા કે—“ આ અમારી માલમત્તા તમો ક્યાં લઈ ચાલ્યા ? ” આનો કાંઈ જવાબ
નહિ આપતાં માગળ લોકો તો “ ભલે લીવડ ભલે, ભલે હઠવદ ભલે, વાપ ! હઠવદ તે ક્યાં
થાવું છે ? ” આમ વારંવાર હર્ષધેઢા વની વોલી રત્તા હતા. આ વાત વીજા માણસોના ધ્યાનમાં તો
એકદમ ન વેરી, પણ પરમ ચતુર રાજ ચન્દ્રસિંહજી સમજી ગયા કે લીવડ જસાજીએ હઠવદનો ઉ-
તારો લૂંટાવી આ વાહ વાહ કહેવરાવી છે. તુરતજ તેઓ નામદારે માગળ લોકોને અટકાવી ઉમેલા
પોતાના માણસોને ઠપકો આપી સીધા ઉતારે જવા મૂવવ્યું, અને પાંતે પણ મનથી ને મનથી દીર્ઘ-
દર્શી જસાજીને ધન્યવાદ દેતા દેતા ઉતારે પધાર્યા. જસોજી તો વન્દૂક ભરીનેજ ઘેટેલા હતા, મા-
લિકા તરફથી અપમાન થતા આપઘાત કરવો એજ તેનું હેતુલું કર્તવ્ય હતું, પરંતુ ડ્યારે તેણે શ્રીમા-
ન રાજસોહવનાં નિર્મલ નયનોને પોતા તરફ હસતાં જોયાં ત્યારે તેને સ્વાત્રી થઈ કે મારું આ કાર્ય
મારા ઇગ્ર માલિકને સતોષકારક જણાયું છે. રાજસાહેબે અશ્વપરથી નીચે ઉતરી તુરતજ ઘટ્ટ જસા-
જીને ધન્યવાદ આપ્યો અને વળું કે—“ આટલા વધા માણસોમા તમે એકજ સ્વરા નિમકહ્યાલ અને
રાજ્યભક્ત છો. જો તમોએ આ યુક્તિ ન વાપરી હોત તો મારી રી તાકાત હતી કે વાદશાહી વરા-
તની રૂપર્યામા આવી પ્રસ્થાપિ પામી શકું ? વસ તમેજ હઠવદની ત્યાજ ગાચી છે. ” આટલું વોલી
રાજ ચન્દ્રસિંહજીએ લીવડ જસાજીને કેટલોક ઉમદા પોશાક આપ્યો. વાદશાહી વગને ખાટ ચાર-
ણેને દાન આપતાં વચ્ચે અટકાવ દ્રવ્ય ઉઠાવ્યું, પણ તેનાથી હઠવદની તુલના નહિ થકી નહિ;
વારણ કે એ વચ્ચે પણ માગળ લોકોના હુશમાં “ ભલે લીવડ ભલે, ભલે હઠવદ ભલે ” એવા
ઉચારો જારી હતા.

ઉપરના અવસરનો એક પગીઓ દોહો રહ્યું પણ જન્મમુદાયમાં મામાન્ય રીતે નીચે

મુજવ વોલાય છે.

“ જાણ્યું ટાણું તેં જસા, કરમી ગ્રહ કેવા;
પારકી પથારીએ લીંબડ જસ લેવા, જાણ્યું ટાણું તેં જસા ”

રાજ ચન્દ્રસિંહની જોધપુર શિવાય વીજી પાંચ જગોણ પરણ્યા હતા અને તેનાથી પૃથ્વીરાજજી, આશકરણજી, અમરસિંહજી, અમેરાજી, રાજસિંહ, રાણોજી, મોજરાજની, મુગસિંહજી અને પ્રતાપસિંહજી નામે નવ કુમારો થયા. તેમાં મ્હોટા કુમાર પૃથ્વીરાજજી “ મહલી ” ના સરવૈયાના ભાણેજ થતા હતા. આશકરણજી તથા અમરસિંહજી “ જોધપુર ” ના રાઠોડ સૂર્યસિંહનીનાં કુંવરી સત્યભામાના ઉદરથી જન્મ પામ્યા હતા. અમેરાજી “ શીહોરના ”, રાજસિંહજી “ લીલોસ ” ના, રાણોજી તથા મોજરાજજી “ પેથાપરમાણસા, ” ના અને સૂરજસિંહજી તથા પ્રતાપસિંહજી “ કુળ ” ના દૌહિત્ર હતા. મતલબ રાજ ચન્દ્રસિંહજીનાં લગ્ન મહલી, જોધપુર, શીહોર, લીલોસ, પેથાપરમાણસા તથા કુળ ગોરે સ્થળે થયાં હતાં, તેઓનું આજીવન કુટુંબ નિરંતર અવનવા આનંદ મંગલને અનુભવતું હતું, પરંતુ દુઃખપય સંસારના અનિત્ય વૈભવોની પ્રાપ્તિથી પોતાને સુખો સમજનાર પ્રાણીને પ્રભુ ન હોય ત્યાંથી ઉશ્ચિતો સ્વપ્નનો અર્પણ કરે છે. એ અનાદિ નિયમાનુસાર સ્વર્ગસ્થ રાજ રાજસિંહજીએ ધ્રોણની ધામમાં વાવેલું વૈરવોજ અંકુરિત થયું. જામનગરના જામ ધ્રોણ ઠાકોરના કુટુંબી હોવાથી તેઓએ એક મ્હોટું લગ્ન કરી દહાડાને કવને કાઢી માટે મોકલ્યું. રાજ ચન્દ્રસિંહજીએ જામના લગ્નની સાથે મુલ્ય કરી વિજય મેળવ્યો અને પાછાથી પોતાનાં એક કુંવરી હતાં તેનો જામ સત્તાજીના કુમાર લાલાજી સાથે વિવાહ કર્યો, જેથી વૈરની પણ શાન્તિ થઈ.

રાજચન્દ્રસિંહજી વિ. સં. ૧૬૪૨ માં ગુજરાત સ્વાતાત્રતા વાદશાહી સૂઝા સ્વામીજીજીકો-કાને વીરમગામ મુકામે મળ્યા હતા, તેઓએ પોતાના ચોથા પુત્ર અમેરાજીને ‘ ધાન ’ તથા “ લવર ” સહિત ‘ ચોવીશ ગામો આપ્યાં હતાં અને એથી ન્હાના પાંચ કુમારોમાંથી એકને સાત અને વાકીનાને ચૌદ ચૌદ ગામનો ગિરાસ આપ્યો હતો.

શી શાળીના ઠાકોર અદાજીને અમદાવાદના વાદશાહી સૂઝા સાથે અળવનાવ થવાથી

૧ શ્રી કલ્યાણના વારોટ કાલુવીના ચોવડામાં અમેરાજીને સાત ગામ સહિત ધાન તથા લવર મળ્યાનું લખેલ છે

तेओ पोताना कुटुंबकरीला सहित हळवदमां राज चन्द्रसिंहजीने आश्रये ताजेतर आवी रहा हता; एक वखत कुमार पृथीराजजी अश्वारूढ बनी फरवा निकळ्या हा, फगीने पाछां वळतां तृगातुर अश्व-
ने पाणी पावा गहेरनी समीपे रहेला अवाडा पासे आव्या. ए समये अदोजी पण आउथी आवी पोताना अश्वने पागी पाता हता; तेओने आसपास उभेला केटलाएक पुरवासीओए प्रथमथीज कथुं हतुं के कुमार पृथीराजजी निकटमां आवेल अन्यना अश्व उपर चाकनो प्रहार कर्या शिवाय रहेना नथी. छतां अदाजीए कोडना कहेवा उपर ध्यान नहि आपतां पोताना मननुं धार्युं कर्तुं. नवयौवनना आगमनथी समग्रसृष्टिना दळने तुच्छ समजनार कुमार पृथीराजजीए अदाजीना अश्व उपर चावुक उगाम्यो. अदाजीए पण पूर्वपरना विचारनो परित्याग करी कुमारना हृदयमां भलं भोंक-
वानी दाम भीडी ए वखने कुमार पृथीराजजी पोता पासे कांड हथियार नहि होवाथी वधारे जोखममां उतरवानुं अनुचित धारी सत्वर सक्रोध आकृतिने प्रदर्शित करी गहेरमा सिधाव्या. स्वल्प समयने अन्तरे अदोजी पण उतारे आवी प्होंच्या. हेव अदाजीने केशी रीते पायमाल करवा एज विचारने हृदयपरमां मुख्य स्थान आपी कुमार पृथीराजजीए माणसेने एकत्र करवा मांडयां. ए वात राज चन्द्रसिंहजीना जाणवामा आवतां तेओए पृथीराजजीने पोता पासे बोलावी कथुं के “कुमार ! अदोजी आपणे आश्रय आवी रहेला छे, एनुं अनिष्ट करवुं ए आशणे धर्म नथी.” छतां क्रोधने वश बनेला पृथीराजजीए पितानां वचननुं वजन नहि राखतां एकदम अदाजीना मुकाम उार हुमळो कर्पो. तेवामां राज चन्द्रसिंहजी त्यां आवी चडया अने कुमारने साहस न करवा सृचवुं, परंतु एथी पृथीराजजीनो क्रोध अभिवृद्धि पांम्यो, तेओ तुरतज त्यांथी रिमाइ वदवाण तरफ चाली निकळ्या. त्या प्होंच्या वाद तेओए पराक्रमथी आजुमाजुना प्रदेशने स्वाभीन करी वि. सं. १६६० मा वदवाणनुं स्वतंत्र राज्य स्थापुं तथा पोताना नामथी वादश हने वार्षिक पेशकशी सोडलवा माटी अने स्वल्प समयमांज वे हजार योद्धाओनुं सैन्य एकत्र कर्तुं तेवामां वनाव एवो पन्थो के केटलाएक लश्करी सिपाहीओ उट आदि वाहनो उर वादशाही खजानो लट जूरागदशी जमदावाद तरफ जाता हता ते वदवाणने पादर धट नीळ्या, ए वाननी पृथीराजजीने खवा पट-
तां तुरतज तेओए सख्यावंर स्वागे सहित त्यां आवी पादशाही पिमाहीओ साथे थोंगाणुं कर्तुं, अने खजानो हंटी लीगो. ज्यागे ए समाचार वादश हने मळग न्यागे वादशाहे पृथीराजजीनुं मन्त-

१ राजचन्द्रसिंहजीना जमल दरम्यान वदवाण हळवदना कवनामा हतुं एम केटलाएक इतिहासोना आधारधी कही गजाल छे.

ક કાપી લાવનારને મ્હોટું ફનામ આપવાનું સર્વ સ્થલે જાહેર કરાવ્યું અને એક મૂવાને બે હજાર સ્વારો સાથે પૃથીરાજજીને પરાસ્ત કરવા વઢવાળ તરફ રવાના કર્યો. એ મૂવાએ પૃથીરાજજીના અદ્ભુત વલ્લ સંવંધી કેટલીએક વાતો સાંભળેલી હોવાથી તેઓની સાથે મુકાવલો કરવાનો વિચાર માર્ગમાંજ માંડી વાલ્યો અને કપટ ક્રિયાથી વીરનરને વશ કરવાનો દૃઢ નિશ્ચય કરી પોતાના માળ-સ મારફત તેઓને કહેવરાવ્યું કે હું સ્વાસ વાદશાહી સ્વંડળી ઉઘરાવવા માટે નિકળેલો છું, તો આપ મારા ઉક્ત કાર્યમાં મદદગાર થશો તો મ્હોટો ઉપકાર માનીશ. એ રીતનો મૂવાનો સંદેશો સાંભળી પૃથીરાજજીએ પોતાના દૂતદ્વારા મૂવાને કહેવરાવ્યું કે—તમો દાથમાં કુરાન લડમારી સાથે કપટ ન કરવાના શપથ લ્યો તો હું ખુશીથી તમોને સહાયતા આપવા તૈયાર છું. મૂવાએ વાતને સ્વીકારી લીધી, પરંતુ સાથે એટલો કરાર કર્યો કે જો પૃથીરાજજી પ્રથમ કપટ કરશે તો પછી હું પણ તેમ કરીશ અને જો તેઓ મારી સાથે નિષ્કપટતાથી વર્તશે તો હું પણ તેઓની સાથે એજ રીતે વર્તન કરીશ. આ રીતે અન્યોઅન્ય કબુલાત થયા વાદ પૃથીરાજજી પોતાના સૈન્ય સહિત સામા જડ મૂવાને મળ્યા અને અદોજી શીયાળીમાં આવ્યા છે એવા સમાચાર સાંભળતાં એ વન્નેએ પ્રથમ શીયાળી ઉપરજ દહ્યો કર્યો. અદાજી ઉપર ઉપાધિનું વાદલું તૂટી પડ્યું. કુંજર સરસા પૃથીરાજજી સામે પિપીલિકાની દશાને પ્રાપ્ત થયેલા અદોજી પોતાના થોડા ઘણા સ્વારો સહિત કમ્મર કસી ક્ષાત્ર-ધર્મ પ્રમાણે સન્મુખ આવી ઉભા રહ્યા, તીક્ષ્ણ તલવારો ચમકતી ચપ્પા સમાન મ્યાનમાંથી નિકળી અને ભયંકર વાપાકાપી ચાલી; પરંતુ આદિત્યના ઉગ્ર પ્રકાશ આગળ જેમ દીપકની જ્યોતિ નિસ્તે-જ વની જાય તેમ સ્વપક્ષનો સંહાર થતાં અદોજી વલ્લહીન વની ગયા. તુરતજ પૃથીરાજજીએ તેઓનું મસ્તક છેદી એક ઉન્નત વૃક્ષની ઢાલે લટકાવી દીધું. એ શોકજનક સમાચાર સાંભળતાંજ અદાજી ના રાણીને સત ચઢ્યું અને પોતાના પતિ સાથે વઢી મરવા તૈયાર થયાં, તેણે કુંકુમ તથા અક્ષતથી ખાલને અલંકૃત કરી સતીને યોગ્ય સકલ ગૂંગારો સજ્યા વાદ પૃથીરાજજીને કહેવરાવ્યું કે મારા સ્વામીનું મસ્તક મને સુપ્રીત કરો. પૃથીરાજજીએ સતીની યાચનાનો અસ્વીકાર કરી પ્રત્યુત્તર પાઠવ્યો કે જો તારે તારા ધણીનું માથું જોડતું હોય તો મેં વૃક્ષની ઢાલે ટાંગ્યું છે ત્યાં તું જાતે આવી લડ જા. આ રીતના અનાદરથી સતીનું હૃદય અધિક સંતપ્ત થયું છતાં અન્ય ઉપાયને અભાવે તે પૃથીરાજજી પાસે ગયાં. એ વખતે પૃથીરાજજીએ સતી સન્મુખ અદાજીને સંવંધી કેટલાંએક અ-ઘટિત વચનોનો ઉચ્ચાર કરવા માંડ્યો, પરંતુ તે તરફ લક્ષ નહિ આપતાં સતીએ પોતાના પ્રાણેશનું મસ્તક હસ્તગત વરવા વન્નેલો વાલ્યો અને આવેશને લીધે થરથરતાં અંગોને ઘડિ બે ઘડિ સ્થિર

રાચી દૃષ્ટ પર ચઢવા માંડ્યું. પૃથીરાજજીનો વચનપ્રવાહ ચાલુ જ હતો. ભાવિ આગળ ભલભલેરા મનુષ્યો પણ બુદ્ધિવચ્ચને ગુમાવી વેસે છે. મ્હાવરો નહિ છતાં સત્ય વૃત્તના પ્રભાવથી દૃષ્ટ પર ચઢેલી સતીએ અન્તિમ ગાલા સૂધી પદોંચી સ્વામીના શિરને પ્રાપ્ત કર્યું. એ વચનનો દેખાવ ઘણોજ દયા-જનક હોઈ પાપાળ સરસા કઠિન હૃદયમાં પણ કારુણ્ય પ્રગટાવવા સામર્થ્ય ધરાવતો હતો, છતાં પૃથીરાજજીના હૃદયમાં વિશેષ કાઠિન્યે વાસ કર્યો. સ્વામીના શિર સાથે વિવિધ વાતો કરતી તે-મજ તેને હૃદયથી ચાંપતી સતી દૃષ્ટથી નીચે ઉતરવા લાગી. જો કે એ પતિવ્રતાની વૃત્તિ પતિના શિરમાંજ સંલગ્ન હતી, છતાં તેના ચરણોની નિયમસર થતી ગતિ સતીત્વનો અવર્ણનીય ચિતાર આપતી હતી. પતિનું મસ્તક લઈ દૃષ્ટથી નીચે ઉતરેલી સતી અસહ્ય વચનવાણોની વૃદ્ધિ વરસાવતા પૃથીરાજજી પ્રત્યે વોલી ઉઠી કે મને તો મારા પ્રાણેશનું મસ્તક પ્રાપ્ત થયું, પણ તારી સ્ત્રી એટલી વધી અભાગિણી થશે કે “ તારી શી ગતિ થઈ ” એ પણ નહિ જાણી શકે, આટલું કહી સતી તો અદાજીની સાથે વઢી મુઠાં અને પૃથીરાજજી પેશકસી ઉઘરાવવા નિકળેલ વાદશાહી સૂવા સાથે ચાલી નિકળ્યા. હવે જે સ્થળે લડકરનો પડાવ નાંચવાનો નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો હતો તે સ્થળે પ્રથમથીજ વંદોવસ્ત કરવા સૂઝાણે પૃથીરાજજીને મોકલી આપ્યા. પૃથીરાજજીએ ત્યાં જઈ આસપાસ જલ્લની તંગી હોવાને લીધે એક કુવા ઉપર પોતાનો તંબૂ તળાવ્યો, તેની ચારે વાજુએ પોતાના માળસો માટે ગોઠવણ કરી અને વાદશાહી લડકર માટે જરા દૂરના ભાગમાં તંબૂઓ નંચાવ્યા. લડકર આવી પહોંચ્યું, પાણીની તાળ પડવા માંડી, સૂઝાણે પૃથીરાજજીને પૂછ્યું કે પાણીને માટે શો વંદોવસ્ત કર્યો ? ત્યારે પૃથીરાજજીએ જવાબ આપ્યો કે આ સ્થળની આજુવાજુએ તપાસ કરાવતાં જલ્લ વ્યાંડ પણ જટતું નથી, આથી લડકરી સિપાહીઓ આપત્તિમાં આવી પડ્યા. નેઓ વિચારા છ સાત માટલ પર એક તઢાવ હતું ત્યાં જઈ જલ્લ ભરી લાવવા લાગ્યા અને જ્યાંમુઝી એ સ્થળે રહેવું પડ્યું ત્યાં સૂધી સૂવાના સમગ્ર સૈન્યે દૃદ વિનાની દાઢમારી વેટી. તેવામા ગ્વાપરા કોડીયા સરસા કોઈ એક સિપાહીએ સૂવાને સ્થાન આપ્યા કે પૃથીરાજજીના તંબૂમાં એક કુવો છે, છતાં “ આટલામાં પાણી નથી મળતું ” એવું અસત્ય વોલ્યા. તપાસ કરાવતાં મુઠાને એ સિપાહીની વાત સત્ય જણાઈ, જેથી તેણે પૃથીરાજજીના ઉક્ત વર્તવ્યને વિશ્વાસઘાત નેમજ છલ્લભેદરૂપ સમજી લીધું, ને લીધેલા મુદયથી મુક્ત હોયો અને તુરંતજ પૃથીરાજજીને વેદ વી ઉપાદી ગયો. પાછળથી પૃથીરાજજીનું શું થયું એ કોઈના જાણવામાં ન આવ્યું.

પૃથીરાજજીના સંવંધમાં વઢી એમ પણ વેવામાં આવે છે કે શ્રી દલ્લવદના મટોટ ગણી

સત્યભામાજી કે જે જોધપુરના રાઠોડ સૂર્યસિંહજીનાં કુંવરી, રાજ ચન્દ્રસિંહજીનાં પત્ની અને કુમાર આશકરણજી અને અમરસિંહજીનાં માતૃશ્રી હતાં; તેઓના અન્તઃકરણમાં સ્વાર્થવૃત્તિ ઉદ્ભવી; તેઓએ પોતાનાં ન્હાનાં બહેન કે જેને દિલ્હીના શહેનશાહ સાથે પરણાવ્યાં હતાં તેને એક પત્ર લખી જણાવ્યું કે-તમો અમારા હિતની ખાતર ગમે તે પ્રકારે વાદશાહને સમજાવી અહીંના પાટવી કુમાર પૃથ્વીરાજને તુરતમાં ત્યાં તેડાવો મારી નંલાવો તો ભવિષ્યમાં તમારા ભાણેજ આશકરણજી તથા અમરસિંહજી હઠવદની ગાદીના હકદાર થઈ થકે. એ રીતનો પોતાનાં બહેનનો પત્ર વાંચી એ વાડે વાદશાહને સમજાવ્યા અને અમદાવાદના સૂબા ઉપર પૃથ્વીરાજજીને સત્તર પકડી દિલ્હી મોકલાવી આપવા સંબંધી હુકમ લખાવ્યો. એ હુકમ મળતાં જ સૂબાએ મ્હોટી ફોજ લઈ હઠવદ ઉપર ચઢાઈ કરી. રાજ ચન્દ્રસિંહજીએ વાદશાહી લશ્કર સાથે છ માસ પર્યન્ત યુદ્ધ કર્યું, ઉભય પક્ષના કેટલાંક એક યોદ્ધાઓ કામ આવ્યા. અન્તે સૂબો એવી સમાધાની ઉપર આવ્યો કે જો મને પાંચ લાખ રૂપિયા મળે તો હું અહીંથી અમદાવાદ ચાલ્યો જાઉં. એ વાત ઉચિત જણાતાં રાજ ચન્દ્રસિંહજીએ તેજ વચ્ચે ત્રણ લાખ રૂપિયા સૂબાને ગણી આપ્યા અને કહ્યું કે વાકીના બે લાખ રૂપિયા વચ્ચે તમારા તરફ મોકલી આપશું. સૂબાએ કહ્યું કે એ વાત કબુલ છે, પરંતુ જ્યાંસુધી એ બે લાખ રૂપિયાનું અમારું લેણું ન પડે ત્યાંસુધી તમારા પાટવી કુમાર પૃથ્વીરાજજી અમારી પાસે રહે, તમારા તરફથી બે લાખ રૂપિયા મળ્યા વાદ અમો પૃથ્વીરાજજીને પાછા હઠવદ મોકલી આપશું. રાઠોડરાણી સત્યભામાએ પાથરેલી પ્રપંચજાલથી રાજ ચન્દ્રસિંહજી તદન અજાણ્યા હતા, જેથી તેઓએ પોતાના પાટવીકુમાર પૃથ્વીરાજજી કે જેઓ તે અસામાં વઢવાણ હતા તેઓને ત્યાંથી તેડાવી સૂબા સાથે મોકલી આપ્યા. વાદશાહી સૂબો પૃથ્વીરાજજીને પ્રથમ તો અમદાવાદ લઈ ગયો, ત્યાંથી તેને દિલ્હી મોકલવામાં આવ્યા અને ત્યાંવાદ લાહોરના કિલ્લામાં તેઓનું દગાથી મૃત્યુ થયું × એ વચ્ચે પૃથ્વીરાજજી સાથે એક નિપકહલાર નોકર હતો; તેણે શુભ રીતે વઢવાણ આવી પૃથ્વીરાજજીનાં રાણીને સ્વર આપ્યા કે આપના સ્વામિંદને વાદશાહે દગાથી મારી નંલાવ્યા છે અને વચ્ચે આપના કુમારને પણ એ લોકો હાનિ પહોંચાડે એવું અનુપાન થાય છે, માટે આપ અહીંથી નિકળી અન્ય સ્થળે વિદાય થાઓ તો વધારે સારું. આવા શોકજનક સમાચાર સાંભળી પૃથ્વીરાજજીના રાણીનું હૃદય અપાર વ્યાધિને વહન કરવા લાગ્યું, સહન ન થઈ શકે તેથી, દુઃખરૂપી દહનની

× પૃથ્વીરાજજીને દિલ્હી બોલાવ્યા હતા, ત્યાંથી હઠવદ આવતા શોશણ મુકામે તેઓને ગ્રેર દેવાયું હતું એવું એક જુની નોટ ઉપરથી જણાય છે.

જ્વાળાથી તેના તમામ અંગો તપાયમાન થયાં. આ વાત જ્યારે રાજ ચન્દ્રસિંહજીને કાને ગઈ ત્યારે તેઓનાં હૃદયમાં પણ અસહ્ય આઘાત થયો. તપાસ કરતાં રાયોડ રાણી સત્યભામાએ કરેલો સઘળો પ્રપંચ યુલો પડ્યો. સત્યભામાના ઉક્ત કર્તવ્ય ઉપર તિરસ્કારને પ્રદર્શિત કરતા રાજ ચન્દ્રસિંહજી અત્યન્ન ક્રોધાયમાન થયા અને તેનું કાઠું મુઠ્ઠા કઢી પણ ન જોવા દેઈ સંકલ્પ કર્યો. પતિનો વધતી જતી દુરાગતીથી વચ્ચે વિકટ ધમ્મિયામ આવશે એમ ધારી સત્યભામાએ કુમાર આશકરણજી તથા અમરસિંહજીને ઉચ્કેર્યા. આશકરણજીના હૃદયમાં સ્નેહસ્થાન પિતૃભક્તિનો આભાસ હોવાથી તેઓએ ઉક્ત કાર્યમાં અનુમતિ આપી નહિ, પરંતુ ન્હાના કુમાર અમરસિંહજીએ માતાનાં વચનને માન આપી પોતાના પિતાને મારી નાખ્યા; અને મોટા ભાઈ આશકરણને વિ. સં. ૧૬૮૪ માં શ્રી હઠવડની ગાદીનું આધિપત્ય અર્પણ કર્યું.

રાજ આશકરણજીએ અમરસિંહજીને વાર નામ સહિત “માલવણ” આપ્યું. એ પહેલાં તેઓના લઘુવંશુ રાજસિંહજીને “કુડા” તથા ‘શોલડી,’ રાણાજી તથા મોજરાજીને સાત ગામથી “માથક” અને મુરસિંહજીને “વેગડવાવ” નો ગરામ મળ્યો હતો.

જ્યારે રાજ પૃથ્વીરાજજીના મરણ સમાચાર મળ્યા ત્યારે તેઓનાં રાણી જાડેજી કે જેનું પાંચર જામનગર તાલુકાના ગામ જાતુડામાં હતું તે ભવના માર્યા કુમાર સરતાનસિંહજી, રાજાજી, વલ્લુજી તથા હૃદયભાગજીને લઈ પોતાના દિયર અમેરાજીને આશ્રય ગઢવાન આવ્યાં. એ સમાચાર મળ્યાં ત્યારે અમરસિંહજીને મળતા તેણે “પૃથ્વીરાજનો પરિવાર હવે તો વચ્ચે જઈ ગયો છે. હઠવડની ગાદીનો હક મેલવડા હિમ્મત ધરશે” એમ ધારી તેનું ચિંતન કરતા ગઢવાન ઉપર એક મોટી પોજ મોકલી ટાકોર અમરરાજજીએ પૃથ્વીરાજજીના રાણીને કહ્યું કે—હવે તું આપને અહીં રાખી રાક્ષી નહિ, કારણ કે હઠવડના મૈત્ર્ય માથે મુકાવડો કરી થકે નેટલા માળસો મારી પામે નથી. દિયરના આવા દિગ્ગમી મોજાં વચનો સાંભળી પૃથ્વીરાજજીના રાણીનું અન્તઃકારણ અત્યન્ન પીડાયું, પરંતુ તેણે કેટલાક સમય અગાઉ ચોરીથી આણંદપરના કાઠી મૂર્છીને ગામડી વાસી વંશુ માંડ્યો હતો ત્યાં એક માળસ મોકલી પોતાની દુઃખમર દશાનું દિગ્દર્શન કરાવ્યું. કાઠી મુઠ્ઠીને બેઠેને

‘લગ્ન મુઠ્ઠા નામના કાઠીએ ૧૨૦૦ સ્વાગ નણિત અમરરાજીનાં ત્રણ પૃથ્વીરાજજીના પરિવારને મદદ આપી હતી. એણે લેવેલું સંચોળ માળસો લગ્નવાર વાકાનેના દિગ્દર્શનમાં છે.

मदद आपवा माटे तुरतज पोताना सोळसो घोडेस्वार लइ गढथान आवी प्होंच्या अने तेओए कुमार सरतानसिंहजी विगेरेने निविंन्हे जांखुडे प्होंचाडो दीधा. ए वखते जामनगरमां जाम लाखाजी राज्य करता हता. कुमार सरतानसिंहजीनी उमर पण सोळ सत्तर वर्षनी थइ हती, जेथी जामसाहेवे तेओने म्होटी धामधूम साथे गढ इडर संबंध करी परणाव्या. कुमार सरतानसिंहजी जाम लाखाजीनी कचेरीमां वेठा हना त्यां कोइएक माणसे मश्करी करी के नागी कटार उपर थाप मारे एवो कोइ राजपूत हशे ? आ शब्दो सभळतांज सरतानसिंहजीने शौर्य चढयुं; तेओए एज वखते मूछपर हाथ नांखी नागी कटारपर जोरथी थाप मारी, जेथी धकधकाट करती निकळेले रुधिरनी धारा वडे आसननो अग्र भाग भींजाइ गयो, परंतु ते तरफ लेश पण लक्ष नहि आपतां वीरताथी छ्वाएली मुखमुद्रा वडे मूछपर मूकेला कठिन करथी यमराजनी सहोदरी यमुना समान ज्यामवर्णवाळी तीक्ष्ण तलवार म्यानमांथी तुरतज खेंची कहाडी. लघुवयमां भाणेजनुं आनुं भडपणुं जोइ जाम लाखाजीने अपार संतोष उपज्यो. कचेरीमां वेठेला सर्वकोइ स्तब्ध वनी गया. ए वखते कुमार सरतानसिंहजी बोल्याके—हजु तो मोसाळमांरही उदरपूतिं करीए छीए परंतु जो कोइ यत्किंचित् मदद आपनार मळे तो अमारो गएल गिरास पाछो शा माटे न वळे ? जाम लाखाजीए जवाव आप्यो के—तमे जे धारो ते करी शको, एनी मने संपूर्ण खात्री थइ चूकी. तमारे शी मदद जोइए छीए ? खुशीथी कहो. जामसाहेवनी पोता प्रत्ये अपूर्व लागणी जोइ कुमार सरतानसिंहजीए एकहजार स्वारीनी मागणी करी, ए मागणीने जाम लाखाजीए प्रसन्नता पूर्वक मंजुर राखी. कुमार सरतानसिंहजी केटलाएक घोडेस्वारोने साथे लइ महान् हिम्मतथी हळवद उपर ब्हारवडुं खेडवा लाग्या. ए अरसामां गढाआ उपर एक वांकानेर नामनुं न्हानुं सरखुं गामडुं हतु, तेनी अंदर वावरीया अने महीया लोको आजुवाजुना मुलकनो माल लूटी लावी अमलचेन उडावता हता. राजकुमार सरतानसिंहजीए पण तेओनी साथे मैत्री वांधी गढीआपर रहेठाण राख्युं. “ विनाश काले विपरीत बुद्धि ” ए नियमानुसार एक दिवसे वधा वावरीयाओए तथा महीयाओए मळी कुमार सरतानसिंहजीने संहारी तेओनी तमाम मीलकतने स्वाधीन करवानो संकल्प कयों अने तुरतमांज तेओने गढीआपर घेरी लीधा. पामर लोकोए रचेला प्रपंचनी खबर पडतां कुमार सरतानसिंहजीए एक घोडेस्वारने सत्वर नगर तरफ रवाना कयों, ए माणसे जामनगर प्होंचीं, जाम लाखाजी आंगळ सघळी हकीकत जाहेर करी, एज वखते जामे गढवी रोडीआ राजवीर साथे एक जवरी फोज सरतानसिंहजीनी मददे मोकली आपी. जामना सैनिकोए अत्यन्त उतावळथी

ગમન કરી મઢીકા તથા ગારીઆના મધ્ય પ્રદેશમાં પડાવ નાંખ્યો અને ગઢીઆપર કયે રસ્તેથી ચઢી શકાય છે તથા કઈ તરફ તોપોનો મોરચો માંડવાથી ગઢને તુરતમાં તોડી શકાશે વગેરે વાવતોનો તપાસ કર્યા વાદ સિંધાવદર તરફના વિશાળ મેદાનમાં તોપોને વરાવર ગોટથી ગઢીઆપર ગોઠાઓનો મારો શરૂ કર્યો. અચાનક ઉદ્ભવેલ દૈવી કોપ સમાન તોપની ગર્જના સાંભળી વેવાકઢા વનેલા વાવરીઆઓ અત્યંત ધોખ પામ્યા. જામના સૈનિકો સ્વલ્પ સમયમાજ ગઢને છિન્ન ભિન્ન કરી ગઢીઆ પર ચઢી ગયા અને તેઓએ વાવરીઆઓને વીળી વીળી કાપવા માંડ્યા. ત્યારે તેમાંના વેટલાએક કંપતે શરીરે દ્વિયારછોડી વે હાથ જોડી વોલી ઉઠ્યા કે અમોને ન મારો, અમારો અપરાધ માફ કરો અને અમારો સ્વરો ધણી કોળ છે એ કૃપા કરી શતાવો ઇટલે અમો તેને પગે પડી અપરાધની માફી માગીએ. એ વચ્ચે રોડીયા ગઢવીએ રહેમ લાવી વચેલા વાવરીઆઓને અભયવચન આપી કહ્યું કે આજથી ગજ સરતાનસિંહજી તમારા ધણી છે. જાઓ, તેઓને પગે પડી માફી માગો અને હમેશાં હુકમ પ્રમાણે વર્તન કરો. વાવરીઆઓ રોડીઆ રાજ-વીરના વાઘા પ્રમાણે રાજ સરતાનસિંહજીને પગે પડી અપરાધની માફી માગી અને તેઓને પોતાના માલિક તરીકે માન્ય રાખ્યા.

કોઈ એમ પણ કહે છે કે ગજકુમાર સરતાનસિંહજીએ જામની મદદથી નહિ પરંતુ પોતાના પરાક્રમ તથા બુદ્ધિવલ્લથીજ વાંકાનેર સ્વાધીન કર્યું હતું. તેઓ વઢવાળથી નિકળી સીધા વાંકાનેર આવ્યા. વાંકાનેર એ વચ્ચે વાવરીઆના કવજામાં હતું. સરતાનસિંહજી તથા રાજાજીએ એ વાવરીઆ લોકોને વહેવરાવ્યું કે અમોને તમારા ગામમાં રહેવા આપો ત્યારે એ લોકોએ ચોરસી ના વહી. જેથી સરતાનજી પોતાના કુટુંબ સહિત વાંકાનેરથી થોડે દૂર તંવૂઓ તારી રહ્યા. કેટલાએક દિવસો વીત્યા વાદ સરતાનજી તથા રાજાજીએ વાવરીઆ લોકોને વહેવરાવ્યું કે અમારે અમુક કામ પ્રમગે અમદાવાદ જવાનું છે જેથી અમારા કુટુંબને તમારા રક્ષણ તલે ગમ્વી જટા નો જાલવશો કે કેમ ? ત્યારે વાવરીઆઓએ વચન આપ્યું કે જો તમારા કુટુંબ ઉપર કાંઈ પણ આપત્તિ આવશે તો અમો તેને જીવ સાટે જાલવશું. સરતાનસિંહજી તથા રાજાજીને એન જોડનું હતું, તેઓ પોતાના દ્વિયારગ્રંથ માળમો સહિત જનાનાના તંવૂમાં હુપાયા અને એક દિવસનો અંતર નાંચી પચી અફવા ઉઠાડી વે-ગઈ ગઈએ કોઈ હામસોગો અમારા ઉપર હુમલો કરવા આવ્યા હતા, અમો અહીં પકળા રહી શકીએ એવું નથી. આ સ્વદર વાવરીઆઓને મલ્લના તેઓ તુરંજ સરતાનજીને મુકામે આવ્યા અને તંદૂમા જનાનલાનું હસો એમ જાણી તમામને મુલાજા પૂર્વક ગઢીઆપર નટ ગયા; ત્યાં સર્વને રહેવા

માટે એક સારું મકાન આપ્યું. વનતાં સૂયો ક્ષત્રીઓએ મેદિની મેઢવવા માટે સામે પગલે યુદ્ધ કરી જયને પ્રાપ્ત કરવો જોઈએ, પરંતુ તે વ્યારે કે જ્યારે પોતા પાસે વધતી યા ઓછી સૈન્ય વિગેરે સામગ્રી હોય ત્યારે. આપત્તિના વચ્ચેમાં તો ગમે તેવા છઠ્ઠેદ વગેરે ડાચાચો યોજીને પણ કાર્યસિદ્ધિ કરવાની છુંદે છે એમ ધારી સરતાનસિંહજી તથા રાજાજીએ સાથેના માણસો સહિત છુટ્ટી સમસેરે અચાનક ડતારોથી વાહેર નિકળા. વાવરીયા તથા મહીયા લોકોમાંના જે પુરુષો અગ્રગણ્ય હતા તેઓને જાપટથી કાપવા માંડયા. ધોળે દિવસે ધાડ પડો હોય તેમ વાવગીઆઓના શોરવકોરથી ગઢીઆની ભૂમિ ગાજી ડઠી, સરતાનજી તથા રાજાજીની કઠિન કૃપાળોએ ત્વી વાઢક તથા વૃદ્ધોને અમયદાન આપી ઘણા સ્વરા કુટિલ જનોનો કચ્છઘાળ વાઢી નાંચ્યો. હૃદયભેદક હાહાકારથી ગઢીઆપર રહેનારી ગોરીઓ પોતાની અવનતિને પ્રકટ કરવા લાગી. આજુવાજુના પ્રદેશમા હુંડફાટ આદિ ઘાતકી કૃત્યો કરનાર વાવરીઆ લોકો જે ગઢીઆના આશ્રયથી નિર્ભય વની સુલે જીંદગી ગુજારતા હતા, તે ગઢીઆ પર રાજા પૃથ્વીરાજજીના કુમાર સુરતાનસિંહજીએ વિં ૦ સં ૧૬૭૮ માં પોતાની સ્વતંત્ર સત્તા સ્થાપી. *

એ સમયે શરદ્કૃતુના સુંદર દિવસો સમાપ્તિને પ્રાપ્ત થયા હતા, હૃદયની હિમ્મતને તજાવનાર હિમંત કૃતુનો સમય શીતલ સમોરની સહાયતાથી ધામમાં વેઠેલા ધીર પુરુષોને ધ્રુજાવવા લાગ્યો, પ્રવીણ દંપતિની મનિ કામમાં મેરાવા લાગો, સુશોભિત શય્યા પર શ્યામ વિના શયન કરનારી સ્ત્રીઓ મારે સંકટ મોગવવા લાગી, તૃણના સમુદાયે નવપલ્લવને ધારણ કર્યા, લોધનાં વૃક્ષો પરમ પ્રશંસનીય પ્રકાશને પ્રાપ્ત થયાં, સરોજના સમૂહ શુષ્ક થવા લાગ્યા, વિરહિણી અંગનાઓનાં અંતઃકરણ ડડાસી નતાને વહન કરવા લાગ્યાં, પરિપક્વ થયેલ શુક્રના દંડરૂપી ધનુષ્યને કરમાં ધારણ કરી હિમંતરૂપી હઠીલો રાજા પાલારૂપી પળછવાઢાં વાળવઢે વિયોગીઓનાં ડરને વીંધવા લાગ્યો, દિવસ લઘુ થયો, રજનીએ દીર્ઘતાને ધારણ કરી, મામિનીઓ યામિનીને એકાન્તમાં વિતાવવા લાગી, સંયોગિણી સ્ત્રીઓ સાટિનની સુરલ શય્યા વિછાવી વિવિધ ક્રીડાઓ કરવા લાગી, આલિંગન અને ડુંવનનો શ્રમથી શરીરે પ્રસ્વેદ છવાઈ જતાં ટાઢનો લેશ માત્ર મય ન રહ્યો; પીન સ્તનવાઢી પ્રમદાઓ કુચકુંભ માથે કુમકુમનો લેપ નહિ કરતા, કપોલપર કર્પૂરનું ડૂર્ણ નહિ ધરતાં, કુન્દનની માઢાને કાશથી અલગ

* રાજા સરતાનજીએ વાંકાનેરનું રાજ્ય ૩૦ સં ૧૬૦૫ વિં ૦ સં ૧૬૬૨ માં સ્થાપ્યું એમ પણ કહેવાય છે.

કરવા લાગી; કોક (પત્ની વિશેષ-ચક્રા ચક્રી) નાં હૃદય શોકથી છવાડ ગયાં, દુષ્ટ જનની માફક ક્રૂર વનેલા કલાનિધિ દીનજનો ઉપર તલવાર સમાન તીક્ષ્ણ રઝિમોને પ્રસારતો વિચરવા લાગ્યો, પર્યક્તી અંદર પતિના અંકમાં પડેલી લલનાઓ જીવનનું સાફલ્ય લેખવા લાગી, વિરહિણી વનિતાઓ દશે દિશાઓને દુઃસ્વપ્ન દેખવા લાગી, અમીર લોકો આછાં વસ્ત્રોને અલગ કરી પગમીનનાં પરિધાનો પહેરવા લાગ્યા, સુધાગી દંપતિના સમૂહમાં પરસ્પર અત્તરના લેપ થવા લાગ્યા, ધાન્યના મમુદાયથી સુસમૃદ્ધ થયેલી પૃથ્વીપર હરિણનાં યૂત્યો હર્ષથી ફરવા લાગ્યાં, ક્રૌંચ પક્ષીનાં સુંદર શબ્દો સર્વત્ર શ્રવણે પહોંચવા લાગ્યા, અગરના ધૂપ અને મૃગમદના સુગન્ધથી અનંગની વૃદ્ધિ કરનારી તેમજ ગાદ નિતંબને ચારંચાર વિશાલ વલ્લ્લથી આંડાદિત કર્યા છતાં રતિક્રીડાના રંગમાં નગ્નપણાને શાસ્ત્ર પતી પ્રમદાઓ પવનનું ગમન ન થઈ શકે એવા ભવનની અંદર સ્નેહાલ પતિની સંગે રમણ કરી દિમંત કાલે મદદ હર્ષથી મ્હાલવા લાગી; પગના પુંજથી પ્રકાશમાન, મરાલના મનોહર ઉચારથી શબ્દાપમાન અને વિમલ ચારિત્રી વિરાજમાન સરોવરની શ્રેણિ શ્યામવિરહિણી સ્ત્રીઓના હરઃસ્થલમાં શર સમાન તાલવા લાગી; નાથ સાથે નિરંતર વપનારી વિલાસિની વનિતાઓ કમનીય વરમાંથી કંજના વલય દાઢાડી નાંચી રતિ ટાળે પતિનું મમલેલા ઉન્નત ઉરોજને ઢાંકતી અવર્ગનીય આનંદ અનુભવવા લાગી, દીરા તથા મુક્તાહારના ભારનો અમ્બીકાર કરતી કેટલીએક મુગ્ધ વૃષ્ટો દ્રાક્ષાસવના પાનથી પ્રમત્ત વન્યા છતાં કેલિ સમયે મુલ્લથી નક્કારને જમારવા લાગી, કેટલાએક રસિકા પુરુષો અત્તરથી તરવતર વની પર્યક્તપર પોતાની રિયતમાને પગને પાઠી પરમ્પર પરિરંભણમાં પાર નગરનો પ્યાર પ્રસારવા લાગ્યા; રતિરંગમાં પતિના દર્શનથી કાટાણ્ઠ કપોલચાલી, વિગલિત વાલ્લચાલી અને રતિના શ્રમથી શ્રમિત થવાને લીધે મન્દ ગતિથી ગમન કરતી કેટલીએક નવોદાઓને ઝિરહી વિરહિણી વામાઓ વિશેષ વ્યાકુલતાને વહન કરવા લાગી, કંજના વૃન્દો કરમાડ ગયાં, નિ-કુજની સજરીઓનું નૂર ડહી ગયું, મકરન્દના ચિનાચથી વૈગમ્યને વેલા મધુકરોર મૌન વૃત્ત ધારણ વર્ત્યું, રિમને લીધે પક્ષીનો પ્રકાશ હાઈ ગયો, શીતથી અન્યન્ત અકલાણ્ણ પક્ષીઓ પણ પ્રાણનો પરિત્યાગ કરવા લાગ્યાં. મુગ્ધા સ્ત્રીઓના સ્તન તથા જંપસ્થલના અગ્ર ભાગમાં ભગણનું શૈન્ય ગત્રિ-એ રતિના ભયથી ભાગી વિયોગીયોના અગનો આશ્રય લેવા લાગ્યું, દિમંતના વાયુથી ચારંચાર દ્વન્દ્વી મ્હેન્દી પ્રિયંગુલના ગિરરી જનોના વિરહ દુઃસ્વને પોતાના હૃદયમાં ધામ્ણ કરી દિવસે દિવસે પીલી પડવા લાગી; તુલ્સીના દૃન્દ્વી મુસાંભિત સ્ત્રીગ્વાયો અનંગના ઉમંગમાં વૃદ્ધિ કરનારો પોતાના મદનાથી મિત્રના તેજને મન્દ વનાવનારો. મુંજના પુંજથી અમ્બૃત અંવાલો, જીવદ સ્વભાવવાલો અને મધુ-

રના પીંછને મસ્તકે ધારણ કરનારો હિમંતકાલ રમાકાન્ત જેવી રમણીયતાને લીધે સર્વે પૂજ્ય દશાને પ્રાપ્ત થયો. એ હિમંતકાલે વાલવ્યમાં ને એવું સામર્થ્ય વતાવ્યું કે મ્હોટા મ્હોટા શૂરવીરોને પણ ક્ષણવારમાં શૈત્યરૂપી અમોઘ શસ્ત્રથી શિથિલ બનાવી દીધા, શીતલ સમીરના પારથી સમગ્ર સૃષ્ટિને કંપાવવા માંહી ત્યારે કેટલાએક વિરહીજનો એવી કલ્પના કરવા લાગ્યા કે આ હિમંતકાલ નથી, પરંતુ વિક્રાલ પિશાચ હોય એવું જણાય છે; કમળના સમૂહ સુકાતા નથી, પરંતુ આપણાં સુખોજ મુકાય છે; શરીરને સકમ્પ કરનાર શૈત્ય નથી, પરંતુ ભયનું આધિક્ય હોય એમ માસે છે; કષ્ટવર્ધક ક્રૌંચ પક્ષીના ઉચ્ચાર નથી, પરંતુ હૃદયભેદક પ્રતિપક્ષીના શબ્દ હોય એવી પ્રતીતિ થાય છે. આ રીતે તર્કની તરંગિણીમાં તળાતા વિયોગીઓ વાલહિમંતને રાત્રી કરવા માટે પાવકરૂપી રમકડાંઓની ભેટ આપવા લાગ્યા તોપણ તેનું હૃદય સદય ન થયું; સંયોગીઓને સુખ દેનાર અને વિયોગી જનોના જીવ લેનાર હિમંતકાલે ચન્દ્રની ઉન્નતિ કરી, સૂર્યની કલામાં ક્ષીણતા ધરી, વારિજના વૃન્દમાં ઉદાસી ભરી, સમૃદ્ધિવાળા પુરુષોને સુખનો રાશિ સમર્પણ કર્યો અને દીન જનોને દુર્ઘટ દુઃખ દેવા માંડ્યું; પોતાની પ્રભુતામાં પુણ્યના વિચારને પરહરી શય્યારૂપી સિંહાસન પર ચઢી વિરહી જનોને દંડ દેવા તત્પર થઈ આ હિમંત અને મન્મથરૂપી ઉભય મહારાજાઓ વિલાસની વધાઈ વચ્ચે જાવકનાં તિલક, નૂપુરરૂપી ગાયકનાં ગાન અને અલકરૂપી ચમર વડે સુસેવિત બની એકી સાથે એકજ રજાઈની અંદર રાજ્ય કરવા લાગ્યા; શીતની સત્તા દિગન્ત પર્યન્ત પ્રસરેલી હોવાથી સૂર્યનાં કિરણો સુખકર જણાવા લાગ્યાં, રજની રૂપાળી અને દિવસ દરિદ્રી જેવો દેખાવા લાગ્યો, વાયુ વેગથી વાવા લાગ્યો, સંતપુરુષોના ચિત્તમાં ચોગુણી ચપલતા આવસકર્યો, સુભાગી જનો ગરમ મસાલાઓનું સેવન કરવા લાગ્યા; જ્યારે હિમંતકાલ ભર યૌવનને પ્રાપ્ત થયો ત્યારે હમામનો તમામ દમામ નિર્રથક બની ગયો, કેટલીએક અનાથ અવલાઓ રેશમની રજાઈમાં છાની રીતે છુપાવા લાગી, અનલની અંગીઠીને ઝરથી અલગ ન કર્યા છતાં હિમના ભયથી વેપાન અવસ્થાને અનુભવતી અંગનાઓ વિદેશમાં વહુંધેલા નાદાન નાથને નિન્દવા લાગી, પરસ્પર સુરાપાનથી પ્રમત્ત બનેલ પુણ્યશાળી દંપતિએ ટુંબન, આલિંગન અને રતિરંગમાં હિમંતની રાત્રિઓને અમન્દ આનન્દથી નિર્ગમન કરી.

જો કે રાજ સરતાનસિંહજીએ ગઢીઆ ઉપર સ્વતંત્ર સત્તા જમાવી એ એક રીતે આનંદ પામવા જેવું હતું, પરંતુ હિમંતમાં તેઓ રંચ પણ સુઘવને પ્રાપ્ત કરી શક્યા નહોતા, કારણકે મનોહર મેહલને વદલે ગઢીઆની અંદર જે ઉઘાડી ઓસરીવાળાં ભાંગ્યાં તુટ્યાં ઘટ્ટો હતાં તેમાં શીતલ સમીરના

આઘાતથી થરથરતે અંગે માત્ર અગ્નિની સહાયતાથીજ આઠે પ્રહર વિતાવતા, શાલ દુશાલાને વદલે કામલાઓથી રાત્રિના વચ્ચે સમગ્ર અંગોને લપેટી રાખતા, પલંગને વદલે સીંદરાઓથી ભરેલા વાંકાચુંકા ટાટલામાં પડ્યા રહેતા, મચ્છતૂલના વિહાનને વદલે મલિન ગોદહીમાં મહામુશીવતે નિદ્રાદેવીનું આરાધન કરતા; અત્તર, અરગજા તથા મૃગમદ આદિ સુગન્ધી પદાર્થોનો એ મથલે અભાવજ હતો, હાંડો તથા છુમરને વદલે જોડે ત્યાં છીંકાઓની અંદર મૃત્તિકાનાં હાંડલાંઓ લટકતાં હતાં; દ્રાક્ષાસવના દર્શન પણ દુર્લભ હતાં ત્યાં માધવી મધ્ય તો ક્યાંથીજ મળી શકે? જ્યાં જુવાર વાજરીના ચક્કર, હુંગલીના દઢા અને સાથે જાડી પાતળી છાશના ઘુંટડાઓથી પેટ ભરી જીંદગીને ગુજારનારા વાવરીઆ જેવા જંગલી લોકો રહેતા હોય, ત્યાં ઉત્તમ પ્રકારના અન્નનો જત્યો કોણ એકઠો કરી રાખે? રાજ સરતાનસિંહજીએ ધીમે ધીમે ગઢીઆપર સર્વ વસ્તુઓનો સંગ્રહ કરવા માંડ્યો, જેમ જેમ આમદાનીમાં વૃદ્ધિ થતી ગઈ તેમ તેમ તેઓ રાજકીય વૈભવોને વધારવા લાગ્યા. જોકે તેઓના પ્રચંડ પ્રદારથી વાવરીઆઓ તાવે થઈ ગયા હતા, તો પણ તેમાંના કેટલાએક મહીયા લોકો મોરચી તાવાના શાદુલકા નામના ગામમાં રહેઠાણ રાખી વારંવાર વાંકાનેરના મુલકપર હુમલાઓ કરતા હતા. કહે છે કે-રાજ સરતાનસિંહજીએ તેઓને જડમૂલથી ઉચેડી કાઢવાના ઇરાદાથી જુનાગઢની મદદ માગી, પરંતુ એ માગણી તદ્દન નિષ્ફળ થઈ ત્યારે જામનગર માણસ મોકલ્યું. જામસાહેબે કલ્યાણજી નામના ચારણ સાથે વારંવાર ઘોડેસ્વારાનું લડકર મોકલી આપ્યું. એ લડકરની સહાયતાથી રાજ સરતાનસિંહજીએ શાદુલકા ઉપર ચઢાઈ કરી. મહીયા લોકો મરણોચા વની ધીંગાણું કરવા તૈયાર થયા; પરંતુ સ્વલ્પ સમયમાજ રાજ સરતાનસિંહજીએ સમશેરના સપાટાથી શાદુલકાને સ્વાધીન કરી લીધું અને પ્રાણઘાતક હારને લીધે ભયभीત વની ભાગેલા મહીયા લોકો જુનાગઢના પ્રદેશમાં જઈ વસ્યા.

ત્રિશૂલીની માફક ત્રિશૂલથી ઘેરાયેલા રાજ સરતાનસિંહજી ચાલાક, પરાક્રમી તેમજ સાહસિક હોવાને લીધે મહીયા લોકોને માત કરી એક શૂલથી તો મુક્ત થયા; વાકીના વે શૂલમાં-

૧ ત્રિશૂલી-શંકર. ત્રિશૂલ-(શસ્ત્ર વિશેષ)ને ધારણ કરનારા અથવા વિષ, અગ્નિ અને સર્પ એ ત્રણ શૂલને વ્રત પૂર્વક વંટ, ખાલ અને ઊરઃસ્થલમાં ધારણ કરનારા ૨ પ્રતિપક્ષી વનેલા મહીયા લોકોને પરાભવ આપવો, દલબદને હાથ કરવાની ચિન્તા અને વાંકાનેરના ઉજ્જડ મુલકને આવાદ બનાવી તેમાં વૃદ્ધિ કરવી એ ત્રણ શૂલ-ત્રિશૂલ.

थी हळवदने हाथ करवानी चिन्तारूपी गूळ महान् मजबूत हतुं, जो के ए शूळनी शीघ्रताथी शान्ति थाय तेम न हतो, तो पण महान् शूरवीर सुरतानसिंहजीए हळवदना प्रदेशमां उपरा उपर हलाओ करवा मांडया. एथी मनधार्यो लाभे तो न मळयो, परंतु त्यांना राजसाहेबनने एटकी तो खात्री थइ के राज सुरतानसिंहजी वैरनो बदलो वाळ्या विना कदि पण छोडशे नहि. बहुज टाढ-ने लीधे राज सुरतानसिंहजीए थोडा वखत हळवद नरेशने हेरान करवानुं काम वंय राखुं हतुं.

हिमंतनो अंत थतां शिशिरनो समारंभ थइ चूक्यो, धरणीपर धान्यनां क्षेत्रो खीळी निकळ्यां, इक्षुना समुदायथी सृष्टिए अपूर्व सौन्दर्य वारण कर्तुं, कौंच पक्षीओना कलित कोलाहलथी दशे दिशाओ शब्दायमान थइ, व्योमथी हिमनी वृष्टि वरतवा लागी, प्रवासी पुरुषो पोतपोताने घेर आवी पहोंच्या, तमाम जगोए विदेशगमननी वातोने तजी दीवी, सर्व कोइ कामोदीपनना साधनो सजवो लाग्या; ज्ञानीओनां ज्ञान, ध्यानीओनां ध्यान अने मानीओनां मान एकी साथे छूटी गयां; मखमळनी सेजमां विशाल दुशालाओ ओढी शयन कर्षा छतां शीतना प्राबल्यने लीधे मुखमांथी सीसकारा निकळवो लाग्या, चंदनना लेप अकारा थइ पड्या, चन्द्रना किरणो पण चित्तने भय-भोत वनाववा लाग्यां, उरमां दरद उपजावनार शरद समोरना सवाटाने लीधे हर्म्यना पृष्ठ भाग पर क्षण मात्र पण शयन करी शकाय एवुं न रहुं, वासरे वामन रूप धारण कर्तुं, याभिनीए अति दीर्घतानो अंगीकार कर्षो, दादुर अने चार्तक आदिना उच्चार वंय थया, मकरन्दनां उत्तम भाजनो अलग थवाथी वैराग्यवान बनेली माधवीलताए विश्वना अनित्य वैभवोथी मनने वाळो लीधुं, शीतळ जळनी अंदर मोन आदि जन्तुओ मुंझावां लाग्या, हिमथी अकळाएळा हंसो विलासनी वातने विसरी गया, सुरापानथी मदमांती बनेली सुभागिणी स्त्रीओ प्रियतमनो छातीथी छाती लगावी शिशिरना आठे याम उभंगथी विताववा लागी, निर्वात कुटीमां निवास करनारा, उष्ण द्विपटीने ओढनारा, घृत घटीनी साथे गरमागरम क्षिप्र चटीना खानारा, निर्धूम अग्निवाळी शकटीने निरंतर सेवनारा अने नवपरिणीत वयूटीनी कटि तटीथी लपटी रहेला ल्होरी नायकोने शिशिर काळ परम सुखदायक थइ पळ्यो, ए शिशिरनो सवळो समय राज सुरतानसिंहजीए विविध सुख वैभवोथी विताव्यो, त्याखांद तेओ फरी हळवदपर हुमनाओ करी राज अमरसिंहजीने 'हळवद हाथ रहेशे के नहीं' एवी शंकांमां निमग्न करता, तेनी साथे बांकानेरनी आसपासना घाडपाडु काठी लोकोने मारी जेर करी तेओनां गामोने तावे करता. लगभग त्रण वर्ष पर्यन्तना सतत प्रयत्नथी पोतानी रीयासत ठीक देखाय तेडलो मुळक घेर करी राज सुरतानसिंहजीए राजधानी योग्य एक

નવું શહેર વસાવવાનો મનોરથ કર્યો.

એ અરસામાં વચનસિદ્ધિવાળા કોઈએક ત્રણ મહાત્માઓ (એક મલંગ ફકીર, વીજો અ-
તિત-ગુંસાઈ અને ત્રીજો રામાનંદો સાધુ) ભિન્ન ભિન્ન દર્શનના હોવા છતાં શુદ્ધ પ્રેમથી સાથે વિ-
ચરતા હતા. ફકીરનું નામ મહમદગાદ, અતીતનું નામ દરજનપરી અને સાધુનું નામ વનમાલીદાસ
હતું. એ ત્રણે પૂર્વાશ્રમમાં જાંતિએ બ્રાહ્મણ અને એકજ પિતાના પુત્ર હતા. પૂર્વના પ્રવલ સંસ્કારને
લીધે વૈશ્યવર્તન વનેલો એ ત્રણે વંધુઓ જુદા જુદા ધર્મનો અંગીકાર કરી ઘેરથી ચાલી
નીકળેલા. પ્રથમ તેઓ અમુક બ્રાહ્મણને પતા તરીકે માનતા; પરંતુ પછીથી પરમકૃપાલુ પરમેશ્વરને
પિતા તરીકે માનવા લાગ્યા. એ રીતે માત્ર પિતાની અને જાતિની માન્યતામાં ફેર પડ્યો,
પરંતુ તેઓના ભ્રાતૃભાવમાં જરા પણ ન્યૂનતા જણાતી ન હતી. એક દિવસ એ ત્રણે મહાત્માઓ
ફરતા ફરતા ગઢીઆપૈરં રહેલા વાકાનેરનો સ્પશાનભૂમિમાં આવી ઉતર્યા. સાથેના શિષ્યો ધૂળી
મોટે લાકડાઓ લેવા નિકળી પડ્યા. એ વચ્ચે ચોમાસાના દિવસો હોવાથી વરસાદે પુષ્કળ વર-
સતો હતો. એ મહાત્માના મંડલના આવ્યા પહેલાં કોઈએક સોનીની દિકરી મરી ગઈ હતી તેને
અગ્નિસંસ્કાર કરવા આવેલા માણસો વરસાદને લીધે અગ્નિસંસ્કાર ન કરી શક્યા, રાત્રી પડી ગઈ,
વાંધે વર આદિ દિવસ પ્રાણીનો વધારે ભય હોવાથી એ સ્થળે રાત્રીને વચ્ચે રહી શકાય એવું ન
હતું; જેથી એ લોકો શવને એક મોટા વૃક્ષની ડાલ સાથે મજબૂત વાંધી પ્રભાતે અગ્નિસંસ્કાર કર-
વાનો નિશ્ચય કરી ગઢીઆપર ચાલ્યા ગયા. મહાત્માના શિષ્યો કાઠની શોર કરતા કરતા એ વૃક્ષ
નજીક આવ્યા. એ વચ્ચે વરસાદ રહી ગયો હતો, આકોશ સ્વચ્છ થતાં ચન્દ્રમાએ દર્શન દીધાં.
વૃક્ષ ઉપર ઝાંડ ધોતું ધોતું જોવામા આવતાં એ ચુકાઈ, ગળી શાખા હશે એમ ધારી તેને તોડવા
મોટે મહાત્માના શિષ્યો ઉપર ચઢ્યા, ત્યાં તો એ શવ છે એમ ધારી મોટા થોડા ઘણાં લાકડાઓ
લઈ પાછા વળ્યા અને ગુરુ પામે શવ સંબંધી વાત કરી, જેથી ટપાલુ અન્તઃકરણવાળા એ ત્રણે
મહાત્માઓ ત્યાં ગયા અને પ્રભુની પાસે પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા. શવ એજ વચ્ચે મજીવન થયું,
મજીવન થઈને વાઈ રાત્રી, જંગલ તથા વિચિત્ર વેષના સાધુઓને જોઈ ભયથી
રહવા લાગી. મહાત્માઓએ એ વાદને તેનાં માથાપ વગેરેના નામથી વાકેફ થઈ પોતાના
શિષ્યો સાથે ગઢીઆપર મોકલી આપી. મરણ પામેલી છોકરી સાજીનરવી ઘેર આવતાં સોનીઓને
આશ્ચર્ય તેમજ હર્ષ થયો. પુત્રીના મુખથી મહાત્માઓ સંબંધી ચમત્કારિક વાત સાંભળી સવાર
થતાં જ સોનીઓએ સુરતાનમિદ્દજી પાસે એ વાત કરી. પરમ શ્રદ્ધાલુ રાજ મરતાનમિદ્દજી પોતાના

સમગ્ર માણસો સહિત તુરતજ એ મહાત્માઓના દર્શન કરવા પધાર્યા, ત્યાં જઈ ત્રણેને પગે પડ્યા. મલંગ ફકીર શાહવાવાએ રાજસાહેબના મસ્તક પર હાથ મૂકી કહ્યું કે-વેટા છત્રપતિ ! આનંદમાં રહો. આ વાક્ય સાંભળતાંજ રાજ સરતાનસિંહજીને શાહવાવા માથે વિશેષ શ્રદ્ધા વેઠી. કારણ કે પોતે વહુ સાદા પોશાકથી ઘણા માણસો સહિત ત્યાં પધાર્યા હતા, છતાં ઓલ્લસી કાઢ્યા. શાહવાવાના મુખથી આશીર્વાદ સાંભળી રાજસાહેબ વોલ્યા કે-મહારાજ ! છત્રપતિ હતો, પણ હાલ તો ઘરધણી છું. શાહવાવાએ કહ્યું કે-તું છત્રપતિજ છે, હું તારા ઉપર પ્રસન્ન છું. રાજસાહેબે એ ત્રણે મહાત્માઓને આગ્રહ પૂર્વક ગઢીઆપર લઈ જઈ કેટલાએક વચ્ચત સૂધી રોક્યા.

ગઢીઆપર રહેલા વાંકાનેરમાં દિનપ્રતિદિન વસ્તીનો વધારો થવાને લીધે ટેકરીપર તલાવ-નું પાણી તમામને પુરું ન પડી શકવાના સવવથી રાજ સરતાનસિંહજીએ શાહવાવાની સલાહથી ૬-૬. ૧૬૦૫, વિ-સં. ૧૬૬૧ માં મચ્છુ નદી તથા પતાલીઆ નામના વોંકલાની વચ્ચે વાંકા-નેર નામનું નવિન શહેર વિધિવત્ વસાવ્યું અને રાજકુટુંબને રહેવા માટે એક દરવારગઢ પણ વંચાવ્યો. હલ્લવદના કેટલાએક લોકો કે જે રાજ સરતાનસિંહજી તરફ વફાદાર હતા તે તમામ વાંકાનેરમાં આવી વસવા લાગ્યા. ઘણીજ ફાટપથી શહેરની આવાદી થવા લાગી. ફકીર મહમદશાહ પણ સરતાનસિંહજીના આગ્રહથી ગામમાં દરગાહ વંધાવી રહ્યા, રાજ તરફથી તેઓને ગામ અરણીદીવામાંથી અમુક ગરાસ આપવામાં આવ્યો. એ ઉપરાંત મહાત્મા મહમદશાહેને ગોંડલ, મોરવી, રાજકોટ, જૂનાગઢ, જામનગર, અને ભૂજ વગેરે સ્થળેથી કેટલાએક લાગાઓ મળવા લાગ્યા કે જેનો અઘ્યાપિ ઉત્તરોત્તર ક્રમથી થતા આવતા તેઓના શિષ્યવર્ગ ઉપભોગ કરે છે. રામાનંદી સાધુ વનમાલીદાસને સ્ત્રીજડીયામાં ગરાસ મળ્યો, જેથી તેઓ ત્યાં જઈ રહ્યા, હજુ પણ સ્ત્રીજડીયામાં વાવાવાલી પાટી એવા નામથી અમુક જમીન ઓલ્લસાય છે. ત્રીજા મહાત્મા ગુંસાઈ દરજનપરીને પણ રાજસાહેબે અમુક ગરાસ આપ્યો હતો, પરંતુ હાલ એનું કાંઈ નામ નિશાન જાણવામાં નથી.

રાજ સરતાનસિંહજી જેવા શૂરવીર તેવાજ ઉદાર હતા, આસપાસના મુલકમાં તેઓની હાક બોલાતી, દેશ વિદેશમાં તેઓનો સુયશ ગવાવા લાગ્યો. કાઠી લોકો તો રાજ સરતાનસિંહજીનું નામ સાંભળતાંજ કંપી ઉઠતા. એ અરસામાં મોરવીનું રાજ્ય ગોરી મુસલમાનોના કબજામાં હતું; ત્યાંના સૂવા નવાબખાનનો કારભારી એક કાલુ જોશી નામે સારસ્વત બ્રાહ્મણ હતો, તેને ત્યાં ઘણીજ રુપરૂપ એક ગાય હતી. એ ગાયને સૂવા નવાબખાને કાલુ જોશીની ગેરહાજરીમાં તેને ઘેરથી છોડાવી અને પોતાના ખાવાના ઉપયોગમાં લીધી; ઘેર આવેલા કાલુ જોશીને એ સ્વર

मळतां तेना हृदयमां क्रोधनी झाळा प्रगट थइ, एणे अज वखते एवी प्रतिज्ञा करी के " ज्यांसूधी गोरी वादशाह राजगादीपर होय त्यां सूधी मारे मोरवीतुं पाणी हराम छे " ए रीते विषम प्रतिज्ञा लइ चाली नीकळेला काळु जोशीए वांकानेर आवी राज सरतानसिंहजीने कहुं के चालो, तैयार थाओ, हुं आपने मोरवीतुं राज्य निर्विघ्ने अपावी दउं. राज सुरतानसिंहजीने तो ए बात रुची, परंतु बीजा अमीर उमरावोण नम्रता पूर्वक अरज करी के नामदार ! आपणे हळवद सर करवानी तैयारीमा छीए, त्यां वखते पांच माणस ओछां थशे तो ए खोट तुरतमां पूरी पडी शकणे नहि, माटे हाल ए बातने पढती मूको, हळवद लीधा पछी मोरवीनो कवजो लेवो ए कांड म्होटी बात नथी, कारणके ए तो आपणा खडीयानुं शीरामण छे. राज सुरतानसिंहजीए उमरावोनां वचने मान आपी मोरवी जवानुं मांडी वाळ्युं. निराश वनेलो काळु जोशी पाछो फर्यो. ए अरसामां कच्छ भूजना मूळ पुरुष जाडेजा खेंगारजी तथा साहेबजी नामना वने वन्वुओ अमदावादना वादशाह महमदवेगडाने पोतानी अवर्णनीय वहादुरीयी प्रसन्न करी राओनो इलकाव, मेळवी मोरवीनो पट्टो लइ लडकर सहित त्या आवी पडोच्या. परंतु नवाबखान महमदवेगडाना हुकमनो अनादर करी लढवा तैयार थयो. ए वखते काळु जोशीए समयसूचकता वापरी शहेरना दरवाजाओ खोलावी नाख्या अने राओथी खेंगारजी सैन्य सहित अंदर दाखल थया अने नवाबखान तथा तेना कुटुंबीओने कल करी मोरवीना मालिका वन्या. ए वखतथी मोरवीतुं राज्य जाडेजाओना कवजामां आव्युं. ×

राज सरतानसिंहजी मात्र वांकानेरनो ताळुको वांधीनेज संतुष्ट न थया, रात्रि दिवस हळवदने सर करवानी तैयारीओ करतज हता, तेओए ज्यांगुधी हळवद सरन थाय त्यांसूधी परणती वखते चोधो फेरो न फरवानी प्रतिज्ञा लीधेली हती एनो आगय ए हतो के ज्यांसूधी अमारी वापुवी राज्यलक्ष्मी अमोने मळी नथी, त्यासूधी अमार्ह परणेत अपूर्ण छे.

राज सरतानसिंहजीने वे राणीओ हतां. एक जामनगरनां जाम जसाजीनां कुंवरी अने

× राज सुरतानसिंहजी तथा राओ खेंगारजीना समयमां यणो तफायन छे, एओ समकालिन हता एवुं मिद्ध थइ शकतुं नथी, परंतु " आटकाटनो डांडीओ, सीसमनी मोडः हळवद लेतां. मोरवी खोड " ए पुरातन कडेवतने आचार उगनी हकीकत केदलेक अंगे सावी होय एवुं अनुमान थार छे.

बीजा इडरना राठोड राजा बीरमदेवजोनां कुंवरी, जाम जसाजोनां कुंवरोए मानसिंहजी तथा राम-
सिंहजी नामेना उभय कुमारने जन्म आप्यो. ए जाडेनो राणी उपर राज सुरतानसिंहजीनो विशेष-
प भेमें होवाने लीधे राठोडराणी प्रतापवा उर्फे माणकुंवरा वि-सं. १६७६ मां पोताने पीयर जइ
रखां. त्यारिवाद लगभग त्रण वर्ष पछो राजसाहेबे पोतानां केडलाएक विश्वासु माणसो साथे टापरी-
आ गढवी नाकाने इडर मनामणे मोकल्या, ए तमाम लोकोए इडर पहींची त्यांना राठोड राजाने पत्र
आपी कथुं के-अमारी राजसाहेब आ वखते अनंत उपाधियोमां छे, तेमां आवो गृहक्लेश थाय ए सारुं
नहि. इडर नरेशे उत्तर आप्यो के तमारा राजसाहेबनी अनंत उपाधियोने अळगी करवा हुं वचन
आपुं छुं, पणे एक वखते राजसाहेब मारे त्यां प्यारे. नाका गढवीए कथुं के-आप पत्र लखी आ-
पोतो हुं पाछो जइ रोजसाहेबने बोळावी लावुं, आपथी अमारे शुं वयारे छे ? इडर नरेशे पत्र
लखी आप्यो, जेथी नांकी गढवी वगेरे तमाम मागसो वांकांनेर आव्यां. नाके एकान्तमां राजसाहे-
बने पत्र आपी कथुं के-आपणो घणा दिवसनो हळवद सर करवा सवंगी मनोरथ तुरतमां फळे एम
छे, कारणके इडर नरेश पोतानुं मयळ सैन्य मददे मोकळशे तो आपणुं इच्छित तुरतमां मळशे;
माटे कंड पण विचार कर्गो विना मुहूर्त जोवरावी तैयार थाओ. राजसाहेब खुशी थया अने राज्य
ज्योतिपीने बोळावी मुहूर्त जोवराव्या वाद म्होटा ठाठमाठथी गामथी जरा दूर प्रस्थान करी पडा-
व नांख्यो. राज सुरतानसिंहजीनी हजुरमां एक नाका नामनो कारडीओ रजपूत हतो, ते राजसाहे-
बने दारु पावानी नोकरी बजावणे हतो. राजसाहेबे पडावमां पहींचतां दारु पीवानो वखत थयाथी
नाकाने बोळाव्यो. नाको दारु साथे लावतां भूली गयो हतो एथी राजसाहेबे गुस्से थइ कथुं के-
आवी म्होटी भूल केम करी ? नाके जुवानी तथा जाडो बुद्धिना सववथी जवाव आप्यो के-वे घडि
होडो पीवाय तो शी हरकत छे ? हमणा लइ आवुं छुं. आ शब्दो सांभळी राजसाहेबने विशेष क्रोध
व्येप्यो अने तेओए पोताना हाथमा रहेल घोडाने हांकवाना कोरडा बती नाकाने मारवा मांडयो;
वयो अमीरो आडा पड्या. नाको हळकी बुद्धिनो हतो ए अमीर उमरावो जाणता
हता, छतां तेना उपर राजसाहेबनी महेरवानी होवाने लीधे कांडपण बोळी शकता
नहि. पण आ वखते नाकानी आंख फरेली जोइ अमीरोए राजसाहेबनी आगळ अरज करी के
नामदार ! आ वखते नाकाने दारु लेवा मोकळशो नहि, एनी अवेजीमां बीजो जाय तो सारु.
राजसाहेबे हठे भराइ कथुं के, नहि, एज जइने लइने आवे, नाको तुरतज पाणीदार घोडीपर
चढी वांकांनेरने वदळे हळवद तरफ चाली निकळ्यो. इडरथो आवेळो कागळ राजसाहेबे वांची

पोतानी हाथपेटीमां मूकवा आपेलो ए नाकाना गजवांमांज हतो; जेथी नाको पोताने मार मार नारने खुवार करवा हिम्मतवान बन्यो हतो. वे त्रण कलक धया छतां नाको न आव्यो, जेथी राजसाहेवे कहुं के हजु दारु केप न आव्यो ? तयारे अमीरोए जवाव आप्यो के, नामदार ! हवे नाकानी साथे जूदाज प्रकारनो दारु आवशे. गुस्सो उतरवायी राजसाहेव वहुं समजी गया, तेओए पोतानुं हृदय वज्र जेवुं होवाथी भयभीत नहि थतां कहुं के जेवो आवशे तेवो भरी पीशुं. निमकहराम नाकाए हळवद पहुँची अमरसिंहजीने इडर नरेशनो पत्र वंचाव्यो अने कहुं के, जो तमारुं हित इच्छता हो तो आज घडिए लडकर लड राजसुरतानासिंहजीनी सामे प्रयाण करो, कारण के अत्यारे तेओ-ना पासे माणसो थोडा छे अने पछी जो इडरनी मदद तेओने मळी तो तमारुं हळवद हाथ रहेवुं कठिन छे. राज अमरसिंहजीने ए बात योग्य जणातां तेओए तुरतज फोजने तैयार करी अने वांकानेरनो हदमा आवी भीमगुडानां ढोर वाळ्यां. गायोनुं धण वाळतां राज सुरतानासिंहजी वार कर्या बिना रहेशे नहि एवी अमरसिंहजीने खात्री हती. तेमज धयुं. हळवदना माणसोए भीमगुडानी अंदर घासना बाढाओ हता तेमां आग लगाडी, आहीं राज सुरतानासिंहजी गगनमंडळमां दृष्टिगोचर थता धूधने जोइ तेनो तपास करवा स्वारेने मोकलता हता, तेवामां भीमगुडानी रैयते आवी पु-कार वय्यो के हळवदना माणसोए काळरना बाडा सळगावी ढोर वाळ्यां छे. ए शब्दो सांभळतांज राजसाहेवे अश्वने सज्ज करवा आज्ञा आपी. अमीर उमरावो बोल्या के आवा मांगलिक कार्यना प्रयाणमा उपाधि करवानी आवश्यकता नथी, कारण के ए लोकां आपणी सामा आज्या नथी, चोरनी माफक ढोर बाळी चाल्या जाय छे, तो जवा दो, पछीथी जोइ लडशुं. छतां राजधर्मधी रंगाएला सुरतानासिंहजीए कहुं के, अमे गौब्राह्मण प्रतिपाल कहेवाडए छीए तो अपारे प्रथम एनुं रक्षण करवुं जोइए. राजसाहेवनी तैयारी मांगलिक काये प्रमंगे जवानी हती, जेथी सर्व कोइ दर-दागीना तेमज जरीयन वख्खोने अंगपर धारण करी निकलेला हता, युद्धने अनुकूल एके सामग्री न होवा छतां दरेक धणीना हुक्मने माथे चढावी हळवदनी फोज पाळल थया. माथका अने ओळ वच्चे उभय पक्षनो भेटो थयो. वांकानेरना माणसो स्वल्प छतां एकलोहीआ, संपीझा तेमज बहादुर होवाथी आगळ वधना गया. तेओए हळवदना सैनिकोने मारी कापी माथक मृथी हाकी काट्या. ए जवाजर्षीमा मृळीना परमार मेपजी मराया. हळवदनुं लडकर हार पासी पोताने म्याने जनुं हनुं, तेवामां मृळीना परमार सनोजी के जे लूटफाट उपर पोतानो निर्वाह चढावना हता अने पांचमो बांटाथी

ફેરો કરવા નિકળેલા હતા તે ભાવિયોગે હલ્લવદની ફોજ મેળા થયા. રાજ અમરસિંહજીને પરમાર સતાજીએ પૂછ્યું કે-ક્યાં પધાર્યા હતા ? ત્યારે અમરસિંહજીએ જવાબ આપ્યો કે-અમો વાંકા-નેરની હદમાં ફેરો કરવા ગયા હતા, ત્યાં ધીંગાણું થતાં અમારી હાર થઈ, ઘનાં માણસો કામ આવ્યાં અને તેમાં તમારો કાકો મેપજી પણ મરાયા, હવે અમે આ વચ્ચે એઓને કોઈ રીતે પહોંચી શકીએ તેમ નથી જેથી પાછા જઈએ છીએ. પરમાર સતાજીએ તેઓને શૌર્ય ચઢાવવા કહ્યું કે-મેપજી જેવા સારા માણસને મરાવી વીલે મોઢે જતાં શરમાતા નથી ? પાછા વળો, ચાલો, પાંચસો ઘોડાથી હું તમારી મદદમાં આવું છું; વાંકાનેરવાળાનું શું ગજું છે; આ વચ્ચે અમરસિંહજીને “ ભૂચ્યાને ખાતું મળવા જેવું થયું ” તેણે તુરતજ પોતાનાં માણસોને પાછાં વાળી વાંકાનેર તરફ પ્રયાણ કર્યું. રાજ મુરતાનસિંહજી શત્રુઓને હરાવી સ્વસ્થ ચિત્તે ગામ માટેલમાં રાત્રી ગાળના રહ્યા હતા, માણસો ધાકેલાં હતાં, દુષ્મનોને દારુ સ્વાદ ભાગી ગયેલા જાણી વધા નિશ્ચિત મનથી નેઢેલા હતા; તેવામાં ધારવા કરતાં વિશેષ માણસોના દમામવાળી પ્રતિપક્ષીની ફોજને આવતી જોઈ ફરી તમામ લડવા માટે તૈયાર થયા અને નગરે ઘાવ નાંચી શત્રુઓ સામે ધસ્યા, ભયંકર કાપાફાપી ચાલી, પરંતુ અંતમાં ઘણા તે ઘણા. રાજ મુરતાનસિંહજીના મરદારો એક પછી એક પડવા લાગ્યા અને પોતે પણ ઘાયલ થયા, છતાં તેઓની તીક્ષ્ણ તલવાર દુષ્મનોના દલનું ભક્ષણ કરવા ધામ્તી હોય તેમ હુધા-તુર કાલિકાની પેટે કૂદતી હતી. ગઢવી નાકો રાજ સાહેવની સાથેજ રણાંગણમાં શૌર્ય વતાવતો હતો, ઘણા ઘાવ લાગવાથી તેનું કલેવર ઘોડાપરથી નીચે પડવાની તૈયારીમાં હતું, તેવામાં કોઈએક પ્રતિપક્ષીએ પાછલથી પ્રહાર કરી એક ઘાએ તેનું માથું ઉડાવી દીધું. એ નાકા ગઢવીનું માથું ધડથી જુદું પડ્યું તો પણ “ વાહ મુરતાન, રંગ મુરતાન ” એવા શબ્દોના ઉચ્ચાર કરતું હતું. રાજ મુરતાનસિંહજી હૃદ ઉપરાંત ઘાયલ થવાથી વેશુદ્ધ ધની પૃથ્વીપર પડ્યા. સાથે નિકળેલા નગરચી, ગરનાશ્વાળા અને મીર ઢાટીએ વગેરે સર્વ કોઈ પોતપોતાનું વાહુચલ વતાવી કામ આવ્યા. સંગ્રામ રૂપ મુરતાને લાવનાર નિમકહરામ નાકાનું અન્તઃકરણ ઘટલાથીજ તૃપ્ત ન થયું. એ પાપી રાજ મુરતાનસિંહજીનું મસ્તક છેદવાના ઇરાદાથી તેઓને શોધવા લાગ્યો. સુવર્ણના ક્ષલકતા લંગરથી ઓઢાવી આગળ ગયેલો એ દુષ્ટરાજ સાહેવને મૃતક માની તેઓનું માથું કાપવા મજ્જ થયો, તેવામાં શૂરવીર મુરતાનસિંહજીએ પોતાના હાથમાં પકડી રાખેલી તલવાર વડે પ્રહાર કરી એ પાપીના કમ્મરથી વે ટુકટા કરી નાંચ્યા. “ રાજાઓ દુષ્ટને દંડ દે છે ” એ વાક્ય મરતાં મરતાં પણ રાજ મુરતાનસિંહજીએ મન્ય કરી વતાવ્યું. હલ્લવદની મેના પાટી વાળી, વાંકાનેરના માણમોમાંથી માત્ર એકજ કેરાલાનો

रहीज नाका नामतो कारडीओ रजपूत बचेलो, ते बांकानेर खबर आपवा आवतो हतो, परंतु घोडी थाकेली होवायी प्रथम तेणे केराळे आवी पोतानी माताने कमाड उघाडवा हाकल पाडी; तेनी माताए कमाड उघाडी पृच्छुं के-धणी तो कुशल छे नां ? नाकाए गद्गद् कंठे जवाव आप्यो के-धणी तो काम आव्या. ए सांभळी अत्यन्त क्रोधायमान बनेली नाकानी मा बोली के धणी काम आव्या तो पछी तुं अहीं जा माटे आव्यो ? धणीतुं लूण हराम कर्युं ? मारुं दूध लजव्युं ? तारे बदले मारा पेटमां पत्थर पाक्यो होत तोपण कांइ उपयोगमां आवत. जा, तारुं काळुं मुख मने बतावीश नहि. माताना आवां कठोर वचन सांभळी नाके काळुं के-मा ! हवे हुं शुं करुं ? घोडी बहुज थाकी गइ छे, त्यारे ए वाइए जवाव आप्यो के जो घोडी थाकी गइ होय तो आ आपणी बीजी बछेरी तैयार छे छे, तेना उपर सामान नांखी आपुं. नाकानी हा नानो जवाव नहि लेतां बछेरीपर सामान कसी तेनी माताए काळु के जा धत्रीओए करवा लायक काम करी बताव. नाके काळुं के मा ! आ बछेरी मने शी रीते त्या पढोचाडशे ? वाइए प्रत्युत्तर आप्यो के-जातनां फर-जंद कदी पण कजात निवडतां नथी. जा, हुं खात्रीथी कहुं छुं के आ बछेरी तने दुश्मनो भेल्लो वारी देशे. नाको तुरतज बछेरीपर सवार थयो अने पोतानी जनेताने प्रणाम करी चाली निकळ्यो. जातवान बछेरीए कांइ पण हठ नहि करतां पंखी जेवी गति करी अने दुश्मनोनी फोज हळवदथी एक गाड दूर हती त्या भेटो करावी आप्यो. नाको भय रहित बनी एकदम फोजमां घुस्यो, फोजनां माणसोए जाणुं के ए कोइ आपणो माणस हशे. रात्रीने लीधे सर्वत्र अन्धकार पसरि रह्यो हतो, निमकहलाल नाके मध्यमां जइ पूछ्युं के अमरसिंहजी क्या छे ? त्यारे अमरसिंहजीना कोइ-एक काविल माणसे अमरसिंहजीने बदले तेना कोइएक हजुरीने बताव्यो अने विचार्युं के-जो आ परायो माणस हशे तो हमणा खबर पडशे. नाकाए तुरतज हजुरीने अमरसिंह धारी तेना एक घाए घे टुकाटा वारी नांख्या. लश्करमा घोंघाट मच्यो अने “दगो दगो” ए रीतना पुकार थवा लाग्या. नाको तो पोतानु काम करतोज रह्यो. लगभग अठार ओगर्णाश माणसोने मारी पोते पण काम आव्यो. *

आ युद्ध वि० सं० १८७९ ना चैत्र शुद्ध १० ने सोमवारे थयुं हतुं. केटलापक एम पण कहे छे के प्रथम हळवदना लश्करनी हात घड ए बगवते परमार मेपजी तथा अग्जणजी मार्या गया. तेवामा मेपजीना भाइ घावजी तथा रणमलजी ठमो घोडा माचे काटिआवाडमार्थी

* ए नाकानो पाळीओ हळवदथी एक गाडने छेटे हाल पण छे.

આવતા હતા ત્યાં તેણે પોતાના ભાઈ મેવજીના મરણ સમાચાર સાંભળી ફરી અમરસિંહજીને લઢવા માટે ઉઠકેર્યા. પરમાર ઘાવજીએ રાજ સુરતાનસિંહજી પાસે પોતાના ભાઈ મેવજીનું શવ માગ્યું. પરંતુ રાજસાહેબે આપવાની ના કહી, જેથી મયંકર કાપાકાપી ચાલી; ઘાવજી તથા રણમલ્લજી છસો ઘોડા સહિત મરાળા અને રાજસુરતાનસિંહજી પળ અનેક શત્રુઓનો સંહાર કરી સમરશાયી થયા.

જે સ્થળે રાજ સુરતાનસિંહજી પોતાના વહાદુર લડવૈયાઓ સહિત મરાળા તે સ્થળે તેઓના કીર્તિસ્થંભો ઉભા કરવામાં આવ્યા, તેમા ખુદ સુરતાનસિંહજીના કીર્તિસ્થંભ ઉપર એક ન્હાની સરસ્વી દેરી કાઢવામા આવી; કે જે અચ્ચાપિ વિદ્યમાન છે. સુરતાનસિંહજીની એક શૂરા તરીકે તેના વંશજોએ સ્થાપના કરી પ્રસંગોપાત હજુ પણ તેનું પૂજન થાય છે. દરવર્ષે કાઠીચતુર્દશીને દશદે સુરતાનસિંહજીના તેમજ વીજા શૂરાઓના પાઠીઆઓ ઉપર સિન્દૂર ચઢાવવામાં આવે છે. વાંકાનેરના રાજવંશી વરઘોડીઆં સુરતાનજીની દેરીએ દર્શને જાય છે અને ત્યાં રીત મુજબ દાદ ચૂકત્યા વાદ છેઢાછેઢી છેઢે છે. એ ક્રિયા કરવામાં કોઈ પણ ગફલત રાખતા નથી, કારણકે એઓના અન્તઃકરણમાં એવી શ્રદ્ધા વેસી ગઈ છે કે જો એ ક્રિયા ન કરાય તો વરઘોડીઆ યાવજીવન મુઘી થાયજ નહિ.

રાજ સુરતાનસિંહજીનો સ્વર્ગવાસ સાંભળી ઇડરમાં રહેલા રાઠોડ રાણી પ્રતાપકુંવરવા સતી થયાં, તેની સાથે શ્રીમાળી બ્રાહ્મણ હરિશંકરનો દીકરી સૂરજવાઈ પણ કુમારિકા અવસ્થામાં સહી ભાવના અર્પ્વ સ્નેહને લીધે વળી મુવા, કે જે આજ મુઘી વાંકાનેરના દરવારમાં શક્તિના ઢાવલાની અંદર ફઢાં રૂપે પૂજાય છે. સનીનો શ્રાપ થયો કે હઢવદનો ગાદીએ કોઈ રાજા મુઘ ન ભોગવે એટલા માટે રાજ રાયસિંહજીએ બ્રાંગબ્રામાં રાજગાદી સ્થાપી.

રાજ સુરતાનસિંહજીની પ્રશંસા કરતાં એ વાતના જૂઢા જૂઢા કવિઓએ નીચે મુજબ કાવ્યો વનાવેલાં છે.

દોઢા.

ધુંવા રવ રવ ધુંધરી, ચોદસ પડે ભંગાળ;

કટકા હટકા ધ્રુવકે, સોહે રાણો સરતાળ ॥ ૧ ॥

काढ कसुंवा केहरा, मध लहडे जुवान;
हे हरियल भागा हसो, सोहे राणो सरतान ॥ २ ॥

गीत १.

भडलख भंजीया सरताण भडतै, राण त्रंवक रोड;
पवग आटु धडे पडिआ, कटक झटकां क्रोड;
वाटके छक्कड धडां वे धड, काटके केकाण;
भूखियो केसरी जेस भारथ, रमे हळवद राण;
झूम समरे पटा झलरख, कूत गरज कवाण;
उतरे सरताण आगे, घोट चोटा घाण;
वळळ सावळ झळळ वीजळ, खळळ चहुवळ खाळ;
सरताण हाथे मेप समीयो, पड्यो अजो पोंचाळ. भड०

गीत २.

सत्र सालस तुव वना सत साधण, आवट तारी हा असर;
सरहव कथ पामले संकर, वरसे अपछर कथ वर;
तुं मरते वरीआ पीथल तण, अरदलनि तळुंवता अठे;
कमल कठे उपसे कमाली, कहे रंभा परणसे कठे;
अंत ताहरे मानहर ओपम, फरता अरि रहिआ अफर;
सजसे धमल कोणासर संकर, सज कामण रथ कोणांसर;
तुं अवतार धरीस झल तीहां, नित ऊटीं मचवण न वहे;
हंडा एण हरमाल रोपसे, गमसेरंभ कुमार ग्रहे.

राज गुरतानसिंहजीनो स्वर्गनाम धया नेओना पाटवी कुमार मानमिंदजी वांकांनेरनी राज-
गादोपर विराजमान धया, नेओ न्हानो उम्मग्ना होवाने लीये गज्यनो ममग्र कार्यभार नेओना

કાકા રાજોજી ચલાવતા હતા. એ રાજાજીને “ રાતીદેવઢી ” નામે ગામ ગરાસમાં મઢેલું હતું; રાજ માનસિંહજીના માતુશ્રીની રતરાંજીને લીધે રાજોજી રાતીદેવઢીમાં રહ્યા અને પછીથી સ્વોઢૂમાં જઈ તેને દરવાર વાંધ્યો. ત્યારવાદ દેવની અનુકૂલતાથી વિ. સં. ૧૬૮૧ માં તેઓ વઢવાણના સ્વતંત્ર માલિક વન્યા. તેઓના ન્હાના ભાઈ વલૂંજી તથા અદેભાણજીને ગરાસમાં સરધારકું મઢેલું હતું. એ વ્રણે ભાઈઓ મૂઢીના ભાણેન થતા હતા.

રાજ માનસિંહજીએ ઉમ્પરલાયક થઈ હઢવદપર હઢાઓ કરવા માંઢ્યા, પરંતુ તેઓ પાવી શક્યા નહિ, તેઓના લગ્ન “ સીસાંગ ” થઈતાં હતાં; તેઓને રાયસિંહજી, ભીમજી, ભાણજી, અ-ગરસિંહજી, વીરમજી, વરશોજી, રતનજી, તથા હરદાસજી નામે આઠ કુમાર થયા. વિ-સં. ૧૭૦૨ માં રાજ માનસિંહજીનો સ્વર્ગવાસ થતાં તેઓના પાટવી કુમાર રાયસિંહજી વાંકાનેરને ઢીલે રહ્યા, ભીમસિંહજીને “ કળકોટ ”, ભાણજીને “ વઢાશીયું ” અગરસિંહજી તથા વીરમદેવજીને સેરવા, રાતી દેવઢી તથા સરધારકાનો થોઢો ભાગ; અને વરસાજી તથા રતનજીને સેરવાનો ભાગ ગરાસમા મઢ્યો. સઢુથી ન્હાના કુમાર હરદાસજી નિઃસંતાન મરણ પામ્યા હતા.

રાજ માનસિંહજીના લઘુ વન્ધુ રામસિંહજીને લૂણસરીયું તથા વોકડથંધું ગરાસમા મઢેલું હતું. એ રામસિંહજીના વંશમાં છઢી પેઢીએ કલોજી તથા સવલોજી નામે વે વન્ધુઓ ઘણાજ વઢાદુર થયા; એ વન્ધે ભાઈઓ જ્યારે ગોંઢલ ઠાકોર પાસે નોકરી કરતા હતા ત્યારે હાદાસુમાણ નામનો કોંઈક કાઠી સંખ્યાવંધ સ્વારો તથા પાયદલ સાથે કાઢિયાવાઢમાં લૂટપાટ ચલાવી રહ્યો હતો અને ધોઢે દિવસે ધાઢ પાઢી ગામો ભાંગનો હતો એક વસને ણે ગોંઢલ તાવાનું સતાપર નામે ગામ ભાગ્યું એ સમાચાર ગોંઢલમા આવતાં ત્યાંથી જવરી વાર ચઢી, કોંટઢાથી પળ કેટલાએક લઢ-વૈયાઓ ગોંઢલના પસમાં મઢ્યા; ભાદરકાંઢે ઉભય દલનો ભેટો થયો; જ્ઞાત્યા કલાજીએ કાઠીઓતું મહાન કટક જોઈ ગોંઢલના તથા કોંટઢાના માણસોને જ્ઞાન્ત રહેવા સમજાવ્યું, પરંતુ વાથી ભરેલા એ લોકોએ કલ્યાજીના કહેવા પર કાંઈ પળ ધ્યાન નહિ આપતાં શેસીમાં ને શેસીમા ઘોઢાઓને પ્રતિશક્તીઓ પાછલ મારી મૂક્યા હે દયીઆરા કાઠીઓ વીરદાકર્ની

૧ ચારોટના ચોપઢામા ણું લગ્વેલું છે કે વલૂંજી તથા અદેભાણજીને પાંચદુવારકા ના-મતુ ગામ ગરાસમાં મઢ્યું હતું, નેના વંશજો ઢાલ સરધારકામા છે અને ને નીચાળી પાટીવાઢા કહેવાય છે.

૨ ચારોટના ચોપઢામાં ભીમસિંહજીને કળકોટ ઉપરાંત સરધારકું મઢ્યું હતું એમ લગ્વેલ છે.

साथे मारवा मरवानो निश्चय करी सामा थया. समशेर अने भालाओना प्रहार पूर्वक युद्धनो आरंभ पतां कंपायमान बनेला कोटडाना लोको एज वखते पलायन करी गया, गोंडलीआओ पण गर्व छोटी न्हासी गया, मात्र कलोजी तथा सबलोजी पोताना कुळनी टेक जाळववा माटे रणमां अडग रही शत्रुओना समुदायपर तुटी पळ्या; आशरे एकहजार काठीओ फक्त वेज झालाओना बाहु-बळधी छिन्नभिन्न थइ गया. वीरवर कलाजीए हादाखुमाण उपर समशेरनो प्रहार कयों अने सब-लोजीए तेना बावळा नामना अश्वने ठार कयों. झाला रामसिंहजीना भीम अने अर्जुन जेवा पो-द्रोए एवी धमचक मचावी के काठीओतुं कटक भयभीत बनी भागवा लाग्युं. अगणित अश्वोना ध्वन्नधी उडेली धूलिने लीधे आकाश धूसरित बनी गयुं. कलोजी तथा सबलोजी संसारनो मोह छोटी सैकडो प्रतिपक्षीओना मध्यमां खुल्ली कृपाणे खेलवा लाग्या, वृक्षधी पर्ण खरे तेम करपद आदि अवयवोना पात धवा लाग्या. घायल जनोनां गात्रमांथी धकधकाट करती रुधिरनी धाराओ छूटवा लागी, दाटीओना वचचनी कडीओ तडोतड तूटवा लागी. “मारो मारो” अने “कापो कापो” एवा शोर सांभळी जेम पोप मासनी रात्रीमां प्रमदा विनानो पुरुष धृजे, तेम कायरजनो कंपवा लाग्या, खरा शूरवीरो हता एज कलाजी सन्मुख स्थिर थइ शक्या, खरेखर ए वखते वीरवर कलाजीए वांकानेरना पाणीने विश्वमां विख्यात कर्तुं. ए बन्ने बन्धुओए हादो, सामंत, वरु अने हमीर नामना चार अग्रणी पुरुषोने मार-वानो संकल्प कयों हतो, तेमांना व्रणने तो तुरतज यमराजना अतिथि बनाव्या; मात्र एक हादोज पायल अवस्थाए वचवा पाम्यो हतो, परंतु ते ज्यांतुधी जीव्यो न्यासूरी कसूंवो लेती वखते तेने कलाजीनो रंग आपतो हतो अर्थात् कसूंवो पीवा टाणे हमेशां ए एवुं बोलतो के रंगछे झाला मरद कलाजीने जेणे हजारो माणसो वचे हिम्मतधी प्रवेश करी मारा उपर प्रहार कयों

खुमाणोनी आंखमा खटकी रहेला कलोजी तथा सबलोजी एज युद्धमां छेवटे काम आप्या हता. एना पराक्रमनी प्रशंसा करतां कवि लोकोए नीचे मुजब गीतो कहेलां छे.

गीत. १

करे टाठ कटकांतणा कोळीए काठीए, हण्यो लइ गामडावणो होया;
वूंवीयो आवीयो गोंडले वरकतो, सतापर हाडले कीयो सोथा;
चडी वार गोंडलरी कोटडारी पण चडी. भादरे थका अगवार भाळ्या;
बावळे कलानुं कर्तुं नहि वारियुं. चावळे मोरधा पवंग चाळ्या;

વિ-સં. ૧૯૨૭ ના માર્ગદી ૨ ને મંગલવારે શુ મહારાજા વનેસિંહજી કાગી તથા ઉત્તર હિંદુસ્થાન વગેરેની યાત્રાએ પધાર્યા, સાથે કારભારી મહેતા દલપતરામ પ્રજારામ વગેરે સો માણસો હતાં. પ્રથમ સીધા મુંબઈ પધાર્યા અને ત્યા આઠ દિવસ રહી સરકારમાથી શસ્ત્રોના પરવાના મેલવ્યા; ત્યાંથી ચાલી નાશિક અને વ્યવકર્મા ત્રણ દિવસ રહ્યા અને કેટલાંક પુણ્યદાન કર્યા, ત્યારવાદ પ્રયોગરાજ પધાર્યા, માણસોને અગાઉથી મોકલી દારાગંજ મધ્યે રુગનાથજીનાં મંદિરમા ઉતારાની ગોઠવણ કરાવી હતી. શ્રદ્ધાલુ રાજ વનેસિંહજીએ ત્રિવેણીમા સ્નાન કરી, શ્રાદ્ધ સારી ગોમ્ને ઉમદા પોશાક સાથે રૂ. ૮૦૦ રોકડા આપ્યા. એકહજાર બ્રાહ્મણોને જમાડ્યા અને દક્ષિણા આપી. પ્રયાગમાં આઠ દિવસ રહી કાશીએ પધાર્યા, એ વચ્ચે ટાઢ મહુજ પડતી હતી. શ્રીમાન રાજસાહેબે મણિકર્ણિકાના ઘાટપર ન્હાઈ વિધિવત્ શ્રાદ્ધ સાર્યું. ગોર ગજાનન ચોવાને રૂ. ૧૦૦૦ રોકડા દક્ષિણાના અને ઉપર ઉમદા પોશાક આપ્યો. બે દિવસ પર્યન્ત બ્રહ્મભોજ કર્યો, બ્રાહ્મણોની નાતમાં પીતલના લોટાનું લ્હાણું કર્યું, તથા કાશીવિશ્વનાથની મહાપૂજા ભરી અને અન્નપૂર્ણા આદિ અન્ય દેવાલયોમાં પણ સારી રકમ ખેટ આપી. કારભારી દલપતરામભાઈએ પણ ત્યા પોતાની નાગરી નાતને પકવાન્નનું ભોજન આપી લોટાનું લ્હાણું કર્યું. એ યાત્રામાં સાથેના સર્વ માણસો સંતુષ્ટ થયાં હતા. રાજસાહેબ ત્યાંથી ગયાજી પધાર્યા. એ વચ્ચે મીઠાપર સૂધી રેલ્વે હતી, જેથી ત્યાંમુઢી ટ્રેન અને પછી ઘોડાગાડીઓ તથા સીંગરામ વગેરે વાહનો ખાડે કરી ગયાજી પહોંચ્યા. ત્યાં ગોર ન્હાનાખાડ છોટાલાલની હવેલીમાં ઉતર્યા. ગયાજીમાં વેદી ૫૦ હતી, તેમાંથી માત્ર અક્ષયવટે રાજ વનેસિંહજીએ શ્રાદ્ધ સાર્યું અને વાકીના ફલકૂંગા, પ્રેતશાલા તથા વૌધગયા વગેરે ઓગળવાસ વેદીમાં શ્રાદ્ધ સારવા પોતાના આશ્રિત બ્રાહ્મણોને આજ્ઞા આપી. ગોરને અષ્ટમહાદાનના રૂ. ૧૧૦૦ રોકડા તથા પોશાક આપી પ્રસન્ન કર્યા, ચોરાળી જમાડી અને ત્યાંથી પાછા કાશીએ પધારી છ દિવસ રહ્યા; ત્યારવાદ વતન તરફ પાછા વળતાં મુંબઈમાં નામદાર ફીટફાલ્ડની મુલાકાત લીધી.

રાજ વનેસિંહજીનાં એક નાનાંવા નામે વ્હેન હતાં, તેઓનાં લગ્ન ગોંડલના ઠાકોર પૃથ્વી-રાજજી સાથે કરવામાં આવ્યા હતાં. રાજ વચ્ચેસિંહજીના ગજોડવાળા રાણીશ્રી લાડુવાએ પણ પોતાનાં કુંવરીશ્રી માજીરાજવા ગોંડલ ઠાકોર પૃથ્વીરાજજીના કુમાર ભગવતસિંહજી સાથે પરગાવ્યાં, ગોંડલ સ્ટેટ તરફથી એ વાઈને વિલીયાલા ગામ જીવાડમા મળ્યું. વાશ્રી લાડુવાએ ત્યાંજ પોતાનું રહેઠાણ રાખી વિ. સં ૧૯૨૭ માં કુંવરીશ્રી ચાંદાવાને રાજકોટ ઠાકોર વાવાજીરાજવેરે પરગાવ્યાં; અને કુંવરીશ્રી હરિવાનો સંબંધ ભાવનગરના મહારાજા શ્રી તરુતસિંહજી સાથે શુ. મહારાજા

राज वनेसिंहजी हयु थयो.

वि० सं० १९२८ ना महावदी ६ ने शुक्रवारे राज वनेसिंहजी मोतीसरना गोहेल हरिसिंहजीना पुत्री माकुवा वरे परण्या. ए वखते खांडु लड ओझणामां महेता चीमनल, ल दलपतराम वगेरे, ३५० माणस, १५० घोडा, तथा हाथी १ गएलो हतो. त्यारवाद वि० सं० १९२९ मां राज वनेसिंहजी वंगालानी मुसाफरी करवा पधार्या हता, ए वखते तेओने भोपाळनां वेगम साहेबने गादीए बेसाडवानी क्रियामां कलकत्तानी अंदर लोर्ड नोर्थब्रुकके भरेला दरवारमां जवानुं आमंत्रण मळ्युं हतुं. जेथी तेओ नामदारे त्यां जड हाजरी आपी हती; अने ज्यारे ए वेगमने मुवडनी अंदर कलकत्ताना नामदार वोइसराये चांढ आप्यो ए वखते पण खु. राज वनेसिंहजी त्यां पधार्या हता.

वि० सं० १८६८ मां मजसुदार रंगीलदास गौरीदास मारफत वच्चा जमादारने तेना भत्रीजा इसवभाडना मस्तक बदल जे मेसरीआ गाम वांकानेर स्टेट तरफथी आपवामां आव्युं हतुं ते तथा तेना नीचेना त्रण गाम राज वनेसिंहजीनी अनुमतिथी नामदार सरकारनी मंजुरी मेळवी कारभारी दलपतराम प्रजारामभाट ए वि० सं० १९२९ ना मागशर शुदि २ ने दिवसे वडोदरावाळा महेता हरिप्रसाद रंगीलदास मारफत रु० ४५०००) पीस्तालीश हजारमां खरीदी स्टेट दाखल कर्या.

राज वनेसिंहजीना मूळीवाळा राणी जेठीवाए वाड साहेबवानामनां कुंवरीने जन्म आप्यो. त्यारवाद तेओ नामदारनो सवध सज्जनपरना जाडेजा विभाजीनां कुंवरीश्री जामवासाहेब साथे थयो. राणीओ घणां छतां छेलीवारनो सवध मात्र वशट्टि मोटेज करवामां आव्यो हतो. ए सवंधनुं महेता दलपतरामभाट द्वाराए नक्की थया वाढ वि० सं० १९२९ ना चैत्र वदि ७ ने शनिवारे लग्न निरधार्या. वांकानेरथी खांडु लड ओझणु सज्जनपर गयुं. ए ओझणामां पांचसो माणस, सवावसो घोडा तथा वे हाथी गएला हता; ए तयाम पांच दिवस सज्जनपरमां रह्या अने धामधूमथी लग्ननुं काम पतावी वांकानेर आव्या.

वि० सं० १९३० मां राज वनेसिंहजी जनानां सहित बहुचराजीनो यात्राए पधार्या, ए वखते तेओनी साथे कारभारी दलपतरामभाट वगेरे दोढसो माणसो हतां. बहुचराजीने आंगी धरावी, महापूजा करी राज वनेसिंहजीए ब्रह्मभोज कर्यो अने त्यांथी सिद्धपुर पधारी श्राद्ध सार्युं.

તથા પચાશ મળ ઘૃત વાપરી વ્રાહ્મણોને તૃપ્ત કર્યા. ત્યાંથી તેઓ નામદાર મ્હોટી અંવાજીએ પધાર્યા, એ વચ્ચે દાંતામાં દિવસ ૭ રહ્યા હતા.

વહુચરાજો, સિદ્ધપુર તથા અંવાજીની યાત્રાઓ કર્યા વાદ તુરતમાંજ રાજ વનેસિહજી જનાના સહિત પ્રભાસની યાત્રાએ પધાર્યા હતા એ વચ્ચે રાજકોટ તથા ગોંડલ તરફથી તેઓની ઘણીજ સારી સરભરા કરવામાં આવી હતી. એ વધી યાત્રાઓમાં શ્રુ. મહારાજા રાજ વનેસિહજીએ ઘણાં ઘણાં પુણ્યદાનો કરી ધર્મપર અર્પણ લાગણી વતાવી હતો.

વિ. સં. ૧૯૩૧ ના વૈશાખ શુદ્ધ ૮ ને દહાડે ફૈયાથી હરિવાસોદેવનાં લગ્ન ભાવનગર મહારાજા તરુતસિહજી વેરે થયાં. એ વચ્ચે રાજ વનેસિહજીએ તેઓને વચ્ચાળવા લાયક દાયજો મોકલાવ્યો હતો.

એ અરસામાં સર્વત્ર સુલેહસંપન્ન અને સુલેહશાન્તિ છવાઈ હતાં. માત્ર પાડલના કાઠી લોકો મૂઝથીજ ઉદ્ભૂત અને તોફાની હોવાને લીધે વાંકાનેર સ્ટેટની હકુમત તલે હોવા છતાં વારંવાર એથી વિરુદ્ધ વર્તતા, તેની સાથે મીમમાંબલ વગેરે સરકારી બહારવટીઓને આશ્રય આપતા. એ લોકોની આવી ગેરવર્તણૂકને અટકાવવા નામદાર સરકાર તરફથી જ્યારે વાંકાનેર સ્ટેટને સૂચના આપવામાં આવી, ત્યારે મહારાજા રાજ વનેસિહજીએ એ વાત ઉપર વિશેષ લક્ષ આપ્યું, અને તા. ૧ ઓગસ્ટ સને ૧૮૭૫ રવિવારના રોજ ચાર પાંચ આવરુદાર ગૃહસ્થોને પાડલ મોકલી ત્યાંના મૂઝગરાગીઓને ઉદ્ભૂતાઈ છોડી દેવા તેમજ સરકારી બહારવટીઓને પક્ષમાં ન લેવા સમજૂતી આપી. પરંતુ એ વચ્ચે એ લોકોની આંખોમાં દારૂનો નશો ઇટલો વધો વ્યાપો રહેલો હતો કે તેઓ ન છાજે તેવા અપશબ્દોનો ઉચ્ચાર કરી આવેલા સદ્ગૃહસ્થોનો સામે થયા. એ સમાચાર સાંભળી તા. ૨ ઓગસ્ટના રોજ વાંકાનેર સ્ટેટના ફોજદાર વગેરે ત્યાં પહોંચો ગયા. આથી તો એ લોકો વમળા જોશે ભરાયા અને ધીમાળાના તોર પર આવ્યા તેમજ જોરથી શોરવકોર કરવા લાગ્યા. વીજી તારીખે સવારમાંથીજ એ લોકોએ શરાવનો ઇટલો વધો ભૂટથો ઉપયોગ કર્યો હતો કે તેમાંના કોઈને પગ સારાસારની ખાન રહી ન હતી. કાયદો શું કહેવાય એ તો સમજતાજ ન હતા. એક તો કેલ્વણી વગરના અને વઝી તેમાં મદિરાની મેલવણી થઈ ઇટલે ઉદ્ભૂતાઈમાં પૂછવુંજ શું ? વાંકાનેર સ્ટેટની પોલીસે વહુજ શાન્તિ પકડી હતી અને કામ પગ સુલેહથીજ લેવા ધાર્યું હતું, છતાં જ્યારે કોઈએક પ્રતિપક્ષીએ વન્દૂકનો અચાનક ફેર કરી વાંકાનેરના એક સિપાહીને વીધો

नांख्यो त्यारे फोजदार वजेशंकर भवानीशंकरे पोतानी तथा साथेन, माणसोनी सलामती माटे पाडलना लोकोतुं ए गेरकायदेसर वर्तन अटकाववा उग्रत थवानी आवश्यकता धारी. ए तो हजु सव्य अपसव्यनो विचार करता हता, त्या तो तलवार खेंची काठीओ कूदी पड्या; थोडीवार परस्पर झपाझपी चाली अने तेमां वन्ने तरफनां थोडां घगां माणसो घवायां तेमज मरण पाव्हां. नामदार ब्रीदींग सरकारनी शान्तिवर्क सवल सत्ता प्रवर्तमान छतां आवो जन्मो वनाव सहु कोइने आश्चर्यना सिन्धुमां निमग्न करे एवो छे. वळो पाडलना लोकोए एजन्सीमां पहेंचो रजतुं गज करवामां मगा न राखी, परंतु दीर्घ दृष्टिवाळा सत्यपरायण सरकारी अमलदारो एकपक्षनो वात उपर इतवार राखी न्याय आपी दे तेवा नथी. ए तो पोतानी समक्ष उभयपक्षनो रजुआत सांभळ्या उपरांत साक्षी पुरावाथी जेनो गुन्हो सावीत धाय तेनेज दक्षताथी शिक्षा आपे छे. उपरना वनावमां वांकानेर स्टेट तरफथी कांड पण गेरकायदेसर करवामां आव्युं न हतुं.

पाडलना मूळ गराशीआओ तथा वांकानेर स्टेट वच्चे जे धीगाणुं थयुं ए वात साधारण न हती के जे कोइ पण छुपावी शके. एजन्सीमां ए वावत जवरो केस चालेलो हतो अने एनो फेसलो आपती वखते काठियावाडना श्रीयुत पोलीटीकल एजन्ट मे. जे. वी. पील साहेबे जे ठराव जाहेर कर्यो हतो ते अधरंगः अमोए आ नीचे दाखल कर्यो छे.

ता. २ ऑगस्ट सने १८७५ सोमवारना रोज पाडलमां एकठा थएला खाचर गराशीआओ अने वांकानेर स्वस्थाननी पोलोसना वच्चे धीगाणुं थयुं ते वावतमां अमोने नीचे मुजब हकीकत मालुम पडी छे.

खाचरोनी चाल वावत—जणावे छे के पाडलना मूळ गराशीआ वांकानेर दरवारनी हकुमतमां रहेल छतां तेना कायदासर अखत्यारना सामा उघाडी रीते अने जवरजस्तीथो केटलाक महीना थयां वर्तता हता.

आवी तेमनी हटीली वर्तणुकमां मदद करवाने माटे तेमना सगा सवंधो जे बीजा गराशीआओ हता, तेओने पाडलमां एकठा करी राखता हता अने ता. २ ऑगस्टना रोज ए गाममां गोसळ, कराडी अने गरांभडीना गराशीआओ हता, अने ते सचळामां जे लोकोना विषे आसीस्यन्ट पोलीटीकल एजन्ट साहेबनो एवो अभिप्राय थयो हतो के तेओ पाडल घगो वावत जाय छे अने धीगाणु करवावना प्रयत्नमां मदद आपे छे, तेवा लोकोने पाडल नहि जवा देवा माटे जमान लेवानुं सायळा दरवारने फरमाववामां आव्युं हतुं ते गराशीआ पण आमां सामेल हता.

વઢી વ્હારવટીઓ ખીમધાંધલ કે જે હજુ પકડાયો નથી, તેને પાડલમાં મૂલ ગરાશીઆ તર-
ફથી આશરો મલેલો હતો અને તેમાંના વે જણાવે રાજ્યસ્થાનિક કોર્ટના પ્રેસીડેન્ટ સાહેવ પાસે એમ
જાહેર કર્યું હતું કે અમે ખીમધાંધલને અમારા દરવાર મારફત રજુ નહિ કરીએ.

અમોને એમ પળજણાય છે કે મૂલગરાશીઆઓને પોતાના ગરાસ સવંચી કાંડ વ્યાજવી ફરિ-
યાદ તેમના ઉપરી વાંકાનેર દરવાર સામે નહિ હતી, અને દસ્તુર મુજબ ટગવ મેલવવાને માટે પોતાના
દરવાર પાસે પ્રથમ જવું જોડે તેમાં કસુર કર્યાના સવવથો તેના હકનો નિર્ણય રાજ્યસ્થાનિક કોર્ટને
કરતાં દેર થઈ છે. દરવાર તરફથી જે હકીકત જાહેર થઈ છે તે ઉપરથી જણાય છે કે મૂલ ગરાશીઆ
મધ્યેના કેટલાક ઉપર દરવાર તરફથી ગુન્હાના આરોપ મૂકેલા છે. જેના ઇન્સાફ માટે તેઓ કા-
યદા મુજબ પોતાથી તાવે થવાને વંધાવેલા હતા.

ગયા વરસમાં જૂદી જૂદી વચ્ચે દરવારના તરફથી ગરાશીઆઓને સમજાવવા માટે આવરુ-
દાર આદમીઓને મોકલી તેમને વ્યાજવી વાત પકડવાનું કહેવાયું હતું.

આવા વચ્ચે ઉપર અને સને ૧૮૭૪ ના અક્ટોબર મહિનામાં તે ગામમાં એક જાહેરનામું
ચોડયું, તેમાં જે લખાણ કર્યું છે, તે વ્યાજવી અને સલાહ સંપ ભરેલું છે અને તે જાહેરનામામાં વઢી
ગરાશીઆઓને તાકીદ આપી હતી કે તેઓમતદાર લોકોને પકડવાની કોશીશમાં સામા થવાથી જે
ટંટો થશે તેના તેઓ જવાબદાર રહેશે.

દરવારના તરફથી છેવટની વઢિ (ચાર વેપારીનું પંચ) ધીગાણું થવાને આગલે દિવસે
પાડલ મોકલાવવામાં આવી હતી, એમ દરવાર તરફથી કહેવામાં આવે છે અને તે વાચત કાંડ શક
લેવાનું કારણ નથી કે ગરાશીઆ લોકોનું સામા થવાપણુ એટલે દરજ્જે થયું હતું કે પોલીસને જાણો
લેવાના હકની મનાઈ કરતાં તે ગામમાં જે પોલીસનું થાણું હતું તે ઉપર હુમલો કરી તેનાં હથિ-
આર લઈ ગયા.

જે હુકમો મોકલવામાં આવ્યા હતા તેમાં ૧૦૦ થી ૧૨૫ માણસો હતા, અને તેઓ મુ-
સલમાન જમાદાર અને ફોજદાર વજેશકરના ઉપરીપણા નીચે તરવારો અને થોડીક વન્દૂકોથી હથિ-
આર વંધ થઈ ગયા હતા. જો ગરાશીઆની મદદે ગોસલના અને વીજાં ગામોના આદમીઓ નહિ
આવ્યા હોત તો ત્યાંના ગરાશીઆને ભયભીત કરવાને આટલું લઝકર વસ જણાય છે. કોણે પ્રથમ
લટાઈ શરૂ કરી તે સાબીત થઈ શકતું નથી, પણ એવાત સાફ છે કે જે લોકોને પકડવાની કોશીશ કર-

वामां आवी तेना सामे थवामां आव्युं हतुं. वांकानेर तरफनां माणसोने तलवार अने लाकडीथी मारवामां दसा अने तेमांना केटलाकने तलवारना जखमो छे. तेमां मुख्यत्वे करीने स्वार दादुजी अने तेना घोडाने तेना जखम छे.

बन्दुकना हथियारबंध आदमीओनुं रेग्युलर पोलीसनुं थाणुं नजीक उभुं रहेलुं हतुं अने एम कहेवामां आव्युं छे के तेना उपरी नायकने जखमी करवामां आव्यो ते उपरथी पोलीसना आदमीओए गराशीआओ उपर बन्दुकनो मार चलाव्यो अने तुरत लडाइ बंध पडी, तेज जग्याए चार गराशीआ मरण पाव्या अने केटलाक जखमी थया, तेमांना वे आदमी पाछळथी मरी गया छे. गराशीआओ पोताना घरमां भागी गया अने केटलाकने पड्या मूकी जे लोको शरणे थड गया तेमने केद करी पकडी लइ जवामां आव्या.

वांकानेर तरफना तेर आदमीओने तलवार, लाकडी अने पाणाना जखमो छे, अने पाडल तरफना अगियार आदमी जखमी थया अने छ मरण वश थया.

वगर क्वायटी सीवेटीनी साथे लडाइमां गराशीआ लोकनी चडीयाती हती एम घणे दरजे सम्भवित जणाय छे, अने आखर पोलीसने वच्चे पडवुं पडयुं; तेमना उपर बन्दुकनो मार चलाववाने कोणे हुकम आप्यो अने तेमणे केटली वखत बहार कर्या ते वात सावीत थइ शकी नथी.

वांकानेरना कारभारी डलपतराम हाजर नहि हता, पण ते नजीकना गाम मेशरीए हता. परतु ते वखते ए हाजर होत तो वणुं सारुं हतुं, केमके जेटले दरजे मारामारी नाखुशी लायक थएली छे तेनो अटकाव ते कदाचित् करी शकत.

लडाइ थड रह्या पछी कांड लुटफाट के जोरजुलम वापर्यानुं सावीत थयुं नथी, अने वांकानेरनुं लडकर पाछु फरी गयुं एटले ए वात घणे दरजे असम्भवित छे.

अमारो अभिप्राय एवो छे के कायदासर अखत्यारनो तिरस्कार करवाने लीधे मूळगराशीआ तरफथी आ धीगाणुं उत्पन्न करेलुं छे अने तेम करवाना व्याजवीपणा माटे तेमना उपर कांड जुलम अने गेरटन्साफ थतो होय एम जोवामां आवतुं नथी. अमो धारीए छीए के वांकानेरना राजसाहेब तरफथी पोतानो कायदासर अखत्यार वापरतां तेनी कोशीशमां आ मारामारी थएली छे अने तेने माटे मूळगराशीआओ जवाबदार छे.

अमोने एम पण जणाय छे के लोकोनी सुलेहनो वगर जरूरीआते जोग कर्या वावतनो

ઠપકો રાજસાહેવને ઘટતો નથી. લડાઈ થઈ રહ્યા પછી નેમના આદમીઓએ લંટફાટ અથવા નિર્દયતા વતોવવાને તેઓ ગુન્હેગાર નથી.

ઘરેલી હકીકત જાણવાને માટે આ કામમાં તજવીજ કરવામાં આવી છે અને તેથી પોતાની રૈયત 'ઉપર રાજસાહેવની જે સંપૂર્ણ ફોજદારી હકુમત છે તેમાં કાંડ વચ્ચે પડવા જેવું વન્યું નથી. તેમને અલત્યારમાં હાથ ઘાલવાની વાવત કાંઈ હુકમ આપવામાં નહિ આવે, પરંતુ આવા દિલ્લીગીરી ભરેલા વનાવના જોખમથી અલગ રહેવાને માટે જે ઉપાયો લેવા જોડાઈ તેમાં હવેથી રાજસાહેવ વેગક પોલીટીકલ સ્વાતંત્ર્ય અધિકારીઓની સલાહ લેશે.

શાલાવાડના દરવાર તથા તાલુકદારોને આ ઠરાવના ગ્વર આસીસ્ટન્ટ પોલીટીકલ એજન્ટ સાહેબ આપણે અને તે દરવારો તરફથી પોતાના મૂલગરાશીઓને સમજાવી ગ્વર આપણે કે કાયદાસર અલત્યારનો હથિયારવંધ અટકાવ કરવાથી તેમને સજા થયા વગર રહેશે નહિ, અને તે કામના ગુન્હેગારની વાવતમાં એજન્ટની વચ્ચે પડી શકશે નહિ. ”

તા. ૧૬ ઑગસ્ટ, ૧૮૭૫
મુ. રાજકોટ.

સહી.
મે. જે. વી. પીલ,
પોલીટીકલ એજન્ટ કાઠિઆવાડ.

વિ. સં. ૧૯૩૩ માં દિલ્લીની અંદર ભરાયેલા વાદશાહી દરવાર વચ્ચે શુ. મહારાજા રાજ વનેસિંહજીને નવ તોપનો સલામતોનો હક તેમના માનમાં આપવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું. એ માનની યાદગીરીમાં રાજ વનેસિંહજીએ વાંકાનેર રાજે તા. ૧ જાન્યુઆરી સને ૧૮૭૭ ના રોજ એક ભવ્ય દરવાર ભર્યો હતો; અને તેમાં મી. કોન્ડોએ ભાગ લીધો હતો. એ શુભ પ્રસંગ ઉપર મહારાજા રાજસાહેવે રૂ. ૨૫૦૦૦) મુસાફરી વગલો તથા વામણવોર મુકામે એક ધર્મશાળા વનાવવામાં વાપર્યા. ત્યારવાદ વિ. સં. ૧૯૩૬ ના પોશ શુદિ ૨ ને દહાડે તેઓ પોતાના પરીક્ષક તેમજ નામદાર ગવર્નમેન્ટ સરકાર તરફથી પોતાને ઉત્તમ વન્દૂક વગેરેનાં ઇનામ અપાવનાર મી. ટી. સી. હોપ એજ્યુકેશનલ ઇન્સપેક્ટરની સલાહથી દરિયાઈ રસ્તે સાથ માણસના રિસાલા સહિત શ્રી જગન્નાથજીની યાત્રાએ પધાર્યા, ત્યાંથી વળતાં તેઓ નામદારે હિન્દુસ્થાનના નામદાર ગવર્નર જનરલ લોર્ડ લીટનની મુલાકાત લીધી, ત્યારપછી તેઓ વીજી વાર વનારસ પધાર્યા અને ત્યાંથી દિલ્લી, આગ્રા, લખનઉ, અલ્હાવાદ તથા ઉત્તર હિન્દુસ્થાનનો ઘણાવરો ભાગ જોઈ મુંબઈ પધાર્યા, ત્યાં તેઓ નામદારે સર રી-ચર્ડસેમ્પલની મુલાકાત લીધી. એ અરસામાં રાજકોટ મુકામે જેમ્સ ફરગ્યુશનનો પણ તેઓને મિ-

लाप थयो हतो. राजकोटथो वढवाण सूधी रस्ता पर कुवाओ तथा धर्मशाळाओ वंधाववा माटे राज वनेसिंहजीए एजन्सिमां रु० ३०००) त्रण हजार आप्या हता. तेओ एज वर्पना चैत्र शुदि ९ ने सोमवारे आनंदपूर्वक जगन्नाथजीनी यात्रा करी वांकानेर पधार्या. ए वखते वांकानेरमां झुंझा महेतानो कारभार हतो, कारणके वि० सं० १९३४ मां महेता दलपतराम प्रजाराम राजीनासुं आपी राजकोट गया हता. ए पछी गांधी करमचंद उत्तमचंदने ए' जगो आपवामां आवी, एणे नव मास पर्यन्त कारभार कर्यो, त्यारवाढ महेता झुंझाभाइ सखीदासने मोरवीथी बोलावी राज वनेसिंहजीए कारभारी बनाव्या हता.

राज वनेसिंहजी न्यायनिपुण, उदार अने मायाळु दिलना महाराजा हता, तेओना वखतमां स्टेटनी सारी आवादी थइ हती अने राज वखतसिंहजीना वखतनुं तमाम देशु चुकते अपाइ गयुं हतुं. दरबारगढनी अंदर कोर्टने माटे तथा दरवार भरवा माटे तेओ नामदारे एक सारी सगवडता-वाळुं सुशोभित मकान वंधाव्युं, वांकानेरनो किल्लो के जे तदन जर्जरित बनी गयो हतो, तेना समार काममां रु. २००००) वीश हजारनी म्हेटी रकम वापरी; प्रजानी तंदुरस्ती तथा सुखशान्ति अर्थे वि. सं. १९३२ मां एक हॉस्पिटल वंधावी, केदीओ के जेने अंधारी ओरडीमां एफ साथे गोंधी राखवामां आवता तेने माटे एक म्हेटी तुरंग तैयार करावी, राहदारी चीलो माफ कर्यो, स्टेटमां पोलीस सीस्टम दाखल करी अने कारभारी दलपतरामभाइ द्वाराए राज्यनुं उत्तम वंधारण बांध्युं; तेमज वेपारनी पण उन्नति करी.

उपरना सुधाराओ उपरांत प्रजाने सुशिक्षित बनाववा माटे राज वनेसिंहजीए केळवणी तरफ विशेष लक्ष आप्युं हतुं. प्रथम वांकानेर तळपदमां छोकराओ तथा छोकरीओ माटे गुजराती निशाळो खोली हती अने ए पछी गामडांओनी रैय्यतने पण प्राथमिक केळवणीनो लाभ मळे ए-टळा माटे मोटां मोटां छ गामडांओनी अंदर निशाळो स्थापी हती. वळी तेओ नामदारे पोताना सु-वारक हाथथी राजगढ, हरिपुर, अदेपुर, समढीआळुं, सतापर अने छतर नामनां छ नवां गामो वसा-व्यां हतां. तेओना राज्यमां प्रजा सर्व प्रकारे सुखी हती.

पंचाशीआना तथा राणकपरना अर्ध भाग उपरात केराळा तथा राजवडला उपर राजवनेसिंहजीना वखतमां स्टेट तरफथी मेनेजमेन्ट वेसाडवामां आव्युं, कारण के त्यांना भागतोनो निःसंतान देहान्त थयो.

१ तालुका स्कूल सने १८५५ मां अने कन्याशाळा सने १८७८ मां खोलवामां आवी हती.

મહારાજા અમરસિંહજી !

વિ. સં. ૧૯૩૫ ના પોપ શુદિ ૧૨ ને શનિવારે સજનપરવાળાં વાશ્રી જામ સાહેબે તીથ-
વા મુકામે આપ નામદારને જન્મ આપ્યો, એ વચ્ચે આપના પિતાશ્રી રાજ વનેસિંહજી મોરવીમાં
વિરાજતા હતા, કારણ કે પોપ શુદિ ૯ ને દઢાડે ત્યાના ઠાકરે શ્રી વાગ્ગજીનો રાજ્યાભિષેક થવા-
નો હતો. જ્યારે રાજ વનેસિંહજી વાંકાનેર તરફ વિદાય થયા ત્યારે પંચાશીઆ મુકામે ઉક્ત વધામણો
મલ્તાં દાદાશ્રી વેરુભાઈ મ્હોટો જલસો કરી તમામને મીઠાં ભોજન જમાડ્યાં અને નામદાર રાજ
સાહેબે કેટલીએક સ્વેગન કરી.

રાજ વનેસિંહજી એક વાહોશ અને બુદ્ધિમાન રાજા હતા, તેઓની રીતભાત વહુજ આક-
ર્ષક હતી, જે કોઈ તેઓના સમાગમમાં આવતા તે તેઓ નામદારની સુવચ્છતા નેમજ ઁંચી રીતભાત
જોઈ અત્યંત પ્રસન્ન થતા, એઓના વચ્ચેમાં શ્રી જડેશ્વર તથા ધામણીઆ નામની પાળાત્વાળ સંબંધી
મોરવી સાથે તકરાર ઉઠતાં એજન્સીમાં લડત ચાલી હતી અને એનો ફેંસલો વાંકાનેરના લાભમાં
થયો હતો. મેસરીઆ વગેરે ગામો ઉપરાંત વીજો પણ વેટલોએક મુલક મેલ્લો સ્ટેટની આવાદી
કરવામાં આવી હતી અને એથી આમદાનીમાં પણ વૃદ્ધિ થઈ હતી, સને ૧૮૭૫-૭૬ માં નામદાર
પ્રીન્સ ઓફ વેલ્સની હિન્દુસ્તાનમાં થયેલી પથરામણી સત્રવે મરાણા મેલ્લા વચ્ચે વાંકાનેર સ્ટેટને
સારું માન મળ્યું હતું; એ વધાં કામોમાં સરકારી વહારવટીઆઓને આશ્રય આપનારા પાડલના તો-
ફાની કાઠીઓને વશ કરવામાં કારભારી દલપતરામ પ્રજારામે ઘણો શ્રમ લીધો હતો અને એથીજ
એનો કારભાર પ્રશંસાપાત્ર થયો હતો.

શ્રી. મહારાજા વનેસિંહજીનું શરીર પ્રથમ સુંદર અને મજબૂત વાંધાનું હતું, પરંતુ પાછળથી
તેવી તંદુરસ્તી રહી નહોતી, જેથી દૈવયોગે વિ. સં ૧૯૩૭ ના જેઠ શુદિ ૧૫ ને રવિવારની રાત્રિએ
આ અસાર સંસારનો ત્યાગ કરી તેઓ સ્વર્ગવાસી થયા; ત્યારે આપશ્રીની ઉમ્મર માત્ર વેજ વર્ષની હતી,
કારભારી તરીકે મોરવીવાળા મહેતા શુદ્ધાભાઈ સર્વદાસ હતા. મરહુમ મહારાજા સાહેબશ્રી વને-
સિંહજીના તેરમાની ક્રિયાને દિવસે અર્થાત્ તા. ૨૫-૬-૧૮૮૧ ના રોજ આપશ્રીનો ટીલા-
મેડીએ રાજ્યાભિષેક કરવામાં આવ્યો, એ વચ્ચે સ્વામી કચેરી ભરવામાં આવો હતો અને એમાં
મે. આ. પોલીટીકલ એજન્ટ કર્નલ એમ્. એ. નટસાહેબ વગેરે મહાશયોએ હાજરી આપી હતી.

૧ રાજ વચ્ચેસિંહજીની હયાતીમાં શ્રીમાન વનેસિંહજીને વાવુભા કહીને વોલાવવામાં આવતા,

દ્રાવિંશત્ તરંગ.

“ મનહર. ”

પામી જન્મ આપેં રાજ બનેસિંહજીને ત્યહાં,
લઘુવયથીજ શુભ કેલવળી લીધી છે;
કહે નથુરામ સ્ટેટ મેનેજરોએ મળીને,
ઉન્નતિ અનેક રીતેં રાજ્ય તળીં કીધી છે.
હિંદુસ્થાન ને યૂરોપ આદિનીં મુસાફરીએ,
આપના અનુભવમાં દિવ્ય સ્હાય લીધી છે;
અમરનરેશ ! આ તરંગમાંહિ વર્ણન એ,
ઘથ્યું પૂર્ણ પ્રેમેં જેમાં આપની પ્રસિદ્ધિ છે.

શ્રીમાન્ મહારાજા અમરસિંહજી !

વૃદ્ધિશાલી રાજ બનેસિંહજીના સ્વર્ગવાસ સમયે આપ સગીર વયના હોવાને લીધે નામદાર સરકાર તરફથી વાંકાનેરમાં મેનેજમેન્ટ થયું, એ મેનેજમેન્ટની શરૂઆતમાં નહિયાદના રહીશ રા. વા. હરિદાસ વિહારીદાસ દેસાઈની એડમીનીસ્ટ્રેટર તરીકે નીમનોક થઈ, એ પહેલાં તેઓ વઢવાળ સ્ટેટના એડમીનીસ્ટ્રેટર હતા; એમણે વાંકાનેર રાજ્યની લગામ હાથમાં લીધા વાદ રાજ્યમાં કેટલોએક સુધારો વધારો કર્યો. પ્રથમ કુમારશ્રી ચેંગારજીવાળો ઉતારો દુરસ્ત કરાવી તેમાં પોતાનું રહેઠાણ રાખ્યું અને નામદાર ગવર્નમેન્ટ તરફથી સેકન્ડ ક્લાસ સ્ટેટની સત્તાનો પાત્ર ભોગવવાની મંજૂરી મેળવી, રાજ્યમાં રેગ્યુલર સીસ્ટમ કહાડી, દરેક ગામડાંઓને મહાલવાર જૂદાં જૂદાં ગોઠવ્યાં, તેમજ રાજ્યનાં તમામ ખાતાઓને અલગ અલગ સ્થાપ્યા, અને જે વાઈઓને જોવાઈમાં ગામો અપાઈલાં હતાં એ ગામો ચાલસા કરી તે તે વાઈઓને રોકડ રકમની માસિક જોવાઈ વાંધી આપી; પતાલી-આનો પુલ તથા યુરોપીઅન ગેસ્ટહાઉસ વગેરે મકાનો વંધાવ્યાં, રેસીડન્સી વંગલાનું કામ શરૂ કર્યું;

તેમજ પતાળીઆના પૂલથી વજાર સુધીનો, રાજકોટનો, ધોળેશ્વરની તથા મ્હોટા વગીચાની સડકો વંધાવવા માંડી અને પોતાનું નામ વાંકાનેરમા કાયમ રહે એટલા માટે તેઓએ પૂલ દરવાજાથી ચાવડી સુધીનો સડકનું નામ “ હરિદાસ રોડ ” રાખ્યું કે જે આજ પર્યન્ત એજ નામથી ઓલવાય છે.

રા. વા. હરિદાસભાઈએ માત્ર આઠ માસ વાંકાનેરમા એડીનોસ્ટ્રેટનો હુદો મેળવ્યો, તેવામાં સંસ્થાન ઇડરના દિવાન તરીકે તેઓની નિયોક્ત થતા વિ. મં. ૧૯૩૮ ના અપાઠ શુદિ ૮ ને દહાડે અમદાવાદના રહીશ નાગર મૃદ્ય રા. વા. ચુનીલાલ સારાભાઈને પોતાનો ચાર્જ સોંપી શુદિ ૧૦ ને દહાડે તેઓ ઇડર તરફ વિદાય થયા. એજ સાઝમા અર્થાત્ સને ૧૮૮૨ ના જુલાઈ માસમાં રાજ્યનાં વાઈશ્રીઓએ રાજ્યના સ્વેચ્છા હિતવિન્યક રા. વા. હરિદાસભાઈની યાદગીરી સ્વાતર એક ફાળો ભરી ગવર્નમેન્ટ લોન લીધી અને તેના વાજમાથી “ હરિદાસ સ્કૉલરશીપ ” સ્થાપી.

મરહુમ રાજ વલ્લભસિંહજીનાં ન્હાનાં રાણો લાડુવા કે જે રાજ વનેસિંહની તરુતનશીન થયા એ અરસામાં પોતાના પુત્ર કર્ણસિંહજો વગેરેને લઈ ગામ વીલોયાળે રહેવા ગયા હતા એમણે રાજ વનેસિંહજીના કૈલાસવાસ પછી લૌકિકે આવો જીવાઈ માટે ગરામની માગણી કરી હતી, પરંતુ રા. વા. હરિદાસભાઈએ ગરાસ નહિ આપતાં અમુક વાર્ષિક જીવાઈ વાધી આપી હતી.

રા. વા. ચુનીલાલ સારાભાઈએ વિ. મં. ૧૯૩૮ થી ૧૯૪૧ સુધી સંસ્થાન વાંકાનેરમા સ્ટેટ મેનેજર તરીકે કામ કર્યું. પ્રથમ તો તેણે રેલીડન્સી વંગલાનું કામ પૂરું કરાવી તેમાં પોતાનું રહેઠાણ રાખ્યું. ત્યારવાદ પાંચદુવારકાં તથા મચ્છુનો કેનાલ અને રાતડોઆ તથા ગારીડામાં વંધ વંધાવ્યા. પછીથી પતાળીઆના પૂલ આગળથી રસ્તાઓ કરાવ્યા, તેમજ રાજકોટ અને વઢવાણની સડકોનું કામ પૂર્ણ કર્યું, સીટી સરવૈની શરૂઆત કરી અને રાજ્યની આવાદી અર્થે કેટલીએક પડતર જમીન શાલાવાડ તથા મૂઝી તરફના લોકોને લાવી સેડાવવા માંડી. તેની સાથે અમરસર, જામસર, ગોકલપર, છતર, કાશીપર, હમનપર, લાલપર, નવું તરકીયું, સ્વાનગર, નાગલસર, વિઠ્ઠલગઢ, જીવાપર, અણંદપર, મૂઝસર, મોજેપલાશ, વીરપર તથા લક્ષ્મીપર નામનાં સત્તર નવાં ગામો વસાવ્યાં

શ્રુ. મહારાજા અમરસિંહજી !

એ વલ્લભે આપ નામદારની ઉમ્મર માત્ર પાંચ વર્ષની હતી, તો પણ તે દરેક ગામે તોરણ

વાંધવા આપ સ્ટેટ મેનેજરની સાથે પગાર્યા હતા. એ ક્રિયા વિં ૦ સં ૦ ૧૯૪૦ માં ગાજતે વાજતે વાસ્તુશાસ્ત્રના નિયમ મુજબ થઈ હતી અને દરેક ગામના પટેલોને આપને મુવારક હાથે પાઘડોઓ વંધાવવામાં આવી હતી.

વિં ૦ સં ૦ ૧૯૪૧ માં આપ નામદાર માનવંતાં વામા સાહેવની સાથે કાલાવડ શીતલા માતાની યાત્રાએ પધાર્યા. એ અસ્સામા સ્ટેટ મેનેજર ચુનીલાલ સારાભાઈએ કેરાલા, રાજાવડલા તથા પંચાગીઆ વગેરેના ભાયાતોની સ્ત્રીઓ કે જેના ધર્મી વિનકરજંદ ગુજરી ગયા હતા, તેઓને રાજ્ય તરફથી જીવાઈ અર્થે રોકડ રકમ વાંચી આપી, ચોખા ભાગની સીસ્ટમ દાખલ કરી અને નિમક વાવતના નામદાર સરકાર સાથે કોલકરાર કર્યા. વાદ મોરવીની નેરોગેજ રેલ્વેનું કામ શરૂ થયું. એજ સાલમાં રા. વા. ચુનીલાલ સારાભાઈને જૂનાગઢ સ્ટેટના નાયવ દિવાનની જગો મળવાથી તે ત્યાં દાખલ થયા અને તેનો ચાર્જ રા. વા. ગણપતરાવ નારાયણરાવ લાહે લીધો. એ પહેલાં સંસ્થાન વઢવાણના કારભારી હતા. વાકાનેરમાં આવ્યા વાદ એજ પ્રથમ પૂઠ દરવાજાની ની લાઇન તથા વજારની લાઇન કંપનશેશન આપી વંધાવો; ત્યારવાદ જેલ, નિશાલ, સિસાલો, પેડોક, પૂલ દરવાજો, નવિન યૂરોપીઅન ગેસ્ટ હાઉસ, કોર્ટહાઉસ, જડેશ્વર મહાદેવનો કિલ્લો, નાનીવા કન્યાશાળા અને મોટીવા હોસ્પિટલ વગેરે મકાનો વંધાવ્યાં.

વિં ૦ સં ૦ ૧૯૪૨ માં પંચાગીયા ભાયાત સામતસિંહજોનાં કુંવરીશ્રી ચાદાવાને કચ્છ તે રાના પાટવી કુમાર દાદમા સાહેવ સાથે પરણાવવામાં આવ્યાં અને એજ વર્ષના ફાલ્ગુન વદી ૧ ને ગુરુવારે રાજકુંવરીશ્રી વાઇસાહેવવાનાં લગ્ન નાંદોદના કુમારશ્રી છત્રસિંહજી સાથે કરવામાં આવ્યા.

વિ. સં. ૧૯૪૩ ની શરૂઆતમાં આપશ્રીના સાન્નિધ્યપૂર્વક મુંવડના માનવંતા ગવર્નર લૉર્ડ રે સાહેવને હાથે મોટીવા હોસ્પિટલને ખુલ્લી મુકાવવાની ક્રિયા કરવામાં આવી. ત્યારવાદ કેરાલા ભાયાત કાકાશ્રી કુંભાગીનાં કુવરીવાશ્રી વદુવા સાહેવનાં લગ્ન પાલીતાણાના ઠાકોર સાહેવશ્રી માનસિંહજી સાથે મ્હેટી ધામધૂમથી કરવામાં આવ્યાં અને નાહરસિંહજીનાં કુંવરીશ્રી વલુવાને ગણોદના કુમાર સાહેવ સાથે પરણાવવામાં આવ્યાં. એજ વર્ષમાં નામદાર મહારાણી કૈસરે હિન્દની ગોલ્ડન જ્યુબીલીનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં વાંકાનેરની અંદર મહોત્સવ કરવામાં આવ્યો હતો અને એની યાદગીરી માટે પૂલ દરવાજા ઉપર એક મવ્ય મકાન વંધાવી તેમાં જ્યુબીલી લાયબ્રેરી સ્થાપવામાં આવી. ત્યારવાદ મહારાણીના ન્દાના પુત્ર ડયુક ઓફ કોનોટની કાઠિયાવાડમાં પહેલ વહેલી પધરામણી થતાં

મોરવી રેલ્વે સ્ટેશન ઉપર એક મહત્વ મેળાવડો ભરી વાંકાનેર સ્ટેટ તરફથી તેઓ નામદારને મ્હોટું સ્થાનું આપવામાં આવ્યું હતું. તેમજ મહારાણી જ્યુવીલીનું નામ તથા ડયુક ઓફ કોનોટના આગમનની યાદગીરી અર્થે રાજકોટની અંદર જે જ્યુવીલીન મકાન વાંધવામાં આવ્યું અને કોનોટ હોલ સ્થાપવામાં આવ્યો એમાં જેમ વીજાં સ્ટેટોએ રકમ આપી તેમ વાંકાનેર સ્ટેટ તરફથી પણ સારી રકમ આપવામાં આવી હતી. એ અરસામાં મુંવડના નામદાર ગવર્નર સાહેવ ફરી રાજકોટ પધાર્યા, એ વખતે મોરવી તથા રાજકોટ રેલ્વેને સુદ્ધી મુકવાનું કામ શરૂ કરવામાં આવ્યું. એ દેન મચ્છુ નદીના પૂલ ઉપર થડ ચાલવાની હતી, જેથી ત્યાં આગલ નામદાર ગવર્નર સાહેવને સ્ટેટ તરફથી સ્થાનું આપવામાં આવ્યું હતું અને એઓને હાથે પૂલની ઓપન ક્રિયા કરવામાં આવી હતી. પૂલની પાસે ગ્વાસ એક વિશાલ શમીયાણાની અંદર મ્હોટી સભા ભરવામાં આવી હતી અને તેમાં આપશ્રી ઉપરાંત કાઠિયાવાડના પોલીટીકલ એજન્ટ મી. વોટમન સાહેવ, મોગ્ધીના ઠાકોર સાહેવશ્રી વાઘજી, રેલ્વે મેનેજર મી. વ્હાઈટસાહેવ, રાજ્યના તમામ અમલદારો તથા ગામના શેઠ સાહુકારોએ હાજરી આપી હતી. નામદાર ગવર્નર સાહેવે આપની આકૃતિ નિહાળી આપ ભવિષ્યમાં એક ઉત્તમ રાજ્યકર્તા નિવડશે એવા ઉદ્ગાર કહાડ્યા હતા. કારણકે “ આકૃતિરેવ ગુણાન્કથયતિ ” (આકૃતિજ ગુણોને કહી આપે છે) એવો સત્પુરુષોનો સિદ્ધાન્ત છે.

વિ. સં. ૧૯૪૩ તા. ૪-૬-૧૮૮૭ ના રોજ આપ નામદાર રાજકોટ રાજકુમાર કૉલેજમાં અભ્યાસ કરવા પધાર્યા. એ વખતે આપશ્રીની ઉમ્મર આઠ વર્ષની હતી, પરંતુ બુદ્ધિ કુશાગ્ર (કુશ, દર્ભના અગ્ર ભાગ જેવી તીક્ષ્ણ) હોવાને લીધે સહાધ્યાયી સર્વ કુમારો કરતાં અભ્યાસમાં આપ આગલ વધવા લાગ્યા. મુસાહિવ તરીકે જાહેજા મામા સાહેવશ્રી દીપસિંહજી વિભાજી આપની સાથે હતા. કૉલેજમાં દાખલ થયા વાદ વિ. સં. ૧૯૫૨ પર્યન્ત પ્રીન્સીપાલ મી. મેગનોટન સાહેવના હાથ નીચે આપે ઉત્તમ કેલ્વણી મેલ્લવી અને પછીથી પ્રીન્સીપાલ વૉલીંગ્ટન સાહેવ દ્વારા વાકીનો અભ્યાસ પૂરો કરી વિ. સં. ૧૯૫૩ ના ભાદરવા શુદ્ધિ ૧૦ ને દહાડે આપ કૉલેજમાંથી મુક્ત થયા. એ દરમીયાન વિ. સં. ૧૯૪૫ ના કાર્તિક શુદ્ધિ ૫ ને રોજ આપના દાદાશ્રી જસવતસિંહજીનાં મધુતરાવાળાં રાણીશ્રી વાઙ્વા ઉર્ફે સાહેવાણીમાનો સ્વર્ગવાસ થતાં સ્ટેટ તરફથી તેઓની ઉત્તમ રીતે ઉત્તર ક્રિયા કરવામાં આવી.

વિ. સં. ૧૯૪૬ તા. ૨૩ જુન સને ૧૮૯૦ ના રોજ નામદાર બ્રીટીશ સરકાર તરફથી

वॉयसराय एन्ड गवर्नर जनरल लॉर्ड मार्कींस ओफ लेन्डसडाउन जी. सी. एम. जी. साहेब द्वारा वांकानेर स्टेटने सीधा वारसने अभावे विन नजराणे दत्तक लेवानी सनंद मळी.

वि. सं. १९४७ ना श्रावण शुदि २ ने गुरुवारे आप नामदारना प्रपितामहा राज वखत-सिंहजीनां न्हानां राणी लाडुवानो स्वर्गवास थतां तेओनी विधि पुरःसर उत्तरक्रिया करवामां आवी.

दि. सं. १९४९ मां आखा स्टेटनी रेवन्युसरवै कराववानी शुरुआत थइ, ए काम वि. सं. १९५४ नी आखरे समाप्त थयुं हतुं अने क्षेत्रवार मापणी मुकरर करवामां आवी होती.

वि. सं. १९५० मा मेवाड देशनी अंदर रहैला गाम शायपुराना शिशोदीय कुलोत्पन्न महाराजा नाहरासिंहजीनां कुंवरी श्री गुलाबकुंवरा साथे आप नामदारना सवंत्रनो निश्चय थतां त्यांना दिवान तेमज अमीर उमरावो चांदलो करवा अत्रे आवेळा हता, शीयाळानी ऋतु चालती होती, नविन कोर्ट हाउसना मकानमां भव्य दरवार भरवामां आव्यो हतो, ए वखते गज्यना भायातो उपरात मुसदी तेमज वेपारी वर्गे हाजरी आपी होती. ए क्रिया गाजते वाजते करवागां आवी होती, कचेरीमां तेमज निशाळोमां शायपुराना महाराजा तरफथी पुष्कळ साकर व्हेंचवामां आवी होती अने आखा स्टेटमां हॉलीडे पाळवामां आव्यो हतो. तयारवाद वर्षानी शुरुआतमां जेठ शुदि १२ ने शुक्रवारे मच्छु तथा आसोइ वगेरे तमाम नदीओमां म्होडें पूर आव्युं हतुं अने पथी तळपदमां तेमज महालोमां घणीज नुकशानी थइ होती, प्रजावर्गने राज्य तरफथी सारी मदद आपवामां आवी होती, अने वूडने लीधे पढी गएलो गढ तेमज मकानो वगेरेतुं समार काम कराववामां आव्युं हतुं.

वि. सं. १९५१ मां आप नामदार मानवंता वामा साहेबनी साथे श्री प्रभासपाटणनी यात्राए पधार्या, त्यारे स्टेट मेनेजरे आपनी सेवा वजाववा चतुरभाइ जीवाभाइ आमीनने साथे मोकल्या हता. एज वर्षमां कॉलेजनी अंदर उनाळाना वेकेशननी रजा पढतां आप नामदारे चैत्र शुदि १३ ने भोम ता. २३-४-१८९५ ना रोज मुंबइ तथा महावलेश्वरनी पहेळवहेली मुसाफरीए पधारी उक्त रजाना दिवसो परम आनंदमां उजार्था हता.

वि. सं. १९५२ ना महा वदी ७ ने बुधवारे शायपुरे हथेवाळे परणवानुं नकी थतां आप नामदार चारसो माणसोना रिसाला सहित स्पेशीयल ट्रेनमां पधार्या. लग्नक्रिया शास्त्रोक्त रीते करवामां आवी. शायपुरामां चार दिवस रही वरात आनंदपूर्वक वांकानेर तरफ वळी निकळी. श्रीमान् शायपुराधीशे सर्वतुं उत्तम प्रकारे आतिथ्य कर्तुं हतुं. वन्ने पक्ष तरफथी भाट, ब्राह्मण

તથા ચારણો વગેરેને ઘણી વક્ષીયો આપવામાં આવી હતી. એ વચ્ચે કાઠિયાવાડ, કચ્છ તેમજ ગુજરાતના રાજા મહારાજા તરફથી ઉમદા પોશાક લઈ માળતો વાંકાનેર આવ્યા હતાં એ સર્વને આપનામદાર તરફથી પોશાક આપવામાં આવ્યો હતો અને મરખમ પણ મારી કરવામાં આવી હતી એ લગ્ન મહોત્સવમાં મોઘી તેમજ તેરાના મહારાજાઓ દાજરી આપી હતી, વઢવાળ ઠાકોર સાહેવ પણ પધાર્યા હતા. ધ્રાંગધ્રા, લીવડી, ભાવનગર અને મોંડલના મહારાજાઓ પધારવાના હતા, પરંતુ અકસ્માત્ ભાવનગરના મહારાજાશ્રી તસ્તમિદ્ ગીનો મહા શુદિ ૫ ને દહાડે કૈલાસવામ થતા એ સર્વનો મનોરથ પાર પડી શક્યો નહિ; અને વઢવાળ ઠાકોર સાહેવ પણ તેઓના નિકટના સંબંધી હોવાથી તુરતમાં પોતાના વતન તરફ પધારી ગયા. મે. પોલીટીકલ એજન્ટ ટન્કોક સાહેવ, પ્રાન્ત-સાહેવ ઓડોનલ, કૉલેજના પ્રીન્સીપાલ તથા વોજા ઑફીસરો વગેરે એકન્દર ત્રીસ યુગોપીઅનો આપના લગ્ન મહોત્સવનું આમંત્રણ સ્વીકારી લેડીઓ સહવર્તમાન વાંકાનેર પ્રયાર્યા હતા, જેથી પ્રસ્તુત શોભામાં કાંઈ જુદોજ ઉમેરો થયો હતો અને એ પ્રસંગે ખુલ્લે હાથે ઘણું સર્વ કરવામાં આવ્યું હતું.

વિ. સં. ૧૯૫૨ ના આશ્વિન શુદિ ૭ તા. ૧૩-૧૦-૧૮૯૬ ના રોજ આપનામદાર કૉલેજમાંથી સ્ટેટ મેનેજર રા. વા. ગણપતરાવ નારાયણરાવ હાડની સાથે હિન્દુસ્થાનની પહેલી મુસાફરી પધાર્યા. મામા સાહેવશ્રી દીપસિંહજી વિભાજી તથા કેટલાક પરિજનો સહિત આપે વાંકાનેરથી પ્રયાણ કરી અજમેર, જયપુર, દિલ્હી, આગ્રા, કાનપુર, લખનઝ, અલ્હાવાદ, વનારસ, અને મુંબઈની મુસાફરી તેમજ યાત્રા કરી તે તે દેશના રીતરિવાજ વગેરેનો મહાન્ અનુભવ મેલવ્યો. ત્યારવાદ વિ. સં. ૧૯૫૩ ના ભાદરવા શુદિ ૧૦ ને દહાડે આપ કૉલેજમાંથી મુક્ત થયા.

ભારતેશ્વરી મહારાણી વિક્ટોરીઆની હાયમંડ જ્યુબીલીનો મહોત્સવ તા. ૨૧ તથા તા. ૨૨ જુન સને ૧૮૯૭ ના રોજ હોવાથી તે પ્રસંગે વાંકાનેરને ધ્વજા પતાકાથી સુશોભિત કરી પુષ્કલ રોશની કરવામાં આવી હતી, તેમજ કેદીઓને મીઠું સ્વાણું આપી નિશાલો વગેરેમાં મીઠાઈ વહેંચવામાં આવી હતી અને હૉલીડે પાલ્લવામાં આવ્યો હતો. રાજકોટ કોનોટ હૉલમાં મહારાણીની મૂર્તિ પધરાવવા સર્વે દરેક સ્ટેડોએ ભરેલા ફાલ્લામાં આપનામદારે પણ યોગ્ય રકમ ભરેલી હતી, તેમજ જ્યુબીલી વૉટર વર્ક્સમાં પણ સારી મદદ આપી હતી અને એ મહોત્સવની યાદગીરી માટે “ હાઈમંડ જ્યુબીલી ટાઈલ્સ ફેક્ટરી ” તું મકાન મચ્છુના પૂલનો પેલી વાજુ એકન્દર રા. ૧૦૦૦૦) દશહજારની મ્હોટી રકમ સર્વી વંધાવ્યું હતું.

वि. सं. १९५४ ना मागशर शुदि ५ ने गुरुवारे मरहुम राज वनेसिंहजीनां पाटराणी मोटीवानो स्वर्गवास थतां तेनी यथाविधि उत्तरक्रिया करवामां आवी. ए अरसामां ता. २४-११-१८९७ ना रोज राजकोट पधारेला मुंवइना नामदार गवर्नर सेन्डहस्ट जी. सी. आइ. इ. साहेवे कोनोट हॉलमां ता. २५ मी ए भरेला पब्लिक दरवारमा आप नामदारे हाजरी आपी हती अने ए पछी एक महीने अर्थात् ता. २६-१२-१८९७ ना रोज डॉक्टर दीनशाह वरजोरजीनी साथे आप हिन्दुस्थाननी बीजी मुसाफरी अर्थे पधार्या. ए मुसाफरीनो अहेवाल डॉक्टर दीनशाह वरजोरजी एम्, आर, मी, एस्. (खास निमनोक) एल, आर, सी, पी, तरफथी महेरवान काठियावाडना पोलीटीकल एजन्ट कर्नल जे. एम्. हन्टर साहेब तरफथी नीचे मुजब रजु करवामां आव्यो हतो.

जेतपुर. माहे जुन. सने १८९८

महेरवान साहेब !

वाकानेरना कुमार श्री अमरसिंहजी वहादुर, जेओश्रीने तेओनी मुसाफरीमा मारी संभाळ नीचे मुकवामा आव्या तेओश्रीनी हिन्दुस्थाननी मुसाफरीनो अहेवाल आप महेरवान आगळ मान-पूर्वक रजु करवा रजा लउं छुं.

सदर मुसाफरी ता. १ माहे जान्युआरी १८९८ थी ता. २४ एप्रील १८९८ सुधी एटले के चार मास सुधी करवानुं ठराव्युं हतुं अने ते प्रमाणे राजकुमार कॉलेजना प्रिन्सीपाल मे. बोर्डींगटन साहेबे प्रोग्राम तैयार करी आपनी संमति माटे आप हजुर रजु करेल हतो, ते प्रोग्रामनी एक नकल आ साथे सामेल छे. (जुओ नं. १ नुं परिशिष्ट)

त्यारपछी अमने एम लाग्युं के अमारी मुसाफरीना अंतमां (एप्रील मासगां) सखत गरमी पडे ते पहेला मुसाफरी पुरी करवाना सववथी अमोए ता. १ जान्युआरी पहेलां नीकळवानुं नवीं कर्तुं, आथी आगळ तैयार करेल प्रोग्राममां पण ते प्रमाणे सघळी तारीखोमां फेरफार करवो पड्यो छे.

ए रीते तैयार करेल प्रोग्राम प्रमाणे पण केटलीक अनिर्वार्य अडचणोने लीधे अमाराथी वनीं शक्युं नथी. (१)

કુમાર શ્રી રાજ સાહેવને માર્ચ માસની આખરે ઇંગ્લાંડના પ્રવાસ ઉપર જવાના સ્વર મળ્યા હતા તેથી તેઓશ્રીને તે પહેલાં મુસાફરી પૂર્ણ કરી લેવાનો વિચાર હતો. (૨)

કેટલીક જગોના હવાપાણી માફક આવે તેમ ન હતા તથા નીમેલી કેટલીક જગો મરકી જોગેરે ઉપદ્રવો ફાટી નિકળેલા હતા, તેથી આપ સાહેવની પરવાનગી મેળવો કેટલીક જગો જવાનું બંધ રાખવું પડ્યું હતું. (જુઓ પ્રોગ્રામ નં. ૩)

ઉપરના કારણોને લીધે કાંજેવરમ, કોલ્હાપુર, મુંબઈ, તથા વડોદરા નામના સ્થળોને પડતાં મૂકવામાં આવ્યાં હતાં, કાંજેવરમ શહેર આડપણું આવેલું છે અને ત્યાં ઢાક વંગલા તથા હોટેલની કોઈ સગવડ નહિ હોવાથી ત્યાં જવાનું અમે બંધ રાખ્યું, કોલ્હાપુર તથા તેની આસપાસના પરગણામાં મરકીનો ઉદ્ભવ હોવા સંબંધનો ત્યાંના મે. પોલીટીકલ એજન્ટ સાહેવનો તાર્ અમને મળવાથી અમોજી ત્યાં જવું બંધ રાખ્યું, એજ કારણોને લીધે મુંબઈ તથા વડોદરા અમો ગયા નથી.

અયોધ્યામાં પણ હોટેલ તથા ઢાકવંગલાની સારી સગવડ નહિ હોવાથી અમો ત્યાં પ્રોગ્રામ મુજબ બે દિવસ રોકાયા નહિ, ત્યાં વપોરના ત્રણ કચાકે જઈ પહોંચ્યા અને ત્યાંના ધર્મસ્થળો, પવિત્ર મ્હોટાં મંદિરો તથા ઐતિહાસિક તેમજ પુરાતન સંજોગોથી પ્રખ્યાત સ્થાનો જોઈ રાત્રીની ગાડી પાછા કાશી આવી પહોંચ્યા.

લંકામાં આવેલું નુવાહા એલીયા જવાનું અમારા પ્રોગ્રામમાં નહોતું, તો પણ અમોને સ્વર મળ્યા કે તે જગો જોવા લાયક છે તેથી અમો ત્યાં ગયા હતા. ત્યાં જતાં ગાડીમાંથી વન્ને વાજુનો દેખાવ, કુદરતનો દેખાવ બેશક મનોરંજક જણાતો હતો.

આ શિવાય પ્રોગ્રામમાં વીજા પણ કેટલાક ફેરફાર થયા છે, કારણકે કોઈ કોઈ જગોએ ઓછા વધતા દિવસ રોકાવાની જરૂર પડી હતી, તે સંબંધે આપને રજુ કરેલ ટાયરી (યાદી) થી શેડન થશે.

મુસાફરીના સર્વના અંદાજ રૂ. ૧૨૬૦૦) કાઢવામાં આવ્યો હતો. પરંતુ સ્વરેસર્વ સર્વ રૂ. ૮૯૭૧-૬-૬ તથા મારા પગારની બાકી રકમ રૂ. ૬૦૦) મળી કુલ સર્વ રૂ. ૯૫૭૧-૬-૬ થયું છે.

આ ઉપરથી જણાય છે કે રૂ. ૩૦૨૮-૯-૬ નો સર્વમાં વધાવ થયેલ છે તે નીચેનાં કારણોને લીધે.

(૧) અમો મુસાફરીમાં ફક્ત સાત માણસો હતા. (૨) લગભગ સઘળી જગોણ વને ત્યાં સુધી અમો હોટેલમાં તથા ઢાક બંગલામાં ઉતારો કરતા, જ્યાં અમોને જોડતી સગવડ પૂરેપૂરી મળતી. (૩) અમારા પહેલા જે વીજા કુમારશ્રીઓ મુસાફરી ઉપર નિકળતા તેઓને જ્યારે એક જગોણથી વીજી જગોણ જવાનું થતું ત્યારે તે રથલે હંગામી મુકામની સગવડ કરવા માટે આગળથી માણસો મોકલવા પડતા, તે મોકલવાની અમારે જરૂર નહિ હોવાથી એવું સ્વર્ચ થતું નહિ. એ શિવાય એક વીજી વાવતથી અમોને સ્વર્ચમાં વચાવ થતો તે મારે જણાવતું જોડે. અમો હોટેલમાં તથા ઢાક-બંગલાઓમાં ઉતારો કરતા, અમારી સાથે માણસો ઘણાં થોડા હતાં, અને તેથી સરસામાન વગેરે પણ ઘણો થોડો હતો, તેથી કેટલીક જગોણ અમો ત્યાંના મ્હોટા માનવંતા, ગૃહસ્થોની મિજમાની પણ સ્વીકારી શકતા.

અમારા અનુભવ ઉપરથી અમને તો એમ જણાય છે કે વીજે ગામ જવાનું હોય તે આગમંચ ત્યાં આગળથી હંગામી મુકામની સગવડ કરવા માટે માણસો મોકલવામાં આવે છે તેનું સ્વર્ચ વર્તમાન સમયે નકામું વોજારૂપ છે. કારણ કે ગમે તેવી જાતના મુસાફરોને દરેક ગામે સારી હોટેલો વગેરેમાં જોડે તેવી સગવડ મળી શકે છે. હોટેલો વગેરેના ઉપરી તથા વ્યવસ્થાપકો ગાડી ઘોડો, નોકર ચાકર, આદિની જોડતી સગવડો કરી આપે છે. તે શિવાય કોઈ હંગામી મુકામ અથવા વીજા ઉતારામાં મુકામ કરવા કરતાં મ્હોટી હોટેલોમાં ઉતરવાથી એક મહાન લાભ એ છે કે—ત્યાં જૂદી જૂદી જાતના અને ભિન્ન ભિન્ન દેશના સંદૂગૃહસ્થોનો સમાગમ થાય છે, એથી તેઓની રીતભાત, પોશાક તથા રાનદાની વગેરેની માહિતી મળે છે. કુમાર શ્રી રાજસાહેવ કે જેઓશ્રીને સ્વલ્પ સમયમાં જ યુરોપની મુસાફરીએ જવાનું છે તેમને માટે આવો સમાગમ તથા આવો પ્રકારની કેળવણી ઘણી અગત્યની છે. મને કહેતાં જુગી ઉત્પન્ન થાય છે કે કુમારશ્રી રાજસાહેવને સાદું વર્તન, મિલનસાર સ્વભાવ તથા ચાહવા લાયક સદગુણોને લીધે હોટેલમાં ઉતારો કરવાથી ત્યાં ઉતરેલો યુરોપીઅન મિજમાનો તેમજ વીજા નામાંકિત દેશી ગૃહસ્થોનો સત્વર સમાગમ થતો અને એથી તેઓશ્રી અત્યંત આનંદ પામતા. તેઓ વારંવાર એમ કહેતા કે “આપણે હોટેલોનો જે લાભ લઈ શક્યા તેથી મને વહું આનંદ થાય છે. જો આપણે અગાઉથી તૈયાર કરાવેલા હંગામી મુકામમાં ઉતર્યા હોત તો આપણને કંઈક કંઈક અગવડ પડત અને આવો આનંદ મળત નહીં ”

સ્વર્ચની દલીલ—કડ વાવતમાં કેટલું સ્વર્ચ થયું અને ધારેલ સ્વર્ચ કરતાં ઓછું સ્વર્ચ થવાનું કારણ શું ? વગેરે—

(રેલ્વે તથા આગવોટનું ખાડું લગેજ સર્વ સહિત.)

ધારેલું સર્વ.	થપ્પલ સર્વ.	રિમાર્ક.
સા. ૩૫૦૦	૨૨૭૨-૯-૧૧	અમો હોટેલો વગેરેમાં ઉતરતા અને અમારી સાથે વિશેષ સામાન નહોતો તેથી સર્વ ઓછું.

(ઘોઢાગાડી તથા ટાંગા વગેરેનું ખાડું.)

ધારેલું સર્વ.	થપ્પલ સર્વ.	રિમાર્ક.
સા. ૧૦૮૦	૫૯૭-૮-૧	કેટલીક જગોએ ઓઢાણવાળા ગૃહસ્થોની ગાડીઓ લેતા તેથી ખાડું ઓછું સર્વવું પડતું.

(સ્ત્રોત્રાક સર્વ.)

ધારેલું સર્વ.	થપ્પલ સર્વ.	રિમાર્ક.
સા. ૧૯૨૦	૧૨૨૬-૮-૯	૦

(નેમાણા કામદારનો પગાર.)

સા. ૧૬૦૦	૮૦૦	મુસાફરીની મુદત ઓછી થવાથી પગાર સર્વ ઓછું.
----------	-----	--

(સ્વાનગી સર્વ.)

સા. ૧૫૦૦	૧૫૦૦	૦
----------	------	---

(મુસાફરીની સામગ્રી-સાહિત્ય, આગલથી લોધેલ સામાન વિગેરે.)

સા. ૧૦૦૦	૯૪૮-૫-૦	
----------	---------	--

(યાત્રાઓને સ્થળે ગયા તેનું સર્વ.)

સા. ૫૦૦	૪૫૪-૧૨-૪	કાંજેવરમ અમો ગયા નહિ તેથી ઓછું સર્વ.
---------	----------	--------------------------------------

(ઉતરવાના મકાનનું ખાડું.)

સા. ૫૦૦	૧૫૮-૪-૦	અમો હોટેલ તથા ઢાક બંગ-:
---------	---------	-------------------------

લામાં ઉતારો કરતા તેથી
ઓછું ભાડું.

(વધારાનું પરચુરણ નૈમિત્તિક સ્વર્ચ.)

રૂ. ૧૦૦૦

૧૦૧૩-૬-૫

કુલ રૂ. ૧૨૬૦૦

૮૯૭૧-૬-૬

૬૦૦-૦-૦

નેમાણલા કામદારોને વાકી
આપવાનો પગાર.

૯૬૭૧-૬-૬

૧૨૬૦૦-૦-૦

૯૬૭૧-૬-૬

૩૦૨૮-૯-૬

આ પ્રમાણે હાંસીયામાં વતાવ્યા મુજબ રૂ. ૩૦૨૮-૯-૬ ની રકમ વાકી વધી તેમાંથી દાહાર પ્રાન્તના પોલીટીકલ એજન્ટની પરવાનગીથી રૂ. ૨૨૩૩-૧૩-૬ ની રકમ અ. સૌ. શા-યપુરાવાળાં રાણીબી સાહેબના શાહપુરાથી વાંકાનેર આવવાના સ્વર્ચ પેટે, એક તોપ સ્વરીદી તેની કિમ્મત, તથા યૂરોપની મુસાફરી માટે સ્વાસ તૈયાર કરાવેલ એક કોટ (ઢગલો) ની કિ-મ્મત પેટે આપ્યા.

કુલ હિસાબ રૂ. ૧૫૪૬-૦-૦ ની સિલક સહિત (જેમાંથી મારા પગારના રૂ. ૬૦૦) આપવા વાકી છે) વાકાનેરના કારભારી સાહેબ રા. વા. મોતીચંદ તુલસીને આપી દીધેલ છે.

સમગ્ર મુસાફરીમાં અમારા સર્વની તંદુરસ્તી સારી હતી, કોઈને પણ કોઈ પણ કારણથી દવા લેવાની જરૂર પડી ન હતી; એનું કારણ મને તો એ લાગ્યું કે અમે દરેક સ્થળે સારી હોટેલમાં ઉતરતા, જ્યાં અમને સારો खોરાક તથા સ્વચ્છ મકાન વગેરેની સંપૂર્ણ અનુકૂળતા કરી આપવામાં આવતી, આગળ જે કુમારશ્રીઓએ મુસાફરી કરેલી તે કરતાં અમોને આ એક સ્વાસ ફાયદો જોવામાં આવ્યો છે.

અમારી સાથે ચાર નોકરો હતા, તેઓએ દરેક વાવતમાં પોતાની ચાલચલગત તથા રીત-ભાત વગેરેથી અમોને પૂરતો સંતોષ આપ્યો છે, તેઓ દરેક કામ સ્વંત્રી મન દઈને કરતા, કોડ વચ્ચે વપોરના વે ત્રણ કલાક સૂચી ચાલાવું મળતું નહિ, તો પણ તેઓ એક શબ્દ પણ ઉતાવળથી બોલ્યા શિવાય આનંદથી અમારી સઘળી અનુકૂળતા જાણવતા. તેઓનો ચાસ વચાણવા લાયક ગુણ તો મને એ જોવામાં આવ્યો કે તેઓ તદ્દન પ્રમાણિક હતા અને કશુંક પણ કરતા, જેથી કેટલેક અંશે સ્વર્ચમાં સારો વચાવ થયો છે એમ કહીશ તો તેમાં અતિશયોક્તિ નથી.

એ ઉપરાંત અમારા સેક્રેટરી તરીકે મી. રતનશા વેજનજી ડમરી સાથે હતા, તેઓ સ્વર્ચ વગેરેનો હિસાબ રાખતા, સ્વર્ચમાં જે વચાવ થયો છે તે તેની કશુંકસરને લીધેજ. તેઓ દરેક કાર્ય શુદ્ધ મનથી કરતા અને પોતાને ગમે તેટલી તસ્દી પડે તો પણ અમારામાંના સર્વની સગવડ સાચવતા, તેઓએ અગાઉ વડીયાના દરવારથી વાવાવાઝા સાથે તેમના સેક્રેટરી તરીકે હિન્દુસ્થાનની મુસાફરી કરી હતી, તેનો તેમને અનુભવ હતો, તે અમોને તેના તરફથી મોટા લાભરૂપ થઈ પડ્યો.

હેવટે મને અન્તઃકરણથી કહેવાનો ઉપલક્ષ્યો આવે છે અને જો કે તે સુશામદ જેવું જાણે, તો પણ મારે કહ્યા વગર ચાલતું નથી કે કુમારશ્રી રાજસાહેબ જેવા સદ્ગુણી અને ઉમદા કુમાર મારી સંભાળ તથા દેખરેખ નીચે હતા, જેથી હું મને ઘણોજ ભાગ્યશાળી સમજું છું, ટુંકી ગુદતમાં તેમની જોડે રહેલા સહવાસથી મને જે અનુભવ થયો છે તે ઉપરથી કહી શકું છું કે-કુમારશ્રી રાજસાહેબ જેવા માયાલુ અન્તઃકરણના, મિલનસાર સ્વભાવના, વિવેકો અને ચાનદાન અમીર ગૃહસ્થો થોડાજ હશે, રાજકુમારને યોગ્ય સઘળી લાયકાત તેઓશ્રીમાં છે, વચ્ચે વચ્ચે વાંતચીતમાં તેઓ વાંકાનેરના માજી કારભારી ગણપતરાવ લાડ તરફ પોતાની આધારની લાગણી વતાવતા અને કહેતા કે તેઓએ (લાડ સાહેબ) મને ઉમદા સામાજીક મંડળના સંવંધમાં લાવી દેક પ્રકારની કેળવણી આપી છે. મુસાફરીની અંદર કુમારશ્રી રાજસાહેબ જે નવિન જાણવાનું મળે તેમાં પૂરતું લક્ષ આપી તેનું સંભાળપૂર્વક મનન કરતા. હું સંપૂર્ણ ઉમેદ રાખું છું કે કુમારશ્રી રાજસાહેબને જો આ પ્રમાણે ઉમદા સામાજીક સમાગમનો લાભ આપવામાં આવશે તો તેઓ રૂઢા રાજકર્તા નીવડશે. અંગ્રેજી ધોરણ ઉપર અપાણી કેળવણી કેવાં રૂઢા પરિણામ આપે છે, તેના કુમારશ્રી રાજસાહેબ સંગીન દાખલા રૂપ છે.

છેવટ કુમારશ્રી રાજસાહેવ જેવા ઉત્તમ રાજકુમારની દેખરેખ માટે મે. પોલીટીકલ એજન્ટ સાહેબે મારી યાસ નિમનોક કરી મ્હને હિન્દુસ્તાનની મુસાફરી કરવાની જે તક આપી તેને માટે તેમનો અન્તઃકરણ પૂર્વક આભાર માનું છું.

વાકાનેરના રાજસાહેવ હુદાવિંદ અમરસિંહજી વહાદુરની હિન્દુસ્તાનની મુસાફરીનાં અહેવાલ.

માહે ઢીસેમ્બરની તા. ૨૬ મીએ સાંજની ગાડીમાં અમો વાકાનેરથી નિકળ્યા. લાડસાહેવ, કેટલાક મિત્રો, સ્ટેટના મમય નોકરો, શહેરના પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થો તથા જનાનાનું સ્ત્રીમંડલ અમોને વળાવવા સ્ટેશન પર આવેલ હતા. એક તરફ થોડા વચત માટે પોતાની પ્રજાનો તથા રાજકુટુંબનો ત્રિયોગ થવાનો હોવાથી કુમારશ્રીના તથા સર્વના ચહેરા ઉપર દિલગીરી છવાયેલી હતી, બીજી તરફ અમારે નવો મુસાફરી ઉપર જવાનું તેમજ નવિન સ્થળો અને દેશાનો જોવાનું હોવાથી અમોને આનંદ થતો હતો. અમો રાત્રીના ૧૧ કલાકે વઢવાણ પહોંચ્યા અને ત્યાંથી ગાડી વદલાવી બી. બી. સી. આઈ. રેલ્વેના સલૂનમાં અમો સૂઈ રહ્યા.

તા. ૨૭ ઢીસેમ્બર-સવારના સાઢા છ કલાકે અમોએ વઢવાણ છોડ્યું. હાલતર સ્ટેશને ત્યાંના દરવાર શ્રી ગુપ્તા કે જે કુમારશ્રીના રાજકુમાર કૉલેજમાં સહાધ્યાયી હતા તેઓ મળવાને આવેલ હતા. ત્યાંથી બીરમગામ પહોંચ્યા અને બીરમગામથી મેસાળા જતી ટ્રેનમાં અમો બેઠા, વપોરના પોળા વાર કલાકે મેસાળા પહોંચ્યા. ત્યાંથી રાજપૂતાના માલવા રેલ્વેમાં બેસી વાર કલાકે અજમેર જઈ પહોંચ્યા ત્યાં પ્લેગ ડયુટી ઉપરના ડાકટેરે અમોને તપાસ્યા અને સ્ટેશન પાસેના ઢાકબંગલામાં અમોએ ઉતારો કર્યો.

તા. ૨૮ ઢીસેમ્બર-અહીંયા કુમારશ્રી રાજસાહેવના શ્વસુર તેમને મળવા માટે યાસ આવેલ હતા, તેમની મુલાકાત લીધી.

કુમારશ્રી રાજસાહેવ જ્યારે રાજકોટ રાજકુમાર કૉલેજમાં અભ્યાસ કરતા, ત્યારે તેઓશ્રી તથા બીજા કુમારશ્રીઓ અહીંનો મેયો કૉલેજના કુમારશ્રીઓ સાથે ક્રીકેટની રમત રમવા માટે આવેલ હતા.

અમો દોલ્તવાગ તથા મેયો કૉલેજનું મકાન જોવા ગયા. મેયો કૉલેજ એ રાજકોટમાં રહેલી રાજકુમાર કૉલેજ જેવી સંસ્થા છે; પરંતુ રાજકુમાર કૉલેજ કરતાં કાંઈક ઉતરતી છે, રાજ-

કુમારને રહેવા તથા જમવા વગેરેનો સગવડ અહીંયા જોઈએ તેમી નથી. ઝાત્રાલય રાસવાનો હેતુ છે કે કેલવણી લેવા આવેલા ઉમેદવારો એક વીજાના મવમમાં આવે અને અન્યોન્યના સ્વભાવ, વર્તન તથા આચાર વગેરેમાંથી કંઈ ગ્રહણ કરી શકે. એ હેતુને ઉક્ત કૉલેજની પ્રચલિત પ્રયા અનુકૂળ નથી. નીચીશાલ મે. કર્ન ઝલોકને અમો યઝ્યા, તેઓથો પિલનવાર પ્રકૃતિના અમીર માણસ છે. તેમના તરફ કૉલેજના વિદ્યાર્થી રાજકુમારો પ્રેમની તથા માનની લાગણી વરાવે છે.

તા. ૩૦ ડીસેમ્બર ૧૮૯૭ કાનપુર-અહીંયા અમે ચામડાં કમાવવાનો મોટા પાયા ઉપર ચાલતો ઉદ્યોગ જોયો, વાદ વાગમા થઈને જૂની રેપોડની (સરકારી વકો અને રહેવાનું મકાન) તરફ ગયા.

તા. ૧ જાન્યુઆરી ૧૮૯૮ અલ્હાવાદ —કાનપુરથી અમો સ્વલ્પ સમયમાત્ર એત્રે આવી પહોંચ્યા અને સ્ટેશન પર રહેલી કોલનરની હોટેલમાં ઉતારો કર્યો, આ હોટેલમાં સગવડ ઘણી સારી છે, ત્યાં ભરાતો વાર્ષિક મેલો જોવાને અમો શાહવાગ ગયા હતા. શાહજહાન તથા નૂરજહાનની કબરો જો કે જીર્ણ થઈ ગયેલ છે, તો પણ પ્રાચીન કાલના મકાનોની વિભૂતિ તરીકે નિરીક્ષણ કરવા લાયક છે.

તા. ૨ જાન્યુઆરી અમો આલ્ફ્રેડ વાગ જોવા ગયા, ત્યાં થોર્નહીલ હૉલ તથા મેયો મેમોરીઅલ હૉલમાં મોટા પાયા ઉપર પુસ્તકાલય (લાયબ્રેરી) તથા ચમત્કારિક પદાર્થોનું સંગ્રહ-સ્થાન છે.

મ્યૂર કૉલેજ જોવા ગયા, એ એક વિસ્તૃત ગંજાવર મકાન છે, તે ઉપર મોટું ટાવર છે અને ત્યાંથી સમગ્ર શહેરનો દેખાવ ઉપર ઉપરથી દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

તા. ૩ જાન્યુઆરીએ અમો ત્યાં ગાડોનો પુલ જોવા ગયા. એ પૂલ હાલના હજનેરી કામનો દર્શનીય નમૂનો છે.

તા. ૪ થોડે અમો ગંગા તથા યમુના નદીઓના સંગમ ઉપર આવેલો કિલ્લો જોવા ગયા, અંદરના કિલ્લાની આસપાસ ફરતાં અમોને ત્યાંથી દ્રગોચર થતો સરિતાઓનો દેખાવ નિઃસંશય સૌન્દર્ય યુક્ત જણાતો હતો. અમો ત્યાંથી હોડોમાં વેસી સંગમપર ગયા.

તા. ૫ મીએ અમો અશોકનો સ્તંભ તથા જમીન નોંચે જામેલું અક્ષયવટનું વૃક્ષ જોવાને ગંગા. એ વટની નિકટ જવ નો માર્ગ ભૂમિની અંદર તદ્દન અન્ધકારમય અને ખેજવાળી જમીનમાં

છે. અહીંયાં મોરે કહેવું જોડે કે-જે હજારો હિન્દુ લોકો પર્વણને દિવસે આ પ્રાગવડને દર્શને જાય છે, તેઓની તન્દુરસ્તી માટે આ અન્વેષારમય મેજવાળા માર્ગને ઉપરથી ચોદી ખુલ્લો કરી નાખવો જોડે, અથવા તો એ પર્ણ વગરનું વટ વૃક્ષ તે સ્થળેથી ઉઠાવી નદી કિનારે કોઈ ખુલ્લા ભાગમાં મૂકવું જોડે કે જેથી આ તમોમય અને શ્વાસનો નિરોધ કરનારા મોંઘરાની અંદર થતાં ચોરી તથા વ્યભિચાર વગેરે દુષ્ટ કર્મો અટકે. તેજ દિવસે અકચરવંચ જોવાને ગયા, ત્યાંથી હોડીમાં બેસી સંગમ પર આવ્યા, ત્યારવાદ અમો મોટી વજાર જોવા ગયા અને ત્યાં વેધશાળાનું મકાન જોયું, જેમાંથી માત્ર સ્વગોળવેત્તાઓનેજ કંઈક જાણવાનું મળી શકે છે.

તા. ૬ ટીએ અમો કાશીએ ગયા, પારોસ હોટેલમાં ઉતારો કર્યો, ત્યાં અમોને ઘણો સારી સગવડ મળી.

અમે નદી કિનારે ફરવા ગયા, ત્યાં ન્હાવા ધોવા માટે વાંધેલા ઘાટ તથા સોનાપુર (સ્મ-શાનભૂમિ) વગેરે જોયા.

ત્યારવાદ રેલ્વેનો પૂલ જોવા ગયા, પૂલની વન્ને વાજુએ માણસોને ચાલેલોનો પગ રસ્તો છે, અમો હોડીમાં બેસીને નદીને ઉપરવાસ દૂરના ઘાટ તરફ ગયા, જ્યાં અમોએ તે દિવસે ચન્દ્રગ્રહણ દોવાથી સંખ્યાવંધ લોકોને ગંગામાં સ્નાન કરતાં જોયાં, અને અમારામાંના કેટલાક હિન્દુ નોકરો તે દિવસે પોતાના દેહને ગંગા સ્નાનવડે શુદ્ધ કરવાની તક મળવાથી પોતાને મા-ગ્યશાળી સમજ્યા.

અમો કોન્સ કૉલેજ જોવા ગયા, જેનો મધ્ય હૉલ વિશાલ અને સુંદર છે.

તા. ૧૧ જાન્યુઆરીએ અમોએ અયોધ્યા આવી ત્યાંના ધર્મમન્દિરો જોયાં, આંહી વાનરોના મહાન્ યૂથો નજરે પડે છે, તેઓ લોકોને હજારો સાથે આનંદ આપે છે, ત્યાંથી પાછા કાશીએ આવીને અમો શહેરના કેટલાક લક્ષા જોવાને ગયા, કુમારશ્રી રાજસાહેવ તથા તેમના હિન્દુ પરિ-જનો કાશીરાજનાં દર્શન કરવા માટે ઉત્સુક દોવાથી અમોએ હોડીમાં બેસી કાશીરાજાના નિવાસ તરફ જવાનું નક્કી કર્યું, પરંતુ વચત વધારે જશે એમ જણાવાથી એ વાત મુલતવી રાખી. એ ઉપરાંત અમોએ સારનાથનાં ચંદેરો પણ જોયાં, તા. ૧૩ મીએ અમો કલેક્ટરને મળ્યા અને વગેરે મેલમાં રવાના થઈ તા. ૧૪ મીના પ્રભાત સમયે કલકત્તે જઈ પહોંચ્યા.

તા. ૧૪ કલકત્તા-અહીં અમોએ કોન્ડોનેન્સ હૉટેલમાં ઉતારો કર્યો અને લગભગ પંદર

દિવસ ગેકાયા. વલ્લતે વલ્લતે અમો ઇડન ગાર્ડનના જતા કે ડ્યા વેંડ વાગે છે અને શહેરના સારા સારા મુદ્દસ્થો આદિ તેનું શ્રવણ કરવા ફક્કડા થાય છે. કાલિકામાતાપર વંગાલી લોકોને અપાર શ્રદ્ધા છે, ત્યાં નિરંતર લોકોનાં ટોલેટોલો દર્શન કરવા આવે છે. દુર્ગાપૂજનના તહેવારોમા (જે વલ્લતે ત્યાની કોટો શિયાળામા લાવા સમય મૂડી વંધ રહે છે ત્યારે) અઢી મ્હોટો મેલો ખરાય છે, અને અમારા સાંખલવા પ્રમાણે આખું શહેર પંદર દિવસ પર્યન્ત પૂર્ણ આનંદમાં રહે છે. એ સ્થળે જવાથી વંગાલી લોકોનો કાલિકામાતા પ્રત્યે કેવો દૃઢ ભક્તિભાવ છે તેનો પૂરતો ચ્યાલ કરી શકાય છે અને એજ કારણથી એ સ્થળ ચાસ જોવા લાયક છે.

૧૫ અહીંના સંગ્રહસ્થાનમાં જાતજાતની જોવા લાયક ચીજોનો સંગ્રહ હોવાથી દરેક જાતિના શોખીને સજ્જનોને કંઈને કંઈ જાણવાનું મળે છે, આવું સંગ્રહસ્થાન અમોએ હિન્દુસ્થાનમા બીજે ક્યાઈ પળ જોયું નથી. કુમારશ્રી રાજસાહેવે જણાવ્યું કે-આપણે જયપુરનું સંગ્રહસ્થાન જોયું, પણ આના જેવું તો નહીંજે.

૧૬ બહારના એક લક્ષમાં-વાગમાં વિવિધ પ્રકારનાં પ્રાણીઓ (પશુ-પક્ષીઓ) નો સંગ્રહ છે તે અવશ્ય દર્શનીય છે. દર રવિારે ત્યાં વેંડ વાગે છે અને મનુષ્યોની વિશેષ ભીડ ન થાય એટલા માટે ત્યાં જવાની ફી વિશેષ રાખેલી છે.

તા. ૧૭ મી જાન્યુઆરીએ મેદાન તરફ ચાલીને ફરવા ગયા, ડ્યા અમોએ મહાન નામાં-કિત મનુષ્યોની યાદગીરી અર્થે વનાવેલ આરસ તથા પીતલ વગેરેના વાવળાંઓ જોયાં.

તા. ૧૮ મીએ અમો ટાઉન હાલ જોવા ગયા અને ત્યાંથી ગાડીમા વેરી શહેરના કેટલાક લક્ષાઓમાં ફર્યા તથા સન્ધ્યા સમયે ઇડન વાગ તરફ ગયા

કિલ્લો, આર્ટગેલેરી તથા મ્હોટો વંધ વગેરે સ્થળો જોવા લાયક છે.

તા ૨૦ મીએ અમો સરકારી ટંકશાલ જોવા ગયા, કુમાર શ્રી રાજસાહેવને તેમાં ઘણું જોવાનું મળ્યું.

બીજે દીવસે અમો ઢાક જોવા ગયા, ત્યાં ક્રેનો (ભાર ચઢાવવા ઉતારવાના સંચા) વડે પરદેશથી આવેલાં વહાણોમાંનો માલ ઉતારાતો હતો અને પરદેશ જનારાં વહાણોમાં જત્યાવંધ માલ ચઢાવવામાં આવતો હતો. એક ક્રેન સહુથી મ્હોટી હતી, પરંતુ અમે ગયા તે દિવસે તે વંધ રાખવામાં આવી હતી.

અર્ઘ્યા ઘટી શરતો પળ ઘણી સારી અને જોવા લાયક છે, તા. ૨૨ મીએ અમો શરતો જોવા ગયા; ત્યા અમોને ઉત્તમ વેટક મળી હતી. ત્યાંથી શરતના સમગ્ર મેદાનનો દેખાવ અત્યંત મનોહર જણાતો હતો, જે સ્થળે વેન્ડ વાગે છે તે સ્થળ શરતના મેદાનની સમીપેજ છે અને એ જગો ઘણી સુગમતા ભરેલી છે. તે દિવસે રાત્રીના અમો વાદજ્ઞાહી નાટકશાળામાં એક ઉમદા નાટક કંપનીનું “દિલોજાન ઘવાની અગત્ય” એ નામનું નાટક જોયું.

તા. ૨૩ મીએ અમો ચાયના બજારમાં ગયા, પરંતુ ત્યાં અમોને જોવા જેવું બહુ જ થોડું જ મળ્યું.

તા. ૨૪ મીએ અમા વરકપુર જોવા ગયા, એ સ્થળે આલીશાં નામદાર વાયસરૉય દર રવિવારે જાય છે, અમો ત્યાં લક્કરી છાવણી જોયા વાદ નામદાર વાઈસરૉયના બંગલા તરફ ગયા.

જે વૉટર વર્કો વડે આજ્ઞા કલકત્તા શહેરને પાણી પુરું પાડવામાં આવે છે, તે જોયા વાદ સાજના અમો કલકત્તે આવ્યા.

બંગાળ વૈકતું મકાન ભવ્ય છે, તે ગંજાવર શ્વાતાનું કામ ભિન્ન ભિન્ન કાર્યાલયોમાં યંત્રની માફક નિયમિત ચાલે છે. એ જોયા વાદ અમો વનસ્પતિ વાગો જોવા ગયા, એ ઉપવનો વિસ્તૃત તેમજ સમગ્ર હિન્દુસ્તાનની અંદર રહેલા અન્ય ઔષધિઓના ઉપવનો કરતાં ઉત્કૃષ્ટતા ધરાવે છે, હુગલી નદી ઉપરનો પુલ પણ જોવા લાયક છે, તેના એક આગળ પડતા ભાગ ઉપરથી એ પુલની આકૃતિ અત્યંત સુંદર જણાય છે અને તે જોવા જવા માટે સ્વાસ પરવાનગી મેળવવી પડે છે.

તા ૨૮ મીએ અમો કૉંડલર ઘાટ ઉપર ગયા અને ત્યાંથી હોડીમાં બેસી કિનારાથી જરા દૂર “ઓરીયા” નામની આગવોટ નાંગરેલી હતી તે તરફ ગયા. અમને સ્વર મળ્યા હતા કે એ આગવોટ રવિવારે જગન્નાથપુરી તરફ ચાલી નિકળવાની હતી, પરંતુ તપાસ કરતાં તેના કપ્તાન પાનેથી સ્વર મળ્યા કે આવતા બુધવાર સુધી તે આગવોટ ત્યાંજ રોકાવાની છે. એ ઉપરથી અમોએ મેમર્મ કિલ્લવર્નની કંપનીની “પુરી” નામની આગવોટ જગન્નાથપુરી તરફ આવતા મંગલવારે જવાની હોવાથી તેમા મોટવળ કરી, સારે ભાગ્યે એ આગવોટ “ઓરીયા” કરતાં ઘણી સારી સગવડવાળી હતી.

તા ૩૦ મીએ અમો બજાર જોવા ગયા. શહેરના એક રાજાવાલુ નામના નામાંકિત જમીનદારને ત્યાં વાંકોનેરનો કોડપણ માણસ મુનીમ હતો, તેણે અમોને રાજાવાલુ સાથે ઓઢાણ

કરાવી, અમો તેને ત્યાં ગયા, તેણે અનારું ઉત્તમ વ્રકારે આતિથ્ય કર્યું, અને રાજમાહેવની મુસાફરી વિષે તેની સાથે સ્વલ્પ સમય વાતચીત થઈ.

તા. ૩૧ મીએ મધ્યાહ્ન પછી અમે સમુદ્ર કિનારે હોડોમા વેસો “ પુરી ” આગવોટપર આવ્યા, તેમાં અમારો સરસામાન ગોઠવી, અમારા ચાર પરિજનો ત્યાં રાત્રી અમો પાછા હોડોમાં વેમી કાંઠે આવ્યા. ત્યાંથી ઘોડાગાડીમા વસી ફડન ત્રાગ તરફ ફરવા ગયા અને રાત્રીએ હોટેલમા રાત્રી લીધા પછી કાંઠે આવી પાછા હોડોમાં વેસી “ પુરી ” આગવોટ તરફ ગયા અને તેમા આરતી રાત સૂડ રહ્યા, કારણ કે એ આગવોટ સવારમાં વહેલી ચાલવાનો હતો.

તા. ૧ ફેબ્રુઆરીએ પ્રભાતમાં “ પુરી ” આગવોટ કલકત્તાથી ઉપહી, એ વચ્ચે ધૂમસ ઘણી હોવાને લીધે અમો જરા દૂર ગયા નહિ ત્યાં તો સમુદ્ર કાંઠો તથા શહેર વગેરે જાણ્યા જાણ્યા દેખાતાં પણ બંધ પડ્યાં. કપનાન તથા વોટના વીજા ઓફીસરો માયાલુ હતા, તેમની સાથે ચાંદ-બલી પહોંચ્યા પછી અમે સાઢાસાન વજે ભોજન કર્યું અને ત્યાંથી કટક જવા માટે ન્હાની આગવોટ હાજર નહિ હોવાથી રાત્રીએ અમો “ પુરી ” આગવોટમાં જ રાત્રી કર્યું.

તા. ૨ જીએ અમો “ પુરી ” આગવોટમાંથી ઉતર્યા અને “ ગણેશ ” નામની ન્હાની વોટમાં વેસી : નહેર ઓલંગી.

તા. ૩ જીએ પ્રભાતમા કટક પહોંચ્યા. માર્ગમા વોટના સંચાલનો અંદર કંઈ ચોટકો થઈ હોવાથી, નિયમિત સમય કરતાં જરા મોડું જવાયું. ત્યાંથી સાત માઈલ દૂર વોરાગ સ્ટેશન સુધી ચલાવ રસ્તે વલ્લદની ગાડીમાં વેસો મુસાફરી કરવો પડી, એ સ્ટેશનથી જગન્નાથપુરી તરફ જતી ટ્રેન અમને વપોરના સાઢી ત્રણ કલાકે મળી.

તા. ૪ થીએ અમે થોડો સમય જગન્નાથપુરી શહેરની અંદર પાલ્લવીમાં વેસીને ફર્યા તથા સવારસાંજ સમુદ્ર કાંઠાની શીતલ, સુખકારક અને આનંદદાયક હવામાં ચાલીને ફરવા ગયા.

તા. ૫ મીએ કુમારશ્રી રાજસાહેવ તથા અમારા હિન્દુ પરિજનો જગન્નાથના પ્રખ્યાત તથા પવિત્ર મંદિરે દેવદર્શને ગયા. ત્યાં તેઓએ જગન્નાથજીનો એક મહાન્ કાષ્ઠનિર્મિત રથ જોયો. એ રથ વિષે જૂના જમાનાના ધર્મમિષ્ઠ તથા આસ્તિક બુદ્ધિવાળા, પણ સ્વરં જોતાં જ્ઞાન વગરના લોકોની એવી માન્યતા છે કે જગન્નાથજીના ઉક્ત રથ નીચે કચરાઈ પ્રાણનો પરિત્યાગ કરવાથી સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે. એ રીતે અનેક લોકો પોતાનો દેહ એ રથ નીચે કચરાવી પ્રાણ રહિત થતા.

ભૂમિ અત્યન્ત રેતાલ છે અને પાકા રસ્તા ઘણા થોડા છે. વપોર પછી અમો કલેક્ટરને મળવા ગયા, પરંતુ તેઓ હીસ્ટ્રીક્ટમાં ગણા હોવાથી અમો તેમને મળી શક્યા નહિ, ત્યારવાદ ડે-પ્યુટી માજીસ્ટ્રેટને મળવા ગયા, તેમણે અમોને સારો આવકાર આપ્યો.

આજ્ઞા શહેરમાં એકજ ઘોડાગાડી હોવાથી બીજે દિવસે પણ પાલખીમાં બેસી કુમારશ્રી રાજસાહેવ તથા અમારા નોકરો કેટલાક દેવસ્થાને દર્શનાર્થે ગયા. તા. ૭ મીએ અમો પાછા કટક આવ્યા, અહીંથી મેસર્સ મેકનલની કંપનીની ન્હાની આગવોટ “રંભા” માં બેસી નહેર ઓલંગી તા. ૮ મીએ ચાંદવલી પહોંચ્યા. ત્યાંથી “ઓરીયા” નાપનો આગવોટ પર આરુઢ થઈ બે દિવસની મુસાફરી કર્યા બાદ તા. ૧૧ મીના પ્રભાત સમયે અમો કલકત્તે આવી પહોંચ્યા.

અમારે મદ્રાસ જવાનું હોવાથી તા. ૧૨ મીની સવારે અમો આગવોટ વગેરેની સગવડ કરવા માટે મેસર્સ ટૉમસ કુકની કંપનીને મકાને ગયા. ત્યારવાદ “હયુપ્લે” નામની આગવોટ જોઈ, મધ્યાન્હ પછી કેટલીએક રમતો તથા શરતોનું અવલોકન કર્યું, તેમાં વાઈસીકલની શરત નિહાળવામાં અમને અતિ આનંદ પ્રાપ્ત થયો.

ભોજન કર્યા બાદ અમો મી. ફોર્ડના સીનેમેટોગ્રાફના ચેલ જોવા ગયા, તેમાં ચાસ કરીને જ્યુઘીલીનો ઘણોજ ખુદીદાર દેખાવ હતો.

બીજે દિવસે કુમારશ્રી રાજસાહેવ કાલિકાને મન્દિરે તથા અન્ય દેવાલયોમાં દર્શને ગયા. સાંજને વાતે અમો વાંધ તરફ ઘોડાગાડીમાં બેસી ફરવા ગયા. તા. ૧૪ મીએ અમો મેસર્સ ટૉમસ કુકની કંપનીને મકાને આગવોટની સગવડ માટે જરા પૂછપરછ કરી, ત્યારવાદ ડૉક્ટર વૈંકસને મળવા ગયા. પછીથી હિપેશની માફક ઇનવાગ તરફ ફરવા ગયા અને ચાણું લીધા બાદ વાદ-શાહી નાટકશાળાએ પ્રખ્યાત “કર્લ્સ” ના મજેદાર ચેલો જોવા ગયા.

તા. ૧૫ મીએ અમો આલીશાં નામદાર વાયસરૉયના સેક્રેટરી રાય વહાદુર વદ્રોદાસ મકી-મનાં દહેરા તથા વાગો જોવા ગયા, દહેરામાં જૂદીજૂદી જાતના પથરોનું સુંદર નમૂનાદાર નકશી કામ છે. વાગ તથા તેની અંદરના બે વિલાસગૃહ સારી સગવડતાવાળાં બાંધેલાં છે. આ સુંદર સ્થ-લની આસપાસનો પ્રદેશ ગંદકો તથા ભેજવાળો હોવાથી હરકોઈને અહીં ઇટનું માલુમ પડે એવું છે. વપોર પછી અમો ચિત્રાલયમાં પ્રદર્શન જોવા ગયા, જેમાં કેટલાંક ચિત્રો ઘણાંજ ચિત્તાકર્ષક હતાં.

त्यागवाद अमो “ ड्युप्ले ” आगवोटमा अमारे माटे गीजर्व कोन्ला ड्युमाओ जोवा गया.

ता. १६ मीए अमारे आगवोटमा डायामन्डहार्वरमाज रोकाइ रहेवु पड्यु; कारण के भरती उतरी गइ हती, रेतीना टेकराओ तथा खडको उपर छीछरापाणीमां अघडावानुं आगवोटने जोखम हतु. ज्यां खडको वगेरे पाणीनी सपाटी नीचे हना न्या खलासीओण चेतवणी आपवा माटे थांभला अघवा पत्थरनी भति चणेली हती

समुद्र शान्त तथा पवन अनुकूल होवायी ता. १७-१८ तथा १९ ना दिवमोए आनंदयी मुसाफरी करी. कप्तान मिलनसार स्वभावनो हतो, तेनी साथे वखतोवखत अमो न.नालाप करता. ता. १९ मीए वपोरना चार कलाके अमो मद्रास जइ पहुँच्या. अमागी साथे बीजा केटलाक उतारुओ पण उतर्या, अमो कांठे उतर्या वाद घोडागाडीमा बेसी थोडे सूयी फरी आज्ञा, बीजे दिवसे प्रभाते एज आगवोटमां वेठा, वपोरना चार कलाके आगवोट त्यायी उपडी पवननी अनु-कूलताने लीधे अमो सांजना सात कलाके पोंदीचेरी जइ पहुँच्या.

ता. २१ मीए सवाग्ना दश वज्ये आगवोट पोंदीचेगीथी उपडी, राजरे खाणुं लीया वाद कप्ताने सोरटीनी रमत करी, तेमा अमने आनंद प्राप्त थयो.

ता. २२ मीए गरमी सखत जणाइ तथा लकानी नजीक आव्या ते पहेला दरियामा जरा तोफान जेवुं थयुं, सांजने वखते आगवोट जरा होलवा लागी, तेथी अमोने स्वेज वेचेनी उत्पन्न थइ पण कुमारश्री राजसाहेबने आनंद पढतो हतो.

ता. २३ मीए सवारना आठ कलाके अमो कोलंबे उतर्या, न्युगाली फेस हॉटेलमां अमोए उतारो कयों, आ हॉटेल युरोपीअन प्रथा प्रमाणे चलाववामां आवे छे, अमोए अमारा प्रवासमां आवा प्रकारनी आ पहेलीज हॉटेल जोइ. रस्ताओ पहोळा, सच्छ अने सुंदर बांधेला छे. सांजने वखते अमो ब्रेक वॉटर तरफ फरवा गया.

ता. २४ मीए शेख जीवणजी दुरभाइनी नामाकित पेढीवाळा मी. तेयवजी अलीभाइए अमारे माटे हॉटेल एक घोडागाडी मोकली, तेमां बेसी अमो राणीनो बाग तथा तज आदि वृक्षोनी वाटिका वगेरे स्थळो जोवा गया, ज्यां अमोए उष्ण प्रदेशमां उगता केटलीक तरेहना अजायबी उपजावे एवा छोडवा जोया. राजकोटवाळा वकील मो केवळराम दवेए पोताना असीठ मी. दुर-भाइने अमारे माटे वनती सगवड करी आपवा लख्युं हतु. मी. लॉडसाहेबे पण एज मतलवनो पत्र

લખ્યો હતો. મી. નુરભાઈ સાગને વચ્ચે ગાડી લઈ અમારી પાસે આવ્યા, તેમાં વેસી અમો શરતનું મેદાન તથા વીજા કેટલાંક ઉત્તમ સ્થળોનું અવલોકન કરવા ગયા.

તા. ૨૫ મીએ પ્રભાતમાં નાસ્તો કર્યા પછી “ માઉન્ટ વૉન્નીનીયા ” નામની હોટેલ જોવા ગયા, આ હોટેલ છેક દરિયા કિનારે વલકે જમીનની અળી વધીને દરિયાની અંદર ગયેલ છે તે સ્થળે અવેલી છે તેથી ત્યાંની આજુબાજુનો દેશાવ વહુજ રહિયામણો જણાય છે. એ સ્થળે મી. નુરભાઈ તથા સુવરના રહીશ મી. દાદાભાઈ નામના ત્રીશ વર્ષના જુના પારસી ગૃહસ્થે અમારું મારું આતિથ્ય કર્યું. મી. નુરભાઈ દશ વર્ષ પહેલાં તેમના વકીલ કેવલરામ દવે સાથે પોતાને વતન કાઢી માંડવી તરફ જતી વચ્ચે વાંકાનેર આવ્યા હતા, તેઓ લાડસાહેબને ત્યાં એક દિવસ રહ્યા હતા અને કુમાર શ્રી રાજસાહેબની પણ તેમને મુલાકાત થઈ હતી. મી. નુરભાઈ અમોને અહીં આપેલી મિત્ર-માની વચ્ચે અહીંના લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નરના હિન્દી નકીવ મી. મોહન મુદ્લીયર સાથે પિઝાળ કરાવી.

તા. ૨૬ મીએ સવારને વચ્ચે ગાડીમાં વેસી અમો બજારમાં ગયા અને ત્યાંની કેટલીએક દુકાનો જોઈ, ત્યારવાદ લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નરના આસિસ્ટન્ટ તથા પ્રદેશના સેક્રેટરીને મળવા ગયા. આ-ગલે દિવસે તેણે અમારી સગવડતા માટે પૃછપરછ કરેલી હોવાથી અમોએ તેના આભાર માન્યો. વપોર પછી કીન્સની પ્રખ્યાત બુદ્ધનું દહેરું જોવા જવાનું મુકરર કરેલું હતું, પરંતુ વરસા-દને લીધે અમારાથી ત્યાં જઈ શકાયું નહિ; તેને વદલે છેક સાંજે અમો ગાડીમાં વેસી થોડે સૂચી ફરો આવ્યા.

તા. ૨૭ મીએ સવારે સાત વજ્યાની ટૂનમાં કોલંબેથી નિકળ્યા અને વપોરના દોઢ વજ્યે કાંડી જઈ પહોંચ્યા. ત્યાં કીન્સ હોટેલમાં ઉતારો કર્યો અને વપોર પછી ત્યાંનું સરોવર, લીલાહમ મેદાન, સુદર વૃક્ષો, તજાવ તથા ઘરનાં આદિથી રહિયામણો આસપાસનો પ્રદેશ જોવા ગયા. ત્યાર-વાદ ઓરીએન્ટલ લાયબ્રેરી તથા બુદ્ધના દહેરાનું અવલોકન કર્યું. એ દહેરામાં બુદ્ધની પ્રતિમા એક સ્ફાટિકના મહાન પથ્થરમાંથી કોતરી કાઢેલી છે, અને તે ઘણીજ દર્શનીય છે. અમો સર્વને છેક અંદરના ભાગમાં મૂર્તિ પાસે જવા દીધા, ત્યાંના મુખીએ અમોને દહેરાને લગતી ટરેક વાવતની માહિતી આપી. આ ગુરુ ત્યાં ઘણો વિદ્વાન ગણાતો હતો, તે અંગ્રેજી તથા ફ્રેંચ વચ્ચે ભાષા સારી રીતે લખી વાંચી શકતો હતો.

તા. ૨૮ મીએ અમો ત્યાંની હોસ્પિટલ જોવા ગયા, તે ઘણા સારા પાયા ઉપર ચલાવવામાં

આવે છે. ત્યારવાદ અમો પેરોડીનોજા તરફ વનસ્પતિનો વાટિકાઓ જોવા ગયા, ત્યાંના ઉપરી અમલદારે સમગ્ર વાટિકામાં અમારી સાથે ફરી અમોને ઉગ્ગ પ્રદેશમાં ઉગતા નવાડ જોવા છોડવા તથા વનસ્પતિ વગેરે વતાવ્યાં, સ્વરતું દૃશ સ્વાસ જોવા લાયક છે, એ વાગમાં એક ન્હાતું મ્યુઝીઅમ છે, તેમાં લંકામાં ઉત્પન્ન થતાં વિવિધ કાષ્ઠોના નમૂનાઓ એકત્ર કરેલા છે. અમો ચાતું વાતેતર જોવા ગયા, પરંતુ કારખાના વંધ હોવાથી ચા કેવો રોતે જૂદો કરવાના આવે છે તે જોવાનું અમોને મળી શક્યું નહિ. વાદ અમો મહાન પુસ્તકાલય જોવા ગયા, એ મકાન કાઢોના રાજાઓની કારકીર્દીમાં હમામખાના તરીકે વપરાતું હતું, જૂની કચેરીમાં કાષ્ઠનું નમૂનાદાર નકશી કામ છે.

તા. ૧ માર્ચ-અમો સવારના ૧૦-૪૦ કલાકે કાંડીથી નોવારા એલીયા તરફ જવા નિકળ્યા. એ સ્થલ સમુદ્રની સપાટીથી પાંચ હજાર ફુટ ઉંચું આવેલું છે, ત્યાંમૂઘો રેલ્વેનો મડક છે. માર્ગની આજુબાજુનો દેખાવ મનોરંજક હતો, હવા શીતલ તેમજ આનંદદાયક હતી. હૅટન સ્ટેશન મુક્યા પછી “ આદમ ” નામનું ઉન્નત શિલ્પ દેખાયું. વપોરના સાડાત્રણે અમો નુવારા એલીયા પહોંચ્યા, ત્યાંથી ઘોડાગાડીમાં બેસી ગ્રાન્ડ હૅટેલે ગયા અને ગ્વાણું લીધા પછી અમે ગરતનું મેદાન જોવા ગયા, ત્યાં કેટલીએક અંગ્રેજી વાનુઓ “ ગોલ્ફ ” ની રમત રમતી હતી. સાંજને વચ્ચે આસપાસની ટેકરીઓનો મનોહર દેખાવ જોવા માટે અમો પેદલ ફરવા ગયા, આંહીની હવા ઇંગ્લાંડની માફક ઠંડી હતી, છાયામાં ગરમીનું માપ ૭૦ ડીગ્રી હતું.

તા. ૨ જી માર્ચ અમો ગ્રેગરી સરોવર જોવા ગયા. ત્યાંથી ક્યુપોનનું જવનો દારુ વનાવવાનું કારખાનું જોઈ નાસ્તો કર્યા વાદ સ્ક્રવનું ટોફાર્મ જોવા ગયા અને ત્યાં કારખાનામાં ચાલતું ચાતું કામ જોયું. વપોર પછી અમો રઝિયામણી “ હકગાલા ” નામનો વાટિકાઓ તરફ ફરવા ગયા; ત્યાંથી સાંજના પાંચ વજ્યે પાછા આવ્યા. બે કલાક આરામ લીધા પછી અમો સાત વજ્યે ચાંદનીમાં ફરવા નિકળ્યા અને આઠ વજ્યે સ્ટેશનપર જઈ કોલંબો જતો ટ્રેનમાં બેઠા. તા. ૩ જીએ સવારના છ કલાકે અમો કોલંબો જઈ પહોંચ્યા.

અમારે અહીંથી તુર્તીકોરીન જવાનું હતું, એટલા માટે આગવોટ વગેરેનો સગવડ કરવા અમો મેસર્સ ટૉમસ કુકની કંપનીને મકાને ગયા, ત્યારવાદ મ્યુઝીયમ તથા શહેરના કેટલાક લક્ષ્ણો જોઈ ફીન્સ હાઉસે પળ જઈ આવ્યા.

તા. ૪ માર્ચ સવારે કીલાણીએ પ્રસિદ્ધ બુદ્ધનું દહેરું જોવા ગયા અને વપોર પછી વહાણે ચ-

હવા માટે અમો વંદરકોઠે જઈ પહોંચ્યા. મી. સુરમાઈ પોતાની ગાડી લઈને અમોને વળાવવા આવેલ હતા, તેણે અમને છેલ્લા સલામ કરી, વિદાય થતી વખતે કુમારશ્રી રાજસાહેબે તેના તરફ પોતાની આભારની લાગણી પ્રદર્શિત કરી અને કહ્યું કે તમારી સહાયતાથી તેમજ લાગવગને લીધેજ આટલા થોડા દિવસોમાં સીલોનની અંદર જે જે જોવા જેવું હતું તે સઘળું અમો જોઈ શક્યા.

તા. ૫ માર્ચ સવારના ૧૦-૫૦ કલાકે અમો તુતીકોરીન આવી પહોંચ્યા. ત્યાં ત્રીટીશ ઇન્ડીયા હોટેલમાં ઉતારો કર્યો, ત્યાંના સર્વમેજીસ્ટ્રેટ અમને મળ્યા, એમણે અમને પૂરતી સગવડ કરી આપી, જેથી અમો સ્વલ્પ સમયનો અંદર શહેરમાં જઈ દહેરાં તથા વાગ વગીચાઓ વગેરે જોવા લાયક સ્થળો જોઈ આવ્યા.

તા. ૬ ઠીએ સવારના સાડાનવની ટૂનમાં અમો આંહીથી નિકળ્યા અને વપોરના ૨-૪૦ કલાકે મદુરા જઈ પહોંચ્યા. ત્યાં મુસાફરને રહેવાના વંગલામાં ઉતારો કર્યો. અહીંયા અમોએ એક મહાન મહાન્ સ્તંભોવાળા હાલથી સુશોભિત હિન્દુનું એક મ્હોટું દેવાલય તથા ૧૩૫ શાખાવાળું એક મહાન વટવૃક્ષ જોયું, એ સઘળી શાખાઓએ ફરીથી જમીનમાં મૂળ ઘાલ્યાં છે, એ વટવૃક્ષનું ક્ષેત્રફલ લગભગ ૯૦ ફુટ ત્રીજીયાવાળા ગોળ જમીનના ભાગમાં છે.

તા. ૭ મીએ અમો મ્હોટી મહેલાત તથા અમેરિકન મીશન હોસ્પિટલ જોવા ગયા. ત્યારવાદ ઉપર કહેલ હિન્દુ દેવાલયનું ફરીને અવલોકન કરવા ગયા, જ્યાં સર્વ મેજીસ્ટ્રેટની મહામણથી તે જગ્યાના અધિકારીએ મૂર્તિના ગળગાર માટે ચડાવવામાં આવતા રત્નજટિત આભરણો તથા જવાહિર અમને વતાવ્યાં. આભરણો અત્યંત કિમ્મતી છે અને તેથી આ તરફના સુવર્ણકાર કેવા કારીગર છે તે આ નમૂનાઓ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે. અહીંથી અમો વપોરના ત્રણ વજ્યાની ગાડીએ નિકળ્યા અને સાંજના ૭-૩૮ કલાકે ત્રીચીનોપોલી પહોંચ્યા, ત્યાં અમોએ રેલ્વે હોટેલમાં ઉતારો કર્યો.

તા. ૮ મીએ સર્વમેજીસ્ટ્રેટ સ.થે મ્હોટી વજારમાં થઈ ફોર્ટરોકનો તલેટી સૂધી ફરવા ગયા, આ ટેકરીને મથાળે એક મ્હોટું મનોહર મંદિર છે. આ ટેકરી ઉપર સરકારી પતાકા ફરકે છે, એ સ્થળેથી સમગ્ર ત્રીચીનાપોલી શહેરનો દેખાવ ઉપર ઉપરથી દૃષ્ટિગોચર થાય છે. માર્ગમાં મેજીસ્ટ્રેટે અમને લોર્ડ કલાઈવનું જે સ્થળે મુકામ હતું તે જગો વતાવો. ત્યારવાદ અમો સુપ્રસિદ્ધ તથા શ્રેષ્ઠ ગણાતું શ્રીરંગમનું દેવાલય જોવા ગયા, તે મદુરાનાં દેવાલયો જેવીજ વાંધળીનું છે, ત્યાંના તોપાખાનામાં જઢાવ દાગીના વગેરે જોઈ અમો શ્રીજમ્બુકેશ્વરનું મંદિર જોવા ગયા અને ત્યારવાદ અમોએ વૉટરવ-

કેસનું પળ અવલોકન કર્યું. આ સમયે અમો સવમેજીસ્ટ્રેટની સહાયતાથી વપોરના વાગ પહેલાં જોડે આવ્યા અને ૧-૧૦ ની ગાડીએ તાંજોર ગયા, ત્યાં ૩-૧૦ કલાકે પહોંચ્યા, અને ઢાકવંગલામાં ઉતારો કરી ત્યાંના ઢર્ગનીય સ્થળે પૈકી શિવાલય, શિવગંગા તજાવ તથા સ્વાર્ધના શિવ ગજા શરફોજીએ વંધાવેલું સ્વાર્ધનું દેવલ જોવા ગયા.

તા. ૯ મીએ રાજમહેલ જોયો, અંતિમ રાજાની છ વિધવા ગણીઓ એ મહેલના એક વિભાગમાં રહે છે. મહેલની અંદર બે કચેરીઓ છે. લાયબ્રેરીમાં પુગતન સંસ્કૃત પુસ્તકોનો તથા વીજાં શાસ્ત્રી પુસ્તકોનો મહાન સંગ્રહ કરેલો છે. એ મહેલમાં બે સાંચાવાળા હાડપીજરો ડમાં કરેલાં છે, એક પિંજર પુરુષનું છે અને વીજું સ્ત્રીનું છે. મહેલની પાછલ ઢાવી વાજુએ જના કિલ્લાનો થોડો ભાગ ચળતાં અપૂર્ણ રહી ગયો છે, ત્યાં અમોએ એક મ્હોટી તોપ જોડે, સાંજે અમો વંધાવે પાણી ચડાવવાની જગો જોવા ગયા. ત્યારવાદ પ્રથમથી કરેલી ગોઠવણ પ્રમાણે અમો સ્ટેજને જડ ફર્સ્ટક્લાસ કરે-જમાં સૂઈ રહ્યા.

તા. ૧૦ મીએ સવારમાં ૪-૪૦ ની ગાડીએ વેસી વપોરના ૨-૫૫ કલાકે અમો પોંડી-ચેરી પહોંચ્યા. માર્ગમાં વિલુપુરામ સ્ટેશને અમોએ નાસ્તો કર્યો અને ગાડી વઢલાવી. સરકારી રેસી-ડન્ટ કપતાન નેપીયન કુમારશ્રી રાજસાહેબને યલવા સ્ટેશનપર આવેલ હતા. અમોએ યુરોપીઅન હોટેલ-માં ઉતારો કર્યો. સાંજના અમો સ્પશન, ટાઉનહૉલ તથા વૅન્ડ સ્ટેન્ડ જોવા ગયા.

તા. ૧૧ મીએ પબ્લીક વાગ જોવા ગયા. સવારના દશ વજ્યે અંગ્રેજી રેસીડેન્ટે કુમારશ્રી રાજસાહેબને મુલાકાત આપી, અને પોતાને ત્યાં ટ્રાણું લેવાનું અમને આમંત્રણ કર્યું, તેણે અમને જ-ણાવ્યું કે અહીંના ફ્રેન્ચ ગવર્નર વપોરના ત્રણ વજ્યે રાજસાહેબની મુલાકાત લેવા આવશે. એ પ્રમાણે ફ્રેન્ચ ગવર્નર અમારી પાસે ૨-૫૦ કલાકે આવ્યા. નામદાર ગવર્નર અંગ્રેજી ભાષા સમજી શકતા નહિ, પરંતુ કપતાન નેપીઅનની મદદથી કુમારશ્રી રાજસાહેબ સાથે પંદર મીનીટ સૂધી તેઓએ વા-તચીત કરી, શહેરનો દેખાવ, હોટેલની સગવડ તથા અમારી મુસાફરી વગેરેમાં આનંદ પડતો હતો કે કેમ વગેરે પૂછ્યું, તેમણે અમારો ઉત્તમ રીતે આદરસત્કાર કર્યો. સાંજે અમોએ કક્ષાન નેપીઅનને વંગલે ટ્રાણું લીધું, તેમાં કપતાન નેપીઅનની સ્ત્રી તથા વીજી એક વાનુ મિજમાને ભાગ લીધો હતો.

તા. ૧૨ મીએ અમો પંપોગ સ્ટેશન જોવા ગયા, ત્યાં માણસો હાથે કામ કરે છે; સંચા કે

યંત્ર કાંઈ નથી. સાંજેરે અમો અંગ્રેજી પ્રતિનિધિ નેપીયનને વંગલે ફરી મુલાકાત લેવા ગયા અને વલ્તાં રસ્તામાં “ ડયુપ્લે ” નું વાવલું તથા કેટલાક સ્મરણ સ્થંભ જોયા.

તા. ૧૩ મીએ સવારે ૯-૪૦ ની ગાડીમાં અમો પોંદીચેરીથી નિકળ્યા, કપતાન નેપીયને એક માણસને ચીઠી લેખીને અમારી સાથે મોકલ્યો હતો, તેથી અમારે જકાત માટે કંઈ અટકાયત કે ખાંજગડ ભોગવવી પડી નહિ. કપતાન પોતે અમોને સ્ટેશન ઉપર વળાવવા આવ્યા હતા. કપતાન નેપીયનમાં ત્વરેશ્વરાં ગૃહસ્થાઈનાં લક્ષણ છે. તેમનો અમારા તરફ ઘણો ભાવ હતો અને અમે પોંદીચેરીમાં રહ્યા તે દરમીયાન અમોને જે સારી સગવડ તથા આનંદ પ્રાપ્ત થયો તેને માટે અમે તેમનો અત્યંત આભાર માનીએ છીએ. અમે સાંજના છ વાગ્યે મદ્રાસ પહોંચ્યા અને ત્યાં કાંમેરા હાટેલમાં ઉતારો કર્યો.

તા. ૧૪ મીએ અમો સરટાંમસ મનરોનું વાવલું જોવા ગયા, ત્યાંથી નામદાર ગવર્નરના વંગલા પાસે થઈને પીપલ્સ વાગ જોવા ગયા, ત્યારવાદ વિક્ટોરીયા હૉલ તથા પ્રાણીખાનું જોયાં. અહીંનું પ્રાણીખાનું અમોએ જોઈતાં અન્ય પ્રાણીખાનાઓ કરતાં ઘણુંજ ઉતરતું છે. સાંજે અમે જહાજ ખાતું જોવા ગયા અને દરિયા કિનારે પગે ચાલીને ફર્યા.

તા. ૧૫ મીએ શીપોકવાગમાં ફરવા ગયા, વાદ યંત્રવિદ્યાની (એન્જીનીયરીંગ) કૉલેજ તથા તેને લગતી ઉદ્યોગશાળા જોઈ, તે વખતે ત્યાંના એક પ્રોફેસર હાજર હતા, તેણે અમોને કૉલેજના સર્વ વિભાગો વતાવ્યા અને ઉદ્યોગશાળામાં થતાં દરેક જાતનાં કામની અમને સમજૂતી આપી. આ કૉલેજની લાયબ્રેરીમાં પુસ્તકો ઘણાં તેમજ કિમ્મતી છે. ત્યારવાદ અમો સેનેટ હાઉસ જોવા ગયા, તેના આગળના ભાગમાં નામદાર મહારાણીશ્રીની ઝ્યુવીલીના સ્મારક તરીકે તેમનું વાવલું ઉઠું કરેલ છે. સાંજે અમો રેલ્વે સ્ટેશન તરફ થઈને સમુદ્રકાંઠે ફરવા ગયા.

તા. ૧૬ મીએ અમો નવી દીવાદાંડી ઉપરથી કોટ તથા હાઉકોર્ટનાં મકાનો જોયાં. આ દીવાદાંડી ઉપરથી આજના મદ્રાસ શહેરનો મનોહર દેખાવ ઉપર ઉપરથી જોઈ શકાય છે. અમો પર્વીપાની કૉલેજ જોવા ગયા, ત્યારવાદ મેમોરીયલ હૉલ તથા વાયવલ સોસાયટીનું મકાન જોયા પછી મ્યુઝીઅમ જોવા ગયા. વિક્ટોરીયા ટેકનીકલ શાળા તથા કૉનમેર લાયબ્રેરી પણ જોયાં.

તા. ૧૭ મીએ અમો વજાર જોવા ગયા, ત્યાં કુમાશ્રી ગજસાહેબે અહીં વનતી વસ્તુઓના

કેટલાક નમૂના સ્વીકૃત કર્યા. ત્યારવાદ અમોળ ટીચર્સ કૉલેજ જોડ. આવા પ્રકારની પાઠશાળા આશ્વા હિંદુસ્થાનમાં એકજ છે. શિક્ષણગતિમાં ઘણા માણસોને રસ પડતો નથી, સ્વાસ કેલ્વણીના અધિકારીઓનેજ આવી શાળા આકર્ષે છે.

ત્યારવાદ અમો સ્વેતીનું શિક્ષણ આપતી કૉલેજ જોવા ગયા, સ્વેતીના પ્રયોગ કરત્રા માટેના તેને લગતાં સ્વેતરો ઘેરે જોયાં, આ પાઠશાળામાં કાઠિયાવાડના સાત વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કરે છે, તેમાં ઘણાં જામનગરના હતા, એ વિદ્યાર્થીઓ સાથે અમો સ્વેતર ઉપર ફરતા હતા એટલામાં પ્રીન્સીપાલ સાહેબ આવ્યા, તેમણે અમોને જોવા લાયક વતાવ્યું. કૉલેજનું મકાન ગ્રેમ્સી પાંચ માઈલ દૂર નદી કિનારે આવેલું છે.

તા. ૧૮ મીએ અમો માઉન્ટ સેન્ટ ટૉમસ નામની ટેકરી જોવા ગયા, તેની તલેટીમાં લઝરી છાવણીનો પડાવ છે, તથા ઉપરના ભાગમાં આર્મીનીયન દેવલ છે. ઘણે પછી અમો મદ્રાસમાં ઘણી સારી ગણતી સ્પેન્સની દુકાનો તથા વીજી સાધારણ જોવા લાયક ચીજો જોઈ આવ્યા ત્યાં અમોએ સાંજના સાડાછની ટ્રેનમાં માઈસોર જવાનું નક્કી કર્યું હતું, જેથી સ્ટેશને ગયા; પ્રથમ પ્રોગ્રામ પ્રમાણે અહીંથી વેંગલોર જવાનું હતું, પણ આ ફેરફાર અમને ટીક લાગ્યો હતો અને તે તે સ્થળના અધિકારીઓને તે મતલબના વસ્તુસર સ્વર આપેલા હોવાથી કોઈને કંઈ અડચણ પડી ન હતી. અમોએ આકેનિમ જંકશને રીફ્રેશમેન્ટ રૂમમાં નાસ્તો કર્યો.

તા. ૧૯ મીએ સવારના સાડા છ વાગ્યે વેંગલોર સ્ટેશને ટ્રેન એક કલાક રોકાય છે, ત્યાં અમે ત્રા નાસ્તો ઘેરે લીધો. ત્યારવાદ ઘણેરના ૨-૨૬ કલાકે અમો માઈસોર જઈ પહોંચ્યા. ગવર્નમેન્ટ હાઉસ (સરકારી એલ્લીને રહેવાનું મકાન) થી અમારે માટે સ્ટેશન ઉપર એક ગાડી આવેલી હતી, તેમાં બેસી અમો વેલીંગ્ટન હાઉસે ગયા. આ મકાન મોટું અને સોડવાલું છે. ત્રણ કલાક આરામ લીધા પછી અમો જ્યાં જુદી જુદી જાતનાં પ્રાણીઓ એકઠા કરેલાં છે એ વાગ, સરકારી રેસીડન્ટનું મુકામ તથા એક વજાર જોવા ગયા.

તા. ૨૦ મીએ અમો અશ્વશાળા (તલેલો) જોવા ગયા, ત્યાં ઘોડાઓ ઘણા. સારા અને સંભાળ પૂર્વક રાખેલા છે. ગાડી, ઘોડા તથા તેને લગતા સમગ્ર સામાનની વ્યવસ્થા અતિ ઉત્તમ છે. અહીં અમોએ એક સારા નમૂનાની વરાલથી ચાલતી ગાડી જોઈ. ત્યારવાદ અમો રાજમેહેલે ગયા; ત્યાં અમોએ ઘણી સારી ગાયો જોઈ, તેમાંથી બે ગાયો સ્વાસ પૂજવા રાખેલી છે. નામદાર મહારાજા

સગીર વયના હોવાથી નામદાર મહારાણીશ્રી રાજ્ય ચલાવતાં હતાં, તેનાં પ્રાઇવેટ સેક્રેટરી મી. કુંતી-રાજને અમો મળ્યા ગયા, પણ તેઓશ્રી કંઈ કામગીરીપર ગયા હોવાથી અમોને તેમનું મિલન થયું નહિ. વપોર પછી અમો કચેરી, જગમોહન મહેલ તથા સ્ટેડના હાથી વગેરે જોઈ આવ્યા.

તા. ૨૧ મીએ એક કલાકની સફર કર્યા પછી હું દિવાન સાહેબને મળ્યા ગયો, પણ તેઓ તેમને મકાને ન હતા. વપોર પછી દિવાનજી સાહેબના પ્રાઇવેટ સેક્રેટરી મી. કે. કૃષ્ણ આચર અમોને મળ્યા આવ્યા. ત્રણ વાગ્યે અમો શ્રીરંગપટ્ટમ ગયા. ત્યાં અમોએ મહાન્ દેવળ, કિલ્લો, મસજીદ, ટીપુસુલતાનના વચ્ચતના સુંદર જીર્ણ મહેલવાળો દરિયાવાગ, ટીપુસુલતાન, તેની માતા તથા હૈદર-અલી વગેરેની કવરો, અને કર્નેલવેલીના પરાક્રમનો સ્મરણ સ્તંભ વગેરે જોયાં, ત્યાંથી પાછા અમો માડસોર આવ્યા.

તા. ૨૨ મીએ વપોરે ઘોડાગાડીની સરુર કર્યા પછી હું દિવાનજી સાહેબના પ્રાઇવેટ સેક્રેટરીને મળ્યા ગયો; તેણે મને કહ્યું કે મહારાજા સાહેવ કુમાર શ્રી રાજસાહેબને સાંજના પાંચ વજ્યે સમર પેલેસ (ગ્રીષ્મગૃહ) નામને વંગલે મઝશે. ત્યારવાદ મહારાજા સાહેબના અધ્યક્ષ તથા વાલી મી. એમ્. એમ્. પ્રેઝરને આ મુકરર કરેલ વચ્ચતના સ્વર આપ્યા. નિયમિત વચ્ચતે અમો સમરપેલેસે ગયા, મહારાજા સાહેવ તથા તેમના ટ્યુટરને મળ્યા; તેમનો સાથે કુમારશ્રી રાજસાહેબની મુસાફરીની તથા વીજી સાધારણ વાતચીત કર્યા પછી અમો ત્યાંથી રજા લઈ ચામુંડી હીલ તરફ ફર્યા ગયા, અર્થે રસ્તે જતાં ચામુંડી માતાનું દર્શન આવ્યું, તેનાં રાજસાહેબે દર્શન કર્યાં. આ વચ્ચત સ્થળેથી નીચેની આજુબાજુનો પ્રદેશ ઘણો જ રઝિયામણો દેખાય છે. સ્થાનું લીધા વાદ અમો સ્ટેશને ગયા અને વૅંગલોર જતી ટ્રેનમાં બેઠા; સ્ટેશનપર દિવાનજી સાહેવ તેમના સલૂનમાં બેઠા હતા ત્યાં જઈ હું તેમને મળ્યો.

તા. ૨૩ મીએ સવારના ૬-૪૬ કલાકે અમો વૅંગલોર જઈ પહોંચ્યા. મેજરજોન્સ અમોને સ્ટેશનપર મળ્યા અને તે અમોને ગ્રેમવીલા (કોઈ હોટેલનું નામ જણાય છે) એ લઈ ગયા. વપોર પછી અમો શહેરની તથા સ્ટેશન પાસેની બજારો જોવા ગયા, તથા વૅંગલોર એજન્ડીની દુકાને વેટલીક વાજિંત્રવાળી ઘડિયાળો જોઈ. મુંબઈવાળા ડૉક્ટર ચૉકશી અહીં હતા, તેમને હું સાંજને વચ્ચતે મળ્યા ગયો, તેણે અમને શહેરમાં જોવા લાયક સ્થળો વતાવવાનું કહ્યું.

તા. ૨૪ મીએ સવારના સાડા સાત વજ્યે ડૉક્ટર ચૉકશી અમોને ત્યાં આવ્યા અને પ્રથમ અમને જેલ જોવા લઈ ગયા. જેલમાં વંદોવસ્ત સારો છે, જેલને લગતો ઉદ્યોગશાળા તથા અન્ય

વ્યવસ્થાઓનું અમે અવલોકન કર્યું. ત્યારવાદ લાલવાગ તથા મ્યુઝીઅમ વગેરે જોવા ગયા. પછીથી હું મે. દિવાનજી સાહેબ તથા મી. જોન્સને મળવા ગયો. સાંજે અમો રાજમહેલ તથા મ્હોટી લડકરી છાવણીનો મુકામ જોયા વાદે સ્વાગું લડ રાતના નવ વજ્યાની ટ્રેનમાં વેંગ્લો-રથી રવાના થયા. અમારે માટે સ્ટેટે કૃપા કરી એક ડબ્બો રીઝર્વ કરાવેલો હતો તેમાં અમે સૂઈ રહ્યા.

તા. ૨૫ મીએ અમો ચેંપીઅન સ્ટેશને ઉતર્યા, ત્યાંના મેજીસ્ટ્રેટ મી. રાયટર સ્ટેશનપર મળ્યા અને તે અમોને ટાકવંગલે લઈ ગયા. સ્વાગું લીધા વાદે અમો માડસોરની સ્વાળો જાંવા ગયા, ત્યાં અમોને મેનેજર મી. હેનકોકની ઓલ્લસાળ થઈ, તેણે અમારા તરફ મારો ભાવ વતાવ્યો, તેણે અમોને કહ્યું કે સ્વાળની અંદર જોવા જવા માટે અમુક પ્રકારના જ વસ્ત્રો પહેરવાં પડશે. અમોને આ વાતની સ્વર નહિ હોવાથી તેવી જાતનો પોશાક સાથે લેવાની અમે તજવીજ કરી નહોતી; પરંતુ મી. હેનકોકે તેવાં વસ્ત્રો અમને પૂરાં પાડ્યાં. સ્વાળમાં કેવી રીતે કામ ચાલે છે તે વિષે ચાર લીટી લખવી અગત્યની છે પ્રથમ પાળાઓને કેવી રીતે જાતવાર ગોટવવામાં આવે છે, કેવી રીતે તેનો ભૂકો કરવામાં આવે છે, કેવી રીતે તેની સાથે ધાતુનું મિશ્રણ કરવામાં આવે છે તથા સાયેનાઈડ ક્રિયાઓથી કેવી રીતે તેને સ્વચ્છ કરી લગભગ ૯૫ ટકા જેટલું જીરું કરવામાં આવે છે વગેરે અમોએ જોયું. ત્યારવાદ અમોને લીફ્ટમાં વેસાડીને સ્વાળની અંદર તેરસો ફીટ નીચે ત્રણ મીનીટમાં પહોંચાડ્યા. આ લીફ્ટ યંત્ર વડે ચલાવવામાં આવે છે, તેમાં ચારજના માટે વેસી શક્યા. અમો એક વીજાને અડીને બેઠા હતા, પણ અંદરના ભાગમાં અન્યકાર એટલો વધો હતો કે અમો એક વીજાને જોઈ શકતા નહોતા. લીફ્ટમાંથી અમો એક ઓરડી જેવા આકારનું કોતરી કાઢેલું હતું ત્યાં ઉતર્યા અને તુરત મીળવત્તીઓ સળગાવી. ત્યારવાદ એક પછી એક સીડીથી ત્રણસો ફીટ નીચે ગયા, સીડીના પગથીયાં સાંકડાં તેમજ ગોઠ લોઢાની સળીઓના હોવાથી એક પછી એક ઉતરવું પડ્યું. સ્વાળનું કામ શી રીતે ચાલતું હતું તે અમે અહીં જોયું. માર લઈ જવાની તથા લાવવાની ગાડી માટે અહીં પાટા નાંચેલ હતા, પાળી કોતરવાની સારડી એ એક નવાઈ જેવું યંત્ર છે અને તે હવાના દવાળથી ચલાવવામાં આવે છે. અમો ત્યાંથી દીવાલાલી લીફ્ટ વડે વહાર આવ્યા આ રસ્તો ઢાઝ પડતો છે. આ રીતે સ્વાળની અંદર ચાલતું સમગ્ર કામ જોઈ વહાર આવ્યા ત્યારે અમો નેવળોજ પ્રસ્વેદ થયો હતો અને તે પછી પણ ગરમી જારી હતી. અમે અમારાં વસ્ત્રો એકદમ અલગ કરી મી. હેનકોકને મકાને ગયા; તેણે અમારે માટે સ્નાન વગેરેની સોઈ કરાવી રાખી હતી. ન્હાયા વાદે કપડાં પહેરી અમોએ તેની સાથે ભોજન કર્યું તેમાં અમને વળોજ સ્વાદ માલુમ પડ્યો. મી. હેનકોકનો

ઉપકાર માની તેમના પાસેથી રજા લીધા વાદ અમો ગાડીમાં વેસી સાડાત્રણની ટ્રેનમાં વેંગલોર જવા માટે રવાના થયા. જ્યાં અમે સાંજના ૭-૭ કલાકે જઈ પહોંચ્યા. ત્યાં (વેંગલોરમાં) અમોને કોલ્હાપુરના મે. પોલીટીકલ એજન્ટનો તાર મળ્યો કે અહીં (કોલ્હાપુરમાં) પ્લેગનો ઉપદ્રવ હોવાથી આવવાનું મુલતવી રાખવું એ સલાહ ભરેલું છે.

તા. ૨૬ મીએ અમો સ્ટેશન તરફ ફરવા ગયા અને વપોર પછી ડૉક્ટર ચોકગીની સાથે નવી હૉસ્પીટલ, જૂનો કિલ્લો તથા જૂની હૉસ્પીટલ જોઈ આવ્યા. વાદ વતન તરફ વિદાય થવા માટે સ્થાન લીધા પછી દાદર-મુવટની સાંજના સાડાસાતની ટ્રેનમાં અમો ચાલી નિકળ્યા.

તા. ૨૮ મીએ અમો સવારના સાડાપાંચે દાદર જઈ પહોંચ્યા. ત્યાં પ્લેગસ્થાનાના અધિકારી-ઓએ માત્ર અમોને જ સ્ટેશન બહાર જવાની રજા આપી, કારણકે અમારી પાસે વાંકાનેરની સઙ્ગ ટી-કીટો હતી. વીજા પેસેન્જરોને તપાસ માટે સ્ટેશનના કમ્પાઉન્ડમાં રોકવામાં આવ્યા. સરદાર ઉમર જમાલ તથા જહાંગીર કાવસજી કલવવાળા અમોને મળ્યા અને અમારે માટે સ્થાન તૈયાર કરેલા તં-ત્રુએ અમોને લઈ ગયા. અમો આજે દિવસ ત્યાં રોકાયા, માત્ર વપોરના સેપ્રેગેશન કેમ્પ જોવા ગયા હતા. અમો દાદરથી રાત્રીના ૯-૪૭ ની મેલ ટ્રેનમાં વતન તરફ રવાના થયા અને તા. ૨૯ મી માર્ચે હિન્દુસ્થાનની આનંદજનક મુસાફરી કરી આરોગ્યતા પૂર્વક વાંકાનેર આવી પહોંચ્યા.

અહીં સ્ટેટ કારભારી રાવવહાદુર મોતીચંદ તુલસી, સ્ટેટના સર્વ અમલદારો, શહેરના દરેક કોમના પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થો, વામાસાહેવ વાડશ્રી જામવાસાહેવ, જનાનાનાં રાણીસાહેવો તથા આ પ્રસંગે સ્થાન મળવા આવેલા રાજસાહેબના કેટલાક મિત્રો અમોને પ્રેમ ભરેલો આવકાર આપવાને સ્ટેશન પર આવ્યા હતા.

આ શુભ પ્રસંગે શહેરમાં પ્રવેશ કરવાનો અમુક સમય મુકરર કરેલો હોવાથી અમો એક કલાક પર્યન્ત સ્ટેશનવાળે વંગલે રોકાયા અને ત્યારથી સરઘસને આકારે સાંજના ૭-૨૦ કલાકે અમો સર્વ રાજમહેલે આવી પહોંચ્યા.

કુમારશ્રી રાજસાહેવની હિન્દુસ્થાનની મુસાફરીનો અહેવાલ પૂર્ણ કરતાં પહેલાં કુમારશ્રી રાજસાહેવ તથા અમારી સાથેના માણસો વતી નિમ્નલિખિત ગૃહસ્થોનો ઉપકાર માનું છું. મે. પોલિટિકલ એજન્ટ સાહેબે જે ઉપયોગી સૂચનાઓ, કિરમતી સલાહ તથા અમારે જોવાનાં સ્થળો માટે અંગ્રેજી અધિકારીઓ ઉપર મળ્યામળતા પત્રો લખી આપેલ તેને માટે તેઓ સાહેબનો ઉપકાર માનું છું. એ

પત્રોવડે તે તે સ્થલના અધિકારીઓની સહાયતાથી આટલું વધું જોવાનું તથા જાણવાનું વની શક્યું છે, તેમજ અમારી યાત્રા આટલી વધી આનંદદાયક થઈ પડી છે, એવીજ સૂચનાઓ તથા ભલામણપત્રો માટે આસીસ્ટન્ટ પોલીટીકલ એજન્ટ કેપતાન કાર્નેજીનો પળ આભાર માનું છું. કુમારશ્રી રાજસાહેબને સામાન્ય સૂચનાઓ આપનાર મી. વૉડીંગ્ટનનો, સર્વ પ્રકારની સગવડ કરી આપનાર મી- જી. એન્ડ્રુ લૉડનો અને જે કોઈ જાણીતા મિત્રોએ અમને મુલાકાતમાં મદદ આપી છે તે સર્વનો હું ઉપકાર માનું છું. ”

મહારાજા અમરસિંહજી !

એ રીતે આપ નામદારે હિન્દુસ્થાનની દ્વિતીય મુલાકાત કરી તે દરમિયાન સ્વીજડીયા ખાયાત મુરસિંહજી અપુત્ર સ્વર્ગવાસી થતાં ત્યાં મેનેજમેન્ટ વેસાડો સ્ટેટ તરફથી વાડને જોવાડ વાંચી આપવામાં આવી, અમરવિલાસ રાજ્યમેહેલનો પાયો નંવાયો. તા. ૧ જાન્યુઆરીના રોજ રા. વા. ગળ-પતરાવ લાડ પોતાનો ચાર્જ રાજકોટ સ્ટેટના માજી કારભારી રા. વા. મોતીચંડ તુલસીભાઈને સોંપી પોતે રાજકોટ સ્ટેટ કારભારીની જગોએ દાખલ થયા. આપશ્રીએ વતનમાં પચાર્યા વાડ માત્ર સવા માસ નિવૃત્તિ લઈ તા. ૩-૫-૧૮૯૮ વૈશાખ શુદ્ધ ૧૩ ને ભોમવારે પાછું યુરોપની મુલાકાત અર્થે પ્રયાણ કર્યું; એ વખતે કમ્પેનીયન તરીકે મેજર એફ, ડી, વી, હેન્કોક સાહેબ તથા મી. રતનગા વેજનજી આપની સાથે હતા. તા. ૪ ના સુખદાયક પ્રભાત સમયે મનમોહિની મુંબઈ નગરીમાં પ્રવેશ કરી આપે એસ્પ્લેનેડ હૉટેલમાં રહેઠાણ રાખ્યું અને તા. ૬ સૂચીના ત્રણ દિવસો કેટલાક સ્નેહીઓની મુલાકાતમાં, યુરોપ જેવા શીત પ્રદેશની સફર અર્થે કેટલાંક ઉષ્ણ વસ્ત્રો આદિની સ્વરીદીમાં તથા આરોગ્યતામાં અભિવૃદ્ધિ કરનાર હવાલાવાનાં પ્રસિદ્ધ સ્થળોએ ફરવા ફરવામાં વ્યતીત કરી તા. ૭ મી શનિવારે સવારમાં સ્ટીમર પર સાથેનો સરસામાન પહોંચાડવાની વ્યવસ્થા કરી, મધ્યાહ્ન સમયે વિલિયમ વૉટસનની કંપનીમાં જઈ વાકી રહેલી સીલકનું પરદેશી નાણું કરાવ્યું, ત્યારવાડ આપ સ્નેહીમંડલ સહિત એપોલો વંદર પર જઈ પહોંચ્યા. એ વખતે અનેક મુલાકાતો સ્ટીમરની રાહ જોતા ત્યાં વેઠા હતા, તેવામાં દૂરથી સ્ટીમર દેખાઈ, અન્ય મુલાકાતોની માફક આપ પણ મજામાં વેસી સ્ટીમર તરફ રવાના થયા અને વિદાયગીરી આપવા એકત્ર થઈ સ્નેહીજનો આપ નામદારની ઉક્ત યાત્રાને સુખરૂપ ઇચ્છી પોતપોતાના ગૃહ ભણી ચાલી નિકળ્યા. અગાઉથી રીફર્ડ કરાવી રાખેલી કેવીનની તપાસ કર્યા વાડ આપ નામદાર સ્ટીમર પર ચઢતા અન્ય મુલાકાતોનું અવલોકન કરવા સ્પાર્ટેક ઉપર ચઢ્યા. સ્ટીમરે લગભગ વપોરના ત્રણ વજે એપોલો વંદર છોડ્યું. સ્વલ્પ સમયમાં

मोहमयीनी मनोहर आकृति अदृश्य थइ. जल सिवाय कंइ पण जोवामां आवतुं न हतुं. आशरे पांचसो वीज फीट लांबी अने बावन फीट पहीली ए महान स्टीमरना सलून अंदरतुं फनींचर अत्यंत शोभायमान हतुं. केटलाक जाणीता देशो तेमज युरोपीअन मुसाफरोनी साथे विविध विनोद करता ता. ११ बुधवारनी रात्रीए आप एडन पहीच्या, अने त्यांथी आगळ वधतां लाल समुद्रमां बहुधा उष्णतानुं अधिक प्राबल्य होय छे, परंतु ए वखते सद्भाग्ये सुखमय शीतलता छवाइ रही हती. पेरीनीयोना किनारा पर थोडा वखत पहेलां भांगी गेली “एस, एस, चाइना” नामनी स्टीमर जागे एक डॉकमाज पडी न होय एम आपना जोवामां आवी. ए स्टीमर कादवमां एटली वधी निमग्न थएली छे के तेने हवे कोइ पण प्रकारे वहार काढी शकाय तेम नथी. ए एमनेएम सोधीज उभी छे मात्र एक वाजुए सहेज नमेली दृष्टिगोचर थाय छे. ता. १५ मीनी प्रभाते आप जे स्टीमर पर आरूढ थया हता, ए स्टीमर स्वेझ पहेंची, अने मेडीकल ऑफीसरे तमाम मुसाफरोने तपास्या वाद आगवोट त्यांथी आगळ वधी. स्वेझनी नहेरमां बहुज धीमे धीमे गति करती ए आगवोटना अग्र भागमां नहेरना किनारा पर प्रकाश पाडवा एक सुशोभित सर्च-लाइट गोठवेली हती. ता. १६ मीए सवारमां पोर्टसेड पहेंचेली स्टीमरे कोळसा लीधा. जेथी अन्य मुसाफरोनी माफक आपने त्यां थोडो वखत रोकावानुं बन्धुं हतुं. स्वेझ अने पोर्टसेडना लोकोने प्लेगनो एटलो वधो भय लागतो हतो के पोता पालेनी कांइ पण वस्तुनो विक्रय करती वखते खरीद करनार मुसाफर पालेथी मळेला पैसाने तेओ जलथी भरेला घटनी अंदर नंग्वावता अने थोडा वखत सुधी ए पैसाने हाथ पण लगाडना नहि. ता. १८ मीए सवारमा स्टीमर ब्रिन्डीसी जइ पहेंचो. ब्रिन्डी-मीना पुरजा उपर आमेतम फरतां आपे किनारा पर रहेलां सुंदर मकानोनुं तेमज केटलीएक दुकानोनुं अवलोकन कर्यु. ते स्थळे परवाळां बहुज वखणाय छे अने वेचाय छे. आप केटलाक दिलपसंद चेरीज खरीदी आगवोटपर आरूढ थया. मध्य रात्रिए स्टीमर त्यांथी चाली निकळी. मेसीनानी दर्शनीय सामुद्रवुनी वन्ने वाजुए आवेलां मोटां मोटां शुशोभित शहेरो, तेजोमय टेकरीओ तथा जेना मध्यभागमां सुंदर सरिताओ वही रही छे एवा शहेरोनो मनोहर देखाव आपना आनंदमां आश्चर्य साथे उमेरो करी रखो हतो. ज्यारे स्टीमर मेसीना शहेरनी समीपेथी पसार थइ त्यारे सौंदर्यनी सरखामणीमा तेनाथी जरा उतरती बेनीफोशीओनी सामुद्रवुनी आवी. त्यांथी सीसीलीमां ए-टना नामे ज्वालामुखी पर्वत छे ते अने अन्य ज्वालामुखी पर्वत के जे अद्यापि सजीव छे ते स्टीमरनी अंदर रहेला समग्र मुसाफरोनी दृष्टिए पडता हता, परंतु तेमांथी निकळतो धूम्र वादळांने लीधे

કોઈના જોવામા ન આવ્યો. તા. ૨૧ મીએ સવારમાં સ્ટીમર માર્સેલ્સ જડ પહોંચી. ત્યાંમુવીની મુમા ફરીમાં સ્ટીમરને ક્યાડ પળ તોફાન નડયું ન હતું, જેથી આપશ્રીએ પ્રથમતા જાણોતા તથા સહવાસ-ને લીધે થઈ નવી પિછાળવાલા યુરોપીઅન તેમજ દેશી સદ્ગૃહસ્થોનો સાથે એ મુસાફરીના દિવસો અત્યંત આનંદ અને મોજમજાયાં ગાઢ્યા. માર્સેલ્સને કિનારે ઉતર્યા વાદ વીલીયમ વોટ્સનના એક એજન્ટની દેખરેખ નીચે સપ્તલો સરસામાન રાગી આપ સાથેના મહાજયો સહિત ત્યાંના દર્ગનીય રથલો જોવા પધાર્યા. પ્રથમ “ પેલેસ લૉન્ગ શૅમ્પ ” અને તેની પાછલ આંગણે ઉપાનમાં રહેલુ પ્રાણીઓનું સંગ્રહસ્થાન જોડ મહેલના અગ્રભાગમાં પડતા પાણીનો ઘણોજ મનોહર દેખાવ આપે ધ્યાન દઈને જાયો. જો કે એ ઉપગ્રનમાં એટલા વધાં પ્રાણીઓ નથી, તો પણ મુગનિયમ ગુંદર પુષ્પોથી પ્રકાશી રહેલાં વિવિધ વૃક્ષો તથા રોપોનો રમણીયતા અને તેની અદ્ભુત યોજના આંસનું અવગ્ય આકર્ષણ કરે એવી છે. ત્યાંથી આશરે ૧૭૦ ફીટની ઊંચી ટેકરી પર આવેલા એક દેવાલયમાં આપ દાખલ થયા. એ દેવાલય “ નૉટર ડામ દ. લા. ગાર્ડ ” ને નામે ઓઝાવાય છે. દેસાંપી તલેટીએ પહોંચ્યા વાદ આપ આશરે ૧૨૫ ફીટની ઊંચાડ સૂચી તો ઉપર જવા માટે ન્યા સવા તથા જલના વલ્લથી ચાલતી તેમજ જેની વાંધળી જોતાં આશ્ચર્ય ઉપજે એવા લિફ્ટની ફેરી અર્થે ગયા હતા અને પછી દેવાલય પર્યંત પો ચાલીને પધાર્યા. એ દેવલ પરથી નીચેના મ. રતનગા શહેર ઘણુંજ રમણીય જણાય છે. ઘણે વાજુએ વાવેલાં વૃક્ષોથી વહુજ સુશોભિત જણાતાં પ્રવેશ કેટલીએક ગલીઓ ઘણીજ સુંદર છે અને મ્હોટા રસ્તાઓ પર પથ્થરની લાઠી પાથરેલી નેહીઓની ટોવોલી ” નામના પાર્કમાં ફરવા જતાં આપશ્રીએ સાઇકલ પર ચઢવાનું શિક્ષણ લેતી બે. આને જોયા વાદ “ ચેટોલીફ ” નામે ટાપુ પર રહેલા કિલ્લાનું અવલોકન કરવાનો સંકલ્પ કર્યો, પરંતુ સમય થોડો હોવાને લીધે આપનો એ વિચાર પાર પડી શક્યો નહિ. વપોરના સવાચારની દ્રેનમાં બેસી આપ માર્સેલ્સથી રવાના થયા. એ દ્રેન વહુ ઝડપથી ચાલતી નહોતી તો પણ આપને એટલી તો સ્વાત્રી થઈ કે હિન્દુસ્થાનની અંદર ચાલતી દ્રેનો કરતાં એ ઘણી સારી હતી.

તા. ૨૨ મીએ પ્રભાતમા પારીસ પાસેથી પસાર થઈ લગભગ સાડાવાર વજ્યે એ દ્રેન કલે જડ પહોંચી, ત્યારવાદ થોડી વારે સ્ટીમર ત્યા આવી. આપસાથેના મહાજયો સહિત એમાં વિરાજમાન થયા. જો કે એ સ્ટીમર વહુજ ન્હાની હતી તો પણ વલાકે લગભગ વીશ માઈલના વેગથી ગતિ કરતી હતી. માત્ર પોળા ત્રણ વલાકમાજ એ સ્ટીમર ડોવર આવી પહોંચી. ડોવરની સ્વાડીમાંથી પસાર થતાં સિદ્ધોગ્યે સંમુદ્ર શાંત હોવાને લીધે એ સહેલગાહ આપને ઘણીજ સુખરૂપ માલૂમ પડી

હતી. ડોવરને ફિનરે ઉતર્યા વાદ આપ સર્વ દેનમાં વેસવા માટે ચેરીંગક્રોસ સ્ટેશને પધાર્યા. આપ જે દેનમાં બેઠા એ ફાસ્ટ દેન વપોરના સાડાપાંચ વજ્યે લંડન પહોંચી. માન આપવા સ્ટેશન પર સામા આવેલા કર્નલ હેન્કૉક, તેમના મડમ સાહેવ તથા તેના ઘન્યુ વગેરેને ભાવથી ભેટી, જકા-તખાતાના અમલદારને સાથેનો સરસામાન વતાવી અગાઉથી ઉતારા માટે નિર્ધારિત કરી રસ્તાવેલ વેસ્ટમીનીસ્ટર પેલેસ હોટેલમા આપ પધાર્યા. પંદર દિવસની લાંબી મુસાફરીને લીધે પડેલા મહાન શ્રમનું નિવારણ કાઢવા સાજના ક્યાંઈ પણ વાહેર નહિ નિકળતાં આપશ્રીએ સ્નેહીજનોની સાથે વિ-વિધ વાર્તાવિનોદ કર્યા વાદ આરામ લીધો.

તા. ૨૩ મેથી આરંભી તા. ૩ અક્ટોબર સુધીનો દીર્ઘ સમય આપે યુરોપની અંદર નિવાસ કરી આનંદની સાથે કેટલોક જાળવા જોગ અમૂલ્ય અનુભવ મેળવ્યો. શરુઆતમા સરજેઈમ્સ પાલ અને સર વીલીયમ લી. વૉર્નર સાહેવને મળવા આપ ઇંડીયા ઑફીસે પધાર્યા. ફીટ્ઝરાર્લડ સાહેવ ત્યા નહોતા પરંતુ સરવીલીયમ લી. વૉર્નરની મુલાકાતનો તથા તેમની સાથે કેટલીએક વાત-ચીત કર્યાનો લાભ આપને મળ્યો. વાદ જલ્લી અંદર રહેતાં તથા ઉછળતાં પ્રાણીઓને માટે તૈયાર કરેલું નૃત્રિમ તળાવ, પચાસ ફીટ ડુંચેથી જલ્લી અંદર ડૂબકી મારતી એક મડમ, તેટલેજ ડુંચેથી મુલ્લ સહિત સમગ્ર શરીરને વસ્ત્રથી આચ્છાદિત કરી ડૂબકી મારતો એક સાહેવ, બુલા પર ચેલ કરતી દ્વય મડમોનો દિલ્લપાંદ દેસ્વાવ અને એ ઉપરાંત કેટલીએક આશ્ચર્યજનક વસ્તુઓનું અવલોકન કરી આપ આલેખવા પધાર્યા. ત્યાં આપને જોવાનું ઘણું મળ્યું તેમાં પણ એક મનુષ્યે સાઈકલ પર બેસી મિન્ન મિન્ન પ્રકારે કરી વનાવેલું ચાતુર્ય તથા અન્ય મનુષ્યોએ કરેલું ઉત્તમ નૃત્ય આપના આ-નંદી હૃદયને વિશેષ સ્વચ્છર થયું.

ત્રીજે દિવસે અર્થાત્ તા. ૨૪ મીએ મહારાણી વિક્ટોરીયાની વર્ષગાંઠ હોવાથી સમગ્ર પ્ર-સ્થાત સ્થળોપર વાવટાઓ ફરવી રહ્યા હતા. કર્નલ હેનકૉક તથા મોસ હેનકૉકની સાથે આપ-શ્રીએ ઇન્જીણીયર હોલ તરફ પધારી કેટલાક હાથ ચાલાકીના યુવતીદાર ચેલો જોયા. રાત્રીએ પ્રીન્સઝૉફેલ્સ નાટ્યગાલ્યામા પધારી “લા પૂપે” નામનો ચેલ નિહાળ્યો; ત્યાં વાગતું કર્ણપ્રિય વૅન્ડ અને થતું રસિક નૃત્ય આપને ઘણુજ પસંદ પડ્યું. લંડનમાં રોશનીને લીધે રમણીય જળાતી રાત્રિમા ગલીઓનું અનહદ સૌન્દર્ય હમેશા નયનાનંદજનક હોય છે મધ્યરાત્રિએ પણ અનેક અશ્વ-રથ આવજા કર્યા કરે છે. ત્યાં પોલીસ વંદોવસ્ત્ર વહુજ પ્રશંસાપાત્ર છે તે એટલે સુધી કે ઉન્નત થયેલો પોલીસનો એકજ હસ્ત અનેક અશ્વરથોને સ્થિર કરવાનું સામર્થ્ય ધરાવી શકે છે. ત્યાંના

કોચમેન પળ ઘણાજ હુશિયાર અને નમ્ર હોય છે. જો પોલીમ વંદોવસન એવો નિષ્ઠુર ન હોય તો આશ્વા દિવસમાં કોળ જાણે કેટલાંક અકસ્માત થઈ જાય.

તા. ૨૫ મીએ આપ નાવદાર ડર્વીની શરતો જોવા લગભગ વાર વડ્યે વૉટરલ્ સ્ટેશનેથી નિકળી એકને સુમારે ઇપ્સમ પહોંચ્યા અને ત્યાંથી શરતના ચક્કર મુથી ગાડીમાં પધાર્યા. ડર્વીની ત્રીજી શરત હતી; આપથીએ પૂર્વે કદી નહિ જોણી એ શરત જોવા અર્થે લાગ્વો મનુષ્યો એકઠાં થઈલાં હતા અને ત્યાં શરતમાં સંકડો જાતનો રમનગમન ચાલી રહેલી હતી. લોકપ્રિય અથ શરતમાં જીતેલો નહિ હોવાથી લોકોએ ખુશાલીના પોકાર કરવાનું વંચ રાખ્યું હતું, તેમ કોડે તાલીઓ પણ પાડી ન હતી. એ શરતમાં વીજો વહારનોજ ઘોડો વિજયવાન થયો. શરત સમાપ્ત થયા વાદ પાછા મુકામે પધારી આપ ઓપેરામાં ગયા, અને ફૉસ્ટનો સ્વેલ જોયો. એમાં સંગીત ઘણુંજ શ્રેષ્ઠ હતું, તેમાંના એક એકટરને એક નાઈટના સો રૂપિઆ મળતા હતા. આશ્વા યુરોપમાં એ એકટર સર્વોત્કૃષ્ટ ગણાય છે. સ્વેલમાં સીનેરી વહુજ ચૂવોદાર હતી. એ નાટકશાલા પણ લંડનમાં નમૂનારૂપ અને વિશાલ છે તેની અંદર ચિત્રકામ ઘણુંજ સુંદર છે અને વત્તોઓ પણ વહુજ ચૂવોથી ગોઠવેલી છે. સ્વેલનું લખાણ ઘણું લાંબુ અને વહી ફ્રેન્ચ ભાષામાં હોવાથી જોકે આપને જોડે તેવું સ્વચ્છિત્ર ન થયું તો પણ ઉપરની વાતોથી કેટલેક અંશે આનંદ તો થયોજ.

તા. ૨૬ મીએ આપ લશ્કરી ટુર્નેમેન્ટ જોવા પધાર્યા. પ્રીન્સ ઑફ વેલ્સના ત્રીજા ડુગ્લ ગાર્ડનો ઘોડાની સ્વારીનો તમાસો અને રૉયલ હૉર્સ આર્ટીલરીની ગેલપની હરીફાઈ એ વન્ને ખાસ જોવા લાયક હતાં. મ્યુઝીકલ ટવલ રાઈડ પણ ઠીક હતી અને રૉયલ હૉર્સ ગાર્ડના ડ્રેસ તો ઘણાજ સુશોભિત હતા. ટેન્ટપીર્ગીંગમાં માત્ર ત્રણજ હરીફો હતા તેઓ વે વચ્ચે પ્રયત્ન કર્યા છતાં માત્ર એકજ મેલ ઉપાડી શક્યા. ટુર્નેમેન્ટમાં ટેન્ટ પીર્ગીંગનો દેખાવ જો કે વરાવર ન હતો તો પણ એ સિવાયનું બોજું વધું જોવા લાયક હતું. રાત્રીએ એમ્પાયર થીયેટરમાં જઈ આપે એક શરત જોઈ. અશ્વો વને તેટલું ગેલપ કરતા હતા છતાં નીચેનો જમીનની એવી ગોઠવણ કરી હતી કે તેઓ જરા પણ દૂર જઈ શકતા ન હતા. એ દેખાવ ઘણોજ પ્રિય પડે તેવો હતો અને સીનેરી એવી તો સરસ રીતે ગોઠવવામાં આવી હતી કે તેનો દેખાવ અસલ શરતના ચક્કર જેવો જણાતો હતો.

તા. ૨૭ મીએ વેસ્ટમીનીસ્ટર હૉલમાં મૂકેઝી મી. ગ્લેનસ્ટનના શવની પેટી જોયા વાદ આપ વૉલ્ટન પધાર્યા. અને કર્નલ હેન્કૉકને ઘેર જઈ કિંગ્સલેરની સાથે ટેનીસની રમતનો આનંદ લીધો;

અને ત્યાંથી પાછું હોટેલ તરફ પ્રયાણ કર્યું. ત્યાં આપને મળ્યા આવેલ મી. ફીટ્ઝરોલ્ડ કાઠિયા-વાહ કરતાં લંડનમાં આપની સારી તંદુરસ્તી જોઈ સાનંદાશ્ચર્ય પામ્યા.

તા. ૨૮ મીએ મી. ગ્લૅડસ્ટનની ઉત્તરક્રિયાનું સરઘસ જોવા મી. હેન્કોકને ઘેર પધાર્યા અને ત્યાંથી તે વરાવર જોઈ શકાયું. સરઘસમાં પ્રથમ આમતી સમાના મેમ્બરો, પછી અમીરો અને ને પછો પોતાના કેટલાંક વિગે સહિત પ્રીન્સ ઑફ વેલ્સ ચાલ્યા આવતા હતા પ્રીન્સ ઑફ વેલ્સ, પ્રીન્સેસ ઑફ વેલ્સ, ડ્યુક ઑફ યૉર્ક, અને ડચેસ ઑફ યૉર્કને આપે એ વચ્ચે પ્રથમજ જોયાં. ક્રિયા પૂર્ણ થઈ રહ્યા વાદ ડ્યારે તેઓ વેસ્ટમીનીસ્ટર એવેમાંથી આવતા હતા ત્યારે આપ એ સર્વને સારી રીતે જોઈ શક્યા. જો કે ત્યાં સેંકડો મનુષ્યો એકત્ર થયા હતાં તો પણ વધું નિયમિત અને ચુપચાપ હતું. ત્યારવાદ આપ અર્લ્સ કોર્ટ એન્ડ્રીવીશન જોવા પધાર્યા, ત્યાં આગવોટના કેટલાંક નમૂના તથા વીજી પણ ઘગી સારી ચીજો હતી. સ્વેડી શકાય તેવી સ્વીચ વેંક રેલ્વેમાં જરા સહેલ કર્યા વાદ આપ દરીયાઈ તમાસો જોવા ગયા. એ તમાસો તથા રાત્રિને વચ્ચે થયેલી લડાઈનો દેખાવ ઘગોજ સરસ હોવાથી આપનું હૃદય હર્વયો છવાઈ રહ્યું હતું. વીજલીથી ચાલતી નાની નાની ખનવારોના નમૂના પણ ત્યાં હતા. એ જોયા વાદ આપ ‘જાયન્ટીક વ્હીલ’ અર્થાત્ એક વિશાલ ચક્રમાં એક ફેરો ફર્યા. ૨૮૪ ફીટના વ્યાસવાળા એ ચક્રમાં ચાલીશ ગાડી અને તે દરેક ગાડીમાં ત્રીસ માણસ બેસી શકે તેવી સગવડ હતી. તેનો એક ફેરો લગભગ પંદર મીનીટે પુરો થાય છે. ત્યાંથી લંડનનો દેખાવ ઘગોજ મનોહર માલુમ પડે છે, પરંતુ જે દિવસે ધુમસ વિશેષ હોય છે, તે દિવસે તેમાનું કંઈ પણ દેખાતું નથી. કેટલાંક માણમોને ડંચકી જરા ડંચે જતું એક કેન્ટીવ વ્હૂન જોઈ આપ કર્નલ હેન્કોક અને મીસ ફેન્ટન સાથે પાછા હોટેલ પધાર્યા. રાત્રિએ લીરીક થીએટરે જઈ આપે ડૉન કવીઝોનો સ્વેલ જોયો. ડૉન કવીઝોનો વેશ ભજવનાર મી. આર્થરરોવર્ટસ વહુજ હુશિયાર હોવાથી આસ્વા સ્વેલનું આપશ્રીએ વહુજ આનંદથી અવલોકન કર્યું.

તા ૨૯ મીએ ગોંડલના ભાવસિંહજી કે જે આપને હોટેલમાં મળ્યા આવ્યા તેની મુલાકાત લીધા વાદ વપોરના આપ પ્રાણીઓના સંગ્રહસ્થાનવાળા વાગમાં પધાર્યા; અને ત્યાં કેટલુંક જોવાનું હતું તે જુવ ફરી ફરીને જોયું.

તા. ૩૦ મીએ આપે વેન્ડીજ જઈ મી. કોવેન્ડોના તથા મી. હેન્કોકના કુટુંબ સાથે વિ-

વિવિધ વિનોદમાં કેટલોક વચ્ચે વિતાવી છેવટે સાફકલ્પ લગભગ ૧૪ માઈલ જેટલી લાંબી સફર કરી.

તા. ૩૧ મીએ આપે “ નેશનલ ગેલ્લરી ઑફ પીકચર્સ ” તરફ પધારી કેટલાંક સૃષ્ટિ સૌન્દર્યનાં તેમજ પ્રાણીઓનાં ચિત્રો જોયાં, ત્યાંથી એસ્કેન્કમેન્ટ (કિનારે કિનારે થઈને જતી મહાકા) પાસેથી પસાર થતાં એક મહાન વીલીયર્ડ સલુન આપના જોવામા આવ્યું, એ સલુનના એક વિશાળ ઓરડામાં આશરે વીજા ટેબલ ગોટવેલાં હતાં. માર્ગે જતાં આપે કલ્યોપેટાનો નીડલ જોયો, એ મથાળા તરફ અળીવાલો થતો જતો એક પથ્થરનો સ્તંભ છે; તેને મીગરમાથી લાવવા માટે ચાલ એક વહાણ વાંધવું પડ્યું હતું. ત્યારવાદ આપે બ્રીટીશ મ્યુઝીયમ જોવા પધાર્યા. મ્યુઝીયમ ઘરુંજ મોટું અને વિશાળ છે, ત્યાં આખો મધ્યાહ્ન ગાળ્યા છતાં તેમાં સવચ્છ નદિ, તોપણ કલ્યોપેટાનું જાલ્લી રાખેલું શવ તથા તેવાંજ અન્ય શવો કે જે ઘણાંજ જૂના છતાં સારી સ્થિતિમાં હતાં તે, વીજી કેટલીક આશ્ચર્યજનક ચીજો, ગંગા ચાર્ટ (પ્રજાનું મોટું હકપત્ર) કેટલાક હસ્ત લિખિત લેખો, શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા, ઇસ્લામી પુસ્તકો અને વીલીયમ થી કૉક્સરથી આરંભી અન્યારમૂથીના રાજાઓની પુરાતન સીલનો સંગ્રહ આપે જોયો. આફ્રિકાના કેટલાક દેવો ત્યાં જોવા જેવા હતા. હિન્દની બનાવટના વિશેષ નમૂનાઓ ત્યાં નહોતા, માત્ર એક જૂનું વચ્ચર, હથિયાર તથા વીજી થોડી ઘણી એવી સામાન્ય ચીજો હતી. રાત્રીએ આપે રૉયલ થીએટરમા પધારી “ વ્હાઈટ હીધર, ” નામનું નાટક જોયું, એની અંદર રસમયું લખાણ અજાયબી ઉપજાવે એવી સીનની યોજના અને હુવ્કી મારનારના પોશાકમાં સમુદ્રને તલે એક વીજા સાથે યુદ્ધ કરતા દ્વય મનુષ્યોનો દેખાવ હૃદ ઉપરાંત વચ્ચાળવા લાયક હતો.

તા. ૧ લી જુને આપશ્રીએ “ રૉયલ એકેડેમી ઑફ આર્ટ્સ ”માં પધારી કેટલાંક સૃષ્ટિ સૌન્દર્યના તેમજ વીજા ચિત્રો જોયાં; તેમાં મહાન વસ્તુઓનાં ન્હાનાં સ્વરૂપ, કેટલુંક કોતર કામ અને ચિત્રકામ ચાલ જોવા જેવું હતું. પાછા હોટેલે પધારતાં ત્યાં રાહ જોડેને વેટેલા મી. ફીટ્ઝરાર્લડની આપે મુલાકાત લીધી. મી. ફીટ્ઝરાર્લડ પ્રસન્ન વદને આપને જોડતી મદદ આપવાનું કહી ચાલી નીકળ્યા વાદ આપે “ મૅડમટસોડ ” નું પ્રદર્શન જોવા પધાર્યા. ત્યાં મીળની તમામ આકૃતિઓ ઘણીજ સુંદર અને આવેહુવ હતી. જમણી વાજુના ઓરડામાં દ્વાર પાસેજ એક મીળની વનાવેલી મહમ કેટલોગ વેંચતી ઉભી છે, તેને જોતાં એ કૃત્રિમ છે એવો કોઈને ચાલ પળ આવતો નથી. ઘણાં લોકો તેની સમીપે જઈ કેટલોગ માગે છે, અને તેથી અન્ય પ્રેક્ષકોને અત્યંત હાસ્ય ઉપજે છે. નેપો-

લીયનની ગાડી તથા ટ્રેસ અને ઢયુક ઑફ વેલીંગ્ટન તથા નેલ્સનના ટ્રેસ વગેરે જોયા વાદ ઑપે “ ચેમ્બર ઑફ હૉર્સ ” (કમકમાટી ઉપજાવે એ દેખાવ દેખાડનારો ઓરડો) માં કેટલાકેક ખુનીઓની આકૃતિઓ નિહાળી તેમાં કોઈ કોઈ સુંદર ચિત્રો પણ હતાં.

તા. ૨ જુને આપ “ કૉવેન્ટ માર્કેટ ગાર્ડન ” માં પધાર્યા. ત્યાં ગામડાનાં લોકો પાસેથી જત્યાવંધ શાકભાજી તથા ફલ ફુલ વગેરે વેચાતાં લઈ વેચવામા આવે છે. કૉવીજ તથા કૉવી ફલાવરથી ભરેલાં અસંખ્ય ગાઢાં ત્યાં ઉભાં રહે છે. એ જોયા વાદ આપ સેઈન્ટ પૉલસ કેથોડ્રલ તરફ પધાર્યા. ત્યાં પ્રતિષ્ઠિત પુરુષો તથા વહાદુર લડવૈયાઓની કબરો છે, ઑપે ઇતિહાસમાં વાંચેલ કેટલાક મહાન પુરુષોની કબરો પણ ત્યાં જોઈ. દેવળનો ઘુમ્મટ વિશાળ છે અને તેમાં કોતરકામ તથા રંગકામ ઘણુંજ ઉમદા કરેલું છે. મકાન પણ વિસ્તૃત અને દવદવા ભરેલું છે; તેમાં રંગવેરંગી કાચની વારીઓ અદ્ભુત શોભા આપે છે, ત્યારવાદ જમીન નીચે ચાલતી ગાડીમાં વેસી આપ ટૉવર ઑફ લંડન જોવા પધાર્યા. એ સફેદ ટાવર જૂનામાં જૂનું છે અને તે એક ઇતિહાસિક સ્થલ ગણાય છે. ત્યાં ઑપે જૂનાં હથિયાર તથા વસ્ત્રો જોયાં કે જે તેદન સ્વચ્છ નેમજ ઉત્તમ રીતે ગોઠવેલાં હતાં, એ વસ્ત્રો ઉપરથી તેને અંગપર ધારણ કરનારા ઇંગ્લંડના પુરાતન રાજાઓના ભવ્ય કદનો સ્હેજે ભાસ થાય છે. એક ટાવરમાં જવાહિર જોવા જતાં મહારાણીનો વાદશાહી મુકુટ પણ આપના જોવામાં આવ્યો. એ મુકુટનું વજન આશરે ૩૯ ઑંસ છે. વીજા જીર્ણ મુકુટો પણ ત્યાં હતા. વોહીનૂરનો નમૂનો ત્યાં રાખવામા આવેલ છે, સ્વરો કોહીનૂર મહારાણી પાસે હતો. હીરાથી જડિત વાદશાહી મુકુટ ઘણોજ સુશોભિત તેમજ દર્શનીય છે. એ ઉપરાંત અમૂલ્ય વાદશાહી આભૂષણો, રાજદંડ, આર્વ, અસંખ્ય પ્રકારના બ્રીટીશ સ્વેતાવો, વાદશાહી કેદીઓને રાખવાનાં સ્થળો, કેદ પ્રાપ્ત થતી વસ્ત્રો ઇલીઝાવેથ રાણી જે સ્થળે ફરતી ફરતી તે સ્થળ તેમજ વીજાં પણ કેટલાંક ઇતિહાસિક સ્થળોનું અવલોકન કર્યા વાદ રાત્રીએ આપ ગેડ્ટી થીએટર “ રન અવેર્સ ” નું નાટક જોવા પધાર્યા, એમાં સંગીત આપને ઘણુંજ પ્રિય લાગ્યું હતું.

તા. ૩ જી જુને આપ બ્રીટીશ મ્ઝીમ ઑફ નેચરલ હિસ્ટરી (સ્થાવર જંગમ વિદ્યા સંબંધી બ્રીટીશ સંગ્રહસ્થાન) જોવા પધાર્યા. તે સ્થળ કેનીંગ્ટનમાં આવેલ છે; તેમાં દવા ભરીને સંભાળપૂર્વક સાચવી રાખેલાં તેમજ ઉત્તમ રીતે ગોઠવેલાં મૃતક પક્ષીઓ, ધવદાવનારાં પ્રાણીઓ, સર્વોત્કૃષ્ટતાને પ્રદર્શિત કરતો સ્વનિજ પદાર્થસંગ્રહ અને વદિ દષ્ટિએ નદિ ચહેલા મિત્ર મિત્ર જાતિના હીરાઓ ઉપરાંત વીજી ઘણી જોવા લાયક चीजો આપે જોઈ, આસો વપોર ત્યાં ગાઝ્યા છતાં આસું

સંગ્રહસ્થાન આપ જોઈ શક્યા નહિ. એ પછી બેંકઓફ ઇંગ્લંડ જોવા જતાં એનું કામ તો આપને વહુજ ભારે જણાયું. મી. ફીટ્ઝરાર્લડના મહામણપત્રને લીધે ત્યાંના સેક્રેટરીઍ ઑફીસના તમામ વિભાગ તથા અન્ય સ્થાનગી વિભાગો પણ વત્તાગ્યા. જ્યાં નોટો છાપતી હતી એ સ્થળ આપે જોયું, એ લોકો વીશ મીનીટમાં એક હજાર નોટો છાપી શકે છે. જ્યાં સોનું રૂપું રાખવામાં આવે છે તે સ્થળ પણ આપે જોયું, વહુજ ભારે સોનાની પાટથી ભરેલી લગભગ પંદરેક ઢાની ગાડીઓ ત્યાં પડી હતી. ત્યાંથી જોઈએ તેટલું સુવર્ણ ટંકશાળે મોકલવામાં આવે છે. ત્યારવાદ જ્યાં જુની નોટો રાખવામાં આવે છે ત્યાં આપ પધાર્યા. કોઈ પણ નોટ જ્યારે બેંકમાં પાછી આવે ત્યારે તેને ફરી બાહર કાઢવામાં આવતી નથી; પરંતુ તેનો એકલુનો કાપીને તથા મધ્ય ભાગમાં છિદ્ર પાડીને રદ કરવામાં આવે છે. એવી રદ કરેલી નોટોને પાંચ વર્ષ પર્યંત ત્યાં રાખી પછીથી વાલી નાંખે છે. તેમાં એક નોટ એવી આપના જોવામાં આવી કે જે ૧૧૦ વર્ષ પર્યંત બાહર ફરી હતી. પુરાતન સમયની દશલાખ પૌંડની એક નોટ કે જે ચેકના જેવી હતી. તે જોયા વાદ જ્યાં બેંકની અંદર આવતા દરેક સિક્કા તોલવામાં આવે છે, ત્યાં આપ પધાર્યા. તોલવાનાં યંત્રો ઘણાંજ ઉત્તમ છે, તેમાં એવી યોજના કરવામાં આવી છે કે તોલ્યા વાદ પૂરતા વજનના સિક્કા એક સ્થાનમાં પડે અને અધૂરા વજનના સિક્કા અન્ય સ્થાનમાં પડતા જાય. એ પછી ટ્રેઝરી કે જ્યાં નવી નોટો અને સોના રૂપાના સિક્કા રાખવામાં આવે છે એ જોઈ આપ હોટેલે પધાર્યા, બેંકમાં જે નોટોના નાળા અપાઈ ગયાં હતાં એવી પાંચ વર્ષની નોટોની સંખ્યા ૭૭૭૪૫૦૦૦ હતી, જો એ નોટોનો એક ઉપર એક એમ ઢગલો કરવામાં આવે તો તે લગભગ ૫૩ માઈલ જેટલો ઊંચો થાય; જો તેના છેડાઓ સાંધીને મૂકવામાં આવે તો તેની લંબાઈ ૧૨૪૨૫ માઈલની થાય; તે નોટોની મૂલ કિંમત ૧૭૨૦૬૨૬૬૦૦ પૌંડથી પણ વધારે હતી અને તેનું વજન ૯૦૩૩ ટન કરતાં પણ વિશેષ હતું.

રાત્રીએ આપ રાણીના થીએટરે “ જુલીયસ સીઝર ” નો સ્થેજ જોવા પધાર્યા; તેમાં માર્કસ એન્ટોનીયસનું ભાષણ તથા ઉક્ત પાત્રની વક્તૃત્વ શક્તિ એ વન્ને વસ્થાનના લાયક હતાં અને નાટકની અન્ય રચના પણ રસભરિત હતી.

તા. ૪ થી જુને આપનો વિચાર ફટન જવાનો હતો, પરંતુ શીતના વાહુલ્યને લીધે તેમજ દિવસ ધુમસવાળો હોવાથી એ વિચાર માંડી વાલી આપ સાઉથ કેર્નીંગ્સ્ટનમાં આવેલ ઇન્ડીયા મ્યુઝીઅમ જોવા પધાર્યા. ત્યાં અનેક પ્રકારની હિન્દી કારીગરી જોઈ આપને આનંદ થયો. ચીન અને જાપાનની સમગ્ર ગૅલેરીઓ તથા સ્વાસ જોવા લાયક સ્પાન્સ ગૅલેરીનું કેટલેક અંશે અવલોકન કરી

જુદા જુદા રંગની વિજલીક નળીઓ જોયા વાદ આપ મીલીસ મેકનૉટનને મળ્યા પધાર્યા, કે જે આપના મરહુમ ચિત્રાગુરુ રાજકોટ રાજકુમાર કૉલેજના પ્રોન્સીપાલ મી. મેકનૉટનનાં પત્ની થતાં હતાં તેમની સાથે સંગીત સંબંધી, કૉલેજ સંબંધી તથા કાઠિઆવાડના કેટલાક રાજાઓ અને રાજકુમારો સંબંધી વાર્તાલાપ કરી આપ મુકામ પર પધાર્યા.

તા. ૫ મી જુને ક્યુ ગાર્ડનમાં પધારી આપેં ઘણાં જ મનોહર પુષ્પ તેમજ વિવિધ પ્રકારનાં સુંદર રોપાઓ જોયા. ઉષ્ણ દેશના રોપ ઉછેરવા માટે ત્યાં ઉષ્ણ હવાવાળા ઓરડાઓ રાખેલા છે. એ વગીચો રમણીય અને ઉત્તમ યોજનાવાળો છે. ચોમેર હરિયાલો ભૂમિ આંખને અપાર આનંદ આપે એવી છે. ત્યાંથી વિક્ટોરીયા સ્ટેશને ઉતર્યા વાદ આપ સ્નેહીજનો સહિત હાઈડ પાર્કમાં પધાર્યા, રવિ વાર હોવાથી ત્યાં દુજારો મનુષ્ય આવાગમન કરતાં હતાં, આપે ત્યાં એક કલાકપર્યન્ત વિરાજી લંડનની અવનવી ફેશનોનું નિવૃત્તિથી અવલોકન કર્યું.

તા. ૬ થી જુને મધ્યાહ્ન પછી આપશ્રીએ ઇમ્પીરીયલ ઇન્સ્ટીટ્યુટે પધારી મહારાણીનો ડાયમંડ જ્યુબીલીને પ્રસંગે તેમને મળેલા ઉપહાર હિન્દ અને બ્રીટીશ સંસ્થાનો તરફથી અપાએલાં માનવત્રો તથા સમગ્ર બ્રીટીશ સંસ્થાનો અને હિન્દની પેદાશના નમૂનાઓ નિહાળ્યા. ત્યાં વૅન્ડ વહુજ સારું વાગતું હતું. વૅન્ડ સ્ટેન્ડની આસપાસનું સ્થલ અત્યંત સુંદર છે. રોશની થતી દશે ત્યારે તો એ સ્થલ અલૈકિક રમણીયતાને ધારણ કરતું હોતું જોઈ. રાત્રીએ “ફ્રેન્ચ મેઈડ” નો खेल જોયા વાદ આપે આનંદપૂર્વક આરામ લીધો હતો.

તા. ૭ મી જુને મી. હેનકૉકની સાથે જુદા જુદા ટૂંસથી ફોટા પઢાવી આપ ગ્રેફટન ગૅલરીએ પધાર્યા અને ત્યાં કેટલાક ચિત્રો જોઈ હાઈડપાર્ક તરફ ગયા. ત્યાં અપ્રત્યક્ષ ગાડીઓના આવાગમનને લીધે કેટલાક શ્રેષ્ઠ જાતિના અશ્વો આપના જોવામાં આવ્યા ત્યારવાદ વૅન્ડનું શ્રવણ વારવા આપ ઇમ્પીરીયલ ઇન્સ્ટીટ્યુટે પધાર્યા અને રાત્રીએ ગૅલરી બુશ્ય. થોર્ન્ટો જઈ “લાયન્સ મેઈડ” નામનો खेल જોયો. તેમાં દેવોદર્શને બિન્ન બિન્ન ભજવી વતાવેલા ઉધય વેશ પ્રેક્ષકોને હક કરી નાખે એવા હતા. ત્યાં આંગ્લંડમાં એ સર્વથી શ્રેષ્ઠ એક્ટર ગણાય છે, અને એથીજ તેને “નાઈટ” નો ઇત્કાવ આપવામાં આવ્યો છે.

તા. ૮ મી જુને સ્ટીપ વોટમાં ગ્રીનીવ પધારી આપેં રંગીત હૉલ તથા લડાઈનાં કેટલાંક આશ્ચર્યજનક ચિત્રો જોયા. વાદ વહાળ અને મનવારોનું મ્યુઝીઅમ પણ જોયું. તેમાં ઘણીજ દિકમ.

તથી વનાવેલો ટ્રફાલ્ગરની લડાઈનો નમૂનો અને આગવોટોના નમૂનાઓ અતિ ઉત્કૃષ્ટ હતા. ગ્રીનીચ-પાર્કમાં થઈ એક ન્હાની ટેકરી પર આદેલી ઑવઝરવેટરીય જડ જરા વિશ્રાન્તિ લીધા વાદ આપ પોષ્ટ અને તાર ઑફીસ જોવા પધાર્યા. મી. ફીટ્ઝરારલ્ડે અગાઉથી કરી રાખેલી યોજનાને લીધે ત્યાંના તમામ વિભાગો જોવાને આપને સંપૂર્ણ લાભ મળી શક્યો. આપના અનુભવ મુજબ તાર ઑફીસ ખાસ જોવા લાયક હતી. ત્યાં એક એવું નૂતન યંત્ર શોધી કહાડવામા આવ્યું છે કે જેનાથી એક મીનીટમાં ૩૫૦ શબ્દો જઈ શકે છે. ત્યાં કાંઈ નહિ તો ૨૦૦૦ પુરુષો અને ૧૨૦૦ સ્ત્રીઓ કામ કરતાં હતાં.

તા. ૯ મી જુને હાઈડપાર્કમાં ચોકડીની મ્હોટી ગાડીઓ જોવા આપ પધાર્યા. પ્રીન્સ અને પ્રીન્સેસ ઑફ વેઈલ્સના આવ્યા પછી તમામ ગાડીઓ ત્યાંથી પસાર થઈ “ હર્લિંગહમ ” નામને સ્થળે ગઈ. ત્યારવાદ આપ ભોજનનાં વાસણનો સટ તથા કેટલોક કાચનો સામાન વગેરે પસંદ કરવા વીલીયમ વ્હાઈટલીને ત્યાં પધાર્યા; એ એક જવરી દુકાન છે અને ત્યાં જોડતી સમગ્ર चीजો મળી શકે છે, રાત્રીએ ક્રાઈટીરીઅન થીયેટરે પધારી આપે “ લાયર્સ ” નામનો સ્થળ જોયો.

તા. ૧૦ મી જુને આપ ટંકશાલ જોવા પધાર્યા, ત્યાં દાખલ થવાની ટીકીટ મી. ફીટ્ઝરારલ્ડ સાહેબે અગાઉથી મેલ્લી આપી હતી; જેથી આપે ટંકશાલના દરેક વિભાગોમાં ફરી સુવર્ણને ગાળી તેને પાટ વનાવવાની પદ્ધતિ, એ પાટને ઓપી તેના પર છાપ મારવાની રીતિ, તે વસ્તુ તે તાજેતર નવાં શોધી કહાડેલાં તોલવાનાં તેમજ ગણવાનાં યંત્રો, છપાતા સિક્કાઓ અને તે છાપવાને એક અઠવાડીઆ પહેલાં શોધી કહાડેલું ઉત્તમ યંત્ર વગેરે વસ્તુઓનું નિરીક્ષણ કરી હોટેલે પધાર્યા વાદ વાકીનો સમય મી. ફીટ્ઝરારલ્ડની સાથે કાઠિઆવાડ સંબંધી વિવિધ વાર્તા વિનોદમાં ગાળ્યો અને એથી તેઓ સાહેબની સ્મરણશક્તિનો આપને સારો અનુભવ થયો.

તા. ૧૧ મી જુને આપ “ એવી ” જોવા પધાર્યા, પરંતુ ત્યાં કંઈક ઘટનાની ક્રિયા ચાલતી હોવાથી અંદર નહિ જતાં “ ટેટ ” ની દુકાને પધારી આપે એક ટેનીમ વેટ સ્વરીયું, તેમનાં હાથીની વનાવટનાં વેટ સર્વથી શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. ત્યારવાદ “ રીચમંડ હોર્સ શો ” જોવા જતાં આપને મી. કેપ્ટન તથા મીસીસ ફોર્મનું મિલન થયું. તે સ્થળે ઘોડા તથા ગાડીઓ ઘણાંજ સ્તુતિપાત્ર હતાં, તેમાં પળ ટેન્ડમ (એક પછી એક જોડેલ ઘોડાવાળી ગાડી) નું સૌંદર્ય અજવજ હતું; અશ્વો ઉત્તમ પ્રકારે કેલવાળા હતા અને તેને હાંકવાની પદ્ધતિ પણ હેરત ઉપજાવે એવી હતી. કેટલાક ઝડપથી ટ્રૉટ કરતા જતા હતા. પછીથી આપ અર્બીકોર્ટ એન્જીવીશન તરફ પધાર્યા, ત્યાં તમામ જગોએ નય-

નને આનંદ આપે એવી રોશની કરવામાં આવી હતી; એ સ્થળે આપ ફલેક્ષફોનનું શ્રવણ કર્યું, તેમાં લંડન અંદર રહેલી દરેક નાટક મંડલીઓનાં ગાયનો સાંભળી શકાય છે. ટેલીફોનના સિ-
હ્દાન્ત ઉપરજ એની રચના કરવામાં આવી છે. એ સ્થળે વિનોદદાયક વૅન્ડ પણ વાગતું હતું.

તા. ૧૨ મી જુને લંડનની આસપાસનાં ગામડાંનો પ્રદેશ જોતા જોતા આપ મધ્યાહ્ન સમયે મી. બુશનલને ત્યાં પધાર્યા. એમનું ઘર ઘણુંજ સુંદર છે, અને તેની પાસે એક મ્હોટો વગીચો છે. અશ્વો પણ એમને ત્યાં ઘણા ઉમદા હતા. દુનિયાના જુદા જુદા ભાગોમાં જનારી આગવોટો મી. બુશનલ-
નીજ હોવાથી એની ગૃહસ્થાઈ સંવંધી સ્હેજે જ્ઞાન થઈ શકે છે. એ મહારાણી સાથે સન્ધ્યા સમય પર્યન્ત આપે खानપान તથા રમતગમતનો આનંદ લીધો.

તા. ૧૩ મી જુને આપ “વીન્ડસર કૅસલ” જોવા પધાર્યા. મી. ફીટ્ઝરૉલ્ડ સાહેબેમેલ્લી આપેલ પાસ વતાવવાથી એક મડમે એ મકાનના દરેક વિભાગો આપને દેખાડ્યા. મહારાણીના खानगी વેટકના તથા ગયનના રુમ સિવાય સુદર ચિત્રો અને ચિનાઈ પાગેથી શૃંગારેલા કેટલાક મધ્ય ભાગો, રાજકીય પ્રસંગે વપરાતાં અને પ્રજાવર્ગને જોવા દેવામાં આવતાં અન્ય સ્થળો, પાકશાળા, મહારાણી અને તેના પતિનું એક મનોહર વાવલું; હિન્દુસ્થાન, આફ્રિકા અને એવા અન્ય પ્રદેશોમાંથી મેલ્લેલ તલવારો તથા ક્વચો વગેરે વસ્તુઓનું આપે અવલોકન કર્યું. એ મકાનના તમામ ઓરડાઓ વિશાલ અને ટેપેસ્ટ્રી (દિવાલ ઉપર લગાડેલાં કપડાં પર કરેલ ભરત કામનાં ચિત્રો) થી શૃંગારેલા હતા. ફર્નીચર ઘણુંજ કિમ્મતી હતું, પરંતુ તે સ્થળે મહારાણીની ગેરહાજરી હોવાથી વધું અચ્ચવસ્થિત દેખાતું હતું. રાત્રીએ આપ “રનઅવે ગર્લ” નો खेल જોવા નાટકશાળાએ પધાર્યા. એ खेल પહેલી વખતે જોવાથી આપને જેટલો આનંદ પ્રાપ્ત થયો હતો, એટલોજ આનંદ વીજી વખત જોતા પણ મળ્યો.

તા. ૧૪ મી જુને આપ “એવે” પધાર્યા, અને ત્યાં રાજાઓની તથા પુરાતન સમયના મહાપુરુષોની કબરો કે જેમાંની કેટલીક તો ૧૦૦૦ વર્ષની પુરાણી હતી તે આપે જોઈ, સીલીંગમા ઘણુંજ ઉમદા કોતરકામ કરેલું છે, ત્યાંથી આપ કાયદાની કોર્ટો જોવા પધાર્યા, પ્રથમ મી. હેન-
કૉલના પિતૃવ્ય કે જે એક વારીસ્ટર છે તેને મળ્યા અને તેઓ સાહેબે સાથે આવી ચેન્સરી કોર્ટ, અપીલ કોર્ટ અને વીજી વેટલીએક કોર્ટો આપને વતાવી. એ મકાન અત્યન્ત વિશાલ છે. લીંકન ઇન હૉલ કે જ્યાં કાયદાના અભ્યાસીઓ અભ્યાસ કરે છે તે તથા લાયબ્રેરીનું પણ આપે અવલોકન કર્યું. ત્યારવાદ આપ “ફ્લાવર શો” (પુષ્પનું પ્રદર્શન) જોવા પધાર્યા. ત્યાં બિન્ન બિન્ન પ્રકારનાં મુ-

ન્દર અને સુગન્ધી પુષ્પો મગજને તરવતર વનાત્રી દે તેવા હતા. રાત્રીએ પેલેસ થીએટરે પધારી અમેરીકન વાયોગ્રાફમાં આપે કેટલાંક સરસ ચિત્રો તથા નૃત્યનું નિર્દેશન કર્યું વારીસ્ટર મી. કૉવેન્ડ્રી નાટ્યમંડપમાં આપની સાથે હતા.

તા. ૧૫ મી જુને એક ગાડી ચ્વરોડ્સની ડન્ડા થતાં આપ લંડનની વનાવટની કેટલીક ગાડીઓ જોવા પધાર્યા, “રાલીકર” નામની ગાડી આપને પસંદ પડી, પરંતુ ઇયો પળ સમગ્ર વનાવટની અમેરીકન ગાડીઓ જોયા વાદ કડ લેવીએ નિશ્ચય કરવાનું આગળ ઉપર રાખી આપ સાઉથ કેર્નિંગ્સ્ટન મ્યુઝીઅમનોર્ગલરી કે જે પ્રથમ વરાવર જોડ શકાઈ નહોતી તે જોવા પધાર્યા; ત્યાં યંત્રોના કેટલાક ઉત્તમ નમૂનાઓ આપે જોયા, તેમાં રેલ્વે એન્જીનના નમૂના સ્વાસ વ્યાન સ્વેંચે તેવા હતા. એ સ્થળે ઘણો વચ્ચત ગાળ્યો તો પળ અવશેષ જોવાનું રહી ગયું. ત્યાંથી વળતાં માર્ગમાં આપને કર્નલ ફેન્ટનનું મિલન થયું. રાત્રીએ રૉપ્ટસવરી થીએટરે પધારી આપે “વેલી ઑફ ન્યુયૉર્ક” (ન્યુયૉર્કની છબીલી) નામનો સ્વેલ જોયો.

તા. ૧૬ મી જુને આપ એસ્કૉટરેસ જોવા પધાર્યા. રૉયલ એન્કલોઝર (વાદશાહી કુટુંબને વેસવા માટે જુદો રાખેલો ભાગ) આગળ વેસવા માટે ટીકેટોનો ગોઠવળ મી. ફીટ્ઝરારલ્ડ સાહેબે અગાઉથી કરી રાખેલી હતી; ત્યાં આવેલા પ્રીન્સ અને પ્રીન્સેસ ઑફ વેલ્સ તેમજ વાદશાહી કુટુંબનાં વીજાં માણસોની આકૃતિ તથા ચેષ્ટા આપ નજીકમાં જ વેઢેલા હોવાથી વરાવર જોડ શક્યા. અને ત્યાંથી મીસીઝ હેનકોકની કાકીને ઘેર જઈ ફોટાઓ લેવડાવવામાં તેમજ વીજી રમત-ગમતમાં વાકીનો સમય ગાળ્યો.

તા. ૧૭ મી જુને મી. ફીટ્ઝરારલ્ડ સાહેબે કરેલી ગોઠવળ મુજબ આપ વુલીચ આર્સીનલ જોવા પધાર્યા. ત્યાં કેટલીક તોપો તથા તે તોપો વનાવવાનાં યંત્રો આપના જોવામાં આવ્યાં. દર અઠવાડીએ તેઓ લગભગ વીશ લાખ ગોળીઓ તૈયાર કરે છે અને મુશ્કેલીને સમયે ઇયો પળ વિશેષ વનાવી શકે છે. ૪૭ ટનની તોપો કે જે હાલ વહુ વપરાય છે તે એ વચ્ચતે ત્યાં વનતી હતી. ઘોડાના સામાન વગેરે રાખવાનું સ્થળ કે જે અત્યન્ત સુશોભિત છે તે જોયા વાદ “ડેન્જર વીલ્હીંગ” કે જ્યાં દારુ વનાવવામાં આવે છે અને જે તદ્દન સ્વાનગી રાખવામાં આવે છે તે શિવાયના તમામ ભાગ જોઈ રાત્રીએ આપ સેવૉપ થીએટરે “વ્યુટી સ્ટોન” નામનો સ્વેલ જોવા પધાર્યા.

તા. ૧૮ મી જુને કેટલીક અમેરીકન વનાવટની ગાડીઓ જોયા વાદ આપ ઇટન પધાર્યા.

ત્યા મી. મીચેલ કે જેની સાથે મી. હેનકૉક સારી પિછાળ ધરાવતા હતા તેને ત્યાં (કૉલેજે) આપે ટીફીન લીધું. એ ગૃહસ્થ ઘળાજ માયાલુ હોવાથી તેણે કૉલેજના તમામ વિભાગ આપને વતાવ્યા. એ સ્થલ હૃદયને પ્રફુલ્લિત વનોવે તેવું છે. ક્રીકેટ રમવાની જગો પણ ઘણી સરસ છે, ત્યાં સેકન્ડ ફિલ્ડરનો ખેલ જોડ ઉતારે આવ્યા વાદ રાત્રીએ આં કૉનીડો ગ્રોઉટરે પધારી “ લૉર્ડ અને લેડી ફલ્ડી ” નામનો સ્થલ નિહાળ્યો અને તેમા આપને વહુજ મજા આવી.

તા. ૧૭ મી જુને આપે વેલ્લીંગ જઈ ઓટલંડઝગાર્ક હૉટેલમાં રહેઠાણ રાખ્યું અને ત્યાંથી સાફકલપર ચઢી આપ કર્નલ હેનકૉકને ઘેર પધાર્યા. ત્યાંથી નદીએ જઈ ડૉકમાંથી પસાર થતી દોડીઓ તથા લૉન્ચો જોયા વાદ પાછા સાફકલપર મી. કૉલેન્ડ્રીને ત્યાં ગયા અને સારી રીતે ટેનીસ રમ્યા. લંડનમા રવિવારે સહુકોઈ શ્વરની વંદગી, રમત ગમત અને વિશ્રાન્તિ લેવામાં વધો વચ્ચે વિતાવે છે, તે દિવસે કાંઈ જોવા કરવાનું વની શક્તું નથી.

તા. ૨૦ મી જુને આપે નદીએ પધારી સ્વૂવ મલ્લવામા સ્થેલ કરી તથા મલ્લવાને કેવી રીતે ચલાવવો એ પણ જીજ્ઞાસી લીધું. ત્યારવાદ મી. હેનકૉકને ઘેર જઈ વાકીનો વચ્ચે વિવિધ પ્રકારની રમત ગમતમા વિતાવ્યો.

તા. ૨૧ મી જુને કર્નલ હેનકૉકને ઘેર જઈ આપ ટેનીસ રમ્યા, તેમાં કેટલાક સેટ વહુ સરસ રમાયા. ત્યારવાદ રાત્રીને સમયે વાફીંગ કરતાં એક ટેફરીપરથી આજુબાજુનો દેશાવ આપને ઘળોજ મનોહર માલૂમ પડ્યો.

તા. ૨૨ મી જુને આપ ઑક્સફર્ડ પધાર્યા, ત્યાંથી મી. સ્પીય આપને એનસોનીયા અર્થાત્ ટયુક ઑફ યૉર્ક અને વીજા માણસોને માનની ડીગ્રીઓ અપાતી હતી તે જોવા તેડી ગયા. ત્યાં માણસો વધા લેટીન માણામાં થતાં હતાં, તો પણ અંગ્રેજી કવિતાઓનો આશય આપ સારી રીતે સમજી શક્યા. ત્યારવાદ એક કૉલેજમા અન્યાસ કરતા મી. હેનકૉકના મત્રીજાને મલ્લવા જતાં તેણે સાથે આવી ચેપલ અને કૉલેજના હૉલ આપને વતાવ્યા કૉલેજો વહુ જુના વચ્ચે અને સંખ્યામાં વાવોશ જેટલી હતી, તે દરેકની અંદર ૧૦૦ થી ૧૫૦ વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કરતા હતા. પછી આપે નદીએ પધારી જુદી જુદી કૉલેજના વંચ જોયા; ત્યાંથી નદીનો માગ ઘળોજ સુંદર જળાય છે.

તા. ૨૩ મી જુને આપ વિમ્બલ્ડનમા ટેનીમટુર્નેમેન્ટ જોવા પધાર્યા, અને ત્યાં કેટલાક મારા સ્થેલાડીઓને જોઈ આપના અન્તઃકરણમાં અત્યન્ત આનંદ થયો.

તા. ૨૪ મી જુને હિન્દુસ્થાનના સેક્રેટરીને મલ્લવાનું હોવાથી આપ લંડન પધાર્યા અને

સવારનો સમય જુદી જુદી કંપનીઓમાંથી કેટલોક માલ સ્વરીદવામાં વિતાવી વપોરના પોળા ત્રણે હિન્દના સેક્રેટરી લૉર્ડ જ્યૉર્જ હેમીલ્ટનને મળ્યા અને તેમની સાથે વિલાયતની મુલાકાતી સવથી કેટલીક વાતચીત કરી હાઉસ ઑફ કોમન્સમાં પધાર્યા. લગભગ સાડા ત્રણે ત્યાં તમામ મેમ્બરો હાજર થઈ ગયા. શરૂઆતમાં તેઓએ અન્યોન્ય પ્રશ્નોત્તરની ધમાલ મચાવી, પછી વેલ્મના દક્ષિણ ભાગમાં કોલસાની સ્થાનવાળાઓએ જે હડતાલ પાડી હતી તે સંબંધે ચર્ચા ચાલી. ત્યાંના મુખ્યમંત્રી વક્તાઓનાં ભાષણ સાંભળવાથી આપને વહુ આનંદ થયો, એ ચર્ચા જોમથેર ચાલી રહી હતી; તેવામાં ટૂંકનો ટાઈમ થઈ જવાથી હોટેલે પહોંચવા માટે આપ વોલ્ટન સ્ટેશને ગયા, ત્યાંનાં વોર્ટુલ સ્ટેશને મી. હેનકૉકના પિતૃવ્યનું આપને મિલન થયું અને તે વોલ્ટન સ્ટેશન મુઘી સાથેજ આવ્યા.

તા. ૨૫ મી જુને વરસાદને લીધે સવારે જડ શકાયું નહિ, વપોર પછી હર્લિંગહમ તરફ પધારી આપે પોલોટુનેમેન્ટનું આનંદથી અવલોકન કર્યું; તેમાં કેટલાક સ્થાનિકો ઘણું સારું કામ કરતા હતા.

તા. ૨૬ મી જુને રવિવાર હોવાને લીધે વીજે ક્યાંઈ નહિ જતાં કેપ્ટન કોવેન્ડ્રીને ઘેર પધારી ટેનીસ વગેરે રસીલી રમત ગમતમાં આશ્વો દહાડો આનંદથી પસાર કર્યો.

તા. ૨૭ મી જુને આપ લંડન હોસ્પિટલ જોવા પધાર્યા. મી. રોવર્ટે વહુજ માયાલુપણાથી આપને તથી જગોં વતાવી. એ હોસ્પિટલ ઘણીજ સ્વચ્છ રાખવામાં આવે છે. ત્યાં દર વર્ષે લગભગ વાર હજાર દરદીઓ હોસ્પિટલમાંજ રહેવાનો લાભ લે છે. વિજ્ઞાનાઓ ઘણા સુંદર અને દરેક વોર્ડમાં ઉત્તમ પ્રકારની ગોઠવણો રાખવામાં આવે છે. ગરીબ લોકો પોતાના ઘર કરતાં ત્યાં વિશેષ સુખ પામે છે. વાલ્કો પળ ત્યાં વહુ આનંદમાં રહે છે, તથા તેને સંભાળનારી વાઈઓ અતિ માયાલુ અને મિલનસાર જોવામાં આવે છે

તા. ૨૮ મી જુને આપ કિંગ્ઝવલેર (કર્નલ હેનકૉકનું એક ગૃહ) પધાર્યા અને ત્યાં ક્રોકે રમ્યા; એ રમત વહુ મજેદાર હોવાથી આપને આનંદ થયો. ત્યાંથી મી. રટરની ગાર્ડન પાર્ટીમાં જડ આપ કેટલીક ટેનીસની રમતો રમ્યા. વગીચો ઘણો સુંદર હતો અને તેમાં સુશોભિત પુષ્પો સ્ત્રીલી રહ્યાં હતાં. પછી પોર્ટેસ્મથને માર્ગે આવેલ હટ હોટેલ નામને સ્થળે સાઈકલ પર ફરવા જતાં વિશાલ અને સ્વચ્છ રસ્તાઓ તથા આસપાસના કુદરતી દેશાવે સ્વાસ આપનું લક્ષ સ્વેચ્છું હતું. લગભગ દશ માઈલ જેટલી સાઈકલ પર સફર કરી આપ પાછા ફર્યા.

તા. ૨૯ મી જુને કિંગ્ઝવલેર જડ આપ ટેનીસ રમ્યા. અને પછીથી ક્વીન્સ ક્લબમાં થતી

ऑक्सफर्डनी अने केम्ब्रीजनी कसरतो जोइ, एमां बहु गमत आवे एतुं हतुं. सरतो थइ रखा पछी छेवेट कसरतोमां ऑक्सफर्ड जोत्युं.

ता. ३० मी जुने आप क्रीस्टल पॅलेसे पधार्या, अने त्यांथी नाटकशाळाए जइ “जे. पी.” नामनो घणोज रमुजी खेल जोयो. ए पछी लीफ्ट वडे लगभग वसें फीटनी उंचाईवाळा एक टावरने मथाले ऋ आसपासनो घणोज रमणीय देखाव जोया वाद वेटळांक चित्रो तथा वावलां पण जोयां. छेवटे आतसवाजी तेमज बाइसिकलनी मजेदार शरतोनुं अवलोकन करी मध्य रात्रिए आप मुकाम पर पधार्या

ता. १ जुलाइए लॉर्डस् नामनी क्रीकेट रमवानी जगोए ऑक्सफर्ड केम्ब्रीज वचेनो क्रीकेट मॅच जावा आप लढन गया. मॅचनो बीजो दिवस हतो केम्ब्रीजवाळाए प्रथम दाव लइ २७३ रन कर्या हता, ऑक्सफर्डवाळानो दाव चालु हतो, तेओ केम्ब्रीजवाळाओथी आगळ वधता जता होवाथी हवे पछी शुं थशे ? एम आतुरताथी तमाम जनो जोइ रखा हता, एक खेलाडीए सो रन कर्या अने ए वखते रननी कुल संख्या ३०० नी थइ. वधा शान्त वनी गया अने आप स्टेशन तरफ रवाना थया, ए वखते हजु ऑक्सफर्ड तरफना दाव लेवावाळा वे मेम्बरो वाकी हता.

ता. २ जीए सवारनो समय विश्रान्तिमां वितावी वपोर पछी आप साउथगुड पधार्या अने त्या टेनीस रमी पाछा होटेले आव्या.

ता. ३ जीए आखो दहाडो नदीनी अंदर विंडसर सूथी विजळीक लॉचमां सफर करी. दिवस चोख्खो होवाथी आपने बहुज गम्मत आवी, वळतां यंत्रमां काइ खोटको थइ जवाथी लॉचने टलेसां मारी जे स्थळेथी फरवा निदळ्या हता ते स्थळे प्होंचाडवामां आवी.

ता. ४ थीए वेब्रीज रटेशने आप रेडींग जवा रवाना थया अने त्यां प्होंच्या पछी हंटली तथा णमर्झनी बीरझीट वनाववानुं कार्यालय जोवा गया; त्यां तमाम काम यंत्रथी करवामां आवे छे. साजना बर्नल हेनकॉकने घेर जइ आप टेनीस रम्या.

ता. ५ मीए बर्नल हेनकॉकने त्यां टेनीस रम्या वाद साइकल पर फरवा पधार्या. पाछळथी जामनगरवाळा हुमारथी लखुभा आपने मळवा माटे होटेले आव्या हता, तेनुं आपने मिलन तो धयुं, पंगु तेओनी राघे लावो वखत वानचीत करवानुं वनी शक्युं नहि, कारण के बर्नल हेनकॉकना कादाने घेर जइवानुं आमंत्रण मळेळु होवाथी ए वखते त्यां जवानु हतुं.

તા. ૬ ઠીએ વેબ્રીજ સ્ટેશનથી આપ હેન્લો તરફ પધાર્યા અને ત્યાંથી હોડીમાં વેસી શરતો જોવા ગયા. આંખી નદી ન્હાના મ્હોટા મઝવાઓથી ચીકાર ભરાડ ગડ હતી, હઠેસાં મારવાની જગો પળ નહોતી દેખાવ ઘગોજ મુંદર અને આનંદનનક હતો, એ ગૃહના જેવી સમગ્ર હોઠી ઓને ઉત્તમ રીતે શણગારવામાં આવી હતી.

તા. ૭ મીએ વેબ્રીજ સ્ટેશનેથી રવાના થઈ ફાર્નવોરો સ્ટેશને આપ ઉતર્યા, ત્યાં હુ-ક્સાર્સ (ઘોડેસ્યાર પલ્ટન) ના એક અમલદારનું આપને મિલન થયું, એ અમલદાર જ્યાં રીવ્યુ થતી હતી તે સ્થળે આપને લઈ ગયા. ત્યાં પહોંચ્યા ત્યારે મહારાણીના સ્વારોને જોતાં આપે ગાડીને એક વાજુએ ડમી રાખાવો. સ્વલ્પ સમય પછી વાદશાહીસરઘસ ત્યાં થઈને નિકળ્યું અને તેમની વેઠકના પાછલા ભાગ તરફ ગાડીને લઈ જવા આંખે આજ્ઞા આપી. મહારાણીને નિરુદ્ધવાયો જનાં જોવાનો લાભ લઈ ગાડીમાંથીજ ઉત્તમ રીતે રીવ્યુનું અવલોકન કર્યું. ડયુક ઓફ કોનોટના ઉપરીપણા નીચે ૧૧૦૦૦ માણસોનું લઈકર ત્યાં એકત્ર થયું હતું અને એ સર્વનો દેખાવ દ્રવદ્રવા ભરેલો દે-ખાતો હતો. જ્યારે રીવ્યુ સમાપ્ત થઈ ત્યારે પ્રથમ મહારાણીની ગાડી અને તેની પાઝઝ આંખું સરઘસ આપની ગાડી પાસે થઈ પુનઃ પસાર થયું. જેથી મહારાણીના પુનરાવલોકનનો યથેચ્છ લાભ આપને વિના પ્રયત્ને પ્રાપ્ત થયો. એ અન્ય લોકોને ઓપેરા ગ્લાય વડે જોતાં હતાં. જો કે એમને ઉમ્મર લાગેલી હતી, તો પણ તેમનું શરીર તંદુરસ્ત દેખાતું હતું. પ્રીન્સ અને પ્રીન્સેસ ઓફ વેઈલ્સ વીજી ગાડીમાં હતાં, તેઓની ગાડી સ્ટેશન તરફ ગઈ, એજ સ્પેશીઅલ ટ્રેનમાં તેઓએ પોતાની સાથે આવ-વાનું આમંત્રણ કર્યું; પરંતુ લંડન જવાનો વિચાર નહિ હોવાથી આપ વીજી સ્પેશીઅલ ટ્રેનમાં રવાના થઈ વેબ્રીજ સ્ટેશને ઉતરી પડ્યા; દિવસ વહુજ સ્વચ્છ હતો, જે અમલદાર આપની સાથે ઘોડા ઉપર આવેલ તેણે વળાજ માયાઝુળાથી સંભાળ લીધી હતી. જો કે આપની ગાડીના અ-શ્વોએ એકન્દર ઘણું સારું કામ કર્યું, તો પણ તે વાદશાહી સરઘસનો સાથે ચાલવા સમર્થ થઈ શક્યા નહિ, જે સ્થળે રીવ્યુ થતી હતી તે સ્થળે પહોંચ્યા પહેલાં વાદશાહી સરઘસની સાથે ચાલતું પડશે એ રીતનો ધ્યાલ પણ આપને આવ્યો નહોતો.

તા. ૮ મીએ આપ વૉલ્ટન સ્ટેશનેથી ટ્રેનમાં વેવો હેસ્ટિંગ્સ પધાર્યા. ત્યાં સ્ટેશનના મો હેન-કૉકનાં કાકીતું આપને મિલન થયું, પ્રથમ એને વેલ જઈ તેના તરફનો આગવા સ્વાગતા સ્વીકાર્યા વાદ પછોથી આપે રૉયલસેક્શન હૉટેલમાં નિવૃત્તિથી નિવાસ કર્યો અને રાત્રીએ “ લેડી ઓફ લાયન્સ ” નો खेल જોયો.

તા. ૯ મીએ જે સ્થળે આપને સોમવારથી તરતાં શીખવાની શરૂઆત કરવાની હતી, તે સ્થળ જોયા બાદ વયોર પછી આપ સરકમ જોવા પધાર્યા. એ વખતે મી. હેનકૉકના મત્રીજા સાથે હતા. સાંજે પીયર પેવીલીયને જઈ કેટલીક જુદી જુદી વાતોનું ઉત્તાહથી અવકોચન કર્યું. હૉરી-બ્રૉન્ટલવાર ઉપરના રેલો રાસ જોવા લાયક હતા.

તા. ૧૦ મીએ આપે સાયકલ પર લગભગ પંદર માઈલ જેટલી મુસાફરી કરી, ભૂમિ સ્વદ-વચ્ચી તેમજ ટેકરીઓથી ડંચી નીચી હોવાને લીધે પડેલા પરિશ્રમનું નિવારણ કાવા વાકીનો સમ-ય વિશ્રાન્તિમાં વિતાવ્યો.

તા. ૧૧ મીએ હૉકહર્સ્ટ કે જે હેસ્ટીંગ્સથી આશરે પંદર માઈલ જેટલું દૂર છે ત્યાં જતાં આમવામના મનોહર દેખાવને લીધે આપને વહુજ ગમ્મત આવી. હૉકહર્સ્ટમાં મી. વ્હોર્ફને ઘેર જઈ આપ ક્રોકે રમ્યા. એમનું ગૃહ તથા વગીચો વધે સુંદર છે. પછીથી સેઈન્ટલૅન્ડર્ફ પીયર પેવીલીયને જઈ આપે “ પ્રાઈવેટ સેક્રેટરી ” નામની આનંદદાયક રમત જોઈ. માર્ગમાં કુમારશ્રી લખુભા મળ્યા હતા તેને પણ એ રમત જોવા આપે સાથે લીધા હતા.

તા. ૧૨ મીએ નવાવાની જગેએ જઈ આપે મી. હેનકૉક પાસે તરવાનું શિક્ષણ લેવાની શરૂઆત કરી. આપને જગાયું કે એ કામ એટલું વધું અઘરું નથી. પહેલેજ દિવસે વાથના અરધા ભાગ સૂચી આપ તરી શક્યા. અને ત્યાંથી લેમન્ટ નામની ગુફાઓ જોવા ગયા. તે વિશાળ છે અને તેને વહુજ રવન્ડ રાખવામા આવે છે તેમજ તેની અંદર દીવાઓ પણ કરવામાં આવે છે. પછી આપ પડી ગયેલો કિલ્લો જોવા પધાર્યા, એ એક ડંચી ટેકરી પર આવેલ હોવાથી સુંદર દેખાય છે અને ત્યાંથી આસપાસનો દેખાવ પણ અતિ આનંદપ્રદ જણાય છે. ત્યાંથી મી. હેનકૉકની પિછાળવાળાં એક વાદને ત્યાં પધાર્યા, જો કે એ ઘેર ન હતાં, તોપણ તેમના વગીચાઓમાં ફરી આપે આનંદ લીધો. ત્યારબાદ એલેક્ઝેન્ડ્રા હોટેલે કુમારશ્રી લખુભા સાથે ભોજન કરી હેસ્ટીંગ્સપીયર પેવીલીયને પધાર્યા. ત્યાં કેટલુંક જોવાનું હતું તે જોઈ પાછા ફરતા આપને કર્નલ હેનકૉકનું મિલન થયું.

તા. ૧૩ મીએ વરસાદને લીધે નવારે બાહર નીકળી શકાય તેમ ન હતું. વયોર પછી આપ વેસ્ટલૅન્ડે પધાર્યા, ત્યાં ઘણા પુરાતન રહેઠાણ અને જે સ્થળે હેરલ્ડ નામે રાજા મરાયો હતો એ વધું જોયા બાદ વાકીનો વચ્ચન કર્નલ હેનકૉક તથા કુમારશ્રી લખુભા સાથે વાર્તાવિનોદમાં તેમજ હે-સ્ટીંગ્સપીયર પેવીલીયને જઈ વિવિધ પ્રકારનો ગમ્મતો જોવામાં ગાળ્યો.

તા. ૧૪ મીએ વાથ ઉપર જઈ તરવાનાં શિક્ષણનો વીજોજ દિવસ હતો છતાં આપ વાથની પેલી વાજુ તરી ગયા અને તે પછી ફેરલાઈટ પધાર્યા, એ એક સુંદર સ્થળ છે, કર્નલ હેનકૉક અને મી. તરખડના વે પુત્ર આપની સાથે હતા. ટેકરીપરથી નીચેનો દરીયો તથા વીજા દેખાવો ઘણાજ મનોહર જણાતા હતા. ત્યારવાદ “ આશક માશુકની જગા ” અને “ ટપકનો કુત્રો ” જોયા વાદ એડીનવરો હૉટેલે આપ મી. પંડિતને મળવા પધાર્યા. એ પંડિત મુંબઈથી લંડન જતી વખતે આગવોટમાં આપની સાથેજ હતા.

તા. ૧૫ મીએ આપ વ્રાઈટન પધાર્યા અને ત્યાં પાણીમાં રહેનારાં જલ જન્તુઓનો સંગ્રહ જોયો, તેમાં દરીયાઈ સિંહ તથા કેટલીક જાતિનાં મત્સ્યો જોવા જેવાં હતાં. ત્યાંથી ડેવીલસ ડાડક કે જે ડાઉન્સમાંનો એક સારો ભાગ છે અને જ્યાંથી આસપાસનાં ગામડાંઓનો સમગ્ર દેખાવ જોવાનું વહુજ સુગમ પડે છે ત્યાં જઈ કેટલુંક સૃષ્ટિ સૌન્દર્ય જોયા વાદ રાત્રીએ આપે “ લૉર્ડ વીલ્હર્મી ઑફ ટીલ્હર્મી ” નામનો રમુજી खेल જોયો.

તા. ૧૬ મીએ આપ સાઉથ સી નામના સ્થળે પધાર્યા અને ત્યાંથી પાયર પેન્સીલોયને જઈ સંગીતનું શ્રવણ કર્યું, તથા વાકીનો વચ્ચત વેબ્રીજથી આવેલાં મીસીઝ હેનકૉકની સાથે વિવિધ વાર્તા-વિનોદમાં વિતાવ્યો.

તા. ૧૭ મીએ ચર્ચ તરફ જતી રેજીમેન્ટો જોયા વાદ એક સ્ટીમરમાં આપ “ આડલ ઑફ વાઈટ ” પધાર્યા અને કાઉસ ઉતરી તુરતજ વીજી સ્ટીમરમા પાછા ફર્યા. એ વચ્ચે આસપાસનાં દિલ્પસંદ દેખાવો મૂર્તિમાન સૌન્દર્યની માફક શોભી રહ્યા હતા. સાંજના પાયરે જઈ આપે સુરીહું વેન્હ સાંભળ્યું.

તા. ૧૮ મીએ આપ રહેતા હતા એ હૉટેલની સામેજ જાહેર જગ્યા ઉપર લૉર્ડ વુલ્ફલીની દેશરેખ હેઠળ રીવ્યુ થતી હતી તેનું હૉટેલપાંથીજ આપે અવલોકન કર્યું અને મી. હેનકૉક રૉયલ ડૉકયાર્ડ જોવાની ગોઠવણ કરવા માટે પૉર્ટસ્મથમાં રહેતા બ્રીટીશ નૌકા સૈન્યના કમાન્ડર ઇન ચીફને એડમીરલની ઑફીસમાં મળવા ગયા. વપોર પછી આપ પણ એ ઑફીસે જઈ તેના સેક્રેટરીને મળ્યા, તેમણે વધું ડૉકયાર્ડ વતાવવા માટે લેફ્ટેનન્ટ એડવર્ડને આપની સાથે મોકલ્યા. ડૉકયાર્ડમાં શું શું અને કેવી રીતે જોવું તેનો પ્રોગ્રામ પણ તેમણે તૈયાર કરી રાખ્યો હતો. વર્કશૉપ કે જ્યાં એક નવી લડાઈની નૌકા વંધાતી હતી તે તથા વીજી વેટલીક જગો આપે જોઈ. યંત્રો ચાલતાં હતાં તે જોવામાં વહુ આનંદ આવે એવું હતું. ત્યારવાદ કમાન્ડરે મહારાણીની “ ટેરીવલ ” નામની

સ્ટીમરના તમામ વિભાગો ચલાવ્યા અને તોપો કેવી રીતે કામ કરે છે, એ વધું સારી રીતે સમજાવ્યું. એ આગવોટની લંબાઈ ૫૨૦ ફીટની છે અને તેમાં પચાસ તોપનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. દિવસ ચાલ્યાં વિનાનો દોવાથી એ વધું જોવાની વધુ અનુકૂળતા આવી. રાત્રિએ નાટકશાળાએ જઈ “ નાટ ઓફ ” નામનો રજૂ જોયો.

તા. ૧૯ મીએ આપ ઍડમીરલની ઑફીસે પધાર્યા, ત્યાં તેના સેક્રેટરીને મળતાં તે આપને ઍડમીરલ સીમન પાસે લઈ ગયા. પ્રથમ પરિચયમાં જ એ માયાલુ ગૃહસ્થે કોઈ પણ પ્રકારનો જોડતી મદદ આપવા જણાવ્યું, તેમની સાથે થોડીવાર વાતચીત કરી આપ મી. એડવર્ડની સાથે કોંગ્રેસ્ટર પાસે હાજર રહેલી સ્ટીમવોટમાં બેસી “ વિક્ટરી ” નામની સ્ટીમર જોવા ગયા; તેમાં જે જગ્યાએ લૉર્ડ નેલ્સન ઘરવાળ અને જે કેપ્ટનમાં એમનું મૃત્યુ થયેલ એ બન્ને સ્થળ આપે જોયા. એ નૌકાની અંદર ઘણીવાર ફેરફારો કરવામાં આવ્યા છે અને તેથી જ્યાં લૉર્ડ નેલ્સન ઘાયલ થતી વચ્ચે ઉભા હતા એ સ્થળ શિવાયનો બધો ભાગ નવોજ બની ગયો છે. એક સદ કે જેમાં ૧૯૦ ટેકાણે ગો-લીઓ લાગેલી છે તે તથા વીજી કેટલીક જૂની તોપો જોયા બાદ “ વર્નન ” નામને સ્થળે પધારી આપે અનેક પ્રકારના ઢાસગોળાના નમૂનાઓ નિહાળ્યા. ત્યાં સ્લાસીઓને દરેક વાવત સમજાવીને શિખરવામાં આવે છે. ત્યારબાદ આપે ટૉરપીડો જોઈ અને તે કેવી રીતે કામ કરે છે એ પણ આપને સમજાવવામાં આવ્યું. એની અંદર હજારો ઢાવી રાખેલી હોય છે અને તેથી તે લગભગ ૬૦૦ વાર સૂધી જઈ શકે છે, કદાચ તે કોઈ પદાર્થ સાથે અથડાય તો એકાએક ધડાકો થાય છે. જમવાનો વખત થઈ ગયેલો દોવાથી આપ હૉટેલે પધાર્યા અને પાછા મધ્યાહ્ન સમયે ઉક્ત સ્થળે આવ્યા; ત્યાં મી. એડવર્ડ આપની રાહ જોતા ઉભા હતા, એમની સાથે એક સ્ટીમવોટમાં બેસી આપે વ્હેલ આઈ-લૅન્ડ તરફ પ્રયાણ કર્યું, એ ટાપુ કૃત્રિમ છે, ત્યાં પ્રથમ કાદવવાળી સપાટ ભૂમિ હતી, તેમાં ઢાંક કરવા માટે ગ્લોડી કાઢેલી મૃત્તિકા પૂરીને તેનો ટાપુ બનાવવામાં આવ્યો છે. ત્યાં નાવિકોને શિક્ષણ આપવા માટે વપરાતી દરેક જાતની તોપો અને ઢાસગોળો વગેરે જોયા બાદ આપ મહારાણીની “ આલ્બર્ટ ” નામની સ્ટીમર જોવા પધાર્યા. તે પુરાતન પ્રથા પ્રમાણે વાંચવામાં આવી છે, એની અંદર ફેરફાર કરવાનું મહારાણીને પસંદ ન હતું; ઉત્તમ રીતે ગુંગારેલ એ આગવોટ સ્વાસ્થ્ય દર્શનીય છે. ત્યારબાદ મહાવામાં બેસી આપ સૌધામ્પ્ટન પાયરે પધાર્યા અને પછીથી હૉટેલે જઈ વિશ્રાન્તિ લીધી.

તા. ૨૦ મીએ પાછા આપ ઢાંક પર ગયા અને મી. એડવર્ડને મળ્યા. એ મહાશયે આગનો ઢાંકો રાખવાનું સ્થળ તથા ઢાંકમાંથી જે સ્પષ્ટ પાણી બાહર કાઢી નાંખવામાં આવે છે એ સ્થળ ઉપ-

રાંત નાવિકો તથા તેના અમલદારોના નિવાસસ્થાન આવેલાં વતાચ્યા. એ નિવાસસ્થાનને માટે જીર્ણ થઈનાં નાવોને ઉપયોગમાં લીધેલા છે તે પત્રો આર મહારાણીનો “હંટર” નામનો એક ટોરપીડો જાવા પધાર્યા. એ દર કલાકે ૨૮ ગેટમ ચાલે છે અને તેના છ તોપનો તથા વેટો (ગોડોટ) તુલ્ય સમાવેશ કરેલો છે. એ ટોરપીડો ઉપર વિશેષ જગો નથી અને વલ્લે વલ્લે સમુદ્રના તરંગો તેના ઉપલા ભાગના તૂતક સૂચી જઈ પહોંચે છે. એ જ્યારે ઝડપથી ચાલે છે, ત્યારે તેમાંનો કેટલીક નો ધત્રીશ વત્રીશ નોટસ જેટલી ગતિ કરી શકે છે મી. એડવર્ડનો સહાયતાથી આપે ડોકના દરેક વિભાગોનું સમ્પૂર્ણ અવલોકન કર્યું, અને એનું એકંદર ક્ષેત્રફલ આશરે ૩૦૦ એકર જેટલું આવે જણાયું. સાંજના દેનદ્વારા સૌલજ્વરી પધારી આપે “વહાઈટ હાર્ટ” નામનો હેટિંગમાં આરામ લોયો.

તા. ૨૧ મીએ આપ સૌલજ્વરી કેથીડૂલ જોવા પધાર્યા, તેનો વાંચનો ઉમદા ગોચીક જાતિની છે, અને તેનું ટાવર આશરે ૪૦૦ ફીટ ઊંડું છે, ત્યાં લાંબા સમય પર થઈ ગયેલા મહાન પુરુષોની કવરો પળ છે. એ કેથીડૂલ ઘણું જ સુન્દર તેમજ દર્શનીય છે. વધારે પછી સ્ટોનહેન્જ કે જે સૌલજ્વરીથી લગભગ છ માઈલ છેડે છે ત્યાં પધાર્યા. પુરાતન સમયના વ્રીટન લોકો એ પથર ત્યાં કેવી રીતે લાચ્યા હશે અને વીજા પથરોની ઉપર એક ઘણોજ મહાન પથર તેમની પાસે યંત્રો ન હોવા છતાં તેમજ યાંત્રિક શક્તિઓના કાંઈ પળ જ્ઞાન શિવાય કેવી રીતે મૂકી શક્યા હશે તેની સમજણ પડે તેમ નથી. આસપાસ ૧૦૦ માઈલ સૂધીના પ્રદેશમાં એવો પથર કે પથરની સ્થાનો ક્યાંઈ જોધી જડે તેમ નથી.

તા. ૨૨ મીએ આપે વાઘ તરફ પધારી જુના રોમન લોકોનાં વંશાવેલાં હમામસ્થાનાંઓ જોયાં, એને થોડા વલ્લે પહેલાં ઓદવામાં આવ્યાં હતાં. રોમન લોકોએ એક હજાર વર્ષ પૂર્વે એ વાંધ્યાં હોય એમ કહેવાય છે. એનું પાણી હમેશાં ઉષ્ણ રહે છે, કેટલાક સ્થાનોએ પદાર્થોથી મિશ્રિત થઈ એ જલમાં નહાવાની ડોકટરો ઘણાં લોકોને સ્વાસ્થ્ય સલાહ આપે છે. એ હમામસ્થાનું ઓદતી વલ્લે રોમન લોકોના સમયના સીકાઓ તથા વીજા ઘણી વીજા મળી આવેલી છે. ત્યાં એક મોટો પંપરુમ છે કે જ્યાં એ હમામસ્થાનાંના જલનું પાન કરી શકાય છે. વધારેના આપ લંડન તરફ પધાર્યા અને પેડીંગ્ટન થઈ વેસ્ટમીનીસ્ટર હોટેલે જઈ પહોંચ્યા. રાત્રીએ આપે ઢેલી થોઈટરે પધારી “ગ્રીક સ્લેવ” નામના અતિ આનંદદાયક સ્થાનું અવલોકન કર્યું.

તા. ૨૩ મીએ લંડનમાં સ્થરીદવા ધારેલ કેટલાક સરસાપાનની જુરી જુરી કંપનીઓમાં તપાસ કરી વૉટરલુ સ્ટેશનથી વૉલ્ટન તરફ રમાના થયા અને ત્યાંથી વાઈસીકલ પર કોઈકલેર

જઈ ટેનીસ આદિ રમત ગમતમાં આપે આશો દહાડો આનંદથી પસાર કર્યો.

તા. ૨૪ મીએ પણ સવારનો સમય ત્રિશ્રાન્તિમાં ગાળ્યો અને વગેરે પછી કેપ્ટન કૉવેન્ડીને ઘેર જઈ ટેનીસ રમ્યા તથા સાઉથ વુડ પર્યન્ત વાઈસીકલ પર સફર કરી.

તા. ૨૫ મીએ સાઉથવુડ જતા મીસીસ હેન્કોક્સના પિતૃય મો. સમ્પર્લેન્ડનું આપને મિલન થયું, એમની સાથે પ્રસંગોપાત વાતચીતમાં એક એવો નવો નુકતો નિકળી આવ્યો કે તે સરકારને “વાલી ગધેડા” મોકલે છે, તેણે કહ્યું કે ગર્દભો મળતા નથી. એનો સહુથી શ્રેષ્ઠ ઉપાય એ છે કે ગધેડાં અને સ્વચ્છરને સાથે ઉછેરવાં જોઈએ, એક સારો “વાલી ગર્દભ” સો પાડન્ડનો મળે અને તેટલીજ કિંમતે પાંચ ગર્દભો મળી શકે, તેણે ઉછેરલાં કેટલાંક ગર્દભ તથા સ્વચ્છરના ફોટોગ્રાફ આપને વતાવ્યા. તેમની પાસે એક સ્વચ્છર હતું અને તેની ડંવાઈ ૧૭ હાથની હતી. સ્વચ્છરને ઉછેરવાનો ધંધો જાણનાર માણસની સાથે વાર્તાલાપનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં આપને વહુજ આનંદ થયો, અને એમનું પુસ્તક વાંકાનેરનું પેંડક સુધારવામાં અતિ ઉપયોગી થશે એમ જણાયું.

તા. ૨૬ મીએ આપે નદીની અંદર હોડોમાં બેસી સફર કરી. વાંસડા વડે તેને ચલાવવાનું શિક્ષણ પણ લોવું. પછી સાઉથવુડ જઈ થોડીવાર ટેનીસ રમ્યા વાદ હૉટેલે આવો એક ક્રીકેટ મેચનું અવલોકન કર્યું અને ત્યાંથી ફરી નદીપર જઈ હોડીમાં ફર્યા વાદ પાછું સાઉથવુડ તરફ પ્રયાણ કર્યું.

તા. ૨૭ મી જુલાઈથી તા. ૧ ઑગસ્ટ સુધીના છ દિવસો વરસાદને લીધે કોંગ્રેસક્લેર તથા સાઉથવુડમાં વિવિધ પ્રકારની રમત ગમતમાં વિતાવ્યા.

તા. ૨ જી ઑગસ્ટે નદીપર જઈ મહાવામાં જરા સ્કેલ કર્યા વાદ “સેન્ટ ડ્યોર્જ હીલ” નામનું એક ઘણુંજ મનોહર સ્થળ જોવા પધાર્યા, એ સ્થળ વૃક્ષોના મહાન સમુદાય વચ્ચે આવેલું છે અને ત્યાંથી આનુવાજુના પ્રદેશનો દેખાવ અતિ રમણીય તેમજ આનંદજનક જણાય છે, સાંજનો સમય સાઉથવુડ જઈ આપે શાન્તિમાં પસાર કર્યો.

તા. ૩ જીએ સરસામાન પેંક કરાવવાનો હોવાથી સારા વાહેરનીકઝી શકાયું નહિ, વગેરે પછી “હેમ્પટન કોર્ટ” નામને સ્થળે પધાર્યા અને ત્યાં મૂલ્યવાનીમાં ફર્યા વાદ આપે કેટલાંક મજે-દાર ચિત્રો, પુગતન સમયની કેટલીક ચીજો અને રાજા તથા રાણીના પલંગો વગેરે જોયાં. એ વસ્તે વાદનાહી કુટુંબમાંનું કોઈપણ ત્યાં રહેતું નહોતું, પરંતુ પહોંતી દશાને પ્રાપ્ત થયેલા મહાન

પુરુષોની વિધવાઓને તેમાંના કેટલાક ઓરડાઓ આપવામાં આવ્યા છે. તેની આસપાસના વગી-
ચાઓ અત્યંત સુંદર છે. ત્યાંથી મીસીઝ વીલ્કીન્સનને ત્યાં જડ માનનો સમય આપે આનંદથી
પસાર કર્યો.

તા. ૪ થીએ આપ મુસાફરી અર્થે તૈયાર થયા અને વૉલ્ટન સ્ટેશનેથી ઇન્ડિયા ઑફીસે
જડ મી. ફીટઝરલ્ડ સાહેબને મળ્યા. એમણે અમીરની સભામાં આપને લડ જવા માટે એક અમલ-
દારને સાથે મોકલ્યા. એ અમલદારે ત્યાં અર્લ ઑફ ઓનસ્લો સાથે આપને મેટાડ્યા તથા તે સ્થ-
લના તમામ વિભાગો વતાવ્યા. જે જગ્યાએ મહારાણી નિકળે છે તે અને જે મહાન્ હૉલમાં મહા-
રાણીને આવકાર આપવા સરઘસ એકટું થાય છે એ વસ્ત્રો જોયા વાદ પહેલા ચાર્લ્સ રાજાને મારી
નાંચવા માટે સભાએ પસાર કરેલ વીલ કે જેના ઉપર અગ્રાપિ કેટલાક સભાસદોની સહોઓ
વાંચી શકાય છે એ પણ જોયું. ગૌશીતલા સંબંધી વીલ કે જેમાં લૉર્ડ હેરીસે ભાગ લીધો હતો અને
જે ત્રીજી વસ્ત્ર વંચાતું હતું તે સાંભળતાં આપને વહુજ આનંદ આવ્યો. સાંજના આપ વર્મીંગહામ
તરફ રવાના થયા અને ત્યાં પહેાંચ્યા વાદ ગ્રાંડ હૉટેલમાં ઉતારો રાખ્યો.

તા. ૫ મીએ મી. હેનકૉક લૉર્ડ મેઅરની ઑફીસે ગયા અને જુદાં જુદાં કારખાનાંઓ
જોવાની સગવડ કરી આવ્યા. પ્રથમ ઇલેક્ટ્રોપ્લેટ કામ જોવાને આપ મેસર્સ એલ્કીંગની કંપનીમાં
પધાર્યા, પણ ત્યાં તો વેન્કના તહેવારો હોવાથી એક અટવાડીયું થયાં કામ વંધ હતું. તથાપિ શોરુમ
તથા કેટલીક કારીગરીના આશ્ચર્યનનક નમુનાઓ જોયા વાદ મેસર્સ જોસફ ગીલટ એન્ડ સન્સને
ત્યાં પધાર્યા. જેનાથી દુનિયામાં ઘણે ભાગે હાલ લેખવાતું કામ ચાલે છે એ ટાંક ત્યાં જ-
ત્યાવંધ વને છે, જો કે તેમાં ઘણું કામ હાથનું છે તો પણ વહુજ બ્રહ્મથી વનાવવામાં આવે છે.
ટાંકો તૈયાર થતી હતી અને તેના પર જે જે કામ વનતું હતું તે આપે નજરે જોયું. ત્યાંથી રંગવેરંગી
ચિત્રવાળા કાચનું કામ જોવા આપ મેસર્સ જે. વી. હાર્ડબેનની કંપનીમાં ગયા. સાધારણ કાચ
ઉપર અનેક પ્રકારના રંગથી કેવું ઉમદા કામ કરવામાં આવે છે અને તેથી તેનું કેવું રુપાન્તર થાય
છે એવું ઉત્સાહપૂર્વક અવલોકન કર્યા વાદ આપ મેસર્સ એફ. મી. ઓસ્લરને ત્યાં પધાર્યા, ત્યાં
પણ કાચનું કામ કરવામાં આવે છે, પરંતુ ઉપર વહેલા કારણસર એ કાર્યાલય વંધ હતું અને તેથી
એક ઉમદા તક ગુમાવ્યા વદલ આપને જરા ખેદ થયો. આ સ્થલે અમારે કહેવું જોઈએ કે કાઠિ
યાવાડના કેટલાક રાજકુમારો ગિલાયતમાં જડ મોજશોખમાંજ સઘલો સમય વિતાવે છે અને અમૂ-
લ્ય વસ્ત્રોની કાંઈપણ કિંમત કરી શકતા નથી એ કેટલું વધુ શરમ ભરેલું છે, કોઈ આપની

વેગવતી તેમજ પ્રશંસનીય ઉદ્યોગી પ્રકૃતિનું અનુકરણ કરે તો અવશ્ય અમે કાઠિઆવાઢનાં સદ્ભાગ્ય સમજશું. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે-“ યૌવનં ધન સંપત્તિઃ પ્રમુત્વસવિવેકતા, એકૈકમપ્યનર્થાય કિમુ યત્ર ચતુષ્ઠયમ્ ” યૌવન, ધન સંપત્તિ, પ્રમુત્વ અને અવિવેકીયણું એ એક એક હોય તો પણ મહાન્ અનર્થના મૂલ રૂપ છે તો પછી જ્યાં એ ચોકડી મેલી થાય ત્યાં તો શું જ પૂછું અને તેમાં વ્હી વિલાયત જેવો પ્રદેશ કે જ્યાં ઉત્તમતા અને અગ્રમતા સ્ત્રીલવાનાં સદૃશશઃ સાધનો દરઘડિ હાજર હોય છે ત્યાં જઈ પૂર્વનાં સચિત સારાં હોય અને ધવિવિષ્ણમા એક ઉત્તમ રાજકર્તા તરીકેની સત્કીર્તિ જ્ઞાતમાં લખેલી હોય તોજ રાજકુમારની સ્થિતિમાં યુરાપની યાત્રાએ પધારેલા આપ નામદાર (અમરસિંહજી) જેવી સદ્બુદ્ધિ ઉદ્ભવે. મેસર્સ એફ, સી, એમ્બરના કાર્યાલયમાં કાંઈ કામ ચાલતું નહોતું તોપણ કેટલાક કાચના ઉત્તમ નમૂનાઓ ડારાંત કાચને કેવી રીતે કાપવામાં આવે છે વગેરે વાદોનું આપે પ્રશ્નોત્તર પૂર્વક અવલોકન કર્યું. જો એ કારખાનું ચાલતું હોત તો આપને જોવાનો તથા જાણવાનો ઘણોજ લાભ મળત. ત્યાંથી આપ કાઉન્સીલ હાઉસમાં પધાર્યા અને એ વચ્ચેના લૉર્ડ મેઅર વેલ્મમાં હોવાથી થોડા વર્ષ ડગરના વર્મીંગહામના લૉર્ડ મેઅર મી. ઓલ્ડરમેન જોન્સનને મળ્યા. એ સદ્ગૃહસ્થે અત્યંત માયાલુપણાથી આપની ઉત્તમ પ્રકારે સરભરા કરી. ત્યારવાદ લૉર્ડ મેઅરની ઑફીસનો એક કારકુન આપને ટાઉનહૉલ, મ્યુનીસીપલ ઑફીસનાં મકાનો તથા આર્ટ ગેલેરી દર્શાવવા સાથે આવ્યો. આપના અનુભવ પ્રમાણે ટાઉનહૉલ ઘણો સુંદર છે અને તેને ઉત્તમ રીતે શણગારવામાં આવ્યો છે. ગેલેરીમાં પણ કેટલાંક ઉમદાં ચિત્રોનું આપે અવલોકન કર્યું; એને લગતું એક સંગ્રહસ્થાન આર્ટકૉલેજના વિદ્યાર્થીઓને માટે એક શ્રેષ્ઠ સંસ્થા છે. ત્યાંથી દારુગોળાનું કામ જોવા આપ મેસર્સ કીનોકની કંપનીમાં પધાર્યા; પરંતુ એ કાર્યાલય વંચ હોવાની આપને નિરાશ થઈ પાછું ફરવું પડ્યું. એક દિવસમાં અનેક સ્થલો જોવાનો લાભ લઈ સાંજનો સમય આપે શાન્તિથી પસાર કર્યો.

તા. ૬ ટીએ આપ ક્રયુ પધાર્યા અને વર્ક્શૉપ સ્નાના સેક્રેટરીને મળ્યા, એ મહાશયે આપને વર્ક્શૉપ દર્શાવવા માટે એક ગૃહસ્થને સાથે મોકલ્યા. પ્રથમ જ્યાં એન્જીન વનાવવામાં આવે છે એ સ્થલ જોયા વાદ આપે સ્મીયતી જોઈ; અને જે યંત્રવઢે લોઘના કટકાઓ વિષુવત્થી નાથવામાં આવતા હતા, એ કિસાનુ પણ અવલોકન કર્યું. એ સ્થલ જોવા જેવી અને અજાયબી ઉપજાવે એવી રીત હતી. ત્યાં લોઘમાંથી ગજવેલ વનાવવાનું અને પાંચ મીનીટમાં ઉપ્પન લેવાના એક વટકામાંથી પાટા વનાવવાનું કામ ચાલતું હતું. આપે જોવા જેવી દરેક વા-

વતો જોઈ વપોરના એકની ગાડોએ ચેસ્ટર તરફ પ્રયાણ કર્યું અને ત્યાં ગ્રોસેનોર હોટેલમાં નિવાસ કર્યો. જો કે એ વચ્ચે વરસાદ વાસનો હોવાથી આપ વીજું કાંડ ન કરી શક્યા, તોપણ ક્રીસ્ટીમીન્સટૂલ જોવા પધાર્યા.

તા. ૭ મીએ આપ રોમન લોકોના વચ્ચેની જુની દિવાલ કે જે લગભગ બે માઇલ જેટલી લાંબી અને ઘણીજ મજબૂત છે તેના ઉપર ફર્યા, ત્યાંથી આસપાસનો પ્રદેશ જોવાનું બહુજ મુગમ પડે છે; ત્યાંથી ઇન્ટરહોલ અને પાર્ક કે જ્યાં ઢગ્ગ ઓફ ન્યુકેસલ રહે છે ત્યાં પધાર્યા; પરંતુ રવિવાર હોવાને લીધે એ હોલ વંધ હતો. પછી હાવર્ડન કે જ્યાં મરહુમ મી. ગ્લેડસ્ટન રહેતા હતા ત્યાં જઈ મીસીસ ગ્લેડસ્ટનને એક ગાડીમાં પસાર થતા જોયાં, છેવટે ડી નદીમાં મચ્છવાની સહેલ કરતાં આપ જેમ જેમ આગળ ગયા તેમ તેમ અત્યંત રમણીય સ્થિતિસૌંદર્ય દૃષ્ટિગોચર થતું ગયું.

તા. ૮ મીએ આપ માન્ચેસ્ટર પધાર્યા અને ત્યાં ગ્રાન્ડહોટેલમાં મુકામ રાખી ઇન્ડિયા ઓફીસમાંથી મી. હેનકોર્કે લખેલા એક મલામણત્ર ઉપરથી લૉર્ડ મેયર ઓફ મેન્ચેસ્ટરે મોકલેલા તેના સેક્રેટરી કે જે આપના આગમન પહેલાં હોટેલે હાજર થયેલા હતા તેને મળ્યા; એ વચ્ચે ક્યાં ક્યાં જવું અને શું શું જોવું એનો નિશ્ચય કર્યો. વગેરે બહુજ અન્યકાર જામ્યો અને દૃષ્ટિ શરૂ થઈ, છતાં આપે પ્રથમ વૉટસવેરહાઉસ જઈ જુદી જુદી જાતનાં ફપડા અને વીજી અનેક चीजોના ઢગલેઢગલા જોયા. તેઓ જથ્થાબંધ માલનો વિક્રય કરે છે. માન્ચેસ્ટરમાં વનેલ વસ્ત્રોના કેટલાક ઉત્તમ નમૂનાઓ પણ આપે જોયા, અને ત્યાંથી આર્ટ ગેલેરીએ જઈ અનેક પ્રકારના ચિત્રોનું અવલોકન કર્યા વાદ રૉયલ એક્ઝિબિશન તરફ પ્રયાણ કર્યું; ત્યાં વપોરના બે વચ્ચે પછી ઘણા રૂતના વ્યાપારીઓ મેલા થઈ સાટાં કરે છે ત્યાંથી ટાવરહોઝ જઈ આપ લૉર્ડ મેયરને મળ્યા. એમણે જુદા જુદા કાર-વાનાંઓના મેનેજરો ઉપરના મલામણત્રો આપને ડાહ્યા આપ્યા. ચારવાદ એ આખું મકાન આપે જોયું. ત્યાં જાહર મિજમાનીઓ માટે વપરાતી ટેબલ ઉપર રાખવાની દરેક चीजો શ્રેષ્ઠ અને સુશોભિત હતી. એ મકાન તૈયાર થતાં એકંદર સાડાવાર લાખ પાઉન્ડનું સર્વ થયેલું છે રાત્રોએ આપે પ્રીન્સેસ થી-એટરે પધારી “લીટલ્ રે ઓફ સનશાઇન” (પ્રકાશનું એક ન્હાનું કિરણ) નામનો સ્વેલ જોયો. એની રચના આનંદ ઉપજાવે એવી હતી.

તા. ૯ મીએ પ્રથમ આપે મેસર્પ્સ જો જાર્ડીન ઍન્ડ કો. ની સ્પીનીંગ ફેક્ટરીમાં જઈ રુમાથો સૂક્ષ્મ તંતુઓ તૈયાર કરી તેને વસ્ત્ર બનાવી શકાય તેવી સ્થિતિમાં લાવવાની તમામ રીતિ વિલોકી. એ કામને માટે તેઓ મીસરનું અને ઘણે ભાગે અમેરિકાનું રુ કે જે અતિ મુલાયમ હોય છે તે વાપરે

છે. હિન્દુસ્થાનનું એ કામને અર્થે જોડે તેનું સૂક્ષ્મ થતું નથી તેમજ તેના તંતુઓ પણ એટલા વચ્ચેથી થઈ શકતા નથી. એટલા માટે એ સુની વપરાશ ત્યાં વધુજ ઓછી છે. ત્યાંથી આપ મેસર્સ વ્હીટવર્થની સ્ટીલ અને આયર્ન ફેક્ટરી જોવા પધાર્યા. તેઓ તોપો, વસ્તરો, અને લઢાઈનાં વઢાણો માટે પતરાં તથા વીજી ધમી ચીજો વનાવે છે. બ્રીટીશ ગવર્નમેન્ટના ઉપયોગ માટે નક્કી થયેલાં માપ તથા તોલનાં પણ ત્યાં વનાવવામાં આવે છે. એક ઇંચનો દશહજારમો ભાગ માપવાના યંત્રો પણ એ કંપનીવાળા પાસે છે. ત્યારવાદ લૉર્ડ મેયરના આમંત્રણને માન આપી આપ ટાઉન હૉલે પધાર્યા અને તેની સાથે ઉત્તમ પ્રકારના ફ્રુટ વગેરે જમ્યા, એ વચ્ચે કાઉન્સિલના કેટલાએક મેમ્બરો ત્યાં હાજર હતા. તે પડી મેમર્સ આર હાર્વર્થ કંપનીની સીનીયર અને વીવીંગ મીલ જોવા જતાં તેની કૃતિ આપને અતિ ઉત્તમ જણાઈ. ત્યાં લગભગ ૧૪૦૦ સાલ ઉપર કામ થતું હતું અને માત્ર એનેજ માટે ૭૦૦ વાળાઓને કામે લગાડેલી હતી. ત્યાંથી આપ લૉન્ડન હાઉસ પેક્કિંગ કંપનીમાં પધાર્યા, એ લોકો પરદેશ સ્વાતે જત્યાંવંધ માલ મોકલે છે. હિન્દુસ્થાન તરફ ધોતીયાં મોકલવાની એ વચ્ચે યોજના ચાલી રહી હતી. દુનિયાના દરેક વિભાગો કરતાં માંચેસ્ટરમાં વેપાર ધમધોકાર ચાલે છે અને ઉદ્યોગ વ્યાપાર શું ચીજ છે તેનું ત્યાં સારી રીતે ખાન થાય છે. તાંજનો સમય આવે મ્યુઝીકલ હૉલમાં પધારી આનંદથી પસાર કર્યો.

તા. ૧૦ મીએ આપ માંચેસ્ટર છોડી શેફીલ્ડ પધાર્યા, ત્યાં સંજ્ઞાનપર લૉર્ડ મેયરના સેક્રેટરી આપની રાહ જોતા હતા, તેની સાથે ટાઉન હૉલ ગયા અને લૉર્ડ મેયરને મઠી પ્રોગ્રામ ગોઠવ્યું. લેડી મેયરેસ અને લીજા મુદ્દસ્થો પણ ત્યાં હાજર હતા પ્રથમ મેમર્સ જોન રોજસની કંપનીમાં જઈ આપે કેટલુંક જોવા લાયક જોયું; તેમણે માત્ર અરધા આંડસના તોલમાં ચાર કાતરો વનાવેલી હતી. ત્યાં એક એવું ચપ્પું હતું કે જેમાં તેઓ દર પાંચ વર્ષને અંતરે પાંચ પાનાં વધારતાં જાય છે ચપ્પુઓના દાખા વગેરેને માટે તેમને દરવર્ષે ૧૪૦૦ હાથીઓના દંતોશલનો જહર પડે છે. ત્યાંથી કાઉન્સિલ જોવામાં થોડા વચ્ચે વિતાવી લેડી મેયરેસનો સાથે આપ મ્યુનિસિપલ ચીલ્ડ્રીંગ જોવા પધાર્યા અને ત્યાંથી મેમર્સ વાંકર એન્ડ હોલ્મના ઇન્કોર્પોરેટેડને કારખાને જઈ કેટલુંક જોવાલાયક જોયું. ત્યારવાદ મેપીન્ગ આર્ટ ગેલેરી અને આર્ટ મ્યુઝીયમ જોઈ આપ હૉટેલે આવ્યા. લૉર્ડ મેયરે એ તમામ સ્થળે ફરવા માટે પોતાની ગાડી આપી હતી, તેમના સેક્રેટરી તથા મી. સિલ્વન કે જે એક મહાન વર્તમાનના અધિપતિ તરીકે રાજકીયામાં વીસ વર્ષ પર્યન્ત રહ્યા હતા તે પણ આપની સાથેજ હતા. દિવસ સ્વચ્છ હોવા પી ઉપર કોટેજ સ્થળે જોવામાં આપને પુષ્કળ આનંદ પ્રાપ્ત થયો

તા. ૧૧ મીએ લૉર્ડ મેયરના સેક્રેટરી મી. હેરીસ તથા મી. વિલ્સન ગાડી લઈ આપના મુકામપર આવ્યા; તેમની સાથે આપ મેસર્સ ચાર્લ્સ કેમીલની કંપનીમાં પધાર્યા; ત્યાં વચ્ચતરો વગેરે પોલાદની ઘણી ચીજો બનતી હતી, એ કંપનીના આસિ. મેનેજર કેપ્ટન વોઈન્ટન કે જે હિન્દુસ્થાનમાં થોડો વચ્ચત રહી ગયા હતા એણે અત્યંત માયાલુપનાથી કાર્યાલયના સમગ્ર વિભાગ આપને બતાવ્યા. ત્યાંથી મેસર્સ વીલ્કર્સ ઍન્ડ મેક્સીમનું તોપ તથા વચ્ચતર વગેરે બનાવવાનું કારખાનું કે જે તમામ પ્રકારે ઉપર બતાવેલા કાર્યાલય જેવુંજ હતું તે જોયા બાદ બાકીનો વચ્ચત આપેં હૉટેલે આવી વિશ્રાન્તિમાં વ્યતીત કર્યો.

તા. ૧૨ મીએ આપ શેફીલ્ડથી બીડગ્ર પધાર્યા અને ત્યાં વિક્ટોરિયા સ્ટેશન હોટેલમાં ઉતર્યા. સ્ટેશન પર મલ્હેલા ડેપ્યુટી મેયર અને ડેપ્યુટી ટાઉનક્લાર્ક હૉટેલે સાથે આવ્યા અને ત્યાંથી આપને પોતાની ગાડીમાં કેટલાંક કાર્યાલયો જોવા લઈ ગયા. એમણે પ્રથમ મેસર્સ ગ્રીનવુડની કંપનીની સ્ટીલ અને આયર્ન મેન્યુફેક્ચરી બતાવી; ત્યાં ગવર્નમેન્ટને માટે કારતૂસ બનાવવામા આવે છે. એ પછી મેસર્સ કીટસન ઍન્ડ કોં ની આયર્ન મેન્યુફેક્ચરી કે જ્યાં જે, આડ, પી, રેલ્વે તેમજ વીજી રેલ્વેઓ માટે ઍન્જીન બનાવવાનું કામ ચાલતું હતું અને જ્યાં તૈયાર થઈતું નં. ૨૧૦ નું ઘાટ ઍન્જીન કેવું કામ કરે છે તેનો પ્રયોગ ચાલતો હતો એ જોયા બાદ આપેં મેસર્સ ફાડલર ઍન્ડ કોં, મેસર્સ ટેલર બ્રધર્સ ઍન્ડ કોં વગેરેનાં કેટલાંક લોખંડના કાર્યાલયો પણ જોયાં. મેસર્સ ટેલર બ્રધર્સની કંપનીમાં રેલ્વેના પાટા બનાવવાનું કામ ચાલતું હતું. ત્યાંથી મી. આલ્ફકુક્સની ચિત્ર-શાલા જોઈ રાત્રીએ આપેં ગ્રાન્ડ થીએટરે પધારી “મેગ્રીજેટ” નામના આનંદદાયક નાટકનું અવલોકન કર્યું.

તા. ૧૩ મીએ ડેપ્યુટી ટાઉનક્લાર્ક આપને મેસર્સ લોસન કંપનીનાં લોખંડનાં કારખાનાંઓ જોવા લઈ ગયા, ત્યાં હિન્દુસ્થાન માટે ભિન્ન ભિન્ન કાર્યમાં ઉપયોગી થતા યંત્રો અને સ્ક્રૂ બોલ્ટ વગેરે ન્હાની ન્હાની પરંતુ જોવા જેવી ઘણી ચીજો તૈયાર થતી હતી. પછી આપ વર્મનટૉપ્ટના માટીનાં વાસણ બનાવવાનું સ્થલ જાંવા પધાર્યા, ત્યાં અર્ધ સૂકાઈતું મૃત્તિકાની મનોહર ઇંટો બનતી હતો તેને મટીમાં મૂકતાં પહેલાં ત્રણ અઠવાડીઆ પર્યન્ત સૂકાવા દે છે, વીંચાંની રીતે પણ ત્યાં ઘણી ચીજો બનાવવામાં આવે છે અને તે તૈયાર થયા પછી આંખને વહુજ આનંદ આપે છે. સાંજના આપ ન્યુકાસલ પધાર્યા અને સ્ટેશન પર આવેલા મી. મેઅર તથા ટાઉન ક્લાર્કને મળ્યા; તથા સ્ટેશન હૉટેલે મુકામ રાખી સુખશાન્તિમાં રાત્રી વિતાવી.

તા. ૧૪ મીએ રવિવાર હોવાથી ધીજે ક્યાંઈ નહિ જતાં આપેં ટાઈનમથ જઈ વારિધિને કિનારે ધિચરણ કરતાં કરતા સમુદ્રની શીતલ રહીનો આનંદ લીધો. તે સ્થળે અથમ જાનો મોટો જમાવ થપ્પો હોવાથી વધારે વચ્ચત નહિ રોકાતાં મુકામ પર પધારી સાંજનો સમય નિવૃત્તિમાં ગાઢ્યો.

તા. ૧૫ મીએ મી. મેઅરની સાથે આપ લૉર્ડ આમસ્ટર્ડામનાં કાર્યાલયો જોવા પધાર્યા. જાપાન સરદાર માટે ત્યાં વહાણનું વાંધકામ ચાલતું હતું અને તોપો તથા વીજું કેટલુંક સોંપવાનું કામ પણ થતું હતું, એમાં આશરે ૨૪૦૦૦ મજૂરો કામે લાગેલા હતા. એ કાર્યાલય લગભગ દોઢ માઈલ જેટલું ઠાંબું છે, એ કંપની તરફથી આપવામાં આવેલ સ્ટીમલૉંચમાં બેસી આપ નદીનો સામી બાજુએ આવેલું એક કાચનું કારખાનું જોવા ગયા; ત્યાં કાચને છાપવાનું તથા તેને ગાઢવાનું કામ જોયા બાદ બી. વી. ઍન્ડ, સી, આઈ રેલ્વે માટે તૈયાર થતાં કેટલાંક ફેનરી ફાનસો પણ આપેં જોયાં. અને ત્યારવાદ નદીમાં થોડોવાર આમતેમ સ્નેહ કરી, એ વચ્ચે નદીના બન્ને કિનારા પર નૌકાનું નિર્માણ કરવાનાં અને વીજાં પણ અસંખ્ય કાર્યાલયો દૃષ્ટિગોચર થતાં હતાં. રાત્રીએ આપેં “ લેડી સ્લેડી ” નામનો સ્નેહ જોયો. એકન્ડર એની રચના સારી હતી.

તા. ૧૬ મીએ આપ ન્યુકેસલ છોડી એડીન્બરો પધાર્યા, અને ત્યાં ક્લેરંડન હૉટેલમાં રહે-ટાણ રાખ્યું, વરસાદને લીધે વ્યાંઈ વાહર નિકલી શકાય તેમ ન હતું, જેથી હોટેલે મઠવા આવેલ કુમારશ્રી ભાવસિંહજીની સાથે કેટલોક વચ્ચત વાર્તાવિનોદમાં વિતાવી રાત્રીએ “ મેક્સીમેન ” જોવા પધાર્યા.

તા. ૧૭ મીએ હું , ભાવસિંહજીની સાથે કેસલે જઈ આપેં મેરી રાણીનો મુગટ અને સ્ટેટ પ્રીઝન જોયાં. શહેરનો દેખાવ ત્યાંથી સારી રીતે જોઈ શકાય તેમ હતું, પરંતુ ધૂમસવાળો દિવસ હોવાને લીધે તે સંતોષકારક રીતે જોવાનું વની શક્યું નહિ; ત્યાંથી આપ ન્યુ યુનીવર્સિટીએ પધાર્યા; ત્યાં મ્યુઝીઅમ હૉલ કે જે ઘણોજ મુન્દર અને ઉત્તમ પ્રકારે શૃંગારવામાં આવ્યો છે તેમાં અનેક દાદાપિંજર તથા સોપરીઓનું અવલોકન કરી ફોર્થબ્રીજ જોવા ગયા, તેની લંબાઈ ૮૨૯૬ ફીટ, ડેંચાઈ ૨૫૪ ફીટ, અને ગાઢો ૧૭૦૦ ફીટ છે. એ સ્વાસ દર્શનીય પૂલનો વધો ભાગ આપેં ન્યોમ ઝાંઝમાં ફરી ફરીને જોયો અને રાત્રીએ રૉયલ થીએટરે જઈ “ હોન ક્વીઝો ” નામનો આનંદાયક પ્રયોગ નિહાળ્યો.

તા- ૧૮ મીએ આપ આર્થર્સ સીટે પધાર્યા, ટેકરી આશરે ૧૦૦૦ ફીટ ઊંચી છે, ત્યાંથી શહેર અને કંસલનો દેખાવ ઘણોજ મનોહર માલૂમ પડે છે. જે મહેલમાં મેરી ક્વીન ઑફ સ્કોટલ રહેતાં હતાં, એ હૉલીરુદ પેલેસ પાસેથી પસાર થઇ મુકામે આવ્યા બાદ અપે સરસામાન પેક કરાવી એડીન્વરોથી ગ્લાસગો તરફ પ્રયાણ કર્યું. અને ત્યાં પહોંચ્યા બાદ સેન્ટ્રલ સ્ટેશન-હોટેલે રહેવાનું રાખ્યું. ગ્લાસગો સ્ટેશને સીટી ચેમ્બરલેનનું આપને મિલન થયું હતું.

તા. ૧૯ મીએ આપ સીટીચેમ્બરલેનની સાથે મેર્સ જોન ગ્રે ઍન્ડ કો. ની મોટાડની દુકાનો જોવા પધાર્યા, ત્યાં સેકડો જાતની મીટાઇઓ જતથાંય જોવામા આવતી હતી. ત્યાંથી ટેમ્પલટનની કંપનીની શેતરંજીઓનું કાર્યાલય જોવા જતાં ત્યાં થતું દરેક કામ આપને વહુજ ગુચવળ ભરેલું જણાયું. શેતરંજીના કેટલાક શ્રેષ્ઠ નમૂના ઓ નિહાલી આપ સીટી ચેમ્બરે પધાર્યા. અને ત્યાં લૉર્ડ પ્રોવોસ્ટ ગામમાં ન હોવાથી મેજીસ્ટ્રેટને મળ્યા. તેણે આપની અત્યંત આગતાસ્વાગતા કરી અને એ આખું મકાન કે જે ઘણુંજ મનોહર છે તે બતાવ્યું. એ પછી આપ મેસર્સ જોન એન્ડ એમ્, પી, બેલની કંપનીનાં શ્રેષ્ઠ માટીકામના કાર્યાલયે જોયા બાદ ફેક્ટીરસીડનું ઇંટ બનાવવાનું કાર્યાલય જોવા ગયા. ત્યાં દશ કલાકમાં આશરે ૧૧૦૦૦ ઇંટો તૈયાર કરવામાં આવે છે. છેવટે કોરપોરેશનના ગ્યાસના કારખાનામાંનું ડોશમર્ગસ કારખાનું જોઈ આપે સાંજનો સમય જ્ઞાન્તિયુક્ત વિશ્રાન્તિમાં વ્યતીત કર્યો.

તા. ૨૦ મીએ સર જૉન મ્યુર વૉરેનેટની સાથે આપ ડોન જવા રવાના થયા. એ ગૃહસ્થ થોડાં વર્ષ ઉપર ગ્લાસગોના લૉર્ડ પ્રોવોસ્ટ હતા, હિન્દુસ્તાન અને સિલોનના જુદા જુદા ભાગમાં તેમનાં અનેક ચાનાં ક્ષેત્રો છે, ઘણીવાર હિન્દુસ્તાનમાં આવેલા એ મહાશયે આપને એ સંબંધી સ્વર અન્તર ઘણીજ વારીકીથી પૂછ્યા; એના સંતોષકારક જવાબ આપી થોડીવાર ક્રોકે રમ્યા બાદ આપ લેડી મીયુરની સાથે ગાડીમાં ફરવા પધાર્યા, એમના ગૃહની આસપાસનો પ્રદેશ અત્યંત રઝિયામણો છે. ગ્વાસ લેડીનો વગીચો પળ વહુ સુંદર છે. સાંજ પડીનો સમય અપે વિવિધ પ્રકારનો રમત ગમતમાં વિતાવ્યો.

તા. ૨૧ મીએ ગાડીમાં બેસી આસપાસનો મનોહર અને કુદરતી દેખાવ જોતા જોતા લૉક અને એક્રી પાસે થઈ આપ ટ્રોસેક્સ પધાર્યા. ટ્રોસેક્સ હોટેલથી લગભગ એક માઈલ દૂર લૉક કેટ્રીન નામનું સરોવર છે, ત્યાં જઈ અપે આલ્વનના ટાપુનો અને ટેકરીઓ વચ્ચે વિરાજી રહેલાં સરોવરોનો

અદ્ભુત દેશાવ અવેશ્યો. કેટલાક સ્ત્રી સૌન્દર્યના કુદરતી દેશાવો વચ્ચે થઈ પાછા ફરતાં ધાકીનો વસ્ત્ર એક વગીચાની અંદર વનમાલીની રમણીય રચનાઓને વિલોકવામાં વિતાવ્યો.

તા. ૨૨ મીએ લેડી મિયુર તથા તેના પુત્રોની છેલ્લી મુલાકાત લઈ આપ વિંડરમિયર તરફ વિદાય થયા. સર જોન મ્યુર ગ્લાસગો મુઠી આપની સાથે હતા. એ માયાલુ ગૃહસ્થે આપનું ઉત્તમ પ્રકારે માન જાળવ્યું હતું તથા દરેક રીતે સંભાળ લીધી હતી. વિંડરમિયર પહોંચ્યા વાદ વેલ્સફીલ્ડ હોટેલમાં મુકામ રાખી આપ ચાલાર્થને તલાવ ઉપર મછવાની સ્કેલ કરવા પધાર્યા. એ વસ્તે આસપાસનો અત્યુત્તમ દેશાવ આપના અન્તઃકરણનું ચુંવક પેટે આકર્ષણ કરી રહ્યો હતો.

તા. ૨૩ મીએ કેનીસ્ટન તરફ ફરવા જતાં આપનું હૃદય આનંદથી વહુજ પ્રફુલ્લિત વન્યું, પ્રથમ ધાડીથી આચ્છાદિત થઈ પાસે થઈ આપ પર્વતપર ચઢ્યા અને પછીથી તલાવપર જઈ લાંચમાં ચૂંવ રહેલ કરીઃ ત્યાંથી પાછા ફરતાં દૃષ્ટિગોચર થતો સ્ત્રીસૌન્દર્યનો દેશાવ કાંઈ અજબજ હતો.

તા. ૨૪ મીએ આપ વિંડરમિયરથી લંડન પધાર્યા અને ત્યાં વેસ્ટમીનીસ્ટર પેલેસ હોટેલમાં ઉતર્યા. જુન અને જુલાઈ કરતાં ઑગસ્ટના છેલ્લા દિવસોમાં લંડનનો દેશાવ તદ્દન જુદો જગાતો હતો. તે દૃષ્ટાંતે વેલીજથી આવેલાં મીસીસ હેન્કોક્કની સાથે ઑપે “હેન્ડી ફીફ્થ” નામનો खेल જોયો.

સામાન્ય ઉદ્યોગશીલ પુરુષો વહુ ત્યાં સમયે જે સ્થળો જોઈ શકે એ સ્થળોનું માત્ર પોળા પ્રણ મામના સતત ઉદ્યોગથી પરિપૂર્ણ અવલોકન કરી તા. ૨૫ ઑગસ્ટથી તા. ૨૯ સપ્ટેમ્બર મુઠીના ૨૬ દૃષ્ટાંતો ઑપે વેલીજ, સ્ટેડન, સાર્થબુડ, ગીલ્ફર્ડ તથા સેફર્ડન વગેરે સ્થળે રહેલા જુના તથા નવા મેનીઓને હજીવા મળવામાં, વર્જીનીયા વોટર તથા ક્વિન્ડસરપાર્ક વગેરે વિનોદદાયક સ્થળે ફરવા ફરવામાંઃ ઑવેલ ઉપર મેરે અને વોરિકગાયર વચ્ચે થતો ક્રીકેટ મેચ જોવામાં, સેન્ડા-ઉન નામને સ્થળે થતી વેટલીષ્ક ગગનોનું અવલોકન કરવામાં, વી નદી ઉપર મુખદાયક મછવાની સંદેહગાત્રમાં, વ્હાઈટીંગ નામને સ્થળે ઘોડાગાડીને લગતા કેટલાક મરસામાનની સ્વરીડીમાં, વાટ-પટ્ટીટ નામને સ્થળે વ્હેરવેરી મેચા કરવામાં, કીંગ્સવેર નામને મુકામે વિવિધ તકારની રમત ગમતમાં. ઇટ્ટીટ નામને સ્થળે થઈતી મી. ફીટ્ઝગલ્ડની ગાર્ડનપાર્ટીની અંદર ભાગ લેવામાં, હિંદુમ્થાનથી ગાજેતર આવેલા રાજાનોટ રાજાનુભાવ કૉલેજના પ્રીન્સીપાલ મી. વોટીંગ્ટન માંહેવ માથેના વિવિધ ગર્જાવિનોદમાં, મિન મિન વેપે ફોટાઓ પટાવવામાં. આનંદજનક નેમજ વોયદાયક નાટ્યપ્રયોગો

જોવામાં, જ્ઞાનમાં વૃદ્ધિ કરનારાં અને ઉત્તમ લેખકોને હાથે લખાણનાં પુસ્તકો વાંચવામાં, તેમજ રૉયલ એક્વોરીયમ નામને સ્થળે જ્યાં રાક્ષસી કુટુંબ કે જેમાંના એકનું વજન ૩૬ સ્ટોન જેટલું હતું તે જોવામાં, તથા જવાહિર અને વીજી કેટલીક જોડતી ઘીજ વસ્તુઓ સ્વરીઢવામાં વિતાવી તા. ૩૦ મી સપ્ટેમ્બરે હિંદુસ્થાનની છેલ્લી ટપાલ લખી. ત્યારવાડ, સરદારસિંહ આપને મઢ્ઢવા આવ્યા, તેની સાથે સ્હેજ વાતચીત કરી આપ ઇન્ડિયા ઑફીસે પધાર્યા. વપોર પછી વર્કીંગહામ પેલેસના તવેલા જોવા જતાં વાડશાહી ગાઢીઓ, કેટલાક કઢાવર અથ્વો તથા તેનો સરસામાન આપને ઘણોજ સુંદર જણાયો. રાત્રીએ ઑપે “ ક્લીટલ મીનીસ્ટર ” નામનો સ્વેલ જોયો, ંની રચના સાધારણ હતી.

તા. ૧ ઑક્ટોમ્બરે પારીસ જવા માટે આપ ચેરિંગક્રૉસથી રવાના થયા. સ્ટેશનપર આપને વિદાયગીરીનું માન આપવા માટે કર્નલ હેનકૉક, મીસીઝ હેનકૉક, કુમારશ્રી જેટીજી, સરદારસિંહજી તથા મી. ઢાહ્યાભાઈ વગેરે આવ્યા હતા. સ્વાઢીમાં સ્હેજ તોફાન જેવું હતું, સાંજના પારીસ પહોંચી ઑપે “ હોટેલ ઢીલાઈલ ંટ ઢયાલ વીસન ” નામની હોટેલમાં નિવાસ કર્યો.

તા. ૨ જીએ પારીસની મુખ્ય મુખ્ય ગલીઓ, સ્વાસ જોવા લાયક નેપોલીઅનની કબર તથા તેની આસપાસ આગસના પથ્થરથી વાંધેલુ સમગ્ર સ્થલ્લ, ંક હજાર ફીટની ંંચાઈ ધરાવતું ઇફલટાવર કે જેને મથાલે લીફટ ઢઢે ચઢી આસ્વા શહેરનો સુંદર ઢેસાવ જોઈ શકાય છે તે ં ટાવરની આસપાસ ઇ. સ. ૧૯૦૦ માં થનારાં પ્રઢર્શન અર્થે આરમ્બેલું વામ, નેપોલીઅન અને રીપબ્લીકનોની ઘણીજ રમણીય કબરો, નૉટરઢામ કેથેઢ્રલ, તેરમા સૈકામા વંધાણું સેઇન્ટ ચૅપલ, ઢોઈઢી બુલોનમાં થઈ આગલ જતાં આસપાસના મનોહર વૃક્ષતમુઢાયથી વીંટાણો અને ંભય, મહાન સરોવરે સેવન કરાતો ંક સુંદર વગીચો વગેરે આમંઢઢાયક સ્થલ્લોનુ અવલોકન કર્યા વાઢ આપ ફોરી-અસ ઢી વરંગરીઝ નામને સ્થલ્લે પધાર્યા, ત્યાં વીજો ઘણી વાવતોમાં અઢ્ઢુત ચાતુર્ય ધરાવનારા ંભય સ્વેલાઢીઓ સાઈકલપર અત્યંત અજાયબી ંપજાવે ંવા અસ્વતરાઓ કરતા હતા. પારીસના વિશાલ અને રમણીય રસ્તાઓ સાયકલની સફર માટે સ્વાસ પ્રશંસાપાત્ર છે, રાત્રીએ ત્યા પુષ્કલ વિઘુઢીપક કરવામાં આવે છે અને તેથી તેનો ઢેસાવ સ્વર્ગ સમાન સૌન્ઢર્યને ધારણ કરે છે.

તા. ૩-૧૦-૯૮ ં પારીસના પરમ શોભાસ્પઢ પ્રસિઢ્ઢ માર્ગની વન્ને વાઝુએ વિરાજી રહેલી સ્વચ્છ અને સફેઢ મકાનોની પંક્તિનું પ્રેમથી અવલોકન કરતાં કરતાં ઑપે કેટલીક સ્વરી

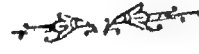
તેમજ નકલી ઝવેરાત પણ જોઈ, તેમાંનું અમુક જવાહિર અત્યંત તેજોમય હતું. લંડનના જેટલો ધૂન્ન પારીસમાં નહિ હોવાથી ત્યાંના મકાનો કદી પણ કાલાશને ધારણ કરતાં નથી. એનો દેશવા સંદેવ સ્વચ્છ અને સુશોભિત માલૂમ પડે છે. છેવટે આપ જાટીનોદ એકલીમેટેજન નામનું સ્થલ જોવા પધાર્યા, કેટલાએક સુંદર ક્યારાઓ અને નિરંતર લીલા રાખવામાં આવતા છોડોનું સંગ્રહ-સ્થાન છે અને ત્યાં કેટલાંક પ્રાણીઓને પણ એકત્ર કરેલાં છે. એ સર્વ જોયા વાદ આપે મુંવડ તરફ પ્રયાણ કર્યું.

આપ નામદારની મુસાફરી દરમીયાન વાંકાનેરમાં રાવ વહાદુર મોતીચંદભાઈ માત્ર સાત માસ સ્ટેટ કારભારી તરીકે કામ કરી સને ૧૮૯૮ ના સપ્ટેમ્બરમાં જતા રહ્યા, જેથી તેનો ચાર્જ સંભાળવા મદુધાના રહીશ ઢેપ્યુટી કારભારી ભાઈશંકર ઉદેરામને એજન્સી તરફથી હુકમ થયો અને એણે સાત માસ સૂચી કારભાર કર્યો. એ અરસામાં યુરોપની અંદર લંડન તથા પેરીસ વગેરેનું ઘણા ઉત્સાહથી અવલોકન કરી, ઇંગ્લંડના ઢીજા કેટલાએક ભાગમાં ફરી ઘણો જાણવા યોગ્ય અનુભવ મેળવી તા. ૨૨-૧૦-૧૮૯૮ આશ્વિન વદી ૭ ને શનિના રોજ આપ નામદારનું વાંકાનેર આવા-ગમન થતાં સ્ટેશન પર રાજકુટુંબ તરફથી તેમજ રૈયત તરફથી અત્યંત ભક્તકાદાર સામૈયું કરવામાં આપ્યું હતું અને વજાર તથા રાજમહેલ વગેરેને ધ્વજા પતાકા તથા રોશની વગેરેથી શણગારવામાં આવ્યાં હતાં. એ દિવસ દિવાળીના દિવસ કરતાં પણ વિશેષ મહત્તાવાળો દેશાતો હતો. ઉક્ત સુ-શાલીમાં ભાગ લેવા માટે આપ નામદારની સાથેજ શાયપુરાના મહારાજા સાહેવશ્રી નાહરસિંહજી પણ પધાર્યા હતા.

त्रिविंशत् तरंग.

“ छप्पय ”

लायक वये लगाम, राज्यनी करमां लीधी;
विधविध देशे विचरौ, बुद्धिने सतेज कीधी;
न्याययुक्त नथुराम, प्रजाजनने पाळोछो,
करी राज्य आबाद, नेहद्रगथी न्याळोछो;
यौवन धन सत्ता छतां, चातुर्यथी न थया चक्षित,
सम्राटे पद समरप्युं, के. सौ. आइ, इ नुं कलित.

विलायतनी मुसाफरीएथी पधर्या वाद पांचेक मास आपें केटकोएक राजकीय अनुभव मेळव्यो, त्यारवाद “ उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मीः ” ए नियमानुसार तुरतमांज नामदार गवर्नमेन्ट तरफथी काठियावाडना मे. पोलीटीकल एजन्ट कर्नल जे. एम्. हन्टर साहेबे वांकाणेन पधारी ता. १८-३-१८९९ ना रोज दरवागढनी अंदर म्होटो दरवार भरी आपश्रीने राज्यनी स्वतंत्र सत्ता सोंपी; अने मे. प्रान्त साहेब कारनेजोए डेप्युटी कार्यभारी भाइशंकर उदेराम पासेनो चार्ज अर्थात् सोलक वंगरेनो हिसाब तेमज राज्यकोषनी चावी मे. पोलीटीकल एजन्ट साहेबनी समक्ष आप नामदारने सोंपो आपो. ए महोत्सवमां श्रीमान् गोंडल ठाकोर साहेब श्री सर भगवतसिंहजीए पोतानां राणीजी सहित भाग लीधो हतो, तेमज वडीआ दरवार वावावाळा साहेबे पण हाजरी आपी हती. ए क्रिया घगीज धामधूमथी करवामां आवी हती. नामदार गवर्नमेन्टनो खलीतो मे. पोलीटीकल एजन्ट साहेबे वांचो संभळाच्या वाद आप एक छटादार भाषण आपी तखतनशीन थया, ते वखते तोपोना व्हार करवामां आव्या हता. त्यारवाद रजवाडाओ

आदि तरफथी आवेलो पोशाक स्वीकारवामां आव्यो हतो. ए आनंदमय दिवसे सांजना मोरवी ठाकोर साहेब श्री वाघासहजी ण खुशालीमां भाग लेवा बांकाणेर पधार्या हता. राजकुटुंबमां अने प्रजा वर्गमां परम आनंद प्रसरी रह्यो हतो. समग्र शहरने रंगवेरंगी ध्वजा पताका तथा रोशनी आदिथी उत्तम प्रकारे शणगारवामां आव्युं हतुं.

आपथ्रीना ए मांगलिक स्वतंत्र राज्याभिषेक महोत्सव प्रसंगे म्हारा तरफथी निम्नलिखित किवताओ निवेदन करवामां आवी हती.

॥ दोहा. ॥

वाहन जाहि विहंगको, त्रिकचा कर धर शुद्ध;
वाम भागमें सालपा, सो देहें शुभ बुद्ध ॥ १ ॥

॥ कवित्त. ॥

परम आनंद भरी आज घरि पाई प्यारी,
चाह भरे चखन रहेथे जिन चाय चाय ॥
कवि नथुराम गुनग्राम गनिवैके लिये,
रसभरी रसना रहीथी ललचाय जाय ॥
यंत्र परतंत्रताको तूट्यो देख दोरत है,
सो मन मजूर उर पूर्ण हर्ष पाय पाय ॥
असर नृपालकों स्वतंत्र अवरोखि आज,
मोहमंत्र वैंसें मुदमस्त करे आय आय ॥ २ ॥

॥ सवैया ॥

दिव्य वनाय अदिव्यनकों, अनुठी छविसों छकि छाजती है;
मानुषके गृह देवों दिखा, मुदसों नथुराम निवाजती है;

श्रीअमरेश सुरेशहुके, गहरे गुनगानसों गाजती है;
शक्रपुरीकी समस्त प्रभा, ग्रही वक्रपुरी सुविराजती है ॥ ३ ॥

॥ कवित्त ॥

अमर नृपाल पावे राज्य अधिकार पूर्ण,
वक्रपुरी यातें भइ विविध विलासिनी ॥
कवि नथुराम धाम धामपें ध्वजा पताके,
रोशनी रसीली प्रभा परम प्रकाशिनी ॥
रंगित रँगोलीसैं उमंगित अनंत द्वार,
मंगल उचारे नार हृदय हुलासिनी ॥
दीपत तमाम ठाम ठाममें दिवाली दिव्य,
निमक हरामीनके धाममें हुताशनी ॥ ४ ॥

॥ सवैया ॥

गाजती घोर मृदंगनसों, सुगुलाल घटा छहरीपुर छावत;
आब गुलाबहुको अधिको, नथुराम मुदाम छटा भरि स्यावत;
गायकझिलि कविवरहीगन, मस्त वनी हियरे हरखावत;
श्रीअमरेश स्वतंत्र भये, हम आज बसंतमें पावस पावत ॥ ५ ॥

॥ कवित्त ॥

दूर दुःखपादाका कसाला करि पाय सुख,
भयकी रजाई भारी फारी न्यारी करि है ॥
अमर नृपाल ऋतुराजको प्रताप पेखि,
मंगल महान नथुराम घर घर है ॥

कंपझंप सीकरन दंतध्वनि डारी दूर,
अनल अंगीठीकों अधमहिय धर है ॥
भूप भक्त संत सब बिहरे वसंत पाय,
राजद्रोही राक्षसके सदन शिशिर है ॥ ६ ॥

॥ सवैया ॥

देत प्रजाजनपंकजके गन, फूलिसुआशिष सौरभहीको;
कूजि उठे कविकोकनके गन, लोक प्रसिद्ध कवित्त सुनीको;
अंवक तेज भयो सब अस्त, समस्त अधर्मी उलूकअरि॒को;
पूर्ण प्रकाश भयो पुरमें, नथुराम लखि अमरेश रविकों ॥ ७ ॥

॥ कवित ॥

घोलि उठे विरद सुकविन कलापी युत्थ,
पाय श्रुति सबद विलाय भय साल आज ॥
कवि नथुराम दुःख धूलिमें दवेथे जिन,

भृत्य भेक सजीवभे छाड़ सुखजाल आज ॥
तृपित तमाम थेजु आश्रित अनंत तरु,
जीवनद देखभये अमित निहाल आज ॥
व्याकुल प्रजाजन पपीहनको प्रानदान,
घारित अमीको चढ्यो अमर नृपाल आज ॥ ८ ॥

॥ सवैया ॥

प्रेमी प्रजागन पूर्ण प्रकाशत, रंगवैरंगी पुहुपन प्यारे;
त्यो नथुराम नकीव मयूरन, मारत हाक हिये मुद धारे;

गायक भोरन बंदि सुकोकिल, वेहद विर्दकी वानी उचारे;
श्रीअमरेश नरेश अलौकिक आज बने ऋतुराज हमारे ॥ ९ ॥

॥ कवित ॥

अमर नरेशको स्वतंत्र अधिकार आज,
भरे सुख भौन लखि शुद्ध भक्त स्वामीके ॥
कवि नथुराम मुख मीठे दिल द्वेष भरे,
वाके शिर साही भरे वोज वदनामीके ॥
धीर भरे धर्मीकों अधर्मीकों अधीर भरे,
तीर भरे तनमें विविध जन वामीके ॥
हरष हुलास भूरि हितुके अवास भरे,
भय अपशोस हिये निमकहरामीके ॥ १० ॥

॥ सवैया ॥

दुःख दाद अरु फरियादहुको, अपवाद नही उर आवतहै;
नथुराम निहायत नेह छयो, मुख केश न लेश दिखावत है;
भय भ्रष्टको कष्ट है नष्ट सबे, सुख श्रेष्ठ सदा मुद छावत है;
अमरेशजुको अधिकार अबैं, जनके हियरे हरखावन है ॥ ११ ॥

॥ कवित ॥

अमर नरेशके प्रताप रविको प्रकाश,
अधम तिमिर तुंग तोर करे तिनके ॥
कवि नथुराम खोज खोज खल तारनको,
छिनि लेत छनिक प्रकाश गिन गिनके ॥

चुगल लवार चोरहूको जोर जार कर,
करत कुहाल जा कलंकी कलार्हानके ॥
नीच निशिचरके नयन तमकीच डार,
दीननकों दर्शन करात सुख दिनके ॥ १२ ॥

॥ सवैया ॥

वख्त बुलंद नरेन्द्र तुम्हे, वडवख्त ये तख्त विराजे रहो;
नथुराम प्रजाजन पालनके, उर ख्यालन सुंदर साजे रहो;
अमोश अपार करी सुकृति, धरि धर्म धृति छिति छाजे रहो;
तुम गाजे रहो शठ लाजे रहो, प्रतिदिन अरि को पराजे रहो ॥ १३ ॥

॥ कवित ॥

दीननकों दान सनमान सब संतनकों,
पारितोष पंडितके भौन भरते रहो ॥
नित्य नथुराम कवि कोविदके काव्य सुनि,
अर्पि महादान अष्ट कष्ट हरते रहो ॥
श्रेष्ठनको संग अंग अंग राग रंग राखि,
नेष्टनकों नित्य धरापार धरते रहो ॥
अमर नरेश है हमेश हमरी अशिष,
कोटि जुग ऐसे राज काज करते रहो ॥ १४ ॥

॥ सवैया ॥

तत्त्व असत्य निवेदनके, हरवार विचार विचारे रहो,
सुनि बात धरी द्रगके सगमें, फिर काज करी यज्ञ धारे रहो;

नथुराम सुपात्र कुपात्रनकी, अरजी मरजीपर डारे रहो;
अमरेश दिनेशकी न्हांई तुम्हे, बहुकाल प्रताप प्रसारे रहो ॥ १५ ॥

॥ कवित ॥

दाननमें दुगुन विचारे विन रात दिन,
पानन पवित्र प्रभा धरन पचे रहों ॥
कवि नथुराम गानतान कवितान विच,
कानन तुम्हारे भर मानन मचे रहो ॥
धर्म मग धावनमें गोद्विज उधारनमें,
पावन सदैव शूर सुभग सचे रहो ॥
सत्यासत्य देखबेमें और प्रभु पेखवेमें,
अमर तुम्हारे सदा नयन नचे रहो ॥ १६ ॥

॥ सवैया ॥

छायमें भूप हुमायुको रूप, धरो विच संगर सिंहकी देहु;
टेकमें चातक बैर अहि, नथुराम निभावन सारस नेहु;
पान गह्यो तजवे विच हारल, न्यायमें हंस बनो गुनगैहु;
यों अमरेश धरी बहु रूप, जीवो जुग कोटि है आशिष एहु ॥ १७ ॥

॥ कवित ॥

पारथ पराक्रममें भारतमें भीम भट,
भीष्म प्रन पालिबेमें कृष्ण शरणागतको ॥
धीरजमें धर्म शर्म कर्ममें सुभगराम,
कवि नथुराम द्विजराम रौद्र रतको ॥

ग्यानमें जनक कुलमानमें प्रताप भूप,
दानमें करन हरिश्चंद्र सत्यवृतको ॥
यों अनेक रूपधर टेकभर राजो राज,
ताज अमरेश वनि नौतम नृपनको ॥ १८ ॥

॥ सबैया ॥

शीशपें ताज प्रभाको समाज, दराज सु पान कृपान रहे;
तख्तपें पाव सदा नरनाव, छयो जस बीच जहान रहे;
नेह भरी नथुराम कहें, सु रमा वसि नित्य निधान रहे;
श्रीअमरेश सदा तुम्हरे, गुनिके गनमें गुनगान रहे; ॥१९॥

॥ कवित्त ॥

असर नरेश देश देशमें सुवेश तेरे
सुयश हमेश छिन छिनमें छके रहे ॥
कवि नथुराम पारावार पार पेख अरि,
प्रवल प्रताप थल थलमें थके रहे ॥
विद्या बल विविध विलास वाकचातुरीके,
परम प्रकाश गुनि जवर जके रहे,
आगिष हमारी झलरान है महान तेरे,
विजय वितान धरातलकों ढके रहे ॥ २० ॥

॥ दोहा ॥

उन्निस पचवन फालगुन, सित सप्तमी शनिवार;
पाये उस दिन अमरनृप, रसिक राज्य अधिकार ॥ २१ ॥

એ રીતે તરુતનશીન થયા વાદ આપ નામદારે સ્ટેટના કારભારી તરીકે તડીઆદના રહીશ રા. વા. નાથાભાઈ અવિચલદાસ દેસાઈ એલ. સી. કે જે મરુચના મે. કલેક્ટરસાહેબના ચીટનીસની જગોએ હતા તેઓને પસંદ કરી એજન્સીમાં નામ આપ્યું, અને નામદાર ગવર્નમેન્ટ તરફથી મંજૂરી મળતાં ઉક્ત મહાશયને આપે વાંકાનેર વોલાવ્યા. એમણે તા. ૨-૫-૧૮૯૯ ના રોજ ડે૦કારભારી ભાઈશંકર ઉદેરામ પાસેથી સઘળો ચાર્જ સંભાળી લોધો, ત્યારવાદ તુરનમાજ અર્થાત્ વિ-સં ૧૯૫૫ તા. ૨૨-૫-૧૮૯૯ ના દહાડે રાજકોટના ટાકોરશ્રી વાવાજીરાજના કુંવરી શ્રીમતી દેવકુંવરવા સાથે હથેવાળે પરણવાનું મુહૂર્ત હોવાથી આપ મુખ્ય કારભારી શ્રીયુત્ નાથાભાઈ અવિચલદાસ દેસાઈ આદિ આશરે ૨૦૦ માણસના રિસાલાથી સ્પેશીઅલ ટ્રેનમાં રાજકોટ પધાર્યા. એ લગ્ન ઉત્તમ પકારની ધામધુમથી કરવામાં આવ્યા હતાં.

વિ-સં. ૧૯૫૬ નો અયંકર દુષ્કાલ પ્રાપ્ત થતા આપ નામદારે રાજ્યના તમામ સ્વેદૂતોને તથા આશ્રિતોને પરદેશથી વલ્લદો, ગાયો, ઘાસ તથા અનાજ વગેરે મંગાવી આપી નિભાવ્યા અને ગરીબ ગરવાંઓ માટે અનાથગૃહ સ્કોલી મહાન્ આશીર્વાદ મેલવ્યો. વઢી મજુર વર્ગને નિભાવવા માટે વડસરમાં જસવંતસર ટેંક તથા મેસરીઆમાં મેસરીઆ ટેંક વંધાવવાનું કામ શરૂ કર્યું; ઢૂળસર, રાતઢીઆ, ચિત્રાસઢા અને ગારીઢાના તઢાવોનું તથા પાંચ દુવારકાની કેનાલનું સમારકામ કરાવ્યું; તઢપદ વાંકાનેરમાં અમરવિલાસ રાજ્યમહેલે જવા આવવાની સઢ ઢો, તેમજ ગામનો તથા ગામ વાહેરની સઢકો પહોઢી કરાવવાનો પ્રારંભ કર્યો અને ગામઢાંઓની આવાઢી માટે દરેક સ્થલે કુવાઓ ગઢાવવા માંઢ્યા. એ કામોમાં એકન્દર રુપિઆ ત્રણ ચાર લાસનું જવરું સ્વર્ચ સ્વેઢયું હતું. તા. ૨૨-૨-૧૯૦૦ ના રોજ ઢેપ્પુટી કારભારી તરીકે રાજકોટના રહીશ શ્રીયુત્ હરજીવન ભવાન કોટકની નિમનોક કરી. એજ વર્ષમાં શ્રાવણવઢી ૧૪ તા. ૨૩-૮-૧૯૦૦ ના રોજ શાયપુરાવાઢાં રાણી-જીએ મહારાજ કુમારશ્રી હરપાઢસિંહજીને જન્મ આપ્યો. એ માંગલિક દિવસે આપ નામદારે મ્હોટો દરવાર ભરી કેટલાક કેઢીઓને મુક્ત કરાવ્યા અને મિષ્ટાન્ન જમાઢયું, પ્રજાએ અનહદ સુસાલી વતાવી અને કવિ લોકોએ આપને તથા મહારાજ કુમારશ્રીને આશીર્વાદ આપી સારાં ઇનામો મેલવ્યાં. એ પ્રસંગે મ્હારા તરફથી નિમ્નલિખિત કવિતાઓ નિવેઢન કરવામાં આવી હતી.

॥ કવિત્ત ॥

મુદ ઢન ઢામકો સુ મુદ ગજ ગ્રામકો સુ,
અમિત અરામકો સુ મુદ સુસમાહેહે ॥

कवि नथुराम त्यों अनुप इलकावको सु,
जयको जहान विच जवर उछाह है ॥
राज धरिवेको शुभ काज करिवेको यह,
सरव प्रमोदको सु जगत सराहैहै ॥
हिय हरखावन उपावन सु आस खास,
पुत्ररत्न पानेको प्रमोद पतशाह है ॥ १ ॥

॥ दोहा ॥

प्रथमाश्रम विद्या सुफल, तृतीय चतुर्थे त्याग;
द्वितीयाश्रम फल देव दे, पुत्रजन्म अनुराग ॥ २ ॥
आत्मा आत्मज होत है, बात कहत यह वेद;
निज स्वरूप प्रागट्य लखि, क्यों न शमे भवखेद ॥ ३ ॥

॥ सवैया ॥

छावनो मोद सवे कुलमें, हिय पूर्वजकेसु प्रमोद बढावनो,
ध्वांत हठावनो है गृहदीपक, त्यों नथुराम अरितनतावनो;
रावनो संगलके रवको, हरवखत हितुके हिये हरखावनो;
भावो भव्य उपावनो आनंद, देवकों दुर्लभ पुत्रको पावनो ॥४॥

॥ दोहा ॥

पुत्रजन्मको हर्ष हिय, सबकों होत समान;
पर प्रगटत नृपुत्रमुद, अधिक अधिकतर मान ॥ ५ ॥
सरव प्रजाकों सुखदप्रिय, रच्छक धरम सुराह;
विष्णुअंश अवतार यह, नामधारी नरनाह ॥ ६ ॥

॥ सवैया ॥

राजको होतहै जन्म जवें, सुरलोकमें वाजे वधाइके वाजे;
पितृको लोक पवित्र तवें, नथुराम निहायत नेह निवाजे;
ब्रह्मको लोक अशोक बने, दिये आशिरवाद उदंड अवाजे;
मानुष लोकहुमें सहिपालकें, जन्मतें क्यों नहि आनंद छाजे ॥७॥

॥ दोहा ॥

तीन जातिके करम सब, निर्भय होत निदान;
धन्य जन्म धरनीपति, जसतें भरत जहान ॥ ८ ॥

॥ छप्पय ॥

आज हमारो हृदय, अपूरवसो हुलस्यो है;
शक्रपुरीको स्नेह, बक्रपुर बीच वस्यो है;
अमर लोक आनंद, धरातल आई धस्यो है;
कठिन कलह कुल सहित, नीचभय पाइ नश्यो है;
नथुराम ग्राम घर घर प्रति, ललित वाद्य वाजत नये;
महाराज अमरेश गृह, कलित कुमार प्रगट भये ॥९॥

॥ कवित्त ॥

परम पवित्रताको चित्र मित्र वंश मित्र,
अमर अवास प्रगटत, दुःख दलितो ॥
कवि नथुराम ठाम ठाम पुरवासिनके,
बेहद हृदय गेह नेहनद छलितो ॥
आनंद अछेहको सु मेह बरखन लाग्यो,
शान्तिको प्रवाह सुख सरितामें मिलितो ॥

कलि गो उठाय कष्ट दानके दिमागनसों,
अरि चित्त चलिगो हरामी हिय हित्रिगो ॥१०॥

॥ सवैया ॥

श्रीअमरेशजुके युवराजको जन्म सुनीं जन मंगल गावत;
मंगल साज तजी सबही, नथुराम सुमंगल वाद्य बजावत;
मंगल खान रुमंगल पान, जहान सुमंगल रूप जतावत;
मंगल रावत मंगल छावत, मंगल मोदकी धूम मचावत ॥११॥

॥ कवित्त ॥

नृप अमरेश गृह आज युवराज जन्म,
पेखि बढे परम हुलास मन जनके ॥
कवि नथुराम दे आशीश ग्रामदेव सब,
हिय न समात है प्रमोद पितृगनके ॥
शक्ति भल भक्तको कुटुम्ब बढतो विलोकि,
रच्छन करती है पवित्र पुत्रतनके ॥
भानु निज वंस अवतंसको जनम जान,
डारें ब्रह्मपुरणें बिरन सुवरनके ॥ १२ ॥

॥ छप्पय ॥

विप्रवृन्द पढि वेद, छन्द आशीश उचारे;
गुनिगन गायन गात, सप्तसुर भेद सवारे;
कलित कीर्तिकी काव्य, ललित वन्दी ललकारे;
परम प्यारसों प्रजा, गरवार हि बलिहारे;

अमरेश धाम युवराज भो, सकल जीव आनंद सने;
नथुराम शुद्ध चित्तों सदा, भव्य अमित आशिष भने ॥१३॥

॥ दोहा ॥

शुभ दिन शुभ तिथि शुभ घडि, शुभ नक्षत्र सुयोग;
याद देत युवराजको, जन्म पराक्रम जोग ॥ १४ ॥

॥ कवित्त ॥

वीरतामें धीरतामें अमित उदारतामें,
प्यारमें प्रवीनतामें बुद्धिमें विसालसो ॥
कवि नथुराम त्यों प्रलंब तकदीरतामें,
असल अमीरतामें शत्रुहिय सालसो ॥
अमर नृपादको अमर युवराज आज,
क्षत्रिकुल काजमें दराज हरिवालसो ॥
दानमें जहानमें उदंडता प्रचंडतामें,
हिम्मतमें किम्मतमें ह्वेगो हरपालसो ॥ १५ ॥

॥ सवैया ॥

आप प्रताप अमाप प्रसार, हिये अरिके परिताप करेगो;
त्यों नथुराम पराक्रमसो, वसुधा बहुभांति मिलाइ धरेगो;
श्रीअमरेशजुको युवराज, दराज जहानहुमें जस लेगो;
दानमें मानमें युद्धके तानमें, राण सचो सुलतानसो ह्वेगो ॥१६॥

॥ कवित्त ॥

अमर सुवन ह्वेगो मानमें सु मानकेसो,
टेकमें महान रायसिंह महिपतसो ॥

कवि नथुराम चारुतामें चन्द्रके समान,
प्रवल प्रचंड प्रथिराज नरपतसो ॥
हेगो कमनीय क्षात्र कर्महुमें केसरीसो,
भव्य देगतेगमें सु भारा भुविपत सो ॥
डोसा सो उदंड वडवखत वखत केसो,
जग जसधारी बेगि हेगो जसवतसो ॥ १७ ॥
॥ सवैया ॥

यज्ञ रु याग अनंत करी, वडभाग सुविप्र असीसन लेगो
त्यो नथुराम सुदीरघकाल, तमाम प्रजाप्रतिपालक हेगो;
कोस कुबेर समान भरी, धरी रोस अरिदलकों दुःख देगो;
वक्रपुरी युवराज वडी, वसुधा कविलोकनकों वकसेगो; ॥ १८ ॥
॥ छण्ड ॥

परम प्रेम आनंद, विभव विधविधके पाओ;
अष्टसिद्धि नवनिधि, रसिक छितितलमें छाओ;
वनि अनाथके नाथ, दान दरियाव बहावो;
करी संतनकी स्हाय, चित्त चतुरनको च्हाओ;
कुशल विशाल कुटुम्बमें, शतक्रतुके सम सुख लहो;
कवि नथुराम असीसदे, अमर अमरसुत अमर हो ॥ १९ ॥

वि. सं. १९५७ ता ६-१ - १९०० ना रोज कडकताना बापमरोय लॉर्ड कर्जने
राजकोट सुकामे भरेला दगाव्या या थोए हाजी आपी हवी. त्याखाद नवो जनानामदेल
तथा तेने त्याता विलगतुं काम करु लागवु, मिडळ स्कूलमा प्रजाने दोळवणोनो विशेष लाभ
आपण माटे ना. ८-१२-१९०० ना रोज इंग्लीश छटुं योगण खोल्युं. ना. ७३-१-१९०१ ना
राज बेसगेहिन्द म्हासाणी दिवडेनीआनो स्वर्गवास धनां व्रण दिवस पर्यन्त ऑफीसो तथा
निजावो रस रचावी. तेमज हत्ताळ आदियी मदान शोक प्रदर्शित कर्यो. एज वर्णयां

તા. ૭-૩-૧૯૦૧ થી તા. ૨૨-૩-૧૯૦૧ સુધી માનવંતા વામાસાહેવે શ્રીનાથજીની યાત્રા કરી હતી. વાદ અપાઢશુદિ ૭ તા. ૮-૭-૧૯૦૧ ના રોજ દૈવયોગે કુમારશ્રી હરપાઠાસિંહજીનો શોકજનક સ્વર્ગવાસ થતા રાજકુટુંબમાં તેમજ પ્રજાવર્ગમાં મહાન્ દિલગીરી ફેલાઈ, જે મહારાજકુમારનો થોડા માસ પહેલાં જન્મ થયો હતો અને જેને માટે અનેક ઉત્તમ ધાન્યાઓ વાંધી હતી તેના પરલોક પ્રયાણથી સહુ કોઈ સ્નેહીઓના હૃદયમાં અસહ્ય આઘાત થયો, એ પછી એક મહિને અર્થાત્ શ્રાવણ શુદી ૯ ને ગુરુવારે આપનાં મોતીતરવાળાં માસોદેવ શ્રી માજીરાજના સ્વર્ગવાસી થયાં.

વિ. સં. ૧૯૫૮ માં મુંબઈના નામદાર ગવર્નર લૉર્ડ નોર્થકોટ જી. સી. આઈ. ડ. એ રાજકોટ મુકામે પધારી તા. ૨૮-૧-૧૯૦૧ ના રોજ મ્હોટો દરવાર ખર્યો હતો તેમાં આપ નામદારે હાજરી આપી હતી, અને તેને વીજેજ દિવસે અર્થાત્ તા. ૨૯ મીએ આપના આગ્રહથી નામદાર ગવર્નર સાહેવ તેમજ લેડી નોર્થકોટ સાહેવે વાંકાનેર પધારી અમરવિલાસ રાજ્યમહેલમાં સ્થાન લીધું હતું, એ સુશાલીના સવચ્છી સ્ટેટની અંદર હૉલીડે પાઠવામાં આવ્યો હતો. એજ વર્ષમાં કલકત્તા તથા મુંબઈ સ્થાને સ્થળવામાં આવેલા વિક્ટોરીઆ મેમોરીઅલ ફંડના અંદર આપ નામદારે સારી રકમ ભરી સામ્રાજ્ય તરફ વફાદારી વતાથી હતી. તા. ૯-૮-૧૯૦૨ ના રોજ લંડનમાં નામદાર શહેનશાહ એડવર્ડ ૭ નો રાજ્યાભિષેક થતા તેઓના માનની સ્થાને આપ નામદારે નિશાલોમાં મીઠાઈ વહેંચી અનાથ વાલકોને તેમજ કેદીઓને મિષ્ટાન્ન જમાડી તોપોના તથા વન્દુકોના વહાર કરાવ્યા અને અમરવિલાસ આદિ મુખ્ય મુખ્ય સ્થળે ભખકાવંધ રોશની કરાવી. વળી ઉક્ત રાજ્યાભિષેકની યાદગીરી સ્થાને આપના સ્ટેટની અંદર એકન્દર ૪૧૯૧ જૂદી જૂદી જાતનાં વૃક્ષો વવરાવ્યાં કે જેની શીતલ છાયાનો આજે અનેક મનુષ્યો લાભ લે છે.

વિ. સં. ૧૯૫૯ ના વૈશાખ શુદિ ૧૪ તા. ૨૫-૨-૧૯૦૩ ના રોજ રાજકોટવાળાં રાણીજીશ્રી દેવકુંવરવાનો શોકજનક સ્વર્ગવાસ થયો અને એથી રાજકુટુંબમાં તેમજ પ્રજાવર્ગમાં મહાન્ દિલગીરી પેદા થઈ હતી. ત્યારવાદ વર્ષ આખરે વસ્તીને કેલ્લવણી સવચ્છી વધારે સગવડતા મળે એટલા માટે સ્ટેટ તરફથી હાઈસ્કૂલ સ્થાપવામાં આવી.

વિ-સં. ૧૯૬૦ ના કાર્તિક શુદિ ૧૧ તા. ૧-૧૧-૧૯૦૩ ના રોજ સ્વર્ગસ્થ રાણીશ્રી દેવકુંવરવાના શ્રાદ્ધાદિ અર્થે આપ નામદાર મામાસાહેવ શ્રી દીપસિંહજી તથા ડેપ્યુટી કારભારી હરજીવન ભવાન કોટકને સાથે લઈ સિદ્ધપુર, મયુરાં, કાશી, ગયાજી અને ઢાકોરજી વગેરેની યાત્રાએ પધાર્યા. એ વચ્ચે આપ નામદારનો ઉતારો શ્રીમાન અયોધ્યા નરેશ ઑનરેવલ પ્રતાપનારાયણસિંહના

मनोहर मकानमां गोठवदामां आव्यो हतो, यात्रालुओ काशीनरेशना दर्शन विना यात्राने अपूर्ण समजे छे अने वनती महेनते तेमना दर्शननो लाभ ले छे, परंतु आपश्रीने तो श्रीमान काशीनरेश जोषीजी महाराज सोमनाथजीना मुखधी पशंसा सांभळी रामनगर तेडाव्हा अने पोतानुं खास “ नारुस ” नामतुं जहाज सामे मोकल्युं. ए सुंदर जहाजनी अंदर विराजमान थऽ आप ज्यारे रामपुरने किनारे उतर्या त्यारे सैनिकोए तोपोना बहारधी तथा हथिआरो नमाववा आदिधी आपने उचित मान आप्युं. काशीनरेश आपने मळो अत्यंत प्रसन्न थया अने आप नामदारनी रीटर्न वीजीट लेवा अयोध्या नरेशने उतारे पधार्या. ए समाचार अयोध्या पर्वोचतांज त्यांना महा-राजाए आपनो पत्रद्वारा अति उपकार मान्यो, अने एवा उद्गार काढ्या के आजे काशीनरेशनां पगलां थयाधी अमारो उत्तारो पावन थयो छे. मकान तैयार थया पछी आजेज आवां उत्तम प्रसंग प्राप्त थतां अमे अमोने भाग्यशाळी समजीए छीए. अने त्यांथी ता. ९-१२-१९०३ ना रोज राजधानीमा पधार्या वाद नीळ परणावी केटलांएक पुण्यदान कर्या, तेमज तेओना स्मरणार्थे ता. २९-२-१९०४ ना रोज “देवकुंवरवा स्कॉलरशीप” नी स्थापना केली. तयारपछी तळपदमां तेमज महालोमां कामनी सगवडना खातर टेळीफोन दाखल कराव्या अने दरवारगढनी अंदर जूनां दफतरो राखवा माटे एक भव्य मकान बांगव्युं, के जेमां दफतरो रेग्युलर राखवामां आवे छे अने तेनी गोठवण खास आंख खेंचे तेनी छे, ए उपरांत राजकोटना स्वर्गस्थ कुमार कर्णसिंहजीनी यादगोरी माटे आप नामदारे राजकोट राजकुमार कॉलिजमां अभ्यास करता रेतीटेन्सने दर वर्षे कर्णसिंहजीना नामनी सुशोभित छापवाळा चांद आपवानी शरआत करी जे अद्यापि पर्यंत अपाय छे. एज वर्षना आश्विन वदी ३ बुध ता. १२-१०-१९०४ ना रोज शायपुरावाळां राणीजी साहेबश्री गुलाबकुंवरवानो स्वर्गवास थतां राज्यमां मरान शोक पेलायो.

उक्त वर्षना चैत्र मासमा आप नामदारे गिरमां पधारी एक महान् सिंहनो शिकार कयों एतो ते प्रसंगे म्हें नीचे मुजब कविताओ वनावी हती.

॥ दोहा ॥

ओज भरे अमरेशने, हरे हरिके प्रान,

ताकों वरन्त है अवे, कवि नथुराम सुजान ॥ १ ॥

તા. ૭-૩-૧૯૦૧ થી તા. ૨૨-૩-૧૯૦૧ સુધી માનવંતા વામાસાહેવે શ્રીનાથજીની યાત્રા કરી હતી. વાદ અપાઢશુદિ ૭ તા. ૮-૭-૧૯૦૦. ના રોજ દૈવયોગે કુમારશ્રી હરપાઢાસિંહજીનો શોકજનક સ્વર્ગ-વાસ થતા રાજકુટુંબમા તેમજ પ્રજાવર્ગમાં મહાન દિલગીરી ફેલાડ, જે મહારાજકુમારનો થોડા માસ પહેલાં જન્મ થયો હતો અને જેને માટે અનેક ઉત્તમ ધાર્ણાઓ વાંધી હતી તેના પરલોક પ્રયા-ળથી સહુ કોઈ સ્નેહીઓના હૃદયમાં અસહ્ય આઘાત થયો, એ પછી એક મહિને અર્થાત્ શ્રાવણ શુદી ૯ ને ગુરુવારે આપના મોતીતરવાળાં માસાહેવ શ્રી માજીરાજવા સ્વર્ગવાસી થયાં.

વિ. સં. ૧૯૫૮ માં મુંબઈના નામદાર ગવર્નર લૉર્ડ નૉર્થકોટ જી. સી. આઈ. ઇ. એ રાજકોટ મુકામે પધારી તા. ૨૮-૧૧-૧૯૦૧ ના રોજ મ્હોટો ઢરવાર મર્યો હતો તેમાં આપ નામ-દારે હાજરી આપી હતી, અને તેને વીજેજ દિવસે અર્થાત્ તા. ૨૯ મીએ આપના આગ્રહથી નામદાર ગવર્નર સાહેવ તેમજ લેડી નૉર્થકોટ સાહેવે વાંકાનેર પધારી અમરવિલાસ રાજ્યમહેલમાં રવાણું લીધું હતું, એ ખુશાલીના સવવથી સ્ટેટની અંદર હૉલીડે પાલવામાં આવ્યો હતો. એજ વર્ષમાં કલકત્તા તથા મુંબઈ રાતે રોલવામાં આવેલા વિક્ટોરીઆ મેમોરીઅલ ફંડર્ના અંદર આપ નામદારે સારી રકમ ભરી સામ્રાજ્ય તરફ વફાદારી વતાવી હતી. તા. ૯-૮-૧૯૦૨ ના રોજ લંડનમાં નામદાર શહેનશાહ એડવર્ડ ૭ નો રાજ્યાભિષેક થતા તેઓના માનની રાતર આપ નામદારે નિશાલોમાં મીઠાઈ વહેંચી અનાથ વાલકોને તેમજ કેદીઓને મિષ્ટાન્ન જમાડી તોપોના તથા વન્ડુ-કોના વહાર કરાવ્યા અને અમરવિલાસ આદિ મુખ્ય મુખ્ય સ્થલે ભભકાવંધ રોશની કરાવી. વઢી ઉક્ત રાજ્યાભિષેકની યાદગીરી રાતર આરવા સ્ટેટની અંદર એકન્દર ૪૧૯૧ જૂદી જૂદી જાતનાં વૃક્ષો વવરાવ્યાં કે જેની શીતલ છાયાનો આજે અનેક મનુષ્યો લાભ લેછે.

વિ. સં. ૧૯૫૯ ના વૈશાખ શુદિ ૧૪ તા. ૨૫-૨-૧૯૦૩ ના રોજ રાજકોટવાળાં રાણીજીશ્રી દેવકુંવરવાનો શોકજનક સ્વર્ગવાસ થયો અને ઈથી રાજકુટુંબમાં તેમજ પ્રજાવર્ગમાં મહાન દિલગીરી પેદા થઈ હતી. ત્યારવાદ વર્ષ આરવે વસ્તીને કેલ્લવણી સવથી વધારે સગવડતા મલ્લે એટલા માટે સ્ટેટ તરફથી હાઈસ્કૂલ સ્થાપવામાં આવી.

વિ-સં. ૧૯૬૦ ના કાર્તિક શુદિ ૧૧ તા. ૧-૧૧-૧૯૦૩ ના રોજ સ્વર્ગસ્થ રાણીશ્રી દે-વકુંવરવાના શ્રાદ્ધાદિ અર્થે આપ નામદાર મામાસાહેવ શ્રી દીપસિંહજી તથા ઢેપ્યુટી કારભારી હર-જીવન ભવાન કોટકને સાથે લઈ સિદ્ધપુર, મથુરાં, કાશી, ગયાજી અને હાકોરજી વગેરેની યાત્રાએ પધાર્યા. એ વખતે આપ નામદારનો ઉતારો શ્રીમાન અયોધ્યા નરેશ ઑનરેવલ પ્રતાપનારાયણસિંહના

मनोहर मकानमां गोठवामां आव्यो हतो, यात्राळुओ काशीनरेशना दर्शन विना यात्राने अपूर्ण समजे छे अने वनती महेनते तेमना दर्शननो लाभ ले छे, परंतु आपश्रीने तो श्रीमान काशीनरेश जोपीजी महाराज सोमनाथजीना मुखथी पशंसा सांभळी रामनगर तेडाव्हा अने पोतातुं खास “ तारुस ” नामतुं जहाज सामे मोकल्युं. ए सुंदर जहाजनी अंदर त्रिराजमान घड आप ज्यारे रामपुरने किनारे उतर्या त्यारे सैनिकोए तोपोना बहारथी तथा हथिआरो नमाववा आदिथी आपने उचित मान आप्युं. काशीनरेश आपने मळो अत्यंत प्रसन्न थया अने आप नामदारनी रीटर्न वीझीट लेवा अयोध्या नरेशने उतारे पधार्या. ए समाचार अयोध्या पर्वोचनांज त्यांना महाराजाए आपनो पत्रद्वारा अति उपकार मान्यो, अने एवा उद्गार काढ्या के आजे काशीनरेशनां पगलां थवाथी अमारो उतारो पावन थयो छे. मकान तैयार थया पछी आजेज आवो उत्तम प्रसंग प्राप्त थतां अमे अमोने भाग्यशाली समजीए छीए. अने त्यांथी ता. ९-१२-१९०३ ना रोज राजधानीमा पधार्या बाद नील परणावी केटलांएक पुण्यदान कर्या, तेमज तेओना स्मरणार्थे ता. २९-२-१९०४ ना रोज “देवकुंवरवा स्कॉलरशीप” नी स्थापना करी. तयारपछी तलपदमां तेमज महालोमां कामनी सगवडना खातर टेलीफोन दाखल कराव्या अने दरवारगढनी अंदर जूनां दफतरो राखवा माटे एक भव्य मकान बंगव्युं, के जेमां दफतरो रेग्युलर राखवामां आवे छे अने तेनी गोठवण खास आंख खेंचे तेनी छे, ए उपरांत राजकोटना स्वर्गस्थ कुमार कर्णसिंहजीनी यादगोरी माटे आप नामदारे राजकोट राजकुमार कॉलेजमां अभ्यास करता रेसीटेन्सने दर वर्षे कर्णसिंहजीना नामनी सुशोभित छापवाळा चांद आपवानी शुरुआत करी जे अद्यापि पर्यंत अपाय छे. एज वर्षना आश्विन वदी ३ बुध ता. १२-१०-१९०४ ना रोज शायपुरावाळां राणीजी साहेबश्री गुलाबकुंवरवानो स्वर्गवास थतां राज्यमां महान् शोक फेलायो.

उक्त वर्षना चैत्र मासमां आप नामदारे गिरमां पधारी एक महान् सिंहनो शिकार कयों हतो ते प्रसंगे म्हें नीचे मुजब कविताओ वनावी हती.

॥ दोहा ॥

ओज भरे अमरेशने, हरेहरिके प्रान,

ताकों वरनत है अवे, कवि नथुराम सुजान ॥ १ ॥

॥ कवित्त ॥

जैसें जंभभेदी भेदी असुर अनेकनकों,
बत्रके विनाश हेतु मुदित महान है ॥
कवि नथुराम तेसें तुंग अरु तेजदार,
जाके जोर जाळिमको जानत जहान है ॥
बक्रपुर शक्र हन्ता हिंसक हजारनके,
आयुधके ओकको न वनत वयान है ॥
कठिन कराल माहिपाल अमरेश आज,
पंचाननप्रान पर करत पयान है ॥ २ ॥

॥ सवैया ॥

हाल चले हृदियाहटसों, बडहाथ विरानी व्यथा हरवेकों;
त्यों नथुराम उमंग भरे, मतिभौन निधि जसके भरवेकों
पूत अति रजपूतनकीं, अद्भूत सुधर्म धुरा धरवेकों;
शूर गये गिरमां अमरेश, शिकार मृगाधिपको करवेकों; ॥ ३ ॥

॥ कवित्त ॥

नगपति न्यारे न्यारे नद ओ नदीननारे,
तमकी कतारें भारे भय उपजात है ॥
कवि नथुराम एसो गिरि सरसात जामें,
हिंसक हमेश हियमांदि हरखात है ॥
सुनिके गयंद जाकी गर्जना गुमानभरी,
गयउ दिगन्त दोरि द्रग न दिखात है ॥
एसो मृगराज सांज समय समीप आय,
दारुन दरीमें अब जोर जुत जात है ॥ ४ ॥

।' सवैया ॥

आपहुचें अमरेश तहां, गिरि गहरमें उरमें मुदलाकर;
 त्यों नथुराम सखा अनुसंग, विराजत है दुगुने मुदआकर;
 दुष्टरूपी तमतोरनकों, प्रगटे पुहुमीपर अन्य दिवाकर:
 धन्य पुरी यह वक्र मिले जिहि शक्र समान पति सुखभाकर ॥५॥

॥ कवित ॥

शौर्यवान सामतकों संग ले उमंग भयों,
 राजत अभंग रंग अंग वीरताको है ॥
 कवि नथुराम सजि आयुध तमाम चढ्यो,
 भूप अमरेश मंजु धाम धीरताको है ॥
 हाकोकर कहतें दुनालीको काको कर,
 जंगमें जुरेको रोम रोम जोम जाको है ॥
 ताको सुनि हाको वनराज वार वार उर,
 शंकित ह्वे देखत भो द्वार कंदराको है ॥ ६ ॥

॥ सवैया ॥

जाहिर जोस भयों जवहि पति, बाहिर आय लग्यो उठि धावन;
 ताहि समे पतिप्रेम पगी, वनराजवधू लागि यों समुझावन;
 नाथ यह नथुरामको है, बडहाथ न दैहें फिरि यहां आवन;
 साची कहों रहजाओ भला, कलुं मानो हमारों कह्यो मनभावन ॥७॥

॥ कवित ॥

सिंहको सपूत पूत मेंहों मजबूत महा,
 मोहिकों रजादे प्रानप्यारी मुदलायकर ॥

कवि नथुराम ऐसे आदमी अनेक आय,
चातुर चले गये है मोसों डर पायकर ॥
जायकर वहां जोर जालिम जतायकर,
धायकर ताकों बाहुवलसों हरायकर ॥
आयकर तेरी सोंह अबंभ तिहारी पास,
करिहों विलास ज्यादा जियकों जमायकर ॥ ८ ॥

॥ सवैया ॥

बालम क्यों उरमें इतनो, करतेहो वृथा अभिमान घनेरो,
त्यों नथुराम मदान्धपनो, तजिकें चितमांहि हिताहित हेरो;
मानव है न यह करजोरी, कहों कलु मानो महामति मेरो;
बासवसो वसुधापर आयके, आज दियो अमरेशने डेरो ॥ ९ ॥

॥ कवित्त ॥

गुंजत है जाके गंडमंडल अखंडलमें,
भोरनके पुंज मानो यामिनी अँधेरी है ॥
अद्रिसे उँत्तंग जाकी अमित मतंगजके,
कुंभकों विदारीबेमें प्रभुता घनेरी है ॥
एसे मृगराजनकों मारत निमेषमांहि,
नाथ नथुरामको ये करत न देरी है ॥
एसे अमरेश जेसे भूप अमरेश पास,
बालम बिचारि देख कौन गति तेरी है ॥ १० ॥

॥ सवैया ॥

ज्यों दशआननकों समुझायो, मँदोदरीने सियनाथ लियेतें;
त्यों नथुराम ये थाकी वराकी, वनेन्द्रवधू उपदेश दियेतें;

मान्यो नहीं मतवारो मृगाधिप, धायो तजी भिय आप हियेते;
भावि मिटावन को है समत्थ, कहोजी असंख्य उपाय कियेतें ॥११॥

॥ कवित ॥

मंजु मधु मासकी निहारी उजियारी राति,
झांकी झलरान धायो धरपें धधूकरत ॥
कवि नथुराम नैन राते क्रूरतातें कर,
प्रवल प्रभंजनसो भ्राजत भभूकरत ॥
जलद अषाढ केसो वीर वनराज गाढ,
पुच्छको पछारि घोर शोरकों शरूकरत ॥
भोंहकों चढायकर फालको वढायकर,
आयो अमरेश ढिग हूंकरत फूंकरत ॥ १२ ॥

॥ सवैया ॥

ढाक सुनि हरिनाधिपकी, थरकी विथराये सवें करहे लो;
एसे समे नथुराम तहां, झलरान दुनाली ग्रही करछे लो;
भोगलसे भुजवारो भयकर धीर धरापर केसो छकेलो
ह्मेकें अभीत अजीत महीपति, ठाढो रह्यो अमरेश अकेलो ॥१३॥

॥ कवित ॥

विकट वदनवारो, तिच्छन रदनवारो,
आयो जव निकट मृगेन्द्र भरि फालकों ॥
नाथ नथुरामजुके दुःसह दुनालीकर,
भेद्यो इक घावतें सजीव तिहि भालकों ॥

बनिकें विभान पर्यो पंचानन प्रान विन,
 पूरन विलोकी जाके प्राक्रम विसालकों ॥
 राव उमराव मिलि सकल सराहतहे,
 बक्रपुर शक्र अमरेश महिपालकों ॥ १४ ॥

॥ दोहा ॥

धन्य धन्यको ता समे, ध्वनि भयो चहुँ ओर;
 आन लगे सब दोरिकें, अमरभूपकी ओर ॥ १६ ॥

॥ छप्पय ॥

संवत शत उन्नीस, साठ मधु सप्तर्मा सुखकर;
 मध्य निशा नरईश, पेखि जयप्रद गुरुवासर;
 कहत कवि नथुराम, मत्त मृगपतिकों मार्यो;
 धरी अमर हिय हाम, भूरि भुविको भय टार्यो;
 कौटि बरस उर हरसभर, अचल रहो अवनि परहि;
 आशिरवाद अनंत यों, उचरत जनमन मुदभरहि ॥ १६ ॥

स्टेटनी अंदर दरवर्षे समयानुसार केटशक मांगलिक प्रसंगो प्राप्त थाय छे; परंतु वेसतुं विक्रमाब्द, खुद आपश्रीनी सालगिरा तथा विजयादशमी ए त्रण जाहरे तहेवारो तरीके म्होटी धामधूमथी उजववामां आवे छे. अन्य राज्य रजवाडाओमां पण ए त्रण दिवसो एटलाज महत्त्वना गणाय छे.

पोरवंदरना मरहुम महाराणाश्री भावसिंहजीनो म्हारापर अत्यंत प्रेम होवाथी तेमज हुं त्यांनो राजकवि होवाने लोधे उपर बतावेला त्रण महोत्सव प्रसंगे कोइ कोइवार म्हारे त्यां पण हाजरी आपवी पडती, ए जणाववानुं कारण मात्र एटलुंज छे के हवेथी दरवर्षे प्राप्त थता उक्त महोत्सव प्रसंगे म्हारा तरफथी आप नामदारने निवेदन करवामां आवेलां आशीर्वादात्मक काव्यो

उत्तरोत्तर दाखल करवानां छे, तेमां जे जे प्रसंगे काव्यनो अभाव जणाय ते ते प्रसंगे स्हागी
वांकानेरमां गेरहाजरी हती एम समजवुं.

वि० सं० १९६०

वर्षगांठ महोत्सव.

“सवैया एकत्रीशा”

शुभ संवत आँगणीग उपरे साठतणी मुखकारी साल;
पोष प्रवळ हुलास हरपनो, वर्णवुं उज्ज्वल पक्ष विशाल;
एकादशी आनंददायिनी दे बुधवासर बुद्धि दराज;
अमर अधिपनी वर्षगांठनो मंगल दिवस महोत्सव आज. १

वक्रपुरी विधविध वैभवमां शक्रपुरी करतां मुखरूप;
निर्जर करतां नित सुख नवलां, आ पुरवासी लिए अनूप;
वचन पौष्टपुं पान करावे मकवाणो महियोनी माज,
अमर अधिपनी वर्षगांठनो मंगल दिवस महोत्सव आज. २

ध्वजा पताका धामधाम पर अगणित रंगतणा ओपे,
कनक कलशथी सौध शिखर अमरावतीनी आभा लोपे;
बंधनमालथकी वमणां दीपे द्वारे साजी सुख साज,
अमर अधिपनी वर्षगांठनो मंगल दिवस महोत्सव आज. ३

चित्रित चित्र विचित्र थकी पुर सहु जनने लागे सारुं,
आंगण रंगी रँगोलिवडे सहु मंगल चिह्न धरे चारु;
ठाम ठाम आराम अभिनव धाम धाम आनंद अवाज,
अमर महिपनी वर्षगांठनो मंगल दिवस महोत्सव आज. ४

विविध विजयना वाजे वाजां गाजे गहेरां गुणीनां गान,
साजे सद्य स्वरोनां सप्तक कंचनी तीखां मारी तान;

ललकारे विरदोवंदी कथी काव्यमही कीरतिनां काज,
अमर अधिपनी वर्षगांठनो मंगल दिवस महोत्सव आज. ६

पुरश्यामिनीं शृंगार सजी मळीं मुदभर गाये मंगल गीत,
श्रीफळ कुमकुम अक्षत संगे धाय वधावा धारी प्रीत;
व्हाल वधारी लई वारणां दे आशिप श्यामिनीममाज,
अमर अधिपनी वर्षगांठनो मंगल दिवस महोत्सव आज. ६

छत्र धरी छाजे सिंहासन राज अमर हंडो अमरेश,
दिव्य उदार यशस्वी दानी विनय भरेलो धारी वेप;
रसवंतो राणो शाणो ओपे शिर पर अणमूलो ताज,
अमर अधिपनी वर्षगांठनो मंगल दिवस महोत्सव आज. ७

अमित वर्ष जीवे अवनि पर सुखशान्ति मुदमगळमांय,
नित नित कवि नथुरामतणां लोचन मूर्ति जोवा ललचाय;
प्रबल प्रताप वधारे विधविध प्रीते प्रौढ धरमनी पाज,
अमर अधिपनी वर्षगांठनो मंगल दिवस महोत्सव आज. ८

विजया दशमी महोत्सव.

॥ छप्पय ॥

विजयी विजयादशमी, विजयी संवत्सर सुखकर;
विजयी वक्रपुर तरुत, विजयीपुरदर्शन दुःखहर;
विजयी वंश झलरान, विजयी उनकार्य अधिकतर;
विजयी राज अमरेश, विजयी स्नेही अरु सहचर;
अश्व शस्त्र समी पूजिधो, विजयी साज सुखधामके;
विजयी आशिर्वचन है, यामें कवि नथुरामके ॥ १ ॥

॥ कवित ॥

परम पवित्र रिद्धिसिद्धिके समूहनसों,
भाव धरि भूप भव्य भुवन दिपाओ तुम् ॥
कवि नथुराम कारे काजर पहार केसे,
द्विद अनंत रख विभव बढावो तुम् ॥
तरल तुरंगम तरंगसे तरंगिनीके,
नीके रख जोर शोर जगमें जमाओ तुम् ॥
शस्त्रधर शूरन अनेक अमरेश राखि,
विजय वितान वसुधाके अन्त छाओ तुम् ॥ २ ॥

॥ सवैया ॥

पालन खूब प्रजाको करी, नित आमद आप करी दुगुनी;
प्रिय पुत्र कलत्र सबें घरसूत्र सु पाओ पवित माह्मिमनि;
अमरेश तुम्हे अमरेश बनी, अति नीके रहो धरनीके धनी;
नथुराम निहायत नेह बढो, यह आशिषबानी अनुप भनी;

॥ कवित्त ॥

मंडित करीके मान कवि गुनी पंडितके,
दान द्विज देवकों अखंडित दिया करो ॥
कवि नथुराम यज्ञ याग करी राग धरी,
परम प्रसन्न हुतभुककों किया करो ॥
अभिनव भूरि भव्य द्रव्यकी सुगंध देके,
लाख सुर वृन्दनकी आशिष लिया करो ॥

जाहिर जिया करो जगतमें करोर जुग,
नृप असरेश प्याले प्रेमके पिया करो ॥ ४ ॥

॥ सवैया ॥

राण कपाण धरी करमें, खलके दल खवार करेई रहो;
नथुराम तमाम नीचे नरके, निसिवासर जान जरेई रहो;
मखवान महा अरिमुंडनझुंडन, आपकी तेग तरेई रहो;
अमरेश कुवेरकी न्हांई सदा, मुखमासों भंडार भरेई रहो ॥ ५ ॥

॥ कवित्त ॥

कुलअभिमानके करोर शुभ काम करि,
परम प्रसिद्ध हो मुदाम मतिवंतमें ॥
कवि नथुराम दानदरिया बहाय बडे,
अग्र पद पाओ दानी महिप महंतमें ॥
रधासतकों रसिक बनायकें रसीले भूप,
नित बिकसाओ प्रभा नृपति अनंतमें ॥
नृप असरेश क्लेश देशके हरी हमेश,
सुजस पताके बांके छाओ छितिअंतमें ॥ ६ ॥

॥ छप्पय ॥

धीर धर्मसम धारी, धर्म सगमें पग धरि हो;
भीम भीमसम होइ, अष्टजनकों भय भरि हो;
विजय धनअय तुल्य, देइ अरि सन्मुख लरिहो;
विनय नकुल सम बहुत, राखि जगजन खुशी करिहो;

संतसेव सहदेवसम, अमर करी नित अचल हो;
नथुराम पंच पांडव प्रकृति, आप एक तनमें रहो ॥७॥

॥ दोहा ॥

विधविध वाजे वाजते, रसिक राजते देश;
कविकों नित्य निवाजते, अमर रहो अमरेश ॥ ८ ॥

वि-सं० १९६१ मां वळाना ठाकोर श्री वखतसिंहजीनां कुंवरी श्री फुलकुंवरवा साथे आप नामदारनो सवध थतां खाडे परणवानुं होइ वाकानेरधी ओझणुं लइ डेपुटी कारभारी हरजी-वन भवान कोटक महा वदी ४ गुरुवार ता. १३-२-१९०५ ना रोज वळे जड प्होंच्या, अने लग्ननुं कार्य धामधूमथी पतावी ता. २-३-१९०५ ना रोज वाकानेर आव्या. एज रात्रिए अमरविलास राज्य-महेल्मां आप मंगल फेरा फर्या अने लग्ननुं काम पूर्ण करवामा आव्युं. त्यारवाद त्रीजे दिवसे अर्थात् ता. ४-३-१९०५ ना रोज मुंवइना नामदार गवर्नर लॉर्ड लेपर्गटन जी. सी. एम. जी. जी. सी. आइ. इए राजकोट मुकामे भरेला दरवारमां आप नामदारे हाजरो आपी हती. एज सालमां समढीआळा, राजगढ तथा शोभला नामना त्रण गाम अति जीर्ण थइ गएलां होवायी तेने आवाद कर्या; तेमज जसवंतसर टेंक वंधाववाथी जडेश्वरनी यात्राए जनाराओने विकट रस्ते थइ जवुं पडतुं ए अगवड दूर करवा माटे सदरहु टेंकने तिनारे किनारे डुंगर तोडावी एक नवी सडक वंधावी या-त्रालुओनो आशीर्वाद मेळव्यो. ए पछी हिन्दुस्थानमां आवेला गढ मांडाना महाराजा श्री रामप्रतापसिंहजीनां कुंवरी श्री पद्मगजकुंवरवा साथे आपना सवंधनुं नक्की थवाथी ता. ४-७-१९०५ ना रोज आप नामदार मुख्य कारभारी नाथाभाइ अविचळदास देसाइ आदि त्रणसो माणसोना रिसाला साथे ट्रेनमां पयार्या. ता. ६-७-१९०५ ना रोज वरात नहवाइ स्टेशनने जइ प्होंचतां तेने लेवा माटे खुद मांडा नरेश रामप्रतापसिंहजी पोताना स्टॉफ सहित त्यां पयार्या हता. ता. ८-७-१९०५ ना रोज हथेवाळे परणवानी क्रिया शास्त्रोक्त रीते म्होटी धामधूमथी थइ. वाद ता. ११-७-५ ना रोज त्यांथी खाना थइ ता. १४-७-१९०५ ना रोज वरात वाकानेर आवी प्होंची. स्पेशीयल ट्रेन जतां आग्रे अने वळतां अजमेर अमुक समय रोकाएली होवाथी साथेनां माणसोने ए वन्ने शहेरोनां प्रख्यात स्थळो जोवानो आप नामदारे लाभ आप्यो हतो. वर्षाक्रिस्तु चालती होवाथी हिन्दुस्थान-

नी हरियालीए तेमज रसाल भूमिए आंखने कांइ जुदोज आनंद आप्यो हतो, ए लग्न महोत्सव प्रसंगे
म्हारा तरफथी निम्नलिखित कविताओ निवेदन करवामां आवी हती.

॥ कवित्त. ॥

संवत उनीस शत शकशठके अनूप,
उत्तम अषाढ मास षष्ठी तिथि शुक्लपक्ष ॥
कवि नथुराम कामरूप नेक नामवर,
महद महीपनमें दीपत महान दक्ष ॥
जाकी राजरीत अरु परम पुनीत नीत,
सुजन सराहत है सब जगकी समक्ष ॥
बक्रपुरशक्र आज व्याहद विनोदभर,
भूप अमरेश कवि कोविदको कल्पवृक्ष ॥ १ ॥
छितिपें छल्यो है आज उदधि अनंदकोसु,
केधों अट्टहास भयो उदित उमेशको ॥
कवि नथुराम जन्मदिन है जयन्तको कि,
राज्य अभिषेक केधों सुभग सुरेशको ॥
हरन कलेशको हमेश हरि जन्म केधों,
सुखद समागम है उत्सव अशेषको ॥
सुंदर सुजान मखवान कुलभानकोकि,
लग्नदिन राजे आज राज अमरेशको ॥ २ ॥
पारसकों पाय जेसैं रंक जन राजी होत,
जेसैं हर्ष होत मिले नैन अंध नरकों ॥
कवि नथुराम हद हर्षकी रहे न जेसैं,

जोपें भगवंत आय भेटे भक्तवरकों ॥
 श्यामिनी सुलक्षणा मिलेतें मनमोद महा,
 बढत सुभागी नर सुंदर सुघरकों ॥
 जाहिर जहान मध्य वरनों कहालों वैसैं,
 अमर महिपके विवाह अवसरकों ॥ ३ ॥
 उत्तम अषाढकी सुदिव्य द्वितीयाके दिन,
 परम प्रमोदमय करत पयान उत ॥
 कवि नथुराम अमरेशकी वरात इत,
 पावस प्रबल स्वारी साजत सयान उत ॥
 बाजत नगारे बडे गाढनादवारे इत,
 गाजत है घोरघन नीरके निधान उत ॥
 बन्दीजन बोले इत विरद बहोत विधि,
 उत है पपीहनके रसिक महान रूत ॥ ४ ॥
 इत छरिदाग वारवार ज्यों पुकारत त्यों,
 कलित कलापी उत करत कलोलें है ॥
 कवि नथुराम इत कलरव कामिनीके,
 झिल्ली झनकार उत अमित अमोले है ॥
 जाचक अजाचक बने है इत दान पाय,
 उत गनदादुरके दान विच डोले है ॥
 अवधि वरात अमरेशकी बनी है इत,
 उत वरषाकी सब विधि समतोले है ॥ ५ ॥

सोर और दादुर पपीहनके शोर करि,
छायो पट दीर्घ चहुऔर दिशि चारेको ॥
कवि नथुराम अव इन्द्रके अनुग्रहसों,
छायो है सवायो श्रेय जैसें जग सारेको ॥
छायो जल धारसों अपार महिमंडल ओ,
जोर नभ मंडलपें छायो घन कारेको ॥
एसें अमरेशकी वरातसों दराज आज,
मंडप अखंड छायो मांडा गढवारेको ॥ ६ ॥

प्रज्ञजन पादपकों करन सुपल्लवित,
दिव्य दानधारा धरि हिय हरखनकों ॥
कवि नथुराम हाम धरिकें हजारों कोश,
पंडित पपीहनके गुन परखनकों ॥
नरपतिमंडलमें नित्य सबहीसों श्रेष्ठ,
रसिक रसातलमें कीरत रखनकों ॥
पश्चिमसों आज अमरेश घनराज चढयो,
पूरव दिशापें बलधार वरखनकों ॥ ७ ॥

रमा राज्यमंदिरमें विविध बिहार करो,
गोकुलमें कामधेनु चिन्तामनि धनमें ॥
कवि नथुराम गृहवाटिकामें कल्पवृक्ष,
बानी आय बसो तेरे विमल बदनमें ॥
दया दोउ नैनमें निवास करो रेन दिन,

दान सुखदेन कर शुभ्र जस जनमें ॥

कान्त कमलाको नित आयके निवास करो,

नृप मखवान अमरेश तेरे मनमें ॥ ८ ॥

वैरिनके वास नित्य करिकें उदास आप,

सुझमें सुहावो आप संतत सुलेहसों ॥

कवि नथुराम काम पूरि कविपंडितके,

आशिष अनंत पाओ आनंद अछेहसों ॥

वक्रपुरनाथ साथ दंपती सुसंपत्तिसों,

वास वसे वैभव लो दूने यह देहसों ॥

राज शिरताज महाराज अमरेश एसें,

सुखमें विताओ शत शरद सनेहसों ॥ ९ ॥

उक्त वर्षमां सालगिरा महोत्सव प्रसंगे आशीर्वचन

॥ छप्पय ॥

संवत शत उन्नीस, इक्कसठ हर्ष उपावन;

पोष मास सित पच्छ, महद मंगल मनभावन;

सुखदराज सरसात आज एकादशी उत्तम;

दिव्य अमर दरसात, अमरपति तुल्य अनूपम;

भासत है नथुराम यह, भव्य राजकुलभानको;

विजय वढावन जन्मदिन, महाराज मखवानको ॥ १ ॥

॥ कवित्त ॥

जाके चाप दादे जादे जोरकी जमावटसों,

सादे शस्त्र धारी दंड शत्रुनकों देगये ॥

लाठीके प्रहारनसों काठीकों संहार करि,
 बंकपुरी नाथ यश लेगये नये नये ॥
 कवि नथुराम भानुवंशकी सुभव्यताकों,
 छितिमें छटासों भूरि छिन छिन छे गये ॥
 बखत बुलंद ताके तखत विराजे आज,
 अमर नरेन्द्र इन्द्रहूतें अधिके भये ॥ २ ॥

॥ सवैया ॥

जानि विभाकर बंस बिभूखन, हर्ष हिये परिपूरन पावत;
 स्वच्छ सुकोमल कीरनसों, जियको उछरंग अभंगजतावत;
 स्नेहसुधा स्रविकें नथुराम, सुचिन्ह सवें बलवंत बतावत;
 सालगिरा अमरेशकी जानि, गुनी गुन गावत वाम बधावत ॥३॥

॥ कवित्त ॥

सुखप्रद सालगिरा अमर नृपालकी ये,
 मांगलिक महिषें महोत्सवकी मात है ॥
 कवि नथुराम राजसाहिव विराजत है,
 बाजत है बाद्य लखि मन ललचात है
 ठोर ठोर विजयके शोर चहुँओर होत,
 अंग-अंग आज उछरंग अधिकात है ॥
 बंकपुर नाथ बडहाथ साथ स्नेहिनके,
 सुरसह सुरपति वैसे सरसात है ॥ ४ ॥

॥ छप्पय ॥

विजयवाद्यके घोष, जौसभर जवर जताओ;
खलदलकों करि खाख, हाक अरिहियमें छाओ;
प्रसरो पाइ प्रमोद, प्रवल शुभ यशके परिमल;
अमरसिंह नृप आप, रहो अवनिपर अविचल;
एसे अनंत उत्सव सदा, श्रीहरि दे आनंद सह,
नित्य नित्य नथुरामकी, सफल होहु आशीश यह ॥ ५ ॥

विजयादशमी महोत्सव प्रसंगे आशीर्वचन.

“ गीति ”

आनंदे चिर आयु, आपो जेणे धर्यो सुहिमधाम;	
अहनिश आशिष एवी, नेह धरीने दिए नथुराम.	१
विजयी विजयादशमी, अमर आपनां करो सिद्ध काम;	
अहनिश आशिष एवी, नेह धरीने दिए नथुराम.	२
व्हाला वंकपुरीना, नृपति निरंतर बधो नवलनाम;	
अहनिश आशिष एवी, नेह धरीने दीए नथुगाम.	३
संतति सुखपद पायो, अमर आप सम उदार अभिताम;	
अहनिश आशिष एवी, नेह धरीने दिए नथुराम.	४
अमर आपनां अतिशय, गाओ गुणौजन तमाम गुणग्राम;	
अहनिश आशिष एवी, नेह धरीने दिए नथुराम.	५
पांडव तुल्य पराक्रमी, बनो पूजने शमी अमर आम;	
अहनिश आशिष एवी, नेह धरीने दिए नथुराम.	६
अमरसिंह अवनिमां, धर्मधुरंधर बनो विजयधाम;	
अहनिश आशिष एवी, नेह धरीने दिए नथुराम.	७

महद भूप मकवाणा, राजनीतिण धरो अमित धाम;

अहनिश आशिष एवी, नेह धरीने दिण नथुराम.

८

वि-सं. १९६२ मां नामदार प्रीन्सऑफवेल्सनी मुंवड खाते मुलाकात लेवा ता २-११ १९०५ ना रोज वांकानेरथी नीकळी ता. ३ जीए ग्रान्टरोड स्टेशन जइ पडोंचेली आपथीने नामदार गवर्नमेन्ट तरफथी सलापी तेमज मान आपवामां आवुं हतुं अने नामदार प्रीन्सऑफवेल्से आपनी वीझीट लीधी हती. तगारवाद पोप शुदि ११ ने दहाडे आप नामदारनी वर्पगांडनो महोत्सव हो-वाथी पोरबंदरना मरहुम महाराणा श्रीभावासिंहजी, आंगव्राना मरहुम राजसाहेव श्रीअजीतसिंहजी, वडीया दरबार श्रीवावावाळा साहेव तथा मोरवीना श्रीमान ठाकोरसाहेव वांकानेर पथार्या हता अने एओनी हाजरीमांज नवी राजमहेलातनो पायो नांखवानी शुभ क्रिया करवामां आवी हती, एज वर्षमां ता. १४-४-१९०६ ना रोज आपनां मूळीवाळां मासाहेव श्री जेटीवा साहेवनो देहान्त थयो.

बेसता वर्ष प्रसंगे आशीर्वचन.

॥ कवित्त ॥

संवत उनीस शत वासठको वर्ष बैठि,

हर्दम विशेषता दे हरष हुलासमें ॥

कवि नथुराम घनपतिको तमाम धन;

कर है निवास तुव कोश सुखरासमें ॥

बिभव बिनोद विधविधके बढाय हेत,

अहनिश आयबसे अमर विलासमें ॥

बक्रपुरनाथ तेरे माथ सदा दोनों हाथ,

राखि रमानाथ ल्यावे बिजय बिकासमें ॥ १ ॥

कुशल कलामें सुखमामें शूरवीरतामें,

दानमें दिमागमें सदैव मन स्वस्त हो ॥

कवि नथुराम जोर जारिबेमें जालिम को,
 वक्रपुर नाथ तेरे शक्रसम हस्त हो ॥
 अमर नृपाल प्रतिपाल पुहुमके बनो,
 पुत्रते पवित्र गृहसूत्र सुखग्रस्त हो ॥
 अस्त हो अरिको मन मोद मदमस्त हो सु,
 खलजलनिधिको अगस्त तन्दुरस्त हो ॥ २ ॥
 रिद्धि सिद्धि स्यासतमें रसिकविहारी रखे,
 मोद अरु मंगल महान राज्यगेहमें ॥
 कवि नथुराम रमापति दे रमाको वास,
 बुद्धि सुरगुरु देवे आनंद अछेहमें ॥
 शंकर सदैव तुव शंकर वनेई रहे,
 अमर त्रिशूल दे भयंकरके देहमें ॥
 वक्रपुरनाथशक्र वकसो विभव बडे,
 धाता धीरदाता रखे सने सुख स्नेहमें ॥ ३ ॥

॥ दोहा ॥

नविन वरसमें नविन सुख, नविनवरसमय मोज;
 नविन स्नेह सुखमा नविन, हितसों पाओ हरोज ॥ ४ ॥

सालगिरा महोत्सव प्रसंगे आशीर्वाद

“ छन्द हरिगीत ”

मुद महद मंगल वास वतिआ आज बांकानेरमां,
 अति हरपथी जन वरसता लाखो फेर छे लहेरमां;

વરવિજય વાગ્યતણા વિશેષ અનૂપ વિવિધ અવાજ છે,
શુભ વર્ષગાંઠ રસાલ અમર ભૂપાલ કેરી આજ છે. ૧

ઊર ધારી અતિ આનંદ અવલા વૃન્દ ગીતો ગાય છે,
પરિચારિકાપદમુરચિના સ્થલ સ્થલ મહીં ધ્વનિ થાય છે;
કેસર કુસુંભતણા સુકુંભ અનંત મંગલ સાજ છે,
શુભ વર્ષગાંઠ રસાલ અમર ભૂપાલ કેરી આજ છે. ૨

વિધવિધ વિતાન વિશાલ વંધનમાલ સંગ શંગારીઆ,
મલરાજ્ય મુવન કચેરીઓમાં દિવ્ય દૃશ્યો ધારીઆ;
દેશાવ દેવઅવાસને શરમાવનાર દરાજ છે,
શુભ વર્ષગાંઠ રસાલ અમર ભૂપાલ કેરી આજ છે. ૩

નૃપમાત નિર્મલ ગંગાં, નિજ અંગ આનંદ ધારતાં,
મુક્તા સુવર્ણનીં મ્હોર વારંવાર સુતપર વારતાં;
મુખ નીરસતાં ક્ષણ ક્ષણ મુદેં દિલ જેહનું સુખ જાજ છે,
શુભ વર્ષગાંઠ રસાલ અમર ભૂપાલ કેરી આજ છે. ૪

સર્જી સ્નેહથી શણગાર સોલ રમે રસિક યુગ રાણીઓ,
નૃપ અમરેન્દ્ર રિજાવની જાણે ઉભય ઇન્દ્રાણીઓ;
વર વક્રપુર સુરપુર અને સહુ સ્નેહી સુર સમાજ છે,
શુભ વર્ષગાંઠ રસાલ અમર ભૂપાલ કેરી આજ છે. ૫

મલ ભાવભૂપ અજીત હરિ આનંદ ધારી આવીઆ,
ઉત્સવ અમર અમરેશને ગૃહ જાણીં જગ સુખ લાવીઆ
વહુ ભાવીઆ મકવાળને જે પરમ ધરમનીં પાજ છે,
શુભ વર્ષગાંઠ રસાલ અમર ભૂપાલ કેરી આજ છે. ૬

ઘરઘર વજાર ગલીગલીમાં રોશની રાજી રહી,
કોટિક રવિનીં કાન્તિ શાન્તિ આપતી છાજી રહી;

गुणोंओ कथे गुणगानमां जे कलित नृपनां काज छे,
 शुभ वर्षगांठ रसाल अमर भूपाल केरी आज छे. ७
 शतवर्ष लगी सुखसिन्धुमां झीले अमर यश धारीने,
 जगमांहि जोर जमावशे म्होटा अरिने मारीने;
 आशीश ए नथुरामनी जेनी अमरकर लाज छे,
 शुभ वर्षगांठ रसाल अमर भूपाल केरी आज छे. ८

॥ कवित्त ॥

सुखको समंदर ओ प्रेमको पुरंदर है,
 वक्रपुर अंदर विनोद वरसावनो ॥
 कवि नथुराम अभिराम जन आरतको,
 ठाम ठाम संगीतके स्वर सरसावनो ॥
 जस झलरानके सुजगमें जतान हारो,
 पथ पथ मंगल रू मोद परसावनो ॥
 जनम महोत्सव ये अमर नृपालको सु,
 अरि तरसावनो हितूकों हरसावनो ॥ १ ॥
 पोरपति भाव ओ अजीत मखवान मिले,
 अमर नृपालको है आनंद अशेष आज ॥
 पागे रस रंग अनुरागे सब नगजन,
 रोके मुद हितुनके हृदयप्रदेश आज ॥
 इत उत फावसों फिरे है भृत्य भृत्यका सु,
 मंगल उचार मुख धार वरवेश आज ॥
 अष्ट महादानके दिनेशनके दर्शपाय,
 कवि नथुरामकों रह्यो न कलु शेष आज ॥ २ ॥

भावसिंह अमर अजीत भुवि पालहुको,
 संग देख उपमा अनूठीकी परे पिछान ॥
 कवि नथुराम क्रूर कुमुदकों कष्ट देन,
 प्रेमीगन पंकजकों देखे दरसदान ॥
 अधम उबूकनकों अंध करिवेके लिये,
 हरन हजार खल उडुभा भू आसमान ॥
 बंदी कवि कोकके दरिद्र तम टारिवेकों,
 आज प्रगटे है संग भूप त्रय भासमान ॥ ३ ॥
 संत सुगरीव ओ भरत सतरूघनकों,
 मोद धर राम अभिरामकों मिलाये जौन ॥
 कवि नथुराम क्लान्त विरही रघुवरकों,
 सीता सुध लायकें मिलादी धरवेग पौन ॥
 लच्छनकों बूटी ओ बिभीषनकों रामचन्द्र,
 काज करिके महंत अंत धरि बैठे मोन ॥
 जुग मखवानकों मिलायबेमें जोरदार,
 हनुमतवंसअवतंस विन ओर कोन ॥ ४ ॥
 भावसिंह अमर अजीत नृपराज तुम,
 परम प्रताप पाओ पूर्ण पुहुमीकों पाय ॥
 कवि नथुराम मुद मंगल महान पाय,
 प्यारे हो प्रसिद्ध नृपतिमें नाम नीको पाय ॥
 पुत्र परिवार पाय, आयुष अपार पाय,
 लच्छके भंडार पाय सुख सरसीकों पाय ॥

YUVAJ SHRI TRATAPSINHJI—Her Apparent
Warkaner, S...

शुभउर आश पाय हरष हुलास पाय,
विविध बिहार करो आनंद अमीकों पाय ॥ ६ ॥

॥ दोहा ॥

गविसवार पन्नगधरन, उमारमन सुखएन;
भाव अजित नृप अमरकी, रच्छ करो दिनरेन ॥ ६ ॥

वि. सं. १९६३ मां आप नामदारे सालगिरा महोत्सवनी खुशाली प्रसंगे ता. १-१-०७ थी गुजराती निशाळोमां प्राथमिक केलवणी मफत आपवानो ठराव ता. २६-१२-१९०६ ना रोज कर्यो. त्पारवाद पहेला चैत्र वदि ०)) शुक्र ता. १२-४-१९०७ ना रोज वळावाळां श्रीमती राणीजीसाहेवे राजकुमारश्री प्रतापसिंहजीने जन्म आप्यो. ए वधामणी सांभळतांज आपश्रीए केटलाक केदीओने मुक्त कर्या, निशाळोपां साकर वहेचावी, प्रजाए पण अपूर्व आनंद प्रदर्शित कर्यो अने सदरहु खुशाली सवे खेडूतो पासेथी लेवातुं पगीतुं लवाजम ता. २९-५-१९०७ ना हुकमथी आप नामदारे माफ कर्तुं. ए वर्ष आखरे डे. कारभारी हरजीवन भवान कोटकनी राजको-टस्टेटना मुख्य कारभारी तरीके निमनोक थतां तेओए वजावेली सेवाना बदलामां आपश्रीए विजयादशमीने दहाडे एक जहेर दरवार भरी तेओने उमदा पोपाक तथा इनामनी म्होटी रकम आपी औदार्य वताव्युं अने एमनी जगोए जेतपुरनां रहीश श्रीयुत अभेचंद गोविंदजी देसाइ वी. ए. एल. एल. वीने दाखल कर्या.

वेसता वर्ष प्रसंगे आशीर्वचन.

“ मालिनी ”

अधिक अधिक नित्यें, आपनुं श्रेय थाजो;
अभिनव सुख साजो, रागथी आप राजो,
विजय जनसमूहे, जोरथी सद्य जायो;
अमर नविन वर्षे, पूर्ण आनंद पायो.
प्रतिदिन प्रसरावी, प्रेम प्रौढो प्रजामां;
महिपति मकवाणा, मग्न रेजो मजामां,

१

दइ विविध जनोने, व्हाल धारी विसामो;
 अमर नविन वर्षे, पूर्ण आनंद पामो. २
 दशरथसुत पेठे, दुष्टवृन्दो विदारो;
 विनय सुत विवेकी, सुज्ञना अर्थ सारो,
 सुभग सुख लइने, व्याधिओ सर्व वाग्नो;
 अमर नविन वर्षे, पूर्ण आनंद पामो. ३
 पति हिमतनुजाना, आपने श्रेय आपो;
 महद सुयश केरा, शंकुण सृष्टि मापो;
 अभिनव शुभ आशी, दे नशुराम नित्ये,
 अमर नविन वर्षे, पामनो हर्ष प्रीते. ४

सालगिरा महोत्सव प्रसंगे आशीर्वचन.

“ शार्दूल विक्रीडित ”

वृद्धि वारिधिना विनोदमहि दे, जे रीत शाणो शशी;
 आपे छे त्यम आ अपार अमने, आनंद एकादशी,
 म्होटा मंगळरूप मंगळ वन्पो, प्यारो शुद्धि पोषनो;
 आवी जन्म तिथि अहीं अमरनी, हेतें हजारो वनो. १
 वांकानेरतणा विभु विजयने, पामो प्रति दिवसे;
 रिद्धि सिद्धि सदैव राज्यगृहमां, वेगेथी आवी वसे,
 संपत्ति सुख शान्ति कान्ति सहुनी, व्हालेंथी वृद्धि करी;
 आनंदी अमरेशने नितप्रति, दीर्घायु देजो हरि. २
 पामो पूर्ण प्रताप ताप तर्जोने, सद्भाव उरे भरो;
 कीर्ति नारीनीसंग रंग रमतां, कृत्यो रूपाळां करो,
 राखो प्रीति हमेश नीति पथमां, आरोग्यता अंगमां;
 आनंदे अमरेश वर्ष वितवो, स्नेहीतणा संगमां. ३

दीनोने वित्तदानमान गुणोने, सन्मान साधु प्रति;
प्रेमीने निज प्रेम केरी प्रतिमा, उदार अपो अति,
भृत्योने उर भाव भूप भरतां, राजो रुडा रंगमां;
आनंदे अमरेश वर्ष वितवो, स्नेहीतणा संगमां.

४

रिद्धि राज्यगृहे भरेल रसनी, सिद्धि सुवाक्ये रहो;
स्नेहे समृद्धि वृद्धि वंश शुभनी आधि उपाधि न हो,
फूली सद्य फलो मनोरथ तरु, अत्यंत उमंगमां;
आनंदे अमरेश वर्ष वितवो, स्नेही तणा संगमां.

५

प्रातःकाल विषे प्रजानो पुरनी, रुडी रीते रक्षमां;
मध्याह्ने शुभ राजकाज रसना, रस्ता लई लक्षमां;
सायंकाल संगीत गीत सुणोने, रात्री रमो रंगमां;
आनंदे अमरेश वर्ष वितवो, स्नेहीतणा संगमां.

६

कीर्तिवान कलित कृत्य करथी, कोडें करोडो करो;
सिन्धुपार समस्त नाद यशना, धीरा त्वराथी धरो;
जाळो जोर तमाम दुष्ट जननुं, इषा भरी अंगमां;
आनंदे अमरेश वर्ष वितवो, स्नेहीतणा संगमां;

७

नेहे न्यायअगार नित्य विचरी, शान्ति भरो सर्वने;
साचाने दइ सुख सद्य हरजो, गंडूतणा गर्वने;
पापी शार्पी प्रपंची नीच नरने, दाटो दुःखो दंगमां;
आनंदे अमरेश वर्ष वितवो, स्नेहीतणा संगमां.

८

ओपो इन्द्र समान सर्व नृपमां, बहादुर कीर्तिवले;
पामो धारी पवित्र माल जयने, सुवैजयन्ती गले;
नेहें नाथ असत्य सत्य निरखो, धीराइना दंगमां;
आनंदे अमरेश वर्ष वितवो, स्नेहीतणा संगमां.

९

धारी छत्र पवित्र देव नृपतुं, शाणा क्षतायु वनो;
शान्ति कान्ति समस्त ठाम अरपी, पूरो मुदेधी मनो;
पाळी दीन प्रजा सुस्नान करजो, आशीशनी गंगमां;
आनंदे अमरेश वर्ष वितवो, स्नेहीतणा संगमां.

१०

वि-सं० १९६४ मां आप नामदारे मरहुम राज बखतसिंहजीना न्हाना कुमार कर्णसिंह-
जीने जे रोकड जीवाइ आपवामां आवती हती ते बंध करी ता. ६-१-८ ना रोज जाळी तथा
जेतपर गामनी खालसा पाटी गरास तरीके आपी. वेसता वर्षने दहाडे बहुज दनदवा भरेको दर-
बार भरवामां आव्यो हतो अने ते बखते म्हारा तरफथी निम्न लिखित कविताओ निवेदन
करवामां आवी हती.

॥ कवित्त. ॥

भिक्षुक तथापि देत भक्तकों अभिष्ट फल,
बसत स्मशान तऊ पावन परसमें ॥
कवि नथुराम भयकारी भूतनाथ तऊ,
दायिनीं अभय रही दिव्यता दरसमें ॥
अखिलके ईश कहवावत दिगम्बर है,
हालाहल पीकें नित्य रहत हरसमें ॥
चरित विचित्रवारे देंहें दीर्घ आयु ईश,
आपकों अमरनृप ! नूतन बरसमें ॥ १ ॥
राम ढिग जाय माग मेदिनी महान अरु,
बीज ले कुबेरसों त्यों हल हलधरको ॥
कवि नथुराम कृषिकाज यमसों महीष,
वृषभ तिहारों त्यों बडो त्रिशूल घरको ॥
स्कन्द बेलरच्छकमें देउंगी पकाय रोटी,

हों तो भइ खिन्न गिन गिन घर घरकों ॥
 एसी उमियाकी बानी अमित आरामप्रद,
 होहु हरसाल राजराना श्री अमरकों ॥ २ ॥
 यमुना नदीसी सुखसानी मुदखानि जानि,
 गाहत गोवत्सवृन्द संग निज मैयाकी ॥
 कवि नथुराम ढाढे रहत सुनीलकण्ठ,
 नीलतासों भ्रान्ति भरी जीवन धरैयाकी ॥
 गिनके तमालपत्र आभरन काज गोपी,
 परसि रचत पांति बहुत बलैयांकी ॥
 देवे सुखशान्ति अमरेशकों अनंत युग,
 एसी कमनीय कान्ति कोमल कन्हैयाकी ॥ ३ ॥
 जाइ बलभद्रने जताइ जसुदासों वात,
 मात मनमोहनने आज धूलि खाई है ॥
 कवि नथुराम कह्यो कृशकों बुलाइ मात,
 वात यह सत्य है किं लौनसों मिलाई है ॥
 मिथ्या कहि माधवने आनन उधारि करि,
 त्वरित त्रिदोहीकी सुदिव्यता दिखाई है ॥
 रच्छक तुम्हारे अमरेश ! यदुराय ऐसे,
 आनंदके क्लन्द नन्द नन्दके कन्हवाई है ॥ ४ ॥

सालगिरा महोत्सव प्रसंगे आशीर्वाद.

॥ कवित्त ॥

आज महाराज अमरेशकी वरसगांठ,

भूप भौन मध्य भूरि भव्यता भरतु है ॥
 कवि नथुराम वर उत्सवसों वक्रपुर,
 धाम अभिराम शक्रपुरको धरतु है ॥
 देत जन दच्छकों अपार मुद वार वार,
 विदित विपच्छनकी हामकों हरतु है ॥
 आठो जाम हैकें प्रिय कामप्रद कामतरु,
 काम कवि कोविदके पूरन करतु है ॥ १ ॥
 तजि इक स्थान जब वास करे दूजे स्थान,
 तब सब लोक चाहे शुभ पल पायवो ॥
 कवि नथुराम राजराना अमरेशजूकी,
 सालगिरा श्रेष्ठ जासों होत छेम छाववो ॥
 बिसद बिसाल यह सालमें न हेंगो फिर,
 ऐसे महामांगलिक उत्सवको आयवो ॥
 दच्छिन दिशाकों छोरि आज अति आनंदसों,
 उचित बिचारे रवि उत्तरमें जायवो ॥ २ ॥
 निज जननीके प्रतिपालक प्रसिद्ध जानि,
 बिनय हरिके बाल नीके दिवके दयाल ॥
 कवि नथुराम ताकी सुखप्रद सालगिरा,
 उत्सव अनंतमें महंत मुदहूकी माल ॥
 करि कमनीय अष्ट प्रहर प्रमोदमय,
 अमल अनूप निजरूप धरिकें बिसाल ॥
 पूरन पवित्र तिथि एकादशी संग आय,

हाजर हजूरमें रह्यो है वसुधाको बाल ॥ ३ ॥

आज राजराना अमरेशके बरसगांठ,

उत्सवपे आनंदकी वृद्धि करवेके काज ॥

कवि नथुराम राज लाखाजी पधारे रम्य,

नृप नृपदुर्गके जसीले जयके जहाज ॥

सुज्ञ शिरताज त्यों प्रसिद्ध पुन्यदूकी पाज,

गरिबनिवाज यदुकुलकी महान माज ॥

पायके दराज व्युति साजी सुखसाज वह,

जीवो जुग कोटि शीश धारी शुभ राजताज ॥ ४ ॥

प्रतिदिन पुत्रवत् पालन प्रजाको करी,

प्रबल प्रतापी दीर्घ आयुषको पाओ तुम ॥

कवि नथुराम मखवानकुलभान भव्य,

न्यायके निधान धीर धर्ममग धाओ तुम ॥

जवर जयन्तसें कुमारश्री प्रतापसंग,

सुरपति तुल्य श्रेष्ठ सुखसों सुहाओ तुम ॥

एसे जन्म उत्सव अनंत अवनिके मध्य,

अमर अधिपति विनोदसों बिताओ तुम ॥ ५ ॥

अमर महीपतिके जन्मगांठ उत्सवकी,

आभाकों वढावन अनूप गुनके अगार ॥

कवि नथुराम आये अमित उमंग धरि,

नयके निधान बाबावाला उरके उदार ॥

आनंद अमंदयुत जीवनके नन्द जाकों,

વૃન્દ વિદવાનકે સરાહતહૈ વાર વાર ॥
કાષ્ઠિનકુલાવંતસ રમ્ય રાજહંસં તાકો,
દેવે દીર્ઘ આયુ સુખકન્દ નન્દકે કુમાર ॥ ૬ ॥

વિજયાદશમી મહોત્સવ પ્રસંગે આશીર્વચન,

॥ હન્દ શુભળા ॥

અમિત આનંદથી સ્વારી શુભ સાર્જીને, આજ શર્મા પૂજવાને પધારે;
વક્રપુરશક્તિ વ્હાલે વિરાજી રહ્યા, કાન્તિમાં ઇન્દ્ર કરતાં વધારે;
નિત્ય નથુરામ સુખધામ ગુણગ્રામની, નામના પૂર્ણ પ્રેમે પ્રસારી;
વિજય વિજયાદશમી આપજો વિશ્વમાં, ભૂપ અમરેશને ભાવધારી. ૧

વિનય હરિવાલ છે વિનયના વારિધિ, વિનયોપર વ્હાલ વિદ્યાવિલાસી;
ન્યાયના નેત્રથી તેજ ત્રયનેત્ર સમ, પૃથ્વીપતિમાં રહ્યું છે પ્રકાશી;
નિત્ય નથુરામ અભિરામતા અર્પીને, વેગથી વિદ્યન સર્વે વિદારી;
વિજય વિજયાદશમી આપજો વિશ્વમાં ભૂપ અમરેશને ભાવધારી ૨

ક્ષેમકર ક્ષત્રિના શુભ ગુણે શોભતો પુત્રપરિવાર આનંદ પામો;
જવર ગુણજાળ ફલરાળ અભિરામજો, કીર્તિવાળાં કરી કોટિ કામો;
નિત્ય નથુરામ સંતુષ્ટ થાઓ સુખે, વિબુધના વ્યાધિઓને વિદારી;
વિજય વિજયાદશમી આપજો વિશ્વમાં, ભૂપ અમરેશને ભાવધારી. ૩

ચંત્રપેટે સુદા રાજ્યના તંત્રને, ચતુર નૃપ ચાહધારી ચલાવો;
સ્નેહીની સંગ શતવર્ષ શુભ સૌખ્યમાં, વંકુરનાથ વ્હાલે વિતાવો;
નિત્ય નથુરામના અન્નદાતા અચલ, સજ્જનોને બને શ્રેયકારી;
વિજય વિજયાદશમી આપજો વિશ્વમાં, ભૂપ અમરેશને ભાવધારી. ૪

વિ-સં૦ ૧૯૬૫ માં આપ નામદારે કેટલાંક વિજલીક યંત્રોની ખરીદી કરી અને શ્રી-
વાલકૃષ્ણ હવેલીનો પાયો નંચાવી કામ શરૂ કરાવ્યું. એ પછી ઠાકોરસાહેબ શ્રીલાલાજીરાજ, મા-

ઝીયાના પાટવી કુમાર શ્રીગુમાનસિંહજી, તથા સોરાવશા કાવસજી કલવવાઝાની સાથે કાશ્મીરની મુસાફરી પધાર્યા. તા. ૨૬ એપ્રિલ ૧૯૦૯ ના રોજ રાવલપીંડી પહોંચ્યા. ત્યાં જામાસજી એન્ડ કું. માં વાર દિવસ પર્યન્ત રહી આપે કાશ્મીર જવાના વિવિધ માર્ગોની તેમજ દર્શનીય સ્થળોની મેલ્લવેલી માહિતી મુજબ રાવલપીંડીથી શ્રીનગર ૧૯૬૧ માઈલ છેડું છે, એ શરીયામ રસ્તે દરેક પ્રકારનો વ્યાપાર ધમધોકાર ચાલે છે, શ્રીનગરથી ૩૪ માઈલને અંતરે આવેલ ઇસ્લામાબાદ સુધી કાચી સઢક છે, રાવલપીંડી રેલ્વે લાઈન પર આવેલું છે અને ત્યાં વિશાલ લઢકરી છાવણી રહે છે; ત્યાંથી લાહોર ૧૬૯ માઈલ દૂર છે, શહેરની અંદર કેટલીક હોટેલો તથા કેટલીક મ્હોટી દુકાનો છે; તેઓના માલિકોની એવી અન્ય હોટેલો તથા દુકાનો મરીમાં પણ છે અને ત્યાં જનારને દરેક પ્રકારની સગવડ કરી આપવામાં આવે છે. વજાની અંદર પારસી લોકોની દુકાનો સંખ્યાવંધ છે. હિંદુસ્થાનમાં વિદ્યમાન મહાન મહાન હોટેલોની સાથે સરખાવી શકાય તેવો રાવલપીંડીના સ્ટેશન પર રીફ્રેશમેન્ટ રૂમ છે. મરહુમ સર હર્વટ મેગફારસને સ્થાપેલી એક કલ્લવ મ્હોટા પાયા ઉપર ચાલે છે, મરીની અંદર મદિરાનો વ્યાપાર કરતી કંપનીનો મહાન પ્રાસાદ સમગ્ર પંજાવમાં સર્વોત્કૃષ્ટતાને પ્રદર્શિત કરે છે. એ કંપનીનો એક પ્રસિદ્ધ શાખા રાવલપીંડીમાં પણ છે.

પંજાવમાં આવનારાઓને રાવલપીંડી માંહેની જુદી જુદી હોટેલોના મેનેજરો પાસેથી તેમજ લાહોરમાં એમ. નેદુની હોટેલેથી જોઈતી માહિતી મળી શકે છે. મી. એમ. નેદુનો શ્રીનગર તથા ગુલમર્ગ વગેરે સ્થળોએ સ્થપાણી હોટેલનો શાખાઓ મે થી અક્ટોમ્બર મહિના પર્યન્ત ચલાવવામાં આવે છે.

મુસાફરી કરવાનાં વાહનો-મેલટાંગો, એકો, જિનરિક્ષા (છતવાઝી ત્યાંનો એક પ્રકારનો ગાડી) તથા ઢાક ગાડી વગેરે મળે છે.

મુસાફરોનો સરસામાન વગેરે વઢવનો ગાડોમા, ટાંગામાં, એકામાં અથવા હંટપર લઈ જવામાં આવે છે. હંટપર સામાન મોકલવાનું સર્વ ઘણુંજ ઓછું લાગે છે. વાદશાહી ટપાલ રાવલપીંડીથી શ્રીનગર સુધી ૩૬ કલાકના લઈ જવાય છે. દરેક ટાંગાઓને માટે નોંધે મુજબ વે કાયદાઓ છે.

૧ સારથી ઉપરાંત મ્હોટી ઝમ્પરેના ત્રણ માળસો તથા બે વાઝકો મળી કુલ છ માળસો વેસી શકે, સાતમું વાઝક હોય તોપણ તેને વેસાડી ન શકાય.

૨ એક ટાંગામાં વધારેમાં વધારે દોઢ મળ સામાન મુકી શકાય.

ए कायदानो भंग करनारने पोलीस तरफथी सजा थाय छे वर्षावतुमां रस्ताओ काद-
वथी भरेला होवाने लीधे जेम वने तेम सामान ओछो लड जवा देवामां आवे छे. जो कोइ गृहस्थे
टांगो स्पेशीअल बांध्यो होय तो ते गृहस्थ तथा तेनो एक नोकर मळी वे वच्चे त्रण मण वोजो लइ
जइ शकाय छे. रावलपींडीथी अथवा मरीथी सामान मोकलवानो समग्र योजनाओ सरलताथी थइ
शके छे. मार्गमां बीजुं एवुं कोइ पण स्थल नथी के ज्यां सरसामान लड जवाने माटे वाहन मळी
शके. कदाच भाग्ययोगे खाली एकाओ मळे, परंतु उंट तो रावलपींडीमांथीज मळी शके छे.

मुसाफरीमां सामान्य रीते रावलपींडीथी मरी पहोंचनां छ कलाक, मरीथी कोहला जनां
चार कलाक, कोहलाथी वारामुल्ला जतां चौद कलाक अने वारामुल्लाथी श्रीनगर जलमार्गे जनां
२४ थी ४८ कलाक तथा जमीन मार्गे (मेलटांगा वडे) साडाचार कलाकनो समय लागे छे.

उन्हाळाना दिवसोमां सूर्यना तापने लीधे रस्ताओ स्वच्छ होवाथी मात्र १५-१६
कलाकमांज रावलपींडीथी श्रीनगर पहोंची शकाय छे. मार्गमां मरी, कोहला, डोमल, धारी, उरी
तथा वारामुल्ला आदि स्थले चा पाणी तथा नास्तो वगेरे करवामां जे स्नेहस्थान समय व्यतीत
थाय तेनो पण उपर कहेला कलाकोमांज समावेश थइ जाय छे. मेलगाडीना सारथी तथा अश्वो
मरी, धारी तथा वारामुल्ला ए त्रण स्थले बदलाय छे.

रावलपींडीथी सन्निवेंक सुधी ४३०० करतां विशेष फीटनो चढाव छे.

सन्निवेंकथी कोहला सुधी लगभग ४००० फीटनो ढोळाव छे.

कोहलाथी वारामुल्ला सुधी ९८ माइलनो अंतर छे अने आशरे ३१५० फीटनो चढाव छे.

वारामुल्लाथी श्रीनगर पर्यन्त ३४ माइलनो अंतर छे अने ए मार्ग समुद्रनी सपाटीथी
लगभग ५२५० फीट उंचो जाय छे.

रावलपींडीथी सन्निवेंक सुधीनो मार्ग दरियानी सपाटीथी १७८७ फीटथी ६००० करतां
पण विशेष फीटनी उंचाइन धारण करे छे अने ए वन्ने वच्चे ३६३ माइलनो अन्तर छे.

रावलपींडी स्टेशने ट्रेनमांथी उतरतां मुसाफरोने टांगानुं साधन मळे छे, तथाथी टांगानो
मार्ग रेल्वेना मार्ग नीचे थइ मरी तरफ जाय छे. दूर घणी टेकरोओ दृष्टिगोचर थाय छे. मार्गनी
ढावी बाजुए एक इंटनो मिनारो छे, तेनी समीपे मी. इ. जी. हेवर्टे सने १८८९-९० मां बंधा-
वेलां रावलपींडी शहरनी अंदर पाणी पुरुं पाडवानां बांधकामो छे अने तेने लगती न्हाना इंटना

સ્તંભોની હાર આઠ માઈલ લાંબી વાંધેલી છે. વારાકૂ પર્યન્ત એ માર્ગની વન્ને વાજુએ સીસમનાં વૃક્ષો છાઈ રહ્યાં છે. લગભગ વાર માઈલ સુધીનો માર્ગ તો સપાટ અને સીધો છે, ૯૩ માઈલ દૂર ગયા પછી એક હિલ્સ્ટ્રીમ જોસવંધ વહે છે, તેના ઉપર હાલમાં એક પાકો પૂલ વાંધેલો છે. ૧૩૩ માઈલ ચાલતાં વારાકૂ નજીક જઈ પહોંચાય છે, ત્યાં ઢાક વંગલો છે અને તેની અંદર મુસાફરને સામાન્ય સગવડ મળે છે તેના સામા પોલીસ ચોકી છે અને તેની આસપાસ લશ્કરને રહેવાનું સ્થલ છે, વારાકૂ છોડી એક માઈલ આગળ ચાલતાં માર્ગ નીચી ટેકરીઓમાં થઈ જાય છે. એ ટેકરીઓ ઉપર સનીધ તથા અથતોથ અથવા બેકારની નીચી ઝાડી આવેલી છે. ત્યારવાદ એક ટેકરીને ગોળ ફરીને માર્ગ મંડલાકાર જાય છે, ત્યાં ત્રીજી મજલ પૂર્ણ થાય છે અને દરેક મનુષ્ય તથા પશુ દીઠ ટૉલ (કર-જકાત) લેવામાં આવે છે. દરેક મુસાફર દીઠ અરધો આનો, જીનવાળા અશ્વદીઠ દોઢ આનો, દર એકાદીઠ ચાર આના, દર હંટદીઠ આઠ આના અને દર ટાંગાદીઠ એક રૂપિયો છે. ત્યાંથી ચોથી મજલ ૧૦૪૧ માઈલની શરૂ થાય છે. ૧૮૩ માઈલ ચાલ્યા પછી અત્તરની ધર્મશાળા આવે છે, તેની સામે લીલીછમ એક મનહરણી વાટિકા છે, ત્યાં મોસમને વચ્ચે ફળપૂલ વગેરે વેચાય છે. ધર્મશાળાને એક હેઢે વે ઓરડીઓ છે. જે મુસાફરો મજલે મજલે રોકાતા હોય તેઓને માટે ઘણુંજ સારું વિશ્રામ સ્થલ છે. ૨૨ માઈલ પહોંચ્યા પછી એક ટેકરીમાંથી વહેતા ઝરાની જમણી વાજુએ રસ્તો ઉતરે છે. એ ઝરો ઓળંગવાને જાલીની માફક ગુંથેલો કાષ્ટનો પૂલ છે તે ઉપર થઈને ટ્વુઓ જોગવંધ જાય છે. અને ત્યાંથી મરી તરફ જવાના માર્ગનો ચઢાવ શરૂ થાય છે. પ્રથમ એક ઉન્નત ધાર નજરે પડે છે અને તેની વાજુએ રહેલા ટ્રેડ વંગલા સૂધીનો રસ્તો ઢાવી વાજુ તરફ ગોળ ચક્કર એક ઢોળાવની પાસે થઈ અનેનાસની ઝાડીને અડકતો ચાલ્યો જાય છે. ટ્રેડ વંગલો સમુદ્રની સપાટીથી લગભગ ૪૦૦૦ ફીટ ઉચો છે; તેની અંદર દરેક પ્રકારની સગવડ છે. તેની સન્મુખે ડંચી નીચી ટેકરીઓ તથા જમણી વાજુએ અનેનાસનાં વૃક્ષોનું શોભાયમાન વન દૃષ્ટિગોચર થાય છે, પરંતુ ઢાવી વાજુએ એકે વૃક્ષ દેખાતું નથી. સામેની ટેકરી ઉપર પહેરેગીરને રહેવા માટે ઉન્નત મિનારો વાંધેલો છે. તે સ્વાસ દર્શનીય છે અને તેના ઉપરથી દૃષ્ટિ ઘણે દૂર પહોંચી શકે છે. ત્યાંથી માર્ગ જમણી વાજુએ વળે છે અને મરીના દારૂના કારખાના તરફ જાય છે સન્ધ્યા સમયે ત્યાંના મેદાનનો દેખાવ ઉપર કહેલી ધાર આઢી આવવાથી જોઈએ તેવો શોભારૂપ થતો નથી. ટ્રેડ વંગલાથી સન્નીવેક સૂધી ચઢાવ ઘણો છે અર્થાત્ દશ માઈલના અંતરમાં વે હજાર કરતાં પળવધારે ફીટનો ચઢાવ છે; અને એટલાજ માટે થોડે થોડે અંતરે અશ્વોને વદલવા પડે છે. વાકીની ચાર મજલો અનુ-

ક્રમે ૨૪, ૨૫, ૨૬, ૨૭, માઈલનો છે. માર્ગ જમણી તરફ વળી વાંકો ઘુંકો ઉક્ત ધાર ઉપરના મિનારા પાસે થઈ જાય છે. જેમ જેમ દૂર જવાય તેમ તેમ ટ્રેડ વંગળો ઝાંઝો દેખાય છે અને આશ્ચર્ય તે ધારની પછવાડે આચ્છાદિત થતો જાય છે, ત્યાંથી એક વીજી ધાર શરૂ થાય છે અને માર્ગ વાંકોઘુંકો થઈ મરીના પ્રસ્થાત દારુના કારખાનાને ઘસતો ચાલ્યો જાય છે. ત્યાં જમણી વાજુએ એક શોભાયમાન વન છે અને ત્યાંમૂઘીનો માર્ગ ૩૨૧ માઈલ થાય છે. દારુના કારખાનાથી જરા દૂર રસ્તા ઉપર પોસ્ટ ઑફીસ તથા તાર ઑફીસનાં મકાનો છે. જો કોડ મુસાફરને મરા રોકાયા વિના પરવારું ચાલ્યા જવું હોય અને અગાઉથી ચા તથા નાસ્તા વગેરેની સગવડ કરાવવી હોય તો કોહલા મુકામે તાર કરવો જોઈએ. માર્ગનો ડાવી વાજુએ લક્કરી મોદીખાનાની વચ્ચે છે. ત્યાંથી રસ્તાઓ એક વોજાને ચીરી જુદા પડે છે. જમણી વાજુનો માર્ગ પોળાવે માઈલ સૂઝી પાછો મરી તરફ જાય છે અને ડાવી વાજુનો માર્ગ પરવારો કોહલાને કાઝમીર તરફ જાય છે. ડયાં ઉભય માર્ગ એકત્ર થાય છે ત્યાં આગલ સન્નીવેંક હોટેલ છે, એ લગભગ એમીલની તા. ૧૫ મીથી છુલ્લી મુકવામાં આવે છે અને ત્યાં અગાઉથી તાર અગર પત્રદ્વારા એ સ્વર આપ્યા હોય તો સ્વાપીવાની તમામ સગવડ તૈયાર રાખવામાં આવે છે. સન. ૧૮૯૦-૯૧-૯૨ માં વારાકૂ અને સન્નીવેંક વચ્ચેના માર્ગમાં ઘણો સુધારો કરવામાં આવ્યો છે.

સન્નીવેંકથી કોહલા પર્યન્ત ૨૭ માઈલનો અંતર તથા ૪૦૦૦ ફીટનો ઢાઢાવ છે. એ માર્ગ સને ૧૮૮૭ ના અક્ટોબર માસમાં છુલ્લી મુકવામાં આવ્યો હતો. ત્યારવાદ તેની વચ્ચે વાજુએ છાતી સમાળી પાટ બાંધી સુધારો કરવામાં આવ્યો છે. સન્નીવેંકથી એ લગભગ સપાટ છે અને ટેકરીના પશ્ચિમ વિભાગને આંત્રો લઈ રહ્યામણા અનેનાસ તથા સાઈકેમોર વગેરે વૃક્ષોમાં થઈ જાય છે. એવો મનોરંજક દેખાવ ત્યાંથી સો માઈલને છેટે માત્ર ડરીની પેઠી તરફ જોવામાં આવે છે. ચાર માઈલ ચાલ્યા પછી માર્ગ ધાર નીચે થઈ જાય છે, તે ધારને મથાળે ટોપાનો કેમ્પ છે અને તેની સમીપે એક મ્હોટું સ્મશાન છે. કોહલા તરફનો સ્વેચ્છાદિત ઢોળ ત્યાંથી શરૂ થાય છે. ચાર પાંચ માઈલ સૂઝીનો માર્ગ જંગલી અનેનામ તથા ઓકના વૃક્ષમુદાય વચ્ચે થઈ જાય છે. ત્યારવાદ ટેકરીઓની આજુવાજુ અસંખ્ય ન્હાના ન્હાનાં ગામડાંઓ દેખાય છે. જમણી વાજુએ પીરપંજલ પર્વત વંસત ઋતુમાં વરફથી આચ્છાદિત હોવાને લીધે અદ્ભુત રમણોત્થાને ધારણ કરે છે. જેમ જેમ નીચાણમાં ગમન થાય છે તેમ તેમ દૃષ્ટિપર્ગદા મંકોચાતી જાય છે અને દેવાઓ પગ કંઈક કંઈક નીરસ થતા જણાય છે. તાપ સતત પડે છે અને અગ્યાર માઈલ ચાલ્યા વાદ જેલમ નદીનું સરણું

રૂપેરી રંગની રેखा માફક ઘણે દૂરથી ચશ્ત્રુપથે ચડે છે. ત્યારવાદ જાણ આગલ વધતાં દેવાલનો ઢાક વંગલો લગભગ ત્રણ માઈલ દૂર ઢાવી વાજુએ દેખાય છે. ત્યાંથી માર્ગ જેલમ નદીને કિનારે કિનારે ચાલે છે. જેલમના ધોધનો ગદ્ગદ અવાજ કર્ણપર અથડાય છે. ઢાવી વાજુ તરફ વલ્લતાં खानेरના ધોધને એક પાકા પૂલપર થઈ ઉછળી શકાય છે; એ ધોધ ટેકરી ઉપર આવેલા સુશોભિત ઢૂંગાગલી સ્થલની પેલીબેર દોઢ માઈલ દૂર રહેલા એક પર્વતમાંથી નીકળે છે. પૂલની વીજી વાજુએ વાંકોચુંકો તેમજ સ્વડવચડો માર્ગ વાંધકામ સ્થાતાંની ઑફીસ તરફ ઉંચાળમા જાય છે; ત્યાંથી આસપાસનો દેખાવ ઘણોજ મનોહર હોવાથી હૃદયને પ્રફુલ્લિત વનાવે છે અને એથી ઉન્નત માર્ગ-પર ચઢવાના પરિશ્રમનો સમગ્ર વડલો વઢી રહે છે. કોહલા પાસેનો માર્ગ લગભગ સપાટ છે, ત્યાંનો વંગલો એક ન્હાની સરસી ટેકરી પાછલ રહેલો હોવાથી વરાવર દૃષ્ટિગોચર થતો નથી. સઘલો સામાન મજુરો પાસે ઉપડાવી લઈ જવો પડે છે અને તેથી વર્ષાઋતુમાં મુસાફરોને વિશેષ હાડમારી વેઠવી પડે છે. માર્ગથી ઉંચાળમાં પૂલ પાસે નવી વજારની અંદર પોષ્ટઑફીસ તથા તારઑફીસનાં મકાનો છે. વંગલામાં સગવડ ઘણી સારી છે અને ઉનાઢામાં પુષ્કલ તાપ પડતો હોવાથી ત્યાં પંચા પળ રાખેલા છે, ત્યાંથી જરા ઉંચાળમાં આવેલ નાથીઆ ગલી પાસે મુસાફરો વગેરેને મોદી-ચાનું પુરું પાડનાર માળસ પેટમાં આદિ શાકપાલો વવરાવે છે, પીવાનું પાણી નઢવડે લાવવામાં આવે છે. ત્યાંથી આગલ વધવા માટે ઢાંગા કે મજુર કાંઈ પળ મઢતું નથી. ચાલી એકાઓ વચ્ચે મઢી શકે, પરંતુ સઢંગ જવા માટેની સમગ્ર સગવડ મરી અથવા રાવલપીંડી મુકામથીજ કરી લીધી હોય તો મુસાફરી સુલઢાયક નિવડે છે. મજલ દરમજલ વિશ્રાન્તિ લેના મુસાફરોને માટે ઢાંગા તથા વઢદની ગાઢી કરતાં ઉંટનું વાહન વધારે સુગમતા ધરેલું જણાય છે.

ત્રીજો તથા ચોથો માર્ગ કોહલાથી શ્રીનગર સૂચીનો છે, એ વચ્ચે શહેર વચ્ચે ૧૩૨ માઈલનો અંતર છે અને ચઢાવ ૩૨૫૦ ફીટનો લેખાય છે. કોહલા સમુદ્રની સપાટીથી ૨૦૦૦ ફીટ તથા શ્રીનગર ૫૨૫૦ ફીટ ઉંચુ આવેલું છે. એ એકસો વત્રીશ માઈલના અંતરમાં નવ મજલ રાખવામાં આવી છે.

પહેલી મજલ કોહલાથી ઢૂઢાઈ પર્યન્ત વાર માઈલના અંતરવાઢી છે અને તેનો ચઢાવ ૨૦૦૦ થી ૨૧ૢ૧ ફીટ સૂચીનો છે. ઉપર કહેલ વંગલાથી નીચે ઉતરતાં લોઢાના ગઢરવાલો તથા વચ્ચે વાજુએ ન્હાના કઢોઢાવાલો પૂલ છે તે ઉપર થઈને જેલમ નદીને ઑલંગી કાશ્મીર પ્રદેશમાં ઢાચલ થડ શકાય છે એ પૂલપર ચાલનાર મનુષ્ય તથા પશુ ઢીઢ વેરો લેવામાં આવે છે. પૂલ ઑ-

ઝંગી કાશ્મીરમાં પ્રવેશ કરતાં કસ્ટમ હાઉસ નજરે પડે છે અને ત્યાં દર ટાંગા દીઠ રૂ. ૧૩ લઈ આગળ જવા દે છે. એ સિવાય કાશ્મીરમાં વીજે ક્યાંઈ કર લેવાનો રિવાજ નથી. સને ૧૮૭૧ માં જેલમ નદી ઉપર એક રમણીય બ્રિલાપૂલ વાંધેલો હતો તે ૧૮૯૩ ના પૂરમાં તળાઈ જતાં ૧૮૯૫ માં ફરી નવો પૂલ વાંધવામાં આવ્યો છે, એ પૂલ એટલો વધો ડુંગર છે કે પાણીનું મહાન પૂર તેનો સ્પર્શ કરી શકતું નથી. એ પૂલમાં એકંદરે એકલાખ અને વીસહજાર રૂપિયાનું સ્વર્ચ થઈ છે, તેમાં કાશ્મીર મહારાજાએ નામદાર ઇંગ્રેજસરકારને ભાગ આપેલો છે. પૂલ ઉતરતાં જેલમ નદીની સીંચણનો નવો માર્ગ ચાલે છે, એ પ્રસિદ્ધ માર્ગ પજાવ તથા કાશ્મીરના પ્રદેશોને એકત્ર કરે છે અને જેલમને ઢાંચે કિનારે થઈને વારામુલા પર્યંત જાય છે. સને ૧૮૮૦ માં એ નવિન માર્ગનું વાંધકામ શરૂ થયું હતું અને ૧૮૯૦ માં એ માર્ગ કાશ્મીરના મહારાજા પ્રતાપસિંહજીને હાથે સુધ્ધો મુકાયો હતો. ઉક્ત માર્ગ ઉપર ચકોટી નામે ગામ છે, ત્યાંથી મુસાફરોને જોવાનું ઘણું મઠી શકે છે. એ માર્ગ પર્વતમાંથી કાપી કાઢેલો છતાં વધુ સ્વચ્છ હોવાથી ટાંગાઓ ઘણી મુશ્કેલીએ ચાલી શકે છે. કોઈ કોઈ ટાંગા પથ્થર સાથે અથડાઈ ભાંગી પડે જાય છે. એ ઉપરાંત વાજુપર વચ્ચે વચ્ચે એવી ડુંગર હોય છે કે નીચી નજર કરતાં આસપાસ તમ્બર આવી જાય છે અને કોઈ કોઈ કડીંગ ઉપરના ભાગ એવા તો ભયંકર રીતે નમી રહ્યા હોય છે કે કદાચ સાથે પડી ત્વરે નાંચશે એવી મુસાફરોને દેહેશત રહ્યા કરે છે. એ માર્ગ વાંધવામાં ઘણાં માણસોએ જીવંતીનો ભોગ આપેલો છે. ચકોટી તથા વારામુલા વચ્ચેનો માર્ગ સૂની છે, આજુબાજુના જંગલ આદિનો દેખાવ સાધારણ છે, જેલમ નદીના જોશબંધ વહેતા પ્રવાહનો અવાજ મુસાફરના કર્ણને વધિર બનાવી દે છે. એ અવાજ સરિતાની સમીપે રહેલાં વરસાલા, ઢૂલાઈ તથા હોમેલ નામને સ્થળે વહુજ સંભળાય છે. વારામુલાથી આગળના ભાગમાં “કચેમા” નામનું મેદાન આવેલું છે અને પેલી વાજુ શાન્ત રીતે ચાલતો નદીનો પ્રવાહ કર્ણપ્રિય જણાય છે. ચકોટી તથા ડોરી પર્યંત મેથી સપ્ટેમ્બર માસ સૂધી ગરમી સતત પડે છે, કોહલા તથા હોમેલની વચ્ચે ૨૧½ માઈલનો અંતર છે, ત્યાં સવારના નવ વાગ્યા સૂધી ટેકીની વાજુએ છાંયો રહે છે તેથી પ્રભાતગંજ પ્રયાણ કરવું એ પ્રવાસીને માટે સ્વાસ્થ આશીર્વાદરૂપ છે. હોમેલથી આગળ માર્ગની દિશા બદલાય છે; જેથી વપોર પછી પ્રગટ થઈ જાય છે. પૂલનું ઉદ્ઘાટન કર્યા બાદ પોણા માઈલ પર્યંતનો માર્ગ વરાવર ઉત્તર દિશા તરફ ચાલે છે. ત્યાંથી ½ માઈલ ઉપર વરસાલાનો વંગલો છે, આસપાસ કાશ્મીર પ્રદેશમાં એવું મકાન પહેલ વહેલુંજ વાંધવામાં આવ્યું છે, એ સ્થળે ગરમી વધુ સતત પડે છે; તથા

જેલમના પૂરનો અવાજ કાન સાથે અથડાય છે. વરસાલાથી જરા દૂર પથરમાંથી खોદો કાઢેલો પહેલવહેલો જમીન નીચેનો માર્ગ આવે છે; એ ઉપર એક ન્હાનો સરखો પૂલ વાંધેલો છે. ૩½ મા-ઇલ ચાલતાં સહદેશનો ઉન્નત પ્રદેશ આવે છે. ત્યાંથી મકરાહ ગંગાનો વરફના શિखરવાળો મહા-ન પર્વત નજરે પડે છે, એ પર્વત खगનમાં કિસનગંગાની खीण ઉપર આવેલો છે. ત્યારવાદ અત્તર-નો ફલદ્રૂપ રસાલ પ્રદેશ દેखाય છે, અત્તરથી અગર નદી નામના કોહલા તથા વારામુછા વચ્ચેના સૌથી મ્હોટા ઝરણ સૂધી માર્ગ વાંકોચુકો એક માઇલ સૂધી નીચે ઉતરે છે. એ ઝરણ ઓઢંગવાને લોઢાના ગઢરનો પૂલ વાંધેલો છે, એ ધોધનો જ્યાં જેલમ સાથે સંગમ થાય છે ત્યાં થતો અવાજ ઘળા માઇલ સૂધી સંખલાય છે; ત્યાંથી માર્ગ નદીને કિનારે કિનારે અડીને ચાલ્યો જાય છે. ત્યાર-વાદ વચમાં એક વીજું ઝરણ આવે છે. ૧૮૯૧ માં એ ઝરામાં એવું મહાન પૂર આવ્યું હતું કે તેના વેગથી જમણે કિનારે ચાલતી લોટ દઢવાની ચકી તળાઇ ગઇ હતી. એવી ચકીઓ દરેક ધોધને લગતી વાંધવામાં આવે છે અને તે જઢના જોર વડેજ ચાલે છે. સને ૧૮૯૧ ના અકટોવર માસમાં નામદાર વૉયસરાય લૉર્ડે લેન્ડ્ઝ ઢાઉન એ રસ્તે થઇ કાશ્મીર આવ્યા ત્યારે ઉક્ત ધોધ ઉપર એક હંગામી પૂલ મૂકવામાં આવ્યો હતો અને ત્યારપછી ૧૮૯૨ ના જાન્યુઆરીમાં પાકો પૂલ વંધાયો છે. વરાવર વાર માઇલ પૂર્ણ થતાં ઢૂલાઇનો વંગલો આવે છે અને તે તદ્દન નજીક ગયા પછીજ નજરે પડે છે, તેમાં ઉત્તમ પ્રકારની સગવડો તૈયાર રાखવામાં આવે છે; એ વંગલો તથા ઢૉમેલ અને ધારીના વંગલાઓ મી. એટ્કીન્સને વાંધેલા છે.

ઢૂલાઇથી ઢૉમેલ પર્યન્ત ૯ માઇલનું છેટું છે.

ઢૂલાઇથી એક ન્હાના નાલા ઉપર થઇને રસ્તો ચાલે છે, ત્યાર પછી વે ધોધવાઓ સામી વાજુણથી એક વીજામાં ખઢે છે. ત્યાંથી દોઢ માઇલ આગઢ ચાલતાં મૂકરા નામનો મહાન પર્વત નજરે પડે છે. એ પર્વત કિસનગંગા નદીને જમણે કિનારે અફઘાની પ્રદેશમાં આવેલો છે. ત્યારવાદ નેનમુख નદી खगન પર્વતમાંથી નિકળી જેલમ નદીનો જમણી વાજુણથી સંગમ કરે છે. એ નદી બ્રીટીશ તથા કાશ્મીરના રાજ્યની સરહદ છે. ચાર માઇલ આગઢ ચાલ્યા પછી જેલમને સામે કિ-નારે એક તાઢનું ઢ્રાઢ છે અને પાંચ માઇલ ચાલ્યા પછી કેટલીક ટેકરીઓ નજરે પડે છે. ચાહ વાહથી જરા આગઢ છટ્ટો માઇલ પૂર્ણ થતાં એક खીण ઉપર મ્હોટી ખેखઢ ધસી પડેલી છે. ત્યાર-વાદ એક ઝરણ ઉપર મજવૂત લોઢાના ગઢરનો પૂલ છે. સાતમે માઇલે જેલમ નદી જમણી તરફ વઢે છે અને ત્યાં જઢના જોરથી મીલો ચાલે છે. આઠમે માઇલે કિસનગંગાની खીण ઉપરનો દેखा

વ ઘણોજ મનોહર માલૂમ પડે છે. ત્યાંથી જરા દૂર મુગલ પાતશાહના સમયમાં વંધાવેલી ધર્મશાળા છે. તેની નજીક ચારે વાજુએ ઢલતા પર્વતોની વચ્ચે મુજફરાવાદ નામનું શહેર સુંદર વાગવગીચાઓથી પ્રકાશી રહેલું છે. ત્યાંથી એક માઈલ આગળ ચાલતાં માર્ગ નીચાણમાં ઢાક વંગલાપર્યન્ત પહોંચે છે, ધારી જતા મુસાફરો તે સ્થળે ચા નાસ્તો લે છે. મુજફરાવાદથી ડૉમેલ સૂચી ગાડા રસ્તો છે, ડૉમેલથી અર્ધ માઈલ દૂર મુજફરાવાદને માર્ગે કિસનગંગા નદી ઉપર झूलापूल છે. ઉત્તર પશ્ચિમની રેલ્વે જામૂ તરફ તાવી સ્ટેશન સૂચી જાય છે. તાવી નદીનો ઉત્તરે ઉદમપુર સૂચી તૈયાર થાણી સાંકડા પાટાવાળી સડક પર પાળીના જોરથી ધીજલીક રેલ્વે ચાલે છે. હસન અબ્દુલ્લી ડૉમેલ સૂચી તથા રાવલપંડીથી ડૉમેલ સૂચી એક સરખો અંતર છે; પરંતુ પાછળો માર્ગ વર્ષમાં ઘણાં અઠવાડીયાં પર્યન્ત વરફાથી આચ્છાદિત રહે છે.

ડૉમેલથી ધારી સૂચી ૧૩ માઈલનો અંતર છે, એ માર્ગમાં કાંઠા વિશેષ જાણવા જેવું નથી. સાડાપાંચ માઈલ પહોંચ્યા પછી એક હમેશને માટે લોહું દેખાતું જૂનોયર નામનું વૃક્ષ નજર પડે છે, તેનો સમીપે ટીંઢાલીનો પૂર્વે એક મજબૂત કિણ્નો હતો, પરંતુ સાંપત સમયે તો તેનો સ્ટેજસ્ટાજ નિશાનીઓ રહી ગયેલી નજરે પડે છે. એ સ્થળે જેલમનો પ્રવાહ જોશવંધ વહે છે. સામે કિનારે એક ખેલ ઉપર અનેનાસનાં વૃક્ષોનો જત્યો રઢિયામણો જણાય છે. ત્યાંથી પોળા માઈલ ઉપર ધારીનો વંગલો દૃષ્ટિગોચર થાય છે. તેની સામે શીખ લોકોની વસ્તીવાળું રાતડીઆ ખડક ઉપર વાંધેલું હટ્ટોયાના નામનું ગામડું છે. ત્યાં ગરમી હૃદયપરાંત પડતી હોવાથી લોકો ઘણા સમય જેલમની અંદર ન્હાવામાં વિતાવે છે. દૂર નદીને ઉપરવાસ દોરડાથી વાંધેલો झूलापूल છે અને તેની નીચે ગાદ વૃક્ષો નદીના વેનમાં ડોળેલા છે, તેની પેલીપેર સર નામનું ગામડું તથા તઢાવ ઉપર છૂટી છવાઈ ટેકરીઓ નજરે પડે છે. झूलापूल ઉપર થઈને નદી ઓઢંગતાં લોકો વહુજ ભયભીત વને છે, મહાન પર્વતના કરાડ ચઢવામાં જેઓ હિંમતવાન હોય છે તેઓ ઉત્ત પૂલને ડહંધવામાં આંચકો ખાય છે, કાંચી છાતીના મનુષ્યોને એ પૂલ ઉપરથી આવે પાટા વાંચીને અથવા ઝોઢીમાં નાંચી કાંઈ સામાનની માફક લઈ જવામાં આવે છે. વઢી કહે છે કે ગીલગીટ પાસે એવોજ પૂલ હોવાથી તેને ઓઢંગવાની ધાસ્તીને લીધે ત્યાંના ઘણાંખરા લોકો વહાર નીકળ્યાજ નથી.

ધારીથી ચકોટી સૂચી ૨૧ માઈલનો અંતર છે. ધારીનો વંગલો મુક્તી આગળ વધતાં માર્ગની જમણી વાજુએ શહેરની વજાર અને ઢાચી વાજુએ झूलापूल છે. ત્યારવાદ માર્ગના મધ્ય ભાગમાં એક ટેકરી આવે છે. એ ટેકરી વહુજ ઉન્નત તથા માર્ગની વચ્ચોવચ્ચ હોવાથી મી. ઇટકીન્સને ૧૦૦ યાર્ડ સૂચી માર્ગ કોતરી કઢાવેલો હતો. સને ૧૮૯૦ સૂચી માણસો એ રસ્તે માલ

લાવતા તથા લઈ જતા, ત્યારવાદ એક જગોળ અંદરની ખેલડ તૂટી પડવાથી એ માર્ગ વંધ કરવામાં આવ્યો, હાલ ઘણે ફરી દૂર ટેકરીને ફેરો લઈ વહુ છેટે જવું પડે છે. કોટલ ટેકરીની તળેટીમાં સર નામનું ગામડું છે, ત્યાંથી હટીવાનનો ઝરો આવે છે, તેના ઉપર લોઢાના ગઢરનો પૂલ છે. ત્યાંથી અર્ધ માઈલ આગલ ચાલતાં જેલમ નદી ઉપરનો ઝૂલાપૂલ ઓઢંગવો પડે છે. ત્યાંથી અઢી માઈલને છેટે એક વંગલો છે અને તે પછી નેલીની સ્ત્રીણનો ડંડો માર્ગ આવે છે. એ ઉપર પણ લોઢાના ગઢરનો પૂલ છે. ત્યારવાદ કથાઈ નામનું નાહું આવે છે અને ત્યાંથી માર્ગ મ્હોટા કર્દીંગ વચ્ચે થઈ જાય છે. એથી આગલ નદીને જમણે કિનારેથી એક મ્હોટી ખેલડ ૧૮૯૧ ના માર્ચ માસમાં નદીની અંદર ધસી પડેલી છે. એથી આગલ ચાલતાં માર્ગ એક સીધી ટેકરી ઉપર જાય છે. એ માર્ગ એકદમ ડંચો હોવાથી કેટલાંક માણસો તથા વઢદ અને ઘોડા વગેરે પશુઓ પડી પ્રાણ રહિત થયાં છે. ઉક્ત માર્ગ ઓઢંગ્યા પછી ચીર નામનું નાહું આવે છે અને ત્યાંથી જયકૂલનો રમણીય ધોધ નજરે પડે છે. પછોથી માર્ગ એક ડંચી ટેકરીની કોર ઉપર થઈને જાય છે અને તેની ઢલ્લતી વાજુળ આઢી પાલ તરીકે છાતી સમાળો દિવાલ વાંધેલી છે. ત્યાંથી એક માઈલ દૂર ધોલેલી દિવાલોવાલો વંગલો દેસાય છે, તેની સામે હિન્દુસ્થાનના અંગ્રેજી લઝકરના નામદાર મુખ્ય સનાપતિ માટે સને ૧૮૮૯ માં વાંધેલું કાઠનું હંગામી મુકામ છે. વંગલાથી અર્ધ માઈલને છેટે સને ૧૯૦૯ માં વાંધેલા ઝૂલાપૂલ ઉપર થઈને જેલમ નદી ઓઢંગાય છે.

ચકોટીથી ડરી પર્યન્ત ૧૩ માઈલનો અંતર છે. ચકોટીથી માર્ગ એકદમ ડંચાળમાં જાય છે અને એ તેર માઈલની મજલમા ટાગાના અશ્વોને વે વચ્ચત વડલાવવા પડે છે. એ માર્ગમાં સર્વથી વિક્રાલ અને મયંકર મ્હોટા પર્વતોની કોરો ઉપર ચાલવું પડે છે, એ કોર આઢા કાઠના કઠોઢા વાંધ્યા પહેલાં ઘણા એકાઓ તથા મુસાફરો પડીને મરણ પામતા. ચકોટીથી ચાલતાં તવારાવાદનું પહેલું નાહું આવે છે; એ નાહાં ઉપર સને ૧૮૯૦ માં લોઢાના ગઢરનો પૂલ વાંધેલો છે, ત્યારવાદ ઓપીનું હુંગર ઉપરનું સપાટ મેદાન આવે છે; અને તે પછી અરુસા નામનું ગામડું દેસાય છે, ત્યાં કેટલીક ખેલડ ધસીને નદીમાં પડેલી જણાય છે; અને તેણે નદીના ઘણાસરા પ્રવાહને રોકી દીધેલો છે. ત્યાંથી ઢોઢ માઈલ સૂરીનો માર્ગ દાદેકોટ પર્યન્ત ડંચાળમાં જાય છે. દાદેકોટ પાસે જેલમ નદી વચ્ચે વાજુળ મ્હોટા સ્લડકની સ્ત્રોમાં થઈને વહે છે. દાદેકોટ મૂક્યા પછી માર્ગ ઘણાજ ડંચા અને સાંકઢા કર્દીંગમાં થઈને જાય છે. કેટલાક કર્દીંગો માર્ગથી લગભગ ૨૫૦ ફીટ ડંચો છે. આઢમા અને નવમા માઈલ વચ્ચે પ્રહ્યાત ઘુજાહંગાના ડંચા સ્લડક જોવામાં આવે છે, ત્યાં ૪૦૦

યાર્ડ સૂધીનો માર્ગ મજબૂત સ્વક્રમાં થઈ કોપેલો છે અને એક વાજુનો કટીંગ સીધો ૨૫૦ ફીટ નીચે તદ્દન નદીના કિનારા ઉપરજ છે. ત્યાં નદીને સામે કાઠે પણ તેટલોજ ઉંચો સ્વક્ર જોવામાં આવે છે. ઘણાં સ્વક્રોની ટોચ નદીના પ્રવાહ ઉપર તોળાઈ રહી છે. એ ઉન્નત સ્વક્ર મુક્યા પછી માર્ગ એક ન્હાના કટીંગમાં થઈ ચાલજીના ઉન્નત મેદાનમાં નિકળે છે. ત્યાંથી માર્ગ લગભગ સહેલો તથા સપાટ છે અને ઊરીનો વંગલો દૃષ્ટિગોચર થાય છે. ત્યારવાદ ઇસ્લામાવાદનું નાહું આવે છે, પૂલ વહે નાહું ઓલંગ્યા પછી માર્ગ ઊરી તરફ એકદમ ઉંચાણમાં જાય છે. ઊરી ગામ જમણી તરફ એક ટેકરીની વાજુએ થોડાં ગૃહોવાહું છે, તેની સમીપે સમુદ્રની સપાટીથી ૧૪૪૪૫ ફીટ ઉંચું કાજી નામનું શિખર છે. ઊરીનો જુનો વંગલો સને ૧૮૮૫ માં મુક્તમ્પથી અને સને ૧૮૯૦ માં આગ લાગવાથી ઊંચાંમિત્ર થઈ ગયો હતો તેને હાલ દુરસ્ત કરાવી પોસ્ટઓફીસ તથા તારઓફીસ તરીકે વાપરવામાં આવે છે. ઊરી ગામ ખુલ્લા મેદાનમાં ઉન્નત સ્થળે વસેલું છે. છતાં ત્યાં ગરમી વહુજ સરવત પડે છે.

ઊરીથી રામપુર સૂધી ૧૩ માઈલનો અંતર છે. એ માર્ગ છેલ્લા આઠ માઈલમાં લીલોતરી ગા-
ઠાં જંગલ, રલ્લિયામળા પર્વતો તથા જેલમ નદીના મથુર અવાજે પડતા ધોધવાઓથી મુસાફરોને અત્યંત આનંદદાયક થઈ પડે છે. ઊરીથી થોડે દૂર ગયા વાદ તુરતજ નામદાર મહારાજા સાહેબનું ગેસ્ટહાઉસ દેખાય છે; ત્યારવાદ એ માર્ગનો હાજીપીરના માર્ગ સાથે સંગમ થાય છે. પછીનો માર્ગ નીચાણમાં થઈ નમલાના ધોધ ઉપર પૂલ ઉઠીને જાય છે. પૂલ ઉતર્યા પછી દોઢ માઈલ સૂધીનો માર્ગ ઉમા અને મયંકર કરાડમાં થઈ ઉંચાણમાં ચાલે છે. અંતે આગળ ચાલતાં મુગલ પાતશાહના વસ્ત્રમાં બંધાઈલી એક ધર્મશાળા આવે છે. ત્યારવાદ સાડાપાંચ માઈલ રાજારાવેન નામનું થાણું છે, ત્યાંથી માર્ગ તદ્દન સરલ હોવાથી શ્રમિત થઈ મુસાફરોને સમશીતોષ્ણ પ્રદેશમાં દૃષ્ટિગોચર થતાં મનોહર દેખાવોથી પુષ્કળ આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે. પછીથી દેવદારના વૃક્ષસમુદાયવાળો પ્રદેશ આવે છે, ત્યાંથી અઢાર માઈલ દૂર કચાહમા સૂધીનો માર્ગ જંગલમાં થઈને નદીને કિનારે કિનારે જાય છે. એક જગાએ માર્ગની નજીકજ જેલમનો ધોધ વહે છે અને એકાપર આરુઢ થઈલા યાત્રાલુઓને તે ધોધમાંથી હડતા જલકળવાળા શીતલ સમીરની લહરીનો અદ્ભુત આનંદ મળે છે. ૧૧ માઈલ પહોંચ્યા પછી અપુરાતની પાંડુગૃહનું મંદિર એક મેદાન માથે વાંધેલું છે. ત્યાંથી રામપુર વે માઈલ દૂર છે, એ માર્ગ ઘણો સરલ છે અને તેની જમણી વાજુએ વોનીઆર નામનાં નાહાંસૂધી મૂરા તથા કાઠા પથરની ટેકરીઓ જોવામાં આવે છે. આજુવાજુ વિરાજી રહેલી ઉન્નત ટેકરીઓ વચ્ચે એક

રમણીય મેદાનમાં રામપુરનો વંગલો છે, ત્યાંની હવા શીતલ અને માફક આવે એવી છે. એ વંગલા આગલ સ્ટેટ પોસ્ટઓફીસ છે. ત્યાંથી એક માઈલને છેટે જેલમ નદી ઉપરનો ચોથો તથા છેલ્લો ઘૂલાપૂલ દેવાય છે.+ વોનીઆર પાસેની દુનરશાલાઓ સ્વાસ જોવા લાયક છે. એ મકાનો સને ૧૮૯૦ માં મી. વેઈન્સે વાંધેલા છે. ત્યાં કાષ્ઠ કાપવાનાં યંત્રો ૪૮ ઇંચ વ્યાસવાળા કાષ્ઠના સપાટ ચક્રવડે ચાલે છે. એ ચક્ર પાણીના જોરવડે ફરે છે અને એ પાણી વોનીઆર નાળામાંથી પથરના દારવંધ વાંધેલા સ્તંભો ઉપર રહેલા કાષ્ઠના ધોરીઆ વડે ત્યાં લાવવામાં આવે છે. એ કાર્યાલયથી સરીયામ રસ્તા સુધી ન્હાનો ગાઢા માર્ગ છે. અને ત્યાંના ઉપરી એન્જીનીયરને રહેવા માટે એ સ્થળે એક ન્હાનો સરસો વંગલો પણ વાંધેલો છે.

રામપુરથી વારામુહા પર્યન્ત ૧૦૦ માઈલનો અંતર છે. એ માર્ગ કાશ્મીરની સુંદર સ્ત્રીમાં જાય છે, શરૂઆતમાં કેટલાક કઠીનો ચીરી ચાલવું પડે છે, તે પછીનો માર્ગ વોનીઆરની સ્ત્રીમાં થઈ પીરપંજલ પર્વત તરફ જાય છે. વોનીઆરનાં નાળાંની આજુબાજુ સુંદર અનેનાસનાં વૃક્ષોવાળાં જંગલ તેમજ રમણીય પર્વતો પ્રકાશી રહેલા છે અને ગુલમર્ગની વાજુમાં ઉન્નત તેમજ સપાટ ભૂમિવાળાં મેદાન કાશ્મીરના સૌન્દર્યનું સારી રીતે ખાન કરાવે છે. ત્યાંથી ત્રણ માઈલ આગલ ચાલ્યા પછી પાંચીયાનું જીર્ણ દેવાલય આવે છે. એ પછીનો માર્ગ સુંદર દેવદારના જંગલોમાં, ન્હાની ટેકરીઓની વાજુમાં, ફલદ્રુપ વૃક્ષોવાળાં ક્ષેત્રોમાં તથા છુટાં છવાયાં ગામડાંઓવાળાં મેદાનમાં થઈ જાય છે. ત્યાંથી એક સાંકડો રસ્તો પર્વત ઉપર થઈ ૨૪ માઈલ દૂર રહેલા ગુલમર્ગ તરફ ગતિ કરે છે. સરીયામ રસ્તે નવશેરા પહોંચ્યા પછી એક કિલ્લાના સ્વંદેર નદીને સામે કિનારે નજરે પડે છે. એ કિલ્લો ૧૮૯૫ ના મે માસમાં થયેલા કાશ્મીરના મહાન્ ભૂકંપ વખતે પડી ભાંગ્યો હતો અને તેમાં ૨૦૦૦૦ ગૃહો, ૩૦૦૦૦ પશુઓ તથા ૩૦૦૦ મનુષ્યો વિનાશ પામ્યાં હતાં. નવશેરાથી બે માઈલ દૂર ઘંટામુહા નામનું ગામડું છે, ત્યાંથી માર્ગ નીચે ઉતરે છે અને તુરતજ કચેહામાનું મેદાન આવે છે. એ મેદાનમાં ઢાંગરનાં ક્ષેત્રો તથા જંગલી ચીઆનાં વૃક્ષો જત્યાવંધ છે; ત્યાંથી એક માઈલ દૂર શેરી નામનું ગામડું આવે છે, અને ત્યાંથી માર્ગ એક નીચા કઠીંગમાં થઈ વારામુહાની આ વાજુએ ૩૩ માઈલ પર રહેલા એક સેઠા સૂધી જાય છે. ત્યાંથી આગલ ચાલતાં જરા દૂર ગુલમર્ગના રમણીય પર્વ-

+ પહેલો ધારી પાસેનો, વીજો ચકોટી પાસેનો, ત્રીજો ડરી પાસેનો અને ચોથો રામપુર પાસેનો.

તો નજરે પડે છે. એથી જરા આગલ ચાલતાં વારામુલ્લા નામના સુંદર શહેરનો સોમાડો આવે છે. भरशियाळामां वारामुल्लाथी रामपुरनी पेली वाजु सुधी नदीनो डावो किनारो वरफथी ढंकाएलो रहे छे; परंतु जमणा किनारा उपर तो सखन गंभी पडती होवाने लीधे वरफ ओगळी जाय छे अने किनारो स्वच्छ रहे छे. वारामुल्लाना परा नजीक पहोंचतां ववे माळनां लोढानी गुंथेल जाली-ओवाळां गृहो नजरे पडे छे; शीतकालमां ए जालीओने कागळ वडे आच्छादित करवांमां आवे छे. कारणके काठमीरमा अद्यापि काच नपरायो नथो. डावो वाजुए रहेलो जीवारत मुसाफरोनुं खोंसैं ध्यान खेंचे तेवी छे. एप्रील मासमा तेनी आसपास रहेळा लीलीनां पुण्यो ए स्थळना सौन्द-र्यने पुष्टि आपे छे. जीवारत पर्यन्त पहोंच्चा पडेलां एक चोगाननी अंदर स्वच्छ पाणीनुं तळाव, मीठा पाणीनो झरो तथा एक सुंदर चीनारनुं वृक्ष जोवामां आवे छे. तयारवाद नदीने जमणे कि-नारे वारामुल्ला नामनुं रमणीय शहर तथा तेनी खोणनी आसपास भव्यताने धारण करी रहेळा भभकादार वरफना शिखरोवाळा पर्वतो दृष्टिगोचर थाय छे. शहरनी समीपे नदी उपर देवदारना काष्ठनो पूल बांधेलो छे. तेनी नजीक सने १८८५ मां नारा पामेल किल्लाना खंडेरो देखाय छे, तेनी आगळ पोण्लरना वृक्ष समुदायथी विराजी रहेलो मार्ग एज तरुवृन्दमां थइ डावी वाजु तरफ वळे छे अने पोष्टऑफीस पासे थइ नदी किनारा नजीक बंगला तरफ जाय छे. मुसाफरो त्यां खानपान लेवा रोकाय छे. नदी मार्गे जती होडीओने माटे पण अटकवानुं एज स्टेशन छे. सने. १९०१ थी डाक बंगलाना उतारुओ माटे मीठा झराना जलनो त्यां संग्रह करो राखवामां आव्यो छे. त्यांथी पूर्व दिशा तरफ नामदार महाराजा साहेबनुं पाचमुं गेस्ट हाउस छे.+ पूळनी नजीक स्टेटनुं दवाखानुं छे. काश्मीरनी सुंदर खोण वारामुल्लाथी शरु थाय छे. अग्निकोणमां अश्कराहनुं देवालय सने. ७२३ थी ७६० सूधीमां बांधेलुं बीशप काव्वीए शोधी कहाडयुं छे.

वारामुल्लाथी श्रीनगर पर्यन्त ३४ माइलनो अंतर छे अने तेठलाમાં છ મજલ યોજવામાં આવેલ છે.

પહેલી મજલમાં સ્વલ્પ સમય થયાં માર્ગને સુધારવામાં આવ્યો છે. વે માઈલ ચાલ્યા વાદ નંગા પર્વતનું ૧૬૬૫૬ ફોટ ઊંચુ શિખર સ્પષ્ટ રીતે દેખાય છે.

+ પહેલું વરસાલા પાસે, વીજું ડોંમેલ પાસે, ત્રીજું ધારી પાસે, ચોથું ડરી પાસે અને પાંચમું વારામુલ્લા પાસે.

વીજી મજલમાં ઉત્તરે એક નીચી વાદળી રંગની ટેકરી નજરે પડે છે, તેના ઉપર શુક્રુદીનની જીઆરત છે, ત્યારવાદ વંદીપુરની સ્ત્રી અને તેની સ્ટેજ દક્ષિણે ૧૩૦૦૦ ફીટ ઉંચું અફરવાટનું શિખર છે. મહાગામના પર્વતમાંથી હરિ પર્વતનો કિલ્લો નજરે પડે છે. ઉત્તરે અહાટાંગની ન્હાની ટેકરી છે અને તેની તલેટીમાં મનસ્વાગ નામનું સરોવર શોભી રહ્યું છે.

ત્રીજો મજલમાં પ્રથમ ઢાવી વાજુએ પાલહાલન નામનું ગામડું આવે છે, ત્યાંથી અર્ધ માઈલને છેટે પાટળનો રાહિયામણો મુસાફરી વંગલો છે અને તેના કમ્પાઉન્ડમાં જમીનની અંદર મીઠા પાણીનો ઘરો નીકળેલો છે. એ જલ મનુષ્યની તંદુરસ્તીને જાળવનારું છે.

ચોથો મજલમાં પ્રથમ પીરપંજલના પર્વત નજરે પડે છે, ત્યારવાદ તુલસીનું મેદાન, અલીયાવાદનો માર્ગ, બુદિલનો માર્ગ અને કોંસાની ટેકરી વગેરે આવે છે. ત્યાંથી ૧૨૭૪૧ ફીટ ઉંચું ઢંઢવારની સ્ત્રી ઉપર આવેલું સુંદર તવ નામનું શિખર દ્રષ્ટિગોચર થાય છે. તે પછી જમણી વાજુએ હરિ પર્વતનો કિલ્લો તથા તેની વાજુએ ૧૩૦૦૦ ફીટ ઉંચો મહાદેવ પર્વત દેખાય છે. સ્ત્રીના પૂર્વ તરફના છેડાને શનૈઃ શનૈઃ વંધ કરતા વરફવાળા પર્વતો વસંતઋતુના દિવસોમાં ઘણોજ મધુર દેખાવ આપે છે; પરંતુ તાપ પડવાથી જ્યારે વરફ ઓગળી જાય છે ત્યારે વધી સૂકી જતી રહે છે.

પાંચમી મજલમાં દક્ષિણે ગુલમર્ગના પર્વતો દ્રષ્ટિગોચર થાય છે અને જમણી વાજુએ મીરકુંડ નામનું મ્હોટું ગામડું આવે છે. એ પછી નર્વલ નામનું ગામડું નજરે પડે છે અને ત્યાં એક રાક્ષસી-કદનું ચીનારનું વૃક્ષ ડોળેલું છે.

છઠી મજલ ચક્રથી શ્રીનગર સુધીની ગણાય છે. એ મજલમાં જિલમ નદીનાં ફરી દર્શન થાય છે, માર્ગ ત્યાંથી પારનચૌની પર્યન્ત જાય છે. જ્યારે નામદાર મહારાજા દર વર્ષે શ્રીનગરની મુલાકાત લે છે ત્યારે એ પારનચૌની પાસેથી નૌકાપર આરુઢ થાય છે અને તેમને જોવા માટે વન્ને કિનારા ઉપર જત્યાવંધ મનુષ્યો એકત્ર થાય છે. આગલ જતાં જમણી વાજુ ઉપર ગોળીવહારના નિશાનનું સ્થલ, શરતનું મેદાન તથા વેન્ડસ્ટેન્ડ વગેરે આવે છે. તે પછીનો માર્ગ કાષ્ઠના પૂલ વડે દુગધગંગા નદીને ઓળંગી જાય છે અને ત્યાંથી સ્ટેટ જનાના હોસ્પિટલ તથા હેડોનું પ્રખ્યાત શેતરંજીનું

કારખાનું આવે છે. ત્યારપછીનો માર્ગ ઢાવી વાજુએ મ્યુનીસીપલ ઑફીસનું મકાન મૂકી એક રલ્લિ-યમણી વજારમાં થઈ શ્રીનગર પાસેના સાત પૂલ માંહેનો પહેલો પૂલ ઓળંગે છે અને ત્યાંથી વીજી વજારમાં થઈ મુનશીવાગ તરફ ચાલે છે. જમણી તરફ મ્હોટા ભાગમાં આવેલું જે મકાન પ્રથમ સ્ત્રી-સ્ત્રીના દેવલ તરીકે વપરાતું હતું તે હાલ પબ્લીક વર્ક્સની ઑફીસ તરીકે વપરાય છે. દક્ષિણ દિશા તરફ અંગ્રેજ લોકોની સ્મશાનભૂમિ છે અને પૂર્વ તરફ સ્ત્રીસ્ત્રીના વિશ્વનરીઓનાં મકાનો છે. એથી આગળ ચાલતાં નદીના કિનારા સામે ફેટલીક દુકાનો છે. ઢાવી તરફ ત્રણ ઑફીસ અને તેની સામે પંજાબ વેન્કીંગ કંપનીનાં મકાનો નજરે પડે છે, ત્યાંથી માર્ગ રેસીડન્સી તરફ વળે છે. પોષ્ટ ઑફીસ મુક્યા પછી રેસીડન્સીની ઑફીસના નોકરોને રહેવાનાં મકાનો આવે છે. પોષ્ટ ઑફીસ સામે પોલો અને ક્રિકેટનાં વિશાળ મેદાન છે. તે પછી સને ૧૯૦૦ ના એપ્રિલ માસમાં ચોલેલું શ્રીનગરનું હોટેલનું મકાન આવે છે. રેસીડન્સી મુક્યા પછી નવો રીફ્રેશમેન્ટરૂમ, લાયબ્રેરી, ટેનીસકોર્ટ, મુનશીવાગ તથા સોમવારવાગ વગેરે એક પછી એક આવતા જાય છે.

વારામુદ્દાથી શ્રીનગર જલમાર્ગે જવા ઇચ્છતા મુસાફરોએ હાઉસવોટ આદિની સગવડ માટે શ્રીનગર એજન્સીની એકાદ કમ્પનીને અગાઉથી લખી જણાવ્યું હોય તો વારામુદ્દા પહોંચતા તુર-તજ તેમના તરફથી હોડી વગેરે હાજર રાખવામાં આવે છે. હાઉસવોટોની યોજના કર્નલ સાયર્સ-અસે સને ૧૮૮૮-૮૯ માં કરી હતી. પ્રથમ બે હોડીઓના માલિક સર હાર્વી અને મી. કેનાડ હતા. મી. કેનાડની હાઉસવોટ હજી સૂધી નદીમાં ચાલે છે. ત્યારવાદ જુદી જુદી જાતની તથા જુદા જુદા કદની હોડીઓ યોજવામાં આવી છે. એવી ઘણીસરી વોટોને મનુષ્યો ગૃહ તરીકે વાપરે છે. એ વેગવાળી તેમજ સગવડવાળી હોવા ઉપરાંત ચૂલા વગેરે સાધનોથી સુમમૃદ્ધ હોય છે. શાંદ ઋતુમાં કોઈ સાધારણ ઘર કરતાં એ વોટોમાં ગરમી ઠીક રહે છે. સને ૧૮૭૦ થી ૧૮૮૦ સૂધીમાં ચાલતી જૂની હોડીઓ હવે તદ્દન વાતલ થઈ ગઈ છે, છતાં તેમાં વારી વારણા વગેરેની સગવડના-પૂર્વક સુધારો વધારો કરવામાં આવ્યો છે, એમાં મુસાફરી કરવી સસ્તી પડે છે અને એ કારણથી એ વચ્ચે વચ્ચે વપરાય છે. નવા મુસાફરોને જણાવવું જોઈએ કે એ જોઈ વોટોમાં હમામખાનાની કે ફર્નીચર વગેરેની કાંઈ પણ સગવડ હોતી નથી. ખોંચતળીયા ઉપર ઊઘાડી કાષ્ઠની જમીન અને ઉપરનું છા-પરું ઢાલતું તથા સામાન્ય હોય છે. હોડીના પાછલા ભાગમાં તેના માલિક પોતાના કુટુંબ સહિત રહે છે, અને જ્યારે તેમના તરફનો પવન મુસાફરો તરફ આવે છે ત્યારે લસણ અને હુગલીની વાસ તેના શાન્ત મગજને ક્લાન્ત બનાવી દે છે. પાકશાળા, પરિજન તથા સરસમાન માટે વીજી એક બે ન્હાની વોટો

સાથે હોય છે. મુસાફરીમાં પાકશાલાવાલી વોટને દોરડાવતી મ્હોટી વોટ સાથે વાંધી દેવામાં આવે છે અને તેમાં પકાવેલું અન્ન મ્હોટી વોટમાં લઈ લેવાય છે. પુરુષ, સ્ત્રીઓ તથા વાઙ્કો એ તમામ સ્ત્રી-સી તરીકે કાપ કરે છે. કાશ્મીરની કામિનીઓ સમગ્ર હિન્દુસ્થાનમાં સુંદર ગણાય છે. તેઓ મરદોની માફક વોટોમાં સ્ત્રી-સી તરીકે મહેનતમય જીંદગી ગાળે છે, છતાં તેઓના સૌન્દર્યમાં લેશ પણ વાધ આવતો નથી, વલકે તે વધારે સુદૃઢ વનતી હોવાથી દીર્ઘ આયુષ્ય ભોગવવા સમર્થ થઈ શકે છે.

શ્રીનગર એ કાશ્મીરનો રાજધાનીનું શહેર છે, જામુ તથા કાશ્મીરના નકશા તરફ નજર કરતાં વાયવ્ય કોણમાં આછા રંગની સ્વદ્વચડી પટ્ટી ચિતરેલી છે અને તેની આસપાસ કૃષ્ણવર્ણના પર્વતોની દારો કઢાડેલી છે. ઉપર કહેલી આછા રંગની સ્વદ્વચડી પટ્ટી કાશ્મીરની સ્ત્રીઓનું સૂચન કરે છે. એ સ્વર્ગીય અને પરમાનન્દપ્રદ ધામ કે જેનું ટૉમસમૂર નામના કવિએ “ લાલાસુલ ” નામના ગ્રંથમાં વહુજ રસભરિત વર્ણન કર્યું છે.

મી લીટ્ટેકરના મત પ્રમાણે કાશ્મીરની સ્ત્રી ઊંચા વાસણના આકારની ૮૪ ઇંચ લાંબી તથા ૨૦ થી ૨૫ ઇંચ પહોળી છે. એ સ્ત્રી સમુદ્રની સપાટીથી ઓછામાં ઓછી ૫૨૦૦ ફીટની ઊંચાઈ ધરાવે છે; તેની ચારે વાજુએ જત્યાંવંધ પર્વતો ઊભી રહ્યા છે. દક્ષિણે પીરપંજલના હું-ગરો છે અને તેના ટૂટાકૂટ તથા કોંસાનાગ નામના સહુથી ઊંચા શિખરો સાગરની સપાટીથી આશરે ૧૫૦૦૦ ફીટ ઉન્નત અકાય છે. ઉત્તરે હરમુખ નામે પર્વત છે અને તે સમુદ્રની સપાટીથી ૧૬૯૦૦ ફીટ ઊંચો છે. પશ્ચિમે સ્વર્ગના તથા શામશિવ્રાયના વરફના શિખરો શોભી રહ્યાં છે અને પૂર્વે વર્ધમાન સ્ત્રી તથા કીર્તિવાર ઉપરના મધ્ય પર્વતો કિરતારની અલૌકિક લોહાનું ભાન કરાવે છે. સ્ત્રીની અંદર પીરપંજલના ઢોળાવ કાઠા તથા ખુરા અનેનાસ નામના વૃક્ષસમુદાયથી ઢંકા-એલા છે. શિઆલ્લામા ડ્યારે પર્વત ઉપર વરફ જામે છે ત્યારે સ્ત્રીનો દેસાવ સ્વરેસર મનોરંજક માલ્મ પડે છે.

ઉન્નત પર્વતોની તલેટીમાં ઘાસવાળા માર્ગો અથવા રમણીય મેદાનો સ્વાસ્થ્ય પ્રેક્ષકનું ધ્યાન સ્વેચ્છે તેવાં છે. વધારે જાણીતા વીડોમાં દક્ષિણે ગુલમર્ગ તથા નૈઋત્યકોણમાં યુસુ મેદાન આવેલાં છે. યુસુમેદાન શ્રીનગરથી દૂર આવેલા નીલનાગ નામના સરોવર ઉપર વસેલું છે. આશ્વા કાશ્મીરમાં એ સહુથી મ્હોટામાં મ્હોટું અને રમણીય વીડ છે. ઉત્તરે સોનામર્ગ તથા પશ્ચિમે વૂલર સરોવર ઉપર નાગ-

મર્ગ વિરાજી રહ્યું છે. મેથી સપ્ટેમ્બર મામ સૂચી એ મર્ગોમાં ગાય મેંમ તથા ટટ્ટુ વોગેને પુણ્કલ ચારો મળે છે.

મીઠા પાણીના ઝરાઓમાં વર્નાગ, અન્હેવલ, વાવન કોકનાંગ તથા ચઢમશાદી એ વિશેષ પ્રસિદ્ધ છે. કામેલ નદી આગલ દૂગામ પામે લોલાવ નામનો ઘરો છે, જેની અંદર મર ઉનાળામાં પણ પાણી ૫૬ ડીગ્રી ગમ રહે છે. એ ઉપરાંત પેમ્બોર પાસે વીઆનમાં તથા ડસ્લામાવાદ શહેર પામે ગન્ધકના ઝરા છે.

સ્વીળની વન્ને વાજુએ નીચી ટેકરીઓના ઢોઝાવ ઉપર ટેવલ લેન્ડ અર્થાત્ પર્વતના પાસા ઉપરનો ઉન્નત સપાટ પ્રદેશ આવેલો છે, તેમાં મુખ્ય ઉત્તરે ડસ્લામાવાદ ઉપરનો પ્રદેશ કે જેના પર માર્તેન્ડ નામનું ગામડું વસેલું છે. પેમ્બોર તથા દક્ષિણ સ્વાનગોર પામે ડ્રાડનાપુર તથા નાનગર વગેરે છે. જે સ્થળે એ ટેવલ લેન્ડ આવેલાં છે તે જમીનની ભૂસ્તર રચના વગેરે તપામવાથી એમ સાબિત થાય છે કે કાશ્મીરની સ્વીળ મ્હોટા પર્વતોની વચ્ચેવચ્ચે એક ગંજાવર સરોવરના રૂપમાં હતી.

કાશ્મીરની રાજધાની શ્રીનગર છટ્ટા શતકની શરૂઆતમાં રાજા પ્રવરસેને વંધાવેલું છે. સ્વીળના મધ્યભાગમાં અદ્વિતીય મનોહરતાને પ્રગટ કરતું એ પુર વારામુલ્લા તથા ડસ્લામાવાદ એ વન્ને સ્થળથી ૩૪ માઈલ દૂર છે અને સમુદ્રની સપાટીથી ૫૨૫૦ ફીટની ઉંચાઈ ધારણ કરે છે. તેમાં વીશ હજાર ઘર તથા આશરે એક લાખ અને વીશ હજારની વસ્તી છે, જેલમ નદીના ઉભય કિનારા ઉપર વસેલા એ શહેરની લંબાઈ અઢી માઈલ જેટલી છે. ઘરો ઘણાવાં લાકડાનાં છે અને તેથી અવારનવાર આગ લાગવાનો ભય રહે છે. મધ્યમ શહેરમાં ઘરો સ્વીચોસ્વીચ હોવાથી વહુજ ગંદકી રહેતી અને તેથી યુરોપીઓના ભાગ્યેજ એ શહેરની મુલાકાત લેતા. યોડા વચ્ચે પહેલાં કોલેરા વગેરે ઉપદ્રવો ફાટી નિકળવાથી શહેરના સુધારા ઉપર વિશેષ ધ્યાન અપાયું છે. સને ૧૯૦૧ માં સ્ટેટની ઉપજનો સારો ભાગ શહેર સુધારા અર્થે સ્વર્ચકમાં આવ્યો હતો.

શ્રીનગરમાં આવતા દરેક મુસાફરોની દેખરેખ માટે એક વાબુ રાખવામાં આવે છે, તે મુસાફરનું નામ વગેરે તેની નોંધવુકમાં લખી લે છે એ વાબુનું મુકામ ચીનારવાગની પાછલ મેઈલકાર્ટના તવેલા પાસે છે અને દરેક મુસાફરે તેની ઓફીસેથી જોડતી માહિતી મઝી શકે છે. સાંપ્રત સમયે સર અમરસિંહજીની એસ્ટેટ ઉપર પાંચ મકાનો ગૃહસ્થ મુસાફરની સગવડ માટે આપવામાં આવે છે; એ ઉપરાંત દરવાર તરફથી વંધાવેલી શ્રીનગર હોટેલ સને ૧૯૦૦ માં એમ. નેદુની દેલ-

રેલ નીચે ચોલવામા આવી છે; તેમાં મુસાફરોને સગવડ મળી શકે છે. તેમજ ચીનારવાગ, મુનશી-વાગ, સોનાવર વાગ, તથા નાશીમવાગ, વગેરે સ્થળ મુસાફરોની સગવડ પૂરી પાડી શકે તેવાં છે. કાશ્મીરમાં કોઈ નવો મુસાફર દાખલ થયો કે તુરતજ તેનો પાસે વેપારીઓની ઠઠ જામે છે અને દરેક વેપારી પોતપોતાના માલની પ્રશંસા કરી તે સ્વીકારવાનો આગ્રહ કરે છે; તેમાં મુસાફરે સાવધ રહેવું અને સ્વીકારવામાં ભૂલ ન કરવી. પ્રથમ જોવા લાયક સ્થળ તરુતે ઇ સુલેમાન સમુદ્રની સપાટીથી ૬૨૬૩ ફીટ ઉંચે છે. અર્થાત્ એ સ્થળ શ્રીનગરથી ૧૦૦૦ ફીટ ઉન્નત હોવાથી તેના ઉપર ઉમેલો મનુષ્ય સમગ્ર શહેરનો દિલ્લસંદ દેખાવ સરલતાથી જોઈ શકે છે. એ ઉપર જે જૂનું દહેરું છે તે ૬૦ સં ૨૨૦ માં અશોકના પુત્ર જલોકે વંચાવ્યું કહેવાય છે. એ દેવલ પાકા વાંચકામ-વાળા અષ્ટકોણ પાયા ડાર વાધેલું છે અને પૂર્વ તરફથી પથરના પગથીઆં વડે અંદર જવાય છે. વહારના દ્વારમાં દાખલ થતાં પથરના સાંકડા તથા લીસા પગથીઆ પર થઈને ઉપર ચઢાય છે. દેવલ ન્હાનું છે અને તેની ધીંતો આઠ ફીટ જાડી છે. એના ઉપરનું છાપરું પથરના ચાર અષ્ટકોણ સ્તંભોવડે ટેકાવેલું છે. દેવલની વચ્ચે શ્યામ વર્ણનું લીધું મોટા કદનું શિવલિંગ છે, તેનો પૂજારી દેવલથી નીચે રહે છે અને જે કોઈ ગૃહસ્થ દર્શને આવે તેના પાસેથી પૈસા લેવાની આશાએ તે હમેશાં ત્યાં હાજર જોય છે. નૈઋત્ય કોણમાં પથરથી વાંધેલું તઠાવ છે. દેવલથી વહાર નિકળતાં કાંઈ અજાયબ સૃષ્ટિસૌન્દર્ય નજરે પડે છે. સને ૧૮૫૯ માં સર રીચર્ડ ટેમ્પલે એ સ્થળની મુલાકાત લીધી ત્યારે તેણે ત્યાં ઉમાં રહી આજુબાજુના કુદરતી દેખાવોનું નીચે મુજબ ઉત્તમ ચિત્ર આલેખેલું છે.

શ્રીનગરથી વૂલર સરોવર સૂધી જેલમના પ્રવાહથી વરફથી સાફ દેખાતા પીરપંજલ પર્વત પર્યન્ત સઘળો પ્રદેશ એકી સાથે નજરે પડે છે. ઉત્તર તથા પશ્ચિમ તરફ પર્વત ઉપર પર્વત ઘગોજ દિવ્ય દેખાવ આપે છે. સીટી સરોવરની પેલોમેર ઉન્નત પર્વત ઉપર મહાદેવનું ત્રણ ટોંચવાળું શિખર છે. સિન્ધની સ્ત્રી તરફ હરમુખ પર્વતનું શંકુને આકારે શોભી રહેલું શિખર જોવામાં આવે છે. અગ્નિકોણ તરફ પીરપંજલ પર્વતની તલેટીમાં કાળા મુરારંગના અનેનાસનાં વૃક્ષોવાળો સ્ત્રી જોવામાં આવી જોડગી વિતાવી જોય તોપણ અરુચિ ઉપજે એવું નથી. પશ્ચિમે ૧૨૭૭૦ ફીટ ઉંચું સુંદર તાવનું શિખર, તેની નજીક ૧૪૯૫૨ ફીટ ઉંચું દેદામનું શિખર અને ત્યાંથી પશ્ચિમ તરફ બ્રહ્માશકલના ત્રણ શિખરો ૧૫૦૦૦ ફીટ ઉંચા પ્રકાશી રહ્યાં છે. ત્યારવાદ કોન્સાનાગ સરોવરની સપાટી ૧૨૦૦૦ ફીટ ઉંચા કોસરના શિખર આવેલાં છે જમણી વાજુએ ચિતાવળી અને છોટીગ-

લી નામના પર્વતના માર્ગની પેલીમેર પીરપંજલનું ટૂટાકૂટ નામનું ૧૫૫૪૦ ફીટની ડુંચાઈને ધારણ કરતું શિખર નજરે પડે છે. ત્યારપછી તુલસી મેદાન તથા ફીરોઝપુરના નાળાંની ડંડી સ્ત્રી અને કુંચ તરફનો માર્ગ દેખાય છે. જરા પશ્ચિમ તરફ ગુલમર્ગની કાઠા ધુરા રંગની ધાર પાસે ૧૩૫૦૦ ફીટ ડુંચો અપર્વાટ નામનો પર્વત ડંટનો પીઠને આકારે ઊભો છે. તેની પામે વારામુલ્લાનો માર્ગ છે. વારામુલ્લાની સમીપે વાઝીનાગનો કાંગરાવાલો પર્વત સ્પષ્ટ દેખાય છે. ત્યારવાદ વાદલાંઓની આકૃતિને વહન કરતી સ્વર્ગન પર્વતની વરફવાળી પંક્તિ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. જરા અંદર નજર કરતાં નીચે મુનશીવાગ, કૉટેજ હૉસ્પિટલ, સ્ત્રીસ્ત્રીનું દેવલ, રેસીડન્સી પોલોનું મેદાન અને પોપ્લરના વૃક્ષની પંક્તિવાળો માર્ગ તેમજ જમણી વાજુએ મધ્યમાં હૉટેલ તથા ચીનારવાગ આદિનો દેખાવ અત્યંત આનંદ ઉત્પન્ન કરે છે. આ રીતનું ચિત્ર સર ટેમ્પલે આલેખ્યા પછી એક દેવલ, એક હૉટેલ તથા એક રેશમનું કારખાનું એ ત્રણ મકાનો ઉલ્લેખ્યમાં ઉમેરાયાં છે. વારામુલ્લા તરફનો પોપ્લરના વૃક્ષમાં થઈ પશ્ચિમે જતો માર્ગ ઘગા માઈલ મૂંઝી સારી રીતે જોડ શકાય છે. એ શિવાય શહેરની ચારે વાજુ મેજ તથા ગંદકીવાળા સ્થળો કે જેથી શહેરની હવા વગડવા સંભવ રહે છે તે દેખાય છે. દાલ સરોવર તરફ દૃષ્ટિ કરતાં નીરના ન્હાના ન્હાના ચીરાઓ, તરતાવાગ, પરીમહેલ, નિષ્પત્તેવીલીઅન તથા શાલીવહાર નાસીમવાગોના કાઠાં ધૂરા રંગના ઝુંડો અને ચીનાર વૃક્ષોના ટાપુ વગેરે જે જે આકર્ષક સ્થળોનું “લાલાલુ” નામના ગ્રંથમાં ટૉમસ મૂર કવિએ વર્ણન કરેલું છે તે સર્વ તરફે સુલેમાન નામને સ્થળેથી પ્રત્યક્ષ જોઈ શકાય છે.

હરિ પર્વતની ટેકરી ઉપરનો કિલ્લો પણ જોવા લાયક છે. એ ટેકરી શહેરનો ઉત્તરે સરોવર ઉપર ૨૫૦ ફીટની ડુંચાઈએ અન્ય પર્વતોથી અલગ ઊભેલી છે અને સ્ત્રીગની પશ્ચિમે સ્થિર રહી નજર કરતાં તે વીંશ માઈલ દૂરથી દૃષ્ટિગોચર થાય છે. એ ટેકરી ઉપર અકબર વાદશાહે સને ૧૫૯૦ માં શહેર ઉપર દાવ રાખવા માટે એક કિલ્લો બંધાવેલો છે, ત્યાંથી આજે શહેર એક લીલી વિહાર જેવું જણાય છે; કારણ કે દરેક ગૃહના છાપરાં ઉપર જુદી જુદી જાતના લીલા રોપાઓ મૂકેલા હોય છે. તરફે સુલેમાન વરાવર અગ્નિકોણમાં દેખાય છે અને દાલ સરોવર પૂર્વ તરફ નજરે પડે છે ટેકરીની દક્ષિણ વાજુએ વાદશાહ જહાંગીરના ધર્મગુરુ અબુનુલાહશાહની યાદગીરી અર્થે બાંધેલી પથ્થરની કબર છે. પશ્ચિમ તરફના પાર્શ્વ ઉપર મુસલમાન લોકોમાં પૂજાતા શાહ હમ-જાહ ઉર્ફે મલ્કુમ સાહેબનો રોજો છે અને ઉત્તર તરફ એક ન્હાનો સ્વડવચડો ટેકરો છે, તેમાં હિન્દુ

લોકોએ વિષ્ણુનું સ્થાનક બનાવ્યું છે.

શ્રીનગર શહેરની અંદર જોવા લાયક સ્થળો પૈકી જેલમ નદીના કિનારા ઉપર લાયબ્રેરી તથા પોસ્ટઓફીસ વચ્ચે અંગ્રેજી રેસીડન્સીનું ભવ્ય મકાન છે અને તેના કમ્પાઉન્ડની વાડીમાં ચીનારનાં વૃક્ષો વાવેલાં છે. તેની નજીક લાયબ્રેરી, સને ૧૯૦૧ માં खोलेल रीफ्रेशमेन्ट रुम तथा टेनीस અને वेडमोन्टन नामनी रमत रमवानां मेदान છે. હોટેલની નજીક ગોલ્ફ રમવાનું મેદાન અને તે પછી મુનશી વાગ તથા સોનાપુર વાગ છે. હોટેલનો આગલ જે માર્ગ છે તે કાશ્મીરના પઠાણ સુવાણે સને ૧૮૦૬ માં વચ્ચે વાજુણ વવરાવેલ પોપ્લરના વૃક્ષની પંક્તિથી ઘણોજ રમણીય જણાય છે. હોટેલની સામે પોસ્ટ ઓફીસ, ટાંગાનું હેલ્થ સ્ટેશન તથા પોલો રમવાનું મેદાન વગેરે છે ત્યાંથી નીચાણમાં રમતના ધારાઓ ઘડનાર સેક્રેટરીની ઓફીસ તથા ગીલગોટ ટ્રાન્સપોર્ટ ઓફીસનાં મકાનો છે. નદીને સામે કિનારે લાલમંડી નામનું વાદશાહી મિજાનનો વગેરેને રહેવા માટે મકાન વાંધેલું છે; જેમાં નામદાર ડયુક્ ઓફ કોનોટ તથા તેમના વાનુણે સને ૧૮૮૪ માં પોતાના પ્રવાસ વચ્ચે ઉતારો કર્યો હતો; હાલમાં એ મકાન સ્ટેટ મ્યુઝીઅમ તરીકે વપરાય છે અને તે ચાસ જોવા લાયક છે.

શ્રી નગરમાં જુન માસથી સચત ગરમી તથા મચ્છર આદિનો ઉપદ્રવ શરૂ થતો હોવાથી ત્યાંના વતનીઓ ગુલમર્ગ તથા પહેલગામ વગેરે શ્રમ શીતોષ્ણ સ્થળે અથવા પોત પોતાની પ્રકૃતિને અનુકૂળ આવે એવી જગોણ નિવાસ કરવા જાય છે.

મુનશી વાગ પાસેથી ચાલતાં સેટલમેન્ટ કમીશનરનું મકાન આવે છે, તેની નજીક સિપાહીઓને રહેવાની વાકો, ઇકાઉન્ટન્ટ જનરલનો તથા સ્ટેટ ઇન્જીનીઅરનો વંગલો તેમજ ભ-શ્કરી અધિકારીઓના વંગલો આવેલા છે અને તેની પાછલ સ્ત્રીસ્ત્રી દેવલ તથા પાદરીનો વંગલો આવેલો છે.

ઉપર કહેલા સ્ટેટ મ્યુઝીઅમ પાસે કાશ્મીરના ચીફ મેડીકલ ઓફીસરના વડા ન્યાયાધીશના વંગલો આવે છે. મ્યુઝીઅમ સામે જેલમ નદીના જમણા કિનારા ઉપર શેખવાગ નામનું મહેલું ચોગાન છે અને તેની વચ્ચે ઇક મકાન છે તે પ્રથમ મસજીદ તરીકે વપરાતું, ત્યારવાદ સ્ત્રીસ્ત્રીના દેવલ તરીકે ઉપયોગમાં આવતું અને હાલમાં પબ્લીક વર્ક્સ ડીપાર્ટમેન્ટની ઓફીસ તરીકે વપરાય છે. પૂર્વ તરફ મીશનરી પાદરીઓને રહેવાનાં મકાનો સ્ટેટ ચર્ચ વંધાણાં છે, નૈરુત્યકોણમાં અંગ્રેજ

લોકોનું સ્મશાન છે. એથી નીચાણમાં સ્ટેટ હૉસ્પિટલ સામે કાઝમીરની હાઇકોર્ટનું મકાન છે; ત્યાંથી શ્રીનગર શહેરની શરૂઆત થતાં પહેલાં પ્રથમ સને. ૧૮૯૩ ના પૂર પછી નવો બાંધેલો પૂલ આવે છે; તે ઓલંગ્યા પછી મહારાજા તાહેવની મહેલાતો દેખાય છે. રાજમહેલ પુરાતન તથા આધુનિક સમયની બાંધણી પ્રમાણે બાંધેલો છે અને તેનો સાથે પ્રાઇવેટ સેક્રેટરીનો ઑફીસો જોડન્ટ હોવાથી આખું મકાન કૂટોકૂલ નામની નહેર સૂચી લાગુ છે. તેના પુરાતન ભાગમાં એક મઠો દરવારહાલ છે. ત્યાં દરવારો મિજવાનીઓ તથા મશાન ઉત્પન્ન આદિના મેલાવડાઓ થાય છે, મહેલની પાસે જેલમ નદીમાંથી વહે કિનારા તરફ અકેક નહેર વહે છે. ડાબી બાજુ જતી નહેર કૂટોકૂલ અને જમણી બાજુ જતી નહેર સુન્તોકૂલ કહેવાય છે. કૂટોકૂલ નહેરદ્વારા હેન્ડોનાં કેટલાક પ્રખ્યાત કાર્યાલયો તરફ જઈ શકાય છે. નહેરના કિનારાપર સને ૧૨૦૦ માં સમૂર્ણ થયેલ મ્હોટા મકાનની અંદર નામદાર મહારાજા અમરસિંહજી કે. સી. એન. આઇ. ગ્રીવ્ઝ ઋનુમાં નિવાસ કરે છે.

સૂન્તોકૂલ નહેર ચિનારવાગ તરફ વહે છે, એ ચિનારવાગ આગલ વઢાણો તથા ઢોડીઓ વગેરે બાંધવાની યોજના કરવામાં આવી છે. ચિનારવાગ મૂક્યા પછી મીશન હૉસ્પિટલ દેખાય છે, ત્યાંથી અર્ધ માઇલને છેટે સૂન્તોકૂલ નહેર પાછી જેલમ નદીને મળે છે. સુમતોકૂલ નહેરના મુખ તરફ પાછા ફરતાં જમણી બાજુ કાશ્મીરના પહેલા સરદાર રુપસિંહજીનું મ્હોટું મકાન છે, તેની પાસે ડાબી બાજુ કાશ્મીરમાં મ્હોટામાં મ્હોટું મીઆંસાહેબનું મન્દિર છે. ત્યાંથી નીચાણમાં મલીકીચર ઘાટ પાસે એક પથર ઉપર બુધના વચનનો શિલા લેખ છે. તે બગેરે પાણી ઓછું હોય ત્યારે સાફ દેખાય છે. શ્રીનગરમાં દરેક ગૃહ વે માલના તો છેજ. કોઈ કોઈ મ્હોટાં મકાન ત્રણ અથવા ચાર માલનાં પણ છે. ત્યાંથી આગલ ઢાવે કિનારે હાઇસ્કુલનું મકાન છે. શાહહમાદન મસજીદ જમણે કિનારે ત્રીજા પૂલ પાસે આવેલી છે અને તેમાં ફારસી અક્ષરે લખેલો એક શિલાલેખ છે. એ શિલાલેખમાં શાહ હમાદનની પવિત્રતા તથા મહત્તા વગેરેનું વર્ણન કરેલું છે. કાઝમીરની અન્ય મસજીદો માફક એ પણ સેડરના વાથકામવાળું છે અને તેના શિખર ઉપર સુવર્ણનું ઇંડું મુકેલું છે.

મલીકીચર ઘાટ મૂકતાં, પાંચ મીનીટ પછી દિલાવરખાનનો વાગ આવે છે, એ વાગ હાલ સરોવરની એક શાખા ઉપર છે તેને વિષે खास जाणवा लायक होय तो एज છે કે સને ૧૮૩૫ માં તેની અંદર ધુજલવીગની તથા હેન્ડરસન નામના નામાંકિત મુસાફરોએ ઉતારો કર્યો હતો. શાહ હમાદન મસજીદ સામે નદીના ઢાવા કિનારા પર રહેલી પત્તર મસજીદ વેગમ નુરજહાંએ બંધા-

વેલી હતી, એ મકાન અત્યારે એક કોઠા તરીકે વપરાય છે, કારણકે તે સ્ત્રીએ વંધાવેલું છે, વઢી એમ પણ કહેવાય છે કે તૂરજમાં સુની પંથની હતી કે નહિ તે ક્રિપે મુસલમાનોને પૂરતો શક છે. એ મકાનની પાસે હાજી અહમદીચારી નામનો જૂનો રોજો છે, તથા એક કવરતાન છે. ત્યાર પછી જૈનાકદલ નામનો પૂઠ આવે છે, તેની પાસે શેખ મુસાની મસજીદ છે અને તેનો નજીક પંદરમાં શતકની શરૂઆતમાં થઈ ગયેલા જૈન અબોદીન નામના કાશ્મીરના એક મુસલમાન રાજાએ વંધાવેલી વાદશાહ નામની મસજીદ છે. એ રાજાના રાજ્યમાં તુર્કસ્તાનથી આવેલા ઘણકરોએ પહેલ વહેલી કાશ્મીરી શાલ બનાવી હતી એમ કહેવાય છે. ત્યાંથી લગભગ આઠેક મીનીટ આગળ ચાલ્યા પછી પ્રખ્યાત જુમા મસજીદ આવે છે, તેની વાહારની ખીંત ઉપર શિલાલેખ છે એ ઉપરથી એમ જણાય છે કે તે વાદશાહ શાહજહાંએ વંધાવેલી છે; તેનો ઘુમ્મટ ત્રીશ ફુટ ઊંચા દેવદારના મહાન સ્તંભો વડે ઢેકાવેલો છે. એ સ્તંભો નીચે ત્રીશ ફીટ ઊંચા પથ્થરના સ્તંભ વાધેલા છે. અર્ધ પથ્થરના અને અર્ધ કાષ્ઠના મઢી દરેક સ્તંભની ઊંચાઈ ૬૦ ફીટ જેટલી છે. તેનો દેખાવ ઘણો જ ભવ્ય જણાય છે. ત્યાંથી ચાર મીનીટ ચાલ્યા પછો વાયવ્ય કોણમાં પીર હાજી મહમદના રોજા પાસે “ચાક” કુટુંબના રાજાઓનું કવરસ્તાન છે. “વાદશાહ” કવરની પાસે આવેલી “મહારાજ ગંગે” નામની વજાર સને ૧૮૯૮ માં આગ લગવાથી નાશ પામી હતી, પણ હવે તેનો ઘણાંકરો ભાગ સુધારી ગાંધીવામાં આવ્યો છે. પાંચમાં પૂલ પાસે “રેન્યનશાહ” ની મસજીદનું પુરાતન મકાન નજરે પડે છે, તેમાં પશ્ચિમ તરફની ખીંત ઉપર બુધના વચ્ચતનું દેવાલય છે. એ મકાનની સમીપે “વાઈસી” સાહેબનો રોજો આવેલો છે. ત્યાર પછો બુલબુલશાહ નામના ફકીરની યાદગોરી અર્થે કાષ્ઠવડે વંધાવેલી બુલબુલલંકર નામની મસજીદ છે, એ બુલબુલશાહે વારમાં શતકમાં મુસલમાનો ધર્મનો પ્રચાર કર્યો એમ કહેવાય છે. હાલમાં એ મકાન પડી ઊંચાંચાં થઈ સંડેર જેવું બની ગયું છે. નાયાકદલ નામના છઠ્ઠા પૂલ પાસે જમણી વાજુ તરફ દુદમુદલાનની મસજીદનું પુરાતન મકાન છે. તેની પાસે કાશ્મીરીશાલના વેપારમાં અગ્રેસર ગંગાતા પંડિતરાજ કાકુનો વંગલો છે. ડાહી વાજુએ સન ૧૯૮૯ માં સુલ્હી મુકેલી જનાના હોસ્પિટલ છે, અને તેની દેખરેખ એક વાજુ ડૉક્ટર રાખે છે. ત્યાંથી આગળ ચાલતાં ટગીવાવા ઉર્ફે મલેકસાહેબની જીઆરત આવે છે; તેમાં આઠ કવર આરસની છે.

મુફાકદલ નામના સાતમા અથવા છેલ્લા પૂલથી સો યાર્ડને છેડે લહમનજીકીયારીવલ નામના ઘાટથી આગરે દગ મીનીટ આગળ ચાલ્યા પછી ઇદગાહ નામની મુસલમાન લોકોના ધાર્મિક

તહેવારોને દિવસે મેઝો ભરવાની જગો આવે છે, એ જગો સવા માઇલ જેટલી પહોળી તથા એક વાગની પેઠે સપાટ તેમજ લીલાં તૃણથી છવાયેલી છે અને એની આસપાસ ડોહાં મોટાં વૃક્ષો સૌન્દર્યમાં ડોહો કરી રહ્યાં છે. શહેરના અગ્ર ભાગમાં રહેલું એ મેદાન ઘણું જ મનોહર છે. તેનો ઉત્તર તરફના છેડા પાસે પુરાતન દેવદારના કાઠથી વાંધેલી અલીમસજીદ છે. તેની અંદર એક મોટા પથ્થર ઉપર આરવી માપામાં લખેલો શિલાલેખ મઝી આવ્યો હતો, એમાં એવું લખેલું હતું કે એ મસ્જીદ સને ૧૪૭૧ માં સુલતાન હસનવાદગાહના સમયમાં કાજો હસ્તી સોનારે વાંધેલી છે. સુફાકદઝ એ છેલ્લો અને સાતમો પૂલ ગણાય છે. તેની પાસે આજના શહેરની અંદર સહુથી મોટામાં મોટો શરાઈ છે. ઢાવી વાજુએ શાહ નૈમતુલ્લાનો રોજો આવે છે; તેની અંદર એક પથ્થરપર લખેલા શિલાલેખ ઉપરથી માલૂમ પડે છે કે શ્રીનગરનો સાતમો પૂલ સને ૧૬૬૪ માં મહમુદખાને વંચાવેલો છે અને એથીજ એનું નામ સુફાકદલ રાખવામાં આવ્યું છે.

દાલ સરોવરના સંબંધમાં કવિ ટાંમસમૂર લખે છે કે—

“ મનુષ્યને પોતાની પ્રિયાના સહવાસથી અતિશય આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ એ પ્રિયાની સાથે કાશ્મીરના રમણીય દાલ સરોવરમાં ચાંદનીને સમયે મધુર ગાયન સાંભળતાં મુસાફરી કરવાની હોય તો આનંદની હદ ન રહે. સ્ત્રીના સહવાસથી ઉજ્જડ અરણ્ય પણ આનંદમય લાગે છે તો પછી તેનો સહવાસ કાશ્મીરના સુશોભિત સરોવરમાં થયો હોય તો કેટલું સુખ પ્રાપ્ત થાય તેનો રૂબાલ મને આવી શકતો નથી. ”

કવિનો એ અનુભવ સ્વરો છે, કારણ કે ચાંદનીના વચ્ચેમાં દાલ સરોવરની સૂરી કાંઈ જૂદીજ જણાય છે. એ સરોવર પાંચ માઇલ લાંબુ અને અડી માઇલ પહોળું છે. પ્રથમ જોવા જનારને તેના દ્વારમાં પ્રવેશ કરતાં જ પોતે કંઈ છેતરાયો હોય એમ ભાસે છે. તે સરોવરની સપાટીનો ઘણવરો ભાગ મહાન કદના વંશ વૃક્ષોથી તથા તરતા ઉપવનોથી આચ્છાદિત થયેલો છે. જ્યાં પાણી સુલભ દેરાય છે ત્યાં વંશવૃક્ષોમાંથી કાપી કાઢેલ માર્ગદ્વારા જવાય છે. એ સરોવરમાં કેટલાક ઝરાઓ તથા અન્ય પર્વતના ઝરણો મળેલાં છે, મુખ્યત્વે કરી ડાકી ગામના ઝરણું તથા આરાહ નદીનું જલ એમાં આવે છે. આરાહ નદી શ્રીનગરની ઇશાનકોણમાં આવેલા ડાકીગામ નામના નાળાં પાસે રહેલ મરસાર સરોવરમાંથી નિકળે છે. જેલમ નદીમાં જ્યારે પૂર હોય છે, ત્યારે લાયબ્રેરીના મકાન પાસે થઈને જતી તથા જેલમ અને સૂન્તીકૂલ નહેરને જોડતી એક ન્હાની નહેરવડે તે સરોવરમાં જવાય છે. એ

માર્ગ લગભગ એક કલાકનો છે. નદીમાં જ્યારે પૂર આવે છે, ત્યારે સરોવરમાં ઢાંચલ થવાના દર-
વજ્જાનાં વારણાં પાણીનાં જોરથી પોતાની મેળે વંધ થાય છે અને એથી સરોવર અંદરના તરતા વાગો
તથા આસપાસની ભૂમિ પાણી વડે ભીજાતી અને કાદવ કચરાવાળી થતી અટકે છે. દરવજ્જાની અં-
દર ઢાંચલ થતાં સરોવરમાં જલના ઉભય વિભાગ નજરે પડે છે. ડાબી વાજુનો ફાંટો નાસોમવાગ
તથા સાલીમારવાગ તરફ અને જમણી વાજુનો ફાંટો નિષધવાગ તરફ જાય છે, ડાબી વાજુના
ફાંટા તરફ થોડે દૂર ગયા પછી તેમાંથી નાલીમાર નામની એક નહેર ડાબી તરફ વળે છે. એ નહેર
વાદશાહ બ્રૈન ઉલઅબુદીને પંદરમાં શતકમાં સોદાવી છે એમ કહેવાય છે, તેના કિનારા ઉપર સુંદર
ઘાટ તથા વિવિધ પ્રકારનાં વૃક્ષો કાંઈ જુદીજ શોભા જણાવે છે. એ નહેરપર વાંધેલા કેટલાક પૂલ
પરમ રમણીયતાને ધારણ કરે છે. અંગ્રેજ મુસાફર વિગ્ની કહે છે કે “આ નહેરને નિહાલવાથી ઇટા-
લીના વેનીસ શહેરમાં આવેલી એક જુની નહેરની સ્મૃતિ આવ્યા વિના રહેતી નથી. એ વન્ને નહેરનાં
વાંધકામની સૂઝી સ્વેચ્છા પ્રેક્ષકને આશ્ચર્ય પમાડે એવી છે.” પણ અપશોષ કે જ્યારે નહેરમાંથી
પાણી ઉતરી ગયું હોય છે, ત્યારે ત્યાંની ગંદકી તથા કચરો અત્યંત ગ્લાનિ ઉપજાવે છે. એ નહેર
એન્કર સરોવરને મળે છે.

ડાબી વાજુએ રહેલા નાસીમ વાગ તરફ જતાં સરોવરના દ્વારથી એક માઈલ દૂર કાલીઅર
નામનું ગામડું આવે છે. ત્યાં કેટલાક સંડેરો તથા તેની નજીક કેટલાક સુંદર ઘાટ નજરે પડે છે.
સરોવરની વચ્ચે થઈને જવાનો સુદૃ નામનો ઉચ્ચત માર્ગ વાંધેલો છે. એ માર્ગ નૈવિઘ્ન પૂલની જમણી
વાજુએ થઈ ઇગીવરો નામના ગામડાંની દક્ષિણ વાજુ સૂચી જાય છે; તેની લંબાઈ ચાર માઈલ જેટલી
છે અને જે નળોવડે શહેરની અંદર નિષધવાગના હોજમાંથી પાણી લાવવામાં આવે છે, એ નળ એજ
માર્ગે નાંચેલા છે. નૈવિઘ્ન પૂલથી ૨૦૦ યાર્ડ આગળ ચાલતાં હસનાવાદ નામનું ગામડું આવે છે.
તેની અંદર વાદશાહ અકબરના વચ્ચતમાં શિઆપંથના મુસલમાનોએ વંધવેલી મસ્જીદનાં સંડેર
પડ્યાં છે. કહે છે કે શેખ સૂવામીઆનસિહે એ મસ્જીદને તોડી તેમાંના પથરો વાદશાહી મહેલ
સામે આવેલા વસન્તવાગ પાસેનો ઘાટ વાંધવામાં વાપર્યા છે. હસનાવાદની અંદર સને. ૧૮૭૪ માં
શીઆ અને સુની વચ્ચે ક્લેશ થતાં મ્હોટી કાપાકાપી ચાલી હતી; ત્યાંથી આગળ જતાં નિષધવાગ
આવે છે. ત્યાંથી સરોવરની અંદર નરતા વાગ નજરે પડે છે. એ વાગમાં ઘણે ભાગે ચીખડાં, તરવૂચ
તથા ટમેટાં જત્યાવંધ વાવવામાં આવે છે. અંગ્રેજ મુસાફર મી. મૂરક્રોફ્ટ એ વનાવટી તરતા વાગનું
નીચે મુજબ વર્ણન કરે છે.

“ કાઝમીરના સુપ્રસિદ્ધ તરતા વાગ નૈવિયર પૂલથી એક માઢલ દૂર દેખાય છે, તેમાં મુખ્યત્વે કરીને ચીમડાં, તરવૂચ તથા ટમેટાં વાવવામાં આવે છે. એ વાગની વનાવટ એ લોકો એવી રીતે કરે છે કે પ્રથમ સરોવરના છીડરા પાણીવાળા સ્થળમાં ઊગતા રોપાઓને સપાટીના ત્રણ ફીટ નીચેના ભાગથી કાપી નાંખે છે. જેથી સરોવરના તઢીઆ સાથેનો તેનો સંબંધ તૂટી જાય છે; પડીથી ઘણા-રા રોપાઓને પાસે પાસે વાવે છે અને આગરે છાક ફીટની પહોળાઈવાળા અનુકૂળ પડે એવા ક્યારા-ઓ વાંધે છે. એ રીતે તરતા રોપાઓમાંના તથા વાંસના અને ટર્મના મથાળાનો ભાગ કાપી ડાક ક્યા રાઓની અંદર રોપે છે અને તેના ઉપર માટી વગેરે નાંખે છે. એ માટી થીમે થીમે રોપાઓના મૂળની અંદર જાય છે. જેથી રોપાઓ વૃદ્ધિ પામવામાં સમર્થ થાય છે. ક્યારાઓ જઝમાં તરે છે, પરંતુ તેને પાણીમાં તળાઈ જતા અટકાવવાને તેને વન્ને છેડે જંગલી ચીઆઓ વાંચવામાં આવે છે. એવા તરતા વાગો દરવર્ષે વૃદ્ધિ પામે છે અને તેથી ગોગ્રાવલ વાગ પાસેનો પાણીવાળો સપાટ જમીનનો કકડો આ-ચ્છાદિત થતો જાય છે. તે તરતા વાગ મૂક્યા પછી ડાવી વાજુ હજરતવાલ (મહમદ પેગમ્વરનો વાલ) નામનું ગામડું નજરે પડે છે અને એ મુસલમાન લોકોની પવિત્ર જીઆરત માટે પ્રખ્યાત છે. એ જીઆરતમાં કાચના ઢાંકણવાળી એક રૂપાની ડબ્બીમાં મહમદ પેગમ્વરની ઢાઢીનો એક વાલ રાખ-રાખવામાં આવ્યો છે. એ સ્થળે એક વર્ષમાં મુસલમાનના ચાર મેઝા ભરાય છે અને તે વખતે સર્વ લોકો એ વાલના દર્શન કરે છે.

હજરતવાલ નજીક નાસીમવાગ ઉર્ફે મધુરી પવનની વાડી છે, ત્યાંથી સરોવરનો દેખાવ ઘ-ળોજ સરસ જણાય છે. એ વાટિકાની અંદર વાદશાહ અકબરે વાવેલાં ચીનારનાં આશરે ૧૨૦૦ વૃક્ષ છે. એ ગ્રીષ્મ ઋતુમાં મધુર છાયા કરે છે અને પાનખર ઋતુમાં રંગવેરંગી મનોરજક દેખાવ આપે છે. એ વાગમાંથી સરોવરને સામે કિનારે રહેલા શાલોમાર વાગનો તથા દૂર દેખાતા અને વરફથી આ-ચ્છાદિત થયેલા મહાદેવ પર્વતના રમણીય શિખરની નીચેના પોલાણનો સુંદર દેખાવ નજરે પડે છે. નાસીમવાગની ડાવી વાજુએ આરાહ નદી સરોવર સાથે સંગમ કરે છે.

શીતકાલ વ્યતીત થયા પછી વરફ ઓગળવા માંડે છે. તે વખતે ઢાલ સરોવરનું જઝ કાં-ઈક ઢોલું દેખાય છે, પણ જેમ જેમ તાપ વિશેષ પડતો જાય છે, તેમ તેમ પાણી સ્વચ્છતાને ધારણ કરે છે અને તેની અંદરના તરતા વાગ સમ્પૂર્ણ દ્રષ્ટિગોચર થાય છે.

કવિ ટોમસમૂર લખે છે કે—“ જેમ શરમાલ ચહેરાવાળી નવોઢા રાત્રિએ પોતાના પતિ પાસે જતી વખતે પણ પોતાનું મુખ છેછી ઘડિ સૂઝી દર્પગમાં જોતો જાય છે તેમ ગ્રીષ્મઋતુની સન્ધ્યા

જતી વચ્ચે દાલ સરોવર ઉપર સ્વક્રીય શોભાની સમગ્ર કલાઓ સ્વીલાવી મૂકે છે. એ સમયે સરો-
વર ઉપરના વૃક્ષો સોસરા સૂર્યના પ્રાંશા તેજમાં આસપાસનાં ધર્મસ્થાનકો નજરે પડે છે અને એ ધર્મ-
સ્થાનકોમાં ભિન્ન ભિન્ન ધર્મક્રિયાઓ પ્રમાણે થતી પ્રાર્થનાઓના અવાજ સારી રીતે સંભળાય છે. મસજી-
દોમાંથી મુઠ્ઠાંઓની વાંગનો અવાજ તથા હિન્દુના દેવસ્થાનમાંથી નિકળતો ઘંટાનો મધુર નિનાદ પવ-
નની લહેરમાં શ્રવણપથે સંચરી અત્યંત સુખ આપે છે. એ સરોવરને ચાંદનીના સમયમાં નિહાળ્યું હોય
તો તે ઉપરના મહેલો તથા વાગો ચન્દ્રમાના મધુર શાન્ત રૂપેરી તેજથી વીટાળતા નજરે પડે છે. દૂર
પાણીના ધોધવાઓ સ્વરી પડતા તારાના સમૂહ માફક ચઢકે છે. ચીનારના વૃક્ષોમાંથી આવતો બુલ-
બુલ પક્ષીનો મધુર સ્વર શાન્ત અને ચલ્લકતા માર્ગ ઉપર ફરતા યુવાન મનુષ્યના જોડલાંઓને અપાર
આનંદ અર્પે છે. જ્યારે પ્રાતઃકાલ પ્રગટે છે, ત્યારે ધીમે ધીમે ફેલાતો દિવસનો જાદૂ પ્રકાશ દર-
મીનીટે નવી નવી સૂઝી જણાવે છે.

સામે કિનારે શાલીમાર અથવા વાદશાહી વાગ આવેલો છે, તેની અંદર તંબુઓ
તથા જલયંત્ર આદિની મનોરંજક યોજના કરેલી છે. એ વાગમાં વાદશાહ જહાંગીર વેગમ નૂરજહાં
સાથે ગ્રીષ્મઋતુનો વચ્ચત ગુજારતા. સાંપત સમયે ત્યાં રાત્રીના ભાગમાં કોઈ કોઈ વચ્ચતે જાહેર મિજ-
માનીઓની મિજલસો ભરવામાં આવે છે. એ વાગ પાસેની નહેરનો તથા ધોધના પાગોનો અવાજ શ્રવ-
ણેન્દ્રિયને આનંદમાં નિમગ્ન કરે છે. ત્યાં સંલપાવંધ તંબુઓ નાંખેલા હોય છે અને સમગ્ર સ્થળે રંગ-
વેરંગી લેમ્પોની રોશની કરેલી હોય છે, એ રોશની વચ્ચે છુટતા જલયંત્રોની સૂઝી કાંઈ જૂદો જગાય
છે. એ વચ્ચતના દેખાવનું વર્ણન કરવા કોઈ મહાન કવિની આવશ્યકતા જગાયા વગર રહેતી નથી.

કાઝમીરની સ્ત્રીના પૂર્વ છેડા તરફ આવેલું ઇસ્લામાવાદ નામનું શહેર મ્હોટામાં મ્હોટું છે.
ત્યાં મુખ્યત્વે કરીને જલ માર્ગે જવાય છે; તેની આજુબાજુ સિંહો વસતા હોવાથી કેટલાક યુરોપીઅ-
નો તેમજ અન્ય મુસાફરો ત્યાં ગિકાર અર્થે જવા લલચાય છે. શ્રીનગરના મુનગીવાગ પાસેથી જેલમ
નદીને માર્ગે ઇસ્લામાવાદ જતાં બે દિવસ લાગે છે. એ શહેરની સમીપે વીઅન નામનું ગામડું છે, ત્યાં
ગંધકના ઘરાઓ છે, તેને ફૂકનાગ કહે છે અને તેમાંથી ઊગ્ર ગંધકની વાસ આવે છે. એક ટેકરીની
દક્ષિણ વાજુએ રહેલી તલેટીમાંથી થોડે થોડે અંતરે એ ત્રગ ઘરાઓ નિકળેલા છે; તેમાંનું પાણી એક
સાંકડા પ્રવાહમાં વહે છે. પ્રવાહ એક ફૂટ પહોળો તથા એક ફૂટ ઊંડો છે; તેની વચ્ચે વાજુએ પથર-
ની દાર કરેલી છે. આસપાસ રહેલા પર્વતના પથરમાં અગ્નિપાપાણનો, ભેગ હોવાથી ઉક્ત ઘરાના

જલમાં લોહ તથા ગંધક મળેલાં છે. જેથી તે અમુક પ્રકારના ટરત્રીઓને લાભકારક થાય છે. કેટલાંક ટરત્રો ન્હાવાથી તથા કેટલાંક ટરત્રો તેતું પાણી પીવાથી નાશ પામે છે. તેની નજીક નાગ નામનો મીઠા પાણીનો ઝરો છે અને તે એજ ટેકરીની પશ્ચિમ વાજુએ રહેલી ટેકરીમાંથી નિકળે છે. એ પાણી એક પત્થરથી વાંધેલા હોજમાં એકટું થાય છે અને ત્યાંથી આગલ વહેતાં ઉપર કહેલા ગંધકના ઝરાઓનાં પાણીને મહમ્દશાહની જીઆરતના કંપાઉન્ડમાં નીકળતું પાણી તેને મળે છે.

ઇસ્લામાવાદ પાસે અનંતવાગ નામનો ઝરો મુખ્ય છે, તેની પાસે એક ચીનારનું વૃક્ષ છે, તેના મૂળમાંથી મલીકનાગ નામનો ગંધકનો ઝરો નિકળે છે; તેની જમણી વાજુએ સલોકનાગ નામનો વીજો ઝરો વહે છે. એ વન્ને ઝરાઓ એક મસ્જીદના મકાનમાં થડ એક તલાવને મળે છે. ડાવી વાજુએ સોનાપોખર નામનો મીઠા પાણીનો ઝરો છે.

ઇસ્લામાવાદથી થોડે દૂર અચ્છેવલ નામનું ગામડું છે, તેમાંથી કેટલીક નહેરો વહે છે, એ ગામ આસપાસ રહેલા વૃક્ષોથી ઢંકાણુ છે, તેની પાસે કેટલાક વાગ તથા ગ્રીષ્મક્રુતુમાં નિવાસ કરવા અર્થે મહેલો વાંધેલા છે, એ અચ્છેવલ તેના ઝરાને લઈ પ્રખ્યાત છે. ઝરાણું જઠ એક ટેકરીની તલેટીમાંના મ્હોટા વેરમાંથી ૧૮ ઇંચ ઉંચે અને ત્રણ ફુટના ઘેરાવામાં ઉઠે છે. એ ઝરાની આજુ-વાજુના સ્થળનું વર્ણન કરતાં અંગ્રેજી લેખક મી. નાઈટ લખે છે કે-“ હું ઝ્યારે એ જગો જોવા ગયો ત્યારે તેની આસપાસ વિવિધ પ્રકારનાં ફલ્દુરુ વૃક્ષો ડોળાં હતાં અને દરેક દિશામાં જોસ-વંધ વહેતા જલનો ગડગડતો અવાજ કાને પડતો હતો; તેની સાથે અસંખ્ય ગાનારાં પક્ષીઓનું મધુર ગાન શ્રવણેન્દ્રિયને અપૂર્વ આનંદ આપતું હતું. વળી નિરંતર વહેતા સ્વચ્છ અને સ્ફાટિકમણિ સમાન પ્રકાશને ધારણ કરનારાં જલઝરણ એ સ્થળને અદ્વિતીય રમણીયતા અર્પે છે. એ સર્વ જોતાં મને તો એમજ થયું કે જો ક્યાંઈ પૃથ્વીપર સ્વર્ગ હોય તો તે એજ સ્થળ છે.

પીરપંજલ પર્વતની વાજુમાં ગુલમર્ગ ઉર્ફે પુષ્પોવાલું મેદાન પરમ શોભાને ધારણ કરી રહ્યું છે. આસપાસ આવેલી નીચી ટેકરીઓથી ઘેરાણું તથા અનેનાસનાં ગાઢ જંગલથી ઢંકાણું ગુલમર્ગ આશરે સવામાઇલ લાંબુ છે, અને સમુદ્રની સપાટીથી ૮૫૦૦ ફીટ ઉંચાઈને ધારણ કરે છે. ત્યાંના હવાપાણી નિયમિત અને અનુકૂળ આવે એવાં છે. વરસાદ ત્યાં અત્યંત વરસે છે અને ઑગસ્ટ માસમાં મેજ તથા શરદી અધિક રહે છે. શીઆલ્લામાં તેના ઉપર વીશથી ત્રીશ ફીટ ઉંચા વરફના થર જામે છે. તેની અંદર થઈને એક

ફરણું વહે છે. સને ૧૮૯૦ માં અંગ્રેજી રેસીડન્ટ માટે ત્યાં એક મકાન ધાંધેલું છે. નામદાર મહારાજા સાહેબે તથા રાજાશ્રી અમરસિંહજીએ પણ પોતાને માટે જુદાં જુદાં મકાનો વંચાવેલાં છે. ત્યાં જનાર મુસાફરોને વચ્ચે ઉતારા વગેરેની સગવડ મળી શકતી નથી, માટે તેવા લોકોએ શ્રીનગર મુકામેથી તંબુ વગેરે લઈ જવા જોઈએ; કારણકે ગુલમર્ગમાં તંબુ પણ મળતા નથી. અથ્થ આદિ માટે હંગામી તબેલાઓ ત્યાં રહેતા સુતારો પાસે તૈયાર કરાવી શકાય છે, તેવા તબેલાઓની ત્યાં વહુજ જરૂર પડે છે, કારણ કે ત્યાં વરસાદ વચ્ચેવચ્ચે હદ ઉપરાંત વરસે છે અને તેથી તબેલા વિના વિચારાં મુંગાં પ્રાણીઓને વહુ દુઃખ વેઠવું પડે છે. શ્રીનગરના ગૃહસ્થો દરવર્ષે જુનની ૧૪ મી તારીખથી ગુલમર્ગમાં નિવાસ કરવાની શરૂઆત કરે છે. શ્રીનગરમાં ગરમી સચ્ચ પડે છે અને ગુલમર્ગમાં માફક આવે એવી ઠંડી હવા રહે છે, ગુલમર્ગનું મેદાન ધીમેધીમે વૃદ્ધિ પામતું ગયું છે. હાલમાં એ કાશ્મીરની અંદર શ્રેષ્ઠ ગણાતું એક હવા સ્થાનું સુંદર સ્થળ છે, ત્યાંના હવા પાણી સારાં છે અને આસપાસના પર્વત પરમ રમણીયતાને પ્રદર્શિત કરે છે. સમગ્ર હિંદુસ્થાનમાં કોઈ સ્થળે ન મળી શકે એવાં વિવિધ મોજમજાહનાં તથા રમતગમતનાં સાધનો ગુલમર્ગમાં સરલતાથી પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. મેદાન એટલું તો વિશાળ છે કે તેમાં પોલો, ક્રિકેટ, ગોલ્ફ તથા ટેનીસ વગેરે જુદી જુદી જગોએ રમવાની સગવડ મળે છે; એ ઉપરાંત નૃત્ય, ગાયકની મંડલી તથા વીજી શરતો આદિ આનંદપ્રદ સાધનોથી એ સ્થળ સદા સુસમૃદ્ધ રહે છે. ઉપર કહેલ વાવતનો શોખ નહિ ધરાવનારા મુસાફરો આસપાસનો કુદરતી દેખાવ, પર્વતોની શોભા તથા ઘોડાની સફર આદિથી ગૃહની અંદર અથવા વાહેરના ભાગમાં જોઈએ તેટલો આનંદ લઈ શકે છે. મોસમમાં દરવર્ષે એક વિસ્તૃત વજાર લોકવામાં આવે છે, અને દેશી તથા વિલાયતી દરેક વસ્તુઓ મુસાફરોને મળી શકે છે. ત્યાં એક સ્ત્રીસ્ત્રીનું દેવલ, સારું પુસ્તકાલય, ટેનીસકોર્ટ તથા પોલોનું મેદાન વગેરે આવેલાં છે. મર્ગની સરહદ ઉપર માર્ગો અતિ ઉત્તમ પ્રકારે કાપી કાઢેલા છે, અંદરના માર્ગ પણ મનોહર છે. રેસીડન્ટની પામેથી રરતો ગોલ્ડ ફરીને ચાર માઈલ દૂર ધોવીઘાટ પર્યન્ત જાય છે; તેની આજુબાજુએ ટેકરીઓ, સ્ત્રીઓ, અનેનાસનાં તથા સાઈકેમોરનાં વિશાળ જંગલો તથા જંગલી પુષ્પો આદિ નજરે પડે છે. દૂરના ભાગમાં નંગા પર્વતનું વરફવાળું શિખર, દરમુખ પર્વત તથા આશ્વી કાશ્મીરની સ્ત્રીઓ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. ગુલમર્ગમાંથી ગટરોવડે પાણી કાઢી નાંચવામાં આવે છે તો પણ સ્વેજસ્વાજ ભેજ રહે છે; જેથી ત્યાં જઈ રહેનારા લોકો પોતાના તંબુઓમાં જમીન ઉપર કાપ્ડનાં પાટીઆં બેસીને તો તેને ભેજથી પરાભવ થવાનો ભય રહે નહિ.

ગુલમર્ગથી ઉંચાણમાં સ્લીલનમર્ગ નામનું અન્ય મેદાન આવેલું છે અને તે સાગરની સપાટીથી આશરે ૧૧૦૦૦ ફીટ ઉંચું છે. ગુલમર્ગ અને સ્લીલનમર્ગ વચ્ચે ચાર માઇલનો અંતર છે, એટલા અંતરમાં ૨૦૦૦ ફીટની ઉંચાઈએ ચઢવું પડે છે, તેની સમીપે ઉન્નત ભાગમાં અપર્વાટ નામનો પર્વત નજરે પડે છે. સ્લીલનમર્ગમાં મ્હોટી મિજમાનીઓ તથા જીઆફનો વગેરે વારંવાર કરવામાં આવે છે.

આ રીતે રાવલપીંડીમાં ચૌદ દહાડા રહી કાઝમીર સવંચી સવ્વલી માહિતી મેલવ્યા વાદ તા. ૯ મે ૧૯૦૯ ના રોજ મિત્રમંડલ સહિત મોટરમાં વેસી આપ નામદાર મરી પધાર્યા અને ત્યાંથી ટાંગા ભાડે કરી શ્રીનગર પહોંચ્યા. ત્યાં ઉતારા માટે એક હાઉસવોટ તથા બે ડુંગાઓ રાખ્યા. એક ડુંગામાં માણસો રહેતાં તથા વીજામાં પાકગાઝા આદિની યોજના કરાવી. તા. ૧૨ મીના રોજ દાલ સરોવરના કિનારા પર પરીમહેલ છે તે પાસેના પર્વત પર પુષ્કલ વરફ હોવાથી ત્યાં પધાર્યા. તા. ૧૩ મીએ કિતસ્તા નદીમાં નાવાથી ઇસ્લામાવાદ તરફ રવાના થયા. હાઉસવોટને ગંઢવા વાંચી કિનારે કિનારે માણસો રહેતી ચાલતાં હતાં. તા. ૧૬ મીએ ઇસ્લામાવાદ પહોંચી આપશ્રીએ ત્યાંના ગંધકના ઘરાઓ જોયા અને પડીથી અચ્છેવલ તરફ ઘોડેસ્વાર થઈ પ્રયાણ કર્યું. અચ્છેવલ ઇસ્લામાવાદથી છ માઇલ દૂર છે; વાદશાહીવાગ તથા કેટલાંક જૂનાં મકાનો જોયા વાદ તા. ૨૧ મીએ ત્યાંથી રવાના થઈ તા. ૨૩ મીએ પાઝા આપ શ્રીનગર પધાર્યા. હાઉસવોટ ચીનાગવાગમાં રાખેલી હતી. તા. ૨૬ મીએ કાઝમીર સ્ટેટ તરફની મિજમાની સ્વોકારી. તા. ૨૭ મીએ ગુલમર્ગ પધાર્યા, એ સ્થલ ઘણું સુંદર છે. તા. ૨૮ મીએ અશ્વ પર આરૂઢ થઈ આપ ઠાકોર સાહેવશ્રી લાસ્વાજીરાજ વગેરે મંડલ સહિત સ્લીલનમર્ગ ગયા ત્યારે ત્યાં પળ વરફ પુષ્કલ હતો. એ સ્થલ સમુદ્રની સપાટીથી ૧૧૦૦૦ ફીટ ઉંચું આવેલું છે. તા. ૩૦ મેના રોજ આપ સર્વ પાઝા શ્રીનગર પધાર્યા. તા. ૩૧ મી મેએ કાશ્મીરના મહારાજા સાહેવની મુલાકાત લઈ તા. ૨ જી જુને જેલમ રસ્તે વારામુલ્લા જવા રવાના થયા અને તા. ૬ જુને ત્યાં પહોંચ્યાં. આજુવાજુનાં સમગ્ર રમણીય સ્થળોનું નિરીક્ષણ કરી તા. ૭ મીએ ડાંગા માર્ગે વારામુલ્લાથી ગયાણ કરી તા. ૯ મીએ રાવલપીંડી આવ્યા અને એજ દિવસે ત્યાંથી લાહોર તરફ પ્રયાણ કર્યું. તા. ૧૦ મીએ કુશલતા પૂર્વક કાશ્મીરની સફર કરી લાહોર પહોંચ્યા. તા. ૧૧ મીએ રાજકોટના નામદાર ઠાકોરસાહેવ જુદા પડી વતન તરફ વિદાય થયા અને આપ નામદાર સીધા મુંબઈ પધાર્યા, ત્યાં તા. ૧૪ મીએ પહોંચી એક અઠવાડીયું રહ્યા અને તા. ૨૧ મીએ કાર્યવ-

शात् पूना तरफ प्रयाण कथुं, पूनामां सात दिवस रही ता. २९ मीए पाछा मुंवइ पधार्या अने ता. ३ जी जुलाइना रोज त्यांथी खाना थड ता. ३ जीए वांकानेर आवी पहुँच्या. ए वर्षना भिन्न भिन्न मांगलिक प्रसंगे स्हारा तरफथी नीचे मुजव आशीर्वादात्मक काव्यो निवेदन करवामां आव्यां हतां.

वेसतुं वर्ष.

“ छन्द हरिगीत ”

मंगलतणा उत्सव महदथी राजगृह राजी रहो,
भूमंडले भ्राजी रहो गुण आपना गाजी रहो;
पाळो प्रजाने पूर्ण प्रेमे हृदय राखी हर्षमां,
नित्ये नविन सुख पामजो अमरेश नूतन वर्षमां. १

झाझो सुयश ब्रह्मराण पूरा प्रेमथी प्रसरावजो,
शिर शौर्यथी प्रतिपक्षीओनां नीतिवन्त नमावजो;
दिन दिन अधिक दिनकर सरीखी दिव्यता लहीं दर्शमां,
नित्ये नविन सुख पामजो अमरेश नूतन वर्षमां. २

छो वीर वांकानेरना वासव तमे वसुधापरे,
पेखी प्रभाकर सम प्रताप उलूक अधम दिलें डरें;
पारसतणी प्रभुता प्रकाशो आपना करैस्पर्शमां,
नित्ये नविन सुख पामजो अमरेश नूतन वर्षमां. ३

सद्गुणतणा सागर सुशोभित न्यायी आप नृपाल छो,
बलवान बहुज विवेकवाळा विनय हरिना वाल छो;
चित राखीने नथुगम चाहें आर्यना उत्कर्षमां,
नित्ये नविन सुख पामजो अमरेश नूतन वर्षमां. ४

दोहा.

नविन वर्षमां नविन मुद, अमरभूष अभिराम;
आपे अभिनव आने, स्नेहें सुंदरश्याम. ५

सालगिरा महोत्सव.

“ कवित्त ”

मंगल निनाद श्रोन श्रोनमें परत आइ,
 आनँदके ओघ भोन भोनमें भरत है ॥
 कवि नथुराम यह महिमा बखाने कोन,
 विप्रवृन्द आशिष अनेक उचरत है ॥
 बक्रपुरवासी जन मनकों बनाइ मस्त,
 धाम अभिराम धरातलमें धरत है ॥
 आज महाराज अमरेशकी बरसगांठ,
 मुदित महान कोटि जनकों करत है ॥ १ ॥
 बंकपुर नाथ पाओ परम प्रमोद वीर,
 द्विज सुरभिके सदा काटिके कलेश तुम ॥
 कवि नथुराम खल खगनके वाज बनि,
 पाज पुन्यदूकी बांधो मुदके महेश तुम ॥
 अरि गजराजपें महान मृगराज ह्वेकें,
 कीरतके काज करो छितिके सुरेश तुम ॥
 जयके जहाज महाराज सुखसाज साजि,
 उम्मर दराज बनो राज अमरेश तुम ॥ २ ॥

वि-सं. १९६६ ता. ७-२-१० ना रोज मांडावाळा राणीजी साहेवनो शोकजनक स्व-
 र्गवास थतां राजकुटुम्बमां तेमज प्रजावर्गमां अपार दिलीरी फेलाइ. ए राठोडराणीना स्मरणार्थे
 आप नामदारे रु. २५ नी मासिक स्कॉलरशीप स्थापी. बाद नामदार शहेनशाह एडवर्ड ७ मानी
 बेहेस्तनशीनीना शोकजनक समाचार ता. ७-५-१० ना रोज मळतां शिरस्ता मुजब शोक पाळ

वामां आव्यो. एज वर्षमां आपश्रीए वांकांनेरथी राजकोट जवा आववा माटे खखाणा सूयोनी मोटर सडक वंधावी तेमज वांकांनेर अने राजकोटनी सरहद वच्चे वन्ने राज्यना परस्पर आन्तरिक स्नेहनी यादगीरी खातर एक वंगलो वंधाववानो शुरुआत करी; अने तेनुं खर्च उभय राज्य तरफथी सम-भागे वहेंचो लेवामां आव्युं. एक बीजानी सरहदपर रहेलां राज्योमां अन्योन्य आवो स्नेह हजु-सूधी क्यांइ पण जोवामां के सांभळवापां आव्यो नथी. परमदयाळु परमेश्वर ए स्नेह कायम राखी अन्य राजाओनां अन्तःकरणमां पण एवी स्नेहभावना स्थापे एवुं कयो हतभाग्य नही इच्छे ? वळी गतवर्षमा आरंभेलुं श्री बालकृष्ण हवेलीतुं काम पूर्ण थतां श्रावण शुदि ५ ने दिवसे म्होटी धाम-धूमथी वास्तु करवामां आव्युं अने श्रावण शुदि ६ ने दहाडे मानवंता वामासाहेवना ठाकोरजी श्री बालकृष्णलालजीने वाजते गाजते त्यां पधराव्या. ए मांगलिक प्रसंगे ज्ञाननगरना महाराजा जाम श्रीरणजीतसिंहजी बहादुर, राजकोटना ठाकोरसाहेब श्रीलाखाजीराज बहादुर तेमज फैवाश्री वदु-वासाहेब वगोरेए अत्यन्त आनंदथी हाजरी आपी हती.

ए वर्षमां जुदे जुदे प्रसंगे म्हारा तरफथी निम्नलिखित कविताओ निवेदन करवामां आवी हती.

विजयादशमी.

कवित्त.

आज दिन दिव्य कैसो विजयादशमीको है,
ठोर ठोर आनंदको उदधि छल्यो अमाप ॥
कवि नथुराम पायो मंगल उदे महान,
अहित अमंगलके अंगपें लगाई थाप ॥
वक्रपुर शक्र ! हम आशिष उचारत हैं,
राउरो रत्निक वर प्रवल बढो प्रताप ॥
विजय विलेस पाओ विविध वसुंधरापें,
उस्मर दराज महाराज अमरेश आप ॥ १ ॥

न्यायके निधान मत्तिसागर महान त्योंजु,
 गुरुसम ज्ञानवान मोदके महेश आप ॥
 कवि नथुराम कामरूप सुखधाम लसो,
 विजय बढावन त्यों काटन कलेस आप ॥
 जवर जयन्तसें कुमारश्री प्रतापसंग,
 परम प्रभासों सने छितिके सुरेश आप ॥
 साजिकें सवारि चले आज समि पूजिवेकों,
 उम्मर दराज महाराजअमरेश आप ॥ २ ॥
 ऐरावतसें उतंग महद मतंगजपें,
 बैठि अप्रमेय श्रेयहुसों सरसावते ॥
 कवि नथुराम तरसावते अरिगनकों,
 बक्रपुर बीच मुदमेह वरसावते ॥
 ईश्वरके अंश झालावंशके विभाकर है,
 सज्जन सरोजनके हिय हरसावते ॥
 सोहत अमरनृप कुँवर प्रतापसंग,
 इन्द्र ओ जयन्तसी द्युतिकों दरसावते ॥ ३ ॥

सवैया.

केहरिसे बनि या कलिमें, खल मेंगत्रकों बिनदेर विदारे;
 त्यों नथुराम पिछानी प्रभाकर, तेज विहीन भये रिपु तारे;
 सज्जनवृन्द सराहत है, अरु अग्रज आशिरवाद उचारे;
 श्रेय लहो अमरेश सदा, मखवान महान महिष हमारे ॥ ४ ॥

वेसतुं वर्ष.

मनहर.

पाली धर्मपादप, अधर्म तृण टाळी अने,
माळी वनी खंते प्रजा वागने खिलावजो;
कहे नयुराम धरी हाम करी काम रुढां,
भूप भाग्यशाली वनमाळीने रिझावजो.
कंटक तरु समान कुटिलनां कापी मूळ,
विद्या कल्यवल्लीने, विगतेंथी वावजो;
अमर नरेश! दिव्य झाला कुळना दिनेश,
हर्षमां हमेश वर्ष नविन वितावजो.

१

शाणा मक्काणा सदा आपने उमंग धरी,
आशिषनां वचनोथी विबुधो वधावजे!,
नित्य नयुराम नरपाळ हरपाळ वंशे;
विनय हरिना वाळ, श्रेयथी सुहावजो,
आपना कुमारश्री प्रतापसिंह आप पेढे;
मेळवी सुयश वळ बुद्धितुं वतावजो,
अमर नरेश! दिव्य झाला कुळना दिनेश,
हर्षमां हमेश वर्ष नविन वितावजो.

२

ध्यान धरी लीवुं धर्मतणुं धर्मवीरपणुं,
अर्जुननी युद्धकला एकठी करी अति,
नक्की नयुराम ग्रहं भुजवळ भीमतणुं,
जेणे करी दुष्ट दुरयोधननी संहति;
श्रेष्ठ अध्वविद्या संग्रहीने सहदेव तणी,
नकुलनो आतृभाव मेळवी महापति;
प्रभुए समेटी पांच पांडवोना सद्गुणोने,
बुद्धिथी वनाव्या अमरेश अवनपति.

३

महद मतिथी नित्य नरपति मडलमां,
 मवल फतेहनी पताका फरकावजो;
 कहे नथुराम नेह निर्मल निभावी नृप,
 आश्रितना अंतरमां आनंद उपावजो;
 राखी भीति नीतिपरे, मेळवजो जीत महा,
 भली रीतभातथी भला जनने भावजो;
 अमर नरेश! दिव्य बालाकुळना दिनेश,
 हर्षमां हमेश वर्प नविन वितावजो.

४

दोहा.

पालक सुरभि संतना, प्रीतें सहपरिवार,
 नविन वर्षमां अमर नृप, आनंद लहो अपार.

५

ता० २२-१०-१० आश्विन वदी ४ शनिवारे परम वैष्णव धर्मपरायण मानवंता वामा साहेब, वाश्री मुळीवा साहेब तथा महाराज कुंवरीश्री तखतकुवरवा साहेब वृजनी यात्रा अर्थे प-
 धार्या. साथे मामा साहेबनां म्होटां बहु तथा पुत्री सज्जनकुंवरवा, प्राइवेट सेक्रेटरी मी० रतशा
 वेजनजी, चीफ मेडीकल ऑफीसर मी० गजानन झीणाभाइ तथा आरव अने वडारणो वगेरे मळीने
 लगभग त्रीश माणसो हतां, ता० २४ मी अकटोवरे नामदार वामा साहेब सर्व मंडल सहित सवा-
 रना दश बज्याने सुमारे मथुरा केन्टोलमेन्ट स्टेशने कुशलतापूर्वक पहुँच्यां; त्यां अगाडथी गाडी
 वगेरे सर्व वाहनोनी गोठवण करी राखी होवाथी तेमां वेसी सर्व उतारे आब्यां. उतारो वंगाली घाट
 उपर पालीताणावाळा गोर चोवा गिरधर मुरारीवाळी धर्मशाळामां राख्या हतो. तेमां जनानानी
 मर्यादा जळवाय एवा सुंदर जुदा जुदा विभागो छे. ता० ५ मी नवेम्बरे प्रभातमां श्रीवृजचोराशी
 कोशना परिक्रमण अर्थे मथुराथी प्रयाण करी मानवंता वामा साहेब तथा वाश्री मूळीवा साहेब
 वगेरेए प्रथम विश्रामघाट उपर अत्यंत श्रद्धाथी स्नान कर्या वाद पगेपाळु
 चालवुं, भूमिपरशयन करवुं, मस्तके तैल न नाखवुं, मस्तक तेमज अन्य अंगोपर सुग-
 न्धि अथवा एवी बीजी कशी चीज चोळीने न न्हावुं; तथा हमेशां एकभुक्त रहेवुं
 अर्थात् एक वखत जमवुं इत्यादि नियमो लीधा. परिक्रमामां रोज वे चार कोश
 प्रातःकालमां चाली वगवाळा स्थाने पडाव नांखी आसपास देवदर्शन करी मोडी रात सूधी

ભગવતભજન કરતા અને પાછા ઉપાકાલમાં ઠંઢા પહોરના આગઠ ચાલતાં હતાં. રસ્તામાં યથોચિત પુન્યદાન કરતા કરતાં મથુરાવિશ્રામઘાટે આવ્યાં. આ સ્થળે વૃજ ચોરાશી કોશની પરિક્રમા પૂરી થવાથી ગોરને તેમજ અન્ય દ્વિગગને સુદક્ષિણા આપી પ્રથમ લીધેલ વૃતથી મુક્ત થયાં. ત્યારપછી તા. ૩-૧૨-૧૯૧૦ ના રોજ સવારમાં પાછા વિશ્રામઘાટ ઉપર પધારી શ્રી યમુનાજીનું પાન કર્યું. ત્યાં વસ્ત્રાભૂષણોથી શણગારેલી સુખશય્યા યમુનાજીને ધરાવી ગોરને શ્રીકૃષ્ણાર્પણ આપી પુનઃ વિમોનો તેમજ બહાલા સંતોનો યોગ્ય દાન આપો સત્કાર કર્યો. વઢી અકેક ગાય સ્વરીદી માનવંતા વામાસાહેવ તથા વાશ્રી મૂઢીવાસાહેવે તેમને કામધેનુ તુલ્ય શણગારી પુરોહિતને પુણ્યાર્થે પ્રદાનમાં આપી. ત્યાંથી તા. ૫-૧૨-૧૯૧૦ ના રોજ રાત્રે રેલ્વે રસ્તે સર્વ રવાના થઈ તા. ૬-૧૨-૧૯૧૦ મંગલવારે આઠ વાગ્યે અજમેર ઉતર્યા. ત્યાંથી ચાર કોશ ઉપર આવેલા શ્રી પુષ્કરરાજનાં દર્શન કરી રાત્રે દશવાગે સહૂનમાં વેસી સુખશાન્તિથી યથાવિધિ વૃજયાત્રા કરી બીજે દિવસે ઇટલે તા. ૭-૧૨-૧૯૧૦ બુધવારના રોજ રાત્રે આઠવાગ્યે વાંકાનેર પધાર્યા. તે વખતે આપે પોતાના પુરવાસીઓ, અમલદારો, રિસાલો, પોલીસ પલ્ટન તથા વૈષ્ણવોનો મંડળી સહિત ગાજતે વાજતે સાંમૈયું કરી રંગવેરંગી ધ્વજા પતાકા તથા રોશનીથી રમ્યતાને ધારણ કરી રહેલા વાંકાનેરમાં પૂજ્ય માતૃશ્રીની પધરામણી કરી.

આંગ્લ ભૂમિના પાટનગર લંડનમાં તા. ૨૨-૬-૧૧ ના રોજ શહેનશાહ જ્યોર્જ ધી ફી-પથને પોતાના પ્રતાપી પૂર્વજોની ગાદીપર અભિષિક્ત કરવામાં આવ્યા. તે માંગલિક દિવસે વાંકાનેર તલ્લપદ તેમજ તાવાના સર્વ ગામઢાઓમાં જાહેર તહેવાર પાઢવામાં આવ્યો હતો. નિશાઢો તેમજ કચેરીઓ વંધ રાખવામાં આવી હતી. તે દિવસે પ્રભાતમાં વાદશાહી સલામતીની ૩૧ તોપોના વહાર કરવામાં આવ્યા હતા. ત્યારવાદ પેરેડગ્રાઉન્ડ ઉપર રિસાલા સ્વારની રીવ્યું તથા પોલીસની ફવાયત અને પ્યુડીજોયના કેટલાક વહાર જોવાને આપ નામદારશ્રી અધિકારી, ભાયાત તેમજ વ્યાપારી વર્ગ સહિત પધાર્યા હતા. વઢી આપ નામદારશ્રીના ફરમાન મુજબ સમસ્ત પ્રજાએ પોતપોતાના મંદિરોમાં ઇષ્ટદેવની પ્રાર્થના કરી. નામદાર મલિકે મુ. શહેનશાહ તથા શહેનશાહ વાનુનું દીર્ઘાયુષ્ય, સુખશાન્તિ તથા આવાદી ઇચ્છવામાં આવ્યાં હતાં. એ ઉક્ત નિમિત્તે વિદ્યાર્થીઓને પણ શાઢામાં ઇશ્વરપ્રાર્થના કરાવી મીટાઈ વહેંચવામાં આવી હતી.

એ દરમિયાન એજન્સીની હદમાં ધંધુકા પાસે આવેલો સ્વસ્તા નામનો મહાલ કે જે ઘણાં વર્ષો ઘયા વાંકાનેરની હકુમત તલે છે. ત્યાંના લોકો જે જમીન સેઢતા તે જમીનના તેઓ શિર-

જોરીથી સ્વતંત્ર માલિક બનવા રાજ્યથી વિરુદ્ધ વર્તવા લાગ્યા. ૧૯૬૦ તા. ૧૯-૧-૧૯૦૪ ના રોજ અમદાવાદ ફર્સ્ટ ક્લાસ સવજન સાહેવની કોર્ટમાં લડત શરૂ થઈ હતી. એ લડત આશરે સાઠાત્રણ વર્ષ ચાલી, તેમાં છેવટે તા. ૩-૬-૧૯૦૮ ના રોજ આપ નામદારનો વિજય થયો છતાં પ્રતિવક્ષોઓ મુંઝવણી ઠાકોર્ટમાં અપીલ કરી. ત્યારવાદ કોઈ સુજ્ઞાને તેઓને સમજુતી આપી કે તમો ઠેઠ પાર્લામેન્ટ સુધી લડશો તોપણ ફાવશો નહિ કારણ કે અંતે સાચું તે સાચું અને યોગ્યું તે યોગ્યું છે. નાહકના નાણા શા માટે ગુમાવો છો? આથી નરમ પડેલા સ્વસ્તાના સ્વેચ્છાએ તા. ૧૭-૧૧-૧૯૧૦ ના રોજ અપીલ પાછી સેંચી લીધી. પછી આપ નામદારે જમીન કબજે લેવા વાવતના જુદા જુદા ૬૬ દાવાઓ અમદાવાદની સવજન કોર્ટમાં અને ૩૨ દાવાઓ ધંધુકાની મામલતદારની કોર્ટમાં દાખલ કરાવ્યા. એ તમામ દાવાઓ વિ. સં. ૧૯૬૭ માં આપ-શ્રોના લાભમાં થયા. એ કામમાં તથા રાજ્યહક તેમજ રાજ્યોન્નતિ સર્વથી વીજાં દરેક કાર્યોમાં મુખ્ય કારભારી શ્રીયુત નાથાભાઈ અવીચલદાસ દેશાઈ મહાન પરિશ્રમ ઉઠાવી આપ નામદારની ઉમદા સેવા વજાવી છે અને હજુ વજાવે છે.

શંવત ૧૯૬૮ ના વેસતા વર્ષને દિવસે મહારા તરફથી નિમ્નલિખિત કવિતા બોલવામાં આવી હતી.

દોહા.

પામો પૂર્ણ પ્રતાપ, અમરભૂપ આનંદથી,
અભિનવ વર્ષે આપ, અભિનવ વિભવ વધારજો.
સર્વેયા.

મંગલમોદ મહાન ગ્રહી, સુવિનોદથી વાસર સર્વ ચિતાવો;
કાર્ય અનંત કરી કીર્તિમય, શત્રુ સમાજતણાં તન તાવો;
શ્રીઅમરેશ નૃપાલ અનુપમ, ધર્મધ્વજા કરમાં નિત્ય ધારો;
નેહ ધરી નવલે વરષે, નયુરામની આશિષ આપ સ્વિકારો. ૧
પૂર્ણ પ્યારથી પાલી પ્રજા, પ્રજાપાલકનું પદ પૂર્ણ દિપાવો;
ધર્મ પ્રકાશ કરી ધરણીપર, ધ્વાંત અધર્મનું હાલ હઠાવો;
સંત સુરોની સહાય કરી, અમરેશ અસંત અસુર સંહારો;
નેહ ધરી નવલે વરષે, નયુરામની આશિષ આપ સ્વિકારો. ૨

राजोँ करो सहु रैय्यतने नृप, शीतल चंद्र समा वनोँ चारु;

शत्रु शिरे वनोँ सूर्य तपो, करवा सुख नीचतणुं सहु न्यारुं;

पालन पंडितनुं करीने, अमरेश अपंडितना मद मारो;

नेह धरी नवले वरपेँ, नथुरामनोँ आशिष आप स्विकारो. ३

एकद्रगे धरजो नृप अमृत, एकद्रगे धरजो विष व्हाला;

नेक अने वदमाणस छेक, दियो निरखी नित्य अमृत हाला;

गर्दभने शिर भार भरो, हय उपर जीन जडित्र सु धारो;

नेह धरी नवले वरपेँ, नथुरामनोँ आशिष आप स्वीकारो. ४

उन्नत कोट अपार चणो, यशना अति अंवरथी अडनारा;

गंग समान उमंग धरी, चलवो धरणीपर धर्मनोँ धारा;

चित्र विचित्र चमत्कृतियुक्त, सुमंगल सुकृतिना शणगारो.

नेह धरी नवले वरपेँ, नथुरामनोँ आशिष आप स्विकारो. ५

व्हादुर वन्दी मराल मनोहर, देश विदेश विषे विचरावो,

श्वेत करी वसुधायशधी फरी, दिग्गजनां शिर श्वेत वनावो;

विक्रम भोज युधिष्ठिरनी कृति श्री अमरेश घडी न विसारो,

नेह धरी नवले वरपेँ, नथुरामनोँ आशिष आप स्विकारो. ६

शक्रशची सम दंपती आप, मनोहर मंदिरमां सुख माणो,

श्री युवराज प्रतापी प्रताप महंत जयंत समा उर आणो;

सर्व कुटुंबनोँ संग उमंगथी, वक्रपुरेश करो सुविहारो,

नेह धरी नवले वरपेँ नथुरामनोँ आशिष आप स्विकारो. ७

छाय करो कवि कोविदने शिर हेत धरी करी हाथ हुमायु,

सर्व रहो सुखशान्ति महीं वनोँ श्री युवराज समेत शतायु;

पूर्ण प्रकाशी रहो रजनी दिन, श्री अमरेश प्रताप तमारो,

नेह धरी नवले वरपेँ नथुरामनोँ आशिष आप स्विकारो. ८

दोहा.

अमर कीर्ति अत्रिपरें, अपरपुत्र परिवार,

अमर भूपति अमर सम, जीवो वर्ष हजार.

कोरोनेशन दरवार उपर ता. ३० नवंबर १९११ ना रोज अत्रेथो योग्य रिसाला सहित नीकली ता. २ डीसेंबर १९११ ना रोज आपनामदारश्री दिल्ली पहाँच्या. अगाउथी आसी. एन्जीनोयर जादवजी अमुलखने केटलाक माणस साथे मोकली वॉम्बे चीफना बीजा ब्लॉकमां कॅम्पनी सर्व सगवडता करी राखवामां आवी हती; अने तेज तारीखे मलीके मुा. शहेनशाह तथा शहेनशाह वानुनी मुंबई बंदरे पथरामणी थवानी होवाथी ते दिवसे अत्रे तळपदमां जाहेर तहेवार पाळवामां आव्यो हतो. तेमज ता. ७ थी ता. १२ डीसेम्बर १९११ सुधी कोरोनाशन दरवारनी खुगालीमां जाहेर तहेवार पाळवामां आव्या हता; अने तेज तारीखे मलीके मुा. शहेनशाहनी दिल्लीखाते पथरामणी थइ हती. राजा महाराजाओ सहित एक भभकादार स्वारी स्टेशन उपर गइ हतो तेमां आप नामदारश्रीए पण हाजरी आपी हती. मलीके मुा. शहेनशाहे करेली गार्डनपार्टी, पचीस हजार लश्करी सिपाइओनी कवायत अने पोलोटुर्नेमेन्ट विंगरेमां भाग लइ आपश्रीए आनंद मेळव्यो हतो. ता. ९ डीसेम्बर १९११ ना रोज खास आमंत्रणथी मलीके मुा. शहेनशाहनी मुलाकातनो तथा शहेनशाही खाणानो लाभ मळ्यो हतो.

ता० १२ डीसेम्बर १९११ ना रोज जे दिवसे दरवार भरावानो हतो, ते दिवसे प्रातःकालमां पोस्ट मारफत के सी. आइ इनो खिताव आप नामदारश्रीने समर्पण थयाना शुभ समाचार सांभळतां अभिनव आनंदनो सर्वत्र प्रादुर्भाव थयो. तयार वाद दरवारमां जइ अन्य भूपतिओनी पेठे मलीके मु. शहेनशाह तथा शहेनशाह वानुनी सलामी लीधी. ते दिवस तळपदमां पण एक महोत्सव तरीके उजववामां आव्यो हतो. वपोरे वार वागे मलीके मु० शहेनशाहवानुनी तस्वीरो गामढामां तेमज तळपदमां सर्व कोइ जोइ शके तेवी रीते राखवामां आवी हती. तयार पळी वादशाही ढंढेरो वांची संभळावत्रामां आव्यो हतो. ते समये वादशाही सलामनीनी १०१ तोपोना बहार करवामां आव्या हता. सांजना त्रण वागे तळपदमां आ. डेप्युटी कारभारी मी. अभेचंद गोर्वींदजी देसाइना अध्यक्षपणा नीचे आ० एज्यु. सेक्रेटरीए तळपदनी शाळामां अज्याम करना विद्यार्थीओ तेमज कन्याओने आशीर्वचननी कविताओ बोलाव्या वाद कोरोनाशन मेडल आपीने मीठाइ वहेंचवामां

आवी हती. गामडाओमां पण मुख्य महेताजीद्वारा सर्व व्यवस्था करवामां आवी हती. तेज रात्रिए आप नामदारश्रीने के. सी. आइ. ड. नो खिताव मळ्याना अले तारथी शुभ वर्तमान मळतां प्रजामां आनंदनो अत्यंत आविर्भाव थयो. वीजे दिवसे ता० १३-१२-११ ना रोज डेप्युटी कारभारी अभेचंद गोविंदजी देसाइ तरफथी अपलदार सहित प्रजा समस्तने आपश्रीने मळेळ खितावनी खुशाली अर्थे टीपार्टी आपवामां आवी.

ता० १४ डीसेम्बर १९११ ना रोज रात्रे सम्राट् शहेनशाहे स्वहस्ते आप नामदारश्रीने के. सी. आइ. ड. नो चांद एनायत कर्षो. त्याखाद लोंवडी, लखनर, रतलाम, शायपुरा, जामनगर, किसनगढ, मांडा, भावनगर, धांगध्रा, झालरापाटण आदि शहरना भूपतिनी भावथी मुलाकात लीथी. तेज प्रमाणे तेओने पण आप नामदारे पोतानी मुलाकातनो लाभ आप्यो. स्नेही राजकोट ठाकोर साहेबना समागमथी वारंवार आनंदमां वृष्टि थती हती.

ता० १६ डीसेम्बर १९११ ना रोज रवाना थड राव वहादुर नाथाभाइ अवीचलदास देशाड, मामा साहेब दीपसिंहजी विभाजी, सोरावशा कावशजी कलववाळा एजन्ट वगेरे ८५ माणसो ता. १७ मीए वारोवार वांकानेर आव्या; अने आप नामदारश्री मुंवड पधार्या, त्यां वाणिज्यार्थे वसती आपनी प्रेमी प्रजाए रुपेरी दावडामां उमदा मानपत्र आपो हारतोरा वगेरेथी पोतानी राजभक्ति प्रदर्शित करी. ते स्वीकारी आप श्री ता० २९ डीसेम्बर १९११ ना रोज अत्रे पधार्या.

संवत् १९६८ ना पोष शुद्ध ११ ने सोमवारना रोज आपश्रीना जन्ममहोत्सव प्रसंगे म्हारा तरफथी आ “ श्री झालावंशवारिवि ” (समस्त झालाकुळनो इतिहास) नामनो ग्रन्थ आप नामदारने अर्पण करवामां आव्यो. तेनी कदर करीने. मने रु. ३०० तुं वर्षासन करी आप्युं तेमज म्हारा शिष्य कवि केशवलाल श्यामजी वारोटने रु. २५० तुं उमदुं पारितोषिक वक्षी वने. ने झरीआन पोशाकथी आप नामदारश्री निवाज्या. त्यार वाद म्हारा तरफथी निम्न लिखित आशीर्वादात्मक कविता बोलवामां आवी हती.

छप्पय

सित एकादशी सुभग पोषकी परम प्रभामय

दानी अमरकोदेहु जगतमें विनसंशय जय

वरस वरस प्रतिसरस रंगको सागर रेलत,
वर्षग्रन्थि नथुराम भूपकी फलि मुद फैलत
वक्रपुरीमें शतवरस, शोभा एसीसनी रहो
शक्रसरिस यहसाहिबी, बहुदिन तलक बनी रहो ॥

कवित्त

वरन मिले न कैसें कियो जाय वरनन,
दीपोत्सवीतें दिखात दिव्यतामें दोगुनी ॥
त्रिगुनी है तंतविन अक्षय तृतीया हू तें
त्यो गनेस चोथतें है चित्तहर चोगुनी ॥
कविनथुराम आठगुनी जन्मअष्टमी तें
मुदप्रदमानो रामनवमीतें नौ गुनी ॥
आज महाराज राजराना अमरेशजुकी,
सालगिरा सोहे और उत्सवतें सोगुनी ॥ २ ॥
संतहानि हरिवेमें, ढाल असि धरिवेमे,
असुरको अंत करिवेमें उतसाहिनी ॥
कवि नथुराम सिद्धिभक्तभोंन भरिलेमें,
आतुर रहत मुदउत अवगाहिनी ॥
किंकरको कोमल ओ पापीको प्रचंड छवि,
जाहिर जताइ दल दुष्टनके दाहिनी ॥
रच्छक है वही दच्छ राजराना अमरकी,
रेनहार बरकी सदैव सिंहवाहिनी ॥

छप्पय.

चरन चरन चतराइ, स्मरनहै सब साहितको,
वरन वरनपरसदा, चढन है अपुरव चितको ॥
नित्य वसत नथुराम, कौमुदी मनहर मुखमें,
अलंकार सज अमित, स्नेहसों विलसत सुखमें ॥
भूरि नायिकाभेदमें, सुज्ञ सुभट वर छत्रहै,
उत्तम कवि नरपति अमर, पूर्न प्रशंसा पात्रहै ॥

तेज दिवसे साजे आपश्रीनी प्रेमाळ वस्ती तरफथी हाइस्कुलना मकानमां आप नामदारश्रीने के. सी. आइ. इ. नोखेताव मळ्यानी खुशालीमां मेलावडो करवामां आव्यो हतो. तेमां प्रथम अमुक अमुक गृहस्थो बोली रह्या पछी महाजन समस्त तरफथी निम्न लिखित मानपत्र वांचीने चांदीनी कास्केटमां आपश्रीने ते अर्पण करवामां आव्युं हतुं.

गौब्राह्मण प्रतिपाळ महाराणाश्री
सर अमरसिंहजी बहादुर के. सी. आइ ई.

साननीय प्रजापालक महाराजा साहेब.

ता० १२ डीसेम्बर १९११ ना रोज जराएल दील्ही दरवारना चिरस्मरणीय शुभ प्रसंगे हिंदना नामदार शहेनशाह बहादुर ज्योर्ज धी फीफथना स्वहस्ते के. सी. आइ. नो मानभर्यो खिताव जे आप नामदारे मेळव्यो छे तेने माटे आपना राज्यभक्त समस्त प्रजा वर्गने मगरूबी साथे अति आनंद थयो छे; अने अमो सर्व ते माटे आपनामदारने अंतःकरणपूर्वक अभिनंदन आपवा रजा लइए छीए.

नामदार महाराणा साहेब, आपनी उत्तम प्रकारनी राजनीति तथा कारकीर्दिनी जे कदर करीने आ अपूर्व मान नामदार ब्रिटीश सरकारे आ इलकाव एनायत करीने आप्युं छे तेने माटे अत्यंत आनंद अने मगरूबीना जे भाव अमारा सौना हृदयमां उछळी रह्या छे; ते यत्किंचित् प्रदर्शित करवानो आ अति उत्तम अने पहेलोज प्रसंग अमने मळ्यो छे, तेने माटे अमे अमारां अहो-भाग्य समजीए छीए.

આવાં માનપત્ર જેવા એક અનિ નમ્ર પ્રયત્નમાં ભાગ્યેજ ગણાવી શકાય એટલા, અને એકજ રાજકર્તાની અંદર ભાગ્યેજ જોવામાં આવતા અપૂર્વ ગુણસમુદાયને લીધે રાજ્યવાંની પ્રત્યેક વ્યક્તિના હૃદયમાં શાશ્વત સ્થાન આપ નામદારે પ્રાપ્ત કર્યું છે તેમાં સહેજ પળ આશ્ચર્યની વાત નથી.

રાજકુમાર કૉલેજમાં ઉત્તમ પંક્તિના કુમાર ગણાડ મે. મેકનાઈટન સાહેબ જેવા પ્રિન્સિપાલોના હાથ નીચે પ્રાપ્ત કરેલી કેલવળી હિંદ તથા યુરોપ આદિ દેશોમાં મુસાફરી કરવાથી તે કેલવળીને મળેલો ઓપ, તેમજ આપ નામદારશ્રીની સગીર વયમાં રાજ્યની સમ્ભાળી દેખેરેખના સમયમાં પ્રાપ્ત કરેલ અનુભવ—આ સર્વનો સ્વાભાવિક લાયકાતને લીધે આપ નામદારે સંપૂર્ણ સદુપયોગ કર્યો છે અને તેથીજ જે ડુંચી આશાઓ હરકોઈપ્રથમથી વાધેલી તે સર્વને આપ નામદારે દરેક પ્રકારે પરિપૂર્ણ કરેલી છે.

સત્ય અને ન્યાય પ્રત્યે પ્રેમ, પૂર્વ-પશ્ચિમના સદગુણોની સંવાદી એકત્વતા, હાઈસ્કુલ જેવી સંસ્થાથી, મોટી મોટી સ્કૉલરશીપોથી તથા પ્રાથમિક કેલવળી મફત કરવાનાં સ્તુત્ય પગલાંથી કેલવળી પ્રત્યે સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવતી દિલ્લોગી એટલે કે પ્રજા પ્રત્યે મમતા એજઆરામ જતા કરીને રાજ્યને લગતી દરેક વાત જાતે જોવાની સ્વાયેશ, જાતે કામ કરી અયાગ શ્રમ સહન કરવાનું ધૈર્ય, લોકોપયોગી કામ પાછળ રાજ્યના મહેસુલનો વ્યય, વળકરોના તેમજ અન્ય ઉદ્યોગોને અમૂલ્ય ઉત્તેજન, રાજ્ય કર્તાના ધર્મ તથા જવાબદારીનો અતિ ડુંચો સ્વાલ અને ગમે તે પંક્તિના માણસને ગમે તે વચ્ચે જાતે અરજ હેવાલ કરવાની તક આપવાની હિંતેજારી, આ અને એવા વીજા આપ નામદારના અનેક અવર્ણનીય નાના મોટા સદગુણસમુહને લીધે રાજ્યની આવાદી અને પ્રજા વર્ગની સુખ સમૃદ્ધિમાં અત્યાર સુધી કદી ન થયેલી જે દૃઢિ થઈ છે તેનો સંપૂર્ણ કદર જે અમે ભાગ્યેજ કરી શકીએ તે નામદાર બ્રિટીશ સરકારે જાતે કરી વતાવી છે; એ વાત સ્પષ્ટ રીતે દેખાઈ આવે એવી છે.

જરા વિશેષ પડતુ લંવાળ કરવા માટે આપ નામદારની ક્ષમા યાચીને પણ અમે કહેવાની રજા લઈએ છીએ કે સંવત ૧૯૫૬ ની સાલની અને આ વરસની અનાદૃષ્ટિના પ્રસંગે પ્રજા સમસ્તને તેનો ધક્કો જેમ ઓછો લાગે તેમ કાલા માટે જે સરલતા ભરી સમજાવે આપ નામદારે પ્રજા વર્ગને કરી આપી છે, અને જે સ્તુત્ય પગલાં આપે લીધેલાં છે તે ભાયાત, નોકરીયાત પ્રજા અને સ્વેદુર્ગ એ સર્વની સ્થિતિ સુધારવા માટે એક પિતા તરીકેની જે કાઠજી આપ ધરાવતા આવ્યા છો

તે, અને છેવટે જે ગુણ એક ઈશ્વરી અંશ ગણાય છે અને જેના વિના કોઈ પણ પ્રકારની મહત્તામાં ન્યૂનતાજ ગણાય એવો મહાન ગુણ જે દયા તે, તેમજ આપ નામદારની ભવ્ય આકૃતિ જે આંતર ગુણ સમુદાયના પ્રતિવિમ્બ રૂપ છે તે, અને છેવટે પ્રજાવર્ગમાં પ્રિય થયેલા તથા રાજનીતિ નિપુણ રાવવહાદુર નાથાભાઈ અવીચલદાસ દેશાઈ જેવા દિવાનસાહેબ કે જેમનો અને આપ નામદારનો અવિ-
ચ્છિન્ન યોગ પ્રથમથી તે છેક અત્યારસુધી પ્રજાની સુખશાંતિનાં મોટાં કારણ રૂપ છે તેમને ચુંટી કહાડવાની આપ નામદારની જાતની દીર્ઘદૃષ્ટિ ઇત્યાદિ રાજકર્તા તરીકેના આ સર્વ ગુણ એવા છે કે જેને માટે અમે જે કહીએ કે જે કંઈ કરીએ તે સર્વ ઓછું જ છે.

મહારાણા સાહેબ, આપને જે ઉચ્ચ પ્રકારનું માન મળ્યું છે તેને માટે અમે પુનઃ એકવાર આપ નામદારને જીગરથી મુવારકવાદી આપીએ છીએ, અને ઇચ્છીએ છીએ કે, આવાં અન્ય વિશેષ મોટાં માનને પાત્ર આપ નામદાર ભવિષ્યમાં પણ સર્વત્ર ગણાઓ.

છેવટે જે અગાધ પ્રજાપ્રેમ આપ નામદારે મેળવ્યો છે તેનાં કરતાં પણ વિશેષ પ્રેમ મેળવી શકવા માટે આપ નામદાર અને આજનાં રાજ્યકુટુંબને પ્રશુ દીર્ઘાયુષ્ય અર્પે, અને દિનપ્રતિદિન પ્રત્યેક રીતે આપ નામદારની વૃદ્ધિ થાય એમ અમે સૌ સર્વ શક્તિમાન, પરમકૃપાલુ પરમેશ્વર પાસે અંતઃકરણ પૂર્વક પ્રાર્થના કરીએ છીએ.

વાંકાનેર } અમે છીએ,
સવત ૧૯૬૮ ના પોષ શુદ્ધ ૧૧ } આપ નામદારની નમ્ર અને વફાદાર પ્રજા.

ત્યારવાદ આપ નામદારશ્રીએ પ્રત્યુત્તરમાં નીચે પ્રમાણે જણાવ્યું.

અમારી વ્હાલી, રાજ્યભક્ત અને વફાદાર પ્રજા !

તમારી સરલ અને રાજ તરફ શુદ્ધ લાગણીથી ઉભરાતું માનપત્ર સ્વીકારતાં અમને ઘણો આનંદ થાય છે અને તેમાં તમે જે શુભેચ્છા વતાવો છો તેને માટે અમો સ્વચ્છ આભારી છીએ.

આજકાલ યોગ્યાયોગ્યનો ચ્યાલ કર્યા સિવાય નાના મોટા ઠરેક પ્રસંગે માનપત્રો આપવાનો રિવાજ એટલો વધો પ્રચલિત થયેલો જોવામાં આવે છે કે તેની જે પ્રથમ મહત્તા ગણાતી તે અમારા મનમાંથી તો ઘણે ભાગે ઓછી થઈ જવા પામી છે, અને તેથીજ તમો વિગેરેની અમને માનપત્ર આપવાની આ પદ્ધતિની ચલતોચલતની ચાલેશને અમારાથી સ્વીકારાઈ નહોતી અને તમને નાઅમેદ

કરવા પડ્યા હતા. આ પ્રસંગે પણ તમારી આ ડચ્છા જગતાં અમારી મરજી તો તેમ થવા દેવાની નહોતી, પરંતુ અમારા દિલ્હીથી અત્રે આવતાં અવલ તમે સર્વ તૈયારીઓ પુરી કરી રાखी હતી, અને તમો સર્વની એ વાવતમાં એટલી વધી શુદ્ધ અને પ્રવલ ભાવના જણાડ કે અમારા મનને આથી સં-કોચ થાય તે થવા દેને પણ તમને આ પ્રસંગે નાએડ ન કરવા એ અમને વધારે ટીક લાગ્યું.

તમે તમારા માનપત્રમાં અમારા તરફ જે લાગણીઓ વતાવી છે તેથી અમને જણાય છે અને આનંડ થાય છે કે જગત્કર્તાએ અમારે માથે જે રાજકર્તાની ફરજો નાંચી છે તે વજાવવામાં અમારાથી જે કાંઈ વન્યું છે તેથી તમને પૂર્ણ સંતોષ છે અને તમે સુખી છો. એક રાજકર્તાને પોતાની પ્રજા સુખી અને સંતોષી હોય તેનાં કરતા વીજું શું આનંડકર્તા હોય? રાજા અને પ્રજાનો સંબંધ પિતા પુત્રના જેવો છે અને તેમાં માવતર પોતાની પ્રજાનાં સુખ તથા તેની ઉન્નતિ માટે જેટલું વની શકે તેટલું કરવા બંધાઈ છે; અને અમે જે કાંઈ તમારે માટે કરેલું છે તે અમારી પવિત્ર ફરજોને લેનેજ કરેલું છે. અમને લાગણી માત્ર એટલીજ થાય છે કે ડુકાલ અને તે પડીના નવચ્છા વર-સોને લેને અમારાથી અમારી ડચ્છા પ્રમાણે વની શકતું નથી.

છેવડ અમને જણાવવાને અતિ હર્ષ થાય છે કે નામદાર બ્રિટીશ રાજ્ય તરફ અમારી જે પ્ર-માણે દૃઢ વફાદારી છે તેજ પ્રમાણે તમો સર્વ પણ પરદેશમાં રહીને તેમ અહીં પણ લાગણી ધરાવો છો. વળી હાલમાં નામદાર મલીકે મુઁ શહેનશાહ તથા શહેનશાહવાનુના દિલ્હીના કોરોનેગન ડ- : રવારના અતિ અનુપમ અને મહાન પ્રસંગે તે અવસરને યોગ્ય ઉત્સાહથી ઉત્તમ પ્રકારથી ઉજવવામાં અમને સહાય કરી વતાવી આપ્યું છે કે આપણે પણ તેઓ નામદાર તરફ બ્રિટીશ પ્રજા કરતાં વ-ફાદારી તેમજ લાગણીમાં કોઈ રીતે ઉતરીએ તેમ નથી. આથી અમને ઘણોજ સંતોષ થયો છે, અને ધણીની ડચ્છા એજ પ્રજાનું કર્તવ્ય એમ તમે સ્પષ્ટ વતાવી તમારી રાજ્યભક્તિ સિદ્ધ કરી આપી છે.

તમો સર્વ અમારે માટે જે શુભ ડચ્છાઓ વતાવો છો તે માટે તમારો અમે જીગરથી પુનઃ આભાર માનીએ છીએ; અને સર્વ શક્તિમાન પ્રભુની પ્રાર્થના કરીએ છીએ કે તે આપણ સર્વનું રક્ષણ કરી તમને સદા સુખ આપવા અને તમારી હરેક રીતે ઉન્નતિ કરવા અમને પ્રેરી, જોડતા સાધનોની અનુકૂલતા કરી આપે.

આપશ્રીનો પ્રજા વાત્સલ્યતામય પ્રત્યુત્તર સાંભળી સર્વ કોડના અંતઃકરણ આનંદથી ઉમરાઈ ગયાં અને તાલીઓના અવાજથી સમાશુવન ગાજી ઉઠ્યું હતું. આ ઉત્તમ પ્રસંગ ઉપર મ્હારા હર્ષોદ્-ગાર નીચે પ્રમાણે પ્રદર્શિત કરવામાં આવ્યા હતા.

कवित.

अगनित आर्य औ अनार्य समराट् जहां,
पुन्यसों पसारि गये प्रबल प्रतापकों ॥
कवि नथुराम ऐसी हस्तिनापुरी में अब,
अंगल सामराज्य तपे हरी सब तापकों ॥
आये देश देशके नरेशन निमंत्रनसों,
सुनि अमरेश ! तामें सुगुन अमापकों ॥
परन प्रवीन शे'नशाह ज्योर्ज पंचमने,
के, सी, आई, इको इलकाव दियो आपको ॥१॥

धन्य मखवान को न जानत जहान मध्य,
वडे बुद्धिमान बनेसिंहके कुमार तुम ॥
कवि नथुराम बांकांनरके नरेश बांके,
अहो अमरेश ! प्रजा वत्सल उदार तुम ॥
दिल्ली दरवारके अवर्णनीय उत्सवपें,
स्नेहसों सिधाये जन उत्तमके यार तुम ॥
भाये शे'नशाके मन छाये मुद पाये महा,
के, सी, आई, इको इलकाव आवदार तुम ॥२॥

लोचनकी लालिमा ओ मूछको मरोर तेरो,
देखिकें करोरगुने दुष्टजन डरपत ॥
कवि नथुराम बुद्धिआला तुव झालापति,
के, सी, आई, इको चांद अंगलपति अरपत ॥

कितने महिष ऐसो मान गहिवेके काज,
 अवलों तृषातुरकीं न्हांइ उर तरपत ॥
 राखि पत हिन्दके समस्त रजवारनकी,
 धन्य असरेश बांकानेरवाले नरपत ॥३॥
 देहलीमें दिव्य वारा तारिख डिसंवरकी,
 हिन्दकी तवारिखमें अविचल है गइ ॥
 कवि नथुराम सन उन्नीससैंग्यारहकी,
 गहन महत्ताछिति मंडलमें छै गइ ॥
 भंग बंगहूको विनमद सवरद करि,
 लोनी साहिबीसों यश अनहद ले गइ ॥
 आपको अमर ! ज्योर्ज पंचमकी पातशाही,
 ओसरपे के, सी, आइ, इको पददेगई ॥ ४ ॥
 बालवयहीसों गुन उत्तमके बोयेंबीज,
 तरुनपनेमें बहतरुपन पाये है ॥
 कवि नथुराम भये शाखासों समृद्ध फिर,
 प्रजा पालिवेतें नव पल्लवसों छाये है ॥
 परी द्रगतापे शे'नशाह ज्योर्ज पंचमकी,
 गौरवसें वही वृच्छ भूरि मन भाये है ॥
 तामें के, सी, आइ, इके रम्य झुकावरूप,
 अमर नरेश अब नीके फल आये है ॥ ५ ॥
 शौर्य केंसरीसो कल्पतरुसो परोपकार,

समता करत न्याय सुरनदी नीरकी ॥
 कवि नथुराम लसे धाम तुव कामसम,
 सोहे जस समता गहीकें निधिछीरकी ॥
 धरनीसो धैर्य ओ गभीर पन सागरसो,
 विक्रमसी प्रथा हरनी है पर पीरकी ॥
 अमर नरेश एक बरनी न जावे बात,
 तुलना करोमें कहां तेरे तकदीरकी ॥ ६ ॥
 हमें कहाकाज सत जुगको कहोमें सत्य,
 जामें अमरेश ! नांहि जनम तिहारो है ॥
 कवि नथुराम तुम पाये जन्म जा जुगमें,
 वोही जुग सत्य अन्य कलि कलिबारो है ॥
 कोऊ तुव जन्म कलिकालमें कहेतो फिर,
 वोही कलिकालहमें प्रानसम प्यारो है ॥
 पाओ दीर्घ आयु प्यारे आत्मज प्रतापसंग,
 हितकर ऐसो आशीर्वचन हमारो है ॥ ७ ॥

चतुर्विंशत् तरंग.

छप्पय.

हर सरखा हरपालदेवना द्वितीय वालक;
मांगुजी महाभाग्य, थया पृथ्वीना पालक;
जाहिर गढजांबुनी, जवर चोराशी जमावी;
एना वंशनी राजगादी लींवडीए आवी;
अमर ! हाल ए कुळमहीं, दोलतनृप दुःखहरण छे;
मारे मन नथुराम सहु, झाला अमृतझरण छे.

राज हरपालदेवजीने सोढोजी, मांगुजी, तथा सखेराजजी (शेखरोजी) नामना त्रण कुमार हता, तेमांना पाटवी कुमार सोढोजी पाटडीना गादीपति थया. मांगुजीने गाम जांबुनी चोराशी अने शेखराजीने सचाणा तथा चोरखंडोदरा गरासमां मळ्युं. मांगुजीए वि-सं. ११८६ नी अंदर गढजांबुमां पोतानी राजधानी स्थापी. +

+ “ श्रीयशवंतजीवनचरित्र ” नामना ग्रन्थमां लखेलुं छे के “ मांगुजीए वि-सं. ९१० थो ९५१ सुधी ४१ वर्ष राज्य कर्युं. ” आ वावत तेओए भाटना चोपडाने आधारे लखी छे एवुं जणावेलुं छे. परंतु श्री झालाकुळना वारोटना चोपडामां तो वि-सं. ११८६ थो १२०६ सुधी मांगुजीनो समय मानेलो छे. केटलाएक एम कहे छे के मांगुजीए वीश वर्ष पर्यन्त राज्य कर्युं हतुं, केटलाएक वि-सं. ११२६ मां मांगुजी हता एवुं जणावे छे. “ हिन्दराजस्थान ” मां वि-सं. ११८६ मां हरपालनो स्वर्गवास थयानुं जणावे छे अने ए कदाच सत्य मानीए तो वि-सं. ११८६ थो सं. १२०६ सुधी वीश वर्ष मांगुजीए राज्य कर्युं ए हकीकत मळी आवे छे; श्री यशवंतजीवनचरित्रमां लखे छे के “ मांगुजीने एक वखत कुतुबुद्दीन वादशाह साथे लडाइमां उतरवुं पड्युं हतुं ए वेळा तेओए धंधुकाना आशाभिलनी मददथी वादशाही लश्करने हरा-

H H The Thakore Sahab,

Limbdi

કહે છે કે પાવરમાંથી આવેલા કેટલાએક કાઠી લોકોએ જાંબુના પ્રદેશમાં જવરી લૂંટ ચલાવી, ત્યારે મહાન પ્રતાપી માંગુજીએ એ સર્વનો સંહાર કરી પોતાની પ્રજાને આપત્તિમાંથી ઉગારી હતી. તેઓનો સ્વર્ગવાસ થતાં તેમના કુમારશ્રી મધુપાલજી ઉર્ફે મુદોજી વિ. સં. ૧૨૦૬ માં ગઢ જાંબુની ગાદીએ બેઠા. સાંભળ્યા પ્રમાણે તેઓનાં લગ્ન જુનાગઢના કોઈએક ચુડાસમા જાતિના રજપૂતની કુંવરી સાથે થયાં હતાં, તેનાથી ધમલજો તથા ગગાજી નામના બે કુમારનો જન્મ થયો. × મહારાજ મધુપાલજીના કૈલાસવાસ પછી કુમાર ધમલજીએ ગઢજાંબુની રાજગાદી પર પાય ધારણ કર્યો. તેઓના ભાઈ ગગોજી ભાગ્યની કસોટી કરવા માટે શીરોડ તરફ ગયા અને ત્યાં “ગાંગાગુડા” નામનું ગામ વસાવી તેઓએ વાહુવલ્લી વાર ગામની જાગીર મેળવી; એના વંશજો “ગાંગાણી” કહેવાય છે.

શ્રીમાન્ ધમલજી વેરાવલ પાટણના રાઠોડ રાજા પાલુજીનાં કુવરી પદ્મકુંવરવાને પરણ્યા હતા. એ વચ્ચે તેઓને પાલુજી તરફથી સાત ગામ પહેરામણી તરીકે પ્રાપ્ત થયાં. જ્યારે તેઓ ગઢ-

વ્યુ હતું. ” આમાં લેખકની જવરી ભૂલ થઈ લાગે છે. કારણ કે મુલ્તામવંશનો પહેલો વાઢગાહ કુતુબુદ્દીન એવલ વિ-સં. ૧૨૬૨ થી ૧૨૬૬ મુધી હતો. એ પહેલાંના ગોરી અને ગજનવી કુલમાં કોટ કુતુબુદ્દીન નામનો વાઢગાહ થયેલો નથી.

સસ્થાન લીવડીના રાજ્યદરવારમાં જે વંગાવલ્લીનો આંવો છે, તેમાં જાંબુની રાજધાની બ્રાહ્મ-નરેશ માંગુજીએ વિ-સં. ૯૧૦ માં સ્થાપી એવું લખેલું છે અને ઘણું કરી એનેજ આધારે શ્રીયશવંત-જીવનચરિત્રમાં લખ્યું છે કે માંગુજીથી ઓગણીસ પેઢી પર્યન્ત અર્થાત્ નાના નાગજી સુધી સંવત્સર લખેલા છે અથવા કલ્પી કાઢેલા છે, પરંતુ એ પછી અર્થાત્ નાના સેતાજીથી લખેલ સંવત્સર શ્રી બ્રાહ્મકુલવારોટના ચોપડામાંથી મળતા આવે છે. એ વાવતની ફુટનોટ અમો નાના સેતાજીની હકીકત લખવી વચ્ચે આપીશું.

× શ્રીયશવંતજીવનચરિત્રમાં ગગાજીને “ગાંગોજી” એવું નામ આપે છે અને તે માંગુજીના પટાયા કુમાર હતા એવું જણાવે છે; તેમજ તેમાં લખે છે કે ગાંગાજીએ શીરોડ જઈ ત્યાં ગાંગાગુડા ગામ વસાવ્યું અને તેના વંશજો દ્વજી પણ ત્યાં છે.

જાંબુમાં રાજ્ય કરતા હતા ત્યારે વાદશાહી ફોજે ત્યાં આવી વારંવાર અત્યાચાર કરવા માંડ્યો. ધૈ-
ર્યશાહી ધમલજી પોતા પાસે પૂરતું સૈન્યવલ્લ નહિ હોવાથી ગદ જાંબુમાંથી ચાલ્યા ગયા અને વેરાવલ
પાટણમાં જઈ પોતાના શ્વસુર પાલાજીને ત્યાં જઈ રહ્યા. ત્યારવાદ તેઓએ સ્વકીય ભુજવલ્લથી સમુદ્ર-
કાંઠે રહેલાં ૪૧ ગામોને સ્વાધીન કરી વિ. સં. ૧૨૧૭ માં “ધામલેજ” નામે નવિન ગામ
ઘસાવ્યું અને ત્યાં પોતાની રાજધાની સ્થાપી. જ્યારે વાદશાહી લડકર જાંબુથી જતું રહ્યું ત્યારે ધમ-
લજી જાંબુ પધાર્યા. એના કેટલાએક વંશજો અद्यापિ સમુદ્રકાંઠે રહેલા ગામડાઓમાં નિવાસ કરે છે.
તેઓ “ધામલેજીયા ઢાલા” કહેવાય છે.

વિ. સં. ૧૨૨૭ માં શ્રીમાન ધમલજીનો સ્વર્ગવાસ થતાં, તેઓના કુમાર કાલ્કજી ધામ-
લેજની ગાદીએ વેઠા, તેઓએ પાંચ વર્ષ પર્યન્ત પ્રજાનું પુત્રવત્ પરિપાલન કરી વિ. સં. ૧૨૩૨ માં
કૈલાસવાસ કર્યો, ત્યારે તેઓના કુમાર ધનરાજજીને ધામલેજનું આધિપત્ય પ્રાપ્ત થયું. એઓ આઠ વર્ષ
સૂધી રાજ્યસુખનો ઉત્તમ પ્રકારે ઉપભોગ કરી અશ્વધામમાં સિધાવ્યા ત્યારે અર્થાત્ વિ. સં. ૧૨૪૦
માં તેઓના કુમાર લાલ્લોજી ધામલેજના ધની થયા. એ ધર્માત્મા ધરાપતિએ લૌકિક તથા પારલૌકિક
કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થઈ સર્વોત્કૃષ્ટ સદ્ગુણોથી પ્રજાને અર્પૂં સંતોષ આપ્યો; તથા કાયમને માટે કોઠી કું-
દનીમાં તેમજ જૂની રાજધાની જાંબુમાં રહેવાનું પસંદ કરી વિ. સં. ૧૨૪૩ માં તે સ્થળે રાજગાદી
સ્થાપી. એઓની ઓગણીશ વર્ષની કારકીર્દીમાં રાજ્ય તેમજ પ્રજા ઉપર કોઈ પણ પ્રકારની આફત
આવી ન હતી. વિ. સં. ૧૨૫૯ માં જ્યારે લાલ્લોજીએ પરલોક પ્રયાણ કર્યું ત્યારે તેઓના કુમાર
ભોજરાજજી જાંબુ તથા કોઠી કુંદનીના રાજા કહેવાયા. એ ભોજરાજજીના ભુજદંડ ચલ્લજનોના ચલ્લને
ચંડન કરનારા હતા. મહિના મંડનરૂપ રાજ હરપાલદેવજીના વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા એ વીરનરને ક-
ર્ણસિંહજી તથા પ્રતાપસિંહજી નામે બે કુમાર થયા. વિ. સં. ૧૨૬૪ માં શ્રીમાન ભોજરાજજી સ્વર્ગે
સિધાવ્યા ત્યારે જ્યેષ્ઠ કુમાર કર્ણસિંહજી જાંબુ તથા કોઠીકુંદનીના તરુતપતિ થયા અને એથી ન્હાના
પ્રતાપસિંહજીને સાત ગામથી ગામ “પરાલી” ગરાસમાં મલ્લ્યું.

શરણે આવેલાને અભયદાન આપનારા શ્રીમાન કર્ણસિંહજીને આશકરણજી તથા રતનજી

૧ ધમલજીના સમકાલીન વાદશાહ ગોરી સૈફુદ્દીન તથા ગ્યાસુદ્દીન હતા. શ્રીયશવંતજી-
વનચરિત્રમાં ધમલજીના વચ્ચતમાં પણ “દીલ્હીના વાદશાહ કુતુબુદ્દીન ઇલ્કે ગઢજાંબુ પર હુમલા
કર્યા હતા” એવું લખેલું છે. એ વાત અમારા માનવામાં આવતી નથી.

नामना बे कुमार थया. वि-सं. १२७४ मां उदारता आदि सदगुणोयां नामने अमर राखी न्यायो नृपाल कर्णसिंहजीए कैलासवास कयों त्यारे तेओना पाटवी पुत्र आशकरणजी जांबु तथा कोठी कुंदणीनी रमणीय राजगादीपर बेठा अने एथी न्हाना रतनजीने गरासमां सात गामथी गाम “पाणसीणा” मळ्युं.

अधम जनोने त्रास आपनाग आशकरणजीए बीश वर्ष पर्यन्त विविध विलासमां दिवसो विताव्या, छतां राज्यनो उत्कर्ष करवामां तेओ रंच पण पछात रक्षा नहोता, प्रपंचनी वात तेओने बिलकुल पसंद नहोती, सत्यपर स्नेह राखनारा ए आशकरणजीनो आत्मा ज्यारे ब्रह्ममां भली गयो त्यारे अर्थात् वि-सं. १२९४ मां तेओना कुमार सांगोजी गढजांबु तथा कोठी कुंदणीना गादीपति थया, ए सागाजीने शेषमालजी (जन्मनाम सांगारामजी) तथा अखेराजजी नामे प्रतापशाळी उभय पुत्र हता. बापदादानी गाडीनी आवादी करनारा शूरवीर सांगाजीनो वि-सं. १३१६ मां स्वर्गवास थतां तेओना ज्येष्ठ कुमार शेषमालजी जांबु तथा कोठी कुंदणीना श्रेष्ठ सिंहासनपर आरूढ थया अने एथी न्हाना अखेराजजीने पांच गामथी गाम “राहाका” गरासमां मळ्युं.

श्रीमान् शेषमालजीना समयमां लेश पण क्लेश न हतो, अजा तथा सिंहने एक घाटे जलपान करतां जोइ प्रजावर्गमा परम आनंद प्रसयों हतो. वि-सं. १३२५ मां ज्यारे ए नोतिवान नरेशे परलोक प्रयाण कर्तुं त्यारे तेओना कुमार सारंगजीए गढजांबु तथा कोठी कुंदणीना राज्यासनपर बेसी रैग्यतना मनने रंजन कर्तुं. तेओने लाखाजी तथा भाराजी नामना बे कुमार थया. वि-सं. १३४२ मा सारंगजीनो स्वर्गवास थता लाखाजी बीजा गढजांबु तथा कोठी कुंदणीनो गादीए बेठा, तेओए चौबीश वर्ष पर्यन्त सन्त सुरभितुं संरक्षण फरी वि-सं. १३६६ मां वैकुण्ठवास कयों त्यारे तेओना कुमार वजेराजजी तखतनशीन थया. दीनजनोनां दुःखने दूर करनारा विजयशाळी बीरे माळीनी माफक प्रजारूपी उपवनतुं अवन करी वि-सं १३८१ मां कैलासवास कयों त्यारे तेओना न्यायी कुमार नागजी गढजांबु तथा कोठी कुंदणीना शासनकर्ता थया + तेओए

+ “ श्रीयशवंत जीवन चरित्रमां लख्युं छे. के ए नागजीए सीहाणी नाभे चोराशी गामनो तालुको पोताना राज्य साथे मेळवी दीयो हतो, जेथी तेनेअमदावादन गुलतान अहमदशाह माथे जवरुं वैर थयुं हतुं. ” ए अहमदशाह पहेलो होवो जोइए, कारणके बीजो अहमदशाह विक्रमना सोळमा सैकामां थएल छे कदाच पहेलो लेखीए तो पण

રાજ્યાસનપર વિરાજમાન થયા વાદ દશ વર્ષ સુધી વૃદ્ધિવલ્લે રાજ્ય કર્યું. તેઓને ઉદયભાણજી તથા લાલાજી નામના બે કુમાર થયા. જ્યારે રૈય્યત માથે અપૂર્વ રાગ રાખનારા નરપતિ નાગ-જીએ પરલોક પ્રયાણ કર્યું ત્યારે ઉદયભાણજી ગઢજાંતુ તથા કોઠી કુંદળીની રાજગાદીએ અભિષિ-ક્ત થયા અને એઓના લઘુવંશુ લાલાજીને ગરાસમાં સાત ગામથી ગામ “ શાવકું ” મળ્યું.

શ્રીમાન્ ઉદયભાણજી મહાન્ ગુણજ્ઞ હતા, તેઓએ પોતાના વાપદાદાઓની માફક અમુક વચ્ચત જાંતુમાં અને અમુક વચ્ચત કોઠીકુંદળીમાં રહેઠાણ રાખી પ્રાણની પેટે પ્રજાનું પરિપાલન કર્યું હતું. જેથી એઓની આણને સમગ્ર પ્રજા દ્વેદવાચ્ય સમાન પ્રમાણતી હતી. વિ. સ. ૧૪૦૧ માં આનંદમૂર્તિ ઉદયભાણજીનો સ્વર્ગવાસ થતાં તેઓના કુમાર સેતાજી તરુતનશીન થયા અને તેઓએ કાયમ કોઠીકુંદળીમાં રહેવાનું રાખ્યું. તેઓને ભોજરાજજી, નાનાજી, દાદાજી તથા ભારાજી નામે ચાર કુમાર થયા. ઉદારવૃત્તિ વડે રૈય્યતને રાજી રાખનારા સેતાજીએ વિ. સ. ૧૪૧૫ માં કૈલાસ-વાસ કર્યો ત્યારે કુમાર ભોજરાજજી વીજા કોઠીકુંદળીની ગાદીએ બેઠા. એથી ન્હાના નાનાજીને ગરાસમાં સાત ગામથી ગામ “સીયાળો”, દાદાજીને પાંચ ગામથી ગામ “કટારીયું” અને ભારાજીને ચાર ગામથી ગામ “ રલોલ ” મળ્યું.

કવિકોવિદોને મનગમતો મોજ આપનારા શ્રીમાન્ ભોજરાજજી વીજાએ અડસઠ વર્ષ પર્યન્ત મહાન સ્વંતથી પ્રજાનું લાલનપાલન કરી વિ. સં. ૧૪૮૩ માં પરલોક પ્રયાણ કર્યું, ત્યારે તેઓના કુમાર નાના નાગજીએ કોઠીકુંદળીના રાજ્યની લગામ હાથમાં લઈ પાંત્રીશ વર્ષ પર્યન્ત વિવિધ પ્રકારના રાજ્ય વૈભવ ભોગવ્યા અને પ્રશંસનીય રાજનીતિનું અવલંબન કરી પ્રજાને અપૂર્વ સંતોષ આપ્યો. વિ. સં. ૧૫૧૮ માં જ્યારે તેઓ સ્વર્ગવાસી થયા ત્યારે તેમના કુમાર સેતાજી વીજા કોઠીકુંદળીના રાજ્યસિંહાસન પર બેઠા. રતિપતિ સમાન રમણીય આકૃતિવાળા એ વોર નરનાં વિશાલ નેત્રો રાજપૂતીના અભંગ રંગથી નિરંતર લાલ રહેતાં હતાં, તેના ભવ્ય બાલમાં વિદ્યાતાએ વિ-જયનો લેખ લખ્યો હોય એવી પ્રતીતિ થતો હતો, એ પ્રતાપી પુરુષની ગતિ સિંહમમાન સ્તુતિરાત્ર, તેમજ મરોઢદાર મૂછ મનમોહક હતો. મંજેષમાં એવા સર્વોગ સુંદર સુવડ નર વિદ્યાતાની સૃષ્ટિમાં

તેના વચ્ચે અને શ્રીમાન નાગજી વચ્ચે એક સૈકાનો અંતર માલૂમ પડે છે પહેલા અહમદશાહનો સમ-ય વિ-સં. ૧૪૬૭ થી ૧૪૯૯ સુધીનો ગણાય છે.

૧ કહે છે કે ઉદયભાણજીએ જાંતુના કિલ્લાનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો હતો.

विराज इशे, एक वखत एवो वनाव वन्यो के भडलीना सरवैया भीमसिंहजीनां कुंवरी सुजान-
कुंवरवानुं रंगण सरधारना बाघेला गोधाजी (गोढाजी) साथे थएलुं होवाथी लग्नसमारंभ थतां
सरधारथी खांडुं लड केटलाएक बाघेला सरदारो भडली आत्र्या अने धामयुमथी लग्न करी वतन
तरफ पाछा वळती वखते डोलो साथे होवाथी सावधानी पूर्वक मजल दरमजल विथान्ति लेतां
गाम कोठोकुंदणीना पादर सुगी आवी पहोंच्या. ग्रीष्मऋतुनो समय होवाथी सूर्यना प्रचंड तापथी
पगित्त थएला ए लोकोए त्यांज पडाव नांखी वपोरा गाळवानो निश्चय कर्यो. वाद भातभातना
भोजन तैयार करावी तमाम जानैयाओ जम्पा अने जरा आडेपडखे थया, तेवामां खूबसुरतिना
खजानारुप कोठीकुंदणीना राजा खेतांजी घोडो खेलवता खेलवता त्या आवी चड्या तेओना माधुर्य
भरेला मुखपंडलपर वेशमां वेढेलां सुजानकुंवरीनी नजर खेंचाणी एज वखने ए चतुरांतुं चित्त मोहक
महिपालना मिलन माटे आतुर थयुं. चंचल अश्वपर आरूढ थयेला खेताजीनो शिरपेच सरी जतां
तेना मनोहर बाळ पृष्ठपर बिखराइ पड्या. शोखने लीधे तेओए पोताना सघन अने सुकोमळ शिर-
केशने एटलावधा न्धार्या हता के ते अगना अर्ध विभागने तदन आच्छादित करी देता. समग्र अ-
वयवो तथा पोशाकनी अपूर्व सुंदरता उपरांत आवा अनुपम शिरकेशना अवलोकनथी मुग्ध वनेलां
सुजानकुंवरीनुं मन स्मरनी विशाळ जाळमां सपडाइ गयुं अने एज वीरनरने वरवा माटे अन्तःकरण
अधीरुं थयुं; श्रीमान खेतोजी खरेखर राजवंशी छे एतो एनी कान्तिभरी कलित आकृतिज कही
आपती हती, मात्र नाम ठामथी बाकेफ थइ तेओनी सेवामां हाजर थवुं एटलुंन अवशेष हतुं. सुभा
गिनी सुजानकुंवराए पोतानी एक प्रवीण दामीने ते वावतनो तपास करवा मोकली. बालानरेश
खेताजीनो जात भात तथा संज्ञा वगेरेथी बाकेफ थयंली दासीए आवी वाइ आगळ सग्रळी वीना
कही वनाथी. सुजानकुंवरीने हर्षनो पार रह्यो नहि, तेणे तुरतज ठाकोर खेताजी उपर एक प्रेमपत्रि-

१ बाघेलानी जान, आवी सरोवर उतरी

त्या छोगाळो ब्राल, खेतशी घोडो खेलवे

२ खेतसी शिर मोळीयो, खस्यो जाणीके छुटा केश;

मन वाइनुं मोही रह्युं, जेम चंदनने लपटे शेष.

आ दोहो तेमज आगळा पृष्ठमां लखेलो दोहो ने वखतना कोइ भाट अथवा चारणे वना-
वेजो छे.

કા લઘી મોકલી, તેમાં છેવટ એવા શબ્દો લખ્યા હતા કે જો આપ મને નહિ વરો તો હું અવશ્ય આત્મઘાત કરીશ. +

સરવૈયાળી સુજાનકુંવરવાનું સ્વરૂપ પણ સ્ત્રીયોના સમુદાયમાં સર્વોપરિ હતું. પૂર્ણિમાના ચન્દ્ર સમાન પ્રકાશી રહેતું વદન, સ્વંજનના મદનું ગંજન કરનારાં નિર્મલ નયન, ધનુષ્ય સમાન વક્તાને ધારણ કરનારી શ્રુતિ, શુકચંચુ સમાન મુશોભિત નાસિકા, પ્રવાલ સરસી પ્રભાને વહન કરનારા ઉભય ઓઠ, ગુલાવના ગર્વને ગાળનારા ગાલ, ભાગ્યના ખંડાર સરસું ભવ્યતા ભરેલું બાલ, કનકની છોપ જેવા કર્ણો, વિપધર જેવી વેળી અને કમલનાલ જેવા કમનીય કર આદિ ઉત્તમોત્તમ અવ્યવોધી સુસમૃદ્ધ થણાં સુજાનકુંવરની પ્રેમપત્રિકા ત્રાંચી ટાકોર સ્વેતાજીનું મન તેના તરફ સ્વેચ્છાથી. એજ વખતે તેઓ તમામ વાઘેચા સરદારોને આગ્રહ પૂર્વક પોતાના ગામમાં મિજમાન તરીકે તેડી લાવ્યા. સ્નેહમૂર્તિ સુજાનકુંવરનો ઢોલો સીધો રણવાસની અંદર લડ જવામાં આવ્યો. શ્રીમાન સ્વેતાજી સાથે વહુજ સ્વામી રીતે વંધાણી સુજાનકુંવરની સ્નેહગાંઠથી વાઘેચા સરદારો વિન વાકેફ હતા; જેથી ઢોલોને જનાનામાં લઈ જતી વખતે તેઓ જરા પણ શંકાશીલ ન થયા. ટાકોર સ્વેતાજીએ આવેલ મિજમાનોની ઉત્તમ પ્રકારે ઉતારા તથા સ્વામી વગેરેથી ઘણીજ સ્વાતર વેરદાસ કરવા માંડી; અને રાત્રીને સમયે સ્વામીમાં રાજ્યપુરોહિત તથા કાર્યભારી મંડલની એક સભા વડે સુજાનકુંવરની પ્રેમપત્રિકા પ્રસિદ્ધ કરી કહ્યું કે-હવે આ વાતમાં તમારો શી સલાહ છે? આવી સ્થિતિમાં લગ્ન કરી શકાય કે કેમ? એ વાતનો ખુલાસો કરતાં રાજ્યપુરોહિતે જણાવ્યું કે મન અને પ્રાણની એક્યતાનેજ શાસ્ત્રકારો “લગ્ન” એવી સંજ્ઞા આપે છે. પુરુષના સ્પર્શને નહિ પામેલી નારી કુમારીજ લેવાય છે. માટે સરવૈયાળી સુજાનકુંવરવાનો સ્વીકાર કરતાં મહારાજાને કોઈ પણ પ્રકારે ધર્મ સંબંધી વાધ લાગવા સંભવ નથી. કાર્યભારી મંડલે તો માત્ર એટલુંજ કહ્યું કે શરણે આવેલને અભયદાન આપવું એ ક્ષત્રીઓનો ધર્મ છે. એક નિર્દોષ રાજવાળા મહારાજાને વરવા માટે આટલી વધી આતુરતા વતાવે છે તો પછી એનો “એનાદર” કરવો એ ઉચિત નથી. કદાચ મહારાજા તરફથી એનો અંગીકાર

+ આ વાતમાં માટ લોકો નીચે મુજબ એક દોહો વોલે છે.

“ વાઈ વડારણ મોકલી, રૂપ જોઈ શ્વરાણ;
હું કુંવારી છત્રપતિ, મોહી વરો મકવાણ.

नहि करवामां आवे तो निराश वनेली राजवाळा आत्मघात करशे ए पाप कांइ जेवुं तेवुं नथी. आत्मिकजनोनी योग्य सलाह्थी संतुष्ट थएला ठाकोर खेताजो रणवासमां पधार्या अने मृगलोचनी सरवैयाणीनी मनोहारिणी मुखाकृति जोइ तेने वरवा माटे कृतसंकल्प थया. तेओने पोताना भुज-
वळनो सपूर्ण भरोसो हतो, वाघेला तो शुं ? पण आखुं विश्व विरुद्ध थाय तदपि ए सर्वनी साथे युद्ध करवा तेओ समर्थ हता. संकल्प विकल्पनी रात्री समाप्त थइ; प्रगटेळुं प्रभात सूर्य नारायणना पवित्र किरगोधी छवाड गयुं, जाग्रूत थएला वाघेला सरदारो विदायगीरी लेवा रणवासना अग्र द्वारपर आवो उभा. ए वखते अदरथी एक दासीए आवी तेओने कहुं के तमारे जवुं होय तो मुग्धेथी जाओ. राणी सरवैयाणी तो ठाकोर खेताजीने वरी चुक्या छे आ शब्दो समग्र वाघेला-
ओना हृदयमा बाण सरखां वेशक वन्यां, एक निमिषमां वैरनावहिनो ज्वाळाओ निकळवा लागी. पोताना मालिकनी प्रमदा बीजाना घरमां वेसे ए शु रजपुतथी सहन थायखरु? एज वखते वाघेलाओ खुल्ली समशेरे आगळ वध्या. रणवासना रक्षकोए तेओने अटकाव्या. तेवामां ठाकोर खेताजीनी सूचनाथी केटलाएक शस्त्रबन्ध झालाओ त्यां आवी प्होंच्या. तीक्ष्ण तलवारोनी अपाझपी चाली कोइनां मस्तक, कोइना हाथ अने कोइनां वक्षःस्थल विदीर्ण थतां तेमांथी धकधक करती रुधिरनी धाराओ निकळवा लागी. लोघपर लोथ पडवा लागी, अन्ते समस्त वाघेलाओ काम आव्या. मात्र सरधारनी एक वडारण वचवा पावी; तेणे पोताना वतनमा प्होंची वाघेला गोधाजीने वनेली बीनाथी वाक्केफ दार्या. गोधाजीना अन्तःकरणमां असह्य आघात थयो अने भडलीना सरवैया भीमसिंहनी सहायता मेळवी तेणे तुरतमाज कोठीकुंदणी पर चढाइ करी, महान् पराक्रमी श्रीमान् खेतोजी शौर्यगळाळी झाला सुभटोनी सांधे गत्रु सन्मुख आवी उभा रह्या, उभय पक्षमां रणवाद्यना गंभीर निनाद धवा लाग्या. वीरनरो मनगमती अप्सराओने वरवा माटे आतुर वनी अग्र भागमा उपस्थित थया. व्यग्र वनेला वाघेला तथा सरवैयाना महान सैन्ये झालाओना सवळदळ माथे झपट करी. कृष्णवर्णनी कृपाणो कुलटानी पेठे अनेक योद्धाओना कंठमां लपटवा लागी; उलटामुलटा शस्त्रप्रहारने लीये सख्याबंध सुभटानी क्षति थवा लागी. काळ समान विक्राळ स्वरूपने धारण करनारा उभय पक्षना योद्धाओ कठिन कुठार वडे वनवृक्षनो विच्छेद करनारा कठिआरानी माफक भोगळ सरखा प्रचंड भुजदंडथी प्रतिपक्षीओनी कायाना खंड करवा लाग्या, खडखड एतता भयंदर भूत प्रेतादि रणांगणमां आवी रक्तना खप्पर भरवा लाग्या. दोडादोड करती डाकिनीओ हिम्मती जनोना हल्लाथी टळे चढेला श्वनो संग्रह करवा लागी. आनंद पावेली अप्सराओ

મનમાન્યા વીરનરોને વરવા લાગી. નૈનિકોની સાથે હયનો પંક્તિ પણ ઢળાવા લાગી. ઠાકોર સ્વેતોજી પ્રવલ સ્વદ્ધને ધારણ કરી દુઝમનોને દંડ દેવા લાગ્યા; યુદ્ધ આદિ પક્ષીઓ માંસના મ્હોટા મ્હોટા કવલ લેવા લાગ્યા. કાલિકાના કિલકિલાટથી યુદ્ધભૂમિ છવાઈ ગઈ, જ્ઞાલાના ઝપાટામાં આવેલા વાઘેલા ગોધાજીની હાર ગવાઈ ગઈ. સરવૈયાઓ પણ ઘણે ભાગે સમરમાં શયન કરી ગયા. ભૂતપતિ પણ મનોહર મુંઢના ટોપલાઓ ભરી ગયા. જંગની જમાવટ થતાં યોગિનીઓનાં અંગમાં ઉમંગ થયો. વાઘેલા તથા સરવૈયાના શસ્ત્રપહારથી અંતે સ્વેતાજીના આયુર્વલ્લનો પણ ભંગ થયો; અવનિમાં અવતરી કોઈ પણ અમર રહ્યું નથી. રાજપૂતોએ પ્રાણ વચાવવા માટે રણભૂમિનો પરિત્યાગ કરવો એવું કોઈ શાસ્ત્રમાં કહ્યું નથી+ વિ. સ. ૧૫૪૨ માં ઠાકોર સ્વેતાજી સમરશાયી થયા. તેઓને સાંગોજી, નાજીજી, ભાણજી, કુંભોજી, કાનજી, શવોજી, દેહઢજી, કરણજી, વીરમજી, મોજરાજજી, અજોજી, લાખાજી, તથા રવાજી નામના તેર કુમાર હતા; તેમાં સાંગોજી તો કોઠી કુંદળીના રાજ્યસિંહાસનપર આરૂઢ થયા અને નાજીજી તથા ભાણજીને સાત ગામથી “વલ્લો-લ” તથા “પચ્છમ” નો ગરાસ મળ્યો. નાજીજીનો વંશ વલ્લોલમાં અને ભાણજીનો વંશ પચ્છમ-માં રહ્યો. કુંભાજી તથા કાનજીને સાત ગામથી “પાણશીળા ” મળ્યું. કુંભાજીનો વંશ રાંડીયા, અચરહા તથા રાજેલીમાં અને કાનજીનો વંશ શરવાલ, જાંઝરકું તથા લીયાદમાં રહ્યો. શવાજી તથા દેહઢજીને સાતગામથી ગામ “અઢવાલ” નો ગરાસ મળ્યો. શવાજીનો વંશ અઢવાલમાં અને દેહઢ-જીનો વંશ ફેદરામાં રહ્યો. કરણજી તથા વીરમજીને સાતગામથી “તાવી ” નામનું ગામ ગરાસમાં

+ કેટલા એક ભાટ લોકો ઉક્ત યુદ્ધનું વર્ણન કરતાં કહે છે કે જ્યારે સ્વેતાજીનું મસ્તક કપાયું ત્યારે તેના ધડે ઘણા વચ્ચે સુધી જુલ્હી સેંકડો શત્રુઓનો સંહાર કર્યો હતો. અને એ તમામને કોઠીકુંદળીના દ્વાર પર્યન્ત હાંકી કાઢ્યા હતા. એ સંબંધી નીચે મુજબ એક દોહો પ્રસિદ્ધ છે.

કુંદળીએ કનકાના, સ્વેલે સ્વેત નરંદ
ભાદલીએ મંગાળ, શહેર સરવૈયાતળે

૧ શ્રી યશવંત જીવનચરિત્રમાં લખ્યું છે કે સ્વેતાજીના મૃત્યુ પછી તેના સાંગુજી નામના બીજા કુમાર ગાદી પર આવ્યા. પાટવીકુમાર નાનાજી હતા; તેનાથી રાજ્યનો વોજો નહિ ઉપઢવાથી તેણે સાંગુજી પાસેથી સાત આઠ ગામનો ગરાસ લઈ પિતાનું રાજ્ય સાંગુજીને સોંપી દીધું, સાંગુજી “સાધોજી ” એવા નામથી પણ ઓલસાય છે.

મળ્યું. કરણજીનો વંશ તલવળી તથા દેવલીઆમાં અને વીમરજીનો વંશ વરશાળોમાં રહ્યો. ભોજ-
રાજજી તથા અજાજીને સાતગામથી “ તલસાળા ” નો ગરાસ મળ્યો. ભાજરાજજીનો વંશ મહવા-
ળામાં રહ્યો અને અજાજીનો વંશ સીયાળીમાં વીકાવત છે. લાખાજી તથા રઘાજીને સાતગામથી
“ લીંવડી ” તથા “ સ્વહોલ ” નો ગરાસ મળ્યો. લાખાજીનો વંશ લીંવડીમાં અને રઘાજીનો
વંશ સ્વહોલમાં રહ્યો પરંતુ એ વચ્ચેના વંશજો હાલ લીંવડી તથા સ્વહોલમાં વાંટા સ્વાય છે.

ઠાકોર સ્વેતાજીના કુમાર સાંગાજી વિ-સં. ૧૫૪૨ માં ગાદીએ બેઠા પરંતુ ગોઢા વાઘેલા-

૧ “ શ્રી યશવંત જીવનચરિત્ર ” નામના ગ્રંથમાં માંગુજીથી ન્હાના સ્વેતાજી સુધીના
રાજાઓનો સમય નીચેમુજવ વતાવેલો છે.

	વિ-સં.	થી	વિ-સં. સુધી રાજ્ય કર્યું.
૧ માંગુજી	૯૧૦	,,	૯૫૧
૨ મધુપાલજી	૯૫૧	,,	૯૭૦
૩ ધમલજી	૯૭૦	,,	૧૦૦૨
૪ કાલુજી	૧૦૦૨	,,	૧૦૧૨
૫ ધનરાજજી	૧૦૧૨	,,	૧૦૩૦
૬ લાખોજી	૧૦૩૦	,,	૧૦૫૯
૭ ભોજરાજજી	૧૦૫૯	,,	૧૦૬૪
૮ કરણજી	૧૦૬૪	,,	૧૦૮૨
૯ આશકરણજી	૧૦૮૨	,,	૧૧૧૮
૧૦ સાંગોજી	૧૧૧૮	,,	૧૧૭૦
૧૧ શેષમાલજી	૧૧૭૦	,,	૧૧૮૯
૧૨ સારંગજી	૧૧૮૯	,,	૧૨૩૬
૧૩ લાખોજી	૧૨૩૬	,,	૧૨૮૦
૧૪ વંજરાજજી	૧૨૮૦	,,	૧૩૦૫
૧૫ નાગજી	૧૩૦૫	,,	૧૩૨૭
૧૬ ઉદેભાણજી	૧૩૨૭	,,	૧૩૮૩
૧૭ સ્વેતાજી	૧૩૮૩	,,	૧૪૨૮

ए गाम कुंदणीने पायमाल करी नांखुं हतुं, त्यांथी जसदणने लूंट्या वाद सरधार जड तेणे पोता-
ना कार्यभारीने नजराणा सहित अमदावाद गोकल्यो. ए कार्यभारीए सुलतान महमदने सप्तजात्री
जांबुमां थाणुं वेसाड्या माटे बहुज प्रयत्न कर्चो. पणु तेनो मनोरथ सफल थयो नहि. टाकोर
सांगाजीए कोठी कुंदणीना राज्यने धीरे धीरे आवाद करवा माड्युं, तेओ जाते महान् शूरवीर हो-
वाथी पितानुं वैर बाळवानी द्रढ प्रतिज्ञा लड वाघेळा गोधाजीनो विनाश करवा तत्पर थया अने
पांचसो स्वार सहित तेओए सरधार तरफ प्रयाण कर्चुं. ज्वारे ए वया लींवडोथी पांच गाड पर
आवेला झोवाळा नामना भायाती गाममा आवी पळोच्या त्यारे टाकोर सांगाजीए जत्रुना महान्
सैन्य साथे लांबो वखत टकी शकवानुं अशक्य थारी त्यांज थोडा वाचने माटे ग्हेटाण राख्यु.
आ वात वाघेला गोधाजीना जाणवामां आचतां ते' वे हजार घोडेस्वार लड सामो आय्यो. ए
वखते साहस न करतां श्रीमान् सांगोजी गाम वेजीजीयाळ तरफ लोची खाड गया. तेवामां कुंदणी
तावाना गाम धनवाणानो पटेल बीशो सेंकडो भरवाडोने साथे लड सांगाजीनी सहायताए आवी
पळोच्यो. पोताना पांचसो स्वार साथे आशरे आठ हजार भरवाडो आवी मळवाथी निर्भय वनेळा
सांगाजीए अत्यन्त उत्साहपूर्वक वाघेळानी विशाल फोज साथे हल्लो कर्चो. वने पक्षमां वीरहाकनी
साथे युद्ध शरु थयुं. हजारो हयना हणहणाटने लीये वया सैनिको वधिर जेवा वनी गया. धूलिना
समुदायथी आकाश ढंकाइ गयुं, चोमेर भिद्युत् समान चमकनी कठिन करवालो वर्षाळुनुतुं भान
कराववा लागीं. कुंभकारना चाकरपंथी उतरता पिंडनी माफक लडवैयाओनां मस्तक धडथी अलग
थवा लाग्यां. पेशकवजना प्रहारथी अनेक योद्धाओना आंतरडाओ निकळवा लाग्यां. केटलाएक
योद्धाओ कटारथी एक बीजाना वक्षःस्थलने विदारवा लाग्या द्रढभुजदंडवाळा भरवाडो मात्र
लढना प्रहारथीज शस्त्रधारी सैनिकोने भयनी भट्टीमां भारवा लाग्या. मारवा मरवानो संकल्प करी
सावधानपणे रणभूमिमां उपस्थित थएला राजपूतो सामे पगले लडी पोतानी दिव्य जातिने दीपा-
ववा लाग्या. मांस अने रुधिरनो भरावो थतां भूतप्रेतादिनां भयंकर युत्थ रणभूमिमां आववा ला-
ग्यां. वीर वाघेलाओ आ वखते झालाओनी झपटने झीली शक्या नहि. चाहथी एकत्र करेल महान्

१८ भोजराजजी बीजा	१४२८	,,	१४६६
१९ नागजी बीजा	१४६६	,,	१५१८
२० खेतोजी बीजा	१५१८	,,	१५४२ आंहीथी वारोटना

ચોપડા સાથે સંવત મળતા આવે છે

सैन्यरूपी चीचोडामां इक्षुदंड सरखी मिष्टताने धारण करनारा प्रतिपक्षीओने धारणा प्रमाणे पीली शक्या नहि. छेवट शौर्यशाळी सांगाजीए सिंहनी माफक गर्जना करी विक्राळ स्वरूप धर्यु अने वाघेला गोधाजीना हृदयमां भालांनी तीव्र अणी भोंकी ग्रहण करेलुं “पण” सार्थक कर्युं. पराजय पामेला वाघेलाओनुं अवशेष रहेलुं सैन्य एज वखते विखराइ गयुं. विजयी सांगाजीना सुयशधी क्षितिमंडळ छवाइ गयुं. धनवाणानो भरवाड बीसो घणोज कार्यकुशल अने बुद्धिमान हतो. तेणे जांबुमां स्थापणाला मुसलमानी थाणाने युक्ति प्रयुक्तिथी हांकी काढवा श्रीमान् सांगाजीने सूचना करी. सांगाजीए जांबुमां जइ थाणाना मुख्य मुख्य माणसोने एक मेफल आपी; तयारवाद ए लोकोना आग्रहथी पोते पण थाणा तरफनी मिजमानी स्वीकारी. ते दहाडे छूटथी दारुनो उपयोग धवाने लीधे घणखरा नशामां चक्रचूर वनी जेम आवे तेम बोलवा लाग्या. केडलाकने तो पोताना कपडानुं पण भान न रह्युं. ए वखते समयसूचक सांगाजीए पोताना सहायको सहित समशेर चलावी थाणाना तमाम माणसोने कापी नांख्या. जो एकाद माणस पण अवशेष रह्यो होत तो ते अमदावाद जइ त्यांनां सुलतानने आडुं अवलुं समजावन अने वखते सांगाजीना राज्यमां विशेष उपाधि उपजावत. पंतु श्रीहरि सानुकूळ होवाने लीधे सरलता पूर्वक सघळी मनकापना मिद्ध थइ गइ. वळो सहने विचार थयो के जते दहाडे आ वात प्रमिद्धिमां आव्या विना रहेसे नहि, माटे पाणी पहेला पाळ बंगाय तो सारुं. ठाकोर सांगाजीना मनमां पण ए वात बराबर ठसी; तेओए तुरतज महान् विचक्षण बीसा पटेलने अमदावाद मोकली आप्यो. बीसा पटले त्यां जइ सुलतानना तमाम अधिकारीओने विविध प्रकारना नजराणां आप्यां अने कायमने माटे मुसलमानी थाणाओथी गाम जांबु तथा सीहाणीने मुक्त कराव्यां जेथी वि-सं. १५७२ मां श्रीमान् सांगाजीए गढजांबुमां राजगादीनुं स्थापन कर्युं.+ तेओने सोढाजी तथा राणाजी नामना वे कुमार हता.

वि-सं. १५९२ मा सांगाजीनो स्वर्गवास थतां कुमार सोढोजी गढजांबुनी गादीए वेठा

+ श्री झालाकुळना वारोटे अमोने आपेली हकीकतमां एवो लेख छे के ठाकोर सांगाजीना कुमार सोढाजीए जांबुमां चादशाही थाणुं वेठेलुं हतुं तेने कापी त्यां वि-सं. १५७२ मां पोतानी राजगादी स्थापी. धनवाणाधी ज्यारे बीसो पटेल सांगाजीने सहायता आपवा गयो तयारे तेनी साये कुमार सोढोजी तथा बीजो एरु देशा नामनो पटेल पण हतो. ए उपरांत श्रीझुवाडा ठाकोर योगराजजी के जे मोसाळ पक्षे सांगाजीना भाइ थता हता ते पण हाजर हता.

અને રાણાજીને સાતગામથી ગામ “ વીજાગદ ” નો ગરાસ મળ્યો. શ્રીમાન સોઢાજીએ સત્તાવન વર્ષ પર્યન્ત પ્રજાનું ઉત્તમ પ્રકારે પાલન કર્યું. તેઓના સમયમાં રાજ્યની અંદર કોઈ પણ જાતનો ઉપદ્રવ થવા પામ્યો ન હતો. પોતાના વાપદાદાઓનો જુની રાજધાની જાંબુમાં અપૂર્વ જાહોજલાલી મોગવતા ઠાકોર સોઢાજીને આશકરણજી (આશોજી) તથા હનુજી નામે બે કુમાર થયા હતા.

વિ-સં. ૧૬૪૯ માં સદ્ગુણી સોઢાજીએ સ્વર્ગવાસ કર્યો ત્યારે તેઓના જ્યેષ્ઠ કુમાર આશકરણજી જાંબુના રાજ્યસિંહાસનપર આરૂઢ થયા અને હનુજીને સાતગામથી ગામ “ અંકેવાલીઆ ” નો ગિરાસ મળ્યો. એનો વંશ રાહકા તથા વોડીયામાં છે.

ઉદાર દિલવાળા ઠાકોર આશકરણજી વીજાએ સીદાણીમાં રાજગાદી સ્થાપી અને ન્યાંજ તેઓ તરૂતનશીન થયા. + એઓને કેટલાક આશરજી પણ કહે છે. એ આશરજીએ ત્રીશ વર્ષ સુધી સીદાણીમાં રાજ્યમુખનો ઉપભોગ કર્યો. તેઓને ઉદયરાજજી, કલ્યાણસિંહજી, સગરામજી તથા રાજાજી નામે ચાર કુમાર હતા.

+ શ્રી યશવંત જીવનચરિત્રમાં લખે છે કે-સીદાણી ગામ હાલ હોંવડીના તાવામાં છે. તેના પ્રાચીનપણાની અનેક પ્રકારે પ્રતીતિ મળે છે. પ્રાચીન શિલાલેખો, દેવાલયો, અને પાલીયાઓ અद्याપિ ત્યાં દ્રષ્ટિગોચર થાય છે. તેનાપર જે સંવત્સરના આંકડાઓ કોતરેલા છે તે સં. ૧૧૦૦ થી ૧૭૦૦ સુધીના છે માંગુજીને જાંબુની ચોરાશી મળી એ વચ્ચે ગામ સીદાણી મોજુદ હતું અને ત્યાં આયરોના ઝુંપડાં હતા. કહે છે કે માંગુજી પહેલાં કેટલાક વર્ષ ઉપર સોદાણીવાઈ નામનો કોઈએક આયરાણીએ એ ગામ વસાવેલું હોવાથી તેનું નામ “ સીદાણો ” પડ્યું. અન્ય સ્થળે વળી એવો લેખ છે કે માંગુજીથી અગ્યારમી પેઢીએ થયેલા આશકરણજીએ વિ-સં. ૧૬૪૯ માં સીદાણીમાં રાજગાદી સ્થાપી, એ હકીકત વારોટના ચોપડાને આધારે લખવામાં આવી છે. “ કાઠિઆવાડ સર્વ સંગ્રહ ” નામના ગ્રંથમાં એવો લેખ છે કે સાગાજીથી વેરાજી સુધીના રાજાઓએ ગઢ-જાંબુમાં રાજ્ય કર્યું હતું, પણ એ વાત પાયાવગરની છે. અદેરાજજી પછી વેરોજી થયા અને તે પછી ચોથી પેઢીએ વીજા અદેરાજજી ઉર્ફે અદોજી થયા ત્યાંસુધી સીદાણીમાં રાજગાદી રહી એવું શ્રીબ્રાહ્મણના વારોટનો ચોપડો વાંચતા મालુમ પડે છે વળી તેમાં લખ્યું છે કે અદેરાજજી પહેલાં વિ-સં. ૧૬૮૧ માં ગઢજાંબુની ગાદીએ બેઠા અને તેઓએ વિ-સં. ૧૬૮૨ માં સીદાણીમાં રાજધાની જમાવી.

વિ-સં. ૧૬૮૧ માં ઠાકોર આશકરણજી અક્ષયધામમાં સિધાબા ત્યારે તેઓના પાટવી કુમાર અદેરાજજી ઉર્ફે અદોજી ગઢ સીદાણીની ગાદીએ બેઠા. તેઓના ત્રણ ભાઈઓમાંથી કલ્યાણ-સિંહજી તથા સગરામજીને પાંચ ગામથી ગામ “તઢસાણા” નો ગરાસ મળ્યો. એનો વંશ કમાલપરમાં છે. અને રાજાજીને બે ગામથી ગામ “ઢોકરાહું” ગરાસમાં મળ્યું.

ઠાકોર અદેરાજજીએ નવ વર્ષ પર્યન્ત રૈયતતું સંરક્ષણ કરી રાજ્યને સુસમૃદ્ધ બનાવ્યું. ઉદાર દૃષ્ટિએ અવનવા આનંદ વૈભવનો અનુભવ કરનારા અદેરાજજીને બેરોજી, રઘોજી, ચાંદોજી. સૂરજમલજી તથા જેતસિંહજી નામના પાંચ પુત્ર થયા. વિ-સં. ૧૬૯૦ માં જ્યારે ઠાકોર અદેરાજજીએ કૈલાસવાસ કર્યો ત્યારે તેઓના પાટવી કુમાર બેરોજી સીદાણોના રાજ્યસિંહાસનપર વિરાજમાન થયા. તેઓના ચાર વન્ધુઓમાંથી રઘાજીને ગામ કટારીઆ, છાલીઆ તથા અચારડા, ચાંદાજીને પરનાલા તથા અણિયાલી, સૂરજમલજીને મેંઢી અને જેતસિંહજીને “જામણલા” નો ગરાસ મળ્યો. સૂરજમલજીનો વંશ હાલ વરવાલામાં છે.

બીરવર ઠાકોર બેરાજીએ એકત્રીશ વર્ષ લગી રાજ્ય કર્યું. કહે છે કે તેઓ ગામ “કાળેતર” ગયા હતા અને ત્યાં તલાવને કિનારે પઢાવ નાંખી પહ્યા હતા, તેવામાં કાળેતરના દરવારી સિપા-હીએ વિ-સં. ૧૭૨૧ માં તેઓને દગાથી મારી નાંખ્યા. એ બેરાજીને કરણસિંહજી, હરભમજી, રત-નસિંહજી, જસવતસિંહજી, નૌઘણજી, સતોજી, વરસોજી, રામસિંહજી તથા વજેરાજજી નામે નવ કુમાર હતા.

વિ-સં. ૧૭૨૧ માં બેરાજીએ વૈકુંઠવાસ કર્યો ત્યારે કુમાર કર્ણસિંહજી સીદાણીના શાસ-નકર્તા થયા. હરભમજીને મલગામહું, ચોરણીયા, તથા ચોરણા; રતનસિંહજીને ફેદરા, રાયકું, કં-ધારીઆ, તથા વનાલા, જસવતસિંહજી તથા નૌઘણજીને ડંટડી, અડવાલ, છલાહું તથા દરોદ; સ-તાજીને મોયકા, શોવાલા તથા ટીમલા; વરસાજીને ચચાણા, તથા તરાહીયું; રામસિંહજીને વાજર-હી તથા મહવાણું અને વજેરાજજીને ગામ મોજીદડ ગરાસમાં મળ્યું.

ઠાકોર કરણસિંહજી વીજા સુશીલ અને સમદર્શી હતા, તેઓની એકોનવિંશત્ (ઓગણીશ) વર્ષની કારકીર્દીમાં પ્રજાવર્ગે આનંદિત સુખશાન્તિ મોગવી. સ્વધર્મનિષ્ઠ શ્રીમાન કર્ણસિંહજીને મોજરાજજી, રાજોજી, મારોજી, અલેરાજજી, અમરસિંહજી, મંડલીકજી અને મીરામણજી, નામના સપ્ત કુમાર થયા. એ સાતે કુમાર અનન્ય આતુરભાવથી વર્તન કરતા હતા. તેઓમાં કોઈપણ પ્રકા-

રના કુસંપે પ્રવેશ કર્યો ન હતો. વિ-સં. ૧૭૪૦ માં ઠાકોર કરણસિંહ નીનો સ્વર્ગવાસ થતાં પાટ્ટી કુમાર ભોજરાજજી વીજા સીંહાણીના રાજ્યાસનપર વિરાજમાન થયા. કુમાર રાજાજીને ગામ તાવી, રોજાશોર તથા પરાલી, ભારાજીને સમલા તથા જળહારી, અંબેરાજજીને મથાળ તથા લાલીયાદ, અમરસિંહજીને કારોલ તથા વઢેલ્લ, મંડલીકર્જીને શાવકા તથા નાના ત્રાડીઆ, અને મેરામળજીને ચમલા તથા ચમારડીનો ગરાસ મળ્યો.

ઠાકોર ભોજરાજજીએ રાજ્યની આવાદી અર્થે ઉત્તમ પ્રકારની યોજનાઓ કરી હતી. તેઓને અદોજી, સાંગોજી તથા કસલોજી નામે ત્રણ કુમાર થયા. ત્રાવીશ વર્ષ પર્યન્ત સ્વતંત્રપણે રાજ્યમુખને ભોગવનારા શ્રીમાન્ ભોજરાજજી વિ-સં. ૧૭૬૨ માં સ્વર્ગવાસી થયા ત્યારે તેઓના જ્યેષ્ઠ કુમાર અદોજી સીંહાણીના રાજ્યસિંહાસનપર આરુઢ થયા. કુમાર સાંગાજીને અંકેવાલીઆ, મડીયાદ તથા ધોલી, અને કુમાર કસલાજીને ડાંજારકું તથા શાડીઆ નામનાં ગામ ગરાસમાં મળ્યાં.

ઠાકોર અદોજી (ઉદયરાજજી વીજા) અત્યન્ત વહાદુર તેમજ બુદ્ધિશાલી હતા. ઘણા સમય સુધી સીંહાણીનું રાજ્ય નિરુપદ્રવ રહ્યું હતું, પરંતુ અદાજીના વચ્ચેનાં પાછો ઉપદ્રવ શરૂ થયો. પાલીયાદનો શાચર નાજી વીરવ્રા અદાજીથી વૈર વાંધો વારંવાર ઉપાધિને તાજી કરવા લાગ્યો અને એકહજાર સૈન્ય લઈ સિંહાણીપર ચઢી આવ્યો. તેની સાથે યુદ્ધ કરવા શ્રીમાન અદોજી સજ્જ થયા અને પોતાના શૂરવીર સુભટો સહિત સામા ચાલી શાચર નાજીની નજર આગળે લઈ ચાલ્યા. યુદ્ધની વાજીનો આરંભ થયો. અટકા અદાજીએ ઢંકાપર ઘાવ દઈ નાજીના સૈન્યપર હલ્લો કર્યો, શાચર લોકો પણ ચાલ્યા ચાલ્યા સામા થયા. રણમાં અડગ રહેનારા જાલાઓ વિશાળ ઢાલપર જાત્રુઓના જાટકાઓને ફીલી મદોન્મત્ત માતંગની પેટે માત્ર કરના પ્રહારથી જ કાઢી-ઓને માઠી દશાએ પહોંચાડવા કૃતનિશ્ચય થયા. જ્યારે અદાજીના યુદ્ધ કુશલ યોદ્ધાઓ શાચર સૈનિકોને તેતર સમાન ગણી વાજની સમાન જીટપટ જીટપટમાં લેવા માંડ્યા ત્યારે નાજીના વાજીનો સમુદાય લાજને લીધે પાતાલમાં પેસવા ઇચ્છતો હોય તેમ નમેલી પીઠે પાછો હટવા લાગ્યો. મહા મયંકર ધોંગાણું મચ્યું. પાચર અને વચ્ચેની કડીઓ તડોતડ તૂટવા લાગી, મહાકાલની વિકાલ સહચરી કાલિકા એક સાથે અનેક સૈનિકોના આયુષ્યરૂપી ધનને લૂંટવા લાગી. ઉભયપક્ષના સેનિકો વીર વિનાશ પામ્યા. માંસના મનમાન્યા ગ્રાસ મળવાથી ગૃધ્ર આદિ પક્ષીઓ પરમ હુલાસ પામ્યા. અંતે ઠાકોર અદાજીનો વિજય થયો અને તેઓને હાથે કેદ પકડાઈ શાચર નાજી સીંહાણીના કારાગારમાં જ સ્વધામે પહોંચી ગયો. આ યુદ્ધ વિ-સં. ૧૭૮૦ માં થયું હતું.

કહે છે કે એક વખત ઠાકોર અદરાજજી ઉર્ફે અદોજી ગામ ઘાઘરેટીઆના તળાવને કિનારે દોઢસો સ્વાર સહિત છાવણી નાચી પડ્યા હતા; તેવામાં વઢવાણના ઠાકોર ચન્દ્રસિંહજીએ ગામ મે-થલીપર વિજય મેલવી પોતાની રાજધાની તરફ જતા એજ સ્થળે વિશ્રાન્તિ લેવાનો વિચાર કર્યો અને એક ચારણ મારફત છાવણીને જગા દૂર સ્વસંકલ્પ ઠાકોર અદાજીને કહેવરાવ્યું. અદાજીએ એ વાતનો અનાદર કર્યો; એથી ક્રોધાયમાન થઈને ચન્દ્રસિંહજી તેઓની તાથે લડવા તત્પર થયા. સાત્ર્પર્ષને અતુસરનારા અદાજીએ પણ ગઢજાંબુથી મનાવેલા વનો ગાડાં આવી પહોંચવાથી યુદ્ધ કરવાની તાગ મીડી. દરેક ગાડામા વધે શિરવધીઓ ઘેટેલા હતા; એટલે અદાજીના એકંદર સાડાપા-ચવો મૈનિકો થયા તેઓએ છાવણીના રક્ષણ માટે ગાડાઓને ગઢની માફક ચોમેર ગોટવી દીધાં. વઢવાણની ફોંજે શ્રીમાન અદાજીની છાવણીને ઘેરી લેવાની કોશીશ કરી, તેવામા તે તરફથી ઉપરાઉપર બંદૂકો છૂટવા લાગી. ધરાની વાતને પડતી મૂકી તેઓ એકદમ ભીંતી નરેશની છાવણી માથે તૂટી પડ્યા માત્ર “હા” અને “ના” એ બેજ અક્ષર માટે રણરાગી રાજપૂતોએ આટલું વધું સાહમ સ્વેદ્યું, અને નાગી સમશેરદ્વારા મૃત્યુને માગી લેતા હોય તેમ રણાંગ-ણમા અનેક હૈનિકોએ પોતપોતાના અમૂલ્ય સુધિરને રેડ્યું. એક સાધારણ કારણમર જાગી ઉઠેલા વૈરની જ્વાળામા પતંગીઆની પેટે પડતું મૂકનારા પ્રાણીઓ પ્રાણને ત્યાગી પરલોક પ્રયાણ કરી ગયા અને અવનિમા અચલ નામ રાચી સંસાર સાગરને સહજમાં તરી ગયા. યુદ્ધમા હાર પામેલા ઠાકોર ચન્દ્રસિંહજી વઢવાણ તરફ વિદાય થયા, અને અદોજી પણ સત્ત્વર સીંહાણી ખેઠા થઈ ગયા. એ વચ્ચે વઢવાણના ચારણોએ ઠાકોર અદાજીની વઢાદુરીના કેટલાંક ગીતો વનાવી ગાવા માંડ્યા. એથી ઠાકોર ચન્દ્રસિંહજી વહુજ ચીડાયા અને તેઓએ પોતાના રાજ્યમાથી તમામ ચારણોને રજા આપી. આ વાત ઠાકોર અદાજીના સાંખલવામાં આવતાં તેઓએ તુરતજ ઉક્ત ચારણોને પોતાની રાજધાનીમા ચોલાવી લીધા અને તેઓની આજીવિકા માટે લીંબડીથી ચાર ગાડાને અન્તરે રહેલું “ગ્રામહી” નામનું ગામ આપ્યું.

ઠાકોર અદાજીને વેરોજી, સતોજી, રામસિંહજી તથા પૃથોરાજજી નામે ચાર કુમાર થયા. વિ. સં. ૧૭૮૪ માં શ્રીમાન અદાજીનો સ્વર્ગવાય થતાં કુમાર વેરોજી વીજા સીંહાણીની રાજગાદીએ વેટા. એથી ન્તાના કુમાર સતોજીને મહવાણ તથા રુજેટી; રામસિંહજીને મેંઢી તથા ભાથરીયા અને પૃથોરાજજીને દેવઢીઆ તથા અણિઆઢી નામનાં ગામ ગરાસમા મઢ્યાં.

ઠાકોર વેરોજી મહાન શૂરવીર હતા, તેઓએ કુંવરપદમાંજ વિ-સં. ૧૭૮૨ માં લીંબડીની

અંદર એક કિલ્લાવંધ વિશાળ રાજદરવાર વંધાવ્યો હતો; તેઓને કલ્યાણસિંહજી, હરભમજી, રાણોજી તથા અમરસિંહજી નામે ચાર કુમાર થયા. તેમાંના પાટવીકુમાર કલ્યાણસિંહજી કુંવરપદેજ સ્વર્ગવાસી થયા. કહે છે કે જ્ઞાલાવાડમાં ગાયકવાડ દામાજીની ફોજ આવતાં તેની સાથેનાં ધીંગાણામા ઠાકોર વેરોજી કામ આવ્યા. વિ-સં. ૧૮૦૮ માં એ શોકજનક વનાવ વનવાથી વૈકુંઠવાસી વેરાંજીના દ્વિતીય કુમાર હરભમજીએ રાજ્યની લગામ દાથમાં લીધી. તેઓના ન્હાના ભાઈ રાણાજીને તલસાણું, કટારીઆ તથા પરનાળા નામનાં ત્રણ ગામ ગરાસમાં મળ્યાં.

ઠાકોર હરભમજી મહાન પ્રતાપી અને પરાક્રમી હતા. કહે છે કે તેઓએ વિ-સં. ૧૮૧૫ માં નાના સવાઈની ફોજ સાથે ત્રે માસ પર્યંત વહાદુરીથી યુદ્ધ કર્યું હતું અને તેમાં વિજય મેળવ્યો હતો, વળી વિ-સં. ૧૮૨૩ માં શહેર લીંવડીને ફરતા શેરપનાહના કિલ્લાનું કામ શરૂ કર્યું હતું. અંકેવાલીઆના ઠાકોર વરશાજીને કાઠી લોકો વારંવાર કનડતા હતા. એ વાત જ્યારે ઠાકોર હરભમજીના જાણવામાં આવી, ત્યારે તેઓએ પોતાના પ્રશંસનીય નાવલ્યથી કાઠી લોકોના સાતગઢને છિન્નભિન્ન કરી નાંખ્યા. જેથી કાઠીઓએ જુનાગઢના નામદાર નવાવની મહાયતા મેળવી લીંવડી પર ચઢાઈ કરી. એ વખતે ચોટીલા, આણદપર તથા ભાડલાના તમામ કાઠોઓ સામેલ હતા. મયં-

૧ “શ્રી યક્ષવંતજીવનચરિત્ર” નામના ગ્રંથમાં લખે છે કે ઠાકોર વૈરીસાલજીએ (વેરાજીએ) વિ-સં. ૧૭૮૪ માં લીંવડી શહેરને રાજધાની ઠરાવ્યું. અને એ પછી ગાદીએ આવેલા ઠાકોર હરભમજીએ લીંવડીમાં પૂરેપૂરો નિવાસ કર્યો તથા એ શહેરને સ્વેચ્છા આવાદ વનાવ્યું. વળી એજ પ્રસંગે દાખલ કરેલી ફુટનોટમાં તેમા કર્ણોપકર્ણે સાંભળેલો વાતનો નીચે મુજબ ઉલ્લેખ કરેલો છે.—“વૈરીસાલજીના પાટવી કુમાર હરભમજીએ ચૂડાસમા રજપૂતો ઉકેનેથી લીંવડી જીતી લીધું. પરંતુ વીજી તરફથી એમ કહેવામાં આવે છે કે વૈરીસાલજીએ લીંવડી શહેર વસાવ્યું. વિ-સં. ૧૭૮૪ માં તેઓ સીંહાણીથી લીંવડી આવ્યા. એ વખતે મોગાવાને સામે કાંઠે માત્ર આયર લોકોનાં ઝુંપડાં હતાં, મોગાવાની ઉત્તરે હાલ જ્યાં લીંવડી શહેર છે, ત્યાં એ લોકો પોતાના ઢોરને ચારતા હતા, એ સ્થળે પાંચ લીંવડીઓ હતી, જ્યારે ત્યાં લીંવડી શહેર વસાવવામાં આવ્યું ત્યારે તે “લીંવડીપા” રવા નામથી ઓઢાવા લાગ્યું. એ શહેર વસાવવાના કામમાં સહાય આપનાર કામદાર વાઘડા રતનજી, વાડશ્રી વલ્લભ અને અંકેવાલીઆના સ્થાન વરસોભાઈ વળારજી હતા.

कर लडाइ यइ अने तेमां ठाकोर हरभमजीना लघु बन्धु अमरसिंहजी काम आयां.

वि. सं. १८४३ मां ठाकोर हरभमजीनो स्वर्गवास थतां, तेओना कुमार हरिसिंहजी लीवडीनी राजगादीए वेठा; तेओए प्रथम तो पोताना पिताने हाथे ओरंभाएला लीवडीना गढेनुं जेटलु काम अधूरं रहलुं हुतुं तेने त्वराधी पूर्ण कराव्युं. तयारवाद वि. सं. १८५६ ना आश्विन शुदि १० ने दहाडे वरवालांने फरतो गढ बंधाववा स्वहस्ते खात मुहूर्त कर्युं. ए गढ शा. घेला माघव हस्तक वधायां अने तेमां रुपिया १७६००० एक लाख छोतेर हजारनुं खर्च थयुं.

१ श्रीयुत बालाकुळना वारोट अमरसिंहना मरणनो संवत. १८०६ वतावे छे, परंतु ए वखते हरभमजी गादीए पण नहोता वेठा. बळी "श्री यशवंत जीवनचरित्र" नामना ग्रन्थमां लखे छे के- एक वखते हरभमजी अंवाजीनी यात्राए गया, तेवामां काठोओए लीवडीपर हल्लो कर्यो, हरभमजीना भाइ अमरसिंहजी तेनी साथे लड्या अने तेमां तेमनुं मृत्यु थयुं. ए खबर सांभळतांज हरभमजी लीवडी आव्या अने तेओए ज्यांसुधी भाइनुं वैर न वळे त्यांसुधी लीवडोनुं पाणी हराम करी काठो-लोकोपर चढाइ करी; मार्गमां आवेलां काठीओनां केटलाएक गामोने लूंटो तेओनां स्त्रीपुत्रादिने केद कर्या तथा पाळोआदना काठीओए अमरसिंहजीने मारेला होवाथी त्या जइ तमामने पायमाळ करी नाख्या, अने पाळोआदने उज्जड वेरान जेवुं वनावी दीथुं; त्यांनी जमीनने गर्दभद्वारा इळ इकावी खेडावी तेमा मीटुं ववराव्युं ए वखते ठाकोर हरभमजी काठीओ तथा काठीआणीओ आदि आशरे ४०० माणसोने वेद करी लीवडीमा लइ आव्या अने एक जाहे. दरवार भरी तेओए वल्लु के जे काठीआणीओने हुं पकडी लाव्यो छुं ते मारी व्हेनो छे. तेओने हुं मारा भाइनु वेर बाळवा मांटेज आहीं लाव्यो छुं. तेमना भरथारो तथा अन्य जनो मारा विषे कदाच जूदाज विचार बांधता इशे, परंतु अर्धम भरेलुं आचरण करवुं ए अमारो बुलाचार नथी अने एटलाज माटे हुं अमारी व्हेनोने करीआवर करी छोडी मूहुं छु. "आटलुं कही तेओए काठिआणीओने किम्मती पोशाक आपी सहसहुने गामे सुरक्षितपणे पहुँचडावी दीथी, अने पोते केवा नीतिवान छे तेनी सह कोइने खात्री करावी आपी. हरभमजी एवा तो साहसिक, शौर्यवान, निडर अने धर्मिष्ठ हता के पोतानी प्रजा अने पोताना राज्यना रक्षण उपरांत आसपासमां रहेला पराया तालुकाओनुं पण रक्षण करता हता तेना बदल्यामां ते तालुकदारो पासेथी "पाळ" लेवामां आवती हती. अथमीओ अने धाड-

शौर्यशाली ठाकोर हरिसिंहजीए जुनागढनी फोजने पगारदार तरीके नोगरीमां राखी अने वि० सं० १८५७ मां जतवाडाना गाम वजाणाने भांग्युं, तेपज वढवाजना पगारपी ठाकोर पृथ्वी-राजजी साथे पण युद्ध कर्युं. ए वखते वजे पक्षना मामाओ मराठां युद्ध बंध रखु ठंतुं. वि० सं० १८६४ मां ठाकोर हरिसिंहजी प्रभासगढनी यात्राए पयार्था हता. ए अरमांमां कांडएक विदेशी चारणे भावनगरना महाराजा वजेसिंहजी पासे जइ बात करी के आपे घणा राजाओने नववर्ती कर्या, परंतु वरवाळाने स्वाधीन करवानुं आपनाथी वनी जइयु नहि. आ सांभळी महाराजा वजे-सिंहजीए वरवाळुं सर करवानो विचार कर्यो अने अगाड्यी लीवडीए खबर लखी गेल्ल्या. घेळाणा तुरतज वरवाळे गया अने त्यांना गढनो बंदोबस्त करी तेणे वया कांडाओया नोपो गोटवी दीनी तथा दारुगोळा विंगरे सगग्र सामग्रीने एकत्र करी राखी, भावनगरना महाराजा दार हजागती फोज लइ त्यां आवी पहोंच्या. घेळाणाए ठाकोर हरिसिंहजीनी मेगहाजरीमां भावनगरनी विजाल सेना सामे वधारे वखत टकी शकवानुं अशक्य धारी शान्ति पकडी अने महाराजा विजयसिंहजीने मळी विनिति करी के “ वरवाळाना मालिक लीवडीना नरेज हरिसिंहजी हालमा यात्राए गया छे; एनी मेरहाजरीमां आवो वनाव वनना नाहक भावनगर अने लीवडी वजे महान वैर वयाशे अने एनुं परिणाम सारुं नहि आवे. कोइनी उक्केरणीथी आप जेवा दाना राजाए आवुं म्होडें राहस उठाववुं ए योग्य नथी पछे आपनी इच्छा. महाराजा विजयसिंहजीए लांबो विचार करी घेळाणाना वचनने वजनदार मान्यां अने सामो तेने पोशाक आपीने पोतानी राजधानी तरफ प्रयाण कर्युं.+

पाडुओ ठाकोर हरभमजीनु नाम सांभळी थरथर धूजवा हता. कोड पण गुन्हो वन्यानी हकीकत सांभळतां हरभमजी जाते गुन्हेगारनी पाछळ पडता अने तेने पकडी योग्य शिक्षा आपता. वि. सं. १८३१ मां गायकवाड सरकार तर्फथी लीवडीपर घेरो घालवामां आय्यो हतो; परंतु ए वखते जुनागढना दिवान रणछोडजी लीवडीनी सहायताए आवी पहोंच्या, वळो ठाकोर हरभमजीनो “ कांधो राठोड ” नामे एक बहुज वळवान योद्धो हतो. एथो गायकवाडी लडकरने पाछा हठी सलाह करवानी फरज पडी हतो. तयारवाद जुनागढना नवावथी रीसाएला श्रीयुत् दिवान अमरजीना भाइ दलपतरामभाइ लीवडीमां आवो रखा. तेओने श्रीमान हरभमजीए सारो आश्रय आप्यो हतो.

+ “श्री यशवंतजीवनचरित्र नामनां ग्रन्थमां” लखे छे के भावनगरना ते वेळाना महाराजाए वर-वाळी उपर घेरो घाल्यो, तेमां हरिसिंहजीए तेमने हरान्या, वळी लीवडीनो गढ बांध्यानी खबर म-

ठाकोर हरिसिंहजीना समयमां कर्नल वॉकर साहेबे त्रीव्युट सवंधी आंकडो मुररर कर्यो हतोः- आडवीग वर्ष पर्यन्त उत्तम प्रकारना राज्यसुखनो उपभोग करी वि० सं० १८८१ मां ठाकोर हरिसिंहजी कैलासवासी थया. ए वखते तेओना कुमार भोजराजजी लीवडीना तखतपति थया.

ठाकोर भोजराजजी चोथा वि० सं० १८८६ मां सिद्धपुर तथा अंवाजीनी यात्राए पधायी हता. एओना वखतमा राज्यनी स्थिति बहुज आवाड हती, इश्वर कृपाथी तेओने त्यां कुमार हरभमजी तथा फतेसिंहजीनो जन्म थयो.

वि० सं० १८९३ ठाकोर भोजराजजी वैकुंठवासी थया त्यारे पाटवी कुमार हरभमजी बीजा लीवडीनी राजगादीए बेठा. तेओनुं नाम दाजीराज हतुं. सद्गुणोना धामरूप ठाकोर हरभमजी ओगणीग वर्ष पर्यन्त प्रजानुं स्नेहपूर्वक सरक्षण करी वि. स. १९१२ ता. ८ जान्युआरी सं. १८५६ मां निःसंतान स्वर्गवासी थया, जेथी एज वर्षे तेओना लघु बन्धु ठाकोर फतेहसिंहजीए लीवडीना राज्यनी लगाम हाथमां लीधीः तेओ मोरवी तावाना गाम बेलाया परण्या हता अने ए राणीजीनुं नाम हरिवा साहेब हतुं. ठाकोर फतेहसिंहजी स्वभावे सरल, स्वधर्मनिष्ठ अने पुण्यशाली हता; छतां कोइ पूर्वना कर्मसंयोगे तेओनी शारीरिक संपत्ति सारी न होवाने लीधे विश्वासु मंत्रीपंडळ राज्यनो कारभार संतोषकारक रीते चलावता हता. राणीजी हरिवा साहेब पण मदा सुज्ञ अने संस्कारी हता; तेओए यशस्वी यशवतसिंहजी तथा बन्धवसिंहजी उर्फ उमेदसिंहजी नामना उभय कुमारने जन्म आय्यो.

श्रीमान यशवतसिंहजीनो जन्म वि. स. १९१५ ना वैशाख शुद्धि ६ ने सोमवारे तथा कुमारश्री उमेदसिंहजीनो जन्म वि. सं. १९१८ ना जेठ वदी १२ भोमवारे थयो हतो. वि. सं. १९१८ मा ठाकोर श्री फतेसिंहजीनो स्वर्गवास थनां कुमार श्री यशवतसिंहजी लीवडीनी राजगादीए अभिषिक्त थया, ए वखते तेओनी उम्पर मात्र त्रण वर्षनीज हती. राजमाता हरिवा साहेब नीनिज्ञ अने कार्यकुशल होवाथी नामदार ब्रिटीश सरकारे तेओश्रीने राजकाज चलाववानी स्वतंत्र सत्ता सौंपी. पाच वर्ष पर्यन्त तो ए रीने राज्यनो कारभार चाल्यो. पांतु जनानानो पूर्ण मर्यादा

छवाथी गायकवाडी मग्दार विठलगव भास्कर चट्टी आव्यो हतो, परंतु हरिसिंहजीनुं पराक्रम तथा निदग्ता जोड मलाह करी पाछो चाल्यो गयो.

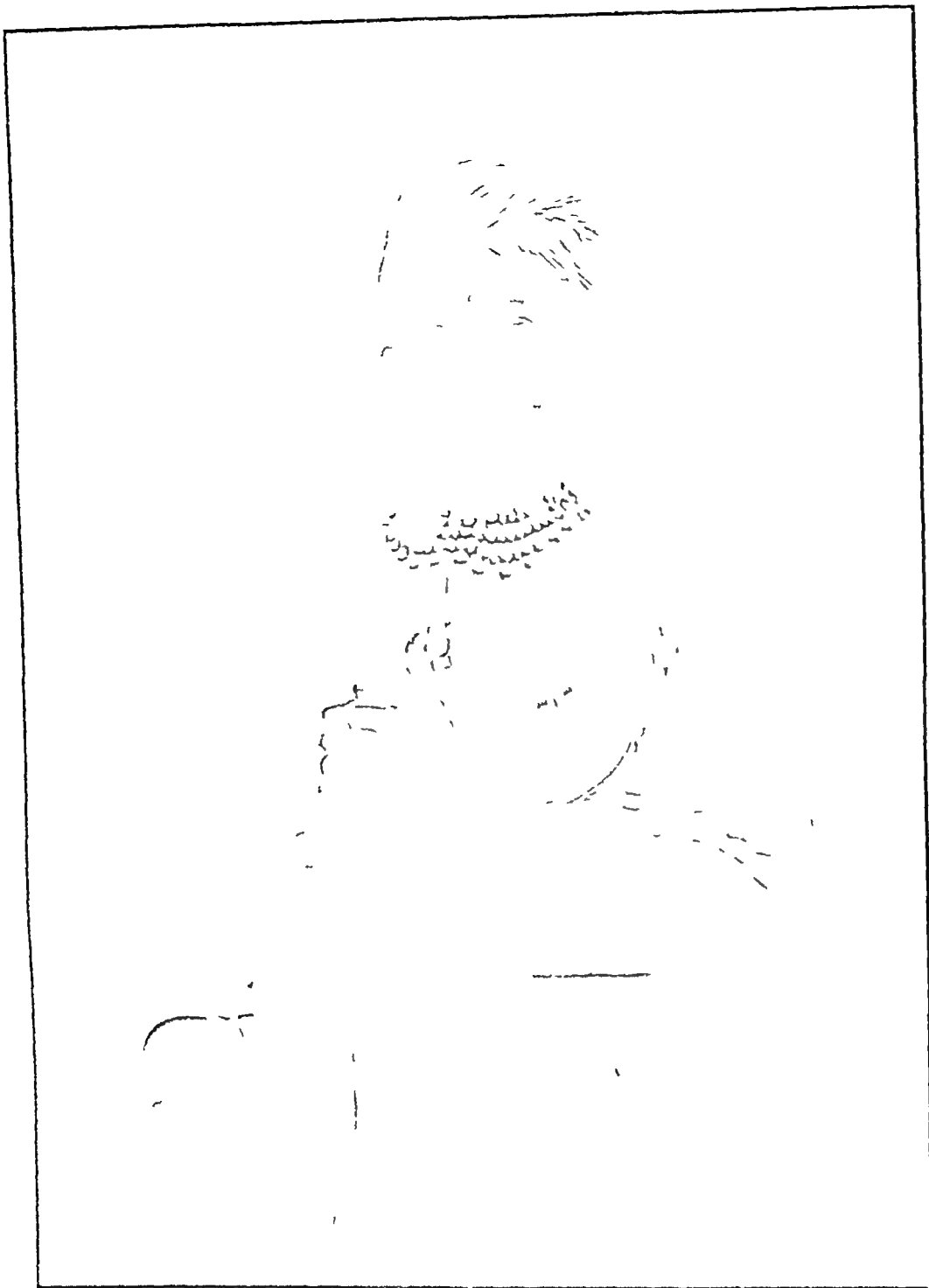
* वि० सं० १८६४. ३० म० १८०७-८.

જાલવનારાં શ્રીમતી હરિવા સાહેવને ઢાથે કદાચ પ્રજાને ન્યાયને વ્દલે અન્યાય મઠ્ઠે એવી આશંકાથી નામદાર અંગ્રેજ સરકારે વિ. સં. ૧૨૨૩ માં લીંવડીનો રાજ્ય કારોવાર આસીસ્ટન્ટ પોલીટીકલ એજન્ટની દેસ્વેરે નીચે રાખ્યો અર્થાત્ રાજ્યપર મેનેજમેન્ટ થયું. કુમાર શ્રી યશવંતસિંહજી તથા ઉમેદસિંહજી વિ. સ. ૧૯૨૭ સને ૧૮૭૧ ના ફેબ્રુઆરી માસમાં રાજકોટની રાજકુમાર કૉલેજમાં વિદ્યાભ્યાસ અર્થે દાખલ થયા, એ વખતે તેઓના મુસાફર તરીકે રાણા કેસરીસિંહજી સાથે ગયા હતા. કુમાર શ્રી યશવંતસિંહજી વિ. સં. ૧૮૨૬ માં પોતાનાં માતૃશ્રી હરિવા સાહેવ સાથે સિદ્ધપુર, અંવાજી તથા વહુચરાજીની યાત્રાએ તથા વિ. સં. ૧૯૨૮ માં પ્રભાસવાટળની યાત્રાએ પધાર્યા હતા. ત્યારવાદ વિ. સં. ૧૯૨૯ માં મુંબઈ જઈ ત્યાં પધારેલા કલકત્તાના નામદાર વાઙ્સરોયને મળ્યા, અને એ વર્ષ સિંહસ્થ હોવાથી ત્યાંથી સીધા નાશિક ગ્રંથકની યાત્રાએ પધાર્યા. એ વખતે તેઓશ્રીએ હજારો રૂપિઆનું પુણ્યદાન કર્યું હતું.

કુમારશ્રી યશવંતસિંહજીનાં લગ્ન વેલા ઠાકોરસાહેવનાં કુંવરી સાહેવ મોંઘીવા સાથે તથા રુવા ઠાકોરસાહેવનાં કુંવરી માજીરાજવા સાથે વિ-સં. ૧૯૩૦ ના વૈશાખ વદી ૧૧ ને મંગલવારે મોટી ધામધૂમથી થયાં. તેઓ નામદાર વિ-સં. ૧૯૩૧ માં ભારતેશ્વરી રાણી વિક્ટોરીઆના કુમાર (પ્રિન્સઓફ વેલ્સ) ની મુલાકાત માટે મુંબઈ પધાર્યા હતા. વિ-સં ૧૯૩૨ તા. ૬ એપ્રિલ સને ૧૮૭૬ ને દહાડે તેઓશ્રીએ ઇંગ્લંડના પ્રસાસ અર્થે પ્રયાણ કર્યું. એ વખતે રાજકુમાર કૉલેજના પ્રિન્સિપાલ મી મેકનોટન સાહેવ, પટેલ આત્મારામ જોડવારામ, વાઘેલા રવોભાઈ, સ્વાસ નારાણ તથા સ્વાસ નથુ વિગેરે સાથે હતા.

યૂરોપની તથા અમેરિકાની મુલાકાત દ્વારા મહાન્ અનુભવ મેળવી કુમારશ્રી યશવંતસિંહજી ઇ-સ. ૧૮૭૬ ના અક્ટોબર માસમાં કુશલતાપૂર્વક લીંવડી આવી પહોંચ્યા. તેઓને વિ-સં. ૧૯૩૩ તા. ૧ આગષ્ટ ઇ-સ ૧૮૭૭ ના માંગલિક દિવસે જ્ઞાલાવાહ પ્રાન્તના આસીસ્ટન્ટ પોલીટીકલ એજન્ટ મે. હન્ટરસાહેવદ્વારા લીંવડી સ્ટેટની સ્વતંત્ર સત્તા પ્રાપ્ત થઈ. પ્રજામાં અપૂર્વ આનંદ ફેલાયો. એ મહોત્સવમાં સ્નેહી, સંબંધી તથા મિત્રવર્ગે સારો ભાગ લીધો હતો.

ઠાકોરસાહેવશ્રી યશવંતસિંહજી વાઙ્મયયીજ ધર્માનુરાગી હતા; તેઓ પોતાનો કેટલોએક સમય શિવપૂજનમાં, વેદાન્ત વિચારમાં, કવિ પંડિતોના સંગામમાં અને શાસ્ત્ર મંચી ચર્ચામાં વ્યતીત કરતા હતા. પ્રજા સર્વ પ્રકારે સુખી હતી અને પોતાના ધર્મનિષ્ઠ રાજાને મિતા તુલ્ય પ્રમાણી નિરંતર માન ભરેલી નજરે નિહાળતી હતી. નામદાર ઠાકોરસાહેવ વિ-સં. ૧૯૩૫ ના ફાગણ વદી ૨ ને

His Late Highness Thalore Sahib Sir Jisvantsinhjee, Limbedi

रविवारे नांदोदनरेश गोडिल गंभीरसिंहजीनां कुंवरी देवकुंवरा साथे हथेवाळे परणवा पधार्या हता. अने एज वर्षना वैशाख मासनी शुदि ११ ने शुक्रवारे उतेळीआना दरवार दाजीराजजीनां कुंवरी वाइराजवा साथे लीवडीमांज पोंखाणा हता. ए प्रसंगे लाखो रुपिआनो व्यय कावामां आव्यो हतो. त्यारवाद पोताना लघुबन्धु उमेदसिंहने वेला तथा गढकाना कुंवरी साथे वि-सं. १९३६ ना वैशाख शुदि ८ ने सोमवारे म्होटी धामधूमथी परणाव्या हता. वि-सं १९३७ मां भावनगर गोंडल रेल्वेने खुल्ली मुकवामा आवी त्यारे नामदार ठाकोरसाहेब श्री जसवतसिंहजी व्हादुरे मुंवडना नामदार गवर्नर साहेब, काठिआवाडना मे. वालासान पोलीटीकल एजन्ट साहेब, केटलाएक देशी राजवंशीओ तथा म्होटा अमलदारो वगेरेने एकरोज उत्तम प्रकारनी मिजभानो आशी हती अने तेमा उदार दिलधी हजारो रुपिआ उडाव्या हता. वि-सं. १९३७ मां तेओ नामदार महावलेश्वर पधार्या हता अने त्याथी वळती वखते आवुजी तथा अंवाजीनो कल्याणकारी यात्रा करी आनंदपूर्वक राजधानीमां आवी प्होंच्या. वि-सं. १९४० मां तेओश्रीने मुंवडना नामदार गवर्नरसाहेबनी धारासभामा सभासद तरीके स्थापवामां आव्या.

वि० सं० १९४१ मां नामदार गवर्नर लॉर्ड रेनी मुलाकात माटे नामदार ठाकोर साहेबनुं मुवड पधारवुं थयुं हतुं. एज वर्षे तेओ विलायत तरफ विदाय थता कलकत्ताना वाइसराय लॉर्ड रीपननी मुलाकात अर्थे वीजीवार मुंवड पधार्या हता अने ए वर्षे सिंहस्थ होवाने लोथे त्यांथी परभारा सहकुटुम्ब नाशिकच्यंवकनी यात्रा पण करी आव्या, ए वखते स्वयंमपरायण श्रीमान ठाकोर साहेबे अनेक प्रकारनां पुण्यदानथी महान् सुयश मेळव्यो हतो.

वि० सं० १९४३ मां ज्यारे नामदार गवर्नर लॉर्ड रे साहेब काठिआवाडमां पधार्या, त्यारे श्रीमान ठाकोर साहेबे तेओने लीवडी पधारवा आमंत्रण कर्तुं अने पोताना नविन राज्यमहेलमां एक प्रशसनीय मानपत्र आप्युं. जेनो नामदार गवर्नर साहेबे सहर्ष स्वीकार कर्यो. ए प्रसंगे लीवडी स्टेटना तमाम भाशातोए नामदार ठाकोर साहेबना हुकमथी त्यां हाजरी आपी हती.

वि० सं० १९४३ मां भारतेश्वरी राणी वीक्टोरीयाना प्रीन्स ड्युक ऑफ कोनोट पोतानां वावु महित राजकोट पधार्या ते वखते श्रीमान ठाकोर साहेबे त्यां जड देशी रजवाडाओना महान् दरवार मध्ये नामदार प्रीन्सने काठिआवाड तरफथी आपवा तैयार करेलुं मानपत्र वांची संभळाव्युं हतुं. एज वर्षे वदनीय महाराणी वीक्टोरीयानी ज्युविलीनो महोत्सव होवाथी काठिआवाडनां समस्त राज्यो तरफथी तेओने सुधारकवादी तथा मानपत्र आपवा माटे नामदार ठाकोर साहेब श्री जसवत-

सिंहजी वैशाख शुद्धि ९ ने दहाडे विलायत पधार्या. ए वखते तेओनी साथे गणा केसरीसिंहजी, कोचमेन हरिभाइ तथा मघा अने अणढा नामना वे खवास हता. विलायत पहुँच्या वाढ श्रीमान ठाकोर साहेव महाराणी विक्टोरीयाने मळ्या. भाग्यशालिनी भार्गेश्वरीए तेओने पोताना मनोहर महेलनी अंदर मिजमानी आपी अने “ नाइट कमान्डर ऑफ थी इन्डीअन एम्पायर ” नो मानवंतो इल्काव स्वहस्ते एनायत कर्यो. श्रीमान ठाकोर साहेव त्यांनुं तमाम काम पूर्ण कर्या वाढ ब्रीजवॉटर नामना एक महान् ग्रहस्थ साथे अमेरिकामां पधार्या अने ए खंडने पश्चिम कांडे रहेला सेनफ्रान्सीसना बंदर सुधी मुसाफरी करी. वि० स० १९४४ ना मागशर वढी १० ने शुक्रवारे पोतानी राजधानीमां आवी पहुँच्या. ए मुसाफरीमां आशरे एक लाख रुपिआनुं खर्च थयुं हतुं.

श्रीमान् ठाकोर साहेवश्री यशवंतसिंहजी सन १९०७ ना एप्रील मासनी ता. १५ मीए कैलासवासी थया; तेओने कांइ संतति हती नहि, जेथी पोताना गादीवारस तरीके कोड योग्य नर-ने चुंटी कहाडवा तेओनी प्रथमथीज इच्छा हती. पोताना अवसान पहेलां थोडा वर्ष अगाड ज्यारे तेओ पुनामां हता, त्यारे हालना श्रीमान् ठाकोरसाहेव श्री दोलतसिंहजी के जेओ ते वखते जामनगर स्टेटना इम्पीरीअल लान्सर्सना उपरी हता अने कर्नल दादभा ए नामथी ओळखाता हता, तेमना तरफ तेओश्रीनी दृष्टि ठरी हती. ए विचार धीमे धीमे मुट्ट हतुं गयो अने पोताना अवसान समये तेओश्रीए एवी इच्छा दर्शावी के मारा वारस तरीके नामदार सरकारे कर्नल दादभाने मंजुर राखवा.

लीवडीनी राजगादी माटे अन्य वारसदारे बांधो उठाव्यो हतो, परंतु मरहुम ठाकोरसाहेव सर यशवंतसिंहजीनी इच्छाने मान आपीने तेमज श्रीमान् दोलतसिंहजीने राजवंशी तथा सुगिहित गणीने नामदार सरकारे तेमनेज गादीवारस तरीके मंजुर राख्या, अने इ. स. १९०८ ना एप्रील मासनी ता. १४ मीए लीवडीनी राजगादीनो स्वतंत्र अधिकार सोंप्यो.

श्रीमान् ठाकोरसाहेव श्री दोलतसिंहजी वहादुरे तरुतनशोन थया वाद प्रजाने सर्व प्रकारे संतोष आप्यो छे, अने मरहुम ठाकोरसाहेवनी खामी जरा पण जणाववा दीधी नथी. तेओ प्रथमथीज लीवडीना भायात अने गरासदारनी पंक्तिमां गणाता आव्या छे. वि. सं. १५४२ मां ज्यारे ठाकोर खेताजीनो स्वर्गवास थयो, त्यारे तेमने नाजीजी आदि तेर पुत्रो हता, पाटवीकुमार नाजीजी अंगहीन होवाथी राज्यने दुश्मनोना डरथी वचावी शके तेवा न हता, एथी बीजा कुमार भाणजीने गादीए वेसाडवा राजकीय जनो एकमत थया, परंतु राणो भाणजी दीर्घदर्शी होवाथी तेमणे कहुं

के आपणी रजपुत जातिमां म्होटाभाइनी हयाती होय त्यांमुथी न्हाणाभाइने गादीए वेसाडी शकाय नहिः अने तेम करीए तो नाहक भाइभाइमां क्लेश थाय, एटला माटे कोइने माठुं न लागे तेम क-
खा मारो विचार छे; सांगाजी सहुथी न्हाणा छे, एने गादीए वेसाडीए तो कोइने कहेवापणु रहेशे नहि. ए बात सहुने रुची; जेथी सांगाजीने राजगादीए वेसाड्या. ए वखते राणा भाणजी के जे हालना श्रीमान् ठाकोरसाहेव श्री दोस्तसिंहजी बहादुरना बडवा थता हता, तेओनी उदारवृत्ति विषे सर्व कोइ प्रशंसा करवा लाग्या. ठाकोरश्री सांगाजीए पोताना बडील वंधु नाजीजीने “व-
ज्जोल” तथा राणा भाणजीने पच्छम, झोवाळुं, लालीयाढ तथा जणसाली नामनां चार गाम गरा-
समां आप्यां के जे खेताजीनी कारकीर्दीने अते लखाइ गयुं छे.

राणा भाणजीने हरदासजी नामे एक पुत्र थया अने हरदासजीने त्यां पण मेपजी नामे एक पुत्र अवतर्या, ए मेपजी बहुज बहादुर हता, तेमणे हाढा नामना काठी साथे धीगाणुं करो जीत मेळवी ह्ती. ए वावतमां कोइ एक कविए नीचे मुजब दोहो बनावेलो छे.

“पाणी पच्छमीआ, चूडासर चडावीयुं;

हामे हादलका, मंगल ढाल्यो मेपला.”

राणा मेपजीने खेताजी नामे एक पुत्र थया, ए खेताजीना पुत्र नागजीए दामाजी गायकवाडनी फोजने पच्छमनी सीममां लुंटी अने तेनो रु० २४०००) चोवीश हजा-
रनो माल हाथ कर्यो. गायकवाडे राणा नागजीने कांडपण नहि कहेतां ए सिंहाणी-
ना भायात होवाथी त्यां मोसल मोकल्या. मोसल घणा समय मूथी सीहाणीमां पड्या
ग्या, तेनी मोसलाइना रुपिया पण चढ्या, एथी लुंटीनो माल अने मोसलाइना रुपिया
बमल करवा राज्य उपर गायकवाड तरफथी वधारे जबरजस्ती थवा लागी. ठाकोर
साहेबने कोइए समजाव्यु के राणो नागजी आवी म्होटी रकम आपणने एक साथे भरी शके तेम
नथी. माटे जे जे वखते एनां खळां तैयार थाय, ते ते वखते माणसो मोकली जबरजस्तीथी आपणे
कवजे करी लेवां. एम करवाथी धीरे धीरे आपणां नाणां बमल थड जगे. आ बात ठाकोरसाहेबने
ठीक लागवाथी तेओए राणा नागजीना पच्छम नामना गाम उपर फोज मोकली घउंना खळां जप्त
कर्या. राणा नागजीए निश्चय कर्यो के हवे गराम हाथ रहेशे नहि, माटे तमाम गरास ब्राह्मण तथा
चारणो वंगरेने कृष्णार्पण करी अहीथी चाल्या जवुं एज उचितछे, पळीथी बहारवटुं खेडी बाहुबळथी
रीजो गराम मेळवथु. एम धारी तेमणे ब्राह्मणो तथा चारणोने योलावी जमीन आपवा मांडी,

આસપાસના ઘણા બ્રાહ્મણો ભેઝા થયા હતા. રાણા નાગજીભાઈને ત્યાં તેમનો ભાણેજ મિજમાન બની આવેલ હતા, વચ્ચે મારામારી થાય અને પોતાને આંગણે ભાણેજનું રુચિર રેડાય તો મહા પાપ લાગે એવા ભયથી પોતાના પૌત્ર સજાજી (જેમલજીના પુત્ર) સાથે તેમને પીપલીઈ રવાના કર્યા, પાંચઠ્ઠી કોઈએક બ્રાહ્મણે આવી ગરાસ માગ્યો. રાણા નાગજીભાઈ કહ્યું કે ગરાસનો ધણી પીપલીઈ ભાણેજને મુકવા ગયેલ છે તે આવીને આપશે, એક દિવસ તમે રોકાઓ. બ્રાહ્મણને ભ્રાન્તિ થઈ કે મને ગરાસ આપવો નથી એટલા માટે બહાનું કાઢે છે; માટે આ વાત સીદાણીની ફોજવાળાને કહ્યું તો તેના તરફથી મને જરૂર ગરાસ મળશે, આમ નિશ્ચય કરી એ ફોજના ઉપરી પાસે ગયો અને વધી વાત જાહેર કરી. ફોજના ઉપરીએ તેને વડલો આપવા દિલાસો દઈ સજાજીને કેદ કરવા માટે સ્વારોને પીપલી તરફ રવાના કર્યા. સજોજી પણ ભાણેજને સહીસલામત ઘેર પહોંચાડી પાછા વળી ચુક્યા હતા. માર્ગમાં ફોજનો ભેટો થયો, ફોજવાળાએ તેમને તાવે થવા સમજાવ્યા, પરંતુ જયમલજીના પુત્ર અને નાગજીના પૌત્ર શૂરવીર સજોજી ધીંગાળું કરવા સજ્જ થયા, પોતે એકલા હતા, તો પણ ફોજનાં ઘણાં માણસોને કાપી કામ આવ્યા, તેમની સ્ત્રાંભી પચ્છમ તથા પીપલી વચ્ચે હાલ પણ મોજુદ છે. આ સ્થિતિ રાણા નાગજીભાઈને મળતાં તેઓ પોતાના પૌત્ર ભીમાભાઈ તથા સજાજીના વાલપુત્ર વીસાભાઈ વગેરે કુટુંબ કવીલાને લઈ ગોંડલ તરફ ચાલી નિકળ્યા. પચ્છમવાળાને પરહદમાં પહોંચી ગયેલા જાણી તેમનો તમામ ગરાસ દરવાર દાખલ કરવામાં આવ્યો.

રાણા નાગજીભાઈ પોતાનાં બેઠે ગોંડલના ઠાકોરશ્રી કુંભાજી વેરે ઓપેલ હતાં. ઠાકોર કુંભાજીએ તેમને ચોરડી તથા ગુંદાલું નામનાં બે ગામ આપી ફોજના ઉપરી બનાવ્યા. રાણા નાગજી તો પચ્છમ વગેરે ગામનો ગરાસ છોડી ગોંડલ ગયા, પરંતુ તેમના કોઈએક સ્થાનની જવુ નામની દીકરીએ પોતાના માલિકનું નિમક હલ્લ કરવા અર્થે કમ્મર કસી, તે અસહાય હોવા છતાં વડોદરે જઈ પહોંચી અને માથે વળતી સગડી લઈ દામાજી ગાયકવાડ પાસે પોતાના માલિક ઉપર ગુજરેલો જુલમ જાહેર કર્યો. વાઈની સ્થિતિ ઉપર દામાજીને દયા આવવાથી તેમણે રાણા નાગજીનો ગરાસ પાછો આપવા સીદાણી ઉપર હુકમ લખી મોકલ્યો, ઠાકોરસાહેબે એ વચ્ચે અનેક બહાનાં વતાવી ગરાસ પાછો આપ્યો નહિ, જેથી જવુવાઈ વીજો વાર વડોદરે ગઈ અને ફરી એજ સ્થિતિમાં ફરિયાદ કરી હુકમ લખાવ્યો તો પણ કાર્યસિદ્ધિ ન થઈ, ત્યારે તે ત્રીજી વાર ત્યાં ગઈ અને હુકમની સાથે ગાયકવાડનાં માણસોને પણ સાથે લાવી. આ વચ્ચે સીદાણી નરેશ પચ્છમવાળાને ગરાસ પાછો આપવાનું વચન દઈ ગાયકવાડી માણસોને વિદાયગીરી આપી, અને પાંચઠ્ઠી જવુવાઈનો જાન લેવા

माटे घाट घड्यो, तेओए जाण्युं के ज्यां सुधी जवु जीवती छे, त्यां सुधी आमने आम उपाधि कराव्या करगे, माटे एने परलोकमां पहुँचाव्या बिना दामाजीनी फोजनो दरोरो सीहाणीने सुखे रहेवा देशे नहि. थोडा बखत पडी ठाकोर साहेवे जवुवाडने समशेरना झटकाधी कपावी पोतानो विचार पार पाड्यो, मरतां मरतां जवुवाडए पोताना सवता रुधिरमां हाथ भीजावी राणा नागजीनी डेलीए छापा मार्या अने कहुं के ज्यां सुधी राणा नागजीनो वंशज महाराजा मांगुजीना तखत पर नहि बेसे, त्यांसुधी सीहाणी नरेशना वंशनी वृद्धि थसे नहि अने त्यां लगी आछापा पण कोइ प्रकारे भुंसागे नहि. ए जवुवाडने राणा नागजीना वंशजो एक देवी तरीके माने छे अने अघापि पन्डमममां तेने पूजे छे तथा प्रसंगोपात नैवेद्य धरावे छे.

उपर मुजब बनाव बन्या बाद थोडे बखते राणा नागजीनो गोंडलमां स्वर्गवास थतां तेमना पुत्र भीमाजीने श्रीमान् गोंडल नरेशे सैन्यनु आधिपत्य आप्यु. भीमाजीना म्होटा भाइ सजाजीना बीसाभी, बीसाभीना रामोभी अने रामाभीना सरतानजी नामे पुत्र थया. ए सरतानजी निर्वण गुजरी गया.

राणा भीमाभीए गोंडलनी फोज लड़ लीवडी उपर चालीश वर्ष पर्यन्त बहारबटुं खेड्युं, ज्यारे एमने वृद्धावस्था प्राप्त थड, त्यारे तेमना पुत्र हरिभीने गोंडलना लङ्करनुं उपरीपणुं मळ्युं, तेओ गोंडलनो फोज पैकी हसन छडीआताना दोदसो घोडा लड पाळीयाद आव्या, अने त्यांना हाथी खाचर मारपात लीवडी सबधी तपास कराव्यो. त्यांथी एवा समाचार मळ्या केठाकोर साहेवनो प्रीतिपात्र कांधो राठोट बीमार छे अने तमे गोंडलथी नीकळ्या छो, ए खबर तेमने पडी गया छे. आ सांभळी राणो हरिभी पांच घोडेस्वार साथे लीवडी आव्या अने सीधा कांधा राठोडने घेर गया. हसन बगेरे बीजा स्वरोने दुडा नामने स्थळे राख्या हता. हरिभीए कांधा राठोडने मुवाण पूछ्या बाद परस्पर ओळवाण नीकळी, तेवामां ठाकोरसाहेव पण त्यां पथार्या. ठाकोरसाहेवे पूछ्युं के आ नवा मेमान कोण? कांधाराठोडे जवाव आप्यो के ए मेमान नवानगरना छे अने वरसोडे जता आही मने सुवाण पूछ्या आव्या छे. आजनो दिवस मारे त्यां रोकामे; ठाकोर साहेव पथारी गया बाद कांधाराठोडे हरिभीने कहुं के तमारी साथे केट्या सवार छे? राणा हरिभीए समग्र हकीकत जाहेर की. कांधाराठोडे कहुं के ए वया स्वरोने लीवडी बोलावी लीओ. हरिभीए प्रथम तो आनाकानी की, पण पछीथी हमन बगेरे तमाम माणमोने लीवडी बोलाव्या हा वही. बीजे दिवसे राणा हरिभीनी हाजरीमां श्रीमान् ठाकोर साहेव कांधा राठोडने

ત્યાં પધાર્યા. એ વચ્ચે કાંધા રાઠોડે કહ્યું કે-સાહેવ, આપણે વઢવાણ નરેશ ચાંદાખીની સાથે વેર છે, માટે એની સાથે પચ્છમવાળા કે જે વઢારવટે છે તેને વઢાડી મારીએ તો તે વેમાનો એક પક્ષ નાશ પામશે અને તેથી આપણને લાભ થશે. એ વાત ઠાકોર સાહેવને ગમી, પરંતુ તેઓ તુરત વોલી ઉઠ્યા કે પચ્છમવાળા આપણા સાથે વઢારવટું છેડે છે અને કાંઈ મદદે આવે ? કાંધા રાઠોડે ઉત્તર આપ્યો કે એ તો હું ગમે તે પ્રકારે એને રામજાવી કાર્યસિદ્ધિ કરાવી લઉં. “વહુલાઈ” કહી ઠાકોર સાહેવ પોતાને અવાસે પધાર્યા. રાણો હરીખી ત્યાંજ બેઠા હતા, તેઓએ કાંધા રાઠોડના કહે-વાથી હસન વગેરે સમગ્ર સ્વારોને સત્તર વોલાવી લીધા, એ વધાને રાજ્ય તરફથી ઉતારા વગેરેની સગવડ કરી આપવામાં આવી, ત્યારવાદ વિમારીથી મુક્ત બનેલા કાંધારાઠોડને સાથે લઈ શ્રીમાન ઠાકોર સાહેવ શીશાણી દેવદર્શનાર્થે પધાર્યા. એ વાત લીંવડી રહેતા વઢવાણના ગુપ્ત દૂતે તુરત વઢવાણ પહોંચી જાણ કરી, ત્યાંથી (૬૦૦) ચારસો ઘોડેસ્વાર લીંવડી આવ્યા અને નિરાંતે હૂંટ ચલાવી તથા કેટલાંક વાન પકડ્યા. એ તમામને નાગનેશના ગઢમાં રાખવાના ડરાદારી વઢવાણની ફોજ ભોગાવાને પેલે કિનારે પહોંચી, તે વચ્ચે તેમાંના કોઈ કાર્યકુશલ માણસે કહ્યું કે આમ લીંવડોનો માલ લઈ નાગનેશના ગઢમાં જાવો શકાશે નહિ. માટે વઢવાણ જઈએ તો સારું આ રીતે નિશ્ચય કરી વધા પછા વળ્યા, એ પહેલાં રાણો હરીખી પોતાના સમગ્ર સ્વારો સહિત વઢવાણ તરફ ચાલી નીકળ્યા હતા, તેઓ ઇટલેસૂથી આગળ વધ્યા કે જ્યાંથી વઢવાણનાં દેવમંદિરો તથા રાજમુવન વગેરે સ્પષ્ટ રીતે દ્રષ્ટિગોચર થતાં હતાં, પરંતુ લીંવડોનો માલ હૂંટી ચાલી નીકળેલી વઢવાણની ફોજનો તેઓને મિલાપ ન થયો, જેથી વધા પાછા ફર્યા અને કેરાળા નામના તઝાવ ન-જીક પહોંચ્યા ત્યાં દૂરથી અશ્વોના પદપ્રહાર વહે ઉડેલી રજના સમુદાયને લીધે ધૂમરિત બનેલ આકાશ તરફ દ્રષ્ટિ કરી રાણા હરીખીએ પોતાના સ્વારોને સચેત કરી ઉક્ત તઝાવમાંજ યન્ત્રનાલિકાઓને દારૂ ગોળીથી સજ્જ કરવા આજ્ઞા આપી, જો કે વઢવાણના ઘોડેસ્વારોએ એ લોકોને જોયા, પરંતુ પોતાના સૈનિકો વિશેષ પ્રમાણમાં હોવાથી તેઓએ અશ્વોની ગતિને અટકાવી નહિ. અને પોરસમાં આવી પરસ્પર વોલવા લાગ્યા કે-લાગે છે તો લીંવડોના માણસો, પણ કાંઈ હરકત નહિ, વાજના ઝપાટા પાસે વિચારા તેતરનું વળ ક્યાંસૂથી ટકવાનું ? એને પણ કેદ પકડી સાથે લેતા જઈએ ઇટલે કાગારની કોટડીઓમાં ભલે કહોલ કર્યા કરે. મિથ્યાભિમાન મનુષ્યોનું કેટલું અહિત કરે છે એ આ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજી શકાય છે. વઢવાણની ફોજ નજીકમાં આવી કે તુરત રાણા હરીખી વગેરે એ વીરહાકની સાથે વંદૂકો છોડી અને તુરતજ મ્યાનમાંથી તલ્લવારોને સેંચી

हिम्मतभर दुःखमनोना दल उपर हट्टो कर्षो अने “ हरहर महादेव ” एवा उन्नत उच्चारथी एकाएक गगनमंडलने गजावी मूक्युं. राणा हरीभी वगेरेए छोडेकी अकेक गोलीथी टांके वळेला बढवाणनी फोजनां ववे चार चार माणसो वंधाई गया अने आशरे वसो माणसो एकीसाथे मरणने शरण प्रया, फोजमां भगाण पड्युं, बाकीना वसो स्वारी प्राणवचाववा खातर लीवडीथी लूटेल मालने तथा पकडेला वानने पडतां मूकी पलायन करी गया. आ वखते हसन छडीआए राणा हरीभीने कहुं के वापु ! हवे कोइ पाछुंवालीने जुए एम नथी, माटे दीधे राखो, एम कही बढवाण फोज पाउठ घोडाओने मारी मूक्या अने ठेठ बढवाणना गढ सूधी गाजरमूळानी माफक प्रतिपक्षीओने कापी पाछा वळ्या. केराळा तळावमां आवी वान छोड्यां अने लीवडीना माल साथे हाथ आवेलो के-टलोक बढवाणनो माल पण स्वाधीन करी आगळ वध्या. आ अरसामां शीहाणीथी कांधा राठोड साथे पाछा वळेला श्रीमान लीवडी नरेजे मार्गमां पोतानी रैय्यतमांनो केटलांएक मनुष्योने जोइ आ-श्रयथी पूछ्यु के तमो अही क्यांथी ? रैय्यते जवाव आप्यो के-साहेव ! आपेंज अमने छोडाव्या, वचान्या अने वली अजाण्यानी माफक आम शुं पूछो छे ? आ शब्दो सांभली वधारे विस्मित वनेला ठाकोरसाहेवे कांधाराठोडने कहुं के आनो भेद मारा समजवामां आवतो नथी. त्यारे कांधा-राठोडे जणाव्यु के-कृपानाथ ! आपणी गेरहाजरीथी वाकेफ थइ बढवाणनी फोज लीवडी आवी हशे अने कांइ लूटफाट करी आ लोकोने वान पकडी लइ गया हशे. रैय्यते कहुं के-जी हा. एज बीनावनी छे, पण कोइ बहादुर पुरुषो के जेणे अमने छोडाव्या तथा लीवडीनो वधो माल हाथ कर्षो एमणे बढवाणनी फोजने एवी तो छिन्नभिन्न, कंपायमान अने कतल करी छे के जेनुं वर्णन अमाराथी थइ शकतुं नथी. अमे खात्रीथी नजरे जोएलुं कहीए छीए के बढवाणना लगभग चारसो घोडेस्वारोमांथी भाग्येज पांच पचीश वचवा पाम्या होय ? श्रीमान् ठाकोरसाहेवे कांधाराठोडने पूछ्युं के ए बहादुर पुरुषो कोण हशे ? के जेणे आपणी रैय्यतनी रक्षा करी लीव-टीनी जती आवरने जाळवी ? कांधाराठोडे प्रत्युत्तर आप्यो के ए बहादुर पुरुषो बीजा कोइ नहि पण पन्डमवाळा राणो हरीभी आपणे ज्यारे सीहाणी आव्या त्यारे में तेओने लीवडी रोकी राख्या हता. एमणेज आपणा राज्यनी रक्षा करी छे. आ रीते वातचीन चाली रही छे त्यां राणो हरिभी आवी परोंच्या. श्रीमान ठाकोरसाहेव तेमने प्रेमपूर्वक मळ्या अने आदरमान सहित लीवडीमां लइ आ-व्या. बीजे दिवने जातेर दरवार भरी राणा हरीभीए वजावेन्नी राज्यमेवाना बढलांमां तेमने गाम “ बलाट ” गराममां आयुं अने गायकवाडना रा. २४०००) चोवीस हजार भरी आपे तो

पच्छम वगेरे गामो पण पाछां आपवानो इच्छा वतावी; परंतु ए वखते नागानी एटली घधी तंगी हती के एक सारा राज्यमांथी पण एटली रकम नीकळी शके तेम न हती, तो एटला रुपिया गरासदारो पासे तो क्यांथीज होय ?

आ रीते बाहुवळथो “ वलाळु ” गरासमां मेळतो राणो हरीभी श्रीमान् लीं वडो नरेशनी राजा लइ गोंडळ गया. त्यां तो तेमने निवृत्ति ए वेसवानो वखनज न मळ्यो, कारण के ए वखते “ जेनुं जोर तेनी जमीन ” एज दोर उपर राजपूतोना मन दोराएळां हतां. गाम धोराजी प्रथम जुनागढनी हकुमतमां हतुं परंतु गोंडळ ठाकोरे दळना वळथी तेने स्वाधीन कर्युं, फरी एना पर पोतानी सत्ता जमाववा जुनागढनी जरी फोज आवी. गोंडळनुं लड्कार पण लडवा माटे सामुं जतुं हतुं तेवामां हरीभीनो रस्तामां भेटो थयो. गोंडलनरेश कुंभाजीने हरीभीए आ प्रमाणे अश्वारूढ थयानुं कारण पूछतां तेमणे उक्त बात जणावी. हरीभी साथे आववा तैयार थया. त्यारे कुंभाजीए कहुं के मामा, तमे हजु चाल्या आवो छो तेथी घेर जइ आवो तो सारुं. पण हरीभी तो आग्रह्यी साथे आववा नीकळ्या. मार्गमां जे जगोए वे फांटा पडता हता ते जगोए शुक्रनावळीए कुंभाजीने जणाव्युं के डुंको रस्तो अशुभ छे. तेथी तेमणे फेरवाळे रस्ते जवानुं कबुल कर्युं. त्यारे पोताना बाहुवळ उपर आधार राखनार हरीभीए कहुं के हुं तो दुश्मनोने जे रस्तेथो अट मळी शकाय ते रस्तो शुभ समजु छुं. तमने ठीक पडे ते रस्ते जाओ. हुं तो डुंके रस्ते जइश एम कहो एकज माणस साथे लइ चालता थया. धोराजी प्होंची दुश्मनोनी छावणीमां एकदम प्रवेश कथों, सूवाना तंबु पासे जइ कहेवराव्युं के सूवा साहेवने बोलावो. हथोदथ नवाव साहेवने कागळ आपवानो छे. आथी सूवो वहार आव्यो के तुतज पोताना भालाना एकज प्रहार वडे सूवाने ठार कथों. छावणीमां तो कोलाहल मची रह्यो. दुश्मनोए जाणुं के सेना आवी प्होंची. तेथी प्राण लइ सर्व दुश्मनो नासवा लाग्या. हरोभो सूवाने मारीनेज शान्त न थया पण तेमनी पाछळ पड्या. छावणीना माणसो लगभग चार कोश प्होंच्या पळी जोयुं तो मात्र वेज माणसोने जोया तेथो हिम्मत राखी सामा थया. भारे मारामारी थइ तेशां पण पाच पंदर माणसोने प्रवळ पराक्रम वडे ठार करी हरीभी नाम अपर करी काम आव्या. हाल पण ते जगोए हरीभीनी खांभी छे. तेमनी प्रशंसा करतां कोइएक कविए कहुं छे के:—

“ आगळ गोहेल सामैये ग्योतो, एम जाडा संगत जोइ;
हरने हामो दोइ, एमां कीओ भलेरो भीमाउत. ”

રાણા હરીભીને વચ્ચતોજી નામે એક પુત્ર હતા. દહવાના કાઠીઓએ જ્યારે ધોરાજીમાં લૂંટ કરી ઢોર વાઢ્યાં, ત્યારે તેની પાઢઢ ગોંઢઢ તરફથી રાણો વચ્ચતોજો ચારસો ઘોડાં લઈ ચઢ્યા, જે-તપુર તથા પેઢલા વચ્ચે મેટો ધનાં ધીંગાણું ધયું અને તેમાં કામ આચ્યા. ગોંઢઢની ફોત્તે થઈ. એ વચ્ચતાજીના રવોમી, માલોમી, મેલોમી, પાંચોમી, તથા લલોમી નામે પાંચ પુત્ર હતા.

અંગ્રેજી ફોજના ઉપરી અને કચ્છ માઢવીના રહેવાશો લલ્લી સુંદરજીશેટે મઢલો માંગવા માટે ગોંઢઢ ઠાકોર પાસે લઢકર માગ્યું. ઠાકોરસાહેવે રાણા હરીમીના ન્હાના પુત્ર પાંચામીને તથા લલ્લામીને લઢકર સાથે મોકલી આપ્યા. એ લોલોએ મઢલો માંગી, માળલાચરને કેદ કર્યો; ચુડા ઉપર ચઢાઈ કરી, ચુડાના ઠાકોર સાહેવને કેદ કર્યા; ચાંડાધારના જાઢેજા લલ્લામીનું જોર પળ જોયું. નવ દિવસ લઢાઈ ચાલી, ચાંડાધાર માંગી જાઢેજા લલ્લામીને કેદ કર્યા, વાઢવ રાજોઢોએ આચ્યા, ત્યાં ચંડળો ફૂલૂલ કરવાપો કેદીઓને મુક્ત કર્યા. એ તમામ કાર્યમાં રાણા પાંચામીએ તથા લલ્લામીએ વઢુજ બઢાદુરી વતાવી હતી. એ લલ્લામીના બ્હેન સોનવા નવાનગરના જામશ્રી રળમલ લેરે આપેલાં હતાં. શ્રીમતી સોનવાને પેટે પ્રાતઃસ્મરણીય ઢાનવીર જામશ્રી વિમાજીનો જન્મ થયો. જ્યારે જામ વિમાજી નવાનગરની ગાદીએ વિરાજમાન થયા ત્યારે તેઓએ પોતાના મામા લલ્લામીને જામનગર લોલાવી “લોઢો તથા ચાલ્લીયું” નામના લે ગામ ગરાસમાં આપ્યાં અને અમીર તરીકે પોતા પાસે રાલ્યા. એ લલ્લામીને હકોમી, મુલુમી, લલોમી, કાલુમા તથા સામતસિંહ નામે પાંચ પુત્ર થયા, તેમાંના લીજા મુલુમીના હાલોમી, મીમોમી તથા ઢાઢમા નામે ત્રણ પુત્ર થયા. તેમાંના ઢાઢમાસાહેવ કે જેઓ સાંપ્રત સમયે સ્વ. લીંલડીના ઠાકોરસાહેવ શ્રી ઢોલ્લતસિંહજી એવા નામથી સુપ્રસિઢ્ધ છે, તેઓ મરહુમ જામશ્રી વિમાજીના ઢરવારમાં ઉલ્લર્યા અને ઉંચા પ્રકારની કેલ્લવળી મેલ્લવલા સમર્થ થયા; જામશ્રી વિમાજીએ તેઓની ઉત્તમ કોલેલીઅત જોઈ એ લલ્લને સ્ટેટમાં ઉમા કરવામા આવતા ઇમ્પીરીઅલ સરવીસ લઢકરના ઉપરી તરીકે નિમનોક કરી. ઉન્ન કાર્યમાં તેઓએ ઘળી સારી આવરુ મેલ્લવી અને પોતાના હાથ હેટેના લઢકરને સુલ્લ સલ્લથી ઉમઢા તાલીમ આપી અને પોતે પળ જોકે એ વિપયનું ઉત્તમ જ્ઞાન ધરાવતા હતા, તોપળ પુના, ટીસા, સીમલા, મયુરા અને મીરત લગેરે સ્થલે જઈ રીતસર લઢકરી પરીલાઓ પસાર કરી. તેમજ જે જે અમલઢારોના પરિચયમાં આવ્યા, તેમનો ઉંચો અભિપાય મેલ્લવ્યો. જ્યારે પોતે પુનામાં હતા ત્યારે લઢકરી પેરેઢ અને લાંપ એકમરસાઈમમાં એવી તો પ્રવીળતા ધરાવતા હતા કે જેથી ઇન્સ્પેક્ટીંગ ઑફીસર કેપ્ટન ફોરલસ, લોમ્પે સાઉથ લેન્સર્સના કમાન્ડીંગ ઑફીસર કર્નલ પેગન તથા કર્નલ જોન્સ એલી અલાજે તેમની પ્રશના કરવા લાગ્યા અને તેમના વિલેકી સ્વમાવને લીધે પોતપો-

તાનો હર્ષ દર્શાવવા લાગ્યા. શ્રીમાન ઠાકોરસાહેવ જ્યારે જામનગર ઇમ્પીરીઅલ સર્વીસ ટુપના કમાન્ડીંગ ઑફીસર હતા, ત્યારે મુંબઈના આગલા ગવર્નર લૉર્ડ હેરીસનું નેઓજી સ્વાસ્થ્ય ધ્યાન રાખ્યું હતું. જ્યારે નામદાર ગવર્નર જામનગરના વંદરપર ઉતર્યા, ત્યારે તેઓજી પોતાના ભાષણ દરમ્યાન જી. ઠાકોર સાહેવનાં જીવન વર્ણન કર્યા હતાં. ઇ. સં. ૧૯૦૧ માં આસ્ટ્રેલિયાને ફીડરલ પાર્લામેન્ટ આપવાનું નક્કી થયું. એ વખતે પોતપોતાની જુજાલી તેમજ સંતોષ જાહેર કરવા માટે બ્રીટીશ લઝકરની માફક જુદાં જુદાં રાજ્યોનાં ઇમ્પીરીઅલ સર્વીસ ટુપ્સમાંથી હુંટી કહાડેલા ઑફીસરોને ત્યાં મોકલવાનો નામદાર સરકારે નિશ્ચય કર્યો. ૩૪ કમીશનર ઑફીસરો અને ૬૬ નોન કમીશનર ઑફીસરોને પસંદ કરવામાં આવ્યા. જી. ઠાકોર સાહેવ દોલતસિંહજી પણ તેમાંના એક હતા. એ દોલતી “હેલ્થાસી” નામની આગવોટમાં તા. ૨૪ મી નવેમ્બરે મુંબઈથી રવાના થઈ ડીસેમ્બર માસમાં સીડની વંદરે પહોંચી; ત્યાંથી તેઓ સર્વ ત્રીસવેન ગયા અને તે વખતે લૉર્ડ લેમીંગ્ટનને મળવાનો તથા તેમની સાથે ઓળખાણ કરવાનો પ્રસંગ મળ્યો. ઉપરાંત એ દ્વીપ દરમ્યાન આસ્ટ્રેલિયાના પાંચે વિભાગો, ટાસમાનીયા, ન્યુઝીલૉન્ડના મુખ્ય શહેરો તથા વીજી કેટલીફ જાણવા જોગ જગ્યાઓ જોવાનો અને એ વ્યાં સંસ્થાનોના મુખ્ય વજીરોને તથા લૉર્ડ હોપટાઉનને મળવાનો શ્રીમાન ઠાકોર સાહેવને પ્રસંગ મળ્યો હતો. ન્યુઝીલૉન્ડની મુસાફરી દરમ્યાન શ્રીમાન ઠાકોર સાહેવ મી. સેડનના મિજવાન વન્યા હતા અને એ પ્રખ્યાત રાજ્યદ્વારી પુરુષની કારોવારી શક્તિ વિષે તેમના ટુંક સહવાસ દરમિયાન મી. સેડનને સારી અસર થઈ હતી. આસ્ટ્રેલિયા તથા ન્યુઝીલૉન્ડની મુસાફરીમાં સમગ્ર પાર્ટીની વહુજ મમતાથી આગતાસ્વાગતા કરવામાં આવી હતી. ત્યારવાદ મહારાણી વિક્ટોરીયાનું મૃત્યુ થવાથી વાકીનું કામ વંધ કરવામાં આવ્યું. એટલે આસ્તી પાર્ટી હિંદુસ્તાન તરફ પાછી ફરી જામનગરમાં મરહુમ જામશ્રી જસવંતસિંહજીની સગીરવયે મેનેજમેન્ટ હતું તે વખતે ઉક્ત સ્ટેટના એડમીનીસ્ટ્રેટર કર્નલ કેનેડી શ્રીમાન ઠાકોર સાહેવને પોતાની જમણી વાંજ સમાન માનતા હતા. જામશ્રી જસવંતસિંહજી જામનગરની ગાદીએ બેઠા વાદ કેટલીક વાંવંતમાં વાંધો પડવાથી શ્રીમાન ઠાકોર સાહેવે પોતાની નોકરીનું રાજીનામું આપ્યું. એ વાત સાંખલતાંજ સ્વ પોરવંદરના કલિભોજ મહારાણા શ્રી ભાવસિંહજી વહાલુર તેઓને પોતા પાસે વોલાવી લીધા અને સેનાધિપતિનો માનવંતો હુદો આપ્યો. ત્યારવાદ તેમને થોડા વખતમાં સ્વ. લીંબડીના ઠાકોરસાહેવ શ્રી યશવંતસિંહજીનો અપુત્ર સ્વર્ગવાસ છતાં લીંબડીની રાજ્યગાદી પ્રાપ્ત થઈ. આ ઉપરથી સર્વ કોઈ સ્પષ્ટરીતે સમજી શકશે કે રાજ્ય મળ્યા પહેલાં શ્રીમાન ઠાકોર સાહેવ શ્રી દોલત-

सिंहजी बहादुरजी कारकीर्दी उज्ज्वल अने प्रख्यात छे; दुनियादारीनो तेओने उच्चतर अनुभव मलेलो छे अने असाधारण कावेलीअत, कुनेह तथा शक्ति माटे तेओ पंजाएला छे तेमज तख्तिन-शीन थया बाद स्वल्प समयमान प्रजाना सुख अर्थे अपूर्व उत्कंठा प्रदर्शित करी एक महान कावेल, सुधरेला अने दानबोर राज्यकर्ता तरीके मशहूर थया छे. पोताना संस्थानमां दरेक जातनी केळवणी मफत आपनानी काठिआवाडमां पहेल करनार श्रीमान् ठाकोर साहेबग छे. लींवडीना बेपारनी वृद्धि माटे तेठलाज उपयोगतुं एक अन्य पगलु भरी तेओ नामदार पोतानो कारकीर्दीने विशेष उज्ज्वल करी छे. लींवडी तेमज आसपासनां गामोमां उंची जातनुं अने घणुं रु पाकतुं होवाथो पूर्वे लींवडी शहर रुना व्यापारतुं एक म्होडें मघक हतुं, पण पछीथी केठलाक वित्तलोभी व्यापारीओए रुमां भेळसेल करी दगो करवाथी लींवडीना रुनी नामनाने धको लाग्यो. तख्तिन-शीन थया बाद तुरतमांज श्रीमान् ठाकोर साहेबतुं ध्यान ते तरफ खेंचायुं अने योग्य कानुनो पसार करवानी साथे लींवडीमां कॉटन प्रेस अने कॉटन मारकेट खोली मंद पडेल रुना व्यापारने पूर्वनी माफक पाछो सतेज कर्यो. आथी दगादुगो करनारा केठलाक व्यापारीओने नुकसान थयुं. तेमज ए लोको कंइक नाराज पण थया. छतां ए सुधारो प्रजावर्गने पसंद पडयो अने एथो सर्वने घणा संतोष थयो.

श्रीमान् ठाकोर साहेब श्री दोलतसिंहजी केळवणी प्रत्येनी उरार राज्यनीतिथी, खेडुन वर्गनी स्थिति सुधारवाना प्रयासथी, व्यापारने उत्तेजन आपवाथी उद्योगी संस्थाओनो समारंभ करवाथी तेमज पोतानी प्रजातुं दरेक रीते भलुं करवानी उत्तम भावनाओथी मग्हुम ठाकोर साहेब तेओथोने पोताना बारस तरीके चुंटी कहाडवामां बुद्धिशाली तथा दीर्घदर्शी हता एवुं सावित करी आप्यु छे. वळी तेमना विषे लींवडीनी प्रजाए तथा ए बखनना काठिआवाडना एजंट टु धी गवर्नर पी. फीट्सगाल्ड साहेबे जे उंची आशाओ वांधी हती ते वधी सफल थवा पामी छे. तेओ नामदारने तख्तिनशीन करती बखने मी. फीट्सगाल्ड साहेब बोल्या हता के-लींवडीनुं राज्यकुटुंब घणा जुना दखतनुं छे, अने जे कारकीर्दीमां तमे पडवाना छे, तेमां तमने टकावी राखवा माटे तथा दोरवा माटे लींवडी राज्यकुटुंबनी बळकती कारकीर्दी तमारा आगळ छे. जे जग्या भरवा माटे तमने अत्यारे नीमवामां आवे छे तेने माटे तमने बहुज सारी केळवणी मळी छे एम मारुं मानतुं छे. तमने जामनगरमां केळवणी मळी छे तेमज मग्हुम विभाजी जामसाहेबना हाथ नोचे तमने घणी सारी नालीम मळी छे. ते जामसाहेबे तमने इम्पीरीअल सर्विस लेन्सर्सना उपरी

नीम्या, जे लश्कर तेमज उभुं कर्तुं, जेनी व्यवस्था करी, जेने केळव्युं अने जेना कमान्डींग ऑफीसर तरीके तमे १३ वर्ष काम कर्तुं, ते वखते तेमज तयार पछी सरकारनुं घोडस्वार लश्कर तेमज देशी तथा अंग्रेजी रेजीमेन्ट साथे ट्रेनींग माटे तमे सर्वंध धरावता हता अने जे जे जुदा जुदा अमलदारोना हाथ नीचे तमे काम कर्तुं तेमनो एकी अवाजे सारो मत तमे मेळव्यो छे. पांचमी रॉयल आइरीस लेन्सरना कमान्डींग ऑफीसर मरहुम कर्नल चोड्राम जे एक प्रख्यात लडवैयो हतो ते मारा जाणवा प्रमाणे ऑफीसर तरीके तमारा गुणो अने तमारी वर्तणुक विपे घणोज उंचो मत धरावतो हतो अने तमे एक घणाज सरस ऑफीसर छो एम तमारा विपे लखी गयेल छे. ज्यारे इम्पीरीअल सर्वांस लेन्सर्समां हता त्यारे तमे आस्ट्रेलिया तथा न्युझीलंडनी मुलाकात लीथी हती अने इम्पीरीअल सर्वांस लेन्सर्समांथी निकळी गया पछी पोरबंदरमां तेमज बीजे ठेकाणे कारोवारी अनुभव तमे घणोज मेळव्यो छे. तमारी कारकीर्दीं वधी सारीज छे अने जे वयो जुदी जुदी जातनो अनुभव, तमे मेळव्यो छे ते तेमज लश्करी ताळीमथी बरोबर नियमसर काम करवानी तेमज अमल चलाववानी टेव पडी छे ते राज्यकर्ता तरीके तमने बहु उपयोगी थड पडवां जोडए. राज्यकर्ता तरीके तमारुं काम सहेलुं नथी, कारणके राजाने माथे म्होटी जोखमदारीओ रहेली होय छे तेमज तेमने फसावनारी लालचो घणी होय छे, पण तमारी वर्तणुक विपेना म्हारा लांवा अनुभवथी मने पूरेपूरो भरोसो छे के तमे तमारा माथे पडेली जोखमदारीओ डहापणथी बजावशो, न्यायसर राज्य करशो अने सुधेरला तेमज आगळ वधता जता कारोवारना बया फायदा तमारी रैय्यत भोगवशे. ”

मी. फोटग्नराल्डनुं भाषण पुरुं थया वाद श्रीमान ठाकोरसाहेब योग्य शब्दोमां छटादार भाषण आपी लींवडीना राज्यसिंहासनपर विराज्या. ए वखते देशी विदेशी अनेक मिजमानो आवेळा हता अने एक योग्य नरवीरनो उदय निहाळीने अत्यंत आनंद पाम्या हता. ए महोत्सव प्रसंगे म्हारा तरफथी निम्नलिखित काव्य निवेदन करवामां आव्यां हतां.

सोरठा.

आनंद लहत अनेक, लखि सज्जनगन लक्षविधि;
रसिक राज्य अभिषेक, दोलतसिंह दिनेशको ॥

कवित.

दोलत दराज दरसावे, तिथि त्रयोदशी;

मंजु मधुमास आश पूरक अशेषको ॥
 कवि नथुराम मुदधाम दिन मंगलको,
 निम्बनगरीकी हानि हरन हमेशको ॥
 संवत् उन्नीस शतचोसठको चारु आज,
 करन निकंदन कुठार सब क्लेशको ॥
 डोलत सनेही सब हर्षके हिंडोरनपें,
 उदय अमोल लखि दोलत दिनेशको ॥ २ ॥

सवैया.

घाद्य विजैप्रद वाजत राजत साजत साज सबै अति सुंदर;
 त्यों नथुराम निरंतर निर्मल, मंगलरूप महा मुद मन्दिर;
 आज छल्यो अवनि तलपें सुखनीर सन्यो शुभ श्रेय समन्दर;
 निम्बपुरी सुरनगरी सोहत, दोलतसिंह प्रतापी पुरन्दर ॥ ३ ॥

कवित्त.

गुनी गुनज न झवरान नयके निधान,
 साज सुरराज तुल्य सुखमय साजो आप ॥
 कवि नथुराम अभिराम यशवंतनन्द,
 नित्य कवि कोविदपें नेहसों निवाजो आप ॥
 दोलत नृपाल द्विजधेनुप्रतिपाल दिव्य,
 आनंदके आलवाल भूतलमें भ्राजो आप ॥
 बखत बुलंद निम्ब नगरके तखतपें,
 हर्षयुत वर्ष शत अवधि विराजो आप ॥

सर्वैया.

ठाकुरश्री यशवंतके नंद, जताकर जोर सपत्न सताकर ॥
धाकर धर्महुके पथमें, नथुराम निरंतर विघ्न विदाकर;
छाकर क्षेम जमाकरके जस, आनंदके उदधि गुन आकर,
पाकर पूर्ण प्रमोद तपो, दुनिमें नित दोलतसिंह दिवाकर ॥५॥

कवित्त

पूरन प्रतापवंत उत्तम अमाप आप,
पाये निम्बपुरीको स्वतंत्र अधिकार आज ॥
कवि नथुराम गुनग्राम राजताज धरि,
गरिबनिवाज करी नित्य कीरतिके काज ॥
जयके जहाज बांधो पुन्यकी पुनित पाज,
निरअभिमान है महान मखवान माज ।
हर्षसों हमेश कविकोविदके क्लेश काटि,
दोलत नरेश दिव्य दोलत लहो दराज ॥ ६ ॥

धनाक्षरी.

साहिबी महान मिली निम्ब नगरीकी नीकी,
तोपें तिलमात्र कियो नांहि गुनको गुमान ॥
कवि नथुराम कीर्तिकेतु फहराये जग,
प्रजा मन भाये करि सत्यासत्यको प्रमान ॥
रिपु तरसाये दान मेह बरसाये पुनि,
हिय हरसाये हितुजनके सदा सुजान ॥

छाये सुखसंपत्तिसों गुनिमें गवाये जासों,
पाये दीप्ति दूनी नृप दोलत दया निधान ॥७॥

धनाक्षरी.

लेकें गुन रत्न आये जिनजिन आप ढिग,
किम्मत तवाइ प्राप्त कीनि सदा तिन तिन ॥
कवि नथुराम वह चाहत विशेष चित्त,
सुज्ञपन राउरो सराहत है छिन छिन ॥
प्रबल प्रतापी मखवान महि मंडलमें,
नर गरवीलेकों नसाओ आप गिन गिन ॥
दोलत दिपाइ चिरकाल प्रजापाल पद,
द्वितीयाके इन्दु जैसो उदै पाओ दिन दिन ॥८॥

कवित्त.

झलक ये झालावार हूकी सब खलकमें,
अलक पुरीसी खास नजरमें आती है ॥
कवि नथुराम जन आश्रितकों नित्य जाके,
पत्रनकी पांति ताप तनके नसाती है ॥
सरस सुधाके तुल्य जाके है अनल्प फल,
सेवकों सदा सुखदायिनी सुहाती है ॥
दोलत नरेश यह नींवरी तिहारी दिव्य,
कायम हमारी कल्पवल्ली कहाती है ॥९॥

सवैया.

जाहिर श्री जसवंतको नन्दन दानहुके दरियाव वहावे,

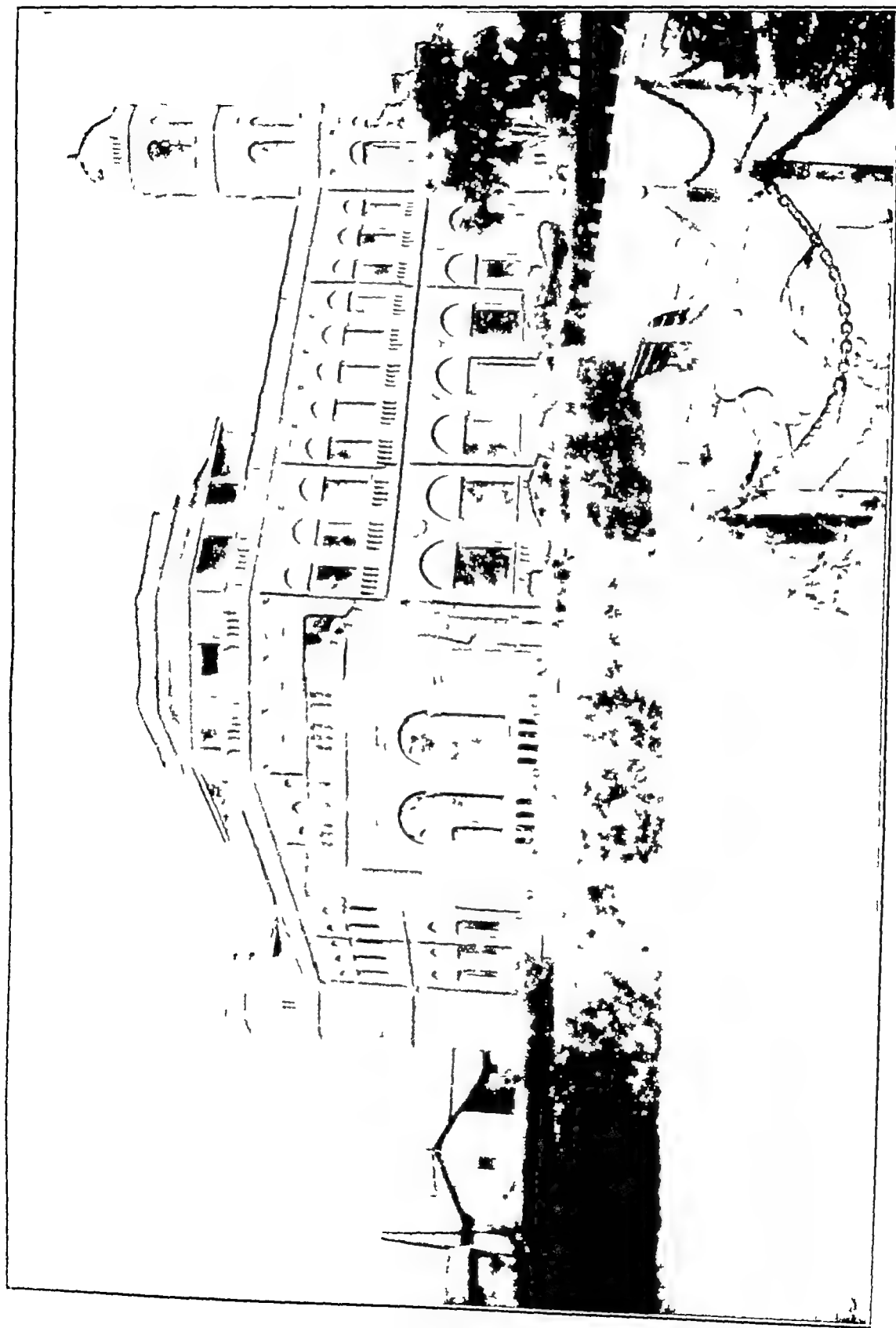
ત્યોં નથુરામ રટે જિહિ નામ વહી ઢિગ રંચ ન દુઃખ રહાવે ॥
રચ્છકહે સુરસંતનકે વદ દાનવકો તૂન દંત ગહાવે,
યા કલિકાલમેં નીંવરીકે નૃપ દોલતસિંહ દયાલ કહાવે ॥૧૦॥

શ્રીમાન ઠાકોરસાહેવ શ્રી દોલતસિંહજી વઢાદુરનો જન્મ વિ-સં. ૧૯૨૪ ના અષાઢ વદિ ૬ તા. ૧૧ જુલોઈ સન ૧૮૬૯ ના રોજ થયો છે, તેઓશ્રીના પાટવી કુમાર દીર્ઘાયુ દિગ્વિજયસિંહજીસાહેવ વિ-સં. ૧૯૫૨ ના ચૈત્ર વદિ ૧૩ તા. ૧૦ એપ્રિલ સન ૧૮૯૬ ના રોજ જન્મ પામ્યા છે. તેઓએ પળ પોતાના પિતાશ્રીની પેઠે ડંચા પ્રકારની કેઠવળી લીધી છે અને રાજકોટ રાજકુમાર કોલેજમાં પૂરતો અભ્યાસ કરી હાલ વિચાર્યતમાં રાજ્યનીતિની ઉત્કૃષ્ટ કેઠવળી લેવા અર્થે નિવાસ કરે છે. તેઓશ્રીનાં લગ્ન સ્વ. ઇડરના રાઠોડ રાજા કેસરીસિંહજીના કુંવરીશ્રી નંદકુંવરવા વેરે થયેલ છે. શ્રીમાન ઠાકોરસાહેવના કુટુંબમાં શ્રીમતી રાણીજી શ્રી વાલુવાનાહેવ વળ કુમારશ્રીઓ નામે પ્રતાપસિંહજી, ફતેહસિંહજી તથા ઘનશ્યામસિંહજી અને કુંવરીશ્રી રૂપાલીવા તથા કુંવરીશ્રી રમણી-કકુંવરીશ્રી નામનાં ઉભય પુત્રીઓ છે.

લીંવડી સંસ્થાનમાં ૪૯ હકુમતી ગામો છે. ગડ સેન્સસ પ્રમાણે સ્ટેટની કુલ વસ્તી ૩૩૨૮૭ માણસની છે. આ સિવાય આ સ્ટેટના અમદાવાદ જીલ્લામાં આવેલાં ૩૪ વિન હકુમતી ગામો છે. ફટાયાઓને જુદે જુદે વચ્ચે આપેલા ૪૪ ભાયાતી ગામો છે. પાછલા વચ્ચે જત્યાઓનો ચરેચર સ્ટેટમાંજ સમાવેશ થતો હતો અને ઇ. સ. ૧૮૦૭ માં કાઠિયાવાડના દરેક સંસ્થાનોમાં અગ્રે-સર થઈને આ સંસ્થાને નામદાર બ્રીટીશ સરકાર સાથે કોલકારાર કર્યા તે વચ્ચે તેમજ હતું અર્થાત્ ઉક્ત ગામડાઓના વચ્ચે જત્યાઓ લીંવડી સ્ટેટનો હકુમતમાં તે વચ્ચે વીન શકે ગણવામાં આવતા હતા. અને કોલકારારથી એ રીતનો લીંવડી સ્ટેટનો કબજો છે એવો નામદાર સરકારે મેરેટો આપી હતી, પણ ત્યારપછી જીલ્લાનો હદમાંહેલા ગામડાઓ વિશે એક વચ્ચે ઇ. સ. ૧૮૦૨ માં અંગ્રેજસરકાર અને વીજા વાજીરાવ પેશ્વા વચ્ચે થયેલા વસીનના કોલકારારના ચરા અર્થનો બ્રીટીશ સરકારે અવઢો અર્થ કર્યો અને એને આધારે ઉક્ત ગામોની હકુમત બ્રીટીશ સરકારે ધારણ કરી અને જમીનની મહેસુલનો હક લીંવડી સંસ્થાનને સોંપ્યો. તેવીજ રીતે ઇ. સ. ૧૮૦૭ માં કર્નેલ વોકર સાહેવ સાથે કરેલા કોલકારાર વચ્ચે ભાયાતો ઉપર લીંવડી દરવારની હકુમત તથા ઉપરીપણા વિશે પ્રથમની માફક ચોટો અર્થ થયાથી તેમજ ત્યાર પછી લીંવડી દરવાર તથા ભાયાતો વચ્ચે જે ચરેચરો સંબંધ

वस्ती
कुम्भी
जोना
अप्रे
अर्याद
ता हता.
ती, पण
मने बीबा
वळो अर्ष
अमीननी
पाहेन साये
प्रयमनी
रखरो स्तंभ

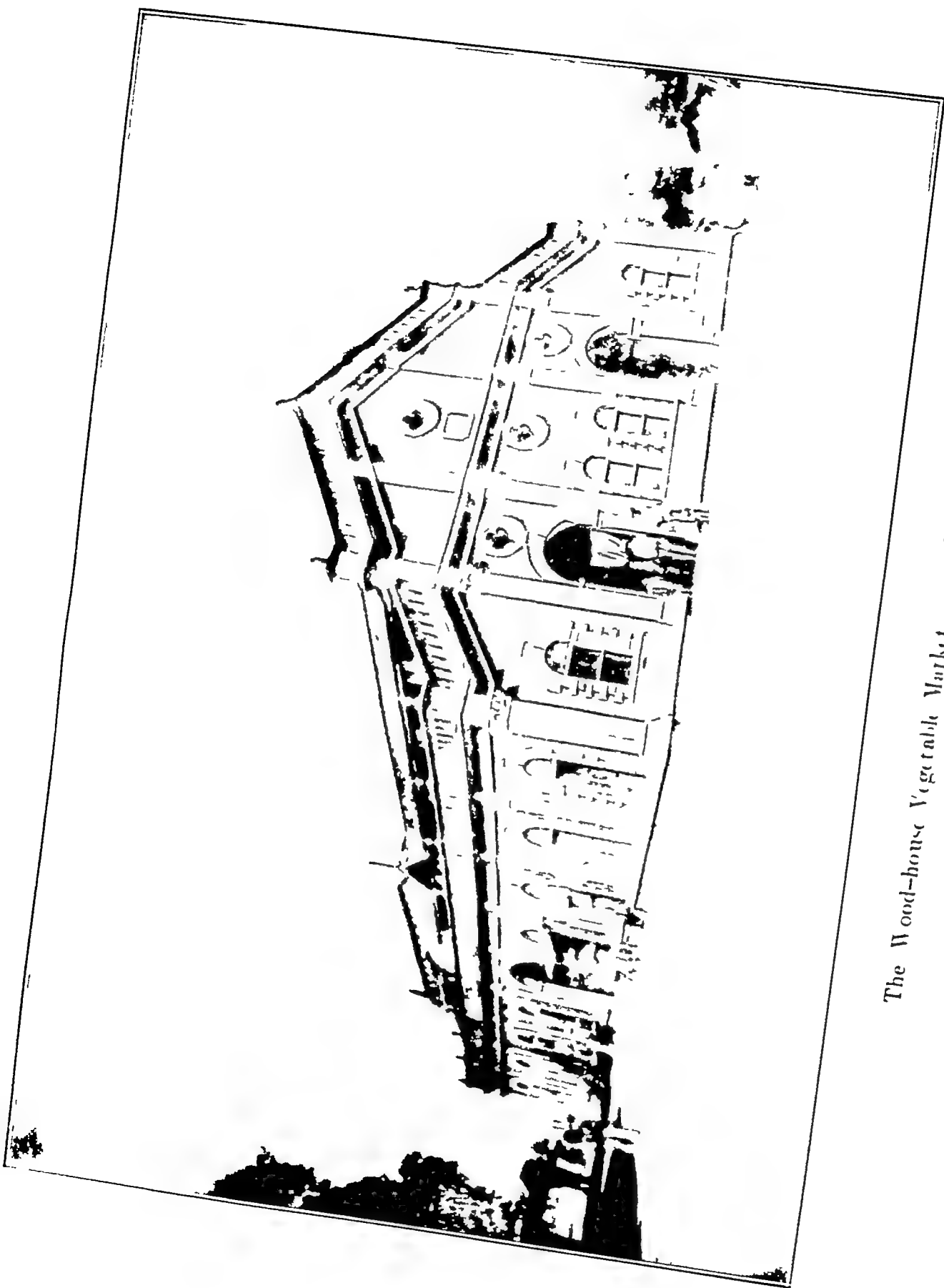
Main Entrance Blawie and Villas

Laubach

Western Corner Dig Bhuvan Palace

Limbdi.

The Wood-house Vegetable Market Fund dr

હતો તે વિષે ગેર સમજૂતી હમી થયાથી સને ૧૮૬૬ માં મરહુમ ઠાકોર સાહેવ શ્રી સર યશવત-
સિંહજીની સગીર વયમાં લીંબડી ખાયાતોને કાઠિઆવાઢ એજન્સીની હકુમત નીચે મૂકવામાં આવ્યા.
ઉપર ક્તવેલા વસ્તે જત્યાઓના ગામો કે જે વ્યાજવી રીતે લીંબડી તાવાનાં છે તે ગામો લીંબડીની
હકુમતમાં આવે તેમ શ્રીમાન લીંબડી નરેશનો દાવો છે. તેઓ હમેશ નામદાર બ્રીટીશ સરકાર
પાસે એ પ્રમાણે દાવો કરતા રહ્યા છે અને આશા છે કે ન્યાયી બ્રીટીશ સરકાર શ્રીમાન્ લીંબડી
નરેશના વ્યાજવી હકો માન્ય રાખશે. હકુમત માટે જે જે ઉપયોગી સવાલોનો ફેંસલો થયો નથી
તેવાં ગામો બાદ કરીએ તો હાલ લીંબડી નરેશની હકુમત ૩૪૪ ચોરસ માઈલ ઉપર છે.

શ્રીમાન્ ઠાકોર સાહેવ શ્રી દોલતસિંહજી વહાદુરને કાઠિઆવાઢના રાજાઓમાં બીજા
કલાસની સત્તા છે અને તેઓને નવ તોપોનું માન મળે છે.

વિન હકુમતી ગામોની ઉપજ સાથે લેતા લીંબડી સંસ્થાનની કુલ ઉપજ રૂ. ૫૦૦૦૦૦)
પાંચ લાખ જેટલી છે. લીંબડી એ રાજ્યધાનીનું મુખ્ય શહેર છે, અને ત્યાં બી. જી. જે. પી. રેલ્વેનું
સ્ટેશન છે. લીંબડી સ્ટેટમાં જોવાલાયક વીલ્ડીંગો પૈકી રાજ્યમેહેલ, ઑફીસનું મકાન, દિગ્મુવન,
ખાવેન્દ્રવિલાસ અને બુઢ હાઉસ શાક મારકીટ છે.

લીંબડીનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ.

રોલાવૃત્ત.

પુણ્યશાઢી હરપાલ, સુધગ પાટડીના સ્વામી;

રહેતા પૂર્ણ પ્રમત્ત, નિત્ય એપર વહુનામી;

દિવ્યાત્મા કુલ્લદીપ, થયા અન્તર્હિત જ્યારે;

નૃત મ્હોટા સોઢાજો, તરુતપર વેઠા ત્યારે.

૧

માંગુર્જને મઢી, જવર ગઢજાંબુની ગાદી;

પુર ચોરાશીનળી, કરી એને આવાદી;

મનોહારી મહુપાલ, તનુજ તેના તપધારી;

જેણે વની તુરદંસ, વંશની લાજ વધારી.

૨

એના યુગલ હુમાર, ધમલને ગગની ધારો;

धमल धयो धर्मिण्ड, प्रजामंडलने प्यारो;
गांगो गुणगंभीर, थयो सत्वर विधि सामो;
प्होंची शिरोई पास, मेळव्या द्वादश गामो.

३

जन्मभूमिने तजी, अन्य भूमंडल भाव्युं;
गांगगुंडागाम, व्हालथी त्यहां वसाव्युं;
वैध्यो विपुल विस्तार, निखिल गांगाणी नामे;
अद्यापि ए स्थळे, परम प्रख्याति पामे.

४

धवल छत्र धैर्यथी, धमलजी शिर धरता'ता;
जांबुनुं युक्तिथी, रोज रक्षण करता'ता;
तेवामा ते स्थळे, शाहनी सेना आवी;
तेणे जांबुतणी, त्वरित चोराशी तजावी.

५

वेरावळ पाटणे, पालु राठोड प्रतापी;
सुखद धमलना श्वसुर, एमणे हिम्मत आपी;
गुणी धमल त्यां गया, रहा मनने स्थिर राखी;
सागर कांठे सरस, नेहथी छावणी नांखी.

६

चाळीश उपर अेक, गामनो जत्यो जीती,
प्रबल पराक्रम वडे, भरी अरिने उर भीति;
वसावीने पुर नविन, श्रेष्ठ राज्यासन स्थाप्युं,
धामलेज सुखधाम, नाम ए पुरने आप्युं.

७

धीर धवलना पुत्र, कालुजी कृपालु कहीए,
धर्मनिष्ठ धनराज, क्रमे गणतीमां ग्रहीए;
लाखाजीए लगाम, ए पछी करमां लीधी,
धामलेज वसवानी, वातने वरजी दीधी.

८

जाळवुं पुर जीर्ण, एम अंतरमां आव्युं,
कोठी कुंदणी अने, जांवुमां राज्य जमाव्युं;
भोजराज भयहरण, ए पछी आव्या पाटे,
कुमार एना करण, विचरता धर्मनी वाटे. ९

आशकरण ए पछी, पूर्ण आनंदी प्रमाणो,
सांगोजी सुखदाइ, जांवुपति क्रमथी जाणो;
शेषमाल, सारंग, पछी लाखाजी लेखो,
वजेराज, नागजी, उदयभानु अवरेखो. १०

ए पछी अमित उदार, गुणी खेताजी गणजो,
भोजराजतुं नाम. भाव धरी ए पछी भणजो;
नीतिवंत नागजी, ए पछी पाटे आव्या,
खेताजीए खूब, शत्रुने रणे सताव्या. ११

वाघेलानी जान, भडलीए परणी आवे,
मुजानकुवरी साथ, पाछी सरधार सिधावे;
कोठी कुंदणी पास, खास विश्रान्ति लेवा,
रोकाया रजपूत, काळना थवा कलेवा. १२

हरिगीत.

ए समय हय खेलावता त्यां खेतशी आवी चड्या;
शिरबंध सरतां एरना वरवाळ विखराइ पड्या;
ए मधुर आवृति निरखी न्यान मुजान एनुं धरी रही;
मनर्था वरी झट भेटवानी भावना उर भरी रही. १३

मुदधी वटारण मोवली झळगणने समजाववा;
सखी आपी प्रेमनी पत्रिका धृति नेनी तुर्त नजाववा;

मुजने वरो मकवाण नहि तो प्राण छांडीश पलकमां;
मन माहरुं महिपाल मोहुं आप केशनीं अलकमां.

१४

रोळावृत्त.

खेतोजी ए पत्र वांची पुरमांहि पधार्या;
सुजान केरा शद्ध, ध्यानमां सज्जड धार्या;
सुंदर ए सर्वने, नेहनी दर्ई निशानी;
वरातने बोलावी, महद आपी मिजमानी.

१५

वर वामानी वेल, राखीं रणवासनीं अंदर,
सुन्दिर मन्दिरमांहि, अन्य उतर्या एकंदर;
बीजे दिवस वरात, कहे के विदाय आपो,
खेतशीं बोल्यो खास, मार्ग सहू सीधो मापो.

१६

वाघेला कहे वेळ, वाइनी लावो व्हारे,
आवी दासी एक, तंतयी के'छे त्यारे;
झाला नृपने वरी, स्नेहयी सरवैयाणी,
आपें थई छे एह रसिक खेतानी राणी.

१७

मिजमानो मगरूव, खूब खेतापर रूढ्या,
करवा जवरो जंग, क्रोधयी कूदी उठ्या;
काढी तीव्र कृपाण, ए समये आखडीया;
लड्या राखवा लाज, वहु झाल्याओ बळीया.

१८

थया मरणने शरण, अखिल वाघेला अंते;
झालिनो जयनाद, दोडतो गयो दिगन्ते;
ए रमखाणनीं थई, जाण गोधाने ज्यारे;
कोठी कुंदणीपरे तुर्त, चढी आव्यो त्यारे.

१९

भडलीनो नृप भीम, एहनी मददे आव्यो;
खेते खेंची खड्ड, वधाने हाथ वताव्यो;
जाम्युं जवरुं युद्ध, शुद्ध क्षत्रीना जाया;
सामे पगले लड्या, मूकी कायानी माया. २०

अनेक रिपुने अजव, दान मृत्युनुं देतो;
सूतो रण साधरे, खूब घायल थड खेतो;
सांगो हतो समर्थ, कुँवर खेतानो करमी;
एणे सच्च उतारी, भूप गोधानी गरमी. २१

कुंदणीए करी राज्य, वर्ष त्रण सूची व्हालें;
प्लाळा मुभटो साथ, सिधाव्या ब्रट झोवाळे;
वाघेलानुं वैर, सर्वदा राखी शिरे;
उभय वर्ष हर्षथी वास कीधो त्यां वीरे. २२

योगराज ए संग झींझुवाडाना स्वामी;
भ्रातृभाव राखता, पक्ष मातुलनो पामी;
तेणे आवी त्यहां, साचव्यो संबंध सारो;
सांगाजीने कळुं, आप मुज पुरे पधारो २३

तैयारी करी तुर्त, चाली निकळ्या सहू चाहें;
वीशळ देशळ उभय, रोकवा उभा राहें;
भारे ए भरवाड, पुरातन प्रथा प्रमाणे;
लळि लळिने लड गया, धरापतिने धनवाणे. २४

गोधो धरी गुमान, एज वखने चढी आव्यो;
उदधि तुल्य अगाध, संगमां सेना लाव्यो;
सुत मांगाना हता, सवल सोडाजी नापे;
सत्वर वीशा साथ, धया शत्रुगण सामे. २५

पुर पढारीया अने, जीर्ण जांबुगढने पथ;
मध्य विभागे मळ्या, वळथी यमने भरवा वथ;
जाम्युं जवरुं युद्ध, कैकजन मुआ कपाई;
वाघेला सह थयो, गूर गोधो रणशायी. २६

हरिगीत.

तव वादशाही थाणुं, जूना जांबुमां वेढुं हतुं;
सोढाजीए संहारी सहने, शौर्य निज कीवुं छतुं;
पूर्वजतणा प्रिय पुरमहीं, फरी राजधानी करी रत्ना;
आशाजींना अवतारथी, दिल दुग्मनो केरां दद्यां. २७
ए पछी अदाजी अवतर्या, गढ नांबुना अवनिपति;
जेणे सीयाणीमां जमावी, राजधानी धरी रति;
एना कुंवर वेराजीथी, राजी वनी रैयत वहु;
ए पछी कृपानिधि कर्णसिंह, सराहता जेने सहू. २८

रोळावृत्त.

कर्णसिंहना कुंवर भोजराजा भयहारी;
उदयराज ए पछी, छत्रधारी सुखकारी;
एक समय ए भूप, अमुक स्वारीनी संगे;
घाघरेटीए आवी लीए, आराम उमंगे; २९
तळाव केरे तीर, छावणी नांखी पड्या'ता;
चन्द्रसिंह मेथली जीती वढवाण वळ्या'ता;
एतुं मन ए स्थले, लगीर रहेवा ललचाव्युं;
खसेढवा छावणी, उदयने एणे कहाव्युं. ३०

आनाकानी करी, अदाए आघा खसवा;
चन्द्रसिंहनी फोज, धंध करी लागी धसवा;
उभय पक्षमां आग, क्रोधनी सत्वर सळगी;
तोपण रद्या तमाम, वचनने नाहक वळगी. ३१

वंश उभयनो एक, छता रणरंगे छाया;
धर्माणे अन्योन्य, ध्वंस करवाने धाया;
सींहाणीनो ज्याम, उदय मखवान अटंको;
एणे रहींने अढग, विजयनो दीधो ढंको. ३२

चांदानी चतुराई, कांई पण काम न आवी;
पामो पराजय गया, सद्य बढवाण सिधावी;
वैरींसाळ महिपाळ उदय पळो तळते आव्या;
मागु वंशनी महद, गादी लोंवडीए लाव्या;
ए पळो मळो अनुक्रमे, गुणी हरभमने गादी;
निम्बपुरीनी करी, अमित एणे आवादी;
शूरवीर रणधीर, भूप हरभमजी भारे;
पाळोयादना काठी, पेखीने त्राहि पुकारे. ३३

पात्रार्थे ए गया, एक समये अंवाजी;
पाळळधी प्रतिपक्षी, गर्व धरी उठ्या गाजी;
अमरसिंह ए समय, वन्धु हरभमनो वळियो;
काठी लोको साथ, लाज जाळववा लडियो. ३४

मदमातो मखवान, शत्रुने खूब सतावी;
अंते वनी असहाय, स्वर्गमां गयो सिधावी;
समाचार ए सुणी, वैर हरभमने व्याप्युं;
पोंची निम्बपुरमांदि. वटक काटीनुं काप्युं. ३५

छन्द पद्धरी.

खरौ दुश्मनाइनो राखी ख्याल, कयुँ पाळीयादपुर पायमाल;
 एनां अनेक पयवर्ती गाम, करौ उजड लट्टी लक्ष्मी तमाम. ३७
 करौ काठिआणी शत वेद केद, भलभलां भांखी शकिया न भेद;
 अनुजात अमरनुं वाळ्युँ वैर, वरतावी काठिपर विविध केर. ३८
 कहीं विजय वळ्या मखवान वीर, निज राजधानीनुं पीछुं नीर;
 म्यायी महान् हरभम नरेश, लोपे न लाज कुळ केरी लेश. ३९
 रिपुरमणी रूप रंभा समान, भूल्या न भूप निज रूप भान;
 राखी समग्रपर भगीनी भाव, झाले कयौ सुयशनो जमाव. ४०

सोरठा.

पहैरावी परिधान, अरिवडूओने अवनवां;
 दीछुँ मुक्तिनुं दान, हर समान नृप हरभमे. ४१
 हरभमनी सुणी हाक, धाडपाडु धूजे वधा;
 रिपु जे आगळ रांक, प्रणमी पाळव पाथरे. ४२

“ रोळावृत्त ”

गायकवाडी गहन, फोज फरती त्यां आवी;
 दठावी नृप हरभमे, वाहुवळ अजव वतावी;
 सुत एना हरिसिंह, ए पळी तरुते आव्या;
 वरवाळानां गाम, वधां आवाद वनाव्यां. ४३
 भावनगरना भूप, महद लश्कर त्यां लाव्या;
 पण हरिना वळ पास, फंदमां लेश न फाव्या;
 आदरेळ हरभमे, काम किल्लां अचूळ;
 रणुं हतुं ते कयुँ, प्रतापी हरिण पूळ. ४४
 वळी शहेर वढवाण, साथ सीमाने कारण;
 काठिन उदूभव्यो लेश, वळ्या मदमाता वारण;

चढ्या उभय अवनिप, एक वीजापर चाहे;

केराळापुर कने आर्वी पडोंच्या उत्साहे.

४५

रक्षा युद्धमां अडग, शूर चाली रिपु सामा;

यया मरणने शरण, उभय महिपतिना मामा;

ए समये थड शान्त, मचेली मारा मारी;

अंग्रेजे ए पछी, विदित सत्ता विस्तारो.

४६

सोरठा.

अचळ राखो अभिधान, गया स्वर्ग हरिसिंहजी;

ए पछी ग्रही शुभज्ञान, भोजराज भूपति थया.

४७

“ रोळावृत ”

व्हालें द्वादश वर्ष, भोगवी वैभव भारे;

मोज ब्रह्ममां भळ्या, नीवपणु छोडी ज्यारे;

त्यारे हरभम तृतीय, प्रीतधी वेठा पाटें;

संतति विण संचर्या, विदित सुरपुरनीं वाटे.

४८

फतेसिंहजी हता, अनुज एना उत्तम अति;

प्रथा प्रमाणे थया, निम्बपुरना गादीपाति;

जेने त्यां यशवंत, जन्म पाम्या जशचारी;

भवपनि केरी भक्ति, प्राणधी गणता प्यारी.

४९

विद्यानी लघुवये, कलित लीघी केळवणी;

एमां करी यौवने, महद नयनी मेळवणी;

विचरी खूद विदेश, मेळव्यो अनुभव म्होटो;

निमंढमां नपुराम जेहनो न मळे जोटो.

५०

मोरठो.

एणे रही अपुत्र, कयों वाम कैलासमां.

सुखद गज्यतुं सुत्र, दोलतना करमा दर्ई.

५१

રોઝાવૃત.

દાની દોલતાસિંહ, તરૂતપર વેઠા ત્યારે,
યયું સ્પષ્ટ માંગુના, વંશનું શ્રેય વધારે;
પ્રજા વર્ગની પ્રીતિ, પૂર્ણ દોલતપર દેખી,
ભાગ્યરેખ ભયહરણ, કાંવડીપુરની લેખી. ૬૨

મુજ્જ નૃપાલે સદ્ય, વતાવી ઉત્તમ બુદ્ધિ,
કરી પ્રજાહિત કાજ, વિવિધ વ્યાપારની વૃદ્ધિ;
સ્વરચી માયા રૂવ, પુનિત કેલવણી પાછલ,
વધે જેથી શક વિના, પ્રજાજનનું બુદ્ધિવલ ૫૩
કેલવણીને લઈ, પામીયા નૃપપદ પ્યારું,
શક્તિમાંહિ સર્વદા, ધીર અર્જુનસમ ધારું;

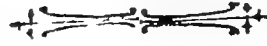
વચન અડગ વિકોર્કો, વિબુધજન સદા વચાણે;
ભાયક કૃતિથી લલિત, મેલવ્યો યશ મકવાણે. ૫૪
લક્ષ્મી છતાં, મદ છોડી, સાધનો શ્રેષ્ઠ સજે છે,
શ્યામ સતીના સુખદ, જાણીં ભાવેથી ભજે છે;
મહદ મનથી નથુરામ, ધરણ નૃપધર્મધુરીના,
નીવો હર્ષ હજાર, પ્રમુ પિચુમંદપુરીના. ૫૫

દોહા.

દોલતનૃપના દિગ્વિજય, પાટવી પુત્ર પવિત્ર;
સ્વભાવથી વહુ સરલ છે, મહદ ગુણીના મિત્ર.
પ્રતાપશાહી પ્રતાપ છે, કુંવર દ્વિતીય કમનીય;
ફતહસિંહ ફકડ દિસે, નૃપ તનુજાત તૃતીય. ૫૭
ચતુર પુત્ર ચોથા ગણો, નામ જેનું ઘનશ્યામ;
શ્રેય કરો પ્રમુ સર્વનું, નિત્ય ચહે નથુરામ. ૫૮

પંચવિંશત્ તરંગ.

છન્દ-હરિગીત.

झालातणी जे छे रियासत राजपूतानामहीं,
ए रायपुर, नरवर, कुन्हाडीनी कथा कहूँ छुं अहीं;
सुत विनयसिंह तणा सुणो अमरेश ! अति आनंदथी,
वार्ता विविध लघु दीर्घ झालावंश वारिधिमां ग्रथी.

રાયપુર.

રાજહરપાલદેવજી પછી સત્તરમી પેઢીએ થયેલા રાજ છત્રસાલજી ગઢમાંડલમાં રાજ-
કરતા હતા: તેઓને જેતસિંહ આદિ તેરે કુમારો થયા. તેમાંના રાઘવદેવ આદિ વાર ભાઈઓને
વિ. સં. ૧૪૭૨ માં એકસો વીશ ગામથી “ વાટુ ” નો ગિરાસ મળ્યો. એ વાટુનેજ વિઠ્ઠલગઢ કહે
છે. રાજ જેતસિંહે માંડલ છોડી કુવામાં રાજધાની સ્થાપી. રાઘવદેવજીએ વિ. સં. ૧૪૮૧ માં ગુજ-
રાત દેશને છોડી માલવા તરફ પ્રયાણ કર્યું; તેઓના ઉપર સ્વોસ્તીઓ ભૈરવ પ્રસન્ન હતા, ભૈરવનાથે
તેઓને વચન આપ્યું હતું કે “ જ્યાં મારી ગાડી તૂટે ત્યાંજ મુકામ કરજો. ” રાઘવદેવજી ચાલ્યા
ત્યારે તેઓની સાથે ૭૫૦ ગોડીઓ હતી. તેઓએ આગરના તજાવ પામે પડાવ નાંચ્યો અને વીજે
દિવસે ત્યાંથી ચાલવાની તૈયારી કરતા હતા તેવામાં ભૈરવનાથની ગાડી ખાંગી પડી. જેથી ત્યાંજ
મુકામ રાખી રાઘવદેવજી માંડુના વાઢશાહ ગોરી હૈસેનઅલી આગળ ગયા અને વગર પગારે તેઓની
નોકરી કરવા લાગ્યા.

૧ કોઈ વાર કુમાર હતા એમ પણ કહે છે. ૨ નગર ગજ્ય તર્ફથી મળેલા ઇતિહાસમાં
૧૭૫૦ ગાડીઓ હતી એમ લખેલ છે. ૩ વ્યાંડ વ્યાંડ હસંગ અથવા હોંગંગ એવું નામ પણ
નામજવામાં આવે છે.

કોઈએક દિવસે વાદશાહ હુસેન સિંહનો શિકાર કરવા ગાઢ વનમાં ગયેલ, સાથે રાઘવદેવજી પણ હતા. હાકો થતાં સમીપે આવેલા સિંહ ઉપર વાદશાહે ગોઝી છોડી, પરંતુ યા ચાલી જવાથી સિંહ વાદશાહ સામે ધસી આવ્યો. એ વચ્ચે વીરવર રાઘવદેવજીએ વચ્ચે પડી વહુજ વહાદુરીથી સિંહનો સંહાર કર્યો. પ્રસન્ન થયેલા વાદશાહે પોતાના પ્રાણ વચાવવાના વદલામાં કાઢી રાઘવદેવજીને ૧૪૪૪ ગામ સહિત આગરનો તાલુકો આપ્યો અને વિ. સં. ૧૫૪૫ માં “રાવ” ની પદવી આપી.

રાવ રાઘવદેવજીએ વિ. સં. ૧૫૫૦ માં આગરની રાજધાની સ્થાપી અને ભૈરવનાથનું મંદિર બંધાવ્યું. તેઓને ચૌડાજી તથા કહાનસિંહજી નામે બે કુમાર થયા. રાઘવદેવજીના સ્વર્ગવાસ પછી ચૌડાજી આગરના માલિક થયા; તેઓની પાસે એક “ચેટક” નામનો ઉત્તમોત્તમ કાઠીઆવાડી અશ્વ હતો; એ વાત કોઈએ વાદશાહને કાને નાંખી; વાદશાહે ચૌડાજી પાસે એ ઘોડાની માગણી કરી; પરંતુ તેણે ચોંટી ના કહી; ત્યારે વાદશાહ આગર ઉપર ચઢી આવ્યો, ભયંકર યુદ્ધ થયું અને અન્તે આગરનું રાજ્ય વિ. સં. ૧૫૬૧ માં વાદશાહને હાથ ગયું. જ્યારે ચૌડાજીનો સ્વર્ગવાસ થયો ત્યારે તેઓના રામસિંહજી નામના કુમાર હતા. એ અરસામાં “સળેખેડી” નામના ગામમાં જેઠો તથા સામલ નામના બે મ્હોટા ળંટારાઓ રહેતા હતા; તેઓએ રાવ રામસિંહજી પાસે માગણી કરી કે તમે તમારી દીકરીના લગ્ન અમારી સાથે કરો. આ વચ્ચે રામસિંહજી આગલ વધારે માણસ ન હોવાથી તેઓએ બુદ્ધિવચ્ચનો ઉપયોગ કર્યો અને ખીલોને સવચ્ચ કરવા માટે મિજમાન તરીકે પોતાને ત્યાં બોલાવ્યા, ત્યારવાદ એ વધાને ગોઠ આપતી વચ્ચે દારુ પાઈ વેખાન બનાવી દીધા અને પછી એકદમ કતલ કરી નાંખ્યા. એ રીતે ગામ સળેખેડીને સ્વાધીન કરી રાવ રામસિંહે એક રાયપુર નામે ગામ વસાવ્યું અને વિ. સં. ૧૫૬૪ માં ત્યાં પોતાની રાજધાની સ્થાપી. એ રાયપુરની નીચે ૧૭૫ ગામ હતાં. રાવ ચૌડાજીના ભાઈ કહાનસિંહજીએ વિ. સં. ૧૫૭૦ માં નરવર રાજ્યની સ્થાપના કરી.

રાવ રામસિંહજીને મહેશદાસજી, ખીમજી, દુદોજી, હમીરજી, વનોજી, વાઘોજી, શવોજી તથા હઠીજી નામે આઠ કુંવરો હતા. રાવ રામસિંહજીના સ્વર્ગવાસ પછી મ્હોટા કુમાર મહેશદાસજી રાયપુરની રાજગાદીએ વેઠા. તેઓના ન્હાના ભાઈ ખીમજી વિ. સં. ૧૫૭૪ માં રુન્ડલાઈ ગયા અને

૧ કાલાકુલના વઢવા ખાટની આ ઉર્પક્ત અસત્ય અથવા અતિશયોક્તિ જણાય છે. ૨ નરવર રાજ્ય તરફથી મળેલા ઇતિહાસમાં “સેમલજોડા” તથા “કુંડીખેડા” એવાં નામ આપેલાં છે.

તેના વંશજો “ ભીમાવત ” કહેવાયા તથા વાઘાજીને ડાવલ, રાવલ, સાવલ, અને કાલી તરુઈ નામે ગામો મળ્યાં જેથી એ પણ સં. ૧૫૭૪ માં જ ત્યાં ગયા; તેના વંશજો “ વાઘાવત ” કહેવાયા.*

રાવ મહેશદાસજીના પરલોક પ્રયાણ પછી તેના કુમાર જેસિંહજી (જસોજી) રાયપુરની ગાદીએ બેઠા. તેઓના વીકાજી તથા કૃષ્ણાજી નામે બે કુમાર થયા; તેમાં મ્હોટા કુમાર વીકાજીને “ ગુગાદે ” મોકલવામાં આવ્યા; તેઓએ ત્યાં જઈ વાર ગામ મેળવ્યાં અને તેના વંશજો વીકાવત કહેવાયા. રાવ જેતસિંહના સ્વર્ગગમન પછી તેઓના ન્હાના કુમાર કૃષ્ણાજી રાયપુરના રાજા બન્યા. તેઓને સુજોજી, હુદ્દારજી, खानोजी, પૃથીરાજજી, વાઘોજી તથા દયાલદાસજી નામે છ કુમારો થયા.

રાવ કૃષ્ણાજીના સ્વર્ગવાસ પછી પાટવી કુમાર સુજોજી વિ. સં. ૧૬૦૨ માં રાયપુરનો રાજગાદીએ બેઠા. અને એજ સાલમાં હુદ્દારખાંનજીને ગામ “ મોરાસી ” તથા खानाजीને ગામ “ મોરાસા ” મળ્યું. એ બન્નેના વંશજો “ કૃષ્ણાવતલાલ ” કહેવાયા.

રાવ સુજાજીને નરહરદાસજી તથા વલ્લભરણજી નામે બે કુંવર થયા. સુજાજીના સ્વર્ગવાસ પછી વિ. સં. ૧૬૨૪ માં નરહરદાસજી રાયપુરનો ગાદીએ બેઠા અને એજ સાલમાં વલ્લભરણજીને ગામ “ દુવલ્યા ” મળ્યું.

રાવ નરહરદાસજીને માનસિંહજી, રાજસિંહજી તથા માધવસિંહજી નામે ત્રણ કુમાર થયા; તેમાં માનસિંહજી રાયપુરની ગાદીએ રહ્યા; તેઓને રૂપસિંહજી તથા પ્રતાપસિંહજી નામે બે કુંવર થયા. રાવ માનસિંહજીના પરલોક પ્રયાણ પછી રૂપસિંહજી રાયપુરના રાજા બન્યા અને પ્રતાપસિંહજીનો પરિવાર ગામ “ ધીવઢીયે ” ગયો.

રાવ રૂપસિંહજીને પૃથીસિંહજી, બેરીસાલજી તથા મકનસિંહજી નામે ત્રણ કુંવર થયા, તેમાંના પાટવીકુમાર પૃથીસિંહજી રાયપુરની ગાદીએ રહ્યા. તેઓને ફતેસિંહજી, જગતસિંહજી, મુજાણસિંહજી, તરસિંહજી. ભીમસિંહજી તથા જોગવરસિંહજી નામે છ કુંવરો થયા. રાવ પૃથીસિંહજીના સ્વર્ગવાસ પછી ફતેસિંહજી ગદ રાયપુરની ગાદીએ બેઠા.

જગતસિંહને ગામ “ ગાડીયા ” તથા મુજાણસિંહને ગામ “ ઢીવડગેડા ” ગિગસમાં મળ્યું.

* હુદાજી વગેરેનું શું થયું એ કાંઈ જાણવાનાં નથી.

કોઈએક દિવસે વાદશાહ હુસેન સિંહનો શિકાર કરવા ગાઢ વનમાં ગયેલ, સાથે રાઘવદેવજી પણ હતા. હાકો થતાં સમીપે આવેલા સિંહ ઉપર વાદશાહે ગોળી છોડી, પરંતુ ઘા ખાલી જવાથી સિંહ વાદશાહ સામે ધસી આવ્યો. એ વખતે વીરવર રાઘવદેવજીએ વચ્ચે પડી વહુજ વહાદુરીથી સિંહનો સંહાર કર્યો. પ્રસન્ન થયેલા વાદશાહે પોતાના પ્રાણ વચાવવાના વદલામાં શાલા રાઘવદેવજીને ૧૪૪૪ ગામ સહિત આગરનો તાલુકો આપ્યો અને વિ. સં. ૧૫૪૫ માં “રાવ” ની પદવી આપી.

રાવ રાઘવદેવજીએ વિ. સં. ૧૫૫૦ માં આગરની રાજધાની સ્થાપી અને ધૈરવનાથનું મંદિર બંધાવ્યું. તેઓને ચૌડાજી તથા કહાનસિંહજી નામે બે કુમાર થયા. રાઘવદેવજીના સ્વર્ગવાસ પછી ચૌડાજી આગરના માલિક થયા; તેઓની પાસે એક “ચેટક” નામનો ઉત્તમોત્તમ કાઠીઆવાડી અશ્વ હતો; એ વાત કોઈ વાદશાહને કાને નાંખી; વાદશાહે ચૌડાજી પાસે એ ઘોડાની માગણી કરી; પરંતુ તેણે ચોંટી ના કહી; ત્યારે વાદશાહ આગર ઉપર ચઢી આવ્યો, ભયંકર યુદ્ધ થયું અને અન્તે આગરનું રાજ્ય વિ. સં. ૧૫૬૧ માં વાદશાહને હાથ ગયું. ડ્યારે ચૌડાજીનો સ્વર્ગવાસ થયો ત્યારે તેઓના રામસિંહજી નામના કુમાર હતા. એ અરસામાં “સળેખેડી” નામના ગામમાં જેઠો તથા સામઝ નામના બે મ્હોટા હંટારાઓ રહેતા હતા; તેઓએ રાવ રામસિંહજી પાસે માગણી કરી કે તમે તમારી દીકરીના લગ્ન અમારી સાથે કરો. આ વખતે રામસિંહજી આગઢ વધારે માણસ ન હોવાથી તેઓએ બુદ્ધિવચ્છનો ઉપયોગ કર્યો અને ખીલોને સવન્ય કરવા માટે મિજમાન તરીકે પોતાને ત્યાં બોલાવ્યા, ત્યારવાદ એ વધાને ગોઠ આપતી વખતે દારુ પાઈ વેખાન વનાવી દીધા અને પછી એકદમ કતલ કરી નાંખ્યા. એ રીતે ગામ સળેખેડીને સ્વાધીન કરી રાવ રામસિંહે એક રાયપુર નામે ગામ વસાવ્યું અને વિ. સં. ૧૫૬૪ માં ત્યાં પોતાની રાજધાની સ્થાપી. એ રાયપુરની નીચે ૧૭૫ ગામ હતાં. રાવ ચૌડાજીના ભાઈ કહાનસિંહજીએ વિ. સં. ૧૫૭૦ માં નરવર રાજ્યની સ્થાપના કરી.

રાવ રામસિંહજીને મહેશદાસજી, ખીમજી, દુદોજી, હમીરજી, વનોજી, વાઘોજી, શવોજી તથા હઠીજી નામે આઠ કુંવરો હતા. રાવ રામસિંહજીના સ્વર્ગવાસ પછી મ્હોટા કુમાર મહેશદાસજી રાયપુરની રાજગાદીએ બેઠા. તેઓના ન્હાના ભાઈ ખીમજી વિ. સં. ૧૫૭૪ માં રુન્ડલાઈ ગયા અને

૧ શાલાકુલના વડવા ભાટની આ ઉર્પક્ત અસત્ય અથવા અતિશયોક્તિ જણાય છે. ૨ નરવર રાજ્ય તરફથી મળેલા ઇતિહાસમાં “સેમલજોટા” તથા “કુંડીખેડા” એવાં નામ આપેલાં છે.

તેના વંશજો “ ભીમાવત ” કહેવાયા તથા વાઘાજીને ડાવલ, રાવલ, સાવલ, અને કાલી તઝાઈ નામે ગામો મળ્યાં જેથી એ પળ સં. ૧૫૭૪ માંજ ત્યાં ગયા; તેના વંશજો “ વાઘાવત ” કહેવાયા.*

રાવ મહેશદાસજીના પરલોક પ્રયાણ પછી તેના કુમાર જેસિંહજી (જસોજી) રાયપુરની ગાદીએ વેઠા. તેઓના વીકાજી તથા કૃષ્ણાજી નામે બે કુમાર થયા; તેમાં મ્હોટા કુમાર વીકાજીને “ ગુગાહેડે ” મોકલવામાં આવ્યા; તેઓએ ત્યાં જઈ વાર ગામ મેળવ્યાં અને તેના વંશજો વીકાવત કહેવાયા. રાવ જેતસિંહના સ્વર્ગગમન પછી તેઓના ન્હાના કુમાર કૃષ્ણાજી રાયપુરના રાજા બન્યા. તેઓને સુજોજી, ઝુઝારજી, खानोजी, પૃથીરાજજી, વાઘોજી તથા દયાલદાસજી નામે છ કુમારો થયા.

રાવ કૃષ્ણાજીના સ્વર્ગવાસ પછી પાટવી કુમાર સુજોજી વિ. સં. ૧૬૦૨ માં રાયપુરની રાજગાદીએ વેઠા, અને એજ સાલમાં ઝુઝારખાંનજીને ગામ “ ભોરાસી ” તથા खानाजीને ગામ “ ભોરાસા ” મળ્યું. એ બન્નેના વંશજો “ કૃષ્ણાવતજ્ઞાલા ” કહેવાયા.

રાવ સુજાજીને નરહરદાસજી તથા વલકરણજી નામે બે કુંવર થયા. સુજાજીના સ્વર્ગવાસ પછી વિ. સં. ૧૬૨૪ માં નરહરદાસજી રાયપુરનો ગાદીએ વેઠા અને એજ સાલમાં વલકરણજીને ગામ “ દુવલ્યા ” મળ્યું.

રાવ નરહરદાસજીને માનસિંહજી, રાજસિંહજી તથા માધવસિંહજી નામે ત્રણ કુમાર થયા; તેમાં માનસિંહજી રાયપુરની ગાદીએ રહ્યા; તેઓને રુપસિંહજી તથા પ્રતાપસિંહજી નામે બે કુંવર થયા. રાવ માનસિંહજીના પરલોક પ્રયાણ પછી રુપસિંહજી રાયપુરના રાજા બન્યા અને પ્રતાપસિંહજીનો પરિવાર ગામ “ ઢીકઢીયે ” ગયો.

રાવ રુપસિંહજીને પૃથીસિંહજી, બેરીસાલજી તથા મકનસિંહજી નામે ત્રણ કુંવર થયા, તેમાંના પાટવીકુમાર પૃથીસિંહજી રાયપુરની ગાદીએ રહ્યા. તેઓને ફતેસિંહજી, જગતસિંહજી, સુજાણસિંહજી, છત્રસિંહજી, ભીમસિંહજી તથા જોરાવરસિંહજી નામે છ કુંવરો થયા. રાવ પૃથીસિંહજીના સ્વર્ગવાસ પછી ફતેસિંહજી ગઢ રાયપુરની ગાદીએ વેઠા.

જગતસિંહને ગામ “ ગાદીયા ” તથા સુજાણસિંહને ગામ “ દીવડાલેડા ” ગિરાસમાં મળ્યું.

* દુદાજી વગેરેનું થું થયું એ કાંઈ જાણવામાં નથી.

રાવ ફતેસિંહને જોધસિંહજી, સુરતાનસિંહજી, ભાવસિંહજી તથા હરનાથસિંહજી નામે ચાર કુમાર થયા. તેમાંના જ્યેષ્ઠ કુમાર જોધસિંહજી રાયપુરની ગાદીએ રહ્યા. સુરતાનસિંહજીનો વંશ ગામ પરાણી, ઢાવલ, કલ્યાણપુર, દગનાઘેડી તથા ચંપેલીમાં અને હરનાથસિંહજીનો વંશ ગામ રાવલમાં ગયો.

રાવ જોધસિંહને દેવીસિંહજી, ભૂપતસિંહજી તથા કેસરીસિંહજી નામે ત્રણ કુમાર થયા; તેમાં દેવીસિંહ ગઢ રાયપુરની ગાદીએ રહ્યાં અને ભૂપતસિંહજીનો વંશ ગામ સોયલા, સોયલી, હુણતા તથા ધરનામાં ગયો.

રાવ દેવીસિંહને અમેસિંહજી તથા ચેનસિંહજી નામે બે કુમાર થયા. ત્યારવાદ અમેસિંહજીના કુંવર શેરસિંહજી અને તેના કુમાર વલવતસિંહજી ગઢ રાયપુરની ગાદીએ વિરાજમાન થયા.

૧ રાયપુરના રાવ મહેશદાસજીના કુમાર ભીમસિંહજી વિ-સં. ૧૫૭૪ માં રુન્ડલાઈ આવ્યા અને ત્યાં તેઓએ વિ-સં. ૧૫૭૬ માં “ ભીમસર ” નામે તલ્લાવ વંધાવ્યું. એ ભીમસિંહને નરસિંહદાસ, જોધોજી તથા ભારમલજી નામે ત્રણ કુમાર થયા. ભીમસિંહના સ્વર્ગવાત પછી નરસિંહદાસને રુન્ડલાઈની માલિકી મળી, ભારમલજીને વિ-સં. ૧૫૯૦ માં “ ડરમાલ ” નામે ગામ મળ્યું. જોધાજી વાલવયમાંજ મરણ પામ્યા.

નરસિંહદાસને સુરતાનસિંહજી, ચન્દ્રભાગજી, સદોજી તથા દોલતસિંહજી નામે ચાર કુમાર થયા. નરસિંહદાસના પરલોક પ્રયાણ પછી સુરતાનસિંહજી રુન્ડલાઈ રહ્યા અને દોલતસિંહજીનો પરિવાર ગામ “ સીગોળ્યા ” ગયો. વાકીના બે ભાઈ વાલવયમાંજ ગુજરી ગયા.

સુરતાનસિંહજીના સ્વર્ગવાસ પછી તેના કુંવર નારાણદાસજી રુન્ડલાઈના અધિપતિ તરીકે નિયત થયા, એ નારાણદાસજીને જગન્નાથજી, મનોહરદાસજી, પૃથીસિંહજી, ફરશુરામજી, નગોજી, અચલદાસજી, રતનજી, નારખાંનજી, અમરસિંહજી તથા સામલદાસજી નામે દશ પુત્ર થયા. તેમાંથી જે જીવતા રહ્યા તેના વંશ નીચે દર્શાવેલ સ્થળે છે.

જગન્નાથજીનો વંશ “ રુન્ડલાઈ ” માં.

નારખાંનજી તથા ફરશુરામજીનો વંશ ગામ “ દેવરી ” માં

નગોજીનો વંશ ગામ “ શોનઘેડી ” માં

મનોહરદાસજીનો વંશ ગામ “ વીરાઘેડી ” માં.

૧ તમામ “ ભીમાવત ” શાલા કહેવાય છે.

૨ રાયપુરના રાવ કૃષ્ણાજીના કુંવર જુહારાખાનજી વિ-સં. ૧૬૦૨ માં ગામ “ભોરાસી” ગયા. તેઓને દલપતસિંહજી નામે કુંવર થયા. ૧ દલપતસિંહજીના જસોજો ઉર્ફે જેશંગજી તથા મકનસિંહજી નામે વે કુમાર થયા; તેમાં જેસંગજીનો વંશ ભોરાસીમાં રહ્યો અને મકનસિંહજીનો વંશ ગામ “ વળજારી ” માં ગયો.

જેશંગજીને નારસિંહજી, ભારમલજી, કૃષ્ણાજી તથા કેસરીસિંહજી નામે ચાર કુમાર થયા.

નારસિંહજી ગામ “ ભોરાસી ” માં.

કેસરીસિંહજી તથા કૃષ્ણાજીનો વંશ ગામ “ વોરવા ” માં.

ભારમલજીનો વંશ ગામ “ મંડાલ ” માં.

ભારમલજીને પદ્મસિંહજી તથા હિન્દુસિંહજી નામે વે કુમાર થયા; તેમાં પદ્મસિંહ “મંડાલ” માં રહ્યા અને હિન્દુસિંહજી “ ચાંદચેડી ” માં ગયા.

નારસિંહજીને મોળસિંહજી તથા તેજસિંહજી નામે વે કુમાર થયા; તેમાં મોળસિંહજીનો વંશ તો ગામ “ ભોરાસી ” માં રહ્યો અને તેજસિંહજીનો પરિવાર “ સારગાચેડી ” માં ગયો.

૧ તમામના વંશજો કૃષ્ણાવત શાલા કહેવાય છે.

૩-રાયપુરના રાવ કૃષ્ણાજીના કુંવર રાખાજી વિ. સં. ૧૬૦૨ માં “ભોરાસા” આવ્યા. તેને કલ્યાણસિંહજી નામે કુંવર, તેજરાખાનજીને વચ્ચતસિંહજી, દોલતસિંહજી, દયાલાલસિંહજી તથા સુજાજી નામે ચાર કુમાર થયા.

વચ્ચતસિંહજીનો વંશ “ ભોરાસા ” માં.

દોલતસિંહજીનો વંશ “ સાલરી ” માં.

સુજાજીનો વંશ “ ધનોડી ” માં.

દયાલાલસિંહજી વાલચેયજ મરણને શરણ થયા. વચ્ચતસિંહજીને લાલસિંહ, પતોજી, જેશંગજી, અચેસિંહજી તથા પદ્મસિંહજી નામે પાંચ કુમાર થયા. તેમાંના લાલસિંહ ભોરાસે રહ્યા અને જેશંગજી ગામ “ ધાનવા ” માં ગયા. વાકીનાતું શું થયું ૧ જાણવામાં નથી.

૧ વધા “કૃષ્ણાવત શાલા” કહેવાય છે.

નરવર.

શુભસ્થાન નરવરના રાજા બ્રાહ્મરાજપૂત છે; તેઓના પૂર્વજ રાજ છત્રસાલજીની રાજધાની ગુજરાતની અંદર રહેલા માંડલ વગેરે મુલકમાં હતો. એ છત્રસાલજીએ વિ-સં. ૧૪૭૬ માં વૈકુંઠવાસ કર્યો; તેઓના જેતસિંહજી તથા રાઘવદેવજી વગેરે વાર કુંવરો હતા. રાજ જેતસિંહજીના વંશજો હાલમાં હલ્લવદ બ્રાંધાનું રાજ્ય ભોગવે છે. રાઘવદેવજીને વિઠ્ઠલગઢ તથા વાટુ વગેરે ગામ જાગીરમાં મલ્ક્યાં હતાં; તેઓએ વિઠ્ઠલગઢ પાસે એક ઉત્તમ તલાવ બંધાવ્યું કે જે “રાડતલાવ” નામે મશ્હૂર છે. ત્યારવાદ તેઓ ગુજરાતમાં પાટી નામનું ગામ વસાવી ત્યાં રહેવા લાગ્યા. પાટી નામની પોતાની રાજધાનીમાં રાઘવદેવજીએ કુલ્લદેવી વિસન્ત માતાનું મંદિર બંધાવ્યું. અને થોડા દિવસ રાજ કર્યા વાદ ઉક્ત ગામ માતાજીની સેવામાં અર્પણ કરી દીધું. તે પછી તેઓ વિઠ્ઠલગઢ તથા વાટુગામ પોતાના કુંવર સૂરાસિંહને આપી કેટલાએક સરદારોની સાથે દિલ્હીના પાદશાહ પાસે ગયા. થોડા દિવસ ત્યાં રહી પાછા રાજધાનીમાં આવેલા રાઘવદેવજીએ માલવામાં જવા ફરાદો કર્યો. જે વખતે તેઓ માલવા તરફ રવાના થયા, તે વખતે તેઓની સાથે ૧૭૫૦ ગાડીઓ હતી. મતલબ તેઓની તમામ રૈયત પળ સાથે હતી. પુરાતન કાગળીઆઓ ઉપરથી એમ જણાય છે કે જે વખતે રાઘવદેવજી માલવા મધ્યે રહેલા મુકામ આગરમાં આવ્યા, ત્યારે એક ગાડી કે જેમાં ભૈરવની મૂર્તિને વેસાડી હતી તે ગાડી તૂટી ગઈ. ભૈરવનો હુકમ થયો કે “ એજ સ્થળે મંદિર બનાવો અને અહીંજ મુકામ કરો.” રાઘવદેવજીએ આગરમાં મુકામ કરી ભૈરવનાથનું ભવ્ય મંદિર બંધાવ્યું અને પોતે રૈયત સહિત ત્યાં રહ્યા. કહે છે કે રાઘવદેવના ઇષ્ટ ભૈરવ તેઓને પ્રત્યક્ષ દર્શન દેતા હતા. વાદ રાઘવદેવજી માંડલ જઈ ગોરીપાદશાહ હોશંગ પાસે નોકર રહ્યા અને તેઓએ ઘણી લડાઈઓમાં સામેલ થઈ વહુજ વહાદુરી વતાવી; એથી પ્રસન્ન થઈલા સુલતાન હોશંગે તેઓને આગર તાવે સાત પરગણાં એનાયત કર્યાં. રાઘવદેવજીના પરલોક પ્રયાણ પછી તેના પુત્ર ચૌંડાજી રાજ્યના વારસ થયા. રાઘવદેવજીના વીજા પુત્રનું નામ કહાનસિંહજી હતું. ચૌંડાજીએ કોઈ ખાસ કારણને લીધે આગરનો પરિત્યાગ કર્યો. રાઘવદેવજીએ આગરમાં સ્થાપેલા ભૈરવનાથ અત્યાપિ વિચ્છિન્ન છે અને તે કેવડા સ્વામીના નામથી ઓલ્લાય છે. કલાલ્યા નામને મુકામે ચૌંડાજીનો સ્વર્ગવાસ થયો. તેઓના ભ્રાતા કહાનસિંહે ખીલનું

૧ એ મુરખિંહના વંશજો હાલ દેશ ગુજરાત મધ્યે આવેલા દેદાદરા અને અલીદરામાં વાંટા ખાય છે. ૨ વિ. સં. ૧૫૫૦ માં એ મંદિર બંધાવ્યું હતું.

સેમલજોટા નામે ગામ ભાંગી કૂંડીસેડામાં પડાવ નાંખ્યો. ચૌંડાજીના પુત્ર રામસિંહે રાયપુર વસાવ્યું, એ કાકા ભત્રીજા વન્નેએ માંહના પાદશાહ પાસે રહી ઘણી લડાઈઓમાં વહાદુરી વતાવી; જેથી પ્રસન્ન થયેલા ઉક્ત પાદશાહે રામસિંહજીને ૧૭૫ ગામ સહિત રાયપુર ઇલાકો અને કહાનસિંહજીને ૮૪ ગામ સહિત નરવરનો તાલુકો જાગીરમાં આપ્યો* કહાનસિંહજી પછી હરનાથસિંહજી, ચૌંડાજી, સાલમસિંહજી, રતનસિંહજી, આશકરણજી, વાઘકરણજી, ભારતસિંહજી, ડૂંગરસિંહજી, સાંવતસિંહજી, લૂણકરણજી, બુધસિંહજી, પહાડસિંહજી અને છત્રસાલજી એક પછી એક ક્રમપૂર્વક નરવરની ગાદીએ બેઠા. છત્રસાલજી મહા પરાક્રમી હતા. તેઓએ વેદિલ સવારો સાથે નરવર ઝિરનાના વડલા મુકામે લડાઈ કરી. એ લડાઈમાં નરવરનાં તેર માણસો માર્યા ગયાં. વિદ્રોહી લોકો દ્વાર પામ્યા. છત્રસાલજી પળ વધારે જશ્વમી થયેલા હોવાને લીધેજ ઘેર આવતાંજ વૈકુંઠવાસી થયા, જે જગોએ લડાઈ થઈ હતી તે ભૂમિ ગડચર માટે નિયત કરવામાં આવી કે જે અગ્રાપિ દસ્તૂર પ્રમાણે ગડચરમાં વપરાય છે. છત્રસાલજીના પરલોક પ્રયાણ પછી હમીરસિંહજી, પૃથીસિંહજી, પાતલસિંહજી, વિસનસિંહજી અને આશકરણજી ક્રમપૂર્વક નરવરના નરેશ થયા. જે વચ્ચે પાદશાહ શાહજહાં તરફથી ઔરંગઝેબ સાથેના મુકાવલામાં જોધપુરના મહારાજા જસવંતસિંહજી તથા રતલામના મહારાજા રતનસિંહજી ઉજ્જેણ તાવે ફતેહાવાદની લડાઈ વચ્ચે લડવા આવ્યા હતા ત્યારે નરવરના રાવ આશકરણજી ઔરંગઝેબ સાથે હતા અને એજ લડાઈમાં તેઓ કામ આવ્યા. ત્યારવાદ તેઓના કુમાર રાવ માનસિંહજી નરવરમાં તરુત્તનશીન થયા, તેઓના વચ્ચેના વડલાના ચહુઆળોએ નરવરની સીમામાં આવી યુદ્ધના સમાચાર આપ્યા. રાવ માનસિંહજી એજ દિવસે પરણી નરવરને પાદર આવ્યા હતા, ત્યાં ઉક્ત સમાચાર સાંભળતાં તેઓએ પોતાનાં નવ પરિણીત રાણીજીને ગામ વાહેરના વાગમાં રાખી તાવાના સરદારો સહિત યુદ્ધ અર્થે પ્રયાણ કર્યું. વડલા મુકામે લડાઈ થઈ, રાવ માનસિંહે ચહુઆળોનો પીછો પકડી તેઓને કોડી મુકામે રોક્યાં અને ફરી નરવરમાં ન આવવાના શપથ લેવરાવી ડોડી મૂક્યા. ત્યારવાદ રાજધાની તરફ પાછા વળેલા રાવ માનસિંહજી હૃદ ઉપરાંત જશ્વમી હોવાને લીધે નરવર તાવાના ગામ મોજે ગાંવડોના તજાવની પાલપર વૈકુંઠવાસી થયા; તેઓની સાથે નવાં ઠકરાણી પળ સતી બની વૈકુંઠે ગયાં. એ સતીનો ચતૂતરો નરવરના ગઢની ઉત્તરે સરુમાતાનો વાહીમાં અને રાવ માનસિંહજીનો પાલીયો ગઢના પૂર્વદ્વાર સામે અગ્રાપિ મોજૂદ છે. રાવ માનસિંહજી

૧ એ રામસિંહના વગજો અગ્રાપિ ઇન્દોર તાવે રાયપુરમાં વિદ્યમાન છે. * વિ. સં. ૧૫૭૦ માં નરવરમા રાજધાની સ્થાપી.

પછી જસવતાસિંહજી, તેજસિંહજી અને મોહકમસિંહજી નામે રાજાઓ એક પછી એક નરવરની ગાદીએ વિરાજમાન થયા. મોહકમસિંહજીને હટીસિંહજી તથા અંબેસિંહજી નામે બે કુમાર થયા. મોહકમસિંહજીના સ્વર્ગવાસ પછી પાટવીકુમાર હટીસિંહજી રાજગાદીએ બેઠા. એ હટીસિંહજીને પળ રતનસિંહજી તથા ખુશાલસિંહજી નામે બે કુમાર થયા. હટીસિંહજીના પરલોક પ્રયાણ પછી પાટવી-કુમાર રતનસિંહજી રાજગાદીએ બેઠા; તેઓને પળ બે પુત્ર થયા. પહેલા રુગનાથસિંહજી અને વીજા નવલસિંહજી. રતનસિંહજીના પરલોક પ્રયાણ પછી રુગનાથસિંહજી નરવરના નરપતિ બન્યા, એના સમય સુધી રાજ્યનો ઘણો વિસ્તાર થયો હતો; એઓએ નરવરમાં એક મજબૂત ગઢ બનાવ્યો કે જે હાલ મોજૂદ છે. નરવરપર મ્હોટાં મ્હોટાં રાજ્યો તરફથી ચઢાઈ થઈ હતી. એ વખતથી કવિ લોકોએ કહેલો એક દોહો પ્રસિદ્ધ છે કે.

“ દોહા ”

झलता झाला मालवे, छलता नांखे छोल;

आठ कटक मिल आविया, नीका रही नरोल. ॥

રુગનાથસિંહજીને પળ બે કુંવર હતા. પહેલા અચલસિંહજી અને વીજા વચ્ચતાવરસિંહજી. રુગનાથસિંહજીના સ્વર્ગગમન પછી પાટવીકુમાર અચલસિંહજી નરવરની રાજગાદીએ બેઠા અને વચ્ચતાવરસિંહજી નિઃસંતાન મરણ પામ્યા. અચલસિંહજીને લઝમનસિંહજીને તથા નારસિંહજી નામે બે કુમાર થયા; તેમાંના પાટવીકુમાર લઝમનસિંહજી પિતાના સ્વર્ગવાસ પછી તરુતનશીન થયા અને તે પછી તેઓના કુમાર હમીરસિંહજી નરવરની રાજગાદીએ બેઠા. રાવ રુગનાથસિંહજીથી આરંભી રાવ હમીરસિંહજી પર્યન્ત નરવર ઉપર મ્હોટી રિયાસતોનું વધારે દવાળ હોવાથી રાવ અચલસિંહજી રાવ લઝમનસિંહજી તથા રાવ હમીરસિંહજીએ નામદાર અંગ્રેજ સરકારની આધીનતા સ્વીકારી અને નામદાર ગવર્નમેન્ટ સાથે મહેરવાન પોલીટીકલ એજન્ટ સરજાન માલકમ સાહેબ તથા કમ્પાનિલિયમ ઓરથિક સાહેબ વહાદુર મારફત નરવરની રક્ષા વાવત કોલેક્ટરાર કર્યા. વાદ નામદાર

૧ એ અંબેસિંહના વંશજો નરવરના ભાયાત વર્ગમાં અદ્યાપિ વિદ્યમાન છે. ૨ એ ખુશાલસિંહના વંશજો નરવરના ભાયાત વર્ગમાં અદ્યાપિ વિદ્યમાન છે. ૩ એ નવલસિંહજીના વંશજો અદ્યાપિ નરવરના ભાયાત વર્ગમાં વિદ્યમાન છે. ૪ એ નાહરસિંહજીના વંશજો અદ્યાપિ નરવરના ભાયાત વર્ગમાં વિદ્યમાન છે. ૫ જે રીતે માલવાના વીજાં રાજ્યોમાં અંગ્રેજ સરકાર સાથે કોલેક્ટરારો કરવામાં આવ્યા હતા એજ રીતે નરવરમાં પણ થયું.

અંગ્રેજ સરકારે નરવરની ચારે તરફ પકે પાયે હદ મુરુર કરી આપી.

રાવ હમીરસિંહજી મિતિ ચૈત્ર શુદ્ધિ ૧૫ સં ૧૯૩૮ તા. ૩ એપ્રિલ સન્ ૧૮૮૨ ને દહાડે વૈકુંઠવાસી થયા; તેઓને સોલ કુમાર હતા. તેમાંથી ચૌદ તો તેઓની હયાતીમાંજ મરણ પામ્યા હતા. માત્ર રઘુનાથસિંહજી તથા માનસિંહજી એ વેજ વિદ્યમાન હોવાથી તા. ૧૨ જુન સન્ ૧૮૮૨ ના નામદાર ગવર્નમેન્ટ સરકારનાં હુકમ નં ૪૩૫ મુજબ પાટવીકુમાર રઘુનાથસિંહજી નરવરની રાજગાદીએ વેઠા. તેઓનો વિ. સં. ૧૯૫૫ તા. ૨૮ એપ્રિલ સન્ ૧૮૯૯ માં અપુત્ર સ્વર્ગવાસ થતાં તેઓના ન્હાના ભાઈ માનસિંહજીને નામદાર ગવર્નમેન્ટ સરકારના તા. ૭ ડીસેમ્બર સન્ ૧૯૦૦ ના હુકમ નં. ૨૫૪૯ મુજબ તા. ૧૩ ડીસેમ્બરે માલવાના પોલીટીકલ એજન્ટ ડબલ્યુ એમ. ક્યુવિટ સાહેબ વૈદ્યોરે નરવરની રાજગાદીપર વેસાડ્યા. માલવાનાં વીજાં ફાલતુ રાજ્યોની માફક નરવર પણ ત્યાંના મહેરવાન પોલીટીકલ એજન્ટના અલ્થત્યારમાં છે.

નરવરની રાજધાની ઉજ્જેણ અને દેવાસને લગતી છે. પૂર્વે દેવાસ ૧૧૬ માઈલ અને પશ્ચિમે ઉજ્જેણ ૧૧૬ માઈલ જેટલે દૂર છે. નરવર ઉજ્જેણથી આવતા આગરા વમ્બઈ રોડની અત્યંત નિકટમાં છે. એ તાલુકામાં કુલ વીસહજાર વીંઘા જમીન છે, એ રાજ્યની કુલ આમદાની વાવીશથી ત્રેવીશહજાર મુધીની લેખાય છે. તેમાંથી રૂપિઆ સાતહજાર કુટુંબીઓને, દેવસ્થાનોને તથા નોકરો વગેરેને અપાય છે. તેમજ સાતહજાર રૂપિઆ ગવાલિઅર તરફથી મલેલા “ ટાંકા ” ગામ વાવત ત્યાં શરત મુજબ ભરવા પડે છે, તેમજ દેવાસની ન્હાની ન્હાની પાંતિમાંથી, દેવાસની મ્હોટી પાંતિમાંથી, ગવાલિઅરમાંથી અને ઇન્દોરમાંથી આશરે રૂ. સવા-ચારહજાર નરવરના નરેશને મળે છે. સૂક્ષેપ્તમા નરવરની ધાસ આમદાની નગદ રૂ. ૧૩૦૦૦ તેર હજારની ગણાય છે. નામદાર ગવર્નમેન્ટ સરકાર તરફથી રાજ માનસિંહજીને નરવર તથા તેના મહા-લોનો જ્યુડિશિઅલ અધિકાર આપવામાં આવ્યો છે, અને મ્હોટા ફોજદારી ગુન્હાઓનો ફેસલો માલવાના મહેરવાન પોલિટિકલ એજન્ટદ્વારા કરવામાં આવે છે. રાવમાનસિંહજીએ પોતાના મુલકની સર્વે કરાવી પેટવર્ન્ડીનું કામ શરૂ કર્યું છે. એ પહેલાં અનુમાને પેટવર્ન્ડી થતી હતી. રાજ માનસિંહજીના કાર્ય કૌશલ્યથી નરવરની આમદાનીમાં વૃદ્ધિ થવા સંભવ છે, જેનું પરિણામ આગલ ઉપર જ-ણાશે. રાજમાનસિંહજી માથે નરવરની પ્રજાનો ઘણો પ્રેમ છે. તેઓના રાજ્યાભિષેક પછી તુરતમાંજ ઉપરા ઉપર નવઢાં વર્ષો આઝ્યાં તેઓએ ઉત્તમ પ્રકારે પોતાની પ્રજાને પાઢી હતી.

૧ અમુક વર્ષના પટ્ટાથી સ્વેદન વગેરેને જમીન આપવી તે.

રાવમાનસિંહજીને હાલમાં વે રાજકુમાર અને એક રાજકુમારી છે. મ્હોટા કુમાર વાપૂ માધોસિંહજી ઇન્દોરની ડેલી કૉલેજમાં અભ્યાસ કરે છે. કાઠિઆવાડ અંદર રહેલા ધ્રાંગધ્રા રાજ્યમાં નરવરને સાદડીની માફક બેઠક મળે છે. નરવરનરેશને ધ્રાંગધ્રા રાજ્ય તરફથી સોનાનું લગર, છડી તથા ચપરાશ આદિ મળેલ છે. જેના દાખલાઓ નીચે મુજબ છે.

॥ શ્રી ॥

શ્રી મચ્છકત્તિપદ
કજ્જપ્રસાદ પ્રાપ્તમહોદય
મહારાજાધિરાજ મહારા-
ણાશ્રી માનસિંહજી
કસ્ય મુદ્રિકા

ધ્રાં. હજુર. ઓ. નં. ૫૧
સન. ૧૮૭૬

સ્વસ્થાન શ્રી હલ્લવદ ધ્રાંગધ્રાના મહારાજાધિરાજ મહારાણા શ્રી માનસિંહજી કે. સી. एस. આઈ ના તરફથી.

માઠવા મધ્યે નરવરના રાણાશ્રી રઘુનાથસિંહજીને આ સનંદ વક્ત્રવામાં આવે છે કે પૂર્ણ ત્રણસો વર્ષ પહેલા જ્યારે કે આ રાજધાનીનું મત્યક પાટડો શહેરમાં હતું, તે અરસામાં આહીના ભાયાત રાણાશ્રી રાઘોદેવજી કેટલાક માણસોની સાથે દિલ્હી ગયા હતા. ત્યાં તેમને પોતાનું પરાક્રમ વતાવવાથી દિલ્હીની વાદશાહીયો માઠવા દેશમાં આગર નામનું રાજ્ય સંપાદન થયું. ત્યારપછી છેવટ નરવર તાલુકામાં હાલ તમો રાજ્ય કરો છો, ને તે જ્ઞાલાવાળી નરવરને નામે માઠવામાં ઓઠ-ચાચ છે. થોડા વર્ષ પહેલા નામદાર મરહુમ પિતા જનાબ મહારાજાધિરાજ મહારાણા શ્રી રણવલ-સિંહજી મહાયાત્રાએ ગયેલ તે વખત નરવર પધાર્યા હતા. નરવરના તમારા પિતા હમીરસિંહજીએ પોતાના વડા સમજી નજર ન્યોલાવર વગેરે માન આપ્યું હતું અને મરહુમ મહારાણાસાહેબે પોતોકા ભાયાત જાણી રાણાશ્રી હમીરસિંહજીને ઘોડો, ચોપદાર તથા વોજો પોશાક એનાયત કર્યો હતો, તે દિવસથી ત્વસૂસિગન રીતે નરવરનો આ રાજ્ય સાથે વંધ પડી ગયેલો સવન્ધ તાજો થયો. હાલ કુમારી શ્રીવાઈજીલાલવાના વિવાહ પ્રસંગે તમો રાણાશ્રી રઘુનાથસિંહજી પોતાના માણસો સાથે આહી આવતાં રાજ્ય તરફથી કુમારશ્રી ગોવિન્દસિંહજીને નગારું નિશાન સહિત સામા મોકલી

ઇસ્તકવાલી આપી હતી તથા खानपानની खात्री કરવામાં આવી છે તથા मुलाकाते વચ્ચે વચ્ચે આવતાં જાતાં વે વચ્ચે કુરવ આપવામાં આવ્યો તથા गादलांनी वेठक आपवामाં આવો છે અને અમને पोतीका वडा समजी तमो रघुनाथसिंहजीए अमोने सोनामहोर नजरन्याछावर करी तथा अमने पोताने तथा कुवर अजीतसिंहजी वगेरेने पोशाक नजर कर्यो છે.

તમારી मुलाकातથી संतोष થયો છે. તમારી સાથે खानपान इत्यादिનો आ राज्यना भायात तथा कुटुम्बी जाणी संतोष लीधो છે. અને वडी सादडी, देलवाडा इत्यादि जे आ राज्यना भायातो मेवाडमां છે तेओनी रीते मान मरतवो उपर प्रमाणे आपवामां આવ्यो.

राणाश्री रघुनाथसिंहजी तमोने आ राज्य तरफथी मागणी साथे पगमां पहेरवा सोनुं वक्षवामां आव्युं છે; तथा बीजो पोशाक आपवामां આવ्यो છે, तमे आ राज्यना भायात छो અને खानपान ए सघळो व्यवहार तमारे आ राज्यनी साथे છે. તમારી मुलाकातથી અમને पूर्ण संतोष થયો છે તે निशानी खातर तमने आ राज्य तरफथी आ सनद वक्षवामां आवे છે.

संवत् १९४२ ना फाल्गुन वद ६ रविवार. ता. ५ एप्रील, सन् १८८६.

महाराणाश्री मानसिंहजी.

ह. प. ओ. नं. १५१

श्री मच्छक्तिपद
कज्जप्रसाद प्राप्तमहोदय
महाराजाधिराज महाराणाश्री मानसिंहजी
कस्य मुद्रिका

स्वस्थान श्री हळवद धांगधाना महाराजाधिराज महाराणा श्री सर मानसिंहजी के, सी. एस् आड ना तरफथी.

તમો આ રાજ્યના ભાયાત માલવા મધ્યે નરવરના રાણાશ્રી રઘુનાથસિંહજીને આ સનદ આપવામાં આવે છે કે તમે કુમારશ્રી પરવતસિંહજીના વિવાહના શુભ પ્રસંગ ઉપર આહી આવેલ તે વચ્ચે તમને આ રાજ્ય તરફથી વે ચપરાસો વક્ષવામાં આવી છે. આ સનદ સદરહુ ચપરાસો તમને વક્ષવામાં આવી તેની खात्री तरीके आपवामां આવી છે.

संवत् १९४६ ना भाद्रवा शुद्धि २ ता. १७ आगष्ट सन् १८९० इ.

महाराणाश्री मानसिंहजी.

प्रा. आ. नं. १२२

श्री मच्छक्तिपद
कञ्जप्रसाद प्राप्तमहोदय
महाराजाधिराज महारा-
णाश्री मानसिंहजी
कस्य मुद्रिका

स्वस्थान श्री हळवद-ध्रांगधाना महाराजाधिराज महाराणा श्री मानसिंहजी के. सी. एस.
आइ. ना तरफथी—

माळवा मध्ये नरवरना राणा श्री रघुनाथसिंहजीने आ सनंद वक्षवामां आवे छे के तमो
सं. १९४२ नी सालमां आ राज्यमां आव्या हता ते वखत तमने पगमां पहेरवानुं सोनुं वक्षवामां
आव्युं हतुं अने हाल तमे तमारा भाइ मानसिंहजी सहित आंही आवतां सदरहु मानसिंहजीने पण
पगमा पहेरवा आ राज्य तरफथी हाल सोनु वक्षवामां आव्युं छे अने ते निशानी खातर आ सनं-
द वक्षवामां आवे छे.

सवत् १९४९ ना आशो वद ११ शनिवार ता. ४ नवेम्बर सन १८९३ छे.

महाराणा श्री मानसिंहजी.

महाराणाश्री
रणमलसिंहजी

श्री सही.

महाराजाधिराज महाराणा श्री रणमलसिंहजी प्रान्त झालावाड स्वस्थान श्री हळवद-
ध्रांगधा वी०

રાણા હમીરસિંહજી તથા શ્રી ભવાનીસિંહજી કુંવર જોગ જત હમારી સ્વારી શ્રી કાશીવિ-
શ્વનાયની યાત્રા કરી દેશ જાતા તમારા ગાંવનરવલ મુકામ થાતે તમારા તરફથી ચાકરી-વરદાસ
રૂઢી ગીતે થાતા છઠી ? વક્ષીસ કરવામાં આવી છે.

સંવત્ ૧૯૨૪ ના માહા શુદિ ૬

કુન્હાડી.

દેલવાડાના રાજરાણા રાધવદેવજીના જ્યેષ્ઠ કુમાર જેતસિંહજી, એથી ન્હાના ભીમસિંહજી
અને એથી ન્હાના અર્જુનસિંહજી વગેરે હતા. ભીમસિંહજી પલાયતે ઠાકુર પ્રતાપસિંહજીની પુત્રી સાથે
પરણ્યા હતા. એ પ્રસંગ કુન્હાડીની પ્રાપ્તિના કારણરૂપ થયો. કોટાના રાવ રામસિંહજી મહામુંજ્યા
મુકામની સામે સોનેરી નારનો શિકાર કરવા નિકળેલા. રાજ ભીમસિંહજીએ ત્યાં જઈ વહુજ વહા-
દુરીની સાથે એ નારનો શિકાર કર્યો. એથી પરમ પ્રસન્ન થઈ રાવરામસિંહજીએ રાજભીમસિંહજીને
કોટામાં રાખ્યા અને વિ-સં. ૧૭૬૨ માં નવ ગામો સહિત કુન્હાડીની જાગીર આપી. ડ્યારે વાદ-
શાહ ઔરંગઝેબની ફોજ લૂંટમાર કરતી ચાલી આવતી હતી ત્યારે તેની સાથે ભરતપુરનો જાટ ચૂડા-
વળ પળ હતો. કોટાના રાવ રામસિંહજીએ એ લોકોના અત્યાચાર ઝટકાવવા માટે રાજભીમસિંહજીને
સેનાતું આધિપત્ય આપી રવાના કર્યાં. ઉભય સૈન્યનો મેટો થતાં દરામાં શપાણી ચાલી. કેટલાક
સૈનિકો કપાઈ મુઆ અને રાજભીમસિંહજી પણ અન્તે કામ આવ્યા. એ યુદ્ધ વિ-સં. ૧૭૬૯ માં
થયું હતું. રાજભીમસિંહજીએ આપેલા મસ્તકના વદલામાં તેઓના કુમાર સરૂપસિંહજીને કોટા રાજ્ય
તરફથી ૨૩ ગામ સહિત થાણાદેવરીનો પટ્ટો આપવામાં આવ્યો.

રાજસરૂપસિંહજીએ કુન્હાડીની ગાદીએ વેઠા પછી વિ-સં. ૧૭૮૫ માં સ્વેતૂન મુકામે પઠા-
ળ અકબરખાંની ફોજ સાથે લડી પ્રાણનો પરિત્યાગ કર્યો. એ ચાકરીના વદલામાં કુન્હાડીને કોટા-
ના રાવ ભીમસિંહજી અને દુર્જનસિંહજી તરફથી ૧૮ ગામો સહિત મનોહર થાણાનો પટ્ટો મળ્યો.
રાજસરૂપસિંહજી ગામ સુજારે શક્તાવતમાં પરણ્યા હતા. એ શક્તાવતના માળેજ અને સરૂપસિંહજીના
કુમાર રાજરણજીતસિંહજી કુન્હાડીની ગાદીએ વિરાજમાન થયા. રાવ દુર્જનસાહજી તથા તેના કુંવ-
ર અર્જુનસિંહજીના વચ્ચેના દેરાવાદ તરફથી નિજામ પિંડારાની ફોજ બુન્દી કોટા વચ્ચેના વાવ.

૧ જાલાકુલના વડવા વારોટે અમોને આપેલી વંશાવલીમાં જેતસિંહજી તથા ભીમસિંહજી
વગેરે દેલવાડાના રાજરાણા તેજસિંહના કુંવરો હતા એવું લખેલું છે.

હ્યા મુકામપર આવી હતી, તેની સાથે વિ-સં. ૧૮૦૭ માં અપાર પરાક્રમથી યુદ્ધ કરી રાજરણજી-તસિંહજી માર્યા ગયા. એ મસ્તકદાનના વદલામાં રિયાસત કુન્હાડીને ચેવટ પડાવે ગુંદી, માડડી, આંકેડી અને રઠાવદ એ ચાર ગામનો વીજો પટ્ટો પ્રાપ્ત થયો. એ વખતે રાજરણજીતસિંહજીનો એકે પુત્ર ન હતો, તેઓના ન્હાના ભાઈ દોલતસિંહજી પણ ન્હાની ઉમ્મરમાંજ પંચત્વ પામ્યા હતા; એટલા માટે દેલવાડાથી અર્જુનસિંહજીને ગોદ લેવા પડ્યા. રાજરણજીતસિંહજીનાં લગ્ન ગામ શ્વાતોલીના હાડાને ત્યાં થયા હતા. તેઓના દત્તક પુત્ર દેલવાડાના રાજરાણા જેતસિંહજીના સહુથી ન્હાનેરા કુંવર હતા.

કુન્હાડીની ગાદીએ બેઠેલા રાજ અર્જુનસિંહજી પાંચ સ્થલે પરણ્યા હતા. તેઓનો પ્રથમ વિવાહ ગામ વાવલ મધ્યે શક્તાવતોમાં રાવત અજવસિંહની પુત્રી સાથે, વીજો વિવાહ રાઠોડોને ત્યાં સલાળા પાસે આવેલા ગામ સેલ્યામાં, ત્રીજો વિવાહ પણ રાઠોડોને ત્યાં મારવાડમાં રહેલા ગામ ગૂડોજની અંદર, ચોથો વિવાહ રાણાવતોને અમલે અને પાંચમો વિવાહ શક્તાવતોને ઢાવે થયો. ત્યારવાદ તેઓને સરુપસિંહજી, દ્વારકાદાસજી તથા કરણસિંહજી નામે ત્રણ કુમાર અને જીવકુંવર નામે એક કુંવરી થયાં; એ કુંવરીને વેદડાના રાજાજી પરતાપસિંહજી સાથે પરણાવ્યાં.

રાજઅર્જુનસિંહજીના સ્વર્ગવાસ પછી કુન્હાડીની ગાદીએ સરુપસિંહજી બેઠા. તેઓના વિવાહ ત્રણ સ્થલે થયા હતા. એક કરવાહ, વીજો હમીરગઢ અને ત્રીજો હાડાને ત્યાં. રાજસરુપસિંહજીને રામચન્દ્રજી તથા લક્ષ્મણસિંહજી નામે બે કુંવર થયા. તેમાં લક્ષ્મણસિંહજી ઉજ્જેણક્ષિપ્રાના રણમેદાનમાં માર્યા ગયા અને રામચન્દ્રજી રાજસરુપસિંહજીના સ્વર્ગવાસ પછી કુન્હાડીની ગાદીએ બેઠા. તેઓના ત્રણ વિવાહ થયા; પહેલો હાડા રામલોતજીને ત્યાં, વીજો મસૂદાના રાઠોડોને ત્યાં અને ત્રીજો દારુકાના શક્તાવતને ત્યાં.

રાજરામચન્દ્રજીને ભવાનીસિંહજી તથા ગુલાવસિંહજી નામે બે કુમાર અને મુલતાનકુંવરવાઈ તથા વદનકુંવરવાઈ નામે બે રાજકુમારી થયાં. પહેલાં કુંવરીને ઘનોય અને વોજાને હરીગઢના મહારાજા જસવતાસિંહ સાથે પરણાવ્યાં.

રાજરામચન્દ્રજીના પરલોક પ્રયાણ પછી ભવાનીસિંહજી કુન્હાડીના અધિપતિ બન્યા; તેઓના કાકાએ ક્ષિપ્રાના રણમેદાનમાં આપેલા મસ્તક વદલ કોટાના મહારાવ ગુમાનસિંહજીએ પ્રસન્નતાં પૂર્વક વસનપુરા નામનું ગામ વિ. સં. ૧૮૬૩ માં આપ્યું. રાજભવાનીસિંહજીએ વિ. સં. ૧૮૪૨ માં

દ્રાહ્મણો સાથે યુદ્ધનો પ્રસંગ આવતાં અસીમ વઢાદુરી વતાવી હતી. તેમજ વિ. સં. ૧૮૬૩ માં મટવાઢાની રણભૂમિમા જયપુરની સેના સાથે કોટાતું યુદ્ધ થયું, ત્યારે કોટાની ફોજમાં રાજભવાની-સિંહજી સામેલ હતા. કોટાની સેના વિજય પામી અને જયપુરની ફોજ હારી. આ વિજય સમાચાર રાજભવાનીસિંહજીની આજ્ઞાથી કુન્હાઢીના કોઢેક ભંગીએ કોટે જઈ મહારાવ ગુમાનસિંહજીને સંભલાવ્યા; એ વચ્ચે આનંદથી મસ્ત વનેલા મહારાવે એ ભંગોને મહારાજાનો ઢલકાવ આપ્યો. આજ પળ એ કુન્હાઢી ભંગીના વંશજો મહારાજા કહેવાય છે અને કોટાના ભંગી લોકોમાં મુખ્ય પટેલ મનાય છે. જ્યારે રાજરાણા જાલિમસિંહજી સિન્ધિયાની કેદમાં સપડાયા ત્યારે રાજભવાનીસિંહજી તેઓને મહાન્ પરિશ્રમથી મુક્ત કરાવી કોટે લાવ્યા હતા. કુન્હાઢીની અદર રાજભવાનીસિંહજીએ શ્રી રણછોઢેરાયજીતું યનોહર મન્દિર વન્ધાવ્યું અને એક હવેલી વન્ધાવી. તેઓનો પ્રથમ વિવાહ શક્તાવતોમાં અને વીજો વિવાહ સ્વાતોલીમાં થયો હતો; પરંતુ એ વે રાણીમાંથી એકેને સંતતિ થઈ નહિ.

રાજભવાનીસિંહજીના સ્વર્ગવાસ પછી તેઓના ભાઈ ગુલાવસિંહજી કુન્હાઢીની ગાઢીએ વિરાજમાન થયા. તેઓનો પહેલો વિવાહ રાણાવતોને અમલે અને વીજો વિવાહ મઢોઢે ચુંઢાવતોમાં થયો. જ્યારે રાજગુલાવસિંહજી નિઃસંતાન સ્વર્ગે સિધાવ્યા. ત્યારે માયાત વર્ગમાંથી અર્જુનસિંહજીને ગોઢ લેવામાં આવ્યા.

રાજ અર્જુનસિંહજીની વચ્ચળમાંજ જ્ઞાલાવાઢની રિયાસત કોટાની રિયાસતથી જુઢી પઢી. તે વચ્ચે શાહવાઢતું ગામ થાણાઢેવરી જ્ઞાલાવાઢમાં ચાલ્યું ગયું. ત્યારવાઢ જ્ઞાલાવાઢ તરફથી રાજ-અર્જુનસિંહજીને ઘણા આગ્રહપૂર્વક વોલાવવામાં આવ્યા, પરંતુ તેઓ શ્રયોમ ધર્મને સાચવી ત્યાં ગયા નહિ. એ અર્જુનસિંહજીના ભાઈ ઢુર્જનસિંહ હતા તે જ્ઞાલરાપાટળમાં ચાલ્યા ગયા; તને જ્ઞાલાવાઢના રાજરાણા તરફથી કાંઢક જાગીર અને શાહવાઢની કિલ્હેઢારી મલી. કોટાની અંઢર વલ્લવો થયો ત્યારે રાજઅર્જુનસિંહે વહુજ વઢાદુરી વતાવી હતી. તેઓનો પ્રથમ વિવાહ અજમેર ઢલાકે પીસાંગનમાં અને વીજો વિવાહ પીપલઢે થયો. ત્યારવાઢ તેઓને એક પરિણીત રાણીથી રૂપસિંહ નામે કુંવર થયા અને કુવાસિણા (રસાત) થી કુવર ઢ્વારકાઢાસજી તથા ગોવરધનઢાસજીનો જન્મ થયો.

રાજ અર્જુનસિંહજીના પરલોક પ્રયાળ પછી રૂપસિંહજી કુન્હાઢીના રાજા વન્ધ્યા. તેઓને કુંવર ન હતો. માત્ર એક રાજકુમારી હતા, તેને કોટાના મહારાવ શત્રુમાલજી સાથે પરણાવ્યાં. રાજ

૧ પેશવા લોકો ૨ પોતાના આશ્રયઢાતા કોટાનરેશને રાજી રાસવા માટે જ્ઞાલાવાઢનો આશ્રય ન લેતા શ્રયામધર્મ સાચવ્યો.

રૂપસિંહજીના વિવાહ ત્રણ જગોળ થયા હતા. પહેલો પૂસોદ, વીજો મન્નુદે અને ત્રીજો વિવાહ મારવાડની અંદર રહેલા કેલાવે થયો હતો. તેઓ વિ-સં. ૧૯૩૦ માં કોટાથી કાંઈ માનભંગ થવાને લીધે દેલવાડે પધાર્યા અને ત્યાંથી કુન્હાડી આવતી વચ્ચે કુમાર વિજયસિંહજીને ગોદ લેવાનો કરાર કરતા આવ્યા. ત્યારવાદ વિ. સં. ૧૯૪૪ માં તેઓએ મહારાવને અરજ કરીકે કુમાર વિજયસિંહજીને કોટે બોલાવી લીધા. કુમાર વિજયસિંહજી પોષ માસમાં કોટે પધાર્યા. એજ સાલમાં રાજરૂપ-સિંહજી સ્વર્ગવાસી થયા. તેઓની ઉત્તરક્રિયા યથાવિધિ કુમાર વિજયસિંહજીએ કરી અને તેમાં રૂપિયા દસ હજાર ચરચ્યા. જ્યારે તેઓ દેલવાડામાં કુંવરપદે હતા, ત્યારે તેઓનો પ્રથમ વિવાહ ગામ કેલવામાં રાઠોડોને ત્યાં થઈ ગયો હતો અને કુન્હાડીની ગાદીપર અધિષ્ઠિત થયા વાદ વીજો વિવાહ હાડોતીની અંદર રહેલા ગામ કોયલાના હાડા ઠાકુર અજીતસિંહને ત્યાં થયો. એ વચ્ચે રાણી-ઓથી કુલ છ સંતાન થયાં. જેઓનાં નામ નીચે મુજબ છે.

- ૧ કુમાર શ્રી ચન્દ્રસેનજી.
- ૨ કુમાર શ્રી ભીમસિંહજી.
- ૩ કુમાર શ્રી દલપતસિંહજી.
- ૪ કુમાર શ્રી દોલતસિંહજી.
- ૫ કુમાર શ્રી હિમ્મતસિંહજી.
- ૬ કુંવરી સાહેબ શ્રી આનન્દ કુંવરવા.

કુન્હાડીના વર્તમાન રાજવિજયસિંહજી વિદ્વાન, ન્યાયનિપુણ અને સ્વભાવે સરલ છે. જ્યારે કોટાના મહારાવ ઉમેદસિંહજી ગાદીએ વિરાજ્યા વાદ અજમેરની રાજકુમાર કૉલેજમાં અભ્યાસ કરવા પધાર્યા ત્યારે રાજવિજયસિંહજી તેઓના કમ્પેનીઅન તરીકે નિયત થયા; લગભગ ત્રણ વર્ષ સુધી તેઓએ પોતાના આશ્રયદાતા ઉમેદસિંહજીની ઉત્તમ રીતે સેવા વજાવી. ત્યારવાદ કોટામાં મેમ્બર ઑફ કાઉન્સિલની જગો ખાલી થતા રાજવિજયસિંહજીને ત્યાં બોલાવવામાં આવ્યા; તેઓએ કાઉન્સિલના મેમ્બરની જગોએ દાખલ થઈ ત્રણ વર્ષ પર્યન્ત કેટલાંક પ્રશ્નસનીય કાર્યો કર્યા. ત્યારવાદ મહારાવ ઉમેદસિંહજી સ્વતંત્ર થયા. આજકાલ કોટા નરેશના પરમ કૃપાપાત્ર રાજવિજયસિંહજી મહારાવ ઉમેદસિંહજીની આજ્ઞા મુજબ કેટલાંક રાજકાજ કરે છે.

કોટાના રાજદરવારમાં કુન્હાડીની વેઠક ઢાવી વાણુએ પહેલી છે અને તેઓને કોટાના મહારાવ તરફથી પ્રથમ દરજ્જાના સરદારોને મળતું સમ્પૂર્ણ માન મળે છે.

રાજવિજયસિંહજી સુર, સુશીલ, દીર્ઘદર્શી અને સાહિત્યપ્રેમી છે. તેઓપ કુન્દાહીમાં રૂપિઆ પચાશ હજાર સ્વર્ણ એક સારું મકાન અને નવો તલેલો ધનાવ્યો છે.

રાયપુરનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ.

સવૈયા, એકત્રીશા.

મકવાળા હરપાલયી માંડી વીંતી સોલ પેઢી સુસ્વરૂ; સત્તરમી પેઢીપરેં શ્રાજે છત્રસાલ માડલના ધૂપ; તનુજે ત્રયોદશ તેના તેમાં જ્યેષ્ઠ જેતસિંહ ગાદીપતિ; રાઘવ આદિ વાર વધુને મલી વાટની મૂઠતિ. ૧

વાટુ એજ વિઠ્ઠલગઢ નામે વસુધામાંહિ હતું વિખ્યાત; રાઘવદેવ મહારણરાગી, ગયા માલવે તર્જો ગુજરાત; આગર કેરા તલાવ આગલ પઢાવ નાંખ્યો પ્રીત ધરી; ત્યાંથી પ્રભાતે પ્રજાવર્ગસહ ચાલવાની તૈયારી કરી. ૨

માંગી પડી ભૈરવની ગાડી તુરત સર્વજને સ્તબ્ધ થયાં; ઇષ્ટ વચનને અનુસરીને રાઘવ એ સ્થલમાંજ રહ્યા; માંદૂમાં જડ મલ્યા શાહને ઢાલ અને તરવાર ધરી; ચેતનવાળા ચતુર નરે ત્યાં વેતનવિણ નોકરી કરી. ૩

ગયા શિકારે શાહ એક દિન રાઘવદેવ હતા સાથે; ગહન વને કરી પ્રવેશ છોડી ગોઠી મહદ સાવજ માથે; ધેસ્યો મત્ત મૃગરાજ શાહપર નિશ્ચય ચૂકી ગવાઈ નિશાન; હળી સિંહેને રાઘવદેવે જલ્દી વચાવી શાહનો જાન. ૪

શાહતણા દિલમાં એ સમયે કૃતજ્ઞતા વેળે વ્યાપી; રાઘવને ગઢઆગર સાથે રાવતળી પદવી આપી;

राजधानी स्थापीने रहींया आगरमां नृप राघवदेव;
भव्य नाथ भैरवतुं मन्दिर त्यां तैयार कर्युं तत्खेव.

५

राघवेनृपना चोंडाजी ने कहॉनसिंहजी उभय कुमार;
जतां स्वर्ग राघव, चोंडाजी पाम्या आगरनो अधिकार;
अश्व काठिआवाडी उत्तम चोंडानो चेटक नामे;
मांढूपतिण माग्यो पण हय आप्यो नहि चोंडे हामे.

६

शाह चढी आव्यो आगरपर उग्र ए समे युद्ध थयुं,
हार थतां चोंडानी आगर वादशाहने हाथ गयुं;
चोंडाना सुत रामसिंहजी हता हीनवळ सैन्य विहीन,
छतां बुद्धिवळ वापरी एणे “ सणखेडी ” कीवुं स्वाधीन.

७

त्यारबादें व्हालेथी वसाव्युं रम्य रायपुर नामे गाम,
राजधानी स्थापी त्यां रहींया रामसिंह धीरजनां धाम;
ए पछी आत्मज महद एहना महेशदास महिप थया,
भीमसिंह भ्राता महेशना गाम रुन्डलाइए गया.

८

ढावळ रावळ आदि गामनो वाघाजीने मळ्यो गरास,
ए सिवायना पांच वन्धुओ पाम्या वालवयेज विनाश;
भीमसिंहना वंशज भावें “ भीमावत ” भूमिमां भणाय,
वाघाजीनुं कुळ “ वाघावत ” जाहिर झालामांहि जणाय.

९

महेशदास पछी जयसिंहजी रायपुरे रहींया राजी,
वडा पुत्र एना वीकाजी कुमार बीजा कृष्णाजी;
गुगाहेडे कैर्या रवाना वीकाजीने समजी वीर,
वार गाम वळथी मेळवीयां एणे धारी अनुपम धीर.

१०

वंशज एना थया “ वीकावत ” राव जेतसिंह स्वर्ग गया,
रायपुरेने तरुत साजी सुख नृप कृष्णाजी विराजी रँद्या;

सूजाजीआदि पट्ट पुत्रो थया एहना अमित उदार,
रहो रायपुरनी गादीपर पाटवी सूजानो परिवार. ११

भल्लं गाम “ भोरासी ” पाम्या गरासमां झट झुझारखान,
खानाजीने खास गाम “ भोरासा ” मळोयुं भूतिनिधान;
उभय बन्धुना वंशज वळिया झाला “ कृष्णावत ” कहैवाय,
सूजाजी पछो रायपुरना गुणो नृप नरहरदास गणाय. १२

नरहरदासतणा विनाश पछो मानसिंह लेखो महिपाल;
मानसिंहना मृत्यु पछो प्रिय रूपसिंहजी भूप रसाल;
पृथीसिंह परिपूर्ण ए पछो आनंदी निवड्या अवनिप;
फतेसिंह लहो फतेह करता राज्य रायपुरमां कुळदीप. १३

जोधसिंह ने देवीसिंह पछो अभेसिंह अवतारी थया;
राज्य रायपुरतणुं यथाक्रम कैर्या वाद सुरपुरें गया;
शेरसिंहनी सत्ता ए पछो रायपुरे जामी सुखरूप;
भाग्यशाळी नथुराम हाल बलवंतसिंह छे त्यांना भूप. १४

नरवरनो संक्षिप्त इतिहास.

छन्द पद्धरी.

हरपालदेवथी हर्षधारी, पेढी प्रसिद्ध सत्तर उचारी;
सुखरूप भूपति छत्रसाल, वरराजधानी मांडल विशाल. १

तनुजात आदि एना तपस्वी, नृप जेतसिंह निवड्या यशस्वी;
बलवान एहना बन्धु वार, एमांहि आदि राघव उदार. २

गढ विट्ठलादिनो ग्रहो गरास, हृदयें अपार पाम्या हुलास;
सुत सूरसिंहने आपो सर्व, झट गया माळवे धारी गर्व. ३

दोहा.

मांडूनो महिपति हतो, हिम्मतौ शोह हुसंग;
राघवें त्यां नोकर रेंह्या, उरमां धारी उमंग. ४
इष्टदेव एना हता, भयहर भैरवनाथ;
राघव मूर्ति राखता, सदा इष्टनी साथ. ५
शाहे शौर्य निहाळीने, राघवनुं दिनरात;
आगर ताचे आर्षीयां, श्रेष्ठ परगणा सात. ६

रोळावृत.

राघवना सुत वडा, चतुर चोंडाजी विराजे;
कहॉनसिंहजी द्वितीय, शत्रुपर शस्त्रो साजे;
रामसिंह रणरागी वाल चोंडाना वळिया;
काका संगे रही, लढाई अनेक लडिया. ७
जोर उभयतुं जोड, श्रेष्ठ मांडूना शाहे;
जूदी जूदी जवर, आपी जागीर उछाहे;
रायपुरे नृपराम, राव पदवी धरीं राजे;
कहॉनसिंहजी कलित, सुखो नरवरमां साजे. ८
हिम्मतो सुत हरनाथ, कहॉनसिंहजींना करमी,
नरवरपुरना नाथ, धरामां उत्तम धरमी;
चोंडाजी चालाक, पछी सालम सुखदायक,
रत्नसिंह पछी आशकरण लेखाया लायक. ९
वाघकरणजी वीर, पछी भारत भयहारी,
दानी हुंगरसिंह, ए पछी नृप अवतारी;

सुखकर सांवत पछी, लेखवा लूणकरणने;
बुद्धिमान बुधसिंह, चाहता चार वरणने. १०

पहोडासिंह ए पछी, प्रकट महिपाल प्रमाणो,
छत्रसाळजी शूर, यथाक्रम जनपति जाणो;
विद्रोहीथी लड्या, वीरवर वडला गामे,
विजय मेळोव्या वाद, सिधाव्या सधें स्वधामे. ११

दोहा.

ए पछी भया अनुक्रमे, हिम्मतशाळी हमोर,
पुण्यशाळी पृथ्वीसिंह पछी, पातलसिंह प्रवीर १२
विसनसिंह वहादूरने, आशकरण अभिराम;
नरवरना नरपति धया, समय पांमी सुखधाम. १३

सवैया—एकत्रीशा.

शाहजहां औरंगजी संगे जंग जमावो लड्या जे वार,
आशकरण लडतां ए समये मृत्यु पांमीया रणमोझार;
त्यारवाद नरवरने तखें थया मान महिपाल महान,
वडलाना चहुआणोए मळी तेवामां कीयुं तोफान. १४

परणीने जे दिवस पधार्या नरवरने पादर नरनाथ,
समाचार युद्धना सांभळी, होमे शस्त्र उठाव्युं हाथ;
सरदारोनी साथ वेगथी वडळा तरफें प्रयाण केंयुं,
चमकावी असि मान महिपे चहुचाणोनं मान हर्यु. १५

पोते पण वैकुंठे विचर्या घोर युद्धमां खूब घवाइ,
जनपति जमवतसिंहे ए पछी श्रेष्ठ गुणोथी करी सवाइ;
तेजसिंह नृप त्यारवाद, पछी महोक्मसिंह प्रतापी महान,

नरवरनी निर्मळ गादीपर वेठा मुदधारी मखवान. १६

हठीसिंह ने रतनसिंह पछी थया राजराणा रघुनाथ,
नरवरमां दृढ गढ वंधावी सुखे रँह्या परिवारनीं साथ;
अचलसिंह ए पछी आनंदी प्रीते करता परउपकार,
ब्रिटीश राज्यने आधीन रहँवा स्नेह धरीने कयों स्विकार. १७

लछमनसिंह पछी लेखाया नृपति निभावण कुळनी लाज,
हिम्मतवान हमीरे धार्यो तेज भयों नरवरनो ताज;
क्रमे द्वितीय रघुनाथसिंहजी थया महिष महानमति,
चित्ते चाहता अतिशय एने ध्रांगवराना धरापति. १८

धर्मनिष्ठ रघुनाथसिंहजी अपुत्र विचर्या असयधाम,
अनुज एहना मानसिंहजी थया सुखद नरवरना श्याम;
नीति निपुण बनी प्रजावर्गनी प्रीति एणे प्राप्त करी,
नित्य रहो नथुराम कुशल ए धवल छत्र शिरपरेंधरी. १९

कुन्हाडी.

रोळावृत

शूर सजोजी मूळ, देलवाडाना स्वामी;
पेढी पांच ए पछी, प्रकट थइ विनाश पामी;
छठ्ठी पेढीए थया, जेतसिंह नृप जज्ञनामी;
अनुज एहना भीम, सर्वदा सत्पथ गामी. १

सवैया एकत्रीशा.

पलायता ठाकुर प्रतापनां पुत्रीसंग परणी प्रीते;
भीमसिंहजी प्रसंग पाम्या उदयतणो उत्तम रीते;
भटभुंज्याना मुकाम सन्मुख सुवर्णनाहरतणो शिकार;

करवा आव्या कोटाना नृप, रामसिंहजी राव उदार. २

भुजवळधी भीमे ए समये हण्यो नारने धारी हाम;

गुणज्ञ रावे कुन्हाडो आदि दीधां झालाने दशगाम;

रामसिंह महाराव तरफधी, देवा दुष्टजनोने दंड;

सेनापति वनीं सद्य सिधाव्या, भीमसिंह ठोकी भुजदंड. ३

झपाझपीषां कापो कैकने, पोते पण पाम्या पंचत्व;

सुत एना श्रीस्वरूपसिंहजी, वेठा गादीपरे धरीं सत्व;

जइ खास खेतून मुकामे झळराणे करीं अरिने जाण;

पठाण अकबरखांनीं फोजसह लडी छेवटे छांड्या प्राण. ४

छन्द हरिगीत.

रणरागीं सुत रणजीत एना पाटपति प्रीते थयां;

अरिसंग वावल्या मुकामे युद्ध करी मार्या गया;

ए बाद गादीं कुन्हाडींनीं मखवान अर्जुनने मळीं;

गुणशाळी काळें लइ गया ए ब्रह्मरूपमहीं भळी. ५

दोहा.

पुत्र एहना गादीपति, सरुपसिंह सुखकार;

रामचन्द्र नामे थया, ए पछीं राज उदार. ६

भूप भवानीसिंहजी, क्रमे थया गुणकूप;

भटवाडानी भूमिमां, एनुं शौर्य अनुप ७

संतति विण स्वर्गे गया, भोगवी विविध विलास;

पछीं गुणशाळीं गुलाबनी, प्रसरी परम सुवास. ८

ए पछीं अर्जुसिंहजी, राखी प्रजापर रे'म;

करता राज्य कुन्हाडीनुं, जाळवी नौतम नेम. ९

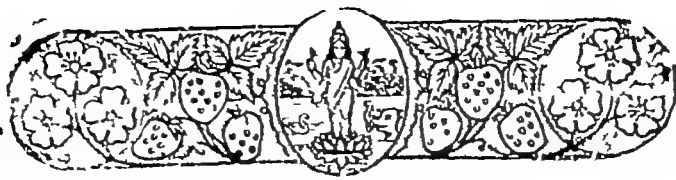
सोरठा.

त्यारवाद धरौ ताज, राज रूपासिंहजौ थया;
 सार्जौ सदा सुखसाज, श्रेष्ठ काज करथी कर्या १०
 लाखेणी कुळ लाज, जुगते अहर्निश जाळवी.
 जशनी बनी जहाज, समये लइ स्वर्गे गया. ११

छन्द पद्धरी.

नृप विजयासिंहजी विद्यमान, शोभे महान् सद्गुणनिधान,
 कोटा नरेशना प्रीतिपात, स्नेहेथी साचवे धर्म क्षात्र. १२
 नधुराम भूप आनंदौ एह, राखे सदैव सुज्ञोथी स्नेह;
 प्रभु कृपार्थी परिवारयुक्त, आवादौ पामजो राजउक्त. १३

षट्विंशत् तरंग.

मनहर.

स्थापी हळवदे राजधानी राज रायधरे;
तेना त्रण पुत्रमां अजोजी हता अग्रणी;
लघुभ्रात राणाजीने आपी राजगादी आप,
अनुज सजाजी साथ आव्या मरुभू भणी;
सुभट शिरोमणि गणीने मेदपाटेश्वरे,
जागीरे जमीन घणी सोंपी सादडी तणी,
कहे नथुराम तेना वंशजोनी वात सुणो,
धर्मी अमरेश वडा वंकपुरनाधणी.

श्री हळवदनी राजधानीतुं स्थापन करनारा राजरायधरजीना पाटवी कुमार अजोजी ज्यारे युवास्थाने प्राप्त थया त्यारे तेओने परणाववा माटे मुळीना परमार पोतानी पुत्रीने लइ हळवद आव्या, ए सपये राजरायधरजी पोताना अमीर उमरावोनी हाजरीमां हसीने बोल्या के युवाननी साथे तो हरकोइ हर्षवला बनी पोतानो पुत्रीने परणाववा तत्पर धाय छे, परंतु वृद्धनी साथे वराववा कोइपण इच्छा करता नथी; आ शब्दो समीपे उभेला कुमार अजाजीने काने पड्या, जो के ए शब्दो राजरायधरजीए मउकरी रूपे उचारेला हता, छातां पितृभक्तिपरायण अजाजीए एज वखते मुळीधी आवेला अधिकारीओने कही मोकलाव्युं के तमारा राजानी पुत्रीने हुं परणवानो नथी. परंतु ए राजकन्याने माता समान मान आपवा आतुर छुं तो तुरतमांज तेना बग्न मारा पूज्य पिता साथे करशो तो तमारी अने अमारी कीर्तिमां अवश्य उमेरो थशे. मुळीना अधिकारीओए पोतानुं मन धार्युं करवा युवराज अजाजीने अनेक प्रकारे समजाव्या, परंतु धर्मनिष्ठ अजाजीनुं अद्वय अंतःकरण पोते ग्रहण करेली प्रतिज्ञाने व्यर्थ कराववा कोइने समर्थ सम-

जतुं न हतुं; अंतं मुळीना अधिकारीओ राजरायधरजीने कन्या आपवा कवुळ थया अने एज वखते तेओए युवराज अजाजी साथे एवो करार कयों के अमारां वाइने पेटे जो पुत्र अवतरे तो एज हळवदनी गादीना वारस थइ शके, अजाजीए घणा आनंदनी साथे ए करारने स्वीकारी पिताना लग्ननी तैयारी करी. राजरायधरजी परमारनी कन्याने परण्या, परमात्मानी गति गहन छे, स्वल्प समयमांज ए प्राप्ती राणीने गर्भ रह्यो अने कुमारनो जन्म थयो, तेतुं नाम राणक-देवजी (राणोजी) राखवामां आव्युं. वि. स. १५२० मां राजरायधरजीए अनित्य संसारने छोडी कैलासवास कयों त्यारे युवराज अजाजी लघुवन्दु राणाजीना हाथमां राज्यनी लगाम सोंपी सहो-दर सजाजी साथे चौद हजारतुं लङ्कर लइ हळवदथी हाली निकळ्या, ए वखते कोइएक कविण उदार प्रकृतिवाळा अजाजीनी प्रशंसा करता कह्युं के

सोरठा

कई बीगा धर लागे हट बन्धव लडे ।

राणा राणकने राज आयो मुरधर देश अजो ॥

चूडे गढ चितोड भड समपे लघु भ्रातमे ।

यूं हलवद आरोह आप हात समपे अजा ॥

आ इकीकत मारवाडना महाराजा राव जोधाजीना जाणवामा आवतां तेओए केटलाएक अमीर उमरावोने सामा मोकली पोताना साळा अजाजी तथा सजाजीने म्होटा मान सहित जोधपुरं बोलाव्या अने एक उत्तम राजा तरीके तेओनी आगता स्वागता करी केटलाएक समय सुधी पोता पासे राख्या तथा आजीविका माटे पचाम हजारनी आमदानीवाळो अमुक प्रदेश आप्यो. राजराणा अजाजी ए मुलकनी बुद्धि बळथी दिन प्रतिदिन उन्नति करी रह्या हता ते-वामां कोइएक दिवसे तेओने राव जोधाजीए कह्युं के तमारी पुत्रीनो संबंध मारी साथे करो त्यारे अजाजीए उत्तर आप्यो के प्रथम मारां वहेनन आप साथे परणावेलां छे जेथी मारा पुत्रीनो संबंध आप साथे धर्मशास्त्र नियम मुजब न ज थइ शके. आथी राव जोधाजीने अत्यंत माटुं लाग्युं, परंतु तेओए प्रत्यक्षमां एतुं एक पण चिन्ह जणाव्युं नांइ, तापण महा बुद्धिशाली राजराणा अजाजी

१ सजाजीनी संतति देलवाडा नरेश.

तेओनी आन्तरिक वृत्तिने आळखी गगा अने तरतज “झालावाड” नो त्याग करी स्वकीयरिसाला सहित मेवाड तरफ जवा तत्पर थया. आ खटपटनी शरुआतना उडता समाचार कुंभलगढमां महाराणा रायमलजीने प्रथमधीज मळी चुक्या हता, ज्यारे ए वात सत्य स्वरूपे प्रसिद्धिमां आवी त्यारे महाराणाए अत्यंत त्वराधी तेओने पोताना देशमां पधराववा माटे म्होटा म्होटा अधिकारी-ओने मोकळी आप्या. राजराणा अजाजी विगेरे हजु झालामंडथी वे तण माइल आव्या हता, त्यांज महाराणाना माणसो तेओने आवी मळ्या अने अत्यंत आग्रह पूर्वक सर्वेने कुंभलगढ तेडी गया. राजराणा अजाजीना शौर्य, धैर्य अने धर्म आदितुं अवलंबन करनारा वाक्चातुर्यथी महाराणा रायमलजीतुं मन बहुज प्रसन्न थयुं, तेओए श्रीमान् अजाजीने राजदरवारमां प्रथम दरज्जानी बैठक अर्पण करी अने अजमेरनी राजधानी आपी अपूर्व हर्षथी हजुरमां राख्या. महाराणा तरफथी मळेला अतुल सत्कार वडे संतुष्ट थएला अजोजी तथा सजोजी केटलाएक वखत सुधी कुंभलगढमां रह्या अने पोताना पुत्रीने महाराणा साथे परणावी राजधानी तरफ रवाना थया वि. सं. १५६५ मां महाराणा रायमलजीनो कैलासवास थतां तेओना पुत्र सांगाजी चितोडनी राजगादीए बेठा, तयार-वाद दशेक वर्ष पछी अर्थात् वि. सं. १५७६ मां मुहम्मदशाह सानी तथा बादशाह वावर साथे भयंकर युद्धो थयां तेमां राजराणा अजाजीए एटली वधी वीरता बतावी के महाराणा सांगाजीए श्रीमुखे तेओनी सर्वोत्कृष्ट शब्दोथी स्तुति करी; ए वखतना राजाओमां देशाभिमान अने गुणग्राहकता विगेरे एवा उत्तम गुणो हता के जेना प्रावलयथी तेओ सहजमां उन्नतिने प्राप्त करी शकता हता. महाराणा सांगाजीए घणीवार वावर बादशाहने केद करी कारागारथी मुक्त करेल हतो; ए संबंधी वर्णन करतां कोइएक कविए कहेल छे के “ शाहां पकड छोडवो सांगा थारे हांसा खेल हमीर हरां ” टाँट साहेब पण लेखे छे के श्रीमान महाराणा सांगाजीनी साथे ऐसी हजार घोडे स्वार, सात प्रथम श्रेणीना राजाओ, छ राव अने रावल तथा रावत अवयंक्रथी अलंकृत एकसो प्रतिष्ठित सरदारो तेमज पांचसो हाथी रणक्षेत्रमां हाजर रहेता हता अने आवु आदिना राजाओ निरंतर महाराणाने आधीन रहेता हता मतलब तेओने पोताना स्वामी समजता हता.

सं. १५९४ मां वावर बादशाहे पचास हजारनुं सैन्य लइ मेवाड उपर चढाइ करी, ए वखते महाराणा सांगाजी पण वे लाखनुं सैन्य लइ रणभूमिमां पधर्या अने विआना—भरतपुर तथा पीलाखाल आदि स्थलोमां विजयवाद्य वगाडता फतेहपुर सीकरीमां यवन सेनानो सन्मुख जइ पहुँच्या, उभय सैन्यमां भयंकर युद्धनो आरंभ थयो; शरुआतमांज महाराणानो विजय द्रष्टि-गोचर थवा लाग्यो, आवा वारीक समयमां अत्यंत विदळ बनेला बादशाहे एकान्त स्थळे जइ वि-

जय अर्थे परमात्मानી प्रार्थना करी, नाना प्रकारना पुण्यदान कर्था उपरांत मद्यपानना पात्र शीखे अनाथ याचकोने आपी दोथां अने एवी प्रतिज्ञा लीधी के “ आग्रानो विजय थया वाद हुं राह-दारीनो कर माफ करी दइश ” वावरने गभराएल जोइ तेनी सेना पण उत्साह रहित वनी गइ. आवो सूक्ष्म समय प्राप्त थतां वावर वादशाहे एक स्तुन्य राजनीतिनुं कार्य कर्तुं अर्थात् सर्व सेना-पतिओ अने सैनिकोने सन्मुख बोलावी कथुं के मारा ब्हादुर लडवैयाओ ! आ संसारमां जे मनुष्ये जन्म धारण कर्थो छे, ते एक दिवसे अवश्य मरण पामवाना. मात्र एक इश्वरनुं आ संसारमां अचळ राज्य छे. रणांगणमां पोताना धर्मने माटे प्राणनी आहुति आपवी ए शूरोरोने मांगळिक समय छे. आपणे इश्वरने अनंत कोटि धन्यवाद आपवा जोइए के जेगे आपणने वैश्वमीओ साथे युद्ध करी प्राण तजवानो उत्तम अवसर आप्यो छे, युद्धमां सामे पगळे लडी मरवायी स्वर्ग मळे छे अने भीरु वनी भागवाथी नर्कमां निवास करवो पडे छे. वादशाह वावरना आवां सारगर्भितवचनो सांभळतांज सर्व सैनिको एक मत थइ बोली उठ्या के ज्यां सुधी अमारा शरीरमां प्राण अपाननो संबंध छे त्यां सुधी अमो रणभूमिनो त्याग करशुं नहि. वावर आग्रा अने शीकरीधी आगळ वधी महाराणाना सैन्य साथे युद्ध करवा लाग्यो, राजस्थानना तमाम राजाओ महाराणानी साथे मळेला हता, वीर क्षत्रीओना प्रबल प्रहारथी पोताना सैनिकोने व्याकुळ बनेला जोइ वावर वादशाहे महाराणा सांगाजी आगळ एक सन्धिपत्र लखी मोकल्यो, तेमां पीलाखाल अने विआना ए वे राजधानीना मध्य प्रदेशमां सीमा निश्चित करवानुं लेखलुं हतुं. ए उपरांत वावरे महाराणाने कर आपवानो पण स्वीकार कर्थो हतो. एटलुंज नहि पण ए वखते महाराणा जेम कहे तेम करी आपवा वावर उत्सुक थइ रह्यो हतो, लडाइ चालु हती, शूरोरो विक्राळ रूपथी प्रतिपक्षीओने विदारता हता अने कोनो जय थशे के कोनो पराजय थशे एनी कल्पना करवी विश्वेश्वर विना कोइ शक्तिमान न हतुं, परंतु भावियोगे एक तुंवर जातिनो सेनापति राजद्रोही निवडतां महाराणानुं सैन्य पाछुं हठ्युं. महाराणा सांगाजी पण घणाज घायल थया, जे दिवसे वावरे द्रढ प्रतिज्ञा करेली हती के कांतो महाराणाने मारे हाथे मारवा अने कांतो मारे एने हाथे मारुं. ए वखते मेवाडना केटला-एक प्रतिष्ठित सरदारोए एकत्र थइ महाराणाने रणक्षेत्रथी अन्य स्थळे मोकली आपवा तथा तेओनां प्रतिनिधि तरीके सलूंवरना अश्रीश रावत रतनासिंहजीए शत्रु सामे युद्ध करवुं एवो निश्चय कर्थो, त्यारे राव रतनासिंहजीए कथुं के मारा पूर्वजोए महाराणाने राज्य सिंहासन अर्पण करेळ छे तेनो फरी अंगीकार हुं नहि करी शकुं, महाराणाना प्रतिनिधि वनी हस्तिपर आरूढ थनारनी सेवा वजावनी

एज मारुं कर्तेव्य छे अने प्राण जाय तो पण आपणा सैन्यनी अंदर प्रतिपक्षीओने पेसवा नहि दउं
ए मारी द्रढप्रतिज्ञा छे. आ वखते श्रीमान राजराणा अजाजी के जेओ हळवदनां सघळां राज्य-
चिन्हथी सुशोभित होवा उपरांत महाराणाना तावेदार महिपतिओमां प्रथम दरज्जानुं मान भोगवता
हता तेओ सलुंवर अने डुंगरपुर आदिना अधीश्वरोनी अनुमतिथी मेदपाटेश्वर (मेवाडनरेश-महा-
राणा) ना समस्त राज्य चिन्होने धारण करी अरिदळ सन्मुख उपस्थित थया अने महाराणाने
गुप्तरीते स्वल्प सैन्य सहित मेवात देश भणी मोकलवामां आव्या. राजराणा अजाजी पोताना सै-
कडो सरदारो, बीजा केटलाएक प्रतिष्ठित सरदारो अने सैन्य सहित असंख्य यवनोनो संहार करी
स्वर्गमां सिधाव्या, ए युद्धमां डुंगरपुरना अधीश रावल उदयासिंहजी, सलुंवरना अधीश राव रत्न
सिंहजी, मारवाडना राजकुमार राठोड रायमलजी, सोनगरा रामदासजी, पेंवार गोकलदासजी
(जेनी संतति हालमां विजोलीना राजा छे), माणकचन्दजी तथा चन्द्रभागजी चहुआण अने
ए सिवाय न्हाना न्हाना अनेक सरदारो काम आव्या; राजराणा अजाजीना कुमार सिंहजी तथा
भाइ सजाजी अत्यंत घायल थया, महाराणाने मृत्युवश थएला मानी वादशाह वावर युद्धभूमिथी
पाछो फर्यो, ए समयना कविओए राजराणा अजाजीनी प्रशंसा करतां कहुं के—

“ छप्पय ”

साहां सिर सांगेण, साझ चतुरंग सवाईः
एक लाख असवार पैदलां गणत न पाई.
सझउत बब्वर साह, राड सीकरी सचावे;
सुख पोढे संग्राम, जोर पतशाह जणावे;
उण वखत सलाकर उमरा, छत्रअजा शिर साजियो;
मुरातव ले गजचढ मयन्द, यूंकडतल अग्राजियो ॥ १ ॥
उत बब्वर असपती, अठीझालो अजरायल;
उडे रीठ उण वार, घणा प्रसणा करघायल;
पडधर सहस पचास, मेछ घर पारन मंडे;
कडतलजुद्ध कठोर, बला खगझाटक खंडे;

सझ फतेराण संग्रामरी, पख अछूतो पावियो;

नव सहस सुभट लेकर नडर, सुरपुर दिसा सिधावियो ॥२॥

सोरठा.

रघू मुरातव राण, सिरधारे गजसिर चढे;

काटे खल तुरकाण, ईस फते कीधी अजा ॥ ३ ॥

मेदपाटेश्वर महाराणा सांगाजीने ज्यारे रणभूमिमांथी मेवात देश तरफ लड़ जवामां आन्या त्यारे तेओए एवी प्रतिज्ञा लीधी हतो के ज्यांसुधी हुं वावरने जीतुं नहि त्यांसुधी मेवाड देशमां पग मुकवानो नथी. परंतु ए युद्धना वर्षनी आखरे तेओ पंचत्वने प्राप्त थया.

वि. सं. १५८६ मां स्वर्गस्थ राजराणा अजाजीना कुमार राजसिंहजी उर्फे सिंहजी राज्य-सिंहासनपर आरूढ थया, ए वखते महाराणा सांगाजी विद्यमान हता, ज्यारे तेओना कुमार रतन-सिंहजीए महाराणानुं पद धारण कथुं त्यारे तेओने खबर पडी के राजराणा अजाजी मारा पूज्य पिताना प्रतिनिधि वनी वावर बादशाह साथे भयंकर युद्ध करी काम आन्या छे अने सजोजी तथा कुमार राजसिंहजी घायल थया छे ए रीतनी स्वामीभक्ति अने वीरताथी परिपूर्ण प्रसन्न थएळा ए मेदपाटेश्वरे राजराणा राजसिंहजी साथे पोतानां फइ श्रीमती रूपकुंवरीजीनां लग्न करी तथा स्वर्ग-स्थ राजराणाना स्मारक चिह्न अर्थे तेओना उत्तराधिकारीओ पासेथी तलवार बंधाइनुं द्रव्य नहि लेवानी आज्ञा आपी अने राजराणा सजाजीने एक लक्ष मुद्रानी आमदानीवाळी “देळवाडा” नो रियासत अर्पण करी. महाराणा रतनसिंहजी महान् पराक्रमी हता, राज्यासन पर आरूढ थया पछी पांच वर्षनी कारकोर्दीमां तेओए मेवाड देशनी एक बोघो जमीन पण शत्रुने हाथे जवा दीधी नहोती. वि. सं. १५५१ मां ज्यारे तेओनो स्वर्गवास थयो त्यारे तेओना न्हानाभाइ विक्रमादित्य-जी मेदपाटेश्वर बन्या. कर्नल टॉड साहेब आदि इतिहास प्रेमोओए लखेहुं छे के महाराणा विक्रमा-दित्य स्वकीय वंशनी रीतभातथी साव, अनभिज्ञ हता, तेओनो स्वभाव तथा वर्तन विगेरे उत्तम न होवाने लीधे केटलाएक वशवर्ती राजाओ पण प्रतिकूल थइ गया हता. गुजरातेना बादशाह बहादुर सुलताने मेवाड देशमां मांहोमाहे खटपट चालती जोइ चढाइ करो; ते वखते प्रतापगढना राजा सूरजमलजी तथा बूंदी, झालोर अने आवू आदिना राजाओ महाराणानी सहा-यताए आवी पहाँच्या. कर्नल टॉड साहेबना लख्या प्रमाणे प्रतिपक्षीने आधीन रही युरोपना

गोलन्दाजोए जेमां वीरहाडो उपस्थित हता ए बुरजने अने ४५ हाथ दिवालने उडाडी दीधी, जेथी ए हाडो पोताना पांच हजार सैनिको सहित काम आव्या; तुटेळी दिवाल पासे तुरतमांज वीर चुंढावत आवी उभा, परंतु वैरीतुं सैन्य विशेष होवाने लीधे तेओने पाछुं हठवुं पडयुं, ए वखते राठोड जातिनी जुहारवाइ नामे राजकुमारी सैन्य सहित विजयनाद करती किल्ला वाहेर निकली अने युद्ध करी रणांगणमां काम आवी; भागजीए चित्तोडना विजय अर्थे देवीने पोताना मस्तकतुं वळिदान आप्युं, अनेक शूरा क्षत्रीओ केसरीआंवस्त्र धारण करी तुटेळी दिवाल पासे भयंकर कापा कापी चलावी काम आव्या, अने जे कोइ अवशेष रह्या हता ते तमाम किल्लाना कमाड खोली, शत्रुओने समशेरनो स्वाद चखाडी स्वर्गमां सिधाव्या, छेवटे राजराणा राजसिंहजी तथा देवलाना सरदार ए वेज वाकी रह्या हता, तेओ पण सामे पगळे अनेक शत्रुओनो संहार करी सुरलोकमां गया. ए युद्धनी अंदर एकंदर वत्रीश हजार क्षात्र सुभटो काम आव्या हता अने तेर हजार स्त्रीओ सती थइ हती, ते वखतना कविओए राजराणा राजसिंहजीनी स्तुति करतां कहुं छे के—

गीत.

गोरी साह रणराह आयो चत्रगढ सबल हिन्दवाण सूं करण साको;
 सिंघ जसमाल भड वत्ते मेवाड छल कडछियां बेहु भत्रीज काको ॥
 हलेहल पेदलां जाण सामुद्र हाले चले सुरताण सूं करण चालो ।
 वडा गढ उपरां होय भीडोह वढ, जुडण खग वांदियो मोड झालो ॥
 रूडे गज थाट हैं हींस भीडो हडा, ढिगढिगे ढोल चित्तोड ढाणा ।
 सहोदर राजरो पाटवी अजासुत, राण छल ऊठिया मरण राणा ॥
 वांधियो मोड चित्तोड ऊपर वेहुं, लोहधड मेल धडकाट लडिया ।
 पोढिया ढोलिया कदें जकना पडी, चचो भत्रीज रथ रंभ चढिया ॥

दोहा.

सिंघ महाभड साफले, भाले कौतुक भाण ।
 ऊ मांडूरो पातसा, ऊ पाटडियो राण ॥

સૌરઠા.

સિંઘ તુહાલી સીમ, યલ દલ લોપીજે નહીં;
ભારતવાલા મીમ, ડમો અજમલ રાડડત ॥
જ્ઞાલો જ્ઞાપ મરેહ, અલંગા ડતરીયો નહીં;
સિંઘ ડસેલા હેર, જણ જણ મૂંઢે જૂઝિયો ॥

દોહા.

સિંઘ સજો રાજડ અજો, વેંગડ જ્ઞાલોવાડ ।
તો ડમા અજમાલ તણ, નહ મંગે મેવાડ ॥

આ વચ્ચે દિલ્હીપતિ હુમાયુ વંગાલ દેશમાં હતો, તે મહારાણાનો પરાજય સાંભળી તુરત લડકર લડ ચિત્તોડ આવ્યો, વહાદુર મુલતાન હુમાયુનું આગમન સાંભળતાં જ ગુજરાત તરફ ન્હાસી ગયો અને હુમાયુએ મહારાણા વિક્રમાદિત્યને ફરો ચિત્તોડની ગાદીપર વેસાડ્યા.

સં. ૧૫૫૧ માં શ્રીમાન્ રાજરાણા સિંહજીનો સ્વર્ગવાસ થતાં તેઓના કુમાર આસોજી રાજ્યાસનપર વિરાજમાન થયા. મહારાણા વિક્રમાદિત્યે વહાદુર મુલતાનથી પરાજય પામ્યા છતાં પોતાના વશવર્તી રાજાઓ સાથે પૂર્વની માફક પ્રતિકૂલ વર્તન કરવા માંડ્યું, જેથી વહાદુરશાહે ફરી વિ. સં. ૧૫૬૨ માં ચિત્તોડપર ચઢાઈ કરી; સ્વધર્માભિમાની શાત્રવીરો, સરદારો અને રાજાઓ મેદ-પાટેશ્વરના સૈન્યમાં વગર વોલાવ્યે સામેલ થયા, મહાભયંકર યુદ્ધ મચ્યું, તેમાં કૈક સરદારો કામ આવ્યા; રાજરાણા આસાજીની અવસ્થા એ વચ્ચે માત્ર અઢાર વર્ષનીજ હતી, તોપણ તેઓ યવનરા-જની સાથે યુદ્ધ કરવા સજ્જ થયા, તેઓએ અતુલ વાહુવલ્લી વહાદુરશાહ ઉપર સાંગ નામના શત્રુ-નો પ્રહાર કર્યો, એ સાંગ વહાદુરશાહને તો ન લાગી, પરંતુ કરિવરના કઠિન કુંભસ્થલને મેદી કપોલના મારને કાયાથી મિત્ર કરી નાખ્યો; શત્રુ સૈન્યના કોઈએક ઘોડેસ્વારે ત્વરાથી ત્યાં આવી આશાજી ઉપર તીક્ષ્ણ તલવારનો પ્રહાર કર્યો, રાજરાણા આશાજીએ એજ વચ્ચે પ્રાણને તજી દીધા, પરંતુ વીરતાએ તેના કલેવરનો ત્યાગ ન કર્યો, તેઓએ મરતાં મરતાં પણ પોતાને મારનાર ઘોડેસ્વારને કઠિન કૃપાળ વઢે પ્રાણ રહિત કર્યો. એ વચ્ચે કોઈએક કવિએ કહેલ છે કે—

दोहा.

पनरेंसे बहाणुवे, सुद फागण चढ शुद्ध;
चत्रकोट आसो चढे, झड पडियो भड जुद्ध ॥

सोरठा.

आसा दीनो ईस, रत जोगण खप्पर भरे;
सांग गयंदा सिस, तेंवाही सिंघा तणा ॥
निज कुल चाढे नीर, साम धरम खांटेलको;
वर अपसर वरवीर, आसो पुहतो अमरपुर ॥

वि. सं. १५९२ मां श्रीमान् राजराणा आसाजीनो अठार वर्षनी वये स्वर्गवास थतां ते-
ओना न्हाना भाइ सुलतानसिंहजी राज्यासनपर विराजमान थया, महाराणा विक्रमादित्यना सम-
यमां राजराणा सुलतानसिंहजीने चितोडची पोतानी राजधानीमां पधार्ये हजु थोडो वखत व्यतीत
थयो हतो तेवामा चितोडची खबर मळ्या के महाराणा सांगाजीना न्हाना भाइ
पृथ्वीसिंहजीनां पासवान राणीथी उत्पन्न थएला कुमार वनवीरे महाराणा सांगाजीनो वध
करी मेदपाटेश्वरनो मुकुट मस्तके धारण कर्यो छे अने कुटिल नीतिवाळो ए वनवीर उदयसिंह-
जीनो वध करवा उद्यत थयो छे, परंतु ए वखते उदयसिंहजी एक कैची जातिनी रजपुताणीनी
निमग्नहलालीथी वचवा पाम्या, मतलब जे वखते वनवीरे उदयसिंहजीनो नाश करवा
राजमेहलनी अंदर पग मुक्क्यो, ते पहेलांज उक्त दासीए कुमार उदयसिंहजीने एक
टोपलानी अंदर पणों वढे आच्छादित करी कोइएक वारीगरनी साथे बाहेर रवाना करी दीधा अने
तेओना स्थानपर पोताना पुत्रने सुवाढयो; ज्यारे वनवीरे राजभुवनमां प्रवेश करी उदयसिंहजीने
माटे पूछ्युं त्यारे दासीए पोताना पुत्र तरफ इशारे कर्यो. राज्य लोभी वनवीरे दासीना पुत्रने
उदयसिंहजी धारी मारी नाख्यो. दासी पोताना पुत्रने संहार करावी स्वामीना कुमार उदयसिंहजीनी
रक्षा अर्थे तुरतज बाहेर निकळी. उदयसिंहजीने उठावी गएलो वारीगर चितोडची आशरे वे व्रण
गाउ दूर जइ उभो हतो, उक्त दासीए त्यां जइ पोता पासे लइ लीधा अने ए वारीनी सहायताथी
हगरपुर तरफ प्रयाण कर्युं; मेवाड देशना वरावती देट्याएक राजाओ पामे दासीए उदयसिंहजीना
रक्षण अर्थे याचना करी, परंतु वधा वनवीरना भयथी वदळी गया; एथी अधिक उदासीने वहन

કરતી દાસીએ કોમલગઢના અધીશ આશાસા પાસે જઈ કહ્યું કે, આ કુમાર તમારા માલિક મેદપા-
 ટેશ્વર છે, આ વચ્ચે એના પ્રાણની રક્ષા કરવી એ તમારું મુખ્ય કર્તવ્ય છે. આમાશા દાસીની વાત
 સાંભળી ભયભીત બની ઉદયસિંહજીની રક્ષા માટે આનાકાની કરવા લાગ્યા, પરંતુ સદ્ભાગ્યને લીધે
 એ વચ્ચે આશાશાના માતા સુમતિએ સમ્પતિ આપી કે પુત્ર ! સ્વામીની ભક્તિ કરનારા શૂરવીરો
 ભય અને ચિન્તાના દરિયામાં કદી પળ ડૂબતા નથી. આ વાલ્ક શ્રીમાન્ મહારાણા સાંગાજીના
 કુમાર અને તમારા સ્વામી છે; હિંદુ ઇચ્છા હશે તો એનું રક્ષણ કરવાથી સારું જ પરિણામ આવશે.
 માતાના અતિ આગ્રહથી આશાશાએ કુમાર ઉદયસિંહજીને પોતા પાસે રાખ્યા; કુમારને મૃત્યુના
 મુખથી વચાવનારી વીર દાસીએ વિચાર કર્યો કે જો હું અહીં વધારે વચ્ચે રહીશ તો વનવીર વચ્ચે
 આ સ્થળનો પત્તો મેળવી આવી પહોંચશે, એમ ધારી તે તુરતજ ચિત્તોડ તરફ ચાલી
 નિકળી, આ હકીકત જ્યારે રાજરાણા સુલતાનસિંહજીના સાંભળવામાં આવી ત્યારે તુરતજ તેઓ
 પોતાના સૈન્ય સાથે ચિત્તોડ પધાર્યા, ત્યાં સ્વલ્પ સમય સ્થિતિ કર્યા બાદ સલ્તંવર, કેલવા, વાગેર
 અને વિજૌલિયા આદિના સરદારો સહિત કુમાર ઉદયસિંહજીને શોધવા ચિત્તોડથી ચાલ્યા, કેટલા-
 એક સ્થળમાં શોધ કરતા કરતા કુંભલગઢ (કોમલગઢ) ત્યાં આવી પહોંચ્યા અને આશાશાના
 મુખથી અખિલ વૃત્તાન્ત સાંભળી સર્વ સરદારોએ ભેટ તથા ન્યોછાવર આપી ઉદયસિંહજીને માન
 આપ્યું એ વાત જ્યારે વનવીરના જાણવામાં આવી ત્યારે તેણે સમગ્ર સરદારોને દંડ દેવા માટે એક
 મહાન્ સૈન્ય મોકલ્યું, આ તરફ સર્વ સરદારોએ એકત્ર થઈ વનવીરની સેનાને પરાસ્ત ન કરી, પરંતુ
 વનવીરનેજ રાજ્યથી પદભ્રષ્ટ કરી દક્ષિણ દેશ તરફ મારી ભગાડ્યો અને વિ. સં. ૧૫૨૭ માં મહા-
 રાણા ઉદયસિંહજીને ચિત્તોડના રાજ્યાસન પર વેસાડી સહુ પોતપોતાના રાજ્ય ભળી રવાના થયા.

મેવાડ દેશમાં શ્રીમાન્ મહારાણા સાંગાજીના સ્વર્ગગમન પછી મહારાણા વિક્રમાદિત્યની
 અનીતિનું એ પરિણામ આવ્યું કે ચિત્તોડની રાજગાદી પર દાસીપુત્ર વનવીર વેઠો અને ત્રણ પેઢી પર્ય-
 ન્ત એ દેશમાં અપ્રવન્ધ રહેવાથી શૂર સુભટોની પ્રકૃતિમાં કેટલુંએક પરિવર્તન થઈ ગયું. મહારાણા
 ઉદયસિંહજીના સંબંધમાં મહાશય ટાંડસાહેબે એટલે સુધી લખ્યું છે કે એ રાજામાં રાજ્ય ચલાવવા
 જેટલા ગુણો જોઈએ તેમાંનો એક પણ ગુણ ન હતો. શ્રીમાન્ રાજરાણા સુલતાનસિંહજીએ ચિત્તોડથી
 રવાના થઈ પોતાની રાજધાનીમાં પણ મુક્યો ત્યાંજ મહારાણા ઉદયસિંહજીનો પત્ર આવ્યો કે “ દિ-
 લ્લીપતિ ચિત્તોડના વિજય માટે કટિવદ્ધ થઈ ગયો છે અને તે સ્વલ્પ સમયમાંજ આવી પહોંચવા સંભવ
 છે. માટે આપ સૈન્ય સહિત સત્ત્વર અહીં પધારો. ” એજ વચ્ચે રાજરાણાએ પોતાની સેના સહિત

चित्तोड तरफ प्रयाण कर्तुं, रामी वाजुथी यवनेश्वर पण म्होडं लश्कर लई आवी पहाँच्यो. दिल्ली-
 श्वरना आगमनथी चित्तोड छोडी अन्य स्थळे चाल्या जवानो विचार मेदपाटेश्वरना मनमां थयो;
 कदाच तेओए तेम कर्तुं होत तो पण कांई बांधा जेवुं न हतुं, कारण के स्वदेशनो रक्षा अर्थे अने-
 क क्षात्रवीरो एकठा धएला हता. यवनो साधे महा भयंकर युद्ध मच्च्यु, जेमां सलंवरना राजा साइ-
 दासजी, रावत दूधाजी, विनोलोयाधोश, श्रीमान् राजराणा सुलतानसिंहजी झाला, इश्वरदासजी
 राठोड, कर्मचन्दजी कछवाहा, ग्वालिरना राजा तुंवर अने राठोड जयमलजी (जेनो संत-
 तिमां वदनौरना राजा छे) अभंख्य शत्रुओ संहार काी काम आव्या, ए रणभूमिमा वीर
 क्षत्रीओए आत्मभोग आप्यो एटलुन नहि, परतु केटलाएक इतिहासो बांचता कबुल
 करतुं पडे छे के ते समयनी शूरी क्षत्रियाणीओए पण स्वजाति, स्वदेश अने पोतानापतिओनी पाछळ
 आत्मबलिदान आपेलुं छे; ए वीरताने साधारण न समजवो, कारण के जेना श्रवणमात्रयी पढने
 शौर्य चढे छे; आळसुने उद्यम, अधीरने धैर्य अने निर्वलने बळ प्राप्त थाय छे अने भीरु जनो पण
 हिम्मतमां आवी स्वदेशना संरक्षण अर्थे एकदम हाथमां हथियार उठावे छे. जे समये सलंवरना
 राजा स्वलोकमां सिधाव्या त्यारे आमेटाधीश तेओना स्थानपर नियत थया, ते वखते तेनी अव-
 स्था मात्र सोळ वर्षनी हती, तेओने सती माता तरफथी उपदेश मळ्यो के कुमार ! केसरीआं वस्त्र
 धारण करो अने चित्तोडनी रक्षा अर्थे आत्मभोग आपो. ” आमेटाधीशे एज प्रमाणे करी बताव्युं.
 राठोड फताजीनी माताए फताजीने तेनी स्त्री सुद्धांतनो मिलाप थवा न्होतो दीधो, कारण के स्त्रीना
 संसर्गथी शौर्यथी घटी जाय छे, अथवा तो स्त्री युद्ध अर्थे सज्ज थएग. स्वामीने हलकुं ओसाण आपी
 निरत्साह करी नांवे छे. फताजीनां माताजीए तथा स्त्रीए युद्धना वस्त्र तथा शस्त्र धारण कर्या अने
 दुर्गथी नीचे उतरी दुश्मनो उपर तलवारो चलावी, अंते शौर्य भरेलां सासु बहु वन्ने संग्राममां काम
 आव्यां, पोतानी स्त्रीओनु शौर्य तथा साहस जोइ वीर क्षत्रीओ लांवा वखत सुधी यवनोसाथे लडता
 रहा, छेवटना युद्धमां समग्र सुभयोए केसरीआं परिधान पहेरी किल्लाना कमाड खोली नांख्या अने
 दुश्मनोना दळमां अमल्य कापा कापी चलावी असंख्य यवनोनो संहार करी त्रीश हजार क्षात्र वीरो
 रणक्षेत्रमां काम आव्या, मेदपाटेश्वरना सत्तरसो प्रतिष्ठित सरदारो स्वर्गे सिधाव्या. अकवरे चित्तोड
 उपर विजयनी ध्वजा फरकावी अने मेवाड देश माथे एक अधिकारी योजी पोते दिल्ली तरफ प्र-
 याण कर्तुं. महाराणा उदयसिंहजी चित्तोडथी निकळी पीपलिया आदि पर्वतोमां नाना प्रकारना
 कष्टने सहन करता ए स्थळे आव्या के जे स्थळ आ वखते मेवाड देशनुं एक मुख्य शहर छे, मत-

लव ए स्थले महाराणा उदयसिंहे पोताना नामथी एक नगर (उदयपुर) वसाव्युं, त्यारवाद थोडा वखत पछी ए राणा ४२ वर्षनी उम्मेरे गोगुंदामां स्वर्गवासी थया.

वि० सं० १६२४ मां स्वर्गस्थ राजराणा सुलतानसिंहजीना कुमार मानसिंहजी उर्फे वेदाजी राज्यासन पर विराजमान थया, ए वखते महाराणा उदयसिंहजी विद्यमान हता. सं० १६२६ मां हैदरावाद तथा लखनऊना अधीश्वरोए मेवाड उपर चढाइ करी अने आर्यभूमिना मध्य प्रदेशनो विजय करता करता उज्जयनी सुधी आवी पहुँच्या, एवा सूक्ष्म समयमां मेदपाटेश्वरे राजराणा मानसिंहजीने पत्र लखी मोकल्यो के आपणा देश उपर हैदरावाद तथा लखनऊना राजाओ चढी आव्या छे, माटे आप मेवाडभूमिना रक्षण माटे तेओनी साथे युद्ध करवा जजो. महाराणानो पत्र मळतांज राजराणा मानसिंहजी सैन्य सहित सज्ज थइ यवनो साथे आखड्या, भयंकर युद्ध कर्युं, अवर्णनीय भुजबळथी यावनी सेनाने छिन्न भिन्न करी नांखी अने महद उत्साहथी विजयवावटो फरकावता मेदपाटेश्वरनी समीपे हाजर थया, ए वखते महाराणा उदयसिंहजीए तेओनी स्वामीभक्ति, स्वदेशभक्ति, स्वजातिभक्ति, अने अमोघ शक्ति जोइ आनंद पूर्वक प्रसन्नता प्रगट करी, त्यारवाद थोडाज वखत पछी ए मेदपाटेश्वरनो स्वर्गवास थयो. वि० सं० १६२८ मां श्रीमान् महाराणा प्रतापसिंहजी स्वर्गस्थ पिता उदयसिंहजीना अधिकार उपर नियत थया, तेओ पोताना पितामह महाराणा सांगाजीनी माफक पुरुषार्थी हता, तेओनां धैर्य अने पराक्रमथी भारतवासीओ भाग्येज अजाण्या हशे. हलदीघाटना अप्रमेय युद्धमां परम प्रतापी प्रतापराणाए शाहजादा सलीमने भयभीत वनावी भगाड्यो त्यारे तेओना शरीर पर सात प्रहार थइ चुक्या हता, रुधिरथी वस्त्रो रंगायां हतां, एवामां असंख्य शत्रुओए आवी तेओने घेरी लीधा, प्रतापे जाण्युं के हवे जीवननी आशा व्यर्थ छे, कारण के पोतानो एके सुभट पासे न हतो, तेवामां राजराणा मानसिंहजी तीक्ष्ण तलवार रुपी प्रलयना पवनथी विकट वैरीरुपी वारिधरोने विखेरता झपटथी स्वकीय सैन्य सहित त्यां आवी पहुँच्या अने प्राणनी न्योछावरना प्रत्यक्ष प्रमाणने प्रदर्शित करी मेदपाटेश्वरना प्राण वचाव्या; तेओए तुरतज महाराणाना मस्तक उपरथी मेवाडना राज्यचिह्नो उतारी पोताना शिर पर धारण कर्यो अने सुवर्णछत्रथी सुशोभित थइ रक्त वर्णनो विजयध्वज उठावी सगर्व शत्रु सैन्यमां प्रवेश कर्यो, देदीप्यमान राज्यचिह्नो देखी प्रतिपक्षीओ एओनेज राणाजी समजी मारवा माटे चारे तरफथी जुटी पड्या, वीरवरमानसिंहजीए पोताना प्रवल सैनिको सहित वैरीओने विह्वल वनावी आत्मभोग आप्यो ए महाराणा प्रतापे दूरथी देखी धन्यवादनो उच्चार कर्यो. ए अपूर्व प्राणार्पणना बदलामां झालानरेश मानसिंहजीना

वंशजो अद्यापि मेवाडना राज्यचिह्नोથી अलंकृत वनी मेदपाटेश्वरनी जमणी वाजुना आसन पर वि-
राजमान थाय छे. कर्नल टॉड साहेब लखे छे के राजराणा मन्नाजीना वंशजो सादडीनी राजधानी
अने महाराणा प्रतापसिंहजीए आपेली अनन्य वृत्तिओनो आज सुधी उपभोग करे छे; एओनुं
नगाहं राजमन्दिरनां द्वार पर्यन्त पोतानी साथे ने साथे वजतुं रहे छे, एवुं सन्मान बीजा कोइने
पण प्राप्त थयुं नथी, ए उपरांत एओ “ राजा ” एवा नामथी पण ओळखाय छे. राजराणा मान-
सिंहजीनी प्रशंसा करतां कोइएक कविए कहुं छे के—

कवित्त.

प्रेरे पतशाहदल उमंग अशेष करि,
दीपे ध्वजदंड ब्रह्मंड अरि भल्लहां ॥
घेरि चहुं कोद आन रोकि रहे रान हूको;
मान सकवान तहा जुटो रण हल्लहां ॥
ढाहे करिगनको उडाये रथ वाजिनको,
समर विछाये कीने साह उर सल्लहां ॥
पार कर नाहको विसार जग चाहको सु
झार समसेर अगि मार मर्यो झल्लहां ॥

दोहा.

साम उवारे विच समर, शिर धार्यो ध्रम साम;
वेद अरु कुलधर्मकों, तें राख्यो इ तमाम ॥

सोरठा.

आगे नृप अजमाल, सरसाटे खाटे सको;
वीदा कुंवर विसाल, उत वन्दे राखी अडग ॥
तोले भुज तरवार, लार राण खल लुंविया;
वणे ढाल उणवार, वीदा खाग .वढो.

દોહા.

દુહું તરફ તોપાંદગી, વગી યાગ રણવીર;
 જાલાપર જાલિયા જઠે, છત્ર ચંવર છંહગીર ॥
 તોપ તુપક ચલતા તટે, હકિયા અશ હમ ગીર;
 જાલાપર જાલિયા જઠે, છત્ર ચંવર છંહગીર ॥
 ટૂટો પગ ચેટક તળો, સામ વચાય શરીર;
 રાણ માન શિર રાખિયા, છત્ર ચંવર છંહગીર ॥

ર જરાણા માનસિંહજીનો પ્રથમ વિવાહ યરુધરાધોશ (મારવાડના રાજા) રાવચન્દ્રસેનજીનાં કુંવરી સાથે તથા વીજો વિવાહ મૈનપુરીના મહારાવત નારસિંહજીનાં કુંવરી સાથે થયો હતો.

વિ. સં. ૧૬૩૩ માં રાજરાણા માનસિંહજીનો સ્વર્ગવાસ થતાં તેઓના કુમાર દેદાજી રાજ્યાસન પર વિરાજ્યા. જે વખતે રાજ માનસિંહજીનો દેહાન્ત થયો તે વખતે રાજકુમાર દેદાજી જાડોલમાં હતા, ત્યાંથી પોતાના પાટવી પુત્ર અમરસિંહજીને મોકલી મહારાણા પ્રતાપસિંહજીએ તેઓને માનપુરઃસર પોતા પાસે વોલાવ્યા; પહેલે દિવસે રાજરાણાની હવેલીએ પધારી શોક પ્રદર્શિત કરવા એક મ્હોટી સભા ભરી અને વીજેજ દિવસે પોતાના રાજ્ય મહેલમાં રાજકુમાર દેદાજીને તલવાર વંધાવી તથા તેઓના સ્વર્ગસ્થ પિતાની સ્વદેશભક્તિ તેમજ યુદ્ધપટુતા વિષે મુક્ત કંઠથી પ્રશંસા કર્યા બાદ એજ વખતે રાજરાણાના ઉત્તરાધિકારીઓને નિમ્ન લિખિત પ્રતિષ્ઠા અર્પણ કરી.

૧. જે જે વખતે રાજરાણાના ઉત્તરાધિકારી રાજગાદીપર નિયત થાય તે તે વખતે તેઓને જ્યાં હોય ત્યાંથી લેવાને માટે મેદપાટેશ્વરના પાટવી કુમાર જાય.

૨. રાજરાણાના ટુંદુભિ વંશપરંપરા મહારાણાના રાજ્યમેહેલપર્યન્ત વાગ્યા કરે,

૩. મેદપાટેશ્વરે પોતાની પુત્રીનો વિવાહ રાજરાણા દેદાજી સાથે કર્યો.

૪. વેસતા વર્ષની સલામી વખતે રાજરાણા ગોઠ આરોગીને પધારી જાય અને તેઓના રાજકુમાર હોય તો તે તે દિવસે સૈન્ય સહિત સલામી આપવા હાજર રહે.

મહારાણા પ્રતાપસિંહજી સંકટને વખતે જે જે સ્થળે જતા તે તે સ્થળે રાજરાણા દેદાજી સાથેજ રહેતા; છેવટે સિન્ધ દેશમાં વસેલા મેદપાટેશ્વરે મેવાડના જુના મંત્રી ખામાજીની મદદથી યુદ્ધ-

नी सामग्री एकठी करी फरी मेवाडमां विजय वावटो फरकाव्यो अने वि-सं. १६५३ मां संकट वेठी वेठी शिथिल घएला शरीरनो त्याग करी स्वर्गे सिधाव्या, त्यारवाद महाराजकुमार अमरसिंहजीए मेदपाटेश्वरनुं पद धारण कर्तुं. राजराणा देदाजी उदयपुरथी पोतानी राजधानीमां पधार्या. स्वल्प समय सुधी मेवाडमां सुखशान्ति रही, परंतु सं. १६५६ मां पोताना पिताए वावेळ वैरना बीजने अंकुरित करवा जहांगीरे मेवाड उपर चढाइ करी अने मेवाडनो विध्वंस करवानी इच्छाथी ए कुटिल नीतिवाळो यवनेश्वर दिल्लीथो प्रयाण करी आमेर तथा अजमेर आदि प्रान्तोनो विजय करतो करतो देवारी नामना द्वारमां सैन्य सहित आवी प्होंच्यो. ए समाचार महाराणा अमरसिंहजी तरफथी मळतां राजराणा देदाजी तुरतज उदयपुर पधार्या, तेओ त्या प्होंच्या वाद सलूंवराधीश आदि प्रतिष्ठित सरदारो सहित म्होडुं सैन्य लइ महाराणा अमरसिंहजी रणभूमिमा आवी उपस्थित थया. शूरवीर क्षात्र सुभटोए असाधारण पराक्रमथी यवनसेनाने छिन्नभिन्न करी जहांगीरने भगळ्यो. पराजय पामेलो जहांगीर बहुज शरमायो, तेणे पराजयथी प्राप्त थएला कळंकनुं निवारण करवा माटे लखनऊना नवाबना न्हाना भाइने सैन्यनुं आधिपत्य आपी फरी मेवाड उपर चढाइ करी. आ तरफथी श्रीमान् महाराणा अमरसिंहजी पण अगणित शूरा सरदारो सहित युद्धनो विविध सामग्री एकत्र करी म्होटा दमामथी गोडवाडान्तर्गत राणपुर नामना ग्राम पासे बादशाही सेना सामे आवी प्होंच्या. केटलाएक दिवस अने रात्रि पर्यन्त भयंकर युद्ध चाल्युं, असंख्य सुभटो अने सरदारो काम आव्या. महापराक्रमी राजराणा देदाजी पण घोर रूपथी घायल थइ स्वर्गे सिधाव्या. जो के मेदपाटेश्वरना सैनिकोनो विशेष विध्वंस थयो, परंतु परिणाम ए आव्युं के जहांगीर पुनः पराजय पामी मेवाडथी पाळो फर्यो. ए युद्धनुं वर्णन करतां ए वखतना कोइएक कविए काणुं छे के—

दोहा.

राणपुरे झगडो रचे, रविरथ खेंच रसाल;
देदा जुध जुडियो जदन, वडियो खगां विशाल ॥
शामधरम निज कुलधरम, धर उर परम सुधीर;
तूं दूदा बीदातणा, वडियो जुध वडवीर ॥

श्रीमान् राजराणा देदाजीनो प्रथम विवाह मारवाडना महाराजा मूरजसिंहजीनां कुंवरी

સાથે થયો હતો, તેનાથી હરદાસજી, રામસિંહજી તથા નરહરદાસજી નામે ત્રણ કુમારો થયા અને વીજો વિવાહ મહારાણા પ્રતાપસિંહજીનાં કુંવરી સાથે થયો હતો, તેનાથી શ્યામસિંહજી તથા રતન-સિંહજી નામે બે કુમારો થયા. વિ-સં. ૧૬૬૬ માં રાજરાણા દેદાજીનો સ્વર્ગવાસ થવાથી સ્વરી રીતે પાટવી કુમાર હરદાસજીને રાજગાદીના હકદાર ગણી શકાય, પરંતુ તેઓના લઘુવન્ધુ શ્યામસિંહજી મેદપાટેશ્વરના ભાણેજ હોવાથી મેદપાટેશ્વરે પોતાના ભાણેજને રાજ્યાસનપર વેસાડવાની ઇચ્છા પ્રગટ કરી અને પોતાના કથનનો પુષ્ટિ કરવા એવી આજ્ઞા આપી કે કદાચ આમેર અને મારવાડના ભાણેજો ઉદયપુરના ભાણેજ કરતા મ્હોટા હોય તોપણ ઉદયપુરના ભાણેજનેજ મ્હોટા માનવામા આવશે પરંતુ રાજધાનીના કાર્યભારી, અધિકારી તથા સરદારોએ મેદપાટેશ્વરની એ આજ્ઞાનો અસ્વીકાર કરી વિનંતિ કરીકે રાજકુમાર હરદાસજી સત્ય રીતે રાજ્યગાદીના હકદાર છે, તોપણ મેદપાટેશ્વર તેઓના કથન ઉપર કાંઈ પણ લક્ષ નહિ આપતાં પોતાના વચનનેજ વલ્લગી રહ્યા અને ઉક્ત દુરાગ્રહને લીધે એક વર્ષ પર્યન્ત રાજરાણાનું સિંહાસન શૂન્ય રહ્યું.

સં. ૧૬૬૬ માં દિલ્હીપતિ જહાંગીરના શાહજાદા પરવીજે મેવાડ દેશ ઉપર ચઢાઈ કરી તે વાવતની રાજકુમાર હરદાસજીને મેદપાટેશ્વર તરફથી માત્ર સૂચના કરવામાં આવી હતી, તેના સામે ઉપસ્થિત થવાની આજ્ઞા નહોતી આવી, તોપણ વીરવર હરદાસજી એજ વચ્ચે વાદશાહી સૈન્ય સાથે યુદ્ધ કરવા ચાલી નિકળ્યા, હજુ મહારાણાનું સૈન્ય આવ્યું નહતું તે પહેલાં તો હરદાસજીએ ભયંકર યુદ્ધ કરી યવનસેનાને પાછી ઠટાઠી અને પરવીજ પરાજય પામી દિલ્હી તરફ જતો રહ્યો. એ સમાચાર જ્યારે મહારાણા અમરાસિંહજીને મળ્યા ત્યારે તેઓએ અત્યંત પ્રસન્નતાપૂર્વક રાજકુમાર હરદાસજીને “ જ્ઞાહોલ ” ઉપરાંત “ કાનોહ ” ની રિસાયત અર્પણ કરી અને આમ દરબારમા તેઓની સ્વામીભક્તિ તથા વીરતા વિષે મુક્ત કંઠે પ્રશંસા કરી. રાજરાણા હરદાસજીએ પણ મેદ-પાટેશ્વરની આન્તરિક ઇચ્છાને જાણીને તેમજ ભ્રાતૃભાવના વાત્સલ્યને લીધે પોતાના લઘુ વન્ધુ શ્યામસિંહજીને “ જ્ઞાહોલ ” ની રિસાયત આપી કે જે હાલ પણ મેવાડની વચ્ચે રિસાયતોમાની એક પ્રતિષ્ઠિત રિસાયત છે.

જ્યારે મહારાણા અમરાસિંહજીએ મેવાડ ઉપર ચઢાઈ કરી આવેલા શાહજાદા સુરેમ પાસે માફી માગી ત્યારે સન્ધિ કરાવવામાં રાજરાણા હરદાસજી સામેલ હતા, પાછળથી તેઓ દિલ્હી પ-ધારેલા, ફરી દિલ્હીથી જ્યારે ઉદેપુર આવ્યા ત્યારે કોઈપણ ગુપ્ત કારણથી મેદપાટેશ્વર તેઓના ઉપર અપ્રસન્ન થયા. મેદપાટેશ્વરની અપ્રસન્નતા જાણી રાજરાણા હરદાસજી ઉદયપુરથી રવાના થઈ

कानोड पधर्या, तेओना पाटवीपुत्र राजसिंहजीनां लग्न महाराणा अमरसिंहजीनां कुंवरी बेरे थएल हतां. एटलाज माटे ए कुमारने राजराणा साथे जवा मेदपाटेश्वरे आज्ञा न आपी. राजराणा हरदासजी स्वल्प समय कानोडमां रही दिल्ली पधर्या, ए समाचार सांभळी महाराणा वधारे अ-प्रसन्न थया, एटलुंज नही पण राजकुमार रायसिंहजीने कानोडनी गादीए वेसाडवा उद्यत थया, परंतु धमेज राजकुमार रायसिंहजीए तेओने सविनय प्रार्थना करी के मारा पिता कानोड राज्यना अधीश्वर छे. तेओनी हयातीमां हुं राज्यासनपर पाय धरुं ए धर्म अने नीतिथी विरुद्धज गणाय. जो आप मारा उपर प्रसन्न थया हो तो आप मने बीजी रिसायत आपी शकवा समर्थ छे. राजसिंहजीनां आत्रां वचनो सांभळी महाराणाए तेओने हाथखरची माटे वार्षिक रु. ५००००) पचास हजार आपवा हुकम फरमाव्यो. वि. सं १६७८ मां दिल्लीनी अंदर राज-द्रोह शरु थयो. म्होटी खटपट जागी, खटपटी मंडलना अग्रणीनुं पट शाहनादा शाह-जहांए स्वीकार्युं हतुं, जहांगीरे तेने पकडवा माटे एक म्होटी फोज तैयार करेली, परंतु ते वखते शाहजहां दिल्लीथी भागी उदयपुरमां महाराणा अमरसिंहजीने आश्रये आवी रह्यो. राजराणा हर-दासजी दिल्ली पहुँच्या बाद बादशाहना समीपवर्ती सभासदोनी माफक रहेवा लाग्या. दुष्ट राज-द्रोहीओए बे वखत बादशाहनो वध करवा उद्यम कर्यो, परंतु ए वेय वखते राजराणा हरदासजीए अपूर्व बहादुरीथी यवनेश्वरना प्राण वचाव्या. बादशाह श्रीमान् हरदासजीनी उक्त राज्यभक्तिथी अत्यंत प्रसन्न थया अने तेओनी साथे पाघडो बदल भ्रातृभाव बांध्यो तेमज निम्न लिखित प्रतिष्ठा अर्पण करी. प्रथम तो ए के बादशाही दरवारमा प्रथम दरजानी बैठक, बीजुं समग्र भारतवर्षमां पडिआल बजाववानी आज्ञा, बीजुं अरुण वर्णना शिरोभागवाळो बादशाही तंबू अने चोथुं हमेशां स्वारीने माटे इन्द्रवाहन तथा ए उपरांत एक मणिजडेल तलवार अने बीजी केटलीएक विम्मती चीजो आपी, तेमज स्वकीय दरवारमां सघळा छडीदारोने हुकम आप्यो के अमारा दर-वारमां भाइ हरदासजीनो इच्छा धाय त्यारे आववा देवा, कदीपण अटकायत करवी नहि. थोडो वखत वीत्या बाद दिल्लीश्वरे राजराणा हरदासजीने कहुं के ज्यारे महाराणा आप उपर अति प्रसन्न धाय त्यारे शुं आपे ? हरदासजी वोल्या के पोताने जमवानी याळीमांधी एक दूनो. त्यारे बादशाह कहुं के अमो पण आवती काले आपने दूनो आपीशुं. जो के राजराणा हरदासजी नीति अने भविष्यने जाणी शके तेवा हता, तो पण यवनेश्वरनी ए आज्ञा सांभळी अत्यंत चिन्तातुर थया, पोते एवो निश्चय करी लीधो के बादशाह मने पोतानो उच्छिष्ट भोजननो दूनो आपेशे अने

યવનનું એટું રાતું એ તો મહાન અર્ધમ ગણાય. કદાચ વાદશાહ અજીટું ભોજન આરોગાવવા ઇઠ કરે તો તેઓની સાથે યુદ્ધ કરી સ્વધર્મનો રક્ષા કરવાનો દૃઢ સંકલ્પ કર્યો અને વીજે દિવસે દર-વાર ટાળે સૈન્યને યુદ્ધની સામગ્રીથી સજ્જ કરી પોતે વાદશાહ પાસે પધાર્યા; પરંતુ વાદશાહની કાંઈ પ્વી ઇચ્છા ન હતી, તેણે તો એક કુલીન વ્રાહ્મણના હાથથી મિઠાઈ મંગાવી તથા વીશ લાલ્પ રૂપિઆની આમદાનીવાળા મન્દસોર રાજ્યનો પટ્ટો લેખીને વન્ને ચીજ એક દૂનામાં રાખી રાજરાણા હરદાસજીને આપી, શ્રીમાન્ હરદાસજીએ તેનો સવિનય સ્વીકાર કર્યો અને વાદશાહની આન્તરિક પ્રીતિ તથા ઉદારતાની પ્રશંસા કરી, તે સમયના કોઈએક કવિએ કહેલ છે કે—

“ હ્રુપ્પય ”

ભગવાગલ રણજીત, હૌદાજુત દુરદ વડાલા;
રણ વાજો સમશેર, ઘણ્ટ વાજત ઘડિયાલા;
વલે ઇન્દ્ર વિવાળ, અગન રૂડા ઐરાકી;
દીધી પટે દસોર, ઔર વૈઠકાં સરાંકી;
કઠત સાક્ષાત્ ચઘતા તિલક, દે ડ્યોઢી અપ્પલ દુવા;
હરિદાસરાળ જહંગીરશાહ, પાગ વદલ વંધવ દુવા.

એ રીતે દીર્ઘકાલ પર્યન્ત પૂર્ણ યોગ્યતા અને માનપૂર્વક રાજરાણા હરદાસજી વાદશાહ જહાંગીરની પાસે રહ્યા. જ્યારથી મેદપાટેશ્વરે રાજદ્રોહી શાહજાદા હુરમને આશ્રય આપ્યો ત્યારથી વાદશાહ તેઓના ઉપર અપ્રસન્ન હતા, એનું પરિણામ એ આવ્યું કે દિલ્હીશ્વરે મેવાડ ઉપર ચઢાઈ કરવા સેનાને આજ્ઞા આપી. એ સ્વર સાંભળી રાજરાણા હરિદાસજીએ મેવાડ તરફ જવા યવનેશ્વર આગલ રજા માગી, પરંતુ જહાંગીરે જવાવ આપ્યો કે આ વચ્ચે આપને મેવાડ જવા માટે રજા મળશે નહિ, ત્યારે ફરી હરિદાસજીએ વિનંતિ કરી કે આ વચ્ચે મહારાણા ઉપર આપત્તિ છે, એઓની સેવા વજાવવી એ મારું મુખ્ય કર્તવ્ય છે. જો હું આવે સમયે એની સેવામાં હાજર ન થાઉં તો સ્વજ્ઞાતિમાં તથા મહાન પુરુષોમાં મારી નિન્દા થાય અને રાજ્યભક્તિમાં પણ સ્થાપી જણાય. આટલું આટલું કહ્યા છતાં જહાંગીરે ત્યાં જવાની ચોક્કસ ના કહી ત્યારે શ્રીમાન્ રાજરાણા વીશલાલ્પની આમદાનીવાળો મન્દસોરની રાજધાનીનો પટ્ટો વાદશાહને પાછો આપી મેવાડમાં આવવા ઉદ્યત થયા, એઓની રાજ્યભક્તિ સંબંધી યવનેશ્વરે મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરી અને કહ્યું કે આપ નિઃસંદેહ વની સ્વદેશમાં ગમન કરો,

परंतु आपना परिवारमांथो कोइएकने अपारी पासे राखी जाओ, बादशाही आवी आझा थतां राजराणा हरिदासजी पोताना न्हाना भाइ नरहरदासजोने तेओ पासे राखी मेवाड तरेंफ पधार्या. बादशाही फोज दिल्लीथो खाना घइ मेवाड मध्ये हरडे नामना ग्रामना आवी हती त्या राजराणा हरदासजी पण अत्यंत उतावळथी आवी पहुँच्या. मेदपाटेश्वरे मोकळेळुं सैन्य हजु चाल्युं आवतुं हतुं, ते पहेला तो स्वामीभक्त हरदासजी बादशाही सेना साथ भयंकर युद्ध करी घोररूपे घायल थया हता. महाराणानी सेना आवी पहुँचतां फरो युद्ध शरु थयुं अने तेमा यवनसेना पराजय पामी. राजस्थानना इतिहासमां लखेलुं छे के “ ज्यारे राज्यभक्ति तथा बोरताना पावल्यवडे राजराणा हरिदासजी घायल थयानी मेदपाटेश्वरने सूचना मळी त्यारे पोते रणक्षेत्रमां पधार्या अने तेओनां दर्शन थताज श्रोमान हरदासजी स्वर्गमा मिधावी गया. महाराणाने एवा बोरनरना स्वर्गगमनथी अत्यंत शोक थयो. कोइएक कविण राजराणा हरदासजोना प्रशंसा करतां कहुं छे के-

“ छप्पय ”

बदल खुर्रम साहसूं, राणरे शरण हु आये;
 करी रीस पतसाह, फोज भेजण फरमाये;
 सुणे हुकम हरिदास, सामभ्रम आद संभारे;
 पटो नजरकर प्रथम, फेर मुख वचन उचारे;
 करसीख जाय दिवाणको, हुकम सीसपर धारहूं
 करआय फोज हंता कलह, पल जस वोल् उचारहूं ॥
 सीख नही पतशाह, अनुज हरिदास रखेउत;
 दसहजार ले दुट्ट, थान अजमेर आये थित;
 शाह चमूंपर सुपुंढ, विडंग हांकले महावत;
 जत्रकत्र करीज दीन, वगहु तोलकि पेखलत;
 कर फते राण करणेसरी, काट कलम सरहर करे;
 उजाले लूण दूजो अजो, अलजस हाका ऊवरे ॥

कानोडनां प्रसिद्ध स्थलो जोतां खात्री थाय छे के ए जगोए केटलाएक काळपर्यन्त झाला-

वंशे राज्य कर्तुं हतुं. जेनुं नाम पूर्वे हरमन्दिर अने हालमां गोपालमंदिर छे ते तथा रामपुरा ग्राममां पूर्वे वनावेलुं मातानुं मन्दिर ए वन्ने कानोडना प्राचीन राज्यकर्ता वीरनरेश झालाओनां प्रत्येक्ष स्मारक चिन्ह छे. राजराणा हरदासजीनां लग्न भीडर, देवगढ, कोठारिया, कोटा अने वनेडाना अधीशोनी पुत्रीओ साथे थयां हतां.

वि. स. १६७९ मां श्रीमान् राजराणा हरदासजीनो स्वर्गवास थतां राजकुमार रायसिंहजीए राजराणानुं पद धारण कर्तुं. महाराणा कर्णसिंहजीए तेओने उदयपुर बोलावी तलवार वंघावी अने झालावंशे वजावेली राज्यभक्तिनी घणीज प्रशंसा करी एक लक्षनी आमदानीवाळुं वडी सादडीनुं राज्य समर्पण कर्तुं, ते उपरांत तेओना पूर्वजोए प्राप्त करेल तथा स्वर्गस्थ राजराणा हरदासजीए बादशाह पासेथी मेळवेल मान, प्रतिष्ठा अने राजनिह विगेरे वंगपरंपरा भोगेववानी आज्ञा आपी. राजराणा रायसिंहजी पोताना पिता तेमज पितामहनी माफक महान् पराक्रमी अने तेजस्वी हता. पूर्वे राजराणा हरदासजी ज्यारे मेदपाटेश्वर तरफथी राजमंत्री वनी बादशाह जहांगीर पासे रह्या हता, ए अरसामां जहांगीरे राजकुमार रायसिंहजीने मळवानी उत्सुकता बतावी हती, राजराणा हरदासजीए कहुं के ए कुमारनी प्रकृति सहनशील नथी, कदाच हुं एओने अही बोलावुं तो आप अप्रसन्न तो नहि थाओ ? जहांगीरे जवाब आप्यो के आप निःसंदेह रहो, अमो कुमारनी प्रकृति तथा दोषो उपर ध्यान देखुं नहि. बादशाहनुं आवुं फरमान थतां राजराणा हरदासजीए मेदपाटेश्वरनी सेवामां एक विनयपत्र लख्यो, एनो आशय ए हतो के “ दिल्लीश्वरना अंतःकरणमां कुमार रायसिंहजीने जोवानी घणीज इच्छा छे तो आप तेने अनुग्रहपूर्वक दिल्ली आववा माटे आज्ञा आपशो.” हरदासजीनो पत्र वांचो महाराणाए रायसिंहजीने दिल्ली जवानी परवानगी आपी. रायसिंहजीए दिल्ली आवी नूरजहां वाटिकामां निवास कर्यो त्यां वाटिकाना रक्षके पोतानी आज्ञानुं यत्किंचित् उल्लंघन करवाथी तेने मारी नंखाव्यो, तयारवाद तेओ वाटिकाथी प्रयाण करी पोताना पूज्य पिताश्रीना निवासस्थाने पधार्या. राजराणा हरदासजी कुमारना आगमनथी अत्यंत प्रसन्न थया. बीजेज दिवसे कुमार रायसिंहजी बादशाह जहांगीरनी मुलाकाते पधार्या, तेओनुं राजदरवारमां पहेल वहेलुंज पधारवानुं होवाथी छडीदारे कहुं के आपने बादशाहना फरमान सिवाय राजदरवारमां दाखल थवा देवामां आवशे नहि, छडीदार आम बोलतो हतो एटलामांतो राजकुमार रायसिंहजीए तेने एक एवी थप्पड मारी के ए थप्पड लगतांज छडीदार यमपुरीमां सिधावो गयो. ए वखते कोइएक कविए कहुं छे के—

“ दोहा ”

कुण झाला सम बड करे, वीरमरंद अणवार;
हाथल राया सिंगरी, दिल्ली तणे दरबार ॥
कटारी अमरेशरी, इन्दारी तलवार;
हाथल रायासिंगरी दिल्लीतणे दरबार ॥
तें वाहीं हरदासतण, आम खास बिचआय;
हादल राया सिंगरी, सारी जगत सराय ॥

रायसिंहजीनी आवी रौद्रमयी प्रकृतिनुं श्रवण करी लेशपण माहुं न लगाडतां यवनेश्वरे तेओने एकमास पर्यन्त पोता पासे राख्या अने मान तथा प्रतिष्ठापूर्वक केटलांएक वस्त्राभरण आप्यां. रायसिंहजीए अरज करी वादगाह जहांगीर पासेथी त्रण लक्षनी आमदानीवाळो मेवाडनो जे प्रदेश अजमेरना सुवाए दवाव्यो हतो ए पाछो मेदपाटेश्वरने मळे एवो पत्र सुवा उपर लखावी लाव्या. सं. १६७८ ना कोइएक मासमां महाराणाने “ केसरी सिंहनो शिकार अमुक स्थळे छे” एवा समाचार मळ्या, एज वखते एओ, पोताना अखिल उमरावोने एकत्र करी शिकारे पधार्या. कुमार रायसिंहजीना सेवक पासे एक कादा नाभनुं शस्त्र हतुं तेने जोइ कोठारीयानरेशे हसीने मेदपाटेश्वर पासे प्रार्थना करी के रायसिंहजी आ क्वादाथी सिंहनो संहार करशे; महाराणाए गंभीरता पूर्वक जवाब आप्यो के एमां नवाइ गी ? क्षत्रीओ सर्व कांइ करवा समर्थ छे, तेओ क्वादाथी सिंहनो बध करे एमां आश्चर्य पामवा जेवुं नथी.” ज्यारे महाराणा सामान्य वनमांथी महावनमां पधार्या त्यारे जंगली जनोए सिंहने जागृत करवा माटे उन्नत अज्ञे होकारो कर्यो एज वखते एक पंचाननराजकुमार रायसिंहजी पासे थइ निकळ्यो, तेओए असाधारण पराक्रमथी ए सिंह उपर क्वादानो प्रहार कर्यो, एवाज प्रहारथी श्वास रहित वनेलो सिंह पंचत्वने प्राप्त धयो, ए जोइ मेदपाटेश्वर रायसिंहजी उपर अत्यन्त प्रसन्न धया अने प्रतिष्ठित सरदारो नमस्स तेओए राजराणा अजाजीथी आरंभी रायसिंहजी पर्यंत झालाओना असाधारण शौर्य सवंधी संक्षिप्त वृत्तांत कही संभळाव्युं अने एज नमपे कुमार रायसिंहजीने वंशपरंपरा निम्नलिखित प्रतिष्ठा अर्पण करी.

૧ વડી સાદહીના કુમાર જે વચ્ચે રાજદરવારમાં આવશે ત્યારે તેઓને સોઠા ઉમરાવોની સમાન વેઠક મળશે.

૨ રાજરાણાનો મુજરો નકોવદ્વારા થતો રહેશે.

૩ રાજદરવારથી વિદાય થતી વચ્ચે સોઠા ઉમરાવોની માફક રાજરાણાને પણ વીડુ આપવામાં આવશે, અને અંતિમ વિદાયગીરી વચ્ચે સાદહીના કુમારને પણ મોઠા ઉમરાવોની પેઠે શિરપાવ દેવામાં આવશે.

૪ અમરવેહડા અર્થાત્ હમેશાંને માટે રાજરાણાને અશ્વ આપવામાં આવશે.

રાજરાણા રાયસિંહજીએ રાજગાદો પર વિરાજમાન થયા પછી વિશુદ્ધ રાજ્યભક્તિવડે મહારાણાને રાજી રાખ્યા અને તેઓના પ્રતિનિધિ તરીકે દીર્ઘ કાલ પયન્ત પોતે દિલ્હી દરવારમાં રહ્યા. વિ. સં. ૧૬૮૩ માં વાદશાહ જહાંગીર વેહેસ્તનશીન થતાં શાહજાદા ખુર્મ ઉર્ફે શાહજહાં દિલ્હીના તખ્ત પર પાય ધારણ કર્યો; જ્યારે ખુર્મ પોતાના પિતાની ઇતરાજી પામી મહારાણાને આશ્રયે આવી રહ્યા હતા ત્યારેજ તેઓએ વીરતા અને પરાક્રમ આદિ સદ્ગુણોથી સુશોભિત શ્રીમાન્ રાયસિંહજીને પોતાના પ્રિય મિત્ર બનાવ્યા હતા. મસ્તક પર વાદશાહી મુકુટ ધારણ કર્યા પછી એ મિત્રને પ્રતિષ્ઠાપૂર્વક મ્હોટા નાન સહિત સ્વરાજ્યના મુખ્ય સભાસદોમાં નિયત કર્યા. રાજરાણા રાયસિંહજીએ પણ રાજસભામાં સર્વોત્કૃષ્ટ કાર્યો કરી શાહજહાંને અપૂર્વ સંતોષ આપ્યો, એનું પરિણામ એ આવ્યું કે જહાંગીર અને હરદાસજી માફક શાહજહાં તથા રાયસિંહજી પાઘડીવદલ ભાઈ થયા; શ્રીમાન્ રાયસિંહજીએ શાહ ખુર્મ પાસે દશ માસ પર્યન્ત રહ્યાવાદ સાદહી જવા માટે આજ્ઞા માગી ત્યારે શાહજહાંએ તેઓને કેટલાંક કિમ્મતી વસ્ત્ર, તથા અલંકારો આપો પ્રસન્નતાપૂર્વક વિદાય કર્યા, અને પોતે કહ્યું કે હું આપને મળવા માટે સાદહી આવીશ. મિત્ર શાહજહાંના અપૂર્વ સ્નેહથી આનંદ પામેલા રાજરાણા રાયસિંહજી સાદહીમાં પધાર્યા અને આવનાર અતિથિના આતિથ્ય માટે નાના પ્રકારની અનેક સામગ્રીઓ એકત્ર કરાવી વિ. સં. ૧૬૮૪ માં વાદશાહ ખુર્મની સ્વારી સાદહીમાં પધારી ત્યારે રાજરાણા રાયસિંહજીએ તેઓનું ઉત્તમોત્તમ આતિથ્ય કર્યું, સ્વાગત અને મિજમાનીના સર્વોત્કૃષ્ટ પ્રવન્ધથી પ્રસન્ન થયેલા ખુર્મને તેઓને વંશપરંપરા વાદશાહી દરવાજો તથા વાદશાહી નિશાન ઉપરાંત રાજ્યમહેલ માથે સદાને માટે સુવર્ણ કલશ મુકવાનો હુક આપ્યો. શાહજહાં થોડો વચ્ચે સાદહીમાં રહી ઉદયપુર ગયા અને ત્યાં પણ વધારે વચ્ચે નહિ રોકાતાં દિલ્હી ખળી રવાના થયા.

વિ. સં. ૧૬૮૪ માં રાજરાણા રાયસિંહજીનો સ્વર્ગવાસ થતાં તેઓના કુમાર સુલતાન-સિંહજી વીજા રાજગાદીએ બેઠા, એ પણ પોતાના પિતા તથા પિતામહની બાફક અસાધારણ વીર, તેજસ્વી અને યુદ્ધકુશલ હતા, તેઓ રાજ્યાસનપર વિરાજમાન થયા ત્યારે મેવાડ દેશમાં સર્વ પ્રકારે સુખશાન્તિ હતી; જ્યારથી શાહજહાંએ દિલ્હીશ્વરનું પદ ધારણ કર્યું ત્યારથી મેદપાટેશ્વરના અધિકારમાં કાંઈપણ સ્થિતિ પહોંચાડવામાં આવ્યું ન હતું. મહારાણા કર્ણસિંહજી પછી જગત્સિંહજી મેદપાટેશ્વર બન્યા. વિ. સં. ૧૭૧૦ માં મહારાણા જગત્સિંહજીનો કૈલાસવાસ થતાં તેઓના કુમાર રાજસિંહજી મેવાડના મદિપતિ બન્યા, એ વખતે રાજરાણા સુલતાનસિંહજીએ પૂર્વજોના પરાક્રમોનું સ્મરણ કરી બાદશાહી સીમામાં આવેલું માલપુરા નામનું નામ લુંટ્યું. એ સમાચાર દિલ્હીના સભા-સભોએ શાહજહાંને આપીને મેદપાટેશ્વરને એઓની ઉદ્ધતાઈનો વડલો દેવા અરજ કરી, ત્યારે શાહ-જહાંએ માત્ર એટલુંજ કહ્યું કે-કાઈ નહિ, હશે એ તો મારા ભત્રીજાની મૂર્ખતા છે. ત્યારવાદ જે સમયે ઔરંગઝેબે પાતાની કુટિલ નીતિના પ્રભાવથી શાહજહાંને કેદમાં નાંખ્યા ત્યારે શાહજહાંએ મેદપાટેશ્વરની મદદ માગી. મહારાણા પ્રતાપસિંહજીના વચ્ચતની વીરતાએ ફરી જન્મ લીધો. મહારાણા રાજસિંહજીએ શાહજહાંના પક્ષમાં રહી ઔરંગઝેબ સાથે ઘણા ભયંકર યુદ્ધો કર્યા. મુગલ માત્ર ઔરંગઝેબ તરફ હતા. રૂપનગઢાધીશની પુત્રી સાથે વચ્ચાત્કારે પરણવાનો સંકલ્પ કરી તેને ઉપાડી લાવવા માટે બે હજાર ઘોડેસ્વારો મોકલ્યા, એ સ્થળે મહારાજા રાજસિંહજીને મળતાં તેઓ તુરત દેશ તથા ધર્મની રક્ષા કરવા તત્પર થયા અને શુભ મુહૂર્તે જોડે ચુંદા વીરોને સાથે લઈ અર્ધલી પર્વત પરથી ઉતરી રૂપનગઢમાં પહોંચ્યા. ત્યાં યવનસેના સાથે યુદ્ધ કરી વિજય મેળવ્યો અને રાજકુમારીને પોતાની રાજધાનીમાં લઈ આવ્યા. શ્રીમાન રાજરાણા સુલતાનસિંહજી માલપુરા તથા રૂપનગઢના વિજય પછી સાદહી પધાયો, પાછળથી પોતાના સૈન્યનો પરાજય સાંભળી ક્રોધાગ્નિથી પ્રજ્વલિત પાળેલો ઔરંગઝેબ મોટી ફોજ લઈ મેવાડ ઉપર ચઢી આવ્યો; મહારાણા રાજસિંહજીએ પત્રદ્વારા એ વધા સ્થળે આવી રાજરાણા સુલતાનસિંહજીને વહુજ શીઘ્રતાથી ઉદયપુર બોલાવ્યા; એજ વખતે સુલતાનસિંહજી મેદપાટેશ્વરની સેવામાં જઈ પહોંચ્યા. સજ્જ થયેલા ક્ષાત્રવીરોએ ધર્મના રક્ષણ માટે રણયત્નમાં પ્રાણની આહુતિ આપવાનો દૃઢ સંકલ્પ કર્યો. ભયંકર કાળાકાળી ચાલી, અસંખ્ય યોદ્ધાઓ વાપાઈ મુવા, યવનોનો પરાજય કર્યો, ઔરંગઝેબ ભાગી છુટ્યો, એ યુદ્ધમાં સુલતાનસિંહજીએ અનેકા યવનોનો અંત કરી મેદપાટેશ્વરના સૈન્ય નાયકનું પદ શોભાવ્યું અને છેવટે પ્રચંડ પ્રહારોથી ઉદાણ શરીરનો પરિત્યાગ કરી સમરાંગણમાં સ્વર્ગવાસ કર્યો.

વિ. સ. ૧૭૩૭ માં રાજરાણા સુલતાનસિંહજીનો સ્વર્ગવાસ થતાં તેઓના કુમાર ચન્દ્ર-
સેનજી રાજ્યાસનપર વિરાજમાન થયા. મેદપાટેશ્વરના કુમાર જયસિંહજી તેઓને ઉદયપુરમાં લાવવા
માટે સાદહી પધાર્યા હતા; મહારાણા રાજસિંહજીએ રાજરાણાની હવેલીએ પધારી પ્રથમ શોકપદ-
શિળી સભા ભરી અને પછીથી ચન્દ્રસેનજીને પ્રાચીન રીતિ પ્રમાણે તલવાર વંધાવી; ત્યારવાદ થો-
ડેજ વચ્ચે મેદપાટેશ્વર તરફથી આજ્ઞા મળી કે માંડલપુરતરફ યવનેશ્વરની સેના અનેક પ્રકારના
ઉપદ્રવો કરી રહી છે માટે આપ એઓના વિજય અર્થે પધારો. સ્વામીના ફરમાનથી રાજરાણા ચન્દ્ર-
સેનજી સ્વકીય સૈન્ય સહિત સજ્જ થયા. હવે એવું વન્યું કે દેવારીથી પરાજય પામેલી વાદશાહી
ફોજે ચિત્તોડના કિલ્લાપરથી નીચે ઉતરી પડાવ નાંખ્યો, એ સ્થળે યવનેશ્વરે પોતાના પુત્ર મોઅજ્જમેને
લખ્યું કે “ તમો શીવાજી સાથે લડવું છોડી જલ્દી અહીં આવો. ” વડનોરના અચીશ રાવત સાંવ
લદાસજીએ ચિત્તોડ અને અજમેરના મધ્ય માર્ગને રોકી દીધો. ક્ષાત્ર દલનું વલ્લ અસહ્ય જાણી ઔરંગ-
જેવ અજમેર તરફ ચાલ્યો ગયો. એજે ચાલતી વચ્ચે આજમ તથા અરુવરને આજ્ઞા કરી કે આપણી
વીજી ફોજ આવે ત્યાંસુધી યુદ્ધનો આરંભ કરશો નહિ. ઔરંગજેવે અજમેર પહોંચ્યા વાદ
રાવત સાંવલદાસજીને હરાવવા માટે વાર હજારની ફોજ તેમજ અપરિમિત યુદ્ધ સામગ્રી એકત્ર કરી
પોતાના પુત્રો પાસે મોકલી. રાજરાણા ચન્દ્રસેનજી તથા ગોપીનાથજી રાઠોડે માંડલપુર
નામના સ્થળ ઉપર વાદશાહી સૈન્ય સાથે મુકાવલો કર્યો, મહા ભયંકર યુદ્ધ મચ્યું.
ક્ષાત્ર સુભટોએ ધ્રુવંદુરથી કરેલા તીક્ષ્ણ અસિના અસહ્ય પ્રહાર વડે પરાજય પામેલી યવન
સેના અજમેર તરફ પલાયન કરી ગઈ; વિજયના સમાચાર સાંભળી મેદપાટેશ્વરના મનમાં અવર્ણનીય
આનંદ થયો. કર્નલ ટૉડસાહેબે લખ્યું છે કે “ ક્ષાત્રવીરો પોતાની પ્રકૃતિથી પ્રતિકૂલ થઈ ઔરંગજે-
વના અત્યાચારોનો વદલો લેવા કટિવદ્ધ થયા, પરમ પરાક્રમી દયાલશાહ નામના મંત્રીએ ઉદયપુરથી
પ્રયાણ કરી માલવા તથા નર્મદા કિનારે રહેલા પ્રાન્ત સારંગપુર, દેવામ, સરોંજ, ઉજ્જેન અને ચંદે-
રી આદિ પ્રસિદ્ધ રથાનોને હુંટી કેટલાએક કિલ્લાઓ કબજે કર્યા. ” અન્ય ઇતિહાસપ્રેમીઓ ઉક્ત
વૃત્તાંતનું એવો રીતે પ્રતિષાદન કરે છે કે ગૃહસ્થ લોકો પોતપોતાના ઘરનો પરિત્યાગ કરી માત્ર
પ્રાણ લઈ દનમાં ચાલ્યા ગયા. એ ચઢાઈમાં ઔરંગજેવની માફક ક્ષત્રીઓએ પણ યવનના ધર્મ
ઉપર આક્રમણ કર્યું, કાજીઓને પકડી પકડી દાઢી મૂછ વિગેરે મુંડાવવાં માંડ્યાં, કુરાનોને કુવા-
માં ફેંકી દીધાં અને અગણિત પૈસા તેમજ વસ્ત્રાભરણ માલવામાંથી હુંટી લીધા. ઉક્ત વિજયથી
ઉત્સાહમાં આવેલા દયાલશાહે ચિત્તોડની સમીપે મેદપાટેશ્વરના રાજકુમાર જયસિંહજીની મુલાકાત

लीधी, जयसिंहजीए वानसीना अधीश गंगासिंहजी, सलूंवरना अधीश रतनसिंहजी, सादहीनरेश राजराणा चन्द्रसिंहजी, वेदलाना अधीश चौहाण सबलसिंहजी अने विजौलीना अधीश पंवार वेरी-सालजी विगेरे प्रतिष्ठित सरदारो तथा मंत्री दयालशाहनी सहायताथी औरंगजेवना पुत्र आजम साधे अवणनीय युद्ध कर्युं; आजम पराजय पायी रणतभैवर नामने स्थळे भागी गयो. राजराणा चन्द्रसिंहजीए बहुज बहादुरी बतावी, महाराणाना कुमार जयसिंहजीए तेओनी मुक्तकंठे प्रशंसा करी. आ मिवाय मेदपाटेश्वरे अत्याचारी अने अन्यायी औरंगजेव साधे घणा युद्धो कर्यां हतां, दरेक युद्धमां राजराणा चन्द्रसेनजी हाजर हता अने तमाम वखते मेदपाटेश्वरने विजय मळ्यो हतो. वि-सं. १६३७ मां महाराणा राजसिंहजीनो स्वर्गवास थतां राजकुमार जयसिंहजीए मेदपाटेश्वरनुं पद धारण कर्युं. तेओना वखतमां सिरोहीनरेश महाराव जयसिंहजी राजविद्रोह करी मेवाडथो जुदा पळ्या, ए पराजय आपवा माटे मेदपाटेश्वरे राजराणा चन्द्रसेनजीने अन्य उमरावो साधे सिरोहीपर चढाइ करवानुं लळ्युं. ए वखते सादहीमां राजकुमार सिंहजीनां लग्न थवानां हतां. ज्यारे ए राजकुमार महाराणानी पासे पधार्या त्यारे महाराणाए प्रथमतो तेओना अजाजी, मानसिंहजी तथा हरदासजी विगेरे पूर्वजोनी राज्यभक्ति विषे प्रशंसा करी अने पळी कथुं के "सांप्रत समये सिरोहीनरेश अमारथी प्रतिकूल बतें छे, तेओने परास्त करवा समग्र सैन्य सज्ज थयुं छे, जो आपने देवांगना साधे वरवानी स्पृहा होय तो रणक्षेत्रमां पधारो अने सांसारिक लग्ननी स्पृहा होय तो पाछा सादही पधारो " मेदपाटेश्वरना मुखारविन्दथी उक्त वचनोनुं श्रवण करतांज कुमारसिंहजी सेना-नायक बनी सिरोहीना विजयार्थे सिधाव्या अने त्यां पडोच्या वाद महाराव जयसिंहजी साधे महा भयंकर युद्ध करी काम आव्या. कुमारनी आवी अद्भुत वीरतानुं श्रवण करी मेदपाटेश्वर तेमज राजराणा साहेब अत्यन्त प्रसन्न पया; परंतु स्वल्प समय पळी ए पराक्रमी पुत्रना स्वर्गगमनने लीधे राजराणा चन्द्रसेनजीने चित्तभ्रम जेवुं थइ गयुं हतुं; तेओ घणे भागे सादहीमां निवास करता नही, सादही अने उदयपुर वच्चेना मार्गमांज आवागमन कया करता अर्थात् आश्विन शुदि. १० ने दहाडे मेदपाटेश्वरनी मुलाकात लइ एकादशीने दिवसे उदयपुरथी रवाना थता अने आस्ते आस्ते प्रयाण करी छ महिने सादही पडोचता; त्यां मात्र एक दिवस रही पोतानो राज दरवारमां दसेराना रीति रिवाजने संपूर्ण करी बीजेज दिवसे पाछुं सादहीथी प्रयाण करी छ महिने अर्थात् आश्विन शुदि १० ने दहाडे उदयपुर पडोची जाता. एक वखत कोइएक सरदारो उपहासयुक्त मेदपाटेश्वरने अरज करीके वही सादहीना राजराणा साहेब चार ग्रहर पर्यंत पण आपनी

सेवामां हाजर रहेता नगी अने अमारे तो निरंतर हाजर रहेतुं पडे छे तयारे महा-
 राणाए जवाव आप्यो के “ एतो सदैव अमारीज सेवा कर्या करे छे. ”
 शंकाशील मेदपाटेश्वरे एक दहाडो राजराणा चन्द्रसेनजीने पूछयुं के आप सादडी अने उदयपुर
 वच्चेना मार्गमां आटलो वधो काल केम वितारो छे ? तयारे राजराणाए जवाव आप्यो के नाम-
 वर ! “ राजपुत्र अने अश्व तो निरंतर देखत करवायोज दलवल्लुक्त रही गके छे. जो मारा
 कथनमां आपने शंका रहेती होय तो परीक्षा करी जुमो. ” परोक्षानो मोको पग आवी मळो
 हतो. अर्थात् मेवाड मध्यना भूमट, जवास, पानरू अने मेदपुरा आदि स्थानोना जमीनदारोए राज-
 विद्रोह करवा मांझ्यो, तेओना दमनार्थे महाराणाए राजराणा चन्द्रसेनजीने आज्ञां आपी एज वक्ते
 तेओ स्वकीय सैन्यने सज्ज करी तुरत उक्त स्थानो तरफ पधार्या अने अद्वितीय पराक्रमी राज-
 द्रोहीने योग्य शिक्षा आप्या बाद अखिल प्रान्तोमां विजयना डंका वगाडी उदयपुर आव्या. ए
 वक्ते महाराणा जयसिंहजी अत्यंत प्रसन्न थया. वि. सं. १७४३ मां बादगाह औरंगजेवनो कुमौर
 अकबर मेवाडने स्वाधीन करवा माटे दक्षिण हैदराबाद तरफयी चाल्यो आवतो हतो, ए समाचार
 महाराणाने मळ्या तयारे तेओए राजराणा चन्द्रसेनजीने स्वहस्ते पत्र लखी जणाव्युं के “ अकबर
 ए तरफ आवे छे; एना अत्याचारोथी मेवाडनो रक्षा करो, जो ए प्रीतिभावयी पाछे न फरे तो
 युद्ध करवुं. ” चन्द्रसेनजीए महाराणानो पत्र वांची एज वक्ते जे तरफयी अकबर सैन्य सहित
 आवतो हतो ते तरफ प्रयाण कर्युं. उज्जेण नामना घाटा उपर उभय सैन्यनो भेटो थयो, ए
 स्थले परम पराक्रमी झालानरेशे रोम खड़ां थाय एवं युद्ध कर्युं अने यवनकुमार अकबरने पराजय
 आपी पोते सादडी पधार्या. ए युद्धोतुं वर्णन करतां कोइएक कविए कहुं छे के

“ छप्पय ”

सतधारी चन्द्रसेण, सामकारज जुड समहर;
 कै बेडा जुध किया, खगां खडकी दख यख्खड;
 सुत जेठो सिंघेण, सको सुरलोक सिघायो;
 आप बरे नह अछरा, परब अधको ब्रद पायो;
 कीरतने दोलो कुंवर, सुतन अनुज चन्द्रसेणरा ।

वरवीरधीर रजवटबहद, जपे सुजस जगजेणरा ॥

“सोरठा ”

पेखे वरवा नाह, अम्बर सूं जुध बिच अणड;
खपगा केवा नाह, चन्दारी खग चाखनें ॥
अप्छर उमाहेह, वरचन्दा नरवरणनू;
गण थटदल गाहेह, इन्दा सुभ जीवत हुआ ॥
वाहालो बलदेत, दुठ बाधकर दोरडो;
वो सीधो अखडेत, पुंहतो अपछर परणवा ॥

“ निसाणी ”

कुलदीपक सीधो कुंवर, धृत रजवट छाया;
दूठ बांधकर दोरडो, उदयापुर आया ॥
सिरोहीघाटे सजाय, असपत उभगाया;
सुन खबर नृपजयसिंहजी, श्रीमुखफरमाया ॥
काम सामभ्रम करणनूं, वृद आदि वणाया;
अप्छर बरिया आवसो, सज फोज सवाया ॥
कुंवरसिंह चन्द्रसेणरे, उर हर्ष उमाया;
ये वीरादां उमराव वी माहवगांया ॥
वरवा काज सुरत्री रवि जांगीर घुराया;
उडी झाट खग कोरणी रण ठाठ रखाया ॥
साथ जीत सर ईशको सुकरासम पाया;
कणगड खग्यां अधरसूं सुरलोक सिधाया ॥

કુંમરપદે સિંધો કુંમર પરવેહો પાયા;

સૂરવીર પર સામધ્રમ સવ જગત સરાયા ॥

પુર અજવાડા કરણતલા કવિ સુજસ કહાયા ॥

બેગૂના અધીશ, જસવતસિંહજી, આસીનના અધીશ ઠાકુર માધોસિંહજી, આમોદના અધીશ ઠાકુર રઘુનાથસિંહજી, ધામનોતરના અધીશ ઠાકુર જોગદાસજી, આમેરાધીશ રાવત રઘુનાથસિંહજી, મીંઢરાધીશ મહારાજ ભીષમસિંહજી, પીપ્પોદાધીશ ઠાકુર રઘુનાથસિંહજી, વાંસવાડાધીશ મહારાવલ કુશલસિંહજી, અને હમોરગઢાધીશ રાવત જપવંતસિંહજીનાં કુંવરીઓ સાથે ક્રમપૂર્વક રાજરાણા ચન્દ્રસેનજીનાં લગ્ન થયાં હતાં, તેમાં વાંસવાડાવાળાં રાણીસાહેવથી કુમાર કીર્તસિંહજી, દોલતસિંહજી, ગુલાવસિંહજી, તથા છત્રસિંહજીનો જન્મ થયો અને કાનોડવાળાં રાણીજીસાહેવથી કુમાર સિંહજી તથા અમાનસિંહજીજી જન્મ લીધો.

વિ-સં. ૧૭૬૦ માં રાજરાણા ચન્દ્રસેનજીનો કૈલાસવાસ થતાં તેઓના પાટવી કુમાર કીર્તસિંહજી સાદહીનો રાજગાદીપર વિરાજમાન થયા, તેઓનાં લગ્ન નિમ્નલિખિત રાજાઓની કુંવરીઓ સાથે થયેલ હતાં.

- ૧ વિજોલિયાધીશ રાવત ચિક્રમાદિત્યજી.
- ૨ વાંસીયાધીશ રાવત સાંવલદાસજી.
- ૩ હુણાવાડાધીશ ઠાકુર તેજસિંહજી.
- ૪ પોસીનાધીશ ઠાકુર સુજાનસિંહજી.
- ૫ વમોરીના અધીશ સગતાવત મુકુન્દદાસજી.
- ૬ બુન્દીના અધીશ મહારાવ અનિરુદ્ધસિંહજી હાઢા.
- ૭ રાયપુરાના અધીશ ઠાકુર ફતેસિંહજી

તેમાં રાયપુરવાળાં રાણીજીસાહેવથી કુમાર રાયસિંહજી તથા નાથજીનો જન્મ થયો. તેમાં નાથજીને તેઓના કાકા દોલતસિંહજીજી દત્તક લીધા હતા. રાજરાણા ચન્દ્રસિંહજીના સ્વર્ગવાસ પછી ત્રીજે દિવસે રાજદ્રોહી ડુંગરપુર તથા વાંસવાડાના અધીશોને દંડ દેવા માટે મેદપાટેશ્વર તરફથી આજ્ઞા મળતાં રાજરાણા કીર્તસિંહજી ઉદયપુર આવ્યા અને પોતાના ન્હાના ભાઈ દોલતસિંહજી સહિત ડુંગરપુર તથા વાંસવાડે જઈ મહારાણાના વિજયવાદ્ય વગાડ્યાં અને ત્યાંથી ભૂમિકર

लङ् मेदपाटेश्वरनी सेवामां अर्पण कर्यो. ए वखते मेदपाटेश्वरे अत्यंत प्रसन्न थइ साठहजार मुद्रानी आमदानीवाळां “ ताणा ” विगेरे ग्राम राजराणाने इनाममां आपवा आज्ञा करी, त्यारे राजराणा कीरतसिंहजीए महाराणाने सत्रिनय प्रार्थना करी के मारा अधिकारमां तो प्रथमधीज सादडीनुं राज्य छे, माटे ताणा विगेरे ग्राम मारा लघुबन्धु दोलतसिंहजीने मळे तो वधारे सारुं. आ वखते महाराणाए राजराणानी वीरता, उदागता, भ्रातृभाव, निष्कपट व्यवहार तथा निस्पृहता आदि सद्गुणोनो मुक्तकंठे प्रशंसा करी अने तेओश्रीना न्हाना भाड दोलतसिंहजीने साठहजारनी आमदानीवाळी “ ताणा ” नी रियासत आपी.

वि-सं. १७५६ मां महाराणा अमरसिंहजीए उदयपुरना राज्यसिंहासनपर पाय धारण करनांज राजराणा कीरतसिंहजीनी सहायताथी प्रथम तो डुंगपुर तथा वांसवाडाना राजद्रोही अधीशोने आधीन कर्या, परंतु दिल्लीश्वरनी सहायताथी ए वन्ने राज्य पाछां उदयपुरथी जुदां पडी गयां. वि-सं. १७६५ मां आमेराधीश सवाई जयसिंहजी तथा मरुधराधीश अजीतसिंहजी के जेनां राज्य दिल्लीश्वरे दवाव्यां हतां, तेओ पुनः राज्यप्राप्ति माटे मेदपाटेश्वर पासे आव्या, मेदपाटेश्वरे तेओनो उत्तम रीते आनिध्य सत्कार कर्यो, परस्पर सन्ध सुहृद रहेवा माटे केटलाएक सन्धिपत्रो थया वाद पोतानां पुत्रीनो आमेराधीश साथे तथा भगिनीनो मरुधराधीश साथे विवाह कर्यो. ए वखते केटलाए करारो करवाया आव्या; तेमां महाराणाए एवो करार कराव्यो के “ अमारी भगिनीनो पुत्र अथवा पुत्रीनो पुं पाटवी राजकुमार न होय तोपण ते गादीपर बैसवानो हक धरावी शकसे” परंतु आमेर अने मारवाडना अधीशोए दिल्लीरीनी साथे ए करारनो अस्वीकार कर्यो, छता मेदपाटेश्वरे अप्रसन्न नहि थतां ए उभय अविनिपतिनां राज्यो दिल्लीश्वर पासेथी पाछां अवावी दीधां. ए तत्काल कापोंमां राजराणा कीरतसिंहजी विद्यमान हता. वि-सं. १७६७ मां श्रीमान् महाराणा अमरसिंहजीनो कैलासवास थता संग्रामसिंहजी बीजाए उदयपुरना राज्यासनने अलंकृत कर्युं. दिल्लीना बहादुरशाहना समयधी राज्यासनमा दंपरोगे निवाम कर्यो हतो, परंतु आ अरसामां विशेष आंतरिक उपाधिओ उत्पन्न थवानो अवकाश नहोतो, अर्थात् बहादुरशाह पछी जहादारशाहने फरकशियरे नैयद अबदुल्ला अने हुसैनअलीखां आदिनी सहायताथी मारी नंखाव्यो, जैपुर अने जोधपुरना नरेशोए ए देखेडामां हस्तक्षेप करी मनमान्यो लाभ मेळव्यो, महाराणा संग्रामसिंहजीनी प्रकृति राज्यनी उन्नति करवानी असेवावाळी अने स्वतंत्रताप्राधान्य हती; वि-सं. १७८० मां तेओनो स्वर्गवास थतां श्रीमान् जगतसिंहजीए मेदपाटेश्वरनुं पद धारण कर्युं. ए वखते राजराणा कीरतसिंह-

હજી સાદહીથી ઉદયપુર પધાર્યા, મેદપાટેશ્વરે દુર્લા નામના ગ્રામ સમીપે મરુધરાથીશ તથા આમેરા-
 થીશને મળી અન્યોન્ય સહાયતા આપવા માટે ફરીને કોલકરાર કર્યા, પરંતુ એ કોડ લાંબા વચ્ચે
 સુધી પાછી શક્યા નહિ. દિલ્હીમાં વારંવાર વાદશાહોના વદલવાથી તેમજ વધ થવાથી ભાગ્યશાળી
 મરેઠાઓ વઢાદુરીથી દિલ્હીના રાજ્યને સ્વાગ્રીન કરી લીધું અને ભરતભૂમિના સમગ્ર ભૂપતિઓને
 પોતાના આધિપત્ય નીચે સ્થાપી વધા પાસેથી કર લેવા માંડ્યો, એ વચ્ચે મેદપાટેશ્વરે પણ દરવર્ષે
 ચંડળીના એક લાખ અને સાઠહજાર રૂપીઆ આપવાનું કબુલ કર્યું. એ તમામ કાર્યોમાં રાજરાણા
 કીરતસિંહજીએ આગળ પડતો ભાગ લીધો હતો, તેઓ નામદારે ઉદયપુરથી સાદહો પધારી તુરતજ
 લાખો રૂપિયા સ્વરચી એક વ્રહ્મપુરીમાં તથા વીજી રાજસ્થાનના મુખ્ય દ્વાર સામે વાપી વંધાવવાનું
 કામ શરૂ કરાવ્યું અને તે તૈયાર થતાં મહારાણા જગતસિંહજીને તથા શ્રીમતી મહારાણીજીસાહેબને
 સાદહોમાં પધરાવી અર્પણ આતિથ્ય કર્યું. એ ઉત્સવમાં મેવાડના ઘણાખરા પ્રતિષ્ઠિત સરદારો પધાર્યા
 હતા. ઉક્ત કાર્યથી નિવૃત્ત થયા બાદ રાજ્યપ્રદેશ વંધાવવાનો સમારંભ કર્યો; તેનું કામ ઘણે ભાગે
 તૈયાર થઈ ગયું હતું તેવામાં વિ-સં. ૧૮૦૦ ની શરૂઆતમાંજ રાજરાણા કીરતસિંહજીએ સ્વર્ગવાસ
 કર્યો; જેથી તેઓના પાટવીકુમાર દ્વિતીય રાયસિંહજી સાદહીના રાજ્યાસન પર વિગાજમાન થયા;
 ત્યારબાદ પ્રાચીન રીતિ પ્રમાણે ઉદયપુર પધાર્યા, મહારાણા જગતસિંહજીએ પ્રથમ રાજરાણાની હવે-
 લીએ પધારી શોક પ્રદર્શિત કર્યો અને તે પછી નૂતન રાજરાણાને તલ્લવાર વંધાવી. કોઈએક વચ્ચે
 રાજરાણા રાયસિંહજી મેદપાટેશ્વર પાસે બેઠા હતા, વિવિધ વાતો ચાલી રહી હતી તેવામાં મેદપાટેશ્વરે
 કહ્યું કે આમેરાથીશ જયસિંહજી અહીં આવવાના છે તો આપ જેમ અમારો એક હાથથી મુજરો કરો
 છો તેમ કરશોનાં ? ત્યારે રાજરાણાએ સવિનય જવાબ આપ્યો કે અમારા પૂર્વજો આપના તથા દિલ્હી
 શ્વરના રાજ્યાસન સિવાય કોઈની નીચે બેસતા નથી, પરંતુ આમેરાથીશ એક તો આપના બનેલી
 અને વળી અતિથિની માફક અહિં પધારે છે એટલા માટે આપ હાર્દિક ઇચ્છાથી અનુરોધ કરશો તો
 હું તેઓનો એક આંગળીથી મુજરો કરી છડશ. જ્યારે આમેરાથીશ ઉદયપુર પધાર્યા, ત્યારે રાજરાણા
 રાયસિંહજીએ એજ પ્રમાણે તેઓની મુઝાકાત લીધી. આમેરાથીશે મેદપાટેશ્વરની મુઝાકાત લીધા બાદ
 પૂછ્યું કે આ સરદાર કોણ છે ? ત્યારે મેદપાટેશ્વરે રાજરાણા રાયસિંહજી તરફ સંકેત કરી કહ્યું કે
 “ એ ક્ષાલા સરદાર છે. એઓના પરાક્રમી પૂર્વજોએ હલ્લવદથી મેવાડમાં આવી અમારી વહુજ ઉત્તમ
 રીતે સેવાઓ વજાવી છે. ” મેદપાટેશ્વરના મુખથી રાજરાણાની પ્રશંસા સાંભળી આમેરાથીશને અ-
 સીમ આનંદ પ્રાપ્ત થયો. આમેરાથીશની મુઝાકાત વચ્ચે આઢાપાઢલાંજી નામના કોઈએક કવિએ

निम्नलिखित कविता कही होती.

गीत.

झोका लीजिये वनेही वातां बंका शुद्धापणे झाला;
 अखियाता अंका बधू राखवा उदोत् ॥
 रायसिंघ जौसिंघ सूं मिलन्ता मुरजी राखे;
 दाखे दवां गिराहूतां नरंभी दसोत् ॥ १ ॥
 कीरतेसतणां रायजदा धनो आंटाकोट,
 दोहू वातां आवादां बचाणां दसूं देश ।
 करंतां जुहार गाढ धारे पती कुरंगा सूं,
 नरंमी अपार करे कवेशां नरेश ॥ २ ॥
 पाटरी गरव्वे वंश सांवलो उदोत् पाट,
 वरां पूरवव्वे थकां रहे राजी वाप,
 धारियां अमोघ जेम मिले छत्रधारियांसूं;
 भोमरूपी होय करे सुपातां मणाप ॥ ३ ॥
 सोभाग चढाऊं कणा रयंम्मा उजास सारे,
 शीतलता तेजमही वने हिन्दूशाह ।
 अंवणा कपर्णों चन्द्र विजा पृथीसारे उगो,
 उगो सम्बणां कपर्णों सूर ज्युं अथाह ॥ ४ ॥

आमेराधीश जयसिंहजी उदयपुरगुथी पोतानी राजधानीमां पथार्यावाद तुरतज स्वर्गवासो
 थया, तेओना उत्तराधिकारी माधवसिंहजी के जे उदयपुरना भाणेज थता हता, तेओने आमेरना
 प्रतिष्ठित कार्यभारीओए राज्यासनपर न बेसाढनां तेओना ज्येष्ठ बन्धु इश्वरीसिंहजीने
 राजगादीए बेसाड्या. ए वृत्तान्त ज्यारे मद्दाराणा जगतसिंहजीना जाणवामां आव्युं, त्यारे
 तेओए अत्यंत कोपायमान थइ जयपुर उपर चढाइ करो, परंतु इश्वरीसिंहजीए

मरेठाओनी मददथी मेवाडने पराजित कर्युं, पराजय पावेला मेदपाटेश्वरे मरेठाओने सैन्यव्ययना चोसठलाख रुपिआ आपी फरी जयपुरपर चढाऊ करी. इश्वरीसिंहजी होलकरनी सेनानुं आगमन सांभळी विष खाइ मृत्युने प्राप्त थया अने माधवासिंहजीने राजगादी मळी. मेदपाटेश्वरे राज्यना खजानामां रुपिआ न होवाने लीधे पोतानुं रामपुरा नामनुं परगणुं होलकरने हमेशाने माटे आपी दीधुं; तेओए जयपुरथो उदयपुर पधार्या वाद एक दिवसे राजराणा रायसिंहजी तथा भींडराधीश महाराज खुशालसिंहजीने आज्ञा आपी के शाहपुराधीश राजा उम्मेदसिंहजी अमारी सेवामां उपस्थित थता नथी माटे आप वन्ने सरदारो मध्यस्थ वनी एओने युक्ति प्रयुक्तिथी बोलावी लावी. तयारे ए वन्ने अन्ननिपति बोल्या के जो आप ए शाहपुराधीशनी आगळना अखिल अपराधनी क्षमा आपवा प्रतिज्ञा करो तो अमो एओने अहीं बोलावी लावीए. मेदपाटेश्वरे ते वातनो तुरतज स्वीकार कर्यो. सं. १८०७ ना कोडएक माममां शाहपुराधीश उम्मेदसिंहजी उदयपुर आव्या. ते वखते महाराणा जगनसिंहजीए लीभेळी प्रतिज्ञानां भंग कर्यो अने एक क्षणमां त्रण वखत दुन्दुभिना नाद करावी, उम्मेदसिंहने परास्त करवा माटे उन्नत गयंदपर आरूढ थया. राजराणा रायसिंहजीए तथा भींडराधीशे ए समाचार सांभळो प्रथम तो शाहपुराधीशने सचेत कर्या अने पछीथी ए वन्ने सरदारो अश्वारूढ थइ पोतपोताना सैन्य सहित मेदपाटेश्वरनी पासे जइ पहुँच्या अने तेओने सविनय प्रार्थना करी के आप आपनी प्रतिज्ञानुं पालन नहिं करतां शाहपुराधीशने संहारवा समुच्चत थया छो ए कदिपण वनवानुं नथी; कारण के ए अमारा पत्रपर विश्वास राखी उदयपुर आव्या छे एटला माटे अमे एना पक्षपाती छोए छतां आपनो निश्चय फरी शके तेम न होय तो प्रथम अमारो संहार करी पछीथी एना उपर चढाइ करो. उभय सरदारोनां उक्त वचनो सांभळी अत्यंत कोपायमान थएला मेदपाटेश्वर राजभवनमां पधारी गया. राजराणा रायसिंहजी तथा भींडराधीश महाराज खुशालसिंहजी शाहपुराधीशने देवारी नामनी धागनी वाहेर मूक्री आव्या, ने बोल्या के हवे आप निर्भय वनी स्वराज्यमां गमन करो. आपने अहीं सूधी पहुँचाडवानो अपारो प्रतिज्ञा पूर्ण थइ. त्यांथी उदयपुर आवेला ए वन्ने सरदारोए मेदपाटेश्वर पासे आवी प्रार्थना करी के हवे जो आपनी आज्ञा होय तो शाहपुराधीशने जीती आवीए, परंतु क्रोधायमान थएला मेदपाटेश्वरे कांडपण उत्तर आप्यो नहि. महाराणानी अप्रसन्नता जोइ भींडराधीश विगेरे केटलाएक उमरावोए पोतपोतानी राजधानी तरफ प्रयाण कर्युं, पण राजराणा रायसिंहजी तो उदयपुरमांज रहा. थोडा वखत

पछी हट्टु नामना मराठाए आठहजार सुभटो सहित देवल्याना पहाडी मार्गद्वाराए मेवा-
हमां प्रवेश कयों अने दरियावद, वांसी तथा कानोड आदि मुख्य शहेरोने लूटी ली-
धाना समाचार मळतां महाराणा जगतसिंहजीए राजराणा रायसिंहजीने पोता तरफथी कोइपण
जातनी सेना विगेरेनी सहायता न आपतां हुकम कयों के आप शीघ्रताथी हट्टु सामे प्रयाण करो.
स्वामीनो आह्वातुं श्रवण करतांज राजराणा उदयपुरथी चाली निकळ्या अने हितानामक गामनां
मेदानमां हट्टुनी सामे जइ पहोंच्या, पोतानी साथे मात्र चारसो सुभट हता, साथेना कार्यभारी तथा
सरदारोए राजराणाने सत्रिनय अरज करी के आपणा करतां प्रतिपक्षीनुं सैन्य अधिक छे माटे
आप एकज दिवस सादही पधारो अने त्यांथी सैन्यने एकत्र कयों वाद युद्धनो आरंभ करो. त्यारे
राजराणाए जवाब आप्यो के शत्रुना सन्मुख आच्या पछी भागवुं, चाल्या जवुं, अथवा भयभीत
थवुं ए क्षत्रीओनो धर्म नथी. रणभीरु अजापुत्रनां नामथी ओळखाय छे. एओने क्षत्रीनी संज्ञा अ-
पायज नहि, तमो सर्व प्रातःकाल धतां युद्धार्थे रणागणमां उपस्थित थाओ. प्रभात समय
यतांज उभय सैन्यनो समागण थयो. भयंकर कापाकापी चाली. राजराणाना सैनिकोए
मरेठाओ साथे दार कलाक पर्यन्त रोम खडां थाय एवं युद्ध कयुं, तेवामां ताणाधीश
राजनाथजी के जे राजराणाना लघुवन्धु धता हता, तेओ ए उक्त युद्धना समाचार सांभ-
ली स्वकीय सैन्य सहित नत्वर युद्धभूमिमां आवी पहोंच्या. मल्लंवरना निवासी चुंडावत न्हारसिंहजी
पचीम स्वार्गे सहित कोइएक गाम तरफ जाता हता ते पण राजराणानी सहायता माटे रोकाया.
फरी भयवर युद्ध शरु थयुं. ताणानरेश राजनाथजी घणा शत्रुओनो संहार करी सुरलोकमां
विधाव्या. राजराणाना तमग्र सुभटो प्रतिपक्षीना पाचहजार सैनिकोनो विध्वंस करी कपाइ मुआ.
मात्र राजराणा पचीश घोडेस्वारो सहित दचवा पाम्या हता. तेवामा मीडगधीश महाराज खुशाल-
सिंहजी चारसो घोडेस्वार लइ आवी पहोंच्या. धात्रवीरोए कठिन कृपाणो चलावी मराठाओनुं
मान उतार्युं; अने पगजय पामेला प्रतिपक्षीओ पलायन करी गया. ए वखतना युद्धनुं वर्णन करतां
कोइएक कविए निम्नलिखित गीत केहेलुं छे.

“गीत.”

तण्डे जोगिनी महेश सण्डे उमण्डे पुरी वैताल,

घुमण्डे प्रचण्डे थंडे उमंडे असाढः

आडे झण्डे रोप ठण्डे भुजा डण्डे तोल आभ,

राय सिंघ गनीमासूं मण्डे तोड राढ.

॥ १ ॥

खतंगी कुराट झाट वगी राठ रीत खग्गे,
जंगी पाट प्रेतां काली अनाट जुवाण;
सतारो हजार आठ लोह लाठ आहे सझ्झे;
रासारा तीनसे साठ नमीजे अराण.

॥ २ ॥

श्रोण चण्डी पियाला नवाला ग्रिध भक्के मांस,
दुन्दुभी न साला ताला मुसाला जे दीठ;
दुझाला बैताला थाला संधाला दक्खणी दल्ला,
रुकभाला जंगाला गेडाला मातो रीठ.

॥ ३ ॥

वराला कराला झाला अतालोव छूटे वाण,
तई खेत्रपाला मण्डे बैताला तामास;
मदाला दंताला काला नेजाला सुंडाला माथे,
बांधे चाला कितां वाला आछटे वाणास.

॥ ४ ॥

सिंघी नाद रोडे धूस घमोडे अढंगा सैल,
धजां गजांही अरोडे घोडे सार धीर;
शत्रुवां मरोडे कन्ध अरोडे दूसरो सिंह,
जंगी होदा तोडे मोडे छाकिया जंजीर.

॥ ५ ॥

प्रेत भूतां बाजे डाक काल दूतां हाक पीरां,
ताबूतां सितारो मडै हाहूड तमाम;
कटारां खंजरां छदां दुधारा कमरा कुंता,
सूर धीरा रजपूतां घुमायो संग्राम.

॥ ६ ॥

रथां परी जुथां माल अमरी समरथां राडे,
लुथ वथा होवे ईश मथा सुर लेण;
भारथां रचायो कथां पथां जेम वाघ झुरे,
श्रीहत्थां आछटे खग्गां दूजो चन्द्रसेण.

॥ ७ ॥

गड्डां गीध भक्के मांस उडेके अतालां ग्रेह,
कणाला पखाला झाला सेलाणां कुरन्द;
संगाडा छोगाडा शाडा भडाला ऊधमे सार,
दंताला त्रिम्बाला खावे मदाणां दुरन्द.

॥ ८ ॥

भडके दुवासां सैल तमासा सदेखे भाण,
अच्छरां हुलासां वासां नारदा उवास;
रानहो भरोसो जैसो जानता गरीठ रासा,
उभय पाशां वागां तासा तोलियो अकास.

॥ ९ ॥

कायरां चमकें धकें हके के ही नके कन्ध,
भहकें भभकें हकें न हकें न त्रीठ;
रोसमें भभके छके झालां सुं गनीमा रोडै,
रटके झटके वागी हके जुधके रीठ.

॥ १० ॥

ऊधडे जरन्दा चण्डी खडी खडी ख्याल अक्खै,
रत्थपां चडी झडाझडी वदे सुरारंभ;
सांकडी वाजतां घडी वाकडी वजाई सार,
पखां छडाछडी किया झाले अडीखंभ.

॥ ११ ॥

ताजे थ्रोण मारे चण्डी आसमानीं छाजे तीख,

जागे श्रोण वारंगानू वरे सुराजाम;
ओटयां झडूसाना धजां रायसिंघ ऊभो,
देख तोरो भाजे अरी अमाजे दमाम.

॥ १२ ॥

लग्गे लोह अग्गे पुर मरहटां जमी तें लोटे,
धडक्के करीते रेजा गजां नेजां ढाल;
आपहीतें पान ऐसो खलाढलां खाय ऊभो,
खत्री जुद्ध व्हेतां आयो वठीसुं खुसाल.

॥ १३ ॥

पोषे श्रोण धाराचण्डी आमखां अहारा पंख,
तण्डि जैजै कारां होवे सादडी तखत्त;
लागवां हजारं भाजे आवियो धगरां लागो,
बाजत नगरां ऐसो सादडी वगत्त.

॥ १४ ॥

संवत् १८०८ मां महाराणा जगतसिंहजीनो कैलामवास थतां द्वितीय प्रतापसिंहजीए उदयपुरना राज्यासनने अलंकृत कर्तुं. तेओना समयमां मेवाडनी अंदर मरेठाओनी कुटिल नीतिना कारणथी अनेक प्रकारनां उपद्रवो उत्पन्न थया. महाराणा प्रतापसिंहजीए मात्र त्रणज वर्ष राज्य कर्तुं. स्वर्गस्थ महाराणा जगतसिंहजी राजगादीए वेठा पळो तुरतमांज कोइ कारणथी राजराणा रायसिंहजी उपर अप्रसन्न थया हता. जेथी राजराणा पोताना राज्यनो परित्याग करी हुंगरपुर नामनी राजधानीमां पधारी गया हता. हुंगरपुरना राजाए तेओनो अत्यंत आदरसत्कार कर्चो हतो. त्यारवाद थोडेज वखते मेवाड मध्यना भोराइ तथा सरांगा आदिपालना भीलमीणाओए राजविद्रोह कर्चो हतो. राजराणा रायसिंहजीए मेदपाटेश्वरनी आज्ञा मेळच्या सिवाय त्यां जइ राजद्रोहीओहुं दमन कर्तुं हतुं. ज्यारे मेदपाटेश्वरे उक्त विद्रोह शमननां समाचार सांभळ्या त्यारे म्होटा ठाठमाठथी प्रतिष्ठापूर्वक राजराणा साहेबने उदयपुर बोलाव्या हता अने तेओनी मुक्तकंठे प्रशंसा कर्चा बाद केटळाएक वस्त्राभरण अर्पण करी सादडी जवानी आज्ञा आपी हती. संवत् १८१० मां श्रीमान महाराणा द्वितीय प्रतापसिंहजीनो देहांत थतां द्वितीय राजसिंहजी मेदपाटेश्वर बन्या, तेओए मरेठाओना अत्याचारोने लीधे अत्यंत व्यथित अवस्थाए केवल सात वर्ष पर्यन्त महा मुशीवते राज्य

કર્તુ. વિ. સં. ૧૮૧૭ માં તેઓનો અપુત્ર સ્વર્ગવાસ થતાં તેઓના કાકા મહારાણા અરસીજી ઉદ-
યપુરના રાજ્યાસન ઉપર વિરાજમાન થયા. ત્યારવાદ થોડેજ વચ્ચે અર્થાત્ વિ. સં. ૧૮૧૮ ની
શરૂઆતમાં રાજરાણા રાયસિંહજીએ સ્વર્ગવાસ કર્યો. તેઓશ્રીનાં લગ્ન નિમ્નલિખિત રાજાઓની
કુંવરીઓ સાથે થયેલ હતાં.

(૧) દેવગઢના અધીશ ચુંડાવત રાવ સંગ્રામસિંહજી. (૨) આમેટના અધીશ ચુંડાવત રાવ
કેસરીસિંહજી. (૩) બીજોલીના અધીશ પંવાર રાવ સવાઈ માન્ધાતા. (૪) ઘાણેરાવ ઠાકોર રાઠોડ
દુલ્હસિંહજી. (૫) વિનોતાના રાવ હટસિંહજી સગતાવત. (૬) શાહપુરાધીશ રાજાધિરાજ ઉમેદ-
સિંહજી રાણાવત. (૭) માળચા ઠાકોર વસ્તાવરસિંહજી.

તેમાં દેવગઢવાળાં રાણીજી સાહેબથી રાજકુમાર જાલમસિંહજીનો તથા માળચાના રાણીજી
સાહેબથી પાટવીકુમાર સુલતાનસિંહજીનો જન્મ થયો હતો.

વિ. સં. ૧૮૧૮ માં રાજરાણા રાયસિંહજીનો સ્વર્ગવાસ થતાં તેઓના પાટવીકુમાર શ્રીમાન
દ્વિતીય સુલતાનસિંહજી સાદહીના રાજ્યાસનપર વિરાજમાન થયા. એ વચ્ચે મેવાડ દે-
શમાં નાના પ્રકારના ઉપદ્રવોનો આરંભ થઈ ચૂક્યો હતો. મહારાણા અરસીજીથી
અપ્રસન્ન થયેલા ઘણાક સરદારોએ માધવરાવ સિંધીયાને પોતાની સહાયતા અર્થે
બોલાવ્યો. સંવત ૧૮૨૫ માં મેવાડની અને સિંધીઆ માધવરાવની સેના વચ્ચે મહા
ભયંકર યુદ્ધ મચ્યું. જો કે મેવાડના ઉત્સાહી સૈનિકોએ માધવરાવને હરાવ્યો પરંતુ એ
યુદ્ધમાં મેવાડને વધારે હાનિ વેઠવી પડી. સલ્તવરના અધીશ રાવ પહાડસિંહજી તથા શાહ-
પુરાધીશ રાજા ઉમેદસિંહજી રણાંગણમાં કામ આવ્યા, બનેડાધીશ રાજા રાયસિંહજી ધોરરૂપે
પાયલ થયા અને જાલમસિંહજી (જેના વંશજો જાલરાપાટણમાં રાજ્ય કરે છે તે) મરે-
ઠાઓને રાપે કેદ પકાડાયા, માત્ર થયેલા પરાજયથી લજ્જિત બનેલા માધવરાવ સિંધીઆએ અપરિ-
મિત સૈન્યને એકત્ર કરી મેવાડ ઉપર ચઢાઈ કરી. મહારાણા અરસીજીના અનુચિત વર્તનથી 'ચુંડા-
વત તથા સગતાવતોના પરસ્પર વિરોધને લીધે મેવાડના કેટલાક સરદારો દેશનું રક્ષણ કરવા
માટે રણભૂમિમાં રાજર ન થયા, તોપણ મેવાડ દેશની કેટલીક સેના, સરદારો અને સીંધી
મુમલગનો માધવરાવ સાથે યુદ્ધ કરવા મજ્બ થયા, અંગે રોમાંચિત કરે પૂરું યુદ્ધ થયું. રાજ-
રાણા સુલતાનસિંહજી તથા દેવગઢાધીશ રાજ કલ્યાણસિંહજી ઘણા ઘાયલ થયા, રાજરાણાના

શરીર ઉપર નાનાં મોટાં લગભગ ચોરાસી જાખમો થયા હતા, દેઢવાડાધોશને તો તેના સેવકો રૂનાંગણમાંથી ઉપાડી ગયા; પરંતુ રાજરાણા સુલતાનસિંહજી સમગ્ર સૈન્યનો સંહાર થઈ જવાથી મરેઠાઓને હાથ આવી ગયા. અને બે વર્ષ પર્યન્ત તેઓને સિંધીઆ પાસે રહેવું પડ્યું. મેદપાટેશ્વર તરફથી એઓને બોલાવવા માટે કોઈપણ જાતનો ડલાજ લેવામાં ન આવ્યો. સાદડીના કાર્યભારીઓ-એજ અત્યાચારી મરાઠાઓને બે લાખ રૂપીઆ આપી પોતાના માલિકને મુક્ત કરાવ્યા. મેવાડ અપાર હાનિ વેઠ્યાં છતાં મરેઠાઓને જોતી શક્તી નહિ. મેદપાટેશ્વરે માધવરાવ સિંધીઆને સેના વ્યયના ચોસઠલાખ રૂપીઆ આપી પોતાનો છેઢો છોડાવ્યો. તેમાં તેત્રીશલાખ રૂપીઆ તો આશૂષણાદિ વેચી રોકઢા આપ્યા અને વાકીનો રકમને વઢલે નિમચ, જાવધ, જળે અને મોરવન આદિ પ્રાન્તો ગીરોની પેઠે આપ્યા; અને ગોઢવાઢ નામનું પરગણું મરુતરાધોશ મહારાજા વિજયસિંહજી તરફથી ત્રણહજાર ઘોઢેસ્વારોની સહાયતા આપવા વઢલે પોતાને મઢ્યું. રાજરાણા સુલતાનસિંહજી જેવા વીર અને નીતિનિપુણ ગણાતા તેવાજ ઉદાર પ્રકૃતિના હતા. તેઓનો પ્રથમ વિવાહ બેદલાધોશ રાવત રામચંદ્રજી ચૌહાનના કુંવરી સાથે થયો એ વખતે તેઓએ ત્રણલાખ રૂપિઆ માટ ચારણોને ત્યાગમાં આપ્યા; અને તેરસો હંટ તથા સત્તરસો ઘોઢા કવિઓને ઇનામમાં વેંચી આપ્યાં. ત્યારે કોઈ એક કવિએ કહ્યું કે—

દોહા.

આધી ગાદી બેદલો, આધી ગાદી રાણ,
સાદડી સુલતાન શાલા, દૂસરો દીવાણ;

અન્ય કવિએ કહ્યું છે કે.

દોહા.

તેરેસે ટોઢર દીયા, સત્તરેસે કેકાણ;
ઢ્રવ્ય લઢી દેવે રયો, સાદડી સુલતાન.

કોઈએક વખતે કેસરીસિંહનો શિકાર કરવા પધારેલ રાજરાણા સુલતાનસિંહજીએ સરદારો, કાર્યભારીઓ અને કવિમંડલને સાઠહજાર રૂપીઆનું પારિતોષિક આપ્યું હતું. એ રાજરાણા એક દિવસ ઉદયપુરમાં એક ઢઘુ અશ્વપર આરૂઢ થઈ પોતાની હવેલીથી રાજભુવન તરફ પધારતા હતા

ત્યારે કોઈએક મનુષ્યે શંકા કરી કે રાજરાણા લઘુ અશ્વ ઉપર શામળે સ્વાર થયા હશે ? એ વાત પોતાના જાણવામાં આવતાં વીજે દિવસે હવેલીથી રાજમહેલ જતાં સુધીમાં તેઓએ વસો અશ્વ દ્વાર-પાળોને દાનમાં આપી દીધા. ઉદયપુરના કોઈએક ચિતારાણ સાદહીના રાજ્યમહેલમાં મયુરનું એક મનોહર ચિત્ર બનાવી તેમાં ઉત્તમ મીનાકારીનું કામ કર્યું તે જોઈ પ્રસન્ન થયેલા રાજરાણાએ દેવદાં અને સ્વયંપુરા નામનાં ગામનો અર્ધ ભાગ ચિતારાણે ઇનામમાં આપી દીધો. તેઓના વલ્લભમાં સાદહી રાજ્યની વાર્ષિક આમદાની ત્રણલાખ રૂપિઆની હતી. સાત હાથો અને ત્રણસેં અરવી ઘોડા અશ્વા-લયમાં કઢોલ કરતા હતા તથા હુંદુંબી અને પતાકાયુક્ત તાવાના ચાર જાગીરદારો સ્વારી વલ્લભે સેવામાં ઢાજર થતા હતા. એ મહાન્ ઉદાર મહાપતિએ સાદહીની દક્ષિણ દિશા તાફ ચાર ગાઉને છેટે એક હુંદર સરોવર અને એક દેવીપ્રમાન દુર્ગ પ્રજાનાં સંરક્ષણ અર્થે બનાવ્યો. તથા વેદલાવાળાં રાણીજીસાથે વલ્લભકુંવરીજીએ વિ-સં. ૧૮૩૨ માં સાદહીની સમીપે ઉત્તરમાં એક નિર્મલ કુંડનું નિર્માણ કરાવ્યું. જે વર્તમાનકાલમાં તેઓના સ્મારક ચિન્હ તરીકે દૃષ્ટિગોચર થાય છે. વિ-સં. ૧૮૩૫ માં રાજરાણા ઘુલતાનસિંહજીએ સાદહીની દક્ષિણે પર્વતના શિખર ઉપર ઘુલતાનગઢ નામનો એક હુંદર કિલ્લો તૈયાર કરાવવા માંડ્યો; પરંતુ તે અપૂર્ણ રહી જવાને લીધે અद्याપિ સ્વંદેરોરૂપે વિષ્ણુમાન છે.

રાજરાણા ઘુલતાનસિંહજીનાં લગ્ન નિમ્નલિખિત રાજાઓની કુંવરીઓ સાથે થયાં હતાં.

- ૧ મળાયનરેશ રાઠોડ નાહરસિંહજી.
- ૨ વેગમના રાવ માધવસિંહજી ચૂંદાવત.
- ૩ દમીરગઢના રાવ માલદેવજી રાણાવત.
- ૪ ગઢ મેસરોડના રાવ જ્ઞાલસિંહજી ચૂંદાવત.
- ૫ અઠાનાના રાવ નાહરસિંહજી ચૂંદાવત.
- ૬ વેદલાના રાવ રામચન્દ્રજી ચહુઆળ.
- ૭ સૈલાનાના મદારાજ ઉદયસિંહજી રાઠોડ.
- ૮ તલવાદાના ટાકુર માલમસિંહજી રાઠોડ.
- ૯ મહેસરના રાવ દુલ્હાસિંહજી ચૂંદાવત.
- ૧૦ આમેટના રાવ રોટસિંહજી.

તેમાં માત્ર આમેટવાલાં રાણીજીથી રાજકુમાર ચંદનસિંહજીનો જન્મ થયો. વિ-સં. ૧૮૫૧ થી ૧૮૫૪ સુધીમાં રાજરાણા સુલતાનસિંહજીએ મેવાડ દેશમાં મરેઠાઓએ મચાવેલ મહાન ઉપદ્રવ : વચ્ચે મહારાણા અરસીજી, મહારાણા હમીરસિંહજી અને મહારાણા ભીમસિંહજીની વીજા કોઈથી ન : બની શકે તેવી સેવા બજાવી વિ-સં. ૧૮૫૫ માં કૈલાસવાસ કર્યો.

વિ. સં. ૧૮૫૫ માં રાજરાણા સુલતાનસિંહજીનો કૈલાસવાસ થતાં તેઓના કુમાર ચંદન- સિંહજી સાદહીના રાજ્યાસનપર વિરાજમાન થયા એ વચ્ચે તેઓની ઉમ્મર માત્ર નવ વર્ષનીજ હતી; મરેઠાઓએ સાદહી પ્રાન્તમાં નાના પ્રકારના ઉપદ્રવ તથા અત્યાચારોની શરૂઆત કરી, પીઠા પા- મેલી પ્રજા પ્રાણ કંઈ અન્ય સ્થળે પલાયન કરી ગઈ, સાદહી તાવાનાં કેટલાંક ગામો તદન ઉજ્જડ : બની ગયાં. મરેઠાઓના વારંવાર આક્રમણથી અત્યંત વ્યથિત થયેલા રાજરાણા! ચંદનસિંહજી પહા- ડોની અંદર વસવા લાગ્યા. મરેઠાઓએ જે વચ્ચે સાદહી ઉપર સ્વકીય સત્તા જમાવી હતી અને અ- મુક સમય સુધી ત્યાં રાજ પળ કર્યું હતું, એ અનુચિત બનાવતું કારણ કેવલ રાજરાણા ચંદનસિંહજી- ની વાલ્યાવસ્થાજ હતી. મહારાણા ભીમસિંહજી પણ મરેઠાઓના ભયથી સંમૂઠ થવાને લીધે સાદ- હીને કોઈ પણ પ્રકારની સહાયતા આપી શક્યા નહીં, જ્યારે ચંદનસિંહજીએ યુવાવસ્થાને પ્રાપ્ત થઈ સ્વકીય રાજ્ય તરફ દૃષ્ટિ કરી ત્યારે તેઓના હૃદયમાં સ્વર્ગસ્થ રાજરાણા અજાજી તથા માનસિંહ- જીની માફક સ્વદેશ રક્ષાના ભાવનો આવિર્ભાવ થયો અને તુરતજ અસાધારણ વીરતા તેમજ પ્રવી- નતાના પ્રભાવથી મરેઠાઓને સાદહીમાંથી મારી કાઢ્યા. પરંતુ દીર્ઘકાલ પર્યન્ત મરેઠાઓએ ઉપરા- ઉપર ચઢાઈ કરવાને લીધે સાદહીનો આમદાનો આગલ કરતાં ઘણો ઓછો થઈ ગઈ. ત્રણ લાખ રૂપીઆની વાર્ષિક આવક રહી. વિ. સં. ૧૮૬૨ માં અમીરખાં નામના ધાડપાડુ યવને મરેઠાઓની સાથે મઠી મેવાડ દેશનાં કેટલાંક ભાગોમાં હુંટફાટ ચલાવી; પરંતુ ત્યારવાદ થોડેજ વચ્ચે ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીનું સમગ્ર ભારતવર્ષમાં સામ્રાજ્ય જામવાથી સર્વત્ર સુખ શાન્તિ જણાવા લાગી, સંવત ૧૮૭૪, ઇ. સ. ૧૮૧૮ ના જાનેવારીની ૧૬ મી તારીખે ઉક્ત કંપનીએ સ્વરક્ષિત અન્ય દેશી રજવાડાઓની સાથે કરેલા સંધીપત્રની માફક મેવાડ સાથે પણ સંધીપત્ર કર્યો. એ કાર્યમાં તથા અન્ય ઉપદ્રવોમાં મેદપાટેશ્વરની શુદ્ધ દિલે સેવા બજાવી રાજરાણા ચંદનસિંહજી સાદહી પધાર્યા; અને ત્યાં આવ્યા બાદ તુરતમાંજ તેઓનો સ્વર્ગવાસ થયો.

શ્રીમાન્ રાજરાણા ચંદનસિંહજીના લગ્ન નિમ્નલિખિત પ્રતિષ્ઠિત રાજાઓની પુત્રીઓ સાથે થયાં હતાં.

- १ कानोडना अधीश रावत जाल्मसिंहजी सारंगदेव.
- २ उदयपुर हवेलीवाळा महाराज बहादुरसिंहजी राणावत.
- ३ बम्बोरना अधीश ठाकोर केसरीसिंहजी चूडावत.
- ४ रामपुराना राव चमनसिंहजी.

ए चारे ठेकाणानां राणीजीने कांइपण संतति थइ न हती. राजराणा चंदनसिंहजी शूर-
वीर, स्वामीभक्त, धैर्यवान, उदार अने दयालु हता. ए बखतना कोइएक कविण तेओश्रीना यशनुं
वर्णन करतां छल्युं छे के—

छन्द पद्धरी.

ग्वालेरपति इन्दोरनाथ, सूवा समी शमशेरसाथ;
इत फोज मरहटांकी अपार, विध विध घर लूटत करी विकार ॥१॥
चनणेश वये वालक सुजान, सब कियो मंत्र मन्त्री सआन;
ग्वालेरपतिको अनुगताम, निज बुद्धिमान भडतकु नाम ॥ २ ॥
वहे जामदार कहके बुलाय, चित्त आज फोज डर मिस्यो चाह;
कर डेरो जहां विस्तार कीध, लखी सर्व हाकिमी खोस लीध ॥३॥
चनणेश कल्यो यह समाचार, बनी बैठो मालिक है विचार;
तद तकु कहायो बचन जोर, सुनी भयो चनणसी आग सोर ॥ ४ ॥
षय है किशोर तउ छत्रि वाल, कुपि उठ्यो भूप क्रोधा कराल;
इत तकु बुलाइ फोज एम, कायम करील गढ देर केम ॥ ५ ॥
सुनी गूढ मन्त्रीके समाचार, बंधकरण तकुको किय विचार;
छितधीश कसे आविध छतीस, बणी चले सुभट जे द्वैणवास ॥६॥
करि कोप तकु ते जुद्ध कीध, इक रह्यो नही परभड आविध;
सुनी जुद्ध तकु भाग्यो संभार, है अन्त अनीति मध्यहार ॥ ७ ॥

करि चाकर लायें हैं कृपाल, सो बैठो अरि वै परमसाल;
 कम सुभट जान जहि जोर कीध, द्वैबीस क्षत्रि मिलि सजा दीध ॥८॥
 गो तक्कु भूप ग्वालेर द्वार, सुन करी आप पति पै पुकार;
 सिंध्या कोपित भो यह सुनंत, तहां अयुत सुभट भेजे तुरन्त ॥ ९ ॥
 दिन तीन जुद्ध भो अति दुसार, वै मुग्न मरहटां द्वैहजार;
 लही फोज बुलाइ मुदित केर, गिरवास कियो नृप समय हेर ॥१०॥
 मरहटां अमलकर गढ मँझार, चनणेश समय लखि फिर सँभार;
 शतपंच सुभट दशशत निषाद, मलि क्रोध उग्रसर लुपि मृजाद ॥११॥
 कनकाग्नि जनननके अंग बीच, कुपि कयों भूपतहँ कलह कीच;
 अरि मार किये सब छार ओक, मुरि गये मरहटां मांग मोक ॥१२॥
 आपनो लियो आसेर आप, पोरषरू शामध्रमको प्रताप;
 यह रीति बार कै जुद्ध जीत, राखी नृप आदूवंशरीत ॥ १३ ॥
 सम्पतरु बिपती एकसार, पती इन्दु दुतियाके आकार;
 कै आप बांहबल जुद्ध कीध लगि स्वारथ जीवन ओट लीध ॥१४॥
 गजपुरी अराजक बिचलगोम, जहां रखी भूमी नृप आप भोम. ॥

राजराणा चंदनसिंहजीनो देहान्त थनी वखते सादहीनी दशा अत्यंत शोचनीय हती. अंबाजी, चालाराव आदि गरेठाओना अपरिपित अत्याचारोयी तेमज नवाब अमीरखा आदि लूंदाराओनी लूंदफाटने लीधे दुर्दशाने प्राप्त थयेली सादही तरफ द्रष्टि करतां कोमळ प्रकृतिना मनुष्योने अश्रुपात थतो हतो. आवक तदन ओछी थइ गइ हती. राजराणा चंदनसिंहजीने कइ पण संतान न होवाना कारणने लीधे कुंडलाधीशना वंशमांथी मकोडाना ठाकोर दोळतसिंहजी सादहीना केटलाएक सरदारोनो संमतिथो राज्यासनपर आरूढ थया. ए वखते घणाखरा खुशामतीआ अने खाउकण सेवकोने तो संतोष प्राप्त थयो, परंतु प्राचीन सरदारो अने अन्तःपुरना निमकहळाळ

नांकरोथी ए सहन थइ शक्युं नहि, ताणा, झाडोक अने कुंडळा के जे सादडीना समोपवतीं भा-
यातो हता; तेमां कोइने एकथी वधारे राजकुमार न हता, के जेने सादडीना राज्या-
सन उपर बेमाडी जकाय, तोपण श्रीमती राणीजीसाहेबे तथा प्रतिष्ठित सरदारोए साटोलानारावजी
साहेबने बोलावी एक दत्तक लेवा माटे खानगी सभा भरी एवो निश्चय कर्यो के दे-
लवाडाधीश राज कल्याणसिंहजीना बे कुमार छे, तेमांथी एकने सादडीना राज्यसिंहा-
सन उपर बेमाडवा. ए बात ज्यारे द्रढ थइ त्यारे केटलाएक सरदारो देलवाडा गया, अने राज
कल्याणसिंहजी पासेथी नेओना नाना कुमारने सादडीना राज्यासनपर नियत करवानी परवानगो
मेलव्या पछी महाराणा भीमसिंहजी आगळ जइ अरज गुजारी के देलवाडाना नाना कुमार कीरत-
सिंहजीने सादडीनी गादीए लेवानो अमोए तथा राजराणा चंदनसिंहजीना राणीजो साहेबे निश्चय
कर्यो छे तो आप तओने उदयपुर लाववा माटे प्राचीन रीति प्रमाणे महाराज कुमार अमरसिंहजी-
ने देलवाड पधाववानी आज्ञा आपो, महाराणानी आज्ञाथी कुमार अमरसिंहजी देलवाडे पधार्या
अने कुमार कीरतसिंहजीने उदयपुर लाव्या, तथा “ सहेंलियोंकी वाडी ” नामनुं स्थळ के
जे वर्तमान मेदपाटेश्वरनी द्रष्टिए अपूर्व शोभाने धारण करी रहुं छे तेमा उतारो आप्यो, श्रीमान्
महाराणा भीमसिंहजी प्राचीन रीतिने अनुसरी स्वर्गस्थ महाराणानो शोक जाहेर करवा उक्त स्थळे
पधार्या अने बीजे दिवने आवी राजराणा कीरतसिंहजीने तलवार बंधाववानी क्रिया करी. त्यार-
पाद द्वितीय राज्यराणा कीरतसिंहजीए तुरतमांज सादडीना सरदार सलूंवराधीश, कुरावडाधीश
तथा साटोलाधीश के जे पोताना मातुळ पक्षमां हता नेओना सैन्यनी सहायताथी सादडी तरफ
प्रयाण कर्तु. कृत्रिम राजराणा दोलतसिंहजीए ए समाचार मांभळतांज राज्यचिह्ननो परित्याग
करी “ मकोटा ” नो मार्ग माप्यो, जेथो राजराणा कीरतसिंहजी कांइ पण उपाधि सिवाय वि. सं.
१८७४ मां सादडीना राज्यासनपर विराजमान थया. कृत्रिम राजराणा दोलतसिंहजीए मात्र छ
बरिना सादडीतुं राज्यमुख भोगवुं. परंतु तेओनी राज्यकाजमां तेमज दंशथी अनभिज्ञता होवाने
लीधे आसपासना सरदारोए सादडी नादाना केटलाएक गाम पचावी पाड्यां, त्रणलाखने बदले
राज्यनी आवका नवहजारनी थइ गइ. राज्यना जीवनरूप आमदानीना क्षयने लीधे राजराणा कीर-
तसिंहजी पर दारज बधी गर्तु ए वखने योग्य कार्यभागीओनो अभाव हतो, प्रतिष्ठित अने बुद्धि-
मान सरदारो रणभूमिमां काम आवी गया हता, पोतानी अवस्था मात्र दश वर्षनी हती, नाणांनी
तंगीने लीधे केटलाएक गामोने बटांतर आसी खंटणीना रुपिया भरवामां आवता हता.

શ્રીમાન્ રાજરાણા કીરતસિંહજીનો પ્રથમ વિવાહ વેદલાધીશ રાવત કેસરીસિંહજીનાં કુંવરી સાથે તથા વીજો વિવાહ વાંસોના રાવ અજીતસિંહજી સમ્તાવતનાં કુંવરી સાથે થયો. તેમાં વેદલાવાલા રાણીજીથી વિ-સં. ૧૮૮૬ ના ફાગણવદી ૧૩ ને રવિવારે રાજકુમાર શિવસિંહજીનો, વિ-સં. ૧૮૮૮ ના ભાદરવાવદી ૨ ને દહાડે કુમાર ફતેસિંહજીનો, સંવત ૧૮૯૨ ના પોષવદી ૧૨ ને દિવસે કુમાર જયસિંહજીનો અને વિ-સં. ૧૮૯૫ ના ચૈત્રવદી ૪ ને દહાડે કુમાર ઉમેદસિંહજીનો જન્મ થયો. તથા એજ રાણીજીથી પ્રથમ ચમનકુંવર, દ્વિતીય રૂપકુંવર અને તૃતીય દોલતકુંવર નામે પુત્રીઓ જન્મ લીધો. તેમાં પ્રથમ કુંવરોના લગ્ન વિ-સં. ૧૯૦૪ માં વેંગમે ઠાકોરના કુમાર માધવસિંહજી સાથે થયાં અને એ વિ-સં. ૧૯૧૭ માં પોતાના પતિનો સ્વર્ગવાસ થતાં તેઓની સાથે સતી થયાં. દ્વિતીય વાહસાહેબ રૂપકુંવરનાં લગ્ન વિ-સં. ૧૯૦૮ માં કાનોડાધીશ રાવત ઉમેદસિંહજી સાથે થયાં હતાં અને ત્રીજા વાહસાહેબ દોલતકુંવરનો વિવાહ મેદપાટેશ્વર શ્રીમાન્ મહારાણા શંભુસિંહજી સાથે કરવામાં આવ્યો હતો. સંવત ૧૯૦૭ માં શ્રીમતી રાણીજી ચૌહાણીજીના દ્રવ્યથી કુંડની સમીપે એક મંદિર તથા ધર્મશાળા બનાવવામાં આવી. મંદિરનું નામ “ કીરત શૃંગાર-વિહારીજી ” રાખવામાં આવ્યું, અને એના વાસ્તુ મહેતવ વચ્ચે મેવાહના મોટા મોટા પ્રતિષ્ઠિત સરદારો સાદહીમાં ઉપસ્થિત થયા હતા. સંવત ૧૮૮૫ ના મહારાણા भीमसिंहनो कैलासवास થતાં તેઓના કુમાર જવાનસિંહજીએ મેદપાટેશ્વરનું પદ ધારણ કર્યું. એ વચ્ચે રાજ્યનો સ્વજનો તદ્દન સ્વાલી હોવા ઉપરાંત રાજ્ય માથે વીશલાખ રૂપીઆનું કરજ હતું. વિ. સં. ૧૮૯૩ માં રાજરાણા કીરતસિંહજી વિજયાદશમીના પ્રસંગ ઉપર ઉદયપુર પધાર્યા. તેઓની સ્વારીના અશ્વની મેદપાટેશ્વરે મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરી. પોતાના સ્વામીની આંતરિક ઇચ્છાને સમજી ગળા રાજરાણાએ એ અશ્વ મહારાણાની સેવામાં અર્પણ કર્યો તે વચ્ચે મહારાજા જવાનસિંહજીએ રાજરાણા પાસેથી સ્વંડળી તરીકે લેવામાં આવતા રૂપીઆ ૧૮૦૦ માંથી રૂપીઆ આઠસો નિરંતરને માટે માફ કર્યા. વિ. સં. ૧૮૯૫ માં એ મેદપાટેશ્વરનો સ્વર્ગવાસ થતાં વાગોરથી દત્તક આવેલા સરદારસિંહજીએ મહારાણાનું પદ ધારણ કરી ઉદયપુરના રાજ્યાસનને અલંકૃત કર્યું.

તેણે માત્ર ચારજ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. સંવત ૧૮૯૯ માં તેઓનો સ્વર્ગવાસ થતાં તેઓના લઘુ-વન્ધુ સરુપસિંહજી મેદપાટેશ્વર બન્યા. સંવત ૧૯૧૪ ઇ. સ. ૧૮૫૭ માં ભારતીય ગવર્નમેંટના હિંદુ

૧ કુમાર ફતેસિંહજી દેલવાડાધીશ રાજરાણા વૈરીસાહજીનો અપુત્ર વિ-સં. ૧૯૧૨ માં દેહાંત થતાં તેઓના દત્તક બની દેલવાડાની ગાદીએ બેઠા.

तथा मुसलमान सैनिकोए महा भयंकर बलबो कयों. हजारो युरोपीअनो तेओना हाथथी मराया, तेमज घायल थया. ए बखते जेटला युरोपीअनो उदयपुर तथा सादडीमां आव्या हता, तेओनुं उत्तम रीते रक्षण करवामां आव्युं हतुं. एज वर्षना कोइएक मासमां राजराणा कीरतसिंहजीने मेदपाटेश्वरे लखेल्यो पत्र मळ्यो ए पत्रनो आशय ए हतो के “ मेवाडना पोलोटीकल एजंट केपटन शोर साहेबनो गंमनिधी निमवहेडा नामना परगणानो विजय करवा माटे उदयपुरथी सैन्य मोकलवामां आव्युं छे, अने ए सेनाना नायकतुं पद कोटनशोर साहेबन स्वीकार्यु छे. एटला माटे आप पण रणांगणमां जइ तेओने सहायता आपशो. ” राजराणा कीरतसिंहजीनी वृद्धावस्था होवाने लीधे तेओना राजकुमार शीवसिंहजी, जयसिंहजी तथा उमेदसिंहजी सेना सहित निमलहेडाने जीतवा माटे जइ पहुँच्या; अने शोर साहेबना सहायक बनी प्रचंड पराक्रमथी स्वल्प समयमांज विजय मेळ्यो. त्रण वर्ष पर्यन्त महान् शौर्यनी साथे निमवहेडामां मेदपाटेश्वरनो विजयवावटो फरकाव्यो. भारतवर्षनो गजविद्रोह शान्त क्यां उतां भारतीय गवर्नमेन्टे कोण जाणे क्या कारणथी अथवा केवी नीतिने आधारे निमवहेडानुं परगणुं मेदपाटेश्वरना अधिकारमांथी छीनवी लइ त्रण वर्षना कर सहित टोंकना नवावसाहेब बजीरदौलाने पाछुं अपावी दीयुं. संवत १९२२ ना भादरवा वदी-६ ने दिवसे राजराणा कीरतसिंहजीनो कैलासवास थतां तेओना पाटवीकुमार शीवसिंहजी सादडीना राज्यासनपर विराजमान थया. स्वर्गस्थ राजराणा परम वैष्णव, सहनशील, तथा दयालु स्वभावना हता. तेओनी प्रशंसा करतां कोइएक कविए कहेल छे के—

“ कवित्त ”

मनको महेश शेष सुमरण द्योस निसा,
प्रजापति पालवेमें पृथुके समानको ॥
सत्य धर्म शीलता समाधि इष्ट समरनमें,
जनक समान जोग भोगके विधानको ॥
देखके प्रताप सुरराजके विभा समाज,
जानत जहान प्रभा भूप तन आनको ॥
कीरत नृपाल प्रतिपाल कवि विप्रनको,
दानको दधीच जती गोरखसे ज्ञानको ॥

કૃત્રિમ રાજરાણા દોલતસિંહજી સાદડીથી ચાલ્યા ગયા પછી તુરતમાંજ તેઓના પુત્ર સંગ્રા-
મસિંહજી તથા ધ્યૈરસિંહજી રાજરાણા કીરતસિંહજીની પાસે આવ્યા હતા. શ્રીમાન્ કીરતસિંહજીએ
વચ્ચેનો અપૂર્વ આદર સત્કાર કર્યા વાદ એકને ચાઢચેડી અને વીજાને લાલપુરા નામનું ગામ આપ્યું
હતું કે જેનો ઉપભોગ અઘ્યાપિ તેના સંતાનો કરે છે.

રાજરાણા શીવસિંહજીની અવસ્થા રાજ્યાસનપર વિરાજમાન થતી વચ્ચે લગભગ વાર વર્ષની
હતી. તેઓને સર્વ રીતે યોગ્ય જાણી, વિ. સં. ૧૯૦૮ માં સ્વર્ગસ્થ રાજરાણા કીરતસિંહજીએ સમગ્ર
રાજકારોવાર સોંપી દીધો હતો. એ વચ્ચે રાજ્યની દુર્દશા હતી તોપણ પ્રવિગતા અને વૈર્યથી પ્રાણી-
માત્રના કષ્ટોનું નિવારણ કરી રાજ્યરાણા શીવસિંહજીએ દેશ વિદેગમાંથી પ્રજાનો સંગ્રહ કર્યો અને
પોતાના રાજ્યમાં કેટલાંક નવાં ગામો વસાવ્યાં. હજારો કુત્રા સ્ત્રોદાવી પૃથ્વીનું સિંચન કરાવ્યું જેથી
થોડાજ વચ્ચેમાં રાજ્યની આવક નવહજારની હતી તેને વધેલે એક લાખનો થઈ ગઈ. ડાકુ તથા
હંડારા લોકોએ રહેવા માટે પર્વતની અંદર વિવિધ સ્થાનો વનાવી રાખ્યાં હતાં. રાજરાણા શીવ-
સિંહજી નિરંતર પોતાના લઘુવન્ધુ સહિત ઘોડે ચડી પહાડો તેમજ રાજ્યનાં નાનાં નાનાં ગામોમાં
રાત્રિ દિવસ સફર કર્યા કરતા. તેઓનાં તેજસ્વી શરીરનો પ્રચંડ પ્રભાવ જોઈ ડાકુ તથા હંડારા
સાદડીની સીમાનો પરિત્યાગ કરી અન્ય સ્થળે પલાયન કરી ગયા. અને જે અવગેષ રહ્યા હતા, તે-
ઓને યોગ્ય શિક્ષા આપી વંદીવાન વનાવવામાં આવ્યા. રાજરાણાના એ ઉત્તમ પ્રવંચને જોઈ પ્રજા મુક્ત
કંઠે પ્રશંસા કરવા લાગી. તેઓનો પ્રથમ વિવાહ સૈલાણાના મહારાજા તરુતસિંહજીનાં પુત્રી એજન-
કુંવર શાથે થયો હતો. ત્યારવાદ વિ. સં. ૧૯૦૯ ના ફાગન વદિ ૨ ને દિવસે તેઓ મોટી ધામ-
ધુમ સાથે કાનોડના અધીશ રાવ અજીતસિંહજીનાં પુત્રી રુપકુંવરને પરણ્યા અને એક મહિના પછી
અર્થાત્ ચૈત્ર વદિ ૨ ને દહાડે થાણાના રાવ ગંભીરસિંહજીનાં પુત્રી રુપકુંવર સાથે તેઓનાં લગ્ન થયાં.
ત્યારવાદ તુરતમાંજ પોતે ઉદયપુર પધાર્યા. શ્રીમાન્ મહારાણા સરુપસિંહજીએ તેઓની યોગ્યતા તથા
સદગુણોને નિહાળ્યા વાદ પોતાની પાસે રહેવા આજ્ઞા આપી; અને રાજરાણાને વંશપરંપરા માટે પૂર્વના
મેદપાટશ્વર તરફથી આપવામાં આવેલ પ્રતિષ્ઠાનું પ્રીતિપૂર્વક પરિપાલન કર્યું. શ્રીમાન્ શીવસિંહજીની
સેવાઓથી અત્યંત સંતુષ્ટ થઈ મહારાણા સરુપસિંહજીએ તેઓને ગુંદલપુર, હનુમંતીયા, સૈમીલોયા,
કરમલા, તથા લવાસીયા આદિ ગામો કે જે રાજ્યઋણને વધેલે પોતાને ત્યાં ગોરવી હતાં તે ઋણના
રૂપીયા લીધા સિવાય પાઠાં આપી દીધાં, નિમવહેડાના વિજય વચ્ચે કોટનસોર સાહેબે રાજરાણા શીવસિં-
હજીની યુદ્ધપદ્ધતિ જોઈ પ્રસન્નતા પૂર્વક કહ્યું હતું કે “સાદડો રાજ્યનાં જેટલાં ગામો નિમવહેડાના પરગણાં

नीचे दवायेलां छे, ते निरंतरने माटे आपना अधिकारमां रहे एटला माटे हुं आपने एक लेख लखी आपुं छुं " परंतु ए वखते ए बातनो अस्विकार करी श्रीमान् शीवसिंहजीए शोर साहवने कथुं के " जो निमवेहेडातुं परगणुं मेदपाटेश्वरना अधिकारमा प्राप्त थसे तो तेओ एनी मेळे पोताना करकमलथी "अमारा गामो अमने" अर्पण करजे. " कोटनशोरसाहेवे शीवसिंहजीनी वीरता अने योग्यता माटे मेदपाटेश्वर माथे सुंदर शब्दोमां एक पत्र लखी मोकल्यो हतो. ज्यारे शीवसिंहजी उदयपुर पधार्या त्यारे मद्याराणा सरुणसिंहजी समक्ष कोटनशोरसाहेवे तेओनी घणीज प्रशंसा करी हती. प्रसन्न थएला मेदपाटेश्वरे एज वखने राजराणा कीरतसिंहजी उपर पत्र लखी कुमारनो योग्यता संबंधी पोतानो दर्प प्रगट कर्यो हतो अने आपेरा, बम्बोरा तथा रेळा आदि गामो जे राज्यना ऋणने बदेळे गी-रवी हतां ते फनी ग्यादडीने उगर दामे नोंपवापां आव्यां हतां. निमवेहेडाना युद्धतुं वर्णन करतां कोदएक कविए निम्नलिखित गोरठाओ कहेला छे.

गोरठा

उडी झाट खग ओक, राहत्रहुं झगडो रचै ।
झूट खडा अत्तझोक करण प्रतै कीतातणां ॥ १ ॥
राण लखै फुरमाण, सुकरां कीरतसिंहरै ।
आप भुजा अवसाण, है लैनो नीमवाहिडो ॥ २ ॥
सुण परमाण सकाज, कुलदीपक सेवो कुंवर ।
उस लियो जुध आज, पिता हुकमपित धामपर ॥ ३ ॥
सेवो जसो सधीर, उमेवो रजवट अडग ।
बरदाई बरवीर, भ्राता त्रिखंडे भुंडज ॥ ४ ॥
उत वीषणा अपार, कवजै गढ तोपाकनै ।
उही रीठ उणवार गोला गोली गयणगज ॥ ५ ॥
अत्तर नचौ अनूप, तोफाजर दिन रात त्रय ।
सेवै गरुण सरूप, कर ग्रहिण विषधर कलस ॥ ६ ॥

મેઘ ચમૂ સમ માર, કર કત્તહ લીધો કિલો ।

આદૂઘર આચાર, સો બ્રદ અજ વાળે સવા ॥ ૭ ॥

સુનીં યવર સારૂપ, કરીં ફતહ સેવે કુંવર ।

જુધરે રથધર જૂપ, કલહ કલણ વાહર કઢે ॥ ૮ ॥

શ્રીમુખ હુકમ સુગાય, શોરસાહેવપ્રતિ વચન સુણ ।

મેદપાટધર માંદિ સામધરમ ભણ સાદહી ॥ ૯ ॥

શ્રીમાન્ રાજરાણા શિવસિંહજી હમેશાં પ્રજાના હિતમાં નિવૃત્ત રહેતા, તેઓએ રાજ્યપ્રાપ્તિ-
દોષી થોડે દૂર પૂર્વ તથા ઉત્તર દિશામાં આવેલ એક મહાન્ તલાવ કે જેનો વંધ વર્ષાકાળે સદૈવ
છિન્નભિન્ન થઈ જતો તેનો ફરીથી વિ. સં. ૧૯૧૭માં એવો મજબૂત વંધ વંધાવ્યો કે જે અગ્રાપિ
શિથિલ થવા પામ્યો નથી. એજ સંવતમાં રાજધાનીની દક્ષિણ તરફના પર્વતોમાં “ફરના” નામના
નાલાની સમીપે શિવસાગર નામે એક સુશોભિત તલાવ તૈયાર કરાવ્યું અને એથી અતિલ પ્રજાને
અસોમ આનંદ પ્રાપ્ત થયો. વિ. સં. ૧૯૧૯ માં નાહરાના દરીયાના ઉપર ત્રણ માલની મહેલાત બ-
નાવી અને તે સંપૂર્ણ થતાં એક મહાન્ ઉત્સવ કર્યો, એ ઉત્સવમાં દેલવાડા, કાન્હોડ, વાન્સી, કુપડા,
સાટોલા, અઠાના, તાળા, આકોલા તથા લૂંનદા આદિના અધીશ્વરો અતિથિ બની આવ્યા હતા.
રાજરાણા શિવસિંહજીએ તેઓના આતિથ્યમાં ઉદાર દિલથી હજારો રૂપિયા સ્વર્ચ્યા હતા. વિ. સં.
૧૯૨૨ના ભાદરવા વદ ૬ના દહાડે ધર્મમૂર્તિ રાજરાણા કીર્તીસિંહજીનો કૈલાસવાસ થતાં શોકસમુદ્રમાં
ગરકાવ થયેલા શ્રીમાન્ શિવસિંહજીએ શોકસૂચક વસ્ત્રો ધારણ કર્યા અને મંત્રીમંડલના અત્યંત આગ્રહથી
ચાર માસ પછી અર્થાત્ માગશર શુદ્ધિ ૧૫ શનિવારે સાદહીના રાજ્યાસનપર વિરાજી પ્રજા વર્ગને
પ્રમોદ આપ્યો. મેદપાટેશ્વરને રાજકુમાર ન હોવાથી વિ. સં. ૧૯૨૩ માં ગજસિંહજી સાદહી પધાર્યા
અને શ્રીમાન્ શિવસિંહજીને ઉદયપુર પધરાવી ગયા. મહારાણા શંભુસિંહજીએ પહેલે દિવસે સાદહીની
હવેલીએ પધારી સ્વર્ગસ્થ રાજરાણા સંબંધી શોક પ્રદર્શિત કર્યો અને બીજે દિવસે ફરી, એ સ્થળે
આવી નૂતન રાજરાણાને વિધિવત્ તલવાર બંધાવી. ત્યારવાદ વિ. સં. ૧૯૨૭માં જ્યારે અજમેરની
અંદર લૉર્ડ મેયોએ આમ દરબાર ભર્યો ત્યારે મહારાણા શંભુસિંહજી ત્યાં પધાર્યા હતા તથા રાજરાણા
શિવસિંહજીને પણ સાથે લઈ ગયા હતા. અજમેરથી આવ્યા બાદ મેદપાટેશ્વર પાસેથી તીર્થયાત્રાએ

જવાની આદ્યા લડ રાજરાણા શિવસિંહજી પ્રયાગ કાશી, ગયા, જગન્નાથ તથા વ્રજ વિગેરેની યાત્રા કરી સાત મહિને સાદહીમાં પધાર્યા. વિ. સં. ૧૯૨૮ ના માસ જુદિ ૧૩ ને દહાડે કાનોડવાળાં રાણીજી સાહેવે પુષ્કલ દ્રવ્યના વ્યય કરી રાજ્યના મુખ્ય દ્વાર પાસે એક ધર્મશાળા તથા એક મનો-દર મંદિર બનાવ્યું અને તમા શ્રી રામચંદ્રજી, લક્ષ્મણજી તથા જાનકીજીનો સુશોભિત મૂર્તિઓ સ્થાપી. ઉક્ત પ્રતિમાઓની પ્રતિષ્ઠા વચ્ચે ગોગૂદા, કાનોડ અને દેલવાડાના અધીશ્વરો સાદહીમાં પધાર્યા હતા. વિ. સં. ૧૯૩૧ માં શ્રીમાન્ મહારાણા શંભુસિંહજીનો સ્વર્ગવાસ થયાના શોકજનક તમાચાર મળતા રાજરાણા શિવસિંહજી અત્યંત દિલ્લગીર થયા. કારણકે સ્વર્ગસ્થ મહારાણા પરમ સુગીઝ પ્રકૃતિના, રાજકાજમા નિપુણ તેમજ પોતાના બન્હેજો થતા હતા તેઓના અમલ દરમ્યાન મેવાહ દેગમાં કંઈ પણ ઉપદ્રવ થતા પામ્યો ન હતો; તેઓ પાછલ વાગોરનરેશ શક્તિસિંહજીના કુમાર મજ્જનસિંહજી મેદપાટેશ્વર બન્યા. શક્તિસિંહજી મહારાણા શંભુસિંહજીના પિતૃવ્ય થતા હતા.

રાજરાણા શિવસિંહજીને સંતતિ નહિ થવાના કારણથી તેઓએ વિ. સં. ૧૯૩૨ માં પોતાના ન્હાના ભાઈ મહારાજ નયસિંહજીને દત્તક લીધા અને તેઓને રાજ્યનાં ઘણાંવર્ગનાં કાર્યો સુપ્રીત કર્યા અને પોતે અવશેષ આયુષ્યને પારમાર્થિક કાર્યોમાં વ્યતીત કરવા લાગ્યા.

વિ. સં. ૧૯૩૩ માં રાજમંદિરથી પૂર્વ દિશા તરફ ઘણા દ્રવ્યનો વ્યય કરી ચતુર્થજના-પતું મંદિર બનાવ્યું, એ મંદિરની સમીપે એક ધર્મશાળા તથા એક વાપિકા તૈયાર કરાવી. એજ વર્ષમાં તૈલનાવાળા રાણીજી સાહેવ તરફથી શ્રીકૃષ્ણ ચંદ્રનું મંદિર તથા એક ધર્મશાળા અને મહારાજ ડોદાસિંહજી તરફથી શ્રી દારિકાથીશનું મંદિર તૈયાર કરાવવામાં આવ્યું. માત્ર થુદિ પંચમીને દિવસે એ ઘણે મંદિરોની એક સાથે પ્રતિષ્ઠા થઈ; તેમજ સંવત ૧૯૩૩ ની આગેરે કાનોડવાળા રાણીજી સાહેવે સાદહીથી એક ગાઉ દૂર કાનોડના માર્ગમાં એક વાવ બનાવી. એ તમામ ઉત્સવોમાં કાનોડ, વાંસી અને દેલવાડા આદિના અધીશ્વરોએ ભાગ લીધો હતા. શ્રીમાન્ રાજરાણા શિવસિંહજીએ ચતુર્થજનાથના મંદિરની પ્રતિષ્ઠા કરતે કવિઓવિદોને હજારો રૂપિયાનું દાન આપ્યું હતું અને ઘણા પ્રતિષ્ઠિત સરદારોને તથા વાર્ષિકારીઓને આગેરે ચાલીશ ગ્રામ ડનામમાં વહેંચી આપ્યાં હતાં. તેઓના તપુ બંધુ મહારાજ જયસિંહજી તથા ડોદાસિંહજી પણ મહા સુગીઝ ધર્મનિષ્ઠ અને પરાક્રમી હતા.

ચતુર્થજનાથજીના મહોત્સવ વચ્ચે કવિઓએ રાજરાણા શિવસિંહજીની ઉદારતા તથા ધર્મ-નૈરિકતા વિષે નીચે સુંદર વર્ણન કરેલું છે.

दोहा.

आग्नि इशदगग्रह शशि १९३३, सम्बत जान हु सो'य ।
माघशुक्ल तिथि छठ शनी, जग मंदिर स्थिति जोय ॥ १ ॥
उत्र भाद्रपद जोगशिव, कोणुव कर्ण रुमीन,
रस घटिका पुण सात पुण, कृपासिंधु स्थित कीन ॥ २ ॥

छन्द त्रोटक.

द्विजराज महूरत शुद्धदियो । कर मन्त्र महोत्सव काजकीयो ॥
कवि विप्र बुलाय सुनूतकिते । जिनदानदिये गजवाजजिते ॥
कुल भ्रात सजे नृप उच्छवकुं । सकुटुम्बबुलायलिये सबकुं ॥
निज सानुज आपफतो नृपति । पुन आय उमेदकाँनोडपति ॥
सगतावत रावत मानसही । महाराज भुणास सुवाधमहीं ॥
शशिवंश'जु देवियसिंह सरै । कुलतां विच यज्ञ अनेक करै ।
दधिसिंह गम्भीर हंसी दरसे । जग आप जहां तखें लजसे ॥
दुलहो मधुसूदन देख दिपै । थरुता शिव सानिज हाथ थपै ॥
जस राज रु त्रात उमेद जसा । तनुपै निज रायसिंह तसा ॥
और जालिमसिंह उजाग रदैं । सुरताण महा बुधिसागरदैं ॥
धन आदि बढौ पुनिया घरको । शुभथान बनाय प्रमेश्वरको ॥
त्रिभवेश महेश गुणेश तहा । जगदम्ब रवि हनुमन्त जहां ॥
जिनके गुण गावत शेष जसा ॥ सुरथापन सप्त किये सपसां ॥
कवि आय सुदेश विदेशनके निज देवित दुःख हरै मनके ॥
विधि वंजन भोजन नैकवने गन विप्र सम्बन्धी जिमाय घने ॥
छिज कोटिक हाटक दान दियो । भुवमें जयकार उचार भयो ॥

पचलाखरु द्रव्य जु दीध प्रथी । रुस रीत उछाह सुदासरथी ॥
रचि केवल एक सुशेष रह्यो । कलिमें यज्ञ पूरण आप कियो ।
कहि सादुल चातुर यहै कविता । रह्यो अम्बर चन्दजिते रविता ॥ ३ ॥

दोहा.

दाम खरच किय लाख द्वै, सुत कीरत शिवराज
आलय त्रय वापी सचव, कीने रुचि सब काज ॥ ४ ॥
सुर भूसुर पंडित सुकवि, आमे जज्ञ उदार ।
विधि आशिष दे तृप्त द्वै, पुन स्वस्थान पधार ॥ ६ ॥

वि-स. १९३५ मा श्रीमान् महाराणा सज्जनसिंहजी स्वदेश यात्रा करवा उदयपुरथी निवाली बांटेणा, कानोद तथा वासी आदि स्थळे धई मागसरशुद्ध पाचमने दहाडे वडीसादडी पधार्या, राजराणा शीवसिंहजीए तेओतुं उत्तम रीते आतिथ्य कर्युं. तेओनो अपूर्वस्वामीभक्तियी प्रसन्न पण्ण मेदपाटेश्वरे सादडीना राजतंत्रनो मुक्त कंठे पशंमा करी अने त्यां वे दिवस विविध विनोद कार्या दाद सादोलाने मार्गे पइ छोटी सादडी तरफ प्रयाण कर्युं. संवत् १९३९ ना माघ मासमां पोताना नाना भाई देलवाडा नरेश राजराणा फतेसिंहजीना पुत्रीनो विवाह होवाथी श्रीमान् राजराणा शीवसिंहजी त्या पधार्या; परंतु तेओने प्रथमथीज खासी तथा पार्श्वशूलना रोगे दवावेला एता. मोटा मोटा वैद्योने दोलाववामा आव्या परंतु कोइतुं औषध रोगने हठावी शक्युं नहि, दिनप्रतिदिन दृढ़ि पामता व्याधिने लीधे माघशुद्धि चोयने त्रिवसे तेओ नामदारनो कैलासवास थयो.

श्रीमान् शीवसिंहजीना शवनी दहनक्रिया देलवाडाथी त्रण माइलने अंतरे एकालिंगजीमां पइ अने अने ए स्थळे तेओना प्रतापी पुत्र राजकुमार रायसिंहजीए पधारी संगेपरमरनो एक सुंदर चतुरो दंडाव्यो के जे यावत्चंद्रदिवाकर राजराणा शीवसिंहजीना स्मारक चिन्ह तरीके अस्तित्व भोगवरो.

वि. स. १९३९ मा पिताना स्वर्गगमन पडो राजकुमार रायसिंहजी त्रीजाण राज्यासनपर विराजमान धई सादडीनो प्रजातुं संरक्षण करवा मांटयुं. तेओनो जन्म वि. सं. १९१६ मां थयो रनो. बाल्यवयपीज संस्कृत विद्यातुं अध्ययन करी तेओ नामदारो उत्तम प्रकारनी योग्यता मेळवी

હતી અને રાજકાજમાં નિપુણ થવા માટે મનુસ્મૃતિ આદિ રાજનૈતિક ગ્રંથોનું પણ અન્ઝી રીતે અવ-
લોકન કર્યું હતું. વર્ણાશ્રમના ધર્મનું શિક્ષણ તો શરૂઆતમાં સંપાદન કરી લીધું હતું. સ્વર્ગસ્ય રાજ
રાણા શીવસિંહજીએ વિ. સ. ૧૯૩૨ માં ઉત્તર રાજકુમારને મહાનુભાવ જાણી મોટા ઠાઠમાઠથી રા-
જની પંદરી અર્પણ કરી હતી, તથા વિ. સં. ૧૯૩૩ માં કુરાવડના રાવત રત્નસિંહજીનાં કુંવરી
સાથે તેઓનાં મોટી ધામધૂમ સાથે લગ્ન કર્યાં હતાં અને છેલ્લે તેઓને સંવત ૧૯૩૫ માં ન્યાયાધિવ-
નનો અધિકાર આપ્યો હતો. એ અધિકાર પ્રાપ્ત થતાં જ શ્રીમાન્ રાયસિંહજી પ્રાંતનોય ન્યાય પ્રદાનથી
પિતાની પ્રસન્નતા મેળવી એજ વર્ષમાં મારનાડ તાલુકા ભાદરાજનના ઠાકોર સંગ્રામસિંહજીના કુંવરી સાથે
પરણ્યા તથા એક રાજકુમારપ્રાસાદ નિર્માણ કરાવી તેને રાજનિવાસ નામ આપ્યું. વિ. સં. ૧૯૩૭
માં ઉદયપુરથી દક્ષિણ દિશા તરફના પહાડોમાં નિવાસ કરનારી ખીલ આદિ જાતિઓએ ભયંકર
રૂપે રાજવિદ્રોહ કરી કેટલાંક રાજ્યના મનુષ્યોને મારી નાંખ્યા એ સમાચાર સાંભળતાં મેદપાટેશ્વરે
કવિ રાજા શ્યામલદાસજી, પોતાના મામા માનસિંહજી તથા મી. લોનર્ગનને સેનાનાયક બનાવી
ઋષભદેવજી તરફ મોકલ્યા; અને ખીલોમાં પ્રવળ રાજવિદ્રોહનો સંભવ સમજી પોતાના પ્રતિષ્ઠિત સર-
દારોને સેના સહિત ઉદયપુરમાં હાજર થવાને માટે હુકમ લખી મોકલ્યા. એ હુકમ સાંભળીને પણ
આવ્યો, પરંતુ એ વચ્ચે રાજરાણા શીવસિંહજી અસ્વસ્થ હોવાને લીધે રાજકુમાર રાય
સિંહજી, પોતાના ળછુવન્ધુ સુલતાનસિંહજી તથા પિતૃવ્ય મહારાજ ઉમેદસિંહજી સહિત ચારસો
સુભટોને સાથે લઈ ચૈત્ર શુદ્ધિ સાતમને દહાડે ઉદયપુર તરફ પ્રયાણ કર્યું. ત્યાં પહોંચ્યા બાદ શ્રી-
માન્ રાજકુમાર રાયસિંહજીએ મેદપાટેશ્વરને સવિનય પ્રાર્થના કરી કે “ હું તથા મારા પિતૃવ્ય સૈન્ય
સહિત રણક્ષેત્રમાં જવા તૈયાર છીએ. આપ હુકમ આપો તે સ્થળે હાજર થઈએ. ” પરંતુ મેદાહની
સેના તથા ખીલોની વચ્ચે કેટલાંક વચ્ચે સુધી સંધિપત્ર થવાનો સંભવ જાણી મેદપાટેશ્વરે તેઓને
ઉદયપુરમાં રહેવાની આજ્ઞા આપી. ત્યારબાદ એક મહિના પછી પટ્ટનાપાલના ખીલોએ ફરી રાજ-
વિદ્રોહ કર્યાના સમાચાર સાંભળી મેદપાટેશ્વરે રાજકુમાર રાયસિંહજીને ઉક્ત રાજવિદ્રોહીઓનું દમન
કરવાની આજ્ઞા આપી.

સંવત ૧૯૩૭ ના વૈશાખ શુદ્ધિ ૭ ને દિવસે શ્રીમાન્ રાજકુમાર રાયસિંહજી
અશ્વારૂઢ થઈ પધારવાની તૈયારીમાં હતા, તેવામાં મેદપાટેશ્વર તરફથી દ્વારપાળે આવી
અરજ કરી કે પટ્ટનાપાલના ખીલોએ રાજ્યની આજ્ઞાનો સ્વીકાર કર્યો છે, માટે હવે
આપે પધારવાની જરૂર નથી. મેદપાટેશ્વરે તેઓનો ઉત્સાહ તથા પરાક્રમ જોઈ શ્રીમાન્ રાયસિંહજીને

એક અશ્વ તથા ઘણાજ કિંમતી આભૂષણ અને તેમના લઘુવન્ધુને તથા તેમના પિતૃવ્ય મહારાજ એમેદસિંહજીને ઘણોજ કિંમતી પોષાક આપ્યો. સ્વલ્પસમય પછી શ્રીમાન્ રાજકુમાર રાયાસિંહજી એદગાદેશ્વરની આજ્ઞા હેઠળ સાદહી પધાર્યા. આ વર્ષમાં કુરાવડનાં શ્રીમતી રાણીજીસાહેબે પુત્રીને જન્મ આપ્યો. સંવત ૧૯૩૯ ના માઘશુદિ ૪ ને દિવસે રાજરાણા જીવસિંહજીનો સ્વર્ગવાસ ઘટાં કુમાર રાયાસિંહજી રાજ્યાસનપર વિરાજમાન થયા. રાજ્યાસન ઉપર વેળતાંજ શ્રીમાન્ રાજરાણા રાયાસિંહજીએ મૂજવા, પારશોલીગઢ, કરમાલા, ગૂંદલપુર, આકોદડા અને સાદહી નામના છ જિલ્લાઓમાં જુદાં જુદાં ન્યાયમન્દિર સ્થાપ્યાં. તેમજ એક સદર મેજીસ્ટ્રેટ, ડિવાની કેમોના ચુકાદા માટે મુન્સફ, ઢાકૂ જાતિઓની દેખરેખ રાખવા માટે ઇન્સપેક્ટર તથા શહેરની સંભાલ માટે કોટવાલ અને પોલીસો નિયત કર્યા, એ તમામનું કામ તપાસવા માટે એક સ્વાસપેશીની કચેરી તૈયાર કરાવી; એ ઉપરાંત માલ-વિભાગ તથા પૃથ્વી-કર વસુલ કરવાનો પ્રવંધ અને રાજ્યકોપનો આવક જાવક રાખવાનો તથા તપાસવાનો ઉત્તમ પ્રકારે પ્રવંધ કર્યો.

આજકાલ કેટલાએક રાજાઓ કાર્યભારીઓના રમકડાં રૂપ બની રાજ્યનો સમગ્ર ભાર મંત્રીઓ માથે નાખી દે છે અને પોતે વિષયાનંદમાં નિમગ્ન બની પ્રજા સુખી છે કે દુઃખી તેનો તપાસ પણ કરતા નથી; પરંતુ રાજરાણા રાયાસિંહજીતો પરમ નીતિજ્ઞ, સ્વધર્મ રક્ષક, પ્રજાપાલક અને શંભોર પ્રવૃત્તિવાળા હતા; તેઓ નિરંતર પ્રભાતમાં ચાર વજે જાગૃત થઈ પોળાપાંચ વજ્યા સુધીમાં શારીરિક શુદ્ધિ અર્થે કરાતી આવશ્યક ક્રિયાઓથી નિવૃત્ત થઈ જતા, પોળાપાંચથી સાત વજ્યા સુધી નિત્ય નિયમમા પ્રવૃત્ત થતા તેમાં પ્રથમ સગુણ ડશની ઉપાસના કરી પછી વિધિપૂર્વક પંચ મહાયજ્ઞ કરતા, સાતથી નવ વજ્યા સુધીમાં આમદરવારમાં વિરાજતા. તે વખતે સમગ્ર સરદારો તથા કાર્યભારીઓ હાજર રહેતા; અને પોતે ન્યાયાધીશ બની પ્રજાને ન્યાય આપતા તેમજ દિવાની, ફોજદારી સ્વાસપેશી, ગિરદાવલી, કોટવાલી અને જીલ્લાધીશોની અગ્રીહો માંબઢી તથા તેઓના કાર્યનું નિરીક્ષણ કરી યોગ્ય હુકમ ફરમાવતા નીચેની અદાલતમાં જેને વરાવર ન્યાય ન મળ્યો હોય અથવા જે અત્યંત વ્યાધિ ગ્રસ્ત હોય તેઓને અરજદાર તરીકે એ વખતે પોતા પાસે આવવાનો હુટ આપવામાં આવતો હતો; અરજદારની અરજ ઉપર પોતે પુરેપુરું લક્ષ આપી યોગ્ય ફેસલો આપતા. નવ વજ્યા પછી ચતુર્જનાથજીને મન્દિરે દર્શનાર્થે પધારતા અને ત્યાંથી પાછા વળતી વખતે નિરંતર અશ્વશાલ્લાનું નિરીક્ષણ કરતા, ત્યાર બાદ ન્હાના ખાંડો તથા પ્રતિષ્ઠિત સરદારો સહિત સવા દશ વજ્યા સુધી ભોજન કરતા, સવા દશથી અગ્ગાર વાગ્યા સુધી અન્નપુરમાં પધારી માતાઓના

दर्शननो लाभ लेता, अग्यारथी साढावार वज्या सुधी अमात्य मंडळी साथे राज्यना अन्तरंग कार्योंनो विचार करता, साढावारथी वे वज्या सुधी शयन करता, वेथी चार वज्या पर्यन्त माल विभागना अखिल कार्योंनुं अवलोकन करता, चारथी पांच वज्या मुथी वायु सेवनार्थ (हवा खावा) पधारता, ए वखते कदाच सिंह आदि हिंसक जीवोना समाचार मळी जाय तो शिकारे पण पधारता; जो के केटलाएक आन्तरिक व्याधियोने लीधे तेओनुं शरीर पण दुर्वल हतुं तो पण शिकारे जतां कोइ कोइ वखते अश्व वगर पर्वत आदि विकट स्थळोमां दश गाउ सुधीनी मजलकरी शकता हता. सात वजे हवा खाइ पाछो आमदरवारमां पधारता, ए वखते पण सरदारो, सचिव तथा कार्यभारी मंडळ हाजर रहेतुं. पोते संगीतविद्याना अनुभवी होवाथी दोढ कलाक पर्यंत दरवारमां विराजी गायन सांभळया करता. साढा आठथी सवा नव वज्या सुधी लघु भ्राताओ तथा प्रतिष्ठित सरदारो साथे भोजन करता अने त्यारवाद लगभग दश वजे शयनभुवनमां पधारता.

वि. सं. १९४० मां भादराजनवाळा राणीजी साहेबे राजकुमारने जन्म आय्यो परंतु दैवयोगे त्रण महिना पळी तेनो स्वर्गवास थयो.

एज वर्षमां श्रीमान् महाराणा सज्जनसिंहजीए महाराज गजासिंहजी द्वारा श्रीमान् रायसिंहजीने उदयपुर बोलावी स्वर्गस्थ राजराणानो शोक प्रदर्शित कयों हतो अने तळवार बंधावी हती.

वि. सं. १९४२ मां श्रीमान् राजराणा रायसिंहजी सहकुटुंब जगदीशनी यात्राए पधर्या अने एज वर्षमां श्रीमती माजी साहेब चहुवाणीजी वेदलावाळा तथा पितृव्य महाराज उमेदसिंहजी अने फैवा साहेब रुपकुंवरवा के जेना लग्न श्रीमान् महाराणा शंभुसिंहजी साथे थयां हता तेओनो देहांत थयो तेमां धर्मात्मा पितृव्य महाराज उमेदसिंहजीना स्वर्गवासथी राजराणा रायसिंहजीने वधारे दिलगिरी थइ हती. तेओए संवत १९४३ मां कुशळगढना राव जोरावरसिंहजीनां कुंवरीनो पाणिग्रहण कया. संवत १९४६ मां उदयपुरमां एक उत्तम राजमन्दिर वनावी तेमां महाराणा फतेहसिंहजीनी पधराप्रणी करी. संवत १९४७ मां स्वकीय सालगिरानो महोत्सव प्राप्त थतां सरदारो, कार्यभारीओ, तथा कविकोविदोने अनेक प्रकारना वस्त्राभूषणो आपी अत्यंत उदारता वतावी. सं. १९४८ मां अन्तःपुरनी अंदर एक भव्य महेलात बंधावी महान् उत्सव कयों. (ए उत्सवमां कानोडना अभीश राव न्हारासिंहजी के जे राजराणा रायसिंहजीना फडवना दीकरा भाइ थता हता तेओ पधर्या हता.) वि. सं. १९५० मां मोटा तळावनी समीपे हजारो रुपिया खरची एक उत्तम बगीचो बनाव्यो. ए बगीचानी अंदर एक वाव, राज्यमहेळ, होज तथा फुहारा विंगेरे तैयार कराव्यां.

एक वर्षमां राजधानीथी दक्षिण दिशाना पहाडोनी पासे एक आखेटस्थान तैयार कराव्युं. अने त्यां अन्तःपुर सहित पयारी सिंहनो शिकार कर्यो. ते दहाडे पण सरदारो तथा कार्यभारीओने घणां किमती वस्त्राभरण इनाममां आप्यां. वि. सं. १९५१ मां सर्वोत्कृष्ट रायमुवन नामे राज्यम-
हेल बंधाव्यो. वि. सं. १९५२ मां पोताना पुत्री नवलकुंवरवानो विवाह मारवाड मध्ये कुचावणना भंवरजो न्हारसिंहजी साधे मोटी धामधूमथी कर्यो अने पढितजनोने अनेक प्रकारनां पारितोषिक आप्यां. सं १९५४ मां शरीरनी अंदर व्याधिनी शरूआत थवाथी केटलाएक उत्तम वैद्योने वो-
लावो त्रण मास पर्यन्त चिकित्सा करावी, परंतु दरद दिनप्रतिदिन वृद्धि पामतुं गयुं, अने अंते इश्व-
रस्मरणमां एकरूप वनी प्राणनो परित्याग कर्यो. कोइएक चतुर्जीगांगजी नामना कविण राजराणा रायसिंहजीना स्वर्गवासना शोकजनक समये नीचेमुजव कवित्त कहेलुं छे.

कवित.

धनको न रोनो धरा धामको न रोनो धिग,
साचहीको रोनो शिवराजके गुजानको;
सत्यशील सुंदर सुभाव दासपालनको,
विरद निवाहन हार वीरपन वानाको;
रोनो जग कोमल सुभाव या कृपालुताको,
सत्य सत्य भापूं रोनो सत्य अवसानाको;
बूकर और सूकर भरेगें पेट भूतलमें,
पेटको न रोनो पर रोनो राजरानाको. ॥ १ ॥

राजराणा रायसिंहजीना लघु वन्धु महाराज मुलतानसिंहजी परम विवेकी, राजकाजमां निपुण अने रघूराहित हता. प्रथम तेओने पोतानुं राज्यासन अर्पण करवा माटे राजराणा रायसिंहजीए पोताना अमात्यमंडलेने आज्ञा आपी, परंतु वैराग्यवान महाराज मुलतानसिंहजीए ए बातनो अखिबार करवाधी तेओना हुमार दुल्हासिंहजीने राजराणा रायसिंहजीना स्वर्गगमन पहेलां एक दिवसे दत्तक लेनामा आव्वा हता. तेओनो जन्म वि० सं० १०४० ना आषाढ शुदि ४ ने दिवसे पयो रनो. सवन १९५४ ना जेठ शुदि ११ ने दिवसे राजराणा रायसिंहजीनो कलासवास यतां

તેઓ સાદહીના રાજ્યાસન પર વિરાજમાન થયા, એ વખતે તેઓશ્રીની અવસ્થા લગભગ પંદર વર્ષની હોવાને લીધે રાજ્યનો સઘળો કારોવાર મહારાજ સુલતાનસિંહજી તથા મહારાજ ચત્રસિંહજી અને મંત્રી મહતાસિતારામજી ડૉક્ટર એ ત્રણે મઠી ચલાવતા હતા, રાજરાણા દુલ્હસિંહજીને વાલ્ય વયથીજ સંસ્કૃત વિદ્યાનું શિક્ષણ મળવાને લીધે તેઓ મહા ધર્મનિષ્ઠ, નીતિજ્ઞ અને પ્રજાનું પાલન કરવામાં પ્રશંસનીય થયા. તેઓએ સાધુ મહાત્માઓને નિવાસ કરવા માટે એક કૃષ્ણવાટિકા નામે ઉત્તમ સ્થલ તૈયાર કરાવ્યું. વિ. સં. ૧૯૫૪ ના શ્રાવણ શુદ્ધ ૮ ને દહાડે સ્વર્ગસ્થ રાજરાણા રાયસિંહજીના સ્મારકચિન્હ માટે એક રાયપરોપકારિણી નામે સભા તથા રાયઔષધાલયની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી. તથા મહુમ મહિપતિએ પ્રાણાન્ત સમયે કરેલી આજ્ઞાનુસાર શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાની એક હજાર પ્રત છપાવી સાધુમહાત્મા તેમજ જિજ્ઞાસુઓને વિનામૂલ્યે આપી હતી.

મહારાણા સંગના વખતમાં વાવર વાદશાહ સાથે થયેલા ભયંકર યુદ્ધમાં સાદહીના મૂલ પુરુષ અજોજી માર્યા ગયા અને તેઓના ભાઈ સજોજી અત્યંત ઘાયલ થયા. મહારાણા સંગના સ્વર્ગવાસ પછી જ્યારે રાણા રતનસિંહ મેવાડની રાજગાદીએ બેઠા ત્યારે તેઓએ શૂરવીર સજાજીને તેમને વજાવેલી અમૂલ્ય સેવાના બદલામાં વાર્ષિક એક લાખ મુદ્રાની આમદાનીવાળી “દેલવાડા” ની રિસાયત આપી. એ સજાજીના સ્વર્ગવાસ પછી સરતાનસિંહજી, રાયસિંહજી, વૈરીસાલજી, કલ્યાણસિંહજી, ફતેસિંહજી અને તેજસિંહજી એક પછી એક ક્રમપૂર્વક દેલવાડાના અધિપતિ થયા.

તેજસિંહજીને જેતસિંહજી, ભીમસિંહજી, અર્જુનસિંહજી, રાઘવસિંહજી તથા કૃષ્ણસિંહજી નામે પાંચ કુમાર થયા. તેમાંના પાટવી કુમાર જેતસિંહજી પોતાના પિતા તેજસિંહજીના પરલોક પ્રયાણ પછી દેલવાડાની રાજગાદીએ બેઠા; તેઓને કલ્યાણસિંહજી તથા છત્રસાલજી નામે બે કુંવર થયા.

મહારાજ જેતસિંહના સ્વર્ગવાસ પછી કુમાર કલ્યાણસિંહજી દેલવાડાના અધીશ્વર બન્યા; તેઓને રાઘવદેવજી તથા રામસિંહજી નામે બે કુમાર થયા.

મહારાજ કલ્યાણસિંહજીના પરલોક પ્રયાણ પછી રાઘવદેવજી દેલવાડાની રાજગાદીએ વિરાજમાન થયા. એ પછી તેઓના કુમાર માનસિંહજી દેલવાડાના ઉત્તરાધિકારી થયા. એ માનસિંહજીના કુમાર હાલ દેલવાડાની ગાદી ઉપર છે. +

+ દેલવાડા સબન્ધી વિશેષ હકીકત નહિ મળવાથી માત્ર તેની વંશાવળી સંક્ષેપે આંદી દાખલ કરેલી છે.

सादडीनो संक्षिप्त इतिहास.

सोरठो.

पराक्रमी हरपाल, पछीं बावींशमी पेढींए;
प्रिय गोद्विजयतिपाल, राज रायधरजी थया. १

छन्द पढरी.

दिन एक धारीं परिपूर्ण प्यार, थइ सुभग अश्व उपर सवार;
सुभटोनीं संग करवा शिकार, निकळ्या नरेश नियमानुसार. २
शशने निहाळतां सद्य शूर, दोडावीं अश्व पढींच्या सुदूर;
सन्मुख थएल शश जेह स्थान, त्यां नेहधारीं करीयुं निशान. ३
ए वीर भूमिपर धारीं व्हाल, पछींयी वसावीयुं पुर विशाल;
अभिधान एतुं हळवद आपीं, शुभ राजधानीं पोतानीं स्थापीं ४
गुत आदि रायधरना अजाजीं, सद्गुणीं गणाय बीजा सजाजीं;
एढरनरेश केरा अजेय, ए भाग्यशाळीं द्वय भागिनेय. ५
परमार मूळींना प्रीत धारीं, कुळवान जाणीं देवा कुमारीं;
आव्या त्वरार्थीं करता तपास, श्रीराज रायधरजीनी पास. ६

सोरठो.

पेखी सह परमार, अनुप रूप अजपालनुं;
तुर्त थया तैयार, चाहे करवा चांदलो. ७
संदध ए मुखदेण, वंघाया पहेलां वळे;
वघा रायधर वेण, अणवटतां उपहाममय. ८

छन्द पढरी.

अबरेखीं सब नजरे युवान. दे कोड धारीं कन्यानुं दान;
एण हट संग करवा विवाह, उरमां न कोड गावे उछाह. ९

आ शब्द साभळीने अजाजी, समज्या जरूर पळव्या पिताजी;
आव्या उतावळे निज अवास, निश्चय अतिथि वनीया निराश. १०

छन्द छप्पय.

समजाव्या बहु रीत, प्रीत घारी परमारे;
करी न वात कबूल, कांड पण एनी कुमारे;
उलटा बोल्या एम, ए समे वीर अजाजी;
पुत्री तमारां थाय, आजघी मारां माजी;
त्यागी तंत मुज तातसह, कुमारींना वीवा करो;
कहेशो तेम करीश हुं, दिलमां लेश नहि डरो. ११

छन्द मोतीदाम.

हवे धरी हाम कोहे परमार, करो झट आप अजाजी करार;
कदी प्रसेवे अम पुत्री कुमार, वने हळवहतणो हकदार. १२
करे सहु वात कबूल अजाजी, थया वर ठाठयीं वृद्ध पिताजी;
प्रमारीतणो ग्रही हेतयीं हाथ, भलां सुख भोगवता नरनाथ. १३

छन्द छप्पय.

प्रामारीपर रहे, रायधरजी बहु राजी;
प्रगळ्यो एथी पुत, नाम राख्युं राणाजी;
काळे लई कैलासवास कीधो नृप राये;
यशनामी अजमाल, धर्मने मारग धाये;
राज्यगादी राणाजीने, अर्पण करीं उत्साहयी;
सजाजीने साथे लई, चाली निकळथा चाहयी. १४

छन्द झुळणा.

राव जोधोजी मरुदेशना महिपति, जबर नृप रायधरना जमाई;

वात एणे अजाजी सवंधी सुणी, वीर वृन्दे वखाणी वडाइ;
परिजनो पाठवी तुर्त तेडावोया, आवोया जोधपुरमां अजाजी;
झांखी झलराणने राखी निजधाममां, थाय राठोड महिपाल राजी. १५

छन्द छप्पय.

अजाजीने ए समय, देग जोधे बहु दीधो,
त्यहां अनुज सह अजे, कोडयी निवास कीधो;
मनहर झालामंड, सर्व एने संवोधे,
कन्या लेवा काज, जवर हठ लीधो जोधे;
अजो कहे शुभ शास्त्रनी, आत्रा केम उथापीए;
फड उपर भतरीजीने, अमे कटी नहि आपीए. १६
करीं न जाहिर क्रोध, जवर नरपति जोधाए,
तदपि भाळी मन भग्न, एतुं झलराण अजाए;
इश्वरनो इतवार, हृदयमां सज्जड स्याप्यो,
मूकी झालामंड, मार्ग वीजो झट माप्यो;
राणा रायपरे सुणी, कुंभलगदमां ए कथा,
आश्रय आपी अजाजीने, पाळी पुनितकुळनी प्रया. १७
आप्यु पुर अजमेर, तुर्त राणे ए टाणे,
रहो हजरमां रोज, मोज मकवाणो माणे;
पुत्रीने परणावो, श्रेष्ठ राणाजी संगे,
गौरव मेळवी गया, अजो अजमेर उमंगे;
घ्यारे राणो रायधर. कवल थया महोकाळना,
तव वलिष्ठ सांगो धन्या, महद नाथ मेवाडना. १८

छन्द झुलजा.

एक रादर दीजो सानी महमदगा. सुद्धने काज रणक्षेत्र आव्या;
सगराणे घगा सहने नगरमां. तीव्र तलवारगी खुब ताव्या;

आ शब्द सांभलीने अजाजी, समज्या जरूर पळव्या पिताजी;
आव्या उतावळे निज अवास, निश्चय अतिथि वनीया निराश. १०

छन्द छप्पय.

समजाव्या बहु रीत, प्रीत धारी परमारे;
करी न वात कबूल, कांइ पण एनीं कुमारे;
उलटा वोल्या एम, ए समे वीर अजाजी;
पुत्रीं तमारां थाय, आजयी मारां माजी;
त्यागीं तंत मुज तातसह, कुमारींना वीवा करो;
कहेशो तेम करीश हुं, दिलमां लेश नहि डरो. ११

छन्द मोतीदाम.

हवे धरी हाम कोहे परमार, करो झट आप अजाजीं करार;
कदी प्रसेवे अम पुत्रीं कुमार, वने हळवहतणो हकदार. १२
करे सहु घात कबूल अजाजीं, थया वर ठाठयीं वृद्ध पिताजीं;
प्रमारीतणो ग्रहीं हेतथीं हाथ, भलां सुख भोगवता नरनाथ. १३

छन्द छप्पय.

प्रामारीपर रहे, रायधरजी बहु राजी;
प्रगळ्यो एथी पुत्र, नाम राख्युं राणाजी;
काळे लइ कैलासवास कीधो नृप राये;
यशनामी अजमाल, धर्मने मारग धाये;
राज्यगादीं राणाजींने, अर्पण करीं उत्साहयी;
सजाजींने साथे लई, चाली निकळथा चाहयी. १४

छन्द झुळणा.

राव जोधोजी मरुदेशना महिपति, जवर नृप रायधरना जमाइ;

वात एणे अजाजी सवंधी सुणी, वीर वृन्दे बखाणी वडाह;
परिजनो पाठवी तुर्त नेढावोया, आवोया जोधपुरमां अजाजी;
घांखी बलराणने राखी निजधाममां, धाय राठोड महिपाल राजी. १५

छन्द छप्पय.

अजाजीने ए समय, देश जोधे बहु दीधो,
त्यहां अनुज सह अजे, कोडयी निवास कीधो;
मनहर झालामंड, सर्व एने संवोधे,
कन्या लेवा काज, जवर हठ लीधो जोधे;
अजो कहे शुभ शास्त्रनी, आज्ञा केम उथापीए;
फड एपर भतरीजीने, अमे कद्री नहि आपीए. १६
क्यों न जाहिर क्रोध, जवर नरपति जोधाए,
तदपि भाळीं मन भग्न, एतुं झलराण अजाए;
इश्वरनो इतवार, हृदयमां सज्जड स्थाप्यो,
मूवी झालामंड, मार्ग बीजो घट माप्यो;
राणा रायधरे तुणी, कुंभलगदमां ए कथा,
आश्रय आपी अजाजीने, पाळी पुनितकुळनी प्रथा. १७
आप्यु पुर अजमेर, तुर्त राणे ए टाणे,
रतीं हजूरमां रोज, मोज मकवाणो माणे;
पुत्रीने परणावी, श्रेष्ठ राणाजी संगे,
गौरव मेळवी गया. अजो अजमेर उमंगे;
घ्यारे राणो रायधर, कबळ थया महोकाळना,
तब दलिष्ठ सांगो धन्या, महद नाथ मेवाडना. १८

छन्द झूलगा.

एक बारर दोजो मानीं महमदना, सुद्धने काज गणेशेव आव्या;
संगराणे घणा रुहुने ममरमां. तीव्र नववारथी मूव ताव्या;

ए समे राज अजमालनी बहादुरी, पेखी राणे प्रगंसा करी त्यां,
 हारी वावर गयो सज्ज पाळो थयो, घोर घमसाण जाग्युं फरी त्यां. १९
 अडग यवनो, डग्या शूर शिशोदिआ, संगराणो घवाया शरोरे,
 अन्य स्थळमांहि एने उपाडी गया, धार्यु नृप चिह्न अजमाल घीरे;
 गज चढी गर्व वावरतणो गाळीने, शूरक्षणमां थया समरगायी;
 सिंहजी सुत, सहोदर सजाजी गया, गृह भणी घोर युद्धे घवाइ. २०

छन्द पद्धरी.

सुणतां अजाजीनो स्वर्गवास, सांगे असीम थडने उदास;
 करी सिंहजीनीं झट सारवार, भावेथीं सोंपीयो राज्यभार. २१
 ए वाद संग जातां स्वधाम, सुखदाइ रत्न मेवाड श्याम;
 करी एकलिंग प्रभुने प्रणाम, ले हाथ राज्यकेरी लगाम. २२
 झलराण सिंहजी साथे स्नेह, नृप रत्नसिंह राखे अडेह;
 प्रीते अजानीं सेवा पिछाणी, वळीं जाति श्रेष्ठ झालानीं जाणीं. २३
 पितृभगिनीं सिंह साथे वरावीं, वळतां सजाजीनी यादीं आवी;
 गणीं अर्घलक्षनी आमदानीं, दे राज्य देलवाडाजुं दानीं. २४
 देखाडी शत्रुने वळ दराज, करी पांच वर्ष प्रीतेथी राज;
 हरी रत्नसिंह राणे हुलास, कीधो त्वरार्थी कैलासवास. २५

छन्द झुलणा.

विक्रमादित्य अनुजात एना वडा, वळथीं मेवाडने तख्त वेठा;
 जागीं खटपट जवर सकल सरदारसह, नव रह्या कोइना कांइ नेठा;
 शाह बहादूर मुलतान गुजरातनो, पेखीं मेवाडमां पोल पेठो;
 लाज कारण लड्या कैक रणमां पड्या, छे नहीं मृत्युथी कोइ छेठो. २६
 सेंकडो शत्रुने छेदीं समशेरथी, समरमां सिंह झलराण सूतो;

हारद्रग हेरी राणानी रणभूमिमां, दिह्योभणी दोडीया यवन दूतो;
सबळ हुंपायुतुं सांभळी आगमन, भयधीं सुलतान बहादूर ५।

मदद मळबाधीं राणाजींना हृदयमां, जवर आनंद ए समय जाग्यो. २७

छन्द छप्पय.

सिंह घतां स्वर्गस्थ, एहनो कुमार आसो,
राजे राज्यासने, वीरतानो द्रव वासो;
वरते नृप विक्रमात, बहू प्रतिकूल वधाधी,
तोपण सुभट समस्त, घया सुखदुःखना साथी;
सेना सजी बहादूर फरी, चढी आव्यो चितोडपर;
आशो धालो ए समय, जाहेर लढियो जोरभर. २८

शाह उपरे सांग, फेंकीं आवेगयी आशे;
करिवरतणुं कपोल, तूटतां बहादुर त्रासे;
पाळळधी प्रतिपक्षी, एक ए समये आव्यो,
आशापर असोतणो, चोंपधी मार चलाव्यो;
अदार वर्पनीं उम्परे, हणी तेग हणनारने,
आशो मुरपुर संचयों, समरे वरीं मुरनारने. २९

सोरटा.

निधय निःसंतान, अन्न घतां आशाजींनो;
शूर अनुज सुलतान, भावधारी भूपति घया. ३०

छन्द छप्पय.

मेदपाट महिपाल. विक्रमादिन्य विवादी.
दामीणुं वनवीर, ग्रही ए पाठ्य गादी,
उदयसिंह ए पत्नी. नरन देवा नयनारी;

મકવાળે મુદથકી, વજાવી સેવા સારી;
સાર્જી સવલદલ અકવરે, જવ ચિત્તોડને સર કર્યું,
તવ સુરતાને શૌર્યથી, લડી પ્રાણધન પરહર્યું. ૩૧

સોરઠા.

સ્વર્ગ જતાં સુલતાન, માનસિંહ મહિપતિ થયા;
મહદ વંશ મલવાન, વસુધામાં વિલ્યાત છે. ૩૨

હુન્દ ફૂલળા.

હદયરાણા તણું આયુઘલ તૂટતાં, પુત્ર ઇનો પ્રતાપી પ્રતાપ,
પ્રીતથી વેસી મેવાહના તલ્તપર, છાપો શુભ ક્ષત્રીવટ કેરો છાપ;
વૈરો અકવર વઢો આરો વઢુ આલખ્યો, તદપિ અનમી રહ્યો ઇહરાણો,
સંગમાં માન મલવાન સરખા સુખદ, જંગમાં જીત નિઃશંક જાણો. ૩૩

હુન્દ પટ્ટરી.

હઈ સંગ શૂર સૈનિક અસીમ, જે સમય શાહજાદો સલીમ;
ચાહેથી આવીયો કરો ચઢાઈ, મર્ચો હલડીઘાટ માંહે લઢાઈ. ૩૪
સમશેર સાંગ વરછી કટાર, ઉપરાંત અન્ય આયુધ અપાર;
ધરો હાથ શૂર ધસિયા સમગ્ર, મલવાન માન એ માંહે અગ્ર. ૩૫
ચાલી પ્રતાપની અસિ પ્રચંડ, એ સમયે ધુજીયું વ્રહ્મઅંડ;
કહવાહ માન અભિમાન ધારો, સેનાપતિનો પદવી સ્વીકારી. ૩૬
આપે સલીમને અતિ સહાય, ધમસાળ માંહે અગણિત ઘવાય;
હયજુત્ય સાથ હેમર હણાય, તન રક્ત વાહિનીમાં તણાય. ૩૭

સોરઠા.

ઘવાઈ રણમાં ઘોર, પ્રતાપ દૂર પધારતાં;
જાહિર ધારી જોર, જાલો જાપટ કરી રહ્યો. ૩૮

सूयो रणमोजार, मकवाणो धरौ मस्तके;
छत्र चँवर सुखकार, महद देशमेवाडनां. ३९

रोळावृत्त.

यवन सैन्य सिन्धुने, मध्यो भुजवळधी माने,
जवर जाति ब्रीलानी, दीपावी मस्तक दाने;
प्राणार्पण ए पुनित, दूरधी राणे देख्युं,
प्रताप रणमां पड्यो, एम यवनोए लेख्युं. ४०

देदाजी दुःख हरण; कुँवर झालाना करमी,
तातमान सम घया, धरणीमां पूरा धरमी;
पाछळ यवनो पड्या, वखो बहु प्रताप वेठे,
देदो करतो दोढी, ज्यामसेवा पितु पेठे. ४१

भूत्या त्वरितें प्रताप, महद मकवाणा माथे;
परणावी निजपुत्री, शूर देदाजी साथे;
सादटीना क्षितिपाल; रणे रिपुने रंजडे,
एळवदना एकदार, मान पाम्या मेवाडे. ४२

प्रवळें प्रतापो प्रताप, घतां परलोक प्रवासी,
गणे अमरने अधिप, निखिल मेवाड निवासी;
जोर धरी जहांगीर, एह ममये चढी आज्यो;
राणपुरे राणाधी, महद मंग्राम मचाज्यो. ४३

सट देदो झळराण, युद्धमां आवी चढीआ,
खेची कटिण कृपाण, यवन-साथे आखडीआ;
शौर्य वडे समरमा, अमरने विजय अपावी,
सादही पनि दड झीस, स्वर्गमां गया सिधावी. ४४

पुत्र एहना पाच, वडा हरदाम वखाणो,

रामसिंह नरहरि, श्याम पछी रत्न प्रमाणो;
 शाहपुत्र परवीज, सबळ दळ सज्ज करीने,
 मेदपाट पर चढ्यो, हृदयमां हाम धरीने. ४५
 रणरागी रजपूत. ठाम वेठा न ठरीने.
 ते वखते तोफान, जागतां फरी फरीने;
 हता राज हरदास, पिता सम महा प्रतापी,
 एणे सन्मुख आवी, हार यवनोने आपी. ४६

छन्द झूलणा.

वात ए सांभळी अमर राणो थया, राज हरदास पर पूर्ण राजी,
 कलित कानोड झाडोलनां राज्य द्वय, आपीयां भाळीने भक्ति ताजी;
 भव्य निज वन्धु भाणेज राणाजींना, श्यामने स्नेहथी ए प्रसंगे,
 ग्राम झाडोलनी राजधानी रुडी, आपी हरदास झाले उमंगे. ४७

रोळा वृत्त.

शाहपुत्र निज सैन्य सज्ज करी आव्यो समरे,
 खुरेम पासे भाफी, मार्गी महौराणा अमरे;
 हामधरी हरदास, ए समे सत्वर आव्या,
 सन्धि कराव्या वाद, स्नेहथी दिल्ली सिधाव्या. ४८
 जे समये झलराण, आवीया फरी उदयपुर,
 निरख्युं तव नाराज, अमर राणाजीनुं उर;
 कक्षा विना कानोड, गयो मकवानो गर्वे,
 पछीया दिल्ली पधारी, सिद्ध करी मनकृति सर्वे. ४९

छन्द झूलणा.

पाटवी पुत्र हरदासना रायहरि, जवर राणाजी केरा जमाइ,
 आपवा गादी कानोडनी एहने, अमरराणे कहुं चित्त च्हाइ;

राय पितृभक्त राणाजी आगळ कहे, तात ज्यांसुधीं होये ह्यात,
त्यांळगीं वेष्टुंना हुं कदी तखतपर, व्यर्थ करशो नही पर्वी वात. ५०

रोळा वृत्त.

बाहिर खटपट जागो दिल्ली अंदर दुःखकारी,
जहांगीरनो जीव. जवानी हती तैयारी;
हरदासे हर वखत, एनी आपत्ति टाळी,
शाहे अति सुख रूप, भक्ति झालानी भाळी. ५१

प्रीति पाघडी बदळ, बन्धुता एथी बांधी,
हरता नित हरदाम, विविध जहांगीरना व्याधि;
मन्दसोर मनहरण, स्नेहथी आप्युं शाहे,
लक्षवीशनो लेख, मद्य झालो कर साहे. ५२

छुर्मने ए ममय, आशरो राणे आप्यो,
ए कारण अति क्रोध, शाहने हृदये व्याप्यो;
मेवाडे मोकल्युं, यवन दळ अखिल हरवा,
धया सज्ज हरदास स्वाभीनी मेवा करवा. ५३

छन्द-छप्पय.

आर्षा नहि अनुमति, जवानी जव जहांगीरे,
तव झालो हरदास, दोल वे बोलया धीरे;
सामे पगले चालीं, अमे मक्काणा मरीए,
कुळपरंपरामुजव, स्वामीनी मेवा करीए,
लालचमां लपयाने, बाहुं मुग्व करवा यकी,
मरवुं उत्तम मानोए तन कायम रहें ना टकी. ५४

शाह कहे हरदाम ! आप नाइक हट छोडो,
बैभव आवा बरजी. हुं ग्वी यावा नहि ढोडो;

हरदासे ए समय, क्रोधने जाहिर कीघो,
मन्दसोरनो महद, लेख लइ फेंकी दीघो;
रणांगणे राणाजीनुं, हित करवा अति होंशयी,
पराक्रमी जइ ष्होंचीया, सद्य सेंकडो कोशयी. ५५

छन्द झूलणा.

हाम धरौं गाम हरडे महीं छावणी, नांखौने मस्त प्रतिपक्षी महाळे,
उदयपुरनुं अनिक आवतां आगमच, झाटॅक्या यवनने खूब झाळे;
घोररूपे घवाएक घमसाणमां, राज हरदासने जोइ राणे,
स्वामीभक्तिनौ स्वमुखे प्रशंसा करी, शूर स्वर्गे गयो एज टाणे. ५६
राज हरदास पछी रायसिंहे धरी, पदवी श्री राजराणानौ प्रीते,
महद मेवाडनुं हित हमेशां करी, चाहीयुं श्रेयराणालुं चित्ते;
शाह खुरम यतां राय दिल्ली जतां, जनक सम उभयनो प्रेम जाम्यो,
पाघडी बदल ए पण थया वन्वुओ, उदय परिपूर्ण झलराण पाम्यो. ५७
समयने अनुसरी राय स्वर्गे जतां, पुत्र सुलतान एना प्रतापी,
सादहीना सुशोभित सिंहासने, राजता रंकने इष्ट थापी;
कर्णराणा पछी जगतसिंहे धर्यो, मुकुट मेवाडनो मोदधारी,
गार्दी राणानौ पछी राजसिंहे ग्रही, शौर्यथी मेळवी ख्याति सारी. ५८

रोळावृत्त.

हतो शाह औरंग, ए समे तुंड मिजाजी,
ढर एनो दिळमांहि, राखता नहि राणाजी;
शाहजहाँनी सहाय, हिन्दुपति हमेश करता,
यवनोतुं अभिमान, हाम धारीने हरता. ५९
रूपनगदमां एक, रम्य हती राजकुमारी,
करे शाह औरंग, तुर्त वरवा तैयारी;

आव्या यवन अनेक, लाजें क्षत्रीनी लेवा,
पहोच्या हिन्दुपति, दंड दुःमनने देवा.

६०

शौर्यगळीं सुलतान, सादही पुरनो स्वामी,
रघो युद्धमां अडग, सैन्य नायकपद पापो;
आव्यो त्यां औरंग, सैन्य जवरुं लइ साथे,
तूटी पडीयो तुरत मेदपाटेश्वर माथे.

६१

लेहे शीश अनेक, दहा सम वन्ने दळमां,
बनी यवन बलहीन, पराजय पाण्या पळमां;
अनंतना आयुनो खजानो साथे खूज्यो,
पांड पांड औरंग ए सपे भागी छूज्यो.
सही सैकडो घाव, राजराणो रणरागो,
पुरपुरमां संचर्यो, सिंह सुलतान सुभागी;
चन्द्रसेन चालाक, पुत्र एहना प्रमाणो,
अनएद नित एपरे, गवता प्रीति राणो.

६२

६३

छन्द हरिगीत.

औरंग सुत आजम सबळ, दळ यवनतुं लइ आवीयो,
हिन्दुपतिनो हुबस घातां, सय चन्द सिपावीयो;
मखवान रण मेदानमां, तन गनुओनां तावीने,
पाग्यो प्रतिष्ठा पूर्ण, पाछो उदयपुरमां आवीने.
ए साद राणा राजसिंहे वास कैलासे कर्यो,
मेवाहनो मनहर मुकुट, हिर धीर जयसिंहे धर्यो;
ए समय राव सिंगोहीनो, विद्रोहना पदमा वग्नो,
अभिमान एतुं उतारवा, चित्त चन्द्रने राणे चग्नो.
ए हुबस सादहो जाबतां, हिर चन्दसेने घारीयो,

६४

६५

ते समय थार्तो हती तनुजना लग्नी तैयारीओ;
तर्जी परणवुं सर्जी सैन्य सुत झालातणो झट सज थयो,
वरलाढडानो वेषधारी, सिंहजी समरे गयो. ६६

ग्रहो आधिपत्य अनीकनुं, राणार्जीने राजी कर्यो,
भयभीत अरिने सिंहजीए, सिंहसमगाजी कर्यो;
सिरोहीना महाराव साथे जंग जवर जमावोयो,
रणक्षेत्रमां खळने खपावी, शूर स्वर्ग सिधावोयो. ६७

सुणो वात सादही भूपना, चित्तमां वडो विभ्रम थयो,
रहो सर्व मननी मन विषे, गुणो सुत अचानक गुप्त थयो;
पछो सादहीथो उदयपुरने उदयपुरथी सादही,
जातां गुजारे जीदगो, सुत मरणने स्मरी हर घडि. ६८

दोहा.

अकवर सुत औरंगनो, उच्चारो मुख अल्लाह;
वस्त्र करवा मेवाढने, चढा आव्यो धरीं चाह. ६९
यवनोने अटकाववा, रचवाने रमखाण;

हिन्दुपतिना हुकमथी, झपलायो झलराण. ७०

छन्द झूलणा.

आर्यने यवनमां जोरथी जामीयुं, घोर घमसाण उज्जेण घाटे,
शूर झलराण संग्राममां शत्रुने, झाटके झाटकाने झपाटे;
त्रस्त मदमस्त यवनो तणा अस्तथी, शाहजादो गयो शेह पामी,
राजचांदो वळ्या राजधानी भणी, समय आव्ये थया स्वर्गगामी. ७१
ताज तेजे भयो राजराणा तणो कीर्तिसिंहे, धर्यो शीश कोडे,
सादहीनो विश्व श्यामधर्मी वडो, द्रोहीना दमनने काज दोडे;

बांसवाडे जह त्रास बरतावतो, लाय रिपुना रुदामां कगाडे;
 त्यांयों डुंगरपुराधीरा पर तूटीने, विजयना वाघ झालो वगाडे. ७२
 राजों थर एहने आपीं राणाजींए, तुर्त ताणा तणी राजधानी,
 किन्तु ए कीर्तिसिंहे स्वीकारी नहि, महद मनमांहि संतोष मानी;
 भ्रात दोळत भला, एहने आपवा, अरज राणाजीं आगळ गुजारी,
 कयन मकवानतुं मान्य राखुं महा, येदपाटेश्वरे मोद धारी. ७३

रोळावृत्त.

जतां स्वर्गवास जयमिंह, अमर राणो अवतारी,
 प्रीते वेडा पाट, विश्वमां यज्ञ विस्तारी;
 छुखदायक संग्राम, ए पछी तळ्ते आल्या,
 जगतसिंह जयनामी, भळा गुणीजनने भाव्या. ७४
 सेवा सरस दजावी, चार राणानी चोहे,
 गुणीअल चांदो गयो, रम्य सुरपुरनी राहे;
 रायसिंह ए पछी, सादवीपुरना शासक,
 पाण्या दहूं प्रख्याति, वीरवर वैरीविनाशक ७५

छन्द झूलणा.

राय धरौ तह महाराष्ट्र मेवाडमा, चो तरफ लूट रद्दीयो चळावी,
 कोर्पो राणो वहे राय झाला वने, मद्य उत्पात ए चो शमावी;
 दीधी नहि रायना रंचपण रायने, तदपि मखदान द्रव टेक धारी,
 सज्ज सन्वर धया नाहु सन्मुख गदा, भुजवळे गात्री विश्वास भारी. ७६
 स्वल्प निज सुभट दळ महद महाराष्ट्रुं, झपट तोपण करे खूब झालो,
 पादच दरीं दूर, नजीं टोपने कोपनी, धारी हनी मात्र तगवार टाळो;
 देवदाहेधीं दळ सज्ज लड ए सने, नाथजीं वन्धु नेहेयी आव्या,
 वेगथो गज हण्णाळना वंशजे, हट्टना मैनिक्कोने हटाव्या. ७७

समरझायी थया निमिषमां नाथजी, छेवटे हट्ट महाराष्ट्र हाथों,
मेळवी विजय मखवान निज नग्रमां, आवतां कोविदे यश उचार्यो;
जगतराणो गया स्वर्गमां जगंतजी, पदवीं राणानीं धारी प्रतापे,
रोष करीं दोष विण राजराणापरे, छाप ए कुटिल नीतिनी छापे. ७८
राग झळराण जुंगरपुरे जड रहा, हेरी इतराजीं हिन्दूपतिनी,
खवर पढती नथी कोइने खळकमां, गहन तकदीर केरी गतिनी;
पेखोने पोल मेवाडमांहे फरी, जोर विद्रोहीओए जमाव्युं,
मेळोव्या विण हुकम मेदपादेशनो, शौर्यथी वंड झाले झमाव्युं. ७९

रोळावृत्त.

समाचार ए सुणी, मुक्तकंठे महाराणे,
रायसिंहनी करी, प्रशंसा बुद्धि प्रमाणे;
पुष्कळ दइ पोषाक, सादही जावा मुखयी,
आपी शुभ अनुमति महाराणे निजमुखयी. ८०

छन्द पद्धरी.

यातां प्रताप परलोकवासी, पछी राजसिंह रहीआ प्रकाशी;
विचर्या अपुत्र ए स्वर्गवाट, बेठा पछीथी अरसीजीं पाट. ८१
बीजा प्रतापना बन्धु एह, सरदार संग राखे न स्नेह;
मेवाडनाथ अरसी अभागो, जवरी उपाधि सर्वत्र जागो. ८२
करीं काम पूर्ण मनमां तमाम, झळराण राय जातां स्वधाम;
बेठा तृतीय मुळतान तख्त, जुगतेथी जोइ वारीक वख्त. ८३
राणाथीं कैक मुभटो रिसाय, उर सिन्धियानीं इच्छे सहाय;
करवा मुदेथी मेवाड हाथ, माधव महिप निज सैन्य साथ. ८४
आव्यो त्वराथी करीने चढाइ, मेवाडी गूर सहु सज्ज थाय;
छाव्या न भीति मनमां लगीर, धर्माभिमानो मखवान बीर. ८५

हत्तौ सिन्धिआनीं सेना अपार, पामे शौ रीत मेवादीं पार;
तो पण भरी नहीं पाछी पानी, ए शुद्ध दूध केरी निशानी. ८६

रोळावत्त.

दभय पक्षमां युद्ध, जोरधी सत्वर जाम्युं,
सैन्य सिन्धिया तणु, पराजय पलमां पाम्युं;
सादहीपति छुलतान, घोर रणमाहि घवाया,
कर्या माधवे केद, गुर झालो सपढाया. ८७

लेणे जीत अपावीं, युद्धमां आगळ चाली,
करो छूटवा काज, खजानो घरनो खाळी;
कीधी नदि संभाळ, रंच पण एनी राणे,
छतां करे छुलतान, भक्ति कुळप्रथा प्रमाणे. ८८
राणा अरसी पछी, हिन्दुपति हमीर राजे,
भीममिह भयहारी, ते पछी तल्ल बिराजे;
ए सर्वने अनन्य, भावयी नित्य भजीने,
गया स्वर्ग छुलतान, विश्व माया वरजीने. ८९

छन्द हरिगीत.

ए बाद चंदनसिंहजीए, गादी सादहीनी ग्रही,
बस बार वृद्धि विशाल, कुळनी चाल व्हाळ धरी वही;
गारराष्ट्र छुभयोए मळी, वही सादही स्वार्थीन करी,
चहुराष्टी रूप चंदने करी, हाथ निज नगरी फरी. ९०
मखवान मरिष सुवान यातां, हाम अरिनीं हठी गर,
मेवाटमां मराराष्ट्र तरफनीं, महद भीति मयी गइ;
परी पाय चंदनने मजा, पोरिन दशा पळ्यी गइ,
तो पण अनित हल्लासो देगनीं, जामदानां ययी गइ. ९१

दोहा.

अमल थतां अंग्रेजनो, हरेखुं हिंदुस्तान;
शान्त थयां सघळे स्थळे, त्वरित वथा तोफान. ९२

छन्द हरिगीत.

संतान विण मखवान चंदन, स्वर्गमांहि सिधावीआ,
ए बाद वंदनयोग्य कीरतसिंह तरुते आवीआ;
भयहरण राणा भीम पछी, जाहिर जवान जणाय छे,
ते पछी सुभागी हिन्दुपति, सरदारसिंह गणाय छे. ९३

सरदार पछी राणा स्वरूपनुँ, नाम भाव धरी भणो,
जाग्यो हतो ए समय वळवो, सबळ सत्तावनतणो;
राणाजीनुँ फरमान शिरपर, सघ झाले स्थापीने,
अंग्रेजनुँ रक्षण कर्युँ, आश्रय अनुपम आपीने. ९४

वळी शौर्यथी स्वाधीन करवा, नीम वेहेडा परगणुं,
थयुँ सज्ज केप्टन शोर साथे, सैन्य राणाजीतणुं;
वृद्धत्वथी झलराण कीरतसिंह सादडीए रखा,
शिवसिंह आदि कुमार एना, शोरनी संगे गया. ९५

भुजवळथी रिपुने आपी भय, जय मेळवी जुगते वळ्या,
काळे लइ झलराण कीरतसिंह ब्रह्ममहीं भळ्या;
सुत पाटवी शिवसिंह एना, पाट बेठा प्रीतथी,
आवाद झट एणे कर्युँ निज राज्यने शुभ रीतथी. ९६

शिवसिंहनी सेवा थकी, राणा स्वरूपे राजी थइ,
नेहे निकटमां राखीया, गुंदलपुरादिक ग्राम दइ;
ए बाद राणे बास कैलासे कयों काळे लइ,
मेवाढनी गादी महद्, नृप शंभुना करमां गइ. ९७

छन्द झुलणा.

माददोनाय शिवसिंहजीए सदा, मेळवी स्वामीं सेवार्थी सिद्धि,
 धर्मेने अनुसरी धाम चारे तणो, कलित यात्राओं कोडेथो कोधी;
 शंभ राणो गया स्वर्गमां जे सप्ते, व्याधि कवि कोविदोना विदारी,
 ए नमे टाठथी मिह सज्जन धया, नाथ मेवाढना नेह धारी. ९८
 संतति यह नही राज शिवसिंहने, पुत्र लघु बन्धुना गोद कीधा,
 रम्य ए रायने लेखी लायक पदा, राजनां काज सहू सोंपी दीधां;
 आयु अदशेष परमार्थना पंथमां, गाळी शिवसिंह स्वर्गे सिधाव्या,
 राग्य गादी रुढो रासगिंदे ग्रही, राजनोर्तिथीं सहूने रिझाव्या. ९९
 दोहा.

माददीने मिहानने, रायसिंह झलराण;
 मद्याराज मेवाढना, जाहिर सज्जन जाण. १००
 रोळावृत्त.

सज्जन पलीं गुरुवरूप, भूप फनह भयदारी,
 उदयपुरना अधिप, ध्यानमा लेजो धारी;
 वर्तमान विद्वान्, विभ्वमा बहु वग्वगाये,
 सेदा एमो वजावी, रमिव मववाणा राये. १०१
 अति उत्तम अभ्यास. स्वाम संमृत्तनो कोरो,
 निज अनुभवनो लाभ, दाढी रैयनने दीरो;
 महत्सृतिहं मनन. मोदधी वगो मववाणे,
 रप्या अनीति हर्षि, नीत्र बुद्धिने वाणे. १०२
 दोहा.

ए पलीं जस्यसम्म. जना राय झलराण,
 दुलरमिह दुःखहर दया, माददीनाय भृजाण. १०३

नित्य कवि नथुराम दे, आश्रीर्वाद अपार;
भल्लं करो नृप दुलहरुं, भवानीना भरथार.

१०४

देल्वाडानी अति संक्षिप्त वंशावळी.

घनाक्षरी.

बढी सादहीना मूळ महिप अजोजी थया,
अनुज सजोजी एना परम प्रतापवान;
कहे नथुराम तख्त पाभ्या देलवाडातणुं,
पछी राज रायसिंहे मेळव्युं महान मान;
क्रमे वैरीसाळने कल्याण पछी फतेसिंह,
तेजसिंह वाद जेतसिंहजी तपोनिधान;
द्वितीय कल्याण, देव राघवने मानसिंह,
दानी देलवाडाना महिप दश बुद्धिमान.

१

सप्तविंशत् तरंग.

“ मनहर. ”

राज रायसिंहधी प्रतापसिंह सूधी अष्ट,
भूप हळवदे स्पष्ट सत्ता भोगत्री गया;
कहे नथुराम बळवान् रायसिंह बीजा,
धांगधरे राजधानी स्थापी सुखधी रह्या.

ए पछी अनुक्रमे नुभागी घनश्याम सुधी,
अष्ट माहिपाल हरपालने कुळे थया;
सुणो अमरेश पति वंकपुरना प्रतापी,
विविध प्रवाहवेगे झालावंशाना वझ्या.

राज हरपालदेवजी पत्नी पचीशमी पेटीए थएला पगम पराक्रमी राज रायसिंहजीए वि. सं.
१५२० धी १६४० एधी एजवटना रमणीय राज्यासनने अदंकृत करी कैलासवास कर्यो; तेओ
नीचे बताव्या मजद चार स्थळे परण्या हता.

- १ नवानगर तादे गाम खीलोसना जाडेजा रजपूतनी पुत्री साथे.
- २ माणवाना राजा अखेराज गंगेवनां पुत्री जीवजीवा माये.
- ३ बीजानेगना राटोड रामसिंहजी बल्याणसिंहजीना पुत्री देवकुंवरवा साथे.
- ४ दावना चहुआण राजाना कुंदरी माये.

ए चारे गणीजोनाधी खीलोमवाळां जाडेजी राणीना उदग्यी चन्द्रसिंहजी तथा छत्रसाल-
जी नामे रे कुमार तथा लज्जमाजीवा नामे एक कुंदरीनो जन्म थयो हनो. लज्जमाजीवानां लग्न

નવાનગરના જામ જસાજી સાથે કરવામાં આવ્યાં હતાં, કુમાર છત્રસાલજી માઝીઆ પાસે મચેલા ભયંકર મામલામાં માર્યા ગયા હતા.

રાજરાયસિંહજીના પાટવીકુમાર ચન્દ્રસિંહજી વિ. સં. ૧૬૪૦ માં હલ્લવડની ગાદીએ વેઠા, તેઓએ સીધા પાસે એક “ચન્દ્રસર” નામે સુશોભિત તલાવ બંધાવ્યું, તેમજ થાન પાસે વ્હેતી મહા નદીમાં એક ચન્દાસર નામનો એક ઉત્તમ વંધ વધાવ્યો. તેઓ જોધપુરના રાઠોડ રાજા મૂરસિંહજીની પુત્રી સત્યભામાને પરણ્યા હતા. એ સત્યભામાનો એક વ્હેનનાં લગ્ન દિલ્હીના વાઢગાહ જહાંગીર સાથે થયાં હતાં. રાજ ચન્દ્રસિંહજીએ પોતાના લગ્ન મહોત્સવની સુગાલીમાં કોઈએક રાઠોડને વેજલપુર નામે ગામ આપ્યું હતું.

કોઈ એક સમયે રાજ ચન્દ્રસિંહજીનાં વ્હેન લલ્લમાજીવા પોતાના સ્વામી જામ જસાજી સાથે શતરંજની વાજી રેલતા હતા. તેમાં જામની જીત થઈ, જેથી તે વારંવાર પોતાની વડાઈ ગાવા લાગ્યા. આથી રુસ્સે થઈને લલ્લમાજીવાએ જામને કહ્યું કે આમ શતરંજની રમતમાં વિજય મેલ્લવી શામાટે નકામા પોરસાઈ જાઓ છે? કાઠના પાદશાહેને માત કરવો એમાં શી મ્હોટી વાત? પણ જો આપ મારા ભાઈ ચન્દ્રસિંહજીને જીતો તો હું આપના પરાક્રમને પ્રશંસનીય ગણું. પોતાની અર્ધાંગનાના આવાં વીરરસથી ભરેલાં વાક્યો સાંભળી જામ જસાજીએ હલ્લવડ ઉપર એક મોટી ફોજ મોકલી, પરંતુ એ લોકો રાજચન્દ્રસિંહજીને માત કરવામાં પછાત પડ્યા. છેવટે જામ જસાજીએ નાગર શંકરદાસની સહાયતાથી રાજચન્દ્રસિંહજીને પકડાવી નવાનગરમાં દાલલ કર્યા અને સ્વલ્પ સમયમાંજ પાછા તેઓને છોડી મૂક્યા.

રાજચન્દ્રસિંહજીને પૃથીરાજજી, આશકરણજી, અમરસિંહજી અમેસિંહજી, રામસિંહજી અને રાણાજી નામના છે કુમાર હતા, તેમાં પૃથીરાજજી મડલીના સરવૈયા રાવના ભાણેજ થતા હતા, આશકરણજી તથા અમરસિંહજીનો જોધપુરવાલાં રાઠોડરાણીથી જન્મ થયો હતો, અમેરાજજી શિહોરના, રાયસિંહજી સ્વીલોસના અને રાણોજી પેથાપર માણસાના દૌહિત્ર થતા

૧ શ્રી શાલા કુલ્લના વારોટ પોતાના ચોપડામાં રાજચન્દ્રસિંહજીના નવ કુમાર હતા એવું જણાવે છે અને ધ્રાંગધ્રાના ઇતિહાસમાં નહિ ગણેલા ત્રણ કુમારનાં મોજરાજજી, સૂરસિંહજી તથા પ્રતાપસિંહજી એવાં નામો વતાવે છે. તેની સાથે મોજરાજજી “માણસા” ના અને સૂરસિંહજી તથા પ્રતાપસિંહજી “કુણ” ના ભાણેજ હતા એમ કહે છે.

हता. हवे हळवदनी गादीना खरा हकदार पाटवो कुमार पृथीराजजी हता, छाता आशकरगजी तथा अमरसिंहजीए पोतानो हेतु पार पाडवा माटे अमदावादना सूवाना सहायता मागी. सूवाए युक्तिप्रयुक्तिथी पृथीराजने पकडी केद कर्या वाद अमुक वखते तेओ स्वर्गनी राहे संचर्या.*

राजचंद्रसिंहजीना चोथा पुत्र अभेसिंहजीने “थान” तथा “लखतर” पांचमा पुत्र रामसिंहजीने “कुडा” अने छठा पुत्र राणाजीने “माथक” नामे गाम गिरासमां मळ्युं हतुं.

वि. सं. १६८४ मां राजचंद्रसिंहजीनो स्वर्गवास थतां तेओना द्वितीय कुमार आशकरगजी हळवदनी गादीए वेठा, तेओए पोताना न्हाना भाइ अमरसिंहजीने वार गामो सहित गाम मालवण आप्युं. ए वळे बन्धुओ एकज स्थळे (गाजणीआने त्यां) परण्या हता. आशकरगजीनां राणी म्होटी व्हेन अने अमरसिंहजीनां राणी न्हानी व्हेन थतां हतां. एक वखते म्होटी व्हेनने मळवा न्हानी वेन मालवणथी हळवद आव्यां त्यारे न्हानी व्हेनने म्होटी व्हेने म्हेंणुं मार्युं के तमो तो पितृघातक छो; जेथी तमाहं मुख जोबुं ए उचित नथी. आवां तिरस्कारयुक्त वचन सांभळी न्हानी व्हेन सत्वर स्वकीय रथने सज्ज करावी मालवण तरफ खाना थयां अने त्यां प्होंच्या वाद तेणे पोताना प्रियतम पासे म्होटी व्हेने मारेल मेणां सदधी सघळी हकीकत कही संभळावी; एथी कुमार अमरसिंह विचार कर्यो के वात तो खरी, पिताने मार्यातुं कलंक मारा पर चढ्युं अने राज्यसुख म्होटा भाइने मळ्युं ए शा कामनुं? आम अनेक तर्कवितर्क करता क्रोधमांने क्रोधमां तेओ अश्वारूढ थइ हळवद आव्या अने जे स्थळे राज-आशकरगजी स्नान करता हता, त्यां जइ तेओने भालांना असह्य प्रहारथी अचेत करी पोते वि. सं. १६९० मां हळवदनी गादी हस्तगत करी.

व्यारे पृथीराजना कुमार राजसरतानसिंहजीए वांकानेर वसाव्या वाद हळवदपर वारंवार हुमला करवा मांडया; त्यारे अमरसिंहजी पोतानी सरहदनुं संरक्षण करवा माटे माथक आव्या; ए वखते तेओना मददगार बनेला मुळीना परमार तथा केटलाएक काठी लोको वांकानेर तावाना कोइएक गाम (भीमगुडा) मांथी ढोरोने हांकी गया. ए समाचार सांभळतांज राजसरतानजीए

* पृथीराज सवंधी हकीकत वांकानेरना इतिहासमां सविस्तर वर्णवेली छे.

१ कहे छे के कुमार अमरसिंहजीए पोताना पिता राजचंद्रसिंहजी ए मारी म्होटा भाइ आशकरगजीने हळवदनी गादीए बेसाडया हता. अमोए ए वात वांकानेरना इतिहासमां दाखल केलेली छे.

તેઓની પાછળ જઈ પોતાનાં પશુઓને સ્વાધીન કર્યા, પરંતુ રાજઅમરસિંહજીનાં માણસો તથા મુલીના પરમાર વગેરે એકત્ર થઈ રાજસરતાનજીનાં સૈન્ય ઉપર તુટી પડ્યા; ભીમગુડા તથા ઓલ પાસે ભયંકર યુદ્ધ મચ્યું; તેમાં રાજસરતાનજી માર્યા ગયા; જેથી હાલ પણ એ જગો “સરતાનજીનું રણ” એ નામથી ઓલઝાવ્ય છે. ત્યાં એક ન્હાની સરખી દેરી વાંધેલી છે તથા યુદ્ધમાં પંચત્વને માત્ર થયેલા વીરપુરુષોના પાલીયા છે.

રાજઅમરસિંહજી ગાજળીયા ખાણાજી અશ્વરાજનાં કુંવરી શ્યામવા તથા જાહેજા અલીયાજી ખારાજીનાં પુત્રી તાજકુંવરવાને પરણ્યા હતા; તેઓને એક મેઘરાજજી નામે કુમાર થયા.

વિ. સં. ૧૭૦૧ માં રાજઅમરસિંહજીનો સ્વર્ગવાસ થતાં, તેઓના કુમાર મેઘરાજજી હલ્લવદની રાજગાદીએ બેઠા; તેઓ મહાન ધર્માત્મા અને પુણ્યશાળી હતા; તેઓએ સિદ્ધપુર, નર્મદા, દ્વારિકા, તથા સોમનાથપાટણ આદિ સ્થળે યાત્રા કરી અસંખ્ય બ્રાહ્મણોને ભોજન તથા દક્ષિણાથી સંતુષ્ટ કર્યા હતા. તેઓ નવ રાણીઓ પરણ્યા હતા.

૧ રતનકુંવરવા, તે જાહેજા રંગારજી રમલાજીનાં કુંવરી કે જેનાથી કુમાર ગજસિંહજીનો જન્મ થયો.

૨ લીલાજીવા, તે જાહેજા મેરામણજી વિખાજીનાં કુંવરી,

૩ ચશકુંવરવા, તે સાળંદના વાઘેલા રાજાજી વજેરાજનાં પુત્રી.

૪ શ્યામકુંવરવા, તે સાળંદના વાઘેલા રાજાજી વજેરાજનાં પુત્રી.

૫ હેમજીવા, તે ગારીયાધરના ગોહેલ રાણાજીનાં પુત્રી

૬ લાહુવા, તે જાહેજા અમેરાજનાં પુત્રી.

૭ શ્યામકુંવરવા, તે ગાંગડના વાઘેલા મુલ્લુજી દેશજીનાં પુત્રી.

૮ રૂપાલીવા, તે ચુડાસમા પ્રતાપજી રાસજીનાં પુત્રી.

૯ દેવકુંવરવા, તે વાંકલના વાઘેલા ગજસિંહજી મુલતાનસિંહજીનાં પુત્રી.

વિ. સં. ૧૭૧૭ માં રાજ મેઘરાજજીનો સ્વર્ગવાસ થતાં કુમાર ગજસિંહજી હલ્લવદની ગાદીએ બેઠા. તેઓએ દ્વાદશ વર્ષ પર્યન્ત રાજ્યસુખનો ઉપભોગ કર્યો; તેઓના સમયમાં સર્વત્ર સુખશાન્તિ હતી. તેઓનાં વાગડ દેશમાં આવેલા ગામ આહેસરવાળાં રાણીજીથી કુમાર ચન્દ્રસિંહજીનો જન્મ થયો; એ ચન્દ્રસિંહજીને પણ આહેસર પરણાવવામાં આવ્યા. મહારાજા ગજસિંહજીના વીજા કુમાર જસવંતસિંહજીને માલવણ તથા વીજાં કેટલાંએક ગામ ગિરાસમાં મળ્યાં હતાં. પાટવીકુમાર ચન્દ્ર-

सिंहजीने आशकरणजी नामे कुमार थया. परंतु ए वाप वेठा वन्नेने वीठा गढवी नामना कोइएक चारणे मारी नांख्या.

राजगजसिंहजीना तृतीय कुमारचुं नाम जगोभाइ हतुं, तेने “सुसवाव” नामचुं गाम गिरासमां मळ्युं.

वि. सं. १७२९ मां राजगजसिंहजीनो कैलासवास थतां तेओनां वीजा कुमार जसवंत-सिंहजी हळवदनी गादीए वेठा; तेओना म्होटाभाइ चन्द्रसिंहजी (जेने चारणे मारी नांख्या हता ते) ने आशकरणजी नामना कुमार उपरांत एक झिंझुवा नामे पुत्री पण हतां; तेना लत्र जोधपुरना राठोड जसवंतसिंहजीना कुमार अजीतसिंह साथे करवामां आव्यां हतां. वि. सं. १७२७ मां राठोड राजा जसवंतसिंहजी बादशाह तरफथी गुजरातना मूवेदारनी जगोए दाखळ थया हता. तेओए पोताना पुत्रवधू (चंद्रसिंहजीनां पुत्री) नी अरजथी हळवदना राजा जसवंतसिंहजी उपर हुमलो कर्यो. झाला जसवंतसिंहजे हळवदनुं राज्य हस्तगत करी वावी नजरअलोखाने जागीर तरीके एनायत कर्युं; नजरअलीखांए त्यां छ वर्ष पर्यन्त सत्ता भोगवी. त्यारवाद वांकानेरना वीरवर राज-चंद्रसिंहजीए वावीने हळवदमांथी हांकी काढी त्रण वर्ष पर्यन्त त्यांनी स्वतंत्र राज्यसत्ता भोगवी. पाहुं हळवद त्यांना मूळ राजा जसवंतसिंहजीना हाथमां गयुं. तेओने वि. सं. १७३८ मां बादशाह औरंगजेबे सनंदथी हळवदनी गादी तथा त्यांना मीठाना अगरनो कवजो नक्की करी आप्पो. वि. सं. १७७१ मां जोधपुरना महाराजा अजीतसिंहजी गुजरातना मूवेदार वन्या; तेओए एका म्होडें लश्कर लड हळवद तरफ प्रयाण कर्युं अने त्या प्होंच्या बाद राज जसवंतसिंहजीने खंडणी आपवानी फरज पाडी. राठोड राजा अजीतसिंहजी त्यांथी नवानगर तरफ रवाना थया. राज जसवंतसिंहजी तेना पाछळ गया अने तेओए जाम तमाचीना मददगार वनो अजीतसिंहना लश्करने हेरान कर्युं; तो पण अजीतसिंहजीए जाम तमाचोने खंडणी पेटे त्रण लाख रुपिआ तथा पचीश बच्छी घोंटा आपवानी फरज पाडी. त्यारवाद द्वारिकानी यात्रा करी राठोड अजीतसिंहजी पाछा अमदावाद आवी प्होंच्या. तेओनां राणी झालीजी (चन्द्रसिंहजीनां पुत्री) हळवदना राजा जसवंतसिंह तरफ अत्यंत द्वेष तथा वैरणी लागणी घरावतां हनां. तेवाण गुजरातमाथी राठोड अजीतसिंहजीनी वदली थड, तेथी तेओ कोडपण रीते अथवा कोडपण बहानाथी काठिआवाडमां लश्कर मोकळी शके एवुं रहुं नहि. एटला माटे

એઓનાં રાણીજીએ હરકોઈ પ્રપંચથી હઠવદના રાજા જસવતસિંહજીને મારી નાંચવાનો નિશ્ચય કરી પાંચ રાજપૂતોને સાધુ વેષે ત્યાં મોકલી આપ્યા. એ સાધુઓ-રાજપૂતો હઠવદમાં આવો રાજશ્વર તઢાવને કિનારે કેટલોક વચ્ચત રહ્યા. એક દિવસે રાજ જસવતસિંહજી સુખપાલમાં વેમી થોડા ઘણા અનુચરો સહિત એ રસ્તે ફરવા જતા હતા, સાધુ વેષે સજ્જ થઈ રહેલા રાજપૂતો તેઓના ઉપર એક-દમ તૂટી પડ્યા; તેમાંનો એક રાજપૂત કામ આવ્યો અને વાકીના ચાર ન્હાસી ગયા; પરંતુ રાજ જસવતસિંહજી એ લોકોના પ્રથમ પ્રહારથીજ પંચત્વને પ્રાપ્ત થયા. તેઓએ હઠવદમાં એક મ્હેલ મ્હેલ બંધાવ્યો હતો. તેઓના ચાર કુમારોમાંથી પાટવોકુમાર પ્રતાપસિંહજી વિ-નં. ૧૭૭૪ માં તલ્લત-શીન થયા. બીજા કુમાર માનાસિંહજીને માલવણ વિગેરે ગામ, ત્રીજા કુમાર મેવરાજજીને માઝગોવા-દ તથા અજાલ વિગેરે ગામ અને ચોથા કુમાર આમાભાઈને ઘવાણ તથા વેઢાલુ વગેરે ગામ ગિરાસમાં મલ્કયા. વિ-સં. ૧૭૭૧ માં સૂવો ઢાડદલાનપત્ની કાઠિઆવાડની સફર કરતાં કરતાં હઠવદમાં આવી પહોંચ્યો અને ત્યાં થોડો વચ્ચત રહી તે રાજ જસવત-સિંહજીનાં કુંવરીને પરણ્યો. એ અરસામાં નવાનગરના જામ હરધોલજીએ પોતાના ઓરમાન ભાઈ-જામ રાયસિંહજીને મારી ત્યાંની રાજગાદીને પચાવી પાડી. કોઈએક ઢાતોપુત્રી જામ રાયસિંહજીના વાલ્કપુત્ર તમાચીને પેઢીમાં સંતાડી કચ્છ તરફ લઈ ગઈ અને મૂજના રાવ સાથે પરણાવેલાં હઠવદ નરેશ પ્રતાપસિંહજીના બ્હેન બાઈ રત્નાજીને આશ્રયે જઈ રહી. થોડા વચ્ચત પછી રત્નાજીવાએ પોતાના ભાઈ પ્રતાપસિંહજીને પત્ર લખ્યો કે આપના એક પુત્રોને ગુજરાતના સૂવા સરબુલંદલાન ઉર્ફે મુવા-રીશ્ચલમુલ્ક સાથે તથા બીજાં કુંવરીને-એથી નોંચેના હુદેદાર વાદશાહી લઝકરના ઉમરી સઢાવા મહમદલાન ત્રાવી સાથે પરણાવો અને એ ઉમય યવન સદારોની સહાયતા મેલ્લવો. હઠવદનરેશ પ્રતાપસિંહજીએ બ્હેનના વચન પ્રમાણે ત્રણ પુત્રીઓનાં લગ્ન કર્યા અને સરબુલંદલાન તથા સઢાવત મહમ્મદલાનની સહાયતાથી જામ હરધોલજીને નવાનગરનો ગાદીપરથી ઉઠાડી મૂક્યા અને તે જગો-એ જામ તમાચીને વેસાડ્યા.

જૂનાગઢના દિવાન રણઝોડભાઈએ પોતાના “તવારીખ-ઈ સોરઠ” નામના પુસ્તકમાં લખું છે કે જામ તમાચીએ હઠવદના રાજને હઢીયાળાં નામનું પરગણું આપ્યું અને ચરખડી, ત્રાકુડા તથા

૧ એ મહેલ ઘણાં વર્ષો વ્યતીત થવાથી જીર્ણ થનો ગયો હતો તેને જસવતસિંહજી પછી સાતમી પેઢીએ થણા ગજ રણમલસિંહજીએ કેટલાએક સુધારા વધારા સાથે ફરી વંધાવ્યો હતો એવું મહેલની અંદરના શિલાલેખ ઉપરથી જાણી શકાય છે.

દેવ્યાં નામના ત્રણ ગામઠાં સલાવત સાથે પરણાવેલો પુત્રોને આપ્યાં. ત્યારવાદ એ ત્રણ ગામો સલાવતરખાનના પુત્રો શેરશ્મખાનખાન તથા દિલીરખાને ગોંડલના રાણા કુંભાજીને વેચાણ આપ્યાં.

રાજશ્રી પ્રતાપસિંહજીને રાયસિંહજી, કલાભાઈ તથા વજાભાઈ નામે ત્રણ કુમારો હતા. તેમાંના કલાભાઈને વાવલો તથા માળેકવાલા અને વજાભાઈને વેગડવાવ ગિરાસમાં મળ્યાં.

વિ० સં० ૧૭૮૬ માં રાજ પ્રતાપસિંહનો સ્વર્ગવાસ થતાં પાટવી રાયસિંહજી વીજા શ્રી હલ્લવદની ગાદિએ વિરાજમાન થયા, તેઓએ એજ વર્ષે ધ્રાંગધ્રાને ફરતો કોટ વંધાવી વર્ષ દરમિયાન અમુક માસ ત્યાંજ રહેવાનું મુકરર કર્યું હતું, અને વાટાવદર પાસે નદોને કિનારે “ રાયસિંહપુર ” નામનું એક નવું ગામ વસાવ્યું હતું. એ રાંજા વહુજ બુદ્ધિમાન હતા; તેઓએ ખાયાતોને ગરાસ તરીકે અપાતી જમીનમાં ઘટાડો કરવા વિચાર કર્યો; એથી તેઓના દ્વિતીય કુમાર શેષાભાઈ કે જે ઘણાજ નાદસિક અને સ્વભાવે ચંચલ હતા તેની આગેવાની હેઠળ વીજા વધા કુમારોએ રાજ્ય સાથે વારવડું લેવડા માંડ્યું; મ્હોટા કુમાર ગજસિંહજી પણ ગુપ્તરીતે એઓને મદદ આપવા લાગ્યા એ વાવત જ્યારે રાજ રાયસિંહજીના જાણવામાં આવી ત્યારે તેઓને ઘણોજ લેવડ થયો. જેના લાભ માટે તેઓ અન્ય કુમારોના ગરાસમાં ઘટાડો કરવા ધારતા હતા, એજ પાટવી કુમાર સામા પક્ષમાં સામેલ થવાથી રાયસિંહજીએ તુરતજ પોતાના તમામ પુત્રોને બોલાવી પૂરેપૂરો ગરાસ આપી દીધો.

રાજ રાયસિંહજીને ગજસિંહજી, શેષાભાઈ, મેરુજી, અજાભાઈ, કમલાભાઈ, નયુભાઈ, અને અસાભાઈ નામે સાત પુત્રો હતા.

વિ० સં० ૧૮૦૧ માં રાયસિંહજીનો કૈલાસવાસ થતાં પાટવી કુમાર ગજસિંહજી હલ્લવદની ગાદીએ બેઠા શેષાભાઈ તથા મેરુજીને માથક તથા તેની આસપાસનાં ગામઠાંઓ ગરાસમાં મળ્યાં. અજાભાઈને મળગામડું તથા શાપકરું, કસલાભાઈને ધનાલુ તથા ચરાડવા અને નયુભાઈ તથા અસાભાઈને સરા તથા ધલા નામનાં ગામ ગરાસમાં મળ્યાં; પરંતુ એ વન્ને ભાઈઓને કાંઈ સંતતિ નહિ હોવાને કીધે તેઓનો ગરાસ ફરો રાજ્યમાં દાખલ થયો.

શેષાભાઈએ પોતાને સાયકમાં જે ગરામ હતો તે મૂકી વારવડું કરવા માંડ્યું અને ધ્રાંગધ્રા પાસેથી નારીચાળા નામનું ગામ લીધું; ત્યારવાદ તેણે રાજ ગજસિંહજીની સહાયતાથી લેવડ જાતિના લાટીઓને જીતી તેઓનું સાયલા નામે ગામ સ્વાધીન કર્યું તથા આજુબાજુનાં ગામઠાંઓને જીતી સાયલામાં પોતાની રાજધાની સ્થાપી.

રાજ ગજસિંહજી મહીવાંઠામાં જાવેલા ગામ વરસોદાના ચાવડા ગણાની પુત્રી જીજીવાને

પરળ્યા હતા, તેનાથી એક જસવંતસિંહજી નામના કુમારનો જન્મ થયો. ગજસિંહજી પાસે શેષાભાઈનું ઇટલું વધું ચલણ હતું કે તે કહે ઇટલુંજ ગજસિંહજી કરતા હતા. તેઓ શેષાભાઈની સૂચના પ્રમાણે ધ્રાંગધ્રામાં અને થોડો વચ્ચે હલ્લવદમાં રહેતા; તેઓના રાણી જીજીવાં સાહસિક દિયર શેષાભાઈના મયથી કુમાર જસવંતસિંહજીને લઈ પોતાને પિયર (વરસોદે) ચાલ્યા ગયાં.

વિ. સં. ૧૮૦૯ માં મરાઠાઓએ અમદાવાદને સ્વાધીન કર્યું, તેના પાસેથી યવન સરદાર મોમીનખાંએ ફરી એકવાર અમદાવાદને છીનવી લીધું, તો પણ છેવટે વિ. સં. ૧૮૧૮ માં ગાયકવાડ તથા પેશવાની સત્તા ગુજરાતમાં સર્વોપરિ થતી ગઈ. એ વચ્ચે શેષાભાઈએ હલ્લવદની રાજગાદીને સ્વાધીન કરવાના હેતુથી ઘણાં માણસોને એકઠાં કરી રાજ ગજસિંહજીને પરામર્શ પમાડવાની પેરવી કરી; પરંતુ પોતાના લઘુ વંશુના પ્રપંચથી વાકેફ થઈને ગજસિંહજી વગરવિલંબે વાવઝીના રાણા કલાભાઈ પાસે જઈ પહોંચ્યા, અને તેઓની મદદથી પાછું હલ્લવદનું રાજ્ય પોતે હસ્તગત કર્યું, શેષાભાઈએ ધ્રાંગધ્રાનો કવજો લીધો અને લડાઈની તૈયારી કરી. એ સમાચાર રાણી જીજીવાને મળતાં તે પોતાના કુમાર જસવંતસિંહજીને લઈ વરસોદેથી સીધે આગ્રા અને થોડકા તથા વીરમગામના કસ્બાતીઓની મદદ મેળવી શેષાભાઈ પાસેથી ધ્રાંગધ્રાનો કવજો લેવા કોશીશ કરી, પરંતુ તેમાં તે ફાવ્યાં નહિ. એ અરસામાં પેશવાનો સરદાર ભગવંતરાવ ચંડોળી ઉઘરાવવા માટે દ્વાલાવાડમાં આવેલ હતો. તેની તથા રાધનપુરના વાવીની મદદથી રાણી જીજીવાએ શેષાભાઈને ધ્રાંગધ્રામાંથી નહસાડી મૂક્યા અને પેશવા સરદાર ભગવંતરાવને ચંડોળી તથા નજરાણું આપ્યું. ત્યારથી આરંભી રાજ ગજસિંહના પરલોકપ્રયાણ પર્યન્ત રાણી જીજીવા તથા કુમાર જસવંતસિંહજીએ ધ્રાંગધ્રા તથા સીધાનો વહીવટ ચલાવ્યો અને ગજસિંહજીએ હલ્લવદમાં રાજ્ય કર્યું. વન્ને અરધોઅરધ ચંડોળી આપતા.

વિ. સં. ૧૮૧૫ માં મરાઠા સરદાર સદાશિવ ગમચંદ્ર લશ્કરે લઈ ધ્રાંગધ્રા ઉપર ચઢી આવ્યો એ વચ્ચે હલ્લવદથી રાજ ગજસિંહજીએ એક લશ્કર ધ્રાંગધ્રાની મદદે મોકલ્યું. મરાઠાઓને તો વન્ને પક્ષ સરખા હતા, જેથી તેઓએ રાત્રીને વચ્ચે એક ટુકડો હલ્લવદ પર હલ્લો કરવા મોકલી. ગજસિંહજી થોડીવાર ઝગડો કર્યા પછી તાવે થયા. તેઓને મરાઠા સરદાર સદાશિવે ૧૨૦૦૦૦ રૂપિયા દંડના લઈ મુક્ત કર્યા. વિ. સં. ૧૮૩૮ માં રાજ ગજસિંહજીએ કૈલાસવાસ કર્યો. તેઓને માત્ર પુત્રો હતા.

૧ જસવંતસિંહજી પાટવી કુમાર હોવાથી હલ્લવદની ગાદીએ બેઠા.

૨ દાજીભાઈ, તેને ગામ ઇસાનપુર તથા કઢીયાણુ ગરાસમાં મળ્યાં.

३ रवाजी, तेने पंचालमां आवेल रायसंगपुरनो अर्ध भाग मळ्यो.

४ देशळजी, ते भावनगरनां राजकुंवरीथी जन्मेला हता, तेओने दाघोळीयुं नामे गाम गरासमां मळ्युं.

५ जेठीजी, ते गांफ गामना चुडासमा राणानी भगिनीने उदरे उत्पन्न थपला हता, तेने गाम दीघळीयुं गरासमां मळ्युं.

६ दाघजी, तेने रायसंगपुरनो अर्ध भाग मळ्यो.

७ दादाजी, ते भादरघानेरेशनी भगिनीथी जन्मेला हता, तेने गरासमां घणाद नामतुं गाम मळ्युं.

गजसिंहजीने एक आळुवा नामे कुंवरो हतां अने तेना लग्न नवानगरना जाम जसाजी साये करी हता.

राज जसवंतसिंहजी घणे भागे ध्रांगध्रामां निवास करता हता; तेओए त्यांज पोतानी राजधानी जमावी, त्यारथी हळवद ध्रांगध्राना झालाओतुं मुख्य शहर ध्रांगध्राज मनाय छे.

केटलाक काठी लांको ध्रांगध्राना कोइएक गामढामांथी ढोरोने हांकी गया. ए बात शेषा-भाइने काने जतां ते तुरतज काठी पाछळ थया अने ए लोको साथे धोंगाणुं करी ढोरोने पाछा वाळी लाव्या, तेमां पोते पण घायल थया; तेओने वहादुरीना वदलामां राज जसवंतसिंहजीए लीया नामतुं गाम इनाममां आप्युं. वळी सरधारना काठीओ गाम उमरढाना ढोरोने हांकी गया, ए वख-ते पण राज जसवंतसिंहजीए एक लश्कर सरधार उपर मोकली आप्युं.

स्वर्गस्थ राज गजसिंहजीना वखतमां राज्यना मोखासदारोए राज्यनी जमीन उपर पगपे-सारो बर्यो हतो. जसवंतसिंहजीए तेओने यथोचित शिक्षा आपी. ए अरसामां नवानगरनी अंदर दिवानपदे नियत थपेलो मेरामण खवास संपूर्ण राज्यसत्ता भोगवतो हतो. जाम जसाजी तो मात्र नामनाज राजा हता, तेने नेरु खवास बहुज दावमां राखतो एथी नवानगरनी प्रजा तेनापर हद उपरांत नाराज थद; तेनुं वासळ काढवा माटे खीरसराना रणमलजी वगेरे जाडेजाओए कच्छ भूजना सेनापति जमादार फतेहमहमदनी मदद मागी. वि-सं १८५४ मां फतेहमहमद म्होटी फोज साथे रणने रस्तेथी हालारमां दाखल थयो. ए वखते राज जसवंतसिंहजी पोतानुं लश्कर लई ज्यां जामनगरनुं लश्कर पढाव नांगवी पढ्युं हतुं त्यां आवी पड्यो. तेओए चेमांथी एकेनो पक्ष

१ रायसंगपुर अथवा रासंगपुर.

કયોં નહિ. જમાદાર ફતેહમહમદે પઢધરી નામના ગામ પાસે યુદ્ધ કરી નવાનગરના લડકરને હરાવ્યું; ત્યારવાદ તે સ્વંભાલીઆની આજુવાજુના મુલકમાં હુંટફાટ ચલાવી કચ્છમાં ચાલ્યો ગયો અને વિ. સં. ૧૮૫૭ માં ફરી તે હાલાર ઉપર ચઢી આવ્યો. આ વખતે મેરુ સ્વવાસે જૂનાગઢના નવાબ હામદખાનની મદદ મેલ્લો મોરચો તાવે ધેનસરા નામના ગામડા નજીક પડાવ નાંખ્યો. વન્ને તરફનાં લડકરો લડવા તૈયાર થયાં, પરંતુ રાજજસવંતસિંહજીએ વન્ને પડી સલાહ સંપ કરાવ્યો, જેથી જમાદાર ફતેહમહમદ કચ્છ તરફ પાછો ફર્યો. ફરી વિ. સં. ૧૮૫૪ માં કચ્છના રાવ તથા જમાદાર ફતેહમહમદ મ્હોટી ફોજ લઈ હાલારમાં આવ્યા અને તેઓએ નવાનગરને ફરતો ઘેરો ઘાલ્યો. પરંતુ તેમાં તેઓ ફાવ્યા નહિ. અંતે ઘેરો ઉઠાવી લેવો પડ્યો. કારણકે એ વખતે પળ જસવંતસિંહજીએ વન્ને પડી વન્ને પક્ષનું સમાધાન કર્યું અને એ કામ વદલ તેઓને નવાનગર સ્ટેટ તરફથી ફલા નામનું ગામ આપવામાં આવ્યું.

રાજ જસવતસિંહજીને પાંચ રાણીઓ હતાં, તેમાંના પહેલાં રાણી ચંદુલા, તે પેયાપુરના વાઘેલા અદેસિંહજીનાં પુત્રો હતા, તેણે બે પુત્ર તથા એક પુત્રીને જન્મ આપ્યો; પહેલા કુમાર રાય-સિંહજી જસવતસિંહજી પછી ગાદીના હકદાર ગણાયા અને વીજા કુમાર કાકોભાઈ વાલ્યંચયમાંજ ગુજરી ગયા. રાજકુમારી તાજવાને જયપુરના મહારાજા સાથે પરણાવ્યાં. વીજી રાણી જીજીલા, તે કચ્છ શાપુરના જાહેજા મેઘાજીનાં પુત્રી હતાં, તેને પળ સાંગાજી તથા જેસંગજી નામે બે પુત્ર થયા. એ વન્નેને ગરાસમાં ગામ રાસંગપુર મળ્યું. ત્રીજાં રાણી વાજીલા, તે કચ્છમાં આવેલા ધમલકાના જાહેજા માલાજીનાં પુત્રી હતાં, તેને પળ અદાભાઈ તથા સૂરાભાઈ નામે બે પુત્ર થયા; એ વન્નેને વાવઢી નામનું ગામ ગરાસમાં મળ્યું. ચોથાં રાણી રતનકુંવરલા, તે ભાલમાં આવેલા ગામ ઉતેલી-યાના વાઘેલાનાં પુત્રી હતાં; તેને પળ સાંગાભાઈ તથા રાણાભાઈ નામે બે પુત્ર થયા; એ વન્નેને રાયપુર નામનું ગામ ગરાસમાં મળ્યું. પાંચમાં રાણી આલુલા, તે ગાંગડના ભગવતસિંહજીનો પુત્રી હતા, તેનાથી માત્ર એક રુપાલીલા નામનાં કુંવરીએ જન્મ લીધો. એ રુપાલીલાને ઉદયપુરના મહારાણા ભીમ-સિંહ વેરે પરણાવ્યાં.

વિ. સં. ૧૮૫૭ માં રાજ જસવતસિંહજીનો સ્વર્ગવાસ થતાં તેઓના પાટવીકુમાર રાયસિંહજીએ હલ્લવદના રાજ્યામનને અલંકૃત કર્યું; તેઓના વચ્ચતમાં કાંઈ જાણવા યોગ્ય બનાવ વન્યા નથી; તેઓએ માત્ર ત્રણજ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. તેઓનાં બે સ્થલે લગ્ન થયાં હતાં. તેમાંના મુખ્ય રાણી મોતીલા સાળંદ ઠાકોરનાં પુત્રી હતાં. તેણે અમરસિંહજી તથા જીજીભાઈ નામના બે કુમારને જન્મ આપ્યો.

જીજીભાઈને રાવઠીયાવદર નામનું ગામ ગરાસમાં મળ્યું હતું, પળ તે નિઃસંતાન સ્વર્ગવાસી થવાથી તે ગામ પાછું દરવારમાં દાખલ થયું. વીજાં રાણી પ્રાણવા વરસોડાના રાજપુત્રી હતાં, તેનાથી જન્મેલા કુમાર વજાભાઈને સોલઠી નામનું ગામ ગરાસમાં મળ્યું, પળ પાછલથી તેઓ ત્રોનવારસ ગુજરી જતાં તેનો ગરાસ રાજમાં ગયો.

વિ. સં. ૧૮૬૦ માં રાજ રાયસિંહનો કૈલાસવાસ થતાં તેઓના પાટવીકુમાર અમરસિંહજી તરુનનશીન થયા, ત્યારવાદ ત્રીજે ચોથે વર્ષે અર્થાત્ વિ. સં ૧૮૬૩ માં વઢોદરાની અંદર રહેલા અંગ્રેજી રેસીડન્ટ કર્નલ વૉકર તથા ગાયકવાડ સરકારના પ્રતિનિધિ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલા વાવાજી આપાજી એ વન્નેએ મઠી કાઠિઆવાડનાં દેશી રાજ્યો પાસેથી લેવાતી સ્વંદળી સર્વથી કાયમી નિર્ણય કર્યો અર્થાત્ ક્યે દરે સ્વંદળો લેવી તે સંબંધી ઠરાવ કર્યો. એ વખતે ધ્રાંગધ્રા રાજ્યના પ્રદેશ વઢવાળની ગાદી સાથેના કજીઆને લીધે તેમજ જાટ તથા મીયાણા લોકો-એ ચલાવેલી લૂંટફાટને લીધે તદ્દન કંગાલ તથા બેરાન સરખી સ્થિતિમાં હતો, પરંતુ જ્યારે વિ-સં. ૧૮૭૬ માં કાઠિઆવાડની અંદર એજન્સી સ્થપાયું ત્યારથી ધ્રાંગધ્રા રાજ્યની સ્થિતિ સારી થતી ગઈ અને મુલક ધીમે ધીમે વસ્તીવાળો થતો ગયો. વિ-સં. ૧૮૭૦ ની શરૂઆતમાં રાજ અમરસિંહજીએ ઈંદુવાડા સર કર્યું અને તેનો બે વર્ષ પર્યન્ત પોતે વહીવટ કર્યો, પળ તેઓ ચઢેલી સ્વંદળી સરકારને આપવા શક્તિમાન ન હોવાથી વિ-સં. ૧૮૭૨ માં તેઓના પાસેથી ગાયકવાડ સરકારે ઈંદુવાડા પટાવી લીધું અને વિઠ્ઠરાવ દેવાજીને ત્યાંનાં વહીવટદાર તરીકે નીમ્યા. ત્યારપછી મેજર બેલેનટાઈનના કારભારમાં એ ગામનો જમીન વિ-સં. ૧૮૭૬ સુધી ગણોતે આપવામાં આવતી. તે વિ-સં. ૧૮૭૭ ના અંતમાં અમદાવાદના કલેક્ટરને સોંપી દેવામાં આવી. તે વખતથી ઈંદુવાડા એક જુદોજ તાલુકો ગણાય છે.

રાજ અમરસિંહજીને છ રાણીઓ હતાં.

૧ દેવડા, તે ગાંગડના રાણાની પુત્રી હતાં, તેણે બે પુત્ર તથા બે પુત્રીને જન્મ આપ્યો. મોટા પુત્ર રણમલજી ગાદીના હકદાર ગણાયા. એથી ન્હાના લઘુભાને ગરાસમાં ગામ ચરાહવા મળ્યું. અને મોટાં કુંવરી વાજીરાજનો કચ્છના રાવ દેશલજી સાથે તથા ન્હાનાં કુંવરી જમ્બુવાનો નવાનગરના કુમાર અજાજી સાથે વિવાહ કર્યો.

૨ શાહવા, તે વેટના વાઘેલા મોકાજીનાં પુત્રી હતાં, તેનાથી એક રૂપાલીલા નામે કુંવરીનો જન્મ થયો અને તેને કચ્છના રાઓ દેશલજી બેરે પરણાવ્યાં.

૩ વચ્ચુવા, તે પાલીતાણાના ગોહેલ ઉન્નહજીનાં પુત્રી હતાં; તેનાથી વાઈસાહેવ નામનાં
 એક કુંવરીનો જન્મ થયો અને તેને નવાનગરના જામ રણમલ્લી વેર પરણાવ્યાં.

૪ રામવા, તે અમદાવાદ પાસે આવેલ ગામ કુળાના વાઘલાની પુત્રી હતાં, તેણે એક તેજી-
 વા નામનાં કુંવરીને જન્મ આપ્યો. એ તેજીવાનાં લગ્ન નવાનગરના જામ વિભાજી સાથે થયાં.

૫ રાવા, તે માલીઆના જાહેજા હોસાજીનાં પુત્રો હતાં તેણે પણ એક વોનજીવા નામે
 કુંવરીને જન્મ આપ્યો. એ વોનજીવાને પોરબંદરના રાણા વિક્રમાતજી વેરે પરણાવ્યાં.

૬ વાઈવા, તે સાળંદ ઠાકોરનાં પુત્રો હતાં, તેને કાંઈ પણ સંતતિ થઈ નહિ.

રાજ અમરસિંહજીએ ધ્રાંગધ્રામાં એક રામજીનું મંદિર વંધાવ્યું. વિ-સં. ૧૮૭૬ માં કચ્છ
 તાલુકા વાગડના કોલી તથા સિન્ધિ લોકો રણને ઓલંગી ધ્રાંગધ્રા રાજ્યના ઉત્તર તરફના પ્રદેશ
 ઉપર તૂટી પડ્યા અને લૂંટફાટ ચલાવી પાછા ગયા, એથી રાજ અમરસિંહજીએ સરહદ ઉપરનાં ગામો-
 હાંઓમાં થાણાં બેસાડ્યાં અને પોતાને થયેલ નુકશાન કચ્છના રાવ પાસેથી અપાવવા નામદાર
 અંગ્રેજ સરકારને અરજ કરી. કચ્છના રાઓ પોતાની કોલી તથા સિન્ધિ જાતિની પ્રજાને કાઠુમાં
 રાખવા અશક્ત હોવાથી નામદાર અંગ્રેજ સરકારે મેકકર્ડોને લશ્કર સાથે મોકલ્યો. મેકકર્ડો પ્રથમ
 હલ્લવદમાં તથા મોરવી તાલુકા ઘાટીલામાં થોડા વચ્ચત રહ્યા પછી કચ્છમાં ગયો. અને ત્યાંના રાઓને
 મલી તેણે તેઓની પ્રજાએ ધ્રાંગધ્રા રાજ્યન કરેલી નુકશાની વદલ બે લાખ રૂપિયા આપવાની ફર-
 જ પાડી અને એ રકમમાંથી ધ્રાંગધ્રાના ભાયાતી ગામહાંઓને થયેલ નુકશાન વદલ અમુક હિસ્સો
 આપી વાકીની રકમ ધ્રાંગધ્રા દરબારને સોંપી દીધી. ધ્રાંગધ્રા સ્ટેટને દોરહાંવર તથા ચેતીના ઓજાર
 સંબંધી થયેલી નુકશાની મેકકર્ડોએ જે દરે ચુકવી તે દર રૂ. ૧૮૬૮ વિ-સં. ૧૯૨૪ ના
 દરની સાથે સરખાવતાં નીચે મુજબ છે.

દોર અથવા ઓજારનું નામ. મેકકર્ડોએ ચુકાવેલી કિમ્મત. વિ. સં. ૧૯૨૪ માં ઉપજતી
 કિમ્મત.

ઘોડા	રૂ. ૧૦૦	રૂ. ૨૦૦
ટટ્ટુ (ન્હાનું ઘોડું)	” ૧૨	” ૩૦
હંટ	” ૫૦	” ૮૦
ગાડું	” ૫૦	” ૮૦

હલ	” ૫	” ૧૦
વલ્લ	” ૩૦	” ૭૫
ગાય	” ૧૨	” ૨૫
મૈત	” ૩૦	” ૫૦
ધેડું	” ૨	” ૩
ગધેડું	” ૧૪	” ૨૫

રાજ અમરસિંહજીએ અમરાપુર તથા હામપુર નામનાં બે નવાં ગામડાં વસાવ્યાં. વિ० સં० ૧૮૯૯ માં તેઓનો સ્વર્ગવાસ થતાં રાજકુમાર રણમલસિંહજી વત્રીશ વર્ષની ઉમ્મરે ૬૦ સં० ૧૮૪૩ ના એપ્રિલની તા० ૯ મીએ તખ્તનશીન થયા. તેઓએ ધ્રાંગધ્રાના કિલ્લાનું સમારકામ કરાવ્યું, સીધા તથા હમરદામાં નવા કિલ્લા બંધાવ્યા, હલવદનો મ્હોટો મહેલ ફરીથી ચળાવ્યો, સીધા આગલ રહેલા ચંદ્રસર તળાવમાં સુધારો કરાવ્યો અને ધ્રાંગધ્રા આગલ એક રણમલસર નામનું નવું તળાવ સ્વોદાવી બંધાવ્યું. રાજ રણમલસિંહજી રાજકાજમાં વહુજ કુશલ હતા, તેઓએ સંસ્કૃત, ફારસી, હર્દુ તથા ગુજરાતી ભાષાનું ઉત્તમ રીતે જ્ઞાન મેળવેલું હતું. તેની સાથે તેઓ કવિ પણ હતા. શાલ્યવયથીજ તેઓને સિંહના શિકારનો શોખ હતો. તેઓએ ધ્રાંગધ્રાની હદમાં સિંહનો શિકાર કર્યો હતો. વિ० સં० ૧૮૮૨ માં મહેરવાન એક્ટીંગ પોલીટીકલ એજન્ટ કેપ્ટન વીલસનની સાથે તેમજ કેપ્ટન જૈંઘની સાથે સફર કરવા નિકળેલા રાજ રણમલસિંહજીએ કેટલાએક સિંહનો વહાદુરીથી શિકાર કર્યો હતો. તેઓ જ્યારે તખ્તનશીન થયા, ત્યારે રાજ્ય ઉપર ઋણ હતું; તે તેઓએ યોગ્ય વરકાસરથી ભરી આપ્યું. પોતાના ભાયાતો તથા ધીજા મોલાસદારો સાથે સંપ રાખવામાં તથા રાજ્યની દ્રવ્યવલ તથા સૈન્યવલ વગેરે સંપત્તિઓ કેળવવામાં તેઓએ પટલું વધું ઢહાપણ દેખાડ્યું. બે તેઓનું નામ આજે કાઠિઆવાડમાં એક શ્રેષ્ઠ રાજ્યકર્તા તરીકે પ્રસિદ્ધ થયું. વિ० સં० ૧૯૦૨

૧. એમનો બનાવેલો એક હિન્દી અને વીજો ચારણી ભાષાનો દોહો મશહૂર છે.

કનક કનકતેં ચોણી, માદકતા અધિકાય;

બે સ્વાયે ચઢિ જાત હૈ, બે પાયે ચઢિ જાત. ॥

મત દીધે માને નહીં, કમતેં મત કોઢાય;

અવલે અવરે અવતર્યા, એને સવળા કેમ સેવાય. ॥

मां तेओए एक रणमलपुर नामे नवुं गाम वसाव्युं. वि. सं. १९०३ मां तेओ कच्छ वागडमां गाम ला-
 कडीआ नजीक राओ देशळजीने मळ्या. वि. सं. १९०६ मां तेओने राजकोट मध्ये वहारवटीया
 वीधा माणीकना मुकदमानी मे० पोलीटीकल एजन्ट कर्नल लेंग पासे चालती तपासमां आसेसर
 तरीके वेठक मळी होती. वि. सं. १९०७ मां राज रणमलसिंहजीए रेवाकांडामां आवेल भादर-
 वाना वाघेला जालिमसिंहजीनां कुंवरी रुपाळीवा साथे पोताना पाटवीकुमार मानसिंहजीनां धामधू-
 मथी लग्न कर्यो तेमज बीजी वखत धोळना भायात खीजडीयाना जाडेजा सांगाजीनां पुत्री जीजीवा
 साथे कुमार मानसिंहजीने परणाव्या. वि. सं. १९१० मां कच्छमां नाराणसर कोटेश्वरनी यात्राए
 पधारेल राजरणमलसिंहजीने फरी कच्छना राओनी मुलाकात थइ. ते वखते तेओए राओश्रीना
 पाटवीकुमार प्रांगमलजी साथे पोतानां आछुवा तथा कृष्णकुंवरवा नामनां उभय राजकुमारीनो संव-
 ध कर्यो अने त्यांथी प्रांगध्रा आव्या वाद तुरतज कुंवरीश्री आछुवानां लग्ननो महान् समारंभ कर्यो
 तथा पोतानां त्रीजां कुंवरी वाइवाने इडरना महाराजा जसवतसिंहजी वेरे परणाव्यां. एज वर्षमां
 कुमारश्री मानसिंहजीनां राणी रुपाळीवाने पुत्रनो प्रसव थयो. तेनुं नाम जसवतसिंहजी राखवामां
 आव्युं. एज वर्षे राजरणमलसिंहजीए प्रांगध्राना वायव्यकोणमां आशरे त्रण माडल दूर राजपुर
 नामनुं नवुं गामडुं वसाव्युं. वि. सं. १९११ मां प्रांगध्रानी अंदर वैष्णवनी हवेलीनो पायो नांख्यो.
 ए मकान वि. सं. १९१४ मां तैयार थयुं. ए अरसामां राजरणमलसिंहजी सोमनाथपाटण, गिर-
 नार तथा तुलशीश्याम वगेरे प्रख्यात स्थळेनी यात्रा करी आव्या. गिरनार जती वखते तेओने
 जूनागढना नवावसाहेब महोवतखानजीनी मुलाकात थइ होती. वि. सं. १९१९ मां ज्यारे तेओ
 नाशिकनी यात्राए पधार्या त्यारे मुंबइमां रोकाया हता, त्यां तेओने नामदार गवर्नर जनरल सर
 बार्टलफेरनो मिलाप थयो हतो. ए प्रसंगे कुमार मानसिंहजी साथे हता. इ. स. १८६३ नी श-
 रुआतमां कर्नल कीटींग काठिआवाडना मे. पोलीटीकल एजन्ट नीमाया; तेओनी भलामणथी नाम-
 दार अंग्रेज सरकारे के. सी. एस. आइ. नो मानभर्यो इल्काव आप्यो. नामदार कर्नल कीटींगे
 वि. सं. १९२२ इ. स. १८६६ ना डीसेम्बरनी २२ मी तारीखे वढवाण मुकामे दरवार भरी शा-
 लावाडना मुख्य राजाओ समक्ष उक्त इल्कावनो राजरणमलसिंहजी उपर अभिषेक कर्यो. वि. सं.
 १९२३ मां राजरणमलसिंहजी बनारस, श्रीनाथद्वारा, पुष्करजी, श्यामलाजी, गोकुल, मयुरा तथा
 प्रयाग वगेरेनी यात्राए पधार्या अने आनंदपूर्वक ए तमाम स्थळनी यात्रा करी वि. सं. १९२४ मां
 पाछा राजधानीमां आवी प्होंच्या. जे वर्षमां बनारस वगेरेनी यात्राए निकळ्या, तेज वर्षे तेओए

ગધ્રા તથા ઘાંટીલા નામે વે નવાં ગામડાં વસાવ્યાં હતાં અને એજ સાલમાં કુમાર માનસિંહજી રાજ-
રણમલસિંહજીના પ્રતિનિધિ તરીકે ભરૂચના પ્રદર્શનમાં ગયા તથા નામદાર ગવર્નર જનરલ
લૉર્ડ મેયોના આગમન પ્રસંગે મુંબઈ પધાર્યા. વિ. સં. ૧૯૨૫ ઇ. સ. ૧૮૬૯ ના ઑક્ટો-
વર માસની તા. ૧૬ મીએ રાજરણમલસિંહજીએ કૈલાસવાસ કર્યો. તેઓનું રાજ્યકર્તા
તરીકેનું દ્વાપણ અનુપમ હતું. નામદાર અંગ્રેજ સરકાર તરફથી કાઠિઆવાડમાં કે. સી, એસ.
આઈના ફ્લેકાવતું માન મેલ્લનાર રાજરણમલસિંહજી પ્રથમ ગણાય છે. તેઓને ત્રણ રાણીઓ હતાં.

૧ વાહસાહેવ, રાજકોટનાં ઠાકોર ભાભાજીનાં પુત્રી હતાં, તેને રઘુનાથસિંહજી નામનાં
એક કુમાર તથા આલુવા નામનાં, એક કુંવરી થયાં, રઘુનાથસિંહજીને હામાપુર નામનું ગામ
ગરાસમાં મેળ્યું.

૨ વાહસાહેવ, તે ગોંડલના ઠાકોર મોતીભાઈનાં પુત્રી હતાં, તેનાથી એક વાહવા નામનાં
કુંવરીનો જન્મ થયો.

૩ વાહરાજવા ઉર્ફે વ્રજકુંવરવા, તે નવાનગરનાં ભાયાત જાડેજા રાઘુભાઈનાં પુત્રી હતાં,
તેને માનસિંહજી, મેરામળજી, હરિસિંહજી તથા પ્રતાપસિંહજી નામે ચાર કુમાર થયાં. પ્રતાપસિંહજીને
ભારદ નામનું ગામ ગરાસમાં મેળ્યું.

વિ. સં. ૧૯૨૫ માં ધ્રાંગધ્રાની રાજગાદીએ વિરાજમાન થયેલા રાજમાનસિંહજીએ વિ. સં. ૧૯૨૬
માં ચુનવાલમાં આવેલાં વહુચરાજોની તથા મહીકાંઠામાં આવેલાં અંવાજીની યાત્રા કરી અને પોતાના
રાજ્યમાં ગુજરાતી તથા અંગ્રેજી નિશાળો સ્થાપી. એક અંગ્રેજી નિગાલ તથા કન્યાશાળા તલ્લપદમાં खોली,
તેમજ ટીવર, મેથાળ, માલવળ, માધક, ચરાડવા, ભરાડા અને કોંઢ વગેરે ગામોમાં ગુજરાતી નિશાળો
સ્થાપી. મંગલપુર, મેરુપુર, તથા માનપુર નામનાં ત્રણ નવાં ગામ વસાવ્યાં. એજ વર્ષમાં
નામદાર હયુઝ ઑફ એડીનબરો હન્ડુસ્થાનમાં આવ્યા, તે પ્રસંગપર મહારાજા માનસિંહજી
મુંબઈ ગયા અને એ મુલાકાતની યાદગીરી માટે તેઓએ રાજકોટ સદરમાં રૂા. ૧૫૦૦૦ પંદરહજારને
રૂબે એક ધર્મશાળા વંધાવી. વિ. સં. ૧૯૨૬ ઇ. સ. ૧૮૭૦ ના ડીસેમ્બર માસમાં મુવડના નામ-
દાર ગવર્નર મર સેમૂર ફીટ્ઝેરોલ્ડ રાજકોટ મુજામે પધાર્યા તે વખતે ભરાણલા દરવારમાં મહારાજા
માનસિંહજીએ હાજરી આપી હતી. વિ. સં. ૧૯૨૭ મા તેઓના પાટવીકુમાર જસવંતસિંહજીનાં પ્રથમ
જન્મ રાજકોટના ઠાકોર મેરામળજીનાં કુંવરી વાજીરાજવા માથે થયાં અને વીજાં લગ્ન ભાદરવાના

વાઘેલા તસ્તસિંહજીનાં પુત્રી માજીરાજવા સાથે થયાં. વિ. સં. ૧૯૨૮ માં લૉર્ડ નૉર્થબ્રુક મુંબઈ પધાર્યા તે પ્રસંગે તેઓને માન આપવા મહારાજા માનસિંહજી મુંબઈ ગયા હતા. એજ વર્ષે પાટવીકુમાર જસવતસિંહજીનાં ત્રીજાં લગ્ન ધરમપુરના રાજા નારાયણદેવજીનાં વઢેન શુશાલકુંવરવા સાથે થયાં. જસવતસિંહજીનાં ત્રીજાં રાણી માજીરાજવાણ અનીતભિંડજી નામના કુમારને જન્મ આપ્યો. રાજ માનસિંહજીએ વિ. સં. ૧૯૨૮ માં માલળીયાદ તથા સુસત્રાવમાં ગુજરાતી નિશાલો સ્થાપી, ધ્રાંગધ્રા નજીક દરિપુર નામનું ગામડું વસાવ્યું તથા તલપદમાં એક પુસ્તકશાળા ચોલી. વિ. સં. ૧૯૨૯ માં નામદાર ગવર્નર જનરલ લૉર્ડ નૉર્થબ્રુકે મોપાલની વેગમના અભિષેક પ્રસંગે મુંબઈમાં દરવાર ભર્યો તે વખતે પણ રાજ માનસિંહજી મુંબઈ પધાર્યા હતા. એજ વર્ષમાં તેઓએ સરવાલ નામના ગામમાં ગુજરાતી નિશાલ સ્થાપી. વિ. સં. ૧૯૩૧ માં મુંબઈના નામદાર ગવર્નર સરફીલીપ વોડહાઉસે રાજકોટ પધારી દરવાર ભર્યો. તે પ્રસંગે રાજ માનસિંહજીએ હાજરી આપી હતી. એજ વર્ષમાં પ્રવાસે નિકળેલા નામદાર શહેનશાહના વડા પુત્ર જ્યારે હિન્દુસ્થાનમાં આવી પહોંચ્યા ત્યારે તેઓને માન આપવા માટે મુંબઈમાં એક દરવાર ભરાયો હતો એ પ્રસંગે રાજ માનસિંહજી પણ ત્યાં પધાર્યા હતા અને એ મુલાકાતની યાદગીરીમાં તેઓએ રાજધાનીમાં આવ્યા વાદ એક ઔષધાલય વંધાવ્યું, તથા વાવલી, ધમાળા, કુડા, ધવાલા અને રાસીંગપુરમાં ગુજરાતી નિશાલો સ્થાપી. તેમજ વિ. સં. ૧૯૩૨ માં ધ્રાંગધ્રાથી હલવદ સૂધી એક જાહેર રસ્તો વંધાવવાનું કામ શરૂ કરાવ્યું અને કુવા તથા ઝમરડામાં ગુજરાતી નિશાલો સ્થાપી. વિ. સં. ૧૯૩૩ ઇ. સ. ૧૮૭૭ ના જાન્યુઆરીની ૧ તારીખે જ્યારે દિલ્હીમાં દરવાર ભરાયો, ત્યારે રાજ માનસિંહજી વિમારોના સવચ્ચી ત્યાં જઈ શક્યા નહોતા; તોપણ તેઓને એ પ્રસંગે નામદાર અંગ્રેજ સરકાર તરફથી કે. સી. એસ. આઈ. નો ઇલકાવ તથા ચાર તોપોનું વિશેષ માન એનાયત કરવામાં આવ્યું અને તેઓના મુખ્ય કારભારી આજમ મકનજી ધનજીને રાવ વહાદુરનો ખિતાબ મળ્યો. ત્યારવાદ મે માસમાં રાજ માનસિંહજી મહાવલ્લેશ્વર પધાર્યા અને ત્યાંથી વળતી વખતે તેઓએ મુંબઈમાં નામદાર ગવર્નર સર રીચર્ડ ટેમ્પલનો મુલાકાત લીધી. ઇ. સ. ૧૮૭૭ ની આખરે નામદાર ઉક્ત ગવર્નર જનરલે કાઠિયાવાડમાં પધારી ભાવનગર મુકામે દરવાર ભર્યો ત્યારે રાજ માનસિંહજી ત્યાં પધાર્યા હતા. એ પ્રસંગે નામદાર ગવર્નરે રાજ માનસિંહજીને વાવટો રાખવાનું માન આપ્યું. વિ. સં. ૧૮૩૪ ઇ. સ. ૧૮૭૮ ના જાન્યુઆરીની ૧ તારીખે મહેરવાન પોલીટીકલ એજન્ટ મી. પીલે રાજકોટ મુકામે દરવાર ભરી રાજ માનસિંહજીને તથા નવાનગરના જામ વિભાજીને કે. સી. એસ. આઈનો ઇલકાવ અર્પણ કર્યો. એજ

વર્ષમાં રાજ માનસિંહજીએ પોતાનાં કુંવરીશ્રી રાજકુંવરવાને રતલામના મહારાજા રણજીતસિંહજી સાથે દહેવાળે પરણાવ્યા. દુષ્કાળના પંજામાંથી ગરીબ લોકોને ડગારવા અર્થે તેઓએ પુષ્કળ દ્રવ્યનો વ્યય કર્યો હતો અને એજ વર્ષમાં અર્થાત્ સં. ૧૯૩૪ માં દેવઢીયા, વાંઠાવદર, ગુજરલેહી તથા દેવચરાદી નામનાં ગામડાંઓમા ગુજરાતી શાળાઓ સ્થાપી. તેઓને કુમાર જસવતસિંહજી ઉપરાંત સજ્જનસિંહજી તથા નટવરસિંહજી નામના પુત્ર તથા વાકુંવરવા નામે પુત્રી થયાં હતાં. રાજ માનસિંહજીના દરવારમા તેઓના માફ પ્રતાપસિંહજી, તેમના મામા ભાવસિંહજી, મુખ્ય કારભારી મકનજી ધનજી તથા દેપ્યુટી કારભારી પોપટ અંગામ પ્રધાન પુરુષો હતા. રાજ માનસિંહજી હિન્દી તેમજ ગુજરાતી ભાષાની કવિતા ઘણીજ સારી વનાવતા.

“ પાજી રાજી ના રહે, કોટિક કિયે ઉપાય;

જ્યું જ્યું સેવા કીજીયેં, ત્યોં ત્યોં રોસ ભરાય. ॥

આ દોહો રાજ માનસિંહજીનો વનાવેલો છે.

રાજ માનસિંહજીના પાટવી કુમાર જસવતસિંહજીને અજીતસિંહજી ઉપરાંત ભવાનીસિંહજી નામે કુંવર થયા. જસવતસિંહજી કુંવરપદેજ સ્વર્ગવાસી થયા હતા.

રાજ માનસિંહજીના કૈલાસવાસ પછી વિ. સં. ૧૯૫૭ ના માગશર શુદ્ધિ ૨ ને દહાડે તેઓના પૌત્ર અજીતસિંહ ધ્રાંગધ્રાની રાજગાદીએ બેઠા. તેઓને ત્યા વિ. સં. ૧૯૪૪ માં જેઠ શુદ્ધિ ૨ ને દહાડે રાજકુમાર ધનડ્યામસિંહજીનો જન્મ થયો હતો.

વિ. સં. ૧૯૬૭ ના મદા શુદ્ધિ ૧૦ ને સોમવારે અજીતસિંહજીનું પરલોક પ્રયાણ થતાં શ્રીમાન્ ધનડ્યામસિંહજીએ રાજસાહેબની પદવી ધારણ કરી, તેઓના લઘુવન્ધુ ભવાનીસિંહજીને ગરાસમાં ગજેલા નામનું ગામ મળ્યું.

ધ્રાંગધ્રાનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ.

દોહા.

પુણ્યશાઁ દરપાલધી, પેદોં છવીન પ્રમાણ;

રાયસિંહ રાજા થયા, જગજાહિર ગુણજાણ.

૧

૧ વહે છે કે મહારાજા માનસિંહજીએ રૂ. ૭૦૦૦૦૦ માત્ર ચાલેને સ્વર્વે વડવાળ કેમ્પથી ધ્રાંગધ્રા પર્યન્ત મીટરગેજ રેલ્વે બંધાવી છે. એકાંતની વિ. સં. ૧૯૫૪ માં શરૂઆત કરવામાં આવી હતી.

ए पछी तरुते आवीया, चन्द्रसिंह धरौ चाह;
थया एहना ठाठथी, विधविध रथळे विवाह.

२

छन्द झूलणा.

चतुर नृप चन्द्रेने आलये अवतर्या, प्रकट पद् पुत्र पृथ्वीराज आदि,
वडिल बन्धु तणो ध्वंस श्रवणे धरी, आशकरणे ग्रही तुर्त गादी;
अमर अति शूर एना सहोदर छतां, राज्य हळवदतणुं हाथ करवा,
सज थया भ्रातने सद्य संहारवा, पापनी राखी ना लेश परवा.

३

छंद रोला.

महद बन्धुने मारी, अमर गादी पर आज्या,
प्रीते निज परिवार, ल्हेरी हळवदमां लाव्या;
वांकानेर वसावो, सबळ नरपति सुलताने,
तात सबंधी वात, धैर्यथी राखी ध्याने.

४

हळवदपर हरवस्त, चोंपथी करी चढाइ,
अमरतणी आंखमां, झेरनी प्रसरी झांइ;
संभाळवा सरहद, एह माथकमां आव्या,
भीमगुढानां ढोर, वैरभावेथी वळाव्यां.

५

सुणी वात सुरतान, दुश्मनो पाळळ दोळ्या,
हदनां पशु करी हाथ, रणे रिपुओने रोळ्या;
बंकपुरीना वडा, राज पर भराइ रोषे,
काठीने परमार, पक्ष हळवदनो पोषे.

६

भीमगुढानी भूमि, सुभग ओळनी समोपे,
तोखी तेग चळावी, महद सुरतान महीप;
सही शकायो नहीं, प्रथम आवेग अमरथी,
सद्य सिधावी गया, सुभट लइ संग समरथी.

७

पाछळ्यो परमार, अन्ये त्यां आवी चढीया,
 अमर एहनी साथ, वेगधी पाछा बळीया;
 सबळ राज सुरतान, परे सहू तूटी पढीया,
 मच्यो महद संग्राम, उभय झाला आखडीया. ८
 सामे पगले लढी, महिप सुरतान मराया,
 अमरसिंह ए समय, मेळवी जय मलकाया;
 धतां एहनो अन्त, प्रवर हळवदने पाटे,
 मेघराज महिपाल, विचगैया धर्मनो वाटे. ९
 पात्रा करी अनेक, दान विप्रोने दोधा,
 कुळनो लाज वधारी, कान अनि उत्तम कीर्धा;
 ए पछीं अमित उदार, साधनो सुखनां माजे,
 गुणशाळी गजसिंह, छत्रपति थइने छाजे. १०

छन्द झूलणा.

चन्द्र, जसवंत, जगमाल, त्रय वालके, राज गजसिंह गृह जन्म लीधो,
 चन्द्रनो छुत सत्ति सध संहार करी, गढवीं वीडे महा गजव कीधो;
 प्ररण जे समय गजसिंहजीए कयों, प्राण तजीं स्वर्गनो राह सीधो,
 आपीं सुसदाव जगमाळने ए समय, गजपाटे जमे पाय दीधो. ११

छन्द पद्धरी.

राठोड राज जसवंत जाण, आत्मज अजीत एना प्रमाण;
 गजबाल चन्द्र केग जमाड, अट वैर बाळवा मज्ज थाय. १२
 गुजरातमांदि सूदानें स्थान, मरुधर महिप पाम्या महान;
 ए समय पुत्रवधुं केरो वाणी, करी श्रवण क्रोध उरमांदि आपीं. १३
 हाळा जमाजीं पर धागीं धीर, विचर्या त्वरायी राठोड वीर;
 तजीं राम राम हळवद नरेण, दोड्या मभीन वनीं अन्य देश. १४

छन्द झूलणा.

हाथ हळवद करी नजरअळीं वावीने, आप्णुं भावेंथीं राठोड भूपे,
 वंकपुरना विभु चन्द्रसिंहे चढी, नजरने नाखीयो कष्टकूपे;
 भोगवी भुजवळे सवळ सत्ता त्यहां, पूर्ण त्रय वर्ष पर्यन्त मीतें,
 शाह औरंगनी स्हायताथी मळ्युं, राज्य जसवंतने सीधीं रीते. १५

छन्द हरिगीत.

राठोड राज अजीत जव गुजरातना सूवा थया,
 तव महद लडकर संग लड हळवद भणीं गर्वे गया;
 हळवदनरेशे शाही खंडणीं, आपवा स्वीकारौयुं,
 त्यांथी अजीते जामनगर भणीं जवा निरधारीयुं. १६

धरी हाम झट झळराण आवो मळ्या तमाचो जामने,
 दळ बादशाही खळभळ्युं, संकोचीं रणसंग्रामने;
 हेरान थड पाछा हळ्या, हळवदनरेशांनीं हाकथी,
 तावे तमाचीं थया तदपि, हरी बादशाही दिमाकथी. १७

दोहा.

निज राणीनी वाणींथी, अजीत लक्केराड;
 हणवा हळवद नाथने, सत्वर सावध थाय. १८

अजीतनी आझा थतां, साधुवेष तनसाहि;
 पांच सुभट जड प्होचीया, छळथी हळवदमाहि. १९

राजेश्वर सरने तटे, सही शीतने धूप;
 समय निहाळे साधुओ, आसन नांखीं अनूप. २०

रोळावृत्त.

राज जसो ए राह, एक दिन आवी चढींवा,

शस्त्रधारी साधुओ, ते परे तूटी पढीया;
वेपधारी वैरीओ, प्रथमना प्रवळें प्रहारे,
न्हासीं गया करीं नाश, अवनपतिनो ए वारे. २१

जता स्वर्ग जसवंत, पाटपर प्रताप आव्या,
प्रजावर्गने पाळीं, स्वर्गने पंध सिधाव्या;
रायसिंह ए पळी, थया हळवदना राजा,
जुगतें जाळवीं राखी, महद कुळ केरी माजा. २२

धांगघा पुर तणो, कोट तैयार कराव्यो,
निशदिन त्यहा निवास, भव्य नृपतिने भाव्यो;
एना पाटवीं पुत्र, गुणी गजसिंह गणाये,
शेषोभाइ गूर, द्वितीय सुत जवर जणाये. २३

साहसथी समशेर, एमणे हाथ उठावी,
खवढ कार्ठीने मारीं, पृथ्वी पळमांढि पडावी;
वडिल बन्धुनी स्हाय, पामीने वेंच्या प्रतापी,
राजधानीं गमणीय, सायलापुरमां स्थापी. २४

शेषाजीपर स्नेह, राज गजसिंहजी राखे,
तो पण शेषोभाइ, भूपतुं भुंडूं भाखे;
ए्यारे एणे जाळ, फन्दनी वहु फेलावी,
त्यारे नृप गजसिंह, रघा वावळींए आवी. २५

वावळींनाथे वहु, ए समे आश्रय आप्यो,
हळवदमां फरीं हुकम, राज गजसिंहे स्थाप्यो;
शेषे करीं स्वाधीन, घरा धांगघा केरी,
बनीं घेठो बळवान, वडिल बन्धुनो वैरी. २६

राधनपुरना वावी, तेम पेशवा गतापी,
सभये आवी त्यहां, शेह शेपाने आपी;
जीजीवा राणीए, उभय आश्रयदाताने,
अर्प्या नगद अनेक, वेश नजराणा ब्हाने. १७

सुत जसवंतनो साथ, वास ध्रांगधरे कीधो,
खंडणीतणो अवेज, सदा समभागे दीधो;
महद मराठातणुं, जोर ए पाछळ जाम्युं,
हळवदनुं दळ एथी, पराभव लढतां पाम्युं. २८

छन्द हरिगीत

गजसिंहजी स्वर्गे गया, जसवंत राजपदे रक्षा,
सहुसंग संपी चालता दिळ राखता निशदिन दया;
एना वडा सुत रायसिंह, बखाणवा लायक हता,
पद राजहुं पामी प्रजाने, प्रीतथी नित पाळता. २९

दोहा.

स्वल्प समय मुख भोगवी, बांधी पुण्यनी पाज;
वस्या जई वैकुंठमां, रायसिंह महाराज. ३०
अमरसिंहजी एहना, पाटवीपुत्र पवित्र;
प्रीते बेठा तरुतपर, महद गुणीना मित्र. ३१

रोळावृत्त.

मीयाणाए मळी, सबळ जाटोनी संगे,
लूंट चलावी हती, धाडपाडुने ढंगे;
बळी पूर्वनुं वैर, विदित वढवाणनी जोडे,
छेडेलेो साप, सो जुगे ढंस न छोडे. ३२
ध्रांगधरानी धरा, बनी गइ जंगळ जेवी,

राज्यकोपधी रही, दूर श्रो लक्ष्मीदेवी;

अंग्रेजे ए समय, खोलीं एजन्सी खातुं,

शान्त केंचुं सर्वतुं, त्वराधी रुधिर तातुं.

३३

काळे लइ नृप अमर, सिधाव्या अक्षय धामे,

ए पछी आव्या पाट, राज रणमलजी नामे;

गिरा श्रेष्ठ गिर्वाण, भण्या'ता भूपति भावे,

गुजरातीतुं ज्ञान, सदा उत्तम सरसावे.

३४

फारसीने उर्दुनो, कलित अभ्यास कर्गो' तो,

राज्यपरे ऋणभार, हतो ए सर्व हर्गो' तो;

रणमलने शुभराह, पसंद हमेश पड्यो' तो

के, सी, एस, आइनो, महद इल्काव मळ्यो' तो.

३५

ए पछी मान महिप, वडा विद्वान् वखाणो,

दीनोने दइ दान, थया जगजाहिर जाणो;

एना सुत यशवंत, पाटवी स्वर्ग सिधाव्या,

एथी पौत्र अजीत, ते पछी तरुते आव्या.

३६

सुत एना घनश्याम, राजपदवी धरीं राजे,

राजनीतिने वळे, साधनो सुखनां साजे;

विलायतें करी वास, खूब बुद्धिने खिलायी,

ग्रहं अनुपम ज्ञान, शोधीं चानुर्यनीं चावी.

३७

स्वल्प समयमां मुझ, पूर्ण पाम्या प्रख्याति,

दाही उन्नति देखीं, ठरे स्नेहीनी छाती;

घण्टे जीवो घनश्याम, हाम हयामां धारी,

नित्य कवि नयुराम, एह आशीदा अमारी.

३८

अष्टाविंशत् तरंग.

एकत्रींश-सवैया.

चन्द्रसिंहना कुमार चोथा अभयसिंह उत्साही थया,
गरासमां लखतरनी गादी मळतां त्यां सहकुटुम्ब रह्या;
वर्तमान नृप कर्ण लगी थइ एकादश पेढी एनी,
श्रवण करो नृप अमर ! उमंगे तवारीख कहूँ छुं तेनी.

राज हरपालदेवजीथी सत्यावीशमी पेढीए झालावंशविभाकर श्री हळवदना तरुनपति राज चन्द्रसिंहजी थया; तेओने पृथीराजजी, आशकरणजी, अमरसिंहजी, अभयसिंहजी, रायसिंहजी अने राणाजी नामना छ कुमारो हता. तेमांना चोथा कुमार अभयसिंहजीने थान तथा लखतर गरासमां मळ्यां. जेथी तेओए वि. सं. १६८२ मां पोतानी जुदी राजधानी स्थापी.× तेओ

× थान लखतर राज्यना इतिहासमां एवं लखेलुं छे के अभयसिंहजीने गरासमां मात्र एक लखतर मळ्युं हतुं अने त्यां तेओए इ. स. १६०३ वि. सं. १६५९-६० मां जुदी गादी स्थापी. अभयसिंहजी युद्धवीर हता; पोताने गरास मळ्या छतां तेओ राज्य हळवद-ध्रांगधामांज रहेता. तेवामां सिंधना शूरा शराइ लोको ध्रांगध्रापर चढी आव्या. अभयसिंहजीए तेओने परास्त कर्या. तयारवाद प्रसंगोपात तेओ थान तरफ शिकारे गया. थाननो प्रदेश भयानक जंगल जेवो हतो. त्यां एक तळावने किनारे नागदेवता वासुकीनी जगो पर कोइएक तपस्वी ध्यानमां निमग्न वनी वेठेला हता. अभयसिंहजीए अत्यंत श्रद्धापूर्वक एनां दर्शन करी जरा आश्वासन कर्युं, एथी प्रसन्न थएला योगीराजे तेओने आशीर्वाद आपी उज्जड वनी गयेला थानना स्थानने वसाववानी भलामण करी. अभयसिंहजीने चमत्कार जोवानी इच्छा थतां योगीराजे वासुकी नागनी प्रार्थना करी. वासुकीए प्रत्यक्ष थइ ठाकोर अभयसिंहजीने तेना मनोरथनी सिद्धि माटे वचन आप्युं. वाद अभयसिंहजीए हळवद आवी त्यांना तरुनपति पासे थाननी मागणी करी. हळवदना राजाए सिंधना

પાંચ રાણીઓ પરણ્યા હતા. તેમાંનાં પહેલાં હુંગરપુરના શિશોદીઆ મહારાણાશ્રી આશકરણજીનાં કુંવરી રુપનકુંવરવા કે જેનાથી રાજકુમાર વિજયરાજજીનો જન્મ થયો, વીજાં મેતલીના વારૈયા કરસનજી શાર્દુલજીનાં કુંવરી શાહકુંવરવા, ત્રીજાં ગાંગડના વાઘેલા અરજણજી ગોપાલજીનાં કુંવરી અમરકુંવરવા, ચોથાં મૂલીના પરમાર ચાસકજી લખશીરજીનાં કુંવરી રુપકુંવરવા અને પાંચમાં સરવૈયા દોધીજી ભૂપતસિંહજી દાઠવાલાનાં કુંવરી ફુલજીવા હતાં.

વિ-સં. ૧૬૯૫ માં ટાકોર અભયસિંહજીનો સ્વર્ગવાસ થતાં કુમાર વિજયરાજજી ધાન લખતરના ગાદીપતિ થયા. તેઓ હુંગરપુરના મહારાજા શિશોદીઆ આશકરણજીના ભાણેજ અને વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના અનન્ય અનુયાયી હતા. તેઓ પોતાના મામા પાસેથી પ્રભુશ્રી રણછોડરાયજીની મનોદ્દર મૂર્તિ લઈ લખતરમાં પધરાવી અને તૈયાર કરાવેલા એક મંદિરની અંદર તેની શ્રદ્ધાપૂર્વક સ્થાપના કરી. વિ-સં. ૧૭૧૪ માં કાઠિઆવાડની અંદર ફેલાણા ભયંકર દુષ્કાલ વચ્ચે પોતાની પ્રજાને તેમજ વહારગામથી આવેલા માણસોને પેટપૂરતું અન્ન આપી ટાકોર વિજયરાજજીએ મહાન્ દુયશ મેલવ્યો હતો. તેઓ પ્રથમ સેલજના જાડેજા હાજાજી રણમલજીનાં કુંવરી નાગાજીવાને પરણ્યા અને તેનાથી શેષમાલજી, કાનજી તથા રાયધરજી નામના ત્રણ કુમારનો જન્મ થયો. તેઓનાં વીજાં રાણી ફતાજીવા, તે જાડેજા વીરાજી રેમાજીનાં પુત્રી હતાં અને તેણે કુમાર કલ્યાણસિંહજી તથા કરમસિંહજીને જન્મ આપ્યો. ત્રીજાં રાણી લાડકુંવરવા, તે સાઠ ચાંચરાવાળા ગોહિલ નોધણજી પૃથ્વીરાજજીનાં પુત્રી હતાં, તેનાથી કુમાર લક્ષ્મણજી, સામતસિંહજી તથા સક્તાજીનો જન્મ થયો. ચોથાં રાણી રંમુજીવા, તે ધ્રોળના જાડેજા શ્રી અજાજી વિભાજીનાં કુંવરી હતાં, તેણે જાલુજીવા નામના કુંવરીને જન્મ આપ્યો અને પાંચમાં રાણી ચીરસરાના જાડેજા હરધોળજીનાં કુંવરી રાજકુંવરવાળો કુમાર અચેરાજજી, કાશીઆજી તથા રતનજીનો જન્મ થયો.

વિ. સં. ૧૭૨૧ માં ટાકોર વિજયરાજજીએ વૈકુંઠવાસ કર્યો ત્યારે તેઓના પાટવીકુમાર શેષમાલજી તલ્લવનશીન થયા. કુમાર ચત્તોજી, કાનજી તથા લક્ષ્મણજી નિર્વશ ગુજરી ગયા. કુમાર

નરાઈ લોકોની ચરાર્થી ધ્રાગધ્રાતું રક્ષણ કર્યાની સુશાહીના વડલામાં અભયસિંહજીની ઉક્ત માગની મંત્ર રામ્ની. જેથી વિ-સં. ૧૬૧૭ માં ધાન તથા તેની નીચે રહેલાં ૨૪ ગામોની સ્વતંત્રતા ટાકોર અભેસિંહજીને પ્રાપ્ત થઈ. એ પ્રદેશ મહાન પવિત્ર “દેવકાપંચાલ” એવા નામથી ઓળખાય છે.

૧ શ્રી જ્ઞાનાકૃષ્ણ દારોટના ચોપડામાં “ત્રગોજી” એવું નામ આપેલું છે.

કરમસિંહજી તથા કલ્યાણસિંહજીને વિ. સં. ૧૭૨૧ માં ગામ “મોઢવાણું”, કશીઆજી તથા અલ્ખે-
રાજજીને ગામ “શવલાણું” અને મેરુજી તથા આપાજીને ગામ “ગોવલ” ગરાસમાં મળ્યું. x

ઠાકોર શેખમાલજીનાં લગ્ન છ ઠેકાણે થયાં હતાં. તેમાંનાં પહેલાં રાણી સ્ત્રીસરાના જાડેજા
વિભાજી તમાચીજીનાં કુંવરી અમરકુંવરવા કે જેનાથી કુમાર ગોપાલસિંહજી, જેસંગજી તથા સગરા-
મજી ઉપરાંત કુંવરીશ્રી વદુવાનો જન્મ થયો હતો. બીજાં રાણી જાડેજા કરણજી લાલાજીનાં કુંવરી
લાલાજીવા, ત્રીજાં રાણી ઉદેપુરના શિશોદિઆ રાણા સવલસિંહજી પ્રતાપસિંહજીનાં કુંવરી મુરજ-
કુંવરવા, ચોથાં રાણી દેવચરાડીના વાઘેલા માળજી અલ્ખેરાજજીનાં કુંવરી સરતાનકુંવરવા, પાંચમાં
રાણી સ્ત્રીસરાના જાડેજા રાવલજી લાલાજીનાં કુંવરી લીલાજીવા કે જેનાથી કુમાર રણમલજી
તથા કેશવદાસજી ઉપરાંત કુંવરીશ્રી સોનાવાનો જન્મ થયો; અને છઠ્ઠાં રાણી વાઘેલા મોજાજી
હનુજીનાં કુંવરીશ્રી મામનાજીવા હતાં. ઠાકોર શેખમાલજીના વલ્લભમાં રાજ્યની સ્થિતિ આવાદ તથા
પ્રજા સર્વ પ્રકારે સુખી હતી. વિ. સં. ૧૭૫૨ માં તેઓનો સ્વર્ગવાસ થતાં પાટવીકુમાર ગોપાલ-
સિંહજી ગાદીનશીન થયા. એજ વર્ષે તેઓના ભાઈ રણમલજી તથા જેસંગજીને “પેઢા” નો અર્ધ-
ભાગ અને સગરામજી તથા કેશવદાસજીને પણ “પેઢા” નો અર્ધભાગ ગરાસમાં મળ્યો. એ પેઢા
નીચે રાવલજીઆણી, તરણેતર તથા હાંશીઆ નામે ત્રણ ગામ હતાં.

ઠાકોર ગોપાલસિંહજી અનુક્રમે નવ સ્થળે પરણ્યા હતા, તેમાંનાં પહેલાં રાણી જાડેજા રાય-
ધરજી પંચાળજીનાં કુંવરી ફુલજીવા કે જેનાથી પાટવીકુમાર કરણસિંહજી ઉપરાંત કુમાર વીકાજી
તથા કુંવરીશ્રી તાજકુંવરવા તેમજ કમજીવાનો જન્મ થયો. બીજાં રાણી મૂઢીના પરમાર રાજમલજી
રામાજીનાં કુંવરીશ્રી પંજાજીવા કે જેને કુમાર ચાંદાજીને જન્મ આપ્યો. ત્રીજાં રાણી ઉદયપુરના

+ વજેરાજ જીના ૧૧ પુત્રોમાંથી પાટવી ગાદીએ વેઠા, ત્રણ નિર્વેશ ગુજર્યા, બેને “મોઢવાણું” તથા બેને
‘શવલાણું’ મળ્યું એ રીતે કુલ આઠ કુમાર થયા. વાકીના ત્રણ (સામતસિંહજી, રાયધરજી અને રત-
નજી) રહ્યા. તેમાંથી મેરુજી તથા આપાજીને ગામ “ગોવલ” મળ્યું એવું લખતરના ઇતિહાસમાં
લખેલું છે. તો તે કાંડસમાં આપેલા ત્રણ કુમારોમાંના બે કુમારોનાં ઉપનામ ઢોવા જોડે તે પણ
એક કુમારનું નામ વધારે છે તેનું શું થયું એ ખુલાસો ક્યાંઈ જોવામાં આવતો નથી. શ્રીજ્ઞાલાકુલના
વારોટ તો અગ્યાર કુમારમાંથી કલ્યાણજીને “મોઢવાણું”, કરમસિંહજીને “ગોવલ” અને અલ્ખેરાજજી
તથા કશીઆજીને “શવલાણું” મળ્યાનું લખે છે. વાકીના કુંવરોનું શું થયું એ કાંઈ લખતા નથી.

શિશોદિઆ સરદારસિંહજી સવલસિંહજીના કુંવરી સદુજીવા કે જેનાથી કુમાર કશ્ઝાજીનો જન્મ થયો. ચોથાં રાણી વાઘેલા ગોપાલજી નાઘાજીનાં કુંવરી અમરકુંવરવા કે જેને કુમાર ભગવતસિંહજીને જન્મ આપ્યો. પાંચમાં રાણી મુલીના પરપાર સેંગારજી જેમલજીનાં કુંવરી કીસનકુંવરવા. છઠાં રાણી જાડેજા મેઘાજીનાં કુંવરી દરસકુંવરવા કે જેનાથી કુમાર હઠીસિંહજીનો જન્મ થયો. સાતમાં રાણી મઢીઆદના ચુડાસમા મીપજી મોજાજીનાં કુંવરી જસકુંવરવા કે જેને કુંવરીશ્રી પ્રાણકુંવરવાને જન્મ આપ્યો. આઠમાં રાણી સાંઢરાસરાના ગોહેલ જસાજી અદાજીનાં કુંવરી મામનાજી કે જેનાથી કુંવરીશ્રી રાઠકુંવરવા જન્મ્યાં, તથા નવમા રાણી જાડેજા કલાજી હીરજીનાં કુંવરી કમાજીવા હતાં અને તેનાથી કેમરકુંવરવા નામે કુંવરીનો જન્મ થયો.

વિ. સં. ૧૭૭૦ માં ઠાકોર ગોપાલસિંહજી ગોલોકવાસી થયા ત્યારે પાટવીકુમાર કર્ણમિંહજીએ ધાન લખતરના રાજ્યની લગામ હાથમાં લીધી. એજ વર્ષમાં તેઓના લઘુવન્ધુ ચાંદાજીને ગામ “ તાકર ” તથા વીકાજી અને હઠીસિંહજીને ગામ “ લરસડીયા ” ગરાસમાં મળ્યું. કુમાર કસલજી તથા ભગવતસિંહજીને ગરાસ મળ્યાનું ક્યાંક જોવામાં આવતું નથી, જેથી અનુમાન થાય છે કે એ વસ્ત્રે માફતો ન્દાની ઉમ્મરે ગુજરી ગયા હશે.

ઠાકોર કર્ણમિંહજી વહુજ વલ્લવાન હતા, તેઓએ પ્રાંગત્રા તાવાનાં વાસવા, વાસળ તથા વરલાળલ વગેરે ગામોને વાઢુવલે સ્વાધીન કરી પોતાના રાજ્યમાં વધારો કર્યો હતો અને થાન લખતરપર સ્ત્રી આવેલા અન્ય રાજ્યના યોદ્ધાઓને હરાવ્યા હતા. વિ. સં. ૧૭૭૪ માં પ્રાંગત્રાના માળેજ જામ તમાચીને માદીએ નહિ વેસવા દેતાં તેઓના વાકા દરધોલજીએ જામનગરની રાજ્યસત્તા પોતાને રાખેલી. એ વખતે દલદ પ્રાંગત્રાના મહારાજા રાજ પ્રતાપસિંહજી પોતાના માળેજનો પક્ષ કરવા અમદાવાદના મુગલાઈ સુવા શેરવૂલંદરાન તથા વાવી સલામત મહમદરાનની સહાયતા મેળવી તવાનગર પધાર્યા, એ વખતે મહાન્ પરાક્રમી થાન લખતરના ઠાકોર કર્ણમિંહજી પણ સાથે હતા. તેઓએ દરધોલજીને હાથ વત્તાદીને પોતાના માળેજ તમાચીને જામનગરના તખ્તપર વેસાડી દીધા અને ન્યારવાદ એ વિજયશાહી હીર લખતર આવ્યા.

ઠાકોર દરણમિંહજીને વાર રાણીઓ હતાં, તેમાંનાં પહેલું રાણી ગાંગડના વાઘેલા કર-

૧. જ્યારે ઠાકોર ગોપાલમિંહજીનો સ્વર્ગવાસ થયો ત્યારે રાણી સદુજીવા સતી થયાં હતાં, તેમની દેવી ગામને પાદર આધમણી વાઢુએ લઢાવપર છે.

કરમસિંહજી તથા કલ્યાણસિંહજીને વિ. સં. ૧૭૨૧ માં ગામ “મોઢવાણું”, કશીઆજી તથા અસ્થેરાજીને ગામ “શવલાણું” અને મેરુજી તથા આપાજીને ગામ “ગોવલ” ગરાસમાં મળ્યું. ×

ઠાકોર શેષમાલજીનાં લગ્ન છ ઠેકાણે થયાં હતાં. તેમાંનાં પહેલાં રાણી સ્ત્રીસરાના જાડેજા વિભાજી તમાચીજીનાં કુંવરી અમરકુંવરવા કે જેનાથી કુમાર ગોપાલસિંહજી, જેસંગજી તથા સગરામજી ઉપરાંત કુંવરીશ્રી વડુવાનો જન્મ થયો હતો. બીજાં રાણી જાડેજા કરણજી લાલાજીનાં કુંવરી લાલાજીવા, ત્રીજાં રાણી ઉદેપુરના શિશોદિઆ રાણા સવલસિંહજી પ્રતાપસિંહજીનાં કુંવરી મુરજકુંવરવા, ચોથાં રાણી દેવચરાડીના વાઘેલા ભાણજી અસ્થેરાજીનાં કુંવરી સરતાનકુંવરવા, પાંચમાં રાણી સ્ત્રીસરાના જાડેજા રાવલજી લાલાજીનાં કુંવરી લીલાજીવા કે જેનાથી કુમાર રણમલજી તથા કેશવદાસજી ઉપરાંત કુંવરીશ્રી સોનાવાનો જન્મ થયો; અને છઠાં રાણી વાઘેલા મોજાજી હનુજીનાં કુંવરીશ્રી ભામનાજીવા હતાં. ઠાકોર શેષમાલજીના વચ્ચેનાં રાજ્યની સ્થિતિ આવદ તથા પ્રજા સર્વ પ્રકારે સુખી હતી. વિ. સં. ૧૭૫૨ માં તેઓનો સ્વર્ગવાસ થતાં પાટવીકુમાર ગોપાલસિંહજી ગાદીનસીન થયા. એજ વર્ષે તેઓના ભાઈ રણમલજી તથા જેસંગજીને “પેઢા” નો અર્ધ-ભાગ અને સગરામજી તથા કેશવદાસજીને પણ “પેઢા” નો અર્ધભાગ ગરાસમાં મળ્યો. એ પેઢા નીચે રાવલજીઆણી, તરણેતર તથા હાંશીઆ નામે ત્રણ ગામ હતાં.

ઠાકોર ગોપાલસિંહજી અનુક્રમે નવ સ્થળે પરણ્યા હતા, તેમાંનાં પહેલાં રાણી જાડેજા રાયધરજી પવાળજીનાં કુંવરી ફુલજીવા કે જેનાથી પાટવીકુમાર કરણસિંહજી ઉપરાંત કુમાર વીકાજી તથા કુંવરીશ્રી તાજકુંવરવા તેમજ કમજીવાનો જન્મ થયો. બીજાં રાણી મૂઢીના પરમાર રાજમલજી રામાજીનાં કુંવરીશ્રી પદ્માજીવા કે જેને કુમાર ચાંદાજીને જન્મ આવ્યો. ત્રીજાં રાણી ઉદયપુરના

+ વજેરાજ જીના ૧૧ પુત્રોમાંથી પાટવી ગાદીએ વેઠા, ત્રણ નિર્વંશ ગુજર્યા, બેન “મોઢવાણું” તથા બેને ‘શવલાણું’ મળ્યું એ રીતે કુલ આઠ કુમાર થયા. વાકીના ત્રણ (સામતસિંહજી, રાયધરજી અને રતનજી) રહ્યા. તેમાંથી મેરુજી તથા આપાજીને ગામ “ગોવલ” મળ્યું એવું લખતરના ઇતિહાસમાં લખેલું છે. તો તે કાંડમાં આપેલા ત્રણ કુમારોમાંના બે કુમારોનાં ઉપનામ ઢોવા જોઈએ તો પણ એક કુમારનું નામ વધારે છે તેનું શું થયું એ સુલસો ક્યાં જોવામાં આવતો નથી. શ્રીજ્ઞાલાકુલના વારોટ તો અગ્યાર કુમારમાંથી કલ્યાણજીને “મોઢવાણું”, કરમસિંહજીને “ગોવલ” અને અસ્થેરાજી તથા કશીઆજીને “શવલાણું” મળ્યાનું લખે છે. વાકીના કુંવરોનું શું થયું એ કાંઈ લખતા નથી.

શિશોદિઆ સરદારાસિંહજી સવલસિંહજીના કુંવરી સદુજીવા કે જેનાથી કુમાર કસલજીનો જન્મ થયો. ચોથાં રાણી વાઘેલા ગોપાલજી નાથાજીનાં કુંવરી અમરકુંવરવા કે જેને કુમાર ભગવતસિંહજીને જન્મ આપ્યો. પાંચમાં રાણી મુલીના પરમાર સેંગારજી જેમલજીનાં કુંવરી કીસનકુંવરવા. છઠાં રાણી જાડેજા મેઘાજીનાં કુંવરી હરશ્વકુંવરવા કે જેનાથી કુમાર હઠીસિંહજીનો જન્મ થયો. સાતમાં રાણી ભઠીઆદના ચુડાસમા ભીમજી મોજાજીનાં કુંવરી જસકુંવરવા કે જેને કુંવરીશ્રી પ્રાણકુંવરવાને જન્મ આપ્યો. આઠમાં રાણી સાંઢલાલના ગોહેલ જસાજી અદાજીનાં કુંવરી મામનાજી કે જેનાથી કુંવરીશ્રી રાહકુંવરવા જન્મ્યાં, તથા નવમાં રાણી જાડેજા કલાજી હીરજીનાં કુંવરી કમાજીવા હતાં અને તેનાથી કેસરકુંવરવા નામે કુંવરીનો જન્મ થયો.

વિ. સં. ૧૭૭૦ માં ઠાકોર ગોપાલસિંહજી ગોલોકવાસી થયા ત્યારે પાટવીકુમાર કરણસિંહજીએ ધાન લખતરના રાજ્યની લગામ હાથમાં લીધી. એજ વર્ષમાં તેઓના લઘુવન્ધુ ચાંદાજીને ગામ “ સાકર ” તથા વીંકાજી અને હઠીસિંહજીને ગામ “ લરશ્વડીયા ” ગરાસમાં મળ્યું. કુમાર કસલજી તથા ભગવતસિંહજીને ગરાસ મળ્યાં તું ક્યાં જોવામાં આવતું નથી, જેથી અનુમાન થાય છે કે એ વસ્ત્રે ખાઈઓ ન્હાની ઉમ્મરે ગુજરી ગયા હશે.

ઠાકોર કરણસિંહજી વહુજ વલ્લવાન હતા, તેઓએ ધ્રાંગધ્રા તાવાનાં વાંસવા, વાસળ તથા કરકણલ વગેરે ગામોને વાહુવલે સ્વાધીન કરી પોતાના રાજ્યમાં વધારો કર્યો હતો અને ધાન લખતર પર ચઢી આવેલા અન્ય રાજ્યના યોદ્ધાઓને હરાવ્યા હતા. વિ. સં. ૧૭૭૪ માં ધ્રાંગધ્રાના ભાણેજ જામ તમાચીને ગાદીએ નહિ બેસવા દેતાં તેઓના કાકા હરધોલજીએ જામનગરની રાજ્યસત્તા પોતાને દાખ કરી. એ વખતે હઠ્ઠવદ ધ્રાંગધ્રાના મહારાજા રાજ પ્રતાપસિંહજી પોતાના ભાણેજનો પક્ષ કરવા અમદાવાદના મુગલાઈ સૂબા શેરવૂલંદરાન તથા વાવી સલાપત મહમદરાનની સહાયતા મેળવી નવાનગર પધાર્યા, એ વખતે મહાન્ પરાક્રમી ધાન લખતરના ઠાકોર કરણસિંહજી પણ સાથે હતા. તેઓએ હરધોલજીને હાથ વતાવીને પોતાના ભાણેજ તમાચીને જામનગરના તરખતર વેસાડી દીધા અને ત્યારવાદ એ વિજયશાહી વીર લખતર આવ્યા.

ઠાકોર કરણસિંહજીને વાર રાણીઓ હતાં, તેમાંનાં પહેલાં રાણી ગાંગડના વાઘેલા કર-

૧ જ્યારે ઠાકોર ગોપાલસિંહજીનો સ્વર્ગવાસ થયો ત્યારે રાણી સદુજીવા સતી થયાં હતાં, એમની દેરી ગામને પાદર આથમણી વાજુએ તલાવપર છે.

ળજી ગોપાલજીનાં કુંવરી પોપાજીનાં કે જેનાથી પાટવી કુમાર અભેસિંહજી તથા કુંવરીશ્રી જીજી-
વાનો જન્મ થયો. એ જીજીવાને ઉદયપુરના મહારાણા સંગ્રામસિંહજી તથા પરનાવ્યાં હતાં. વીજાં રાણી
ગોહિલ સુલતાનસિંહજી અભેસિંહજીનાં કુંવરી લીલાજીવા, ત્રીજાં રાણી વાઘેલા ભેમજી ભાવાજીનાં
કુંવરી લાલાજીવા, ચોથાં રાણી જાહેજા મેરુજી આશાજીનાં કુંવરી મઘાજીવા, પાંચમાં રાણી વર-
સોડાના ચાવડાના વલભદ્રજી શ્વરદાસજીનાં કુંવરી લીલાજીવા, છઠાં રાણી ચુડાસમા ભીમજી
ભોજાજીનાં કુંવરી પદમાજીવા કે જેનાથી કુમાર પુંજાજી તથા અદાજીનો જન્મ થયો, સાતમાં રાણી
મેતલીના વારૈયા સુરસિંહજી હાવાજીનાં કુંવરી રાહકુંવરવા કે જેણે કુમાર જીવાજી તથા અસ્થરાજી
ઉપરાંત કુંવરીશ્રી આહુવાને જન્મ આપ્યો; એ આહુવાનાં લગ્ન મોરવીના જાહેજા અલીયાજી સાથે
કરવામાં આવ્યાં. આઠમાં રાણી ચંડીસરના રાવલ વીરભાળજી ચન્દ્રભાળજીનાં કુંવરી લીલાજીવા
કે જેનાથી કુમાર રઘાજીનો જન્મ થયો. નવમાં રાણી જાહેજા ભાળજી રાવાજીનાં કુંવરી સોના-
જીવા કે જેણે કુમાર મોહજી, તમાચીજી તથા વમજીને જન્મ આપ્યો. દશમાં રાણી અલ્લાના
રાઠોડ રાયભાળજી અંદરજીનાં કુંવરી અદીવા કે જેનાથી કુમાર સુજાજીનો જન્મ થયો. અગ્યા-
રમાં રાણી કંથકોટના દેદા ભીમજી મુલ્લુજીનાં કુંવરી લાહકુંવરવા કે જેણે કુમાર મુલ્લુજીને જન્મ
આપ્યો અને વારમાં રાણી મોળપરના ગોધારી રામજી અદાજીનાં કુંવરી રૂપાજીવા કે જેનાથી
જેસંગજી નામના કુમારનો જન્મ થયો.+

વિ. સં. ૧૭૯૭ માં ઠાકોર કરણસિંહજીનો સ્વર્ગવાસ થતાં પાટવી કુમાર અભયસિંહજી
થાન લલતરના રાજતરુત પર બેઠા. તેઓના ન્હાના ભાઈઓમાંથી અદાજી, પુંજાજી, મોહજી તથા
લાલાજીને ગામ કેશરીઆ, માલીકા અને ઢાંકી; વમજીને કારેલા તથા મુલ્લુજીને સદાદ અરહું. એ
રીતે વિ. સં. ૧૭૯૪ માં કરણસિંહજીની હયાતીમાં જ ગરાસ મઠી ગયો હતો.

કહે છે કે ઠાકોર અભયસિંહજીના વલતમાં જૂનાગઢનું લડકર જોરતલવી નામનો નવો
કર ઉઘરાવવા નિકળેલું તે ફરતું ફરતું થાન આવી પહોંચ્યું. અભયસિંહજીએ ઉક્ત કર આપવાની
ચોક્કસી ના કહી, જેથી જૂનાગઢની ફોજે લૂંટફાટ શરૂ કરી અને ગઢ થાનના દરવજામાંથી સુ-

+ શ્રી ક્ષાલાકુલના વારોટના ચોપડામાં ઠાકોર કરણસિંહજીના કુમાર ૧૧ ના નામો
નીચે મુજબ છે. અભેરાજજી, રઘોજી, પુંજોજી, અદોજી, મોહજી, વામણીઓજી, જીવણજી, મુલ્લુજી,
લાલોજી, સુજોજી અને મુલ્લોજી.

શોભિત આરકાના પત્થરો ઉલ્ખેહી જૂનાગઢ ઉપાડી ગયા. આથી ઠાકોર અભયસિંહજીએ અત્યન્ત ક્રોધાયમાન વની જૂનાગઢ સાથે વારવટું સેડવા માંડ્યું. તે એટલે સૂધી કે એક વચ્ચત મારવા મરવાનો નિશ્ચય કરી તેઓ શસ્ત્રવંધ ગુપ્ત વેશે નવાવ સાહેવના મહેલમાં દાખલ થયા અને શયનશુભનમાં નિવૃત્તિથી સૂતેલા નવાવની છાતી પર ચઢી વેઠા, વાદ તેઓને સ્વંરની અળીથી જાગૃત કરી જીવ લેવાનો ભય વતાવ્યો. આશ્ચર્યને પ્રાપ્ત થયેલા નવાવસાહેવ ઠાકોર અભયસિંહની હિમ્મત પર આફરીન વની તથા તેઓને આશું સાહસ સેડવાનો સવ્વ પૂઠી ગઢથાનના દરવજ્જાની કમાનના આરકાના પત્થરો ત્યાં પહોંચાડી આપવા વચન આપ્યું. એજ વચ્ચતે અભયસિંહજી અગાઉથી સજ્જ કરાવી રાખેલા અશ્વપર આરુઢ થઈ પોતાના રાજ્યમાં આવી પહોંચ્યા. ત્યારવાદ નવાવશ્રીએ આપેલ વચન મુજબ પત્થરોને થાનમાં પહોંચતા કર્યા અને દરવાજાની અંદર જેમ હતા તેમ ગોઠવી દોવા. વાદ અભયસિંહજીની માગનીથી સુદ નવાવસાહેવે પોતાને હાથે એ પત્થરોપર ચુનાનો વાટો આપ્યો. આ પ્રસંગે નામદાર નવાવસાહેવની તેમજ તેઓના લડકરની ઠાકોર અભયસિંહજીએ અતિ ઉત્તમ પ્રકારે આગતાસ્વાગતા કરી હતી. ડ્યારે નવાવસાહેવ તરફથી થયેલા અપમાનનો વડલો વઘ્યો ત્યારેજ વીરવર અભયસિંહજી સંતુષ્ટ થયા, તેઓનાં લગ્ન છ સ્થલે થયાં હતાં. પહેલાં રાણી ગાંગડના વાઘેલા સગરામજી નારણજીના કુંવરી અજવકુંવરવા કે જેનાથી પાટવીકુમાર રાયધરજી તથા ફટાયા હરધોલજી અને રાયવજીનો જન્મ થયો. વીજાં રાણી વરસોડાના ચાવડા સુમરાજી દલાજીનાં કુંવરી ચાંપાજીવા, ત્રીજાં રાણી મોધરના મહિડા મુલ્લજી જયમલ્લજીનાં કુંવરી આનંદકુંવરવા, ચોથાં રાણી જાહેજા સદાકુંવરવા કે જેનાથી કુમાર કશીયાજીનો જન્મ થયો. પાંચમાં રાણી ગાંગડના વાઘેલા સુજાણસિંહજી રામસિંહજીનાં કુંવરી સદાકુંવરવા અને છઠ્ઠાં રાણી મહીયાદના ચુડાસમા કંથડજી મોજાજીનાં કુંવરી કરણીજીવા હતાં કે જેણે કુમાર સાહેવજી તથા કુંવરીશ્રી અમરકુંવરવાને જન્મ આપ્યો હતો. એ અમરકુંવરવાનો વિવાહ ઉદયપુર મેવાડના મહારાણા જગતસિંહજી સાથે કર્યો હતો અને તેનાથી અરશીજી નામના કુમારનો જન્મ થયો હતો, કે જે મહારાણા જગતસિંહજીના પાટવીકુમાર પ્રતાપસિંહજી તથા તેના કુમાર રાજસિંહજી પછી ઉદયપુરની રાજગાદીએ વેઠા હતા.

વિ. સં. ૧૮૨૫ માં ઠાકોર અભયસિંહજી સ્વર્ગવાસી થતાં તેઓના પાટવીકુમાર રાયધરજી ધાન લલ્લતરની રાજગાદીએ વેઠા. એજ વર્ષે તેઓના યાદ હરધોલજી તથા રાયવજીને ગામ “કલમ”, સાહેવજીને અરધું “સદાદ” તથા કશીયાજીને ગામ “કહુ” ગરાસમાં મળ્યું.

ઠાકોર રાયધરજીનાં લગ્ન આઠ ઠેકાણે થયાં હતાં. તેમાંનાં પહેલાં રાણી સ્વારકીયાના જા-

डेजा आसाजी रणमलजीनां कुंवरी रुपकुंवरवा के जेनाथी सगरामजी तथा चांदाजी नामे वे कुमार तथा अदीवा नामनां कुंवरीनो जन्म थयो. ए अदीवानां लग्न मोरवीना जाडेजा पचाणजी साथे कर्यां हतां. वीजां राणी देदा खेताजी मांढणजीनां कुंवरी सुजानकुंवरवा के जेणे कुंवरीश्री वाजीवा तथा सदुवाने जन्म आप्यो. सदुवाने पण मोरवीना जाडेजा पचाणजी साथे परणाव्यां हतां. वीजां राणी अलीयाना राठोड गयसिहजी राणाजीनां कुंवरी अदीवा, चोथां राणी राणा चांदाजी अ-भेराजजीनां कुंवरी लाडकुंवरवा के जेनाथी फइवा नामना कुंवरीनो जन्म थयो. ए फइवानां लग्न राजकोटना ठाकोरसाहेब साथे थयां हतां. पांचमां राणी परवडीना चुडासमा मेरुजी रायमलजीनां कुंवरी राजकुंवरवा के जेणे कुमार अखेराजजी तथा कुंवरीश्री जीजीवाने जन्म आप्यो. ए जीजीवाने राजकोट ठाकोरना पाटवीकुमार बाबाजीराज साथे परणाव्यां हतां. छट्ठां राणी बढवाणनां गाज-णीया कल्याणजी धीगाजीनां कुंवरी अदीवा, सातमां राणी पछेगामना रावळ बाछाजीनां कुंवरी वखतकुंवरीवा अने आठमां राणी जाडेजा कुंभाजी विभाजीना कुवरी रतनकुंवरवा हतां के जेनाथी कुमार गोडजीनो जन्म थयो हतो.

ठाकोर रायधरजीना वखतमां कोळी लोकोए वंड उठाव्युं हतुं, ए बळवाखोरोने रायधर-जीए समशेरनो स्वाद चखाडी शान्त कर्या हता. तेओना स्वर्गवास पछी कुमार सगरामजी तख्त्तन-शीन थया, तेओना भाइओमांथी गोडजीने गाम “ओळक” तथा अखेराजजीने गाम “इंगोडो” गरासमां मळ्युं.+

सगरामजीनां लग्न चार स्थळे थयां हतां; तेओनां पहेळां राणी मुळीना परमार शेशमा-लजी कल्याणजीनां कुंवरी फुलजीवा हतां अने तेनाथी फइवा तथा अमजीवा नामे वे राजकुमारी-नो जन्म थयो हतो. वीजां राणी बढवाणना गाजणीया सांगाजी नाथाजीनां कुवरीने अनुपकुंवरवा हतां अने तेणे एक जीजीवा नामनां कुंवरीने जन्म आप्यो हतो के जेनां लग्न कच्छ देशमां तेराना जाडेजा जुवेरजी साथे थयां हतां. वीजां राणी रोझकाना चुडासमा मुळुजीनां कुंवरी रायवा तथा चोथां राणी अलवाना राठोड बादरजी अरजणजीनां कुंवरी सदुवा हता. ए वन्ने राणीओने कांइ संतति थइ न हतो.

१ श्री झालाकुळना वारोटना चोपडामां सगरामजी कुंवरपदे स्वर्गवासी थया हता एम लखेलुं छे. + ए गरास वि. सं. १९३६ मां अपायो हतो.

वि. सं. १८५४ मां सगरामजीनो अपुत्र स्वर्गवास थतां तेओना भाइ चांदाजी (चन्द्र-
सिंहजी) थान लखतरना गादीपति थया. तेओ वढवाणना गाजणीया भेमजी जेतसिंहजीनां कुंवरी
अमरकुंवरवाने अळवाना राठोड अदाजी रामाजीनां कुंवरी वदनकुंवरवाने, पेथापुरना वाघेला
भगाजी खेमाजीनां कुंवरी साहेबकुंवरवाने, खरडना चुडासमा मेघराजजी जेतसिंहजीनां कुंवरी
दगुजीवाने तथा लीवोद्राना वाघेला वादरजी फतोसिंहजीना कुंवरी खुमानवाने परण्या; परंतु ए
पांचे राणीओमांथी एकेने कांइ संतान न थयुं. छेवटे छठां राणी पीढरवाना वाघेला जसकरणजी
उमेदासिंहजीनां कुंवरी वाजीवाने परण्या हता, तेनाथी कुमार पृथीराजजीनो जन्म थयो.

ठाकोर चन्द्रसिंहजीना स्वर्गवास पछी वि. सं. १८६९ मां उम्मरलायक थएला कुमार
पृथीराजजी थान लखतरनी गादीए वेठा. ज्यारे ए सगीर वयना हता, त्यारे एओना मातुश्री
बाजीबाए दश वर्षे पर्यन्त दृढतापूर्वक राज्यनो तमाम कारोवार चलाव्यो हतो, ए उपरथी सिद्ध
घाय छे के ठाकोर चन्द्रसिंहनो स्वर्गवास वि. सं. १८५९ मा थयो होवो जोइए. ज्यारे पृथीराज-
जी न्हानी उम्मरना हता, त्यारे आजुवाजुनां राज्यो लखतरने स्वाधीन करवानी लालसाथी उपरा-
उपर हल्लो करता हता, जेथी एक जवरी लागवगवाळा हीरजी नामना खवासने लखतरनो राज्य
कारभार सोंपवामां आय्यो; एणे एक वर्ष सुधी तो राज्यनी सारो सेवा वजावी, पण बीजे वर्षे
एनी बुद्धिमां फेरफार थइ गयो अने राज्यने पचावी पाढवा माटे ए अनेक प्रकारना यत्न
करवा लाग्यो.

ठाकोर चन्द्रसिंहजीना समयमांज मुगललोको तदन पढती दशाए पहोंची चुक्या हता,
मराठाओनुं प्रावलय दिवसे दिवसे वधतुं जतुं हतुं, काठियावाड मांहेना दरेक राज्यो पासेथी मरा-
ठाओ पेशकसी तथा जूनागढना नवाव जोरतलवी लेवा निकळता, परंतु वधा राजाओ तरफथी
ए रकम सुलेह शान्तिपूर्वक वसुल थइ होय एवो प्रसंग जवळेज जोवामां आवे छे, कारण के ते
वरखतना राजपूत राजाओ वहादुर, उत्साही अने युद्धकुशल हता. परंतु ज्यारे ठाकोर पृथीराज-
जी लखतरनी गादीपर आव्या त्यारथी जमानामां जवग विपर्ययनी शरुआत थइ होय एवुं जणाय छे.

हीरजी खवासना कारभारथी कंटाळी गएला ठाकोर पृथीराजजी नामदार गायकवाड
सरकारना आश्रय अर्थे वडोदरे पधार्या. श्रीमान् गायकवाड सरकार गोविन्दरावनां राणी श्रीमती
गेनाबाइने ठाकोर पृथीराजजी व्हेन कही बोलावता एम केटलाएकनुं कहेवुं छे. नामदार गायकवाड
सरकारे सुवा वाबाजी आपाजी के जेने काठियावाडनी खंडणी उवराववा माटे नियत कोरला हता,

તેને ઠાકોર પૃથીરાજજીની સહાયતાએ મોકલી આપ્યા. એ વખતે લખતરનું ગજ્ય હીરજી સ્વાસના દેણામાં દવાણું હતું; જેથી વાવાજીએ પ્રથમ તો હીરજી સ્વાસની છેળી રકમ ચુકતે હિસાબે ચુકવી તેને થાન લખતરમાંથી હદપાર કર્યો અને ત્યારવાદ લખતર સ્ટેટ ઉપર નામદાર ગાયકવાડ સરકાર તરફથી ધીરેલી રકમ વસુલ થતા સુધી એ તાલુકાને વિ. મં ૧૮૬૨ માં ગાયકવાડી જપ્તીના વહીવટ તલે રાખવામાં આવ્યો. એ અરસામાં નામદાર અંગ્રેજ સરકારે ગુજરાતના ઘણાં પ્રદેશમાં પોતાની હકુમત જમાવી દીધી હતી; તો પણ પેશવા તથા ગાયકવાડનાં લઝકરો આસપાસનાં દેશી રાજ્યનો અંદર દરવર્ષે પેશકસી ઉઘરાવવા નિકળતા; અને એથી ક્યાંક ક્યાંક યુદ્ધનો પ્રસંગ પણ આવી પડતો, સુલેહનો ભંગ થવાથી વખતે બ્રિટીશ પ્રજાને પણ વિપત્તિ વેઠવી પડતી. આવાં અનેક કારણોને લક્ષમાં લઈ નામદાર કર્નલ વૉકર કે જે તે વખતે વડોદરાના રેસીડન્ટ હતા, તેઓએ પોતાની દરમીયાનગીરીથી દરેક રાજ્યની વાર્ષિક પેશકસીનો આંકડો પાડી આપવાની દરખાસ્ત કરી. એ દરખાસ્ત નામદાર ગાયકવાડ તથા પેશવા સરકાર તરફથી અમદાવાદ ખાતે નિયત થયેલા સૂબા ભગવંતરાવે સ્વીકારી; એથી મે. કર્નલવૉકર કાઠિયાવાડ રાજાના સૂબા વાવાજી આપાજીની સાથે પ્રથમ શાલાવાડમાં આવ્યા. અને એણે જે કાયમી વંદોવસ્ત કર્યો તે અઘાપિ “ કર્નલવૉકરનો વંદોવસ્ત ” એવી સંજ્ઞાથી ઓળખાય છે.

પ્રથમ શાલાવાડ વીરમગામના તાવામાં હતું, તેથી પેશકસીનો રકમ પણ ત્યાંજ ભરવામાં આવતી. લખતર તથા થાન એ બે જુદાજુદા તાલુકા ગણાતા. થાનની પેશકસી લઝકર દ્વારા લેવામાં આવતી, પરંતુ નામદાર વૉકર સાહેબે રાજ્યના એ બન્ને વિભાગને એકત્ર ગણી જોરતલવીની રકમ સહિત એકંદર રૂ. ૭૩૫૧ સંસ્થાન લખતરમાંથી લેવાનો ઠરાવ કર્યો. એ વખતે લખતર માથે ગાયકવાડી જપ્તી હતી અને ત્યાંનો વહીવટ વાવાજી આપાજીનાં માણસોને હાથ હતો. જતે દહાડે ગાયકવાડે જે પેશવાના ભાગની પેશકસીનો રજારો રાખ્યો હતો તેની મુદત પૂરી થઈ ગઈ જેથી ગાયકવાડનો વહીવટ સમાપ્ત થયો અને પેશવાના અધિકારીઓ પેશકસીનો જુદી ઉઘરાણી કરવા લાગ્યા. નામદાર અંગ્રેજસરકારને ઇ. સ. ૧૮૧૮ માં થયેલી દ્વીટી મુજબ પેશવાઈ હક પ્રાપ્ત થવાથી પેશકસી ઉઘરાવવાનું કામ બ્રિટીશ અમલદારોને હાથ ગયું. એ વખતે ઠાકોર પૃથીરાજજી દેણાથી મુક્ત થઈ ગયા હતા, જેથી તેઓએ પોતાનું રાજ્ય પાછું મેલવવા નામદાર ગાયકવાડસરકારને અરજ કરી. ગાયકવાડસરકારે લખતરમાંથી જપ્તી ઉઠાવી લેવાનો હુકમ ફરમાવ્યો. એ હુકમને આધારે ઠાકોર પૃથીરાજજીને થાન તથા લખતરનો તાલુકો પાછો મળ્યો; પરંતુ વાવાજી આપાજીનાં માણ-

સોળ વાંડ, લીલાપુર અને કીશોલ વગેરે આઠ ગામોનો કવજો છોડ્યો નહિ, જેથી ઠાકોર પૃથીરા-જજીઈ નામદાર ગાયકવાડસરકાર હજુર ઉપરાઉપર અરજીઓ મોકલવા માંડી. તેવામા ઇ. સ. ૧૮૨૦ માં ગાયકવાડે પોતાની પેશકસી ઉઘરાવવાનો હક્ક નામદાર બ્રીટીશ સરકારને દ્રીટીની રૂપ સોંપી આપવાથી આજ્ઞા કાઠિઆવાડમાં અંગ્રેજ સરકારનો અમલ શરુ થયો અને ઇ. સ. ૧૮૨૨ માં એજન્સી સ્થાપના થઈ. તથા મે. પોલીટીકલ એજન્ટ નામના એક બ્રીટીશ અમલદાર કાઠિઆવાડ સ્થાતે નીમાયા. તેઓની કોર્ટમાં ઠાકોર પૃથીરાજજીઈ પોતાના હક્ક સંવંધી લડત જારી રાખી. પરંતુ દૈવયોગે એનું પરિણામ જોયા વિનાજ વિ. સં. ૧૮૧૧ માં ઠાકોર પૃથીરાજજીનો સ્વર્ગવાસ થયો તેઓના પહેલાં રાણી મુઝીના પરમાર કાકાજી જસાજીનાં કુંવરી પ્રતાપકુંવરવાથી કુમાર જાલ્મિસિંહજી, અમેસિંહજી, શેખમાલજી તથા વજેરાજજીનો જન્મ થયો હતો. + અને ત્રોજાં રાણી ચરાડીના ગાજળીયા માનાજીનાં કુંવરી કેશાવાને કાંઈ સંતતિ ન હતી.

ઠાકોર પૃથીરાજજી પછી વિ. સં. ૧૮૧૧ માં શ્રીમાન વજેરાજજીનો થાન લખતરની રાજગાદીપર અભિષેક થયો. તેઓનાં લગ્ન ત્રણ સ્થળે થયાં, તેમાના પહેલા રાણી લીંવડાના ગોહિલ અજુભાઈ લાલાજીના કુંવરી રૂપાલીવા કે જેનાથી કુમાર અલ્ખરાજજી તથા કર્ણસિંહજી અને કુંવરીશ્રી જીજીવાનો જન્મ થયો. બીજા રાણી વઢાના ગોહિલ હરભમજીનાં કુંવરી માજીવા અને ત્રીજાં રાણી કુળાના મહીડા વાવાજીનાં કુંવરી સુરજકુંવરવા હતાં. એ વખતે કાંઈ સંતતિ હતો નહિ.

ઠાકોર વિજયરાજજી ગાદીએ વેઠા પછી એકાદશ વર્ષ પર્યન્ત રાજ્ય સુખનો ઉપભોગ કરી વિ. સં. ૧૯૦૭ ઇ. સ. ૧૮૪૬ ના જુન માસની તા. ૧૫ મીએ પોતાની પાછળ માત્ર છ માસની વયના એક કુમારને મૂકી વૈકુંઠવાસી થયા.

વિ. સં. ૧૯૦૨ ના જેઠવદી ૬ ને દહાડે કુમાર કર્ણસિંહજીનો માત્ર છ મહિનાની ઉંમરે થાન લખતરની રાજગાદીએ અભિષેક કરવામાં આવ્યો તેઓનો જન્મ થાન મધ્યે ઇ. સ. ૧૮૪૬ ના જાન્યુઆરીની તા. ૧૦ મીને દિવસે થયો હતો.

એ વાલવયના ઠાકોરસાહેવને લઈ રાજમાતા શ્રી રૂપાલીવા થાનથી લખતર રહેવા પધાર્યા. એ વખતે કાર્યભારની અવ્યવસ્થાને લીધે રાજ્યની તેમજ તાવાનાં ગામોની સ્થિતિ તદ્દન નવલી બની

+ શ્રી શાલાકુલના બારોટના ચોપડાની અંદર પૃથીરાજજીના કુમાર જાલ્મિસિંહજી, દાદોજી ઉર્ફે વજેરાજજી તથા શેખમાલજી એ રીતે ત્રણ નામો આપેલાં છે.

ગઈ હતી. ખાયાતો, સેદૂતો તથા અન્ય રાજપૂતો રાજ્યની કેટલીએક ભૂમિને દવાવો વેઠા હતા. એ ભૂમિ રાજમાતા શ્રી રૂપાલીવાળે લઈત શક્તી કરી જેને પરિણામે ઇ. સ. ૧૮૪૯ માં લીલાપુર તથા ઇ. સ. ૧૮૫૯ માં કીશોલ અને રૂપાવટી વગેરે નામો સંસ્થાન લખતરને સોંપી દેવામાં આવ્યા. માત્ર એક વાંટુના કવજા વાવતની લઈત ચાલુ રહી.

યોગ્ય અવસ્થાએ પહોંચેલા ઠાકોર શ્રી કર્ણસિંહજીએ વિ. સં. ૧૯૨૬ માં સ્વતંત્રપણે રાજ્યનો કાર્યભાર ચલાવવા માંડ્યો અને વાંટુ વાવતની તકરારને મ્હોટા પાયાપર લાવો મૂકી. રાજ્યને સુસમૃદ્ધ બનાવનાર તથા રાજ્ય વહીવટની કેટલીએક ઉમદા પદ્ધતિઓને પ્રચલિત કરનાર રાજમાતાશ્રી રૂપાલીવા રાજ્યની લગામ પોતાના સુપુત્રને સોંપી વિ. સં. ૧૯૩૩ માં સ્વર્ગવાસી થયાં. એ વખતે ઠાકોર સાહેવશ્રી કર્ણસિંહજીનો યુવાવસ્થા હતી. તેઓએ રાજકાજનો ઉત્તમ રીતે અનુભવ મેળવેલો હોવાથી રાજ્યની આમદાનીમાં દિનપ્રતિદિન વૃદ્ધિ થવા લાગી અને પ્રજા પણ સર્વ પ્રકારે સુખચેનમાં દિવસો ગુજારવા લાગી.

નામદાર બ્રીટીશ સરકારે દેશી રજવાડાઓમાં હમેશા સુલેહ શાન્તિ સચવાય એવા ઇરાદાથી દરેક રાજ્યની સીમા નક્કી કરવા માટે એક કમીટી નીમી, તેની સાથે બ્રીટીશ રાજ્ય સાથે ક્યા ક્યા સંસ્થાનના સીમાડાઓ મળે છે એની પણ ચોખવટ કરવા અન્ય કમીટીને યોજી.

ઠાકોરશ્રી કર્ણસિંહજીએ એ ઉભય કમીટીઓ દ્વારા વોજાં રાજ્યોની માફક પોતાના રાજ્યની સીમા સંબંધી ચોખ કરી લીધી. ત્યારવાદ તાવાના ખાયાતો તેમજ મૂલ ગરાસીઆઓના હક મુકર કરવા માટે કાઠિયાવાડનાં સમગ્ર રાજ્યોની સમ્મતિ થતાં રાજ્યસ્થાનિક કોર્ટની સ્થાપના કરવામાં આવી, એ વખતે ખાયાતી તથા મૂલ ગરાસીઆની સોમાનો સુલેહ શાન્તિથી ફડચો થયા વાદ દરેકના હકનો નોંધ થઈ, કે જેનો હાલમાં “ હકપત્રક ” એવા નામથી સહુ કોઈ વ્યવહાર કરે છે. એજ અરસામાં શ્રીમાન્ ઠાકોર સાહેવે ચાલસા ગામોનો સર્વે કરાવી દરેક સ્થળે વીઘોટીનો વહીવટ શરૂ કર્યો તથા રાજ્યની સ્થિતિ તપાસવા માટે દરેક ગામોમાં જાતે ગયા અને સેદૂતવર્ગની સુશી પ્રમાણે વીઘોટીના આંકડા મુકર કરી આપ્યા. સેતીવાડીમાં સુધારો થવાથી રાજા તથા પ્રજા વચ્ચેને લાભ થયો. મે. કર્નલવૉકરના વંદોવસ્ત વચ્ચે ધાન લખતરની આમદાની રૂ. ૨૫૦૦૦ ની અંકાઈ હતી, પરંતુ હાલ એ સંસ્થાનની આવક આશરે રૂ. ૧૦૦૦૦૦ એક લાખની ળેચાય છે. શ્રીમાન્ ઠાકોર સાહેવશ્રી કર્ણસિંહજીએ સેતીવાડીની વિશેષ આવાદી અર્થે કેટલેક સ્થળે જલના બંધ બંધાવ્યા તેમજ સંસ્થાન લખતર તાવાનો પ્રદેશ કે જ્યાં પીવાનું પાણી પણ મહા મુશ્કેલીએ મળે

છે ત્યાં ઠામઠામ કુવાઓ તથા તઢાવો યોદાવ્યાં, તથા યુદ લલતરમાં મોતીસર અને સરધરા નામનાં વે મ્હોટાં તઢાવો રા ૫૦૦૦૦ ને યર્વે તૈયાર કરાવ્યાં, તેમાં તઢાવ મોતીસરની અંદર આરા ઉવારા વંધાવી પ્રજા માટે અપૂર્વ સુલ્લનું સાધન કરી આપ્યું. ં ઉપરાંત પ્રજાવર્ગમાં વિદ્યાની વૃદ્ધિ ધાય ંટલા માટે ગુજરાતી નિશાઢો, શારીરિક સંપત્તિના સંરક્ષણ માટે ંક સાર્વજનિક હોસ્પીટલ અને કોઈ પળ અનીતિનો ભોગ ન થઈ પડે ંટલા માટે ંન્સાફી કોર્ટોની સ્ટેટ તરફથી સ્થાપના કરવામાં આવી; છતાં અન્તિમ અપોલ શ્રીમાન્ ઠાકોર સાહેવ જાતે સાંભલે છે અને ંયોગ્ય ંન્સાફ આપે છે. તેમજ હમેશાં સવારના દશ વાગ્યાથી સાંજના પાંચ સુધી નિયમિત રાજ્યનું કામકાજ કરે છે. સ્ટેટના પ્રમાણમાં રૈયતના સંરક્ષણને માટે પોલીસ વોરેનો વંદોવસ્ત પ્રશંસાપાત્ર છે.

નામદાર ઠાકોરસાહેવશ્રી કર્ણસિંહજી ગુજરાતી તથા વ્રજભાષાનું સારું જ્ઞાન ધરાવે છે. પોતે વિદ્યાવિલાસી હોવાને લીધે કાવ્ય ઉપર વિશેષ અભિરુચિ રાલે છે અને મન, વચન તથા કર્મમાં પવિત્ર રહી વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના અનુયાયી હોવાથી નિગંતર પ્રભુસેવાપરાયણ રહે છે. તેઓશ્રીના દરવારમાં માન્યવર વલ્લભી સંપ્રદાયની પદ્ધતિ મુજવ પ્રભુશ્રી રણછોડજી મહારાજની સેવા થયા કરે છે. તેના નેક, સામગ્રી તથા ઉત્તમવ વૈભવનું તમામ યર્વ સ્ટેટ ઉપર છે. પરંતુ ં યર્વનો વિશેષ ભાર રાજ્યને ઉઠાવવો ન પડે ંટલા માટે તેઓશ્રી ં મહારાજશ્રી રણછોડજીની ંકત્ર થઈલી સી-લીકમાંથી ગામ માલીકાનો વાંટો મૂલ ગરાશીઆ પાસેથી વેચાણ લીધેલો છે. ંની ઉપજ હાલ રાજ્યની તીજોરીમાં શ્રીરણછોડજી મહારાજને નામે જમા થાય છે. અને વર્ષ આલરે થઈલું યર્વ લાદ કરતાં વધેલી ં રકમ ં યાતાના ટ્રસ્ટીઓને રાજ્ય તરફથી સોંપી આપવામાં આવે છે. તેની સાથે પ્રગણાની જે જકાત ઉપજે છે, તે ઉપર સેંકહે અઢી ટકા અને લલતર શહેરની જકાતમાંથી પળ અમુક લાગો શ્રી રણછોડજી મહારાજની સેવા અર્થે નાંલવામાં આવ્યો છે, જેથી ં યાતાનાં યર્વનો વિશેષ વોજો રાજ્યકોષપર રહેતો નથી.

રાજ્યમાં યેતીવાડીની તેમજ પ્રજાની જેમ જેમ આવાડી થતી ગંઈ તેમ તેમ વેપાર પળ અનુ-ક્રમે વધવા લાગ્યો. રૂની પેદાશ વધતાં દરવારશ્રીની સહાયતાથી સારા પાયા ઉપર ંક જીર્નિંગ ફેક્ટરી સ્થાપવામાં આવી. ંથી વેપારીવર્ગને સારો લાભ મલવા લાગ્યો. પૂર્વે લલતરની સ્થિતિ ંક સાધારણ ગામઢાં જેવી હતી, તે આસ્તે આસ્તે સુધરતાં સુધરતાં શહેર વની ગયું, વસ્તીનો વધારો થયો. બજાર તથા રસ્તાઓની સાથે ઠામ ઠામ પાકી વાંધળીનાં ગૃહો વંધાઈ ગયાં. શ્રીમાન્ ઠાકોરસાહેવે રૂપિઆ ંકલાલને યર્વે ં શહેરને ફરતો ંક મજવૂત કિલ્લો વંધાવ્યો. તેમજ રૂપિઆ

પાંત્રીશહજારને સ્વર્ચે થાનમાં એક વિશાલ રાજ્યમહેલ તૈયાર કરાવ્યો. તેઓ પૂરેપૂરા ધર્મચૂસ્ત છે, છતાં અન્ય ધર્મનો કદી પણ અનાદર કરતા નથી. તેઓજ લઘ્વતરમાં મુસલમાન તથા જૈનના દેવાલયોમાં મદદ આપેલી છે, તેમજ વિ. સં. ૧૯૩૨ માં સુપિઆ દશહજારને સ્વર્ચે એક શિવમંદિર વંધાવી તેમાં મહાદેવ કર્ણેશ્વરની સ્થાપના કરાવેલી છે અને સ્વામીનારાયણ મંપ્રદાયવાળાઓને પણ એવીજ રીતે સહાયતા આપેલી છે. તેઓ દરેક ધર્મના આચાર્યોને સારું માન આપે છે. આથી ત્યાંની હિન્દુ તથા મુસલમાન એ બન્ને કોમ નામદાર ઠાકોરસાહેબને પોતાના પિતાતુલ્ય પ્રમાણે છે. ટુંકામાં તેઓની રાજનીતિ નિર્વિવાદ વચાળવા લાયક છે; વિ. સ. ૧૯૫૧ માં થાન તથા લઘ્વતરની પ્રજા, સ્વેતીવાડી અને રાજ્યકોષની સ્થિતિ વહુજ આવાદ વની ગઈ.

શ્રીમાન્ ઠાકોરશ્રી કર્ણસિંહજીનો પ્રથમ વિવાહ વેલાના જાડેજા ફલ્ગી અમેસિંહનાં કુંવરી જામવા સાથે, વીજો વિવાહ દરેડના ગોહેલ કુશલસિંહ પત્તાભાઈનાં કુંવરી વાજીવા સાથે, ત્રીજો વિવાહ મેલાના જાડેજા ભૂપતસિંહ સામતસિંહના કુંવરી ફડવા સાથે, ચોથો વિવાહ હીંવડાના ગોહિલ પ્રતાપસિંહજી અજાભાઈનાં કુંવરી ધનુવા સાથે, પાંચમો વિવાહ મુઝીના પરમાર કલાભાડ જીવાભાઈનાં કુંવરી અજુવા સાથે, છઠ્ઠો વિવાહ હીંવડાના ગોહિલ પ્રતાપસિંહજીના કુંવરી રામવા સાથે, અને સાતમો વિવાહ થરાદના વાઘેલા વનાજી કરણજીનાં કુંવરી રાજુવા સાથે થયો. તેમાંના ચારનો સ્વર્ગવાસ થયો. માત્ર રાણી રામવા સાહેબ, રાજુવા સાહેબ તથા ફડવા સાહેબ એ ત્રણ ઠાક હયાતો ભોગવે છે. તેમાંના રાણીશ્રી રામવા સાહેબે કુમાર વલ્લવીરસિંહજી, માનસિંહજી તથા ભગવતસિંહજી ઉપરાંત કુંવરીશ્રી સુંદરવા તથા માજીરાજવાને જન્મ આપેલો છે. રાજકુમારી સુંદરવા સાહેબને પોરવંદરના દાનવીર મરહુમ મહારાણાશ્રી ભાવસિંહજી સાથે પરણાવ્યાં હતાં, હાલ એ વાઈશ્રી હયાત નથી. એઓનાં માતૃશ્રી રામવા સાહેબ પણ વિ. સં. ૧૯૫૯ ના ભાદરવા સુદિ ૧૧ ને દિવસે વૈકુંઠવાસી થયાં.

પાટવીકુમાર વલવીરસિંહજીનો જન્મ વિ. સં. ૧૯૩૭ ના પોષ સુદિ ૧૧ ને દિવસે થયેલો છે.

શ્રીમાન્ ઠાકોરશ્રી કર્ણસિંહજી કિશોરવયમાં પોતાનાં માતૃશ્રી રૂપાલીવા સાહેબ સાથે વિ. સં. ૧૯૧૮ માં કાશીની યાત્રાએ પગરસ્તે પધાર્યા હતા. એ વખતે તેઓનો સાથે ૫૦૦ માણસો, ૬૦ અશ્વ, ૪ રથ, ૨ સીગ્રામ અને ૨ મીયાના હતા. પુષ્કરજી, મથુરાંજી, પ્રાગરાજ, ઉજ્જેન તથા રેવાજીનો યાત્રાઓ કર્યા બાદ નામદાર ઠાકોર સાહેબ ઉદયપુર, જ્ઞાલરાપાટણ, કોટા તથા વઢોદરાના

મહારાજાઓની, મુલાકાત લેતા લેતા વિ. સં. ૧૯૧૯ માં પાછા લખતર પધાર્યા. તેઓ વિ. સં. ૧૯૩૬ માં દ્વાદશંડી વેજનાથ, પ્રાગરાજ, કાશી, મથુરાં વગેરેની યાત્રા કરી. પાછા વિ. સં. ૧૯૩૮ માં તેઓ મથુરાં, હરદ્વાર કુસ્થેત્ર તથા કાશીનો યાત્રા કરી આવ્યા, એમાં આશરે રૂ. ૧૦૦૦૦ સ્વર્ચ પયું હતું. તેઓ નામદાર ચોથીવાર અર્થાત્ વિ. સં. ૧૯૫૨ ના મહા શુદિ ૫ સોમવાર તા. ૩-૨-૧૮૯૬ ને દિવસે લગભગ સો માણસો સહિત ચાર ધામની યાત્રા અર્થે પધાર્યા. એ લાંબી મુદતના પ્રવાસ દરમીયાન રાજ્યના વંદોવસ્ત માટે તેઓશ્રીએ એ વખતના મે. પોલીટીકલ એજન્ટ હન્ટર સાહેબને મળી એક રાજ્યવ્યવસ્થાપક કાઉન્સીલ નીમી, તેમાં પ્રેસીડન્ટ તરીકે સંસ્થાન લીંબડીના મરહુમ ઠાકોર સાહેવશ્રી સર જમવતસિંહજીને નીમ્યા અને મેમ્બરો તરીકે સંસ્થાન લખતરના મુખ્ય કારભારી મી. મગનલાલ ત્રિભુવનદાસ, ન્યાય સ્વાતાના અધિકારી. મી. રુગનાથ શુશાલભાઈ, ભાયાતો તરફથી રાણાશ્રી કેપરીસિંહજી દાજીભાઈ કારેલા ભાયાત, સેદૂત અને પટેલવર્ગ તરફથી પટેલ કાનજી લાલજી તથા વેપારી અને માજનવર્ગ તરફથી શેઠ રાયચંદભાઈની યોજના કરી. રાજ્યના ચાલુ કામકાજની સત્તા મુખ્ય કારભારીને તથા સર્વોપરિ સત્તા લીંબડીના મરહુમ ઠાકોર સાહેબને સોંપવાનો ઠરાવ કર્યો અને તે મે. હન્ટર સાહેબને હાથે મંજુર કરાવ્યો.

શ્રીમાન્ ઠાકોર કર્ણસિંહજી ચારે ધામની યાત્રાઓમા લાઘો રૂપિઆના પુણ્ય દાન કરી તા. ૨૬-૩-૧૮૯૭ ના રોજ લખતર પધાર્યા. તેઓશ્રીએ પોતાના તેર માસ અને ત્રેવોશ દિવસ પર્યન્તના દીર્ઘ પ્રવાસ દરમીયાન રાજ્યનો વહીવટ સંતોષકારક રીતે ચાલેલો જોઈ એક જાહિર દરવાર ભર્યો અને વ્યવસ્થાપક મેમ્બરોને આશરે રૂ. ૫૦૦) ની કિમ્મતનો પોશાક આપી યાત્રામાં સાથે આવેલા અધિકારીઓને તેમજ અંગરક્ષકોને યથાયોગ્ય ઇનામ વહેંચી આપ્યાં. તેઓનું જીવન-ચરિત્ર યમુનાના જલ સમાન નિર્મલ તેમજ પવિત્ર છે, તેઓશ્રીએ વિ. સં. ૧૯૫૩ માં યાત્રાથી પધારી રાજ્યની લગામ હાથમા લીધા વાદ પોતાનાં સ્વર્ગસ્થ કુંવરી શ્રી સુંદરવાના સ્મરણાર્થે રૂ. ૧૦૦૦૦ દશહજાર સ્વર્ચી એક સુંદર દેવાલય વંધાવ્યું અને તેમાં વિ. સં. ૧૯૫૪ ના વૈશાખ વદિ ૭ ને દઢાઢે મહાલક્ષ્મી, મહાસરસ્વતી તથા મહાકાલીની મૂર્તિઓનું યથાવિધિ શ્રદ્ધાપૂર્વક સ્થાપન

૧. એ ચારે ધામની યાત્રાનો અહેવાલ ધાન લખતર રાજ્યના ઐતિહાસિક વૃતાન્તમાં સવિસ્તર ઉપાલેલ છે. ચાર ધામની યાત્રાએ જવાની ઉત્કંઠા ધરાવનારને એ પુસ્તક ઘણુંજ ઉપયોગી થઈ પડે એવું છે.

कथुं तेमज तेना कायमी निभाव उपरांत एक पाठशाळा खोली ब्राह्मणोना वाळकोने पदार्थानुं शिक्षण आपवा माटे रु. १०००० दशहजारनो बीजी रकम काढी.

वि-सं. २९५६ ना भयंकर दुष्काळ वखते श्रीमान् ठाकोरसाहेबे पोतानी प्रजाने निभाववा माटे ठाम ठाम कुवा तथा तळाव खोदाववानुं काम शरु कथुं; संस्थान लखतरनी समीपे एक मोतीसर नामे गहन तळाव खोदाव्युं अने तेमां पाणी लाववा रु. २५००० पचीशहजारने खर्चे सरधरा नामनुं म्होडुं तळाव खोदावी तैयार कराव्युं.

दैवो कोपथी कगाल बनी गएळा कृषिवलोने तगावो आपी तेमज भायातो तथा मुळ ग-राशीआओने नाणां धीर्यां. ए वखते एकंदर रुपिआ एकलाखथी वधारे रकम राज्यकोषमांथी काढवी पढी हती. वि. सं. १९५७-५८ मां पण नवळी स्थितिमां निमग्न थएळा कृषिवलोने वळद, बीज तथा अन्न विगेगे आपी टकावी राखवामां बीजा वेलाख रुपिआनुं खर्च वेठयुं हतुं. त्रणवर्ष पर्यन्त नामनी पण उपज राज्यमां जमा थइ नहोती, छतां राज्यवहोवटना तेमज राज्यकुटुम्बनां नियमित खर्चमां लेश पण न्यूनता न करी. गत वर्षोमां तेओ नामदारे पोतानी प्रशंमनीय देखरेख नीचे राजकारोवार चलावेलो हतो, जेथी राज्यने करजे नाणा लेवानी आवश्यकता न जणाइ. जो के ए वखत बहुज वारीक हतो, तोपण थान तावे महादेव त्रिनेत्रेश्वरना प्राचीन देवालयनो जीर्णोद्धार करवानी इच्छा थतां तेओश्रीए रु. ५०००० पचाशहजारने खर्चे असळ कोतरणीना कामवाळुं नमुनेदार देवालय बंधाववा मांडयुं अने तेनी देखरेख माटे रु. १५० ना पगारथी इन्जीनोयर मी. गजानन्द गोपाळनी नीमनोक करी. ज्यारे उक्त देवालयना जीर्णोद्धारनुं काम सम्पूर्ण थयुं, त्यारे श्रीमान् ठाकोरसाहेबे वि. सं. १९५८ ना श्रावणशुदि ५ ने दहाडे प्रासादप्रतिष्ठा करी अने एज स्थळे सहस्रचंडी करावी महान सुयज्ञ मेळव्यो

पाटवी कुमारश्री वळवीरसिंहजी, कुमारश्री मानसिंहजी तथा भगवतसिंहजी उम्मेरलायक थया, जेथी योग्य राज्यकन्याओ साथे तेओना लग्न करवा श्रीमान् ठाकोरसाहेबनी वृत्ति थइ, परंतु उपराउपर नवळां वर्षो आववाने लोथे लग्न महोत्सवमां खर्चवा धारेली म्होटी रकमनो संग्रह राज्यकोषमां न होवाने लोथे तेमज राज्य माथे करज करी एवा शुभ प्रसंगने साचववानुं पोताने अयोग्य जणातां ए वात बंध राखी हती. छेवटे वि-सं. १९५९ ना महा शुदि ४ ने रविवारे पाटवीकुमारश्री वळवीरसिंहनां लग्न धरमपुरना सूर्यवंशी

મહારાણાશ્રી મોહનદેવજીનાં બેન સુરજકુંવરવા સાથે તથા મુઝીના પ્રમારવંશીય ઠાકોરશ્રી હિમ્મત-સિંહજીનાં બેન બાઈસાહેવ સાથે મ્હોટી ધામધૂમથી કર્યો. તેને વોજે દિવસે અર્થાત્ મહા શુદિ ૫ ને સોમવારે કુમાર માનસિંહજીનાં લગ્ન રોહાકાના તાલુકદાર ચુડાસમાશ્રી દેવીસિંહજીનાં કુંવરી તરુત-કુંવરવા સાથે તથા કુમારશ્રી ભગવંતસિંહજીનાં લગ્ન થરાદના વાઘેલા પૃથોરાજજીનાં કુંવરી વાકુંવ-રવા સાથે કરવામાં આવ્યાં. એ શુભ પ્રસંગે સંસ્થાન લીંબડીના મરહુમ ઠાકોરસાહેવશ્રી સર જસવંત-સિંહજી પોતાના કુટુંબ સહિત પધાર્યા હતા. તેમજ ધ્રાંગધ્રા, પોરબંદર, વઢવાણ, વઢા, લાઠી, પા-લીતાણા, લીંબડા, વેલા તથા નડીઆદ વગેરે સંસ્થાનો તરફથી ભાયાતો, કાર્યભારીઓ, તાલુક-દારો અને શેઠ શાહુકારોએ આવી પોશાકો દઈ લઈ લગ્ન મહોત્સવની શોભામાં વૃદ્ધિ કરી હતી. એ વચ્ચે રાજારજવાદાના માણસો ઉપરાંત ખાટ, ચારણ, માંડ તથા ગવૈયાઓ વગેરે મઠી એકંદર દશ-હજાર માણસો એકત્ર થયાં હતાં, એ તમામને પંદર દિવસ પર્યન્ત રાજ્ય તરફથી ખાતખા-તનાં ભોજન આપવામાં આવ્યાં હતાં અને માગણવર્ગને મસ્તક દીઠ રૂ. ૧૥ તથા કવિવર્ગને સઘુ સઘુની યોગ્યતા પ્રમાણે ઇનામો આપી શ્રીમાન્ ઠાકોરસાહેવે સત્કીર્તિને સંપાદન કરી. એ માંગલિક પ્રસંગે લીંબડીના મરહુમ ઠાકોરસાહેવ સર જસવંતસિંહજીએ માગણોને મસ્તક દીઠ અંકેક રૂપિયો આપ્યો હતો. એ શુભ પ્રસંગમાં મહેરવાન જ્ઞાલાવાઢ પ્રાન્તના પોલીટીકલ એજન્ટ કેપ્ટન વીલસાહેવે પોતાના કચેરીમંડલ સહિત ભાગ લીધો હતો. શ્રીમાન્ ઠાકોરસાહેવશ્રી કર્ણસિં-હજીએ એ પ્રસંગની ખુશાલીમાં પ્રજાવર્ગનો એક દરવાર ભરી વિ. સં. ૧૯૫૬ ની તમામ મહેસુલ તેમજ ૧૯૫૭ ની મહેસુલનો ચતુર્થાંશ માફ કર્યો. એ રકમ એકંદર રૂ. ૭૫૦૦૦ હજારની થઈ હતી. નામદાર ઠાકોરસાહેવની આવી મહાન ઉદારતાથી પ્રજા અત્યન્ત સંતોષ પામી.

એ રીતે લગ્ન કાર્ય સંતોષકારક રીતે સમાપ્ત થયા વાદ શ્રીમાન્ ઠાકોરસાહેવે વિ. સં. ૧૯૫૯ ના ચૈત્રશુદિ ૧૧ ને દિવસે ફટાયા કુમારશ્રી માનસિંહજીને ગામ “ગાંગડ” તથા કુમા-રશ્રી ભગવંતસિંહજીને ગામ “વઢલા” ગરાસમાં આપ્યું અને ભાયાતો સિરસે હકપત્રકોમાં પોતે તથા વન્ને કુમારસાહેવોએ મે. જ્ઞાલાવાઢ પ્રાન્તના પોલીટીકલ એજન્ટ કેપ્ટન વીલસાહેવે રુબરુ હ-સ્તાક્ષર કર્યા. હાલમાં સંસ્થાન ધાન લઘવરની પ્રજા આવાદ છે, રાજ્યકોષનો સ્થિતિ સારી છે, ગ્વેતીવાઢી પળ જોડતાં સાધનો મળવાને લીધે સારી હાલતમાં છે અને સ્વેદૂર્ગ પળ વહુજ ખુશીમાં છે. એ સવલું માન લીધેદર્શી વર્તમાન શ્રીમાન્ ઠાકોરસાહેવ શ્રી કર્ણસિંહજી વહાદુરને ઘટે છે.

लखतरनो संक्षिप्त इतिहास.

दोहा. /

पेढी राज हरपालथी, सुखकर सत्यावीश;	
चतुर चन्द्र चाहे थया, उत्तम हळवदइश.	१
अभयसिंहजी एहना, कलित चतुर्थ कुमार;	
त्वरित थान लखतर तणा, भळा वन्या भरथार.	२
हता बहु ए हिम्मती, रम्य जमाव्युं राज;	
समये लइ स्वर्गे गया, करी वीरनां काज.	३
ए पछीं तरुते आवीया, विजयराज विद्वान्;	
भक्त राय रणछोडना, गाता हरिगुणगान.	४
दानी डुंगरपुरतणा, आशकरण अधिपाळ;	
मातुळ विजय तणा महद्, सेवे दीन दयाळ.	५
त्वांथी राय रणछोडनी, मनहर मूर्ति मगावीं;	
विजय महीपे व्हाळथी, पुर अन्दर पधरावीं.	६
नमुनदार मन्दिर नविन, त्वरित करावी तैयार;	
सुन्दर प्रतिमा श्यामनी, स्थापीं महा सुखकार.	७
आपी रैख्यत आदिने, सहू रीते संतोष;	
विजय गया वैकुंठमां, कीर्तिना भरो कोष.	८
वडिळ पुत्र ए विजयना, शेषमालजी शूर;	
प्रीते बेठा तरुतपर, निर्मळ धारी नूर.	९
पुत्र एहना पाटवी, गुणशाळीं गोपाळ;	
तरुतनशीन ते पछीं थया, गौब्राह्मणें प्रतिपाळ.	१०
पूर्ण करीने प्रेमयी, आश्रित जननी आश;	
गोपाले गोलोकमां, नेहे कर्यो निवास.	११

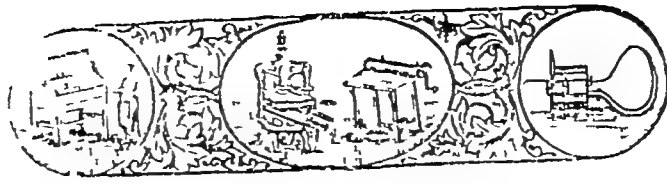
प्रतापी एना पुत्रमां, आदि कर्ण उदार;	
गादीपति वर्नी आपता, हरदम अरिने हार.	१५
धरणी ध्रांगधरातणी, दवावता दिनरात;	
करी द्विद्धि निज राज्यनी, वात एह विख्यात.	१६
अन्य राज्यना योधने, मारी अनहद मार;	
प्रीते जाम तमाचोपर, अमित कर्मा उपकार.	१७
भय फेलाव्यो भुजवळे, ठाकोरे सहु ठाम;	
समय आवता संचर्या, ए पण अक्षय धाम.	१८
हुँवर वडा नृप कर्णना, द्वितीय अभय दातार;	
ग्रही लखतरनी गादीने, पाम्या सुयश अपार.	१९
जूनागढो लडकर जवर, उरमां धरी अभिमान;	
जोरतलवो उघराववा, आवो चढयुं गढ थान.	२०
अभये ए कर आपवा, सत्वर "ना" सँभळावो;	
यवनोए गढधानमां, चाहन लुंढ चळावो.	२१
द्वार तोढो दरवारनुं, भरी वैरनो भार;	
परम सुशोभित पत्थरो, गया उठावो गमार.	२२
अभयनृपे ए समययी, विदित जमावो विरोध;	
खूव व्हारवट्टुं खेडीयुं, करी यवनपर क्रोध.	२३
मरतां लगीं मूके नहि, तजे न कुळनी टेक;	
एत्तम झाळा अभयनुं, सुणजो साहस एक.	२४
परहरी हर प्राणान्तनो, वळी हांकी निज वेश;	
निरखी निवास नवावनो, पलमां कयो प्रवेश.	२५
शयनभुवनमां शान्तिधी, निद्रा लीए नवाच;	

याचे चढी उरःस्थले, जाहिर अभय जवाव.	२३
जागृत करीने जानपर, खंजर खेंच्युं खास;	
नवाव नभ्र वनी कहे, नहि करशो मुज नाश.	२४
शिदने करवां सेजे थया, आवुं साहस आप;	
अधिक अजायव थाउं छुं, पेखी अभयें प्रताप.	२५
अभये कारण ए समे, जणावीयुं धरी जोर;	
वचन लइ विचरण कर्युं, कलित थानगढ कोर.	२६
जाणीं नवावे जुगिथी, राजपूतनी रीत;	
अश्म आरकाना अखिल, पहाँचाड्या धरी प्रीत.	२७
ए रीते अपमाननो, वाळी वदलो वीर;	
अभय अहर्निश राखता, निजकुळ केरुं नीर.	२८
समय पामीने स्वर्गमां, गया अभय गुणवान;	
पुत्र रायधर पाटवी, महीपति वॅन्या महान.	२९
कोळी लोकोए कठिन, वळे उठाव्युं वंड;	
रायधरे कर असि धरी, दीधो खळने दंड.	३०
थया सुखद सगरामजी, ते पळीं तखतनशीन;	
संतति विणें स्वर्गे गया, वजावीं यशनुं बीन.	३१
लीधी कर लघुबन्धुए, लखतरतणी लगाम;	
चन्द्रसिंहजी चतुर ए, समये गया स्वधाम.	३२
आनंदी सुत एहना, परमसुशील पृथीराज;	
हता उम्परे बाल अति, तदपि धर्यो शिरताज.	३३
मात बाजीबाए महद, हृदयें धारी हर्ष;	
कर्यो राज्यनां काज सहु, दढताथी दश वर्ष.	३४
संपदभर सिंहासने, निरखी बाल नरेश;	

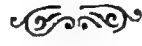
राज्य आजुवाजुं तणां, हल्ला करे हमेश.	३५
हतो ए समे हिम्मती, खवास हीरजी खास;	
कार्यभारी बाए कॅर्यो, तेने हरवा त्रास.	३६
एक वर्ष एणे करी, सेवा राज्यनीं श्रेष्ठ;	
जतां समय जाति मुजव, निवड्यो हीरजी नेष्ट.	३७
प्रीते राज्य पचाववा, युक्ति रची अनेक;	
पाथरीं जालें प्रपंचनी, छक्यो हीरजी छेक.	३८
मुगलोनी माठी दशा, चमकी चारे कोर;	
महद मराठाओ तणुं, जाहिर जाम्युं जोर.	३९
यौवन अति आनंदप्रद, पाम्या नृप पृथ्वीराज;	
हेरीं कृत्य हीरातणां, नकी थया नाराज.	४०
गुणींअल गायकवाडनी, सहाय लही मुखकार;	
करीं पतावी करज झट, हीराने हदपार.	४१
लखतरथी पततां लगी, वडोदरातुं वित्त;	
वहींवट गायकवाडना, नोकर करता नित्य.	४२
प्राप्त थयुं पृथ्वीराजने, ऋण अदा थतां राज्य;	
निश्चय त्यां नजरे पड्युं, सुखद अंगल साम्राज्य.	४३
पृथ्वीराजे परलोकमां, गमन कर्युं तजी गर्व;	
विलोकीं नरपति विजयने, सुखी थयां जन सर्व.	४४
विजयराज स्वर्गे वस्या, शोके हृदय छावाय;	
कुमार कर्णनीं ए समे, लघु उम्पर लेखाय.	४४
विदित मास पट्टनी वये, कर्ण भूप कहैवाय;	
मृत्युद राज्य मिहासने, पवित्र धारी पाय.	४६

रुपाळीचाए राज्यनां, कर्मां अनुपम काम;	
जुगते सुतने जालव्या, हृदये घारी हाम.	४७
बांध्यु बुद्धिवळ थकी, तमाम राज्यनुं तंत्र;	
प्रमाणो लायक पुत्रने, सत्ता सोंपी स्वतंत्र.	४८
कार्यकुशल नृप कर्णनुं, धर्म उयेरे ध्यान;	
सेवक शुभ श्रीकृष्णना, उरमां नहि अभिमान.	४९
खूब दाम खरची अने, यात्रा करी अनेक;	
संतोण्या जन सुज्ञने, विध विध करी विवेक.	५०
राजनीतिए राज्यने, अमित कर्तुं आवाद;	
करे स्तुति नृपकर्णनी, विबुधो विना विवाद.	५१
पाटवो सुत एना प्रबळ, बुद्धिशाळी बलवीर;	
संग्रहवाने सदगुणो, अहनिश रहे अधीर.	५२
कर्ण कर्णसम दानमां, वडभागी वडहाथ;	
नयन ठरे नथुरामनां, निरखी लखतरनाथ.	५३

एकोनत्रिंशत् तरंग.

श्री

“ छप्पय. ”

वांकानेरे वंशवल्ली सुरताने वावी.
राजाजीए राजधानी वढवाण जमावी;
वालसिंह लगि थया, त्यहां भूमिपति द्वादश,
अमर ! आपलगि अहीं, तख्तपति थया त्रयोदश;
श्रवण करो नृप स्नेहथी, विदित कथा वढवाणनी;
नित्य गाय नथुराम कवि, महद कीर्ति मकवाणनी.

श्री हळबदना राज्यकर्ता राज चन्द्रसिंहजीने पृथीराजजी, आशकरणजी तथा अमरसिंहजी वगेरे कुमार हता, तेमांना आशकरणजीए पोताना ज्येष्ठवन्धु पृथीराजजीने प्रपंचनी जाळमां फसावी हळबदनी गादीने हस्तगत करी. पृथीराजजीए वि. सं. १६६० मां वढवाणतुं जुदुं राज्य स्थाप्युं, परंतु ए ज्यारे कपटीजनोना कुकृत्यथी काळना कवळ थया, त्यारे तेओनां राणी कुमार सरतानजी तथा राजाजीने लड जांबुडे गयां. जामनगरना जामनी सहायताथी पृथीराजजीना पराक्रमी कुमार सरतानजीए बाहुबळथी बावरीआ लोकोने जेर करी गढीआपर अमल जमाव्यो अने वांकानेर नामतुं शहेर वसावी त्यां पोतानी राजधानी स्थापी. तेओना स्वर्गवास पळी कुमार मानसिंहजी वांकानेरजी गादीए बिराजमान थया, त्यारे तेओनी उम्पर न्हानी हतो, एटलामाटे एमना काका राजोजी प्रतिनिधि तरीके राज्यतुं तमाम कामकाज करता हता. ए वात कारभारीने पसंद पडी नहि,

જેથી તેણે રાજાજીને કોઈ પણ પ્રકારે દૂષિત કરી રાજ્યમાંથી અલગ કરવાનો યત્ન આરંભ્યો. એણે એક વાજુ રાજાજીને એવા સ્વર આપ્યા કે “આપને આવશ્યક રાજકીય કામ પ્રસંગે વહારગામ મોકલવાના છે. માટે શસ્ત્ર અસ્ત્રથી સજ્જ થઈ આપ પ્રભાતમાં રાજ માનસિંહજીનાં માતૃશ્રી પાસે પયારજો.” અને વીજી વાજુ સ્વર્ગસ્થ સરતાનસિંહજીનાં રાણીજીને એવું સમજાવ્યું કે “રાજોજી રાજ માનસિંહજીને મારી વાંકાનેરની ગાદીને પચાવી પાડવા ઇચ્છે છે અને એટલાજ માટે તે આવતોકાઢે સ્વામીમાં આપ પાસે આવશે.” વીજી દોવસે પ્રભાતમાંજ રાજોજી ઢથિઆ વાંચી દરવારમાં હાજર થયા. રાજ માનસિંહજીનાં માતૃશ્રીએ કારભારીના કથનને સત્ય સમજી રાજાજીને પામેના ઓરડામાંથી કાંઈ चीज લઈ આવવા આજ્ઞા આપી. રાજોજી ઓરડામાં દાખલ થયા કે તુરતજ રાજમાતાએ કમાડ બંધ કરી સાંકળ ચઢાવી દીધી અને “દગો દગો” એમ પુકારી ઉઠ્યાં. આ વચ્ચે રાજ્યની સમગ્ર શિરવંધી એકત્ર થઈ રાજાજીપર હાથો કરવામાં આગળ વધી તેવામાં વાલ રાજા માનસિંહજી કે જે સમાન વયના શિશુઓ સાથે મેંદુથી ક્રીડા કરતા હતા તે ત્યાં આવો પહોંચ્યા અને તુરતજ ઓરડાની સાંકળ ઉઘાડી પોતાના પિતૃવ્ય રાજાજીનો ગોદમાં બેસી ગયા. રાજાજી પણ તેઓને વાતસલ્ય બતાવવા લાગ્યા. કારભારીનો પ્રપંચ ખુલ્લો પડ્યો, અને તે એકાએક ગ્રાણ બચાવવા સ્વાતર ત્યાંથી પલાયન કરી ગયો.

ત્યારવાદ રાજસ્થાનપટથી કંઠાલી ગઈ રાજાજીએ વાંકાનેર પાસેનું ગામ રાતોદેવલી કે જે પોતાને ગરાસમાં પ્રાપ્ત થઈ હું ત્યાં જઈ નિવાસ કર્યો; પરંતુ એ ન્હાના સરસા ગામડામાં વધારે વચ્ચે રહેવાનું પસંદ નહિ પડતાં તેઓ સ્થાનમાં આવ્યા અને ત્યાં એક મહેલ બંધાવી આનંદપૂર્વક રહેવા લાગ્યા. આજીવિકા માટે અન્ય સાધન નહિ હોવાથી આજુબાજુના પ્રદેશમાંથી જોડેટ્ટેટ્ટી માલમત્તા લૂંટી લાવતા. એ રીતે સ્વલ્પ સમય વ્યતીત થયા વાદ વઢવાણમાં વાદશાહી ફોજ આવી, એ વચ્ચે કોઈએક આયર જાતિનો પટેલ વઢવાણનો સ્વતંત્ર માલિક બની સત્તા ચલાવતો હતો. વાદશાહી સેનાપતિએ તેના પાસે સંઢળીના ચઢેલા રૂ. ૪૦૦૦૦૦ ચારલાખની ડગરાણી કરી, ત્યારે આયર પટેલે ઉત્તર વાલ્ચો કે વઢવાણનો સ્વતંત્ર માલિક તો સ્થાનમાં રહે છે. એના પાસે પેશકસીની ડગરાણી કરો. આ ઉપરથી વાદશાહી લશ્કરનો એક ડુકડીએ સ્થાન જઈ રાજાજીને કચ્ચે કર્યા; ત્યાંથી તેઓને અમદાવાદ લઈ જવામાં આવ્યા. વાદશાહી સૂવાએ ડગરા પેશકસીની ચઢેલો રકમ ભરી આપવા રાજાજીને દવાળ કર્યું ત્યારે તેઓએ કહ્યું કે “વઢવાણનો સ્વતંત્ર માલિક હું છું. પરંતુ હાલ કેટલોએક સમય થયાં એ સંસ્થાનનો ઉપભોગ અન્યજન કરે છે, પણ જો એ પાછું મને સુમીત

करवामां आवे तो हुं स्वल्प समयमांज पूरेपूरी पेशकसी भरी आपुं. ” आ वखते अमदावादना सूवा ने तथा त्यांना कारभारीओने राजाजीए केटलाएक उत्तम अश्वो भेठ तरीके आप्या; जेथी ए लोकोए एज वखते राजाजीने एक सनंद तथा सहायताने माटे अमुक सेना आपी. राजाजीए वढवाण आवी आहीर पटेलेने केद कयों अने तेना पासेथी चारलाख रुपिआ वसुल करी अमदावादना वादशाही खजानामां भरी आप्या. त्यारवाद तेओए जीवितपर्यन्त संस्थान वढवाणनो स्वतंत्रपणे उपभोग कयों.

राजोजी इडरना राठोड राजा विरमदेवना कुडुम्बी शिवदासजीना पुत्री श्यामकुंवरने परण्या हता, ए बाइ राठोडमां एवा नामथी प्रसिद्ध थया. ज्यारे वि. सं. १६९९ मां श्रीमान् राजाजीनो स्वर्गवास थयो, त्यारे राठोडराणी श्याकुंवरवा सती थयां, एनो पाळीयो अद्यापि हाडीमानी जग्यामां अस्तित्व भोगधे छे.

राजाजीने सबळसिंहजी, उदेसिंहजी, भावसिंहजी, उर्फे जालिमसिंहजी, जेतसिंहजी, तथा अदेसिंहजी नामना पाच कुमार हता. तेमांना सबळसिंहजी वि. सं. १६९९ मां वढवाणनी राजगादीए वेठा, तेओए केटला वर्ष राज्य कर्तुं एनो निश्चय थइ शकतो नथी. अणीदरा गामनो वावमा वि. सं. १७२१ नो शिलालेख छे, तेमां राज सबळसिंहजीनुं नाम लखेलुं छे. तेथी न्हाना भावसिंहजीने चार गामथी गाम खोडु, जेतसिंहजीने वडोद, वाघेळा, वापोदु तथा रुपावटी अने अदेसिंहजीने गाम छत्रीआलुं गरासमां मळ्युं.

वि. सं. १६९९ थी आरंभी सं. १७६२ सूचीमां सबळसिंहजी, उदेसिंहजी तथा भगवतसिंहजी ए त्रण पुरप एक पछी एक वढवाणनी गादीए वेठा. ए त्रणेए कयांथी कयांसुथी राज्य कर्तुं ए कळी शवातुं नथी. भगवतसिंहजीने संग्रामसिंहजी, अगरसिंहजी तथा रामसिंहजी नामना त्रण कुमार हता.

राजाजीना तृतीय कुमार भावसिंहजीने न्हानी उम्मरमांज गृहकलहना कारणसर तेमने मोसाळ (इडर) लइ जवामां आव्या हता. ज्यारे ए भावसिंहजी उम्मरलायक थया, त्यारे सावरगढना राजाए पोतानी पुत्रीनो तेओनी साथे उद्वाह कयों. एनाथी महान् प्रतापी कुमार माधवसिंहजीना जन्म थयो. ए माधवसिंहजीए बुन्दीनरेशनी सेवा बजावी नानतानी जागीर

१ माधवसिंहजीना पौत्र जाल्मसिंहजी बुद्धिवळ अने वहादुरीथी कोटा राज्यमां करणकारण थइ पड्या. जेने परिणामे तेना वंशजोने कोटाना राज्य तरफथी झालरापाटणतुं राज्य प्राप्त थयुं के जे अद्यापि तेओना कबजामां छे.

મેલવી અને ત્યારવાદ તેઓ કોટાનરેશના કૃપાપાત્ર વની સેનાપતિના માનવંતા હુદાપર સ્થિત થયા. તેઓને મદનસિંહજી, અર્જુનસિંહજી, અમેસિંહજી, માનસિંહજી, અગરસિંહજી, મીમાંસિંહજી, કરુણસિંહજી તથા સામતસિંહજી નામના આઠ કુમાર હતા. તેમાંના અર્જુનસિંહજી તથા અમેસિંહજી કોટાનું લશ્કર લઈ વઢવાળ આવ્યા અને દરવારી મઢેલમાં રહેલા પોતાના કાકા ભગવંતસિંહજીને મારી રાજ્યને હસ્તગત કર્યું તથા તેના કુમાર સંગ્રામસિંહજી વગેરેને આજીવિકા માટે લઢુડા નામનું ગામ આપ્યું, જે અઢ્યાપિ તેના વંશજોના તાવામાં છે.

વિ. સં. ૧૭૬૨ માં અર્જુનસિંહજી વઢવાળની રાજગાદીના અધિપતિ થયા, તેના ભાઈ અગરસિંહજી અપુત્ર ગુજરી ગયા તથા મોનસિંહજી વગેરે ચાર ભાઈઓ સ્વલ્પ સમય વીત્યાવાદ કોટેથી વઢવાળ આવ્યા. એ વખતે ઠાકોર અર્જુનસિંહજીએ જ્ઞમર, જ્ઞાપોદર, વરજાળી, ખાલાઢા, સ્વારવા, દેઢ.દરા અને મેમકા નામનાં સાત ગામ મોનસિંહજીને તથા સ્વમીજાળા નામનું એક ગામ મીમસિંહજીને ગરાસમાં આપ્યું. મીમસિંહજી આત્મઘાત કરી જ્યારે પલ્લોકમાં ગયા, ત્યારે તેનું ગામ સ્વમીજાળા વિ. સં. ૧૭૬૭ માં મહાદેવ મીમનાથની જગોમા ધર્મદા તરીકે અર્પણ કરવામાં આવ્યું. અઢ્યાપિ એ ગામ મીમનાથના મહંતના કઢજામાં છે.

કરણસિંહજી કુકાયમ અર્જુનસિંહજીની સાથેજ રહ્યા અને વાંકાનેરની મદદે જતા તેઓ મરાયા ત્યારે વાંકાનેર તરફથી વઢવાળને “ નાગનેશ ” નામનું ગામ આપવામા આવ્યું.

વિ. સં ૧૭૬૩ માં અર્જુનસિંહજી તથા અમેસિંહજી વચ્ચે વઢવાળના મુલકની વહેચણ થઈ. તેઓના પુરોહિતે ચીઢીઓ લખી; તેમાં અર્જુનસિંહજીનો સૂચનાથી વન્ને ચીઢીઓમાં ‘ચુડા’ લખેલું હતું. ચીઢીઓ નાંસ્વો કે તુરતજ અર્જુનસિંહજી એક ચીઢી ડપાડો ગઢી ગયા. અમેસિંહજીને આવેઢી ચીઢીમા ચુડા લખેલું હતું. જેથી તેઓને વાર ગામ સહિત ચુડાની માલિકી મઢી. વઢવાળ નીચે પળ વાર ગામોજ હતાં, કહે છે કે એ વખતે વઢવાળ કરતાં ચુડાની આમદાની વિશેષ હોવાથી વન્ને ચીઢીઓમાં ચુડા લખાવવાનો પ્રપંચ અમેસિંહજીએજ કર્યો હતો. સામતસિંહજી તેઓની સાથેજ રહ્યા અને પાછલથી તેને કોઈએક કાઢીએ કુંઢલાની હદમાં મારો નાંખ્યાં. ચુડાના આધુનિક રાજા જોરાવરસિંહજી અમેસિંહજીના વંશમાં ડત્પન્ન થએલા છે.

ઠાકોર અર્જુનસિંહજીએ વિ. સં. ૧૭૬૩ થી ૧૭૯૬ સૂધી વઢવાળનું રાજ્ય કર્યું, તેઓ હાઢાથી અમરસિંહજીનાં પુત્રી દેવકુંવરવાને પરણ્યા હતા. જ્યારે અર્જુનસિંહજી સ્વર્ગવાસી થયા, ત્યારે તેની સાથે હાઢીરાળી પળ સતી થયાં હતાં. એ હાઢીમાના પાઢીઆ ડપરના શિલાલેસમાં સંવત

૧૭૯૫ ના શ્રાવણ વદિ ૫ ને ગુરુવાર લખેલો છે. પૂર્વે થઈ ગયેલા સતી રાઠોડમાનો પાઠીઓ પણ એજ સ્થળે છે. એ જગો હાઠીમાની કહેવાય છે. રાજાજી પછી જે જે ગજાઓ વઢવાણનો ગાદીએ વેસી સ્વર્ગે સિધાવ્યા, તે તમામની ત્યાં દેરીયો છે અને એજ સ્થળે ત્યાના મૃતક રાજાઓને અગ્નિસંસ્કાર આપવામા આવે છે.

અર્જુનસિંહજીની હયાતીમાં તેઓના પાટવી કુમાર સવ્વસિંહજી કે જે નાગનેશમાં નિવાસ કરતા હતા, તેઓએ વિ. સં. ૧૭૯૦ માં રાણપુર માથે હુમલો કરી એ ગામને સ્વાધીન કર્યું તથા ત્યાં વાદશાહી ઘાણું વેસાહી લીધું. રાણપુરની રૈયત ગાયકવાડ દામાજી પાસે ફરીયાદે ગઈ. એ વખતે અર્જુનસિંહજીએ કુમાર સવ્વસિંહજીના અનુચિત કૃત્ય તરફ અરુચિ વતાવી થાણાનાં માણસોને નાગનેશ બોલાવી લીધા. છતાં રાણપુરની પ્રજા જ્ઞાન્ત ન થઈ, તેઓને ચઢાઈના સર્વ માટે અમુક રકમ આપવાનું કહ્યું કરી નાગનેશપર હુમલો કરવા દામાજીને આગ્રહ કર્યો. દામાજીએ વિ. સં. ૧૭૮૨ માં ત્રીશહજારની ફોજ તથા તોપખાના સહિત નાગનેશપર ચઢાઈ કરી અને કિલ્લાથી લગભગ પાંચપો વારને છેડે પઢાવ નાંખ્યો. એ વખતે સવ્વસિંહજી પાસે શસ્ત્ર વાંધી સજ્જ થયેલા રાજપૂત તથા ભાવર જાતિના સિન્ધિ મઠી એકન્દર પંદરસો માણમો હતા. લડાઈ શરૂ થઈ. ગાયકવાડો ફોજમાંથી તોપના ગોળાઓ છૂટવા લાગ્યા. નાગનેશના કિલ્લા ઉપર પણ તોપો ગોઠવાઈ ગઈ અને ગાયકવાડો સૈન્યપર તેનો માર શરૂ થયો. આગરે એક માસ પર્યન્ત એ રીતે યુદ્ધ થયું, પરંતુ કિલ્લાને વાઈ પણ ફજા પહોંચી નહિ. છેવટે દામાજીએ કિલ્લાપર્યન્ત એક મોંઘરું ચોદાવ્યું અને તેના ફજાનકોણ તરફના કોઠા નીચે સુરંગ તૈયાર કરાવી તેમા દારુ ભર્યો; અને પોતાનું લશ્કર પાછું વળે છે એવું જાહેર કરવા માટે ઢંકો બજાવવાનો હુકમ આપ્યો. ઢંકાનો નાદ સાંભળતાં જ નાગનેશના જતિયાવધ લોકો ગાયકવાડો ફોજને જોવા કિલ્લાપર ચઢ્યા; એ વખતે કેટલાંએક માણસો ફજાનકોણના કોઠા ઉપર પણ આવી ઉભાં હતાં. તેવામાં અચાનક ગેવી અવાજ સાથે સુરંગ ફુટી કિલ્લાની ફજાન દિશા તરફનો ભાગ તૂટી પડ્યો. ઘણા માણસો હિન્નભિન્ન થઈ ગયાં. ગાયકવાડો લશ્કરે નાગનેશમાં દાખલ થઈ સવ્વસિંહજીના મહેલને ઘેરી લીધો. શિરવંધી લોકો તેના સામે લડવા તત્પર થયા, પરંતુ પ્રતિપક્ષીઓનું દલ પ્રમાણમાં વધારે પડતું હોવાથી સવ્વસિંહજી પોતાની મેઢેજ દુરમનોને તાંબે ઘયા. ગાયકવાડો લશ્કર તેઓને વઢોદરે લઈ ગયું વઢોદરા સગકારે સોનગઢના વિહારમા ત્રણ વર્ષ પર્યન્ત સવ્વસિંહજીને કોદ રાખ્યા હતા. જ્યારે અર્જુનસિંહજી દેવ થયા, ત્યારે વઢવાણથી કેટલાંએક ગૃહસ્થો તથા અધિકારીઓ દામાજી પાસે ગયા અને તેના મનનું સમાધાન

કરી સવલ્સિંહજીને છોડાવી લાવ્યા.

સાંભળવા પ્રમાણે ડ્યારે ગાયાકવાડ દામાજીએ નાગનેશ જીત્યું, તેજ વચ્ચે તેઓને ત્યાં પુત્રનો જન્મ થયાના શુભ સમાચાર આવ્યા. પોતે નાગનેશમાં ફતેહ મેલ્લી પટલા માટે પોતાના પુત્રનું નામ પણ એને ફતેસિંહ રાખ્યું.

વિ. સં. ૧૭૯૫ માં સવલ્સિંહજી વઢવાણની ગાદીએ બેઠા, તેઓના ન્હાના ભાઈ મદાર-સિંહજીને વળા, વાકરથલી તથા ઘણાદ; માનાભાઈને દૂધરેજ તથા ડુવા; રામાભાઈને સ્વેરોલી તથા વાહલા; અને કશીયાજીને ગુંદીયાઝા તથા વાલા નામનાં ગામો ગરાસમાં મળ્યાં. કશીઓજી એક વીર પુરુષ હતા, તેઓનો ભાણેજ જામનગરની ગાદીનો હકદાર હતો. તેને તુરતમાં રાજ્યલક્ષ્મી પ્રાપ્ત થાય એટલા માટે કશીયાજીએ જામનગર જઈ જામસાહેબને મારી નાંખ્યા, પરંતુ પાછલથી કાંઈ કારણસર તેઓના ભાણેજને ગાદી ન મળી જેથી તેઓ જીવ લઈ ત્યાંથી તુરતજ ચાલ્યા ગયા. ત્યારથી અર્થાત્ત વિ. સં. ૧૮૦૦ * થી વઢવાણ અને જામનગર વચ્ચે જવરું વૈર વંધાયું. એક વીજાએ એક વીજાના ગામનું પાણી પીવાના શપથ લીધા+. છેવટે વિ. સં. ૧૯૧૮ માં ડ્યારે વઢવાણના ઠાકોર રાજસિંહજી દ્વારિકાની યાત્રાએ પધાર્યા, ત્યારે કારભારી આજમ દુર્લભજી મૂલશંકરના પ્રયત્નથી એ અપૈયો ત્રુટ્યો અને સંવત્ ૧૯૨૧ માં રાજસિંહજીએ જામ વિભાજી સાથે પોતાનાં કુંવરી વચ્ચતુવાને પરણાવ્યાં.

વઢવાણના રાજ્યકર્તા સવલ્સિંહજીના કાકા મોનસિંહજી કે જે ગામ સ્વારવામાં નિવાસ કરતા હતા; તેના વડાપુત્ર બનેસિંહજી વહુજ વલ્લવાન હતા. કહે છે કે તે ભરેલ પચાલવાલા પોઠી-આના શરીરમાંથી એક ઘાએ તીરને સોંસરું કાઢી દેતા હતા. તેના પાસે પુષ્કલ દ્રવ્ય હતું. એ સવલ્સિંહજીના અત્યંત પ્રીતિપાત્ર હતા, પરંતુ રાજ્યના કેટલાએક અધિકારીઓએ ઈર્ષાને લીધે સવલ્સિંહજીને એવું સમજાવ્યું કે “વલ્લવાન બનેસિંહજી આપની રાજસત્તા છીનવી લેશે માટે તેનો કાંઈ ઘાટ ઘડાય તો સારું” એ રાજ્યચતુષ્પટને પરિણામે બનેસિંહજીને દરવારગઢની અંદર મારી નાંખવામાં આવ્યા, અને તેના વંશજો પાસેથી સ્વારવા, મેમકા તથા દેડાદરા નામનાં ત્રણ ગામો પડાવી રાજ્ય

* ૧૮૦૦ નો સંવત્ વઢવાણના ઇતિહાસકારે અનુમાને આપેલો છે. કારણ કે એ જગોએ એને “ઘણુ કરીને” એવો શબ્દ વાપર્યો છે.

+ ગ્રામ્ય ભાષામાં એને અપૈયો કહે છે.

साथे मेळवी देवामां आव्यां, वाकीनां चार गामोनो अधिकार मोनसिंहजीना वंशजो अद्यापि भोगवे छे. सांभळवा प्रमाणे वनेसिंहजीने मारवा माटे सवळसिंहजीए हुकम न्होतो आप्यो; परंतु तेमां तेनी चगमपोजी तो हतो. मरण पावेल्ला वनेसिंहजी सुरधन थया, जुना महेलमां जे स्थळे तेनो संहार करवामां आव्यो हतो ते स्थळे तेनो शय्या पूजातो हतो; परंतु ज्यारे महेल अत्यन्त जीर्ण थइ गयो, त्यारे वि. सं. १९३८ मां तेने पाडो एक गोखनी अंदर सुरधन वनेसिंहजीने वेमाढशमां आव्या. ए अद्यापि सुरधन तरीके पूजाय छे.

वि. सं. १८२१ ना पोश वदी ६ ने दहाडे सवळसिंहजीनो स्वर्गवास घतां, तेओना पाटवीकुमारचन्द्रसिंहजी उर्फे चांदोभाइ वढवाणनी राजगादीए वेठा; तेओने लाखाजी तथा पाताभाइ नामे वे भाइओ हता. तेमां लाखाजीने वडोद, उघल तथा कारीआणी अने पाताभाइने राजपर, अणीदरा तथा सैकडा नामनां गामो गरासमां मळ्या. मथम “सैकडा” एक उज्जड टीवो हतो, परंतु हालमां ए स्थळे करणसिंहजीए “करणगढ” नामनुं गाम बसावेलुं छे.

चन्द्रसिंहजी उर्फे चांदोभाइ महान् पराक्रमी हता; तेओए आजुवाजुना राजाओ साथे तेमज गायकवाडना मूवा साथे घणो लडाइओ करी हतो. कहे छे के—एक वखत मेपकानो कोइ लुवाणो पोठीओ भरी झालरनो विक्रय करवा माटे भालमां धंधुका पासे रहेला गाम रोझकामां गयो, ते वखते त्यांना चुडासमा मेपजीए मश्करी खातर ए लुवाणाने पूछुं के—“तारा झाला शा भावे वेचाय छे? लुवाणे उत्तर आप्यो के “सोभालीए एक झालो” आ शब्दो सांभळतांज अत्यन्त क्रोधायमान थएला मेपजीए पोठीओ तथा झालर पडावी लुवाणाने बहुज लपटाव्यो अने एज वखते रोझकामांथी रजा आपी. उक्त लुवाणाए वढवाण आवी चन्द्रसिंहजी आगळ फरियाद करी चन्द्रसिंहजीए तेने पोठीआ तथा झालरना पैसा आपी मेपजीनो मेद उतारवा दद संकल्प कर्चो अने तेना गोरशीया नामना गाम माथे चढाइ करवा वेहजार स्वार तथा पायदळ साथे चालो निकळ्या. गोरशीयाना लोको म्होटी आफतमां आवी पळ्या. चन्द्रसिंहजीए त्यां प्होंच्या वाद लूंट चलावी अने घरना काटवळ्या समेत गाढामां घाली तेओ वढवाण पाळा वळ्या. तेवामां ए वात मेपजीना पुत्र लाग्वाभाइ तथा रामाभाइए पोताना वनेवी लींवडीना ठाकोर हरभमजोने काने नांखी. हरभमजी

१ भालमा रडेनाराने भालीआ कही लुवाणाए मेपजीने बहु मारो जवाव आप्यो. वजुरी करनारा माणसमां पण तार्किक शक्ति होय छे.

पांचसो स्वार तथा आठसो पायदळ सहित तेओने सहायता आपवा तत्पर थया. ए वखते पेशकसी उघराववा माटे काठिआवाडमां आवेला गायकवाडना सूवा भगवानभाइ लींवडीमां हता, ते पण हरभमजीनी साथे सज्ज थया. लींवडीमांथो निकलेलुं महान लश्कर सूर्यास्त समये भादर नदीना विशाल पुलिन पर आवी पहोंच्युं; सामेथी चन्द्रसिंहजी पण फोज लइ चाल्या आवता हता. तेओए लींवडीना लश्करथी जरा दूर पडाव नांखुगे, अने पोते मोरशोयामां करेली लंड प्रसिद्ध न थाय तथा ते माल पाछो प्रतिपक्षीओने हाथ न जाय एटलामाटे नमाम गाढाओने तुरतमां सऊगावी देवांनी आज्ञा आपी. ए कार्य थइ रह्या वाद चन्द्रसिंहजीए समग्र सैनिकोने एकत्र करो कथुं के हजु नागनेश जवानो मार्ग खुल्लो छे, पंतु एम करवाथी आपणो प्रतिष्ठामां हानि पहोंचशे. माटे शत्रुओ साथे युद्ध करवा रणमेदानमां प्रवेश करवो एज उत्तम छे. छतां जेने जीववानी इच्छा होय तेने नागनेश जवानो अनुमति आपवामां आवे छे. ” आ वखते सघळा सैनिको एक अवाजे बोली उठ्या के “ अमो प्राणना प्रयाण पर्यन्त ठाकोरनी आज्ञा उठाववा उत्सुक छीए. ” सैनिकोनो आवो उत्कृष्ट जवाब सांभळी चन्द्रसिंहजीए गोरंभा नामना आरव जमादारने लींवडोना लश्करपर हुमळो करवा हुकूम आप्यो अने पोते चुडासमा उतर चढइ करो. जमादार गोरंभाना तावामां एकहजार आरवो हता, ते तमाम लींवडीना लश्कर साथे बहादुरीयी लड्या. घणा घवाया तथा मराया तो पण अंते ए लोको शत्रुओनी तोपोने घसडी ठाकोर चन्द्रसिंहजी पासे लइ आख्या. लींवडोनरेश हरभमजो रणभूमिमांथी पलायन करी गया. चुडासमानो आगेवान के जे ठाकोर चन्द्रसिंहजीनो साळो थतो हतो ते पण रणमां पड्यो. आयी तमाम प्रतिपक्षीओ पाळा हठ्या अने भाग्या. युद्धनी समाप्ति थइ, ए वखते गायकवाडना सूवा भगवानभाइए चन्द्रसिंहजीने पोताना दून मारफत कहेवराव्युं के “ आपना आरवो जे तोपो उपाडी लाव्या छे ते नामदार गायकवाडसकारनी छे, ते अमोने पाछी आपो. ” चन्द्रसिंहजीए पोताना गाणसोनो भूळ जणावी तोपो भगवानभाइने सोंपो आपो. भगवानभाइ त्याथी वडोदरे गया अने चन्द्रसिंहजी नागनेश थइ बढवाण पधार्या. तेओना काकामानोभाइ के जेने गाम दुधरेज तथा दुवा गरासमां मळ्यां हतां; ते जमादार गोरंभा वगेरे आरवोने कच्छ-भुजयी तेडी लाव्या हता. ए लोकोनो पगार घणा महिनानो चढी गयो हतो, छतां राज्य तरफथो ज्यारे तेओने जवाब न मळ्यो त्यारे ते बधा मानाभाइने गळे पड्या. मानाभाइए जमादार गोरंभाने कथुं के- “ तमो सर्व भुज चालो, त्यां हुं तमारो पगार चुकवो आपोश. ” आरवो मानाभाइनो साथे चाल्या, अने वांकानेर सुधी आवो पहोंच्या. त्यां वळो तमाम आरवोए पगार माटे पुकार उठाव्यो.

જમાદાર ગોરંભારે ગમરાઈ માનાભાઈ પાસે નાળાં માગ્યાં. એ વચ્ચે માનાભાઈએ ગાઝા ચાવવા માંડ્યા. આરવોનો વચારે સતાવળીયો આકુલવ્યાકુલ બનેલા ગોરંભાઈ વાંકાનેર પાસે વહેતા પતાલીઆના ઉઢાધોમાં પડી આત્મઘાત કર્યો. એયો નિરાશ થયેલા આરવલોકો જુદે જુદે સ્થળે જનાર હતા અને માનોભાઈ વઢવાળ આવ્યા. એ વચ્ચેના કોઈએક ચારણે નોંધે મુજબ દોહો વનાવી માનાભાઈને ઉપાલંબ આપેલ છે.

“ પાળીમાં પડતાં, કરમી કાંઈ કરવું હતું;
ગોરંભો ગઢતાં; મરવું તારે માનડા ”

એ માનાજીને હઠીસિંહ, મોડજી તથા મુજાજી વગેરે ચાર પુત્ર હતા. એ ચારે દુષ્ટરેજનાં ઘોરોને વાલી જતા દુઃખનોની પાછળ વારે ચઢ્યા હતા. શત્રુલોકોએ એ ચારેનો ગામ સીધામાં સંહાર કર્યો. વિ. સં. ૧૮૪૪ ના મહા વડી ૩ ને રોજ ધીંગાળામાં કામ આવેલા એ ચારે ભાઈઓના પાલીઆ દાલ પળ દાહીમાની જગ્યામાં મોજુદ છે. એ પાલીયાશરના શિલાલેખમાં વાંચતાં વ્રણનાં નામ ઉપર મુજબ ચોખાં લેખેલાં છે, પણ ચોથાનું નામ અત્યંત અસ્પષ્ટ હોવાને લીધે વાંચી શકાતું નથી.

ચન્દ્રસિંહજી ઉર્ફે ચાંદાભાઈને ત્યાં વિ. સં. ૧૮૧૫ના મહાવડી ૪ને દિવસે કુમાર પૃથોરા-રાજજીનો જન્મ થયો હતો. વિ. સં. ૧૮૩૪ માં ચાંદાભાઈનો સ્વર્ગવાસ થતાં કુમાર પૃથોરાજજી ઓગણીશ વર્ષની ઉંમરે વઢવાળનો રાજગાદો વેઠા. તેને ઘણાં લોકો પથાભાઈ કહેતા તથા કવિજનો કાવ્યમાં “ પીથલ ” એવા નામથી સંબોધતા. પથાભાઈનો હજુરમાં રાજપૂત, સિપાહી અને કાટી એ વ્રણ જાતિના મઝી એકંદરે એક હજાર માણમો સાથે લઈ પથોભાઈ ચારે વાજુ ચઢાઈ કરતા, ગામો ભાગતા અને આજુવાજુના પ્રદેશને ભૂંટી અરણ્ય સમાન વનાવી દેતા. એક વચ્ચે તેઓ સાતમો સ્વાર સહિત અમદાવાદ સુધી જઈ પહોંચ્યા અને સાવરમતીને કિનારે ધોરીઆઈ ધોઈ સૂઝેલાં સેકડો વસ્ત્ર વઢવાળમાં લઈ આવ્યા. સાંભળવા પ્રમાણે એ એટલા વધા દહવાન હતા કે તેઓનું નામ સાંભળતાં જ ગુજરાતો લોકો ધ્રૂજી ઉઠતા, તેઓને કેટલાએક “ પથોભાઈ જાગડો ” પણ કહેતા અને એ નામનો ઉચ્ચાર કરતા રુદન કરતું ન્હાતું વાઙ્ક પણ છાતું રહી જાતું. આ ઉપરથી એ કેવા વહાદુર હતા તેનો તોલ થઈ શકે છે. પથોભાઈ વીજીવાર અમદાવાદ ગયા અને તેઓર વડોદરાના વઢા જમાદારના ભાણેજની વરાત પર હજી કર્યો. જેથી ઉભય પક્ષ વચ્ચે યુદ્ધ થયું. તેમા વઢા જમાદારનો ભાણેજ કામ આવ્યો, એથી વરાત વીંચરાઈ ગઈ અને

તેનો ડંકો નિશાન ત્રિગેરે સામાન હૂંટી પૃથ્વીરાજજી વઢવાળ પધાર્યા. તેની પ્રશંસામાં કોફેક કવિણ નીચે મુજવ દોહો બનાવેલો છે.

“ નલકંઠો નાશી મરે, સામરકાંઠા સોત;
દિહી લગી દેહોત, પાલ ભરે તને પીથલા ”

લીંબડીના ઠાકોર હરભમજો પછો તેના કુમાર હરિસિંહજી તરુતનગીન થયા ત્યારે તેણે પોતાના પિતાનું વૈર લેવા માટે વિ. સં. ૧૮૫૭ માં પાંચસો સ્વાર તથા વસો પાયદલને સાથે લઈ વઢવાળપર ચઢાઈ કરો. અને એક ટુકડી ધારી નદીએ તથા વીજો ટુકડી કેરાલાની તરુવડો ડગરાલી વઢવાળમાં જાણ કરવા માટે પચીસ સ્વારોને મોકલી આપ્યા. એ સ્વારોએ શહેરના દ્વાર મૂકી પહોંચી કોફેક સ્તૂપ પર હલો કર્યો અને સ્થેનસાજ તોફાન મચાવ્યું તેવામાં રોન ફરી શહેરમાં આવતા વઢવાળના ચૌદ સ્વારો લીંબડીના સ્વારો પાઝલ કેરાલા લગી દોડ્યા ગયા. એ વાત જ્યારે પૃથ્વીરાજજીને કાને પડી ત્યારે તેઓ ત્રણસો સ્વાર અને વસો પાયદલ લઈ એકદમ કેરાલે જઈ પહોંચ્યા. તલાવ પાસે તલધારો કાઢી વઢવાળ તથા લીંબડીના લડકરો લડવા લાગ્યાં તેમાં પથાભાડનો જીત થઈ. હાર પામેલા હરિસિંહજીના મામા પરવડીના ટુડાસમા રામોભાઈ તથા લાલોભાઈ કામ આવ્યા. વીજું યુદ્ધ ધારી નદી પાસે થયું, તેમાં પથાભાડના મામા શેરભાઈ સમરશાયો થયા. એ શેરભાઈ પેથાપરના વાઘેલા હતા, તે અફીળના કેફમાં ગરકાવ હોવાયો તેને તેનો અશ્વ શત્રુના સૈન્યમાં સંઘો ગયો એ સ્વર ન રહી. લીંબડીના ઠાકોર હરિસિંહજીએ એ શેરભાઈને સમરરૂપો શત્રુપરશયન કરાવ્યું. ઉભય પક્ષના મામાઓ માર્યા જવાને લીધે મ્હોટો કોલાહલ મચ્યો અને વન્ને સેનાઓ પોતપોતાની રાજધાની તરફ પાછી વળી.

એક વખત લીંબડીના વરવાલા નામે મહાલની સેના વઢવાળ તાવાના ગામ નાગનેશમાં આવો હતો. એ વખતે નાગનેશમાં લડકરી માણસ હાજર ન હતાં, તો પણ ત્યાંના લોકોએ વહાદુરીથી પોતાનો વચાવ કર્યો હતો.

વિ. સં. ૧૮૬૧ માં વઢી ધ્રાંગધ્રા સાથે યુદ્ધ થયું હતું. તે દરમિયાન માટે કે વઢવાળનું થાણું સ્વોડુમાં અને ધ્રાંગધ્રાનું થાણું ગામ ગુજરવેદી રહેતું. તેવામાં વકરીઈનો તહેવાર આવ્યો. ગુજરવેદીનાં અમુક સિપાહીઓ સ્વોડુમાં આવો એક ભરવાડનું વકરું વગર કિમ્મતે ઉપાડી ગયા. ભરવાડે સ્વોડુના થાણામાં ફરિયાદ કરી, જેથી ત્યાંના શિરવંધીઓએ ગુજરવેદી જઈ ધ્રાંગધ્રાનું કર્યું

अने बकरं पाहुं लावी भरवाढने सोपी दीधुं, ए वात मांभळी धांगधाना राज अमरसिंहजीए वढवाणना ठाकोर पृथीराजजी साथे लडवानो निश्चय कर्यो, अने तेना तावामां गाम लडुडा तथा वेळावदर माघे चढाइ करवा एक सैन्यने रवाना कर्नु; परंतु ए वखते पथाभाइनी जीत थइ. तयार-वाद तेओ परस्पर एक बीजानी हदमां लूटफाट चलाववा लाग्या. जेथी उभय राज्यनां अनेक गामो अरण्यनी माफक उज्जड बनी गया. ए वखते मात्र वढवाण, नागनेश अने खोडुमांज घणे भागे लोकोए रढेवानुं राख्युं इतुं.

धांगधानरेशे गायकवाडनी सेना. सहायताए बोलावी, परंतु तेनुं प्रमाण धारवा करतां वहुज ओळुं होवाथी तेओए वढवाणना भायाती गाम वणा पासे मुकाम राखी ए गामपर हद्दो करवानो संकल्प कर्यो; तेवामां वढवाणगी लडुकी लोको आवी पहाँच्या, वणाना गराशीआओ तेओनी साथे मळी धांगधानी फोज सामे थया अने लड्या. लगभग एक मास पर्यंत लडाइ चाली, परंतु धांगधानेरशना माणसो वणामां प्रवेश करी शक्या नहि. एटली मुदतमां नामदार गायकवाड सरकार तरफथी एक म्होटी फोज धांगधानी सहायताए आवी पहाँची, जेथी वणाना गराशीआओ पोतपोतानां घरवार छोडी एकदम वढवाण भेळा थइ गया.

धांगधानरेशे लींवडी, वाकानेर, चुडा तथा सायलाना राजाओ पासे सहायता मागी एती, तेमा वांकानेर सिवायना वणे राजाए पोतपोताना तरफथी मदद मोकळी आपी. ए रीते एकत्र थएल लगभग चालीशहजार माणसोए वि-सं. १८६१ मां वढवाण शहेरने घेरो लोवुं, अने चारे तरफथी तोपोनो मारो चलाव्यो. ए वखते त्यांनो गढ हालना जेवो मजवूत न हतो; जेथी गोळाओ लागनां जे जे भाग तुटी पडतो ते ते भागने तुरतज मृत्तिका तथा पत्थरथी दुरस्त करवावी ठाकोर पृथीराजजी तोपोनाज प्रहार वडे प्रतिपक्षीओने पाछा हठावता हता. अनंत उपायो कर्या छतां धांगधानुं सैन्य वढवाणमा प्रवेश करी शक्युं नहि. लगभग दोढ मास पर्यंत घेरो रह्यो, अन्ते भाट चारणोए वचे पडी सलाहसप कराव्यो. वधाए साथे वेसी कसुंवा पीधा अने वढवाण, लींवडी तथा धांगधा वचेना वैरनी पूर्णाहुति थइ.

वि-सं. १८६२ ना महा वदी १० ने दिवमे पृथीराजजी उर्फे पथाभाइए परलोक प्रयाण कर्नु, ते वखते तेओना मात्र एकज कुमार जालिमसिंहजी के जेनी उम्मर सवा वर्षनी हती, तेओने वढवाणनी राजगादीए वेसाडवामां आव्या. जालिमसिंहजी न्हानी उम्मरना होवाने लीधे तेना मातुथी दादराजवा के जेने वढवाणनी प्रजा “ वामा ” कहो बोळावती तेणे राज्यनी लगाम हा-

થમાં લઈ ન્યાય પુરઃસર પ્રજાનું પાલન કરવા માંડયું.

વિ-સં. ૧૮૬૪ માં નામદાર બ્રીટીશ સરકાર તરફથી વડોદરાના પોલીટીકલ રેસીડન્ટ કર્નલવૉકરની મારફત જે ઠરાવ જાહેર થયો, તેને પરિણામે કાઠિઆવાડમાં દરસાલ खंडणी ઉઘરાવવા અર્થે સૈન્ય સહિત પેશવા તથા ગાયકવાડના સૂવાઓનું આગમન વંધ થયું. તેમજ કાઠિઆવાડના રાજાઓ પણ પરસ્પર યુદ્ધ કરતા અટકી ગયા.

શ્રીયુત્ કર્નલવૉકર સાહેબે કરેલા ઠરાવ મુજબ રા. ૨૮૬૩૭-૮-૮ વઢવાઢ, સ્ટેટે નામદાર અંગ્રેજ સરકારને આપવા જોડે, પરંતુ ૧ રકમમાંથી સીવીલ સ્ટેશનના ખાદાના રા. ૨૨૫૦ મુજરે લઈ વાકીનાં નાણાં હાલ સરકારી તૌજોરોમાં વઢવાળ સ્ટેટ તરફથી જમા આપવામાં આવે છે.

આ ઉપરાંત વઢવાળ સ્ટેટનાં જે ગામો અમદાવાદ જીલ્લા નીચે છે, તેની खंडणी ઇલાયદી આપવામાં આવે છે.

આ રીતે રાજ્યપર અચાનક આવી પડતા ઉપદ્રવોની શાન્તિ થવાને લીધે કાર્યકુશલ વાઈ-રાજવા (વામા) ૧ પ્રથમ સંસ્થાન વઢવાળની સ્થિતિ સુધારવા તમ્મ લક્ષ આપ્યું. ઢઢકરી માળ-સોને કમી કર્યાં. આગલના ઉપદ્રવોથી ઉજ્જડ વની ગણાં ગામોને આવાદ કરી શહેરના કિલ્લાને સમોનમો કરાવ્યો. તથા જુઢાસમા સાથેના વૈરનુ સમાધાન કરવા ભીમનાથની જગ્યામા કમુંવા કઢાવ્યા અને વચ્ચા જમાદારના ભાળેજના મસ્તક વઢલ જેતાપરનો વાંટો આપી તેની સાથે પણ સલાહસંપ કર્યો.

વિ-સં. ૧૮૮૩ ના ચૈત્ર વદિ ૧૧ ને દિવસે જાલિમસિંહજી ૧ કેલાસવાસ કર્યો. સાંભ-લ્લા પ્રમાળે ૧ ઉદારદિલના રાજા ૧ પોતાની ૧કવોશ વર્ષની જીંદગી આનંદ વૈભવમાં વિતાવો હતો અને રાજ્યનું તમામ કામકાજ તેઓના માતુશ્રી ૧ કર્યું હતું.

જાલિમસિંહજીને પણ રાજસિંહજી નામના માત્ર ૧કજ કુમાર હતા, તેનો જન્મ વિ. સં. ૧૮૮૨ ના ફાલ્ગુન વદિ ૨ ને ઢહાઢે થયો હતો. ૧ પણ પોતાના પિતાની માફક અત્યંત ન્હાની ઉમ્મરે અર્થાત્ વિ. સં. ૧૮૮૩ ના વૈશાખ શુદિ ૮ ને રોજ તરુતનશ્રીન થયા; ૧નાં માતુશ્રીનું નામ વાજીરાજવા હતું. વિ. સં. ૧૮૮૮ પર્યન્ત રાજસિંહજીનાં ઢાઢીમા વાઈ રાજવા ૧ નિર્વિઘ્નપળે

૧ પેશવાની પેશકસીના રા. ૨૫૧૨૨-૮-૦ ॥ જુનાગઢની જોરતલવીના રા. ૨૬૨૮ અને અમદાવાઢની સુલહીના રા. ૮૮-૦-૮ મલી કુલ રા. ૨૮૬૩૭-૮-૮ થાય છે.

राज्यसत्ता भोगवी. त्यारवाद सासु बहु वच्चे क्लेशनुं बीज रोपायुं.

वाजीराजनुं पीअर काठी पासेना गाम बाळुकडमां हतुं, जेथी वाइराजवाए तेने कुमार राजसिंहजी साथे मानता पूर्ण करवा त्या मोकली आप्यां. साथे राज्यना भायातो, कार्यभारीओ तथा शिरवंधीओने पण मोकल्या हता. मानता पूर्ण करी बाळुकडथो चाली निकळेलां वाजीराजवा ज्यारे लाठीमां आव्यां त्यारे तेणे पीयर तरफनां माणसोनी सळाहथी साथेनां माणसोने पोताना पक्षमां मेळवी वाइराजवा पासेथी राज्यनी लगाम छीनवी लेवानो द्रढ संकल्प कर्यो. अने त्यांथी तेओ सीधां नागनेश आव्यां. त्यारवाद तेणे वाइराजवानां माणसोने तावे करवा माटे केटलाएक शिरवंधीओने वढवाण मोकली आप्या. ए लोको वाइराजवानी आज्ञा मुजव वाइराजवानां वधां माणसोने केद करी नागनेशमां लइ आव्या. ए वखते नागनेशनां समजु लोकोए वाइराजवाने समजावी वाइराजवाना कारभारी सिवाय बीजां तमाम माणसोने केदमांथी मुक्त कराव्यां. आ वात ज्यारे वाइराजवानां जाणवामां आवी, त्यारे तेओ राजसिंहजीनां चाग सावकी माताओ सहित ध्रांगध्रे पधार्यो अने वाजीराजवाए राजसिंहजी सहित वढवाणमां आवी राज्यनी लगाम हाथमां लीधी.

वि० सं० १८७४ मां पेशवातुं प्रावच्य तूटतां गुजरात तथा काठिआवाडमां नामदार अंग्रेज सरकारनी सर्वोत्कृष्ट सत्ता जामी; जेथी वि० सं० १८७६ मां राजकोटनी अंदर ब्रीटीश छावणी स्थापइ अने त्यां एक पोलीटीकल एजन्ट नामदार ब्रीटीश सरकारना प्रतिनिधि तरीके नियत पया. आस्ते आस्ते मे. पोलीटीकल एजन्टना अधिकारपर आवेला पुरुषोए देशी राज्योमां अंदर अंदरना झगडाओने शान्त कर्या अने दरेक राज्य पासेथी भिन्न भिन्न पेशकशी वसूळ करवा माटी. दरमीयान वाइराजवाइए पोताना हक वावत मे. पोलीटीकल एजन्ट पासे अरजी लखावी मोकली, परंतु कायदा तरफ दृष्टि करनां कवजो अत्यन्त वळवान् गणाय छे. तेओए लगभग एका वर्ष अने सात महिना पर्यन्त एजन्सीमा लडत चलावी छतां फावी शक्युं नहि. वाइराजवा प्रथम आठ मास पर्यन्त ध्रांगध्रामा रही, पछीथी राजकोट रहेवा आव्या हता, परंतु ज्यारे केसनो चुकादो पोताना गेरलाभमा थयो, त्यारे तेओए पाछां ध्रांगध्रे आवी केटलाएक पगारदार सिपाहीओनो संग्रह कर्यो तथा वढवाणना घणखरा भायातोने पण पोताना पक्षमां मेळवी लीधा. त्यारवाद तेओ ध्रांगध्राथी चाली वि० सं० १८८९ ना आश्विन वदि ७ ने दहाडे पाछली रात्रीना ऋण बाग्याने सुमारे वढवाण आवी पड्यो अने जहेरनी उत्तरे रहेवा घोळीपोळ नामना द्वारेने तोटी गाममां दाखल पया. एवखते वढवाणना कस्वानी शिरवंधीओने घणा मास थयां राज्य तर-

फथी पगार मळ्यो न्होतो. तेओने वाइराजवा गुप्त रीते मदद आपी निभाव्ये जतां हतां. जेथी ए लोको वाइराजवानी सेवा वजाववा सज्ज थया; तेनी साथे रैय्यत पण म्होटे भागे तेना पक्षमां मळी गइ. एटळे तेओने दरवारगढनी अंदर दाखल थतां कोइ पण प्रकारनो अवरोध नड्यो नहि. ए वखते मे. पोलीटीकलएजन्ट तरफथी वढवाणमां नीमाएळा ज-
प्तीदारे मध्यस्थ रही समाधान कर्तुं. राजसिंहजीने वाइराजवानी देखरेख नीचे मोंपवामां आव्या अने वाइराजवानी सलामती माटे अमुक शिरवंथोओने योजवामां आव्या. वाइराजवाना आगमनथी वाजीराजवाने वढवाण छोडवुं पडयुं, तेओ प्रथम लाठीमां अने पळीथी लीवडीमां रही पोतानुं जीवन गा-
ळवा लाग्यां. तेओए राजसिंहजीनां वाली तरीकेनो हक मेळववा एजन्सीमां लडत चलावी, परंतु परि-
णाम शून्य आव्युं. छेवटे वि. सं. १८९५ मां एवो ठराव करवामां आव्यो के “राजसिंहजी योग्य उम्वरे प्होंच्या पर्यंत तमाम राजतंत्र वाइराजवानी सत्तामां रहे तथा वाजीराजवाने जीवाडमां वण
गामो आपवां के जेनो ते पोतानी हयाती पर्यंत उपभोग करी शके, अने वढवाणना राजदरवार मांहेना तेमना ओरडानी अंदर आवी निवास करे.” आ कगर मासु अने वहु वन्नेए स्वीकार्यो अने
एज रीते वर्तन कर्तुं. एथी कायमनो क्लेश नष्ट थयो. वि. सं. १९०७ ना फाल्गुन शुदि १५ ने दहाडे वाइराजवा स्वर्गवामी थयां. ए वखते राजसिंहजीनी उम्वर २१ वर्षनी हती; तेओने चन्द्र-
सिंहजी, केसरीसिंहजी, वेचरसिंहजी तथा माधवसिंहजी नामे चार कुमार थया. तयारवाद थोडे दिवसे तेमनां मातुश्री न्हानीवानो देहान्त थयो. त्यांसुथी वाइराजवा तथा वाजीराजवा वच्चे वैरनी शान्ति न्होती थइ. जेथी नामदार अंग्रेजसरकारे कुमार चन्द्रसिंहजीने कोइ पण प्रकारनी इजा न
पहोंचे एटला माटे राजसिंहजीना सावकी माता बोनजीवा साथे नागनेश मोकली आप्या. नागने-
शमां निवास करी कुमार चन्द्रसिंहजीए गुजराती, फारशी तथा अंग्रेजीनी उत्तम केळवणी मेळवी अने वि. सं. १९१६ मां तेओ ज्यारे लायक उम्वरना थया तयारे वढवाणमां रहेवा आव्या तयारवाद
त्रण वर्षे अर्थात् वि. सं. १९१९ ना कार्तिक वदि १२ ने दहाडे कुमार चन्द्रसिंहजी कुंवरपदे पंच-
त्वेने प्राप्त थया. तेओने दाजीराज उर्फे पृथीसिंहजी तथा काळुभा उर्फे बालसिंहजी नामना वे कुमार हता. दाजीराजनो जन्म वि. सं. १९१७ ना पोश वदि ३ ने दिवसे अने बालसिंहजीनो जन्म वि. सं. १९१९ ना महा शुदि ९ ने दिवसे थयो हतो.

ठाकोर राजसिंहजीना बीजा कुमार केसरीसिंहजीने वि. सं. १९२५ मां मेमका तथा बाघेला नामनां वे गाम गरासमां मळ्यां. तेने एक वखतासिंहजी नामे कुमार थया के जेने वि. सं.

१९३१ मां झालरापाटणना राजराणा पृथीसिंहजीनो अपुत्र देहान्त थतां दत्तक लेवामां आव्या. ए रीते वन्वतसिंहजी “ जालिमसिंहजी ” एवं नाम धारण करी झालरापाटणनी राजगादीए वेठा. परंतु ज्यारे केसरीसिंहजी वि. सं. १९३५ ना आश्विन शुदि ३ ने दहाडे स्वर्गवासी थया त्यारे तेना गरासनां वन्ने गामो दरवार दाखल थयां अने तेमनां वहुने राज्य तरफथी अमुक जीवाइ वांधी आपवामां आवी.

केसरीसिंहजीथी न्हाना वहेचरासिंहजीने पण एज सालमां कोठीआ तथा कटुडा नामनां वे गाम गरासमां मळ्यां अने एथी न्हाना माधवासिंहजीने स्टेट तरफथी जीवाइ वांधी आपवामां आवी, एओए राजकोट राजकुमार कॉलेजमां अभ्यास कर्यो हतो.

वि. सं. १९२० इ. स. १८६४ ना जान्युआरी मासनी ता. ७ मीए नामदार ब्रिटीश सरकार तथा वढवाण स्टेट वच्चे थएल टीटी मुजव वढवाणनी हदमां शहेरना वायव्य कोण तरफ चार माइलने अंतरे नामदार अंग्रेज सरकारे सिविलस्टेशननी स्थापना करी छे, अने त्यां काय-मने माटे एक मे. आसीस्टन्ट पोलीटीकल एजन्ट रहे छे. ए जगो वढवाणनी हदमां होवाथी तेतुं भाहुं दर वर्षे रु. २२५० नामदार ब्रिटीश सरकार वढवाण स्टेटने आपे छे.

चन्द्रसिंहजीना कुमार दाजीराजजी तथा बालसिंहजी राजकोट राजकुमार कॉलेजमां अभ्यास करता हता. ए दरमीयान वि. सं. १९३१ ना ज्येष्ठ वदि ०)) ने दहाडे ठाकोर राज-सिंहजी ४९ वर्षनी उममे स्वर्गवासी थतां, तेओनां पौत्र दाजीराजजी सं. १९३१ ना अपाढ शुदि १२ ने दिवसे वढवाणनी गादीए वेठा. तेओ सगीर वयना होवाथी त्यांना कारभारी नाम-दार अंग्रेज सरकारनी देखरेख नीचे राज्यतुं तमाम कामकाज करवा लाग्या. दाजीराजजीए इ. स. १८७९ ना सप्टेम्बरनी ता. २५ मीए राजकुमार कॉलेजमांथी निकळी ता. १८ मी नवेम्बरे हिन्दुस्थाननी मुसाफरी शरु करी ए वखते तेओनी साथे मी. जमशेदजी उनवाळा हता. तेओ पाछा इ. सं. १८८० ना मे मासनी ता. १८ मीए वढवाणमां आवी पहोंच्या अने एज महिनानी ता. २७ मीथी स्टेट कारभारीनी साथे जोइन्ट वनी राजकाज करवा लाग्या. छेवटे वि. सं. १९३७ ना अपाढ वदि २ ने बुधवारे तेओनो स्वतंत्र राज्याभिषेक थयो.

ठाकोर दाजीराजजी तथा प्रीन्स कालुभा उर्फ बालसिंहजी वि० सं० १९३९ ना चैत्र शुदि १३ ने शुक्रवारे महेरवान गोहिलवाड श्रान्तना आसीस्टन्ट पोलीटीकल एजन्ट मी. एफ. एच.

વારઠન સાહેવ સાથે યૂરોપની મુસાફરી પધાર્યા; અને ઇંગ્લાંડ, ફ્રાન્સ તથા યૂરોપના અન્ય વિભાગોનું નિરીક્ષણ કરી વિ० સં० ૧૯૪૦ ના કાર્તિક વદ ૧૪ ને બુધવારે મુંબઈ આવી પહોંચ્યા. અને ત્યાંથી કલકત્તામાં ભરાણું પ્રદર્શન જોઈ માગશર વદિ ૪ ને રવિવારે પોતાની રાજધાનીમાં દાખલ થયા.

વિ० સં० ૧૯૪૧ ના વૈશાખ વદી ૬ ને મંગલવારે ઠાકોર દાજીરાજજીનો લાઓલાદ સ્વર્ગવાસ થતાં તેઓના ભાઈ કાલુભા ઉર્ફે વાલસિંહજી જેઠ શુદિ ૩ ને રવિવારે વઢવાણની રાજગાદીએ બેઠા. તેઓએ ૬૦ સં० ૧૮૭૩ થી ૧૮૮૨ ના એપ્રિલ માસની તા० ૨૦ મી પર્યન્ત કાઠિઆવાડ રાજકુમાર કૉલેજમાં ઇંગ્લીશ અભ્યાસ કર્યો હતો અને કૉલેજ છોડ્યા પછી દાજીરાજજીના વચ્ચતમાં સ્ટેટના રેવન્યુ તથા બ્યુટિશિયલખાતામાં કામ કરી અનુભવ મેળવ્યો હતો. તેમજ પોલીસ સુપ્રી. તરીકે પણ અમુક વચ્ચત કામ કર્યું હતું. ગાદીએ બેઠા પછી સ્ટેટ કારભારીની સાથે જોઈન્ટપણે રાજકાજ કરતા વાલસિંહજીને વિ० સં० ૧૯૪૨ ના કાર્તિક શુદિ ૧૩ ને શુક્રવારે સંસ્થાન વઢવાણનો સ્વતંત્ર અધિકાર મળ્યો હતો.

વઢવાણનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ.

સવૈયા એકત્રીશા.

વાંકાનેર વસાવો ગાદી ત્યાં ગુણોઅલ સુરતાને સ્થાપી,
રાતો દેવલી રાજાજીને આજીવિકા અર્થે આપી;
જતાં સ્વર્ગ સુરતાન સુભાગી માનસિંહ મહિપાલ થયા,
ચટપટથી કંટાળો ચાસ રાજોજી રાતો દેવલી રહ્યા. ૧

પરમ પ્રતાપો પિતા પૃથીરાજનો રાજધાનો વઢવાણ રસાલ,
આયર એક વની બેઠોતો નેહ ધરી ત્યાંનો નરપાલ;
રાજોજી ચોડેમાં રહેવા પ્રીતે આવ્યા સહપરિવાર,
હૂંટી આસપાસના લોકને દિવ્ય બનાવ્યો ત્યાં દરવાર. ૨

બાદશાહી લડકર એ સમયે વેગ ધરી આવ્યું વઢવાણ,
ચઢેલ સંઢળી ચુકાવવાને જલ્દી કરી આયરને જાણ;

कहैवा लाग्यो कायर धइने आयर उरनी हारी हाम,
 खरो धणी खोड्डुमां रहै छे, देशे ए खंडणीना दाम. ३
 एयीं करी उघराणी फोजें, प्होंचीं खोड्डु राजाजी पास,
 आप्यो उत्तर राजाजीए अंतरमां धरीं उंडी आश;
 घणी हुं छतां घणी सुदतथी आवक त्यांनी आयर खाय,
 जो मुजने ए पाछुं मळे तो सत्वर सघळो फडचो थाय. ४
 बादशाहीं अधिकारी वधाए राजाजीने सोंप्युं राज,
 केद करी आहिरने एणे कथुं सफल निज मननुं काज;
 सबळसिंह सुत एना आदि, उदयसिंह बीजा उर आण,
 भावसिंह बीजा भयहारी, जेतसिंहजी चोधा जाण. ५
 र्दिर नृपनां आश्रयमां लघुवये भाव झळराण रखा,
 वखत आवतां वंशज एना भाग्यशालीं भूपाल थया;
 दाल झळरापाटण केरुं राज्य भोगवे भाव धरी,
 कोटाना महारावनीं सेवा कलित सेंकडो वर्ष करी. ६
 राजाजी पछीं राजगादींए सबळसिंह वेठा सुखदाय,
 मरद वन्धुने मारीं गर्वथी उदयसिंह अवनीप गणाय;
 ए पछीं सुत एना आनंदी भगवतसिंह थया भूपाल,
 ए वखते कोटेथी आव्या भाव पौत्र लइ सैन्य विशाल. ७
 अर्जुन तेमज अभय नामना उभय वन्धुए वळ धारी,
 मारी भगवतने वढवाणनीं गादीं मेळवी गुणकारी;
 साथ हतुं ए समये चूडा, व्हेंचणी वखते थया विभाग,
 अर्जुनने वढवाण आवीयुं, चूडा भ्रात अभयने भाग. ८
 अर्जुनसिंहजीना सुत आदि सबळसिंह अति शूर हता,
 निवास करता नागनेशमां मोजीळा मगरूर हता;

राणपुरे रंजाड कर्याथी गुस्से गायकवाड थया,
सबळसिंहने स्वाधीन करवा दळ लइने दामाजी गया. ९

झींक एनी झालाए झीली एक मास लगीं त्रास तजी,
शरण थयो छेवट शत्रुनुं जोर महा जालिम समजी;
अर्जुन जातां अक्षयधामे तूटी कुंवरनी हाथ कडी,
सबळसिंहने पुर वढवाणनी मान भरेली गादीं मळो. १०

पाटवीं पुत्र पराक्रमीं एना चन्द्रसिंहजी चतुरसुजाण,
नरपति वनीं एणे निज नामनीं अखिल स्यळे फेलावी आण;
गाम रोझके गयो लुवाणो वासीपुर वढवाण तणो,
झालरनो विक्रय करवाने भरी पोठींए भार घणो. ११

मेपजींए मरकरींमां पूछयुं, झालो वेच्यो शा भावे ?
कहे लुवाणो सों भालीयानो नेक एक झालो आवे;
क्रोधित थइ मेपजींए काढ्यो लंटीं लुवाणाने हदवहार,
सुणी वात ए चन्द्रसिंहजी वैर वाळवा थया तैयार. १२

महद सैन्य सजी मोरशीयापर चाह धरीने तुर्त चढ्या,
चूंथी गादी ए चुडासमानी वेगे सहु वढवाण वळ्या;
जमाइ मेपजींना जोरावर हरभम निम्बपुरीना नाथ,
सहाय करवा आव्या सत्वर गायकवाडी सूवा साथ. १३

भीडमचावी भादर कांठे भूप चन्द्रनी भाळे राठ,
एवामां त्यां आवी चांदे दुश्मनमां फेलाव्यो दाह;
प्रथम माल मोरशीया केरो सत्वर नांख्यो सळगावी,
तूटीं पळ्या ते पळीं अरि उपर अति आवेशमंहि आवी. १४

हार पामीं भाग्या हरभमजी, चुडासमा चकदाइ गया,
अनेक आरव चन्द्रसिंहना समरशायीं क्षणमांहि थया;

विजय मेळवी वळ्या विनोदे निजपुरभणी वढवाण नरेश,
 भव्य एजाआराम भोगवो गया स्वर्ग हणो हानि हमेश. १५
 पृथीराज सुत पाटवी एना पूर्ण पराक्रमशाळी थया,
 ग्रहण करी वढवाणनी गादी वेगें अमदावाद गया;
 सावरकांठे शौर्य जणावी, नळकंठे पण कर्या निशान,
 पथोभाइ जांगडो प्रतापी, अवनिमां व्याप्युं अभिधान. १६
 हरभम सुत हरिसिंह आवीया पावन निम्बपुरीने पाट,
 वीर चढ्या वढवाण उपरे पृथीराजनो घडवा घाट;
 उभय भूप केराळा आगळ, लाग जोइ लडवा लाग्या,
 मरतां मातुल उभय पक्षनां भय पामी सर्वे भाग्या. १७
 तयारवाद ध्रांगध्रा साये करो पृथीराजे तकरार,
 राज अमर ए समये रूढ्या तुर्त थया लडवा तैयार;
 प्रपम वणाने पायमाल करी वेगे अरि आव्या वढवाण,
 घडिमां घेरी लीधो गढने पृथीराजनां केवा प्राण. १८
 दोढ मास लगि लड्या, डर्या नहि पराक्रमी ठाकुर पृथीराज,
 भाट चारणोए भेळा घड कथुं ए समे उत्तम काज;
 समाधान करवा समजाव्युं उभय भूपने त्यागी तंत,
 पाइ परस्पर पाणीं अमळनुं वैरभावनो आप्यो अंत. १९
 लींवडो, चूडा अने सायला राज अमरना अनुयायी,
 भेटो परस्पर प्रीति भावयी, रखा हृदयमां हरखाइ;
 पछी थया परलोकप्रवासो पृथीराज वढवाणपति,
 जाहिर सुन जालिमिह एना हता उम्परे वाल अति. २०
 वालीपणे सहू काज राज्यनां वाइराजवा करतां'तां,
 कार्यकुशल जालिमनां जननो हानि प्रजानी दणतां'तां;

अमल थयो अंग्रेज तणो सहू स्थळे परम शान्ति प्रसरी,
स्वल्प जींदगी जालिमसिंहे मोजशोखमां पूर्ण करी. २१

राजसिंह सुत एना रुढा न्हानी उम्मेरे थया नरेज्ञा,
बुद्धिवळेथी बाइराजवा करे राजनां काज हमेश;
सगीर नरपति राजसिंहना वार्जोराजवा मात हतां,
खाली खजानो थयो राज्यनो सासु बहुमां क्लेश यतां. २२

राजसिंहना पुत्र पाटवी चन्द्रसिंह चालाक थया,
नागनेश रहीं भणीगणीने योग्य वये वढवाण गया;
विविध प्रकारनी विद्या केरुं गर्व तजो मेळवीयुं ज्ञान,
मान पामीया महिमंडळमां धर्म कर्ममां राखी ध्यान. २३

पृथीसिंह सुत पाटवी एना द्वितीय नामधरीं दाजोराज,
केळवणी पापी करता'ता निशदिन कीर्ति भरेकां काज;
राजसिंह पंचत्व पामतां शिरेराजनो ताज धरी,
दाजीराजे बन्धु बालसह यूरोप आदिनीं सफर करी. २४

स्वल्प समय करी राज्य सिधाव्या सुरपुरमां ए निःसंतान,
बालसिंह लघुबन्धु एना पाम्या शुभ महिपतिनुं मान;
पाळी प्रजाने काळे लइ रहीं अपुत्र ए पण पाम्या अंत,
नेह धरी नथुराम वन्या नृप जाहिर हक मेळवीं जसवंत. २५

ત્રિંશત્ તરંગ.

છન્દ હરિગીત.

કરવા કસોટી ભાગ્યની રાજાજીના સુત સજ થયા,
એ ભાવસુત માધવ મહા અધિકારી વર્નો કોટે રહ્યા;
નિજ બુદ્ધિવલ્લથી જાલિમે જે રીત લાભ લીધો ઘણો,
અમરેશ ! કહું ઇતિહાસ એ પ્રિય જ્ઞાલરાપાટણતણો.

રાજ ચન્દ્રસિંહજીના કુમાર પૃથીરાજના સરતાનજી તથા રાજોજી નામે બે કુમાર હતા, તેમાંથી સરતાનજી વાંકાનેરના મૂઠપુરુષ અને રાજોજી વઢવાણના મૂઠપુરુષ ગણાયા; રાજોજી ઇદરના રાઠોડ રાજા રાવ વીરમદેવના કુટુંબી શિવદાસજીની પુત્રી શ્યામકુંવર સાથે પરણ્યા હતા. તેઓને સવલ્લસિંહજી, ઉદેસિંહજી, ભાવસિંહજી, તથા જેતસિંહજી નામે ચાર કુમાર થયા. રાજાજીના સ્વર્ગવાસ પછી સવલ્લસિંહજી વઢવાણની ગાદીએ બેઠા; ત્યારવાદ કુમાર ઉદેસિંહે પોતાના મ્હોટાભાઈ સવલ્લસિંહને મારી રાજગાદીપર સ્વતંત્ર સત્તા જમાવી; સદુથી ન્હાના ભાઈ જેતસિંહને અમુક ગરાસ મઢ્યો.

રાજા ઉદેસિંહને ભગવતમિંહ નામે કુમાર થયો. એ વ્યાપ વિ. સં. ૧૬૯૯ થી ૧૭૬૨ દુધી વ્રમાનુસાર રાજ્ય વર્ચું +

૧ સવલ્લસિંહજીના વંશજો હાલ સોડમાં વાંટો સ્વાય છે. ૨ જેતસિંહના વંશજો હાલ રૂપા-વટીમાં વાંટો સ્વાય છે. + વેટલાપક એમ કહે છે કે રાજાજીને સવલ્લસિંહજી તથા ભાવસિંહજી નામે બે કુમાર હતા. તેમાં સવલ્લસિંહજી સં. ૧૬૯૯ માં વઢવાણની ગાદીએ બેઠા અને ભાવસિંહજીને ચાર ગામથી “ સોટ ” નો ગરાસ મઢ્યો.

ગૃહમાં જાગૃત થયેલા કોઈ પણ કલહને લીધે કુમાર ભાવસિંહજીને મોસાલ લઈ જવામાં આવ્યા, એ વખતે તેઓની ઉમ્મર માત્ર ત્રણ વર્ષનીજ હતી. ઇડરનરેશમાં એવી શક્તિ ન હતી કે તે પોતાના ભાળેજને વઢવાણનું રાજ્ય અપાવી શકે; પરંતુ તેઓનો સાથે મિત્રતા ધરાવનારો માલવાની અંદર રહેલા સાવરગઢનો રાજા એક સમયે ત્યાં આવી વળ્યો. ઇડરનરેશે પોતાના ભાળેજ ભાવસિંહ સવંધી તેઓને કેટલીએક મલામણ કરી. સાવરગઢનો રાજા એ વખતે દિલ્હીપતિનો કૃપાપાત્ર હતો. તેણે દિલ્હીના વાદશાહની સહાયતા મેળવી વઢવાણનું રાજ્ય કુમાર ભાવસિંહને અપાવવાનું વચન આપ્યું. વાલ્યવયમાં પણ ભાવસિંહના મધ્ય ગુણો જોઈ સંતુષ્ટ થયેલો સાવરગઢનો રાજા વિ. સં. ૧૭૦૦ માં તેઓની રાજધાનીમાં તેડી ગયો. થોડો વખત ત્યાં રહ્યા વાદ તેણે દિલ્હી જઈ શાલા-કુમાર ભાવસિંહ સવંધી સઘલી વાત વાદશાહ આગલ કઠી સંભળાવી. ભાવસિંહજી સ્વરી રીતે ગાદી ના હકદાર ન હોવાને લીધે તેને સહાયતા આપવાની વાદશાહે ચોરસો ના કહી. ઇડરનરેશને પોતે આપેલું વચન નહિ પઠી શકવાથી શરમાયેલા સાવરગઢનરેશે કુમાર ભાવસિંહજી સાથે પોતાની પુત્રીને પરણાવી અને તેઓને કેટલોએક ગરાસ આપી પોતાની રાજધાનીમાંજ રાખ્યા.

સાવરગઢમાં સ્વસ્થપણે વખત વિતાવનારા ભાવસિંહજીને ત્યાં માધવસિંહ નામે કુમારનો જન્મ થયો; તેઓની ઉમ્મર સાથે બુદ્ધિ તથા પરાક્રમ પણ વધતાં ગયાં. શાલા ભાવસિંહજી સાવરગઢમાંજ સ્વર્ગવાસી થયા. ત્યારવાદ માધવસિંહજીએ સાવરગઢના રાજાની નારો રીતે સેવા કરી અને પરાક્રમથી આજુવાજુનો કેટલોએક પ્રદેશ પ્રાપ્ત કરી ઉક્ત રાજધાનીમાં મેળવો દીધો, જેથી તેઓના ઉપર સાવરગઢના રાજાનો સ્નેહ દિવસે દિવસે વધવા લાગ્યો; એથી રાજરાણીના મનમાં એવી શંકા થઈ કે “વખતે વિજયી માધવસિંહ મારા પુત્ર પાસેથી રાજગાદી પઢાવો લેશે” આ વાત શાલા માધવસિંહજીનાં સાંભળવામાં આવી; તેઓ તુરંતજ સાવરગઢમાંથી ચાલ્યા જવાનો સંકલ્પ કરી રાજા પાસે પોતાના પાંચસો સ્વારો સહિત રજા લેવા ગયા; રાજાએ રહેવાનો અતિ આગ્રહ કર્યો, છતાં શાલા માધવસિંહ રહ્યા નહિ અને ત્યાંથી બુન્દી જઈ રાજ્યની નોકરીમાં દાખલ થયા. તેઓએ વઢાદુરી અને નિમકહલાલીથી બુન્દીનેરશ શત્રુસાલની સેવા વજાવી અને વાહુવલથી કેટલોએક મુલક સ્વાધીન કરી બુન્દીની સાથે મેળવી આપ્યો. એથી અત્યંત પ્રસન્ન થયેલા બુન્દીનરેશે વિ. સં. ૧૭૩૮ માં શાલા માધવસિંહજીને આશરે એક લાખની આમદાની વાલો “નાનતા” નો કિલ્લો આપ્યો અને જ્યારે પોતાનો અંતિમ સમય પ્રાપ્ત થયો ત્યારે રાજકુમાર ભાવસિંહજીની અવસ્થા ન્હાની હોવાને લીધે તેનું કાંદું મહાન બુદ્ધિશાલી માધવસિંહજીના હાથમાં સોંપ્યું. ત્યારવાદ તેણે આ અસાર

संसारथी विदायगीरी कीधी. माधवसिंहजीए केटलाएक वर्ष पर्यन्त बुन्दीनरेशना प्रतिनिधि तरीके राजकाज कर्यु.

कोइएक वखते बुन्दीनां राणीजीए माधवसिंहजी उपर नाराज थइ तेओने पराभव पमा-
हवा माटे राख्यना सैनिकोने आझा आपी. सैनिको राजमातानो आझा शिरःस्थापन करी लडवा
सज्ज पया. ए लोकोनी साथे मुकाबलो करवा माधवसिंह जो के सर्व रीते समर्थ हता, छतां पो-
ताना मालिकनी सेना सामे थइ निमकहरामनुं कलंक नहि चोरतां तेओ तुरतज बुन्दीनो त्याग
करी कोटा तरफ रवाना थया. कोटाना राव भीमसिंह सामे गया अने म्होटा मान सहित तेओने
पोतानी राजधानीमां लइ आव्या. थोडा वखत पछी झाळा माधवसिंहने कोटाना राजाए सेनापति
बनाव्या. माधवसिंह लंवा वखत सूधी कोटानरेशनी सेवा वंजावी अने साडासातसो गाम सहित
शेरगढनो किल्लो तथा बीजो केटलोएक प्रदेश जीती राव भीमसिंहना चरणकमलमां समर्पण कर्यो.

झाला माधवसिंहजी एक महान् वीरपुरुष हता. तेओए कोइ प्रसंगे मेवाडना महाराणा
साथे युद्ध कर्यु होय एवं नीचेना गीत उपरथी जणाय छे.

“ अरप्रही ऐसे लहरूप आवीयो, केहेतो झालो कठे कठे,
भलके भारे कठीडो भांगो, एहु माधव संग अठे;
मेवाडा सामो मकवाणो, खगवाहोरण अडग खरो,
बोलासमो वेधीओ वाणे, हरराजे अरसाम हरो;
भाउ तणे केआ सत्रभूका, उडवे सूकालोह अथाह,
वाह वाह राओ राण वखाणे, गाढां गरजीतो गजगाह. ”

महात्मा टॉड सादेव लखे छे के सौराष्ट्र देशनी अंदर रहेला झालावाडमां हल्वद नामे
शेररना सामान्य शक्तिवाळा सामन्तना वंशमा उत्पन्न थएला भावसिंह न्हानी उम्मेरमां पोताना
सहभाग्यनी परीक्षा करवा माटे केटलाएक विश्वासु सेवको महिन पितृभूमिनो परित्याग करी वि-
देश यात्रा आरंभी. ए समये बादशाह औरंगजेबना पुत्रो दिल्लीना सिंहासननी प्राप्ति माटे मांहे-
मांहे विद्वेपी बनी लडवा तत्पर थइ रह्ला हता. अनेक स्थलोना अनेक सरदारोए पोतपोताना भा-
ग्यनी बमोटी करवा माटे जेम अमुक अमुक शाहजादानो पक्ष स्वीकार्यो हतो, तेम झाला भावसिंह

પણ એક શાહજાદાના પક્ષમાં મળ્યા. જે સમયે મહારાજ ભીમસિંહ કોટાના રાજમિંહાસને વેસી વે સૈયદ મંત્રીઓની સહાયતાથી પોતાના પરાક્રમને ફેલાવી રહ્યા હતા. તે સમયે શાલા ભાવસિંહના પુત્ર માધવસિંહ કોટામાં આવ્યા. જો કે એ વસ્તે તેઓનો સાથે માત્ર પચ્ચીશજ ઘોડેસ્વાર હતા તો પણ મહારાજ ભીમસિંહે તેઓને માનનીય શાલાવંશમાં જન્મેલા જાણો ઉત્તમ રીતે આદરસત્કાર આપ્યો અને પછોથો તેઓનો સાથે મિત્રતા વાંધી ઇટલુંજ નહિ, પણ પોતાના કુમાર અર્જુનની સાથે માધવસિંહનો ભગિનીનાં લગ્ન કરી તેઓને પોતાના સંવંધી વનાવ્યા અને યોડા દિવસ પછી એમને “ નાનતા ” ની જાગિર આપી કોટાની સમસ્ત સેનાના અધિપતિ વનાવ્યા. કોટાનરેશ જે કિલ્લાના મહેલોમાં નિવાસ કરતા, તે કિલ્લાનું અધ્યક્ષપદ શાલા માધવસિંહનેજ મઠ્યું. માધવસિંહે કોટાના રાજ્યમાં મહાન શક્તિ અને સન્માન મેળવ્યું.

જ્યારે માધવસિંહનો સ્વર્ગવાસ થયો ત્યારે તેઓના આઠ કુમારમાથી મોટા મદનસિંહ કોટા ના ફોજદાર વન્યા, તેઓ હિમ્મતસિંહ તથા પૃથ્વીસિંહ નામે વે પુત્ર થયા. હિમ્મતસિંહને કાંઈ સંતતિ થઈ નહિ, પૃથ્વીસિંહને જાલમસિંહ તથા શિવસિંહ નામે વે પુત્ર થયા, જાલમસિંહના પુત્ર માધવસિંહ અને માધવસિંહના પુત્ર નાનાલાલ (મદનસિંહ વીજા) શાલાવાડ અર્થાત્ “ શાલરાપાટણ ” ના પહેલા રાજા થયા.

રાજપૂતોના રાજ્યોમાં એવો રિવાજ છે કે પ્રધાન મંત્રી, દીવાન તથા પ્રધાન સેનાપતિ આદિના પદપદ જે નિયત થયા હોય તે પદ તેનો વંશપંપરાનેજ મળે છે. એ નિયમને અનુસરી શાલા મદનસિંહના પરલોક પ્રયાણ પછી તેના પુત્ર શાલા હિમ્મતસિંહ કોટાના સેનાપતિ વન્યા + કહે છે કે તેઓએ સં. ૧૭૯૫ માં નાહરગઢનો કિલ્લો જીતી કોટાના રાજ્યમાં મેઝ્ઝો દોધો અને ત્યારવાદ સં. ૧૮૦૦ માં જયપુરનરેશ તથા મરાઠાઓ તરફથી કોટાને ઘેરો ઘાલવા માં આવ્યો ત્યારે હિમ્મતસિંહની બહાદુરીથીજ કોટાનું રાજ્ય વચ્ચું હતું.

કોટાના મહારાવ દુર્ગનસાલને સિંહના શિકારનો ઘણોજ શોખ હતો, તે પોતાનો રાણીઓને

+ કર્નલ ટાંડસાંહેવે પોતાની ટિપ્પણીમાં લખ્યું છે. સં. ૧૭૯૫ માં જે સમયે વાજીરાવ હાડોતીમાં થઈ હિન્દુસ્થાનપર અધિકાર કરવા આવ્યો તે સમયે શાલા હિમ્મતસિંહ કોટા રાજ્યના ફોજદાર હતા. એજ વર્ષમાં તેને ત્યાં શિવસિંહનો તથા તેને વીજે વર્ષે અર્થાત્ સં. ૧૭૯૬ માં જાલમસિંહનો જન્મ થયો. ૧ એ ઘેરો ત્રણ મહિનાપર્યન્ત રહ્યો હતો.

સાથે લઈ શિકાર खेलवा जता, बीरंगनाओ मंचपर बैसो उत्तम रीते बन्दूक मारती, तेओने मंचहुं सर्वोपरि स्थान आपवायां आवतुं. ज्यारे शिकारी लोको व्याघ्र आदिने घेरी मंच तरफ लई आवता त्यारे बीरनारीओ तेनो बन्दूकनी गोलीओघी बध करतो.

कोटाना इतिहासमा लखुं छे के एक दिवस शिकार खेलती बखते फौजदार झाला हिम्मतसिंह शिकार खेलवाना मंच नीचे पृथ्वीपर उभा हता, तेवामां एक व्याघ्र सैनिकोभी अने शिकारीओथी अत्यन्त क्रोधायमान थई विक्राळ मुखने फाटतो त्यां आवो पहोंच्यो; परंतु राजा दुर्जनमाजे ए बखने पण कोइने गोली छोडवानी आज्ञा आपी नहि राजानी आज्ञा सिवाय ए व्याघ्र उपर गोली छाडवानु काइए साहस न कर्युं. लाग जोई विकट आकृतिवाळा बाघे महावेगथी हिम्मतसिंह उपर आक्रमण कर्युं; त्यारे तेओए ढालथी पोतानो रक्षा करी तुगतज बाघनो सामे ठेकढो मार्यो अने तलवारना तीक्ष्ण प्रहारथी तेना मस्तकना उभयमंड करी नांख्या. राव दुर्जन-माल तथा सामन्तसमाज झाला हिम्मतसिंहनु असीम साहस जोइ तेओनी वीरताने बखा-णवा लाग्या.

पूर्वे मराठाओनी साथेना युद्धयां प्रशंसनीय पराक्रम करनारा महाराव किशोरसिंह बि. सं. १७४२ मां अरकाटगढ नामना किल्लानो अधिकार मेळवती बखते मार्या गया; तेने बिसनसिंह, रामसिंह तथा हरनाथसिंह नामे त्रण पुत्रो हता. स्वरो रीते कोटानो राजगादीना हकदार बीमन-सिंह गणाय, परंतु ते पितानो अज्ञा प्रमाणे मरेठाओ साथेना युद्धयां उपस्थित नहि थवाने लोभे तेनो राजगादीनो हक नाबूद करवामां आव्यो हतो. किशोरसिंहना मरण पछो महाराव रामसिंह कोटानी गादीए बेठा बिसनसिंहने “आणता” नामनु स्थान मळ्युं हुतुं. तेना पुत्र पृथीसिंह थया, पृथीसिंहना पुत्र अजीतसिंह अने अजोतसिंहना छत्रमाल, गुमानसिंह तथा राजसिंह नामे छण पुत्र थया.

अनि म अवस्थाने प्राप्त थएला अपुत्र महाराव दुर्जनमाले आणताना सामन्त बिसनसिंह-ना पाँत्र हज्ज अजीतसिंह विद्यमान छता प्रपाँत्र छत्रमालने गोड लीधा बाद स्वर्गवास कर्यो. जो के दुर्जनमाले छत्रमालने पोताना पुत्र तथा दोटनी राजगादीना भविष्यत् उत्तराधिकारी तरीके ज्ञाते वर्यो; सामन्तसमाजे पण ए बातमां सम्मति आपी; परंतु ज्यारे दुर्जनमाल वैकुंठवामी थया, त्यां फौजदार झाला हिम्मतसिंह पोतानी प्रबळ शक्तियो ए व्यवस्थाने व्यर्थ करी दीथी;

ए वखते आणताना वृद्ध राजा अजीतसिंह जीवता हता. हिम्मतसिंह झालाए ए अजीतसिंहनो पक्ष लइ सर्व सामन्तो सन्मुख कयुं के—“ पुत्रने राजतिकक थाय अने पिता तावेदार प्रजानी पेठे तेनी आज्ञानुं पाळन करे एवं कदी वनी शकतुं नथी. ए वात स्वभावे विपरीत छे. ” कोनी हिम्मत छे के झाला हिम्मतसिंह सामुं जडबुं उठावी शके ? कोइथी कांइ थड शक्युं नहि. हिम्मतसिंहे वृद्ध राजा अजीतसिंहने कोटाना सिंहासनपर सुशोभित कर्या. ए अजीतसिंहे मात्र अढीवर्ष राज्य कयुं; एनी हयातीमांज झाला हिम्मतसिंहे परलोकप्रयाण कयुं.

महाराव अजितसिंहनो स्वर्गवास थतां तेना कुमार छत्रसाल कोटानी गादीए वेठा अने फोजदारनुं पद झाला हिम्मतसिंहना भत्रीजा जालिमसिंहने मळ्युं. ए वखते तेओनी उम्मर एकवीश वर्षनी हती. अबदलीना आक्रमणथी मराठा वीरोने तेज रहित तथा उत्साहहीन वनी गएला जोइ आमेरना राजा कछवाहा माधवसिंह वि. सं. १८१७ मां पोतानी समस्त सेनाने सज्ज करी समस्त हाडाओने स्वाधीन करवा उद्यत थया अने उनियारा, छाखेरी तथा पाळीघाट वगेरे स्थानोपर विजय मेळवता मेळवता कोटापर चढी आव्या. जातिअभिमानने जाळववा माटे हाडाओ पण हिम्मतथी आगळ वध्या. भटवाडा नामना स्थानमां व्यूह रचना थवा लागी. कच्छ-वाहानुं सैन्य म्होटी संख्यामां हतुं, परंतु तेओना अश्व थाकी गया हता. हाडाओ मात्र पांचसोज हता, परंतु ते तमाम घोडेस्वार, तथा घोडाओ पण तेज होवाने लीधे विजयनी अभिळापाथी कछवाहाना सैन्यमां कूदी पडया; कछवाहा लोकोए हाडाओना प्रथम आक्रमणने स्हेजे सहन करी पोताना व्यूहने वींखावा दीधो नहि. कछवाहा माधवसिंहे तुरतज रणक्षेत्रमां नवी सेना उभी करी. घोडेस्वारोनो अने पायदलनो भेटो थवा रक्तनी नदी चालो निकळी, युद्धे भयंकर स्वरूप धारण कयुं; त्यारे झाला हिम्मतसिंहना पोष्य (गोद लीधेला) पुत्र वीरवर युवान जालिमसिंहे घोडाथी पैदलरूपे पोतानी सेना सहित असीम साहस अने वीरतापूर्वक शत्रुओ उपर आक्रमण कयुं. जालिमसिंहना जीवननी प्रसिद्धि थवानो आ पहेलो अवसर हतो.

आ समये महाराष्ट्रनेता मल्हारराव होल्करनो पडाव भटवाडाक्षेत्रनी समीपेज पडयो हतो; परंतु पाणीपतना युद्ध पछी ए एटलो वधो निर्वळ वनी गयो हतो के ते कोइ रीते बेमांथी एकने पण सहायता आपी शकयो नहि. ज्यारे कछवाहा माधवसिंहनी जीतना चिन्हो जणावा लाग्यां, त्यारे बुद्धिमान जालिमसिंहे घोडेस्वार थइ अत्यंत त्वराथी होल्करना पडावमां प्रवेश कयों अने होल्कर पासे प्रार्थना करी के “ जो आप युद्ध करवा न इच्छता हो तो एकवार आपनी फोज

છઃ આ શુભ યોગે માધવસિંહના ઢેરાને લૂંટી લીઓ.” મલ્હારરાવે જાલિમસિંહની આ વાતને પ્રેમપૂર્વક માન્ય રાખી. મરેઠાઓનું આક્રમણ ચતાંજ કહવાહાનું સૈન્ય મય પામી રણભૂમિથી ભાગી ગયું. આ વચ્ચે કહવાહાની પચરંગી પતાકા કોટાની સેનાને હાથ આવી ગઈ. કોટાના કવિષ્ણાલા જાલિમસિંહની વીરતાના ઘણાં કાવ્યો વનાવેલાં છે; તેમાં એક સ્થલે લખ્યું છે.

“જઠ્ઠ મટવાડારો જીતનારો જાલિમ ઝાલા
રઠ્ઠ એક રઠ્ઠ ચઢા, રઠ્ઠ પંચ રઠ્ઠકા.”

આનો અર્થ એ છે કે મટવાહાના યુદ્ધમાં જાલિમસિંહના સૌભાગ્યનો ઉદય થયો; એ રણક્ષેત્રમાં એમણે એકજ રંગથી રંગાણા રહી પચરંગ પતાકાને દાવી દીધી અર્થાત્ આમેરની રાજ-પતાકા સ્થિરથી રંગાઈ ગઈ.

જે સમયે નાદિરશાહ ભારતનો વિજય કરવા આવ્યો, એ સમયે દિલ્હીના સિંહાસનપર મહમ્મદશાહ અને કોટાના સિંહાસનપર મહારાવ દુર્જનસાલ બેઠા. ઝાલા જાલિમસિંહના જન્મથી આરંભી ક્રમાનુસાર પાંચ રાજાઓ કોટાના સિંહાસનપર બેઠા અને છઠ્ઠા રાજાના રાજ્યાભિષેક પર્યંત જાલિમસિંહની જીવતા હતા. એ છ રાજાઓમાંના એક રાજા મહારાવ કિશોરસિંહે લગભગ પચાશ વર્ષ પર્યંત રાજ્ય કર્યું. જો કે જાલિમસિંહ એક આંખહીન હતા, તો પણ મટવાહાના રણક્ષેત્રમાં તેઓએ સદુષ્ટી પેદા જોવી અસીમ નીતિજ્ઞતા અને વીરતા વતાવી તેવીજ તેની રાજનૈતિક દૃષ્ટિ લાંબા વચ્ચે છુટી એવીને એવી બની રહી.

થોડા વચ્ચે પછી મહારાવ છત્રસાલજી સ્વર્ગવાસી થતાં ગુમાનસિંહની કોટાની ગાદીએ બેઠા. ત્યારબાદ અમુક દિવસ પછી જાલિમસિંહે અધિક શક્તિ અને પશુતા દેખાડવાથી તે મહારાવ ગુમાનસિંહની આંખોમાં ચટકવા લાગ્યા. ગુમાનસિંહ ઝાલા જાલિમસિંહ ઉપર ઇટલા વધા ક્રોધાયમાન થયા કે તેણે તેઓના પ્રપિતામહ માધવસિંહને પોતાના પૂર્વજ મહારાવ મોમસિંહે આપેલી નાન-તોની જાગીર છોડવી લીધી. એ સમયે કોટાનો રાજવંશ બુન્દોના આધોન મામન્ટોએ શામન કરાતા

૧ જે વર્ષમાં નાદિરશાહે ભારતપર આક્રમણ કર્યું, એજ વર્ષમાં જાલિમસિંહનો જન્મ થયો અને અબદાવલીના આક્રમણ સમયે તેઓએ રાજનૈતિક રંગભૂમિમાં પ્રથમ પ્રવેશ કર્યો.

૨ નાનતાનો પ્રદેશ ચમ્બલ નદીને કિનારે છે અને એ હાલ પણ ઝાલા કુલના તાવામાં છે.

દેશરૂપે ગણાતો હતો. મહારાજ ગુમાનસિંહે ફોજદારની પદવી તથા નાનતાની જાગોર જાલિમસિંહના મામા વાકડોત (વાલાવત) જાતિના ભૂપતસિંહને આપી દીધી.

જ્ઞાલા જાલિમસિંહે એ અપમાન સ્થાન કોટાના ગજ્યને છોડી અન્ય સ્થળે જવાની ઇચ્છા કરી, મટવાડાની લઢાઈથી આમેરનું રાજ્યદ્વાર તેને માટે પ્રથમથીજ વંધ હતું; મારવાડ રાજ્યને પ્રથમથીજ તેઓએ નિરૂપયોગી માનેલું હતું. આ વખતે તેઓના જાતિવંદુ મેવાડના મહારાણાની સભામાં મુખ્ય સરદારનું માન ભોગવતા હતા. મેવાડના સામન્તો ઉભય દલમાં વિભક્ત થયા, તેમાંનું એક દલ રાણા અરિસિંહના પક્ષમાં મળ્યું અને બીજું દલ કૃત્રિમ રાણાના પક્ષમાં મળી રાણા અરિસિંહને સિંહાસનપર બેસવામાં અવરોધ કરતું હતું. મેવાડના પ્રથમ શ્રેણિના સોઠ સામન્તોમાંના દેલવાડાના જ્ઞાલા સરદારે રાણા અરિસિંહનો પક્ષ લઈ તન મેવાડના સિંહાસનપર બેસાડી દીધા. જ્ઞાલા સામન્તોની સહાયતાથી પિતાના સિંહાસનને પામેલા રાણા અરિસિંહ તેઓની પ્રવલ શક્તિ તથા પ્રતાપ વિરુદ્ધ કદી પણ થયા નહિ. જ્ઞાલા સામન્તોએ રાણાના શરીરની રક્ષા માટે વેતનભોગી વિજાતીય સૈનિકોને નિયુક્ત કર્યા. જ્ઞાલા સરદાર મહારાણાનો મત લીધા સિવાય પોતાનીજ ઇચ્છા પ્રમાણે શક્તિસંપન્ન મનુષ્યોને જાગિર આપતા હતા. રાણા અરિસિંહે પોતાની ખાસ જમીન તથા વિદેવી મનુષ્યોના તાવામાં રહેલી જાગીરો છીનવી રાજ્યની સાથે મેળવી દીધી. જેથી રાજ્યની આવક અત્યંત વૃદ્ધિ પામી. જ્ઞાલા સામન્તોની ઇચ્છામાં અવરોધ કરવા અથવાતો તેઓને આપત્તિરૂપ થવા કોઈ હામ મીડી શક્યા નહિ. આ અરસામાં કોટામાં ફોજદાર પદથી અલગ કરાઈ જાલા જાલિમસિંહ પોતાના ભાગ્યની પરીક્ષા કરવા માટે મેવાડમાં આવ્યા. મહારાણા અરિસિંહને જાલિમસિંહની વીરતા અને નીતિનિપુણતા સંબંધી પ્રથમથીજ સૂચના મળી ગઈ હતો. તેથી તેઓએ આવતાંવેતજ તેઓને માનસહિત પોતા પાસે રાખ્યા. થોડાજ વખતમાં ઉત્તમોત્તમ સદ્ગુણોથી જ્ઞાલા જાલિમસિંહ મહારાણાના પ્રીતિપાત્ર અને વિશ્વાસભાજન થઈ પડ્યા. મહારાણા અરિસિંહ જ્ઞાલા સામન્તોમાં રમકડાં રૂપ વની રહ્યા હતા, પરંતુ કોઈ પ્રકારે તેઓના હાથથી પોતાનો ઉદ્ધાર ન થવાથી મનમાં મનમાં વિષાગ વેદનાને પણ અનુભવતા હતા, તેવામાં જાલિમસિંહજીનું આગમન થયું. મહારાણાએ તેઓને તમામ રીતે યોગ્ય જાણી પોતાના ઉદ્ધારનો ભાર સોંપ્યો. જાલિમસિંહે તુરંતજ ચાતુર્ય, સાહસ, નીતિનિપુણતા અને વીરતાથી સામન્તોપર આક્રમણ કરી મહારાણા અરિસિંહને આપત્તિના મુખથી વાહરે કાઢ્યા. એ યુદ્ધમાં અન્ય જ્ઞાલા સામન્તોએ પોતાનાં પ્રાણ તજી દીધાં. મહારાણાએ જાલિમસિંહની સહાયતાથી સંપૂર્ણ સ્વાધીનતા મેળવી પોતાની પ્રભુતાથી સામન્તોના અન્યાયનો ઉચ્છેદ કર્યો, અને સહાયક જાલિમસિંહને

“ राजराणा ” नी उपाधि तथा मेवाडनी दक्षिण सीमावाळो चित्रवाडिया (जनेरखेडा) नामनो प्रदेश पुरस्कारमां आप्यो. ए समये झाला जालिमसिंह मेवाडना द्वितीयश्रेणीना सामन्त थया, परंतु तेओना वंशधर के जे सिंहासनना अभिलाषी हता. तेना पक्षमां मळेला केटलाएक सामन्तो महाराणाना वध माटे यत्न करवा लाग्या. पुनः विद्रोहो अग्नि प्रज्वलित थयो. विद्रोही सामन्तो मराठाओनी सहायताधी कृत्रिम राणाने मेवाडना सिंहासनपर बेसाडवा उद्योग आदर्यो. झाला जालिमसिंहनी सम्मतिथो राणा अरिसिंहे एक म्होडं सैन्य एकत्र करी विद्रोहो सामन्तो तथा मराठाओनी साथे युद्ध कर्युं. + जे समये जय लाभनी आशा उद्भवो एज समये दुर्भाग्यने लीधे शत्रुओनी जीत यतां झाला जालिमसिंह घायल अवस्थाए मरेठाओने हाथ आवी गया. सुविख्यात महाराष्ट्र सेनापति अंबाजी इंगलियाना पिता ज्यंकरावे तेओने केद करी लीधा. छेवटे ए ज्यंकराव साथे गाढ मित्रता बांधो जालिमसिंह मुक्त थया अने ज्यारे पूरेपूरी आरोग्यता प्राप्त थइ, त्यारे तेओए निश्चय कर्यो के लुप्तप्रताप राणाने तावे रही भाग्यना उदयनी इच्छा राखवी ए व्यर्थ छे. एटलाज माटे तेओ वधारे वखत उदयपुरमां नहि रहेतां पोताना भविष्यद् भाग्यना सहचर पंडित कालाजी बल्लालनो गधे फरी कोटांमां आव्या. बुकायनीनी लडाइमां घणीखरो महाराष्ट्र सेनाना मार्यो जवाधी तेनो अधिपति होल्कर मल्हारराव अत्यन्त साहसहीन थइ गयो हतो, तो पण विजयनी अभिलाषाधी तेणे कोटाने तावे करवा माटे प्रयाण कर्युं. आपत्तिने उतावळधी सन्मुख आवती जोइ महाराव गुमानसिंह पोताना पक्षने निर्बळ दारी होल्कर साथे सन्धि करवानो निश्चय कर्यो अने एटला माटे फोजदार भूपतिसिंहने मल्हाररावना डेरामां मोकल्था, परंतु ए कार्यसिद्धि करी शक्या नहि.

राजनैतिक घनघोर वादळवृन्दधी छवाएला कोटा राज्यना भाग्यरूपी आकाशने निर्मळ बनाववा माटे झाला जालिमसिंह जो के कोटांमां आवी पहुँच्या हता, परंतु एमना प्रत्ये इजी महाराव गुमानसिंहनो गुस्सो जरा पण ओछो थयो नहोतो. तेओने अपराधनी क्षमा आपवांमां न आवी, राजसभामां जवा आववा माटे पण मंजुरी न मळी. अपराधनी क्षमा आपवी तो एक बाजु ररी, परंतु महाराव गुमानसिंह तेओने कबजे करी लीधा.

मराठाओए कोटांनी दक्षिण सीमाए आवी बुकायनी प्रदेशेना किल्लाने घेरी लीधो. हाडा

+ आ युद्धनी बात राणाना (उदयपुरना) इतिहासमां अगोए स्पष्टताधी लिखी छे.

સામન્ત માધવસિંહ ચારસો સૈનિકો સહિત શત્રુઓ સામે થયા અને વહુજ વહાદુરીથી લડ્યા; પણ વિજયને પ્રાપ્ત કરી શક્યા નહિ. એ વખતે મરેઠાઓએ વુકાયનીને સ્વાધીન કરી મુકેત નામના કિલ્લાને ઘેર્યો. મહારાવ ગુમાનસિંહ માથે આવી મહાન્ વિપત્તિ આવી પડતાં જાલાલસિંહ વગર બોલાવ્યે તેઓના પાસે જઈ પહોંચ્યા અને ધીરે ધીરે તેઓએ પોતાની તમામ હકીકતથી મહારાવ ગુમાનસિંહને વાકેફ કર્યા. હવે ગુમાનસિંહને વરાવર સ્વામી થઈ કે—“ એકલા જાલાલસિંહનાંજ શુજવળથી તથા રાજનીતિથી મટવાડાની લડાઈમાં હાડાઓની સેનાએ જીત મેળવી હતી. એનીજ રાજનીતિદ્વારાએ આમેરનરેશની સ્વાધીનતારૂપી સાંકળથી કોટાનું રાજ્ય લાંબા વખતને માટે મુક્ત થવા પામ્યું હતું, અને જે હોલકર મલહારરાવ આજે કોટાને સ્વાધીન કરવા માટે વીરરૂપે આગલ વધી રહ્યો છે, એજ હોલકરની સહાયતાથી જાલાલસિંહ રાજ્યકોટાનું રક્ષણ કરી ચૂક્યા છે. ” તુરતજ જાલાલસિંહને તેના તમામ અપરાધનો ક્ષમા આપી હોલકર સાથે સન્ધિ સ્થાપવાનું કામ સોંપ્યું. જાલાલસિંહે મહારાષ્ટ્રીઓના ઢેરામાં દાખલ થઈ અને મલહારરાવની મુલાકાત લીધો, અને સન્ધિ સવન્ધી વાતચીત કરતાં સંતોષકારક ફલની પ્રાપ્તિ કરી મહારાવ ગુમાનસિંહ તરફથી છ લાખ રૂપિયા મળતાં કોટાને છોડી ચાલ્યા જવાનું હોલકર મલહારરાવે વચન આપ્યું. જાલાલસિંહ દ્વારા એ કોટાના રક્ષણ સવન્ધી કાર્યને સિદ્ધ થઈ જોડે ફરી તેઓનું ફોજદારનું પદ આપ્યું. તેની સાથે છીનવી લીધેલી જાગિર પણ પ્રસન્નતા પૂર્વક તેઓએ પાછી આપો. સન્ધિ સ્થાપનમાં અસમર્થ બનેલા શૂપતસિંહને ઉક્ત પદથી તથા જાગોરથી અલગ કરવામાં આવ્યા. જે સમયે જાલાલસિંહજો ફરી ફોજદારના પદપર નિયત થયા, ત્યારવાદ અમુક વખત પછી રોગે ગ્રસાઈલા મહારાવ ગુમાનસિંહે જીવનની આશા છોડી પોતાના દશ વર્ષના કુમાર ઉમેદસિંહને સર્વ સામન્તો સન્મુખ કોટાનું સંરક્ષણ કરનાર જાલાલસિંહની ગોદમાં વેસાડી દીધા અને વધાની રૂઝમાં એ જાલાલસિંહની ઉમેદસિંહના પ્રતિનિધિ તરીકે યોજના કરી.

વિ. સં. ૧૮૨૭ માં મહારાવ ગુમાનસિંહનું મૃત્યુ થતાં ઉમેદસિંહ કોટાનો ગાદીએ બેઠા. રાજપૂત જાતિમાં નિરંતરને માટે એવો નિયમ છે કે જ્યારે કોઈ નવો રાજા રાજસિંહાસનપર બેસે, ત્યારે તેને તુરતજ દિગ્વિજય અર્થે પ્રયાણ કરવું પડે છે અને તે યુદ્ધભૂમિમાં વિજય મેળવી અભિષેકની ક્રિયાને પૂર્ણ કરે છે. એ પ્રાચીન નિયમને અનુસરી મહારાવ ઉમેદસિંહે પોતાનો સેના સહિત નરવર રાજવંશીય કેલવાડાના સ્વામી સાથે યુદ્ધ કરી ઉક્ત પ્રદેશને કોટા રાજ્યમાં મેળવી દીધો. એ કામ જાલાલસિંહે ઉમેદસિંહના પ્રતિનિધિ તરીકે વહુજ વચાળવા કાયક કર્યું. ત્યારવાદ

अमुक समय पछी तेओ विपत्तिमां आवी पव्या. कूट राजनीतिने जाणनारा जालिमसिंह एक उंचा दरज्जाना हता अने एथीज तेओनी प्रबल शक्तिए यावज्जीवन यथार्थ परिचय आप्यो. तेओ स्वर्गस्थ महाराव गुमानसिंहना विश्वासु मित्र तरीके मनाता हता, परन्तु कोटाना सामन्तोना प्रेम तेओना उपर बिलकुल न हतो. राजकीय माणसनी दृष्टिमां पण तेओ खटकता हता.

जालिमसिंहनो खरेखरो होदो फोजदार अर्थात् सेनापतिनो हतो; जे किडामां महाराव उम्मेदसिंह रहेता ए किछातुं अध्यक्षपणुं तेओ भोगवता हता. राज्यना शासनविभागमां हस्तक्षेप करवो ए तेना हुदाथी विपरीत हुतुं. दिवानी कामकाजमां दाखल करवानो तेओने बिलकुल हक न हतो. महाराज गुमानसिंहना वखतमां एक नोतिनिपुण अखेराज नामे दोवान हता. तेणे कोटाना राज्यनी अनेक प्रकारे उन्नति करी हती. महाराव गुमानसिंहना मरण पछी तुरतमां ए अखेराजने अन्यायथी मारी नांखवामां आव्या. त्यारवाद झाला जालिमसिंह सेनापतिना अधिकार उपरांत शासनविभाग (दिवानी) नो अधिकार प्राप्त करवा उद्यत थया. ए वखतेतेओना विरोधीओ जो के बहु थोडा हता, तोपण ए विपम विपत्तिओने दूर कर्या बिना पोतानी अभिलषाने पूर्ण करी शक्या नहि.

महाराव गुमानसिंहना मरण पछी झालाजालिमसिंह राजप्रतिनिधि रूपे प्रसिद्ध थया त्यारे समर तथा शासन विभागना समग्र अधिकारने स्वाधीन करवा उद्यत थया त्यारे विरोधी सामन्तो बोली उठ्या के “ स्वर्गस्थ महाराव गुमानसिंह जालिमसिंहने आटला अधिकार आप्या नथी. ” ए सामन्तोमां महाराज स्वरूपसिंह तथा बाङ्गडोत (बाळावत) भूपतसिंह पण हता. ए उपरांत महाराव उम्मेदसिंहना दूधभाइ यशकर्ण पण जालिमसिंहना सामा पक्षमां हता. परंतु ए यशकर्णद्वारा एज चतुर जालिमसिंह महाराज स्वरूपसिंहने मारी नंखाव्या. भूपतसिंह प्राण बइ भाग्यो. न्यायनिपुण झाला जालिमसिंह कांटाथीज कांटाने उखेडो काड्यो. ए जोइ राज्यनां तमाम माणसो ढरने लीधे दवाइ गयां. महाराज स्वरूपसिंह, धाभाइ पोकर्ण अने बाङ्गडोतना सामन्त ए त्रणे जालिमसिंहना प्रधान शत्रु हता. जालिमसिंहने प्रथमतो यशकर्णने हस्तगत करी एना मारफतज पोताना उद्देशने पूर्ण कर्यो अने त्यारवाद तेने पण देशनिकाळ कर्यो. ए जोइ अन्य शत्रुसमुदाय पण अनिष्टनी आशंकाथी खटवट करनां अटकी गयो. अपमान पावेल्या यशकर्णे जयपुरमां जइ प्राणत्याग कर्यो वोटाना केटलाएक सामन्तो पोतपोतानी जागिर छोडो भागी गया अने जयपुर तथा जोधपुरना राजाओनो आश्रय लउ झाला जालिमसिंहने दंड देवा

તત્પર થયા, પરંતુ એ અરસામાં મરાઠાઓ તમામ રજવાડામાં અનેક પ્રકારના ઉપદ્રવ મચાવી રહ્યા, જેથી કોઈ જાલિમસિંહ સામે જવા હામ મીઠી નહિ. કાર્યકુશલ જાલિમસિંહે જયપુર તથા જોધપુરના રાજાઓના કોટાના વિરોધી સામન્તોને આશ્રય ન આપવા સૂચવ્યું. નિરાધાર સામન્તો નિરાશ બની વિદેશમાં રવઢતા રઢવતા પ્રાણત્યાગ કરવા લાગ્યા. કેટલાક કોટામાં આવી પોતાની જાગીરો પાછી આપવા માટે જાલિમસિંહને કહેવા લાગ્યા. જાલિમસિંહે દયા લાવી એ લોકોને આજીવિકા અર્થે ઘોઢી ઘોઢી જમીન આપી અને વાકીની જાગીરો ચાલસા કરી. કોટાનો ઉદ્ધત સામન્તસમાજ ઁકદમ જાલિમસિંહને વશ થયો નહિ.

જાલિમસિંહ વિરુદ્ધ વીજીવાર પડ્યન્તજાલનો વિસ્તાર થયો. એ પંહલા કરતાં અત્યન્ત પ્રવલ અને દુર્મેષ્ઠ હતો. ઁનું નેતાપદ આધૂન દેશના સામન્ત દેવસિંહે ગ્રહણ કર્યું; તેણે ઘના રુપિયા ચરચી પોતાના કિલ્લાને યુદ્ધની સામગ્રીથી સજ્જ કર્યો અને સમસ્ત વિદ્રોહી સામન્તોને એ કિલ્લામાં મેલ્લા કરી શાલા જાલિમસિંહ સાથે શત્રુતા વાંચી. આ અરસામા વાદશાહીપતાપ હીનત્વને પ્રાપ્ત થયો હતો, મરાઠાઓ ચારે વાજુ લૂંટફાટ ચલાવતા હતા, તેઓની સાથે ઁક મૌસેજ નામનો પઠાણ વીર મલ્લેલો હતો. શાલા જાલિમસિંહે કોટાની સેનાથી વિદ્રોહી સામન્તોને જીતવાનું અશક્ય ધારી એ કાર્યમાં પઠાણવોર મૌસેજને પ્રેયો. મૌસેજે લક્ષ્મીની લાલસાથી તુરતજ આધૂન પર ઘેરો ઘાલ્યો. કિલ્લાનો અંદર રહેલા કોટાનાં સામન્તોએ વહાર નિકલ્લી યુદ્ધ કર્યું; પરંતુ તેઓ જય મેલ્લી શક્યા નહિ. મૌસેજે આધૂનના કિલ્લાપર ઘણાં લાંવા વચ્ચત સયો ઘેરો રાખ્યા. કિલ્લાની અંદર ચાવાની ચીજો ચલાસ થઈ ગઈ ત્યારે તમામ સામન્તો પ્રાણ વચાવવાની ચેષ્ટા કરવા લાગ્યા. હેવટે જાલિમસિંહની સમ્પતિથી મૌસેજે ઘેરેલા સામન્તોને સુચ્છવક કિલ્લાથી વોદર નિકલ્લા દોધા. નિરાશ બનેલા એ વિદ્રોહીઓ અન્ય રાજ્યને આશ્રયે જઈ રહ્યા; તેઓના સુચ્છ નેતાએ વિદેશમાં વસી દુઃચયી પ્રાણને તજી દીધા. મહા નિપુણ શાલા જાલિમસિંહે આ રીતે વીજા ષડ્યન્ત્રને પણ હિન્નમિન્ન કરી નાંચ્યો. ત્યારવાદ કેટલાક વયો પછી આધૂનવાલા દેવસિંહના પુત્રોએ વિદેશયો કોટામાં આવી જાલિમસિંહ પાસે પોતાનું નિરપરાધીયણું પ્રગટ કર્યું અને આશ્રય માગ્યો. ન્યાય નિપુણ જાલિમસિંહે હૃદયમાં દયા લાગી તેઓને પંદર હજાર રુપિયાનો આમદાનીવાલો “ નામોલિયા ” નામનો પ્રદેશ આપ્યો અને સામાન્ય તથા હલકા દરજ્જાના જે સામન્તો વિદ્રોહી થયા હતા, તેઓને પણ ક્ષમાપૂર્વક રાજ્યમાં રહેવાનો પરવાનગી આપો; પરંતુ કાર્ય-

૧ આધૂન પ્રદેશની આમદાની વાર્ષિક સાઠ હજાર રુપિયાની હતી.

चतुर जालिमसिंहों के लोकोनी शक्ति तथा भूमिने पटली वधी घटाडी दीधी के तेओ फरीने कोइ प्रकारतुं अनिष्ट करवा उद्यत थइ शके नहि.

वि. सं. १८५६ मां कोटाना तमाम सामन्तो के जेओनी जागोरो खालसा थएली हती तेओए सामन्त बहादुरसिंहना अध्यक्षपणा नीचे एरुत्र थइ झाला जालिमसिंह तथा तेना मित्र लालाजीने मारवानी युक्ति रची; आ कार्य अत्यन्त गुप्त रीते करवामां आव्युं हतुं; तमाम सामन्तो कार्यसिद्धिने अर्थ दरबारमां दाखल थया; एवामां तेओनी प्रपंचजाल जालिमसिंहना जाणवामां आवी रहइ. जालिमसिंह पोतानी रक्षा भाटे एज क्षणे घोडेस्वारनी दुकडी बोलावी लीधी. तेओना उपर सामन्तोए आक्रमण कर्युं के तुरतज घोडेस्वारोए तलवारो काढी. सामन्तो भयभीत बनी भाग्या. मोहमेननो मालिक बहादुरसिंह चंबल नदीने किनारे रहेला हाडा जातिना कुलदेव केशवरायजीना मन्दिरमां जइ भरायो. तेणे जाण्यु के प्राचीन रीतिने अनुसरी केशवरायजीना आश्रयमां आवेला यने जोइ केद करनार नथी. परंतु प्रतापी झाला जालिमे मन्दिरनी पुरातन प्रथापर पग मूकी बहादुरसिंहने केद कराव्यो अने एज बखते मारी नांवाव्यो. भागेला सामन्तोमांथी पण ए बखते केटलाएक पकड़ाया हता.

केटलाएकतुं बहेवुं एम छे के, जालिमसिंह मोहमेनना सामन्त बहादुरसिंहनो बध केवल पोताना स्वार्थमतेज कर्यो न हतो. एमां महाराव उम्मेदसिंहनो स्वार्थ पण समाएलो हतो. कारणके बहादुरसिंहनी इच्छा राव उम्मेदसिंहने मारी तेना न्दाना भाइने कोटानी राजगादी आपवानी हती. ए समये कोटाना राजपरिवारमां महाराव उम्मेदसिंहना काका राजसिंह अने गोवर्धनसिंह तथा गोपालसिंह नामे वे भाइ जीवता हता. ज्यारे आधूनना सामन्त देवसिंह विद्रोही बनी जालिमसिंहने मारवानो उद्योग कर्यो हतो त्यारे गोवर्धनसिंह तथा गोपालसिंह पण राज्यसिंहासनना अधि-लापी बनी एमा तामेल थया हता. झाला जालिमसिंह ए बन्ने भाइने केद करो लीधा हता; तेमां गरोटा गोवर्धनसिंह दश वर्ष केदना रही नरण पाम्या अने गोपालसिंह पण बगल दिवस केद भोगवी परगोरा प्रयाण कर्युं. कोटानेसना काका राजसिंह कोइ खटपटमां भाग लेता नहि, जेथी तेओना तरफ जालिमसिंह नजर पण नांखता नहि.

कर्नल टॉडमोह्व पण लग्ने छे के जालिमसिंहनी शक्ति इटाववा भाटे तेमज तेना जीवनने नष्ट करवा भाटे विरोधी जनाए अठार बखत उद्योग कर्यो. परंतु ते तमाममांथी बुद्धिबळने लीये जालिम-सिंह पची गया. एज बखते एनो दनाव वन्यो के न्दाना राजकुमारी मानाए जालिमसिंहने राज-

મહેલમાં બોલાવ્યા. જાલિમસિંહ રાજમાતાના બોલાવવાથી તેના મહેલના સમીપવર્તી ગૃહમાં જઈ પહોંચ્યા. એ સમયે ઘણી રાજપૂત વીરાંગનાઓએ નાગી તલવારો સાથે અને શસ્ત્રોઅશ્ત્રોથી સજ્જ થઈ તુરંતજ આક્રમણ કર્યું અને તુરંતજ જાલિમસિંહને વાંધી કેદ કરી લીધા. રાજપૂત રમણીઓનાં વીર-ચરિત્રથી જાલિમસિંહ વરાવર વાકેફગાર હતા; જેથી તેઓએ જીવનની આગા છોડી દીધી, રાજપૂતાણીઓ તેઓનાં મુખ્ય મુખ્ય જીવનચરિત્ર સવન્થી પશ્ચો કરવા લાગી, એ સ્ત્રીવર્ગનો એવો ડરાદો હતો કે પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતી વચ્ચે અચાનક એને મારી નાંખશું. તેવામાં ભાગ્યયોગે પટરાણીની પ્રધાન દાસી મહાકાલીની મૂર્તિ ધારણ કરી ત્યાં આવી; તેણીએ જાલિમસિંહને અનેક તિરસ્કાર અને કડુ-વચનોથી ધિક્કારી વલ્લૂપૂર્વક વધી રાજપૂતાણીઓને ક્રમાનુસાર ત્યાંથી દૂર કરી. આ રીતે ઉક્ત દાસીનાં ચાતુર્યથીજ જાલિમસિંહ જીવતા રહ્યા.

ઇતિહાસવેત્તા મહાત્મા ટાંડસાહેબ લખે છે કે-જ્ઞાલા જાલિમસિંહ વિરુદ્ધ ક્રમાનુસાર જેટલી ટક્કર રચાઈ, તેમાં શત્રુનો એકે મનોરથ સફળ થયો નહિ. જો એ વચ્ચે જાલિમસિંહની જગોએ વીજો કોઈ ઉદ્ભૂત આદમી હોત તો જરૂર તે વિદ્રોહીઓને વધારે હેરાન કર્યા સિવાય રહેત નહિ. પરંતુ પ્રતાપી જાલિમના મનમાં એવું કૃત્ય કરવાનો કદી પણ ઇચ્છા ન થઈ. તેઓ હમ્મેશાં એક સુરક્ષિત વિશાળ ગૃહમાં શયન કરતા હતા, તેઓના રક્ષકો અત્યંત ચતુર હતા. એ રક્ષકોને જાલિમસિંહ તરફથી પુરતા પગાર ઉપરાંત પોશાક પણ આપવામાં આવતા. તમામ વિભાગોપર તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિથી જોનારા સાવધાન જાલિમસિંહ કોઈનો પૂરો વિશ્વાસ કરતા નહિ. ન્યાયનિપુણતા અને વિલક્ષણતાથી તેઓ રાજ્યના દરેક વિભાગોપર દ્રષ્ટિ રાખતા હતા, એથી ચારે તરફ અત્યાચાર, ઉપદ્રવ, રાજનૈતિક ગોટાળો, ટક્કર તથા મ્હોટાં મ્હોટાં યુદ્ધો થયાં છતાં અર્ધ શતક પર્યન્ત પોતાના પ્રવલ પ્રતાપથી અને અતુલ શક્તિથી એમહાનુભાવે રાજશકાજ કર્યું. સ્વરી રીતે મહારાજ રાણા જાલિમસિંહજ કોટાના ધણી હતા. મહારાવ ઉમેદસિંહ તેઓના હાથમાં રમકડાં રૂપ બની રાજસિંહાસન પર બેઠા હતા. જાલિમસિંહે પોતાની રાજનૈતિક ડંચી અભિલાષા પૂર્ણ કરવા માટે કોટા રાજ્યની ધન, સંપત્તિ અને સેનાની શાન્તિ એ સર્વને નષ્ટ કરી નાંખ્યાં.

વિ. સં. ૧૮૨૧ માં જ્યારે મેવાડના મહારાણા સાથે પોતાની વાતચીત થઈ ત્યારથી આરંભો વિ. સં. ૧૮૫૬ સુધીમાં કોટામાં જેવો અધિકાર જમાવ્યો હતો તેવોજ અધિકાર મેવાડપર જમાવવા માટે રાજરાણા જાલિમસિંહ અનેક પ્રકારની ચેષ્ટા કરી રહ્યા હતા. તેઓએ કોટા રાજ્યના સ્વેદ વર્ગ પર જે કર નાંખ્યા હતા, તે વિ. સં. ૧૮૪૦ માં વૃદ્ધિ પામેલા અત્યાચાર તથા ઉપદ્રવને

छीधे निर्धन बनेला कृषिवलो आपवा असमर्थ थया. जालिमसिंहना अनुचरो कर वसूल करवा जती वखते कृषिवलोने निर्धन जोइ तेओनां हळ तथा वळद वगेरे करने घदले उपाडी जवा लाग्या. तमाम कृषिवलो जीवननी आशा छोडी बेठा, केटलाएक भूखे मरवा लाग्या अने केटलाएक भागी गया; परंतु ए अरसामां चारे तरफथी रजवाडानी अंदर आपत्तिनो समुद्र उलटेलो होवाथी तेओने कोइए आधार न आप्यो. जालिमसिंहे तमाम खेडुतोनी वापुकी जमीन तथा खेतोनां समस्त साधन छीनवी लीधां हतां. खेडु लोकोए बीजो एके उपाय न मूजतां झाला जालिमसिंहनुं दासत्व स्वीकार्युं अने तेओना तरफथी अमुक पगार लइ खेड करवां मांडो. आ रीते जालिमसिंहे महाराव—उमेदासिंहना तमाम क्षेत्रोनुं ऐश्वर्य स्वाधीन करी थोडो वखत नहि खेडाएला क्षेत्रोमां फरी कृषिकार्य शरु करान्युं अने पोते कृषिवलपतिना पदपर अधिष्ठित थया.

जो के दीर्घदर्शी जालिमसिंहे मेवाडपर पोतानी सत्ता प्रसारवा माटे अनेक चेष्टाओ करी हती अने एज उद्देशथी तेणे कोटानी उपर कक्षा प्रमाणे दगा करी दीधी; परंतु अन्ते एक भयंकर घटनाए तेओनी उच्च अभिलाषामां विघ्न नांख्युं. महाराष्ट्रनेता इंगलिया वंगनी साथे जालिमसिंहनी गाढ मित्रता हती. ए इंगलियाना वंगज वालारावने महाराणाए केद करी उदयपुरना कारागारमां राख्या हता; एनो उद्धार करवा माटे जालिमसिंह त्यां गया, ए वखते महाराणा तेओना उपर अत्यंत गुस्से थया. आथी महाराणाने हस्तगत करी मेवाडपर आधिपत्य जमाववानुं आशावृक्ष झाला जालिमसिंहना हृदयवागमांथी एकदम मूळ सहित उखडी गयुं. अने तयारेज तेओने खबर पडी के स्वार्थनी सिद्धि माटे पोते कोटानरेशनुं केटलुं अहित कर्युं छे, ए अहितनुं निवारण करवा माटे तेओ सावधानपणे तुरतज नवीन अनुष्ठान करवामां प्रवृत्त थया.

वि. सं. १८५६ मां मोसेन (मोहसेन) ना सामन्त बहादुरसिंहद्वाराए खटपट जाग्या पहेलां जालिमसिंहे किल्लाना महेलमां निवास कर्यो हतो. परंतु. सं. १८६० मां वालारावने पढतो मूगी मेवाडथी पाछा कोटे आवतां ए महेलमां नहि रहेतां अन्य स्थळे रहेवानी इच्छा करी. ए समये द्वादीश सेनाए एकठी थएली मराठाओनी फौजना विक्रम तथा पराक्रमनी जडमां एक जबरो आयात कर्यो अने मरेठाओनी सत्ता नीचे रहेल्या केटलाएक देशोने छीनवी लीधा; तयारे मरेठाओ तुरतज अनेक विभागे वहेंचाड भारत वर्पना घगाखग प्रान्तोमां पहाँची लूटमार अने अत्याचार करवा लाग्या. झाला जालिमसिंह पोताना नीत्र बुद्धिवळथी समजी गया के आ वखते राजधानीना मरेलोमां निवास न करतां जे स्थळ पर मरेठाओना आक्रमणनी संभावना छे, त्यांज

અથવા તેની સમીપે રહેવું ઊચિત છે. આમ ધારી તેઓએ કોટા રાજ્યમાં પોતાના અનુચરોને સાથે લઈ ફરવા માંડ્યું; દેશની દુર્દશા વરાવર તેઓના જોવામાં આવી. ઊચ્ચ પદની અભિલાષાથી પોતેજ કોટાની પાયમાલી કરી હતી. રાજ્યપર આપત્તિ આવી પડતાં ધનહીન પ્રજા શી રીતે સહાયતા આપી શકશે ? એ વિચાર અગત્યનો થઈ પડ્યો. પ્રજામાં ફેલાયેલા રાજનૈતિક રોગનું નિદાન કરવાની કાંઈ જરૂર નહતી. કારણ કે એ રોગના કારણ રૂપ પોતેજ હતા. હવેતો ક્ષત્પટ અનેક પ્રકારનાં ઔષધ દ્વારાએજ ઇલાજ કરવાનું વાકી હતું; માટે પ્રથમતો એજ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થવાનો નિશ્ચય કરી ક્ષાલા જાલિમસિંહ ગાગરોલના અભેદ્ય કિલ્લાની સમીપે એક સ્થાયી ઢેરો સ્થાપી ત્યાંજ રહેવા લાગ્યા. તેઓને આ રીતે સામાન્ય ભાવથી રહેતા જોઈ વીજા સામન્તો તથા રાજપુરુષો પણ એ રીતે રહેવા લાગ્યા અને એજ ઢેરાઓમાં તમામ રાજકાજ થવા લાગ્યાં.

કાર્યકુશલ જાલિમસિંહે જે સ્થળે ઢેરો નાંખ્યો હતો એ સ્થાન તેઓના રાજનૈતિક ઉદ્દેશની સાધના અર્થે સમ્પૂર્ણ ઉપયોગી હતું. દક્ષિણ તરફથી કોટાના રાજ્યમાં દાખલ થવાના જે બે મુખ્ય માર્ગ છે, તેની વચ્ચેજ જાલિમનાં ઢેરાની જમાવટ થઈ હતી. કોટા તાવાના જે દેશોમાં કઠિન ખીલ જાતિ નિવાસ કરે છે, એ સ્થાનો પણ એની સમીપેજ હતાં. તેની સાથે શેરગઢ તથા ગાગરોલ નામના બે મજબૂત કિલ્લાઓ નજીક હોવાને લીધે સ્વકીય રક્ષાનું પણ વિશેષ સુગમતા ભરેલું થઈ પડ્યું. વીરવર જાલિમસિંહે પોતાની સમગ્ર ધનસંપત્તિ તથા સંગ્રામનો સામગ્રી ગઢ ગાગરોલમાં રાખી અને સંક્ષેપમાં સામર્થ્ય પ્રમાણે એ ઉભય કિલ્લાઓને અભેદ્ય બનાવવામાં કાંઈ કસર રાખી નહિ. ત્યારવાદ તુરતમાંજ એક નવીન લશ્કર ભેળું કરી તેને અંગ્રેજી રીતિ પ્રમાણે યુદ્ધની શિક્ષા આપવા માંડી. એ લશ્કર જે પ્રાન્તમાં શત્રુઓ આવતા, ત્યાં સત્તર પહોંચી જતું. રાજધાનીના રાજમહેલોમાં રહેવાથી જે કામ વધુ વિલંબે થઈ શકતાં, તે આહો સરલનાથી થવા લાગ્યાં.

ક્ષાલા જાલિમસિંહે અત્યાર સૂચી રાજનૈતિક પદ યન્ત્ર (ક્ષત્પટ) રૂપી સાગરના પ્રવલ તરંગોમાં તળાઈ પોતાના જીવનને રાજ્યભૂમિની અવસ્થા જોવામાં યોજ્યું ન હતું; હવે તે વાવત તપાસ કરવાનો તેઓને ઊત્તમ અવસર મળ્યો; તેઓએ દરેક ગામના પટેલોને બોલાવી પ્રત્યેક પટેલના કબજામાં કેટલી જમીન છે ? કેટલા કૃષિવલો કર આદિ આપે છે ? કેવી રીતના ઉપાયથી કરલેવામાં આવે છે ? કૃષિવલોની સ્થિતિ કેવી છે ? આમદાનો કેટલો છે ? તથા રાજ્યની સરહદ ક્યાં સુધી છે ? વગેરે હકીકતથી વાકેફ થઈ સમસ્ત રાજ્યમાં કેટલાં સે કટલી સેતી છે ? અને કેટલો રાજકર આવવા સંભવ છે એ વધી વાવતનો એક ટાહો તૈયાર કરી રાજ્યના દરેક ગામોમાં

પોતે ફરવા નિકળ્યા. એ વખતે તેઓએ દરેક ગામની ભૂમિનો માપ કરાવી તેમાં કઈ કઈ સેતી નદીથી થાય છે ? કઈ કઈ સેતી વર્ષા ઉપર આધાર રાખે છે ? કઈ કઈ ભૂમિમાં સેતી સરભ- તાથી થાય છે ? કઈ કઈ ભૂમિમાં સેતી કઠિનતાથી થાય છે ? કઈ કઈ ભૂમિ પહાડી છે ? અને કઈ કઈ ભૂમિમાં પશુ આદિને ચરાવવામાં આવે છે ? વિગેરે વિચાર કરી સ્વતંત્ર રૂપે ભૂમિના વિ- ભાગ પાડ્યા, વીતેલા કેટલાએક વર્ષોનો હિસાબ તપાસી ભૂમિની એકંદર કેટલી આવક થતી હતો તેના અનુમાને આંકડાઓ સૂકી એક એક વિભાગનો અલગ અલગ હિસાબ કર્યો, અને પ્રાચીન રીતિ પ્રમાણે પ્રજા પામેથી કરમાં ધાન્ય આદિ ઉત્પન્ન અનાજ નહિ લેતાં રોકડા રૂપિયા (વોધોટી) લેવાનો ઠગાવ કર્યો.

ન્યાયનિપુણ જાલિમસિંહે આ રીતે ભૂમિનો કર નિયત કરી છેલ્લે એ કરને ડઘરાવનારા પટેલ લોકોને તેની મહેનતના વડલામાં કાંઈ લાભ આપવાનો વિચાર કરી પ્રત્યેક પટેલના તાવાની જમીન પર દર વીધે દોઢ આના લેખે કર લેવાનો નિશ્ચય કર્યો; કે જે સામાન્ય પ્રજાના કર ક- રતાં ઘણાજ ઓછો હતો. આથી આનંદ પામેલા પટેલો પોતપોતાના પદ પર પ્રતિષ્ઠિત થવા માટે ઉતાવળા થયા અને જાલિમસિંહેને નજરાણા તરીકે કોઈએ દશ અને કોઈએ વીસ એ રીતે પચાસ હજાર રૂપિયા આપ્યા. જાલિમસિંહેની એ જ યુક્તિથી નજરાણામાં દશ લાખ રૂપિયા મેલ- પ્યા અને પોતાના શૂન્ય રાજ્યખંડારમાં ભરી દીધા. આ રીતની નવીન વ્યવસ્થાથી રાજ્યને ઘણોજ લાભ થયો અને સેતૂતો પણ રુઝી થયા. સંવત ૧૮૬૭ સુધી એ વ્યવસ્થા કાયમ રહી.

જાલિમસિંહેની પટેલોને પોતાના પક્ષમાં લઈ લગભગ ચાર હજાર સાંતી ઘસેલનાં કર્યા અને એની આમદાનીમાંથી વીજા વઢવ તથા સેતૂ વિગેરેનું સર્વ કાઢતા દર વર્ષે વીસ લાખ રૂપિયા જેટલો લાભ મેલવવા માંડ્યો. દીર્ઘદર્શી જાલિમ સેતી ઉમરાંત વેપાર પણ કરતા; સોંધે ભાવે જ- ત્યાદંધ અનાજ સેરીદી મોંધે ભાવે વેચી નાંચતાં વિ. સ. ૧૮૬૦ માં ટુપ્કાલ તથા યુદ્ધ આદિ ઉપદ્રવને લીધે જ્યારે રાજપૂતાનો ઘણાવરો ભાગ ડગડ વનો ગયો હતો, ત્યારે જાલિમસિંહે- હજીએ આગરે એક કરોડ રૂપિયાના ધાન્યનો વિક્રય કર્યો હતો.

કોટાનું રાજ્ય જો કે હિંદુસ્થાનના મધ્ય ભાગમાં સેલું છે, તેમજ તેની આજુબાજુ ઘણા રાજાઓના તથા હંટારાઓનાં લસ્કર ફરતાં હતાં; પરંતુ જ્યાંસુધી જાલિમસિંહે કોટાના પોજ- દાર વેરવાયા ત્યાં સુધી કોઈ પણ કોટાના દ્વારમાં પ્રવેશ કરી શક્યા નહિ.

વિ. સ. ૧૮૪૦ માં જાલિમસિંહેના પોતાના આગરે ત્રણમો ચારમો દહા હતાં, પરંતુ

કેટલાએક વર્ષો પછી તેની સંખ્યા આઠસોની થઈ હતી. જ્યારે જાલિમસિંહે પટેલોની અનુકૂળતા પ્રમાણે નવોન કૃષિપ્રણાલી સ્થાપી ત્યારે હઠની સંખ્યા એક હજાર છસોની હતી. મહાત્મા ટાંડ સાહેબ લખે છે કે સન. ૧૮૨૧ માં જાલિમસિંહની નિજ વ્યક્તિગત સંપત્તિ રૂપે ચાર હજાર હઠ ચાલતાં હતાં, અને એમા સોઠ હજાર વઢદ યોજવામાં આવ્યા હતા. આથી જાલિમસિંહે કૃષિ-વિભાગમાં કેવો શ્રેષ્ઠ ઉપાય કર્યો હતો એ સહજમાં સમજી શકાય એવું છે. જાલિમસિંહના નિઃસ્વ-ક્તિગત હઠ અને વઢદો સિવાય સુદ કોટાનરેશના તથા ખાયાત વર્ગના મઠી એક હજાર હઠ અને ચાર હજાર વઢદ કૃષિકાર્યમાં યોજાઈ હતા.

વિસ્તૃત કૃષિકાર્યને લીધે રાજરાણા જાલિમસિંહે રજવાડાઓમાં મહાન્ કીર્તિ મેળવી હતી. અને તેઓને કૃષિદ્વારા પુષ્કળ ધન પ્રાપ્ત થયું હતું. જે વખતે રાજપૂતાનાનાં મુખ્ય મુખ્ય રાજ્યો મહારાષ્ટ્રીઓના અભ્યુદય અને ઉત્પ્રીડનથી એકી સાથે ઉન્નતિના ઉચ્ચ શિખરથી અવનતિની અ-ગાધ જાલમાં પડ્યાં હતાં તે વખતે માત્ર એક રાજરાણા જાલિમસિંહનો જ ચતુરાઈથી કોટાનું રાજ્ય આવાદ રહેવા પામ્યું હતું. તેઓના સઘન શાસનથી જો કે ધન ધાન્યની રક્ષા ઉત્તમ રીતે થઈ હતી, પરંતુ રાજ્યના સંમ્રાંત સામંતોથી આરંભી એક કનિષ્ઠ પંક્તિના કૃષિવલ પયન્ત કોઈ પણ તેના પર રાજી ન હતા; કારણ કે જેનું હાથ આવે તેનું પચાવી પાઢવાની ઇચ્છા જાલિમસિંહના હૃદયમાં હદ ઉપરાંત જોર જમાવેલું હતું; પ્રાચીન રીતિની તેઓ વિલકુલ પરવા રાખતા નહિ; જે કર આપવામાં અસમર્થ જણાય, તેની જમોનને તુરતજ તાવે કરી લેવામાં આવતી. ધીરે ધીરે તેઓ સમ-સ્ત ભૂમિ પર પોતાનો અધિકાર જમાવી દીધો. આથી તમામ લોકો તેના તરફ વિસ્તૃત થઈ ગયા. ત્યાંના સ્વેદૂ વર્ગને પોતપોતાની જમીન ગિરવી રાખવાનો તથા વેચવાનો હક પરંપરાથી પ્રાપ્ત થયેલો હતો, પરંતુ રાજરાણા જાલિમસિંહની શાસનપદ્ધતિથી તેઓ એક સ્વરોદેલા ગુલામની માફક કૃષિકાર્ય કરવા લાગ્યા. મરાઠાઓના ઉદ્ભવથી ભાગે છુટેલા કૃષિવલો અન્ય સ્થળે આશ્રય ન મળવાથી કોટામાં રાજરાણા જાલિમસિંહનીનીચે આવી રહ્યા હતા.

હાડોતીમાં બુન્દી, કોટા અને જ્વાલરાપાટણ એ ત્રણ રાજ્ય મુખ્ય ગણાય છે. ત્યાંના કૃષિ-ક્ષેત્રની માટી માલવાની માટી સમાન ઉપજાઉ અને કઠિન છે. માત્ર હઠથી જ એ ક્ષેત્રની પીઠ (પાટી) ને વિદીર્ણ કરવી એ અત્યન્ત કષ્ટસાધ્ય છે. ઇટલા માટે રાજરાણા જાલિમસિંહે કોકનદ દેશમાં ચાલતી રીતિ પ્રમાણે વે હલોનો એક સાથે વ્યવહાર કર્યો હતો. પહાડોમાં હઠ નહિ હાલવાથી ત્યાંની જમીનને કોદાલીથી સ્વેદાવી સ્વેદના ઉપયોગમાં લીધી હતી, જમીનનો એક ડુકડો પણ

ચેડ વિના ચાલી ન્હોતો રાખ્યો. તેઓ પોતાના પ્રિય સ્થાન જાલરાયાટણમાંથી, ચુદ કોટામાંથી આસપાસના ઘજારોમાંથી તેમજ મારવાડમાંથી ઘણા વઢદો ચરીયા હતા અને જે જે સ્થળે વેત વચનાતા તે તે સ્થળે માણસો મોકલો ચરીદી ચેતીનાં કામમા યોજ્યા હતા. મારવાડના વઢદો રેતિયાઠ પ્રદેશમાં માર વહન કરવા માટે ઉપયોગી હોવા છતાં કોટાના ક્ષેત્રોમાં તે કામ કરી શક્યા નહિ, જેથી જાલિમાસિંહે તેનો ત્યાગ કરી દીધો હતો. ચેતીનો દર વર્ષે વે વચત પાક થતો હતો. પ્રત્યેક હઠથી એકનો વીધા જમીન ચેડવામાં આવતી; એ હિસાબે ૪૦૦૦ ચાર હજાર હઠોથી એકી વચતે ૪૦૦૦૦૦ ચાર લાખ વીધા ચેડતાં વે વચતના મઠી ૮૦૦૦૦૦ આઠ લાખ વીધા વર્ષાત્ આશરે ત્રણ લાખ એકર જમીન ચેડાતી હતી. દરેક વિધ સાતથી દશ મળ ઘડં અને પાંચથી સાત મળ સૂધી વાજરો નિપજવો જોઈએ; પરંતુ કોટાના કૃષિ ક્ષેત્રની મૃતિકા જોઈએ તરી ઉત્તમ ન હોવાથી ઓઢામાં ઓઢા એક વીધે ચાર મળ ઘડંની ઉત્પત્તિ માનોએ તો આઠ લાખ વીધામાંથી વત્રીશ લાખ મળ ઘડં તથા વાજરો નીપજે. એની કિમ્મતનો નિશ્ચય કરતાં કહેવું જોઈએ કે જે વર્ષે ધાન્યની ઘણી પેદાશ હોય છે એ વર્ષે રાજપૂતાનામાં એક માની ઘડંની કિમ્મત ૧૨ રૂપિઆ હોય છે. વીજા વર્ષોમાં જો કે અઢાર રૂપિયે એકમાની ઘડં વેચાય છે પણ સરેરાસ વાર રૂપિઆનો માવ ગ-ળનાં દર વર્ષે વત્રીશ લાખ રૂપિયાની આમદાની લેચી શકાય છે.

કર્નલ ટોટ સાહેબ લેચે છે કે. રાજરાણા જાલિમાસિંહને કૃષિકાર્યમાં નોંચે મુજવ ચર્ચ થતું હતું. વઢદ આદિ પશુઓને માટે ચોરાક, કૃષિવઢોને પગાર, ક્ષેત્રની સ્વચ્છતા અને હઠ આદિ

સમાર કામમાં .	રૂ. ૪૦૦૦૦૦
વીજ ચરીદવામાં .	રૂ. ૬૦૦૦૦૦
વઢદ આદિ નકામા થઈ જાનાં વીજા ચરીદવામાં	રૂ. ૮૦૦૦૦
પરચુરણ ચર્ચના	રૂ. ૨૦૦૦૦

કુલ. ૧૧૦૦૦૦૦

રાજરાણા જાલિમાસિંહજીને ચેતીથી જેટલી આમદાની થતી હતી તેના ત્રીજા અંશ જેટલું ચર્ચ ઉપરના આઠઢાઓથી માન્ય પડે છે. તેઓ કોટાની મજા માથે એટલા વચા કર નાંચ્યા

રાજપૂતાનામાં ૪૩ શેરનો ૧ મળ ૧૨ મળની ૨ માની અને ૧૦૦ માનીનો ૧ મા-નાગ ધાય છે.

हता के जेनो सरवाळो दरवर्षे रु. २५००००० लाख थतो हतो. वळी वि. सं. १८६५ मां को-
दाथी बहारगाम मोकलाता धान्य उपर एक मानी दीठ दोठ रुपिआ लेखे कर प्रचलित क्यो.
आथी प्रजामां वैमनस्य घणुंज वधी गयुं. संक्षेपमां राजराणा जालिमसिंहे कोटानी प्रजा तथा सा-
मन्तश्रेणी उपर एटली वधी सत्ता जमावी हती के कदी तेओने इच्छा थाय के मारे अत्यारे एक-
लाख रुपिआ जोइए तो एज वखते कर उघरावनारा पटेलो गमे तेम करी इच्छित रकमने एकठी
करी आपता, परंतु ज्यारे राजा तथा प्रजाने समदृष्टिथी जोनार अंग्रेजसरकारनुं जोर जामवा लाग्युं
त्यारे जालिमसिंहे जाण्युं के प्रजापर वधारे जुलम गुजारवाथी वखते ब्रीटीशगवर्नमेन्ट नाराज थशे
तो परिणाम सारुं नहि आवे एटला मटे करने एकदम ओछा करी नांख्या. कृषिवल तथा क्रयवि-
क्रय करनारा माणसो पासेथी उचित कर लेवानी योजना करी. त्यारे पण करनो सरवाळो पांच
लाख रुपिआनो थतो हतो.

राजराणा जालिमसिंहेने पोताना क्षेत्रोमांथी दरवर्षे पंदरलाख रुपिआनी पेदाश थती हती
उपरांत तेओना कुटुम्बी, स्वजन तथा कोटा राज्यना क्षेत्रोमांथी पांचलाख रुपिआ मळता हता. ए
रीते बीशलाख रुपिआनी आपदानी वडे तेओ पोतानुं घरखर्च चलावता हता.

एम न जाणवुं के राजराणा जालिमसिंह कोटा राज्यना कृषिकार्यमांज पोतानो सघळो
वखत वितावता होय ? ए कार्य तो एनां कार्योमांजा एक अंशरूप हतुं. तेओए जे भावथी राज्य-
शासन कर्तुं तेमां प्रवळशक्ति अने विशेष सावधानपणानी जरूर हती. बीशहजार सेनानी सृष्टि,
तेने पालन उपरांत शिक्षण आपवुं, किल्लाओनी सावधानी, अस्त्र आदिनो संग्रह, ए रीते युद्धवि-
भागना दरेक विषयमां दृष्टि राखवी, राजकीय जनोनो अनेक गुप्त वार्ताओ सांभळवी, तेओने यो-
ग्य जवाब आपवा विगेरे कार्योमां समयने व्यतीत करना (जालिमसिंह वणजवेपार पण करता हता,
उपरांत अनेक प्रकारना फळवान वृक्षोनी खेती पण तेओए कराववा मांडी हती; हवे तेओनी साथे
कोनी तुलना करवी ? साहित्य, न्याय अने ऐतिहासिक पुराणोना श्रवणमां तेओ पोतानो केटलो-
एक वखत गाळता. कोटाना अनाजनो भाव एनो मरजी मुजब वधघट थतो. ज्यारे गवर्नमेन्ट सर-
कारे माळवामां अफीणनी खेती करावी त्यारे जालिमसिंह एटला म्हेटा जत्थामां अफीणनी खरी-
दी करी हती के तेओ पोतानी इच्छा मुजब अफीणना भावमां वधघट करी शकता. तेओए को-
टामां अनेक स्थळे वागवगीचाओ वनाव्या अने तेमां निपजता विविध प्रकारना फळ मूळ आजु-
वाजुना बजारोमां बेची नाणा निपजाववा मांड्यां. स्वरक्षित वनथी संग्रहित थएला काष्ठो सामान्य

પ્રજાના ઉપયોગ માટે વેચી નાંખવામાં આવતાં.

કોઈ વાસ્તવમાં કોઈ માણસ છૂટી ન શકે એવા ઇરાદાથી લૈન્ગ્વિસ્ટ જુદી જુદી જાતના કરો સ્થાપ્યા હતા. જે વિધવા પુનર્વિવાહ કરે તે કર આપે, જે સન્યાસી ભિક્ષાવૃત્તિથી પોતાનું જીવન વ્યતીત કરે તેને માથે પગ કર નાંખવામાં આવ્યો હતો; ગિરિની ગુફા તેમજ બીજે જે સ્થળે સન્યાસીઓ રહેતા ત્યાં જાલિમના જાસૂમો પઢોંચી જતા અને તેઓ ભિક્ષાવૃત્તિથી મેઝવેલા ધનપર કર ચોટાડી આવતા. એ રીતે એક વર્ષ પર્યન્ત સન્યાસીઓ પ્રત્યે વર્તણુક નાંખવામાં આવી, પછીથી કેટલાક મિત્રોના કહેવાથી જાલિમસિંહજીએ તેઓને કરથી મુક્ત કર્યા. શાલા જાલિમસિંહે છાદ્મ કાદનાર ઉપર પગ કર નાંખ્યો હતો. જેના સંબંધમાં કોટાના ભાટોએ અનેક વ્યક્તિ વ્યંજક ગીતો બનાવ્યાં. પાછળથી તેના પુત્ર માધવસિંહે એ નિન્દિત કરોને કાઢી નાંખ્યા હતા.

એક વખતે કોઈ પ્રસિદ્ધ કવિ જાલિમસિંહ પાસે જઈ તેની પ્રશંસાનું ગીત સંભળાવ્યું, જાલિમસિંહે સંતુષ્ટ નહિ થતાં કહ્યું કે “ કવિ લોકો કેવળ મિથ્યા વર્ણન કરે છે, જો સાચું વર્ણન કરે તો કાંઈક સાંભળવાની ઇચ્છા થાય. ” કવિએ જવાબ આપ્યો કે “ બજારમાં સત્યનો આદર લઘુ થોડો થાય છે. જો આપને સત્ય સાંભળવાની ઇચ્છા હોય તો એ પગ મને આવડે છે ” તુરંતજ તેણે માફી માગી જાલિમના જીવનચરિત્ર સંબંધી ગીતો ગાવા માંડ્યા. એ સાંભળી જાલિમસિંહ એટલા વધા ગુસ્સે થયા કે તેણે કવિના વાણીદાને રાજ્ય તરફથી આપવામાં આવેલો ગિરાસ એકદમ જપ્ત કરી લીધો અને તે દિવસથી કોઈ કવિને પોતા પાસે આવવા દોષો નહિ.

સાંભળવા પ્રમાણે રાજરાણા જાલિમસિંહજી વીજી વગી વાવનમાં શાસ્ત્રોક્ત હિન્દુ ધર્માનુસાર વર્તન રાખતા હતા, પરંતુ રાજનૈતિક વ્યવહારમાં બ્રાહ્મણ આદિ ઉચ્ચ વર્ણ ઉપર કદી પગ રમે રાખતા નહિ. જ્યારે કોટાનો શામનભાર રાજરાણા જાલિમસિંહને મોંઘવામાં આવ્યો ત્યારે કોટાનું રાજ્ય ન્હાના સ્કેલમાં હતું. રાજાનો ગ્વાલી હતો, રાજ્યમાં સ્ત્રીસ લાખ રૂપિયાનું દેણું હતું અને દૈનિક પૂજ્યા શિલાઓમાં પૂરતી યુદ્ધની સામગ્રી પગ નહોતી હોવાથી જાલિમસિંહે મહારાષ્ટ્રીઓના વળથી કેટલાક કિટ્ટાનો લૂટાઈ કરી કોટામાં મેઝવી દીધા અને માંગ્યા તૃથ્યા ભાગોને સમાનમાં કાગલી તેમાં તોપો મોટવી દીધી. કોટામાં પ્રથમ ચાર હજાર યોદ્ધાઓનું સૈન્ય હતું. જાલિમસિંહે રોજા સોઠ હજાર મૈનિકો રક્ષા અને એકમો તોપો એકઠી કરી. એ ઉપરાંત સામંતોને તાલે પગ ધણી મેના હતી.

राजराणा जालिमसिंहनी शासनप्रणाली घणे भागे भेदनीतिपर वचारे आवार राखती होती. पोताना तावाना अधिकारीजनो के दरवारी लोको एक बीजा साथे मळी वातचीत करी शकतां नहिं, दरेक उपर तेओनी एटली वधी सत्ता वेसी गइ होती के डुंकापां तेओ लाकडोने वळे सहुने वांदरानो पेठे नचावता हता. रजवाडामां एवो कोइ राजा न हतो अथवा लूंटाराओनो एवो कोइ नेता न हतो के जेणे हरेक कार्यामां राजराणा जालिमसिंहनी सलाह न लोयी होय अथवा एओनी सलाह प्रमाणे न कर्तुं होय ? दरेक राज्यमां एओए पोतानो एक एक दून राखेळो हतो; ज्यां स्वार्थ सिद्धि जेवुं जणाय त्यां तेओ तुरतज पडोची जता. एओए कोटाना राजसिंहासन पर आरूढ थएला राजाधी आरंभी पिंडारी दलना नेता पर्यन्त सहुनी साथे पिता, काका तथा भ्रातानो सवन्ध बांधी दीधो हतो. संक्षेपमां पोताना राजनैतिक कार्यने सिद्ध करवा माटे तेओ अनेक प्रकारना उपाय करी चूक्या हता.

स्वभावे क्रूर, क्रोधी अने अहंकारी कहेवाता जालिमसिंह वखत प्रमाणे वर्त्तन करनारा हता. वखते सरल, वखते ज्ञान्त अने वखते निरभिमानी पण वनी जता. वि० सं० १८६२ मां ज्यारे जोधपुरना राज्य साथे बीजा राजाओए झगडो मचाव्यो त्यारे जालिमसिंह पासे त्रण राज्य तरफथी मदद मांगवामां आवी होती. त्रणेने एकी वखते सहायता आपवानुं अशक्य धारी जालिमसिंहे बधा पासे दूत मोकळी आप्या अने युक्ति प्रयुक्तिथी कोइने माटुं न लागे तेम समजावी एकेने मदद आपी नहि.

वि० सं० १८५९ मां ब्रिटीश गवर्नमेन्ट साथे राजराणा जालिमसिंहनो प्रथम समागम तथा सम्बन्ध थयो हतो. महात्मा टॉड साहेब लखे छे के-होल्कर उपर आक्रमण करवा माटे ज्यारे जनरल मॉनसन एक ब्रिटीश सेनाने साथे लइ मध्यभारत तरफ गया त्यारे जालिमसिंहे अंग्रेजोना सामर्थ्यने अजेय जाणी तेओनी सेनाए कोटाराज्यमां प्रवेश कर्यो के तुरतज सर्वनी उत्तम प्रकारे सरभरा करवा माटे अनेक अनुचरोने योजी दीधा; परंतु दुर्भाग्यने लीधे युद्धभूमिमां ज्यारे ब्रिटीश सेनानो पराजय थयो त्यारे तेमनुं तमाम दळ भाग्युं. ए वखते जनरल मॉनसने प्रथमनी पेठे कोटाराज्यमां थइ चाल्या जवा माटे जालिमसिंह पासे प्रार्थना करी. जालिमसिंहे जवाव आप्यो के “अमारा ज्ञान्तिपूर्ण राज्यमां तमारी छिन्नभिन्न सेनाना आगमनथी अराजकता उपजवा संभव छे, माटे आप सैन्य सहित अमारा राज्यनी सीमापर रोकाओ, त्यां तमाम जातनो वंदोबस्त करवा तेमज शत्रुओधी आपने पराभव नहि पामवा देवा हुं सैन्य सहित हाजर रहीश. क-

दाव ए ऋजुओ मारापर आक्रमण करछे तो हुं एकलो एओनी साथे युद्ध करीब." जनरल मानसने आ बात न मानी, तेणे सीधा पोताना उपरी जनरल लेकनी पासे जइ हार सबन्धी सबळी एकीकृत करी संभलावी अने जालिमसिंहनी चशमपोशीयीज ए हार थयानुं जणाव्युं. जनरल लेके मानसनना कथनपर विश्वास राखी जालिमसिंह उपर घणा वखत सूची वैमनस्य राख्युं. परंतु जालिमसिंह तइन निर्दोष हता, तेओए मानसनना जाननी सलामती माटे विशेष चेष्टा करी हती. एओनी आज्ञानुसार मुकुन्दरानी घाटीथी कोयलाना सामन्त लखन महाराष्ट्रीय दलनी गति रोक्का माटे सैन्य सहित मार्या गया. ए प्रत्यक्ष उदाहरण आजपर्यन्त विद्यमान छे. कोयलाना सामन्तनी माफक जालिमसिंहना बीजा सैनिकोए पण जनरल मानसनना भागवा वखते मराठाओनी साथे युद्ध कर्तुं हतुं. तेषां बक्षी सेनाधिपति मराठाओने हाथे केद पकडायो. होल्करे तेना पासेथी दशलाख रुपियानुं खत लखावी लीधु अने छोडती वखते तेने सूचना आपी के जो दशलाख रुपिया अमने नहि मळे तो कोटाना समस्त राज्यनो तळवार तथा तोपोना मुखथी विध्वंस करवामां आवछे. पराजय पामेला बक्षीए जालिमसिंह पासे जइ दशलाखना खत सबन्धी बात करो जालिमसिंह ए रुपिआ राज्य तरफथी आपवानी ना कही बक्षीने होल्कर पासे जवा कयुं* जालिमसिंहना उक्त व्यवहारथी होल्कर भय बतावीनेज शान्त न रह्यो; थोडा वखतमांज तेणे कोटानो अत्यन्त समीपे डेरा नांख्या. एथी जालिमसिंह जरापण भयभीत न थया. तेओए शहेरना कोट उपर तमाम तोपोने तैयार रखावी सैन्यने सज्ज थवा आज्ञा आपी अने गोळाओनी वृष्टि शरु करो तथा पहाडी लोको पण तेओनी गुप्त आज्ञानुसार होल्करना डेराना पाछळा भागपर आक्रमण करवा समस्त द्रव्यने लूटवा तथा प्रतिपक्षीओने आहारप्राप्तिमां अवरोधरूप थवा तत्पर थया. होल्करे बक्षीना एस्ताक्षरवाळो दशलाख रुपिआनो लेख फरी जालिमसिंह पामे मोकळी आप्यो; जालिमसिंह तेनो अस्वोकार कय्यो. युद्धनी बात अनिवार्य थइ पडो. बने पक्षनां मंत्रीओ होल्कर तथा जालिमसिंहनो परस्पर साक्षात्कार करवा उद्यत थया. होल्करनो विश्वास नहि करनारा जालिमसिंह नौबाद्वाराए चम्बल नदीना मध्यभागमां स्थित यइ युद्ध अथवा सन्धि सबन्धी प्रस्ताव करवानी हा बारी. होल्करे ए बात कथुल करी. तुरन्त बीश बीश शस्त्रधारीओयी सज्ज करेली बे नौकामां होल्कर तथा जालिमसिंह जुदा जुदा बेडा. आ वखते जे विश्वासघात करे तेनापर आ-

* कर्नलटॉड सारेब पोतानी टीकामा लखे छे के अमानथी अत्यन्त दुःखी बनेला बक्षीए बिपानबरे आत्मघात कय्यो होय एवुं अनुमान थाय छे.

ક્રમણ કરવા તટસ્થ સેના તૈયાર રાખવામાં આવી હતો. નૌકાઓ નદીના મધ્યભાગમાં સ્થિર થતાં એકાક્ષની* વાતચીત શરૂ થઈ તે પહેલાં હોલકરે જાલિમસિંહને કાકા અને જાલિમસિંહે હોલકરને મત્રીજા કહી સંવોધ્યા હતા. છેવટે ત્રણલાખ રૂપિયા લઈ હોલકર ચાલતો થયો અને કોટાનું રાજ્ય જાલિમસિંહના બુદ્ધિવલ્લથી સુરક્ષિત રહ્યું.

અંગ્રેજ સરકારે સિન્ધિયા તથા હોલકર સાથે યુદ્ધ કરી જ્યારે વિજય મેળવ્યો, ત્યારે જાલિમસિંહે સિન્ધિયા પાસે પંચમહાલ નામનો દેશ અને હોલકર પાસેથી ડિંગ, પિઢાવા ઇત્યાદિ ચાર જીલ્લા જમામાં લઈ લીધા. એ દેશ બ્રીટીશ ગર્નમેન્ટે એકી વલતે પોતાના વિનય વલતે કોટાના અધીશ્વરને આપી દીધા. જાલિમસિંહ, સિન્ધિયા તથા હોલકર માથે હમેશાં મઠતા રહેતા ઇટલુંજ નહિ, પરંતુ તેના મંત્રીઓ શું શું ચેષ્ટા કરે છે, એ જાણવા માટે તેણે પોતાના ગુપ્ત દૂતોને યોજ્યા હતા. તે ઉપરાંત તેઓ કેટલાએક મહારાષ્ટ્ર પંડિતોને પોતાની પાસે યોગ્ય પગારથી નિયુક્ત કરી એ જાતિનું રાજનૈતિક જ્ઞાન પણ મેળવતા હતા. હુંગરા અમોરખાંને રહેવા માટે તેઓએ શેરગઢનો કિલ્લો આપી સંતુષ્ટ કર્યો હતો; જેથી વીજાં રાજ્યોમા ઉપદ્રવનો વૃદ્ધિ વલતે કોટાનું રાજ્ય આવાદ રહ્યું હતું.

પિંઢારી નામના હુંગરાઓનું દલ પણ જાલિમસિંહ તરફ અત્યંત સદ્ભાવ રાખતું હતું; તેઓના નેતાઓએ કોઈ દિવસ કોટા રાજ્યનું અનિષ્ટ કર્યું ન હતું. એ લોક જાલિમસિંહ દ્વારા જાગીર મેળવી કોટામાં નિવાસ કરતા હતા. એના પ્રખ્યાત નેતા કમોરખાંને વિ. સં. ૧૮૬૩ માં જ્યારે સિન્ધિયાએ વદીવાન બનાવી જ્યારે ગ્વાલિઅરના કિલ્લાની રક્ષા કરી, ત્યારે જાલિમસિંહની એ કરીમ-ખાંને છોડાવવા માટે માત્ર પુષ્કલ નાણાં આપીનેજ શાન્ત નહોતા થયા, પરંતુ તેના મનિષ્યના સચ્ચ-રિત્ર માટે સાક્ષીભૂત પણ થયા હતા.

શરણાગતનું પ્રતિપાલન કરવું એ રાજપૂત જાતિનો પરમ ધર્મ છે. રાજપૂતોએ શરણે આવેલા શત્રુને પણ તન, મન તથા ધનથી આશ્રય આપી તેઓનું રક્ષણ કરેલું છે. મારવાડ, તથા મેવાડ વગેરે રાજ્યના મુખ્ય મુખ્ય સામંતો તથા માનનીય મનુષ્યો કોટામાં જાલિમસિંહને શરણે આવતા, તેઓને જાલિમ તરફથી આશ્રય મળતો ઇટલુંજ નહિ, પરંતુ તેઓની ગણી જાગિર કરતાં વિશેષ આમદાનીવાળી જાગીરો પણ આપવામાં આવતી. આથી જાલિમસિંહની નામના ઘણીજ વધી ગઈ.

* મહાશય ટૅલસાહેબે આહીં જાલિમસિંહને અંબ તથા હોલકરને એક આંલવાલો સમજી વસ્ત્રે અદ્ભૂત પુરુષમાં “એકાક્ષ” શબ્દનો ઉપયોગ કરેલ છે.

तेओ पोताने शरणे आवेला सामन्तोने तेना स्वामी साथे युक्तिप्रयुक्तिथी मेळ करावी आपता; ए कारणेने लीये तेओ सामान्य प्रजामां “ शान्तिस्थापक ” तेमज “मध्यस्थ” एवा नामथी प्रख्यात घया. कोंटा जेवा साधारण भूखंडमां सत्ता भोगवनारा राजराणा जालिमसिंह विपत्तिमां पडेल सद्द कोइने आश्रय आपवा तथा सरलतापूर्वक तेओनुं पालन करवामा समर्थ होता, एवं इतिहास उपरथी सिद्ध घाय छे.

जालिमसिंह आटला वया सत्तावान छतां पोताना मालिक महाराव उमेदसिंहनुं केवुं सारं मान जाळवता ए नीचेना लेख उपरथी समजी शकाय तेवुं छे.

कोइ अन्य राजनो दूत आव्यो होय तो ते सीधो महाराव उमेदसिंह पासे जाय अने त्यां पोतानी ओळखाण आपी जवाब मेळवी शके, परंतु जवाब तो जे जालिमसिंह लख्यो होय एज उमेदसिंह आपे. कोइ अन्य राजनो सामन्त शरणे आव्यो होय तो ते महारावने मळी प्रार्थना करे. पण एने केवी नीतनो अने केटलो आश्रय आपवो एतो जालिमसिंह नकी करे, एज प्रमाणे आप-
पामां आवे. पोताना पुत्रोए वधारे जागोर प्राप्त करवानी मागणी करी अने महारावनी मरजी विना जालिमसिंह रवीदारी एवं कदी पण वन्युं नहोतुं. शस्त्रेमां वेचावा आवेल्या सारा सारा अश्वोने जालिमसिंह प्रीतिपूर्वक खरीदता; परंतु तेमाथी चुनदा घोडाओ महाराजा तथा महाराजकुमारने भेट करवानु कोइ वखत चूकता नहि. मतलब तेओ मालिकनु मानभग तरीने मनधार्यु करता नहि, परंतु सम्मानपूर्वक तेओने गजी गाथी कार्यमिद्धि करी लेता. राज सवंथी कागळीआओ, महोरो तथा राजद्विहो घटेलनी अंदर महाराव उमेदसिंहना माणगोनी देखाव नीचे राखवामां आवता; परंतु जालिमसिंहनी अनुमति शिवाय तेनो कोइ उपयोग करी शकता नहि. एक वखत महाराव उमेदसिंहना कुमार किशोरसिंह तथा राजराणा जालिमसिंहना कुमार माधवसिंह पोतपोताना अ-
श्वने शिक्षण आपवा एक क्षेत्रनी अंदर जड चडेल्या, त्यां माधवसिंह राजकुमार किशोरसिंहनुं काइ अपमान कार्यु. ए वान साभळतांज न्यायनिपुण जालिमसिंह पोताना पुत्र माधवने कोटामाथी रजा आपी नानताना विष्टामा मोकली आप्यो महाराव उमेदसिंह एम नहि करवा तेओने घणी रीते समजाव्या; परंतु जालिमे माधवने क्षमा आपी नहि.

कोइएक समये राजराणा जालिमसिंह महेन्मा वेठा नेटा राजनीय देवमन्दिरमां पूजन करता होता; त्या महाराव उमेदसिंहना कुमार आवी चड्या; तेओने स्वयं न हनी के जालिमसिंह

પૂજન કરે છે. શીતકાળને લીધે મન્દિરનો જમીન ખેજવાલી વની ગઈ હતી. જાલિમસિંહે ટાઢને લીધે કાંધપર ઓઢેલી રજાઈ તુરતજ નીચે વિઝાવી મહારાજ કુમારને વેસાડ્યા અને પૂજન કરવા કહ્યું. કુમાર થોઢો વચ્ચત ત્યાં વેસી ચાલ્યા ગયા. વાઢ અનુચરે જાણ્યું કે કુમારના પગતલે કચા-પલી રજાઈ હવે રાજરાણા ઓઢશે નહિ, પરંતુ ં ંની માન્યતા ઁોઢો પઢી. જાલિમસિંહે તુરતજ ઁક્ત રજાઈ અનુચર પાસેથી લઈ અંગપર ઓઢી લીધી અને કહ્યું કે “ આજે કુમારના ચરણસ્પર્શથી મારી રજાઈ પવિત્ર થઈ ” આ રીતનો નમ્ર અને રાજભક્ત અધિકારી પોતાનું પ્રવલ આધિપત્ય વિ-સ્તારે ંમાં શી નવાઈ ? જાલિમસિંહ જેવા ચતુર અને નીતિનિપુણ પુરુષ વિશ્વમાં વિરલા હશે.

રાજરાણા જાલિમસિંહ નોકરો તથા કારભારીઓને કસોઢી કર્યા વાઢ રાજકાજમાં ઁોજતા હતા; તેઓ વાતચીત ઁપરથી મનુષ્યનો મનોભાવ જાણી લેતા, અને ઁોગ્ય નોકરો તથા કારભારીઓની સાથે મિત્રની માફક વર્તન રાચતા, જેથી તેઓનું કાંઈ અનિષ્ટ કરી શકતા નહિ. પ્રસંગો-પાત્ર નોકરોને લૂઢે હાથે પૈસા આપનારા જાલિમસિંહના વચ્ચતમાં રાજનો કોઈ પળ માણસ ંચ્છાઅ-નુસાર, વલ્ચી કે અન્યાયથી ઢન મેલવી શકતો નથી. પઢાળ તથા મહારાષ્ટ્ર પંઢિત ં વન્ને જાતિ ઁપર તેઓને અપૂર્વ વિશ્વાસ તથા પ્રેમ હતો. કોઢાની અંઢર ઁુઢ્ઢ સર્વંથી કાર્ય પઢાળોને અને રાજ-નૈતિક કાર્ય મહારાષ્ટ્ર પંઢિતોને સોંપવામાં આવ્યું હતું. રાજરાણા જાલિમસિંહ પોતાની જાતિના માગ-સોને કોઈ કાર્યમાં ઁોજતા નહિ. ંના શાસનના લેવટને મમયે માત્ર ંક શક્તાવત સંપ્રઢાયનો વિસનસિંહ નામે રાજપૂત કોઢાની ફોજઢારી પર નિયુક્ત હતો. ઢલેલઁવાં અને મહારાવઁવાં નામના વે માણસ જાલિમસિંહના પૂર્ણ વિશ્વાસપાત્ર કામગરા અને મિત્ર હતા. ઢલેલઁવાં ફોઢાનો વિરાઢ કિલ્લો વનાચ્ચો. આગ્રાના કિલ્લા શિવાય ઢારત વર્ષમાં ંની વરાવરી કી શકે ંવો ંકે કિલ્લો નથી. શ્વાલરાપાટળ નામનું અત્યન્ત રમણીય શહેર પળ ઢલેલઁવાંનુંજ વનાવેલું છે. ં ઁપરાત કોઢા રાજ્યના કેટલાંક કિલ્લાઓનું કામ ંનેજ હાથે થયું હતું. જાલિમસિંહ ઢલેલઁવાંને ંયાર કરતી વચ્ચે કહેતા કે “ તારા પહેલાં હું મરી જાઉં તો સારું ” મહારાવઁવાં કોઢાના પાયઢલ્લ લઢકરના અધિપતિ હતા; તેળે ઁત્તમ શિક્ષણથી સેનાને અત્યંત ઁુઢ્ઢકુશલ વનાવી હતી+

+ કર્નલ ઢાંઢ સાહેવે આ સ્થલે ઢોકામાં લલ્ચું છે કે અમારા તાવામાંજાલિમસિંહે મહારાવઁવાંના આધિપત્ય નીચે ંક સેના ઢલે આઢ ઢિવસમાં હાઢોતી સાથે મલેલા હોલકરના તાવાના તમામ ઢેશો સ્વાઢીન કરી લીધા હતા; અને ંજ સૈનિકોં જાનમાલ કામના તાવાની ફોજ સાથે મલ્લી “ સૌઢી ” કિલ્લાની ઢિવાલને ઁલ્લંધી વિશેષ વીરતા વતાવી હતી.

વિ. સં. ૧૮૭૩ માં ભારત વર્ષના ગવર્નર જનરલ માર્ક્વિસ ઑફ હેલિંગમે પિંડારી લોકો સાથે લડાઈ કરવાની જાહેરાત કાઢી. તેમાં તમામ રાજપૂત રાજાઓ સામેલ થવાનું સ્વીકાર્યું અને બ્રિટીશ ગવર્નમેંટ દ્વારા સન્ધિવન્ધનમાં વંધાઈ અંગ્રેજ સરકારને કર આપવાનું કબુલ કર્યું; રાજ-રાણા જાલિમસિંહે એ કાર્યમાં પહેલ કરી હતી. ઇ. સ. ૧૮૧૭ ના ડીસેમ્બરનો છઠ્ઠીસમી તારીખે કોટા રાજ્ય સાથે બ્રિટીશ ગવર્નમેન્ટનો સન્ધિપત્ર દિલ્હીમાં તૈયાર થયો અને તેનો ઇ. સ. ૧૮૧૮ ના જાન્યુઆરી ની ૨૬ મી તારીખે મહેરવાન ગવર્નર જનરલે ઉચરનામને મુકામે સ્વીકાર કર્યો. કોટાના મહારાવ સિન્ધિયા, હોલ્કર, પંચાર અને પેશવાને જે કર આપતા તે અંગ્રેજ સરકારને આપવા તૈયાર થયા. ત્યારથી કોટાના ભાગ્યચક્રમાં પરિવર્તન થયું.

સમસ્ત ભારતવર્ષે હુંદારા, અત્યાચારી અને પોઢા પમાડનારા પુરુષોનો મૂલ્યથી ઉચ્છેદ કરવા માટે એકી લખતે ઘાથમાં હથિયાર ઉઠાવ્યાં. એકજ ઉદ્દેશને અન્તઃકરણમાં સ્થાન આપી લાખ માણસ લડવા તૈયાર થયાં. ઢાઢોતી દેશની સીમમાંજ સહુથી પહેલાં યુદ્ધ થવાની સંભાવના હતી એટલા માટે પોલીટીકલ એજન્ટના પદ પર નિયત થયેલા મસિદ્દાઈતિહાસલેખક મહાશય ટાંડ સાહેબને મોકલવામાં આવ્યા. રાજરાણા જાલિમસિંહે તેઓને પૂરતી સહાયતા આપી. ધીરે ધીરે પિંડારી લોકો નષ્ટ થઈ ગયા. એ ઉપકારના વલ્લામાં અંગ્રેજ સરકારે જાલિમસિંહ ઉપર ઘણું અનુગ્રહ કર્યો. જાલિમસિંહે હોલ્કર પાસેથી જે ચાર પ્રદેશ જમાના લીધા હતા, તેનો સ્વતંત્ર દેવ બ્રિટીશ ગવર્નમેન્ટ તરફથી તેઓને આપવામાં આવ્યો, પરંતુ તેઓએ એ ચારે પ્રદેશ પોતાના માલિક મહારાવ હમ્મેદસિંહના ચરણમાં અર્પણ કરી દીધા. આથી અંગ્રેજ સરકારને વધારે સંતોષ થયો. તેઓએ સન. ૧૮૨૮ ના જાન્યુઆરીની ૨૬ મી તારીખે સ્વીકારેલા કોટાના સન્ધિપત્રમાં ફેબ્રુઆરી માસનો ૩૧ તા. ૨૬ મીએ એક નીચે લખ્યા મુજબ નવી કલમ દાખલ કરી તમામનો સહીઓ લીધી,

“ સન્ધિવન્ધનમાં આવેલું એટલા ઉભય પક્ષ આ વાતનો સ્વીકાર કરે છે કે-કોટા રા-
જના અધીશ્વર મહારાજા હમ્મેદસિંહના પ્રયાણ પછી કોટાનું રાજ્ય એઓના ડ્યેપ્ત પુત્ર અને ઉત્તરા-
ધિકારી મહારાજા કિશોરસિંહને મળશે અને તેના સ્વર્ગવાપ પછી તેઓના વંશજો ઉત્તરોત્તર ક્રમથી-
એ રાજ્યને બાંધા લખત સૂચી ભોગવતા રહેશે અને કોટા રાજ્યના સમસ્ત વિભાગોનું શાસનમામર્થ્ય
રાજરાણા જાલિમસિંહના રાણમાંજ રહેશે, અને એના પરલોકપ્રયાણ પછી એના મોટા પુત્ર કુમાર

૧. એ સન્ધિપત્રમાં હુદી હુદી અગ્યાર લખે દાખલ કોઢી છે.

માધવસિંહ અને એ માધવસિંહ પછી એના વંશજો ઉત્તરાધિકારીક્રમથી ઉક્ત શાસનસામર્થ્યને મેલવી શકશે.

દિલ્હી.

૨૦ ફેબ્રુઆરી સ. ૧૮૧૮ ઇસ્વી

(હસ્તાક્ષર) સી. ટી. મેટકાફ
મહારાવ રાજા ઉમેદસિંહ વહાદુર
રાજરાણા જાલિમસિંહ
મહારાજ શિવદાનસિંહ
ફૂલચંદ
ગોવિન્દરામ

આ કલમનો ગવર્નર જનરલે એજ વર્ષનો તા. ૧ માર્ચે લખનઝ મુકામે સ્વીકાર કર્યો હતો.

(હસ્તાક્ષર) જે. આડામ.

ગવર્નર જનરલના સેક્રેટરી.

વિ. સં. ૧૮૭૫ પર્યન્ત કોટામાં સર્વ પ્રકારે શાન્તિ રહો; ત્યારવાદ મહારાવ ઉમેદસિંહનો સ્વર્ગવાસ થયો ત્યારે તેઓના કુમાર કિશોરસિંહની અવસ્થા એ વચ્ચે પીસ્તાલીશ વર્ષની હતી. વિસનસિંહ તેનાથી ત્રણ વર્ષે ન્હાના હતા. એ વચ્ચે વન્દુઓ સરલ અને શ્રદ્ધાલુ હોવાથી રાજરાણા જાલિમસિંહના અધિકારમાં અવરોધરૂપ થયા નહિ, પરંતુ ત્રીજા કુમાર પૃથીરાજ કે જેની ઉમ્મર ત્રીશ વરસથી કાંઈક ઓછી હતી તેણે જાલિમસિંહના હાથથી પોતાનો તથા પોતાના વંશનો ઉદ્ધાર કરવા સંકલ્પ કર્યો. દરેક રાજકુમારને વાર્ષિક પચીશ પચીશ હજાર રૂપીઆનો આમદાનીવાલી જાગીર મળેલી હતી.

રાજરાણા જાલિમસિંહને માધવસિંહ તથા ગોવર્ધનદાસ નામના બે પુત્ર હતા, માધવસિંહનો જન્મ વિવાહિતા સ્ત્રીથી અને ગોવર્ધનદાસનો જન્મ રચાત સ્ત્રીથી થયેલો હતો. મહારાવ ઉમેદસિંહ માધવસિંહને બાલ્યવયથી જ શ્રેષ્ઠ સમજતા હતા, પરંતુ તે આઠમુ અને અધિમાની નિવડવાથી જાલિમસિંહ તેના કરતાં ગોવર્ધનદાસને વધારે ચાહતા હતા. આ અરસામાં માધવસિંહ ૪૬ વર્ષની અવસ્થાએ પહોંચેલા હતા. જ્યારે જાલિમસિંહે મહેલમાં નિવાસ કરવાનું છોડી કોટારાજ્યમાં ધ્રમણ કરવાને માટે ગાગરોલ નામના કિલ્લાની સમીપે છાવણી નાંચી હતી ત્યારે કોટાનો શાસનભાર તેઓના કુમાર માધવસિંહને સોંપવામાં આવ્યો હતો. સમસ્ત સેનાને પગાર આદિ આપવાનું કામ પણ એને હાથ હતું. પુષ્કલ પૈસા હાથમાં આવવાથી માધવને મદ ચઢ્યો; તેણે ઉક્ત ધનમાંથી કેટલાક સુંદર બગીચાઓ બનાવ્યા, ઉત્તમ ઘોડાઓ સ્ત્રીયા અને જલવિહાર માટે જુદીજુદી

જાતની નાંકાઓ તૈયાર કરાવો; એ જોઈ કોટાના રાજકુમાર સર્વ પ્રકારે પોતાનો હીનતા સમજવા લાગ્યા. માધવસિંહે હમેશા એવા ઉમદા પોશાક પહેરવા માંડ્યા કે મહારાવ ઉમ્મેદસિંહ પણ એવાં ઉત્તમ વસ્ત્ર નહોતા પહેરતા. રાજરાણા જાહિમસિંહ પોતાના પુત્ર માધવને વિલામી અને ગ્વર્ચીલ જોઈ નિરંતર ઉપદેશ આપતા, પરંતુ એ ઉપદેશનું ફળ કાંઈ પણ મળ્યું નહિ. એ વચ્ચે ગોવર્ધનદાસની ઉમ્મર છઠ્ઠીશ વર્ષની હતી. તે બુદ્ધિમાન અને ચંચલ હતા; રાજપરિવાર સાથે તેઓનો સ્નેહ તથા ભક્તિભાવ જોઈ રાજકુમારોએ તેની સાથે મિત્રતા વાંધી હતી. રાજકુમાર પૃથ્વીસિંહ તથા ગોવર્ધનદાસનાં ચરિત્ર સમાન હોવાથી એ વચ્ચેને વધારે બેસતી હતી. જાહિમસિંહે પોતાનાં પ્રીતિપાત્ર પુત્ર ગોવર્ધનદાસને વસુલાતી સ્વાતાના મુખ્ય અધિકારીની જગો આપી. માધવસિંહ મૂલથીજ એની માથે ઘેર અમે કલહ કરતા હતા. મહાત્મા ટાંડસાહેબ લખે છે કે જાહિમસિંહે ચતુર અને રાજનોત્તિ હોવા છતાં પોતાના વચ્ચે પુત્રોને રીત પ્રમાણે શિક્ષણ આપ્યું ન હતું. એથી પશ્ચિમે તેઓને ઘણુંજ દુઃખ ભોગવવું પડ્યું.

૬. સં. ૧૮૧૯ ના નવેમ્બરનો તા. ૨૧ મીએ મહારાવ ઉમ્મેદસિંહજીનો શોકજનક સ્વર્ગ-લામ થયો ત્યારે રાજરાણા જાહિમસિંહ ગામરોળના ઢેરામાં હતા. તેઓએ યુવરાજ કિશોરસિંહને કોટાની ગાદીપર અધિષ્ઠિત કરવા તથા મહારાવ ઉમેદસિંહની શાસ્ત્રોક્ત ઉત્તરક્રિયા કરાવવા તુરતજ રાજધાની તરફ વૃત્ત કર્યું અને મહેરવાન પોલીટીકલ એજન્ટ ટાંડસાહેબને મહારાવના મૃત્યુ સમાચાર લખી મોકલ્યા. એ વચ્ચે પૃથ્વીસિંહ તથા ગોવર્ધનદાસે રાજરાણા જાહિમસિંહ તથા માધવસિંહ વિરુદ્ધ થઈ યુવરાજ કિશોરસિંહને સમજાવ્યા કે—સન ૧૮૧૭ ના નવેમ્બરમાં અંગ્રેજ સરકાર સાથે થયેલા સન્ધિપત્રની અંદર ચોરું લખેલું છે કે “ મહારાવ ઉમેદસિંહના વંશજો કોટાના સ્વતંત્ર માર્લિક છે ” છતાં કોટા ઉપર જાહિમસિંહનું વંશપરંપરા શાસનમામર્થ્ય રહે તો મહારાવનું સ્વતંત્રપણ રદ થતા સન્ધિપત્ર જૂઠો ઠરે છે. વલ્લી જાહિમસિંહનું શાસનમામર્થ્ય વંશપરંપરા કાયમ રાખવાની કલ્પ પાડઁથી ટંબરવામા આવી છે. જેથી જાહિમસિંહને રાજ્યમાથો દૂર શા માટે ન કરવા ? કિશોરસિંહને પણ એ વાત યોગ્ય જણાઈ. જેથી જાહિમસિંહ ડગરે કોટા નજીક આવી પહોંચ્યા ત્યારે તેઓને રાજધાનીની ગદર દાગલ થવા દીશ નહિ. જાહિમસિંહે કોટાથી એક માડલ દૂર મુકામ ગામી પોલીટીકલ એજન્ટને મદદ આપ્યા. એજન્ટે તુરંતજ ત્યાં આવી પડ્યંત્ર (ગ્વટપટ) ચલાવનારા પૃથ્વીસિંહ તથા ગોવર્ધનદાસને બચાવ કરવા યુવરાજ કિશોરસિંહને કહેવાવ્યું. કિશોરસિંહે એ વાત પસંદ કરી નહિ. ત્યારે તેઓને લાહુમાં લેવા રાજરાણા જાહિમસિંહે ચારે બાજુથી રાજધાનીને ઘેરી

लीधी. थोडा दिवस एमनेएम राजधानी घेराएली रहेवाथो मुंझवणमां आवी पडेळा मुख्य कुमार किशोरसिंह चारसो स्वार सहित वाहेर निकळ्या, तेमां पृथ्वीसिंह, गोवर्धनदास तथा बीजा सरदारो पण सामेल होता. ए वधाने जरा दूर गएळा जाणो मडेरवान पोळोटीकळ एजन्ट त्यां जइ प्होंच्या अने तमामने भय तथा समजुती आपी तेओए शान्त कर्या. कुमार किशोरसिंह माटे एक खास घोडो मगाववामां आव्यो अने तेना पर तेओने वेसाडो राजधानीभेळा कर्या, अने तुरतज राज्याभिषेकनी क्रिया करी नजर न्योछावर तथा पोशाक लीधा दीधा. तेमज माधवसिंहने कोटानी फोजदारीपर कायम राखी पोशाक अपाव्यो तथा खटपटमां सामेल थएळा गोवर्धनदासने नजर-केद राखवा दिल्ली मोकळी आप्यो अने तेनी आजीविका माटे अमुक रकम वांधी आपो. गोवर्धनदासे त्यां वेठां वेठां महाराव किशोरसिंह साथे कागळपत्रनो व्यवहार जौरी राख्यो अने पड्यंत्र ना बीजने शुष्क थवा दीधुं नहि. तेणे वि. सं. १८७७-७८ मा माळवा मध्ये आवेळा जांबुआना राजानी रखात राणोथी उत्पन्न थएली कन्याने परणवा जवानी आझा मागी. सरकार तरफथी तेने परवानगी आपवामां आवी. तेओ जांबुआमां आव्या केतुरतज कोटामां तोफान जाग्युं; महाराव किशोरसिंहनी सल्लाहथी कोटानी सेनाए राजराणा जालिमसिंह उपर आक्रमण कर्तुं. ए अटकाववाने वहाने किशोरसिंह तथा पृथ्वीसिंह पण त्यां जइ प्होंच्या. परंतु कोइ रीते जालिमसिंहने जीती शकाय तेम न होवाथो किशोरसिंहे बुन्दी जइ सहायता मागी, परंतु अंग्रेज सरकारे बुन्दीना राजाने लखी मोकळ्युं के “कोटाना महाराव किशोरसिंहने कोइपण प्रकारनी मदद आपवी नहि.” तेनी साथे गोवर्धनदास महाराव किशोरसिंहने न मळी शके एटला माटे कार्यकुशल जालिमसिंहे बुन्दी अने जांबुआ वचे एक सेनाने नियत करी दीधी. महाराव किशोरसिंह पोताना माणसो सहित बुन्दीयो वुन्दावन जइ प्होंच्या. जांबुआमांथी दिल्ली जवा निकळेलो गोवर्धनदास तेओने त्या मळ्यो. वने जणाए केटलीएक गुप्त वार्ता कर्या बाद छेवटे कोटापर चढाई करवानो निश्चय कर्पो. तेओए पोताने अंग्रेज सरकार तरफथी कोटानो स्वतंत्र हक प्राप्त थयो छे तथा पोतानी साथे दिल्लीना खजानचीना माणस तथा केटळाएक पटावाळाओ छे एवुं सामान्य मनुष्योमां प्रसिद्ध कर्तुं; जेयो मार्गमां वणां माणसो तेओनी साथे मळी गयां. ए रीते त्रण हजार माणसो सहित महाराव किशोरसिंह कोटानी समीपे

१ ३० स० १८२० ना आगस्ट मासनी १७ मी तारीखे कोटानी गादीए महाराव किशोरसिंहनो म्होटी धामधूमनी साथे राज्याभिषेक थयो हतो.

आवी पहुँच्या. आ बखते जालिमसिंहना अंगत माणसो पण किशोरसिंहना पक्षमां जइ मळ्या. त्यारे जालिमथी बोली जवायुं के "मारुं वस्त्र पण महारुं नथी" एवामां तेओए सहायताए बोलावेळुं मरकारी लडकर त्यां आवी पहुँच्या. ए लडकरनी साथे मळेळी जालिमसिंहनी सेना महाराव किशोरसिंह साथे लडवा आगळ बथी. पोलोटीकल एजन्ट मी. टॉड साहेबे युद्ध न थाय तो मारुं एवा इरादार्थी किशोरसिंहने समाधान करवा कहेवाव्युं; त्यारे तेओना तरफथी एवो जवाव मळयो के "आवरु विना जीवन अने अधिकार विना राज्य काइ उपयोगनुं नथी, माटे कांतो मरशुं अने कांतो अमारा बडवाओए मळेवेला समस्त अधिकारने पुनः प्राप्त करशुं." छेवटे-अनिवार्य युद्ध शरु घयुं. थोडा बखतमां महाराव किशोरसिंह पराजय पाय्वा; एतुं कारण ए हतु के तेना पक्षमां जे मफतीआ माणसो मळ्या हता, ते तुरतज भागी गया. मात्र पोताना चारसो स्वारी युद्ध भूमिमां अडग रह्या, तेओनी साथे महाराव किशोरसिंह अरथा माइल उपर विश्रान्ति लेवा उभा; तेवामां सरकारी लडकर तेओना उपर धसी आव्युं. हाडा रजपूतोए हद्द उपरांत बडा-दुरी बतावी. अंग्रेज लडकर हार पामी पाळुं हठयु. महाराव किशोरसिंहना न्हानाभाइ पृथ्वीसिंह अ-तहा आधातथी मार्या गया. उक्त विजयथी संतुष्ट थएला महाराव किशोरसिंह मीनाथ द्वारा तरफ जंता हता; त्यांथी महेरवान पोलोटीकल एजन्टे तेओने नवा कोलरार साथे कोटानी गादीपर नियत कार्या. ए बखते राजराणा जालिमसिंह महेरवान पोलोटीकल एजन्टनी साथे सामा जइ महा-राव किशोरसिंहने मानें आप्यु हतुं. किशोरसिंह मदात्मा टॉड साहेबना कहेवाथी फरी फोजदार तथा राजमंत्री माधवसिंह साथे मित्रता बांधी एथी वृद्ध राजराणा जालिमसिंह संतुष्ट थया. ए ब-खते महाराव किशोरसिंहने केटलाएक स्वतंत्र हक मळी चूक्या हता. ज्यारे राजराणा जालिमसिंह-हजी ८५ वर्षनी उमरे पहुँच्या, त्यारे आल्सथेंथुं कहेवाय ए जाणता नहोता. तेओने शिकारानो पणोज शोख हतो. ज्यारे तेओ द्रष्टिहीन अवस्थाए अन्वर चढवा अममर्थ थया त्यारे पांखावीमां बेसी शिकारे जता; ए बखते हजारो माणसो तेओनी मेवामां दानर रहेता. वृद्ध जालिमसिंह ए बधानी साथे अनेक प्रयागना हास्यविनोद करता अने एक बीजानी वातने आनन्द पूर्वक मांभळता. शिकारतु कार्य समाप्त थया दाद तेओ मेकडो मेकडोनी साथे मयन वनमां वेमी भोजन करता अने त्यांज कृषिविभाग, शान्तिगर्भाविभाग, मसरविभाग, वाणिज्य तथा नीति आदि अनेक राज्य कार्य करता हता. जे समये दाणो उपर दाणोनी प्रबळ वर्पा थती हती ते समये एकर पीप-ळनी नीचे बेटेला जालिमसिंह विचारपूर्वक अपगथीने दट देता हता. आप आवो दहाडो मृग-

યામાં વીતાવતા છતાં તેની પાસે પુરાણનો પાઠ અને ધર્મ સંબંધી ગીતો ગવાતાં હતાં; તેઓ તમામ કાર્ય કરવાનો અવસર મેળવી શકતા. તેઓની દ્રષ્ટિ એકજ વચ્ચે નહીં થઈ ગઈ છતાં કોઈ તેને ખુલાવો સ્વરાવી શક્યું નહિ. એની મગજશક્તિ ઘટલી વધી તીવ્ર હતી કે તે હરકોઈ ચીજને હાથમાં લઈ સારી અથવા નરસી કહી શકતા હતા.

મહાત્મા ટૉડ સાહેબે લખ્યું છે કે—“ દેશના જે સ્થાનપર કોઈ કાલે ધાન્ય ઉપજાવવા સંભવ ન હોય એ સ્થાને ધાન્ય ઉપજાવવામાં જે મનુષ્ય સમર્થ હોય એ ધન્યવાદને યોગ્ય લેવાય છે.” જો એ કહેવું સાચું છે તો પછી જેણે કોટા રાજ્યના જે જે સ્થળમાં તૃણ પળ ન્હોતું ઉગતું ત્યાં અનેક પ્રકારના સ્વાદિષ્ટ ફળ મૂલ્યથી મુસમૃદ્ધ વૃક્ષોને; ઉઝેર્યાં અને રાજધાનીની ચારે વાજુના કઠિન પર્વતોપર માટી નંચાવી સિંહલ તથા પશ્ચિમ મહાસાગરના દ્વીપોથી મંગાવેલાં અનેક પ્રકારનાં વૃક્ષો વાવો ઉત્તમ ફળની પ્રાપ્તિ કરાં રાજરાણા જાલિમસિંહ પ્રશંસાપાત્ર કેમ ન થાય ? રાજરાણા જાલિમસિંહના વાગમાં કાવૂલના શેવ, મારવાડના સુપ્રસિદ્ધ કાંગાના વાગના અનાર (દાડિમ), સિલહટની તમામ જાતની નારંગી, માંડ ગામના આંધા અને રાજપુતાનાના સમસ્ત મુખ્ય મુખ્ય ફળો ઉપરાંત દક્ષિણની સ્વર્ણ કદલી પર્યન્ત ચીજો મળતી હતી. એ વગીચાઓ તથા વૃક્ષોમાં જલદાન માટે જાલિમસિંહે પર્વતોના વક્ષઃસ્થલને વિદીર્ણ કરી વિશાળ કુવાઓ खोदाव्या હતા. એક એક કુવો खोदावવામાં ત્રોશ ત્રીશ હજાર રૂપિઆનું સ્વર્ચ થયું હતું. જાલિમસિંહ પોતાના મિત્રોને પણ એ રીતની સલાહ આપતા હતા; એ ઉપરાંત તેઓ રસાયણ શાસ્ત્રમાં પણ સારી રીતે પ્રસિદ્ધિ પામ્યા હતા; તેઓએ જાતે ગુલાબ, કેતકી તથા કેવડા આદિનાં અતર તૈયાર કરી સામાન્ય રીતે વપરાતા અતર સામે વિજય મેળવ્યો હતો. ઉપરાંત કાશ્મીરમાંથી ઝૂન વળવાનાં યંત્રો મગાવી ત્યાંના વળકરોને પણ કોટામાં તેડાવી લીધા અને ઉત્તમ પ્રકારના સાલ દુશાલાઓ તૈયાર કરાવ્યાં. પોતાના બુદ્ધિવલ્લથી તલવાર આદિ અનેક પ્રકારનાં અસ્ત્રો વનાવવામાં પણ જાલિમસિંહે પ્રશંસા પ્રાપ્ત કરી હતો.

રાજારાણા જાલિમસિંહે પોતાની યુવાવસ્થામાં એક “ જેઠી ” જાતિના મહોનું દલ એકદું કર્યું હતું. વાર્ષિક સ્વર્ચ રૂ. ૫૦૦૦૦ પચાસ હજાર થતું. એ મહોએ દરેક રાજ્યના પહેલવાનોને કુસ્તીમાં માત કર્યા હતા. એ અરસામાં જે કોઈ સારો પહેલવાન ત્યાં આવો ચડતો તેને જાલિમસિંહજી પોતા પાસે રાખી લેતા. તેઓ પહેલવાનોનું વાહુબલ જોતા ઘટલુંજ નહિ; પરંતુ વ્યાઘ્રનચનાં નવીન પ્રકારે અસ્ત્ર વનાવી તેઓને હાથે બંધાવતા અને પછી રક્તપાત થાય એવી રીતે યુદ્ધ લડાવતા. એક વચ્ચે બુન્દીના વીરવર મહારાજ ઉમેદસિંહ દ્વારિકાની યાત્રાએથી પાઝા વળતી વચ્ચે કોટામાં આવ્યા.

એ સમયે જાલિમસિંહ અલાહાબાદમાં બેઠા હતા અને વાઘનસંને ધારણ કરનારા દીર્ઘ આકારવાળા પહેલવાનોનું યુદ્ધ ચાલતું હતું. મહારાજ ઉમેદસિંહના અચાનક આગમનથી એ યુદ્ધ વંધ રહ્યું. તોપણ ક્રોધાચ્ચમાન થઈને મહારાજ ઉમેદસિંહે જાલિમસિંહને તિરસ્કારપૂર્વક કહ્યું કે, “આમ રક્તપાત કરાવી અલ્લક નાળાં હાલો છો એ કરતાં જ્ઞાતિવંધુઓને તેમજ ગરીબગરવાંઓને આશ્રય આપવામાં ધનનો વ્યય કરતા હો તો કેવું સારું? રાજરાણા જાલિમસિંહે મહારાજ ઉમેદસિંહના ઉક્ત કથન ઉપર કાંઈ પણ ધ્યાન આપ્યું નહિ. જેથી બુન્દીના મહારાજને વહુજ ક્રોધ ચઢ્યો. તેઓએ તુરતજ દાલને પૃથ્વીપર રાખી તેમાં અંગપર ધારણ કરેલાં તલવાર, બન્દૂક, છરી તથા રણકુઠાર આદિ તમામ અસ્ત્રોને મૂક્યાં અને તમામ પહેલવાનોને બોલાવીને કહ્યું કે એવો કયો વહાદુર છે કે એક હાથથી આ દાલને ઉપાડી લીધે પહેલવાનોએ એક પછી એક આગલ થી યત્ન કરી જાયો, છતાં કોઈયો દાલ ઉપડી નહિ. અન્તે ત્યાં વર્ષની ઉમ્મરે પહોંચેલા મહારાજ ઉમેદસિંહે એક હાથવતી એ દાલને ઉપાડી લીધી અને ઘણા વચ્ચન સુધી તેઓ એમના એમ ઉભા રહ્યા. સમસ્ત હાડાઓ પોતાના જાતિવંધુનું આવું અસીમ સામર્થ્ય જોઈ અત્યંત આનંદ પામ્યા, અને પહેલવાનો લજ્જાને લીધે નીચું જોઈ રહ્યા. ત્યારથી જાલિમસિંહે એ શોભા તદ્દન છોડી દીધી.

રાજરાણા જાલિમસિંહે પોતાના પરલોકપ્રયાણની ટેટ્ટી ઘડિ પર્યંત કોટાની શાસનશક્તિને છોડી નહિ. તેઓ ઇ. સ. ૧૮૬૨ જુન. તા. ૨૫ મીએ સ્વર્ગવાસો થયા + મહારાવ કિશોરસિંહે જાલિમસિંહને આપેલા વચન પ્રમાણે તેઓના પુત્ર માધવસિંહનો કારભાર કાયમ રાખ્યો.

ઇ. સ. ૧૮૨૮ સં. ૧૮૮૪ માં મહારાવ કિશોરસિંહનો અપુત્ર સ્વર્ગવાસ થતાં તેઓના નાના ભાઈ પૃથ્વીસિંહના પુત્ર રામસિંહ કોટાની રાજગાર્દીએ બેઠા. ત્યારવાદ થોડેજ દિવસે રાજરાણા માધવસિંહનો વેલામવાસ થતા તેઓના પુત્ર મદનસિંહ ત્રીજા કોટારાજ્યના મંત્રીપદ પર નિયત થયા. પરંતુ મહારાવ રામસિંહ સાથે તેઓને દરાદા વન્યું નહિ. વિ. સં. ૧૮૯૦ માં એ વચ્ચે વચ્ચે વાદવિવાદ ઘણો વધી ગયો. મહારાવ રામસિંહે નામદાર અંગ્રેજ મજકાગને અગત કરી રાજરાણા મદનસિંહને કોટામાંથી દૂર વસવાનો યત્ન આદર્યો. છેવટે ઇ. સ. ૧૮૯૮ માં નામદાર અંગ્રેજ સરકારે વચ્ચે પરી રાજરાણા મદનસિંહને ત્રિપ્લિકા ઉપજ દાર ત્યાંની આમદાનીવાળા ચાંદીહાટ, સકેત, ચોમહલા, (પચવાડ. અવહોર. ડિગ. ગંગરાડ,) જાલિમસિંહના, રમચવા,

+ કોઈ વની ઇ. સ. ૧૮૮૪ માં જાલિમસિંહનું મૃત્યુ થયું એમ જણાવે છે.

કોટડાભટ્ટા, સુરેશ, રખાઈ, મનોહરથાના, ફૂલબડોદ, ચાચુરણી, કંકુરની, છીપાબડોદ, શેરગઢનો કાંઠક પૂર્વાંશ, પરવન, નિવાજનો પૂર્વાંશ અને શાહવાદ નામનાં ૧૭ પરગણાં કોટા રાજ્ય તરફથી અપાવી તેના વંશપરંપરાને માટે નિયત થયેલો કોટા રાજ્યશાસન સવન્ધો સમાપ્ત હક રદ કર્યો. રાજરાણા મદનસિંહે પોતાનું જુદું રાજ્ય સ્થાપ્યું; રાજરાણી “શાલરાપાટણ” માં રાણી અને પોતાના દેશને “શાલાવાડ” એવું નામ આપ્યું. નામદાર અંગ્રેજ સરકારે કોટા રાજ્ય પર નિયત કરેલી સ્વંત્રતામાંથી ઐશો હજાર રૂપિયા ઓછા કર્યા અને એ રૂપિયા શાલરાપાટણના રાજરાણા પાસેથી લેવાનો ઠરાવ કર્યો.

ઈ. સ. ૧૮૪૫ વિ. સં. ૧૯૦૧ માં રાજરાણા મદનસિંહનો સ્વર્ગવાસ થતાં તેઓના કુમાર પૃથ્વીસિંહ શાલરાપાટણની રાજગાદીએ બેઠા. તેઓએ ઇ. સ. ૧૮૫૭ ના વલ્લભામા નામદાર અંગ્રેજસરકારને અમૂલ્ય સહાયતા આપી હતી. ઇ. સ. ૧૮૬૪ માં તેઓને નેકનામદાર બ્રિટીશસરકાર તરફથી શાલાવાડની રાજગાદી માટે વગર નજરાણે દત્તક લેવાની સનંદ મળી હતી.

ઈ. સ. ૧૮૭૭ માં ભારતેશ્વરી મહારાણી વિક્ટોરીયાએ “કૈસરેહિન્દ” નું પરમ માનનીય પદ ધારણ કર્યું તે વખતે દિલ્હીમાં મોટા દમામથી દરવાર ખરાયો હતો. એ પ્રસંગે રાજરાણા પૃથ્વીસિંહ ત્યાં ઉપધાર્યા હતા; તેઓને નામદાર અંગ્રેજ સરકાર તરફથી વાદશાહી વાવડો એનાયત કરવાનું સુનિશ્ચિત થતાં તે પાછળથી લશ્કરી ઠાઠમાઠ સાથે તેઓની રાજરાણીમાં પહોંચાડવામાં આવ્યો.

રાજરાણા પૃથ્વીસિંહને સંતાન નહિ હોવાને લીધે તેઓએ વિ. સં. ૧૯૨૯ માં વઢવાણના રાજા રાજસિંહના પૌત્ર અર્થાત્ કેસરીસિંહના કુમાર વલ્લભસિંહને દત્તક લીધા; એ વલ્લભસિંહ વિ. સં. ૧૯૩૪ માં રાજરાણા પૃથ્વીસિંહનો સ્વર્ગવાસ થતાં જાલિમસિંહ નામ ધારણ કરી શાલરાપાટણની રાજગાદીએ બેઠા. તેઓએ ઇ. સ. ૧૮૮૭ માં ભારતેશ્વરી મહારાણી વિક્ટોરીયાની “જ્યુવીલી” ના મહોત્સવ પ્રસંગે ઉત્તમ પ્રકારે રાજ્યભક્તિ વતાવી હતી. તેઓશ્રીને નામદાર બ્રિટીશ સરકારે પદ્મશ્રી કર્યા છે તેથી હાલ કાશીપુરીમાં નિવાસ કરી શ્રીશ્રીભજનમાં આધુન્ય નિર્ગમન કરે છે. સાંપ્રતસમયે શાલરાપાટણના તરુતપર નામદાર રાજરાણા શ્રી ભવાનીસિંહજી બહાદુર વિરાજે છે. જેઓ શ્રી પોતાના ઉત્તમ ગુણોવડે પ્રજાનું પાલન કરે છે.

શાલાવાડ (શાલરાપાટણ) ના રાજરાણાને બ્રિટીશ છાવણીમાં જતી વખતે પંદર તોપોનું માન આપવામાં આવે છે.

झालरापाटणनो संक्षिप्त इतिहास.

रेखता.

वढवाणना चिवेकी, राजोजी मूळराजा,
वनो दानो दीपता'ता, मखवान वंशमाजा;
तेना कुमार त्रीजा, श्रीभावरंग भीना,
भाणेज भाग्यशाळी, ईडर महीपतिना. १

अनुकुल देव एना, जोतां सदा जणाये,
मोसाळमां जईने, वय बालथी वस्या ए;
भावे भणी गणीने, रमणीय भाव राजे,
योवन लही उमगे, मुखडां अपूर्व साजे. २

राठोडराज केरा, प्रियमित्र प्रेमी पुरा,
दिन एक त्यांदी आव्या, मावरनरेश शूरा;
मखवान भाव माये, पढी दृष्टि सर्वपहेली,
नेहे निहाळी एणे, उची शायथो भंगली. ३

भाणेजना भलामा, चाहे मति चलावी,
ईडर महीपतिण, स्थिति मित्रेन गुणावी;
सावरनरेश संगे, लड भावने मिथाव्या,
निज राजधानी मांदि. आनंदघारी आव्या. ४

ए दाद भाव एना, जुगते वन्या जमाड,
सावरगटे सुखेथी, करी भूमिनी कपाट;
माधव हुमान एना, वर युद्धना विद्वान,
मोसाळनी मुद्देथी, सेवा दजावी मागी. ५

दोहा.

महिपतिनो माधवपरे. सत्वर वाधो म्नेटः

राणीजीनां हृदयमां, इर्षा वधी अछेद.	६
रखे मारीं मुज पुत्रने, माधव थाय महिप;	
चात ष्होंचो ए विगतथी, अट झळराण समीप.	७
रजा लइ राजाजीनी, माधवसिंह महान;	
स्वार संग लइ पंच शत, बुन्दी गया वळवान.	८
बुन्दीमां वळथी कयों, दाखल बीनो देश;	
माधवपर महोरावनुं, वधतुं हेत हमेश.	९
एक लक्षनो ए समे, गढ नानता गणाय;	
माधवने दइ मान सह, राव राजीं बहु थाय	१०

“छुप्पय.”

निरखी निमकहलाल, मरण समये महोरावे,	
सत्ता सोंपी सर्व, भला माधवने भावे;	
राजपुत्रनी हती, ए समे लघु अवस्या,	
करी माधवे कलित, वडा राज्यनी व्यवस्था;	
प्रतिनिधि वनीं नृप पुत्रना, झालो जगजाहेर थया,	
राजमातुनी रीसथी, गुणशाळी कोटे गया.	११

रेखता.

भुजवळथीं भीम पासे, मखवान मान पाम्या,	
सेनापति वनीने, कीर्ति अपार काम्या;	
शौर्यथीं शेर दुर्गे, सत्ता महाने स्थापी,	
महोरावने मुदेथी, ए भूमि सर्व आपी.	१२
ए वाद पुत्र एना, भयहारी श्रेयकारी,	
मळीं मदनसिंहजीने, कोटानीं फोजदारी;	

ए पण पितानीं पेटे, पाम्या घणी प्रसिद्धि;
 कुळनी प्रधा प्रमाणे, कोटानीं भक्ति कीधी. १३
 हिम्मत घया हठीला, आदि कुमार एना,
 पितुमरण बाद प्रीते, संभालीं सर्व सेना;
 महारावने रिझाव्या, अरिंतुं गुमान गाळी,
 उत्साही वन्धु एना, पृथीसिंह पुण्यशाळी. १४
 जालिमसिंह जन्म्या, एने त्याहां उमंगे,
 रहेंना सदा सुखेधी, शिवसिंह वंधु संगे;
 जयपुरनीं फोज जोडें, मळीने चढ्या मराठा,
 हिम्मतनीं हाप हेरी, निश्चय तमाप नाठा. १५
 दित राज्यतु हमेशां, कौशल्यधी कीने,
 स्वर्गे गया सुभागी, वर कीर्तिने वरीने;
 पळी जालिमें प्रमोदें, ए स्थानने स्वीकारी,
 सत्ता स्वतंत्र धारी, स्थिति राज्यनीं सुधारी. १६

दोहा

भटवाढामां भुजबळे, राख्यो झाले रंग;
 कछवाढाने वृष्टिया, जडर मचावी जंग. १७
 राज्य पताका रिपु तणी, हिम्मतधी करीं हाथ;
 जीत मेळवी जालिमें, दळियाधी भरीं वाथ. १८
 एक आगधी हीन ए, हना छता हुजिआर;
 बहु समय लागि वनीं रहो, जालिमनो जयकार. १९
 हुकूम जरी हाले नहीं कोटापनिने क्यांय;
 जालिमनी आझा मुज्द. काज राज्यना धाय. २०

सर्वोपरी सत्ता धरी, मान लहे मखवान;	
तेवामां तेंते थया, गादीपति गुमान.	२१
प्रभुता जालिमनो प्रवळ, खटकी हृदये खास;	
छिनव्यो रावे क्षणमहीं, एनो गाम गिरास	२२
मातुल जालिमना महा, बालावत बलवान;	
स्थाप्या एने स्नेहथी, सेनापतिने स्थान.	२३
कर्यो त्याग कोटा तणो, अमित गणो अपमान;	
जालिम मेवाडें जइ, म्होडुं पाम्ग मान.	२४
अरसी राणानो अमळ, डगमगतो देखाय;	
दिनमतिदिन विद्रोहनी, ज्वाळा वयती जाय.	२५
सद्गुण जालिमना सुणो, उन्नतिनी करी आश;	
अरसीराणे एहने, प्रीतें राख्या पास.	२६

“ छप्पय ”

शूर जालिमे सद्य, सकल विद्रोह शमाव्यो,	
अरसीनो अधिकार, जुक्तिथी वधे जमाव्यो;	
शिथिल थया सरदार, जोर जालिमनुं जोई,	
कैक कपाई मुआ, तंतथी लडीने तोई;	
आपी अरसीए तुरत, जालिमने ए जोतथी,	
पदवी राजराणा तणी, पुरस्कार सह प्रीतथी.	२७

रेखता.

सामन्त सर्व पाछा, राणार्थी खूब रुठ्या,	
महाराष्ट्रथी मळीने, अति धारी तुर्त उठ्या;	
कृत्रिम महिपतिने मेवाड देश देवा,	
कीधां अनंत यत्नो, अरसीनी जान लेवा.	२८

जालिमनीं सम्पत्तिथी राजी थएल राणे,
 कीथी महान सेना, एकत्र एज टाणे;
 उत्साह धारी युद्धे, सहु शौर्यथी छाया,
 दुर्भाग्यथी परतु जालिम घणा घवाया. २९
 भय पायी तुर्त भाग्या, अरिभिंहजी अभागी,
 बिद्वेषनी वधारे, ज्वाळा प्रसिद्ध जागी;
 पकडाइ शत्रुपंजे, झट चानुरीथी जाले,
 करीं मित्र शत्रुओने, लीथी विदाय व्हाले. ३०
 लुप्तप्रतापगणा, अरसीनीं आग छोडी,
 आव्या त्वरार्थीं कोटे, जालिम तंत तोडी;
 आदर जरी न आप्यो, एने गुमान भूषे.
 त्या होलकरनीं सेना, आवी विराट स्पे. ३१
 मल्हारराय वेरु, दळ जोरदार देगी,
 निज सैनिकोनीं संख्या, लेखामर्द न लेखी;
 शाणा गुमानांसिरे, युद्धे न जाणो मिद्धि,
 अरि संग योजनाओ. सन्धिनी सद्य कीगी. ३२

दोहा.

मेनापतिने मोपीयुं, कलिन सन्धितुं काज;
 दन्तुं न दालावनधी ए, थया गव नाराज. ३३
 गट हुवापनीनो गहन. मत्वर करो स्वायीन;
 मस्त मराठाओ दन्धा. हाहाओ दच्छीन. ३४
 आपत्ति मिग आवनां. गया गव गभगाड;
 जई निवट जालिम बहे, फिकर न काशो वाड. ३५

सर्वोपरी सत्ता धरी, मान लहे मखवान;	
तेवामां तंते थया, गादीपति गुमान.	२१
प्रभुता जालिमनी प्रवळ, खटकी हृदये खास;	
छिनव्यो रावे क्षणमहीं, एनो गाम गिरास.	२२
मातुल जालिमना महा, बालावत बलवान;	
स्थाप्या एने स्नेहथी, सेनापतिने स्थान.	२३
कयों त्याग कोटा तणो, अमित गणो अपमान;	
जालिम मेवाडें जइ, म्होडुं पाम्ग मान.	२४
अरसी राणानो अमळ, डगमगतो देखाय;	
दिनमतिदिन विद्रोहनी, ज्वाळा वयती जाय.	२५
सद्गुण जालिमना सुणो, उन्नतिनी करी आश;	
अरसीराणे एहने, प्रीतें राख्या पास.	२६

“ छप्पय ”

शूर जालिमे सद्य, सकल विद्रोह शमाव्यो,	
अरसीनो अधिकार, जुक्तिथी वधे जमाव्यो;	
शिथिल थया सरदार, जोर जालिमनुं जोई,	
कैक कपाई मुआ, तंतथी लडीने तोई;	
आपी अरसीए तुरत, जालिमने ए जोतथी,	
पदवीं राजराणा तणी, पुरस्कार सह प्रीतथी.	२७

रेखता.

सामन्त सर्व पाछा, राणार्थी खूब रुठ्या,	
महाराष्ट्रथी मळीने, अति धारी तुर्त उठ्या;	
कृत्रिम महिपतिने मेवाड देश देवा,	
कीधां अनंत यत्नो, अरसीनी जान लेवा.	२८

जालिमनीं सम्मतिथी राजी थएल राणे,
 कीधी महान सेना, एकत्र एज टाणे;
 उत्साह धारी युद्धे, सहू शौर्यथी छवाया,
 दुर्भाग्यथी परंतु जालिम घणा घवाया. २९
 भय पामी तुर्त भाग्या, अरिसिंहजी अभागी,
 विद्वेषनी वधारे, ज्वाळा प्रसिद्ध जागी;
 पकडाइ शत्रुपंजे, झट चातुरीथी झाले,
 करी मित्र शत्रुओने, लीधी विदाय व्हाले. ३०
 लुप्तप्रतापराणा, अरसीनीं आश छोडी,
 आव्या त्वरार्थी कोटे, जालिम तंत तोडी;
 आदर जरी न आप्यो, एने गुमान भूषे,
 त्यां होलकरनीं सेना, आवी विराट रूपे. ३१
 मल्हारराव केरूं, दळ जोरदार देखी,
 निज सैनिकोनीं संख्या, लेखामहीं न लेखी;
 शाणा गुमानसिंहे, युद्धे न जाणीं सिद्धि,
 अरि संग योजनाओ, सन्धिनी सद्य कीधी. ३२

दोहा.

सेनापतिने सोंपीयुं, कलित सन्धितुं काज;
 वन्युं न वालावतर्थी ए, थया राव नाराज. ३३
 गढ बुक्कापनीनो गहन, सत्वर करी स्वाधीन;
 मस्त मराठाओ वन्या, हाडाओ वळहीन. ३४
 आपत्ति शिर आवनां, गया राव गभराइ;
 जई निकट जालिम कहे, फिकर न करशो कांइ. ३५

हुंथी मराठा होलकर, सदैव राखे स्नेह;	
करवुं शुभ कोटातणुं अधिक न जाणे एह.	३६
जाणे जालिमसिंहना, गुण महोराव गुमान;	
उक्त कार्यमां योजीया, महद आपीने मान.	३७
मळ्या होलकरने मुदे, जालिम जुक्तिवाज;	
सुखदायक सन्धितणुं, कथुं सफळ सहु काज.	३८
झट रावे झलराणने, दर्ई भूमिनुं दान;	
फोजदारनुं पद फरी, आप्युं तर्जी अभिमान.	३९
लघु वयना निज वालने, गुमान रोग ग्रसित;	
गुणी जालिमनी गोदमां अपीं थया अभीत.	४०
गया स्वर्गमां जे समे, गुणनिधि राव गुमान;	
प्रतिनिधि बालभूपालना, मान्य थया मखवान.	४१
नरवर नृप वंशीथी लडी, राखी पुरातन रीत;	
कवज केलवाडा कथुं, लही जालिमे जीत.	४२

“ छप्पय ”

शासन केरुं सर्व, काज मकवाणो करता,	
कोटाना सामन्त, वनी, विद्वेषी विचरता;	
राजकीय जन हृदय, खूब जालिम खटकता,	
वांधी विचार विरुद्ध, प्रजाजन शीश पटकता,	
अनेक खटपट आदरी, सहुए मळी छळवळ सहित;	
पण प्रतापी जालिम रह्या, भेदनीतिथी भय रहित.	४३

रेखता.

निशदिन अपार नेहे, झाले ममत्व मानी,
विधविध रीतें वधारी, कोटानी आमदानी;

अधिकार पामी उंचो, सहपर चलावी सत्ता; चित्ती कदी न चूक्या, महारावनी महत्ता.	४४
प्रिय समयने पिछाणी, करता गतिमतिथी, करी घरनी खूब खेती, धन मेळव्युं धृतिथी; घडि सिन्धियानों संगे, मळी एकमेक थाता, महाराट् साथ मैत्री, करी क्षेमथी छवाता.	४५
वहु हेत होलकरथी, बांधी सुकाज साधे, वळी समय पामी सारो, वळवान वैर बांधे: युक्ति प्रयुक्तिओधी, विघ्नो तमाम वाम्या, अंग्रेजना अमळमां, परिपूर्ण मान पाम्या.	४६
मरतां लगी न एने, अविनाशी याद आव्या, पच्चाशी वर्ष पूरां, व्यवसायमां विताव्यां; आत्मज महान एना, माधव हता मनस्वी, राजे किशोर रुडा, नृप आसने यशस्वी.	४७
एणे उदार चित्ते, कोटां कारभारुं, माधव करे मुदेथी, सोंप्युं विचारी सारुं, वहु माधवे वजावी, स्नेहेथी राज्यसेवा, काळे लड थया ए, महोकाळना कलेवा.	४८
दोहा. माधव पहेलां मृत्युवश, थया अपुत्र किशोर; रामरावनुं ए पछी, जाहिर जाम्युं जोर.	४९
माधवसुत मंत्री पदे, मदनसिंह मखवान; भोगवता सत्ता भली, गेहेरुं धारी ज्ञान.	५०
अणवनाव ए उभयमां, प्रसयो पारावार; व्हाल धरी वच्चे पड्या, सद्यन्निटीश सरकार.	५१

कर्या अलग कोटा थकी, प्रगणांओ प्रत्यक्ष;

सत्तरनी आवक सुभग, लेखी द्वादश लक्ष.

५२

झट अर्पी झलराणने, पार पाडीं तकगार;

नामदार सरकारनो, उभयपरे उपकार.

५३

“ छप्पय. ”

मकवाणे मनहरग, झालरापाटण झांखी,

महद बांधिया महेल, राजगादी त्यां राखी;

झालावाड वसावी, मदन महिपाल विराजे;

पछी भूप पृथीसिंह, भय्य छवि धरीने भ्राजे.

बंड समे भुजदंडथी, अमित हाम धारी उरे;

आश्रय दइ अंग्रेजने, वचावीया ए व्हादुरे.

५४

सवैया एकतीशा

कर्यु राजराणा पृथीसिंहे, रहीं अपुत्र परलोकं प्रयाण,

वखतसिंह वढवाणथी आव्या दत्तक सुत वनो परम सुजाण;

जालिम नाम धरी जग जाहेर काप्यां निज रैयतनां कष्ट,

पण कंड कारणसर सरकारे पाछळथी कीधा पदभ्रष्ट.

५५

काशी निवास करी कोडे ए गुणीअल आयुष गाले छे,

हाल भवानीसिंह भूपति प्रजा वर्गने पाळे छे;

उदारता आदि गुण उत्तम धारण करीने धर्मनिधान,

स्वल्प समयनी अंदर सारुं महिमंडलमां पाम्या मान.

५६

रहो झालरापाटण मांहे अचल सदा झलराणनुं राज,

भूप भवानीसिंह पामजो दिन प्रतिदिन आयुष्य दराज;

आत्मिक जन सह सदैव एने सुंदरवर सुखमां स्थापे,

नेहधरी नथुराम निरंतर ए रीते आशिष आपे.

५७

The Thakore Saheb Shri Vakhatsinhji Saheb, C S I,
Savla (Kathiawar)

एकत्रिंशत् तरंग.

“मनहर”

हळवदना फटाया शूरा शेषमाल हता,
तेओए स्वतंत्र राज्य सायलानुं स्थाप्युं छे;
कहे नधुराम एणे अनहद बाहु बळे,
कैक काठीओना कुळ केरुं मूळ काप्युं छे;
हाल एना वंशमां छे तरुत पोते वरुतसिंह,
जेणे दीर्घ आयुषने मोद धरी माप्युं छे.
झाला वंशवारिधिमां आपना कुटुंबीओने,
अमर नरेश असे योग्य स्थान आप्युं छे.

स्वस्थान ध्रांगध्रा राज्यना महाराजा रायसिंहजी वीजाना पाटवी कुमार गजसिंहजी ध्रांग-
ध्रानी राज गादीए रहा अने तेथी न्हाना कुमार मेरामणजी उर्फे मेरुजी तथा शेषमालजीने “माथक”
नामनुं गाम गरासमां मळ्युं. शेषमालजी महान् शूरवीर अने साहसिक हता; तेओए पोताना म्होटा
भाइ मेरुजी साथे कांइ अणवनाव थवाथी माथकनो गरास मूकी दीधो, अने ध्रांगध्रा उपर बहार-
वटे निकळ्या; जेथी ध्रांगध्राना नामदार राजसाहेबे तेओने नारीचणा नामनुं गाम स्वतंत्र उप-
भोग करवा आप्युं.

शेषमालजी हळवदमां पोताना ज्येष्ठ वन्धु राज गजसिंहजीनी हजुरमां रहेता हता. गज-
सिंहजी निर्वळ होवाने लीधे शेषमालजीए हळवदनी गादी पचावो पाडवानो यत्न करवा मांड्यो.
ए गुप्तवात राज गजसिंहजीना जाणवामां आवतां तेओ तुरतज वावलीना राणा कलाभाइ पासे जइ
पहोच्या अने तेओनी सहायता मेळवी शेषमालजी पासेथी तेओए हळवदने हस्तगत कर्युं. शेषमा-

લજી હલ્લવદમાંથી નિકળ્યા એ વચ્ચે ધ્રાંગધ્રામાં રાજ ગજસિંહજીનાં રાણી જીજીવા તથા કુમાર જસવતસિંહજી રૂડી રીતે રાજતંત્ર ચલાવતા હતા. તેવામાં રાણી જીજીવાને પોતાને પીયર (વરસોડે) જવાનું થયું. એ તકનો લાભ લઈ શેપમાલજી ધ્રાંગધ્રાના ધળી થઈ બેઠા. એ વાત રાણી જીજીવાના જાણવામાં આવતાં તેઓએ કાઠિયાવાડમાં પેશકસી ઉગ્રાવવા આવેલ પેશવા સરકારનાં લશ્કરની તેમજ રાધનપુરના વાવોની અને સાયલાના કાઠી લોકોનો સહાયતા મેળવી ધ્રાંગધ્રાને ઘેરો ઘાલ્યો; એ ઘેરો લાંબી મુદત સૂધી રહ્યો. જ્યારે તેના સામું ટકી શકવાનું સામર્થ્ય ન રહ્યું ત્યારે શેપમાલજીએ ધ્રાંગધ્રાનો કબજો છોડી દીધો; પરંતુ જે કાઠિ લોકો જીજીવાની મદદમાં રહ્યો પોતાપર ઠહો કરવામાં સામેલ હતા, તેઓને દંડ દેવાના ઈરાદાથી શૂરવીર શેપમાલજીએ વિ. સં. ૧૮૦૭ માં એ લોકો પર ચઢાઈ કરી અને પ્રચંડ વાહુવળથી પ્રતિપક્ષીઓને પરાસ્ત કરી તેના સાયલા નામના ગામમાં પોતાની સવલ સત્તા સ્થાપી. તેમજ દુશ્મનો દક્ષિણ તરફથી પોતાના પ્રદેશમાં દાખલ થઈ અત્યાચાર ન કરી શકે એવા હેતુથી તેઓએ ત્યાંજ કિલ્લો બંધાવી રાજવાની જમાવી અને આજુવા-જુના મુલકને પણ સ્વાધીન કરી લીધો અને વિ. સં. ૧૮૦૯ માં ૨૬ વર્ષની અવસ્થાએ સાયલાની રાજગાદીએ બેઠા.

આ રીતે શૂરવીર શેપમાલજીએ સ્વકીય વાહુવળથી નારીચાળા નામે ગામ મેળવ્યું. પ્રવલ પેશવા સરકાર તથા બહાદુર વાલીના લશ્કર સામે એકલે હાથે ટક્કર ફીલી અને સાયલાનો સ્વ-તંત્ર તાલુકો વાંધ્યો. સ્વલ્પ સમયમાંજ શેપમાલજીએ અનુપમ શૌર્યથી ઉત્તમ લાભ મેળવ્યો; ખાટ ચારણો તેની વીરતાના વચાળ કરવા લાગ્યા. અહીં જણાવવાની આવશ્યકતા છે કે કોઈએક ચારણે કોટડા સાંગાણીના તાલુકદાર જસાજી પાસે શેપમાલજીની વીરતાના વચાળ કર્યા ત્યારે જસાજીએ શેપમાલજી તરફ તિરસ્કાર વતાવી કહ્યું કે “ એ સસલાથી શું થાય ? ” આ વાત ગોંડલના ઠાકોર કુંભાજીને કાને જતાં તેઓએ શેપમાલજીને બોલાવી ઉચ્કેર્યા. શેપમાલજીએ કહ્યું કે “ તમો કોટડાની વાર ન કરો તો હુંજ જસાને જોઈ લઉં ” કુંભાજીએ વચન આપ્યું કે હું કોટડાને કોઈ પણ પ્રકારની મદદ નહિ આપું. આ અરસામાં જસાજીએ કોટડામાંથી હુમાણોને કાઢી મુક્યા હતા, એ હુમાણો તથા આણંદપુર અને મીમોરાના કાઠીઓની મદદ મેળવી વિ. સં. ૧૮૨૧ માં શેપમાલજીએ કોટડા પર ચઢાઈ કરી, એ વાતની જસાજીને જાણ થતાં તે લશ્કર લઈ સામા આવ્યા અને કોટડાથી આઠ માઈલ દૂર રાજપીપલા નામના ગામ પાસે મહા ભયંકર યુદ્ધ થયું; તેમાં જસાજી તથા સરતાનજી કામ આવ્યા અને શૂરવીર શેપમાલજી વિજય મેળવી પાછા આવ્યા.

त्यारवाद शेषमालजीने धांगध्रा साथे अणवनाव छे एम धारो काठी लोकोए धांगध्राना ढोर वाळ्यां. ए वातनी शेषमालजीने जाण थतां तेओए धांगध्राना संदेशानी राह नहि जोतां काठीओ पाळ्ळ जइ धीगाणुं कर्युं. तेमां पोते घणाज घायल थया छतां काठी लोकोने हरावो ढोरने हस्तगत कर्या अने एज वखते धांगध्रे मोकली आप्यां. शेषमालजीना उक्त कार्यथी प्रसन्न थएला राज गजसिंहजीए तेओने “ लीया ” नामतुं गाम पारितोषिक तरीके आप्युं.

वीरवर शेषमालजी जामनगरना महाराजा जामसाहेबनां कुंवरी साथे परण्या हता. एवुं कहेवाय छे के जामनगरथी कोइएक ब्राह्मण धांगध्रे जतो हतो, शेषमालजी धांगध्रेथी वळतां सीधसर नामना स्थळ आगळ वडनी छायाए वेठेला हता. तेओए पेला ब्राह्मणने जोइ पूछ्युं के “ महाराज ! क्यां जाओ छे ? ब्राह्मणे प्रत्युत्तर आप्यो के धांगध्राना राजकुमार साथे जामजादीनुं सगपण करवा जाउं छुं. आ वखते शेषमालजीए पोते धांगध्राना राजकुमार छे एवुं प्रतिपादन करी ब्राह्मण पासेथी माळा विगेरे मांगलिक द्रव्यो लीधां अने विप्रने विदायगीरो आपी. वाद ज्यारे तेओनां लग्न थयां त्यारे जामनगरथी पुष्कळ मालमत्ता मळी अने तेमांथो तेओए सायलानो गढ बंधाव्यो.

शेषमालजी एवा पराक्रमी हता के तेओना राज्य सामे कोइ दृष्टिपात पण करी शकता नहि. ए वीरनरे वि. सं. १८५० यां कैलासवास कर्यो. ते वखते तेओना काकोभाइ उर्फ विकमातसिंहजी, वजोभाइ, जीजीभाइ दादोभाइ तथा कलाभाइ नामना पांच कुमार हता. शेषमालजी पोतानी हयातीमांज कुमार जीजीभाइ, दादाभाइ तथा कलाभाइ ए त्रण वच्चे गाम “ लीया ” अने वजाभाइ तथा विकमातसिंहजीना फटाया कुमार जेठीभाइ तथा अलुभाइ ए त्रण वच्चे गाम “ नारीचाणा ” गरासमां आपता गया हता.

वि. सं. १८५० मां ठाकोर विकमातसिंहजी सायलानी गादीए वेठा, तेओने मदारसिंहजी उर्फ वखतसिंहजी नामना एक पाटवी कुमार तथा हठीभाइ, जेठीभाइ अने अलुभाइ नामे त्रण फटाया कुमार हता. ज्यारे विकमातसिंहजी तख्तनशीन थया त्यारे तेओनी उम्मेर आशरे ४४ वर्षनी हती. वि. सं. १८५४ मां काठिआवाडनी अंदर पेशकसी उघराववा मोटे गायकवाड सरकारना सेनापति शिवराम गार्दीनुं लश्कर आव्युं हतुं. ते फरतुं फरतुं सायले आव्युं. विकमातसिंहजीए खंडणी आपवानी ना कही, जेथी युद्ध थयुं, लगभग एक मास पर्यन्त लडाइ चाली. तेमां वडोदराना लश्करनुं कांइ वळ्युं नहि. तेना सेनापति शिवराम गार्दीए भेदुनी सलाहथी सायलाना महाल सराने

હાથ કરવા પ્રયાણ કર્યું. વીકમાતસિંહજીએ તેના પાંચ માણસો મોકલ્યાં અને જમાવંધીનો આંકડો મુકરર કરી આપ્યો, જેથી લડાઈ વંધ થઈ. તેઓએ પોતાના દેશની સારી રીતે આવાદી કરી હતી તથા શહેરમાં એક સુશોભિત મહેલાત વંધાવી હતી.

વિ. સં. ૧૮૬૯ માં વીકમાતસિંહજીનો વૈકુંઠવાસ થતાં તેઓના પાટવોકુમાર મદારસિંહજી પહેલા સાયલાની રાજગાદીએ બેઠા, એઓએ માત્ર એક જ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. તેઓ ૪૪ વર્ષની વયે ત-સ્તનશીન થયા હતા. તેઓના આતોજી, વાવોજી ઉર્ફે શેષમાલજી, ચાંદોજી, ભારોજી તથા રાય-સિંહજી નામે પાંચ કુમાર હતા. વિ. સં. ૧૮૭૦ માં મદારસિંહજીએ પરલોક પ્રયાણ કર્યું. ત્યારે તેના કુમાર આતોભાઈ સાયલાની રાજગાદીએ બેઠા. અને ચાંદોજી, ભારોજી રાયસિંહજી તથા વીક-માતસિંહજીના પુત્ર હઠીભાઈ એ ચારે વચ્ચે ટાટડી નામનું ગામ ગરાસમાં મળ્યું.

વિ. સં. ૧૮૯૩ માં આતોભાઈનો નિઃસંતાન સ્વર્ગવાસ થતાં તેઓના વન્ધુ વાવોજી ઉર્ફે શેષ-માલજી વોજા બત્રીશ વર્ષની ઉંમરે સાયલાની ગાદીએ બેઠા. તેઓને કેસરીસિંહ તથા હરિસિંહજી નામે બે કુમાર થયા. તેમાં હરિસિંહજીને આયાડેરીવાળા ગરાસમાં મળ્યું. પરંતુ પાંચઝૂથી તેઓ નિર્વશ ગુજરી જવાથી તેનો ગરાસ દરબાર દાખલ થયો.

વિ. સં. ૧૮૯૫ માં શેષમાલજીનો સ્વર્ગવાસ થતાં કુમાર કેસરીસિંહજી સાયલાની રાજ-ગાદીએ બેઠા. તે વખતે તેઓની ઉંમર પંદર વર્ષની હતી. તેઓ બુદ્ધિશાળી, વિવેકી તેમજ રાજકાજમાં કુશળ હતા. તેઓના વખતમાં રેવન્યુખાતાની રીતિમાં તથા, સ્વેતીવાડીમાં ઘણો સુધારો થયો હતો. તેઓએ પોતાની કુંવરીઓને લાખો રૂપિઆનો વ્યય કરી મ્હોટાં રાજ્યોમાં વરાવ્યાં હતાં. કુંવરી વાઈ-સાહેબવાને નવાનગરના દાનવીર જામવિભાજી સાથે, કુંવરી માજીવાને પોરવંદરના રાજકુમાર માધ-વસિંહજી સાથે, કુંવરી કેસાંવા તથા વાઈરાજવાને રાજકોટના ઠાકોર સાહેવશ્રી વાવાજીરાજ સાથે અને કુંવરી હમજીવાને મોરવાના ઠાકોર શ્રી વાઘજી સાથે પરણાવ્યાં હતાં. એ કેસરીસિંહજીના વ-ખતમાં ૧૮૮૬ માં લીયા વાવતનો તકરાર ઉઠતાં ન્હાના ભાઈ મ્હોટા ભાઈ વચ્ચે મ્હોટું બહારવટું થયું હતું. એ પળ ઠાકોર કેસરીસિંહને હાથેજ પાર પડેલું હતું. એ ઠાકોર અનન્ય શિવભક્ત હતા, તેઓએ સાયલા તલ્લપદનો જીર્ણ થઈ ગયેલો પશ્ચિમ તરફનો કિલ્લો પડાવી નવો વંધાવ્યો તથા ગામની આ-

૧ કહે છે કે વીકમાતસિંહજીએ વિ. સં ૧૮૫૧ માં મહાલસરામાં દરબારગઢ અને વિ. સં. ૧૮૫૯ માં ગામ ફરતો ગઢ વંધાવ્યો હતો.

Kumar Shri Madarsinhji Saheb,
Heir-Apparent—Sayla

યમળી દિશાએ તલાવના કાંઠા ઉપર એક કાશીવિશ્વનાથનું દિવ્ય દેવાલય બંધાવ્યું, તેમાં ચાર ધર્મશાલાઓ કરાવી, અને વચ્ચેના ચોકમાં પથ્થરનો લાદી નંવાવી મંદિરને વિશેષ શોભાયમાન બનાવ્યું. તેમજ ઢોલીયામાં એક મુસાફરી બંગલો બંધાવ્યો.

વિ. સં. ૧૯૩૭ માં ઠાકોર કેસરીસિંહજીનો સ્વર્ગવાસ થતાં તેઓના કુમાર પ્રતાપસિંહજી ઉર્ફે વચ્ચતસિંહજી તરલ્તનશીન થયા. તેઓ હાલના સુધરેલા ધોરણર રાજ્યનો કાર્યભાર ચલાવે છે; તેઓને મદારસિંહજી, કલ્યાણસિંહજી, મેરુભા, દેવુભા, વજુભા તથા મનુભા નામે છ કુમાર થયા છે. તે તમામને સમાયાનુસાર સારી કેલ્લવળી આપવામાં આવે છે પાટવીકુમાર મદારસિંહજીએ કીંગ કૉલેજમાં અને વાકીના પાંચ વન્ધુઓએ વઢવાળ ગાણીઆ કૉલેજમાં પોતપોતાના દરજ્જાને છાજતી કેલ્લવળી મેલ્લેલો છે. જેને પરિણામે હાલમાં પાટવીકુમારે રાજ્યના લગભગ સમગ્ર કારભારનો વોજો ઉઠાવી લીધો છે, કુમાર કલ્યાણસિંહજી એકદીંગ કારભારી તરીકે કામ ચલાવે છે, કુમાર મેરુભા રાજકોટ તથા જામનગર સ્ટેટમાં કંપેનીયન તરીકે કામ કરી જામ જસાજીના એ. ડી. સો. નો માનવંતો હોદ્દો ભોગવી ચુક્યા છે, કુમાર વજુભા રાજકોટ કીંગ કૉલેજમાં વીંગ માસ્ટરનું કામ કરે છે. કુમાર ભાવસિંહજીએ થોડા વર્ષ સાયલામાં પોલીસ સુપી. નું કામ કર્યા બાદ વડોદરામાં લ-શ્કરી કેલ્લવળી લીધેલી છે, અને કુમાર દેવીસિંહજી હાલ પોલીસ સુપી. તરીકે કામ કરે છે. શ્રીયુત્ ઠાકોર વચ્ચતસિંહજીએ જમાનાને ઓલ્લવી પોતાના કુવરોને યોગ્ય કેલ્લવળી આપી એનું એ પરિણામ છે. તેઓએ પોતાના રાજ્યમાં દરવારગદ સામે એક કન્યાશાળા બંધાવી છે તથા શહેર વહાર લોકોપયોગી એક પબ્લીક ગાર્ડન બનાવી છે તેમજ રાજગઢમાં પળ કચેરીનું મકાન ઘણું સારું બનાવ્યું છે અને તલ્લપદમાં લોકોપયોગી એક ચરીટેલ ડીસ્પેન્સરી બંધાવી છે, તથા ચોરવીરા અને સરા વગેરેમાં બંગલાઓ બનાવી ગામોને સુધાર્યા છે.

વચ્ચતને ઓલ્લવનારા ઠાકોર વચ્ચતસિંહજીએ પોતાને હાથેજ સઘઠા કુમારોને નિમ્મલિખિત ગરાસ વહેંચી આપ્યો છે.

કુમાર કલ્યાણસિંહજી તથા વજુભાને “ મગોઈ ” તથા “ ધારાહુંગરો ”.

કુમાર મેરુભાને “ હડાલા ” તથા “ સોરીમઢા. ”

કુમાર દેવુભાને તથા ભાવુભાને ગામ “ રાળોપાટ ” તથા “ સ્વાસ્થરાથલ ”.

એ તમામ ગામોમાં ઠાકોર વચ્ચતસિંહજીએ કુમારોને રહેવા માટે સ્ટેટને સ્વર્ચે કિલ્લાવંધ બંગલાઓ બંધાવી આપ્યા છે તથા પોતાના પિતાને પગલે ચાન્ડી કુંવરી શ્રી મોટાવાસાદેવને કચ્છના મહા-

રાઓ શ્રી સેંચારજી સાથે તથા વીજાં કુંવરીને વાંસદાના મહારાજાસાહેવ સાથે મ્હોટી ધામધૂમથી પરણાવ્યાં છે અને તેમાં લાલ્લો રુપિઆનું સર્વ કર્યું છે.

પાટવીકુમાર મદારસિંહજીને કરણસિંહજી, કનકસિંહજી, માનુષા તથા દીપુષા નામના ચાર કુમાર છે.

કલ્યાણસિંહજીને માધુષા તથા ચંદુષા નામે બે કુમાર છે.

દેવીસિંહને નટવરસિંહજી તથા ચન્દ્રસિંહજી નામના બે કુમાર છે.

વજુષાને પ્રતાપસિંહ, ફતેસિંહ તથા તરુતુષા નામના ત્રણ કુમાર છે.

સાયલા.

રોલાલ્લ.

પાંત્રીશમી પેઢીએ, મહિપ હરપાલથી માંડી,

થયા ગુણી ગજસિંહ, સર્ત્રીવટ કદી ન છાંડી;

ધ્રાંગધ્રાનું રાજ્ય, ભોગવે ભાવ ધરીને,

ધર્મ ધુરંધર ધીર, આપતા મીતિ અરિને. ૧

શેષમાલજી હતા, વન્ધુ એના વહુ શૂરા,

સાહસ કેરા સિન્ધુ, પ્રતાપી પૂરેપૂરા;

એણે અસિ ધરી અમિત, દુઃખ કાઢીને દીધું,

ચોપે કરી ચઢાઈ, સાયલા સ્વાધીન કીધું. ૨

દોહા.

સાંગાણીને કોટડે, આવ્યો ચારણ એક;

શેષમાલની સ્તુતિતણા, ઉચર્યો શબ્દ અનેક. ૩

તિરસ્કાર પૂર્વક તુગત, ર્ષા ધરી ઉરમાંય;

દોષો જસાજીએ કહ્યું, સસલાથી શું થાય. ૪

ગોંઢલમાં એ વાત ગઈ, કુંભાજીને કાન;

શેષમાલને સૂચવ્યું, આમ થયું અપમાન. ૫

सत्वर सेना साजीने, शेषमालजी शूर;
गया कोटडे गर्वथी, मकवाणा मशहूर.

६

रोळावृत्त.

राजपीपळा पास, महद संग्राम मचाव्यो,
कंथ कोटडातणो, काम ए समये आव्यो;
विजय मेळवी वळ्या, सायलानाथ सुखेथी,
निकळ्यो जय जयकार, महद बन्दीओ मुखेथी.

७

सुद्रढ गढ सायले, बहु खरचे बंधावी,
शेषमाल लहो समयें, स्वर्गमां गया सिधावी;
बडा पुत्र विकमात, एहना अति उमंगी,
पुख्त वये ग्रहो पाट, राजता रणना रंगी.

८

दोहा.

शिवाराम गार्दीतणुं, अनीक धारी आश;
सत्वर आव्युं सायले, खंडणो लेवा खास.
एक मास लगी रहथी लड्या वीरविकमात;
सरापरे शत्रु जतां, करी अंत कबुलात.

९

१०

विजयी विकमाते कर्युं, परलोकमां प्रयाण;
आदि तनुज एना थया, गादीपति गुणजाण.

११

मदारसिंहजी मनहरण, नरपतिनु शुभ नाम;
अल्प समय करी राज्य ए, धीर गया सुरधाम.

१२

पुत्र पाटवी एहना, उत्तम आता भाइ;
तुरत आवीया तख्तपर, क्षितिमां कीर्ति छावाड.

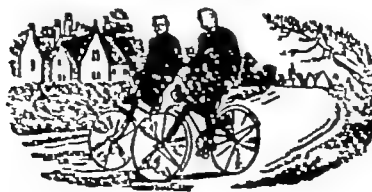
१३

रोळावृत्त.

सुखदायक सायलें, वृक्ष उन्नतिनुं वावी,
 आताभाइ अपुत्र, स्वर्गमां गया सिधावी;
 ए पछी एना अनुज, शेषमाले ग्रही गादी,
 कलित देशनी करी, अमित रीते आवादी. १४
 केसरिसिंह कुमार, वडा एहना बखाणो,
 कर्या धर्मनां काज, आज लगि छे अंधाणो;
 चतुरपणे चिरकाल, चाहथी राज्य चलाव्युं,
 निर्मळ कुळने नित्य, दीर्घ द्रष्टिथी दिपाव्यु. १५

दोहा.

आत्मज एना ए पछी, परम सुभागौ प्रताप;
 स्वामी सायलाना धया, छापी सुयशनी छाप. १६
 बखतसिंहजी नामवर, धारण करी धरौ धर्म;
 सुधेरला धोरणपरे, करे राज्यनां कर्म. १७
 आपे छे आनंदथी, सुज्ञोने सन्मान;
 दीर्घायुं दिनदिन बनो, माननीय मखवान. १८
 पामीने युवराज पद, मुदभर सिंहमदार;
 बहन करे छे व्हालथी, भव्य राज्यनो भार. १९
 तख्त सायलाने तपो, बखतसिंह विद्वान;
 नेह धरी नथुराम कवि, गाव सदा गुणगान. २०

H H THE THAKORE SAHIB (ORAWERSINH), CHUDA

દ્વાત્રિંશત્ તરંગ.

ચૂડા.

છન્દ હરિગીત.

ચૂડા. થલા, ને રામપર, વઢી મેઘપર વલ્ખનાય છે,
અજમેરીયા ફાલા અદેપરના રહીશ ગણાય છે;

નથુરામ નિજકુલની કથા સુળી જવર યશથી જામજો,
અમરેશ ! ઉદય અપાર સહપરિવાર પ્રતિદિન પામજો.

વઢવાળના મુખ્ય રાજ્યકર્તા રાજાજીને ભાવસિંહજી નામે કુમાર હતા. એ ભાવસિંહજીને અત્યન્ત ન્હાની અવસ્થાએ ફર લઈ જવામાં આવ્યા અને જ્યારે તેઓ ઉમ્મરલાયક થયા ત્યારે સાવ રાઢના રાજાએ તેઓની સાથે પોતાની પુત્રીને પરણાવ્યાં. એનાથી કુમારે માધવસિંહજીનો જન્મ થયો. એ માધવસિંહજીએ બુન્દી તથા કોટાના મહારાજાઓની સેવા વજાવી મહાન પ્રતિષ્ઠા મેઢવી, તેઓને મદનાસિંહજી, અર્જુનસિંહજી, તથા અમેસિંહજીએ વઢવાળ આવી પોતાના પિતૃવ્ય મગવતસિંહજીને મારી નાંખ્યા અને ત્યાંની રાજગાદીને હસ્તગત કરી. એ વલ્ખતે વઢવાળ તથા ચૂડા નીચે વાર વાર ગામો હતાં અને એ ચોવીશી એકજ ગણાતી હતી. જ્યારે એ વઢે માર્ડો વઢે ગરાસની વેચણ થઈ ત્યારે અર્જુનસિંહજીના મારગમાં વઢવાળ અને અમેસિંહજીના મારગમાં ચૂડા આવ્યું.

ઠાકોર અમેસિંહજીએ વિ. સં. ૧૭૬૩ માં ચૂડામાં રાજગાદી સ્થાપી, તેઓને રાયસિંહજી, ઉમેદસિંહજી તથા રાજસિંહજી નામના ત્રણ કુમાર થયા. વિ. સં. ૧૮૦૬ માં ઠાકોર અમેસિંહજી સ્વર્ગવામી થયા ત્યારે તેઓના પાટવોકુમાર રાયસિંહજી ચૂડાની ગાદીએ વેઠા. કુમાર ઉમેદસિંહજીને “મેમકું” તથા રાયસિંહજીને “મેશજાલ” નામનું ગામ ગરાસમાં મળ્યું.

રણસિક ઠાકોર રાયસિંહજી ચુઢે રાજ્ય કરતા હતા એ વલ્ખને કાઢી લોકોએ ત્યાંના પશુઓને વાલ્યાં; ઠાકોર રાયસિંહજી વારે ચઢ્યા, જવરું ધીંગાણું થયું. રક્તની પ્યાસી તલવારો

૧ મેમકું હુલ્લા વાદ ઉમેદસિંહજીને ચૂડા તરફથી કરમડ નામનું ગામ મળ્યું હતું.

મહાકાલની શક્તિ માફક રણાંગણ રૂપી રંગભૂમિપર નૃત્ય કરતી અનેક યોદ્ધાઓને અચેત વનાવવા લાગી અને પોતાની તીક્ષ્ણ ધારારૂપી ધ્રુજ્વલિત પાવકશિખામાં તેજસ્વી નરોના સુવર્ણ સરસાં શરીરને તાવવા લાગી, કાઠીઓનો કચ્છઘાગ વઢો ગયો; ઠાકોર રાયસિંહજીને પણ મોક્ષનો માર્ગ મળી ગયો. એ વચ્ચે તેઓની સાથે રાણાવત, સજોજી, વાઘેલા જીવણજી અને કાળા કણ્ઠોજી પણ કામ આવ્યા. શ્રીમાન્ રાયસિંહજીએ દશ વર્ષ રાજ્ય કર્યું; તેઓને ગજસિંહજી, કણ્ઠસિંહજી, વેરોજી તથા પૃથીરાજજી નામે ચાર કુમાર હતા.

વિ. સં. ૧૮૧૬ માં કાઠી લોકો સાથે ધીંગાળું થતાં ઠાકોર રાયસિંહજીએ પરલોક પ્રયાણ કર્યું ત્યારે પાટવી કુમાર ગજસિંહજી ચુડાની ગાદીએ બેઠા. કણ્ઠસિંહજી તથા પૃથીરાજજી નિઃસંતાન સ્વર્ગવાસી થયા. વેરાજીને ગામ “મીળપર” નો ગરાસ મળ્યો.

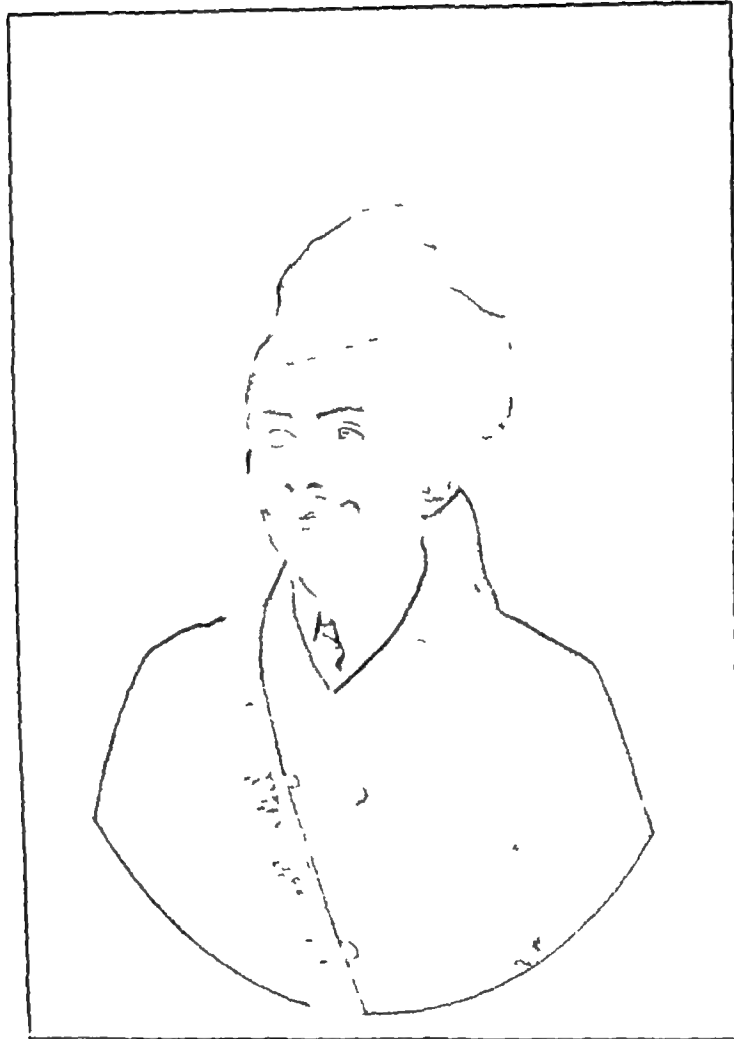
ઠાકોર ગજસિંહજીએ વીંશ વર્ષ પર્યન્ત ચુડાની મજાનું લાલન પાલન કર્યું; તેઓને હઠીસિંહજી, ભાવસિંહજી, દોલતસિંહજી, અમેસિંહજી તથા વચ્ચતસિંહજી નામે પાંચ પુત્ર થયા. વિ. સં. ૧૮૩૬ માં ગામ ચાચકા મધ્યે કાઠી લોકો સાથે ધીંગાળું થતાં ગુણજી ઠાકોર ગજસિંહજી કામ આવ્યા; જેથી જ્યેષ્ઠ કુમાર હઠીસિંહજીએ ચુડાના રાજ્યની લગામ હાથમાં લીધી. તેઓના ભાઈ ભાવસિંહજી તથા દોલતસિંહજી નિર્વંશ ગુજરો ગયા. અમેસિંહજીને ગામ “મહકવા” તથા વચ્ચતસિંહજીને “વેલાવદર” ગરાસમાં મળ્યું.

ઠાકોર હઠીસિંહજી બહુજ હિમ્મતવાળા હતા, તેઓને અમેસિંહજી, નાહરસિંહજી તથા રતનસિંહજી નામના ત્રણ કુમાર થયા. ઠાકોર હઠીસિંહજીનો કૈલાસવાસ થતાં કુમાર અમેસિંહજી ચુડાની ગાદીએ બેઠા. નાહરસિંહજીને ગામ ચાચકા તથા રતનસિંહજીને ગામ વાળીયાવદરનો ગરાસ મળ્યો.

ઠાકોર અમેસિંહજીના વચ્ચતમાં રાજ્ય તેમજ મજાની સ્થિતિ આવાદ હતી, તેઓને રાયસિંહજી તથા ડમેદસિંહજી નામના બે કુમાર થયા શ્રીમાન્ અમેસિંહજીનો સ્વર્ગવાસ થતાં કુમાર રાયસિંહજીને ચુડાની ગાદી મળી. તેઓએ કુશલતાપૂર્વક રાજકાજ કરી કુલની

૧ કોઈ સ્થળે મવોજી એવું નામ આપેલું છે.

૨ ડમેદસિંહજીને ગરાસ મળ્યો હોય એવું જણાતું નથી; જેથી તેઓ નિઃસંતાન ગુજરો ગયા હશે એવું અનુમાન થાય છે.

His Late Highness Thakore Sahib Madhavsinghji, Chuda

17

લાજ વધારો અને પ્રીતિ પુરઃસર રૈય્યતનું સંરક્ષણ કરી રાજ્યની સ્થિતિ સુધારી; તેઓને વહેચરસિંહજી તથા વસ્તસિંહજી નામે વે કુમાર થયા.

વિ. સં. ૧૯૧૦ માં રાયસિંહજી સ્વર્ગવાસી થયા ત્યારે કુમાર વહેચરસિંહજી ચુડાની ગાદીએ બેઠા અને વસ્તસિંહજીને ગરાસમાં ગામ ફીજાવદર મળ્યું. ઠાકોર વહેચરસિંહજીના કુમાર માધવસિંહજી અને તેના કુમાર જુવાનસિંહજી થયા. માધવસિંહજી તો કુંવરપદેજ ગુજરી ગયા; જેથી ઠાકોર વહેચરસિંહજીનો સ્વર્ગવાસ થતાં તેઓના પૌત્ર જોરાવરસિંહજી ચુડાની ગાદીએ બેઠા.

થલા

રાજ દરપાલદેવજીની વારસી પેઢીએ થલા રાજપણસિંહજીના કુમાર ઉદેસિંહજી વિ. સ. ૧૩૯૬ માં પાટડીની ગાદીએ બેઠા, તેઓને પૃથીરાજજી તથા વેગડજી નામના વે કુમાર થયા. વેગડજીનું સગપણ ચિતોડના મહારાણા લક્ષ્મણસિંહ (લાખા) જીના કુવરી સાથે થયું હતું. પાટડીથી દુધેલાલે પરગવા માટે કુમાર વેગડજીની જાન ચિતોડ જઈ પહોંચી. મ્હોટી ધામધૂમ સાથે લગ્નક્રિયા સમાપ્ત થયા બાદ લાખારાણા પાટડીના પ્રધાન પુરુષોને પૂછ્યું કે રાજ પણસિંહજીના વે કુમાર છે, તેમાંથી પાટડી કોણ ? એ વચ્ચે જાનૈયાઓએ જણાવ્યું કે પાટડી કુંવરતો પૃથીરાજજી છે. આ સાંભળી રાણાજીએ વરાતને વિદાય કરતી વચ્ચે પોતાના પાંચ હજાર સ્વારોને પાટડી મોકલ્યા અને પૃથીરાજજીને પ્રપંચથી પદભ્રષ્ટ કરી કુમાર વેગડજીને વિ. સં ૧૪૧૧ માં પાટડીના તરલપતિ બનાવ્યા. પાટડી કુમાર પૃથીરાજજીએ વહારવટું ચેડવા માંડ્યું અને સ્વલ્પ સમયમાં જ વાહુ-દલથી પાટડીના રાજ્યમાં મહાન્ સ્વલ્ભલાટ મચાવી દીધો. રાજ વેગડજીએ મ્હોટા ભાઈને મનાવી એકમોરીશ ગામથી “ થલા ” નામનું પર્ગણું અર્પણ કર્યું. જેથી પરાક્રમી પૃથીરાજે થલામાં પોતાની રાજધાની સ્થાપી. તેઓને ભીમસિંહજી નામે કુમાર થયા. એ ભીમસિંહજી પૃથીરાજજીના પરલોદ પ્રયાણ પછી થલાના અધિપતિ થયા. તેઓને ત્યાં માલજી, શામજી, કાનજી, મુઢુજી તથા સારંગજી નામના પાંચ કુમારોએ જન્મ લીધો. જ્યારે શ્રીમાન્ ભીમસિંહજી સ્વર્ગવાસી થયા ત્યારે મ્હોટા કુમાર માલજીને થલાની માલિકી મળી; એથી ન્હાના કુમાર શામજી સાત ગામથી ઘુડ-રંગ-પર. કાનજીને સાત ગામથી ઢવાયું, મુઢુજીને સાતગામથી ગોલી અને સારંગજીને સાતગામથી પલ્લે-દાનો ગગન પ્રાપ્ત થયો. જો દિવસે પલ્લેટા રજ્જડ થવાથી ધ્રાંગધ્રામાં મળી નહું, જેથી સારંગજીના પગને રાલ ધ્રાંગધ્રામાં વાટાવાળા છે.

ઠાકોર માલજી પછી અમરસિંહજી, મૂઠરાજજો રાયસિંહજી, કૃષ્ણસિંહજી, રામસિંહજી અને કાનો એ છ પુરુષો ક્રમપૂર્વક થલ્લાના તરુતપતિ થયા. ઠાકોર કાનાજોને ત્યાં કલોજી તથા મારાજી નામના બે કુમાર જન્મ્યા. મારોજી નિઃસંતાન ગુજરો ગયા અને કલોજી થલ્લાના માલિક થયા, ઠાકોર કલોજીના કુમાર હરિસિંહજી અને તેના કુમાર મીમસિંહજીએ ક્રમાનુસાર થલ્લાના અધિપતિ થઈ ઉત્તમ કૃતિ કરી.

ઠાકોર મીમસિંહજીને માઝજી, માળજી, મેપજી, શીગરામજી, કલોજી, દેવોજી, જૈમલજી, હદોજી તથા શારોજી નામના નવ પુત્ર થયા. તેમાં માલજીનો વંશ તો થલ્લામાં રહ્યો કે જે હાલ ત્યાં વાંટાવાળા છે, માળજીને ગામ “ હુમાણું, ” મેપજીને “ ચરાડી”, શીગરામજીને “ મંજેઝા”, કલોજીને “ ગાળા, ” દેવોજીને “ માલવળ, ” જૈમલજી “ પીલુડો ” (એના વંશનો હાલ થાનમાં વાંટો છે અને વાઘપરામાં જમીન છે.) હદોજીને “ વડાડા, ” અને શારોજીને ગામ કરડોલ તથા પીપલીનો ગરાસ મળ્યો. એ વધા થઝેવા જ્ઞાલા કહેવાય છે.

રામપર-મેઘપર.

રાજ હરપાલદેવજીથી સત્તરમી પેઢીએ થયેલા રાજ રણમલસિંહજીને છત્રસાલજી, શોડસાલજી તથા વનવીરજી નામના ત્રણ કુમાર હતા. તેમાંના પાટવીકુમાર છત્રસાલજી વિ. સં. ૧૪૬૪ માં મઢમાંડલની ગાદીએ બેઠા. શોડસાલજીને વાર ગામથી કલાડા, દસાડા, પાંદલા તથા પંચાસરનો ગરાસ મળ્યો અને વનવીરજીને ગરાસમાં તરમળીયા તથા રીંજીવાડાની ચોવશો મળી. શોડ-

૧ વનવીરજીના કુમાર કુંભોજી અને તેના કુમાર યોગરાજજી થયા. એ યોગરાજજીને ત્યાં મેઝાજી, મેઝગજી તથા અજાજી નામના ત્રણ કુમારો જન્મ લીધો. તેમાંથી મેઝાજી તથા મેઝગજીના વંશજો ગામ તરમળીયાના જ્ઞાલા અને અજાજીના વંશજો ગામ રીંજીવાડાના કોઢી ઠાકરડા કહેવાય છે. એક વખતે રાજસાહેવ અંવાજી પધાર્યા ત્યારે રીંજીવાડાના ઠાકોર અજોજી સાથે હતા. ત્યાંથી પાછા વળતો વખતે શિકારે નિકળેઝા અજાજીને અત્યંત તૃષા લાગી. જેથી તેણે પાસેના ગામમાં જઈ એક સારું ઘર શોધ્યું, પરંતુ એ વખતે ઘરનો માલિક હાજર ન હોવાથી એતાને હાથેજ પાણી ભરી પીવા માંડ્યું. તેવામાં ઘરધણી ત્યાં આવો ચઢ્યો. અજાજીએ પાણી પીધા પછી તેને પૂછ્યું કે આ ઘર કોતું છે ? ત્યારે ઘરધણીએ કહ્યું કે કોઢીનું. આ સાંભળી અજાજીને સ્વેદ થયો. તેણે તુરતજ રાજસાહેવ પાસે એ વાત જાહેર કરી. રાજસાહેવે તેઓની સાથે સ્નાનપાનનો

सालजीना कुमार नाभोजी अने नाभाजीना कुमार आशोजी तथा देवोजी थया. आशाजीनो विस्तार गाम कळवाडा तथा दसाढामां अने देवाजीनो विस्तार पांदला तथा पंचासरमां रह्यो.

कहे छे के आशोजी तथा देवोजी ए वने वन्धुओ मोरवीमां गोरी बादशाहनी नोकरी करवा आव्या. बादशाहे झाला राजपूताना प्रबल पराक्रमोनी वातो सांभळेली होवाथी ए वने वन्धुओने योग्य नोकरी आपी. त्यारवादे पटाना अनुपम दावथी पृथ्वीमा पंकाएळो कोइएक पठाण त्या आवी चड्यो, अने बादशाहनी अनुमतिथी मोरवीमां जेटला पटाना रमतीआळ हता तेनो साथे लड्यो, परंतु कोइ पण एने परास्त करवा समर्थ थइ शक्या नहि. अनुक्रमे एक पछो एक लढतां ज्यारे तमामनी हार थइ त्यारे झाला आशाजीए पठाणने परास्त करवानुं वीडुं झोख्युं. राज्यमहेलना अग्र भागमां अखाडो तैयार करवामां आव्यो हतो, गुणज्ञ गोरी बादशाह गे'खमां वेठा वेठा शौर्यथी उछळता आशाजीना अंगोनं एक टकथी अवलोकन करी रह्या हता. मनुष्योनी महान मेदिनी मची हती. तमासो कांइ जेवो तेवो न हतो, खासो खेलाडी आशो झालो ज्यारे पठाण सामा अखाडामां उतर्या त्यारे तमामने जाण थइ के आतो एकजीजाना प्राण उपर आवी वनी छे. आशाजीना छटादार पटामां महाकाळनो वासो हतो. ए दिव्यचक्षु विना देखी शकाय तेम न हतुं, पठाण पण घणोज प्रवीण हतो, छतां आशाजीना प्रताप रुपी आदित्य आगळ तेनी कळा क्षीण थदा लागी. विविध प्रकारना दावने विस्तारतो पठाण ज्यारे कुरंगनी माफक कूदवा लाग्यो त्यारे आशाजीए केसरीना रूपने धारण कर्तुं. वने परस्पर आक्रमण करवा लाग्या. उभयना पटाओ जोशभर अथडातां अग्निना झगमगता कण झरवा लाग्या. झालानी बेचार झपटथोज कर्महीण पठाणनो मद मीणनो माफक गळी गयो अने ते अजानवाहु आशाजीना शौर्यरुपी अनलनो जाज्वल्यमान ज्वाळामां पतंगीयानी पेटे अचानक पढी गयो; पठाणने परास्त थएलो जोइ गोरी बादशाह सानंदाश्चर्य वोळी उठ्यो के "माग, आशाझाला! माग. हुतारी बदादुरी जोइ हेरत पाम्शे छुं, प्रसन्न थयो छुं. आशाजीए कशुं के अमो सत्रीओने पृथ्वी सिवाय एके चीज प्यारी होतो नथी. माटे एक दिवमनी अंदर जेटला गाममां अश्व फेरवो अकेक हाथना रमाल दाधी आवुं तेटलां गामो आपें अमोने आपवां. बादशाहे ए वात एवी शरते कबुल करी के

व्यवहार वंच कर्यो. त्यारवाद अजाजीए वारवटुं करी वीरा वार गामथी झिंझुवाडाने स्वाधीन कर्तुं अने कोळी लोकोमां दीकरीओ लेवादेवानो सर्व वंध्यो, जेथो एना वंशजो कोळी ठाकरडा वहेवाया.

“अश्व एकनोएक होवो जोइए तथा मसाल वखते तमारे मोरवीमां हाजर थइ अमारी सलाम लेवी जोइए, आशाजीए ए प्रमाणे करवानो हा कही बीजेज दिवसे प्रभातमां विद्युत्समान वेगवाळा अश्व पर आरूढ थइ चतुर्भुजनुं स्मरण करता कार्यसिद्धि अर्थे चाली निकळ्या अने चालाकीथी एक पछी एक गामने चोरे रुमाल बांधता आगळ वध्या; सन्ध्या समय पहेळांज चोराशी गामने चोरे रुमाल बांधी तेओ चारण लोकोना नेश निकट आवी पहेंच्या. + पोते तो क्षुधा तथा तृषाने मांडमांड सहन करी शक्या; परंतु तृपातुर अश्व पाणी विना अत्यंत पीडावा लाग्यो, तेने पासेनी नदीमां पाणी पावा लइ गया. पाणी पीरह्या बाद तुरनज ते तेजस्वी तुरंगमे प्रांगेने तजो दीधा. आशाजीनी सघळी आशा नष्ट थइ. ते म्लान मुखमुद्रा वडे करपर कपोलने टेकावी भाविनो विचार नहि करतां भाग्यदेवीने उपालंभ आपवा लाग्या. तेवामां चारणना नेशमांथी केसरवाइ नामनी चारणीआणी त्यां आवी चडी. आशाजीने इच्छित आपवा साक्षात् शक्ति आव्यां होय एम ए वाइए गंभीर स्वरथी कहुं के “भाइ ! आम चिन्तातुर थवानुं शुं कारण छे ? जो कहेसो, तो एनुं निवारण थइ जशे ” आशाजीए उंडो निश्वास नांखी उत्तर आप्यो के “बाइ ! बीजुं कांइ नहि, मात्र जेना प्रतापथी हुं आजे चोराशी गाम कमायो ए मारो आत्माराम अश्व मने एकाएक असहाय वनावी परमेश्वरना दरवारमां पहेंची गयो. मारी करी कमाणी एळे गइ. हवे हुं मसाल वखते मोरवीमां पहेंची गोरीवादशाहनी सलाम करी शकुं तेम नथी अने ए करारनो भंग थवाथी चोराशी गामनी राज्यलक्ष्मीने कोइ रीते वरी शकुं तेम नथी.” केसरवाइ बोल्यां के “बाप ! गभराओ छो शा माटे ? चालो अमारा नेशमां, मारे त्यां एक एकथी चढे तेवा पांच अश्व छे, तेमांथी पसंद पडे ते लइ मसाल वखते मोरवीमां हाजर थइ जाओ. आशाजी हजु केसरवाइना स्वरूपने ओळखी शक्या नहोता, जेथी तेणे शंकाशील मनथी कहुं के व्हेन ! तमारा पांच तो शुं पण पचाश हजार अश्वने एकठा करो तो पण आ मारा मृतक अश्वने तोले आवी शकशे नहि. कारणके एज घोडे मोरवीना गढमां दाखल थइ बादशाहनी सलाम लेवाय तो मारी मनकामना सिद्ध थाय. प्रथमथीज ए शरतरूपी सूत्रमां मने बांधी लीधो छे. हवे विचार करवा व्यर्थ छे, थवानुं थयुं. आशाजीना कर्मज अवळां, नहि तो कार्यसिद्धिने किनारे पहेंचेलुं वाजि रूपी वहाण मने दुःख दरियामां शामाटे डुवाडे ? पटानी रमतमां पटाणने परास्त कयों त्यारे में जाण्युं के पासा तो पोवार पडो चूक्या; वातनीवातमां प्रभातथी आरंभी अ-

+ ज्यां हाल टंकारा नामनुं गाम छे. त्यां ए वखते चारण लोकोनो नेश हतो.

त्यारसूधी चोराशी गाममा फरी रुमाळ बंधाई गया त्यारे निश्चय थयो के तमाम कांकरीओ पण पाकी गई; जो आ वाजिना मरणरूप कांकरी प्रणिपक्षी विधाताए खडी न करी होत तो वाजी कदी पण बगडत नहि, परंतु पूर्वना कोई कुकर्म वाकी रहो गयां हशे, एथी आवो महान् अन्तराय आवी नड्यो. केसरवाइए कहुं के, भाई ! आम निराश न थतां चालो अमारा नेशमां, हुं तमोने आवोज अश्व आपीश. ” पुण्यात्मा प्राणी अन्यना अन्तःकरणमां केवी सरलताथो श्रद्धा बेसाढी शके छे तेना दाखलारूप केसरवाड आशाजीने नेशमां लइ आव्यां अने तेनुं खानपान आदिथी आतिथ्य कर्या बाद पोताना पांचे अश्व बताव्या. आशाजीए केसरवाइनो उपकार मानी कहुं के आमांथी एके अश्व मारा कामनो नथी. ” केसरवाइए एज बखते पोतानी लोवडी (ओढवानो धावली) एक अश्वना उपर ओढाडी दीथी अने थोडी वार पछी पाछी उतारी लीथी. तेवामां एनो आकार तथा रंग आशाजीना अश्व जेवोज बनी गयो. आवो अद्भुत चमत्कार जोइ आश्चर्य पामे ला आशाजीए केसरवाइने शक्तिरूप गणी वंदन कथुं. केसरवाइए तेओने आशीर्वाद आपी त्यांथी विदाय कर्यो. विनष्ट थएली आशा पुनः सजीवन थतां आनंद पामेला आशोजी शक्तिए समपेला अश्वपर आरूढ थइ वायुवेगे मोरवीगढमां जइ पहुँच्या अने सीधा गोरी बादशाहना दरबारमां दाखल थइ मसाल बखतनी सलाम लीथी. प्रसन्न थएला बादशाहे एक बखते अश्वना चरणथी चिन्हित थएली रामपर तथा मेघपरनी चोराशी झाला आशाजीने आपी दीथी.

आशाजीए रामपरमां पोतानी राजधानी जमावी अने जेना प्रतापथी पोते धारेल कार्यमां फतेहमंद थया ए केसरवाइने मान पुरःसर त्यां तेडावी कपडां तरीके पाच गाम आप्यां.

आशाजीने शार्दूलजी, भोजोजी, कलोजी तथा भाणजी नामे चार कुमार थया. तेमां शार्दूलजी तो रामपरनी गादीए रहा. कलोजी निर्वश गुजरी गया, भोजाजीने गाम लजाइ अने भाणजीने गाम खीजडीयुं तथा नेकनाम गरासमां मळ्युं.

१ भाणजीने कनुजी तथा पुंजाजी नामना वे पुत्र थया; तेमां कनुजीनो वंश खीजडीए रहो अने पुंजाजीने गाम बनाळीयुं तथा राजपर गरासमां मळ्यां.

कनुजीना पुत्र वजेराजजी अने तेना दुदोजी तथा हरिदासजी नामे वे पुत्र थया, तेमां दुदाजीनो वंश खीजडीए रहो अने हरिदासने गरासमां गाम नेकनाम मळ्युं.

पुंजाजीना रामसिंहजी अने रामसिंहजीना भावसिंहजी, कलोजी तथा हमीरजी नामे त्रण

શાર્દૂલજીને જોધોજી, સતોજી તથા વનેસિંહજી નામના ત્રણ કુમાર થયા. તેમાંના પાટવો-કુમાર જોધોજી રામપરની ગાદીએ રહ્યા, એનું ઉપનામ વસનજી હતું. સતાજીને રતનપર, રોયાલુ તથા નશીતપર અને વનેસિંહજીને શક્તનું સનાલું ગરાસમાં મળ્યું.

જોધાજીને મહેશજી, કાંથડજી, હુંગરજી, જગોજી, તથા નાયાજી નામના પાંચ પુત્ર થયા. તેમાંના મહેશજીનું અકાલ મૃત્યુ થતાં કાંથડજીને રામપરની માલિકી મળી. તેના ભોજોજી, રઘોજી તથા જસાજી નામે ત્રણ પુત્ર થયા. તેમાંના ભોજોજી રામપરથી મેઘપર આવ્યા અને જસાજીને ન્હાની રામપરનો ગરાસ મળ્યો.

ભોજાજીને ભાળજી તથા હમીરજી નામના બે પુત્ર થયા; તેમાં ભાળજીનો વંશ હાલ મેઘપરમાં છે અને હમીરજીનો વંશ મ્હોટી રામપરમાં છે. એ સર્વ મેઘપરીઆ ઢાલા કહેવાય છે.

રામપર તથા મેઘપરની ચોરાણી મેઝવનાર ઢાલા આશાજીના લઘુ વન્ધુ દેવાજીને પ્રથમથીજ પાંદલા તથા પંચાસર નામનાં ગામ ગરાસમાં મળેલાં હતાં. ત્યારવાદ તેણે શાદુલકાંની ચોવીશી વાંધી. એ દેવાજીના સારંગજી, સારંગજીના સોઢાજી અને સોઢાજીના ઘોઘોજી, સાંગોજો, હોથીજો, મહાસિંહજી, દેવોજી, હુંગરજી, કલોજી, કુંભોજી, રામસિંહજી તથા પવાજી નામના દશ પુત્ર થયા. તેમાંના ઘોઘોજી શાદુલકે રહ્યા. હુંગરજી નિર્વંશ ગુજરી ગયા અને વાકીના આઠ વન્ધુઓને નીચે મુજબ ગરાસ મળ્યો.

૧—સાંગાજીને પંચાસરનો અર્ધ ભાગ તથા નારણકું. એના વંશજો હાલ પંચાસર તથા રવાપરમાં રહે છે.

૨—હોથીજીને પંચાસરનો અર્ધ ભાગ. એના વંશજો હાલ પંચાસરમાં રહે છે અને તે હાથાળી કહેવાય છે.

૩—મહાસિંહજીને ગામ રાવરાલું.

૪—દેવાજીને ગામ ફગાણીઆ.

૫—કલાજીને ગામ વાવડી.

૬—કુંભાજીને ગામ મોઢપર.

પુત્ર થયા. તેમાં મહાસિંહજી તથા હમીરજીનો વંશ વનાલીયે રહ્યો અને કલાજીને ગામ રાજપરનો ગરાસ મળ્યો.

૭—રામસિંહજી ઉર્ફે પરવતસિંહજીને કોઠારીઆ. એના વંશજો હાલ રવાપરમાં ગિરાસદાર છે.

૮—પવાજીને ગામ સજનપર. એના વંશજો પણ રવાપરમાં છે.

સાંગાજીના પુત્ર સોદોજી અને સોદાજીના રાયમલજી, દોથીજી, ઉન્નડજી, રૂપસિંહજી, હાલોજી તથા ધીંગાજી નામના છ પુત્ર થયા.

રાયમલજીને નાંયોજી તથા નવઘણજી નામે બે પુત્ર થયા, તેમાં નાંયાજીનો વંશ પંચાસરમાં રહ્યો અને નવઘણજીને ગામ રેવાલીયું મળ્યું.

નાંયાજીને જોધાજી તથા વસનાજી નામના બે પુત્ર થયા; તેમાં જોધાજીનો વંશ પંચાસરમાં રહ્યો અને વસનાજીને ગામ કેરાલાનો ગરાસ મળ્યો.

અજમેર અથવા અદેપર.

રાજ હરપાલદેવજીથી વીશમી પેઢીએ થયેલા રાજ વળશીરજીને ભોમસિંહજી, અજોજી, રામસિંહજી, પ્રતાપજી, પુંજોજી તથા લાલાજી નામના છ કુમાર હતા. તેમાંના ભોમસિંહજી વિ-સં. ૧૫૧૬ માં ગઢ કુવાની ગાદીએ બેઠા અને અજાજીને ગામ વાલા તથા ડુવાનો ગરાસ મળ્યો. એ અજાજીએ વિ-સં. ૧૫૩૦ માં વાહુવલથી અડસીવાલાનો અન્ત કરી અંજમેરનો ચોવીસી સ્વાધીન કરી, અને ત્યાં પોતાની રાજધાની સ્થાપી.

અજાજીને સવલોજી, સાંગોજી ઉર્ફે સગરામજી તથા કલ્યાણજી નામના ત્રણ પુત્ર થયા. તેમાં સવલોજી અજમેરમાં રહ્યા, સગરામજીને ગામ કલાવડી મળ્યું અને કલ્યાણજીને વાલાસણ તથા ઘુનહા નામનાં બે ગામ ગરાસમાં મળ્યા, એનો વિસ્તાર હાલ જાંબુડીઆમાં છે.

સવલોજીના કુમાર મોકાજી, મોકાજીના રેંગારજી, રેંગારજીના રાયમલજી અને રાયમલજીના જમોજી, રામસિંહજી, સદોજી તથા અદેસિંહજી નામના ચાર કુમાર થયા. તેમાં જસાજીનો વિસ્તાર અજમેર કે જે હાલ ઉદેપુર એવા નામથી ઓળખાય છે ત્યાં અને રામસિંહજીનો વિસ્તાર વીપલીઆમાં છે. એ તમામ અજમેરોયા જાલા કહેવાય છે.

૧ એ અજમેર હાલ ઉદેપુર અથવા અદેપર એવા નામથી ઓળખાય છે અને તે મોરવી નામે છે. વહે છે કે એ ગામ નદીના પૂરમાં તળાયું હતું, જેથી હાલ તેને ટેકરી માથે વસાવવામાં આવ્યું છે.

चूडा.

रोळावृत्त.

वडुं शहर वढवाण, मुख्य राजोजी महिपति,
 भावसिंह भयहरण, तनुज तेना उत्तम अति;
 मनहर माधवसिंह, पुत्र भावना प्रमाणो,
 माधवना सुत मदन, जवर आनंदी जाणो. १
 अर्जुन तेमज अभय, पुत्र एहना प्रतापी,
 वश कीधुं वढवाण, शीश भगवतनुं कापी;
 अभयसिंहने भाग, ए समे चूडा आव्युं,
 एणे धरी आनंद, जूढुं निज राज्य जमाव्युं. २
 दोहा.

गया अभय गोलोकमां, समय पामी सुखरूप;
 रायसिंह रुढा थया, ए पछी भूप अनूप. ३
 धींगाणे समशेर धरी, काठीने दइ कष्ट;
 रायसिंह रणरागीए सुयश मेळव्यो स्पष्ट. ४
 सवैया-एकत्रीशा.

एज युद्धमां प्राण आपी नृप रायसिंहजी स्वर्ग गया,
 ए पछी पुर चूडानीं गादीए गुणी भूप गजसिंह थया;
 ए पण काठीसंग लढीने रणसंग्रामे आव्या काम, ५
 हाम धरी ए पछी हठीसिंहे लीधो हाथ राज्यनी लगाम.
 अभयसिंह बीजा ए पाछळ थया गादीपति गुणशाळी,
 कैरुं राज्य आबाद एमणे प्रीते रैय्यतने पाळी;
 चूडाना ठाकोर चाहथी वहेचरसिंह बन्या ए बाद,
 लक्ष प्रकारे एणे लीधो सुभग राज्यसुख केरो स्वाद. ६

सोरठा.

बहैचर नृपना बाल, माधवसिंह उदार अति;

गया छोटी जगजाल, कुँवरपदे कैलासमां.

७

सवैया—एकत्रीशा.

माधवसिंह तणा सुत शाणा विनोदथी करी विद्याभ्यास,

जोरावरसिंह महीपति जाहिर विविध भोगवे विभव विलास;

महद वंश मखवाननी शाखा चूडामां रहेजो चिरकाळ,

करो सफल आशिष नशुरामनी नित्य ब्हाल धारी ब्रजलाळ. ८

थळा.

सवैया एकत्रीशा.

मकवाणा हरपालथी मांडी पेढी तेरमी परें प्रत्यक्ष,

उदयसिंह अवनीप धया, ए हता दानी दिलकेरा दस;

एने त्यां आनंद धरीने, शत्रुनो करवा संहार,

पृथीराज, वेगडजी नामे उभय पुत्र पाम्या अवतार. १

लाखाराणानी तनुजाथी वेगडजीना धया विवाह,

जमाइतुं हित करवा जाहिर रागे आपी मदद अथाह;

पाटवीने पदभ्रष्ट करावी, अपर्यु वेगडजीने राज,

पाटहीपर पृथीराजे कीवुं व्हारवटुं दिलमां धरीं दाज. २

वेगडजीए वडिल वन्दुने मनावी हेत हृदय स्थाप्युं,

गाम एकसो वीश सहित शुभ धळा तणुं प्रगणुं आप्युं,

जुहुं राज्य जमावो पाटपर वेठा मकवाणा पृथीराज,

भूपति भीम यया ए पाळळ विदित बयारी कुळनी लाज. ३

नाम मॉलाजी नृपति केरुं भीमसिंहजी पळी भणाय,

अमरसिंह ए पछो अवतारी गादीना हकदार गणाय;
 मूळराज ने रायसिंहजी अनुक्रमे अवनीप थया,
 कृष्णसिंह पछो रामसिंहजी ठाठमाठथो थळे रह्या. ४
 कानाजी ने कलाजोए पण थळे यथाक्रम राज्य कर्युं,
 हरिसिंहे धरो हर्प हमेशां संकट द्विज सुरभिनुं हर्युं;
 भीमसिंह पछो मालजो आदि हाल खंतथी वांटा खाय,
 तमाम ए झळराण थळेचा, कवि नयुराम सदा कहेवाय. ५

रामपर-मेघपर

छन्द हरिगीत.

पेढी अढार प्रमाणतां हर अंश नृप हरपाळथी,
 मांडळ महीप वनी विराजे छत्रसालजो व्हालथी;
 श्रीशोडसालजो अनुज एना रही हमेश हुला समां,
 प्रीते कलाढा आदि पाम्या गाम चार गरासमां. १
 ए शोडसालतणा सबळ सुत भव्य नाभोजी भणो,
 नाभाजोना आशोजो ने देवोजो द्वय आत्मज गणो;
 आशोजो रहीआ अनुज सहित निवाम मोरवीमां करी,
 गणी शूर गोरी वादशाहे आपो चाहथो चाकरी. २
 पट्टातणो खेळाडो एक पठाण मोरवी आवीयो,
 करी शाह करी सलाम एणे महद् धंध मचावीयो;
 जे जोरवाळा जन हता ते लइ करे पट्टो लड्या,
 पण हारी सर्व पठाणथी मेदानमां पाछा पड्या. ३
 एथी मयूरध्वजपुरीनुं नूर मन्द पडी गयुं,
 ए समय आशाना हृदयमां शौर्य गजव चढी गयुं;

भरीं फाळ करीं चिक्राळ मुख उभा अखाडे आवीने,
कीधो परास्व पठाणने झट दावमाहि दवावीने.

४

सवैया एऊत्रीशा.

आशाजीतुं वळ अवरेखी शाह अति संतुष्ट थया,
माग माग आशा ! तुं इच्छित एवी वाणी उचारीं रह्या;
आशाजीए कहुं ए सभे एक दिने जइ जे जे गाम,
अश्व चढी हुं रुमाल बांधु द्यो ए गामतुं मने इनाम.

५

करीं बात ए कवूल शाहे किंतु शरत एमां एवी,
एज अश्वथी मसाल वखते मिजळसमां हाजरीं देवो;
ए करारने स्वीकारी सत्वर गृहभणीं विचर्या करीं व्हाळे,
प्रभातमाहे प्रयाण कीधुं अश्व चढी आशे झाले.

६

तुरगतणा चरणोधीं त्वराए करीं चिन्हित चोराशी गाम,
वळ्या वीर मखवान विनोदें, क्षुधा वृषाथीं न हार्या हाम;
एण जळ पीतां अश्व अचानक मारगमां मृत्यु पाम्यो,
करी कपाणी एळे जातां आशो जवर दुःखे जाम्यो.
चारणीं देवी केसरवाइ एज सभे त्यां आवी चढ्यां;
एनीं कृपाथी आशाजीनां फरी सर्व मनकाम फळ्यां;
नियमित समये पातशाहनो सळाम झळराणे लीधी,
सनंद पुर चोराशीनी झट शाहे झालाने दीधी.

७

८

मनहर.

आशा झळराणना सपूत थया शार्दूलजी,
शार्दूलने गृहे ज्येष्ठ जोधो अवतरीया;
जोधासुत कांथडने कांथडना भोज बीजा,
वास करी मेघपरे स्वर्गमा विचरीया;
नेकनाम, खीजहोयुं, मनाकुं, नशीतपर,
इत्यादि स्थळोमां एना भायातो उतरीया;

भोज सुत भाणजीनो वंश हाल वांटा खाय,
मानो नथुराम एने झाला मेघपरीया.

९

शादुलकुं.

छप्पय.

आशाजीना अनुज, दीर्घवाहु देवोजी,
मोरवीए मुद पाभी रम्य मेळवता रोजी;
पाछळथी नथुराम, समय शुभ एणे सांधी,
शादुलकानी सरस, वळे चोवीशी वांधी;
ए पछी थया अनुक्रमे, सारंग सोढो रायमळ,
नांयो, ने जोधो निखिल, वंशज देवाना विमळ.

१

अजमेर.

छप्पय.

एकवीशमी पेढी, गुणी हरपाळथी गणजो,
राज्य कुवे सुखरूप, भीम भूमिपति भणजो;
एना अनुज अजाजी, हता हिम्मतवाळा वहु,
हार्या एतुं शौर्य हेरी, अडसीवाळा सह;
अजे स्थापी अजमेरमां, राजधानी शुभ रीतथी,
द्विज सुरभितुं दोढीने, पाळन करता प्रीतथी.

१

दोहा.

ए समये अजमेरनां, चारु गाम चोवीश,
भावे भोगवता अजो, धर्मनिष्ठ धरणीश.

२

ए पछी सबळोजी अने, मेकोजी क्रमवार;
खुबीदार खेंगारजी, हता पछी हकदार.

३

जवर रायमळ ने जसो, सुखद धराना श्याम;

ए झाळा अजमेरीया निरखी ल्यो नथुराम.

४

त्रयसिंशत् तरंग.

घनाक्षरी.

यात्रा द्वारिकानी तेम खात-मुर्त हाइस्कुलनुं
कुमारोना जन्म विद्युद्दीपे म्हेल कीधा व्याप्त;
कहे नथुराम पाश्चिमात्य युद्धमां पधार्या,
आप असरेश ! आंग्लराज्यना बनीने आप्त;
तख्त कुंवरीनो लग्न सहोत्सव वर्णवीने
झालावंशवारिधिनो ग्रन्थ आ कहुं समाप्त,
आरोग्यतायुक्त दीर्घ आयुष्य कुटुंब सह,
प्रभुनी कृपाधी धजो आपने सदैव प्राप्त.

प्रजाप्रिय महाराजा अमरसिंहजी !

नाना मोटा वत्रीग तरंगेमां आपना धैर्य शौर्यादि सद्गुण समन्वित पूर्वजोनां तथा
भायातोनां चरित्रो वर्णवी आपथ्रीनां पवित्र जन्मचरित्रमां नेकनामदार सम्राट्श्री शहेनशाह
पंचम ज्योर्जना दिल्लीने पायतख्ते धएला राज्याभिषेक प्रसंगे आपथ्रीने मळेला के. सी.
आर. इना इत्यादने लख राजकुटुम्बमां तेमज प्रजावर्गमां छवाएल आनंदमां भाग लेतां में
आजोर्वचन आप्पा वाद आज पर्यन्तनुं अर्थात् दी. कुंवरीश्री तख्तकुंवरी साहेबनां लग्न
सहोत्सवकुधीनुं वृत्तान्त आ उपसंहाररूपे लखवा निश्चित करेल तेव्रीशमा तरंगमां आपथ्रीने
संभळावदा उचित थारं लुं.

इ. स. १८१२ ना जवटोवर मासमां भगवद्भक्तिपरायण गंगास्वरूप, नामदार
वामानाहंरनी इच्छाने मानुषुल वनी आप दी. कुंवरीश्री तख्तकुंवरी महिन जामनगर थड
दरियाह मार्गे बोटां निराजी द्वारिकानी यात्राए पधार्या. मानपितानी सेवा भाग्यशालीधीज
वनी शंक हे. एमनी सेवा साधे उभरनी सेवानो लाभ लेवा प्रेमपूर्वक श्री द्वारिकाधीशनां दर्शन
परी आपथ्रीए अपूर्व पुण्यनो नंचय कर्यो के जे उन्नोत्तर जीवनमां आपने जयदाता वने
एमां के आश्चर्य जेतुं नथी.

सालगिरा.

आनंदना उदधिमहीं झलराण मुदथी झीलजो,
वरक्रतु वसंततणा अनुप उद्यान पेठे खीलजो;
करी कलित कार्यो कीर्तिना जयकार जवर मचावजो,
सुखरूप सालगिरा अमित अमरेश आप वितावजो.

२

कर कल्पतरुनी छांयथी, इच्छित सरवने आपजो,
सबळी सुयशनी सांकळे, महिपाल धरणी मापजो;
दइ स्नेहीने सुखसंपत्ति, तीखा अरिने तावजो,
सुखरूप सालगिरा अमित अमरेश आप वितावजो.

३

द्वितीयातणा द्विजराज पेठे, विविध वृद्धि पामजो,
आरोग्य रहीने अंग, आधि उपाधि व्याधि वामजो;
गोद्विज अने संतो तणा धरी स्नेह क्लेश समावजो,
सुखरूप सालगिरा, अमित अमरेश आप वितावजो.

४

शुभ अमरवल्लरी तुल्य, वेलिवंशनी वधती रहो,
अवतंसबनिने अधिपना इलकाव नित नवला ग्रहो.
गहरा गुणोना गीतथी, गंभीर गगन गजावजो,
सुखरूप सालगिरा अमित अमरेश आप वितावजो.

५

सुप्रतापशाळी प्रतापसह, आनंदमां अहनिश रहो,
हो सफल सर्व मनोरथो, चित्तमां चतुरनृप जे चहो
पूरण प्रजापतिपाल बनि, भारे प्रजाने भावजो;
सुखरूप सालगिरा अमित, अमरेश आप वितावजो.

६

नित्यहर्ष हास्य हुँलासथी, विहरो कुटुम्बी संगमां,

क्रोडो वरष कायम रही, रमजो रसिक नृप रंगमां;
तथुराम सेवक आपनो, धरौ नेह नित्य निभावजो,
सुखरूप सालगिरा अमित, अमरेश आप वितावजो.

आधुनिक जमानामां केळवणी ए एक उन्नतिनो उत्तम मार्ग छे, विद्यानी प्रगतिने दिनप्रतिदिन उत्तेजित करवामां निमित्तरूप थता आप सरखा नरेश्वरो प्रजानो आन्तरिक आशिर्वाद मेळववामां फतेहमंद थवाज जोइए, वांकानेरमां हाइस्कुलनुं मकान तेमज कम्पाउन्ड विस्तृत होवा छतां तेथी पण विशेष हवा प्रकाश अने सगवडवाळी विद्याशाळा बनाववानी इच्छा थतां इ. स. १९१३ ना एप्रील मासनी त्रीजी तारीखे ए वखतना भला गवर्नरनी यादगिरीखातर काटियावाडना नामदार एजन्ट हु धी गवर्नर मे. स्लेडन साहेबने सुवारक हाथे आपथ्रीए जीनपराना एक विशाल मैदानमां “ सर ज्योर्ज सीडनहाम क्लार्क हाइस्कुल ” नो पायो नंखाववानी मांगलिक क्रिया करावी प्रजाहितनां उमदा कार्योंमां उमेरो कर्यो. त्यार-दाद लगभग दोढेक मास पछी अर्थात् ता० ३०-५--१९१३ ना रोज द्वितीय कुमारश्री चन्द्रभानुसिंहनो जन्म थयो, उक्त दिवस आखा शहरमां एक महान उत्सवनी माफक उज-ववामां आच्यो. त्यारपछी वेसता वर्षने दिवसे म्हारा तरफथी नीचे प्रमाणे आशिर्वाद आपवामां आच्यो.

नू त न व र्प.

छन्दमूलणा.

विविध सुखशान्तिमां विविध दिन वितवो,
रात्रिओ सरव रसरूप थाओ
प्रहर घटिपल विपल, अमित सुख अनुभवो,
दुःखद त्रय ताप सहु दूर जाओ;
रिछि अने सिद्धिनो सुखद समुदाय शुभ,
ज्योतिमय राजनिधिमांहि जामो,
अभिनवा वर्षमां अभिनवा हर्षथी,
अभिनवा विभव अमरेश पामो.

२

अंग आरोग्य अहनिश रहो आपनुं,
रसिक युवराज आरोग्य रहेजो,
आप्तजन आपना अखिल आरोग्य रही,
ललित आनंदप्रद लहाव लेजो;
आपना प्रबल सुप्रतापथी पृथ्वीमां,
वैरीओ हरघडी हाम वामो,
अभिनवा वर्षमा अभिनवा हर्षथी,
अभिनवा विभव अमरेश पामो.

३

छत्रधर क्षत्रिना छत्र वर्नी शोभजो,
विजय ध्वनि वीर सर्वत्र व्यापो,
चुगलने चोर चांपो सदा चरणतल,
सु कवि जपता रहे सुयश जापो;
वक्र तर्जी वक्रता वक्रपुरीना पति,
आपना चरणमां शीश नामो,
अभिनवा वर्षमां अभिनवा हर्षथी,
अभिनवा विभव अमरेश पामो.

४

ओपजो अवनिमां इन्द्रसम अहरनिश;
कोपजो कृपण ने क्रूर माथे;
जोर जालिम जूठाओना जाळजो,
शूर शर सत्यनुं धारी हाथे;
संत सुरभितणा सद्य रक्षा करो,
दुष्टनां दिलमहीं आपी डामो;

अभिनवा वर्षमां अभिनवा हर्षथी
अभिनवा विभव अमरेश पामो.

५

दिव्य दिग्दंतीना श्वेत मस्तक करो,
कलित कीर्तितणो रंग छांटी;
वश करो बाल वृद्धो अने युवकने,
विश्वमां बहाल मौठाई वांटी;
बंदिना मुखथकी विरद बोलावजो,
द्रढ करी धर्मनां कोटि कामो,
अभिनवा वर्षमां अभिनवा हर्षथी,
अभिनवा विभव अमरेश पामो.

६

ज्यां लगी सृष्टि स्रष्टा रचे स्नेहथी,
ज्यां लगी विष्णु प्रीतिथी पोषे;
ज्यां लगी सुरसरी अलग अघने करे,
ज्यां लगी वरुणने बन्धि शोषे;
त्यांलगी अचल रहो नाथ नयुरामना,
सफल करी हृदयनी सर्व हामो;
अभिनवा वर्षमां अभिनवा हर्षथी,
अभिनवा विभव अमरेश पामो.

सालगिरा.

मन्दात्रान्ता,

दानी दीपो. नविन वरपे, प्रेमथी श्रेय पामी,
रूढी रीति, कलित कृतिथी, जगत्मां कीर्ति जामी;

वृत्ति ब्हालें, विविध वधती, राखीने धर्मराहे,
 रे'जो नित्ये, अमर नृपति, आप आनंदमांहे.
 पास्या कीर्ति, द्विजसुरभिने, प्रेमथी नित्य पाळी,
 पूरेपूरा प्रबलभुवने भूपछो भाग्यशाळी.
 नीति रीति, सुजन सघळा, स्नेहधारी सराहे,
 रे'जो नित्ये, अमर नृपति आप आनंदमांहे.
 झालावंशे, महद सहिमा आपनो जोड आजे,
 स्नेहीकेरां, हृदय हरखे, वैरीनां वृन्द लाजे;
 बन्दीलोको, विरदवदता, चित्तमां श्रेय चाहे,
 रे'जो नित्ये अमर नृपति, आप आनंदमांहे.

गीति

ऐ नथुरामनी आशिष, अमर भूपति दीप्तियुक्त देहे;
 सहकुटुंब सुखमांहे, नविन वर्ष आ वितावजो नेहे.

नूतनवर्ष.

घनाक्षरी.

परम अनंदकों उडातेरहो आठोंयाम,
 धरपें बडाते रहो धीर धनधाम नित;
 विविध विहार करो वासवसमान वीर,
 अबानिपें पाते रहो अमित अराम नित;
 जाहिर जमाओ जगतीपें जोर जशहुको,
 करसों करीके कोटि, कीरतके काम नित;
 अभिनव शब्दयुक्त अभिनव अब्दमें दे,
 अभिनव अमर असीस नथुराम नित.

खोटे करो खलकों सवल हुकम सोटेमार,
 चीरडारो चाबुकतें चोरनके चाम नित;
 लंपट लवारहुकों रोज लोटपोट कर,
 दीनकों उगारो देदे दाननमें दाम नित;
 करके परिच्छा कवि पंडितके पुंजनकी,
 ब्हाटुर वसाते रहो गुनिनके ग्राम नित,
 अभिनव शब्दयुक्त अभिनव अब्दमेंदे
 अभिनव अमर असीस नथुराम नित.

कँवर प्रताप और चारु चन्द्रभानुसिंह,
 रसिक कुमार सह सुदलो मुदाम नित;
 न्याय नीतिहुसों प्रीत, पूरन प्रसिद्धकर,
 ठीक ठकराइकों दिपाओ ठामठाम नित;
 करते रहेंगे अरि प्रवल प्रनाम पेखीं,
 बलकें बलाहककों बक्रपुर श्यामनित;
 अभिनव शब्दयुक्त अभिनव अब्दमेंदे
 अभिनव अमर असीस नथुराम नित.

सालगिरा.

हरिगीत.

आनंदना उदधिमही बलराण मुदथी ब्रीलजो,
 वर ऋतु वसंततणा अनुप उद्यानपेठे खीलजो;
 बरी कलित कार्यो कीर्तिना जयकार जवर मचावजो,
 सुखरूप सालगिरा अमित अमरेज आप बितावजो.
 वर कल्पतरुनी छांवधी, इच्छित सरवने आपजो,

सवळी सुयशनी सांकळे महिपाल धरणी मापजो;
 दइ स्नेहीने सुखसंपत्ति तीखा अरिने तावजो,
 सुखरूप सालगिरा अमित अमरेश आप वितावजो.
 द्वितीयातणा द्विजराजपेठे विविध वृद्धि पामजो,
 आरोग्य रहीने अंग आधि उपाधि व्याधि वामजो;
 गो द्विज अने संतोतणा धरी स्नेह क्लेश समावजो,
 सुखरूप सालगिरा अमित अमरेश आप वितावजो.
 शुभ अमरवल्लरी तुल्य वेलि वंशनी वधती रहो,
 अवतंस वर्नीन अधिपना इलकाव नित्य नवला ग्रहो:
 गहरा गुणोना गीतथी गंभीर गगन गजावजो,
 सुखरूप सालगिरा अमित अमरेश आप वितावजो.
 सुप्रतापशाळी प्रताप सह आनंदमां अहनिश रहो,
 हो सफल सर्व मनोरथो, चित्तमां चतुरनृप जे चहो;
 पूरण प्रजा प्रतिपाल वनि, भारे प्रजाने भावजो,
 सुखरूप सालगिरा अमित अमरेश आप वितावजो.
 नित्य हर्षहास्य हुल्लासथी, विहरो कुटुम्बी संगमां,
 क्रोडो वरष कायम रही रमजो रसिकनृप रंगमां,
 नथुराम सेवक आपनो, धरी नेह नित्य निभावजो,
 सुखरूप सालगिरा अमित अमरेश आप वितावजो.

इ. स. १९१५ नी शरुआतमांज मुख्य कारभारी मे. नाथाभाइ अविचलदास देसा-
 इने वर्षारंभना मांगलिक प्रसंगे नामदार ब्रीटीश सरकार तरफथी “ राववहादुर ” नो
 इल्काब एनायत करवामां आव्यो, ए मान खरेखर आपनेज घटे छे, कारण के आपथ्रीए
 गुणज्ञताथी एवा बाहोश माणसने प्रधानपदे नियत कर्मा के जेनी नामदार सरकारे पण कदर
 बुजी, पुत्रने मान प्राप्त थाय एमां पितानी अने सेवकने मान मळे एमां स्वामीनी शोभा वधे
 छे ए मान्यताने नार्मजुर करवा कोइपण नकारनो उच्चार करनारज नथी.

एज वर्षनी ता. १७ फेब्रुआरीना रोज आपश्रोए “ अमरविलास ” पेलेसमां एक महान दबदबाभर्यो दरवार भरी राजमहालयना दरेक विभागमां वीजळीनी वत्तीओ चालु करवानुं यंत्रालय कच्छना नेकनामदार मीरजां महाराओ खेंगारजी सवाइवहादुर के. सी. एस. आइ ने मुबारक हाये खोलान्युं,

ते समये म्हारा तरफधी निम्न लिखित कविता निवेदन करवामां आवी

छन्द मनोहर.

आज ऋतुराजकी अवाइसों उमंगभर,
गर्जि उठी मंगल वधाइ गामगामसों;
कवि नथुराम त्यां धमार गानहुसों द्रढ,
मोदप्रद मंगल प्रकाश्यो धाम धामसैं.
कोकिला मधु तडाग वाग वन उपवन,
मंगल प्रगट करे अति अभिरामसों;
नृपति खेंगारको मिलन अमरेशजुने,
मान लीयो महद वो मंगल तमामसों

छन्द घनाक्षरी.

आपकों खेंगार भूप आज अमरेशजुने,
श्रमित किये हे सोच कर मनमें महानः
कवि नथुराम सत्य पूर्वज तुम्हारे सोम,
तिमिर निवारीं करे पुहुमी प्रकाशमान.
कारी निशिहुकों उजीयारी करी देत आय.
ध्वांत अरि नाम वाको जानत सवें जहान;
विद्युत चिराग प्रगटाये हे तुम्हारे कर,
शशिकुलहुकों यह सहज स्वभाव जान.
अमरनिवास भोंन आज अलवेलो वन्यो,
ज्योतिकी जलुसैं छइ अवनीतें आसमान;

कवि नथुराम महाराव श्रीखेंगार संग,
 अमर नृपाल राजे परम प्रकाशमान;
 सजन कुमुद फूले संग कविकंज फूले,
 पुनित प्रभाको जान्यो परत नही प्रमान.
 तिमिरको ताप कहा आनंदको माप कहा,
 आय मिले संग जहां भव्य शशि भासमान.
 सुयश शशिकों सद्य सीसपें चढाय लीनो,
 सबल बहाइ दान सुरसरिधार आज.
 कवि नथुराम गर्व गरल गले दुरायो,
 वरप्रद ओरनते अमित उदार आज.
 गुणीगण आसपास आय मंडराय रहे,
 दासनकों दिव्य फलदाता देनहार आज.
 भ्रष्टकों भयंकर क्षयंकर खलोंके खास,
 शंकर समान शोभे नृपति खेंगार आज.
 माननीय महद खेंगारओ अमर सदा,
 अचल बिराजो पाट उभय नृपाल तुम्.
 कवि नथुराम कोटि वरस विलास करो,
 संपत समस्तसों सुहाओ प्रजापाल तुम;
 वचन हमारो बेद वचन बिचार कर,
 शक्र सम छाजो छिति शत्रुनके साल तुम.
 बुद्धिके विशाल तुम प्रेम आलवाल तुम,
 क्रूरनके काल तुम दीनके दयाल तुम.

एज अरसामां न्यायपरायण नामदार ब्रीटीश सरकारने जर्मनोना अत्याचारयो
 अत्यंत पोडातां वेल्जीयम आदि न्हानां राज्योनी सहायता अर्थे युद्धभूमिमां उतरवानी आव-
 श्यकता जणाइ, धन अने जनसमुदायनुं जोर होय तोज युद्धमां विजयलक्ष्मीने वरी शकाय

हे ए वात सर्वविदित होवाधी नामदार अंग्रेज सरकारे पण ए उभय वस्तुनी प्राप्ति अर्थे पोतानी सत्ता हेटळ रहेल समग्र राज्योने सूचना आपी. जेमना उत्तम राजतंत्रने प्रतापे अनेक वर्षों सुखशान्तिमां विताववा हिन्दनो राजवर्ग तथा प्रजावर्ग समर्थ थयो ए साम्राज्यपर आपत्तिनुं वादळ आवतां कयो हतभाग्य तेमां सहायभूत थवा सज्ज न थाय ? केटलाएक राजाओए तो धन संबंधी मदद आपीनेज पोताना कर्तव्यनी पूर्णाहुति करी त्यारे केटलाएक बहादुर नरेशो धन अने जन वन्नेनी मदद उपरांत जाते युद्धमां जवा कटिवद्ध थया, ज्यारे केटलाएकने फरजीआत त्यां जवा जरूर पडी त्यारे आपश्रीए स्वेच्छाथीज त्यां जइ पहींचवा निश्चय कर्यो, जोके ए कार्य आपना कुलगौरवने योग्यज इतुं, तोपण आपश्रीनो उक्त निश्चय प्रनिद्धिमां आवतां आपनी राजभक्त प्रजानां मन अत्यंत विद्वळ वनी गयां, एनुं कारण आपना प्रत्ये प्रजानो विशुद्ध प्रेम, अने तेमां पण बाहुबळनी कसोटी करावनार हाथोहाथना युद्धमां एक वीर राजवंशी माटे प्रजा एटली वधी चिन्ताग्रस्त न थाय, कारणके तेवे प्रसंगे आप सरखा बलवान नरेशनो पराभव थवानी आकांक्षा भाग्ये ज उद्भवे छे, परंतु पाश्चिमात्य रणभूमि के ज्यां गेवी गोळाओनो रातदिवस वरसादज वरस्या करे अर्थात् यंत्रयुद्ध थाय अने ज्यां बाहुबळनी किम्मत जरा पण न अंकाय त्यां पोताना मालिकने जवानी इच्छा थाय त्यारे प्रजाना मनमां विद्वळता केम न जणाय ? तळपद बांकानेरनी प्रजा, अमलदारो अने स्नेही संबंधीओ तो आपश्रीना उक्त निश्चयने अनुमोदन आपवा समर्थ न थया, परंतु दरेक गामटाना पटेलीआओ पण बांकानेर आवी वे हाथ जोडी आपने कहेवा लाग्या के आप लडाइमां पधारवानी वात सुक्ती दीओ अने एने बदले सरकारने नाणां आपवां जोड़ए तो खुशीथी आपो, अमे वधा अमारी बच्चे वर्षनी उपज आप उपरथी ओळघोळ करी नांखशुं, तेम छतां आपने लडाइमां पधारवुं होय तो अमने पण साये लीओ, अमारो धणी लडाइमां जाय अने अमे घेर बेठा रहीए ए तो नहींज वने. आटलुंबोलनां एसहुनां हृदयभराइ आव्यां, आपश्रीए तेओने एहु बहु समजाव्या अने, कहुं जे नामदार सरकार कांट मने त्यां बोलावता नथी, पण हुं मारी इच्छाथीज साम्राज्य तरफनी मारी असाधारण लागणीने लीये युद्धमां जवाना उत्साहने अटवावी शकतो नथी; तमो सर्व निश्चिन्त रहो, मारे त्यां जइ अमुक कार्योमां सरकारने सहायभूत थवानुं छे तेम छतां कदाच एवो समय प्राप्त थाय के दुश्मननो भेटो थयो तो ए वसते अमारा राजपूतना धर्म प्रमाणे जे दनशे ते करी वतावशुं. ज्यारे ए रीतनो आपनो अदग विचार जोयो न्यारे आपनी मुमाफरी मफळ अने मुखरूप इच्छवा माटे राजकुटुंब, अमलदारो वधा प्रजावर्ग तरफथी आपने जुदी जुदी चा पार्टीओ आपवामां आवी अने मानवंता वामा मांते आपश्रीने आशीर्वाद आपवा साये में पण नीचे गुजब कवितामां आशीर्वाद आप्यो.

दोहरा.

वन्धु श्रीवलरामना, राग धरीने रोज;
अमर आपशे आपने, मुद मंगलनी मोज.

आ वखत देश युरोपमां विग्रहतणां वादळ चड्यां,
ए समय पामी थे सवळ अन्योन्य मांहे आखड्या;
करवा ब्रीटीशनी पक्ष, दक्ष प्रसारवा सुप्रतापने,
आशीश जननी जामवानी अमर फळशे आपने.
सुखप्रद थशे दिनयामिनी सिन्धु वनी जाशे सरी,
सुखथी पधारो शुभ थशे झलराण कुलना केसरी;
जलयान हयरथ सम वनी नहि प्रकटशे परितापने;
आशीष जननी जामवानी अमर फळशे आपने.
स्थलमहिं पल पल पास रहेशे प्रौढ पीताम्बरधरण,
शुभ विघ्नहर सहु विघ्ननो विध्वंस करशे सुखकरण;
महिपो अखिलमां आपना मोहन वधारे मापने,
आशीश जननी जामवानी अमर फळशे आपने.
करी बंध अक्ष विपक्षना जय आपने प्रभु आपशे,
अर्पण करीने उन्नति सहु कष्टनी जड कापशे;
अर्जुन सदृश रहे आगळे धरी चत्रभुज शरचापने,
आशीश जननी जामवानी अमर फळशे आपने.
सहु शस्त्र अस्त्र प्रहारथी अविनाशी अळगा राखशे,
आरोग्य आपी अंगमां विभु दयाद्रष्टे दाखशे;
हरपाल सम हिम्मत प्रकटजो छापवा यश छापने,
आशीश जननी जामवानी अमर फळशे आपने.

देखाडौँ दिव्य पराक्रमो भल छत्रपतिने भावजो,
धरौँ तीव्र वेग त्वराथकी आनंदौँ वहेला आवजो;
आहीं अमे स्नेही सरव जपशुं विजयना जापने,
आशीश जननी जामवानी अमर फळशे आपने.

दोहरा.

कोटि वरस लगीं कोडथी, आपी विभव अपार;
अमर राखशे आपने. कृपा करी किरतार.

छे सुखद पंचम ज्योर्जनं साम्राज्य भारत वर्षमां,
उद्यत थयो अरि हानि करवा एमना उत्कर्षमां;
जइ आप जंगे जर्मनोने तीव्र बळथी तावजो,
जयशोर करता जोरथी, अमरेश वहेला आवजो.

हरपालदेवनी शक्तिअें ज्यम स्हाय संकटमां करी,
ए रीत जंगे आपनी, रक्षा करे जगदीश्वरी;

झलराण झट युद्धे ब्रिटिशनी विजयबहुरी वावजो;
जयशोर करता जोरथी अमरेश वहेला आवजो.

अहीथी प्रयाण थतां वधावे सर्व आशीर्वचनथी,
मखवान मन्दरअचलसम अरिसिन्धुने नांखो मथी;
वनी प्रबळ पूर्वजनो सुयश, परदेशमां प्रसरावजो,
जयशोर करता जोरथी अमरेश वहेला आवजो.

वर मेढपाटनी माट बहु झलराण रणमांही लडया,
जेना विजयध्वज आज लगीं उत्तंग आकाशे अडया;

ए रीत नेवा ज्योर्जनी बळधारी आप वजावजो,
जयशोर करता जोरथी अमरेश वहेला आवजो.

छे क्षत्रिओनो धर्म युद्धे धैर्यथी पग धारवो,
 उत्साहथी आगळ वधीने महद रिपुने मारवो;
 ए सूत्रनुं करी स्मरण रणमां फांकडा नृप फावजो,
 जयशोर करता जोरथी अमरेश व्हेला आवजो.
 जाहिर वफादारी तमारी ताज तरफ तणाय छे,
 श्री राजराणा उदयनुं ए भट्ट चिह्न भणाय छे;
 सम्राट्थी लहो मान सारुं स्नेहनद छलकावजो.
 जयशोर करता जोरथी अमरेश व्हेला आवजो.
 सुत विनयसिंहतणा विवेकी विबुध तेमज वीर छो,
 बलि धर्मनिष्ठ धरापति सागर समा गंभीर छो;
 श्री जामवा मातार्जुने दैवी गुणोथी दिपावजो,
 जयशोर करता जोरथी अमरेश व्हेला आवजो.
 कुळदेवताओ सफल करशे युद्धयात्रा आपनी,
 कीर्तिगवाशे कविमुखे मखवान म्होटा मापनी;
 नथुरामना उरमां पुनर्दर्शनथी हर्ष उपावजो,
 जयशोर करता जोरथी अमरेश व्हेला आवजो.

आपश्रीए युद्धमां स्वेच्छाए सर्वीस ऑफर करी त्यारे कुमारश्री शिवसिंहजीए वांका-
 नेर तरफथी तेमज कुमारश्री कृष्णचन्द्रसिंहजीए भावनगर तरफथी नामदार सरकारने कंइपण
 सहायभूत थवा पोतानी द्रढ इच्छा बतावी अने ए वन्ने क्षात्रकुमारो आपश्रीनी साथेज रवाना
 थवा सज्ज थया, आपे आपना स्टाफ तरीके चीफ मेडीकल ऑफीसर डॉ. गजानन शीणाभाइ
 माहीमतुरा एल. आर. सी. पी. तथा हजुरी चकु खवासने साथे लइ पंच त्यां परमेश्वर ए
 न्याये ता. ११-११-१५ ना रोज वांकानेरथी प्रयाण कर्युं, न्यायी राजाओ प्रजाने केवा प्रिय
 होय छे ए दाखलो दुनियाने बताववा माटे परमात्माए जाणे केम उक्त प्रसंग उपस्थित कर्यो
 होय ? तेम वांकानेरनी प्रजाना हृदयमां ए वखते एटलुं तो लागी आव्युं के जेनुं वर्णन करतां
 अन्य राज्योनी प्रजाने कदाच अतिशयोक्ति जेवुं जणाय, परंतु हुं खात्रीपूर्वक कहुं छुं के जेने
 आप सरखा राजानो रय्यत बनी रहेवानुं सद्भाग्य प्राप्त थएलुं होय ते तो तेवे प्रसंगे तेवी
 लागणीनो अनुभव करे ए सर्वथा योग्यज छे.

પ્રયાણ સમયે અશ્રુપાત એ એક પ્રકારનું અપશુકન ગણાતું હોવાથી આપની પ્રજાએ હૃદયને મજબૂત રાખી આપની મુસાફરી નિર્વિઘ્ન અને સફળ નિવડવા માટે આપ સર્વને વિજય-સૂચક પુષ્પહાર પહેરાવ્યા, પ્રજાવર્ગનો અઘૂટ આશીર્વાદ મેળવી વાંકાનેરથી રવાના થઈ મુંબઈ સુધી પહોંચતાં વઢવાણ, વીરમગામ, અમદાવાદ અને સુરત ઇત્યાદિ સ્થળે ઉદ્યોગ અર્થે નિવાસ કરતી આપની રાજ્યભક્ત પ્રજાએ એજ રીતે પુષ્પવૃષ્ટિથી આપની યુદ્ધયાત્રાને સફળ ઇચ્છી તેમજ મુંબઈમાં રહેતી પ્રજા તરફથી તેમજ અન્ય અનેક સુપ્રતિષ્ઠિત સદ્ગૃહસ્થો તરફથી પણ અપૂર્વ માન પ્રાપ્ત થયું.

આપ જે અરસામાં આગવોટની અંદર વિરાજી પ્રાન્ત્સ તરફ પધાર્યા તે વચ્ચે જર્મનોની જલાન્તઃ સંચારિણી જાલિમ નૌકાઓના ભયથી સમસ્ત વારિધિ વ્યાપ્ત હતો, છતાં કર્તવ્યમાંજ જેની એકનિષ્ઠા છે એવા દ્રઢપ્રતિજ્ઞ પુરુષની પરમાત્મા રક્ષા કરે છે તેમ આપને પણ માર્ગમાં કોઈ પણ પ્રકારનું વિઘ્ન ન નડ્યું, આપશ્રીએ પ્રથમ માસેલ્સમાં અને પછીથી યુદ્ધભૂમિને પશ્ચિમ મોઝરે લગભગ આઠેક માસ નિર્ગમન કર્યા, તેમાં ચાર માસ માસેલ્સમાં વાઈસ કમાન્ડર સાથે રહી નામદાર મરકારને જોડતી સહાયતા આપી, ત્યારવાદ આપશ્રીએ તા. ૧૪ મી માર્ચ સને ૧૯૧૬ ના રોજ લંડન પધારી નામદાર શહેનશાહ પંચમ જ્યોર્જ તથા માનવંતા શહેનશાહવાનુ મેરીની મુલાકાતનું માન મેલ્યું.

આપશ્રીની ઉક્ત મુસાફરી દરમિયાન હરહમેશ શુદ્ધ હૃદયથી આપનું હિત ચાહનારી પ્રજા આપની તંદુરસ્તી અને આપના પુનઃ વાંકાનેર પધારવા સંબંધી સમાચાર સાંભળવા નિરંતર ઇન્તેજાર રહેતી અને આપના કલ્યાણ અર્થે પ્રમુખાર્થના આદિ કરવામાં કોઈપણ વેદરકાર રહ્યું નહતું, જેને પરિણામે તા. ૧૨-૭-૧૯૧૬ ના રોજ આપશ્રી જ્યારે મુંબઈકિનારે સંપૂર્ણ તંદુરસ્તી સાથે પધાર્યાના તા. ૧૩ મીએ તાર દ્વારા શુભ સમાચાર મળ્યા ત્યારે આપની પ્રજામાંના આવાલહૃદ્ધ સહુકોડને અન્ય તમામ ઉત્સવો કરતાં વિશેષ આનંદની પ્રાપ્તિ થઈ; કોઈપણ પુત્ર પિતા ઉપર એટલો સ્નેહ નહિ યરાવતો હોય કે જેટલો પ્રેમ આપની પ્રજાનો આપના ઉપર એ વચ્ચે દ્રષ્ટિગોચર થયો હતો, આપ વે દિવસ મુંબઈમાં વિશ્રાન્તિ લઈ સ્નેહીસંબંધીઓને, મઠી માનપાનપૂર્વક તા. ૧૫ મીએ વાંકાનેર પધાર્યા ત્યારે પ્રથમની માફક દરેક સ્ટેશનોએ અને વાંકાનેર જંકરાને આપની સમસ્ત પ્રજાએ દાજરી આપી ત્પાશ્રુરૂપી મુક્તાથી આપને વધાવી લીધા; એ વચ્ચેના દેખાવનું વર્ણન કરતાં આજે પણ મારું શરીર મરોમ થાય છે અને નેત્રમાં આનંદનાં અંશુ ભરાય છે. ધન્ય છે આપ જેવા ધરણીપતિને કે જેઓએ એક ગોવાઝની માફક પૃથ્વીરૂપી ધેનું દૂધ (સત્ત્વ) પ્રજારૂપી વત્સને પરિપૂર્ણ પુષ્ટિ મળે ત્યાંસુધી આપ્યા વાદ અવશિષ્ટને પોતાના ઉપયોગમાં લેવાની પ્રશંસનીય પ્રથા રાખેલી છે. એમ તો વાંકાનેરને આપશ્રીના રાજ્યાભિષેકથી આરંભી આજસુધીના દરેક માંગલિક પ્રસંગોએ શૃંગારવામાં આવેલું, પરંતુ આ વચ્ચેનો શૃંગાર કોઈ અલૌકિકજ હતો; આપશ્રીની યુદ્ધયાત્રા સફળ થઈ અને આપ

संपूर्ण तंदुरस्ती साथे पोताना शहरमां पधार्या ए कांड साधारण आनंदनी वात नथी, जे लोको आपश्रीना प्रयाण समये देह तथा दान आदिने ओलघोल करवा आतुर बनी रह्या हता ते आपनां पुनर्दर्शनथी अवर्णनीय आनंद अनुभवे एमां कांड आश्चर्य जेवुं नज होय. मारे कहेवुं जोइए के पोतानां गजां उपरवट खर्च करी रैय्यते ए वखते आपनां तरफ विशुद्ध लागणी प्रकट करी हती. जे राजा अने रैय्यत वच्चे एवो विशुद्ध प्रेम सर्वदा जागृत होय एना जेवां भाग्यशाली बीजां कोण होइ शके, कांतो प्रजा वत्सल पद रामे प्राप्त कर्युं अने कांतो आपे.

आपश्रीनां उक्त आगमन महोत्सव प्रसंगे में निम्नलिखित काव्यमां आशीर्वाद आप्यो हतो.

छन्द सुलणा.

अमर नृप इन्द्रकेरुं थतां आगमन, स्नेहसरिता छली चालीं पूरे,
कविगुणीमयूर पंडितपपीहा सहु, निकट आव्या हता जेह दूरे;
वक्रपुरीनी प्रजावल्लि बनी पल्लवित, प्रेमीना पिंडमां प्राण लाव्या,
आज आनंद आनंद छे अखिल स्थल, अमर नृप युद्धयात्रार्थी आव्या.
हृद विना हर्षनो आज उत्कर्ष छे, स्पर्श पारसतणो जाणीं पाम्या,
मोद मंगल मळ्या एक स्थानकमहीं, जवर सुखसिन्धुमां सर्व जाम्या;
विरहनी रात्रि गई अमर रवि उगतां, स्नेहीअैं विविध पुष्पें वधाव्या,
आज आनंद आनंद छे अखिल स्थल, अमर नृप युद्धयात्रार्थी आव्या.
प्रबल झलराणनी कुलप्रथा पाळवा, आंगलअधिपतितणीं पक्ष लीधी,
अटपटे अवसरे स्नेहथी संचरी, धीरता वीरता प्रकट कीधी;
श्रमथी साहस भर्या अमित उद्योग करी, बहु स्थले कीर्तिकुसुमो विछाव्यां,
आज आनंद आनंद छे अखिल स्थल, अमर नृप युद्धयात्रार्थी आव्या.
शे'नशाहततणी भक्तिनी भव्यता, अखिलने उर आरोपवाने;
सत्यना संगमां अभय बनीं एकला, अडग उभा रह्या ओपवाने,
तनथी मनथी अने धनथी सेवा करी, भूरि गुणो शौर्यतादिथी भाव्या;

आज आनंद आनंद छे अखिल स्थल, अमर नृप युद्धयात्रार्थी आव्या.
 देहनी गेहनी सर्व दरकार तजी, राज्यना काज सहु अलग छोडी,
 समयनी विषमता नहीं विचारी जरा, द्रढ रह्या वचनपर जीव जोडी;
 क्षत्रिने योग्य कार्यो कर्या कोडथी, स्नेह-तरु सुभटने हृदय वाव्यां,
 आज आनंद आनंद छे अखिल स्थल, अमरनृप युद्धयात्रार्थी आव्या.
 चित्तचाहक चकोरोतणा चोंपथी, सुखी कर्या मुख सुधाधर वतावी,
 तीव्र दर्शनतणां जे तृषालु हतां, तृप्त करीयां त्वरित अत्र आवी;
 मिलननी औषधी आपी आनंदथी, हृदयना विरहरोगो हठाव्या,
 आज आनंद आनंद छे अखिल स्थल, अमर नृप युद्धयात्रार्थी आव्या.
 विजयनां गीत गाये सहु गुणीजनो, वंदी व्हादुरीतणा विरद बोले,
 वेदना मंत्र उच्चारता अति घणा, महद मुदधारी मली विप्र टोले;
 जपर जयदारना घोषथी गगनपट, ध्वनित करी हृदय हितुनां हसाव्यां,
 आज आनंद आनंद छे अखिल स्थल, अमर नृप युद्धयात्रार्थी आव्या.
 आजनो एष वर्णन करे व्हालथी, शेष तोये वणुं शेष रहेशे,
 तो पछी बेस करी एक आनन धकी, काव्यथी आज कवि कोई कहेशे;
 रंक नधुरातनां शुन्य भुवनो वधां, व्हालथी विश्वपतिअें वसाव्यां,
 आज आनंद आनंद छे अखिल स्थल, अमर नृप युद्धयात्रार्थी आव्या.

आपथ्री शुद्धभूमिमां विगेष वस्त्रन रोकाइ नामदार ब्रीटीश सरकारने बनती सहायता
 आपवा हनसंवल्लभया एना. परन्तु दी. कुंवरीश्री नल्लकुंवरा साहेब योग्य उम्मेरे पहाँचेलों
 होवाथी तेमनो संबंध नया लग्न करनमां करवानी आपथ्रीने आवश्यकता जणाइ, कन्यादान
 सार्थक तयारे गणाव छे के तयारे योग्य वर साये हन्मिल्याप कराववामां आवे, कन्यादाननो
 मणि शरमां सर्वोत्कृष्ट गणवामां आव्यो छे, कारणके मातृकृणथी मुक्त धवाने माटे सर्व
 दान वरनां कन्यादान प्रथम दरजानुं लेवाय छे, उक्त कन्यादाननुं पुण्य प्राप्त करवा भाग्य-

સંપૂર્ણ તંદુરસ્તી સાથે પોતાના શહેરમાં પધાર્યા એ કાંડ સાધારણ આનંદની વાત નથી, જે લોકો આપશ્રીના પ્રયાણ સમયે દેહ તથા દાન આદિને ઓઢધોઢ કરવા આતુર બની રહ્યા હતા તે આપનાં પુનર્દર્શનથી અવર્ણનીય આનંદ અનુભવે એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય જેવું નજ હોય. મારે કહેવું જોઈએ કે પોતાનાં ગજાં ઉપરવટ સ્વર્ચ કરી રૈચ્યતે એ વચ્ચે આપનાં તરફ વિશુદ્ધ લાગણી પ્રકટ કરી હતી. જે રાજા અને રૈચ્યત વચ્ચે એવો વિશુદ્ધ પ્રેમ સર્વદા જાગૃત હોય એના જેવાં ભાગ્યશાઢી વીજાં કોણ હોઈ શકે, કાંતો પ્રજા વત્સલ પદ રામે પ્રાપ્ત કર્યું અને કાંતો આપે.

આપશ્રીનાં ઉક્ત આગમન મહોત્સવ પ્રસંગે મેં નિમ્નલિખિત કાવ્યમાં આગીર્વાદ આપ્યો હતો.

છન્દ મુલણા.

અમર નૃપ ઇન્દ્રકેસું થતાં આગમન, સ્નેહસરિતા છલી ચાલી પૂરે,
કવિગુણીમયૂર પંડિતપીઠા સહુ, નિકટ આવ્યા હતા જેહ દૂરે;
વક્રપુરીની પ્રજાવલ્લિ બની પલ્લવિત, પ્રેમીના પિંડમાં પ્રાણ લાવ્યા,
આજ આનંદ આનંદ છે અખિલ સ્થલ, અમર નૃપ યુદ્ધયાત્રાર્થી આવ્યા.
હૃદ વિના હર્ષનો આજ ઉત્કર્ષ છે, સ્પર્શ પારસતળો જાળી પામ્યા,
મોદ મંગલ મળ્યા એક સ્થાનકમહીં, જવર સુખસિન્ધુમાં સર્વ જામ્યા;
વિરહની રાત્રિ ગઈ અમર રવિ ઉગતાં, સ્નેહીએ વિવિધ પુષ્પે વધાવ્યા,
આજ આનંદ આનંદ છે અખિલ સ્થલ, અમર નૃપ યુદ્ધયાત્રાર્થી આવ્યા.
પ્રબલ જ્વલરાણની કુલપ્રથા પાઢવા, આંગલઅધિપતિતળી પક્ષ લીધી,
અટપટે અવસરે સ્નેહથી સંચરી, ધીરતા વીરતા પ્રકટ કીધી;
શ્રમથી સાહસ ભર્યા અમિત ઉદ્યોગ કરી, વહુ સ્થલે કીર્તિકુસુમો વિછાવ્યાં,
આજ આનંદ આનંદ છે અખિલ સ્થલ, અમર નૃપ યુદ્ધયાત્રાર્થી આવ્યા.
શે'નશાહતતળી ભક્તિની ભવ્યતા, અખિલને ઊર આરોપવાને;
સત્યના સંગમાં અભય બની એકલા, અડગ ઉભા રહ્યા ઓપવાને,
તનથી મનથી અને ધનથી સેવા કરી, મૂરિ ગુણો શૌર્યતાદિથી ભાવ્યા;

आज आनंद आनंद छे अखिल स्थल, अमर नृप युद्धयात्रार्थी आव्या.
 देहनी गेहनी सर्व दरकार तजी, राज्यना काज सहु अलग छोडी,
 समयनी विषमता नहीं विचारी जरा, द्रढ रह्या वचनपर जीव जोडी:
 क्षत्रिने योग्य कार्यो कर्या कोडथी, स्नेह-तरु सुभटने हृदय वाव्यां,
 आज आनंद आनंद छे अखिल स्थल, अमरनृप युद्धयात्रार्थी आव्या.
 चित्तचाहक चकोरोतणा चौपथी, सुखी कर्या मुख सुधाधर बतावी,
 तीव्र दर्शनतणां जे तृषालु हतां, तृप्त करीयां त्वरित अत्र आवी;
 मिलननी औषधी आपी आनंदथी, हृदयना विरहरोगो हठाव्या,
 आज आनंद आनंद छे अखिल स्थल, अमर नृप युद्धयात्रार्थी आव्या.
 विजयनां गीत गाये सहु गुणीजनो, बंदी बहादुरीतणा विरद बोले,
 वेदना मंत्र उच्चारता अति घणा, महद मुदधारो मली विप्र टोळे;
 जवर जयकारना घोषथी गगनपट, ध्वनित करी हृदय हितुनां हसाव्यां,
 आज आनंद आनंद छे अखिल स्थल, अमर नृप युद्धयात्रार्थी आव्या.
 आजनो हर्ष वर्णन करे बहालथी, शेष तोये घणुं शेष रहेशे,
 तो पछी केम करी एक आनन थकी, काव्यथी आज कवि कोई कहेशे;
 रंक नथुरामनां शुन्य भुवनो वधां, बहालथी विश्वपतिअैं वसाव्यां,
 आज आनंद आनंद छे अखिल स्थल, अमर नृप युद्धयात्रार्थी आव्या.

आपथ्री युद्धभूमिमां विशेष वखत रोकाइ नामदार ब्रीदीश सरकारने बनती सहायता
 आपवा कृतसंकल्पथया हता, परन्तु दी. कुंवरीथ्री तरुनकुंवरवा साहेव योग्य उममे पहुँचैलां
 होवायी तेमनो सवंध तथा लग्न तुरतमां करवानी आपथ्रीने आवश्यकता जणाइ, कन्यादान
 सार्थक त्यारे गणाय छे के ज्यारे योग्य वर साथे हस्तमिलाप कराववामां आवे, कन्यादाननो
 महिमा शास्त्रमां सर्वोत्कृष्ट गणवामां आव्यो छे, कारणके मातृकृणथी मुक्त थवाने माटे सर्व
 दान करतां कन्यादान प्रथम दरजानुं लेखाय छे, उक्त कन्यादाननुं पुण्य प्राप्त करवा भाग्य-

शाली थवुं ए साधारण वात नथी. आपश्रीए प्रयाण पहेलांज कुंवरीसाहेवना सवंध माटे योजना करी राखेली होवाथी आप फ्रान्स तरफ पधायी वाढ लगभग अढी मासे आपनी सूचना मुजव बांकानेर स्टेटना मुख्य कारभारी राववहादुर नाथाभाइ अविचलदास देसाइए सारा स्टाफ साथे ओरीस्सा प्रान्तमां आवेला मयूरभंज राज्यना नामदार महाराजाश्री पूर्णचन्द्रसिंह भंजदेवना पवित्र करकमलमां दी. कुंवरीश्री तख्तकुंवरवा साहेवना सवंधनुं श्रीफळ ता. २७-१-१६ ना रोज राजरीति मुजव अर्पण कर्युं, सवंधनी समस्त क्रिया वारिपदा नामनी राजधानीमां एक महान् दरवार भरी शास्त्रोक्त प्रकारे करवामां आवी हती.

ता. ११-८-१९१६ ना रोज दी. कुंवरीश्री तख्तकुंवरवा साहेवने चुंदडी ओढाडवा माटे मयूरभंजना महाराजाश्रीना काकाश्री मे. रावतरायजी साहेव वगेरे अमीरउमरावो आवी पहांचतां “अमरविलास” राज्यना महेलना अंदरना कम्पाउन्डमां एक म्होटो समीआणो उभो करवामां आव्यो अने त्यां सवारना अग्यार वज्ये एक दवदवाभर्यो दरवार भरवामां आव्यो, ए वखते मिजमानोमां मे. रावतरायजी साहेव तथा तेनी सायेना डेप्युटेशनमां आवेलां राजकीय जनो उपरांत कच्छ देशान्तर्गत तेराना कुमारश्री दादुभा साहेव, वळाना पाटवीकुमारश्री गंभीरसिंहजी साहेव तथा तेमना लघुवन्धु कुमारश्री प्रतापसिंहजी, ध्रांगव्राना कुमारश्री नटवरसिंहजी, पंचाशोआना कुमारश्री केसरीसिंहजी, सींधावदरना कुमारश्री रणमलसिंहजी, जालीना कुमारश्री मानसिंहजी तथा शिवसिंहजी वगेरे भायातो तथा स्टेटना तमाम ऑफीसरो अने गामना समग्र सदृष्टस्थो हाजर थया हता.

चुंदडी आदि वस्त्रालंकारनी म्होटी छावो प्रथम हाइस्कुलना मकानमां सुशोभित रीते गोदवी मयूरभंज स्टेटना माणसोए उपाडी अने त्यांथी स्वारीना आकारमां वाजतेगाजते केराळा दरवाजेथी पूल दरवाजे थइ अमरविलास पहांचतां उक्त छावोने विधिपुरःसर वधाव्या वाद समीआणानी अंदर भराएला दरवार समक्ष ए सर्व चीजो आपनी नजरे करवामां आवी. त्यांथी दी. कुंवरीश्री तख्तकुंवरवा साहेवने विधिपूर्वक क्रिया करावी चुंदडी ओढाडवामां आवी अने त्यारपछी कचेरीनी अंदर समयोचित भाषणो थयां. ते समये म्हारा तरफथी नीचे प्रमाणे शब्दोमां हर्ष प्रदर्शित करवामां आव्यो.

मंगलं भगवान् विष्णुर्मंगलं गरुडध्वजः

मंगलं पुंडरीकाक्षो मंगलायतनं हरिः ॥

कवित्त.

पूरवतें आये परिपूरन वढाय प्यार,

सुखद श्रीदामचन्द्र भ्राता रामचन्द्रके ।

कवि नथुराम शाखा कलित कुशाग्रहकी,
 भंजकुलभूषन है व्याघ्र अरिवृन्दके ॥
 जाहिर जिनोंके यह जगसरसीके बीच,
 परम प्रकाशे कंज सुयश अमंदके ।
 बक्रपुर आज शक्रपुरकी धरें है शोभा,
 देखी पितरव्य पूर्नचंदजु नरेंदके ॥
 बक्रपुरवासी जन पुनित पुरैनी रूप,
 पुर्नचंद पेख छटादार वन छाजेंगे ।
 कवि नथुराम भंजकुलके महान भट,
 रसिक अमर झलरान ढिग राजेंगे ॥
 गाजेंगे गंभीर गान बाजेंगे विविध बाद्य,
 नृपति निवाजेंगे लवार जन लाजेंगे ।
 साजेंगे सनेही सुख भ्राजेंगे भुवन जघ,
 दोउ भासमान एक आसन विराजेंगे ॥
 पारस ओ चिन्तामनी छीरशर्कराको योग,
 स्वर्नरत्न योग जैसें सुखद जहानकों ।
 कवि नथुराम जेसो मकर प्रयाग योग,
 विश्वनाथ दर्शन ओ सुरसरि स्नानको ॥
 चन्द्रपूर्णिमाको योग षष्ठी ओ महोदयको,
 वृन्दावनवास ओ कलिन्दी जलपानको ।
 मोरभंज झालावार बारीपदा बक्रपुर,
 आछो भयो योग कच्छवाहा झलरानको ॥

दोहा.

इश्वर उत्तम योग यह, अविचल राखहों आप;
 प्रेम परस्परको बढा, आनंद देहु अमाप ॥

આવેલા સર્વ સમ્યોને સાકર વહેંચવામાં આવી; ત્યારવાદ અત્તરગુલાવથી તરબતર
બનેલા સર્વ લોકો પુષ્પહારથી કંઠપ્રદેશને શોભાવતા અને ગજરાથી હાથને ડોલાવતા આનંદ-
પૂર્વક પોતપોતાને સ્થાને પહોંચ્યા.

નૂતન વર્ષાભિનંદન.

બાલયુવાને વૃદ્ધજનોસહ ચિત્તમાં નિત્યે ઘ્રાણે છે,
દિનમણિ સરખાં દર્શ આપનાં દુઃખટાળણ દેખાણે છે;
મકવાળા કુલના મંડનમણિ દ્વિજ સુરભિના દુઃખ હરી,
નવિન વરષમાં અમર નવિન સુખ અનુભવજો આનંદ ધરી.
તરુતનશીન થયા પછી તુર્તજ વરુત વુલંદ ગણાયા છો,
જનપતિના મંડલમાં જાહિર પ્રશંસનીય જણાયા છો;
ચન્દ્રવદનથી સુધા વચનના ઝરણ સદા સુખભરણ ઝરી,
નવિન વરષમાં અમર નવિન સુખ અનુભવજો આનંદ ધરી.
પ્રજાપાલ વૃત્ત પાલનાર છો ટાલનાર છો સઘલા તંત,
ગાલનાર છો દિન ગમ્મતમાં खरी હૃદયમાં રાખી ઁત;
વિસ્તાર્યો યશ દિગન્તસુધી વિજય લક્ષ્મીને વીર વરી,
નવિન વરષમાં અમર નવિન સુખ અનુભવજો આનંદ ધરી.
માઢી માફક રાજ્યવાગને શાળા નિત્ય સુધારો છો,
પાઢી કુલતું બિરદ પ્રતાપી ઠીક હૃદયને ઠારો છો;
શૂલ ડપાવી શઠના ડરમાં નીચોને નિર્મૂલ કરી,
નવિન વરષમાં અમર નવિન સુખ અનુભવજો આનંદ ધરી.
વક્રપુરીના શક્ર સલુળા, પૃથ્વીમાં પંકાયા છો,
સુખવૈભવથી આ દુનિયામાં ઇન્દ્રતુલ્ય અંકાયા છો;

જે છલ કપટ કરે તેના તન ઉપર ફેરવી તીવ્ર છરી,
 નવીન વરષમાં અમર નવિન સુખ અનુભવજો આનંદ ધરી.
 ઉત્તમ કૃતિથી આપ થયા છો કેશવની કરુણાના પાત્ર,
 ઇચ્છે છે શુભ સદા આપનું પૂર્ણપ્રેમથી પ્રાણી માત્ર;
 દયા દાન આદિમાં દાખવી વિવિધ વીરતા ફરી ફરી,
 નવિન વરષમાં અમર નવિન સુખ અનુભવજો આનંદ ધરી.
 વંદનીય કૃત્યો કરનારાં પુષ્પકુંવરવા પટરાણી,
 અહનિશ શ્રી યુવરાજ પ્રતાપની વિનોદદાયક છે વાણી;
 કવિ કોવિદનાં કષ્ટ નષ્ટ કરીં મીતિ ભ્રષ્ટને હૃદયભરી,
 નવિન વરષમાં અમર નવિન સુખ અનુભવજો આનંદ ધરી.
 પ્રતિદિન પ્રૌઢ સુપ્રીતિ પ્રજાની મહદ નીતિથી મેઢવી છે,
 કવિ નથુરામ વઢી રૈયપતને કલિત રીતિથી કેઢવી છે;
 નિત્ય આપનો પ્રતાપ નિરખી અસ્ત પામજો અખિલ અરિ;
 નવિન વરષમાં અમર નવિન સુખ અનુભવજો આનંદ ધરી.

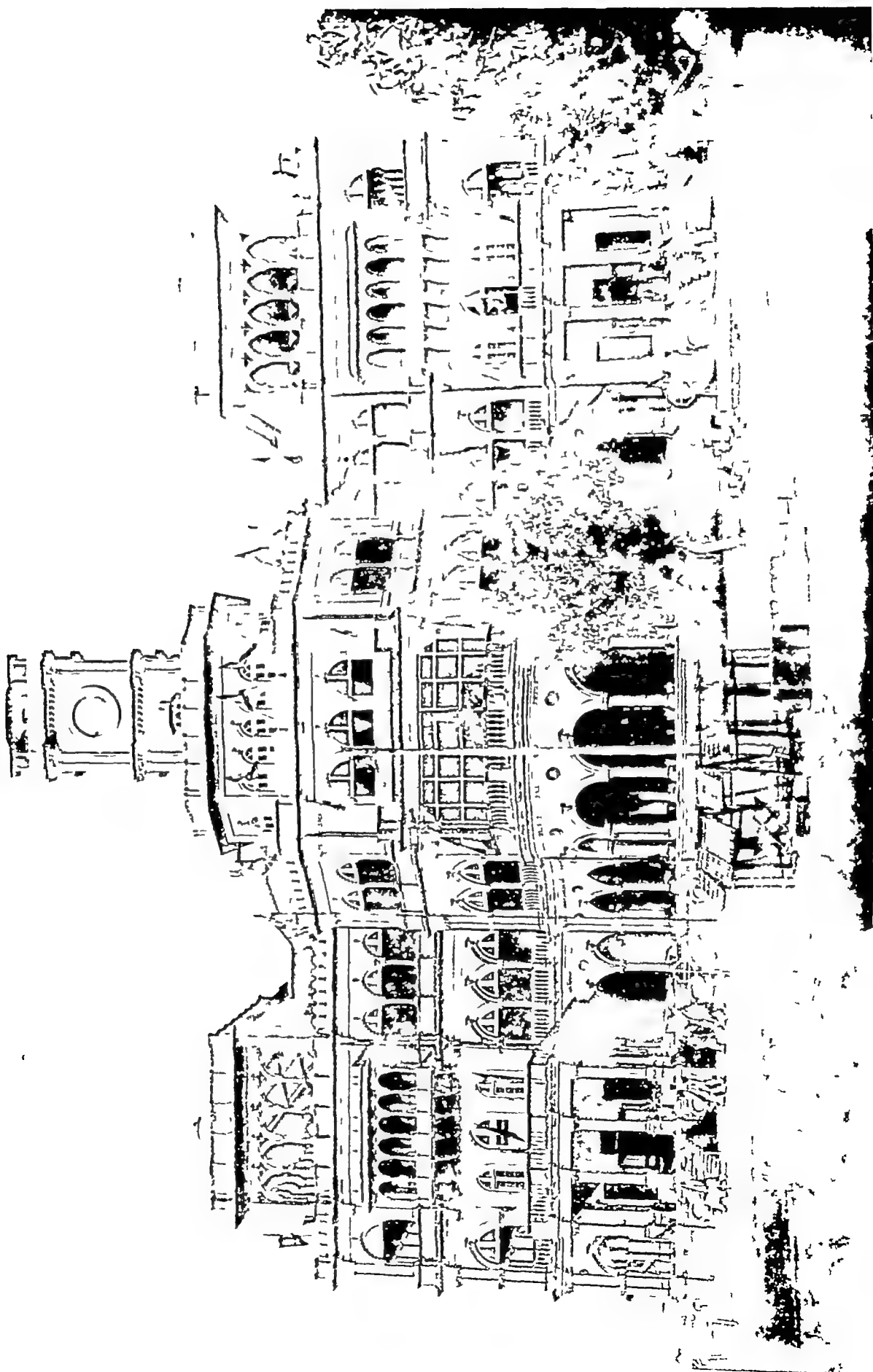
સાલગિરા.

આજે અમિત આનંદપ્રદ એકાદશી અભિરામ છે,
 ગુરુ સુખભરણ ગુરુવાર ગરવો, સ્નેહીને સુખધામ છે;
 વઢિ પોષ માસ પવિત્ર ભાસે ચારુતા નભચન્દ્રની;
 સુખરૂપ સાલગિરા વિરાજે શ્રી અમર નરઇન્દ્રની.
 વિશ્વે વિશેષ વિનોદમય આ વક્રપુર વરતાય છે,
 આશીર્વચન ઉચ્ચારતા કવિકોવિદો ગુણ ગાય છે;
 દીપે વિજય દેનાર વાણી વિપ્રકેરા વૃન્દની,
 સુખરૂપ સાલગિરા વિરાજે શ્રી અમર નરઇન્દ્રની.

આનંદદાયક આજનો ઉત્સવ મહદ ઊર ધારી આ,

परिजन सहित सहु स्नेहीओ अति प्रेम धारी पधारीआ;
 पुरजन प्रबल उत्साहथी संतुष्ट बनि साचे मने,
 आशीश अगणित अरपतां झलराणमणिगुणगेहने.
 मर्मज्ञ महिपति धर्मना धींगी ध्वजा कर्मां धरी,
 हरी हानिओ हितुजनतणी भंडार शुभ यशना भरी;
 करी अवन उत्तमनुं अहर्निश दुष्टना दलने दहो,
 ध्रुवसम सदा धरणीपरें श्रीअमरनृप अविचल रहो.
 बनी मुकुटमणि महिपालना मखवान अति अभिरामजो,
 प्रतिदिन प्रतापकुमार सहित अपार आयुष पामजो;
 आशीश नवल नथुरामकेरी लक्षविधि वैभव लहो,
 ध्रुवसम सदा धरणीपरें श्रीअमरनृप अविचल रहो.

मान महान महानथी मेळवी अग्रणी उत्तममां बनी राजो,
 वारण वैरीमहीं बनी व्याघ्रगुणीनृप गाढ ध्वनि करी गाजो;
 नेह धरी नथुराम कहे भल भूपति मंडलमां अति भावो,
 सालगिरा सुखरूप अनंत वडे विभवे अमरेश वितावो.
 प्रेम-पौयूष प्रजाजनने पृथिवीपर पाइ करो अजरामर,
 आप बनी अमरेश अहोनिश उत्तम राज करो अम उपर;
 श्रीयुवराज जयंत समेत लीयो नथुराम कहे शुभ ल्हावो,
 सालगिरा सुखरूप अनंत वडे विभवे अमरेश वितावो.
 वासवतुल्य विहार करी जगवी जगमां जबरा जयकारो,
 भाव धरी उर भूसुरना सुखदायक आशीरवाद स्वीकारो;
 प्रेम करी परमारथथी नथुराम कहे क्षितिमां यश छावो,
 सालगिरा सुखरूप अनंत वडे विभवे अमरेश वितावो.

છે ન અરિ હજી આ અવનિમહીં ઉદ્ભવ ના અરિનો ફરી થાશે,
 શ્રીફલરાણ અજાતઅરિ કહી આપતણા ગુણીઓ ગુણ ગાશે;
 કોડ ધરી નથુરામ કહે વહુ વાઘ સદા જયનાં વગડાવો,
 સાલગિરા સુખરૂપ અનંત વડે વિભવે અમરેશ વિતાવો.
 યાગ કરો અનુરાગ ધરી વડભાગ સદા સુરવૃન્દ રાંઝાવો,
 હર્ષ ધરી ઘૂત હોમો અપાર સુગંધ સહુ જગમાં સરસાવો;
 કીરતિગંગ પ્રીતે પ્રકટી નથુરામ કહે હિતુને ન્હવરાવો,
 સાલગિરા સુખરૂપ અનંત વડે વિભવે અમરેશ વિતાવો.
 રાજી રહો રસવંત હમેશ સુરાજિ રસિકની આગલ રાખી,
 શક્તિ સદાય સહાય કરે પરિપૂરણ અમૃત દૃષ્ટિથી દાખી;
 આશિષ એ નથુરામતણી મુદમંગલની નિત્ય ધૂમ મચાવો,
 સાલગિરા સુખરૂપ અનંત વડે વિભવે અમરેશ વિતાવો.

થોડા દિવસ પછી મયૂરભંજ સ્ટેટના માનીતા મિજમાનો રવાના થયા અને આપશ્રીએ કુંવરીબાના લગ્નની તૈયારીઓ કરાવવા માંડી; વરાતને તેમજ અન્ય રાજ્યોના પરોણાઓને ઉતારા આપવા માટે સ્ટેટનાં સમગ્ર મકાનોને દુરસ્ત કરાવી મ્હોટા વગીચાવાળા બંગલામાં કેટલોએક ભાગ વધારવામાં આવ્યો, અને અમરવિલાસ સામે તૈયાર કરાવેલી મ્હોટી મહેલાતનું તા. ૨-૧૨-૧૯૧૬ ના રોજ વિધિપુરઃ સર વાસ્તુ કરાવી તેને મહારાજા જામશ્રી રણજીતસિંહજી વહાદુર સાથેની મિત્રતાને યાવચ્છંદ્રદિવાકર યાદ રાખવા खातर “ રણજીતવિલાસ ” એવું નામ આપવામાં આવ્યું; અને તેની વાજુના બંગલામાં પણ સારો સુધારો વધારો કરી તેને “ રંગારમ્ભવન ” એવું નામ આપ્યું.

તા. ૧૨-૧૨-૧૬ ના રોજ આપશ્રીએ મ્હોટી ધામધૂમની સાથે દી. યુવરાજ કુમારશ્રી પ્રતાપસિંહજીને વિદ્યાભ્યાસ કરવા માટે રાજકોટ રાજકુમાર કૉલેજમાં દાખલ કર્યા. કુશાગ્ર બુદ્ધિવાળા કુમારશ્રીએ ગુજરાતી ભાષાનું જોડતું જ્ઞાન પ્રથમથીજ મેલવેલું હોવાથી રાજભાષા કે જેનું શિક્ષણ આજકાલ વહુજ જરૂરનું છે તે મેલવવા અહીંથી રાજકોટ પધારવા વચ્ચે લેણપણ નિરુત્સાહ પ્રદર્શિત કર્યો નહિ; નહિતો એટલી ન્હાની ઉમ્મરે ગૃહસ્થનાં બાલકો પણ માતા-પિતાથી દૂર રહી ન શકે તો પછી રાજકુમારો તો શી રીતેજ રહે, પરંતુ “ સિંહનાં બાલક પણ સિંહજ હોય છે ” એ ન્યાયે ક્ષાત્રકુમારો વિદ્યા જેવો ઉત્તમસ્વજાનો મેલવવા માતાપિતાના વિયો-

गथी विह्वल बनेज नहि, दिवसे दिवसे कुमारश्री अभ्यासमां आगळ वधवा लाग्या अने आशा छे के हजुपण तेओ उत्तम प्रकारनुं ज्ञान प्राप्त करी आपश्रीनी माफक वृद्धि तेमज वळमां सर्वोत्कृष्टवनी दीर्घायु भोगववा समर्थ थाय एवी परमकृपालु परमात्मा प्रत्ये मारी सतत प्रार्थनाछे.

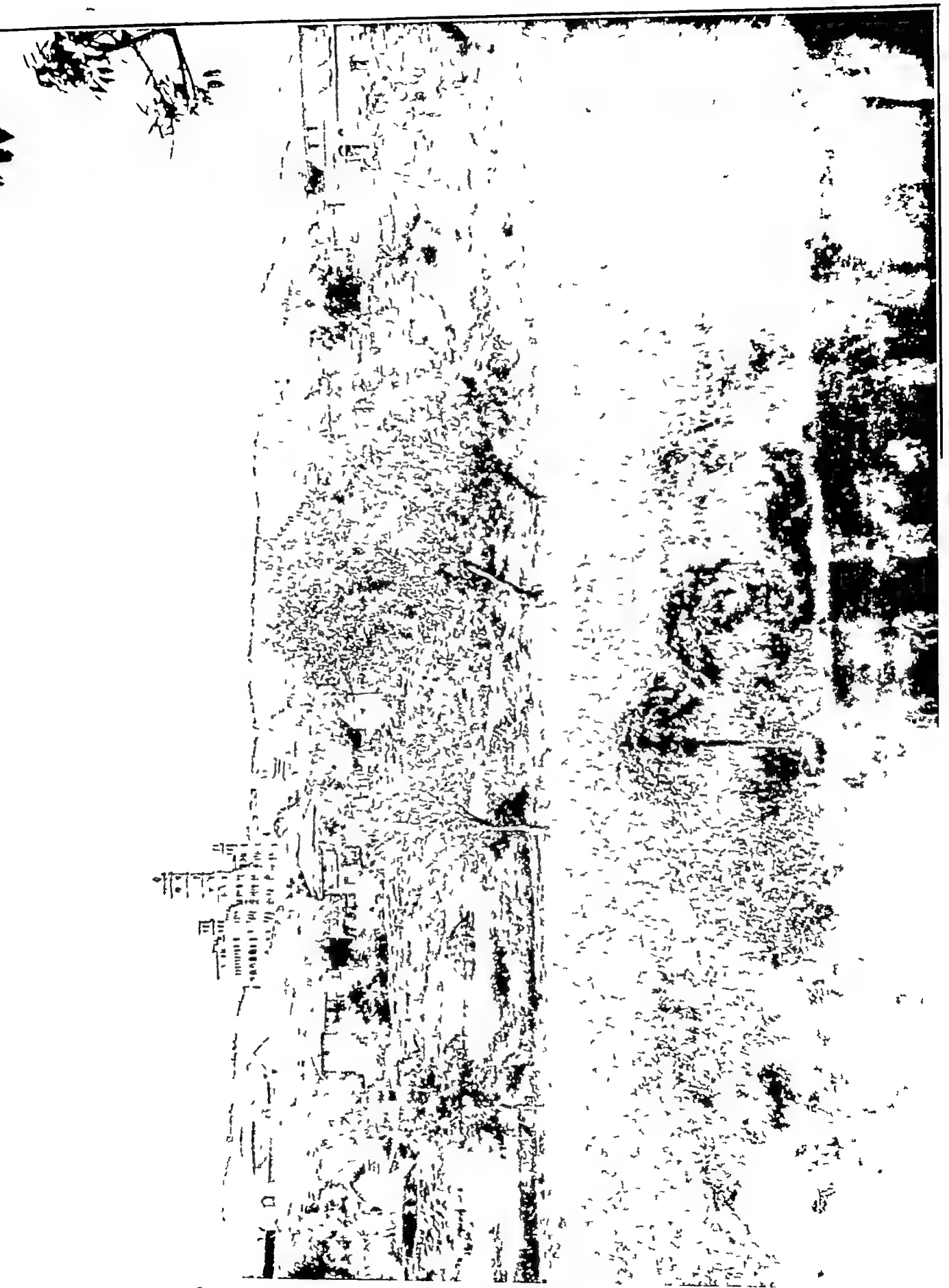
सने १९१७ ना माहे जान्युआरीनी ता. २७ मीए दी. कुंवरीश्री तख्तकुंवरवासाहेवनां लग्ननो दिवस निश्चित करेलो होवाथी मयूरभंज स्टेटना नामदार महाराजा पूर्णचन्द्रभंजदेवजी म्होटी वरातसहित हथेवाले परणवा पधार्या, उक्त दिवसे वांकानेर नोवत, नगरां, शरणाड, तथा वॅन्डना मधुर अवाजपूर्वक महिलाओना मांगलिक गीतथी गाजी रहुं हतुं, वरातने म्होटा बगीचावाळा बंगलामां उतारो आपवामां आव्यो अने खानपान वगेरेना उत्तम प्रबंधथी इष्टजनो अत्यंत संतुष्ट थया. रात्रीए विधिपुरः सर लग्नक्रिया करवामां आवी, आपश्रीनी कारकीर्दीमां उक्त लग्न प्रथमनुं होवाथी याचको वगेरेने सारी रीते संतोषवामां आव्या, आकाशमां मेघराजे अने भूमिपर आपे दाननी एवी तो रेलमछेल करी मुकी के ए वखते गान्ति अने आनंद सिवाय बीजुं कंइपण जोवामां आव्युं नहि. ध्रांगध्राना नामदार महाराजा राजसाहेव श्री घनश्यामसिंहजी बहादुर, राजकोटना नामदार टाकोरसाहेव श्री लाखाजीराज बहादुर, बढवाण तथा लाठीना नामदार टाकोर साहेवो, पोरवंदरना नामदार महाराणा श्री नटवरसिंहजी साहेव बहादुर, शायपुरामेवाडना श्रीमान महाराज कुमार श्री उमेठसिंहजी साहेव, वळाना युवरानश्री गंभीरसिंहजी, गोंडलना युवराजश्री भोजराजजी तथा तेमनां राणीसाहेव अने ए उपरांत एजन्सीना न्हाना म्होटा अमलदारोए दी. कुंवरीसाहेवना लग्न प्रसंगे वांकानेर पधारी शोभामां वृद्धि करी; जेनुं विस्तारपूर्वक वर्णन निम्न लिखित “श्री तख्तकुंवरी विवाहवर्णन” काव्यमां में प्रसिद्ध करेलुं छे.

दोहा.

प्रथम बंदुं गुरु प्रानके, पदपंकज सुखरूप;
फिरि बंदों कर जोरिके, इश्वर चरन अनूप.

छप्पय.

पितुकुल परम पवित्र, देव झलराना दाता;
मातुल शूर शिशोद, पुहुमी पटपर प्रख्याता.
जनक अमर अवतंस, अमर नरपाल अनूपम,
गुलाबकुंवरी मात शुद्ध सती सावित्री सम;
ऐसें तख्तकुमारीके, वर विवाहकी रसभरी,
करै काव्य नथुराम कवि, स्नेहसहित सारद स्मरी.

दोहा.

सवंत् त्रय ऋषि निधिशशि, माघ मास मनोहारीः
शुक्लपक्ष पंचमी शनी, परिनय तख्तकुमारी.

सवैया.

उत्तम ओसरके सुवलाहक, पूरवकी दिशि जोरसों जागे,
मंगल गीतकी गर्जनसों, बढते प्रतिद्योस रहै रस पागे;
पंडित बंदि भयूर पपीहकों, अर्पन हेत सैंवें मुख मागे,
बक्रपुरीमें बडे नथुराम वो नेहके बुंदसों वर्षन लागे.

कवित्त.

आज बक्रपुरमें अनोखी छवि छाव रही,
गाव रही गोरी गीत मिलकैं मृदंगसों.
कवि नथुराम कहै पूर्ण मुद पाव रही,
हिय हुलसाव रही स्नेहिनके संगसों;
अधिक अन्हाव रही स्नेह सरसीके मध्य,
तख्तकुंवरीके परिनयके प्रसंगसों;
मंगल जताव रही धीर तजि धाव रही,
व्हाव रही चारु नित उरके उमंगसों.

अवीर गुलाल और रोरीकी करोरी बिधि,
घूम रही गहरी घटायें आज घर घर;
कवि नथुराम कहे भावसों भिजावे तन,
सेवती गुलावके सुगंधी जल भर भर;
अमर नरेश भोंन उत्सव विवाहहुको,
इन्द्रधनु रूपकों रँगोली रही धर धर;
आज बक्रपुरमें वसंत विच पावस है,
विप्र केकी आशिश दे उंचै हाथ कर कर.

सवैया.

चांदनिसी चमकी रहि है अति, कान्ति कलित दिवार दरौकी,
स्यों नथुराम सुराहनमें, भइ भीर सुवाहन और नरौकी;
नम्र समग्र निनादित नौतम, जाचक जुथ्य रहै मग रौकी,
षारी रहै गुनि तख्तकुमारीको वक्रपुरीमें विवाह विलोकी.

कवित्त.

कंचन कलसदुसों मंडित मनोहर है,
पंडित प्रशंसा करै कहांलों सुकाव्य कर;
कवि नथुराम कहै निधिको निवास जहां,
समृद्धि सुरेशकी भरी है अति भावभर;
जयके जहाज और नयके निवास रूप,
बैठें रावराने जामें आसन उत्तंग पर;
अमर नरेशके रसीले राजभोंन राजै,
अधिकाधिक पायके विवाहको प्रसंग वर.

कवित्त.

मधुर मृदंग बाजै सरस सरंगी बाजै,
चारु चंग बाजै बाजै अमित उपंग आज;
कवि नथुराम कहै कलित कवालों गाजै
गाढ गुनि लोगनकी कर स्वरसंग आज,
सुभग श्रंगार सजी नर्तकी अनंत नाचै,
राचै रावराने देखी अभिनय अंग आज,
गानकी घटायें गेरी तानकी छटायें छाजै,
तख्तकुंवरीके परिनयको प्रसंग आज.

सवैया.

तख्तकुमारीहुको लगनोत्सव दिव्य खुबी दुनिमें दरसावत,
भावत खूब भलैजनकों, नथुराम सदा हितुकों हरसावत;

लावत लाभ करोरबिधि असरेशहुको छितिमें यश छावत,
गावत श्री झलरानहुके गुन मंगल मोद सहान मचावत.

कवित्त.

पूरन प्रमोदसों तमाम परिचारिकायें
सहित श्रंगार देखों विविध बिलासभर;
कवि नथुराम हरवस्तु हितु लोग देखों,
अंबर अमोल धर सुंदर सुवासभर;
तख्तकुंवरी के परिनयको प्रसंग पाय,
अमर नृपाल देखों हृदय हुलासभर;
आयनेकी आवसों अनंत आफताव जैसें
देखों भव्य राजभोग परम प्रकाशभर
रोशनीकी राजी वडै जोरसों विराजी रही,
पाजी तमपुंजकों प्रजारी धूरिमें धरन;
कवि नथुराम छुपिजात छपाधीश जरा,
मुखकों वताय पाय अधिक अनादरन;
अमर निवास पास जाहिर जरैइ रहै,
विद्युत् चिराग परिपूरन प्रभाभरन;
तख्तकुंवरीको वक्रपुरमें विवाह आज,
देखिवेकों आये मानो निशिमें दिवाकरन.
मोतिनकी झालरैं झझुमी है जलूस भरी,
जाहिर जरीके परदेसों छवि छावत है;
कवि नथुराम हांडी झूमर अनंत बिधि,
फव्यो फरनीचरसों मन ललचावत है;
तख्तकुंवरीको लग्न मंडप ललित अति,
गौरव भयों है जहां गोरी गीत गावत है;

सीसेको समस्त काम टयो ठाम ठाम यातैं,
एक कै अनेक प्रतिविंबन बतावत है.

पूरव बंगालतैं अपूरव उर्मग भर,
चलै कच्छवाहे ज्यों घटायें चले घनकी;
कवि नथुराम रंग वेरँगी वसन वारी,
शोभत है श्रेनी संग शूरे सुभटनकी;
बंदिनके वृन्द बडे विरद उचारै याकी,
रचना बनी है मोर चातकीरवनकी;
इन्द्रकी बरात जैसी आवत उमड आज,
सुंदर बरात रामचन्द्रके सुवनकी.

इत है बराती उत पुष्प भाति भाति खिलै,
अग्रणी श्रीदाम इत उत रतिकंत है.
कवि नथुराम इत विध विध वाद्य बजै,
उतं मधु मालिकाकै रव रसवंत है.
इत अगवानी करे अमर सहित सैन
उत कीर कोकिलाको लश्कर लसंत है;
इत देव असी पूर्णचन्द्रसिंह दुलहा है,
उत बनबाटिकामें बनरा वसंत है.

सवैया.

बक्रपुरी बडभाग बनी, अनुराग भरे हिय खूब हुलासत,
नेह बडे नथुराम निरन्तर अन्तर बाहिरके तम नासत;
तारे समान तमाम बरातिन भव्य प्रभाभर वामधि भासत,
आजे अपूरव आनंद है तिथि पंचमी पूरनचन्द्र प्रकासत.
बारीपदा अरु बक्रपुरी, गिनवे लगे एकसी सज्जन सुंदर,
अंतर अल्प लखात नहि, दिशि पूरव पच्छिमके उर अंदर

जैसे मिले हरि ओ हर हेतसों, जैसे मिले कैलासरु मंदर,
तैसे मिले नथुराम कहे झलरान कुशावह स्नेहसमंदर—
खानकी पनकी मान महानकी रोज निहारी सरासर राहत;
त्यो नथुराम निहारी कै नौतम, श्री अमरेशकी चोगुनि चाहत;
मोजमजा मिजमानी बिलोकी कै, आनंदसागरमें अबगाहत;
बारीपदाकों बिसारी वरातिन, वक्रपुरीकों समस्त सराहत.

हीरे कै हजारो आभरनसों अलंकृत है,
मोतिनकी मालायें अनंत प्रभाधारी धर;
वसन जरीके निके अंग अंम ओपत है,
स्वर्गें सुमननकी धरी सुगंध वारी वर.
कवि नथुराम बडभाग आवै व्याहवेकों,
रामचन्द्र सुवन सुगजकी सवारी कर;
उपमा अनोठी अबिलोक बैठें आवतहै,
उदे भयो पूर्णचन्द्र मानो घटाकारीपर.
सोंहर सिंघाये लग्नमंडपमें स्नेहधर,
वरसनमानसों वराती बैठें पोरी आय;
कवि नथुराम उभे पच्छकै अमौले गुन,
गायवेकों लागी उभे पच्छनकी गोरी आय;
झोरी ले गुलालकी कुमारिकायें भोरी भोरी,
डारी बे कों लागै बार बार दोरी दोरी आय,
जनकपुरी सी जमावट भरी जोरदार,
व्याहवेकों बैठे जब अमर किशोरी आय.
पूज्य भावनासों वर विनय चढाय कर,
मानसों बुलाये रामचन्द्रजुके नन्दकों;

कवि नथुराम कहै वक्रपुर शक्र आप,
 सह युवराज धर आनंद अमंदकों;
 विप्रन के वृन्द और सूरज अगनि हुको,
 साखि राखि सहित समस्तश्रुति छन्दकों,
 चांदनीसैं तख्तकुंवरीकों वर वख्त पाय,
 अर्पि देत अमर नृपाल पूर्नचन्दकों.
 साजी साजी श्रेष्ठ गजराज अरुवाजी दिये,
 अर्पनकी स्वर्न साजी सुरभिनकी आवसव;
 कवि नथुराम कोटि कंचनके आभूषन,
 हीरा लाल पन्ना मुक्तामनिसों जरावसव;
 वस्त्र शस्त्र दासी दास बाहन विविध जाती,
 दिये अमरेशने बढाय चित्तचाव सब;
 सुज्ञताइ श्रेष्ठताइ मुख मधि मिष्टताइ,
 तख्तकुंवरीकों अर्पे एते असवाव सब.

दोहा.

मात पिता मन है मुदित, द्वयकर धरीके शीश;
 वर कन्याकों दे विविध, शुध उरसों आशीष.

सवैया.

विघ्न विदाकर संपति पाकर, चाहसों स्नेहिनके चित्त चोरी,
 नित्य रहो नथुराम सुखी वसुधा तलके सुविनोद बटोरी;
 पाय विजै पुहुमीपर पूरन, मान विपच्छनकै सब मोरी;
 रोज रसैं भरीओ सुयशैं भरी, जीवो जुगोजुग सुंदर जोरी

दोहा.

पूर्णचन्द्र अरु अमरके, अखिल कुटुंबकों ईश;
 प्रेम छेम अरु हेमकी, बढी करो बकसीस.

ता. २८-२-१७ ना रोज मुख्य कारभारी राव बहादुर नाथाभाइ अविचलदास देसाइए पोतानो चार्ज छोडतां आपश्रीए एक म्होटो दरवार भरी तेमनी सेवानी कदर वृक्षी अने उक्त पद उपर ए वखतना डेप्युटी कारभारी श्रीयुत देवशंकर जयकृष्ण ढवेने नियत कर्या तेमज तेमने राजरीति प्रमाणे पोशाक आप्यो.

सने १९१८ नी शरुआतमां नामदार ब्रीटीश सरकार तरफथी युद्धभूमिमां वजावेली ड्युटी बदल आपश्रुते महान मानसूचक “ऑनररी केप्टन” नो हुद्दो तथा अंगत वे तोपोनुं मान बधारी एकंदर अग्यार तोपनुं मान आपवामां आव्युं; तेमज कुमारश्री शिवसिंहजी के जेओ युद्धमां आपश्रीनी साथे पधर्या हता तेओने “ऑनररी सेकन्ड लेफ्टेनन्ट” नो हुद्दो बक्षवामां आव्यो, डॉक्टर गजानन झीणाभाइ माहीमतुरा एल, आर, सी, पीने पण “ऑनररी सेकन्ड लेफ्टेनन्ट” नो हुद्दो अने खवास चकु ने “नायक” ना हुद्दाथी निवा-जवामां आव्या. पोताना महाराजाने आ रीतनुं उत्तम मान मळतां अत्यंत प्रसन्न थएली प्रजाए चार दिवसो उत्सवनी माफक उजव्या, पहेले दिवसे मानवंता नामदार वामा साहेब तरफथी श्री “रणजीत विलास” पेलेसमां चापाटीं आपवामां आवी, तेमां पुरुष वर्ग तथा स्त्रीवर्ग माटे भिन्न भिन्न गोठवण करवामां आवी हती, एज रीते बीजे दिवसे पण मानवंता मुळीवा साहेब तरफथी, बीजे दिवसे अमलदारो तरफथी अने चोथे दिवसे महाजन तरफथी चापाटींना मेलावडाओ करवामां आव्या; तेमां आपश्रीए प्रजावर्गनी साथे खानपानमां भाग लइ राजाप्रजा वच्चेना गाढ प्रेमनुं प्रतिपादन करी आप्युं. दरेक मेलावडामां उत्तम प्रकारनां खानपान अने गानताननी योजना करवामां आवी हती.

ता. २२-१-१८ वि. सं. १९७४ ना पोप शुदि ११ मंगलवारे आपश्रीना वर्षगांठ महोत्सव प्रसंगे नामदार सरकार तरफथी मळेला माननी खुशालीमां आपश्रीए ब्राह्मणवेरो (ब्राह्मण पासेथी लेवातो कर), तेमज खेडूतो पासेथी वाडी उपर लेवातो आवननोकर कायमने माटे माफ कर्यो, पांजरापोळमां सारी रकमनुं घास आपवा फरमाव्युं, केटलाएक निमकहलाल नोकरोना पगारमां बधारी कर्यो अने मोंगवारी सबब न्हाना पगारवाळाओने पण अकेक रुपिओ बधारी आपवा फरमान कर्युं, त्यारवाद सर्व सभासदोने साकर वहेंचवामां आवी ए प्रसंगना आनंदमां भाग लेवा राजकोटना नेक नामदार ठाकोर साहेबश्री लारवा-जीराज बहादुर तथा वेळाना युवराज कुमारश्री गंभीरसिंहजी वगेरे पधर्या हता. अने में निम्नलिखित कवितामां आशीर्वाद आप्यो हतो.

सालगिरा.

कवित.

वंस हरपालके में जाके हर पालक है,

असो नरपालक विराजे बंकपुरको ॥

कवि नथुराम जाको श्रेय करिवेके काज,

रहतहै अज आदि समुदाय सुरको ॥

कंससें कुटिलपें कन्हैयासो कलानिधान,

धीरवर धरपें धरैया धर्मधुरको ॥

राज अमरेशकी जयंतिको प्रसंग पाइ,

कोन विध आनंद बताऊं आज उरको ॥

पोष महा निरदोष अरु, दिन पावन पूर्ण इकादशीको है;

आनंदमें नथुराम सरूप, रमाधव उद्भव अष्टमीको है;

बंकपुरीमें चहेवसिवो सुर, तो फिर क्यों मनुजात न मोहे;

दीपक उत्सवीतें दुगुनी यह, सालगिरा अमरेशकी सोहे.

प्रीतसों पधारि यह मांगलिक ओसरपें,

लाखाजी महीपने विनोदकों बढायो है ॥

कवि नथुराम भेट मंगलकी देवे काज,

मंगलको योग देवने ही दिखलायों है ॥

मंगल प्रभातमें प्रसारिकें सुवर्नकर,

भासमान आसमानमें प्रकाश पायो है ॥

सालगिरा उत्सवपें स्नेहीके समाज मध्य,

राज अमरेश सुरपतिसो सुहायो है.

मंगलसूचक राजके राहपें, रंग दुरंगीध्वजा फहरानी;

मंगल धाम लसे नथुराम, सुमंगल याम धरि ठहरानी;

डोलतहै पुरवासी विनोदमें, बोलत कोविदमंगल बानी;

श्री अमरेशकी सालगिरा सबभांति विराजत मंगलसानी.

युरोपिय युद्धमें विशुद्ध छत्र पनवारे,

अमर सिधारे उत्साह उर आनेकें ॥

कवि नथुराम पद केष्टनको ऑनररी,
दियो ज्योर्ज पंचमने कदर पिछानिकें ॥
अबके बरस वह मान कियो कायम त्यों,
बिनयके नन्दनको बिनय बखानिकें ॥
बक्रपुरके लिये दरजा देखि अवलको,
जावें बलिहारी हम राज उदे जानिको ॥

मंडन भूपतिमंडलके, जयपाओ सदानयसिंह दुलारे;
छाओ महा सुखसंपदसों, नथुराम प्रजाजनके अति प्यारे;
गाओ भली गुनगार्थें निरंतर, श्रीमखवानहुकी गुनी सारे;
दिव्य दुनीके दिवाकरसे चिरजीव रहो अमरेश हमारे ॥

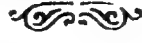
दोहा.

कुलपरिपाटीके उचित, काटि प्रजाके क्लेश;
धरनीपें ध्रुवसे रहो, अचल राज अमरेश.

સંગીતશાસ્ત્રી ગણપતરાવ ગોપાલરાવ વરવે કૃત

વિવિધવિષયક ગ્રંથ.

નામ	કિંમત.
૧ યોગદિવાકર.	રૂ. ૩
૧ નાદલહરી.	રૂ. ૧
૩ શ્રુતિસ્વર સિદ્ધાન્ત.	રૂ. ૧
૪ સંગિતની મહત્તા	રૂ. ૦
૫ ગાયનવાદન પાઠમાળા.	રૂ. ૬
૬ નવસંહિતા. (સસ્તા સાહિત્ય માટે)	રૂ. ૧
૭ લલિતગીત વિનોદિની.	રૂ. ૧
૮ સુરતરંગિણી.	રૂ. ૧
૯ ગીતલહરી.	રૂ. ૧
૧૦ સ્ત્રીગીતાવલી.	રૂ. ૦
(થાય છે)	
૧૧ ગાયનશાસ્ત્ર પ્રવેશિકા.	
૧૨ સ્વર રાગ તરંગિણી.	
૧૩ રાગ સિદ્ધાન્ત કેસરી.	
૧૪ હિંદુસ્થાની સંગીતની સુધારણા અને ઉન્નતિની વિચારણા.	
૧૫ સંગીતામૃત.	
૧૬ વિજ્ઞાન મકરંદ.	
૧૭ વિશ્વ ચમત્કાર.	
૧૮ શ્રી ગીતાયોગ ગાન કે શ્રીગીતા રહસ્ય રંજની.	
૧૯ જીવ બ્રહ્મ મીમાંસા.	
(લખેલાં તૈયાર છે)	
૨૦ સમાધિ સ્વરૂપ.	

નામ.
૨૧ નૈસર્ગિક ધર્મસ્વરૂપ.
૨૨ અર્વાચીન સુધારણા અને અધોગતિ.
૨૩ ગાયનવાદન પાઠમાળા પુસ્તક ૨.
૨૪ ઐકાર પટ અથવા નાદબ્રહ્મ ચક્ર. ગુજરાતી પત્રદ્વારા પ્રકાશિત.
૨૫ નજરે જોણું જાપાન.
૨૬ કલિકાલ અને મહાભારત.
૨૭ ભારતવર્ષિય સંગીત શાસ્ત્રના ગ્રંથો.
૨૮ ચીનનો પ્રવાસ. ગુજરાત શાળાપત્ર દ્વારા પ્રકાશિત.
૨૯ જગતની ભિન્ન ભિન્ન ભાષા.
૩૦ રંગ વિષે પાઠ.
૩૧ સ્વરતા તારા. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઈટી દ્વારા પ્રકાશિત.
૩૨ સંગીતના સપ્તસ્વર.
૩૩ હિંદની સ્વનિજ સંપત્તિ.
૩૪ અનાદિ કાલથી ચાલતી આવેલી પ્રાણિજ સૃષ્ટિ.

ગાયન વાદન કલા અને શાસ્ત્રનું શરૂઆતના અભ્યાસીઓને શિક્ષકની
સહાયતા વિના સાચું શિક્ષણ આપી શકે એવું હિંદુસ્થાનની
કોઈ પણ ભાષામાં પ્રથમથીજ રચાઈ પુસ્તક.

કિંમત
રૂ. ૬-૦-૦

ગાયન વાદન પાઠમાલા.

પોસ્ટેજ.
રૂ. ૦-૬-૦

મોટા કડનાં ૮૦૦ પાનાં, ૪૦૦ ગાયનો નોટેશન સાથે, ૭૬ કવિઓનાં કાવ્યો
૨૦૦ રાહો, ૧૫૦ રાગદારીનાં ગાયનો. વાર્જીત્રોની ગાડહો, ચિત્રો અને ૧૧ ગ્રંથો
એકજ ગ્રંથમાં.

તંબુરો, સિતાર, દિલરુવા, હારમોનિયમ, ફિડલ અને તવલા એ છ વાર્જીત્રોની
ગાડહો તેમજ—

નાદ, સ્વર, તાલ, વાદનકલા, રાગ, છંદ, વગેરે શાસ્ત્રો, યુરોપિયન સંગિતની
માહિતી, નોટેશન અને પ્રત્યક્ષ પ્રયોગો ઉપરથી આ ગ્રંથ રચવામાં આવેલો છે.

સમગ્ર ગ્રંથ શાસ્ત્રવિચાર (થીઅરી) અભ્યાસ (પ્રેક્ટીસ) અને સંગીતો (સોંગ્સ)
એ ત્રણ વિભાગમાં વહેંચી નાખી તેમાં દરેક વિષય સુવોધ રીતે સમજાવેલો છે.

૧ અક્ષર હંદગાન, ૨ માત્રા જાતિગાન, ૩ પિંગલ-ગણેશ, ૪ ગીત વિનોદ
(પોપ્યુલર સોંગ્સ), ૫ લલિતગીત વિનોદિની (સ્ત્રી વિષયક સંગીતો) અને ૬ ગુજરાતી
વાંચન માળામાંની કવિતાઓનું સંગીતલેખન એ છ ગ્રંથો આવી ગયા છે અને જેમાં લગભગ
૪૦૦ સંગીતો સરગમ, તાલ, માત્રા, વગેરે (નોટેશન સહિત આપેલાં છે, હિંદુસ્થાનની કોઈ
પણ ભાષામાં સંગીતના વ્યવહાર અભ્યાસ માટે આ એકજ સ્વર્ણ ગ્રંથ છે.

નીચેને શિરનામે લખી પુસ્તક મંગાવી લ્યો.

ગણપતરાવ ગોપાલરાવ વાલે.

(સંગીતશાસ્ત્રી)

ગાયનશાસ્ત્ર શાળા—કાલવાદેવી, મુંબઈ.

સ્વ. જામનગરના સ્વર્ગસ્થ રાજ્યકવિ ખારોટ

શ્યામજી જેસંગ કૃત પુસ્તકો.

અન્યોક્તિ વિલાસ. (હિન્દી ભાષામાં ટીકા સાથે)	કિમત. રૂ.
ચપદેશ વાવની. (ગુજરાતી ટીકા સાથે)	૧-૦-૦
વૈરાગ્ય શતક. (ગુજરાતી ટીકા સાથે)	૦-૪-૦
	૦-૮-૦

સ્વ. જામનગરના રાજ્યકવિ કેશવલાલ શ્યામજી

ખારોટ કૃત.

કેશવ કાવ્ય. ભાગ ૧	કિમત. રૂ.
...	૦-૮-૦

(આ પુસ્તકમાં શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષામાં લખાયેલ જ્ઞાન, વૈરાગ્ય તથા સામાન્ય નીતિનાં વિવિધ પ્રકારના છંદો ગજલો તેમજ રાગોમાં કાવ્યો બનાવવામાં આવ્યાં છે.)

कठिण शब्दोक्तो कोष.

अकलित—जाणी न शकाय एव.
 अर्क—सूरज, आकडानुं वृत्त.
 अंक—खोळो, निशानी, आंकडो.
 अंकोल—वृत्त विशेष.
 अगम्या—नामन करवा योग्य नहि ते.
 अगर—वृत्त विशेष, खुशबोदार पदार्थ.
 अंगस्फुरण—शरीरनुं फरकवुं.
 अर्गला—आगळीयो.
 अंगार—अंगारा, धखधखता कोयला.
 अग्निजीवी—सोनी, लुहार वगेरे कारीगरो.
 अग्निमन्थ—अरणीनुं झाड.
 अग्रज—वडिल बन्धु.
 अंगीठी—सगडी.
 अंगूर—द्राक्ष
 अचर—चलायमान न थाय ए.
 अचल—चलायमान न थाय ए, पर्वत.
 अर्चन—पूजा.
 अज—वकरो, कामदेव.
 अजकर्ण—वकराना कान.
 अजन—आजण, काळी गळीनुं झाड.
 अजन्मा—जेने जन्म धारण करवो पडतो नथी ते, रुद्र.
 अजर—वृद्धावस्था जेने प्राप्त थती नथी ते.
 अजरामर—वृद्धावस्था तथा मृत्यु रहित, परमेश्वर.
 अजा—वकरी, शाळ
 अजीर—आंगणु, चोक.
 अजेय—न जीताय तेवुं
 अटन—मुसाफरी.
 अटाट्टास्य—खडखड हसवुं ते.

अंड—शिखर, अंग.
 अंडीरक—पक्षि विशेष.
 अतशी—अळशी.
 अतिक्रमण—उल्लंघन करवुं ते.
 अतिमुक्तक—वृत्त विशेष.
 अतिरिक्त—भिन्न.
 अतीन्द्रिय—ज्ञानइन्द्रियोथी अगोचर.
 अतुल—जेनी तुलना न थाय तेवुं, घणुंज.
 अत्युल्लेख—बहु जाडा.
 अदन—खावुं.
 अद्वितीय—जेनो हरीफ कोइ नथी ए.
 अदेव—राक्षस.
 अदृश्य—देखाय नहि ते.
 अधर—नीचलो होठ, पाताल, अधम.
 अधःपुष्पी—गोजिह्वा.
 अधोगति—खराब हालत.
 अधिवासन—यज्ञ शरु कर्या पहेलां मूर्तिनी प्रतिष्ठा करवी ते.
 अधिदैव—सौथी मोटा देव.
 अधिष्ठाता—प्रमुखपदे विराजता देव.
 अधोद्वार—नीचलुं वारणुं.
 अध्यक्ष—उपरी.
 अध्यर्ध—दोढ.
 अध्याय—प्रकरण.
 अनंग—कामदेव, पंचवाण.
 अनन्य—अभिन्न.
 अनमीपणे—स्वतंत्रपणे.
 अनल—अग्नि
 अनवस्थिति—अस्थिरता, दुराचरण.

અનાદિ-જેની શરુઆતજ હોય નહિ તે.

અનાયાસે-વિના પ્રયત્ને.

અનાર-દાહમનું વૃત્ત, દાહમ.

અનિલ-પવન.

અનુકમ્પા-દયા.

અનુકીર્ણ-ફેલાણ્ણા.

અનુગ્રહ-ઉપકાર, કૃપા, મહેરવાની.

અનુજ-ન્હાનો ભાઈ, લઘુ બન્ધુ.

અનુજીવી-નોકર.

અનુદિત-ઉદય પામેલ નહિ તેવું

અનુદિન-અહર્નિશ, હમેશાં

અનુદ્વન્દ્વ-ઉપરથી નહિ ઁંચાણ્ણા.

અનુનાદ-ધ્વનિ, પદ્ધો.

અનુભૂત-અનુભવેલું.

અનુમતિ-અનુમોદન, ટેકો.

અનુરક્ત-પ્રીતિવાલું

અનુરાગ-પ્રીતિ.

અનુરૂપ-ના જેવું.

અનુલેપન-ચદનાદિ સુગંધિ શરીરે ચોપડવી તે.

અનુલોમ-વ્યવસ્થાપૂર્વક, નિયમિત.

અનુવાક-વેદનો એક ભાગ, રુગ્વેદ અથવા

યજુર્વેદ સંહિતા.

અનુષ્ઠાન-હોમ, જપ, હવન વગેરે વિધિપૂર્વક

કર્મમાં પ્રવૃત્ત થવું તે.

અનૂક-પૂર્વજન્મ, શીલ, સ્વભાવ.

અપસ્માર-વ્યાધિ વિશેષ.

અપૂપ-પૂડલા.

અપેક્ષા-આશા ઇચ્છા.

અવીર-અવીલ.

અભિનિવેશ-કૂટવું તે.

અમોઘ-કદાપિ વ્યર્થ ન જાય એવું, સફલ.

અમાનુષીય-દૈવી

અંવર-આકાશ.

અચાલ-કેશવાળી.

અર-આરો.

અરવિન્દ-કમલ.

અરિષ્ટ-અરિઠાં, અરિઠાંનું વૃત્ત, મરણચિન્હ.

અરુણ-લાલ.

અલાત-વઝતું લાકડું

અલિન્દ-ઓટલો.

અલ્પસર-તલાવડી.

અવન-રક્ષણ

અવલિ-હાર, સમુદાય.

અવ્યક્ત-સમજાય નહિ તે, વિષ્ણુ, મહાદેવ,
આત્મા.

અવશિષ્ટ-વાકો રહેલ.

અસહ્ય-સહન ન થઈ શકે તે.

અંસ-અંભો

અસૌમ્ય-દુષ્ટ પ્રકૃતિવાળો.

અસ્ખલિત-ટપકે નહિ તે

અશાનિ-વજ્ર, વીંજલી.

અસ્થિ-હાડકા.

અશ્મક-દેશ વિશેષ. દક્ષિણમાં આ દેશ છે.

અશ્વવારો-ઘોડેસ્વાર.

અશ્મંતક-આપટાનું જ્ઞાહ.

અશ્વકર્ણ-સાલનું ઝાહ, સર્જવૃત્ત.

આકર-લાણ.

આકુંચિત-ઉપરથી સંકોચાણું.

આકંદન-રડવું તે.

આસ્થાયિકા વાસ્તવિક અથવા કલ્પિત કથા.

આગમ-વેદ શ્રુતિ

આગામી-ભવિષ્યના.

આંગિક-અગ સંધંવી શરીર સંબધી

અગ્નિધ્ર-હોમ કરવાનું સ્થળ.

આગ્નેયી-અગ્નિ દિશા

આઘાત-ફટકો. ઘા.

આચ્છાદન-ઢાંકણ.
 આચ્છાદિત-ઢાંકેલું.
 આજીવિકા-નોકરી. ધંધો.
 આદર-માન.
 આદિત્ય-સૂર્યનારાયણ. ફલાદેશ કહેનાર.
 આદિક-વનમાં રહેવાવાળા.
 આઢવર-શોભા.
 આઢક-દાણા ભરવાનું માપ છે.
 આતપ-સૂર્યનો તડકો. સૂર્ય.
 આતપત્ર-છત્રી.
 આતામ્ર-ત્રાંવા જેવું લાલ.
 આતિથ્ય-મેમાનગિરી.
 આત્મજા-દીકરી.
 આત્મશ્લાઘા-પોતાના વચ્ચાણ કરવા તે.
 આન્તરિક્ષ-પૃથ્વી અને આકાશ વચ્ચેનું અદૃશ્ય.
 આદેશ-હુકમ.
 આધિપત્ય-અધિપતિપણ.
 આનક-એક જાતનો ઢોલ.
 આપ-જલ.
 આપગા-નદી.
 આપત્તિ-દુખ.
 આપદ-આપત્તિ.
 આપસ-પરસ્પર.
 આપ્તોપદેશ-સગાં સવંધીની શિખામણ.
 આપ્તજન-સગાંબહાલાં.
 આભા-તેજ. શોભા.
 આભાદાર-તેજદાર.
 આમદાની-કમાણી.
 આમત્રણ-તેડું.
 આમ્ર-આમ્રો.
 આમાશય-આમસ્થાન.
 આયામ-વિસ્તાર.
 આયુધ-હથિયાર.

આયુર્વેદ-વૈદકશાસ્ત્ર.
 આયુર્દાય-આયુષ્ય આપે એવું.
 આલય-ઘર મંદિર.
 આલાપ-અવાજ.
 આવરણ-વિઘ્ન, અડચણ.
 આવાહન-પૂજા વચ્ચે દેવને બોલાવવા તે
 આવેશ-કામ ક્રોધ વગેરેનો જુસ્સો આવવો તે
 આશય-હેતુ
 આશ્વાસન-વચનો વડે ધીરજ આપવી તે
 આશુતોષ શીઘ્ર પ્રસન્ન થાય એવા શંકર
 આસન્ન-પ્રાપ્ત
 આસક્ત-તલ્લીન
 આસ્ફોટિત-હાથ ઠોકવાથી થતો અવાજ
 આસ્ફોત-વૃક્ષ વિશેષ
 આસવ-અર્ક, મદ્ય
 આહ્વાદકારક-આનંદ આપે એવું
 અંગિત-સંજ્ઞા, ઇચ્છા, ચેષ્ટિત
 અગુર-વૃક્ષવિશેષ
 અન્દિરા-લક્ષ્મી, કમલા
 અન્દુ-ચંદ્ર, વૃક્ષવિશેષ
 અન્દ્રગોપ-ગોકળગાય
 અન્દ્રજાલ-ગારુડવિદ્યા
 અન્દ્રતરુ-અર્જુન સાદહી
 અન્દ્રધ્વજ-ભાદરવા શુદ્ધ ૧૨ ને દિવસે ચઢાવેલ
 વાવટો
 અન્ધન-લાકડાં, બલતણ
 અમ-હાથી
 અંપા-અંસ
 અષ્ટિ-યજ્ઞ, હોમ
 અક્ષણ-જોવું તે
 અક્ષુ-શેરહી
 અક્ષુરસ-શેરહીનો રસ
 અક્ષ-આગળ કહેવામાં આવેલું

उग्र-क्रोधी, विशाल
 उच्छिष्ट-एटुं, अजीतुं
 उच्छेदन-कापी नांखवुं ते
 उडुगण-तारानो समुदाय
 उत्कट-मदोन्मत्त, अहंकारी
 उत्कृष्ट-उत्तम
 उत्क्रोश-कुरर पत्नी. रडवुं ते
 उत्पल-नीलकमल
 उत्पात-धरतीकंप के उल्कापात थवाना चिह्न
 देखाय ते
 उत्तराभिमुख-उत्तर दिशा तरफ मुख राखीने
 उत्तरीय-अगवस्त्र
 उत्तुंग-घणो उंचो
 उत्सादन-नाश
 उदग्र-घणुं उंचुं, भयंकर
 उदारधी-मोटा मनवाळो
 उन्दिर-उंदर
 उद्दीपन-प्रकाश करवो ते
 उदुम्बर-उंबरो
 उद्वेग-भय, शोक
 उद्भट-उत्तम
 उद्यान-बाग, बगीचो
 उद्वाह-विवाह
 उन्नत-उंचुं
 उन्मत्त-मदमस्त, गांडो
 उन्मार्गगामी-खराब चालवाळो
 उन्मान-वजन
 उन्माद-गाडापणुं
 उन्मीलन-नेत्र के पुष्पनुं उघडवुं
 उपकरण-साधन, हथिआर
 उपचार-सेवा, पूजा, हथिआर
 उपघात-नाश, अपमान, फटको
 उपद्रव-दुःख, पीडा

उपधान-उच्छोर्पक, ओशीकुं
 उपनिषद्-वेदनो एक भाग
 उपभोग-माणवुं ते, सभोग, अंगसुख
 उपल-रेती, कांकरा, वरफना टुकडा
 उपलब्धि-प्राप्ति, मेळववुं ते
 उपस्थ-शिष्ट, जननेन्द्रिय
 उपस्कर-साधन
 उपादान-हेतु
 उपान्त-छेडो
 उपासना-पूजा, सेवा
 उमापति-शंकर
 उलूखल-खाडणीयो, खांडणी
 उशीर-वाळो
 उष्ट्र-उट
 उष्मा-गरमी
 ऊर्ण-उननां
 ऋचा-ऋग्वेदना मंत्रो
 ऋण-देणु
 ऋतुराज-वसंत
 ऋजुत्व-सरलता
 एकभुक्त-एक टंक भोजन करनार
 एकाग्रचित्त-एक विषयमां जेनुं चित्त चोंटयुं
 होय ते
 एडकप्रस्त-मेंढो ग्रहण करेलो होय ते
 एव-कलंक
 एरंड-एरडानुं झाड
 ऐश्वर्य-प्रताप, प्रभुता, इश्वरनी शक्ति
 ऐश्वर्यवान् समृद्धिवाळो, प्रतापी
 ओज-तेज, प्रकाश
 औषधिओ-दवाओ
 कंक पक्षिविशेष
 कंकर-पाणो, काकरो
 ककुभ-अर्जुन, सादडो

ककुभवट-अर्जुन
 कंघी-कांसकी
 कच-अंबोडो
 कंचनी-वारागना, नायका
 कच्छप-काचवो
 कंचुकी-चोळी
 कचूर-सुगन्धी कन्दविशेष
 कंज-कमळ
 कवच-वखतर
 कटक-लरकर
 कंटक-कांटो
 कंटकारीका-रींगणीनुं भाड,
 फटात्त-अपांग दर्शन, आंखथी सूचववुं ते
 कटि-केड
 कटिवद्ध-तत्पर, तैयार
 कटु-कडवा
 कटोराओ-प्याला
 कठाग्र-मोढे
 कर्णिकार-पारींगानुं भाड
 फणेर-वृत्तविशेष
 कदली-केळनु भाड
 कदलीकाड-केळनी डाळ
 कदव-वृत्तविशेष
 फंद-शाक
 कदरा-गुफा
 कंदूक-दडो
 फर्दमलित्त-कादवथी लीपाएलुं
 कनीनिका-कनिष्ठिका
 कपाल-कपाळ
 कपि-वादरो
 कपित्थ-कळथीनु भाड
 कर्पिजल-चातकपक्षी
 कपिशीर्ष-कांगरा

कपोत-पारेवुं
 कपोतपालि-कवूतरखानुं, काष्टनां सिंहमुख
 कवाडी-कजीयाखोर
 कवन्ध-मस्तक विनानुं शरीर
 कर्चुर-कावरचित्रो, अबलख
 कंबु-शंख
 कमठ-काचवो
 कमनीय-मोह पमाडे एवुं
 कमलनयनी-कमळ जेवी आंखोवाळी स्त्री
 कमलपूजा-मस्तक कापीने पूजामां चढाववुं ते
 कमलाकान्त-विष्णु
 कर-हाथ, किरण
 करतल-हथेळी
 कर्दमलित्त-गाराथी खरडाएल
 कर्णिकार-पारींगानुं भाड
 करवाल-तलवार
 करामात-युक्ति, कळा
 करार-कबूलात, निरांत
 कराल-भयंकर
 करायिका-बकपक्षीनी स्त्री
 करिवर-श्रेष्ठ हाथी
 करिणी-हाथणी
 करिवुन्द-हाथीओनु टोळुं
 करीर-केरडानुं भाड
 कलगी-छोगुं, फूमकुं
 कलधौत-सोनु रुपु वगेरे धातुनी वनावेली चीज
 कलहप्रिया-मेनापक्षी, क्लेशी
 कलानिधि-चंद्र
 कलापी-मोर
 कलावंत-गायक
 कलिकाओ-कळीओ
 कलिंग-देश विशेष
 कलुप-कादववाळुं, गंदु

कलेवर-देह, शरीर
 कल्क-विष्णुनो दशमो अवतार, पाप, गर्व, कीचड
 कल्माष-पीत, श्वेत अने काळा रंगथी मिश्रित
 कवल-कोळीओ
 कळाकोविद-विद्वान्, पंडित, कळामां कुशळ
 कक्षा-काख
 काकेन्दु-काकटेश्वरणी
 काकोदम्बरिका-काळो उवरो
 कांचनवृक्ष-सप्तपर्ण, सातपडो
 काच्छिक-काछीओ, शाक वेचनार
 कान्ति-शोभा, प्रभा, सौन्दर्य
 कापालिक-शिवभक्त
 काम आव्या-मार्या गया
 कामातुर-कामने वश थएल
 कारडव-कागडाना जेवुं पत्ती
 काय-काया, शरीर
 कारुक-कारीगर
 कारोवार-कारभार, वहीवट
 कालपुरुष-ज्योतिःशास्त्र
 कालकुट-समुद्र मन्थन करती वखते झेर नी-
 कळयुं ते
 काव्यकोविद-काव्यमां कुशळ
 काश-दाभडो
 काशाय-त्रांवा जेवो रंग
 काश्मरी-शिवणीनुं भाड
 कास-उधरस
 किन्नरो-कूबेरना दूतो
 किलकारी-तीणी वूम, चीस, चिंचीयारी
 किसलयो-कुंपळां
 किंशुक-केसुडांनुं भाड
 कीचक-कादव, पोलो वांस
 कीट-कीडो
 कीर-पोपट, काश्मीरदेशनुं नाम छे

कुकुट-कुकडो
 कुंचित-वांको
 कुजर-हाथी
 कुटिल-खराव, दुराचारी
 कुटि-ओरडी
 कुतूहल-नवाद, आश्चर्य
 कुन्त-भाला
 कुठार-कुहाडी
 कुत्सित-खराव, निन्दनीय
 कुन्दन-सोनुं
 कुन्द-डोलर
 कुन्दरु-देवदार वृक्षनो निर्यास
 कुदेश-खराव देश
 कुपथ्य-शरीरमां रोग उत्पन्न करे तेवा पदार्थो
 कुपात्र-खराव माणस
 कुंभी-घडो
 कुमकुम-कंकु
 कुमकुमाओ-चादलाओ
 कुमार्गी-खराव मार्गे चालनार
 कुरर-प्यावडी
 कुरवक-रातो कोरेटो
 कुलदीपक-कुळने उन्नतिमां लावनार
 कुविंद-वणकर, तंतुवाय
 कुष्ठ-घनस्पति विशेष. कोढ, कोठा
 कुसुमायुद्ध-कामदेव
 कुहुक-कोकिलपत्ती
 कुहर-छिद्र
 कुड-कुंठित थइ गएल, मंदमाति
 कुत्तिस्थ-काखमां रहेल
 कूजन-पत्ति विशेष
 कूटपुरी-करायिका, बगली
 कूप-कूवो
 कूर्म-काचवो

कुकलास-सरट, काकीडो

कृकाटिका-घाटी, कठ

कृतकृत्य-पुण्यना काम करवाथी जेनु जीवुं
सफळ थयुं छे ते

कृतज्ञता-निमकहलाली, वफादारी

कृतघ्नी-अनुपकारी

कृतनिश्चय-द्रढ ठराव

कृत्रिम-बनावटी

कृपण-लोभी

कृपणता-लोभ

कृपाण-तलवार

कृमिओ-कीडाओ

कृपीवल-खेडुत

कृष्ण-काळो

कृष्णश्याम-काळा छतां सुदर

कृश-दुवळो

केकी-मोर, मयूर

केकर-त्रासी आखवाळो, काणो

केदार-बद्रिकेदार नामनु स्थान, क्यारडो, क्षेत्र

केन्द्र-गोळनु मध्यविन्दु, वातनो मर्मभाग

केसरि-सिंह

केशमर्दन-वाळमा तेल नाखवुं ते

केशकर्पण-वाळनुं खेंचावुं ते

कैवर्त-ढीमर, लुडो, कपटी

कोक-चकवा, चकवी, रतिशास्त्र

कोटर-माळो

कोद्रव-कोदरा नामनु धान्य

कोपीन-लगोटी

कोविद-विद्वान्

कोविदार-केरडानु भाड

कोष्ठक-कोठो

कोष्ठागार-कोठार, अनाज भरवानुं घर

कोशाध्यक्ष-खजानानो उपरी, कुवेर

कौलिक-वणकर

क्रूर ग्रह-रवि अने मंगळ

कवच-वखतर

खटक-काकरीनी पेठे रही रहीने खुंच्या करे ते

खडकीद्वार-वारी

खड्ग-तरवार, कृपाण

खड्गधारी-जेणे तरवार धारण करेली छे ते

खदिर-खेरनु भाड

खर-गधेडो

खवीस-अधोगतिने पामेलो पिशाच

खळ-दुष्ट, हरामखोर

खजन-पक्षी विशेष

खडवृष्टि-बरसादनां छूटां छवाया भापटां

खानिक-खाणमाथी नीकळता पदार्थो

खुर-खरी

खेटक-शिकार, ढाल

खेद-शोक, दिलगिरी

गज-हाथी

गद्गद् कठे-भराइ आवेला हृदये

गद्यात्मक-जेनुं लखाण गद्यमांज होय ते

गन्धर्व-स्वर्गना गवैयानी एक जात

गर्भस्त्राव-गर्भनुं पडी जवु

गम-समजण

गम्या-संभोग करवा योग्य स्त्री

गयंद-हाथी

गरुडवेगा-गरुडपक्षीना जेवा वेगवाळी

गलग्नस्थि-गळे गांठ होय छे ते

ग्लानि-शोक, खेद

गवली-गोवाळीओ

गवाक्ष-गोखलो

गव्यूति-वे कोश

गहन-न कळी शकाय एवुं

गहुं-घउं

गह्वरदुर्ग-गुफाश्रोतो किल्लो
 गात्र-शरीर, अंग
 गाथाश्रो-कथाश्रो, वार्ताश्रो
 गांसची-पगना नाळा
 गार्हपत्यादि-अग्निहोत्रनो अग्नि वगेरे
 ग्राह-मोटी माछली, मत्स्य
 ग्राह्य-ग्रहण करवा योग्य
 गिरिदुर्ग-पर्वतनो वनेलो किल्लो
 गिरिकार्णिका-वनमोगरो
 ग्रीवा-डोक
 ग्रीष्म-उन्हाळो
 गुंजा-चणोठी
 गुडुची-गुळवेल नामनी वनस्पति
 गुण-फायदो, रज्जु
 गुप्त-छातुं, खानगी
 गुंमज-घुमट, घटाटोप
 गुल्फ-घुंढण, घुंटी
 गुल्म-पेटमां गोळो चडे छे ते
 गुह-पहाडनुं पोलाण, कार्तिकेयस्वामी
 गुह्यांग-शिशु, उपस्थेन्द्रिय
 गुह्यवात-खानगी वात
 गूलर-उमरडानुं भाड
 गेंद-दडो
 गृहगोधिका-ढेडगरोळी
 गृहवाटिका-घररुपी वाडी
 गोकुळ-दश हजार गायोनुं टोळु
 गोद-खोळो
 -गोनर्द-पतंजलिमुनिनुं स्थान
 गोमय-छाण
 गोमुख-गायनुं मुख, गायना आकारनुं वाच
 गोमेदक-पुखराज, पीळा रंगनो हीरो
 गोरस-गायनुं दूध दर्ही वगेरे रस

गोविपाण-गायनुं शींगडु
 गोष्ठ-गाय वांधवानो वाडो
 गोष्ठि-संभापण
 गौ-गाय
 गौरव-मोटाइ, प्रतिष्ठा
 घट-घडो
 घटा-छाया, ममूह
 घन-वादळुं
 घनसार-कपूर
 घमसाण-कापाकापी श्रुती होय तेवुं घोर युद्ध
 घुमंड-गर्व, अहंकार
 घृत-घी
 घोष-अवाज, गोवाळीयानुं रहेठाण कुंपडा
 घ्राणेन्द्रिय-सुंघवानी इन्द्रिय, नासिका
 चक्र-पैडुं, राज्य
 चक्रवाक-चकवाचकवी
 चकित-आश्चर्य पामेल, व्हावरुं वनी गएल
 चंचु-चांच
 चटक-शोभा, फूलनी कळी उघडती वखते धतो
 अवाज
 चंडा-दुष्ट स्त्री
 चतुरंगिणी-हाथी घोडा रथ अने पायदळवाळुं सैन्य
 चतुष्पद-चार पगवाळां जानवर
 चतुष्पथ-चार रस्तावाळुं मकान
 चन्द्रकान्त-चन्द्रना जेवी कान्तिवाळो
 चन्द्रहास-तलवार
 चपला-बीजळी, तलवार
 चमू-सैन्य,
 चर-राज्यदूत, वातमीदार
 चरणारविन्द-कमलना जेवा चरण
 चय-संग्रह, ढगलो
 चहल-कांप, कादव
 चक्षु-आंख

ચાટુકારક-પ્રિય
 ચાપ-વાણ
 ચામર-વાયુ ઢોલવાની ચમરી
 ચામીકર-સુવર્ણ, સોનું
 ચારુ-સુંદર, સુશોભિત
 ચાવ-ચાવી, કુંચી
 ચાષ-નીલકંઠ પત્ની
 ચિકિત્સા-ગુણદોષ પારખવાની શક્તિ
 ચિકાર-હાથીઓનો આર્તનાદ
 ચિત્રુક-ચાવલો
 ચૂર્ણક-ચૂરણ, ભૂકો
 ચિત્રામ-ચિત્રકામ
 ચૂલિકા-ચૂલો
 ચેટક-ચાકર, દાસ
 ચેદિ-શિશુપાલનો દેશ
 ચેષ્ટા-ઠટ્ટામશ્કરી, ચાઢા
 ચ્યવન-ઋષિનું નામ છે
 ચોતરા-ઓટા
 છત્રપતિ-રાજા
 છત્ર-છત્રી
 છત્રા-મધુરિકા
 છદ્મ-ઢોંગ, કપટ, નિમિત્ત
 છલતા-કાપડ્ય, દુષ્ટપણું
 છાગ-ચક્રો
 છાહતા-તજી દેતા
 છાદ્ય-છાપરું
 છિક્કર-એક જાતના મૃગનું નામ છે
 છિપકલી-ગરોળી
 જંગ-યુદ્ધ
 જંગમ-એક ઠેકાણેથી વીજે ઠેકાણે લઈ જઈ
 શકાય એવું
 જઘા-સાથઝ
 જર્જર-જીર્ણ, છેક ઘરહું

જત્રુ-હાથ અને ઢોક જોડનાર, હાડકું
 જનક-વનાવનાર, મિથિલેશ, પિતા
 જનલોક-સંસાર
 જનાધિપ-રાજા
 જનુની-જુસ્સાવાળો માણસ
 જપા-વનસ્પતિ વિશેષ
 જંબુફલ-જાંબુ
 જયંતિકા-ટોડી
 જયા-વૈજયંતી, થોર
 જ્યોતિર્ગણો-સૂર્ય ચંદ્ર વિગેરે તેજોમય પ્રહોના
 સમુદાય
 જ્યોતિરસ-રત્ન વિશેષ
 જ્યોતિષ્ટોમ-સોઝ ઋત્વિજો જે યજ્ઞમાં સોમવ-
 હ્નીનો રસ હોમે છે તે યજ્ઞ
 જનેતા-મા
 જંબુક-શિયાળ
 જંબીર-ધોળો મરવો
 જર-પૈસો
 જરા-ઘટપણ
 જરાયુજ-મનુષ્ય અને પશુ વગેરે પ્રાણી
 જલચર-પાણીમાં ચાલનારાં પ્રાણી
 જલદ-વાદલું
 જલદિશા-પશ્ચિમ
 જલધર-વાદલું, સાગર
 જલનક્ષત્ર-પૂર્વાષાઢા, શતભિષક
 જલમુહૂર્ત-વારુણ
 જલયંત્ર-ફુહારો
 જલાશય-તળાવ
 જવ-ધાન્ય વિશેષ
 જહાજ-વાવટો
 જ્વર-તાવ
 જ્વાલાઓ-સઢગતા અગ્નિની શિખાઓ
 જાતિસ્મર-પૂર્વજન્મની યાદીવાળો

જાનુ-સાધક

જામા-પહેરવાનાં ઘણા ઘેરવાળાં કઢીયાં વગેરે

જાલ-જાલું, સમુદાય

જાલી-જુલમ

જાહક-ધિલાહો

જીવ-પ્રાણ, પૈસો

જીવક-વૃદ્ધ વિશેષ

જીવન-જીદગાની. જલ્લ

જીવનમુક્ત-બ્રહ્મજ્ઞાની

જીવા-હરણદોહી નામનો વેલો

જૂગુનૂની-સૂઝહૂઝી રહેલી

જ્યોતિષ્મતિ-માલકાંકણા

હમરુ-વાદ્ય વિશેષ

હોમ્વ-નીચ જાતિનો મનુષ્ય

તર્ક-વિચાર

તર્કતરંગ-વિચારરૂપી મોજું

તક્ર-ઘાશ

તગર-એક જાતની ઔષધિ

તર્જના-તિરસ્કાર

તર્જની-અંગુઠા પાસેની આંગળી

તંત્રક-મારણ, જારણ, મોહન વગેરેની એક

વિદ્યા જાણનાર

તંત્રી-વ્યવસ્થા કરનાર

તંત-હઠ, મમત

તદ્રુપ-તન્મય, તેમાં તલ્લીન થઈ જવું તે

તનુ-શરીર

તનુજ-દીકરો

તપશ્ચર્યા-વનમાં રહી તપ આચરવું તે.

તપોધન-તપરૂપ ધન જેનું છે તે પુરુષ

તમ-અંધારું

તરંગ-મોજું, વિચાર

તરંગિણી-નદી

તરલ-ચંચલ

તલપ્રાન્થિ-તલના જેવડી ગાંઠ

તસ્કર-ચોર

ત્વચા-ચામડી

ત્વરા-ઉતાવળ

ત્રસ્ત-ત્રાસ પામેલ, ભયથી વ્હાવરો વનેલ

તત્ત્વકર્મ-સુતારનું કામ

તત્તા-સુતાર

તાંબૂલ-પાનસોપારી વગેરે

તામસ-ઝગ્ર, તામ્ર, લાલ

તારીફ-વસ્ત્રાણ

તાવદાન-પાલકી

ત્રાયમાણ-રક્ષણ કરનાર

ત્રિકાલદર્શી-ત્રણે કાલની વાતો જાણનાર,

ત્રિકાલજ્ઞ

ત્રિગુણાત્મક-ત્રણે ગુણવાળું

ત્રિતંતુ-ત્રણ તાંતણા

ત્રિપુટ-ત્રણવાના, ત્રણ પટ

ત્રિયામા-રાત્રિ

તિક્ત-તીક્ષ્ણ

તિમિરવૃદ્ધ-વૃદ્ધ વિશેષ

તિર્યક્-પેટે ચાલનારાં પ્રાણી

તિંદુક-દેંબુંરણીનું કાઢ

તિર્યગ્ગત-આઢા

ત્રિશૂલ-શિવજીનું આયુધ

ત્રિવૃતા-શ્વેત નસોત્તર

તીર્થાટન-પવિત્ર સ્થાનમા ફરવું

તુફંગ-તોપ

તુરંગ-ઘોડો

તુરી-ઘોડો, અશ્વ

તુર્ય-ચાર, સર્વ વ્યાપી ईશ્વર

તુર્યાવસ્થા-આત્માની ચોથી અવસ્થા

તુષ-છોટાં

તુષાર-છાંટા, ટીપાં ભાકલ

તુષ્ટિ-સંતોષ, વૃષ્ટિ

તૂલ-રુ, ઝોલ અનાજનો છોદ

તૃષાતુર-વૃષિત, તરસ્યો

તોમર-એક જાતનું હથિઆર, માલું

તોષારખાનું-તેજુરી

ત્રંબક-ત્રાંસા, વાદ્ય વિશેષ

ત્ર્યંબક-મહાદેવ

દગ્ધ-ઘડીગણું

દંડપારુષ્ય-રાજ્યના સાત પ્રકારના શાસનમાંનું એક

દંતલી-ન્હાના દાંત

દંતોશલ-હાથીના બહાર નીકળેલા દાંત

દંતી-જપાળાનું કાઢ

દર્દૂર-દાદર

દદ્રુ-ચામડીનો રોગ

દ્વન્દ્વ-જોડું, બે માણસોનું યુદ્ધ

દધિવર્ણ-દહીંના જેવો રંગ

દંપતી-સ્ત્રી પુરુષનું જોડું

દમ દિલાસા-આશ્વાસન

દમકતી-ચમકતી

દમન-નિગ્રહ

દરગાહ-કવર

દરમાયો-પગાર

દરાજ-મોટું

દક્-આંચ

દ્રવ્યનમાર-મણિનું નામ છે

દૃષ્ટા-જોનાર, આત્મા

દયાર્દ્ર-દયાથી જેનું હૃદય પીગળેલું છે તે

દયાનિધિ-દયાનો ભંડાર

દલ-પહ, લશ્કર

દર્વી-કઢછી

દલતા-નાશ કરતા

દક્ષિણાયન-કર્ક સંક્રાન્તિથી મકર સંક્રાન્તિ

મુઘીનો સમય

દક્ષિણાવર્ત-જમણી તરફ વળતું હોય તે

દાત-વિવાહ પ્રસંગે માટ ચારણોને અપાતાં

ઇનામ

દાદુર-દેડકાં

દ્વાદશી-બારસ

દામ-પૈસા, રજ્જુ, દોરડું

દામિની-રાત્રી

દારા-સ્ત્રી

દારાતિક્રમણ-પરસ્ત્રી સાથે વ્યભિચાર

દારુણ-ઘમ, મયંકર

દ્રાવિત-પાતળું કરેલું

દાવામ્નિ-વનનો આમ્નિ

દ્વાર-બારણું

દાક્ષિણ્ય-પ્રમાણિકપણું, સુજનતા

દિગ્દાહ-દિશાઓ એની મેળે સળગતી દેખાય તે

દિગ્પાલ-દિશાનું રક્ષણ કરનાર

દિગંત-દિશાઓના છેદા

દ્વિગુણતા-બમણાપણું

દ્વિજરાજ-ચંદ્ર, બ્રાહ્મણ

દ્વિપટ્ટી-દુપટ્ટો, શેશ

દિનકર-સૂર્ય

દ્વિરદ-હાથી

દિવ્ય-સ્વર્ગીય, અલૌકિક

દિવાચર-સૂર્ય

દીર્ઘસૂત્રી-મુલતવી રાખવાની ટેવવાળો

દીપન-પ્રદીપ કરવું, આમ્નિ પેદા કરવો તે

દીપમાલિકા-દીપોત્સવ, દીવાની રોશની

દુર્ગ-કિલ્લો

દુર્દિન-ખરાવ દિવસ

દુર્દશા-ખરાવ દશા

દુર્ભાગ-કમનશીવવાળો, અભાગી
 દુર્ભિન્ન-દુકાળ
 દુલકી-શરીર હલાવીને ગતિ કરવી તે
 દુર્વા-એક જાતનું ઘાસ
 દુર્વિદ્ધ-ઝરાવ રીતે વીંધાણું
 દુશાલા-શાલ
 દુષ્કર-અઘરું
 દુષ્ટાત્મા-ઝરાવ માણસ
 દુઃસ્વપ્ન-ઝરાવ સ્વપ્ન
 દૂષણ-દોષ, અપરાધ
 દૂષિત-અપરાધમાં આવેલ
 દ્યૂત-જુગાર
 દેદીપ્યમાન-ભઝહઝતું
 દેવપુર-અમરાપુરી, ઇન્દ્રાપુરી
 દેવપ્રાસાદ-દેવનો મહેલ
 દેવર-ધણીનો ન્હાનોભાઈ, દેર
 દેવાંગના-દેવતાની સ્ત્રી, અપ્સરા, પરી
 દેવાધિદેવ-દેવતાઓનો દેવ, પરમેશ્વર
 દેહેશત-વીક
 દ્વૈધ-વૈર, વિરોધ
 દૈવજનિત્-ભાગ્યવશાત્
 દૈવજ્ઞ-નશીવમાં શું શું છે તે જાણનાર
 દોલાયમાન-જેની બુદ્ધિ ભમતી હોય તે
 દોષારોપણ-કોહને માથે આઢ ચઢાવવું તે
 દોહન-દોહવું તે
 દ્રોણ-એક જાતનું માપ છે
 દૌહિત્ર-દીકરીનો દીકરો
 ધન્વી-ધનુષ્ય ધારણ કરનાર
 ધનુ-ધનુષ્ય
 ધનુષ્યકુન્ત-માલું
 ધર્મધુરંધર-ધણોજ ધર્મિષ્ઠ
 ધર્મશ્રેષ્ઠ-ધર્મના નિયમો ન પાઢતો હોય તે
 ધર્મજ્ઞ-ધર્મને જાણનાર

ધરણીપતિ-રાજા
 ધરા-પૃથ્વી
 ધવ-ધણી
 ધવલ-ધોલું
 ધ્વજ-ધજા, વાવટો
 ધ્વજાપાત-વાવટાનું પહીં જવું
 ધ્વનિ-અવાજ
 ધ્વંસ-નાશ
 ધ્વાન્ત-ગૃહ, ઘર, મૂત, પિશાચ
 ધાત્રી-દૂધ પાનારી સ્ત્રી
 ધાન્યક-એક જાતનું અનાજ
 ધામ-ઘર
 ધારણબુદ્ધિ-તોલન કરવાની શક્તિ
 ધિષ્ણ્યા-ઝલ્કા
 ધુરંધર-મ્હોટા, મહાન
 ધુરા-ધોંસરી, (રાજ્યની) લગામ
 ધૂર્ત-ધૂતારો
 ધૂમ-ધૂમાડો
 ધૂલિ-ધૂઢ
 ધૂસર-ધૂસરિત રંગ, વદામી રંગ
 ધૃતિ-ધીરજ
 ધેનુ-ગાય
 નકુઢ-નોઢીયું
 નક્તમાલ-કરંજાનું ફાડ
 નગીના-જઢાવ ઢાગીના
 નન્દાતિથિઓ-પઢવે, છઠ, અને અગીઆરસ
 નામની ઘણ તિથિઓ
 નપ્તૃક-ચટક પછી, ચકલા.
 નરદુર્ગ-માણસોનો કિલ્લો
 નરલોક-દુનિયા, પૃથ્વી
 નરેશ-રાજા
 નલ-નૃણ વિશેષ
 નલિનાન્ત-કમઢના જેવી આંઢોવાઢો

नलिनी-कुमुदिनी
 नवनीत-माखण
 नवमालिका-मालती
 नाभि-डुटी
 नाभिभाग-चक्र, पैडानो वचलो भाग
 नालिका-कमळनो समूह, कमळनू मूळीयुं
 नाव-होडी
 नासरन्ध्र-नसकोरुं
 नासिका-नाक
 नाहर-सिंह
 निकष-कसोटी
 निकदन-नाश
 निकास-पेदाश
 निकृष्ट-हलकु
 निकुज-क्रीडा करवाने वनावेल लता मंडप
 निगड-(बंधननी) वेडी
 निगम-वेद
 निग्रह-दमन, दावमां राखवुं ते
 निर्ग्रन्थ-गाठ विनानुं
 निगूढ-गुह्य, छुपाएला
 निर्घात-आघात, फटको
 निचुल-कडवो लीवडो
 निचूल-वीणा, आच्छादन वस्त्र
 निर्जन-उज्जड
 नितंब-केडनी पाछळनो भाग
 नित्यसत्र-सदावृत्त
 निदध्यास-जाणेली वस्तुनु हमेशां चिंतन करवुं ते
 निदान-कारण, निमित्त
 निधान-भंडार
 निधिपाल-भंडारनो रक्षक, कुवेर
 निर्धूम-धूमाडा रहित
 निपात-मृत्यु
 निम्ब-लीवडो

निमग्न-तल्लीन
 निमज्जन-डुवकी मारवी ते
 निम्न-नीचुं
 निर्माण-सर्जीत
 निर्मालिका-नरमाळी नामनी औषधिनं नाम छे
 निर्मास-मांस रहित
 नियत-निर्माण करेल
 नियन्ता-सारथी, नियमन करनार, स्वामी
 निरंकुश-दाव वगरनुं
 निरखन-सारी पेठे तपासीने जोवुं ते
 निरंजन-अज्ञानरूपी अंधकार विनाना एवा
 परमात्मा
 निरपेक्ष-आशा विनाना
 निरवद्य-निंदवा योग्य नहीं
 निरवयव-जेना भाग न पडी शके ते
 निरालस्य-आलस विनानो
 निराहार-आहार विनानो भूख्यो
 निराकार-आकार रहित परमेश्वर
 निरामय-रोग विनानु
 निरूपण-वर्णन करवु ते
 निरुपद्रव-पीडा विनानुं
 निरुपाय-लाचार, उपाय रहित
 निरोध-अटकाव, प्रतिबंध
 निर्ग्रन्थ-भिखारी
 निवाज-वर्चास
 निवार-एक जातनुं धान्य छे
 निवारण-अटकाववु ते
 निर्वात-पवन रहित
 निर्विकार-विकार रहित एवा परमेश्वर
 निर्विष-झेर विनानु
 निर्व्यसनी-जेने कोइ जातनी कुटेव न होय ते
 निष्कंटक-काटा वगरनु, उपाधि विनानु
 निष्ठुर-कठोर बोलवावाळो माणस

નિષ્પરિગ્રહ—કાંઈ ગ્રહણ નથી કરતો એવો વેરાગી
 નિષાદ—રાક્ષસ
 નિઃસાર—સાર વિનાનું
 નિસિદ્ધ—ધર્મશાસ્ત્રમાં જે કામ કરવાની મના
 કરેલી હોય તે

નીહાર—વરફ
 નીપ—કઠ્ઠવાનું ઝાડ, નીલ અશોક
 નીરાજન—આરાતિ
 નૂતન—નવા
 નૂપુર—પગમાં પહેરવાનું આભૂષણ
 નેક—સારું, ઉત્તમ
 નેતિ—અકલ, અનંત
 નેમી—વૃક્ષ વિશેષ
 નેમિભાગ—પૈડાનો ઘેરાવો
 નેશ—ભરવાડને વગડામાં તેનાં ઢોર સાથે રહે-
 વાની જગા, અણીવાઢાં દાંત

નૈષ્ઠિક—આસ્થા પૂવક બ્રહ્મચર્ય પાળનાર
 નૌકા—લશ્કરી વહાણ
 પક્વ—પાકું
 પંક—કાદવ
 પંક્તિ—હાર
 પચગવ્ય—ગાયત્રી ઉપનિષદ થઈ દૂધ, દહી, ઘી,
 મૂતર, છાણ

પંચશર—કામદેવ
 પચાગ્નિ—ચારપાસ ધુણી અને ઉપર સૂર્યનો તાપ
 પચાનન—સિંહ
 પટક—પછાડવું તે, ઝાંક
 પટોર—ચંદન, ઔષધ વિશેષ
 પણવ—વાદ્ય વિશેષ
 પર્યાપુટ—પાનનો પહોંચો
 પ્રત્યાહાર—ચિત્ત વગેરે પાંચ ઇન્દ્રિયને સ્થિતિ
 સયમમા રાખવી તે

પત—આવરુ

પતમાર—પાનચર ઋતુ
 પતાકા—વાવટો
 પવિત—નીતિથી શ્રદ્ધ થઈ, વંઢેલ
 પત્રી—ઝાડ, પત્તી
 પથ—રસ્તો
 પથ્ય—હિતકારક
 પક્વાશય—ઉદર, પેટ
 પથિક—રસ્તે ચાલનાર
 પદગાચ્ય—કવિતાના રૂપમાં લખેલી વાર્તા
 પદ્ય—કમલ
 પદ્યજા—લક્ષ્મી
 પન્નગી—સર્પિણી
 પનસ—ફણસનું ઝાડ
 પર્ણિહા—મોર
 પયઃપાન—દૂધ પીવું તે, ધાવવું તે
 પયાલ—પરાલ
 પયોનિધિ—સાગર
 પયોદ—વાદલું
 પરચક્ર—પરરાજ્ય, દુશ્મન રાજાનો અમલ
 પરમ—મોટું
 પર્વ—માંગલિક દિવસ, ભાગ, પ્રકરણ
 પરશુ—કુહાડી
 પરાગ—પુષ્પરજ, સુગંધ
 પરાગપુંજ—ઘણીજ સુગંધ
 પરાભવ—હાર, નાશ
 પરાસ્ત—ફેકેલો
 પલક—આંચ વધ થઈ ઉઘડે દટલો વચ્ચે
 પલાદ—માંસ
 પલાશ—ચાચરાનું ઝાડ
 પરિક્રમણ—પ્રદક્ષિણા ફરવી તે
 પરિકર—નોકર, ચાકર વગેરે અશ્રિત
 પરિજનો—પરિવાર, કુટુંબ કર્વાલો ઇત્યાદિ
 પરિત્યાગ—સર્વનો ત્યાગ કરવો તે

परिताप-दुःख
 परितोष-सतोष शान्ति
 परिधान-वस्त्र
 परिधि-कुंडाळां
 परिपाक-खूब पाकेलुं होय ते
 परिमल-सुगंध
 परिरक्षण-आलिंगन करवुं ते
 परिवर्तिन्-चक्रना आकारनी पेठे गोळ फरनार
 परिवेष-कुंडालु, चंद्र, सूर्यनी आसपास उडतो
 गोळ प्रकाश
 परिहास-मश्करी
 परुषक-भोंयधामणीनु भाड
 परोक्ष-पाछळथी
 पर्यंक-पलंग, शय्या
 पवि-वस्त्र
 पशुक-चतुष्पद प्राणी, पासळी
 पक्षच्छेद-पाखनुं भागी जवु ते
 पक्षान्तर्गत-पाखनी अंदर आवेल
 पद्म-पांख, पांपण
 प्रकाशात्मक-अजवाळुं करवानो जेनो स्वभाव
 छे एवुं
 प्रकोष्ठ-पोंचो
 प्रचड-उग्र
 प्रजल्पन-वडवडाट करवो ते
 प्रचुर-घण्टा
 प्रणव-ओंकार
 प्रणवमय-ओंकार स्वरूप
 प्रदेशिनी-अशुठा पासेनी आंगळी
 प्रत्यचा-धनुपनी ठोरी
 प्रत्यावर्त-फरीने आववु ते
 प्रत्युपकार-सामो वदलो
 प्रत्यालीढ-डावो पग पाछळ राखी जमणो पग
 आगळ धरवो ते

पतंग-पतंगीयो, सूर्य
 प्रतिध्वनि-पडघो
 प्रतिपदा-पडवे
 प्रतिपक्षिओ-शत्रुओ, दुश्मनो
 प्रतिबंधक-अवरोध करनार
 प्रतिभानवान-कांतिवाळो, तेजस्वी
 प्रतिमा-मूर्ति
 प्रतिलोम-उलटु, जाति विरुद्ध, चांडाल
 प्रतिष्ठा-आवरु, कीर्ति
 प्रतिसहार-संचेपमा आणवुं ते
 प्रतिहार-द्वारपाळ
 प्रतीति-विश्वास
 प्रतीकार-उपाय
 प्रवध-श्लोक वगोरेनी रचना
 प्रभजन-पवन
 प्रभा-कान्ति, तेज
 प्रमथ-शिवजीना गण. घोडा
 प्रमत्त-मदोन्मत्त, मस्त
 प्रमादी-गाफल
 प्रमुक्त कंठे-लाबे रागे, छूटा कंठे
 प्ररुढक-अति वधी गयेल होय ते
 प्रलय-सृष्टिनो नाश, महामारी
 प्रलंब-घणाज लांबा
 प्रवर्पण-वर्पा ऋतु
 प्रवाल-परवाळा
 प्रयास-मुसाफरी करवी ते
 प्रशस्त-वखणाएल, प्रख्यात
 प्रशसा-वखाण, स्तुति
 प्रसून-फल, पुष्प
 प्रस्तुत-वर्णन करेल होय ते
 प्रस्वेद युक्त-परसेवावाळुं
 प्रक्षालन-धोवु ते

પ્રત્તેપણ ત્રિધિ-કેંકવાનો વિધિ
 પ્રાર્થિત-જેને અરજ ગુજારેલ હોય તે
 પાંચર-સોના રુપાની વનાવેલી ઘોડા ઉપર
 નાચવાની છૂલ.
 પાંચંડ-ઢોંગ
 પાંગળી-લૂલી, લુટ્ટી
 પાટલ-લાલ રંગ, લોધ્રનું ઝાડ
 પાઠા-પહાડના મૂઠા નામની વનસ્પતિ
 પાંડુ-પાંડવના પિતા
 પાંડુર-પીઠો રંગ
 પાતકી-પાપી, દુષ્ટ
 પાદપ-ઝાડ
 પાનકપણા-અમરરસ, ગુડ આવલવાળુ વગેરે
 પાન્થ-પથિક, મુસાફર
 પાપગ્રહ-શનિ, રાહુ, કેતુ
 પાપાચરણ-પાપકર્મ કરવું તે
 પાયજામા-સુરવાલ
 પાયસાન્ન-ચીર, દૂધપાક
 પાયુ-મૂઠા દ્વારા
 પારગામી-પ્રવિણ હુશિયાર માણસ
 પારંગત-પાર પામેલો, વિદ્યા પરિપૂર્ણ મણેલો
 પારાધિ-શિકારી
 પારાવત-આરામની કબૂતર
 પારિકર્મ-કારોગર
 પારિતોષિક-ફનામ આપવું તે
 પાવક-અગ્નિ
 પાવસ-ચોમાસું
 પાંસુવૃષ્ટિ-ધૂળનો વરસાદ
 પ્રાદુર્ભાવ-દેખાવું તે
 પ્રાણાધાન-ગર્ભ રાખવો તે
 પ્રાન્ત-ઢેંઢો
 પ્રાયશ્ચિત-પાપનું નિવારણ કરવા મારું જે કર્મ
 કરવું તે

પ્રાસાદ-મહેલ
 પ્રાસાદપૃષ્ઠ-અગાશી
 પિંગલ-ધુવડ પત્તી, પીલુ
 પિંગલિકા-પત્તીનું નામ છે
 પિટક-લાકડાની પેટી
 પિડ-શરીર, મરવાળો
 પિડિકા-શરીરનો માસવાળો ભાગ
 પિંઢાર-પેંઢીનું ઝાડ
 પિપાસા-પાણી પીવાની ઇચ્છા, તરમ
 પિપીલિકા-કીડી
 પિયૂષ-અમૃત, સુધા
 પ્રિયતમા-ગ્હાલી સ્ત્રી
 પ્રિયંવદ-મીઠું મીઠું બોલનાર
 પીન-જાડુ, પુષ્ટ
 પીનસ-રોગનું નામ છે
 પુજ-ઢગલો
 પુણ્યાહવાચન-વિવાહાદિ શુભ કર્મોમા જે મંત્રો
 બોલાય છે તે.
 પુન્નાગ-કમળ, જાયફળ
 પુરદર-ઇંદ્ર
 પુરશ્વરણ-કાર્યસિદ્ધિ કરવા માટે આગળથી જે
 જપ કરવો તે.
 પુરિષ-મૂત્ર, વિષ્ટા આદિ
 પુરોહિત-ગોર
 પુલક-રુંવાડું
 પુલિન-કિનારો
 પૂજનીય-પૂજન કરવા યોગ્ય
 પૂર્વોક્ત-આગળ કહેવાઈ ગયેલ
 પૃષ્ઠ-મૃગની એક જાત છે
 પેચિકા-ઘૂડ પત્તીની માદા
 પેદલ-પાયદલ, પગે ચાલનાર
 પેય-પીવા યોગ્ય પદાર્થો
 પેશકસી-ચંડણી

પ્રેક્ષક-જોનાર
 પોતેકી-એક જાતનું પક્ષી
 પૌર-શહેરમાં રહેનાર
 પ્રોપિત-પરદેશ ગયેલ
 પ્રૌઢ-પાકી ઉમરનું, બુદ્ધિમાન
 પ્યાવા-પરવ
 પ્લક્ષ-પીપળો
 પ્રોથ-નાકનો વચ્ચેનો ભાગ
 પ્રત્યાહાર-ઇન્દ્રિયદમન
 પ્રાકાર-કિલ્લો
 ફણીધર-સર્પ
 ફણિની-ગોફણ
 ફરસ-છોવધ ચોક
 ફરાસ-પથારી પાથરવી, સામાન ગોઠવવો,
 દીવા કરવા વગેરે જે કામ કરે
 છે તે ચાકર
 ફલદારી-ફલ આપનાર
 ફલાદેશ-ફળનો હેતુ
 ફેન-ફોણ
 ફેંટપક્ષી-પક્ષીની જાત છે
 વકસ્થલો-વગલા આદિ પક્ષીઓ રહેવાને માટી-
 નો વેટ અથવા ટોંવો હોય છે.
 વકુલ-વોરસઠ્ઠાનું ફાડ
 વઢવો-ઘરાવ ગંધ
 વઢરી-વોરડાનું ફાડ
 વન્દી-ચારણો
 વન્ધમાલ-તોરણ
 વન્ધુજીવ-વપોરીયાનું ફાડ
 વરાત-જાન
 વરૌની-પાપણ
 વલાધ્યક્ષ-સેનાપતિ
 વહાર-ખુશવો
 વહિલોમ-વહારના વાઝ

વ્રહ્મનાડી-સુપુમ્ના નાડી
 વ્રહ્મમણિ-વ્રાહ્મણોમાં મણિરૂપ, શ્રેષ્ઠ.
 વહુશ્રુત-ઘણું શ્રવણ કરેલ હોય તે, વિદ્વાન.
 વાજી-રમત, જીંદગાની
 વાની-વાણી, चीज, વસ્તુ.
 વાલચન્દ્રમા-દ્વિતીયાનો ચન્દ્ર
 વાખ્મ-વરાઝ, આંસુ
 વાહુ-હાથ
 વાહુયુદ્ધ-કુસ્તી
 વ્રાહ્મી-સોમવેલી
 વિમ્બ-કિરણ, પ્રકાશ, છાંવિ.
 વિરદ-પણ, પ્રતિજ્ઞા
 વિલ-ઢર, રાફડો
 વિહાત-પથારી
 વીંજપુર-વીંજોરા
 વીંન-વીંણા
 વેરખ-નગારુ, ઢકો અને મુંઢાવાળી આરવની
 ઢુકડી
 ભગ્નચિત્ત-નિરાશ
 ભદ્રા-નાગરમોથ
 ભદ્રાસન-રાજાને વેસવાનું આસન
 ભયાર્ત-ભયથી ડુઃખી
 ભલ્લાતક-ભિલામાનું ફાડ
 ભવવાધ-સંસારરૂપી વિત્ર
 ભપ-કૂતરો, ભપક
 ભાપપક્ષી-ગોઠામાનો કૂકડો
 ભાજન-પાત્ર, ઠેકાણું
 ભાહિક-વ્યાપારનો માલ
 ભાનુ-સૂર્ય
 ભારદ્વાજ-પક્ષી વિશેષ, ઋષિનું નામ છે
 ભાર્યા-છી
 ભાર્ગી-ભારગી
 ભાલચન્દ્ર-શિવજી

भिदृ-एक प्रकारनो थर छे तेमा गोखलाओ
आवे छे जेमां मूर्तिओ स्थापन
कराय छे

भीरु-वीकरण

भुजा हाथ

भुवर्लोक-पाताळ

भूमंडल-पृथ्वीनो गोळो

भूलोक-पृथ्वी

भृत्य-नोकर, चाकर

भृगार-भारी

भ्रू-भ्रवर

भेदन-चीरवुं, कापवुं ते

भेरी-वाद्य विशेष

भोक्ता-भोगवनार

भोजनशाला-रसोड्ड

भोजनपत्र-एक जातना भाडनी अन्तरछाल,
एना उपर मंत्र लखीने मादळी-
यामा राखे छे.

भौतिक-पंचमहाभूत संबंधी

भौम-पृथ्वी संबंधी

भ्रमर-भमरो

मकरन्द-फूलनो रस, मध

मकर-मगरमच्छ

मकरी-मगरी

मर्कट-वांदरो

मर्कटिका-नेवाळी नामनी वनस्पति

मखतूल-मखमल, रेशमी भीणु वस्त्र

मग-शाकद्वितीय ब्राह्मण

मंजरी-मांजर, भाडनो मोर

मज्जा-जेमांथी वीर्य उत्पन्न याय छे ते धातु

मंडूक-देडकु

मणिवन्ध-पहोंचा

मणिक-पहोंचानी कळाइनो भाग

मणिमोपान-रत्नजडित्र निसरणी

मत्कुण-मांकड

मत्स्य-माछलु

मतंग-हाथी, मतंगज

मंत्री-प्रधान, सलाहकार

मद-उन्माद, छाकटापणु

मदन-कामदेव, रतिपति

मल्लिका-वटमोगरातुं भाड

मर्दन-तैलादि स्निग्ध पदार्थ चोळवा ते

मन्दार-एक जातनुं स्वर्गनुं फूलभाड, पारिजातक

मदिरा-दारु

मधु-मध

मधुकर-भमरो

मधुनिलय-मधपूडो

मधुप-भ्रमर, भमरो

मधूक-महुडातुं भाड छे

मनःशिला-पर्वतनी कोइ धातुनुं नाम छे

मनभावन-पति, धणी

मन्मथ-कामदेव, मदन

मनोज-उपलो शब्द जुओ

मनोभव-मदन, कामदेव

मन्या-देह उपर देखाती नसो

मयूख-किरण

मयूर-मोर

मरकत-पन्ना

मराल-राता पग अने राती चाचवाळो हम

मर्कटिका-मांकडी

मसक-माखण, खुशामत

महर्लोक-सूर्य चंद्र ज्या छे ए दुनिया

महानील-रत्नविशेष, नीलमणि

महिष-पाडो

महिषी-भेंस

महीन-भीणा

મક્તિકા-માઘી
 માર્જન-લોધ્ર વૃક્ષ, પાણી છાટી પવિત્ર કરવું તે
 માર્જાર-વિલાહો
 માધવી-એક જાતની લતા
 માનપુર-સર-આદર સહિત
 માનિનીઓ-છીઓ
 માર-કામદેવ, અનગ
 માલૂર-વિલીનું ખાડ
 માલ્ય-પુષ્પના હાર ગજરા વગેરે
 માપ-પાંચ ચણોઠીનું વચન, અડદ
 માપપર્ણી-એક જાતની વનસ્પતિ, જંગલી અડદ
 માંસલ-માસવાળો ભાગ
 મિત-માપસર, માફક
 મિથુન-છી પુરુષનું જોડું, સભોગ
 મીન-માછલું
 મીસરી-ખાડ
 મુક્તકઠે-બીલે મોઢે, મોકલે સાદે
 મુક્તા-મોતી
 મુકુર-અરીસો
 મુકુલિત-જરા ડહાડેલું (ફૂલ)
 મુદ્ર-મગ
 મુંજ-એ નામનું ઘાસ
 મુંડન-હજામત, વપન
 મુંડ-માથું
 મુદ્રા-વીંટી
 મુદ-આનંદ
 મુનીશ-મોટા મુનિ
 મુમુક્ષુ-આ સસારરૂપી વધનમાથી છૂટવાની
 ઇચ્છા રાખનાર
 મુષ્ટિ-મુઠી
 મુસાહિવ-સાથી, મોત્રતી
 મુસ્તા-મોથ
 મૂક-મુંગો

મૂવા-મોરવેલ
 મૂપક-ઝંદર
 મૃગરાજ-સિંહ
 મૃગાંક-ચંદ્ર
 મૃગમદ-કસ્તુરી
 મૃગશાવક-મૃગનું વચ્ચું
 મૃજા-પચમહાભૂતમયી શરીરની છાયા
 મૃણાલ-સુગંધિ ઘાસ, કમલના તાંતણા
 મૃતિકા-માટી
 મૃદુ-કોમળ, સુવાણું
 મેચક-મયૂર પક્ષીની કઠ જેવું કાલું
 મેદ-શરીરમાં રહેલી એક ધાતુ
 મેધાવી-બુદ્ધિશાળી
 મેનફલ-મીઠોળ, મદનફલ
 મોકા-સંજોગ, વચ્ચત
 મોદક-લાડુ
 મોદમદાંકિની-આનંદ આપનારી સ્ત્રી
 મૌન-મુંગુ રહેવું
 મૌલિ-મુકુટ
 યંત્ર-તોપ
 યથામતિ-બુદ્ધિ પ્રમાણે
 યવક-જવ નામનું ધાન્ય
 યશસ્વી-કીર્તિમાન
 યષ્ટિ-લાકડી
 યક્ષ્મા-ક્ષયરોગ
 યાગ-યજ્ઞ
 યાન-વાહન
 યામિની-રાત્રિ
 યાયી-ગમન કરનાર
 યાવચન્દ્રદિવાકર-ડ્યા લગી ચંદ્ર અને સૂરજ
 તપે ત્યા સુધી
 યુગ્મ-જોડું
 યુગલ-ત્રે, જોડું

युवति-स्त्री

यूका-जू

यूप-यज्ञमां ज्या पशु बाधवामा आवे छे ते
थाभलो

योग-संयोग, मिलाप ध्यान,

योगपरायण-इश्वरना ध्यानमां तल्लीन

योगवित्-योगने जाणनार

योधवृष-जोरावर वळद

रक्त-लोहां श्रोणित

रक्तशालिनी-एक जातनुं भाड

रंगकर-रंगारो

रंगभूमि-ज्यां लडाइ चालती होय ते मेदान

रंगोली-जमीन उपर काढेल चित्र

रजत-रुपुं

रजक-धोवी

रजक-मन रंजन करनार, उत्तेजक

रजनी-रात्रि

रणरागी-लडवानो प्रेम धरावनार

रतिकंत-मदन, कामदेव

रति-कामदेवनी स्त्री

रतिपति-रतिराज, कामदेव

रत्नि-मूठ, मुठी

रंभा-कदली, केळनुं भाड, असरा

रला-कलहकारिका

रव-अवाज

रवैया-रिवाज, चालती आवेली रीत

रश्मि-किरण

रसना-जीभ

रस-पारद, सीसुं

रसात्मक-जेमां रस होय ते

रसाल-आंवो

राजकोशातक-म्होटां तुरीया

राजि-हार

राजिता-शमीनुं भाड

राजिव-रातु कमळ

रात्रिचर-रात्रिए फरवावाळा राक्षस

रिपु-शत्रु

रीर-राड, वृम

रुक्मो-दुंकी चिट्ठी

रुखी-मुकाड गल्ली, कीकी

रुड-वड

रुदन-रडवु ने

रुद्र-शिव, शिवजीनुं भयकर स्वरूप, अग्नि-
आरनी संजा

रुधिर-लांही

रुवाव-रोफ भपको डोळ

रुक्-कठोर, स्नेह वगरनुं

रेखा-लीटी

रेणु-रज, वूळ

रोगार्त-रोगथी पीडाश्रेल

रोम-वाळ

रोमकूप-जे काणामां वाळ उगे छे ते रन्ध्र

रोमथ-पशुओनां वागोळवार्थी थतां फीण

रोमशः-वाळवाळा

रोमांच-शरीरना रुवाटां उभां थइ जाय ते

रोहित-लाल रंग

रोहितकवृक्ष-रोहीडानु भाड

रौद्र-भयकर, विशाळ

रौद्र्य-कठोरपणुं, निस्तेहीपणु, लुसस,
निःरसता.

लंक-केड

लकुच-एक जातनु भाड

लगर-स्त्रीनुं पगनु घरेणु

लय-नाश

लर-(हारनी) सेर

ललाट-कपाळ, भाल

લવા-એક જાતના પત્તીઓ
 લક્ષ્મણા-જાસ્વંદીનું ખાડ
 લાજા-તાટુલ વનસ્પતિવિશેષ
 લાઠી-જાડી લાકડી
 લાવી-સર્પની ફેણ
 લાલાઓ-શોખીન પુરુષો
 લાલિત્ય-સૌન્દર્ય મનોહરપણુ
 લાલિમા-રતાશ લાલસુરખી
 લાક્ષા-લાલ
 લિષ્ઠા-લીંચ
 લુપ્ત-લોપ થયેલ ડચ્છડી ગણ
 લોકપાલ-રાજા, સૂર્ય, ચંદ્ર અગ્નિ, વાયુ, યમ,
 ઇન્દ્ર.
 લોચન-નેત્ર
 લોમ્બવૃક્ષ-ધોલુ અને રાતું બે પ્રકારનું હોય છે.
 લોમ-વાલ
 લોમાચ-રુવાટા ડમાં થઈ જવાં તે
 લોમશી-લોમડી
 લોપ્ઠ-લોખંડ. લોદુ
 લોહકણ-છરા
 લોહિત-લોહીના રંગવાળા
 લોહપત્ર-લોહાનાં પતરા
 લોઝ-કાન ઉપરનો ભાગ
 લૌકિક-આ સંસારમાં પ્રસિદ્ધ હોય એવું
 લક્ષ્મી-વૉલનાર. ભાષણ કરનાર
 લક્ષ્મી-વાકુ
 લક્ષ્મી-મોદુ મુલ
 લક્ષ્મી-પોપટ. વનસ્પતિ વિશેષ
 લક્ષ્મીમૃત-અમૃત જેવા લક્ષ્મી
 લક્ષ્મી-અશોક વૃક્ષ
 લક્ષ્મી-ઇન્દ્રનું હથિયાર
 લક્ષ્મી-તર્જી લીધેલું
 લક્ષ્મી-ગોળાકાર-ગોળાકાર

લક્ષ્મી-પ્રણામ કરવા તે
 લક્ષ્મી-પગે લાગવા યોગ્ય
 લક્ષ્મી-સ્થાન-ખાંસીય ચડાવવાનું ઠેકાણું
 લક્ષ્મી-વનના રસ્તા
 લક્ષ્મી-સિંહ વનનો રાજા
 લક્ષ્મી-ડલડી
 લક્ષ્મી-જુદું પાડેલું
 લક્ષ્મી-શાક, પંચો, અથાણુ, ગુહ્યાંગ, નિશાની
 લક્ષ્મી-ઇન્દ્રિય ગ્રાહ્ય જગત
 લક્ષ્મી-વરદાન. શ્રેષ્ઠ
 લક્ષ્મી-સોના રૂપાના છેક ભીણા પાના
 લક્ષ્મી-તર્જીદંડને
 લક્ષ્મી-દોર વાંધવાનું દોરડું
 લક્ષ્મી-નાયિકા. અપસરા
 લક્ષ્મી-શ્રેષ્ઠ અંગવાળી સ્ત્રી
 લક્ષ્મી-માટીનું વાસણ
 લક્ષ્મી-વાયવર્ણાનું ખાડ
 લક્ષ્મી-હાથમાં પહેરવાના કંકણથી થતો
 અવાજ
 લક્ષ્મી-પેટમાં વળિયા અથવા કરચલી પડે છે તે
 લક્ષ્મી-ખાડની છાલ
 લક્ષ્મી-શાખા વિનાના ન્હાના ખાડ
 લક્ષ્મી-વેલ લતા
 લક્ષ્મી-કડવા વાલ. વાલનું વજન
 લક્ષ્મી-પ્યારો. બહાલો. પતિ
 લક્ષ્મી-પીઠની હટ્ટી, વાંસ
 લક્ષ્મી-તાવે કરવા માટે મંત્ર જંત્ર
 લક્ષ્મી-યજ્ઞ સમય વષટ્ મંત્રનું ઉચ્ચારણ ક-
 રનાર
 લક્ષ્મી-વસંતલાલિકા-વસંત ઋતુમાં ઉગતી વેલ
 લક્ષ્મી-લુગડાં
 લક્ષ્મી-લુગડાંનું રક્ષણ કરવું તે
 લક્ષ્મી-ચરવી

वसिलो-वग ओळखाण

वसुमति-पृथ्वी

वसुंधरा-पृथ्वी

वस्ति-गर्भस्थान, मूत्रस्थान

वह्नि-अग्नि

वक्षःस्थल-छाती

वृश्चिक-वीछी

वराह-सुवर

वाक्-वाणी

वाटिका-वाडी

वांच्छित-जे इच्छेलुं होय ते

वाडवानल-पाणीनो अग्नि

वात्सल्यता-प्रेम

वादित्र-नगरां तुरी, शंख इत्यादि वगाड-
वाना वाद्य

वानप्रस्थ-चार आश्रममांनो त्रीजो आश्रम

वानीर-भीडीनुं भाड

वापी-वाव

वापिका-वाव

वाम-डावुं

वामरन्ध्र-डावु नसकोरुं

वामावर्त-डावी तरफ वळतुं

वामाओ-स्त्रीओ

व्याप्त-वहार फेलाएल

व्याघ्रपदा-वेहकळी नामनी वनस्पति

व्यायाम-कसरत

वारिज-कमळ

वारिधर-वादळुं

वारिधि-समुद्र दरियो

वाराही-डुकरी कन्द विशेष

वारुण-पाणी

वालखिल्य-पार्वतीजीना विवाह समये उत्पन्न
थएल ऋषिओ

वामव-इन्द्र

वासित-वासवाळुं गन्ववाळुं

वास्तव-खरी रीते

विक-तरतमां वीआएल गायतुं दुध

विकट-अघरु

विकटता-मुश्केली

विकथन-खोटां वस्राण करवां ते

विकळता-गभरामण

विकंकत-पक्षांनुं नाम छे. वेहकळी नामनी व-
नस्पति

विकृत वर्ण-लालने वदले काळो

विकृत सर्ग-जेना अतःकरण काम क्रोध इत्यादि षड
शत्रुओथी विकार पामेला छे एवा
मनुष्यो जेमां छे एवी दुनिया

विकृत सख्या-एकने वदले वे चार

विजातीय-अन्य जातिनु

विघट्टन-अथडावु

विचारप्रस्त-चिंतातुर. विचारमा तल्लीन

विच्छिन्न-तूटेलां

विच्छेद-काप

विजया-भांग

विटप-वडतुं भाड

विटवना-दुःख मुश्केली

विडग-चतुर होशिआर वावडींग नामनी व-
नस्पति,

वितस्ति-वेंत

वितान-मूर्ख, पापी, दुगाचरणी तंवु

विदारनारा-टाळनारा. मटाडनारा

विदारवा-टाळवा. मटाडवा

विदिशाओ-अन्य दिशाओ

विदूषी-विद्वान स्त्री भणेली स्त्री

विदेशगमन-परदेश जवु ते

विदेह-मैथिल देश

વિદ્યમાન-હયાત
 વિદ્યાધરી-વજીરી
 વિદ્યાલયો-નિશાઠો કોલેજો
 વિદ્યુત્-વીજળી
 વિદ્રુમ-પરવાઝા
 વિદ્વેષણ-ઘેર કરવું તે
 વિધાન-શાસ્ત્ર પ્રમાણે જે કર્મ કરવાં તે
 વિધિ-ક્રિયા કરવાની-રીત
 વિધ્વંસ-નાશ સંહાર
 વિનય-વિવેક
 વિનષ્ટ-નાશ પામેલું
 વિપત્-આપદા દુઃખ
 વિપર્યય-ડલટાપણું પરાભવ
 વિપરીત-ડલટું
 વિપલ-એક પળનો સાઠમો ભાગ
 વિપ્રવર્ય-શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ
 વિવૃધ-દેવતા દેવ
 વિભક્ત-ભાગ પહેલા, વહેવાળું
 વિભાકર-મૂર્ય
 વિભીતક-વહેડાનું ઝાડ
 વિમલક-ચોંચું કરનાર
 વિમુક્ત-ઢૂટો થયેલો
 વિમુગ્ધ-પરાડમુગ્ધ, વિરુદ્ધ, પ્રતિકુલ
 વિયોગ-વિરહ. જુદા પડવું તે
 વિરચન-શ્લોક, ભીંત, કાંચી વગેરેને રચના
 કરવી તે
 વિરલ-થોડા. છુટક છુટક
 વિરહીજનો-સ્નેહીઓથી જે દૂર હોય તે
 વિરાજમાન-શોભાયમાન. સુંદર
 વિરામ-અત્ત, છેવટ સમાપ્તિ
 વિરુત્-આક્રોશ રુદન
 વિરુપ-ભયકર સ્વરૂપ
 વિરોધ-દુશ્મનાવટ વેર

વિરોધી જનો-દુશ્મનો. શત્રુઓ
 વિલક્ષણતા-લોક સંપ્રદાયથી તદ્દન જુદાજ પ્ર-
 કારનું હોવું તે
 વિલાપ-રોતાં રોતાં વોલવું તે
 વિલાસ-ગીત, નૃત્ય અને સ્ત્રી આદિના ઉપભોગ
 કરવાથી સુખ મેળવવું તે
 વિલાસી-વિલાસ ભોગવનાર પુરુષ
 વિલાસિની-વિલાસ ભોગવવાવાળી સ્ત્રી. રમણી
 રામા
 વિલુપ્ત-હરણ કરેલું
 વિલોકતાં-જોતાં
 વિવર-ગુફા. બહોલ. છિદ્ર
 વિવાસન-પરદેશ વસવું તે
 વિશદ-સાફ. સ્વચ્છ. ચોંચું
 વિશાલ-કાર્તિક સ્વામી, નિશાન મારવાનું
 ઠેકાણું
 વિશાલાક્ષ-મોટી આંખવાળો. ગરુડ. મહાદેવજી
 વિશ્રાન્તિ-આરામ, થાકવાનો તે
 વિશ્વ-દુનિયા
 વિશ્વભરક-એક પ્રકારનો જીવ
 વિશ્વેશ્વરી-જગદંબા. માતાજી. આદ્યશક્તિ પદ્મ-
 ચારિણી
 વિશુદ્ધિ-નિર્મલતા સ્વચ્છતા
 વિષમ-સરખું નહીં તે. અધરું. કષ્ટસાધ્ય
 વિષ્ણુકાન્ત-કાળી ગોકર્ણી. વારાહી
 વિસર્જન-ત્યાગ
 વિહ્વલ-આકુલ વ્યાકુલ
 વિહાર-ક્રીડા. અહીંથી તહીં ફરવું તે
 વિહીન-રહિત વિનાના નિરાઝા
 વિચિત્ર-ફેંકેલું વિચરેલું
 વિચ્છેપ-મનનું એકકામ ઉપરથી ઊઠી જવું તે.
 અટકાવ હરકત
 વિવ્રાન્તિ-અરજ. વિનંતિ. પ્રાર્થના

વિજ્ઞતા-કૈવલ્ય જ્ઞાનવાળા હોવું તે
 વ્યુત્ક્રમ-ઉલટો ક્રમ
 વૃક-વરુ
 વેતસ-વેત્ર, નેતર
 વેધ-ઁઙાઈ
 વેર-શત્રુવટ
 વૈદૂર્ય મણિ-પ્રાતઃકાલના સૂર્યના જેવો જેનો
 રંગ છે એવો મણિ. પત્રા
 વૈદ્યવર-ઉત્તમ વૈદ્ય
 વૈરસ્ય-રસ વિનાનું હોવું તે. નિરસ-લુચુ
 શકટ-ગાડુ
 શકટી-સગડી
 શક્તિ-સાંગ વરછી
 શસ્ત્ર-(મનુષ્યનો) કાન-કપાળનું હાડકું
 શંખપુષ્પી-શાખવેલ, સંઘાદુલી
 શત-સો
 શતઘ્ની-સો માણસની ઘાત કરનાર તોપ
 શતપત્ર-કમલ મોર સારસ પત્તિ
 શતાવરી-વનસ્પતિ વિશેષ છે
 શપથ-સોગન
 શવ-મુઢદુ, લાસ
 શબ્દાત્મક-જેમાં શબ્દ થાય એવા પદાર્થો
 શમી-ઝીજડાનું ખાડ
 શર-વાણ
 શરકાંડ-વાણની લાકડી
 શરટ-સરડો એક જાતનું ખાડ
 શરાવ-કોડીયું પાત્ર
 શલ્યક-શેહ
 શવલ-બહુરંગી, વિચિત્ર, શ્વેત અને કૃષ્ણ રંગથી
 મિશ્રિત
 શશ-સસલું
 શશઘન-સસલાંને મારનાર
 શસ્ત્ર-હથિઆર આયુધ

શસ્ત્રકોપ-લડાડ સઠગી ઝઠવી તે
 શસ્ત્રજ-હથિઆર કેમ વાપરવાં તે જાણનાર
 શાક-ભાજી. દ્વીપનુ નામ છે. માગનુ ખાડ
 શાક્ય-રક્તપટ
 શાકુન-શકુન અથવા પ્રશ્ન સંબંધી
 શાકુનિક-શકુન શાસ્ત્ર જાણનાર
 શાંતાત્મા-શાંત ચિત્તવાળો
 શાયી-મૃતેલો
 શારિવા-અનંત મૂઝી વનસ્પતિ
 શાર્દૂલ-સિંહ. ઇંદ્રનુ નામ છે
 શાલ્માલિ-શેમળો
 શાવક-વચ્ચુ
 શાસન-અમલ હુકમ
 શાસ્ત્રજ્ઞતા-શાસ્ત્રનું જાણપણ
 શિખા-ચોટલી
 શિથિલ-ઠંડી
 શિરકેશ-માથાના વાળ
 શિરવંદી-શહેરના વચાવ માટે રાખેલુ લશ્કર
 શિરા-રક્ત વાહિની રગ, નસ
 શિરોમણિ-માથા ઉપરનો મણિ, વધામા શ્રેષ્ઠ
 શિલ્પશાસ્ત્ર-કારીગીરી ઉપર લખાણુ પુસ્તક
 શિરોરુહ-માથાના વાળ
 શિલા-પત્થર
 શિલિમુખ-વાણ-ભમરો
 શિવા-પાર્વતીજી. હરડેનું ખાડ
 શિસપા-સીસમનું ખાડ
 શીઘ્ર-જલ્દી, તૂર્ણ
 શીત-ઠંડુ
 શીતધૂપ-ટાઢ અને તાપ
 શિર-માથું
 શુક-પોપટ
 શુક્તિ-ઘોષ
 શુક-વીર્ય. વારનું નામ છે

શુક્તપક્ષ-અજવાળીયું પચવાઢીયું

શુક્તવર્ણ-ધોળો રંગ

શુચિ-પવિત્ર

શુભ્ર-સફેદ, ઘોઠુ

શુશ્રુષા-સેવા, નોકરી

શૃગાલ-શિઆલ

શૃંગ-શિંગડુ

શૃંગાટક-પાણીમાં ઉત્ત્ર ધણ વેલ, શિંગડું,
ત્રણ શિખરવાળો પર્વત

શૃગાર-સણગાર

શેફાલિકા-રાન નિર્ગુડી

શેહ-શાહ, રાજા, વીક

શૈલ-પર્વત

શૈલરાજ-મોટો પર્વત

શોકાગ્નિ-દિલગીરીરૂપી અગ્નિ

શોર-અવાજ

શ્રોણિત-લોહી

શૌચ-તન, મન તથા ગૃહ શુદ્ધ કરવું તે

શૌલિક-કલાર, દારુ વેચનાર

શૌર્ય-વહાદુરી, પરાક્રમ

શ્મશ્રુ-દાઢી

શ્યામ-કાળો, પતિ, ધણી

શ્યામા-નસોતર, કાળી ધ્રો, ગઢીના ઢોઢ,
રાત્રિ, યમુના નદી

શ્યાવ-ધૂસર રંગ, વદામી રંગ

શ્યેન-વાજ પત્તી

શ્રમિત-થાકી ગણ

શ્રીકૃષ્ણની કૃતિ-ગીતા

શ્રીપર્ણિકા-કાયફઢ, કુંભીનું ઢાઢ

શ્રીવત્સ-વિષ્ણુની છાતી ઉપરની ઁક નિશાની

શ્રીવૃત્ત-પીપઢાનું ઢાઢ, વીલીનું ઢાઢ

શ્રુવા-સરવો

શ્રીવાસ-સરલ વૃત્તનો ગુંદ

શ્રેણી-પંગત, પંક્તિ

શ્રેષ્ઠી-ધનપતિ, શાહુકારો

શ્રોણિ-માર્ગ

શ્રોણિમંઢઢ-માર્ગ

શ્રોત્ર-કાન

શ્યોનાક-ઢીઢાનું ઢાઢ

શ્લથ-ઢીલા, પોચા પઢી ગણા

શ્લાઘનીય-વલાણવા લાયક

શ્લેષ્મ-સઢેલમ

શ્લેષ્માંતક-ઢાઢનું નામ ઢે

ષટ્સ-મધુર, કઢુ, કષાય, આમ્લક ઢાર
અને તિલ્લ ઁવા ઢ રસો

ષણ-સેવા, પૂજા, ઁંઢ

ષોઢશાંસ-સોઢમો ઢાગ

સંકીર્ણ-પ્રસરેલા, વિસ્તાર પામેલા

સક્તુ-સાથવો

સખ્યઢાવ-મૈત્રી

સર્ગ-ઢુનિયા

સંગમ-વે નદીઓનો મેઢાપ

સંગર-યુઢ્ધ

સંગ્રામ-સગર, યુઢ્ધ

સઘન-જાઢું

સચર-ચાલે તેવું, અસ્થિર

સચિલ્લણ-ચિલ્લણું

સચિવ-પ્રધાન, મિત્ર

सज्ज-तैयार

सर्जवृत्त-अर्जुनसादडानुं भाड, जेनां पान
घोडाना कान जेवां होय छे.

सजातिय-एक जातिनुं

संतप्त-खूब तपेलो

संतानहीन-छोकरां विनानो, वांभीओ

सत्त्व-पराक्रम

सत्वर-एकदम

सत्र-सदावृत्त

सातपत्र-सातवणुं भाड

सदन-घर

सदस्य-सभामां वेसनार, सभासद

सांदिग्ध-संशयवाळुं

सदैव-हमेशां

सद्गुणसपन्न-सारा गुणवाळो

सद्म-घर

सद्योमरण-तुरतमां थनारु मृत्यु

सद्योवृष्टि-भट थाय एवो वरसाद

सन्नत-सारी रीते नमेलुं

सनातन-सदोदित, अविनाशी, अनादि काळनुं

सन्निध-नजीक, पास

सपत्-पैसो, वैभव

सपत्नी-शोक

सप्रर्षिओ-सात ऋषिओ, आकाशमां ए नामना
ताराओ उगे छे ते

स्पंदमान-टपकतां, फरकतां

स्वस्तिक-साधीओ

सफरी-मोटी माछली

समग्र-समस्त, अखिल, सर्व

समंगा-मजीठ

संमति-अनुमोदन, अनुमति

समदर्शी-समानभावथी जोनार

समर-युद्ध

समसूत्र उत्तर-बरोबर उत्तर

समगेर-तरवार, कृपाण

समीर-वायु, पवन, अनिल, मारुत

समीक्षा-द्रष्टि, समज

संयम-निग्रह

संयोग-वे वस्तुओनु जोडावुं ते

सरट-कुकलास, काकीडो

सरल-देवदारनु भाड

सर-तळाव

सरसी-तळावडी

सरसिज-कमळ

सराजाम-सामान

सराहता-बखाणता

सरिता-नदी

सरोज-कमळ

संलग्न-सारी रीते जोडाएला

सल्लकी-वनस्पतिनुं नाम छे

सलाक-सूयो

सलिल-पाणी

संवर्तक अग्नि-मसुद्रनो अग्नि

संवाद-सवाल जवाबवडे जे बातचीत थाय ते

सवाहन-भार लई जबो ते, जुलमथी हरण
करी जबुं ते

सवृत्त-संकुचित

सर्पप-वृत्त विशेष, सर्पव

सहकार-आवां

सहत्त-खूव ताडन करवामा आवेला

सहति-समुदाय

सहदेवी-प्रियगुलता, महावला

सहा-शेवती, गुलाब

सहास-हसतु, दांत काढतु

सहति-बलात्कारधी हरण करी जवु ते

सळ-करचली

स्तनी-थली

स्थपति-कारीगर

स्थाणुत्व-इशत्व

स्थालीपाक-एक प्रकारनो चरु

स्फिच-केडनी पाछळनो भाग, नितंब

स्फुलिंग-आन्निकण

स्वतः-पोतानी मेळे

स्वरगाख्य-स्वरथी गवातुं गायन

खश-टपकवु ते, खाली थवुं ते

खस्त-जुदा पाडेला, निराळा करेला

साक-सागनु भाड

सार-बरवी

सिक्का-रेती

सिन्दुवार-निर्गुंडी

सिंहद्वार-दरवाजा

सीकर-जलविन्दु

सीवनी-वृषणथी मूळद्वार सुधीनी वचली नाडी

सुखपाल-म्यानो, अवाडी

सुधाकर-चंद्र

सुभग-सर्वने प्रिय सारा भाग्यवाळो

सुभिच-सुवाळ

सुमन-फूल

सुरपति-इन्द्र

सुरभि-गाय

सुवर्णकार-सोनी

सुवर्णवृत्त-धतुरानुं भाड

सुपिर-छिद्र

सुशिक्षित-सारी रीते केळवाएला

सूकरिका-डुकरकन्द

सूम-लोभीयो

सृफिणी-ओठोना छेडा

सौरभ-सुगंध

हनु-हडपची, नखलो

हय-घोडो

हयग्रीव-घोडानी डोक

हरित-हळदर, हळदरना जेवो रंग

हरिताल-हरताळ

हरिद्र-हळदर

हर्म्य-हवेली

हलबो-शीरो

हस्त-हाथ

हस्ती-हाथी

हारित-हरियल पक्षी

हारीत-कवूतर, पारेवुं, ठग, लवाडी

हालाहल-भेर

हिमगिरि-हिमालय

हिमवारि-भाकळना टीपां

हुतद्रव्य-अग्निमां होमेली चीज

हुताशन-होमेलु खानार अग्नि

हृदयभेदक-अतःकरण चीरी नांखे एवो

હૃદયવલ્લભ-ધણી પતિ
 હૃદયવલ્લભા-ભાર્યા, પ્યારી.
 હૃદયાન્તર્ગિ-હૃદયઅદરથી જોનાર, આત્મા
 હસ્વ-ટુંકું
 હેમંત-ઋતુનું નામ છે
 હાલિ-નાશ, સંહાર, વિનાશ
 હાત્ર-શિષ્ય
 હામ-અશક્ત, કમજોર
 હિતિપાલ-પૃથ્વીનો રાજા, નૃપતિ
 હીણ-કૃશ, ટુવળો પડી ગયેલો
 હીર-રૂપ
 હીરવૃક્ષ-ઉવરાનું ઝાડ, રૂપવાળું ઝાડ

હીરસાગર-સાત સમુદ્રમાથી એક રૂપનો સમુદ્ર
 હીરિકા-વૃક્ષનું નામ છે, હીર, રુધી
 હુદ્ર-હલકું
 હુધા-ભૂજ
 હુધાલુ-ભૂજાલવો
 હુર-અશ્વો, મજેયો, ગોશ્વરનામની વનસ્પતિ
 હુરક-ગોશ્વરનું ઝાડ
 હોત્ર-સેવક, આત્મા
 હોમ-કલ્યાણ
 હોમા-વૃક્ષનું નામ છે
 હોદ્ર-મધ, પાણી, વૃક્ષનું નામ છે.
 હોદા-વનસ્પતિ વિશેષ, મોડાનો અવાજ, વિષ

કાકા રાજોજી ચલાવતા હતા. એ રાજાજીને “ રાતીદેવલી ” નામે ગામ ગરાસમાં મળેલું હતું; રાજ માનસિંહજીના માતૃશ્રીની રતરાજીને લીધે રાજોજી રાતીદેવલીમાં રહ્યા અને પછીથી રોડૂમાં જઈ તેણે દરવાર વાંધ્યો. ત્યારવાદ દેવની અનુકૂળતાથી વિ. સં. ૧૬૮૧ માં તેઓ વઢવાણના સ્વતંત્ર માલિક વન્યા. તેઓના ન્હાના ભાઈ વરૂંજી તથા અદેભાણજીને ગરાસમા સમ્મારકું મળેલું હતું. એ ત્રણે ભાઈઓ મૂલીના ભાણે ન થતા હતા.

રાજ માનસિંહજીએ ઉમ્મરલાયક થઈ હલ્લવદપર હલ્લાઓ કરવા માડ્યા, પરંતુ તેઓ ફાવી શક્યા નહિ, તેઓના લગ્ન “ સીસાગ ” થઈતાં હતાં; તેઓને રાયસિંહજી, ભીમજી, ભાણજી, અગરસિંહજી, વીરમજી, વરશોજી, રતનજી, તથા હરદાસજી નામે આઠ કુમાર થયા. વિ-સં. ૧૭૦૨ માં રાજ માનસિંહજીનો સ્વર્ગવાસ થતાં તેઓના પાટવી કુમાર રાયસિંહજી વાંકાનેરને ટીલે રહ્યા, ભીમસિંહજીને “ કળકોટ ”, ભાણજીને “ વવાશીયું ” અગરસિંહજી તથા વીરમદેવજીને રેરવા, રાતી દેવલી તથા સરધારકાનો થોડો ભાગ; અને વરસાજી તથા રતનજીને રેરવાનો ભાગ ગરાસમાં મળ્યો. સદૃથી ન્હાના કુમાર હરદાસજી નિઃસંતાન મરણ પામ્યા હતા.

રાજ માનસિંહજીના લઘુ વન્યુ રામસિંહજીને લૂણસરીયું તથા વોકડથંબું ગરાસમા મળેલું હતું. એ રામસિંહજીના વંશમાં છઠી પેઢીએ કલોજી તથા સવલોજી નામે વે વન્યુઓ ઘણાજ વહાદુર થયા; એ વન્ને ભાઈઓ જ્યારે ગોંડલ ઠાકોર પાસે નોકરી કરતા હતા ત્યારે હાદાસુમાળ નામનો કોઈએક કાઠી સંખ્યાવંધ સ્વારો તથા પાયદલ સાથે કાઠિયાવાડમાં લૂટફાટ ચલાવી રહ્યો હતો અને ધોળે દિવસે ધાડ પાડી ગામો ભાંગતો હતો. એક વખતે એણે ગોંડલ તાવાનું સતાપર નામે ગામ ભાંગ્યું એ સમાચાર ગોંડલમાં આવતાં ત્યાંથી જવરી વાર ચઢી, કોટડાથી પળ કેટલાએક લડવૈયાઓ ગોંડલના પક્ષમા મળ્યા; ભાદરકાંટે ઉભય દલનો ભેટો થયો; જ્ઞાલા કલાજીએ કાઠીઓનું મહાન કટક જોઈ ગોંડલના તથા કોટડાના માણસોને શાન્ત રહેવા સમજાવ્યું, પરંતુ વાથી ભરેલા એ લોકોએ કલાજીના કહેવા પર કાંઈ પળ ધ્યાન નહિ આપતાં રેરવામાં ને રેરવામાં ઘોડાઓને પ્રતિપક્ષીઓ પાછલ મારી મૂક્યા. રેરવાથી આરા કાઠીઓ વીરહાકની

૧ વારોટના ચોપડામાં એવું લખેલું છે કે વરૂંજી તથા અદેભાણજીને પાંચદુવારકા નામનું ગામ ગરાસમાં મળ્યું હતું, તેના વંશજો હાલ સરધારકામાં છે અને તે નીચાણી પાટીવાલા કહેવાય છે.

૨ વારોટના ચોપડામાં ભીમસિંહને કળકોટ ઉપરાંત સરધારકું મળ્યું હતું એમ લખેલ છે.

साधे मारवा मरदानो निश्चय करी सामा थया. समशेर अने भालाओना प्रहार पूर्वक युद्धनो आरंभ पतां कंपायमान बनेला कोटडाना लोको एज वखते पलायन करी गया, गोंडलीआओ पण गर्व छोटी न्हासी गया, मात्र कलोजी तथा सबळोजी पोताना कुळनी टेक जाळववा माटे रणमां अडगर दी शत्रुओना समुदायपर तुटी पड्या; आगरे एकहजार काठीओ फक्त बेज झालाओना बाहु-बळथी छिन्नभिन्न थई गया. वीरवर कलाजीए हादाखुमाण उपर समशेरनो प्रहार कयों अने सब-ळाजीए तेना बावळा नामना अश्वने ठार कयों. झाला रामसिंहजीना भीम अने अर्जुन जेवा पौ-द्रोए एवी धर्मचक्र मचावी के काठीओनुं कटक भयभीत बनी भागवा लाग्युं. अगणित अश्वोना धावनधी डडेली धूलिने लीधे आकाश धूसरित बनी गयुं. कलोजी तथा सबळोजी संसारनो मोह छोटी सेंकडो प्रतिपक्षीओना मध्यमां खुल्ली कृपाणे खेलवा लाग्या, वृक्षथी पर्ण खरे तेम करपद आदि अंदयवोना पात धवा लाग्या. घायल जनोनां गात्रमांथी धकधकाट करती रुधिरनी धाराओ छूटवा लागी, काटीओना वचचनी काठीओ तडोतड तूटवा लागी. “मारो मारो” अने “कापो कापो” एवा शोर सांभळी जेम पोए मासनी रात्रीमां प्रमदा विनानो पुरुषध्रुजे, तेम कायरजनो कंपवा लाग्या, खरा शूरवीरो हता एज कलाजी सन्मुख स्थिर धई शक्या, खरेखर ए वखते वीरवर कलाजीए वांकांनेरना पाणीने विश्वमां विख्यात कयुं. ए वच्चे बन्धुओए हादो, सामंत, वरु अने हमीर नामना चार अग्रणी पुरुषोने मार-वानो संबल्य कयों हतो, तेमांना व्रणने तो तुरतज यमराजना अतिथि बनाव्या; मात्र एक हादोज पायल अवस्थाए वचवा पाम्यो हतो, परंतु ते ज्यांनुधी जीव्यो न्यांमूरी कसूंवो लेती वखते तेने कलाजीनो रंग आपतो हतो अर्थात् कसूंवो पीवा टाणे हमेगां ए एवुं बोलनो के रंगछे झाला मरद कलाजीने जेणे हजारो माणसो वच्चे हिम्मतधी प्रवेश करी मारा उपर प्रहार कयों

खुमाणोनी आंखमा खटकी रहेला कलोजी तथा सबळोजी एज युद्धमां छेवटे काम आ-प्या रता. एना पराक्रमनी प्रशंसा करता कवि लोकौए नीचे मुजब गीतो कहेलां छे.

गीत. १

करे ठाठ कटवांतणा कोळीए काटीए. हण्यो लइ गामडा वणो होया;
बूंवीयो आवीयो गोंडले वरकतो, सतापर हाडले कीयो सोथा;
चढी वार गोंडलरी कोटडारी पण चढी. भादरे थका अगवार भाळ्या;
बावळे कलानुं कयुं नहि वारियुं. चावळे मोरथा पवंग चाळ्या;

वळ्या काठी भाला हथा वांकडा, वीर हकाडका ठोर लागी;
कोटडातणा नर गीआ खेपट करी, भूर गोंडलीआतणी भागी;
सनमुख हलाव्ये गीयो सांगा सतण झींक भालां दई वाई झटक्यां;
वकर हादासरे कले घा वाळीयो, वावळो सवळे कीयो वटका;
धमचक मचाइ एसी झाला धणी, हेमरा दळां सरदार हणीया;
पांडवा सरीखा रामरा पोतरा, भीम अरजण जसा भणीया;
खतरी पूरा हता तकोरीआ खळे, आवगो वंकपर वेण आदो;
मरद माटीपणे कलाने मोरथी, हजी रंग कसुवे दीए हादो ॥

गीत. २

खळ खुमा साथ माचीयो खेखट, दळ आडो मकवाण दीयो;
केता सवे सदा मत कळीयो, इ गोंडलीयो पोवार गीयो;
कामो वगत पडीदो कोमां, बोल अबोला साहव राम;
झटके रमण अटकीया झाला, इ हाला भाग्या लूणहराम;
साणासवर समो दध मातो, खातो डळा समळरत खाळ;
सेहसागण पोतो सरदारे, कटकासर वातो करमाळ;
इघरमांझ हतो इ एकज, होय तो कदि मेडते होय;
खशीयें कयुं बाबरीए खुमे, कलीया जसो न मळीयो कोय;
परचल पोखण सकत प्रखपूरी, मेर सवरकर कंठ प्रमाण;
पाडे प्रसण पछे रण पडीयो, इ रंग परीयां चाडें झलराण.

गीत. ३

रण आयो खत ठेकी रमवा, भात्रीजा भेळा व्रहुं भाइ;
पाळबंधु बरके रजपूतो, भोयो मांडी बडी भवाइ;

पूगो घट घट अशो करे पग, वैश भजाड्यो भोगवी वार;
 कलीये गोल्या धणी कटकरा, चारहजार वचेथी चार;
 लोह सतान सरे रंग लाग्यो, सजडे खेल्यो अशो सधीर;
 भाले झलवे रूप भेचक्या, हादो सामत वरू हमीर;
 अधपत चार नजरमां आणे, घायक कले बांधीयो घेर;
 वत लेवा पाछो दळ वच्चे, सांगातणे पाडीयो शेर;
 फरें घाल जेम पाळ फुदडी, प्रसणण करेन मीटपरी;
 खशीये कयुं वावरीये खुमे, जे कलीये एसी रमत करी;
 दटी गया भुंगळांवाळा, छाना ढोलक रया छपी;
 भाग्यो नहीं साथीयां भेल्लो, खेल्लो पडमां रयो खपी.

एकविंशत् तरंग.

गीति.

रायसिंह जीजाथी, विनयसिंह लागि समग्र वृत्तान्त;
स्नेहे अमर ! सुणावुं, विदित वक्रपुरीतणा कलितकान्त !

राज रायसिंहजीए वि-सं. १७०९ मां तख्तनशीन थया पछी हळवद लेवा माटे वगो श्रम कर्यो, पण ते सार्थक थयो नहि, तेओ अलवर परण्या हता, तेनाथी कुमार चन्द्रसिंहजी उफें चांदोजी तथा वेराजी नामना वे कुमारजी उत्पत्ति थइ. वि-सं. १८३५ मां राज रायसिंहजीनो कैलासवास थतां पाटवी कुमार चन्द्रसिंहजी राज गादीपर अभिषिक्त थया अने वेराजीने कोठा-रीआ नामनुं गाम गरासमां मळ्युं.

राज चन्द्रसिंहजी उफें चांदाजीए वांकानेरना राज्यासने विराजमान थया वाद एक वर्षनी अंदर एक म्होडुं लइकर एकठुं कर्तुं अने वारंवार हळवदपर हुमलाओ करवा माळ्या. तेओ जाते घणाज बहादुर अने हिम्मतवान हता. ए अरसामां हळवदनी गादीए राज जसवतसिंहजी राज्य करता हता, अने जोधपुरना महाराजा जसवतसिंहजी दिल्लीना बादशाह तरफथी गुजरातना सूवा बनी आव्या के जे वांकानेरना राज चन्द्रसिंहजीना जामातृ थता हता, तेओए पोतानां राणी झाली-जीना केहेवाथी हळवद उपर चढाइ करी. ए वखते राज जसवतसिंहजी वाराही तरफ वंचते करी गया. राठोड जसवतसिंह हळवदनुं राज्य हस्तगत करी वावी नजरअलीखानने जागीरमां आपी दीथुं. ए वावीए छ वर्ष पर्यन्त हळवदमां हकुमत भोगवी, त्यारवाद वीरवर चन्द्रसिंहजीए वावी नजरअलीखानने हरावी हळवद हाथ कर्तुं अने त्यां त्रण वर्ष पर्यन्त स्वतंत्र सत्ता चलावी. वि-सं. १७३८ मां राज जसवतसिंहजीए बादशाह तरफथी हळवद तथा तेने लगता मीठाना अगरनी स-नंद मेळवी अने राज चन्द्रसिंहजी साथे युद्ध करी हळवदनो कवजो हाथ कर्यो. परंतु चन्द्रसिंहजी-ए हळवदनी वळगण जारी राखी जीवतां सूधी राज जसवतसिंहजीने सुखे सुवा दीधा नहि. ए

અદ્વિતીય પરાક્રમી પુરુષ હતા, એણે અસહ્ય વાહુબલ્લી પોતાના મુલકની અભિવૃદ્ધિ કરી. કોઈએક વચ્ચે કચ્છ દેશાન્તર્ગત વેંધ પ્રગણના દરભમજી નામે શાવલ જાતિના રજપૂતે વાંકાનેરીઆમાં પ્રવેશ કરી લીંવાળા નામનું ગામ માંગ્યું. એ સમાચાર સાંભળતાંજ રાજ ચન્દ્રસિંહજીએ તેની પાછળ પહોં વાંકાનેરથી આગરે દોઢ ગાઉ ઉપર આશોડ તથા મચ્છુ નદીના સંગમ સ્થળે ધીંગાણું કર્યું; જાલાના જાટકાઓથી દરભમજી જાટકીઆના સમગ્ર સૈનિકો મરણને શરણ થયા અને એ પણ ઘાયલે અવસ્થાએ રાજ ચન્દ્રસિંહજીને પગે પહોં અપરાધનો માફી માગવા લાગ્યો. શરણાગતને અભયેદાન આપવું એ ધત્રીઓનો ધર્મ છે. એ ધર્માનુસાર રાજ ચન્દ્રસિંહજીએ પણ દરભમજીને અપરાધની ક્ષમા આપી જીવતો જવા દીધો. એ પ્રસંગે કોઈએક કવિએ નીચે મુજબ ગીત કહેલું છે.

ગીત. ૧

ચન્દ્રસેન હમ્બોરણ વંધે ચાલા, વેકરમાલા વાટકીયા;
જાલાતળા સપેલી જાટક, જાટકીયે કર જાટકીયા;
રાસાઓત હાજાઓત રુકે, રામ ચડીઆ મઝી સમરાથ;
વળીઓ કડતલ દલાં વચેરે, હરભમજીઓ ચંચેરી હાથ;
જાલાવાડ મોહાડ ઝૂવતો, ઘણું મચવતો રાહાડ ઘણી;
સામાવાડે સેહેડીઓ સામો, ધાડ મરાવે ધાડ ધણી;
વાંકાનેરતળી ઢસ વહવા, કટક ન કાછીગાહો કસે;
જોધ જુવાળ વઢાવે જાહો, ઘાળ કઢાવી પાળ ઘસે.

રાજ ચન્દ્રસિંહજી જેવા પરાક્રમી હતા તેવાજ ઉદાર અને પ્રજાપ્રિય હતા; રાજમી નામના ગણીએ એઓની પ્રશંસા કરતાં કાવ્ય છે કે.

ગીત. ૨

વહે ટોર વાંકાનેર કવી દેવા વડંગ, ભામણે પ્રાક્રમ ધરા ભાઓ;
ચંદ રાણ સંગરો સલાં વલ ચૂવા. અમનવો રાણ નગ્નાન આઓ;
સકલ ઉછાહ ઘર ઘર પ્રજા પરમ નચ. પ્રગળ દગ્ધ અનંગ્વન ગલાંપ્રાજી;

પાટ રાણસંગરે ભલાં જ્ઞાલ પ્રગટીયો, માનહર ચંદહર જસો માઝી;
ધવે સહે દુઅળ સીસાડીઆ ધૂજીઆ, પૂજીઆ ધરા અહેનાંળ વળપાર,
પથાઓત વેર કરવા નવા પ્રહોળા, વલીતાંણ આવીઓ વીજીઆઢવાર;

રાજ ચન્દ્રસિંહજો જાડેજામાં તેમજ માગંડ પરણ્યા હતા, તેઓને પૃથીરાજજી, કેસરીસિંહજી, વરસોજી તથા તેજોજી નામના ચાર કુમાર અને જમુવા, જ્યમજીવા, રાજુવા, તથા અનુપવા નામનાં ચાર પુત્રીઓ હતાં. તેમાં જમુવાનાં લગ્ન જામ નાગરના જામ રાયસિંહજી સાથે, જ્યમજીવાના લગ્ન જામ લાલાજી સાથે અને રાજુવા તથા અનુપવાનાં લગ્ન કચ્છ મુજના રાઓ દેગજી સાથે મ્હોટી ધામધૂમથી કરવામાં આવ્યાં હતાં.

• વિ-સં. ૧૭૭૭ માં રાજ ચન્દ્રસિંહજોનો સ્વર્ગવાસ થતાં તેઓના પાટવી કુમાર પૃથીરાજજી ઉર્ફે સતાનજી વાંકાનેરની રાગગાદીએ વેઠા. કુમાર કેસરીસિંહજોને વગજાહ, વરસાજીને દુઆ અને તેજાજીને ધીયાવડ નામનું ગામ ગરાસમાં મળ્યું.

રાજ પૃથીરાજજીએ સત્તરવર્ષ પર્યંત રાજ્ય સુલનો ઉપયોગ કરી વિ-સં. ૧૭૮૪ માં નિઃસં-તાન કૈલાસવાસ કર્યો ત્યારે તેઓના લલુ વન્ધુ કેસરીસિંહજી વાંકાનેરની ગાદીએ વેઠા. એ વખતે કોઈએક ચારણે નીચે મુજબ દોહો બનાવી કેસરીસિંહજીને સંબોધ્યો હતો.

કરમ તારું કેહડા, ઉનાળે લીલું;

વળજારાનો ગરાશીઓ, એને વાંકાનેરનું ટીલું.

રાજ પૃથીરાજજીના કારજ ઉપર જામનગરથી જામ તમાચોના માણસો આવેલ હતાં, તેઓનો વિચાર વરસાજીને વાંકાનેરની ગાદીએ વેસાડવાનો હતો, પરંતુ વઢવાણથી ઠાકોર કેસરીસિંહજીની મદદ આવી પહોંચવાથી નગરવાલનો વિચાર પાર પડી શક્યો નહિ. રાજ કેસરીસિંહજીએ એ ઉપકારના વદલામાં વઢવાણને વાર ગામ સહિત પોતાનું નાગેશ પ્રગણું વિ-સં. ૧૭૯૩ માં આપ્યું હતું.

રાજ કેસરીસિંહજીના લલુ વન્ધુ વરસોજી કે જેને દુવા નામનું ગામ વાંકાનેર તરફથી ગરાસમાં મળ્યું હતું, એના પૌત્ર ગજસિંહજો મહાન ભક્ત અને કવિ થયા, એણે વિષ્ણુપ્રકાશ નામે એક ગ્રંથ રચેલો છે, એ અદ્યાપિ હસ્તલિખિત છે. છપાઈ પ્રસિદ્ધ થયો નથી. એ ગ્રંથની એકન્દર સોલ કલા છે, તેમાં રામાવતાર તથા કૃષ્ણાવતારની લીલાઓ વર્ણવેલી છે, શિવજીનો વિવાહ લલે-

લો છે, યુદ્ધાવતાર તથા ઋત્વિક અવતારની ભવિષ્યત્ દ્વીકીકત આપેલી છે અને વલ્લભકુળ સવંધી પણ વર્ણન કરેલ છે; એ ઉપરાંત કેટલીક વૈરાગ્યની કવિતાઓ પણ તેમાં રચેલી છે. દોહા, સવૈયા, સોરઠા વિગેરે ૬૪૫૦ છંદોથી ગ્રંથેલો એ ગ્રંથ (ત્રિણુપ્રકાશ) ગુદિને વિશુદ્ધ કરનાર અને આનંદ ઉપજાવે તેવો છે. શ્રીમાન્ ગજસિંહજીએ એ ગ્રંથ રચ્યો તે વખતે દ્વાલાઓના રાજ્યમાં નિમ્નલિખિત મહારાજાઓ રાજ્ય કરતા હતા એવું એ ગ્રંથમાં લખેલું છે.

૧. વાંસાનેર-મહારાજા ગજસાહેવ શ્રી ચન્દ્રસિંહજી ઉર્ફે ઢોસાજી.
૨. દલ્લદ-મહારાજા ગજસાહેવ શ્રી અમરસિંહજી.
૩. લીંવડી-શ્રીમાન્ ઠાકોરસાહેવ શ્રી હર્ગિસિંહજી.
૪. લલ્લતર-શ્રીમાન્ ઠાકોર શ્રી પૃથીગજજી.
૫. વઢવાળ-શ્રીમાન્ ઠાકોરસાહેવ શ્રી જાલિમસિંહજી.
૬. સાયલા-શ્રીમાન્ ઠાકોર શ્રી વલ્લભસિંહજી.
૭. તાદડી-શ્રીમાન્ રાજગણાશ્રી ચન્દ્રસિંહજી.
૮. પ્રાણેજ-શ્રીમાન્ ઠાકોર શ્રી દોલતસિંહજી.
૯. દેલ્લાટા-શ્રીમાન્ ઠાકોર શ્રી કલ્યાણસિંહજી.
૧૦. મોઘુદા-શ્રીમાન્ ઠાકોર શ્રી મોદકમસિંહજી.

રાજ વેલ્લરીસિંહજીના અમલમાં પ્રજા અત્યન્ત સુખી હતી, યજ્ઞો ડચું માયું કરવા હામ મીલી શકતા નહિ. એ ઉદાર દિલ્લા રાજાની પ્રજામાં કરતાં એ રમતના રમિયોએ ઘણાં કાવ્યો રચેલાં છે. તેમાંના પ્રણ ગીતો નીચે મુજબ છે.

ગીત. ૧

વંદે વાળ કેસા નરસ અમેવચ વગુના,
અંબર હર લગો મોઢે ન ઓઢે;
કંથ ડાગે ત્રીઆં ત્રીઆ પોઢણ કરે,
પગગે જગે ત્રી કંથ પોઢે:
ગતલચં દીંદુઆં અમર લાગો ગજર.

अषाडे चडे फरे न के आवे;
 धमक नालां तणे चंदरे ध्रूजवा.
 नारीआं पंपोले पलंग नावे;
 परजवीं राजवीं खान मोहटोपणां,
 डाढ वोहे नको काढ दावे;
 वाढ दीनो धमक पाखरां वाजते,
 अब लरे वाजीत्रे टाढ आवे.

गीत. २

हेक जूनां थीए नवा दूजा करे, रूक थोडें भडे तमण रेसो;
 प्रगट ऊंवरडातणो तल पालटों, कला नत नवनवीं करे केसो;
 सात्रवां काल ओनाड दूजो सतो, तवां कोण सामो चडे तोरे;
 एक वेहेर करे बीआंपोआंजसे, वेर चंदतणो नत नवां वोरे;
 धणी वंकनेररो मेर जैवडधडे, धुपटे करपडां दीह धोले;
 माण हालातणुं नमषमां मोडीयुं, खाग धोडे बीआं मदा खोले.

गीत. ३

वहे नारही डोलती नागला रांनवच, झुझ मुकी प्रसणथीआ झरडो;
 साद काढी नको गाढ बोली सके, केसरी संघरो अमल करडो;
 प्रजड मोहे दुथ चन्द्रसेनरे टालीओ, सुथ कीधो सत्रांहए साले;
 कनकचा सोल सणगार सज कामनी, हेकली बेकली रान हाले;
 घणा आनंद मंगल वरतीआ घर घर, वसी सबसीधरा रामवारो;
 धींग रासाहरा भोए वेरी धवे, सराए वार संसार सारो;

उपरनां गीतो उपरथी गिरु धाय छे के राज केसरीसिंहजी महान् प्रतापी तेमज पराक्रमी हता, तेओए दालाओनी साथे युद्ध कर्यु होय एवु अनुमान धाय छे, कारणके ए लोको तेओना एरुमां बिघ्नरूप थया हता.

राज केसरीसिंहजी सीसांग परण्या हता, तेओने भागजी नामे एक कुमार तथा लाडुवा नामनां एक कुंवरी थयां हतां. कुंवरी श्री लाडुवाने नवानगरना जाम लाखाजी साथे परणाव्या बाद वि-नं. १८०५ मां राज केसरीसिंहजीनो कैलासवास थतां कुमार भारोजी राजपदवीने धारण करी पांरानेरना तखनपर विराजमान थया. ए एक महान समर्थ लडवैया हता. एनामां आलस्य तो प्रिल-कुल हतुज नहि, आठे प्रहर उत्साहथी तेओ पोताना मुलकने बधोर्येज जाता हता; कोहे छे के तेओए एल्लवद पर चढाइ करी एक वन्यत विजय मेळव्यो हतो. परंतु लांओ वखत तेमना कवजामां रही गवयु नहि. जसदण पानेना सुदामटा तथा कोटीरुद्धणीना काठीओए बांरानेर तावानां गाग मरीया. कोटी तथा जेधणुमां नृट चलावो अने त्यांथी घणा दोर लड गया. ए वखते काठी, जाट अने बीजी कोममा पोताना विजयनी निशानी तरीके दोर लड जवानो रियाज प्रचलित हतो; अने जे राजाना मुलकमांथी ए रीते दोर लड जवामां, आवे ते राजानी कीर्ति कलकित गणाती एटला मोटे राज भाराजीए पोतानी प्रजामां पथुओनी करेली चोरीथी पोतानी सत्ताहुं तेमज प्र-तिष्ठाहुं अपमान थएलु समजी ज्यांछुथी ए चोगएलां पथु पाळां न मळे अने ज्यांमूथी गवुओने पूरेपूरी सजा न अपाय त्याछुथी बांरानेरमां दाखल नहि थयानी हद प्रतिज्ञा करी; परंतु ए प्रतिज्ञा पूर्ण करवा मोटे जोइए तेहलु सैन्य पोता पाने नहि होवाथी जनागदना द्वियान अमरजीनी सहायता मेळववा मोटे पोताना कारभारी गगागम हरिगमने मोडली आप्या. गगागम द्वियान अमरजीना सजातिय तथा सदथी रोदाने तीधे धारेलु काम सरलताथी पार पडयुं. जनागदथी आवेल्या पांच एजार शिरदधीओने साथे लड राज भारोजी काठीओना गामटांओ भांगवामां तेमज पोतानी दि-ल्लत पाली मेळववासां पतेहमद थया. अजानदाहु भागजीए भावनी अगीथी काठीओनां कळेजां-ओने एवा कषायमान कर्या के ए लोको फरीधी बांरानेरनी हदमां प्रवेज करवा हिम्मत थरी दखसा नहि. ए वखतना जोइएना कारणे कहु छे के—

भालो धारो भारमल. अडीयो आभजके:

देरी कीधा बने. तो रुटे केहरराउन ॥

રાજ ભારોજી ચોર અને લૂંટારાઓનો પરાજય કરી તેમના પર ધાક વેસાડવામાં નહીં પ્રવીળ હતા, કાઠીઓ તો એવું નામ સાંભળતાંજ સો સો ગાઉ ભાગી જતા એ નીચેના દોહા ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે.

તોલે ભય ત્રાટાં, કાઠાં કેહરાઉત,
 એના ઘોડે ચપ ગાટાં, તે માટાં ન મટે ભારમલ.

રાજભારોજી ધગાજ ઉગ્રભાગી હતા, તેઓએ વાંકાનેરને ફરતો ગઢ વધાવ્યો, શહેરની સ્થિતિ સુધારી, બ્રાહ્મણોને ગરાસ આપ્યા, દેવમન્દિરો વંધાવ્યાં અને ગામડાઓની પળ આવાડી કરી, મહાન ઉદાર દિલના મહોપતિએ માટ ચારણો વિશેરે ચાચકુર્વળને અનેક પ્રકારનાં દાન આપી મ્હોટી નામના મેળવ્યો. પરોળાગતમાં અચ્ચન્ત પંક્તિએલા રાજ ભારોજી સંખ્યાવંધ ગરીબગરવાંઓને નિરંતર અન્નદાન આપતા, એઓના દરવારનાં મેયાનગતોનો રોટકો એવડો મ્હોટો થતો કે જે વે ત્રણ માણસોને પૂરેપૂરો વૃષ્ટિ આપી શકતો; એ વલ્લતનાં એક સાધારણ કહેવત હું કે “ ભારા સાઈ રોટ અને કુંભા સાઈ કોટ ” વાંકાનેરના રાજ ભારાજીનો રોટકો અને ગોંડલ ઠાકોર કુંભાજીના કિ-છાઓ એકી સાથે પ્રશંસાને પાત્ર થયા હતા, કાઠિઆવાડનાં તો શું, પણ આજ્ઞા હિન્દુસ્થાનમાં એ વાત મશહૂર હતી.

રાજકોટના ઠાકોર વાવાજીરાજે રાજ ભારાજીનો મહિમા ઘટે અને પોતાનો યશ વધે એવા હેતુથી ચાર માણસો રાઈ શકે એવો અકેરુ રોટલો તૈયાર કરાવી ચારણ લોકોની પરોળાગત શરૂ કરી. મિજમાન બનેલાં ચારણો ઠાકોર વાવાજીરાજની હાજરીમાં થાલીની અંદર આવેલો રોટલો જોઈ વોલો ઉઠ્યા કે—ઓહો હો હો, કાંઈ ભારાસાઈ રોટલો વળ્યો છે નાં ? આ સાંભળી ઠાકોર વાવાજીરાજને વહુજ ગુસ્સો ચઢ્યો, એણે ચારણોને કહ્યું કે, મેં ભારાજી કરતાં ચોગણો વજનદાર રોટલો તૈયાર કરાવ્યો છતાં ભારાસાઈ ભારાસાઈ કર્યા કરો છો તે તમે એનામાં એટલું વધું શું માલ્યું છે ? આટલા દિવસ એણે કાઠીઓ જેવી વોડીયું માથેજ હાથ કર્યા છે, એ હજી શીંગાલીધુંમાં ચર્યા નથી. જો તમારે જોવું હોય તો જાઓ, ભારાજીને જઈ કહો કે, રાજકોટીઆની જેટલી જમીનમાં તમારા ઘોડાના પગ પડે તેટલી ભૂમિ બ્રાહ્મણોને આપવા વાવાજીરાજ વંધાય છે. ચારણોને તો એજ જોઈતું હતું, કારણ કે વેની લઢાઈમાં ત્રીજાને લાભ એ કહેવત કાંઈ એ લોકોથી અજાણ્યું નહોતું. એજ વચ્ચે એમાંનો એક ચારણ રાજકોટથી ચાલી નિકળ્યો અને વાંકાનેર આવી રાજભારાજીને મળ્યો, રાજભારાજીએ એવું

ઉત્તમ પ્રકારે આતિથ્ય કર્યું; રાણી સ્વસ્થ બનેલા ચારણે શાવાજીરાજના વધા વોલ રાજ ભારાજીને કહી સંબોધ્યા, ભારાજીએ એજ વચ્ચે મુજબ ટોચી મૂઝપર હાથ નાંચ્યો તથા ધોડાઓ માથે સામન નાંચવા આજ્ઞા આપી; અને તરુ વાંકાનેરના અંગરે ચાલીએ પચાસ વ્રાહ્મણોને સાથે લઈ રાજકોટ તરફ પ્રયાણ કર્યું, પત્ની અને પગીયી પુટી પાનેલા એ વચ્ચેના વ્રાહ્મણો મજબૂત વાંધાના અને શૂરવીર હતા. તેઓ હજી રાજ્ય દેવની સાથે રણભૂમિમાં હાજર રહેતા; આ વચ્ચે તો એઓના લાભ માટેજ રાજ ભારાજીએ પ્રયાણ કરેલું હતું. વાંકાનેરના અર્ધે વાયુવેગે દોડતા દોડતા રાજકોટી-આને વીધી સપાટામાં ઢેઠ સમ્પત્તિ સ્થળે જઈ પહોંચ્યા. રાજ ભારાજીએ સરધાર તાવાતું ગામ સાજડી-આલી મારી કોટલોએક માલ પૂર્યું, અને ત્યાંથી સીધા રાજકોટ આવો આજો નદીને સામે કિનારે ઉભા રહી જેણે ઠાણેર શાવાજીના ટેલ પે તને સંબોધ્યા હતા એજ ચારણની સાથે ત્યાં કોંઈવારણ્યું કે—

“ ઠાણેર ! મરદ હો તો સામા નવો. તારું સાજડી-આલી ગામ ભાંગી આવ્યા રાજકોટીઆમાં અનો ઘેંટા ફેરવી આવ્યા ઝીણ, મટે તોણે કોટેલા વોલ પ્રયાણે એ વધી જનીન વ્રાહ્મણોને આપી દીધો. વ્રાહ્મણો પણ ખત્રે સારેજ લેતા આવ્યા ઝીણ, કારણ કે તમારા વ્રાહ્મણો એ ગરાસ મોગવી શકશે નહિ અને અપરા વ્રાહ્મણો તો તમારા માથામાં મારો અતંદ્રથી ગરાસનો ઉપમોગ કરશે. ” રાજ ભારાજીનો આજો મૌન્ય ભરેલો હતો. તાણી ઠાણેર શાવાજીરાજ વે ઘડિ સ્તબ્ધ બની ગયા, સામા આવવાની તો દિશ્મત ધાનીજ પડે. એજ અભિનત એક નિમિષનાગ ડારો મરું; એજ અપરાધનો માપી માગી રાજ ભારાજીને પેલા પેલા પચાસ વ્રાહ્મણોને તેઓની પોતાના તરફ. એ પ્રસંગે કો-એક ચારણે નીચે એજ ઢેઠે કહ્યું કે—

મારો વાંદો કોટ, હું વીજાથી વંધાય નહિ:

સોહે સમ્પત્તિ કોટ, પણ શાવાજી વોલે નહિ.

રાજ ભારાજી માણદ ઢેઠે પુરી માથે તમા મેં ટપ ટપોર શુભાવીનાં શુભી કનકાજી-વા વેરે પળ્યા હતા. તેઓ તમા રાજાજી, રાણી, વેદમારે તમા માતાનજી ઉર્કે મામન-ગિરજી નામના પાર દુરમેળ પાસે રાજા નામના એક શુભગેળ જન્મ લીધો હતો. શુભી શ્રી પાતીરાજવાનાં તમા મોગનીનાં રાજાજી સાથે જન્મ્યાં અર્ધ્યાં.

પરંતુ રાજ ભારાજી રાજાજી વિજાની વેલ નેમાળ્યા હતા. ત્યાં વાંકાનેરમાં પાટડી

રાજ ભારાજીને તમારો તમા પાંચતા એજ કાલ રાજાજીનાં ચેરવાનાં વ્યવેરું છે.

કુમાર રાયસિંહજીને તેના હલકી વુદિના સલ્લાહકારોએ આહુ અવલું મમજાવી ગજ માટેને ગહેરમાં દાખલ નહિ થવા દેવા માટે ઉઠ્ઠેર્યા. કુમાર રાયસિંહજીએ ગજ્ય કરનાની ડન્ગાથી ચામસો આગવને નોકર રાખ્યા અને જ્યારે રાજ ભારોજી ગજફોટથી વાંતનાર આવ્યા, ત્યારે તેઓને ગહેરની અંદર પેસવા ન દીધા. યોગ્ય ઉમ્મરે પહોંચેલા કુમારને રાજ્ય ચલાવવામાં સમર્થ મમજી તેમજ પુત્ર માથે ફેગ કરવાનું અનુચિત ધારી રાજ ભારોજી સીધા પચાગીએ પગાર્યા.

યુવરાજ રાયસિંહજી ઉર્પે વાયજી સાળદ પરણ્યા હતા. તેઓને કેસરીસિંહજી નામના એક કુમાર અને નાનીવા. તેજીવા. ફલજીવા, વચતુવા, રાજુવા તથા અડીવા નામનાં છ કુંવરી થયાં હતાં; તેમાંના નાનીવાને કચ્છ ઘેરાજે આપ્યાં, તેજીવાને કચ્છ મુજના ગઓશ્રી ગયથરજીમાથે પરણાવ્યાં, ફલજીવાનાં લડા નવાનગરના જામશ્રી જસાજી સાથે કર્યા; વચતુવાને મોગવીના ટાકોર જીઆજી વેરે, રાજુવાને વાંઢીએ જાડેજામાં અને અડીવાને માઝીએ પરણાવ્યા હતાં.

પંચાગીઆમાં નિવાસ કર્યે એક વર્ષ પૂર્ણ થતા વિ. સં. ૧૮૪૦ માં ગજ ભાગજીએ કૈલાસવાસ કર્યો; પાટવી કુમાર રાયસિંહજી તેઓના પટેલાં થોડેજ વચ્ચે સ્વાર્ગામી થગ્લા દેવાથી કુમાર કેસરીસિંહજી પોતાના દાદાને આસને વિરાજમાન થયા; તેઓના કાકા લાખાજી તથા જીવણજીને રાજ ભારાજીએ અમુક ગરાસ આપેલો હતો, પરંતુ એ વચ્ચે વિનવારસ ગુજરી જવાથી તેઓનો ગરાસ પાછો દરવાર દાખલ થયો; એમના લઘુ વન્ધુ સામતસિંહજીને ગરાસમાં અરણીટીવા નામનું ગામ મળ્યું હતું.

કહેછે કે રાજ ભારાજીને અમેસિંહજી તથા વાઘજી નામના બે ઓરમાન ભાઈ હતા, તેઓને જાલી તથા જેતપરડા નામે ગામો જીવાઈમાં અપાયાં હતાં; તેમાં વાઘજીનો નિઃસંતાન દેહાન્ત થતાં જાલી ગામ દરવાર દાખલ થયું.

રાજ ભારાજીની પ્રશંસાના જૂદાજૂદા કવિઓએ ઘણાં કાવ્યો રચેલાં છે, તેમાંનાં થોડાં અંગ્રે દાખલ કરીએ છીએ.

૧ જીવણજીને જીવાઈમાં ગામ તીથવા આપ્યું હતું એમ વારોટના ચોપડામાં લખેલું છે.

૨ વઢી એક જગોએ એવો લેખ છે કે વાઘજી તથા અમેસિંહજી રાજ રાયસિંહજીના પુત્ર અને કેસરીસિંહજીના ભાઈ થતા હતા, એઓને ગામ જાલી તથા જેતપરડું ગરાસમાં મળ્યું હતું, પરંતુ અમયસિંહજી વિનવારસ ગૂજરી જતાં જાલી ગામ દરવારમાં દાખલ થયું.

गीत. १

भृपतीआं रूप सदेवंत भारा, सारा सकवी कहे सही;
 मेख धारा कोण जोड सीढीएं, नख धारा कोण जोड नहीं,
 कल छाती सतलक के साणी, नमख अजाणी बात नथी;
 वदन जोड कोण करां वखाणी, को नख जोडी नथी कथी,
 धरपत आभरण हराचन्द घर, तु नत कवीआं दलीद्रतडे;
 जोडी कमलतणी कोण जोडां, जोडी नखही नको जडे.

या गीतनी अंदर राज भाराजीना गरीरनी लावण्यतांनुं वर्णन छे, कविए सदेवंतनी उपमा
 आपी एथेना अखिल अंगोनुं सर्वोत्कृष्ट सौन्दर्य बतावेछ छे.

गीत. २

पीवे संघ अजा एक तट पाणी, हेम सांकला ग्रहे हलो;
 कीधो धर वंकनेरतणी कोण, भारो भाले सुध भलो;
 बाघ बाकरी सजेल पीए वल, भमो कनकहथ कीआं भेओ;
 दस देसां एला सहे दाखे, वेसावाले सवाकेओ;
 पंचमुख छाली नीर पीए पण, सजसो त्रण भालो प्रजसार;
 भारो चांदाहरो भोगदे. वारो रामनणो इणवार.

आ गीतनी अंदर तेषनी राजनीति सदधी वर्णन छे. श्री रामचंद्रना ममयैमां जेप प्रजा
 निर्भयपणे आनंद मंगल दिवसो गुजारती हती जने मिह नथो बहेगी एक घाटे पाणी पीतां
 एतां तेम राज भाराजीना वल्लेमां एण सेवक तथा निर्वल एक म्यले भेला थया छतां मयले निर्व-
 लने पीती शरतां नहि.

गीत. ३

वागे हवतार आभसुं वागे. आगे ए कडनव एहेनाण;
 वागे सत्रालेअण जल वजटे. जागे भागनाल जुआण;

धड भांजे प्रसणां घणघाए, चड चड चले वांधीआं चाल;
 केसा सतण अनड कीरत कज, भड सोवे नहि लीलमुआल;
 वोहोरे वेअण अरीहर वेहेंडे, धरे अरांपड वेए धर;
 पोहोरे भलप खडो हर पीथल, न करे निद्रह नेणे नर.

आ गीतनी अंदर राज भारोजी कीर्ति मेलदवापां केवा उत्पुक्त अने केवी वीरतायी विश्व-
 मां विख्यात थया तेतुं वर्णन छे.

गीत ४

अत दन दन सजस करे घर उथंड, दन दन अथवहो दिए दता;
 भडजा दन दन कसे भारसल, छत्रपत दन दन झुझ छता;
 प्रसधां दन दन करे पाटपत, पात्रां दन दन त्रवे प्रवा;
 साहण दन दन सजे संघसत, दन दन खलसर करे दवा;
 कीरत दन दन करे कुंवर एक, चाओ अधक दन मोज चडे;
 हेसर दन दन कसे चंदहर, घड दन दन सन्नतणी घडे.

आ गीतनी अंदर राज भारोजी दिवसे दिवसे याचकोने दान देता, सुयशनो वृद्धि कर-
 ता, खळजनोने खंखेता, युद्ध अर्थे अश्वोने सज्ज राखता अने शत्रुओनो संहार करवा माटे दिवसे
 दिवसे घाट घड्याज करता वगेरे वावतो वर्णवेली छे.

गीत. ५

भजे साहाआ ताग खग खत्रीचा आभरण, सुअण गण वसाअण घणुसारा
 खागने तागचीं आज मोटा खत्री, भूप थारे भुजे दाजभारा,
 वडा दातार झुझार वेठए वेधां, लीलघण प्रथी वाखाण लहीए,
 केसाउत देसपत उजाले मान कुल, सरम रजपूत हथ तुझ सोहिए,
 हरा चन्द्रसेन दसेदस थारा होवे, सेगढपति वखाण साचा,
 वडंग कविआं देअण वधोसण वेरीआं, आज खत्र महातम तुझ आंचा.

आ गीतनी अंदर राज भाराजीए क्षात्र कुळनी मर्गदा केवा उत्तम मन्नारे जाळवी ह्मी
एतुं वर्णन छे.

गीत. ६

कल अवचल राजतवारो कडतल, आळी मोज वरीसण आजः
काज तरेजण राज कवीआं, राज घणुं थीए महाराज,
भूषां रूप सरोमण भारा, भारा भारे लाज नज,
तजसां काज केसा उत तारा, सो कविआं आपे वाजसज,
मेरखपाल लकाज भारमल, भारां मद्रजग लील भवाल,
शड जन दीए भारमल भला, नाए डनल झल गोत्र गोआल ॥

आ गीतनी अंदर राज भाराजी उत्तम कविओने गणारेला अश्वो आपता एथी कविए
एतुं राज्य कलियुगसां अदिचल रंग एवो आशीर्वाद आपेलो छे.

गीत. ७

भारा आठसा उदध तमा रारा सडे नको भडे,
रोसखे आसा देखे जट धारा रूप;
भारापूं तनारामें न तामा आवे न को भडें,
भारा तामा तरधारा हारे गीआ भूप;
झाला नाथे तीसाडीआ नाना ने गन को झाले,
नसाडे तीसाडाजाडा गुजरो सो नाथ;
देखाडीआ झाले हाथ वामा नाहू नाथ दले,
हाला ताथे भडे झाले देखाडीआ हाथ;
वलीदला केसाउन चडे घोडे रमदेणुं,
भडे सुवाकेनाउन जामका खंवार;
केसा घेरे जेरजेर राज दले जन काटी.

ધળી જ્ઞાલાવાડ ઠૂકા રાજે ધાડે ધાડ;
રાજસૂં ન વંધે દાડ જામરાડ ચડે રચે,
રાજસૂં ભડંતે વાડ હારે ગેડ રાડ ॥

આ ગીતની અંદર રાજ ભારાજીએ અદ્ભૂત વીરતાથી દક્ષિણીઓને ડરાવી દામાની ગાય-કવાડને હાથ દેખાડ્યો, સરધારન! અધિપતિ ઠાકોર વાત્રાજીને ગેઢ આપી, હાલ્લાઓને દુરાવ્યા તેમજ કાઠીઓને, જતને, જામને અને કચ્છના રાઓને પણ ધગધીન પનાચા વગેરે વાનતો વર્ણવેલી છે.

ગીત. ૮

ભજ શારા ધન અતલ વલભારા, ડારા અરિઆ દસે દસા,
તાગે ચાગે દોષ અતારા, પાત્ર હજારાં કરણ પસા;
એ હથ સમથ ધનકેસાડત, સાહૂ સાહાં દહણ સથે,
ગેમર મૂલતણા ગઢવાડાં, હેમર લાભે તુણ હથે;
પ્રાણાં જોર સતારે પ્રાજ્ઞા, પ્રસણાં સેહેરે સોર પડે;
પાળો તૂવાલે પાટરીઆ, જ્ઞાણ જ્ઞાણ કેકાળ જડે;
કર ગેસતે લેઆ તલ કેવી, જ્ઞાલા કુળ થારી જોડીક,
હરચાંદા કરહે હીલોહલ, કવિ આંજળ લાભે કોડીક ॥

આ ગીતની અંદર રાજ ભારાજીએ જેના વઢની તુલના ન થઈ શકે એવા જે હાથથી હજારોનાં દાન આપ્યાં અને હજારો શત્રુઓનાં મૂલ કાપ્યાં એ સમર્થ હાથને કવિએ ધન્યવાદ આપેલ છે.

ગીત. ૯

વઢળ ઠાલ માંડે અવસ ભૂપ કેળી વરે, ચરે પલ હાથીઆં ચલો ચારો;
ચાગ હથ પંચ લાંવ ચાલે ચાચરે, ભાચરે વસે લંકાલ ભારો;
કલાકરવાન વા ભૂચિઓ પ્રાક્રમી, જમીપત વીઆ તન સકે જાકી;

सत्रां गज भांजवा केसरी समो भ्रम, डुंगरे केहरी रहे डाकी,
रोज सीमाडीआं फडक न मटे रुदे, धडक लागे पोहा देस धूजे,
चंदहर मेंअंदगत गयंद अरिआं चरे, गरवरेधीओ दिनरात गुजे.

आ गीतनी अंदर पांच हजार लांबी तळवारने धारण करनार परम पराक्रमी राज भाराजी-
ना दाहूवळथी सीमाढीआओ केवा धृजता अने शत्रुओ केवा कंपता इत्यादि वर्णन छे.

गीत. १०

गजभांजण ढाल ढाल गजपतीआं, साल सत्तांनन फरे सोहाल;
हालगो दार्द कवांसु हाले, माल वरीसण भार हमाल;
वांकानेर पधोरण वांका, वांकमोहा सज वांक मछंद;
कवसु पांका बोल न काढे, चालण वंक कलाधर चंद;
सींग खडाक नांखे सींगाला, सतण केसरीसींग त्रसींग;
पात्रां हथ बोडिग देअणपो, धींगा सरे ओखलण धींग.

आ गीत एवी मतळवतुं छे के वांकानेरना वाकडा नरेय राज भाराजोतुं कोइ कविओ
गुरुं बोलता न एता. अमित, उदारताने लीधे एओना चोमेर बस्पाणज यतां इता.

गीत ११

एकां धर धप्पे उधप्पे एकां, कडतल नन नत करे कला;
अर हरतणी पेअंपे अवला. भारा धारा हाथ भला;
भारध पारध जेम अभंगभड, जडए राखण वान जग;
महरतणी वखाणे राणी, केला ओत धारा करग;
झूझवराल सदेवंत झाला, मोडण खगे अगंचा माण;
वेरीतणी वखाणे वनिता. पीथलहरा तुंआग पाण.

आमा एण गज भाराजीनी वीरता तथा जगमादुर्यदु वर्णन छे.

गीत. १२

प्रजा हुइ घर घर सखी देखी नह कोएपर, हेडवें केआ सत्रहणां हेठे;
बापहोबाप झल भारमल अतल बल, वापरी गादीए आप वेठे;
अतरदस देखणदस उगमण आथमण, अरीहर उगरां न को आरो;
वणंते तखत चांदाह ॥ वीरवर, वरतीओ घरोघर रामवारो;
सकवी भागा दलद्र हुआ राजीसेअण, वेरीए कीआगरे जंगल वासा;
धरा सोवन फले फलीसह धूँवडा, राजते वंकपर वेआरासा;
चाकरे संघरा भलां वेठो चडे, नरां सणगार पोह वखत नीले;
वरण नव दुण आसीसदे वीरवर, तरणज्यस भारमल तपे टीले.

आ गीतनी अंदर राज भाराजीना वखनमां प्रजा केवो मुखो हनी, पृथ्वीपर केवो पाक
थतो हतो, कवीओनां दारिद्र केनी रीते दूर थयां हयां अने दुःखमनो भय पामी केवी रीते भागता
हता वगैरे वर्णवेळ छे.

गीत. १३

प्रजा सखीथै घरोघर सेअण सख पामीआं, जगमां देअण जसरात जायो;
वंकपरसे धणी आज मोटे वखत, अभंग भड भारमल तखत आयो;
सेअल फूले कनक सको जाणी सही, नहीं अरि उगयां तणो नेठो;
बापहोबाप केसर सत्तण अतल बल, वापरी गादीए भलां वेठो;
धरा आनंद उछाह वधीआ धमल, वदे कोए प्रसणनह वेण वांदा;
हरो चांदा छतो हमीरे हिन्दवे, चाकले आवीओ हरो चांदा.

आ गीतमां पण उपरनोज भाव छे, परंतु रचनार जूदो कवि जणाय छे.

गीत. १४

जडे साहणां पाखरां जोप जुआणां जुसाणां जडे,
पडे बीज जेम सत्रां करेवा अखेम;

अडे कडे चडे झल सींधवा रडे अथाह,
 ओढीओ भांजीयो तडें भडे भारे एम;
 बाहरां जाहरां काज केतरीसंचरे बाह,
 पाहरां धाहरां थकी तेडी आहे धाट;
 भाहरां नगरां खरां सवारां देवाडे भारे,
 वरीआं प्रजरां तरां नाहरां दो वाट;
 वडालां भजालां सजे राओ तालां सूरवीर,
 कांधालां थडालां खलां ऊपरे केकाण,
 धारालां ढालालां धींग भालालांरे चाड धके,
 जालां जालां वेरी दीआं पंचालां जोधाण,
 वेरहरां वाटे सरी काटे सीस खगां वर राण,
 झाटे अवझाटे खाटे तोरंगाणां झाण,
 थोटे धाटे वानां थीए चंदहरानणी थर,
 ओढीओ जुजवी वाटे कीओ गमाआण.

आ ती ती ... ता रागनीण येर ओड ना ... जडुनी चारे भवका लडाए नगेरी
 ते धने तेमां ए ओ नाने मारी गगांडन डे नेतु वर्णन डे.

गीत १७

रसे हर तें देव अभिनिम्न रागा. जोए एहडो भारथ कीओ,
 तांज तवेर दलारां तांती रगकुं झवके अजां गीओ,
 भारामलतें खाग ग्रहे भल. लोथा दखणीनणा लीआ,
 पेसत लुअत वाल वीहावे हे पडंतरे ओढक हीआ,
 वेसा तनण वलह तें कहते. वण दलनर कई यणाधणी,

ગીત. ૧૨

પ્રજા હુડ ઘર ઘર સઘી દઘી નહ કોણર, હેડવેં કેઆ સત્રહણાં હેઠે;
 વાપહોવાપ ઝલ ભારમલ અતલ વલ, વાપરી ગાદીણ આપ વેઠે;
 અતરદસ દઘણદસ ડગમણ આથમણ, અરીહર ડગરાં ન કો આરો;
 વળંતે તઘત ઘાંદાહરા વીરવર, વરતીઓ ઘરોઘર રામવારો;
 સઘવી ભાગા દલદ્ર હુઆ રાજીસેઅણ, વેરીણ કીઆગરે જંગલ વાસા;
 ઘરા સોવન ફલે ફલીસહ ધૂંવડા, રાજતે વંકપર વેઆરાસા;
 ઘાકરે સંઘરા ભલાં વેઠો ઘડે, નરાં સણગાર પોહ વઘત નીલે;
 વરણ નવ ડુણ આસીસદે વીરવર, તરણજ્યમ ભારમલ તપે ટીલે.

આ ગીતની અંદર રાજ ભારાજીના વઘનમા પ્રજા કેવો મુઘો ઘની, પૃથ્વીપર કેવો પાક થતો હતો, કવીઓનાં દારિદ્ર કેવી રીતે દૂર થયાં હતાં અને ડુઝમનો ભય પામી કેવી રીતે ભાગતા હતા વગેરે વર્ણવેલ છે.

ગીત. ૧૩

પ્રજા સઘીથે ઘરોઘર સેઅણ સઘ પામીઆં, જગમાં દેઅણ જસરાત જાયો;
 વંકપરસે ઘણી આજ મોટે વઘત, અભંગ ભડ ભારમલ તઘત આયો;
 સેઅલ ફૂલે કનક સઘો જાણી સહી, નહીં અરિ ડગર્યાં તણો નેઠો;
 વાપહોવાપ કેસર સત્તણ અતલ વલ, વાપરી ગાદીણ ભલાં વેઠો;
 ઘરા આનંદ ડઘાહ વધીઆ ઘમલ, વડે કોણ પ્રસણનહ વેણ વાંદા;
 હરો ઘાંદા છતો હમીરે હિન્દવે, ઘાકલે આવીઓ હરો ઘાંદા.

આ ગીતમાં પણ ઉપરનોજ ભાવ છે, પરંતુ રચનાર જૂદો કવિ જણાય છે.

ગીત. ૧૪

જડે સાહણાં પાઘરાં જોપ જુઆણાં જુસાણાં જડે,
 પડે વીજ જેમ સત્રાં કરેવા અઘેમ;

अडे कडे चडे झल सींधवा रडे अथाह,
 ओढीओ भांजीयो तडें भडे भारे एम;
 वाहरां जाहरां काज केसरीसंधरे बाह,
 थाहरां थाहरां थकी तेडी आहे थाट;
 भाहरां नगारां खरां सवारां देवाडे भारे,
 वेरीआं प्रजरां नरां नाहरां दो वाट;
 वडालां भजालां तजे राओ तालां सूरवीर,
 कांधालां धडालां खलां ऊपरे केकाण,
 धारालां ढालालां धीग भालालांरे चाड धके,
 जालां जालां वेरी दीआं पंचालां जोधाण,
 वेरहरां वाटे सरी काटे सीस खगां वर राण,
 झाटे अवझाटे खाटे तोरंगाणां झाण,
 थाटे थाटे वातां थीए चंदहरातणी थरू,
 ओढीओ जुजवी वाटे कीओ रामाआण,

आ तीतली मंदरा राज धाराजीए कोड ओढा नाभना शत्रुनी साथे भयंकर लडाइ करेली
 छे धने तेमां ए ओढाने मागी भगाडेल छे तेनु वर्णन छे.

गीत. १५

रसे हर तें देख अभीनम रासा, कोए एहडो भारथ कीओ,
 सांज सवेर दलांरो सांसी. रणकुं झचके अजां रीओ,
 भारामलतें खाग ग्रहे भल, लोथा दखणीतणा लीआ,
 वेसत सुअत वाल वीहावे, हे पडंतरे ओदूक हीआ,
 केसा सतण कलह तें कहते, घण दलसर कई घणाघणी,

જલરા સાછ જેહી મહ જાલમ, દજ ફડકે એમ કહે દળી,
 ષ વાર્તાં કહેસે એમ આગેં, રણકુરે સર રેસ રીઓ,
 સાહૂ લગેં લગેં પતસાહાં, થારો જસ તે અચલ થીઓ.

આ ગીતની અંદર રાજ ભારોજી સાંજ સવાર સ્વજ્ઞને ધારણ કરી શત્રુઓના સમુદાયની સાથે નિરંતર યુદ્ધ કરતા અને તેમાં વિજય મેલવતા એનો યશ પાતશાહી સૂધી પહોંચી ગયો હતો અને એના નામથી વેસતાં તથા શયન કરતાં વાલકોને એનાં માવાપો બ્રહ્મરાવતાં હતા, વેગે ભાવ કવિષ્ઠ વર્ણવેલો છે.

ગીત. ૧૬

છૂલે વીટેડ કેવ જ્ઞાંક જ્ઞમાલે, ગણ વન્દીજણ ગાઝું,
 પાટરીઆ ઉમે ભુજ પારા, ભારા વેસ મજાઝું
 ગલે ત્રંબા ગલ ગાજ અગાજે, વાજે જેલ વજાયા;
 જોધ અમંગ લગે જમવારા, રામતે રંગ રવાયા;
 પાઘર ઘૂઘર ઘોર પડગહ, સોર પવાડ સવાડાં;
 માથે પાંડ દીઆ મકવાળા, વેર હરાં રજવાડાં;
 હેમર ખેલા કીધ હલબલ, સાર જ્ઞલ જ્ઞલ સેલા,
 થારા ખેલ સખેલા ઠાકર, ઝરાં ખેલ અખેલાં,
 નુરવા વાંકાનેર નરેસર, ખેલ સ્વત્રવટ ધાસા,
 કારણરૂપ કેઆ કેસાઝત, માસાં વા. તમાસા,
 આંગ સુઆંગ રહુ જ્ઞલ આઝું, રીજ્ઞહુ ઇસહેરાણે,
 એમ સુઆંગ કળી નહ આવે, દેસ હુતે દુનિઆણે.

આ ગીતની અંદર રણવાદના નિનાદની સાથે ઉત્તમ પ્રકારના અશ્વપર આરૂઢ થયેલા રાજ ભારોજી વારે મોસ લઢાઈરૂપી તમાસા કરતા, બીજા રજવાડાઓનો સાથે વૈરને હમેશાં બીલુંજ રાખતા, છતાં તેઓની ભૂમિનો એક ટુકડો પણ કોઈ લઈ શક્યો નહિ એ રીતનું વર્ણન છે.

गीत. १७

भज धुडे खाग सदेवंत भारा, चकचारा भले चाक चडे,
राणा धाह पडे दोए राहां, पत साहां लगे धाह पडे;
करमालां धुडे केसाउत, दल रुद्रा अण दंड वडीआ,
जोगण परे ताला रहे जडीआ, आठे पोर न उघडीआ;
हाला धने थारा चांदाहर, झाला सार अवार झली,
डाकमडोल आगरूं दीसे, दीसे हालकलोल दली;
तरू आरे बाधा त्रेवडीआ, छे वडीआ ते वंस छत्री,
तलपापडे लागीं तरकाणां, खुरसाणां वांकडा खत्री ॥

आमां पण राज भाराजीनी वीरतातुंज वर्णन छे.

गीत. १८

कनक मेरु आगें रति सूर आगें कला, सरस वेदां अगे भेद सारो,
एस दूजातणा चाऊं तुज आगले, भूपरा रूप दरियाउ भारा;
लगे धर जेम कूवेर आगेलछी, लाह हणमंतरी अगा लागे,
राएआ माजना नेम आवे रहे, एमचांदा हरा तुंज आगे,
माणवुं जेहवुं इन्द्र आगे मेअण, जाणवु अगे सहदेव जेहा,
केसउत तुंज आचार जोते क्रमी, अनेरांतणा आचार एहा,
गागरी सागरां अगे झाला गयंद, हाथ हर अगे जूदां न होते,
पुहुवींद दूजा सवे वार फीकी पडी, जोध थारी घडी एक जोते ॥

आ गीतनी अंदर मेरु पासे कनकनो ककडो, वेद पासे बीजा शास्त्रोनो भेद, कुवेर पासे
बीजा धनवान, प्रलयना अग्नि पासे दनुमाने लंकायां लगाडेली आग, सूर्य आगळ चन्द्रकळा अने
सागर आगळ गागर जेम कांड गणतीयां नधी, तेम राज भाराजीनी एक घडि जोतां बीजा रा-
जाओनी बात फीकी फच जेवी लागे छे एम कविए वर्णवेळ छे.

ગીત. ૧૯

કામળે કંથના કહે એમ કવેસર, કાંઈ ફરે અનેકારે,
જારે લાવ હજારીજાં ગમ, ઝાલા રાડ જુહારે,
ઈંહળે એમ ફરંગળે આલે, ફરે કસૂઅન ફેરે,
આછી ભાતે મલે આસાડાં, કાછી વાંકાનેરે,
જુજ ઉડંડ કેઆ જગભારે, કેદી નાડું ન કેસે,
અલે કેસાડત યેગ ઉડંતાં, દેખંતાં મજ્ર દેસે,
સેહે સીલામળ દેદે સારી, નાહાં ભેજત નારી,
હર ચન્દ્રસેન કેઆ હજારી, પાળી જૂ પળહારી.

આ ગીતની અંદર જેણે પોતાના ઉડંડજુજ દાન દેવામાં લંચાવેલા છે એવા રાજ ભારાજીની સલામે જવા માટે યાચકની સ્ત્રીઓ પોતાના પતિને પ્રેરના કરે છે.

રાજ ભારાજીની પ્રશંસાના આવાંકાવ્યો અનેક છે, વિસ્તાર ભયથી અત્રે લખવાનું મોકુફ રાખ્યું છે; આ ઉપરથી ઇટલું સિદ્ધ થઈ શકે છે કે એ મહીપતિ મહાન્ ઉદાર, શૂરવીર તેમજ પ્રજા-પ્રિય હતા. એઓ પોતાનાં જાડેજી રાણી કનકાજી માટે દરવારગઢનો અંદર એક સુંદર મહેલ તૈયાર કરાવ્યો હતો કે જે અદ્યાપિ “કનકાજીવાનો મહેલ” એવા નામથી ઓળખાય છે. એ મહેલ મચ્છુ નદીને કિનારે અને દરવારગઢના દરવજાની અંદર પ્રવેશ કરતાં સામેજ દ્વિગોચર થાય છે.

રાજ ભારાજીના પૌત્ર કેસરીસિંહજીએ વિ. સં. ૧૮૪૦ માં રાજગાદીપર વિરાજમાન થઈ માત્ર ત્રણ વર્ષ રાજ યોગવ્યું. તેઓ સાળદ પરણ્યા હતા અને એ સાળદવાળાં વાડીયા કુમાર ચન્દ્રસિંહજી ઉર્ફે હોસાજીનો જન્મ વિ. સં. ૧૮૩૫ ના આશ્વિન વદી ૯ ને બુધવારે થયો હતો.

વિ. સં. ૧૮૪૩માં રાજ કેસરીસિંહજી ૨નો કૈલાસવાસ થતાં ચન્દ્રસિંહજી ઉર્ફે હોસાજી આઠ વર્ષની ઉમ્મરે વાંકાનેરના રાજ્યાવનપર વિરાજમાન થયા. ચાલવયથીજ એના અંગનો વાંધો મજબૂત હતો; પરંતુ વળે જરા ઓટ હતી. એઓ જ્યારે ઉમ્મર લાયક થયા ત્યારે કોંઠ, ઉતેલીયું, ગોંડલ અને આડેસર એ ચારે સ્થળે પરણ્યા. તેમાં આડેસરવાળાં રાણી રૂપાલીવાથી વિ. સં.

१८६२ ना वैशाख वदि १४ ने शनिवारे कुमारश्री वखतसिंहजोनो जन्म थयो.

राज डोसाजी महान् शूरवीर हता, तेओना वखतभां चोर तेमज धाडपाडु लोको वांका-
नेरनी हदमां धांधल कावा हिस्मन धरी शकता नहि अने कदाच कोइ एवो गुन्हो करता तो राज
डोसाजी पोतानी प्रजाने थएल नुकशाननुं सखत वैर लेता. घोडाओनो तेओने घगोज शोख हतो;
शिरबंधी लोकोनी सारी जमावट करी हती.

एक वखत रामपरडाना छावा तथा हापा करपडा नामना काठीओए वांकानेरनी हदमां प्रवे-
श करी लूट करी हती, एथी राज डोसाजीए तेना पर क्रोधायमान थइ चढाइ करी अने रामपरडा गाम
लूटीने खेदान मेदान करी नांखुं; तथा पोताना जयचिन्ह तरीके त्यांथी- सारामां सारी वजीश
ताजण घोडीओ लइ पाछा वांकानेर पधार्या. रामपरडाना काठीओ ए वखने भ्रांगभ्रानी इकुमतमां
हता, एथी त्यांना राज जसवतसिंहजीए पोताना आश्रिते थएल नुकशाननुं वैर लेवा जामनी ते-
मज जूनागढना नवावनी मदद मागी. छावा करपडाए जामने तथा नवावने भेट आपवा माटेज ए ताज-
णोने एकठी करी हती के जे राज डोसाजी वळात्कारथी लइ गया. आ उपरांत तेओ हालारमांथी
शींगाळी अने ढसेथी केटलीएक माणकी घोडीओ हरी लाव्या हता एथी वमणा कोपायमान वनेला
जामे तुरतज मेखवासने धांगभ्रानी मददे मोकली आप्यो अने नवाव अहमदखाने पण जवरं सैन्य राज
जसवतसिंहजीनी सहायताए मोकल्युं. ए रीते जाम, नवाव अने ध्रांगभ्रानां लश्करेए मळी वांका-
नेरने घेरी लीयुं. राज डोसाजीए अवर्णनीय वहादुरीयो शहेरनो वचाव कयों, घेरो घणा समय
सूची रह्या छतां तेओ तावे थया नहि. आवरे घेरो घालनाराओए कंटाळी राज डोसाजीने सलाह
संप करवा कोहराव्युं. ध्रांगभ्राना राज जसवतसिंहजीए छावा करपडावाळी ताजगो पाठी मळे
तो चाल्या जवानी प्रतिज्ञा कते; परंतु राज डोसाजीए ए बातनो अनादर कयों, जेथी जवरं
धीगाणुं थयुं. उभय पक्षना योद्धाओ घारल थया तेमज कराइ मुवा तो पण कांइ चोक्कन परि-
णाम न आव्युं. वावी तथा जामनुं लडकर जीतनो असंभव जाणी पाछुं वळ्युं एटले ध्रांगभ्रानी
फोज पण पलायन करी गइ. आ प्रसंगे पुष्टि आपे एवुं एक गीत ए वखतना कोइएक चारणे
वनावेलुं छे. घणी शोध करतां ए गीततो हाथ न आव्युं, परंतु तेनी छेडी एक लीटी
नीचे मुजब छे.

“ वावी जाम जसो व्रण वाधा, (पण) डोहे घोडा नको दीआ.

વલી એક વીજો પળ સોરઠો છે કે—

હલવદ ને હાલાર, ત્રીજો ગઢજૂનો મળ્યો,
તાળીને તેજાળ, દોરી ન આપી ડોહલે.

એ રીતે જ્યારે વાંકાનેરને ઘેરો ઘાલવામાં આવ્યો હતો, ત્યારે વોગ શેઠ આદમજી તથા શાહ ક્ષેત્રે વલમે પોતાની સઘલી દોલત રાજ ડોસાજીને અર્પણ કરી હતી અને યથીજ તેઓ એકત્ર થઈનાં ત્રણ રાજ્યોનાં લઝકર સાથે ટકાર ક્ષીલી શકયા હતા.

વાઘી, જામ અને ધ્રાંગધ્રાની ફોજો વાંકાનેરપર ચઢાડ કરી વીલે મુખે પાઠી વઢ્યા વાદ કોઈ મ્હોટા રાજાઓ રાજ ડોસાજીને છેડતા નહિ, પરંતુ કાઠીઓ કે જે ચોરી અને લૂંટ માથેજ પોતાનો નિર્વાહ ચલાવતા હતા તે વારંવાર વાંકાનેરની હદમાં આવી હાથ મારી જતા, યથી રાજ ડોસાજીએ કાઠીઓનો ઉચ્છેદ કરવા માટે વરાવર કમ્પર કસી અને અનેકવાર તેઓને મારી મારી જેર કર્યા તોપણ એ લોકોએ જાતિસ્વભાવ ન છોડ્યો. સુદામડાનો કાઠી નાજો ધાંચલ એક વખત વાંકોનેર મિજમાન વની આવ્યો હતો તે કસુંવાપાળી પીધા વાદ મિજમાની લીધા વાદ રાજસાહેવની રજા લઈ ગામ વાહેર નિકલ્યો, ત્યાં પાળી ભરવા નિકલેલી કોઈ સ્ત્રીના દાગીનાપર ક્ષોંટ મારી ભગ્યો, એ વાત સાંભળતાંજ રાજ ડોસાજી એકલા ઘોઢે ચઢી તેની પાછલ પડ્યા. જોતજોતામાં તેઓ નાજાના ઘોડા નજીક જઈ પહોંચ્યા, પળ ભયભીત વનેલા નાજાએ ઘોડાને એવો મારી મૂક્યો હતો કે રાજસાહેવના અને એના ઘોડા વચ્ચે થોડો અંતર રહે જતો, તે ઠેઠ ગામ કુવાડવાને ક્ષાંપે ખેળા થયા, જેવો નાજો ક્ષાંપામાં દાખલ થતો હતો તેવોજ રાજ ડોસાજીએ તેના વાંસામાં એવો ઢામણનો પ્રહાર કર્યો કે તે વેહોશ વની ઘોડાપરથી નીચે જઈ પડ્યો. રાજ ડોસાજીની એક એવી પ્રતિજ્ઞા હતી કે તે ભાગેલા દુઝમન સાથે ખાલાંનો કે તલવારનો કદી પળ પ્રહાર કરતા નહિ, એને મારવા માટે તેઓએ એક લોઢાનું ઢામણ તૈયાર કરાવેલું હતું. તેઓએ અશ્વપરથી નીચે ઉતરી નાજાનાં તમામ હથોળો પડાવી લીધાં અને શ્રમિત થઈનાં અશ્વ તરફ દૃષ્ટિ કરવા ગયા, તેવામાં મૃત્યુના મુખથી વચેલો નાજો ચારણોના અવાસમાં જઈ ભરાયો. રાજ ડોસાજીએ ત્યાં જ નાજાને સોંપી આપવા ચારણોને કહ્યું, પરંતુ ચારણોએ જવાવ આપ્યો કે અમારાં માથાં કાપવાં હોય તો કાપી લીઓ; પળ અમો શરણાગતને આપને હવાલે નહિ કરીએ. ચારણોપર હાથ કરવો એ ક્ષાત્ર ધર્મથી વિરુદ્ધ હોવાને લીધે નિરુપાય વની રાજ ડોસાજી ગામને ચોરે આવી વેઠા અને ત્યાં કસુંવો કાઠી

ધારણોદ્ધાર અભયદાન આપી નાજાને કહેરાવ્યું કે—ચાલ હવે, તારા જેવો ક્રોધ થાય. નાજોધાંધ-
લ ચોરે આવી રાજસાહેબને પગે પડ્યો અને અપરાધની માફી માગી. રાજ હોસાજીએ તેને કમુંવો
પાડ તેનાં હથિઆર પાછાં સોંપી આપ્યાં અને બહું કે—જો બહાદુરનો દીકરો હો તો ફરી પણ વાં-
કાનેરની હદનાં આવી ખુશીથી લૂંટ કરી જજે. હાથ આવેલા દુશ્મનને જીવતો જવા દીધો એ રાજ
હોસાજીના દિલાવર દિલની સાબીતી કરી આપે છે. નાજાધાંધલને તો શું, પણ એવા અનેક
કાઠીઓને રાજ હોસાજીએ શિક્ષા કરેલી છે અને શિક્ષા કર્યા વાદ એઓને જમાડી રમાડી વિદાય-
ગીરી આપતી વચ્ચે ઉપર મુજબ વચનો કહેલાં છે. તેઓની બહાદુરીનું વચન કરતાં કોઈ કવિએ
કહ્યું છે કે—

માગ્યાને માલો હળી કડતલ કરે ન ફેર,
જવરા કરીઆ જેર, ડામણ મારી ડોહલે.

આ રીતે આઠે પ્રહર રાજ હોસાજી જ્યારે શત્રુઓને હુંદવા લાગ્યા, ત્યારે કંપાયમાન બનેલા
કાઠીઓ સ્વપ્ને પણ વાંકાનેર તરફ આવવાની સ્પૃહા કરતા નહિ. થોડા દિવસ પોતાના રાજ્યમાં
જ્યારે શાન્તિ જોવામાં આવી ત્યારે રાજાની કચેરી ભરી વેઠેલા રાજ હોસાજી બોલ્યા કે—કાઠાં ર-
મણાં કેમ દેખાતાં નથી ? એ વચ્ચે ત્યાં વેઠેલા એક ચારણે જવાબ આપ્યો કે—

હાકે ટાઢ હાર, કંપે વાંધા કાઠીઆં,
તેં ડોહા દાતાર, ડામણથી કામણ કર્યાં.

શાનની પૂંઝડી છેવટ સૂચી વક્ત્રાને છોડતી નથી, તેમ કુટિલ સ્વભાવના કાઠી નાજા ધાં-
ધલે ફરી વાંકાનેરની હદનાં ઢોર વાઢ્યાં, એ વૈરના વદલામાં રાજ હોસાજીએ તેનું સુદામહા નામનું
નામ લૂટ્યું.

કોઈએક વચ્ચે જતવાદાના જત લોકો કાઠિઆવાડની અંદર ફેરો કરવા નિકળેલા તે
પાછા ફરતાં રાત્રીને સમયે લૂણસરને પાદર આવ્યા, ત્યાં કેટલાએક પરદેશી ગાઢાંવાઢાઓ પણ
રાત્રિ ગાઢવા રોકાણેલા હતા. શીઆઢાની ઋતુ હોવાને લીધે શીત અને ક્ષુધાર્થી સંક્રષ્ટ પામતા જત
લોકોએ ગાઢાંવાઢાઓ પાસેથી પાણકોરાંની જાઢી પછેઢીઓ તથા લોટની કોથઢીઓ પઢાવી પોવા-
રાં ગળ્યાં. પોતાની હદમાં બનેલા એ ગુન્હાની વીના સાંભઢતાં રાજ હોસાજી વારે ચઢ્યા અને ઢેઢ
ભોગાવે ઢેઢા ઘડ એ વધા જતોને જાનથી મારી નાખ્યા. વાંકાનેરના શિરવંધીઓ હજુ થાન સૂચી

पण न्होता प्होंच्या त्या तो राज डोसाजी शत्रुओने प्राणान्तनी मजाए प्होंचाडो पाछा फर्या; तेओ रैयतना संरक्षण अर्थे पोताना अमूल्य प्राणती लेश पण दगाकार राखता नहि. एओने पोताना भुजवळनो एटलो वधो भरोसो हतो के-हाकल पडकागे पनांज सेंकडो शत्रुओ पाळळ पोतो एकला चाली निरुद्धता; अने शिरवंधी लोकोतो ते पत्री अर्थत् ज्यारे दरवागढनी पेहेली दोढीए आरव मकराणीओनी घेठकपर राखेल नगारा उतर डंको देतातो त्पारेज लढवा तैवार चता. परंतु एट्या वखतमा तो सामान्य वळवाळा अर्थत् काठी जेवा शत्रु समुदायने मारी जेर कगी राजमाहेव पाछा वळी आवता. मात्र सवळ शत्रुओ सायेना युद्धमांज तेओ शिरवंधी मोना साहय्यनी अयेसा राखता हता. एओ म्होटा गुन्हेगारेनेज मारता एम न हतुं, परंतु एरुसायारणना सायारण ननीवी चोरी करनारने पण पूरेपूरी शिक्षा आपता. एओना मनमा निरंतर एमज रखा कर्तुं के मारा राज्यमांयी मात्र एक शेरडीनो सांठो लइ जनार पण जो जीवतो जाय तो मारुं नान लजाय. धन्य छे एवा राजाओने के जेना राज्यमां कोइथी रैयतनो वाळ वाको यइ शकतो नहि. ज्यारे राज डोसाजीए जत लोकोनें मार्या त्पारे कोइ चारणे नीचे मुजय एक दोहो वनावेलो छे.

**जतवाडेथी जत चड्य, लीघो लूणसस्नो माल,
एनी डोहे खेंची खाल, भोगावे भेळा थइ.**

राज डोसाजीने एक वखत कोइ अतीतनो मिलाप थयो हतो, ए अतीत कोण अने क्यांना हता ए जाणवामां आव्युं नथी, परंतु एना अद्भुत चमत्कारथी आधीन वनेला राज डोसाजीए तेने गुरु तरीके मान्य राख्या. ए गुरुए पोताना राजवंशी आस्तिक शिष्यने एक भगवो रुमाल तथा एक न्होना सुखो धोको आपी आशीर्वाद दीये हतो के वेदा ! आ रुमाल तथा धोको तुं निरंतर सायेज राखजे, तने कोइ पण पराजय आपी शकशे नहि. राज डोसाजीए जीवतां सूधी ए गुरुनी प्रसादीने साये राखी सर्वत्र विजय मेळ्यो हतो.

भीमोराता काठो नाजा खाचर पासे जत्थाबंध माणसो होवाथी ते फाटीने धुमाडे गयो हतो. काठिवाडतां घणाखरां राज्योपां ते फावेलो होवाथी एक वखत वांकानेरीआवां फेरो मारवा आवी चड्यो आवतां तो आव्यो, पण राज डोसाजीए तेने एवो हाय वताव्यो के ते मांडमांड जीवत लइ भीमोरा तरफ भागी लूट्यो. राज डोसाजीए तेने पकडी पायमाल करवा माटे दड प्रतिज्ञा करी अने तेनी पाळळ पाळळ जइ त्यांना गढने घेरी लीघो ए वखते, जवरं धींगाण थयुं; परंतु नाजे

जाण्युं के हवे वचनुं मुइकेलांछे, जेधी ते एकाएक भागी गाप रेशमीआना चारणोने आश्रये
छुपायो. राज डोसाजीए भीमोरा भांग्युं अने पोताना विजय चिन्ह तरीके त्यांना किल्लानां कमाड
वांकांनेर लइ आव्या के जे अद्यापि दरवारगढनी अंदरनी दोढीए दाखल करेलां दृष्टिगोचर थाय
छे. ए वखते कोइएक चारणे कहेलुं छे के:—

भल, गढा भीमोरातणो, फोजे न पडे फेर,

वारे वांकांनेर, त्यां डंको दीधो डोहले.

भीमोरा भांग्या पछी राज डोसाजी पग लेता लेता रेशमीए जइ पहुँच्या, पंतु त्यांना
चारणोए पण कुवाडवाना चारणोनी माफक आशरे आवेला नाजा खाचरने सोंप्यो नहि, नाजो
त्यांची गुप्त रीते न्हासी नगर भेलो थइ गयो अने राज डोसाजी वांकांनेर पयार्या.

नाजो खाचर भागीने नगर तो गयो, पंतु त्यां तेना हृदयमां रात्रि दिवस राज डोसा-
जीनो भय रह्या करतो. एणे मेरु खवासना पगमां पढी कहुं हतुं के हवे मने आपना शरणमांज
राखो, निभावो, अथवा तो वांकांनेरतुं पैर पार पडावो, कारण के राज डोसाजी मने कदी पण
जीवतो छेडशे नहि, हाथमां अने पगमां वेडी पहेरावो मने वगर मोते मारी नांखशे. जो मने
आवी खबर होत तो हुं वांकांनेरनी हदमां जातज नहि. नाजा खाचरनां उक्त वाक्यो तेने कोइ
चारणे नीचे मुजब पद्यमां गोठव्यां छे.

नाजो भागीने नगर गीओ, मेरु खवासना पगमां पढ्यो,

कांतो मने आंही निभावो, कांतो कजीओ पार पडावो,

जरूर लेशे मने जीवतो झाली, कांतो नांखशे जीवथी मारी,

हाथमां डहकलां पगमां वेडी, न्होती दीठी राज डोहानी मेडी.

नाजो खाचर बीना राजाओने जोइ सवळ अने शूरवीर बनतो, पंतु वयारे राज
डोसाजी डंको देता तयारे ते वणे दूर भागी जतो, एवा आशयनो एक दोहो मळेलो छे ते
नीचे मुजब छे:—

सवळ वने छे शूर, निरखी नरपत नाजीओ,

(पण) देखी भागे दूर, डंका दे जव डोहलो.

वि० सं० १८६३ मां वडोदराथी गायकवाड सरकारना दिवान बापाजी आपाजी कर्नल वॉकरनी साथे मुल्कगीरीना नक्की आंकदाओ ठराववाने माटे काठिआवाडमां आव्या हता. तेओए जेम बीजां राज्योनी खंडणीनी चोक्कस रकम ठरावी तेम वांकानेरनुं पण थयुं हतुं.

राज दोसाजी वि० सं० १८६८ मां वडवाणना ठाकोर पृथीराजजीनी साथे अमदावाद तरफ फेरो मारवा गया हता; त्यांथी खूब हाथ मार्या वाद वतन तरफ पाछा वळतां तेओने मार्गमां बच्चा जमादारनां माणसो रळ्यां, तेओनी साथे वातवातमां धींगाणुं थड पढयुं, घणां माणसो मरायां, तेना भेल्लो बच्चा जमादारनो भत्रीजो-जमाड-इसबभाड हतो ते पण काम आव्यो, अने एनी साथेनो तमाम माल वांकानेर तथा वडवाणनी फोजे लूटी लीयो. तयारवाद बच्चा जमादारे नामदार गायकवाड सरकारनी मददथी पोतानां माणमेने जे नुकशान थयुं हतुं ते भरौ आपवानी तथा पोताना भत्रीजा इसबभाडना खून बदल मेसरीआ गाम आपवानी राज दोसाजीने फरज पादी.

राज दोसाजी लगभग मुरतानसिंहजी जेवाज पराक्रमी हता, तेओ एक पगे जरा लंगडा होवाथी कविलोको तेने हनुमाननी उपमा आपता. काठीओ तो एनुं बाहुवळ जोइ त्राहि त्राहि करता; छतां तेओ दिळना एवा दयाळु हता के एक वखत एओए आणंदपुरना खाचर खाजी के जेने गोंडळना ठाकोर कनुभाइए केद कर्या हता तेने केदमांथी मुक्त कराव्याजुं मान मेळव्युं हतुं. ए वखतना कवि-ओए राज दोसाजीनी बहादुरीनां नीचे मुजव काव्यो बनावेलां छे.

दोहो.

केहररो केहर बन्यो, फोरी भरतो फाळ,
काठीवरणनो काळ, दनिया उपर डोहलो,
वडहथ वांकानेरीआ, थारुं जगत बधामां जाण,
खाचर वाळा खुमाण, दांते तृणले डोहला,
भीमोरा भांगी कींओ, मार इसवरो मोत,
आडो उदध न होत, तो लंकाभांगत लंगडो.

गीत.

कर ढाल त्राजु आणीआ केवी, कर डांडी करमाल करी.
सेल पांगरा घाट सचोडा, वगतें जोख्या वरी वरी,
करमीचंद भला तें कीधा, घमसाणे वेपार घणा,
धडे चडावीं कैक नर ढीवीआ, तें लइ केसरीसिंघ तणा,
काठीवरण तो सांधणे कीधा, खतरीराज दलाल खरा,
जवतल वध्या त्यांलग जोख्या, हद थाने रासंगहरा.

आ गीतनी अंदर राज चन्द्रसिंहजी उर्फे डोसाजीने तोल करनारा वाणीआनी उपमा आपी कविए कहु के ढाल रूपी त्राजवां, तलवाररूपी दांडी, अने भालारूपी पांगराने हाथमां धारण करी हे—करमीचंद ! (करमीचंद ए वाणीआनुं नाम अने करमी एवा चंद्रसिंहजी उर्फे डोसाजी !) तें घमसाण (रणांगण) मां घणा वेपार कर्या, जूदा जूदा तमाम शत्रुओने जोख्या अर्थात् मार्या. हे केसरीसिंहजीना पुत्र ! केटराएक नरने तो तें धडे चडावींनेज ढीवी गाख्या अग काठी वरणने तो सांधणना उपयोगमांज लीधा. ए वेपारमां क्षत्री राजाओ तारा दलाल हता. जोखनी अंदर ज्यासूथी दुडमनो जव अने तलभार अवशेष हता त्यांमूथी तें जोख्या अर्थात् हणया. माटे हे राय-सिंहजीना पौत्र डोसाजी ! तने तो हद छे.

व्हे छे के आडेसर तरफथी नियमसर जमावंथी नहि मळतां कच्छना राओसाहेवे त्यां तोपो माडी. भुजना लश्करे आडेमरने घेी लडाइ शरु करी. ए वखते आडेमरना ठाकोरे केटला-एक उंट बांकांनेर मोकली पोताना जमाइ राज डोसाजीने मददे बोलाव्या. राज डोसाजी एकदजार गिरवंधीओ सहित त्या पधार्या; परंतु ए पहेलां भुजनी फोजे आडेसरनो गढ तोडी पाडयो हतो, तो पण राज डोसाजीए वच्चे पढी चढेली जमावंथी राओसाहेवने चुकवी आपी अने आडेसर तथा भुज वच्चे सुलेह संप कराववामां फतेहमंदी मेळवी. आडेसरमां ए प्रसंगे तेओ लगभग धे मास लगी रोकाया हता.

राज डोसाजीए कुमार वखतसिंहजीने वि-सं. १८७७ ना अषाढ सुदि ९ ने दहाडे मोर

વીના ચદુવંશી ઠાકોર જીવાજીના કુરસો વાજીરાજવા સાથે હથેલાળે પરણાવ્યા. એ વચ્ચે તેઓ જાને સેકડો માણ મો સહિત મોટા આડંબરથી જાન જોડો મોગવી પધાર્યા હતા અને ત્યાં જુલે હાથે વ્રાહ્મણ આદિને અનેક પ્રકારના દાન આપી તેઓએ મોટી નામના મેળવી હતો, તેમજ ખાટ ચારણોને કિમ્પતી પોષાક ઉપરાંત લગભગ વ્રણનો અથવા તમા ઉંટો આપી વહુજ ઉદારતા વતાવી હતી.

રાજા ડોસાજીનો હાથ હદ ઉપરાંત લાવો હોવાથી રાજ્યમાં પૈમા સ્વયંમે તંગી ગયા કરતી અને એને પરિણામે જે પુરુષ રાજ્યને પૈમો ધોરે અથવા ચીરાંને નેને જારખારો વનાવવાનો ગરુ પડી હતો. જેમકે રામઠકાર, શેઠ મૂળી, સવેટકાર, મોનજીશા, ઝવેર વેલાળો તથા ચોરા હંપરાજ વગેરે-
 એ રાજા ડોસાજીના વચ્ચેમાં અમુક અમુક સમય વાંકાનેરતું કારખાં કર્યું હતું.

રાજા ડોસાજીને કુમાર વચ્ચેસિંહજી ઉપરાંત વજેરાજજી તથા જાલિમસિંહજી નામના બે કુમાર થયા હતા; તેમાંના વજેરાજજીને ગામ ચોનડીયું તથા વળગ્રાહં અને જાલિમસિંહજીને કેરાલા તથા રાજવડાં નામનાં ગામ ગરાસમાં મળ્યાં. પાડલથી કુમાર વજેરાજજી વિનવારસ ગુજરી જતાં તેઓનો ગરાસ દરવાર દાખલ થયો.

રાજા ડોસાજી શત્રુઓને શિક્ષા કરતી વચ્ચે જેવી ક્રૂરતા વાપરતા એવીજ યાચક વર્ગ પ્રત્યે તેમજ શરણે આવેલા અથવા નમેલા દુશ્મન પ્રત્યે ઉદારતા વતાવતા. ધર્મ ઉપર તેઓનો ઘણીજ આસ્થા હતી. જતથાવંધ માણસો સહિત તેઓએ દ્વારિકાની વેવાર યાત્રાઓ કરી હતી અને તેમાં સ્વહસ્તે લા-
 ચો રૂપિઆ પુણ્યદાનમાં વાપર્યા હતા. એ પુણ્યશાળી પૃથ્વીપતિની હયાતીમાંજ કુમાર વચ્ચેસિંહજીનાં મોરવીવાળાં જાડેજી રાણી વાજીરાજવાએ ત્રિ-સં. ૧૮૮૦ ના પોશશુદી ૧ ને શુક્રવારે કુમાર જ-
 સવતસિંહજીને જન્મ આપ્યો. એ વાજીરાજવાને જસવતસિંહજી ઉપરાંત દાનસિંહજી, વેરોજી, ચેંગા-
 રજી અને દેવોજી નામના ચાર કુમાર તથા વાહસાવવા, મોંધીવા, હાજુવા અને અદીવા નામનાં ચા-
 ર કુંવરી મઢી કુલ આઠ સંતાન થયા હતાં. જ્યારે રાજા ડોસોજી દ્વારિકાની યાત્રાએ પધાર્યા હતા

+ રાજપૂત રાજાઓમાં પરણવાની બે રીત છે એક હથેલાળે અને બીજી ચાંડે, તેમાં વરરાજા જાતે પરણવા જાય એ લગ્ન “હથેલાળે” તથા કન્યાને ત્યાં વર તરફથી તલવાગ અથવા ચાંડું જાય અને એ ચાંડા સાથે કન્યાનાં લગ્ન કરવામાં આવે તેને “ચાંડે પરણવું” કહે છે. હથેલાળે પરણ-
 વાથી વધારે મુશીવતી અને સ્વર્ચ થાય છે. કારણકે તેમાં વરરાજા પોતાના મિત્રમંડલ સહિત જાતે પરણવા પધારે છે, ચાંડા કરતાં એ રીતિ ઘણેજ થોડે ભાગે વપરાય છે.

त्यारे तेओनी साथे वामा, मोटी राइ तथा दीकरा दीकीओ मळी एकंदर पांवसो माणजे, सो जुत अने अढीसो घोडा हता; तेओ नामदारे द्वारिकामा गोमती स्नान करी चोरासी जमाडी तेमज श्री द्वारिकानाथजीना मंदिरपर ध्वजा चढावी अने त्यांना गोरने सामान शोखे अश्व एक, पोतानो समग्र पोशाक, हेम गद्दी पचाशना आभूषण तथा रुानो तोडो एक दक्षिणामां आप्यो इतो. वळतां जाम साहेबे खंभाळीआ सूथी सामा माणमो मोकळी राज डोसाजीने नगर पधराव्या अने वेठक उठक-मां कांइ पण तकावत नहि राखतां जन नानो अंदर वामा साहेब तथा वाइसाववा वगेरेने उतारो आप्यो. जामसाहेबे करेली उत्तम प्रकारनी सरभराथी राज डोसोजी प्रसन्न तथा अने तेओनी मागणीथी श्रीमान वखतसिंहजीनां पुत्री वाइसाहेबवानो संबंध त्याना राजकुमार अजाजी उर्फे गगजीभा साथे कर्यो. तयारवाद आनंद पूर्वक वांकांनेर पयारी पोताना पौत्र कुमार श्री जसवतसिंहजीनां लग्न लजाइना जाडेजा जेसिंहजीनां कुंवरी अदीवा बेरे तथा वाइसाहेबवाना लग्न जामनगरना कुमारश्री अजाजी बेरे म्होटी धामधूमथी कर्या. पोते एवा शोखीन हता के ए अरमामां रेल्वेनुं साधन नहि होवा छतां पौत्रना लग्न महोत्सव प्रसंगे अमदावादथी रंगवेरंगी चित्रविचित्र फुलवाडीओ मगावी हतो अने चार दिवस पर्यन्त ठाठमाठथी जूदी जूदी रीते वरणागीओ फेरवी होती. कुंवरीश्री वाइसाहेबवाने घणोज उत्तम दायजो आपी नगर वोळाव्यां हतां अने तेओनी साथे कायम रहेवा मोटे त्रीश माणसो आप्यां हतां. लग्न सवंधी केटळुंएक काम शाह ब्रवेर बेलाणी तेमज ठकर मेवा वीरजीनी देखरेख नीचे थयुं हतुं. ए लग्न प्रसंगे मोरवीना ठाकोर पृथीराजजीए मेहता मुसद्दीओ तथा केटळांएक माणसो सहित पोतानुं जनानु मोकळ्युं हतु, जेमां हंसकुंवर तथा प्राणकुंवर नामनी तेओनी वे रखात राणीओ होती. ए वळेने ठाकोरसाहेबे कथुं हतुं के-जो मारां व्हेन वाजीराजवा उभां थइ तपोने मळे तो तेओने एक लोंख कोरीनी उयजवाळुं एक गाम अवाट आपवा मारो विचार छे अने तोज हुं विवाह व-खते आचीश नहितो नहि आवुं. ए खबर वाजीराजवाने मळतां तेओए कथुं के “ मारे गाम जोष्टुं नथी, हुं ठाकोर जीआजीनी दीकरी रखातने कदी पण उभी थइने मळनार नथी. ” आवुं नाम राजपूताणी के जेणे पोतानी प्रतिष्ठा जाळववा हजारो रुपिआनी हांसळने यिकारी काढी. एथी ठाकोरसाहेब न आव्या. मोरवीथी आवेअ माणमो गणेशने मोसाळामां हाथी तथा पोशाक आपी चाली निकळ्या. बढवाणथी जनाना सहित वाइथी वायेलीमा अढीसो माणस लड आव्यां हतां तथा मोरवी ठाकोरना भाइ मकुभा पण पयार्या हता. विवाह घणोज वखाणवा न्यायक घयो हतो.

જામનગરથી મ્હેતા ગંગારામ તથા ભાવસાર મોનાભાઈના મુસ્લીમના હેટલ સાડા ત્રણસો માણસો તથા હાથી ઘોડાઓ સહિત આવેલું ઑણું આઠ દિવસ વાકાનેર રોકાયું હતું. રાજસાહેન તરફથી તેમજ જામસાહેવ તરફથી બ્રાહ્મણ, ખાટ તથા ચારણોને સારી રકમો મળી હતી.

વિં ૧૮૯૫ ના ફાલ્ગુન શુદિ ૮ ને દિવસે રાજ ડોમાજીનો સ્વર્ગવાસ થતાં શ્રી-માન વરતસિંહજી વાંકાનેરના રાજ્યાસન પર વિરાજમાન થયા. એ અરસામાં કાઠિ આવાડની અંદર નામદાર બ્રીટીશ સરકારની સ્વલ્લ સત્તા દિનપ્રતિદિન વૃદ્ધિ પામ્યે જતી હતી. જેથી એ પ્રાન્તના રાજ્યકર્તાઓએ સુખવર્ધક શાન્તિના આશીર્વાદોને ઓઠાઓ લુંટમારની પ્રથાનો પરિત્યાગ કરવા પ્રયત્ન કર્યો. એથી એઓનો લડાયક જુસ્સો નરમ પડ્યો અને તેઓને લીધે સમય પર્યન્ત પ્રવૃત્તિવાળી લડાયક જીંદગી ભોગવવા ફરજ પડી ન હતી. એક વખત એવો આવ્યો કે તેઓ પોતાનું સર્વ વલ્લ અંદરનો રાજ્યકારભાર સુધારવાને વાપરી શક્યા, પરંતુ એ જાતનું કામ સમજવાને અશક્ત હોવાથી તેઓ કારભારી લોકો જેમ દોરવે તેમ દોરાના. એ વખતના રાજાઓ સારા લડવૈયા હતા, પરંતુ રાજકાજમાં એટલા વધા કુશલ ન હતા; તેમ એ વાવત સ્હેલાઈથી સમજી શકવાને તેઓ સમર્થ પણ ન થયા; એથી માત્ર મોજશોખમાં જ પોતાનું અમૂલ્ય જીવન વિતાવવા લાગ્યા. કાઠિઆવાડમાં સેંકડે પોળોસો ટકા તાલુકદારોએ તેમજ મહાન રાજ્યકર્તાઓએ પોતપોતાની જીંદગી એજ રીતે પસાર કરેલી છે.

રાજ વરતસિંહજી શાન્તિને ઇચ્છનારા અને નિસ્વાલસ હૃદયના મહારાજા હતા, તેઓનો બીજો વિવાહ કચ્છ દેશની અંદર આવેલા વાંઢીઆ નામને ગામે થયો. એ વાડનું નામ વાડરાજવા હતું. એનાથી કુમાર શ્રી દીપસિંહજીનો જન્મ થયો. ત્રીજીવાર તેઓ મુઢીએ પરણ્યા એ વાડનું નામ વાંદવા હતું, એને કાંઈ સંતતિ થઈ નહીં.

રાજ વરતસિંહજીએ પાટવી કુમાર જસવતસિંહજીને ત્રીજીવાર મધુતરે જાડેજા વરતસિંહજીનાં લીકરી વાડવા સાથે તથા ત્રીજી વાર ગામ રોડેકાનાં જુડામમાની કન્યા હીરજીવા સાથે ગ્રામધૂમથી પરણાવ્યા. લજાઈવાળાં રાણીશ્રી અલીવાએ વિં ૧૮૯૯ ના ચૈત્ર શુદિ ૫ ને મો-મવારે રાજકુમાર વરતસિંહજીને જન્મ આપ્યો અને મધુતરાવાળાં રાણીશ્રી વાડવાથી કુંવરીશ્રી નાનાં-વાનો જન્મ થયો.

૧ મધુતરા કચ્છ વાગડમાં છે. ૨ રોડેકા લીંવડી પાસે છે.

श्रीमान जसवतसिंहजी वि० सं० १९०० ना श्रावण शुदि १२ ने दिवसे पोताना पितानी ह्यातीमांज मात्र वीश वर्षतुं अल्प आयुष्य भोगवी स्वर्गवासी थया.

राज वखतसिंहजीना वखतमां कांइएक नागावावा नामनायोगी वांकांनेरमां आव्या हता, तेओना अपूर्व चमत्कार जोइ राज वखतसिंहजीए तेने गुरु मान्या अने आग्रहपूर्वक वांकांनेरमां राख्या. ए महात्मा त्रिकाक्षदशी, वचनसिद्धिवाळा तेमज घणा वखाणवा लायक त्यागी हता; तेना उपर राजसाहेबनो पटलो वधो प्रेम हतो के तेओ नामदार तेने केटलांक उत्तम वस्त्रो तेमज साल दुशालाओ आपता, परंतु नागोवावो ते तमाम पोता पासे जे कोइ साधु संत आवता तेने आपी देता अने पोते तो निरंतर दिगंबर दशामाज दिवसो वित्तावता, मात्र ज्यारे दरवारमां आवता त्यारे पग सूथी लांबो एक भगवो झवो पहेरता. महाराजा राजसाहेब तेओने चडवा माटे एक उत्तम घोडी आपी, ए नागावावाए फरवा जवाने मिपे धोडे दूर निकळी कोइएक पगे पाळा साधुने आपी दीधी. आरीते अनेक वस्तुओ महाराजा राजसाहेब तेने आपता, छतां ते तो हमेशां त्यागीवे त्यागीज रहेता. आथी नामदार राजसाहेबना कामदार वोरा हंसराज नागावावा उपर घणोज द्वेष राखता अने एथीज एणे उक्त महात्मानां खोटां छिद्रो जोवा पोतानां अमुक माणसोने योज्यां हतां. नागोवावो एक दादा खवास नामना माणसनी स्त्री पुरवाइने धर्मनी माता मानी तेने त्यां दररोज जता अने मातानी पेठे प्यार करी तेने धावता हता. पुरवाइ पण तेने पोताना पुत्र पेठे मानी धवरावती. जो के ए वाइ पुस्त उम्मरनी होवाथी एतुं धावण सूकाइ गपलुं हतुं, तो पण जाणे तुरतमांज बाळक जन्मुं होय तेम धावणनी शेडो छूटती हती. आ वनावने वोरा हंसराजे जूदा रुपमां गोठवी नामदार राजसाहेब हजुर जाहेर कर्युं के तमारो गुरु पुरवाइ खवासणनी साथे चाले छे. जो के ए बात राजसाहेबना मानवामां न आवी, तो पण विशेष खात्री अर्थे तेओ नामदार पोताना प्रतिष्ठित अने विश्वासु माणसोने ए वनाव नजरे जोवा सूचना करी. फरी एक दिवसे ज्यारे नागो वावो धावता हता, त्यारे नामदार राजसाहेबनां माणसोए छुपीने जोयुं तो नागोवावो मात्र छ महिनाना बाळक जेवडाज पुरवाइना खोळामां पड्या पड्या धावता हता, आ अपूर्व वनावनी श्रीमान राजसाहेबने खबर मळतां तेओनी भक्ति नागावावा साथे वधारे दृढ थइ.

वि० सं० १९०१ ना अरसामां महाराजा राज वखतसिंहजी ज्यारे द्वारिकानी यात्राए पधार्या त्यारे नागोवावो पण साथे हता, वळता सह जापनगरना महाराजा जाम विभाजीना मिजमान वन्या. महाराजा जामसाहेबने महान् धर्मनिष्ठ जोइ प्रसन्न थएळा नागावावाए तेओने

कथं के “ हूं तारे त्यां जन्म लइश. ” महाराजा जामे घणीज नम्रवायी प्रणाम करी कथं के “ मारां एवां भाग्य क्यांथी के आप मारे त्यां जन्म लीओ ? ” कचेरीमां वेठेला तपाम माणणे ए वखते प्रत्यक्ष नहि बोळनां नागवावानी वातने हयो कडाडो; परंतु महाराजा जामसाहेबने ए महात्माना वचन उपर दृढ विश्वास वेसी गयो. महाराजा राज वाववसिंहजी तथा नागोवावो वगारे वांकांन आवा. तयारवाद थोडां वर्ष पछी नागवावाए पोताना तपनी पूर्णाहुती करी घगा. ब्राह्मणेने तेमज साधु-संतोने जमाड्या अने पोतानी पापाणमूर्ति पोतानी ढाजरीमाज कडी आओ पाये तैयार करावी एक मकान चणाववा मांडयुं. ए पछी जगरे तेओ अग्निप्रवेश करवा तैयार थया तयारे महाराजा राजसाहेब तेओने तेम करतां अटकाव्या, परंतु पाउळथी कोइ न जाणे नेव चुनानी भडो करवाने मिषे एक म्होटी खाड खोदावी अने तेमां छाणां लाकडां पूरावो थोडा घगां सुखडना काष्ठो पग नंवाव्यां; एनी अंदर ब्राह्मण जमाडवाने मिषे अगाउथी मगावो राखेला घृनना कुडळाओ रेडी अग्निने प्रज्वळित कयो अने तेसा रात्रीना बार वागताने सुमारे एक म्होटा छराथी पोतानुं मस्तक पोताने हाथे छेरी होम्युं, पछीथी ए महात्मानुं धड पण जाज्वल्यमाने अग्निनो ज्वाळामां जइ पडयुं. ए वातनी महाराजा राजसाहेबने जाण थतां तेओने महान् खेद थयो. नागो वावो जीवित हुताशन प्रवेश कयो पहेलां एक चीठी लखी गया हता के—“ हवे हूं महाराजा जामसाहेबने त्यां जन्म लइश, मारुं नाम धनराशि उपर रहेशे, मारो विचार पूर्ण राज्य करवानो हतो, परंतु आपे मने अग्नि प्रवेश करतां अटकाव्यो अने मारा मनोरथमां एक वर्षनुं विघ्न नांख्युं, एथी हवे हूं पूर्ण राज्य नहि करी शकुं; मारी अन्तिम अवस्था योगी जेवां आचरणमांज व्यतीत थशे. ” ए चीठी वांची महाराजा राजसाहेबने वगारे अपशोस थयो. जे दिवसे नागवावाए जीवित हुताशन प्रवेश कयो तेन दिवसे जाम विभाजीनां राणी म्होटां धनवाइने गर्भ रह्यो अने पूर्ण मास थतां वि-सं. १९१३ ना कार्तिक वदी ६ ने दहा-डे पुत्र अवतर्या अने तेनुं नाम भीमसिंहजी उर्फे कालुना राजवापां आव्युं. आ वातने पुष्टि आप-नार भुटान्त नामना भविष्यमकाशक पुरातन ग्रन्थमां लखेलुं छे के—“ वि-सं. १९०१ मां कोइ एक धैर्यवान् राजा भेख लेशे अने ने निर्वाणपदने पावी सदाकाळ नग्न रहेशे. वचनमां रिद्धिसि-द्धिवाळो अने त्रिकालदर्शी ए महात्मा जाम विभाजी पासे आवो केटकीएक आगम वार्ता कही अंतमां कहेशे के तारा जेवा धर्पीष्ट राजाने घेर पुत्र वनी आववा मारी इच्छा छे, जामनगरनी गा-दीनो भूषाळ बनवा तेर वर्ष पछी कार्तिक वदि ६ ने दहाडे तारे त्यां जन्म लइश. ”

वली एज ग्रन्थमां अमुक पेरीग्राफने अंतरे लखेलुं छे के—“ वि-सं. १९१३ मां उपर

કહેલ નાગો વાંકાનેરમાં જીવિત હુતાશનપ્રવેશ કરશે, અને એજ સાલમાં વિભાજામને ઘેર પુત્ર જન્મશે, તેતું નામ ધનરાશિએ ધારણ કરાવાશે. ”

રાજ વસ્તત્સિંહજીના વસ્તમા ચોરા હંસરાજે લગભગ વીશ વર્ષ કારભાર કર્યો, પરંતુ રાજ્ય માથે ધણું કરજ તેનાથી કાપી શકાયું નહિ. કારણ કે રાજકુટુંબ વિશાળ હોવાને લીધે વિવાહવા-જન વગેરે કાર્યોમાં પ્રતિઘ્તાની खानર लाखोनी लक्ष्मणो नो व्यय करवो पडतो હતો. વિ-સં. ૧૯૦૫ માં રાજ વસ્તત્સિંહજીએ પોતાના પટ્ટયા કુમાર દાનસિંહજીને રાજાડીયું તથા વણદારું, ચેરાજીને પંચાશીઆ તથા રાણેકપરનો અર્ધ ભાગ, રેંગારજોને સીંધાવદર તથા કાલાવડીનો અર્ધભાગ, દેવી સિંહજીને પંચાશીઆ તથા રાણકપરનો અર્ધભાગ, અને દીપસિંહજીને સીંધાવદર તથા કાલાવડીનો અર્ધભાગ ગરાસમાં આપ્યો.

રાજ વસ્તત્સિંહજી પળ પોતાના પિતાની માફક ભક્ત તેમજ સ્વર્ધર્મનિષ્ઠ હતા. વિ-સં. ૧૯૦૭ માં તેઓ જનાના સહિત પ્રભાસપાટણની યાત્રાએ પધાર્યા, ત્યારે વામાસાહેવ શ્રી રૂપાલીલા, વજેરાજીના વહુ જવલલા તથા જાલિમસિંહજીના વહુ વાઝરાજલા વગેરે સાડાપાંચસો માણસો સાથે હતાં. રેલ્વેતું સાધન નહિ હોવાથી ત્રણસો ઘોડા, સવાસો જુત અને પાંચ રથ સાથે લીધેલાં હતાં. વાંકાનેરથી પ્રયાણ કર્યા વાદ તેઓ ગોંડલમાં ચાર દિવસ રોકાયા હતા અને ત્યાંથી ધોરાજી પધાર્યા, એ વસ્તે ગોંડલના કારભારી કેટલાએક સ્વારો સહિત ત્યાંસૂરી સરભરા કરવા માટે સાથે ગયા હતા. ધોરાજીમાં બે દિવસ રહ્યા વાદ પ્રભાસ જડપહોંચેલા મહારાજા વસ્તત્સિંહજીએ સરસ્વતી નદી-ને કિનારે તંત્રુઓ તળાવી સાત નારાયણલી કરી શ્રાદ્ધ કર્યું, ગોરને વેહજાર મુદ્રા દક્ષિણા આપી, ચોરાશી જમાડી, ત્યાંથી પીપલે પાળી નામલા પધાર્યા, ત્યાં એક રાત્રી રહી પાછા પ્રભાસ પધાર્યા, ત્યાં જૂનાગઢના માણસો તેડે આવેલાં હોવાથી સર્વ જૂનાગઢ ગયા. ત્યાં આઠ દિવસ રોકાયા, વધા ગિરનાર ઉપર ચઢ્યા અને દામોદર કુંડમાં ન્હાયા. રાજ વસ્તત્સિંહજીએ એ તીર્થસ્થળોમાં અનેક પ્રકારનાં પુણ્યદાન કર્યાં. પ્રભાસથી વળતાં તેઓશ્રીને ચેરાવડમાં છાવળી નાંચી પડેલા કાઠિઆવાઢના મે. પોલીડીકલ એજન્ટ કર્નલ લેંગસાહેવની મુલાકાત થઈ હતી.

આ ઉપરાંત રાજ વસ્તત્સિંહજીએ બે વસ્ત દ્વારિકાની યાત્રાઓ પળ કરી હતી. વિ-સં. ૧૯૦૮ ના આષાઢ શુદ્ધ ૯ ને દશહે કુંવરી શ્રી હાજુલાને રાજકોટના ઠાકોર શ્રી મેરામળજી સાથે પરણાવ્યાં. એ સંબંધ મહેતા અનંતજી હથુ થયો હતો. ચોરા હંસરાજના મુખીયણા દેઢઢ દોઢસો માણસો ઘાડેને ચોલાવલા ગયાં હતા. રાજકોટથી ઑણલામાં પારેશ લાલજી વગેરે અડીસો માણસો

આવ્યાં હતા અને એ સર્વને સ્વાગત સહિત ઉત્તમ પ્રકારનો પોષાક આપવામાં આવ્યો હતો.

વિ-સં. ૧૯૦૯ ના અષાઢ શુદિ ૯ ને દિવસે રાજ વચ્ચતસિંહજી પોતે ચોથીવાર કચ્છ દેશાન્તર્ગત ગામ ગજોડના કુંવરી શ્રી લાડુવા સાથે પરણ્યા. એ વચ્ચતે મુખી વોરા મવજી તથા મહેતા જીવણરામ ઑઝણું લઈ ત્યાં ગયા હતા.

વિ-સં. ૧૯૧૧ ના મહાશુદિ ૩ ને શુક્રવારે રાજ વચ્ચતસિંહજીએ કુંવરી શ્રી મોંઘીવાને નવા નગરના જાન વિભાજી સાથે તથા કુંવરી શ્રી અદીવાને કચ્છમુજના રાઓ શ્રી દેશલજીના ખાડૂ હમીર-કે જેને પાછલથો તેરા નામનો તાલુકો (સેકન્ડકલામ) સ્ટેટ ગરામમાં મળેલો છે, તેની સાથે મોટી ધામચૂપ-થી પરણાવ્યાં. એ વચ્ચતે નગરથી તથા મુજથી રવાંડુ લઈને બે ઑઝણાં આવ્યાં, તેમાં ન-ગર તરફથી મહેતા દેવચંદ તથા મહેતા પ્રાણશંકર વગેરે પાંચસો માણમ, ચમો ઘોડા તથા એક હાથી અને મુજ તરફથી કાયસ્થ રાઘવજીખાડૂ તથા લધા રાઘવજી વગેરે ચમો માણમ, પો-ળોસો ઘોડા અને દશ હંટ આવ્યા હતા. રાજ વચ્ચતસિંહજીએ રવાનપાન આદિથી સર્વને સંતુષ્ટ કરી કિમ્મતી પોષાક આપ્યો હતો.

ત્યારવાદ બે વર્ષે અર્થાત્ વિ. સં. ૧૯૧૩ ના માર્ગશીર્ષ માસમાં એવો કલ્હ જામ્યો કે જે રાજ વચ્ચતસિંહજીની સુખમય અને લાંબી કારકીર્દીમાં એકજ વચ્ચત વનવા પામ્યો હતો. પાઢલ અને સરોડી વચ્ચેની વીડી વાંકાનેર અને થાનની સરહદ ઉપર હોવાથી જો વાંકાનેરવાળા વાઢે તો થાનના હકને વાંધો આવે અને થાનવાળા વાઢે તો વાંકાનેરના હકને વાંધો આવે એટલા મોટે ઘણા વર્ષો થયાં એમની એમ પડી હતી, જેથી વાંકાનેર અને થાનને આટલા દિવસ સુધી જોલ-મમાં ઉતરવું પડ્યું નહોતું, પણ જ્યારે થાનના પાંચ થલેચા જ્ઞાલાઓ તથા દશ મકરાળી માનજી સિપાહીના મુખીપણા હેઠલ લગભગ વસો મજૂરને લઈ વીડીમાં દાખલ થયા અને વાઢ શરૂ કર્યો, ત્યારે સરહદની સંખાલ રાખનારા વાંકાનેર તરફના માણસે રાજ વચ્ચતસિંહજીને સ્વર આપ્યા કે “ થાનનાં માણસોએ નિહરપણે વીડીને વાઢવા માંડી છે ” મહારાજા રાજસાહેબે એજ વચ્ચતે સુંદરજી રાવલ અને શેરૂ ગોરીના મુખીપણા હેઠલ પંદર ઘોડેસ્વાર તથા પંદર ધોલકીયા (મુમના) ને ત્યાં મોકલી આપ્યા. એ લોકોએ પ્રથમ સેઝરડીના પટેલ સવા ધોરીયાને તથા એક રાજગર બ્રાહ્મ-ળને વીડીમાં મોકલી થાનના માણસોને કહેરાવ્યું કે-“ આનું પરિણામ સારું નહિ આવે, માટે તમો વાઢ બંધ રાખો, અને આવ્યા છો એ રસ્તે ચાલ્યા જાઓ. ” છતાં મમતને લીધે કોઈએ માન્યું નહિ. થાન તરફના કોઈએક મકરાળીએ વાંકાનેરના ઘોડાઓ તરફ બન્દૂકનો ફેર કર્યો. એ ગોલી

सुंदरजी रावळनी घोडीना हनामां लागी अने पेटने अडकती चाली गइ, आथी वांकानेरनां माणसो तुरतज सामा गया अने मारामारी चाली. ए वखते खड वाढवा आवेला वसो माणसो तथा मकराणीओ एकदम भागी गया, मात्र पांच धळेचा झालाओज शुद्ध राजपूत होवाने लीये धीगाणामा अढग रह्या अने एक पछी एक पाचे मार्या गया. मानजी सिपाही पण घणोज घायल धयो. वांकानेर तरफना ७ घोडा, हेरीसीढी, बाघजी खोखर, नथु गोरी, रामो खवास तथा वनेसिंह देदो वगेरे केटलांऊ माणसो घवायां. घान तरफना पांच घोडां तथा केटलांएक हथियारो कवजे करो वांकानेरवाळा पाछा चळ्या लारवाद आशरे छ रात महीने मे. लांगसाहेव राजकोटथी वांकानेर पधार्या अने गाम जांबुडीए मुकाम राखी, महाराजा राजसाहेवने समजावी तेओ नामदार था-ननां घोडा तथा हथिआरो पाछा अणळां. ए धीगाणुं वल्याणीधार उपर धएलं हतु.

श्रीमान राजसाहेवश्री वखतसिंहजीए वि० सं० १०.६५ ना वैशाख वदी १० ने शुक्रवारे पोताना पौत्र श्रीमान वनेसिंहजीने मोरवी ठाकोरश्री रत्नाजीनां कुंवरी साथे हथेवाळे परणान्या. बोरा हंसराज तथा म्हेता मानशंकर वगेरे रातसो माणसोथी जान जोडी पोते जाते त्या पधार्या हता अने लग्नक्रिया समाप्त थया वाद भाट चारणोने सवासो घोडा तथा पदर उंट आपी महान औदार्य वताव्युं हतुं तथा पैसो पण पुष्कळ खर्च्यो हतो.

राज वखतसिंहजीनां गजोडवाळां राणीश्री लाडुवाए माजीराजवा, हरिवा तथा चांदावा नामना व्रण कुंवरीओने अने करणसिंहजी नामना एक कुंवरने जन्म आप्यो.

वि० सं० १९१६ मां राजखटपट शरु थड. कुमारश्री दीपासिंहजी वगेरेने गरास मळेलो रोवा छतां तेओ पोतानुं वेटलुएक खर्च राज्यमाथी लेता, एथी राज्य माथे ऋणनो पार रह्यो नहि. राज वखतसिंहजीए नामदार अंग्रेज सरकारनी परवानगीथी वांकानेर तलपद शिवायनां तमाम गामो आणट्जो अमरजीने दश वर्षेने पेट्टे इजारे आणवानो कागळीओ तैयार कर्पो अने तेमां श्रीमान वनेसिंहजीने सही करवा कलुं. राजकुमार वनेसिंहजीए ए वातनो इनकार करी पोताना दादाने विनति करी के राज्यने इजारे आपवा करता कार्यभारी तरीकेना समग्र हक आपमने सोंपी आपो, हुं स्वल्प समयमा मने इश्वरे आपेल बुद्धिवन्धी राज्यने ऋण रहित करी आपीश, परंतु ए वात राज वखतसिंहजीए लक्षमां न लीधी. राजकुमार वनेसिंहजी विरुद्ध कावतरु रचायुं, तेओ कार्यकुशल

? ए वाइने लहु नेटावा कही बोलावता.

માણસની સલાહથી ગુસ્સીતે મોરવી જઈ પહોંચ્યા. એ વખતે રાજ્યના મુખ્ય ત્રેઓની સાથે જવા કોઈની હિમ્મત ન ચાલી. માત્ર એક તેમના ઢગુરીએ સાથે જવા હિમ્મત ખીટી હતી. પોતાના શ્વસુર ઠાકોર, રવાજીને સમઠી હક્કીકતથી વાકેફ કરી તેઓની સલાહ મુજા મહેતા ઝુંઝાભાઈ નચીદાસનો સાથે રાજકોટ પધાર્યા. ત્યાં ગયા ત્યાં તેઓએ જીવનરામ ઘેલાભાઈ મહેતાને વકીલ કરી પોતાના દાગ પોતાની માગી વિરુદ્ધ સ્ટેટની ઉપજની કાંડવળ વ્યવસ્થા ન કરી શકે એવા મતલબની એક અરજી એનજીના દાખલ કરી નામદાર સરકાર તરફથી સ્ટેટને ઇજારે મૂકવા સંબંધી પરવાનગી નહિ મળતા રાજ વચ્ચતસિંહજીનો મનોરથ પાર પડ્યો નહિ. રાજકુમાર વનેસિંહજી પાછા મોરવી પધાર્યા અને ત્યાં લગભગ ચારેક માસ ગયા તેવામા વિ. સં. ૧૯૧૭ ના માગશર શુદ્ધિ ૨ ને દહાડે રાજ વચ્ચતસિંહજીનો સ્વર્ગવાસ થતા શ્રીમાન વનેસિંહજીએ મોરવીથી તુરત વાંકાનેર પધારી રાજ્યની લગામ હાથપાલી. એ વખતે રાજ્યશર ટેળું ઘણું હોવાથી પૈસા સંબંધી સ્થિતિ ઘણીજ નવલી હતી.

વિ. સં. ૧૯૧૭ માં તરુતનશીન થયેલા રાજ વનેસિંહજીએ પ્રથમ તો રાજકુટુંબમાં વિ-ક્ષેપનાં વીજ રોપનાર જૂના કારભારી વોરા હંમરાજને રુકસદ આપી મહેતા જીવનરામ ઘેલાભાઈને કાર્યભાર સોંપ્યો. સ્ટેટનાં ગામડાંઓ ઇજારે આપવાની પ્રથાને વંચ કરી, સ્ટેટની પૈસા સંબંધી સ્થિતિ સુધારવા ઉપર વિશેષ ધ્યાન આપ્યું, ન્યાયની અદાલતો સ્થાપી અને નોકર વર્ગ પ્રજાને પીડે નહિ તેમજ તેના પાસેથી ગેરકાયદે પૈસા ન કઢાવે વગેરે વાવચોમા વરાવર સાવચેતી રાખી રાજ્યની આ-વાદી કરવા માંડી; તેઓએ ગુર્જર ભાષાનો ઉત્તમરીતે અભ્યાસ કરેલો હતો અને એની ધોરણવાર પરીક્ષા એ વચ્ચતના એજ્યુકેશનલ ઇન્સપેક્ટર મી. ટી. સી. હોપે લીધેલી હતી.

વિ-સં. ૧૯૧૯ માં રાજ વનેસિંહજી ધ્રોળના ઠાકોર જેસંગજીનાં કુંવરી સુંદરવા સાથે પ-રણ્યા. મહા વદી ૧ ને બુધવારને દહાડે લગ્ન નિરધારેલાં હોવાથી વાંકાનેરથી સ્વાંડું લઈ ઑંણળું ધ્રોળ ગયું હતું. એ ઑંણળામાં માઢાત્રણસો માણસ તથા એકસોદશ ઘોડાંઓ હતાં. એ સર્વની આઠ દિવસ પર્યંત ધ્રોળ ઠાકોરે ઉત્તમ પ્રકારે સરભરા કરી હતી અને દીકરીને વચાળવા લાયક દાયજો આપ્યો હતો. કણુ મહેતા વગેરે સો માણસો ત્યાંથી વાઈને વોલાવવા માટે વાંકાનેર સૂધી આવ્યા હતા. એ વાઈ ઘણાજ વિદ્વાન અને ચતુર હતાં તથા રાજ વનેસિંહજીને પ્રસંગોપાત કેટલીએક ઉમદા

૧. રાજ વનેસિંહજી તરુતનશીન થયા ત્યારે મોરવીથી ઠાકોર રવાજી ત્રણસો માણસો લઈ ઝુંઝા મહેતા સાથે વાંકાનેર પધાર્યા હતા.

His Highness Maharaja Shri Bhupendra Bhattacharya, Late Ruler of Mysore

सलाह आपतां. तयारवाद वि-सं. १९२७ ना मागजर वदी ? ने रविवारे मुळीना परमार वखत-
सिंहजीनां दीकरी जेठीवा साथे परण्या अने एज लग्ने गवरीदडनां जाडेजा प्रतापसिंहजीनां कुंवरी
बाजीराजवा साथे पोखाणा.

ए अरसामां कारभारी जीवणराम घेलाभाइपर अरुचि थता राज वनेसिंहजीए जामनगरथी
स्वादीआ क्रीपाशंकर प्राणजीवनने वोलावी कारभार सोंप्यो. पण ए आशरे एक मास वांकांनेर-
मां रही जामनगर जता रह्या, जेथी फरी जीवणराम घेलाभाइने ए जगो आपवामां आवी; एणे
वि-सं. १९२४ सूधी कारभार कयों हतो.

राज वनेसिंहजीए वि-सं. १९२२ मां मुंबइथी पुना सूधीनी मुयाफरी करी अने त्यांथी
तेओ नाशिक ज्यंवकनी यात्राए पधर्या. ए वखत दरम्यान तेओए मुंबइना ए वखतना गवर्नर मर
वेठलफेरीनी मुलाकात लीधी होती अने एना तरफथी मळेल मानने लीये घणाज प्रसन्न थया हता.

वि-सं. १९२५ ना कार्तिक शुदि ११ ने दहाडे राज वनेसिंहजी जनाना सहित पांचसो
माणसोनो म्होदो संव कहाडी छारिकानी यात्राए पधर्या; जामनगरनी हदमां प्रवेश करतां ए त-
मामनी जाम श्री विभाजी तरफथी उत्तम रीते खातर वरदास करवामां आवी. राज वनेसिंहजी
द्वारिकावां अनेक प्रकारना पुण्य दान करी वळतां जामसाहेबना आग्रहथी जामनगर पधर्या अने
त्यां चोवीश दहाडा रोकाया. चालती वखते जाम श्री विभाजीए राज वनेसिंहजीने मोतीनी माळा
तथा पोशाक अने जनानामां सर्वेने जगीअन कपडां तेमज साथेनां तमाम माणसोने पोशाक आप्यो
हतो. राज वनेसिंहजी नगरथी निकली जामनी हदमां दरेक स्थळे उत्तम प्रकारनी मिजमानी लेता
थ्रोळ पधर्या. थ्रोळना ठाकोर साहेब पोताना जमाइने वे दिवस आग्रहपूर्वक रोकाया अने त्यांथी
तमाम निर्विघ्ने वांकांनेर आवी पहोंच्या. ए यात्रामां राज वनेसिंहजी रु. ६०००) छ हजारनी
किंमतनो खास एक हाथी खरीदी साथे लइ गया हता.

वि-सं. १९२६ मां मुंबइना नामदार गवर्नर राइट ओनरेबल वीलीयम रोबर्ट सीमोरवीसी
फीट्झराल्डे राजकोट मुकामे भरेला दरवारमां राज वनेसिंहजीए हाजरी आपी होती. कारभारी जीवणरा
मघेलाभाइने रजा आप्या वाद तेओश्रीए राजकोटना रहिंश महेता दलपतराम प्रजारामने वि-सं.
१९२६ ना भाद्रपद मासमां कारभार सोंप्यो हतो; ए दलपतरामभाइए शुद्ध हृदयथी राज्यनी सेवा
वजावी स्टेटनी अंदर घणो सुधारो वधारो कयों.